

GOVERNMENT OF INDIA

ARCHAEOLOGICAL SURVEY OF INDIA

CENTRAL
ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY

ACCESSION NO. 9048

CALL No. Sa8kr/Vol/K.V.

॥ श्रीः ॥

श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम् ।

श्रीमद्गोविन्दराजीयव्याख्यानसमलंकृतम् ।

तथा

तिलकप्रभृत्यनेकापूर्वव्याख्यानोद्धृतैः
गोविन्दराजीयानुक्तापूर्वविषयैश्च संवलितम् ।

युद्धकाण्डम् ६.

एतच्च

कुम्भघोणस्थेन श्रीमन्मध्वविलासपुस्तकालयाधिपतिना

टी. आर्. कृष्णाचार्येण

अनेकेषां विदुषां साहाय्येन नानादेशीयकोशानुसारेण

संशोध्य

मुंबापुर्यां

तुकाराम जावजी इत्येतेषां निर्णयसागरमुद्रणमन्त्रे मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

शके १८३४ परिधानिनामसंवत्सरे ।

इदं पुस्तकं १८६७ संख्याकरानियमस्य २५ संख्याकविभाजानुसारतो जेजार्क
कृत्वाऽस्य सर्वेऽधिकाराः प्रसिद्धिकर्त्रा स्थायीना रक्षिताः ।

(SRIMAD) VĀLMĪKI RĀMĀYANA

A CRITICAL EDITION

With the commentary of Sri Govindarāja

AND

Extracts from many other commentaries and Readings.

YUDDHAKĀṆDA 6.

3048

3048

EDITED AND PUBLISHED

BY

T. R. Krishnacharya,

Proprietor, Madhya Vilās Book Depot, Kumbakonam.

D32106

Sa8Kr

Vāl/K.V

Printed by R. Y. Shedge for the proprietor,

at the "Nirnaya-sagar" Press, 28, Kolbhat Lane,

BOMBAY.

1913.

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY NEW DELHI

Acc. No. 9.0.48

Date. 24-7-57

Call No. Sa 8 K₂

vāl/K.v

Registered according to the Act XXV of 1867.)

[All rights reserved by the publisher.]

—* श्रीः *

श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम् ।

श्रीमद्भोविन्दराजीयव्याख्यासमलंकृतम् ।

—* युद्धकाण्डम् ६ *—

श्रीरामचन्द्राय नमः ॥

—ॐ प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥—

हनुमन्मुखाद्वगतसीतावृत्तान्तेन श्रीरामेण हनुमन्तं प्रति प्रशंसनपूर्वकं तत्कृतसीतान्वेषणाद्युपकारप्रत्युपकारतया सर्वस्व-
दानप्रतिनिधिभूतस्वात्मप्रदानरूपपरिष्वङ्गकरणम् ॥ १ ॥ तथा सुग्रीवसंनिधौ हनुमन्तं प्रति सागरसदुत्तरतया सीतान्वेषणादि-
प्रयाससन्निष्फलबोद्धया सागरतरणोपायानधिगमेन परिचिन्तनम् ॥ २ ॥

श्रुत्वा हनुमतो वाक्यं यथावदभिभाषितम् ॥ रामः प्रीतिसमायुक्तो वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ॥ १ ॥
कृतं हनुमता कार्यं सुमहद्भुवि दुर्लभम् ॥ मनसाऽपि यदन्येन न शक्यं धरणीतले ॥ २ ॥
न हि तं परिपश्यामि यस्तरेत महार्णवम् ॥ अन्यत्र गरुडाद्वयोरन्यत्र च हनूमतः ॥ ३ ॥

श्रीरामचन्द्राय नमः ॥ आचार्यं शठकोपदेशिकवरं
प्राचार्यपारंपरीमप्यात्मन्य सनारदं कुशलवाचार्यं
मुनीनां वरम् । पूर्वाचार्यकृता विलोक्य बहुधा
क्याख्याः सतां प्रीतये कुर्वे संप्रति युद्धकाण्डविवृतिं
श्रीमत्किरीटाभिधाम् ॥ उक्तं पुरुषकारभूताया
लक्ष्म्याः कृत्यं सुन्दरकाण्डे । अधोपायकृतं वक्तुं
पुनः काण्ड आरभ्यते । तत्र स्वामिना कृतकार्यं
दृष्टे एवं वर्तितव्यमित्यमुमर्थमुपदेष्टुं सुग्रीवादीना-
मुत्साहं धर्षयन् समाहृतसीतावृत्तान्तं हनुमन्तं रामः
सत्करोति प्रथमे सर्गे—श्रुत्वेति । अत्र गायत्र्यक्षरं
पारः । यथावत् यथावस्थितप्रकारेण । अभिभा-

षितं उक्तं । उत्तरं प्रियश्रवणोत्तरकालार्हं ॥ १ ॥
अथ “ प्रत्यक्षे गुरवः स्तुत्याः परोक्षे मित्रबान्धवाः ।
कर्मान्ते दासभृत्याश्च न कदाचन पुत्रकाः ” इति
वचनात्कर्मान्ते दासं स्तौति—कृतमित्यादिना । अत्र
महदित्यनेन सागरतरणमुच्यते । सुमहदित्यनेन
लङ्काप्रवेशः । दुर्लभमित्यनेन लङ्काधर्षणं । मनसापि
न शक्यमित्यनेन पुनर्निर्गमः । प्रथमं सागर एव न
तर्तुं शक्यः । तीर्त्वापि तं लङ्का न प्रवेष्टुं । प्रविश्यापि
न धर्षयितुं । धर्षयित्वापि न ततो निर्गन्तुमिति भावः
॥ २ ॥ महत्त्वमुपपादयति—न हीति ॥ गरुडवायु
मिलित्वा तरेतां । अयं त्वेक एवातरदित्यर्थः ॥ ३ ॥

श्रीरामाय नमः ॥ स० साकदेरीरितं भुलाराधनः स्वाध्यापूर्वकमन्यतस्मै दातुमचक्षाणः स्वात्मानमेव ददावित्याह—श्रुत्वेत्यादिना ॥
हनुमतो यथावत्सम्यगभिभाषितं वचनं । अवाक्यं निश्चन्दं यथाभवति तथा श्रुत्वा उत्तरं प्रत्युत्तररूपं तत्कालोचिततथोक्तं
अब्रवीत् ॥ १ ॥ स० सुमहता महात्मनो देवानां वा भूः स्वर्गादिरूपस्थानं । तस्यामपि दुर्लभं असाध्यं । यत्कार्यं सीतासं-
रूपं । तत् धरणीतले हनुमता कृतं । अन्येन हनुमतोभिप्रेतं । न शक्यं कर्तुमिति शेषः ॥ २ ॥ तरेत तरेत । अन्यत्र अन्यं

[पा०] १ क.—घ. ज. दनुभाषितं. २ ख. घ. दुष्करं. ३ क. ख. ट. महोदधि.

देवदानवयक्षाणां गन्धर्वोरगरक्षसाम् ॥ अप्रवृष्ट्यां पुरीं लङ्कां रावणेन सुरक्षिताम् ॥ ४ ॥
 [यो वीर्यबलसंपन्नो द्विषन्निरनिवारितः] ॥ प्रविष्टः सत्वमाश्रित्य श्वसन्को नाम निष्क्रमेत् ॥ ५ ॥
 को विशेषेत्सुदुराधर्पा राक्षसैश्च सुरक्षिताम् ॥ यो वीर्यबलसंपन्नो न समः स्याद्धनूमतः ॥ ६ ॥
 भृत्यकार्यं हनुमता सुग्रीवस्य कृतं महत् ॥ स्वयं विधाय स्वबलं सहशं विक्रमस्य च ॥ ७ ॥
 यो हि भृत्यो नियुक्तः सन्भर्त्रा कर्मणि दुष्करे ॥ कुर्यात्तदनुरागेण तमाहुः पुरुषोत्तमम् ॥ ८ ॥
 नियुक्तो यः परं कार्यं न कुर्यान्नृपतेः प्रियम् ॥ भृत्यो युक्तः समर्थश्च तमाहुर्मध्यमं नरम् ॥ ९ ॥
 नियुक्तो नृपतेः कार्यं न कुर्याद्यः समाहितः ॥ भृत्यो युक्तः समर्थश्च तमाहुः पुरुषाधमम् ॥ १० ॥
 तन्नियोगे नियुक्तेन कृतं कृत्यं हनुमता ॥ न चात्मा लघुतां नीतः सुग्रीवश्चापि तोषितः ॥ ११ ॥
 अहं च रघुवंशश्च लक्ष्मणश्च महाबलः ॥ वैदेह्या दर्शनेनाद्य धर्मतः परिरक्षिताः ॥ १२ ॥

सुमहत् मनसापि न शक्यमित्येतद्व्यमप्युपपादयति
 —देवदानवेत्यादिना सार्धश्लोकेन ॥ सत्त्वं बलं ।
 आश्रित्य श्वसन् जीवन् । निष्क्रमेत् निष्क्रामेत् । लङ्कां
 प्रविश्य स्वबलेन पुनर्निर्गच्छन् हनुमतोऽन्यः कोपि
 नासीत्यर्थः ॥ ४—५ ॥ दुर्लभत्वमुपपादयति—को
 विशेषेति ॥ ६ ॥ न केवलं स्वामिनियुक्तकार्यकरणेन
 भृत्यकार्यं निर्व्यूढभनेन किन्त्वनियुक्तप्रकृतकार्यानुकू-
 लकार्यान्तरकरणेनापि महत्कार्यं संसाधितमित्याह—
 भृत्येति ॥ विक्रमः अतिशक्तिः । “ विक्रमस्त्वतिश-
 क्तिता ” इत्यमरः । विक्रमस्य सहशं स्वबलं अशोक-
 वनिकाभङ्गादिकं पौरुषं । स्वयं आत्मना स्वामिनि-
 योगं विना । विधाय सुग्रीवस्य भृत्यकार्यं भृत्येन
 कृतव्यं । महत् अधिकं कृतमित्यर्थः ॥ ७ ॥ हनुमत
 उत्तमभृत्यत्वं दर्शयितुमुत्तममध्यमाधमभृत्यानां क्रमेण
 लक्षणमाह—यो हीत्यादिना ॥ यो भृत्यः भर्त्रा
 स्वामिना । दुष्करे कर्मणि नियुक्तः तत् कृत्वा ।
 अनुरागेण स्वामिभक्त्यतिशयेन । तदपेक्षितमनियु-
 क्तमपि कार्यं कुर्यात् । तं पुरुषोत्तमं उत्तमभृत्यं ।
 आहुः ॥ ८ ॥ भर्त्रा नियुक्तः यो भृत्यः युक्तः उत्सा-
 हयुक्तः समर्थश्च । नृपतेः स्वामिनः । प्रियं परं
 कार्यं स्वामिनिर्दिष्टादधिकं कार्यं । न कुर्यात् । तं
 मध्यमं नरं मध्यमभृत्यं । आहुः । “ भृत्यस्तु यः परं

कार्यं न कुर्यान्नृपतेः प्रियम् । भृत्योऽभृत्यस्समर्थोपि
 तमाहुर्मध्यमं नरं ” इति पाठान्तरं । तत्र त्वयमर्थः ।
 यस्तु भृत्यस्समर्थोपि परं कार्यं न कुर्यात् उक्तमात्रमेव
 कुर्यात्स भृत्योऽभृत्यः उक्तानुष्ठानात् भृत्यः अधिकक-
 रणादभृत्यः । ततस्तं मध्यममाहुरिति ॥ ९ ॥ समा-
 हितः कार्यान्तराव्यग्रः । युक्तः समर्थश्च यो भृत्यो
 नियुक्तोपि नृपतेः कार्यं नृपतेः उक्तमात्रमपि कार्यं ।
 सम्यक् कुर्यात् तं पुरुषाधमं अधमभृत्यं । आहुः
 ॥ १० ॥ उक्तेषु त्रिविधभृत्येषूत्तमभृत्योपमित्याह—
 तदिति ॥ तत् उत्तमभृत्यलक्षणलक्षितत्वात् । नियु-
 ज्यतेस्मिन्निति नियोगः कार्यं तस्मिन्नियुक्तेन उत्तम-
 भृत्येन कृत्यं कर्तव्यं कार्यं हनुमता कृतं । किंचात्मा
 स्वयं लघुतां न नीतः । राक्षसैरपराजितत्वात् ।
 सुग्रीवश्चापि तोषितः उक्तकार्यातिरिक्तकार्यकरणात्
 ॥ ११ ॥ न केवलं सुग्रीवतोषणं धर्मपरिरक्षणं
 चास्माकमासीदित्याह—अहमिति ॥ धर्मतः धर्मे ।
 सत्प्रत्यर्थे तसिः । धर्मतः परिरक्षिताः धर्मे स्थापिताः ।
 धर्मे स्थापनं चात्राधर्मान्मोचनं । यदि हनुमता सीता
 न दृश्येत तदाहं तावदात्मानं जह्यां । ततो लक्ष्मणा-
 वयश्च । तत आत्माहानिरूपोऽधर्मस्सर्वेषां स्यादिति
 भावः । यद्वा वैदेहीदर्शनरूपेण धर्मेण उपकारेण सर्व-
 वयं परिरक्षिताः निरपवादाः कृताः स्मेति भवः

॥ ३ ॥ स० देवदानवयक्षाणामितिकर्तरिषष्ठी ॥ ४ ॥ सी० योवीर्यबलसंपन्नोपि हनुमतः समोनस्यात् सकोवालङ्काविशे-
 न्वयः ॥ स० न केवलं प्रविष्टस्य निष्क्रमणदुर्घटं प्रवेशोपिनशक्यइत्याह—कश्चित् । यश्च वीर्यबलेन संपन्न इति प्रसिद्धो भवेत् सोऽ-
 मतीनसमः । यो हनुमान् नोत्साहः । वीर्यबलसंपन्नपुत्रस्तस्य हनुमत इति वा ॥ ६ ॥ रामानु० कुर्यात्तदनुरागेणेति पाठः । धातु-
 नेकार्यत्वादत्रानुरागशब्दो नुबन्धवचनः । तदनुबन्धेन प्रकृतकार्यानुबन्धेन । अनियुक्तमपि कार्यं यः कुर्यादित्यर्थः । “ यस्तु
 रंकार्यं कुर्यात् ” इत्यधिककार्याकर्तुर्मध्यमभृत्यत्वाभिधानादेवं व्याख्यातं । तदनस्युप्यहिति पाठेयच्छब्दोतिरिच्यते ॥ ८ ॥ लि० अशु-
 [पा०] १ इदमर्थं च. छ. पाठयोर्दृश्यते. २ क. ग.—ट. जीवन्कोनाम. ३ च. छ. एवं. ४ छ. तदनुसारेण. वात.

इदं तु मम दीनस्य मनो भूयः प्रकर्षति ॥ यदिहास्य प्रियारुयातुर्न कुर्मि सदृशं प्रियम् ॥ १३ ॥
 एष सर्वस्वभूतस्तु परिष्वज्जो हनूमतः ॥ मया कालमिमं प्राप्य दर्चस्तस्य महात्मनः ॥ १४ ॥
 इत्युक्त्वा प्रीतिहृष्टाङ्गो रामस्तं परिष्वजे ॥ हनूमन्तं महात्मानं कृतकार्यमुपागतम् ॥ १५ ॥
 ध्यात्वा पुनरुवाचेदं वचनं रघुनन्दनः ॥ हरीणामीश्वरस्यैव सुग्रीवस्योपशृण्वतः ॥ १६ ॥
 सर्वथा सुकृतं तावत्सीतायाः परिमार्गणम् ॥ सागरं तु समासाद्य पुनर्नष्टं मनो मम ॥ १७ ॥
 कथं नाम समुद्रस्य दुष्पारस्य महाभसः ॥ हरयो दक्षिणं पारं गमिष्यन्ति सेमाहिताः ॥ १८ ॥

॥ १२ ॥ एवं निरतिशयानन्दकरं वचनं कथयतो हनूमतः तत्सदृशप्रत्युपकारालाभात् खिद्यते—इदं त्विति ॥ प्रकर्षति व्याकुलयति संतापयति वा । कुर्मि करोमि ॥ १३ ॥ स च संतापस्सर्वस्वदानरूपेण प्रत्युपकारेण विना न शाम्यति । तस्य सर्वस्वदानस्य मया क्रियमाणः परिष्वङ्गएव प्रतिनिधिर्भवत्वित्याह—एष इति । तुशब्दोवधारणे । इमं प्रत्युपकारार्हं कालं प्राप्य मया दत्तोयं परिष्वङ्ग एव सर्वस्वभूतोस्तु । सर्वस्वदानसदृशोस्त्विति संबन्धः । एषः स्वानुभवसिद्धः । इच्छागृहीताभिमनोरुदेहत्वेन स्वस्य निरवधिकभोग्यतया स्थितः । लोके स्वस्य रस्यं हि स्वामि मताय दिशतिसर्वस्वभूतः । एतद्व्यतिरिक्तप्रदाने इदं न दत्तमिति न्यूनता स्यात् । एतत्प्रदाने तु सर्वं दत्तं । एतद्विग्रहस्य सर्वाश्रयत्वात् परिष्वज्जो हनूमतः । अमृतशिखो हि वृणकबलादिकं न वेयं । स्नेहो मे परमो राजभिलेखद्विग्रहे प्रेमवतः स एव दातव्यः । मया कालमिमं प्राप्य दत्तः । अयं किञ्चिदपि भक्तो-नपेक्षमाणो वर्तते । कदा मयाऽस्मै किञ्चिदत्तं स्यादिति सोत्कण्ठेन मया स्थितं । संप्रत्यप्रतिषेधसम-यर्कालाभादुक्तवानस्मि । तस्य महात्मनः महास्वभावस्य ।

महोदारस्येत्यर्थः । देहद्वयमुपकृतवतः किमेकदेहप्रदानमुचितमितिभावः । वेणुद्वयनसमये सीतां संरक्ष्य-दत्त्वा अवगाहार्णवं स्वस्थ इति दृशायां रामदेहं च सीतासंदेशवचनेनाजीवयद्धि । एवं देहद्वयंवत्तवतः किमेकदेहदानमुचितमितिभावः ॥ १४ ॥ प्रीतिहृष्टाङ्गः प्रीत्या पुलकितगात्रः । महात्मानमित्यादिविशेषणानि परिष्वङ्गहेतवः ॥ १५ ॥ एवं हनूमन्तं स्तुत्वा सागरस्य दुस्तरत्वं विचार्य विषण्णस्तन् प्रयासकृतं सीतान्वेषणं निरर्थकमितिमन्वान आह—ध्यात्वेति ॥ एवकारो भिन्नक्रमः । ध्यात्वा दुस्तरं सागरं सर्ववानरवाहि-नीसहितोहं कथं संतरिष्यामीति संचिन्त्य । सुग्रीव-स्योपशृण्वतः सुग्रीवे उपशृण्वत्येव । व्यत्ययेन सप्तम्यर्थे धृष्टी ॥ १६ ॥ सर्वथा सर्वप्रकारेण समुद्र-तरणान्तःपुरप्रवेशादिना । सुकृतं तावत् सुष्ठु कृतमेव । परिमार्गणं अन्वेषणं । किंतु सागरं समासाद्य सागरस्य दुस्तरत्वमालोच्य । पुनर्नष्टं मनो मम । सीतावृत्तान्तश्रवणेन हृष्टमपि मे मनः पुनर्नष्टं प्रकृतं विषादं पुनः प्राप्तमित्यर्थः ॥ १७ ॥ विषादमेव प्रकटयति—कथमिति ॥ दुष्पारस्य दुष्प्रापत्तीरस्य । “ पार—तीर कर्मसमाप्तौ ” इत्यस्माद्धातोः खच्

नैमिप्राप्येत्यर्थः । एतेन स्वाम्याहापालनेन भृशस्यधर्मोपसृजितः ॥ १२ ॥ त्वि० सर्वस्वभूतः भगवदेहस्य शुद्धदानन्दरूपत्वात्कलि-जनस्य सर्वस्वभूतत्वं बोध्यं । आनन्दएव हि भगवतः सर्वस्वम् । “ आनन्दएव हि मायया रामादिदेहत्वेन भासते ” इति गीताभाष्यविवृ-त्सहस्रनामभाष्ययोर्भगवत्त्वादौःस्पष्टमेवोक्तं । ब्रह्माण्डपुराणादिषु चैव परिष्वङ्गद्वारा ब्रह्मानन्दार्पणमेव हनूमते कृतमिति बोधितं । तस्य ह-नूमतः उत्तमभृशस्य हनूमतः ॥ स्त० एतत्कालोचितमिदमित्यालोच्य दत्तवान्वा नरेन्द्राय राघवेन्द्र इत्याह—एष इत्यादिना । सर्वस्व-भूतः सहभोगहेतुलाभकृतोपकारसमप्रफलरूपः । एषः परिष्वङ्गः अङ्गालिङ्गनरूपः । इमं कालं एतादृशसमयं । प्राप्य । महा-त्मनः तस्य हनूमतो दत्तः । मयारमया महात्मनो मनश्च सर्वस्वभूतः एषोपि इमं अकालं सायुज्यसूचकस्तस्येदानीमयोग्यत्वात्तत्का-लभित्तकालंप्राप्यापि मया दत्त इति वा । तुशब्दस्तुरभामारुतयोर्विशेषयुक्तकः । अनेन कृपापारवश्यं बोध्यते ॥ शि० इमं दानयो-ग्यकालंप्राप्य सर्वस्वभूतः मम सर्वधनलं प्राप्तः । एष परिष्वङ्गः भगालिङ्गनं । महात्मनो हनूमतो दत्तोस्तु । एतेन परिष्वङ्गातिरिक्तं हनु-योगिवत्स्वन्तरं नास्तीति सूचितं । तेन रामपरिष्वङ्गप्राप्तेः परमपुरुषार्थलंसूचितं ॥ १४ ॥ त्वि० समागताः मिलिताः ॥ १५ ॥

देवपा० पा०] १ व. छ. ज. दत्तत्वास्तु. क. ख. घ. दत्तत्वास्तु. २ ड. झ. ट. कृतत्वाक्यं. ३ ख.—ट. रघुसत्तमः. ४ व. म. चास्य. ५ ड. ज. छ. झ. घ. ट. समागताः.

यद्यप्येष तु वृत्तान्तो वैदेह्या गदितो मम ॥ समुद्रपारगमने हरीणां किमिवोत्तरम् ॥ १९ ॥
 इत्युक्त्वा शोकसंभ्रान्तो रामः शत्रुनिवर्हणः ॥ हनुमन्तं महाबाहुस्ततो ध्यानमुपागमत् ॥ २० ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकान्ये युद्धकाण्डे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

शुभीवेणरामं प्रति समावाप्तनपूर्वकं मन्त्रेण सुभं सेतुबन्धनिर्धारणपूर्वकं तदुपायचिन्तनप्रार्थना ॥ १ ॥ तथा प्रति वानर-
 पराक्रमादिप्रशंसनपूर्वकं शुभशकुननिवेदनेन राज्ञः प्रसन्नोक्तिः ॥ २ ॥

तं तु शोकपरिहृतं रामं दशरथात्मजम् ॥ उवाच वचनं श्रीमान्सुभीवः शोकनाशनम् ॥ १ ॥
 किं त्वं संतप्यसे वीरं यथाऽन्यः प्राकृतस्तथा ॥ मैवं भूस्त्यज संतापं कृतम् इव सौहृदम् ॥ २ ॥
 संतापस्य च ते स्थानं न हि पश्यामि राघव ॥ प्रवृत्तानुपलब्धायां ज्ञाते च निलये रिपोः ॥ ३ ॥
 मतिमाञ्छास्त्वित्प्राज्ञः पण्डितश्चासि राघव ॥ त्यजेमां पापिकां बुद्धिं कृतात्मेवार्थदूषणीम् ॥ ४ ॥

प्रत्ययः । महान्भसः अगाधजलस्य । समाहिताः संगताः ॥ १८ ॥ सर्वथेति श्लोकोक्तं विवृणोति—
 यदीति ॥ वैदेह्या वृत्तान्तः गदितो यद्यपि गदित एव । हरीणां समुद्रपारगमने उत्तरं किं उत्तरकालो-
 चितं साधकं किं न किमपीत्यर्थः । इवशब्दो वाक्या-
 लंकारः ॥ १९ ॥ ध्यानमुपागमत् सागरतरणोपाय-
 चिन्तामकरोदित्यर्थः । शत्रुनिवर्हणमहाबाहुपदाभ्यां
 सागरशोषणादिकमेवोपायमचिन्तयदिति शोयते ॥ २० ॥
 इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
 रत्नकिरीटारूपायने युद्धकाण्डव्याख्याने प्रथमः
 सर्गः ॥ १ ॥

एवं शोकसंभ्रान्तं राममवलोक्य समदुःखतया
 कल्लोकमसहमानः सुभीवः “ आपद्युन्मार्गगमने
 कार्यकालालयेषु च । अपृष्टोपि हितान्वेषी ज्ञ्या-
 त्कल्याणभाषितं ” इति नीतिशास्त्रमनुस्मरन् शोकनि-
 वारकं वचनमुवाचेत्याह—तंत्विति ॥ तुल्यः पूर्व-
 स्माद्वैलक्षण्यपरः । तंतुशोकपरिहृतं रामः प्रीतिसमा-
 युक्त इति प्रीतियुक्तत्वं दशायामेव शोकपरिहृतं शोक-
 परितप्तं । दशरथात्मजं महाराजपुत्रत्वेन शोकलेशा-

नर्ह । रामं । श्रीमान् “ शुचिता त्यागिता शौर्य
 समानमुखदुःखता । अनुरागश्च दाक्षिण्यं सत्यता च
 सुहृद्गुणाः ” इति कामन्दकोक्तरीत्या मित्रगुणसंपन्न
 इत्यर्थः । शोकनाशनं रामहृदयान्तर्गतशोकनिवर्तन-
 क्षमं । वचनमुवाच ॥ १ ॥ प्राकृतः क्षुद्रः । मैवं भूः
 प्राकृत इव मा भूः ॥ २ ॥ निमित्ताभावमुपपादयति
 —संतापस्यचेति ॥ चोवधारणे । संतापस्य स्थानमेव
 निमित्तमेव । नपश्यामि । एतावत्पर्यन्तं सीतानुपल-
 म्भनरूपं निमित्तमासीत् इदानीं तु नास्तीत्यर्थः ।
 स्थानं अवकाशः । “ अवकाशे स्थितौ स्थानं ”
 इत्यमरः । प्रवृत्तौ सीतानुवृत्तान्ते । “ वार्ता प्रवृत्तिर्हृ-
 त्तान्तः ” इत्यमरः ॥ ३ ॥ खट्वाणपर्यालोचनायामपि
 न शोकावकाश इत्याह—मतिमानित्यादिना ॥
 मतिमान् आगामिगोचरज्ञानवान् । शास्त्रवित्
 नीतिशास्त्रज्ञः । प्रज्ञास्यास्तीति प्राज्ञः । “ प्रज्ञावि-
 श्वश्च ” इत्यण्प्रत्ययः । ऊहापोहश्च इत्यर्थः । पण्डा-
 निर्णयात्मकं ज्ञानं सास्य संजातेति पण्डितः ।
 परिच्छेत्तेत्यर्थः । पापिकां पापयुक्तां । अनुत्साहका-
 रिणीमिति यावत् । इमां बुद्धिं त्यज । कृतात्मा योगी ।
 अर्थदूषणी मोक्षरूपपुरुषार्थनिवर्तिकां बुद्धिमिव

शि० अशोकसंभ्रान्तः वास्तवशोकसंभ्रान्तिरहितः । रामः हनुमन्तमित्युक्त्वा ध्यानं सीताप्राप्त्युपायनिषेधकचिन्ता । उपगमत्
 प्राप्नोत् ॥ २० ॥ इति प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

ती० अर्थदूषणी अपवर्गदूषणी । बुद्धिमिव विषयेषूपदेयत्वबुद्धिमिव । यत्र अर्थदूषणीं प्रयोजनहानिकरी । पापिकां
 आत्मिकां कल्लवित्तादुदित्येनेत्यर्थः ॥ ति० पण्डितः निवारपूर्वचिन्तान्तप्रतिपादनसमर्थः ॥ ख० प्राज्ञः प्रकृष्टा कार्यकारि
 [पा०] १ क. झ. ट. लयातप्यसे, २ ख. नाय, ३ क. झ. ट. प्राकृतां.

समुद्रं लङ्घयित्वा तु महानक्रसमाकुलम् ॥ लङ्कामारोहयिष्यामो हनिष्यामश्च ते रिपुम् ॥ ५ ॥
 निरुत्साहस्य दीनस्य शोकपर्याकुलात्मनः ॥ सर्वार्था व्यवसीदन्ति व्यसनं चाधिगच्छति ॥ ६ ॥
 इमे शूराः समर्थाश्च सर्वे नो हरियुधपाः ॥ त्वत्प्रियार्थं कृतोत्साहाः प्रवेष्टुमपि पावकम् ॥ ७ ॥
 एषां हर्षेण जानामि तर्कश्चास्मिन्दो मम ॥ ८ ॥
 विक्रमेण समानेष्वे सीतां हत्वा यथा रिपुम् ॥ रावणं पापकर्माणं तथा त्वं कर्तुमर्हसि ॥ ९ ॥
 सेतुरत्र यथा बध्येद्यथा पश्येम तां पुरीम् ॥ तस्य राक्षसराजस्य तथा त्वं कुरु राघव ॥ १० ॥
 दृष्ट्वा तां तु पुरीं लङ्कां त्रिकूटशिसरे स्थिताम् ॥ इतं च रावणं युद्धे दर्शनादुपधारय ॥ ११ ॥
 अबद्धा सागरे सेतुं घोरे तु वरुणालये ॥ लङ्का नै मर्दितुं शक्या सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ॥ १२ ॥
 सेतुर्वद्धः समुद्रे च यावलङ्कासमीपतः ॥ सर्वे तीर्णं च वै सैन्यं जितमित्युपधारय ॥ १३ ॥
 इमे हि समरे शूरा हरयः कामरूपिणः ॥ शक्ता लङ्कां समानेतुं समुत्पाद्य साराक्षसाम् ॥ १४ ॥
 तदेतं विज्ज्वा बुद्धी राजन्सर्वार्थनाशिनी ॥ पुरुषस्य हि लोकेऽस्मिन् शोकः शौर्यापकर्षणः ॥ १५ ॥

॥ ४ ॥ नापि सागरदुस्तरत्वं संतापनिमित्तमित्याह—समुद्रमिति ॥ न क्रमन्त इति नकाः गजग्राहि-
 मत्स्याः । महानक्रसमाकीर्णमपि समुद्रं लङ्घयित्वा
 लङ्कामारोहयिष्यामः । सेनामिति शेषः । ते रिपुं
 रावणं । हनिष्यामश्च । समुद्रलङ्घनलङ्कारोद्गूणशनुव-
 धार्थं न संतापः कार्य इत्यर्थः ॥ ५ ॥ एवं कारणा-
 भावाच्छोकस्य नावकाश इत्युक्तं । सत्यपि कारणे स
 त्याज्य इत्याह—निरुत्साहस्येति ॥ शोकपर्याकुला-
 त्मनः शोकव्याकुलमनसः । अतएव निरुत्साहस्य ।
 सर्वार्थाः सर्वप्रयोजनानि । व्यवसीदन्ति नश्यन्ति ।
 सः शोकं व्यसनं प्राप्नोति । शोकादनुत्साहः ।
 अनुत्साहादैन्यं । दैन्यादर्थनाशः । अर्थनाशाच्चाप-
 स्त्राप्यत इत्यर्थः । तस्माच्छोकस्त्याज्य इति भावः
 ॥ ६ ॥ नापि सहायानुपपत्तिशोकनिमित्तमित्याह—
 इमं इति ॥ शूराः पराक्रमशालिनः । समर्थाः उपाय-
 कुशलाः । नः अस्माकं संबन्धिनः । सर्वे इमे हरि-
 युधपाः त्वत्प्रियार्थं पावकमपि प्रवेष्टुं कृतोत्साहाः ।
 किमुतान्यत्कर्तुमिति भावः ॥ ७ ॥ कुत एषामुत्साह-
 स्त्वयावगत इत्याह—एषामिति अर्थमेकं वाक्यं ॥

एषां युधपानां । हर्षेण मुखप्रसादानुमानेन जानामि ।
 एषां उत्साहमितिशेषः । अस्मिन् उत्साहे । मम दृढः
 अप्रशियिलः । तर्कश्चास्ति ॥ ८ ॥ कलितमाह—
 विक्रमेणेति ॥ पापकर्माणं सीताहरणरूपपापकर्मयुक्तं ।
 ते रिपुं रावणं हत्वा सीतां विक्रमेण यथा समानेष्वे
 तथा त्वमुत्साहं कर्तुमर्हसि ॥ ९ ॥ तथा त्वं कर्तुमर्ह-
 सीत्युक्तं विशिनष्टि—सेतुरिति ॥ अत्र समुद्रे ।
 सेतुर्यथा बध्येत यथा तां पुरीं पश्येम तथा त्वं कुरु ।
 तथोपायं चिन्तयेत्यर्थः ॥ १० ॥ दर्शनमात्रेण किं
 सेत्स्यति तत्राह—दृष्ट्वेति ॥ तां पुरीं दृष्ट्वा दर्शनादेव
 हेतोः रावणं इतमवधारय ॥ ११ ॥ सेतुर्वध्य इति
 कोयं निर्बन्ध इत्याशङ्क्या (वश्यकल)न्यथा अशक्यत्व-
 मन्वयव्यतिरेकाभ्यामाह—अबद्धेत्यादिश्लोकद्वयेन ॥
 अबद्धा सागर इत्यादि स्पष्टं । लङ्कासमीपतः लङ्कास-
 मीपे । यावत् यावत्काले । सेतुर्वद्धो भवति ताव-
 त्काले । सर्वे सैन्यं तीर्णं जितं चेत्युपधारय ।
 कर्तरि निष्ठा ॥ १२—१३ ॥ तरणमात्रेण जयित्वे
 हेतुमाह—इमे हीति ॥ १४ ॥ उपसंहरति—तदिति ॥
 तत् उत्करीत्या शोकनिमित्तासंभवात् । विज्ज्वा शोक-

आज्ञा यस्यसतथा । पण्डितः आगमजज्ञानोवा ॥ ४ ॥ रामानु० शोकाक्रान्तस्य तव दर्शनेन ममाप्युत्तरकर्तव्यं न स्फुरति । तस्माच्छोकं
 परित्यज । ययाममोत्साहो भवेत्तथायं कुर्विति भावः ॥ स० यथारिपुंहलासीतां विक्रमेण पराक्रमेण । वैयंक्यस्य कर्मवकमस्तवे
 समानेष्वे । तथेत्युत्साहं कर्तुमर्हसि । यथाऽहं समानेष्वे तथा लमुत्साहं मम प्रोत्साहं कर्तुमर्हसीति वा ॥ ९ ॥ ती० तीर्णं जितमिति
 कर्तरि निष्ठा । अत्रावधारणचकाराभ्यां राक्षससैन्यकृतविघ्नबाहुल्ये सत्यपि अप्रतिहतं तस्मिन् जिते चेत्युक्तं भवति ॥ १३ ॥ ति० तत्

[पा०] १ क. ग. रावणं. २ क. इ. ट. सर्वतो. ल. छ. ज. सर्वेते. ३ व. सेतुमत्र यथाबद्धा. ४ क. व. छ. झ. ट.
 वयधारय. ५ क. व. म. नासावितुं. ६ क. झ. ट. मेसैन्यं. ७ छ. ग. छ. धार्यतां. ८ झ. ट. तथा हि समरे वीराः. ९ झ.
 म. तदेतं विज्ज्वा बुद्धी राजन्सर्वार्थनाशिनी. १० छ. ग. च. छ. ज. न्सर्वविनाशिनी.

यत्तु कार्यं मनुष्येण शौण्डीर्यमवलम्बता ॥ [तदलंकरणायैव कर्तुर्भवति सत्वरम् ॥]

अस्मिन्काले महाप्राज्ञ सप्तमातिष्ठ तेजसा ॥ १६ ॥

शूराणां हि मनुष्याणां त्वद्विधानां महात्मनाम् ॥ विनष्टे वा प्रनष्टे वा शोकः सर्वार्थनाशनः ॥ १७ ॥

तत्र तु बुद्धिमतां श्रेष्ठः सर्वशास्त्रार्थकोविदः ॥ मद्विधैः सचिवैः सार्धमारिं जेतुमिहार्हसि ॥ १८ ॥

न हि पश्याम्यहं कंचिज्जिषु लोकेषु राघव ॥ गृहीतधनुषो यस्ते तिष्ठेदभिमुखो रणे ॥ १९ ॥

वानरेषु समासक्तं न ते कार्यं विपत्स्यते ॥ अचिराद्द्रक्ष्यसे सीतां तीर्त्वा सागरमक्षयम् ॥ २० ॥

तदलं शोकमालम्ब्य क्रोधमालम्ब्य भूपते ॥ निश्रेष्टाः क्षत्रिया मन्दाः सर्वे चण्डस्य विभ्यति ॥ २१ ॥

लङ्घनार्थं च घोरस्य समुद्रस्य नदीपतेः ॥ सहास्राभिरिहोपेतः सूक्ष्मबुद्धिर्विचारय ॥ २२ ॥

[लङ्घिते तत्र तैः सैन्यैर्जितमित्येव निश्चिन्तु ॥] सर्वं तीर्थं च मे सैन्यं जितमित्युपधारय ॥ २३ ॥

इमे हि हरयः शूराः समरे कामरूपिणः ॥ तानरीन्विधमिष्यन्ति शिलापादपट्टिभिः ॥ २४ ॥

कथंचित्संतरिष्यामस्ते वयं वरुणालयम् ॥ हतमित्येव तं मन्ये युद्धे संभितिनन्दन ॥ २५ ॥

परवक्षा । अतएव सर्वार्थनाशिनी बुद्धिः अलं मा भूत् । “ अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकं ” इत्यमरः । तत्र हेतुमाह—पुरुषस्येति । शौर्यापकर्षणः शौर्यनाशनः ॥ १५ ॥ न केवलं शोकत्यागः स्वत्वा-
वलम्बनं च कार्यमित्याह—यस्मिन् ॥ शौण्डीर्यं शौर्यं । “ शौण्डी गवे ” इति धातोर्गौणादिके ईरन्प्र-
त्यये शौण्डीरशूरः अस्य भावश्चौण्डीर्यं तत् । अवलम्बता अवलम्बमानेन । शौर्यप्रधानेनेत्यर्थः । मनुष्येण पुरुषेण । यत्कार्यं संपाद्यं तत्सम्पन्नं धैर्यं बलं वा । तेजसा पराक्रमेण सह अस्मिन्काले आतिष्ठ अवलम्बस्य ॥ १६ ॥ ननु नार्थं शोकस्सागरतरणा-
दिनिमित्तकः किंतु सीतानवलोकनादिनिमित्त इत्य-
त्राह—शूराणामिति ॥ विनष्टे अन्तर्हिते । “ णश्च अवर्णने ” इति धातोर्निष्ठा ॥ १७ ॥ पुनश्च रामं प्रोत्साहयति—त्वमिति ॥ इह इदानीं ॥ १८ ॥ न हि तिष्ठेत् स्थातुं नशक्त्यात् ॥ १९ ॥ वानरेषु समासक्तं वानरमूलमित्यर्थः । न विपत्स्यते न विन-

हस्यति ॥ २० ॥ उपसंहरति—तदिति ॥ आलम्ब्यालं । नालम्बस्वेत्यर्थः । “ अलंसत्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा ” इति क्त्वाप्रत्ययः । क्रोधसालम्ब्यत्वे हेतुमाह—निश्रेष्टा इति । निश्रेष्टाः निरुद्योगाः । क्षत्रियाः मन्दाः सन्दर्भाः । चण्डस्य चण्डात् । “ चण्ड-
स्त्वत्यन्तकोपनः ” इत्यमरः ॥ २१ ॥ एवं सेतुबन्धेन सर्वार्थसिद्धेः शोको न कार्य- इत्युक्त्वा सेतुबन्धो-
पायो विचार्यतामित्याह—लङ्घनार्थमिति ॥ लङ्घनार्थं लङ्घनहेतुं । “ अर्थः स्याद्विषये मोक्षे शब्दवाच्ये प्रयोजने । व्यवहारे धनुदशास्त्रे वस्तुहेतुनिवृत्तिषु ” इति वैजयन्ती ॥ २२ ॥ सेतुबन्धोपाये निर्णीते ततः परं सुकरमित्याह—सर्वमिति ॥ २३ ॥ उक्तार्थे पूर्वोक्तं हेतुमनुवदति—इमे हीति ॥ विधमिष्यन्ति धक्ष्यन्ति ॥ २४ ॥ मा भूत्सेतुबन्धः प्रकारान्तरेणापि समुद्रं तीर्त्वा शत्रून् हनिष्यामीत्याह—कथंचिविति ॥ कथंचित् केनाप्युपायेन । नन्दतीति नन्दनः । नन्द्या-
दित्वात् ल्युः । समित्यां युद्धे नन्दन युद्धोत्सुकेतिया-

तस्मात् विष्णुना सर्वार्थनाशिनी बुद्धिमवलम्ब्यतां । हि यतः शौर्यापकर्षणः तत्राशकः ॥ १५ ॥ ति० मन्दाः शत्रुविषयकोप-
हीनाः ॥ २१ ॥ ती० सर्वमित्यर्थमेकवाक्यं । अत्रयावत्तावच्छब्दावध्याहार्यौ । जितमितिभावेनिष्ठा । मेसैन्यंयावत्तीर्णतावत्ते-
मजितमित्युपधारय । लङ्घितेत्यतैस्तैर्न्यमितिकचिरपाठः । तस्यार्थः । समुद्रेलङ्घितेतैर्नारैस्तस्यारावणस्यसैन्यंजितमित्युपधारये-
त्यर्थः ॥ २३ ॥ इतिद्वितीयःसर्गः ॥ २ ॥

[पा०] १ म. शौडीर्यमवलम्बता. २ इदमर्थं क. म. ट. पाठेषुदृश्यते. ३ क. म. ट. तत्त्वं. ४ क. च. छ. जेतुंजमर्ह-
सि. म. ट. जेतुंजमर्हसि. ५ ख. च. छ. व. आनयिष्यामितीसीतां. ६ इदमर्थं क. क. च. छ. म. ट. पाठेषुदृश्यते. ७ ख.
म. म. लवधार्यतां. च. छ. ल्युपधार्यतां. ८ म. शूराविकान्ताः. ९ क. म. ट. कथंचित्परिपश्यामिलङ्घितं. क.—घ.
कथंचित्परिपश्यामिलङ्घनं. १० क. म. ट. शत्रुनिर्हण.

किमुक्त्वा बहुधा चापि सर्वथा विजयी भवान् ॥ निमित्तानि च पश्यामि मनो मे संप्रहृष्यति ॥ २६ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

श्रीरामेण हनुमन्तं प्रति स्वस्य सेतुबन्धनाद्यन्तमोपायेन वानराणां सागरतारुणसामर्थ्योक्तिपूर्वकं लङ्काया दुर्गादिभिर्निरक्षण-
प्रकारप्रश्नः ॥ १ ॥ हनुमता तं प्रति विस्तरेण तत्प्रकारनिवेदनेन सहस्रकृतसंक्रमादि विष्वंसननिवेदनपूर्वकं स्वस्याङ्गदायिकतिपय-
वीरसाहिसेन बाहुबलनेनैव लङ्कागमनपूर्वकं सर्वराक्षसविष्वंसनशक्तिनिवेदनेन तदर्थमाश्वार्थनम् ॥ २ ॥

सुग्रीवस्य वचः श्रुत्वा हेतुमत्परमार्थवित् ॥ प्रतिजग्राह काकुत्स्थो हनुमन्तमथाब्रवीत् ॥ १ ॥
तपसा सेतुबन्धेन सागरोच्छोषणेन वा ॥ सर्वथा सुसमर्थोऽसि सागरस्यास्य लङ्घने ॥ २ ॥
कति दुर्गाणि दुर्गाया लङ्काया ब्रूहि तानि मे ॥ ज्ञातुमिच्छामि तत्सर्वं दर्शनादिव वानर ॥ ३ ॥
बलस्य परिमाणं च द्वारदुर्गक्रियामपि ॥ शुभिकर्म च लङ्काया रक्षसां सदनानि च ॥ ४ ॥
यथासुखं यथावच्च लङ्कायामसि दृष्टवान् ॥ सर्वमाचक्ष्व तत्त्वेन सर्वथा कुशलो ह्यसि ॥ ५ ॥
श्रुत्वा रामस्य वचनं हनुमान्मारुतात्मजः ॥ [प्रैणम्य शिरसा रामं प्राञ्जलिः सुसमाहितः ॥]
वाक्यं वाक्यविदां श्रेष्ठो रामं पुनरथाब्रवीत् ॥ ६ ॥
श्रुयतां सर्वमाख्यासे दुर्गकर्म विधानतः ॥ गुप्ता गुरी यथा लङ्का रक्षिता च यथा बलैः ॥ ७ ॥

वत् ॥ २५ ॥ निमित्तानुसारेणापि भवतो जयसिद्धि-
रित्याह—किमुक्त्वेति ॥ सर्वथा सेतुं बद्ध्वा अबद्ध्वा
वा । निमित्तानि नेत्रस्फुरणादीनि । मनो मे संप्रहृ-
ष्यतीति मनःसंप्रहर्षश्च कार्यसिद्धिनिमित्तमिति भावः
॥ २६ ॥ इति श्रीभोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामाय-
णभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने
द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

एवं मानुषभावनानुसारेण समुद्रस्य दुस्तरत्वेन
शोकापन्नोऽपि सुहृदुपदेशेन प्रतिष्ठापितधैर्यो रामः
नीतिशस्त्रानुसारेण संहार्यशत्रुदुर्गस्वरूपशोधनाय
पृच्छति—सुग्रीवस्येत्यादिना ॥ सारप्राहित्वमाह—
परमार्थविदिति । हेतुमत् युक्तियुक्तं । वचः श्रुत्वा
प्रतिजग्राह ॥ १ ॥ तपसा तपःप्रभावेन । तरसेति
पाठे तरसा वेगेन । लङ्घने तरणे ॥ २ ॥ एवमुपाय-
चिन्तनेन समुद्रस्य दुस्तरत्वमविगणय्य दुर्गस्वरूपं
पृच्छति—कतीति ॥ दुर्गायाः दुष्प्रापायाः । लङ्कायाः

कति दुर्गाणि कति दुर्गप्राकारः । सन्तीत्यर्थः ।
जलगिरिस्थलालकानि दुर्गाणि । तत्तुर्गविशेषधत्वं ।
मे ब्रूहि । पूर्वमेवोक्तमित्यत्राह—ज्ञातुमिति । तत्पूर्वं श्रुत्वं
सर्वं । दर्शनादिव प्रत्यक्षत इव । विशदं ज्ञातुमि-
च्छामि । बलस्य सेनायाः । परिमाणं इयत्तां ।
द्वारदुर्गक्रियां द्वारेषु दुर्गक्रियां कीलस्वननजलौ-
घपवनकरणादिभिः दुर्गमत्वकरणं । शुभिकर्म
प्राकारपरिधादिनिर्माणं । सदनानि गृहाणि ।
ज्ञातुमिच्छामीति पूर्वोक्तान्वयः ॥ ३-४ ॥ यथासुखं
निद्राशङ्कं । यथावत् तत्त्वेन । लङ्कायां पूर्वोक्तं सर्वं
दृष्टवानसि । तत्त्वेन दृष्टप्रकारेणैव । आचक्ष्व उच्यते
वद । सर्वथा द्रष्टुं वक्तुं च ॥ ५ ॥ अथाब्रवीत्
काकुत्स्थेनाब्रवीत् । “मङ्गलानन्तरारम्भप्रभञ्जकात्सर्व-
ध्वयोभय ” इत्यमरः ॥ ६ ॥ दुर्गकर्मविधानतः
दुर्गकर्म प्राकारपरिस्वाखननादि । तद्विधानतः तस्मि-
न्निर्माणेन शुभेति संयन्धः । राक्षसाः स्निग्धाः स्वामिनि
भक्ताः तेजसासंपादितामितिशेषः । विभागं तत्र तत्र

स० परमार्थः अवतारमुखायः रावणमारुणसिः तद्वत् । तद्वदकमिति यावत् ॥ १ ॥ ति० तपसा तपःकार्यसंकल्पसिद्ध्या ।
अतएव सकलस्य पुरवर्तिप्राणिनां ब्रह्मलोकनयनं वक्ष्यमाणं संपच्छते । सेतुबन्धेन गङ्गायां गङ्गेयैव शरैरिव । सागरोच्छोषणेन दिव्य-
[पा०] १ ख. संप्रसीदति. २ ख. इतित्यवचः. च. छ. तस्वतद्वचनं. ३ ड. झ. ट. लङ्कायास्तद्वीधमे. क. ख. ग.
च. छ. ज. ल. लङ्कायास्तद्वीहिमे. ४ च. छ. न. श्रोतुमिच्छामि. ५ ग. ड. क. ज. लङ्कायां. ६ इदमर्थं क. ख. पाठयोर्द्वयमे.

राक्षसाश्च यथा स्निग्धा रावणस्य च तेजसा ॥ परां समृद्धिं लङ्कायाः सागरस्य च भीमताम् ॥
विभागं च बलौघस्य निर्देशं चाहनस्य च ॥ ८ ॥

एवमुक्त्वा कपिश्रेष्ठः कथयामास तत्त्वतः ॥ ९ ॥

हृष्टप्रमुदिता लङ्का मचद्विपसमाकुला ॥ महती रथसंपूर्णा रथोगणैः समाकुला ॥

वाजिभिश्च सुसंपूर्णा सा पुरी दुर्गमा परैः ॥ १० ॥

दृढबद्धकवाटानि महापरिधवन्ति च ॥ द्वाराणि विपुलान्यस्याश्वत्वारि सुमहान्ति च ॥ ११ ॥

तत्रेषूपलयाणि बलवन्ति महान्ति च ॥ आगतं परसैन्यं तु तत्र तैः प्रतिहन्यते ॥ १२ ॥

द्वारेषु संस्कृता भीमाः कालायसमयाः शिताः ॥ शतशो रचिता वीरैः शतशो रक्षसां गणैः ॥ १३ ॥

सौवर्णश्च महास्तस्याः प्राकारो दुष्प्रधर्षणः ॥ मणिविद्रुमवैडूर्यमुक्ताविरचितान्तरः ॥ १४ ॥

सर्वतश्च महाभीमाः शीततोयवहाः शुभाः ॥ अगाधा ग्राहवत्यश्च परिखा मीनसेविताः ॥ १५ ॥

द्वारेषु तासां चत्वारः संक्रमाः परमायताः ॥ यच्चैरुपेता बहुभिर्महद्भिर्गृहपङ्क्तिभिः ॥ १६ ॥

प्राच्यन्ते संक्रमास्तत्र परसैन्यागमे सति ॥ यच्चैस्तैरवकीर्यन्ते परिखासु समन्ततः ॥ १७ ॥

विभक्त्यः स्थापनं । बलौघस्य - चतुरङ्गबलसमूहस्य । निर्दिश्यते इत्युक्त्या परिच्छिद्यतेऽनेनेति निर्देशः । संख्या तं ॥ ७-८ ॥ एवमित्यर्थः ॥ एवमुक्त्वा इत्करीत्या वक्ष्यमाणं संप्रहेण प्रतिज्ञाय ॥ ९ ॥ हृष्टप्रमुदिता - अत्यन्तहृष्टजना ॥ १० ॥ दृढेति आयसकीलादिभिर्दृढघटितकवाटानि । महापरिध-
वन्ति महागोलवन्ति । “ अगले काचके वंशे योगे प्राकारगोपुरे । अस्त्रे घटे मुद्रे च परिधः परिपठ्यते ” इतिनिघण्टुः । सुमहान्ति उन्नतानि ॥ ११ ॥ तत्र तेषु द्वारेषु । इषूपलयाणि शरशिलाक्षेपकयन्त्राणि । बलवन्ति दृढानि महान्ति विपुलानि सन्तीति शेषः । तैः यच्चैः । तत्र द्वारेषु । प्रतिहन्यते प्रतिबध्यते ॥ १२ ॥ संस्कृताः सजीकृताः । शिताः दीक्षणाः । कालायसमयाः अयस्सारमयाः । जीवभाव आर्षः । “ अनोश्मायस्सरसां जातिसंज्ञयोः ” इति समा-
सान्तः । शतं प्रन्तीति शतशः । मुद्रविशेषः । “ अमनुष्यकर्तृके च ” इति ठक् । शतशः बहुशः । रचिताः स्थापिताः ॥ १३ ॥ तस्याः प्राकारो दुष्प्रध-

र्षणः दुरारोह इत्यर्थः । मणयः पद्मरागाः ॥ १४ ॥ सर्वतः प्राकारमभितः परिखाः सन्तीति शेषः । शीततोयत्वेन दुष्प्रवेशत्वमुक्तं ॥ १५ ॥ द्वारेषु द्वारसमीपप्रदेशेषु । सामीप्ये सप्तमी । तासां परि-
खानां संवन्धिनः । परिस्रोपरिक्षा इत्यर्थः । संक्रमाः दारुफलकनिर्मितसंचारमार्गाः । “ संक्रमः क्रमणे सम्यग्द्वारसंचारयन्त्रके ” इति विश्वः । परमायताः अतिविपुलाः । यच्चैः संक्रमानवकीर्यकैः । महद्भिरिति य-
न्त्रविशेषणं । गृहपङ्क्तिभिः रक्षिजनावसथानपङ्क्तिभिः । उपेताः सन्तीति शेषः ॥ १६ ॥ संक्रमाणां सुपयोगमाह-
त्रायन्त इति ॥ तत्र द्वारप्रदेशेषु । परसैन्यागमेसति संक्रमाः प्राच्यन्ते पुरीमिति शेषः । कथमित्यत्राह—
यच्चैरिति । यच्चैः संक्रमफलकविक्षेपयच्चैः । परिखासु परिस्रोपरि । समन्ततः अवकीर्यन्ते क्षिप्यन्ते । सर्वथा परिखाजलोपरि फलका निक्षिप्यन्ते । शत्रुसैन्यागमेतु ता वक्षिप्यन्ते । तेन दुर्गपरिखाजलेन प्राकारसमी-
पगमनं न शक्यत इति श्लोकतात्पर्यं ॥ १७ ॥

अबलतइतिशेषः ॥ सर्वथा सर्वप्रकारस्यलङ्घनोपायस्यविद्यमानत्वादित्याशयः ॥ २ ॥ सू० स्निग्धाः रावणेपरस्परचञ्चेद्वन्तः । तथान्धु । स्निग्धाइत्यनेन भेदनोपायासाध्यत्वं सूचयति ॥ ८ ॥ टी० शतशयोनाम सकृत्प्रयोगाच्छतमारिकाः चतुर्विंशतिप्रमाणा मुद्रविशेषाः ॥ “ शतश्रीचतुर्दंष्ट्रागदितालोहकण्टकी ” इतिवैजयन्ती ॥ १३ ॥ सू० परसैन्यागमेसति । अनेनगमनमेवदु-
र्घमिति सूचयति ॥ १७ ॥

[पा०] १ ड. झ. ट. तलवित्. २ ड. च. छ. झ. ज. ट. गणनिवेदिता. ३ झ. ग. ड. ज.—ट. प्रतिसैन्यतैस्तत्रप्र-
तिनिवार्यते. क. घ. च. छ. परसैन्यतैस्तत्रप्रतिनिवार्यते. ४ ट. सौवर्णस्तुमहान्. झ. सौवर्णस्तुमहान्. घ. ससौवर्णमयस्तस्याः.
५ ड. च. छ. झ. ज. ट. शीततोयामहाशुभाः. ६ घ. मीनसंकुलाः.

एकस्त्वकम्प्यो बलवान्संक्रमः सुमहादृढः ॥ काञ्चनैर्बहुभिः स्तम्भैर्वेदिकाभिश्च शोभितः ॥ १८ ॥
 स्वयं प्रकृतिसंपन्नो युयुत्सु राम रावणः ॥ उत्थितश्चाप्रमत्तश्च बलानामनुदर्शने ॥ १९ ॥
 लङ्का पुनर्निरालम्बा देवदुर्गा भयावहा ॥ नादेयं पार्वतं वान्यं कृत्रिमं च चतुर्विधम् ॥ २० ॥
 स्थिता पारे समुद्रस्य दूरपारस्य राघव ॥ नौपथ्योपि च नास्त्यत्र निरादेशश्च सर्वतः ॥ २१ ॥
 शैलाग्रे रचिता दुर्गा सा पूर्वद्वपुरोपमा ॥ वाजिवारणसंपूर्णा लङ्का परमदुर्जया ॥ २२ ॥
 परिखाश्च शतशश्च यन्त्राणि विविधानि च ॥ शोभयन्ति पुरीं लङ्कां रावणस्य दुरात्मनः ॥ २३ ॥
 अयुतं रक्षसामत्र पूर्वद्वारं समाश्रितम् ॥ शूलहस्ता दुराधर्षाः सर्वे खट्वाग्रयोधिनः ॥ २४ ॥
 नियुतं रक्षसामत्र दक्षिणद्वारमाश्रितम् ॥ चतुरङ्गेण सैन्येन योधास्तत्राप्यनुत्तमाः ॥ २५ ॥
 प्रयुतं रक्षसामत्र पश्चिमद्वारमाश्रितम् ॥ चर्मखड्गधराः सर्वे तथा सर्वास्त्रकोविदाः ॥ २६ ॥
 न्यर्बुदं रक्षसामत्र उत्तरद्वारमाश्रितम् ॥ रथिनश्चाश्ववाहाश्च कुलपुत्राः सुपूजिताः ॥ २७ ॥
 शतशोऽपि सहस्राणि मध्यमं स्कन्धमाश्रिताः ॥ यातुधाना दुराधर्षाः सौम्रकोटिश्च रक्षसाम् ॥ २८ ॥

तेषु संक्रमेषु। एकः उत्तरद्वारस्थः। बलवान् स्थूलवयान्।
 सुमहादृढः अत्यन्तदृढसंघटनः। अतएवाकम्प्यः।
 स्तम्भैः संक्रमाधारार्थं परिखासु स्थापितैः स्तम्भैः।
 वेदिकाभिः रक्षिजनाधारार्थाभिर्वितर्दिकाभिः॥१८॥
 प्रकृतिसंपन्नः द्यूतादिव्यसनरूपविचाररहितः।
 अप्रमत्तः सावधानः। बलानां सैन्यानां। अनुदर्शने
 प्रतिदिनमवलोकननिमित्तं। उत्थितः जागरूकः।
 स्वयं युयुत्सुः सर्वदा युद्धोद्यतः। तिष्ठतीतिशेषः
 ॥ १९ ॥ लङ्का पुनः लङ्का तु। निरालम्बा टङ्कच्छे-
 दमसृणीकृतत्रिकूटशिखरस्थितत्वादरोहणालम्बनर-
 हिता। देवदुर्गा देवैरपि दुष्प्रापा। लङ्का नादेयादि-
 रूपेण चतुर्विधदुर्गं च चतुर्विधदुर्गप्राकारवतीत्यर्थः।
 नादेयं नद्यां भवं। अलदुर्गमित्यर्थः। पार्वतं पर्वतस्थं।
 वनानां समूहो-वन्या तत्संबन्धि वान्यं। कृत्रिमं
 क्रियया निवृत्तं। प्राकारपरिखादिभन् स्वलमित्यक्षरार्थः
 ॥ २० ॥ दूरे पारं यस्य सः दूरपारः तस्य। विशा-
 लस्येत्यर्थः। पारे दक्षिणतीरे स्थिता। अत्र समुद्रे।
 नौपथ्यः नौसंचारश्च नास्ति। अतएव सर्वतः निरा-

देशश्च। आदेशो वार्तासंचारः तद्रहितः अयं देश
 इत्यर्थः॥ २१ ॥ वनगिरिदुर्गवत्त्वमाह—शैलाम इति
 ॥ २२ ॥ कृत्रिमदुर्गवत्त्वमाह—परिखा इति ॥ २३ ॥
 विभागं च बलौघस्येति रामप्रशस्तोत्तरमाह—
 अयुतमिति॥ अत्र लङ्कायां। सर्वे पूर्वद्वारस्थाः। अयुतं
 दशसहस्रं। अग्रे सेनाग्रे युध्यन्त इत्यप्रयोधिनः।
 खट्वाग्रयोधिनः सर्वे अयुतसंख्याकाः सर्वेपितथा-
 निधा इत्यर्थः॥ २४ ॥ अत्र लङ्कायां। चतुरङ्गेण
 सैन्येन सह रक्षसां नियुतं दक्षिणद्वारमाश्रितं। तत्र
 चतुरङ्गवलेषु। योधाः पदातयः। अनुत्तमाः अत्यन्त-
 शूराः। भवन्तीत्यर्थः॥ २५ ॥ सर्वे पश्चिमद्वारवा-
 सिनः। सर्वास्त्रकोविदाः समस्तास्त्रज्ञाः॥ २६ ॥
 अश्ववाहाश्चेति चकारेण राजवाहास्समुन्नीयन्ते।
 कुलपुत्राः सत्कुलप्रसूताः। विश्वसनीया इति यावत्।
 सुपूजिताः रावणेन बहुमताः। किंकरा इति शेषः
 ॥ २७ ॥ अथेति कात्स्न्ये। शतशः सहस्राणि
 अनेकसहस्राणि। दुराधर्षाः यातुधानाः राक्षसाः।
 मध्यमं स्कन्धं नगरमध्यमस्थानं। आश्रिताः।

शि० बलवान् बहुसेनाविशिष्टः। सुमहादृढः शैथिल्यसंसर्गरहितव्यर्थः। अतएवाकम्प्यः परैः कंपयितुमशक्यः। काञ्चनैः
 स्तम्भैर्वेदिकाभिश्चशोभितः एकःसंक्रमोस्तीतिशेषः। एतेन तेनैवरावणो निर्गच्छतिप्रविशतिचेतिसूचितं॥ १८ ॥ शि० प्रकृतिं
 स्वस्वभावं। आपन्नः मद्यपानादावपिस्वभावपरिणामरहितइत्यर्थः॥ १९ ॥ स्त० निरालम्बा अंबरलंभिनीतिनिरालम्बेव निरालम्बा
 नितरं दृढावृत्तियावत्। आलम्बः पर्वतशिखरादिरूपआश्रयोदस्यास्ति। देवदुर्गा देवानामपिदुस्साधगमना। निरालम्बादेव प्रतीव-
 मानाश्रयाभावादेव दुर्गमतिवा। दुर्गा दुष्टगतिमापन्नोदुःखप्राप्तोवतस्याश्रयावहेतिवा॥ २० ॥ स्त० निरुपेयः दूयामूमिः।
 निरादेशइतिपाठे आश्रयविनागम्यप्रदेशः। नास्तीत्युभयश्रान्वेति॥ २१ ॥

[पा०] १ अ. अ. ट. प्रकृतिमापन्नो. २ क. ख. च. छ. ज. य. लङ्कापुरीनिरा. ३ क. ग.—ट. नौपथ्यस्यापि. ४ क.
 डा. ट. निरुपेयश्च. ५ य. शतकोटिश्च.

ते मया संक्रमा भग्नाः परिखाश्चावपूरिताः ॥ दग्धा च नगरी लङ्का प्राकाराश्चावसादिताः ॥ २९ ॥
 बलैकदेशः क्षपितो राक्षसानां महात्मनाम् ॥ ३० ॥
 येन केन च मार्गेण तराम वरुणालयम् ॥ हतेति नगरी लङ्का वानरैरवधार्यताम् ॥ ३१ ॥
 अङ्गदो द्विविदो मैन्दो जाम्बवान्पनसो नलः ॥ नीलः सेनापतिश्चैव बलशेषेण किं तव ॥ ३२ ॥
 पुत्रमाना हि गत्वा तां रावणस्य महापुरीम् ॥ सपर्वतवनां भिक्षा संस्वार्ता सप्रतोरणाम् ॥
 सप्राकारां सभवनामानधिष्यन्ति रौघव ॥ ३३ ॥
 एवमाज्ञापय क्षिप्रं बलानां सर्वसंग्रहम् ॥ मुहूर्तेन तु युक्तेन प्रस्थानमभिरोचय ॥ ३४ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

सुग्रीवेणरामचोदनयातुकप्रकारेणवामरसैन्यानांसुमुहूर्तेलङ्कांप्रतिप्रस्थानायाज्ञापनम् ॥ १ ॥ सुग्रीवादिभिर्हनुमदङ्गदा-
 लङ्काभ्यांरामलक्ष्मणाभ्यांसह रामोक्तप्रकारेणसर्वतःसेनारक्षणपूर्वकंलङ्कांप्रतिप्रस्थानम् ॥ २ ॥ प्रयागसमवेकलक्ष्मणेनरामेनप्रति
 स्वपरजयापजयसूचकशुभाशुभशकुनप्रदर्शनपूर्वकंसमाश्वासनम् ॥ ३ ॥ रामेणसुग्रीवादिभिःसह क्रमेणमलयाद्यतिक्रमेण
 महेन्द्रगिरिमेखतच्छिखराहोहणेनसागरावलोकनम् ॥ ४ ॥ हनुमद्वसादधत्तीयेसमुद्रबेलावनमुपगतेनरामेणसुग्रीवंप्रतिसेना-
 संनिवेशमभियोजनपूर्वकंसागरस्तरणोपायनिर्धारणायमन्त्रचोदना ॥ ५ ॥

श्रुत्वा हनुमतो वाक्यं यथावदनुपूर्वशः ॥ ततोऽब्रवीन्महातेजा रामः सत्यपराक्रमः ॥ १ ॥
 यो निवेदयसे लङ्कां पुरीं भीमस्य रक्षसः ॥ क्षिप्रमेतां मधिष्यामि सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ २ ॥

सर्वसंख्यामाह—साम्प्रेति । रक्षसां सामकोटिः पूर्ण-
 कोटिः । अत्र लङ्कायां अस्तीति शेषः ॥ २८ ॥ एवं
 दुर्गप्राकारवर्षनेन लघूनां भीतिमां भूदिति स्वकृतं
 वर्णयति—ते मयेति ॥ परिखा इत्यादावपि तच्छब्दो-
 नुसंधेयः ॥ २९ ॥ बलैकदेश इत्यर्थमेकान्वयः ॥ बलैक-
 देशः सेनाचतुर्थांश इत्यर्थः । महात्मनां महाकायानां
 ॥ ३० ॥ तपसा सेतुबन्धनेत्येवं रामोक्तमेव सम्यगि-
 त्याह—येनेति ॥ मार्गेण उपायेन । तराम तरिष्यामः ।
 न्वत्ययेन लोट् । वरुणालयं समुद्रं ॥ ३१ ॥ पक्षान्त-
 रमाह—अङ्गद इत्यादिसार्धश्लोकद्वयेन ॥ अङ्गदादयः
 पुत्रमानाः समुद्रं लङ्कितवन्तः । सस्वार्ता सपरिखां ।
 सप्रतोरणां सबहिर्द्वारां आनयिष्यन्ति । बलशेषेण किं ।
 अङ्गदादिव्यतिरिक्तबलशेषेण किं प्रयोजनमिति

योजना ॥ ३२—३३ ॥ सर्वसंग्रहं । संगृह्यत इति
 संग्रहः बलानां मध्ये सर्वसारभूतं बलं अङ्गदादिकं
 आज्ञापय । एवं पुत्रमाना इत्याद्युक्तरीत्या आज्ञापये-
 त्यर्थः । युक्तेन यात्रायोग्येन ॥ ३४ ॥ इति श्रीगोवि-
 न्द्राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने
 युद्धकाण्डव्याख्याने तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

एवं लङ्काया दुर्गकर्मबलपरिमाणादौ हनुमता कथिते
 रामः कियन्मात्रमिदमिति न्यकृत्य तदानीमेव दण्ड-
 यात्रामाज्ञापयति—श्रुतेति ॥ महातेजाः महाबलः ।
 सत्यपराक्रमः अमोघविक्रमः । आभ्यां निर्भयत्वे
 हेतुरुक्तः । अब्रवीत् सुग्रीवमिति शेषः ॥ १ ॥
 निवेदयसे हनुमन्मुखेन निवेदयसि । मधिष्यामि

ति० परिखाश्चावपूरिताः शिल्लेष्टादिभिरिति शेषः ॥ चेनबलैकदेशक्षयोपि कृत इत्यर्थः ॥ २९ ॥ ति० एवमिति । एवं प्रघनै-
 रेवकार्यसाधनमिष्टंवेतिक्षप्रमिदानीमेवानयतेत्याज्ञापय । यदि बलानांसर्वसंग्रहं बलसंमेलनमुद्दिश्य बलानामपिधारनयनमिष्टं तदा
 युक्तेन यात्रोचितेनमुहूर्तेनप्रस्थानं स्वयात्रामभिरोचय ॥ ३४ ॥ इतितृतीयःसर्गः ॥ ३ ॥

स० “कितस्यशत्रुहनेकपयःसहायाः” इत्याद्युक्तप्रकारेणसमभतावेदयति—यदिति । यदित्यव्ययं यामित्यर्थः । यालङ्काय-
 [पा०] १ क. घ. दुरात्मना. २ ख. लङ्कावैस्र. ड. झ. ट. सस्वार्तासतोरणां. क. सपताकासतोरणां. ज. सस्वार्तां
 सप्रतोलिकां. ३ घ. ज. मैथिली. ४ क. ख. दनुभाधित. ५ क. झ. ट. यत्रिवेदयसे. ६ क. झ. ट. उ. मधिष्यामि.

अस्मिन्मुहूर्ते सुग्रीव प्रयाणमभिरोचये ॥ युक्तो मुहूर्तो विजयः प्राप्तो मध्यं दिवाकरः ॥ ३ ॥
 अस्मिन्मुहूर्ते विजये प्राप्ते मध्यं दिवाकरे ॥ सीतां हत्वा तु मे जातु काऽसौ यास्यति यास्यतः ॥ ४ ॥
 सीता श्रुत्वाऽभिधानं मे आशामेष्यति जीविते ॥ जीवितान्तेऽमृतं स्पृष्ट्वा पीत्वा विषमिवातुरः ॥ ५ ॥
 उत्तराफल्गुनी ह्यद्य श्वस्तु हस्तेन योक्ष्यते ॥ अभिप्रयाम सुग्रीव सर्वाणीकसमावृताः ॥ ६ ॥
 [मुहूर्तेन च युक्तेन प्रस्थानमभिरोचय ॥] निमित्तानि च धन्यानि यानि प्रादुर्भवन्ति च ॥
 निहत्य रावणं सीतामानयिष्यामि जानकीम् ॥ ७ ॥
 उपरिष्ठाद्धि नयनं स्फुरमाणमिदं मम ॥ विजयं समनुप्राप्तं शंसतीव मनोरथम् ॥ ८ ॥

शरैर्ध्वंसयिष्यामि ॥ ३ ॥ कुत इत्यत्राह—युक्त इति । युक्तः यात्रार्हः । तत्र हेतुः । विजयः विजयावहः । विजयावहत्वे हेतुमाह—दिवाकरः । मध्यं दिने मध्यं प्राप्तः । अभिजिन्मुहूर्त इत्यर्थः । तदुक्तं विद्यामाध-
 धीये—“आर्द्रो रगमित्रमखावसुजलविश्वामिजिद्विरि-
 श्वेन्द्राः । ऐन्द्राभिमुखवरुणार्यमभगतारा दिवा मुहूर्ताः
 स्युः ” इति ॥ नन्वभिजिन्मुहूर्ता दक्षिणयात्रासु
 निषिद्धाः । यथा ज्योतिष्करत्नाकरे—“भुक्तौ दक्षि-
 णयात्रायां प्रतिष्ठायां द्विजन्मनि । आधाने च ध्वजा-
 रोहे मृत्युदः स्यात्सदाभिजित् ” इति ॥ उच्यते ।
 लङ्का हि दक्षिणपूर्वस्यां किष्किन्धायाः । अतो नेयं
 दक्षिणयात्रेति नोक्तदोषः ॥ ३ ॥ मुहूर्तविशेषे प्रया-
 णस्य फलं दर्शयति—अस्मिन्निति ॥ दिवाकरे मध्यं
 प्राप्ते विजयाख्ये अस्मिन्मुहूर्ते यास्यतो मे यास्यति
 मयि । असौ रावणः । सीतां हत्वा जातु कदाचित्
 क यास्यति । यत्र कुत्रापि यान्तं तं हनिष्यामीत्यर्थः ।
 सीतां हत्वा तु मे यात्विति पाठे यातु राक्षसः ।
 “नैर्ऋतो यातुरक्षसी ” इत्यमरः । यद्वा यातु
 गच्छतु । क यास्यतीत्यन्वयः ॥ ४ ॥ अथैव सागर-
 तरणोपायचिन्तां विना निर्गमस्य फलमाह—सीतेति ॥

मे अभिधानं प्रस्थानं । सीता श्रुत्वा जीविते आशामे-
 ष्यति । श्रवणं च त्रिजटाविभ्य इति ज्ञेयं । निर्गमं
 विना केवलं विचाराकुलेध्वस्मासु जीविते सा निराशा
 स्यादिति भावः । कथमिव । विषं पीत्वा आतुरः
 पीडितः । पुरुषः जीवितान्ते प्राणान्तये प्राप्ते । अमृतं
 स्पृष्ट्वेव ॥ ५ ॥ तर्हि कदाऽस्माभिः प्रस्थाप्यं तत्राह—
 उत्तरेति ॥ अद्य दिने उत्तराफल्गुनीनक्षत्रं वर्तते ।
 श्वः उत्तरदिने । हस्तेन योक्ष्यते । चन्द्र इति शेषः ।
 हस्तो रामस्य निधनतारा । उत्तराफल्गुनी तु साध-
 नतारा । अतोऽथैव सर्वाणीकसमावृताः सन्तः अभि-
 प्रयाम गच्छेत् । अत्रोत्तराफल्गुनीत्यनेन स दिवसः
 फाल्गुनपौर्णमासीत्यवगम्यते । इदमुत्तरं प्रतिपाद-
 यिष्यते ॥ ६ ॥ यानि निमित्तानि धन्यानि तानि
 प्रादुर्भवन्ति । अतो रावणं निहत्य सीतामानयिष्यामि ।
 जानकीमिति विशेषणेन जनकप्रीत्यर्थं चावश्यं सा
 आनेतव्येति न्यन्यते ॥ ७ ॥ उपरिष्ठात् उपरि ।
 स्फुरमाणमिदं मम नयनं । मनोरथं मनोरथविषय-
 भूतं जयं । समनुप्राप्तं सम्यक्समीपे प्राप्तं । शंस-
 तीव । स्पष्टं बोधयतीत्यर्थः । तथोक्तं ज्योतिरशास्त्रे—
 “नेत्रस्थाधस्फुरणमसकृत्सङ्गरे मङ्गहेतुर्नेत्रोपान्ते

तिरुर्गमांनिवेद्यये कथयसि । तामेतांक्षिप्रमेवविष्यामि । प्रकृत्यन्तरस्तेदंरूपं । विष्यामीत्यनेन लङ्कानाशेऽन्यनैरेष्यंमुख-
 यति ॥ तेषुभ्यमितिहनुमन्तंप्रत्युक्तिः ॥ २ ॥ ति० सुग्रीवप्रयाणमितिषड्वीतःपुरुषः ॥ स० राजल्लासुग्रीवकटाक्षीकृत्याह—अ-
 स्मिन्निति । अस्मिन् अभिजिन्मसकेमुहूर्ते प्रयाणमितोस्मिन्नभिरोचये । अभिरोचयेतिपाठे अनुमोदस्त्वैत्यर्थः । सुग्रीवप्रया-
 णमित्येकपथेनहनुमदाभिमुख्येनवचनमित्यङ्गीकारे “अभिप्रयामसुग्रीवसर्वाणीकसमावृताः ” इत्यभिप्रेत्यानानुगुण्यंस्फुटं ॥
 मध्यं नमोमध्यं । दिवाकरोयतःप्राप्तः तस्मात् विजये विजयप्रदेशमुहूर्ते । युक्तः निर्गमइतिशेषः । युक्तोमुहूर्तोविजयइतिप्रथमा-
 न्तपाठःस्फुटार्थः ॥ ३ ॥ ति० आतुरः जीवितान्ते जीवितनाशप्राप्तौ । अमृतं अमृतत्वसाधनंदिन्यौषधं । स्पृष्ट्वा
 द्रवरूपममृतंपीत्वाय यथाजीविताशमेति तद्वत् ॥ ५ ॥ ति० समताराखलमस्तीत्याह—उत्तरेति । पुनर्वसुजातस्यहस्तोवचतारा ।
 उत्तराचक्षीतायाजन्मतारा । बद्धजन्मतारायांतन्मोचनार्थयात्रावामध्वयंतन्मुक्तिरितिभावः । अद्यामान्तमानेनमानंशीर्षकृष्णाष्ट-
 [पा०] १ क. च.—ट. मभिरोचय. २ क. ट. प्राप्तोमध्यंदिवाकरः. ३ क. झ. ट. हत्वातुतथातु. ४ ख.—क. झ. अ.
 ट. जीवितः. ग. च. छ. येगितः. ५ क. झ. पीत्वाऽमृतं. ६ इदमर्थं ख. च. छ. पाठेषुदृश्यते. ७ क. झ. ट. पस्यामि. क.
 ख. सौम्यानि. ८ क. ख. छ. अ. प्रादुर्भवन्तिमे. ९ ख. च. छ. अ. संख्येष्टानयिष्यामि.

ततो वानरराजेन लक्ष्मणेन च पूजितः ॥ उवाच रामो धर्मात्मा पुनरप्यर्थकोविदः ॥ ९ ॥
 अग्रे यातु बलस्यास्य नीलो मार्गमेवेक्षितुम् ॥ धृतः शतसहस्रेण वानराणां तरखिनाम् ॥ १० ॥
 फलमूलवता नील शीतकाननवारिणा ॥ पथा मधुमता चाशु सेनां सेनापते नय ॥ ११ ॥
 दूषयेयुर्दुरात्मानः पथि मूलफलोदकम् ॥ राक्षसाः परिरक्षेथास्तेभ्यस्त्वं नित्यमुद्यतः ॥ १२ ॥
 निम्नेषु वनदुर्गेषु वनेषु च वनौकसः ॥ अभिप्लुत्याभिपश्येयुः परेषां निहितं बलम् ॥ १३ ॥
 यच्च फल्गु बलं किञ्चित्तदत्रैवोपयुज्यताम् ॥ एतद्धि कृत्यं धीरं नो विक्रमेण प्रयुज्यताम् ॥ १४ ॥
 सागरौघनिभं भीममग्रानीकं महाबलः ॥ कपिसिंहाः प्रकर्षन्तु शतशोथ सहस्रशः ॥ १५ ॥
 गजश्च गिरिसंकाशो गवयश्च महाबलः ॥ गवाक्षश्चाग्रतो यान्तु गवां दृप्ता इवर्षभाः ॥ १६ ॥
 यातु वानरवाहिन्या वानरः पुवतां वैरः ॥ पालयन्दक्षिणं पार्श्वमृषभो वानरर्षभः ॥ १७ ॥
 गन्धहस्तीव दुर्धर्षस्तरस्त्री गन्धमादनः ॥ यातु वानरवाहिन्याः सव्यं पार्श्वमधिष्ठितः ॥ १८ ॥
 खास्यामि बलमध्येऽहं बलौघमभिहर्षयन् ॥ अधिकृष्टा हनूमन्तमैरावन्तमिवेश्वरः ॥ १९ ॥
 अङ्गदेनैव संयातु लक्ष्मणश्चान्तकोपमः ॥ सार्वभौमेन भूतेशो द्रविणाधिपतिर्यथा ॥ २० ॥

हरति नयनं नेत्रमूले च मृत्युः । नेत्रस्योर्ध्वं हरति संकलं मानसं दुःखजातं वामे चैवं फलमविकलं दक्षिणे वैपरीत्यं ॥ इति ॥ एवं वचने विद्यमाने दक्षिणनयनमिति व्याख्यानं चिन्त्यं ॥ ८ ॥ पूजितः युक्तमिति श्लाघितः । अर्थकोविदः नीतिशास्त्रनिपुणः ॥ ९ ॥ नीतिशास्त्रमनुस्मरन् सेनासंविधानं दर्शयति—अग्र इति ॥ १० ॥ मार्गमेवेक्षितुं यात्विति सुग्रीवं प्रत्युक्तमाश्रेण सन्निहितं नीलं प्रत्याह—फलेति ॥ ११ ॥ मार्गशोधनप्रकारमाह—दूषयेयुरिति । विषादिनेति शेषः । परिरक्षेथा इत्यात्मनेपदमार्ष । र्षयतः सावधान इत्यर्थः ॥ १२ ॥ शोधनान्तरमाह—निम्नेष्विति ॥ निम्नेषु गर्तप्रदेशेषु वनदुर्गेषु वनैःजलैः दुर्गेषु दुर्गमप्रदेशेषु । “जीवनं सुवनं वनं” इत्यमरः । वनेषु काननेषु च । निहितं रन्ध्रे प्रहारार्थं स्थापितं । बलं परसैन्यं । वनौकसः वानराः । अभिप्लुत्या अभित उल्लुत्या । पश्येयुः ॥ १३ ॥ शोधमान्तरमाह—यदिति ॥ यत्किञ्चिद्बलं फल्गु असारं । तत् अत्रैव किञ्चिन्धायामेव । उपयुज्यतां स्थाप्यतां । किञ्चिदित्यनेन तादृशं बलमत्र दुर्लभमिति सूचितं । अत्र युक्तिवक्ति—एतदिति । एतत् धीरं कृत्यं विक्रमेण

प्रयुज्यतां । आर्षः शत्रुप्रलयः । विक्रमेण शक्त्या । ये युध्यन्ते तेषामेव नान्येषामित्यर्थः । विक्रमेणोपयुज्यतामिति पाठे विक्रमेणोपयुज्यमानानां । विक्रमयुक्तानामित्यर्थः । क्रियापदत्वे संप्रधारणायां लोढेदित्यर्थः ॥ १४ ॥ अथ “यतश्च बलमाशङ्की ततो विस्तारयेद्बलं” इत्युक्तरीत्या बहवो बलिनोऽग्रे सेनां कर्षन्त्वित्याह—सागरेति ॥ सागरौघनिभं सागरस्य प्रवाहो यदि भवेत्तत्सुल्वमित्यर्थः । शतशोथ सहस्रशः । शतशः सहस्रशश्च संधीभूयेत्यर्थः ॥ १५ ॥ “अथ सेनाबलाध्यक्षौ सर्वदिक्षु निवेशयेत्” इत्युक्तरीत्या निवेशयति—गज इति ॥ गवामग्रे दृप्ता वृषभा इवेति संबन्धः ॥ १६ ॥ दक्षिणं पश्चिमपार्श्वमित्यर्थः । “यतश्च भयमाशङ्कि तां प्राचीं परिकल्पयेत्” इति कामन्दकोक्तेः । पुवतां वानराणां ॥ १७ ॥ गन्धहस्ती मत्तगजः । तरस्त्री बलवान् । सव्यं प्राचीभागं । अधिष्ठितः अधिष्ठाता । कर्तरि क्तः ॥ १८ ॥ मध्यगमनप्रयोजनमाह—अभिहर्षयन्निति । “ग्रहर्षयेद्बलं व्यूहा” इत्युक्तेः । ईश्वरः इन्द्रः । तथैवौचित्यात् । गवां पतिमिवेश्वर इति वा पाठः ॥ १९ ॥ अङ्गदेन संयातु अङ्गदमारुह्य संयात्वित्यर्थः । सार्वभौ-

भ्यां कृष्णसप्तम्यां वा । मार्गशीर्षपूर्णिमेतत्तदन्वतरस्त्रिभुत्ताऽऽभात् । अभिप्रयामेति प्रश्ने लोढ ॥ ६ ॥ ति० यच्च फल्गु निस्सारं बलं फाल्गुवृद्धादिलक्षणं युद्धानर्हत्तदत्रैवोपपद्यतामिति धृत्वा । हियस्यात् एतन्नः कृत्यं युद्धरूपं धीरं । अतो विक्रमेण विक्रमोपपन्नबलेन प्रयुज्यतां । आत्रेति शेषः ॥ १४ ॥ टी० अखमदगन्धादितरेहस्त्रिनोद्वन्ति सगन्धहस्ती ॥ १८ ॥

[पा०] १ क. ट. म. ट. सुपूजितः. २ व. उवाचवचनं रामो. ३ क. म. ट. पथिरक्षेथाः. ४ क. ख. ग. क. छ. झ. अ. ट. प्रयुज्यतां. ५ म. ट. पतिः.

जाम्बवाश्च सुषेणश्च वेगदर्शी च वानरः ॥ क्रक्षराजो महासत्त्वः कुक्षिं रक्षन्तु ते त्रयः ॥ २१ ॥
 [पैशार्धमिव लोकस्य प्रचेतास्तेजसा घृतः ॥ जघनं कपिसेनायाः कपिराजोऽभिरक्षतु] ॥ २२ ॥
 राघवस्य वचः श्रुत्वा सुग्रीवो वाहिनीपतिः ॥ व्यादिदेश महावीर्यान्वानरान्वानरर्षभः ॥ २३ ॥
 ते वानरगणाः सर्वे समुत्पत्य धुंयुत्सवः ॥ गुह्याभ्यः शिखरेभ्यश्च आशु पुष्पुविरे तदा ॥ २४ ॥
 ततो वानरराजेन लक्ष्मणेन च पूजितः ॥ जगाम रामो धर्मात्मा ससैन्यो दक्षिणां दिशम् ॥ २५ ॥
 शतैः शतसहस्रैश्च कोटीभिर्युतैरपि ॥ वारणामैश्च हरिभिर्ययौ परिवृतस्तदा ॥
 तं यान्तमनुयाति स महती हरिवाहिनी ॥ २६ ॥
 दृष्ट्वाः प्रमुदिताः सर्वे सुग्रीवेणामिपालिताः ॥ आप्लवन्तः प्लवन्तश्च गर्जन्तश्च पुर्वगमाः ॥
 ह्वेलन्तो निनदन्तस्ते जग्मुर्वै दक्षिणां दिशम् ॥ २७ ॥
 भक्षयन्तः सुगन्धीनि मधूनि च फलानि च ॥ उद्वहन्तो महावृक्षान्मज्जरीपुञ्जधारिणः ॥ २८ ॥
 अन्योन्यं सहसा दृष्ट्वा निर्वहन्ति क्षिपन्ति च ॥ पततश्चाक्षिपन्त्यन्ये पातयन्त्यपरे परान् ॥ २९ ॥
 रावणो नो निहन्तव्यः सर्वे च रजनीचराः ॥ इति गर्जन्ति हरयो राघवस्य समीपतः ॥ ३० ॥
 पुरस्तादृषभो वीरो नीलः कुमुद एव च ॥ पन्थानं शोधयन्ति स वानरैर्वहुभिः सह ॥ ३१ ॥
 मध्ये तु राजा सुग्रीवो रामो लक्ष्मण एव च ॥ बहुभिर्बलिभिर्ममैर्वृताः शशुनियर्हणाः ॥ ३२ ॥
 हरिः शतबलिर्वीरः कोटीभिर्दशभिर्वृतः ॥ सर्वामेको ह्यवष्टभ्य ररक्ष हरिवाहिनीम् ॥ ३३ ॥
 कोटीशतपरीवारः केसरी पनसो गजः ॥ अर्कश्चातिबलः पार्श्वमेकं तस्याभिरक्षति ॥ ३४ ॥

मेन उत्तरदिग्गजेन । भूतेशः यक्षेशः । द्विविणाधिपतिः
 घनाधिपतिः । अत्र त्वं च शिषिकामारुह्य आवाभ्यामा-
 गच्छेति सिद्धम् ॥ २० ॥ क्रक्षराजः जाम्बवद्वाता ।
 कुक्षिं पश्चाद्भागं । जाम्बवान् सुषेणः वेगदर्शी भेति
 त्रयः महासत्त्वः क्रक्षराजश्च कुक्षिं रक्षन्तित्यन्वयः
 ॥ २१—२२ ॥ व्यादिदेश रामोक्तं सर्वं कुरुतेत्या-
 क्षापयामास ॥ २३ ॥ पुष्पुविरे घृतगतिं चक्रिरे
 ॥ २४ ॥ पूजितः पुरस्कृत इत्यर्थः । धर्मात्मा नीति-
 रूपधर्मज्ञ इत्यर्थः ॥ २५ ॥ ययौ राम इतिशेषः ।
 हरिवाहिनी पूर्वोक्तबलवानरभिन्ना ॥ २६ ॥ गच्छ-
 तामवस्थाविशेषान् दर्शयति—दृष्ट्वा इत्यादिना ॥
 दृष्ट्वाः गर्विताः । आप्लवन्तः मण्डलाकारं भ्रमन्त
 इत्यर्थः । गर्जन्तः मेघध्वनिं कुर्वन्तः । घनगर्जित-
 मिति प्रसिद्धिः । ह्वेलन्तः सिंहनादं कुर्वन्तः ।
 “ ह्वेला तु सिंहनादः स्यात् ” इत्यमरः । निनदन्तः

अव्यक्तं शब्दायमानाः । “ णद् अव्यक्ते शब्दे ”
 इति धातुः । भक्षयन्तः पिबन्तः । उद्वहन्तः विला-
 सार्थं हस्ते धारयन्तः ॥ २७—२८ ॥ सहसा ।
 तरसा । निर्वहन्ति उद्वहन्ति । क्षिपन्ति पातयन्ति ।
 अन्ये पतन्तः सन्तः । परान् पातयितुन् । आक्षिपन्ति ।
 प्रतीकारकरणासामर्थ्येन परिभाषणं कुर्वन्तीत्यर्थः ।
 अपरे शक्ताः । परान् पातयितुन् । पातयन्ति
 ॥ २९ ॥ नः अस्माभिरित्यर्थः ॥ ३० ॥ अत्र पूर्व
 रामेण मार्गरक्षणाय ये नीलादयो नियुक्ताः ततोन्त्ये
 कुमुदादयस्तु रामभक्त्युत्साहेन स्वयमेव प्रवृत्ता इति
 ज्ञेयं । ऋषभोदक्षिणपार्श्वरक्षणाय नियुक्तो भक्त्या
 पराक्रमतिशयेन च अत्रापि रक्षणं कृतवानिति ज्ञेयं
 ॥ ३१ ॥ मध्ये त्विति । जग्मुरिति शेषः ॥ ३२ ॥
 अवष्टभ्य अधिह्वय ॥ ३३ ॥ गजस्याग्रभागनियुक्त-
 स्यापि पार्श्वरक्षणं भक्त्यतिशयात् । अत्र कार्यकरणा-

ति० अवष्टभ्योदक्षिणपार्श्वविनियुक्तादन्धोनीलसहकारी ॥ ३१ ॥ ति० सर्वावाहिनीमवष्टभ्यैकोररक्ष । समन्ततोभ्रमन्त-
 भ्रमन्तिस्त्वर्थः ॥ ३२ ॥ ति० केसरीदीर्घावतुर्णाद्वाह्यैस्त्वबलस्यदक्षिणपार्श्वमेकपार्श्वमभिरक्षतइत्यर्थइतिकतकः । एषगजः

[पा०] १ क.—ट. महाबाहुः. २ अयंश्लोकः क. ख. च. छ. पाठेषुदृश्यते. ३ ग. क. च. छ. झ. ज. ट. महावीर्यो
 वानरान्. ४ क. च. छ. झ. ट. महौजसा. ५ क.—ट. दृष्ट्वा. ६ क. ख. च. छ. झ. सुषेणपरिपालिताः. ७ क. च.
 झ. न. ट. निनदन्तश्च. क.—घ. ज. विनदन्तस्ते. ८ क.—ट. पतन्तश्चोत्पतन्त्यन्ये. ९ घ. क. ट. पातयन्तःपरे. १० क.
 ज. झ. ट. अर्कश्चबहुभिःपार्श्व. ग. ऋषभश्चातिबलः.

सुषेणो जाम्बवाश्चैव श्रेष्ठश्च बहुभिर्बृतौ ॥ सुग्रीवं पुरतः कृत्वा जघनं संररधतुः ॥ ३५ ॥
 तेषां सेनापतिर्वीरो नीलो वानरपुङ्गवः ॥ संपेतन्पततां श्रेष्ठस्तद्वलं पर्यपालयत् ॥ ३६ ॥
 दरीमुखः प्रजङ्घश्च रम्भोऽथ रभंसः कपिः ॥ सर्वतश्च ययुर्वीरास्त्वरयन्तः पुनरुत्तमान् ॥ ३७ ॥
 एवं ते हरिशार्दूला गच्छन्तो बलं दर्पिताः ॥ अपश्यंस्ते गिरिश्रेष्ठं सख्यं द्रुमलतायुतम् ॥
 सरांसि च सुफुल्लानि तटाकानि वनानि च ॥ ३८ ॥
 रामस्य शासनं ज्ञात्वा भीमकोपस्य भीतवत् ॥ वर्जयन्नगराभ्याशांस्तथा जनपदानपि ॥ ३९ ॥
 सागरौघनिभं भीमं तद्गानरबलं महत् ॥ उत्ससर्प महाघोषं भीमघोषं हवार्णवः ॥ ४० ॥
 तस्य दाशरथेः पार्श्वे शूरास्ते कपिकुञ्जराः ॥ तूर्णमापुष्पुवुः सर्वे सदश्वा इव चोदिताः ॥ ४१ ॥
 कपिभ्यामूहमानौ तौ शुशुभाते नरोत्तमौ ॥ महाज्यामिव संस्पृष्टौ ग्रहाभ्यां चन्द्रमास्करो ॥ ४२ ॥
 ततो वानरराजेन लक्ष्मणेन च पूजितः ॥ जगाम रामो धर्मात्मा ससैन्यो दक्षिणां दिशम् ॥ ४३ ॥
 तमङ्गदगतो रामं लक्ष्मणः शुभया गिरा ॥ उवाच परिपूर्णार्थः स्मृतिमान्प्रतिभानवान् ॥ ४४ ॥
 हतामवाप्य वैदेहीं क्षिप्रं हत्वा च रावणम् ॥ समृद्धार्थः समृद्धार्थमयोध्यां प्रति यास्यसि ॥ ४५ ॥
 महान्ति च निमित्तानि दिवि भूमौ च राघव ॥ शुभानि तव पश्यामि सर्वार्थेष्वर्थसिद्धये ॥ ४६ ॥

स्केसर्यादयश्च पूर्वं नियुक्ता एवेत्याहुः । अत्र पूर्वनियु-
 क्तानां गन्धमादनादीनामप्युपलक्षणं । एकं पार्श्वं
 सख्यं पार्श्वं । अभिरक्षतीत्यस्य प्रत्येकमभिसंबन्धः ।
 इत्यत्येनलद ॥ ३४ ॥ क्रक्षैरावृतत्वं जाम्बवत एव ।
 तत्संबन्धात् सुषेणस्यापि । जघनं पश्चाद्भागम् ॥ ३५ ॥
 संपतन् । मार्गशोधनाय पुरो गच्छन्नपि पर्यपालयत् ।
 सेनापतित्वात्सर्वतो ररक्षेत्यर्थः ॥ ३६—३७ ॥
 अपश्यन् दूरादिति शेषः । सुफुल्लानि सुफुलपद्मकण्ठा-
 राणि ॥ ३८ ॥ भीतवत् भीतं । कर्तरि कप्रत्ययः ।
 वर्जयत् दूरतः परिहरत् । उत्ससर्प जगामेति
 संबन्धः । सागरौघनिभमिति विपुलतायां साम्यं ।
 भीमघोषं हवार्णव इति घोषे ॥ ३९—४० ॥ दाश-
 रथेः पार्श्व इति । तन्मुखोल्लासायेति भावः ॥ ४१ ॥
 हनुमदङ्गदाभ्यामूहमानौ रामलक्ष्मणौ । महामहाभ्यां
 शुक्रवृहस्पतिभ्यां । संस्पृष्टौ संयुक्तौ । चन्द्रसूर्याविव

शुशुभाते । अत्र उपमाने चतुर्ग्रहसंयोगस्य बहुजनवि-
 नाशहेतुत्वात् हनुमदङ्गदाभ्यां रामलक्ष्मणयोगस्य
 महासेनाविनाशकत्वं गम्यत इत्यलंकारेण वस्तुध्वनिः ।
 संस्पृष्टपदेन हनुमदङ्गदयोर्लाघवातिशयकथनान् पद-
 गतवस्तुना वस्तुध्वनिः ॥ ४२ ॥ पुनः सुदूरगमन-
 सूचनायाह—सत इति ॥ ४३ ॥ परिपूर्णार्थः परिपू-
 र्णमनोरथः । स्मृतिमान् निमित्तशास्त्रार्थस्मरणवान् ।
 प्रतिभानवान् तात्कालिकबुद्धिमान् ॥ ४४ ॥ वक्ष्य-
 माणनिमित्तश्रवणे श्रद्धाश्रुत्यादयितुं प्रथमं तत्फलं
 दर्शयति—हतामिति ॥ रावणं हत्वा वैदेहीमवाप्य-
 सीतिक्रमः ॥ ४५ ॥ कुतोयं निश्चय इत्यत्राह—महा-
 न्तीति ॥ महान्ति दुर्लभानि । दिवि भूमौ च
 यानि शुभानि निमित्तानि सर्वाणि तवार्थसिद्धये
 पश्यामि । अर्थसिद्धिकराणि पश्यामीत्यर्थः ॥ ४६ ॥

पूर्वभागनियुक्तादन्वइतितीयः ॥ ३४ ॥ ति० महज्याग्रहाभ्यां राहुकेतुभ्यां । संस्पृष्टौ अर्थभागेस्पृष्टौचन्द्रमास्करोविव ।
 महज्यामर्थसंस्पृष्टमितिपाठान्तरं । स० ग्रहाभ्यां शुक्रवृहस्पतिभ्यां । “ कविकाव्ययुतज्योत्स्नाकान्तवत्सत्यरोचत ” इत्युक्तेः ।
 लक्ष्मणपक्षेचन्द्रोनिदर्शनं । रामपक्षेमास्करः । ततश्चकविकाव्याभ्यांसकान्तश्चन्द्रश्च बाह्वनसाहिष्येनसकान्तिलक्ष्मणः । सूर्य-
 णकाशाभिभूतप्रकाशस्ययोरिवरामप्रकाशाभिभवोवाहनरुचोरितिनिदर्शनद्विवैकोद्गच्छः ॥ ४२ ॥

[पा०] १ क. ख. घ. ऋक्षैर्बहुभिरावृतः. २ ड. झ. ट. संयतध्वरातां. क. च. छ. समन्तात्पततां. ३ घ. क. झ. ट.
 मलीमुखः. ४ घ. क. झ. ट. जेमोय. ५ ख. शरभः. ६ क. ख. ग. ड.—ट. गच्छन्ति. ७ घ. मददर्पिताः. ८ छ. झ.
 ट. अपश्यन्तः. ९ ड. झ. ट. गिरिशतायुतं. क. ख. ग. च. छ. न. हुमशतायुतं. घ. गतायुतं. १० क. ग. ड. झ. ट.
 वराणिक. ख. घ. च. छ. न. महान्तिच. ज. सरांसिच. ११ क. ख. ग. च.—झ. ट. निस्ससर्प. १२ क. च. उवाच
 नमहाप्राज्ञः. १३ ग. वचनं प्रतिभानवान्.

अनुवाति शुभो वायुः सेनां मृदुहितः सुखः ॥ पूर्णवल्गुस्वराक्षेमे प्रवदन्ति मृगद्विजाः ॥ ४७ ॥
 प्रसन्नाश्च दिशः सर्वा विमलश्च दिवाकरः ॥ उशनाश्च प्रसन्नाश्चिरं तु त्वां मार्गवो गतः ॥ ४८ ॥
 ब्रह्मराशिर्विशुद्धश्च शुद्धश्च परमर्षयः ॥ अर्चिष्मन्तः प्रकाशन्ते ध्रुवं सर्वे प्रदक्षिणम् ॥ ४९ ॥

सुखः सुखकरः । शीत इत्यर्थः । मृदुहितः मृदुः मार्दवयुक्तः । दिवः अनुकूल इत्यर्थः । शुभः भाविशुभसूचकः वायुः सेनां अनुवाति अनुसृत्य वाति । पूर्णवल्गुस्वराः अन्यनापहपस्वराः सन्तः प्रवदन्ति ॥ ४७ ॥
 भौमनिमित्तान्युक्त्वा दिव्यनिमित्तान्याह—स्वामनुगतः । तथानुकूलविशि स्थित इत्यर्थः । यद्वा अनुरासः पञ्चाङ्गारं गतः । पुरः शुक्रस्य यात्रासु प्रतिषेधादिति भावः । तथोक्तं ज्योतिषे—“प्रतिशुक्रं प्रतिबुधं प्रतिभौमं गतो नृपः । अपि शक्येण सहशो हस्तसैन्यो निवर्तते ” इति ॥ उशनाश्च प्रसन्नाश्चिरं तु त्वां मार्गवो गत इत्यनेनावतारकाले जातकफलसूचनब्रह्मस्यानुकूलं गोचरफलं दर्शयति विपरीतफलं राक्षसानां च । तथाहि किष्किन्धातः आग्नेयदिग्धर्तिनी लङ्कां प्रति गच्छतो रामस्यानुकूलः शुक्र इत्युच्यते । सूर्यस्वराक्षेः पुरोराशिस्थो हि भवति शुक्रः । सूर्यश्च तदानीं मीनस्थः । उत्तराफल्गुनी ह्येति प्रमाणदिनकथनात् । फाल्गुनपौर्णमास्यां हि रामस्य दण्डयात्रेति पूर्वमुक्तं । तदाच शुक्रो मेघस्थः । अतो रामस्य कर्कटराशेर्मेघो हि दशमोऽनुकूलः । पूर्वोक्तविधर्तिनी लङ्कां प्रति गच्छतो रामस्य पश्चात्स्थितत्वाच्च शुक्रोऽनुकूल एव । शुक्रानुकूल्योक्तिर्वृहस्पत्याद्यनुकूलस्योपलक्षणं । सङ्गवतारकाले कर्कटकस्थः । तदपेक्षया द्वात्रिंशद्वर्षयुद्धयात्राकालः । तथाच त्रिराष्ट्रव्या षट्त्रिंशद्वर्षेषु गतेषु रामस्याष्टत्रिंशद्वर्षे युद्धारम्भे गुरोः सिंहस्थितिः सिद्धा । गुरुद्वितीयता रामस्यानुकूला । शनिश्चावतारकाले तुलावर्गोत्तमस्थः । द्वितीयावृत्तौ तुलावृत्तिकयोः पञ्चवर्षेण गतयोः सार्धवर्षद्वयेनास्तीतेन धनुरतीत्य तदानीं मकरस्थितियोन्योपि कथंचिद्धनुर्वर्गोत्तमस्य एव शनिः । राहुस्तु अवतारकाले

सिंहस्थः । ततोष्टत्रिंशद्वर्षेस्मिन्कटकस्थितियोग्योप्यस्तिचारादिभिर्मिथुनस्थः । तत्सप्तमे धनुषि केतुः । उक्तं चात्रापि—“मूले मूलवतारस्पष्टो धूप्यते धूमकेतुना” इति । धूमाकारः केतुर्धूमकेतुः । तथाच धनुषि शनिकेतू रामस्य षष्ठ्यावनुकूलौ । अङ्गारकस्तु रामरावणयुद्धप्रसङ्गे, “आक्रम्याङ्गारकस्तस्यौ विशाखे अपि चाम्बरं” इत्युक्त्या विशाखाचतुर्थपावे वृश्चिकराशौ तिष्ठति । रामस्य पञ्चमाङ्गारकत्वफलमिव । यदेतद्ब्रह्मास्त्रबन्धरुधिरमोहादि, बुधस्य प्रतिमार्सं रोहिणीस्थत्वयोगेपि रामरावणयुद्धप्रसङ्गे, “प्राजापत्यं च नक्षत्रं रोहिणीं शशिनः प्रियाम् । समाक्रम्य बुधस्तस्यौ प्रजानामगुभावहः” इत्युक्तं प्रजानामगुभावहत्वमतिचारवशादेव । स च रामस्य दशमस्थोऽनुकूलः । चन्द्रश्च उत्तराफल्गुनीस्थत्वात्फल्गुन्यास्थः । अतस्तृतीयचन्द्रो रामस्यानुकूलः । सूर्यो नवमस्थो रामस्यानुकूलः । राहुस्तु मिथुनस्थत्वाद्दशस्थ इति किंचिद्वाधकः । राक्षसानामिव सर्वं विपरीतं । तथाहि—राक्षसानां हि नक्षत्रं मूलं । तथाच धनू राशिः । तदपेक्षया पञ्चमस्थः शुक्रः प्रतिकूलः । जन्मराशिस्यौ शनिकेतू च प्रतिकूलौ । राहुस्तु सप्तमस्थः किंचिदनुकूलः । द्वादशस्थाङ्गारकश्च प्रतिकूलः । गुरुस्तु नवमस्थोऽनुकूलः । चतुर्थस्थः सूर्यः पञ्चमस्थो बुधश्च नानुकूलौ । दशमस्थश्चन्द्रः किंचिदनुकूलः । एवं प्रायेण ग्रहगोचरफलं राक्षसानां विपरीतमेवेति ॥ ४८ ॥ ब्रह्मराशिः अधीतसर्वदेव इत्यर्थः । विशुद्धः पापप्रहासंयुक्तः । इदं द्वयमपि मार्गविशेषणं । परमर्षयः सप्तर्षयः । दक्षिणां विशं प्रति गताः । प्रदक्षिणं तिष्ठद्ग्रहतिखात्साधुः । आधर्तमाना इति शेषः

टी० मृदुहितसुखपदैः क्रमेण मान्यचैत्यसौरभ्यामुच्यन्ते ॥ ४७ ॥ टी० ब्रह्मराशिरेत्यस्य पादस्य पूर्वोक्तविहायान्योर्थेऽप्युच्यते । ब्रह्मराशिरेत्यत्र ब्रह्मराशिश्चान्देन “तत्रासते महात्मानश्च वयोवेऽग्निहोत्रिणः । भूतारंभकृतं ब्रह्मशंसन्तोऽक्षिण्युवताः । प्रारभन्ते लोककामास्तेषां पन्थाः सदक्षिणः” इति श्रीविष्णुपुराणेऽपि तृत्यां मार्गस्थालोकाभिषुद्धिकामामहर्षय उच्यन्ते । तेषां राशिः संज्ञः । विशुद्धः प्रसन्नः । परमर्षयः सप्तर्षयः । ध्रुवं औत्तानपादि प्रदक्षिणं यथातथा आवर्तमाना इति शेषः । प्रकाशन्त इति संकल्पः । सप्तर्षिसंनिवेशप्रकारस्तु—“पूर्वभागे तु भगवान्मरीचिरुपस्थितः । षष्ठिष्ठसभायां सात्पुरस्तादङ्गिराशुभिः । ततोभि-

त्रिशङ्कुर्विमलो भासि राजर्षिः सपुरोहितः ॥ पितामहवरोऽस्माकमिह्वाकूणां महात्मनाम् ॥ ५० ॥
 विमले च प्रकाशेते विशाखे निरुपद्रवे ॥ नक्षत्रवरमस्माकमिह्वाकूणां महात्मनाम् ॥ ५१ ॥
 नैर्ऋतं नैर्ऋतानां च नक्षत्रमभिधीयते ॥ मूलो मूलवता स्पृष्टो धूप्यते धूमकेतुना ॥ ५२ ॥
 सर्वं चैतद्दिनाशाय राक्षसानामुपस्थितम् ॥ काले कालगृहीतानां नक्षत्रं ग्रहपीडितम् ॥ ५३ ॥
 प्रसन्नाः सुरसाश्वापो वनानि फलवन्ति च ॥ अत्रान्त्यभ्यधिकं गन्धान्यधर्तुकुसुमा हुमाः ॥ ५४ ॥
 व्यूढानि कपिसैन्यानि प्रकाशन्तेऽधिकं प्रभो ॥ देवानामिव सैन्यानि सङ्ग्रामे तारकामये ॥ ५५ ॥
 एवमार्य समीक्ष्यैतान्प्रीतो भवितुमर्हसि ॥ इति आतरमाश्वास्य हृष्टः सौमित्रिरब्रवीत् ॥ ५६ ॥
 अथावृत्य महीं कृत्वा जगाम महती चमूः ॥ ऋक्षवाँनरशार्दूलैर्नखदंष्ट्रायुधैर्वृता ॥ ५७ ॥
 कराग्रैश्चरणाग्रैश्च वानरैरुत्थितं रजः ॥ भीममन्दर्दधे लोकं निवार्य सवितुः प्रभाम् ॥ ५८ ॥
 सपर्वतवनाकाशां दक्षिणां हरिवाहिनी ॥ छादयन्ती ययौ भीमा ह्यामिबाम्बुदसंततिः ॥ ५९ ॥

॥ ४९ ॥ पुरोहितः विश्वामित्रः । "सृजन्दक्षिणमार्गस्थानसप्तर्षिनिपरान्पुनः" इति बालकाण्डोक्तरीत्या विश्वामित्रसृष्टसप्तर्ष्यन्तर्गतवसिष्ठो वा । पितामहवरः पितामहेषु कूटस्थेषु श्रेष्ठः । इह्वाकूणां प्रधानकूटस्थ इत्यर्थः ॥ ५० ॥ निरुपद्रवे क्रूरप्रहानाक्रान्ते । विशाखे इति द्विवचनं नक्षत्रद्वयात्मकत्वात् । विशाखाख्यं नक्षत्रवरमित्यर्थः । विशाखाया इह्वाकुनक्षत्रत्वं ज्यौतिषदर्पणे दर्शितं—“अश्विन्यां यदि केतुः” इत्यारभ्य “इह्वाकुलनायस्तु ह्यन्यतो यदि भवेद्दिशाखास्त्यस्तु” इति ॥ ५१ ॥ स्वानुकूल्यमुक्त्वा परप्रातिकूल्यमाह—नैर्ऋतमिति ॥ नैर्ऋतं नैर्ऋतदैवतं । नैर्ऋतानां राक्षसानाम् । किं तन्नैर्ऋतं तस्य पीडा केनेत्याकाङ्क्षायामाह—मूल इति । मूलवता अन्तिकवता । “मूलं वशीकृतौ स्त्रीये शीर्षे तारा-न्तिकादिषु” इति वैजयन्ती । तेन धूमकेतुना स्पृष्टो मूलः मूलनक्षत्रं । धूप्यते संताप्यते । “धूप संतापे” इति धातुः ॥ ५२ ॥ सतः किमित्यत्राह—सर्वमिति ॥ एतन्नक्षत्रपीडनमेव राक्षसानां दिनाशाय सर्वं अशु-भसूचकनिमित्तजातं । समुपस्थितमित्यर्थः । तदेवोप-पादयति—काल इति । कालगृहीतानां मृत्युगृहीतानां

नक्षत्रं । काले अन्तकाले । ग्रहपीडितं भवति ॥ ५३ ॥ पुनरपि विजयसूचकान्याह—प्रसन्ना इत्यादिना ॥ हुमाः यथर्तुकुसुमाः ऋतुमनतिक्रम्य जातानि कुसु-सानि येषां ते तथोक्ताः । अकालकुसुमोत्पत्तिर्द्युत्पातः । स इदानीं नास्तीत्यर्थः । तथोक्तं वराहमिहिरेण—“शीतोष्णानां विपर्यासः फलपुष्पमकालजम् । अशोष्याणां विशोषश्च फलं पाण्मासिकं भवेत्” इति ॥ ५४ ॥ व्यूढानि कृतव्यूहानि । तारकस्य तारकामुरस्य आमयो वधो यस्मिन् सः तारकामयः तस्मिन् । यद्वा तारकायाः बृहस्पतिपत्न्याः आमयो मनोव्याधिः यस्मिन् । तादृशसंग्रामसंज्ञेयं । तथोक्तं श्रीविष्णुपुराणे—एवंच तयोरतीवोत्रः संग्रामस्तार-कानिमित्तस्तारकामयो नामाभवदिति ॥ ५५ ॥ आश्वास्याब्रवीत् आश्वासनपूर्वकमब्रवीत् । अनेन प्रथमसर्गान्तोक्तः श्लोकोऽनुवृत्त इति ज्ञायते ॥ ५६ ॥ पुनरपि सैनायाः दूरगमनमाह—अथेति ॥ ऋक्षवा-नरशार्दूलैः ऋक्षशार्दूलैः वानरशार्दूलैश्च । शार्दूलशब्दः श्रेष्ठवाची ॥ ५७ ॥ अन्तर्दधे आच्छादयामास ॥ ५८ ॥ हरिवाहिनी दक्षिणां महीं अम्बुदसंतति-र्यामिव छादयन्ती यथाविति संबन्धः ॥ ५९ ॥

सस्यचासत्रः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः” इति ॥ ४९ ॥ ति० सपुरोहितः भगवद्विश्वामित्रसृष्टसप्तर्षिसप्तर्षिमण्डलमयवर्ति-वसिष्ठसहितइत्यर्थः ॥ वैदशक्षिशङ्करस्माकंपितामहोऽस्माकंपुरोभासि । तस्यदक्षिणदिकस्यत्वात् । पितामहः पुरोऽस्माकमिति पाङ्कः पाठः इति कर्तकः ॥ ५० ॥ स० मूलवता सीताहरणजन्यपापरूपकारणवता ॥ ५१ ॥ ति० गन्धाः अजन्तः । गन्धवन्तो वायवोऽधिकानप्रवान्ति मन्दैवान्तीत्यर्थः ॥ ५४ ॥

[पा०] १ ख. छ. नक्षत्रमभि. क. क. झ. अ. ट. नक्षत्रमभि. २ क. झ. ट. प्रवान्तिनाधिकगन्धाः. ३ क. च. छ. झ. ट. हरिवाहिनी. ४ क. ख. च. छ. य. वानरगोपुच्छैः. ५ क. च. छ. झ. ट. दंष्ट्रायुधैरपि. ६ क. ख. महासेना. ग. ययौभूमि. च. छ. न. महींमीमा.

उत्तरन्त्यां च सेनायां संततं बहुयोजनम् ॥ नदीस्रोतांसि सर्वाणि सस्यन्दुर्विपरीतवत् ॥ ६० ॥

सरांसि विमलाम्भांसि द्रुमाकीर्णाश्च पर्वतान् ॥ समान्भूमिप्रदेशाश्च वनानि फलवन्ति च ॥

मध्येन च समन्ताच्च तिर्यक्काधश्च साऽविशत् ॥ ६१ ॥

समावृत्य महीं कृत्वा जगाम महती चमूः ॥ ६२ ॥

ते हृष्टमनसः सर्वे जम्भुर्मारुतरंहसः ॥ हरयो राघवस्वार्थे समारोपितविक्रमाः ॥ ६३ ॥

हर्षवीर्यबलोद्रेकान्दर्शयन्तः परस्परम् ॥ यौवनोत्सेकजान्दर्पान्विविधाश्चक्रुर्ध्वनि ॥ ६४ ॥

तत्र केचिद्भूतं जम्भुरूपेतुश्च तथाऽपरे ॥ केचित्किलकिला चक्रुर्बानरा वैनगोचराः ॥ ६५ ॥

प्रास्फोटयन् पुच्छानि सन्निजघ्नः पदान्यपि ॥ भुजान्विक्षिप्य शैलाश्च द्रुमान्ये बभञ्जिरे ॥ ६६ ॥

आरोहन्तश्च शृङ्गाणि गिरीणां गिरिगोचराः ॥ महानादान्विमुञ्चन्ति श्वेलामन्ये प्रचक्रिरे ॥ ६७ ॥

ऊरुवेगैश्च मस्रदुर्लताजालान्यनेकशः ॥ जृम्भमाणाश्च विक्रान्ता विचिक्रीडुः शिलाद्रुमैः ॥ ६८ ॥

क्षतैः शतसहस्रैश्च कोटीभिश्च सहस्रशः ॥ वानराणां तु घोराणां श्रीमत्परिवृता मही ॥ ६९ ॥

सा स याति दिवारान् महती हरिवाहिनी ॥ हृष्टा प्रमुदिता सेना मुग्रीवेणाभिर्दक्षिता ॥ ७० ॥

वानरास्त्वरितं यान्ति सर्वे युद्धाभिनन्दिनः ॥ प्रमोक्षयिषवः सीतां मुहूर्तं कापि नोसत ॥ ७१ ॥

संसतं निरन्तरं यथा भवति तथा उत्तरन्त्यां । विपरीतवत् वैपरीत्यवत् । भावप्रधानो निर्देशः । बहुयोजनं च यथा भवति तथा सस्यन्दुः ॥ ६० ॥ सरांसीत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ यथायोग्यं च संबन्धः । सरांसि शीतलसलिलतया मध्येनाविशत् । पर्वतान् द्रुमाकीर्णतया तिर्यगाविशत् । समान् भूमिप्रदेशान् समन्तादाविशत् । वनानि फलवन्तया अथ आविशत् ॥ ६१ ॥ समावृत्त्यर्थः ॥ ६२ ॥ भारुतरंहसः वायुवेगाः । समारोपितविक्रमाः जम्भुद्विविक्रमा इत्यर्थः । उद्रेकशब्दोतिशयवाची । दर्पान् दर्पजग्या-

पारान् ॥ ६३—६४ ॥ तान्विवृणोति—तत्रेत्यादिना ॥ किलकिलेति वानरशब्दानुकरणं ॥ ६५ ॥ प्रास्फोटयन् भूमावन्तस्फालयन् । सन्निजघ्नः । भूमावेति शेषः । भुजान् विक्षिप्य प्रसार्य । द्रुमान् शैलाश्च बभञ्जिरे ॥ ६६ ॥ गिरिगोचराः गिरिचराः । श्वेलां सिंहनादं ॥ ६७ ॥ मस्रदुः मर्दनं चक्रुः ॥ ६८ ॥ श्रीमद्यथा भवति तथा परिवृता आसीदिति संबन्धः ॥ ६९ ॥ सेना इनेन स्वामिना सहिता ॥ ७० ॥ प्रमोक्षयिषवः मोक्षयितुमिच्छवः । सनि द्विर्वचनाभाव आर्थः । “ मोक्ष निरसने ” इत्यस्माद्धातोः सन्

ति० सर्वाणिनदीस्रोतांसि विपरीतवत् वैपरीत्येन । सस्यन्दुः । यथाऽप्रेषुघावत्सुचन्द्रोधावतीव तद्वत्सेनागतिर्नदीप्रवाहेषुभ्रान्त्याभातिस्तेत्यर्थ इति कृतकः । वस्तुतोषदीपुवानराणां प्रवाहाभिमुखं तरणेतैराहता निजलानि विपरीतवहनानीत्यर्थः ॥ ६० ॥ ति० सानिशब्द अयं द्वितीयोपास इति प्रतीयते ॥ ६१ ॥ स० समारोपितविक्रमाः लक्ष्येक्षया भ्रमबलमधिकमिति परस्परमारोपितपराक्रमाः । उत्साहविशेषवन्त इति यावत् ॥ ६३ ॥ ति० श्रीमत् । लक्ष्यतुतीयान्तः । श्रीमद्विरल्यर्थः ॥ अयं तु तीयोपासः । स० श्रीमत्परिवृता श्रीमद्भिः सुघोराणां वानराणां मध्ये श्रीमद्भिः परिवृता । श्रीमत्परिवृता त्रियं राक्षससंपदं मन्त्रं तीति श्रीमयः । तैः परिरुद्धेति सुघोराणां वानराणां महीजातेति वा ॥ ६९ ॥ ति० दिवारान् मध्यरात्रेण याममात्रेण वास इत्याशयः ॥ ७० ॥ दिवारान् जहोरात्रं । याममात्रवास इत्याशयः । उत्तरप्रदेवतिशेष इति चनागोजिभट्टः । अलङ्काराहोरात्रमित्यर्थः स्वरसः । “ मुहूर्तकापिनावसन् ” इत्युत्तरग्रन्थस्वरस्यात् । शेषविनान्वयसंभवाच्च ॥ ७० ॥ ति० प्रमोक्षयिषवः मोक्षशब्दावतत्करोतीति तौ सनि आर्षेण न्यासलोपेऽप्रत्ययेवरूपं । प्रमोक्षयितुमिच्छावन्त इत्यर्थः ॥ नावसन् दिवेति शेषः ॥ ७१ ॥

[पा०] १ ग. क. झ. उत्तरन्त्याश्च सेनायाः । २ ड. च. झ. अ. ट. हृष्टवदनाः । ३ झ. हर्षवीर्यबलोद्रेकान् । ४ क. ख. ग. वारणोपमाः । ५ क. ख. भुजैरक्षिप्य । ६ ख. शैलेन्द्रान् । ७ ड. झ. ट. नादान्प्रमुञ्चन्ति । ख. नादान्विमुञ्चन्तः । च. ग. नादान्प्रमुञ्चन्तः । ८ क. झ. ट. ततः शत । ९ क. ख. ग. ड. च. झ. अ. ट. सुघोराणां । १० क. ख. ज. ग. यूयैः परिवृता । ११ ख. ग. क. झ. ट. प्रहृष्टमुदिताः सर्वे मुग्रीवेणाभिप्रालिताः । १२ क. च. न. छ. पालिता । १३ क. — ट. स्वरिताः । १४ क. ख. ग. च. छ. ज. ग. मुमोक्षयिषवः । १५ ड. झ. ट. नावसन् । ख. नासते ।

ततः पादपसंवाधं नानामृगसमायुतम् ॥ सहस्रपर्वतमासेदुर्मलयं च महीधरम् ॥ ७२ ॥
 काननानि विचित्राणि नदीप्रस्रवणानि च ॥ पश्यन्नतिययौ रामः सहस्र मलयस्य च ॥ ७३ ॥
 बैकुलास्तिलकांश्चूतानशोकांस्तिन्धुवारकान् ॥ करवीरांश्च तिमिस्रान्मञ्जन्ति स प्लवङ्गमाः ॥ ७४ ॥
 अङ्गोलांश्च करञ्जांश्च प्लक्ष्म्यग्रीवतिन्दुकान् ॥ जम्बूकामलकाभीषान्मञ्जन्ति स प्लवङ्गमाः ॥ ७५ ॥
 प्रस्तरेषु च रम्येषु विविधाः काननद्रुमाः ॥ वायुवेगप्रचलिताः पुष्पैरवकिरन्ति तान् ॥ ७६ ॥
 मारुतः सुखसंस्पर्शो वाति चन्दनशीतलः ॥ बट्पदैरनुकूजद्विर्वनेषु मधुगन्धिषु ॥ ७७ ॥
 अधिकं शैलराजस्तु धातुभिः सुविभूषितः ॥ ७८ ॥
 धातुभ्यः प्रसृतो रेणुर्वायुवेगैर्विघटितः ॥ सुमहद्धानरानीकं छादयामास सर्वतः ॥ ७९ ॥
 गिरिप्रस्थेषु रम्येषु सर्वतः संपुष्पिताः ॥ केतक्यः सिन्धुवाराश्च वासन्त्यश्च मनोरमाः ॥ ८० ॥
 माधव्यो गन्धपूर्णाश्च कुन्दगुल्माश्च पुष्पिताः ॥ चिरिवित्वा मधूकाश्च वकुलाः प्रियकास्तथा ॥ ८१ ॥
 स्फूर्जकास्तिलकाश्चैव नागवृक्षाश्च पुष्पिताः ॥ चूताः पाटलयश्चैव कोविदाराश्च पुष्पिताः ॥ ८२ ॥
 मुचुलिन्दार्जुनाश्चैव शिशुपाः कुटजास्तथा ॥ धवाः शाल्मलयश्चैव रक्ताः कुरवकास्तथा ॥ ८३ ॥
 हिन्तालास्तिमिश्राश्चैव चूर्णका नीपकास्तथा ॥ नीलाशोकाश्च वरणा अङ्गोलाः पञ्चकास्तथा ॥
 प्लवमानैः प्लवङ्गैस्तु सर्वे पर्याकुलीकृताः ॥ ८४ ॥

॥ ७१ ॥ ततः दिवाराक्नन्वे ॥ ७२ ॥ सहस्र मलयस्य
 च काननानीलन्वयः । सहस्रमलयौ नाम मार्गवर्तिनौ
 कौचित्यवर्तौ ॥ ७३ ॥ वकुलान् केशरवृक्षान् । तिलकान्
 क्षुरकवृक्षान् । चूताः प्रसिद्धाः अशोकाश्च । सिन्धुवा-
 रकान् निर्गुण्डीवृक्षान् । करवीराः प्रसिद्धाः । तिमि-
 शान् नेमिवृक्षान् ॥ ७४ ॥ अङ्गोलां निकोचकवृ-
 क्षान् । करञ्जान् नक्षमालवृक्षान् । प्लक्ष्मन् जटीवृ-
 क्षान् । न्यमोघान् वटान् । तिन्दुकान् स्फूर्जकवृक्षान् ।
 जम्बूकामलकाः प्रसिद्धाः । नीपाः कदम्बाः ॥ ७५ ॥
 प्रस्तरेषु शिलासु । स्थिता इति शेषः । वायुवेगः
 वानरसेनावेगजवायुवेगः ॥ ७६—७७ ॥ वानराणां
 धातुरेणुरूपितत्वं वक्तुं पर्वतस्य धातुमत्तामाह—
 अधिकमिति ॥ अर्धमेकं वाक्यं । शैलराजः सह्यः
 ॥ ७८ ॥ विघटितः उत्थापितः ॥ ७९ ॥ गिरिप्रस्थे-
 त्यादिसार्धपञ्चश्लोक्येकान्वया ॥ पुष्पिता इत्येतत्स-

र्वविशेषणं । अतस्तस्य बहुशः प्रयोगः । वसन्ते
 पुष्पयन्तीति वासन्त्यः । इदं माधवीविशेषणं ।
 “ कालात्साधुपुष्पयत्य्यमानेषु ” इत्यण् । गन्धैः
 पूर्णाः गन्धपूर्णाः । कुन्दाः । चिरिवित्वाः नक्तमालाः ।
 मधूकाः गुडपुष्पाः । वकुलाः वानीराः । प्रियकाः
 बन्धूकाः ॥ ८०—८१ ॥ स्फूर्जकाः तिन्दुकवृक्षाः ।
 नागवृक्षाः नागकेशराः । पाटलयः पाटलाः । कोविद-
 राः चमरकाः ॥ ८२ ॥ मुचुलिन्दाः खर्जूरविशेषाः ।
 अर्जुनाः ककुभाः । शिशुपाः पिच्छिलाः । कुटजाः
 जयवृक्षाः । धवाः धुन्धुरवृक्षाः । शाल्मलयः मोचाः ।
 “ पिच्छिला पूरणी मोचा चिरायुः शाल्मलिर्द्वयोः ”
 इत्यमरः ॥ ८३ ॥ हिन्तालाः तालविशेषाः । चूर्णकाः
 आमलकविशेषाः । नीपकाः कदम्बाः । वरणाः वारुणाः ।
 पञ्चकाः सुगन्धिपुष्पा वृक्षविशेषाः । एवंभूतावृक्षाः
 प्लवमानैः प्लवङ्गैः पर्याकुलीकृता इत्यन्वयः ॥ ८४ ॥

ति० प्रीयमाणैः उक्तपुष्पदर्शनेनेतिशेषः ॥ ८४ ॥

[पा०] १ ख. ग. अ. झ. ट. नानावनसमायुतं. २ ख. ग. छ. झ. ट. सहस्रपर्वतमासाधवानरास्तं
 समावहान्. ३ क. च. झ. ट. पश्यन्नपि. क. छ. अ. पश्यन्नभि. ४ क. ख. ग. छ. ज. झ. ट. चंपकास्तिल. ५ क. झ. ट.
 अशोकोक्ष. ६ झ. ट. न्यग्रोधपादपान्. ७ क.—छ. अ. जंबूकामलकाभागात्. ट. जंबूकामलपुष्पागात्. ८ क. ख. च.
 कद्वेगैः. ९ च. च. ज. गां. १० ग. झ. धातुभिस्तु. ११ झ. ट. वेगेनघटितः. १२ क. ख. च. छ. ग. स्फूर्जाकुन्दाश्च.
 १३ ख. क. झ. ग. ट. रजकास्तिलकाः. १४ झ. अ. ट. पाटलिकाश्चैव. १५ ख. क. झ. ट. सरलाअङ्गोलाः. १६ क.
 झ. ट. प्रीयमाणैः.

वाप्यस्तस्मिन्निरौ शीताः पल्वलानि तथैव च ॥ चक्रवाकानुचरिताः कारण्डवनिषेविताः ॥

प्लवैः क्रौञ्चैश्च संकीर्णा वराहमृगसेविताः ॥ ८५ ॥

क्रौञ्चैस्तर्क्षुभिः सिंहैः शार्दूलैश्च भयावहैः ॥ व्यालैश्च बहुभिर्भीमैः सेव्यमानाः समन्ततः ॥ ८६ ॥

पक्षैः सौगन्धिकैः कुल्लैः कुमुदैश्चोत्पलैस्तथा ॥ वारिजैर्विविधैः पुष्पै रम्यास्तत्र जलाशयाः ॥ ८७ ॥

तस्य सानुषु कूजन्ति नानाद्विजगणास्तथा ॥ ८८ ॥

क्लात्वा पीत्वोदकान्यत्र जले क्रीडन्ति वानराः ॥ अन्योन्यं ग्रावयन्ति स शैलमारुह्य वानराः ॥ ८९ ॥

फलान्यमृतगन्धीनि मूलानि कुसुमानि च ॥ बुभुजुर्वानरास्तत्र पादपानां मदोत्फटाः ॥ ९० ॥

द्रोणमात्रप्रमाणानि लम्बमानानि वानराः ॥ ययुः पिबन्तो हृष्टास्ते मधूनि मधुपिङ्गलाः ॥ ९१ ॥

पादपानवमञ्जन्तो विकर्षन्तस्तथा लताः ॥ विधमन्तो गिरिवरान्प्रययुः श्रवगर्भभाः ॥ ९२ ॥

वृक्षेभ्योऽन्ये तु कपयो नैदन्तो मधुदर्पिताः ॥ अन्ये वृक्षान्प्रपद्यन्ते प्रपतन्त्यपि चापरे ॥ ९३ ॥

बभूव वसुधा तैस्तु संपूर्णा हरियूथपैः ॥ यथा कमलकेदारैः पक्षैरिव वसुन्धरा ॥ ९४ ॥

महेन्द्रमथ संप्राप्य रामो राजीवलोचनः ॥ अध्यारोहन्महाबाहुः शिखरं द्रुमभूषितम् ॥ ९५ ॥

ततः शिखरमारुह्य रामो दशरथात्मजः ॥ कूर्ममीनसमाकीर्णमपश्यत्सलिलाकरम् ॥ ९६ ॥

ते सखं समतिक्रम्य मलयं च महागिरिम् ॥ आसेदुरानुपूर्व्येण समुद्रं भीमनिस्खनम् ॥ ९७ ॥

अवरुह्य जगामाशु वेलावनमनुत्तमम् ॥ रामो रमयतां श्रेष्ठः समुग्रीवः सलक्ष्मणः ॥ ९८ ॥

अथ धौतोपलतलां तोयौघैः सहसोत्थितैः ॥ वेलामासाद्य विपुलां रामो वचनमब्रवीत् ॥ ९९ ॥

वाप्य इत्यादि जलाशया इत्यन्तमेकं वाक्यं ॥ जला-
शयाः जलपूर्णा इति वापीविशेषणं । अत्रापि पर्याकु-
लीकृता इत्यनुषज्यते । कारण्डवाः जलकुकुटाः ।
प्लवैः जलकाकैः । क्रौञ्चैः प्रसिद्धैः । तीरवनमृगानाह-
—वराहेत्यादिना । तर्क्षुभिः मृगावनैः । व्यालैः
दुष्टगजैः । सौगन्धिकैः कल्लारैः । वारिजैरिति ।
एवमिति शेषः ॥ ८५—८७ ॥ तस्य सानुष्वित्यर्थमेकं
वाक्यं ॥ कूजन्ति क्षुब्धजुः । तत्सैन्यदर्शनादिति
भावः ॥ ८८ ॥ अत्र जले वापीजले । ग्रावयन्ति
सिञ्चन्ति ॥ ८९ ॥ शैलमारुह्येत्युत्तरशेषः । अमृतग-
न्धीनि अमृतसंस्वादूनि । मदोत्फटाः मदमत्ताः ॥ ९० ॥
द्रोणमात्रप्रमाणानि द्रोणं शिवद्वयं तत्प्रमाणमधुपूर्णाणि ।
मधूनि मधुपटलानि । मधुपिङ्गलाः मधुवत्पिङ्गलवर्णाः
॥ ९१ ॥ विधमन्तः वहन्तः । “ध्मा शब्दाग्निसं-
योगयोः” इति घातुः ॥ ९२ ॥ अन्ये वृक्षेभ्यः

वृक्षेभ्योन्यत्र । अत्रापि ययुरित्यनुषज्यते ॥ ९३ ॥
इवशब्दो वाक्यालंकारे । अन्ये तु । अत्र तदानीं
पक्षैः कमलकेदारैः पक्षशालिक्षेत्रैः । संपूर्णा वसु-
न्धरेव यथा भवेत् तथा तैर्हरिपुङ्गवैः संपूर्णा वसुधा
बभूवेति योजयन्ति । अपरेतु कमलकेदारैर्यथा
कलमकेदारसदृशैः हरिपुङ्गवैः संपूर्णा वसुधा वसुन्ध-
रेव कमलकेदारभूरिव बभूवेत्याहुः । उपमानद्वित्वं
व्यञ्जयितुमुपमावाचकद्वयं प्रयुज्यते कवयः । यथा
“उद्धृत्य मेघैस्तत एव तोयमर्थं मुनीन्द्रैरिव संप्रणीताः ।
आलोकयामास हरिः पतन्तीर्नदीः स्मृतीर्वेदमिवाम्बु-
राशिं” इति ॥ ९४ ॥ अथ सहमलयास्तिकमण्ड-
नन्तरं । राजीवलोचन इति समुद्रदर्शनाय महेन्द्रशि-
खरारोहणकुतूहलितमुक्तं ॥ ९५—९७ ॥ वेलावन-
स्योन्नतत्वादवरुह्येत्युक्तं । रमयतां श्रेष्ठ इत्यनेन
समुद्रसंभ्रमप्रदर्शनेन लक्ष्मणादिरञ्जकत्वं व्यञ्जितं

ति० तत्रानुक्रमपिवासत्रयमन्यद्बोध्यं । आग्निवेश्योक्तैः । तैसर्वैर्वानराः आनुपूर्व्येण सेनासंनिवेशकमेण ॥ ९७ ॥

[पा०] १ झ. ट. रम्याः. २ क. ख. पीतोदकालत्र. ३ क. ख. घ. ङ. च. ज.—ट. वमजुर्वानराः. ४ झ. ट.
पिबन्तःस्वस्थाले. ५ ग. ज. झ. ट. नदन्तो. ६ ख. ट. प्रपिबन्त्यपि. ७ च. झ. ट. आसेदोहमहाबाहुः. ८ क. ख. ग.
च. ज. घ. सलिलाशयं. झ. ट. सलिलाकुलं.

एते वयमनुप्राप्ताः सुग्रीव वरुणालयम् ॥ इहेदानीं विचिन्ता सा या नः पूर्वं समुत्थिता ॥ १०० ॥
 अतः परमतीरोऽयं सागरः सरितां पतिः ॥ न चायमनुपायेन शक्यस्तरितुर्मर्णवः ॥ १०१ ॥
 तदिहैव निवेशोस्तु मन्त्रः प्रस्तूयतामिति ॥ यथेदं वानरबलं परं पारमवाप्नुयात् ॥ १०२ ॥
 इतीव स महाबाहुः सीताहरणकश्चितः ॥ रामः सागरमासाद्य बासमाह्वापयत्तदा ॥ १०३ ॥
 सर्वाः सेना निवेश्यन्तां वेलायां हरिपुङ्गव ॥ संप्राप्तो मन्त्रकालो नः सागरस्यास्य लङ्घने ॥ १०४ ॥
 स्वांस्वां सेनां समुत्सृज्य भो च कश्चित्कुतो व्रजेत् ॥ गच्छन्तु वानराः शूरा ज्ञेयं लङ्घं बलं च नः ॥ १०५ ॥
 रामस्य वचनं श्रुत्वा सुग्रीवः सहलक्ष्मणः ॥ सेनां न्यवेश्यत्तीरे सागरस्य हुमायुते ॥ १०६ ॥
 विरराज समीपस्थं सागरस्य च तद्बलम् ॥ मधुपाण्डुजलः श्रीमान्द्वितीय इव सागरः ॥ १०७ ॥
 वेलावनमधुपागम्य तत्रस्ते हरिपुङ्गवाः ॥ विनिविष्टाः परं पारं काङ्क्षमाणा महोदधेः ॥ १०८ ॥
 तेषां निविशमानानां सैन्यसन्नाहनिस्स्वनः ॥ अन्तर्धाय महानादमर्णवस्य प्रशुश्रुवे ॥ १०९ ॥
 सा वानराणां ध्वजिनी सुग्रीवेणाभिपालिता ॥ त्रिधा निविष्टा महती रामस्यार्थपराऽभवत् ॥ ११० ॥
 सा महर्णवमासाद्य दृष्ट्वा वानरवाहिनी ॥ वायुवेगसमाधूतं पश्यमाना महार्णवम् ॥ १११ ॥
 दूरपारमसंबाधं रक्षोगणनिषेवितम् ॥ पश्यन्तो वरुणावासं निषेदुर्हरियूथपाः ॥ ११२ ॥
 चण्डनक्रग्रहं घोरं क्षपादौ दिवसक्षये ॥ हसन्तमिव फेनौघैर्नृत्यन्तमिव चोर्मिभिः ॥ ११३ ॥
 चन्द्रोदयसंयुतं प्रतिचन्द्रसमाकुलम् ॥ चण्डानिलमहाप्राहैः कीर्णं तिमितिमिङ्गिलैः ॥ ११४ ॥

॥ ९८—९९ ॥ चिन्ता समुद्रतरणोपायचिन्ता ॥ १०० ॥ अतीरः अविद्यमानतीरः । जलप्राय इतियावत् । अनुपायेन उपायं विनेत्यर्थः । प्रसज्य-
 प्रतिषेधे नञ्समासः ॥ १०१ ॥ मन्त्रः कार्यविचारः । प्रस्तूयतां आरभ्यतां । इति वक्ष्यमाणप्रकारेण ॥ १०२ ॥ इतिवेत्यनेन सेनानिवेशनियोगे सागरत-
 रणोपायविचारः अहदयो हेतुः । वस्तुतस्तु सीताह-
 रणक्षेप एव हेतुरिति व्यज्यते ॥ १०३—१०४ ॥
 कुतः कुतश्चिद्धेतोः । शूराः वानराः गच्छन्तु सर्वतः
 सञ्चरन्तु । किमर्थमित्यत्राह—ज्ञेयमिति । नः
 अस्माकं । भयं भयनिमित्तं । छत्रं ज्ञेयं तत्र तत्र
 मिलीनैः शत्रुभिः प्रायशः प्रहारसंभवादिति भावः
 ॥ १०५ ॥ हुमायुते हुमैर्युक्ते । मिश्रणार्थाद्यौतेर्निष्ठा
 ॥ १०६ ॥ सागरस्य समीपस्थं तद्बलं मधुपाण्डुजलः
 मधुवत्पिङ्गलजलः । द्वितीयः सागर इव विरराजे-
 त्युत्प्रेक्षा ॥ १०७—१०८ ॥ अन्तर्धाय स्थित इति

शेषः ॥ १०९ ॥ त्रेधा त्रिप्रकारैः बल्यत्रयाकारेणेति
 यावत् । वानरगोपुच्छमङ्गकभेदेन त्रेधेति वा
 ॥ ११० ॥ पश्यमाना पश्यन्ती सती । दृष्ट्वा
 अभूविति शेषः ॥ १११ ॥ दूरं पारं यस्य दूरपारं
 विशालमित्यर्थः । असंबाधं संबाधरहितं । अक्षोभ्य-
 मित्यर्थः । रक्षोगणनिषेवितं समुद्रे रक्षांसि वसन्तीति
 प्रसिद्धिः ॥ ११२ ॥ चण्डनक्रैः करणैः ग्रहः ग्रहणं
 यस्य स तथोक्तः तं । “सूर्यादौ ग्रहणे युद्धे पूतना-
 दावनुग्रहे । उपरागे च निर्बन्धे स्वर्भानौ च ग्रहः
 स्मृतः ” इति निघण्टुः ॥ दिवसक्षये क्षपादौ
 सन्ध्यायामित्यर्थः । घोरं वर्धमानत्वाद्भयङ्करं ॥ ११३ ॥
 समुद्रतं उल्ललितं । प्रतिवीचि प्रतिबिम्बितचन्द्रत्वात्
 प्रतिचन्द्रैः समाकुलं । चण्डानिलमहाप्राहैः चण्डानि-
 लसदृशवेगमहाप्राहैरित्यर्थः । तिमयः शतयोजना-
 यथा महामत्स्याः । तानपि भक्षयितुं क्षमास्तिसि-
 ङ्गिलाः । तिमिङ्गिगिरतीति व्युत्पत्तेः । “गृ निग-

ती० बासमाह्वापयदित्यस्येहैवनिवेशोस्तित्युक्तनिवेशनप्रकारविशेषविधानार्थेस्नानपुनरुक्तिः ॥ १०३ ॥ सी० वानराणां ध्व-
 जिनी ऋक्षगोलाङ्गलानामपिवानरावान्तरजातीयत्वात्सर्वेषामपिवानरलोकिः ॥ ११० ॥ स० क्षपादौ क्षपायाभादिर्गुह्यः
 अपिपतिरितियावत् । तस्मिन्चन्द्रमसिसति ॥ ११३ ॥

[पा०] १ ग.—व. झ. ज. ट. सागरस्येह. २ ग. नचकश्चित्कुतश्चन. क. ख. नचकश्चित्तो. ३ क.—ड. ज. झ.
 न. नचचनः. ४ क. ज. झ. ट. निविष्टाश्च. क. ख. निविष्टाः परंपारं. च. निविष्टास्तो. ५ झ. ट. चण्डनक्रग्रहघोरं. घ. क्षपण-
 क्रग्रहं. ६ ख. घ.—ज. समाधूतं.

दीप्तभोगैरिवाकीर्णं भुजैर्वैरुणालयम् ॥ अवगाढं महासत्त्वैर्नानाशैलसमाकुलम् ॥
 सुदुर्गं दुर्गमार्गं तमगाधमसुरालयम् ॥ ११५ ॥
 मकरैर्नागभोगैश्च विगाढा वातलोलिताः ॥ उत्पेतुश्च निपेतुश्च प्रवृद्धा जलराशयः ॥ ११६ ॥
 अग्निचूर्णमिवाविद्धं भास्वराभ्यु महोरगम् ॥ सुरारिविषयं घोरं पातालविषमं सदा ॥ ११७ ॥
 सागरं चाम्बरप्रख्यमम्बरं सागरोपमम् ॥ सागरं चाम्बरं चेति निर्विशेषमदृश्यत ॥ ११८ ॥
 संपृक्तं नभसाऽप्यम्भः संपृक्तं च नभोऽम्भसा ॥ तादृश्ये स दृश्येते तारारजसमाकुले ॥ ११९ ॥
 समुत्पतितमेघस्य वीचिमालाकुलस्य च ॥ विशेषो न द्वयोरासीत्सागरस्याम्बरस्य च ॥ १२० ॥
 अन्योन्यमाहताः सक्ताः संस्रुर्भीमनिस्स्रुताः ॥ ऊर्मयः सिन्धुराजस्य महामेयं ईवाहवे ॥ १२१ ॥
 रत्नौघजलसन्नादं विषक्तमिव वायुना ॥ उत्पतन्तमिव क्रुद्धं यादोगणसमाकुलम् ॥ १२२ ॥
 ददृशुस्ते मंहोत्साहा वाताहतजलाशयम् ॥ अनिलोद्धतमाकाशे प्रवलन्तमिवोर्मिभिः ॥ १२३ ॥

रणे ” इति घातुः । मोचि इति लृप्तं । तदुक्तं पुराणे
 —“ अस्ति मत्स्यस्तिमिर्नाम शतयोजनमायतः ।
 तिमिङ्गिलगिलोप्यस्ति तद्रिलोप्यस्ति सागरे ” इति
 ॥ ११४ ॥ दीप्तभोगैः शिरोरत्नकान्त्या प्रकाशितफ-
 लैरिव स्थितैः । महासत्त्वैः जलगजशिंशुभारादिभिः ।
 सुदुर्गं यादोभिः । दुर्गमार्गं दुर्गमं । नौपथसम्भारा-
 योग्यमित्यर्थः । योगरूढिभ्यां वरुणावासवरुणालय-
 पदद्वयनिर्वाहः ॥ ११५ ॥ तदानीं सागरमुप्रेक्षते—
 मकरैरिति ॥ नागभोगैः सर्पकण्ठैः । विगाढाः
 प्रविष्टाः । वातलोलिताः वायुचलिताः । अतएव
 प्रवृद्धाः जलराशयः तरङ्गाः । उत्पेतुश्च निपेतुश्च ।
 उत्पत्य निपेतुरिति भावः ॥ ११६ ॥ अथ सागरा-
 न्म्बरयोः सर्वथा साम्यं वर्णयति— अग्निचूर्णमित्या-
 दिना ॥ रात्रौ सागरस्य सलिलशीकराः अग्निचूर्णा
 इव दृश्यन्त इति प्रसिद्धिः । अतो भास्वराण्यभ्युनि-
 शीकररूपाणि यस्य तथोक्तं । अतएवाविद्धं आकीर्णं ।
 अग्निचूर्णमिव सागरे दृश्यते । अम्बरं च कीर्णैर्नक्ष-
 त्रैस्तथा दृश्यते । भास्वराभ्यु विमलतुहिनं च ।
 महान्तं उरगा यस्मिन् तन्महोरगं । इदमप्युभय-
 त्रापि समानं । आकाशे गन्धर्वादीनामिव नागानामपि
 सञ्चारसम्भवात् । राह्वादिरूपोरगसंभवाद्वा । सुरा-
 रयः असुरा राक्षसाश्च तेषां विषयं आवासभूतं ।

इदमप्युभयत्र तुल्यं । पातालविषमं पातालवत्
 गम्भीरं । इदमप्युभयत्र तुल्यं । घोरं भयङ्करं । इद-
 मप्युभयत्र तुल्यं । एवमुक्तविशेषणविशिष्टं सागरं
 सागरः । अम्बरप्रख्यं अम्बरान् । उक्तविशेषणवि-
 शिष्टमम्बरं च सागरोपममदृश्यतेत्याकृष्य योजना ।
 न केवलं साम्यं सर्वथा साम्यं चेत्याह—सागर-
 मिति ॥ क्लीबत्वमार्थं ॥ ११७—११८ ॥ प्रकारान्त-
 रेणापि उक्तं साम्यं दर्शयति—संपृक्तमिति ॥ संपृक्तं
 संसृष्टं । तुल्यवर्णमिति यावत् । हिशब्दो हेतौ ।
 तादृश्ये अन्योन्यतुल्यरूपे । तारारजसमाकुले
 सागराम्बरे दृश्येते स्म ॥ ११९ ॥ समुत्पतितेति ।
 मेघवीचिमालयोर्विम्बप्रतिबिम्बभावेनोपमानत्वं ॥
 १२० ॥ प्रथमं सक्ताः अथ आहता इत्यन्वयः ॥ १२१ ॥
 रत्नौघजलयोः सन्नादो यस्मिन् । अनेन वेगवद्वायुजनितक्षोभातिशयादन्त-
 र्गतरत्नानामुद्गमनमवगम्यते । वायुना विषक्तमिव
 वायुना एकीभूतमिव । यादोगणसमाकुलं यादांसि
 जलजन्तवः तेषां गणेन समाकुलं । वाताहतजलाशयं
 जलाशयः समुद्रः वाताहतश्चासौ जलाशयश्चेति
 कर्मधारयः तं ऊर्मिभिः आकाशे वलन्तमिव स्थितं ।
 एतन्निरूपणार्थमेव अनिलोद्धतमिति पुनरुक्तिः ॥ १२२

स० तारारजसमाकुले एकं नभस्तारासमाकुलं । अपरं रजसमाकुलमिति । तारारजैः नक्षत्रश्रेष्ठैः तथा तारारजैः मुक्ताश्रेष्ठै-
 रिति नागोजिमहः । तत्पक्षे “ तारः शुद्धमौक्तिके ” इति विश्वोक्तेः श्रीलिङ्गस्ताराशब्दस्तद्वाचोमृग्यः । तारेषु मुक्तासु तारजैः अस्ति-
 श्रेष्ठैरिति तद्विनेयैः क्लृष्टकल्पनया समाधेयं ॥ १२० ॥ इति चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

[पा०] १ स. भुजगैर्भुजगालयं. २ इ. स. ट. प्रहृष्टाः. ३ स. ग. उ. च. ज.—ट. विषयं. ४ स. ग. उ. च. ज.—ट. अन्यो-
 न्यैराहताः. ५ स. सत्वरंभीमविक्रमाः. ६ इ. उ. स. ट. ह्वावरं. ७ क. स. ग. उ.—ट. महात्मानो. ८ इ. स. ट. प्रलयन्तमिवो.

ततो विसयमापन्ना ददृशुर्हरयस्तदा ॥ आन्तोर्मिजलसम्पादं प्रलोलमिव सागरम् ॥ १२४ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

समुद्रवेलावलोकनाद्युदीपकसमुदीपितविरहशोकेनरामेण लक्ष्मणं प्रति सीतामुद्दिश्य सपरिशोचनं बहुधा विलापः ॥ १ ॥
तथा लक्ष्मणसमाश्रितेन तेन सार्वसन्ध्योपासनम् ॥ २ ॥

सा तु नीलेन विधिवत्स्वारक्षा सुसमाहिता ॥ सागरस्योत्तरे तीरे साधु सेना निवेशिता ॥ १ ॥
मैन्दश्च द्विविदशोभौ तत्र वानरपुङ्गवौ ॥ विचेरतुश्च तां सेनां रक्षार्थं सर्वतो दिक्षम् ॥ २ ॥
निविष्टायां तु सेनायां तीरे नदनदीपतेः ॥ पार्श्वस्थं लक्ष्मणं दृष्ट्वा रामो वचनमब्रवीत् ॥ ३ ॥
श्लोकश्च किल कालेन गच्छता ह्यपगच्छति ॥ मम चापश्यतः कान्तामहन्यहनि वर्धते ॥ ४ ॥
न मे दुःखं प्रिया दूरे न मे दुःखं हृतेति वा ॥ एतदेवानुशोचामि वयोस्या ह्यतिवर्तते ॥ ५ ॥
बाहि वात यतः कान्ता तां स्पृष्ट्वा मामपि स्पृश ॥ त्वयि मे गात्रसंस्पर्शश्चन्द्रे दृष्टिसमागमः ॥ ६ ॥

—१२३॥ तत इति विशेषाभिधानार्थत्वात् पुनरुक्तिः ।
आन्तोर्मिजलसम्पादमिति । घूर्णिततरङ्गजलसम्पादो
अस्मिन् तं प्रलोलमिव लङ्घान्तमिव ॥ १२४ ॥ इति
श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकि-
रीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

एवं कृतञ्जलिमित्रानुरोधितपरीक्ष्यकारित्वमहोत्सा-
हत्वादयः शरण्यत्वौपयिका रामगुणा दर्शिताः । अयं
समस्त कारुण्यरूपं प्रधानगुणं दर्शयितुं सर्गान्तरमार-
भते—सा खिति ॥ स्वारक्षा आसमन्ताद्रक्षन्तीस्वारक्षाः
शोभनाः आरक्षाः यस्याः सातथोक्ता । विधिवत्
नीतिशास्त्रोक्तरीत्या । सुसमाहिता निराकुला ।
निवेशिता ॥ १ ॥ दिशमिति जालेकवचनं । दिश
इत्यर्थः । “उमसर्वतसोः—” इत्यादिना द्वितीया ।
सर्वत इति सप्तम्यर्थे तसिः । दिशां सर्वेषु प्रदेशेष्वि-
त्यर्थः ॥ २—३ ॥ समुद्रवेलावलोकनाद्युदीपकदर्शनादुद्भूतं
विरहशोकं सोढुमशकुवन् सौमित्रिं प्रत्याह—शोक-
श्चेत्यादिना ॥ प्रथमश्चकारोऽवधारणे । द्वितीयस्त्वर्थः ।
शोकः इष्टवस्त्वन्तरधियोगजनितः शोकः । गच्छता
कालेन अपगच्छति । किलेत्येतिह्ये । गच्छत्येवेति

प्रसिद्धमिति लौकिका वदन्ति । कान्तामपश्यतो मम
तु शोकः । अहन्यहनि वर्धते । लौकिकशोकविलक्ष-
णो मम शोक इति भावः ॥ ४ ॥ ननु शत्रुहताया दूरे
स्थितायास्तस्याः प्रत्याहरणसमर्थस्य तव किं शोकेने-
त्याशङ्क्य न तद्विषयोयं शोकः किंतूपभोगयोग्यस्य
प्रियावयसो वैफल्यानुस्मरणवित्याह—न म इति ॥
प्रिया दूरे स्थितेति मे न दुःखं । सुग्रीवेण प्रस्थानेन
तस्य निवर्त्यत्वात् । प्रवलरक्षसा हृतेति मे दुःखं नास्ति ।
तस्य तच्छिरःकृन्तनापनोद्यत्वात् । एतदेवानुशोचामि ।
इदमेकमेव शोकनिमित्तं । वयोस्या ह्यतिवर्तते गतं यौवनं
न प्रत्याहर्तुं शक्यमिति भावः । अत्र यौवनमतिवर्तत
इति नार्थः । नित्ययौवनत्वात्तस्याः । किंतु वयोस्ति-
वर्तते । व्यर्थतयैवयातीति भावः । भानुषभावानुसारेण
चेदं वचनं ॥ ५ ॥ प्रियास्पृष्टद्रव्यस्पर्शस्य विनोदहेतु-
त्वात्तत्तत्पादनार्थं वायुं प्रार्थयते—बाहीति ॥ हे वात
मेकान्ता यतः यत्र वसति तत्र बाहि गच्छ ।
तत्रगत्वा किं करणीयमित्यत्राह—तामिति । न चैतद-
न्यतः सेत्स्यतीति सद्दृष्टान्तं दर्शयति—दृष्टिसमागमः
चन्द्रे यथा चन्द्राधीनः । तथा मे तद्गात्रसंस्पर्शोपि ।
त्वयि त्वदधीनः । तथा तदवलोकितं चन्द्रं पश्यन्

सू० सासेनलित्यन्वयः । असाधुसा असाधूनां सा हिंसाययेति । तदर्थस्तु रिपुनाशिका ॥ १ ॥ ति० नन्वचिरात्प्रत्याहृति
ध्यामः किं शोकेनेत्यत्र तत्रैव विप्रशङ्क्या दुःखमित्याह—न मे इति । प्रियादूरे स्थितेति मे दुःखं नास्ति । श्रीधर्मदिवसवत् । तथा हृतेत्यपि
न दुःखं । प्रवलद्रुक्कर्मवशां प्राप्तत्वात् । अपिलस्यावयः प्राणावस्थितिकाळः । अतिवर्तते । मासद्वयमात्रं जीवनमित्युक्तेः । तत्रापि
[पा०] १ झ. अ. ट. भा. २ क. ख. आलोलमिव. ३ ग. च. विधिनास्वारक्षा. ख. विधिवत्सुरक्षा.

तन्मे दहति गात्राणि विषं पीतमिवाशये ॥ हा नाथेति प्रिया सा मां ह्रियमाणा यदब्रवीत् ॥ ७ ॥
 तद्वियोगेन्धनवता तच्चिन्ताविपुलाधिषा ॥ रात्रिदिवं शरीरं मे दहते मदनाग्निना ॥ ८ ॥
 अवगाह्यार्णवं स्वप्ने सौमित्रे भवता विना ॥ कथंचित्प्रज्वलन्कामः स मां सुप्तं जले दहेत् ॥ ९ ॥
 बहेत्कामयानस्य शक्यमेतेन जीवितुम् ॥ यदहं सा च वामोरुरेकां धरणिमाश्रितौ ॥ १० ॥
 केदारस्येव केदारः सोदकस्य निरुदकः ॥ उपस्नेहेन जीवामि जीवन्तीं यच्छृणोमि ताम् ॥ ११ ॥
 कदा नु खलु सुश्रोणीं शतपत्रायतेक्षणात् ॥ विजित्य शत्रून्द्रक्ष्यामि सीतां स्फीतामिव श्रियम् ॥ १२ ॥
 कदा नु चारुविम्बोष्ठं तस्याः पद्मभिवाननम् ॥ र्षदुष्मस्य पास्यामि रसायनमिवातुरः ॥ १३ ॥
 तस्यास्तु संहतौ पीनौ स्तनौ तालफलोपमौ ॥ कदा नु खलु सोत्कम्पौ श्लिष्यन्त्या मां भजिष्यतः १४

उत्पणालिकथा तां दृष्टवानस्मि । तद्वत् तदङ्गसृष्टं
 त्वां स्पृशन् तामेव स्पृष्टवान्भवेयमित्यर्थः ॥ ६ ॥ न
 केवलं वयोतिवर्तनस्मरणमेव व्यथाहेतुः किंतु कार-
 णान्तरमप्यस्तीत्याह—तदिति ॥ तद्वचनं मे आशये
 हृदये । स्थितं सत् । सदा स्मर्यमाणंसदित्यर्थः ।
 पीतं विषमिव गात्राणि प्रत्यवयवं । दहति । किं तद्वचनं
 तत्राह—हा नाथेति । सा सर्वान्भोगान्परित्यज्य मया
 सहागता । ह्रियमाणा सती रावणेन हरणसमये
 “नत्वां कुर्मि दशग्रीव भस्म भस्माहं तेजसा” इत्युक्त-
 रीत्या पातिव्रत्याग्निना भस्मीकर्तुं समर्थापि “तत्तस्य
 सदृशं भवेत्” इत्युक्तरीत्या हा नाथेति मन्त्राद्यत्व-
 मेव पुरस्कृत्य मां यदब्रवीत् तन्मे गात्राणि दहति ।
 एतेन रामशोकः सीताविषयकारुण्यमित्यवगम्यते ।
 परदुःखदुःखित्वं हि कारुण्यं ॥ ७ ॥ अथ संतापो
 जलप्रवेशं विना न शान्म्यतीति वक्तुं तस्याभित्वं
 सावयवं रूपयति—तद्वियोगेति ॥ मदनाग्निवर्धक-
 त्वेन वियोगस्येन्धनरूपत्वं । संततत्वेन चिन्ताया
 ज्वालात्वरूपणं । रात्रिदिवमिति । “अचतुर—”
 इत्यादिना सूत्रेण सधृत्वं । शीतलाशीतलकालाविशे-

षेण दहते इत्यर्थः ॥ ८ ॥ सौमित्रे कान्तास्मारकेण
 भवता विना अर्णवमवगाह्य स्वप्ने । अनेन लक्ष्मणस्य
 शेषावतारत्वमुक्तं । अर्णवशयनं हि शेषिणैव किं
 प्रयोजनमित्यत्राह—कथंचिदिति । इदानीं प्रज्वलन्
 स कामः जले सुप्तं मां कथंचिरहेत् कृच्छ्रादहेत्
 मन्दीभवेदित्यर्थः ॥ ९ ॥ एवं दुःसहदुःखाक्रान्तस्यापि
 मम जीवनधारणशक्तिस्तथा सह एकधरण्याश्रयणात्-
 जीवनप्रवृत्त्युपलम्भाच्च जायत इत्याह—बह्मिण्यादिना
 श्लोकद्वयेन ॥ अहं सा वामोरुरेकां धरणिमाश्रि-
 ताविति यत् एतद्वद् भूरि जीवनसाधनं । अतः
 एतेन कामयानस्य विरहिणो मम जीवितुं शक्यं ।
 एकशय्याश्रयणन्यायेन कामिनोरेकधरण्याश्रयणमपि
 जीवनसाधनं भवतीत्यभिप्रायः ॥ जीवन्तीं तां
 शृणोमीति यत् तेन । निरुदकः निरुदकः । केदारः
 वनं । सोदकस्य केदारस्य उपस्नेहेन उपस्नेहेनेव
 जीवामि ॥ १०—१२ ॥ रसायनं शरीरसिद्धिकर-
 मौषधविशेषं । आतुरः रोगी । “आतुरोऽभ्यमितोऽभ्या-
 न्तः” इत्यमरः ॥ १३ ॥ संहतौ श्लिष्टौ ॥ १४—

बहुदिवसालयात् ॥ शि० एतदेवानुशोचामि । एतेन प्रबलेनैतदुःखेन पूर्वदुःखतिरोहितमितिसूचितं ॥ ५ ॥ शि० लयि
 सीतास्पर्शविशिष्टे । मेगात्रसंस्पर्शः चन्द्रेदृष्टिसमागमः चक्षुस्संयोगः । यथाचन्द्रेदृष्टिसमागमस्तापशामकः तथा सीता-
 स्पर्शवत्तिलयि ममस्पर्शोपितापशामकइत्यर्थः ॥ शी० यद्वा यतोयत्र कान्तावर्तते तत्र वाहि संवर । स्वात्मानं स्पृशन्तं वायुं प्रत्येव-
 शुक्तं । मन्नात्रसंस्पर्शस्तस्याः सिद्धेदिति भावः ॥ ६ ॥ ती० “कथंचित्प्रज्वलन्कामः समासुप्तेजनेदहेत्” इति पाठे अने सुप्ते-
 ति कथंचित्प्रज्वलन्कामः । समादहेत् । सः कामः । तंजवं नवाधेत्यर्थः । तस्याद्रवताविना त्वंविहाय । अर्णवमवगाह्यस्वप्ने
 इति संबन्धः ॥ ति० सौमित्रे भवताविनाऽहमेककार्णवमवगाह्यस्वप्ने । एवं सति प्रज्वलन्कामः जले सुप्तं न दहेत् । जलसामि-
 रोषितात् । मनोमूलकामस्य सुप्तौ मनोपरमेणोपरमाचेति भावः । भवता विनेत्युक्तिरेकाकिंचेन निद्राप्रप्त्यै ॥ शि० भवता विने-
 त्युक्त्या जगद्वैलंतिष्ठेति सूचितं । तेन लज्जिभोगमधिकटेनापच्छलिति हेतुः सूचितः । तेन सीतातिरिक्तविषये तदानीं दिदृक्षाभावः
 सूचितः । स० भवता विना तदशीतवाधाभवेदित्यर्थः ॥ ९ ॥

[पा०] १ झ. ट. एवं च प्रज्वलन्. २ क. च. झ. ट. न मां सुप्तं. ३ क. झ. ट. सुचार. ४ ग. च. छ. झ. ट. तौ तस्याः
 संहितौ. क. ख. ज. तौ तस्याः संहितौ. ५ क—ट. इह संस्था.

सा नूनमसितापाङ्गी रक्षोमध्यगता सती ॥ मन्वाया नाथहीनेव त्रातारं नाधिगच्छति ॥ १५ ॥
 कथं जनकराजस्य दुहिता सा मम प्रिया ॥ राक्षसीमध्यगा ज्ञेते क्षुषा दशरथस्य च ॥ १६ ॥
 कैदाऽविश्वोभ्यरक्षांसि सा विधूयोत्पतिष्यति ॥ विधूय जलदात्रीलाञ्छशिरेखा शरत्स्विव ॥ १७ ॥
 स्वभावतनुका नूनं शोकेनानशनेन च ॥ भूयस्तनुतरा सीता देशकालविपर्ययात् ॥ १८ ॥
 कदा नु राक्षसेन्द्रस्य निधायोरसि सायकान् ॥ सीतां प्रत्याहरिष्यामि शोकमुत्सृज्य मानसम् ॥ १९ ॥
 कदा नु खलु मां साध्वी सीता सुरसुतोपमा ॥ सोत्कण्ठा कण्ठमालम्ब्य मोक्षयत्यानन्दजं पयः ॥ २० ॥
 कदा शोकमिमं घोरं मैथिली विप्रयोगजम् ॥ सहसा विप्रमोक्ष्यामि वासः शुक्लेतरं यथा ॥ २१ ॥
 एवं विलपतस्तस्य तत्र रामस्य धीमतः ॥ दिनक्षयान्मन्दरुचिर्भास्करोस्तर्मुपागमत् ॥ २२ ॥
 आश्वासितो लक्ष्मणेन रामः संध्यामुपासत ॥ सरन्कमलपत्रार्थी सीतां शोकाकुलीकृतः ॥ २३ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

रावणेन मन्त्रिणः प्रति हनुमत्कृतलङ्कादहनादिदुष्करकर्मानुवादपूर्वकं सैन्यैस्सहस्ररामागमनसंभावनया तत्प्रतीकाराय मन्त्रिनियोजनम् ॥ १ ॥

लङ्कायां तु कृतं कर्म घोरं दृष्ट्वा भयावहम् ॥ राक्षसेन्द्रो हनुमता शक्रेणैव महात्मना ॥
 अग्रवीद्राक्षसान्सर्वान्द्रिया किञ्चिदवाशुखः ॥ १ ॥
 धर्षिता च प्रविष्टा च लङ्का दुष्प्रसहा पुरी ॥ तेन वानरमात्रेण दृष्ट्वा सीता च जानकी ॥ २ ॥
 प्रासादो धर्षितश्चैत्यः प्रवरा राक्षसा हताः ॥ आविला च पुरी लङ्का सर्वा हनुमता कृता ॥ ३ ॥

१६ ॥ अविश्वोभ्यरक्षांसीत्येकं पदं । अविश्वोभ्याणि दुराधर्षाणि रक्षांसि ॥ १७ ॥ देशकालविपर्ययात् देशकालयोन्यत्वासात् । सुखावहयोर्देशकालयोरपगमात्तद्विरुद्धयोरुपगमाच्चेत्यर्थः ॥ १८ ॥ सीतां प्रत्याहरिष्यामि शोकमुत्सृज्य मानसमिति । सीतां प्रत्याहृत्य कदा नु शोकमुत्सृज्यामीत्यर्थः । आश्वं व्याधाय स्वपितीतिवत्साधुः ॥ १९—२० ॥ शुक्लेतरं मलिनं ॥ २१—२२ ॥ उपासत उपास्त । भ्रातुरपि लक्ष्मणस्य पुरतो रघुनाथस्यैवंविधवचनप्रयोगस्तस्य सर्वविधसेवकत्वात् । अतो नानौचित्यं ॥ २३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायण-

भूषणे रत्नकिरीटाल्याने युद्धकाण्डव्याख्याने पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

एवं रामवृत्तान्तमुक्त्वा हनुमन्निर्गमकालानन्तर-
 कालिकं रावणवृत्तान्तं वक्तुमुपक्रमते-लङ्कायामिति ॥
 घोरं दुर्दर्शम् । शक्रेणैव शक्रतुल्येन । “ इयेन सह
 नित्यसमासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्नं
 च वक्तव्यम् ” इति विभक्तेरलोपः ॥ १ ॥ वानर-
 मात्रेण वानरजातीयेन । वानरेष्वल्पेनेति यावत्
 ॥ २ ॥ चैत्यः प्रासादः नगरप्रधानभूतः प्रासादः ।

स० दिनक्षयात् अहःक्षयात् । मन्दवपुः मन्दरश्मिः ॥ २२ ॥ रामानु० उपासत उपास्त । वचनव्यत्ययभार्षेः । उपागमदिति
 शापाठः ॥ ती० स्मरमिति हेतौशतृप्रत्ययः । सीतास्मरणादेतोः शोकाकुलीकृतः ॥ २३ ॥ इति पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

स० महारमनाशक्रेणैवेत्यनेन हनुमत्कृतकर्मणः “ हन्द्रोद्वहलामहानास ” इत्युक्तीत्यामहेन्द्रकृतिसाध्यत्वेपिरावणमुत्तजि-
 तेन्द्रप्रयत्नाविषयत्वं सूचयति ॥ १९ ॥ ति० वानरमात्रेण एकेन निरायुधेन चेत्यर्थः ॥ २० ॥ शि० चैत्यः देवविशेषाविष्टः प्रासादः ॥ २३ ॥

[पा०] १ क. ग. ड. च. ज. — उ. ममचप्रिया. ख. परमप्रिया. २ ड. झ. ट. अविश्वोभ्यानिरक्षांसि. ३ ड. ज. झ. ट. लेखा. क. ख. व. छ. ज. लेखेवशरदी. ४ ड. झ. ट. मेलाध्वी. ख. सासाध्वी. ५ क. — व. झ. अ. ट. न्मन्दवपुः. ६ क. ग. ड. च. झ. ज. ट. मुपागतः. ७ क. ख. ग. मुपाविशत. ८ ख. सर्वे. ९ ख. व. छ. आकुलाच.

किं करिष्यामि भद्रं वः किं वा युक्तमनन्तरम् ॥ उच्यतां नः समर्थं यत्कृतं च सुकृतं भवेत् ॥ ४ ॥
 मन्त्रमूलं हि विजयं प्रादुरार्या मनस्विनः ॥ तस्माद्वै रोचये मन्त्रं रामं प्रति महाबलाः ॥ ५ ॥
 त्रिविधाः पुरुषा लोके उत्तमाधममध्यमाः ॥ तेषां तु समवेतानां गुणदोषौ वदाम्यहम् ॥ ६ ॥
 मन्त्रिभिर्हितसंयुक्तैः समर्थैर्मन्त्रनिर्णये ॥ मित्रैर्वापि समानार्थैर्बान्धवैरपि वा हितैः ॥ ७ ॥
 सहितो मन्त्रयित्वा यः कर्मारम्भान्प्रवर्तयेत् ॥ दैवे च कुरुते यत्नं तमाहुः पुरुषोत्तमम् ॥ ८ ॥
 एकोऽर्थं विमृशेदेको धर्मे प्रकुरुते मनः ॥ एकः कार्याणि कुरुते तमाहुर्मध्यमं नरम् ॥ ९ ॥
 गुणदोषावनिश्चित्य त्यक्त्वा धैर्मन्यपाश्रयम् ॥ करिष्यामीति यः कार्यमुपेक्षेत्स नराधमः ॥ १० ॥
 यथेमे पुरुषा नित्यमुत्तमाधममध्यमाः ॥ एवं मन्त्रा हि विज्ञेया उत्तमाधममध्यमाः ॥ ११ ॥
 ऐकमत्यमुपागम्य शास्त्रदृष्टेन चक्षुषा ॥ मन्त्रिणो यत्र निरतास्तमाहुर्मन्त्रमुत्तमम् ॥ १२ ॥
 बहुयोपि मतयो भूत्वा मन्त्रिणामर्थनिर्णये ॥ पुनर्यत्रैकतां प्राप्ताः स मन्त्रो मध्यमः स्मृतः ॥ १३ ॥
 अन्योन्यं मतिमास्थाय यत्र संप्रतिभाष्यते ॥ न चैकमत्ये श्रेयोस्ति मन्त्रः सोधम उच्यते ॥ १४ ॥
 तस्मात्सुमन्त्रितं साधु भवन्तो मतिमत्तमाः ॥ कार्यं संप्रतिपद्यन्तामेतत्कृत्यं मतं मम ॥ १५ ॥
 वानराणां हि कीरीणां सहस्रैः परिवारितः ॥ रामोऽभ्येति पुरीं लङ्कामस्माकमुपरोधकः ॥ १६ ॥

आविला दाहेन आकुला ॥ ३ ॥ अनन्तरं किं वा
 युक्तं यत्रः समर्थं हितं । “ समर्थस्त्रिषु शक्तियुक्ते
 संबन्धार्थे हितेऽपि च ” इत्यमरः । यत्कृतं अनुष्ठितं ।
 सुकृतं स्वनुष्ठितं । भवेत् फलवद्भवेत् । तादृशं किं
 उच्यतां करिष्यामि । वो भद्रमस्त्वित्यन्वयः ॥ ४ ॥
 बलवत्तत्त्व किं मन्त्रेणेत्याशङ्क्य सर्वेषामपि विजय-
 स्य मन्त्रमूलत्वान्मयापि मन्त्रः करणीय इत्याह—मन्त्र-
 मूलमिति ॥ ५ ॥ मन्त्रस्य करणीयत्वेऽपि स्वयमेव
 संमन्यतां किं बहुभिरित्याशङ्क्य बहुभिः सह मन्त्र-
 यितुरेवोत्तमत्वं वक्तुं प्रतिज्ञापूर्वकं क्रमेण मन्त्रयितृभे-
 दानाह—त्रिविधा इत्यादिना ॥ समवेतानां संकीर्ण-
 स्वरूपाणां । लक्षणज्ञानं विना विवेकुमशक्यानामि-
 त्यर्थः । गुणदोषौ उत्तमलक्षणं गुणं अधमलक्षणं
 दोषं । मध्यमलक्षणं मिश्रणं ॥ ६ ॥ हितसंयुक्तैः
 हितपरैः । समानार्थैः समानसुखदुःखैः । कर्मार-
 म्भान् आरम्भणीयकर्माणि । दैवे दैवसमाश्रयणे ।
 कुरुते ॥ ७—८ ॥ धर्मे पूर्वोक्तदैवसमाश्रयणे ।
 मनः मनःपूर्वं यत्नं ॥ ९ ॥ गुणदोषौ हिताहिते । अनि-

श्चित्य दैवव्यपाश्रयं त्यक्त्वा करिष्यामीत्युपक्रम्ययः
 कार्यमुपेक्षेत् उपेक्षेत् न समाप्नुयात् ॥ १०—११ ॥
 उक्तत्रैविध्यं मन्त्रेण्यतिदिशति—ऐकमत्यमिति ॥ ऐक-
 मत्यं एकां मतिं उपागम्य । शास्त्रदृष्टेन स्वभ्यस्तशा-
 स्त्रेण । राजदन्तादिलात्परनिपातः । तद्रूपेण चक्षुषा
 उपलक्षिताः मन्त्रिणः यत्र मन्त्रे निरताः तं उत्तममन्त्र-
 माहुः ॥ १२ ॥ यत्र मन्त्रे । मन्त्रिणां मतयः बहुयः
 बहुधा भूत्वापि । अर्थनिर्णये अर्थनिर्णयरूपफलवि-
 षये । एकतां प्राप्ता भवन्ति स मन्त्रो मध्यमः स्मृतः ।
 नीतिज्ञैरिति शेषः ॥ १३ ॥ यत्र मन्त्रे । मन्त्रिभिः
 अन्योन्यं मतिं स्वां स्वां युद्धि । आस्थाय प्रधानीकृत्य ।
 संप्रतिभाष्यते व्यवहियते । अनेनोत्तममन्त्रव्यावृत्ति-
 र्मुक्ता । मध्यममन्त्रव्यावृत्त्यर्थमाह—न चेति । ऐक-
 मत्ये तेषां मन्त्रिणां श्रेयश्च प्रीतिश्च नास्ति स मन्त्रो-
 धम उच्यते ॥ १४ ॥ सुमन्त्रितं सुनिश्चितं । साधु
 समीचीनं । कार्यं संप्रतिपद्यन्तां ऐकमत्येन जानन्तु ।
 एतत् ऐकमत्येन सुनिश्चितं कार्यं । मम कृत्यं अति-
 शयेन कर्तव्यं ॥ १५ ॥ गतं तु गतमेव किं मन्त्र-

[पा०] १ क. व. छ. झ. म. ट. प्रवदन्तिमनस्विनः. २ क.—घ. च. छ. ज. गुणदोषं. ३ क. झ. मन्त्रिभिर्हि
 संयुक्तः. ४ क. घ. ज. ट. बान्धवैर्वासमाहितैः. ५ ख. झ.—ट. दैवव्यपाश्रयं. ६ क. ख. क. व. झ. ज. ट. मन्त्रोपिविशो-
 यत्तमाधममध्यमाः. ७ क. झ. ट. बह्वीरपिमतीगलामन्त्रिणामर्थनिर्णयः. ८ ख. च. छ. मन्त्रिणो
 मन्त्रनिर्णये. ९ क. ख. ग. च. छ. ज. मन्त्रिसत्तमाः. क. ज. झ. ट. मत्तिसत्तमाः. १० कार्यसंप्रतिपद्यतामित्यर्थस्य स्थाने क.
 च. छ. पाठेयु. इतीमं मन्त्रयन्नाजकार्यतत्प्रतिपद्यते । तस्मात्संमन्यतां सर्वैरेतत्कृत्यं मतं मम ॥ इति श्लोकोदर्यते. ११ च. छ.
 वानराणां. १२ क. झ. ट. धीराणां.

तरिष्यति च सुव्यक्तं राघवः सागरं सुखम् ॥ तरसा युक्तरूपेण सानुजः सबलानुगः ॥

समुद्रमुच्छोषयति वीर्येणान्यत्करोति वा ॥ १७ ॥

[खरो येन इतः संख्ये तस्य वीर्येण लक्ष्यते ॥ १८ ॥]

अस्मिन्नेवंगते कार्ये विरुद्धे वानरैः सह ॥ हितं पुरे च सैन्ये च सर्वं संमज्ज्यतां मम ॥ १९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाण्ये युद्धकाण्डे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

राक्षसैरावणप्रति कुबेरविजयादिसदुपादानप्रशंसनपूर्वकं रामस्यततोप्यक्षयकरोषया कैमुलैर्बतत्पराजयस्यसुकरत्वोक्तिः ॥ १ ॥ तथेन्द्रजिदुपादानप्रशंसनपूर्वकं रामविजयायतन्त्रियोजनोषया समाश्वासनम् ॥ २ ॥

इत्युक्ता राक्षसेन्द्रेण राक्षसास्ते महाबलाः ॥ ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे रावणं राक्षसेश्वरम् ॥

द्विषेत्पक्षमविज्ञाय नीतिबाह्यास्त्वबुद्धयः ॥ १ ॥

राजन्परिघशक्त्यृष्टिशूलपट्टिशसंकुलम् ॥ सुमहन्नो बलं कस्माद्विषादं भजते भवान् ॥ २ ॥

त्वया भोगवतीं गत्वा निर्जिताः पन्नगा युधि ॥ कैलासशिखरावासी यक्षैर्बहुभिरावृतः ॥

सुमहत्कदनं कृत्वा वक्ष्यस्ते धनदः कृतः ॥ ३ ॥

स महेश्वरसख्येन श्लाघमानस्त्वया विभो ॥ निर्जितः समरे रोषाह्लोकपालो महाबलः ॥ ४ ॥

करणे इतः किं नश्छिन्नमित्यत आह—वानराणामिति ॥ अभ्येति अभ्येष्यति । “वर्तमानसामीप्ये वर्तमान-वद्वा” इति वर्तमाननिर्देशः । उपरोधकः उपरोद्धुं । क्रियार्थायां क्रियायां ण्वुल् ॥ १६ ॥ सागरे विद्यमाने कयमसानुपरोत्स्यति तत्राह—तरिष्यतीति सार्ध-श्लोकः ॥ उच्छोषयति उच्छोषयिष्यति । अन्यत्सेतु-बन्धादिकं वा । करोति करिष्यति ॥ १७—१८ ॥ अस्मिन् लङ्कानिरोधनरूपे कार्ये । एवंगते उक्तीत्या प्रवृत्ते । वानरैः सह विरुद्धे विरोधे च प्राप्ते । भावे निष्ठा । पुरादिषु हितं यत्तत्सर्वं संमज्ज्यतानित्यर्थः ॥ १९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामाय-णभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

मदोद्धता राक्षसास्तद्वलवर्णनपूर्वकं रावणं प्रशंस-न्ति—इत्युक्ता इत्यादिना । सार्धश्लोक एकान्वयः । द्विषत्पक्षं द्विषद्वलं । “पक्षो मासार्धके पार्श्वे गृहे सूर्यविरोधयोः । केशादेः परितो घुन्दे बले सखिस-हाययोः” इति विश्वः ॥ १ ॥ परिघः परितो हन-नक्षमो गदाविशेषः । “परिघः परिघातनः” इत्य-मरः । शक्तिः दीर्घयष्टिः । ऋष्टिः असिः । “खड्गे तु निक्षिपश्चन्द्रहासासिक्त्रद्वयः” इत्यमरः । शूलं प्रसिद्धं । पट्टिशः खड्गविशेषः । तैः संकुलं व्याप्तं । बलमस्ति समग्रबले एवं विद्यमाने कस्माद्धेतोः भवान् विषादं भजत इति योजना । अत्र सुमहन्नो बलमि-त्यत्र बलं नास्तीति प्रामादिका भाव्यनर्थसूचिकास्मि-लोक्तिः ॥ २ ॥ तिष्ठतु सैन्यं त्वमेक एव समस्तक्ष-त्रुविद्रावणक्षम इत्याशयेनाह—त्वयेत्यादिना ॥ सार्ध-श्लोक एकान्वयः । भोगवतीं सर्पराजनगरीं । कदनं

एवं रावणवचनमाकर्ण्य अविदितरघुनाथप्रभावा

ति० प्रथमान्तपाठे सागरस्यगोत्रापलंसागरइति रामविशेषणं ॥ तदा सागरमितिद्वितीयान्तमन्यत्पदमध्याहार्यं ॥ १७ ॥ इतिषष्ठःसर्गः ॥ ६ ॥

ति० तत्रादौदुर्मिश्रिणांदुर्मिश्रमाह—इत्युक्ताइति । यतोनीतिबाह्याः अतएवाबुद्धयः तेराक्षसाः द्विषत्पक्षस्यराभसुप्रीवादेर्ब-लमविज्ञाय श्लाघापिमोहादविगणय्यवा प्राञ्जलयस्त्वन्तोरावणमूचुः ॥ १ ॥ ति० तदेवप्रपन्नयते—सहति । सः धनदः । महेश्वरसख्येन हेतुना स्वयंश्लाघमानोपि लोकपालोपि तयासमरेरोषाभिर्जितः ॥ स० श्लाघमानः अहंशयंकसखः मत्सदृशोऽन्योनास्तीत्यात्मा- [पर०] १ इदमर्थं घ. पाठेदृश्यते. २ क. ग. क. च. तस्मिन्नेवंगते. झ. ट. तस्मिन्नेवंगते. ३ घ. निरुद्धे. ४ क. ग. संमज्ज्यतामिति. ५ घ. अविज्ञायामनःपक्षं. ६ ड. झ. कुन्तलं.

'विनिहत्य च यक्षौघान्विक्षोभ्य च विग्रह्य च ॥ त्वया कैलासशिखरादिमानमिदमाहृतम् ॥ ५ ॥
 मयेन दानवेन्द्रेण त्वज्रयात्सख्यमिच्छता ॥ दुहिता तव भार्याथै दत्ता राक्षसपुत्रव ॥ ६ ॥
 दानवेन्द्रो मेधुर्नाम वीर्योत्सिक्तो दुरासदः ॥ विग्रह्य वक्ष्यमानातः कुम्भीनस्याः सुखावहः ॥ ७ ॥
 निर्जितास्ते महाबाहो नागा गत्वा रसातलम् ॥ वासुकिस्तक्षकः शङ्खो जटी च वक्ष्यमाहताः ॥ ८ ॥
 अक्षया बलवन्तश्च धूरा लब्धवराः पुनः ॥ त्वया संवत्सरं युद्धा समरे दानवा विभो ॥ ९ ॥
 स्वबलं समुपाश्रित्य नीता वक्ष्यमरिन्दम ॥ मायाश्चाधिगतास्तत्र बह्वो रक्षसाधिप ॥ १० ॥
 [निर्जिताः समरे रोषाच्छोकपाला महाबलाः ॥ देवलोकमितो गत्वा शक्रश्चापि विनिर्जितः ॥] ॥ ११ ॥
 धूराश्च बलवन्तश्च वरुणस्य सुता रणे ॥ निर्जितास्ते महाबाहो चतुर्विधबलानुगाः ॥ १२ ॥
 मृत्युदण्डमहाप्राहं शास्त्रमलिद्रुममण्डितम् ॥ कालपाशमहावीर्यं यमकिङ्करपद्मम् ॥ १३ ॥
 [महाज्वरेण दुर्धर्षं यमलोकमहार्णवम् ॥] अवगाह्य त्वया राजन्यमस्य बलसागरम् ॥
 जयश्च विपुलः प्राप्तो मृत्युश्च प्रतिपेधितः ॥ १४ ॥
 सुयुद्धेन च ते सर्वे लोकास्तत्र विलोलिताः ॥ १५ ॥
 क्षत्रियैर्बहुभिर्वीरैः शक्रतुल्यपराक्रमैः ॥ आसीदसुमती पूर्णा महज्जिरिव पादपैः ॥ १६ ॥
 तेषां वीर्यैर्गुणोत्साहैर्न समो राघवो रणे ॥ प्रसन्न ते त्वया राजन्हताः परमदुर्जयाः ॥ १७ ॥
 तिष्ठ वा किं महाराज श्रेमेण तव वानरान् ॥ अयमेको महाबाहुर्निद्रजित्क्षपयिष्यति ॥ १८ ॥
 अनेन हि महाराज माहेश्वरमुत्तमम् ॥ इद्व्या यक्षं वरो लब्धो लोके परमदुर्लभः ॥ १९ ॥
 शक्तितोमरमीनं च विनिर्जीर्णान् शैवलम् ॥ गजकच्छपसंवाधमश्वमण्डूकसंकुलम् ॥ २० ॥

युद्धं ॥ ६—४ ॥ विमानं पुष्पकं ॥ ५ ॥ दुहिता
 मन्दोदरी । यद्यपि मयेनाभिजात्यभ्रमाहतेत्युत्तरे
 वक्ष्यति तथाप्यत्र प्रशंसायां भयाहतेत्युक्तं ॥ ६ ॥
 दानवेन्द्रः मधुः । कुम्भीनसी रावणभगिनी । सुख-
 मावहतीति सुखावहः भर्ता ॥ ७ ॥ जटी सर्पवि-
 शेषस्य नाम । त्वया भोगवतीमित्यत्र तक्षकादिभिन्नक-
 कौटकादिजयोक्तिरिति न पौनरुक्त्यं ॥ ८ ॥ अक्षया
 इत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ लब्धवराः मध्येनेति
 शेषः । अक्षयाः पूर्णोकरणेपि पुनरुत्पत्तिमत्त्वेन
 क्षयरहिता इत्यर्थः । दानवाः कालकेयाः । तत्र
 कालकेयसकाशात् । बहवः बहवः । “वोतो गुणव-
 चनात्” इति पक्षे जीवभावः ॥ ९—११ ॥ चतु-

र्विधबलानुगाः रथगजतुरगपदातिभेदेन चतुर्विधानि
 बलानि पृच्छगानि येषां ते तथा ॥ १२ ॥ मृत्युदण्डे-
 त्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ मृत्युदण्डः यमदण्डः स
 एव महाप्राहः महानक्रः यस्मिन् । शास्त्रमलयः
 कण्टकशास्त्रमलिवृक्षाकारायुधविशेषाः त एव हुमाः
 तैर्मण्डितं । मृत्युः यमः । प्रतिपेधितः युद्धादपक्रा-
 मितः ॥ १३—१४ ॥ सुयुद्धेनेत्यर्थः ॥ सुयुद्धेन
 स्वल्पयुद्धेनेत्यर्थः । विलोलिताः द्राविताः ॥ १५ ॥
 क्षत्रियैः अनरण्यप्रभृतिभिः ॥ १६ ॥ न समो राघव
 इति । तेभ्योपि निहीनबलः सुखेन निप्राप्त इति
 भावः ॥ १७—१८ ॥ माहेश्वरं माहेश्वरप्रीतिकर्
 ॥ १९ ॥ शक्तितोमरेत्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयं ॥ २०—

मंकायमानः ॥ ४ ॥ ति० नजयमात्रं अपिनुसर्वस्वापहारोपीत्याह—विनिपाल्येति । इदंविमानं पुष्पकं ॥ ५ ॥ ति०
 शास्त्रमलिद्रुमैः यातनादृष्टैः मण्डितं । सागरोपिद्वीपेषुवृक्षमण्डितोभवति ॥ १३ ॥ ति० एवंदिव्यंजयमुक्तामौमंजयमाहुः
 —क्षत्रियैरिति ॥ १६ ॥

[पा०] १ क. ख. ग. क. च. ज—ट. विनिपालय. २ क. ख. ग. क. ज. झ. ट. महाबाहोवीर्यो. ३ व. महाबलः.
 ४ घ. सुध्याविभोरजाकरेतदा. ५ च. छ. झ. ट. बहवोवैराक्षसाधिप. ६ अयंश्लोकः प्राचीनकोशेषुनदृश्यते. ७ क. ग. महाभा-
 गाश्चतुर्विध. ख. च. घ. महाराज. क. झ. ट. महाभाग. ८ इदमर्थः ७—ट. पाठेषुदृश्यते. ९ क. ख. घ.—ट. सुतोषिताः.
 १० क. ग. गुणोत्सैः. ११ क. च. छ. झ. ज. ट. समदुर्जयाः. १२ क. ख. क.—ट. महाराजइन्द्रजित्.

रुद्रादित्यमहाग्राहं मरुदसुमहोरगम् ॥ रथाश्वगजतयौघं पदातिपुलिनं महत् ॥ २१ ॥
 अनेन हि समासाद्य देवानां बलसागरम् ॥ गृहीतो दैवतपतिर्लङ्कां चापि प्रवेशितः ॥ २२ ॥
 पितामहनियोगाच्च मुक्तः शम्बरवृत्रहा ॥ गतस्त्रिविष्टपं राजन्सर्वदेवनमस्कृतः ॥ २३ ॥
 तमेव त्वं महाराज विभ्रजेन्द्रजितं सुतम् ॥ यावद्दानरसेनां तां सरामां नयसि क्षयम् ॥ २४ ॥
 राजन्नापदयुक्तेयमागता प्राकृताज्जनात् ॥ हृदि नैव त्वया कार्या त्वं वधिष्यसि राघवम् ॥ २५ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

ग्रहस्तादिभीरावर्णप्रत्यात्मश्लाघनपूर्वकं रामादिष्वधप्रतिज्ञानेन समाश्वासनम् ॥ १ ॥

ततो नीलोम्बुदनिभः ग्रहस्तो नाम राक्षसः ॥ अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यं शूरः सेनापतिस्तदा ॥ १ ॥
 देवदानवगन्धर्वाः पिशाचपतगोरगाः ॥ न त्वां धर्षयितुं शक्ताः किं पुनैर्वानरा रणे ॥ २ ॥
 सर्वे ममत्ता विश्वस्ता वञ्चिताः स हनुमता ॥ न हि मे जीवतो गच्छेज्जीवन्स वनगोचरः ॥ ३ ॥
 सर्वा सागरपर्यन्तां सशैलवनकाननाम् ॥ करोम्यवानरां भूमिमाज्ञापयतु मा भवान् ॥ ४ ॥
 रक्षां चैव विधास्यामि वानराद्रजनीचर ॥ नागमिष्यति ते दुःखं किञ्चिदात्मापराधजम् ॥ ५ ॥
 अब्रवीत् सुसंकुद्धो दुर्मुखो नाम राक्षसः ॥ इदं न क्षमणीयं हि सर्वेषां नः प्रधर्षणम् ॥ ६ ॥
 अयं परिवचो भूयः पुरस्यान्तःपुरस्य च ॥ श्रीमतो राक्षसेन्द्रस्य वानरेण प्रधर्षणम् ॥ ७ ॥
 अस्मिन्बुद्धौ हित्वैको निवर्तिष्यामि वानरान् ॥ प्रविष्टान्सागरं भीममम्बरं वा रसातलम् ॥ ८ ॥

॥ २१ ॥ दैवतपतिः इन्द्रः ॥ २२—२३ ॥ विभ्रजः प्रेषय । यावन्नयति नेष्यति ॥ २४ ॥ अयुक्ता असं-
 भाविता । प्राकृतात् क्षुद्रात् हनुमतः ॥ २५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजचिरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकि-
 रीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

एवं मन्त्रिभिः सहसंमन्य भूयोभिहिते सकलस-
 विधप्रधानः ग्रहस्तः स्वाभिसतमर्थं राक्षे निवेदयति—
 तत इति ॥ १—२ ॥ हनुमतः पौरुषं प्रत्यक्षतो

दृष्ट्वा कथमेवमुच्यत इत्यत्राह—सर्व इति ॥ विश्वस्ताः
 परिभवितुमस्मान् कोपि न शक्त इति विश्वस्ताः
 विश्वस्थाः । प्रामादिकशत्रुपरिभवो न न्यूनतामापा-
 दयतीतिभावः ॥ ३—४ ॥ आत्मापराधः सीताहर-
 णरूपो व्यतिक्रमः ॥ ५ ॥ हि यस्माद्धानरेण कृत-
 मिदं कर्म सर्वेषां नः प्रधर्षणरूपं । भूयः तदुपरि पुर-
 स्यान्तःपुरस्य च परिभवरूपं । अथच राक्षसेन्द्रस्य
 प्रधर्षणरूपं । अतो न क्षमणीयमित्यर्थः ॥ ६—७ ॥
 ततः किं करिष्यसीत्यत आह—अस्मिन्निति ॥ ८—९ ॥

स० दैवतपतिः इन्द्रः । लङ्कायां तन्नापिकाराग्रहइतिशेषः । सागरमित्यर्थश्चादिः । अतोमहदितिपूर्वश्लोकस्थविशेषणयुक्तं ।
 “ दीप्तानलार्कश्रुतिमप्रमेयं ” इत्यत्रप्रमेयदीपिकायामप्रमेयस्यश्रुताविममहदित्यस्यग्रहणीहिषटकपुलिनपदार्थवान्वयः । अतो
 नपुंसकलोपपत्तिः । महान्तमिति लिङ्गविपर्ययोवा । दैवतशब्दग्रहणेनतेषांनपुंसकलक्ष्यन्यते ॥ २२ ॥ ति० पितामहस्य
 चतुर्मुखस्यरुद्रस्य । यदिज्जातो लब्धवरः तन्नियोगात् तदाज्ञया । सर्वसज्जगतःप्रजापतिःपिता । भगवांश्चतुर्मुखरुद्रःपितामहः ।
 भगवान्निद्रप्यगर्भःप्रपितामहः । अतएवादित्यरुद्रवसुप्रधानाःसर्वेश्वरदेवताःसर्वयज्ञदेवताः । ससुरासुरसर्वप्रजोपास्यस्यसर्वैस्स-
 भूताश्चेतिकतकः । शंभरंवृत्रंहन्ति सः ॥ स० सर्वदेवनमस्कृतइत्युपहासः ॥ २३ ॥ इतिसप्तमःसर्गः ॥ ७ ॥

रामानु० जीवतइत्यनादरेषष्टी ॥ ३ ॥ रामानु० करोमि अचिरादेवकरिष्यामि । “ वर्तमानसामीप्यवर्तमानवद्वा ”
 इतिभविष्यदर्थे लट् ॥ स० करोमीत्यनेनलट्प्रयोगेण विलंबासहसं सूचयति ॥ ४ ॥ स० शौर्यमदेनरजनीचरेत्युक्तिः ॥ ५ ॥
 ति० भूयः पुनः । पुरस्य अन्तःपुरस्यचायंपरिभवोदाहरूपो नक्षमणीयइत्यनुपपन्नः । वानरेन्द्रप्रधर्षणं तज्जंराक्षसेन्द्रस्यदुःखं । अह-
 [पा०] १ ग. घ. च. छ. ज. झ. लङ्कायांच. २ क. छ. झ. न. ट. नीलोम्बुदप्रस्थः. ३ झ. ट. पुनर्मानवौ. ४ घ.
 वीराश्वरजनीचरान्. ५ क. झ. ट. वानरेन्द्रप्रधर्षणं. ६ क. झ. ट. गलैको.

ततोऽब्रवीत्सुसंकुद्धो वज्रदंष्ट्रो महाबलः ॥ प्रगृह्य परिधं धोरं मांसशोणितरूपितम् ॥ ९ ॥
 किं वो हनुमता कार्यं कृपणेन तपस्विना ॥ रामे तिष्ठति दुर्धर्षे सैसुग्रीवे सलक्ष्मणे ॥ १० ॥
 अथ रामं ससुग्रीवं परिधेण सलक्ष्मणम् ॥ आगमिष्यामि हृत्वैको विश्वोभ्य हरिवाहिनीम् ॥ ११ ॥
 इदं ममापरं वाक्यं शृणु राजन्यदीच्छसि ॥ उपायकुशलो ह्येव जयेच्छत्रूनतन्द्रितः ॥ १२ ॥
 कामरूपधराः शूराः सुभीमा भीमदर्शनाः ॥ राक्षसा वा सहस्राणि राक्षसाधिप निश्चिताः ॥ १३ ॥
 काकुत्स्थमुपसंगम्य विभ्रतो मानुषं वपुः ॥ सर्वे ह्यसंभ्रमा भूत्वा ब्रुवन्तु रघुसत्तमम् ॥ १४ ॥
 प्रेषिता भरतेन सा आत्रा तव यवीयसा ॥ [तवागमनमुद्दिश्य कृत्यमात्ययिकं त्विति ॥]
 स हि सेनां समुत्थाप्य क्षिप्रमेवोपयास्यति ॥ १५ ॥
 ततो वयमितस्तूर्णं शूलशक्तिगदाधराः ॥ चापबाणासिहस्ताश्च त्वरितास्तत्र याम ह ॥ १६ ॥
 आकाशे गणशः स्थित्वा हत्वा तां हरिवाहिनीम् ॥ अश्मशस्त्रमहाधृष्ट्या प्रापयाम यमक्षयम् ॥ १७ ॥
 एवं चेदुपसर्पेतामनयं रामलक्ष्मणौ ॥ अवश्यमपनीतेन जहतामेव जीवितम् ॥ १८ ॥
 कौम्भकर्णिस्ततो वीरो निकुम्भो नाम वीर्यवान् ॥ अब्रवीत्परमकुद्धो रावणं लोकरावणम् ॥ १९ ॥
 सर्वे भवन्तस्तिष्ठन्तु महाराजेन सज्जताः ॥ अहमेको हनिष्यामि राघवं सहलक्ष्मणम् ॥
 सुग्रीवं च हनूयन्तं सर्वानेव च वानरान् ॥ २० ॥
 ततो वज्रहनुर्नाम राक्षसः पर्वतोपमः ॥ कुद्धः परिलिहन्वक्रं जिहया वाक्यमब्रवीत् ॥ २१ ॥
 खैरं कुर्वन्तु कार्याणि भवन्तो विगतज्वराः ॥ एकोऽहं भक्षयिष्यामि तौ न्सर्वान्हरियूथपान् ॥ २२ ॥
 खैःस्थाः क्रीडन्तु निश्चिन्ताः पिबन्तो मधुवारुणीम् ॥ २३ ॥

कृपणेन गृहसंचारप्रकटितभयेन । तपस्विना शोच्येन ॥ १०—११ ॥ तद्वाक्यं किमित्याकाङ्क्षायामुपायप्र-
 तिपादकं वाक्यं वक्तुमादावुपायं प्रशंसति—उपायेति ॥ १२ ॥ विवक्षितमुपायमेवाह—कामरूपेत्यादिना ॥
 निश्चिताः निश्चितवन्तः । राक्षसा वा सहस्राणीति ।
 सहस्रशब्दस्य संख्येयपरत्वेऽपि शब्दस्वाभाव्याभ्रपुंस-
 कत्वं । किमिति ब्रूयुस्तत्राह—प्रेषिता इति ॥ अस्या-
 न्ते इतिकरणं द्रष्टव्यं ॥ १३—१५ ॥ ते वयं तत्र

समीपे याम । यामेति लोटि रूपं ॥ १६—१७ ॥
 एवं कृते किं स्यादित्यत्राह—एवं चेदिति ॥ राम-
 लक्ष्मणौ अनयं अस्मत्कृतकैतवापरिज्ञानेन विश्वासं
 यशुपसर्पेतां ततस्तेन अपनीतेन अपनयेन । जीवितं
 जहतामेव । जह्यातामेवेत्यर्थः ॥ १८—१९ ॥ सर्व इत्यादि
 सार्धश्लोकमेकं वाक्यं ॥ २० ॥ तत इत्यादिसार्धश्लोक-
 त्रयमेकान्वयं ॥ २१—२२ ॥ मधुवारुणीं मधुरूपां वाह-
 णीं । रणकुत्सरं रणाप्रधृष्टं । खःस्था इत्यमङ्गलोक्तिः

मेकएवगलाभीष्पासागरादीनपिप्रविष्टान्वानरान्हुत्वा निवर्तयिष्यामि प्रधर्षणदुःखंनिवर्तयिष्यामि ॥ ७—८ ॥ रामानु० निव-
 र्तिष्यामि निवर्तिष्ये ॥ ८ ॥ रामानु० तपस्विना तपस्व्याहारभूतफलाग्निनेत्यर्थः ॥ शी० कृपणेन दीनेन । प्रकाशसंचारेभवा-
 द्वाञ्चैकतकार्येणवा । तपस्विना शोच्येन । हनुमताकिं । अलक्ष्यस्यतस्यहनुनेन नप्रयोजनमितिभावः । कृपणादिशब्दानांपाक्ष्यभा-
 वेतात्पर्यं । नखर्ये । मानुष्यादिगालिदानवत् । तर्हिहोहन्तव्यस्तत्राह—रामेतिष्ठति अहतेतिष्ठतिसतिक्लिमनेनहतेनेत्यर्थः
 ॥ १० ॥ शी० अथराममित्यस्यवास्तवार्थस्तु लक्ष्मणरामविनेतिशेषः । सुग्रीवंहत्वा आगमिष्यामीतिसंबन्धः ॥ ११ ॥ ती०
 विवृतं स्पष्टं । वपुः इत्येतिशेषः ॥ १४ ॥ ति० वृक्षां ओष्ठप्रान्तं ॥ २१ ॥

[पा०] १ क. च. छ. झ. ञ. ट. दूषितं. २ क.—ट. किंनो. ३ क. झ. ट. सुग्रीवेति. ४ क. ज. रक्षसावि. घ. च. छ.
 झ. ञ. ट. राक्षसानां. ५ झ. ञ. ट. विवृतं. ६ च. छ. ञ. ट. भरतेनैव. ७ इदमर्थप्राचीनकोशेषुनदृश्यते. ८ छ. ञ. ट.
 यामते. ९ क. क. छ.—ट. सुग्रीवंसहनुयन्तंसर्वौबैवात्र. १० क. झ. ट. परिलिहन्वक्रां. ११ क. क. झ. ट. तांसर्वीहरिवाहिनीं.
 १२ खस्याःक्रीडन्तित्यर्थार्थपूर्व क. छ. पाठयोः ततोमहोदरःकुद्धोरावणंवाक्यमब्रवीत् इत्यर्थमधिकंदृश्यते. १३ क.—घ.
 छ.—ट. पिबन्तु. १४ क. झ. ट. मधुवारुणं.

अहमेको वधिष्यामि सुग्रीवं सहलक्ष्मणम् ॥ अङ्गदं च हनूमन्तं रामं च रणकुञ्जरम् ॥ २४ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाण्डे अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

विभीषणेनरावर्णमिति रामवधप्रतिज्ञानेनसायुधप्रदण्डं सरभससमुत्थितकुंभादिनिवारणपूर्वकं रामपराक्रमप्रशंसनेन तस्मिन्दण्डस्युत्तरत्वेऽप्युक्त्या वैपरीत्येऽनर्थमास्तिक्यनपूर्वकं रामायसीताप्रत्यर्पणधोवना ॥ १ ॥ ततःसार्वरावणेन विभीषणादिसर्वजनविसर्जनपूर्वकंस्वगृहं प्रतिगमनम् ॥ २ ॥

ततो निकुम्भो रभसः सूर्यशत्रुर्मेहाबलः ॥ सुप्तो यैज्ञहा रक्षो महापार्श्वो महोदरः ॥ १ ॥
अभिकेतुश्च दुर्धर्षो रश्मिकेतुश्च राक्षसः ॥ इन्द्रजित् महातेजा बलवात्रावणात्मजः ॥ २ ॥
प्रहस्तोऽपि विरूपाक्षो चज्जदंष्ट्रो महाबलः ॥ धूम्राक्षश्चातिकायश्च दुर्मुखश्चैव राक्षसः ॥ ३ ॥
परिधान्पट्टिशान्प्रासाञ्शक्तिशूलपरश्वधान् ॥ चापानि च सवाणानि खत्रांश्च विपुलाञ्जितान् ॥ ४ ॥
प्रगृह्य परमकुद्धाः समुत्पत्य च राक्षसाः ॥ अश्रुवज्रावणं सर्वे प्रदीप्ता इव तेजसा ॥ ५ ॥
अथ रामं वधिष्यामः सुग्रीवं च सहलक्ष्मणम् ॥ कृपणं च हनूमन्तं लङ्का येन प्रधर्षिता ॥ ६ ॥
तान्गृहीतायुधान्सर्वान्वारयित्वा विभीषणः ॥ अजनीत्प्राञ्जलिर्वाक्यं पुनः प्रत्युपवेश्य तान् ॥ ७ ॥
अप्युपायैस्त्रिभिस्तात योर्यः प्राप्तुं न शक्यते ॥ तस्य विक्रमकालांस्तान्युक्तानाहुर्मनीषिणः ॥ ८ ॥
प्रमत्तेष्वभियुक्तेषु दैवेन प्रहतेषु च ॥ विक्रमास्तात सिध्यन्ति परीक्ष्य विविना कृताः ॥ ९ ॥

॥ २३-२४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

अथ निकुम्भमतमेवालुसरन्तः सर्वेऽपि प्रधाना अहमहमिकया समुत्थाय शत्रुबधोद्युक्ताः । तमुद्योगं नीतिशास्त्रज्ञो विभीषणः प्रतिषिद्धवानित्याह । तत इत्यादि श्लोकषट्कमेकं वाक्यं ॥ आदौ निकुम्भोपादानं निकुम्भमतानुसरणसूचनार्थं ॥ १-४ ॥ समुत्पत्य आसनेभ्यः समुत्थाय ॥ ५ ॥ प्रधर्षितेनान्तरासितिकरणं द्रष्टव्यं ॥ ६ ॥ क्रियाभेदात्तानित्यस्य न पुनरुक्तिः ॥ ७ ॥ प्रहस्तादीनां प्रधानानां संनिहितत्वाद्वावर्णं वा रावणं वा प्रत्युक्तिः । मध्ये कचित्सचिवान्प्रति

बोक्तिः । विक्रमस्य नायमवसर इति दर्शयितुं सामान्येन विक्रमकालानाह—अप्युपायैरिति ॥ तातेत्यभिसुखीकरणाय संबोधनं । त्रिभिः सामदानभेदरूपैः । उपायैरपि योर्यः लब्धुं न शक्यते तस्य सिद्धये । तान् नीतिशास्त्रप्रसिद्धान् । विक्रमकालान् युक्तानाहुः । तदुक्तं कामन्दकेन—“सामादीनामुपायानां त्रयाणां विफले नये । विनयेऽन्यसंपन्नो दण्डं दण्ड्येषु दण्डयत्” इति ॥ तथाच नायं दण्डस्य काल इत्युक्तं ॥ ८ ॥ न केवलं दण्डस्याकालिकत्वं दण्ड्यत्वं च ते शत्रोर्नासीत्यभिप्रायेणाह—प्रमत्तेष्विति ॥ प्रमत्तेषु अनवधानेषु । विषयासक्तेष्वित्यर्थः । अभियुक्तेषु ज्ञानिषु । विरक्तेष्विति यावत् । यद्वा सामन्तैराक्रान्तेषु । दैवेन भाग्येन । प्रहतेषु क्षीयमाणसंपत्तिस्वत्य-

ति० कतकीलात्रसर्गाविच्छेदः ॥ २४ ॥ इत्यष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

ति० कौमर्कणरेवायंनिकुम्भः परैःसहितस्तुनराह ॥ शि० निकुम्भादिनामत्वेनबहुनांसत्त्वामपौनरुक्त्यं ॥ १ ॥ ति० विपुलाञ्जितान् निर्मलजलकान्तीन् ॥ स० विपुलाञ्जितान् घनजलप्रकाशान् ॥ ४ ॥ स० अभियुक्तेषु आमहवत्सु । प्रमत्तेष्वभियुक्तेष्वितिपदमेकंवा । प्रमत्तानां परप्रतिभदानां इषुभिरभियुक्तेषु । दैवेनप्रहतेषु अदृष्टशत्रुषु । सिध्यन्ति फलोपलभकामवन्ति ॥ ९ ॥

[पा०] १ क.—उ. साज्जदं. २ क. श. ट. सर्वोद्धेवाप्रदानरान्. घ रामचंखरसूदनं. ३ क.—ट. यज्ञकोपध. ४ घ—छ. श. य. ट. महापार्श्वमहोदरौ. ५ ख. क. च. श. म. ट. धूम्राक्षोयनिकुम्भश्च. ६ क. ख. ग. विपुलाञ्जितान्. क. श. म. ट. विपुलाञ्जितान्. ७ ट. प्रहतेषु.

अप्रमत्तं कथं तं तु विजिगीषुं बले स्थितम् ॥ जितरोषं दुराधर्षं प्रघर्षयितुमिच्छथ ॥ १० ॥
 समुद्रं लङ्घयित्वा तु घोरं नदनदीपतिम् ॥ कृतं हनुमता कर्म दुष्करं तर्कयेत् वा ॥ ११ ॥
 बलान्यपरिमेयानि वीर्याणि च निशाचराः ॥ परेषां सहसाज्ज्वा न कर्तव्या कथंचन ॥ १२ ॥
 किं च राक्षसराजस्य रामेणापकृतं पुरा ॥ आजहार जनस्थानाद्यस्य भार्या यशस्विनः ॥ १३ ॥
 खरो यद्यतिवृत्तस्तु रामेण निहतो रणे ॥ अवश्यं प्राणिनां प्राणा रक्षितव्या यथाबलम् ॥ १४ ॥
 अयशस्यमनायुष्यं परदाराभिमर्शनम् ॥ अर्थक्षयकरं घोरं पापस्य च पुनर्भवम् ॥ १५ ॥
 एतन्निमित्तं वैदेही भयं नः सुमहद्भवेत् ॥ आहता सा परित्याज्या कलहार्थे कृतेन किम् ॥ १६ ॥
 न नः क्षमं वीर्यवता तेन धर्मानुवर्तिना ॥ वैरं निरर्थकं कर्तुं दीयतामस्य मैथिली ॥ १७ ॥
 यावत् सगजां साक्षां बहुरत्नसमाकुलाम् ॥ पुरीं दारयते वानैर्दीयतामस्य मैथिली ॥ १८ ॥
 यावत्सुषोरा महती दुर्धर्षा हरिवाहिनी ॥ नावस्कन्दति नो लङ्कां तावत्सीता प्रदीयताम् ॥ १९ ॥

र्थः । चकाराङ्गालवृद्धादिषु । विधिना नीतिशास्त्रोक्तीत्या । परीक्ष्य मन्त्रिभिर्विचार्य । कृताः विक्रमाः विग्रहाः सिध्यन्ति । नान्यत्रेत्यर्थः । यथाह कामन्दकः— “बालो वृद्धो दीर्घरोगी तथा ज्ञातिवहिष्कृतः । भीरुको भीरुकजनो लुब्धो लुब्धजनस्तथा ॥ विरक्तप्रकृतिश्चैव विषयेष्वतिसक्तिमान् । अनेकचित्तमश्नश्च देवब्राह्मणनिन्दकः ॥ दैवोपहतकश्चैव दैवचिन्तक एव च । दुर्भिक्षव्यसनोपेतो बलव्यसनसंयुतः ॥ अवेक्षस्यो बहुरिपुर्गुक्तोऽकालेन यश्च सः । सत्यधर्मव्यपेतश्च विंशतिः पुरुषा अमी ॥ एतैः सन्धिं न कुर्वीत विगृहीयात्तु केवलं ” इति ॥ ९ ॥ रामस्तु न तादृश इत्याह—अप्रमत्तमिति ॥ अप्रमत्तं सावधानं । तुल्यदोऽवधारणे । बले स्थितं स्थिरबलमित्यर्थः । जितरोषं अकाले रोषरहितमित्यर्थः । इच्छथेति । पूर्वं रावणप्रतिवचनं । अत्र सर्वान्प्रतीति बहुवचनं ॥ १० ॥ राम इदानीं दैवानुपहत इत्यत्र उदाहरणमाह—समुद्रमिति ॥ ११ ॥ परेषां रामादीनां ॥ १२ ॥ अनपराधिनि निष्कारणवैरकरणमप्यपरमनुचितमित्याह—किं चेत्यादि ॥ खरवध एव प्रथमापराध इत्याशङ्क्याह—खर इति ॥ दुर्धृत्ततया स्ववधप्रवृत्त-

खरवधे रामस्य नापकारगन्धोपीति भावः । निहतो यदि तत्र को दोष इति शेषः । दोषाभावमाह—अवश्यमिति ॥ १३—१४ ॥ प्रथमं रामेणापकृतत्वेऽप्यनेकदोषमूलं सीतापहरणं न कार्यमित्याह—अवश्यमिति ॥ पुनर्भवं जन्मान्तरं । मूर्त्यन्तरमितियावत् ॥ १५ ॥ एवं सामान्यतः परदाराभिमर्शनस्यानर्थहेतुत्वमुक्त्वा प्रकृते तदर्थयति—एतदिति ॥ एतस्माभिभित्तादित्यर्थः । “निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम्” इति पञ्चम्यर्थे प्रथमा । अयशस्यत्वादित्येतेषां सकाशात्सुमहद्भयं भवेत् । तर्हि किमिदानीं कर्तव्यं तत्राह—आहतेति ॥ एतत्तमं वस्तु कथं त्यक्तव्यं तत्राह—कलहार्थे कृतेन किमिति । कलहार्थे विषये कृतेन कर्मणा किमित्यर्थः । “अर्थः स्याद्विषये मोक्षे शब्दवाच्ये प्रयोजने । व्यवहारे धने शास्त्रवस्तुहेतुनिवृत्तिषु” इति वैजयन्ती ॥ १६ ॥ बहुदोषप्रदर्शनपूर्वकं सीताप्रदानस्यावश्यकर्तव्यतामाह—न नः क्षममित्यादिना ॥ १७ ॥ यावदारयते दारयिष्यति । “यावत्पुरा निपातचोर्लट्” इति भविष्यदर्थे लट् । राम इति शेषः ॥ १८ ॥ यावत् यदा । तावत्

जितरोषमित्यनेन पाषाभावाद्दोषवृत्त्याभावउक्तः । इतरविशेषणत्रयेणान्योपरुद्धत्वाभावः । राक्षसाभिमुख्येनेच्छतेत्युक्तिः । अतएवोपरिनिषाचरा इति संबोधनं ॥ ति० प्रकृतो विक्रमानर्ह एव काल इत्याह—अप्रमत्तमिति । विजिगीषुं अनेन शब्दान्तरादिसं । बले दैवबले स्थितं । जितरोषमित्यनेन मौख्येरादिसं । दुराधर्षत्वेन दिव्याश्रयपदुक्ता ॥ १० ॥ ती० यस्मात्सादित्यथाहार्थं । यस्मादवश्यं प्राणिनां प्राणारक्षितव्याः तस्मादितिव्यक्तं । स्वयमेव रामं हन्तुं प्रवृत्तः खरस्तु निहतो यदि । एतेन पुराराक्षसराजस्य किमपकृतं नापकृतमित्यर्थः ॥ १४ ॥ ती० पुनस्तदुपरिपापस्य भवं उत्पत्तिस्थानं ॥ १५ ॥ ति० एतन्निमित्तं एतस्मा-

[पा०] १ क. क. च. छ. झ. ञ. ट. गर्तिहनुमतो लोके कोविद्यालंकेयेतवा. २ क. स. सरामेणहतो. ३ क. ख. न. छ. ज. ग. वैदेह्याभयं. ४ क. च. छ. झ. पुनस्त्याज्या. ५ क. झ. ट. ननुक्षमं. ६ घ. रामोदीयतां.

विनश्येद्धि पुरी लङ्का शूराः सर्वे च राक्षसाः ॥ रामस्य दयिता पत्नी स्वयं न यदि दीयते ॥ २० ॥
प्रसादये त्वां बन्धुत्वात्कुरुष्व वचनं मम ॥ हितं पृथग्महं ब्रूमि दीयतामस्य मैथिली ॥ २१ ॥

पुरा शैरत्सूर्यमरीचिसन्निभाश्रवाग्रपुङ्खान्सुदृढाभृपात्मजः ॥

सृजत्यमोघान्विशिखान्वधाय ते प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली ॥ २२ ॥

त्यजस्व कोपं सुखधर्मनाशनं भजस्व धर्मं रतिकीर्तिवर्धनम् ॥

प्रसीद जीवेम सपुत्रबान्धवाः प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली ॥ २३ ॥

विभीषणवचः श्रुत्वा रावणो राक्षसेश्वरः ॥ विसर्जयित्वा तान्सर्वान्प्रविवेश स्वकं गृहम् ॥ २४ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

दशमः सर्गः ॥ १० ॥

विभीषणेन रावणगृहेत्येतद्विप्रति क्षीतानयनकालप्रभृतिलङ्कायामनर्थसूचकदुर्निमित्तप्रादुर्भाषमिवेदनपूर्वकं तद्यायश्चित्त-
त्वेन रामायसीताप्रत्यर्पणचोदना ॥ १ ॥ रावणेन विभीषणप्रति रामस्यालक्ष्यत्वोक्त्या तद्वचनानुसरणेनगृहंप्रति तद्विसर्ज-
नम् ॥ २ ॥

ततः प्रत्युषसि प्राप्ते प्राप्तधर्मार्थनिश्चयः ॥ राक्षसाधिपतेर्वैष्णवीर्मकर्मा विभीषणः ॥ १ ॥

शैलाग्रचयसंकाशं शैलशृङ्गमिवोन्नतम् ॥ सुविभक्तमहाकक्ष्यं महाजनपरिग्रहम् ॥ २ ॥

तथा । नावस्कन्दति न रुणद्धि ॥ १९ ॥ शूरा इति ।
विनश्येयुरिति व्यत्ययेन योजनीयं । स्वयं न यदि
दीयत इति पाठः ॥ २० ॥ ब्रूमि ब्रवीमि । अस्य
अस्मै ॥ २१ ॥ अग्रं शल्यं पुङ्खं शरमूलं नवे अग्रपुङ्खे
यथां ते । अतएव सुदृढान् पुरा सृजति सृक्षयति ।
दाशरथस्यायं दाशरथः । “ तस्येवम् ” इति संब-
न्धार्थे अण् । संबन्धश्चात्र पुत्रत्वं । दाशरथाय दाश-
रथये ॥ २२ ॥ रतिः सुखं ॥ २३ ॥ विभीषणेति ।
सर्वं प्रातरालोचयिष्याम इति विभीषणप्रमुखान्
विसृज्येत्यर्थः ॥ २४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते
श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्या-
ख्याने नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

अथ हितपरो विभीषणः सत्त्वोत्तरकाले रावणस्योप-
देष्टुं तद्गृहं गत इत्याह—तत इत्यादि ॥ प्रविवेश
महाद्युतिरित्यन्तमेकं वाक्यं । ततः प्रत्युषसीत्यनेन
लङ्कादाहानन्तरमेकमहो गतमित्यवगम्यते । प्राप्तध-
र्मार्थनिश्चयः सीताप्रदानमेवास्माकं धर्मोर्थश्चेति कृत-
निश्चयः । भीमकर्मा । परमार्थतो रावणस्य हितत्वे-
ष्यनभिमतार्थविज्ञापनरूपसाहसकरणात् भीमकर्मे-
त्युक्तिः । राक्षसाधिपतेः अग्रजस्य । आलयं निवास-
भूतं । वैष्णवीं प्रविवेशेति संबन्धः । शैलाग्रचयसंकाशं
गिरिशिखरचयसदृशं । अनेकशृङ्गयुक्तत्वादिति भावः ।
शैलशृङ्गमिवोन्नतमित्यौन्नत्ये दृष्टान्तः । सुविभक्तम-
हाकक्ष्यं सुष्ठु विभक्तमहाप्रकोष्ठं । “ कक्ष्या प्रकोष्ठे
हर्म्यादेः काक्ष्यां मध्येभवन्धने ” इत्यमरः । महा-

त्कारणात् ॥ १६ ॥ शि० यदिस्वयंरामस्यपत्नीनदीयते तर्हि लङ्काविनश्येत् । अतोदीयतां ॥ २० ॥ इतिनवमःसर्गः ॥ ९ ॥

सी० “ राक्षसाधिपतेर्वैष्णवीं प्रविवेशविभीषणः ” इतिपाठे तु उत्तरषट्सौतरप्रपञ्चार्येलात् “ अग्रजस्यालयंवीरःप्रविवेशमहाद्यु-
तिः ” इत्यनेनापौनहत्यं । “ राक्षसाधिपतेर्वैष्णवींभीमकर्माविभीषणः ” इतिपाठे राक्षसाधिपतेरग्रजस्यालयं नित्यनिवासभूतं
वैष्णवींलक्ष्यः । अस्मिन्पाठे तु वैष्णवालययोरपौनहत्यं । “ आकेशमृगहान्मित्रमहितेभ्योनिवारयेत् ” इतिन्यायेनसर्वत्रैतन्नाहि-
तमेववक्तव्यमित्यभिप्रेत्यरावणानभिमतहितोपदेशप्रवृत्त्याद्रीमकर्मेत्युक्तिः ॥ स्व० भीमकर्मा वैरिणां । भीमरावणप्रति कर्म

[पा०] १ ड. ज.—उ. दीयतांपत्नी. २ क. ख. ग. ड. झ. ट. तथ्यंत्वहं. च. छ. ज. झ. तथ्यमहं. घ. तथ्यंलहंश्रूयां-
३ ख. ड. च. छ. झ. ट. शरान्मूर्ध्. ४ ज. पुङ्खान्विशिखान्. ख. पुङ्खान्विशितान्. ५ ख. ड. च. छ. ज. ट. लमोघान्वि-
शितान्. ६ झ. ट. लज्जाशुकोपं. ७ घ. गृहंश्रूयं. ८ ख. घ. प्रविवेश.

मतिमद्भिर्महामात्रैरनुरक्तैरधिष्ठितम् ॥ राक्षसैश्चाप्तपर्याप्तैः सर्वतः परिरक्षितम् ॥ ३ ॥
 मत्तमातङ्गनिश्चासैर्व्याकुलीकृतमारुतम् ॥ शङ्खघोषमहाघोषं तूर्यनादानुनादितम् ॥ ४ ॥
 प्रमदाजनसंवाधं प्रजैल्लिप्तमहापथम् ॥ तप्तकाञ्चननिर्यूहं भूषणोत्तमभूषितम् ॥ ५ ॥
 गन्धर्वाणामिवावासमालयं मरुतामिव ॥ रत्नसञ्चयसंवाधं भवनं भोगिनामिव ॥ ६ ॥
 तं महाभ्रमिवादित्यस्तेजोविस्तृतरश्मिवान् ॥ अग्रजस्यालयं वीरः प्रविवेश महाद्युतिः ॥ ७ ॥
 पुण्यान्पुण्याहघोषांश्च वेदविद्भिर्रुदाहृतान् ॥ शुभ्राव सुमहातेजा भ्रातुर्विजयसंश्रितान् ॥ ८ ॥
 पूजितान्दधिपात्रैश्च सर्पिर्भिः सुमनोक्षतैः ॥ मन्त्रवेदविदो विप्रान्ददर्श सुमहाबलः ॥ ९ ॥
 सै पूज्यमानो रक्षोभिर्दीप्यमानः स्वतेजसा ॥ आसनस्थं महांवाहुर्वचन्दे धनदानुजम् ॥ १० ॥
 स राजदृष्टिसंपन्नमासनं हेमभूषितम् ॥ जगाम समुदाचारं प्रमुञ्चाचारकोविदः ॥ ११ ॥
 स रावणं महात्मानं विजने मन्त्रिसन्निधौ ॥ उवाच हितमत्यर्थं वचनं हेतुनिश्चितम् ॥ १२ ॥
 प्रसाद्य आतरं ज्येष्ठं सान्त्वेनोपस्थितक्रमः ॥ देशकालार्थसंवादी दृष्टलोकपरावरः ॥ १३ ॥

जनैः विद्वद्भिः परिगृह्यत इति महाजनपरिमहं । तदधिष्ठितमित्यर्थः । महामात्रैः प्रधानैः । “महामात्राः प्रधानाः स्युः” इत्यमरः । आप्तपर्याप्तैः कार्यकरणदक्षैरिति महामात्रविशेषणं । व्याकुलीकृतमारुतं चक्रवातीकृतवायुं । शङ्खघोषमहाघोषं शङ्खघोषेण महान् घोषो यस्य तथोक्तं । तूर्यनादानुनादितं तूर्यनादेन सञ्जातप्रतिध्वनिं । प्रजल्लिप्तमहापथं सञ्जातमहाकलकलमहामार्गं । तप्तकाञ्चननिर्यूहं द्रुतकनकमयमत्तवारणं । “निर्यूहो मत्तवारणः” इत्यमरः । भूषणोत्तमैः तोरणवितानप्रभृतिभिर्भूषितं । गन्धर्वाणामिवावासं । सौर्वत्रिकमुखरितत्वादिति भावः । मरुतां देवानां आलयमिव । निरवधिकैश्चर्यसंपन्नत्वादिति भावः । रत्नसंचयैः संवाधं संपूर्णम् । अतएव भोगिनां सर्पाणां भवनमिव स्थितं । तेजोविस्तृतरश्मिवान् तेजः शरीरकान्तिस्तदेव विस्तृतरश्मिरस्यास्तीति तथा । महाद्युतिः महाप्रभः । अभ्रमिवेत्युपमया तद्भवनं विभीषणस्य तेजोपहारकमिति व्यज्यते । एवं गृहोत्कर्षवर्णनं

रावणस्यानीत्या सर्वमेकपदे नष्टमिति ज्ञापन्त्या ॥ १—७ ॥ पुण्यान् पुण्यकरान् । पुण्याहघोषान् पुण्याहमन्त्रघोषान् । विजयसंश्रितान् विजयफलकानित्यर्थः । उदाहृतान् उच्चारितान् ॥ ८ ॥ दधिपात्रैः दधियुक्तपात्रैः । मन्त्रवेदविदः मन्त्रब्राह्मणविदः । मन्त्राः कर्मसु विनियुक्ता इषोत्सेत्यादयः । कर्मचोदना ब्राह्मणानि ॥ ९ ॥ पूज्यमानः ऋण्यमानः ॥ १० ॥ दृष्टिसंपन्नं दृष्ट्या निवेदितमित्यर्थः । समुदाचारं जयशब्दप्रयोगादिसमुदाचारं । जगाम आरूढः ॥ ११ ॥ विजने मन्त्रिव्यतिरिक्तजनरहिते । हेतुनिश्चितं हेतुभिर्युक्तिभिर्निश्चितं ॥ १२ ॥ प्रसाद्य स्तुतिवचनेन प्रसन्नं कृत्वा । सान्त्वेनोवाचेत्यन्वयः । उपस्थितक्रमः ज्ञातवचनक्रमः । देशकालार्थसंवादी देशकालप्रयोजनानुसारी । दृष्टलोकपरावरः लोके ये परावरे उत्कृष्टापकृष्टे ते दृष्टे ज्ञाते येन तथोक्तः । रामस्य धार्मिकत्वं रावणस्याधार्मिकत्वं च जानातीत्यर्थः

द्विजोषनरूपयस्येति वा ॥ १ ॥ स्त० मत्तमातङ्गनिश्चासैरिलनेन गजानां बाहुल्येन तच्छ्वासप्राचुर्येणतिरोगच्छतिवायुरिति भावः ॥ १४ ॥ स्ती० निर्यूहो द्वारं “निर्यूहः शिखरेद्वारे” इति विश्वः । ति० प्रजल्लिप्तमहापथं । आदिकर्मणिक्तः । प्रातःकालस्याध्यागन्धजल्पमहामार्गं ॥ ५ ॥ ती० गन्धर्वाणामिवालयं सौर्वत्रिकमुखरितत्वात् । आलयं मरुतामिव ऐश्वर्यादिश्रयात् । भवनं भोगिनामिव परैः प्रवेष्टुमशक्यत्वात् । आलयेपेक्षया तमित्युक्तिः ॥ ६ ॥ स्ती० तेजोविस्तृतरश्मिवान् तेजः स्वशरीरस्थं तेन विस्तृताः विद्युताः विद्युताश्च रश्मयो यस्य । अनेन पाठत्रयं सूचितं । ति० तेजोविस्तृतरश्मिवान् तेजोभिर्विस्तृतरश्मयो येषां सन्ति । सादृश्यमणिमानित्यर्थः । स्त० तेजोविस्तृतरश्मिवान् तेजः विस्तृतं वेष्टुतेरश्मयोऽस्य सन्तीति तथा । रश्मिवान् रश्मिवान् ॥ ७ ॥

[पा०] १ घ. महामालैः. २ ड. झ. ट. राक्षसैराप्त. घ. राक्षसैश्चापि. ३ क—ङ. झ. ट. तूर्यसंवाधनादितं. ज. तूर्यसंवाधनादितं. च. छ. झ. तूर्यसंवाध. ४ क. संजल्लिप्त. ५ क. बहुरत्नसमाकीर्ण. ६ क. पूजितान्द्रुतपात्रैश्चक्ष्मगन्धैः. च. छ. पूजितांस्तिलपात्रैश्च. ७ क. घ. संपूज्यमानः. ८ ड. झ. अ. ट. दीप्यमानं. ९ ख. आस्थानस्थं. १० क. महावाहुर्वचन्दे.

यदाप्रभृति वैदेही संप्राप्तेमां पुरीं तव ॥ तदाप्रभृति दृश्यन्ते निमित्तान्यशुभानि नः ॥ १४ ॥
 सस्फुलिङ्गः सधूमाचिः सधूमकलुषोदयः ॥ मन्त्रसंघुक्षितोऽप्यग्निर्न सम्यगभिवर्धते ॥ १५ ॥
 अग्निष्टेष्वाग्निशालासु तथा ब्रह्मस्थलीषु च ॥ सरीसृपाणि दृश्यन्ते हव्येषु च पिपीलिकाः ॥ १६ ॥
 गवां पर्यासि स्कन्नानि विमदा वीरकुञ्जराः ॥ दीनमन्त्राः ग्रहेष्वन्ते न च ग्रासाभिनन्दिनः ॥ १७ ॥
 खरोष्ठाश्वतरा राजन्मिन्नरोमाः स्रवन्ति नः ॥ न स्वभावेऽवतिष्ठन्ते विधानैरपि चिन्तिताः ॥ १८ ॥
 वायसाः सङ्घशः कूरा व्याहरन्ति समन्ततः ॥ समवेताश्च दृश्यन्ते विमानाग्रेषु सङ्घशः ॥ १९ ॥
 गृध्राश्च परिलीयन्ते पुरीमुपरि पिण्डिताः ॥ उपपन्नाश्च सन्ध्ये द्वे व्याहरन्त्यशिवं शिवाः ॥ २० ॥
 क्रव्यादानां मृगाणां च पुरंद्वारेषु सङ्घशः ॥ श्रूयन्ते विपुला घोषाः संविस्फूर्जधुनिःस्वनाः ॥ २१ ॥
 तदेवं प्रस्तुते कार्ये प्रायश्चित्तमिदं क्षमम् ॥ रोचते यदि वैदेही राघवाय प्रदीयताम् ॥ २२ ॥
 इदं च यदि वा मोहालोभाद्वा व्याहृतं मया ॥ तत्रापि च महाराज न दोषं कर्तुमर्हसि ॥ २३ ॥

॥ १३ ॥ प्रथमं रावणसंवादाय दुर्निमित्तानि दर्शयति—यदेति ॥ यदाप्रभृति यत्कालमारभ्य ॥ क्रियाविशेषणमिदं । एवं तदाप्रभृतीत्यपि । अशुभानि निमित्तानि अशुभसूचकनिमित्तानि ॥ १४ ॥ सस्फुलिङ्गः अग्निकणसहितः । सधूमाचिः धूमाकुलज्वालासहितः । सधूमकलुषोदयः धूमेन कलुषः उदयः आविर्भावो धूमकलुषोदयः तेन सहितः सधूमकलुषोदयः । शान्तः शान्तो ज्वलन्नित्यर्थः । मन्त्रसंघुक्षितः मन्त्रवद्भिर्हविर्भिर्योजितः ॥ १५ ॥ अग्नयस्तिष्ठन्त्यत्रेव्यग्निष्ठाः महानसाः तेषु । अग्निशालासु अग्निहोत्रशालासु । ब्रह्मस्थलीषु वेदाध्ययनस्थानेषु । सरीसृपाणि सर्पाः । लिङ्गव्यत्यय आर्षः । हविष्येषु देवताभ्यो देवेषु आर्यपुरोडाशादिषु ॥ १६ ॥ स्कन्नानि शुष्काणि “स्कन्दिर्गतिशोषणयोः” इति धातोर्निष्ठा । “रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः” इति नलं । वीरकुञ्जराः मत्तगजाः । ग्रहेष्वन्ते हेषारवं कुर्वन्ति । हेषा अश्वशब्दः ॥ १७ ॥ अश्वतराः महाखराः । मिन्नरोमाः स्वस्थानात् मिन्नरोमाणः गलितरोमाणः ऊर्ध्वरोमाणो वा । अकारान्तत्वमर्षः ।

स्रवन्ति अश्रूणि मुञ्चन्ति । विधानैः चिकित्साभिः । चिन्तिताः अनुसंहिताः । चिकित्तिता अपीत्यर्थः । स्वभावे प्रकृतौ । नावतिष्ठन्ते प्रकृतिस्था न भवन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥ संघशो व्याहरन्ति संघशः समवेता इति च संबन्धः ॥ १९ ॥ पुरीमुपरि उपर्युपरिगृहेष्वित्यर्थः । पिण्डिताः मण्डलीभूताः सन्तः । परिलीयन्ते क्षिप्यन्ति । सन्ध्ये द्वे, अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । शिवाः जम्बुकाः । उपपन्नाः नगरसमीपं प्राप्ताः ॥ २० ॥ क्रव्यादानां मांसभक्षकाणां । मृगाणां आदीनामित्यर्थः । सविस्फूर्जधुनिःस्वनाः विस्फूर्जधुः अशनिघोषः तद्रूपस्वनसहिताः ॥ २१ ॥ एवमुपस्थितदुर्निमित्तजातस्य प्रायश्चित्तं सीताप्रदानमेवेत्याह—तदेवमिति ॥ तत् दुर्निमित्तदर्शनात् । तत्सूच्ये कार्ये पराजये । एवं लङ्कादहनादिरूपेण प्रस्तुते प्रसक्ते सति । क्षमं अशुभनिवारणसमर्थं । इदं प्रायश्चित्तम् । इदंशब्दार्थमाह—वैदेहीति ॥ २२ ॥ एवमनभिमतभाषणेन राजा क्षुब्धतीति समाधत्ते—इदमिति ॥ मोहात् कार्यतत्त्वापरिज्ञानात् । लोभात् जीवनलोभाद्वापि । यदि व्याहृतं तत्रापि तथापि । मयि

ति० अग्निर्भयनादिनोऽपत्तिकाले सधूमकलुषोदयः धूमकलुषोदयस्तत्सहितः । उत्पत्त्यनन्तरप्रणयनकाले सस्फुलिङ्गः सधूमाचिः । स० मन्त्रसंघहुतः विहितमन्त्रसमूहहुतोऽप्यग्निः सधूमाचिः सस्फुलिङ्गः सधूमकलुषोदयः । मन्त्रसंघहुतइत्यनेन कर्त्रादिवैगुण्यनिमित्तोनामेरयंभावः । किंतु नोऽनर्थसूचकइतिसूचयति ॥ १५ ॥ ति० नवप्रासाभिनन्दिनः । अनेन कृतभोजनाभापिविबुधिताइति सूच्यते ॥ १७ ॥ स० वायसाः समन्ततोऽव्याहरन्ति । तेनसाधारणाः केचनेत्याह—कूराः सङ्घश इति । न केवलंव्याहरन्ति । किंतु संघशः विमानाग्रेषु समवेताश्च दृश्यन्ते । राघवमास्पर्शमात्रमाहात्म्येनासमेतज्ञातनंजातं लंछ्यागृहीतिसूचयितुमदानेचभा-

[पा०] १ क.—घ. च.—ट. संप्राप्तेह. २ ड. झ. ट. मन्त्रसंघहुतो. ३ छ. सरीसृपाश्च. ४ झ. छ. झ. ज. ट. वरकुञ्जराः. ५ झ. नवप्रासाभि. ६ ड. ज. झ. ज. पीडिताः. घ. विडिताः. ७ ग. ड. ज. झ. पुरीद्वारेषु. ८ क. घ. छ. ज. सर्वशः. ९ क. घ. तुमुलाघोषाः. १० क. ख. ग. ड. झ. ट. सविस्फूर्जित. घ. तत्रस्फूर्जित. ११ ग. निक्षिते. १२ क. ख. ज. रोचतेवीर. ग. ड. झ. ट. रोचयेवीर. १३ क. दोषगन्तुं.

अयं च दोषः सर्वस्य जनस्यास्योपलक्ष्यते ॥ रक्षसां राक्षसीनां च पुरस्यान्तःपुरस्य च ॥ २४ ॥
 श्रावणे चास्य मञ्जस्य निवृत्ताः सर्वमञ्जिनः ॥ अवश्यं च मया वाच्यं यद्वृष्टमपि वा श्रुतम् ॥ २५ ॥
 संप्रधार्य यथान्यायं तद्भवान्कर्तुमर्हति ॥ २६ ॥

इति स मञ्जिणां मध्ये भ्राता भ्रातरमुचिवान् ॥ रावणं राक्षसश्रेष्ठं पथ्यमेतद्विभीषणः ॥ २७ ॥

हितं महार्थं मृदु हेतुसंहितं व्यतीतकालायतिसंप्रतिक्षमम् ॥

निशम्य तद्वाक्यमुपस्थितज्वरः प्रसङ्गवानुत्तरमेतदब्रवीत् ॥ २८ ॥

भयं न पश्यामि कुतश्चिदप्यहं न राघवः प्राप्स्यति जातु मैथिलीम् ॥

सुरैः सहेन्द्रैरपि सङ्गतः कथं ममाग्रतः स्थास्यति लक्ष्मणाग्रजः ॥ २९ ॥

इतीदमुक्त्वा सुरसैन्यनाशनो महाबलः संयति चण्डविक्रमः ॥

दशाननो भ्रातरमाप्तवादिनं विसर्जयामास तदा विभीषणम् ॥ ३० ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे दशमः सर्गः ॥ १० ॥

एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

शवणेन मञ्जकरणावसभाप्रवेशः ॥ १ ॥ शवणाज्ञयादूताहूतैराक्षसैर्नान्यामैश्रावणसभाप्रवेशः ॥ २ ॥ रथाग्रेहणेनसभा-
 मागतैर्विभीषणेन शवणप्रणामपूर्वकं तन्नियोगेनपरमासने समुपवेशनम् ॥ ३ ॥

स बभूव कृशो राजा मैथिलीकाममोहितः ॥ असंमानाच्च सुहृदां पापः पापेन कर्मणा ॥ १ ॥

दोषं अपराधं । कर्तुं नार्हसि ॥ २३ ॥ अयं दोषः
 पूर्वोक्तदुर्निमित्तसूचितोऽनर्थः । सर्वस्योपलक्ष्यते ।
 संबन्धसामान्ये षष्ठी । सर्वेणापि लक्ष्यत इत्यर्थः
 ॥ २४ ॥ ग्रहस्तादिषु विद्यमानेषु भवतैव किमुच्यते
 तत्राह—श्रावणे चेति ॥ तेषां लक्षितमात्रानुसारित्वादि-
 तिभावः । श्रावणे त्वां प्रति विज्ञापने च । त्वं पुनः कथं
 वक्तुं प्रगल्भसे तत्राह—अवश्यमिति ॥ भ्रातृत्वादिति
 भावः ॥ २५ ॥ संप्रधार्येत्यर्थः ॥ यथान्यायं यथा-
 योग्यं । संप्रधार्य मनस्येव निश्चित्य । तत् संप्रधारितं
 कार्यं ॥ २६ ॥ इत्येतदुचिवानित्यन्वयः । उचिवान्
 उक्तवान् । “कमुश्च” इति लिटः कस्मादेशः
 ॥ २७ ॥ महार्थं प्रयोजनव्याप्तं । मृदु सान्त्वपूर्व ।
 हेतुसंहितं युक्तियुक्तं । व्यतीतकालायतिसंप्रतिक्षमं
 व्यतीतकालः भूतकालः । आयतिः भविष्यत्कालः ।
 संप्रति वर्तमानकालः । तत्र क्षमं । अकीर्तिनाशक-

त्वेन सीतापहरणप्रायश्चित्तत्वेनवाप्यतीतकालक्षमं ।
 सुखवर्धकत्वेन वर्तमानकालक्षमं । धर्मावहत्वेनायति-
 क्षमं । उपस्थितज्वरः प्राप्तक्रोध इत्यर्थः । प्रसङ्गवान्
 परिगृहीतार्येभ्योनिवेशवान् ॥ २८ ॥ भयं भयजनकं
 पुरुषं । रामो युद्धेन सीतां प्राप्स्यतीति पूर्वं विभीष-
 णोक्तस्य परिहारमाह—सुरैरिति । कथं तिष्ठति
 स्थास्यति । स्थातुमेव न शक्तः कुतो योत्स्यति कुत-
 स्तरां सीतां प्राप्स्यतीति भावः ॥ २९ ॥ राघवं दृष्टी-
 कृत्य कथमेवमाहेत्याशङ्क्य तन्निदानं दर्शयति—
 इतीति ॥ नाशनः हिंसकः । चण्डविक्रमः उग्रवि-
 क्रमः । आप्तवादिनं युक्त्वादिनं ॥ ३० ॥ इति श्रीगो-
 विन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटा-
 ख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने दशमः सर्गः ॥ १० ॥

अथ परेशुर्विभीषणायुपदेशेतिचिन्ताव्याकुलस्य

अनर्थसूचयितुं चैवमितिभावः ॥ ११ ॥ शि० ननुलदुक्तमसंमतंअस्मिन्सर्वेषांनिवृत्तत्वात् सज्जनर्हिषावत् । इदमशुक्तंसर्वासंम-
 तत्वादिष्वभक्षणवदित्यतआह—प्रापणइति । अस्यमञ्जस्य प्रापणे बोधने । सर्वमञ्जिनोनिवृत्ताः लज्जयादपगताः । एतेन निवृत्ता-
 नामपिमदुक्तंसंमतमेवेतिसूचितं । तेनोहितानुमानयोर्बाधस्वरूपासिद्धादिप्रसक्तत्वनिर्णयः । ननुसांसंमतंयुद्धैवगताःननुमद्रयादि-
 त्यतआह—यत्तद्वृत्ततोक्तातं अथवाश्रुतं अन्यतोक्तातं । तन्मयावाच्यं भवत्संनिधौनिवेदनीयं ॥ २५ ॥ इतिदशमःसर्गः ॥ १० ॥

[अतीव कामसंपन्नो वैदेहीमनुचिन्तयन् ॥] अतीतसमये काले तस्मिन्नेव युधि रावणः ॥

अमाल्यैश्च सुहृद्भिश्च भक्षकालममन्यत ॥ २ ॥

स हेमजालविततं मणिविद्रुमभूषितम् ॥ उपगम्य विनीताश्वमारुरोह महारथम् ॥ ३ ॥

तमास्थाय रथश्रेष्ठं महामेघसमस्वनम् ॥ प्रययौ राक्षसश्रेष्ठो दशग्रीवः सभां प्रति ॥ ४ ॥

असिचर्मधरां योधाः सर्वायुधधरास्तथा ॥ राक्षसा राक्षसेन्द्रस्य पुरतः संप्रतस्थिरे ॥ ५ ॥

नानाविकृतवेषाश्च नानाभूषणभूषिताः ॥ पार्श्वतः पृष्ठतश्चैनं परिवार्य ययुस्ततः ॥ ६ ॥

रथैश्चातिरथाः शीघ्रं मत्तैश्च वरवारणैः ॥ अनूपेतुर्दशग्रीवमाक्रीडद्भिश्च बाजिभिः ॥ ७ ॥

गदापरिघहस्ताश्च शक्तितोमरपाणयः ॥ परश्वधधराश्चान्ये तथाऽन्ये शूलपाणयः ॥ ८ ॥

ततस्तूर्यसहस्राणां संजज्ञे निखनो महान् ॥ तुमुलः शङ्खशब्दश्च सभां गच्छति रावणे ॥ ९ ॥

स नेमिघोषेण महान्सहसाऽभिर्विनादयन् ॥ राजमार्गं श्रिया जुष्टं प्रतिपेदे महारथः ॥ १० ॥

विमलं चातपत्राणं प्रगृहीतमशोभत ॥ पाण्डरं राक्षसेन्द्रस्य पूर्णस्ताराधिपो यथा ॥ ११ ॥

हेर्ममञ्जरिगर्भे च शुद्धस्फटिकविग्रहे ॥ चामरव्यजने चास्य रेतुः सव्यदक्षिणे ॥ १२ ॥

ते कृताञ्जलयः सर्वे रथस्थं पृथिवीस्थिताः ॥ राक्षसा राक्षसश्रेष्ठं शिरोभिस्तं ववन्दिरे ॥ १३ ॥

राक्षसैः स्तूयमानः सञ्जयाशीर्भिरिन्दमः ॥ आससाद् महातेजाः सभां सुविहितां शुभाम् ॥ १४ ॥

रावणस्य निर्णयहेतुमन्त्रकरणाय समाप्राप्तिं दर्शयति
—स बभूवेत्यादि ॥ पापः पापी । “ गुणवचनेभ्यो
मनुषो लुगिष्टः ” इति मनुषो लुक् । असंभानात्
अनादरात् । सुहृदां विभीषणादीनां । कर्तरि षष्ठी ।
विभीषणोक्ते तूष्णींस्थितत्वेन ग्रहस्तादीनामप्यना-
दरः सिद्ध एव । पापेन कुस्तितेन सीतापहरणरूपेण
कर्मणा । हेतौ वृत्तीया । मैथिलीकाममोहितइति हेतु-
गर्भविशेषणं । तथाच मैथिलीविषयकाममोहान्
सुहृदनादरात् पापहेतुसीताहरणाच्च कृशः । चिन्ता-
कुलो बभूवेत्यर्थः ॥ १ ॥ तस्मिन्काले मन्त्रयोग्य-
काले । अतीतसमये अतीतावसरे सति । युधि च
सत्यां युद्धे च प्राप्ते सति । अमाल्यैश्च सुहृद्भिश्च
मन्त्रस्य प्राप्तकालममन्यत । मुनिहृदयं तु कालेऽतीत-
समये रावणायुःकालेऽतीते सति । युधि अमत्यादिभिः
सहात्मानं । प्राप्तकालं प्राप्तमृत्युं । अमन्यतेति । वै

प्रसिद्धौ ॥ २ ॥ हेमजालविततं स्वर्णमयगवाक्षव्याप्तं ।
स्वर्णसमूहनिर्मितमिति वा । विनीताश्वं शिक्षिताश्व-
युक्तं । उपगम्य प्रदक्षिणीकृत्य ॥ ३ ॥ सभां मन्त्र-
शालां ॥ ४ ॥ चर्म खेटः ॥ ५ ॥ ततः रावणाल-
यात् । नानाविकृतवेषाः नानाविधतया विशिष्य
कृतालंकाराः । राक्षसा इति शेषः ॥ ६ ॥ आक्री-
डद्भिः धारामण्डलगमनादिकं कुर्वद्भिः ॥ ७ ॥ अत्र
प्रतिपदमन्य इत्यनुषङ्गनीयं । अनूपेतुरिति च ॥ ८ ॥
ततः खालयात् ॥ ९ ॥ नेभिः रथचक्रधारा ॥ १० ॥
विमलमिति । भासा विमलमित्यर्थः ॥ ११ ॥ हेमम-
ञ्जरिगर्भे हेमसूत्रगर्भे । इकारान्तत्वमार्षं । शुद्धस्फ-
टिकविग्रहे शुद्धस्फटिकसदृशाकारे । चामरव्यजने
चामररूपव्यजने । सव्यदक्षिणे सव्यदक्षिणयोः ।
“ सर्वो हन्त्रो विभाषयैकवद्भवति ” इत्येकवद्भावः
॥ १२-१३ ॥ सुविहितां सुष्ठुनिर्मितां ॥ १४ ॥

स० अतीतसमये अतीतोभवतिसमयः द्वादशमाघातमकः सीताप्राप्तौ संकेतरूपेण स्मिन्तस्मिन्काले । अनुचिन्तयन् तत्प्राप्तिमि-
तिशेषः । युधि युद्धविषये । अमाल्यादिभिः सह प्राप्तकालयोग्यमालोचनमित्यमन्यत । युधि युद्धे । अतीतसमये विभीषणोक्तदि-
शाप्रतिवद्देशविकाले । तत्काले मन्त्रं प्राप्तकालं योग्यमित्यमन्यतेति वा । ती० वास्तवार्थेन सबभूवेत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यं । अतीव
कामसंपन्नः अतएव पापेन कर्मणा अथापि मैथिलीमनुचिन्तयन् । खेटदेवंतात्वेनेतिशेषः । अतएव मैथिलीकाममोहितः मैथिलीध-
सोभविष्यामीति च संवन्धः ॥ भयमोहितः सुहृदामसंभानाच्च शोचन्भूव । मन्त्रकालं चामन्यतेति योजना ॥ २ ॥ स० विनीताश्वं

[पा०] १ इदमर्थं क. ड. — ट. पाठेषु दृश्यते. २ ग. ड. ज. — ट. प्राप्तकालं. ३ घ. महाभिक्षोदशयिलोकयन्.
४ ड. — ट. विनादयन्. ५ ख. ड. झ. ट. चातपत्रं च. ६ घ. हेमरत्नविभिन्नेव. ७ क. ख. ग. ड. च. झ. न. ट. सत्यं.
८ घ. स्तूयमानोऽसौ जया. ९ क. ख. न. ज. ल. विरचितौ. १० ड. छ. झ. ट. तदा.

सुवर्णरजतस्थूणां विशुद्धस्फटिकान्तराम् ॥ विराजमानो वपुषा रुक्मपट्टोत्तरच्छदाम् ॥ १५ ॥
 तां पिशाचशतैः पद्भिरभिगुप्तां सेदा शुभाम् ॥ प्रविवेश महातेजाः सुकृतां विश्वकर्मणा ॥ १६ ॥
 तैस्यां तु वैदूर्यमयं प्रियकाजिनसंवृतम् ॥ महत्सोपाश्रयं भेजे रावणः परमासनम् ॥ १७ ॥
 सतः शशासेश्वरवद्भूतल्लघुपराक्रमान् ॥ समानयत मे क्षिप्रमिहैतान्नाशसानिति ॥ १८ ॥
 कृत्यमस्ति महज्जातं समर्थमिह नो मेहत् ॥ १९ ॥
 रक्षसास्तद्वचः श्रुत्वा लङ्कायां परिचक्रमुः ॥ अनुगेहमवस्थाय विहारशयनेषु च ॥
 उधानेषु च रक्षांसि चोदयन्तो ह्यभीतवत् ॥ २० ॥
 ते रथान्नुच्चिरानेके दप्तानेके पृथग्धवान् ॥ नानामान्येऽधिरुहूर्जमुशैके पदातयः ॥ २१ ॥
 सा पुरी परमाकीर्णा रथकुञ्जरवाजिभिः ॥ संपतद्भिरिविरुचे गरुत्मद्भिरिवाम्बरम् ॥ २२ ॥
 ते बाहनान्यवस्थाप्य यानानि विविधानि च ॥ सभां पद्भिः प्रविविशुः सिंहा गिरिगुहामिव ॥ २३ ॥
 राज्ञः पादौ गृहीत्वा तु राज्ञा ते प्रतिपूजिताः ॥ पीठेष्वन्ये वृसीष्वन्ये भूमौ केचिदुपाविशन् ॥ २४ ॥
 ते समेत्य सभायां वै राक्षसा राजशासनात् ॥ यथार्हमुपतस्थुस्ते रावणं राक्षसाधिपम् ॥ २५ ॥
 मन्त्रिणश्च यथा मुख्या निश्चयार्थेषु पण्डिताः ॥ अमात्याश्च गुणोपेताः सर्वज्ञा बुद्धिदर्शनाः ॥
 संमेषुस्तत्र शतशः शूराश्च बहवस्तदा ॥ २६ ॥

सुवर्णेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ विशुद्धस्फटिकान्तरां निर्मलस्फटिकनिर्मितमध्यप्रदेशां । रुक्मपट्टोत्तरच्छदां कनकमयपट्टवस्त्रास्तरणं ॥ १५—१६ ॥ वैदूर्यमयं वैदूर्यप्रचुरं । प्रियकाजिनसंवृतं प्रियकमृगस्याजिनेन संवृतं । “प्रियको लोमभिर्युक्तो मृदूच्चमस्तृणैर्वनैः” इति वैजयन्ती । सोपाश्रयं सावष्टम्भं । सोपधानमिति यावत् ॥ १७ ॥ ईश्वरवत् राजार्ह । इह सभायां । एतान् एतन्नगरस्थान् । इति शशासेत्यन्वयः । तमेव प्रकारमाह—कृत्यमित्यर्थेन ॥ महद्यथा तथा समर्थं यत्नेन निर्वाह्यं । जातं प्राप्तं । महत्कृत्यमस्तीति शशास । महद्भ्यो रामादिभ्यो जातमिति वा । महदित्यनेन तदानीं चारमुखेन रामादेः समुद्रतीरगमनं रावणो ज्ञातवानितिगम्यते ॥ १८—१९ ॥

राक्षसा इत्यादि सार्धश्लोकः । विहरमाणानीति शेषः । विहारो विहारस्थलं । विहारादिषु आस्थाय विहरमाणानि रक्षांसि । अभीतवत् अभीताः । चोदयन्तः चोदनार्थं लङ्कायामनुगेहं परिचक्रमुरित्यन्वयः ॥ २०—२१ ॥ गरुत्मद्भिः पक्षिमिः ॥ २२ ॥ बाहनानि शिबिकादीनि । यानानि अश्वादीनि । अवस्थाप्य बहिर्निक्षिप्य ॥ २३ ॥ अन्ये पुरोहितादयः । पीठेषु सुवर्णादिकृतासनेषु । अन्ये श्रोत्रियाः । वृसीषु दर्भमयासनेषु । केचित्पुत्रादयः । भूमौ सामान्यास्तरणमात्रयुक्तायां भूमौ ॥ २४ ॥ क्रियाभेदात्तच्छब्दद्वयं । उपतस्थुः समीपे तस्थुः । यथार्हं यथाक्रमम् ॥ २५ ॥ मन्त्रिणश्चेत्यादिसपादश्लोकः ॥ यथा यथान्क्रमं । यथामुख्या इत्येकपदं वा । मुख्याननतिक्रम्य

विनीताश्चायस्यत ॥ ३ ॥ रामानु० ईश्वरवत् ईशानवत् । लघुपराक्रमान् शीघ्रपराक्रमान् । बद्धा परावृत्तिश्च आस-
 म्यक् क्रमः पादविशेषः पराक्रमः । लघुः पराक्रमो येषां तान् । जङ्गलानित्यर्थः ॥ १८ ॥ रामानु० कृत्यमिति । एकोमहच्छब्दः
 क्रियाविशेषणं । इह महज्जातं कृत्यमस्ति । तत् महत् भूरियथा तथा समर्थं समर्थनीयं । कर्मणि धत् । समर्थमिह नो भवेदिति वा
 पाठः । पूर्वश्लोकान्तरस्थमितिकरणमत्र दृश्यं । इति शशासेति संबन्धः ॥ १९ ॥ रामानु० रथान्तचराः रथमध्यस्थिताः ।
 जग्मु रित्यर्थः । ह्यानित्यत्राप्यधिरुहुरिति संबन्धते । जग्मु रेके पदातयः केचित्पदातयस्सन्तो जग्मुरिति संबन्धः ॥ २१ ॥ ति०
 वृसी इत्यासनं ॥ २४ ॥ ति० निश्चितार्थेषु । भावे निष्ठा । आहिताभ्यादिः । अर्थनिश्चयेष्वित्यर्थः । अमात्याः उपमन्त्रिणः

[पा०] १ घ. ड. झ. ट. रजतास्तीर्णा. च. छ. ब. रजताकीर्णा. २ ड. झ. ज. ट. सदाप्रभा. ३ ड. झ. न. ट. तस्यास्त्व. क. ग. छ. तस्यांस. ख. तस्यांवैदूर्यरचितं. ४ झ. ट. महज्जातेकृत्यमस्ति शत्रुभिः. ५ क. ग. छ. ज. भवेत्. ६ ज. राक्षसावचनं ध्रुवा. ७ ड. झ. ट. रथान्तचरा एके दप्ताने के दप्तान् दधान्. ८ क. ग. ड.—ट. नागानेके. ९ घ. महामुख्याः १० घ. समेतास्तत्र.

सभायां हेमवर्णायां सर्वार्थस्य सुखाय वै ॥ रम्भायां राक्षसेन्द्रस्य समेयुस्तत्र सङ्घः ॥
[राक्षसा राक्षसश्रेष्ठं परिवार्योपतस्थिरे] ॥ २७ ॥

ततो महात्मा विपुलं सुयुग्मं वैरं रथं हेमविचित्रिताङ्गम् ॥

शुभं समास्थाय ययौ यशस्वी विभीषणः संसदमग्रजस्य ॥ २८ ॥

स पूर्वजायावरजः शशंस नामाथ पश्चात्परणौ ववन्दे ॥

शुकः प्रहस्तश्च तथैव तेभ्यो ददौ यथाहं पृथगासनानि ॥ २९ ॥

सुवर्णनानामणिभूषणानां सुवाससां संसदि राक्षसानाम् ॥

तेषां परार्थ्यागरुचन्दनानां स्रजश्च गन्धाश्च ववुः समन्तात् ॥ ३० ॥

न चुक्रुशुर्नानृतमाह कश्चित्सभासदो नैव जजलपुरुषैः ॥

संसिद्धार्थाः सर्वे एवोद्यवीर्या भर्तुः सर्वे ददृशुश्चाननं ते ॥ ३१ ॥

स रावणः शस्त्रभृतां मनस्विनां महाबलानां समितौ मनस्वी ॥

तस्यां सभायां प्रभया चकाशे मध्ये वसूनामिव वज्रहस्तः ॥ ३२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

कुम्भकर्णदिवससभामागतेषु रावणेन प्रहस्तं प्रति विशेषतो नगररक्षाचोदना ॥ १ ॥ तथा स्वकृतसीतानयनाद्यनुवादेन सह
रामस्य सेनाभिः सहसा गरीरागमननिवेदनपूर्वकं तद्वधोचितमन्नकरणचोदना ॥ २ ॥ कुम्भकर्णेन सन्नोद्धरावर्णप्रति मुहुरिः
सहस्रप्रपूर्वकं सीताहरणस्य कर्तव्या बोधया तद्वैपरीत्यस्यानौचित्योक्तिपूर्वकं दर्शयामवधप्रतिज्ञानेन समासासनम् ॥ ३ ॥

स तां परिषदं कुरुतां समीक्ष्य समितिं जयः ॥ त्रैचोदयामास तदा प्रहस्तं वाहिनीपतिम् ॥ १ ॥

स्थिताः । अनव्ययत्वमार्गः । निश्चयायेषु अर्थनिश्चयेषु ।

अमात्याः कर्मणि सहायाः । मन्त्रिणः बुद्धिसहायाः ।

यद्वा अमा सह तिष्ठन्तीत्यमात्याः । “अव्ययात्त्यप्” ।

आप्त इत्यर्थः । बुद्धिदर्शनाः । बुद्धिचक्षुषः शूरा

इत्युत्तरशेषः । अन्यथा क्रियापदपौनरुक्त्यं ॥ २६ ॥

सुखाय क्षेमाय । क्षेमं विचारयितुं । “क्रियार्थोप-

पदस्य” इत्यादिना चतुर्थी ॥ २७ ॥ युग्याः अन्धाः ।

युगं वहन्तीति “तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्” इति

यत् ॥ २८ ॥ नाम शशंस । अभिवादनमकरोदित्यर्थः । शुकः प्रहस्तश्चेति । ववन्दाते इत्यर्थः ॥ २९ ॥

स्रजश्च गन्धाः स्रजां गन्धाः ॥ ३० ॥ न चुक्रुशुः न

घोषं चक्रुः । न जजलपुः नाक्रमोक्तीश्चक्रुः । सभा-

सदः सभागताः । संसिद्धेत्यर्थे वृत्तभेदश्चिन्त्यः ॥ ३१ ॥

समितौ सङ्घे “सङ्घे सभायां समितिः” इत्यमरः ।

सभायां आस्थानमण्डपे ॥ ३२ ॥ इति श्रीगोविन्द-

राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने

युद्धकाण्डव्याख्याने एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

अथ सर्वमेलनानन्तरं नगररक्षाविधानपूर्वकं स्वा-

भिमतानुसारेण रावणो मन्त्रमर्थयते—स तामित्या-

दि ॥ समितौ युद्धे जयतीति समितिं जयः । “संज्ञायां

भृतृवृजि—” इत्यादिना खचि सुमागमः । तां पूर्वो-

॥ २९ ॥ ति० नामप्रहणपूर्वकं नमस्कारः कार्य इति सदाचारः । व्यग्रचित्ततया राक्षसागमनज्ञापनाय वा ॥ स्त्र० इदौ रावणः ।
इत्यासूचयामावेति भावः ॥ २९ ॥ सं० संसिद्धार्थाः पूर्णमनोरथाः । भेदनोपायाविषया इति भावः ॥ ३१ ॥ स्त्र० प्रभया देह-
क्रान्त्या ॥ ३२ ॥ इत्येकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

[पाठः] १ इदमर्थे प्राचीनकोशेषु न दृश्यते. २ च. छ. अ. वराहं ज्ञातुं दक्षिणदिशं. क. वराहमेकं दक्षिणदिशं. ३ क. घ.
च. छ. अ. रथं. ४ क. द. च. छ. क्ष. व. ट. सन्नोद्ध. ५ क. क्ष. ट. प्रबोधयामास.

सेनापते यथा ते स्युः कृतविद्याश्चतुर्विधाः ॥ बोधानधिकरक्षायां तथा व्यादेष्टुमर्हसि ॥ २ ॥
 स ग्रहस्तः प्रणीतात्मा चिकीर्षन्नाजशासनम् ॥ विनिक्षिपद्बलं सर्वं बहिरन्तश्च मन्दिरे ॥ ३ ॥
 ततो विनिक्षिप्य बलं पृथङ्गगरगुप्तये ॥ ग्रहस्तः प्रमुखे राज्ञो निषसाद जगाद च ॥ ४ ॥
 निहितं बहिरन्तश्च बलं बलवतस्तव ॥ कुरुष्वविमनाः क्षिप्रं यदभिप्रेतमैस्तु ते ॥ ५ ॥
 ग्रहस्तस्य वचः श्रुत्वा राजा राज्यहिते रतः ॥ सुखेप्सुः सुहृदां मध्ये व्याजहार स रावणः ॥ ६ ॥
 प्रियाप्रिये सुखं दुःखं लाभालाभौ हिताहिते ॥ धर्मकामार्थकृच्छ्रेषु यूयमर्हथ वेदितुम् ॥ ७ ॥
 सर्वकृत्यानि पुष्पाभिः समारब्धानि सर्वदा ॥ मन्त्रकर्मनियुक्तानि न जातु विफलानि मे ॥ ८ ॥
 स सोमग्रहनक्षत्रैर्मरुद्भिरिव वासवः ॥ भवद्भिरहमत्यर्थं वृतः श्रियमवामुयाम् ॥ ९ ॥
 अहं तु खलु सर्वान्वः समर्थयितुमुद्यतः ॥ कुम्भकर्णस्य तु स्वप्नाभेममर्थमचोदयम् ॥ १० ॥
 अथ हि सुप्तः षण्मासान्कुम्भकर्णो महाबलः ॥ सर्वशस्त्रभृतां मुख्यः स इदानीं समुत्थितः ॥ ११ ॥
 इयं च दण्डकारण्याद्रामस्य महिषी प्रिया ॥ रक्षोभिश्चरिताद्देशादानीता जनकात्मजा ॥ १२ ॥
 सा मे न शक्यामारोदुमिच्छत्यलसगामिनी ॥ त्रिषु लोकेषु चान्या मे न सीतासदृशी भूता ॥ १३ ॥
 तनुमध्ये पृथुश्रोणी शारदेन्दुनिभानना ॥ हेमबिम्बनिभा सौम्या मायेव मयनिर्मिता ॥ १४ ॥

क्षां । कृतविद्याः अध्वस्तधनुर्विद्याः । चतुर्विधाः रथिकहस्तिपक्षसादिपदारुपरुषेण चतुर्विधाः । अधिकरक्षायां पूर्वापेक्षया सावधानरक्षायां । यथा स्युः यथा जागरुकाः स्युः । तथा व्यादेष्टुमर्हसि । अत्र इतिकरणं बोध्यं ॥ २ ॥ सः सर्वेषु विद्यमानेष्वपि रावणविस्मयपात्रभूतः । प्रणीतात्मा निश्चितबुद्धिः । मन्दिरे रावणगृहे । विनिक्षिपत् विन्यक्षिपत् व्यधात् ॥ ३ ॥ प्रमुखे अग्रे ॥ ४ ॥ अविमनः स्वस्थ-हृदयः यदभिप्रेतं तत्कुरुष्व । तत् अभीष्टं ते अस्तु-सिध्यतु ॥ ५ ॥ सुखेप्सुः कामपुरुषार्थेच्छुः । न विजयेच्छुः ॥ ६ ॥ मन्त्रणीयं वक्तुमनास्तेषामभिमुख्यं संपादयितुं प्रथमं तान् प्रशंसति—प्रियाप्रिये इति । धर्मकामार्थकृच्छ्रेषु धर्मकामार्थसङ्कटेषु विषये । धर्मादिष्विदानीं को वा सेव्य इति संदेहे तदनुष्ठानफलभूते । प्रियाप्रिये सुखदुःखसाधने वस्तुनी । सुखं दुःखं लाभालाभौ । लाभ इष्टप्राप्तिः अलाभः तन्नाशः तौ च । हिताहिते । हितं उत्तरकालफलवत् । अहितं तदितरत् ते च । वेदितुमर्हथ । प्रियाप्रियादिवत् । फलस्वरूपनिर्धारणाय धर्मादिसंदेहं निराकर्तुं समर्था

इत्यर्थः ॥ ७ ॥ कथमर्हाम इत्यपेक्षायां तत्कार्यमुखेन दर्शयति—सर्वेति ॥ ८ ॥ इदानीमपि तथैवास्त्वित्याह—स सोमेति ॥ ग्रहाः सोमभिन्नाः सूर्यादयः । मरुद्भिः सोमादिभिर्भैर्देवैः ॥ ९ ॥ पूर्वोक्तस्यैवार्थस्य पुनरपि वक्ष्यमाणत्वात्तत्र पुनः कथने हेतुं दर्शयति—अहमिति ॥ तुरवधारणे । सर्वान् वः समर्थयितुं ज्ञापयितुं । उद्यतएव पूर्वमेवोद्यतः । किंतु कुम्भकर्णस्य स्वप्नाद्धेतोः इममर्थं नाचोदयं तस्य नावेदयं । अतः कथ्यत इत्यर्थः ॥ १० ॥ कुम्भकर्णस्य स्वप्नादित्युक्तमेव स्पष्टयति—अयमिति ॥ षण्मासानित्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया । इदानीं समुत्थितः । अतः पूर्वं नावेदयमित्यर्थः ॥ ११ ॥ उत्तरत्र सीताप्रत्यर्पणं विना रामजयो विचार्यतामिति वक्तुकामस्तस्या दुस्त्वजखं दर्शयितुं तामेव स्तौति—इयमित्यादिना ॥ रक्षोभिश्चरिताद्देशात् जनस्थानादित्यर्थः । सा मयाऽनीतेत्युक्तिरजानन्तं कुम्भकर्णं प्रति ॥ १२ ॥ अलसगामिनी मन्दगामिनी । त्यज तामनिच्छन्तीं परिगृह्णाणेतरामित्यत्राह—त्रिष्विति ॥ १३ ॥ असदृशलमुपपादयति—तनुमध्येत्यादिना ॥ हेमबिम्बनिभा स्वर्णप्रतिमातुल्या ।

स० मन्दिरे गृहरूपनगरे । यद्वा मन्दिररक्षणानन्तरं पुररक्षणमिति पूर्वमन्दिरेत्युक्तिः । एतेनागच्छद्वयवैपुल्यं योज्यते ॥ ३ ॥
 ति० राजहितैषिणः ग्रहस्तस्येत्यन्वयः ॥ ६ ॥ स० षण्मासान् । विशेषणसमासः । षडिति श्रित्वापदं । “कालाध्वनोः—”

[पा०] १ क.—ट. बोधानगररक्षायां. क. बोधानगररक्षार्थे. ख. बोधानगररक्षार्थे. २ ग. क. छ.—ट. विनिक्षिप्यबलं. ३ क. श. ट. सर्वेनगर. ४ क. विहितंचमयासर्वेबलवन्बलवतस्तव. ५ क. ख. च.—ट. मस्तिते. ६ अ. ग्रहस्तवचनं. ७ क. ड.—ट. राज्यहितैषिणः. ८ क. ग. ड.—अ. सुखेदुःखेलाभालाभे. ९ ख. ग. क. ज.—ट. शरितोद्देशात्. १० क. श. व. ट. तथा...

मुलोहिततलौ श्लक्ष्णौ चरणौ सुप्रतिष्ठितौ ॥ दृष्ट्वा ताम्रनखौ तस्या दीप्यते मे शरीरजः ॥ १५ ॥
 हुताघेरर्विसंकाशमेनां सौरीमिव प्रभाम् ॥ [दृष्ट्वा सीतां विशालार्क्षीं कामस्य वशमेयिवान्] ॥ १६ ॥
 उन्नसं वदनं वल्गु विपुलं चारु लोचनम् ॥ पश्यन्तंदाऽवशस्तस्याः कामस्य वशमेयिवान् ॥ १७ ॥
 क्रोधहर्षसमानेन दुर्वर्णकरणेन च ॥ शोकसंतापनित्येन कामेन कलुषीकृतः ॥ १८ ॥
 सा तु संवत्सरं कालं मामयाचत भामिनी ॥ प्रतीक्षमाणा भर्तारं राममायतलोचना ॥ १९ ॥
 तन्मया चारुनेत्रायाः प्रतिज्ञातं वचः शुभम् ॥ भ्रान्तोऽहं सततं कामाघातो ह्य इवाध्वनि ॥ २० ॥
 कथं सागरयक्षोभ्यमुत्तरन्ति वर्णाकसः ॥ बहुसत्त्वज्ञपाकीर्णं तौ वा दशरथात्मजौ ॥ २१ ॥
 अथवा कपिनैकेन कृतं नः कदनं महत् ॥ दुर्ज्ञेयाः कार्यगतयो ब्रूत यस्य यथोमतिः ॥ २२ ॥
 मानुषान्मे भयं नास्ति तथाऽपि तु विमृश्यताम् ॥ तदा देवागुरो युद्धे युष्माभिः सहितोऽजयम् ॥

सौम्या रम्या मायेव प्रतिक्षणमपूर्वदाक्षर्यावहवस्तु-
 वत् स्थिता ॥ १४ ॥ क्रमेणारोक्ष्यतीत्याशङ्क्य मन्म-
 थौ विलम्बं नसहत इत्याह—मुलोहितेति ॥ सुप्रति-
 ष्ठितौ समतलौ दृष्ट्वा । स्थित्येति शेषः । शरीरजः
 कामः ॥ १५ ॥ सोपि निगृह्यतामित्याशङ्क्याह—हुते-
 त्यादि ॥ अर्धमेकं वाक्यं । अचिश्शब्दस्य इकारान्तत्व-
 मार्थं । सौरीमिवप्रभामित्यस्य दृष्ट्वेत्याविशेषपूरणेन
 संबन्धः ॥ १६ ॥ उन्नसं उन्नतनासिकं । “उपस-
 र्गाच्च” इति नसादेशः । अवशः विवशः तदधीनः कथं
 निगृहीयामिति भावः । वल्गु सुन्दरं ॥ १७ ॥ काम-
 वश्यत्वमेव विवृणोति—क्रोधेति ॥ क्रोधहर्षयोः
 समानेन क्रोधे हर्षे चैकरूपेण । दुर्वर्णकरणेन वैव-
 र्ण्यकारिणा । शोकसंतापनित्येन शोके मनोव्यथायां
 संतापे शरीरपीडायां च नित्येन अनपायेन कामेन ।

कलुषीकृतः व्याकुलचित्तोस्त्रि ॥ १८ ॥ यद्येवं सा
 प्रसह्यापि शय्यामारोप्यतां तत्राह—सा त्विति ॥
 संवत्सरं कालं संवत्सररूपं कालं । संवत्सराभ्यन्तरे
 रामो यदि नागतः तदा तथा करिष्यामीत्याचते-
 त्यर्थः । इदं चारोप्योक्तं । वस्तुतो रावणेनैव तथा
 प्रतिज्ञानादिति भावः ॥ १९ ॥ चारुनेत्राया इति
 प्रतिश्रवणहेतुः । नयनसौन्दर्यपारवश्येन सङ्गचनम-
 ङ्गीकृतवानस्मीतिभावः । अध्वनि दीर्घमार्गे ॥ २० ॥
 कथमेनामुपलभ्यसे सामुपनेतुमुपागते सपरिकरेदा-
 शरथाविलस आह—कथमिति ॥ उत्तरन्ति उत्तरि-
 ष्यन्ति । सत्त्वानि क्षय्यतिरिक्तजन्तवः ॥ २१ ॥
 तर्हि किमिदानीं विचार्य तत्राह—अथवेति ॥ यस्य
 यथा मेतिः तथा ब्रूतेत्यर्थः ॥ २२ ॥ विभीषणमत-
 व्यावृत्त्यर्थं स्वमतमाह—मानुषादिति ॥ सपादश्लो-

रतिद्वितीया ॥ ११ ॥ शि० ननुतर्हि किमर्थं संरोध्यतइत्यतआह—हुतेति । सौरीप्रभामिव एनासीता लब्ध्वेतिशेषः । तस्याःसी-
 सायावदनं पश्यन् अवशः स्वतन्त्रोपियोरामः कामस्य तत्प्राप्तिविषयकोत्कटेष्ट्यावाः । वशमेयिवान् सरामः क्रोधं कोपं हर्षं यतिवर्धयति
 सैनसीताविरोधेन समानं जीवनं यस्य तेन ॥ दुर्वर्णस्य रामशरीरवैवर्ण्यस्य करणं यस्मिन्नेन । शोकसंतापयोः नित्यं नित्यमेव स्थितिर्येन ते-
 न कामेन कलुषीकृतः व्यासः । एतेन रामदुःखप्राप्तये एव सीताविरोध इति ध्वनितं । सार्धश्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ति० अवशोऽस्वाधी-
 मेष तस्यावदनं पश्यमेयिवान् प्राप्तवान् । यत्किंचिद्विषयनिमित्तककोपहर्षकालयोरपिसमानेन तावत्प्रभिमूयान्तःप्रवृत्तेन । दुर्व-
 र्णकरणेन कान्तिनाशकेन । तदप्राप्तिजयोः शोकसंतापयोः नित्येन नित्यप्रवर्तकेन ॥ १६—१८ ॥ ननु खनगरे स्थिताया तस्या कि-
 मित्थं दुःखमो गत आह—साल्विति । सा तु संवत्सरं कालं तत्समाप्तिपर्यन्तं । रामप्रतीक्षमाणा ममाहर्षमयाचत । मया मि-
 त्तविति प्रतिज्ञातं । बलाकारेणापान्मरणमिवास्मै न वक्तुं समयंतं चाचित्तत्वेन ब्रूत इत्यत्र वस्तुतत्वं । न हि सीतैवं याचितुमर्हतीति । अतएव
 पूर्वं “सामेन शय्यामारोद्धुमिच्छत्यलसगामिनी” इति सामान्येनैवोक्तं ॥ शि० ननु भर्तारं विना सार्धं जीवतीत्यत आह—सेति ।
 भर्तारं प्रतीक्षमाणा सा सीता संवत्सरं वर्षपर्यन्तं । कालं स्वजीवनसमयं मामयाचत अवदत् । ती० तद्योदितभारभ्यप्रतिकूल-
 यासीतया किंप्रयोजनं सात्यज्यातामित्याशङ्क्य “सामेन शय्यामारोद्धुमिच्छत्यलसगामिनी” इत्यवशादागतसत्यवचनसूचितं तदनु-
 रागमावसंशोप्यलसकृतस्यावधेत्तत्प्राप्त्यैव पूर्वकलमारोप्याह—साल्वत्यादि । कालं अधिस्तेनायाचत ॥ १९ ॥ स्त० कामात्
 स्वप्रतिज्ञापरिपालननिमित्तं सीताहर्षाभावजनितात् अहंभ्रान्तः सततमध्वनिमातो ह्यइव । रैमापुत्रकस्थलीशापनिमित्तमरण-
 भयात्तदस्पर्श इति गूढोभिप्रायः ॥ २० ॥ ति० अतः कार्यगतयो दुर्ज्ञेयाः । तस्यायस्य यथायति यद्भाति तद्भूत ॥ २२ ॥

[पा०] १ इदमर्थं क.—ट. पाठे पुनर्दृश्यते. २ क. ख. ग. ड. झ. ञ. ट. स्वदवशः. घ. साद्वदनं तस्याः. ३ क.
 ड.—ट. मक्षोभ्यतरिष्यन्ति. ४ झ. ञ. यथामति. ५ ड. झ. ट. मानुषानो. ६ क. तथा देवागुरोऽपि युष्माभिः.

ते मे भवन्तश्च तथा सुग्रीवप्रमुखान्दरीन् ॥ २३ ॥

परे पारे समुद्रस्य पुरस्कृत्य नृपात्मजौ ॥ सीतायाः पदवीं प्राप्तौ संप्राप्तौ वरुणालयम् ॥ २४ ॥

अदेया च यथा सीता वध्यौ दशरथात्मजौ ॥ भवद्भिर्मज्ज्यतां मन्त्रः सुनीतं चाभिधीयताम् ॥ २५ ॥

न हि शक्तिं प्रपश्यामि जगत्पुण्यस्य कस्यचित् ॥ सागरं वानरैस्तीर्त्वा निश्चयेन जयो मम ॥ २६ ॥

तस्य कामपरीतस्य निश्चयः परिदेवितम् ॥ कुम्भकर्णः प्रभुकोधं बध्नन् चेदमब्रवीत् ॥ २७ ॥

[संप्रधार्यैव तत्कार्यं करणीयं स्वया विभो ॥ संप्रधार्यं सहामात्यैः पूर्वमेव यथातथम्] ॥ २८ ॥

यदा तु रामस्य सलक्ष्मणस्य प्रसन्न सीता खलु सा इहाहता ॥

सकृत्समीक्ष्यैव मुनिश्चितं तदा भजेत चित्तं यमुनेव यामुनम् ॥ २९ ॥

सर्वमेतन्महाराज कृतमप्रतिमं तव ॥ विधीयेत सहासाभिरादावेवास्य कर्मणः ॥ ३० ॥

न्यायेन राजकार्याणि यः करोति दशानन ॥ न स संतप्यते पश्चाद्विधितार्थमतिरूपः ॥ ३१ ॥

अनुपायेन कर्माणि विपरीतानि यानि च ॥ क्रियमाणानि दुष्यन्ति हवींष्यप्रयतेष्विव ॥ ३२ ॥

यः पश्चात्पूर्वकार्याणि कर्माण्यभिचिकीर्षति ॥ पूर्वं चापरकार्याणि न स वेद नयानयौ ॥ ३३ ॥

कमेकं वाक्यं । मानुषात् भयाभावे हेतुमाह—तदे-
ति । अजयमिति च्छेदः । लक्ष्मणैकवचनं । इन्द्रं
जितवत्सो मे मनुष्यः कियानितिभावः । ते मे भव-
न्तश्च तथा । ते देवासुरे युद्धे जेतारो भवन्तः । तथा
सहायभूताः । वर्तन्त इत्यर्थः । सुग्रीवप्रमुखान्दरीनि-
त्युत्तरशेषः ॥ २३ ॥ प्राप्तौ ज्ञातवन्तौ । वरुणालयं
समुद्रं संप्राप्तौ । प्राप्तौ नाम का नः क्षतिरितिभावः
॥ २४ ॥ विमृश्यतामित्युक्तं विमर्शप्रकारं दर्शयति—
अदेयेति ॥ मन्त्रो मज्ज्यतां मन्त्रः क्रियतामित्यर्थः ।
सुनीतं मुनिश्चितं ॥ २५ ॥ मा भूदामस्य समुद्र-
तरणे तव जये वा शक्तिः तत्सहायस्यान्यस्य कस्य-
चित्स्यान्तत्राह—नहीति ॥ वानरैः सह सागरं ती-
र्त्वा । आगन्तुमिति शेषः । रामादन्यस्य शक्तिं न
पश्यामि । अतो मम निश्चयेन जय इत्यन्वयः ॥ २६ ॥
कामपरीतस्य कामेन विपरीतस्य । कामातुरतया
विपरीतबुद्धेरित्यर्थः । परिदेवितं परिदेवितं । तद्वदसंग-
तभाषणमित्यर्थः ॥ २७—२८ ॥ “मन्त्रिभिर्हितसंयुक्तैः
समर्थैर्मन्त्रनिर्णये । सहितो मन्त्रयित्वा यः कर्मारम्भा-
न्प्रवर्तयेत् ” इत्युक्तोत्तममन्त्रयितृभावे “एकोर्ध्वं
विमृशन्नेको धर्मे प्रकुरुते मनः । एकः कार्याणि

कुरुते तमाहुर्मध्यमं नरैः” इत्युक्तमध्यममन्त्रयितृभावेपि
नावस्थितोसीत्याह—यदेति ॥ यदा सकृत्समीक्ष्यैव स्व-
यमेव विचार्य । रामस्य सीता इहाहता तदैव चित्तं कर्तुं
यमुना यामुनं पर्वतमिव मुनिश्चितं मुनिश्चयम् भजेत
खलु । स एवास्माभिः सह विचारकालः । इदानीं
विचारणं गते जले सेतुबन्धनमिति भावः ॥ २९ ॥ तदा
कृते किं स्यादित्यत्राह—सर्वमिति ॥ कृतमिति कर्मणि
निष्ठा । एतत्कृतं सर्वं मन्त्रकर्म । अस्य कर्मणः सी-
ताहरणरूपस्य । आदावेव यदि विधीयेत तदा अप्र-
तिमं समञ्जसं स्यादित्यर्थः ॥ ३० ॥ आदौ विचार्य
कृतस्य साफल्यप्रदर्शनपुरःसरमविचार्यकृतस्य फल-
वैपरीत्यं दर्शयति श्लोकद्वयेन—न्यायेनेति ॥ न्यायेन
विचारणेन ॥ ३१ ॥ अनुपायेन क्रियमाणानि
कर्माणि विपरीतानि विपर्यस्तानि यानि तानि च
दुष्यन्ति दोषवन्ति च भवन्ति । न केवलं निष्फ-
लानि प्रत्युतानर्थकराण्यपिभवन्तीत्यर्थः । अप्रयतेषु
अशुचिषु अपात्रेषु । दीयमानानीति शेषः ॥ ३२ ॥
अकालकृतं मन्त्रकरणमनुचितमित्याह—यं इति ॥
पूर्वकार्याणि पूर्वं कर्तव्यानि मन्त्रकर्माणि । अपरका-
र्याणि उत्तरकालकर्तव्यकर्मारम्भान् । पूर्वं मन्त्रवि-

ती० नहिशक्तिमित्यस्यसात्वार्थस्तु । अन्यस्यशक्तिपश्यामि । रामंविनेतिशेषः । एवंनिश्चयेसतिममजयोनेत्यन्वयः ॥ २६ ॥
ति० यदा सलक्ष्मणस्यरामस्यसीतासकृत्समीक्ष्यैव तत्कालिकापातविचारं कृत्वा प्रसन्नः । तदैव तेषितं यमुना यामुनं हृदमिव
मुनिश्चितं भजेत निश्चयमजनाह । यथायमुनापृथिव्यामवतारसमय एव सहृदं पुरयति कालान्तरे तु समुद्रगतत्वात्तलस्य तत्पूरणा-
संभवः । एवमस्माभिः सह विचारस्यैवकालः । इदानीं त्वनर्थनिधयो जात एवेति विचारो निष्फल इति कोपभावव्यञ्ज्योक्तिः ॥ २९ ॥

[पा०] १ व. खर्तुः २ अयं श्लोकः ३ व. पाठे दृश्यते ३ व. पश्चात्सु सीतैर्भवति प्रभो.

चपलस्य तु कृत्येषु प्रसमीक्ष्याधिकं बलम् ॥ क्षिप्रमन्ये प्रपद्यन्ते क्रौञ्चस्य स्वमिव द्विजाः ॥ ३४ ॥
 त्वयेदं महदारब्धं कार्यमप्रतिचिन्तितम् ॥ दिष्ट्या त्वां नावधीद्रामो विषमिश्रमिवाभिषम् ॥ ३५ ॥
 तस्मात्त्वया समारब्धं कर्म ह्यप्रतिमं परैः ॥ अहं समीकरिष्यामि हत्वा शत्रून्स्त्वानघ ॥ ३६ ॥
 अहमैत्सादधिष्यामि शत्रून्स्त्व विज्ञापते ॥ यदि शक्रविवस्वन्तौ यदि पावकमारुतौ ॥
 तावहं बोधयिष्यामि कुबेरवरुणावपि ॥ ३७ ॥
 गिरिमात्रशरीरस्य महौपरिधयोधिनः ॥ नर्दतस्तीक्ष्णदंष्ट्रस्य विभिद्यद्वै पुरन्दरः ॥ ३८ ॥
 पुनर्मां स द्वितीयेन शरेण निहनिष्यति ॥ ततोऽहं तस्य पास्यामि रुधिरं काममाश्रस ॥ ३९ ॥
 वधेन वै दाशरथेः सुस्वावहं जयं तवाहर्तुमहं यतिष्ये ॥
 हत्वा च रामं सह लक्ष्मणेन खादामि सर्वान्हरिषूथमुख्यान् ॥ ४० ॥
 रमस्व कामं पिव चाश्रयवारुणीं कुरुष्व कार्याणि हितानि विज्वरः ॥
 मया तु रामे गमिते यमक्षयं चिराय सीता वशगा भविष्यति ॥ ४१ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

पारात्पूर्वं ॥ ३३ ॥ इदानीमसमीक्ष्यकारिणो बलमपि
 निरर्थकमित्याह—चपलस्येति ॥ यद्वा प्रज्ञामप्यनीतिं
 बलेन समीकरिष्यामीत्यत्राह—चपलस्येति ॥ कृत्येषु
 क्षिप्रं चपलस्य असमीक्ष्यकारिणः । बलमधिकमामि-
 शुस्येन जेतुमशक्यम् । समीक्ष्य विचार्य । अन्ये
 सत्रवः । त्वं रन्ध्रम् प्रपद्यन्ते । असमीक्ष्यकरणरूपा-
 वसरं लब्ध्वा अभिभवन्तीत्यर्थः । द्विजाः हंसाः ।
 अलङ्घ्यस्यक्रौञ्चस्य क्रौञ्चाख्यपर्वतस्य । लङ्घनाय त्वं
 रन्ध्रं यथाप्रपद्यन्ते तद्वदित्यर्थः । क्रौञ्चस्यौषधेनाल-
 ङ्घ्यत्वात् । सुब्रह्मण्यशक्तिविदारणकृतरन्ध्रेण हंसास्त-
 मतिक्रम्य गच्छन्तीति प्रसिद्धिः ॥ ३४ ॥ सापायं च
 स्वकृतं कर्मेत्याह—त्वयेति ॥ महत् दुष्करं । सापाय-
 मित्यर्थः । अप्रतिचिन्तितं अनालोचितं । इदं सीताह-
 रणरूपकार्यं । सापायत्वमेवाह—दिष्टयेति ॥ ३५ ॥ स-
 र्वमेतन्महाराजैस्तुपक्रम्योक्तमुपसंहरति—तस्मादिति ॥
 तर्हि का गतिरित्यपेक्षायां मयि जीवति कस्ते भार
 इत्याह—अहमिति । अनघेति । त्वं तु निर्व्यसनोभवे-
 त्यर्थः । समीकरिष्यामि नीलनीती तुल्ये करिष्यामी-
 त्यर्थः ॥ ३६ ॥ तदेवाह—अहमिति सार्धश्लोकः ॥
 विज्ञापते प्रजानां पते । अतिमानुषवैभवौ तौ कथं
 जय्यौ तत्राह—यदीति । तौ दशरथासजौ । शक्रवि-

वस्वन्तौ यदि स्यातां तयापीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ स्वस्य बोध-
 नसामर्थ्यविशेषं दर्शयति—गिरीति ॥ गिरिमात्रशरी-
 रस्य गिरिप्रमाणवेहस्य । “प्रमाणे द्वयसच्चाद्ब्रह्ममात्र-
 चः” इति मात्रचप्रत्ययः । पञ्चम्यर्थे षष्ठी ॥ ३८ ॥
 शरवर्षिणो रामस्य पुरतः कथं स्यातुं शक्तस्तत्राह—पुन-
 रिति ॥ सः रामः । पुनर्मां प्रथममेकेन शरेण निहत्य
 पुनरपि द्वितीयेन शरेण मां हनिष्यति । ततः तावदेवे-
 त्यर्थः । अत्राश्लीलमपि ध्वन्यते । मां द्वितीयेन शरे-
 णावश्यं निहनिष्यति । तस्य रामस्य । ततः तस्माद्धन-
 नात् । कर्तरिषष्ठी । रुधिरं स्वरुधिरं । पास्यामि । कामं
 अत्यर्थं । आश्रयस्य निश्वसेति ॥ ३९ ॥ आत्मानमर-
 क्षन्परधातीवीरो न श्लाघ्य इति न्यायेन परवत्स्वस्यापि
 वधे न कोप्यतिशय इत्यत्राह—वधेनेति ॥ अत्राप्य-
 र्थान्तरं । वधेन स्वविनाशेन । दाशरथेः सुस्वावहं
 जयं तव सकाशादाहर्तुं यतिष्ये । रामं हत्वा रामं
 गत्वा । “हन हिंसागलोः” इति धातुः । खादामि
 किं जीवामि किमिति काकुरनुसन्धेया ॥ ४० ॥ रम-
 स्वेति । अत्राप्यर्थान्तरं । मया रामे विषये अक्षयं यथा
 भवति तथा गमिता प्रापिता सीता रामस्य वशगा
 भविष्यति । रमस्वेत्यादौ काकुः ॥ ४१ ॥ इति श्रीगो-

ती० पुनरित्यादिश्लोकत्रयस्य वास्तवार्थस्तु । रणमूर्धनिस्वकर्तव्यविज्ञापयति । पुनरिति शेषः । सः रामः । सामेकेन शरेण प्रहृत्य पुन-
 र्द्वितीयेन शरेण निहनिष्यति । ततः ततः प्रागेव तस्य रामस्य संबन्धवानराणां मितिशेषः । रुधिरं पाशमिकाममाश्रय ॥ ३९ ॥ ती०
 मयारामे विषये यमक्षयं गमितेति सीता अवशं अस्य विष्णुरूपरामस्य वशमागमिष्यतीति संबन्धः ॥ ४१ ॥ इति द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

[पा०] १ क. म. ठ. क्षिप्रमन्ये. २ छ. म. मुत्तादधिष्यामि. ३ क. म. छ. ज. शितघ्नलघरस्यच.

त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

महापार्श्वेन कुम्भकर्णवचनाकर्णनकुपितरावणप्रहर्षणाय सहृदन्तोपन्यासं बलात्कारेणसीतोपभोगचोदना ॥ १ ॥ रावणे-
न सञ्ज्ञाघतं प्रति स्वकृतपुञ्जकस्थलीहृदोपभोगलब्धमहापस्यहृदोपभोगप्रतिबन्धकत्वनिवेदनपूर्वकं रामजयेकुम्भकर्णोदिति-
योजनसूचकतद्वचनोत्तरतदाक्षपराक्रमवर्णनपूर्वकमितरनैरपेक्षेण स्वस्यरामादिपराजयसामर्थ्योक्तिः ॥ २ ॥

रावणं क्रुद्धमाज्ञाय महापार्श्वो महाबलः ॥ मुहूर्तमनुसंचिन्त्य प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥

यः खल्वपि वनं प्राप्य भृगव्यालसमाकुलम् ॥ न पिबेन्मधु संप्राप्तं स नरो बालिशो भवेत् ॥ २ ॥

ईश्वरस्येश्वरः कोस्ति तव शत्रुनिबर्हण ॥ रमस्व सह वैदेह्या शत्रूनाक्रम्य मूर्धसु ॥ ३ ॥

बलात्कुक्कुटवृत्तेन वर्तस्व मुमहाबल ॥ आक्रम्याक्रम्य सीतां वै तैश्चा भुङ्क्ष्व रमस्व च ॥ ४ ॥

लब्धकामस्य ते पश्चादागमिष्यति यैद्वयम् ॥ प्राप्तमप्राप्तकालं वा सर्वं प्रतिसहिष्यसि ॥ ५ ॥

विन्दराजविरचिते श्रीमद्भामाचरणभूषणे रत्नकिरीटा-
ख्याने शुद्धकाण्डव्याख्याने द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

अथ रावणस्य दुर्मित्रमतानुसारित्वमाह—रावण-
मित्यादि ॥ कुब्जं कुम्भकर्णोक्तनयापरिज्ञानवचनेने-
त्यर्थः । मुहूर्तमनुसंचिन्त्य रावणक्रोधनिवारणोपायं
विचार्येत्यर्थः ॥ १ ॥ खलुर्वाक्यालंकारे । दुष्करं
सीताहरणं श्रेमेण कृत्वा तत्संभोगमकुर्वाणस्त्वं क्षौद्रा-
काङ्क्षयाऽतिगहनं वनं प्रविश्य तदपि वञ्चनइवमूढोसी-
तिभावः ॥ २ ॥ शत्रुषु विद्यमानेष्वधर्मावहमिदं कथं
कुर्यामित्यत्राह—ईश्वरस्येति ॥ सर्वनियन्तुस्त्व को
वा नियन्तास्ति । अतो धर्मात्र भेदव्यमितिभावः ।
शत्रून् मूर्धस्वाक्रम्य तांस्त्रीकृतेत्यर्थः । अर्थान्तरं
रामस्येश्वरः कोस्ति । स निग्रहीतुं न शक्य इत्यर्थः ।
शत्रून् रामं । पूजायां बहुवचनं । दशस्वपि मूर्धस्वा-
क्रम्य शिरसाग्रणम्येत्यर्थः । वैदेह्या सह रमस्व वैदेह्यां

यथा स्वभर्ता रमते तथा त्वमपि स्वदरेषु रमस्व ।
वैदेह्या सह रामं प्रणम्येति वा योजना ॥ ३ ॥ किं
करोमि सा हि न माममिलपतीत्यत्राह—बला-
दिति ॥ कुक्कुटवृत्तेन कुक्कुटवृत्त्या । भावे कः ।
कुक्कुटो वञ्चनामार्गेण स्वदयितामाक्रमते । तथा
त्वमपीत्यर्थः । कुक्कुटानां कामुककुक्कुटसङ्गे कोपो
जातिधर्मः । तथा सीतामनुभव । यथा कुक्कुटाः सु-
खिनः तद्वदित्यर्थः । यथाह वात्स्यायनः—“कुक्कु-
माक्रम्य भोगस्तु कौक्कुटः सोपि सौख्यदः” इति ।
भुङ्क्ष्व भोगं भज । रमस्व निर्विचारो भवेत्यर्थः ।
मुनिहृदयं तु कुक्कुटवृत्तेनान्यत्र वर्तस्व सीतां तु
बलात् भुङ्क्ष्व रक्ष । “भुज परिपालनाभ्यवहा-
रयोः” इति धातुः । आत्मनेपदमार्थ ॥ ४ ॥ एत-
न्निमित्तमागासि भयमनिवार्य कथमेवं क्रियतामित्य-
त्राह—लब्धेति ॥ एवं लब्धकामस्य ते पश्चात् काम-
लाभानन्तरं । यत् भयमागमिष्यति । प्राप्तं तदानी-

स० मुहूर्तमनुसंचिन्त्य अप्रियोक्तौममप्रियं तत्प्रियोक्तौसर्वप्रियहानिः । कथं कर्तव्यमितिप्यात्वा ॥ १ ॥ स० प्रथमतः
सीतानयनं कर्तव्यं । कृतं चेत्सीताननुभवोभयतो न योग्य इति प्रोत्साहयति—यइति ॥ २ ॥ स० “साकिनरम्यासचकिनरन्तागरी-
यसीकेबलमीश्वरेच्छा” इत्यादिवदीश्वरेच्छानुसारिताचेतरस्य नतवेत्याह—ईश्वरस्येति ॥ ३ ॥ शि० ननुमाप्रस्यति कुपितायाः
सीतायाः कथं प्रसादो भविष्यतीत्यत आह—बलादिति । कुक्कुटानां चच्छब्दानां वृत्तवर्तनं यस्मिन्नेन । उषःकाले इत्यर्थः । बलात् हृदात् ।
आक्रम्याक्रम्य तश्चरगौहृत्वाहृत्वा । सीताप्रवर्तस्व स्नापराधमपणेनियोजयस्व । अतएतांल्लक्षणां पतिं भुङ्क्ष्व रमस्व च ॥ ४ ॥ सी०
अगतीकारे कथमनुभवइत्यत्राह—बलादिति । रमस्व सह वैदेह्यादिसार्धं लोकस्य वास्तवार्थस्तु—कुक्कुटवृत्तेनेत्यत्र कुक्कुटवृत्ते न
इतिच्छेदः । हेमहाबल रावण वैदेह्यां किं । अत आक्रम्याक्रम्यवा प्रकारान्तरेण वा तावैदेहीं न भुङ्क्ष्व न रमस्व च । कुक्कुटवृत्ते कुक्कुट-
व्यापारे । नापत्ये इति यावत् । न वर्तस्व किंतु बलाच्छत्रून् मूर्धस्वाक्रम्य रमस्वेतिसंबन्धः ॥ ४ ॥ शि० ननु सीतासमर्पणेपिराम-
प्रसादे संशय एवेत्यत आह—लब्धेति । पश्चात् सीताप्राप्त्यनन्तरकाले लब्धः कामः इच्छाविषयीभूतस्वप्नप्राप्तिः येन तस्य रामस्य
रामात् । भयंतुभ्यं किं किमर्थं । आगमिष्यति प्राप्स्यति न प्राप्स्यतीत्यर्थः । अतः अप्राप्तकालं अप्राप्तः निवृत्त इत्यर्थः । कालः कोपः ।
[पा०] १ क. ख. ग. ड.—ट. व्यालनिषेवितं. २ ग.—छ. झ. अ. ड. संप्राप्य. ३ घ. त्कुक्कुटवृत्तिवर्तयस्व महाबल-
४ ड. झ. ट. प्रवर्तस्व महाबल. ५ क. ख. आक्रम्य सीतावैदेहीं लं भुङ्क्ष्व च रमस्व च. ६ ड. छ. अ. झ. ट. तां भुङ्क्ष्व च रमस्व च. ७ क.
ख. ड.—ट. किमर्थं. ८ ड. झ. प्रतिविधास्यसे.

कुम्भकर्णः सहासाभिरिन्द्रजिच्च महाबलः ॥ प्रतिषेधयितुं शक्तौ सवज्रमपि वज्रिणम् ॥ ६ ॥
 उपप्रदानं सान्त्वं वा भेदं वा कुशलैः कृतम् ॥ समतिक्रम्य दण्डेन सिद्धिमर्थेषु रोचय ॥ ७ ॥
 इह प्राप्तान्वयं सर्वाङ्गश्रुत्वा महाबल ॥ वैशे शस्त्रप्रतापेन करिष्यामो न संशयः ॥ ८ ॥
 एवमुक्तस्तदा राजा महापार्श्वेन रावणः ॥ तस्य संपूजयन्वाक्यमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ९ ॥
 महापार्श्व निबोध त्वं रहस्यं किञ्चिदात्मनः ॥ चिरवृत्तं तदाख्यासे यदवाप्तं मया पुरा ॥ १० ॥
 पितामहस्य भवनं गच्छन्तीं पुञ्जिकस्थलाम् ॥ चञ्चूर्यमाणामद्राक्षमाकाशेऽग्निशिखामिव ॥ ११ ॥

मागतं । अप्राप्तकालं प्राप्तकालमित्यस्य “प्राप्तापन्ने
 च द्वितीयया” इति समासः । तथा न भवतीत्य-
 प्राप्तकालं । आगामीतिवाधत् । प्रतिसहिष्यसि अग्नि-
 भविष्यसीत्यर्थः ॥ ५ ॥ तिष्ठतु भवान् त्वद्धारपुत्रा-
 वेव प्रतिपक्षप्रतिषेधे शक्तावित्याह—कुम्भकर्ण इति
 ॥ ६ ॥ विभीषणमतं खण्डयति—उपप्रदानमिति ॥
 अकुशलैः युद्धासमर्थैः । कृतं दानादिकं । अतिक्रम्य
 लब्ध्वा । दण्डेन बलात्कारेण । अर्थेषु प्रयोजनेषु ।
 सिद्धिं रोचय ॥ ७ ॥ रामादयो यत्र वर्तन्ते तत्र गत्वा
 योद्धव्यमित्युक्तं निकुम्भादिमतं दूषयन्नाह—इहेति ॥
 इह लङ्कापरिसरे । शस्त्रप्रतापेन शस्त्रबलेन । वैशे
 करिष्यामः । निग्रहिष्याम इत्यर्थः ॥ ८ ॥ संपूजयन्

स्वचित्तानुगुणमुक्तमिति श्लाघयन्नित्यर्थः ॥ ९ ॥
 महापार्श्वेति संबोधनं ॥ प्रमुदितोऽस्मीति शेषः ।
 चिरवृत्तं रहस्यं किञ्चित् । अस्तीति शेषः । यत्पुरा
 मयावाप्तं तदाख्यास्य इति योजना ॥ १० ॥ गच्छ-
 न्तीं । पितामहवन्दनायेति शेषः । पुञ्जिकस्थला
 नाम काचिदप्तराः । चञ्चूर्यमाणां भीत्या निलीय
 गच्छन्तीं । “लुपसदचर—” इत्यादिना भावग-
 र्हायां यद् । संचरणासकस्य भावस्य गर्हा निलयनं ।
 “चरफलोश्च” इति नुक् । “उत्परस्यासः” इत्यु-
 कारः । अग्निशिखामिवेति तेजोविशेषोक्तिः । यद्वा
 द्रावकलोक्तिः । अत एवोक्तं—“अङ्गारसदृशी नारी
 घृतकुम्भसमः पुमान्” इति । संचार्यमाणामिति

समयोद्यत्यतः । प्राप्तारामं सर्वं स्थापराधजातं प्रतिसहिष्यसि साहयिष्यसि ॥ ५ ॥ शि० ननुप्रसादनेपियदितत्कोपशान्तिर्नभ-
 वेत् तदा किंकर्तव्यमीत्यत आह—कुम्भकर्ण इत्यादिभिः । कुम्भकर्ण इन्द्रजिच्च सवज्रं वज्रसहितं वज्रिणं वज्रस्वामिनमिन्द्रमपि ।
 प्रतिषेधयितुं शक्तौ । एतेन तवापरधसर्वकुम्भकर्णदीनांबलमकिञ्चित्करमविष्यतीति ध्वनितं ॥ ६ ॥ शि० तवशत्रून् बलं तत्सै-
 न्यं च शस्त्रप्रतापेन करिष्यामः इति श्यामः ॥ ८ ॥ स० ननुतरकाण्डेरभानिमित्तं नलकूबरशापः परदारणाबलत्वेनैव श्रूयते ।
 यथोक्तं—“एतस्मिन्नन्तरैतद्विद्याभरणभूषिता । सर्वाप्सरसो वरारंभापूर्णचन्द्रविभानना” इत्यारभ्य—“नलकूबरमासाय—”
 इत्याद्युक्त्वा “उत्ससर्जतदाशापं राक्षसेन्द्राय दातुं । अकामातेन यस्मात्त्वं बलाद्भेदप्रथिता । तस्मात्संयुवती मन्यानां कामामुपया-
 सति” इत्यादि । तथाभारते वनपर्वणि रामोपाख्याने सीताप्रतिभ्रजटावाक्यं—“नलकूबरशापेन रक्षिताः सति नन्दिनि । दायोद्ये-
 षपुरापापो वधूर्भापराश्रयः” इति । तथाच कथमत्र पुञ्जकस्थलीनिमित्तं ब्रह्मशापोत्कीर्तनं । न च पूर्वैरेभानिमित्तशापः अनन्तरं पुञ्जकस्थ-
 लीकृतः शाप इत्येकस्यैव शापद्वयाङ्गीकारे बाधकमाददतिवाच्यं । तथात्वे नलकूबरशापेन तदनन्तरं भानिपुञ्जकस्थलीवर्षणकाले तच्छि-
 रस्फोटोत्पत्तेः । ब्रह्मशापानन्तरं रंभासंभोगे तु घृतरां । तस्य दुर्निवारत्वात् । तस्मात्कथमप्येति चेदुच्यते । कल्पे कल्पे भवान्तरवैचित्र्य-
 ख्यबहुलमुपलभ्यमानं तदन्तरं ब्रह्मशापकथां समाधौ समीक्ष्य कविरवादीदिति । अथवा नलकूबरशापस्य पतिव्रताधर्षणविषयत्वेन
 सौरेणिविषयलाभावेन न पुञ्जकस्थलीसंगात् तच्छिरसः सहस्रधाभेदः । यथोक्तं तत्रैवोत्तररामायणे—“तेन निस्सीमतां प्रीतिमापुः सर्वाः
 पतिव्रताः ।” इति । अन्यथापतिव्रता इति न स्यात् स्थावरा इति । यद्वा रंभानिमित्तशापस्य कामनारहितस्त्रीबलात्कारविषयत्वं ।
 पुञ्जकस्थल्याभ्यन्तः कामो वर्तत इति श्रूयते । अतो न तन्मरणमभूत् । यथोक्तं तत्रैव—“नाकामामुपयास्यसि” इति । अत्र च चञ्चूर्य-
 माणां रावणलज्जया श्लाघेनिलीयमानामिवेति । प्रसहेत्युक्तिस्तु श्रीस्वभावेन लज्जयाऽनङ्गीकारप्रदर्शनादिति श्रेयं । यत्तु नामो अभिज्ञेन
 कृचिदेवमेव कुबेरपुत्रनलकूबरशापो विरंभानिवन्धनः श्रूयते । तत्रोपपत्तिश्चिन्त्या । अस्याप्रथमत्वे तस्यांबलात्कारासंभवात् । तस्य प्र-
 थमत्वे अस्यांबलात्कारासंभवादितिकेचित् । नलकूबरशापस्य तत्रोपपत्तेना किञ्चित्करलादयमेव शापो ब्रह्माश्रवदप्रतिक्रियापाश्वात्यस्य-
 न्ये इत्युक्तं । तत्र नलकूबरशापेनेत्युक्तं भारतवचने तस्यैव पुरस्करणं । “तस्मिन्नुदाहृते शापे जलिता भिसमप्रभे । देवतुन्दुभयोनेतुः
 पुष्पवृष्टिश्चाभ्युता । पितामहसुखाश्वैव सर्वदेवाः प्रहर्षिताः । श्लाघालोकगतिसर्वे” इत्यत्रैवोत्तरकाण्डे ब्रह्मशत्रुमत्प्राशापस्य दुष्प-
 रिहारत्वेन “शुलातुसदशश्रीवस्त्रं शरणं मोहर्षणं । नारीमुमिधुनीभावं नाका मास्वभ्यरोचयत्” इत्यनेन शापेनैवा कामकामिनीसंभोग-

सा प्रसन्न मया भुक्ता कृता विवसना ततः ॥ स्वयंप्रभवनं प्राप्ता लोलिता नलिनी यथा ॥ १२ ॥
 तस्य तच्च तदा मन्ये ज्ञातमासीन्महात्मनः ॥ अथ संकुपितो देवो मामिदं वाक्यमब्रवीत् ॥ १३ ॥
 अद्यप्रभृति यामन्यां बलाभारीं गमिष्यसि ॥ तदा ते शतधा मूर्धा फलिष्यति न संशयः ॥ १४ ॥
 इत्यहं तस्य शापस्य भीतः प्रसममेव ताम् ॥ नारोपये बलात्सीतां वैदेहीं शयने शुभे ॥ १५ ॥
 सागरस्येव मे वेगो मारुतस्येव मे गतिः ॥ नैतद्दृष्ट्वा रथिवेदं ह्यासादयति तेन माम् ॥ १६ ॥
 यैस्तु सिंहमिवासीनं सुप्तं गिरिगुहाशये ॥ क्रुद्धं मृत्युमिवासीनं प्रबोधयितुमिच्छति ॥ १७ ॥
 न मत्तो निशितान्वाणान्द्विजिह्वानिव पद्मगान् ॥ रामः पश्यति संग्रामे तेन मामभिगच्छति ॥ १८ ॥
 क्षिप्रं वज्रोपमैर्बाणैः शतधा कार्मुकच्युतैः ॥ राममादीपयिष्यामि उल्काभिरिव क्रुद्धरम् ॥ १९ ॥
 तन्वास्य बलमादास्ये बलेन महता वृतः ॥ उदयन्सविता काले नक्षत्राणामिव प्रभाम् ॥ २० ॥

न वासवेनापि सहस्रचक्षुषा युधाऽसि शक्यो वरुणेन वा पुनः ॥

पाठे परिचारिकादर्शितमार्गामित्यर्थः ॥ ११ ॥ विव-
 सना कृता सा मया भुक्तेत्यन्वयः ॥ १२ ॥ तत्
 धर्षणं । मन्ये इत्यनेन शापमात्रं मया श्रुतं । धर्षण-
 श्रवणं तु मया ऊहितमिति गम्यते ॥ १३ ॥ अद्यप्र-
 भृति एतत्क्षणमारभ्य । क्रियाविशेषणमेतत् । तदा
 गमनकाले एव फलिष्यति विशीर्णो भविष्यति ।
 इति एवंप्रकारस्य शापस्य शापादित्यर्थः । प्रसभं
 नारोप इत्यन्वयोन बलादित्यनेन पौनरुक्त्यात् ।
 किंतु प्रसभं शापस्येत्यन्वयः । वैदेहीमित्यनेन महाकु-
 लप्रसूततया तच्छ्लापादपि भीतोऽस्मीत्यवगम्यते
 ॥ १४—१५ ॥ एवं ॥ युक्ता बलात्कर्तुं सीतेत्युक्त्वा
 अस्माभिः सह क्रुद्धकर्णेन्द्रजितौ योत्स्यत इति महा-
 पार्श्ववधनस्यासहायशूरे मयि विद्यमाने किमन्ये-
 नेति परिहारमाह—सागरस्येति ॥ एतत् वेगगति-
 मत्त्वं । आसादयति सेनामिति शेषः । स्वार्थेण्यन्तो
 षा । तेन अवेदनेन ॥ १६ ॥ स्वप्रभावावेदनेनाहि-

तमाह—यस्त्विति ॥ सुप्तं सिंहमिवासीनं सिंहमिव
 स्थितमित्यर्थः । मृत्युमित्यत्रापि सुप्तमित्यनुपपद्यते ।
 अन्यथा प्रबोधयितुमिच्छतीत्यनेनानन्वयः । क्रुद्धं
 क्रोधाहं । यथा सुप्तं सिंहं मृत्युं वा प्रबोधयितुमिच्छन्
 पुरुषोऽनमिह एव । तद्वत् तूष्णीं स्थितं मां प्रकोपय-
 त्नामोपीति भावः ॥ १७ ॥ रामो मत्पराक्रमं न
 वेत्त्येव तत्तिष्ठतु मद्भाणवेगं वा जानाति नैवेत्याह—
 नेति ॥ लेलिहानतादृशां द्योतयितुं द्विजिह्वानित्युक्तं
 ॥ १८ ॥ आदीपयिष्यामि सन्तापयिष्यामि ।
 उल्काभिः निर्गतज्वालकाष्टैः । क्रुद्धरपलायनार्थमु-
 ल्काः प्रदर्शयन्तीति प्रसिद्धिः ॥ १९ ॥ एवं रामं
 पलाययित्वा तस्य सेनां हनिष्यामीत्याह—तच्चेति ॥
 आदास्ये खण्डयिष्ये । “दो अवखण्डने” इति
 धातुः ॥ २० ॥ देवानामप्यजप्योऽसि कथं मनुष्या-
 दीनां जप्यो भविष्यामीत्याशयेनाह—न वासवेनेति ॥
 सहस्रचक्षुषेति तस्याभिमानातिशयोक्तिः । युधा

विरचिताचकस्यसंगच्छतइतिविचार्ये । अतएवतेनकेचिदन्येचेत्युक्तमितिमन्तव्यं ॥ ११ ॥ शि० अमुका एकादश्याद्युपवासयुक्ता
 सा पुञ्जकस्थली मया विवसना दूरगमनदर्शनजनितकोपादुत्तरीयरहिताकृता ॥ १२ ॥ शि० तच्च ममचरितं । महात्मनस्तस्य
 मन्ये निश्चितं । ज्ञातमासीत् । मन्यइतिरिक्तप्रतिरूपकमन्ययं । “मन्येऽश्वेऽधुवंप्रायोनिश्चयार्थाऽस्मीमताः” इतिकतकः
 ॥ १३ ॥ रामानु० अवेत्यादि । “तदाते शतधामूर्धा फलिष्यतिन संशयः” इत्यनेनरावणविषयेरभानिबन्धननलक्ष्मणशापेविश-
 यानेपितस्यप्राकृतदेवलात्तत्पुत्रलाभतच्छापमनादल्यपुञ्जकस्थलायामपिप्रभृत्तरावणपक्षादिपतामहःशप्तवान् । अतएव रावणोऽप्यनु-
 ल्लहनीयं पितामहवाक्यमेवोक्तवानित्यवगम्यते । शापस्यभीतः शापाद्रीतः ॥ १४—१५ ॥ शि० अन्यांनारीं तत्समीपं ।
 बलात् हठात् । यदिगमिष्यसि । इतीति । इतिहेतोः तस्यशापस्य शापाद्रीतः इष्टप्रार्थनायामियस्यविशार्पणास्वतीतिमयंप्राप्तोर्हं
 शुभेशयने तद्योग्यपर्यवेष्टालाभारोपये भूमावेवसातिष्ठतीत्यर्थः । नन्वेवंचेन्नामायसमर्पयेत्यतआह—सागरस्येति । एतेन रामाय
 दानेनेदौर्बल्यप्रख्यातिर्भविष्यतीत्यनेनदास्यामीतिसूचितं ॥ १६ ॥ इतित्रयोदशःसर्गः ॥ १३ ॥

[पा०] १ क. म. ट. वेधाः. २ क.—ट. नारोह्ये. ३ ख. ग. ड.—ट. कोहि. ४ क. ख. क. ट. संबोधयितुं.
 ५ क.—ख. निर्गतात्. ६ क. म. ट. उदितः.

मया त्वयं बाहुबलेन निर्जिता पुरी पुरा वैश्रवणेन पालिता ॥ २१ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकान्ये युद्धकाण्डे त्रयोदशसर्गः ॥ १३ ॥

चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

विभीषणेन रावणमिति कुम्भकर्णादीनामुधिरामाग्नेऽवस्थानस्यापितुरसकत्वोक्तिपूर्वकं रामायसीतामत्यर्पणचोदना ॥ १ ॥

निशाचरेन्द्रस्य निशम्य वाक्यं ॥ कुम्भकर्णस्य च गर्जितानि ॥
विभीषणो राक्षसराजमुख्यमुवाच वाक्यं हितमर्थयुक्तम् ॥ १ ॥
वृतो हि बाह्वन्तरभोगराशिश्चिन्ताविषः सुस्मिततीक्ष्णदंष्ट्रः ॥
पञ्चाङ्गुलीपञ्चशिरोतिकायः सीतामहाहिस्तव केन राजन् ॥ २ ॥
यावन्न लङ्कां समभिद्रवन्ति वलीमुखः पर्वतकूटमात्राः ॥
दंष्ट्रायुधाश्चैव नखायुधाश्च प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली ॥ ३ ॥
यावन्न गृह्णन्ति शिरांसि बाणा रामेरिता राक्षसपुङ्गवानाम् ॥
वज्रोपमा वायुसमानवेगाः प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली ॥ ४ ॥
भित्त्वा न तावत्प्रविशन्ति कायं प्राणान्तिकास्तेऽश्वनिमुल्यवेगाः ॥
शिताः श्वरा राघवविप्रमुक्ताः प्रहस्त तेनैव विकत्थसे त्वम् ॥ ५ ॥

युद्धेन न शक्योऽस्मि । जेतुमिति शेषः । उत्तरार्धेन कुम्भरेणापि न जेतुं शक्य इति सिद्धं । अत्र वंशस्थ-
वृत्तं ॥ २१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रा-
मायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने
त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

एवं दुर्मन्त्रिभिः प्रभुचित्तानुसारेण कथिते तदस-
हमानो विभीषणः परमार्थं हितमुपदिशति—निशेति ॥
स कुम्भकर्णस्येत्यत्र स इति छेदः । गर्जितानि निर-
र्थकवचनानि । अर्थयुक्तं कर्तव्यार्थबोधयुक्तं ॥ १ ॥
अदेया न यथा सीतेति रावणवचनं प्रति वक्तुं
सीतामहित्वेन रूपयति—वृत इति ॥ बाह्वन्तरं वक्षः
सदेव भोगराशिः फणापरिणाहो यस्य स तथा ।
यत्रा बाह्वन्तरे वक्षसि भोगराशिः सौख्यसंपत् सैव
बाह्वन्तरभोगराशिः तिर्यक्प्रसारितयोर्बाह्वोर्यदन्तरं
तत्प्रमाणो भोगराशिः शरीरपरिणाहो यस्येत्यावृत्त्या

रूपकनिर्वाहः । चिन्तैव विषं विरोधिप्राणहरत्वात् ।
तत् यस्य सः चिन्ताविषः । सुस्मितं स्वाभाविकम-
न्दस्मितं । तदेव शुभ्रत्वेन कामुकहृदयहारित्वेन च
तीक्ष्णा दंष्ट्रा यस्य सः सुस्मिततीक्ष्णदंष्ट्रः । चिन्ताव-
शेन वदनोपधानीकृतपाणेः पञ्चाङ्गुल्य एव पञ्चशि-
रोरूपातिकायो यस्य सः पञ्चाङ्गुलीपञ्चशिरोति-
कायः । सीतामहाहिः स्पर्शभागेण मारकाहिः । तव
त्वया । केन हेतुना वृतः । सर्वथा त्यक्तव्य एवेति
भावः । राजन्निति सान्त्वोक्तिः ॥ २ ॥ न केवलं
तवैवानर्थहेतुः सीता किंतु तावकीनस्य सर्वस्येत्याह-
यावदिति ॥ “यावत्पुरानिपातयोर्लङ्” । इति
लङ् । तावदिति शेषः ॥ ३—४ ॥ तावच्छब्दो
वाक्यालंकारे । प्राणान्ते भवाः प्राणान्तिकाः प्राण-
हारिण इत्यर्थः । साक्षाद्राजानं प्रत्युक्तेरयुक्तत्वात्प्र-
हस्तं प्रति प्राणहरत्वोक्तिः । विकत्थसे आत्मानं
ऋषसे । “कत्थ ऋषायां” इति धातुः ॥ ५ ॥

सू० अर्थयुक्तं सवमिप्रायगर्भं ॥ १ ॥ ति० सुस्मितं अनुचितकृत्यदर्शनादिजस्मितं । केनवृतः बद्धः । कण्ठेइतिशेषः । सू०
सुस्मितं रामवार्ताज्ञानानन्तरं वृतं । पञ्चाङ्गुलीरूपपञ्चशिरोविशिष्टश्चासौ अतिकायधेतिसतया । “निचकरीशिरान्नीणिः” इत्यादिप्र-
योगादकारान्तोपिधिरशब्दोवर्ततेइतिपक्षेपञ्चशिरइत्यन्तंभ्रंशसद्विधिविशेषणं ॥ २ ॥ रामानु० यावन्नगृह्णन्तिशिरांसिबाणाइत्य-
तःपरंकेयुचित्कोषोपुद्गयमानः भित्त्वातावत्प्रविशन्तिकायमितिश्लोकः प्रहस्तोद्देशेनप्रवृत्तस्यतीक्ष्णान्तायत्तवेत्यज्ञानान्तरं दृष्टव्यः ।

न कुम्भकर्णेन्द्रजितौ न राजा तथा महापार्श्वमहोदरौ वा ॥
 निकुम्भकुम्भौ ■ तथातिकायः स्थातुं न शक्ता युधि राघवस्य ॥ ६ ॥
 जीवंस्तु रामस्य न मोक्ष्यसे त्वं गुप्तः सवित्राऽप्यथवा मरुद्भिः ॥
 न वासवस्याङ्कगतो न मृत्योर्नभो न पातालमनुप्रविष्टः ॥ ७ ॥
 निशम्य वाक्यं तु विभीषणस्य ततः प्रहस्तो वचनं बभाषे ॥
 न नो भयं विश्वं न दैवतेभ्यो न दानवेभ्यो ह्यथवा कुतश्चित् ॥ ८ ॥
 न यक्षगन्धर्वमहोरगेभ्यो भयं न संख्ये पतगोत्तमेभ्यः ॥
 कथं नु रामाद्भविता भयं नो नरेन्द्रपुत्रात्समरे कदाचित् ॥ ९ ॥
 प्रहस्तवाक्यं त्वहितं निशम्य विभीषणो राजहितानुकाङ्क्षी ॥
 ततो महात्मा वचनं बभाषे धर्मार्थकामेषु निविष्टबुद्धिः ॥ १० ॥
 प्रहस्त राजा च महोदरश्च त्वं कुम्भकर्णश्च यथार्थजातम् ॥
 ज्ञेवीथ रामं प्रति तन्न शक्यं यथा गतिः स्वर्गभर्तृबुद्धेः ॥ ११ ॥
 वधस्तु रामस्य मया त्वया वा प्रहस्त सर्वैरपि राक्षसैर्वा ॥
 कथं भवेदर्थविशारदस्य महार्णवं तर्तुमिवाष्टवस्य ॥ १२ ॥
 धर्मप्रधानस्य महारथस्य इक्ष्वाकुवंशप्रभवस्य राज्ञः ॥
 प्रहस्त देवाश्च तथाविधस्य कुल्येषु शक्तस्य भवन्ति मूढाः ॥ १३ ॥

तर्हि कुम्भकर्णादयो रामं वारयिष्यन्तीत्यत्राह—न
 कुम्भकर्णेति ॥ इदमपि प्रहस्तं प्रति वचनं ॥ ६ ॥
 राज्ञः असामर्थ्यं विशिष्य दर्शयति—जीवन्ति ॥
 रामस्य रामात् । विभक्तिव्यत्ययः । जीवन्न विमोक्ष्यसे
 प्राणपर्यन्तं न त्वां रामो विमोक्ष्यतीति भावः । अङ्क-
 गतोपि पुत्रभावेनाङ्कस्थितोपीत्यर्थः । मृत्योरित्यत्रापि
 अङ्कगत इत्यनुषङ्ग्यते । नभः पातालं वाऽनुप्रविष्टः
 न मोक्ष्यसे इति योजना ॥ ७ ॥ अस्माकं कुतश्चित्
 भयं न विश्वं । विसर्गलोपश्लान्दसः । एवं सामा-
 न्येनोक्त्वा विशिष्य दर्शयति—न दैवतेभ्य इत्या-
 दिना । भयं न विश्वं इति सर्वत्रान्वेति ॥ ८ ॥ पत-
 गोत्तमेभ्यः गरुडेभ्यः । नरेन्द्रपुत्रात् मानुषबालादि-
 त्यर्थः । कथं नो भवितेत्यपि ध्वन्यते ॥ ९ ॥ महात्मा
 महाबुद्धिः । धर्मार्थकामेषु । स्वामिन इति शेषः
 ॥ १० ॥ महोदरोक्त्येन पूर्वमनुक्तमप्यनेनावगम्यते
 पूर्वमुक्तमिति । अर्थजातं यथा ज्ञेवीथ तथा रामं प्रति

तत्कार्यजातं ■ शक्यं । कर्तुमिति शेषः । अधर्म-
 बुद्धेः स्वर्गं प्रति गतिर्यथा न शक्या तथैवेत्यर्थः
 ॥ ११ ॥ अशक्यत्वमेव विशदयति—वधस्त्विति ॥
 अर्थविशारदस्य कार्यदक्षस्य । रामस्य वधः । अपू-
 वस्य नौरहितस्य । महार्णवं तर्तुं तरितुं । शक्तिरिति
 शेषः । शक्तिरिव कथं भवेत् न कथंश्चिदपि संभवती-
 त्यर्थः । एतेन वध्यौ दशरथालजावित्युक्तस्योत्तरमुक्तं
 ॥ १२ ॥ उक्तमर्थं कैमुतिकन्यायेन द्रव्ययति—ध-
 र्मेति ॥ धर्मप्रधानस्य । “अप्यहं जीवितं जह्वां”
 इत्युक्तरीत्या धर्मविरोधे वृणीकृतसकलेतरपुरुषार्थस्य
 महारथस्य रणे आत्मानं सारार्थं च रक्षन् शत्रुसं-
 हारक्षमो महारथः तस्य । “आत्मानं सारार्थं धान्धाव-
 क्षन्त्युष्येत यो नरः । स महारथसंज्ञः स्यादित्याहुर्नी-
 तिकोविदाः” इत्युक्तेः ॥ इक्ष्वाकुवंशप्रभवस्य जन्म-
 सिद्धनिरतिशयपराक्रमस्य । राज्ञः सकलप्रकृतिमण्डल-
 रञ्जकस्य । तथाविधस्य विराधकयन्धवालिप्रभृतिव-

अन्यथाप्रकरणविरोधः स्यात् ॥ ५ ॥ स० युधि तदालङ्कननादक्षरे । राघवस्य पुरतस्त्वित्येषः । राघवकर्तृकमुपीति वा ॥ ६ ॥
 स० तर्तुं तरितुं । धालन्तरस्यैतद्वृत्तं । आगमशासनस्यानित्यत्वाद्वा “आर्धवातुकस्य—” इति नेदः । तेन तर्तुमिति साधु ॥ १२ ॥

[पा०] १ क. ड. ज. झ. ञ. राजसंज्ञा. २ क. ख. ग. ड. झ. ञ. समर्थायुधि. ३ क.—ड. ज. झ. कदाचित्,
 ४ क. ख. ग. ड. ज. झ. ञ. महार्थः. ५ ख. ड. ज. झ. ज्ञेवीथ. ६ क. झ. पुरोस्यदेवाध.

तीक्ष्णा नता यत्तव कङ्कपत्रा दुरासदा राघवविप्रमुक्ताः ॥
 भित्त्वा शरीरं प्रविशन्ति बाणाः प्रहस्त तेनैव विकत्यसे त्वम् ॥ १४ ॥
 न रावणो नातिबलस्त्रिशीर्षो न कुम्भकर्णोऽस्य सुतो निकुम्भः ॥
 न चेन्द्रजिह्वाशरथिं प्रसोढुं त्वं वा रणे शक्रसमं समर्थाः ॥ १५ ॥
 देवान्तको वाऽपि नरान्तको वा तथाऽतिकायोतिरथो महात्मा ॥
 अकम्पनश्चाद्रिसमानसारः स्यातुं न शक्ता युधि राघवस्य ॥ १६ ॥
 अयं हि राजा व्यसनाभिभूतो मित्रैरभिन्नप्रतिभैर्मवद्भिः ॥
 अन्वास्यते राक्षसनाशनार्थे तीक्ष्णः प्रकृत्या ह्यसमीक्ष्यकारी ॥ १७ ॥
 अनन्तभोगेन सहस्रमूर्धा नागेन भीमेन महाबलेन ॥
 बलात्परिक्षिप्तमिमं भवन्तो राजानमुत्क्षिप्य विमोचयन्तु ॥ १८ ॥
 यावद्धि केशग्रहणात्सुहृद्भिः समेत्य सर्वैः परिपूर्णकामैः ॥
 निगृह्य राजा परिरक्षितव्यो भूतैर्यथा भीमबलैर्गृहीतः ॥ १९ ॥
 संहारिणा राघवसागरेण प्रच्छाद्यमानस्तरसा भवद्भिः ॥

ध्वितित्वैर्भवस्य । शक्तस्य कार्यदक्षस्य । रामस्य
 कृत्येषु रणव्यापारेषु विषये । देवाश्च मूढा भवन्ति ।
 अविदिततदीयव्यापारा भवन्तीत्यर्थः । किं पुनर्भव-
 दृशा इति भावः ॥ १३ ॥ तीक्ष्णाः तीक्ष्णाग्राः ।
 झटितिभेदनक्षमा इत्यर्थः । नताः नतपर्वाणः ऋजव
 इत्यर्थः । सपदि भित्त्वा निर्गन्तुं क्षमा इति भावः ।
 कङ्कपत्राः कङ्कानां पत्राण्येव पत्राणि येषां ते तथोक्ताः ।
 कङ्कपक्षनिबद्धलेन महावेगा इत्यर्थः । अतएव दुरा-
 सदाः ॥ १४ ॥ न रावण इति । रावणादयः सर्वेपि
 न समर्था इति योज्यं ॥ १५ ॥ अतिरथः अतिशयि-
 तरथः । महात्मा महाशरीरः । अद्रिसमानसारः
 गिरितुल्यबलः । “ सारो बले स्त्रिरांशे च ” इत्य-
 मरः । देवान्तकादयो रावणपुत्राश्च राघवस्य युधि
 स्यातुं न शक्ताः ॥ १६ ॥ अमित्रप्रतिभैः कार्यतो
 रिपुतुल्यैः । नात्रा मित्रैः भवद्भिः स्वप्रमुखैः । व्यस-
 नाभिभूतः सप्तव्यसनैराक्रान्तः । प्रकृत्या तीक्ष्णः छत्रः ।
 असमीक्ष्यकारी अविमृश्यकारी । अयं राजा राक्ष-
 संनाशनार्थं अन्वास्यते अनुस्रियते । अस्य राजत्वा-
 समीक्ष्यकारित्वव्यसनाभिभूतत्वादन्यपुरस्कृत्य तीक्ष्ण-
 त्वमेव पुरस्कृयन्तो भवन्तोभिभवन्ति । सर्वराक्षस-

विनाशं न जानन्तीति भावः । सप्तव्यसनस्वरूप-
 मुक्तं कामन्दकेन—“ वाग्दण्डयोस्तु पारुष्यमर्थदूष-
 णमेव च । पानं स्त्रीमृगया द्यूतं व्यसनं सप्तधा प्रभोः ”
 इति ॥ १७ ॥ एवं प्रहस्तप्रमुखान्मित्रमुख्याभिर्भर्त्स्य
 संप्रति कर्तव्यमुपदिशति—अनन्तेति ॥ अनन्तभोगेन
 अपरिच्छिन्नकायेन । सहस्रमूर्धा अतएव भीमेन । ॥
 केवलं भीमत्वमात्रं महाबलेन नागेन । शेषेणेत्यर्थः । परि-
 क्षिप्तं परिवेष्टितं । रामद्वेषो महासर्पवेष्टनतुल्य इति भावः
 ॥ १८ ॥ ननु समयोतीतः किं कुर्म इत्यत्राह—याव-
 दिति ॥ परिपूर्णकामैः । अवाप्तसर्वाभीष्टैरित्यर्थः । राजतो
 लब्धकामैः राजकार्येऽवश्यं यतितव्यमिति भावः ।
 सर्वैः सुहृद्भिः समेत्य ऐकमत्यं प्राप्येति यावत् । राजा
 भीमबलैः भूतैः गृहीतः पुरुष इव निगृह्य बलात्कृत्य ।
 यावत्केशग्रहणात् शत्रुभिः केशग्रहणपर्यन्तं । परिर-
 क्षितव्यः । आकेशग्रहणान्मित्रमकृत्येभ्यो निवर्तये-
 दिति प्रसिद्धिं दर्शयति द्विशब्दः । यद्वा आकेशग्रह-
 णान्निगृह्य परिरक्षितव्यः । अकार्यप्रवृत्तोऽयं राजा
 केशेष्वपि निवारणीय इत्यर्थः ॥ १९ ॥ संहारि-
 णा विनाशकेन । राघवसागरेण लक्ष्मणसमुद्रेण ।
 प्रच्छाद्यमानः । ततः काकुत्स्थपातालमुखे रामबद्धया-

ति० यावत्केशग्रहणान्मित्रमकृत्येभ्यो निवर्तयेदिति प्रसिद्धिं दर्शयति द्विशब्दः । यद्वा आकेशग्रह-
 णान्निगृह्य परिरक्षितव्यः । अकार्यप्रवृत्तोऽयं राजा केशेष्वपि निवारणीय इत्यर्थः ॥ १९ ॥ संहारि-
 णा विनाशकेन । राघवसागरेण लक्ष्मणसमुद्रेण । ततः काकुत्स्थपातालमुखे रामबद्धया-
 वता ॥ २० ॥ इति चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

[पाठः] १ क. ग. ड. झ. न. सुवारिणा.

युक्तस्त्वयं तारयितुं समेत्य काकुत्स्थपातालमुखे पतन्सः ॥ २० ॥
 इदं पुरस्तास्य सराक्षसस्य राज्ञश्च पथ्यं समुहजनस्य ॥
 सम्यग्धि वाक्यं स्वमतं ब्रवीमि नरेन्द्रपुत्राय ददाम पत्नीम् ॥ २१ ॥
 परस्य वीर्यं स्वबलं च बुद्ध्या स्थानं क्षयं चैव तथैव वृद्धिम् ॥
 तथा स्वपक्षेऽप्यनुमृश्य बुद्ध्या वदेत्क्षमं स्वामिहितं च मन्त्री ॥ २२ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

इन्द्रजिता विभीषणभाषणाधिकेपेण स्वात्मस्वाधनपूर्वकं कैमुत्येन रामपराजयस्य सुशक्रवोक्तिः ॥ १ ॥ विभीषणेन तद्गद्ग-
 णपूर्वकं रामायसोपायनं सीताप्रत्यर्पणेन तत्प्रसादसंपादनबोदना ॥ २ ॥

बृहस्पतेस्तुल्यमतेर्वचस्तन्निश्चयं यत्नेन विभीषणस्य ॥
 ततो महात्मा वचनं बभाषे तत्रेन्द्रजिर्भैरवतथोधमुख्यः ॥ १ ॥
 किं नाम ते तात कनिष्ठवाक्यमनर्थकं चैव सुभीतवच ॥
 अस्मिन्कुले योपि भवेन्न जातः सोपीदृशं नैव वदेन्न कुर्यात् ॥ २ ॥

प्रमुखे । " पातालं ब्रह्माग्नौ च " इति नानार्थ-
 ब्रमाला । पतन् सोयं राज्ञा तरसा आरम्भकाल एव ।
 तारयितुं भवद्भिर्हस्तप्रदानेनोत्तारयितुं युक्तः अर्हः ।
 अत्र प्रच्छाद्यमानः पतन्निति प्रयोगौ वर्तमानसामी-
 प्यात् । लक्ष्मणः प्रथमं गृहीष्यति ततो रामः अतो
 न जीवितुं शक्यं । अतः प्रथममेव राजा निवर्तनीय
 इति भावः । सुवारिणेति पाठान्तरं । तत्र सागरपक्षे
 सुजलेनेत्यर्थः । राघवपक्षे वारः स्यन्दनः । शोभनो
 वारः सुवारः सोस्यास्तीति सुवारी तेन । " सूर्या-
 दिदिवसे वृन्दे कुन्दवृक्षे परिक्रमे । मद्यपात्रे स्यन्दने
 च वारो वरुणसेनयोः " इति निघण्टुः ॥ २० ॥
 मा दिशतु रामाय राजा वैदेहीं वयमेव बलाद्धि
 ददामः यदि हितमाकाङ्क्षितमित्याह—इदमिति ॥
 स्वमतं स्वस्य सिद्धान्तभूतं । इदं शब्दार्थमाह—नरे-
 न्द्रेति ॥ २१ ॥ वयमपि सम्यगेव ब्रूमः शत्रुर्हन्तव्य
 इति तत्राह—परस्येति ॥ मन्त्री परस्य शत्रोः । वीर्यं
 स्वबलं स्वराजबलं च बुद्ध्या स्वराजपरराजयोर्बलं
 परीक्ष्येत्यर्थः । तथैव बलाबलपरीक्षावत् । परस्य
 स्थानं संपदां साम्भ्यं क्षयं वृद्धिं च बुद्ध्या । तथा परस्येव
 स्वपक्षेऽपि बुद्ध्या सूक्ष्मदृष्ट्या । स्थानक्षयवृद्धीः अनु-

मृश्य आलोच्य । क्षमं युक्तं । स्वामिहितं च वदेत् ।
 परस्य क्षये स्ववृद्धौ यानं परस्य वृद्धौ स्वस्य क्षये संधि-
 परस्य स्वस्य च साम्ये आसनं च स्वामिने कथयेदि-
 त्यर्थः । अत्र प्रकृते परस्य वृद्धेः रावणस्य नगरदहन-
 तनयनाशादिना क्षयस्य दर्शनाच्च सीताप्रदानेन
 सन्धिरेव साधुरिति मन्त्रिर्भवत्स्वामिने निवेदनी-
 यमिति भावः ॥ २२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते
 श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्ड-
 व्याख्याने चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

अथेन्द्रजितो दुर्बुद्धिमुपन्यस्य दूषयति—बृहस्पते-
 रिति ॥ ततो विभीषणवचनानन्तरं । तत्र राक्षसेषु ।
 यत्नेन निश्चयः । असह्यतयेति भावः ॥ १ ॥ हे ताव
 ते कनिष्ठवाक्यं । अनर्थकं प्रयोजनशून्यं । अनुष्ठा-
 तुरभावादिति भावः । सुभीतवत् सुभीतिमत् । किं नाम
 कीदृशं जुगुप्सितमित्यर्थः । नामशब्दः कुत्सनशो-
 तकः " नाम प्राकाश्यसंभाव्यक्रोधोपगमकुत्सने " इति
 वैजयन्ती । तदेवोपपादयति—अस्मिन्निति ।
 आद्योऽपिशब्दः प्रभे । अपि ननु । अस्मिन् कुले
 पौलस्त्यवंशे । यो जातो न भवेत् । अन्यस्मिन् कुले

स० नचकुर्यात्किन्तामिति वा बलाद्गृहीतस्तुदानमिति वाशेषः ॥ २ ॥

[पा०] १ ड. झ. न. ददातुमैथिली. २ ड. झ. युष्ममुख्यः.

वा. रा. १८४

सत्त्वेन वीर्येण पराक्रमेण शौर्येण धैर्येण च तेजसा च ॥
 एकः कुलेसिन्धुरूपो विमुक्तो विभीषणस्तात कनिष्ठ एषः ॥ ३ ॥
 किं नाम तौ राक्षस राजपुत्रावस्माकमेकेन हि राक्षसेन ॥
 सुप्राकृतेनापि मर्तौ निहन्तुं शक्यौ कुतो भीषयसे स्म भीरो ॥ ४ ॥
 त्रिलोकनाथो ननु देवराजः शक्रो मया भूमितले निविष्टः ॥
 भयार्दिताश्चापि दिशः प्रपन्नाः सर्वे तथा देवगणाः समग्राः ॥ ५ ॥
 ऐरावतो विस्वरमुद्गदन्स निपातितो भूमितले मया तु ॥
 विकृष्य दन्तौ तु मया प्रसह्य वित्रासिता देवगणाः समग्राः ॥ ६ ॥
 सोहं सुराणामपि दर्पहन्ता दैत्योत्तमानामपि शोकदाता ॥
 कथं नरेन्द्रात्मजयोर्न शक्तो मनुष्ययोः प्राकृतयोः सुवीर्यः ॥ ७ ॥
 अथेन्द्रकल्पस्य दुरासदस्य महौजसस्तद्वचनं निशम्य ॥
 ततो महार्थं वचनं बभाषे विभीषणः शस्त्रभृतां वरिष्ठः ॥ ८ ॥
 न तात मन्त्रे तव निश्चयोस्ति बालस्त्वमद्याप्यविपकबुद्धिः ॥
 तस्माच्चया ह्यात्मविनाशनाय वचोर्थहीनं बहु विप्रलम्भम् ॥ ९ ॥

यो जातः सोपि ईदृशं वदेत् । न कुर्यात् ईदृग्वच-
 नार्थं नानुतिष्ठेत् । ईदृग्वचनं वक्तुञ्जोरोरुभयोरपि
 निन्दनीयं । यद्वा हे तात कनिष्ठ । ते वाक्यं किं नाम ।
 जुगुप्सितमित्यर्थः । जुगुप्सितत्वमेवाह—अस्मिन्निति ।
 न कुर्यात् नचिन्तयेत् । अत्र करोतिश्चिन्ताक्रियायां
 वर्तते मुख्यस्य करणार्थस्यासंभवात् सर्वधात्वर्थेषु
 करोत्यर्थस्य संभवाच्च ॥ २ ॥ एतद्वाक्यमेव तत्त्वभावस्य
 सदृशमित्याह—सत्त्वेनेति ॥ सत्त्वेन बलेन । वीर्येण
 प्रभावेन । “वीर्यं बले प्रभावे च” इत्यमरः । परा-
 क्रमेण उद्योगेन । “शौर्योद्योगौ पराक्रमौ” इत्यमरः ।
 शौर्येण साहसिक्येन । धैर्येण स्वैर्येण । तेजसा गर्वेण ।
 परामिभवासहनेनेतियावत् ॥ ३ ॥ एवं रावणं प्रत्युक्त्वा
 विभीषणं निर्भर्त्सयति—किं नामेत्यादिना ॥ राक्ष-
 सेति हीनसंज्ञोधनमाग्रहकृत्यं । तौ राजपुत्रौ किं नाम
 न किञ्चिदपि । अतिदुर्बलावित्यर्थः । कुत इत्यत्राह—
 अस्माकमेकेनेति । अस्माकं मध्ये सुप्राकृतेन अतिशुद्धे-
 णापि । एकेन राक्षसेन एतौ निहन्तुं शक्यौ हि ।

अतः भीरो कुतोस्मान् भीषयसे स्वयंभीतोऽस्मान्
 भीषयसे । नास्माकं किञ्चिद्व्यसितिमावः ॥ ४ ॥
 भयाभावे पूर्ववृत्तं संवादयति—त्रिलोकेति ॥ नन्वि-
 त्यामरणे । त्रिलोकनाथ इत्यैश्वर्यमुक्तं । देवराजइति
 सैन्यसामग्री दर्शिता । मया हेतुना । भूमितले नि-
 विष्टः स्थितः । निवेशितइत्यर्थइत्यन्ये ॥ ५ ॥ उन्नदन्
 उद्गुप्यन् । विकृष्य उत्पात्य । ताभ्यां सर्वे देवगणाः
 वित्रासिताः हेतुभेदेन देवानां भयान्तरमत्रोक्तमिति
 न पुनरुक्तिः ॥ ६ ॥ स्ववृत्तप्रदर्शनफलमाह—सोह-
 मिति ॥ मनुष्ययोरिति देवासुरव्यावृत्तिः । प्राकृत-
 योरिति इन्द्रव्यावृत्तिः । नरेन्द्रात्मजयोरिति बास्यो-
 क्तिः । कथं न शक्तोस्मि अतः कुतो भीषयसे इति
 पूर्वोक्तान्वयः ॥ ७ ॥ इन्द्रकल्पस्येत्यादिविशेषणत्रयेण
 पूर्वोक्तस्य यथार्थत्वमुक्तं । शस्त्रभृतां वरिष्ठ इत्यनेना-
 भीरुत्वमुक्तं । महार्थमित्यनेन वक्ष्यमाणार्थस्येन्द्रजिता
 दुर्ज्ञेयत्वमुक्तं ॥ ८ ॥ न तातेति अनेन निकृष्टव्यस्त्व-
 मुक्तं । बालत्वेपि कस्यचित्सुमतिः संभवति सापि

स० कुतइतिद्वितीयान्तात्कुलशब्दात्तसिः । कुं लङ्काभूमि । एतौ प्राप्ता तौमालुषराजपुत्रौनिहन्तुंशक्यौ । किंनाम भीषयसेसुकृतो
 भीषयसे । एतौकिंनाम किंपदार्थौ । अलक्ष्यतयैवमुक्तिः ॥ ४ ॥ ति० भूमितलेनिविष्टः स्वर्गात्प्रच्याव्यभूमौबन्दीकृत्यस्थापितः ॥
 स० त्रिलोकनाथइति । विशेषणसमासोऽयं । लोकानांनाथोलोकनाथः । त्रयाणांलोकनाथस्त्रिलोकनाथः । सप्तषट्श्रीभोजनमि-
 तिबद्धा । भयार्पिताः भयमर्पितयेषुते भयार्थैवार्पिताइतिवा । सर्वज्ञीणभयाइतिवा । दिशःप्रपन्नाः । यदेदृशीदृशान्निदृशेष्वभि-
 दधानां काकधारधुनायपोतयोरितिभावः ॥ ५ ॥ स० माययेन्द्रजयेपि बास्यवतत्तामर्थ्याभावादिन्द्रकल्पस्येत्युक्तिः ॥ ६ ॥
 [पा०] १ क. स. मालुषराजपुत्रौ. २ स.—ट. भयार्पिताः. ३ क. स. ट. निस्त्रयः. ४ ग. क. स. शोककर्ता.

पुत्रप्रवादेन तु रावणस्य त्वमिन्द्रजिनिमित्रमुखोसि शत्रुः ॥
यस्येदं राघवतो विनाशं निश्चय मोहादनुमन्यसे त्वम् ॥ १० ॥
त्वमेव बध्यश्च सुदुर्मतिश्च स चापि बध्यो य इहानयत्त्वाम् ॥
बालं ददं साहसिकं च योऽद्य प्रावेशयन्ममकृतां समीपम् ॥ ११ ॥
मूढः प्रगल्भोऽविनयोपपन्नस्तीक्ष्णस्वभावोऽल्पमतिर्दुरात्मा ॥
मूर्खस्त्वर्मत्यन्तमुदुर्मतिश्च त्वमिन्द्रजिद्वालतया ब्रवीषि ॥ १२ ॥
को ब्रह्मदण्डप्रतिमप्रकाशानर्चिष्मतः कालनिकाशरूपान् ॥
सहेत बाणान्यमदण्डकल्पान्समक्षमुक्तान्युधि राघवेण ॥ १३ ॥
धनानि रत्नानि विभूषणानि वासांसि दिव्यानि मणीश्च चित्रान् ॥
सीतां च रामाय निवेद्य देवीं वसेम राजनिह वीतशोकाः ॥ १४ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

नास्तीत्याह—अद्यापीति । अविपकबुद्धिः अपरिणत-
बुद्धिः । निश्चयाभावं दर्शयति—तस्मादिति । विप्रलम्भं
विप्रलपितं ॥ ९ ॥ न केवलं स्वाज्ञानस्य स्वविनाश
एव फलं किंतु पितृविनाशोपीत्याह—पुत्रेति ॥ हे
इन्द्रजित् त्वं पुत्रप्रवादेन पुत्रप्रसिद्ध्या । इत्थंभावे
रुतीया । मित्रस्य मुखमिव मुखं यस्य सः तथोक्तः ।
मित्रवद्भासमान इत्यर्थः । शत्रुरसि । शत्रुत्वमेवोपपा-
दयति—यस्येति । त्वं यस्य रावणस्य ईदृशं पुत्रमित्र-
विनाशपर्यन्तं । राघवतो रामात् । विनाशं निश्चय
मनुमुत्पाच्छ्रुत्वा । मोहादनुमन्यसे तस्य रावणस्य त्वं
शत्रुरसीत्यर्थः । मोहादित्यनेन मित्रमुखत्वमुपपादितं ।
अनुमन्यसे इत्यनेन शत्रुत्वं ॥ १० ॥ एवमनुमोदनस्य
दण्डमाह—त्वमेवेति ॥ त्वमेव बध्यः दण्ड्यः किमि-
त्यर्थः । किंतु यस्त्वं इह सभायां । अजयत् प्रावेशयच्च ।
स एव बध्यः ॥ ११ ॥ सुदुर्मतिश्चेति चशब्ददर्शितान्
दोषानाह—मूढः इति ॥ मूढः कृत्याकृत्यविवेकशून्यः ।
प्रगल्भः बृष्टः । पण्डितमन्य इति यावत् । अविनयो-

पपन्नः अशिक्षित इत्यर्थः । तीक्ष्णस्वभावः क्रूरप्रकृतिः ।
दुरात्मा दुष्टान्तःकरणः । मूर्खः अविमृश्यकारी ।
अत्यन्तसुदुर्मतिः । प्रहस्यो दुर्मतिः महापार्श्वदिः
सुदुर्मतिः त्वमत्यन्तसुदुर्मतिरित्यर्थः । त्वमेवमूतोसि
अतस्त्वं बालतया ब्रवीषि इति संबन्धः ॥ १२ ॥
दुर्मतित्वे हेतुमाह—क इति ॥ ब्रह्मदण्डप्रतिमप्रका-
शान् ब्रह्मदण्डसदृशप्रभान् । ब्रह्मदण्डो नाम युगा-
न्तसमुत्थितोऽग्निवर्णो धूमकेतुरित्येके । ब्रह्मशाप
इत्यन्ये । अर्चिष्मतः ज्वालावतः । “अर्चिर्हेतिः शिखा
स्त्रियां” इत्यमरः । कालनिकाशरूपान् अन्तकसदृश-
रूपान् । समक्षमुक्तान् समीपे मुक्तान् ॥ १३ ॥ कृत-
स्याकृत्यस्य प्रायश्चित्तं राजानं प्रत्याह—धनानीति ॥
रत्नानि श्रेष्ठवस्तूनि । “रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेपि” इत्यमरः ।
धनानि द्रव्याणि ॥ १४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविर-
चिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धका-
ण्डव्याख्याने पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

स० ब्रह्मदण्डप्रतिमः ब्राह्मणशापसदृशः प्रकाशस्तोयोपेक्षते तान् । कालः कालाभिमानायमभ्युदयः । नितरांकाशतइतिनिकाशो-
ऽभिः । तद्द्रूपयेषांतान् । समीक्ष्य लक्ष्मीकृत्य ॥ १३ ॥ स० रत्ननिधनानि श्रेष्ठधनानि । “रत्नश्रेष्ठमणावपि” इतिविश्वः
मणीन् हीरादीन् ॥ १४ ॥ इतिपञ्चदशःसर्गः ॥ १५ ॥

षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

रावणेनविभीषणंप्रतिसर्गर्हणंभ्रातृत्वाभावेवधाईरुचिः ॥ १ ॥ विभीषणेनसदृसहिष्णुतयागदापाणिनासतासविचचतु-
ष्टयेनसहगगनोत्पत्तेनेनरावणंप्रतिशोचनपूर्वकंरामसमीपगमनम् ॥ २ ॥

सुनिविष्टं हितं वाक्यमुक्तवन्तं विभीषणम् ॥ अत्रवीत्यरुषं वाक्यं रावणः कालचोदितः ॥ १ ॥
वसेत्सह सपत्नेन क्रुद्धेनाशीविषेण वा ॥ न तु मित्रप्रवादेन संवसेच्छत्रुसेविना ॥ २ ॥
जानामि शीलं ज्ञातीनां सर्वलोकेषु राक्षस ॥ हृष्यन्ति व्यसनेष्वेते ज्ञातीनां ज्ञातयः सदा ॥ ३ ॥
प्रधानं साधनं वैद्यं धर्मशीलं च राक्षस ॥ ज्ञातयो ह्यवमन्यन्ते शूरं परिभवन्ति च ॥ ४ ॥
नित्यमन्योन्यसंहृष्टा व्यसनेभ्याततायिनः ॥ प्रच्छन्नहृदया घोरा ज्ञातयस्तु भयावहाः ॥ ५ ॥
श्रूयन्ते हस्तिभिर्गीताः श्लोकाः पश्यन्ते कैचित् ॥ पाशहस्ताभिरान्दष्ट्वा शृणुं तान्गदतो मम ॥ ६ ॥

इत्थं हितमुक्तवन्तं विभीषणं प्रति रावणस्य परु-
षभाषणं षोडशे—सुनिविष्टमिति ॥ सुसन्निवेशं
अर्थानुसंधानविरहेपि श्रवणमात्रेणात्यन्तप्रीतिजनकं ।
तेनार्थस्याननुकूलत्वेपि श्रवणस्यापरित्याज्यत्वमुक्तं ।
सुनिविष्टं उक्तवन्तमिति क्रियाविशेषणं वा । तेन
मनस्यलभं चेवनादरणीयं वा स्यात् । मनसि सम्य-
ग्लभं यथा भवति तथा उक्तवन्तं । हितं न केवलं
श्रवणप्रियं । अतिदुर्दशानिस्तरणोपायतया पथ्यं ।
श्रवणकदुत्वेपि पथ्यत्वपर्यालोचनया अपरित्याज्यं ।
वाक्यं यावद्वक्तव्यार्थपूर्णं । उक्तवन्तं । “नासंवत्सर-
वासिने प्रभूयात्” इत्युक्तरीत्या गुरुपसदनयुक्तस्य
पादयोः पतितस्य वक्तव्यस्य दुरवस्थां दृष्ट्वा उक्तवन्तं
विभीषणं । अन्येन वेदुक्तं परित्याज्यं । साक्षादनुज-
तया प्रत्यासन्नेनोक्तं कथं त्याज्यं । परुषं वाक्यमत्र-
वीत् । श्रवणसमनन्तरं स्थितोऽस्मि गतसंदेह इति वा
वक्तव्यं । स्वया महोपकारः कृत इति स्तोत्रं वा
कर्तव्यं । सहस्रप्रत्युपकाराभावेनानुतापो वा कर्तव्यः ।
तद्विहाय शत्रून्प्रति वक्तव्यमुक्तवान् । अत्रवीदित्यनेन
यथा सुनिविष्टमुक्तं तथा मनसि सुलभं यथा भवति
तथा व्यक्तमुक्तवान् । एवमुक्तवन्तं प्रत्यपि परुषोक्तौ
हेतुद्वयमाह—रावण इत्यादि । रावयति रोदयतीति राव-
णः परहिंसायां जगद्विदितः । रौतीति रवणः स एव
रावणः । स्वार्थेणुप्रत्ययः । अस्थाने पदं दत्त्वा स्वयम-

प्याकन्दन्नित्यर्थः । कालचोदितः । भ्राता रामं शरणं
गच्छेत्युक्तवान् कालस्तत्र कर्तव्यमिति स्वयं द्विधा
भज्येयमिति । अतः स्वप्रकृत्यनुगुणं कालमनुसृतवान-
नितिभावः ॥ १ ॥ परुषमेवाह—वसेदिति ॥ सपत्नेन
बाह्यशत्रुणा । मित्रप्रवादेन मित्रवदवभासमानेनेत्यर्थः ।
शत्रुसेविना शत्रुपक्षपातिना । सहजशत्रुणेत्यर्थः ।
शत्रुसर्पसहवाससादपि सहजशत्रुसहवासः सुदूरं परि-
हर्तव्य इति भावः । अतस्त्वया अस्मान्नगरान् सद्यो
गन्तव्यमितिद्योत्यते ॥ २ ॥ अत्र शत्रुसेवित्वे हेतु-
स्त्रिभिर्दर्शयति—जानामीत्यादिभिः । सर्वलोकेषु
सर्वजनेषु मध्ये । शीलं स्वभावं । शीलमेवाह—हृष्य-
न्तीति । अस्मद्व्यसनेन लब्धहर्षस्त्वमेवं गर्जसीति
भावः ॥ ३ ॥ ज्ञातयः । प्रधानं स्वजातिश्रेष्ठं ।
साधनं कार्यसाधकं । वैद्यं विद्वांसं । प्राधान्यादिष्वे-
कैकगुणयोगेपि ज्ञातयोवमन्यन्ते । न बहु मन्यन्ते
अवसरे परिभवन्ति चेत्यर्थः ॥ ४ ॥ एवं ज्ञातीनां
ज्ञातिषु व्यसने हर्षः उत्कर्षेऽसूया चेति शीलद्वयमुक्तं ।
अथ भयावहत्वरूपं शीलान्तरमाह—नित्यमिति ॥
प्रतिच्छन्नहृदयाः गूढामिप्रायाः । अतएव नित्यम-
न्योन्यसंहृष्टाः बहिःस्नेहवन्त इवस्थिताः । घोराः
क्रूरकर्माणः । अतएव व्यसनेषु सत्सु आततायिनः
द्रोहकारिणः । अतस्त्वमस्मासु व्यसने प्रहर्तुमिच्छ-
सीतिभावः ॥ ५ ॥ उक्तं ज्ञातीनां भयावहत्वं हस्ति-

शी० सुनिविष्टं सुष्ठुविनीतिनिष्ठमितियावत् ॥ १ ॥ ति० सपत्नेनापिसहवसेत् । नतुमित्रप्रवादेन मित्रवदव्यवहार्येण । शत्रु-
सेविना शत्रुपक्षपातिना । वसेत् । सपत्नेचित्तस्यद्वेषकोट्यैवप्रतिष्ठा । मित्रप्रवादेतु द्वेषत्वेनस्निग्धत्वेनचेतिपरमदुःखमितितत्सह-
वासनिषेधः । शत्रुसेविनेत्यनेनास्यभगवद्रक्तलंसूचितं ॥ २ ॥ ति० ज्ञातयः ज्ञातिरूपाः । आततायिनः “अभिद्रोगरदयैव

[पा०] १ क. अ.—४. साधकं, घ. सुकृतं. २ क. ज्ञ. अ. ट. ज्ञातयोप्यन. ३ क. स. पुरा. ४ क. छ. स. अ. ट.
शत्रुष्वगदतो.

नाभिर्नान्यानि शस्त्राणि न नः पाशा भयावहाः॥ घोराः स्वार्थप्रयुक्तास्तु ज्ञातयो नो भयावहाः॥७॥
 उपायमेते वक्ष्यन्ति ग्रहणे नात्र संशयः ॥ कृत्स्नाद्भयाज्ज्ञातिभयं सुकष्टं विदितं च नः ॥ ८ ॥
 विद्यते गोषु संपन्नं विद्यते ब्राह्मणे दमः ॥ विद्यते स्त्रीषु चापत्यं विद्यते ज्ञातितो भयम् ॥ ९ ॥
 ततो नेष्टमिदं सौम्य यदहं लोकसत्कृतः ॥ ऐश्वर्यमभिजातश्च ज्ञातीनां मूर्धन्यवस्थितः ॥ १० ॥
 यथा पुष्करपर्णेषु पतितास्तोयविन्दवः ॥ न श्लेषमुपगच्छन्ति तथाऽनार्येषु संगतम् ॥ ११ ॥
 यथा मधुकरस्तर्षाद्रसं विन्दन् विद्यते ॥ तथा त्वमपि तत्रैव तथाऽनार्येषु सौहृदम् ॥ १२ ॥
 [यथा मधुकरस्तर्षात्काशपुष्पं पिबन्नपि ॥ रसमत्र न विन्देत् तथाऽनार्येषु सौहृदम्] ॥ १३ ॥
 यथा पूर्वं गजः स्नात्वा गृह्य हस्तेन वै रजः ॥ दूषयत्यात्मनो देहं तथाऽनार्येषु सौहृदम् ॥ १४ ॥
 यथा शरदि मेघानां सिञ्चतामपि गर्जताम् ॥ न भवत्यम्बुसंक्लेशस्तथाऽनार्येषु सौहृदम् ॥ १५ ॥

गीतेन संवादयति—श्रूयन्त इत्यादिना ॥ कश्चित्प्रधान-
 वने । पाशहस्तान् पाशाः गजग्रहणरज्जवः ते हस्तेषु
 येषां ते तथोक्तान् । स्वबन्धनोत्प्रेक्षानिति यावत् ।
 नरान् ज्ञातिगजगोप्तृन् गजग्राहिपुरुषान् दृष्ट्वा हस्तिभिः
 गीताः पठिताः । श्लोकाः श्रूयन्ते । बहूपरम्परया
 तान् श्लोकान् । गदतः वदतः । मम सत्तः । शृणु
 ॥ ६ ॥ तानेव त्रीन्श्लोकानुपादत्ते—नाभिरित्यादि-
 ना ॥ नः अस्माकं । अग्निः आश्रयाशोपि न भयावहः ।
 अन्यानि लोकविलक्षणानि अमितोपि क्षणान्नाशक-
 राणि । शस्त्राणि आयुधानि च । न भयावहानि ।
 पाशाः मरणादप्यतिदुस्सहपारवश्यक्लेशकराश्च न
 भयावहाः । किंतु घोराः निर्दयाः । स्वार्थप्रयुक्ताः
 स्वप्रयोजनपराः । ज्ञातयः भयावहाः । अभ्यादिभ्यो-
 प्यधिकं ज्ञातिभ्यो भयमित्यर्थः ॥ ७ ॥ उक्तं ज्ञाति-
 भयातिरेकं सयुक्तिकमुपपादयति—उपायमिति ॥
 अस्माकं ग्रहणे एते ज्ञातिरूपा हस्तिनः । उपायं
 वक्ष्यन्ति । अत्रोपायकथने संशयो नास्ति । अतः कृत्स्ना-
 दभ्यादिभयात् ज्ञातिभयं सुकष्टं । प्रकष्टं भयमित्यर्थः ।
 इदमस्माभिः विदितं ज्ञातं च ॥ ८ ॥ श्लेषेषु ज्ञातिषु
 कुतो भयसंभावनेत्याशङ्क्याह—विद्यते इति ॥ गोसं-
 पत्त्याद्युपादानं दृष्टान्तार्थं । गोषु संपन्नं संपत्तिः ।

तद्वेतुलमित्यर्थः । विद्यते अस्ति । “विद् सत्तायां”
 इति धातुः । दमः इन्द्रियनिग्रहः । चापत्यं चञ्च-
 लत्वं । ज्ञातितः ज्ञातिषु । भयं भयकरत्वं ॥ ९ ॥
 प्रधानं साधनमिति श्लोकोक्तं निदर्शयति—तत इति ॥
 अहं लोकसत्कृतः ऐश्वर्यं अभिजातः प्राप्तः । रिपूणां
 मूर्धन्यवस्थितश्चेति यत् इदं ततः ज्ञातीनामसहिष्णुत्वात्
 तव नेष्टं ॥ १० ॥ चिरं सह वसति विभीषणे कथम-
 कार्यमाशङ्कस इत्यपेक्षायामनार्यस्य चिरसंवासो-
 ऽप्रयोजक इत्याह—यथेति ॥ पुष्करपर्णेषु पद्मपत्रेषु
 पतितास्तोयविन्दवः यथा श्लेषं ऐक्यं । नोपगच्छन्ति
 तथा अनार्येषु दुष्टेषु विषये । संगतं संबन्धः । श्लेषं
 स्नेहबन्धं । नोपयातीत्यर्थः ॥ ११ ॥ लघुपजीविन-
 स्त्वयि कथं स्नेहबन्धमात्र इत्याह—यथेति ॥ यथा
 मधुकरः तर्षात् अभिलाषात् । रसं मकरन्दं । विन्दन्
 पिबन् । तत्र रसाधारे पुष्पे । न विद्यते न तिष्ठति ।
 रसप्रदानोपकारं जानन् तत्र न स्निह्यतीत्यर्थः । त्वमपि
 तथा मधुकरश्च । अनार्येषु दुर्जनेषु । सौहृदं तथा
 हि । उपजीव्यविषये न जायत इत्यर्थान्तरन्यासः
 ॥ १२—१३ ॥ तथापि कुतस्नेहः कुतोपलभ्यते
 तत्राह—यथेति ॥ अनार्येषु सौहृदं गजस्नानवतैरेव
 दुष्यत इत्यर्थः ॥ १४ ॥ दृष्टोपि स्नेहो न फलपर्यव-

शस्त्रपाणिर्धनाग्रहः । क्षेत्रदारहरक्षेत्रवदेते आततायिनः ॥ ५ ॥ रामानु० सौम्येत्याक्षेपोक्तिः ॥ १० ॥ ति० काशपुष्पपिब-
 तोपिरसालासः तथाऽनार्येषु सौहृदं कुर्वतः फलालाभ इति भावः ॥ १३ ॥ ति० यथागर्जतां सिञ्चतामपि मेघानां संबन्धे पृथिव्याखंडु-
 संक्लेशः अदुव्यासता । न भवति तथा अनार्येषु सौहृदं निष्फलमिति भावः । यद्वा वर्षासु गर्जतां सिञ्चतामपि मेघानां शरदिनां संक्लेशः
 तथाऽनार्येषु सौहृदं अल्पकालस्थायीत्यर्थः ॥ ती० शरदिसिञ्चतां जलवान्मुञ्चतां मेघानां यथाशर्माभावो न भवति । मेघाद्वानायाः

[पा०] १ क.—क. छ.—म. रिपूनांमूर्धनिस्थितः. २ क. ज्ञ. ट. मभिगच्छन्ति. ३ क.—क. छ.—ज. सौहृदं.
 ४ क. छ. क्ष. तिष्ठति. घ. ज. सज्जते. ५ अयंश्लोकः क. ग. छ. छ. म. ज. ट. पाठेषु दृश्यते. ६ ख. शरदमेघानां.

अन्यस्त्वेवंविधं ब्रूयाद्वाक्यमेतन्निशाचर ॥ अस्मिन्नुद्धृते न भवेत्त्वा ॥ धिक्कुलपांसनम् ॥ १६ ॥
 इत्युक्तः परुषं वाक्यं न्यायवादी विभीषणः ॥ उत्पपात गदापाणिश्चतुर्भिः सह राक्षसैः ॥ १७ ॥
 अत्रवीच तदा वाक्यं जातक्रोधो विभीषणः ॥ अन्तरिक्षगतः श्रीमान्भ्रातरं राक्षसाधिपम् ॥ १८ ॥
 स त्वं भ्राताऽसि मे राजन्ब्रूहि मां यद्यदिच्छसि ॥ १९ ॥
 ज्येष्ठो मान्यः पितृसमो न च धर्मपथे स्थितः ॥ इदं तु परुषं वाक्यं न क्षमाम्यनृतं तव ॥ २० ॥
 सुनीतं हितकामेन वाक्यमुक्तं दशानन ॥ न गृह्णन्त्यकृतात्मानः कालस्य वक्षमागताः ॥ २१ ॥
 सुलभाः पुरुषा राजन्सततं प्रियवादिनः ॥ अप्रियस्य तु पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः ॥ २२ ॥
 बद्धं कालस्य पाशेन सर्वभूतापहारिणा ॥ न नश्यन्तमुपेक्षेयं प्रदीप्तं शरणं यथा ॥ २३ ॥
 दीप्तपावकसंकाशैः शितैः काञ्चनभूषणैः ॥ न त्वामिच्छाम्यहं द्रष्टुं रामेण निहतं शरैः ॥ २४ ॥
 शूराश्च बलवन्तश्च कृतास्त्राश्च रणाजिरे ॥ कालामिपन्नाः सीदन्ति यथा बालुकसेतवः ॥ २५ ॥
 तन्मर्षयतु यच्चोक्तं गुरुत्वाद्वितमिच्छता ॥ आत्मानं सर्वथा रक्ष पुरीं चेमां सराक्षसाम् ॥ २६ ॥

सायीत्याह—यथेति ॥ शरदि सिञ्चतां वर्षतां ।
 मेघानां संबन्धी अम्बुसंछेदः अम्बुसेचनं । यथा न
 भवति तथा नार्येषु सौहृदं । शरन्मेघवर्षणवदनार्येषु
 सौहृदमनुपकारकमित्यर्थः ॥ १५ ॥ एवं सामान्येन
 विनिन्द्य साक्षादपि निन्दति—अन्य इति ॥ अन्यः
 अनुजादन्यः । एवंविधं अतिपरुषं । एतत् पूर्वोक्तं ।
 वाक्यं ब्रूयात् वदेच्चेत् । अस्मिन्नुद्धृतेस्मिन्क्षणएव ।
 न भवेत् विनश्येत् । नाशयेयमितियावत् । त्वां तु
 भ्रात्राभासं । धिक् लक्ष्म्यामीत्यर्थः । कुलपांसनं
 राक्षसकुलान्वयकरं ॥ १६ ॥ न्यायवाद्यपि इति पूर्वो-
 क्तीत्या । परुषमुक्तस्सन् उत्पपात संतप्तसिकताभय-
 भूमिस्थित इव वदतः ॥ १७ ॥ एवमाकाशे उत्पतन्नपि
 पुनस्तस्मिन्नुत्पत्तेनापिनामसमुद्भवेत्समीची मतिरिति
 हितोपदेशे प्रावर्ततेत्याह—अत्रवीदिति ॥ अन्तरिक्ष-
 गतः श्रीमान् । “परित्यक्ता मया लङ्का मित्राणि च
 धनानि च” इति समुत्थितस्य का नाम श्रीः ।

उच्यते । प्रतिकूलनिवृत्तिपूर्वकानुकूलरामविषयाभिमु-
 ख्यश्रीसमेत इत्यर्थः ॥ १८ ॥ स त्वमित्यर्थमेकं
 वाक्यं ॥ स त्वं परुषवादी त्वं । भ्रातासि प्रतिवक्तु-
 मनर्होसि । अतो यद्यदिच्छसि तद्वद ॥ १९ ॥ तर्हि
 किमर्थमुद्धृतोसि प्रतिवचनाभावात् क्षमापि क्रियतां
 तत्राह—ज्येष्ठ इति ॥ ज्येष्ठस्त्वं पितृसमः मान्यः ।
 किंतु धर्मपथे न स्थितोसि । अतस्त्वदुक्तमनृतं परुषं
 न क्षमामि न क्षमे ॥ २० ॥ स्ववाक्याश्रवणे निमित्तं
 सामान्यतो दर्शयति—सुनीतमिति ॥ २१ ॥ प्रिय-
 वादिन इत्युपलक्षणं प्रियश्रोतारश्च ॥ २२ ॥ तर्ह्यश्रो-
 तारं प्रति किमर्थं वदसि तत्राह—बद्धमिति ॥ सर्व-
 भूतापहारिणा निर्दयेनेत्यर्थः । नोपेक्षेयं नोपेक्षेय ।
 शरणं गृहं ॥ २३—२४ ॥ शौर्यबलास्त्रशालिनो मे
 कुतो विपदाशङ्केत्यत्राह—शूरा इति ॥ कालामिपन्नाः
 मृत्युगृहीताः । सीदन्ति शीर्यन्ति । बालुकाः सिकताः
 ॥ २५ ॥ मर्षयतु । भवानिति शेषः ॥ २६ ॥

आपातत उपकुर्वन्त इव प्रतीयमाना अपि बलुतो नोपकुर्वन्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥ ति० परुषं वाक्यं पूर्वोक्तं । लङ्कावस्थानेप्येतैस्सहनाशस्य
 दुर्बारत्वात् ज्येष्ठोऽप्यसौ “उत्पप्यप्रतिपन्नस्य कार्यकार्यमजानतः । गुरोरप्यवलिप्तस्य परित्यागो विधीयते” इति शास्त्रबलात्सर्वथापरित्या-
 ग्येवेत्यालोच्यतस्माद्विलाखमुत्पपातचतुर्भिर्मन्त्रिभिः ॥ १७ ॥ रामानु० अत्र श्रीषाब्देन सोपाधिकप्रतिकूलसंबन्धपरित्याग-
 पूर्वकविपदाधिकस्त्राभिर्सेवन्भावलेबनरुपाश्रीरुच्यते ॥ १८ ॥ ति० अथ सभासदां ज्येष्ठस्यागेनाभ्यमोममिति शङ्कानिवृत्त्यर्थमाह—स-
 त्वं भ्रातेत्यादि । ज्येष्ठत्वाविगुणकोपितधर्मपथेस्थितः परदारापहरणादिरूपानेकाधर्मशालित्वात् । “पतितैः सह संव्यवहारो न वि-
 यते” इति स्मृतेः । “पतितमाचार्यैर्वातिवादं न गच्छेत् । न चास्त्रादुपगृहीत । यदच्छांसनिपातेष्वपसंगृह्यतुणीव्रजेत्” इति-
 स्मृत्येवाप्रजस्यापितेर्दपरुषं वाक्यं न क्षमामि । अतः परमिदं स्थित्वेति शेषः ॥ १९—२० ॥ ति० यदुक्तमप्रियमिदं तद्वान-
 न्मर्षयतु क्षमतां । भवानिति शेषः ॥ २६ ॥

[पा०] १ घ. क. छ. झ. न. ट. ओनस्तेवं. क. योन्यधैवं. २ ख. ड. झ. ट. पांसन. ३ क. छ. झ. न. क्षमाम्यम-
 जस्यते. क. क्षमाम्यप्रतस्तद. ४ ड. झ. सुपेक्षेत्वां. ५ क. ख. सैकतमंभसि.

स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि सुखी भव मया विना ॥ २७ ॥

[नूनं न ते रावण कश्चिदस्ति रक्षोनिकायेषु सुहृत्सखा वा ॥

हितोपदेशस्य स मन्त्रवक्ता यो वारयेत्त्वा स्वयमेव पापात् ॥ २८ ॥]

निवार्यमाणस्य मया हितैषिणा न रोचते ते वचनं निश्चाचर ॥

परीतकाला हि गतायुषो नरा हितं न गृह्णन्ति सुहृद्भिरिरितम् ॥ २९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

मञ्जिचतुष्टयेनसहगगनेऽभ्यागच्छन्तंगदापार्णिविभीषणंष्टवतासुभीषेण हनुमदादीन्प्रति तत्पदार्शनपूर्वकं तदागमनस्यरा-
मादिहननेच्छामूलकत्वोक्तिः ॥ १ ॥ सागरोत्तरतीरमागतवताविभीषणेन सुभीवादीन्प्रति स्वधुत्तान्तनिवेदनेनसहस्रागमननिदा-
ननिवेदनपूर्वकं श्रीरामेतन्निवेदनप्रार्थना ॥ २ ॥ सुभीवैणरामंप्रति तन्निवेदनपूर्वकंविभीषणेदोषनिर्धारणेन तस्यवधाहृत्यो-
क्तिः ॥ ३ ॥ रामेणविभीषणस्वीकरणे स्वस्वामिप्राप्तनिवेदनं चोदितैरङ्गदादिभिर्विभीषणेदोषसंभावनया परीक्षामन्तराग्रहण-
निषेधे हनुमताऽङ्गदादिपक्षप्रतिपक्षपूर्वकं तत्पनिर्दोषत्वनिर्धारणेनप्राज्ञात्वोक्तिः ॥ ४ ॥

इत्थुक्त्वा परुषं वाक्यं रावणं रावणानुजः ॥ आजगाम मुहूर्तेन यत्र रामः सलक्ष्मणः ॥ १ ॥

स्वस्तीत्यर्थः ॥ २७—२९ ॥ इति श्रीभोविन्दराज-
विरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्ध-
काण्डव्याख्याने षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

एवमष्टमिः सर्गः—“आनुकूल्यस्य संकल्पः प्रा-
तिकूल्यस्य वर्जनम् । रक्षिष्यतीति विश्वासो गोमूल-
धरणं तथा ॥ आत्मनिक्षेपकार्पण्ये षड्विधा शरणाग-
तिः ” इत्युक्तेषु शरणागत्यङ्गेषु प्रपित्सोर्विभीषणस्या-
नुकूल्यसंकल्पप्रातिकूल्यवर्जने दर्शिते । पुनः पुनरुप-
देशादिना महाविश्वासो दर्शितः । अथ कार्पण्यप्रद-
र्शनपूर्वकं शरणागतस्वरूपं दर्शयितुमुपक्रमते—इत्यु-
क्त्वेत्यादिना ॥ तत्र रावणेन तिरस्कारे सत्यस्य देश-
एवास्माभिस्त्याज्यः । परमधार्मिकश्रीरामाश्रयस्तु कर्त-
व्य इति धार्मिकस्य विभीषणस्य धर्मे मतिरासीदित्यु-
चिः प्रस्तौति—इतीति ॥ इत्युक्त्वा “प्रदीयतां
दाशरथाय मैथिली ” इति कर्तव्यसौकर्यं “यावन्न
गृह्णन्ति शिरांसि बाणाः ” इत्यकरणे प्रत्यवायं चो-
क्त्वा । परुषं सखीकजनसुखावहस्य मलयभाकृतस्य
विरहिणि दुःखकरत्ववद्विभीषणोदितं हितं । आश्रय-
क्षेपेण परुषं । वाक्यं हितपरिपूर्णं । उक्त्वा हितज्ञो

भ्राता भ्रातरमापन्नं परितत्याजेत्यपयशो यावता
शक्यं परिमार्ष्टुं तावत्पर्यन्तमुक्त्वा । परुषत्वे हेतुः
रावणमिति । प्रबलदुर्बलविचारमन्तरेण सर्वरावकस्य
शत्रुबलोपवर्णने परुषं भवत्येव । रावणानुजः रावणा-
नुजत्वेपि सत्त्वोत्तरतया कथनीयं हितमुक्तवानित्युचिः
स्तीति । हितकथने ज्येष्ठभावोप्यप्रयोजकः । अतः
एवोक्तं मनुना—“पितृनध्यापयामास शिशुराक्षिरसः
कविः । पुत्रका इति होवाच ज्ञानेन परिगृह्य तान् ॥
अज्ञं हि बालमित्याहुः पितृत्वेन च मज्जद ” इति ।
आजगाम रावणगोष्ठ्यां स्वस्य संबन्धाभावेन राम-
गोष्ठ्याः स्वगृहत्वेनाजगामेत्युक्तं ननुजगामेति ।
मुहूर्तेन “वरं हुतवद्बालापञ्चरान्तर्गवस्थितिः ।
न शौरिचिन्ताविमुखजनसंवासवैशसं ” इति न्याये-
नाङ्गारानिकरपरिक्षिप्तेवर्त्तनिपदन्यासवत् रावणस-
दनावस्थित्यनर्हत्वं विगलितबन्धनरज्जोर्वत्सस्य मातु-
रुधःस्पर्शमन्तरेण मध्यदेशादर्शनवदतिवेगागमनं चो-
क्तं । यत्ररामः । रामापेक्षया तद्देशसंबन्धस्य प्राप्य-
त्वमुक्तं । “सुभगश्चित्रकूटोसौ गिरिराजोपमो गि-
रिः । यस्मिन्वसति काकुत्थः कुबेर इव नन्दने ”
इतिवत् रामस्य लक्ष्मणो व्यावर्तक इति सलक्ष्मण

रामानु० परीतकालः परीतः प्रत्यासन्नः कालोमृत्युर्यथातेतथोक्ताः । ती० यद्वा परीतः परिशुतः कालः मृत्युरिवअहिः तेनय
तान्यार्युषियेषावेतथोक्ताः ॥ २९ ॥ इतिषोडशःसर्गः ॥ १६ ॥

[पा०] १ ड. झ. ट. परान्तकालेहि. ज. परेतकल्पाहि.

इत्युक्तं । यद्वा पुरुषकारसामिध्यभनेनोच्यते । अनेन श्लोकेन भगवद्विमुखानां देशस्य लाज्यत्वं तत्संबन्धि-
देशस्य परमप्राप्यत्वं चोक्तं । यद्वा “सा काशीति न चाकशीति” इत्याद्युक्तरीत्या भगवद्देशस्यापि भा-
गवत्सामिमानाभावे परित्याज्यत्वाल्लक्ष्मणसामिध्यमु-
क्तं । ननु विश्रवःपितामहवरप्रदानविभवविदितनि-
खिलधर्मवृन्देन विभीषणस्तु धर्मात्मा न तु राक्ष-
सचेष्टितः” इति तत्र तत्र धार्मिकतया प्रशंसितेन
विभीषणेन “ज्येष्ठो भ्राता पितृसमः” इति पितृ-
वदनुवर्तनीयो ज्येष्ठभ्राता बाल्यात्प्रभृति परिपोषकश्च
सत्वावणः सपदि सन्निहिते शत्रौ क्षुद्रबुद्धिनेव दूरं
कथं परित्यक्तः । त्यजतु नाम कथंचित् । अथापि न
युक्तमभिगन्तुं तस्य प्रहर्तारं । अभिगच्छतु नाम नो-
चितमस्य स्थानममिलषितुं । अमिलषतु नाम नौपयि-
कमस्यवधोपायं निर्देष्टुं । अत्र केचित् । रावणस्य निर-
वधिकदोषदूषितत्वात् “गुरोरप्यवल्लभस्य कार्याकार्य-
मजानतः । उत्पथं प्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते”
इति स्मरणाद्विभीषणेन त्यक्तो रावण इत्याहुः । त्रय्य-
न्तश्रुतवस्तु—“पितामहवरप्रसादेन लब्धविज्ञानत्वा-
द्भामं सर्ववेदान्तधेधं सर्वलोकेश्वरभूतं सर्वलोकशरण्यं
मुक्तप्राप्यं नारायणाख्यं परं ब्रह्म लोकानुजिघृक्षया-
वतीर्णमिति निर्दिष्टविक्रिसमवगच्छति । यथा मन्दो-
दरीप्रभृतयः । एवं तत्त्वज्ञानसंपन्नस्य विशेषसामा-
न्यधर्मप्रबल्यदौर्बल्यविवेकेन सामान्यधर्मपरित्यागो
विशेषधर्मपरिग्रहश्चोपपद्यते । ज्येष्ठभ्रात्रनुवर्तनं हि
त्रैवर्गिकफलसाधनतया ज्येष्ठानुवर्तनद्वारा परमात्मा-
राधने पर्यवसानस्य वक्तव्यत्वात् मोक्षपर्यवसानेपि पर-
मात्मोपासनाङ्गत्वाच्च सामान्यधर्मः । रामानुवर्तनं तु
साक्षात्परमात्मसमाराधनत्वात् यज्ञादिधर्मसाध्यत्वेन
प्रधानत्वाच्च विशेषधर्मः । उभयोश्चाप्यविरोधे सत्यु-
भयमप्यनुवर्तनीयं । विरोधेतु सामान्यधर्मं परित्यज्य
विशेषधर्मोऽनुवर्तनीयः । अतो विभीषणोऽपि इदं न्य-
काळं कृतं रावणानुवर्तनमपरित्यज्यैव मम रामानुव-
र्तनमपि किं सिद्धयेदित्याशया तस्मै हितं पुनः पुनरुपदि-
देश । एवमपि तस्यासुरप्रकृतितयाऽनपतोद्यं रामवैर-
मिति निश्चित्यातः परं एतदनुवर्तने स्वात्मविनाशकं
समविषयकं वैरं मय्यपि स्यादिति मीतः सन् “वरं
हुतवह्ज्वाला” इत्यादिवायेनात्यन्तदुःसहं तत्संग-
तिं तत्याज । विशेषधर्मं रामानुवर्तनं आङ्गीचकारे-

त्यतोऽयं परो धर्म एवेति कृतमशङ्का दूरोत्सारिता ।
नाप्ययं राज्यकाङ्क्षया रामशरणमुपजगाम तदपेक्षाया
अदर्शनात् । तथाहि स्मरणागतिरसमये “त्यक्त्वा
पुत्रांश्च वारांश्च राघवं शरणं गतः” इत्यन्यविषयवै-
राग्यस्य तेन कण्ठरवेणोक्तत्वात् । पश्चाद्रामाय विज्ञा-
पने क्रियमाणे “परित्यक्ता मया लङ्का मित्राणि च
धनानि च । भवद्गतं मे राज्यं च जीवितं च सुखानि
च” इति सर्वविधपुरुषार्थत्वेन त्वामेवाहमुपेयिवा-
नितिकथनाच्च । “अहं हत्वा दशग्रीवं सप्रहस्तं स-
बान्धवं । राजानं त्वां करिष्यामि सत्यमेतद्व्रीमि
ते” इत्यनाकाङ्क्षितराजत्वकरणोक्तिः कूलकषराम-
प्रीतिसागरपरीवाहरूपानुषङ्गिकभोगप्रदानपरा । य-
थाहुः—“आयुरारोग्यमर्थीश्च भोगाश्चैवानुपपन्नान् ।
ददाति ध्यायतां नित्यमपवर्गप्रदो हरिः” इति ॥
अतो यदुक्तं हनुमता “राज्यं प्रार्थयमानस्तु बुद्धिपूर्-
वमिहागतः” इति । यच्च रामेणोक्तं “राज्यकाङ्क्षी
विभीषणः” इति तत्सर्वं रामभक्त्याविच्छादयत्यस्य
सुग्रीवस्य व्यामोहप्रशमनाय नीतिशास्त्रोक्तराजवृत्ता-
न्तप्रदर्शनमात्रपरमिति मन्तव्यम् । हनुमद्रामवाक्य-
स्य विभीषणवाक्यस्य चान्योन्यविरोधप्रसङ्गे “अ-
न्तरङ्गबहिरङ्गयोरन्तरङ्गं बलीयः” इतिन्यायेन वि-
भीषणवाक्यस्य प्राबल्यात् । अतएव “राजानं त्वां
करिष्यामि” इति ब्रुवतो रामस्य प्रतिवचनमनुकत्वा
परिचरणमात्रमेव विभीषणः प्रार्थयामास “राक्षसा-
नां ध्वे साहं लङ्कायाश्च प्रघर्षणे । करिष्यामि यथा-
प्राणं प्रवेक्ष्यामि च वाहिनीम्” इति । तस्यानुमत्य-
भावेपि बलाद्वा ज्येष्ठीकार उत्तरकाण्ड उक्तः—“या-
वत्प्रजा धरिष्यन्ति तावत्त्वं वै विभीषण । राक्षसेन्द्र
महावीर्यं लङ्कास्थस्त्वं धरिष्यसि ॥ शापितस्त्वं सखि-
त्वेन कार्यं ते मम शासनम् । प्रजाः संरक्ष धर्मेण
नोत्तरं वक्तुमर्हसि” इति । इत्थमनन्यप्रयो-
जनत्वादेवासौ रामः कुलधनं श्रीरङ्गनाथं ददौ । धर्म-
संस्थापनार्थमेवावतीर्णस्य रामस्य नियोगेनावशिष्टां
राक्षसजातिं सन्मार्गे प्रवर्तयितुं तस्य राज्याङ्गीकरणं ।
इदमप्याज्ञानुविधायित्वात् कैर्कुर्यकोटावन्तभूतमिति
विभीषणतात्पर्यं । अतो यथावद्विवृतधर्मो लक्ष्मणोऽपि
“अहं तावन्महाराजे पितृत्वं नोपलक्षये । भ्राता भर्ता
च बन्धुश्च पिता च मम राघवः” इति सोपाधिक-
पितरं दशरथं परित्यज्य निरुपाधिकसकलविधबन्धुं

तं मेरुशिखराकारं दीप्तामिव शतह्रदाम् ॥ गगनस्थं महीस्थास्ते ददृशुर्वानराधिपाः ॥ २ ॥
 [से हि मेघाचलप्रख्यो महेन्द्रसमविक्रमः ॥ सर्वायुधधरो वीरो दिव्याभरणभूषितः ॥ ३ ॥
 ये चाप्यनुचरास्तस्य चत्वारो भीमविक्रमाः ॥ तेऽपि सर्वायुधोपेता भूषणैश्चापि भूषिताः] ॥ ४ ॥
 तमात्मपञ्चमं दृष्ट्वा सुग्रीवो वानराधिपः ॥ वानरैः सह दुर्धर्षश्चिन्तयामास बुद्धिमान् ॥ ५ ॥
 चिन्तयित्वा मुहूर्तं तु वानरांस्तानुवाच ह ॥ इनुमत्प्रमुखान्सर्वानिदं वचनमुत्तमम् ॥ ६ ॥

राममेव “अग्रतस्ते रामिष्यामि पन्थानमकुतोभयम् । अहं सर्वं करिष्यामि जाग्रतः स्वपतश्च ते” इति रामपरिचरणमेव फलं प्रार्थयामास । “स भ्रातुश्चरणौ गाढं निपीड्य रघुनन्दनः” इति राघवं शरणमुपागतश्च । तथा विभीषणोपि सोपाधिकबन्धुं भ्रातरं परित्यज्य कैङ्कर्यापेक्षयैव सर्वविधसहजबन्धुं रामं शरणं गत इति बोध्यम् । अतएव रामप्राप्त्यपेक्षया रावणपरित्यागवेलायामन्तरिक्षगतः श्रीमानिति प्रशंसितः । स तु नागवरः श्रीमान् लक्ष्मणो लक्ष्मसंपन्न इतिवत् । तस्मान्नाघमशङ्का विभीषणे । ननु यद्येवं तर्हि “ययोर्वीर्यमुपाश्रित्य प्रतिष्ठा काङ्क्षिता मया । तावुभौ मम नाशाय प्रसुप्तौ पुरुषर्षभौ ॥ जीवन्नपि विपन्नोऽस्मि नष्टराज्यमनोरथः । भ्रातृप्रतिज्ञां रिपुः सक्रमो रावणःकृतः” इति नागपाशबन्धनसमये स्वस्य राज्यनाशकृतनिर्वेदः कथमुपपद्यत इति चेन्न । तत्रापि प्रतिष्ठाशब्दस्य रामकैङ्कर्यपरत्वात् । नष्टराज्यमनोरथ इत्यत्रापि राज्यशब्दो “भवद्भूतं मे राज्यं च” इत्युक्तकैङ्कर्यसाम्राध्यपरः । एतेन “राज्यं प्राप्त्यसि धर्मज्ञ लङ्कायां नात्र संशयः” इति सुग्रीववचनं तु तदाशयाज्ञानकृतमिति न कश्चिदोषः इति प्राहुः । अतएव चतुरशीदौ वक्ष्यति विभीषणः—“यदाह्वयं महाबाहो लया गुल्मनिवेशनम् । तत्तथाऽनुष्ठितं वीर त्वद्वाक्यसमनन्तरम्” इति ॥ १ ॥ रावणसमीपादुत्पतनसमय एव सुग्रीवादयो विभीषणमपश्यन्नित्याह—तमिति ॥ तं द्वाभ्योर्निर्गत्य शीतलहृदे पतितुमिवगच्छन्तं मेरुशिखराकारं उन्नत पीवरत्वरत्नबहुलत्वादिसिमेंरुशिखरतुल्यं । किंच प्रतिपक्षत्यागलाभेन स्थिरतया

स्थितत्वं प्रकाशमानत्वं पारतक्यज्ञापकत्वं । तेन रामस्य शृङ्गलाभः रावणस्य शृङ्गभङ्गश्चोच्यते । दीप्तामिव शतह्रदाः । तेजिष्ठत्वगगनसंचाराभ्यां विशुद्धान्तः । रामभक्तावानरा नास्मान्प्रवेशयिष्यन्तीतिकम्पः, अप्रवेशे जीवन्तं न सिध्यतीति त्वरा चेत्तेतद्व्यं तेन गम्यते । गगनस्थमिति दूरत एव दृश्यमिति भावः ॥ २-४ ॥ अथ सुग्रीवो लङ्कापुरीदेशादागमनमायुधसन्नाहं च दृष्ट्वा प्रहर्तुमेवागच्छतीति विचार्य तमर्थं वानरैः सह चिन्तयामासेत्याह—तमिति ॥ तं अत्यन्ताभिनिवेशेन शीघ्रमागतं । आत्मपञ्चमं आत्मना पञ्चत्वसङ्ख्यापूरकमित्यर्थः । अनलशरमसंपातिप्रघसनामभिश्चतुर्भिं राक्षसैर्युक्तमिति यावत् । अनलादिगतसङ्ख्यापूरण एव विभीषणस्य प्राधान्यमुक्तं । रामविषयप्रेमास्पदत्वं तु समानं । सुग्रीवः गगनस्थदर्शनार्थं शीघ्रं शिर उन्नम्य दर्शनेन तात्कालिकग्रीवासौन्दर्यमृषिःस्तौति । वानराधिपः । शीघ्रमुत्थाय दर्शनं वानरसेनाया अपि स्वस्यैव रक्षकत्वेन रामविषयप्रीतेश्च राघवार्थे पराक्रान्ता इत्युक्तेभ्यो वानरेभ्योपि स्वस्यैव निरवधिकग्रीतिमत्ताज्ञापकत्वेन च । दुर्धर्षः शरणागतस्यापि पश्चादाकृष्टपादत्वापादकत्वेन अनभिभवनीयः स्थितः । बुद्धिमान्वानरैः सह चिन्तयामास । स्वयं समर्थत्वेपि तानप्यनुसृत्य चिन्तनं कार्यगौरवात् । चारो वा शत्रुर्वेति चिन्तयामास । आगमनमुखविकासादिना निर्दुष्टत्वनिश्चयेपि रामविषयप्रेमपारवश्येन चिन्तितवानिति बुद्धेः प्राशस्त्यं ॥ ५ ॥ विभीषणे सपरिकरे सविधस्ये मञ्जविलम्बो न युक्त

तनि० गगनस्थं रावणगोष्ठीतो निर्गमनसमय एव ददृशुः । महीस्थाः भूमौ परितोरक्षणमित्युक्ताः । आकाशस्थमपि ददृशुरेतिज्ञागरुक्त्वातिरेकः । यद्वा महीस्थाः ॥ तत्र तदृक्षादियुस्थितास्सर्वे तदात्वेन एव गगनस्थं दृष्ट्वा रामं पर्यवारयन् । वानराधिपाः । अत्यन्तं सान्धानतया विद्यमानलाहानरानपि कृषिःस्तौति—वानराधिपा इति । ददृशुः एकोदृष्ट्वाऽन्यस्मै न दर्शितवान् । किंतु युगपदेव सर्वं ददृशुः । अनेन केवलं प्रति कूलसमूहाभिर्गमनमेव विभीषणस्य प्रयोजनं किंतु कूलकटाक्षविषयत्वं लब्धमित्युक्तं ॥ २ ॥ तनि० मुहूर्तं

[पा०] १ क. ख. च. छ. प्रदीप्तमिव तेजसा. घ. दीप्यमानमिव श्रिया. २ इदं श्लोकद्वयं क. ख. घ. च.—ट. पाठेषु दृश्यते. ३ क. च. छ. झ. ञ. ट. वज्रायुधसमप्रभः. घ. महेन्द्राचलविक्रमः. ४ क. ख. घ. च. छ. झ. ञ. ट. वरायुधधरो. ५ ख. च. छ. झ. ट. भूषणोत्तमभूषिताः. ६ ख. घ. छ. वचनमवतीत्य.

एष सर्वायुधोपेतश्चतुर्भिः सह राक्षसैः ॥ राक्षसोभ्येति पश्यध्वमस्मान्हन्तुं न संक्षयः ॥ ७ ॥
 सुग्रीवस्य वचः श्रुत्वा सर्वे ते वानरोत्तमाः ॥ सालानुघम्य शैलांश्च इदं वचनमब्रुवन् ॥ ८ ॥
 शीघ्रं व्यादिश नो राजन्वधायेषां दुरात्मनाम् ॥ निपतन्तु हताश्चैते धरण्यामल्पतेजसः ॥ ९ ॥
 तेषां संभाषमाणानामन्योन्यं स विभीषणः ॥ उत्तरं तीरमासाद्य स्वस्थ एव व्यतिष्ठत् ॥ १० ॥
 उवाच च महाप्राज्ञः स्वरेण महता महान् ॥ सुग्रीवं तांश्च संप्रेक्ष्य सर्वान्वानरयूथपान् ॥ ११ ॥

इति इदिति मनसा निश्चित्य सचिवादीन्प्रति निर्णय-
 तसाह—चिन्तयित्वेति ॥ चिन्ताया निर्णयान्तत्वाद्-
 न्नचिन्तयित्वेति निर्णयवाची । नायं चारो नापि दूतः
 अपितु बाधक एवेति निश्चित्य ॥ ६ ॥ स्वनिर्णयार्थ-
 साह—एष इति ॥ एषः बाधकतैकान्तकौर्यसंपन्नः ।
 सर्वायुधोपेतः । मनःस्थितकौर्यानुकूलहिसापरिकरसं-
 पूर्णः । अनुकूलस्य प्रतिकूलतानिश्चयवत् रामविषयप्रे-
 मान्धतया एकायुधस्य बहुत्वनिश्चयः । एकायुधग्रह-
 णचातुर्यदर्शनेन सर्वायुधग्रहणेष्वापि नैपुण्यं ज्ञायत
 इति वा तथोक्तं । स्वामिपीडने ब्रह्मास्त्रसदृशशरणाग-
 विरेतस्य हस्ते विद्यत इति वा । उत्पपात गदापाणिरि-
 त्यत्र सर्वायुधोपलक्षणमित्यन्ये । राक्षसः सर्पजाति-
 रितिवत् कौर्यातिशयोक्तिः । पश्यध्वं पश्यत । अ-
 स्मान्हन्तुं । अस्मासु कस्यचिद्धनने हि शेषं जीविष्यति
 मूलभूतरामहनने सर्वविनाश इति बहुवचनार्थः ॥ ७ ॥
 वानराश्च सुग्रीववाक्यानुसारेणोद्योगं चक्रुरित्याह—
 सुग्रीवस्येत्यादिश्लोकद्वयेन ॥ अल्पतेजस इति । अस्म-
 द्बलस्य गजकबलप्राया इत्यर्थः ॥ ८—९ ॥ तेषामिति ।
 अनादरे चेयं षष्ठी । वदन्तु नमैते वानरा यत्किंचि-
 त् । सर्वज्ञः परमकारुणिकः सर्वलोकशरण्यो रामो
 मामवश्यं रक्षिष्यत्येवेति महाविश्वासेन तेषामन्यो-

न्यभाषणमनादृत्य प्रहरणोद्यतानामपि तेषामामिसु-
 ख्येनाजगाम । आगत्यापि निर्विशङ्कः सन् सर्वेषामा-
 स्मानं प्रकाशयन्नाकाशे एव स्थितवापित्यर्थः । अत्र
 स्वस्थो व्यतिष्ठतेति द्विःप्रयोगो निर्भयत्वेन निष्कम्पा-
 वस्थानसूचनार्थः ॥ १० ॥ अथ पुरुषकारलेशमनपे-
 क्ष्य सर्वानपि प्रतिबन्धिनो निवार्य मां रक्षिष्यतीति
 महाविश्वासशाल्यपि विभीषणः सहसा रामं शरणं
 नोपजगाम । किंतु दूरत एवस्थितः प्रातिकूलप्रवृत्तानेव
 सुग्रीवादीन्पुरुषकारभूतान्कुलोवाचेत्याह—उवाचचे-
 ति ॥ उवाच च चकारेण स्वीकारे स्वागमनमेव पर्याप्तं
 वचनमप्युक्तवान् । पञ्चामभिगमाच्चेत्यागमनमपि भा-
 रायेति मन्यमानस्य तदुपरि वाक्यं क्षते क्षारवत् । महा-
 प्राज्ञ इत्यनेनान्तरङ्गपुरुषकारेणैव कृपालुरपि राजा श-
 रणमुपगन्तव्य इतिपरिज्ञानं वानराणां मत्प्रतिकूलसं-
 भोपि तमद्वेषकृतः किंतु रामभक्तिप्रकर्षकारितः ।
 अतो गुणएवायमिति जानन्न्यदि रामपरिचारका एते
 नाङ्गीकुर्युः किं रामाङ्गीकारेण । अतो रामाङ्गीकारादप्ये-
 तदन्तर्भाव एव ममपुरुषार्थ इति ज्ञानं च विवक्षितं ।
 स्वरेण महतेति । पुरुषकारभूतानां सर्वेषां सर्वलोक-
 शरण्यस्य च स्वार्तरवश्रवणाय महास्वरप्रयोगः । राम-
 विषये चैवंविधार्तरवोच्चारणं भाग्याधिकस्यैवेति दिव-

अल्पकालेन रावणः उत्तरकुलेअनादृतेत्यतंरामश्रीप्रह्ला आगन्तव्यमितिप्रेषितवान् मन्त्रेणविलंबेकृतेअयमतिशेतेइतिइति-
 तिनिश्चितवान् । तुशब्दोनिश्चयानन्तरंपूर्वविस्थापेक्षयावैलक्षण्यंयुतयति । तानुवाच प्रेमपरवत्तानुवाच । स्वामिपरिकरसमवाय-
 प्रकारआश्चर्यकरइतिश्रुतिरभिनन्दतिहेति । हनुमत्प्रमुखान् गौरवकालेजायन्तमुखानितिवक्तव्यं । मन्त्रविचारकाले तु बुद्धिमत्त्वप्रा-
 धान्याद्गुणमत्प्रमुखानित्युक्तिः । सर्वान् रामविषयप्रेमातिशयःसर्वेषामनिशेषइतिसर्वानित्युक्तिः । इदंवचनं । अयमन्तरेणापिबचन-
 संनिवेशस्यश्रुतिप्रियत्वमभिनन्दतिश्रुतिः । उत्तमं सर्वोत्तमं ॥ ६ ॥ तनि० सुग्रीवस्य साहसकृत्यनिर्वाहकस्य । वचःश्रुत्वा अनु-
 मतिलब्ध्वा । सालानुघम्यशैलांश्च शैलवृक्षतारतम्यानादरेणसहसाहस्तमुलभान्स्वीकृत्य । आदरातिशयेनप्रत्येकमुभयपरिकरल-
 मुक्तं । रामकैक्यानुकूलवृत्तेर्लक्ष्मणस्यगुणपञ्चत्रयचामरग्रहणवत् राक्षसहननंहिराप्रकैहूर्यं । इदंवचनं स्वशेषलसिद्धयेसुग्रीवानुम-
 तिमप्यनवेक्ष्यतेषांवधनिश्चयोपपादकंवचनमब्रुवन् । गुणप्रधानभावमौचित्यवाऽनपेक्ष्यसर्वेऽब्रुवन् । अस्मत्प्राणामनुमतिविलंबे-
 स्तत्प्रहारेचपारितोषहानिःस्यात् । सायधानमव्यतिथयाशीघ्रमाकापय । नः बधोयुक्तानस्मान् । बधोयुक्त्यायुषं किमभानुमत्ये-
 क्षप्राह—राजमिति । राजाज्ञास्त्वन्ववर्तनीयेतिभावः । वधायगृहीतावदाब्देदप्रस्थितारकथंचिदनर्थक्युः । अतोवधायेवानुमति-
 र्वैया । एषांदुरात्मनामाकारेणैवदौरात्म्यंदृश्यतेखलु । निपतन्तुहताः सर्वेहताःपतन्तु यथापुनराकाशंनोत्पतन्ति तथाभूमावैवनि-
 पातविश्वामदितिभावः । युद्धेजयाजयौपाक्षिकविलयतवाह—अल्पतेजसः । अल्पबलाः । अस्मद्बलस्यगजकबलप्रायाइतिभावः ।

[पा०] १ ख. ग. घ. निपतन्तिहतायावत्. २ झ. ट. मल्पचेतनाः. ३ क. ख. घ. च.—ट. स्वस्थएवविभीषणः.

रावणो नाम दुर्वृत्तो राक्षसो राक्षसेश्वरः ॥ तस्याहमनुजो भ्राता विभीषण इति श्रुतः ॥ १२ ॥
 तेन सीता जनस्थानाद्गृता इत्या जटायुषम् ॥ रुद्धा च विवशा दीना राक्षसीभिः सुरक्षिता ॥ १३ ॥
 तमहं हेतुभिर्वाक्यैर्विविधैश्च न्यदर्शयम् ॥ साधु निर्यात्यतां सीता रामायेति पुनः पुनः ॥ १४ ॥
 स च न प्रतिजग्राह रावणः कालचोदितः ॥ उच्यमानं हितं वाक्यं विपरीत इवौषधम् ॥ १५ ॥
 सोऽहं परुषितस्तेन दासवच्चावमानितः ॥ त्यक्त्वा पुत्रांश्च दारांश्च रावणं शरणं गतः ॥ १६ ॥
 सर्वलोकशरण्याय राघवाय महारत्ने ॥ निवेदयत मां क्षिप्रं विभीषणमुपस्थितम् ॥ १७ ॥

श्रुत्या महानित्युक्तिः । यथोक्तं लक्ष्मीतन्त्रे—“आकि-
 ञ्चन्यैकशरणाः केचिद्वाग्याधिकाः पुनः । मामेव
 शरणं प्राप्य मामेवान्ते समश्नुते” इति ॥ ११ ॥
 अत्र प्रथमं स्वदोषान्पुरस्करोति—रावण इति ॥
 “रावणलोकरावणं” इति न्यायेन रावणतीति व्युत्प-
 त्तिसंभवाज्जामैव क्रूरमित्यर्थः । न केवलं नामैव क्रूरं
 व्यापारोपि नृशंस इत्याह—दुर्वृत्त इति । जातिरपि
 तथाविधेत्याह—राक्षसइति । केवलं स्वयमेवक्रूरः
 क्रूरानेकपरिकरसमवेतश्चेत्याह—राक्षसेश्वर इति ।
 रावणस्यैवंविधत्वे तव किमायातमित्यत्राह—तस्याह-
 मिति । यद्यहमप्रजः स्यां तर्हि तदाज्ञाननुवर्तित्वेन
 धनद्वत्तदोषैर्न लिप्येयं । अनुजत्वेन तन्मनीषिताः
 सर्वे दोषास्तादाज्ञया मया कृता इतिभावः ॥ १२ ॥
 राघवस्य ■ प्रियापहारनिरोधादिभिः समाश्रितहननाश्च

विशेषतस्तेनापकृतमित्याह—तेनेति ॥ १३ ॥ अस्त्वेवं
 ततः किमित्यत्राह—तमिति ॥ हेतुभिर्वाक्यैः हेतुप्र-
 तिपादकैर्वाक्यैः । न्यदर्शयं अबोधयं । बोधितमेवार्थ-
 माह—साध्विति । निर्यात्यतां प्रत्यर्प्यतां ॥ १४ ॥
 विपरीतः सुमूर्खः ॥ १५ ॥ एवमीश्वरस्य निर्हेतुकक-
 रुणाकृतेन रावणावमानेन प्रयोजनान्तरवैमुख्यं जातं ।
 ततश्च परमपुरुषार्थभूतरामप्राप्त्यर्थं राममेव शरणमु-
 पगतोऽसीत्याह—सोहमिति ॥ अत्र पुत्रान्दारांनिति,
 “परित्यक्ता मया लङ्का मित्राणि च धनानि च” इति
 वक्ष्यमाणानां लङ्काराध्यादीनामुपलक्षणं । अत्र फला-
 न्तरानिर्देशाद्वाञ्छसानां वधे साह्यमित्यादिबचनस्य
 स्तेनैव वक्ष्यमाणत्वाच्च रामपरिचरणस्यैव फलत्वपक्षो
 युक्तः ॥ १६ ॥ एवं शरण्यस्य विज्ञाप्यमर्थमुक्त्वा
 तद्विज्ञापनाय पुरुषकारभूताम्प्रार्थयते—सर्वलोकशर-

॥ ८—९ ॥ टी० राक्षसेश्वरइत्यनेन मुख्यसंबन्धप्रयुक्तदोषवत्त्वमुच्यते । तस्याहमनुजोभ्रातेत्यनेन स्वस्यरावणसंबन्धनिबन्धन-
 दोषवत्त्वमुक्तंभवति । अनेन “उपायैर्नैवसिध्यन्तिक्षपायाविविधास्तथा” इतिगर्वहानिस्तुहैन्यकार्पण्यमुच्यतेइत्युक्तगर्वहानिलक्ष-
 णकार्पण्यरूपमङ्गप्रदर्शितं ॥ १२ ॥ तनि० पूर्वोक्तदोषाःप्रायश्चित्तनिवर्त्याः । नक्षमामीत्युक्तभागवतापचारोप्यस्तीत्याह—तेनेति ।
 तेन उक्तसकलदोषवता । हता “अनन्याराधवेणाहं” “जलान्मत्साविषोद्धृता” इत्याशुकीर्यारामविक्षेपानहं । हता
 सीतारामेनासादिहोसाभावेनपरमपदादजहत्स्वभावतयाऽत्यन्तसौकुमार्या । जनस्थानान् पुष्पापचयाविभोगालामेकान्तस्थानंतथा
 अयोध्यातउत्कृष्टरत्नेनसंमतात् । जटायुर्षहसा । “ममप्राणाहि” इत्युक्तीत्याऽत्यन्ताभिमतंजटायुषमवधीत् । यदिसीतयासह
 जटायुषमपिकारागारेनिवेशितवान् तदामोचनंस्यात् । तथानकृतं । स्वस्यसपरिवारस्यविनाशार्थमेवकृतवान् । रुद्धाच प्रमादादरणे-
 पिपञ्चात्तेनपुनर्नैत्यका । किञ्चङ्कासनिश्वासासेचारस्थलेरुद्धा । विवशा न्यस्तपाणिपादाचलनेनरामविक्षेपदुःखेन आश्वासकान्त-
 रामनेनचस्त्वलहानिप्रकाशयन्तीस्थिता । रामभोगपरंपरयाहृष्टमेतादृशावस्थाकृतवान् । राक्षसीभिःसुरक्षिता विकृतभयद्वेषवै-
 चोभिःएकाक्ष्यैककर्णीप्रभृतिभिः आश्वासकनवव्याकरणपण्डितस्यापियथानप्रवेशस्तथारक्षिता ॥ १३ ॥ तनि० सीताहरणसम-
 कालमेवागमनंममोचितं । तथाऽङ्कुरवातस्यहितंवक्तुमिलंभितोऽहमेवपापीयानित्याह—अहमिति । तं उक्तद्रोहयुक्तं । अहं पापि-
 ण्छालापि हितवक्ता । विविधैः सामादिभिर्वाक्यैःपूर्णार्थैः । हेतुभिः स्वरवधादिभिर्लैङ्गैः । अबोधयं सुप्तमिष्टप्राबोधयं । बोधित-
 मर्थमाह—साधुनिर्यात्यतांसीतेति । निर्यातनं प्रतिदानं । साधु अनुतापाकिञ्चन्यादिप्रदर्शनेन । सीतारामाय तदीयएववस्तुनित-
 सौंदर्येपिखकीयंदत्तमितिमन्वानाय । पुनःपुनः तस्येच्छामावेपिमद्वचःकुर्याद्वेतिप्रत्याशयाप्रलपितं ॥ टी० निर्यात्यतां प्रत्यर्प्यतां ।
 अनेन “चराचराणिभूतानिसर्वाणिभगवद्रूपः । ततस्तदात्तुक्त्यंमेकतंव्यमितिनिश्चयः” इत्युक्तमाहुक्त्यसंकल्परूपमङ्गप्रदर्शितं
 ॥ १४ ॥ टी० दासवच्चावमानितः अनेनईश्वरस्यनिर्हेतुककरुणापरिपाकभूतेनैवरावणावमानेनप्रयोजनान्तरवैमुख्यंजातं । ततश्च
 परमपुरुषार्थरूपरामप्राप्त्यर्थंराममेवशरणमुपगतोऽसीत्याह—त्यक्त्वेति । त्यक्त्वापुत्रांश्चदारांश्चेत्यनेन प्रातिकूल्यवर्जनरूपमङ्गप्रद-
 र्शितं । राघवंशरणगतइत्यनेनात्मनिक्षेपरूपमङ्गप्रदर्शितं ॥ १६ ॥ टी० सर्वलोकशरण्याय अधिकारिभेदयन्तरेणसुरनरवानरसिद्ध-

एतत्तु वचनं श्रुत्वा सुग्रीवो लघुविक्रमः ॥ लक्ष्मणस्याग्रतो रामं संरब्धमिदमब्रवीत् ॥ १८ ॥
 रावणस्यानुजो भ्राता विभीषण इति श्रुतः ॥ चतुर्भिः सह रक्षोभिर्भवन्तं शरणं गतः ॥ १९ ॥
 मन्त्रे व्यूहे नये चारे युक्तो भवितुमर्हसि ॥ वानराणां च भद्रं ते परेषां च परंतप ॥ २० ॥
 अन्तर्धानगता द्वेते राक्षसाः कामरूपिणः ॥ शूराश्च निकृतिज्ञाश्च तेषु जातु न विश्वसेत् ॥ २१ ॥
 प्रणिधी राक्षसेन्द्रस्य रावणस्य भवेदयम् ॥ अनुप्रविश्य सोऽस्मात् भेदं कुर्यान्न संशयः ॥ २२ ॥

प्यायेति ॥ शरणे रक्षणे साधुः शरण्यः । “तत्र साधुः” इति यत्प्रत्ययः । शरणं भवितुमर्हः शरण्य इति निरुक्तिः । अनालोचितकुलविद्यावृत्तादिविशेषा-
 शेषलोकशरण्यायेत्यर्थः । अतः संचितविविधापराधस्य रावणस्यापि युष्माकमिवाप्रांशोस्ति किमुत तत्संबन्धि-
 नः । परंतु हृष्यभावादेव स स्वांशं न लब्धवान् । समत्वामिमुख्येनागतस्य दुरपनोदोऽशलाभ इति भावः ।
 अत्र शरण्याङ्गभूतं सुलभत्वपरत्वरूपं गुणद्वयं प्राधान्येन दर्शयति—राघवाय महात्मने इति । सुलभत्वे-
 प्यनिष्ठानां लोष्टानां उत्कर्षेण सुलभानां मेरुप्रभृतीनां चानुपादेयत्वादुभयमप्यपेक्षितं । “यत्तदनिर्देश्यं”
 इत्यादिवेदान्तगोचरस्य परब्रह्मणः सकलमनुजतिर्यक्ष्य-
 नसाक्षात्कारक्षममनुजावतारात् केयमन्या सौलभ्य-
 काष्ठेति भावः । महात्मने । एवमवतारेऽप्यजहत्स्वभा-
 वतया निखिलहेयप्रत्यनीकत्वे सति ज्ञानशक्त्याद्यन-
 न्तकल्याणगुणैकतानाय निवेदयत् । अत्र प्रत्यक्षस्य स्वायमनस्य निवेदने प्रयोजनाभावात् स्वापराधपरि-
 पूर्तिः । ह्यमुत्रफलभोगविरागः शरणागतिलक्षणनिर-
 पायोपायपरिमहः रामकैङ्कर्यामिलाषः तत्परिचारका-
 न्तर्भावश्चेत्येतेऽर्या विज्ञापनीया इत्यर्थः । क्षिप्रमित्यनेन
 यावच्छरण्यः स्वयमेव परिग्रहिष्यति ततः पूर्वमेव
 विज्ञापनेन युष्माभिः सुहृत्कार्यमाचरणीयमिति भावः ।

विभीषणं । रावणवन्नाहं प्रतिक्कूलः किंतु विभीषणस्तु
 धर्मासेलनुक्कूल एव । उपस्थितं अतिहीनस्याप्युपगमन-
 मेव हि रामाङ्गीकारे बीजमिति भावः ॥ १७ ॥
 अथ सुग्रीवो रामप्रेमातिशयजनिताद्यामोहात् । “अ-
 तिलेहः पापशङ्की” इति न्यायेन तस्य सर्वशक्तित्व-
 मपि विस्मृत्य शरणागतवत्सलो रामः शरणागतिश-
 ब्दश्रवणमात्रेण गूढहृदयमेनं परिगृहीयात् । ततः
 क्रूरहृदयोऽयं रामे किमिव पापमाचरेदित्यस्यानभयश-
 ङ्काव्याकुलितः शीघ्रं रामसमीपं गत्वा स्वसमानहृदयं
 लक्ष्मणमपि सहायीकृत्य विभीषणो निग्राह्य इति
 विज्ञापयामासेत्याह—एतदिति ॥ तुशब्देन पूर्वोक्त
 विशेष उच्यते । लघुविक्रमः शीघ्रगमनः । संरब्धं
 प्रेमभरात्स्वरितोदिताक्षरं ॥ १८-१९ ॥ मन्त्रः कार्या-
 कार्यविचारः । व्यूहः सेनास्कन्दनिवेशः । नयः वि-
 चार्य निश्चितानामुपायानां स्वस्वविषयेप्रयोगः । चा-
 रः गूढप्रेषणं । वानराणां परेषां राक्षसानां च मन्त्रा-
 दिषु विषये युक्तः अवहितः । भवितुमर्हसि । वान-
 राणां मन्त्रादीन्प्रयोजय । शत्रूणां मन्त्रादीन्सु सम्यग्ज्ञा-
 नीहि । एवं सति तव भद्रं भविष्यतीत्यर्थः ॥ २० ॥
 अस्त्वेवं ततः किमित्याशङ्क्य प्रकृतं विज्ञापयति—
 अन्तर्धानेति ॥ अन्तर्धानगताः अदृश्यचारिणः ।
 निकृतिज्ञाः कपटोपायवेदिनः ॥ २१ ॥ विश्वासे वा

वस्थावरान्तानां सर्वेषां समाश्रयणीयाय । राघवाय “अन्येपिसन्त्येव नृपाः पृथिव्यामांशानुरेतेतनयाः प्रसूताः । किं त्विदं नामार्थित-
 दानदीक्षाकृतव्रतश्लाघ्यमिदं कुलं तत्” इत्यादिवचनैः प्रसिद्धैर्भवैरनुवंशेऽवतीर्णाय । अनेनार्थितं प्रार्थनावैफल्यनास्तीति द्योतितं ।
 महात्मने परमात्मने । मां राममेव सर्वविषयबन्धुत्वेनाश्रितं । क्षिप्रं । क्षिप्रमित्यनेन शीतलसुरभिसलिलं पद्माकरं दृष्टवत् स्तुषितस्यैव
 मिल्नवासहसं शोभते । निवेदयत् विज्ञापयत् । “वाचाधर्ममवाप्नुहि” इति न्यायेनाऽऽशेषेन भवतां महालुपकारः सेरस्तीति भावः ।
 सर्वलोकशरण्यायेत्यनेन श्लोकेन “अश्रयितो न गोपायेदिति तत्प्रार्थनामिति । गोपायिता भवत्येवं गोमूलवरणं स्मृतं” इत्युक्तं गो-
 मूलवरणरूपमङ्गप्रदर्शितं । उपस्थितं समीपं प्राप्यस्थितं । अनेन “रक्षिष्यत्यनुक्कूलान्न इत्येवं सुदृढमिति । स विश्वासो भवेत्मात्रस-
 वैतुक्कृतिनामानः” इत्युक्तं विश्वास्वरूपमङ्गप्रदर्शितं । ननु लक्ष्मणकुलं वानराणां राममात्रस्य सर्वलोकशरण्यत्वं परस्वंच विभीषणेन कथमुक्तमि-
 ति चेदुच्यते । “परमापद्रवस्यापि धर्ममयमतिर्भवेत् । ययमेजायते बुद्धिर्बुधयेष्वाश्रमेषु च । सासाभवतु धर्मिष्ठान्तं धर्मं च पालयेत्”
 इति प्रार्थितेन ब्रह्मणा “धर्मिष्ठत्वं तथा वत्स तथा चैतद्भविष्यति” इति दत्तवत्त्वेन रामसकलजगद्रक्षणार्थं मिद्वानुवंशेऽवतीर्णपरमधर्म-

[पा०] १ क. संरब्धतरे. संरब्धमिदमब्रवीदित्यनन्तरं. प्रविष्टः शत्रुसैन्यहीति श्लोकः ग. ड. च. ज. झ. ट. पाठेषु दृश्यते.
 अयं श्लोकः अस्मिन्नेषसर्गो राक्षसो जिह्मया बुद्धेति श्लोकानन्तरं विद्यत इति तानुसृतः. २ अयं श्लोकः ग. ड. च. ज. झ. ट. पाठेषु.
 प्रकृत्याराक्षसेन्द्रस्येति श्लोकानन्तरं दृश्यते. ३ ड. झ. तेषां.

अथवा स्वयमेवैष छिद्रमासाद्य बुद्धिमान् ॥ अनुप्रविश्य विश्वस्ते कदाचित्प्रहरेदपि ॥ २३ ॥
 मित्राटवीबलं चैव मौलं भृत्यबलं तथा ॥ सर्वमेतद्वलं प्राह्वं वर्जयित्वा द्विषद्बलम् ॥ २४ ॥
 प्रकृत्या राक्षसेन्द्रस्य भ्राताऽमित्रस्य ते प्रभो ॥ आगतश्च रिपोः पैक्षात्कथमसिन्धि विश्वसेत् ॥ २५ ॥
 रावणेन प्रणिहितं तमवेहि विभीषणम् ॥ तस्याहं निग्रहं मन्ये क्षमं क्षमवतां वर ॥ २६ ॥
 राक्षसो जिह्वाया बुद्ध्या संदिष्टोऽयमुपागतः ॥ प्रहर्तुं मायया च्छन्नो विश्वस्ते त्वयि राघव ॥ २७ ॥
 प्रविष्टः शत्रुसैन्यं हि प्राह्वः शत्रुरतर्कितः ॥ निहन्यादन्तरं लब्ध्वा उलूक इव वायसान् ॥ २८ ॥
 बध्यतामेव दण्डेन तीव्रेण सचिवैः सह ॥ रावणस्य नृशंसस्य भ्राता ह्येव विभीषणः ॥ २९ ॥
 एवमुक्त्वा तु तं रामं संरब्धो बाहिनीपतिः ॥ वाक्यज्ञो वाक्यकुशलं ततो मौनमुपागमत् ॥ ३० ॥
 सुग्रीवस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वा रामो महायशः ॥ समीपस्थानुवाचेदं हनुमत्प्रमुखान्हरीन् ॥ ३१ ॥

किमयं करिष्यतीत्याशङ्क्य भेदं दण्डं वा करिष्यतीत्याह—
 —प्रणिधिरिति ॥ प्रणिधिः चारः । “ यथार्हवर्णः
 प्रणिधिरपसर्पश्चरः स्पर्शः । चारश्च शूढपुरुषः ”
 इत्यमरः । भेदं मित्रभेदं ॥ २३ ॥ अपिः संभावनायां
 ॥ २३ ॥ शत्रुसकाशादागतस्यास्य परिग्रहे शत्रोर्बल-
 क्षयः अस्माकं बलवृद्धिश्च स्यादित्याशङ्क्य द्विषद्बलव्य-
 तिरिक्तेमेव बलं प्राह्वमित्याह—मित्रेति ॥ मित्रबलं
 मित्रसंघबलं । अटवीबलं आटविकजनरूपं बलं ।
 मौलं परंपरागतं सैन्यं । भृत्यबलं तादात्विकभृतिप्र-
 दानोपजीवि बलं ॥ २४ ॥ न केवलं द्विषद्बलमात्रं
 अन्येष्वपरिग्राह्यताहेतवः सन्तीत्याह—प्रकृत्येति ॥
 प्रकृत्या जात्येत्यर्थः ॥ २५ ॥ नन्वयं शरणागतः कथं
 परित्याज्य इत्याशङ्क्य शरणागतिलक्षणमायोपायेन
 विश्वासमुत्पाद्य त्वयि प्रहर्तुं प्रवृत्तत्वात्प्राप्त्यापराध-
 त्वमात्रं किंतु सहायैः सह बध्यत्वमित्याह—रावणेने-
 त्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यं । प्रणिहितं प्रणिधिकर्मणा
 नियुक्तं । अथ शरणागतिविप्रलम्भकृतेति भावः ।
 क्षमवतां युक्तव्यापारवतां । क्षमं हितं । “ क्षमं शक्ते
 हिते त्रिषु ” इत्यमरः ॥ २६ ॥ प्रणिधिरप्येष नः
 किं करिष्यतीत्याह—राक्षस इति ॥ संदिष्टः रावणे-
 नेति शेषः । प्रहर्तुं संदिष्ट इति संबन्धः ॥ २७ ॥

यदा शाठ्यं दृश्यते तदाऽसौ हन्यतां तत्राह—प्रविष्ट
 इति ॥ प्राह्व इति हेतुगर्भं विशेषणं । प्राह्वत्वादतर्कि-
 तः अस्मज्जिघांसयाऽयमागत इति तैरविचारितः ।
 अतएव तेषां सैन्यं प्रविष्टः सन् । कदाचित् अन्तरं
 छिद्रं लब्ध्वा हन्यादित्यर्थः । प्रविष्टोऽप्येकाकी कथं
 बहून्हनिष्यतीत्याशङ्क्य छिद्रसहितस्य युज्यत इति
 दृष्टान्तमुखेन प्रकटयति—उलूक इति ॥ २८ ॥
 तर्हि किं कर्तव्यं तत्राह—बध्यतामिति ॥ बध्यतां
 केवलनिरसने कृते भारीचवदनर्थकारी स्यादिति भा-
 वः । तीव्रेण दण्डेन । बालिवदेकेन बाणेन न हन्त-
 व्यः । किंतु शिरसि वर्ति कृत्वा दीपारोपणं कार्यं ।
 सचिवैः सह प्रथमं तेषां शिरांसि छित्त्वा विभीषणहस्ते
 दत्त्वा ततोयं बध्यतां । तत्र हेतुमाह—रावणसेत्यादि
 ॥ २९ ॥ एवं सुग्रीवो विभीषणविषयवक्तव्यमुक्त्वा
 अतः परमनेन यत्किंचिदुक्तं चेदुत्तरं वक्ष्याम इति
 तूष्णींस्थित इत्याह—एवमुक्त्वेति ॥ ३० ॥ अथ शर-
 णागतवत्सलो रामः सुग्रीवस्य संरम्भप्रतिक्षेपाय
 यत्किंचिद्भ्राजमपेक्षमाणो विभीषणस्य विश्वासातिरे-
 केण किंचिद्विलम्बेपि भावं निवेदयतेति वदतस्तस्य
 सन्दर्भार्थापेक्षां च सम्यगालोच्य प्रतिक्षेपमुखेनैव
 तद्वाचनं कर्तुकामो हनुमदादीनुवाचेत्याह—सुग्रीव-

रूपं परमपुरुषं नारायणं ज्ञात्वा तथोक्तवानिति सर्वसमजसम् ॥ १७ ॥ ति० मित्रेणाटविकेन आरण्यकेन प्रेषितं बलं मित्राटविवलं ।
 मौलं आप्तबन्धुप्रहितं बलं । “ मूलं वशीकृतौ लीये ” इति कोशः ॥ २४ ॥ स्व० तस्य बलिष्ठस्य कथं निग्रह इत्यत आह—क्षमवतां-
 चरेति । क्षमाः शक्ता एवासन्तीति क्षमवन्तः तेषु वर । एतेन तस्मै नाना यकैरस्माभिरपि तन्निग्रहः कुसाध्यः किमुलयेति सूचयति ।
 “ क्षमं शक्ते क्षमान्विते । वाच्यवच्छ कहितयोः क्षमाभूमिति तिङ्शयोः ” इति विश्वः । एतेन तितिक्षार्थं क्षमशब्दमश्लीलं हस्यलः
 स्पर्शबलवर्णनं परास्तं । सति गत्यन्तरे तस्यायुक्तत्वात्क्षमाकथनस्य कथाऽसंगतत्वात् ॥ २५ ॥ शि० संरब्धः ईषत्कोपविशिष्टः
 [पा०] १ क. छ. ज. नीर्यवान्. २ क. ख. ग. च. छ. मित्राटविवलं. झ. मित्राटविवलं. ३ ड. झ. य. मौलभृत्यबलं,
 ४ क. घ.—ट. राक्षसोद्योप. ५ क. पार्श्वार्कथं. ड. च. झ. साक्षात्कथं. ६ ड. च. झ. य. ट. मिहागतः. क.—घ,
 सुपस्थितः. ७ क. ख. ग. ड.—ट. त्वयि चानघ. घ. त्वयि मानव. ८ क.—घ. य. ज. य. प्राप्तः.

यदुक्तं केपिराजेन रावणावरजं प्रति ॥ वाक्यं हेतुमदर्थं च भवज्जिरपि तच्छ्रुतम् ॥ ३२ ॥
 सुहृदा अर्थकृच्छ्रेषु युक्तं बुद्धिमता सता ॥ समर्थेनापि संदेष्टुं शाश्वतीं भूतिमिच्छता ॥ ३३ ॥
 इत्येवं परिपृष्टास्ते स्वं स्वं मतमतन्द्रिताः ॥ सोपचारं तदा राममूर्जुहितचिकीर्षवः ॥ ३४ ॥
 अज्ञातं नास्ति ते किञ्चिन्निषु लोकेषु राघव ॥ आत्मानं सूचयन्नानपृच्छस्यन्नासुहृत्तया ॥ ३५ ॥
 त्वं हि सत्यव्रतः शूरो धार्मिको दृढविक्रमः ॥ परीक्ष्यकारी स्मृतिमान्निष्ठप्राप्ता सुहृत्सु च ॥ ३६ ॥
 तस्मादेकैकशस्तावद्भवन्तु सचिवास्तव ॥ हेतुतो मतिसंपन्नाः समर्थाश्च पुनः पुनः ॥ ३७ ॥
 इत्युक्ते राघवायाथ मतिमानङ्गदोऽग्रतः ॥ विभीषणपरीक्षार्थमुवाच वचनं हैरिः ॥ ३८ ॥
 शत्रोः सकाशात्संप्राप्तः सर्वथा शङ्क्य एव हि ॥ विश्वासयोग्यः सहसा न कर्तव्यो विभीषणः ॥ ३९ ॥
 छादयित्वाऽऽत्मभावं हि चरन्ति शठबुद्धयः ॥ प्रहरन्ति च रन्ध्रेषु सोनर्थः सुमहान्भवेत् ॥ ४० ॥
 अर्थानर्थौ विनिश्चित्य व्यवसायं भजेत ह ॥ गुणतः संग्रहं कुर्यादोषतस्तु विवर्जयेत् ॥ ४१ ॥

स्येति ॥ ३१ ॥ रामः सुग्रीववचनोपलालनपूर्वकम-
 न्यानपि सचिवान् स्वं स्वं मतं पृच्छति—यदुक्तमि-
 त्यादिश्लोकद्वयेन ॥ हेतुमत् युक्तियुक्तं । अर्थः अर्थः
 प्रयोजनं तस्माद्वनपथं ॥ ३२ ॥ न ह्येकेन सुहृदोप-
 दिष्टे सत्यन्यैस्तृष्णीं स्वातन्त्र्यं । अपि तु बुद्धिमता
 समर्थेन । शाश्वतीं भूतिमिच्छता श्रेयस्काभेन । सुहृदा
 सुहृदन्तरेणापि । अर्थकृच्छ्रेषु कार्यसङ्कटेषु । उपदेष्टुं
 युक्तमेव । अतो श्रूयमपि वदतेत्यर्थः ॥ ३३—३४ ॥
 सोपचारप्रशंसावाक्यमेवाह—अज्ञातमिति ॥ अत्र
 सर्वज्ञ इत्युक्ते प्रायिकत्वशङ्का स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थं
 व्यतिरेकोक्तिः । त्रिषु लोकेषु कृतकमकृतकं कृतका-
 कृतकमित्युक्तेषु । आत्मानं सुहृत्तया सूचयन्नान
 पृच्छसीत्यन्वयः । अयं वानराणां सुहृदितीमां कीर्तिं
 लोके स्थापयितुं तवायं प्रश्न इत्यर्थः । पूजयन्निति
 पाठे तु अस्मान् प्रत्येकं मानयन्नस्मान् पृच्छसीत्यर्थः ।
 प्रत्येकं माननामिप्रायेणैवास्मानमित्येकवचनप्रयोगः ।
 यद्वा आत्मानं आत्मस्वभावं । जानन् राजनीतिमिति
 यावत् । पूजयन् पालयन् । यद्वा । सुहृत्तया शोभन-
 हृदयतया हेतुना । आत्मानं स्वं । पूजयन् । कार्यवि-
 चारेषु अस्मदपेक्षया स्वयमेव शोभनहृदय इति स्वप्र-
 भावमभिव्यञ्जयितुमितिभावः । अस्मन्मतानि पूर्वप-
 क्षीकृत्य स्वमतमेव सिद्धान्तयितुमितिभावः ॥ ३५ ॥
 स्वपूजनार्थमस्मान्पृच्छसीत्यत्र हेतुमाह—त्वमिति ॥

सत्यव्रतः शरणागतारक्षणव्रतस्य सापराधरावणादि-
 ष्वपि विफलीकर्तुमशक्यत्वात् । परीक्ष्यकारी सर्वज्ञः
 सन्नपि सन्त्यग्धेतुमिर्विमृश्याचरणशीलः । सुहृत्सु
 निष्ठप्राप्ता सुहृत्परतश्चीकृतात्मस्वरूपः । पूर्वश्लोके
 सुहृत्स्वमात्रमुक्तं । अत्र तु सुहृत्परतश्चत्वमितिभेदः
 ॥ ३६ ॥ तस्मात् भवत उक्तगुणत्वात् । तावत् कमे-
 ण । हेतुतः युक्तिभिः । नुचन्तु ॥ ३७ ॥ सुग्रीवान-
 न्तरमङ्गदस्य युवराजतयाप्रधानत्वात् प्रथममङ्गवोज-
 गादेत्याह—इत्युक्तइति ॥ विभीषणपरीक्षार्थं तदुपा-
 यप्रतिपादकमितिशेषः ॥ ३८ ॥ असौ शरणागतोपि
 शत्रोः सकाशात्प्राप्तत्वादनुकूलो नेति शङ्क्य एव ।
 अतः सहसा परीक्षामन्तरेण विश्वासयोग्यो न कर्तव्यः
 किंतु परीक्ष्य प्रवेष्टव्य इति सुग्रीववचनाद्विशेषः
 ॥ ३९ ॥ विश्वासकरणे अनिष्टमाह—छादयित्वेति ॥
 शठबुद्धयः कुटिलबुद्धयः । आत्मभावं स्वाभिप्रायं ।
 छादयित्वा स्वामिप्रायसूचकेज्जिवादिक्कमपि स्वगति-
 त्वेत्यर्थः । चरन्ति यावद्रन्ध्रप्रलम्भं स्वैरसंचारं कुर्व-
 न्ति । रन्ध्रेषु अनवधानेषु सत्सु । प्रहरन्ति हिंस-
 न्ति ॥ ४० ॥ त्यागोपादानोपयुक्तं परीक्षाप्रकार-
 माह—अर्थानर्थौविति ॥ अर्थानर्थौ गुणदोषौ ।
 विनिश्चित्य कस्मिंश्चित्कर्मणि नियोगेन निश्चित्य ।
 व्यवसायं त्यागसंग्रहोचिताध्यवसायं । भजेत । तत्र
 गुणतः गुणनिश्चयेन । संग्रहं अङ्गीकारं कुर्यात् ।

॥ ३० ॥ ति० तर्क्येव शङ्क्येव । विश्वासीयः विश्वासप्रयुक्तव्यवहारार्हः । सहसानकर्तव्यः । अपि तु शनैरित्यर्थः ॥ ३९ ॥

[पा०] १ क. झ. सुहृदामर्थः. क. सुहृदावृत्तिः. च. छ. ज. सुहृदावृत्तिः. २ क. झ. ट. समर्थेनोप. ३ च. ज. सोपचारं.
 मिदंवाक्यं. ४ क. झ. य. ट. मूर्जुःप्रिय. ५ क.—ट. पूजयन्नाम. ६ ल. घ. ड. च. झ. न. ट. पुनस्तथा. ७ क. महत्.
 ८ क. ख. घ.—ट. तवर्षेण. ग. साज्येण. ९ घ. झ. न. ट. विश्वासीयः. १० क. सोनर्थस्तुक्तोभवेत्. ११ क. घ.
 च. न. ट. भजेदिह. १२ क. ख. घ.—ट. विसर्जयेत्.

यदि दोषो महास्तस्मिन्त्यज्यतामविशङ्कितम् ॥ गुणान्वाऽपि बहुज्ञात्वा संग्रहः क्रियतां नृप ॥ ४२ ॥
 शरभस्त्वथ निश्चित्य साध्यं वचनमब्रवीत् ॥ क्षिप्रमस्मिन्नरव्याघ्र चारः प्रतिविधीयताम् ॥ ४३ ॥
 प्रणिधाय हि चारेण यथावत्सूक्ष्मबुद्धिना ॥ परीक्ष्य च ततः कार्यो यथान्याय्यं परिग्रहः ॥ ४४ ॥
 जाम्बवांस्त्वथ संग्रेक्ष्य शास्त्रबुद्ध्या विचक्षणः ॥ वाक्यं विज्ञापयामास गुणवदोषवर्जितम् ॥ ४५ ॥
 बद्धवैराच्च पापाच्च राक्षसेन्द्राद्विभीषणः ॥ अदेशकाले संग्राप्तः सर्वथा शङ्क्यतामयम् ॥ ४६ ॥
 ततो मैन्दस्तु संग्रेक्ष्य नयापनयकोविदः ॥ वाक्यं वचनसंपन्नो बभाषे हेतुमत्तरम् ॥ ४७ ॥
 वैचनं नाम तस्यैव रावणस्य विभीषणः ॥ पृच्छयतां मधुरेणायं शनैर्नरवरेक्षर ॥ ४८ ॥
 भावमस्य तु विज्ञाय ततस्तत्त्वं करिष्यसि ॥ यदि दुष्टो न दुष्टो वा बुद्धिपूर्वं नरर्षभ ॥ ४९ ॥
 अथ संस्कारसंपन्नो हनुमान्सचिवोत्तमः ॥ उवाच वचनं श्लक्ष्णमर्थवन्मधुरं लघु ॥ ५० ॥
 न भवन्तं मतिश्रेष्ठं समर्थं वदतां वरम् ॥ अतिशाययितुं शक्तो बृहस्पतिरपि ब्रुवन् ॥ ५१ ॥
 न वादात्रापि सङ्कर्षात्राधिक्याच्च च कामतः ॥ वक्ष्यामि वचनं राजन्यथार्थं रामगौरवात् ॥ ५२ ॥

दोषतः दोषनिश्चयेन तु विसर्जयेत् ॥ ४१ ॥ ननु
 सर्वात्मना गुणी दोषी वा दुर्लभः अतः कथं संग्रह-
 त्यागव्यवस्थितिरित्यत्राह—यदीति ॥ तस्मिन् विभी-
 षणे । महान्दोषो यदि स्यात् तदा असौ अविशङ्कितं
 अविशङ्कं त्यज्यतां । बहून्गुणान् ज्ञात्वा संग्रहः
 क्रियतां वा । स्वल्पदोषवत्त्वेपि बहुगुणो ग्राह्यः ।
 स्वल्पगुणवत्त्वेपि बहुदोषस्त्याज्य इति भावः ॥ ४२ ॥
 विनियोगं विना गुणदोषपरिज्ञानं न संभवति सहसा
 विनियोगे च मन्त्रहानिः स्यादिति पूर्वाखरसाच्छरभ
 आह—शरभस्त्विति ॥ तुशब्दः पूर्वस्माद्वैलक्षण्यपरः ।
 साध्यं साध्यार्थकं । अनेनाङ्गदपक्षस्यासाध्यार्थत्वं
 द्योतितं । अस्मिन् विभीषणविषये । प्रतिविधीयतां
 ग्रेक्ष्यतां ॥ ४३ ॥ प्रणिधाय चारंग्रेषयित्वा । सूक्ष्म-
 बुद्धिनाचारेण यथावतीतिशास्त्रोक्तरीत्या परीक्ष्य ततो
 यथान्याय्यं न्यायादनपेतं न्याय्यं । निर्णीतार्थमन-
 तिक्रम्य । परिग्रहः विभीषणपरिग्रहः । कार्यः ॥ ४४ ॥
 नियोगेन चारेण वा नायं परीक्ष्यः अविश्रम्भहेतूनां
 बहूनां संभवादिति जाम्बवान्पक्षान्तरमुपक्षिपति—
 जाम्बवानिति ॥ गुणवत् शुक्तिमत् । दोषवर्जितं
 अनपायमितिपूर्वाक्तमतद्वयव्यावृत्तिः ॥ ४५ ॥ बद्ध-
 वैरात् दृढवैरात् । पापात् पापकर्मणः । अदेशे दूरत-
 यासांप्रतिकभयाभावेन आगमनप्रयोजनरहिते ।

अकाले स्वामिपरित्यागानर्हकाले ॥ ४६ ॥ सर्वथा
 शङ्क्यत्वेपि सुकरोपायेन गुणदोषपरीक्षया । अकरणे
 सुखोपनतमित्रहानिः स्यादिति मैन्दो मतान्तरमाह—
 तत इति ॥ हेतुमत्तरं अतिशयेन हेतुयुक्तं ॥ ४७ ॥
 मधुरेण वचसा रावणस्य वचनमयं विभीषणः शनैः
 पृच्छयतामिति संबन्धः । पृच्छयतामित्यत्र अज्ञातपु-
 रुषमुखेनेति शेषः । उत्तरत्र तथैव हनुमताऽनुवादात्
 ॥ ४८ ॥ भावमिति । एवंविधपरीक्षणेनास्य तत्त्वतो
 भावं विज्ञाय यदि दुष्टः तदा तदनुरूपं अदुष्टश्चेत्तद-
 नुरूपं च बुद्धिपूर्वं परीक्षापूर्वकं करिष्यसीत्यर्थः ॥ ४९ ॥
 एवं सुमीवेणेदानीं वध्यत्वं प्रतिपादितं । अङ्गदादिभिस्तु
 गुणदोषपरीक्षापूर्वकं परिग्रहपरित्यागौ सिद्धान्तितौ ।
 अथ सचिवोत्तमो हनुमान् सुमीवमतं राजमतत्वाद्-
 त्यन्ताविचारमूलत्वाद्योपेक्ष्य अङ्गदादिमतमेकैकानुवा-
 दपूर्वकं दूषयित्वा इदानीमेव दोषाभावस्य निर्णेतुं
 शक्यत्वात् सहसैव परिग्राह्य इति सिद्धान्तयति सर्ग-
 शेषेण—अथेति ॥ संस्कारसंपन्नः शास्त्राभ्यासदृढ-
 तरसंस्कारयुक्तः । लघु अविस्तृतं ॥ ५० ॥ भवत
 उपदेशार्थं न मम प्रवृत्तिः भवतः सर्वप्रकारोत्कृष्टत्वात्
 केनाप्याकारेणातिशयितस्य कस्यचिदभावादित्याह—
 न भवन्तमिति ॥ ५१ ॥ वादात् तर्ककौशल्यात् ।
 संवर्षात् सचिवेषु स्पर्धावशात् । आधिक्यात् अहं

ति० अदेशकाले स्वामिसंदेशविहायस्मिपुदेशआगमनेनामुचितदेशप्राप्तं । स्वामिनःसंकटकाले तत्प्रहाणानौचित्यादनुचितकाल-
 प्राप्तः । अतः शङ्क्यतां । सर्वपापाङ्गविषयत्वेनत्यागार्हत्वायमितिभावः । ती० अदेशे शत्रुसमीपदेशे । अकाले रात्रौ । यद्वा
 अकाले स्वामिपरित्यागानर्हकाले ॥ ४६ ॥

[पा०] १ च. छ. अ. सुगुणान्दुर्गुणान्. २ ग. वीरोषचनं. क. ख. ड. झ. ट. सार्ववचनं. ३ ड. झ. ट. अनुजोनामतस्यैव.

अर्थानर्थनिमित्तं हि यदुक्तं संचिवैस्तव ॥ तत्र दोषं प्रपश्यामि क्रिया न ह्युपपद्यते ॥ ५३ ॥
 ऋते नियोगात्सामर्थ्यमवबोधुं न शक्यते ॥ सहसा विनियोगो हि दोषवान्प्रतिभाति मा ॥ ५४ ॥
 चारप्रणिहितं युक्तं यदुक्तं सचिवैस्तव ॥ अर्थस्यासंभवात्तत्र कारणं नोपपद्यते ॥ ५५ ॥
 अदेशकाले संप्राप्त इत्यर्थं यद्विभीषणः ॥ विवक्षा तत्र मेऽस्तीत्यं तां निबोध यथामति ॥
 स एष देशः कालश्च भवतीति यथातथा ॥ ५६ ॥
 पुरुषात्पुरुषं प्राप्य तथा दोषगुणावपि ॥ दौरात्म्यं रावणे दृष्ट्वा विक्रमं च तथा त्वयि ॥
 युक्तमागमनं तस्य सदृशं तस्य बुद्धितः ॥ ५७ ॥
 अज्ञातरूपैः पुरुषैः स राजन्पृच्छयतामिति ॥ यदुक्तमत्र मे प्रेक्षा काचिदस्ति समीक्षिता ॥ ५८ ॥
 पृच्छयमानो विशङ्केत सहसा बुद्धिमान्वचः ॥ तत्र मित्रं प्रदुष्येत मिथ्या पृष्टं सुखागतम् ॥ ५९ ॥

मतिमान् वाग्मीचेत्याधिक्यामिमानात् । कामतः स्वै-
 भाषणेच्छातः । विभीषणपक्षपाताद्वा । तर्हि किमर्थं
 प्रवृत्तिस्तत्राह—गौरवादिति । मयि त्वत्कृतात्संमाना-
 त् ॥ ५२ ॥ पूर्वोक्तेषु चतुर्थे मतेषु प्रथममङ्गवमतं
 दूषयति—अर्थानर्थेति ॥ अर्थानर्थयोर्निमित्तं निर्णयो-
 पायः । सचिवैः अङ्गदेन तादात्विकसंरम्भपरिहाराय
 नामानुक्तिर्वहुवचनं च । यदुक्तं तत्र दोषं प्रपश्यामि ।
 कुतः क्रिया एवंप्रकारेण क्रिया । नोपपद्यतेहि ॥ ५३ ॥
 अतुपपत्तिमेव दर्शयति—ऋत इति ॥ नियोगात्
 राजकार्येषु नियोगात् । ऋते विना । “अन्यारावि-
 तरते—” इत्यादिना पञ्चमी । सामर्थ्यं साधुत्वं ।
 सहसा विनियोगः गुणदोषपरीक्षामन्तरेण कुत्रचि-
 न्महति राजकार्ये विनियोजनं । मा मां प्रति । दोष-
 धान् भाति । यथाच सत्यां गुणदोषपरीक्षायां नियो-
 गः । नियोगे सति गुणदोषपरीक्षणमित्यन्योन्याश्रयः ।
 अतोतुपपन्नमङ्गवमतमितिभावः ॥ ५४ ॥ अथ शर-
 भमतं प्रयोजनाभावेन खण्डयति—चारेति ॥ अत्रे-
 ति शब्दोभ्याहर्तव्यः । चारप्रणिहितं चारप्रणिधानं ।
 युक्तमिति तव सचिवैर्यदुक्तं शरभेण यदुक्तमित्यर्थः ।
 तत्र तस्मिन्मते । अर्थस्य चारप्रयोजनस्य । दूरतिरो-
 हितदर्शनादेरसंभवात् चारप्रणिधानलक्षणं । कारणं
 उपायः । न युज्यत इत्यर्थः । अस्यासभे स्वच्छविषये
 सम्यक्परिदृश्यमाने व्यवधानरहिते नभस्थलावस्था-
 यिनि चास्मिन् पररन्ध्रादितत्त्वदर्शनलक्षणचारप्रयो-
 जनाभावादयमुपायो न युज्यत इतिभावः । चारणं
 नोपपद्यत इतिपाठे तु चारयितव्यस्यान्तःपुरसमाजदी-

र्थादिरूपस्य विषयस्याभावाच्चारसंचारणं न घटतइत्य-
 र्थः ॥ ५५ ॥ अदेशकाले संप्राप्त इत्यस्य ज्ञान्मव-
 न्तत्वासारत्वात्तन्निराकरणेन सर्वं निराकृतप्रायमिति
 तत्स्वरूपासिद्ध्या दूषयति—अदेशेति सार्धश्लोकए-
 कान्वयः । अयं विभीषणः । अदेशकाले संप्राप्तइति
 यत् । तत्र तद्विषये । यथातथा याथातथ्येन । स एष
 देशः कालश्च भवतीति मे यथामति इयं विवक्षास्ति
 तां निबोधेत्यन्वयः ॥ ५६ ॥ विवक्षितमेव सोपपत्तिकं
 विशदयति—पुरुषावित्यादिसार्धश्लोकेन ॥ पुरुषात्
 अधमपुरुषाद्वावणात् । पुरुषं उत्तमपुरुषं भवन्तं ।
 प्राप्य मनसा विमृश्य । तथा दोषगुणावपि सुवयो-
 र्विमृश्य । तथा । रावणे दौरात्म्यं राक्षसकुलविनाश-
 हेतुभूतसीतापहरणतत्प्रत्यर्पणानपेक्षित्वादिकं । त्वयि
 विक्रमं खरदूषणप्रमुखराक्षसवधादिकं बालिवधपूर्वक-
 सुग्रीवराज्यप्रदानं अतिदुस्तरसमुद्भूतरणोद्योगं च ।
 दृष्ट्वा । तस्य बुद्धितः बुद्धेः सदृशं तस्य आगमनं युक्त-
 मिति संबन्धः । यदा प्रतिकूले दोषदर्शनमनुकूले
 गुणज्ञानं च स एव देशः कालश्चभवति । इदं तथ्य-
 मिति भावः ॥ ५७ ॥ मैन्दमतं प्रतिक्षिपतिश्लोकत्र-
 येण—अज्ञातेति ॥ अज्ञातरूपैः अपरिचितस्वरूपस्व-
 भावैः । समीक्षिता सम्यक्परीक्षिता । प्रेक्षा युक्ति-
 रूपा बुद्धिः ॥ ५८ ॥ कचिद्गुणवत्यपि मित्रे दोषद-
 ष्टिहेतुत्वेनानैकान्तोयं गुणदोषनिर्णयोपाय इत्याह—
 पृच्छयमान इति ॥ बुद्धिमानपि पुमान् अपरिचितैः
 पृच्छयमानः सन् अविश्वासादेवैते पृच्छन्ति कस्मिन्व-
 चस्युक्ते को वानर्थः समापद्यत इति प्रतिवचनरूपवच-

[पा०] १ क. सचिवैस्तव. २ क. क. छ. झ. ट. मातिमे. ३ क. झ. ट. एषदेशश्चकालश्च. ४ क. घ. दोषगुणावपि. ५ घ. च. छ. युक्तमागतमस्यापि विद्वानस्य बुद्धितः. ६ क. झ. ट. शत्र. य. चात्र. ७ ग. च. बुद्धिमातरः.

अशक्यः सहसा राजन्भावो वेत्तुं परस्य वै ॥ अन्तःस्वभावैर्गीतैस्तैर्नैपुण्यं पश्यता भृशम् ॥ ६० ॥
 न त्वस्य भुवतो जातु लक्ष्यते दुष्टभावता ॥ प्रसन्नं वदनं चापि तस्मान्मे नास्ति संशयः ॥ ६१ ॥
 अशङ्कितमतिः स्वस्यो न शठः परिसर्पति ॥ न चास्य दुष्टा वाक्चापि तस्मान्नास्तीह संशयः ॥ ६२ ॥
 आकारश्छाद्यमानोपि न शक्यो विनिगूहितुम् ॥ बलाद्धि विवृणोत्येव भावमन्तर्गतं नृणाम् ॥ ६३ ॥
 देशकालोपपन्नं च कार्यं कार्यविदां वर ॥ स्वफलं कुरुते क्षिप्रं प्रयोगेणाभिसंहितम् ॥ ६४ ॥
 उद्योगं तव संप्रेक्ष्य मिथ्यावृत्तं च रावणम् ॥ बालिनश्च वधं श्रुत्वा सुग्रीवं चाभिषेचितम् ॥
 राज्यं प्रार्थयमानश्च बुद्धिपूर्वमिहागतः ॥ ६५ ॥

एतावन्तु पुरस्कृत्य युज्यते तत्रैव संग्रहः ॥ यथाशक्ति मयोक्तं तु राक्षसस्यार्जवं प्रति ॥

त्वं प्रमाणं तु शेषस्य श्रुत्वा बुद्धिमतां वर ॥ ६६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बुद्धकाण्डे सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

बहिःश्व । सहसा विविधां शङ्कां प्राप्नुयात् । तथा-
 सति सुखागतं स्वस्मिन्दोषराहित्येन विश्वासोपगतमपि
 मित्रं मिथ्या पृष्टं सत् तेन प्रभेन हेतुना । प्रदुष्यते ।
 दुष्टं भवेदित्यर्थः ॥ ५९ ॥ कचिन्निष्प्रयोजनश्चायमु-
 पाय इत्याह—अशक्य इति ॥ भृशं अत्यर्थं । स्वस्मि-
 न्नैपुण्यं पश्यतापि मिथ्या प्रष्टुं अन्तःस्वभावैः अन्त-
 र्हितस्वभिप्रायैः । परस्य गीतैः भाषितैः । परामिप्रायः
 सहसा ज्ञातुमशक्य इत्यर्थः । छादना प्रष्टुर्गूढमभि-
 प्रायं ज्ञात्वा । “अहृदयवाचमहृदया एव प्रतिवाचो
 भवन्ति” इति न्यायेन परेणापि स्वभिप्रायानाविष्कर-
 णावितिभावः ॥ ६० ॥ एवं पूर्वोक्तेषु पक्षेषु दोषानु-
 द्भाव्य संप्रत्याख्यना परीक्ष्य कक्षीकृतं पक्षमुपक्षिपति-
 ॥ स्विलादिना ॥ भुवतः बहुव्याहरतोस्य ॥ ६१ ॥
 एवमस्येङ्गिताकाराभ्यामदुष्टत्वमुक्त्वा चेष्टासाधना-
 भ्यां च तद्दर्शयति—अशङ्कितेति ॥ शठः गूढवि-

प्रियकारी ॥ ६२ ॥ ननु परमवश्वकः पुरुषो भावं
 निगूहयति कथं तेन विश्वास इत्यत्राह—आकार इति ॥
 आकारः सुखविकारः ॥ ६३ ॥ एवं दोषाभावमुक्त्वा
 गुणमुचितज्ञत्वरूपं दर्शयितुं नीतिमर्यादां दर्शयति—
 देशेति ॥ देशकालोपपन्नं देशकालाभ्यां युक्तं । प्रयो-
 गेण उचितपुरुषप्रयोगेण । अभिसंहितं युक्तं ।
 उचितेषु देशकालपुरुषेषु प्रयुक्तमित्यर्थः । कार्यं
 क्रिया । स्वफलं स्वोचितफलं । क्षिप्रं अप्रतिबन्धं । कुरुते
 कर्तरीति शेषः ॥ ६४ ॥ एतेनाप्येवमेवकार्यं प्रयुक्त-
 मित्याशयेनाह—उद्योगमिति सार्धं श्लोक एकान्वयः
 ॥ ६५ ॥ फलितमाह—एतावदिति सार्धं श्लोकेन ॥
 स्ववचनं निगमयति—यथाशक्तीति । यथाशक्ति
 बुद्धिशक्तिमनतिक्रम्य । आर्जवं निर्दोषत्वं । मद्राक्यं
 श्रुत्वा यत्कर्तव्यमकर्तव्यं वा तस्य सर्वस्य त्वं तु
 त्वमेव । प्रमाणं प्रमातेत्यर्थः ॥ ६६ ॥ इति श्रीभोविन्द-

ति० किञ्चित्तत्त्वगतत्वेतदभिप्रायधारैरपि दुर्ज्ञेय इत्याह—अशक्यमिति । परस्य शत्रोर्भावधारेण सहसा शङ्क । प्रश्नमात्रेण वेत्तुं
 श्चातुं । अशक्य एव । अज्ञातेन पृष्ठवत्तरस्यैवादानात् । शत्रुप्रहितत्वेन ह्यते प्रत्युत दण्डस्यापि प्रसङ्गात् । नन्वेवजगति चारप्रेषणनैष्क-
 र्म्यप्रसङ्ग इति चेत् । बहुकालं तत्र स्थितौ तद्वचनैस्तद्वचनैस्तत्प्रसङ्गे हर्षां मर्षादिभिश्च तस्य शत्रुमित्रज्ञानाय तत्प्रेषणसंभवात् । यदेव
 मतः अन्तरेणेति । “अन्तरेण स्वैर्भिन्नैर्नैपुण्यं पश्यतां पृष्टं” इति प्राचीनः पाठः ॥ अन्तरेण व्यवहारमध्ये । भिन्नैस्त्वैः
 विलक्षणैः कण्ठध्वनिभिः नैपुण्यं । सदसदन्वयतरत्वं निश्चयं । पश्यतां कुरुतां । भवानिति शेषः । तत्र बाष्पकण्ठत्वे भीत्यापूर्वा-
 परासंगतकथनेवासन् । अन्यथासमिति निश्चीयतामित्याशयः ॥ ६० ॥ ति० ननु लक्ष्यैव प्रथमं परीक्ष्यतामिति चेन्न मया परीक्षित-
 वेत्याह—नत्वस्येति । दुष्टभावता वचनचेष्टादिभिर्दुष्टान्तःकरणता । न लक्ष्यते । प्रसन्नवदनता च दृश्यते ॥ ६१ ॥ स्त० प्रयोगेण
 प्रकृष्टयोगेनोपायेन दैवतत्वेणाभिसंहितं संबद्धं । यद्वा प्रयोगो नृणाम् । स्वात्मानमेव फलं कुरुते इति वा । क्षिप्रं प्रयोगेणाभिसंहितं
 अदीर्घसमीक्षया कृतं कर्तारं सफलं सविशरणं । नष्टमिति यावत् । देशकालोपपन्नं कार्यं सफलं कुरुते विभीषणकार्यं च देशकालोप-
 पन्नमिति सफलमेवेति भावः ॥ ६४ ॥ स्त० तवोद्योगं रावणभरणविषयं । मिथ्यावृत्तं असदाचारे । बालिनः रावणादपि बलिनः ।

[पा०] १ क. श. ट. अन्तरेण स्वैर्भिन्नैर्नैपुण्यं पश्यतां. २ क. प्रसन्नवदनश्चापि. ३ ख. ग. ड. श. ज. ट. दुष्टभावसि.

४ ख.—ठ. सफलं. ५ क.—क. श. ख. ट. बालिनं वदतं. ६ घ. क. छ. श. ट. विद्यते तस्य. ७ स. च. ष. तस्य. क. ख. ज. त्वस्य.

अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

रामेण सुग्रीवं प्रति विभीषणस्य मित्रभावेन प्राप्तत्वरूपहेतुना त्यागानर्हत्वोक्तौ सुग्रीवेण तं प्रति सप्रणामं तस्मिन् दोषोऽभावनेन सविप्रहमार्थना ॥ १ ॥ रामेण तं प्रति विभीषणस्य निर्दोषत्वसमर्पणपूर्वकं शरणागततरक्षणस्यावश्यकतया कपोतोपाख्याना-
स्य दृष्टान्तीकरणेन सह कण्ठसुनिवचनस्य प्रमाणीकरणेन शत्रुत्वेपिशरणागततरक्षणस्य स्वमतत्त्वोक्त्या तस्यावश्यकप्रदानोक्तिपूर्वकं
तवानयनचोदना ॥ २ ॥

अथ रामः प्रसन्नात्मा श्रुत्वा वायुसुतस्य ह ॥ प्रत्यभाषत दुर्धर्षः श्रुतवानात्मनि स्थितम् ॥ १ ॥
मेमापि तु विवक्षाऽस्ति काचित्प्रति विभीषणम् ॥ श्रोतुमिच्छामि तत्सर्वं भवद्भिः श्रेयसि स्थितैः ॥ २ ॥
मित्रभावेन संग्राहं न त्यजेयं कथंचन ॥ दोषो यद्यपि तस्य स्यात्सतामेतदगर्हितम् ॥ ३ ॥

राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने
युद्धकाण्डव्याख्याने सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

एवं सुग्रीवादिभिः स्वस्वमते प्रतिपादिते स्वामि-
मतमपि रामो वक्तुं प्रारभते—अथेति ॥ वायुसुतस्य
वचनमिति शेषः । प्रसन्नात्मा सुग्रीवादिवाक्यैः
फलप्रीकृते मनसि सति हनुमद्वाक्येन प्रसन्नमत्ताः ।
दुर्धर्षः पूर्वपक्षैरक्षोभ्यः । तत्र हेतुमाह—श्रुतवानिति ।
वसिष्ठादिभ्यः श्रुतकपोतकण्ठपाख्यानादिमान् ।
आत्मनि स्थितं चित्तावस्थितं ॥ १ ॥ सर्वमतप्रतिक्षे-
परूपेण स्वाक्येन किमेते व्याकुलितमनसो भवेयु-
रिति शङ्कया रामः सचिवानुपच्छन्दयति—ममा-
पीति ॥ तुल्यवदः पक्षान्तरवदनुमतपक्षमपि व्याव-
र्तयति । ममापि विभीषणं प्रति काचिद्युष्मत्पक्षैः
सह परिगणनायोग्या विवक्षा अस्ति । अतः तत्सर्वं
मद्विवक्षितं वा तु साध्यरूपं सर्वमर्थजातं । श्रेयसि
स्थितैः अस्मच्छ्रेयोनिरतैः । भवद्भिः युष्माभिः ।
श्रोतुमिच्छामि । भवद्भिः श्रुत्वा परीक्षणं कार्यमिति-
ममेच्छास्तीत्यर्थः ॥ २ ॥ एवं सचिवाननुगुणीकृत्य
स्वस्वभावकथनव्याजेन स्वविवक्षितं सहेतुकं दर्श-
यति—मित्रभावेनेति ॥ मतान्तरेषु सदोषत्वात्
परिग्राह्य इति हेतुसाध्ये अपि दुष्टे । माहतिमते तु
परिग्राह्यत्वरूपे साध्ये समीचीनेषु निर्दोषत्वादिति
हेतुसमीचीनः । किंतु शरणागतोऽहमिति वाक्यप्रयो-
क्तृत्वमेव तत्र मुख्यहेतुरित्यभिप्रायेण मित्रभावेनेति

हेतुनिर्देशः । मित्रभावेन वास्तवमित्रत्वाभावेपि मित्र-
त्वाभिनयमात्रेणापीत्यर्थः । मित्रभावः शरणागतत्वं ।
राघवं शरणं गतः शरण्यं शरणं गत इति पूर्वोत्तरत्र
च तस्यैव कथनात् । अन्यत्रापि—“विदितः स हि
धर्मज्ञः शरणागतवत्सलः” इति शरणागतिशब्देनो-
पक्रम्य “तेन मैत्री भवतु ते यदि जीवितुमिच्छसि”
इति मैत्रीशब्देन परिसमापनात् । यद्वा । मित्रशब्दः
स्वाभिप्रायेण शरणागते गौरवारोपायुच्यते । न त्यजेयं
त्यक्तुं न शक्नोमि । सर्वशक्तेरपि मम शरणागतशब्द-
श्राविणः परित्यागे शक्तिसंभावनामपि न पश्यामी-
त्यर्थः । कथंचन दृष्टादृष्टानर्थशतानुबन्धित्वे तत्परि-
ग्रहस्य सुदृढमनमिममवतले मत्प्राणपरित्यागे प्रस्तुतेपी-
त्यर्थः । दोषो यद्यपि तस्य स्यात् । यद्यपि सुग्रीवा-
दिभिरुक्ता दोषा नास्मिन्सन्ति । सन्तु वाततोपि
भूयांसः । अथाप्यशक्यमहं कथं करोमीत्यर्थः ।
स्याच्छब्दः दुष्टोपि शरणागतशब्दप्रयोक्ता मया परि-
गृहीत इति मम महद्यशो भवेदित्येवमर्थः । अदुष्टपरि-
ग्रहे गुणो भन्दः । दुष्टपरिग्रहे तु मम शरणागत-
रक्षणधर्म उप्तेजितो भवतीति भावः । करुणया दुष्ट-
परिग्रहे शिष्टगर्हाद्यादित्यत्राह—सतामेतदिति ।
एतदुष्टस्यापि शरणागतस्य संग्रहं । सत्तां शिष्टानां ।
अगर्हितं गर्हितादन्यत् । पूजितमित्यर्थः । पूजितत्वं
च कपोतोपाख्यानादिभिः प्रपञ्चयिष्यते । एवं च
शास्त्रेषु दोषाणां परित्यागहेतुत्वोक्तिः शरणागतव्य-
तिरिक्तविषयेति विषयव्यवस्थाऽभिप्रेता । अतएव

निष्कंपप्रवृत्तावयं हेतुः । राज्यं रावणसाम्राज्यं । ज्येष्ठमारणकनिष्ठाभिषेचनयोः सुग्रीवनिर्देशनेन निश्चिन्नावगममारण्यस्थापनार्थ-
मयमायातइति नावातुरीतयेति भावः ॥ ६५ ॥ इति सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

स० अयं हेतुमदुक्तप्रकारेण निर्दोषत्वव्यपि । यदि तस्य दोषः स्यात् तर्हि तस्यैव दोषः प्रभवरूपः स्यात् नास्माकं कथनं ।
[पा०] १ क. स. ड. ममापि च. २ ग. घ. नेतद्विगर्हितं.

दोषाधिक्येनवधारहस्यापि शरणागतस्वरक्षणमेवकार्य-
मिति श्रुतिराह—तस्मादपिबन्धं प्रपन्नं न प्रतिप्रयच्छ-
न्दीति । आचार्ययोजना । मित्रस्य स्नेहिनो भावो
मित्रत्वं । तेन आशालेशमात्रेण । अद्वेषमाभिमुख्य-
भात्रंवाऽऽसदङ्गीकारे प्रयोजकं न तु पूर्णभक्तिरिति
भावः । तथोक्तं—“त्वामामनन्ति कवयः करुणामृता-
ब्धे ज्ञानक्रियाभजनलभ्यमलभ्यमन्यैः । एतेषु केन
वरदोत्तरकोसलस्थाः पूर्वं सदूर्वमभजन्त हि जन्त-
वस्त्वां ” इति ॥ यद्वा मित्रभावेन मित्रक्रियया ।
“ भावो लीलास्वभावयोः । जन्तुमिप्रायचेष्टासु भूतौ
विद्वत्पदार्थयोः । क्रियायामात्मनि ” इति नानार्थ-
रत्नमाला । मित्रभावनयेदित्यावत् । अहद्वयशरणो-
त्तयेत्यर्थः । तदप्युक्तं—“ शरणवरणवागियं योविता
न भवति बत सापि धीपूर्विका ” इति । शरणागत-
भावेनेति वक्तव्ये मित्रभावेनेत्युक्तिः स्वाश्रयणाथ क-
तिचित्पदानि कुर्वत्यपि स्वसदृशनुद्धिकारिणोभगवतो-
मिप्रायेण । देव्यापि शरणागतिमभिदधत्या “ तेन
मैत्री भवतु ते यदि जीवितुमिच्छसि ” इत्युक्तं ।
यद्वा मित्रभावेन मित्रत्वेन हेतुना । “ सुहृदं सर्व-
भूतानां ” इत्युक्तरीत्या अस्मदीयसहजसौहार्दपुर-
स्कृत्येत्यर्थः । यद्वा मित्रभावेन आनुकूल्यसंकल्पादि-
पूर्वकमित्यर्थः । यद्वा मितात्रायतइति मित्रं । ईश्वरो-
पकारं परिच्छिद्य तत्सदृशोपकारप्रवृत्तस्य भावेनेत्यर्थः ।
यद्वा विश्वसनीयस्वत्वं मित्रं । “ तन्मित्रं यत्र विश्वासः ”
इत्युक्तत्वात् । विश्वासिनो भावेनेत्यर्थः । संप्राप्तं
“ तस्याशालेशमात्रेण हीरेषाहिममातुला ” इत्युक्तरीत्या
भम तन्निवासगमने प्राप्तेपि स्वयमेव प्राप्तं कथं
त्यजेयं । संप्राप्तं सन्यक्प्राप्तं । पादुके द्वारि विन्यस्य
देववन्दनकारिन्यायेनान्यत्रचित्तप्राप्तिमन्तरेण “ परि-
त्यक्ता मया लङ्का मित्राणि च धनानि च ” इति
विरोधिनिवृत्तिपूर्वकं प्राप्तमित्यर्थः । यद्वा संप्राप्तं
माता पिता भ्राता निवासः शरणं सुहृद्वृत्तिर्ना-
रायण इति न्यायेन मयि त्यक्तसकलविधबन्धुभा-
वमाचरन्तं । यद्वा मन्तरङ्गानुचरपुरस्कारेण प्राप्तं ।
यद्वा संप्राप्तं लङ्कायां स्थित्वा राघवं शरणं गतोस्मि-
त्युक्तंचेत् अतन्निवृत्तचमूपतीत्याशु कन्यायेन भम तत्र
गन्तव्यतायामपि तस्यागमनेन पङ्गोरुपरि गङ्गानिप-
तनवदस्मात्प्रयोजनमेवकृतं । संप्राप्तं प्राप्तिरेवास्माक-
मपेक्षिता । न तु स्तुत्यर्थेनध्यानप्रणाभादिः । समि-

त्यनेन मानसवाचिककायिकरूपपूर्णप्रपदनमुच्यते ।
न त्यजेयं त्यक्तं न शक्नोमि । सर्वशक्तेरपि भम शर-
णागतशब्दश्चाविणः परित्यागे शक्तिसंभावनामपि न
पश्यामीत्यर्थः । संप्राप्तं न त्यजेयं, “ शरणागतस-
स्यमालिनीयं वृषशैलेशकृषीवलं धिनोति ” इत्युक्त-
रीत्या रक्षापेक्षां प्रतीक्षमाणोहं कथं संप्राप्तं त्यजेयं ।
न त्यजेयं तत्संबन्धेन रावणविषयाकारापेक्षी कथं
तमेव त्यजेयं । अतएवहि घण्टाकर्णपक्षपातेन तदनु-
जस्यापि मुक्तिं ददौ । अतएव च भालाकारविषयप-
क्षपातेन । “ युष्मत्सन्ततिजावानां दीर्घमायुर्भवि-
ष्यति ” इत्युक्तवान् । न त्यजेयं । आगमनमात्रेण
ऋाधनीये त्यागसंभावना कुतः । संभावनायां लिङ् ।
त्यागसंभावनायां खलु साधनोद्योगः । तस्य त्यागे
स्वसत्ताचेत् साधनोद्योगः स्यात् । सैव न निर्वहति
कथमुद्योगः तत्स्वीकाराभावे स्वसत्ता न सिद्ध्यति
चेत् तत्स्वीकारेऽसत्सत्ता न सिद्ध्यतीत्यसत्यागः
स्यात् स कथमुपपद्यत इति चेत्तत्राह—कथंचन ।
“ अप्यहं जीवितं जह्वां ” इत्युक्तरीत्या नवप्रसववा-
त्सत्येन वत्सला गौः पूर्ववत्सानिव युष्मानपि
त्यक्ष्यामि न त्वाश्रितं । यद्वा कथंचन सर्वदेशसर्व-
कालसर्वावस्थास्वपीत्यर्थः । यद्वा कथंचन शरणाग-
तस्य गुणाभावेपि दोषप्राप्त्यपि तत्परिमहस्य सर्वान-
भिमतत्वेपि दृष्टादृष्टानिष्टशतानुबन्धित्वेपि मत्प्राणप-
रित्यागे प्रस्तुतेपीत्यर्थः । किंच दोषो यद्यपि तस्य
स्यात् । अस्मदमिप्रायेण दोषो नास्त्येव अस्थानभय-
शङ्किनो भवतोमिप्रायेण तस्य दोषोस्ति चेत्स्यात् ।
अङ्गीकारेऽव्ययमिदं । दोषभोग्यत्वरूपवात्सत्यैकस्व-
भावस्य मे आश्रितदोषो ह्युपादेयइतिभावः । सुकुमा-
रस्य राजकुमारस्य सुगन्धिमूलमृलेशवदस्य दोषभो-
ग्यत्वं । यद्वा दोषो यद्यपि स्यात् । तस्य शरणागत-
स्य नदोषः । “ यथैषीकातूलममौ श्रोतं प्रदूयैतैवं
हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते ” इत्युक्तरीत्या दोषो
न श्लिष्येदित्याशयः । यद्वा दोषो यद्यपि स्यात् । स
तस्य हि शरणागतिरूपनिरतिशयगुणशालिनो दोषो
न त्याज्यकोटिमाटीकते । सुगन्धिमूलमृलेशवत् ।
यद्वा दोषो यद्यपि तस्य दोषोस्ति चेत्तत्संबन्धी खलु
दोषः । स तस्मादपि ऋाध्यः स्यात् । प्रार्थनायां लिङ् ।
अस्माभिः प्रार्थितःखलु । गुणवानक्षितश्चेत् गुणवन्ताप्र-
तिकरः । दोषवानक्षितश्चेदतिशयोक्ताकमिति भावः ।

सुग्रीवस्त्वथ सद्वाक्यमाभाष्य च विमुञ्च्य च ॥ ततः शुभतरं वाक्यमुवाच हरिपुङ्गवः ॥ ४ ॥
 सुदुष्टो वाऽप्यदुष्टो वा किमेष रजनीचरः ॥ ५ ॥
 ईदृशं व्यसनं प्राप्तं भ्रातरं यः परित्यजेत् ॥ को नाम स भवेत्तस्य यमेष न परित्यजेत् ॥ ६ ॥
 नानराधिपतेर्वाक्यं श्रुत्वा सर्वानुदीक्ष्य च ॥ ईषदुत्तमयमानस्तु लक्ष्मणं पुण्यलक्षणम् ॥
 इति होवाच काकुत्स्थो वाक्यं सत्यपराक्रमः ॥ ७ ॥
 अनधीत्य च शास्त्राणि बृद्धाननुपसेव्य च ॥ न शक्यमीदृशं वक्तुं यदुवाच हरीश्वरः ॥ ८ ॥
 अस्ति सूक्ष्मतरं किञ्चिद्वदन्न प्रतिभाति मे ॥ प्रत्यक्षं लौकिकं वाऽपि विधत्ते सर्वराजसु ॥ ९ ॥

यद्वा बोधो यद्यपि अस्माद्व्यापेक्षया तस्य स्यात् तस्या-
 पेक्षितफलसिद्धिः स्यात् । कपोतोपाख्यानानुगुणेयं
 योजनेति श्रीवत्साङ्गमिश्रा आहुः । कथं तर्हेतन्महा-
 मन्त्रिणो निन्दन्तीत्यत्राह—सतामेतदगर्हितं । एतत्
 आश्रितदोषाङ्गीकरणं । सतां अगर्हितं अनिन्दितं ।
 अस्मत्पक्षपातिनामस्थानभयशङ्किनां निन्दितत्वेपि
 परमार्थदर्शितानां कपोतादीनां च न निन्दितमिति भावः ।
 यद्वा एवं दुष्टापरित्यागे प्रत्यवायपरिहारो वा पुरुषा-
 र्थसिद्धिर्वा पापक्षयो वेति चेन्नैतदित्याह—सतामिति ।
 सद्गोष्ठीष्वस्मद्गर्हापरिहारएव फलं स्वमारणोद्योगवता-
 मपि रक्षकाः कपोतादयः तेषामगर्हितं । यद्वा दुष्ट-
 जनपरिग्रहस्य शिष्टगर्हितत्वाच्छास्त्रनिन्दितत्वाच्चानु-
 क्रमित्याशङ्क्य सत्यमेतदुष्टजनत्याज्यत्ववचनं सामा-
 न्यविषयं । तस्मादपि वध्यं प्रपन्नं न प्रतिप्रयच्छ-
 न्तीत्येवमादिशरणागतापरित्यागविषयविशेषशास्त्रस्य
 सद्भावात् । दुष्टस्यापि शरणागतस्य संरक्षणे शिष्टग-
 र्हीणा नास्ति प्रत्युत श्रेय एवेत्याह—सतामेतदगर्हि-
 तमिति । एतत् दुष्टशरणागतपरिग्रहणं । सतां सामा-
 न्यविशेषशास्त्रविदां । अगर्हितं गर्हितादन्यत् । पूज-
 नीयमित्यर्थः । सर्वशक्तेः काचिदशक्तिः । सर्वशस्य
 किञ्चिदज्ञानं च मित्रभावेनेति श्लोकेन दर्शितमिति
 गोविन्दयतिनः प्रत्यवदन् ॥ ३ ॥ अथ सुग्रीवो राम-
 प्रकृतिभाकर्ण्य अतिसाहसमेतदित्यन्तं मीचभीतः

प्राह—सुग्रीव इति ॥ आभाष्य अनूय । शुभतरं नीति-
 शास्त्ररहस्यमूलत्वात्स्वामिविषयप्रेमातिशयनिबन्धन-
 त्वाच्च शुभतरं । वाक्यमुवाच । अत्र लक्ष्मणमित्युक्त-
 त्वादुपसंहारे सहलक्ष्मण इत्युक्तत्वाच्चोभयोरपि वच-
 नमुभावपिप्रति प्रतिवचनं च बोध्यम् ॥ ४ ॥ सुदुष्ट
 इत्यर्थमेकं वाक्यं ॥ अस्माभिः पूर्वमुक्तैश्चिद्भान्वेषि-
 तादिदोषैर्युक्तो भवतु वा सा वा कृतघ्नः स एष रज-
 नीचरः । किं किमर्थं । परित्याज्यएवेत्यर्थः ॥ ५ ॥
 कृतघ्नतामेवाह—ईदृशमिति ॥ यं वन्धुं । एष व्यसने
 प्राप्ते न परित्यजेत्स कस्तस्य भवेत् नकोपीत्यर्थः ।
 भ्रातरं परित्यजन् सर्वानपि परित्यजेदेवेति भावः ।
 ईदृशं व्यसनं । लङ्कादहनपुत्रवधादिकमारभ्य समु-
 द्रतीरनिवेशपर्यन्तं व्यसनमित्यर्थः ॥ ६ ॥ अथ
 सूक्ष्मधर्मानभिज्ञस्य सुग्रीवस्य नीतिमर्यादयैवोत्तरं
 वक्तुमारभते—नानराधिपतेरिति सार्धश्लोकः ॥ ईष-
 दुत्तमयमानः धर्मरहस्यमिदं मम परमशक्तिं शरणाग-
 तसंरक्षणप्रप्तं च सन्यगपरिज्ञाय यत्किञ्चिद्वदत्ययमि-
 ति मन्दस्वयंकुर्वन् ॥ ७ ॥ प्रथमं तद्वचनमुपलालय-
 ति—अनधीत्येति ॥ ८ ॥ सूक्ष्मतरं किञ्चित् अ-
 र्थस्वरूपमिति शेषः । तदेवार्थस्वरूपं विशिनष्टि—
 प्रत्यक्षमिति । प्रत्यक्षं दृष्टं । लौकिकं लोकसिद्धं ।
 यत्सर्वेष्वपि राजसु विद्यते मे प्रतिभाति च
 तत्सूक्ष्मतरं किञ्चिद्धर्मस्वरूपमस्तीतिसंबन्धः ॥ ९ ॥

यद्यपितस्यदोषः स्यात् तथापि न त्यजेयमिति वा ॥ ३ ॥ रामानु० दुष्टत्वादुष्टत्वयोर्मास्त्रोयमितिवदन्तरामं प्रत्युभयथापित्याज्यद-
 तिसोपपत्तिकमाह—सुदुष्टस्यादिना । सुदुष्टोवाप्यदुष्टोवा एवरजनीचरः । किं किमर्थं । अनेनसाध्यं प्रयोजनं किमपि नास्तीत्यर्थः
 ॥ ५ ॥ ती० यद्वा योविमीक्षणः ईदृशं व्यसनं प्राप्तं भ्रातरं परित्यजेत् त्यक्तवान् । स एषः यं कमित्यर्थः । स एष विमीक्षणः कंनपरि-
 त्यजेत् । तस्य कोनामभवेत् । एवंविधमेककोषपरिगृहीयादित्यर्थः । ति० तस्यास्य कोनामसंभवेत् । यमेष
 संकटेन परित्यजेत् । तस्मादस्मान्परिस्कटेत्यक्षयत्येव । विश्वासपातकृतप्रत्यादित्यर्थः ॥ ६ ॥ ति० सर्वानुदीक्ष्य सुग्रीवस्योत्तरक-
 र्थाच्चालनसामर्थ्यं सर्वहरीननुमात्रं तथा लक्ष्मणमुदीक्ष्यैषदुत्तमयमानो बालत्वेन मवृत्ताप रिज्ञानात्तावाप्येतदेव संमतमिति शङ्कासंकुर्वन्नि-

[पा०] १ ग. क. झ. ट. उदीक्ष्यतु. २ ग. क. झ. ट. यथाचप्रतिभातिमा. ३ क. क. झ. न. ट. चापि. ४ क. झ. ट. वर्तते.

अमित्रास्तत्कुलीनाश्च प्रातिदेश्याश्च कीर्तिताः ॥ व्यसनेषु प्रहर्तारस्तस्मादयमिहागतः ॥ १० ॥
 अपापास्तत्कुलीनाश्च मानयन्ति स्वकान्हितान् ॥ एष प्रायो नरेन्द्राणां शङ्कनीयस्तु शोभनः ॥ ११ ॥
 यस्तु दोषस्त्वया प्रोक्तो ह्यादानेऽरिबलस्य च ॥ तत्र ते कीर्तयिष्यामि यथाशास्त्रमिदं शृणु ॥
 न वयं तत्कुलीनाश्च राज्यकाङ्क्षी च राक्षसः ॥ १२ ॥
 पण्डिता हि भविष्यन्ति तस्माद्वाह्यो विभीषणः ॥ १३ ॥
 अव्यग्राश्च प्रहृष्टाश्च न भविष्यन्ति संगताः ॥ प्रणादश्च महानेष ततोऽस्य भयमागतम् ॥
 इति भेदं गमिष्यन्ति तस्माद्वाह्यो विभीषणः ॥ १४ ॥

तदेवार्थस्वरूपमाह—अमित्रा इति ॥ तत्कुलीनाः ज्ञातयः ॥ प्रातिदेश्याः समनन्तरदेशाधिपाश्च ॥ व्यसनेषु समुपस्थितेषु प्रहर्तारः अमित्राः शत्रवः कीर्तिताः । तस्माद्व्यसनप्रहर्तृज्ञातित्वात् ॥ १० ॥ व्यसनिनं रावणं परित्यज्यागमने कारणान्तरमस्तीत्याह—अपापा इति ॥ अपापास्तत्कुलीना नरेन्द्राः । हितान् हितपराक् । स्वकान् क्वातीन् मानयन्त्येव । तेषामपि नरेन्द्राणां शोभनो गुणवानेष ज्ञातिः प्रायः शङ्कनीयः । लोके पापभूयिष्ठतया शोभनोऽपि प्रायेण शङ्कनीयः । पापिनस्तु नरेन्द्रस्य तादृशो ज्ञातिः शङ्कनीय इति किमु वक्तव्यम् । अतोऽयं रावणेन शङ्कितस्तेन सह विरुध्यैवागत इत्यर्थः ॥ ११ ॥ एवं रावणपरित्यागे हेतुमुक्त्वा स्वापरित्यागे हेतुं वक्तुं प्रतिजानीते—यस्त्विति ॥ अरिबलस्य विभीषणस्य । दोषः को नाम स भवेत्तत्त्वेत्यादिनोक्तः । तत्र विषये । यथाशास्त्रं नीतिशास्त्रमनतिक्रम्य । इदमुत्तरं—न वयमिति ।

न वयं तत्कुलीनाः राक्षसराज्यान्तर्हाः । अस्माकं तदराज्ये आकाङ्क्षाभावात् । मम रावणस्येव तस्मिन्न-रित्वशङ्काप्रसक्तिर्नास्ति । अतो नास्मांस्त्यक्त्यतीति भावः । किंच राक्षसो विभीषणस्तु राज्यकाङ्क्षी अस्मन्मुखेन रावणं घातयति । अतः स्वकार्यविघात-भयादपि नास्माकमपकारं करोतीत्यर्थः ॥ १२ ॥ ननु मूर्खा राक्षसाः कथमेवं विमृश्यकारिण इत्याशङ्क्य नार्यं नियम इत्याह—पण्डिता इति ॥ अर्धमेकं वाक्यं । राक्षसा अपीत्यर्थः ॥ १३ ॥ पुनरप्यस्य रावणेन विरुद्धागमनमेव प्रतिपादयन् परिप्राकृतं निगमयति—अव्यग्रा इति सार्वश्लोकेन ॥ ते ज्ञातयः अव्यग्राः प्रहृष्टाश्च सन्तः कदाचिदप्यन्योन्यसंगताः न भविष्यन्ति न भवन्तीति । अनेनैव हेतुना ज्ञात-योवसरे भेदं गमिष्यन्ति गच्छन्ति । अस्य च भीत-स्यैव महान् प्रणादः श्रूयते । अतो बलीयसो रावणात् अस्य भयमागतं तेन च भयेनास्त्राणार्थभागत इति

तिहोवाच ॥ ७ ॥ ति० तदर्थरूपप्रतिपादयितुं तदुपयुक्तालोकस्थितिमाह—अमित्रा इति । राज्ञां अमित्राः शत्रवः । द्विषाकी-र्तिताः । तत्कुलीनाज्ञातयः प्रातिदेश्याः आसन्नदेशवासिनश्चेति । तद्विविधा अपि स्वावरोधिष्ठातेः स्वविरोधिनः आसन्नदेशवर्ति-नश्च । व्यसनेषु आध्वारिमकादिप्रिकारकश्रेषु । तस्य प्रहर्तारो भवन्तीति प्रसिद्धं । अहुर्किततद्व्यग्राह—तस्मादिति । नानाप्रका-रस्वपीडाप्रवृत्तज्ञातिभयात्स्वप्राणार्थमिहागतः । अहं तस्मात् व्यसनप्रहर्तृज्ञातित्वात् । व्यसनिनं रावणं प्रहर्तुमर्थं विभीषण इहागत इ-त्यर्थः ॥ शि० तत्कुलीनाः स्वकुलप्रसूताः । प्रातिदेश्याः तत्समीपदेशवासिनश्च । अमित्राः समयविशेषेशत्रवः कीर्तिताः । अत-एव व्यसनेषु दुःस्वसमयेषु । प्रहर्तारो भवन्ति । तस्मात् ज्ञातिरूपरिपुभ्याम् अयमिहागतः । एवंच भ्रातृनिष्ठप्रीतिविषयदेयवय-मिहागच्छेत् तदास्मिन्कृतघ्नत्वादिदोषवशांश्चानुसंधेत् । अयं तु पापाचरणशीलः स्वबन्धुनास्वविपरीताचरणवत्तयाऽयं निस्सारित इति न दोषवानितिसूचितं ॥ १० ॥ ती० प्रवादश्च महानेष इति पाठेन ज्ञातिभ्यो भयागमने अपवादश्च “धोराः स्वायं प्रयुक्ताश्च ज्ञात-यो लोभयावहाः” इति हस्तिगीतादिरूपालोकप्रवादोक्तोऽर्थः ॥ ति० उक्तहृत्पुनरादपूर्वेमाश्रित्य मुपसंहरति—अव्यग्रा इति सार्वेन । ते ज्ञातयः अव्यग्राः अनाकुलाः । विश्वयवन्त इति यावत् । प्रहृष्टाः अन्योन्यसंतुष्टाश्च । सौमित्रास्तसंगताः परस्परमिलिता भविष्यन्ती-तिसर्वलोकप्रसिद्धाः । तेभ्यो न्येतूकविपरीता इति प्रागुक्तरीत्या पापमूलराज्यलोभादिना भेदं गमिष्यन्ति । ततोऽनन्तरं । अस्य ज्ञातिवर्गस्य । एषः लोकप्रसिद्धः । प्रणादः युद्धरूपकोलाहलः । भवति । अन्योन्यस्यान्योन्यतो भयं वागतं भवतीति लोकस्थितिर्यतः तस्मादयमेता-वत्कालमनपगतसौमित्रोपिकेनचिन्मित्रेनाशप्राप्तवैरः शरणमागतो ग्राह्य एवेति कतकव्याख्या । तीर्थस्तु नैष ततोऽप्येति पठित्वा अस्य भीतस्यैव एष महान् प्रणादः श्रूयते । अतस्ततो बलवतो रावणादस्य विभीषणस्य भयमागतमित्यात्मप्राणार्थभागतः परिप्राकृत एवेत्यर्थः ।

[पा०] १ क. ग. घ. प्रतुष्टास्तेन. ऊ. झ. ट. प्रहृष्टाश्चेत.

न सर्वे भ्रातरस्तात भवन्ति भरतोपमाः ॥ मद्विधा वा पितुः पुत्राः सुहृदो वा भवद्विधाः ॥ १५ ॥
 यवमुक्तस्तु रामेण सुग्रीवः सहलक्ष्मणः ॥ उत्थायेदं महाप्राज्ञः प्रणतो वाक्यमब्रवीत् ॥ १६ ॥
 रावणेन प्रणिहितं तभवेमि विभीषणम् ॥ तस्याहं निग्रहं मन्ये धर्मं क्षमवतां वर ॥ १७ ॥
 राक्षसो जिह्वा बुद्ध्या संदिष्टोऽयमिहागतः ॥ ग्रहर्तुं त्वयि विश्वस्ते प्रच्छन्नो मयि वाऽनघ ॥ १८ ॥
 लक्ष्मणे वा महाबाहो स वध्यः सचिवैः सह ॥ रावणस्य नृपस्य भ्राता ह्येव विभीषणः ॥ १९ ॥
 एवमुक्त्वा रघुश्रेष्ठं सुग्रीवो वाहिनीपतिः ॥ वाक्यज्ञो वाक्यकुशलं ततो मौनमुपागमत् ॥ २० ॥
 सुग्रीवस्य तु तद्वाक्यं रामः श्रुत्वा विमृश्य च ॥ ततः शुभतरं वाक्यमुवाच हरिपुरुषम् ॥ २१ ॥

परिग्राह्योऽयमित्यर्थः ॥ १४ ॥ ननु दुष्टोऽपि ज्येष्ठोऽनु-
 वर्तनीय एवेत्याशङ्क्य यद्यप्ययं धर्मः तथापि न सर्वत्र
 संभवतीत्याह—न सर्वे इति ॥ “मद्विधा वा पितुः
 पुत्राः” इति भूतार्थकथनत्वात्प्रशंसादोषः ।
 यथा “कृपावानविकथनः” इत्युक्तलक्षणेन धीरो-
 दात्तेन दुष्यन्तेन “सतां हि संदेहपदेषु वस्तुषु प्रमा-
 णमन्तः करणप्रवृत्तयः” इत्युक्तं । यथा च हनुमता
 “पद्मगणनमाकाशे पतन्तं पक्षिसेविते । वैनतेयमहं
 शक्तः परिगन्तुं सहस्रधा” इति ॥ दण्डिना च कान्या-
 वशं प्रथमपरिच्छेदः ॥ “स्वगुणाविष्कियादोषो नात्र
 भूतार्थसंज्ञिनः । अपि त्वनियमो दृष्टस्तथा त्वन्यैरु-
 क्षीरणात्” इति ॥ यद्वा पूर्वश्लोकार्थस्य भरतेति
 प्रसङ्गं परिहरति—सर्वे इति । तातेति सान्त्वोक्तिः ।
 सर्वे भ्रातरः भरतोपमा न भवन्ति । कैकेयीवरप्राप्तं
 पित्रा दत्तमपि राज्यं परित्यज्य वनं गतं मामनुसृत्य
 सर्वैव राज्यं त्वमेव गृहाण । अहं त्वदास्यं करिष्या-
 मीति वदन्भरतादन्यः कश्चिदस्ति किमिति भावः ।
 एवंविधप्रसक्त्यभावाल्लक्ष्मणस्यानुपादानं । अत्र दृष्टा-
 न्तमाह—मद्विधा इत्यादिना । मद्विहमात्रेण लोका-

न्तरं गतः पिता । तत्सुल्यपितृमानसस्त्वदृशः कश्चि-
 दस्ति किमित्यर्थः । यद्वा मद्विधाः पितुः पुत्राः सन्तुधा-
 मा वा भरतसमा भ्रातरस्तत्समाः सुहृदश्च न सन्ती-
 त्यर्थः । सुहृदो वा भवद्विधाः । वर्षरात्रसमये स्थितेन
 मयाऽत्यन्तकुपितेन लक्ष्मणेन चात्यन्तं परुषमुक्तेपि
 अस्मासु प्रेमातिशयमेव प्रकटयन् तत्समः कोवासीति
 भावः । यद्वा मद्विधा वा पितुः पुत्रा न भवन्ति । नि-
 रतिशयपितृवात्सल्यभूतोऽस्मत्सुल्यो नास्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥
 अथ सुग्रीवो नीतिमुखेन विभीषणस्य त्याज्यतां प्रति-
 पादयितुमशक्तः परिग्रहे चाविदितभावोऽयं रामे क-
 म-
 नर्थमुत्पादयिष्यतीति प्रेमवशेन ध्याकुलो विभीषण-
 शरणागतेरेकस्याः सहलक्ष्मणेन स्वेन क्रियमाणं शर-
 णागतिद्वयं प्रबलमस्मिन्मन्यमानः शरणागतिपूर्वकं
 विभीषणनिग्रहं प्रार्थयते—एवमित्यादिचतुःश्लोकैः
 ॥ १६—१७ ॥ राक्षस इत्यादि ॥ अत्र मयि लक्ष्मण
 इति स्वस्य लक्ष्मणस्य चानर्थक्यं स्वव्यसनादपि
 स्वाश्रितव्यसन्नं रामस्यात्यन्तारुनुवमिति तत्प्रदर्श-
 नेन विभीषणापरिग्रहसमर्थनार्थं ॥ १८—१९ ॥
 मौनमुपागमत् । प्रणयरोषादिति भावः ॥ २० ॥ अथ
 रामः स्वस्य सर्वशक्तित्वप्रदर्शनेन सुग्रीवस्यातिशङ्का-

इतरतु प्राग्बन्धव्याख्येयमित्याह ॥ १४ ॥ ति० ननु भरतादिव्रतदोषादर्शनाद्वातुणाभीष्टशमेदासंभवोऽपि—न सर्वे इति ।
 राज्यादीच्छयाप्राप्तसौभ्रात्रस्यागत्याभावो भरतादन्येपरमदुष्करः । तेन पितृदत्तं राज्यं त्यागात् । लक्ष्मणादेस्तुतदप्रसक्त्यानतदुक्तिः ।
 मद्विधावापुत्राः सुखलितस्यापितृवाक्यलङ्घनरहिताः । सुहृदो वा भवद्विधाः । त्यक्त्वापि सर्वसौख्यसर्वाकारेण सर्वैवेतेन सर्वेयमेतेन च
 भिन्नकार्यसाधकः सुहृत्परमदुर्लभ इति भावः । अत्र भूतार्थकथनरूपत्वात्प्रशंसादोषोऽभ्यगतः । “स्वगुणाविष्कियादोषो नास्ति भू-
 तार्थसंज्ञके” इति दुष्पुक्तेः ॥ स० आतुषुसौभ्रात्रुर्मिलमिति नयकुं दुष्कं । भरतेमपि भरितता त्वयि सद्नुभूतैव वर्तत इत्यतः
 काचित्कएवैवभावोभ्रात्राविम्बित्याह—नेति । सर्वेभ्रातरोभरतोपमानभवन्ति । स लोकविलक्षण इति भावः । लक्ष्मणस्य च स्वस-
 मन्वेदोदत्तेन सहैवावस्थानाद्वाज्यप्राप्तेरुन्ताहेतोरभावेन चानुक्तिर्ननुसौहार्दावमर्दनेति द्वयं । भ्रातृप्रस्तावे पितापुत्राचारोक्तिः
 प्रसङ्गसङ्गता । सर्वेभ्रातरोभरतेपमानेत्यनेन भारिततारारमणस्य ममोः कीर्तनं मन्यमानस्तुमुखीकृतुं सुहृदइत्याद्युक्तिश्चेति श्रेयं ॥ १५ ॥
 स० विश्वस्तेऽपि वा तथा विश्वस्तेमयि वा । त्वयि विश्वस्तेमयि वा मयि विश्वस्ते त्वयि वा । एतेन मन्त्राश्रयवैतवनाशोममर्थ-
 तापकर इति स्वाभ्यर्थेऽर्थावयनसंश्रया इति भावः ॥ १८ ॥ स० लक्ष्मणेनाप्रहर्तुमागतः । त्वयिराजत्वान्मयि धूर्त्वा दृष्ट्वा प्रहर्णनं
 दुस्तहं । लक्ष्मणप्रहर्णतुतवैवमपि दुस्तहमिति भावः । सचिवैः चतुर्भिः ॥ १९ ॥ ति० मौनमुपागमत् श्रिवाचोक्तं । अतो-
 धिकं प्रभौ नवकुं युक्तमित्याशयेनेति शेषः ॥ २० ॥ ती० सुग्रीवस्य वाक्यं श्रुत्वा तद्विमुक्त्य । अस्यायमर्थः प्रथमतः कृतविभीषण-

सुदुष्टो वाऽप्यदुष्टो वा किमेष रजनीचरः ॥ सूक्ष्ममप्यहितं कर्तुं मेमाशक्तः कथंचन ॥ २२ ॥
 पिशाचान्दानवान्यक्षान्पृथिव्यां चैव राक्षसान् ॥ अङ्गुल्यग्रेण तान्हन्यामिच्छन्हरिगणेश्वर ॥ २३ ॥
 श्रूयते हि कपोतेन शत्रुः शरणमागतः ॥ अर्चितश्च यथान्यायं स्वैश्च मांसैर्निमज्जितः ॥ २४ ॥
 स हि तं प्रतिजग्राह भार्याहर्तारमागतम् ॥ कपोतो वानरश्रेष्ठ किं पुनर्मद्विधो जनः ॥ २५ ॥

निधाय शरणागतरक्षणरूपस्य स्वन्नतस्य । धर्मशास्त्र-
 सिद्धत्वात्तस्यापरित्याज्यतां प्रतिपादयति—सुग्रीवस्य
 त्वित्यादिना ॥ विमृश्य मयि प्रेमातिशयेनैवमुक्तमिति
 विचार्य ॥ २१ ॥ सुग्रीवस्य भयं विवर्तयति—सुदुष्ट
 इति ॥ स एष रजनीचरः सुदुष्टो वा अदुष्टो वा
 भवतु किं करिष्यति । तदेव विवृणोति—सूक्ष्ममिति ।
 सूक्ष्ममपीत्यनेन साक्षान्मयि मदाश्रितेषु मत्संबन्धि-
 संबन्धिष्वपि न शक्त इति भावः ॥ २२ ॥ कथं न
 शक्त इत्याकाङ्क्षायां स्वशक्तिं दर्शयति—पिशाचानिति ॥
 पृथिव्यां विद्यमानानितिशेषः । त्वं तावत्सकलैः
 स्वबलैः सह तिष्ठ अहमेक एव पर्याप्तइत्यभिप्राये-
 णाह—हरिगणेश्वरेति । अङ्गुल्यग्रेण शस्त्रास्त्रादिप्र-
 सङ्गशून्येन अङ्गुल्यन्तरनिरपेक्षेण एकस्यामप्यङ्गुल्या-
 भंशान्तरव्यापारवर्जितेन । तत्रापि हस्तपादादिविशे-
 षविवक्षाशून्येन अग्रमात्रेण । हन्यां हन्तुंशक्तः ।
 नकेवलं लङ्कामाग्ननिवासिनो राक्षसान् किन्तु
 स्थानान्तरनिवासिनोपीतिविवक्षया पृथिव्यांचैवेति
 निर्देशः । न केवलमेकजातीयानामेव लक्ष्यत्वं किन्तु
 सर्वेषामपीत्यभिप्रायेणाह—तानिति । तर्हि लङ्कामा-
 ग्ननिवासिनो राक्षासान्किमिति न हंसीत्यत्राह—ह-
 ष्छञ्जिति । इच्छाभावादेव तद्वधाभावः । न त्वश-
 क्येतिभावः ॥ २३ ॥ एवमस्मादपकारशङ्का नास्ती-
 त्युक्त्वा भवतुवाऽयमपकारी तस्मादेवापकारान्मम
 प्राणा गच्छन्तु वा । अद्यापि नायंनिग्राह्यः नापिपरि-
 त्याज्यः । किन्त्ववश्यं रक्ष्यएवेति कपोतोपाख्यानेन
 प्रतिपादयति—श्रूयतेहीति ॥ हीतिप्रसिद्धेयमाख्यायि-
 केत्यर्थः । कपोतेन धर्माधिकारशून्येन तिर्यङ्गात्रेण ।

एतेनाप्यनुष्ठितत्वे किमु वक्तव्यमस्माकं । कपोतेन
 एकेनासहायेन कृतं किमुत ससहायैरस्माभिः । शत्रुः
 कपोतस्य मृगयुः स्वयं भार्यापहारी वैरी । विभीषण-
 स्वरमाकं नतथा । तथाप्यरक्षणे किमस्मत्पौरुषेण ।
 शरणमागतः कपोताध्युषितद्रुमस्थलं यदृच्छयाप्राप्तः ।
 “सोऽञ्जलिं शिरसा बद्ध्वा वाक्यमाह वनस्पतिम् ।
 शरणं हि गतोऽस्म्यद्य देवतामिहवासिनी” इति ॥
 स्वावासवनस्पतिदेवतां प्रत्युक्तवान् नतुकपोतं । विभी-
 षणस्तु राधवं शरणं गत इति अस्मत्कूटस्थरघुराक्षस-
 संवादोक्तशरणागतराक्षसरक्षणं पुरस्कृत्य मांप्राप्तः ।
 यद्वा शरणं । “शाखिनः पक्षिणां गृहं” इत्युक्तं
 रीत्या वनस्पतिरूपं गृहं प्राप्तः । न तु शरणागतिं
 चक्रे । “शरणं गृहरक्षित्रोः” इत्यमरः । अर्चितश्च
 लुब्धकत्वात्सहजशत्रुत्वात् भार्यापहर्तृत्वाच्चापभोष्य-
 सावित्युपेक्षणस्य तद्वधोपायान्वेषणस्य च कर्तव्यत्वे
 प्राप्तेऽप्यतिथिवैयर्थ्येनमत्वा शीतनिवारणायाभिमानात्
 पूजितः । वयंतु “वप्यत्तामेष तीव्रेण दण्डेन सचिवैः
 सह” इत्यनुबन्धिपर्यन्तं सम्यगर्चयामः । यथा-
 न्यायं । यावत्क्षुब्धवृत्ति सन्मित्रागम इव समप्राद-
 रेणान्तर्विषादलेशं विना आहतः । यद्वा प्रियवचना-
 दिभिः बन्धनांघ्रिनेत्यर्थः । स्वैश्च मांसैर्निमज्जितः ।
 बहिः कतिपिदाहारानानीय स्वकीयद्रव्यान्तराणि
 कतिपयानि शरीरैकदेशान्वा दत्त्वा नोपचचार ।
 किन्त्वज्ञैरासत्वेनाभिमन्यमानैः प्राक्षुरप्याद्यं धर्मसा-
 धनमित्यादरणीयैः शरीरमांसैः शरभङ्ग इव । “इ-
 मेकं महत्तपः” इति मत्वा बद्धावहाय पतति स्म ।
 निमज्जितः भोजनार्थनिधोजितः ॥ २४ ॥ उक्तमे-

शरणागतपक्ष्यापवाहकृतसुग्रीवलक्ष्मणशरणागतेदौर्बल्यं “तस्मादपिबन्धप्रपन्नप्रतिप्रयच्छन्ति” इतिश्रुत्यर्थाजुसारिशरणागतर-
 क्षणरूपस्वधर्मचपर्यालोच्येत्यर्थः ॥ २१ ॥ त्रि० ममसूक्ष्ममप्यहितंकर्तुंकथंचन कथमपिशक्तःकिं नकथमपिशक्तइत्यर्थः ॥ २२ ॥
 यथेवमसदादिसंप्रदोष्यर्थस्तत्राह—इच्छञ्जिति । स्वसनिरतिशयमहिमानंतालिकंमन्त्राभावंप्रकटीकर्तुंमिच्छन्त्यदिस्थां तदा तथैव
 कुर्या । संप्रतिस्तुदेवभावोपेतनिजविलासैरशेषैरव्ययमस्यमयैवदत्तमितितत्परिपालनायस्वदिव्यभावंस्वशक्त्यैवान्तर्धाय मानुषम-
 योदायांस्थित्यातद्भावप्रकटनयैवसीताविद्योगप्रयुक्तोदनवद्भवादशसहायमेकं । बद्धतोन्खातिरिक्तसहायान्तरापेक्षामम । मनु-
 ष्याणांसंसारमयोदाक्षापन्नतद्यवहारफलमितिभावः ॥ २३ ॥ ॥० सहि योपि । अनेनापकृतोपीत्यर्थः । प्रतिजग्राह प्रतिवृत्त-
 भार्यावचनश्रवणान्तरमपिप्रीतिपूर्वकंजग्राहेतिसूचयति । सहितं हितेनसहितंयथामदितित्येतिवा । तिर्यक्समाधानंतिर्यङ्गदर्शने-

ऋषेः कण्वस्य पुत्रेण कण्डुना परमर्षिणा ॥ शृणु गाथां पुरा गीतां धर्मिष्ठां सत्यवादिनीम् ॥ २६ ॥

कार्यं दृष्टीकुर्वन् स्वस्य कैमुल्यमाह—स हि तस्मिन् । सः कपोतः । वयमिव धर्मानुष्ठानयोग्यजातौ शरण्यवशे वा नोत्पन्नः । तं जाता स्वभावेन च क्षुद्रसंभारं पक्षिणां कालसंमित इत्यखिलपक्षिजातिविरोधिनं । तस्य कपोतस्यान्तिकं प्रति यदृच्छयाभ्येत्य पतितं अपायान्तरशून्यं विपरीतानुष्ठानैकनिरतं अनुशापलेषेन वा अनुकूलवादप्रसङ्गेन वाऽनन्वितं प्रतिजम्बाह । स्वासत्यागेनाङ्गीकृत्यावति स्य । पूर्वश्लोके शत्रुरिति सामान्येनोक्तमर्थं तद्वृत्तिप्रदर्शनेन विशिनष्टि—भार्याहर्तारमिति । एवमेव रावण आगतश्चेदस्माभिः कार्यं इत्यभिप्रायः । आगतं अस्याङ्गीकाराय कृतमुपायानुष्ठानं कपोतावासद्वयस्य प्रत्यागमनमात्रमेव । तद्विना वनस्पतिदेवतां प्रत्युक्तं शरणशब्दं कपोतोनाशृणोत् । अत्र स ह्रीत्यनेनैव कपोतानुवादे कण्वेऽपि पुनः कपोतग्रहणं इत्येककपोतोपाख्यानइव नायं परिगृहीतकपोतशरीरो देवो मुनिर्वा । किन्तु प्राकृतः कपोत इति ज्ञापनार्थः । अयं कपोतः प्राक्तनधर्मविशेषैर्गजेन्द्रादिविचर्यकलेष्येवंधर्मानुष्ठानयोग्यो बभूव । कपोत इत्यनेन तिर्यक्त्वं शास्त्रानधिकारित्वं बुद्धिमान्त्वं च सूचितं । वानरश्रेष्ठ पुनरप्येकस्तिर्यक्त्वं किरातं ररक्षेत्येतां कथां शृणु । वानरः कश्चिद्वाघ्राङ्गीति स्वावासद्वयमागतं किरातं ररक्ष । तदानीं वृक्षमूलस्थो व्याघ्रस्तस्मिन्वानरे सुप्ते निषादं समीक्ष्य त्वां रक्षामि वानरं पातयेत्युवाच । ततः पापैकनिरतः किरातः स्वरक्षणकारिणं वानरं पातयामास । अनन्तरं वानरं पतितं गृहीत्वा व्याघ्रः त्वां जह्यां स्वोपकारिद्रोहिणं निषादं जहीति मनुष्यमांसलुब्धत्वादुवाच । ततो धर्मवित्तं वानरः प्राणालयदशात्वादह्वयं तत्त्यागमङ्गीकृत्य व्याघ्रमुक्तस्तस्मादह्य स्वस्यापकर्तारं किरातं पश्चादपि गत्यन्तराभावात्त्रिजवासद्वयस्थितिहेतुना शरणागत इत्यरक्षत् । भवान्वा-

नराधिपत्ये स्थितः सन् स्वजातिधर्म इति शरणागत-रक्षणं किंनावलम्ब्यते । किं पुनर्मद्विधो जनः । कपोतचरितं पश्यतां मादृशां किं वक्तव्यं । मद्विधः शरणागततरक्षणाय समुच्छिन्नध्वजे रघुवंशे जातः । “ धष्टिर्वर्षसहस्राणि लोकस्य चरता हितम् । पाण्डुरस्यातपत्रस्य छायायां जरितं मया ” इत्युक्तरीत्या लोकरक्षणदीक्षितस्य दशरथस्य पुत्रः । वसिष्ठविश्वामित्रादिशिष्यः महायोगिना जनकेन कृतसंबन्धः । “ रामो विप्रह्वान्धर्मः ” इति प्रसिद्धः । “ मर्यादानां च लोकस्य कर्ता कारयिता च सः ” इति सर्वलोकानुकृतधर्मानुष्ठानः अहं संप्रति शरणागतहिंसां कुर्यां चेष्टोकः कीदृग्विधः स्यात् । मद्विधः मम वृत्तं पश्चाद्वक्ष्यते । सामान्येन धर्मसेतुर्नृपाणामिति मादृशानां संमतत्वेन स्थितः । मद्विधः मादृशः शरणागतत्यागं न करोति । अवध्यवधेनमुत्सानां रावणादीनां खल्वीदृशं कार्यं रोचते । जनः शरणागतत्यागकृत्कीदृशोत्पत्तिमान्स्यात् ॥ २५ ॥ ननु शास्त्रानधिकारिणस्तिरश्चोनुष्ठानमनुपादेयं न च चोदनामन्तरेण प्रकृतिमात्रेण धर्मत्वं सिध्यतीत्याशङ्क्य कण्डुमुनिगाथया विधानं दर्शयति—ऋषेरिति ॥ कण्वस्य पुत्रेणेत्यनेन महाकुलप्रसूतत्वं परमर्षिणेति यथार्थदर्शितं सत्यवादिनेति यथादृष्टार्थवादित्वं चोच्यते । तेन परमाप्तत्वं दर्शितं । वेदवचनादिसिद्धं । पुरा गीतां । कण्डुकल्पितेयमिति न मन्तव्यं । ऋच एव सामत्वात्पुरा विद्यमानमेवेदानीं गीयमानां गीतां एतत्कृतत्वेऽपि सामध्वनिवत्समस्तपापापनोदनक्षमां । धर्मिष्ठां वेदोक्तधर्मोपमेयस्मृत्युक्तप्रतिपादिकां । अनेन परमप्रयोजनत्वमुक्तं । सत्यवादिनीमिति पाठे अबाधितार्थप्रतिपादिनीं गाथां । अनेकार्थोचितमुक्तमाध्यसनीयत्वाय संकुचितशब्दां शृणु । इतः पूर्वमेतद्वाधानाकर्णनेन खलु त्वमेवमाविष्ठात्मासि एना-

नशीघ्रंभवतीति वा भार्यापहर्तृश्राद्धग्रहणेभार्यापहर्तृसत्कारकर्तृनिदर्शनमुचितमिति वादौ कपोतेतिहासोऽबाधितोरात्रेणेति श्रेयं । “ मुनि-रुवाच । धर्मनिश्चयसंयुक्तां कामार्थसहितां कथां । शृणुष्ववहितोराजन्मादतोमेमहभुज ” इत्यारभ्य पश्चाद्व्याख्या शान्तिपर्वण्याप-रधर्मोक्ताकपोतव्यापकयात्रासन्धेया ॥ २५ ॥ स० पिपीलिकालिपिवयादच्छिन्नकलाव्रतबेष्टधर्मेप्रमाणीत्यादित्यतोमहर्षिगीतो गाथांकथयति—ऋषेरिति । रामोकेस्तिर्यगतिर्यगादिविषयलादेवमादिनिदर्शनंयुक्तमिति भावः । “ नहिपितुः पाण्डित्येनपुत्रःपण्डितोभवति ” इतिन्यायेनातसदृशपुत्रगीतेत्यतस्तद्विशिनष्टि—परमर्षिणेति । पितुःऋषित्वं एतस्यपरमर्षित्वमितितद्गीताकथा-

बद्धाञ्जलिपुटं दीनं शयन्तं शरणागतम् ॥ न हन्यादानृशंस्सार्थमपि शत्रुं परंतप ॥ २७ ॥
 आर्तो वा यदि वा ह्यः परेषां शरणागतः ॥ अरिः प्राणान्परित्यज्य रक्षितव्यः कृतात्मना ॥ २८ ॥
 स चेज्जयाद्वा मोहाद्वा कामाद्वाऽपि न रक्षति ॥ स्वया शक्त्या यथासत्त्वं तत्पापं लोकगर्हितम् ॥ २९ ॥
 विनष्टः पश्यतस्तत्सारक्षिणः शरणागतः ॥ आदाय मुकुतं तस्य सर्वं गच्छेदरक्षितः ॥ ३० ॥

मषहितमनाः शृणु ॥ २६ ॥ अथ कण्डुगाथायां
 षतुःश्लोक्यामाद्यश्लोकेन पूर्णप्रपत्त्यसिद्धादपि गत्य-
 न्तरशून्यतयाऽऽत्मनिक्षेपमिप्रायव्यञ्जकशरणागति-
 शकलतुल्याञ्जलिबन्धादिमात्रविधानमपि हानिं नन-
 येत् तत्करणमनुग्रहावहमित्याह—बद्धाञ्जलिपुटमिति ॥
 अनुकूलनुद्विवागवृत्त्यभावेप्यञ्जलिमात्रमेवाह—“अञ्ज-
 लिः परमा मुद्रा क्षिप्रं देवप्रसादिनी” इति स्वतन्त्र-
 स्थाप्याशु दयाजननी मुद्रा स्वत्वियं । दीनं एवमञ्ज-
 लिबन्धमात्रं विनापि कार्पण्यद्योतनावस्थानमेवाह ।
 याचन्तं अञ्जल्याद्यभावेपि कार्पण्यद्योतनेप्यहदयप्रार्थ-
 नैवेवाह । शरणागतं । अञ्जलिबन्धादित्रयेप्यविद्य-
 माने रक्षकनिवासस्थलाभिगमनमेवाह । पूर्वं स्वरक्षा-
 भरनिक्षेपरूपशरणागतशकलान्युक्त्वा शरणागत-
 मिति पूर्णप्रपत्तिरुक्तेतिवा स्यात् । अपि शत्रुं साक्षा-
 च्छत्रुमपि । न हन्यात् । अयं शास्त्रार्थं पेहि-
 काभ्युदयार्थो वा परलोकार्थो वा प्रत्यवायपरिहारार्थो
 वेत्युक्ते सति तेभ्यः प्राक्प्रयोजनान्तरमाह—आनृ-
 शंस्सार्थमिति । अघातुकत्वसिद्ध्यर्थमित्यर्थः । नृशं-
 सोयमिति लोकापवादपरिहारार्थमिति यावत् । यद्वा
 आनृशंस्वं सकलधर्मसारभूतो दयागुणः तद्रक्षणार्थ-
 एवा । यथोक्तं सीतया—“आनृशंस्वं परो धर्मस्त्वत्त-
 एव मया धृतः” इति । परंतपेति कण्डुरपि कंचि-
 द्राजानं प्रत्युक्तवानिति गन्धते । परंतप । शरणागते
 किं पौरुषप्रकटनेन प्रत्यर्थिषु खलु तत्कर्तव्यमिति भावः
 ॥ २७ ॥ पूर्वं न हन्यादिति स्वेन क्रियमाणं हननमात्रं
 प्रतिषिद्धं । अत्र स्वेतरक्रियमाणशरणागतपीडायामपि
 शरणागते आर्तत्वदृष्टत्वविभागानालोचनेन प्राणा-
 न्दित्वा तद्रक्षणं कार्यमित्याह—आर्तो वेति ॥ आर्तः
 स्वाभिमतसंभवे विलम्बाक्षमतीव्रसंवेगवान्वा । शर-
 नागमनवेलायामपि स्वापराधनिमित्तभयादिमान्वे-

त्यर्थः । ह्यस्तु विलम्बाविलम्बावनादस्य फलसिद्धि-
 मात्रसक्तः । अस्यां वेलायां विनयस्वापराधभयशून्यो
 वा । मुमुक्षुपक्षे संसारजुगुप्सानुसंधानेन सद्य एव
 देहनिवृत्तिकाम आर्तः । ह्यः शरीरावसाने मुक्ति-
 कामः । यद्वा आर्किचन्यानन्यगतित्वपुरस्सरं प्रपन्न
 आर्तः । स्तोभहेलनाविरूपेण शरणागतोऽस्मीति भुवन्
 ह्यः । परेषां शरणागतः स्वव्यतिरिक्तशरणागतः ।
 यद्वा परेषामिति निर्धारणे षष्ठी । परेषां मध्ये शर-
 नागतोरिः वैरे इति विद्यमानेषु शरणागतिश-
 न्दमात्रमभिदधानः पुरुषः कृतात्मना निश्चितमन-
 स्केन । धर्मशास्त्रविश्वासशालिनेत्यर्थः । प्राणान्परि-
 त्यज्य रक्षितव्यः । अस्थिरान्प्राणान्परित्यज्य स्थिरं
 शरणागतरक्षणं कर्तव्यं । कृतात्मनेति विशेषणेन
 विदुषोत्तिक्रमे दण्डभूयस्त्वमुक्तं । शरणागतरक्षणश्चा-
 स्य निरवकाशत्वात् । सर्वैवात्मानं गोपायेदिति
 शास्त्रस्य सावकाशत्वात्तद्व्यतिरिक्तविधयेप्यवस्थाप्य-
 मिति भावः ॥ २८ ॥ एवं शरणागतरक्षणधर्मे चो-
 दनामभिधाय तद्रक्षणे प्रत्यवायमाह—सचेदिति ॥
 भयात् तद्रक्षणे तच्छत्रुसकाशात् तस्माद्वा । किरात-
 न्यायेन स्वस्यापि भयमुत्प्रेक्ष्य ततोहेतोः । मोहात् शा-
 स्त्रार्थापरिज्ञानात् । कामात् स्वच्छन्दवृत्तिस्वाभाव्यात्
 तच्छत्रुसकाशात्किञ्चिद्वाभापेक्षणाद्वा । स्वयाशक्त्या
 स्वकीयेन केनचिरसामर्थ्यप्रकारेण । स्वसहायसंपाव-
 नस्वकीयद्रव्यदानादिना शरीरत्यागपर्यन्तेनोपायक-
 लापेनेत्यर्थः । यथासत्त्वं सत्त्वमनतिक्रम्य । शत्रौ
 सत्यामपि येन केनचिच्छलेन शक्तिवञ्चनामकृत्वा ।
 तत् अरक्षणं । पापप्रत्यवायेहेतुः । अनेन निरयहे-
 तुत्वमुक्तं । न केवलं परलोकबाधकं । इह लोकेपि
 सर्वजनगर्हितमित्याह—लोकगर्हितमिति ॥ २९ ॥
 न केवलमैहिकानर्थहेतुत्वमात्रं पूर्वसंश्रितसकलमुकृत-

ऽऽवर्तव्यत्वेन सूचयति ॥ २६ ॥ शि० शत्रुमपि आनृशंस्सार्थं अतिकूलनिवृत्त्यर्थमपिन हन्यात् । “अशकार्यो धूमः” इत्यादा-
 विवार्थशब्दस्थानिद्वयार्थकत्वं प्रतिष्ठं । अतएवास्यास्य प्रतिषेधोक्तव्य इति वार्तिके अर्थशब्दस्य तत्त्वार्थकैयदादिभिर्व्याख्यातं ॥ किंच
 आनृशंस्सार्थं स्वस्मिन्कृतसंसर्गोभावार्थमित्यर्थः ॥ २७ ॥ ति० यः शरणागतोऽरक्षितो विनष्टः स्यात् सपश्यतस्तत्सारक्षिणः रक्षा-

[पा०] १ क. श. ट. शरणगतः. २ ग. न. स्वसरक्षितः. क. क. छ. ग. म. स्वसरक्षिणः.

एवं दोषे महात्मनः प्रपन्नानामरक्षणं ॥ ३१ ॥

अस्वर्ग्यं स्वर्ग्यं च बलवीर्यनिनाशनम् ॥ करिष्यामि वधार्थं तु कण्डोर्वचनमुत्तमम् ॥

धर्मिणं च यत्नस्य च स्वर्ग्यं सात्तु फलोदये ॥ ३२ ॥

सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च याचते ॥ अमयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद्भूतं मम ॥ ३३ ॥

विनाशकमपीत्यह—विनष्ट इति ॥ यः कश्चिद्यं
कृष्णकृष्णरागात्तः । तमरक्षिणस्तस्य पश्यतः रक्ष-
कत्वेन भूते समर्थे च तस्मिन्पश्यति । तेनारक्षणेनैव
सत्त्वगुणकषादिनष्टमेव तस्य अरक्षकस्यसंबन्धि
अनादिकालसंचितं सर्वं सुकृतमादाय गच्छति ।

प्रत्यारक्षकस्य समर्पितसकलसुकृतभूयोभवतीत्यर्थः

॥ ३० ॥ कण्डुवचनचतुःश्लोकीतात्पर्यं सम्यहेणाह—

एवं दोषो महात्मनः प्रपन्नानामरक्षण इत्यर्थेन

॥ ३१ ॥ विस्तरेणाह—अस्वर्ग्यमित्यादिना ॥ अस्वर्ग्यं

स्वर्ग्यविरुद्धं । नरकहेतुभूतमित्यर्थः । अयशस्यं अकी-
र्तिकरं । बलवीर्यविनाशनं । ययोः शारीरबलवीर्ययोः

अस्मदेव हरणमतो न रक्षितः तयोर्विनाशकमित्यर्थः ।

अत्र अरक्षणमिति विशेष्यमनुवर्ज्यते । एवं शरण्यग-
तारक्षणे कण्डुवचनं प्रामाण्येन धर्मसंस्तरणप्रवृ-

त्तस्य समैश्वर्यवश्यापादनीयमित्याह—करिष्यामीति ॥

कण्डुं लोकाहृतं । न केवलमकरणे प्रत्यवायबाहुल्यं

करणे दृष्टादृष्टाभ्युदया बहवः सन्तीत्यपि कण्डुवच-
नतात्पर्यमिति रासः स्वयमाह—धर्मिणमिति ॥ पाप-

विनाशकधर्मपेतत्वं विवक्षितं । फलोदयं धर्मपेतत्वस्य

स्वर्ग्यमित्यनेनैव सिद्धत्वात् । फलोदये फलप्रदानका-

लोकेषुपस्थिते । स्वर्ग्यं । स्वर्गहेतुरित्यर्थः । अत्र प्रति-

पन्नमत्तं धर्मिणलाविकं प्रतिपादकवचने समुपचर्यते

॥ ३२ ॥ एवं “भुक्तिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च

प्रियमात्मनः । सम्यक्संकल्पजः कामोधर्ममूलमिदं

कृतस्य समक्षमेवतस्वरक्षिणः सर्वसुकृतमादायगच्छेत् ॥

सू० तस्यस्वरक्षणसमर्थस्याप्यरक्षितुःसुकृतं । उपलक्षणमेतत् । स्वप्ना-

पंतसैदत्वेत्यपिप्राह ॥ ३० ॥ ति० एतदन्ताःकण्डुगाथाः । अयरासवार्थ—एवमिति ॥ ३१ ॥ ति० अस्वर्ग्यं स्वर्गप्रतिब-

न्तकं ॥ सू० अस्वर्ग्यं अस्वर्गप्रापकं ॥ ३२ ॥ ति० अत्रवर्तमानप्रयोगेणनित्यसत्सहजघर्मलमभयदानस्योत्पत्तेः । तदेवाह—

एतन्ममव्रतमिति । नित्यपरिग्रहीतःनित्यनिजप्रतिष्ठितोसमर्द्धइत्यर्थः । अत्रतात्कालिकमालान्तिकंचेत्युभयविधमप्यभयदानं प्र-

तिपाद्यते । तत्रास्तान्तिकंसंसारमयोपरतिरूपं । द्वितीयंतुरावणादितत्त्वितमृत्युमयनिष्ठतिरूपं । इदंचोराग्रहनिमित्ताकाभयदा-

नेत्युपलक्षणं । नन्वेवंसर्वैश्वर्यापितवनिमित्ताभयदानत्वेवैवम्यनैर्दृष्ट्यादिदोषप्रसङ्गस्तत्राह—सकृदिति । अनेनोभयविधाभ-

यदानसंसाधनमुपदिश्यते । सकृदेकैववृत्त्याप्रपन्नाय । परिणेशर्थः । प्रकृष्टप्रतिपत्तिमते । प्रतिपत्तौप्रकर्षकनिरन्तरत्वं । साच

तत्त्वमस्यादिवाक्यमन्याभगवतःसात्मत्वेनप्रतिपत्तिः । अयंच “हानीसात्मैवमेततः” इतिगीतोक्तः । अयमेवात्यन्तिकाभय-

दात्रप्राप्तं । द्वितीयाभयदानसाधनमाह “तवास्मीतिचाचते” इति । औपाधिकमेदमवलम्ब्यतथाहंतेवकस्त्वंमेस्वामी अहंशि-

ष्यस्त्वंगुहः अहंरक्षस्त्वंरक्षस्तेवमुपासनाकुर्वतः “द्वितीयादिमयंभवति” इतिन्यायेनावशंप्राप्तमभयसर्वभूतेभ्योयथाभयं

नभवतिसाधयतामीतिमेवतमिच्छर्थः । अतथाभूतेभ्यस्तुभयच्छानीतिनैर्दृष्ट्यादिदोषप्रसङ्गातिमात्रः । सू० सकृद् एकवारं प्रप-

सृतं” इति याज्ञवल्क्योक्तधर्मप्रमाणेषु श्रूयत इत्य-

नेन, तस्मादपि वध्यं प्रपन्नं न प्रतिप्रयच्छन्तीत्यादिना

भुक्तिः । कण्डुगाथायुक्तेन स्मृतिः । कपोतादिना शिष्टा-

चारः । प्रतिपक्षनिरसनपूर्वकबलवदुपपादनेन स्वप्नि-

यत्वं चेत्तेवं चतुर्षु प्रमाणेषु प्रपन्नरक्षणरूपपरमधर्म-

विषयेषु दर्शितेषु संप्रति तत्र प्रमाणं पञ्चमं दर्श-

यति—सकृदेवेति ॥ सकृदेव एकवारमेव । उपाया-

न्तरेष्वावृत्तिः शास्त्रार्थः प्रपत्तौ लनावृत्तिः “सकृ-

देव हि शास्त्रार्थः कृत्येयं दारयेन्नरं” इत्युक्तेः । प्रप-

न्नाय गत्यर्था ज्ञानार्था इति न्यायेनात्र मानसप्रप-

त्तिरुच्यते । तवास्मीति तु वाचिकी । उभयोरन्यत-

रेण युक्तायापीत्यर्थः । यद्वा प्रपन्नायेत्युपायः कथ्यते ।

तवास्मीति च याचत इति तच्छेषवृत्तिलक्षणफलवि-

शेषप्रार्थना । एवंभूतायाधिकारिणे । सर्वभूतेभ्य इति

“मीत्रार्थानां मयहतुः” इत्युपादानत्वं । मयहतु-

तथा शङ्कितेभ्यः सर्वभूतेभ्यः । सम्ययं भयाभावे ।

ददामि । अमयमेव मोक्षो नाम । “अथ सोमयं

गतो भवति आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न भिभेति कुत-

श्चेति” इति ब्रह्मविद्याफलत्वेन अवर्ण्यते । एतत्

तवास्मीति फलविशेषयाच्चेति पक्षस्यानुकूलः । पक्षा-

न्तरे त्रैवर्गिकफलानामप्येतदुपलक्षणं । स्वस्य सकल-

फलप्रदत्वात् । एतद्भूतं मम व्रतवदिदं कस्याचिदपिद-

शायां परित्यागायोग्यमित्यर्थः । अत्र सर्वभूतेभ्य

इत्यपि चतुर्षी । प्रपन्नसंबन्धिभ्योपि सर्वभूतेभ्योभयं

इत्यपि चतुर्षी । प्रपन्नसंबन्धिभ्योपि सर्वभूतेभ्योभयं

इत्यपि चतुर्षी । प्रपन्नसंबन्धिभ्योपि सर्वभूतेभ्योभयं

इत्यपि चतुर्षी । प्रपन्नसंबन्धिभ्योपि सर्वभूतेभ्योभयं

इत्यपि चतुर्षी । प्रपन्नसंबन्धिभ्योपि सर्वभूतेभ्योभयं

इत्यपि चतुर्षी । प्रपन्नसंबन्धिभ्योपि सर्वभूतेभ्योभयं

इत्यपि चतुर्षी । प्रपन्नसंबन्धिभ्योपि सर्वभूतेभ्योभयं

इत्यपि चतुर्षी । प्रपन्नसंबन्धिभ्योपि सर्वभूतेभ्योभयं

इत्यपि चतुर्षी । प्रपन्नसंबन्धिभ्योपि सर्वभूतेभ्योभयं

इत्यपि चतुर्षी । प्रपन्नसंबन्धिभ्योपि सर्वभूतेभ्योभयं

आनयैनं हरिश्रेष्ठ दत्तमस्याभयं मया ॥ विभीषणो वा सुग्रीव यदि वा रावणः स्वयम् ॥ ३४ ॥
 रामस्य तु वचः श्रुत्वा सुग्रीवः प्लवगेश्वरः ॥ प्रत्यभाषत काकुत्स्थं सौहार्देन प्रचोदितः ॥ ३५ ॥
 किमत्र चित्रं धर्मज्ञ लोकनाथ सुखावह ॥ यत्स्वमार्थं प्रभाषेथाः सत्त्ववान्सत्पथे स्थितः ॥ ३६ ॥
 मम चाप्यन्तरात्माऽहं शृद्धं वेत्ति विभीषणम् ॥ अनुमानाच्च भावाच्च सर्वतः सुपरीक्षितः ॥ ३७ ॥

वदामि । “पशुर्मनुष्यः पक्षी वा ये च वैष्णवसं-
 श्रयाः । तेनैव ते प्रयास्यन्ति तद्विष्णोः परमं पदं”
 इत्युक्ते ॥ ३३ ॥ एवमुक्ते सत्यसंभवदुत्तरं प्रशान्तप्रे-
 मान्ध्वतया प्रसन्नमुखं विभीषणाभिमुखं सुग्रीवमा-
 लोच्य तमेव तदानयने नियुक्ते—आनयैनमिति ॥
 निवेदयतेति सपरिवारान्युष्मान् । पुरुषकारतया
 वृत्तवन्तमेनं यूयमेवानयत । तथा सत्येतावत्पर्यन्तम-
 स्वीकारकृतदुःखमस्य निवर्तेत । हरिश्रेष्ठ तस्य दुःख-
 निवृत्तये त्वमेव गत्वानयसि चेन्मयि स्नेहवद्भ्यो
 हरिभ्यः श्रेष्ठं भवन्तमतिक्रम्य किमहं स्वीकरोमि ।
 दत्तमस्याभयं मया । अस्मै स्वबन्धुत्वमापूर्वकं स्वनि-
 कर्षकीर्तनपुरःसरं आगतस्य भया मित्रभावेनैवाक-
 मिति मन्यमानेन अभयं दत्तं । शरणशब्दश्रवणकाल
 एवेति शेषः । कथमानयेयमित्याकुलितं समाधत्ते—
 विभीषणो वेत्यादिना । विभीषणो वा । “विभीष-
 णस्तु धर्मास्मा” इति विभीषणस्वीकारो धर्मवत्स्वी-
 कारतया नोत्कर्षाय । रावणस्य नृशंसस्येति रावण-
 स्वीकारएवोत्कर्षः स्यादिति । विभीषणस्वीकारे तत्प-
 रिकराश्रयत्वार एवरक्षिताः स्युः । रावणस्वीकारे तु
 लङ्कास्थाः सर्वेऽपि रक्षिताः स्युरिति मर्होऽलाभः । सुग्रीव ।
 अस्माकमागतोतिशयो युष्माकं तुल्यः खलु । “एकं
 दुःखं सुखं च नौ” इत्युक्ते । यदि वा रावणः
 स्वयं यत्संश्रय्येन विभीषणेऽप्यतिशङ्का स एवास्तु
 स्वयं । सीतामपुरस्कृत्य स्वयमागतो रावणो वास्तु ।
 यद्वा स्वयं अयं यदि विभीषणो न भवति किंतु
 कामरूपी रावण एव विभीषणभूमिकां परिगृह्य यथा-
 गतः तथाप्यस्याभयं मया दत्तं । त्वमपि रावणोऽयं
 न तु विभीषण इति विज्ञापनायापि पुनर्ना-
 गच्छेः । किंत्वानयैवेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ अथ सुग्रीवः
 कचिदप्यसंभावितं रामस्य शरणागते स्वसिद्धं सौहा-
 र्दातिशयमालोच्य विस्मयपरवश आह—रामस्येति ॥
 सौहार्देन प्रचोदितः । सर्वानपि दोषाननालोच्य

विपरीतप्रवृत्तान् पूर्वसुहृदो नानाप्रकारैरनुनीय यदि
 वा रावणः स्वयमिति वदतो रामचन्द्रस्य कोऽयं सौहा-
 र्दातिशय इति विस्मयेन प्रेरित इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ एवं
 विस्मयातिशयाद्वक्तुमुपक्रान्तो रामस्य स्वभाषिका-
 न्कल्याणगुणौघानालोच्य सहजधर्मत्वादेतद्गामे नान्य-
 र्थकरमित्याह—किमिति ॥ धर्मज्ञ । धर्मसूक्ष्मज्ञ-
 ङ्गस्य तव धर्मानुष्ठानं किमाश्चर्यं । लोकनाथ । भूख-
 वर्गसंरक्षणं स्वामिनः किं चित्रं । सुखावह । स्वय-
 मवाप्तसमस्तकामत्वेन परप्रयोजनैकपरायणस्य सर्व-
 सुखकारिणस्तव शरणागतेषु समाश्रितेष्वस्मासु सुख-
 काक्षित्वे कोऽत्र विस्मयः । आर्यं समीचीनं । अस्त्र-
 वान् प्रशस्ताप्यवसायवान् । “इत्यामुष्यवसायेषु
 सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु” इत्यमरः । दृढव्रतस्य व्रतप-
 रिपालनं किमद्भुतं । यद्वा सत्त्वं बलं सर्वशक्तेस्तत्र
 समाश्रितभयनिवारणं किमाश्चर्यं । सत्पथे स्थितः ।
 धर्मसंस्थापनार्थमेवावतीर्णस्य शरणागतरक्षणरूपप्र-
 शेषधर्मानुष्ठानं नाश्चर्यमित्यर्थः । अप्रसन्नसंरक्षणे प्र-
 क्ष-
 णत्वादिष्वन्यतम एव गुणः पर्याप्तः । किमुव सर्वेऽपि
 समुदिता इति भावः ॥ ३६ ॥ किमसत्यशंसनेन
 त्वन्मनःप्रवृत्तौ खलु विभीषणो ग्राह्यः स्यात्तत्राह—
 ममेति ॥ मम । “वध्यतामेष तीक्ष्णेन दृष्टेन”
 इत्युक्तवतोऽपि । न केवलमसिन्नये महन्तःकरणप्रद-
 त्तिरेकमेव प्रमाणं ॥ प्रमाणान्तराप्यपि सन्तीत्याह—
 अनुमानादिति । अनुमानात् त्वया हनुमता चोक्तमु-
 क्तिकवम्बात् । भावात् भावबोधकान्युक्तप्रसादसि-
 लिङ्गात् । सर्वतः सर्वत्र । अन्तर्बहिःश्रुत्यर्थः । यद्वा
 अनुमानात् हृदयप्रकाशकमुल्लेखिकासादिलिङ्गात् ।
 भावात् आर्तव्यनिप्रकाशितमृदुस्वभावात् । चशब्देन
 वध्यतामपीत्युक्ताधस्यायां न लजेयमिति कालेप्येक-
 रूपसं समुचीयते । सुपरीक्षितः संशयविपर्ययराहि-
 तेन परीक्षितः । अन्तरात्मा अन्तःकरणं । चापीति

आय शरणंगताय । तेन न तत्र परीक्षापेक्षेति सूचयति ॥ ३३ ॥ ति० लोकनाथानाराज्ञां शिखामणे ॥ ३६ ॥

[पा०] १ अ. सौहार्देनाभिपूरितः. २ क. च. झ. ट. नापशिखामणे.

तस्मात्क्षिप्रं सहासाभिस्तुल्यो भवतु राघव ॥ विभीषणो महाप्राज्ञः सखित्वं चाभ्युपैत नः ॥ ३८ ॥

ततस्तु सुग्रीववचो निशम्य तद्वरीश्वरेणामिहितं नरेश्वरः ॥

विभीषणेनाशु जगाम संगमं पतत्रिराजेन यथा पुरंदरः ॥ ३९ ॥

इत्थार्थे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

विभीषणेन मन्त्रिभिः सहगमनाद्भवतीर्थे श्रीरामचरणप्रणामपूर्वकं तंप्रति स्ववृत्तान्तनिवेदनेन सहस्रशरणागतिनिवेदकम् ॥ १ ॥ विभीषणेन रामचोदनयार्तप्रतिरावणकुंभकर्णादिपराक्रमनिवेदनपूर्वकं यथाशक्तिपुत्रसहाय्यकरणप्रतिज्ञां यम् ॥ २ ॥ रामेण विभीषणपरिष्वङ्गपूर्वकं तस्य लक्ष्मणकरेण लङ्काराज्येऽभिषेचनम् ॥ ३ ॥ हनुमत्सुग्रीवाभ्यां सागरतरणोपायं पृष्टेन विभीषणेन तौ प्रति रामेण समुद्रं प्रति शरणागतिकरणोक्तिः ॥ ४ ॥ रामेण लक्ष्मणसुग्रीवाद्यनुमत्या समुद्रोपासनाय तत्परीक्षमास्तु-
तकुक्षोपरि गमनम् ॥ ५ ॥

राघवेणामये दत्ते सन्नतो रावणानुजः ॥ विभीषणो महाप्राज्ञो भूमिं संभवलोकयन् ॥

सात्पपातावर्नी हृष्टो भक्तैरनुचरैः सह ॥ १ ॥

रामान्तःकरणसमुच्चयार्थः ॥ ३७ ॥ पूर्वमानयैनमिति नियुक्तमनुतिष्ठति—तस्मादिति ॥ क्षिप्रं पूर्वमज्ञान-
कालान्तर्गता पापमाचरितं । तत्त्वविचारे स्वयं क्षण-
मात्रं विलम्बानर्हं इति भावः । तुल्यो भवतु । निवेदयत मामिति पुरुषकारकरणायाभ्यर्थितानां
कुलसंज्ञानामस्माकं पुरुषकारत्वं संपादयितुमेव
तवायं प्रयासश्च सिद्धः । इतः परमस्माभिः पुरुषका-
रव्यापारः क्रियत इत्यर्थः । एवं विभीषणस्य पुरुषा-
र्थमर्थयित्वा तत्सख्यरूपं स्वेषां पुरुषार्थमर्थयते—वि-
भीषण इति । महाप्राज्ञः फलसाधनोपयोगिज्ञानवान् ।
न केवलं ममैव सर्वेषामिदं फलं समानमिति दर्शयितुं
नः सखित्वमित्युक्तं ॥ ३८ ॥ एवं सुहृत्तरसुग्रीवाभ्य-
नुज्ञानानन्तरं शरण्यस्य शरणागतसंगमविशेषं दर्श-
यति—तत इति ॥ सुग्रीववचो निशम्य ततो हरीश्व-
रेणामिहितं विभीषणेन संगमं जगामेत्यन्वयः । अमि-
हितं हे विभीषण राघवस्तवाभयं दत्तवान् राघवमु-
पयाहीत्येवं सुग्रीवोक्तं । नरेश्वरः संगमं जगामेति
संगमोपि कर्तुरीप्सिततमत्वकथनेन रामस्यायं लाभ
इति गम्यते । न त्यजेयं कथंचनेत्यादिभिः सुग्रीवा-

दिवाक्यरूपविरोधिनिरसनपूर्वकं श्रीविभीषणस्वीकारं
प्रतिश्रुत्य कथंचित्सुग्रीवादिवाक्यजनितं विलम्बमवि-
ष्यत् त्वरया रक्षितुं स्वयमेव तेन संगत इत्याह—
विभीषणेनाशु जगाम संगममिति । आशु त्वरितं ।
आश्रितसंश्लेषे स्वयं त्वरातिशयवानिति भावः । पुरं-
दरो यथा पतत्रिराजेन संगमं स्वलाभमभ्यन्यत तथा-
ऽयमपीति दृष्टान्ताभिप्रायः । यद्वा सुग्रीवस्य बुद्धिः
पुनर्विपरीता चेत्कार्यहानिरिति शीघ्रं जगाम ॥ ३९ ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने अष्टादशः
सर्गः ॥ १८ ॥

एवं शरणस्य शरणागतसंगमरूपफलमुक्त्वा शर-
णागतस्य शरण्यसेवाख्यपुरुषार्थलाभमाह—राघवेणे-
त्यादि सार्धश्लोक एकान्वयः ॥ अभये स्वापेक्षिते सर्व-
भूताभये वृत्ते । सन्नतः । “गुणैर्दास्यमुपागतः” इति
न्यायेन पूर्वश्रुतेभ्योप्यधिकानां रामकल्याणगुणानां
साक्षात्कारेण सम्यक्प्रवृत्तीभूताङ्गः । महाप्राज्ञः । निर-
पायोपायपरिग्रहेण परमपुरुषार्थलाभाद्वेदशास्त्राभ्या-

स० ब्रुवः दास्येनेतिशेषः । यद्वा आतुह्यननुखेनराज्यप्राप्तासमोभवत् । “आत्मनिगुरावेकेषां” इत्यादिर्ब्रुवचनं ॥ ३८ ॥
स० हरीश्वरेण हनुमतामिहितं विभीषणेन संगमं सख्यं जगाम मनसैतिशेषः । पतत्रिराजेन गह्वरेण । पुरंदरो यथा अमृतहरणकाले
सख्यं जगामतद्वत् ॥ ३९ ॥ इत्याष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

स० सन्नतः प्रवणः । सत्संभावनात्सत्सुखत इति वा । भूमिसंभवलोकयत् । अवतरणायैति भावः ॥ १ ॥ स० हृष्टः महा-
[पा०] १ क. झ. संभवलोकयत्.

स तु रामस्य धर्मात्मा निपपात विभीषणः ॥ पादयोः शरणान्वेषी चतुर्भिः सह राक्षसैः ॥ २ ॥
अब्रवीच्च तदा रामं वाक्यं तत्र विभीषणः ॥ धर्मयुक्तं च युक्तं च सांप्रतं संप्रहर्षणम् ॥ ३ ॥
अनुजो रावणस्याहं तेन चोप्यवमानितः ॥ भवन्तं सर्वभूतानां शरण्यं शरणागतः ॥ ४ ॥
परित्यक्ता मया लङ्का मित्राणि च धनानि वै ॥ भवद्भूतं मे राज्यं च जीवितं च सुखानि च ॥ ५ ॥

सातिष्ठयजनितप्रज्ञातिष्ठयस्य फलमिदानीं निर्वृत्तमिति भावः । भूमिं समवलोकयन् । अन्तरङ्गसचिवसमूहसंमर्दनिरवकाशेपि रामपुरोदेशे सचिवैरेव सधूष्यतामापन्नस्य विभीषणस्य स्वपरिषन्मध्ये दत्तं भूतलावकाशं सम्यक्पश्यन् । स्वादवनीं पपातेति प्राथमिकोद्वेगप्रणाम उच्यते । प्रणामाद्ययोग्यस्थानमाकाशं परित्यज्य पाणिपादशिरःप्रभृतिभिरष्टाङ्गैर्भूमिं प्राप्तवानित्यर्थः । नन्वपेक्षितमभयं दत्तमेव पुनः किमर्थं प्रणामात्मेत्यत्राह—दृष्ट इति । रामस्य स्वरूपरूपगुणानुभवजनितहर्षविवशीकृतशरीर एव प्रणतः । नतु किमपि प्रयोजनमुद्दिश्येत्यर्थः । भक्तैरनुचरैः सहेति । “राघवं शरणं गतः । निवेदयत मां” इति विभीषणस्यैकैवोपायानुष्ठानश्रवणेपि तदनुबन्धिनां तद्वक्तृवशादेव रामपरिचरणं समानमित्युच्यते । उक्तं हि “पशुर्मनुष्यः पक्षी वा ये च वैष्णवसंश्रयाः । तेनैव ते प्रयास्यन्ति तद्विष्णोः परमं पदं” इति ॥ १ ॥ पूर्वं वाचिका प्रपत्तिः कृता संप्रति कायिकशरणागतिं प्रयुङ्गे—स त्विति ॥ स तु पूर्वस्माद्विलक्षणः । संशयविपर्ययनिवृत्त्या अनुकूलत्वनिर्णयविषय इत्यर्थः । धर्मात्मा सर्वावस्थास्वप्नप्रच्युतशरणागतिधर्मेनिष्ठावान् । “वप्यतामिति । शङ्क्यतामिति । न त्यजेयमिति । आनयेनमिति अस्माभिस्तुल्यो भवति” इति चोक्ताहुः सर्वावस्थास्वप्नविचारेणैकरूपचित्त इत्यर्थः । अनेन विभीषणस्य महाविश्वास उक्तः । शरणान्वेषी कृतश-

रणवरणः । विभीषणः रामस्य स्वस्मिन्पक्षपातातिष्ठयद्योतकाभिरामाकारस्य पादयोः स्तनन्धयस्य मातृस्तनवत् श्रीपादावेव स्वस्य भोग्यभूताविति पपात । अन्यैरागत्य प्रशिथिलानवयवान् सम्यग्योजयित्वा यथोत्थाप्येत तथा पपात । चतुर्भिः सह राक्षसैः । करचरणाद्यवयववत्त्वरतश्चैरित्यर्थः । तत्रानुकूल्यसंकल्पप्राप्तिकूल्यवर्जनवत्त्वमुक्तं । धर्मात्मेति महाविश्वासः शरणान्वेषीति गोप्तृत्ववरणं पपातेत्यात्मनिक्षेप इति साङ्गशरणागतिः कृता भवति ॥ २ ॥ एवं कायिकी शरणागतिरुक्ता । अथ वाचिकी दर्शयति—अब्रवीदिति ॥ तदा पादपतनसमये । तत्र सुग्रीवादीनां सर्वेषामेकमत्यवति सदसि । रामं पूर्वं सुग्रीवादिपुरुषकारभूतान् प्रति संप्रति शरण्यमेव धर्मयुक्तं शरणागत्यङ्गानुकूलसङ्कल्पादिधर्मयुक्तं । युक्तं समर्थकारुणिकशरण्यविषयतया यो-ग्यं । सांप्रतं संप्रहर्षणं । पूर्वं राघवं शरणं गत इत्युक्तिदशायां सुग्रीवादीनां श्रुतिकटुकं जातं । इदानीं सर्वसंप्रहर्षणं ॥ ३ ॥ अनुज इति पूर्वं निवेदयतेत्यत्र पुरुषकारभूतान्प्रत्युक्तं । इदानीं साक्षाच्छरण्यं प्रतीति नपुनरुक्तिः । पूर्वार्धेन स्वदोषव्यापनादाकिंचन्यमुक्तं । सर्वभूतानां शरण्यं रावणस्यापि शरणं भवामीति कृतसङ्कल्पं । भवन्तंज्ञानशक्त्यादिपरिपूर्णं ॥ ४ ॥ अनन्तरं प्राप्यान्तरनिरसनपूर्वकं त्वमेव प्राप्यइत्याह—परित्यजेति ॥ लङ्का

लाभोजातइतिप्रीतमनाः रामस्यपादयोः । अनेन नकेवलमयमंत्रचरऐहिकफलावलंबी । किंतुमोक्षज्ञानानन्दाद्यर्थाचेतिसूचयति । यथोक्तंबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ययोः । “सुवसितिप्रतिष्ठे द्वेएतेप्रतिष्ठे द्वेएतेअक्षरे ।” “स्वित्वा नन्दःसमुद्दिष्टो वसिति ज्ञानमुपपद्यते । मोक्षदानेन तद्दानात्सुवरस्य पदद्वयम् । दक्षिणक्षेत्रे सत्यश्च” इति । अथ अवतरणानन्तरं । चतुर्भिःसचिवैःसह सहितः । यः निपपाता नितरांपान्ति जगदिति निपाः ब्रह्माद्याः । तांपातिस्वभावेन नकलाशयेति निपपातः । तंरामंप्रति विभीषणोऽब्रवीदिति श्लोकद्वयस्यैकान्वयः । अथवा स्वयंपादयोर्निपपात । सामिस्वात्स्वप्रथमतःप्रणामः अथ अनन्तरं । सचिवीषणः चतुर्भिःसचिवैःसहनिपपातः । अथवा स्वात्पपातेतिपूर्वं । अनन्तरं रामस्यसमीपतइतिशेषः । अथ तदनन्तरंचतुर्भिराराक्षसैःसहसहस्यपादयोर्निपपात । एतद्विशेषं तुघाब्दजद्वयोपयति ॥ अथ विभीषणस्यरामपादनिपतनानन्तरं । सरावणः चतुर्भिराराक्षसैः कुंभकर्णमहापादोर्भिराराक्षसैःसहनिपपातेतिमध्ये एष्यत्यनेनकविचर्चनं । चतुर्भिरभिहितैःसहेतराराक्षसैर्वारामंप्रतिपातस्तत्रिपातहेतुरितिभावः ॥ १—२ ॥ स्त० भवन्तं सर्वभूतानांशरण्यं । अनेनाग्रजस्यमहादोहेणसहसासायोज्यता स्वस्यश्रीरामे भगवदवतारतामसिचसूचयति ॥ ४ ॥ स्त० मित्राणि पूर्वमित्रवदनुकृतानि । परित्यक्तानीतिलिङ्गवचनव्यत्यासेनवा यस्यामित्राणि

[पा०] १ क. झ. ठ. पादयोर्निपपाताथ. २ क. ग. ङ. च. ज. —ट. वात्स्यवमानितः. ३ क. झ. ट. भवद्भूतं हि मेराज्यं.

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रामो वचनमब्रवीत् ॥ वचसा सान्त्वयित्वैनं लोचनाभ्यां पिबन्निव ॥ ६ ॥
 आख्याहि मम तत्त्वेन राक्षसानां बलाबलम् ॥ ७ ॥
 एवमुक्तं तदा रक्षो रामेणाह्वितकर्मणा ॥ रावणस्य बलं सर्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ ८ ॥
 अग्र्यः सर्वभूतानां गन्धर्वासुररक्षसाम् ॥ सज्जपुत्र दशग्रीवो वरदानात्स्वयंभुवः ॥ ९ ॥
 सर्वज्ञमन्तरो भ्रातृ मम ज्येष्ठश्च वीर्यवान् ॥ कुम्भकर्णो महासेनाः शक्रप्रतिबलो युधि ॥ १० ॥
 राम सेनापतिस्तस्य ग्रहस्तो यदि वा श्रुतः ॥ कैलासे येन संग्रामे माणिमद्रः पराजितः ॥ ११ ॥
 मद्रयोषाकुलित्राणस्त्वव्यकवचो युधि ॥ धनुरादाय यस्मिष्ठमदृश्यो भवतीन्द्रजित् ॥ १२ ॥
 अग्रासमयज्युहे तर्पयित्वा हुताशनम् ॥ अन्तर्धानगतः शैत्रूनिन्द्रजिद्वन्ति राघव ॥ १३ ॥
 महोदरमहापार्श्वौ राक्षसश्चाप्यकम्बनः ॥ अनीकस्यास्तु तस्यैवे लोकपालसमा युधि ॥ १४ ॥
 दशकोटिसहस्राणि रक्षसां कामरूपिणाम् ॥ मांसशोणितभक्ष्याणं लङ्कापुरनिवासिनाम् ॥ १५ ॥
 न तैस्तु सहितो राजा लोकपालमनयोधयत् ॥ १६ ॥
 सह देवैस्तु ते ममा रावणेन महात्मना ॥ १७ ॥

कामस्थानं । सित्राणि सुहृदः । घनानि तद्वारा
 नम्रगतानि सोपाधिकानि वस्तुनि प्राप्यान्तराणि
 सकान्तीत्यर्थः । भवद्गतं लब्धवान् । राक्षसिभिः सर्व-
 परिग्रहोपलक्षणं । जीवितमिति धारकपोषकभोग्यो-
 पलक्षणं । सुखानि ऐहिकामुष्मिकरूपाणि । इदं
 सर्वं भवद्गतं भवत्कैङ्कर्यान्तर्गतं भवत्कैङ्कर्यविना
 अन्यन्नाहमभ्यर्क्षयामीत्यर्थः ॥ ५ ॥ तस्य सर्वपरिग्र-
 हितारापूर्वकं रामेन्यस्तभरस्य । तद्वचनं रामकैङ्कर्यमेव
 सकलभोग्यजातमिति वाक्यं । सान्त्वयित्वा शरणं
 गत इत्युक्तिसमय एव स्वीकार्योसि एतावत्पर्यन्तं
 बिलम्बः क्षान्त्यर्थ इति सान्त्वयवचनान्युक्त्वा । लोचना-
 भ्यां पिबन्निव सान्त्वयवचनेन तस्य हृदयमार्द्रं कृत्वा
 अत्यादरेण बिलोकयन्नित्यर्थः ॥ ६ ॥ एवं विभीषणेन
 कायिककैङ्कर्ये प्रार्थिते कायिककैङ्कर्यं पश्चाद्विष्यतीति
 संप्रति वाचिककैङ्कर्यं कुर्वति दर्शयति—आख्याही-
 ति ॥ अत्र भवदीयानामित्यनुक्त्वा राक्षसानामित्यु-
 च्छेयं राक्षसजातिर्न भवति किन्त्विक्ष्वाकुवंश्य इति
 क्षमो मेने इतिगम्यते । अमरक्रीडन्यायेन सद्यः

स्वसाम्यप्रदं हि भगवदाश्रयणवैभवं ॥ ७—८ ॥ सर्व-
 भूतानामित्येतत् गन्धर्वादित्यतिरिक्तपरं । राजपुत्रेति
 संयुज्ज्ञा मानुषवध्यस्त्वं द्योतयति ॥ ९ ॥ प्रतिबलः
 समानबलः ॥ १० ॥ कैलासे वर्तमान इति शेषः ।
 माणिमद्रः कुबेरसेनापतिः यदिवा श्रुत इति । हनु-
 मत इति शेषः ॥ ११ ॥ वद्रेति । अङ्गुलीक्षायत
 इत्यङ्गुलित्राणं अङ्गुलिकवचं । “गोधा तलं ज्याधा-
 तवारणे” इत्यमरः । अनेन निरन्तरशरसन्धायीति
 गम्यते । अवध्यकवचः अभेद्यकवचः । युधि अदृश्यो
 भवतीत्यन्वयः । हनुमद्राहकत्वेन प्रसिद्धत्वात्तस्य
 रावणपुत्रत्वानुक्तिः ॥ ११ ॥ कुतोऽस्यादृश्यत्वशक्तिः
 अदृश्यश्च किं करोतीत्याह—संग्रामेति ॥ संग्राम-
 समयकृतज्युहे । तर्पयित्वा होमैः प्रीणयित्वा ॥ १३ ॥
 महोदर इत्यादि ऋकहव्यं ॥ अनीकस्याः सेनापतयः ।
 एते महोदरादयः दशकोटिसहस्राणि सन्तीति शेषः
 ॥ १४—१५ ॥ स तैरित्यर्थः ॥ १६ ॥ न केवलं
 योधनं पराजिताश्च ते लोकपाला इत्याह—सह
 देवैरित्यर्थमेकं वाक्यं ॥ देवैः लोकपालभिर्नैः । ते

अमरानि सारल्लापपरित्यजेति वाऽन्वयः । गेराज्यं । जीवितं जीवनं । सुखानि ऐहलौकिकानि । पारलौकिकानि च । भवद्गतानि
 पूर्वस्मालरिष्यामयाल्लेख्यत्वं सद्भवद्गतेति विपरिणतेनान्वेति । परित्यक्तः आमयोरोगरूपी प्राकाराद्यज्ञमज्ञकारित्वादावणः अथा
 सारल्लापः । भवद्गता । एतेन एकांभूलनगरस्थापयित्वा वा स्वस्यास्तित्विरामेण गृहीत्वा राज्यप्रदानं नाभिप्रेतं विभीषणेन रामवद्वाह्य-
 ताद्वेनेति भावः ॥ ५ ॥ ति० दशकोटिसहस्राणि । इदं च प्रधानराक्षसविषयः ॥ १५ ॥

[पा०] १ क. झ. ट. गन्धर्वोरगपक्षिणां. २ झ. ज. मदिते. ३ क. झ. ट. समरे. ४ ख. घ.—ट. संग्रामेऽमुमहव्युहे.
 ५ क. झ. ट. श्रीमानिन्द्र. ६ क. झ. अनीकपाल. ७. अतिकाथास्तु. ७ क. घ.—ट. दुरात्मना.

विभीषणवचः श्रुत्वा रामो दृढपराक्रमः ॥ अन्वीक्ष्य मनसा सर्वमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १८ ॥
 यानि कर्मापदानानि रावणस्य विभीषण ॥ आख्यातानि च तत्त्वेन ह्यवगच्छामि तान्यहम् ॥ १९ ॥
 अहं इत्वा दशग्रीवं सप्रहस्तं सैवान्धवम् ॥ राजानं त्वां करिष्यामि सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ २० ॥
 रसातलं वा प्रविशेत्पातालं वाऽपि रावणः ॥ पितामहसकाशं वा न मे जीवन्विमोक्ष्यते ॥ २१ ॥
 अह्त्वा रावणं संख्ये सपुत्रर्वैलबान्धवम् ॥ अयोध्यां न प्रवेक्ष्यामि त्रिभिस्तैर्भ्रातृभिः शपे ॥ २२ ॥
 श्रुत्वा तु वचनं तस्य रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ शिरसाऽऽवन्ध धर्मात्मा वैकुमेवोपचक्रमे ॥ २३ ॥
 राक्षसानां वधे साह्यं लङ्कायाश्च प्रैधर्षणम् ॥ करिष्यामि यथाप्राणं प्रवेक्ष्यामि च वाहिनीम् ॥ २४ ॥
 इति ब्रुवाणं रामस्तु परिष्वज्य विभीषणम् ॥ अन्वीक्ष्य कर्मणं प्रीतः समुद्राज्जलमानय ॥ २५ ॥
 तेन चेमं महाप्राज्ञमभिषिञ्च विभीषणम् ॥ राजानं रक्षसां क्षिप्रं प्रसभे मयि मानद ॥ २६ ॥
 एवमुक्तस्तु सौमित्रिरभ्यषिञ्च विभीषणम् ॥ मध्ये वानरमुख्यानां राजानं राजशासनात् ॥ २७ ॥
 तं प्रसादं तु रामस्य दृष्ट्वा सद्यः पुत्रकृमाः ॥ प्रचुक्रुशुर्महात्मानं साधुसाध्विति चाब्रुवन् ॥ २८ ॥
 अन्वीच हनुमांश्च सुग्रीवश्च विभीषणम् ॥ २९ ॥

लोकपाठाः । महात्मना महाधैर्येण ॥ १७ ॥ अन्वी-
 क्ष्य आलोच्य । सर्वं कर्तव्याकर्तव्यं ॥ १८ ॥ कर्मा-
 पदानानि । “अपदानं कर्मवृत्तं” इत्यमरः । करिकलभ
 इत्यत्रेव कर्मशब्दप्रयोगः । शौर्यकृतव्यापारा इत्यर्थः ।
 अवगच्छामि अवधारयामीत्यर्थः ॥ १९ ॥ आलोचि-
 तमर्थमाह—अहमित्यादिना ॥ २० ॥ रसातलं
 भूविचरं । पातालं अधोलोकं । पितामहसकाशं
 स्ववरप्रदसमीपं । उपरितनलोककामिभूतं सत्यलोकं
 वा । मे मत्तः ॥ २१ ॥ उक्तमर्थं व्यतिरेकमुखेन
 द्रष्टव्यं सत्यमेतद्ब्रवीमि त इत्युक्तं विवृणोति—अ-
 हत्वेति ॥ सङ्ख्ये युद्धे । तैः प्रसिद्धैः । भारभिरिति
 हेतुविक्षया वृत्तीया ॥ २२ ॥ स्वानभिमतराज्यप्रदान-
 प्रतिज्ञानात् बन्धनपूर्वकं स्वाभिमतं कैङ्कर्यमेव प्रयो-
 जनान्तरनिवृत्त्यर्थयते—श्रुत्वेत्यादिना ॥ आवन्वेति
 क्लेशः ॥ २३ ॥ साह्यं साहाय्यं । सहशब्दः सहा-

यवाची । यथाप्राणं यथाबलं ॥ २४ ॥ एवं कैङ्कर्यव्य-
 तिरिक्तफलमनाकाङ्क्षमाणं विभीषणं परिष्वजेन वशी-
 कृत्यानुषङ्गिकमपि फलं मत्प्रदत्तमङ्गीकर्तव्यमित्यभि-
 प्रायेण लक्ष्मणमादिशति—इतीति ॥ २५ ॥ तेन
 समुद्रजलेन । महाप्राज्ञं कैङ्कर्यपर्यन्तस्वशेषत्वस्वरू-
 पज्ञं । मयि प्रसभे सतीत्यनेन अभिषेको विभीषण-
 नानाकाङ्क्षित इति गम्यते । मानदं बहुमानप्रदं ।
 मत्प्रसादे सति फलप्रदस्त्वमिति भावः ॥ २६ ॥
 मध्ये वानरमुख्यानामित्यनेन महत्समाजे कृतमलङ्का-
 नीयमिति बोध्यते । राजशासनादित्यनेनालङ्कनीयं
 राजशासनमिति विभीषणोत्तुमेन इति भाव्यते
 ॥ २७ ॥ प्रचुक्रुशुः हर्षनादं चक्रुः । महात्मानं रामं ।
 अब्रुवन् प्राशंसन्नित्यर्थः ॥ २८ ॥ अथ समयान्तरे
 कुत्रचिदेकान्ते प्रदेशे हनुमत्सुग्रीवौ स्थलज्ञं विभीषणं
 वानरसेनातरणोपायमपृच्छतामित्याह—अन्वीचेति ॥

ति० कर्मापदानानि युध्दिकर्मनिर्वर्तितशौर्याणि । तान्यहमवगतच्छाम्येव । ननुतानिमयिप्रभविष्यन्तीतिभावः ॥ स्त० कर्मा-
 पदानानि अपदानानि अतिवृत्तानि धर्मार्थादयाकृतानि । कर्माधिकतान्यपदानानिच तानि । यद्वा कर्मणि युद्धादिरूपेअपदाना-
 निअतिवृत्तानिधैरिकर्मखण्डकानीतिवा । “अपदानमतीवतत्कर्मखण्डनयोमेतं” इतिविश्वः ॥ १९ ॥ स्त० रामप्रतिज्ञा-
 त्वाविभीषणोपिप्रतिश्रुतोतीत्याह—वक्रुमेवेति । एवकारेण सर्वस्वामिनोरामस्यसाहाय्यकरणवचनमुपहासं । तथापि लौकिक-
 रीत्यनुपाठनार्थमिदमिति सूचयति ॥ २३ ॥ स्त० राजानं लङ्कायाः । राजशासनात् रामाज्ञायाः । राक्षसावरजस्यस्वावरजेनाभिषे-
 चनंयुक्तमितिवा इदानीं रावणमारणदोक्षाबन्धाभाषारान्तरस्याकरणयतयावा साक्षात्पितामहएवाभिषेकयोगोनान्यइतिवालक्ष्मणे-
 नाभिषेचनमितिमतव्यं ॥ राजशासनात् राजारावणः तच्छासनं शिक्षातृणीकृत्येतिवा । स्वच्छोपनिषत्तापधर्मी ॥ २७ ॥

[पा०] १ क. ख. ग. क.—ट. विभीषणस्यतुवचस्तच्छ्रुत्वास्तुसत्तमः. २ क. च. छ. झ. ञ. ट. सहात्मजं. ग. सह-
 नृजं. ३ क. झ. मेतच्छृणोतुये. ४ क. ख. घ.—ट. जन्वान्धवं. ५ क. ख. झ. ञ. ट. वक्रुमेवप्रचक्रमे. ६ क. ग.—ट.
 प्रधर्षणे. ७ क. ग. घ. च. छ. झ. रामशासनात्.

कथं सागरमक्षोभ्यं तराम वरुणालयम् ॥ सैन्यैः परिवृताः सर्वे वानराणां महौजसाम् ॥ ३० ॥
 उपायं नाधिगच्छामो यथा नदनदीपतिम् ॥ तराम तरसा सर्वे ससैन्या वरुणालयम् ॥
 एवमुक्तस्तु धर्मज्ञः प्रत्युवाच विभीषणः ॥ ३१ ॥
 समुद्रं राघवो राजा शरणं गन्तुमर्हति ॥ ३२ ॥
 खानितः सगरेणायमप्रमेयो महोदधिः ॥ कर्तुमर्हति रामस्य ज्ञात्वा कार्यं महामतिः ॥ ३३ ॥
 एवं विभीषणेनोक्तो राक्षसेन विपश्चिता ॥ आजगामाथ सुग्रीवो यत्र रामः सलक्ष्मणः ॥ ३४ ॥
 ततश्चाख्यातुमारभे विभीषणवचः शुभम् ॥ सुग्रीवो विपुलग्रीवः सागरस्योपवेशनम् ॥ ३५ ॥
 प्रकृत्या धर्मशीलस्य सौधवस्थाप्यरोचत ॥ ३६ ॥
 स लक्ष्मणं महातेजाः सुग्रीवं च हरीश्वरम् ॥ सत्क्रियार्थं क्रियादक्षः सितपूर्वमुवाच ह ॥ ३७ ॥
 विभीषणस्य मन्त्रोऽयं मम लक्ष्मण रोचते ॥ ब्रूहि त्वं सहसुग्रीवस्तवापि यदि रोचते ॥ ३८ ॥
 सुग्रीवः पण्डितो नित्यं भवान्मन्त्रविचक्षणः ॥ उभाभ्यां संप्रधार्यार्थं रोचते यत्तदुच्यताम् ॥ ३९ ॥
 एवमुक्तौ तु तौ वीराबुभौ सुग्रीवलक्ष्मणौ ॥ समुदाचारसंयुक्तमिदं वचनमूचतुः ॥ ४० ॥
 किमर्थं नौ नरन्वाद्य न रोचिष्यति राघव ॥ विभीषणेन यच्चोक्तमसिन्काले सुखावहम् ॥ ४१ ॥
 अबद्धा सागरे सेतुं चोरेऽसिन्वरुणालये ॥ लङ्का नासादितुं शक्या सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ॥ ४२ ॥

इदमर्थमेकं वाक्यं ॥ ३९ ॥ तुस्तरेत्ये हेतुः अक्षोभ्य-
 मिति तत्रापि हेतुवरुणालयमिति ॥ ३० ॥ बुद्धिमन्तो
 भवन्त एव विचारयन्तीत्यग्राह—उपायं नाधिग-
 च्छाम इति ॥ सर्वे । वयमिति शेषः ॥ ३१ ॥ समु-
 द्रमित्यर्थः ॥ लक्ष्मणव्यावृत्तये राजेत्युक्तिः ॥ ३२ ॥
 शरणवरणं व्याजीकृत्य समुद्रः प्रत्यासक्त्यतिशया-
 त्सर्व उपायं दिशेदित्यभिप्रायेणाह—खानितइति ॥
 खानितः स्वपुत्रैरिति शेषः । न केवलमुत्पत्तिमात्रं
 तन्मूलं किं त्वतिशयोपि तदधीन इत्याह—अप्रमेयो
 महोदधिरिति । सगरेण रामकूटस्थेन । महामतिः
 संप्रकारस्त इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ राक्षसेनेति स्थलज्ञतो-
 क्तः । विपश्चितेति तात्कालिकबुद्धिमत्ता । आजगा-
 मेत्यनेन कालान्तरे देशान्तरे सुग्रीवादिप्रश्न इति
 गम्यते ॥ ३४ ॥ विपुलग्रीव इत्यनेन कुतूहलित्व-
 भुक्ते । आरेभइत्यनेन आरम्भमात्र एव सूक्ष्मज्ञ-
 त्वा रामेण सहसा सुग्रीवविपश्चितं ज्ञातमित्युच्य-

ते । उपवेशनं उपासनं ॥ ३५ ॥ प्रकृत्येत्यर्थमेकं
 वाक्यं ॥ अरोचत तदुपवेशनमित्यनुषङ्गः ॥ ३६ ॥
 महातेजाः तात्कालिकहर्षप्रकाशकदेहकान्तिमान् ।
 अन्यान्विहाय सुग्रीवं प्रति वचने हेतुः हरीश्वरमिति ।
 सत्क्रियार्थं विभीषणमन्त्रबहुमानार्थः । क्रियादक्षः
 स्वयं कार्यकरणसमर्थोपि ॥ ३७—३८ ॥ पण्डितः
 मन्त्रसमर्थः । उभाभ्यामिति चतुर्थी । अर्थं प्रयोजनं
 संप्रधार्य निश्चित्य । यत्कार्यमुभाभ्यां रोचते तदुच्य-
 तामितिसंबन्धः ॥ ३९ ॥ समुदाचारः अश्लि-
 ष्ण्वाद्युपचारः तत्संयुक्तमिति क्रियाविशेषणं ॥ ४० ॥
 असिन्काले उपायमन्तरा दर्शनकाले । सुखावहं
 अयत्नेन कार्यसाधकं । नौआवयोः ॥ ४१ ॥ रामश-
 रणागतेः फलं सेतुबन्धनमित्याशयेनाह—अबद्धेति ॥
 चोरे तिमिति मित्रिकादिसत्त्वाधिष्ठितत्वेन दुस्तरे ।
 सेन्द्रैरिति । किं पुनरस्माभिरिति भावः ॥ ४२ ॥

ति० ससैन्यावरुणालयं यथा तराम तथा कैरुपायैर्नदनदीपतिमभिगच्छाम । मार्गप्राप्तये तद्वदेति शेषः ॥ ३९ ॥ ति० एवं
 विभीषणोक्तं श्रुत्वा यत्र रामो वर्तते तं देशं सलक्ष्मणः सुग्रीव आजगामेतिसंबन्धः ॥ ३४ ॥

[पा० १ ख. ग. क. झ. ट. उपायैरभिगच्छामः. च. छ. ज. उपायैरधि. २ क. च. झ. न. धर्मात्मा. ३ घ. ट.—ट.
 हातेः कार्य. ४ ख. ग. क. च. छ. झ. न. ट. विभीषणेनोक्तं. ज. विभीषणेनोक्ते. ५ क. झ. रामस्यास्याप्यरोचत. ६ ख. ग.
 क. च. झ. न. ट. यत्तु.]

विभीषणस्य शूरस्य यथार्थं कियंतां वचः ॥ अलं कालात्ययं कृत्वा समुद्रोऽयं नियुज्यताम् ॥
यथा सैन्येन गच्छामः पुरीं रावणपालिताम् ॥ ४३ ॥

एवमुक्तः कुशास्तीर्णे तीरे नदनदीपतेः ॥ संविवेश तदा रामो वेधामिव हुताशनः ॥ ४४ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

विंशः सर्गः ॥ २० ॥

रावणचोदनपासागरोचरतीरमेव रामाविवृत्तान्ताधगमनपूर्वकं लङ्कापुनरगतेनशार्दूलनाम्नचारेणरावणे रामवृत्तान्तसिन्धे-
दनम् ॥ १ ॥ रावणप्रेषितेनपक्षिरूपधारिणाशुकनाम्नाराक्षसदूतेनान्तरिक्षस्थेनैवसत्ता सुग्रीवे रावणसंदेशनिवेदनम् ॥ २ ॥
गगनमुद्रतैर्वागैर्नृपापणपूर्वकंपीकितेनशुकेन स्थापितंरामनियोगाच्चैर्विमोक्षणे पुनरन्तरिक्षमेत्यसुग्रीवंप्रति संदेशप्रार्थनम्
॥ ३ ॥ शुकंप्रतिसुग्रीवेणरावणे रामापराधात्पुत्रमित्रादिभिस्सहसारणप्रतिज्ञानरूपप्रतिसंदेशनिवेदनचोदना ॥ ४ ॥ अत्रादेन
शुकेवृत्तत्वनिषेधेनचारवसमर्थने वानरैःपुनर्ग्रहणेनबन्धनपूर्वकं तत्पीडनम् ॥ ५ ॥ शुकप्रार्थितेनरामेण तेभ्यस्तत्त्विवारणम् ॥ ६ ॥

ततो निविष्टां ध्वजिनीं सुग्रीवेणाभिपालिताम् ॥ ददर्श राक्षसोऽभ्येत्य शार्दूलो नाम वीर्यवान् ॥ १ ॥
चारो राक्षसराजस्य रावणस्य दुरात्मनः ॥ तां दृष्ट्वा सर्वतो व्यग्रं प्रतिगम्य स राक्षसः ॥
प्रविश्य लङ्कां वेगेन रावणं वाक्यमब्रवीत् ॥ २ ॥

एष वानरक्रक्षौघो लङ्कां समभिवर्तते ॥ अगाधश्चाग्रमेयश्च द्वितीय इव सागरः ॥ ३ ॥
पुत्रौ दशरथस्येमौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ उत्तमायुधसंपन्नौ सीतायाः पदमागतौ ॥ ४ ॥
एतौ सागरमासाद्य सन्निविष्टौ महाद्युतौ ॥ ५ ॥
नैलमाकाशमावृत्य सर्वतो दशयोजनम् ॥ तत्त्वभूतं महाराज क्षिप्रं वेदितुमर्हसि ॥
तव दूता महाराज क्षिप्रमर्हन्त्यवेक्षितुम् ॥ ६ ॥
उपप्रदानं सान्त्वं वा भेदो वात्र प्रयुज्यताम् ॥ ७ ॥

शूरस्य मन्त्रशूरस्य । यथार्थं परमाप्तोक्तत्वादिति भावः । नियुज्यतां प्रार्थ्यतां । यथेति । तथा नियु-
ज्यतामिति पूर्वोक्तान्वयः ॥ ४३ ॥ संविवेश संवेश-
नमकरोत् । वेधामिव हुताशन इत्यनेन ज्वलित्य-
माणत्वं व्यज्यते ॥ ४४ ॥ इति श्रीभोविन्दराजवि-
रचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्ध-
काण्डव्याख्याने एकोनविंशःसर्गः ॥ १९ ॥

अथ विभीषणनिर्गमनानन्तरं लङ्कावृत्तान्तं प्रस्तौति
—उत इत्यादिना ॥ निविष्टां समुद्रतीरस्थां । ध्वजिनीं

सेनां । वीर्यवानिति दर्शनसामर्थ्यात्किः ॥ १ ॥
चार इत्यादि सार्धश्लोकः ॥ दुरात्मनः दुर्बुद्धेः ।
अकाले चारप्रेषितुरित्यर्थः ॥ २ ॥ अगाधः सेनापक्षे
तुल्यप्रवेश इत्यर्थः । अप्रमेयः अपरिच्छेद्यः ॥ ३ ॥
पदं स्थानं प्रति । आगतौ ॥ ४ ॥ एतावित्यर्थमेकं
॥ ५ ॥ बलमिति ॥ पूर्वं सेनासन्निवेशमात्रमुक्तं ।
अत्र तद्विस्तार उच्यते । आकाशं अवकाशं । सर्वतः
चतुःपार्श्वेषु । दशयोजनपरिमितमवकाशमावृत्य स्थितं
तत्त्वभूतमिति मया सामान्यतो ज्ञातं यथार्थभूतं
यथा भवति तथा ज्ञातुमर्हसीत्यर्थः ॥ ६ ॥ उपप्रदान-

ति० सागराय सागरप्रार्थनार्थं । नियुज्यतां । सामेतिशेषः ॥ ४३ ॥ इत्येकोनविंशःसर्गः ॥ १९ ॥

स० सीतायाःपदं त्राणमुद्दिश्य अत्रवर्ततेइतिचिह्नज्ञात्वावा शब्दंहुतमद्भोधितंभुत्वावा । “पदंन्यवस्तित्राणस्थानलक्ष्मसि-
वस्तु” इत्यमरः ॥ ४ ॥ स० उपप्रदानं सीतायारामसमीपंगत्वादानं । सान्त्वं सीतादानंविनाऽमूल्यरत्नादिदानेनसमाधानं ।

[पा०] १ क. झ. सागराय. २ क. च. झ. सर्वतोऽभ्यगां. ३ क. ग. क.—ट. आविश्य. ४ क. ट. राजानमिदमब्रवीत्.
५ ग. क. झ. ट. एषैवानरक्रक्षौघो. ६ क. झ. ट. उत्तमौरूपसंपन्नौ. ७ ख.—घ. झ. ग. ट. बलंवाकाश. ८ क. च. छ. ज.
तत्त्वमेतन्महाराज. घ. तपाभूतं. ९ घ. क. ग. झ. ग. ट. गर्हन्तिवेदितुं.

शार्दूलस्य वचः श्रुत्वा रावणो राक्षसेश्वरः ॥ उवाच सहसा व्यग्रः संप्रचार्यार्थमात्मनः ॥

शुके नाम तदा रक्षो वाक्यमर्थविदां वरम् ॥ ८ ॥

सुग्रीवं ब्रूहि गेत्वा त्वं राजानं वचनान्मम ॥ यथासंदेशमल्लीवं शृङ्गया परया गिरा ॥ ९ ॥

त्वं वै महाराज कुलप्रसूतो महाबलश्चरजस्सुतश्च ॥

न कैश्चिदर्थस्तव नास्त्यनर्थस्तथा हि मे भ्रातृसमो हरीश ॥ १० ॥

अहं यद्यहरं भार्या राजपुत्रस्य धीमतः ॥ किं तत्र तव सुग्रीव किष्किन्धां प्रतिगम्यताम् ॥ ११ ॥

न हीयं हरिभिल्लका शक्या प्राप्तुं कथंचन ॥ देवैरपि सगन्धर्वैः किं पुनर्नरवानरैः ॥ १२ ॥

स तथा राक्षसेन्द्रेण संदिष्टो रजनीचरः ॥ शुको विहङ्गमो भूत्वा तूर्णमाप्लुत्य चाम्बरम् ॥ १३ ॥

स गत्वा दूरमध्वानमुपर्युपरिसागरम् ॥ संस्थितो ह्यम्बरे वाक्यं सुग्रीवमिदमब्रवीत् ॥

सर्वमुक्तं येषादिष्टं रावणेन दुरात्मना ॥ १४ ॥

तं प्रापयन्तं वचनं तूर्णमाप्लुत्य वानराः ॥ प्रापयन्तं दिवं क्षिप्रं लोभं हन्तुं च मुष्टिभिः ॥ १५ ॥

स तैः प्रवृत्तैः प्रसभं निगृहीतो निशाचरः ॥ गगनाद्भूतले चाशु पैरिगृह्य निपातितः ॥ १६ ॥

वानरैः पीड्यमानस्तु शुको वचनमब्रवीत् ॥ न दूतान्मन्त्रि काकुत्स्थ वार्यन्तां साधु वानराः ॥ १७ ॥

यस्तु हित्वा मृतं भर्तुः स्वमतं संप्रभाषते ॥ अनुक्तवादी दूतः सन्स दूतो वधमर्हति ॥ १८ ॥

मित्यर्थमेकं वाक्यं ॥ वृण्वस्य त्वयकाश एव नास्ती-
ति भावः । अत्र रामविषये ॥ ७ ॥ शार्दूलस्येत्यर्थ-
प्रथमेकान्वयं ॥ अर्थः कर्तव्यार्थः ॥ ८ ॥ भेदप्रयो-
गमुपदर्शयति—सुग्रीवमिति ॥ मम वचनान्ब्रूहि मयो-
क्तमिति ब्रूहि । अल्लीवं सघाट्यमित्यर्थः । शृङ्गया-
पाकध्वरहितया । परया आन्यया ॥ ९ ॥ वचनमे-
वाह—त्वमिति ॥ वचनगाम्भीर्यव्यञ्जनाय गुरुवृ-
त्तारम्भः । हे महाराज त्वं कुलप्रसूतः । सूर्यपुत्रत्वा-
दिति भावः । तेन निष्कारणवैरं त्वया कर्तुमनुचि-
तमिति व्यज्यते । महाबलः अल्पबलं राममवलम्बि-
तुं नार्हसीत्यर्थः । कश्चरजस्सुतः ब्रह्मपौत्रत्वेन मम
बन्धुभूतोसीत्यर्थः । तव रामावलम्बने कश्चिदर्थो
नास्ति । अनवलम्बने अनर्थश्च नास्ति । अफलं वैरं
तव नोचितमिति भावः । बालिसंबन्धेन भ्रातृसभ-
स्यान्मयैव प्रणयं कुर्वित्त्वमिप्रायेणाह—तथा हीति
॥ १० ॥ सीतापहरणमेव तत्कृतो महाननर्थ इत्य-

ब्राह्—अहमिति ॥ राजपुत्रस्य तवेति पदाभ्यां
नरवानरयोः कः संबन्ध इत्युक्तं । धीमत इति
सुग्रीवविशेषणं । तत्र हरणविषये । किं का हानि-
रित्यर्थः ॥ ११ ॥ आरब्धस्थान्तगमनमिति न्यायेन
प्रक्रान्तं कार्यं कथं त्यज्यतामित्यन्नाह—नहीति ॥
उक्तमर्थं कैमुतिकन्यायेन ब्रूयति—देवैरिति ।
अत्र नरप्रहणात् पूर्वार्धे हरिपदं नरोपलक्षकं बोध्यं ।
त्वमेवासुमर्थमालोचयेतिभावः । इयं लङ्का प्राप्तुं न
शक्येत्युत्तरार्धेनुपज्यते ॥ १२ ॥ अम्बरमाप्लुत्य
आजगामेति शेषः ॥ १३ ॥ उपर्युपरिसागरं साग-
रस्यान्यवहितोपरि प्रदेशे “उपर्यध्यधसः सामीप्ये”
इति द्विर्वचनं।आभ्रेडितान्तत्वात् “उभसर्वतसोः” इति
द्वितीया ॥ १४ ॥ प्रापयन्तं श्रावयन्तं । प्रापयन्तं पर्य-
वारयन् ॥ १५ ॥ निगृहीतः बद्धः ॥ १६—१७ ॥
दूतोप्ययुक्तकारी वध्य एवेत्याशङ्क्य नाहं तथा अयु-

मेकं मित्रभेदः । चतुर्थोपायभूतोदण्डस्तु रामसेनावलोकनानन्तरं अयमशक्यवदिति शार्दूलनोपन्यस्तः ॥ ८ ॥ स० लंनेभ्रातृ-
सभः बालिरावणयोःसख्यान्मदञ्जुजसमइत्युक्तिः ॥ एवंदैवाग्निस्सुतयाबाण्या बालिनश्चरावणस्यवधोपि रामाद्ब्रविष्यतीतिसूच्यते
॥ १० ॥ स० सगन्धर्वैः हरिभिः बहुवचनमाशये । इन्द्रादिभिः नारायणादिभिर्वा । देवैः । “हरिर्वाताकैचन्द्रेन्द्रोपेन्द्र” —इत्या-
दिभिः ॥ १२ ॥ ती० लोभं पक्षावितिशेषः ॥ १५ ॥ स० अवतारितः रामास्त्राविनाहनेन भूपकोपास्पदतास्यादिति मन्द-

[पा०] १ क. झ. ट. शुकेषासु, २ क. झ. च. झ. ट. गत्वाशु, ३ क. च. छ. झ. ट. कथनार्थः, ४ घ. राक्षसः,
५ क. ग. यथोद्दिष्टं, ६ ग. क. झ. प्रापयन्ततदा, क. च. छ. प्रारभन्ततदा, ७ क. ग. छ. ट. परिगृह्यावतारितः, क. च. झ.
अ. प्रतिगृह्यावतारितः, ८ क. झ. ट. संप्रचारयेत्.

शुकस्य वचनं श्रुत्वा रामस्तु परिदेवितम् ॥ उवाच मा वधिष्ठेति प्रतः शास्त्रामृगर्षमान् ॥ १९ ॥
 स च पत्रलघुर्भूत्वा हरिभिर्दर्शिते भये ॥ अन्तरिक्षस्थितो भूत्वा पुनर्वचनमब्रवीत् ॥ २० ॥
 सुग्रीव सत्त्वसंपन्न महाबलपराक्रम ॥ किं मया खलु वक्तव्यो रावणो लोकरावणः ॥ २१ ॥

स एवमुक्तः प्लवगाधिपस्तदा प्लवङ्गमानामृषभो महाबलः ॥

उवाच वाक्यं रजनीचरस्य चारं शुकं तूर्णमदीनसत्त्वः ॥ २२ ॥

न मेऽसि मित्रं न तथाऽनुकम्प्यो न चोपकर्ताऽसि न मे प्रियोसि ॥

अरिश्च रामस्य सहानुबन्धः स मेसि वालीव वधार्हं वध्यः ॥ २३ ॥

निहन्म्यहं त्वां समुतं सबन्धुं सञ्जातिवर्गं रजनीचरेश ॥

लङ्कां च सर्वां महता बलेन क्षिप्रं करिष्यामि समेत्य भस्मै ॥ २४ ॥

न मोक्ष्यसे रावण राघवस्य सुरैः सहेन्द्रैरपि मूढ गुप्तः ॥

अन्तर्हितः सूर्यपथं गतो वा तथैव पातालमनुप्रविष्टः ॥

[गिरीशपादांबुजसंगतो वा हतोसि रामेण सहानुजस्त्वम् ॥] २५ ॥

ऊकारीत्याशयेनाह—यस्त्विति ॥ १८ ॥ परिदेवितं
 परिदेवनरूपं वचनं । मा वधिष्ठेति प्रत्येकोक्त्यभिप्रा-
 येणैकवचनं । वधिष्ठेतीत्यत्र आर्षः सन्धिः ॥ १९ ॥
 पत्रलघुः लघुपत्रः । वानरैः प्रायेण लूनपक्ष इत्यर्थः ।
 भये दर्शिते दर्शितेति ॥ २० ॥ स्ववाक्यश्रवणाय
 सुग्रीवं प्रशंसति—सुग्रीवेति । लोकरावण इत्यनेन प्रसि-
 वचनानादाने मां हनिष्यतीति भावः ॥ २१ ॥ स
 एवमिति । लोके कश्चिदधिपतिरपि तज्जातीयो न भवति ।
 तद्भावावर्तनाथ प्लवङ्गमानामृषभ इत्युक्तं । महाबलः
 शृणीकृतारावण इत्यर्थः । अदीनसत्त्वः अदीनमनस्कः ।
 अत्र वंशस्थोपेन्द्रवज्रेन्द्रवज्रायोगादुपजातिवृत्तभेदः
 ॥ २२ ॥ भ्रातृसमोसीत्यस्योत्तरमाह—न मेसीति ॥
 मे मित्रं नासीत्यर्थः । अनुकम्प्यः दयनीयश्च नासि ।
 मे उपकर्ता च नासि । मे प्रियोपि नासि । अतः

कथं भ्रातृसमोसीति भावः । प्रत्युत मित्रशत्रुत्वाच्छ-
 तुरेवासीत्याह—अरिश्चेति । ननु नोपकर्तृत्वादिना
 मित्रं किन्तु सख्युर्वालिनो भ्रातृत्वादित्यत आह—स
 मेसीति । नः अरिभूतस्त्वमपि वालीव मे वध्योसि ।
 अरिमित्रस्याप्यरित्वादिति भावः । इदमेव मनसि
 कृत्वोक्तं वधार्हेति । अनेन अहं यद्यहरं भार्यामित्येत-
 दतोत्तरं ॥ २३ ॥ न हीयं हरिभिर्लङ्केत्यस्योत्तरमाह—
 निहन्मीति ॥ ज्ञातिवर्गः कुम्भकर्णादिः । विभीषण-
 स्तु न ज्ञातिरिति भावः । सुतादयः किमर्थं हन्तव्या
 इत्यपेक्षायां राजापराधादित्याह—रजनीचरेशेति ।
 बलेन सेनया ॥ २४ ॥ मयि लङ्कास्थे खल्वेवं करि-
 ष्यसि । स्थलान्तरं गमिष्यामीति शङ्कायामाह—न
 मोक्ष्यसे इति ॥ राघवस्य राघवात् । पञ्चम्यर्थे
 वष्टी । मूढेति संबुद्धिः । सूर्यपथं सूर्यद्वारं । गतः सन्

भुवमवतारितः ॥ १९ ॥ टी० पक्षलघुः पक्षैर्लघुः लूनपक्ष इति यावत् ॥ स० पक्षलघुः कपिमिर्लुंसात्पपक्षः पूर्वभूत्वा अनन्तरं
 रामाङ्गयाहरिभिरभयेदर्शिते दत्तेसति पक्षैः छिन्नप्रच्छेदैः लघुः शीघ्रगामीभूत्वेत्यर्थोवा । यत्तु लूनपक्षत्वे अन्तरिक्षगमनार्थमवः ।
 रामाङ्गानलुप्तानप्रसङ्गश्चेति कैचिदभिहितं तत्तु शुकरूपस्यमायिकत्वेन पक्षच्छेदेपि माययापुनःप्रतोहणस्यसंभवादान्तरिक्षगमनसंभ-
 वेन रामाङ्गात् पूर्वमेव कतिपयतल्लोपनेन तदाशमङ्गस्याप्यभावेन चासुक्तमिति ज्ञेयम् ॥ २० ॥ स० प्लवगाधिपः एवमुक्तोऽभूत् ।
 एवमुक्तः प्लवङ्गमानामृषभः सुग्रीवः । रजनीचरस्य रावणस्य । चारं द्यूतं । दीनं शुकं प्रत्युवाच । प्लवगान् आधितः मनोव्यथातः पाती-
 तिवा तथा । प्लवङ्गेषुमानः चित्तोन्नतिरित्यस्यः प्लवङ्गमानः । सचासौनविद्यते मृषा मिथ्यावचनं येषांते अमृषाः तेषांभद्रवः
 इन्द्रइति यावत् । “ भःस्यान्मयूखेक्षकेच ” इति “ मानवित्तोभूतो ” इति च विश्वः ॥ अदीनसत्त्वः अदीनान्तःकरणः ॥ २१ ॥
 ति० त्वां मग्निप्रशमारि । सर्वैः सहेत्येवमन्वयः ॥ २४ ॥ शि० अतः अन्तर्हितत्वादिकंप्राप्तोपि सहाजुजस्त्वं रामेण हतः ।
 [पा०] १ च. छ. ट. पक्षलघुः. २ ख.—ट. अन्तरिक्षस्थितो. ज. अन्तरिक्षस्थितो. क. अन्तरिक्षगतो. ३ च. म.
 शुकवचनं. क. भूयोवचनं. ४ छ. च. झ. ट. शुद्धमदीन. ५ ग. क. झ. ट. ततोसि. घ. त्वमेव. ६ छ. झ. अ. सर्वैः
 करिष्यामि. ७ अ. भर्मा. ८ छ.—ट. सर्वैः. ९ इदमर्थं क. झ. अ. ट. पाठेबुद्धयते.

तस्य ते त्रिषु लोकेषु न पिशाचं न राक्षसम् ॥ त्रातारमनुपश्यामि न गन्धर्वं न चासुरम् ॥ २६ ॥
 अवधीर्यज्जरावृद्धमश्रुमं किं जटायुषम् ॥ २७ ॥
 किं नु ते रामसान्निध्ये सकाशे लक्ष्मणस्य वा ॥ इता सीता विशालाक्षी यां त्वं गृह्य न बुध्यसे ॥ २८ ॥
 महाबलं महात्मानं दुर्धर्ममरैरपि ॥ न बुध्यसे रघुश्रेष्ठं यस्ते प्राणान्हरिष्यति ॥ २९ ॥
 ततोऽब्रवीद्वालिसुतस्त्वद्गदो हरिसत्तमः ॥ नाथं दूतो महाराज चारिकः प्रतिभाति मे ॥ ३० ॥
 तुलितं हि बलं सर्वमेनेनात्रैव तिष्ठता ॥ गृह्यतां मा गमल्लङ्घामेतद्धि मम रोचते ॥ ३१ ॥
 ततो राज्ञा समादिष्टाः समुत्प्लुत्य वलीगृह्णाः ॥ जगृहुश्च बबन्धुश्च विलपन्तमनाथवत् ॥ ३२ ॥
 शुकस्तु वानरैश्चण्डैस्तत्र तैः संपरीक्षितः ॥ व्याक्रोशत महात्मानं रामं दशरथात्मजम् ॥
 लुप्येते मे बलात्पक्षौ भिद्येते च तथाऽक्षिणी ॥ ३३ ॥
 यां च रात्रिं मरिष्यामि जाये रात्रिं च धामदम् ॥ एतस्मिन्नन्तरे काले यन्मया ह्यशुभं कृतम् ॥
 सर्वं तदुपपद्येथा जज्ञां चेद्यदि जीवितम् ॥ ३४ ॥
 नाघातयच्छा रामः श्रुत्वा तत्परिदेवनम् ॥ वानरानब्रवीद्रामो मुच्यतां दूत आगतः ॥ ३५ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे विंशः सर्गः ॥ २० ॥

अन्ताईतोपि न मोक्ष्यसे ॥ २५ ॥ त्रिदशेश्वरेपि
 प्रातुमनीश्वरे का वार्ता क्षुद्राणामित्याह—तस्येति ॥
 तस्य रामस्य विद्वत्स्य ॥ २६ ॥ यदि रामसहाये
 स्थितोसि तर्हि ते जटायुषोवस्था स्यादित्यत्राह—
 अवधीरिति अर्धमेकं वाक्यं । जरया वृद्धं अत
 एवाश्रमं असमर्थं । जटायुषमवधीरिति यत्तत्र ते
 किं वीर्यमिति शेषः । नाहं तादृश इति भावः
 ॥ २७ ॥ भार्याहरणकाले किमप्यकुर्वन्रामः किमि-
 दानी करिष्यतीत्यत्राह—किंन्विति ॥ ते त्वया ।
 सन्निधिरेव सान्निध्यं । विशालाक्षीत्यनेन सीताहरणं
 रामस्यालान्तासह्यमित्युच्यते । गृह्य गृहीत्वा । न
 बुध्यसे भाष्यनर्थमिति शेषः ॥ २८ ॥ न बुध्यसे
 इत्युक्तं विवृणोति—महाबलमिति ॥ महात्मानं महा-
 बुद्धिं ॥ २९ ॥ हरिसत्तमः इक्षितप्रेक्षणादिह इति
 यावत् । चारिकः चारः । स्वार्थे ठक् । दूतो हि
 न वध्यः चारस्तु वध्य एवेति भावः ॥ ३० ॥

तुलितं तुलया मितं । परिच्छिद्य ज्ञातमिति यावत् ।
 ॥ ३१ ॥ राज्ञा सुग्रीवेण ॥ ३२ ॥ शुकस्त्वित्यादि
 सार्धश्लोक एकान्वयः ॥ चण्डैः अत्यन्तकोपनैः ।
 पितृसंबन्धकीर्तने दया भवेदिति दशरथात्मजमि-
 त्युक्तं । पक्षौ पूर्वलुप्तपक्षौ ॥ ३३ ॥ यामित्यादि-
 सार्धश्लोक एकान्वयः ॥ रात्रिशब्दोऽहोरात्रवचनः ।
 यां च रात्रिं यस्मिंश्च दिवसे । मरिष्यामि । यस्मिंश्च
 जाये अजाये “अनित्यमागमशासनं” इत्यडभावः ।
 जातोऽस्मि । एतस्मिन्नन्तरे जननमरणयोर्मध्यकाले
 मया यदशुभं कृतं तत्सर्वं निरपराधस्य मे घातयिता
 त्वं उपपद्येथाः प्राप्नुहि । चेदिति प्रसिद्धार्थमव्ययं
 ॥ ३४ ॥ नाघातयत् वधाभ्यवर्तयत् । मुच्यतां
 बन्धनान्मुच्यतां । निर्यापणं तु दक्षिणकूले ॥ ३५ ॥
 इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्न-
 किरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने विंशः सर्गः ॥ २० ॥

निहतप्रायोति ॥ सार्धश्लोक एकान्वयः ॥ २५ ॥ ति० पिशाचादीनामेकैकंसमुदितं तत्रातारं न पश्यामि । अतएव न उपपद्यते चरितार्थं
 ॥ २६ ॥ रामानु० चारखरणं । तदस्यास्तीति चारिकः । “अतश्च निठनौ” इति ठन् ॥ ३० ॥ तुलितं इत्यतया परिच्छिन्नं
 ॥ ३१ ॥ इति विंशः सर्गः ॥ २० ॥

[पा०] १ क. ग. क. छ.—ट. त्रातारं नानुपश्यामि, च. त्रातारं नाधिगच्छामि, २ क.—ट. अवधीर्लज्जरावृद्धं गृध्रराजं
 जटायुषं, क.—च. अवधीर्लज्जरावृद्धं गृध्रराजमपक्षकं, ३ क. च. छ. न. ट. दुराधर्षदुरैरपि, ४ क. छ. न. ट. महाप्राह-
 चारिकः, ५ क. च. छ. न. ट. मनेन तव तिष्ठता, ६ क. च. छ. न. ट. व्यानुकोक्ते.

एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

रामेण समुद्रप्रसादनायतत्परेसमास्तुतदर्भेषु निजभुजोपधानेनसिपमाच्छयनम् ॥ १ ॥ रामे दिवसत्रयमनघारतंकुवाशयने-
शयानेपि समुद्रेस्वशरीरमवशयति कोपादामेण लक्ष्मणकराजनुनानयनेनकतिपयशरप्रक्षेपेण जलधिजलविक्षोभपूर्वकंजल-
प्रविजिर्वांसया शरान्तरसम्धानायधनुराकर्षणे लक्ष्मणेन सप्रतिषेधनधनुरालम्बनम् ॥ २ ॥

ततः सागरवेलायां दर्भानास्तीर्य राघवः ॥ अञ्जलिं प्राञ्चुखः कृत्वा प्रतिशिश्ये महोदधेः ॥

बाहुं भुजगभोगाभयुपधायाःरिसूदनः ॥ १ ॥

जातरूपमयैश्चैव भूषणैर्भूषितं पुरा ॥ २ ॥

वरकाञ्चनकेयूरमुक्ताप्रवरभूषणैः ॥ भुजैः परमनारीणामभिमृष्टमनेकधा ॥ ३ ॥

चन्दनागरुभिश्चैव पुरस्तादैधिवासितम् ॥ बालसूर्यप्रतीकाश्चैवन्दनैरुपशोभितम् ॥ ४ ॥

एवं प्रासङ्गिकं परिसमाप्य एकान्तरितपूर्वसर्गा-
न्तोदितकथाशेषमुपक्षिपति—तत इत्यादि सार्धश्लोक
एकान्वयः ॥ ततः शुक्रमोक्षणानन्तरं । सागरवेलायां
शर्कराप्रचुरायां । दर्भान् शितामकुशान् । आस्तीर्य ।
राघवः सर्वशरण्यकुलप्रसूतः । महोदधेः अञ्जलिं
कृत्वा । भुजगभोगाभं अहिकायवदतिमृदुलं बाहुं ।
उपधाय उपधानीकृत्य । प्राञ्चुखः सन् प्रतिशिश्ये ।
प्रतीत्यनेन तदानीं सागराभिमुखमपरः सागर इव
स्थित इत्यवगम्यते । अरिसूदन इत्यनेन तादृशदशा-
यामपि शत्रूणामधुष्यतया स्थित इत्युच्यते । अत्र
विशेषणमहिम्ना अतिसुकुमारस्य कथमतिकठिनावनि-
तलशयनं अखिलरक्षकस्य कथमन्यतो रक्षापेक्षेति
वाल्मीकेः खेदो द्योत्यते ॥ १ ॥ असुमेवार्थं प्रपञ्च-
यति—सार्धसप्तश्लोकैः । जातरूपमयैरित्यादि ॥
जातरूपमयैः चकाराद्वन्नमयैः । एवकारोऽयोगव्यव-
च्छेदार्थः । पुरा अयोध्यावासकाले । अवतारात्पूर्वं
वा ॥ २ ॥ वरकाञ्चनेति परमनारीभुजविशेषणं ।
भुजैः हस्तैः । तदेकदेशलक्षणा । परमनारीणां सैर-
न्ध्रिकाणां । अनेकधा स्नानालङ्कारादिषु चन्दनागरु-
कुङ्कुमप्रभृतिभिः बहुप्रकारेण । अभिमृष्टं संमृष्टं ॥ ३ ॥

अधिवासितं सञ्जातगन्धं । बालसूर्येति विशेषणात्
द्वितीयचन्दनशब्दो रक्तचन्दनपरः । तच्च कुङ्कुम ।
“ कुङ्कुमं घुसृणं प्रोक्तं लोहितं रक्तचन्दनं ” इतिह-
लायुधः । आवौ चन्दनागरुभ्यां चर्चितं अथ कुङ्कुमै-
रिति बोध्यं । कञ्चिदाह । परमनारीणामित्यनेन
सीताव्यतिरिक्ताश्च भार्याः सन्तीति तत्र । नहि बाल-
काण्डे कुत्रचिद्रामस्य दारान्तरोद्वाहः प्रतिपाद्यते ।
प्रत्युत “ रामस्तु सीतया सार्धं विजहार बहून्तून् ।
मनस्वी तद्वतस्तस्या नित्यं हृदि समर्पितः ” इति
सीतया सह निरन्तरभोग एवोक्त्यते । अतएव
सीताप्याह “ समा द्वादश तत्राहं राघवस्य निवेशने ।
भुजाना मानुषान्भोगान्सर्वकामसमृद्धिनी ” इत्यल-
न्तसंयोगे द्वितीयया निरन्तरभोगं । तत्कुतोस्य दारा-
न्तरावकाशः । ननु रामस्य दयिता भार्येति विशेष-
णाद्रोहिणी यथेति ताराणामन्यतमया रोहिण्या इष्टा-
न्तीकरणाच्च भार्यान्तरं तस्य व्यज्यत इति चेन्न ।
दयितो भ्रातुरितिबदनुगमनानर्हत्वाय तथा विशेषि-
तत्वात् किं भरतो रामस्य न दयितः । “ तामेवेद्वा-
कुनाथस्य भरतस्य कथां कुरु । न सर्वे भ्रातरस्तास्य
भवन्ति भरतोपमाः ” इत्यादिविरोधात् । रामचाङ्क-

स० सागरवेलायां समुद्रतीरे । महोदधेःअञ्जलिंकृत्वा बद्धा । प्राञ्चुखःसन्प्रातिशिश्ये । शयनप्रतिनिधिकृतवान् ॥ प्रतिना
विदोषस्वरामस्यस्वाभाविकीनिद्रानवकुंशकयेतितत्प्रतिनिधिभूतंचक्षुर्निमीलनमात्रमिति सूचयति ॥ १ ॥ स० परमनारीणां कौस-
स्वादीनां । परमाश्वते अरयोनभवन्तीतिनारयोद्वाद्याभक्ताः तेषां । अथवा स्वदत्तपारम्योवक्षणस्तस्यायोगिण्याः तासांबाहु-
भित्तरङ्गैः । श्लेष्मवतारेषु रमायाऽप्यवतारबाहुविध्येन नारीणामितिबहुवचनबोधितबहुविधता संभवतीति नैककामिनीवततो-
पदतिरितिशेषः ॥ शि० परमनारीणां समवेतजनकराजवेदमस्थाङ्गनां । भुजैः अनेकधा बहुवारं । पुरस्तात् दिवाहसमये । अभि-
मृष्टं श्रमापनयनहेतुकनिपीडनादौसमृष्टं । किंच नारीभुजयोःपूज्यत्वाद्वहुवचनमिति नारीशब्देनसीतैवप्राज्ञा । किंच अनारीणां
नारीसंसर्गरहितानानैष्ठिकानांहेतुमदादीनामित्यर्थः । भुजैरभिमृष्टं । सत्यभावनयासमृष्टं । अतएवपरमं तेषांतृप्तिकारकं । किंच
यत् अरीणांभुजैर्नभिमृष्टं तत् परं अत्युत्कृष्टं अपालकं अद्विजनधातुप्रकृतिकिञ्चिन्तप्रकृतिकामन्तंसामान्येनपुंसकं । दीर्घाभ-

शयने चोत्तमाङ्गेन सीतायाः शोभितं पुरा ॥ तक्षकस्येव संभोगं गङ्गाजलनिषेवितम् ॥ ५ ॥
 संयुगे युगसंकाशं शत्रूणां शोकवर्धनम् ॥ सुहृदानन्दनं दीर्घं सागरान्तव्यपाश्रयम् ॥ ६ ॥
 अस्थिता च पुनः सव्यं ज्याघातविगतत्वचम् ॥ दक्षिणो दक्षिणं बाहुं महापरिघसन्निभम् ॥ ७ ॥

भ्यातिशयेन सौकुमार्यातिशयेन च राजगृह एवाव-
 स्थाय दिव्यसुखानुभवयोग्यावपि सीतालक्ष्मणौ राम-
 मनुगतविति हि तत्र मुनिद्वयं । रोहिणी चैवमन्या
 प्रसिद्धाया नित्यानुगमनासंभवात् । ननु च “हृष्टाः
 खलु भविष्यन्ति रामस्य परमाः स्त्रियः । अप्रहृष्टा
 भविष्यन्ति स्तुषास्ते भरतक्षये ” इति स्तुषासीहच-
 र्याद्वामस्य स्त्रियः पद्म्यो बह्वयः सन्तीति गम्यते ।
 सुन्दरकाण्डेपि “स्त्रीमिस्तु मन्ये विपुलेक्षणाभिस्त्वं
 रंस्यसे भीतभयः कृतार्थः ” इति सीतया चोच्यते ।
 अत्रापि भुजैः परमनारीणामभिमृष्टमनेकधेत्युक्तं ।
 तस्माद्बह्वयः पद्म्यो रामस्य सन्तीत्यवगम्यते । मैवं ।
 रामस्य परमाः स्त्रिय इति रामसंबन्धिन्यः कौसल्या-
 सीतातदासीप्रभृतय उच्यन्ते । पूजायां बहुवचनेन
 स्त्रीत्वैवोच्यते । ते स्तुषा इतिवत् । न हि भरतस्या-
 नेकाः स्त्रियः सन्तीत्यत्र प्रमाणमस्ति । त्वं रंस्यस
 ह्वत्रापि लौकिकरीतिमनुसृत्य सीतोक्तवती । परम-
 नारीणामित्यत्रापि अलंकर्त्रीणामित्यर्थ उक्तः । यद्वा
 अभिमृष्टं अभिमर्शनाहं । जाशंसायां क्तः । परमनार्यः
 श्रीभूमिनीलाः । आत्मानं मानुषं राम एव हि मन्यते
 अभिस्तु रामस्य विष्णुत्वं व्यक्तीकरोत्येव । जज्ञे
 विष्णुः सनातन इत्याह । ननु राजसूयाश्रमेधाद्यनु-
 छानान्यथानुपपत्त्या रामस्यानेकपत्न्यः कल्प्यन्ते ।
 कामं कल्प्यन्तां न ता इह संबध्यन्ते । तासां केवलं
 धर्मार्थं वृत्तानां परिग्रहं रन्तुं चायोग्यत्वात् । वस्तुतो
 न ताः कल्याः सीतयैव प्रतिमया यज्ञे पत्नीकार्य-
 निर्वाहस्योत्तरकाण्डे दर्शितत्वात् । न च पत्नीप्रतिनि-
 धिभावो न भट्टाचार्येण कथ्यत इति वाच्यं । “न
 हि वचनविरोधे न्यायः प्रभवति ” इति न्यायात् ।
 वचनं च हेमाद्रिस्मृतिनिबन्धने दर्शितं “यदि दुष्ट-
 भार्यो दूरभार्यो वा स्यात्तदा धर्मपुञ्जीलं तत्स्थाने
 निधायाभिभाषाय कुर्यात् ” इति । धर्मसंस्थापनार्थं

प्रवृत्तस्य रामस्याचारादपरं किं नाम मानमपेक्ष-
 णीयं । वस्तुत आचार एव प्रथमं प्रमाणं श्रुत्या पूर्वा-
 चारं प्रदर्शयैव कर्मविधानात् । आपस्तम्बोप्यतएव
 धर्मज्ञसमयः प्रमाणं वेदाश्रयेत्याचारमेव प्रथमं प्रमा-
 णमाह । अतएव स्मरन्ति च स्मर्तारः “श्रुतिर्वि-
 मित्रा स्मृतयो विमित्रा न चानृषेर्दर्शनमस्ति किञ्चित् ।
 धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां महाजनो येन गतः स
 पन्थाः ” इति ॥ तस्मात् “धातुर्वर्ण्यं च लोकेस्मि-
 न्स्त्वे स्वे धर्मे नियोज्यति ” इत्युक्तारामाचार एव
 समीचीनं प्रमाणं तद्विरुद्धाश्च न्याया न प्रभवन्ति ।
 यद्यपि राजसूयाश्रमेधानां महिषीवद्वाधातापरिवृत्ति-
 भ्यामपि भवितव्यं । तथापि तल्लोपे तत्कार्यानुष्ठान-
 मेव । तस्य कर्मवैकल्याद्हेतुत्वात् । यथा पञ्चवन्धा-
 देर्यज्ञे विष्णुकमन्वावेक्षणादिलोपेन न यज्ञलोपः ।
 तत्तन्मन्त्रोच्चारणस्यैव कार्यत्वात् । तस्मात्केवलन्याय-
 सञ्चारेणापन्यायमार्गो नानुसरणीयः । किंतु सर्वा-
 चारप्रवर्तकसर्वकर्मधुरन्धरभगवद्वताररामचन्द्राचार
 एव विवेकिभिरनुवर्तनीयइति सर्वमवदातं ॥ ४ ॥
 शयने हंसतूलिकामये तल्पे । गङ्गानिषेवितं गङ्गाजले
 वर्तमानं । तक्षकस्य संभोगं कायमिव स्थितं । सीताया
 उत्तमाङ्गेन शोभितं चेति योजना ॥ ५ ॥ संयुगे
 बुद्धे । युगसंकाशं गोपुरार्गलवत्प्रतिभटनिवारकं ।
 अतएव शत्रूणां शोकवर्धनं । सागरान्ते यस्यासौ
 सागरान्तः भूमण्डलं । तस्य व्यपाश्रयं आलम्बन-
 भूतं ॥ ६ ॥ सव्यं अप्रदक्षिणं यथाभवति तथा ।
 अस्थिता इषून् क्षिपता । स्वेनैव हेतुना ज्याघातेन
 करणेन विगतत्वचं ज्याकिणाङ्कितमित्यर्थः । महाप-
 रिघसन्निभं । उत्तमपरिघाख्यायुधवत् दृढं । गोसह-
 स्रप्रदातारं करणे कर्तृत्वोपचारः । महद्भुजं भुजोत्तमं ।
 तथैव प्रायशः पाठः । आत्माभाक् आर्षः । एवंभूतं

बलु संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात् । पुरस्तात् पूर्वचन्दनादिभिरभिषेवितं ॥ १-४ ॥ स० अत्रबाहुभुजगमोगाभमित्युपक्रम्यगो-
 सहस्रप्रदातारमित्येतच्छ्लोकपर्यन्तंप्रतिश्लोकंविशेष्येणबाह्वादिशब्देनमभितव्यमितिवर्णयितुं बाहुभुजगमोगामं दक्षिणंबाहुं भुजोत्तम-

गोसहस्रप्रदातारमुपधाय महद्भुजम् ॥ अद्य मे मरणं वाऽथ तरणं सागरस्य वा ॥ ८ ॥
 इति रामो भर्ति कृत्वा महाबाहुर्महोदधिम् ॥ अधिशिष्ये स विधिवत्प्रयतो नियतो मुनिः ॥ ९ ॥
 तस्य रामस्य सुप्तस्य कुशास्तीर्णे महीतले ॥ नियमादप्रमत्तस्य निशास्तिस्त्रोतिचक्रम् ॥ १० ॥
 स त्रिरात्रोषितस्तत्र नयज्ञो धर्मवत्सलः ॥ उपासत तदा रामः सागरं सरितां पतिम् ॥ ११ ॥
 न च दर्शयते मन्दस्तदा रामस्य सागरः ॥ प्रयतेनापि रामेण यथार्हमभिपूजितः ॥ १२ ॥
 समुद्रस्य ततः क्रुद्धो रामो रक्तान्तलोचनः ॥ समीपस्यमुवाचेदं लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ॥ १३ ॥
 अवलेपः समुद्रस्य न दर्शयति यत्स्वयम् ॥ १४ ॥
 प्रशमश्च क्षमा चैव आर्जवं प्रियवादिता ॥ असामर्थ्यं फलन्त्येते निर्गुणेषु सतां गुणाः ॥ १५ ॥
 आत्मप्रशंसिनं दुष्टं घृष्टं विपरिधावकम् ॥ सर्वत्रोत्सृष्टदण्डं च लोकः सत्कुरुते नरम् ॥ १६ ॥
 न साक्षा शक्यते कीर्तिर्न साक्षा शक्यते यशः ॥ प्राप्तुं लक्ष्मण लोकेऽसिञ्जयो वा रणमूर्धनि ॥ १७ ॥
 अद्य मद्भार्यानिभिर्भैरैर्मकरैर्मकरालयम् ॥ निरुद्धतोऽयं सौमित्रे पुत्रद्विः पश्य सर्वतः ॥ १८ ॥
 महाभोगानि मत्स्यानां करिणां करानिह ॥ भोगिनां पश्य नागानां मया छिन्नानि लक्ष्मण ॥ १९ ॥

दक्षिणं बाहुमुपधाय दक्षिणः दक्षिण्यवान् ॥ ७-८ ॥
 महाबाहुः सर्वाभयप्रदः । रामः अद्य मे तरणं वा
 सागरस्य मरणं वा भवत्विति भर्ति कृत्वा । विधि-
 वत् शास्त्रोक्तरीत्या । प्रयतः कायिकनियमयुक्तः ।
 नियतः वाचिकनियमवान् । मुनिः मानसनियमोपे-
 तव्यसन् । महोदधिमुद्दिश्याधिशिष्य इति योजना ॥ ९ ॥
 सुप्तस्य शयानस्य । नियमादप्रमत्तस्य अतएवाप्रच्यु-
 तनियमस्येत्यर्थः । तिस्रो निशाः त्रीण्यहानि ॥ १० ॥
 तिस्रस्त्वपि रात्रिषूपाननमविच्छिन्नमित्याह—स इति ॥
 त्रिरात्रोषितः त्रिरात्रं शयानः । तत्र समुद्रतीरे । सर्व-
 शक्तेः कुत एवं निर्बन्ध इत्याशङ्क्य धर्मप्रवर्तनार्थमित्या-
 शयेनाह—नयज्ञो धर्मवत्सल इति । शरणागतधर्मे
 प्रीतिमान् । सरितां पतिं स्वगोष्ठ्यां कान्तापुरुषकार-
 मुखेन समाश्रयणदर्शनात्स्वयमपि तथैवाचरदिति
 भावः ॥ ११ ॥ न च दर्शयते आत्मानमिति शेषः ।
 मन्दः अज्ञः । तन्नु रामेण सम्यक्कृता शरणागतिः
 कुतो न फलिता । उच्यते । अनधिकारिणा कृत-
 त्वात् ब्राह्मणकृतराजसूयवत् । न च शरणाग-
 तावधिकारी रामः । अकिंचनो हि तत्राधिकारी
 ॥ १२ ॥ समुद्रस्य समुद्रविषये । संबन्धसामान्ये

षष्ठी । रक्तान्ते लोचने यस्य सः रक्तान्तलो-
 चनः । अनेन मन्दकोपत्वमुक्तं । शुभलक्षणं स्वस्य
 हृदयकोपमवगम्य कृतमन्दहासं ॥ १३ ॥ स्वयं न
 दर्शयतीति यत् अयं समुद्रस्यावलेप इत्यन्वयः
 ॥ १४ ॥ प्रशमः अक्रोधता । क्षमा अपराधसहि-
 ष्णुता । आर्जवं परचित्तानुसारित्वं । अकौटिल्यं वा ।
 प्रियभाषिता प्रियवादित्वमित्येते गुणाः निर्गुणेषु असा-
 मर्थ्यं फलन्ति । असमर्थत्वबुद्धिं जनयन्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥
 कं पुनः समर्थं निर्गुणो मन्यते तत्राह—आसेति ॥
 आत्मप्रशंसिनं आत्मस्तुतिपरं । दुष्टं घृष्टं । घृष्टं
 निर्दयमित्यर्थः । विपरिधावकं सर्वपलायनकरं । सर्वत्र
 सगुणेषु निर्गुणेषु च । उत्सृष्टदण्डं कृतदण्डं । लोकः
 अज्ञो जनः ॥ १६ ॥ बलकृता प्रथा यशः । पराक्र-
 मकृता कीर्तिः । जयो धैर्यत्रापि न साक्षा प्राप्तुं
 शक्यत इत्यनुषङ्गनीयं ॥ १७ ॥ मद्भार्यानिभिर्भैः
 अतएव जलोपरि पुत्रद्विः मकरैः । निरुद्धतोऽयं
 व्याप्ततोऽयं ॥ १८ ॥ भोगिनां महाकायानां । भुञ्जि
 मतुप् । “ भोगः सुखे व्यादिभूतावद्वैश्च फणका-
 ययोः ” इत्यमरः । नागानां सर्पाणां । महाभोगानि
 महाशरीराणि । छीवत्वमार्षं । करिणां मत्स्यानां

मिति त्रिवारमुक्तिः ॥ ७ ॥ ति० अत्र त्रिदिनमुपासनया प्रसन्नसागरस्य प्रसादेन मे सख्यैः स्मृतं तरणं वापि स्यात् । ततः परमुपेक्षणे
 सागरस्य मत्तो मरणमेव स्यादिति धृतिं कृत्वा निश्चित्येत्येवम् ॥ ९ ॥ ति० अभिषेकमनुः अभिषेकमुः ॥ १० ॥

[पा०] १ च. छ. ज. न. भुजोत्तमं. २ ग. घ. क. झ. ट. धृति. ३ क. ग. घ. क. न. — ट. शिष्येच. ४ क. झ.
 ट. प्रयतो त्रिस्थितो. ५ क. झ. तिस्रो भिजगमनुः. ६ क. च. झ. न. ट. दर्शयते रूपं मन्दो. च. दर्शयते त्वा नन्दो. छ. दर्श-
 यते रूपं तदा. ७ क. छ. च. छ. झ. न. ट. असामर्थ्यं फलाद्ये. ८ क. च. छ. झ. न. निर्भैः.

सशङ्खशुक्तिकाजालं समीनमकरं शरैः ॥ अद्य युद्धेन महता समुद्रं परिशोषये ॥ २० ॥

क्षमया हि समायुक्तं मामयं मकरालयः ॥ असमर्थं विजानाति धिक् क्षमामीदृशे जने ॥ २१ ॥

न दर्शयति साम्रा मे सागरो रूपमात्मनः ॥ २२ ॥

चापमानय सौमित्रे शरांश्चाशीविषोपमान् ॥ सागरं शोषयिष्यामि पद्भ्यां यान्तु घुवङ्गमाः ॥ २३ ॥

अद्याक्षोभ्यमपि क्रुद्धः क्षोभयिष्यामि सागरम् ॥ २४ ॥

वेलासु कृतमर्यादं सहस्रोर्मिसमाकुलम् ॥ निर्मर्यादं करिष्यामि सायकैर्वरुणालयम् ॥ २५ ॥

महार्णवं क्षोभयिष्ये महादानवसंकुलम् ॥ २६ ॥

एवमुक्त्वा धनुष्पाणिः क्रोधविस्फारितेक्षणः ॥ बभूव रामो दुर्धर्षो युगान्ताग्निरिव ज्वलन् ॥ २७ ॥

संपीड्य च धनुर्धोरं कम्पयित्वा शरैर्जगत् ॥ सुमोच विशिखानुग्रान्वज्जानिव शतक्रतुः ॥ २८ ॥

गजाकारमत्स्थानां । छिन्नानीति लिङ्गव्यत्ययेनानु-
षङ्गः । करान् शुण्डादण्डान् । “मत्स्यविशेषो मकरः
करिमकरो भवति तद्विशेषश्च ” इति हलायुधः
॥ १९—२० ॥ क्षमैकसाराणां भवतामीदृशी फणि-
तिरनुचितेलाशङ्काह—क्षमयेति ॥ सागरशोषणेऽ-
वृत्तोप्येतावत्पर्यन्तं क्षमया गृहीतचरणोऽसि । “सुप्त-
प्रसक्तकुपितानां भावज्ञानं दृष्टं ” इति न्यायेन स्वरूपं
प्रकटयति—मामिति । मां इतरनैरपेक्ष्येण स्थितं । अस-
मर्थं विजानाति कार्यकरणाक्षमं मन्यते । विजानाति म-
करालयः । अयोध्याधिपतिः कोसलाधिपतिरिवस्वमा-
नानं मन्यते । कतिपयभीनप्रहणगर्त इति न जानाति ।
धिक् क्षमां इतः परं क्षमां नाङ्गीकुर्मः । विनियोगकाले
हि क्षमा स्वीकार्या । अद्य क्रोध एवाङ्गीकर्तव्यः ।
इदं वाक्यं कदाचिदपि क्षमा किं लाज्येत्यत्राह—ई-
दृशे जन इति ॥ ईदृशे जने प्राप्तप्रहस्सहवासदोषे
॥ २१ ॥ न दर्शयतीत्यर्थमेकं वाक्यं ॥ २२ ॥ अपि
कदाचिदालानं दर्शयेदिति करुणया समुद्रं वाचा
निर्भर्त्स्य कर्मणापि निर्भर्त्सयितुमुपक्रमते—चापमान-
येति ॥ एव विलम्ब्य करणं क्रमेण निर्भर्त्स्य कार्यं
कारयितुं । अन्यथा सद्य एव शोषयेत् । चापमानय
निर्गुणं वशीकर्तुं सगुणमानयेलाशयः । चापमा-
नय अस्यानम्रत्वं निवर्तयितुं नम्रं चापमानय ।
समुद्रस्य शेषशय्यात्वेन तस्मिन्किञ्चित्सौहार्दवता
लक्ष्मणेन क्षणं विलम्ब्यः कुतः । अत आह—सौमित्र
इति । सुमित्रावचनमेव कर्तव्यं श्येष्टवचनं तु न
कर्तव्यमिति नियमोक्तिः । यद्वा सौमित्रे रामे प्रमादं
माकर्षीरिति मात्रोपदिष्टं मा विस्मार्षीः । अथ चाप-

मात्रमानीतं तदाह—शरांश्चेति । लीलाप्रयोगार्हेषु
केषुचिदानीतेष्वह—आशीविषोपमानिति । दृष्टि-
विषाः सर्पा आशीविषा इत्युच्यन्ते । किमर्थं शरान-
यनमिति विलम्ब्य सौमित्रिणा पृष्ट आह—सागर-
मिति । एकैनैव दग्धुं सामर्थ्येपि शरानित्युक्तिस्तत्सं-
बन्धेन सप्तसागरानपि शोषयितुमिच्छया । कोपाति-
शयेन स्वबलमज्ञात्वा वा तादृशोक्तिः । शोषयिष्या-
मीति वदतः किं श्रेणेति न शङ्कनीयं । छिन्नं मिन्नं
शरैर्दग्धमिति रामशराणां दाहकत्वसंभवात् । अन्त-
रेणापि चतुर्थभूतजगन्निर्वाहं करिष्यामीति भावः ।
सागरं । यद्ययं ज्ञातिविरोधमाचरति तर्हि वयमपि
ज्ञातिकृत्यं कुर्म इति भावः । सागरं शोषयिष्यामि
अनेकसहस्रस्वातमेक एव हरिष्यामि । किं तत इत्य-
त्राह—पश्यामिति । एकैकस्य पदद्वयं गमनसाधन-
मिति द्विवचनं । वानराणां हि द्वावेव पादौ द्वौ हस्तौ
प्रहणभक्षणादीनां ताभ्यामेव दर्शनात् । अनेन कृतस्य
कार्यविच्छेदस्यानुरूपममुं वानरपादाभ्यामेव दर्शयि-
ष्यामीति भावः ॥ २३ ॥ पक्षान्तरमाह—अद्येति ॥
अर्थमेकं वाक्यं ॥ २४ ॥ पुनः पक्षान्तरमेवाह—
वेलास्त्विति ॥ वेलासु चतुर्थे तीरेषु । कृतमर्यादं
कृतव्यवस्थं । कदाचिदपि वेलाभनतिवर्तमानमि-
त्यर्थः । निर्मर्यादं करिष्यामि अव्यवस्थं करिष्यामि ।
भूतले प्रावयिष्यामीत्यर्थः ॥ २५ ॥ समुद्रेण चिरप-
रिपोषिता दानवाद्य एतं रक्षिष्यन्तीत्यत्राह—महा-
र्णवमिति ॥ दानवैः सह क्षोभयिष्यामीत्यर्थः ॥ २६ ॥
विस्फारितेक्षणः विवर्तितनयनः ॥ २७ ॥ संपीड्य
दृढमुष्टिना मध्यमबलम्व्य । कम्पयित्वा मयकम्पितं

ते ज्वलन्तो महावेगास्तेजसा सायकोत्तमाः ॥ प्रविशन्ति समुद्रस्य सलिलं प्रस्तपन्नगम् ॥ २९ ॥
 तोयवेगः समुद्रस्य सैनक्रमकरो महान् ॥ संबभूव महाघोरः समाकृतवस्तदा ॥ ३० ॥
 महोर्मिमालाविततः शङ्खशुक्तिसमावृतः ॥ सधूमपरिवृत्तोर्मिः सहसाऽऽसीन्महोदधिः ॥ ३१ ॥
 व्यथिताः पन्नगाश्वासन्दीप्तास्या दीप्तलोचनाः ॥ दानवाश्च महावीर्याः पातालतलवासिनः ॥ ३२ ॥
 ऊर्मयः सिन्धुराजस्य सनक्रमकरास्तदा ॥ विन्ध्यमन्दरसंकाशाः समुत्पेतुः सैहस्रशः ॥ ३३ ॥
 आधूर्णिततरङ्गैः संभ्रान्तोरगराक्षसः ॥ उद्धर्तितमहाग्राहः संवृत्तः सलिलाश्रयः ॥ ३४ ॥

ततस्तु तं राघवमुपवेगं प्रकर्षमाणं धनुरप्रमेयम् ॥

सौमित्रिरूपस्य समुच्छ्वसन्तं मामेति चोक्त्वा धनुराललम्बे ॥ ३५ ॥

[एतद्विनापि ह्युदधेस्तवाद्य संपत्स्यते वीरतमस्य कार्यम् ॥

भवद्विधाः क्रोधवशं न यान्ति दीर्घं भवान्पश्यतु साधुवृत्तम् ॥ ३६ ॥

अन्तर्हितैश्चापि तथाऽन्तरिक्षे ब्रह्मर्षिभिश्चैव सुरर्षिभिश्च ॥

शब्दः कृतः कष्टमिति भुवद्विर्भामेति चोक्त्वा महता स्वरेण ॥ ३७ ॥]

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

कृत्वा । जगत् जगत्त्यजन्तून् । वज्रानिलभूतोपमा ॥ २८ ॥ तेजसा ज्वलन्त इत्यन्वयः । प्रविशन्ति प्राविशन् । प्रस्तपन्नगमिति क्रियाविशेषणं ॥ २९ ॥ तोयवेगः तरङ्गविततिः । सारुतरवः घातजन्यरवः । समाकृतवः वातसंघट्टनजन्यरवसहित इत्यर्थः ॥ ३० ॥ तीरे महोर्मिमालाविततः । अन्तस्तरङ्गजालाकृष्टशङ्खशुक्तिसमावृतः । सञ्चालसरप्रवेशेन सधूमः । मध्ये शराग्निशोषणेन परिवृत्तोर्मिश्चासीदित्यन्वयः ॥ ३१ ॥ व्यथिता इति । आपातालं शराः प्रविष्टा इति भावः ॥ ३२ ॥ तात्कालिकतरङ्गौत्पत्त्यं वर्णयति—ऊर्मय इति ॥ ३३ ॥ लङ्कानुवादेन विशेषान्तरमाह—आ-

धूर्णितेति ॥ आधूर्णितसंभ्रान्तोद्धर्तितपदान्येकार्थानि ॥ ३४ ॥ तत्रस्थिति । तुशब्देन पूर्वसंधानाद्वैषम्यमुक्तं । अप्रमेयं अपरिच्छेद्यवैभवं । प्रकर्षमाणं । अमोघशरसन्धानायेति भावः । समुच्छ्वसन्तं कोपेनेति शेषः । तं राघवं । उत्पल्य झटित्यागत्य । मामेत्युक्त्वा एतादृशं धनुराकर्षणं मा कुर्वित्युक्त्वा । भयातिशयाद्विप्रा । अनिवर्तमाने रसिन् धनुराललम्बे ॥ ३५—३७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

शि० उदधेः एतद् विनाशानंविनापि । वीरतमस्तव कार्यं सन्तरणं । संपत्स्यते ऐत्स्यति । ननु प्राप्तकोपस्यकर्षणनिष्फलमित्यत आह—भवद्विधाः भवत्सदृशाः । क्रोधवशं न यान्ति । अतः दीर्घं सार्वकालिकं । साधुवृत्तं कौशलेरहिततयास्थिति । भवान्पश्यतु संसरतु ॥ ३६ ॥ शि० निवारणेस्वस्वातन्त्र्यनिवारयमाह—अन्तरिति । अन्तरिक्षे अन्तर्हितैः तिरोहिततया संस्थितैः । महतास्वरेण कष्टमिति भुवद्विर्भामेति प्रवृत्तिः मामा एवमाभूदित्यर्थः । इत्युक्त्वा शब्दः कृतः । किंच एको मातृशब्दः असच्छब्दप्रकृतिकद्वितीयान्तः । एतेन तद्गोधनायैवमयानिचार्यसहितसुचितं । तेन लक्ष्मणस्यापि किञ्चिन्नयन्यकम् ॥ ३७ ॥ इत्येकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

[पा०] १ क. घ. ज. दृष्टपन्नगं. २ क. घ. ल. झ. समीनमकरो. ३ क. झ. महोर्मिजालवलिताः. ४ क. ग. घ. ल. झ. शङ्खजालसमावृतः. ५ क. घ. च. म. समन्ततः. ६ क. च. झ. म. सप्तोषोवदणालयः. ७ क. च. झ. ख. ट. मिलितसन्तं. ८ इत्युक्तव्यं क. घ. झ. ट. पाठेपुस्तक्यते
 वा. रा. १८९

द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

रासेन सप्रतिज्ञानंसागरशोषणायमहाकाशमिश्रितशरसन्धानपूर्वकं धनुराकर्षणे चोरसरोव्यातप्रादुर्भावेभीतिवसागरेण यज्ञाग्निमिःसह नानाभूषणभूषितमित्ररूपप्रकटनपूर्वकं समुद्रमध्यादुद्रमनेन श्रीराममेव साञ्जलिबन्धनमापणम् ॥ १ ॥
 रामेण धनुस्संहितमित्ररस्यामोषधोक्तवालक्ष्यप्रदर्शनचोदितेनसागरेण स्वान्तर्बर्तिसमरुकान्तरवासिपापतसभीरेषुशरमो-
 क्षणचोदने शराग्निनातद्वधपूर्वकं तत्प्रदेशस्यमरुत्वदोषनिरसनम् ॥ २ ॥ सागरेणरामं प्रति कपिकुलमध्यवर्तिनकृगुणप्रशंसन-
 पूर्वकं तत्करेणसेतुरचनाचोदनेनपुनरन्तर्धानम् ॥ ३ ॥ नलेनरामचोदयया कपिगणावृतनानागिरितरुभिरद्भुतसेतुरचना
 ॥ ४ ॥ हनुमद्वदोक्तसमाकृताभ्यांरावभ्यां सुग्रीवादिभिस्तद्विषेणुमार्गेण परपारमेखतत्रसेनासंनिवेशनम् ॥ ५ ॥

अथोवाच रघुश्रेष्ठः सागरं दारुणं वचः ॥ अद्य त्वां शोषयिष्यामि सपातालं महार्णव ॥ १ ॥
 शरनिर्दग्धतोयस्य परिशुष्कस्य सागर ॥ मया शोषितं सत्त्वस्य पांसुरुत्पद्यते महान् ॥ २ ॥
 मत्कार्मुकविष्टेन शरवर्षेण सागर ॥ पारं तेऽद्य गमिष्यन्ति पद्मिरेव पुत्रजमाः ॥ ३ ॥
 विचिन्वन्नाभिजानासि पौरुषं वाऽपि विक्रमम् ॥ दानवालय संतापं मत्तो नाधिगमिष्यसि ॥ ४ ॥
 ब्राह्मेणास्त्रेण संयोज्य ब्रह्मदण्डनिभं शरम् ॥ संयोज्य धनुषि श्रेष्ठे विचकर्ष महाबलः ॥ ५ ॥
 तस्मिन्विकृष्टे सहसा रावणेन शरासने ॥ रोदसी संपफालेव पर्वताश्च चकम्पिरे ॥ ६ ॥

प्रथमं वानरसेनातरणाय सागरं शरणं गत्वा तस्मिन्मनागते चापमानयेति वाचा भीषयित्वा तथा-
 प्यनाविकृतमित्ररूपं तं शरैः प्रक्षोभ्य तावताप्यनाग-
 र्वस्य तस्य भीतिमुत्पादयितुं ब्रह्मास्त्रसन्धानाद्योपक्रमत
 इत्याह—अथेत्यादिना ॥ सपातालं पातालपर्यन्तमि-
 त्यर्थः ॥ १ ॥ शरनिर्दग्धतोयस्य निर्जलस्येत्यर्थः ।
 परिशुष्कस्य भूम्यन्तर्गतजलशून्यस्य । शोषितसत्त्वस्य
 क्षुधसत्त्वस्येत्यर्थः । ते महान् पांसुः अतिसूक्ष्मो
 रेणुः । उत्पद्यते । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानप्रयोगः ।
 महावर्षेण पुनर्यथा जललवोपि न तिष्ठति तथा करि-
 ष्यामीतिभावः ॥ २ ॥ ननु सकलजलशोषणेन पाता-
 लमात्रपरिशोषाच्च गमनासंभवादाकाशेन गन्तव्यं
 ततो वरमिदानीं तथागमनं किं कोपेनेत्यत्राह—म-
 त्कार्मुकेति ॥ शरवर्षेण शरजालेन सेतुस्थानीयेन ।
 सेतुबन्धादिछेशो मे न भवतीतिभावः ॥ ३ ॥ पौरुषं
 बलं । विक्रमं पराक्रमं च । विचिन्वन् विशेषेण

पर्यालोचयितुं । नाभिजानासि । “लक्षणहेत्वोः—
 इति शतृप्रत्ययः । इदमज्ञानं सद्वाचसकृतमित्याशयेन
 दानवालयेति संबोधनं । मत्तो भाविनं संतापं च
 नाधिगमिष्यसि न ज्ञास्यसि । मत्पराक्रममज्ञानम्
 मत्तो भाविब्रह्मास्त्रपीडामपि न ज्ञास्यसेवेतिभावः
 ॥ ४ ॥ ब्रह्मदण्डः ब्रह्मशापः । तद्वदमोषमित्यर्थः ।
 यद्वा ब्रह्मदण्डः केतुविशेषः । तथोक्तं नारदसंहि-
 तायां—“पितामहासजः क्षूरखिवर्णः शिखराच्चितः ।
 ब्रह्मदण्डाह्वयः केतुः सर्वभूतविनाशनः” इति ॥
 ब्राह्मेणास्त्रेण ब्रह्मास्त्रमस्त्रेण । संयोज्य अभिमन्युः ।
 तद्वदुर्विचकर्ष ॥ ५ ॥ अथास्त्रसन्धानस्य मरुकान्ता-
 रवर्तिनां युगपद्विनाशहेतुत्वात्तत्काले तदुचितमहो-
 त्पातान् दर्शयति—तस्मिन्नित्यादिना ॥ शरसन्धान-
 कालिकं लोकस्यभयं दर्शयतीत्यप्याहुः । रोदसी
 धावापृथिव्यौ । संपफालेव भिम्ने इव । एकवचन-
 भार्गव । “धावापृथिव्यौ रोदसी धावाभूमी च

टी० निरुक्तं अत्रोपरिशरसेतुबन्धनजलसंभनतच्छोषणादिशक्तिरूपं । विचिन्वन् विशेषेणपर्यालोचयन् । नाभिजानासि । पौरुषं
 शौचव्ययलसौजन्यतिगन्धनंशरणवरणरूपंपुरुषकृत्यं । नाभिजानासि मत्तोभाविनंसन्तापंनावगमिष्यसि नज्ञास्यसि । सर्वशक्तैरपि
 धर्मशीलतयाशरणगतस्यमे फलप्रदानाभावे महाननर्थोभविष्यतीत्यनुमर्थनजानासीत्यर्थः ॥ ४ ॥ स० रोदसी धावापृथिव्यौ ।
 संपफाल विशेषेण । एकवचनमाधर्ममितिनागोजिमशब्दयः । वस्तुतस्तु “रोदधरोदसीचापि विविमूढौपृथक्पृथक् । सहप्रयोगेप्यन-
 योरोदःस्यादपिरोदसी” इतिविश्लेषःरोदसी तन्त्रन्यायेनधौःपृथिवीच । पफाल विशेषणेत्यर्थः । रोदसीत्यव्ययसतीतिभावानुदी-

[पा०] १ क. छ. झ. ट. अवाहं. २ च. छ. निर्दग्धसत्त्वस्य. ३ क. झ. अ. ट. निहतसत्त्वस्य. च. छ. शोषिततोयस्य.
 ४ क. झ. ट. परंतीरं. ५ क.—ट. नाभिनिर्गमं. ६ क.—घ. क. झ. ट. नाभिमिमिष्यसि. च. छ. म. नाभिमिमिष्यसि.

तमश्च लोकभावत्रे दिशश्च न चकाशिरे ॥ परिचुक्षुभिरे चाशु सरांसि सरितस्तथा ॥ ७ ॥
 तिर्यक् सह नक्षत्रैः संगतौ चन्द्रभास्करो ॥ भास्कराशुभिरादीर्षं तमसा च समावृतम् ॥ ८ ॥
 प्रचकाशे तदाकाशमुल्काशतविदीपितम् ॥ अन्तरिक्षाच्च निर्घाता निर्जग्मुरतुल्यनाः ॥ ९ ॥
 पुष्कुरुश्च घना दिव्या दिवि मारुतपङ्क्तयः ॥ १० ॥
 बभञ्ज च तदा वृक्षाञ्जलदानुद्गहन्पि ॥ अरुजंश्चैव शैलाग्राश्चिखराणि ग्रैभञ्जनः ॥ ११ ॥
 दिविस्पृशो महामेघाः संगताः समहासनाः ॥ सुमुचुर्वैद्युतानग्नीस्ते महाशनयस्तदा ॥ १२ ॥
 यानि भूतानि दृश्यानि चुक्षुश्चाशनेः समम् ॥ अदृश्यानि च भूतानि सुमुचुर्भैरवस्वनम् ॥ १३ ॥
 शिशियरे चापि भूतानि संत्रस्तान्युद्विजन्ति च ॥ संप्रविव्यधिरै चापि न च पस्पन्दिरे भयात् ॥ १४ ॥
 सह भूतैः सतोयोर्मिः सनागः सहस्रक्षसः ॥ सहसाऽभूत्ततो वेगाद्भीमवेगो महोदधिः ॥ १५ ॥
 योजनं व्यतिचक्राम वेलामन्यत्र संप्रवात् ॥ तं तदा समतिक्रान्तं नातिचक्राम राघवः ॥
 समुद्रतममित्रघ्नो रामो नदनदीपतिम् ॥ १६ ॥

रोदसी = इत्यमरः ॥ ६—७ ॥ तिर्यक्केति श्लोकद्व-
 यमेकान्वयं ॥ चन्द्रभास्करो नक्षत्रैः सह तिर्यग्वक्त्रं
 यथा भवति तथा सङ्गतौ तिर्यग्जगमतुः । मयादिति
 भावः । आदीर्षं ईषदीर्षं । मन्दरश्मिन्त्वात्तमसावृत-
 त्वाच्च सूर्यस्येतिभावः । समावृतं सम्यगावृतं ।
 उल्काशतविदीपितं । उल्कालक्षणमुक्तं वराहमिहिरेण
 “उल्का क्षिरसि विशाला निपतन्ती वर्धते च तनु-
 मुच्छा” इति । निर्घातलक्षणं तेनैवोक्तं—“पवनः
 पवनामिहतो गगनादवनौ यदा समापतति । भवति
 तथा निर्घातः स च पापो दीर्घस्वगविरुतः” इति
 ॥ ८—९ ॥ पुष्कुरुः चेरुः । मारुतपङ्क्तयः आवहो-
 द्गहादिवातस्कन्धाः । दिव्याः श्लाघ्याः ॥ १० ॥
 उद्गहन् ऊर्ध्वनयन् । शैलाग्रान् पर्वताग्रप्रदेशान् ।
 चिखराणि खण्डपर्वतान् । अरुजन् अपीडयत् ।
 बहुवचनमार्थः ॥ ११ ॥ ते वैद्युताग्रयः । तदा महा-
 शनयोभवन् । अशनिस्वरूपं मिहिरेणोक्तं—“अशनिः
 स्वनेन महता युष्मा नृगजाश्चतरुपशुमुखेषु । निपतति

विदारयन्ती धरातलं चक्रसंस्थाना” इति ॥ १२ ॥
 यानीत्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यं ॥ यानि भूतानि
 दृश्यानि मनुष्यादीनि । अदृश्यानि पिशाचादीनि ।
 तानि सर्वाणि भूतानि संत्रस्तानि । अतएवोद्विजन्ति
 कम्पमानानि सन्ति । अशनेः समं अशनिस्वरसमं
 यथा तथा चुक्षुः तथा । भैरवस्वनं सुमुचुः । ततः
 शिशियरे सुप्तानि । सुप्तवद्भूमौ पतितानीत्यर्थः ।
 तत्रापि संप्रविव्यधिरै चिन्तया दुःखितानि । भयात्
 पस्पन्दिरे न चलिताति ॥ १३—१४ ॥ अथ समुद्र-
 राजस्योत्थानं सूचयति—सहभूतैरित्यादिना ॥ ततो
 वेगात् पूर्वसर्गान्तोक्ताद्रामवेगात् । सहसा शरसन्धा-
 नसमय एव । भीमवेगोऽभूत् भीमप्रवाहवेगोऽभूत् ।
 केवलशरमोक्षकृतात्क्षोभात् ब्रह्मास्त्रमोक्षारम्भे महा-
 न्द्योभोऽभूदित्यर्थः ॥ १५ ॥ वेगफलं दर्शयति—यो-
 जनमित्यादिना ॥ सार्धश्लोक एकान्वयः । संप्रवात्
 वारिपूरेण । वेलामन्यत्र वेलां विनेत्यर्थः । अथवा
 संप्रवादन्वयत्र प्रलयं विना । वेलां योजनं योजन-

क्षितः ॥ ६ ॥ ति० नक्षत्रैःसहतिर्यक्संगतौ यथाप्राप्तपूर्वापरमार्गप्रतिरोधादक्षिणोत्तरमार्गगाभिनावभूतामित्यर्थः । भास्कराशुभि-
 रादीसमापितमसासंघृतं । आकाशमासीदितिशेषः । अनेनविरुद्धयोस्तेजस्तिस्मिरयोःसामानाधिकरण्यारूपोत्पातःसूचितः ॥ ७ ॥
 वि० प्रास्फुटन् प्रवेष्टुः । बभलचेति मारुतपङ्क्तिरितिशेषः । उद्गहन् मारुतसमूहइतिशेषः । अग्रेष्वेवएवकर्ता । शैलामान् पर्वत-
 प्रदेशान् । अपीडयन् बहुवचनमार्थः । चिखराणि खण्डपर्वतान् । बभञ्जचेत्यन्वयः ॥ १०—११ ॥ स० तथाशब्द
 उपमायां । तंतथा चोरमिवस्थितं । चोरस्वगृहेस्थापयितायथाचोरसदृशोभवति । तथा स्वदारचोरस्वरावणस्वस्वगर्भस्थापनास्त्र-
 सुश्रद्धोरसदृशत्वं । द्वितीयेन तमित्यनेन समुद्रपरामर्शः । “तकारःकीर्तितखोरे” इतिविश्वः । एतेननपौनरुक्त्यं । समतिक्रान्तं
 अतिक्रान्तवेलां । अतएवोक्तं उत्कृष्टमपितेनदनदीपति । रामः नातिचक्राम नावधीत् । भीषणार्थमेवाक्षसंयोजनंनवस्तुतः । सख-
 [पा०] १ क. ग. घ. छ. झ. ट. प्रतिचुक्षुभिरे. २ च. छ. ज. य. प्रास्फुटन्बपुनर्दिव्याः. क. झ. ट. वपुःप्रकर्मणव-
 दुर्विज्यमारुतपङ्क्तयः. ३ क. घ. विमानवरपङ्क्तयः. ४ क. च. छ. झ. य. ट. उद्गहन्सुहुः. क. उद्गवाहच. ख. उद्गहन्तिच. ५ झ.
 य. ट. बभञ्जच. ६ ग.—क. झ. य. ट. विविनस. ७ क. च. छ. झ. य. ट. तथा. ८ क. ग. च. झ. तमुद्धतं.

ततो मध्यात्समुद्रस्य सागरः स्वमुत्थितः ॥ उदयन्दि महाशैलान्मेरोरिव दिवाकरः ॥ १७ ॥
 पद्मगैः सह दीप्तसैः समुद्रः प्रत्यदृश्यत ॥ सिन्धवैर्यसंकाशो जाम्बूनदविभूषितः ॥ १८ ॥
 रक्तचाल्पास्त्रधरः पद्मपत्रनिभेक्षणः ॥ सर्वपुष्पमयी दिव्या शिरसा धारयन्स्रजम् ॥ १९ ॥
 जातरूपमयैश्चैव तपनीयविभूषितैः ॥ आत्पजानां च रत्नानां भूषितो भूषणोत्तमैः ॥ २० ॥
 धातुभिर्मण्डितः शैलो विविधैर्हिमवानिव ॥ एकावलीमध्यगतं तरलं पाण्डुरप्रभम् ॥ २१ ॥
 विपुलेनोरसा विभ्रतकौस्तुभस्य सहोदरम् ॥ आघूर्णिततरङ्गैश्च कालिकानिलसंकुलः ॥ २२ ॥
 [देवतानां स्वरूपाणां नानारूपाभिरिश्वरः ॥ गङ्गासिन्धुप्रधानाभिरापगाभिः समावृतः ॥ २३ ॥]
 उद्वर्तितमहाग्राहः संच्रान्तोरगराश्रयः ॥ सागरः समुपक्रम्य पूर्वमाम्ब्य तीर्यवान् ॥
 अम्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यं रात्रवं शरपाणिनम् ॥ २४ ॥
 पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च सम्भव ॥ स्वभावे सौम्य तिष्ठन्ति शान्तं मार्गमाभिदाः ॥ २५ ॥

पर्यन्तं । व्यतिचक्राम अतिक्रान्तवान् । योजनमन्त-
 र्भाणोऽभूदित्यप्याहुः । तं समतिक्रान्तं पलायमानं
 नातिचक्राम । पलायमानं प्रति दक्षप्रयोगरूपातिक्रमं
 न चकार ॥ १६ ॥ समुद्रस्य मध्यात् वसतात् ।
 स्वयं सागरः समुद्राभिमानिदेवता । दिवाकर इव
 जाम्बूनिभः ॥ १७ ॥ जाम्बूनदीप्रभवं
 स्वर्णं ॥ १८ ॥ रक्तमाल्यं रक्तवैकट्यमाला ॥ १९ ॥
 जातरूपमयैः आकरजसुवर्णप्रभुरैः । तपनीयविभू-
 षितैः रत्नकीलनार्द्धतकनकविभूषितैः । रत्नानां संब-
 ण्धिमिर्भूषणोत्तमैः ॥ २० ॥ एकावली मुक्तावली ।
 तरलं नायकरत्नं ॥ २१ ॥ आघूर्णितः चलितः ।
 कालिका मेघपङ्क्तिः । “मेघजालेपि कालिका”

इत्यमरः । तथाऽनिलेन च संकुलः क्षुभितः । मेघा-
 निलौ समुद्रस्य सहचराविति प्रसिद्धिः ॥ २२-२३ ॥
 उद्वर्तितेत्यादि सार्धश्लोक एकान्वयः ॥ उद्वर्तितः
 उद्धामितः । समुपक्रम्य समुपागम्य । स्वसौजन्यं
 पुरस्कृत्य पूर्वं आमन्त्र्य आहूय । प्रकटो मूर्ध्नि कृतो-
 ष्णह्निः यस्यासौ प्राञ्जलिः । शरपाणिनमिति नका-
 रान्तस्वमार्गः । स्वविरोधिनो । मत्तवादिनो । स्वेषा
 धातुधितुं स्वयं रावणभीतत्वेन तत्संहारक्षममस्य पराक्रमं
 परीक्षितुं च समुद्र एतावत्पर्यन्तं त्रिलम्बितवानिति
 बोध्यम् ॥ २४ ॥ किं विभोस्तव मया कर्तव्यं किं
 गाधसं वत जलस्तम्भनं आहोस्वित्सेतुबन्धनानुक्-
 ल्पमित्याशङ्क्य न तावदाद्यः पक्ष इत्याह श्लोकद्व-

संकल्पजातः । नातिचक्राम स्वयैवावचरावेति वा । अत्रपक्षेद्वेतिशेषः ॥ १६ ॥ स० सागरः वरुणः । मेरोरिवविद्यमानात्
 उदयादेर्महाशैलात् गृह्यात् दिवाकरइव । मेरोःपद्मगैर्महाशुत्थितइति वा । “मेरुर्ध्वरधन्वनोः” इति विश्वः ॥ १७ ॥ स०
 सर्वपुष्पमयी यावत्पुष्पयुक्ता । शिरसि वारयमित्यनेन रामसत्कारार्थमिति ज्ञायते । एकैकस्य देवस्य एकैकपुष्पयुक्तं अयुक्तं चैकं श्रीनारायण-
 रूपिणीरामस्य । समस्तकुसुमयुक्तयुक्तामाला । यथोक्तं भागवतेन वने । रुक्मिणीशविजयेन प्रमाणान्तरोच्चार्यसंग्राहके । “सिन्धुः
 शिरस्यर्द्धेन प्रतिगृह्यरूपीति” “वावैचंपकसंपदाऽभ्यवसतेर्द्वौ श्रियासात्मनः केतव्या विभवेन कृतिवसनस्यांभोजकान्त्वाविधोः ।
 श्रीमोत्पलशोभयादिनमणैः श्रीमत्तुलसाऽमवाहेरं वल हरेः परं समुचितासांभालिकाशोभते” इति । यद्वा वरुणाभरणप्रस्ताभा-
 श्रवणं ॥ १९ ॥ स० समुपक्रम्य पादाम्ब्यामागम्य । पूर्वमाम्ब्य अहं भोरामांभोनिधिर्द्वन्द्वेन स्नामिति संबोध्य । शरपाणिनं
 प्राणपाणि । पण्डितः । स एव पाण्डित्यप्रदः । शरैः पाणः रिपुप्राणरूपः सोऽस्त्रीति सतथावा तं । न च भारते वनपर्वणि “सागर-
 क्षुत्ततः स्त्रोदरं यामासराधवं” इति स्त्रोदरं सागरात्मानन्दं यामासेत्युक्त्या अत्र च समुत्थितः प्राञ्जलिरिति वचः पूर्वं अत्र च—
 “सागरः समुपक्रम्य पूर्वमाम्ब्य दीर्यवान् । अम्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यं” इति वाक्यं विरुद्धमिति वाच्यं । भागवतेन वने “सिन्धुः शिर-
 स्यर्द्धेन प्रतिगृह्यरूपी पादारविन्दमुपगम्य बभाष एतत्” इत्युक्तेः प्रत्यक्षत एव जाम्बूनायामेव दर्शनं । भागवतस्योत्तरत्वेनैतदनुरोधेन
 प्रतिशिष्य इति पूर्वोदीरिते स्त्रोदरे स्नापे कृते सति न दन्दीमतोराधवं स्तदंशं यामासेति भारतश्लोकार्थोपपत्तेः । अत्रैव यद्वा दोगैर्धृत इत्युक्ति-
 स्वारस्याच्च । स्त्रोदरे वैकुण्ठप्रदक्षिणेन भाविकार्यसिद्धेस्तत्संवृततयागमनमनुपयुक्तं । प्रत्यक्षतस्तत्सहनयनं तत्रोन्मोघनायादसां दक्षेद-

[पा०] १ क. व. छ. झ. न. ट. उदयादिमहाशैलात्. २ क. संकाशस्तप्तकाश्चनकुण्डलः, ड. क. छ. झ. न. ट. संका-
 शोर्जाम्बूनदविभूषणः. ३ क. ख. च. छ. पाटलप्रभं. ४ अयंश्लोकः क. ख. ग. च. छ. पाटलप्रभं. ५ क. ख. सकृपाभिः.
 ६ च. छ. प्रज्वालामिक्षोषधाराधिरंजिताद्. ग. प्रज्वालामिर्निर्नारूपाभिरंजिताद्. घ. प्रज्वालामिर्निर्नारूपाभिराहताः.

तत्त्वभावो ममाप्येष यद्गघोऽहमप्युवः ॥ विकारस्तु भवेद्वाच एतत्ते प्रवदाम्यहम् ॥ २६ ॥
 न कामाभ च लोभाद्वा न भयात्पार्थिवात्मज ॥ ग्राह्यनक्राकुलजलं स्तम्भयेयं कथंचन ॥ २७ ॥
 विधास्ये राम येनापि विषहिष्ये ह्यहं तथा ॥ ग्राहा न ग्रहरिष्यन्ति यावत्सेना तरिष्यति ॥
 हरीणां तरणे राम करिष्यामि यथा स्वलम् ॥ २८ ॥
 तैमज्वीचदा रोम उद्यतो हि नदीपते ॥ अमोघोऽयं महाबाणः कसिन्देशे निपात्यताम् ॥ २९ ॥
 रामस्य वचनं श्रुत्वा तं च दृष्ट्वा महाशरम् ॥ महोदधिर्महातेजा राघवं वाक्यमब्रवीत् ॥ ३० ॥
 उत्तरेणावकाशोस्ति कश्चित्पुण्यतमो मम ॥ हुमकुल्य इति ख्यातो लोके ख्यातो यथा भवान् ॥ ३१ ॥
 उग्रदर्शनकर्माणो बहवस्तत्र दस्यवः ॥ आभीरप्रमुखाः पापाः पिबन्ति सलिलं मम ॥ ३२ ॥

येन—पृथिवीति ॥ सौम्य प्रसन्नः । अनेनाञ्जलिकरणानन्तरमेव रामः प्रसन्न इति गम्यते । पृथिव्यादयः पञ्चपदार्थाः । क्षाश्रतं नित्यं । मार्गं मर्यादां । आश्रिताः सन्धः स्वभावे काठिन्यतिर्विगमनावकाशप्रदानागाधस्योर्ध्वष्वलनादिस्वस्वभावे तिष्ठन्ति । स्वस्वभावं नातिक्रामन्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥ एषु कस्ते स्वभाव इत्यत आह—तदिति ॥ तत् तस्मात् । सर्वेषां पृथिव्यादीनां स्वस्वभावानतिलङ्घितात् । अहं जगाधः अप्सवः अलङ्घ्यमेति यत् एषः ममापि स्वभावाः । तस्मादेवमेव मया स्यातव्यं । गाधः पूवः विषयोहमिति यत् एषः मम विकारः अन्यथाभावः । तस्मा मया न स्यातुं युक्तं । एतत् उक्तस्वरूपं ते प्रवदामि प्राबद्धं । प्रवदामीति पाठेऽप्ययमेवार्थः । घातुमामनेकार्थत्वात् ॥ २६ ॥ द्वितीयपक्षोऽप्यनुपपन्न इत्याह—न कामाविति ॥ कामात् अर्थेच्छया । लोभात् लब्धवस्तुत्यागासहिष्णुतया । भयात् दण्डभयात् । पार्थिवात्मजेत्यनेन सर्वमर्यादास्थापकोसीति श्रोतव्यति । न स्तम्भयेयं पीडाकरत्वादिति भावः ॥

॥ २७ ॥ तृतीयं तु पक्षं कक्षीकरोमीत्याह—विधास्य इत्यादिसार्धश्लोकेन ॥ येन यथाहं विषहिष्ये क्षस्यामि । तथा विधास्ये । किं तच्छब्दमनित्यपेक्षायामाह—ग्राहेत्यादि ॥ यावत्सेना तरिष्यति तावत् ग्राहा न ग्रहरिष्यन्ति । अलेपि हि केचिद्रमिष्यन्ति । हरीणां तरणे विषये । यथा स्वकं भवति यथा सेतुमार्गो भवति । तथा करिष्यामि । सेतुबन्धदृष्ट्यापकर्षणाविविधं न करिष्यामीत्यर्थः ॥ २८ ॥ कथंचनः कृतसंभानः ॥ २९ ॥ महातेजाः स्वामिमतलाभेन जनितकान्तिः ॥ ३० ॥ उत्तरेण समीपवर्तिन्युत्तरभागे । “एनबन्धनतरस्यामवूरेऽपञ्चम्याः” इत्येनपू । ममावकाशः मध्यप्रवेशइत्यर्थः । पुण्यतमः चारुतमः । “पुण्यं तु चार्वपि” इत्यमरः । हुमेषु कुल्यायस्यासौ हुमकुल्यः । “कुल्याल्पा कृत्रिमा सरित्” इत्यमरः ॥ ३१ ॥ उग्रे दर्शनकर्माणो येषां ते उग्रदर्शनकर्माणः । दस्यवः शत्रवः । “दस्युशात्रवः शत्रवः” इत्यमरः । दस्यवः चोरा वा । आभीराः

क्षीतिप्रदर्शनेन देवदयोदयहेतुरितिसहस्यनन्दुर्ग ॥ २४ ॥ टी० हेपार्थिवात्मजेत्यनेन दशरथेऽवतीर्णेश्वरेत्युक्तंभवति । ईश्वरभावेन मयात् लब्धयात् रागात् लयिभक्त्याच वानररूपान्तरङ्गभक्तसहितस्वात्पादारनिन्दरजोषहनभाग्यमवालयन्मिसिभक्त्याजल्लभयेयमित्यर्थः ॥ २७ ॥ स० हेनवणालय वरुणश्चासाचालयोयादशमितिसतथा । तस्यसंभुद्धिः । हेवरुण । अलय मत्तोनाशरहित । अतएवामोषोभाणः कसिन्देशेनिपात्यतामितिप्रश्नःसंभवति । महाबाणः ब्रह्मास्त्राभिमन्त्रितः इतिशेषः । एतेन पूर्वविषयानांकेवलबाणलाद्वा समुद्रशोषणेच्छयानस्यैत्यतोवा नतत्त्वंहारइतिबोध्यं ॥ २९ ॥ स० उत्तरेण तृतीयाद्यस्तम्भयेयं । एनबन्धनमव्ययं वा । कर्ष्वेतैवोपलक्षितोऽवकाशोस्तीति । पुरतोविलोकने कर्ष्वैकचित्पवाहादूर्ध्ववकाशोस्तीतिसंभन्धः । नामाह—हुमकुल्यइतीति । पुण्यतमइति लोकेख्यातोयथाभवान् तथाऽयंदेशोपिपुण्यतइतिख्यातः । यथा भवानेतत्स्वल्ममत्रलीकरणेन लोके ख्यातः दस्युशिरस्यखर्चकृतवान्सुकृतवान्नामइतिख्यातोभवेत् पुण्यतरस्वभवेत्ततोत्तरेणावकाशोस्तीतिवा ॥ ३१ ॥ टी० उग्रदर्श-

[पर०] १ घ. यद्गघोमहाप्लवः. २ क. झ. ट. रागाधकाकुल. घ. नगनकाकुल. ज. एतन्नकाकुल. ३ क. ख. क. —ट. विधास्येयेनगन्तासि. ४ ज. प्रसन्नस्तुतदारामभावावीतनदीपति. ५ क. घ. झ. झ. ख. ट. रामःशुभैववृणात्थ. ६ क. ल. क. झ. कश्चित्पुण्यतरो. ७ कश्चित्पुण्यतरोममम.

तैस्तु संस्पर्शनं प्राप्तैर्न सहे पापकर्मभिः ॥ अमोघः कियतां राम तत्र तेषु शरोत्तमः ॥ ३३ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सागरस्य सै राघवः ॥ मुमोच तं शरं दीप्तं वीरैः सागरदर्शनात् ॥ ३४ ॥
 तेन तं मरुकान्तारं पृथिव्यां खलु विश्रुतम् ॥ निपातितः शरो यत्र दीप्ताग्निमयप्रभः ॥ ३५ ॥
 ननाद च तदा तत्र वसुधा शल्यपीडिता ॥ तस्माद्गुणमुखाचोयमुत्पपात रसातलात् ॥ ३६ ॥
 स बभूव तदा कूपो व्रण इत्यभिविश्रुतः ॥ सततं चोत्थितं तोषं समुद्रस्येव दृश्यते ॥
 अवदारणशब्दश्च दारुणः समपद्यत ॥ ३७ ॥
 तस्माच्चद्राणपातेन त्वेपः कुक्षिष्वशोषयत् ॥ ३८ ॥
 विख्यातं त्रिषु लोकेषु मरुकान्तारमेव तत् ॥ शोषयित्वा ततः कुक्षिं रामो दशरथात्मजः ॥
 वरं तस्मै ददौ विद्वान्मरुदेऽमरविक्रमः ॥ ३९ ॥
 पशव्यश्चोत्परोगश्च फलमूलरसायुतः ॥ बहुलोहो बहुक्षीरसुगन्धिर्विविधौषधः ॥ ४० ॥
 एवमेतैर्गुणैर्युक्तो बहुभिः सततं मरुः ॥ रामस्य वरदानाच्च शिवः पन्था बभूव ह ॥ ४१ ॥
 तस्मिन्दग्धे तदा कुक्षौ समुद्रः सरितां पतिः ॥ राघवं सर्वशास्त्रज्ञमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ४२ ॥
 अयं सौम्य नलो नाम तैनुजो विश्वकर्मणः ॥ पित्रा दत्तवरः श्रीमान्प्रतिभो विश्वकर्मणा ॥ ४३ ॥

महाशूराः ॥ ३२ ॥ तत्र हुमकुल्ये । तेषु आभीरप्र-
 मुखेषु ॥ ३३ ॥ सागरदर्शनात् । सागरमतेन । यद्वा
 अस्त्रस्या निर्विशय सागरेण प्रदर्शनात् ॥ ३४ ॥
 तेन शरमोक्षणेन ॥ ३५ ॥ ननाद जलनिर्गमेनेति
 भावः । व्रणमुखात् व्रणमुखद्वारेण ॥ ३६ ॥ सः
 व्रणमुखं । व्रणकूप इत्यभिविश्रुतो बभूव । सततमिति ।
 तस्येति शेषः । अवदारणशब्दः बाणस्येति शेषः
 ॥ ३७ ॥ तस्मादित्यर्थः ॥ तद्वाणपातेन तस्य बाणस्य
 पातेन । कुक्षिषु अवटेषु । स्यिता अपः पूर्व पापस्पृष्टानि
 जलानि । तस्मात् हुमकुल्यात् । अशोषयत् न्यवारय-
 दित्यर्थः ॥ ३८ ॥ पूर्व रामबाणपातेन पृथिव्यां विश्रु-
 तत्वमुक्तं संप्रति विरोचिनिरसनात् त्रिषु लोकेषु वि-
 ख्यातत्वमाह—विख्यातमिति ॥ मरुकान्तारमेव

मरुकान्तारनामैव । विख्यातं प्रसिद्धमभूदित्यर्थः ।
 कुक्षिं समुद्रमध्यप्रदेशं । मरुकान्तारं शोषयित्वा दग्धम् ॥
 कथं मनुष्यत्वं भावयतो वरदानमित्यत्राह—अमर-
 विक्रम इति । "सत्येन लोकाञ्जयति" इति न्यायेन
 वशीकृतसर्वलोकइत्यर्थः ॥ ३९ ॥ वरं सिद्धिमुखेन
 दर्शयति श्लोकद्वयेन—पशव्य इत्यादि ॥ पशव्यः
 पशुभ्यो हितः पशुपभोग्यबालवृणादिसमृद्ध इत्यर्थः ।
 अल्परोगः आरम्भ एव विनष्टरोगः । रसः मधु ।
 आयुतः समन्ताद्युक्तः । लोहः घृतं । औषधं औषधि-
 समूहः । एवमेतैः एवंप्रकारैः । गुणैः भोग्यैः । युक्तः
 संयुतः । शिवः पन्थाः शोभनप्रदेश इत्यर्थः ॥ ४०—
 ४२ ॥ एवं सेतुनिर्माणानुकूलं स्थास्यामीत्युक्तवान्
 संप्रति वरदानसन्तुष्टो वाक्सहस्रमाचरति—अय-

नकर्माणः लभे दर्शनकर्मणी येषांतेतथा ॥ ३२ ॥ स० व्रणमुखात् बाणकृतच्छिद्रादित्यर्थः ॥ ३६ ॥ स० अमरविक्रमः तेषां वि-
 क्रमः अप्रतिहतपराक्रमोवा ॥ ३९ ॥ स० अल्परोगः तुच्छोद्धतारोगः ॥ ४० ॥ ति० पित्रादत्तवरः सर्ववस्तुनिर्माणसामर्थ्यं
 दत्तवरः । विश्वकर्मणस्त्व प्रीतिमान् तद्विषयप्रीतिमान् । तेनलशामसरणपूर्वकरोलित्यर्थः । संसारसागरेणाघतासंपादकसत्त्वज्ञा-
 [पा०] १ क. तैर्नाहंस्पर्शनं पापं सहेयं. ख. ग. ग. ड. तैर्नसंस्पर्शनं पापं सहेयं. क. च. तैर्नसंस्पर्शनं रामसहेयं. झ. तैर्न-
 तस्पर्शनं पापं सहेयं. ज. तैस्तुसंस्पर्शनं पापं सदाक्लेशकरं महत्. २ ग. क. च. छ. झ. ग. ड. रामअयं तत्रशरोत्तमः. ज. रामशि-
 सत्प्रशरोत्तमः. क. राममशौतप्रशरोत्तमः. ३ क. झ. महारामः. ४ ख. ग. क. ज. झ. ड. परंसागर. ५ ख.—ड. तन्मरु-
 ६ झ. ड. किल. ७ ख. निपपातशरो. ८ क. च. छ. झ. ग. ड. वज्राशनि. ९ क. च. छ. झ. ग. ड. इत्येवविश्रुतः. १० ख.
 अवदारणःशब्दो. ११ ज. तस्मिन्बाणस्यपातेन. १२ क. झ. ड. अपःकुक्षिषु. ग. घ. अपःकुक्षिमशोषयत्. १३ क.
 ग.—ड. शोषयित्वातुतंकुक्षिं. ख. सशोषयित्वातंकुक्षिं. १४ क. घ. च. छ. ज. पन्थान्मरुदे. १५ क. ख. ज. ध्याप्यरोगश्च.
 १६ च. झ. ग. ड. विविधौषधिः. १७ ग. क.—ड. एवमेतैर्वसंयुक्तो. १८ क. च. छ. झ. ग. ड. संयुक्तो. १९ क. क. घ.
 छ. झ. ग. ड. तनयो. २० ग. घ. छ. झ. ग. ड. प्रीतिमान्विश्वकर्मणः. क. च. प्रीतिमान्विश्वकर्मणः.

एष सेतुं महोत्साहः करोतु मयि वानरः ॥ तमहं धारयिष्यामि तथा ह्येष यथा पिता ॥ ४४ ॥
 एवमुक्त्वोदधिर्नष्टः समुत्थाय नलस्तदा ॥ अत्रवीद्वानरश्रेष्ठो वाक्यं रामं महाबलः ॥ ४५ ॥
 अहं सेतुं करिष्यामि विंस्तीर्णे वैरुणालये ॥ पितुः सामर्थ्यमास्थाय तत्त्वमाह महोदधिः ॥ ४६ ॥
 दण्ड एव वरो लोके पुरुषस्येति मे मतिः ॥ धिक्क्षमामकृतश्रेष्ठु सान्त्वं दानमथापि वा ॥ ४७ ॥
 अयं हि सागरो मीमः सेतुकर्मदिदृक्षया ॥ ददौ दण्डभयाद्ग्राहं राघवाय महोदधिः ॥ ४८ ॥
 मम मातुर्वरो दत्तो मन्दरे विश्वकर्मणा ॥ [मया तु सदृशः पुत्रस्तव देवि भविष्यति ॥]
 औरसस्तस्य पुत्रोऽहं सदृशो विश्वकर्मणा ॥ ४९ ॥
 स्मारितोऽस्म्यहमेतेन तत्त्वमाह महोदधिः ॥ न चाप्यहमनुक्तो वै प्रभूयामात्मनो गुणान् ॥ ५० ॥
 समर्थश्चाप्यहं सेतुं कर्तुं वै वरुणालये ॥ काममद्यैव बभ्रन्तु सेतुं वानरपुङ्गवाः ॥ ५१ ॥
 ततोतिसृष्टा रामेण सर्वतो हरियूथपाः ॥ अभिपेतुर्महारण्यं वृष्टाः शतसहस्रशः ॥ ५२ ॥
 ते नगाजगसंकाशाः आस्त्रामृगगणर्षभाः ॥ वैभञ्जुर्वा नरास्तत्र प्रचर्क्षुश्च सागरम् ॥ ५३ ॥
 ते सारैश्चाश्वकर्णैश्च धवैर्वैशैश्च वानराः ॥ कुटजैर्जुनैस्तालैस्तिलकैस्तिमिशैरपि ॥ ५४ ॥

मिति ॥ दत्तवरः मनुजः पुत्रस्ते भविष्यतीति मात्रे
 वृत्तवरः ॥ ४३ ॥ तं सेतुं । तथा ह्येष यथा पितेति ।
 पिता यथा यादृशशक्तिमान् तादृशोयमित्यर्थः ॥ ४४ ॥
 उदधिः नष्टः अन्तर्हितः ॥ ४५ ॥ पितुः सामर्थ्यं
 पित्रा दत्तं सामर्थ्यं ॥ ४६ ॥ अथ वानरान्प्रत्याह—
 दण्ड इत्यादि श्लोकद्वयेन ॥ अतो राघवायेति परो-
 क्षनिर्देशः । हिमवान्मन्दरो मेरुरित्यादिवत् । मध्ये
 कविवाक्यं वा । दण्ड एव परःसमीचीनोपायः ।
 क्षमां सान्त्वं साम दानं वा धिक् । क्षमाद्यो नोपाया
 इत्यर्थः ॥ ४७ ॥ उक्तेर्यं हेतुमाह—अयं हीति ॥ हि
 यस्मात्सागरः सगरस्तानितः । प्रत्युपकारानमिह
 इत्यर्थः । दण्डभयात् सेतुकर्मदिदृक्षया गाघं ददावि-
 त्यन्वयः । सेतुकर्मदिदृक्षा च दण्डभयादेवास्त्र जाते-
 त्यर्थः ॥ ४८ ॥ पूर्वोक्तस्त्वपितृवृत्त्यसामर्थ्यलाभस्य

हेतुं दर्शयति—ममेति ॥ मया सदृशः पुत्रस्तव
 भविष्यतीत्येवंरूपो वरः । अयं चार्थः “औरसस्तस्य
 पुत्रोऽहं सदृशो विश्वकर्मणः” इत्यनुवादात्सिद्धः ॥ ४९ ॥
 तर्ह्येतावत्पर्यन्तं किमर्थं नोक्तवानसीत्यत्राह—स्मारित
 इति ॥ एतेन समुद्रेण । अनुक्तौ निमित्तान्तरम-
 प्याह—नचेति । अनुक्तः अन्येनानुक्तः । स्वेनैवोक्तौ
 महाकर्मारम्भे विश्वासो न भवेदिति भावः ॥ ५० ॥
 न केवलमुक्तिमात्रं समर्थश्चापीत्याह—समर्थश्चेति ॥
 बभ्रन्तु बन्धनाय शिलादिकमानयन्तिवत्यर्थः ॥ ५१ ॥
 अतिसृष्टाः नियुक्ताः ॥ ५२ ॥ नगान् वृक्षान् । नग-
 संकाशाः गिरिसंकाशाः । वानराधिपतिलेपि मनु-
 ज्यत्वं संभवति निषादस्थपत्यधिकरणपूर्वपक्षन्यायादित
 आह—वानरा इति । तत्र तदानीं । प्रचर्क्षुः आनयन्ति
 स्म ॥ ५३ ॥ सेतुबन्धनसाहचर्यां वृक्षाणां कृतार्थतां

जोमद्राघतासंपादनमीवत्करमितिभावः ॥ स० विश्वकर्मणः तन्नामदेवतक्षायक्षस्य । विश्वकर्मणः विश्वचतुर्कर्मच । तस्मात्
 प्रीतिमान् पितुरितिविपरिणतसदावर्तते । पितुः यथाकर्ममुक्तौशलंबवर्तते तथासर्वकर्मसुकुशलत्वात्तस्मिन्निपात्रमितिभावः ॥ ४३ ॥
 स० धारयिष्यामि पिता धरासंपर्कमुपयैवधारयिष्यामि । यथोक्तवनपर्वणि—“नलेनस्पृश्यमनास्तेगण्डधौलाःसपर्वताः । तेक-
 र्मारानिधौतस्तिस्त्रलंसुक्रममयंयथा” इति ॥ ४४ ॥ स० अयंसागरः सगरपुत्रस्तानितः रामज्ञातिर्महोदधिः । दिदृक्षया स्वदिद-
 क्षया कृतोयोदण्डस्तद्वयात् गाघं श्लाघ्यंसेतुकर्मोद्दिश्यददौ मार्गमितिशेषः । “गाघःश्लाघ्येपिलिप्सायां” इतिविश्वः । “गा-
 यन्तिदिग्बिजयिनोयमुपेक्षभूपाः” इत्यादेः । ननु हनुमतिर्यद्वागवतेसमुद्रोमैनाकं “अज्ञमाननीयोहिमाद्रौः” इत्याद्युक्त्वा
 सेवार्थप्रशोधयामासयस्त्र स्वयंरामउपयाते नोपयातइत्यस्यद्रुतमितिचेत्तत्त्वं । समर्थवर्तिदुर्वृत्तिमन्त्रामेतारामरणदितिभुतवधोनको-
 थोदयेनविनामदतीतिविलंबमवलंबेदितिशीघ्रनायातोयादोभिःसहेतितत्पर्यमवधेयं ॥ ४८ ॥ स० उत्पेततुः उत्पेतुः । उत्पेतुश्चेतिक्-

[पा०] १ न. मुक्त्वोदधिर्यातः. २ क. व. —ट. महाबलं. ३ म. ट. मकरालये. ४ ग. —ट. मासाद्य. ५ प. सेतुबन्ध.
 ६ च. छ. राघवस्य. ७ इदमर्थं क. ख. क. —ट. पाटेपुटस्यते. ८ क. ख. स्मारितोयाहं. ९ क. ख. म. तस्मादयैव.
 १० क. —ट. ततोतिसृष्टा. ११ क. छ. म. न. ट. उत्पेततुर्महा. च. उत्पेतुस्ते. १२ ख. क. —ट. वमजुःपादपांस्तत्र.
 १३ क. विश्विषुवहि. म. विश्विषुःसागरप्रति.

बिल्वैश्च समर्पणैश्च कर्णिकारैश्च पुष्पितैः ॥ वृत्तैश्चाशोकवृक्षैश्च सागरं समपूरयन् ॥ ५५ ॥
 समूलाश्च विमूलाश्च पादपान्हरिसप्तमाः ॥ इन्द्रकैतूनिवोधम्य प्रजहृहरयस्तरुन् ॥ ५६ ॥
 तालान्दाडिमगुल्माश्च नारिकेलान्बिभीतकान् ॥ वैकुलान्सदिराभिम्बान्समाजहुः समन्ततः ॥ ५७ ॥
 हस्तिमात्रान्महाकायाः पाषाणाश्च महाबलाः ॥ पर्वताश्च समुत्पाद्य यत्रैः परिवहन्ति च ॥ ५८ ॥
 प्रक्षिप्यमाणैरचलैः सहसा जलमुद्धतम् ॥ समुत्पतितमाकाशमुपसर्पत्तस्ततः ॥ ५९ ॥
 समुद्रं क्षोभयामासुर्वानराश्च समन्ततः ॥ [आमुवन्तः प्रुवन्तश्च गर्जन्तश्च प्रुषङ्गमाः ॥]
 सूत्राण्यन्ये प्रगृह्णन्ति ध्यायतं श्रुतयोजनम् ॥ ६० ॥
 नलक्षक्रे महासेतुं मध्ये नदनदीपतेः ॥ स तैषा क्रियते सेतुर्वानरैर्घोरकर्मभिः ॥ ६१ ॥
 दण्डान्ये प्रगृह्णन्ति विचिन्वन्ति तथा परे ॥ ६२ ॥
 वानराः श्रुतञ्जस्तत्र रामस्याज्ञापुरस्सराः ॥ मेघामैः पर्वताग्रैश्च तूर्णैः काष्ठैर्बन्धिवरे ॥ ६३ ॥
 पुष्पिताग्रैश्च तरुभिः सेतुं वज्रन्ति वानराः ॥ ६४ ॥
 पाषाणाश्च गिरिप्रख्यान्निरीणां शिखराणि च ॥ दृश्यन्ते परिधावन्तो गृह्य वीरणसन्निभाः ॥ ६५ ॥
 शिलानां क्षिप्यमाणानां शैलानां च निपात्यताम् ॥ बभूव तुमुलः शब्दस्तदा तस्मिन्महोदधौ ॥ ६६ ॥
 [सिंहलं हनुमाञ्चैलं यं विपुलमाक्षिपत् ॥ संतं करेण वागेन सलीलं जगृहे नलः ॥ ६७ ॥]

व्यवस्थितुं तान् परिगणयति—श्लोकद्वयेन ते
 साडेरिलानिना ॥ ५४—५५ ॥ अथैषामानयनशै-
 व्यमाह—समूलानिति ॥ हरयस्तारुनित्युत्तरशेषः
 ॥ ५६ ॥ वृक्षेषून्मूलिषेषु गुल्मादीनाजहुरित्याह—
 तालानिति ॥ तालान् क्षुद्रतालान् । सदिरान् अरि-
 सेवकाश्च ॥ ५७ ॥ भूस्तेषु लुपेभ्यः पाषाणपर्वतादी-
 नानाजहुरित्याह—हस्तीति ॥ हस्तिमात्रान् राजप्रमा-
 णान् । “ प्रमाणे द्वयसचूदं प्रत्यमात्रचः ” इति मा-
 त्रचूप्रत्ययः । यत्रैः शकटादिभिः ॥ ५८ ॥ उद्धतं
 उत्पतितं । आसीत् । समुत्पतितं सत् आकाशं तत-
 स्ततः तत्र तत्र । उपासर्पत् प्रससार ॥ ५९ ॥

सूत्राणि श्रुतयोजनं ध्यायतं आकृष्टं यथा भवति
 तथा । प्रगृह्णन्ति प्रागृह्णन् । आज्ञायां व्यत्ययेन
 लकारः ॥ ६० ॥ घोरकर्मभिः युगपदनेकपर्वतान-
 यनकर्मभिः । तथा नलक्रियानुसारेण ॥ ६१ ॥
 दण्डान् सूत्रशब्ददण्डान् । वानरस्तराकरणदण्डान्वा ।
 विचिन्वन्ति विशेषेण चयनं कुर्वन्ति । नलक्षक्रे-
 तोरुपरि शिलाश्चितवन्त इत्यर्थः ॥ ६२ ॥ बन्धिवरे
 सेतुप्रदेशानिति शेषः ॥ ६३ ॥ पुष्पिताग्रैरिति ।
 मार्दवार्थमुपरि बन्धुनिरित्यर्थः ॥ ६४ ॥ अथ वानराणां
 पर्वतानयनं वर्णयति—पाषाणाञ्चेति ॥ गृह्य गृहीत्वा
 ॥ ६५ ॥ निपात्यतां आर्षं परस्मैपदं । तुमुलः संकुलः

चित्राटः ॥ ५२ ॥ स्त० यत्रैः अनायासाहरणकरणैश्चक्रादिभिः । समर्थैः कौशलप्रदर्शनार्थं असमर्थैः क्षरीररक्षणार्थमादिकरणमिति वि-
 श्लेषः ॥ ५८ ॥ ती० श्रुतयोजनं ध्यायतं सूत्राणि प्रगृह्णन्ति श्रुतयोजनपर्यन्तव्यायामसंन्यूनातिरिचलपरिहारार्थं सूत्राण्यगृह्णन्ति लार्थः ।
 स्त० श्रुतयोजनमायतं दीर्घसेतुं कर्तुं ॥ ६० ॥ शि० नलोमहासेतुं चक्रे । ससेतुः वानरैरितरैरपि क्रियते । एतेन पाषाणादिसङ्ग्रहणं न ला-
 यतं । सामग्रीसंपादनमितरायतमिति सूचितं ॥ ६१ ॥ स्त० दण्डान् मानार्थं । विचिन्वन्ति छिद्रादिकं यथानुसारात्सामग्रीयन्ति ।
 ति० विचिन्वन्ति आहरणीयवृक्षादिकं ॥ ती० दण्डान् प्रत्येकं बन्धनीयसेतुविभागं मानदण्डान् गृह्णन्ति । विचिन्वन्ति समन्निष्ठ-
 मभागं परीक्षन्ते । यद्वा सेतुबन्धनार्थं पर्वताद्यानेतृत्वानरास्तरयितुं दण्डान् दीर्घयष्टीः । प्रगृह्णन्ति । विचिन्वन्ति श्रमात्तत्रतत्र
 श्रमयादुपेक्षितान्वाचरणान्वेषयन्ति ॥ ६२ ॥ स्त० आज्ञापुरस्सररियेपाते तैः । आज्ञायाः पुरस्सराः अहमहमिकयातैर्वा ।

[पा०] १ ख. य. — ग. ट. बिल्वैः, २ क. ग. ट. करीरान्कुलाभिधान्, ५. सादिरान्याटलाभिधान्, ३ क. — ट.
 समुत्पत्तसर्पकाशमवाकर्षत्तः पुनः, ४ ख. च. छ. ग. व. निपतन्तः समन्ततः, ५ इदमर्थं क. पाठे दृश्यते, ६ ख. ग. ग.
 ध्यायतं, ७ क. च. छ. ग. व. तदा, ८ क. ख. क. — ट. वानरैः, ९ क. — ट. पुरस्सरैः, १० क. — ट. पर्वताग्रैश्च, ११ क.
 ख. क. ग. व. वानरवर्तिभिः, १२ क. ख. य. क. — ट. तत्रपात्यतां, १३ अयं श्लोकः ख. च. छ. ग. पाठे दृश्यते.

कृतानि प्रथमेनाह्वा योजनानि चतुर्दश ॥ प्रहृष्टैर्गजसंकाशैस्त्वरमाणैः पुवङ्गमैः ॥ ६८ ॥
 द्वितीयेन तथा चाह्वा योजनानि तु विंशतिः ॥ कृतानि पुवगैस्तूर्ण भीमकार्यैर्महाबलैः ॥ ६९ ॥
 अह्वा तृतीयेन तथा योजनानि कृतानि तु ॥ स्वरमाणैर्महाकारैरेकविंशतिरेव च ॥ ७० ॥
 चतुर्थेन तथा चाह्वा द्वाविंशतिरथापि च ॥ योजनानि महावेगैः कृतानि त्वरितैस्तु तैः ॥ ७१ ॥
 पञ्चमेन तथा चाह्वा पुवगैः क्षिप्रकारिभिः ॥ योजनानि त्रयोविंशत्सुबेलमधिकृत्य वै ॥
 [प्रहृष्टैर्गिरिसंकाशैस्त्वरमाणैः पुवङ्गमैः ॥ ७२ ॥]
 स वानरवरः श्रीमान्विश्वकर्मात्मजो बली ॥ बबन्ध सागरे सेतुं यथा चास्य पिता तथा ॥ ७३ ॥
 स नलेन कृतः सेतुः सागरे मकरालये ॥ शुशुभे सुभगः श्रीमान्स्वातीपथ इवाम्बरे ॥ ७४ ॥
 ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ आगम्य गगने तस्थुर्द्रष्टुकामास्तदद्भुतम् ॥ ७५ ॥
 दशयोजनविस्तीर्णं शतयोजनमायतम् ॥ ददृशुर्देवगन्धर्वा नलसेतुं सुदुष्करम् ॥ ७६ ॥
 आप्लवन्तः पुवन्तश्च गर्जन्तश्च पुवङ्गमाः ॥ ७७ ॥
 तदचिन्त्यमसह्यं च अद्भुतं रोमहर्षणम् ॥ ददृशुः सर्वभूतानि सागरे सेतुबन्धनम् ॥ ७८ ॥

॥ ६६—६७ ॥ कृतानीति । चतुर्विंशयोजनपरिमितः सेतुर्वद्ध इत्यर्थः । एकमुत्तरेष्वपि योग्यं ॥ ६८ ॥ द्वितीयेनेति । प्रतिदिनं योजनाधिक्यमुत्साहातिरेकात् ॥ ६९—७१ ॥ त्रयोविंशत् त्रयोविंशतिः । आर्षो व्यत्ययः । अधिकृत्य अवधिं कृत्वा ॥ ७२ ॥ अस्य पिता यथा यादृशशक्तिविशिष्टः । तथा तादृशशक्तिः विशिष्ट इत्यर्थः ॥ ७३ ॥ सुभगः शोभनमाहात्म्यवान् । स्वातीपथः छायापथः । स्वातीवीथिर्वा । सा चाकाशे सूर्यादीनां मध्यमार्गं मध्यसावीधिः । तदुक्तं ब्राह्मपुराणे—“ सूर्यादीनां त्रयो मार्गा दक्षिणोत्तर-

मध्यमाः ” इति प्रक्रम्य “ तथा द्वे चापि फल्गुन्या मघा चैषार्षभी मता । हस्तश्चित्रा तथा स्वाती मध्यवीथ्यभिविश्रुता ॥ ज्येष्ठा विशाखानूराधा वीथीराजगवी मता । एतास्तु वीथ्यस्तिस्रो मध्यमो मार्ग उच्यते ” इति ॥ ७४—७५ ॥ नलसंबन्धी सेतुर्नलसेतुः तं ॥ ७६ ॥ निर्विघ्नसेतुबन्धेन जातं वानरहर्षं दर्शयति—आप्लवन्त इति ॥ अर्धमेकं वाक्यं । आप्लवन्तः आमिसुख्येन प्लवन्तः दूरं पुवन्तः । आसन्निति शेषः ॥ ७७ ॥ अचिन्त्यं इतः पूर्वं मनसापि चिन्तयितुमनर्हं । असह्यं कस्यापि यत्नाविषयं । अद्भुतं आश्चर्य-

शि० शतशोवानरैः तृणादिभिः बबन्धरे सेतुप्रदेशादिति शेषः ॥ ६३ ॥ ति० सुबेलं सामीप्ये सुशब्दस्याव्ययीभावः । बेलसमीपं परपारसमीपमधिकृत्येत्यर्थः ॥ स० सुबेलं सुशोभनाप्राप्त्यावान्तरबेलस्यस्मिन्कर्मणि तथैवाभवति तथा । अधिकृत्येति केचित् । वस्तुतस्तु सुबेलं तत्रामकंपर्वतं । यद्वद्वति “ ते सुबेलस्य बौलस्य ” इति ॥ ननु वनपर्वणि “ दशयोजनविस्तारं त्रिंशद्योजनमायतं । बबन्धुर्वाचराः सेतुं प्रथमे दिवसे तदा । सन्ध्यामर्वा द्वितीये सुत्रिंशद्योजनविस्तारः । एवं त्रिभिर्दिनैर्वारैः सेतुर्नवति योजनं । चतुर्थे दिने सार्धेयामेते च वलीमुखाः । दृष्टालङ्केति रामायणशंखः ” इति चतुर्थे दिने दशयोजनानीत्याह शतयोजनो भवति सेतुर्दशयोजनविस्तारश्चेति दिनचतुष्टये सेतुसमाप्त्युक्तेः । तथा पद्मपुराणे पुष्करखण्डे त्रिंशोऽध्याये “ एष सेतुर्मया बद्धः समुद्रे वरुणालये । त्रिभिर्दिनैः समाप्तिमेतीतो वानरसत्तमैः ” इति त्रिभिर्दिनैः सेतुसमाप्त्युक्तेषु भारते चतुर्विंशत्युक्तिश्च कथं । कथंचान् पञ्चदिन्युक्तिरिति चेन्न । हिरण्मयक्षयधस्य भारवसेतुर्तीयस्कन्धे कर्मलतावनेन तथा पुनस्तत्रैव दृष्टयेति कथं न यथा कल्पभेदेनेति व्यवस्था श्रीतात्पर्येण कृता कृता च वामाक्षपुष्टनखनिर्मितेति भागवतस्य दक्षिणाक्षपुष्टनखनिर्मितेति पुराणान्तरस्य च वाराहादिकल्पभेदेनेति तथा भारतरामायणशोरपिविरोधसमाधिरवधेयः । अवधेयश्च पद्मपुराणाविरोधः । तथा चोक्तेस्कान्दे—उमासंहिताद्वाध्याये “ कदाचिद्वज्रधनुः कदाचिद्विशिखेन च । दार्वीदिना कदाचिद्वज्रकल्पे कल्पे व्यवस्थितिः ” इति । एवं दिनेष्वपि कल्पभेदेन समाधानं हेतुं । अथवा पद्मपुराणस्य कसंपुटीवृत्ते-तेस्त्रीकाः सन्ति सन्ति च कचिदेतेष्वेते प्रक्षिप्ता इति ज्ञेयं ॥ ७४ ॥

[पा०] १ च.—झ. ट. तथैवाह्वा. २ क. व. छ. झ. ट. योजनानि तु सागरे. ३ क. च. झ. व. ट. त्वरितैस्तु. ग. पुवगैस्तुतैः. ४ इदमर्षग. पाठे दृश्यते. ५ ददृशुरित्यर्षसंस्थामे क. पाठे. ददृशुर्देवगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः । विस्मिताश्च तादृक्षा नलसेतुं सुदुष्करं इत्येकः श्लोको दृश्यते. ६ घ. दुष्करं.

तानि कोटिसहस्राणि वानराणां महौजसाम् ॥ बभ्रन्तः सागरे सेतुं जम्बुः पारं महोदधेः ॥ ७९ ॥
 विशालः सुकृतः श्रीमान्सुभूमिः सुसमाहितः ॥ अशोभत महासेतुः सीमन्त इव सागरे ॥ ८० ॥
 ततः पारे समुद्रस्य गदापाणिर्विभीषणः ॥ परेषामभिघातार्थमतिष्ठत्सचिवैः सह ॥ ८१ ॥
 सुग्रीवस्तु ततः ग्राह रामं सत्यपराक्रमम् ॥ हनुमन्तं त्वमारोह अङ्गदं चापि लक्ष्मणः ॥ ८२ ॥
 अयं हि विपुलो वीर सागरो मकरालयः ॥ वैहायसौ युवामेतौ वानरौ सारयिष्यतः ॥ ८३ ॥
 अग्रतस्तस्य सैन्यस्य श्रीमात्रामः सलक्ष्मणः ॥ जगाम धन्वी धर्मात्मा सुग्रीवेण समन्वितः ॥ ८४ ॥
 अन्ये मध्येन गच्छन्ति पार्श्वतोऽन्ये पुनरुक्ताः ॥ संलिले प्रपतन्त्यन्ये मार्गमन्ये न लेभिरे ॥ ८५ ॥
 केचिद्वैहायसगताः सुपर्णा इव पुष्पुषुः ॥ ८६ ॥
 घोषेण मेहता तस्य सिन्धोर्घोषं समुच्छ्रितम् ॥ भीममन्तर्दधे भीमौ तरन्ती हरिवाहिनी ॥ ८७ ॥
 वानराणां हि सा तीर्णा वाहिनी नलसेतुना ॥ तीरे निविविशे राज्ञो बहुमूलफलोदके ॥ ८८ ॥
 सदद्भुतं राघवकर्म दुष्करं समीक्ष्य देवाः सह सिद्धचारणैः ॥
 उपेत्य रामं सहसा महर्षिभिः समभ्यविश्वन्मुमुक्षुर्भैरजैः पृथक् ॥ ८९ ॥
 जय स्वशत्रून्मरुदेव मेदिनीं ससागरां पालय शाश्वतीः समाः ॥
 इतीव रामं नरदेवसत्कृतं शुभैर्वचोभिर्विविधैरपूजयन् ॥ ९० ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाण्डे शुद्धकाण्डे द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

करं । रोमहर्षणं पुलकावहं ॥ ७८ ॥ सेतुं बभ्रन्तः
 सेतुबन्धनसहकारिणः ॥ ७९ ॥ सुकृतः दृढतया
 कृतः सुकृतकरो वा । श्रीमान् अजुल्लेन कान्तिमान् ।
 सुभूमिः निम्नोन्नतलरहितः । सुसमाहितः निर्विचरः
 ॥ ८० ॥ पारे दक्षिणतीरे ॥ ८१ ॥ लक्ष्मण इत्यत्र
 आरोहत्विति पुरुषविपरिणामः कर्तव्यः ॥ ८२ ॥
 आरोहणहेतुमाह—अयमिति ॥ विपुलः शतयोजन-
 संपन्नां गमने बहुकालविलम्बो भविष्यतीति भावः ।
 वैहायसौ अपादचारिणौ । इति सुग्रीवः ग्राहेति पूर्वे-
 णान्वयः ॥ ८३—८४ ॥ न लेभिरे मार्गाभात्तीर
 एव कंचित्कालं स्थिता इत्यर्थः ॥ ८५ ॥ केचिदित्य-
 धमेकं वाक्यं ॥ वैहायसं विहायः संबन्धि गतं गमनं
 चेष्टां ते तयोक्ताः । सुपर्णाः गरुडाः ॥ ८६ ॥ अन्त-
 र्दधे तिरश्चकार ॥ ८७ ॥ वानराणां राज्ञो वाहिनी-

अन्वयः । राज्ञेति पाठे राज्ञा सुग्रीवेण सहेत्यर्थः । तीरे
 दक्षिणतीरे ॥ ८८ ॥ इत्यमकुण्ठदशकण्ठकण्ठादवीजुद-
 ननिदर्शनभूतं सेतुनिर्माणनैपुण्यमालोक्य समुपजात-
 मानन्दसन्दोहमा राखणनिर्वाहणादनुद्धाटनीयमप्यन्त-
 र्तीयन्तुमशक्नुवन्तस्तादृशहर्षप्रकर्षवलात्कारेण देवा
 वयोचितं राममपूजयन्नित्याह—तदित्यादिना श्लोक-
 द्वयेन ॥ दुष्करं रामादन्यैर्मनसापि कर्तुमशक्यं पृथ-
 क्प्रत्येकं समभ्यविश्वन् ॥ ८९ ॥ जयेति च्छेदः ।
 स्वशत्रून् आश्रितशत्रूणामेवास्य शत्रुत्वादिति भावः ।
 नरदेवसत्कृतं नरैश्च देवैश्च सत्कृतं । अपूजयन्
 अस्तुवन् । स्तुतिर्हि बाधिका पूजा ॥ ९० ॥ इति
 श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकि-
 रीटाख्याने शुद्धकाण्डज्याख्याने द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

रामानु० सुग्रीवेणसमन्वितोजगामेत्यनेन सुग्रीवस्यापिविहायसागमनंयोज्यते ॥ ८४ ॥ ति० नरदेवाः प्राक्षणाः ॥ ९० ॥
 इतिद्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

[पाठ] १ घ. ज. झ. ट. सलिलं. २ क.—घ. च.—उ. महताघोषसागरस्य. ३ घ. इन्त. ४ घ. सिन्धोर्बहुमूल.
 क. ग. ङ.—उ. राजाघुमूल.

त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

तीर्णार्णवेनराणेण लक्ष्मणंप्रति शोरतरसमरसूचकोत्पातप्रदर्शनपूर्वकमुत्साहेन सेनयाविभीषणसुग्रीवादिभिरसहलङ्कांप्रति
प्रस्थानम् ॥ १ ॥

निमित्तानि निमित्तज्ञो दृष्ट्वा लक्ष्मणपूर्वजः ॥ सौमित्रं संपरिष्वज्य इदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥
परिगृह्योदकं शीतं वनानि फलवन्ति च ॥ बलौघं संविभज्येमं व्यूहं तिष्ठेम लक्ष्मण ॥ २ ॥
लोकक्षयकरं भीमं भयं पश्याम्युपस्थितम् ॥ निर्वह्णं प्रवीराणामुत्तवानररक्षसाम् ॥ ३ ॥
वाताश्च कलुषा वान्ति कम्पते च वसुन्धरा ॥ पर्वताग्राणि वेपन्ते पतन्ति च महीरुहाः ॥ ४ ॥
मेघाः क्रव्यादसंकाशाः परुषाः परुषस्वनाः ॥ क्रूराः क्रूरं प्रवर्षन्ति मिश्रं शोणितविन्दुभिः ॥ ५ ॥
रक्तचन्दनसंकाशा सन्ध्या परमदारुणा ॥ ज्वलतः प्रपतत्येतदादित्यादग्निमण्डलम् ॥ ६ ॥
दीना दीनस्वराः क्रूराः सर्वतो मृगपक्षिणः ॥ प्रत्यादित्यं विनर्दन्ति जनयन्तो महद्भयम् ॥ ७ ॥
रजन्यामप्रकाशस्तु संतापयति चन्द्रमाः ॥ ८ ॥
कृष्णरक्तांशुपर्यन्तो लोकक्षय इवोदितः ॥ वृक्षो रूक्षोऽप्रशस्तश्च परिवेषः सुलोहितः ॥ ९ ॥

एवं रामो नलसेतुना तीर्णमहर्णवो महासमर-
सूचकान्महोत्पातान्दृष्ट्वा चिरप्रार्थिताभीष्टसिद्धिर्भवि-
ष्यतीति सन्तुष्टो दृष्ट्वा निमित्तानि निमित्तज्ञाय
लक्ष्मणाय दर्शयति—निमित्तानीति ॥ निमित्तज्ञत्वे
लक्ष्मणादप्याधिक्यं दर्शयितुं लक्ष्मणपूर्वज इत्युक्तं ।
संपरिष्वङ्गश्चिरप्रार्थितसमरस्यासन्नत्वात् । निमित्ता-
पेक्षणस्यावश्यकत्वमुक्तं कामन्दके—“ निमित्तान्येव
शंसन्ति शुभाशुभफलोदयम् । तस्माद्वेतानि शास्त्रज्ञो
राजा समुपलक्षयेत् ” इति ॥ १ ॥ शीतमुदकं शीतो-
दकवत्प्रदेशं । वनानि जलसमीपस्थानि । परिगृह्य
वासार्थं स्वीकृत्य । व्यूहं गरुडरूपेण सन्निवेश्य । तथा
व्यक्तीभविष्यति ॥ २ ॥ लोकक्षयकरं । क्षुद्रजनक्षयकरं ।
विशिष्य प्रवीराणां निर्वह्णं विनाशकं । भयमिति
युद्धमुच्यते ॥ ३ ॥ भयदर्शने लिङ्गान्धाह—वाता
इत्यादि ॥ महीरुहाः पतन्ति अकस्मादितिभावः ।
अत्रात्यन्तानिष्टकरो भूकम्पः संध्याकालिक इति ज्ञेयं ।
तथोक्तं वसिष्ठेन—“ यामत्रयाश्च भूकम्पो द्विजाती-
नामरिष्टदः । अरिष्टदः क्षितीशानां संध्ययोरुभयोरपि ”
इति ॥ ४ ॥ क्रव्यादसंकाशाः वृकवर्णाः श्येनाविसं-
स्थाना इति वा । परुषाः दुर्वर्शाः । रूक्षा इति यावत् ।

परुषस्वनाः श्रुतिकटुस्वनाः । अतएव क्रूराः भयं-
कराः । मिश्रं उदकमिति शेषः । क्रूरमिति क्रियावि-
शेषणं । अत्र मिहिरः—“ दिव्युत्कापतनं चैव दिव्य
नक्षत्रदर्शनम् । दिवाऽऽग्निस्तथा काप्लवृणरक्तप्रवर्षणं ”
॥ ५ ॥ रक्तचन्दनं कुङ्कुमं । रक्तचन्दनतुल्यमेघवती-
त्यर्थः । परमदारुणा भवतीति शेषः । अग्निमण्डलं अग्नि-
पिण्डः ॥ ६ ॥ दीनाः दीनाकृतयः । जनयन्तः सूचयन्तः
॥ ७ ॥ रजन्यामिति अर्धमेकं वाक्यं । अप्रकाशः
निष्प्रभः । संतापयति । शीतस्य संतापकरणं
क्षुत्पात इति भावः ॥ ८ ॥ कृष्णा रक्तांशवः
पर्यन्ते यस्य सः तथोक्तः । सर्वान्ते कृष्णमण्डलः
तदनन्तरं रक्तमण्डल इत्यर्थः । सुलोहितः मध्ये
अत्यन्तरक्तवर्णः । लोकक्षये प्रलये उदितः परिवेष
इव स्थितः । रूक्षः क्रूरः । अप्रशस्तः अप्रसिद्धः । इतः
पूर्वमदृष्ट इत्यर्थः । परिवेषः दृश्यत इति शेषः । अत्र
वर्णत्रयकथनेन मण्डलत्रयकथनात्सायंकालिकत्वाच्च
परिवेषस्य नृपक्षयकरत्वं सूच्यते । तथाहकाश्यपः—
“ विमण्डलश्चमूपन्नो नृपन्नो यस्मिमण्डलः ” इति ।
“ दिनकरपरिवेषः पूर्वयामे तु पीडा दिनकरपरिवेषो
वृष्टियुद्धं द्वितीये । दिनकरपरिवेषं क्षेममाहुस्तृतीये

स० भयं तत्ताधनं । निर्वह्णं नाशश्च । योग्यतयाभयं शृङ्खवानराणां । रक्षसांचनिर्वह्णमित्यन्वेतव्यं । अन्यथा सर्वज्ञस्य
रामस्यनिमित्तोपन्यासो निर्माणवानरशृङ्खविषयेशोधः स्यात् । अथवा “ तारापिता ताम्रिहजश्चकार ” इति तद्ब्रह्ममादनानिलोज्जी-
विताः मन्त्रवराजो विताश्चेत्येतत्पूर्वतर्तीमृतिविवक्षित्वा प्रवर्हणवचनमर्हति शृङ्खवानरपक्षेपि ॥ ३ ॥ स० परुषस्वराः प्रखरस्वराः ।

आदित्ये विमले नीलं लक्ष्म लक्ष्मण दृश्यते ॥ १० ॥

रजसा महता चापि नक्षत्राणि हतानि च ॥ युगान्तमिव लोकानां पश्य संसन्ति लक्ष्मण ॥ ११ ॥

काकाः श्येनास्तथा गृध्रा नीचैः परिपतन्ति च ॥ शिवाश्चाप्यशिवाच्चादान्नदन्ति सुमहामयात् ॥ १२ ॥

शैलैः शूलैश्च खड्गैश्च विस्तृष्टैः कपिराक्षसैः ॥ भविष्यत्यावृता भूमिर्मांसशोणितकर्दमा ॥ १३ ॥

क्षिप्रमद्यैव दुर्धर्षां पुरीं रावणपालिताम् ॥ अभियामं जवेनैव सर्वतो हरिभिर्धृताः ॥ १४ ॥

इत्येवमुक्त्वा धैर्मात्मा धन्वी संग्रामहर्षणः ॥ प्रतस्थे पुरतो रामो लङ्कामभिमुखो विभुः ॥ १५ ॥

सविभीषणसुग्रीवास्तत्से वानरर्षभाः ॥ प्रतस्थिरे विनर्दन्तो निश्चिंता द्विषतां वधे ॥ १६ ॥

राघवस्य प्रियार्थं तु धृतानां वीर्यशालिनाम् ॥ हरीणां कर्मचेष्टाभिस्ततोऽप्यरघुनन्दनः ॥ १७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

विनकरपरिवेष्टः सर्वनाशप्रतुर्थे ॥ इति ॥ ९ ॥ नीलं लक्ष्म छिद्ररूपं । तदाह वराहः—“अपर्वणि तथा राहुमहणं चन्द्रसूर्ययोः । चन्द्रार्कमण्डलच्छिद्रं दृष्ट्वा जनपदक्षयः” इति ॥ यद्वा नीलं लक्ष्म चन्द्र इव कलङ्को दृश्यते । एतदेवौत्पातिकं नैत्यमधिकृत्य यदादित्यस्य रोहितं रूपमित्यारभ्य यत् कृष्णं तदक्षयैत्युच्यते ॥ १० ॥ रजसा मालिन्येन । युगान्तं प्रलयं ॥ ११ ॥ नीचैः दुर्बलैः । अधिकबलानां दुर्बलैः परिमवोऽप्युत्पात इति । शिवाः गोमायवः । “क्षियां शिवा भूरिमायगोमायुः” इत्यमरः । नादान् नवन्ति नादान्कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥ उक्तोत्पातफलमाह—शैलैरिति ॥ मांसशोणितकर्दमा मांसशोणितरूपकर्द-

मवती ॥ १३ ॥ क्षिप्रं सत्वरं । जवेन वेगेन ॥ १४ ॥ पुरतः प्रतस्थ इति वत्साहातिशयोक्तिः । विभुः समर्थः ॥ १५ ॥ निश्चिंताः निश्चयवन्तः । अत्र प्रस्थानं शीघ्रोदकफलवद्वनपरिग्रहार्थं परिगृह्योदकमित्यादिना प्रथमं तस्य कर्तव्यतया अमिहितत्वात् ॥ १६ ॥ धृतानां धैर्यवतां । कर्मचेष्टाभिः युद्धकर्मादिविषय-चेष्टाभिः लाङ्गूलोत्थापनादिभिः । सुतोषेत्यनेन इदं दुर्गप्रदेशं दृष्ट्वा वानरा निरुत्साहा भवेयुरिति पूर्व राममनसि स्थितमित्यवगम्यते ॥ १७ ॥ इति श्रीगो-विन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

अतएवपक्षाः श्रोत्रोन्मेषाः । क्रूराः मनउद्वेजकाः ॥ ५ ॥ शि० क्षिप्रमभियाम । एतेन स्वविजयसूचकमुशकुनोपिरामेणावलोकितइति व्यञ्जितं ॥ १४ ॥ ति० रामः जनरमणः रामइत्यन्वयः ॥ स० अरामः पुत्रत्वेनतत्सदृशःतद्विश्रालक्ष्मणः । पुरतोरामः । अपुरतः तत्पञ्चलक्ष्मणः ॥ स० मुक्ताहारादिभिर्नविद्यतेमासोमाहदार्भीयस्येतिषा सरामः इदानींदूरितमार्यत्वेनारामः सर्षामिरा-मोपिरिपूणममनोहरइतिवा अरामः । धर्मात्मेतिककित्पाठोव्याख्यातृसाहससहः ॥ १५ ॥ ति० धृतानां निश्चितबुद्धिनां ॥ १६ ॥ स० राघवस्य स्वस्यप्रियार्थं भार्यार्थं । यत्कर्म अन्वेषणरूपं तदनुरूपानिवेष्टाभिः । रघुनन्दनोरामस्ततोष । राघवशब्देन मुख-तोषद्वीतस्यपुनारघुनन्दनपदेनग्रहणं “अनुग्रहार्थं सत्कृपेरवापसलक्ष्मणोऽङ्गमुनितोदिकेवलं” इत्यादिष्वत्संभवति । राघवस्य लक्ष्म-णस्य । प्रियार्थं श्रीलावहप्रयोजनमुद्दिश्य । यत्कर्म तदनुरूपचेष्टाभिः रघुनन्दनोरामः । राघवस्य रामस्य । रघुनन्दनोलक्ष्मणइतिवा ॥ ति० कर्मचेष्टाभिः कर्मणा धैर्येणपरंप्रतिप्रस्थानलक्षणैः । चेष्टाभिः काव्यापादैश्च सुतोषेत्यन्वयः ॥ १७ ॥ इतित्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

[पा०] १ क. ख. च. छ. नक्षत्राण्याहृतानिच. २ ख.—स. ट. विमुक्तैः, ३ क. च. छ. अभियामो. ४ ख. छ. झ. म. ट. सर्वैर्हरिभिरावृताः. ५ झ. ख. ट. उ. धन्वीसशमःसंग्रामहर्षणः. ६ छ.—अ. सुग्रीवात्सर्वतो. ७ क. झ. म. ट. धृतानांद्विषतां. ८ क. ख. रावणसबधार्यदुगच्छतांवीर्यशालिनां. ९ क. झ. ख. ट. सुतरांवीर्य.

चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

लङ्कासमीपंगतैरन्तर्गतशस्त्रसेनाक्रोशमसहमानैर्वा नैरुच्चैरुक्षोषणम् ॥ १ ॥ रामेणलक्ष्मणप्रति लङ्काधर्षणम् ॥ २ ॥
तथा सुरक्षितंसेवासंनिवेशनपूर्वकं वानरेभ्यो बभ्रुकराक्षसमोक्षणम् ॥ ३ ॥ शुकेन रावणमेत्यतंप्रति वानरकृतस्वबन्धा-
दिलिखेदनपूर्वकं रामपराक्रमप्रशंसनेन तस्मैसीताप्रत्यर्पणस्य रणस्यवा करणचोदना ॥ ४ ॥ तेन शुक्रंमत्यात्मस्वाधनपूर्वकं
रामेणस्वस्वाज्यत्वाद्विग्रहपवम् ॥ ५ ॥

सा वीरसमिती राज्ञा विरराज व्यवस्थिता ॥ शशिना शुभनक्षत्रा पौर्णमासीव शारदी ॥ १ ॥
प्रचचाल च वेगेन त्रस्ता चैव वसुन्धरा ॥ पीड्यमाना बलौघेन तेन सागरवर्चसा ॥ २ ॥
ततः शुश्रुवुराकुष्टं लङ्कायां काननौकसः ॥ भेरीमृदङ्गसंघुष्टं तुमुलं रोमहर्षणम् ॥ ३ ॥
बभ्रुवुस्तेन घोषेण संहृष्टा हरियूथपाः ॥ अमृष्यमाणास्तं घोषं विनेदुर्घोषवत्तरम् ॥ ४ ॥
राक्षसास्तु पुनश्चानां शुश्रुवुश्चापि गर्जितम् ॥ नर्दतामिव दृप्तानां मेघानामम्बरे स्वनम् ॥ ५ ॥
दृष्ट्वा दाशरथिर्लङ्कां चित्रध्वजपताकिनीम् ॥ जगाम मनसा सीतां दूयमानेन चेतसा ॥ ६ ॥
अत्र सा मृगशाबाक्षी रावणेनोपकथ्यते ॥ अभिभूता ग्रहेणेव लोहिताङ्गेन रोहिणी ॥ ७ ॥
दीर्घमुष्णं च निश्चस्य समुद्रीक्ष्य च लक्ष्मणम् ॥ उवाच वचनं वीरस्तत्कालहितमात्मनः ॥ ८ ॥
आलिखन्तीभिवाकाशमुत्थितां पश्य लक्ष्मण ॥ मनसेव कृतां लङ्कां नगाग्रे विश्वकर्मणा ॥ ९ ॥

अथ रावणस्य वानरसेनागमनश्रवणं—सेत्यादि ॥
राज्ञा रामेण । व्यवस्थिता शीतोदकादिकं परिगृह्य
स्थिता । वीरसमितिः वीरसङ्घः । “सङ्घे सभायां
समितिः” इत्यमरः । शशिना व्यवस्थिता कृतमर्यादा
॥ १ ॥ सागरवर्चसा सागरवदपरिच्छिन्नेत्यर्थः
॥ २ ॥ ततः सेनानिवेशनान्तरं । निष्कोलाहले
सतीत्यर्थः । आकुष्टं सेनाक्रोशं । भावे क्तः । भेरी-
मृदङ्गसंघुष्टमिति समुच्चयः ॥ ३ ॥ घोषवत्तरं राक्षस-
घोषादधिकघोषवत् । क्रियाविशेषणं ॥ ४ ॥ दृप्तानां
पूर्णानां । आकाशस्यैव शब्दाश्रयत्वादम्बर इत्युक्तं ।
यद्वा “पुनश्चान्यमुल्लङ्घिताजितं” इतिवदम्बर-
शब्दस्तत्पर्यायं नभश्शब्दं लक्षयित्वा आवणमासमाह
॥ ५ ॥ चिह्नयुक्तो ध्वजः । केवलचेला पताकेति
भिदा । चेतसा उपलक्षितः मनसा जगाम । सस्मारे-

त्यर्थः ॥ ६ ॥ स्मरणप्रकारमाह—अत्रेति ॥ एत-
च्छ्लोकान्ते प्रकारवचनमितिकरणं द्रष्टव्यं । सा साकेते
सकलभोगार्हा । मृगशाबाक्षी । मृगानुसरणसमये
यद्दरिणदर्शनकुतूहलेन मृगशिशुवत्तरलतरं विलो-
चनयुगलं तदेवाद्यापि मनसि परिवर्तते । तदाह ।
यद्वा मृगशाब्दे मारीचमये अक्षिणी यस्या इति विग्रहः
॥ ७ ॥ अद्य युद्धयात्रासमये कान्तास्मरणव्यसनभु-
ञ्चितमिति तन्निमित्तवानिति सूचयति दीर्घमुष्णं च
निश्चस्येत्यनेन । तत्कालहितं युद्धयात्रासमये हितं ।
शोकविस्मारकनगरशोभावर्णनरूपं वचनं । यद्वा
अङ्गदः सह नीलेनेत्यादि वाक्यं तत्कालहितं ।
तत्साहचर्यादाढ्यं नगरमिति वत् आलिखन्तीमित्या-
दिकं सर्वं वाक्यजातं तत्कालहितमित्युक्तं ॥ ८ ॥
आलिखन्ती स्पृशन्ती । उत्थितां उभतां । नगाग्रे

शि० सागरवर्चसा सागरस्यसगरवंधोद्भवस्वरामस्ववर्चसेजोयस्मिन् । किंचसागरात् सागरतरणात् लब्धवर्चोयेनसेन । वेगे-
नोपलक्षितेनबलौघेन ॥ त्रस्तादिविशिष्टावधुंधरा प्रचचाल ॥ स० सागरस्ववर्चोयेनसः । तेनबलौघेन सेनासङ्घेन । वधुंधरा
वेगेनपीड्यमानात्रस्तेवप्रचचाल ॥ २ ॥ स० दूयमानेनेति मनःपदेनचेतःपदेनाप्यन्वेति । ततश्च दूयमानेनचेतसासहितासीतां
दूयमानेनमनसाजगामेत्यन्वयःकृतोहेयः । “दृष्ट्वेयूना—” इत्यादिवत्सहेतिलाभः । दूयमानेनमनसाविशिष्टां । वैशिष्ट्यंतृतीयार्थं
इतिवा ॥ ९ ॥ ति० आत्मनस्तत्कालहितं लङ्कादर्शनकालेआत्मनःप्रीतिकरं । दिव्यपुरीदर्शनजसंतोषद्योतकमितियावत् ॥ ८ ॥

[पा०] १ क. ख. ग. ड. च. झ. ट. राक्षसास्तल्लङ्घयतां. २ ख. ग. ड. झ. ज. ट. शुश्रुवुस्तेपि,

विमानैर्बहुभिर्लङ्का संकीर्णा भुवि राजते ॥ विष्णोः पदमिवाकाशं छादितं पाण्डुरैर्वनैः ॥ १० ॥
 पुष्पितैः शोभिता लङ्का वनैश्चैत्ररथोपमैः ॥ नानापतङ्गसंघुष्टैः फलपुष्पोपमैः शुभैः ॥ ११ ॥
 पश्य मत्तविहंगानि प्रैलीनभ्रमराणि च ॥ कोकिलकुलषण्डानि दोधवीति शिवोऽनिलः ॥ १२ ॥
 इति दाशरथी रामो लक्ष्मणं समभाषत ॥ १३ ॥
 बलं च तद्वै विभजञ्चास्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥ शशास कपिसेनाया बलमादाय वीर्यवान् ॥ १४ ॥
 अङ्गदः सह नीलेन तिष्ठेदुरसि दुर्जयः ॥ १५ ॥
 तिष्ठेद्वा नरवाहिन्या वानरौघसमावृतः ॥ आश्रित्य दक्षिणं पार्श्वमृषमो वानरर्षभः ॥ १६ ॥
 गन्धहस्तीव दुर्धर्षस्तरस्वी गन्धमादनः ॥ तिष्ठेद्वा नरवाहिन्याः सव्यं पार्श्वं समाश्रितः ॥ १७ ॥
 मूर्ध्नि स्थास्याम्यहं युक्तो लक्ष्मणेन समन्वितः ॥ १८ ॥
 जाम्बवांश्च सुपेणश्च वेगदर्शी च वानरः ॥ ऋक्षमुख्या महात्मानः कुक्षिं रक्षन्तु ते त्रयः ॥ १९ ॥
 जघनं कपिसेनायाः कपिराजोऽभिरक्षतु ॥ पश्चार्धमिव लोकस्य प्रचेतास्तेजसा वृतः ॥ २० ॥
 सुविभक्तमहाव्यूहा महावानररसिता ॥ अनीकिनी सा विबभौ यथा द्यौः साभ्रसंप्लवा ॥ २१ ॥
 प्रगृह्य गिरिभृङ्गाणि महतश्च महीरुहान् ॥ आसेदुर्वानरा लङ्कां विमर्दयिष्वो रणे ॥ २२ ॥

त्रिकूटशिखरे ॥ ९ ॥ विष्णोः आदित्यस्य । पदं स्थानं । आकाशमध्यमिति भावः । विमानं अनेकतलप्रासादः ॥ १० ॥ फलभूतानि पुष्पाणि यासां ताः फलपुष्पाः मल्लिकादयः । तामिरुपगम्यन्त इति तथा । अतो न पुष्पितैरित्यनेन पौनरुक्त्यं । संघुष्टं संक्षेपः । भावे कः । नानाविधानि पतङ्गसङ्घुष्टानि येषां तैः ॥ ११ ॥ मत्तविहंगानि । विहंगशब्दोत्र कोकिलपरः । अनेन सदा फलवत्त्वमुक्तं । प्रैलीनभ्रमराणि मधुपानपरवत्तया निष्पन्दभ्रमराणि । अनेन सदा पुष्पवत्त्वमुक्तं । कोकिलकुलं षण्डं पुष्पसमूहो येषां तानि कोकिलकुलषण्डानि । अनेन सदा पल्लवितत्वमुक्तं । कोकिलानां पल्लवप्रियत्वात् । वनानीत्यनुषङ्गनीयं । दोधवीति पुनः पुनः कम्पयति । “ घून् कम्पने ” इत्यस्माद्यङ्गुक् ॥ १२ ॥ इतीत्यर्थमेकं वाक्यं ॥ १३ ॥ आस्त्रदृष्टेन नीतिशास्त्रज्ञानेन । कर्मणा प्रयोगेण । बलं सेनां । विभजन् व्यूहयन् । व्यूहहेतोः शशास ।

कपिसेनाया इत्याद्युत्तरशेषः ॥ १४ ॥ शासनप्रकारमाह— कपिसेनाया इत्यादि । अङ्गदो नीलेन सह स्वबलमादाय कपिसेनायाः उरसि उरःस्थाने । तिष्ठेदित्यन्वयः ॥ १५ ॥ वानरौघसमावृतः कपिसमूहसहितः ॥ १६ ॥ गन्धहस्ती मत्तगजः ॥ १७ ॥ मूर्ध्नीत्यर्थमेकं वाक्यं ॥ युक्तः सावधानः ॥ १८ ॥ वानर इति वेगदर्शिविशेषणं । ऋक्षमुख्यपदं वानराणामप्युपलक्षणं । महात्मानः महाबुद्धयः । कुक्षिं कुक्षिस्थानं ॥ १९ ॥ जघनं चरमभागं पुच्छमिति यावत् । कपिराजः सुमीवः । पश्चार्धमिति । “ अपरस्वार्धे पञ्चभावो वक्तव्यः ” इत्यपरशब्दस्य पञ्चादेशः । अर्धशब्दोऽशवाधी । पश्चिमां दिशमित्यर्थः ॥ २० ॥ सुविभक्तमहाव्यूहा सुष्ठु कृतगरुडव्यूहा । उत्तरत्र शार्दूलवचने “ गारुडं व्यूहमाश्रित्य ” इति वक्ष्यमाणत्वात् । साभ्रसंप्लवा समेघसंचारा ॥ २१ ॥ आसेदुः आसादितुमुद्युक्ताः । विमर्दयिष्वः मर्दयि-

रामानु० विष्णोःपदं विष्णुपादभूतं ॥ ति० विष्णोः व्यापनशीलस्यवायुमयस्यत्राणः । पदं प्रचारस्थानमाकाशमिव ॥ सं० आकाशं पूर्वत्रकाशमानं । विष्णोः पदं आकाशं । पाण्डुभिर्धनैर्मधैः छादितमिव ॥ १० ॥ सं० पुष्पितैःशोभिता एकत्र । नानापतङ्गसंघुष्टफलपुष्पोपमैर्वनैरपत्र ॥ ११ ॥ ति० विभजत् व्यभजत् ॥ १४ ॥ ति० नीलेनसहतरसि उच्यमानपुरुषव्यूहस्योरसि ॥ १५ ॥ ति० जाम्बवादयस्तयोपिहङ्गाः ॥ १९ ॥ ति० जघनं पश्चार्धं । लोकस्य भूलोकस्य । पश्चार्धं पश्चिमदिशं । तेजसा

[पा०] १ क. ख. न. ट. संकीर्णरथितापुरा. क.—घ. न. छ. संकीर्णादिविराजते. २ क. ह. ट. नानापतङ्गसंघुष्ट. फलपुष्पोपमैः. ३ क. वनान्युपवनानिघ. ४ ख. क. न. छ. झ. ट. तत्रविभजञ्छास्त्र. घ. तद्विभक्तवैशास्त्र. ५ क. ख. क.—ट. कपिसेनातांबलादाय. ६ क.—छ. झ. न. ट. आश्रितो. ज. आश्रितो. ७ क.—ट. सुपभेनामवानरः. ८ क. ख. घ. च. छ. ज. घ. पार्श्वमधिष्ठितः. क. झ. ट. पक्षमधिष्ठितः. ९ क. ग. क.—ट. यतो.

शिखरैर्विकिरामैर्नां लङ्कां मुष्टिभिरेव वा ॥ इति सा दधिरे सर्वे मनांसि हरिसत्तमाः ॥ २३ ॥
 ततो रामो महातेजाः सुग्रीवमिदमब्रवीत् ॥ सुविमक्तानि सैन्यानि शुङ्क एष विमुच्यताम् ॥ २४ ॥
 रामस्य वचनं श्रुत्वा वानरेन्द्रो महाबलः ॥ मोचयामास तं दूतं शुङ्कं रामस्य शासनात् ॥ २५ ॥
 मोचितो रामवाक्येन वानरैश्चाभिपीडितः ॥ शुङ्कः परमसंनतस्तो रक्षोधिपमुपागमत् ॥ २६ ॥
 रावणः प्रहसन्नेव शुङ्कं वाक्यमभाषत ॥ किमिभौ ते सिता पक्षौ लूनपक्षश्च दृश्यसे ॥
 कश्चिन्नानेकचित्तानां तेषां त्वं वशमागतः ॥ २७ ॥
 ततः स भयसंविग्रस्तैश्च राज्ञाऽभिचोदितः ॥ वचनं प्रत्युवाचेदं राक्षसाधिपमुत्तमम् ॥ २८ ॥
 सागरस्योत्तरे तीरे ब्रुवंसे वचनं तथा ॥ यथासंदेशमक्लिष्टं सान्त्वयं श्लक्ष्णया गिरा ॥ २९ ॥
 क्रुद्धैस्तैरहमुत्प्लुत्य दृष्टमात्रैः पुनः क्रमैः ॥ गृहीतोऽस्म्यपि चारब्धो हन्तुं लोभुं च मुष्टिभिः ॥ ३० ॥
 नैवं संभाषितुं शक्याः संप्रश्नोत्र न लभ्यते ॥ प्रकृत्या कोपनास्तीक्ष्णा वानरा राक्षसाधिप ॥ ३१ ॥
 स च हन्ता विराधस्य कबन्धस्य खरस्य च ॥ सुग्रीवसहितो रामः सीतायाः पदमागतः ॥ ३२ ॥
 स कृत्वा सागरे सेतुं तीर्त्वा च लवणोदधिम् ॥ एष रक्षांसि निर्धूय धन्वी तिष्ठति राघवः ॥ ३३ ॥
 ऋक्षवानरसङ्घानामनीकानि सहस्रशः ॥ गिरिमेधनिकाशानां छादयन्ति वसुंधराम् ॥ ३४ ॥
 राक्षसानां बलौघस्य वानरेन्द्रबलस्य च ॥ नैतयोर्विद्यते सन्धिर्देवदानवयोरिव ॥ ३५ ॥
 पुरा प्राकारमायान्ति क्षिप्रमेकतरं कुरु ॥ सीतां वाज्मैः प्रयच्छाशु सुयुद्धं वा प्रदीयताम् ॥ ३६ ॥

तुमिच्छवः । सनि द्विस्त्राभाव आर्षः ॥ २२ ॥
 शिखरैः साधनैः । विकिराम चूर्णयाम् । मनांसि
 दधिरे निश्चयं चकुरित्यर्थः ॥ २३—२६ ॥ सिता
 बद्धौ । " पिबन् कन्धने " इत्यस्माद्धातोर्निष्ठा । तत्र
 हेतुमाह—लूनपक्षश्च दृश्यसे इति । यो हेत्वर्थः ।
 यस्मात्लूनपक्षो दृश्यसे तस्मात् सिताविति संबन्धः ।
 अनेकचित्तानां चञ्चलचित्तानामित्यर्थः । अनेन पुनः
 पुनर्बन्धविसर्जने ध्वन्येते । तेषां वानराणां वश-
 भागतो न कश्चिदित्यन्वयः ॥ २७ ॥ संविग्रः संभ्रान्तः ।
 तथापि चोदितः मत्संदेशस्य किमुत्तरं सुग्रीवेण दत्तं
 वदेति चोदित इत्यर्थः ॥ २८ ॥ सान्त्वयं असा-
 न्त्वयं । सुग्रीवमिति शेषः ॥ २९ ॥ लोभुं विनाशयितुं
 ॥ ३० ॥ अत्र वानरेषु । विषये सप्तमी । तीक्ष्णाः
 क्रूराः । उक्तेरेवावकाशो नास्ति । प्रत्युक्तेः का कथेति

भावः । रावणप्रसादार्थं मध्ये राक्षसाधिपेति संबुद्धिः ।
 त्वसोप्येतेऽतिशयिता इति ज्ञापनार्थं वा ॥ ३१ ॥
 वक्ष्यमाणयोः सीताप्रदानशुद्धयोर्मध्ये सीताप्रदानस्य
 साधिष्ठत्वं दर्शयितुं रामपराक्रमं वर्णयति—सं चेति ॥
 तदव्याहृतपराक्रमस्य भूयः संदर्शनादस्मानेवार्थः
 हनिष्यत्येवेति भावः ॥ ३२ ॥ निर्धूय रुणीकृत्य ।
 एष इत्यतिसन्निहितत्वमुच्यते ॥ ३३ ॥ सङ्घानाम-
 नीकानीत्यनेन सङ्घारब्धत्वोक्त्या महानीकत्वं सूचितं
 ॥ ३४ ॥ इदानीं तत्र वचनावकाशाभावेऽपि पुनः
 प्रकारान्तरेण गच्छेत्तादृशमाह—राक्षसानामिति ॥
 संधिः योगमात्रं ॥ ३५ ॥ संप्रति कर्तव्यमुपदिशति—
 पुरेति ॥ पुरा आयायान्ति आयास्यन्ति । " यावत्पु-
 रा निपातयोर्लट् " इति भविष्यदर्थे लट् । एकतर-

धृतः प्रचेताइव ॥ २० ॥ स० विमुच्यतां बन्धनात् । पूर्वविमुच्यतामित्युक्तिस्साधनादिप्रमोचनविधयिणी । इयंतुलङ्कांप्रतिगन्तुं
 मुच्यतामित्येतत्परित्यजेत्तुमुक्तिविवेकः ॥ २४ ॥ स० निपीडितः प्राक् । परमसंनतः पुरस्सररूपयस्त्वाक्येयुतिविता इयदात्म-
 कृतं इति रावणः क्रुद्धो हनिष्येदिति वा तथा । अतएव पुनर्मयि यत्नपक्षत्वमुच्यमानं युज्यते ॥ इतः परं रामाज्ञानन्तरं असन्धस्तः
 कपिपीडनं भयवहितः ॥ २६ ॥ ति० प्रहसन्नेव लूनपक्षत्वादिविकृताकारं दृष्ट्वा प्रहासः । स० कपिपीडाईदृशी अहो इति हासः ॥ २७ ॥
 ति० सागरस्योत्तरे तीरे स्थिता श्लक्ष्णया गिरा वानरान् सान्त्वयन् अक्लिष्टं ते वचनं यथासंदेशं तथाऽब्रुवन् ॥ २९ ॥ ति० विराधादि-

[पा०] १ घ. शुङ्कमत्र विसर्जय. २ क. च. छ. झ. ञ. ट. रामस्य तु वचः. ३ ख.—ट. वानरैश्च निपीडितः. ४ क. ख.
 ग. घ.—ट. वाक्यमुवाच. ५ क. ख. छ. झ. ट. खेन राहः. ६ घ. रावणराक्षसाधिपं. ७ झ. तीरेऽजन्वते. ८ झ. सान्त्वयन्.
 ९ क. झ. ञ. ट. दृष्टमात्रः. १० क. झ. नते. ११ क. झ. ट. युद्धं वापि प्रदीयतां.

शुकस्य वचनं श्रुत्वा रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ रोषसंरक्तमनो निर्दहन्निव चक्षुषा ॥ ३७ ॥
 यदि मां प्रति युद्धेऽन्वेदगन्धर्वदानवाः ॥ नैव सीतां ग्रयच्छामि सर्वलोकभयादपि ॥ ३८ ॥
 कदा नामाभिधावन्ति राघवं मामकाः शराः ॥ वसन्ते पुष्पितं मत्ता भ्रमरा इव पादपम् ॥ ३९ ॥
 कदा तूणीशयैर्दासैर्गणशः कार्मुकच्युतैः ॥ शरैरादीपयाम्येनमुल्काभिरिव कुञ्जरम् ॥ ४० ॥
 तच्चास्य बलमादास्ये बलेन महता वृतः ॥ ज्योतिषाभिव सर्वेषां प्रभामुघन्दिवाकरः ॥ ४१ ॥
 सागरस्येव मे वेगो भारुतस्येव मे गतिः ॥ न हि दाशरथिर्वेद तेन मां योजुमिच्छति ॥ ४२ ॥
 न मे तूणीशयान्वाणान्सविधानिव पन्नगान् ॥ रामः पश्यति संग्रामे तेन मां योजुमिच्छति ॥ ४३ ॥
 न जानाति पुरा वीर्यं मम युद्धे स राघवः ॥ ४४ ॥
 मम चापमयीं वीणां शरकोणैः प्रवादिताम् ॥ ज्याशब्दतुमुलं घोरामार्तभीतमहास्वनाम् ॥ ४५ ॥
 नाराचतलसन्नादां तं समाहितवाहिनीम् ॥ अवगाह्य महारङ्गं वादयिष्याम्यहं रणे ॥ ४६ ॥

न वासवेनापि सहस्रचक्षुषा यथाऽस्मि शक्यो वरुणेन वा स्वयम् ॥

यमेन वा धर्षयितुं शराग्निना महाहवे वैश्रवणेन वा पुनः ॥ ४७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

मित्युक्तं विशदयति—सीतामिति ॥ ३६—३७ ॥
 सर्वलोकभयात् सर्वलोकेभ्यो भयात् ॥ ३८ ॥
 स्वमनोरथं दर्शयति—कवेत्यादिना ॥ ३९ ॥ तूणी-
 शयैः चिरात्समराभावेन केवलतूणीरस्यैः । गणशः
 सङ्घशः । उल्काभिः निर्गतज्वालाकाष्ठैः । ताभिः
 कुञ्जरमभिद्रावयन्तीति प्रसिद्धिः ॥ ४० ॥ तत्
 बलं “स च हन्ता विराधस्य” इत्यादिना भवदु-
 क्तबलं । आदास्ये तिरस्करोमीत्यर्थः ॥ ४१—४३ ॥
 न जानातीत्यर्थः ॥ पुरा न जानाति इतः परं ज्ञास्य-
 तीत्यर्थः ॥ ४४ ॥ अथ रूपकव्याजेन युद्धस्यासनो
 विनोदनकरत्वमाह—ममेत्यादिना ॥ ममाहितवाहि-
 नीमेव महारङ्गं विपुलमृतशालां । अवगाह्य प्रविश्य ।
 शरैरेव कोणैः वीणावादनदण्डैः । प्रवादितां शब्दितां ।
 ज्याशब्द एव तुमुलः तुमुलस्वनो यस्यास्तां । आर्त-

भीतमहास्वनां आर्तभीतशब्देन तत्स्वनो लक्ष्यते ।
 एवं नाराचतलशब्देनापि तत्स्वनः । आर्तभीतानां
 स्वन एव महास्वनो यस्यास्तां । नाराचतलस्वन एव
 सन्नादो यस्यास्तां । घोरं अन्यैर्वादयितुमशक्यां ।
 मम चापमयीं वीणामिति व्यस्तरूपकं । रणे रण-
 स्वजने । शृण्वतीति शेषः । वीणाया मन्दमध्यता-
 रमेदेन स्वरत्रयसंभवाद्वापि स्वरत्रयमुक्तं ॥ ४५—
 ४६ ॥ न वासवेनेति सहस्रचक्षुषं गर्वहेतुत्वेनोक्तं ।
 दिग्विजये वरुणपुत्रैरेव युद्धकरणात् स्वयमित्युक्तं ।
 वासवादिभिः शराग्निना यथा धर्षयितुं न शक्यो-
 सीति योजना ॥ ४७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविर-
 धिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्ध-
 काण्डव्याख्याने चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

हन्तेत्यनेन तथापि हन्तेति सूचितं पदं स्थानं । अन्विष्यागतः ॥ ३२ ॥ स० चक्षुषेरयैकवचनेन अल्पबलेऽशुकेकोपेन समग्रचक्षुषा
 विनियोगे भवेद्द्रस्तीभूतः स इति तज्जीवनेच्छाराधनस्याधुना स्तीति शोचते ॥ ३७ ॥ स० सर्वलोकः सर्वज्ञः हरो वा हरिर्वा हिरण्यग-
 मो वा । तस्मादप्यदापि नैव प्रदास्यामीत्यन्वयः । सर्वलोकभयात् पुत्राल्लोकनाशभयादपीति वा ॥ ३८ ॥ रामानु० सागरस्य
 जगदाश्रयनोद्यतस्य ॥ ४९ ॥ इति चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

[पा०] १ क. ख. ग. ड. च. झ. न. प्रदास्यामि. २ क. झ. ट. नदीमहित. ३ च. नवैश्रवणेऽपि सृष्टेः स्वयं युवा. ४ क.
 च. छ. ज. वासव्यं.

पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

विभीषणेन राक्षसप्रेरणया रामसेनागणनाशार्थमहितयोः कपिरूपधारणेनकपिसेनाप्रविष्टयोः शुक्रसारणनाशो राक्षसयो-
गैहणेन रामेप्रत्यर्पणम् ॥ १ ॥ स्वप्रार्थनया राक्षसे संदेशनिवेदनचोदनपूर्वकं राममोक्षिताभ्यांशुक्रसारणाभ्यां राक्षसमेव
तंप्रति विभीषणकृतस्वग्रहणादिनिवेदनम् ॥ २ ॥ तथा वानरसेनाया अपरिच्छेद्यत्वेनिवेदनपूर्वकं रामप्रभाववर्णनेनसीताप्र-
दानपूर्वकं तेनसन्निविधानम् ॥ ३ ॥

सबले सागरं तीर्णे रामे दशरथात्मजे ॥ अमात्यौ राक्षसः श्रीमानब्रवीच्छुक्रसारणौ ॥ १ ॥
समग्रं सागरं तीर्णं दुस्तरं वानरं बलम् ॥ अभूत्पूर्वं रामेण सागरे सेतुबन्धनम् ॥ २ ॥
सागरे सेतुबन्धं तु न श्रद्दयां कैथंचन ॥ अवश्यं चापि संख्येयं तन्मया वानरं बलम् ॥ ३ ॥
भवन्तौ वानरं सैन्यं प्रविश्यानुपलक्षितौ ॥ परिमाणं च वीर्यं च ये च मुख्याः पुत्रजमाः ॥ ४ ॥
मन्त्रिणो ये च रामस्य सुग्रीवस्य च संमताः ॥ ये पूर्वमभिवर्तन्ते ये च शूराः पुत्रजमाः ॥ ५ ॥
स च सेतुर्यथा बद्धः सागरे सलिलार्णवे ॥ निवेशं यद्यथा तेषां वानराणां महात्मनाम् ॥ ६ ॥
रामस्य व्यवसायं च वीर्यं प्रहरणानि च ॥ लक्ष्मणस्य च वीर्यं च तत्त्वतो ज्ञातुमर्हयः ॥ ७ ॥
कथं सेनापतित्तेषां वानराणां महौजसाम् ॥ एतज्ज्ञात्वा यथातत्त्वं शीघ्रमागन्तुमर्हयः ॥ ८ ॥
इति प्रतिसमादिष्टौ राक्षसौ शुक्रसारणौ ॥ हरिरूपधरौ वीरौ प्रविष्टौ वानरं बलम् ॥ ९ ॥
तत्तत्तद्धानरं सैन्यमचिन्त्यं रोमहर्षणम् ॥ संख्यातुं नाध्यगच्छेतां तदा तौ शुक्रसारणौ ॥ १० ॥

अथ शुक्रसारणप्रेषणं पञ्चविंशे—सबल इत्यादि ॥
दशरथात्मजइति मनुष्यलोकिः । श्रीमानिति महा-
तिशयोक्तिः । शुक्रः पूर्वस्मादन्यः । सारणसाद्वित्यात्
॥ १ ॥ समग्रं विशालं । दुस्तरं तरितुमशक्यं ।
सागरं कर्म । वानरं वानरसंबन्धि बलं कर्तुं । तीर्णं
अतरम् । कर्तरि क्तः । सेतुबन्धनं रामेण कृतमिति
शेषः ॥ २ ॥ सेतुबन्धनं रामेण कृतं । कथंचन
आप्तपुरुषोदितलेपि । अपिच तथापि । संख्येयं
ज्ञातव्यं ॥ ३ ॥ भवन्तावित्यादि चतुःश्लोक्येका-
न्वया ॥ तस्माद्भवन्तौ अनुपलक्षितौ परैरविज्ञातौ
सन्तौ । वानरं सैन्यं प्रविश्य । परिमाणं वानराणा-

मित्यन्तां । तेषां वीर्यं बलपरिच्छेदं । ये पुत्रजमाः मुख्याः
प्रधानभूताः तान् । ये रामस्य सुग्रीवस्य च संमता
मन्त्रिणः । ये नासीरभटाः पूर्वमभिवर्तन्ते । ये च
पुत्रजमाः वस्तुतः शूराः तान्सर्वान् । सागरे सगर-
स्थानिते । सलिलार्णवे लवणजलसमुद्रे । स सेतुः
वानरतरणार्थसेतुश्च । यथा येन प्रकारेण बद्धः तं
प्रकारं । तेषां निवेशं निवासं । उत्पत्तिस्थानं वा ।
ह्रीवत्समर्षः । यद्यथा यादृशप्रकारः । रामस्य व्यवसायं
कर्तव्यविषयनिश्चयं । वीर्यं बलं । प्रहरणानि आयु-
धानि । लक्ष्मणस्य व्यवसायं बलं च । तत्त्वतः पार-
माथ्येन । ज्ञातुमर्हय इत्यन्वयः ॥ ४—९ ॥ नाध्य-

ति० अमात्यत्वेनविशेषणादयंशुक्रोऽन्यः । पूर्वप्रेषितशुक्रोऽतस्तान्तज्ञानपूर्वकंप्रेषणाच्चेतिरुक्तकादयः ॥ स० चारात्प्राचीनादय-
मन्योऽमाल्यत्वेनोक्तः । अथवाऽयंसएव । परिचितसैन्यकलात् । अमात्यस्यात्याप्तत्वेन प्रथमप्रतिपत्त्यर्थंप्रेषणस्यैवित्यात् । अतएव
पक्षीभूयप्रतिपक्षिसेनाप्रवेशोपि संभवति । नचचारः इत्युत्थाऽयमन्यइतिवाच्यं । चतुर्दशश्लोके “राक्षसेन्द्रस्यमन्त्रिणौ । लक्ष्म्याः
समनुप्राप्तौचारौ ” इत्युक्तेर्मन्त्रिणोपिचारतासंभवात् । छत्रिन्यायेनवाऽमाल्यलोकिरिति भवतुचारएवायं । “ अवश्यंचापिसं-
ख्येयं ” इत्युत्तरप्रसेनासंख्यारूपादिविशेषविविक्तानुज्ञानात्सामान्यतस्तज्ज्ञानिनासहान्यप्रेषणस्यन्याय्यत्वात् ॥ १ ॥ ति० सागरे
सेतुबन्धनंश्रद्दयां । समुद्रस्यविराड्द्वारत्वेनजीवव्रातैरशक्यबन्धनल्लाजीवविशेषलावरांमसेत्याशयः । रामोपिविराडेवनान्यइति
बुद्धिस्तु रजस्तमःप्रधानत्वात्तस्मेतिदिक् ॥ ३ ॥ स० सागरे सगरपुत्रज्ञातत्वात्तत्संबन्धिनि । अर्णवशब्दोऽरुः समुद्रइत्येतन्मा-
त्रार्थकः । सलिलार्णवे जलसमुद्रेइत्यर्थः । “ सल गतौ ” इत्यन्तः । तथाचसलिलानि गच्छन्ति अर्णोसिसन्त्यत्रेतिप्रवा ।

[पा०] १ ख. क. च. छ. झ. न. ट. सेतुबन्धनं. २ ज. कदाचन. ३ क. ज. झ. ट. संगताः. ४ ख. च. छ. मुख्याः.
५ क. झ. ट. निवेशंचयथा. ६ प्रवेशाक्षयथा. ७ निवेशाक्षयथा. ८ ग. क. च. छ. झ. न. ट. वीरस्य. ९ क. झ. महात्मनां.
६ क. झ. तच्छाला.

संस्थितं पर्वताग्रेषु निर्दरेषु गुहासु च ॥ समुद्रस्य च तीरेषु वनेषूपवनेषु च ॥ ११ ॥
 तरमाणं च तीर्थं च तर्तुकामं च सर्वशः ॥ निविष्टं निविशच्चैव भीमनादं महाबलम् ॥
 संहृत्तार्णवमक्षोभ्यं ददृशाते निशाचरौ ॥ १२ ॥
 तौ ददर्श महातेजाः प्रेच्छन्तौ च विभीषणः ॥ आचचक्षेऽथ रामाय गृहीत्वा शुकसारणौ ॥ १३ ॥
 तैस्सौमी राक्षसेन्द्रस्य मन्त्रिणौ शुकसारणौ ॥ लङ्कायाः समनुप्राप्तौ चारौ परपुरंजय ॥ १४ ॥
 तौ दृष्ट्वा व्यथितौ रामं निराशौ जीविते तदा ॥ कृताञ्जलिपुटौ भीतौ वचनं चेदमूचतुः ॥ १५ ॥
 आनामिद्वागतौ सौम्य रावणप्रहिताबुधौ ॥ परिज्ञातुं बलं कृत्स्नं तवेदं रघुनन्दन ॥ १६ ॥
 तयोस्तद्वचनं श्रुत्वा रामो दक्षरथात्मजः ॥ अत्रवीत्प्रहसन्वाक्यं सर्वभूतहिते रतः ॥ १७ ॥
 यदि दृष्टं बलं कृत्स्नं वैयं वा सुपरीक्षिताः ॥ यथोक्तं वा कृतं कार्यं छन्दतः प्रतिगम्यताम् ॥ १८ ॥
 अथ किंचिददृष्टं वा भूयस्तद्ब्रह्ममर्हथः ॥ विभीषणो वा कात्स्न्येन भूयः संदर्शयिष्यति ॥ १९ ॥
 न चेदं ब्रह्मणं प्राप्य भेतव्यं जीवितं प्रति ॥ न्यस्तशस्त्रौ गृहीतौ वा न दूतौ वधमर्हथः ॥ २० ॥
 प्रेच्छमानौ विमुञ्चतौ चारौ रात्रिचराबुधौ ॥ शत्रुपक्षस्य सततं विभीषण विकर्षणौ ॥ २१ ॥
 प्रविश्य नगरीं लङ्कां भवद्भ्यां धनदानुजः ॥ वक्तव्यो रक्षसां राजा यथोक्तं वचनं मम ॥ २२ ॥
 यद्वलं च समाश्रित्य सीतां मे हृतवानसि ॥ तद्दर्शय यथाकामं ससैन्यः सहवान्धवः ॥ २३ ॥
 श्वः काल्ये नगरीं लङ्कां सप्राकारां सतोरणाम् ॥ रक्षसं च बलं पश्य शूरैर्विध्वंसितं मया ॥ २४ ॥
 क्रौञ्चं भीममहं मोक्ष्ये ससैन्ये त्वयि रावण ॥ श्वः काल्ये वज्रवान्वज्रं दानवेष्मिव वासवः ॥ २५ ॥

गच्छेतां नास्मासिष्टां ॥ १० ॥ अज्ञानहेतुमाह
 सार्धश्लोकद्वयेन—संस्थितमिति ॥ निर्दरेषु दलितपर्व-
 तप्रदेशेषु। उपवनेषु आराभेषु। “आरामः स्यादुपवनं”
 इत्यमरः ॥ ११—१२ ॥ अथ विभीषणः ददर्श
 आचचक्षे चेत्यन्वयः ॥ १३ ॥ लङ्काया इति पञ्चमी।
 परपुरं जयतीति परपुरंजयः। “संज्ञायां भृतृवजि-
 धारिसहितपिदमः” इति खच् ॥ १४—१६ ॥
 दक्षरथात्मजः महापुरुषप्रसूतत्वेन सहजकारुण्यः।
 प्रहसन् रावणबुद्धिमान्धस्मरणात् प्रहासः। सर्व-
 भूतहिते रतः रिपूणामपि वत्सलः ॥ १७ ॥ यथोक्तं
 रावणेन यथोक्तं। छन्दतः यथेच्छातः ॥ १८ ॥
 अथेति पक्षान्तरे। भूयः अतिशयेन ॥ १९ ॥ दूतौ
 युवामितिशेषः ॥ २० ॥ विभीषणं प्रत्याह—प्रेच्छ-
 मानाविति ॥ सततं प्रेच्छमानत्वदशायामपि शत्रुप-
 क्षस्य विकर्षणौ बाधकाविति यावत् ॥ २१ ॥ पुन-
 र्दूतौ प्रत्याह—प्रविश्येति ॥ २२ ॥ यथाकामं यथेच्छं।
 शरणं वाऽऽगच्छेति भावः ॥ २३ ॥ श्वः काल्ये
 परेषुः प्रातःकाले ॥ २४ ॥ क्रौञ्चं मोक्ष्ये मोघकार्यं

तस्मिन् ॥ ६ ॥ स्त० वलार्णवं अर्णवशब्दस्य नपुंसकतात्पूर्वव्युत्पादितानुसंधेया ॥ १२ ॥ ति० प्रहसन् सेतुवन्धनेनजनस्थाने
 निरपेक्षं सरादिबधेनचनमद्वलज्ञानं वृत्तमिति प्रहासः ॥ १७ ॥ ति० वयमितिरामेणनिर्देशः सुभीवादिसहितस्वस्त्यः। सुसमा-
 हिताः ज्ञातबलाः ॥ स्त० सुसमीक्षिताः अतिसम्यग्बलोल्लिखिताः। वयंवासुसमाहिताःइतिपाठे सुसमाहिताः स्वस्थचित्ताः प्रतिभ-
 टभीतिरहिताइतियावत्। दृष्टमिति विपरिणतंसदृष्टादित्यन्वेति। “अस्सदोद्दयोश्च” इतिवयमितिसंभवति। ननुनसंभवतिसविशे-
 षणत्वादितिचेत्। “नचविदितवेवावर्णिवयं” “क्षैवावयनसंख्यतत्रविचारणीयं पञ्चासुरीजपपरानितरां” इत्यादिवद्विधेयविशे-
 षणत्वादोषः। असुसमाहिताः रावणसंगणतृणीकृत्यान्ववाजेनैवस्थिताइतिवा। प्रतिगम्यतां स्वस्वामिसंनिधिं ॥ १८ ॥ ति०
 न्यस्तशस्त्राद्येकैकमप्यवधेहेतुः किमुसमुदितमितिभावः ॥ २० ॥ ती० सततंप्रेच्छमानौ अभयंप्रेच्छन्तौ ॥ २१ ॥

[पा०] १ क.—ट. तस्मिन्तं. २ ख. ग.—ट. प्रविच्छन्तौ. ३ क. ट. तस्मैतौ. ४ ड. झ. सर्वतदिदं. ५ क. ग. क.
 झ. ट. सर्व. ६ क. ग. ख. छ. न. ट. ठ. वयंवासुसमीक्षिताः. ७ झ. वयंवासुसमाहिताः. ८ व. वयंवासुसमीक्षिताः. ९ क.
 झ. ट. पुनः. १० च. छ. न. नचात्मब्रह्मणं. क. ख. नचात्र. ११ क. झ. न. ट. प्रच्छन्नौच. १२ च. छ. न. वचनान्धम.
 १३ ख. राक्षसंखलं. ग. राक्षसेखलं. क. घ. क. झ. ट. रक्षसांखलं. च. छ. रक्षसांखलं. १४ क.—घ. च. ज. न.
 मोरंरोषमहं. १५ ग. बलंभारयरावण.

इति प्रतिसमादिष्टौ राक्षसौ शुकसारणौ ॥ जयेति प्रतिनन्द्यैतौ राघवं धर्मवत्सलम् ॥

आगम्य नगरीं लङ्कामवृतां राक्षसाधिपम् ॥ २६ ॥

विभीषणगृहीतौ तु बन्धौ राक्षसेश्वर ॥ दृष्ट्वा धर्मात्मना मुक्तौ रामेणामिततेजसा ॥ २७ ॥

एकस्थानगता यत्र चत्वारः पुरुषर्षभाः ॥ लोकपालोपमाः शूराः कृतास्त्रा दृढविक्रमाः ॥ २८ ॥

रामो दाशरथिः श्रीमल्लक्ष्मणश्च विभीषणः ॥ सुग्रीवश्च महातेजा महेन्द्रसमविक्रमः ॥ २९ ॥

एते शक्ताः पुरीं लङ्कां सप्राकारां सतोरणाम् ॥ उत्पाद्य संक्रामयितुं सर्वे तिष्ठन्तु वानराः ॥ ३० ॥

यादृशं तैस्य रामस्य रूपं प्रहरणानि च ॥ वधिष्यति पुरीं लङ्कामेकस्तिष्ठन्तु ते त्रयः ॥ ३१ ॥

रामलक्ष्मणगुप्ता सा सुग्रीवेण च वाहिनी ॥ बभूव दुर्धर्षतरा सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ॥ ३२ ॥

[व्यक्तः सेतुस्तथा बद्धो दशयोजनविस्तृतः ॥ शतयोजनमायामस्तीर्णा सेना च सागरम् ॥ ३३ ॥

निविष्टो दक्षिणे तीरे रामः स च नदीपतेः ॥ तीर्णस्य तरमाणस्य बलस्यान्तो न विद्यते ॥ ३४ ॥]

ग्रहणरूपा ध्वजिनी वनौकसां महात्मनां संप्रति योद्धुमिच्छताम् ॥

अलं विरोधेन शमो विधीयतां प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली ॥ ३५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

करिष्य इत्यर्थः । वज्रवान् अभ्यस्तवज्र इत्यर्थः ॥ २५ ॥ इतीत्यादि सार्धश्लोक एकान्वयः ॥ प्रतिनन्द्य अभिष्टुल ॥ २६ ॥ मुक्तौ आवामिति शेषः । धर्मा-
सना दूतवधमनिच्छतेत्यर्थः । अमिततेजसेत्यनेन
अस्मत्प्राप्ते भीतिहेतुता न शङ्क्येत्यर्थः ॥ २७ ॥ एक-
स्थानेत्यादि श्लोकत्रयमेकान्वयः ॥ यत्र एकस्थानं
एकमलं । एकप्रदेशं वा गताः एते शक्ताः । पुरीं
लङ्कामित्याद्यन्वयः । कृतास्त्राः शिक्षितास्त्राः । छत्रिणो
गच्छन्तीतिवदयं निर्देशः । सुग्रीवस्याकृतास्त्रत्वात् ।
उत्पाद्य उद्धृत्य । संक्रामयितुं अन्यत्र क्षेपुं । सर्वे
एतश्चतुष्टयमित्राः ॥ २८—३० ॥ यादृशमिति ।
प्रहरणादिकं यादृशं तदवलोकने राम एको वधिष्य-
तीति मन्यावहे इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ नन्वसहायशूरोपि
रामः सेनाहननादनुत्साहः स्यात् तत्क्रियतामित्य-
त्राह—रामलक्ष्मणेति ॥ सुग्रीवेण च अङ्गदादिना च
सहिता सा अपरिच्छिन्ना । हरिवाहिनी चपलकपि-

सेना । रामलक्ष्मणगुप्ता रामेण रामस्य दक्षिणो बाहु-
रिति रामदक्षिणबाहुभूतेन लक्ष्मणेन च गुप्ता सती ।
सुग्रीवस्य रक्ष्यकोटावेवान्वयः न तु रक्षककोटौ ।
तन्मन्त्रिणा हनुमत्तैव—“ जयत्यतिबलौ रामो लक्ष्म-
णश्च महाबलः । राजा जयति सुग्रीवो राघवेणा-
भिपालितः ” इत्युक्तेः । दुर्धर्षतरा बभूव । तरसा
मनसापि धर्षयितुमशक्येत्यवगम्यते । न केवलं
मनुष्यादिभिः किन्तु सुरैरपि । न केवलं सुरैरेव किन्तु
सुरासुरैः विरोधं विहाय कृतसौहार्दैरपि । न केवल-
मनायकैस्तैः किन्तु सेन्द्रैरपि । स्वस्वातन्त्र्यं विहाय
नायकाज्ञानुवर्तितमित्यर्थः ॥ ३२—३४ ॥ महात्मनां
दृढमनस्कानां । संप्रति सद्य एव । योद्धुमिच्छतां ।
ग्रहणरूपा हर्षयितेकाकारयुक्ता । भवतीति शेषः ।
अतस्तद्विरोधेनालं । शमः क्रोधनिवृत्तिः । विधीयतां
क्रियतां । मैथिली प्रदीयतां च ॥ ३५ ॥ इति श्रीगो-

विभीषणगृहीताविलम्बेन तत्प्रागस्तवमहतेजनार्थेति सूचितं ॥ स० ननु “वधं न कुर्वन्ति परावरहा इत्यस्य” इत्यारम्भ “युकायुक्तं
मिनिधिल्लुतदण्डोविधीयताम् । विभीषणवधः श्रुत्वा” इत्यन्तेन प्रत्येन विभीषणकृतदूतवत्प्रतिषेधबोधनावगतैः अत्र पुनः “वि-
भीषणगृहीतौतुवधार्थं” इत्युक्तिः कथमिति चेत्सत्यं । शङ्करस्तत्प्रागेकपयोमयीति तथाऽऽत्मानन्दरीयामासेति युक्तोक्तौ केचित् ।
भरिष्यन्नयनस्यपरिभ्रमन्नरएवयमदूतइति नीतेरभावादारभत्याऽतथाकार्यपितयेति वा ॥ २७ ॥ स० तेनैव इति । रावणज्ञातपरा-
क्रमलादनुमदयुक्तिः ॥ ३१ ॥ रामानु० ग्रहणरूपा अत्यन्तग्रहणा । प्रशंसायां रूपम् ॥ ३५ ॥ इति पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

[पा०] १ क. क. व. छ. झ. ट. प्रतिनन्द्यैनं. ख. चप्रणम्यैनं. २ ड. झ. वकार्य. ३ क. झ. न. लोकपालसमाः.
४ क. झ. ट. तदि. ५ क.—ट. सर्वैरपि. ६ इदंश्लोकद्वयं औत्तराहपाठएवदस्यते. ७ क. ख. ग. क. च. छ. झ. न. ट.
ग्रहणयोधा. ८ ख. महात्मनासंप्रति योद्धुमिच्छता.

षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

वानरबलायकोकनाय युद्धसारणाम्यालङ्घनोक्तमासादमारुह्यरावणं प्रति सारणेन धूयन्धूयन्नामनिर्वेतेन तच्चक्रपराक्रमवर्ण-
नपूर्वकं वीरकाण्डादिप्रधानमयूथमाधप्रदर्शनम् ॥ १ ॥

तद्वचः पृथ्वीमल्लीवं सारणेनाभिभाषितम् ॥ निशम्य रावणो राजा प्रेत्यभाषत सारणम् ॥ १ ॥

यदि मामभियुञ्जीरन्देवगन्धर्वदानवाः ॥ नैव सीतां प्रदास्यामि सर्वलोकभयादपि ॥ २ ॥

त्वं तु सौम्य परित्रस्तो हिरिभिर्निर्जितो भृशम् ॥ प्रतिप्रदानमद्यैव सीतायाः साधु मन्यसे ॥

को हि नाम सपत्नो मां समरे जेतुमर्हति ॥ ३ ॥

इत्युक्त्वा परुषं वाक्यं रावणो राक्षसाधिपः ॥ आरुरोह ततः श्रीमान्प्रासादं हिमपाण्डरम् ॥

बहुतालसमुत्सेधं रावणोऽथ दिदृक्षया ॥ ४ ॥

ताभ्यां चराभ्यां सहितो रावणः क्रोधमूर्च्छितः ॥ पश्यमानः सङ्घैर्द्रुं च पर्वतांश्च वनानि च ॥

ददर्श पृथिवीदेशं सुसंपूर्णं पुनः पुनः ॥ ५ ॥

तदपारमर्षज्ञेयं वानराणां मंहद्वलम् ॥ आलोक्य रावणो राजा परिप्रच्छ सारणम् ॥ ६ ॥

एषां वानैरमुख्यानां के शूराः के महाबलाः ॥ के पूर्वमभिवर्तन्ते महोत्साहाः समन्ततः ॥ ७ ॥

केषां शृणोति सुग्रीवः के वा यूथपयूथपाः ॥ सारणाचक्ष्व तच्चेन के प्रधानाः पुनः पुनः ॥ ८ ॥

सारणो राक्षसेन्द्रस्य वचनं परिपृच्छतः ॥ आचक्ष्वेऽथ मुख्यज्ञो मुख्यास्तांस्तु वनौकसः ॥ ९ ॥

एषं योऽभियुक्तो लङ्कां नर्दस्तिष्ठति वानरः ॥ यूथपानीं सिंहस्राणां शतेन परिवारितः ॥ १० ॥

यस्य घोषेण महता सप्राकारा सतोरणा ॥ लङ्कां प्रवेपते सर्वा सशैलवनकानना ॥ ११ ॥

विन्दुराजविरचिते श्रीमद्वाल्मीकिरामायणभूषणे रत्नकिरीटा-
ख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

अथ रावणाय सारणेन वानरयूथपतीनां वीर्यादि-
कथनपूर्वकं तत्प्रदर्शनं षड्विंशे—तदिति ॥ अङ्गीवं
अकातरं । प्रत्यभाषत अनिन्दवित्यर्थः ॥ १ ॥ अभियुञ्जी-
रन् युद्धैरन् । सर्वलोकभयात् सर्वलोकेभ्यो भयात्
॥ २ ॥ त्वमित्यादिस्तार्थश्लोकः ॥ सपत्नः शत्रुः
॥ ३ ॥ इत्युक्त्वेत्यादिस्तार्थश्लोकः ॥ ततः तस्मात्पु-
नर्व्यानात् । बहुतालसमुत्सेधं अनेकतालवृक्षतुल्यौ-
जस्यं । यद्वा वितताङ्गुष्ठमव्यभामितस्तालः । तदाह

सज्जनः—“ प्रादेशतालगोर्णवितस्तश्च यथाक्रमम् ।
भवन्ति वितताङ्गुष्ठप्रदेशिन्यादिभिः सह ” इति ॥
अत्र द्वितीयो रावणशब्दो रावयतीति व्युत्पत्त्या
क्रियानिमित्तकः । दिदृक्षया वानरबलदिदृक्षया ॥ ४ ॥
चराभ्यां चाराभ्यां । क्रोधमूर्च्छितः क्रोधेन व्याप्तः ।
पृथिवीदेशं त्रिकूटाद्यः प्रदेशः ॥ ५ ॥ अपारं उत्तराव-
धिरहितं ॥ ६ ॥ एषामिति । इयं निर्धारणेऽपि
॥ ७ ॥ केषामिति । वचनमिति शेषः । प्रधानाः
सेनापतयः ॥ ८ ॥ वचनं निशम्येति शेषः ॥ ९ ॥
त्रिभिर्वीर्यं वर्णयति—एष इत्यादि ॥ य एष इत्यन्वयः ।

शि० हरिभिर्निर्वाणितः अतएवपरित्रस्तस्त्वसीतायाः प्रतिप्रदानं साधुमन्यसे । एतेन रामबलवर्णनमीति हेतुकमिति सूचितं
॥ ३ ॥ ति० सहस्रेणशतेन लक्षणेत्यर्थः ॥ १० ॥

[पा०] १ क. स. ट. सत्यमल्लीवं. २ क. ख. ग. क. च. छ. झ. पर्यभाषत. ३ क. ख. ग. क. च. छ. झ. म.
ट. सीतामर्हदवा. ४ क. क. व. छ. झ. म. झ. हरिभिःपीडितो. ग. हरिभिर्निर्जितो. ख. हरिभिस्तर्जितो. ५ क. झ. समुद्रतं.
६ क. घ. झ. ज. ट. मत्स्यं च. घ. मत्स्यं च. ७ क. झ. महाबलं. ८ घ.—छ. झ. ज. ट. केवानरमुख्याः के. ९ ख. ग. क.
छ. झ. ट. मेसर्वोकिप्रभानाः लवङ्गसाः. क. घ. च. ज. मेसर्व. १० क. च. छ. झ. ज. ट. आबभाषेय. ११ क. ख. ग. क.
च. झ. ज. ट. मुख्यास्तत्र. घ. मुख्यास्तत्रवृक्षमान्. १२ क. ख. क. घ. छ. झ. ज. ट. सहस्रेणशतेन. १३ क. झ. ट.
प्रतिहता.

सर्वशाखामृगेन्द्रस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ बलाग्रे तिष्ठते वीरो नीलो नामैष यूथपः ॥ १२ ॥
 बाहू प्रगृह्य यः पश्यां महीं गच्छति वीर्यवान् ॥ लङ्कामभिमुखः क्रोधादसीक्ष्यं च विजृम्भते ॥ १३ ॥
 गिरिशृङ्गप्रतीकाशः पद्मकिञ्चल्कसन्निभः ॥ स्फोटयत्यभिसंरन्धो लाङ्गूलं च पुनः पुनः ॥
 यस्य लाङ्गूलशब्देन खेनन्ति प्रदिशो दश ॥ १४ ॥
 एष वानरराजेन सुग्रीवेणाभिषेचितः ॥ धौवराज्येऽङ्गदो नाम त्वामाह्वयति संयुगे ॥ १५ ॥
 वालिनः सदृशः पुत्रः सुग्रीवस्य सदा प्रियः ॥ राघवार्थे पराक्रान्तः शक्रार्थे वरुणो यथा ॥ १६ ॥
 एतस्य सा मतिः सर्वा यदृष्टा जनकात्मजा ॥ हनूमता वेगवता राघवस्य हितैषिणा ॥ १७ ॥
 बहूनि वानरेन्द्राणामेष यूथानि वीर्यवान् ॥ परिगृह्णाभियाति त्वां खेनानीकेन दुर्जयः ॥ १८ ॥
 अनु वालिसुतस्यापि बलेन महता वृतः ॥ वीरस्तिष्ठति संग्रामे सेतुहेतुरयं नलः ॥ १९ ॥
 ये तु विष्टभ्य गात्राणि क्ष्वेलयन्ति नदन्ति च ॥ उत्थाय च विजृम्भन्ते कोपेन हरिपुङ्गवाः ॥ २० ॥
 एते दुष्प्रसहा धीराश्चण्डाश्चण्डपराक्रमाः ॥ अष्टौ शतसहस्राणि दशकोटिशतानि च ॥ २१ ॥
 य एनमनुगच्छन्ति वीराश्चन्दनवासिनः ॥ एषैवाशंसते लङ्कां खेनानीकेन मर्दितुम् ॥ २२ ॥
 श्वेतो रजतसंकाशश्चपलो भीमविक्रमः ॥ बुद्धिमान् नानरो वीरस्त्रिषु लोकेषु विभ्रुतः ॥ २३ ॥
 तूर्णं सुग्रीवमागम्य पुनर्गच्छति सैत्वरः ॥ विभजन्वानरीं सेनामनीकानि प्रहर्षयन् ॥ २४ ॥

तिष्ठते तिष्ठति ॥ १०—१२ ॥ अथाङ्गदं वर्णयति—
 बाहू इत्यादिना खेनानीकेन दुर्जय इत्यन्तेन ॥ बाहू
 प्रगृह्य उतिक्ष्वय । अभि उद्दिश्य मुखं यस्यासावभि-
 मुखः । विजृम्भते जृम्भणं करोति ॥ १३ ॥ पद्मकि-
 चल्कसन्निभः पद्मकेसरवत्पीतवर्ण इत्यर्थः । स्फोट-
 यति भूमौ ताडयति । अभिसंरन्धः कुपितः । प्रख-
 नन्तीत्यन्वयः ॥ १४ ॥ अभिषेचितः अभिषिक्तः ।
 आह्वयति आह्वयते । स्पर्धाविषयेऽप्यालनेपदाभाव
 आर्षः ॥ १५ ॥ पराक्रान्तः पराक्रमितुमुद्यतः ॥ १६ ॥
 एतस्येति ॥ हनूमता सीता दृष्टेति यत्सा मतिः एतस्य
 अङ्गदस्य । एतद्विभ्रुतं हनूमतः सीतादर्शनमिति-
 भावः । अङ्गदपुरस्कारेण हनूमतः समागमात् ॥ १७ ॥
 खेनानीकेनेति दुर्जयत्वकारणोक्तिः । अतो न पुन-
 रुक्तिः ॥ १८ ॥ अनु वालीति । एतस्योत्तरार्धे वीर-
 स्तिष्ठति संग्राम इति । वालिसुतस्य अनु पश्चात् ।

सेतुहेतुः सेतुकर्ता । संग्रामे संग्रामनिमित्तं ॥ १९ ॥
 नलपरिवारानाह—ये खित्वादिना मर्दितुमित्यन्तेन ॥
 श्लोकत्रयमेकान्वयं । विष्टभ्य छन्नम्य । क्ष्वेलयन्ति
 सिंहनादं कुर्वन्ति । नदन्ति गर्जन्ति । उत्थाय आस-
 नादिति शेषः । विजृम्भन्ते कोपेन गात्रविनामं
 कुर्वन्ति । य एवंविधा वानराः ये च चन्दनवासिनः
 चन्दनवनवासिनः । एते एनं नलमनुगच्छन्तीति
 संबन्धः । चन्दनवानरा इति पाठे मध्यमपदलोपि-
 समासः । चन्दनवासिनो वानरा इति । एषैवेति सन्धि-
 रार्थः । आशंसते प्रार्थयते ॥ २०—२२ ॥ अथ द्वाभ्यां
 श्वेताख्यं धानरं वर्णयति—श्वेत इत्यादि ॥ अन्यर्थ-
 नामेत्याह—रजतेति । चपलः युद्धचपलः । अनी-
 कानि पुनर्गच्छतीत्यन्वयः । विभजन् निविडां सेनां
 भित्त्वा गच्छन्नित्यर्थः । अत्र चपल इत्यनेन अश्वैव
 लङ्कां च्वंसयामीति निवेदनार्थं गत्या तेन सान्त्वितः

सं० चन्दनवासिनः तन्नामकगिरिविशेषवासिनः । अथवा चन्दनभूयिष्ठलान्मलयः । तत्रवासिनोवा । एषैव एष एव । संधिरार्थः ॥
 एषा वाप्रसिद्धाखदावासभूता तालङ्का मर्दितुमिति वा ॥ २२ ॥ शि० श्वेतवर्णवति—श्वेत इति । वानरीसेनाविभजन्तु यो वानरः
 सुग्रीवमागम्यतूर्णपुनर्गच्छति । सवानरः त्रिषु लोकेषु विभ्रुतः । श्वेतः तदभिधः । यत्तच्छब्दाप्याहारस्तु अन्यतरवानरवाच्यसार्थ-
 कयाय । यदि तु वानं रचनाविशेषं राति बोधयतीत्यर्थः इतिव्युत्पाद्यते तद्वानाख्याहृतिः । अर्थचतुष्टयमेकान्वयि ॥ २३—२४ ॥

[पा०] १ घ. नाथमहाबलः, २ ग. क. च. छ. झ. ञ. ट. स्वतिसंरन्धो, ३ ख. घ. च. छ. ज. ट. खनन्तीवदिशोदश,
 ४ ग. क. झ. ट. सुवराजोऽङ्गदो, ५ घ. सुग्रीवस्यचसंमतः, ६ ख. बहूनां, ७ क. झ. ट. मर्दितुं, ८ च. झ. आस्थाव,
 ९ ख. कोपेनमहतावृताः, १० क. ख. धीरावानराश्चण्डविक्रमाः, ११ ग. ज. चण्डाश्चन्दन, ख. धीराश्चन्दन, १२ क. घ. घ.
 क. झ. ट. न्वानरःशूरः, ख. य. छ. न. न्वानरश्रेष्ठः, ज. न्वानरवरः, १३ ख. ग. क. च. झ. ञ. ट. वानरः.

यः पुरा गोमतीतीरे रम्यं पर्येति पर्वतम् ॥ नाम्ना संकोचनो नाम नानानगद्युतो गिरिः ॥ २५ ॥
 तत्र राज्यं प्रशास्त्वेष कुमुदो नाम यूथपः ॥ योसौ शतसहस्राणां सहस्रं परिकर्षति ॥ २६ ॥
 यस्य बाला बहुध्यामा दीर्घा लाङ्गूलमाश्रिताः ॥ ताम्राः पीताः सिताः श्वेताः प्रकीर्णार्धोरकर्मणः ॥ २७ ॥
 अदीनो रोषेणश्चण्डः संग्राममभिकाङ्क्षति ॥ ऐषोप्याशंसते लङ्कां खेनानीकेन मर्दितुम् ॥ २८ ॥
 यस्त्वेष सिंहसंकाशः कपिलो दीर्घलोचनः ॥ निभृतः प्रेक्षते लङ्कां दिवक्षन्निव चक्षुषा ॥ २९ ॥
 विन्ध्यं कृष्णगिरिं सह्यं पर्वतं च सुदर्शनम् ॥ राजन्सततमध्यास्ते रम्भो नामैष यूथपः ॥ ३० ॥
 शतं शतसहस्राणां त्रिंशच्च हरिपुङ्गवाः ॥ रमेते वानराः शूराश्चण्डाश्चण्डपराक्रमाः ॥
 परिवार्यानुगच्छन्ति लङ्कां मर्दितुमोजसा ॥ ३१ ॥
 यस्तु कर्णो विवृणुते जृम्भते च पुनःपुनः ॥ न च संविजते मृत्योर्न च युद्धाद्विधावति ॥ ३२ ॥
 प्रकंपते च रोषेण तिर्यक् पुनरीक्षते ॥ पर्यैल्लाङ्गूलमपि च श्वेलते च महाबलः ॥ ३३ ॥
 महाजवो वीतभयो रम्यं साल्वेयपर्वतम् ॥ राजन्सततमध्यास्ते शरमो नाम यूथपः ॥ ३४ ॥
 एतस्य बलिनः सर्वे विहारा नाम यूथपाः ॥ राजन्सतसहस्राणि चत्वारिंशत्तथैव च ॥ ३५ ॥
 यस्तु मेघ इवाकाशं महानावृत्य तिष्ठति ॥ मध्ये वानरवीराणां घुराणामिव वासवः ॥ ३६ ॥
 मेरीणामिव सन्नादो यस्यैष श्रूयते महान् ॥ घोषः शास्त्रामृगेन्द्राणां संग्राममभिकाङ्क्षताम् ॥ ३७ ॥
 एष पर्वतमध्यास्ते पारिषात्रमनुत्तमम् ॥ युद्धे दुष्यसहो नित्यं पनसो नाम यूथपः ॥ ३८ ॥
 एनं शतसहस्राणां शतार्धं पर्युपासते ॥ यूथपा यूथपश्चेष्टं येषां यूथानि भागशः ॥ ३९ ॥
 यस्तु भीमां प्रवल्गन्तीं चमूं तिष्ठति शोभयन् ॥ स्थितां तीरे समुद्रस्य द्वितीय इव सागरः ॥ ४० ॥
 एष दर्दरसंकाशो विनतो नाम यूथपः ॥ पिबंश्चरति पर्णासां नदीनामुत्तमां नदीम् ॥ ४१ ॥

पुनर्गच्छतीत्यवगम्यते ॥ २३—२४ ॥ चतुर्भिः
 कुमुदं वर्णयति—यः पुरेत्यादि ॥ पुरेत्यनेनाद्य सुग्री-
 वसमीप एव वसतीति गम्यते । पर्येति परितः
 संघरति । नाम्ना संकोचनो नाम यः प्रसिद्धः तं
 पर्वतमित्यन्वयः ॥ २५ ॥ तत्र गोमतीतीरे । परिक-
 र्षति आनयति ॥ २६ ॥ घोरकर्मणो यस्य लाङ्गूल-
 माश्रिताः बालाः रोमाणि ॥ दैर्घ्यस्यावधिमाह—बहु-
 ध्यामा इति । “ ज्यामो बाह्वोः सकरयोस्तत्तयोस्ति-
 र्यगन्तरं ” इत्यमरः ॥ २७ ॥ अदीन इत्यत्र य
 इत्युपस्कार्य ॥ २८ ॥ अथ सार्धैस्त्रिभि रम्भं वर्ण-

यति—यस्त्वेष इत्यादि ॥ २९—३१ ॥ अथ शरमं
 वर्णयति—यस्तु कर्णोवित्यादि ॥ संविजते विभेति
 ॥ ३२—३५ ॥ अथ पनसं वर्णयति—यस्तु मेघ
 इत्यादिना ॥ ३६—३८ ॥ एनं पनसं । येषां यूथ-
 पानां यूथानि च भागशः स्वस्वांशासङ्करेण । एनं
 पर्युपासत इति संबन्धः ॥ ३९ ॥ विनतं वर्णयति—
 यस्त्वित्यादि ॥ प्रवल्गन्तीं उत्साहेन पूवमानां । समु-
 द्रस्य पारे स्थितां । अतएव द्वितीयः सागर इव स्थि-
 तामिति शेषः । निवृत्तविशेषणं वा । दर्दरो नाम
 गङ्गासमीपस्थः पर्वतः । पर्णासां पर्णासाख्यां नदी ।

[पा०] १ क. च. झ. व. ट. संरोचनो. २ क. झ. ट. शतसहस्राणिसहस्रं. ज. शतसहस्रं च वानरान्परि ३ क. च. झ.
 ग. ट. घोरदर्शनाः. ४ क.—ट. वानरखण्डः. ५ क.—ट. ऐषोवाशंसते. ६ क.—ट. दीर्घकेसरः. ७ ग. क. झ. ट. संरो-
 नामयूथपः. ८ क. झ. ट. ययान्तं वानराघोराः. ९ क. च. झ. ट. नचसेनां प्रधावति. क. ख. ग. ज. नचयूयाद्विधावति.
 १० झ. ग. ट. पश्यलाङ्गूलविक्षेपं श्वेलत्येष. क. च. पश्यलाङ्गूलविक्षेपैः श्वेलत्येष. ११ घ. च. ज. महाबलो. क. झ. ट. महौ-
 जसावीत. १२ ख. घ. च. झ. स्थितस्तीरे. १३ ग. पर्वतसंकाशो. घ. मन्दरसंकाशो. १४ क. झ. ट. योवेणां. ग. वेपांयो.

षष्टिः शतसहस्राणि बलमस्य पुत्रजमाः ॥ ४२ ॥

त्वामाहयति युद्धाय क्रोधनो नाम यूथपः ॥ विक्रान्ता बलवन्तश्च यथा यूथानि भागशः ॥ ४३ ॥

यस्तु गैरिकवर्णाभं वपुः पुष्यति वानरः ॥ अवमत्य सदा सर्वान्वानरान्बलदर्पितान् ॥ ४४ ॥

गवयो नाम तेजसी त्वां क्रोधादेभिवर्तते ॥ एनं शतसहस्राणि सप्ततिः पर्युपासते ॥

एवैवाशंसते लङ्कां खेनानीकेन मर्दितुम् ॥ ४५ ॥

एते दुष्प्रसहा धीरा बलिनः कामरूपिणः ॥ यूथपा यूथपश्रेष्ठा एषां यूथानि भागशः ॥ ४६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

राधेप्रतिसारणेनपृथक्पृथक्कामनिर्देशेनतत्पराक्रमादिप्रशंसनपूर्वकमुद्धवानरादिपूयाभ्यक्षप्रदर्शनम् ॥ १ ॥

तांस्तु तेहं प्रवक्ष्यामि प्रेक्षमाणस्य यूथपान् ॥ राधवार्थे पराक्रान्ता ये न रक्षन्ति जीवितम् ॥ १ ॥

स्निग्धा यस्य बहुव्यामा बाला लाङ्गूलमाश्रिताः ॥ ताभ्याः पीताः सिताः श्वेताः प्रकीर्णा घोरकर्मणः ॥ २ ॥

प्रगृहीताः प्रकाशन्ते सूर्यस्येव मरीचयः ॥ पृथिव्यां चालुक्यन्ते ह्येते नामैष यूथपः ॥ ३ ॥

॥४०—४१॥ विनतसेनासङ्ख्यामाह—षष्टिरिति ॥

षष्टिः शतसहस्राणि पुत्रजमाः अस्य विनतस्य बलं

सेनेत्यर्थः ॥ ४२ ॥ एकेन क्रोधनमाह—त्वामिति ॥

उत्तरार्धे अस्येत्यध्याहार्यं । यथायूथानि यथायूथं ।

अमभावश्छान्दसः । भागशः भागत्वेन स्थिता

वानराः विक्रान्ता बलवन्तश्चेति योजना ॥ ४३ ॥

शेषेण गवयं वर्णयति—यस्त्वित्यादिना ॥ गैरिकं

रक्तवर्णधातुविशेषः । धातुर्मनश्शलाघट्टैर्गैरिकं

विशेषतः ॥ इत्यमरः । तद्वर्ण इवाभा यस्येति विग्रहः ।

गैरिकवर्ण इवाभातीति गैरिकवर्णाभमिति वा ।

पुष्यति युद्धवर्षादभिवर्धयतीत्यर्थः ॥ ४४—४५ ॥

चपसंहरति—एत इति ॥ यूथपाः अङ्गदादयः ।

यूथपश्रेष्ठाः सुमीवादयः । एषां यूथपानां यूथानि

भागशः पृथक् । विद्यन्ते इति शेषः ॥ ४६ ॥ इति

श्रीभोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकि-

रीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

पुनरुक्तेभ्योप्युक्तुष्टान्प्रधानयूथपतीन्वक्तुं प्रतिजा-

नीते—तांस्त्वित्यादि ॥ ये राधवार्थे पराक्रान्ताः सन्तः

जीवितं न रक्षन्ति तान् यूथपान् ते तुभ्यं प्रवक्ष्यामी-

त्यन्वयः ॥ १ ॥ द्वाभ्यां हरं वर्णयति—बाला इति ॥

बालाः रोमाणि । बहुव्यासाः बहुव्यासप्रमाणाः ।

व्यासो नाम प्रसारितबाहुद्वयप्रमाणं । प्रगृहीताः

उत्क्षिप्ताः । प्रकीर्णाः विरळाः । सूर्यस्य मरीचय इव

मेघेषु शक्रचापादिरूपेण प्रसृता रश्मय इव । प्रका-

शन्ते । कदाचित् पृथिव्यामनुकृष्यन्ते । एष यूथपो

कृतकः अत्रसर्गच्छेदोपाङ्कः । इतिभेदाभावादेकप्रकरणत्वात् ॥ ४६ ॥ इतिषड्विंशःसर्गः ॥ २६ ॥

ति० स्निग्धाइलादिहरवर्णनमितिकृतकः । तारसेलन्ये ॥ २ ॥

[पा०] १ ख. ग. च. वानरास्तेमहाबलाः. घ. यूथपास्तुपुत्रजमाः. २ क. ज. झ. कथनोनाम. ३ ग. एषीयूथानि. घ. यत्तयूथानि क. च. छ. ज. यथायूथविभागशः. ४ क. ख. ड. च. झ. न. ट. न्वलदर्पितः. ५ ख. हनुवर्तते. ६ ज. एषलाशङ्कते. ७ क. च. छ. झ. न. ट. वीरायोषांसङ्ख्यानविशते. ८ क. क. झ. न. ट. श्रेष्ठास्तेषां. ९ क. छ. झ. अ. ड. सेषप्रवक्ष्यामि. १० क. झ. ट. दीर्घलाङ्गुलाश्रिताः. ११ क. च. ज. तारोनाम. १२ क. झ. ड. वानरः.

यं पृष्ठतोऽनुगच्छन्ति श्वतशोथ सहस्रधः ॥ द्रुमानुघम्य सदसा लङ्कारोहणतत्पराः ॥
यूथपा हरिराजस्य किङ्कराः समुपस्थिताः ॥ ४ ॥
एष कोटिसहस्रेण वानराणां महौजसाम् ॥ आकाङ्क्षते त्वां संग्रामे जेतुं परपुंरजय ॥ ५ ॥
नीलानिव महामेघांस्तिष्ठतो यांस्तु पश्यसि ॥ असिताञ्जनसंकाशान्युद्धे सत्यपराक्रमान् ॥
असंख्येयाननिर्देश्यान्परं पारमिवोदधेः ॥ ६ ॥
पर्वतेषु च ये केचिद्विषमेषु नदीषु च ॥ एते त्वामभिवर्तन्ते राजशुक्षाः सुदारुणाः ॥ ७ ॥
एषां मध्ये स्थितो राजन्भीमाश्वो भीमदर्शनः ॥ पर्जन्य इव जीमूतैः समन्तात्परिवारितः ॥ ८ ॥
ऋक्षवन्तं गिरिश्रेष्ठमध्यास्ते नर्मदां पिबन् ॥ सर्वक्षाणामधिपतिर्धूम्रो नामैष यूथपः ॥ ९ ॥
यवीयानस्य तु आता पश्यैनं पर्वतोपमम् ॥ आत्रा समानो रूपेण विशिष्टस्तु पराक्रमैः ॥ १० ॥
स एष जाम्बवानाम महायूथयूथपः ॥ प्रैक्रान्तो गुरुवर्ती च संग्रहारेष्वमर्षणः ॥ ११ ॥
एतेन साह्यं सुमहत्कृतं शक्रस्य धीमता ॥ देवासुरे जाम्बवता लब्धाश्च बहवो वराः ॥ १२ ॥
आरुह्य पर्वताग्रेभ्यो महाप्रविपुलाः शिलाः ॥ मुञ्चन्ति त्रिपुलाकारा न मृत्योरुद्विजन्ति च ॥ १३ ॥
राक्षसानां च सदृशाः पिशाचानां च लोमशाः ॥ एतस्य सैन्या बहवो विचरन्त्यग्निजेजसः ॥ १४ ॥
यं त्वेनमभिसंरन्धं पुवमानमिव स्थितम् ॥ प्रेक्षन्ते वानराः सर्वे स्थिता यूथपयूथपम् ॥ १५ ॥
एष राजन्सहस्राक्षं पर्युपास्ते हरीश्वरः ॥ बलेन बलसंपन्नो दंभो नामैष यूथपः ॥ १६ ॥
यैः स्थितं योजने शैलं गच्छन्पार्श्वेन सेवते ॥ ऊर्ध्वं तथैव कायेन गतः प्राप्नोति योजनम् ॥ १७ ॥

हरो नाम ॥ २—३ ॥ यमित्यादि सार्धश्लोक
एकान्वयः ॥ यं हरं । हरस्य हरिराजकिङ्करत्वेन
तदीया अपि यूथपा हरिराजकिङ्करा एवेति न विरोधः
॥ ४—५ ॥ ऋक्षसेना वर्णयति—नीलानित्यादि ॥
अनिर्देश्यान् प्रत्येकं निर्देशुमशक्यान् । परं पारमिवो-
दधेः समुद्रस्यापरं तीरमिव स्थितमित्यर्थः ॥ ६ ॥
विषमेषु निम्नोन्नतप्रदेशेषु ॥ ७ ॥ पर्जन्यः वर्षदेवता
॥ ८—९ ॥ यवीयान् कनिष्ठः । अयमिति शेषः ।
विशिष्टः अधिकः ॥ १० ॥ गुरुवर्ती गुरुशूषकः
॥ ११ ॥ देवासुरे देवासुरयुद्धे ॥ १२ ॥ जाम्बवतः
सैनिकान्वर्णयति द्वाभ्यां—आरुह्येत्यादि ॥ पर्वता-
प्राणीत्यर्थात्सिद्धं । मुञ्चन्ति क्पावयन्ति । नोद्वि-

जन्ति न विभ्यति । राक्षसानां पिशाचानां च सदृशा
इत्यन्वयः ॥ १३—१४ ॥ द्वाभ्यां दम्भं वर्णयति—
यं त्विति ॥ अभिसंरन्धं कुपितं । पुवमानमिव सदा
पुवमानमिव स्थितं प्रेक्षन्ते । आश्रयेणेति शेषः ।
बलेन पर्युपास्ते बलेन ग्रीणयतीत्यर्थः ॥ १५—१६ ॥
त्रिभिः सन्नातुं वर्णयति—यः स्थितमिति ॥ यो
गच्छन् योजने योजनदूरे । स्थितं शैलं पार्श्वेन
गच्छति । अस्य गमनकाले एकपदप्रक्षेपदशायां
एकयोजनपरिमितः पर्वतः पार्श्वस्थो भवति । योज-
नायतशरीर इत्यर्थः । कायेनोर्ध्वं गतः सन् योजनं
प्राप्नोति । योजनोन्नतकायइत्यर्थः । अतएव चक्षु-
ष्पादेषु यस्मात् परमं परं रूपं शरीरं । न विद्यते ।

शि० जीमूतैः कृष्णमेघैः । समन्तात्परिवारितः पर्जन्यः इन्द्र इव यः स्थितः ॥ ८ ॥ स० अस्य धूम्रस्य । यवीयान् कनिष्ठः ।
रूपेण ऋक्षाकारेण । विशिष्टः उत्तमः । एतेन जाम्बवत इव धूम्रस्यापि राजातलं ज्ञायते । नालकाण्डे अंशावतरणप्रस्तावे गुणज्ये-
ष्ठसाम्बवत एवोक्तिः । सौहार्दाद्भातेवदा ॥ १० ॥ रामानु० संग्रहारेषु युद्धेषु । " संग्रहाराभिसंपातकलिसंस्फोटसंयुगाः "
इत्यपरः ॥ ति० गुरुवर्ती सङ्गरुपासकः । अनेन सर्वसिद्धिमत्त्वमुक्तं । स० गुरुवर्ती ज्येष्ठानुवर्ती । अमर्षणः परपराभवा-
सहिष्णुः ॥ ११ ॥

[पा०] १ अयंश्लोकः प्राचीनकोशेषु न दृश्यते, औत्तराहपाठ एव दृश्यते. २ क. झ. ट. द्विषयेषु. ३ य. क. झ. ट.
राजाभीमाश्वो. ४ ख. च. छ. ज. न. वलीपश्यैनं. ५ ख. क. न. छ. झ. न. ट. पराक्रमे. ६ क.—ट. प्रशान्तो. ७ ख.
च. छ. विपुलाप्रादाश्च. व. विविधाकारान्. ८ क. झ. ट. न्यमितौजसाः. ९ क. च. यूथपयूथपाः. १० क. झ. बलसंयुक्तो.
११ ज. ऋषभोनामयूथपः. घ. क. झ. न. रंभोनामैव. १२ घ. संस्थितं.

यस्मात् परमं रूपं चतुष्पादेषु विद्यते ॥ श्रुतः सन्नादनो नाम वानराणां पितामहः ॥ १८ ॥

येन युद्धं पुरा दत्तं रणे शक्रस्य धीमता ॥ पराजयश्च न प्राप्तः सोऽयं यूथपयूथपः ॥ १९ ॥

यस्य विक्रममाणस्य शक्रस्येव पराक्रमः ॥ एष गन्धर्वकन्यायामुत्पन्नः कृष्णवर्त्मनः ॥ २० ॥

तदा दैवासुरे युद्धे साह्यार्थं त्रिदिवौकसाम् ॥ २१ ॥

यस्य वैश्रवणो राजा जम्बूद्वीपनिषेवते ॥ यो राजा पर्वतेन्द्राणां बहुकिन्नरसेविनाम् ॥ २२ ॥

विहारसुखदो नित्यं भ्रातुस्ते राक्षसाधिप ॥ तत्रैष वैसति श्रीमान्बलवान्वानरर्वभः ॥ २३ ॥

युद्धेष्वकथनो नित्यं क्रथनो नाम यूथपः ॥ बृतः कोटिसहस्रेण हरीणां समुपस्थितः ॥

एषैवाशंसते लङ्कां खेनानीकेन मर्दितुम् ॥ २४ ॥

यो गङ्गामनु पर्येति त्रासयन् हस्तियूथपान् ॥ हस्तिनां वानराणां च पूर्ववैरमनुसरन् ॥ २५ ॥

एष यूथपतिर्नेता गच्छन्गिरिगुहाशयः ॥ गैजान्योधयते वैन्यान्गिरिर्ध्रैव महीरुहान् ॥ २६ ॥

हरीणां वाहिनीमुख्यो नदीं हैमवतीमनु ॥ उशीरबीजमाश्रित्य पर्वतं मन्दरोपमम् ॥

रमते वानरश्रेष्ठो दिवि शक्र इव स्वयम् ॥ २७ ॥

एनं शतसहस्राणां सहस्रमैनुवर्तते ॥ वीर्यविक्रमहृत्तानां नर्दतां बलशालिनाम् ॥ २८ ॥

स एष नेता चैतेषां वानराणां महात्मनाम् ॥ २९ ॥

स एष दुर्धरो राजन्प्रमाथी नाम यूथपः ॥ वातेनेवोद्धतं मेघं यमेनमनुपश्यसि ॥ ३० ॥

शक्रस्य रणे शक्रस्यासुरैः सह युद्धे । येनासुरेभ्यो

युद्धं दत्तं तदा पराजयश्चासुरेभ्यो न प्राप्तः सोऽयं

सन्नादन इति श्रुतो नाम ॥ १७—१९ ॥ कस्यायं

पुत्र इत्यत्राह—यस्येति ॥ विक्रममाणस्य पराक्रमं

कुर्वतः । यस्य पराक्रमः शक्रस्येव । तत्पराक्रमसह-

शपराक्रम इत्यर्थः ॥ २० ॥ किमर्थमुत्पादित इत्य-

त्राह—उदेत्यर्थः ॥ तदा प्रसिद्धे ॥ २१ ॥ क्रथनं

वर्णयति सार्धैस्त्रिभिः—यस्मैत्यादिना । यस्य गिरेः

वैश्रवणः कुबेरो राजा । योगिरिः जम्बू जम्बूद्वीपः ।

उपनिषेवते । जम्बूयुक्त इत्यर्थः । यः ते भ्रातुः

कुबेरस्य विहारसुखदः । तत्र पर्वते । युद्धेष्वकथनः

क्रथनो नामैषः यूथपो वसतीति संबन्धः ॥ २२—

२४ ॥ यो गङ्गामित्यादि सार्धैस्त्रौकसप्तकं प्रमाथिविष-

यं । हस्तिनां वानराणां च अन्योन्यं पूर्ववैरमनुसर-

न् यः गङ्गामनु गङ्गासमीपे । “कर्मप्रवचनीययुक्ते

द्वितीया” इति द्वितीया । हस्तियूथपान् त्रासयन्

पर्येति परितश्चरति । अत्रेयं पौराणिकी कथा—पुरा

किल शम्भसादनो नामासुरो गजरूपेण मुनीन्

बाधमानस्तैर्मुनिभिश्चोदितेन केसरिणा हनुमत्पित्रा

हृतः । तत्संतुष्टैर्मुनिभिर्महापराक्रमो हनुमान् पुत्रस्ते

भविष्यतीति केसरिणे वरो दत्तः । ततः प्रभृति हस्तिनां

वानराणां च परस्परं वैरमभूदिति ॥ २५ ॥ गच्छ-

श्रेव गमनकाल एव । रिपूणां नाशयिता । गिरि-

गुहायां शेते वर्तते इति गिरिगुहाशयः । गजानिति ।

गजैर्वृक्षान् वृक्षैर्गजांश्च हन्तीत्यर्थः ॥ २६ ॥ हैमव-

तीमनु गङ्गासमीपे । स्थितं उशीरबीजाख्यं पर्वतमा-

श्रित्य रमन् इतियोजना । हरिवाहिनीमुख्यत्वेपि

भिन्नजातीयत्वभ्रमव्युदासार्थं वानरश्रेष्ठ इत्युक्तं

॥ २७ ॥ वीरस्य भावो वीर्यं । उत्साह इत्यर्थः ।

विक्रमः परान्धत्यभिभवः । बलशालिनां वानराणां-

मित्यर्थसिद्धं । शतसहस्राणां सहस्रं सहस्रलक्षमित्यर्थः

॥ २८ ॥ नेता नायकः ॥ २९ ॥ प्रमाथिनं वर्ण-

यति—स एष इति ॥ दुर्धरः दुर्धर्षः । प्रमाथी नाम

प्रमाथिनात्मकः । वातेनोद्धतं मेघमिव यमेनमनुप-

रामानु० यस्यविक्रममाणस्येत्यादिभ्यस्तेनानीकेनमर्दितुमित्यन्तंक्रथनाख्यवानरविषयं ॥ २० ॥

[पा०] १ क. झ. ट. यस्मात्परमंरूपंचतुष्पादेषुविद्यते. छ. ज. यस्मात्परमैरव. २ घ. क. ज. झ. ट. तदा. ३ क. झ. ट. रमते. ४ घ. क. च. झ. ट. न्याजयूथपानि. ५ क. झ. ट. गजान्योधयते. ज. गजैर्योधयते. ६ ख. क. च. छ. झ. ट. वन्या-नाजंक्ष. ग. घ. वन्यानुसंधैव. ७ क.—ट. ममिवर्तते. ८ क. घ. क. घ. झ. ट. बाहुशालिनां. ९ घ. एषदुर्मर्षपोराजन, वा. रा. ११२

अनीकमपि संख्यं वानराणां तरहिनाम् ॥ उद्धृतमरुणाभासं पवनेन समन्ततः ॥
 विवर्तमानं बहुधा येनैतद्बहुलं रजः ॥ ३१ ॥
 एतेऽसितमुखा घोरा गोलाङ्गुला महाबलाः ॥ शतं शतसहस्राणि दृष्ट्वा वै सेतुबन्धनम् ॥ ३२ ॥
 गोलाङ्गुलं महावेगं गवाक्षं नाम यूथपम् ॥ परिवार्याभिवर्तन्ते लङ्कां मर्दितुमोजसा ॥ ३३ ॥
 भ्रमराचरिता यत्र सर्वकामफलद्रुमाः ॥ यं सूर्यस्तुल्यवर्णाभमनु पर्येति पर्वतम् ॥ ३४ ॥
 यस्य भासा सदा भान्ति तद्वर्णा मृगपक्षिणः ॥ यस्य प्रस्थं महात्मानो न त्यजन्ति महर्षयः ॥ ३५ ॥
 सर्वकामफला वृक्षाः सैदा फलसमन्विताः ॥ मधूनि च महार्हाणि यस्मिन्पर्वतसत्तमे ॥ ३६ ॥
 तत्रैव रमते राजत्रये काञ्चनपर्वते ॥ मृगयो वानरमुख्यानां केसरी नाम यूथपः ॥ ३७ ॥
 षष्टिर्गिरिर्सहस्राणां रम्याः काञ्चनपर्वताः ॥ तेषां मध्ये गिरिवरस्त्वभिवानव रक्षसाम् ॥ ३८ ॥
 तत्रैते कपिलाः श्वेतास्ताम्राश्च मधुपिङ्गवाः ॥ निर्वसन्त्युत्तमगिरौ तीक्ष्णदंष्ट्रा नखायुधाः ॥ ३९ ॥
 सिंहा इव चतुर्दंष्ट्रा व्याघ्रा इव दुरासदाः ॥ सर्वे वैश्वानरसमा ज्वलिताशीविषोपमाः ॥ ४० ॥
 सुदीर्घाश्चितलाङ्गुला मत्तमातङ्गसभिभाः ॥ महापर्वतसंकाशा महाजीमूतनिखनाः ॥ ४१ ॥

इयसि एष प्रमाथीति संबन्धः ॥ ३० ॥ यत्र अनीके । समन्ततः पवनेनोद्धृतं अरुणाभासं अरुणकान्तिकबहु-
 लमेतद्रजः । बहुधा विवर्तमानं भवसि । संख्यं तत्
 तरहिनां वानराणामनीकमपि पश्यसि । तदप्यस्य
 प्रमाथिन इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ गवाक्षमाह श्लोकद्वयेन—
 एत इति ॥ असितमुखाः गोलाङ्गुलाः सेतुबन्धनं
 दृष्ट्वा उत्साहेन शतं शतसहस्राणि च सन्तः गवाक्षं
 नाम स्वयूथपतिं परिवार्य लङ्कां ओजसा स्वतेजसा ।
 मर्दितुमभिवर्तन्ते । अत्र यूथपत्यपेक्षया यूथानां
 बलोत्साहाधिक्यं व्यज्यते ॥ ३२—३३ ॥ अथ
 चतुर्भिः केसरिणं वर्णयति—भ्रमरेति ॥ यत्र पर्वते ।
 सर्वकामफलाः सर्वैः कान्यन्त इति सर्वकामाः सर्वा-
 भीष्टार्थाः तान् फलन्तीति सर्वकामफलाः ते च ते
 ह्युमाश्च सर्वकामफलद्रुमाः । भ्रमरैः आचरिताः व्याघ्राः
 भवन्ति । अनेन वृक्षाणां सर्वापेक्षितप्रदत्तं सदा
 पुष्पितत्वं चोक्तं । यं पर्वतं सूर्यः तुल्यवर्णाभं तुल्य-

प्रकारकान्तिकं यथा तथा । अनु समीपे । पर्येति
 संचरति । इत्येते हि सूर्यस्तत्सभिधाने काञ्चनवर्णः ।
 यस्मिन्पर्वतसत्तमे सर्वकामफलाः सर्वैः कान्यमान-
 फलाः । अनेन स्वादुफलत्वमुक्तं । सदा फलसमन्विताः
 सर्वकालं फलयुक्ता इत्यर्थः । काञ्चनपर्वते मेरौ
 ॥ ३४—३७ ॥ अथ शतबलिवानरसेनास्लाघन-
 पूर्वकं वर्णयति—षष्टिरित्यारभ्य हरिरित्यन्तेन ॥ गि-
 रिसहस्राणां षष्टिरस्ति । ते रम्याः काञ्चनपर्वता
 भवन्ति । गिरिवरः मेरुः । अस्ति ह्यस्तगिरेः पूर्वत-
 आपरो मेरुः ॥ ३८—३९ ॥ वैश्वानरसमाः ।
 वैश्वानरः अग्निः तद्बहुधा इत्यर्थः । ज्वलिताशीविषाः
 कुपितसर्पाः । आशिषि दंष्ट्रायां विषं येषां ते आशी-
 विषाः । “आशीरुगदंष्ट्रायां प्रियवाक्याभिलाषयोः”
 इत्यमरः । पृषोदरादित्वात् सलोपः । सद्रुक्लोपना
 इत्यर्थः ॥ ४० ॥ अश्चितलाङ्गुलाः उदञ्चितलाङ्गुलाः ।
 मत्तत्वादिना महाकायत्वमुक्तं । पर्वतसंकाशा इत्यनेन

स० गवाक्षममतामाह—एत इति । गोलाङ्गुलाः असितमुखा इति पृथग्विशमानात्सामान्यतः कथयः । अन्यतरस्यौगिकत्वे-
 न विशेषणत्वं । सेषालङ्काप्राप्तिसाधनं सेतुबन्धनं दृष्ट्वा ह्यस्तन्ते गोलाङ्गुलं स्वप्राप्तिगवाक्षं परिवार्य लङ्कामर्दितुमभिवर्तन्ते ॥ ३२—
 ३३ ॥ टी० वंकाञ्चनपर्वतं । यस्य काञ्चनपर्वतस्य । यस्मिन् काञ्चनपर्वते । अस्तादिसमीपवर्तिनि सावर्णिनिवासमेरौ ॥ ३४ ॥

[पा०] १ क. व. — छ. झ. अ. ट. बहुशो. २ ख. येनैतत्. ३ क. झ. ट. महाराज. ४ झ. सर्वकालफल. ५ च.
 छ. सूर्यः शतवर्णमं. ६ क. झ. ट. सर्वे. ७ ख. च. छ. ज. पुष्पसमन्विताः. ८ ख. घ. ह. च. झ. ट. गिरिसहस्राणि.
 ९ झ. ट. निवसन्त्युत्तमगिरौ. घ. च. छ. ज. निवसन्त्युत्तरगिरौ. १० ग. ह. च. छ. झ. ज. ट. ज्वलदाशीविषोपमाः.

ईक्षपिङ्गलरक्ताक्षा भीमभीमगतिस्वराः ॥ मर्दयन्तीव ते सर्वे तस्थुर्लङ्कां समीक्ष्य ते ॥ ४२ ॥
 एष चैषामधिपतिर्मध्ये तिष्ठति वीर्यवान् ॥ जयार्थं नित्यमादित्यमुपतिष्ठति बुद्धिमान् ॥ ४३ ॥
 नाम्ना पृथिव्यां विख्यातो राजञ्शतवलीति यः ॥ एषैवाशंसते लङ्कां खेनानीकेन मर्दितुम् ॥ ४४ ॥
 विक्रान्तो बलवान्शूरः पौरुषे स्वे व्यवस्थितः ॥ रामप्रियार्थं प्राणानां दद्यां न कुरुते हरिः ॥ ४५ ॥
 गजो गवाक्षो गवयो नलो नीलश्च वानरः ॥ एकैक एव यूथानां कोटीभिर्दशभिर्वृतः ॥ ४६ ॥
 तथाऽन्ये वानरश्रेष्ठा विन्ध्यपर्वतवासिनः ॥ न शक्यन्ते बहुत्वानु संख्यातुं लघुविक्रमाः ॥ ४७ ॥

सर्वे महाराज महाप्रभावाः सर्वे महाशैलनिकाशकायाः ॥

सर्वे समर्थाः पृथिवीं क्षणेन कर्तुं प्रविध्वस्तविकीर्णशैलान् ॥ ४८ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

शुकैरनुवर्णयन्ति सारणानुक्तानां हनुमदादिवानरवीराणां रामलक्ष्मणादीनां च प्रभावादिप्रशंसनपूर्वकं पृथक्प्रामाण्येन
 प्रदर्शनम् ॥ १ ॥ तथा लङ्काकोट्यादिसर्वसंख्यालक्षणकथनपूर्वकं वानरसेनासु तावत्संख्यापर्याप्तिनिबेदनम् ॥ २ ॥

सारणस्य वचः श्रुत्वा रावणं राक्षसाधिपम् ॥ बलमादिश्य तत्सर्वं शुको वाक्यमथाब्रवीत् ॥ १ ॥
 स्थितान्पश्यसि यानेतान्मत्तानिव महाद्विषान् ॥ न्यग्रोधानिव गाङ्गेयान्सालान् हैमवतानिव ॥ २ ॥
 एते दुष्प्रसहा राजन्बलिनः कामरूपिणः ॥ दैत्यदानवसंकाशा युद्धे देवपराक्रमाः ॥ ३ ॥
 एषां कोटिसहस्राणि नव पञ्च च सप्त च ॥ तथा शङ्खसहस्राणि तथा वृन्दशतानि च ॥ ४ ॥

वाक्यमुक्तं ॥ ४१ ॥ भीमभीमाः भीमप्रकाराः ।
 प्रकारः सादृश्यं । भीमसदृशाः ईषद्वीमा इत्यर्थः ।
 “प्रकारे गुणवचनस्य” इति द्विर्भावः । तादृशगमन-
 स्वराः ते वानराः । ते तव । लङ्कां समीक्ष्य मर्दयन्तीव
 तस्थुः मर्दयन्तीव तिष्ठन्ति । आर्षो लिङ्गव्यत्ययः
 ॥ ४२ ॥ उपतिष्ठति उपतिष्ठते ॥ ४३ ॥ एषैवेति
 संघिरार्थः ॥ ४४ ॥ पौरुषे पराक्रमे । प्राणानां प्राणेषु
 ॥ ४५-४७ ॥ प्रविध्वस्तविकीर्णशैलां प्रविध्वस्ताः
 चूर्णिताः विकीर्णां विक्षिप्ताः शैलाः यस्याः सा तां तथा
 ॥ ४८ ॥ इति श्रीमद्वीरभद्रराजविरचिते श्रीमद्रामायण-
 भूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने सप्तविंशः
 सर्गः ॥ २७ ॥

एवं सारणेनोक्तं श्रुत्वाशुकस्तेन कात्स्न्येनानुक्तेः
 स्वयं तत्सर्वं दर्शयत्यष्टाविंशे सर्गे—सारणस्येति ॥
 शुकः सारणस्य वचः श्रुत्वा तेन कात्स्न्येनानुक्तेः
 स्वयं तत्सर्वं बलं आदिश्य अङ्गुल्या निर्दिश्य ।
 रावणं । अथ कात्स्न्येन । अब्रवीत् । “मङ्गलानन्त-
 रारम्भप्रश्नकात्स्न्येष्वथो अथ” इत्यमरः । सविन-
 योक्तिद्योतनाय राक्षसाधिपमित्युक्तं ॥ १ ॥ न्यग्रो-
 धान् वटान् । गाङ्गेयान् गङ्गातटरुहान् । हैमवतान्
 हिमवत्पर्वतोद्भवान् ॥ २ ॥ दैत्यदानवसंकाशाः दैत्य-
 दानवतुल्यबलाः ॥ ३ ॥ शङ्खवृन्दादिस्वरूपमुत्तरत्र
 स्वयमेव वक्ष्यति । वृन्दशतादिसंख्याः सन्तीति शेषः

ति० वानरराः । ते तव । लङ्कां समीक्ष्य मर्दयन्तीव मर्दयन्तवतिष्ठन्ति ॥ शि० एके प्रधानाः । सर्वेयेतिषसन्ति तेसर्वे
 लङ्कामर्दयन्तीव । अतएव समीक्ष्यतस्थुः । एतेनलिङ्गव्यत्ययार्थः इत्युक्तिविन्त्या ॥ ४२ ॥ इतिसप्तविंशःसर्गः ॥ २७ ॥

स० बलं रामबलं रामसेनां । तत्सर्वं खेनतेनापिज्ञातंसर्वमादिश्य । रामेणोक्तवचवादिश्य विज्ञाप्य । स्थितससारणस्यवचः
 श्रुत्वा स्थितंरावणंप्रति शुकोऽथवाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥ ति० गाङ्गेयान् गङ्गातटोत्पन्नान् । अनपलोपिद्वयार्थः ॥ २ ॥ ति० एषां

[पा०] १ क. च. म. य. ट. वृत्तिपिङ्गलेन प्राहिमहाभीमगतिस्वराः. २ घ. भीमतरस्वराः. ३ क. ग. ज. मिमर्दयि-
 ष्वोलङ्कांसर्वेतिष्ठन्त्युदीक्ष्यते. ४ क. छ. म. य. वीर्यवान्. ५ घ. पश्यवस्थितः. ६ क. ग. च. छ. ज. य. स्फीतान्. ७ छ.—
 ट. शङ्खसहस्राणि.

एते सुग्रीवसचिवाः किष्किन्धानिलयाः सदा ॥ हरयो देवगन्धर्वैरुत्पन्नाः कामरूपिणः ॥ ५ ॥
 यौ तौ पश्यसि तिष्ठन्तौ कुमारौ देवरूपिणौ ॥ मैन्दश्च द्विविदेशोभौ ताभ्यां नास्ति समो युधि ॥ ६ ॥
 मङ्गलाः समनुज्ञातावमृतप्राशिनावुभौ ॥ आश्रितेते युधा लङ्कामेतौ मर्दितुमोजसा ॥ ७ ॥
 [सौवेतावेतयोः पार्श्वे स्थितौ पर्वतसन्निभौ ॥ सुमुखोऽसुमुखश्चैव मृत्युपुत्रौ पितुःसमौ ॥
 प्रेक्षन्तौ नगरीं लङ्कां कोटिभिर्दशभिर्वृतौ ॥ ८ ॥]
 यं तु पश्यसि तिष्ठन्तं प्रमिथमिव कुञ्जरम् ॥ यो बलात्क्षोभयेत्कुङ्कः समुद्रमपि वानरः ॥ ९ ॥
 एषोमिगन्ता लङ्काया वैदेह्यास्तव च प्रभो ॥ एनं पश्य पुरा दृष्टं वानरं पुनरागतम् ॥ १० ॥
 ज्येष्ठः केसरिणः पुत्रो वातात्मज इति श्रुतः ॥ हनुमानिति विख्यातो लङ्कितो येन सागरः ॥ ११ ॥
 कामरूपी हरिश्रेष्ठो बलरूपसमन्वितः ॥ अनिवार्यगतिश्चैव यथा सततगः प्रभुः ॥ १२ ॥
 उद्यन्तं भास्करं दृष्ट्वा बालः किल पिपासितः ॥ त्रियोजनसहस्रं तु अध्वानैर्मवतीर्य हि ॥ १३ ॥
 आदित्यमाहरिष्यामि न मे क्षुत्प्रतिघासति ॥ इति संचिन्त्य मनसा पुरैष बलदर्पितः ॥ १४ ॥
 अनापृष्यतमं देवमपि देवैर्विदानवैः ॥ अनासाद्यैव पतितो भास्करोदयने गिरौ ॥ १५ ॥

॥ ४ ॥ सुग्रीवसचिवाः सुग्रीवसहायाः । “मन्त्री
 सहायः सचिवः” इत्यमरः । देवगन्धर्वैः देवेभ्योग-
 न्धर्वेभ्यश्चेत्यर्थः । उत्पन्नाः कामरूपिण इति कामरूपि-
 त्वेनोत्पन्ना इत्यर्थः । पूर्व कामरूपित्वमुक्तं तस्येवा-
 भीमोत्पत्तिकत्वमुच्यते इति न पुनरुक्तिः ॥ ५ ॥
 कुमारौ युवानौ । देवेति रावणप्रति संशुद्धिः ।
 रूपिणौ प्रशस्तरूपौ । प्रशंसायां मत्वर्थीय इति प्रत्ययः ।
 यौ पश्यसि तौ मैन्दश्च द्विविदेशेत्युच्येते इत्यर्थः
 ॥ ६ ॥ युधि ताभ्यां समो नास्तीत्यत्र हेतुं दर्शयति—
 मङ्गणेति ॥ समनुज्ञातौ सन्तौ असुतप्राशिनावित्यर्थः
 ॥ ७—८ ॥ हनुमन्तं वर्णयति—यं त्वित्यादिना ॥
 प्रमिथं मत्तं । “प्रमिथो गजितो मत्तः” इत्यमरः
 ॥ ९ ॥ अभिगन्तेति । वैदेहीपक्षे अभिगमनं अन्वे-
 षणं । रावणपक्षे दर्शनं ॥ १० ॥ ज्येष्ठ इति । अत्र
 एष इत्यभ्याहार्यः । केसरिणः पुत्रः तस्य क्षेत्रजः पुत्रः
 ॥ ११ ॥ बलरूपसमन्वितः प्रशस्तबलसमन्वितः ।

प्रशंसायां रूपम् प्रत्ययः । यथा सततगः । सत-
 तग इव । सततगः वायुः ॥ १२ ॥ बालः बाल्या-
 वस्थः । किलेत्येतिष्ठे । पिपासितः स्तन्यापेक्षः ।
 क्षुधित इति यावत् । त्रियोजनसहस्रं त्रियोजनसह-
 स्रपरिमाणं । “द्वितोर्नित्यं” इति प्रमाणप्रत्ययस्य
 लुक् । हनुमत्पितुः केसरिणः कनकाचलवासित्वा-
 तस्य चात्युन्नतत्वादित्यस्य तच्छिखरस्य च मध्य-
 माद्वा त्रिसहस्रयोजनपरिमित इत्युक्तं । अतएव
 अवतीर्येत्युक्तं नतृत्वमेति । यद्वा आदित्यस्य भूमे-
 रुपरि लक्षयोजनान्तरत्वात् त्रियोजनसहस्रमितेतद्-
 नेकसहस्रोपलक्षणं ॥ १३ ॥ आहरिष्यामि भक्षयि-
 ष्यामि । “इति संचिन्त्य मनसा पुरैष बलदर्पितः”
 इत्यनन्तरं त्रियोजनसहस्रमित्यर्थं योज्यं ॥ १४ ॥
 देवं सूर्यं । भास्कर उच्यतेऽस्मिन्निति भास्करोदयनः
 तस्मिन्निरौ । हनुः तालुप्रदेशः । अनासाद्येत्यत्र
 तत्तेजसेत्युपसर्कार्यं । तेजसा तस्य निर्धूत इति किष्कि-

कोटीतिसुग्रीवसचिवसंख्या । सर्वबलसंख्यातुसगान्तेवक्ष्यति ॥ ४ ॥ ति० समनुज्ञाता इत्यत्र “लोपःशाकल्यस्य” इतिलोपः ॥
 स० यथा सम्यक् । “निवृत्तिमार्गः कथितआदाभगवतायथा” इति भागवतश्लोकमुदाहृत्य “यथायोग्याखिलकृता” इत्यनु-
 व्याख्यासुधायां “यथेतिभिर्नपदसंख्यवाचि” इत्युक्तोः ॥ ७ ॥ स० ज्येष्ठ इत्यनेनान्येष्ववरजाः सन्तीति ज्ञायते ॥ वातात्मजः
 वातस्य वायोः आत्मजः औरसः ॥ ११ ॥ स० बुभुक्षितः भक्षणेच्छावानित्यर्थः । त्रियोजनसहस्रं । उपलक्षणमेतत् । अवतीर्य
 मातुस्तद्वत्तात् मे मम । क्षुत् न प्रतिघासति भूमिस्थफलादिभिरिशेषः । तस्मादादित्यमाहरिष्यामीति निश्चित्यपुङ्गवे ॥ १३—१४ ॥
 स० अनासाद्यपतितः इन्द्रश्चादितिशेषः ॥ १५ ॥

[पा०] १ क. झ. ट. समानौ. २ क. झ. ट. द्विविदेशैव. च. छ. ज. द्विविदेशेति. ३ झ. समनुज्ञातावमृत. ४ क.—
 ट. यथालङ्का. ५ अर्थश्लोकः प्राचीनकोशे पुनरुच्यते औत्तराहपाठ एव दृश्यते. ६ ग.—ट. लङ्कायां. ७ ड. छ. झ. ट. कामरूपो.
 ८ च. व. बलदीर्य. ९ स. च. छ. बाल्येकिल. १० घ. ड. झ. ज. बुभुक्षितः. ११ घ. मधिरुक्षन्. १२ क. घ.—छ. झ.
 क. ट. निश्चित. १३ ड. झ. पुङ्गवेबल. १४ क.—ट. देवविराससैः.

पतितस्य कपेरस्य हनुरेका शिलातले ॥ किञ्चिज्जिह्वा दृढहोर्हनुमानेष तेन वै ॥ १६ ॥
 सत्यमागमयोगेन ममैष विदितो हरिः ॥ नास्य शक्यं बलं रूपं प्रभावो वाऽपि भाषितुम् ॥ १७ ॥
 एष आशंसते लङ्कामेको मेदितुमोजसा ॥ [येन जाज्वल्यतेऽसौ वै धूमकेतुस्तत्राद्य वै ॥
 लङ्कायां निहितश्चापि कथं विस्मरसे कपिम् ॥ १८ ॥]
 यथैषोनन्तरः शूरः श्यामः पद्मनिभेक्षणः ॥ इक्ष्वाकूणामतिरथो लोके विख्यातपौरुषः ॥ १९ ॥
 यस्मिन् चलते धर्मो यो धर्मं नातिवर्तते ॥ यो ब्रह्मसंख्यं वेदांश्च वेद वेदविदां वरः ॥ २० ॥
 यो भिन्द्याद्रगनं बाणैः पर्वतानपि दारयेत् ॥ यस्य मृत्योरिव क्रोधः शक्रस्येव पराक्रमः ॥ २१ ॥
 यस्य भार्या अनस्थानात्सीता चापहृता त्वया ॥ स एष रामस्त्वां योद्धुं राजन्समभिवर्तते ॥ २२ ॥
 यस्यैष दक्षिणे पार्श्वे शुद्धजाम्बूनदप्रभः ॥ विशालवक्षास्ताम्राक्षो नीलकुञ्चितमूर्धजः ॥ २३ ॥
 एषोऽस्य लक्ष्मणो नाम आता प्राणसमः प्रियः ॥ नये युद्धे च कुशलः सर्वशास्त्रविशारदः ॥ २४ ॥
 अमर्षी दुर्जयो जेता विक्रान्तो बुद्धिमान्बली ॥ रामस्य दक्षिणो बाहुर्नित्यं प्राणो बहिश्चरः ॥ २५ ॥

न्धाकाण्डोक्तेः । यद्यप्युत्तरकाण्डे इन्द्रध्वजेन पतन-
 मुक्तं । तथापि तदपि हेत्वन्तरमिति शेषः ॥ १५-१६ ॥
 कथमियं कथा त्वया विदितेत्यत्राह—सत्यमिति ॥
 आगमः आप्रवाक्यं तदेव योग उपायः तेन । यद्वा
 आप्रवाक्यश्रवणेन मम मया रूपं वपुः भाषितुं न
 शक्यं । कामरूपदर्शनादिति भावः ॥ १७-१८ ॥
 अथ रामं वर्णयति—यथैष इत्यादिना ॥ अनन्तरः
 अन्तरं अवकाशः तद्रहितः । स्कन्धारूढत्वेन पूर्वो-
 क्तहनुमतोऽनन्तरसन्निहितइत्यर्थः । शूरः हनुमदारूढ-
 त्वेन प्रकटितशौर्यः । श्यामः कनकमयशिखरारूढ-
 कालाम्बुदकमनीयविग्रहः । पद्मनिभेक्षणः दिव्यवि-
 ग्रहमहातटाकस्थविकसितकमललोभनीयविलोचनः ।
 अनरण्यादिवदयं न मन्तव्यः । किंत्विक्ष्वाकूणां मध्ये
 अतिरथः अतिशयितरथः । अपराजिततरथइत्यर्थः ।
 अत्र न वयमेव प्रमाणं । लोके विख्यातपौरुषः खर-
 नधादिना ख्यातं भवद्वैरिवालिबधेन विशेषेण ख्यातं
 पौरुषं यस्य तथोक्तः ॥ १९ ॥ न केवलं पौरुषं
 धर्मोप्यस्यैव स्तमित्याह—यस्मिन्निति ॥ यस्मिन्धर्मो

न चलति जाबालिप्रभृतिमिराकुलितोप्यप्रकल्पितः यो
 धर्मं नातिवर्तते भरतसीतादिभिः कृतेपि प्रतिबन्धे
 पितृवचनमुनिप्रतिज्ञाधर्मं नातिवर्तते । खरयुद्धेऽपस-
 र्पणं बाणपातावकाशलाभार्थं । छद्धानां बालिवधस्त्व-
 न्यथानुपपत्त्यावश्यमाश्रितविषयप्रतिज्ञाया निर्वोढ-
 व्यतया च । न केवलं पौरुषधर्मो अस्त्रबलं चास्यैव-
 त्याह—य इति । ब्रह्मसंख्यं ब्रह्मास्त्रमंत्रं । वेदांश्च
 वेद जानाति । ब्रह्मास्त्रमन्त्रस्य वेदान्तर्गतत्वेपि प्राधा-
 न्यात्पृथगुक्तिः । वेदविदां वेदार्थविदां वरः उपवे-
 दभ्यो वसिष्ठादिभ्योऽप्युक्तः ॥ २० ॥ उक्तं पौरुष-
 मेव प्रपञ्चयति—यो भिन्द्यादित्यादि ॥ रागनं राग-
 नस्थविमानादि । आदिशब्देन पातालादिकमुच्यते
 ॥ २१ ॥ संप्रति कोपोद्धवे मूलमाह—यस्य भार्येति
 ॥ २२ ॥ अथ लक्ष्मणं वर्णयति—यस्यैष इत्यादिना ॥
 दक्षिणे रामस्येति शेषः । शुद्धजाम्बूनदप्रभः स्वर्ण-
 वर्णः । ताम्राक्षः त्वद्विषयकोपेनेति भावः ॥ २३ ॥
 सर्वेति । शास्त्रशब्दो नीतिशास्त्रव्यतिरिक्तपरः ॥ २४ ॥
 प्राणो बहिश्चर इत्यनेन प्राणसंरक्षकत्वमुच्यते

स० वज्रशिलातलादनाद्बहुनाभवेनभाव्यं । तथापि किञ्चिद्रमेतिहोर्द्विमेतिदृढहोर्निरित्युक्तं ॥ तेनविमितेन हनुमानिति
 गीयतइतिशेषः ॥ मनुष्यधर्मप्राशस्त्यं । तदेवदार्ढ्यमितिभावः ॥ १६ ॥ ति० धूमकेतुरभिः । येनजाज्वल्यते प्रज्वलितःकृतः ।
 लतेजोरुद्रोपि यस्युच्छंक्राय्य प्रज्वलितः ॥ १८ ॥ ति० यस्य दक्षितस्यहनुमतोऽनन्तरः समीपवर्ती ॥ १९ ॥ ति० रागनं
 बाणैर्भिन्द्यात् सर्वदुष्करमपितस्यदुष्करमितितात्पर्यं ॥ २१ ॥

[पा०] १ क. ग. ड.—ट. बाहु. २ क. झ. ट. मयितुं. ३ अयंलोकः क. ख. ड.—ट. पाठेषुदृश्यते. ४ क. ज.
 झ. ट. यस्यैषो. ५ ख. ड.—ट. विधुतपौरुषः. ६ ज. भिन्द्यान्मेदिनी. ७ ड. च. झ. न. ट. मेदिनीवापि. ८ घ. नीलजी-
 मृतमूर्धजः. ९ क. छ.—ट. एषोद्विलक्ष्मणोनामप्रातुःप्रियहितरतः. ख. सएष. १० ख. प्रभुः. क. सखा. ११ क. छ. झ.
 ट. बाणशतोवरः. १२ घ. विक्रान्तोबलवान्बली. ड. झ. ट. विक्रान्तध्वजवीर्यवली. ख. च. छ. न. विक्रान्तोबलसंयुतः.

न ह्येष राघवस्थायै जीवितं परिरक्षति ॥ एषैवाशंसते युद्धे निहन्तुं सर्वराक्षसान् ॥ २६ ॥
 यस्तु सन्वयसौ पथं रामस्याश्रित्य तिष्ठति ॥ रक्षोगणपरिक्षिप्तो राजा ह्येष विभीषणः ॥ २७ ॥
 श्रीमता राजराजेन लङ्कायामभिषेचितः ॥ त्वामेव प्रतिसंरन्धो युद्धायैषोभिवर्तते ॥ २८ ॥
 यं तु पश्यसि तिष्ठन्तं मध्ये गिरिमिवाचलम् ॥ सर्वशास्त्रामृगेन्द्राणां भर्तारमपराजितम् ॥ २९ ॥
 तेजसा वशसा बुद्ध्या ज्ञानेनाभिजनेन च ॥ यः कपीनतिवभ्राज हिमवानिव पर्वतान् ॥ ३० ॥
 किष्किन्धां यः समध्यास्ते गुहां सगहनदुभाम् ॥ दुर्गां पर्वतदुर्गस्थां प्रधानैः सह यूथपैः ॥ ३१ ॥
 यथैषा काञ्चनी माला शोभते शतपुष्करा ॥ कान्ता देवमनुष्याणां यस्यां लक्ष्मीः प्रतिष्ठिता ॥ ३२ ॥
 एतां च मालां तारां च कपिराज्यं च शाश्वतम् ॥ सुग्रीवो वालिनं हत्वा रामेण प्रतिपादितः ॥ ३३ ॥
 शतं शतसहस्राणां कोटिमाहुर्मनीषिणः ॥ शतं कोटिसहस्राणां शङ्ख इत्यभिधीयते ॥ ३४ ॥
 शतं शङ्खसहस्राणां मेघाशङ्ख इति स्मृतः ॥ मेघाशङ्खसहस्राणां शतं बृन्दमिति स्मृतम् ॥ ३५ ॥
 शतं बृन्दसहस्राणां महाबृन्दमिति स्मृतम् ॥ महापद्मसहस्राणां शतं पद्ममिति स्मृतम् ॥ ३६ ॥
 शतं पद्मसहस्राणां महापद्ममिति स्मृतम् ॥ महापद्मसहस्राणां शतं खर्वमिहोच्यते ॥ ३७ ॥
 शतं खर्वसहस्राणां मेघाखर्वमिति स्मृतम् ॥ महाखर्वसहस्राणां समुद्रमभिधीयते ॥ ३८ ॥
 शतं समुद्रसाहस्रमोघ इत्यभिधीयते ॥ शतमोघसहस्राणां महौघ इति विश्रुतः ॥ ३९ ॥
 एवं कोटिसहस्रेण शङ्खानां च शतेन च ॥ मेघाशङ्खसहस्रेण तथा बृन्दशतेन च ॥ ४० ॥

॥ २५—२६ ॥ पथं पार्श्व । रक्षोगणेति । चतुर्णा-
 मेव रक्षसां गणतुल्यविक्रमत्वात्तथोक्तं । राजा लङ्का-
 न्यसेतिशेषः । अत्र हीति गायत्र्याः षोडशाक्षरं
 ॥ २७ ॥ राजत्वं कुत इत्यत्राह—श्रीमतेति ॥
 श्रीमता अवाप्तसमस्तकामत्वेनलङ्काराज्यानमिलाषिणे-
 र्थः । राजराजेन विभीषणादिराजत्वानिर्वाहे स्वस्य
 राजराजत्वं न निर्वहेदिति मन्वानेन । लङ्कायां
 निमित्ते । लङ्कायां राजेतिवान्वयः ॥ २८ ॥ अथ
 सुग्रीवं वर्णयति—मध्ये रामविभीषणयोर्मध्ये । अचलं
 निश्चलं ॥ २९ ॥ बुद्ध्या ऊहापोहरूपज्ञानेन । ज्ञानेन
 शास्त्रजन्यज्ञानेन । अभिजनेन कुलेन । अतिवभ्राज
 अतिशय्य बभ्राज ॥ ३० ॥ गहनं वनं । दुर्गा

प्राकारादिनां दुर्गमां । पर्वतदुर्गस्थां पर्वतरूपदुर्गे
 स्थितां ॥ ३१ ॥ शतपुष्करा शतपद्मा । कान्ता
 काम्यमाना । लक्ष्मीः वीरलक्ष्मीः । तद्धारणे कदा-
 चिदपि पराजयो न भवतीति सदा वाली तां वहति
 स्वेति प्रसिद्धिः । तद्धारणादेव हि रामस्तदनमिमुख
 एव वालिनं हतवान् ॥ ३२ ॥ प्रतिपादितः प्रापितः
 ॥ ३३ ॥ उक्तानुक्तसकलवानरसंख्यां वक्तुं प्रथमतः
 संख्यामेव दर्शयति—शतमित्यादिना ॥ शतपर्यन्त-
 संख्यायाः स्फुटत्वात्तदूर्ध्वसंख्या अत्र संकीर्त्यन्ते ।
 शतसहस्राणां लक्षाणां शतं कोटिरित्याहुः ॥ ३४—
 ॥ ३९ ॥ एवं कोटिसहस्रेणेत्याद्यवान्तरसंख्याभेद-

स० रक्षोगणपरिक्षिप्तः रक्षसां गणाः यस्यासौ तथा । तेनलगापरिक्षिप्तः बहिर्निष्कासितः । रक्षोगणैर्वर्जितइति । राजराजेन
 राजभेदेन । लङ्कायाराजा । सप्तभिषेजितइत्यन्वयः । एतेन तल्लक्षणेन सं बुद्धीकृतइत्यवेहीतिसूचयति ॥ ति० यस्य
 प्राग्वर्णितस्यरामस्यसन्धेपक्षमाधिलिखतिष्ठतीत्यन्वयः ॥ शि० रक्षोगणैः परिक्षिप्तः त्यक्तः । एषविभीषणः अतएव एषः लङ्काराज्य-
 विषयकेन्द्रावान् असौविभीषणः लांप्रतियुद्धाय संरन्धोभिवर्तते ॥ २७—२८ ॥ स० प्रतिसंरन्धः प्रतिना मनःपूर्वकतांसौहा-
 र्दस्यापूर्वकतांवासरंभस्यथोतयति ॥ २८ ॥ इत्यष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

[पा०] १ ग. क. झ. ट. यस्य. २ क.—ट. त्वामसौ. ३ घ. तिष्ठते. ४ क.—ट. समितौजसं. ५ ख. घ. झ. ज.
 झ. ट. गलेवामि. ६ क. झ. ट. दुर्गमां. ७ ख.—क. झ. अ. ट. शङ्खरित्यभिधीयते. ८ क.—ट. शङ्खसहस्राणां. ९ ख.
 क.—ट. मेघाशङ्ख. १० क.—ट. मेघाशङ्ख. ११ ख.—ट. बृन्दमिहोच्यते. १२ क. च. झ. अ. ट. पद्ममिहोच्यते. १३ क.
 च. झ. महाखर्वमिहोच्यते. १४ झ. ट. विश्रुतं. १५ क. च. झ. अ. ट. शङ्खानां. १६ क.—च. झ. अ. ट. महाशङ्ख.

महाबृन्दसहस्रेण तथा पञ्चशतेन च ॥ महापद्मसहस्रेण तथा स्वर्वशतेन च ॥ ४१ ॥
समुद्रेण शतेनैव महौघेन तथैव च ॥ एष कोटिमहौघेन समुद्रसदृशेन च ॥ ४२ ॥
विभीषणेन संचिवै राक्षसैः परिवारितः ॥ सुग्रीवो वानरेन्द्रस्त्वां युद्धार्थमभिवर्तते ॥
महाबलवृत्तो नित्यं महाबलपराक्रमः ॥ ४३ ॥

इमां महाराज समीक्ष्य बाहिनीमुपस्थितां प्रज्वलितप्रहोपमाम् ॥

ततः प्रयत्नः परमो विधीयतां यथा जयः स्यान्न परैः पराजयः ॥ ४४ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकान्ये युद्धकाण्डे अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

शुकसारणकृतशत्रुपक्षप्रशंसनमलङ्कारान्तेन रावणेन सभासर्जनं तद्विसर्जनपूर्वकं यथावच्छ्रयनासनादिनामाचरणावगमाय
शार्दूलविचारचरप्रेषणम् ॥ १ ॥ वेषान्तरधारणेन वानरसेनामभ्यप्रविष्टैर्विभीषणरहस्येदितैर्वानरमुष्टिपिष्टैः कृपचाराम-
विमोचितैः शार्दूलविभिः पुनारावणसमीपगमनम् ॥ २ ॥

शुकेन तु सैमाख्यातास्तान्दृष्ट्वा हरियूथपात् ॥ समीपस्थं च रामस्य आतरं स्वं विभीषणम् ॥ १ ॥
लक्ष्मणं च महावीर्यं भुजं रामस्य दक्षिणम् ॥ सर्ववानरराजं च सुग्रीवं भीमविक्रमम् ॥ २ ॥
[भुजं गवाक्षं गवयं मेन्दं द्विविदमेव च ॥ अङ्गदं चैव बलिनं वज्रहस्तात्मजात्मजम् ॥ ३ ॥
हनुमन्तं च विक्रान्तं जाम्बवन्तं च दुर्जयम् ॥ सुषेणं कुमुदं नीलं नलं च पुवर्गर्भम् ॥ ४ ॥]
किञ्चिदाविग्रहद्वयो जातक्रोधश्च रावणः ॥ भर्त्सयामास तौ वीरौ कथान्ते शुकसारणौ ॥ ५ ॥
अधोमुखौ तौ प्रणतावब्रवीच्छुकसारणौ ॥ रोषगद्गदया वाचा संरब्धः परुषं वचः ॥ ६ ॥
न तावत्सदृशं नाम सचिवैरुपजीविभिः ॥ विप्रियं नृपतेर्वक्तुं निग्रहप्रग्रहे प्रभोः ॥ ७ ॥
रिपूणां प्रतिकूलानां युद्धार्थमभिवर्तताम् ॥ उभाभ्यां सदृशं नाम वक्तुमप्रस्तवे स्तवम् ॥ ८ ॥

कीर्तनंअवान्तरसेनापतिभेदात् ॥ ४०—४१ ॥ समुद्र-
सदृशेन सागरसदृशेन ॥ ४२ ॥ सचिवैः राक्षसैरुपल-
क्षितेन विभीषणेन परिवारितः सुग्रीवः त्यामभि त्वां-
प्रति । युद्धार्थं वर्तते ॥ ४३ ॥ ज्वलितप्रहोपमां क्रूरप्रहो-
पमां । यथा ते जयो न स्यात् प्रत्युत परैः पराजय एव
स्यात् तथा यत्नः क्रियतामिति ध्वन्यते ॥ ४४ ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने अष्टाविंशः
सर्गः ॥ २८ ॥

अथ रावणेन चारप्रेषणादिप्रतिपाद्यत एकोन-
त्रिंशे—शुकेनेत्यादिश्लोकत्रयं ॥ सर्ववानरराजं चेलञ्च
चकारो हनुमदादिसमुच्चयार्थः । आविग्रहद्वयः भीत-
हृदयः । तथापि जातक्रोधः परस्त्वार्कर्णनेन कुपित
इत्यर्थः । कथान्ते वचनान्ते ॥ १—५ ॥ रोषगद्गदया
कोपस्तल्लितया । संरब्धः कुपितः ॥ ६ ॥ तावत् प्रथ-
मतः । निग्रहप्रग्रहे निग्रहानुग्रहयोः । प्रभोः शक्तस्य ।
नृपतेः विप्रियं वक्तुं न सदृशं नाम । नामेति नीति-
शास्त्रप्रसिद्धिः ॥ ७ ॥ विप्रियपदोक्तं विशदयति—
रिपूणामिति ॥ अभिवर्ततां अभिवर्तमानानां । अग्र-

सि० भर्त्सयामास खकीयभीताकारगोपनार्थोयव्यापारः ॥ ५ ॥ स्व० रिपूणां शत्रूणां । ननु “रिपोरपिगुणावाध्याः” इत्याशुके-
स्तत्तुतिर्युक्तेत्यतोवक्ति—प्रतिकूलानामिति । विरुद्धाचरणवतामिलर्थः । सुतिस्तु अग्रतिकूलशत्रुजातीयविपचेतिभावः । त-
त्राह—युद्धार्थमिति । अग्रस्तवे तद्विषयकप्रशंभाभावे । स्वयं गुणकीर्तनं । वक्तुंसदृशं नाम सदृशं किल काकः । यद्वा उभाभ्यामेवाप्रस्तवे
[पा०] १ क. ख. च. छ. ट. एवंकोटि. २ ड. —ट. वीरेणसचिवैःपरि. ३ ड. झ. ट. यदुवर्तते. ४ ड. च. छ. झ. व.
ट. पराभवः. ५ ड. झ. थ. ट. समादिष्टान्दृष्ट्वा. ६ इदंश्लोकद्वयं क. ख. च. छ. न. पाठेषुदृश्यते. क. ख. च. छ. न. नीलं-
सेनापतिचैव नलंगदयमेवच. ७ ड. थ. च. छ. न. आत्तामर्षश्च. ८ च. न. नृपतेःकर्तुं.

आचार्या गुरवो वृद्धा वृथा वां पर्युपासिताः ॥ सारं यद्राजशास्त्राणामनुजीव्यं न गृह्यते ॥
 गृहीतो वा न विज्ञातो भारो ज्ञानस्य बोद्धेते ॥ ९ ॥
 ईदृशैः सचिवैर्युक्तो मूर्खैर्दिष्टया धराम्यहम् ॥ १० ॥
 किं नु मृत्योर्भयं नास्ति वक्तुं मां परुषं वचः ॥ यस्य मे शासतो जिह्वा प्रयच्छति शुभाशुभम् ॥ ११ ॥
 अप्येव दहनं स्पृष्ट्वा वने तिष्ठन्ति पादपाः ॥ राजदोषपरामृष्टास्तिष्ठन्ते नापराधिनः ॥ १२ ॥
 हन्यामहं त्विमौ पापौ शत्रुपक्षप्रशंसकौ ॥ यदि पूर्वोपकारैस्तु न क्रोधो मृदुतां व्रजेत् ॥ १३ ॥
 अपध्वंसत गच्छध्वं सन्निकर्षादितो मम ॥ न हि वां हन्तुमिच्छामि स्मराम्युपकृतानि वाम् ॥ १४ ॥
 हतावेव कृतघ्नौ तौ मयि स्नेहपराश्रुतौ ॥ १५ ॥
 एवमुक्तौ तु सग्रीडौ तावुमौ शुकसारणौ ॥ रावणं जयशब्देन प्रतिनन्द्याभिनिस्त्यतौ ॥ १६ ॥
 अग्रेवीतु दशग्रीवः समीपस्थं महोदरम् ॥ उपस्थापय मे ग्रीध्रं चैराभीतिविशारदान् ॥
 महोदरस्तथोक्तस्तु ग्रीध्रमाज्ञापयच्चरान् ॥ १७ ॥

स्त्वे अनवसरे । स्तवं वक्तुं सहशं नाम सहशं किमु ।
 युद्धारम्भसमयो हि परस्तुत्यनर्ह इति भावः ॥ ८ ॥
 यद्यस्मात् राजशास्त्राणां सारं प्रतिपाद्यसारभूतं ।
 अनुजीव्यं अनुजीविकृत्यं । न गृह्यते न ज्ञायते ।
 अतः वां युवाभ्यां गुरवः महान्सः । वृद्धाः ज्ञानवय-
 श्शीलसंपन्नाः । आचार्याः नीतिशास्त्रोपदेष्टारः ।
 वृथा पर्युपासिताः । तदुपासनफलादर्शनाभिरर्थक-
 माराधिता इत्यर्थः । ननु चिरोपासितगुरोरज्ञानं
 न साम्प्रतं तत्राह—गृहीतो वेति । गृहीतोवार्थः । न
 विज्ञातः न विशेषेण ज्ञातः । विस्मृत इत्यर्थः । तर्हि
 कथं ज्ञातृत्वप्रवाद इत्यत्राह—भार इति । ज्ञानस्य
 भारः उद्भाते वा । जातमपि ज्ञानं नानुष्ठानपर्यवसा-
 यीत्यर्थः । यद्वा ज्ञानस्य भार उद्भाते । ज्ञानभारभ-
 रणाभिमान एव क्रियते न तु तत्कार्यमित्यर्थः ॥ ९ ॥
 आचयोरस्त्वत्वे कथमेतावत्पर्यन्तमस्मत्पुंसारेण तव
 राज्यभरणं तत्राह—ईदृशैरिति ॥ ईदृशैः एवं नीति-

शास्त्रज्ञानभिज्ञैरित्यर्थः । धरामि राज्यमिति शेषः ।
 “धृष् धारणे” इति भौवादिको धातुः । धरामि
 जीवामीति वा ॥ १० ॥ मां परुषं वचो वक्तुं युवयो-
 र्मृत्योः सकाशात् भयं नास्ति किं नु । वक्तुं उद्यतयोर्यु-
 वयोरिति शेष इत्यप्याहुः । परुषोक्तिमात्रे कृतो
 मृत्युरित्यत्राह—यस्येति । शासतो मे जिह्वैव शुभा-
 शुभं प्रयच्छति । शासने प्रवृत्तस्य मे जिह्वाचलन-
 मेव मृत्युं श्रेयो वा प्रयच्छतीत्यर्थः ॥ ११ ॥ राज-
 दोषः राजकोपः । दहनस्पृष्टवनपादपस्थितिसंभवाद्-
 व्यसंभावित्वा राजदोषस्पृष्टजनस्थितिरिति भावः ।
 तिष्ठन्ते तिष्ठन्ति ॥ १२ ॥ स्वमनः प्रत्याह—हन्या-
 मिति ॥ १३ ॥ अपध्वंसत स्थानात्प्रच्यवध्वं । पर-
 सौपदं बहुवचनं चार्ष । गच्छध्वं गच्छत । सन्निकर्षात्
 दृष्टिविषयात् ॥ १४ ॥ हतावित्यर्थः । कृतघ्नत्वस्नेह-
 पराङ्मुखत्वे एव तयोर्वधइति भावः ॥ १५ ॥ प्रति-
 नन्द्य प्रशस्य । अभिनिस्त्यतौ निर्गतौ ॥ १६ ॥ चारा-

स्तवं वक्तुं सहशं नाम नान्येषामिति वा । स्तवशब्दार्थीभूतगुणकीर्तनस्य पुंसकताविषयत्वात् “अद्यानतामहिमानंतवेदं” “उदीचामातः
 स्यानेयकपूर्वायाः” “मातुस्तंसंख्यासंभद्रपूर्वायाः” इत्यादिवचस्तवमित्युक्तिः संभवतीति मन्तव्यमिति केचित् । वस्तुतस्तु “संबन्धस-
 न्नवसिष्यते” इति भाष्याल्लिङ्गानामतन्त्राद्वा ॥ ८ ॥ टी० आचार्याः उपनयनपूर्वकं शास्त्रवेदाध्यापकाः । गुरवः पित्रादयः । वृद्धा-
 ज्ञानवयोवृद्धाः । स्त० गुरुनिषेधकशुभमुख्यः । तद्वात्रायाशुभस्यापि गुरवइति गुरवद्वयमुक्तिः ॥ वां युवाभ्यां । वृथापर्युपासिताः ।
 तयोर्गुरुमुखतोऽप्यसन्नं स्वसाक्षिसिद्धमित्येवमुक्तिः । वां युवाभ्यां सारं न गृह्यते न गृहीतं । ‘न्यायेचनी-
 रेचपनेचसारं’ इति विश्वः ॥ ९ ॥ ॥ १० ॥ अपध्वंसत गच्छध्वं इति बहुवचनं नु एवमन्येचैरुपवधविष्यन्ति तर्हि तेषामप्ययमेवद-
 ष्यइति सूचनाय । उभयप्रपदव्यत्यासोरावणपदव्यत्यासात् ॥ १४ ॥ टी० प्रतिनन्द्याभिनिस्त्यतौ अयमेवतयोः राक्षससंप्रापक-
 क्षापस्यान्तद्व्यत्ययप्रसङ्गः ॥ १६ ॥

[पा०] १ ग. ड. झ. ट. आचार्यों. २ क. च. झ. न. ड. वाह्यते. ३ क. झ. न. ट. राजदण्डपरामृष्टः. ४ क. स.
 घ. च. छ. ज. ट. अग्रवीत्स. ५ क.—ड. छ. झ. न. ट. चारानिस्तिनिचारः.

ततश्चाराः संत्वरिताः प्राप्ताः पार्थिवशासनात् ॥ उपस्थिताः प्राञ्जलयो वर्धयित्वा जयाशिषा ॥ १८ ॥
 तानब्रवीत्ततो वाक्यं रावणो राक्षसाधिपः ॥ चारान्प्रत्यायिताञ्शूरान्भक्तान्विगतसाध्वसान् ॥ १९ ॥
 इतो गच्छत रामस्य व्यवसायं परीक्ष्य ॥ मन्त्रिष्वभ्यन्तरा येऽस्य प्रीत्या तेन समागताः ॥ २० ॥
 कथं स्वपिति जागर्ति किमेन्यच्च करिष्यति ॥ विज्ञाय निपुणं सर्वमागन्तव्यमशेषतः ॥ २१ ॥
 चारेण विदितः शत्रुः पण्डितैर्वसुधाधिपैः ॥ युद्धे स्वल्पेन यत्नेन समासाद्य निरस्यते ॥ २२ ॥
 चारास्तु ते तथेत्युक्त्वा प्रहृष्टा राक्षसेश्वरम् ॥ शार्दूलमग्रतः कृत्वा ततश्चक्रुः प्रदक्षिणम् ॥ २३ ॥
 ततस्ते तं महात्मानं चारा राक्षससत्तमम् ॥ कृत्वा प्रदक्षिणं जग्मुर्यत्र रामः सलक्ष्मणः ॥ २४ ॥
 ते सुबेलस्य शैलस्य समीपे रामलक्ष्मणौ ॥ प्रच्छन्ना ददृशुर्गत्वा ससुग्रीवविभीषणौ ॥ २५ ॥
 प्रेक्षमाणाश्च तं च बभूवुर्भयविक्रवाः ॥ ते तु धर्मात्मना दृष्टा राक्षसेन्द्रेण राक्षसाः ॥ २६ ॥
 विभीषणेन तत्रस्था निगृहीता यदृच्छया ॥ शार्दूलो ग्राहितस्त्वेकः पापोऽयमिति राक्षसः ॥ २७ ॥
 मोचितः सोऽपि रामेण वध्यमानः पुवङ्गमैः ॥ आनृशंखेन रामस्य मोचिता राक्षसाः परे ॥ २८ ॥
 वानरैरर्दितास्ते तु विक्रान्तैर्लघुविक्रमैः ॥ पुनर्लङ्कामनुप्राप्ताः श्वसन्तो नष्टचेतसः ॥ २९ ॥

ततो दशग्रीवमुपस्थितास्तु ते चारा बहिर्नित्यचरा निशाचराः ॥

गिरेः सुबेलस्य समीपवासिनं न्यवेदयन्भीमबलं महाबलाः ॥ ३० ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे एकोनविंशः सर्गः ॥ २९ ॥

नुपस्थापयेत्यब्रवीदित्यन्वयः ॥ १७—१८ ॥ प्रत्यय
 यव प्रत्यायः तं प्राप्ताः प्रत्यायिताः तान् । विश्व-
 सनीयानित्यर्थः । विगतसाध्वसान् विगतशत्रुभया-
 न् ॥ १९ ॥ व्यवसायं कर्तव्यनिश्चयं । परीक्ष्य
 परीक्ष्यन् । शिथिलव्यवसायश्चेदमुं भीषयाम इति
 भावः । अस्य रामस्य मन्त्रिषु ये अभ्यन्तराः । अन्त-
 रङ्गभूता इत्यर्थः । तेन रामेण प्रीत्या सङ्गताः । मित्र-
 भूता इत्यर्थः । तानपि परीक्ष्यन् । तच्छैथिल्ये तान्
 भेत्स्याम इत्याशयः ॥ २० ॥ कथं स्वपिति किमेकः
 स्वपिति उत जाग्रद्विरनेकैरावृतः स्वपिति । आद्ये
 मुक्ते युद्धं प्रवर्तयिष्याम इति हृदयं । कथं जागर्ति किं
 चिन्ताकुलः उतानाकुल इत्यर्थः । आद्ये व्याक्षिप्तं
 प्रहरिष्यामीत्याकृतं । किमन्यच्च करिष्यति । किं
 कंचित्कालं विलम्ब्य नगरमुपरोत्स्यति उत सद्य इति ।
 आद्ये क्रमेण वञ्चयिष्यामीति तात्पर्यं । निपुणं प्रच्छ-
 नमिति याधत् । क्रियाविशेषणमिदं । सर्वं उक्तं

स्वापादिकं । अशेषतः सर्वप्रकारेण विज्ञायागन्तव्यं ।
 अशेषतः अशेषैश्चारैरिति वार्थः । अशेषत इत्युत्तर-
 शेषो वा ॥ २१ ॥ उक्तमाशयं विवृणोति—चारेणेति ॥
 पण्डितैः निपुणैः । वसुधाधिपैः । चारेण चारद्वारेण ।
 अशेषतो विदितः शत्रुः युद्धे स्वल्पेन यत्नेन समासाद्य
 निरस्यते ॥ २२ ॥ चाराः शार्दूलमग्रतः कृत्वा प्रधानी-
 कृत्य । राक्षसेश्वरं रावणं । प्रदक्षिणं चक्रुः ॥ २३ ॥
 कृत्वा प्रदक्षिणमित्यनुवादो मध्ये विलम्बाभावयो-
 तनार्थः ॥ २४ ॥ प्रच्छन्नाः वेषान्तरधारिणः ॥ २५ ॥
 भयविक्रवाः भयेन दीनाः । धर्मात्मना राक्षसेन्द्रेण
 विभीषणेनेत्यर्थः ॥ २६ ॥ निगृहीताः तर्जिताइत्यर्थः ।
 ग्राहितः ग्रहणं प्रापितः ॥ २७ ॥ मोचितः प्रहारा-
 दितिशेषः ॥ २८ ॥ अर्दिताः पीडिताः । विक्रान्तै-
 रित्यत्र विक्रममात्रोक्तेर्लघुविक्रमैरित्यत्र जवमात्रं
 विक्रमस्य विशेष्यते ॥ २९ ॥ बहिर्नित्यचराः
 परराष्ट्रेषु वृत्तान्तज्ञानाथ सदा संचारशीलाः । समी-

सू० अस्य रामस्य । मन्त्रेषु आलोचनेषु अभ्यन्तराः अन्तरज्ञाः ये के इत्यर्थः । यच्छब्दः "यतश्चोदेतिसूर्यः" इति वत्प्र-
 शार्थः । समागताः साहाय्यार्थमिलिताः ॥ २० ॥ सू० शार्दूलतिरिचाराक्षसाविभीषणेन दृष्टा अपि यदृच्छया विभीषणाज्ञावि-
 नैव गृहीताः शार्दूलस्तु अयमवलन्तपापइतिकपिभिर्ग्राहितः ॥ २७ ॥ सू० भीमबलं भीमभयंकरं बलं शारीरैस्तैर्न्यावा यस्य तं रामं ।

[पा०] १ क. श. अ. ट. न्धीरान्विगत. छ. ञ्छान्विगत. २ क. स. ट. परीक्षितुं. ३ स. अ. ट. उ. मन्त्रेष्वभ्य-
 न्तराः. ४ क. क. च. स. ट. किमन्यच्च. ५ क.—ट. मोक्षितः. ६ क. स. ट. रामेण मोक्षिताः.

त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

शार्दूलेनरावणंप्रति मित्रबलेगरुहधूरचमयारामस्यसुवेलाधलसमीपेऽवस्थानमिवेदनपूर्वकंप्रविष्टमाश्रयस्वस्यविभीष-
णेन मिवेदनेवानरैर्वलाङ्गहृष्येनसर्वतःसंचारणपूर्वकं रामसमीपप्रापण्यादिनिवेदनम् ॥ १ ॥ तयारावणकोदनया सुग्रीवस्य
आबिबदादिपूयसाधानां च प्रयत्नविपुलासादिनिवेदनम् ॥ २ ॥

ततस्तमक्षोभ्यवलं लङ्काधिपतये चराः ॥ सुवेले राघवं शैले निविष्टं प्रत्यवेदयन् ॥ १ ॥
चाराणां रावणः श्रुत्वा प्राप्तं रामं महाबलम् ॥ जातोद्वेगोऽभवत्किंचिच्छार्दूलं वाक्यमब्रवीत् ॥ २ ॥
अयथावच्च ते वर्णो दीनश्चासि निष्ठाचर ॥ नासि कश्चिदमित्राणां कुद्धानां वशमागतः ॥ ३ ॥
इति तेनानुशिष्टस्तु वार्चं मन्दमुदीरयत् ॥ तदा राक्षसशार्दूलं शार्दूलो भयविह्वलः ॥ ४ ॥
न ते चारयितुं शक्या राजन्वानरपुङ्गवाः ॥ ५ ॥
विक्रान्ता बलवन्तश्च राघवेण च रक्षिताः ॥ नापि संभाषितुं शक्याः संप्रश्नोत्र न लभ्यते ॥ ६ ॥
सर्वतो रक्ष्यते यन्था वानरैः पर्वतोपमैः ॥ प्रविष्टमात्रे ज्ञातोऽहं बले तस्मिन्नचारिते ॥ ७ ॥
बलाद्गृहीतो रक्षोभिर्बहुधाऽसि विंचालितः ॥ जानुभिर्मुष्टिभिर्दन्तैस्तलैश्चाभिहतो भृशम् ॥ ८ ॥
परिणीतोसि हरिभिर्बलवद्भिरमर्षणैः ॥ परिणीय च सर्वत्र नीतोऽहं रामसंसदम् ॥ ९ ॥
रैधिरादिग्धसर्वाङ्गो विह्वलश्चलितेन्द्रियः ॥ हरिभिर्वध्यमानश्च याचमानः कृताञ्जलिः ॥ १० ॥
राघवेण परित्रातो जीवामीति यदृच्छया ॥ ११ ॥
एष शैलैः शिलाभिश्च पूरयित्वा महार्णवम् ॥ द्वारमाश्रित्य लङ्काया राक्षसिष्ठति सायुधैः ॥ १२ ॥

पवासिनमिति पुंस्त्वमात्रं ॥ ३० ॥ इति श्रीगोविन्द-
राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्यान-
शुद्धकाण्डव्याख्याने एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

अथ शार्दूलविचारवचनं त्रिंशे—तत इति ॥
सुवेले सुवेलसमीपे । समीप्ये समीप । सुवेलस्य
समीप इति पूर्वमुक्तत्वात् ॥ १ ॥ चाराणां चारेभ्यः
॥ २ ॥ अयथेति । शत्रुगृहीतत्वेन तेषां स्वरूपं किं
न ज्ञातमिति भावः ॥ ३ ॥ अनुशिष्टः पृष्टः । उदी-
रयत् अडभाव आर्षः ॥ ४ ॥ चारयितुं चारविषयी-
कृतुं । न शक्याः चारसंचारविषया न भवन्तीत्यर्थः
॥ ५ ॥ संप्रश्नः परीक्षणं । अत्र वानरेषु ॥ ६ ॥

प्रविष्टमात्रे प्रविष्ट एव । अचारिते चाराविषयीकृते
॥ ७ ॥ रक्षोभिः विभीषणसचिवैः । विंचालितः
मुवि परिचलितः ॥ ८ ॥ परिणीतः परितो नीतः ।
सर्वतः परिणीय सर्वेषां निकटे चारोयमिति घोषण-
पूर्वकं परिणीयेत्यर्थः । रामसंसदं रामसभां । विह्वलः
मूर्च्छितः । मूर्च्छानिवृत्तावपि चलितेन्द्रियः ॥ ९ ॥
याचमानः त्राणमिति शेषः । परित्रात इत्यनुवादात्
॥ १० ॥ राघवेणेत्यर्थः ॥ जीवामीति यदृच्छया ।
इदानीं जीवनं यादृच्छिकमित्यर्थः । यद्वा इतीति
स्वशरीरप्रदर्शनं । अयथावच्च ते वर्णो दीनश्चासि
निष्ठाचरेति श्रुतं ॥ ११ ॥ द्वारमाश्रित्य तिष्ठतीति

न्यवेदयन् । वानरैरपहृताऽपिजीवन्तीतिमहाबलादित्युक्तं ॥ ३० ॥ इत्येकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

त्रिंशः शार्दूलकिंचिदब्रवीच्च । किंचिदिति जातोद्वेगइत्यत्रान्वयिवा ॥ २ ॥ स० भयविह्वलः कपिभयविह्वलः शुकसारणव-
त्किमुक्तौ किंभविष्यतीति भयविह्वलोवा ॥ ४ ॥ स० संप्रश्नः पर्यनुशोचः ॥ ६ ॥ स० विचारिते विचारणे प्रकान्तेसतीति
शेषः ॥ ७ ॥ लि० विचारितः बहुप्रकारगत्याचलितः ॥ स० रक्षोभिः विभीषणसंभन्धिभिः । रक्षोभिः सहागतैस्सहेतिवा ।

[पा०] १ घ. अ. ततस्तमक्षोभ्य. २ ख. ग. राघवेणसुरक्षिताः. घ. राघवेणामिरक्षिताः. ३ क. ख. ड. च. झ. अ.
तस्मिन्विचारिते. ज. तस्मिन्निवासिते. ग. तस्मिन्निवारिते. ४ झ. ञ. विचारितः. ५ च.—ट. रैधिरादिदीनाङ्गो. ६ ड. झ.
ट. माभेतिच. ७ ड. झ. अ. ट. शैलशिलाभिस्तु.

गरुडव्यूहमास्थाथ सर्वतो हरिर्भिवृतः ॥ मां विसृज्य महातेजा लङ्कामेवाभिवर्तते ॥ १३ ॥
 पुरा प्राकारमाधाति क्षिप्रमेकतरं कुरु ॥ सीतां वाञ्छौ प्रयच्छाशु सुयुद्धं वा प्रदीयताम् ॥ १४ ॥
 मनसा तै तदा प्रेक्ष्य तच्छ्रुत्वा राक्षसाधिपः ॥ शार्दूलं सुमहद्वाक्यमथोवाच स रावणः ॥ १५ ॥
 यदि मां प्रति युध्येरन्देवगन्धर्वदानवाः ॥ नैव सीतां प्रदास्यामि सर्वलोकभयादपि ॥ १६ ॥
 एवमुक्त्वा महातेजा रावणः पुनरब्रवीत् ॥ चारिता भवता सेना केऽत्र शूराः पुत्रक्रमाः ॥ १७ ॥
 कीदृशाः किंप्रभाः सौम्य वानरा ये दुरासदाः ॥ कस्य पुत्राश्च पौत्राश्च तत्त्वमाख्याहि राक्षस ॥ १८ ॥
 तथाऽत्र प्रतिपत्स्यामि ज्ञात्वा तेषां बलाबलम् ॥ अवश्यं बलसंख्यानं कर्तव्यं युद्धमिच्छताम् ॥ १९ ॥
 तथैवमुक्तः शार्दूलो रावणेनोत्तमश्वरः ॥ इदं वचनमारेमे वक्तुं रावणसन्निधौ ॥ २० ॥
 अधर्क्षरजसः पुत्रो युधि राजा सुदुर्जयः ॥ गद्गदस्याथ पुत्रोऽत्र जाम्बवानिति विश्रुतः ॥ २१ ॥
 गद्गदस्यैव पुत्रोऽन्यो गुरुपुत्रः शतक्रतोः ॥ कदनं यस्य पुत्रेण कृतमेकेन रक्षसाम् ॥ २२ ॥
 सुषेणश्चापि धर्मात्मा पुत्रो धर्मस्य वीर्यवान् ॥ सौम्यः सोमात्मजश्चात्र राजन्दधिमुखः कपिः ॥ २३ ॥

वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवत्प्रयोगः ॥ १२—१३ ॥ पुराप्राकारमाधाति आधास्यतीत्यर्थः । “यावत्पुरा-
 निपातयोर्लट्” । एकतरं द्वयोरेकं । “एकाह प्राचां”
 इति तरप् । एकतरमित्युक्तं विष्णुतोऽपि—सीतामिति
 ॥ १४ ॥ मनसा प्रेक्ष्य आलोच्य । तं शार्दूलमुवा-
 चेत्यन्वयः ॥ १५ ॥ सीतास्मैप्रदीयतामित्यस्योत्तर-
 माह—यदीति ॥ युध्येरन् तथापि सीतां न प्रदा-
 स्यामि । सर्वलोकेभ्यो भयादपि न प्रदास्यामीति यो-
 जना ॥ १६ ॥ एवं प्रथमपक्षस्यानुपपत्त्या द्वितीय-
 पक्षं करिष्यमाणः तत्र ज्ञातव्यविशेषं पृच्छति—एव-
 मित्यादि श्लोकत्रयं ॥ भवता सेना चारिता चार-
 विषयीकृता । सन्यगृह्येत्यर्थः । अत्र सेनायां । के
 शूराः ॥ १७ ॥ ये दुरासदाः ते कीदृशाः कीदृशा-
 काराः । किंप्रभाः किंप्रभावाः । कस्य पुत्राः कस्य
 पौत्राश्च । तत्त्वं तेषां धनराणां भावं । आख्याहि
 ॥ १८ ॥ कथने किं प्रयोजनमित्यत्राह—तथेति ॥
 तथा एवमाख्याते सति । तेषां बलाबलं ज्ञात्वा अत्र
 वानरेषु । प्रतिपत्स्यामि प्रतिपत्से । कर्तव्यं ज्ञास्या-
 मीत्यर्थः ॥ १९—२० ॥ अथेत्युत्तरवचनारम्भे ।
 द्वितीयोयशब्दः पादपूर्णे । राजा सुग्रीवः । पाञ्चा-
 लीन्यायेन गद्गदेन पोषितत्वात्तपुत्रो जाम्बवान् ।
 तस्य ब्रह्मणो जृम्भारम्भसंभूतत्वात् ॥ २१ ॥ अन्यः
 पुत्रः धूम्रः । जाम्बवान् धूम्रश्चेति गद्गदस्य द्वौ पुत्रा-
 वित्यर्थः । यस्य पुत्रेणैकेन महता रक्षसां अक्षादीनां
 कदनं हननं । कृतं । स केसरी शतक्रतोऽगुरुः बृह-
 स्पतिः तस्य पुत्रः । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः
 ॥ २२ ॥ धर्मस्य देवतायाः । ननु, “वरुणो जन-
 यामास सुषेणं नाम वानरं” इति बालकाण्डोक्तं ।
 सत्यमुक्तं । स एवात्र धर्मशब्देनोच्यते । शार्दूलो वा
 भयाकुलोऽन्यथा श्रुतवान् । अन्योयं सुषेण इत्यप्याहुः ।

वानरैरिति शेषः ॥ ८ ॥ स० गरुडव्यूहमास्थाथ प्रस्थानसमयत्वात् । साक्षात्सुदामोद्देक्षातमगच्छोरारवणः प्रपन्नर्धेदवतारव्यापारा-
 लिप्यादनस्यादिति व्यूहमिषेणतविरच्य तत्रस्थितइति ध्वनिः ॥ १३ ॥ स० सुवर्तलेनेन अनुतभाषणेप्रत्यवेयामिति परिज्ञानम-
 स्तीतिसूच्यते ॥ १८ ॥ स० गद्गदस्य द्वितीयजन्मनि । ननैववचनेर्किंकल्पकमिति वाच्यं । देवानामुत्पत्तेर्नानाविधायामारतभाष-
 मतादौप्रोक्तिरेवेत्येवेति । अत्रापि “जांबवाजुंसमाणस्यममवक्तादजायत” इत्येकत्रनिर्भासकलैकस्यब्रह्मजलजल्पनं अन्यत्रधूम्राजु-
 जल्पनेनगद्गदपुत्रजलजल्पनंचकल्पयिष्यतोऽमुमर्थमिति शेषः । “गद्गदो जांबवतःक्षेत्रद्वारापिता । यद्यपि “जांबवाजुंसमाणस्यममव-
 क्तादजायत” इतिभगवन्मुखादस्योत्पत्तिःश्रुता । तथापिजुंसमाणसस्येतद्गतायाभगवच्छर्कैर्गद्गदक्षेत्रमाविश्यतेनरूपेणपरिणामाद-
 दोषः” इतिनागोभिभट्टकल्पनमल्पीकरोतिशक्तिक्षेत्रापेक्षयेतिमन्तव्यं । हनुमतःकेसरिक्षेत्रजलवचनवत्काव्यवचनाच्च ॥ २१ ॥

[पा०] १ ड. झ. म. ड. वापि. च. छ. चापि. २ ड. छ. झ. न. ड. युद्धंवापि. ३ ड. झ. न. ड. तत्तदा. ४ ग.
 ड. झ. ट. युध्येरन्देव. ५ ख. ड. छ.—ट. चरिता. ६ ड. छ. झ. ट. सुप्रत. ७ ड. झ. ट. लल्लसंख्यानं. ८ ड. छ.
 झ. ट. राजन्सु.

सुमुखो दुर्मुखश्चात्र वेगदर्शी च वानरः ॥ मृत्युर्वानररूपेण नूनं सृष्टः स्वयंभुवा ॥ २४ ॥
 पुत्रो हुतवहस्याथ नीलः सेनापतिः स्वयम् ॥ अनिलस्य च पुत्रोत्र हनुमानिति विश्रुतः ॥ २५ ॥
 नम्रा शक्तस्य दुर्धर्षो बलवानद्भो युवा ॥ मैन्दश्च द्विविदशोभौ बलिनावशिसंभवौ ॥ २६ ॥
 पुत्रा चैवस्वतस्यात्र पञ्च कालान्तकोपमाः ॥ गजो गवाक्षो गवयः श्वरभो गन्धमादनः ॥ २७ ॥
 दश वानर कोट्यश्च शूराणां युद्धकाङ्क्षिणाम् ॥ श्रीमतां देवपुत्राणां शेषं नाख्यातुमुत्सहे ॥ २८ ॥
 पुत्रो दशरथस्यैव सिंहसंहननो युवा ॥ दूषणो निहतो येन खरश्च त्रिशिरास्तथा ॥ २९ ॥
 नास्ति रामस्य सदृशो विक्रमे भुवि कश्चन ॥ विराधो निहतो येन कबन्धश्चान्तकोपमः ॥ ३० ॥
 वक्तुं न शक्तो रामस्य नरः कश्चिदुणान्वितौ ॥ जनस्थानगता येन यावन्तो राक्षसा हताः ॥ ३१ ॥
 लक्ष्मणश्चात्र धर्मात्मा मातङ्गानामिवर्षभः ॥ यस्य बाणपथं प्राप्य न जीवेदपि वासवः ॥ ३२ ॥
 श्वेतो ज्योतिर्मुखश्चात्र भास्करस्यात्मसंभवौ ॥ वरुणस्य च पुत्रोऽन्यो हेमकूटः पुत्रक्रमः ॥ ३३ ॥
 विश्वकर्मसुतो वीरो नलः पुत्रगसत्तमः ॥ विक्रान्तो बलवानत्र वसुपुत्रः सुदुर्धरः ॥ ३४ ॥
 राक्षसानां वरिष्ठश्च तव भ्राता विभीषणः ॥ परिगृह्य पुरीं लङ्कां राघवस्य हिते रतः ॥ ३५ ॥
 इति सर्वं समाख्यातं त्वेदं वानरं बलम् ॥ सुवेलेऽधिष्ठितं शैले शेषकार्ये भवान्गतिः ॥ ३६ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

एवमन्यथापि ज्ञेयं ॥ २३ ॥ मृत्युरेव स्वयंभुवा सु-
 मुखादिवानररूपेण सृष्टः । सुमुखादयो मृत्युतुल्या
 इत्यर्थः । यद्वा सुमुखादयो मृत्युपुत्रा इत्यर्थः ॥ २४ ॥
 अनिलस्य पुत्रः औरसः । एवं तत्र तत्र पितृद्वयनि-
 र्देशो बीजित्वक्षेत्रिलाभ्यामिति मन्तव्यं ॥ २५ ॥
 नप्तेति । अत्र नष्टशब्दोर्थसामर्थ्यात्पौत्रे वर्तते
 ॥ २६—२७ ॥ वानरकोट्य इत्यत्र वानरेत्यविभ-
 क्तिकनिर्देशः । “सुपां सुलुह—” इत्यादिना पञ्चया-
 लुक् । वानराणामित्यर्थः । शेषं जन्मस्थानादि ।
 नोत्सहे न शक्नोमि ॥ २८ ॥ सिंहसंहननः रमणी-
 याद्यवसन्निवेशवान् । “वराङ्गरूपोपेतो यः सिंह-
 संहननो हि सः” इत्यमरः ॥ २९—३० ॥ ये

जनस्थानगताः ते यावन्तः ते सर्वेऽपि हता इत्यर्थः ।
 “यावन्तावञ्च साकल्ये” इत्यमरः ॥ ३१ ॥ चश-
 ब्देन दशरथस्य पुत्र इत्याकृष्यते । मातङ्गानामिवर्षभः
 गजश्रेष्ठ इव स्थितः ॥ ३२—३३ ॥ सुदुर्धरः सुदु-
 र्धरनामा ॥ ३४ ॥ लङ्कां रामात् परिगृह्य तस्य हिते
 रतो विभीषणस्तव भ्रातेत्यन्वयः ॥ ३५ ॥ गतिः
 प्रमाणं । अत्र वानरजन्मोक्ते प्रायशो बालकाण्डोक्त-
 विरोधादेतत्सर्गं विनापि पूर्वोत्तरकथासंघट्टनाच्च
 सर्गाय कल्पित इत्याहुः ॥ ३६ ॥ इति श्रीगोविन्द-
 राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने
 युद्धकाण्डव्याख्याने त्रिंशत्सर्गः ॥ ३० ॥

टी० नन्वत्रसर्गेष्वस्यपुत्रःसुषेणः चैवस्वतपुत्रौश्वरभगन्धमादनामित्युच्यते । बालकाण्डे तु “वह्णोजनयासासुषेणेनामवानरम् ।
 शरभंजनयामासपर्जन्यस्तुमहाबलम् । धनदस्तुतःश्रीमान्वानरोगन्धमादनः” इतित्रयाणामन्यतउत्पत्तिरुक्ता । सत्यं ।
 सुषेणादिसंज्ञावतामनेकेषामपिसत्त्वान्विरोधः ॥ ३६ ॥ इतित्रिंशःसर्गः ॥ ३० ॥

[पा०] १ क. ख. घ.—छ. झ. न. ट. तावन्तो. २ घ. क. छ. झ. ट. वेगवानत्र.

एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

रावणेनमभिसुखात्ससैन्वराससुवेलाचलागमनश्रवणान्मभिमिस्सहालोच्यकृतैव्यमिर्धारणेन तद्विसर्जनम् ॥ १ ॥ तथा
सखोदनयाविद्युज्जिह्वेनमायासिमितरामशिरश्चरासमसदृशशिरश्चरासनमदर्शनेन सीताविमोहनम् ॥ २ ॥

ततस्तमसोभ्यबलं लङ्काधिपतये चराः ॥ सुवेले राघवं शैले निविष्टं प्रत्यवेदयन् ॥ १ ॥
चाराणां रावणः श्रुत्वा प्राप्तं रामं महाबलम् ॥ जातोद्वेगोऽभवत्किञ्चित्सचिवानिदमब्रवीत् ॥ २ ॥
मन्त्रिणः क्षीप्रमायान्तु सर्वे वै सुसमाहिताः ॥ अयं नो मन्त्रकालो हि संप्राप्त इति राक्षसाः ॥ ३ ॥
तस्य तच्छासनं श्रुत्वा मन्त्रिणोऽभ्यागमन्नुतम् ॥ ततः स मन्त्रयामास सचिवै राक्षसैः सह ॥ ४ ॥
मैत्रचित्त्वा स दुर्धर्षः क्षमं यत्समनन्तरम् ॥ विसर्जयित्वा सचिवान्प्रविवेश स्वमालयम् ॥ ५ ॥
ततो राक्षसमाहूय विद्युज्जिह्वं महाबलम् ॥ मायाविदं महाभायः प्राविशद्यत्र मैथिली ॥ ६ ॥
विद्युज्जिह्वं च मायाज्ञमब्रवीद्राक्षसाधिपः ॥ मोहयिष्यावहे सीतां मायया जनकात्मजाम् ॥ ७ ॥
शिरो मायामयं गृह्य राघवस्य निशाचर ॥ त्वं मां समुपतिष्ठस्व महच्च सशरं धनुः ॥ ८ ॥
एवमुक्तस्तथेत्याह विद्युज्जिह्वो निशाचरः ॥ [दर्शयामास तां मायां सुप्रयुक्तां स रावणे ॥]
तस्य तुष्टोऽभवद्राजा प्रेददौ च विभूषणम् ॥ ९ ॥
अशोकवनिकायां तु सीतादर्शनलालसः ॥ नैर्ऋतानामधिपतिः संविवेश महाबलः ॥ १० ॥
ततो दीनार्भदैर्न्याहार्तं ददर्श धनदानुजः ॥ अधोमुखीं शोकपरामुपविष्टां महीतले ॥ ११ ॥
भर्तारमेव ध्यायन्तीमशोकवनिकां गताम् ॥ उपास्यमानां घोराभी राक्षसीभिरितस्ततः ॥ १२ ॥
[राक्षसीभिर्वृतां सीतां पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ॥ उत्पातमेघजालाभिश्चन्द्ररेखामिवावृताम् ॥ १३ ॥
भूषणैरुत्तमैः कैश्चिन्मङ्गलार्थमलंकृताम् ॥ चरन्तीं मारुतोद्धृतां क्षिप्तां पुष्पलतामिव ॥ १४ ॥
हर्षशोकान्तरे मयां विषादस्य विलक्षणाम् ॥ स्तिमितामिव गाम्भीर्याद्भर्ता भारीरथीमिव ॥ १५ ॥]
उपसृत्य ततः सीतां प्रहर्षं नाम कीर्तयन् ॥ हृदं च वचनं धृष्टमुवाच जनकात्मजाम् ॥ १६ ॥

अथ सीतामोहनमेकत्रिंशे । कथासंचटनाय पूर्व-
सर्गोक्तमनुवदति—तत इति ॥ स्पष्टः ॥ १ ॥
चाराणां चारेभ्यः । जातोद्वेगः जातसंभ्रमः । सचि-
वान् मन्त्रिणः समीपस्थान् ॥ २ ॥ हे राक्षसाः अयं
नो मन्त्रकालः संप्राप्तः इति हेतोः मन्त्रिणः समाया-
न्तिवति इदं वाक्यमब्रवीदिति पूर्वेषु संबन्धः । यद्वा
इदमब्रवीदित्यस्य वाक्यान्तस्थेनेतिशब्देन संबन्धः ।
राक्षसा इत्युत्तरशेषः । अथवा हे मन्त्रिणः भवन्तः

आयान्तु समीपमिति सचिवानब्रवीत् । राक्षसा इति
मन्त्रिविशेषणं । सचिवै राक्षसैरित्यनुवादात् । सुसमा-
हिताः नीतिकुशला इत्यर्थः ॥ ३—४ ॥ समनन्तरं
रामस्य समीपागमनानन्तरं । यत् क्षमं कर्तुमुचितं
तन्मन्त्रयित्वेति योजना ॥ ५—७ ॥ गृह्य गृहीत्वा
॥ ८ ॥ तस्य तस्मिन् ॥ ९ ॥ लालसः सामिलाषः
॥ १०—११ ॥ उपास्यमानां अनुव्रतां ॥ १२—१५ ॥
प्रहर्षं नाम कीर्तयन् प्रहर्षवार्ता कीर्तयन्मिव । नामे-

रामानु० ततस्तमसोभ्यबलमितिनुवादःपूर्वसर्गादौचकृतः । 'पूर्वमेवमयाष्टशोकाववाप्तुक्षपुत्रवः । जुंभमाणस्यसहसाम-
षकादजायत' इतिजुंभमाणपितामहवकादुत्पन्नत्वेनप्रसिद्धस्यजांबवतःपूर्वसर्गेगद्गदपुत्रत्वेनाभिधानाद्विरोधःस्फुरति । पूर्वसर्गम-
न्तरेणाधिक्यासंगच्छते । तथापि स्थितस्यगतिस्थितनीयेतिन्यायेन पूर्वसर्गोव्याख्यातः ॥ शि० शार्ङ्गलवचनश्रवणानन्तरकालि-
ङ्गरावणप्रतिचारान्तराणां वचनमाह—ततइति । नृपतेः रावणस्य । चराः चाराः ॥ १ ॥ ती० प्रहर्षेतामकीर्तयन् हेसीतेइ-
ति संबोधयन् ॥ स० प्रहर्षं रामपराजयजं । नाम नाम्ना । अर्थात्स्वपरमार्थे । प्रहर्षन् प्रहर्षयन् । नाम सीतायाः हेसीतेइति ।
[पा०] १ ख. ग. च. छ. व. ट. लङ्कायांनृपतेश्चराः. २ ग. रामबलमहत्. ३ क. ग. ड.—ट. मन्त्रयिताडु. ४ हृद-
मर्थे घ.—ड. पाठेपुद्गल्यते. ५ ख. च. छ. व. प्रददौवत्भूषणं. ६ घ. प्रविवेश. ७ ड.—ड. मदीनाहार्तं. ८ क. ग.—अ.
राक्षसीभिरदूरतः. ९ हृदंश्लोकत्रयं प्राचीनकोशेषुनहृदयते । औत्तराहपाठएवदत्तये.

सान्त्वयमाना मया भद्रे यमुपाश्रित्य बलमसे ॥ खरदन्ता स ते भर्ता राघवः समरे हतः ॥ १७ ॥
 छिन्नं ते सर्वतो मूलं दर्पस्ते विहतो मया ॥ व्यसनेनात्मनः सीते मम भार्या भविष्यसि ॥ १८ ॥
 विद्वैजेमां मतिं मूढे किं मृतेन करिष्यसि ॥ भवस्व भद्रे भार्याणां सर्वासामीश्वरी मम ॥ १९ ॥
 अल्पपुण्ये विवृत्तार्थे मूढे पण्डितमानिनि ॥ मृगु भर्तृवधं सीते घोरं वृत्रवधं यथा ॥ २० ॥
 समायातः समुद्रान्तं मां हन्तुं किल राघवः ॥ वानरेन्द्रप्रणीतेन महता वृतः ॥ २१ ॥
 सै निविष्टः समुद्रस्य पीड्य तीरमथोत्तरम् ॥ बलेन महता रामो ब्रजत्यस्तं दिवाकरे ॥ २२ ॥
 अथाध्वनि परिश्रान्तमर्धरात्रे स्थितं बलम् ॥ सुखसंसृप्तमासाद्य चारितं प्रथमं चरैः ॥ २३ ॥
 तत्प्रहस्तप्रणीतेन बलेन महता मम ॥ बलमस्य हतं रात्रौ यत्र रामः सलक्ष्मणः ॥ २४ ॥
 पट्टिशान्परिषाञ्चक्रान्दण्डान्सङ्क्रान्तमहायसान् ॥ बाणजालानि शूलानि भास्वरान्कूटमुद्रान् ॥ २५ ॥
 घटीश्च तोमराञ्चक्षत्रीश्चक्राणि मुसलानि च ॥ उद्यम्योद्यम्य रथोभिर्वानरेषु निपातिताः ॥ २६ ॥
 अथ सुप्तस्य रामस्य प्रहस्तेन प्रमाथिना ॥ असक्तं कृतहस्तेन शिरश्छिन्नं महासिना ॥ २७ ॥
 विभीषणः समुत्पत्य निगृहीतो यदृच्छया ॥ दिशः प्रवाजितः सैवैर्लक्ष्मणः प्लवगैः सह ॥ २८ ॥

त्यपरमार्थे ॥ १६ ॥ बलासे जल्पसि । मां निष्ठुर-
 मवद इत्यर्थः ॥ १७ ॥ मूलं आधारभूतं । सर्वतः
 कात्स्न्येन व्यसनेन निमित्तेन । प्रार्थनां विनेत्यर्थः
 ॥ १८ ॥ मृतेन समेपे । भवस्तेनानेपत्रमार्थे ॥ १९ ॥
 निवृत्तार्थे एतावत्पर्यन्तं निवृत्तपुरुषार्थे । पण्डितमा-
 निनि । “व्यह्मानिनोश्च” इति वृत्तत्वं ॥ २० ॥
 समुद्रान्तं समुद्रतीरं । प्रणीतेन आनीतेन ॥ २१ ॥
 स रामः समुद्रस्योत्तरं तीरं महता बलेन पीड्य पीड-
 यित्वा । दिवाकरे अस्तं प्रयाति सति निविष्टः ॥ २२ ॥
 कात्स्न्येऽयमशब्दः । अध्वनि परिश्रान्तं अतएव
 स्थितं । अर्धरात्रे सुखसंसृप्तं बलं प्रथममासाद्य चरैश्चा-
 रिप्तमभूत् ॥ २३ ॥ यत्र बले । रामः सलक्ष्मणोव-

स्थितः । तदस्य बलं प्रहस्तप्रणीतेन महता बलेन हतं
 ॥ २४ ॥ पट्टिशानित्यादिक्लोकद्वयं ॥ पट्टिशान् असि-
 विशेषान् । परिषाञ्च अर्गलानि । चक्रान् छुरदचक्राणि ।
 महायसान् महायसनिर्मितान् । दण्डविशेषणमेतत् ।
 कूटमुद्रान् अयःकीलकीलितगदाः । घटीः केवलदण्ड-
 ण्डान् । तोमरान् स्थूलाभगदाः । प्रासान् क्षेपणीः ।
 चक्राणि महाचक्राणि ॥ पट्टिशदीनुद्यम्योद्यम्य वानरेषु
 निपातिताः । स इति शेषः ॥ २५—२६ ॥ प्रमथ्नाति
 प्रहरतीति प्रमाथिः तेन । कृतहस्तेन शिक्षितहस्तेन
 कर्त्रा । महासिना करणेन । असक्तं अविलम्बितं यथा
 भवति तथा । छिन्नमित्यन्वयः ॥ २७ ॥ विभीषणः
 समुत्पत्य गतोपि निगृहीत इत्यर्थः । प्रवाजितः पला-

अहंरावणवृत्तिस्त्वनामया कीर्तयन् ॥ १६ ॥ शि० ननुतबोक्तस्यसत्यत्वे अहंतल्लोकमेवगमिष्यामीत्यतआह—व्यसनेनेति
 मूढे हेप्राप्तनिरोधे । आत्मनोव्यसनेन पतिवियोगदुःखेनोपलक्षितालं एनां तल्लोकगमनविषया । मतिविचय । मृतेन लोकान्तरे
 गतेनपत्या लंकिंकरिष्यसि । तत्प्राप्तिर्नभविष्यतीत्यर्थः । अतोममभार्याः क्षियः । भविष्यसि प्राप्स्यसि । तासांसेव्यासवीतत्रैव
 निवत्ससीत्यर्थः ॥ तदेवमज्ञानतरेणाह—भवस्तेति । हेभद्रे । अल्पपुण्ये अल्पानांछुद्राणामपिपुण्यंपवित्रंलंयया यन्नामस्मरणदि-
 नाधुद्रावपिपूताभवन्तीत्यर्थः । तत्संनोधनं । ननिवृत्तोर्थायस्याः । सर्वार्थसंपन्नेत्यर्थः । तत्संनोधनं । मूढे प्राप्तनिरोधे । पण्डिता-
 न्मन्यतेऽतरोतितच्छीला । तत्संनोधनं । ममभार्याणां ईश्वरी पूज्या लंभवत्स ॥ १८—२० ॥ सु० चक्राणि अस्त्राणि ।
 “चक्रसेनारथाज्ञयोः । राक्षस्योरपि” इतिविश्वः ॥ सु० नपुंसकशेषे निपातितानीतिवस्तुतोषकव्यं । सर्वस्यैतस्यावास्तविक-
 शोकविरगमयांभूवैवंनिर्देशेनेतिमन्तव्यम् ॥ निपातनस्यप्रधानकर्मलादुद्यमनस्यापान्तरकर्मलादेतत्कर्मकर्माभूतपरिधादिपदोत्त-
 रप्रथमयाभमित्यमितिलयादिभ्यमादित्येतद्विशेषः ॥ उक्तंचमनोरमायां “उक्तंचहरिणा । प्रधानेतरयोर्ग्रन्थस्यक्रिययोः
 पृथक् । शक्तिपुंशप्रयातप्रधानमनुकथ्यते । प्रधानविषयाशक्तिःप्रलयैनाभिधीयते । यदागुणेतदातद्वदुक्तापिप्रतीयते”
 इतीति ॥ २६ ॥ सु० कृतहस्तेन शिक्षितकरेण । असक्तं ययामहाविनाशिरश्छिन्नं । यथानिग्रामज्ञोभवेद्भवेत्तद्विशिष्टेदः तथा-

[पा०] १ क. झ. ट. यमुपाश्रित्यविमन्यसे. क. घ. यमुपाश्रित्यवर्तसे. २ ख. ड. झ. ट. दर्पस्तेविहतो. क. ग. घ. च.
 छ. ज. न. दर्पस्तेविहतो. ३ क. ग. ड. झ. ट. विद्वैजेतां. ख. घ. च. छ. ज. विद्वैजेतां. ४ झ. संनिविष्टः. ५ ड. झ. ट.
 यकानृष्टीन्दण्डान्महायुधान्. ६ घ. ड. झ.—ट. दिशः. ७ ड. झ. सैन्यैर्लक्ष्मणः. ख. च. छ. न. सैन्यैर्लक्ष्मणबलवज्रमैः.

सुग्रीवो ग्रीवया सीते भग्नया पुवगाधिपः ॥ निरस्तहनुकः शेते हनुमाग्राससैर्हतः ॥ २९ ॥
 जाम्बवानथ जानुभ्यामुत्पतन्निहतो युधि ॥ पट्टिशैर्बहुभिच्छिन्नो निकुत्तः पादपो यथा ॥ ३० ॥
 मैन्दश्च द्विविदशोभौ निहतौ वानरर्षभौ ॥ निश्चसन्तौ रुदन्तौ च रुधरेण परिरुतौ ॥
 असिना व्यायतौ छिन्नौ मध्ये क्षरिनिषूदनौ ॥ ३१ ॥
 अनुतिष्ठति मेदिन्यां पनसः पनसो यथा ॥ ३२ ॥
 नाराचैर्बहुभिच्छिन्नः शेते दर्यां दरीमुखः ॥ कुमुदस्तु महातेजा निष्कूजः सायकैः कृतः ॥ ३३ ॥
 अङ्गदो बहुभिच्छिन्नः शरैरासाद्य राक्षसैः ॥ पतितो रुधरोद्गारी क्षितौ निपतिताङ्गदः ॥ ३४ ॥
 हरयो मथिता नौगै रथजातैस्तथाऽपरे ॥ शायिता मृदिताश्चाश्वैर्वायुवेगैरिवाम्बुदाः ॥ ३५ ॥
 प्रहृताश्चापरे व्रस्ता हन्यमाना जघन्यतः ॥ अभिद्रुतास्तु रक्षोभिः सिंहैरिव महाद्विपाः ॥ ३६ ॥
 सागरे पतिताः केचित्केचिद्गगनमाश्रिताः ॥ क्रक्षा वृक्षानुपारुढा वानरी वृत्तिमाश्रिताः ॥ ३७ ॥
 सागरस्थ च तीरेषु शैलेषु जवनेषु च ॥ पिङ्गलास्ते विरूपाक्षैर्बहुभिर्बहवो हताः ॥ ३८ ॥
 एवं तव हतो भर्ता ससैन्यो मम सेनया ॥ क्षतजार्द्र रजोध्वस्तमिदं चास्माहतं शिरः ॥ ३९ ॥
 ततः परमदुर्धर्षो रावणो राक्षसाधिपः ॥ सीतायामुपमृण्वन्त्यां राक्षसीमिदमब्रवीत् ॥ ४० ॥
 राक्षसं क्रूरकर्माणं विष्णुजिह्वं त्वमानय ॥ येन तद्राघवशिरः संग्रामात्स्वयमाहृतम् ॥ ४१ ॥
 विष्णुजिह्वस्ततो गृह्य शिरस्तत्सशरासनम् ॥ प्रणामं शिरसा कृत्वा रावणस्याग्रतः स्थितः ॥ ४२ ॥
 वमब्रवीच्चतो राजा रावणो राक्षसं स्थितम् ॥ विष्णुजिह्वं महाजिह्वं समीपपरिवर्तिनम् ॥ ४३ ॥
 अग्रतः कुरु सीतायाः शिघ्रं दाशरथेः शिरः ॥ अवस्थां पश्चिमां भर्तुः कृपणा साधु पश्यतु ॥ ४४ ॥
 एवमुक्तं तु तद्रक्षः शिरस्तत्प्रियदर्शनम् ॥ उप निक्षिप्य सीतायाः क्षिप्रमन्तरधीयत ॥ ४५ ॥
 रावणस्यापि चिक्षेप भास्वरं कार्मुकं महत् ॥ त्रिषु लोकेषु विख्यातं सीतामिदमुवाच च ॥ ४६ ॥

यितः ॥ २८ ॥ ग्रीवया उपलक्षित इति शेषः ॥ २९ ॥
 जानुभ्यां जानुनोः । निहतः । अथ पट्टिशैश्छिन्नः
 जाम्बवान् निकुत्तः पादपङ्कजाभूत् ॥ ३० ॥ व्यायतौ
 दीर्घशरीरौ । मध्ये कटिस्थाने ॥ ३१ ॥ अनुतिष्ठति
 शेते । पनसः पनसफलं । तथा खण्डित इत्यर्थः
 ॥ ३२ ॥ निष्कूजः निःशब्दः ॥ ३३ ॥ राक्षसैरा-
 साद्य शरैश्छिन्नः निपतिताङ्गदोङ्गदः क्षितौ पतितः
 ॥ ३४ ॥ शायिताः शयानाः । अपरे हरयः वायुवे-
 गैरम्बुदा इव नागै रथजातैश्च मृदिताः ॥ ३५ ॥

व्रस्ताः अत एवामिद्रुताः । जघन्यतः पृष्ठतः । हन्य-
 मानाः अपरे हरयः सिंहैः द्विपा इव प्रहृताः ॥ ३६-
 ॥ ३७ ॥ पिङ्गलाः वानराः । विरूपाक्षैः वानरैः
 ॥ ३८-३९ ॥ राक्षसी समीपवर्तिनीं कांचित्
 ॥ ४०-४१ ॥ ततः राक्षसीं प्रत्याक्षपनवचनश्रव-
 णानन्तरमेव ॥ ४२-४३ ॥ पश्चिमावस्थां । मर-
 णमित्यर्थः ॥ ४४ ॥ उप समीपे । अन्तरधीयत
 अपागच्छत् ॥ ४५ ॥ चिक्षेप आचकर्ष । विष्णुजिह्व-
 हस्तादित्यर्थः । त्रिषु लोकेषु विख्यातं । वैष्णवत्वादि-

सफताहेतुर्हस्तहवासिरितिकृतसंमहत्त्वं चोभयोर्युज्यते ॥ शि० कृतहस्तेन हस्तेकृतेन महासिना ॥ २७ ॥ शि० पनसः विदीर्ण-
 पक्षपनसफलमिव पनसोनुक्षसिति ॥ ३२ ॥ शि० अङ्गदः अङ्गदविशिष्टः । अङ्गदः शरैश्छिन्नः ॥ ३४ ॥ शि० वानरैः व्यति-
 मिश्रिताः विमिश्राः । क्रक्षाः वृक्षानुपारुढाः ॥ ३७ ॥ ति० अन्तरधीयत अपागच्छत् । जीगोष्पांस्थानुमयुक्ताक्षवियेति
 भावः ॥ शि० अन्तरधीयतेत्यनेन सीतादर्शनमाश्रेणतस्यद्योत्पन्नेति सूचितं ॥ स्व० अन्तरधीयत । अन्तर्धानं तु पतिव्रता-

[पा०] १ ख. ड. झ. ट. परीवृतौ. ज. समुक्षितौ. २ ड.—ट. अनुक्षसिति. ३ ख. निष्प्राणश्चमहामतिः. ४ क. ख.
 घ.—ट. निपतितोऽङ्गदः. ५ ग.—ट. नागैरथजालैः. ख. नागैःशरजालैः. च. नागैरथजालैः. ६ क.—ट. शयानामृदिताः.
 ७ क.—घ. च. छ. ज. प्रहृताश्चापरे. ड. झ. प्रहृताश्चापरे. ८ ड. झ. ट. वानरैर्व्यतिमिश्रिताः. ९ ड. झ. ट. विरूपाक्षैराक्षसैर्ब-
 हवो. १० ग. ड. झ. ट. विख्यातंरामस्यैतदितिपुनश्च. ख. घ. विख्यातंरामस्यैतदितिपुनश्च.

इदं तच्च रामस्य कार्मुकं ज्यासमायुतम् ॥ इह ग्रहस्तेनानीतं हत्वा तं निशि मानुषम् ॥ ४७ ॥

स विद्युजिह्वेन सहैव तच्छिरो धनुश्च भूमौ विनिकीर्य रावणः ॥

विदेहराजस्य सुतां यशस्विनीं ततोऽब्रवीत्तां भव मे वशानुगा ॥ ४८ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

सीताया मायानिमित्तशिरसिसादयथाद्रामशिरस्वप्रत्यभिज्ञानेन शोकाद्बहुधाविकाशः ॥ १ ॥ अप्राप्तरे प्रहस्तप्रहित-
इसाह्वानेन रावणापयाने मायाशिरसोऽन्तर्धानम् ॥ २ ॥ राक्षसैरावणप्रेरणया रणमेरीवादनेनसेनासंन्याहृतम् ॥ ३ ॥

सा सीता तच्छिरो दृष्ट्वा तच्च कार्मुकमुत्तमम् ॥ सुग्रीवप्रतिसंसर्गमाख्यातं च हनूमता ॥ १ ॥

नयने मुखवर्णं च भर्तुस्तत्सदृशं मुखम् ॥ केशान्केशान्तदेशं च तं च चूडामणिं शुभम् ॥ २ ॥

तिमावः ॥ ४६—४७ ॥ विद्युजिह्वेतत्र तलोप
आर्षः । सहैव युगपदेव । विनिकीर्य शिरोधनुश्च
युगपत्सीतायाः पुरतः स्थापयित्वेत्यर्थः । विद्युजिह्वः
शिरः प्रक्षिप्तवान् स्वयं धनुरिति ज्ञेयं । वशानुगेत्य-
न्तरमसितिकरणं द्रष्टव्यं ॥ ४८ ॥ इति श्रीगोविन्द-
राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने
युद्धकाण्डव्याख्याने एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

अथ सीताप्रलापो द्वात्रिंशे—सा सीतेत्यादिश्लोक-
प्रथमेकं वाक्यं ॥ हनूमता पूर्वं कथितं । सुग्रीवप्रति-
संसर्गं रामस्य सुग्रीवप्रतिसंबन्धं । रावणमुखाच्छ्रुत्वे-
तिशेषः । यद्वा दृष्ट्वा ज्ञात्वेत्यर्थः । ज्ञानं च सुग्रीवप्र-
तिसंबन्धस्य स्मरणं । अन्यत्र साक्षात्कारः ॥ १ ॥
नयने इति द्वितीया । भर्तुः सदृशं । भर्तुर्मुखसदृश-
मित्यर्थः । इदं नयनादावप्यन्येति । केशान्तदेशं

स्थापयतीत्या ॥ ४५ ॥ सू० विद्युजिह्वेन । विद्युजिह्वस्यैवेदं नामान्तरं वा । “अपिमाषंमषं कुर्याच्छन्दोभञ्जनकारयेत्” इति वायुकार-
लाघवमवगन्तव्यं ॥ टी० “उपसृत्यतः सीतां” इत्यारभ्यसंसर्गसमाप्तिपर्यन्तस्य वास्तवार्थस्तु—रावणोदेवीरूपं देवतात्वेन ह्यापिरा-
ग्रहस्तादृशेच्छुरपिरावणोराभेण सहैवैसं पाद्यमृतद्वतीतरराक्षसवक्षत्रनायदेवीमोहनार्थमिषश्रीराममायाशिरआदिकंप्रदर्श्य रामवधश-
ङ्क्यामोहितदिवीरहसिप्रियवचनैः समाश्वासयति—उपसृत्यतः सीतामित्यारभ्यसंसर्गसमाप्तिपर्यन्तेन । उपसृत्य समीपं प्राप्य । प्रह-
र्षेण प्रहर्षयन् । दुष्टवचनं इतरराक्षसदृष्ट्यादुष्टमित्यर्थः ॥ सान्त्वयमानेति । रामस्य कापिहानिर्नास्तीति मया सान्त्वयमानां पि यं राम-
माश्रितं उद्दिश्य वग्लसे दुःखेन धावतीत्यर्थः । खरहन्तासत्तेभर्ता समरेहतोयकिं । नहतएवेत्यर्थः । अतोदुःखं माप्राप्नुहीति शेषः ।
ममदुःखेन तव काहानिरित्याशङ्क्याह—छिन्नमिति । हे सीते आत्मनस्त्वव्यसनेन हेतुना ते लयाते मम लदीयमूलस्य ममेत्यर्थः । दर्प-
मया लक्ष्म्या सह सर्वतः सर्वप्रकारेण निहतः । मूलं चलक्ष्म्या गमननिमित्तमपि छिन्नं । अतः भार्या भर्तव्या भविष्यति । रामेणैवेति-
शेषः । अतोदुःखं माप्राप्नुहीत्यर्थः । विज्येत्यादि सार्वभौमिक एकं वाक्यं । हे सदे हे अमूढे सर्वज्ञे । एतां मिथ्याकल्पितरामविपद्भिः
यिणी । मतिं विज्येय मम मद्रावोणांच ईश्वरामव । अल्पपुण्ये निवृत्तार्थे नष्टपुद्गलपण्डितमानिनिमूढे मृते मृतकल्पे । एतादृश-
विशेषणविशिष्टमयि कृपयेति शेषः । किंयर्थं । एतैकस्मिन्सिद्धिदि दुःखं न त्यजतीत्यर्थः । तत्तां हंसो मरिच्यामीति शेषः । नन्दे-
ताराक्षस्यः किमिति रामविपत्तिकथनं त्रीत्याशङ्क्या तदसहमानः कुपितव्याह—शृण्विति । भर्तुवधं भर्तुवधविषयवचनमित्यर्थः ।
संश्रुणु । अहं वेतादृशमिव्यावचनं श्रोतुं न सहति शेषः । रामवधविषयराक्षस्युक्तिरसंगतेति दर्शयितुं राक्षस्युक्तिस्त्वयमनुवदति ।
“समायातः समुद्रान्तं मां हन्तुं किल राघवः” इत्यारभ्य “क्षतजार्द्रजो ध्वस्तमिदं वास्याहूतं शिरः” इत्यन्तेन “मात्राहुं किल राघ-
व इत्यत्र किलशब्दो” वानरेन्द्रप्रणीतेनेत्यारभ्य “एवं तव हतो भर्ता स संन्यो मम सेनया” इत्यन्तं सर्वत्र योज्यः । तद्विराक्षस्युक्तिः
सर्वोत्पन्ना मिथ्या किमिलाशङ्क्य नहि लन्मोहनार्थराक्षसैर्माययारामशिरआदिकंकल्पितमिलाशयैनाह—क्षतजार्द्रमिति । देव्यास्त-
च्छिरोदिदृश्यां तदानेतुं राक्षसस्याह्वाने राक्षसीनियोजयति ततः परमदुर्धर्ष इत्यादिना । अमृतः कुर्विति । “अवस्थां पथिमां भुङ्क्ते”
इत्याद्युक्तिः इतरराक्षसवचनाय ज्ञातव्या । सविद्युजिह्वेनेत्यस्त्ववास्तवार्थस्तु मेव शानुगेत्यत्रावशानुगेतिच्छेदः । हे मे लक्ष्मीः । अव-
शानुगा अस्व विष्णोः रामस्य वशमनुगच्छतीत्यवशानुगा भवेति ॥ ४८ ॥ इत्येकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

ति० हनुमताख्यातं सुग्रीवप्रतिसंसर्गं सुग्रीवरामसंबन्धं रावणकल्पितवानरवधस्योपपादकं । स्पृतेति शेषः ॥ १ ॥

[पा०] १ ग. प्र. ज्यासमन्वितं. ड. च. छ. झ. ज. ट. ज्यासमायुतं. २ घ. ड. ज. विनिकीर्यमाणः. ३ ग. सुग्री-
वप्रतिसंसर्गं.

एतैः सर्वैरभिज्ञानैरभिज्ञाय सुदुःखिता ॥ विजगर्हेऽत्र कैकेयीं क्रोशन्ती कुररी यथा ॥ ३ ॥
सकामा भव कैकेयि हतोऽयं कुलनन्दनः ॥ कुलमुत्सादितं सर्वं त्वया कलहशीलया ॥ ४ ॥
आर्येण किं ते कैकेयि कृतं रामेण विप्रियम् ॥ यन्मैया चीरवसनस्त्वया प्रस्थापितो वनम् ॥
[इदानीं स हि धर्मात्मा राक्षसैश्च कथं हतः ॥ ५ ॥]

एवमुक्त्वा तु वैदेही वेपमाना तपस्विनी ॥ जगाम जगतीं बाला छिन्ना तु कदली यथा ॥ ६ ॥
सा मुहूर्तात्समाश्वास्य प्रतिलभ्य च चेतनाम् ॥ तच्छिरः समुपाधाय विललापायवेक्षणा ॥ ७ ॥
हा हाताऽस्मि महाबाहो वीरव्रतमनुव्रत ॥ इमां ते पश्चिमावस्थां गताऽस्मि विधेया कृता ॥ ८ ॥
प्रथमं मरणं नार्या भर्तुर्वैगुण्यमुच्यते ॥ सुवृत्त साधुवृत्तायाः संवृत्तत्वं ममाग्रतः ॥ ९ ॥
दुःखादुःखं प्रपन्नाया मग्नायाः शोकसागरे ॥ यो हि मामुद्यतस्त्रातुं सोपि त्वं विनिपातितः ॥ १० ॥
सा श्वश्रूर्मम कौसल्या त्वया पुत्रेण राघव ॥ वत्सेनेव यथा धेनुर्विवत्सा वत्सला कृता ॥ ११ ॥

ललाटं ॥ २ ॥ अभिज्ञानैः चिह्नैः । “प्रज्ञानं चाप्यभिज्ञानं” इत्यमरः । अभिज्ञाय तदेव शिर इति प्रत्यभिज्ञायेत्यर्थः । अत्र रामविषये ॥ ३ ॥ हे कैकेयि सकामा भव । संपूर्णकामाभवेत्यर्थः । कः काम इत्यत्राह—हत इति । कलहशीलया कलहस्वभावया । कलहप्रयोजनयैतियावत् । त्वया सर्वं कुलं रघुवंशः । उत्सादितं भवति । तथा कुलनन्दनोऽयं रामो हतः । प्रब्राजन्त्याजेन रामहननमेव त्वया संकल्पितं तदिदानीं विपरीतफलं ते जातं । कुलवन्तुभूतरामहननेन तदेकपराः सर्वे भरतादयो हाता एव । कलह एव ते प्रयोजनं फलितमिति भावः ॥ ४ ॥ हेत्वन्तराभावादिदमेव रामवनप्रब्राजने हेतुरित्याह—आर्येणेति ॥ आर्येण सर्वप्रियकारिणेत्यर्थः । यत् येन कारणेन । मया सह चीरवसनो रामः प्रस्थापितः तादृशं विप्रियं किं कृतं ॥ ५ ॥ तपस्विनी शोचनीया । जगतीं भूमिं । जगाम । मूर्च्छितेत्यर्थः । बाला मुदुबुद्धिरित्यर्थः ॥ ६ ॥ समाश्वास्य उच्छ्वासं प्राप्य । चेतनांज्ञानं । आयवेक्षणा अश्रुमिश्रलेन शिरोवलोकनार्थं विस्तृतविलोचनेत्यर्थः ॥ ७ ॥ वीरव्रतं शत्रुमहत्वा न निवर्तिष्य इति संकल्पं । अनुव्रत अनुप्राप्त । गतास्मि दृष्टवत्यस्मि । “गत्यर्था ज्ञानार्थाः” इति न्यायात् ।

अतो विधेया कृता ॥ ८ ॥ प्रथमं भर्तुर्मरणं भार्यादोषनिमित्तकं भवति तत्त्वत्र न पश्यामीत्याह—प्रथममिति ॥ प्रथमं भर्तुर्मरणं नार्या वैगुण्यं वैगुण्यहेतुकं । सुवृत्तत्वं साधुवृत्ताया ममाग्रतः संवृत्तः मृतः । कथमिदं संगच्छत इति भावः । अस्मिन्पक्षे न सुवृत्तपदस्वारस्यं । यद्वा भवन्मरणस्य महोष एव हेतुरित्याह—प्रथममिति ॥ विगुण एव वैगुण्यं । स्वार्थे ण्यन् । प्रथमं भर्तुर्मरणं भार्यादोषनिमित्तकमिति सुप्रसिद्धं । अतो हे सुवृत्त साधुवृत्त । साधुवृत्तायाः सम्यग्जीवनवत्याः । ममाग्रतस्त्वं मृतोसि । मद्गुण्यहेतुकं त्वन्मरणमिति भावः । सुवृत्तेत्यनेन तद्गुण्यहेतुकं न भवतीति ज्ञापितं ॥ ९ ॥ स्वस्य वैगुण्यसङ्गावे निदर्शनमाह—दुःखादिति ॥ दुःखादुःखं अत्यन्तदुःखं । प्रपन्नायाः वनप्रस्थात्वं प्रथमं दुःखं तस्मादपि दुःखं रावणेनापहरणं तत् प्राप्ताया इत्यर्थः । संप्रति भर्तुर्मरणेन शोकसागरे निमग्नायाः । इयं च षष्ठी “यस्य च भावेन भावलक्षणम्” इत्यस्मिन्नर्थे । शोकसागरे मग्नायाः शोकसागरे मग्नायां मयि । दुःखादुःखं प्रपन्नायाः प्रपन्नायां सत्यां । यो मां त्रातुमुद्यतः स त्वमपि विनिपातित इति संबन्धः ॥ १० ॥ न केवलं समैवदुःखं

टी० प्रथमं भर्तुर्मरणं नार्यावैगुण्यं दुष्कारित्रहेतुकमुच्यते । तथासति साधुवृत्तायाममाग्रतः संवृत्तः समापन्ना रतिनैव कथं मृतोसीत्यर्थः ॥ ति० नार्याभर्तुर्मरणं प्रथमं वैगुण्यं मुख्योऽनर्थः । यत्तु मर्तुः प्रथमं मरणं नार्यावैगुण्यं दुष्कारित्रमूलमित्यर्थ इति तत्र । एवं हि सर्वविधयानामसतीलापत्तेः ॥ ९ ॥ रामानु० वत्सेनेव त्वया धेनुर्यथा धेनुर्विव सेति मयेवमब्दयोर्निर्वाहः ॥ ११ ॥

[पा०] १ क. ख. ग. क. ज.—ट. किं कैकेय्याः. २ ख. घ. यद्वाही चीरवसनस्तथाप्रब्राजितो. क.—ज. यन्मयाचीरवसनं दत्ताप्रब्राजितो. ३ इदमर्थ. क. ख. च. छ. पाठेषु दृश्यते. ४ क. ग. क. ख. ग. समाश्रय. ५ घ. विविधकृता. ६ क. झ. ट. महदुःखं. ७ क. म. क. झ. ट. वत्सलातेययाधेनुः.

आदिष्टं दीर्घमायुस्ते यैरचिन्त्यपराक्रम ॥ अनृतं वचनं तेषामल्पायुरसि राघव ॥ १२ ॥
 अथवा नश्यति प्रज्ञा प्राज्ञस्यापि सतस्तव ॥ पचत्येनं यथा कालो भूतानां प्रभवो ह्ययम् ॥ १३ ॥
 अदृष्टं मृत्युमापन्नः कस्माच्च नयशास्त्रवित् ॥ व्यवसनानामुपायज्ञः कुशलो ह्यसि वर्जने ॥ १४ ॥
 तथा त्वं संपरिष्वज्य रौद्रयाऽतिनृशंसया ॥ कालरात्र्या ममाच्छिद्य हृतः कमललोचन ॥ १५ ॥
 उषशेषे महाबाहो मां विहाय तपस्विनीम् ॥ प्रियामिव सैमाच्छिष्य पृथिवीं पुरुषर्षभ ॥ १६ ॥
 अर्चितं सततं यच्च द्रन्धवात्यैर्मया तव ॥ इदं ते मत्प्रियं वीर धनुः काश्चनभूषणम् ॥ १७ ॥
 पित्रा दशरथेन त्वं शशुरेण ममानव ॥ सर्वैश्च पितृभिः सार्धं नूनं स्वर्गे समागतः ॥ १८ ॥

मातुश्चेत्याह—सेति ॥ सा मम शत्रूः कौसल्या वत्सला धेनुर्यथा धेनुरिव । त्वया हतेन पुत्रेण वत्से-
 मेव विवत्सा कृता ॥ ११ ॥ यैः प्राज्ञाणैः । दीर्घमा-
 युरित्यादिष्टं उपदिष्टं । तेषां वचनमनृतमासीत् ।
 अनृतत्वे हेतुमाह—अल्पायुरसीति । अचिन्त्यपराक्र-
 मेल्यनेन ते पराक्रमं दृष्ट्वा तैरुक्तं ननु शास्त्रं दृष्ट्वेति
 गम्यते ॥ १२ ॥ अथवा तेषामनृतवादित्वं नास्त्येव
 किंतु तवैवभाग्यविपर्ययात्तेषामपिप्रज्ञानद्वयेति पञ्चा-
 न्तरमवलम्बते—अथवेति ॥ प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः ।
 भूतानां कारणभूतः । अयं कालः परमात्मा । यथा
 येन प्रकारेण । एनं पचनविषयभूतं । पचति पक्क-
 माणं करोति । तथा प्राज्ञस्य मविष्यदर्थवेदिनोपि ।
 सतः सत्पुरुषस्य । प्रज्ञा । तव त्वयि विषये । नश्यति
 नष्टेत्यर्थः । यद्वा पूर्वमचिन्त्यपराक्रमेति तव कथं
 विपत्तिरित्यभिप्रायेण संबोधितं । तत्र पञ्चान्तरमा-
 ह—अथवेति ॥ एनं रामं । येन प्रकारेण कालः
 पचति । तथास्य प्राज्ञस्यापि प्रज्ञा नश्यति । अतो
 विपत्तिरियमिति भावः ॥ १३ ॥ हि यस्याद्यसनानां
 वर्जने प्रतिरोधे । कुशलोसि । अतः अदृष्टं अचिन्तितं

सौप्तिकत्वेनादृष्टं वा मृत्युं । कस्मादापन्नः कथमापन्नो-
 सीत्यर्थः ॥ १४ ॥ रौद्रया क्रूरया । कालरात्र्या
 यस्यां रात्रौ समुद्रतीरे निविष्टोसि तथा रात्र्या ।
 संपरिष्वज्य । मम मत्तः । आच्छिद्य अपहृत्य । तथा
 हृतोसीति संबन्धः । यद्वा मयेति पाठः । रौद्रया
 अतिनृशंसया । अत्यन्तनिर्दयया कालरात्र्या कर्त्र्या ।
 मया करणभूतया । संपरिष्वज्य आच्छिद्य बला-
 त्कृत्य । तथा हृत इति । कालरात्रिर्नाम सर्वभूताप-
 हारिणी काचन शक्तिः । यद्वा मया कालरात्र्येति
 व्यस्तरूपकं । संपरिष्वज्य स्वमाच्छिद्य बलाद्भुतो-
 सीति । घोरवैधव्यलक्षणयुक्तत्वेन क्रूराया मे परि-
 ष्वङ्ग एव तेऽन्तर्हेतुरासीदित्यर्थः । शिरश्छेदादेरस्त्री-
 लत्वेन दथेत्युक्तं । कमललोचनेति हेतुगर्भं । कमल-
 लोचनत्वात् त्वं कालरात्र्या हृतोसि । परिकरानुप्राणि-
 तरूपकालङ्कारः ॥ १५ ॥ तपस्विनीं शोचनीयां ।
 प्रियां मत्तः प्रियां । पुरुषर्षभेत्यनेन दक्षिणस्व शठ-
 त्वमनुचितमिति द्योत्यते ॥ १६ ॥ मया सह । तव
 त्वया । यदर्चितं तत्ते धनुः इदं एतादृशं जातमित्यर्थः
 ॥ १७ ॥ सर्वैः पितृभिः सार्धं स्थितेन दशरथेन । समा-

स० प्राज्ञस्यापि सतस्तव बुद्धिमत्त्वेन संप्रतिपन्नस्यापितवप्रज्ञा नश्यत्यथवा नष्टाकिमित्यर्थः । अव्ययानामनेकार्थत्वादयवेति-
 किमर्थः । एतादृशस्यापि बुद्धिप्रशंसनायत्तइत्याह—पचतीति ॥ द्वियतः भूतानां कालः प्रभवः उत्पादकः । भूतानां कालः संहारकश्च ।
 ततएनं भूतसङ्घं । पचति पाचयति । तत्तत्कर्मानुरोधेन बुद्धिप्रशंसा सद्बुद्धिवा दत्तातत्फलं भोजयति । अथवा अथवेति श्लोकः
 पूर्वोक्तपक्षे एव पञ्चान्तरमाश्रित्य प्रवृत्तः । प्राज्ञस्यापि सतः दैवज्ञसङ्घसतवविषये प्रज्ञा नश्यति नष्टा । अतस्तद्बचनावृत्तीमवनमु-
 चितं । तथाशेनमित्तमाह—पचतीति । एनंदैवज्ञं भूतानांप्रभवः कालः प्रभवोऽस्यास्तीत्यत्र प्रभवत्यस्मिन्निति वा उत्पत्तिकालः ।
 तथा यथावचनमनृतं भवेत्तथा पचति परिपाकं करोति । तस्यातिसूक्ष्मत्वादिति भावः । पूर्वदैवज्ञैरिति बहुवचनं अत्र प्राज्ञस्येत्येकवच-
 नं वक्तारो बह्वलाः प्रज्ञातुल्यैकोच्छ्रायविषयेति संबन्धतः ॥ १३ ॥ स० प्रियामिव मदपेक्षया । पृथिवीं नारीं तद्रूपं रमणीं ।
 आलिङ्ग्येति शेषः । यद्वा प्रियां तपस्विनीं नारीं भार्यां मामिव पृथिवीं पितृपितामहादिपाण्डितामपिविहाय । इह रक्षोरक्षितक्षितौ
 शेषइत्यर्थः ॥ १६ ॥ स० सर्वैः पितृभिः पितामहादिभिः सार्धं । स्थितेन तदपेक्षया पूर्वगतत्वात् । पित्रा शशुरेण दशरथेन

[पा०] १ क. झ. ट. उद्दिष्टं. २ क.—ट. दैवज्ञैरपिराघव. ३ ख. मयात्. ४ ग.—छ. झ. व. ट. मयाच्छिद्य. ५ क.—ट. कमललोचनः. ६ ख. च. छ. कवशेषे. क. झ. ट. इहशेषे. = क.—घ. च. छ. ज. व. शुभां नारी. क. झ. ट. ययानारी. ८ क.—क. ज.—ट. यज्ञादन्ध. ग. छ. पत्यागन्ध. ९ क. झ. ट. भूषितं.

दिवि नक्षत्रभूतस्त्वं महत्कर्मकृतां प्रियम् ॥ पुण्यं राजर्षिवंशं त्वमात्मनः समवेक्षसे ॥ १९ ॥
 किं मां न प्रेक्षसे राजन्किं मां न प्रतिभाषसे ॥ बालां बाल्येन संप्राप्तां भार्यां मां सहचारिणीम् ॥ २० ॥
 संश्रुतं गृह्यता पाणिं चरिष्यामीति यत्त्वया ॥ स्मर तन्मम काकुत्स्थ नय मामपि दुःखिताम् ॥ २१ ॥
 कस्मान्मांमपहाय त्वं गतो गतिमतां वर ॥ अस्माल्लोकादमुं लोकं त्यक्त्वा मामपि दुःखिताम् ॥ २२ ॥
 कल्याणैरुचितं यत्तत्परिष्वक्तं मयैव तु ॥ ऋग्यादैस्तच्छरीरं ते नूनं विपरिकृष्यते ॥ २३ ॥
 अग्निहोमादिभिर्गन्धैरिष्टवानाप्तदक्षिणैः ॥ अग्निहोत्रेण संस्कारं केन त्वं तु न लप्स्यसे ॥ २४ ॥
 प्रजय्यामुपपन्नानां त्रयाणाभेकमागतम् ॥ परिप्रक्ष्यति कौसल्या लक्ष्मणं शोकलालसा ॥ २५ ॥

गत इति संबन्धः ॥ १८ ॥ महत्कर्मकृतां महाकर्मकृतां ।
 आत्माभाव आर्यः । प्रियं कर्मफलत्वेन काङ्क्षणीयं ।
 पुण्यं आत्मनो राजर्षिवंशं इक्ष्वाकुप्रमुखं । दिवि नक्ष-
 त्रभूतः विमानस्थः सन् समवेक्षसे पश्यसि ॥ १९ ॥
 बालां बाल्येन संप्राप्तां । बाल्य एव त्वयोढामित्यर्थः ।
 भार्या सदा भर्तुं योग्या । मां एतादृशावस्थामापन्नां
 सहचारिणीं । मां किं न प्रेक्षसे किं न प्रतिभाषस
 इति संबन्धः ॥ २० ॥ मम पाणिं गृह्यता त्वया
 चरिष्यामि सहचरिष्यामीति यत् संश्रुतं प्रतिज्ञातं ।
 तत् स्मर । स्मृत्वा मामपि त्वत्समीपं नय ॥ २१ ॥
 त्यक्त्वा त्वां विहाय । दुःखितां मामपि प्रेयसीमपि
 मां । अपहाय अस्माल्लोकात् अमुं लोकं परलोकं ।
 कस्माद्धेतोः गतोसि ॥ २२ ॥ यदित्यर्थे यत्तदित्यपि
 प्रयुज्यते । कल्याणैः मङ्गलैः । शुभैश्चान्दनादिभिर्वा
 सुवर्णाभरणैर्वा । उचितं अभ्यस्तं । यत्तच्छरीरं मयैव

परिष्वक्तं नान्यथा । एतदद्य ऋग्यादैः श्वेनाविभिः ।
 विपरिकृष्यते । अत्र मयैवेत्यनेन रामस्य वारान्तरं
 नास्तीति गम्यते ॥ २३ ॥ वनवासनिवृत्त्यनन्तरं
 त्वं । आप्तदक्षिणैः पर्याप्तदक्षिणैः । अग्निहोमादिभि-
 र्यज्ञैः । इष्टवान् कृतदेवपूजानो भूत्वा । अग्निहोत्रेण
 यज्ञीयवह्निना । संस्कारं केन हेतुना न लप्स्यसे ।
 अत्र वनवासात्पूर्वमग्न्याधानाद्यभावात्तन्निवृत्त्यनन्तरं-
 माधानाग्निहोमादिकमनुष्ठाय पञ्चाङ्गमप्राप्तयुरवसाने
 यज्ञीयाग्निभिः संस्कारं प्राप्तुं योग्यस्त्वं कथमेवं मध्ये
 मरणप्राप्तोसीतिभावः । अनेन वनवासात्पूर्वं रामेण
 यज्ञादिकं नानुष्ठितमिति सूच्यते । अयमर्थोऽयोध्या-
 काण्डे सम्यक्प्रतिपादितः ॥ २४ ॥ प्रजय्यां प्रवासं ।
 “प्रजयजोर्भावे क्यप्” इति क्यप् । उपपन्नानां
 प्राप्तानां । त्रयाणां रामादीनां मध्ये एकं लक्ष्मणमा-
 गतं । शोकलालसां शोकमन्दा । कौसल्या परिप्र-

स्वर्गसमागतः मिलितः । “पितामहाद्याधपितरोनामस्तीतिताः” इत्यैतरेयभाष्योक्तेः पितामहादीनां पितृशब्दाच्च्यतासंभवति ॥
 असवैलक्ष्येन पुण्यफलभ्यस्वर्गगतियोग्यतासूचयति ॥ १८ ॥ स० दिवि नक्षत्रभूतस्त्वं महत्कर्मकृतां महतां कर्म महत्कर्म तत्कृतं
 महात्मनां पुण्यकर्मफलत्वेन प्राप्तं राजर्षिवंशं इक्ष्वाकुवंशं । किमुपेक्षसे । बहुकर्मकृताऽस्माकमिक्ष्वाकुवंशसंभवः स्यादिति काङ्क्षितं
 वंशं किमुपेक्षसे । उपेक्ष्यगत इति यावत् । दिवि नक्षत्रभूतं प्रकाशमानमिति यावत् । महत्कर्मकृतं पुण्यं राजर्षिवंशं पित्रादिकं यथा
 राम ईक्षसे पश्यसि । तत्रगतः । तथापुण्यं आत्मनो मम राजर्षिवंशं जनकवंशं । किमुपेक्षसे मदनयनेनेति वा ॥ यत्तु—नागोजिमटे-
 न—दिविनक्षत्रभूतं त्रिशङ्कोत्तयास्त्राच्छत्रिन्यायेन वंशस्य तयात्वं । महता पितृवचनपरिपालनरूपेण कर्मणा कृतं तथापुण्यमासाधा-
 त्मनः प्रियं पुण्यं राजर्षिवंशं उपेक्षसे त्यक्त्वा गच्छसि । एतदन्वयमिति लक्ष्यं इति व्याख्यातं । तत्तु—स्वर्गगमनीचितीसावकमेव संभव-
 सीति प्रकृता उपपुङ्गुः । यन्महत्कर्मकृतं भुवि तद्वशात्प्रातिरिक्तक्षत्रभूतं क्षत्रजात्युत्पन्नसंबद्धं क्षत्रभूतसंबद्धं नेति किं वक्तव्यं ।
 दिव्यपितादृशं तत्राप्येतत्सहस्रक्षत्रियोनास्ति तत्रक्षत्रभूतं क्षत्रभूतिर्गतेति वा । दशरथादिभिरिन्द्रादिसाहितीकरणदिति भावः ।
 एतादृशं पुण्यं राजर्षिवंशमुपेक्षसे । तेषियुष्मद्भूलमाश्रिता इति नातिशेते तत्रत्य इति न न्याय्यं तत्रगमनमिति भाव इति वा ॥ १९ ॥
 स० लामपहाय अगतिमतां अगतिरिति मतां गतिरहितेति संमतां । मां रमा रूपिणीं मां । दुःखितां तद्वद्विद्यमानां । कस्मात्त्यक्त्वा
 गत इत्यन्वयः । दुःखातिशयाद्वा पुनरुक्तिः । “परिहृष्टे प्रलापे च वागनयार्थे हि दृश्यते” अनर्था निरर्था । चरितार्थत्वेनानधिकार्येति-
 दीपिका व्याख्यानात् ॥ २१ ॥ स० त्रयाणां लमहं लक्ष्मणखेलेतेषां मध्ये । एकमागतं लक्ष्मणं जीवन्तं कौसल्या परिप्रक्ष्यति

[पा०] १ क. क. झ. ट. नक्षत्रभूतं च महत्कर्मकृतं तथा. २ क. क. झ. ट. समुपेक्षसे. ३ घ.—ट. बालेन. ४ क. झ.
 तन्मात्र. ५ ज. कस्मान्मम विहाय. ६ ट. मामिव. क. मामिह. ७ क. झ. ट. दक्षिणं प्रापं परिष्वक्तं. च. छ. ज. रुचिरं यत्तत्.
 ८ क. ज. झ. ट. परिप्रेक्षति.

स तस्याः परिपृच्छन्त्या वधं मित्रबलस्य ते ॥ तव चारुव्यास्यते नूनं निशायां राक्षसैर्वधम् ॥ २६ ॥
 सा त्वां सुप्तं हतं श्रुत्वा मां च रक्षोगृहं गताम् ॥ हृदयेनावदीर्णेन नभविष्यति राघव ॥ २७ ॥
 मम हेतोर्नार्याया हनर्हः पार्थिवात्मजः ॥ रामः सागरमुत्तीर्य संस्ववान्गोष्पदे हतः ॥ २८ ॥
 अहं दाशरथेनोढा मोहात्स्वकुलपांसनी ॥ आर्यपुत्रस्य रामस्य भार्या मृत्युरजायत ॥ २९ ॥
 नूनमन्यां मया जातिं वारितं दानमुत्तमम् ॥ याऽहमवेह शोचामि भार्या सर्वोतिथेरपि ॥ ३० ॥
 साधु पतित्य मां क्षिप्रं रामस्योपरि रावण ॥ समानय पतिं पत्न्या कुरु कल्याणमुत्तमम् ॥ ३१ ॥
 शिरसा मे शिरश्चास्य कायं कायेन योजय ॥ रावणानुगमिष्यामि गतिं भर्तुर्महात्मनः ॥ ३२ ॥
 [मुहूर्तमपि नेच्छामि जीवितुं पापजीविता ॥ श्रुतं मया वेदविदां ब्राह्मणानां पितुर्गृहे ॥
 यासां स्त्रीणां प्रियो भर्ता तासां लोका महोदयाः ॥ ३३ ॥
 क्षमा यस्मिन्दमस्त्यागः सत्यं धर्मः कृतज्ञता ॥ अहिंसा चैव भूतानां तमृते का गतिर्मम] ॥ ३४ ॥
 इति सा दुःखसंतप्ता विललापायतेक्षणा ॥ भर्तुः शिरो धनुस्तत्र समीक्ष्य च पुनः पुनः ॥ ३५ ॥
 एवं लालप्यमानायां सीतायां तत्र राक्षसः ॥ अभिचकाम भर्तारमनीकस्यः कृताञ्जलिः ॥ ३६ ॥
 विजयस्वार्थपुत्रेति सोभिवाद्य प्रसाद्य च ॥ न्यवेदयदनुप्राप्तं प्रहस्तं वाहिनीपतिम् ॥ ३७ ॥
 अमात्यैः संहितैः सर्वैः प्रहस्तः समुपस्थितः ॥ तेन दर्शनकामेन नैयं प्रस्थापिताः प्रभो ॥ ३८ ॥
 नूनमस्ति महाराज राजभावात्क्षमान्वितम् ॥ किञ्चिदात्ययिकं कार्यं तेषां त्वं दर्शनं कुरु ॥ ३९ ॥

इत्यति ॥ २५ ॥ सः छद्ममणः । परिपृच्छन्त्यास्तस्याः
 ते मित्रबलस्य वधं तववधं चारुव्यास्यते ॥ २६ ॥ सुप्तं
 हतं सुप्तत्वदशायां हतमित्यर्थः । अवदीर्णेन मित्रेण ।
 हृदयेनोपलक्षिता सा नभविष्यति ॥ जीविष्यति
 ॥ २७ ॥ अनार्यायाः दुःश्रुतीयाः । मम हेतोः
 भविमिच्छं । अनर्हः यतादृशसौमित्रकृवधानर्हः । साग-
 रमुत्तीर्य गोष्पदे हतः खरतरखरादीन्धत्वा क्षुद्रेण
 प्रहस्तेन हत इत्यर्थः ॥ २८ ॥ स्वकुलपांसनी स्वकुल-
 दूषणी । अहं मोहात् अज्ञानान् । दाशरथेनोढासि ।
 अतो रामस्य भार्यैव मृत्युरजायत ॥ २९ ॥ मया अन्यां
 जातिं प्राप्य । यद्वा अन्यां जातिं अन्यस्मिन्नन्मनि ।
 उत्तमं दानं वारितं । कन्यादानं वारितमित्यर्थः ।
 तत्र हेतुमाह—येति । सर्वे अतिथयो यस्य तस्य

सर्वोतिथेः । सर्वैरक्षितुरित्यर्थः । सर्वोतिथिपूजकस्वेति
 वाऽर्थः । भार्यापि याहं इह जन्मनि अद्य भोगकाल
 एव शोचामि ॥ ३० ॥ समानय योजय । उत्तमं
 कल्याणं पतिसंयोगरूपं ॥ ३१—३४ ॥ शिरः
 धनुश्च । तत्र पुरोदेशे ॥ ३५ ॥ लालप्यमानायां प्रल-
 पन्त्या । भर्तारं रावणं । अनीकस्यः द्वाररक्षी । ननु
 लौकिकीषु काचिदिव सीता भर्तृशिरस्साक्षात्कारेपि
 क्षिप्रं रुदित्वा विलप्य कथं जीवितं धारयति स्म ।
 वच्यते । अनयोर्विषयदम्पत्योः परस्परसत्तैव जीवित-
 धारणे निमित्तं ननु ज्ञानाज्ञाने । अतो भर्तुर्जीवितवै-
 कल्याभावात्सा जीवति स्म ॥ ३६ ॥ अनुप्राप्तं द्वारीति
 शेषः ॥ ३७ ॥ वयमितिभयेन बहुवचनं बहुनाम-
 न्तःपुरे समागमासंभवात् ॥ ३८ ॥ प्रहस्तेन प्रेषितोपि

प्रसन्नकरिष्यति । “ दिक्षप्रवाजितःसर्वैर्लक्ष्मणःलक्ष्मणैःसह ” इति लक्ष्मणस्यजीवलोकेतिथ्यमुक्तिर्वृत्ता ॥ परिप्रेक्षति इत्युत्पील्यैव-
 तिनगोपिभट्टः । तत्रपरसौपदितेक्षधातोर्विर्वाद्या । एवं “सतस्याःपरिपृच्छन्त्याः” इत्यनुष्कानुवादास्तरस्यंचपरिहार्यं ॥ २५ ॥
 ति० आर्यपुत्रशब्दोऽयमपिस्त्रीभिर्मर्तैरिप्रयुज्यतेप्रायेण । तथापि पूजामात्रेक्षामान्यतःप्रयोगोपिबोध्यः ॥ स० अर्यपुत्र स्वासिपुत्र ।
 “ स्यादर्यःस्वामिवैश्ययोः ” इत्यमरः । अरयः अपुत्रायेनेतिवा । तेनआर्यपुत्रेति पतिप्रतिभार्यासंबोधनस्यैवसर्वत्रसर्वेनकथमेव-

[पा०] १ क. ज. झ. ट. अनयः. २ क.—ट. वीर्यवान्. ३ क. ग. घ. ज. नूनमन्येमयाजाते. ४ ख.—ट. भक्षेव.
 ५ ख.—ट. सर्वोतिथेरह. ६ ख. ड.—ट. धातयमां. ७ इदंलोकद्वयंप्राचीनकोशेषुनदृश्यते. औत्तराष्ट्रपाठएवदृश्यते.
 ८ क. च. छ. झ. ट. इतीषदुःख. ज. इतिदुःखेनसंतप्ता. ९ ख. ग. घ. विललापाकुलेन्द्रिया. १० ग. ड.—ट. धनुश्चैवदर्श
 जनकालमया. क. ख. घ. धनुस्त्रयसमीक्ष्यजनकालमया. ११ घ. क. झ. न. ट. सहितः. १२ क. झ. प्रहस्तस्त्वामुपस्थितः.
 १३.—ट. अहंप्रस्थापितःप्रभो. घ. स्वयंप्रस्थापितःप्रभो.

एतच्छ्रुत्वा दशग्रीवो राक्षसप्रतिवेदितम् ॥ अलोकवनिनां त्यक्त्वा मन्त्रिणां दर्शनं ययौ ॥ ४० ॥
 स तु सर्वं समर्थ्यैव मन्त्रिभिः कृत्यमात्मनः ॥ सभां प्रविश्य विदधे विदित्वा रामविक्रमम् ॥ ४१ ॥
 अन्तर्धानं तु तच्छीर्षं तथ कार्मुकमुत्तमम् ॥ जगाम रावणस्यैव निर्याणसमनन्तरम् ॥ ४२ ॥
 राक्षसेन्द्रस्तु तैः सार्धं मन्त्रिभिर्भीमविक्रमैः ॥ समर्थयामास तदा रामकार्यविनिश्चयम् ॥ ४३ ॥
 अविदूरस्थितान्सर्वान्वलाध्यक्षान्हितैषिणः ॥ अत्रवीत्कालसदृशो रावणो राक्षसाधिपः ॥ ४४ ॥
 ग्रीध्रं भेरीनिनादेन स्फुटकोणाहतेन मे ॥ समानयध्वं सैन्यानि वक्तव्यं च न कारणम् ॥ ४५ ॥

ततस्तथेति प्रतिगृह्य तैद्वचो बलाधिपास्ते महदात्मनो बलम् ॥

समानयध्वं सैमागमं च ते न्यवेदयन्मर्तरि युद्धकाङ्क्षिणि ॥ ४६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

त्रापाकल्पितमिश्रोदर्शनेनदूषमानासीताप्रति विभीषणभार्यकासरमया हेतुपन्यासेनसमाश्वासनम् ॥ १ ॥

सीतां नु मोहितां दृष्ट्वा सरमा नाम राक्षसी ॥ आससादाथ वैदेहीं प्रियां प्रणयिनीं सखीम् ॥ १ ॥
 मोहितां राक्षसेन्द्रेण सीतां धर्मदुःखिताम् ॥ आश्वासयामास तदा सरमा मृदुभाषिणी ॥ २ ॥
 सा हि तत्र कृता मित्रं सीतया रक्ष्यमाणया ॥ रक्षन्ती रावणादिष्ठा सानुक्रोशा दृढव्रता ॥ ३ ॥

कथमनवसरे समागतोसीत्याशङ्क्याह—नूनमिति ॥
 राजभावात् राजत्वाद्धेतोः । क्षमान्वितं तदानीमेव
 कर्तव्यत्वेपि तव राजभावात् क्षमया त्वदाज्ञाप्रतीक्ष-
 णेनान्वितं । आत्ययिकं आतिपातिकं किञ्चित्कार्य-
 मस्ति नूनं । तत्तस्मान्नेषां प्रहस्तादीनां दर्शनं कुर्वित्य-
 न्वयः ॥ ३९—४० ॥ सः रावणः । रामविक्रमं
 विदित्वा सभां प्रविश्य आसनः सर्वं कृत्यं मन्त्रिभिः
 सह समर्थ्य निश्चित्य । विदधे । प्रकृतकार्यमिति
 शेषः ॥ ४१ ॥ निर्याणं निर्गमनं ॥ ४२ ॥ समर्थ्ये-
 त्युक्तं विवृणोति—राक्षसेन्द्र इति ॥ रामकार्यविनि-
 श्चयं रामविषये स्वकृत्यनिश्चयं ॥ ४३—४४ ॥ स्फुट-
 कोणाहतेन उत्स्वणवादनदण्डाहतिजमितेन । कार्ये

कारणोपचारः । वक्तव्यं च न कारणमिति । युद्धार्थं
 निर्यातेति पुरे प्रवदन्ति चेद्वलाध्यक्षाः तदानीं देव्याः
 सन्निधौ कथितं स्वकीयं रामसैन्यवधवृत्तान्तवा-
 क्यमसत्यमिति तस्याः विदितं स्यादिति भावः ॥ ४५ ॥
 आसनः आसनां । मर्तरि विषये ॥ ४६ ॥ इति
 श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकि-
 रीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

अथ सरमा सीतां समाश्वासयति त्रयस्त्रिंशो—
 सीतामिति ॥ मोहितां रामविषयविपरीतज्ञानवतीं ।
 सरमा विभीषणभार्या । प्रणयिनीं स्नेहवतीं ॥ १—
 २ ॥ ननु राक्षसास्त्राः कथं सख्यमाश्वासनं

मितिशङ्कानवकाशः ॥ ३७ ॥ सी० स्फुटकोणाहतेन उत्स्वणवादनदण्डाहतेन । अचवक्तव्यकारणं देव्याः पुरतः । स्वोक्तं रामहनन-
 विषयवाक्यमसत्यमिति सीताश्लाघ्यतीति शङ्क्या वक्तव्यं च न कारणमित्युक्तं । “ सा सीता तच्छिरोद्वृत्तकार्मुकमुत्तमम् ” इत्यारभ्य
 “ इति सातुः खसंतप्राविळलापायतेक्षणा ” इत्यन्तानां सीताप्रलापवाक्यानां वास्तवार्थेऽयमाशयः । सीतापिरामशिरआदिकं माया-
 कल्पितमिति श्लाघापितसत्यमिति मत्वेवमित्यारप्रलापविनाराक्षसान्वययितुं बहुविधं प्रलपति ॥ ४५ ॥ द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

ति० सीतालिति । विभीषणपत्नीयं सरमा । सातु सीतायां भक्तिमती । सा हि रावणेन ज्ञातसालिकभावाऽतिभर्त्सेनेन नाशमाशङ्क्य
 सीताश्वासनार्थं संदिष्टेति बोध्यं । प्रणयिनी स्नेहवती । सखी सरमेत्यन्वयः ॥ १ ॥ रामानु० साहीति । विभीषणभार्यायाः सर-
 [पा०] १ घ. सतु पूर्वसमाश्रय. २ ख. ग. घ. च. छ. न. संमन्त्रयामास. ३ क. झ. न. ट. स्फुटं. ४ क. च. छ.
 झ. न. ट. तद्वत्सदैवदूताः सहसामहद्वलं. ५ ख. ग. क. च. छ. झ. ट. समागतं च. ६ क. च. छ. न. आससादाशु. ७ च.
 छ. प्रियाप्रियवती. ज. प्राणप्रणयिनी. क. झ. न. ट. प्रियाप्रणयिनीसखी. ८ ख. कमललोचना. ९ ज. हिता.

सा ददर्श ततः सीतां सरमा नष्टचेतनाम् ॥ उपावृत्योत्थितां ध्वस्तां ब्रह्वाभिव पांसुलाम् ॥ ४ ॥
 तां समाभ्यासयामास सखीस्नेहेन सुव्रता ॥ ५ ॥
 समाश्रयसिद्धिं वैदेहि माभूते मनसो व्यथा ॥ उक्ता यद्रावणेन त्वं प्रत्युक्तं च स्वयं त्वया ॥
 सखीस्नेहेन तद्भीरु मया सर्वं प्रतिश्रुतम् ॥ ६ ॥
 लीनया गगने शून्ये भयमुत्सृज्य रावणात् ॥ तव हेतोर्विशालाक्षि न हि मे जीवितं प्रियम् ॥ ७ ॥
 सँ संभ्रान्तश्च निष्क्रान्तो यत्कृते राक्षसाधिपः ॥ तच्च मे विदितं सर्वमभिनिष्क्रम्य मैथिलि ॥ ८ ॥
 न शक्यं सौप्तिकं कर्तुं रामस्य विदितात्मनः ॥ वधश्च पुरुषव्याघ्रे तस्मिन्नैवोपपद्यते ॥ ९ ॥

वैद्यत्राह—सा हीति ॥ हि यस्माद्रावणादिष्टा रक्षन्ती सा आत्मना रक्ष्यमाणया मित्रं सखीं कृता । अत इत्यर्थः । रक्षन्ती । तत्रतत्रावसरे सीताया योगक्षेम-विधानं कुर्वतीत्यर्थः । रावणादिष्टा योगक्षेमे रावणे-नादिष्टा । सानुकोशा सदया । अनेन सख्यकरणे हेतुरुक्तः । दृढव्रता दृढप्रतिज्ञा । अनेन सख्यस्याप्र-कृत्यतिर्दर्शिता ॥ ३ ॥ आसादनानन्तरं तदवस्थादर्शन-माह—सेति ॥ नष्टचेतनां विपरीतज्ञानवतीं । उपा-कृत्य छुटित्वा । ध्वस्तां धूल्युपहृतां । ब्रह्मां अश्रुप्रियं । पांसुलां पांसुमतीं ॥ ४ ॥ तस्मिन् पूर्व कस्पर्शाविना समाभ्यासनमुक्तं । इदानीं रावणवृत्तान्तप्रदर्शनेनेति ज्ञेयं ॥ ५ ॥ स्वयं साक्षात् । प्रत्युक्तं प्रलापरूपं । सखीस्नेहेन सखीविषयस्नेहेन । प्रतिश्रुतं । प्रतिरूपस-र्गमात्रं ॥ ६ ॥ तदानीमसन्निहितया त्वया कथं श्रुत-मित्यत्राह—लीनयेति ॥ लीनया छन्नया । गगने

कुत्रचित्तरुग्ने । गहने इति पाठे आश्रुत इत्यर्थः । शून्ये निर्जने । कथं घोराद्रावणाद्वयं त्यक्तं तत्राह— तवेति । तव हेतोः त्वन्निमित्तं । मे जीवितमपि न प्रियं । तत्र हेतुर्विशालाक्षीति । तव नयनसौन्दर्यं पश्य-न्त्या मे कथं त्वत्पीडा सोढव्येति भावः । ननु विभीषण-भार्या कथं सीतारक्षणे रावणेन नियोगार्हा । नियोगे वा कथं तस्याः रावणभयाद्द्रवस्थानं । उच्यते । विभीष-णावस्थानकाले सीतारोगक्षेमपरामर्शयान्तरङ्गभूता सरमा नियुक्ता । तन्निर्गमनादिदानीमन्तरङ्गवार्ताश्र-वणे भीतासीदिति न विरोधः । नियोगश्च दासीमुखेन । अदर्शनं च कुषात्वादिति बोध्यं । अन्येभ्यं सरमे-त्येके ॥ ७ ॥ मे मया । यत्कृते यन्निमित्तं । अभिनि-ष्क्रम्य बहिर्निर्गम्य ॥ ८ ॥ मा भूदसद्वगमः उप-पत्तिश्च तत्र नास्तीत्याह—न शक्यमिति ॥ सौप्तिकं सुप्तौ मरणं । न केवलमशक्यत्वं रामस्य पुरुषधौरेय-

मात्राः “रक्षन्तीरावणादिष्टा” इति सीतारक्षणे रावणनियोगः प्रतीयते । उपरि “सखीस्नेहेन तद्भीरुमया सर्वं प्रतिश्रुतम् । लीनया गहने शून्ये भयमुत्सृज्य रावणात्” इति रावणभयाद्द्रवस्थानेन रावणोक्तकथं श्रवणं च प्रतीयते । विभीषणभार्यायारावणेन नियोगो मुचित-इव प्रतिभाति । रावणनियुक्तत्वेन द्रव्याद्द्रवस्थानमनुपपन्नमिति प्रतीयते । अत्र परिहाराद्विद्वद्भिन्विन्तनीयः ॥ १० ॥ ननु विभीषण-भार्यायाः सरमायाः कथं सख्यभावात्सर्वनामत्राह—सा हीति । हि यस्माद्रावणादिष्टा सीतारक्षन्ती सा आत्मनारक्ष्यमाणया सीतया मित्रं सखीकृता । “ज्येष्ठाकन्याऽनन्तानामभिषेकमुक्ता कथे । तयाममेदमाख्यातमात्राप्रदितया स्वयं” इति सुन्दरकाण्डे सीत-मोक्षत्वाद्वापि सानुकोशेत्युक्तलाभविभीषणभार्यायाः सरमायाः सीतायाः सखीत्वं तत्समाश्रयसंनयुक्तमिति भावः ॥ ३ ॥ सः ननु विभीषणभार्यावेन तत्तत्स्नेहेन विश्वसनीयेति कथं सकथनं श्रुतं भवत्येतत्तत्राह—लीनयेति । शून्ये जने । गहने इतरापि स्थात-स्थाने । रावणाद्रयमुत्सृज्य क्रूरोपिरावणोरमणिरुपि गोपितः किं करोतीति भीतिस्त्यक्त्वा । निलायनं नु भावत्वाद्वा रावणसंलब्धयेति भावः । रावणादिष्टेति पूर्वोक्तसारसंवेत्येत्तद्विषयति ॥ १० ॥ ननु विभीषणस्य विरुद्धकोटौ गतत्वात् तत्पञ्चालयारावणसंनिधौ स्थित्वा कथं श्रुतं तत्राह—लीनयेति । गहने अशोकवनमध्ये । पूर्वमस्य मायाकृतवृत्तान्तं श्रुतधत्वा लक्ष्मणरूपकार्थ्यभाग्यलीनया गुप्तं स्थि-तया । रावणाद्रयमुत्सृज्य स्थितया सर्वश्रुतं । नहि मे रावणाद्रयं तेनैव तवरक्षणे निगुक्तत्वात्तज्जातिलाभ । ततोऽन्यैषा सरमेत्यभ्ये ॥ ७ ॥ सः ससंघातः ससमूहः । निष्क्रान्तः प्रहस्तादृतः । यत्कृते यदर्थं । तत्सर्वं अभिनिष्क्रम्य बहिर्गता । मे मया विदितं ॥ ८ ॥ सौप्तिकं सुप्तिकालयुद्धं । तत्र हेतुः—विदितात्मनः । जितनिद्रालस्यादिदोषचित्तसेत्यर्थः । पुरुषव्याघ्रे सर्वातिशयापिशौर्यव-ति । अतएव तस्मिन्वधो नोपपद्यते ॥ सः अलगावश्यकत्वादनन्तरं विद्यामीत्यादौ धववार्ताजीवातुं सीतायावदिष्यन्ती ततोऽप्या-दौ मोहमपहन्तीत्याह—न शक्यमिति । सौप्तिकं खापसंयन्यापारः । तत्र निमित्तमाह—विजितेति । विजितात्मनः जित-
 [पा०] १ क. च. छ. झ. ञ. ट. सखीसीतां. ख. सखीसीतां. २ ख.—ट. पांसु. ३ क. झ. ट. सुव्रता. ४ झ.—उ. गहने. ५ क. झ. ट. मेरावणाद्रयं. ६ क. सुसंभ्रान्तश्च. ७ क. ससंघातः. ८ क. झ. ट. तत्रमे. ९ झ. ट. विजितात्मनः.

न त्वेव वानरा हन्तुं शक्याः पादपयोधिनः ॥ सुरा देवर्षभेगेन रामेण हि सुरक्षिताः ॥ १० ॥
 दीर्घवृक्षभुजः श्रीमान्महोरस्कः प्रतापवान् ॥ धन्वी संहननोपेतो धर्मात्मा भुवि विश्रुतः ॥ ११ ॥
 विक्रान्तो रक्षिता नित्यमात्मनश्च परस्व च ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा कुलीनो नयशास्त्रिवृत् ॥ १२ ॥
 हन्ता परबलौघानामचिन्त्यबलपौरुषः ॥ न हतो राघवः श्रीमान्सीते शत्रुनिबर्हणः ॥ १३ ॥
 अयुक्तबुद्धिकृत्येन सर्वभूतविरोधिना ॥ इयं प्रयुक्ता रौद्रेण माया मायाविदा त्वयि ॥ १४ ॥
 शोकस्ते विगतः सर्वः कल्याणं त्वामुपस्थितम् ॥ ध्रुवं त्वां भजते लक्ष्मीः प्रियं प्रीतिकरं शृणु ॥ १५ ॥
 उत्तैर्य सागरं रामः सह वानरसेनया ॥ सन्निविष्टः समुद्रस्य तीरमासाद्य दक्षिणम् ॥ १६ ॥
 दृष्टो मे परिपूर्णार्थः काकुत्स्थः सहलक्ष्मणः ॥ स हि तैः सागरान्तस्थैर्बलैस्तिष्ठति रक्षितः ॥ १७ ॥
 अनेन प्रेषिता ये च राक्षसा लघुविक्रमाः ॥ राघवस्तीर्ण इत्येव प्रवृत्तिस्तैरिहाहता ॥ १८ ॥
 स तां श्रुत्वा विशालाक्षि प्रवृत्तिं राक्षसाधिपः ॥ एष मन्त्रयते सर्वैः सचिवैः सह रावणः ॥ १९ ॥
 इति ब्रुवाणा सरमा राक्षसी सीतया सह ॥ सर्वोद्योगेन सैन्यानां शब्दं श्रुत्वा भैरवम् ॥ २० ॥
 दण्डनिर्घातवादिन्याः श्रुत्वा भेर्या महास्वनम् ॥ उवाच सरमा सीतामिदं मधुरभाषिणी ॥ २१ ॥
 सन्नाहजननी शेषा भैरवा भीरु भेरिका ॥ भेरीनादं च गम्भीरं शृणु तोयदनिस्वनम् ॥ २२ ॥
 कल्प्यन्ते मत्तमातङ्गा युज्यन्ते रथवाजिनः ॥ हृष्यन्ते तुरगारूढाः प्रासहस्ताः सहस्रशः ॥ २३ ॥

सया वधयोग्यसापि नास्तीत्याह—वधश्चेति ॥ ९ ॥
 एवं वानरवधोप्यनुपपन्न इत्याह—न त्विति ॥ स्व-
 लाद्रामबलाच्च न वानरा हन्तुं शक्या इत्यर्थः ॥ १० ॥
 न केवलं बलादिना सौभाग्यलक्षणादिभिरप्यतद्दहो
 रम इत्याह श्लोकप्रयेण—दीर्घव्यादिना ॥ श्रीमाध-
 कान्तिमान् । प्रतापवान् तेजिष्ठः । संहननोपेतः
 शोभनावयवसंस्थानः । लक्ष्मणेन सह रक्षितेत्यन्वयः
 ॥ ११—१२ ॥ श्रीमान् विजयश्रीमान् ॥ १३ ॥
 कथं तर्हि शिरःप्रभृतिप्रापणं तत्राह—अयुक्तेति ॥
 अयुक्तबुद्धिकृत्येन अनर्हबुद्धिकृत्यापारेण । मायाशि-
 रोदर्शनबुद्धेस्तत्कृत्यस्य चात्मलाघवहेतुत्वादिति भावः
 ॥ १४ ॥ भजते भविष्यत्सामीप्ये लक्ष्मणयोगः ।

प्रियं प्रियवचनं ॥ १५ ॥ सन्निविष्टः स्थितः
 ॥ १६ ॥ सागरान्तस्थैः सागरतीरस्थैः ॥ १७ ॥
 तीर्णः तीर्णवान् । प्रवृत्तिर्वाता ॥ १८ ॥ एष मन्त्रयते
 इति साभिध्यद्योत्तनाय ॥ १९ ॥ सीतया सह श्रुत्वा-
 वेत्यन्वयः । सर्वोद्योगेन सर्वप्रयत्नेन । जनितमिति
 शेषः । शब्दं सिंहनादं ॥ २० ॥ दण्डनिर्घातवादिन्याः
 दण्डाहत्या शब्दायमानायाः ॥ २१ ॥ भेरिका ताड्यत
 इति शेषः । तोयदनिस्वनं तोयदनिस्वनतुल्यं ॥ २२ ॥
 कल्प्यन्ते आकल्प्यन्ते । अलङ्कियन्त इत्यर्थः । युज्यन्ते
 रथवाजिनः । रथेषु वाजिनो युज्यन्त इत्यर्थः । रथे-
 ल्यभिभक्तिकनिर्देशो वा । हृष्यन्ते हर्षव्यापारं कुर्वन्ति

मनस्कस्य । विदितात्मनइतिपाठे विदितः अयंफलस्थितीतिज्ञातः आत्मा यज्ञोपेनसतवेत्यर्थः । पुरुषव्याप्ते जायते वधश्च स्वप्नो
 वा जाग्रत्कालिकोवानोपपद्यते ॥ ९ ॥ स० देवर्षभेन नारायणेनसुराद्वय वानराःरामेण हि यतःसुरक्षिताः अतोहन्तुंशक्याह-
 स्यन्वयः ॥ १० ॥ स० प्रियं प्रियवचनं । तेषांभजते । सर्वेपिप्रियवचनकारोभविष्यन्तीतिभावः ॥ ते तनविषये । प्रियंसमव-
 चनंशृणु । तान्ध्रुवंभजते धवइतिशेषः । लक्ष्मीश्चभजते ॥ हेभवति तेप्रियवचनमितिनागोजिमहव्याख्यानंमूलकोशेषुपञ्चवेषुभव-
 विभागादर्शनात् । “ ध्रुवःशुच ” इतिभावेऽशे शृणुशब्दोलम्बादितिभवतीकारगौरवान्पादादइतिचासमञ्जसम् ॥ १५ ॥ ति०
 दृष्टो मे मयादृष्टइत्यर्थः । खण्डवत्युर्व्वरुहमास्तेतिशेषः । खेचरीस्तादृहिर्विर्मलेतिशेषोवा । सागरान्तस्थैः सागरतीरस्थैः । सम-
 हिन्नारक्षितस्तिष्ठति ॥ स० परिपूर्णार्थः अलक्ष्यीकृतरक्षोच्यस्त्वात् । सहितैः मिलितैः सखेनैर्वा । तिष्ठतियः सहस्रः ॥ १७ ॥
 स० यदर्धरावणःप्रहस्तादुतोगतः तन्मेविदितमित्युक्तं तदिदानीमावेदयति—अनेनेति । प्रवृत्तिः वार्ता ॥ १८ ॥

[पा०] १ घ. नहिदेवानराः. २ क.—घ. च. छ. म. कुशलीनय. ३ ग. क.—म. मायाविना. ४ क. घ. झ. म.
 ट. प्रियंतेभवतिशृणु. ५ ख. उत्तैर्यराघवःश्रीमान्सागरंसहसेनया. ६ ख. घोषराक्षसाः. ७ घ. बलविक्रमाः. ८ घ. एतांश्रुत्वा.
 ९ घ. भीमनादिनी.

तत्रतत्र च सङ्गद्वाः संपतन्ति पदातयः ॥ आपूर्यन्ते राजमार्गाः सैन्यैरमुतदर्शनैः ॥

वेगवद्भिर्नदद्भिश्च तोयौघैरिव सागरः ॥ २४ ॥

शस्त्राणां च प्रसन्नानां चर्मणां वर्मेणां तथा ॥ रथवाजिगजानां च भूषितानां च रक्षसाम् ॥ २५ ॥

[संभ्रमो रक्षसामेष हृषितानां तरस्विनाम् ॥] प्रभां विसृजतां पश्य नानावर्णां समुत्थिताम् ॥

चनं निर्दहतो घर्मे यथा रूपं विभावसोः ॥ २६ ॥

घण्टानां शृणु निर्घोषं रथानां शृणु निःस्वनम् ॥ हयानां हेषमाणानां शृणु तूर्यध्वनिं यथा ॥ २७ ॥

उद्यतायुधहस्तानां राक्षसेन्द्रानुयायिनाम् ॥ संभ्रमो रक्षसामेष तुमुलो रोमहर्षणः ॥ २८ ॥

श्रीस्त्वां भजति शोकघ्नी रक्षसां भयमागतम् ॥ २९ ॥

रामः कमलपत्राक्षोऽद्वैत्यानामिव वासवः ॥ विनिर्जित्य जितक्रोधस्त्वांमचिन्त्यपराक्रमः ॥

रावणं समरे हृत्वा भर्ता त्वाधिगमिष्यति ॥ ३० ॥

विक्रमिष्यति रक्षस्तु भर्ता ते सहलक्ष्मणः ॥ यथा शत्रुषु शत्रुघ्नो विष्णुना सह वासवः ॥ ३१ ॥

आगतस्य हि रामस्य क्षिप्रमङ्गतां सतीम् ॥ अहं द्रक्ष्यामि सिद्धार्थां त्वां शत्रौ विनिपातिते ॥ ३२ ॥

अश्रूण्यानन्दजानि त्वं वर्तयिष्यसि शोभने ॥ समागम्य परिष्वज्य तस्योरसि महोरसः ॥ ३३ ॥

॥ २३ ॥ तत्रतत्रेति सार्धश्लोकः ॥ संपतन्ति सङ्गी-
भवन्ति । सैन्यैः सेनासमवेतरथगजतुरगपदातिभिः ।
अमुतदर्शनैः अलंकारविशेषैरिति शेषः । वेगवद्भिर्न-
दद्भिश्चेति पाठः ॥ २४ ॥ शस्त्राणामित्यादिश्लोकद्वयं ॥
प्रसन्नानां निर्मलानां । चर्मणां फलकानां । भूषितानां
अतएव प्रभां विसृजतां उत्पादयतां । उत्थितां ऊर्ध्वं
प्रसृतां । रूपं तेजः । नानौषधीवनदाहेन नानावर्णत्वं
सिद्धं । पश्येत्यत्रापि प्रभैव कर्म । यद्वा विसृज-
तामिति च्छेदः । तां प्रसिद्धां प्रभां पश्य । विसृज-
श्लोकमिति शेषः ॥ २५-२६ ॥ घण्टानां गजघण्टानां ।
रथानां निस्स्वनं । नेमिसंघटनजं । हेषं आणानामिति
च्छेदः । आरूपपूर्वात् “अण शब्दे” इत्यस्माद्धातोः
पञ्चाद्यच् । आणानां शब्दायमानानां । हेषं शब्दं ।
स्त्रीलिङ्गाभावः आर्षः । निस्वनमिति वा अनुवर्त्यते ।
तूर्यध्वनियथा तूर्यध्वनिमिव ॥ २७ ॥ संभ्रमः
सन्नाहः । तुमुलः सान्द्रः । दृश्यत इति शेषः ॥ २८ ॥
ध्रुवं त्वां भजते लक्ष्मीरित्युपक्रान्तमुपसंहरति—श्री-
रिति ॥ शोकघ्नी श्रीः विजयलक्ष्मीः भजति । भवि-

ष्यत्सामीप्ये लट्प्रयोगः ॥ २९ ॥ राम इत्यादिसार्धश्लोक
एकान्वयः । कमलपत्राक्षः । “श्रीर्न त्यजति रक्षाक्षं”
इति सामुद्रिकोक्तरीत्याऽवश्यं श्रीरुपतिष्ठति । तत्रापि
श्रेष्ठे तत्रापि चक्षुषी इति नयनसौभाग्यलक्षणमव्यभि-
चारीति भावः । न केवलं सौभाग्यलक्षणेन श्रीः प्रमा-
वाक्ष्यतीत्याह—अद्वैत्यानामिति । अद्वैत्यानां देवानां मध्ये ।
वासव इव स्थितः । सर्वश्रेष्ठ इत्यर्थः । अचिन्त्यपरा-
क्रमः एकेन शरेण मरुकान्तारवासिसकलवस्युवार-
णादप्रमेयपराक्रमः । तर्हि तादृशः किमिदानीं विल-
म्बत इत्यत्राह—जितक्रोध इति । रावणस्याभिमुख-
मनागमनात् क्रोधावकाशमलभमानास्तिष्ठतीति भावः ।
द्वैत्यानामिति द्वितीयार्थे षष्ठी वा । द्वैत्यान् वासव
इव रावणं समरे हृत्वा विनिर्जित्य शत्रुगृहादपनीय ।
त्वामभिगमिष्यतीति योजना ॥ ३० ॥ विष्णुना
उपेन्द्रेण ॥ ३१ ॥ एवं शंसन्त्यास्ते किं फलं सन्नाह—
आगतस्येति ॥ चिरप्रवासाद्गातस्य दयितादर्शने
कोपि विकासो मवेत्स मया द्रष्टव्य इति भावः
॥ ३२ ॥ महोरस इत्यत्र समासान्तविधेरनित्यत्वात्

ति० “चनं निर्दहतो घर्मे” इत्यादि “राक्षसेन्द्रानुयायिनां” इत्यन्तं श्लोकद्वयं प्रक्षिप्तमितिकतकः ॥ २६ ॥ रामानु०
द्वैत्यानामित्यत्रापि समरशान्दोयोजनीयः ॥ ३० ॥

[पा०] १ क. ग. ड. च. छ. झ. ञ. सहस्रशः. २ ज. चर्मणां चर्मिणां. ३ च. छ. हृषितानां च. ड. झ. ञ. ड.
राक्षसेन्द्रानुयायिनां. ४ इदमर्थं ड.—ट. पाठेषु दृश्यते. ५ घ. च. छ. प्रभासिव. ६ क. च. ट. नेमिनिस्स्वनं. ७ क. घ.
छ. झ. ट. तुमुलरोमहर्षणं. ८ ख. वैदेहि. ९ ख. घ. ड. च.—झ. ञ. ट. अवजित्य. १० क.—ट. समचिन्त्य. ११ ख.
हन्ता. १२ क. घ. छ. म. लक्ष्म्यानन्द. १३ ख. ग. ड.—ट. जावकि. १४ क.—ट. परिष्वजा.

अधिरान्मोक्ष्यते सीते देवि ते जघनं गताम् ॥ धृतामेतां बहुन्मासान्वेणीं रामो महाबलः ॥ ३४ ॥
तस्य दृष्ट्वा मुखं देवि पूर्णचन्द्रमिवोदितम् ॥ मोक्ष्यसे शोकजं वारि निर्मोकमिव पद्मणी ॥ ३५ ॥
रावणं समरे हत्वा नचिरादेव मैथिलि ॥ त्वया समग्रः प्रियया सुखाहो लप्स्यते सुखम् ॥ ३६ ॥
सैमागता त्वं वीर्येण मोदिष्यसि महात्मना ॥ सुवर्षेण समायुक्ता यथा सख्येन मेदिनी ॥ ३७ ॥

गिरिवरमैभितोऽनुवर्तमानो हय इव मण्डलमाशु यः करोति ॥

तमिह शरणमभ्युपेहि देवं दिवसकरं प्रभवो अयं प्रजानाम् ॥ ३८ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

सरमयासीतांप्रति रामे स्नेहसंदेशप्रापणप्रार्थने सीतयातस्मान्मोक्षितुञ्चा स्त्रविषयेरावणाध्यवसायाद्यगतयेतत्प्रेषणं ॥ १ ॥
रावणाध्यवसायाधिगमेन पुनरागतवासरमया सीतांप्रति रावणमात्राऽक्षिभ्यनास्त्रामक्षिणावर्तप्रतिबद्धधरायसीताप्रत्यर्प-
णचोदनेपि तस्यतदनर्पणेदृष्ट्वाध्यवसायमिवेदनम् ॥ २ ॥ तथा रामेण रावणह्वनपूर्वकमयोध्याप्रतिलदानयमनिवेदने तत्रोप-
श्रुतितयाचारसंज्ञासंज्ञाहमेरीशकुरवमाहुर्भाषः ॥ ३ ॥

अथ तां जातसंतापां तेन वाक्येन मोहिताम् ॥ सरमा ह्लादयामास धृतिवीं घौरिवाम्मसा ॥ १ ॥
ततस्तस्या हितं सख्याधिकीर्षन्ती सखीवचः ॥ उवाच काले कालञ्चा स्मितपूर्वाभिभाषिणी ॥ २ ॥
उत्सहेयमहं गत्वा त्वद्वाक्यमसितेक्षणे ॥ निवेद्य कुशलं रामे प्रतिच्छन्ना निवर्तिताम् ॥ ३ ॥

कथभावः । समागम्य परिष्वज्य स्थितस्य तस्योरसि अभूणि वर्तयिष्यसीति योजना ॥ ३३ ॥ जघनं गतां नितम्बावलम्बिनीं । बहुन्मासान् धृतां बहुमासैर्धृतां । अत्यन्तसंयोगेद्वितीया । रामवियोगात्प्रभृति बद्धाभेतां वेणीं । मोक्ष्यते मोक्षयिष्यति । आर्षमासनेपदं ॥ ३४ ॥ निर्मोकं त्वचं । निर्मोकदृष्टान्तेन शोका-
श्रुणो निःशेषनिवृत्तिरुच्यते । अश्रुमूलं शोकं त्यज्य-
सीति भावः ॥ ३५ ॥ समग्रः संपूर्णमनोरयः ॥ ३६ ॥ सख्येन समायुक्ता मेदिनी सुवर्षेण यथा सथा महात्मना रामेण समायुक्ता त्वं वीर्येण तच्छौ-
र्येण । मोदिष्यसि ॥ ३७ ॥ अथानिष्टनिवारणाय दृष्टप्राप्तये च सूर्यनमस्कारं विवृषाति—गिरिवरमिति ॥
यः देवः । गिरिवरं मेहं । अभितः परितः ।
“अभितः परितः—” इत्यादिना द्वितीया । अनुवर्त-
मानः आनुकूल्येन चरन् । प्रादक्षिण्येन चरन्नित्यर्थः ।
हयोश्च इव मण्डलं मण्डलगतिं आशु त्रिशन्मुहूर्तैर्नैव करोति । देवं शोतमानं । दिवसकरं शरणं रक्षणं ।

अभ्युपेहि गच्छ । वरणीयत्वे हेतुमाह—प्रभव इति ।
अयं दिवसकरः । प्रजानां देवतिर्यङ्मनुष्यस्थावराणां ।
प्रभवः कारणं । हिः प्रसिद्धौ । वर्षादिद्वारा जगदा-
प्यायक इत्यर्थः । “अभौ प्रास्ताहुतिः सन्ध्यादित्य-
मुपतिष्ठते । आदित्याब्जायते वृष्टिर्बृष्टेरन्नं तदः प्रजाः”
इत्युक्तेः ॥ न पुनरत्र जगत्कारणलौकिकः । अश्वोप-
पमानेन स्वातिरिक्तपुरुषप्रेर्यत्वाभिधानात् । “भीषा-
स्माद्वातः पवते, भीषोदेति सूर्यः” इति श्रुतेः ॥ ३८ ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने त्रयस्त्रिंशः
सर्गः ॥ ३३ ॥

अथ सरमया रावणाद्यपरिज्ञानं चतुस्त्रिंशो—अथ
तामित्यादि ॥ अथेति प्रथमश्लोकेन पूर्वसर्गोक्ता-
नुवादः । तेन वाक्येन ह्लादयामासेत्यन्वयः । यद्वा तेन
वाक्येन रावणवाक्येन ॥ १ ॥ सख्याः सीतायाः ।
सखी सरमा ॥ २ ॥ कुशलं कुशलप्रतिपादकं । त्वद्वा-

ति० कुलदेवतं शरणमभ्युपेहि । हि यतः । अयंप्रजानां सुखदुःखहान्योरिति शेषः । प्रभवः ॥ ३८ ॥ इति त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

[पा०] १ क.—ट. धृतामेकां. क. धृतामेव. २ क. च. छ. झ. अ. ट. समाजितालंरामेण. ३ क. ख. क. झ.—ट.
मभितोमिवर्तमानो. ४ क. ग. क.—ट. वेणि. ५ क. घ. क. झ. ट. महीश्वरमिवाम्मसा.

न हि मे क्रममाणाया निरालम्बे विहायसि ॥ समर्थो गतिमन्वेतुं पवनो गरुडोपि वा ॥ ४ ॥
 एवं भुवाणां तां सीतां सरमां पुनरब्रवीत् ॥ मधुरं श्लक्ष्णया वाचा पूर्वं शोकाभिपन्नया ॥ ५ ॥
 समर्था गगनं गन्तुमपि वा त्वं रसातलम् ॥ अर्वगच्छाम्यकर्तव्यं कर्तव्यं ते मदन्तरे ॥ ६ ॥
 मत्प्रियं यदि कर्तव्यं यदि बुद्धिः स्थिरा तव ॥ ज्ञातुमिच्छामि तं गत्वा किं करोतीति रावणः ॥ ७ ॥
 स हि मायाबलः क्रूरो रावणः शत्रुरावणः ॥ मां मोहयति दुष्टात्मा पीतमात्रेव वारुणी ॥ ८ ॥
 तर्जापयति मां नित्यं भर्त्सापयति चासकृत् ॥ राक्षसीभिः सुधोराभिर्था मां रक्षन्ति नित्यशः ॥ ९ ॥
 उद्विग्ना शङ्किता चास्मि न स्वस्थं च मनो मम ॥ तद्भयाच्चाहमुद्विग्ना अशोकवनिकां गता ॥ १० ॥
 यदि नाम कथा तस्य निश्चितं वाऽपि यद्भवेत् ॥ निवेदयेथाः सर्वं तत्परो मे स्यादनुग्रहः ॥ ११ ॥
 सां त्वेवं भुवतीं सीतां सरमां वल्गुभाषिणी ॥ उवाच वदनं तस्याः स्पृशन्ती बाष्पविलम्बम् ॥ १२ ॥

क्यमित्यन्वयः । निवर्तितुमुत्सहेयं समर्थेत्यर्थः ॥ ३ ॥
 बहुदूरं कथं गन्तुमर्हसीत्यत्राह—न हीति ॥ क्रममा-
 णायाः गच्छन्त्याः ॥ ४ ॥ मधुरं मधुरार्थकं ।
 श्लक्ष्णयेति वाङ्माधुर्योक्तिः । पूर्वं शोकाभिपन्नया
 संप्रति हृष्टयेत्यर्थः ॥ ५ ॥ संदेशमाहुरित्यासीति
 वदन्ती सरमां प्रति-न गन्तव्यमित्युक्ते सख्यहानिः,
 रामं प्रति प्रेषणं तत्तस्य सहस्रं भवेदिति स्थितायाः
 सीताया न युक्तं अतो व्याजेन निपुणं परिहरति—
 समर्थेति ॥ मदन्तरे मद्विषये । अन्यैरकर्तव्यं कर्तुम-
 शक्यं कार्यं त्वया कर्तव्यं कर्तुं शक्यमित्यवगच्छामि ।
 यद्वा मद्विषये ते कर्तव्यं अवश्यकरणीयं जानामी-
 त्यर्थः ॥ ६ ॥ रावणं गत्वा स किं करोतीति ज्ञातु-
 मिच्छामि । तत्कर्तृकं रावणज्ञानमिच्छामीत्यर्थः ॥ ७ ॥
 तस्य ज्ञानस्य किं प्रयोजनमित्यत्राह—स हीति ॥

पीतमात्रा सद्यः पीता । वारुणी मयः ॥ ८ ॥ तर्जा-
 पयति तर्जनंकारयति । भर्त्सापयति भर्त्सनं कार-
 यति । आत्वपुगागमावार्थो । या राक्षस्यो मां
 रक्षन्ति तामिस्तर्जापयतीति संबन्धः । नासामे
 अङ्गुलिन्यासनयनभ्रामणदन्तदर्शनप्रभृतिमुखचेष्टा-
 मिर्भीजननं तर्जनं । हनिष्यति दहिष्यतीत्यादि वाचा
 भीजननं भर्त्सनं ॥ ९ ॥ कुत उद्विमेत्यत्राह—तद्भ-
 याचेति । कुतः शङ्कितेत्यत्राह—अशोकवनिकां
 गतेति ॥ १० ॥ तस्य रावणस्य । यदि नाम कथा
 यदि वार्तास्ति । यद्य तस्य निश्चितं अध्यवसाय इति
 यावत् । तत्सर्वं निवेदयेथाः । तत्तत्र मे परोनुग्रहः
 उपकारः । कृतः स्यात् । याहिनामेतिपाठः सम्यक्
 ॥ ११ ॥ वल्गु सुन्दरं यथा तथा भाषितुं शीलमस्या
 अस्तीति वल्गुभाषिणी । बाष्पविलम्बं बाष्पव्याकुलं ।

ति० पूर्वशोकाभिपन्नया आश्वासनात्पूर्वजातेनशोकेनेषद्युक्तया ॥ ५ ॥ ति० अथसीताश्लक्ष्णयायाहवास्याधपिरामसमीपगमन-
 मञ्जुचितमिति विचार्यतत्सामर्थ्याच्चापूर्वताञ्जुचितकृत्येनियोजयति—समर्थेति । स० हेमदन्तरे मयिधन्तरंभन्तरात्मा मनः
 प्राणोवायस्याः सातत्संबुद्धिः ॥ ६ ॥ स० यच्चासकृत् आसः उपवेशनं तं करोतीति कृत । तदामस्तमीपवर्ति रक्षः । राक्षसीभिः
 मध्येमध्येखप्रेषिताभिः । भर्त्सापयति एतावत्कात्स्न्यापिसीतानमद्भ्यं प्रापितात्वच्छिक्षयावाअनुनयेनवेति परस्माद्वचनेनतर्जयति ।
 तत्रापिपुषोराभोराक्षसीभिः साक्षान्मामपितर्जापयति भर्त्सयति । योमांरक्षति वनावनौत्थापयित्वा रक्षति सरावणः किं करोति ।
 यद्वा योमामसकृदक्षति तंजनं तर्जापयति । पूर्ववदुचरितं । अनाचिकीभीषिकातर्जनं वाचिकीतुसाभर्त्सनमितिनगोभिभृष्टः । तत्र
 तद्बुद्धिरवधारणं । “भर्त्सतर्जं संतर्जने” इत्यमरव्याख्यानेमानुदीक्षितः । तर्हिदुर्जनतर्जनेनेवानशनेनपीडितायास्तवकिमाधारेणजीव-
 वारणमित्यतोवाह—नित्यशइति । सदासुखोयस्तदुक्तः सरामएवमांरक्षतीतिवा । पुगामस्तु “बहुलमेतन्निदर्शनं” अदन्त-
 धातुनिदर्शनमित्यर्थः । बाहुलकादन्येपिबोध्याः । तद्यथा अपपणत् । विष्कदर्शनेइत्यादि इतिकौमुद्युक्तेःशाकटायनरीत्यासंभ-
 वति ॥ ९ ॥ स० याऽहंप्राक्नोद्विग्ना नशङ्किताच कस्माद्विदपि । मममनः स्वस्थं । तादृश्यप्यहं तद्भयात् रावणकर्तृकमीति-
 हेतोः । अशोकवनिकांगता प्राप्ता । अतश्चोद्विग्लमन्वयः । यद्वा त्वत्सान्त्वनतःपूर्वतद्भयादशोकवनिकांगतोद्विग्ना । रामक्षेमश्रव-
 णसमनन्तरं इतरत्पूर्ववत् । तथापि सकपटीतिपुनर्वर्तोत्श्रवणेच्छेतिभावः ॥ १० ॥ स० तस्य रावणस्य । कथा युद्धसंज्ञाह-
 कथा । मद्विषयनिगदानुग्रहकथावा । तस्यनिश्चितंवापियद्भवेत्तत्सर्वंनिवेदयेथाः ज्ञात्वा मामावेदयेथाः । तत्रिवेदनंमेमदुपरिवरो-
 [पा०] १ क. ड.—ट. सरमामिदमब्रवीत्. २ झ. पूर्वशोक. ३ घ. गन्तुमपि. ४ क. झ. अदगच्छाथ. ५ घ.
 मिच्छाम्यहं. ६ झ. ग. ड. योमांरक्षति. ७ छ. ज.—ट. साप्येवं. ८ क. च. छ. झ. अ. ट. सुदुभाषिणी.

एष ते यद्यभिप्रायस्तदा गच्छामि जानकि ॥ गृह्य शत्रोरभिप्रायमुपावृत्तां च पश्य माम् ॥ १३ ॥
 एवमुक्त्वा ततो गत्वा समीपं तस्य रक्षसः ॥ शुश्राव कथितं तस्य रावणस्य समन्त्रिणः ॥ १४ ॥
 सा श्रुत्वा निश्चयं तस्य निश्चयज्ञा दुरात्मनः ॥ पुनरेवागमत्क्षिप्रमशोकवनितां तदा ॥ १५ ॥
 सा प्रविष्टा पुनस्तत्र ददर्श जनकात्मजाम् ॥ अतीक्ष्माणां स्वामेव अष्टपद्मांश्च श्रियम् ॥ १६ ॥
 तां तु सीता पुनः प्राप्तां सरमां वेल्लुभाषिणीम् ॥ परिष्वज्य च सुस्निग्धं ददौ च स्वयमासनम् ॥ १७ ॥
 इहासीना सुखं सर्वमाख्याहि मम तत्त्वतः ॥ क्रूरस्य निश्चयं तस्य रावणस्य दुरात्मनः ॥ १८ ॥
 एवमुक्ता तु सरमा सीतया वेपमानया ॥ कथितं सर्वमाचष्ट रावणस्य समन्त्रिणः ॥ १९ ॥
 जनन्या राक्षसेन्द्रो वै त्वन्मोक्षार्थं बृहद्वचः ॥ अविद्वेन च वैदेहि मन्त्रिवृद्धेन बोधितः ॥ २० ॥
 दीयतामभिसत्कृत्य मनुजेन्द्राय मैथिली ॥ निदर्शनं ते पर्याप्तं जनस्थाने यदद्भुतम् ॥ २१ ॥
 लङ्घनं च समुद्रस्य दर्शनं च हनूमतः ॥ वर्षं च रक्षसां युद्धे कः कुर्यान्मानुषो भूवि ॥ २२ ॥
 एवं स मन्त्रिवृद्धैश्चाविद्वेन बहु भाषितः ॥ न त्वामुत्सहते मोक्तुमर्थमर्थपरो यथा ॥ २३ ॥
 नोत्सहत्यमृतो मोक्तुं युद्धे त्वामिति मैथिलि ॥ सामात्यस्य नृशंसस्य निश्चयो ह्येष वर्तते ॥ २४ ॥

वचनं स्पृशन्ती परिमुजन्ती ॥ १२ ॥ तदा गच्छा-
 मीतिपाठः । गृह्य ज्ञात्वा । उपावृत्तां च पुनरागता-
 मेव । पश्य तत्र सन्देहो नास्तीत्यर्थः ॥ १३—१५ ॥
 स्वामेव आत्मानमेव । सरमामित्यर्थः । आत्मवा-
 चिनः स्वशब्दस्य आबन्तत्वमार्थः । अष्टपद्मां पद्मा-
 सनहीनामित्यर्थः ॥ १६ ॥ सुस्निग्धं स्नेहयुक्तं यथा
 तथा ॥ १७ ॥ सुखमासीनेत्यन्वयः ॥ १८ ॥ वेप-
 मानया किंवा भयं वक्ष्यतीति कम्पमानया ॥ १९ ॥
 जनन्या कैकसीनाम्नया । अविद्वेन अविद्याव्ययेन
 मन्त्रिवृद्धेनच । राक्षसेन्द्रस्त्वन्मोक्षार्थं बृहद्वचनं
 बोधितः ॥ २० ॥ तदेव वचनं दर्शयति—दीयता-
 मिति ॥ जनस्थाने यदद्भुतं स्वरवधादिकं कृतं तदेव

पर्याप्तं प्रमाणान्तरनिरपेक्षं । निदर्शनं दृष्टान्तः ।
 करिष्यमाणस्य रामपराक्रमस्येति शेषः ॥ २१ ॥
 तिष्ठतु रामः तद्भूलो हनुमानेव सर्वाक्षाक्षसाजैर्लुं
 समर्थ इत्याशयेन तत्पराक्रमं वर्णयति—लङ्घनमिति ॥
 दर्शनं सीतादर्शनं । मानुषः मनुष्यसंबन्धी पुरुषः ।
 कः कुर्यात् । “ तस्येदं ” इत्यण् । स्वदूतमुखेनानेक-
 कार्यकारी रामो देव एवेतिभावः ॥ २२ ॥ अविद्वेन
 तन्नाम्ना । मन्त्रिवृद्धैरिति पूजायां बहुवचनं । वहिति
 क्रियाविशेषणं ॥ २३ ॥ हि यस्मात्सामात्यस्य एष
 निश्चयो वर्तते इति तस्मात् युद्धे अमृतः सन् त्वां मोक्तुं
 नोत्सहतीति । इतिर्ह्येतौ इति निश्चय इत्यन्वय इत्येके ।
 इति मन्य इत्यपरे । इह मैथिलीति केषुचित्पाठः

ग्रहः स्यादिति शेषः ॥ ११ ॥ ति० उपावर्तामि परावृत्त्याऽऽगच्छामि ॥ १३ ॥ स० स्वामेव आत्मीयामागतिं । “ आत्मी-
 यायामिति । आत्मज्ञातिधनेषु त्वन्मोक्षार्थं वचनास्तीति भावः इति ” मनोरमो केराटमवाचकत्वे स्वशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वात् संभवात् । शिक्षा-
 यामित्यादिर्होषादिप्रयोगाणामात्मीयत्वसंज्ञात्वादिना निर्वह्यतत्रैवोक्तेषु । “ अर्थान्तेरेतुनस्त्री ” इति कौमुदीवाक्यं धृत्वा आ-
 त्मज्ञातिधनेष्वित्यर्थः इति तत्त्वबोधिन्यभिधानात् । अष्टपद्मां कमलंकन्दुकीकृत्य खेलेन समये हस्तमिच्युतलतादिनीनालीकं ।
 श्रियं लक्ष्मीमिव ॥ १६ ॥ ति० बृहद्वचः सर्वथाहितत्वाद्वचसो बृहत्त्वं । तदुक्त्वा चोदितो बोधितः ॥ २० ॥ स० पूर्वमन्त्रिवृ-
 द्धेनेत्येकवचनमुपलक्षकमपरमन्त्रिवृद्धानामिति ज्ञापयितुमत्र मन्त्रिवृद्धैरिति बहुवचनं । तत्रैकवचनेन एकएवाविन्ध्य उपपादनप्रकारभे-
 दादितिः पाद्याभित्यादिवद्बहुवचनमिति वा । तत्र सामान्यत्वान्मातुः पुरस्कारं । तस्यालोचनकार्यानि युक्तत्वेनावधृद्धमन्त्रिपुरस्कारमि-
 ति विवेकः ॥ २३ ॥ स० नोत्सहति । तुरादिरयमावृषीयः परस्मैपदे वर्तते । “ स एवार्थनागः सहतिकलभेभ्यः परिभवं ” इत्या-
 दिप्रयोगात् । सामात्यस्य अविन्ध्यादिव्यतिरिक्तमन्त्रिसहितस्य ॥ २४ ॥

[पा०] १ क.—ट. स्वमागच्छामि. २ ड. झ. ट. उपावर्तामिमैथिलि. ३ ग. कथितं तस्य. ४ ख. प. च. छ. तामेव.
 ५ ड. झ. ज. ट. श्रियभाषिणी. ६ प्रियवादिनी. ६ क. झ. व्यतिस्निग्धेन. ७ ड. झ. युधि. ८ क. च. छ. झ. अ. ट.
 मन्त्रिवृद्धैश्चमात्राचबुधोभितः.

तदेवा निमिता बुद्धिर्मृत्युलोभादुपस्थिता ॥ भयाच्च शक्तस्त्वां मोक्तुमनिरस्तस्तु संपुगे ॥

राक्षसानां च सर्वेषामात्मनश्च वधेन हि ॥ २५ ॥

निहत्य रावणं संख्ये सर्वथा निश्चितैः क्रूरैः ॥ प्रतिनेष्यति रामस्त्वामयोध्यामसितेक्षणे ॥ २६ ॥

एतस्मिन्नन्तरे शब्दो भेरीशब्दसमाकुलः ॥ श्रुतो वानरसैन्यानां कम्पयन्धरणीतलम् ॥ २७ ॥

श्रुत्वा ॥ तद्धानरसैन्यशब्दं लङ्कागता राक्षसराजभृत्याः ॥

भैरौजसो दैन्यपरितीतचेष्टाः श्रेयो न पश्यन्ति नृपस्य दोषे ॥ २८ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणभूषणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

रामसेनारणभेरीशङ्करवधवर्णस्त्रिंशेनराक्षणेन समायामन्निष्पति उदामीमपितेषामौदासीन्यस्यानौचित्योक्त्यागर्हणम् ॥ १ ॥ माल्यवतारावणप्रति शास्त्रोदितमीतिप्रदर्शनपूर्वकं विषयसूचकापशङ्कनसिद्धेदनेन रामेणसंघानविधानम् ॥ २ ॥

तेन शङ्कविमिश्रेण भेरीशब्देन शीघ्रवः ॥ उपयाति महाबाहू रामः परपुरंजयः ॥ १ ॥

तं निनादं निश्चम्याथ रावणो राक्षसेश्वरः ॥ मुहूर्तं ध्यानमास्थाय सेचिवानभ्युदैक्षत ॥ २ ॥

अथ तान्सचिवांस्तत्र सर्वानामाभ्य रावणः ॥ सभां सभादयन्सर्वामित्युवाच महाबलः ॥

अगतसंतापनः क्रूरो गर्हयन्नाक्षसेश्वरः ॥ ३ ॥

॥ २४ ॥ एतादृशाभ्यवसायस्य किं निमित्तमित्य-
पेक्षायां मरणलोभ एवेत्याह—उदेषेत्यादिसार्ध-
श्लोकः ॥ तत् तत्वेत्यर्थः । राक्षसानामात्मनश्च वधेन
अनिरस्तः अनिराकृतः । केवलभयात्त्वां मोक्तुं न
शक्तः । नोत्सह्य इत्यर्थः ॥ २५ ॥ कथं तर्हि मे
निर्गमनमित्यत आह—निहयेति ॥ एतत्सर्वं तव
नेत्रसौभाग्यलक्षणादित्यभिप्रायेणाह—असितेक्षण
इति ॥ २६ ॥ सरमोक्षस्योपश्रुतिनिमित्तं दर्शयन्नेव
कयाशेषं दर्शयति—एतस्मिन्निति ॥ अत्र भेर्यादि-
शब्दो भेर्यादिशब्दपरः । वानरसैन्यानामपि भेर्या-
दिकमस्तीति किष्किन्धाकाण्डे दर्शितं ॥ २७ ॥
श्रुत्वेति ॥ श्रेयो न पश्यन्ति नृपस्य दोष इति ।

रावणस्य दोषे निमित्तभूते जीवनभूतमात्मनः श्रेयो
न पश्यन्ति ॥ २८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते
श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्ड-
ख्याख्याने चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

अथ माल्यवदुपदेशः पञ्चत्रिंशे—तेनेति ॥ शङ्क-
विमिश्रेण शङ्कशब्दविमिश्रेण । उपयाति उपाययौ
॥ १ ॥ ध्यानमास्थाय किं मयेदानीं कर्तव्यमिति
ध्यानं कृत्वेत्यर्थः ॥ २ ॥ आभास्य संशोध्य । सभां
आस्थानमण्डपं । उदीक्षणाशयमुद्घाटयति—गर्हय-
न्निति । गर्हयन्नुवाच गर्हासिकांवाचमुवाचेत्यर्थः

सू० मृत्युलोभात् मृत्युदेव्यापुविशमानाद्धार्यात् ॥ २५ ॥ इतिचतुस्त्रिंशःसर्गः ॥ ३४ ॥

सू० नादिना प्रतिष्वनिमता । नादिना नविद्यन्तेआदिनोराक्षसायेनतादृष्टेन । “आदिनोराक्षसाःप्रोक्ताः” इतिभागवतदशम-
स्कन्धतात्पर्यात् । परपुरं वैरिनगरं । महाबाहूरामउपयाति । जयञ्च तमुपयाति । पुरमितिशेषोना । एतत्पक्षे परपुरजयइतिसमस्तं
॥ १ ॥ ति० अगर्हयन्नितिच्छेदः ॥ ३ ॥ सू० अस्यरामस्य । सागरस्यतरणविक्रमं बलेनसहितंपौरुषंचेतिगुणवन्तः तच्छ्रुत-

[पा०] १ घ. क. म. तदेषांश्रुस्तिरा. क. छ. च. छ. ज. ग. तदेषांश्रुस्तिरा. २ म. ट. दवस्थिता. ३ घ. क. झ. ट.
वैश्वदेवसैन्यानां. ४ झ.—क. झ. भ. ट. तंवानरसैन्यनादं. ५ क. च. छ. झ. अ. ट. हतौजसो. क. ख. घ. भट्टौजसो. ६ घ.
परीतचित्ताः. ७ झ. क. छ. ज. दोषैः. ग. क. झ. अ. दोषात्. ८ क. म. ट. नादिना. ९ च. भ. सचिवाभिदमब्रवीत्.
१० क. ख. च. ज. गर्हयन्निहतवादिनः.

तरणं सागरस्यापि विक्रमं बेलसंचयम् ॥ यदुक्तवन्तो रामस्य भवन्तस्तन्मया श्रुतम् ॥ ४ ॥
 भवतश्चाप्यहं वेधि युद्धे सत्यपराक्रमान् ॥ तूष्णीकानीक्षतोऽन्योन्यं विदित्वा रामविक्रमम् ॥ ५ ॥
 ततस्तु सुमहाप्राक्षो माल्यवाभाम राक्षसः ॥ रावणस्य वचः श्रुत्वा मैतुः पैतामहोऽज्वलीत् ॥ ६ ॥
 विद्यास्त्रभिविनीतो यो राजा राजभयानुगः ॥ स शास्ति चिरमैश्वर्यमरीश्च कुरुते वशे ॥ ७ ॥
 संदधानो हि कालेन विगृह्यारिभिः सह ॥ स्वपक्षवर्धनं कुर्वन्महदैश्वर्यमश्रुते ॥ ८ ॥
 हीयमानेन कर्तव्यो राज्ञा संधिः समेन च ॥ न शत्रुमवमन्येत ज्यायान्कुर्वीत विग्रहम् ॥ ९ ॥
 तन्मह्यं रोचते संधिः सह रामेण रावण ॥ यदर्थमभियुक्ताः स्य सीता तस्यै प्रदीयताम् ॥ १० ॥
 यैस्य देवर्षयः सर्वे गन्धर्वाश्च जयैषिणः ॥ विरोधं मा गमस्तेन संधिस्ते तेन रोचताम् ॥ ११ ॥
 असृजद्भगवान्पथौ द्वावेव हि पितामहः ॥ सुराणामसुराणां च धर्माधर्मौ तदाश्रयौ ॥ १२ ॥

॥ ३ ॥ गार्हाप्रकारमाह श्लोकद्वयेन—तरणमिति ॥ तूष्णीकान् तूष्णीशीलान् । “ शीले को मलोपश्च ” इति कप्रत्ययमलोपश्च । “ तूष्णीशीलस्तु तूष्णीकः ” इत्यमरः । निरुत्साहानित्यर्थः ॥ ४—५ ॥ पितामहस्य पुत्रः पैतामहः पितृव्य इत्यर्थः । कैकसी सुमालिपुत्रीत्युत्तररामायणेमिधानान्माल्यवतस्तद्धा-
 तृत्वाच पितामहशब्दस्य नियतसापेक्षत्वात्तासामर्थ्य-
 दोषः । पितेत्यर्थइत्येके । वृद्धो मातामहोऽज्वलीदिति कश्चित्पाठः ॥ ६ ॥ नीतिमार्गपर्यालोचनायां बल-
 वता रामेण संधिः करणीय इत्यभिप्रायेण प्रथमं नयस्य श्रेयोहेतुत्वं दर्शयति—वेधेति ॥ विद्यासु आन्वीक्षिकीत्रयीवार्तादण्डनीत्याख्यासु चतसृषु वि-
 द्यासु । अमिविनीतः अमितः शिक्षितः । अत-
 एव नयानुगः नीतिशास्त्रानुसारी योराजा सः चिरं ऐश्वर्यं ईश्वरत्वं । शास्ति अधितिष्ठति । तमिममर्थं विशदमुक्तवान्कामन्दकः—“ आन्वी-
 क्षिकीं त्रयीं वार्तां दण्डनीतिं च पार्थिवः । तद्विद्वि-
 स्तत्क्रियोपेतैश्चिन्तयेद्विनयान्वितः ॥ आन्वीक्षिक्या-
 लविज्ञानं धर्माधर्मौ त्रयीस्थितौ । अर्थानर्थौ तु वार्तायां दण्डनीत्यां नयान्वयौ ॥ विद्याश्चतस्र एवैता श्रोगक्षेमाय देहिनाम् । विद्याविनीतो नृपतिर्न कुच्छेद्ववसीदति ” इति ॥ ७ ॥ नयानुग इत्युक्तं तत्र नयस्वरूपमाह—संदधान इति ॥ कालेन स्वब-
 लक्षयकालेन । संदधानः संधानं कुर्वन् । स्वबल-

वृद्धिकालेन विगृह्यन् । विग्रहं कुर्वन् । ऐश्वर्येच्छुना कालानुरूपं संधिविग्रहौ कार्यावित्यर्थः । एवं कुर्वतः फलमाह—स्वपक्षेति ॥ ८ ॥ संधेर्विग्रहस्य च कालं विविच्य दर्शयति—हीयमानेनेति ॥ हीयमानेन हीयमानबलेन । समेन समबलेन च राज्ञा स्वशत्रुणा सह संधिः कर्तव्यः । ज्यायान् अधिकबलस्तु । शत्रुं नावमन्येत नोपेक्षेत । किंतु तेन सह विग्रहं कुर्वीत । हीयमानः समः संधिं कुर्यात् । अधिको विग्रहं कुर्यादित्यर्थः ॥ ९ ॥ अस्त्वेवं प्रस्तुते किमुपन्यस्तं तत्राह—तदिति ॥ तत् तस्मात् । एवं नीतिशास्त्र-
 स्थितेः हीयमानस्य तत्र बलवता रामेण संधिर्मह्यं रोचत इत्यर्थः । बलवता संधिदानेन विना न फलति । तच्च सीताप्रत्यर्पणादेव सेत्स्यतीत्याह—यद-
 र्थमिति । यदर्थं अभियुक्ताः स्य विरुद्धाः स्य । सा सीता तस्यै रामाय प्रदीयतां ॥ १० ॥ कथं रामस्य बलवत्त्वं तत्राह—यस्येति ॥ देवाश्च ऋषयश्च देव-
 र्षयः । ते तुभ्यं । रामस्य देवबलवत्त्वात् बलवत्त्व-
 मित्यर्थः ॥ ११ ॥ देवादीनां रामजयकाङ्क्षित्वे को हेतुरित्यासङ्गं देवादीनां धर्मपक्षपातित्वात्तर्कस्य रामाश्रयत्वादित्यभिप्रेत्याह—असृजदित्यादिना ॥ भ-
 गवान् सर्वज्ञः पितामहः । हि तस्मात् । सुराणां असुराणां च । पक्षौ अवलम्बभूतौ । द्वावेव धर्मा-
 धर्मौ । असृजत् । अतः धर्माधर्मौ तदाश्रयौ सुरा-
 सुराश्रयौ । असुरशब्देनात्रासुरप्रकृतयो राक्षसादयश्च

मितिगर्हयन् । गर्हणं चोक्तस्याप्यनुक्तप्रायीकरणं ॥ ४ ॥ स्व० अथ आरामविक्रमं रामविषयेकमेवमाहुस्तंभायहिरणविक्रमं । विदित्वा ज्ञात्वापि । तूष्णीकान् तूष्णीस्थितान् निरुत्साहानिति यावत् । अन्योन्यं ईक्षतः ईक्षमाणान् । वेधि । इदं किमिति शेषः । रामविक्रमं रामस्य विक्रमं लङ्काभूमिकापादविक्षेपं तन्मात्रमिति यावत् । युद्धमुखमनबलोकयैवभावो न काप्यबलोकित इति भावः ॥ ५ ॥

[पा०] १ ड. न. झ. ट. सागरस्यास्य. २ ड. च. छ. झ. अ. ट. बलपौरुषं. ३ ग. ड. झ. ट. इति मातामहोऽज्वलीत्. ४ ड. छ. झ. अ. स्वपक्षवर्धनं. ५ न. छ. अ. सन्धिस्तवरागेण. ६ ड. झ. ट. मभियुक्तोसि. ७ क.—ट. तस्य.

धर्मो हि श्रूयते पक्षो ह्यमराणां महात्मनाम् ॥ अधर्मो रक्षसां पक्षो ह्यमराणां च रावण ॥ १३ ॥
 धर्मो वै प्रसतेऽधर्मं ततः कृतमभ्युगम् ॥ अधर्मो प्रसते धर्मं ततस्तिष्ठः प्रवर्तते ॥ १४ ॥
 तत्त्वया चरता लोकान्धर्मो विनिहतो महान् ॥ अधर्मः प्रगृहीतश्च तेनासद्वलिनः परे ॥ १५ ॥
 स प्रमादाद्विद्वद्धस्तेऽधर्मोभिप्रसते हि नः ॥ विवर्धयति पक्षं च सुराणां सुरभावनः ॥ १६ ॥
 विषयेषु प्रसक्तेन यत्किञ्चित्कारिणा त्वया ॥ ऋषीणामग्निकल्पानामुद्देशो जनितो महान् ॥ १७ ॥
 तेषां प्रभावो दुर्धर्षः प्रदीप्त इव पावकः ॥ तपसा भावितात्मानो धर्मस्यानुग्रहे स्ताः ॥ १८ ॥

विवक्षिताः ॥ १२ ॥ अनयोः कतरः केषां पक्ष इत्यत्राह—धर्मो हीति ॥ महात्मनामिति हेतुगर्भ-विशेषणं । महात्मभावानामित्यर्थः । समीचीनप्रकृ-तीनामित्यावत् । अमहात्मनामित्यसुरादिविशेषणं चार्थसिद्धं । तथाच धर्मस्य देवपक्षत्वाद्दामस्य तदा-श्रयत्वहेतुद्वयो रामपक्षपातिन इतिभावः ॥ १३ ॥ एवं देवादिपक्षपाताद्दामस्य वलीयस्त्वमुपपाद्य धर्मस्य प्राबल्यादपि तदाह—धर्म इति । अत्र यदेतिशेषः । धर्मः अधर्मं यदा प्रसते अभिभवति । तदा कृतं युगं अभूत् भवति । पुरुषेषु प्रवर्तते । आर्षः कालव्य-त्ययः । अधर्मो यदा धर्मं प्रसते तदा तिष्ठः कलिः । प्रवर्तते । “ तिष्ठः कलौ च पुण्ये च ” इत्यमरः ॥ १४ ॥ ततः किमित्यपेक्षायां त्वय्यधर्मेण कलेः प्रवेशात्कृतापेक्षया कलेर्दुर्बलत्वादसदपेक्षया रामो बलवानित्याह—तदिति ॥ लोकान् चरता दिग्विजयार्थमिति शेषः । विनिहतः । परदारपरि-ग्रहार्थमिति शेषः । अस्मादिति पञ्चमीबहुवचनं । परे शत्रवो रामादयो धार्मिकाः । यद्वा कृतं युग-मिति शब्दसमुदायेन शुभं लक्ष्यते । तिष्ठ इत्यने-

नाशुभं । यदा धर्मः अधर्मं प्रसते तदा शुभं भवति । यदा अधर्मो धर्मं प्रसते तदा अशुभं भवतीत्यर्थः । एवं भवतु मया किं कृतमित्यत्राह—तदिति ॥ तत् धर्माधर्मयोरेवंरूपत्वात् । त्वया शुभहेतुर्धर्मो विनि-हतः अशुभहेतुरधर्मश्च परिगृहीतः । तेन पराजय-रूपाशुभहेतुधर्मकृद्भ्योऽस्त्यजयरूपशुभहेतुधर्मपराः परे बलिन इत्यर्थः ॥ १५ ॥ अधर्मं स्वीकृत्य धर्मं निहते तेषां सुराणां बलवत्त्वं कथमित्याशङ्क्याधर्म-स्याश्रयनाशकत्वादित्यभिप्रायेणाह—स इति ॥ सः अधर्मः । ते प्रमादात् अविमृश्यकरणात् । विवृद्धः । नः अस्मान् । प्रसते नाशयति । सुरभावनः सुरा-नुकूलः सन् सुराणां पक्षं विवर्धयति ॥ १६ ॥ स्वकृ-तस्याधर्मस्य सुरपक्षवृद्धिहेतुत्वं कथमित्याशङ्क्य ऋषी-णामुद्देशजननद्वाराऽधर्मप्रवर्तकत्वादित्याह—विषये-ष्विति ॥ विषयेषु प्रसक्तेन अतएव यत्किञ्चित्का-रिणा देवार्थप्रमुखानां कन्यापत्नीहरणादिकं कुर्वता । ऋषीणामुद्देशः मनस्तापः । जनितः कृतः ॥ १७ ॥ अग्निकल्पत्वमुपपादयति—तेषामिति । उद्देशात्किं कृतवन्तस्तत्राह—तपसेति ॥ भावितात्मानः पूता-

ति० राज्ञाः राज्ञाः असुरास्त्रामसाहतिभेदः ॥ १३ ॥ रामानु० ततस्तिष्ठःप्रवर्ततइतिपाठः । अत्रयदेत्यध्याहार्यं । यदा कृतयुगमभूत् “ तपःशौचंदयासत्यं ” इतिश्रीभागवतोक्तप्रकारेणधर्मपादचतुष्टयविशिष्टकृतयुगंभवति । धर्मवृद्धिर्भवतीत्यर्थः । तदा धर्मः अधर्मं प्रसते । अनेनधर्मपक्षपातिनांवृद्धिर्धर्मपक्षपातिनांहानिश्चसूचिता । यदातिष्ठःप्रवर्तते अधर्मगौरित्यादिनाधी-भापवतोक्तसकृन्मदावृताधर्मपादचतुष्टयविशिष्टकलियुगंप्रवर्तते । अधर्मवृद्धिर्भवतीत्यर्थः । ततः तदा अधर्मः अभिवृद्धाधर्मः । धर्मं प्रसते । अनेनाधर्मपक्षपातिनांवृद्धिर्धर्मपक्षपातिनांहानिश्चसूचिता ॥ ति० अथतयोःकालविशेषेणाभिभवानभिवादैर्दर्शयति—धर्मो वैइत्यादिना । यदाकृतयुगमभूत्तदा तस्यादेवकालाद्देतोःप्रवृद्धोधर्मः अधर्मं प्रसते अभिभवति । वैप्रसिद्धं । यदातिष्ठः कलिः । प्रवर्तते तदा ततएवहेतोः । अधर्मोधर्मं प्रसते । कलौपादेनधर्मस्थितेः । तथाहि । सर्वदासुखसाधनधर्मैकरूपएव । अधर्म-विध्या । धर्मोऽन्यस्तद्विरोधीतदभावधेति । तत्राद्यः वाक्पादिधर्ममार्गद्वयोधर्माभावः । द्वितीयोहत्यादिलक्षणः । अन्यः स्वस्ववि-हितनित्यधर्मलोपात्मा । कृते त्रिविधाधर्माभावएव । त्रेतादौ क्रमादेकद्वित्रिभिरधर्मैःसंवलनधर्मस्य । एवंच कलावधर्माभिभूत-पादत्रयलादेकपादेनधर्मस्यवृत्तिरक्षता । एवंच धर्मतोदेवत्वधर्मतोरक्षस्त्वादीतिसूचितं । नन्वधर्मस्वरक्षोसुरधर्मत्वे रक्षोसुराणां धर्मफलैश्चैजयादिकथमितिचेच्छृणु । देवाः केवलधर्मपराः । रक्षोसुराः काम्यराजसतामसधर्ममात्रपराः । तादृश-धर्ममनुष्ठितोपितानुक्तिप्रकारावर्मानमुच्चयेव । राजस्तमःप्रकृतित्वात् । अतोधर्मकरणेनसुखिनोपितेकाम्यत्वेनसान्ततयाधर्म-

[पा०] १ क. च. स. ट. तदातिष्ठः २ क. स. ध. ड. च. क्ष. अ. ट. धर्मोपि. ३ क. स. ग. ड.—ट. त्रवृद्धस्ते. ४ य. प्रतापो.

मुख्यैर्यज्ञैर्यजन्त्येते नित्यं तैस्तैर्द्विजातयः ॥ जुहृत्यमींश्च विधिवद्वेदांश्चौचैरधीयते ॥ १९ ॥
 अभिभूय च रक्षांसि ब्रह्मघोषानुदैरयन् ॥ दिशोपि विदुताः सर्वाः स्तनयितुरिवोष्णगे ॥ २० ॥
 ऋषीणामग्निकल्पानामग्निहोत्रसमुत्थितः ॥ आदत्ते रक्षसां तेजो धूमो व्याप्य दिशो दश ॥ २१ ॥
 तेषु तेषु च देशेषु पुण्येष्वेव दृढव्रतैः ॥ चर्यमाणं तपस्तीव्रं संतापयति राक्षसान् ॥ २२ ॥
 देवदानवयक्षेभ्यो गृहीतश्च वरस्त्वया ॥ २३ ॥
 मानुषा वानरा ऋक्षा गोलाङ्गुला महाबलाः ॥ बलवन्त इहागम्य गर्जन्ति दृढविक्रमाः ॥ २४ ॥
 उत्पातान्विविधान्दृष्ट्वा घोरान्बहुविधांस्तथा ॥ विनाशमनुपश्यामि सर्वेषां रक्षसामहम् ॥ २५ ॥
 खराभिस्तनिता घोरा मेघाः प्रतिभयंकराः ॥ शोणितेनाभिवर्षन्ति लङ्कामुष्णेन सर्वतः ॥ २६ ॥
 रुदतां बाहनानां च प्रपतन्त्यस्तबिन्दवः ॥ ध्वजा ध्वस्ता विवर्णाश्च न प्रभान्ति यथा पुरा ॥ २७ ॥
 व्याला गोमायवो गृध्रा वाश्यन्ति च सुमैरवम् ॥ प्रविश्य लङ्कामनिशं समवायांश्च कुर्वते ॥ २८ ॥
 कालिकाः पाण्डुरैर्दन्तैः ग्रहसन्त्यग्रतः स्थिताः ॥ स्त्रियः खगेषु मुष्णन्त्यो गृहाणि प्रतिभाष्य च २९
 गृहाणां बलिकर्माणि श्वानः पर्धुपशुञ्जते ॥ खरा गोषु प्रजायन्ते मृषिका नकुलैः सह ॥ ३० ॥

श्वानः । धर्मस्थानुग्रहे संवर्धने । रताः ॥ १८ ॥
 मुख्यैः श्रेष्ठैः । तैस्तैः अग्निष्टोममारभ्य विश्वसृजामयनपर्यन्तैः । अग्नीनुद्दिश्य जुहति होमं कुर्वन्ति । देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागो यागः । त्यक्तस्त्राग्नौ प्रक्षेपो होम इत्यनयोर्मैवः ॥ १९ ॥ अभिभूय अगणयित्वा । ब्रह्मघोषान् उदैरयन् । उच्चारयन्ति स्म । वेदांश्चौचैरधीयत इत्यस्य विवरणमिदं । तपःप्रश्रुतिकर्मणः फलमाह—दिश इत्यादिना ॥ सर्वा दिशःप्रतिविदुताः । राक्षसा इतिशेषः । उष्णगे ग्रीष्मे । स्तनयितुरिव मेघ इव । जातावेकवचनं ॥ २०—२२ ॥ बलिनोपि देवाः ब्रह्मदत्तवरमहिम्ना न ग्रहर्तुं शक्नुयुरिति चेत्तत्राह—देवदानवेत्यादिना ॥ देवदानवयक्षेभ्य एवावध्यस्त्वरो गृहीतः । न तु मानुषादिभ्य इति भावः ॥ २३ ॥ तर्हि किमायातमित्यत्राह—मानुषा इति ॥ द्वयोरपि बहुवचनं पूजायां । महाबला महासैन्याः । इह लङ्कायां ॥ २४ ॥ न केवलं परा-

गमनेन किं त्वशुभनिमित्तदर्शनेनापि भयमुत्प्रेक्ष्यमित्याह—उत्पातानिति ॥ उत्पातान् विविधान् दिव्यान्तरिक्षभौमभेदभिन्नान् । बहुविधान् भौमादिषुप्रलेकंविविधान् । अनुपश्यामि तर्कयामि ॥ २५ ॥ खराभिस्तनिताः परुषगर्जिताः । घोराः विरूपाः । प्रतिभयंकराः । प्रतीत्युपसर्गमात्रं । भयंकरा इत्यर्थः ॥ २६ ॥ ध्वस्ताः धूसराः । अतएव विवर्णाः विगतवर्णाः ॥ २७ ॥ व्यालाः दुष्टाः । वाश्यन्ति वाशित्वं कुर्वन्ति । कुत्सितरुतं कुर्वन्तीत्यर्थः । समवायान् सङ्गान् ॥ २८ ॥ कालिकाः नीलवर्णाः स्त्रियः । पूतनाप्रमुखा इति यावत् । शक्य इत्येके । पाण्डुरैर्दन्तैरुपलक्षिताः सत्यः । प्रतिभाष्य प्रतिकूलमाभाष्य । गृहाणि गृहस्थितवस्तूनि । मुष्णन्त्यः हसन्ति । एवं हस्यन्त इत्यर्थः ॥ २९ ॥ बलिकर्माणि बलिकर्मसाधनानि हवींषि । नकुलैः सह । वर्तन्तइतिशेषः

फलान्तेऽधर्मफलभोगभाजइतिनदोषः ॥ १४ ॥ स० उष्णगे ग्रीष्मर्तुगतेसूर्येस्तनयितुर्बलाइकइवविप्रहृताःविप्रहतानिरक्षांसि । पलायनएवपुरुषकारइतिपुंशक्तिप्रयुक्तःपुल्लिङ्गनिर्देशः । रक्षांसोतिप्रकृतत्वात् । राक्षसाइतिशेषोवा ॥ २० ॥ ति० धूमः उत्तिष्ठतीतिशेषः ॥ २१ ॥ स० कालिकाः प्रामस्थाः महाकालीभद्रकालीत्यादयः । प्रतिभाष्य श्रोतुमयदायिभाषाङ्गुला । पाण्डुरैर्दन्तैः अग्रतःस्थिताःसत्यःप्रहसन्ति । दन्तानांपाण्डुरत्वोक्त्या उक्त्याचविरुद्धभाषणमोषणहसनादीनां निश्चितंमरणं । किंश्चिद्वधानेनभविष्यतीतिमुच्यति ॥ २९ ॥ स० श्वानः सारमेयाः । उपसेवते उपसेवन्ते नवायसाः । “पुनःश्वानोभविष्यति” “श्वानसूकरमाकार—” इत्यादिप्रयोगादकारान्तोवाश्वानशब्दः ॥ श्वानः अस्माकमिदमितिपर्धुपसेवते । नः बलिकर्माणिश्वा उपसेवते

[पा०] १ क. झ. यजन्तेतैस्तैर्यज्ञैर्द्विजातयः. २ क. ख. ग. ङ.—ट. दिशोविप्रहृताः. ३ क. झ. आहत्य. ४ क.—ट. बहुविधान्बहुन्. ५ क.—ट. रणोप्यस्ताः. ६ क. छ. झ. यथापुरं. ७ क. झ. ट. लङ्कामारामे. ८ क.—ठ. पर्धुपसेवते. ९ ख. क. च. छ. झ. ट. नकुलेशुच.

मार्जारा द्वीपिभिः सार्धं सूकराः शुनकैः सह ॥ किन्नरा राक्षसैश्चापि समीपुर्मानुषैः सह ॥ ३१ ॥
 पाण्डुरा रक्तपादाश्च विहङ्गाः कालचोदिताः ॥ राक्षसानां विनाशाय कपोता विचरन्ति च ॥ ३२ ॥
 भीचीकूचीति वाश्यन्त्यः शारिका वेश्मसु स्थिताः ॥ ३३ ॥
 पतन्ति प्रथिताश्चापि निर्जिताः कलहैषिणः ॥ पक्षिणश्च मृगाः सर्वे प्रत्यादित्यं रुदन्ति च ॥ ३४ ॥
 करालो विकटो गुण्डः परुषः कृष्णपिङ्गलः ॥ कालो गृहाणि सर्वेषां कालेकालेऽन्ववेक्षते ॥ ३५ ॥
 [अहं त्वेतत्प्रपश्यामि शुध्यतां तु दिनेदिने ॥ कम्पादा भक्षयिष्यन्ति मांसानि गजवाजिनाम् ॥
 सर्वे नष्टप्रथं मन्ये सैन्यं त्वद्रेहमाश्रितम् ॥ ३६ ॥]
 शतान्यन्यानि दुष्टानि निमित्तान्युत्पतन्ति च ॥ ज्ञात्वा प्रधाय कार्याणि क्रियतामायविश्रमम् ॥ ३७ ॥
 [विष्णुं मन्यामहे रामं मानुषं रूपमाश्रितम् ॥ न हि मानुषमात्रोसौ राघवो दृढविक्रमः ॥ ३८ ॥
 येन बद्धः समुद्रस्य स सेतुः परमाद्भुतः ॥ कुरुष्व नरराजेन संधिं रामेण रावण ॥ ३९ ॥]
 [अथ प्रतिनिविष्टेन हितमुक्तं निशाचर ॥ सीतार्थं ते महाप्राज्ञ महत्प्रयत्नपथितम् ॥
 तथेमान्यनिमित्तानि लक्ष्ये राक्षसेश्वर ॥ ४० ॥]

इदं वचस्तत्र निशम्य माल्यवान्परीक्ष्य रक्षोधिपतेर्मनः पुनः ॥

अनुत्तमेषूत्तमपौरुषो बली बभूव तूष्णीं समवेक्ष्य रावणम् ॥ ४१ ॥

॥ ३० ॥ समीपुः संयन्ति । द्वीपिभिः व्याघ्रैः । मानुषैः । राक्षसा इति शेषः । मानुषाश्चात्रोत्पात-
 जनिता एव ॥ ३१ ॥ कालचोदिताः दैवप्रेरिताः ।
 विनाशाय विनाशसूचनायेत्यर्थः । “ वाताय कपिला
 विद्युत्—” इत्यादिवत् । कपोताः कपोताख्या
 विहङ्गा इत्यन्वयः ॥ ३२ ॥ वेश्मसु मधुरसंज्ञापाथं
 पोषिताः शारिकाः । मधुरमाषणानि विहाय भीची-
 कूचीति क्रूरं वाश्यन्तीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ पक्षिणः
 काकादयः । मृगाश्च पूर्वं निर्जिता अपि पुनः कलहै-
 षिणः सन्तः । प्रथिताः पुञ्जीभूताः । पतन्ति
 घातयन्ति । प्रत्यादित्यं रुदन्ति चेत्यन्वयः ॥ ३४ ॥

करालः भयंकरः । विकटः विकटाङ्गः । विफल इति
 पाठे हीनाङ्ग इत्यर्थः । परुषः परुषवर्णः । कालः
 मृत्युः । कालेकाले सायं प्रातश्च । गृहाण्यन्ववेक्षते ।
 अन्वीक्षमाण इव दृश्यत इत्यर्थः ॥ ३५—३६ ॥
 एतानि ज्ञात्वा कर्माणि कर्तव्यानि । प्रधाय निर्धार्य ।
 यत् आयत्तिक्ष्मं उत्तरकालार्हं । तत्क्रियतां । कर्माणि
 च सीताप्रदानादीनि ॥ ३७—४० ॥ अनुत्तमेषु
 भक्षिग्रेष्ठेषु । उत्तमपौरुषो माल्यवान् । इदं वचः । तत्र
 सभायां । निशम्य श्रावयित्वा । अन्तर्भावित-
 प्यर्थोऽयं । रावणं रावणाकारं । समवेक्ष्य इक्षिता-
 विदर्शनपुरःसरं दृष्ट्वा । रक्षोधिपतेर्मनः परीक्ष्य

इतिवा ॥ रामानु० बह्विकर्माणि बलिद्वयाणि ॥ ३० ॥ किन्नरा इत्यर्थेकेषुचित्कोशेषु न दृश्यते । तस्मिन्निरोधोक्तिं लङ्कायां मानु-
 षामावात् ॥ ३१ ॥ ति० चीचीकूचीतिशब्दाजुकारः । सू० शारिकाः शुक्रपक्षः ॥ ३३ ॥ कलहैषिभिः पक्ष्यन्तरैः । निर्जिताः
 प्रथिताः । पतन्ति परस्परमावद्यपतन्ति ॥ ३४ ॥ कृतक० “विष्णुं मन्यामहेरामं” इत्यादि “संधिरामेण रावण” इत्यन्तं
 श्लोकद्वयं प्रक्षिप्तमिति प्राचीनैरेव्याख्यातं ॥ शि० मानुषं रूपमाश्रितं रामं विष्णुं स्वप्रतापद्वारा सर्वप्रपूर्णमन्यामहे । अतः अयं रा-
 षवः मानुषमात्रः असज्जानविषयीभूतमनुष्यशरीरवान् । प्राकृतमिलक्षणः परपुरुष इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ सू० सः चारैः कथितः ।
 येन बद्धः तेन रामेण संधिं कुरुष्व ॥ ३९ ॥ सू० इदं वचः रावणं प्रतिनिगद्य तस्य रक्षोधिपतेर्मनः पुनः पुनः परीक्ष्य अनिवर्तनं ज्ञात्वा ।
 रावणं समवेक्ष्य तूष्णीं बभूव इत्यन्वयः । “अर्थनिबन्धनेयं संज्ञा” इत्युक्तेः क्वचोरारवणं निगद्येति द्विकर्मकता । अनुत्तमेषु असदृशेपुराक्ष-
 सेषु । यद्वा अनुत्तमेषु नीचेरुरक्षोधिपतेर्मनः परीक्ष्य स्वयमुत्तमपौरुष इति तूष्णीं बभूव ॥ ४१ ॥ इति पञ्चविंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

[पा०] १ श. भीचीकूचीति. २ क. च. श. म. ट. कलहैषिभिः. ३ क. कलहप्रियाः. ३ क. ख. ग. क.—ट. रुदन्ति ते.
 ४ क. रुदन्ति. ४ क. श. विकटो. ५ इदमर्थत्रयं घ. पाठे दृश्यते. ६ क. ख. ग. क. च. छ. श. म. ट. ज्ञात्वाऽवधार्य. ७ इदं
 श्लोकद्वयं ख. क. च. म. ट. पाठे दृश्यते. ८ क. घ.—छ. म. समुद्रे च. ९ घ. सन्धिमार्वेण. १० इदमर्थत्रयं घ.
 पाठे दृश्यते. ११ ग. क. च. छ. श. म. ट. सत्यनिगद्य. क. ख. सत्यनिगद्य. १२ घ. न समीक्ष्य रक्षोधिपतेस्तदर्थं.

[स तद्वचो माल्यवता प्रभाषितं दशाननो न प्रतिशुश्रुवे तदा ॥

भृशं जगर्हे च सुदुष्टमानसो मुमुर्षुरत्युच्चवचांस्तुदीरयन् ॥ ४२ ॥]

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

रावणेनात्मश्लाघनेनरामवधप्रतिज्ञानपूर्वकं सोपालंभमाल्यवद्विस्मयेन ॥ १ ॥ तथा मन्त्रिभिस्तद्वचनपूर्वकं प्राच्यादिविधुः
पुररक्षणवसैभ्यः सहस्रहस्तामिप्रेषणेनान्तःपुरप्रवेशः ॥ २ ॥

तत्तु माल्यवतो वाक्यं हितमुक्तं दशाननः ॥ न मर्षयति दुष्टात्मा कालस्य वैश्रमागतः ॥ १ ॥

स बद्धा झुकुटिं वक्त्रे क्रौञ्चस्य वशमागतः ॥ अमर्षात्परिवृत्ताक्षो माल्यवन्तमथान्रवीत् ॥ २ ॥

हितमुद्ध्या यदहितं वैचः परपक्षं प्रविश्यैव नैतच्छ्रोत्रं गतं मम ॥ ३ ॥

मानुषं कृपणं राममेकं शास्त्रामृगाश्रयम् ॥ समर्थं मन्यसे केन त्यक्तं पित्रा वनालयम् ॥ ४ ॥

रक्षसामीश्वरं मां च देवतानां भयंकरम् ॥ हीनं मां मन्यसे केन ह्यहीनं सर्वविक्रमैः ॥ ५ ॥

वीरद्वेषेण वा शङ्के पक्षपातेन वा रिपोः ॥ त्वयाऽहं परुषाण्युक्तः परप्रोत्साहनेन वा ॥ ६ ॥

प्रभवन्तं पदस्थं हि परुषं कोऽभिधासति ॥ पण्डितः शास्त्रतत्त्वज्ञो विना प्रोत्साहनाद्रिपोः ॥ ७ ॥

आनीय च वनात्सीतां पद्महीनामिव श्रियम् ॥ किमर्थं प्रतिदास्यामि राघवस्य भयादहम् ॥ ८ ॥

अनिर्बलं शाला तूष्णीं बभूव । उपदेशाद्विररामे-
त्यर्थः ॥ ४१—४२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते
श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्ड-
व्याख्याने पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

अथ लङ्कागुप्तिकरणं षट्त्रिंशो—तस्त्विति ॥ हित-
मुक्तं हितं यथा भवति तथा उक्तं । न मर्षयति नाम-
र्षयत् ॥ १ ॥ परिवृत्ताक्षः घूर्णिताक्षः ॥ २ ॥ पर-
पक्षं प्रविश्यैव शत्रुषु स्नेहमनुसृत्यैव । हितमुद्ध्या
हितमित्ययं शास्यतीति बुद्ध्या । अहितं परुषं च ।
यद्वाच उक्तं । एतत् मम श्रोत्रं न गतमित्यन्वयः
॥ ३ ॥ भवतः परपक्षांशुसारम् ॥ युक्तं इत्याह—
मानुषमिति ॥ मानुषं जाल्या हीनबलं । कृपणं प्रकृत्या

हीनं । एकं असहायं । शास्त्रामृगाश्रयं क्षुद्रसहायं ।
पित्रा त्यक्तं निर्धनं । वनालयं राज्यहीनं । रामं केन
कथं प्रकारेण । समर्थं प्रबलं । मन्यसे ॥ ४ ॥ स्वस्मिन्
तद्वैपरीत्यमाह—रक्षसामिति ॥ हीनं दुर्बलं ॥ ५ ॥
एवं परप्राबल्यस्वदौर्बल्ययोरभावेऽपि परुषोक्तौ हेतुमा-
शङ्कते—वीरद्वेषेणेति ॥ वीरद्वेषेण सजातीयवीरद्वेषेण ।
रिपोः पक्षपातेन शत्रौ पक्षपातेन ॥ ६ ॥ परप्रोत्साह-
नेनेत्येतदुपपादयति—प्रभवन्तमिति ॥ प्रभवन्तं प्रमा-
वयुक्तं । पदस्थं परिपक्वबुद्धिं । परप्रोत्साहनाभावे
पण्डितस्य पदस्थविषयकपरुषवचनं नोपपद्यत इत्यर्थः
॥ ७ ॥ अस्तु त्वदुक्तं परमार्थः । तथापि दुर्लभवस्तु-
विशेषः कथं त्याज्य इत्याह—आनीयेति ॥ किमर्थं

ती० वस्तुतस्तु—वनालयं वनजलमुदधिः आलयः शयनस्थानं यस्यतः । वटपत्रशायिनं नारायणमित्यर्थः । अतएव पित्रा
लार्णे जन्मादिरहितमित्यर्थः । ईश्वरस्य जन्माद्यभावादेव पित्राद्यभावः । अतएव एकं अद्वितीयं । अतएव शास्त्रामृगाश्रयं शास्त्रा-
मिर्वेदशास्त्राभिः मृग्यत इति शास्त्रामृगोवेदेवैद्यः सर्वेश्वरः । सत्तासावाश्रययेति । तथापि केनापि हेतुना मानुषं मनुष्यरूपेणाव-
तीर्णं । अतएव कृपणं कृपालुं । रामसमर्थमन्यसे किल । तद्युक्तमेव । केन हेतुना रक्षसामीश्वरं सर्वपराक्रमैर्हीनं मां अहीनम-
न्यसे इत्यर्थः ॥ ४—५ ॥ स्त० सर्वविक्रमैः देवानां भयंकरं तदहीनं च मामन्यसे । रामविषये तु मां हीनं केन मन्यसे इत्यन्वयः । तेन
नास्त्वच्छब्दद्वयवैयर्थ्यं ॥ ५ ॥ ती० आनीयेति । रामहस्ताद्वैच्छयैव वनात्सीतामानीय राघवस्य भयार्थं प्रतिदास्यामीत्यर्थः ।

[पा०] १ अयं श्लोकः च. पाठे दृश्यते. २ घ. वशमेयिवान्. ३ घ. क्रौञ्चेन कलुषीकृतः. ४ क. वचनं पुनरुच्यते. ५ क.
घ. क. च. झ. ञ. ट. च्छोत्रगतं. ६ झ. ममप्रोत्साहनेन वा. ७ क. झ. ञ. ट. कोऽभिधासते. च. कोऽभिधाषितुं. ८ क. क.
क.—म. प्रोत्साहनेन वा.

वृत्तं वानरकोटीभिः ससुग्रीवं सलक्ष्मणम् ॥ पश्य कैशिदहोभिस्त्वं राघवं निहतं मया ॥ ९ ॥
 द्वन्द्वे यस्य न तिष्ठन्ति दैवतान्यपि संयुगे ॥ स कस्माद्रावणो युद्धे भयमाहारयिष्यति ॥ १० ॥
 द्विधा भज्येयमप्येवं न नमेयं तु कस्यचित् ॥ एष मे सहजो दोषः स्वभावो दुरतिक्रमः ॥ ११ ॥
 यदि तावत्समुद्रे तु सेतुर्वद्धो यदृच्छया ॥ रामेण विस्मयः कोत्र येन ते भयमागतम् ॥ १२ ॥
 स तु तीर्त्वाऽर्णवं रामः सह वानरसेनया ॥ प्रतिजानामि ते सत्त्वं न जीवन्प्रतियास्यति ॥ १३ ॥
 एवं भुवर्णं संरब्धं कष्टं विज्ञाय रावणम् ॥ व्रीडितो माल्यवान्वाक्यं नोचरं प्रत्यपद्यत ॥ १४ ॥
 जयाशिषा च राजानं वर्धयित्वा यथोचितम् ॥ माल्यवानभ्यनुज्ञातो जगाम स्वं निवेशनम् ॥ १५ ॥
 रावणस्तु सहामात्यो मन्त्रयित्वा विमृश्य च ॥ लङ्कायामतुलां गुप्तिं कारयामास राक्षसः ॥ १६ ॥
 सै व्यादिदेश पूर्वस्यां ग्रहस्तं द्वारि राक्षसम् ॥ दक्षिणस्यां महावीर्यं महापार्श्वमहोदरौ ॥ १७ ॥
 पश्चिमायामथो द्वारि पुत्रमिन्द्रजितं तथा ॥ व्यादिदेश सहामायं बहुभी राक्षसैर्वृतम् ॥ १८ ॥
 उत्तरस्यां पुरद्वारि व्यादिश्य शुकसारणौ ॥ स्वयं चात्र भविष्यामि मन्त्रिणस्तानुवाच ह ॥ १९ ॥
 राक्षसं तु विरूपाक्षं महावीर्यपराक्रमम् ॥ मध्यमेऽस्थापयद्गुल्मे बहुभिः सह राक्षसैः ॥ २० ॥
 एवं विधानं लङ्कायाः कृत्वा राक्षसपुङ्गवः ॥ कृतकृत्यमिवात्मानं मन्यते कालचोदितः ॥ २१ ॥

विसर्जयामास ततः स मन्त्रिणो विधानमाज्ञाप्य पुरस्थं पुष्कलम् ॥

जयाशिषा मन्त्रिणगेन पूजितो विवेश चान्तःपुरमृद्धिमन्महत् ॥ २२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे नास्मीकीये आदिकान्ये युद्धकाण्डे षट्त्रिंशस्सर्गः ॥ ३६ ॥

केन हेतुना । राघवस्य राघवात् ॥ ८-९ ॥ द्वन्द्वे
 द्वन्द्वयुद्धे । युद्धे रामयुद्धे ॥ १० ॥ अत्यन्तद्विषयं
 वृद्धं मातामहं कथमेवं परुषमुक्तवानस्तीत्यनुतापे-
 नाह—द्विधेति ॥ राम आगत्य भयं जनयिष्यतीति
 स्वयोरुक्तं । न केवलं भयमात्रं । द्विधा भज्येयं शिर-
 श्छेदं प्राप्नुयां । एवमपि न नमेयं । कस्यचित् । न
 केवलं रामस्य ततोपि शतगुणबलवतोपि द्विधा भज्या-
 दपि कस्यचिन्नमनमत्यन्तदुःसहमित्यर्थः । तर्हि द्वीय-
 मानेनसन्धिः कार्य इति नीतिशास्त्रविरोधः स्यात्त-
 त्राह—एष मे सहजो दोष इति । यदि दोषत्वमनु-
 मतं तर्हि स त्याज्य एवेत्याशङ्क्याह—स्वभाव इति ।
 नहि तिक्तो निम्नो मधुरायत इति भावः ॥ ११ ॥
 अथ सेतुबन्धेन विस्मयसे चेत् तदपिकोक्तालीयं ।

अतोमाभूत्ते भयमित्याह—यदीति ॥ तावत्समुद्रे स्व-
 ल्पसमुद्र इत्यर्थः ॥ १२ ॥ अर्णवं तीर्त्वा स्थितो राम
 इत्यर्थः ॥ १३ ॥ संरब्धं अहंकारयुक्तं । व्रीडित
 इति । स्वोपदेशवैकल्यादिति भावः ॥ १४ ॥ यथोचि-
 तमिति । प्रत्युत्थानादिनेति भावः ॥ १५ ॥ मन्त्रयित्वा
 कर्तव्यं विचार्य । विमृश्य निश्चित्य ॥ १६ ॥ व्यादि-
 देश रक्षणार्थेति शेषः ॥ १७—१८ ॥ भविष्यामी-
 त्यनन्तरमिति करणं द्रष्टव्यं ॥ १९ ॥ मध्यमे गुल्मे इति
 गुल्मो नाम नगरमध्यचैत्यस्थानं ॥ २० ॥ विधानं
 रक्षणसंविधानं ॥ २१ ॥ पुष्कलं समग्रं ॥ २२ ॥ इति
 श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकि-
 रीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

स० पद्महीनामिति । केवलं पद्मेनैव एतस्यास्तस्याक्षमेदइति भावः ॥ ८ ॥ स० द्वन्द्वे संयुगे । दैवतानीत्यनेन तेषां सामर्थ्यराहि-
 त्वं सूचयति । तत्र दार्व्यसूचनायपरोक्षनिर्देशः ॥ १० ॥ टी० वाक्यार्थसु—रामः वानरसेनया सहार्णवं तीर्त्वा जीवन्प्रतियास्य-
 तीति तेषां प्रतिजानामि । न संवेदः । अथापि मे स्वभावो दुरतिक्रम इति पूर्वेण संबन्धः ॥ १३ ॥ इति षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

[पा०] १ क. च. छ. झ. ञ. ट. लङ्कायास्तुतदागुप्तिं. २ क.—च. झ. ञ. ट. व्यादिदेशच. ३ क. च. छ. झ. ञ. ट.
 मन्त्रिणमि. ४ ख. घ.—छ. झ. ट. लङ्कायां. ५ क.—ट. सौन्तःपुरं.

सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

सुग्रीवादिभिः सहस्रस्यमाणं श्रीरामं प्रति विभीषणेन लङ्का मेखरावणवृत्तान्तात्त्वगमेन पुनरागतसिद्धिमात्मनिषेदितरावण-
कृतकङ्कारक्षणसंविधानप्रकारनिषेदनम् ॥ १ ॥ रामेण लङ्कायाः प्रागादिद्वारत्रये क्रमेण युद्धाय नीलाकट्टहनुमन्निधोजनपूर्वकं
शेनरावणाभिहितोत्तरभागोलक्ष्मणेन सहावस्थाननिर्धारणेन सेनया सह लङ्काभिगानम् ॥ २ ॥

नरवानरराजौ तौ स च वायुसुतः कपिः ॥ जाम्बवानृक्षराजश्च राक्षसश्च विभीषणः ॥ १ ॥
अङ्गदो वालिपुत्रश्च सौमित्रिः शलभः कपिः ॥ सुषेणः सहदायादो मैन्दो द्विविद एव च ॥ २ ॥
गजो गवाक्षः कुमुदो नलोय पनसस्तथा ॥ अमित्रविषयं प्राप्ताः सैमवेताः समर्थयन् ॥ ३ ॥
इयं सा लक्ष्यते लङ्का पुरी रावणपालिता ॥ सासुरोरगर्भन्धर्वैरमरैरपि दुर्जया ॥ ४ ॥
कार्यसिद्धिं पुरस्कृत्य मन्त्रयध्वं विनिर्णये ॥ नित्यं सन्निहितो ह्यत्र रावणो राक्षसाधिपः ॥ ५ ॥
तथा तेषु ब्रुवाणेषु रावणावरजोऽब्रवीत् ॥ वाक्यमग्राम्यपदवत्पुष्कलार्थं विभीषणः ॥ ६ ॥
अनलः शूरभक्षैव संपातिः प्रधसस्तथा ॥ गत्वा लङ्कां महामात्याः पुरीं पुनरिहागताः ॥ ७ ॥
भूत्वा शकुनयः सर्वे प्रविष्टाश्च रिपोर्बलम् ॥ विधानं विहितं यच्च तद्दृष्ट्वा समुपस्थिताः ॥ ८ ॥
संविधानं यदाहुस्ते रावणस्य दुरात्मनः ॥ राम तद्ब्रुवतः सर्वे यथा तत्त्वेन मे शृणु ॥ ९ ॥
पूर्वं प्रहस्तः सबलो द्वारमासाद्य तिष्ठति ॥ दक्षिणं च महावीर्यो महापार्श्वमहोदरौ ॥ १० ॥
इन्द्रजित्पश्चिमद्वारं राक्षसैर्बहुभिर्वृतः ॥ पट्टिशासिधनुष्मद्भिः शूलमुद्गरपाणिभिः ॥
नानाप्रहरणैः शूरैरावृतो रावणात्मजः ॥ ११ ॥
राक्षसानां सहस्रैस्तु बहुभिः शस्त्रपाणिभिः ॥ युक्तः परमसंविभो राक्षसैर्बहुभिर्वृतः ॥
उत्तरं नगरद्वारं रावणः स्वयमास्थितः ॥ १२ ॥
विरुपाक्षस्तु महता शूलसङ्घननुष्मता ॥ बलेन राक्षसैः सार्धं मध्यमं गुल्ममास्थितः ॥ १३ ॥

अथ रामस्य सेनागुप्तिविधानं सप्तत्रिंशे—नरवान-
रेत्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयं ॥ सहदायादः सबान्धवः ।
“दायादौ सुतबान्धवौ” इत्यमरः । इदं विशेषणं
सर्वत्र यथार्हमन्वेति । अमित्रविषयं शत्रुदेशं । सम-
र्थयन् अमन्त्रयन् ॥ १—३ ॥ अथविचारप्रकारमेवाह
—इयमित्यादिना ॥ सा हनुमता पूर्वमुक्ता ॥ ४ ॥ कार्य-
सिद्धिं विजयसिद्धिं । पुरस्कृत्य प्रधानीकृत्य । विनिर्णये
निमित्ते मन्त्रयध्वं । विजयसाधककार्यनिर्णयाय मन्त्रः
प्रवर्त्यतामित्यर्थः ॥ ५ ॥ अग्राम्यपदवत् संस्कृतपदवत्

सर्वेषां स्फुटप्रतिपत्तये स्वदेशभाषापदरहितमुक्तवा-
नित्यर्थः ॥ ६ ॥ अनल इत्यादिश्लोकत्रयं । विधानं
नगररक्षणसंविधानं । ते दुरात्मनो रावणस्य यत्संवि-
धानमाहुः तद्यथातत्त्वेन याथार्थ्येन ब्रुवतः मे मत्तः ।
शृणु ॥ ७—१० ॥ पट्टिशासिधनुष्मद्भिः शूलमुद्गरपा-
णिभिः । बहुभौ राक्षसैः प्रधानराक्षसैर्वृतः । नाना-
प्रहरणैः शूरैरावृतः । रावणात्मजः इन्द्रजित्पश्चिमद्वारं
आसाद्य तिष्ठतीत्यनुकृष्यते ॥ ११ ॥ असंविभः अक-
म्पितहृदयः । राक्षसैः प्रधानभूतैः ॥ १२ ॥ बलेन

ति० नरेति । रामसुग्रीवौ । उज्ज्वालाध्वः ॥ १ ॥ स० परमसंविभः परं यथाभवति तथा असंविभः विभीः । तिष्ठतीत्य-
न्वयः । शुकसारणावेदितमहाबलस्मरणादन्तःकरणेभीतइतिव्याख्या सुतिप्रस्तावाननुगुणा । यद्विजयव्याप्तिस्तर्हि हनुमतैकत्वेन

[पा०] १ क. च. झ. ज. ट. नरवानरराजानौसदु. २ घ. समवेतास्त्रमन्त्रयन्. ३ क. च. झ. ज. ट. गन्धर्वैस्त्वैरपि.
४ ख. क. च. छ. झ. ज. अथ. ५ ज. अनलश्चानिलक्षैवहरस्संपातिरेवच. ६ क. झ. ट. पनसक्षैव. ७ क. झ. ट. संपातिः
प्रतिपत्तयः. ख. च. छ. झ. संपातिर्विहङ्गस्तथा. ८ घ. क. झ. ट. राक्षसैस्सहस्रमन्त्रयन्. ९ क. झ.
ट. माभितः.

एतानेवविधान्गुल्माङ्गिकायां समुदीक्ष्य ते ॥ भामकाः सचिवाः सर्वे पुनः शीघ्रमिहागताः ॥ १४ ॥
 गजानां च सहस्रं च रथानामयुतं पुरे ॥ हयानामयुते द्वे च साम्रकोटिश्च रक्षसाम् ॥ १५ ॥
 विक्रान्ता बलवन्तश्च संयुगेष्वाततायिनः ॥ इष्टा राक्षसराजस्य नित्यमेते निशाचराः ॥ १६ ॥
 एकैकस्यात्र युद्धार्थं राक्षसस्य विशापते ॥ परिवारः सहस्राणां सहस्रमुपतिष्ठते ॥ १७ ॥
 एतां प्रवृत्तिं लङ्कायां मन्त्रिप्रोक्तां विभीषणः ॥ एवमुक्त्वा महाबाहू राक्षसांस्तानदर्शयत् ॥
 लङ्कायां सचिवैः सर्वै रामाय प्रत्यवेदयत् ॥ १८ ॥
 रामं कमलपत्राक्षमिदमुत्तरमब्रवीत् ॥ रावणावरजः श्रीमान्नामप्रियचिकीर्षया ॥ १९ ॥
 कुबेरं तु यदा राम रावणः प्रैत्ययुध्यत ॥ षष्टिः शतसहस्राणि तदा निर्यान्ति राक्षसाः ॥ २० ॥
 पराक्रमेण वीर्येण तेजसा सत्त्वगौरवात् ॥ सैद्यक्षा येऽत्र दर्पेण रावणस्य दुरात्मनः ॥ २१ ॥
 अत्र मन्युर्न कर्तव्यो रोषये त्वां न भीषये ॥ समर्थो ह्यसि वीर्येण सुराणामपि निग्रहे ॥ २२ ॥
 तद्भवतिचतुरङ्गेण बलेन महता वृतः ॥ व्यूहेदं वानरानीकं निर्मथिष्यसि रावणम् ॥ २३ ॥
 रावणावरजे वाक्यमेवं ब्रुवति राघवः ॥ शत्रूणां प्रतिघातार्थमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २४ ॥

सेनया । राक्षसैः मुख्यैः ॥ १३ ॥ गुल्मान् सेनाः ।
 “ गुल्मो रुक्खांसेनासु ” इत्यमरः ॥ १४ ॥
 गजानां गजयोधिनां । रथानां हयानामित्यत्राप्येवं
 दृष्टव्यं । हयानां साम्रकोटिः द्वे अयुते चेत्यन्वयः ।
 एते एतावन्तः । यद्वा गजानामित्यादिशब्दाः गजा-
 दिपराः । एवमुत्तरोत्तराधिकसङ्ख्याच्यते । हयानां
 द्वे अयुते । रक्षसां साम्रकोटिः पूर्णा कोटिः । एते
 रावणसेष्टा अन्तरङ्गाः । स्वसेविन इत्यर्थः । आतता-
 यिनः क्रूरा इत्यर्थः ॥ १५—१६ ॥ अत्र राक्षसेषु ।
 एकैकस्य राक्षसस्य । सहस्राणां सहस्रं दशलक्षस-
 ङ्ख्याविशिष्टः परिवारः । इदानीं । युद्धार्थं युद्धनिमित्तं ।
 उपतिष्ठत इत्यन्वयः ॥ १७ ॥ एतामिति सार्धश्लोकः ॥
 तान् मन्त्रिभूतान् । दर्शनानन्तरं सचिवैः प्रयोज्यक-
 र्त्तुभिः । लङ्कायां सर्वा प्रवृत्तिमित्यनुषज्यते । रामाय
 प्रत्यवेदयत् । सचिवैरपि तं वृत्तान्तमावेदयदित्यर्थः
 ॥ १८ ॥ राममित्यादिश्लोकत्रयं ॥ उत्तरं अनन्तरव-

कथ्यं ॥ १९ ॥ विग्विजयकालिकबलादाधुनिकबल-
 मधिकमिति कथयितुं पूर्वबलं परिगणयति—कुबेर-
 मिति । निर्यान्ति निर्ययुः ॥ २० ॥ पराक्रमेण परा-
 मिभवसामर्थ्येन । वीर्येण युद्धे स्वयमधिकृतत्वेन ।
 तेजसा प्रतापेन । सत्त्वगौरवात् धैर्यातिशयेनेत्यर्थः ।
 दर्पेण च । रावणस्य अत्र ये सदृशास्तादृशा राक्षसा
 इति पूर्वेणान्वयः ॥ २१ ॥ स्वामिसन्निधौ शत्रुबल-
 वर्णनमयुक्तमित्याशङ्क्य परिहरति—अत्रेति ॥ अत्र
 बलवर्णने सति । मन्युः क्रोधः । न कर्तव्यः । रोषये
 शत्रुनिरसनाय रोषमुत्पादये । न भीषये शत्रुबलवर्ण-
 नेन न भीतिमुत्पादये । रोषोत्पादनस्य फलमाह—
 समर्थोऽहीति ॥ २२ ॥ तत् राक्षसबलस्य व्यूढत्वात् ।
 महता बलेन वृतो भवानपि । चतुरङ्गेण रावणसेना-
 दश्चतुरवयवेन । व्यूह्य विभज्य । निर्मथिष्यसि ।
 मध्यमपुरुषत्वमार्थं । चतुरङ्गकार्यकरत्वाच्चतुरङ्गत्वमि-
 त्यन्ये ॥ २३ ॥ प्रतिघातार्थं प्रतिक्रियार्थं ॥ २४ ॥

शतस्यकर्मणोदृष्टलेनवक्तव्या । भवणापेक्षयास्वसाक्षिणः प्राबल्यात् ॥ १३ ॥ स्त्र० आततायिनः स्वयमेवसीतोपरोधायराधंक्रुता
 कृष्णाण्यइत्याततायिनः । यद्वा संयुगेयुद्धे इषवः आस्यन्ते सदासम्यक्क्षिप्यन्तेचेन तदिष्वातं धनुः । देवतायन्तेपाळयन्तिजना-
 निति संयुगेष्वाततायिनः । “तायु सन्तानपालनयोः” इतिधातोः । यद्वा परदारापहर्तृसंबन्धित्वादाततायिनः । “क्षेत्रदारापहर्ता
 च” इत्युक्तेः । निशाचराः यूथपाः ॥ १६ ॥ ति० सर्वैलङ्कायायुद्धं तत्प्रत्यवेदयत् ॥ १८ ॥ ति० यस्मात्तेन तत्तद्द्वारेषुसर्वा
 सेनाविभज्यस्यापिता । तत् तस्मात् । भवानपि इदंवानरानीकंतद्देवविभागेनव्यूह्य व्यूहितेनचतुरङ्गेणबलेनवृत्तरावणं निर्मथि-

[पा०] १ क. झ. न. लङ्कायाः. २ क. च. झ. ट. रामकायश्रिणः. ३ च. न. ध्वपराजिताः. ४ क. झ. उपतिष्ठति.
 ५ घ. क. न. झ. न. ट. सर्वे. ६ झ. प्रतियुध्यति. ७ क. झ. ट. सदृशास्त्र. घ. सहशास्त्रेण. ग. सहशास्त्र. ८ क. च.
 झ. ट. कोषये. ९ अ. क. झ. न. ट. वृतं.

पूर्वद्वारे तु लङ्काया नीलो वानरपुङ्गवः ॥ ग्रहस्तप्रतियोद्धा स्वाद्वानरैर्बहुभिर्वृतः ॥ २५ ॥
 अङ्गदो वालिपुत्रस्तु बलेन महता वृतः ॥ दक्षिणे बाधतां द्वारे महापार्श्वमहोदरौ ॥ २६ ॥
 हनुमान्प्रथिमद्वारे निपीड्य पवनात्मजः ॥ प्रविशत्प्रमेयात्मा बहुभिः कपिभिर्वृतः ॥ २७ ॥
 दैत्यदानवसङ्घानामृषीणां च महात्मनाम् ॥ विप्रकारप्रियः क्षुद्रो वरदानबलान्वितः ॥ २८ ॥
 परिक्रामति यः सर्वलोकान्संतापयन्प्रजाः ॥ तस्याहं राक्षसेन्द्रस्य स्वयमेव वधे धृतः ॥ २९ ॥
 उत्तरं नगरद्वारमहं सौमित्रिणा सह ॥ निपीड्याभिप्रवेक्ष्यामि सबलो यत्र रावणः ॥ ३० ॥
 वानरेन्द्रश्च बलवानृक्षराजश्च वीर्यवान् ॥ राक्षसेन्द्रानुजश्चैव गुल्मो भवतु मध्यमः ॥ ३१ ॥
 न चैव मानुषं रूपं कार्यं हरिभिराहवे ॥ एषा भवतु संज्ञा नो युद्धेऽसिन्वानरे बले ॥ ३२ ॥
 वानरा एव नैधिहं स्वजनेऽसिन्भविष्यति ॥ ३३ ॥
 वयं तु मानुषेणैव सप्त योत्स्यामहे परान् ॥ अहमेव सह भ्रात्रा लक्ष्मणेन महौजसा ॥
 आत्मना पञ्चमथायं सखा मम विभीषणः ॥ ३४ ॥
 स रामः कृत्यसिद्ध्यर्थमेवमुक्त्वा विभीषणम् ॥ सुवेलारोहणे बुद्धिचकार मतिमान्मतिमि ॥
 रमणीयतरं दृष्ट्वा सुबेलस्य गिरेस्तटम् ॥ ३५ ॥

पूर्वद्वारेऽस्त्विति शेषः ॥ २५—२६ ॥ अग्रमेयात्मेति
 मायावित्त इन्द्रजितोयमेवार्ह इति भावः ॥ २७ ॥ स्व-
 स्त्वोत्तरद्वारनिरोधहेतुमाह—दैत्यदानवेत्यादिश्लोक-
 प्रत्ययं ॥ विप्रकारप्रियः प्रियविप्रकारः । “वा प्रियस्य”
 इति पूर्वनिपातः । विप्रकारः पीडा । क्षुद्रः क्षुद्रबुद्धिः ।
 प्रजाः संतापयन् लोकान् परिक्रामतीत्यन्वयः । तस्या-
 हमिति श्लोके यत्तच्छब्दाध्याहारेणाहंशब्दद्वयनि-
 बार्हः । योहं धृतः निश्चितः । सोहं प्रवेक्ष्यामीत्य-
 न्वयः । स्वयमेव अद्वारेण । यद्वा तस्याहमित्यर्थान्त-
 मेकं वाक्यं । उत्तरमित्यादि मित्रं वाक्यं ॥ २८—
 ३० ॥ गुल्मो भवतु मध्यमः । मध्यमसेना भव-
 त्वित्यर्थः । बलवद्गुणं रावणेन्द्रजिज्ञ्यामधिष्ठितयोरु-
 त्तरपश्चिमयोः मध्यमगुल्मो भवत्वित्यर्थः ॥ ३१ ॥
 संज्ञा संकेतः । अस्य प्रयोजनमाह—वानरा इति ॥
 नः अस्माकं । वानरा एवासिन् स्वजने चिह्नं भवि-
 ष्यतीति । अस्माकं वानरत्वमेवात्मीयत्वज्ञापकं भवि-
 ष्यतीत्यर्थः । यदि वानराजपि कामरूपधारणेन

युद्धेषुः । राक्षसानामपि तादृशत्वादात्मपरविवेको
 न स्यात् । वानरत्वं तु जघन्यतया न ते भजिष्यन्तीति
 भावः । इदानीं मानुषरूपपरिग्रहप्रतिषेधसामर्थ्या-
 दितःपूर्वं मानुषरूपं परिगृह्य स्थिता इति गम्यते
 ॥ ३२—३३ ॥ मानुषेण मनुष्यसंबन्धिना । रूपे-
 णेति शेषः । विभीषणादीनामपि मानुषरूपसंस्थानसा-
 दृश्यादेवमुच्यते ॥ ३४ ॥ स राम इत्यादिसार्धश्लोक-
 एकान्वयः । कृत्यसिद्ध्यर्थं कार्यसिद्ध्यर्थं । सुबेलारोहणे
 विषये । बुद्धिः बुद्धिमान् । मनुबलोप आर्षः । मतिं
 इच्छां । सुबेलारोहणे बुद्धि चकार मतिमान्मतिमिति
 च पाठः । सुबेलारोहणबुद्धिमेव मतिं चकार । नान्या-
 मित्यर्थः । आरोहणेच्छाहेतुमाह—रमणीयतरमिति ।
 सौन्दर्यावलोकनमेव तदारोहणहेतुः । नतु लङ्काप्राप्तिः ।
 अतएव लङ्कोपरोवायावरोहणं वक्ष्यति—ततस्त्विति ॥
 पृथिवी सुबेलकटकभूमि । महात्मा महाबुद्धिः । ग्रह-
 णरूपः अतिशयेन प्रहृष्टः । “प्रशंसायां रूपम्” ।
 लङ्कां लङ्कैकदेशसुबेलं । महात्मा महावृत्तिरिति द्विती-

ष्यति ॥ ३३ ॥ ति० ग्रहस्तप्रतियोद्धा ग्रहस्तस्यसेनापतेःप्रतियोद्धा ॥ २५ ॥ स० स्वजने स्वजनत्वेनज्ञाने ॥ ३३ ॥ ति० सुवे-
 लारोहणेबुद्धिचकार । तस्यदुर्गलाद्वात्रौतजावस्थानस्यसुखलाच । मतिमान्मतिमितिपाठे मति अर्थनिर्धारणात्मिकांबुद्धिमित्यर्थः ।
 ती० सुबेलारोहणे प्रवृत्ताबुद्धिर्यस्यसुबेलारोहणेबुद्धिः । अलुक्त्वमार्थ । मतिमान् आगामिगोचरबुद्धिमान् । मतिचकार सुवे-
 लारोहणेच्छांचकारेत्यर्थः । बुद्धिमितिद्वितीयान्तपाठेदु सुबेलारोहणे मतिं मननात्मिकांबुद्धि निषयात्मिकांचकारेत्यर्थः । यद्वा
 बुद्धि तात्कालिकरूपांमतिचकार अर्थनिर्धारणरूपांचकारेत्यर्थः । अर्थनिर्धारणमतिमितितज्ज्ञाः ॥ ३५ ॥

[पा०] १ च. छ. ज. लङ्काया. २ घ. क. ज. ह. ट. ग्रहस्तप्रति. ३ घ. सह. ४ क. व.—ट. गुल्मेभवतुमध्यमे.
 ५ क. स. ग. क. ह. ट. नैधिहं. ६ घ.—ट. अहमेव. ७ क. ग.—च. म. ट. बुद्धिचकार. ८ क. ह. ज. ट. मतिमान्मतिमि.

ततस्तु रामो महता बलेन प्रच्छाद्य सर्वा पृथिवीं महात्मा ॥

प्रहृष्टरूपोभिजगाम लङ्कां कृत्वा मतिं सौरिवधे महात्मा ॥ ३६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

अष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

सूर्येणास्त्राचलारोहणे रामेण सुग्रीवादिभिः सह लङ्कावलोकनाय सुबेलालारोहणम् ॥ १ ॥

स तु कृत्वा सुबेलस्य मत्तिमारोहणं प्रति ॥ लक्ष्मणानुगतो रामः सुग्रीवमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
विभीषणं च धर्मज्ञमनुरक्तं निशाचरम् ॥ मेघञ्जं च विधिञ्जं च श्लक्ष्णया परया गिरा ॥ २ ॥
सुबेलं साधुशैलेन्द्रमिमं धातुशतैश्चितम् ॥ अध्यारोहामहे सर्वे वत्सामोत्र निशामिमाम् ॥ ३ ॥
लङ्कां चालोकयिष्यामो निलयं तस्य रक्षसः ॥ येन मे मरणान्ताय हता भार्या दुरात्मना ॥ ४ ॥
येन धर्मो न विज्ञातो न तद्भुक्तं कुलं तथा ॥ राक्षसा नीचया बुद्ध्या येन तद्गर्हितं कृतम् ॥ ५ ॥
तस्मिन्मे वर्तते रोषः कीर्तिते राक्षसाधमे ॥ यस्यापराधात्नीचस्य वधं द्रक्ष्यामि रक्षसाम् ॥ ६ ॥
एको हि कुरुते पापं कालयाशुवशं मतः ॥ नीचेनात्मापचारेण कुलं तेन विनश्यति ॥ ७ ॥
एवं संमथयन्नेव सक्रोधो रावणं प्रति ॥ रामः सुबेलं वासाय चित्रसानुमुपाबुधत् ॥ ८ ॥
पृष्ठतो लक्ष्मणश्चैनमन्वगच्छत्समाहितः ॥ सशरं चापहृद्यस्य सुमहद्विक्रमे रतः ॥
तमन्दरोहत्सुग्रीवः सामात्यः सविभीषणः ॥ ९ ॥

यमहात्म्यशब्दार्थः । अमिजगाम । आरोहणायेति भावः ॥ ३५—३६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

अथ लङ्कादर्शनार्थं सुबेलारोहणमष्टत्रिंशे—स खित्वादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ धर्मज्ञत्वादि सुग्रीवस्यापि विशेषणं । सुबेलो नाम लङ्कासमतुल्यवाको गिरिविशेषः । विधिञ्जं कार्यञ्जं ॥ १—२ ॥ चितं व्याप्तं । अध्यारोहामहे आरोह्यामः । अयं च समुद्रतरणदिवसवृत्तान्तः पूर्वं संग्रहेणोक्तः । अथ सविशेषमुच्यते ॥ ३ ॥ लङ्कामित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ लङ्कालोकने निमित्तमाह—निलयमिति । मे भार्येति

संबन्धः । मरणान्ताय मरणरूपफलदाय । तत् प्रसिद्धं । वृत्तं धर्मशास्त्रविहितस्वकुलाचारः । कुलं स्वकुलातिशयः । एतत्सर्वं भार्यापहरणनिवृत्तिहेतुः तन्मासीदित्यर्थः । तर्हि केन हेतुना कृतमित्यत्राह—राक्षसेति । तत् भार्यापहरणं ॥ ४—५ ॥ एतादृशस्य निलयदर्शने किं फलं तत्राह—तस्मिन्निति ॥ वर्तते उत्पद्यते । तर्हि तन्मात्रवधे यत्नः क्रियतामित्यत्राह—यत्नेति ॥ ६ ॥ अन्यस्य दोषेणान्यवधः किमर्थंक्रियत इत्यत्राह—एक इति ॥ एकः पापं कुरुते नीचेन तेन कर्त्रा आत्मापचारेण तद्दोषेण कारणेन कुलं तत्संबन्धिनः सर्वे विनश्यन्ति ॥ ७ ॥ संमथयन् वदन् । उपाबुधत् उपाबुधत् ॥ ८ ॥ पृष्ठत इत्यादि सार्वश्लोकः ॥ समा-

कृतफ० एतदग्रे तत्तत्सुरामइतिपर्यपठन्ति । तत्रवक्ष्यमाणसंग्रहो नाप्युक्तानुवादो नाप्यत्रप्रकरणनिच्छेदइतीमंश्लोकं श्वाप्रक्षिप्यात्रसर्गच्छेदं कुर्वन्तिप्रान्ताः ॥ ३६ ॥ इति सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

स० मरणान्ताय मरणेन रक्षकुलस्यसहितोतो नाशःखल्य तस्यै ॥४॥ स० वृत्तं सदाचारः अस्मद्वलिहतावातौवा । राक्षसा राक्षससंबन्धिन्या । तत्रापिनीचया । विभीषणं सुमुखीकर्तुमित्यमुक्तिः ॥ ५ ॥

[पा०] १ घ. मथञ्जंमहन्मन्तं. २ ख.—च. झ. न. ड. नवृत्तंनकुलंतथा. ३ घ. च. छ. नात्मापराधेन. ४ ड. झ. न. ड. सुबेलमासाय. ५ ग. प्रवर्तंतलक्ष्मणः.

हनुमानद्वादो नीलो मैन्दो द्विविद एव च ॥ गजो गवाक्षो भवयः शरभो गन्धमादनः ॥ १० ॥
 पनसः कुमुदश्चैव हरो रम्भश्च यूथपः ॥ जाम्बवांश्च सुषेणश्च ऋषभश्च महामतिः ॥ ११ ॥
 दुर्मुखश्च महातेजास्तथा शतबलिः कपिः ॥ एते चान्ये च बहवो वानराः शीघ्रगामिनः ॥ १२ ॥
 ते वायुवेगप्रवणास्तं गिरिं गिरिचारिणः ॥ अध्यारोहन्त शतशः सुबेलं यत्र राघवः ॥ १३ ॥
 [ततः सुबेलमारुह्य रामस्तैस्सह वानरैः ॥ निषसाद गिरेस्तस्य शृङ्गे समतले शुभे ॥ १४ ॥
 ततः कपिगणास्सर्वे समावृत्य द्वियोजनम् ॥ सुबेलमध्यारोहंस्ते प्लवन्तो दक्षिणामुखाः ॥ १५ ॥]
 ते त्वदीर्घेण कालेन गिरिमारुह्य सर्वतः ॥ ददृशुः शिखरे तस्य विषक्तामिव खे पुरीम् ॥ १६ ॥
 तां शुभां प्रवरद्वारां प्राकारपरिशोभिताम् ॥ लङ्कां राक्षससंपूर्णां ददृशुर्हरियूथपाः ॥ १७ ॥
 प्राकारचयसंस्थैश्च तदा नीलैर्निशाचरैः ॥ ददृशुस्ते हरिश्रेष्ठाः प्राकारमपरं कृतम् ॥ १८ ॥
 ते दृष्ट्वा वानराः सर्वे राक्षसान्युद्धकाङ्क्षिणः ॥ मुमुक्षुर्विविधानादांस्तत्र रामस्य पश्यतः ॥ १९ ॥
 ततोस्तमगमत्सूर्यः संध्याया प्रतिरञ्जितः ॥ पूर्णचन्द्रप्रदीप्ता च क्षपा समभिवर्तते ॥ २० ॥
 ततः स रामो हरिवाहिनीपतिर्विभीषणेन प्रतिनन्द्य सत्कृतः ॥
 सलक्ष्मणो यूथपयूथसंवृतः सुबेलपृष्ठे न्यवसद्यथासुखम् ॥ २१ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे अष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

राश्रीसुग्रीवादिभिः सह सुबेले सुखोपितेन रामेण प्रातर्लङ्कावलोकनम् ॥ १ ॥

तां रात्रिमुषितास्तत्र सुबेले हरिपुङ्गवाः ॥ लङ्कायां ददृशुर्वीर वनान्युपवनानि च ॥ १ ॥

हितः सावधानः ॥ ९ ॥ सामात्य इत्युक्तं विष्णो-
 ति—हनुमानित्यादिचतुःश्लोकी ॥ हनुमानिति पृथ-
 गुक्त्या रामलक्ष्मणौ पञ्चामेवारूढाविति गम्यते ।
 ते प्रसिद्धाः । एते चान्ये च । वायुवेगप्रवणाः वायु-
 वेगेन गच्छन्तः । “ प्रुङ् गतौ ” इति धातोर्बहुल-
 प्रहणात्कर्तरि ल्युट् । अतएव शीघ्रगामिनः सन्तः
 अध्यारोहन्त ॥ १०—१५ ॥ ते रामादयः । तस्य
 प्रसिद्धस्य त्रिकूटस्य । खे विषक्तां आकाशे लम्बमाना-
 मिव स्थितां । पुरीं लङ्कां । सर्वतो ददृशुः ॥ १६ ॥
 वानराश्च ददृशुरित्याह—तामिति ॥ स्पष्टः ॥ १७ ॥
 प्राकारस्य चयः वप्रं तत्र स्थितैः । “ स्वाद्यो

वप्रमस्त्रियां ” इत्यमरः ॥ १८—१९ ॥ प्रतिरञ्जितः
 रक्तवर्णकृतः । पूर्णचन्द्रप्रदीप्तेति । अनेन पौर्णमास्यां
 सुबेलारोहणमित्युक्तं । प्रथमायां युद्धारम्भ इत्याहुः ।
 यद्वा पूर्णचन्द्रतुल्यप्रदीपवतीति वाऽर्थः । संभवन्ति हि
 वानरसेनायामपि प्रकाशार्थमारोपिता दीपाः ॥ २० ॥
 वाहिनीपतिः वानरसेनाचिर्वाहकः ॥ २१ ॥ इति
 श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरी-
 टाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने अष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

अथ लङ्कादर्शनमेकोनचत्वारिंशे—तामिति ॥ तां
 रात्रिमित्यन्तसंयोगे द्वितीया । ददृशुः प्रातरिति

स० वायुवेगप्रवणः वेगायतिर्येषातेतया । वायोरेववेगविस्तारवन्तइत्यर्थः । “ प्रवणः कमनिप्रोर्व्यामायतौच ” इति विश्वः ॥ ११ ॥
 स० खे आकाशे विषक्तां अंशरजुर्विनीमितियावत् ॥ १६ ॥ ति० प्रतिरञ्जितः प्रसिध्नापितरागः । पूर्णचन्द्रप्रदीप्ता रूपेण न्येन
 पौषशुक्लचतुर्दश्यां पूर्णिमायां वा सुबेलारोहणमिति बोध्यं । “ नमुर्दश्यां सुबेलामेवामः सैन्यं न्यवेक्षयत् ” इत्यभिदेस्योक्तेः । अत्र पूर्ण-
 चन्द्रलोफिः पूर्णकल्पलादिति ॥ २० ॥ इत्यष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

[पा०] १ ख. ग. घ. करमश्वमहावृत्तिः. २ इदं श्लोकद्वयं क. घ. च. छ. पाठेषु दृश्यते. ३ घ. क. झ. ट. प्राकारवर.
 ४ क. झ. ट. तदृष्ट्वा. ५ क. न. छ. झ. ट. यूथसंयुतः.

समसौम्यानि रम्याणि विशालान्यायतानि च ॥ दृष्टिरम्याणि ते दृष्ट्वा बभूवुर्जीतविषयाः ॥ २ ॥
 चम्पकाक्षीकपुष्पागसालतालसमाकुला ॥ तमालवनसंछन्ना नागमालासमावृता ॥ ३ ॥
 हिन्तालैरर्जुनैर्नीपैः सप्तपर्णैश्च पुष्पितैः ॥ तिलकैः कर्णिकारैश्च पाटलैश्च समन्ततः ॥ ४ ॥
 शुशुभे पुष्पिताग्रैश्च लतापरिगतैर्द्रुमैः ॥ लङ्का बहुविधैर्दिव्यैर्यथेन्द्रस्यामरावती ॥ ५ ॥
 विचित्रकुसुमोपेतै रक्तकोमलपल्लवैः ॥ शाद्वलैश्च तथा नीलैश्चित्राभिर्वनराजिभिः ॥ ६ ॥
 गन्धाढ्यान्ध्रभिरम्याणि पुष्पाणि च फलानि च ॥ धारयन्त्यगमास्तत्र भूषणानीव मानवाः ॥ ७ ॥
 तच्चैत्रयसंकाशं मनोज्ञं नन्दनोपमम् ॥ वनं सर्वर्तुकं रम्यं शुशुभे षट्पदायुतम् ॥ ८ ॥
 नरयूढकोयष्टिमकैर्नृत्यमानैश्च बर्हिभिः ॥ रुतं परभृतानां च शुश्रुवुर्वननिर्क्षरे ॥ ९ ॥
 नित्यमचविहङ्गानि भ्रमराचरितानि च ॥ कोकिलाकुलषण्डानि विहगामिरुतानि च ॥ १० ॥
 भृङ्गराजाभिगीतानि भ्रमरैः सेवितानि च ॥ कोणालकविघुष्टानि सारसाभिरुतानि च ॥ ११ ॥
 विविशुस्ते ततस्तानि वनान्युपवनानि च ॥ दृष्ट्वा प्रमुदिता वीरा हरयः कामरूपिणः ॥ १२ ॥
 तेषां प्रविशतां तत्र वानराणां महौजसाम् ॥ पुष्पसंसर्गसुरभिर्वनौ घ्राणसुखोऽनिलः ॥ १३ ॥
 अन्ये तु हरिवीराणां यूथाभिष्क्रम्य यूथपाः ॥ सुग्रीवेणाभ्यनुज्ञाता लङ्कां जग्मुः पताकिनीम् ॥ १४ ॥
 वित्रासयन्तो विहगांस्त्रासयन्तो मृगद्विषान् ॥ कम्पयन्तश्च तां लङ्कां नादैस्ते नदतां वराः ॥
 कुर्वन्तस्ते महावेगा महीं चरणपीडिताम् ॥ १५ ॥

सिद्धं । वनानि अकृत्रिमाणि । उपवनानि कृत्रिमाणि ॥ १ ॥ समानि च तानि सौम्यानि च समसौम्यानि निम्नोन्नततरहितानि स्निग्धानि चेत्यर्थः । अत एव रम्याणि रमणीयानि । विशालानि विपुलानि । आयतानि दीर्घाणि । दृष्टिरम्याणि नयनाकर्षणानि । वनान्युपवनानि चेत्याकृष्यान्वयः ॥ २ ॥ चम्पकेत्यादि श्लोकचतुष्टयमेकान्वयं ॥ नागमाला नागकेसरमाला । हिन्तालैरित्यादि । उपलक्षितेशेषः । दिव्यैः पारिजातादिभिः । अत्राप्युपलक्षितेशेषः । विचित्रेत्यादि पदद्वयमपि दिव्यद्रुमविशेषणं । शाद्वलैरित्यादावप्युपलक्षणे तृतीयाः । लङ्काशब्दश्चात्र सुवेलपरः । उत्तरत्र वानरप्रवेशोक्तेः । शुशुभे शोभमाना दृश्यत इत्यन्वयः ॥ ३—६ ॥ तत्र वनेषु । धारयन्ति अधारयन् । अगमाः वृक्षाः ॥ ७ ॥ सर्वे ऋतवो यस्मिन् तत्सर्वर्तुकं । “शेषाद्विभाषा” इति कप्प्रत्ययः । षट्पदा-

युतं षट्पदैरासमन्तायुतं ॥ ८ ॥ वननिर्क्षरे नृत्यहैः कोयष्टिमकैः जलकुकुदविशेषैः । नृत्यमानैः नृत्यद्भिः । बर्हिणैश्च सहितानां परभृतानां रुतं शुश्रुवुरिति योजना ॥ ९ ॥ वनरामणीयकाकुष्टास्तत्रविविशुरित्याह—
 निलेखाविना कामरूपिण इत्यन्तेन श्लोकत्रयेण ॥ विहङ्गाः वक्ष्यमाणकोकिलादिव्यतिरिक्ताः । षण्डाः वृक्षसमूहाः । विहङ्गयुग्मसंचारस्य तन्नादस्य च धनशोभाहेतुत्वात्संचारमुक्त्वा तन्नादमाह—विहगेत्यादिना । विहगानामभिरुतं येषु तानि विहगामिरुतानि । एवमुत्तरत्रापि विग्रहः । कोणालकः खञ्जनः । सारसाभिरुतानीत्यनेन वनादीनां सरःसमीपवर्तितमुक्तं । दृष्ट्वा पुलकिताः । प्रमुदिताः सन्तुष्टाः । वीराः शत्रुवनप्रवेशेपि निर्भयाः । कामरूपिणः सूक्ष्मविपुलप्रवेशानुगुणस्थूलसूक्ष्मशरीरवन्तः ॥ १०—१३ ॥ अन्येत्यित्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ १४—१५ ॥

ति० समसौम्यानि स्थायामवित्ताराभ्यांसमानि समभूतलानि च । दुष्टशृगाशुपद्रवराहित्येनसौम्यानि । अतएवकीर्वादादौरम्याणीत्यर्थइतितीर्थः । समसाम्प्रानीतिपाठः । समप्रवेशे साम्यसंस्थानानि । रम्याणि मृगाशुपद्रवराहित्यादितिकतकः ॥ ९ ॥ ति० वननिर्क्षरे निर्क्षरयुतेवने । राजदन्तादिः ॥ ९ ॥ ति० प्राणसमलेनमन्दता ॥ १३ ॥ ति० अन्येऽप्युपवनप्रवेशेदृश्यतिरिक्ताः ।

[पा०] १ क. च. छ. झ. ञ. ट. बहुलसाल. २ क. ज. झ. ट. न्यतिरम्याणि. ३ क. ख. घ. ङ. च. झ. ञ. ट. बर्हिणैः. ४ क. झ. राजाभिगीतानि. ५ क. ख. च. छ. ञ. कुररैः. ङ. झ. ट. कुररलनितानि. ६ च. भ. ट. कोयष्टिकविघुष्टानि. क. छ. कोयष्टिकविघुष्टानि. ७ क. च. छ. झ. ञ. ट. प्राणसमोऽनिलः. ८ क. झ. ट. विहगान्यल्पयन्तो.

रजश्च सहसैवोर्ध्वं जगाम चरणोत्थितम् ॥ १६ ॥

अश्वाः सिंहा वराहाश्च महिषा वारणा मृगाः ॥ तेन शब्देन वित्रस्ता जग्मुर्भीता दिशो दश ॥ १७ ॥

शिखरं तत्रिकूटस्य प्रांशु चैकं दिविस्पृशम् ॥ समन्तात्पुष्पसंछन्नं महारजतसन्निभम् ॥ १८ ॥

शतयोजनविस्तीर्णं विमलं चारुदर्शनम् ॥ श्लक्ष्णं श्रीमन्महैवैव दुष्प्रापं शङ्कुनैरपि ॥

मनसाऽपि दुरारोहं किं पुनः कर्मणा जनैः ॥ १९ ॥

निविष्टा तत्र शिखरे लङ्का रावणपालिता ॥ शतयोजनविस्तीर्णा त्रिशंघोजनमायता ॥ २० ॥

सा पुरी गोपुरैरुच्चैः पाण्डुराम्बुदसन्निभैः ॥ काञ्चनेन च सालेन राजतेन च शोभिता ॥ २१ ॥

प्रासादैश्च विमानैश्च लङ्का परमभूषिता ॥ घनैरिवातपापाये मध्यमं वैष्णवं पदम् ॥ २२ ॥

यस्यां स्तम्भसहस्रेण प्रासादः समलङ्कृतः ॥ कैलासशिखराकारो दृश्यते स्वमिवोल्लिखन् ॥ २३ ॥

चैत्यः स राक्षसेन्द्रस्य बभूव पुरभूषणम् ॥ बलेन रक्षसां नित्यं यः समग्रेण रक्ष्यते ॥ २४ ॥

मनोज्ञां काननवतीं पर्वतरूपशोभिताम् ॥ नानाधातुविचित्रैश्च उद्यानैरुपशोभिताम् ॥ २५ ॥

नानाविहगसंघुष्टां नानामृगनिषेविताम् ॥ नानाकाननसंतानां नानाराक्षससेविताम् ॥ २६ ॥

तां समृद्धां समृद्धार्था लक्ष्मीबाँल्लक्ष्मणाग्रजः ॥ रावणस्य पुरीं रामो ददर्श सह वानरैः ॥ २७ ॥

रजश्चेत्यर्थमेकं वाक्यं ॥ चरणोत्थितं वानरपादाद्वृत्ति-
जनितं । रजः ऊर्ध्वं जगाम । उत्थितमित्यर्थः ॥ १६ ॥

अत्र ऋक्षादयो लङ्कावनवासिनः । भीताः दर्शनादेव
भीताः । तेन शब्देन वित्रस्ताः विशेषेण त्रस्ताः ।

दश दिशो जग्मुः । यथायथं जग्मुरित्यर्थः ॥ १७ ॥

एवं त्रिकूटस्य प्रथमशिखरं सुवेलाख्यमुक्त्वा मध्यम-
शिखरं वर्णयति—शिखरं तदित्यादिना ॥ सार्धश्लो-

कद्वयमेकान्वयं । तत् प्रसिद्धं । प्रांशु पार्श्ववर्तिशिख-
रद्वयापेक्षया उन्नतं । एकं अद्वितीयं । मध्यममित्यर्थः ।

स्पृशतीति स्पृशं । इगुपधलक्षणः कप्रत्ययः । सम-
स्तात्पुष्पसंछन्नं अतएव महारजतसन्निभं पृथुरजत-

सन्निभं । यद्वा सुवर्णसन्निभमिति स्वरूपोक्तिः ।
चारुदर्शनं सुन्दरदर्शनं । एवंभूतं शिखरं अदृश्यते-

त्यध्याहारः ॥ १८—१९ ॥ निविष्टेत्यादिश्लोकपञ्च-
कमेकान्वयं ॥ २० ॥ सालेन प्राकारेण ॥ २१ ॥

प्रासादैरिति । प्रासादाविलक्षणं प्रागेव लिखितं ।
आतपापाये वर्षारम्भसमये । मध्यमं वैष्णवं पद-

मिति । त्रिविक्रमावतारे त्रिभिः पदैः सर्वलोकक्रमणे
मध्यमपदेनान्तरिक्षं क्रान्तमिति आकाशं मध्यमं

वैष्णवं पदमिति उच्यते ॥ २२ ॥ उल्लिखन् व्यामु-
बन् नगरमध्यचतुष्पथं चैत्यं तत्र भवञ्चैत्यः राक्षसे-

न्द्रस्य पुरभूषणमित्यन्वयः । यः समग्रेण रक्षसां शतेन
नित्यं रक्ष्यते । यश्च राक्षसेन्द्रस्य पुरभूषणं बभूव ।

स्तम्भसहस्रेण समलङ्कृतः कैलासशिखराकारः स्वमु-
ल्लिखन्निव स्थितः चैत्यः स प्रासादः यस्यां दृश्यते

तादृशी रावणपालितत्वादिविशेषणविशिष्टा तत्र शिखरे
निविष्टा लङ्का अदृश्यतेत्यध्याहारेणान्वयः ॥ २३—२४ ॥

एवं वानराणामग्रगतानां लङ्कादर्शनमुक्त्वा रामस्यापि
तद्दर्शनमाह—मनोज्ञामित्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयं ॥

पर्वतैः क्रीडाशैलैः । नानाधातुविचित्रैरिति पर्वतवि-
शेषणं । उद्यानैः कृत्रिमवनैः ॥ २५ ॥ नानाकान-

नेति पूर्वं काननवत्त्वमुक्तं अत्र तन्नानात्वमिति विद्वा
॥ २६ ॥ समृद्धां उन्नतां । समृद्धार्था समृद्धद्रव्यां ।

लक्ष्मीवान् नगरदर्शनजप्रीतिविवेकसिक्तकान्तिः ॥ २७ ॥

यूयाभिष्कम्यलङ्कां जग्मुः ॥ १४ ॥ ति० दशयोजनेति । इदं च लङ्कारूपमहादुर्गान्तर्वर्तिरावणवासस्थानभूतान्तर्दुर्गपरं ।
शतयोजनविस्तीर्णा त्रिशंघोजनमायता इत्यत्रैवान्यत्रस्थत्वेऽपि ॥ २० ॥ काञ्चनेन राजतेन । सालेन प्राकारेण ॥ २१ ॥
इत्येकोनवत्तारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

[पा०] १ क. ख. ग. ड.—ट. तस्य. २ क.—ट. दशयोजन. ३ गं. घ. च. छ. ज. तथादिगुणमायता. ड. झ. ट.
विशंघोजनमायता. ४ क. ख. ग. ड.—ट. शोभते. ५ क.—ट. शतेन. ६ ड. झ. ज. ट. काञ्चनवती. ७ ज. नानागृह-
माकीर्णा. ८ ख. ग. घ. च. छ. समृद्धार्था.

तां महासृष्टसंवाधां दृष्ट्वा लक्ष्मणपूर्वजः ॥ नगरीममरप्रख्यो विस्मयं प्राप वीर्यवान् ॥ २८ ॥

तां रत्नपूर्णां बहुसंविधानां प्रासादमालाभिरलङ्कृतां च ॥

पुरीं महायन्त्रकवाटमुख्यां ददर्श रामो महता बलेन ॥ २९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

सुवेकाचकस्त्रियालङ्कारमवलोकमानैरामे पार्श्वेनसुग्रीवेण लङ्कागोपुरशृङ्गेराजोपचारै रामाभिमुखत्वावस्थितरावणावलोकनम् ॥ १ ॥ तथाकोपादुःखेनसावणमिकटमेव तत्किरीटातनपूर्वकं तेनसहचिरंमियुद्धकरणम् ॥ २ ॥ तथा आग्नेयतेन माधोपक्रमे काचवत्पुनारामपार्श्वगमनम् ॥ ३ ॥

ततो रामः सुवेलाग्रं योजनद्वयमण्डलम् ॥ आकरोह ससुग्रीवो हरियूथपसंबुतः ॥ १ ॥

स्थित्वा गृह्वं तत्रैव दिशो दश विलोकयन् ॥ त्रिकूटशिखरे रम्ये निर्मितां विश्वकर्मणा ॥

ददर्श लङ्कां सुन्यस्तां रम्यकाननशोभिताम् ॥ २ ॥

तैस्यां गोपुरशृङ्गं राक्षसेन्द्रं दुरासदम् ॥ ३ ॥

श्वेतचामरपर्यन्तं विजयच्छत्रशोभितम् ॥ रक्तचन्दनसंलितं रत्नाभरणभूषितम् ॥ ४ ॥

नीलजीमूतसंकाशं हेमसंछादिताम्बरम् ॥ ऐरावतविषाणाग्रैरुत्कृष्टकिणवधुसम् ॥ ५ ॥

शशलोहितरागेण संवीतं रक्तवाससा ॥ सन्ध्यातपेन संवीतं मेघराशिनिवाम्बरे ॥ ६ ॥

पश्यतां वानरेन्द्राणां राघवस्यापि पश्यतः ॥ दर्शनाद्राक्षसेन्द्रस्य सुग्रीवः सहस्रोत्थितः ॥ ७ ॥

क्रोधवेगेन संयुक्तः सत्त्वेन च बलेन च ॥ अचलाग्रादथोत्थाय पुष्टुवे गोपुरस्थले ॥ ८ ॥

अमरप्रख्यः देवसदृशः ॥ २८ ॥ पुनःसंग्रहेणाह—
तत्रमिति ॥ रत्नानि श्रेष्ठवस्तूनि । संविधानं रक्षणं
॥ २९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामाय-
णभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एको-
नचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

अथ सुग्रीवरावणयोर्द्वन्द्वयुद्धकथनं चत्वारिंशे ।

अत्र प्रथमश्लोकः पूर्वोक्तानुवादः—तत इति ॥

योजनद्वयमण्डलं योजनद्वयविस्तारमण्डलं ॥ १ ॥

सुन्यस्तां सुष्ठु निवेशितां ॥ २ ॥ तस्मामित्यादि

सार्धश्लोकत्रयमेकान्वयं ॥ अत्र वृद्धशैलतुषज्यते ।

श्वेतं चामरे पर्यन्ते पार्श्वद्वये यस्य स श्वेतचामर-

पर्यन्तः । उभयतो वीक्ष्यमानचामर इत्यर्थः । विज-

यच्छत्रं विजयसूचकछत्रं । रत्नाभरणं पद्मरागाभरणं ।

हेमसंछादिताम्बरं तत्र तत्र सुवर्णचित्राम्बरं । सुवर्ण-
सूत्रिताम्बरमिति वार्थः । उत्कृष्टकिणवक्षसं उपपादि-
तकिणवक्षसं । उत्कृष्टस्य उल्लिखितस्य किणः वक्षसि
यस्य स तथेति वार्थः । शशलोहितरागेण शशरुचि-
रसमानरागेण । रक्तशब्दविवरणमिदं । रक्तवाससा
उत्तरीयेण । संवीतं परिवीतं ॥ ३—६ ॥ “ हतं च
रावणं संख्ये दर्शनादवधारय ” इति रामसन्निधौ
पूर्वं प्रतिज्ञातमर्थं साधयितुमुत्थितः सुग्रीवइत्याह—
पश्यतामित्यादिना ॥ पश्यतामित्यनादरे षष्ठी ।
अत्रानादरणमनुकृत्वा गमनं । सप्तम्यर्थेऽप्यधीवा ।
दर्शनात् दर्शनमात्रात् । क्रोधवेगेन कथं मत्स्वामि-
नोमे स्वयं राजोपचारेण तिष्ठति दुरासेति कोपास्ति-
शयेनेत्यर्थः । सत्त्वेन मनोबलेन । बलेन कायबलेन ।
पुष्टुवे गोपुरमुद्दिश्येति शेषः ॥ गोपुरस्थले स्थित्वेव-

४० रक्तवाससा मेघविषयेणवलेन ॥ ६ ॥

[पाठः] १ क. झ. ट. नगरीत्रिद्विप्रख्यां. २ क. झ. ट. उपारोहत्तसुग्रीवोहरियूथैःसमन्वितः. ३ क. झ. तक्ष. ४ ग.
क. च. झ. अ. ट. रत्नाभरणभूषितं. ५ क. ग. क.—ट. संछत्रं. ६ क. ख. ग. च. म. वेतसः.

स्थित्वा मुहूर्तं संप्रेक्ष्य निर्भयेनान्तरात्मना ॥ तूष्णीकृत्य च तद्रक्षः सोऽब्रवीत्परुषं वचः ॥ ९ ॥
 लोकनाथस्य रामस्य सखा दासोऽसीति राक्षसः ॥ न मया मोक्षयसेऽद्य त्वं पार्थिवेन्द्रस्य तेजसा ॥ १० ॥
 इत्युक्त्वा सहस्रोत्पत्य पुण्ड्रं तस्य चोपरि ॥ आकृष्य मुकुटं चित्रं पातयित्वाऽपतद्भुवि ॥ ११ ॥
 समीक्ष्य तूर्णमायान्तमावभाषे निशाचरः ॥ सुग्रीवस्त्वं परोक्षं मे हीनग्रीवो भविष्यसि ॥ १२ ॥
 इत्युक्त्वोत्थाय तं क्षिप्रं बाहुभ्यामाक्षिपत्तले ॥ कन्तुवत्तं समुत्थाय बाहुभ्यामाक्षिपद्भरिः ॥ १३ ॥
 परस्परं स्वेदविदिग्धगात्रौ परस्परं शोणितदिग्धदेहौ ॥
 परस्परं श्लिष्टनिरुद्धचेष्टौ परस्परं शाल्मलिर्किंशुकौ यथा ॥ १४ ॥
 मुष्टिप्रहारैश्च तलप्रहारैररन्निघातैश्च कराग्रघातैः ॥
 तौ चक्रतुर्युद्धमसंख्यरूपं महाबली वानरराक्षसेन्द्रौ ॥ १५ ॥
 कृत्वा नियुद्धं भृशमुग्रवेगौ कालं चिरं गोपुरवेदिमध्ये ॥
 उत्क्षिप्य चाक्षिप्य विनम्य देहौ पादक्रमाद्गोपुरवेदिलग्नौ ॥
 अन्योन्यमाविध्य विलग्नदेहौ तौ पेततुः सालनिखातमध्ये ॥ १६ ॥
 उत्पेततुर्भूतलमस्पृशन्तौ स्थित्वा मुहूर्तं त्वमिनिश्चसन्तौ ॥
 आलिङ्ग्य चावलम्ब्य च बाहुयोक्त्रैः संयोजयामासतुराहवे तौ ॥ १७ ॥
 संरम्भश्चिक्षालसंप्रयुक्तौ संचेरतुः संप्रति युद्धमार्गैः ॥
 शार्दूलसिंहाविव जातदपौ गजेन्द्रपोताविव संप्रयुक्तौ ॥ १८ ॥

न्ययः । अन्तरात्मना मनसा ॥ ७—९ ॥ रामाभि-
 प्रायेण सखा वस्तुतो दासोऽसीति भावः । मया
 वचः । औद्धत्यं परिहरति—पार्थिवेन्द्रस्य तेजसेति
 ॥ १०—११ ॥ आयान्तं सुग्रीवमिति शेषः । परोक्षं
 ममासन्निधाने । त्वं सुग्रीवः शोभनग्रीवः । प्रत्यक्षं
 तु हीनग्रीवो भविष्यसीत्यर्थः ॥ १२ ॥ तले गोपुर-
 शले । आक्षिपत् अपातयत् । कन्तुवत्समुत्थाय
 कन्तुकवन्माटित्युत्पत्येत्यर्थः ॥ १३ ॥ परस्परमित्यादि
 श्लोकद्वयमेकान्वयः ॥ आरम्भे दृढपरीरम्भेण स्वेद-
 सिकताग्री । ततः खरतरनखक्षतेन शोणितलिप्त-
 शरीरौ । ततो दृढाश्लिष्टतया निरुद्धचेष्टौ निष्पन्दौ ।
 ततः परस्परत्यागे कुसुमितशास्मलीकिंशुकाविव
 स्थितौ । तौ वानरराक्षसेन्द्रौ । मुष्टिप्रहारैः । मुष्टीनां
 म्यथायां तलप्रहारैः । तत्पीडायां अरन्निघातैः निष्क-
 निष्ठमुष्टियुक्तप्रकोष्ठप्रहारैः । “अरन्निस्तु निष्क-
 निष्ठेन मुष्टिना” इत्यमरः । तद्वाधायां कराग्रघातैः ।
 असंख्यरूपं अत्यन्तासङ्गं । प्रशंसायां रूपप्रत्ययः ।
 युद्धं चक्रतुः ॥ १४—१५ ॥ कृत्वा विचार्यश्लोक

एकान्वयः ॥ नियुद्धं मलयुद्धं बाहुयुद्धं वा । “नियुद्धं
 बाहुयुद्धं स्यात्” इत्यमरः । गोपुरवेदिमध्ये चिरं कालं
 नियुद्धं कृत्वा । तत उत्क्षिप्य परस्परमूर्ध्वं क्षित्वा ।
 आक्षिप्य आकृष्य । परस्परदेहौ विनम्य विनाम्य ।
 पादक्रमात् पादविन्यासविशेषात् । गोपुरवेदिलग्नौ
 पदात्पदं पञ्चाङ्गलित्वा पुनर्युद्धार्थमवसरप्रतीक्षतया
 गोपुरवेदिकायां निश्चलं स्थितावित्यर्थः । आविध्य
 बाहुभ्यां संवेष्ट्य । विलग्नदेहौ श्लिष्टदेहौ सन्तौ ।
 सालनिखातयोः प्राकारपरिखयोर्मध्ये पेततुः ॥ १६ ॥
 लाघवातिशयेन भूतलमस्पृष्ट्वैव उत्पेततुः । ततो मुहूर्तं
 तूष्णीं स्थित्वा श्रमवशादभिनिश्चसन्तौ पुनरालिङ्ग्य
 स्वयमेव स्वशरीरमालिङ्ग्य । आवलम्ब्य आबुल्य ।
 बाहुयोक्त्रैः बाहुपाशैः संयोजयामासतुः । देहाविति
 शेषः । निबिडं बन्धनधुरित्यर्थः ॥ १७ ॥ संरम्भेति ।
 संरम्भः अभिनिवेशः । शिक्षा अभ्यासः । बलं शक्तिः ।
 एतैः संप्रयुक्तौ संयुक्तौ सन्तौ संप्रति युद्धमार्गैः चानु-
 र्येण परस्परमहणानुकूलक्रमैरित्यर्थः । संप्रति तदानी-
 मित्यर्थ इत्येके । शार्दूलसिंहौ शार्दूलश्रेष्ठौ । संप्रयुक्तौ

संहत्य चापीड्य च तावुरोभ्यां निपेततुर्वै युगपद्भरण्याम् ॥

उद्यम्य चान्योन्यमधिक्षिपन्तौ संचक्रमाते बहुयुद्धमार्गैः ॥ १९ ॥

व्याधामशिक्षाबलसंप्रयुक्तौ क्लमं न तौ जग्मतुराशु वीरौ ॥

बाहूचर्मवारणवारणभैर्निवारयन्तौ वैरवारणाभौ ॥ २० ॥

चिरेण कालेन तु संप्रयुक्तौ संचेरतुर्मण्डलमार्गमाशु ॥ २१ ॥

तौ परस्परमासाद्य यत्तावन्वोन्यसूदने ॥ मार्जाराविष भैक्षार्थं वितस्थाते मुहुर्मुहुः ॥ २२ ॥

मण्डलानि विचित्राणि स्थानानि विविधानि च ॥ गोमूत्रिकाणि चित्राणि गतप्रत्यागतानि च ॥ २३ ॥

तिरस्त्रीनगतान्येव तथा वक्रगतानि च ॥ परिमोक्षं ग्रहाराणां वर्जनं परिधावनम् ॥ २४ ॥

सन्तौ गजेन्द्रपोतौ कलभौ । संहत्य संयोज्य । उरो-
भ्यामन्योन्यमापीड्य धरण्यां युगपन्निपेततुः । अथ
उद्यम्य उद्वल । अधिक्षिपन्तौ पातयन्तौ । एवं बहु-
युद्धमार्गैः बहुयुद्धप्रकारैः । संचक्रमाते संचेरतुः ॥ १८
—१९॥ सुरस्यां श्रमजयाय कृतोभ्यासो व्यायामः
सद्रूपा या शिक्षा तद्वलेन तदतिशयेन संप्रयुक्तौ
संयुक्तौ । वार्यन्ते एमिरिति वारणाः आलानस्तम्भाः ।
वारणवारणाभैः बाहूचर्मैः अन्योन्यमाशु निवारय-
न्तावपि क्लमं श्रमं । न जग्मतुः ॥ २०॥ चिरेणेत्यर्थः ॥
चिरेणकालेन बहुकालेन । संप्रयुक्तौ युध्यमानौ तौ ।
मण्डलमार्गं चक्राकारमार्गं । चेरतुः चक्रतुरित्यर्थः ।
अयं च वक्ष्यमाणमार्गान्तराणामप्युपलक्षणं ॥ २१ ॥
तदेव प्रपञ्चयति—तावित्यादिना ॥ परस्परमासाद्य
अन्योन्यसूदने अन्योन्यहिंसने । यतौ यज्वन्तौ ।
भक्ष्यते इति भक्षः भक्ष्यद्रव्यं । तदर्थं तन्निमित्तं ।
मार्जाराविष वितस्थाते विशेषेण तस्थतुः । “समव-
प्रविभ्यःस्थः” इत्यात्मनेपदं । मक्षप्रहणवत्तावधानौ
मार्जाराविष निश्चलं तस्थतुरित्यर्थः । मुहुर्मुहुरित्यनेन
मध्येमध्ये मण्डलादिसंचारो व्यज्यते ॥ २२॥ मण्ड-
लानीत्यादि चतुःश्लोक्येकान्वया ॥ मण्डलानि परि-
भ्रमणविशेषान् । यथाहभरतः—“एकपादप्रधारो
यः स चारीत्यभिधीयते । द्विपादक्रमणं यस्तु करणं
नाम तद्वेत् ॥ करणानां समायोगात्स्वण्डमित्यभिधी-
यते । खण्डैस्त्रिभ्रतुर्भिर्वा संयुक्तं मण्डलं भवेत् ॥
इति । विचित्राणि सव्यमपसव्यं सव्यापसव्यमर्ध-
भ्रमणमित्यादिभेदाद्विज्ञानि । स्थानानि व्याघ्रसिंहा-

दितुल्यावस्थानानिदैष्णवादिस्थानानि । पादयोः पूर्वा-
परतिर्यग्विक्षेपादिका विन्यासविशेषा इतियावत् ।
तदाहभरतः—“वैष्णवं समपादं च वैशाखं मण्डलं
तथा । प्रत्यालीढमचालीढं स्थानान्येतानि षण्णृणां”
इति पञ्चेति घनुर्वेदे । एषां लक्षणादिकथने ग्रन्थ-
गौरवं स्यादिति तन्नाद्वियते । गोमूत्रिकाणि गोमूत्रस-
रणिसदृशानि गमनानि । गोमूत्रशब्दात्तदाकारगम-
नवाचकान्मलवर्धं ठन्प्रत्ययः । गोमूत्रिकाणां चित्रत्वं
गमनागमनादिभेदात् । गतप्रत्यागतानि उपसर्पणा-
पसर्पणानि । एते सभयगतिप्रचारभेदाः । तिरस्त्री-
नगतानि तिर्यग्गमनानि । वक्रगतानि सव्यापसव्यसं-
चरणानि । परिमोक्षं स्थानचालनेन ग्रहाराणां मोक्ष-
करणं । वर्जनं प्रतिप्रयोगेन परिहरणं । परिधावनं
एकस्य तिष्ठतः समन्तादन्वस्य गमनागमनं ।
अभिद्रवणं आभिमुख्येन शीघ्रं गमनं । आप्ताव-
अल्पाङ्गत्वात्तत्पाङ्गत्वादिभिर्विनम्य गमनं । ईषद्रमनं
वा । मण्डकचद्रमनमित्यर्थः । आस्थानं च सविप्रदं
विप्रसहितमास्थानं । विगृह्य केवलासनं प्रगृह्य
निर्भयावस्थानमिति वार्थः । परावृत्तं पराङ्मुख-
गमनं । अपावृत्तं स्थितैव पश्चाच्चलनं । अवद्रुतं
जिघृक्षया शरीरं संकुचयानमव गमनं । अवद्रुतं
प्रतियोधिनं पादेन प्रहर्षमधोमुखेन ध्रुवनं । उपन्यस्तं
प्रतियोधिबाहुप्रहणार्थं स्वबाहुप्रसारणं । अपन्यस्तं
प्रतियोधिप्रहणवच्चनार्थं स्वबाहोरपक्षेपणं । एवं
सङ्गविद्यमल्लशास्त्रादिषूपदिश्यते । तत्तन्निदर्शने
नितान्तं ग्रन्थगौरवं स्यात् । अतस्तदुपेक्ष्यते ॥ २३—

ति० संवेदवं प्रेरणं ॥ १९॥ स० वारयन्त्वेभिः प्रतिगजानितिवारणानि कराः । वारणानांगजानां तानि तदामैः । परवारणः
सुतमातङ्गः ॥ २० ॥ इतिषत्तारिशःसर्गः ॥ ४० ॥

[पा०] १ क.—ट. संहत्यसंवेद्यचतौकराभ्यातौपेततुर्वैयुगपद्भरायां. २ ख. क. च. झ. न. ट. मार्गैः. ३ झ. न. ठ. परवा-
रणाभौ. ४ ग. क. च. छ. झ. ट. कालेनदृष्टसंप्रयुक्तौ. क. घ. ज. ट. कालेनदृष्टसंप्रयुक्तौ. ५ क. झ. य. ट. मक्षार्थंअवस्थाते.

अभिद्रवणमाप्यावमास्थानं च सविग्रहम् ॥ परावृत्तमपावृत्तमवद्वृतमवप्रुतम् ॥ २५ ॥
 उपन्यस्तमपन्यस्तं युद्धमार्गविशारदौ ॥ तौ संचरेतुरन्योन्यं वानरेन्द्रश्च रावणः ॥ २६ ॥
 एतस्मिन्नन्तरे रक्षो मायावलमधात्मनः ॥ आरब्धमुपसंपेदे ज्ञात्वा तं वानराधिपः ॥ २७ ॥
 उत्पपात तदाकाशं जितकाशी जितकुसः ॥ रावणः स्थित एवात्र हरिराजेन वञ्चितः ॥ २८ ॥
 अथ हरिवरनाथः प्राप्य संग्रामकीर्तिं निशिचरपतिमाजौ योजयित्वा श्रेणेण ॥
 गगनमतिविशालं लङ्घयित्वाऽर्कसूनुर्हरिवरगणमध्ये रामपार्श्वे जगाम ॥ २९ ॥
 इति स सवितृसूनुस्तत्र तत्कर्म कृत्वा पवनगतिरनीकं आविशत्संप्रहृष्टः ॥
 रघुवरनृपसूनोर्वर्धयन्पुद्गहर्षं तरुमृगगणमुख्यैः पूज्यमानो हरीन्द्रः ॥ ३० ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

श्रेणेण रावणकरग्रहणविमोचनेनपुनरागतं सुग्रीवं प्रत्यालिङ्गनपूर्वकं पुनरपि तादृशतादृशकरणप्रतिषेधनम् ॥ १ ॥ तथा
 लक्ष्मणमिति युद्धादिसूचकदुर्निमित्तप्रदर्शनपूर्वकं सुवेलादवतरणेन सुग्रीवेण सह रणापसेनासंनहपूर्वकं लङ्काप्रत्यभिप्रायम्
 ॥ २ ॥ लङ्कागतेन रामेण तीलाङ्गद्वयमुतां क्रमेण प्रागादिद्वारशिरोधनचोदनपूर्वकं स्वयं लक्ष्मणेन सह रावणाविधितोत्तरद्वार-
 शिरोधनम् ॥ ३ ॥ तथा राजनीत्यनुसारेण संदेशमिवेदनाय रावणं प्रत्यङ्गवप्रेषणम् ॥ ४ ॥ अङ्गवेन रावणमेत्यरामसंवेधानिवे-
 धने तन्निर्भोगेन राक्षसैरङ्गव्यग्रहणम् ॥ ५ ॥ तदुद्बुद्धेनैव गगनमुत्कृतेन ऋद्धेन स्वाङ्गविभूतनेन रत्नसाम्रघःपातनपूर्वकं पादाभि-
 धावाप्यासादभङ्गनेन पुनरारामपार्श्वगतम् ॥ ६ ॥

अथ तस्मिन्निमित्तानि दृष्ट्वा लक्ष्मणपूर्वजः ॥ सुग्रीवं संपरिष्वज्य तैदा वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥

२६ ॥ एतस्मिन्नित्यादिक्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ अन्तरे
 अवकाशे । मायावलं परितोनेकरावणप्रदर्शनं ।
 आरब्धमुपसंपेदे कर्तुमुपपन्नमे । तं मायोपक्रमं ।
 जितेन जयेन काशते प्रकाशत इति जितकाशी ।
 रावणस्य मायावल्लोपक्रम एव निर्मायं युध्यमानस्य
 सुग्रीवस्य जय इति ज्ञेयं । जितकुसः जितश्रमः ।
 त्रिजिना चिरं महयुद्धकरणादिति भावः । अत्र
 प्रासादे स्थित एव रावणो वञ्चितः पुनरागमने
 प्रचारितः ॥ २७—२८ ॥ हरिवरनाथः क्षणेन
 रावणहरणार्हपरिकरनिचयन्ता । रामभक्तिरेव स्वयं-
 गमनहेतुरिति भावः । प्राप्य संग्रामकीर्तिं । रामस्य
 युद्धादागतां कीर्तिं स्वयमाजहरेति भावः । निशि-
 चरपतिं । तत्सदृशेन केपु विद्यमानेष्वपि तां-
 स्तृणीकृत्य तेनैव युद्धं कृतवानिति भावः । आजौ ।
 रावणवत्तच्छत्रुना युद्धकृत् किन्तु मर्यादयेति
 भावः । योजयित्वा श्रेणेण इतः पूर्वं तदज्ञातेन
 श्रेणेण योजयित्वा । योजनं हि पूर्वमसंभावितस्यैव

रावणस्य श्रमफलं । आलनस्तु कीर्तिरिति भावः ।
 गगनमतिविशालं लङ्घयित्वाऽर्कसूनुः स्वस्यादित्यपुत्र-
 त्वज्ञापनायाकाशमयत्वेनालङ्घयत् । अर्कसूनुः अज्ञात-
 गमनवेगः । हरिवरगणमध्ये विनयेन स्वातिशयम-
 प्रकाशयन् वानरेष्वन्यतमइति स्थितः । रामपार्श्वे
 जगाम रावणशिरोऽनादायागतोहं कथमस्याग्रे तिष्ठे-
 यमिति पार्श्वे स्थितः । निशिचरपतिं श्रेणेण योज-
 यित्वा जगामेत्यनेन रामस्य प्रतिज्ञाहानिर्मा प्रसाक्षी-
 दिति रावणमहत्त्वैवागत इति सूचितम् । मायाप्रयो-
 गारम्भे समागमनं स्वेनापि मायाप्रयोगे रामस्य
 क्रोधः स्यादित्याशयात् ॥ २९ ॥ रघुवरनृपसूनोः
 रामस्य । तरुमृगगणमुख्यैः वानरगणमुख्यैः ॥ ३० ॥
 इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
 रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डन्याख्याने चत्वारिंशः
 सर्गः ॥ ४० ॥

अथ लङ्कावरोध एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ तस्मिन्

असंमध्य मया सार्धं तदिदं साहसं कृतम् ॥ एवं साहसकर्माणि न कुर्वन्ति जनेश्वराः ॥ २ ॥
 संशये स्वाप्य मां चेदं बलं च सविभीषणम् ॥ कष्टं कृतमिदं वीर साहसं साहसप्रिय ॥ ३ ॥
 इदानीं मा कृथा वीर एवंविधैर्मचिन्तितम् ॥ त्वयि किञ्चित्समापन्नं किं कार्यं सीतया मम ॥ ४ ॥
 भरतेन महाबाहो लक्ष्मणेन यवीयसा ॥ शत्रुघ्नेन च शत्रुघ्न स्वशरीरेण वा पुनः ॥ ५ ॥
 त्वयि चानागते पूर्वमिति मे निश्चिता मतिः ॥ जानतश्चापि ते वीर्यं महेन्द्रवरुणोपम ॥ ६ ॥
 हत्वाऽहं रावणं युद्धे सपुत्रबलवाहनम् ॥ अभिषिच्य च लङ्कायां विभीषणमथापि च ॥
 भरते राज्यमवेक्ष्य त्यक्ष्ये देहं महाबल ॥ ७ ॥
 तमेववादिनं रामं सुग्रीवः प्रत्यभाषत ॥ तव भार्यापहर्तारं दृष्ट्वा रावण रावणम् ॥
 मर्षयामि कथं वीर जौनन्पौरुषमात्मनः ॥ ८ ॥
 इत्येववादिनं वीरमभिनन्द्य स राघवः ॥ लक्ष्मणं लक्ष्मिसंपन्नमिदं वचनमजवीत् ॥ ९ ॥
 परिगृह्योदकं शीतं वनानि फलवन्ति च ॥ बलीयं संविभज्येभं व्यूह्य तिष्ठेमिं लक्ष्मण ॥ १० ॥
 लोकक्षयकरं भीमं भयं पश्याम्युपस्थितम् ॥ निर्वहणं प्रवीराणामृष्ववानररक्षसाम् ॥ ११ ॥

सुग्रीवे । निमित्तानि युद्धचिह्नानि । “ निमित्तं हेतु-
 लक्ष्मणोः ” इत्यमरः ॥ १ ॥ जनेश्वराः राजानः ।
 न कुर्वन्ति अस्मादशपरिजने विद्यमाने न कुर्वन्ती-
 त्यादरोक्तिः ॥ २ ॥ संशये संशयपदे । त्वत्साहसेऽ-
 स्वादीनां जीवनं दुर्लभमिति भावः ॥ ३ ॥ इदानी-
 मित्यादि श्लोकद्वयं ॥ इदानीं अद्यप्रभृति । अधि-
 न्तिर्त अविचारितं । एवंविधं साहसं मा कृथाः ।
 कृतं इत्यत्राह—त्वयीति । त्वयि किञ्चित्समापन्ने ।
 वीरैरेति संबोधनं । प्राप्ते मम सीतया किं कार्यं किं
 प्रयोजनं । अमिनववरसवात्सल्येन पूर्ववत्समनमिल-
 षन्त्या वत्सलाया गोरीव नित्यानपायिनीमपि सीता-
 मनाहृत्य तदानीमाश्रिते धानरमात्रेऽत्यभिनिवेशं
 कुर्वतो रामस्य वात्सल्यातिशय उच्यते । सीतया ।
 “ अर्घो वा एष आत्मनो यत्पत्नी ” इत्यर्धशरीरभू-
 तया न मे किञ्चित्कार्यं । भरतेन यवीयसेति कनि-
 ष्ठत्वमुच्यते । “ भ्राता स्वा मूर्तिरात्मनः ” इत्युक्त-
 भरतादिनापि न मे किञ्चित्प्रयोजनं । स्वशरीरेण
 वा, “ आत्मानं सर्वथा रक्षेद्दरैरपि धनैरपि ” इत्यु-

क्तशरीरेण वा किं क्रियते ॥ ४—५ ॥ एतदेव प्र-
 षयति—त्वयीत्यादिना ॥ पूर्वं त्वय्यनागते सति ।
 इति वक्ष्यमाणप्रकारेण मे सतिः निश्चितासीत् ।
 जानतश्चापीति विशेषणेत अस्थाने भगवत्कृतोक्त्या
 वात्सल्यातिशय उक्तः । इतिशब्दार्थमाह—इत्येति ॥
 प्रतिज्ञानिर्वाहार्थमिति भावः । अभिषिच्येति ।
 अन्यथा शरणागतवैफल्यादिति भावः । भरत इति ।
 अन्यथा कुलधर्मोच्छेदादिति भावः । महाबलेत्यन-
 त्तरमितिकरणस्यान्वयः ॥ ६—७ ॥ तमेवमित्यादि-
 सार्धश्लोकः ॥ पौरुषं त्वत्साहस्यं पुरुषधर्ममित्यर्थः ।
 अतएवहि पूर्वं रावणान्तिके दासोऽसीत्युक्तवान् ।
 जानन्नित्यनेन दासस्य कर्मवेदं ननु साहसमित्युच्यते
 ॥ ८ ॥ अथ रामस्योत्साहविशेषं दर्शयति—इत्येव-
 मिति ॥ लक्ष्मिसंपन्नमित्यत्र “ इको हस्योऽङ्गो
 गालवस्य ” इति ह्रस्वः । लक्ष्मीरत्र निमित्तदर्शनजः
 सन्तोषः ॥ ९ ॥ संविभज्य तत्तद्वृत्तपाधीनं कृत्वा ।
 व्यूह्य गरुडादिरूपेण स्थापयित्वा ॥ १० ॥ लोकक्षय-
 करं लोकक्षयसूचकं । भीमं भयंकरं । भयं भयनि-

ति० त्वयि किञ्चित्समापन्ने देवात्तवापमानादिप्राप्तावित्यर्थः । “ नास्तीलंकीर्तयेत् ” इत्युक्तेरेवमाह । स० इदानीं इतः परं । अवि-
 न्तितं अनालोचितं । किञ्चिदितिसुक्रुमातेकिः । मरणमित्यर्थः । आपत्ते प्राप्ते । किञ्चिदित्यस्य तदर्थतान्त्रीकारेसीतयेत्यानुत्तर-
 ग्रन्थासारस्यापत्तेः । “ नास्तीलंकीर्तयेत् ” इत्युक्तेस्तथोक्तिः ॥ ४ ॥ ति० भगवन्कथमेवंमथितवप्राकृतवपशब्देत्याह—जानत-
 श्चापीति । “ अस्तिभैः पापघ्नी ” इतिन्यायादितिभावः ॥ ६ ॥

[पा०] १ क.—ट. साहसयुक्तानि. २ क. झ. ट. बलं चेमेविभीषणं. ३ क. झ. ट. भरिदम. ४ क. झ. ट. माहोष्य.
 ५ घ. क. च. झ. ट. जानन्निकर्म. ६ ख. क. झ. न. ट. तिष्ठाम.

वाताश्च परुषा वान्ति कम्पते च वसुधरा ॥ पर्वताग्राणि वेपन्ते पतन्ति धरणीरुहाः ॥ १२ ॥
 मेघाः क्रव्यादसंकाशाः परुषाः परुषस्वनाः ॥ क्रूराः क्रूरं प्रैवर्षन्ति मिश्रं शोणितभिन्दुभिः ॥ १३ ॥
 रक्तचन्दनसंकाशा सन्ध्या परमदारुणा ॥ ज्वलन् निपतत्येतदादित्यादभिमण्डलम् ॥ १४ ॥
 आदित्यमभिवाश्यन्ति जनयन्तो महद्भयम् ॥ दीना दीनस्वरा घोरा अप्रशस्ता मृगद्विजाः ॥ १५ ॥
 रजन्यार्मप्रकाशश्च संतापयति चन्द्रमाः ॥ कृष्णरक्तांशुपर्यन्तो यथा लोकस्य संक्षये ॥
 ह्रस्वो रुक्षोऽप्रशस्तश्च परिवेषः सुलोहितः ॥ १६ ॥
 आदित्यमण्डले नीलं लक्ष्म लक्ष्मण दृश्यते ॥ दृश्यन्ते न यथावच्च न सन्नाप्यभिवर्तते ॥
 युगान्तमिव लोकस्य पश्य लक्ष्मण शंसति ॥ १७ ॥
 काकाः श्येनास्तथा गृध्रा नीचैः परिपतन्ति च ॥ शिवाश्चाप्यश्विवा वाचः प्रवदन्ति महास्वनाः ॥ १८ ॥
 [शूलैः शूलैश्च खड्गैश्च विमुक्तैः कपिराक्षसैः ॥ भविष्यत्यावृता भूमिर्मांसशोणितकर्दमा ॥ १९ ॥]
 क्षिप्रमथ दुराधर्षा लङ्कां रावणपालिताम् ॥ अभियाम जवेनैव सर्वतो हरिभिर्वृताः ॥ २० ॥
 इत्येवं संवेदन्वीरो लक्ष्मणं लक्ष्मणाग्रजः ॥ तस्मादवातरच्छीघ्रं पर्वताग्रान्महाबलः ॥ २१ ॥
 अवतीर्य च धर्मात्मा तस्माच्छैलात्स राधवः ॥ परैः परमदुर्धर्षं ददर्श बलमात्मनः ॥ २२ ॥
 सन्नद्य तु स सुग्रीवः कपिराजबलं महत् ॥ कालज्ञो राधवः काले संयुगायाभ्यचोदयत् ॥ २३ ॥
 वृतः काले महाबाहुर्बलेन सहता वृतः ॥ प्रस्थितः पुरतो धन्वी लङ्कामभिमुखः पुरीम् ॥ २४ ॥
 "तं विभीषणसुग्रीवौ हनुमाञ्जाम्बवाकलः ॥ ऋक्षराजस्तथा नीलो लक्ष्मणश्चान्वयुस्तदा ॥ २५ ॥

मितं । न केवलं लोकस्य प्रदीराणां चेत्याह—निबर्ह-
 णमिति । विनाशसूचकमित्यर्थः ॥ ११ ॥ तदेव भय-
 निमित्तं प्रपञ्चयति—वाता इति ॥ पतन्ति अनिमि-
 त्तमिति शेषः ॥ १२ ॥ क्रव्यादसंकाशाः श्येनादि-
 सदृशसंस्थानाः । परुषाः क्रूरवेधाः । क्रूराः लोकक्षयसू-
 चकाः । मिश्रं जलमिति शेषः ॥ १३—१४ ॥
 आदित्यमभि आदित्याभिमुखं । दीनाः दीनवेधाः ।
 दीनस्वराः दैन्यसूचकस्वरवन्तः । अतएव घोराः
 भयंकराः । अप्रशस्ताः हीनाः शिवाद्यः ॥ १५ ॥
 कृष्णरक्तान्तपर्यन्तः कृष्णान्तो रक्तपर्यन्तश्चेत्यर्थः ।
 ह्रस्वः व्याममात्रः । रुक्षः भयंकरः । अप्रशस्तः
 अशुभकरः । सुलोहितः रक्तमध्यः । परिवेषः लोकस्य
 संक्षये यथा तथा । दृश्यत इति शेषः ॥ १६ ॥
 आदित्येत्यादिसार्धश्लोकः ॥ लक्ष्म चन्द्रकलङ्क इवे-

त्यर्थः । तथैव छान्दोग्ये—“यदादित्यस्य कृष्णं रूपं”
 इत्यत्र उत्पातकाले तथा दृश्यत इति व्याख्यातं ।
 नक्षत्राणि यथावत् यथाप्रकारेण न दृश्यन्ते । मलि-
 नानि दृश्यन्त इत्यर्थः । उक्तं निमित्तजातं लोकस्य
 युगान्तं शंसतीवाभिवर्तस इतियोजना ॥ १७ ॥
 नीचैः ह्रस्वं वेदिकास्थानं । परिपतन्ति प्राप्नुवन्ति ।
 शिवा इति । अप्रशस्तमृगजात्युक्तावपि पुनरुक्तिरशु-
 भाधिक्यात् ॥ १८—१९ ॥ अभियामेति वर्तमान-
 काले लोद ॥ २०—२१ ॥ तस्मात् सुवेलात् । बल-
 मित्यनेन सर्वं बलं न सुवेलमाकृदिति गम्यते ॥ २२ ॥
 राधवः ससुग्रीवः सन् । कपिराजबलं कपिश्रेष्ठानां
 बलं । सन्नद्य श्रोत्राद्वा । काले युद्धकाले । संयुगाय
 युद्धाय । अभ्यचोदयत् ॥ २३ ॥ काले प्रातःकाले

सू० अभिमण्डलं अभिसमूहः ॥ १४ ॥ सू० ऋक्षराजो धूमः ॥ २५ ॥

[पा०] १ क. झ. ट. वातादिपर्व. ख. च. छ. ज. वातादिकलुषाः. २ क. घ. ङ. झ. ट. नदन्तिधरणीधराः. ख. च.
 पतन्तिचमहीरुहाः. ३ क. झ. प्रवर्षन्ते. ४ ख. ङ. झ. मप्रशस्तश्च. ५ च. छ. लोकक्षयहोदितः. ६ ख. घ. ङ. ख. झ. म. ट.
 पृथुनाः. ७ अयंश्लोकः कं. ख. ङ. च. छ. झ. न. ट. पाठेषुदृश्यते. ८ ख.—ट. पुरी. ९ ख. न. प्रवदन्वीरो. १० ख.—छ.
 झ. न. ट. तौविभीषण.

ततः पश्चात्सुमहतीं पृतनक्षेत्रनीकसाम् ॥ प्रच्छाद्य महतीं भूमिमनुयाति स राघवम् ॥ २६ ॥
 शैलशृङ्गाणि शतशः प्रवृद्धाश्च महीरुहान् ॥ जगद्गुः कुञ्जरप्रख्या वानराः परवारणाः ॥ २७ ॥
 तौ तु दीर्घेण कालेन आतरीं रामलक्ष्मणौ ॥ रावणस्य पुरीं लङ्कामासेदतुररिन्दमौ ॥ २८ ॥
 पञ्चाक्रमालिनीं रम्यामृद्यानवनशोभिताम् ॥ चित्रवप्रां सुदुष्प्रापामुच्चैः प्राकारतोरणाम् ॥ २९ ॥
 तां सुरैरपि दुर्घर्षां रामवाक्यप्रचोदिताः ॥ यथानिवेशं संपीड्य न्यविशन्त वनौकसः ॥ ३० ॥
 लङ्कायास्तत्तरद्वारं शैलशृङ्गमिवोन्नतम् ॥ रामः सहजानुजो धन्वी जुगोप च हरोध च ॥ ३१ ॥
 लङ्कामुपनिविष्टश्च रामो दशरथात्मजः ॥ लक्ष्मणानुचरो वीरः पुरीं रावणपालिताम् ॥
 उत्तरद्वारमासाद्य यत्र तिष्ठति रावणः ॥ ३२ ॥
 नान्यो रामाद्वि तद्द्वारं समर्थः परिरक्षितुम् ॥ रावणाधिष्ठितं भीमं वरुणेनेव सागरम् ॥ ३३ ॥
 सायुधै राक्षसैर्भीमैरभिगुप्तं समन्ततः ॥ लघूनां त्रासजननं पातालमिव दानवैः ॥ ३४ ॥
 विन्यस्तानि च बोधानां बहूनि विविधानि च ॥ ददर्शायुधजालानि तत्रैव कवचानि च ॥ ३५ ॥
 पूर्वं तु द्वारमासाद्य नीलो हरिचमूपतिः ॥ अतिष्ठत्सह मैन्देन द्विविदेन च वीर्यवान् ॥ ३६ ॥
 अद्भुतो दक्षिणद्वारं जग्राह सुमहाबलः ॥ ऋषभेण भवाक्षेण गजेन गवयेन च ॥ ३७ ॥
 हनुमान्पश्चिमद्वारं ररक्ष बलवान्कपिः ॥ प्रमाथिप्रघसाभ्यां च वीरैरन्यैश्च संगतः ॥ ३८ ॥
 मध्यमे च स्वयं गुल्मे सुग्रीवः समतिष्ठत ॥ सह सर्वैर्हरिश्रेष्ठैः सुपर्णश्चसनोपमैः ॥ ३९ ॥
 वानरणां तु षट्त्रिंशत्कोट्यः प्रख्यातयूथपाः ॥ निपीड्योपनिविष्टाश्च सुग्रीवो यत्र वानरः ॥ ४० ॥
 आसनेन ॥ रामस्य लक्ष्मणः सविभीषणः ॥ द्वारेद्वारे हरीणां तु कोटिकोटि न्यवेशयत् ॥ ४१ ॥
 पश्चिमेन ॥ रामस्य सुग्रीवः सहजान्भवान् ॥ अदूरान्मध्यमे गुल्मे तस्यौ बहुबलानुगः ॥ ४२ ॥
 वे तु वानरशार्दूलाः शार्दूला इव दंष्ट्रिणः ॥ गृहीत्वा तुमशैलाग्रान्दृष्ट्वा युद्धाय तस्थिरे ॥ ४३ ॥

॥ २४—२५ ॥ पृतना सेना ॥ २६ ॥ कुञ्जरप्रख्याः
 मञ्जुलुल्याः । परवारणाः शत्रुवारकाः ॥ २७—२८ ॥
 पञ्चाकेत्यादिश्लोकद्वयं पञ्चाक्रमालिनीमित्यत्र “अवापोः
 संज्ञालन्दसोर्बहुलं” इति वृत्तः । उद्यानं कृत्रिमवनं ।
 चित्रवप्रां चित्रचयां । यथानिवेशं यथास्थानं । राम-
 ऋषोऽन्यूनं स्वं स्वं स्थानमनतिक्रम्येत्यर्थः । संपीड्य
 उपरुध्य ॥ २९—३० ॥ जुगोप परपरिभवादालीयं
 अलं ररक्षेत्यर्थः । हरोधेत्यनेन “शिखरं तत्रिकूटस्य
 प्रांशु चैकं दिविस्पृशं” इत्युक्तत्रिकूटशिखरारोहण-
 मर्थसिद्धं ॥ ३१ ॥ लङ्कामित्यादिसार्धश्लोक एका-
 न्वयः ॥ लक्ष्मणानुचरो वीर इति पाठः । रावणो
 यत्र तिष्ठति तदुत्तरद्वारमासाद्य लङ्कामुपनिविष्ट इत्य-

न्वयः ॥ ३२ ॥ रामेणैव निरोद्धव्यत्वे हेतुमाह—
 नान्य इत्यादिश्लोकद्वयेन ॥ लघूनां अल्पसाराणां
 ॥ ३३—३४ ॥ विन्यस्तानि द्वारोपान्तवेदिकादि-
 ष्वितिशेषः ॥ ३५ ॥ मैन्देन द्विविदेन चेत्यादिना
 प्रतिद्वारमधिकयूथपतिगमनस्थाश्लोकत्वात्पूर्वं रामेण
 ते नियुक्ता इति ज्ञेयं ॥ ३६—३८ ॥ मध्यमे इति ।
 दुर्जयरावणेन्द्रजिदधिष्ठितथोरुतरपश्चिमद्वारयोर्मध्ये
 तदुभयद्वारविरोधकानां काकाक्षिन्वायेन साहाय्यं
 कर्तुं सुग्रीवः स्वयमतिष्ठदिति ज्ञेयम् । “पश्चिमेन तु
 रामस्य सुग्रीवः सहजान्भवान् । अदूरान्मध्यमे गुल्मे
 तस्यौ बहुबलानुगः” इति वक्ष्यमाणत्वात् । सुपर्णः
 गरुडः ॥ ३९—४२ ॥ वानरशार्दूलाः वानरश्रेष्ठाः ।

स० उत्तरं द्वारं रावणास्थितं । जुगोप आत्मबलं । हरोधच लङ्का । जुगोप अन्तरिक्षतरावणाद्यन्तस्तिष्ठतेनरूपेणजुगोप ।
 गृहीरामरूपेणहरोधचेतिवा । अन्तरेणरामप्रेरणांरावणःकिमपिकर्तुमक्षमइत्यनेन सूच्यते ॥ ३१ ॥ रामानु० लक्ष्मणानुचरो-
 रामइतिपाठो समयदीप्तिस्तुत्यत्पारामविशेषणं ॥ ३२ ॥ स० तत्तद्द्वारं । परिरक्षितुं रावणादवोयधानबहिरागच्छेयुस्तपारक्षि-
 [पा०] १ क.—ट. तौलदीर्घेण. २ क. ग. व. च.—ट. यथानिवेशं. ३ क. ख. ह.—ट. तयैव. ४ क. च. ट.
 सुवेणत्सह.

सर्वे विकृतलाङ्गलाः सर्वे दंष्ट्रानखायुधाः ॥ सर्वे विकृतचित्राङ्गाः सर्वे च विकृताननाः ॥ ४४ ॥
 दशनागबलाः केचित्केचिदशगुणोत्तराः ॥ केचिन्नागसहस्रस्य बभूवुस्तुल्यविक्रमाः ॥ ४५ ॥
 सन्ति चौधबलाः केचित्केचिच्छतगुणोत्तराः ॥ अप्रमेयबलाश्चान्ये तत्रासन्दहरियूथपाः ॥ ४६ ॥
 अद्भुतश्च विचित्रश्च तेषामासीत्समागमः ॥ तत्र वानरसैन्यानां शूलभानाभिवोद्यमः ॥ ४७ ॥
 परिपूर्णमिवाकाशं संछन्नेव च मेदिनी ॥ लङ्कासुपनिविष्टैश्च संपतद्भिश्च वानरैः ॥ ४८ ॥
 शतं शतसहस्राणां पृथग्भूतवनौकसाम् ॥ लङ्काद्वाराण्युपाजग्मुरन्ये योद्धुं समन्ततः ॥ ४९ ॥
 आवृतः स गिरिः सर्वैस्तैः समन्तात्पुनः ॥ ५० ॥
 अयुतानां सहस्रं च पुरीं तामभ्यवर्तत ॥ ५१ ॥
 वानरैर्बलवद्भिश्च बभूव द्रुमपाणिभिः ॥ संवृता सर्वतो लङ्का दुष्प्रवेशापि वायुना ॥ ५२ ॥
 राक्षसा विस्मयं जग्मुः सहसाऽमिनिपीडिताः ॥ वानरैर्मैघसंकाशैः शक्रतुल्यपराक्रमैः ॥ ५३ ॥
 महाञ्जब्दोऽभवत्तत्र बलौघस्याभिवर्ततः ॥ सागरस्येव भिन्नस्य यथा स्यात्सलिलस्वनः ॥ ५४ ॥
 तेन शब्देन महता सप्राकारा सतोरणा ॥ लङ्का प्रचलिता सर्वा सशैलवनकानना ॥ ५५ ॥
 रामलक्ष्मणगुप्ता सा सुग्रीवेण च वाहिनी ॥ बभूव दुर्धर्षतरा सर्वैरपि सुरासुरैः ॥ ५६ ॥
 राघवः संश्लिष्यैव सैन्यं स्वं रक्षसां वधे ॥ संमध्य मग्निभिः सार्धं निश्चित्य च पुनः पुनः ॥
 आनन्तर्यमभिप्रेप्सुः क्रमयोगार्थतत्त्ववित् ॥ ५७ ॥

शैलग्रानिति पुंस्त्वमार्थः ॥ ४३ ॥ विकृतलाङ्गलाः ऊर्ध्वं प्रसारितपुच्छाः । विकृतचित्राङ्गा इत्यत्र विकृतत्वं कोपरक्तमुखनेत्रत्वं । अतएव चित्रं चित्रवर्णं अङ्गं येषां ते तथोक्ता इति विग्रहः । विकृताननाः राक्षसविडम्बनाय कुटिलितमुखाः ॥ ४४ ॥ दशगुणोत्तराः शतनागबला इत्यर्थः ॥ ४५ ॥ ओधबलाः ओघसङ्ख्याकनागबलाः । शतगुणोत्तराः ओघसङ्ख्याकनागबलेभ्यः शतगुणेन उत्तराः श्रेष्ठा इत्यर्थः । अप्रमेयबलाः अपरिच्छेद्यबलाः ॥ ४६ ॥ अद्भुतः आश्चर्यभूतः । विचित्रः वानरगोपुच्छभङ्गकजुष्टतया नानावर्णः । तत्र लङ्कायां तेषां वानरसैन्यानां । समागमः आगमनं । शूलभानां शरभानां अष्टापदसृगाणां । उद्यमः समागम इव आसीत् । यथा भयं करोऽभूदित्यर्थः । यद्वा यथा शूलभानां समागमो युगपद्भवति तथेति युगपत्पतने दृष्टान्तः ॥ ४७ ॥ परिपूर्णमिति अत्र इवशब्दद्वयमपि वाक्यालङ्कारे । उपनिविष्टैः पृथिवी पूर्णा । संपतद्भिः आग-

च्छङ्गिस्तु । आकाशं पूर्णं । भूमावकाशाभावाविति भावः ॥ ४८ ॥ शतसहस्राणां । ऋक्षवनौकसां शतं पूर्वनिर्गुक्तेभ्योतिरिक्तं लङ्काद्वाराण्युपाजगाम । अन्ये वानराः समन्ततः युद्धार्थमुपाजग्मुरित्यन्वयः ॥ ४९ ॥ आवृत इत्यर्थमेकं वाक्यं ॥ स गिरिः त्रिकूटः ॥ ५० ॥ अयुतानामित्यर्थः ॥ अयुतानां सहस्रं च तां पुरीमभ्यवर्ततेत्यनेन पूर्वोक्तस्य द्वारावरणस्यानन्तरं अयुतानां सहस्रं च पुरीं तां पर्यवारयदित्युच्यते ॥ ५१ ॥ दुष्प्रवेशा बभूवेत्यन्वयः ॥ ५२ ॥ अमिनिपीडिताः उपरुद्धाः । राक्षसाः । विस्मयं आश्चर्यं जग्मुः ॥ ५३ ॥ तत्र त्रिकूटशिखरे । भिन्नस्य भिन्नमर्यादस्य । सागरस्येव अभिवर्ततः अभिवर्तमानस्य बलौघस्य । सलिलस्वनो यथा स्यात् तथा महाञ्जब्दो बभूवेति योजना । अतो न यथाशब्दवैयर्थ्यं ॥ ५४ ॥ सशैलवनकाननेत्यत्र वनं उद्यानं ॥ ५५ ॥ सुग्रीवेणेति रक्षसाहित्यमुच्यते ॥ ५६ ॥ राघव इत्यादि-सार्धश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ वधे विषये । आनन्तर्यं

वृत्तित्यर्थः ॥ ३३ ॥ स० नचराक्षसादीनामिवमायिकइत्याह—विचित्रइति । विगतमात्रइत्यर्थः । “चित्राक्षुपर्णागोडुंबा-
 सुभद्रादन्तिकासुव । मायायां” इतिभानुदीक्षितोदाहृताभिधानात् । विचित्रः अगमनगृहीता । “लेख्यतिलकेषुविहायस्मि”
 इतिविश्वः ॥ ४७ ॥ ति० ऋक्षवनौकसांशतसहस्राणां । शतकोटिरित्यर्थः । “एवंचकोटिसंख्याःपृतनाः लङ्काद्वाराण्युपाजग्मुः ।
 पृतनाःऋक्षेयस्रसंधिरार्षः ॥ ४९ ॥ स० रक्षसांवधे । एवेन लोकानुकुल्याएवराजनीत्यनुसरणं । नञ्श्लोतिरावणोतोमारणमेवनि-

विभीषणस्यानुमते राजधर्ममनुसरन् ॥ अङ्गदं बालितनयं समाहूयेदमब्रवीत् ॥ ५८ ॥

गत्वा सौम्य दशग्रीवं ब्रूहि मद्रचनात्कपे ॥ लङ्घयित्वा पुरीं लङ्कां भयं त्यक्त्वा गतव्यथः ॥ ५९ ॥

अष्टश्रीक गतैश्वर्यं सुमूर्षो नष्टचेतनं ॥ ऋषीणां देवतानां च गन्धर्वाप्सरसां तथा ॥ ६० ॥

नागानामथ यक्षाणां राज्ञां च रजनीचर ॥ यच्च पापं कृतं मोहादवलितेन राक्षस ॥

[तस्य पापस्य संप्राप्ता व्युष्टिरथ दुरासदा ॥ ६१ ॥]

नूनमद्य गतो दर्पः स्वयंभूवरदानजः ॥ यस्य दण्डधरस्तोऽहं दाराहरणकक्षितः ॥

दण्डं धारयमाणस्तु लङ्काद्वारे व्यवस्थितः ॥ ६२ ॥

पदवीं देवतानां च महर्षीणां च राक्षस ॥ राजर्षीणां च सर्वेषां गमिष्यसि मया हतः ॥ ६३ ॥

बलेन येन वै सीतां मायया राक्षसाधम ॥ मामतिक्रामयित्वा त्वं हतवांस्तन्निदर्शय ॥ ६४ ॥

अराक्षसमिदं लोकं कर्ताऽस्मि निश्चितैः शरैः ॥ न चेच्छरणमभ्येषि मामुपादाय मैथिलीम् ॥ ६५ ॥

अनन्तरकर्तव्यं । अभिप्रेत्यः प्राप्तुमिच्छुः । संमन्य दूतः प्रेषणीय इति विचार्य । निश्चित्य अङ्गद एव प्रेषणीय इति निर्धार्य । क्रमयोगार्थतत्त्ववित् क्रम-सुखा योगाः सामाधुपायाः तेषामर्थः फलं तस्य तत्त्वं याथार्थ्यं वेत्तीति तथोक्तः । राजधर्ममनुसरन् युयुत्सया शत्रुपुरं प्रत्यागता राजानः युद्धार्थं दूतमु-त्सेन प्रथममाह्वयन्तीत्येवं रूपं राजधर्ममनुसरन् । विभीषणस्यानुमते अनुमतौ सत्यां । अङ्गदं समाहूये-दमब्रवीदिति संबन्धः ॥ ५७—५८ ॥ हे सौम्य गतव्यथः गतश्रमः सन् । लङ्कां पुरीं तत्प्राकारं लङ्घ-यित्वा भयं त्यक्त्वा दशग्रीवं मद्रचनात् ब्रूहि मयोक्त-सितिब्रूहीत्यर्थः । कपे इत्यनेन लङ्घनसामर्थ्यं द्योत-यति ॥ ५९ ॥ अष्टश्रीक अष्टप्रायद्रविण । गतैश्वर्यं गतप्राचनियन्तृत्वं । संपदि अष्टायात्मपि लोके निय-न्तृत्वं संभवति । तदपिनास्तीत्यर्थः । तदुभयाभावेपि जीवनाशा संभवति सापिनास्तीत्याह—सुमूर्षो इति । तदानीमपि ज्ञानं संभवति तदपि नास्तीत्याह—नष्ट-चेतनेति ॥ ६० ॥ नागानां सर्पाणां । अवलिप्तेन गर्वितेन स्वया । ऋषिप्रमुखानां यत्पापं कृतं यो द्रोहः

कृतः । तस्य कारणभूतः स्वयंभूवरदानजो दर्पो गतः गतप्राय इत्यन्वयः । तत्र हेतुमाह—यस्येति । दण्ड-धरः नियन्ता । अहं यस्य ते दण्डं धारयमाणः करि-ष्यमाण इत्यर्थः ॥ ६१—६२ ॥ एवंविधस्य नियमने त्वं किं भविष्यतीत्यत्राह—पदवीमिति ॥ पदवीं तेषु-कृतं परिभवं तमपि गमिष्यसीत्यर्थः । यद्वा पदवीं लोकं । युद्धे स्थितः सन् तेषां लोकं गमिष्यसि । युद्धे स्थित्वा सर्वपापविशुद्धः सन् गतिं गमिष्यसि । तत-स्तूर्णमागच्छेति भावः ॥ ६३ ॥ मायया मारीचमा-यया । मां अतिक्रामयित्वा अपवाद्या । त्यवभावा-आर्षः । येन बलेन यद्वलमवलम्ब्य । सीतां हतवा-नसि यद्वलं निदर्शयेत्यन्वयः ॥ ६४ ॥ मैथिलीमुपा-दाय समर्प्य मां शरणं नाभ्येषि चेदिमं लोकमराक्षसं कर्तास्मि । शरणागतौ तु सर्वं क्षमिष्य इति भावः । मैथिलीमुपादायेत्यनेन स्वर्णस्तेये स्वर्णप्रत्यर्पणमन्तरेण प्रायश्चित्तानधिकारवत्सीताप्रत्यर्पणाभावे शरणागतौ तु नाधिकार इत्युक्तं । रावणेन शरणागतौ कृतायां विभीषणाय कोसलराज्यं दास्यामीत्यभिप्रायः ॥ ६५ ॥

चित्तमिति सूचयति ॥ ५७ ॥ ती० राजधर्ममनुसरन्निपाठे राजदन्तादित्वाद्धर्मचान्द्रस्यपूर्वनिपातः । ति० राजधर्ममनुसरन् सामाधिभ्युपायसाध्येऽर्थेदण्डोन्मोक्त्याः प्रजानाशहेतुरित्येवंरूपं राजधर्ममनुचिन्तयन् । स्व० विभीषणस्यानुमतइति विभीषण-स्यराज्याभिषेको जातइतिबन्धौ चनतदभिसन्धिभिसिद्धिरिति तत्संमतीकरणमुचितमितिभावः । सर्वज्ञत्वंरामस्यविराजतइतिनदुधि-सत्ताविभीषणस्येतिपरमार्थः ॥ ५८ ॥ ती० एवंविधस्यमनियमनेतत्किंभविष्यतीत्यत्राह—पदवीमिति । युद्धेस्थितः सन् देवतादीनांपदवींपुण्यलोकंगमिष्यसीतिसंबन्धः । “राजभिर्हृतदण्डास्तु कृत्वापापानिमानवाः । निर्मलाः स्वर्गमायान्तिस्तन्तः सुकृति-नोयथा । राजात्वंशासन्पापस्यतदवाप्नोति किञ्चिच्च” इतिवचनादुभयोरपिपापनिवृत्तिरूपंफलंभविष्यतीतिभावः ॥ ६३ ॥

[पा०] १ क. प्र. न. अष्टश्रीकगतैश्वर्यमुमूर्षुनष्टचेतनं. २ इदमर्थं क. ख. घ. च. छ. ज. पाठेषु दृश्यते.

धर्मात्मा रक्षसां श्रेष्ठः संप्राप्तोयं विभीषणः ॥ लङ्कैश्वर्यं ध्रुवं श्रीमानयं प्राप्नोत्यकण्टकम् ॥ ६६ ॥
 न हि राज्यमधर्मेण भोक्तुं क्षणमपि त्वया ॥ शक्यं मूर्खसहायेन पापेनाविदितात्मना ॥ ६७ ॥
 युध्यस्व वा धृतिं कृत्वा शौर्यमालम्ब्य राक्षस ॥ मच्छरैस्त्वं रणे शान्तस्ततः पूतो भविष्यसि ॥ ६८ ॥
 यद्वा विशसि लोकांस्त्रीन्पक्षिभूतो मनोजवः ॥ मम चक्षुष्पथं प्राप्य न जीवन्प्रतिवायसि ॥ ६९ ॥
 ब्रवीमि त्वां हितं वाक्यं क्रियतामौर्ध्वदैहिकम् ॥ सुदृष्टा क्रियतां लङ्काजीवितं ते मयि स्थितम् ॥ ७० ॥
 इत्युक्तः स तु तारेयो रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ जगामाकाशमाविश्य मूर्तिमानिव हव्यवाद् ॥ ७१ ॥
 सौर्तिपत्यं मुहूर्तेन श्रीमात्रावणमन्दिरम् ॥ ददर्शासीनमव्यग्रं रावणं सचिवैः सह ॥ ७२ ॥
 ततस्तस्याविदूरे स निपत्य हरिपुङ्गवः ॥ दीप्ताग्निसदृशस्तस्यावङ्गदः कनकाङ्गदः ॥ ७३ ॥
 तद्रामवचनं सर्वमन्यूनाधिकमुत्तमम् ॥ सामात्यं श्रावयामास निवेद्यात्मानमात्मना ॥ ७४ ॥
 दूतोऽहं कोसलेन्द्रस्य रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ वालिपुत्रोद्गदो नाम यदि ते श्रोत्रमागतः ॥ ७५ ॥

शरणागत्यकरणे स्वकर्तव्यमाह—धर्मात्मेति ॥ यद्वा शरणागतौ प्राणप्राणं करिष्यामि न तु राज्यं दास्यामीत्यभिप्रायेणाह—धर्मात्मेति ॥ धर्मात्मा धर्मबुद्धिः । रक्षसां श्रेष्ठः राक्षसनायकइत्यर्थः । अयं विभीषणः । संप्राप्तः मां प्रपन्नः । तस्मालङ्कैश्वर्यमयं प्राप्नोति उत्तर-क्षणे प्राप्स्यतीत्यर्थः । श्रीमान् तदनुराणानुकूल्यवान् । एवं क्रियाभेदादयंशब्दद्वयोपपत्तिः ॥ ६६ ॥ एवं विभीषणस्य राज्ययोग्यतामुक्त्वा रावणस्य तदभाव-माह—न हीति ॥ अधर्मेण धर्मरहितेन । अतएव पापेन पापिष्ठेन । अतएवाविदितात्मना अस्वाधीन-मनस्केन । मूर्खसहायेन त्वया न शक्यमित्यन्वयः ॥ ६७ ॥ सीतामादाय शरणागतोसि चेद्विभीष-णाय राज्यं दत्त्वा त्वत्प्राणान् रक्षामि अन्यथा युध्य-

स्वेत्याह—युध्यस्वेति ॥ शान्तः मृतः । पूत इति । युद्धे अपराधृत्त्या मृतेः सर्वपापप्रायश्चित्तत्वादिति भावः ॥ ६८—६९ ॥ क्रियतामौर्ध्वदैहिकमिति अराक्षस-करणेन आद्रकर्मभावात्स्वयमेव जीवच्छ्राद्धं कुर्वित्यर्थः । सुदृष्टेति । क्रियमाणा हि चापलेन पुत्रकलत्राविमुख-वर्शनं कुर्वन्ति तद्वदिति भावः । मयि स्थितं मदायत्तं । अवश्यं त्वां नाशयामीत्यर्थः ॥ ७० ॥ मूर्तिमान् कर-चरणादिसंस्थानवान् । हव्यवाद् अग्निः ॥ ७१ ॥ अतिपत्यं प्राप्य । अव्यग्रं ददर्शेत्यन्वयः । श्रीमानित्य-नेन हर्षवत्त्वमुच्यते ॥ ७२—७३ ॥ उत्तमं पथ्यं । सामात्यं रावणमिति शेषः । आत्मना स्वयं । आत्मानं निवेद्य । आत्मनो वालिपुत्रत्वादिनिवेदनपूर्वकं राम-वचनं कथयामासेत्यर्थः ॥ ७४ ॥ यदि ते श्रोत्रमा-

ति० शरणागतिं विनाजीवनंराज्यंचसुतरांदुर्लभमित्याह—धर्मात्मेत्यादि । इहागत्यामांशरणागतिविभीषणहृदलङ्कैश्वर्यंअकण्टकंलङ्क-कण्टकरहितं । ध्रुवंप्राप्नोति । तत्प्राप्तियोग्यताधर्मात्मेत्यादिविशेषणैर्दर्शयति । धर्मात्मा धर्मप्रधानः । निर्लभमर्चित्तम् । इदमैश्व-र्यस्यसाक्षात्प्रदानं । राक्षसश्रेष्ठत्वेनेन तदनन्तरंन्यायप्राप्तं तस्यराज्यमितिदर्शितं । श्रीमानित्यनेन तदैश्वर्यप्रापकाशेषलक्षणवत्त्वं । संप्राप्तयेत्यनेन तत्प्रापकसमप्रसादप्रीतिपत्रदर्शिता ॥ ६६ ॥ ॥ ७० मूर्खसहायेन अनेन । महान्तोत्तमस्त्वितिवक्तारस्त्वसमीपइतिसू-च्यते । एतावत्कालपर्यन्तराज्यभोजकादृष्टेन भुक्त्वाकक्षराज्यं । इतःपरमधर्मशासकेमध्युपायातेतद्भोगयोगस्तवकर्मसादितिभा-वः ॥ ६७ ॥ ति० शरणमजनेतुजीवितमेकांशेनराज्यंचतवापिदास्यामि । तदभावेतुदृष्टाधिकारिणामयासर्षयावध्यस्त्वं । युद्ध-धक्षपरमंहितंतेवेतिपरमदयालुर्भगवांसदेवोपदिशति—युध्यस्वेति । मा मां धृतिं कृत्वा युध्यस्व । मच्छरैः पापशोधनाधिकृतस्य ममशरैः । रणे शान्तः समाप्तः । ततएवहेतोःशान्तः आजन्मकृतात्पापात्पूतोभविष्यसि दर्शननामस्मरणैःपापशोधनफलकएवायम-वतारस्तत्वेनज्ञायते । तथाज्ञानाभावेपितोत्तमरणेकिंचित्कालोत्तरमुत्तमशत्रियकुलेजन्मप्राप्तिरितिभावः ॥ ६८ ॥ स० और्ध्वदै-हिकं मृत्युनन्तरंलोकान्तरेसुखप्रापकंदानादिकं । क्रियतां । अनुश्रुतिंकादिलादुभयपदद्वयः । अनेन पुत्राजप्यसन्तइतिसर्वना-शेकर्ताकोपिनजीविष्यसीतिबोध्यते । “प्रियैर्दत्तं प्रियं भवेत्” इतिदशरथोक्तेर्विभीषणेनकृतंसदृपितवचनं तं न भवेदित्येवमुक्तिः ॥ ७० ॥

[पा०] १ ख. ग. ड. न. झ. ज. ट. राक्षसश्रेष्ठः. २ ड. झ. ट. लङ्कैश्वर्यमिदंश्रीमान्ध्रुवं. ३ क. च. छ. प्राप्नोत्यकण्टकं. ४ झ. माधृतिं. ५ ड. झ. ट. शान्तोभविष्यसि. ६ क. ग.—ट. यथाविशति. ७ च. झ. ज. ट. पक्षीभूतोनिशाचर. ड. पक्षीभूत्वानिशाचर. ८ न. सोमिमुख. ९ क. ख. ग. ड. झ. ट. तस्माद्विदूरेण.

आह त्वां राघवो रामः कौसल्यानन्दवर्धनः ॥ निष्पत्य प्रतियुध्यस्व नृशंस पुरुषो भव ॥ ७६ ॥
 हन्तासि त्वां सहामात्यं सपुत्रज्ञातिबान्धवम् ॥ निरुद्विद्यास्त्रयो लोका भविष्यन्ति हते त्वयि ॥ ७७ ॥
 देवदानवयक्षाणां गन्धर्वोरगरक्षसाम् ॥ शुभमधोद्धरिष्यामि त्वामृषीणां च कण्टकम् ॥ ७८ ॥
 विभीषणस्य चैश्वर्यं भविष्यति हते त्वयि ॥ न चेत्सत्कृत्य वैदेहीं प्रणिपत्य प्रदास्यसि ॥ ७९ ॥
 इत्येवं परुषं वाक्यं ब्रुवाणे हरिपुङ्गवे ॥ अमर्षवशमापन्नो निशाचरणेश्वरः ॥ ८० ॥
 ततः स रोषेताम्राक्षः शशास सचिवांस्तदा ॥ गृध्रैतामेष दुर्मेधा बध्यतामिति चासकृत् ॥ ८१ ॥
 रावणस्य वचः श्रुत्वा दीप्ताग्निंसमतेजसः ॥ जगृहुस्तं ततो घोराश्वत्वारो रजनीचराः ॥ ८२ ॥
 ग्राहयामास तारेयः स्वयमात्मानमात्मवान् ॥ बलं दर्शयितुं वीरो यातुधानगणे तदा ॥ ८३ ॥
 स तान्बोहृदये सक्तानादाय पतंगानिव ॥ प्रासादं शैलसंकाशमुत्पपाताद्दक्षदा ॥ ८४ ॥
 तेऽन्तरिक्षाद्विनिर्धूतास्तस्य वेगेन राक्षसाः ॥ भूमौ निपतिताः सर्वे राक्षसेन्द्रस्य पश्यतः ॥ ८५ ॥
 ततः प्रासादशिसरं शैलशृङ्गमिवोन्नतम् ॥ ददंश्च राक्षसेन्द्रस्य वालिपुत्रः प्रतापवान् ॥ ८६ ॥
 तत्पफाल पदाक्रान्तं दशग्रीवस्य पश्यतः ॥ पुरा हिमवतः शृङ्गं वैज्रिणेव विदारितम् ॥ ८७ ॥
 भङ्क्त्वा प्रासादशिखरं नाम विश्राव्य चात्मनः ॥ विनद्य सुमहानादमुत्पपात विहायसम् ॥ ८८ ॥
 व्यथयन्नाक्षसान्सर्वान्धर्षयश्चापि वानरान् ॥ स वानराणां मध्ये तु रामपार्श्वमुपागतः ॥ ८९ ॥
 रावणस्तु परं चक्रे क्रोधं प्रासादधर्षणात् ॥ विनाशं चात्मनः पश्यन्निश्वासपरमोऽभवत् ॥ ९० ॥
 रामस्तु बहुभिर्हृष्टैर्निनदद्भिः पुत्रजैः ॥ वृतो रिपुवधाकाङ्क्षी युद्धायैवाभ्यवर्तत ॥ ९१ ॥
 सुषेणस्तु महावीर्यो गिरिकूटोपमो हरिः ॥ बहुभिः संवृतस्तत्र वानरैः कामरूपिभिः ॥ ९२ ॥
 चतुर्द्वाराणि सर्वाणि सुग्रीववचनात्कपिः ॥ पर्यक्रामत दुर्धर्षो नक्षत्राणीव चन्द्रमाः ॥ ९३ ॥

गतः । मां श्रुतवानसि किमित्यर्थः ॥ ७५ ॥ राघव इत्यादिना छद्मना न योत्स्यत इत्युक्तं । कौसल्यानन्दवर्धन इत्यनेन बहुतपःप्रभावजनिततया धार्मिकत्वमुक्तं । निष्पत्य पुराभिर्गत्य । पुरुषो भव शूरो भवेत्यर्थः । पुरुषाधमेति पाठे पुरोपरोधेऽप्यनिर्गमने नूनं पुरुषाधम एवासीति भावः ॥ ७६ ॥ हन्तेति अहमिति शेषः । निरुद्विष्टाः निर्मेधाः ॥ ७७ ॥ उद्धरिष्यामि उन्मूलयिष्यामि । कण्टकं बाधकमित्यर्थः ॥ ७८—७९ ॥ आपन्नः प्राप्तः । बभूव ॥ ८० ॥ दुर्मेधाः दुर्बुद्धिः । न दूतो बध्य इति शास्त्रानभिज्ञ इत्यर्थः ।

असकृच्छशास्तेत्यन्वयः । यद्वा दुर्मेधा इत्यङ्गद्वमेवाह ॥ ८१—८२ ॥ यातुधानगणे निषये स्वबलं दर्शयितुं । आसवान् धृतिमान् । स्वयं आत्मानं ग्राहयामास प्रहीतुमनुमेने ॥ ८३—८६ ॥ पफाल व्यशीर्यत ॥ ८७ ॥ विश्राव्य विशेषेण श्रावयित्वा ॥ ८८—८९ ॥ प्रासादधर्षणात् प्रासादभञ्जनात् । पश्यन् तर्कयन् । निश्वासपरमः अधिकनिश्वासः ॥ ९० ॥ राम इति अङ्गदारागमनं दृष्टेति शेषः ॥ ९१ ॥ संवृतः बभूवेति शेषः । उत्तरश्लोकेनैकवाक्यत्वे हरिकपि-शब्दयोः पौनरुक्त्यं स्यात् ॥ ९२ ॥ न्यूनतान्यावु-

२४० वनपर्वणिमार्कण्डेयोपाख्याने “इक्षितज्ञास्ततोमर्तुश्चलारोरजनीचराः । चतुर्वर्जेषुजगृहुःशार्दूलमिवपक्षिणः” इत्युक्तेः “गृध्रादीन्वध्यतामितिशाश्वत” अङ्गवेष्टाभिःसूचयामास ॥ ८१ ॥ सत्यं राक्षसाः वचःश्रुत्वेजगृहुः । चतुर्वर्जेषु स्कन्धभुजेषु पार्श्वद्वयवर्तिष्वितिसंभवत्यैककण्ठ्यं ॥ ८२ ॥ ति० युद्धायैवाभिवर्तत अभ्यवर्तत ॥ ९१ ॥

[पा०] १ क.—व. व. ज. पुरुषाधम. २ क. स. ट. रोषमापन्नः. ३ क. ख. ड.—ट. गृध्रतामिति. ४ स. व. ड. दीप्ताग्निंसमतेजसा. ५ क.—ड. स. व. ड. बाहुद्वयासक्तान्. ६ व. छ. ज. हरिपुङ्गवः. ७ व. शैलशृङ्गमिव. ८ क.—ड. तस्योत्पतनवेगेननिर्धूतास्तत्रराक्षसाः. ९ क.—ड. मिशोच्छ्रितं. १० व. वमज. क. स. व. ड. चक्राम. ११ क. क. ट. पफालचतदाक्रान्तं. ग. घ. तत्पफालतदाक्रान्तं. १२ ख.—ट. वैज्रिणेव. १३ स. क. स. ट. विहायसम्. १४ क. स. व. ड. बाभिवर्तत. १५ क. स. ट. चतुर्द्वाराणिसंयम्य.

तेषामक्षौहिणिशतं समवेक्ष्य व नौकसाम् ॥ लङ्कामुपनिविष्टानां सागरं चाभिवर्तताम् ॥ ९४ ॥
 राक्षसा विस्मयं जग्मुस्त्रासं जग्मुस्तथा परे ॥ अपरे समरोद्धर्षाद्धर्षमेव प्रपेदिरे ॥ ९५ ॥
 कृत्स्नं हि कपिभिर्व्याप्तं प्राकारपरिखान्तरम् ॥ ददृशु राक्षसा दीनाः प्राकारं वानरीकृतम् ॥ ९६ ॥
 हाहाकारं प्रकुर्वन्ति राक्षसा भयमोहिताः ॥ ९७ ॥

तस्मिन्महाभीषणके प्रवृत्ते कोलाहले राक्षसराजधान्याम् ॥

प्रगृह्य रक्षांसि महायुधानि युगान्तवाता इव संविचेरुः ॥ ९८ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

राक्षसैर्वानरसेनाकृतलङ्काद्वारनिरोधननिवेदितेन रावणेन प्रासादारोहणेन तस्मैनावलोकनम् ॥ १ ॥ उच्चप्रदेशारोहणेन लङ्कामवलोक्य ताराभेण सीताक्षरणेन शोचनपूर्वकं वानरान्प्रतिबुद्धबोदना ॥ २ ॥ ततो रावणघोदितराक्षसालां वानराणाञ्च युद्धारम्भः ॥ ३ ॥

ततस्ते राक्षसास्तत्र गत्वा रावणमन्दिरम् ॥ न्यवेदयन्पुरीं रुद्धां रामेण सह वानरैः ॥ १ ॥
 रुद्धां तु नगरीं श्रुत्वा जातक्रोधो निशाचरः ॥ विधानं द्विगुणं कृत्वा प्रासादं सोऽध्यरोहत ॥ २ ॥
 स ददर्शावृतां लङ्कां सशैलवनकाननाम् ॥ असंख्येयैर्हरिगणैः सर्वतो युद्धकाङ्क्षिभिः ॥ ३ ॥
 स दृष्ट्वा वानरैः सर्वो वसुधां कवलीकृताम् ॥ कथं क्षपयितव्याः स्युरिति चिन्तापरोऽभवत् ॥ ४ ॥
 स चिन्तयित्वा सुचिरं धैर्यमालम्ब्य रावणः ॥ राघवं हरियूथाश्च ददर्शयतलोचनः ॥ ५ ॥
 राघवः सह सैन्येन मुदितो नाम पुष्टुवे ॥ लङ्कां ददर्श गुप्तां वै सर्वतो राक्षसैर्वृताम् ॥ ६ ॥

एतर्था सर्वाणीत्युक्तं । कपिः सुषेणः । पर्यकामत परि-
 तप्यधार । नक्षत्राणि नक्षत्रनिरूपितराशीनित्यर्थः ॥ ९३ ॥ अक्षौहिणिशतमित्यत्र “ऊयापोः संज्ञाछ-
 न्दसोर्बहुलं” इति ह्रस्वः । अनेकाक्षौहिणीमित्यर्थः ।
 सागरं चाभिवर्ततां सागरसमीपे वर्तमानानामित्यर्थः ।
 राक्षसाः धीरा इति शेषः । अपरे अधीरा इत्यर्थः ।
 उद्धर्षात् गर्वात् ॥ ९४—९५ ॥ हरिभिर्व्याप्तं प्राका-
 रपरिखान्तरं प्राकारपरिखयोरन्तरालं । वानरीकृतं
 वानरप्रचुरतया कृतं । अपरमिव प्राकारं ददृशुरित्यर्थः
 ॥ ९६ ॥ हाहेत्यर्थः ॥ ९७—९८ ॥ इति श्रीगोवि-

न्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने
 युद्धकाण्डव्याख्याने एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

अथ युद्धारम्भो द्विचत्वारिंशे—तत इति ॥ तत्र
 तस्मिन्काले ॥ १ ॥ विधानं रक्षणविधिं । द्विगुणं
 पूर्वस्मादधिकं ॥ २ ॥ स इति । सर्वत आबृतामित्य-
 न्वयः ॥ ३ ॥ कवलीकृतां आच्छादितां । कपिलीकृ-
 तामिति पाठे वानरवर्णेन कपिलीकृतां । क्षपयितव्याः
 नाशयितव्याः । एत इति शेषः ॥ ४ ॥ आयतलो-
 चन इत्यनेन विस्मयातिशयं व्यज्यते ॥ ५ ॥ पुष्टुवे

ति० शतशब्दोन्तवाची । सागरं चाभिवर्ततां सागरपर्यन्तमभिवाप्यवर्तमानानामित्यर्थः ॥ ९४ ॥ शि० अपरे राक्षसाणा-
 संजग्मुः । अपरे अन्ये । समरोद्धर्षात् अन्यसमरुद्धर्षस्वरणात् । हर्षमेवोपपेदिरे । लोकोद्धयमेकान्वयि ॥ ९४—९५ ॥
 इत्येकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

ति० मुदितः पुष्टुवे । नामशब्दोवाक्यालङ्कारे । प्राकारसमीपमिति शेषः । रामाधिरूढवानरलघनरामेऽपचर्यते ॥ ६ ॥

[पा०] १ क. ख. ड.—ट. मेकोपपेदिरे. २ छ. वानरैः कृतं. ग. वानरैर्वृतं. ३ क.—ड. हाहाकारमकुर्वन्त. ४ ड.—ट.
 भयमागताः. ५ ड. न. झ. ट. सर्ववसुधां.

दृष्ट्वा दाशरथिर्लङ्कां चित्रध्वजपताकिनीम् ॥ जगाम सहसा सीतां दूयमानेन चेतसा ॥ ७ ॥
 अत्र सा मृगशावाक्षी मत्कृते जनकात्मजा ॥ पीड्यते शोकसन्तप्ता कृशा स्थण्डिलशायिनी ॥ ८ ॥
 पीड्यमानां स धर्मात्मा वैदेहीमनुचिन्तयन् ॥ क्षिप्रमैजापयामास वानरान्द्विषतां वधे ॥ ९ ॥
 एवमुक्ते तु वैचने रामेणाकृष्टकर्मणा ॥ संघर्षमाणाः पुत्रगाः सिंहनादैरैनादयन् ॥ १० ॥
 शिखरैर्विकिरामैर्नां लङ्कां मुष्टिभिरेव वा ॥ इति स दधिरे सर्वे मनांसि हरियूथपाः ॥ ११ ॥
 उद्यम्य गिरिभृङ्गाणि शिखराणि महान्ति च ॥ तरुणोत्पाद्य विविधांस्तिष्ठन्ति हरियूथपाः ॥ १२ ॥
 प्रेततो राक्षसेन्द्रस्य तान्यनीकानि भागशः ॥ राघवप्रियकामार्थं लङ्कामारुरुहुस्तदा ॥ १३ ॥
 ते ताग्रवक्त्रा हेमाभा रामार्थे त्यक्तजीविताः ॥ लङ्कामेवाभ्यवर्तन्त सौलतालशिलायुधाः ॥ १४ ॥
 ते द्रुमैः पर्वताग्रैश्च मुष्टिभिश्च पुत्रङ्गमाः ॥ आकाराग्राण्यरण्यानि ममन्थुस्तोरणानि च ॥ १५ ॥
 परित्वाः पूरयन्ति स प्रसन्नसलिलायुताः ॥ पांसुभिः पर्वताग्रैश्च तृणैः काष्ठैश्च वानराः ॥ १६ ॥
 ततः सहस्रयूथाश्च कोटिपूथाश्च वानराः ॥ कोटीशतयुताश्चान्ये लङ्कामारुरुहुस्तदा ॥ १७ ॥
 काञ्चनानि प्रमृदन्तस्तोरणानि पुत्रङ्गमाः ॥ कैलासशिखराभाणि गोपुराणि प्रमथ्य च ॥ १८ ॥
 आप्लवन्तः पुवन्तश्च गर्जन्तश्च पुत्रङ्गमाः ॥ लङ्कां तामभिधावन्ति महावारणसन्निभाः ॥ १९ ॥
 जयत्यतिबलो रामो लक्ष्मणश्च महाबलः ॥ राजा जयति सुग्रीवो राघवेणाभिपालितः ॥ २० ॥
 इत्येवं घोषयन्तश्च गर्जन्तश्च पुत्रङ्गमाः ॥ अभ्यधावन्त लङ्कायाः आकारं कामरूपिणः ॥ २१ ॥

नाम पूर्वस्थानान् प्राकारसन्निकृष्टं प्रदेशं प्राप्त इत्यर्थः ॥ ६ ॥ दूयमानेनेति । सीतां स्मृत्वा दुःखितोभूदित्यर्थः ॥ ७ ॥ मृगशावाक्षीत्यनेन शोकानर्हत्वमुच्यते । स्थण्डिलशायिनी भूतलशायिनी ॥ ८ ॥ पीड्यमानां राक्षसीभिरिति शेषः । धर्मात्मेत्यनेन दयालुत्वमुच्यते ॥ ९ ॥ वचने आह्वापनरूपे । सङ्घर्षमाणाः स्पर्धमानाः । अनादयन् लङ्कामिति शेषः ॥ १० ॥ विकिराम चूर्णयाम । मनांसि दधिरे निश्चयं चक्रुरित्यर्थः ॥ ११ ॥ शिखराणि पर्वतखण्डान् । शिखरं शैलखण्डमिति संग्रहकारः । तिष्ठन्ति अतिष्ठन् ॥ १२ ॥

प्रेक्षतः प्रेक्षमाणमनादय । तान्यनीकानि वानरानीकानि । भागशः स्वस्वनिर्गुक्तप्रदेशे । लङ्कां लङ्काप्राकारं । राघवप्रियकामार्थं रामप्रीतिसिद्ध्यर्थमित्यर्थः ॥ १३ ॥ त्यक्तजीविताः “आशंसायां भूतवच्च” इति क्तः ॥ १४ ॥ अरण्यानि उद्यानानि । तोरणानि वहिर्द्वाराणि । ममन्थुः कम्पयित्वित्यर्थः ॥ १५-१६ ॥ कोटीशतयुताः कोटीशतयूथयुताः ॥ १७ ॥ काञ्चनानीत्यादिरुक्तद्वयं । काञ्चनानि काञ्चनकृतानि । प्रमृदन्तः चूर्णयन्तः । आप्लवन्तः पुवन्तश्च गमनागमने कुर्वन्तः ॥ १८-२० ॥ घोषयन्तः घुष्यन्तः ।

ती० दूयमानेन संतप्यमानेन । चेतसा उपलक्षितः । मनसाजगाम सस्मारेत्यर्थः ॥ ७ ॥ ति० मत्कृते ममिमितं । शोकसन्तप्तापिपीड्यते मर्दयैरामस्यैवमहाक्षेपोऽजायतेतिस्त्रिधाभवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥ ती० राघवप्रियकामार्थं प्रियविषयः कामो मनोरथः तत्सिद्ध्यर्थं राघवस्यप्रियविषयमनोरथसिद्ध्येइत्यर्थः ॥ ९ ॥ स० लक्षजीविताः तावत्पर्यन्तंभैरैयुक्ताइत्यर्थः । वि० त्यक्तजीविताः त्यक्तव्यजीविताः ॥ १४ ॥ ति० परित्वाणित्तिपुंस्त्वमार्थं । स० पांसुभिः पांसुभिरितिपाठद्वयमेकार्थं । “तालव्याश्चैवदन्त्याश्चशंखशक्रपाशवः” इत्युक्तेः ॥ १६ ॥ ति० कैलासशिखराभाणि तद्गङ्गावचनानि गोपुराणि ॥ १८ ॥ स० कामरूपिणः वानराकारभयपृषदीर्षाणुषैर्पुल्याविलेच्छानुसारिरूपाः । अन्यथाप्राचीनसंकेतवैपरीत्यापत्तेः ॥ २१ ॥

[पा०] १ ख. ड.—ट. मनसा. २ ड. च. छ. झ. ट. निपीड्यमानां. ३ ड. ड. झ. ट. महाप्रपन्नमो. ४ ड. च. झ. ट. वचसि. ५ ड. च. झ. ञ. ट. रपूरयन्. ६ ड. झ. ञ. ट. मैतां. ७ ड. झ. ट. सालभूपरयोषिणः. ८ ग. ड. च. ज.—ट. प्रासादाग्राण्यसंख्यानि. ९ ख. ड. झ. ञ. ट. परित्वापूरयन्तश्चप्रसन्नसलिलाशयान्. १० ड. च. झ. ञ. ट. कोटीयूथयुता-
 खान्ये. ११ क. छ. ज. प्रमृदन्तः. १२ ड.—ट. शिखराग्राणि.

वीरबाहुः सुबाहुश्च नलश्च वनगोचरः ॥ निपीड्योपनिविष्टास्ते प्राकारं हरियूथपाः ॥

एतस्मिन्नन्तरे चक्रुः स्कन्धावारनिवेशनम् ॥ २२ ॥

पूर्वद्वारं तु कुमुदः कोटीभिर्दशभिर्वृतः ॥ आवृत्य बलवांस्तस्यौ हरिभिर्जितकाशिमिः ॥ २३ ॥

सोहाय्यार्थं तु तस्यैव निविष्टः प्रघसो हरिः ॥ पनसश्च महाबाहुर्वानरैर्बहुभिर्वृतः ॥ २४ ॥

दक्षिणं द्वारमागम्य वीरः शतबलिः कपिः ॥ आवृत्य बलवांस्तस्यौ विंशत्या कोटिभिर्वृतः ॥ २५ ॥

सुषेणः पश्चिमद्वारं गतस्तारापिता हरिः ॥ आवृत्य बलवांस्तस्यौ षष्टिकोटिभिरावृतः ॥ २६ ॥

उत्तरं द्वारमासाद्य रामः सौमित्रिणा सह ॥ आवृत्य बलवांस्तस्यौ सुग्रीवश्च हरीश्वरः ॥ २७ ॥

गोलाकूलो महाकायो गवाक्षो भीमदर्शनः ॥ वृतः कोट्या महावीर्यस्तस्यौ रामस्य पार्श्वतः ॥ २८ ॥

ऋक्षाणां भीमवेगानां धूम्रः शत्रुनिबर्हणः ॥ वृतः कोट्या महावीर्यस्तस्यौ रामस्य पार्श्वतः ॥ २९ ॥

सन्नद्धस्तु महावीर्यो गदापाणिर्विभीषणः ॥ वृतो यत्नेस्तु सचिवैस्तस्यौ तत्र महाबलः ॥ ३० ॥

गजो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः ॥ समन्तात्परिधावन्तो ररक्षुर्हरिवाहिनीम् ॥ ३१ ॥

ततः कोपपरीतात्मा रावणो राक्षसेश्वरः ॥ निर्याणं सर्वसैन्यानां द्रुतमाज्ञापयत्तदा ॥ ३२ ॥

एतच्छ्रुत्वा ततो वाक्यं रावणस्य श्रुत्वा द्रुतम् ॥ सहसा भीमनिर्घोषमुद्बुधं रजनीचरैः ॥ ३३ ॥

ततः प्रचोदिता भेर्यश्चन्द्रपाण्डुरपुष्कराः ॥ हेमकोणाहता भीमा राक्षसानां समन्ततः ॥ ३४ ॥

विनेदुश्च महाघोषाः शङ्खाः शतसहस्रशः ॥ राक्षसानां सुघोराणां मुखमारुतपूरिताः ॥ ३५ ॥

ते बभूवुः शुभनीलाङ्गाः सशङ्खा रजनीचराः ॥ विद्युन्मण्डलसन्नद्धाः सवलाका इवाम्बुदाः ॥ ३६ ॥

गर्जन्तः सिंहनादं कुर्वन्तः ॥ २१ ॥ वीरबाहुरित्यादि-
सार्धश्लोक एकान्वयः ॥ एतस्मिन्नन्तरे प्रसिद्धाः
वीरबाह्वादयः प्राकारं निपीड्योपनिविष्टाः सन्तः ।
स्कन्धावारस्य शिविरस्य । निवेशनं निर्माणं । चक्रुः ।
युद्धेन्तरान्तरा विश्रमार्थं वासस्थानं स्कन्धावारः ।
यद्वा व्यूहीभावेन सेनास्थापनं स्कन्धावारः ॥ २२ ॥
निवेशनप्रकारमेवाह—पूर्वद्वारमित्यादिना ॥ कुमुदः
पूर्वद्वारमावृत्य तस्यौ । ईशानकोणे स्थित्वा पूर्वद्वारमा-
क्रम्य स्थितवानित्यर्थः ॥ २३—२४ ॥ शतबलिः
दक्षिणद्वारमावृत्य तस्यौ । आग्नेयकोणे स्थित्वा दक्षि-
णद्वारमाक्रम्य स्थितवानित्यर्थः ॥ २५ ॥ सुषेणः
पश्चिमद्वारं गतः आवृत्य तस्यौ । नैऋतकोणे स्थित्वा
पश्चिमद्वारमाक्रम्य स्थितवानित्यर्थः ॥ २६ ॥ सुग्रीव-
श्चोत्तरं द्वारमावृत्य तस्यौ । “पश्चिमेन तु रामस्य
सुग्रीवः सहजाम्बवान् । अदूरान्मध्यमे गुल्मे तस्यौ
बहुबलानुगः” इत्युक्तप्रकारेण वायव्यकोणे स्थितस्य

सुग्रीवस्य उत्तरद्वारनिरोधकत्वामिधानादेतदनुसारेण
कुमुदादीनां तत्तत्कोणावस्थितत्वेन तत्तद्द्वारनिरोधक-
त्वमिति व्याख्यातं ॥ २७—३० ॥ गजो गवाक्ष
इति ॥ रामपार्श्वस्थात् गवाक्षादन्यो ज्ञेयः ॥ ३१ ॥ ततः
वानरसेनासन्निवेशाद्धेतोः । तदा तस्मिन्सन्निवेश-
काले ॥ ३२ ॥ भीमनिर्घोषं यथा भवतितथा उद्बुधं ।
उच्चैः सिंहनादः कृत इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ प्रचोदिताः सेनामे-
प्रेरिताः । चन्द्रपाण्डुरपुष्कराः चन्द्रशुभ्रमुक्ताः ।
संमार्जनसंस्कारविशेषेण तासां शुभ्रत्वं । “पुष्करं
करिहस्तामे वायभाण्डमुखे जले” इत्यमरः । कोणो
वायदाडनदण्डः । विनेदुरित्यनुकर्षः । अथवा प्रचो-
दिताः सखनुरित्यर्थः ॥ ३४—३५ ॥ शुभनीलाङ्गाः
आभरणप्रभामिः शोभमानानि नीलानि चाङ्गानि
येषां ते । अतएव विद्युन्मण्डलसन्नद्धा इति नाधि-
कोपमा । विद्युन्मण्डलसन्नद्धा इत्युपमाविविशेषणेनो-
पमेयेषु राक्षसेषु समूषणत्वं गम्यत इत्यप्याहुः ॥ ३६ ॥

[पा०] १ क.—ट. पनससया. २ घ. च.—ट. सहायार्थेत्तु. ३ ख. क.—ट. वानरैरभिसंवृतः. ४ ख. क.—ट.
दक्षिणद्वारमासाद्य. ५ क. झ. म. ट. गत्वातारापितावली. ६ च. झ. कोटिकोटिभिः. ७ ग. च. झ. म. ट. मागम्य. ८ क.
झ. म. ट. भीमकोपानां. ९ क. छ. झ. ट. यत्र. १० क. च. झ. ट. तदा. ११ क.—घ. च. झ. ट. मुखेरितं. १२ ग.
क.—ट. शुक्रनीलाङ्गाः. घ. शुक्रनीलाभाः.

निष्पतन्ति ततः सैन्या हृष्टा रावणचोदिताः ॥ समये पूर्यमाणस्य वेगा इव महोदधेः ॥ ३७ ॥
 ततो वानरसैन्येन मुक्तो नादः समन्ततः ॥ मलयैः पूरितो येन ससानुप्रस्थकन्दरः ॥ ३८ ॥
 शङ्खदुन्दुभिसंघुष्टः सिंहनादस्तरस्विनाम् ॥ पृथिवीं चान्तरिक्षं च सागरं चैवं नादयन् ॥ ३९ ॥
 गजानां बृंहितैः सार्धं हयानां हेषितैरपि ॥ रथानां नेमिघोषैश्च रक्षसां वदनस्वनः ॥ ४० ॥
 एतस्मिन्तरे घोरैः संग्रामः समवर्तत ॥ रक्षसां वानराणां च यथा देवासुरे पुरा ॥ ४१ ॥
 ते गदाभिः प्रदीप्ताभिः शक्तिशूलपरश्वधैः ॥ निजघ्नूर्वानरान्वोराः कथयन्तः स्वविक्रमान् ॥ ४२ ॥
 राज्ञां जयति सुग्रीव इति शब्दो महानभूत् ॥ ४३ ॥
 राजजयजयेत्युक्त्वा स्वस्वनामकथान्ततः ॥ तथा वृक्षैर्महाकायाः पर्वताग्रैश्च वानराः ॥
 निजघ्नस्तानि रक्षांसि नखैर्दन्तैश्च वेगिताः ॥ ४४ ॥
 राक्षसास्त्वपरे भीमाः प्राकारस्था महीगतान् ॥ मिण्डिपालैश्च खड्गैश्च शूलैश्चैव व्यदारयन् ॥ ४५ ॥
 वानराश्चापि संकुद्धाः प्राकारस्थान्महीगताः ॥ राक्षसान्पातयामासुः समापुत्य प्लवङ्गमाः ॥ ४६ ॥
 स संग्रहारस्तुमुलो मांसशोणितकर्दमः ॥ रक्षसां वानराणां च संबभूवाद्भुतोपमः ॥ ४७ ॥
 [वनौकसां तत्र भृशं निनादो लङ्कागतानां च निशाचराणाम् ॥
 प्रस्वेदितास्फोटितसिंहनादैर्द्वाभ्यां गताभ्यामिव सागराभ्याम् ॥ ४८ ॥]
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

सैन्याः सेनायां समवेता जनाः । “सेनायां समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्च ते” इत्यमरः । समये प्रलये । चन्द्रोदये वा । वेगाः पूराः ॥ ३७ ॥ मलयः त्रिकूटः । सः प्रसिद्धः । सानुप्रस्थकन्दरः अनुप्रस्थं प्रस्थे प्रस्थे स्थिताः याः कन्दरास्ताभिः सह वर्तत इति विग्रहः । यद्वा सानुः वप्रः प्रस्थः तटः कन्दरा गुहेत्यर्थः । सानुः महाप्रस्थः प्रस्थः क्षुद्रतटः कन्दरः दरी तैः सह वर्तत इति ससानुप्रस्थकन्दर इत्याप्याहुः ॥ ३८ ॥ शङ्खदुन्दुभीत्यादिश्लोकद्वयं । शङ्खदुन्दुभिसंघुष्टः शङ्खदुन्दुभिसंघोषयुक्तः । तरस्विनां बलवतां । सिंहनादः गजबृंहितादिभिः सह पृथिव्यादिकं नादयन् अनादयत् ॥ ३९—४० ॥ देवासुरे यथा देवासुरविरोधे

देवानामसुराणामिवेल्यर्थः । यद्वा वृष्टीषड्वचनस्य “सुपां सुलुक्—” इत्यादिना शेआवेशः ॥ ४१—४२ ॥ राजेल्यर्थे ॥ स्पष्टं ॥ ४३ ॥ राजन्नित्यादि-सार्धश्लोकः ॥ स्वस्वनामकथान्तत इति । नामकथां चोक्त्वा ततो निजघ्नुरित्युत्तरत्रान्वयः । नामकथानां अन्ततः अन्ते इति वा योजना । वेगिताः सञ्जात-वेगाः । वेपिता इति पाठे कोपेन कम्पमाना इत्यर्थः ॥ ४४ ॥ मिण्डिपालैः गदाभेदैः ॥ ४५ ॥ समापुत्य प्राकाराग्रपर्यन्तमुत्पत्य । प्लवनं प्लुतगतिं गच्छन्तीति प्लवङ्गमाः । असंज्ञायामपि खशार्थः । अनेन प्लुतग-तिमत्त्वमुक्तं । अतो न वानरशब्देन पुनरुक्तिः ॥ ४६ ॥ संग्रहारः युद्धं । तुमुलः परस्परसंकुलः । मांसशोणि-

ति० समये प्रलयकाले । पूर्यमाणस्य । महामेघैरिति शेषः । वेगास्तत्राः ॥ ३७ ॥ ति० येनातिदूरवर्तीमलयोऽपि पूरितः स्यात्तादृशोनादोमुक्तः ॥ ३८ ॥ स० गजानांबृंहितैः बृंहितशब्दोऽत्रश्वनिमात्रपरः । एवमुत्तरत्रापि ॥ ४० ॥ स० ‘राजाजय-तिमुग्रीव’ इति कप्युक्तिः । ‘राजजयजय’ इति राक्षसोक्तिः ॥ ४३—४४ ॥ अत्र ‘राक्षसास्त्वपरे’ इत्यार्षेप्रक्षिप्तमितिकतकः ॥ ४५ ॥ स० सेनाप्रलयहारोत्राहुक्तोपि “ततः प्रलयहारोभूत्सैन्यानां राघवाह्वया । ततो निविशमानां स्तान्सैनिकात्रावणानुगाः । अभि-
 [पा०] १ व. शशिनापूर्य. २ घ. च. व. सुवेलः. ३ क. च. झ. ज. ट. दुन्दुभिनिर्घोषः. ४ ख. ग. क. च. झ. ज. ट. आभ्यनादयत. ५ घ. च. व्ययनादयत. ५ क. —ट. नेमिनिर्घोषैः. ६ ग. घ. च. झ. ज. ट. पदनिस्वनैः. ७ क. ख. ज. पादनि-स्वनैः. ८ ख. च. छ. ज. सवाः. ८ क. ख. घ. —ट. समपद्यत. ९ च. झ. ज. ट. वानरान्सर्वान्कथय. १० “राजाजय-तिमुग्रीवः” “तथावृक्षैर्महाकायाः” इत्येतयोः श्लोकयोः झ. ज. ट. ठ. पुस्तकेषुभ्युक्तमोदयते. ११ घ. —ट. वानरान्नि-मिण्डिपालैश्चशूलैश्चैव. १२ झ. ट. समापुत्यसबाहुभिः. १३ अर्थश्लोकः ज. पाठेदश्यते.

त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

वानरराक्षसार्नाद्वन्द्वयुद्धम् ॥ १ ॥

युध्यतां तु ततस्तेषां वानराणां महात्मनाम् ॥ राक्षसां संबभूवाथ बलकोपः सुदारुणः ॥ १ ॥
 ते ह्यैः काञ्चनापीडैर्ध्वजैश्चाग्रिशिखोपमैः ॥ रथैश्चादित्यसंकाशैः कवचैश्च मनोरमैः ॥ २ ॥
 निर्ययू रक्षसव्याघ्रा नादयन्तो दिशो दश ॥ राक्षसा भीमकर्माणो रावणस्य जयैषिणः ॥ ३ ॥
 वानराणामपि चमूर्बुहती जयमिच्छताम् ॥ अभ्यधावत तां सेनां राक्षसां कामरूपिणाम् ॥ ४ ॥
 एतस्मिन्नन्तरे तेषामन्योन्यमभिधावताम् ॥ राक्षसां वानराणां च द्वन्द्वयुद्धमवर्तत ॥ ५ ॥
 अङ्गदेनेन्द्रजित्सार्धं वालिपुत्रेण राक्षसः ॥ अयुध्यत महातेजाऋयम्बकेण यथाऽन्तकः ॥ ६ ॥
 प्रजङ्घेन च संपातिमित्यं दुर्मर्षणो रणे ॥ जम्बुमालिनमारब्धो हनुमानपि वानरः ॥ ७ ॥
 संगतः सुमहौक्रोधो राक्षसो रावणानुजः ॥ समरे तीक्ष्णवेगेन मित्रघ्नेन विभीषणः ॥ ८ ॥
 तपनेन गजः सार्धं राक्षसेन महाबलः ॥ निकुम्भेन महातेजा नीलोपि समयुध्यत ॥ ९ ॥
 वानरेन्द्रस्तु सुग्रीवः प्रघसेन समागतः ॥ संगतः समरे श्रीमान्विरूपाक्षेण लक्ष्मणः ॥ १० ॥
 अग्निकेतुश्च दुर्धर्षो रश्मिकेतुश्च राक्षसः ॥ सुप्तघ्नो यज्ञकोपश्च रामेण सह संगताः ॥ ११ ॥
 वज्रमुष्टिस्तु मैन्देन द्विविदेनाशनिप्रभः ॥ राक्षसाभ्यां सुघोराभ्यां कपिमुख्यौ समागतौ ॥ १२ ॥
 वीरः प्रतपनो घोरो राक्षसो रणदुर्धरः ॥ समरे तीक्ष्णवेगेन नलेन समयुध्यत ॥ १३ ॥
 धर्मस्य पुत्रो बलवान्सुषेण इति विश्रुतः ॥ स विशुन्मालिना सार्धमयुध्यत महाकपिः ॥ १४ ॥
 वानराश्चापरे भीमां राक्षसैरपरैः सह ॥ द्वन्द्वं समीयुर्बहुधा युद्धाय बहुभिः सह ॥ १५ ॥
 तत्रासीत्सुमहद्युद्धं तुमुलं रोमहर्षणम् ॥ राक्षसां वानराणां च वीराणां जयमिच्छताम् ॥ १६ ॥

तान्येव कर्दमो यस्मिन् स मांसशोणितकर्दमः ।
 अद्भुतोपमः दुर्लभोपम इति यावत् ॥ ४७—४८ ॥
 इति श्रीभोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
 रत्नकिरीटाख्ये युद्धकाण्डव्याख्याने द्विचत्वारिंशः
 सर्गः ॥ ४२ ॥

अथ द्वन्द्वयुद्धं वर्णयति त्रिचत्वारिंशे—युध्यतां
 तिल्यावि ॥ वानराणां युध्यतां वानरेषु युध्यमानेषु ।
 बलकोपः सेनायाः कोपः । बलेत्यविभक्तिकनिर्देशः
 ॥ १ ॥ ते ह्यैरित्यादिरुक्तेष्वयमेकान्वयः ॥ काञ्च-
 नापीडैः स्वर्णमयशेखरैः । ह्यैरित्याद्युपलक्षणे

चर्तया । राक्षसव्याघ्राः राक्षसश्रेष्ठाः । राक्षसश्रेष्ठ-
 त्वेपि जात्यन्तरत्वं संभवतीति राक्षसा इत्युक्तं ॥ २—
 ६ ॥ दुर्मर्षणः दुःसहः । प्रजङ्घो राक्षसः । संपातिः
 विभीषणसचिवः । आरब्धः हन्तुमिति शेषः
 ॥ ७—१० ॥ अग्निकेतुरिति । सुप्तघ्नश्चकोपौ चेति
 वापाठः ॥ ११ ॥ राक्षसाभ्यां वज्रमुष्ट्यशनिप्रभाभ्यां
 कपिमुख्यौ मैन्दद्विविदौ । अनेन परस्परसंगतिरुक्ता
 ॥ १२ ॥ रणदुर्धरः रणे दुर्निग्रहः ॥ १३—१४ ॥
 द्वन्द्वं द्वन्द्वत्वं । बहुधा युद्धाय शस्त्रास्त्रबाहुचरणप्रभृ-
 त्भिर्युद्धाय । बहुभिरिति राक्षसविशेषणद्वानराश्रे-
 ल्यत्रापि बहव इति विशेषणं विज्ञेयं ॥ १५ ॥ तुमुलं

जगुर्गुणाएकेपिश्चाक्षुषरक्षसाम् । ततोऽपि ततोऽपि मद्यानां दुरात्मनाम् । अन्तर्धानवधं तज्जन्मकारसविभीषणः । इति भारत-
 वनपर्वोक्तोत्सन्धेयः ॥ ४८ ॥ इति द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

ति० बलरोधः परस्परबलदर्शनजोरोधः । एतावदिनयुद्धेपिबहवएवतिष्ठन्तीत्येवरोधइतिभावः ॥ १ ॥ ति० निर्ययुरिति ।
 अनेनशस्त्रमीकिनापिप्रत्यहहरोध्वनितः ॥ ३ ॥ ति० शत्रुघ्नेन तदाख्यरक्षसा । मित्रघ्नेनेतिकचित्पाठः ॥ ८ ॥

[पा०] १ क. झ. ट. बलरोधः. २ क. झ. ट. पीडैर्ध्वजैश्च. ३ ख. ड.—ट. राक्षसावीराः. ४ च. अभ्यधावततस्तेनां.
 ५ ड.—ट. घोरकर्माणां. ६ च. ड. ज. झ. ट. संगतस्तु. ७ च. छ. ज. क्रोधाश्राक्षसो. ८ क. झ. ट. शत्रुघ्नेन. ९ क. ख. ग.
 मित्रघ्नेयज्ञकेतुश्च. १० झ. ट. मित्रघ्नो. १० ख. ड. छ. झ. घ. ट. घोराः. ११ ड.—ट. समीयुस्तदस्ययुद्धाय.

हरिराक्षसदेहेभ्यः प्रभृताः केशशाद्वलाः ॥ शरीरसंधाटवहाः प्रसस्युः शोणितापगाः ॥ १७ ॥
 आजघानेन्द्रजित्कुद्धो वज्रेणेव शतक्रतुः ॥ अक्रुदं गदया वीरं शत्रुसैन्यविदारणम् ॥ १८ ॥
 तस्य काञ्चनचित्राङ्गं रथं साश्वं ससारथिम् ॥ जघान समरे श्रीमानक्रुदो वेगवान्कपिः ॥ १९ ॥
 संपातिस्तु त्रिभिर्बाणैः प्रजङ्घेन समाहतः ॥ निजघानाश्चक्रेण प्रजङ्घं रणमूर्धनि ॥ २० ॥
 जम्बुमाली रथस्थस्तु रथशक्त्या महाबलः ॥ बिभेद समरे कुद्धो हनूमन्तं स्तनान्तरे ॥ २१ ॥
 तस्य तं रथमास्थाय हनूमान्मास्तुतात्मजः ॥ प्रमथाय तलेनाशु सह तेनैव रक्षसा ॥ २२ ॥
 नदन्प्रतपेनो घोरो नलं सोप्यन्वधावत ॥ २३ ॥
 नलः प्रतपनस्याशु पातयामास चक्षुषी ॥ भिन्नगात्रः शरैस्तीक्ष्णैः क्षिप्रहस्तेन रक्षसा ॥ २४ ॥
 प्रसन्तमिव सैन्यानि प्रवसं वानराधिपः ॥ सुग्रीवः सप्तपर्णेन निर्विभेदैर्जघान च ॥ २५ ॥
 [प्रपीड्य शरवर्षेण राक्षसं भीमदर्शनम् ॥ निजघान विरूपाक्षं शरेणैकेन लक्ष्मणः ॥ २६ ॥]
 अग्रिकेतुश्च दुर्धरो रश्मिकेतुश्च राक्षसः ॥ सुप्तो यज्ञकोपश्च रामं निर्विभिदुः शरैः ॥ २७ ॥
 तेषां चतुर्णां रामस्तु शिरांसि निशितैः शरैः ॥ कुद्धश्चतुर्भिश्चिच्छेद घोरैरग्निशिखोपमैः ॥ २८ ॥
 वज्रमुष्टिस्तु मैन्देन मुष्टिना निहतो रणे ॥ पपात सरथः साश्वः पुराहृ इव भूतले ॥ २९ ॥
 निकुम्भस्तु रणे नीलं नीलाञ्जनचयप्रभम् ॥ निर्विभेद शरैस्तीक्ष्णैः करैर्मेषमिवांशुमान् ॥ ३० ॥
 पुनः शरशतेनाथ क्षिप्रहस्तो निशाचरः ॥ बिभेद समरे नीलं निकुम्भः प्रजहास च ॥ ३१ ॥
 तस्यैव रथचक्रेण नीलो विष्णुरिवाहवे ॥ शिरश्चिच्छेद समरे निकुम्भस्य च सारथेः ॥ ३२ ॥
 वज्राशनिसमस्पर्शो द्विविदोऽप्यशनिम्रमम् ॥ जघान गिरिशङ्गेण भिषतां सर्वरक्षसाम् ॥ ३३ ॥
 द्विविदं वानरेन्द्रं तु नगयोधिनमाहवे ॥ शरैरशनिसंकाशैः स विव्याधाशनिम्रमः ॥ ३४ ॥
 स शरैरतिविद्वाजो द्विविदः क्रोधमूर्च्छितः ॥ सालेन सरथं साश्वं निजघानाशनिम्रमम् ॥ ३५ ॥
 विद्युन्माली रथस्थस्तु शरैः काञ्चनभूषणैः ॥ सुषेणं ताडयामास वनाद च मुहुर्मुहुः ॥ ३६ ॥
 तं रथस्थमथो दृष्ट्वा सुषेणो वानरोत्तमः ॥ गिरिशङ्गेण महता रथमाशु न्यपातयत् ॥ ३७ ॥
 लाघवेन तु संयुक्तो विद्युन्माली निशाचरः ॥ अपक्रम्य रथात्तूर्णं गदापाणिः क्षितौ स्थितः ॥ ३८ ॥
 ततः क्रोधसमाविष्टः सुषेणो हरिपुङ्गवः ॥ शिलां सुमहतीं गृह्य निशाचरमभिद्रवत् ॥ ३९ ॥
 तमापतन्तं गदया विद्युन्माली निशाचरः ॥ वक्षस्यभिजघानाशु सुषेणं हरिसत्तमम् ॥ ४० ॥

व्याकुलं ॥ १६ ॥ केशशाद्वलाः केशैः शाद्वलवत्यः । ॥ २८ ॥ पुराहृः पुरवलभिः ॥ २९—३० ॥
 संधाटः काष्ठसंचयः ॥ १७ ॥ आजघान ताडयामास । ॥ १८—२० ॥ रथशक्त्या रथ एव सदा वर्तमानया शक्त्या ॥ २१ ॥ आस्थाय आरुह्य ॥ २२ ॥ नदन्-त्यर्थमेकं वाक्यं ॥ २३ ॥ रक्षसा प्रतपनेन । भिन्नगात्र इत्यस्य पूर्वोक्तान्वयः ॥ २४ ॥ सप्तपर्णेन सप्तपर्णवृक्षेण ॥ २५—२७ ॥ अग्निशिखोपमैः अग्निव्वालोपमैः ॥ २८ ॥ पुराहृः पुरवलभिः ॥ २९—३० ॥
 क्षिप्रहस्तः क्षिप्रकारिहस्तः । निकुम्भः प्रजहास चेति पाठः सम्यक् ॥ ३१ ॥ शिरश्चिच्छेद सारथेरित्यनन्तरं वज्राशनिसमस्पर्श इति श्लोकः । ततो द्विविदं वानरेन्द्रं त्विति श्लोकः ॥ ३२—३७ ॥ अपक्रम्य अव-सृत्य ॥ ३८ ॥ अभिद्रवत् अभ्यद्रवत् ॥ ३९—४० ॥

ति० अष्टः शौममतिकतकः । विमानमित्यन्ये । स० सुराहृः देवदत्तोदैतेयविमानः ॥ २९ ॥ स० आहवेचक्रेणविष्णुरिव समरे निकुम्भस्यसारथेः शिरश्चिच्छेदेत्यन्ये ॥ ३२ ॥

[पा०] १ क. ग. क. च. झ. ञ. ट. प्रहताः. २ क. झ. ट. गदयाश्रीमान्. ३ क. छ. झ. ञ. ट. निजघानजघेनच. ४ अर्थश्लोकः क.—ट. पाठेषुदृश्यते. ५ झ. ग. क. ज. झ. मित्रो. ६ क. झ. ट. राममादीपयच्छरैः. ७ क. च. झ. न. समरेधरैः. ८ झ. न. पुराहृव. ९ क. छ. झ. रभिविद्वाजो.

मदाग्रहारं तं घोरमचिन्त्य पुनरोत्तमः ॥ तं शिलां पातयामास तस्योरसि महामृधे ॥ ४१ ॥
 शिलाग्रहाराभिहतो विधुन्माली निशाचरः ॥ निष्पिष्टहृदयो भूमौ गतासुर्निपपात ह ॥ ४२ ॥
 एवं तैर्वानरैः शूरैः शूरास्ते रजनीचराः ॥ हन्त्रे विमृदितास्तत्र दैत्या इव दिवौकसैः ॥ ४३ ॥
 भैरवैः खड्गैर्गदाभिश्च शक्तितोमैरपट्टिशैः ॥ अपविद्धैश्च भिन्नैश्च रथैः सांग्रामिकैर्हयैः ॥ ४४ ॥
 निहतैः कुञ्जरैर्मत्तैस्तथा वानरराक्षसैः ॥ चक्राक्षयुगदण्डैश्च भयैर्धरणिसंभ्रितैः ॥
 बभूवायोधनं घोरं गोमायुर्गणसंकुलम् ॥ ४५ ॥
 कबन्धानि समुत्पेतुर्दिक्षु वानररक्षसाम् ॥ विमर्दे तुमुले तस्मिन्देवासुररणोपमे ॥ ४६ ॥
 विदार्थमाणा हरिपुङ्गवैस्तदा निशाचराः शोणितदिग्धमात्राः ॥
 पुनः सुयुद्धं तरसा समास्थिता दिवाकरस्यास्तमयाभिकाङ्क्षिणः ॥ ४७ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

रात्रियुद्धं ॥ १ ॥ इन्द्रयुद्धे अङ्गदनिहतहृदयसारथिनेत्रजिता रथस्यागेनमायवाऽन्तरिक्षेऽन्तर्हितेनसता रामकक्ष्मणाच-
 येषु नागमयशरवर्षणम् ॥ २ ॥

युध्यतामेव तेषां तु तदा वानररक्षसाम् ॥ रविरस्तं गतो रात्रिः प्रवृत्ता प्राणहारिणी ॥ १ ॥
 अन्योन्यं बद्धवैराणां घोराणां जयमिच्छताम् ॥ संप्रवृत्तं निशायुद्धं तदा वानररक्षसाम् ॥ २ ॥
 राक्षसोसीति हरयो हरिश्चासीति राक्षसाः ॥ अन्योन्यं समरे जघ्नुस्तस्मिन्स्तमसि दारुणे ॥ ३ ॥
 जहि दारय चैहीति कथं विद्वत्सीति च ॥ एवं सुतमुलः शब्दस्तस्मिन्स्तमसि शुश्रुवे ॥ ४ ॥

अचिन्त्य अचिन्तयित्वा ॥ ४१—४२ ॥ दिवौकसैरि-
 त्यकारान्तत्वमार्ष ॥ ४३ ॥ भग्नैरित्यादि सार्धश्लोक-
 द्वयमेकान्वयं ॥ अपविद्धैरिति रथविशेषणं । भिन्नै-
 रिति हयविशेषणं । सांग्रामिकैः संग्रामे साधुभिः ।
 अक्षं चक्ररन्ध्रं । युगदण्डः अश्वबन्धनदण्डः ॥ ४४—
 ४५ ॥ कबन्धानि शिरोहीनशरीराणि । विमर्दे
 युद्धे ॥ ४६ ॥ दिवाकरस्येति । रात्रौ राक्षसानां
 बलाधिक्यादितिभावः ॥ ४७ ॥ इति श्रीगोविन्दरा-

जविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने
 युद्धकाण्डव्याख्याने त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

अथ रात्रियुद्धप्रवृत्तिश्चतुश्चत्वारिंशे—युध्यतामेव-
 त्यादि ॥ युध्यतां युध्यमानेषु । प्राणहारिणी वानराणा-
 मिति शेषः ॥ १—२ ॥ हरिश्चासीति राक्षसा इति ।
 दारुणतमस्कलेन रक्षसामपि मोहोभूदितिभावः

स० दिवौकसैः ओक्कैकसैः । प्रहाद्यण्स्त्रार्थे । दिवौकससंघेयातेतैः ॥ ४३ ॥ शि० आयोधनं संग्रामभूमिः । गोमायुर्गणैः
 सेवितंभूम् ॥ ४५ ॥ इतित्रिचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४३ ॥

स० प्राणहारिणी “पौषपौर्णमास्यासुवेलाःरोहः । समप्रपौषातिक्रमणंसेनाविभागकरणं । प्रतिपदिमध्याह्नियुद्धप्रारंभः ।
 बहुदिनंयुद्धकरणं । तदुपरिनिशायुद्धमितिसाधकारतयापरस्परदर्शनात् । “ततो जज्ञेमहायुद्धसंकुलं कपिरक्षसाम् । मध्याह्ने प्रयमं युद्धं
 प्रारब्धं प्रतिपद्यभूत्” इतिपाश्रोक्तेः । अथतत्त्ववक्ष्यामः” इतिनागोजिभट्टः । पद्यपुराणेष्वप्येषुपुस्तकेषुएतत्पद्यादर्शनेन “अत्रयुद्धं
 महद्दुतं चैत्रशुक्लचतुर्दशीम् । अष्टचत्वारिंशदिनं यत्रासौरावणोद्धतः” इत्यन्यथादर्शनेनच तच्चिन्त्यं । चैत्रशुक्लचतुर्दशीतः प्राक् सप्त-
 चत्वारिंशदिनीप्राण्या । चतुर्दश्यासप्ताष्टचत्वारिंशदिनीभवति भवतिफाल्गुनकृष्णरात्रियुद्धमित्यन्ये ॥ १ ॥ ति० इत् इदं हन्तेर्लो-

[पा०] १ क. झ. अ. तांतुर्णी. २ ग. ड. च. झ. अ. ट. भल्लैश्चान्यैर्गदा. ३ घ. च. तोमरसायकैः. ४ ग. कुञ्जरैर्मन्दरप्र-
 ह्वैस्तथा. ५ क. झ. ट. गणसेवितं. ६ ख. क.—ट. निहन्त्यमानाहरि. घ. निवार्यमाणाहरि. ७ फ. घ. ड. झ. ट. शोणित-
 गन्धमूर्च्छिताः. ८ क. झ. अ. ट. हतदारय. ९ क. च. छ. झ. व. ट. तस्मिन्सैन्येत्तु. क.—घ. अ. तस्मिन्सैन्येविशुश्रुवे.

कालाः काञ्चनसन्नाहास्तस्मिन्मसि राक्षसाः ॥ संप्रादृश्यन्त शैलेन्द्रा दीप्तौषधिवना इव ॥ ५ ॥
 तस्मिन्मसि दुष्पारे राक्षसाः क्रोधमूर्च्छिताः ॥ परिपेतुर्महावेगा भक्षयन्तः पुनश्चमान् ॥ ६ ॥
 ते ह्यान्काञ्चनापीडान्ध्वजांश्चाग्निशिखोपमान् ॥ आपृत्य दशनैस्तीक्ष्णैर्भीमकोपा व्यदारयन् ॥ ७ ॥
 वानरा बलिनो युद्धेऽक्षोभयत्राक्षसीं चमूम् ॥ कुञ्जरान्कुञ्जरारोहान्पताकाध्वजिनो रथान् ॥
 चकर्षुश्च ददंशुश्च दशनैः क्रोधमूर्च्छिताः ॥ ८ ॥
 लक्ष्मणश्चापि रामश्च शरैराशीविषोपमैः ॥ दृश्यादृश्यानि रक्षांसि प्रवराणि निजघ्नतुः ॥ ९ ॥
 तुरङ्गपुरविध्वस्तं रथनेमिसमुत्थितम् ॥ रुरोध कर्णेनेत्राणि युध्यतां धरणीरजः ॥ १० ॥
 वर्तमाने महाघोरे संप्रामे रोमहर्षणे ॥ रुधिरोदा महाबोरा नद्यस्तत्र प्रसुसुबुः ॥ ११ ॥
 सतो भेरीमृदङ्गानां पणवानां च निखनः ॥ शङ्खवेषुखनोन्मिश्रः संवभूवाद्भुतोपमः ॥
 [विमर्दे तुमुले तस्मिन्देवासुररणोपमे ॥ १२ ॥
 हूतानां स्तनमानानां राक्षसानां च निखनः ॥ शस्तानां वानराणां च संवभूवातिदारुणः ॥ १३ ॥
 हतैर्वानरवीरैश्च शक्तिशूलपरश्वधैः ॥ निहतैः पर्वताग्रैश्च राक्षसैः कामरूपिभिः ॥ १४ ॥
 शङ्खपुष्पोपहारा च तत्रासीदुद्धमेदिनी ॥ दुर्ज्ञेया दुर्निवेशा च शोणितोस्त्रावकर्दमा ॥ १५ ॥
 सा बभूव निशा घोरा हरिराक्षसहारिणी ॥ कालरात्रीव भूतानां सर्वेषां दुरतिक्रमा ॥ १६ ॥
 ततस्ते राक्षसास्तत्र तस्मिन्मसि दारुणे ॥ राममेवोभयवर्तन्त संसृष्टाः शरवृष्टिभिः ॥ १७ ॥
 तेषामापततां शब्दः कुद्धानामभिगर्जताम् ॥ उद्धतं इव सप्तानां समुद्राणां प्रशुश्रुवे ॥ १८ ॥
 तेषां रामः शरैश्चक्षुष्यद् जघान निशाचरान् ॥ निमेषान्तरमात्रेण शितैरग्निशिखोपमैः ॥ १९ ॥
 यमसन्नुश्च दुर्धर्षो महापार्श्वमहोदरौ ॥ वज्रदंष्ट्रो महाकायस्तौ चोभौ शुकसारणौ ॥ २० ॥

॥ ३—४ ॥ कालाः नीलाः । काञ्चनसन्नाहाः का-
 ञ्चनकवशाः । दीप्तौषधिवनाः दीप्तवृण्ज्योतिर्वनाः
 ॥ ५ ॥ परिपेतुः संचेरुः ॥ ६ ॥ ते वानराः ।
 काञ्चनापीडान् सुवर्णशेखरान् ॥ ७ ॥ वानरा इत्या-
 दिसार्धश्लोकः ॥ युद्धेक्षोभयत्रित्यत्र अक्षोभयमिति
 पदच्छेदः ॥ ८ ॥ दृश्यादृश्यानि ईर्ष्यदृश्यानीत्यर्थः
 ॥ ९ ॥ विध्वस्तं चूर्णितं ॥ १० ॥ रुधिरोदाः । असं-
 ज्ञायामप्युदकशब्दस्योदादेश आर्षः ॥ ११—१२ ॥
 स्तनमानानां स्तनतां । शस्तानां हिंसितानां ॥ १३ ॥
 हतैरित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ निहतैरिति राक्षस-
 विशेषणं । पर्वताग्रैः वानरप्रेरितैः । उपलक्षणेऽतीया ।

शस्त्राण्येव पुष्पोपहाराः पुष्पबल्यो यस्यां सा । तत्र
 तदा । दुर्ज्ञेया कृच्छ्रज्ञेया । प्रतियोधिनः दुर्निवेशा
 दुष्प्रवेशा ॥ १४—१५ ॥ कालरात्रिः भीमरथिरात्रिः ।
 “ रात्रिर्भीमरथिर्नाम सर्वप्राणिभयावहा ” इत्युक्तेः ।
 शक्तिर्वा । “ सती च कालरात्रिश्च भैरवी गणना-
 यिका ” इत्युक्तेः ॥ १६ ॥ संसृष्टाः संमिलिताः
 ॥ १७ ॥ उद्धतं अमिदृद्धौ । प्रलये वा ॥ १८ ॥ तेषां
 राक्षसानां मध्ये । षट् निशाचरान् । अग्निशिखोपमैः
 शितैः शरैः जघान ॥ १९ ॥ के ते षडित्यपेक्षयासा-
 द्—यमेति ॥ दुर्धर्षः धर्षितुमशक्यः । यमशत्रुः ।
 महोदरमहापार्श्वौ । महाकायः वज्रदंष्ट्रः । तौ उत्तर-

दिग्मध्यमपुरुषवद्वचनं । हननं कुर्वतेत्यर्थः ॥ ४ ॥ ति० इमौशुकसारणौचारत्वेनप्रेषिताभ्यामन्शावेवेतिग्रहः । तावितिपदसार-

[पा०] १ क. श. ट. ध्वजानाशीविषोपमान्. ग. च. छ. ज. न्नाजांश्चशिखोपमान्. २ क. ख. शरैरग्निशिखोपमैः.
 ३ क. घ. क. च. श. य. तथाघोरे. ख. तदारौरे. ४ क. श. ट. शङ्खनेमिखनोन्मिश्रः. ख. ट. शङ्खनेमिखनैर्मिश्रः. क. च.
 छ. य. शङ्खवेषुखनैर्मिश्रः. ५ इदमर्थं क. ख. च. छ. य. पाठेषुदृश्यते. ६ क. ख. ट. ह्यानां. ७ ख. क.—ट. संवभूवात्र.
 क. ग. घ. संवभूतत्र. ८ क.—ट. वानरमुल्लेख. ९ ख. क.—ट. पर्वताकारैः. १० छ. ज. पुष्पोपहारैश्च. घ. पुष्पोपहाराणां.
 ११ घ. दुर्धर्षादुर्विभागाच्च. क. ख. ग. च. ज. दुर्ज्ञेयादुर्निवेशाच्च. १२ छ. शोणितोद्धारकर्दमा. घ. मांसशोणितकर्दमा.
 १३ घ. मेवाभ्यधावन्त. १४ ख. ट. संसृष्टाः. ख. संसृष्टाः. १५ क. ख. ग. क.—ट. समुद्राणामभूत्स्वनः. घ. समुद्राणा-
 मिवस्वनः. १६ ट. घोरैरग्नि. १७ ख. क.—ट. यज्ञशत्रुश्च.

ते तु रामेण बाणौघैः सर्वे मर्मसु ताडिताः ॥ युद्धादप्यसृतास्तत्र सावशेषायुषोऽभवन् ॥ २१ ॥
 तत्र काञ्चनचित्राङ्गैः शरैरग्निशिखोपमैः ॥ दिशश्चकार विमलाः प्रदिशश्च मेहाबलः ॥
 [रामनामाङ्कितैर्बाणैर्व्याप्तं तद्रणमण्डलम्] ॥ २२ ॥
 ये त्वन्ये राक्षसा भीमौ रामस्याभिमुखे स्थिताः ॥ तेऽपि नष्टाः समासाद्य पतङ्गा इव पावकम् ॥ २३ ॥
 सुवर्णपुङ्खैर्विशिखैः संपतङ्गिः सहस्रशः ॥ बभूव रजनी चित्रा खद्योतैरिव शारदी ॥ २४ ॥
 राक्षसानां च निनदैर्हरीणां चापि निखनैः ॥ सा बभूव निशा घोरा भूयो घोरैतरा तदा ॥ २५ ॥
 तेन शब्देन महता प्रवृद्धेन समन्ततः ॥ त्रिकूटः कन्दराकीर्णः प्रव्याहरदिवाचलः ॥ २६ ॥
 गोलाङ्गुला महाकायास्तमसा तुल्यवर्चसः ॥ संपरिष्वज्य बाहुभ्यां भक्षयन्नजनीचरान् ॥ २७ ॥
 अङ्गदस्तु रणे शत्रुं निहन्तुं समुपस्थितः ॥ रावणिं निजघानाशु सारथिं च हयानपि ॥ २८ ॥
 वर्तमाने तदा घोरे संग्रामे भृशदारुणे ॥ इन्द्रजितु रथं त्यक्त्वा हताश्वो हतसारथिः ॥
 अङ्गदेन मेहाकायस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ २९ ॥
 तत्कर्म बालिपुत्रस्य सर्वे देवाः सहर्षिभिः ॥ तुष्टुवुः पूजनाईस्य तौ चोभौ रामलक्ष्मणौ ॥ ३० ॥
 प्रभावं सर्वभूतानि विदुरिन्द्रजितो युधि ॥ [अदृश्यः सर्वभूतानां योऽभवद्युधि दुर्जयः ॥]
 तेन ते तं महात्मानं तुष्टा दृष्ट्वा प्रधर्षितम् ॥ ३१ ॥
 ततः ग्रहृष्टाः कपयः ससुग्रीवविभीषणाः ॥ साधुसाध्विति नेदुश्च दृष्ट्वा शत्रुं प्रधर्षितम् ॥ ३२ ॥
 इन्द्रजितु तदा तेन निर्जितो भीमकर्मणा ॥ संयुगे बालिपुत्रेण क्रोधं चक्रे सुदारुणम् ॥ ३३ ॥
 एतस्मिन्नन्तरे रामो वानरान्वाक्यमब्रवीत् ॥ ३४ ॥
 सर्वे भवन्तस्तिष्ठन्तु कपिराजेन संगताः ॥ ३५ ॥
 स ब्रह्मणा दत्तवरसैलोक्यं बाधते भृशम् ॥ भवतामर्थसिद्ध्यर्थं कालेन स समागतः ॥
 अथैव क्षमितव्यं मे भवन्तो विगतज्वराः ॥ ३६ ॥

द्वाररक्षकत्वेन पूर्वोक्तौ । उभौ शुक्रसारणौ चेति षट् ।
 अत्र महाकाय इति वज्रदंष्ट्रविशेषणं । अपसृताः पला-
 यिताः । सावशेषायुषः आयुःशेषयुक्ता इति जीवने
 हेतुः ॥ २०—२१ ॥ मेहाबलः रामः ॥ २२ ॥
 पावकं समासाद्येत्यन्वयः ॥ २३—२४ ॥ पूर्वमेव
 घोरा सा भूयः विशिष्य घोरतरा बभूव ॥ २५ ॥
 प्रव्याहरदिग् प्रतिव्याहरदिवेत्यर्थः ॥ २६ ॥ भक्षयन्

भक्षयन् ॥ २७ ॥ पूर्वप्रसक्तस्याङ्गदेन्द्रजितो-
 ईन्द्रयुद्धस्य शेषं वक्तुमुपक्रमते—अङ्गदस्तिव्याविना
 ॥ २८ ॥ तत्रैव तस्मिन्देश एव ॥ २९ ॥ पूजना-
 ईस्य स्तुत्यार्हस्य ॥ ३० ॥ ते तानि । लिङ्गव्यत्यय
 आर्षः । महात्मानं महाधैर्यं । तेन अङ्गदेन । प्रध-
 र्षितं पराजितं । दृष्ट्वा तुष्टाः ॥ ३१—३३ ॥ एत-
 स्मिन्नित्यर्थः ॥ ३४ ॥ सर्व इत्यर्थः ॥ ३५—३६ ॥

स्यापारत्वेन प्रेषितावेवमौ । राक्षधिकृताः कपिराजसंनिधिपरित्यज्य युद्धे मृतावित्यन्ये ॥ २० ॥ शि० गोलाङ्गुलाः रजनीचरान्सं-
 परिष्वज्य परिष्वजेन निहत्य । भक्षयन् भक्षयन् आदिमिरखादयन् ॥ २७ ॥ ती० सः इन्द्रजित् । ब्रह्मणादसवरस्सन् त्रैलो-
 क्यं बाधते । किंच कालेन कालबलेन । भवतामर्थसिद्ध्यर्थं समागतः कालबलेन भवतो जेतुं समागत इत्यर्थः । अथैवमेया क्षमितव्यं
 ब्रह्मणो मान्यत्वादिति भावः । भवन्तो विगतज्वरास्तिष्ठन्ति पूर्वैः संश्लब्धः । स० तत्र हेतुमाह—स इति । सः इन्द्रजित इत्यर्थः ।
 भवतां भवत्संबन्धीयोऽर्थः स्वसजयः तस्मिन् इत्यर्थः । कालेन ब्रह्मवरोऽङ्गमकेन समागतः । प्रथमिकयान्वयात्तच्छब्दद्वयवैयर्थ्यं ।

[पा०] १ श. ट. सर्वमर्मसु. २ च. म. दपसृतास्तः. ३ ख. च. झ. अ. ट. निमेषान्तरमात्रेण घोरैरग्निशिखोपमैः.
 ४ च. झ. अ. ट. महारथः. ५ ग.—ट. घोरः. ६ ख. क. च. झ. अ. ट. समन्ततः. = क. झ. ट. घोरतराऽभवत्. ८ ख.
 प्रवचालाचलेष्वरः. ९ क. ख. क. च. छ. झ. ट. महाभायः. १० इदमर्थं प्राचीनकोशेषु न दृश्यते. ११ क. च. झ. अ. ट.
 पराजितं.

सोन्तर्धानगतः पापो रावणी रणकर्कशः ॥ [ब्रह्मदत्तवरो वीरो रावणिः क्रोधमूर्च्छितः ॥]
 अदृश्यो निशितान्बाणान्मुमोचोन्निवर्चसः ॥ ३७ ॥
 स रामं लक्ष्मणं चैव घोरैर्नागमयैः शरैः ॥ चिमेद समरे क्रुद्धः सर्वगात्रेषु रक्षसः ॥ ३८ ॥
 आयया संवृतस्तत्र मोहयन्नापवौ युधि ॥ अदृश्यः सर्वभूतानां कूटयोधी निशाचरः ॥
 बबन्ध शरबन्धेन आतरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ३९ ॥
 तौ तेन पुरुषव्याघ्रौ क्रुद्धेनाशीविषैः शरैः ॥ संहता निहतौ वीरौ तदा ब्रैक्षन्त वानराः ॥ ४० ॥
 प्रकाशरूपस्तु यदा न शक्तस्तौ बाधितुं राक्षसराजपुत्रः ॥
 मायां प्रयोक्तुं समुपाजगाम बबन्ध तौ राजसुतौ मेहात्मा ॥ ४१ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

रामेणान्तरिक्षेऽन्तर्हितेन्द्रजिवन्वेषणायाः कृदादिवानरदशकमियोजनम् ॥ १ ॥ इन्द्रजिता वृक्षोत्क्षेपेणान्तरिक्षं प्रविष्टानाम-
 ऋदादीनामङ्गेषु शरवर्षणेन तन्निवारणम् ॥ २ ॥ तथा नागास्त्रेण रामलक्ष्मणयोर्वबन्धनम् ॥ ३ ॥ अश्वबन्धेन भुविशयानौरा-
 चवौपरिचार्चं हनुमदादिभिः श्लोकेनाचख्यानम् ॥ ४ ॥

स तस्य गतिमन्विच्छन् राजपुत्रः प्रतापवान् ॥ दिदेशातिबलौ रामो दश वानरयूथपान् ॥ १ ॥
 द्वौ सुषेणस्य दायादौ नीलं च ध्रुवगर्भम् ॥ अङ्गदं बालिपुत्रं च शरभं च तरस्त्रिनम् ॥ २ ॥
 विनतं जाम्बवन्तं च सानुग्रस्यं महाबलम् ॥ ऋषभं वर्षभस्कन्धमादिदेश परंतपः ॥ ३ ॥
 ते संग्रह्य हार्यो भीमानुद्यम्य पादपान् ॥ आकाशं विविशुः सर्वे मार्गमाणा दिशो दश ॥ ४ ॥
 तेषां वेगवतां वेगमिषुभिर्वेगवचरैः ॥ अस्त्रवित्परमास्त्रैस्तु वारयामास रावणिः ॥ ५ ॥

अन्तर्धानगतः अन्तर्धानविद्यां प्राप्तः ॥ ३७ ॥ सर्वगात्रेषु
 सर्वोद्ययेषु ॥ ३८ ॥ मायया संवृतः मायया युक्तः ।
 अतएव अदृश्यः । कूटयोधी कपटयोधी । राघवौ
 रघुकुलोद्भवौ रामलक्ष्मणौ । शरबन्धेन शररूपबन्ध-
 केन । बबन्ध । बध्नादृशनादिना नागमयत्वं । वेदनादि-
 ना शरमयत्वं ॥ ३९—४० ॥ मायाप्रयोगः किमर्थस्त-
 त्राह—प्रकाशेति ॥ समुपाजगाम उपचक्रमे । बबन्ध
 च । महात्मा महायुद्धिः ॥ ४१ ॥ इति श्रीगोविन्द-

राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने
 युद्धकाण्डव्याख्याने चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

अथ नागापाशबन्धः पञ्चचत्वारिंशे—स तस्ये-
 त्यादि ॥ गम्यत इति गतिः स्थानं ॥ १ ॥ तानेव
 दश यूथपान्दर्शयति—द्वावित्यादिना ॥ दायादौ
 पुत्रौ । “दायादौ सुतबान्धवौ” इत्यमरः ॥ २-३ ॥
 मार्गमाणाः मार्गितुमित्यर्थः ॥ ४ ॥ परमास्त्रैरिषुभिः

समागतेन समागमेन सहवर्तत इति समागत इति बालयिसतिका विन्तास्त्राकमित्यत आह—अथेति । क्षमितव्यः ब्रह्मवरोमाननीयः ।
 पित्रा पुत्र एकदायादौ लनीय इति भावः ॥ ३६ ॥ ति० शरबन्धेन शरपरिणतनाशपाशबन्धेन । अयं शरबन्धो भाद्रकृष्णान्त्यदिने-
 त्वित्यग्रेदिरूपविश्रामः ॥ ३९ ॥ ति० उक्तानुवादः प्रकाशेत्यादि । समुपाजगाम उपचक्रमे । भूमिमात्रेण सर्वजगत्संहर्तु-
 रपि भगवतो नागपाशबन्धेन सहनं स्मरुतमर्थादारूपवद्भवदानपालमार्थः । विरोधेनापि नित्यमात्मानं स्मरतो रावणस्य राघवेण परमम-
 फतया कीर्तौ केतुद्वयार्थे चेति तत्त्वं ॥ ४१ ॥ इति चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

[प्रा०] १ इदमर्थं क. ख. क. च. झ. ञ. ट. पाठेषु दृश्यते. २ ञ. ट. आश्रयितं निमः. ३ ख. क. झ. ट. राघवौ.
 ४ ख. क. झ. ञ. ट. सहसाऽपि हतौ. ५ ख. च. झ. ञ. ट. दुरात्मा. ६ क.—ट. ध्रुवगर्भिणं. ७ ख.—क. झ. ट.
 द्विदिदं च हनुमन्तं. ८ क.—ट. परमास्त्रेण.

तं भीमवेगा हरयो नाराचैः क्षतविग्रहाः ॥ अन्धकारे न ददृशुर्मधैः सूर्यमिवावृतम् ॥ ६ ॥
 रामलक्ष्मणयोरेव सर्वदेहभिदः शरान् ॥ भृशभावेशयामास रावणिः समितिजयः ॥ ७ ॥
 निरन्तरशरीरौ तौ आतरौ रामलक्ष्मणौ ॥ क्रुद्धेनेन्द्रजिता वीरौ पन्नगैः शरतां गतैः ॥ ८ ॥
 तयोः क्षतजमार्गेण सुस्त्राव रुधिरं बहु ॥ तावुभौ च प्रकाशेते पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ ९ ॥
 ततः पर्यन्तरक्ताक्षौ भिन्नाञ्जनचयोपमः ॥ रावणिर्भातरौ वाक्यमन्तर्धानगतोऽब्रवीत् ॥ १० ॥
 युध्यमानमनालक्ष्यं शक्रोपि त्रिदशेश्वरः ॥ द्रष्टुमासादितुं वाऽपि न शक्तः किं पुनर्युवाम् ॥ ११ ॥
 प्रोषृताविषुजालेन राघवौ कङ्कपत्रिणा ॥ एष रोषपरीतात्मा नयामि यमसादनम् ॥ १२ ॥
 एवमुक्त्वा तु धर्मज्ञौ आतरौ रामलक्ष्मणौ ॥ निर्बिभेद शितैर्बाणैः प्रजह्वं ननाद च ॥ १३ ॥
 भिन्नाञ्जनचयश्यामो विस्फार्य विपुलं घनुः ॥ भूयो भूयः शरान्घोरान्विससर्ज मेहामृधे ॥ १४ ॥
 ततो मर्मसु मर्मज्ञो मज्जयन्निशिताञ्शरान् ॥ रामलक्ष्मणयोर्वारो ननाद च मुहुर्मुहुः ॥ १५ ॥
 बद्धौ तु शरबन्धेन तावुभौ रणमूर्धनि ॥ निमेषान्तरमात्रेण न श्रेकतुरुदीक्षितम् ॥ १६ ॥
 ततो विभिन्नसर्वाङ्गौ शरशल्याचितावुभौ ॥ ध्वजाविव महेन्द्रस्य रज्जुमुक्तौ प्रकम्पितौ ॥ १७ ॥
 तौ संप्रचलितौ वीरौ मर्मभेदेन कश्चितौ ॥ निपेततुर्महेष्वासौ जगत्यां जगतीपती ॥ १८ ॥

परमास्त्ररूपैरिषुभिः ॥ ५—६ ॥ भृशं सर्वदेहभिदः शरान् रामलक्ष्मणयोरेवाधिकरणयोरावेशयामास ॥ ७ ॥ निरन्तरशरीरौ कृताविति शेषः । शरतां गतैः शरकार्यं भेदनादिकं कुर्वद्भिरित्यर्थः ॥ ८ ॥ क्षतेन जातो मार्गः क्षतजमार्गः । ननु, “न भूतसंस्थानो देहोऽस्य परमात्मनः । न तस्य प्राकृता मूर्तिर्मसिमेदोऽस्थिसंभवा” इत्यादिभिः रामलक्ष्मणयोर्दिव्यविग्रहस्याप्राकृतत्वस्मरणात्कथं रुधिरोद्गम इति चेदत्राहुः । वस्तुतोऽनयो रुधिराभावेऽपि मनुष्यभावनानुरोधेन नट इव रुधिराणि दर्शयतः स्म । नन्वेवं निर्बन्धेन मनुष्यभावं भावयतः किं प्रयोजनं । शृणु । सर्वात्मना मनुष्यभावनानुरोधे जन एवं मन्येत । नार्थं मर्त्यः किं देवः तेन तद्वदस्माकं न शक्यमनुष्ठातुं धर्मानिति । सर्वथा मनुष्यभावनायां तु महाजनानुष्ठानदर्शनेन स्वयमनुष्ठास्यतिलोक इति रहस्यं । रावणस्य मनुष्यैकवध्यत्वेन तद्भावनेत्यप्याहुः । नागपाश-

बद्धतयावस्थानं तु धर्मनिरतानामपि कदाचिदापदुपपत्ति-
 क्षति निवर्तते च झटिति लोकाणां प्रदर्शनायेति । एवं मोहादिष्वपि द्रष्टव्यं ॥ ९ ॥ पर्यन्तरक्ताक्ष इत्यनेन ईषस्कोपवत्त्वं लक्ष्यते ॥ १० ॥ अनालक्ष्यं यथा भवति तथा युध्यमानं मां शक्रश्चिदशेश्वरोऽपि द्रष्टुं मायया बलान्तरेण आसादितुं वापि न शक्तः । किं पुनर्युवां मानुषावित्यर्थः ॥ ११ ॥ राघवाविति संयोजनं । अत्रापि युवामिति द्वितीयान्ततया विपरिणम्यानुष-
 ञ्जनीयम् । कङ्कपत्रिणा कङ्कपत्रवता । एष इत्यव्यवधानोत्तनाय ॥ १२ ॥ धर्मज्ञाविति । शब्दबोधप्रयोगा-
 सहिष्णू इत्यर्थः ॥ १३ ॥ अञ्जतोपरिप्रदेशस्य धूसर-
 त्वसंभवाद् भिन्नेत्युक्तं ॥ १४—१५ ॥ निमेषान्तरमा-
 त्रेण निमेषावकाशमात्रेण क्षणमात्रेणेत्यर्थः ॥ १६ ॥ शरशल्याचितौ शराप्रप्लुतौ कृतौ । रज्जुमुक्तौ मुक्त-
 रज्जौ । अतएव प्रकम्पितौ महेन्द्रस्य ध्वजाविव कृतौ । जगत्यां भूमौ । जगतीपती भूपती ॥ १७—१८ ॥

रामानु० पन्नगैः शरतांगतैः । शरकार्यभेदेन । पन्नगकायसंवेष्टनं च कुर्वद्भिरित्यर्थः ॥ ८ ॥ शि० क्षतजमार्गेण रुधिरविषयकवि-
 कारेण । रामलक्ष्मणशरीरेभीतिजनकरुधिरप्रदर्शनायेत्यर्थः । तयोः रामलक्ष्मणयोरेकपरिबहु रुधिरं सुस्त्राव मायया साधयामास ।
 अन्तर्भावित्तिजयः स्रवतिः ॥ ९ ॥ ति० प्रापितौ बन्धनमितिशेषः ॥ १२ ॥

[पा०] १ ख. व. न. वारितास्तु. २ ग. द—द. तक्षविक्षताः. ३ क. ख. घं.—द. तावुभौराम. ४ च. छ. य. अथ-
 राक्षसवीरोऽसौ. ख. अथराक्षसवयोऽसौ. ५ झ. प्रापिताविषु. घ. प्राकृताविषु. ख. आविद्धाविषु. ६ घ. ऊ. शरैस्तोऽप्यैः. ख. व.
 छ. ज. शितैर्बाणैः प्रतोऽप्रेरिवकुञ्जरौ. ७ घ. विजयं घनुः. ८ घ. झ. द. भूयएवशरान्. ९ घ. चमूमुखे. १० च. घोरं. ११ घ.
 शरशल्याचितौ. छ. शरशल्यान्वितौ कृतौ. ग. द. च. झ. न. द. शरशल्याचितौ कृतौ.

तौ वीरशयने वीरौ शयानौ रुधिरोक्षितौ ॥ शरवेष्टितसर्वाङ्गावर्तौ परमपीडितौ ॥ १९ ॥
 न ह्यविद्धं तयोर्गात्रे बभूवाङ्गुलमन्तरम् ॥ नानिर्भिन्नं न चास्तब्धमाकराग्रादजिह्वगैः ॥ २० ॥
 तौ तु क्रूरेण निहतौ रक्षसा कामरूपिणा ॥ असृक्सुसुवतुस्तीव्रं जलं प्रस्रवणाविव ॥ २१ ॥
 पपात प्रथमं रामो विद्धो भर्मसु मार्गणैः ॥ क्रोधादिन्द्रजिता येन पुरा शक्रो विनिर्जितः ॥ २२ ॥
 रुक्मपुङ्खैः प्रसन्नाग्रैरधोगतिभिराशुगैः ॥ नाराचैरर्धनाराचैर्भ्रैरञ्जलिकैरपि ॥
 विव्याध वत्सदन्तैश्च सिंहदंष्ट्रैः क्षुरैस्तथा ॥ २३ ॥
 स वीरशयने शिश्ये विज्यमोदाय कार्मुकम् ॥ भिन्नमुष्टिपरीणाहं त्रिणतं रत्नभूषितम् ॥ २४ ॥
 बाणपातान्तरे रामं पतितं पुरुषर्षभम् ॥ स तत्र लक्ष्मणो दृष्ट्वा निराशो जीवितेऽभवत् ॥ २५ ॥
 रामं कमलपत्राक्षं शरैर्वन्धपरिक्षतम् ॥ शुशोच आतरं दृष्ट्वा पतितं धरणीतले ॥ २६ ॥
 हरयश्चापि तं दृष्ट्वा सन्तापं परमं गताः ॥ [शोकैर्ताश्चक्रुश्चुर्धोरमश्रुपूरितलोचनाः] ॥ २७ ॥
 बद्धौ तु वीरौ पतितौ शयानौ तौ वानराः संपरिवार्य तस्थुः ॥
 समागता वायुसुतप्रमुख्या विषादमार्ताः परमं च जग्मुः ॥ २८ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

वीराः शेरतेऽस्मिन्निति वीरशयनं रणभूमिः । शर-
 तल्पं वा । शरवेष्टितसर्वाङ्गौ शरभूतसर्पवेष्टितसर्वाङ्गौ ।
 आर्तौ मनःपीडावन्तौ । परमपीडितौ शारीरकपीडा-
 वन्तौ । अभूतामिति शेषः ॥ १९ ॥ अङ्गुलं अङ्गुलिप्र-
 माणं । अथवा “अङ्गुलिङ्गुलं” इति त्रिकाण्डीसार-
 णात् । अङ्गुलिप्रमाणवाच्यङ्गुलशब्दोकारान्तोप्यस्ति ।
 तयोर्गात्रमङ्गुलमात्रेण्यवकाशे अविद्धं नाभूदिति मा-
 नः । यद्वा तयोर्गात्रं आङ्गुलं अङ्गुलसंबन्ध्यप्यन्तरम-
 वकाशः । आकराग्रात्कराग्रपर्यन्तं । अजिह्वगैः सर्प-
 रूपशरैः । अविद्धं न बभूव । अस्तब्धं अनिञ्चलं च
 न बभूव । अनिर्भिन्नं च न बभूव ॥ २० ॥ तीव्रं
 अत्यन्तं । प्रस्रवणौ गिरिविशेषौ ॥ २१ ॥ इन्द्रजित्वं
 निर्वक्ति—येनेति ॥ २२ ॥ नागास्त्रप्रयोगानन्तरं
 केवलशरैरपि विव्याधेत्याह—रुक्मपुङ्खैरित्यादिना ॥
 प्रसन्नाग्रैः उन्मृष्टाग्रैरित्यर्थः । प्रहर्तुराकाशस्थत्वेनाधो-
 गतिभिः । आशुगैः वक्ष्यमाणविशेषभिर्जैः । नाराचैः
 ऋजुवृक्षाग्रैः । अर्धनाराचैः मध्ये भिन्ननाराचतुल्यैः ।

भ्रैः परबध्नाग्रैः । अञ्जलिकैः अञ्जलिसदृशाग्रैः ।
 वत्सदन्तैः वत्सदन्तसदृशाग्रैः । सिंहदंष्ट्रैः सिंहदंष्ट्रास-
 दृशाग्रैः । क्षुरैः क्षुराग्रैः । अत्रेन्द्रजिदित्यध्याहार्यं
 ॥ २३ ॥ भिन्नमुष्टिपरीणाहं शिथिलमुष्टिवन्धं । तृण-
 तन्निष्ठे स्थानेषु पार्श्वयोर्मध्ये च नतं । रुक्मभूषितं
 रुक्मपट्टवन्धं । विज्यं शरसंधानप्रसङ्गाभावाद्विग-
 तज्यं । कार्मुकं धनुः । आदाय अवलम्ब्य । वीरश-
 यने रणभूमौ । शिश्ये ॥ २४ ॥ बाणपातान्तरे शर-
 तल्पे ॥ २५ ॥ शरवन्धपरिक्षतं । बन्धः क्षतश्चेति
 द्वयमत्र शरकार्यमुच्यते ॥ २६—२७ ॥ बद्धाविति ।
 आदौ नागपाशबद्धौ । अथ शयानौ तु तौ वीरौ
 संपरिवार्य वायुसुतादयो वानरास्तस्थुः । विषादं
 दुःखं । जग्मुश्चेत्यन्वयः ॥ २८ ॥ इति श्रीगोविन्द-
 राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे युद्धकाण्डव्याख्या-
 ने रत्नकिरीटाख्याने पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

ति० आकराग्रात् कराग्रमभिग्याप्य । अश्वस्तं अक्षोभितं । स० आङ्गुलं अङ्गुलिप्रमाणं ॥ २० ॥ ति० रजोगतिभिः वायुनावि-
 स्तीर्यमाणरजोवशीरन्तर्सेपतद्भिः ॥ २३ ॥ शि० जीविते लोकपालनेनिराशोऽभवत् ॥ २५ ॥ इति पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

[पा०] १ क. ख. ग. च. छ. ज. ट. गात्रं बभूवाङ्गुलमात्रं. घ. गात्रे बभूवान्तरमप्यपि. २ घ. क्रूरकर्मणा. ३ झ. रजो-
 गतिभिः. ४ क. छ. झ. ट. माविज्य. ५ क. ख. घ.—ट. रुक्मभूषितं. ६ ख. ग. च. न. शरवन्धपरतोषितं. क. झ. ट.
 शरवन्धरणतोषिणं. ७ इदमर्थं क. क.—ट. पाठेऽनुसृत्यते.

षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

ससुग्रीवेणविभीषणेन इन्द्रजित्वात्माशनिषद्भुग्वरामलक्ष्मणसमीपं प्रत्यागमनम् ॥ १ ॥ विभीषणेन राघवावस्थामाष-
लोकेनेनशोचतसुग्रीवश्च सभाश्रासनपूर्वकं कार्यान्तराय गमनम् ॥ २ ॥ राक्षसप्रहर्षणपूर्वकं लङ्काप्रतिष्ठेनेन्द्रजिता रावण-
प्रतिसप्रजामं स्वेनरामलक्ष्मणभारणकथनम् ॥ ३ ॥

ततो घां पृथिवीं चैव वीक्षमाणा वनौकसः ॥ ददृशुः संततौ बाणैर्भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ १ ॥
वृष्टेवोपरते देवे कृतकर्मणि राक्षसे ॥ आजगामाथ तं देशं ससुग्रीवो विभीषणः ॥ २ ॥
नीलद्विविदमैन्दाथ सुपेणकुमुदाङ्गदाः ॥ तूर्णं हनुमता सार्धमन्वशोचन्त राघवौ ॥ ३ ॥
अचेष्टौ मन्दनिश्वासौ शोणितौ धपरिप्लुतौ ॥ शरजालाचितौ स्तब्धौ शयानौ शरतल्पयोः ॥ ४ ॥
निश्चसन्तौ यथा सपौ निश्चेष्टौ मन्दविक्रमौ ॥ रुधिरस्रावदिग्धग्राहौ तापनीयाविभ ध्वजौ ॥ ५ ॥
तौ वीरशयने वीरौ शयानौ मन्दचेष्टितौ ॥ यूथपैस्तैः परिवृतौ बाष्पध्याकुललोचनैः ॥ ६ ॥
राघवौ पतितौ दृष्ट्वा शरजालसमावृतौ ॥ बभूवुर्व्यथिताः सर्वे वानराः सविभीषणाः ॥ ७ ॥
अन्तरिक्षं निरीक्षन्तो दिशः सर्वाश्च वानराः ॥ न चैनं मायया च्छन्नं ददृशू रावणिं रणे ॥ ८ ॥
तं तु मायाप्रतिच्छन्नं माययैव विभीषणः ॥ वीक्षमाणो दर्दशाय आतुः पुत्रमवस्थितम् ॥ ९ ॥
तमप्रतिमकर्माणमप्रतिद्वन्द्वमाहवे ॥ ददर्शान्तर्हितं वीरं वरदानाद्विभीषणः ॥ १० ॥
तेजसा यशसा चैव विक्रमेण च संयुतम् ॥ ११ ॥

इन्द्रजित्वात्मनः कर्म तौ शयानौ समीक्ष्य च ॥ उवाच परमप्रीतो हर्षयन्सर्वेनैर्ऋतान् ॥ १२ ॥
दूषणस्य च हन्तारौ खरस्य च महाबलौ ॥ सादितौ मामकैर्वाणैर्भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ १३ ॥
नेभौ मोक्षयितुं शक्यावेतस्मादिषुबन्धनात् ॥ सवैरपि समागम्य सर्विसङ्घैः सुरासुरैः ॥ १४ ॥
यत्कृते चिन्तयानस्य शोकार्तस्य पितुर्मम ॥ अस्पृष्ट्वा शयनं गात्रैस्त्रियामा याति शर्वरी ॥ १५ ॥
कृत्स्नैर्यं यत्कृते लङ्का नदी वर्षासिवाकुला ॥ सोयं मूलहरोऽनर्थः सर्वेषां निर्हतो मया ॥ १६ ॥

अथ पूर्वसर्गोक्तमनुवदति—तत् इत्यादि ॥ घां
आकाशं । सन्ततौ व्यस्रौ ॥ १ ॥ वृष्ट्वा उपरते देव
इव स्थिते राक्षसे । कृतकर्मणि कृतशरवर्षरूपकर्मणि
सति । तं देशं रामस्थानं ॥ २ ॥ नीलेति नीलादयः
सुग्रीवात्पूर्वमेवागताः ॥ ३ ॥ अचेष्टावित्यादिचतुःश्लो-
क्येकान्वया ॥ अचेष्टौ अतएव स्तब्धौ निश्चलौ । मध्ये
मध्ये मन्दनिश्वासौ मध्ये मध्ये निश्चेष्टौ । कदाचि-
त्सर्पाविव निश्चसन्तौ कदाचिन्मन्दचेष्टितौ च । अत्र
पुनरुक्तयो दुःखातिरेकात् । यद्वा अचेष्टाविति श्लोकः
पूर्वश्लोकेनान्वितः ॥ ४—८ ॥ माययैवेति । अन्त-

र्हितस्तुदर्शनहेतुभूतया विद्ययेत्यर्थः ॥ ९ ॥ अप्रति-
द्वन्द्वं निःसमं । वरदानादन्तर्हितमित्यन्वयः । तेजसे-
त्यर्थं पूर्वेणान्वेति ॥ १०—११ ॥ आगमनः कर्म
नागास्त्रबन्धरूपं । शयानौ तौ च वीक्ष्येत्यन्वयः
॥ १२ ॥ सादितौ पश्यतेति शेषः ॥ १३ ॥ समा-
गम्य सङ्गीभूय ॥ १४ ॥ यत्कृते यन्निमित्तं गात्रैः
शयनमस्पृष्ट्वा चिन्तयानस्यैव मम पितुः प्रियामा
याति । यत्पौरुषभयान्मम पिता शर्वर्यामेकस्मिन्नपि
यामे न निद्रातीत्यर्थः ॥ १५ ॥ लङ्का लङ्कास्थजनः ।
आकुला नदीपक्षे आविलेत्यर्थः । लङ्कापक्षे न्यमे-

स० दूषणस्यचहन्ताराजित्वायुक्तिरुन्नित्यायेन । रामस्यैवतदन्तृत्वात् ॥ १२ ॥ स० यत्कृते यस्वरामस्यमित्तं शोकार्त-
स्य । प्रिया मन्दोदर्या अभा सह शयनंशय्यां गात्रैरस्पृष्ट्वैवचिन्तयानस्यममपितुः शर्वरीयाति । गात्रैरीत्यपिक्वचित्पाठः ।
‘प्रहाशयिषावैर्यपि “शर्वरीशर्वरीयाया” इतिशब्दार्णवः’ इत्यमरव्याख्यायांभानुदीक्षितः । ‘अमासहार्थान्तिकयोः’ इतिविश्वः
[पा०] १ क. अ. झ. ट. नीलद्विविदोमैन्दः. २ क. ग. ज. सुसुखाङ्गदाः. ३ ग. च.—ट. शोणितेनपरिप्लुतौ. ४ क.
झ. झ. य. ट. शरतल्पगौ. ५ क. ग. च.—ट. दीनविक्रमौ. ६ क. छ. झ. य. ट. यूथपैस्तैः. ७ क. छ. झ. य. ट. क्षम-
न्वितौ. च. समाचितौ. ८ क.—ट. ददर्शामे. ९ क. ख. च. छ. झ. अ. ट. न्शर्वराक्षसान्. १० ख. क.—ट. क्षमितौ.
भा. रा. २००

रामस्य लक्ष्मणस्यापि सर्वेषां च वनौकसाम् ॥ विक्रमा निष्फलाः सर्वे यथा शरदि तोयदाः ॥ १७ ॥
 एवमुक्त्वा तु तान्सर्वात्राक्षसान्परिपार्श्वतः ॥ यूथपानपि तान्सर्वास्ताडयामास रावणिः ॥ १८ ॥
 नीलं नवमिराहत्य मैन्दं च द्विविदं तथा ॥ त्रिभिस्त्रिभिरभिघ्नस्तत्ताप प्रवरेषुभिः ॥ १९ ॥
 जाम्बवन्तं महेष्वासो विद्धा बाणेन वक्षसि ॥ हनूमतो वेगवतो विससर्ज शरान्दश ॥ २० ॥
 गवाक्षं शरभं चैव द्वावप्यमिततेजसौ ॥ द्वाभ्यां द्वाभ्यां महावेगो विव्याध युधि रावणिः ॥ २१ ॥
 गोलाङ्गलेश्वरं चैव बालिपुत्रमथाङ्गदम् ॥ विव्याध बहुभिर्बाणैस्त्वरमाणोय रावणिः ॥ २२ ॥
 तान्वानरवरान्भित्त्वा शरैरग्निशिखोपमैः ॥ ननाद बलवांस्तत्र महासत्त्वः स रावणिः ॥ २३ ॥
 तानर्दयित्वा शणौघैस्त्रासयित्वा च वानरान् ॥ प्रजहास महाबाहुर्वचनं चेदमब्रवीत् ॥ २४ ॥
 शरबन्धेन घोरं मया बद्धौ चमूमुखे ॥ सहितौ आतरावेतौ निशामयत राससाः ॥ २५ ॥
 एवमुक्तास्तु ते सर्वे राक्षसाः कूटयोधिनः ॥ परं विस्रयमाजग्मुः कर्मणा तेन हर्षिताः ॥ २६ ॥
 विनेदुश्च महानादान्सर्वतो जलदोपमाः ॥ हतो राम इति ज्ञात्वा रावणिं समपूजयन् ॥ २७ ॥
 निष्पन्दौ तु तदा दृष्ट्वा तौबुधौ रामलक्ष्मणौ ॥ वसुधायां निरुच्छासौ हतावित्यन्वमन्यत ॥ २८ ॥
 हर्षेण तु समाविष्ट इन्द्रजित्समितिजयः ॥ प्रविवेश पुरीं लङ्कां हर्षयन्सर्वराक्षसान् ॥ २९ ॥
 रामलक्ष्मणयोर्दृष्ट्वा शरीरे सायकैश्चिते ॥ सर्वाणि चाङ्गोपाङ्गानि सुग्रीवं भयमाविशत् ॥ ३० ॥
 तमुवाच परित्रस्तं वानरेन्द्रं विभीषणः ॥ सबाष्पवदनं दीनं शोकैर्व्याकुललोचनम् ॥ ३१ ॥
 अलं त्रासेन सुग्रीव बाष्पवेगो निगृह्यताम् ॥ एवंप्रायाणि युद्धानि विजयो नास्ति नैष्ठिकः ॥ ३२ ॥
 संशेषभाग्यताऽस्माकं यदि वीर भविष्यति ॥ मोहमेतौ प्रहास्येते महात्मानौ महाबलौ ॥ ३३ ॥
 पर्यवस्थापयात्मानमनार्थं मां च वानर ॥ सत्यधर्माभिरक्तानां नास्ति मृत्युकृतं भयम् ॥ ३४ ॥
 एवमुक्त्वा ततस्तस्य जलजिह्वेन पाणिना ॥ सुग्रीवस्य शुभे नेत्रे प्रममार्जं विभीषणः ॥ ३५ ॥
 ततः सलिलमादाय विद्यया परिजप्य च ॥ सुग्रीवनेत्रे धर्मात्मा स प्रमार्जं विभीषणः ॥ ३६ ॥

त्यर्थः । सर्वेषामस्माकं मूलहरः अनर्थः अनर्थकरो
 रामः ॥ १६ ॥ विक्रमाः सेतुवन्धनादयः ॥ १७ ॥
 परिपार्श्वतः समीपतः ॥ १८—१९ ॥ हनूमतः हनू-
 मदर्धमित्यर्थः । संबन्धसामान्ये षष्ठी ॥ २०—२१ ॥
 गोलाङ्गलेश्वरं गवाक्षं ॥ २२—२४ ॥ निशामयत
 पश्यत ॥ २५ ॥ कूटयोधिनः कपटयोधिनः ॥ २६—
 २९ ॥ शरीरे इति प्रत्येकोपेक्षया द्विवचनं ।
 अङ्गानि करादीनि । उपाङ्गानि अङ्गुल्यादीनि ।
 अत्रापि शरैश्चितानीति योज्यं । दृष्ट्वा स्थित इति सुग्रीवो

विशेषणीयः ॥ ३०—३१ ॥ एवंप्रायाणि एवंविधानि ।
 “प्रायश्चानशने मृतौ तुल्यबाहुल्ययोरपि” इति
 विश्वः । नैष्ठिकः नियतः ॥ ३२ ॥ संशेषभाग्यतेति ।
 अस्माकं भाग्यशेषं यद्यस्तीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ पर्यवस्था-
 पयात्मानं मनो निश्चलं कुरु । स्वात्मपर्यवस्थापनेन
 मां च पर्यवस्थापय । धैर्यं कारयेत्यर्थः । पर्यवस्था-
 पने हेतुमाह—सत्येति । मृत्युकृतं अपमृत्युकृतं ॥ ३४ ॥
 जलजिह्वेन जलसिक्तेन ॥ ३५ ॥ एवममाङ्गुल्यनिवृ-
 त्त्यर्थं श्रान्तिनिवृत्त्यर्थं वा नेत्रे प्रमृज्य राक्षसमाया-

॥ १५ ॥ स्त० अनाथमित्यनेन पलायितस्तत्तराज्यमस्तिनतयाममेतिसूचयति ॥ २४ ॥ स्ति० ततः सामान्यतः प्रमार्जनानन्तरं
 विद्यया तिरस्कर्तृविद्यातिरस्कारकविद्यया परिजप्य । परिवीक्ष्येति पाठेऽप्यमेवार्थः । राक्षसमायापरिज्ञानेन धैर्यसंपादनंचैतत्प्रमा-
 र्जनस्य फलं । वस्तुतः ततस्तल्लिलमिति शोको बहुपुस्तकेषु नास्तीति प्रायेण प्रज्ञितोऽयं । तेनेन्द्रजितं ददर्शेति तत्कार्यप्रकाशकोत्तरवाक्या-
 भावात् ॥ ३६ ॥

[पाठः] १ क. ग. झ. व. ट. लक्ष्मणस्यैव. २ ग.—च. झ. ञ. ट. तावप्यमितविक्रमौ. ३ ग. घ. च. य. आतरौराम.
 ४ क. ख. घ. च. ट. न्यर्धनैः कृतान्. ५ क.—ट. शोकैर्व्याकुल. ६ च. छ. संशेषभाग्यमस्माकं. क. ङ. झ. व. ट.
 सभाग्यशेषतास्माकं. ७ घ. प्रहास्येते आतरौरामलक्ष्मणौ.

प्रमृज्य वदनं तस्य कपिराजस्य धीमतः ॥ अजनीत्कालसंप्राप्तमसंप्रममिदं वचः ॥ ३७ ॥
 न कालः कपिराजेन्द्र वैकुण्ठ्यमनुवर्तितुम् ॥ अतिस्नेहोप्यकालेऽस्मिन्मरणायोपकल्पते ॥ ३८ ॥
 तस्मादुत्सृज्य वैकुण्ठ्यं सर्वकार्यविनाशनम् ॥ हितं रामपुरोगाणां सैन्यानामनुचिन्त्यताम् ॥ ३९ ॥
 अथवा रक्ष्यतां रामो यावत्संज्ञाविपर्ययः ॥ लब्धसंज्ञौ हि काकुत्स्थौ भयं नो व्यपनेष्यतः ॥ ४० ॥
 नैतत्किञ्चन रामस्य न च रामो मुमूर्षति ॥ न ह्येनं हास्यते लक्ष्मीर्दुर्लभा या गतायुषाम् ॥ ४१ ॥
 तस्मादाश्वासयात्मानं बलं चाश्वासय स्वकम् ॥ यावत्कार्याणि सर्वाणि पुनः संस्थापयाम्यहम् ॥ ४२ ॥
 एते हि फुल्लनयनास्त्रासादागतसाध्वसाः ॥ कर्णे कर्णे प्रकथिता हरयो हरिसत्तम ॥ ४३ ॥
 मां तु दृष्ट्वा प्रधावन्तमनीकं संप्रहर्षितुम् ॥ त्यजन्तु हरयस्त्रासं मुक्तपूर्वामिव स्रजम् ॥ ४४ ॥
 समाश्वास्य तु सुग्रीवं राक्षसेन्द्रो विभीषणः ॥ विद्रुतं वानरानीकं तत्समाश्वासयत्पुनः ॥ ४५ ॥
 इन्द्रजितु महामायः सर्वसैन्यसमावृतः ॥ विवेश नगरीं लङ्कां पितरं चाभ्युपागमत् ॥ ४६ ॥
 तत्र रावणमांसीनमभिवाद्य कृताञ्जलिः ॥ आचक्षे प्रियं पित्रे निहतौ रामलक्ष्मणौ ॥ ४७ ॥
 उत्पपात ततो हृष्टः पुत्रं च परिषस्त्रजे ॥ रावणो रक्षसां मध्ये श्रुत्वा शत्रू निपातितौ ॥
 उपाधाय स मूर्ध्नेन पप्रच्छ प्रीतमानसः ॥ ४८ ॥

परिज्ञानेनाप्यस्य धैर्यसंपादनाभिप्रायेण विद्याभिम-
 श्रितजलेनापि ममाजेल्याह—तत इति ॥ विद्यया
 राक्षसमायादर्शनहेतुमन्त्रेण । परिजप्य अभिमन्त्र्य
 ॥ ३६ ॥ कालसंप्राप्तं तत्कालोचितं । असंप्रमं अव्या-
 कुलमिति क्रियाविशेषणं ॥ ३७ ॥ वैकुण्ठ्यं अधैर्यं ।
 किं करोमि अतिस्नेह एव बाधत इत्यत्राह—अतिस्ने-
 होपीति ॥ ३८ ॥ एवं त्यक्तव्यमुक्त्वा कर्तव्यमुपदि-
 शति—तस्मादिति ॥ वैकुण्ठ्यमिति स्नेहाप्युपलक्षणं ।
 रामपुरोगाणां रामप्रभृतीनां । रामशरण्यानामित्यर्थः
 ॥ ३९ ॥ संज्ञाविपर्ययः मूर्च्छा । यावदनुवर्तते ताव-
 द्रक्ष्यतामित्यर्थः ॥ ४० ॥ एवंभूतयोः कथं संज्ञाप्रा-
 प्तिस्तत्राह—नैतदिति ॥ एतत् शस्त्रबन्धनं । रामस्य
 न किञ्चन । इदमसत्प्रार्थं बाधकं न भवतीत्यर्थः ।
 अतो न मुमूर्षति । मरिष्यतीति शङ्का न कर्तव्ये-
 त्यर्थः । “ आशङ्क्यामुपसंख्यानं ” इति श्रियतेः
 सन् । एतच्च जीवतलिङ्गशरीरसौभाग्येन निश्चीयत
 इत्याह—नहीति । गतायुषां मृताणां । या लक्ष्मीः

मुखकान्तिः । दुर्लभा । सा च एनं न हास्यते । न
 जहातीत्यर्थः । जीवनानुकूला लक्ष्मीर्दृश्यत इत्यर्थः
 ॥ ४१ ॥ यावत् यावत्पर्यन्तं । सर्वाणि कार्याणि
 कर्तव्यानि पुनः संस्थापयामि । तावत्पर्यन्तमाश्वास-
 येत्यन्वयः । केचित्तु यावत्कार्याणि यावन्ति कर्त-
 व्यानि । तानि सर्वाणीत्याहुः ॥ ४२ ॥ पर्यवस्थापनं
 किमर्थमित्यत्राह—एते हीति ॥ आगतसाध्वसाः
 प्राप्तभयविकाराः । ते च विकाराः पुलकादयः ।
 प्रकथिताः पलायनार्थं प्रवृत्तकथा इत्यर्थः । संप्रहर्षि-
 तुमित्यनन्तरं अहंसीत्यध्याहार्यं । प्रधावन्तं इन्द्रजि-
 त्मेवेति भावः । इदमनीकविशेषणं । गच्छामीति
 बाध्याहार्यं । संप्रहर्षितुं भयान्निवर्तयितुमिति यावत् ।
 तदेवाह—त्यजन्त्विति ॥ ४३—४४ ॥ समाश्वासयत्
 नाहमिन्द्रजित्किंतु विभीषण इति समाश्वासयदित्यर्थः
 ॥ ४५ ॥ कथासंग्रहनाय पूर्वोक्तमनुवदति—इन्द्रजि-
 त्त्विति ॥ ४६ ॥ रामलक्ष्मणावित्यनन्तरमितिकरणं
 ज्ञेयं ॥ ४७ ॥ उत्पपात आसनादिति शेषः ॥ ४८ ॥

स० बलं प्राणं । सर्वाणिसैन्यानीत्युत्तरप्रोक्तेः ॥ ४१ ॥ स० त्रासात् ततोत्पन्नाद्वात् आगतसाध्वसाः सन्तः कर्णेकर्णे
 प्रकथिताः भवन्ति ॥ ४३ ॥ ति० अनीकप्रख्याश्वासनार्थमाधावन्तं दृष्ट्वासंप्रहर्षितं प्राप्तहर्षमनीकं तद्रूपाहरयोभुक्तपूर्वस्रजमि-
 वप्रासेत्यजन्तु ॥ ४४ ॥

[पा०] १ क. च. ज. ट. विमृज्य. २ क. ख. ग. ङ. झ. ञ. ट. संप्राप्तमसेभ्रान्तं. घ. संप्राप्तसमप्रार्थ. ३ घ.—छ.
 झ. ञ. ट. भवर्षितुं. ४ च. छ. ज. स्नेहत्काले. ५ क.—घ. प्रपद्यते. ६ ङ.—ट. मनुचिन्तय. ७ ख. ङ. झ. ञ. ट.
 यावत्सैन्यानि. ८ घ. दृष्ट्वायुषान्तं. ९ क. ख. संप्रहर्षितं. ङ. छ.—ट. संप्रहर्षितं. १० क.—ट. मासाद्यभिवाद्य. ११ क.
 घ.—ट. उपाधायचतुर्मुखि.

पृच्छते च यथावृत्तं पित्रे सर्वं न्यवेदयत् ॥ यथा तौ शरवन्धेन निश्चेष्टौ निष्प्रभौ कृतौ ॥ ४९ ॥

स हर्षवेगानुगतान्तरात्मा श्रुत्वा वचस्तस्य महारथस्य ॥

जहौ ज्वरं दाशरथेः समुत्थितं ग्रहण्य वाचाऽभिननन्द पुत्रम् ॥ ५० ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

रावणाक्षया राक्षसीभिस्त्रिजटा सहसीतायाः पुष्पकारोपणपूर्वकं रणाङ्गणभ्रायणेभरामलक्ष्मणदुर्वस्थाप्रदर्शनम् ॥ १ ॥
राक्षसभैराक्षणनियोगेन लङ्कायारामलक्ष्मणनियोगोद्घोषणम् ॥ २ ॥

प्रतिप्रविष्टे लङ्कां तु कृतार्थे रावणात्मजे ॥ राघवं परिवार्यार्ता ररक्षुर्वानरर्षभाः ॥ १ ॥

हनुमानङ्गदो नीलः सुषेणः कुमुदो नलः ॥ गजो गर्वाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः ॥

जाम्बवानृषभः स्कन्धो रम्भः शतबलिः पृथुः ॥ २ ॥

व्यूढानीकाश्च यथाश्च द्रुमानादाय सर्वतः ॥ वीक्षमाणा दिशः सर्वास्तिर्यग्ध्वं च वानराः ॥

तृणेष्वपि च चेष्टत्सु राक्षसा इति मेनिरे ॥ ३ ॥

रावणश्चापि संहृष्टो विस्मज्येन्द्रजितं सुतम् ॥ आजुहाव ततः सीतारक्षिणी राक्षसीस्तदा ॥ ४ ॥

राक्षसस्त्रिजटा चैव शासनात्समुपस्थिताः ॥ ता उवाच ततो हृष्टो राक्षसी राक्षसाधिपः ॥ ५ ॥

इतिविन्द्रजिताऽऽख्यात वैदेह्या रामलक्ष्मणौ ॥ पुष्पकं च समारोप्य दर्शयध्वं हंतौ रणे ॥ ६ ॥

यदाश्रयादवष्टब्धा नेधं मामुपतिष्ठति ॥ सोऽस्या भर्ता सह आत्रा निरस्तो रणमूर्धनि ॥ ७ ॥

निर्विशङ्का निरुद्धिमा निरपेक्षा च मैथिली ॥ मामुपस्थास्यते सीता सर्वाभरणभूषिता ॥ ८ ॥

यथावृत्तं वृत्तमनतिक्रम्य । इदमेव विवृणोति—यथा
क्वचित् ॥ ४९ ॥ हर्षवेगः हर्षतिशयः तेनानुगतो
व्याप्तः अन्तराला मनो यस्य स तथोक्तः । दाशरथेः
निमित्तात् । ज्वरं चिन्तासंतापं । अनया राज्या
प्रतिपद्रतेत्युचुः ॥ ५० ॥ इति श्रीमोविन्दुराजविर-
चित्ते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धका-
ण्डव्याख्याने षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

अथ सीतायै वीरशयनस्थरामलक्ष्मणप्रवर्शनं सप्त-
चत्वारिंशे—प्रतिप्रविष्ट इत्यादि ॥ १ ॥ ये ररक्षुस्ता-
नाह—हनुमानित्यादिना ॥ २ ॥ अन्यान्यानरानाह-
व्यूढानीकाश्चेति ॥ व्यूढानीकाः कृतव्यूहसेनावन्तः ।
चेष्टत्सु चेष्टमानेषु ॥ ३—५ ॥ आख्यात कथयत
॥ ६ ॥ अवष्टब्धा गर्विता । निर्विशङ्का निर्विचारा ।
निरुद्धिमा निःशोका । भावे निष्ठा । निरपेक्षा रामः

सी० वस्तुतस्तुसारावणः द्वर्षवेगानुगतान्तरात्मायः दाशरथेःसमुत्थितंज्वरंजहौ तस्यवचःश्रुत्वा तंपुत्रं इन्द्रजितं । ग्रहण्य वाचा-
भिनन्द्य पुत्रप्रीत्यैकेवलंतंवाच्यात्रेणननन्द ननुपरमार्थतः । “कालक्षोरावचःकालेसंयुगायाभ्यनोदयत्” इत्यारभ्य “इन्द्रजितुम-
हामासःसर्वसैन्यसमावृतः । विवेशनगरीलङ्कां” इत्यन्तेनवानररक्षसांप्रतिपत्यवृत्तंयुद्धमुक्तं ॥ ५० ॥ इतिषट्चत्वारिंशःसर्गः ॥ ४६ ॥

सी० व्यूढानीकाः व्यूढानि गृह्यादिभ्यूहाकाराणि सनीकानियेषांते ॥ ३ ॥ स० राक्षसः इतराः । त्रिजटेति ताम्र्यःपृथक्-
लोकिः उत्तरत्रसामान्यतोराक्षसीरित्युक्तिश्च त्रिजटा सीतापक्षेर्वर्ततइतिरावणमनसिचंदेहंसूचयतः ॥ ५ ॥ शि० मैथिली सर्वा-
भरणभूषितासती मां लङ्कासंपत्ति । उपस्थास्यते अत्रैवनिवस्यतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

[पा०] १ व. पुत्रस्तस्यै. २ ग. क.—ट. समुत्थंग्रहण्यवाचा. ३ क.—ट. तस्मिन्प्रविष्टेलङ्कायां. घ. प्रतिप्रविष्टेलङ्कायां.
४ क.—ट. परिवार्यार्थ. ५ छ. झ. ञ. ट. रावणःपुनसःसातुप्रस्थोमहाहरिः. ६ घ. जानवानृक्षराजधर्मः. ७ क. ख. क.
घ. झ. ञ. ट. सुन्दोरमः. ८ क. घ.—ट. शासनात्समुपस्थिताः. ९ ग. क. च. झ. ञ. ट. पुष्पकंतत्समारोप्य. १० घ.
गतायुधि. ११ क.—ट. निहंतो.

अद्य कालवशं प्राप्तं रणे रामं लक्ष्मणम् ॥ अवेक्ष्य विनिवृत्ताशा चान्यां गतिमपश्यती ॥
निरपेक्षा विशालाक्षी मामुपस्थास्यते स्वयम् ॥ ९ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रावणस्य दुरात्मनः ॥ राक्षसस्तास्तथेत्युक्त्वा जग्मुर्वै यत्र पुष्पकम् ॥ १० ॥
ततः पुष्पकमादाय राक्षसो रावणाज्ञया ॥ अशोकवनिकास्यां तां मैथिलीं समुपानयन् ॥ ११ ॥
तामादाय ॥ राक्षसो भर्तृशोकपराजिताम् ॥ सीतामारोपयामासुर्विमानं पुष्पकं तदा ॥ १२ ॥
ततः पुष्पकमारोप्य सीतां त्रिजटया सह ॥ जग्मुर्दर्शयितुं तस्यै राक्षसो रामलक्ष्मणौ ॥ १३ ॥
रावणोकारयल्लङ्कां पताकाध्वजमालिनीम् ॥ प्राधोषयत हृष्टश्च लङ्कायां राक्षसेश्वरः ॥
रावणो लक्ष्मणश्चैव हताविन्द्रजिता रणे ॥ १४ ॥

विमानेनापि सीता तु गत्वा त्रिजटया सह ॥ ददर्श वानराणां तु सर्वं सैन्यं निपातितम् ॥ १५ ॥
प्रहृष्टमनसश्चापि ददर्श पिशिताशनान् ॥ वानराश्चापि दुःखार्तात्रामलक्ष्मणपार्श्वतः ॥ १६ ॥
ततः सीता ददर्शोभौ शयानौ शरत्त्वययोः ॥ लक्ष्मणं चापि रामं च विसंज्ञौ शरपीडितौ ॥ १७ ॥
विध्वस्तकवचौ वीरौ विप्रविद्धशरासनौ ॥ सायकैश्छिन्नसर्वाङ्गौ शरस्त्वम्बमयौ क्षितौ ॥ १८ ॥
तौ दृष्ट्वा आतरो तत्र वीरौ सा पुरुषर्षभौ ॥ शयानौ पुण्डरीकाक्षौ कुमारविव पावकी ॥ १९ ॥
शरत्त्वयगतौ वीरौ तथाभूतौ नरर्षभौ ॥ दुःखार्ता सुभृशं सीता सुचिरं विललाष ह ॥ २० ॥

समेष्यतीत्याशारहिता ॥ ७—८ ॥ अद्येत्यादिसार्ध-
श्लोक एकान्वयः ॥ अन्यां गतिं चापश्यती । आग-
मशासनस्थानित्यलानुमभावः । अन्यां मत्तोऽन्यां ।
गम्यत इति गतिः प्राप्यं । विनिवृत्ताशा रामाद्विनि-
वृत्तभावा ॥ ९—१२ ॥ त्रिजटया सह सीतामा-
रोप्य । उभयोरेव विमानारोहणमतुह्येत्यर्थः । पुत्री-
त्वाभिपुण्यतया च त्रिजटया विमानारोहणमुक्ता

॥ १३ ॥ इन्द्रजिता रण इत्यनन्तरमितिकरणं बोध्यं
॥ १४—१६ ॥ ततः सीतेत्यादिश्लोकद्वयं ॥ विप्रवि-
द्धशरासनौ भ्रष्टचापौ । सायकैश्छिन्नसर्वाङ्गौ अतएव
शरस्त्वम्बमयौ शरगुल्ममयौ । त्वम्बः समूह इत्येके ।
क्षितौ शरत्त्वययोः शयानाविति संबन्धः ॥ १७—
१८ ॥ तावित्यादिश्लोकद्वयं ॥ पावकी पावकपुत्रौ
स्कन्दविशाखौ । अत्रोत्तरो वीरशब्दः कुमारवित्यस्य

ती० अन्यांगतिनापश्यती अन्यां मत्तोऽन्यां । गम्यतइतिगतिः प्राप्यं । रामरूपप्रियं पश्यतीति यावत् । राममवेक्ष्य विनिवृत्ताशा
सास्त्रयं मामुपस्थास्यते इति संबन्धः । 'ता उवाच ततो हृष्टा राक्षसीः' इत्यारभ्य 'अनपेक्षा विशालाक्षी मामुपस्थास्यते स्वयं' इत्यन्तस्य वा-
स्तवार्थस्तु वैदेह्यारामलक्ष्मणवृत्तान्तजिज्ञासायां तद्वृत्तान्तसत्यैक्ययतेति रावणो राक्षसीं नियोजयति—ता उवाचेत्यारभ्य अनपे-
क्षा विशालाक्षीत्यन्तेन । रणे रामलक्ष्मणौ इन्द्रजितासह । युद्धायेति शेषः । हतौ आगतावित्यर्थः । हनहिंसागत्योरिति धातो-
रेवमर्थः । वैदेह्या आख्यात तस्यास्तदर्शनेच्छायां सत्यापुष्पकं समारोप्य हतौ आगतौ तौ दर्शयध्वंचेत्यर्थः । तस्यैपतिदर्शनेन किं
मविष्यतितत्राह—यदाश्रयादित्यादिश्लोकद्वयेन । हे अवष्टब्धाः गर्विताः राक्षसः । इयं यदाश्रयात् यस्य रामस्याश्रयादेतोः ।
मां लक्ष्मीं मदीयामिति शेषः । नोपतिष्ठति नानुभवतीत्यर्थः । अस्याभर्तारणमूर्धनि भ्रात्रासह निहतः आगतः खलु । तं दृष्ट्वा
इतः परं निर्विशङ्का निरुद्धिमा एतावत्पर्यन्तं निरपेक्षापिमैथिली सर्वाभरणभूषितासती मां मदीयां लक्ष्मीं निवेदितो लक्ष्मीमित्यर्थः ।
उपस्थास्यते अनुमविष्यतीत्यर्थः । ननु कथं तत्समागमं विना तस्य दर्शनमात्रेण सीता तदपि तैर्भयं मनुमविष्यतीत्यत्राह—अवे-
ल्यादिसार्धश्लोकेन । कालवशं कालेव शीघ्रस्यते लक्ष्मणं रणे प्राप्तं राममपेक्ष्य नान्यांगतिं पश्यती रामव्यतिरिक्तप्राप्यं न पश्यतीत्युक्तिः
परमपतिव्रतेत्यर्थः । अतएवानपेक्षा अतएव विनिवृत्ताशा । एतादृश्यपि सर्वत्राक्यं सावधारणमिति न्यायात् । अथैव स्वयमेव मां
मदर्पितो लक्ष्मीं उपस्थास्यतीत्यर्थः ॥ २० उपस्थास्यते संगतं करोति मित्रीकुरिष्यतीति वा तेनात्मनेपदोपपत्तिः ॥ ९ ॥ २० रामं
लक्ष्मणमिति न कव्ये यल्लक्ष्मणं चैव रामं चेति वचनं नागपाशेन न तदीयासंबन्धनं सुतरां तच्छायाविन इति बोधयितुं ॥ १७ ॥ ती० विप्र-
विद्धशरासनौ भ्रष्टचापकौ । शरस्त्वम्बमयौ शरस्त्वः शरसमूहः तन्मयौ ॥ १८ ॥ इतिसप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

[पा०] १ क. ग.—उ, अनपेक्षा. २ घ. तामानापश्यतु. ३ घ. परायणां. ग. परिहृतां. ४ क. झ. घ. ट. रावणश्वार-
यामास. च. छ. रावणः कारयामास. ५ ख. प्रविध्वस्तशरासनौ. ६ चं. झ. न. ट. करुणं.

भर्तारमनवधाङ्गी लक्ष्मणं चासितेक्षणा ॥ प्रेक्ष्य पांसुषु वेष्टन्तौ रुरोद जनकात्मजा ॥ २१ ॥

सा बाष्पशोकाभिहता समीक्ष्य तौ आतरौ देवसमप्रभावौ ॥

वितर्कयन्ती निधनं तयोः सा दुःखान्विता वाक्यमिदं जगाद ॥ २२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

रामलक्ष्मणयोर्विधननिर्धारणेन सकलं बहुधाविलपन्तीसीताप्रति त्रिजटया हेतुपन्यासाद्वाचयोजीविनप्रत्यायनेन समावासान् ॥ १ ॥ राक्षसीभिस्त्रिजटयासहसीतायाः पुनरशोकवशापणम् ॥ २ ॥

भर्तारं निहतं दृष्ट्वा लक्ष्मणं च मेहाबलम् ॥ विललाप भृशं सीता करुणं शोककर्शिता ॥ १ ॥
ऊचुर्लक्ष्मणिनो ये मां पुत्रिष्वविधवेति च ॥ तेऽद्य सर्वे हते रामे ज्ञानिनोऽनृतवादिनः ॥ २ ॥
यज्वनो महिषीं ये मामूचुः पत्नीं च सत्रिणः ॥ तेऽद्य सर्वे हते रामे ज्ञानिनोऽनृतवादिनः ॥ ३ ॥
ऊचुः संश्रवणे ये मां द्विजाः कार्तान्तिकाः शुभाश्च ॥ तेऽद्य सर्वे हते रामे ज्ञानिनोऽनृतवादिनः ॥ ४ ॥
वीरपार्थिवपत्नी त्वं ये धन्येति च मां विदुः ॥ तेऽद्य सर्वे हते रामे ज्ञानिनोऽनृतवादिनः ॥ ५ ॥
इमानि खलु पद्मानि पादयोर्धैः किल स्त्रियः ॥ आधिराज्येऽभिषिच्यन्ते नरेन्द्रैः पतिभिः सह ॥ ६ ॥

विशेषणं ॥ १९—२१ ॥ सेति अत्र वीक्षणगदनरूप-
क्रियाभेदात्तच्छब्दद्वयं ॥ २२ ॥ इति श्रीगोविन्दराज-
विरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्ध-
काण्डव्याख्याने सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

अथ सीताप्रलापोष्टचत्वारिंशे—भर्तारमिति ॥
करुणं यथा तथा विललाप ॥ १ ॥ लक्ष्मणिन इति ।
लक्ष्मणशब्देनात्र लक्ष्मणज्ञानं लक्ष्यते तदेवामस्तीति
लक्ष्मणिनः । षडुत्तरषष्टिलक्ष्मणसायुद्रिकशस्त्रज्ञा इत्यर्थः
“ षष्टिष्वुत्तरा योषिवृक्लक्ष्मणमीरितं ” इत्युक्तेः ।
अतएवाविधवा विधवालक्ष्मणरहिता । “ निर्लोभ
हृदयं यस्याः समनिमलवर्जितम् । ऐश्वर्यं चाप्यवै-
धव्यं प्रियप्रेम च सा लभेत् ” इत्युक्तलक्षणेत्यर्थः ।
पुत्रिणी पुत्रलाभलक्षणवती । “ दीर्वाङ्गुलिश्च या
नारी दीर्घकेशी च या भवेत् । दीर्घमायुरवाप्नोति
पुत्रैश्च सह वर्तते ” इत्युक्तलक्षणवतीत्यर्थः । ज्ञानिनो
लक्ष्मणज्ञानवन्तः । अनृतवादिनः आसन्निति शेषः ।

॥ २ ॥ यज्वनः कृतान्धमेधादिकस्य । “ यज्वा तु
विधिनेष्टवान् ” इत्यमरः । बहुयजमानकानि गवा-
मयनप्रभृतीनि सत्राणि तत्कर्त्तासत्री तस्य महिषी कृता-
मिषेकां । “ कृतामिषेका महिषी ” इत्यमरः । पत्नीं
यज्ञसंयोगवतीं । “ पत्युर्नो यज्ञसंयोगे ” इति पति-
शब्दस्य नकारान्तादेशः । ततो “ ऋग्नेभ्यो ङीप् ”
इति ङीप् ॥ ३ ॥ संश्रवणे मम सम्यक् श्रवणे ।
मयि शृण्वन्त्यामित्यर्थः । यद्वा सन्त्यक् श्रवणमस्मि-
न्निति संश्रवणः सन्निधिः । मत्सन्निधावित्यर्थः ।
मात्रादिसमीप इति शेषः । कृतान्तः कालः तद्विदः
कार्तान्तिकाः । “ स्युर्मौहूर्तिकमौहूर्तज्ञानिकार्तान्तिका
अपि ” इत्यमरः । शुभां नित्यमङ्गलां । “ स्मितं
प्रशस्तं सुदृशमनिमीलितलोचनम् । समवृत्तपुटा
नासा लघुच्छिद्रा शुभावहा ” इत्याद्युक्तलक्षणैरिति
शेषः ॥ ४ ॥ त्वं वीरपार्थिवपत्नी धन्या चेति ये
विदुः । विदित्वा ऊचुरित्यर्थः । तेऽनृतवादिन इति
पूर्वेणान्वयः ॥ ५ ॥ यैः पद्मैरुपलक्षिताः स्त्रियः

टी० भर्तारं निहतं मित्यादि सीताप्रलापवाक्यानां वास्तवार्थेऽयमाशयः । सर्वैश्चरीसर्वज्ञादेवीरामलक्ष्मणयोः कापि हानिर्नास्तीति
ज्ञात्वापि राक्षसान्वधयितुं बहुविधं प्रलपतीति । निहतं निहतमिव स्थितमित्यर्थः । “ तेयसर्वे हते रामे ” इत्यादिसर्वैस्त्वलेषु रामे हते
इतद्व्यस्तिते इत्यर्थः ॥ १ ॥ टी० वीरपार्थिवपत्नीनां पूजनीयामिति शेषः । भर्तृपूजितां सुमङ्गलीं चेष्टाहः ॥ ५ ॥

[पा०] १ ख. ग. ड. — द. देवसुतप्रभावौ. २ ख. ग. घ. महारथं. ३ घ. ड. झ. ट. लक्ष्मणिकाः. ४ ऊचुस्संश्रवणे.
वीरपार्थिवपत्नी. इत्यनयोः श्लोकयोः पूर्वोपर्यं झ. पाठे दृश्यते. ५ झ. ट. वीरपार्थिवपत्नीनां ये विदुर्भर्तृपूजिता. ६ क. ख. ज.
पादयोर्धैः कुलजिहया. क. च. छ. झ. न. ट. पादयोर्वैकुलजिहया.

वैधव्यं यान्ति यैर्नार्यो लक्षणैर्भाग्यदुर्लभाः ॥ नात्मनस्तानि पश्यामि पश्यन्ती हतलक्षणा ॥ ७ ॥
 सत्यनामानि पद्मानि स्त्रीणामुक्तानि लक्षणैः ॥ तान्यद्य निहते रामे वितथानि भवन्ति मे ॥ ८ ॥
 केशाः सूक्ष्माः समा नीला भ्रुवौ चासंगते मम ॥ वृत्ते चारोमशे जङ्घे दन्ताश्चाविरला मम ॥ ९ ॥
 शङ्खे नेत्रे करौ पादौ गुल्फावूरु च मे चितौ ॥ अनुवृत्तनखाः स्निग्धाः समाश्चाङ्गुलयो मम ॥ १० ॥
 स्तनौ चाविरलौ पीनौ ममैवौ ममचूचुकौ ॥ मग्ना चोत्सङ्गिनी नाभिः पार्श्वोरस्काश्च मे चिताः ॥ ११ ॥
 मम वर्णो मणिनिभो मृदून्यङ्गरुहाणि च ॥ प्रतिष्ठितां द्वादशभिर्मामूचुः शुभलक्षणाम् ॥ १२ ॥
 समग्रयवमच्छिद्रं पाणिपादं च वर्णवत् ॥ मन्दस्मितेत्येव च मां कन्यालक्षणिनो द्विजाः ॥ १३ ॥
 आधिराज्येऽभिषेको मे ब्राह्मणैः पतिना सह ॥ कृतान्तकुशलैरुक्तं तत्सर्वं वितथीकृतम् ॥ १४ ॥

आधिराज्येऽभिषेक्यन्ते किलैतैस्त्रिभिः । तानीमानि पद्मानि रेखारूपाणि दृश्यन्त इति शेषः । स्वस्विति प्रसिद्धौ । स्पष्टं दृश्यन्त इत्यर्थः । कथमेषां निष्फलत्वमिति भावः ॥ ६ ॥ भाग्यदुर्लभाः दुर्लभभाग्या नार्यः । यैर्लक्षणैर्वैधव्यं यान्ति तानि लक्षणानि पश्यन्ती विमृशन्ती । न पश्यामि । कुत्रापिवैधव्यहेतुर्लक्षणं न पश्यामीत्यर्थः । किंतु केवलं हतलक्षणा निष्फललक्षणास्मीत्यर्थः । तादृशलक्षणानि च सामुद्रिकोक्तानि । “ परस्परं समारूढाः पादाङ्गुल्यो भवन्ति चेत् । इत्या बहूनपि पटीनपरप्रेष्या तथा भवेत् ॥ यस्याः कनिष्ठिका भूमिं नगच्छन्त्याः परिस्पृशेत् । पतिद्वयं निहन्त्याद्या द्वितीया च पतिप्रयम् ॥ एकरोमा राजपत्नी द्विरोमातिसुखान्विता । त्रिरोमा रोमकूपेषु भवेद्वैधव्यदुःखभाक् ” इत्यादिना ॥ ७ ॥ पदि पदे मा श्रीर्येषां तानि पद्मानित्येवं सत्यनामानि । पदश्रीकराणीत्यर्थः । यद्वा पद्मावत्त्वात् पदशब्दवाच्यानि । रेखारूपाणि यानि पद्मानि । सत्यनामानि अन्वर्थनामानि । पद्माशब्दादर्शाद्यधि कृते रूपं । केचित्सत्यनामानि अमोघफलानीत्याहुः । लक्षणैः ध्वजादिलक्षणैः सह यानि सत्यनामानि पद्मान्युक्तानि तानि मे वितथानि निष्फलानि भवन्तीति योजना ॥ ८ ॥ केशा इत्यादिचतुःश्लोक्येकान्वया ॥ अहं सूक्ष्मकेशत्वादिलक्षणलक्षितास्मि । अतो मां शुभल-

क्षणामूचुरित्यन्वयः । समाः न्यूनाधिक्यरहिताः । असंगते परस्परमसंयुक्ते । अरोमशे रोमरहिते । वृत्ते वर्तुले । अत्र स्कान्दं—“ रोमहीने शुभे स्निग्धे यज्जङ्घे कमवर्तुले । सा राजपत्नी भवति विशिरे सुमनोहरा ” इति ॥ शङ्खे नेत्रोपान्तभूतललाटपार्श्वे । चितौ उपचितौ । एतच्छङ्खे नेत्रे इत्यत्र लिङ्गव्यत्ययेन योजनीयं । अनुवृत्तनखाः वृत्तनखाः । अङ्गुलयः पादहस्ताङ्गुलयः । तदुक्तं स्कान्दे—“ स्निग्धाः समुज्जतास्तत्र वृत्ताः पादनखाः शुभाः ” इति । समाः इस्तपरिमाणसदृशाः । नातिदीर्घा नातिहस्ता इत्यर्थः । यद्वा एकहस्तवद्वस्तान्तरेपि तुल्यपरिमाणा इत्यर्थः । अन्य्यूनाधिकसंख्याका इति वार्थः । अधिरलौ निरन्तरौ । ममचूचुकौ ईषन्भग्नौ । मग्ना गम्भीरा । उत्सङ्गिनी उन्नतपर्यन्तप्रदेशः । पार्श्वोरस्काः पार्श्वे च उरस्कं च । आर्षो लिङ्गव्यत्ययः । चिताः उचिताः । मणिनिभः मणिवत्स्निग्धवर्णः । प्रतिष्ठितां द्वादशभिः दशभिः पादाङ्गुलिभिः द्वाभ्यां पादतलाभ्यां च भूमौ सुप्रतिष्ठितां ॥ ९—१२ ॥ समग्रयवं संपूर्णयवाकाररेखं । अच्छिद्रं श्लिष्टाङ्गुल्यन्तरालं । वर्णवत् अरुणवर्णं । मामूचुरित्यनुषङ्गनीयं । मन्दस्मितेत्येवेत्येवकारः अयोगव्यवच्छेदार्थः । नित्यमन्दस्मितेत्यर्थः ॥ १३ ॥ कृतान्तकुशलैः ज्यौतिषिकसिद्धान्तनिपुणैः । अत्र इतिकरणं द्रष्टव्यं । अभिषेक इत्युक्तमित्यन्वयः ।

सू० लक्षणैः लक्षण्यन्तिजनानितितज्ज्ञैःकर्तुमिः । लक्षणैः करणैर्वा । लक्षणानि प्रोक्तानि । द्वितीयेतज्ज्ञैरिति शेषः ॥ ७—८ ॥ शि० नार्यः यैर्लक्षणैर्वैधव्यं यान्ति तानिलक्षणानि पश्यन्ती भन्वेययन्ती । तलक्षणा तलयोः पाणिपादतल्लोः क्षणं वस्तुवप्रदचिह्नं यस्याः सा अहं आत्मनो नैव पश्यामि । एतेन रामनिधनसंभवतीतिसूचितं । इत्यर्थः ॥ ७ ॥ ति० पार्श्वोरस्कं च । स्तार्थेकः । तत्पार्श्वोरस्कं ॥ ११ ॥ सू० वर्णवत् रूपवत् । “ वर्णः स्फुटारूपे ” इति विश्वः ॥ १३ ॥ सू० पतिनापत्या । पतिरित्याख्यातः पतिरिति लक्ष्मिकः । न प्रसिद्धोऽपि पतिस्तु ग्राहीत इति पतिनेति । पतिनेपती । “ कृष्णस्य सखिरर्जुनः ” इत्यादि वत्संभवतीति वाक्येन । [पा०] १ घ. दुर्लभैः. २ ऊ. झ. ट. चासंहतेमम. ३ ऊ. झ. ट. गामकौ. ४ ऊ. झ. ट. पार्श्वोरस्कं च मेचितं. ५ ऊ. च. छ. झ. न. ट. कन्यालक्षणाविदुः. ग. घ. कन्यालक्षणिनो विदुः.

शोधयित्वा जनस्थानं प्रवृत्तिंमुपलभ्य च ॥ तीर्त्वा सागरमक्षोभ्यं आतरौ गोष्पदे हतौ ॥ १५ ॥
 ननु वारुणमाग्नेयमैन्द्रं वायव्यमेव च ॥ अस्त्रं ब्रह्मशिरश्चैव राघवौ ब्रह्मपद्यताम् ॥ १६ ॥
 अदृश्यमानेन रणे मायया वासवोपसौ ॥ मम नाथावनाथाया निहतौ रामलक्ष्मणौ ॥ १७ ॥
 न हि दृष्टिपथं प्राप्य राघवस्य रणे रिपुः ॥ जीवन्प्रति निवर्तेत यद्यपि स्थान्मनोजवः ॥ १८ ॥
 न कालस्यातिभारोस्ति कृतान्तश्च सुदुर्जयः ॥ यत्र रामः सह आत्रा ज्ञेते युधि निपातितः ॥ १९ ॥
 न शोचामि तथा रामं लक्ष्मणं च महाबलम् ॥ नात्मानं जननीं वाऽपि यथा श्वश्रू तपस्विनीम् ॥ २० ॥
 सौऽनुचिन्तयते नित्यं समाप्तव्रतमागतम् ॥ कदा द्रक्ष्यामि सीतां च लक्ष्मणं च सराधवम् ॥ २१ ॥
 परिदेवयमानां तां राक्षसी त्रिजटाऽब्रवीत् ॥ २२ ॥
 मा विषादं कृथा देवि भर्ताऽयं तव जीवति ॥ २३ ॥
 कारणानि च वक्ष्यामि महान्ति सदृशानि च ॥ यंघेमौ जीवतो देवि आतरौ रामलक्ष्मणौ ॥ २४ ॥
 न हि कोपपरीतानि हर्षपर्युत्सुकानि च ॥ भवन्ति युधि योधानां मुखानि निहते पतौ ॥ २५ ॥
 इदं विमानं वैदेहि पुष्पकं नाम नामतः ॥ दिव्यं त्वां धारयेन्नैवं यद्येतौ गतजीवितौ ॥ २६ ॥
 हतवीरप्रधाना हि हेतोत्साहा निरुद्यमा ॥ सेना अमति संख्येषु हतकर्णेव नौर्जले ॥ २७ ॥
 इयं पुनरसंभ्रान्ता निरुद्दिष्टा तैरस्त्रिणी ॥ सेना रक्षति काकुत्स्थौ मया ग्रीत्या निवेदितौ ॥ २८ ॥

“चक्रवर्तिक्षयः पाणौ नन्द्यावर्तः प्रवृक्षिणः ॥
 इत्याद्युक्तनन्द्यावर्तोदिलक्षणेति भावः । सर्वं वित-
 धीकृतमित्यतः परं यज्वनो महिषी ये मामित्यथस्त-
 नस्तोकः केषुचित्कोशेषु दृश्यते । स तु लेखकप्रमा-
 दकृतः ॥ १४ ॥ शोधयित्वा अन्विष्य । प्रवृत्तिं वृत्ता-
 न्तं । गोष्पदे इन्द्रजिन्मायामात्र इति भावः ॥ १५ ॥
 ब्रह्मशिरः अस्त्रविशेषः । प्रत्यपद्यतां नन्वित्यन्वयः ।
 परस्मैपदमार्थः । नन्विति प्रसिद्धौ । आमन्त्रणे वा ।
 “प्रभावधारणानुष्ठानुनयामन्त्रणे ननु ॥ इत्यमरः ।
 प्रलपे निर्निमित्तमामन्त्रणं संभवति ॥ १६—१७ ॥
 अदृश्यमानत्वे नैवं हन्तुं शक्यवादित्याह—न हीति
 ॥ १८ ॥ नेति । शुभाशुभप्रापकस्य कालस्यातिभारो
 नास्ति । अशक्यार्थोनास्तीत्यर्थः । कृतान्तः दैवं ।

यत्र यतः । रामः अतिबलपराक्रमशाल्यपीति भावः
 ॥ १९ ॥ जननीं मन्मातरम् ॥ २० ॥ उक्तार्थे हेतु-
 माह—सेति ॥ समाप्तव्रतं अथ आगतं सराधवं
 लक्ष्मणं सीतां च कदा द्रक्ष्यामीति अनुचिन्तयत
 इत्यन्वयः ॥ २१ ॥ परिदेवयमानां विलपन्ती ॥ २२ ॥
 मा विषादमित्यर्थः ॥ २३ ॥ इमौ रामलक्ष्मणौ जीवत
 इति यथा ज्ञातुं शक्यते तथा । महान्ति स्फुटानि ।
 सदृशानि पूर्वानुभूततुल्यानि । दृष्टसंवादानीति
 यावत् । कारणानि हेतून् । वक्ष्यामीत्यन्वयः ॥ २४ ॥
 तान्येव कारणानि व्यतिरेकमुखेनाह—न हीति ॥
 हर्षेण पर्युत्सुकानि । प्रसन्नानीति यावत् ॥ २५—२६ ॥
 हतकर्णा हतकर्णधारा ॥ २७ ॥ निवेदितौ निवेदित-

॥ १४ ॥ ति० गोष्पदे अल्पावशिष्टसैन्ये । हतावित्यर्थः । अनेन बहुदिनयुद्धोत्तरमरुपावशिष्टसैन्येकतिपययूयपरुषेऽयंशरवन्ध-
 तिलभ्यते ॥ १५ ॥ स० राघवौ रामलक्ष्मणौ प्रत्यपद्यत प्रत्यपद्येतां । विश्वामित्रादिति शेषः । राघवश्चराघवश्चैवेतद्विग्रहवाक्यै-
 क्येनचनानेक्यापृथक्पृथगन्वयोवा । विश्वामित्रोवशिष्टोवारारधौप्रत्यपद्यत प्रत्यपादयत् ग्राहयामासेतिवा । ननुना सर्वैरेतदादिभि-
 स्मृतंवासायाप्रबलेतिवाकल्पनामुच्यते ॥ १६ ॥ स० नाथौ एकोमुख्यतयारक्षकत्वेनामुख्यतयावैकइतिनाथौ । छत्रिन्यायेनवा
 ॥ १७ ॥ शि० यत्र यदानीपातितोरामःज्ञेते तदा कृतान्तःकालःसुदुर्जयः कैश्चिदपिजेतुंअशक्यः । अतएव कालस्यातिभार
 व्यतिमीतिर्नास्ति । रावणमेवाधित्यसर्वैर्निर्भयाश्वविष्यन्तीति सूचितं ॥ १९ ॥ स० जननीं जनकभार्या । जनकोपुपलक्ष्यते ।
 भार्यकाद्वतपतिलादेकपुत्रत्वात्तामेवशोचामीतिभावः ॥ २० ॥ शि० नामतःपुष्पकमिदंविमानं यदितौगतजीवितौ तर्हि स्नान-
 धारयेत् । त्रिष्वानधारयतीत्यर्थः । एतेन धारणरूपहेलन्तरंसूचितं ॥ २६ ॥ इत्यष्ट्यलंकारःसर्गः ॥ ४८ ॥

[पा०] १ क.—घ. ख. न. उपलभ्यमे. २ झ. न. ट. प्रत्यपद्यत. ३ झ. सातु. ४ क. ग. क.—ट. धारयन्नेदं.
 ५ क.—ट. गतोत्साहा. ६ छ. ग. क.—ट. तपस्विनि.

सा त्वं भव सुविस्मया अनुमानैः सुखोदयैः ॥ अहसौ पश्य काकुत्स्थौ स्नेहादेतद्वीमि ते ॥ २९ ॥

अनुतं नोक्तपूर्वं मे न च वक्ष्ये कदाचन ॥ चारित्रसुखशीलत्वात्प्रविष्टासि मनो मम ॥ ३० ॥

नेमौ शक्यौ रणे जेतुं सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ॥ तादृशं दर्शनं दृष्ट्वा मया चावेदितं तव ॥

इदं च सुमहच्चिह्नं शनैः पश्यस्व मैथिलि ॥ ३१ ॥

निःसंज्ञावप्युभावेतौ नैव लक्ष्मीर्वियुज्यते ॥ प्रायेण गतसत्त्वानां पुरुषाणां गतायुषाम् ॥

दृश्यमानेषु वज्रेषु परं भवति वैकृतम् ॥ ३२ ॥

त्यज शोकं च मोहं च दुःखं च जनकात्मजे ॥ रामलक्ष्मणयोरर्थे नाद्य शक्यमजीवितम् ॥ ३३ ॥

श्रुत्वा तु वचनं तस्याः सीता सुरसुतोपमा ॥ कृताञ्जलिरुवाचेदमेवमस्त्विति मैथिली ॥ ३४ ॥

विमानं पुष्पकं तत्तु सन्निवर्त्य मनोजवम् ॥ दीना त्रिजटया सीता लङ्कामेव प्रवेशिता ॥ ३५ ॥

ततस्त्रिजटया सार्धं पुष्पकादवरुह्य सा ॥ अशोकवनिकामेव राक्षसीभिः प्रवेशिता ॥ ३६ ॥

प्रविश्य सीता बहुवृक्षषण्डां तां राक्षसेन्द्रस्य विहारभूमिम् ॥

संप्रेक्ष्य संचिन्त्य च राजपुत्रौ परं विषादं समुपाजगाम ॥ ३७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

नागपाशबद्धेनापिदिष्टवामुद्धेनरामेण लक्ष्मणदुरवस्थावलोकनेनतस्य चरमावस्थाशङ्कया तंप्रतिशोचनपूर्वकंबहुधा विलापः ॥ १ ॥

घोरेण शरवन्धेन बद्धौ दशरथात्मजौ ॥ निश्चसन्तौ यथा नागौ शयानौ रुधिरोक्षितौ ॥ १ ॥

सर्वे ते वानरश्रेष्ठाः ससुग्रीवा महाबलाः ॥ परिवार्थं महात्मानौ तस्थुः शोकपरिप्लुताः ॥ २ ॥

जीवितौ ॥ २८ ॥ अनुमानैः चिह्नैः । सुखोदयैः सुखञ्ज-
यैरित्यर्थः । चारित्रसुखशीलत्वात् । चरित्रमेव चारित्रं
पातित्रत्यं सदेव सुखं प्रियं शीलं स्वभावः यस्याः सा
तस्याः भावश्चारित्रसुखशीलत्वं तस्मात् । यद्वा चारित्रे-
णाह्लादकस्वभावत्वादित्यर्थः । प्रविष्टासि मनो मम ।
त्वयि मम स्नेहो वर्तत इत्यर्थः ॥ २९-३० ॥ तादृशं
तादृग्विधं । जीवनव्यञ्जकमिति यावत् । दृश्यते ज्ञाय-
तेनेनेति दर्शनं सैन्यमुखप्रसादादिकं । पूर्वदृष्टं स्वप्न-
मिति वार्थः । शनैः पश्यस्व सावधानेन पश्येत्यर्थः
॥ ३१ ॥ न वियुज्यते न जहाति । गतायुषां अत-
एव गतसत्त्वानां गतप्राणानां । “द्रव्यासुव्यवसा-
येषु सत्त्वमखी तु जन्तुषु” इत्यमरः । वैकृतं
विकृतिः ॥ ३२ ॥ रामलक्ष्मणयोरर्थे शोकं शोककृतं
मुखविकारं । मोहं विपरीतबुद्धिं । दुःखं मनोव्यथां

च त्यज । अजीवितुं न शक्यं जीवितुं शक्यमेवेत्यर्थः
॥ ३३ ॥ कृताञ्जलिरित्यनेन भगवद्विषयोपदेशा योपि
कोप्यादरणीय इत्युक्तं । इदंशब्दविवरणं एवमस्त्विति
॥ ३४ ॥ विमानमिति । सन्निवर्तने प्रवेशने च त्रिज-
टैव कर्त्री ॥ ३५ ॥ राक्षसीमिरित्यनेन त्रिजटादर्श-
नायानीतेति गम्यते ॥ ३६ ॥ विहारभूमिं प्रमदावसं ।
संप्रेक्ष्य संचिन्त्य । प्रेक्षितप्रकारेण संचिन्त्येत्यर्थः ।
यद्वा भावनाप्रकर्षात्पुरःस्थितौ संप्रेक्ष्येत्यर्थः ॥ ३७ ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने अष्टचत्वारिंशः
सर्गः ॥ ४८ ॥

अथ रामप्रबोधनमेकोनपञ्चाशे—घोरेणेत्यादि-
श्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ नागौ यथा नागापि निश्चस-

एतस्मिन्तरे रामः प्रत्यबुध्यत वीर्यवान् ॥ स्थिरत्वात्सत्त्वयोगाच्च शरैः संदानितोपि सन् ॥ ३ ॥
 ततो दृष्ट्वा सरुधिरं विषण्णं गाढमर्षितम् ॥ आतरं दीनवदनं पर्यदेवयदातुरः ॥ ४ ॥
 किन्तु मे सीतया कैर्यं किं कार्यं जीवितेन वा ॥ शयानं योऽद्य पश्यामि आतरं युधि निर्जितम् ॥ ५ ॥
 शक्या सीतासमा नारी मर्त्यलोके विचिन्वता ॥ न लक्ष्मणसमो आता सचिवः सांपरायिकः ॥ ६ ॥
 परित्यक्ष्याम्यहं श्रेष्ठं वानराणां तु पश्यताम् ॥ यदि पञ्चत्वमापन्नः सुमित्रानन्दवर्धनः ॥ ७ ॥
 किन्तु वक्ष्यामि कौसल्यां भातरं किन्तु कैकयीम् ॥ कथमम्भां सुमित्रां च पुत्रदर्शनलालसाम् ॥ ८ ॥
 विवत्सां वेपमानां च क्रोशेन्तीं कुररीमिव ॥ कथमाश्वासयिष्यामि तदा यास्यामि तं विना ॥ ९ ॥
 कथं वक्ष्यामि शत्रुघ्नं भरतं च यशस्विनम् ॥ १० ॥
 मया सह वनं यातो विना तेन गतः पुनः ॥ उपालम्भं न शक्यामि सोढुं नत सुमित्रया ॥ ११ ॥
 इहैव देहं त्यक्ष्यामि न हि जीवितमुत्सहे ॥ १२ ॥
 धिक्कमां दुष्कृतकर्माणमनार्यं यत्कृते ह्यसौ ॥ लक्ष्मणः पतितः शेते शरतल्पे गतासुवत् ॥ १३ ॥
 त्वं नित्यं स विषण्णं मामाश्वासयसि लक्ष्मण ॥ गतासुर्नाद्य शक्रोऽपि मामार्तमभिभाषितुम् ॥ १४ ॥
 येनाद्य निहता युद्धे राक्षसा विनिपातिताः ॥ तस्यामेव क्षितौ वीरः स शेते निहतः परैः ॥ १५ ॥
 शयानः शरतल्पेऽस्मिन्स्त्रोणितपरिप्लुतः ॥ शरजालैश्चितो भाति भास्करोस्तमिव व्रजन् ॥ १६ ॥
 बाणाभिहतमर्मत्वाच्च शक्रोऽपि भाषितुम् ॥ रुजा चानुवतोप्यस्य दृष्टिरागेण सूच्यते ॥ १७ ॥
 यथैव मां वनं गान्तमनुयातो महाद्युतिः ॥ अहमप्यनुयास्यामि तथैवैनं यमक्षयम् ॥ १८ ॥
 इष्टवन्धुजनो नित्यं मां च नित्यमनुव्रतः ॥ इमामद्य गतोऽवस्थां ममानार्यस्य दुर्नयैः ॥ १९ ॥

न्तावित्यन्वयः । शोकपरिप्लुताः शोकपूर्णाः ॥ १-२ ॥ स्थिरत्वात् धीरत्वात् । सत्त्वयोगात् बलयोगात् । संदानितोपि बद्धोपि । “ वद्धे संदानितं मृतं ” इत्यमरः ॥ ३ ॥ अर्षितं शरैरिति शेषः ॥ ४ ॥ किं त्वित्यादिश्लोकद्वयं ॥ विचिन्वता मयेति शेषः । सचिवः सहायः । साम्परायिकः युद्धे साधुः । “ युद्धायलोः सम्परायः ” इत्यमरः ॥ ५-६ ॥ पञ्चत्वं मृत्ति ॥ ७ ॥ किं न्वित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ अहं तं लक्ष्मणं विना अयोध्यां यदा यास्यामि तदा कौसल्यां कैकयीं च किं वक्ष्यामि । सुमित्रां कथमाश्वासयिष्यामि ॥ ८-९ ॥ कथमित्यर्थः ॥ यशस्वि-

नमित्यनेन तद्यशो मया न लब्धमिति स्विद्यति ॥ १० ॥ यो मया सह वनं यातः तेन विनाऽयोध्यां गतोऽहं सुमित्रया कृतमुपालम्भं उक्तप्रकारं सोढुं कथं शक्यामि ॥ ११ ॥ इहैवेत्यर्थः ॥ १२ ॥ दुष्कृतकर्माणं । लक्ष्मणवनानवनमेव दुष्कृतं कर्म ॥ १३ ॥ स त्वमित्यन्वयः ॥ १४-१५ ॥ शयान इति । अयमिति शेषः । अत्र शरतल्पस्थानीयोस्तगिरिः । शरस्थाने किरणाः । शोणितस्थाने रक्तवर्णत्वं ॥ १६ ॥ रुजा व्यथा । दृष्टिरागेण वीक्षणप्रेम्णा ॥ १७ ॥ तथैव तेन प्रकारेण । मात्रादिस्नेहमविचार्येत्यर्थः । यमक्षयमित्यत्रापि गान्तमित्यनुषज्यते ॥ १८-१९ ॥

स० प्रत्यबुध्यत । तत्रनिमित्तमाह । स्थिरत्वात् बलवादावप्येकस्यैवस्थैर्यात् । नित्यनित्यत्वादिति यावत् । सत्त्वयोगात् बलोपायात् । संदानितोऽहः सन् । एतेनासुरमोहनाय रामः स्वेच्छयैव संदानित इति ज्ञायते ॥ ३ ॥ स० कौसल्यां किन्तु वक्ष्यामि एतेन कौसल्यायाराम इव लक्ष्मणेऽपि प्रेमेति सूच्यते ॥ ८ ॥ स० वेपन्तीं वेपमानां कुररीमिव वेपमानां मित्यन्वयः ॥ ९ ॥ ति० शरभूतः गौर्यात्तशरीरत्वाच्छररूपं प्राप्तः । तस्य न्धनिस्सरदुधिरव्यासशराः किरणस्थानीयाः ॥ १६ ॥

[पा०] १ क. पतितं. २ ख. च. छ. अ. लक्ष्मणं आतरं दीनं. क. घ. लक्ष्मणं आतरं रामः. ३ क. ख. घ.—ट. कार्यलब्धया. ग. कार्यलक्ष्या. ४ क.—ट. प्राणात्वा. ५ च. झ. अ. ट. वेपन्ती. ६ क. ख. ग. च.—ट. यदि. ७ क.—ट. मत्कृते. ८ क. झ. पातितः. ९ क.—ट. बहुषोऽनेन हताराक्षसाः क्षितौ । तस्यामेवाद्यशरस्त्रं शेषेऽपि निहतः शरैः. १० झ. सशोणितपरीक्षुतः. ११ क. च. झ. अ. ट. शरभूतस्ततोभासि. १२ क.—ट. चानुवतोप्यस्य.

सुरुष्टेनापि वीरेण लक्ष्मणेन न संसरे ॥ परुषं विप्रियं वाऽपि श्रावितं तु कदाचन ॥ २० ॥
 विससर्जैकवेगेन पञ्चबाणशतानि यः ॥ इष्वस्त्रेष्वधिकस्तस्मात्कार्तवीर्याच्च लक्ष्मणः ॥ २१ ॥
 अस्त्रैस्त्राणि यो हन्याच्छक्रस्यापि महात्मनः ॥ सोऽयमुर्व्या हतः शेते महार्हशयनोचितः ॥ २२ ॥
 यन्मया न कृतो राजा राक्षसानां विभीषणः ॥ तच्च मिथ्या प्रलप्तं मां प्रधक्ष्यति न संशयः ॥ २३ ॥
 अस्मिन्मुहूर्ते सुग्रीव प्रतियातुमितोऽहंसि ॥ भैत्वा हीनं मया राजत्रावणोऽभिद्रवेद्धली ॥ २४ ॥
 अङ्गदं तु पुरस्कृत्य ससैन्यः समुहज्जनः ॥ सागरं तर सुग्रीव नीलेन च नलेन च ॥ २५ ॥
 कृतं हनुमता कार्यं यदन्यैर्दुष्करं रणे ॥ क्रशराजेन तुष्यामि गोलाङ्गुलाधिपेन च ॥ २६ ॥
 अङ्गदेन कृतं कर्म मैन्देन द्विविदेन च ॥ युद्धं केसरिणा संखे घोरं संपातिना कृतम् ॥ २७ ॥
 गवयेन गवाक्षेण शरभेण गजेन च ॥ अन्यैश्च हरिभिर्युद्धं मदर्थे त्यक्तजीवितैः ॥
 न चातिक्रमितुं शक्यं दैवं सुग्रीव मातुषैः ॥ २८ ॥

यत्तु शक्यं वयस्त्रेण सुहृदा च परंतप ॥ कृतं सुग्रीव तत्सर्वं भवता धर्मभीरुणा ॥ २९ ॥
 मित्रकार्यं कृतमिदं भवद्भिर्वानरर्षभाः ॥ अनुज्ञाता मया सर्वे यथेष्टं गन्तुमर्हथ ॥ ३० ॥
 शुश्रुवुस्तस्य ते सर्वे वानराः परिदेचनम् ॥ वर्तयाञ्चक्रुश्चूणि नेत्रैः कृष्णेतरेक्षणाः ॥ ३१ ॥
 ततः सर्वाण्यनीकानि स्थापयित्वा विभीषणः ॥ आजगाम गदापाणिस्त्वरितो यत्र राघवः ॥ ३२ ॥
 तं दृष्ट्वा त्वरितं यान्तं नीलाञ्जनचयोपमम् ॥ वानरा दुःखुः सर्वे मन्यमानास्तु रावणिम् ॥ ३३ ॥
 ['निशेष्टौ विगतज्ञानौ रणरेणुसमुक्षितौ ॥ शयानौ शरतल्पस्थौ द्रष्टुमायाद्विभीषणः ॥ ३४ ॥

तं राक्षसेन्द्रात्मजशङ्कया ते निपातितौ राजसुतौ च दृष्ट्वा ॥

विभीषणं विव्यधिरे च दृष्ट्वा मेधा यथा वायुहताः प्रवृज्जमाः ॥ ३५ ॥]

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

विप्रियं अहितं । सुरुष्टेनापि लक्ष्मणेन श्रावितं विप्रियं परुषं वाक्यं न स्मरामीत्यर्थः ॥ २० ॥ यः कार्तवीर्यः सहस्रबाहुः एकेन वेगेन एकप्रयत्नेन । यावता कालेन पञ्चबाणशतानि विससर्ज प्रायुङ्क्त । द्विभुजोप्ययं लक्ष्मणः तावतैव कालेन रावतो बाणान् विसृजन् । इष्वस्त्रेषु विषये तस्मात्कार्तवीर्यादधिक इत्यर्थः ॥ २१ ॥ हन्यात् हन्तुं शक्तः । शक्ति लिङ् ॥ २२ ॥ यत् यस्मात् विभीषणो राक्षसानां राजा न कृतः । तस्मात् मिथ्याप्रलप्तं राजानं त्वां करिष्यामीति मिथ्या प्रलपितं मां प्रधक्ष्यति । दृष्टीत्यर्थः । आश्रुतकार्यनिर्वाहाभावेन मिथ्येत्यु-

च्यते । आश्रुतं प्रतिज्ञातं ॥ २३ ॥ प्रतियातुं किष्किन्धामिति शेषः । हीनं त्वामिति शेषः ॥ २४-२५ ॥ कृतमित्यादिसार्धश्लोकत्रयं ॥ संपातिना वानरेण ॥ २६-२८ ॥ वयस्त्रेण मित्रेण । सुहृदा च शोभनहृद्वेन वा । त्रशब्दो वाशब्दार्थकः । धर्मभीरुणा धर्मो नश्यतीति भीरुणेत्यर्थः । अधर्मभीरुणेति वा पदच्छेदः ॥ २९-३० ॥ वर्तयाञ्चक्रुः प्रवर्तयाञ्चक्रुः । कृष्णेतरेक्षणाः रक्तक्षणा इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ तत इत्यादिश्लोकद्वयं ॥ ३२-३५ ॥ इति श्रीरोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकोनपञ्चाशत्सर्गः ॥ ४९ ॥

स० सुरुष्टेनापि येनकेनचित् । परुषं निष्ठुरं । विप्रियं । कदाचन उक्तमितिशेषः । नसंसरे नसंस्मरामीत्येवश्रावितं । अन्यथापरुषाप्रियश्रावणापेक्षयाऽन्तर्निगूढस्वरोषस्याल्पताप्रतीयेत । तच्चैवैदिकलौकिकाननुकूलमित्येवमेवान्वयःसमलसः ॥ २० ॥ इत्येकोनपञ्चाशत्सर्गः ॥ ४९ ॥

[पा०] १ घ. कार्तवीर्याञ्जुनादपि. २ क. छ. ट. सज्जहीनं. ग. सतुहीनं. ३ ड.—ट. त्रावणोभिमविध्यति. ४ ड.—ट. परमम. ५ क. ड.—ट. येसर्वे. ६ क. ग.—ट. परिदेवितं. ७ ड. छ. ग. ट. वर्तयाञ्चक्रिरेञ्जुनि, ८ ड. छ. ट. स्वरितंयत्र. ९ घ. दुःखुःशोभं. १० इदंश्लोकद्वयं प्राचीनकोशेषुनदृश्यते.

पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

सुग्रीवचोदितेनजावता रामसमीपमागच्छतिगदापाणौविभीषणे इन्द्रजिह्वमेणविद्रवतावानराणां सख्यविभीषणत्वभाष-
णेनसमाश्लासनपूर्वकं प्रतिनिवर्तनम् ॥ १ ॥ रामलक्ष्मणसमीपमेव सलिलेनतद्वयनपरिमार्जनपूर्वकंविलपतोविभीषणस्य
सुग्रीवेणसमाश्लासनम् ॥ २ ॥ सुग्रीवेण स्वयंरावणवधप्रतिज्ञानपूर्वकं राघवयोः किष्किन्धाप्रापणचोदितेनसुषेणेन तंप्रति
संजीवकरण्यादिमहौषधिसमानयनाय क्षीरोदंप्रतिहनुमधोदनचोदना ॥ ३ ॥ अग्रान्तरेस्वयमेव सत्वरसमागतेन गरुडेन
रामलक्ष्मणयोर्नागपाशविध्वंसनपूर्वकं परिपक्वः ॥ ४ ॥ रामप्रसेननिजस्वरूपनिवेदनपूर्वकं समदक्षिणगतेगरुडे वानरैर्हर्षा-
दुषैरुद्धोषणम् ॥ ५ ॥

अथोवाच महातेजा हरिराजो महाबलः ॥ किमियं व्यथिता सेना भूदवातेव नौर्जले ॥ १ ॥

सुग्रीवस्य वचः श्रुत्वा वालिपुत्रोऽङ्गदोऽब्रवीत् ॥ २ ॥

नै त्वं पश्यसि रामं च लक्ष्मणं च महाबलम् ॥ शरजालाचितौ वीराबुभौ दशरथात्मजौ ॥

शरतल्पे महात्मानौ शयानौ रुधिरोक्षितौ ॥ ३ ॥

अथान्वीद्वानरेन्द्रः सुग्रीवः पुत्रमब्रुवत् ॥ नानिमित्तमिदं मन्ये भवितव्यं भयेन तु ॥ ४ ॥

विषण्णवदना ह्येते त्यक्तप्रहरणा दिशः ॥ प्रैपलायन्ति हरयस्त्रासादुत्फुल्ललोचनाः ॥ ५ ॥

अन्योन्यस्य न लज्जन्ते न निरीक्षन्ति पृष्ठतः ॥ विप्रकर्षन्ति चान्योन्यं पतितं लङ्घयन्ति च ॥ ६ ॥

एतस्मिन्नन्तरे वीरो गदापाणिर्विभीषणः ॥ सुग्रीवं वर्धयामास रौषवं च निरैश्वत ॥ ७ ॥

विभीषणं तं सुग्रीवो दृष्ट्वा वानरभीषणम् ॥ ऋक्षराजं समीपस्थं जाम्बवन्तमुवाच ह ॥ ८ ॥

विभीषणोऽयं संप्राप्तो यं दृष्ट्वा वानरर्षभाः ॥ विद्रवन्ति परित्रस्ता रावणात्मजशङ्कया ॥ ९ ॥

शीघ्रमेतान्सुसंज्ञस्तान्दुष्ठा विप्रधावितान् ॥ पर्यवस्थापयारुयाहि विभीषणमुपस्थितम् ॥ १० ॥

सुग्रीवेणैवमुक्तस्तु जाम्बवानृक्षपार्थिवः ॥ वानरान्सान्त्वयामास संनिरुध्य प्रधावतः ॥ ११ ॥

ते निवृत्ताः पुनः सर्वे वानरास्त्यक्तसंभ्रमाः ॥ ऋक्षराजवचः श्रुत्वा तं च दृष्ट्वा विभीषणम् ॥ १२ ॥

विभीषणस्तु रामस्य दृष्ट्वा गात्रं शरैश्चितम् ॥ लक्ष्मणस्य च धर्मात्मा बभूव व्यथितेन्द्रियः ॥ १३ ॥

जलक्षित्रेन हस्तेन तयोर्नेत्रे प्रमृज्य च ॥ शोकसंपीडितमना करोद विललाप च ॥ १४ ॥

इमौ तौ सत्त्वसंपन्नौ विक्रान्तौ त्रियसंयुगौ ॥ इमामवस्थां गमितौ राक्षसैः कूटयोधिभिः ॥ १५ ॥

अथ रामस्य नागपाशविमोचनं पञ्चाशे—अथो-
वाचेत्यादि । तादालिकसेनापलायननिमित्तमजानानः
पृच्छति—किमिति । किं किमर्थं । उवाच वानरा-
निति शेषः । मूढः मूर्च्छितः । विरुद्धदिग्वाञ्छन्तरा-
भिहत इत्यर्थः । वात्साह्येति यावत् ॥ १ ॥ सुग्रीव-
स्येत्यर्थः ॥ २ ॥ रामव्यथां विना किमन्यन्निमित्तमि-
त्युत्तरयति—न त्वमिति ॥ अत्र काकुः । त्वं न

पश्यसि किमित्यर्थः । रामं लक्ष्मणं चेत्युभावित्यन्वयः
॥ ३ ॥ स्वयमुद्धाटयति—अथेत्यादिना ॥ इदं रघु-
सिंहयोः शरतल्पशयनं । अनिमित्तं न भवतीति
मन्ये । अन्येन भयनिमित्तेन भवितव्यमित्यर्थः ।
तत्र हेतुमाह—विषण्णेत्यादिना ॥ त्यक्तप्रहरणाः
त्यक्तशिलाद्यायुधाः । अन्योन्यस्य अन्योन्यं । विप्र-
कर्षन्ति द्रुतगमनार्थमाकर्षन्ति ॥ ४-९ ॥ विप्रधावि-

स० इदं कपिलायनं अनिमित्तं अकारणकनमन्ये । पलायनप्रयोजकेनभयेन लघुकेतरेणमथितव्यमित्यङ्गदमब्रवीत् ॥ ४ ॥

स० प्रासात् नूतनमीतेः ॥ ५ ॥ स० वानरभीषणं इन्द्रजिह्वमजनकतया ॥ ८ ॥

[पा०] १ ख, औद्धातेव. २ ख, किमुपश्यसि. ३ ख, क.—ट, पलायन्तेत्रहरयः. ४ छ, जल्पन्ति. ५ क, झ, अ, ट, राक्षर्वजयाशिषा. ६ क, ख, घ.—ट, द्रवन्त्यागतसंज्ञासारावणात्मजशङ्कया. ७ क, वानरान्वायामासनिवर्त्यप्रतिधावतः. ८ ख, क.—ट, संनिवर्त्य. ९ क, वानरामुक्तसाध्वसाः. च, छ, झ, अ, ट, वानरास्त्यक्तसाध्वसाः. १० घ.—ट, व्यथितस्तदा. ११ क.—ट, विमृज्यच.

भ्रातुः पुत्रेण मे तेन दुष्पुत्रेण दुरात्मना ॥ राक्षसा जिह्वया बुद्ध्या चालितावृजुविक्रमौ ॥ १६ ॥
 शरैरिमावलं विद्धौ रुधरेण समुक्षितौ ॥ वसुधाधामिमौ सुप्तौ दृश्येते शल्यकावि ॥ १७ ॥
 ययोर्वीर्यमुपाश्रित्य प्रतिष्ठां काङ्क्षिता मया ॥ तौवुभौ देहनाशाय प्रसुप्तौ पुरुषर्षभौ ॥ १८ ॥
 जीवन्नद्य विपन्नोऽसि नष्टराज्यमनोरथः ॥ प्राप्तप्रतिज्ञश्च रिपुः सकामो रावणः कृतः ॥ १९ ॥
 एवं विलपमानं तं परिष्वज्य विभीषणम् ॥ सुग्रीवः संचसंपन्नो हरिराजोऽजवीदिदम् ॥ २० ॥
 राज्यं प्राप्स्यसि धर्मज्ञ लङ्कायां नैत्र संशयः ॥ रावणः सह पुत्रेण स कामं नेह लप्स्यते ॥ २१ ॥
 नै रुजापीडितावेतावुभौ राघवलक्ष्मणौ ॥ त्यक्त्वा मोहं वधिष्येते सगणं रावणं रणे ॥ २२ ॥
 तैमेनं सान्त्वयित्वा तु समाश्वास्य च राक्षसम् ॥ सुषेणं श्वशुरं पार्श्वे सुग्रीवस्तमुवाच ह ॥ २३ ॥
 सह शूरैर्हरिगणैर्लब्धसंज्ञावरिन्दमौ ॥ गच्छ त्वं भ्रातरौ गृह्य किष्किन्धां रामलक्ष्मणौ ॥ २४ ॥
 अहं तु रावणं हत्वा सुपुत्रं सहजान्धवम् ॥ मैथिलीमानयिष्यामि शक्रो नष्टमिव श्रियम् ॥ २५ ॥
 श्रुत्वैतद्दानेन्द्रस्य सुषेणो वाक्यमब्रवीत् ॥ दैवासुरं महद्युद्धमनुभूतं सुदारुणम् ॥ २६ ॥
 तदा स दानवा देवाश्शरसंस्पर्शकोविदाः ॥ निजमुः शस्त्रविदुपश्लादयन्तो मुहुर्मुहुः ॥ २७ ॥
 तानार्तान्नष्टसंज्ञांश्च पराङ्मुखं बृहस्पतिः ॥ विद्याभिर्मन्त्रयुक्ताभिरोषधीभिश्चिकित्सति ॥ २८ ॥

तान् पलायमानान् ॥ १०—१५ ॥ दुष्पुत्रेण कपट-
 युद्धेन पितुरवद्यावहेन । चालितौ वञ्चितौ । कजु-
 विक्रमौ अकपटविक्रमौ ॥ १६ ॥ सुप्तौ सुप्रसहशौ ।
 शल्यकौ कण्टकिवराहौ ॥ १७ ॥ ययोर्वीर्यादिचतुः-
 श्लोकी ॥ अत्र वक्तव्यं सर्वमभयप्रदाने दर्शितं

॥ १८—२१ ॥ न रुजापीडितौ इयं रुजा अनयो-
 रात्यन्तिकहानिकरी न भवति । किंतु मोहमात्रकारि-
 णीत्यर्थः ॥ २२—२५ ॥ अनुभूतं मया ज्ञातं । शर-
 संस्पर्शकोविदाः शरप्रयोगसमर्थाः । स्पर्शो दानमिति
 पर्यायः ॥ २६—२७ ॥ मन्त्रयुक्ताभिः मन्त्रप्रचुराभिः ।

स० भ्रातुः रावणस्य पुत्रेण । नोभयोः पितृपुत्रयोरैवैतादृक्द्वयोर्विलं किंतु परंपरैवेदशीलाह—दुष्पुत्रेणेति । दुर्दुष्टः पुत्रो
 यस्यासीत्तथा ॥ १६ ॥ स० इमौ अलंविद्धौ इमौ सुप्ताविलम्बयः पृथक्पृथगिति नान्यतरवैयर्थ्यं । यद्वा इः कामः तस्यापिमाशोभा
 याभ्यातौ । एवमपिभोभागतनेतिभावः । छत्रिन्वायेनेमावितिवा कामात्कामपाशस्योत्तमत्वात्तत्त्वात्क्षमणस्यवा इमावितिसे-
 भवति । 'इः कामदेवेत्यनव्ययम्' इति विश्वः ॥ १७ ॥ स० देहनाशाय खदेहनाशाय । यद्वा महेहनाशाय । एतयोरीयाननर्थो
 अदिर्हि ममराज्यशैक्यप्रतिष्ठतु रावणोपितुप्राप्तनकोपेन शरयेदितिद्योतयत्यनेनेतिज्ञेयम् ॥ १८ ॥ स० प्रतिज्ञायतइतिप्रतिज्ञा
 प्रतिज्ञातोर्थःसीतापरित्यागाभावरूपः प्राप्तोभेनघतथा । सकामः मन्त्राशेननिष्कण्टकराज्यप्राप्त्या । कृतः । अनयोरेवंस्वापेनेति-
 शेषः ॥ १९ ॥ स० विलपमानं विलपन्तं । पदव्यत्यासेनविलापफलकस्यविभीषणोत्प्रेक्षितस्त्वव्यत्यासंकरिरकणमयामासेतिज्ञेयं
 ॥ २० ॥ स० गहवाधिष्ठितौ गह्वेअधिष्ठितौगह्ववाहुरोरामथ । अधिष्ठानमधिष्ठितं गह्वरेवाधिष्ठानयस्येतिचान्यथेति
 गह्ववाधिष्ठितौरामलक्ष्मणौ । मोहं नागमाशासावनजं । अयमेवपाठोऽन्याप्यः । गह्वजानमनेननागपाशत्रियोगस्यात्रोत्तरत्रेनबहुपुरा-
 णेषुध्वणात् । तानिचस्वावसरैवक्ष्यामः । 'नरुजापीडितावितिपठिला' इतितीर्थपाठस्यतदुत्प्रेक्षितत्वंसूचयन्नागोऽभिष्टः स्वयंपाङ्कं
 'गह्ववाधिष्ठितौ' इतिपठिला 'गह्वोपासकतयाविदितौ' इतिनिर्मूलमर्थवदंसादृशएवेतिसंतोष्य ॥ २३ ॥ स० उत्तरश्लोक-
 द्वयेकान्वयि । राक्षसं विभीषणं । सान्त्वयित्वा सुषेणंचसमाश्वास्य च गच्छेत्स्वव्रीदितिसंबन्धः । एतेनान्यतरातिरेकशङ्कया-
 'सान्त्वयित्वेस्त्वैवार्थक्यपनं समाश्वासयित्वा' इतिवदतोनागोऽभिष्टस्य बहुस्थलेषु द्वित्रादीनांश्लोकानामेकान्वयंयुक्तोऽन्यथज्ञान-
 दारिद्र्यद्योत्यते । 'सान्त्वयित्वा गह्वानुग्रहसंभावनयेत्यर्थः । अनेनसुग्रीववाक्येनरामविषयेस्वस्वभगवद्वतारलक्ष्मणंनसूचितं'
 इतितद्वचनं 'गह्वोपासकतयाविदितौ' इति 'गह्वानुग्रहसंभावनया' इतिस्ववचनव्याहृतमित्युपेक्ष्यं । तेनाभगवद्वतारलक्ष्मणो-
 र्भासकलक्ष्यतदनुग्रहपात्रलक्ष्यैवचप्रतीतेः ॥ २३—२४ ॥ शि० राक्षसंतंविभीषणमेवमाश्वास्य शेषशिला सान्त्वयित्वा तापं
 निरस्य सुषेणमुवाच ॥ २३ ॥ ति० यावन्नृषसंज्ञांविध्यतः तावदनयोरक्षार्थं एतौगृहीताशूरैर्हरिगणैःसहकिष्किन्धांगच्छ
 ॥ २४ ॥ स० आगमनप्रयोजनस्यानिष्पत्तेःकथं कथय गन्तव्यमित्यतआह—अहंलिति । नष्टं बल्यादिभिरदर्शनंप्रापितां श्रियं
 [पा०] १ क. व. झ. न. ट. भ्रातृपुत्रेणचैतेन. २ क. ख. च. छ. ट. चालितौप्राजयविक्रमौ. ग. ङ. झ. वञ्चितावृजु-
 विक्रमौ. ३ क.—ट. तापिमौ. ४ ट. सलमापनः. ५ क. च. झ. अ. ट. नेह. ६ क. झ. ट. गह्ववाधिष्ठितावेतौ. ७ क. ख. ग.
 च.—ट. तमेवं. ८ क. घ. विभीषणं. ९ घ.—ट. पुरातनं. १० ग. घ. ङ. झ. अ. ट. संस्पर्शकोविदान्.

तान्यौषधान्यानयितुं क्षीरोदं शान्तु सागरम् ॥ जवेन वानराः शीघ्रं संपातिपनसादयः ॥

हरयस्तु विजानन्ति पार्वतीस्ता महौषधीः ॥ २९ ॥

संजीवकरणीं दिव्यां विशल्यां देवनिर्मिताम् ॥ ३० ॥

चन्द्रश्च नाम द्रोणश्च क्षीरोदे सागरोत्तमे ॥ अमृतं यत्र मथितं तत्र ते परमौषधी ॥

ते तत्र निहिते देवैः पर्वते परमौषधी ॥ ३१ ॥

अयं वायुमुतो राजन्हनुमांस्तत्र गच्छतु ॥ ३२ ॥

एतस्मिन्नन्तरे वायुर्मेघांश्चापि सविद्युतः ॥ पर्वत्यन्तसागरे तोयं कम्पयन्निव मेदिनीम् ॥ ३३ ॥

महता पक्षवातेन सर्वद्वीपमहाद्रुमाः ॥ निपेतुर्भिन्नविटपाः समूला लवणाम्भसि ॥ ३४ ॥

अमवन्पद्मगास्त्रस्ता भोगिनस्तत्रवासिनः ॥ शीघ्रं सर्वाणि यादांसि जग्मुश्च लवणार्णवम् ॥ ३५ ॥

ततो मुहूर्ताद्गुरुदं वैनतेयं महाबलम् ॥ वानरा ददृशुः सर्वे ज्वलन्तमिव पावकम् ॥ ३६ ॥

तस्मागतमभिप्रेक्ष्य नागास्ते विप्रदुर्बुधुः ॥ वैस्तौ सत्पुरुषौ बद्धौ शरभूतैर्महाबलौ ॥ ३७ ॥

ततः सुपर्णः काकुत्स्थौ दृष्ट्वा प्रत्यभिनन्दितः ॥ विममर्श च पाणिभ्यां मुखे चन्द्रसमप्रभे ॥ ३८ ॥

वैनतेयेन संस्पृष्टास्तयोः संरुहुरुग्रणाः ॥ सुवर्णे च तनू स्निग्धे तयोराशु बभूवतुः ॥ ३९ ॥

तेजो वीर्यं बलं चोज उत्साहश्च महागुणः ॥ प्रदर्शनं च बुद्धिश्च स्मृतिश्च द्विगुणं तयोः ॥ ४० ॥

विद्यामिः धृतसंजीविनीप्रभृतिभिः । चिकित्सति
अचिकित्सत् ॥ २८ ॥ तान्यौषधानीत्यादिसार्धश्लोकः
॥ २९ ॥ संजीवकरणीमित्यर्थमेकं वाक्यं ॥ अत्रान-
यितुं यान्तिवत्यनुषज्यते । पूर्वोक्तक्षीरोदमध्ये संजीव-
करणीं विशल्यां चानयितुं यान्तिवत्यर्थः । तयोरेवा-
जोपयोगादिति भावः ॥ ३० ॥ ते कुत्र विद्येते इत्य-
ब्राह्—चन्द्रश्चेत्यादिना ॥ सागरोत्तमे क्षीरोदे । यत्र
प्रदेशे अमृतं मथितं तत्र चन्द्रद्रोणाख्यौ पर्वतौ स्तः
सथोस्ते महौषधी स्त इत्यर्थः । तत्रावस्थाने हेतुमाह—
ते तत्रेति । पर्वते पर्वतयोः । जात्येकवचनं ॥ ३१ ॥
अयमित्यर्थः ॥ औषध्यन्तरानयने पनसादयो गच्छ-
न्तु । संजीवविशल्यानयने ■ हनुमान् गच्छत्विति
विज्ञेयं ॥ ३२ ॥ मेघान् सागरतोयं च पर्वत्यन् पर्व-
तान्कम्पयन्निव गरुडपक्षवायुरुदभूदिति शेषः ।

सर्वद्वीपमहाद्रुमाः । सर्वपदं द्रुमविशेषणं । द्वीपं च
लङ्का । लवणाम्भसि लवणसमुद्रे ॥ ३३—३४ ॥
भोगिनः प्रशस्तकायाः । तत्रवासिनः लङ्काद्वी-
पवासिनः । यादांसि जलजन्तवश्च । लवणार्णवं
लवणार्णवमर्थः । भयादन्तर्मग्रा इत्यर्थः ॥ ३५—
३८ ॥ व्रणाः क्षतानि । संरुहुरुः संरुढाः ।
अज्ञातस्वरूपा बभूवुरित्यर्थः ॥ ३९ ॥ तेजः पराभि-
मवनसामर्थ्यं । पराधिपेपासहनं वा । वीर्यं परा-
क्रमः । बलं शरीरं । ओजः कान्तिः । उत्साहः
लोकोचरकार्येषु स्थिरतरप्रयत्नः । प्रदर्शनं सूक्ष्मार्थपरि-
ज्ञानं । बुद्धिः विवेकः । स्मृतिः अनुभूतार्थाविस्मरणं ।
एतत् सर्वं द्विगुणं वैनतेयसंस्पर्शवशात् पूर्वतोप्यधिकं
जातमित्यर्थः । अत्र धीरिति गायत्र्याः सप्तदशाक्षरं ।

संपदमिव ॥ २५ ॥ ति० पार्वतीपर्वतप्रतिष्ठिते । ते औषधी । विजानन्ति । पार्वती इतिद्विवचनसार्धं ॥ ३० ॥ ति० यव-
पिपनसादयोजानन्ति । तथापि क्षीप्रमागमनार्थंवायुमुतोयातु ॥ ३२ ॥ ति० एतस्मिन्नन्तरे औषध्यानयनवार्ताकाळे । सागरे
तोयं पर्यस्य अतिलहरीयोगिकृत्वा पर्वतान्कंपयन्पक्षवायुरभूत् । सविद्युतोमेघाश्चासन् ॥ ३३ ॥ स्त० चन्द्रसमप्रभेइत्यनेन
कोकानुकरणार्थमेवपातः आयातःसेवार्थंगरुडइतिष्यत्येते । अन्यथा मुखविकारापत्तेः ॥ ३८ ॥ ति० प्रदर्शनं शब्दानुमाना-
भ्यांपरोक्षार्थनिश्चयः । बुद्धिरपरोक्षनिश्चयः । द्विगुणा वैनतेयस्पर्शात्पूर्वतोप्यधिका । अत्रान्यैर्देवैर्वतीर्यभगवतोराभ्यस्यमूलमूर्ते-
राजयोगकारःसंपादितः । गरुडेभुत स्वरूपतएवेतिबोध्यं ॥ ४० ॥

[पा०] १ क. झ. ट. पार्वतीतेमहौषधी. क. पर्वतस्थाः. २ क. ख. च. ग. नात्रा. ३ ग. घ. ङ. झ. ट. तौतत्रविहि-
तौदेवैःपर्वतौतौमहोदधौ. ४ घ. छ. म. पर्वतेतुमहोदधौ. ५ ङ.—ट. पर्वत्य. ६ क. ग.—ट. पर्वतान्. ७ क. घ.—ट. निपे-
तुर्मग्रा. ८ क. झ. ट. सल्लि. ९ ख. ग. समागतं. १० ङ.—ट. वैस्तुतौपुरुषौबद्धौ. ग. भौतौ. ११ झ. ट. द्विगुणतयोः.

तावुत्थाप्य महावीर्यौ गरुडो वासवोपमौ ॥ उभौ तौ सखजे हृद्यौ रामश्चैवमुवाच ह ॥ ४१ ॥
 भवत्प्रसादाच्च सनं रावणिप्रभवं महत् ॥ आवामिह व्यतिक्रान्तौ पूर्ववद्वलिनौ कृतौ ॥ ४२ ॥
 यथा तातं दशरथं यथाऽजं च पितामहम् ॥ तथा भवन्तमासाद्य हृदयं मे प्रसीदति ॥ ४३ ॥
 को भवान्नृपसंपन्नो दिव्यस्त्रगनुलेपनः ॥ वसानो विरजे वस्त्रे दिव्याभरणभूषितः ॥ ४४ ॥
 तमुवाच महातेजा वैनतेयो महाबलः ॥ पतत्रिराजः प्रीतात्मा हर्षपर्याकुलेक्षणः ॥ ४५ ॥
 अहं सखा ते काकुत्स्थ प्रियः प्राणो बहिश्चरः ॥ गरुत्मानिह संप्राप्तो युवाभ्यां साहाकारणात् ॥ ४६ ॥
 असुरा वा महावीर्या दानवा वा महाबलाः ॥ सुराश्चापि सगन्धर्वाः पुरस्कृत्य शतकतुम् ॥ ४७ ॥
 नेमं मोक्षयितुं शक्ताः शरबन्धं सुदारुणम् ॥ मायाबलादिन्द्रजिता निर्मितं क्रूरकर्मणा ॥ ४८ ॥
 एते नागाः काद्रवेयास्तीक्ष्णदंष्ट्रा विषोल्बणाः ॥ रक्षोमायाप्रभावेन कैरा भूत्वा त्वदाश्रिताः ॥ ४९ ॥
 सभाषश्चासि धर्मज्ञ राम सत्यपराक्रम ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा समरे रिषुधातिना ॥ ५० ॥
 इमं श्रुत्वा तु धृत्तान्तं त्वरमाणोऽहमागतः ॥ सहसा युवयोः स्नेहात्सखित्वमनुपालयन् ॥ ५१ ॥
 मोक्षितौ च महाधोरादसात्सायकबन्धनात् ॥ अप्रमादश्च कर्तव्यो युवाभ्यां नित्यमेव हि ॥ ५२ ॥

षोडशसहस्रश्लोका गताः ॥ ४० ॥ ताविति । क्रिया- युवाभ्यां युवयोः । षष्ठ्यर्थे तृतीया । साहाकारणात्
 भेदात्तच्छब्दद्वयं ॥ ४१ ॥ व्यतिक्रान्तौ लङ्घितवन्तौ । साहाय्यार्थं ॥ ४६—४८ ॥ काद्रवेयाः कद्रुपुत्राः ।
 गत्यर्थत्वात्कर्तरि क्तः ॥ ४२—४३ ॥ विरजे निर्मले मायाबलात् आश्चर्यशक्तिरूपबलात् ॥ ४९—५० ॥
 ॥ ४४—४५ ॥ सखा बाह्वन्लेन सहाय इति गूढोक्तिः । सहसा जवेन ॥ ५१ ॥ अप्रमादश्चकर्तव्य इति ।

ति० यथातातं दशरथं स्वावतारोचितं कश्यपप्रजापत्यं । अजं वपितामहं चतुर्मुखब्रह्मांशं । मे हिरण्यगर्भमनस्तदंशस्य । स०
 यथादशरथतातं पितामहं अजं आसाद्य मे हृदयं प्रसन्नं तथा भवन्तमासाद्य हृदयं प्रसीदति । प्राप्तस्त्वमूलरूपपितृपितामहनिदर्शनं
 मूलरूपेणागतगरुडानुरूपमितिवहिः । यथातातं तव पितरं कश्यपं तव पितामहं मरीचिं अजं च ब्रह्माणं प्रपितामहं । आसाद्य प्राप्त्य
 आभवं सम्यक्पालयन्तं अमवं संसाररहितं दशरथं दशमुखिद्विधुरथः कामोयस्सतं व्याप्तं । तं मे मामासाद्य तथा हृदयं प्रसीदति
 प्रसन्नमभूत् । सेवया जन्मसाफल्यत् । यथातातं पितामहं वासाद्य स्थितं भवन्तमुद्दिश्य तेषां हृदयं प्रसन्नं तथा भवन्तमुद्दिश्य मे हृदयं प्रसी-
 दतीति वा हृदयमेति हृदयपदेनासूचयत्कविरिति श्लेषः । 'रथः स्वात्स्यन्दनेकाये' इति विश्वः । शि० यथादशरथं यथा अजं वासाद्य मे
 हृदयं प्रसीदति तथा भवन्तमासाद्य प्रसीदति । एतेन गरुडसदृशत्वं सूचितं ॥ ४३ ॥ ति० कोभवामिति । अयं प्रश्नोपनिषद्व्याख्यारो-
 चितव्यवहारएव तत्सत्यत्वं प्रत्यापनार्थः । अत्र रामसनीपागमनपर्यन्तं पक्ष्याकारेणैवागत्यसंनिधिमात्रेण नागबन्धनं च निरस्य राघवस्व-
 र्णनाथैर्पुरुषाकारेण व्यवहृतवानिति बोध्यम् । तदाह—रूपसंपन्न इति । दिव्यरूपसंपन्न इत्यर्थः । स० भवान्कदमितमुप्यस्येति ।
 सोऽप्यसुरमोहायेति श्लेषः । रूपसंपन्नः सुरूपः नः प्रसादादेव रूपसंपत् । भवान् न एव अस्य दीय एव । कद्वकः वायुवद्देवान्नामसूर्य इव
 प्रकाशमानो वेति कद्विति भानसिकोशिप्रायः । विरजे शुद्धे 'अर्थाः पादरजोपमाः' इत्युक्तेः रजशब्दपर्यायोऽयं रजशब्दः ॥ ४४ ॥
 स० तं तेऽतिपूर्वमुक्त्वतोगरुडस्य सेवकस्य तदस्युच्चैर्जिह्वाजिह्वेतीति सूचयति युवयोरित्युक्त्या । एवं सति सति चच्छत्रिण्यावाकाशे
 न प्रत्यवेद्यद्वैतस्य इति भावोपिकवेर्ज्ञातव्यः । सखिलं लज्जोत्तरप्रेव "विष्णुना च तदा काशे वैनतेयः समेष्विहान् । तस्मै नारायणस्तुष्ट-
 स्तेनाकौल्येन कर्मणा । तमुवाचाव्ययो देवो वरदोऽस्मीति श्वेतरम् । सध्वेतवतिष्ठेयमुपरीत्यन्तरिक्षगः । उवाच चैनं भूयोपिनारायणमि-
 देवचः । अजरश्चाक्षरश्च स्याममृतेन विनाम्यहम् । एवमस्त्विति तं विष्णुस्त्वाच विनतामुतम् । प्रतिगृह्य वरौ तौ तु गरुडो विष्णुमब्रवीत् ।
 भगवतेऽपि वरं दद्विष्णोस्तु भगवानपि । तं वेत्वा हनं विष्णुर्वरं मन्तं महाबलम् । ध्वजं च चक्रे भगवानुपरीत्याससीतितम् । एवमस्त्विति
 तं देवमुक्त्वानारायणं सखः । भ्राज ॥ इति भारतादिपूर्वसौपण्ड्याने चोक्तमनुसंधेयम् । इदं सर्वं भक्तभक्तिपारवश्येनेति मन्तव्यम् ।
 ति० अहं सखेति । सखित्वास्तु प्रीतिवद्देवसाहाय्यकरणार्थमागत इति भावः ॥ ४६ ॥ स० श्रुत्वा देवचारमुत्सादितिशेषः ॥ ५१ ॥

[पा०] १ क. झ. ट. महातेजागरुडो. २ ड. झ. ट. उपायेन व्यतिक्रान्तौ शीघ्रं च वलिनौ. ३ क.—घ. च. छ. अ.
 शीघ्रं च वलिनौ. ४ क. छ. झ. अ. ट. युवयोः. ग. भवज्ञां. घ. त्वसौ भाग्यकारणात्. ५ ड. झ. ट. वानरावा. ६ क. झ. ट.
 शरभूतास्त्वदाश्रिताः. ख. च. म. शरभूतास्त्वदाश्रिताः. ७ झ. विक्रान्तस्त्वरमाणो. ८ क. ख. झ. ट. सहसैवावयोः.

प्रकृत्वा राक्षसाः सर्वे संग्रामे कूटयोधिनः ॥ शूराणां शुद्धभावानां भवतामार्जवं बलम् ॥ ५३ ॥
 तत्र विश्वसितव्यं वो राक्षसानां रणाजिरे ॥ एतेनैवोपमानेन नित्यं जिज्ञा हि राक्षसाः ॥ ५४ ॥
 एवमुक्त्वा ततो रामं सुपर्णः सुमहाबलः ॥ परिष्वज्य सुहृत्स्निग्धमाप्रष्टुमुपचक्रमे ॥ ५५ ॥
 सखे राघव धर्मज्ञ रिपूणामपि वत्सल ॥ अभ्यनुज्ञातुमिच्छामि गमिष्यामि यथागतम् ॥ ५६ ॥
 न च कौतूहलं कार्यं सखित्वं प्रति राघव ॥ कृतकर्मा रणे वीर सखित्वमनुवेत्ससि ॥ ५७ ॥
 बालवृद्धावशेषां तु लङ्कां कृत्वा शरोर्मिभिः ॥ रावणं च रिपुं हत्वा सीतां सधुं पलप्स्यसे ॥ ५८ ॥
 इत्येवमुक्त्वा वचनं सुपर्णः शीघ्रविक्रमः ॥ रामं च विरुजं कृत्वा मध्ये तेषां वनौकसाम् ॥ ५९ ॥
 प्रदक्षिणं ततः कृत्वा परिष्वज्य च वीर्यवान् ॥ जगामाकाशमाविश्य सुपर्णः पवनो यथा ॥ ६० ॥
 निरुजौ राघवौ दृष्ट्वा ततो वानरयूथपाः ॥ सिंहनादास्तदा नेदुर्लाङ्गलान्दुधुवुस्तदा ॥ ६१ ॥
 ततो भेरीः समाजमुर्मदङ्गाश्चाध्वनादयन् ॥ दध्नुः शङ्खान्संग्रह्णाः स्वेलन्त्यपि यथापुरम् ॥ ६२ ॥
 आस्फीड्यास्फीड्य विक्रान्ता वानरा नगयोधिनः ॥ दुमानुत्पाद्य विविधास्तस्थुः शतसहस्रजः ॥ ६३ ॥
 विसृजन्तो महानादांस्त्रासयन्तो निशाचरान् ॥ लङ्काद्वाराण्युपाजग्मुर्बुध्नुकामाः पुनश्चमाः ॥ ६४ ॥
 ततस्तु भीमस्तुमुलो निनादो बभूव शास्त्रामृगयूपानाम् ॥

तत्तदस्त्रानुगुणप्रत्यक्षप्रयोगेषु सावधानार्थां भवित-
 व्यसित्यर्थः ॥ ५२ ॥ प्रकृत्वेत्यादिश्लोकद्वयं ॥ एतेनै-
 वोपमानेनेति । अनेन दृष्टान्तेन राक्षसा जिज्ञा
 ज्ञेया इत्यर्थः ॥ ५३—५५ ॥ रिपूणामपि वत्सलेल-
 नेन इन्द्रजिह्वयोपायो ज्ञात इति श्रूयते ॥ ५६ ॥ अहं
 सखा ते काकुत्स्थेत्यादिनोक्तं सखित्वं कथमिति रामा-
 शयमाशङ्क्य रहस्यत्वादिदानीं तद्विषयप्रश्नो न कर्तव्यः
 रावणवधानन्तरं स्वयमेव ज्ञास्यसीत्याह—न चेति ॥
 सखित्वं प्रति सखित्वप्रश्नं प्रतीत्यर्थः ॥ ५७ ॥ रामस्यो-
 त्साहवर्धनाय भाविनमर्थं कथयति—वालेत्यादि-
 ना ॥ शरोर्मिभिः शरपरंपराभिः ॥ ५८ ॥ शीघ्रवि-
 क्रमः शीघ्रगतिः । क्रियाभेदेन सुपर्णपदद्वयान्वयः
 ॥ ५९—६० ॥ सिंहनादं नेदुः सिंहनादं चक्रुरि-
 त्यर्थः । दुधुवुः अकम्पयन् ॥ ६१ ॥ यथापुरं यथा-
 पूर्व । ननु “पिशाचान्दानवान्यक्षान्पृथिव्यां चैव
 राक्षसान् । अङ्गुल्यग्रेण तान्दहन्त्यां” इत्युक्तनिरवधि-

कशक्तिसंपन्नः सर्वज्ञो रामः कथमज्ञ इवाशक्त इवे-
 न्द्रजिता हतो लोहिताक्तो भूमौ स्थित इवाभावयत् ।
 उच्यते । लोके समाचारप्रवर्तनायैवं स्थितः । इन्द्र-
 जित्पराजयेन ह्ययमर्थोवगम्यते । शुचीनां शुद्धभावा-
 नामृजुनां प्राणसन्देहदायिविषयपि न विनाशः ।
 विपरीतानां पापिष्ठानां तु करतलगतापि कार्यसिद्धि-
 र्निर्गलति । अतः शुचित्वार्जवादिगुणयुक्तैः पुम्भिर्म-
 वितव्यमिति सतां धर्मनिश्चयप्रतिपत्तिर्जायते । ननु
 रावणवधार्थं दैवतैरर्थितो हि विष्णु रामत्वेनावतीर्णः ।
 सत्यं, दुष्कृद्दिनाशवद्धर्मसंस्थापनमपि ह्यवतारप्रयो-
 जनं । रावणवधमात्रस्य प्रयोजनत्वे होतावान्प्रयासो
 व्यर्थः स्यात् । अतएवोक्तं—“चातुर्वर्ण्यं च लोके-
 स्थिन्स्वे स्वे धर्मे नियोक्ष्यति” इति । नच धर्मोपदे-
 शमात्रेण तत्सिद्धिः । तादृशोपदेशस्य श्रुतिस्मृतिभिरेव
 कृतत्वात् । स्वाचारमुखेन धर्मप्रवचनाय हि मानुष-
 भावना च कृता । अतः स्वाचारमुखेन धर्मप्रवर्तन-

स० रिपूणामपिवत्सलरिपवोपिदिशरणगताः तर्हि तेष्वपिवत्सल ॥ ५६ ॥ ति० प्रदक्षिणं कृत्वा लोकेन दिव्यदेवतावतारो रामह-
 तिसर्वान्प्राकृतकपीनप्रत्यपि बोधितं ॥ ६० ॥ ति० निशीथेष्वपानानां नादस्तथा वानराणां नाद इत्यर्थः । अत्र स्थाने दिनद्वयं
 युद्धावहार इत्यामिवैश्वर्यः ॥ ६५ ॥ इति पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

[पा०] १ क. छ. झ. ट. विश्वसनीयवो. २ क. झ. ट. तदारामं. ३ ख. झ. ट. यथासुखं. ४ क. च. झ. ञ. ट.
 समुपलप्स्यसे. ५ ख. क. छ. झ. ट. निरुजौ. ६ क. ड. च. झ. ञ. ट. सिंहनादं तदनेदुर्लाङ्गलान्दुधुवुस्तदा. ७ झ. ट.
 प्यवाहयन्. ८ ख. ग. क.—ट. अपरेस्फीड्य. ९ क.—ट. अमर्षुर्दुकामाः. १० ख. क. झ. ट. तेषां भीमस्तुमुलो.

सये निदाघस्य यथा घनानां नादः सुभीमो नदतां निशीथे ॥ ६५ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

वानराणां विषादसमये तदीयहर्षोद्गेषवर्णविषण्णेन रावणेन राक्षसाग्रति तद्धर्षकारणावगमचोदना ॥ १ ॥ राक्षसै रणा-
ग्रणमेत्यतदवगमेन रावणप्रति राघवयोर्नाराक्षधिमोक्षणस्य तत्कारणत्वनिवेदनम् ॥ २ ॥ धूम्राक्षेण रावणचोदनाया राक्ष-
सैस्सहपश्चिमद्वारगमनम् ॥ ३ ॥

तेषां सुतुमुलं शब्दं वानराणां तरंस्विनाम् ॥ नदतां राक्षसैः सार्धं तदा शुश्राव रावणः ॥ १ ॥
स्त्रिंशगम्भीरनिर्घोषं श्रुत्वा स निनदं भृशम् ॥ सचिवानां ततस्तेषां मध्ये वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥
यथाऽसौ संग्रहृष्टानां वानराणां समुत्थितः ॥ बहूनां सुमहानादो मेघानामिव गर्जताम् ॥
व्यक्तं सुमहती प्रीतिरितेषां नात्र संशयः ॥ ३ ॥
तथा हि विपुलैर्नादैस्तुमुले वैरुणालयः ॥ ४ ॥
तौ तु बद्धौ शरैस्तीक्ष्णैर्भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ अयं च सुमहानादः शङ्कां जनयतीव मे ॥ ५ ॥
एतत्तु वचनं चोक्त्वा मन्त्रिणो राक्षसेश्वरः ॥ उवाच नैर्ऋतांस्तत्र समीपपरिवर्तिनः ॥ ६ ॥
ज्ञायतां तूर्णमेतेषां सर्वेषां वैनचारिणाम् ॥ शोककाले समुत्पन्ने हर्षकारणमुत्थितम् ॥ ७ ॥
तथोक्तास्तेन संभ्रान्ताः प्राकारमधिरुह्य ते ॥ ददृशुः पालितां सेनां सुग्रीवेण महात्मना ॥ ८ ॥
तौ च मुक्तौ सुधोरेण शरबन्धेन राघवौ ॥ समुत्थितौ महावेगौ विषेदुः प्रेक्ष्य राक्षसाः ॥ ९ ॥
संग्रस्तहृदयाः सर्वे प्राकारादवरुह्य ते ॥ विषण्णवदना घोरा राक्षसेन्द्रमुपस्थिताः ॥ १० ॥
तदग्रियं दीनमुखा रावणस्य निशाचराः ॥ कृत्स्नं निवेदयामासुर्यथावद्वाक्यकोविदाः ॥ ११ ॥
यौ ताविन्द्रजिता युद्धे भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ निबद्धौ शरबन्धेन निष्प्रकम्पभुजौ कृतौ ॥ १२ ॥
विमुक्तौ शरबन्धेन तौ दृश्येते रणाजिरे ॥ पाशानिव गजौ छित्त्वा गजेन्द्रसमविक्रमौ ॥ १३ ॥

मित्यादिप्रबन्धादवेवोक्तं ॥ ६२-६५ ॥ इति श्रीगो-
विन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटा-
ख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

सुमहती प्रीतिः । अस्तीतिशेषः ॥ ३ ॥ तथा हीत्यर्थः ॥
तथा प्रसिद्धप्रकारः ॥ ४ ॥ तौ त्विति । तुशब्द-
आर्थः । तौ च बद्धौ नावश्च श्रूयते । स च प्रकृत-
विरुद्धो नादः । शङ्कां राजपुत्रयोः शरबन्धापगम-
शङ्कां । जनयतीव । इवशब्दः संभावनायां ॥ ५-६ ॥
उत्थितं हर्षकारणं ज्ञायतामित्यन्वयः ॥ ७-९ ॥ उप-
स्थिताः प्राप्ताः ॥ १०-११ ॥ यौ तौ । यावित्यर्थः ॥ १२ ॥
पाशानिति । पाशान् छित्त्वा स्थितौ गजाविव भास-

अथ धूम्राक्षनिर्गम एकपञ्चाशो-तेषामित्यादि ॥
राक्षसैः सह शुश्रावेत्यन्वयः ॥ १ ॥ निर्घोषः ध्वनिः
॥ २ ॥ यथासावित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ यथा
येन कारणेन । सुमहानादः समुत्थितः ततः एतेषां

ति० राक्षसैः विभीषणादिभिः ॥ १ ॥ स० त्रिंशगम्भीरनिर्घोषं एतेन सीतापतिपतनकालिकदुःखशब्दो व्यावर्त्यते । निनदं
निरस्तो नदोऽर्णयोयेनतं । तदपेक्षया गम्भीरमिति यावत् ॥ २ ॥ स० विपुलैर्नादैः लवणार्णवः तुमुले फूटकारेणोदककंपदशीलाव-
न्वितोऽभूत् ॥ ४ ॥ ती० शङ्कां जनयतीव जनयत्येवेत्यर्थः ॥ ५ ॥ ति० प्राकारमधिरुह्येति । अनेनाभावहारः सूचितः ॥ ८ ॥

[पा०] १ क. च. छ. झ. ट. महौजसां. २ ख. च. ड. झ. ट. नदतां. ३ क. छ. झ. ट. वानराणां सुपस्थितः. ४ ग.
क. झ. ट. सुमहानादो. ५ क. झ. ट. लवणार्णवः. ६ क. झ. ट. एवं च. ७ क. च. झ. न. ट. चवनौकसां. ८ क. ख. ग.
क. ज. — ट. महाभागौ.

तच्छ्रुत्वा वचनं तेषां राक्षसेन्द्रो महाबलः ॥ चिन्ताशोकसमाक्रान्तो विषेणवदनोऽब्रवीत् ॥ १४ ॥
 घोरैर्दत्तवरैर्बद्धौ शरैराशीविषोपमैः ॥ अमोघैः सूर्यसंकाशैः प्रमध्येन्द्रजिता युधि ॥ १५ ॥
 तदस्त्रबन्धमासाद्य यदि मुक्तौ रिपू मम ॥ संशयस्थमिदं सर्वमनुपश्याम्यहं बलम् ॥ १६ ॥
 निष्फलाः खलु संवृत्ताः शैरा वासुकितेजसः ॥ आदत्तं यैः सुसंग्रामे रिपूणां मम जीवितम् ॥ १७ ॥
 एवमुक्त्वा तु संकुद्रो निःश्वसन्नुरगो यथा ॥ अब्रवीद्रक्षसां मध्ये धूम्राक्षं नाम राक्षसम् ॥ १८ ॥
 बलेन महता युक्तो रक्षसां भीमविक्रम ॥ त्वं वधायाभिनिर्द्याहि रामस्य सह वानरैः ॥ १९ ॥
 एवमुक्तस्तु धूम्राक्षो राक्षसेन्द्रेण धीमता ॥ कृत्वा प्रणामं संहृष्टो निर्जगाम नृपालघात ॥ २० ॥
 अभिनिष्क्रम्य तद्द्वारं बलाध्यक्षमुवाच ह ॥ त्वरयस्व बलं तूर्णं किं चिरेण युयुत्सवः ॥ २१ ॥
 धूम्राक्षवचनं श्रुत्वा बलाध्यक्षो बलानुगः ॥ बलमुद्योजयामास रावणस्याज्ञया द्रुतम् ॥ २२ ॥
 ते बद्धघण्टा बलिनो घोररूपा निशाचराः ॥ विगर्जमानाः संहृष्टा धूम्राक्षं पर्यवारयन् ॥
 विविधायुधहस्ताश्च शूलमुद्गरपाणयः ॥ २३ ॥
 गदाभिः पट्टिशैर्दण्डैरायसैर्मृगैर्मृशम् ॥ परिधैर्भिन्दिपालैश्च भल्लैः प्रासैः परश्वधैः ॥
 निर्ययू राक्षसा दिग्भ्यो नर्दन्तो जलदा यथा ॥ २४ ॥
 रथैः कवचिनस्त्वन्वेषध्वजैश्च समलङ्कृतैः ॥ सुवर्णजालविहितैः खरैश्च विविधाननैः ॥ २५ ॥
 हयैः परमशीघ्रैश्च गजेन्द्रैश्च मदोत्कटैः ॥ निर्ययू राक्षसव्याघ्रा व्याघ्रा इव दुरासदाः ॥ २६ ॥
 धृक्सिंहमुखैर्युक्तं खरैः कनकभूषणैः ॥ आरुरोह रथं दिव्यं धूम्राक्षः खरनिःखनः ॥ २७ ॥
 स निर्यातो महावीर्यो धूम्राक्षो राक्षसैर्वृतः ॥ ग्रहसन्धिमद्वारं हनूमान्यत्र यूथपः ॥
 रथप्रवरमास्थाय खरयुक्तं खरस्वनम् ॥ २८ ॥

प्रयान्तं तु महाघोरं राक्षसं भीमविक्रमम् ॥ अन्तरिक्षगता घोराः शकुनाः प्रैत्यवारयन् ॥ २९ ॥
 रथशीघ्रं महानभीमो गृध्रश्च निपपात ह ॥ ध्वजाग्रे प्रथिताश्चैव निपेतुः कुणपाशनाः ॥ ३० ॥

मानावित्यर्थः ॥ १३—१४ ॥ दत्तवरैः वरदत्तैः । प्रमथ्य बलात्कृत्य । बद्धौ अभूतामिति शेषः ॥ १५ ॥ संशयस्थं प्राणसंशयस्थं ॥ १६ ॥ आदत्तं आत्तं ॥ १७—१८ ॥ त्वं वधायाभिनिर्द्याहीत्यमङ्गलसूचकं वचः ॥ १९—२० ॥ द्वारमभिनिष्क्रम्य द्वारान्निष्क्रम्य । युयुत्सवः ममेतिशेषः । किं चिरेण किं विलम्बेन ॥ २१ ॥ रावणस्याज्ञया रावणाज्ञाकृतं धूम्राक्षवचनं श्रुत्येत्यर्थः ॥ २२ ॥ बद्धघण्टाः शूरत्वज्ञापनाय कटि-
 बद्धघण्टा इत्यर्थः । ते पूर्वोक्तसेनास्थाः । विविधेति ।

आयुधानि शूलादिभिन्नानि । अस्त्रार्थस्य पूर्वोक्तान्वयः ॥ २३ ॥ गदाभिरित्यादि । गदा प्रसिद्धा । पट्टिशः दण्डविशेषः । परिधः भिन्दिपालः । भल्लः अयोमयः शरः । प्रासैः परश्वधैः । दिग्भ्यो जलदा इवेत्यन्वयः ॥ २४ ॥ अन्ये कवचिनः । ध्वजैः विविधाननैः खरैश्च समलङ्कृतै रथैर्निर्ययुः । अन्ये हयैः अन्ये गजैश्च निर्ययुरित्यन्वयः ॥ २५—२८ ॥ शकुनाः निमित्तसूचकाः पक्षिणः ॥ २९ ॥ कुणपाशनाः गृध्राः ।

स० जीवितमादत्तं युद्धान्तरे ॥ १७ ॥ टी० नलेनेत्यस्य प्रकृतार्थः स्पष्टः । वस्तुतस्तु बलेन युक्तस्तन् । रक्षसां च तव चैत्यभ्याहार्यं एकदैव रामस्य वानरैः रामसंबन्धिवानरैः वधायात्मभिर्निर्याहीतिसंबन्धः ॥ १९ ॥

[पा०] १ क. झ. ट. चिन्तारोष. २ ख. ह. च. झ. न. विवर्णवदनोभवत्. ३ क. झ. क्षराः पावकरोजसः. ४ झ. राक्षसैर्ममविक्रमैः. ५ क. राक्षसैर्ममविक्रमैः. ५ ड.—ट. परिक्रम्यततः शीघ्रं निर्जगाम. ६ क. झ. ट. ययं. ७ क. लंघयैरपि. ८ क.—ट. घोरानर्दन्तो. ९ च. जालरचितैः. १० ड.—ट. कनकभूषितैः. ११ क. झ. ट. हसन्तैः पश्चिमद्वारा हनूमान्यत्र तिष्ठति. च. प्रथमौ पश्चिमद्वारा च. १२ क. ख. ग. क. छ. झ. न. ट. भीमदर्शनं. १३ क.—ड. प्रत्यवेधयन्.

रुधिराद्रौ महाङ्घ्रितः कवन्धः पतितो भुवि ॥ विस्तरं चोत्सृजन्नादं धूम्राक्षस्य समीपतः ॥ ३१ ॥

ववर्ष रुधिरं देवः संचचाल च मेदिनी ॥ प्रतिलोमं ववौ वायुनिर्घातसमनिःस्वनः ॥ ३२ ॥

तिमिरौघावृतास्तत्र दिशश्च न चकाशिरे ॥ ३३ ॥

स तूपातास्तदा दृष्ट्वा राक्षसानां भयावहान् ॥ प्रादुर्भूतान्सुघोरांश्च धूम्राक्षो व्यथितोऽभवत् ॥ ३४ ॥

मुमुहू राक्षसाः सर्वे धूम्राक्षस्य पुरःसराः ॥ ३५ ॥

ततः सुभीषो बहुभिर्निशाचरैर्वृतोभिनिष्क्रम्य रणोत्सुको बली ॥

ददर्श तां राघवबाहुपालितां महौघकल्पां बहुवानरीं चमूम् ॥ ३६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

धूम्राक्षसेनाभिस्सह वानराणामहायुद्धम् ॥ १ ॥ हनुमता गिरिच्छ्रेणधूम्राक्षहननम् ॥ २ ॥

धूम्राक्षं प्रेक्ष्य निर्यान्तं राक्षसं भीमविक्रमम् ॥ विनेदुर्वानराः सर्वे प्रहृष्टा युद्धकाङ्क्षिणः ॥ १ ॥

तेषां सुतुमुलं युद्धं संजज्ञे हरिरक्षसाम् ॥ अन्योन्यं पादपैर्घोरं निघ्नतां शूलमुद्गरैः ॥ २ ॥

घोरैश्च परिघैश्चित्रैश्चिशूलैश्चापि संहतैः ॥ राक्षसैर्वानरा घोरेर्विनिवृत्ताः समन्ततः ॥ ३ ॥

वानरै राक्षसाश्चापि द्रुमैर्भूमौ समीकृताः ॥ राक्षसाश्चापि संकुद्धा वानरान्निशितैः शरैः ॥

विव्यधुर्घोरसंकाशैः कङ्कपत्रैरजिह्वगैः ॥ ४ ॥

ते गदाभिश्च भीमाभिः पट्टिशैः कूटमुद्गरैः ॥ विदार्यमाणा रक्षोभिर्वानरास्ते महाबलाः ॥

अमर्षाज्जनितोद्धर्षाश्चक्रुः कर्माण्यभीतवत् ॥ ५ ॥

शरनिर्भिन्नगात्रास्ते शूलनिर्भिन्नदेहिनः ॥ जगृहुस्ते द्रुमांस्तत्र शिलाश्च हरियूथपाः ॥ ६ ॥

ते भीमवेगा हरयो नर्दमानास्ततस्ततः ॥ ममन्धू राक्षसान्भीमाश्चामानि च बभाषिरे ॥ ७ ॥

तद्गधूवाद्भुतं घोरं युद्धं वानररक्षसाम् ॥ शिलाभिर्विविधाभिश्च बहुभिश्चैव पादपैः ॥ ८ ॥

प्रथिताः मिलिताः ॥ ३० ॥ विस्तरमिति क्रियावि-
शेषणं ॥ ३१ ॥ देवः पर्जन्यः । प्रतिलोमं प्रतिकूलं
॥ ३२—३४ ॥ मुमुहुरित्यर्थः ॥ पुरःसराः अग्रगः
॥ ३५ ॥ अभिनिष्क्रम्य पुराविति शेषः । महौघकल्पां
महानोघो अस्मिन्निति महौघः सागरः तत्कल्पां ।
बहुवानरी जीवन्तार्षः । द्वितीयायां प्रातर्धूम्राक्षनिर्गमः
॥ ३६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामाय-
णभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एक-
पञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

अथ धूम्राक्षवधो द्विपञ्चाशे—धूम्राक्षमित्यादि
॥ १—२ ॥ संहतैः संगतैः । राक्षसविशेषणमेतत्
॥ ३ ॥ समीकृताः पातिताः । घोरसंकाशैः घोरका-
लाभ्यादितुल्यैः । अजिह्वगैः अवक्रगैः । कङ्कपत्रैः
कङ्कपत्राण्येव पत्राणि येषां ते कङ्कपत्राः तैः ॥ ४ ॥ ज-
नितोद्धर्षाः जनितोत्साहाः ॥ ५ ॥ शूलनिर्भिन्नदेहिनः ।
कर्मधारयादिनिरार्षः ॥ ६ ॥ नामानि स्वनामानि

स० वानराणांसंहतिर्वानरी । “तस्यसमूहः” इत्यण् । बद्धीचसावानरीच बहुवानरी । तां तद्रूपांचमू । “अनुदात्तादेः”
इत्यभ्वाप्रत्ययः । तेन न—‘वृक्षाच्छः’ इत्यनेनछप्रत्ययः ॥ ३६ ॥ इत्येकपञ्चाशःसर्गः ॥ ५१ ॥

[पा०] १ क. झ. ट. आदानधूम्राक्षस्यनिपातितः. २ ख. च. छ. समुद्रकल्पां. ३ क. ज. सुविवानरी. ४ ग. संशितैः.
५ झ. भूमिसमीकृताः. ६ क. ग. व.—ट. राक्षसास्त्वभि. ■ ख. च. छ. य. नर्दमानास्त्वमन्ततः. ८ क. छ. झ. व. द.
न्वीराश्चामानि. ९ क.—घ. बहुशाखैश्च. '

राक्षसा मथिताः केचिद्वानरैर्जितकाश्रिभिः ॥ वचमू रुधिरं केचिन्मुखै रुधिरभोजनाः ॥ ९ ॥
 पार्श्वेषु दारिताः केचित्केचिद्राशीकृता द्रुमैः ॥ शिलाभिश्चूर्णिताः केचित्केचिदन्तैर्विदारिताः ॥ १० ॥
 ध्वजैर्विमथितैर्मयैः खरैश्च विनिपातितैः ॥ रथैर्विध्वंसितैश्चापि पतितै रजनीचरैः ॥ ११ ॥
 गजेन्द्रैः पर्वताकारैः पर्वताग्रैर्वनौकसाम् ॥ मथितैर्वाजिभिः कीर्णं सारोर्हैर्वसुधातलम् ॥ १२ ॥
 वानरैर्भीमविक्रान्तेरापुत्यापुत्य वेगितैः ॥ राक्षसाः करजैस्तीक्ष्णैर्मुखेषु विनिकर्तिताः ॥ १३ ॥
 विवर्णवदना भूयो विप्रकीर्णशिरोरुहाः ॥ मूढाः शोणितगन्धेन निपेतुर्धरणीतले ॥ १४ ॥
 अन्ये परमसंकुद्धा राक्षसा भीमैनिःस्वनाः ॥ तलैरेवाभिधावन्ति वज्रस्पर्शसमैर्हरीन् ॥ १५ ॥
 वानरैरापतन्तस्ते वेगिता वेगवचरैः ॥ घृष्टिभिश्चरणैर्दन्तैः पादपैश्चावपोथिताः ॥
 वानरैर्हन्वमानास्ते राक्षसा विप्रदुद्बुधुः ॥ १६ ॥
 सैन्यं तु विद्रुतं दृष्ट्वा धूम्राक्षो राक्षसर्षभः ॥ क्रोधेन कदनं चक्रे वानराणां युयुत्सताम् ॥ १७ ॥
 प्राप्तैः प्रमथिताः केचिद्वानराः शोणितस्रवाः ॥ घृष्टैरेराहताः केचित्पतिता धरणीतले ॥ १८ ॥
 परिधैर्मथिताः केचिद्भिन्दिपालैर्विदारिताः ॥ पट्टिशैराहताः केचिद्विह्वलन्तो गतास्रवः ॥ १९ ॥
 केचिद्भिन्दिहताः शूलै रुधिरार्द्रा वनौकसः ॥ केचिद्विद्राविता नष्टाः सबलै राक्षसैर्युधि ॥ २० ॥
 विभिन्नहृदयाः केचिदेकपाशेन दारिताः ॥ विदारितास्त्रिशूलैश्च केचिदान्नैर्विनिस्सृताः ॥ २१ ॥
 तत्सुभीमं महायुद्धं हरिराक्षससंकुलम् ॥ प्रबभौ शब्दबहुलं शिलापादपसंकुलम् ॥ २२ ॥
 घनुर्ज्यातन्निमधुरं हिकातालसमन्वितम् ॥ मन्दस्तनितसंगीतं युद्धगान्धर्वमाबभौ ॥ २३ ॥
 धूम्राक्षस्तु धनुष्पाणिर्वानरात्रणमूर्धनि ॥ हसन्निद्रावयामास दिशस्तु शरघृष्टिभिः ॥ २४ ॥
 धूम्राक्षेणादितं सैन्यं व्यथितं दृश्य मारुतिः ॥ अभ्यवर्तत संकुद्धः प्रगृह्य विपुलां शिलाम् ॥ २५ ॥
 क्रोधाद्विगुणताम्राक्षः पितृतुल्यपराक्रमः ॥ शिलां तां पातयामास धूम्राक्षस्य रथं प्रति ॥ २६ ॥

॥७-११॥ वनौकसां पर्वताग्रैः वानरप्रेरितपर्वताग्रैः ।
 तैर्मथितैः गजेन्द्रैः । सारोर्हैः साधिष्ठातृभिः । वसु-
 धातलं कीर्णमभूत् ॥ १२ ॥ भीमविक्रान्तैः भीम-
 विक्रमैः । वेगितैः संजातवेगैः । वानरैः कर्तृभिः ।
 करजैः नखैः करणैः । आक्रम्याक्रम्य मुखेषु विनि-
 कर्तिताः खण्डिताः । मूढाः मूर्च्छिताः ॥ १३-१४ ॥
 तलैरेवाभिधावन्ति । हस्ततलान्येवायुधस्थाने कृत्वा
 अभ्यधावन्नित्यर्थः ॥ १५ ॥ अवपोथिताः हिंसिताः ।
 “व्यथ हिंसायां” इति धातुः ॥ १६ ॥ कदनं हिंसनं

॥ १७ ॥ प्राप्तैरित्यादिचतुःश्लोकी ॥ विह्वलन्तः विवशाः ।
 गतास्रवः अभवन्निति शेषः । आन्नैर्विनिःसृताः
 विनिःसृताश्च इत्यर्थः ॥ १८-२२ ॥ तन्त्री वीणा ।
 आप्तो ह्रस्वः । तथा मधुरं रम्यं । हिका । विरम्य
 विरम्य कण्ठात्पवनोद्गमः । मन्दस्तनितं अशक्त्या
 मन्दभाषणं । तदेव संगीतं सम्यग्मानं यस्मिन् तत्
 तथोक्तं । युद्धगान्धर्वं युद्धसंगीतं । संगीतं नृत्तगीतवाद्यं
 ॥ २३ ॥ दिशः दिशः प्रति ॥ २४ ॥ व्यथितं दुःखितं ।
 दृश्य दृष्ट्वा । मारुतिः हनुमान् ॥ २५ ॥ पिता वायुः

ति० ह्रमैः राशीकृताः द्रुमप्रहारैर्हृत्कारशीकृता इत्यर्थः । स० ह्रमैः राशीकृताः हलाहलासंभारजनकार्यविनियुक्तैर्द्रुमैः ॥ १० ॥
 कतक० आत्राणि पुरीततः ॥ २१ ॥ स० घनुर्ज्या घनुर्गुणः सैवतन्निः तन्त्री वीणा । संश्लात् ‘हृथापोः संश्ला—’ इति
 कृत्वा । हिका हेपा तद्रूपतालयुक्तमिति नागोजिभट्टः । हिका ऊर्ध्ववातप्रवर्तार्तिशब्दविशेषः । ‘सारिकाहिके’त्यमरव्याख्यायां
 ‘हिकश्चव्यकेहब्दे’ ‘सुरोधे’त्यकारप्रत्ययः । ऊर्ध्ववातप्रयुक्तशब्दविशेषश्चतुर्लोकः । मन्दस्तनितगीतं मन्दाः गजविशेषाः ।
 तस्तनितरूपगीतं । “मन्दः खरगजजातिप्रभेदयोः” इति विश्वः ॥ २३ ॥

[पा०] १ क. छ. झ. अ. ट. प्रवेमूरुधिरं ग. वचमूरुधिरं. २ क.—ट. खरैश्च. ३ क. ख. छ.—अ. विध्वंसिताः
 केचिद्विधितारजनीचराः. ४ च. छ. झ. अ. विनिदारिताः. ५ ग. क.—ट. भीमविक्रमाः. ६ क. च. छ. झ. ट. रोषेण.
 क. क्रोधेन. ७ क. च. झ. अ. हताभूमौ.

आपतन्तीं शिलां दृष्ट्वा गदामुधम्य संभ्रमात् ॥ रथादाहुत्य वेगेन वसुधायां व्यतिष्ठत् ॥ २७ ॥
 सा प्रमथ्य रथं तस्य निषपात शिला भुवि ॥ संचक्रकूबरं साक्षं सध्वजं सशरासनम् ॥ २८ ॥
 स भङ्क्त्वा ॥ रथं तस्य हनुमान्मारुतात्मजः ॥ रक्षसां कदनं चक्रे सस्कन्धविटपैर्दुमैः ॥ २९ ॥
 विभिन्नशिरसो भूत्वा राक्षसाः शोणितोक्षिताः ॥ दुमैः प्रव्यथिताश्चान्ये निपेतुर्धरणीतले ॥ ३० ॥
 विद्राव्य राक्षसं सैन्यं हनुमान्मारुतात्मजः ॥ गिरेः शिखरमादाय धूम्राक्षमभिदुद्रुवे ॥ ३१ ॥
 समापतन्तं धूम्राक्षो गदामुधम्य वीर्यवान् ॥ विनर्दमानः सहसा हनुमन्तमभिद्रवत् ॥ ३२ ॥
 तैतः क्रुद्धस्तु वेगेन गदां तां बहुकण्टकाम् ॥ पातयामास धूम्राक्षो मस्तके तु हनुमतः ॥ ३३ ॥
 ताडितः स तथा तत्र गदया भीमरूपया ॥ ३४ ॥
 स कपिर्मस्तबलस्तं प्रहारमचिन्तयन् ॥ धूम्राक्षस्य शिरोमध्ये गिरिशृङ्गमपातयत् ॥ ३५ ॥
 स विह्वलितसर्वाङ्गो गिरिशृङ्गेण ताडितः ॥ पपात सहसा भूमौ विकीर्ण इव पर्वतः ॥ ३६ ॥
 धूम्राक्षं निहतं दृष्ट्वा हतशेषा निशाचराः ॥ त्रस्ताः प्रविविशुर्लङ्कां वध्यमानाः पुत्रकर्मैः ॥ ३७ ॥
 स तु पवनसुतो निहत्य शैलं क्षतजवहाः सरितश्च सैन्निकीर्य ॥
 रिपुवधजनितश्रमो महात्मा मुदमगमर्त्कपिभिश्च पूज्यमानः ॥ ३८ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकान्ये युद्धकाण्डे द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

रावणाजया ससैन्येनवज्रदंष्ट्रेण रणायत्तदाभिक्षितक्षिणद्वारमभनम् ॥ १ ॥ अङ्गदवज्रदंष्ट्रयो राक्षसबावरसेनाभ्यां
 सैन्ययोः परस्परं च युद्धम् ॥ २ ॥

धूम्राक्षं निहतं श्रुत्वा रावणो राक्षसेश्वरः ॥ क्रोधेन महताऽऽविष्टो निश्वसन्नुरगो यथा ॥ १ ॥
 दीर्घमुष्णं विनिश्चस्य क्रोधेन कलुषीकृतः ॥ अब्रवीद्राक्षसं शूरं वज्रदंष्ट्रं महाबलम् ॥ २ ॥
 गच्छ त्वं वीर निर्याहि राक्षसैः परिवारितः ॥ जहि दाशरथिं रामं सुग्रीवं वानरैः सह ॥ ३ ॥

॥ २६—२७ ॥ कूबरः युगंधरः । कूबरस्तु युगंधरः ॥ इत्यमरः ॥ २८—३१ ॥ अभिद्रवत् अभ्यद्रवत् । आगमशासनस्थानित्यत्वादबभावः ॥ ३२ ॥
 बहुकण्टकां बहुकीलां ॥ ३३ ॥ ताडितः आसीदिति शेषः ॥ ३४—३५ ॥ विह्वलितानि विवशीकृतानि ॥ ३६—३७ ॥ वहन्तीति वहाः क्षतजस्यवहाः क्षतजवहाः । सन्निकीर्य उत्सार्येत्यर्थः । द्वितीयायां

धूम्राक्षवधः ॥ ३८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

अथ वज्रदंष्ट्रयुद्धं त्रिपञ्चाशे—धूम्राक्षमित्यादि ॥ आविष्टः अभूदिति शेषः ॥ १—२ ॥ गच्छ त्वं वीर निर्याहीति ॥ इतो गच्छ पुरात्रियाहीत्यर्थः ॥ ३ ॥

ति० धूम्राक्षवधोभाद्रशुक्लद्वितीयायामित्याहुः । स० रिपुवधजनितश्रमः वधवध जनितश्रमश्च तौ । रिपुवधजनितश्रमौयेन सतथा । स्थितानां वधः । विह्वलानां वधमक्षतिविवेकः ॥ ३८ ॥ द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

ति० गच्छनिर्याहीत्याभ्यां सर्वथागन्तव्यमिति बोध्यते ॥ ३ ॥

[पा०] १ क. झ. ट. संचक्रकूबरमुच्चसध्वजं. २ क. च. झ. न. ट. तस्यक्रुद्धस्यरोषेण. ३ क. च. झ. न. ट. विस्फारित. ४ क. ख. ग. क.—ट. धूम्राक्षतज. ५ घ. संनिपत्य. ६ क. ख. घ. क. च. झ. न. ट. कपिभिस्सुपूज्य. ७ क. ग. राक्षसेन्द्रोनिशाचरा. ८ क. च. झ. न. ट. कूरं.

तथेत्युक्त्वा द्रुततरं मायावी राक्षसेश्वरः ॥ निर्जगाम बलैः सार्धं बहुभिः परिवारितः ॥ ४ ॥

नागैरथैः खरैरुष्टैः संयुक्तः सुसमाहितः ॥ पताकाध्वजचित्रैश्च रथैश्च समलङ्कृतः ॥ ५ ॥

ततो विचित्रकेयूरसुकुटैश्च विभूषितः ॥ तनुत्राणि च संरुध्य सधनुर्निर्धयौ द्रुतम् ॥ ६ ॥

पताकालङ्कृतं दीप्तं तप्तकाञ्चनभूषणम् ॥ रथं प्रदक्षिणं कृत्वा समारोहञ्चभूपतिः ॥ ७ ॥

यष्टिभिस्तोमरैश्चित्रैः शूलैश्च मुसलैरपि ॥ भिन्दिपालैश्च पाण्डैश्च शक्तिभिः पट्टिशैरपि ॥ ८ ॥

खड्गैश्चकैर्गदाभिश्च निशितैश्च परश्वधैः ॥ पदातयश्च निर्यान्ति विविधाः शस्त्रपाणयः ॥

विचित्रवाससः सर्वे दीप्ता राक्षसपुङ्गवाः ॥ ९ ॥

गजा मदोत्कटाः शूराश्चलन्त इव पर्वताः ॥ ते युद्धकुशलैः रूढास्तोमराङ्कुशपाणिभिः ॥ १० ॥

अन्ये लक्षणसंयुक्ताः शूरा रूढा मेहाबलाः ॥ [अथाः परिपतन्तिस्म राक्षसैश्च प्रचोदिताः ॥ ११ ॥]

तद्राक्षसबलं घोरं विप्रस्थितमशोभत ॥ प्रावृट्काले यथा मेघा नर्दमानाः संविद्युतः ॥ १२ ॥

निःसृता दक्षिणद्वारादङ्गदो यत्र यूथपः ॥ तेषां निष्क्रममाणानामभुमं समजायत ॥ १३ ॥

आकाशाद्विघ्नांचीत्रा उल्काश्चाभ्यपतन्तदा ॥ वमन्त्यः पावकज्वालाः शिवा घोरं ववाशिरे ॥ १४ ॥

व्याहरन्ति मृगा घोरा रक्षसां निधनं तदा ॥ समापतन्तो योधास्तु प्रास्वलन्भयमोहिताः ॥ १५ ॥

एतानौत्पातिकान्दृष्ट्वा वज्रदंष्ट्रो महाबलः ॥ धैर्यमालम्ब्य तेजसी निर्जगाम रणोत्सुकः ॥ १६ ॥

तांस्तु निर्ज्जमतो दृष्ट्वा वानरा जितकाशिनः ॥ प्रणेदुः सुमहानादान्पूरयश्च दिशो दश ॥ १७ ॥

ततः प्रवृत्तं तुमुलं हरीणां राक्षसैः सह ॥ घोराणां भीमरूपाणामन्योन्यवधकाङ्क्षिणाम् ॥ १८ ॥

निष्पतन्तो महोत्साहा भिन्नदेहशिरोधराः ॥ रुधिरोक्षितसर्वाङ्गा न्यपतज्जगतीतले ॥ १९ ॥

केचिदन्योन्यमासाद्य शूराः परिघपाणयः ॥ चिक्षिपुर्विविधं शस्त्रं समरेष्वनिवर्तिनः ॥ २० ॥

द्रुमाणां च शिलानां च शस्त्राणां चापि निस्स्वनः ॥ श्रूयते सुमहांस्तत्र घोरो हृदयमेदनः ॥ २१ ॥

रथनेमिस्वनस्तत्र धनुषश्चापि निस्स्वनः ॥ शङ्खमेरीमृदङ्गानां वभूव तुमुलः स्वनः ॥ २२ ॥

केचिदस्त्राणि संसृज्य बाहुयुद्धमकुर्वत ॥ २३ ॥

तलैश्च चरणैश्चापि मुष्टिभिश्च द्रुमैरपि ॥ जानुभिश्च हताः केचिद्भिर्भेदेहाश्च राक्षसाः ॥

शिलाभिश्चूर्णिताः केचिद्गानरैर्युद्धदुर्मदैः ॥ २४ ॥

बहुभिः बलाभ्यक्षैरिति शेषः ॥ ४ ॥ रथैरित्यस्य संयुक्त इत्यनेनान्वयः । समलङ्कृतः चन्दनकुसुमादिभिरलङ्कृतः । तनुत्राणि कवचतलत्रकण्ठत्रशिरस्त्राणानि । संरुध्य संबध्य धृत्वेत्यर्थः ॥ ५—७ ॥ यष्टिभिरित्यादि-सार्धंश्लोकद्वयं ॥ ८—९ ॥ गजा इति । अत्र निर्यान्तीत्यनुषज्यते । गजानेव विशिनष्टि—ते युद्धेत्यादिना । तोमराङ्कुशपाणिभिः यन्त्रभिः । रूढाः वारूढा इत्यर्थः ॥ १० ॥ अन्ये लक्षणसंयुक्ता इति ॥

अत्रापि गजा निर्यान्तीत्यनुषङ्गः ॥ ११—१३ ॥ विघनात् घनशून्यात् ॥ १४—१५ ॥ औत्पातिकान् अशुभसूचकान् ॥ १६ ॥ पूरयन् अपूरयश्चेत्यर्थः । केचित्तु पूरयन् पूरयन्त इत्यर्थः, वचनव्यत्यय आर्ष इत्याहुः ॥ १७ ॥ तुमुलं रणसङ्कुलं । “तुमुलं रण-सङ्कुले” इत्यमरः ॥ १८—२२ ॥ अस्त्राणि संसृज्य सर्वाण्यस्त्राणि प्रयुज्य । तदनन्तरमस्त्राभावात् बाहु-

[पा०] १ क.—ट. बहुभिःसमलङ्कृतः. २ क. ख. घ.—ट. चापैश्च. ३ क.—ट. कुशलारूढाः. ४ ख. लक्षणसंछिष्टाः. ५ क. ग. महाजवाः. ६ इदमर्थं च पाठेदस्यते. ७ क. झ. सर्वे. ८ ख. छ. समन्ततः. ९ ग. झ. न. ट. तीव्रादुत्सुकान्यपतन्तदा. १० च.—ट. घोराववाशिरे. ११ ख.—ट. प्रास्वलन्सत्रदाहणं. १२ क. झ. ट. विव्रवतो. १३ क. झ. ट. विविधाञ्चक्रान्. १४ ख. न. ट. स्त्रत्रघागरस्यचघोषवत्, क. झ. स्त्रत्रधनुषश्चापिघोषवत्, १५ क. झ. ट. संसृज्य. १६ क.—ट. द्रुमभेदाश्च.

वज्रदंष्ट्रो भृशं बाणै रणे विप्रासयन्हरीन् ॥ चचार लोकसंहारे पाशहस्त इवान्तकः ॥ २५ ॥
 बलवन्तोस्त्रविदुषो नानाप्रहरणा रणे ॥ जह्र्वानरसैन्यानि राक्षसाः क्रोधमूर्च्छिताः ॥ २६ ॥
 निर्भृतो राक्षसान्दष्ट्वा सर्वान्वालिसुतो रणे ॥ क्रोधेन द्विगुणाविष्टः संवर्तक इवानलः ॥ २७ ॥
 तान्नाक्षसगणान्सर्वान्वृक्षमुद्यम्य वीर्यवान् ॥ अक्रुदः क्रोधताम्राक्षः सिंहः क्षुद्रमृगानिव ॥
 चकार कदनं घोरं शक्रतुल्यपराक्रमः ॥ २८ ॥
 अक्रुदामिहतास्तत्र राक्षसा भीमविक्रमाः ॥ विभिन्नशिरसः पेतुर्विकृता इव पादपाः ॥ २९ ॥
 रथैरश्वैर्ध्वजैश्चित्रैः शरीरैर्हरिरक्षसाम् ॥ रुंधिरेण च संलब्ध्वा भूमिर्भयकरी तदा ॥ ३० ॥
 हारकेयूरवस्त्रैश्च शस्त्रैश्च समलङ्कृता ॥ भूमिर्भाति रणे तत्र शारदीव यथा निशा ॥ ३१ ॥
 अक्रुदस्य च वेगेन तद्राक्षसबलं महत् ॥ प्राकम्पत तदा तत्र पवनेनाम्बुदो यथा ॥ ३२ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

चतुःपञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

अक्रुदेन वज्रदंष्ट्रवधः ॥ १ ॥

बलस्य च निघातेन अक्रुदस्य जयेन च ॥ राक्षसः क्रोधमाविष्टो वज्रदंष्ट्रो महाबलः ॥ १ ॥
 स विस्फार्य धनुर्घोरं शक्राशनिर्सेमस्वनम् ॥ वानराणामनीकानि प्राकिरच्छरवृष्टिभिः ॥ २ ॥
 राक्षसाश्चापि मुख्यास्ते रथेषु संभवस्थिताः ॥ नानाप्रहरणाः शूराः प्रायुध्यन्त तदा रणे ॥ ३ ॥
 वानराणां तु शूरा ये सर्वे ते पुत्रवर्षभाः ॥ आयुध्यन्त शिलाहस्ताः समवेताः समन्ततः ॥ ४ ॥
 तत्रायुधसहस्राणि तस्मिन्नायोधने भृशम् ॥ राक्षसाः कपिमुख्येषु पातयांचक्रिरे तदा ॥ ५ ॥
 वानराश्चापि रक्षसु गिरीन्वृक्षान्महाशिलाः ॥ प्रवीराः पातयामासुर्मत्तवारणसन्निभाः ॥ ६ ॥
 शूराणां युध्यमानानां समरेष्वनिवर्तिनाम् ॥ तद्राक्षसगणानां च सुयुद्धं समवर्तत ॥ ७ ॥

युद्धमकुर्वतेत्यर्थः ॥ २३—२५ ॥ अस्त्रविदुषः अस्त्र-
 विद्वांसः । प्रथमार्थे द्वितीया ॥ २६ ॥ निघ्नत इत्या-
 दिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ संवर्तके प्रलयकाले । तान्ना-
 क्षसगणानित्यत्र निजघातेति विपरिणामः ॥ २७—
 ३० ॥ शारदीव यथा निशेत्यत्र इव शब्दयथाशब्दा-
 वेकार्यकौ अपिचेतिवत् । इवशब्दः पादपूरण इत्येके
 ॥ ३१—३२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्री-

मद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्या-
 ख्याने त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

अथ वज्रदंष्ट्रवधश्चतुःपञ्चाशो—बलस्य चेत्यादि-
 श्लोकद्वयमेकान्वयः ॥ १—३ ॥ वानराणामिति ।
 निर्धारणे षष्ठी ॥ ४ ॥ तत्र कपिमुख्येष्वित्यन्वयः ।
 आयोधने युद्धे ॥ ५—६ ॥ तद्राक्षसगणानां चेति ।

ति० वज्रदंष्ट्रोयतं दष्ट्वा स्वसेनाविनाशमित्यर्थः । स० लोकसंहारे लोकसंहारार्थे । “वधेणिद्वीपिनंहन्ति” इतिवत् ॥ २५ ॥
 स० द्विगुणययतयावाविष्टः द्विगुणाविष्टः । क्रोधेनद्विगुणाविष्टः द्विगुणकोषाविष्टइतिफलितोर्थः ॥ २७ ॥ ति० पवनेनाम्बुदो
 यथेत्युत्तरसर्गच्छेदः । काचित्कोयुक्तवृत्तमेदप्रकरणमेदाधभावादितिकतकः ॥ ३२ ॥ इतित्रिपञ्चाशःसर्गः ॥ ५३ ॥

स० वानराणांमध्येऽवगर्षभाः इत्येवमच्छन्तिमे तेतथा । तेषुश्रेष्ठाः । हुतगतिमच्छ्रेष्ठाइतियावत् ॥ ४ ॥

[पा०] १ ग. वज्रदंष्ट्रोमहावीरोरणे. क. झ. वज्रदंष्ट्रोयतं दष्ट्वा. घ. च. छ. वज्रदंष्ट्रोमहाबाणैः. २ क. च. झ. जज्ञे-
 तान्नाक्षसगणान्सर्वान्वृक्षेषुसुसुतो रणे. ३ घ. सराक्षस. ४ झ. घ. सुत्याव्य. ५ ख. छ. ग. वेगवान्. ६ क. ख. ग. छ.—ड.
 पेतुर्विकृता इव. ७ क. झ. ड. रुधिरौघेण. ८ च. संपन्ना. ९ क. झ. ड. छत्रैश्च. १० स्वबलस्यचघातेन. ज. स्वबलस्यनिघातेन.
 ११ ख. झ. ग. ड. बलेनच. १२ क. छ.—ड. समप्रभं. १३ क. ग.—ड. रथैश्च. १४ छ. समुपस्थिताः.

प्रभिन्नशिरसः केचिद्भिः पादैश्च बाहुभिः ॥ शस्त्रैरपितदेहास्तु रुधिराण्य सङ्क्षिताः ॥ ८ ॥
 हरयो राक्षसाश्चैव शिरते गां समाश्रिताः ॥ कङ्कगृध्रैर्बलैराढ्या गोमायुर्गणसंकुलाः ॥ ९ ॥
 कबन्धानि समुत्पेतुर्भीरूणां मीषणानि वै ॥ १० ॥
 भुजपाणिशिरश्छिन्नाश्छिन्नकायाश्च भूतले ॥ वानरा राक्षसाश्चापि निपेतुस्तत्र वै रणे ॥ ११ ॥
 ततो वानरसैन्येन हन्यमानं निशाचरम् ॥ प्राभज्यत बलं सर्वं वज्रदंष्ट्रस्य पश्यतः ॥ १२ ॥
 राक्षसान्भयवित्रस्तान्हन्यमानान्पुवङ्गमैः ॥ दृष्ट्वा स रोषताम्राक्षो वज्रदंष्ट्रः प्रतापवान् ॥ १३ ॥
 प्रविवेश धनुष्पाणिस्त्रासयन्हरिवाहिनीम् ॥ शरैर्विदारयामास कङ्कपत्रैरजिह्वैः ॥ १४ ॥
 विभेद वानरांस्तत्र सप्ताष्टौ नव पञ्च च ॥ निव्याध परमक्रुद्धो वज्रदंष्ट्रः प्रतापवान् ॥ १५ ॥
 शस्ताः सर्वे हरिगणाः शरैः संकुचकन्धराः ॥ अङ्गदं संप्रधावन्ति प्रजापतिमिव प्रजाः ॥ १६ ॥
 ततो हरिगणान्भग्नान्दृष्ट्वा बालिसुतस्तदा ॥ क्रोधेन वज्रदंष्ट्रं तमुदीक्षन्तमुदैक्षत ॥ १७ ॥
 वज्रदंष्ट्रोद्गदञ्चोभौ संगतौ हरिराक्षसौ ॥ चेरतुः परमक्रुद्धौ हरिमत्तगजाविव ॥ १८ ॥
 ततः शरसहस्रेण बालिपुत्रं महाबलः ॥ जघान मर्मदेशेषु भोतङ्गमिव तोमरैः ॥ १९ ॥
 रुधिरोक्षितसर्वाङ्गो बालिसुनुर्महाबलः ॥ चिक्षेप वज्रदंष्ट्रस्य वृक्षं भीमपराक्रमः ॥ २० ॥
 दृष्ट्वा पतन्तं तं वृक्षमसंभ्रान्तश्च राक्षसः ॥ चिच्छेद बहुधा सोपि निःकुचः पतितो भुवि ॥ २१ ॥
 तं दृष्ट्वा वज्रदंष्ट्रस्य विक्रमं पुनर्मर्ममः ॥ प्रगृह्य विपुलं शैलं चिक्षेप च ननाद च ॥ २२ ॥
 समापतन्तं तं दृष्ट्वा रथादाभुत्य वीर्यवान् ॥ गदापाणिरसंभ्रान्तः पृथिव्यां समतिष्ठत ॥ २३ ॥
 सौङ्गदेन गैदाऽऽक्षिप्त्वा गत्वा तु रणमूर्धनि ॥ स चक्रकूबरं साश्वं प्रमथाय रथं तदा ॥ २४ ॥
 ततोऽन्यं गिरिमाक्षिप्य विपुलं दुमभूषितम् ॥ वज्रदंष्ट्रस्य शिरसि पातयामास सोद्गदः ॥ २५ ॥
 अभवच्छोणितोद्गारी वज्रदंष्ट्रः स मूर्च्छितः ॥ मुहूर्तमभवन्मुढो गदामालिङ्ग्य निःश्वासन् ॥ २६ ॥

ते च राक्षसगणाश्च तद्वाक्षसगणाः तेषां । तच्छब्देन
 वानरा उच्यन्ते । युध्यमानानां सुयुद्धं समवर्ततेत्यनेन
 वृत्तरोचरयुद्धाधिक्यमुच्यते ॥ ७ ॥ पादैश्च बाहुभि-
 रित्युपलक्षणे तृतीया । अपितदेहाः आरोपितदेहाः ।
 गां भूमिं । कङ्कः अवटः स च इयेनविशेषः । गृध्रः
 दूरदर्शी । बलः इयेनविशेषः काकश्च तैराढ्याः व्याप्ताः
 ॥ ८—९ ॥ कबन्धानीत्यर्थः ॥ १० ॥ पुनः केषांचित्प-
 तन्तमाह—भुजेति ॥ भुजपाणिशिरस्तु छिन्नाः छिन्न-

कायाः छिन्नमव्यकायाः ॥ ११ ॥ निशाचरं निशा-
 चरसंबन्धि । अणुवृद्धाभाव आर्षः । यद्वा निशाचां
 चरतीति योगमात्रविवक्षा ॥ १२ ॥ भयवित्रस्तान्
 भयहेतुभ्यो वित्रस्तान् ॥ १३—१४ ॥ सप्ताष्टौ नव
 पञ्च चेति एकैकप्रयोगेणेति शेषः ॥ १५—१६ ॥
 हरिमत्तगजौ सिंहमत्तगजौ ॥ १८—२३ ॥ सा
 वज्रदंष्ट्रुता गदा । आक्षिप्त्वा अपहृता सः अङ्गदक्षि-
 मशैलः ॥ २४—२५ ॥ शोणितोद्गारी रक्तोद्गारी ।

स० बलाः काकाः । “बलोवलिनिवायसे” इतिविश्वः ॥ ९ ॥ शि० तत्प्रकारमाह—विभेदेति । तत्र एकैकगणप्रक्षेपसंज्ञाया-
 न्यतमान् एकोनविंशत्संख्याकान्वाविभेदः । अर्थे पृथक् ॥ १५ ॥ रामानु० उदीक्षन्तं उदीक्षमणं ॥ १७ ॥ कतक०
 हरिमत्तगजाविव । हरिरिदृशादौलः । सिंहेनगजस्ययुद्धासंभवात् । सप्रेषिर्हिदृशंनेनगजानामरणात् । स० योयुध्येते पुनः
 पुनर्मुदमक्रुताः । हरिः सिंहः । अभूतोपमेयं । हरिःसिंहशब्दः । मत्तइति गजस्यतेनसहयोधनेअङ्गविस्मृतिःसूच्यतइतिवा । यद्वा
 “यद्गन्धमाश्राद्धरयोगजेन्द्राः” इतिभागवतोक्तेःविलक्षणगजानांहरिभिर्मुदंसंभावितमित्युक्तिःसंभवति । हरिःशार्दूलइतिव्याख्यायां
 कोष्ठाःशोध्यः ॥ १८ ॥ स० समतिष्ठत । “समवप्रविभ्यःस्थः” इत्यात्मनेपदता ॥ २३ ॥

[पा०] १ क. झ. अभग्नशिरसः. २ ग. क. झ. ट. सुधोराराक्षसाश्चैव. ३ क. ट. शरवेगंसमा. ४ क. ग. क.—ट.
 पुध्रबलाढ्याश्च. ५ घ.—ट. कुलसंकुलाः. ग. वृकसंकुलाः. ६ क.—ट. संकुचदेहिनः. ७ झ. ट. धोभौयौयुध्येतेपरस्परं
 ८ ख.—ट. महाबलं. ९ क.—ट. शरैरिदृशिचोपमैः. १० ग. शतपा. ११ क. छ. झ. ट. मथितःप्रापतद्भुवि. क. ख. ग.
 च. ज. ज. मथितःपतितो. १२ क. झ. ट. अङ्गदेन. १३ ख. च.—ट. शिलाक्षिप्त्वा.

स लब्धसंज्ञो गदया बालिपुत्रमवस्थितम् ॥ जघान परमकुट्टो वक्षोदेशे निशाचरः ॥ २७ ॥

गदां त्यक्त्वा ततस्तत्र मुष्टियुद्धमवर्तत ॥ अन्योन्यं जघ्नतुस्तत्र तावुभौ हरिराक्षसौ ॥ २८ ॥

रुधिरोद्गारिणौ तौ तु ग्रहारैर्जनितभ्रमौ ॥ बभूवतुः सुविक्रान्तावङ्गारकबुधाविव ॥ २९ ॥

ततः परमतेजस्वी अङ्गदः कपिकुञ्जरः ॥ उत्पाद्य वृक्षं स्थितवान्बहुपुष्पफलाञ्छितम् ॥ ३० ॥

जग्राह चार्धमं चर्म खल्वं च विपुलं शुभम् ॥ किङ्किणीजालसंछन्नं चर्मणा च परिष्कृतम् ॥

[वैज्रदंष्ट्रोऽथ जग्राह सोऽङ्गदोऽप्यसिचर्मणी ॥ ३१ ॥]

विचित्रांश्चैतुर्मागान्त्रुषितौ कपिराक्षसौ ॥ जघ्नतुश्च तदाऽन्योन्यं निर्दयं जयकाङ्क्षिणौ ॥ ३२ ॥

त्रणैः सास्रैरशोभेतां पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ युध्यमानौ परिश्रान्तौ जानुभ्यामवनीं गतौ ॥ ३३ ॥

निमेषान्तरमात्रेण अङ्गदः कपिकुञ्जरः ॥ उदतिष्ठत दीप्ताक्षो दण्डाहत हवोरगः ॥ ३४ ॥

निर्मलेन सुधौतेन खड्गेनास्य महच्छिरः ॥ जघान वज्रदंष्ट्रस्य बालिसूनुर्महाबलः ॥ ३५ ॥

रुधिराक्षितगात्रस्य बभूव पतितं द्विधा ॥ स रौषपरिवृत्ताक्षं शुभं खड्गहतं शिरः ॥ ३६ ॥

वज्रदंष्ट्रं हतं दृष्ट्वा राक्षसा भयमोहिताः ॥ त्रस्ताः प्रत्यपतच्छङ्का बध्यमानाः पुनश्चमैः ॥

विषण्णवदना दीना हिया किंचिदवाञ्मुखाः ॥ ३७ ॥

निहत्य तं वैज्रधरप्रभावः स बालिसूनुः करिसैन्यमध्ये ॥

जगाम हर्षं महितो महाबलः सहस्रनेत्रस्त्रिदशैरिवावृतः ॥ ३८ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे चतुःपञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

गदां अन्यां । यद्वा, जघान परमकुट्टो वक्षोदेशे निशाचर इत्यस्यानन्तरं, साङ्गदेन गदाक्षिप्त्वा गत्वा तु रणमूर्धनीत्यर्थं योज्यं ॥ २६—२७ ॥ अवर्तत अवर्तयत् ॥ २८—२९ ॥ ततः परमतेजस्वीत्यादि-
श्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ वृक्षोत्पादनार्थमचर्मखण्डग्रह-
णादिकमङ्गदस्योच्यमानमितरस्याप्युपलक्षणं । विचि-
त्रांश्चैतुर्मागानिति वक्ष्यमाणयुद्धस्य उभयोरविशेषेण
वर्णनात् । अङ्गदेन वृक्षे गृहीते राक्षसोपि वृक्षं
जग्राह । अङ्गदेन खड्गादौ गृहीते राक्षसोपि खड्गादिकं
जग्राहेति भावः । आर्धमं चर्म ऋषभचर्मपिनङ्गं
फलकं । चर्मणा खल्वं कोशेन ॥ ३०—३१ ॥ मार्गान्

पूर्वोक्तमण्डलादिमार्गान् । निर्दयं जघ्नतुरित्यन्वयः
॥ ३२ ॥ सास्रैः सरुधिरैः । “अस्त्रमश्रुणि शोषिते”
इत्यमरः । अवनीं गतौ अभूतामिति शेषः ॥ ३३ ॥
निमेषान्तरमात्रेण निमेषावकाशमात्रेण ॥ ३४ ॥
सुधौतेन शाणोल्लिखितेन । अतएव निर्मलेन । अस्य
वज्रदंष्ट्रस्येत्यन्वयः । केचित्तु स जग्राहार्धमं चर्मेति
पठित्वा सः वज्रदंष्ट्रः खल्वं जग्राह अङ्गदो वृक्षं जग्रा-
हेति व्याख्याय, खड्गेनास्य महच्छिर इत्यत्र वृक्षे
प्रतिहृतेऽङ्गदोपि चर्मासी जग्राहेति अनेनावगम्यत
इत्यपि वर्णयन्ति ॥ ३५—३६ ॥ विषण्णवदनाः
शुष्कवदनाः ॥ तृतीयायां वज्रदंष्ट्रवधः ॥ ३७—

स० अङ्गारकोमलः ॥ २९ ॥ ति० पुष्पफलैः हस्तप्रतदृष्टीयैस्तैर्युतआसीत् ॥ ३० ॥ ति० त्रणैः समुत्थैः तत्समुत्थितैः रुधिरैरित्यर्थः
॥ ३३ ॥ ति० खड्गेन आच्छिद्यगृहीतेन वज्रदंष्ट्रीयेण । शि० सुधौतेन शाणसंस्कृतेन । अतएव निर्मलेन ॥ ३५ ॥ स० शुभं
प्राक् ॥ ३६ ॥ स० हिया बीडनाशयाप्रत्यावर्तनाच्चातया लज्जया ॥ ३७ ॥ ति० तत्तृतीयायां वज्रदंष्ट्रवधः ॥ ३८ ॥
इतिचतुःपञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

[पा०] १ ग. क.—ड, मकुर्वत. २ ग. व. ट. वृषगर्भम्. ३ क. झ. व. ट. स्थितवानासीत्पुष्पफलैर्युतः. ४ इदमर्थं
क. ख. न. च. छ. पाठेषु दृश्यते. ५ ट. विचित्रांश्चैतुर्मागान्त्रुषितुः. क. ■. विचित्रांश्चैतुर्मागान्त्रुषितुः. ६ क. झ. ट.
नर्दन्तौ. ७ ग. समुत्थैः शोभेते. च. छ. समग्रैः शोभेतां. क. ■. व. ट. समुत्थैः शोभेतां. ८ क. ■. ट. तच्छतस्यपरीताक्षं.
९ व.—ड. अस्त्राभ्यग्रवैशङ्का. क. ख. य. अस्त्राःप्रविष्टिर्लङ्का. १० क. च. झ. व. ट. वज्रधरप्रतापवान्.

सर्वे सतिबलाः शूराः सर्वे पर्वतसन्निभाः ॥ हरयो राक्षसाश्चैव परस्परजिघांसवः ॥ १६ ॥
 तेषां विनर्दतां शब्दः संयुगेऽतितरस्विनाम् ॥ शुश्रुवे सुमहान्कोधादन्योन्यमभिगर्जताम् ॥ १७ ॥
 रजश्चारुणवर्णाभं सुभीममवद्वृक्षम् ॥ उद्धृतं हरिरक्षोभिः संकरोध दिशो दध ॥ १८ ॥
 अन्योन्यं रजसा तेन कौशेयोद्धूतपाण्डुना ॥ संवृतानि च भूतानि ददृशुर्न रणाजिरे ॥ १९ ॥
 न ध्वजा न पताका वा चर्म वा तुरगोपि वा ॥ आयुधं खन्दनं वाऽपि ददृशे तेन रेणुना ॥ २० ॥
 शब्दश्च सुमहांस्तेषां नर्दतामभिधावताम् ॥ श्रूयते तुमुले युद्धे न रूपाणि चकाशिरे ॥ २१ ॥
 हरीनेव सुसंकुद्धा हरयो जघुराहवे ॥ राक्षसाश्चापि रक्षांसि निर्जघ्रुस्तिमिरे तदा ॥ २२ ॥
 परांश्चैव विनिघ्नन्तः स्वांश्च वानरराक्षसाः ॥ रुधिराद्रीं तदा चकुर्महीं पङ्कानुलेपनाम् ॥ २३ ॥
 ततस्तु रुधिरौघेण सिक्तं वैधपगतं रजः ॥ शरीरं शवसंकीर्णां बभूव च वसुंधरा ॥ २४ ॥
 द्रुमशक्तिशिलाप्रासैर्गदापरिधतोमरैः ॥ हरयो राक्षसाश्चैव जघ्रन्त्योन्यमोजसा ॥ २५ ॥
 बाहुभिः परिघाकारैर्बुध्यन्तः पर्वतोपमाः ॥ हरयो भीमकर्माणो राक्षसाज्जघुराहवे ॥ २६ ॥
 राक्षसास्त्वपि संकुद्धाः प्रासतोमरपाणयः ॥ कपीभिर्जघ्निरे तत्र शस्त्रैः परमदारुणैः ॥ २७ ॥
 अकम्पनः सुसंकुद्धो राक्षसानां चमूपतिः ॥ संहर्षयति तान्सर्वात्राक्षसान्भीमविक्रमान् ॥ २८ ॥
 हरयस्त्वपि रक्षांसि महाद्रुममहाश्मभिः ॥ विदारयन्त्यभिक्रम्य शस्त्राण्याच्छिद्य वीर्यतः ॥ २९ ॥
 एतस्मिन्नन्तरे वीरा हरयः कुमुदो नलः ॥ मैन्दश्च द्विविदः कुद्धाश्चकुर्वन्मनुचमम् ॥ ३० ॥
 ते तु वृक्षैर्महावेगा राक्षसानां चमूमुखे ॥ कदनं सुमहच्चकुलीलयान् हरिपुथपाः ॥

॥ १५ ॥ परस्परजिघांसवः आसन्निति शेषः ॥ १६ ॥
 विनर्दतां सिंहनादं कुर्वतां । अभिगर्जतां आभि-
 मुख्येन गर्जनं कुर्वतां ॥ १७ ॥ अरुणवर्णेन रक्तवर्णा
 आभातीत्यरुणवर्णाभं ॥ १८ ॥ कौशेयोद्धूतपाण्डुना
 उद्धूतकौशेयपाण्डुना । आहिताभ्यादित्वात् परनि-
 पातः । रजसो रक्तत्वपाण्डुले भूमेदादिति शेषः ।
 संवृतानि छन्नानि । भूतानि वस्तूनि । न ददृशुः ।
 वानरा राक्षसाश्चेति शेषः ॥ १९ ॥ उक्तं विवृणो-
 ति—न ध्वजा इति ॥ वर्मादिष्वपि नवनुवर्तनीयः
 ॥ २० ॥ परस्परादर्शनादिजन्यं शब्दान्तरमाह—
 शब्दश्चेति ॥ रूपाणि पदार्थान्तराणि ॥ २१ ॥

अवर्शनफलमाह—हरीनिति ॥ २२ ॥ प्रथमं रक्षाद्रीं
 अथच रणक्षोदेन पङ्किलामित्यर्थः । पङ्कानुलेपनां
 पङ्कानुलिप्तां । कर्मणि ल्युट् ॥ २३ ॥ शरीरं शवसं-
 कीर्णां शवभूतशरीरसंकीर्णां ॥ २४ ॥ द्रुमशैला
 वानरीयाः । शक्त्यादयो राक्षसीयाः ॥ २५ ॥
 बाहुभिः परिघाकारैरित्यस्योत्तरार्धः, हरयो भीमक-
 र्माणो राक्षसाज्जघुराहव इति ॥ २६ ॥ राक्षसास्त्व-
 पीति ॥ शस्त्रैः उक्तप्रासादिभिः ॥ २७ ॥ संहर्षयति
 उत्साहयति ॥ २८ ॥ अभिक्रम्य अभिमुखीभूय ।
 आच्छिद्य अपहृत्य ॥ २९—३० ॥ ते स्त्रियादिसार्ध-

॥ १५ ॥ रामानु० संहर्षयति समहर्षयत् । संभावयामासेत्यर्थः । तान् कपीभिर्घ्नतः ॥ २८ ॥ कतक० नानाप्रहरणैर्दृश-
 मित्यप्रसर्गविच्छेदः प्रमादात् ॥ ३१ ॥ इति पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

[पा०] १ च. ह. जिघांसया. २ क. ह. ट. सुमहान्कोपात्. ३ ग. मभिधावता. ४ क. ख. घ. क. झ. ट. कौशेयोद्धूत.
 ५ क. झ. न. ट. ध्वजो. घ. च. ध्वजावा. ६ क. ख. च. छ. म. राजोवातुरगो. क. झ. ट. चर्मवातुरगो. ७ ख. घ. क. छ.
 झ. न. ट. खन्दनोपिवा. ८ ग. गर्जतां. ९ ख. क. च. झ. न. ट. राक्षसाराक्षसांश्चापि. १० क. निजघ्रितरेतरं. ११ च.
 छ. म. तेषांश्चैव विनिघ्नन्तः. ख. घ. क. झ. ट. तेषांश्चैव विनिघ्नन्तः. १२ ख. क. झ. ट. क्षपगतं. १३ ग. शवसंकीर्णा. १४ ग.
 घ. हरीनेव सुसंकुद्धाहरयोजघुराहवे. १५ ग. दारयन्त्यभिक्रम्य. १६ ख. ग. क. झ. न. ट. परमकुद्धा. १७ क. च. झ.
 न. ट. महावीराः. १८ झ. हरिपुङ्गवाः.

ममन्धू राक्षसान्तैर्वै वानरा गणशो भृशम् ॥ ३१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

हनुमताऽर्कपनवधः ॥ १ ॥ सेनरामादिकिर्हनुमच्छासनम् ॥ २ ॥

तद्दृष्ट्वा सुमहत्कर्म कृतं वानरसत्तमैः ॥ क्रोधमाहारयामास युधि तीव्रमकम्पनः ॥ १ ॥

क्रोधमूर्च्छितरूपस्तु धून्वन्परमकार्यकम् ॥ दृष्ट्वा तु कर्म शत्रूणां सारथिं वाक्यमब्रवीत् ॥ २ ॥

तैश्चैव तावन्नरितं रथं प्रापय सारथे ॥ यत्रैते बहवो भ्रान्तिं सुबहून्नाशसात्रणे ॥ ३ ॥

येतेऽत्र बलवन्तो हि भीमकायाश्च वानराः ॥ तुमशैलप्रहरणास्तिष्ठन्ति प्रमुखे मम ॥ ४ ॥

एताभिर्हन्तुमिच्छामि समरभ्राविनो ह्यहम् ॥ एतैः प्रमथितं सर्वं दृश्यते राक्षसं बलम् ॥ ५ ॥

ततः प्रजवनाश्वेन रथेन रथिनांवरः ॥ हरीनभ्यहनत्क्रोधाच्छरजालैरकम्पनः ॥ ६ ॥

न स्थातुं वानराः शेकुः किं पुनर्योद्धुमाहवे ॥ अकम्पनशरैर्भयाः सर्व एव निदुद्रुवुः ॥ ७ ॥

तान्मृत्युवशमापन्नानैकम्पनवशं भवान् ॥ समीक्ष्य हनुमाञ्चातीनुपतस्थे महाबलः ॥ ८ ॥

तं महापुङ्गवं दृष्ट्वा सर्वे पुङ्गवयूथपाः ॥ समेत्य समेर वीराः संदृष्ट्वाः पर्यवारयन् ॥ ९ ॥

अवस्थितं हनुमन्तं ते दृष्ट्वा हरियूथपाः ॥ बभूवुर्बलवन्तो हि बलवन्तं समाश्रिताः ॥ १० ॥

अकम्पनस्तु शैलामं हनुमन्तमवस्थितम् ॥ महेन्द्र इव धाराभिः शरैरभिवर्ष ह ॥ ११ ॥

अचिन्तयित्वा बाणौघाञ्चरीरे पतितान्शितान् ॥ अकम्पनवधार्थाय मनो दध्रे महाबलः ॥ १२ ॥

स प्रसक्त महातेजा हनुमान्मारुतात्मजः ॥ अभिदुद्राव तद्रक्षः कम्पयन्निव मेदिनीम् ॥ १३ ॥

तस्याभिर्नर्दमानस्य दीप्यमानस्य तेजसा ॥ बभूव रूपं दुर्धर्षं दीप्तस्येव विभावसोः ॥ १४ ॥

आत्मानमप्रहरणं ज्ञात्वा क्रोधसमन्वितः ॥ शैलमुत्पाटयामास वेगेन हरिपुङ्गवः ॥ १५ ॥

तं गृहीत्वा महाशैलं पाणिनैकेन मारुतिः ॥ स विनद्य महानादं भ्रामयामास वीर्यवान् ॥ १६ ॥

श्लोकः ॥ लीलया अनायासेन ॥ ३१ ॥ इति श्रीगो-
विन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटा-
ख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

३ ॥ प्रमुखे अग्रे ॥ ४-५ ॥ प्रजवनाश्वेन वेगव-
दश्वेन ॥ ६-७ ॥ उपतस्थे अकम्पनसमीपमाजगाम
॥ ८-११ ॥ अकम्पनवधार्थाय अकम्पनवधरूपप्रयो-
जनाय ॥ १२-१३ ॥ तस्य हनुमतः ॥ १४ ॥ अप्र-
हरणं अनायुधं ॥ १५ ॥ महानादं विनद्य महानादं

अथाकम्पनवधः षट्पञ्चाशो—तद्दृष्ट्वेत्यादि ॥ १—

ति० बलवन्तोषा वाशब्दोवैशब्दस्यार्थे ॥ ४ ॥ ति० एताभिर्हन्तुमिच्छामि प्रथमतः स्वसेनारक्षणेन ॥ ततः परबलहनिष्या-
मीति शेषः । तदेवाह—एतैरिति ॥ ५ ॥

[पा०] १ ममन्धूराक्षसानित्यर्थस्य स्थाने क. ख. घ. च. छ. ज. पाठेषु अर्कपनसमादिष्टाविधिषा युधयोधिनः । ममन्धू
राक्षसास्तप्रवानरान्गणशोभश इत्येकश्लोकः पाठभेदेन दृश्यते. २ क. झ. ट. नर्वनानाप्रहरणैर्यथा. ३ ग. ट. तथैव ललितयोद्धुं.
४ च. झ. अ. ट. एते बलिनो भ्रान्तिः. क. घ. यत्रैते हरयो भ्रान्तिः. ५ क. झ. एते बलवन्तो वा. ६ क. छ. झ. ट. भीमकोपाक्ष.
७ क. ख. ग. घ. अ. एतत्प्रमथितं. ८ क. च. झ. अ. ट. प्रचलिताश्वेन. ९ क. ख. छ. नर्कपनशरातुरान्. च. झ. ट.
नर्कपनशरातुरान्. १० क. ग. क. झ. ट. व्यवस्थितं. ११ घ. च. छ. संदृष्ट्वा. १२ क. ख. घ.—छ. झ. ट. बलवन्तमुपा-
श्रिताः. १३ क. ख. ग. च. सुपस्थितं. १४ क. झ. ट. पातितान्कपिः. १५ क. क.—ख. आत्मानं न प्रहरणं. ख. ग. घ.
आत्मानं न प्रहरणं. १६ क. छ. झ. ट. गृहीत्वा ध्रुमशैलं.

सतस्तमभिदुद्राव राक्षसेन्द्रमकम्पनम् ॥ पुरा हि नमुचिं संख्ये वज्रेणेव पुरंदरः ॥ १७ ॥
 अकम्पनस्तु तदृष्ट्वा गिरिशं सस्रुवतम् ॥ दूरादेव महाबाणैरर्धचन्द्रैर्व्यदारयत् ॥ १८ ॥
 तैत्पर्वताग्रमाकाशे रक्षोबाणविदारितम् ॥ विशीर्णं पतितं दृष्ट्वा हनुमान्क्रोधमूर्च्छितः ॥ १९ ॥
 सोऽश्वकर्णं सैमासाद्य रोषदर्पान्वितो हरिः ॥ तूर्णमुत्पाटयामास महागिरिमिवोच्छ्रितम् ॥ २० ॥
 तं गृहीत्वा महास्कन्धं सोऽश्वकर्णं महाद्युतिः ॥ ग्रहस्य परया ग्रीत्या आमयामास संयुगे ॥ २१ ॥
 प्रधावन्सूखेणेन प्रभञ्जंस्तरसा द्रुमान् ॥ हनुमान्परमक्रुद्धश्चरणैर्दारयत्क्षितिम् ॥ २२ ॥
 गजांश्च सगजारोहान्सरथाग्रथिनस्तथा ॥ जघान हनुमान्धीमात्राक्षसांश्च पदातिमान् ॥ २३ ॥
 तमन्तकमिव क्रुद्धं सैमरे प्राणहारिणम् ॥ हनुमन्तमभिप्रेक्ष्य राक्षसा विप्रदुद्रुवुः ॥ २४ ॥
 तमापतन्तं संक्रुद्धं राक्षसानां भयावहम् ॥ ददर्शाकम्पनो वीरश्चक्रोधं च ननाद च ॥ २५ ॥
 स चतुर्दशभिर्बाणैः शितैर्देहविदारणैः ॥ निर्विभेदं हनूमन्तं महावीर्यमकम्पनः ॥ २६ ॥
 ॥ तैदा प्रतिविद्धस्तु बहीभिः शरवृष्टिभिः ॥ हनुमान्ददृशे वीरः प्ररुढ इव सानुमान् ॥ २७ ॥
 विरराज महाकायो महावीर्यो महामनाः ॥ पुष्पिताशोकसंकाशो विभ्रम इव पावकः ॥ २८ ॥
 सतोऽन्यं वृक्षमुत्पाट्य कृत्वा वेगमनुत्तमम् ॥ शिरस्यभिजघानाशु राक्षसेन्द्रमकम्पनम् ॥ २९ ॥
 स वृक्षेण हतस्तेन सक्रोधेन महात्मना ॥ राक्षसो वानरेन्द्रेण पपात च ममार च ॥ ३० ॥
 तं दृष्ट्वा निहतं भूमौ राक्षसेन्द्रमकम्पनम् ॥ व्यथिता राक्षसाः सर्वे क्षितिकम्प इव द्रुमाः ॥ ३१ ॥
 त्यक्तप्रहरणाः सर्वे राक्षसास्ते पराजिताः ॥ लङ्कामभिययुस्तस्मा वानरैस्तैरभिदुताः ॥ ३२ ॥
 ते मुक्तकेशाः संभ्रान्ता भ्रममानाः पराजिताः ॥ स्रवच्छ्रमजलैरङ्गैः श्वसन्तो विप्रदुद्रुवुः ॥ ३३ ॥
 अन्योन्यं प्रममन्धुस्ते विविशुर्नगरं भयात् ॥ पृष्ठतस्ते सुसंभृताः प्रेक्षमाणा मुहुर्मुहुः ॥ ३४ ॥
 तेषु लङ्कां प्रविष्टेषु राक्षसेषु महाबलाः ॥ समेत्य हरयः सर्वे हनुमन्तमपूजयन् ॥ ३५ ॥
 सोऽपि ग्रहृष्टान्सर्वान्हरीन्प्रत्यभ्यपूजयत् ॥ हनुमान्सत्त्वसंपन्नो यथार्हमनुकूलतः ॥ ३६ ॥
 विनेदुश्च यथाप्राणं हरयो जितकाशिनः ॥ चकर्षुश्च पुनस्तत्र सप्राणानपि राक्षसान् ॥ ३७ ॥
 स वीरशोभामभजन्महाकपिः समेत्य रक्षांसि निहत्य मारुतिः ॥
 महासुरं भीममभिजनाशनं यथैव विष्णुर्वलिनं चैमुमुखे ॥ ३८ ॥

क्रुद्धेत्यर्थः ॥ १६ ॥ तव इति । तत्र सः शैलेनेत्य-
 ध्याहार्यः । सहनुमान् अकम्पनं पुरन्दरो नमुचिं यथा
 तथा शैलेन वज्रेणेवाभिदुद्राव ॥ १७—१८ ॥
 क्रोधमूर्च्छितः अभूदिति शेषः ॥ १९—२१ ॥ चरणैः
 चरणन्यासैः । दारयत् अदारयत् ॥ २२ ॥

पदासितया गच्छन्तीति पदातिगाः तान् ॥ २३—
 २६ ॥ प्ररुढः प्ररुढवृक्षः ॥ २७—२९ ॥ वानरेन्द्रेण
 कर्त्रा । तेन वृक्षेणहत इत्यन्वयः ॥ ३० ॥ क्षितिकम्पे
 भूकम्पे ॥ ३१—३५ ॥ प्रत्यभ्यपूजयत् भवत्सा-
 हाग्येनैव मया जितमित्येवमिति भावः ॥ ३६—

स० ग्रीत्या समयेनसमीचीनानुधमुपलब्धमिति हर्षेण ॥ २९ ॥ ति० प्ररुढःसानुमानिव बहुशराचितशरीरलाप्ररुढबहुवृक्षो
 गिरिविजनेर्देहशब्दार्थः ॥ २७ ॥ ति० सोऽपियथार्हमनुकूलतोऽनुकूलदर्शनवचनालिङ्गनैः संप्रत्यपूजयत् ॥ ३६ ॥ इतिषद-
 पञ्चाशःसर्गः ॥ ५६ ॥

[पा०] १ क.—व. च. छ. ट. यथाहिनमुचिं. २ क. ख. तंशिलोच्चयमाकाशे. ३ क. ख. ग. समादाय. ४ क.
 प्रश्लापरया. ५ क. ख. ट. सद्रुमप्राण. ६ ख. संप्रेक्ष्य. ७ क. ख. ट. तथाविप्रकीर्णहनुनाराचैःशितशक्तिभिः. क. तथाप्रति-
 विद्धाङ्गोभूरिभिःशरवृष्टिभिः. ८ क. ख. ट. महाबलः. ९ क.—व. ख. भयाच्छ्रमजलैरङ्गैःप्रस्रवद्रिर्विदुद्रुवुः. क. भयाच्छ्रमजलै-
 रङ्गैःप्रस्रवद्रिर्विदुद्रुवुः. १० ख. व. ट. अन्योन्यंतेप्रममन्तो. घ. अन्योन्यंप्रेमबद्धास्ते. ११ क.—ख. प्रवृद्धांस्तान्सर्वान्.
 १२ क. ख. ट. विष्णुर्वैभोरुबलं. १३ क. छ. महाहवे.

अपूजयन्देवगणास्तदा कपिं स्वयं च रामोतिबलश्च लक्ष्मणः ॥

तथैव सुग्रीवमुखाः पुत्रकृमा विभीषणश्चैव महाबलस्तथा ॥ ३९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे षट्पञ्चाशस्तमः ॥ ५६ ॥

सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

रावणचोदयामहलेन नरास्तकादिसन्धिवचतुष्टयसाहित्येन पूर्वद्वाराज्ञायनिर्माणम् ॥ १ ॥

अकम्पनवधं श्रुत्वा क्रुद्धो वै राक्षसेश्वरः ॥ किञ्चिद्दीनमुखश्चापि सचिर्वास्तानुदैक्षत ॥ १ ॥

स तु ध्यात्वा मुहूर्तं तु मन्त्रिमिः संविचार्य च ॥ ततस्तु रावणः पूर्वदिपसे राक्षसाधिपः ॥

पुरीं परिययौ लङ्कां सर्वान्गुल्मानवेक्षितुम् ॥ २ ॥

तां राक्षसगणैर्गुप्तां गुल्मैर्बहुभिरावृताम् ॥ ददर्श नगरीं लङ्कां पताकाध्वजमालिनीम् ॥ ३ ॥

रुद्धां तु नगरीं दृष्ट्वा रावणो राक्षसेश्वरः ॥ उवाचाभर्षतः काले ग्रहस्तं युद्धकोविदम् ॥ ४ ॥

पुरस्योपनिविष्टस्य सहसा पीडितस्य वा ॥ नान्यं युद्धात्प्रपश्यामि मोक्षं युद्धविशारद ॥ ५ ॥

अहं वा कुम्भकर्णो वा त्वं वा सेनापतिर्मम ॥ इन्द्रजिह्वा निकुम्भो वा बहेयुर्भारमीदृशम् ॥ ६ ॥

स त्वं बलमतः शीघ्रमादाय परिगृह्य च ॥ विजयावाभिनिर्याहि यत्र सर्वे वनौकसः ॥ ७ ॥

निर्याणादेव ते नूनं चपला हरिवाहिनी ॥ नर्दतां राक्षसेन्द्राणां श्रुत्वा नादं द्रविष्यति ॥ ८ ॥

चपला ह्यविनीताश्च चलचित्ताश्च वानराः ॥ न सहिष्यन्ति ते नादं सिंहनादमिव द्विपाः ॥ ९ ॥

विदुते च बले तस्मिन्नामः सौमित्रिणा सह ॥ अवशस्ते निरालम्बः ग्रहस्त वशमेध्याति ॥ १० ॥

आपत्संशयिता श्रेयो न तु निस्संशयीकृता ॥ प्रतिलोमानुलोमं वा धेद्वा नो मन्यसे हितम् ॥ ११ ॥

३९ ॥ चतुर्थ्यामकम्पनवधः ॥ इति श्रीगोविन्दराज-
विरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्ध-
काण्डख्याख्याने षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

अथ युद्धाय ग्रहस्तनिर्याणं सप्तपञ्चाशे—अकम्प-
नवधमित्यादि ॥ १ ॥ स त्वित्यादिसार्धश्लोक एका-
न्वयः ॥ ततः स रावणः पुरीं परिययौ । पूर्वदिपसे
दिवसस्य पूर्वभागे । पूर्वाह्ण इत्यर्थः । गुल्मान् सेना-
व्यूहान् ॥ २-३ ॥ काले निदेशार्हसमये ॥ ४ ॥

उप समीपे निविष्टं परसेनानिवेशो यस्य तस्य उपरु-
द्धस्येत्यर्थः । अतएव वाशब्दश्चार्थः । पीडितस्य च
मोक्षं मोक्षोपायं ॥ ५ ॥ बहेयुरिति शक्ति लिङ् ॥ ६ ॥
शीघ्रमादाय । परिगृह्य स्वाधीनं कृत्वा । यत्र वनौ-
कसो वर्तन्ते तत्र इतो निर्याहीत्यन्वयः ॥ ७ ॥ चपला
धैर्यरहिता ॥ ८-९ ॥ अवशः प्रभुत्वरहितः । “वश-
मिच्छाप्रभुत्वयोः” इति विश्वः । हे ग्रहस्त । ते तव वश-
मेध्यातीत्यन्वयः ॥ १० ॥ ननु युद्धे सत्यासहानेरपि
संभवात्तदकरणमेव श्रेय इत्याशङ्क्य तथात्वे शत्रुक-

ति० उपनिविष्टस्य अतिसमीपनिविष्टशत्रुबलस्येत्यर्थः । अतएवसहसाबलात्कारेणपीडितस्य । अन्ययुद्धात् अन्यकर्तृकयुद्धा-
देतोः । मोक्षं उपरोधमोक्षं । न प्रपश्यामि ॥ ५ ॥ ति० ननुयुद्धेमज्जीवनेपिसंदेहात्कर्मनिरालंबोवशमेध्यातीत्युच्यतेतत्राह—आप-
दिति । युद्धे आपत् भूतिः । संशयिता संदेहनिषया । श्रेयः विजयस्तु । तवनसंशयितः नसंदेहनिषयः । तवातिबललाहृदुशोदृष्ट-
विजयलाभ इन्द्रजिह्वच्छ्रेयःप्राप्तिरेवोत्कटकोटिका । किञ्च श्रेयोनसंदिग्धं । युद्धेजीवनेमरणेचश्रेयस्सत्त्वाद् । जीवनेराज्यं ।
मृतानुत्तमलोकः । अतोत्रयुद्धेप्रवृत्तिरेवनिस्संशयीकृता । ‘यत्राशुद्धेध्रुवोमृत्युर्युद्धेजीवितसंशयः । तमेवकालंयुद्धस्यप्रवदन्तिमनी-
षिणः’ इत्यादिशास्त्रादितिभावः । ममलक्षययुद्धमेवहितंप्रतिभाति । प्रकारान्तरमस्तिचेद्गृहीत्याह—प्रतिलोमेत्यादि । मनोनुकूलंवा

[पा०] १ ख. प्रतिशयौ. २ ड. च. छ. झ. ट. नगरींराजा. घ. महतींलङ्कां. ३ ग. क. झ. ट. उवाचात्महितंकाले.
४ झ. नान्यंयुद्धात्. ५ च. हेतुं. ६ क. ख. घ. च. छ. झ. मादाययमास्थितः. ७ क. झ. य. ट. चलिता. घ. चलिष्यत्य-
रिवाहिनी. ८ क. ग.—छ. झ. य. ट. नात्र. ९ क. झ. ट. यत्तुनो.

रावणेनैवमुक्तस्तु प्रहस्तो बाहिनीपतिः ॥ राक्षसेन्द्रमुवाचेदमसुरेन्द्रमिवोशना ॥ १२ ॥
 राजन्मन्त्रितपूर्वं नः कुशलैः सह मन्त्रिभिः ॥ विवादश्चापि नो वृत्तः समवेक्ष्य परस्परम् ॥ १३ ॥
 प्रदानेन तु सीतायाः श्रेयो व्यवसितं मया ॥ अप्रदाने पुनर्युद्धं दृष्टमेतत्तथैव नः ॥ १४ ॥
 सोऽहं दानैश्च मानैश्च सततं पूजितस्त्वया ॥ सान्त्वैश्च विविधैः काले किं न कुर्यां प्रियं तव ॥ १५ ॥
 न हि मे जीवितं रक्ष्यं पुत्रदारधनानि वा ॥ त्वं पश्य मां जुहुषन्तं त्वदर्थं जीवितं युधि ॥ १६ ॥
 एवमुक्त्वा तु भर्तारं रावणं बाहिनीपतिः ॥ उवाचेदं बलाध्यक्षान्प्रहस्तः पुरतः स्थितान् ॥ १७ ॥
 समानयत मे शीघ्रं राक्षसानां महद्वलम् ॥ १८ ॥
 मैत्राणश्चतवेगेन हतानां च रणाजिरे ॥ अद्य तृप्यन्तु मांसादाः पक्षिणः काननौकसाम् ॥ १९ ॥
 ईत्युक्तास्ते प्रहस्तेन बलाध्यक्षाः कृतस्त्वराः ॥ बलमुद्योजयामासुस्तस्मिन्नाश्वसमन्दिरे ॥ २० ॥
 सा बभूव मुहूर्तेन तिम्रनानाविधायुधैः ॥ लङ्का राक्षसवीरैस्तैर्गजैरिव समाकुला ॥ २१ ॥

ताया हानेर्निश्चितत्वात् युद्धकरणे तस्याः संवेदात् ।
 “यत्रायुद्धे ध्रुवो मृत्युयुद्धे जीवितसंशयः । तमेव
 कालं युद्धस्य प्रवदन्ति मनीषिणः ।” इत्युक्तरीत्या
 इदानीं युद्धमेव श्रेय इत्याह—आपदिति ॥ संशयिता
 जितार्कता । आपत् मृतिः । श्रेयः । युद्धे मृतिः श्रे-
 यस्करीत्यर्थः । जयापजययोरव्यवस्थितत्वेन पाक्षिक-
 जयस्यापि संभवादिति भावः । पक्षान्तरं प्रतिक्षि-
 पति—नत्विति । निस्संशयीकृता निश्चिता । मृतिस्तु
 युद्धे विना शत्रुभिर्मरणं तु न श्रेयः । एतन्मम भवं ।
 त्वन्मतं तु किमित्याह—प्रतिलोमेति । प्रतिलोमं मद्दु-
 क्तप्रकारविपरीतप्रकारं । अनुलोमं वा नोस्माकं
 यद्विदितं मन्यसे तद्वदेति शेषः । वेति पक्षान्तरे । अहं
 तदेव श्रेयो मन्ये । त्वमन्यस्य यदि मन्यसे तद्वद । तदे-
 वास्माकं हितमित्यर्थः ॥ ११—१२ ॥ मन्त्रसमये
 मया यथा निर्धारितं तत्तथा प्रवृत्तमित्याह—राज-
 न्नित्यादिना ॥ कुशलैर्मन्त्रिभिः विभीषणादिभिः सह ।
 नः अस्माभिः । इदं वक्ष्यमाणं मन्त्रितपूर्वं । तर्हि
 मन्त्रितत्वे तथा किमिति नानुष्ठितं तत्राह—विवाद
 इति । परस्परं समवेक्ष्य बहुमतितया आलोच्य ।

नः अस्माकं विवादश्चापि वृत्तः । येन विभीषणो
 निरगच्छदिति भावः ॥ १३ ॥ मन्त्रितमर्थमाह—
 प्रदानेन त्विति ॥ सीतायाः प्रदानेन तु श्रेयः । अप्र-
 दाने तु युद्धमिति च मम व्यवसितमित्यर्थः । सर्व-
 मरणं युद्धशब्देनोपचर्यते । यथैव व्यवसितं तथैव
 नः अस्माभिः । दृष्टं च ॥ १४ ॥ एवं स्वमतमुक्त्वा
 संप्रति त्वन्मतानुसारेण युद्धमेव करिष्यामीत्याह—
 सोऽहमित्यादिना ॥ दानैः भूषणादिप्रदानैः । मानैः
 त्वदधीनं जीवितमित्यादिप्रियभाषणैः । पूजितः उत्क-
 र्षमापादितः । काले आपत्काले । किं न कुर्यां जीवित-
 त्यागमपि कुर्यामित्यर्थः ॥ १५ ॥ उक्तमेव विशदयति
 —न हीति ॥ जुहुषन्तं होतुमिच्छन्तं । जुहोतेः सन्प्र-
 त्ययः । अनेन जीवितस्य हविर्द्धं युद्धस्याभिरूपत्वं च
 गम्यते । तेन चालहविःप्रदानस्य महाफलत्वं युद्ध-
 सङ्गतिमात्रेण स्वविनाशश्च द्योत्यते । गतानुगति-
 कारस्तु जुहुषन्तं त्यक्तुमिच्छन्तमित्यर्थः । जुहोतेर्द-
 नार्थत्वादित्याहुः ॥ १६—१८ ॥ हतानां काननौ-
 कसां वृष्यन्तित्यन्वयः । “पूरणगुणः” इत्यादिना
 समासप्रतिषेधेन मुहितार्थयोगे स्थापिता षष्ठी ॥ १९—

भवतुप्रतिकूलवा । यतुनोहितमन्यसे तद्वदेति शेषः । स्त० आपत् मृतिः परिसंभवमर्द्धः खंवा । संशयिता । नचनिस्संशयीकृता
 भविष्यत्वेवेति ननिश्चिता । तथापि तदवशक्तितोमशुक्तिश्च श्रेयः जयः निश्चितः । श्रेयः असृतेऽपेक्षिकं मृते पारत्रिकमिति प्रकृता
 रुपयुक्तं व्याख्यानं । प्रोत्साहनसमयत्वात् । ती० अत्र मद्दुक्तार्थविषये प्रतिलोमानुलोमं वा प्रतिलोमं वा अनुलोमं वा । अनयोर्ध-
 दितमन्यसे तद्वदेति शेषः । यद्वा प्रतिलोमप्रतिकूलमिति यन्मन्यसे अनुलोमं अनुकूलमिति यन्मन्यसे अन्यद्वा एतद्वतिरिक्तं ।
 यद्वा इतरमन्यसे तद्वदेति शेषः । प्रतिलोमेत्यभिप्रायिको निर्देशः ॥ ११ ॥ ती० जिह्वीर्षन्तं त्यक्तुमिच्छन्तं ॥ १६ ॥

[पा०] १ ग. घ. ब. छ. ज. जिह्वीर्षन्तं. २ घ. छ. ब. प्रमुलेस्थितान्. ३ क.—घ. च. छ. ज. मद्राणाशनिवेगेन.
 ४ घ. ज. मोक्षेनपक्षिणः. ५ ख. घ. क. ङ. ट. काननौकसः. ६ च.—ट. तस्यतद्वचनंमुखाबलाध्यक्षाः. ७ क. झ. ट.
 महाबलः. ८ ङ. ट. भीमैर्नानाविधा. ९ क. ख. सौस्तिदैरिव.

हुताशनं तर्पयतां ब्राह्मणांश्च नमस्यताम् ॥ आज्यगन्धप्रतिवहः सुरभिर्मरुतो बवौ ॥ २२ ॥
 स्रजश्च विविधाकारा जग्गुस्त्वभिमन्त्रिताः ॥ संग्रामसज्जाः संहृष्टा धारयन् ब्राह्मणास्तदा ॥ २३ ॥
 सधनुष्काः कवचिनो वेगादाप्लुत्य राक्षसाः ॥ रावणं प्रेक्ष्य राजानं प्रहस्तं पर्यवारयन् ॥ २४ ॥
 अधामक्य च राजानं भेरीमाहत्य भैरवाम् ॥ आरुरोह रथं दिव्यं प्रहस्तः सैजकल्पितम् ॥ २५ ॥
 हयैर्महाजवैर्युक्तं सम्यक्सूतसुसंयतम् ॥ महाजलदनिर्घोषं साक्षाच्चन्द्रार्कभास्वरम् ॥ २६ ॥
 उरगध्वजदुर्धर्षं सुवरुथं खेपस्करम् ॥ सुवर्णजालसंयुक्तं प्रहसन्तमिव श्रिया ॥ २७ ॥
 ततस्तं रथमास्थाय रावणार्पितशासनः ॥ लङ्कायां निर्ययौ तूर्णं बलेन महताऽऽवृतः ॥ २८ ॥
 ततो दुन्दुभिनिर्घोषः पर्जन्यनिनदोपमः ॥ चादित्राणां च निनदः पूरयन्मिव सौमरम् ॥
 शृश्रुवे शङ्खशब्दश्च प्रयाते बाहिनीपतौ ॥ २९ ॥
 निनदन्तः खरान्धोरात्राक्षसा जम्भुरग्रतः ॥ भीमरूपा महाकायाः प्रहस्तस्य पुरस्तराः ॥ ३० ॥
 नरान्तकः कुम्भहनुर्महानादः समुन्नतः ॥ प्रहस्तसचिवा ह्येते निर्ययुः परिवार्य तम् ॥ ३१ ॥
 व्यूढेनैव सुधोरेण पूर्वद्वारात्स निर्ययौ ॥ गजयूथनिकाशेन बलेन महता वृतः ॥ ३२ ॥
 सागरप्रतिमौधेन वृतस्तेन बलेन सः ॥ प्रहस्तो निर्ययौ तूर्णं कालान्तकयमोपमः ॥ ३३ ॥
 तस्य निर्याणघोषेण राक्षसानां च नर्दताम् ॥ लङ्कायां सर्वभूतानि विनेदुर्विकृतैः स्वरैः ॥ ३४ ॥
 व्यभ्रमाकाशमाविश्य मांसशोणितभोजनाः ॥ मण्डलान्यपसव्यानि खगाश्चकू रथं प्रति ॥ ३५ ॥

२१ ॥ हुताशनं तर्पयतां अग्नौ बहुधा शान्तिहोमा-
 नाचरतां । ब्राह्मणांश्च नमस्यतां गन्धपुष्पादिमिरच-
 यतां संबन्धी आज्यगन्धप्रतिवहः ब्राह्मणार्चनकुसु-
 मादिना सुरभिर्मरुतो बवौ ॥ २२ ॥ संग्रामसज्जाः
 संग्रामायोद्युक्ताः । राक्षसाः अभिमन्त्रिताः विजय-
 मन्त्रेणाभिमन्त्रिताः । स्रजः जग्गुः । धारयन् अधा-
 रयन् ॥ २३ ॥ रावणं प्रेक्ष्य स्वामितया प्रधानं
 रावणसमिवन्द्येत्यर्थः ॥ २४ ॥ अथेत्यादिश्लोकत्रयं ॥
 सैजकल्पितं सज्जमुद्युक्तं सर्वायुधादिसमवेतत्वेन क-
 ल्पितमित्यर्थः । सुसंयतं नियमितं । साक्षाच्चन्द्रार्क-
 भास्वरं चन्द्रार्कतुल्यं भास्वरं च । " साक्षात्पत्यक्ष-
 तुल्ययोः " इत्यमरः । आह्लादकत्वेन चन्द्रसाम्यं ।
 तेजसाऽर्कसाम्यं । सुवरुथं शोभनरथगुप्तिकं ।
 " रथगुप्तिर्वरुथोना " इत्यमरः । खपस्करं शोभ-
 नरथाङ्गं । " अपस्करो रथाङ्गं " इति निपातनात् ।

सुहागमः । जालं गवाक्षं । प्रहसन्तमिव श्रिया
 स्वकान्त्या सर्वकान्तिमद्वस्तु परिहसन्तमिव स्थितं
 ॥ २५—२७ ॥ ततः आरोहणानन्तरं ॥ २८ ॥ तत्
 इत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ पर्जन्यः मेघविशेषः
 ॥ २९ ॥ पुरस्तराः अग्रगाः ॥ ३०—३१ ॥
 व्यूढेन सन्नद्धकङ्कटेन । " व्यूढः सन्नद्धकङ्कटः "
 इत्यमरशेषे ॥ ३२ ॥ कालान्तकयमोपमः काले प्रल-
 यकाले अन्तको विनाशको यो यमस्तदुपमः ॥ ३३ ॥
 तस्य प्रहस्तस्य । निर्याणघोषेण निर्गमकालिकसिंह-
 नादेन । राक्षसानां निर्याणघोषेण च प्रयोजनेन ।
 सर्वभूतानि विकृतैः सर्वैरुपलक्षितानि सन्ति विनेदु-
 रिति संबन्धः ॥ ३४ ॥ अपसव्यानि अप्रदक्षि-
 णानि । व्यभ्रमित्यनेन मण्डलकरणस्याकालिकत्व-
 मुक्तं । साभ्रकाले हि पक्षिणो मण्डलान्याचरन्ति ।
 यद्वाऽत्र खगाः गरुडाः । अपसव्यं प्रदक्षिणं ।

स० धनुषासहिताः सधनुष्काः । उत्सृज्य वाजिनइतिशेषः । पादत्रादिकंवा । पुत्रदारादिकंप्रतियुद्धार्थगच्छामइत्युक्तिर्वा ॥ २४ ॥

शि० सामप्रतिमानां दुरवगाहत्वेनसागरसदृशानाराक्षसानां ओषःसमूहोयस्मिन्नेनबलेनवृतः अतएव कालान्तकयमोपमः प्रह-
 स्तोनिर्ययौ । तत्रकालोमहाप्रलयः । अन्तकोमरणसमयः । यमःसंयमिनीपतिरितिविवेकः ॥ ३३ ॥ ति० अपसव्यानिमण्डलानि
 अपगतासव्यभागेविभ्रान्तिर्बुधमण्डलेषुभ्रामणेभुतान्यपसव्यानि प्रदक्षिणानि । शृङ्गादीनांप्रदक्षिणमपिदुर्निमित्तमितिकृतकः ॥ ३५ ॥

[पा०] १ ड. झ. ट. वेगादुत्सृज्य. २ ग. सूतकल्पितं. ३ ज. कस्तूतसंयुतं ख. ग. छ. कस्तूतसायकं. ४ घ. सुविस्तारं. ५ क.—ड. मेदिनी. ६ ड. झ. ट. कुहःकालान्तक. क. ग. घ. च. छ. अ. तूर्णकुहःकालान्तकोपमः. ख. तूर्णयो-
 क्तकालान्तकोपमः.

वैमन्यः पावकज्वालाः शिवा घोरं^२ ववाशिरे ॥ अन्तरिक्षात्पपासोलका वायुश्च परुषो बवौ ॥ ३६ ॥

अन्योन्यमभिसंरन्धा ग्रहाश्च न चकाशिरे ॥ ३७ ॥

मेघाश्च खरनिर्घोषा रथस्योपरि रक्षसः ॥ बभूवु रुधिरं चास्य सिषिचुश्च पुरस्सरान् ॥ ३८ ॥

केतुमूर्धनि गृध्रोऽस्य निलीनो दक्षिणामुखः ॥ तुदन्नुभयतः पार्श्वं सैमग्रामहरत्प्रभाम् ॥ ३९ ॥

सारथेर्वहुशश्चास्य संग्राममवगाहतः ॥ प्रतोदो न्यपतद्दस्तात्सूतस्य हयसादिनः ॥ ४० ॥

निर्याणश्रीश्च यास्यासीद्वास्वरा वसुदुर्लभा ॥ सा ननाश मुहूर्तेन समे च स्खलिता हयाः ॥ ४१ ॥

ग्रहस्तं त्वभिनिर्यान्तं प्रख्यातबलपौरुषम् ॥ युधि नानाप्रहरणा कपिसेनाऽभ्यवर्तत ॥ ४२ ॥

अथ घोषः सुतमुल्लो हरीणां समजायत ॥ वृक्षानारुजतां चैव गुर्वीरागृह्णतां शिलाः ॥ ४३ ॥

नदतां राक्षसानां च वानराणां च गर्जेताम् ॥ उभे प्रमुदिते सैन्ये रक्षोगणवनौकसाम् ॥ ४४ ॥

वेगितानां समर्थानामन्योन्यवधकाङ्क्षिणाम् ॥ परस्परं चाह्वयतां निनादः श्रूयते महान् ॥ ४५ ॥

ततः ग्रहस्तः कपिराजवाहिनीमभिप्रतस्थे विजयाय दुर्मतिः ॥

विबुद्धवेगां च विवेश तां चमूं यथा मुमूर्षुः शलभो विभावसुम् ॥ ४६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

विभीषणेनरामं प्रति तत्प्रश्नेन रणायाभ्यागच्छतः ग्रहस्तस्य यायाव्यनिवेदनम् ॥ १ ॥ द्विषिदुर्मुखजां बवत्तारैः क्रमेण नानातकसमुच्चतमहानादकुंभहनुनाम्नां ग्रहस्तसचिवासां चतुर्णां हननम् ॥ २ ॥ नीलेन महतायुद्धेन ग्रहस्तपथः ॥ ३ ॥

ततः ग्रहस्तं निर्यान्तं दृष्ट्वा भीमैपराक्रमम् ॥ उवाच ससितं रामो विभीषणमरिन्दमः ॥ १ ॥

“अपसञ्च्यतु दक्षिणं” इत्यमरः । गरुडानां ह्यप्रदक्षिणं शोभनं । ग्रहाः चन्द्रसूर्यादयः । तत्काले ग्रहयुद्ध-मासीदित्यर्थः ॥ ३५—३८ ॥ तुदन्नुभयतः पार्श्वं । उभौ पक्षौ मुखेन कण्ठ्यमानः समग्रामहरत् प्रभां ग्रहस्तस्येति शेषः । भवजामारूढगृध्रदर्शनेन ग्रहस्तमुखं धिक्वर्णमासीदित्यर्थः ॥ ३९ ॥ सूतस्य सूतजातस्य । हयसादिनः हयप्रस्थापकस्य । प्रतोदः तोत्रं । यद्वा सूतस्य सूतकुलोत्पन्नस्य । अभ्यस्तप्रतोदधारणस्यापी-त्यर्थः । हयसादिनः अश्वगतिशिक्षकस्य ॥ ४० ॥ वसुदुर्लभा अष्टवसुदुर्लभा । भास्वरा वसुदुर्लभेति पाठः । निर्याणश्रीः निर्गमकालिकश्रीः । निरुत्साहः

ग्रहस्तोभूदित्यर्थः । स्खलिताः चस्खलुः । कर्तरि क्तः ॥ ४१ ॥ नानाप्रहरणा शिलावृक्षादिनानाप्रहरणा ॥ ४२ ॥ आरुजतां उन्मूलयतां । आगृह्णतां आसम-न्तात् गृह्णतां ॥ ४३ ॥ नदतामिति त्रिपादश्लोकः ॥ रक्षोगणवनौकसामित्युत्तरशेषः ॥ ४४—४५ ॥ कपिराजवाहिनीमभिप्रतस्थे तां चमूं विवेश च ॥ ४६ ॥ इति श्रीमद्विन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायण-भूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने सप्तप-ञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

अथ ग्रहस्तपथोष्टपञ्चाशोऽततः ग्रहस्तमित्यादि ॥

सू० सूतस्यतद्दश्यस्य । हयसादिनः हयानश्चान्तादयतिगमयतिपथेऽमिति सतथा । तादृशासापिसारथेः हस्तात् प्रतोदः तोत्रं । न्यपतत् पपात । यं अग्रमस्यास्तीति मत्वर्थेऽङ्कारः । ‘अग्रं’मिति द्विष्टुतिः । सारेण धरसहितेन चक्रेण यिः सारथिः । तस्येति वा । इवैरेवात्रुबन्धनिमित्तैः आदिभिः राक्षसैः सहितः सतथा । तस्मिन् सूतस्य सारथेः । “आदिनो राक्षसाः प्रोक्ताः” इति भागवततात्पर्यात् । सूतः सुशुक्रतः प्रतोदोऽस्य तस्येति वा । वसुदुर्लभा उत्तरजानेव भागमनात् ॥ ४० ॥ सू० रक्षोगणवनौकसामित्यनेन रक्षोगणस्यै-कैकोवनौकाः प्रयोगादिति ध्वन्यते ॥ ४४ ॥ सू० विजयाय दुर्मतिः अपसङ्गकनैविवगतमृतैः स्त्रीषैर्दृष्टैः श्रुतैरपि विजयप्रभोः स्त्रीषां तदुर्मिति रिति मन्तव्यम् ॥ ४६ ॥ इति सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

[पा०] १ च. झ. भ. ट. वमन्तिपावक. २ क.—ट. घोराववाशिरे. ३ घ. ज. झ. ट. नदन्नुभयतः. ४ क. झ. ट. संग्रामाश्रयमाहरत्. ५ झ. ट. रणकृतोद्यमं. ६ क. ख. ज. मरिदम्.

क एष सुमहाकायो बलेन महता वृतः ॥ [आगच्छति महावेगः किंरूपबलपौरुषः ॥]

आचक्ष्व मे महाबाहो वीर्यवन्तं निशाचरम् ॥ २ ॥

राघवस्य वचः श्रुत्वा प्रत्युवाच विभीषणः ॥ ३ ॥

एष सेनापतिस्तस्य प्रहस्तो नाम राक्षसः ॥ लङ्कायां राक्षसेन्द्रस्य त्रिभागबलसंवृतः ॥

वीर्यवानस्रविच्छुरः प्रेरयातश्च पराक्रमे ॥ ४ ॥

ततः प्रहस्तं निर्यान्तं भीमं भीमपराक्रमम् ॥ गर्जन्तं सुमहाकायं राक्षसैरभिसंवृतम् ॥ ५ ॥

ददर्श महती सेना वानराणां बलीयसाम् ॥ अतिसंजातरोषाणां प्रहस्तमभिगर्जताम् ॥ ६ ॥

खड्गशस्त्यष्टिषाणाश्च शूलानि मुसलानि च ॥ गदाश्च परिषाः प्रासा विविधाश्च परश्वधाः ॥ ७ ॥

धनुषि च विचित्राणि राक्षसानां जयैषिणाम् ॥ प्रगृहीतान्यशोभन्त वानरानभिधावताम् ॥ ८ ॥

जगृहुः पादपांश्चापि पुष्पितान्वानरर्षभाः ॥ शिलाश्च विपुला दीर्घा योद्धुकामाः पुवङ्गमाः ॥ ९ ॥

तेषामन्योन्यमासाद्य संग्रामः सुमहानभूत् ॥ बहूनामश्मवृष्टिं च शरवृष्टिं च वर्षताम् ॥ १० ॥

बहवो राक्षसा युद्धे बहून्वानरयूथपान् ॥ वानरा राक्षसांश्चापि निजघुर्वहवो बहून् ॥ ११ ॥

शूलैः प्रमथिताः केचित्केचिच्च परमायुधैः ॥ परिवैराहताः केचित्केचिच्छिन्नाः परश्वधैः ॥ १२ ॥

निरुच्छासाः कृताः केचित्पतिता घर्णीतले ॥ विभिन्नहृदयाः केचिदिषुसंधानसंदिताः ॥ १३ ॥

केचिद्विधा कृताः खड्गैः स्फुरन्तः पतिता भुवि ॥ वानरा राक्षसैः शूलैः पार्श्वतश्चावदारिताः ॥ १४ ॥

वानरैश्चापि संकुटै राक्षसौघाः समन्ततः ॥ पादपैर्गिरिशृङ्गैश्च संपिष्टा वसुधातले ॥ १५ ॥

वज्रस्पर्शतलैर्हस्तैर्धृष्टिभिश्च हता भृशम् ॥ वेष्टुः शोणितमासौभ्यो विशीर्णदंशनेक्षणाः ॥ १६ ॥

सस्मितमिति । बलवच्छुद्धदर्शनहर्षेणेति भावः । शदेव
व्यञ्जयति—अरिन्दम इति ॥ १ ॥ क एष इति ।
ननु प्रहस्तः पूर्वद्वाराभिर्गतः, रामस्तु उत्तरद्वारि
तिष्ठति स्म, कथमस्यानेकयोजनस्थसाक्षात्कारः ।
उच्यते । आप्तवचनेन प्रत्यक्षतुल्येन महाकायः
कक्षन गच्छतीति विदित्वा एष इत्याह । आचक्ष्व
समिति शेषः ॥ २—३ ॥ एष इत्यादिसार्धश्लोक
एकान्वयः ॥ तस्य रावणस्य । असह्यतया नामा-
ग्रहणं । संवृतशब्दोऽन्तर्भावितव्यर्थः । रावणेन
लङ्कायां स्वबलस्य वृत्तीयभागेन संवारित इत्यर्थः ।
लङ्कायां राक्षसेन्द्रस्य त्रिभागबलसंवृत इति पाठः ।
रावणस्य सैन्येषु भागत्रयमस्याधीनमिति भावः ।
वीर्यवान् बलवान् । “वीर्यं बले प्रभावे च” इत्यमरः ।

शूरः रणेष्वावरावृत्तः । पराक्रमे परपरिभवने । जत्रे-
तिकरणं बोध्यं ॥ ४ ॥ तत इत्यादिश्लोकद्वयं ॥ भीमं
भयंकरवेषं ॥ ५—६ ॥ खड्गत्यादिश्लोकद्वयं ॥ राक्ष-
सानामिति वृत्तीयार्थे षष्ठी । राक्षसैरित्यर्थः ॥ ७—८ ॥
वानरश्रेष्ठत्वेऽप्यवानरत्ववारणाय पुवङ्गमा इत्युक्तं ।
यद्वा पुवङ्गमाः युद्धोत्साहेन पुवगत्या गच्छन्तः ।
असंज्ञायां सशार्पः ॥ ९—११ ॥ परमायुधैः चक्रैः ।
“चक्रं तु परमायुधं” इति निघण्टुः ॥ १२ ॥
शूलपातादिकार्यं दर्शयति—निरुच्छासा इत्यादि ॥
निरुच्छासाः कृताः । इषुसन्धानसंदिताः इषव एव
संधानानि बन्धनरज्जवः सैः संदिताः संस्यूताः ।
स्फुरन्तः लुठन्तः । अवदारिताः भिन्नाः ॥ १३—१४ ॥
संपिष्टाः चूर्णिताः । वेष्टुः वमनं चक्रुः ॥ १५—

स० त्रिभागबलसंवृतः रावणबलमध्येतृतीयभागबलेन युक्तः । त्रिशब्दस्तृतीयवाचकस्तु त्रिदशेति व्याख्यावसरे मानुदीक्षिते-
शेन ॥ ४ ॥ ति० इषुसंधानं सम्यग्विवर्जनं तेन संदिताः खण्डिताः ॥ १३ ॥ ति० वमन् अवमन् । वेष्टुरिति पाठान्तरं

[पा०] १ इदमर्थं क. झ. ट. पाठे बुद्धयते. २ क. झ. ट. सुप्रख्यातपराक्रमः. ३ क. झ. ट. पुष्पितांश्च गिरिं तथा.
४ क. झ. ट. संधानसंदिताः. स. घ. छ. ज. संधानसंधिताः. ५ घ. क. झ. ट. वमन्शोणित. ६ स. मांसानि. ७ क. झ.
ट. वदनेक्षणाः.

आर्तस्वनं च स्वनतां सिंहनादं च नर्दताम् ॥ बभूव तुमुलः शब्दो हरीणां रक्षसां युधि ॥ १७ ॥
 वानरा राक्षसाः क्रुद्धा वीरमार्गमनुव्रताः ॥ विवृत्तनयनाः क्रूराश्चक्रुः कर्माण्यभीतवत् ॥ १८ ॥
 नरान्तकः कुम्भहनुर्भहानादः समुन्नतः ॥ एते प्रहस्तसचिवाः सर्वे जशुर्वनौकसः ॥ १९ ॥
 तेषामापततां शीघ्रं निम्नतां चापि वानरान् ॥ द्विविदो गिरिशृङ्गेण जघनैकं नरान्तकम् ॥ २० ॥
 दुर्मुखः पुनस्तथाव कपिः स विपुलद्रुमम् ॥ राक्षसं क्षिप्रहस्तस्तु समुन्नतमपोथयत् ॥ २१ ॥
 जाम्बवास्तु सुसंकुद्धः प्रगृह्य महतीं शिलाम् ॥ पातयामास तेजस्वी महानादस्य वक्षसि ॥ २२ ॥
 अथ कुम्भहनुस्तत्र तारेणासाद्य वीर्यवान् ॥ वृक्षेणाभिहतो मूर्ध्नि प्राणान्संत्याज्यद्रुणे ॥ २३ ॥
 अमृष्यमाणस्तत्कर्म प्रहस्तो रथमास्थितः ॥ चकार कदनं घोरं धनुष्पाणिर्वनौकसाम् ॥ २४ ॥
 आवर्त इव संजज्ञे उभयोः सेनयोस्तदा ॥ क्षुभितस्याग्रमेयस्य सागरखेव निस्स्वनः ॥ २५ ॥
 महता हि शरौघेण प्रहस्तो युद्धकोविदः ॥ अर्दयामास संकुद्धो वानरान्परमाहवे ॥ २६ ॥
 वानराणां शरीरैश्च राक्षसानां च मेदिनी ॥ बभूव निचिता घोरा पतितैरिव पर्वतैः ॥ २७ ॥
 सा मही रुधिरौघेण प्रच्छन्ना संप्रकाशते ॥ संछन्ना माधवे मासि पलाशैरिव पुष्पितैः ॥ २८ ॥
 हतवीरौघवप्रां तु भग्नयुधमहाद्रुमाम् ॥ शोणितौघमहातोयां यमसागरगामिनीम् ॥ २९ ॥
 यकृत्प्रीहमहापङ्कां विनिकीर्णाञ्चैवलाम् ॥ भिन्नकायशिरोमीनामङ्गावयवशाद्दलाम् ॥ ३० ॥
 शृङ्गहंसगणाकीर्णां कङ्कसारससेविताम् ॥ मेदःफेनसमाकीर्णामार्तस्तनितनिस्स्वनाम् ॥
 तां कापुरुषदुस्तारां युद्धभूमिमयीं नदीम् ॥ ३१ ॥

१६ ॥ स्वनतां नर्दतामित्यत्र कुर्वतामित्यर्थः । तुमुलः निविडितः । रक्षसां वानराणां च ॥ १७ ॥ वीरमार्गं युद्धकौशलं । विवृत्तनयनाः भ्रान्तनेत्राः । कर्माणि युद्धकर्माणि । अभीतवत् भयरहितं यथा भवति तथा ॥ १८—१९ ॥ तेषामिति । इयं निर्धारणे पट्टी । एकं मुख्यं ॥ २० ॥ उत्थाव उद्धृत्य । समुन्नताख्यं राक्षसं अपोथयत् अमारयत् । “ पुथ हिंसायां ” इति धातुः ॥ २१—२२ ॥ तत्र प्रहस्तसचिवेषु । संत्याजयत् संतत्याज । स्तार्थिको णिच्प्रत्ययः ॥ २३—२४ ॥ आवर्ते संवर्ते । प्रलय इव स्थिते तस्मिन् युद्धे क्षुभितस्य सागरस्य निस्स्वन इव सेनाया निस्वनः संजज्ञे ॥ २५ ॥ तेषु प्रहस्तप्रकर्षे प्रतिपादयितुं पुनराह—महदेखादि ॥ २६ ॥ निचिता व्याप्ता ॥ २७—२८ ॥ अपरिच्छिन्नवानरवधो वृत्त इति द्योतयितुं युद्धभूमिं नदीलेन वर्णयति—हतेत्यादिना ॥ उभयसेनाप्रयोद्धतवीराणामोवः समूह एव वप्रां तटं यस्यास्तां । भग्नयुधान्येव महाद्रुमाः

भग्नः तीरमहाद्रुमा यस्यास्तां । शोणितौघा यंवे महातोयानि कलुषजलानि यस्यास्तां । यमसागरगामिनीं युद्धभूमौ यमो जीवग्रहणाय सन्निधत्त इति प्रसिद्धिः । तद्रूपसागरगामिनीम् । यकृत्प्रीहशब्दौ हृदयस्य दक्षिणवामभागस्थमांसविशेषपरौ । अङ्गाणां शैवलत्वनिरूपणं स्तम्भमथलात् । भिन्नकायशिरसोर्मिनत्वनिरूपणं स्फुरितवत्त्वात् । अङ्गावयवाः करचरणाद्यङ्गानामवयवाः । अङ्गुलय इत्यर्थः । त एव शादलानि शादलभूजन्यवृणानि यस्यास्तां । कङ्कः धवलवर्णः इयेनः । सारसो हंसविशेषः । मेदः रुधिरमण्डलं । आर्तानां स्तनितः शब्द इति यावत् । तदेव निम्नोन्नतपतनजनितस्वनो यस्यास्तां । यद्यपि रुधिरप्रवाहस्यापि स्वत एव घोषोक्ति तथापि रूपकत्वायैवमुक्तं । कापुरुषाः भीरवः तैः दुस्तारां । शृङ्गि-रार्थाः । युद्धभूमिमयीमिति स्वार्थे मयद् । व्यस्तरूपकं । प्रावर्तयन्नित्यव्याहार्य । यद्वा तेरुरिति वक्ष्यमाणमत्राप्यनुषज्यते । अत्र सावयवरूपकालंकारः ॥ २९—

॥ १६ ॥ स० वृक्षेणकरणेन प्राणान् संत्याजयत् तस्याज । पूर्वार्धेयुयुधइतिस्तराहत्युत्तरार्धेऽव्याहार्थः । संत्याजयत् अत्याजयदिति वा ॥ २३ ॥ ति० तत्कर्म क्षणादेवसच्चिन्मनुष्यमारणकर्म ॥ २४ ॥

[पा०] १ क. ख. ग. च. छ. वृक्षेणमहतातस्य. ड. झ. अ. ट. वृक्षेणमहतासयः. २ ज. प्राणांस्तस्याजराक्षसः.

नदीमिव घनापाये हंससारससेविताम् ॥ राक्षसाः कपिमुख्याश्च तेरुस्तां दुस्तरां नदीम् ॥ ३२ ॥
 यथा पद्मरजोध्वस्तां नलिनीं गजयूथपाः ॥ ३३ ॥
 सतः सृजन्तं बाणौघान्प्रहस्तं स्यन्दने स्थितम् ॥ ददर्श तरसा नीलो विनिघ्नन्तं पुवङ्गमान् ॥ ३४ ॥
 उद्धूत इव बाधुः खे महदभ्रवले बलात् ॥ समीक्ष्याभिद्रुतं धुक्ते ग्रहस्तो वाहिनीपतिः ॥
 रथेनादित्यवर्णेन नीलमेवाभिद्रुदुवे ॥ ३५ ॥
 स धनुर्धन्विनां श्रेष्ठो विकृष्य परमाहवे ॥ नीलाय व्यसृजद्बाणान्प्रहस्तो वाहिनीपतिः ॥ ३६ ॥
 ते प्राप्य विशिखा नीलं विनिर्भिद्य समाहिताः ॥ महीं जग्मुर्महावेगा रुषिता इव पद्मगाः ॥ ३७ ॥
 नीलः शरैरभिहतो निश्चितैर्ज्वलनोपमैः ॥ स तं परमदुर्धर्षमापतन्तं महाकपिः ॥
 ग्रहस्तं ताडयामास वृक्षमुत्पात्य वीर्यवान् ॥ ३८ ॥
 स तेनाभिहतः क्रुद्धो नैदन्नाशसपुङ्गवः ॥ ववर्ष शरवर्षाणि पुवङ्गानां चमूपतौ ॥ ३९ ॥
 तस्य बाणगैणान्धोरात्राक्षसस्य महाबलः ॥ अपारयन्वारयितुं प्रत्यगृह्णाभिमीलितः ॥ ४० ॥
 यथैव भोवृषो वर्षे शारदं शीघ्रमागतम् ॥ एवमेव ग्रहस्तस्य शरवर्षे दुरासदम् ॥
 निमीलितक्षः सहसा नीलः सेहे सुदारुणम् ॥ ४१ ॥
 रोषितः शरवर्षेण सालेन महता महान् ॥ प्रजघान ह्यानीलः ग्रहस्तस्य मनोजवान् ॥ ४२ ॥
 ततः स चापमुद्धूय ग्रहस्तस्य महाबलः ॥ बभञ्ज तरसा नीलो ननाद च पुनः पुनः ॥ ४३ ॥
 विधनुस्तु कृतस्तेन ग्रहस्तो वाहिनीपतिः ॥ प्रगृह्य मुसलं घोरं स्यन्दनादवपुषुवे ॥ ४४ ॥
 तावुभौ वाहिनीमुख्यौ जातवैरौ तरस्त्रिनौ ॥ स्थितौ क्षतजदिग्धाङ्गौ प्रभिजाविव कुक्षरौ ॥ ४५ ॥
 उल्लिखन्तौ सुतीक्ष्णाभिर्दंष्ट्राभिरितरेतरम् ॥ सिंहशार्दूलसदृशौ सिंहशार्दूलचेष्टितौ ॥ ४६ ॥
 विक्रान्तविजयौ वीरौ समरेष्वनिवर्तिनौ ॥ काङ्क्षमाणौ यशः प्राप्तुं वृत्रवासवयोः समौ ॥ ४७ ॥
 आजघान तदा नीलं ललाटे मुसलेन सः ॥ ग्रहस्तः परमायत्तस्तस्य मुस्ताव शोणितम् ॥ ४८ ॥

३१ ॥ उपमानमुख्येनापि तत्तरणं दर्शयति—नदी-
 मिति ॥ घनापाये वर्षान्ते । तां पूर्वत्र रूपकेण
 दर्शितां । केचित्तु अत्रोत्तरश्लोकस्य नदीपदवैयर्थ्यभयेन
 युद्धभूमिमयी नदीं प्रवर्तयित्वेत्यध्याहरन्ति ॥ ३२ ॥
 उक्तानां रक्षोवानराणामुपमामाह—यथेति ॥ पद्मर-
 जोभिः ध्वस्तां वर्षान्तरे प्राप्तां । नलिनीं सरसीं यथा
 गजयूथपास्तरन्ति । तीर्त्वा रक्ततनवो भवन्तीति
 यावन् । तथा अरुणशरीरा उतेरित्यर्थः ॥ ३३ ॥
 स्यन्दने रथे । स्थितं । बाणौघान् सृजन्तं सुध्वन्तं ।
 तरसा वेगेन । पुवङ्गमान् विनिघ्नन्तं ग्रहस्तं ददर्श
 ॥ ३४ ॥ उद्धूत इत्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यं ॥ खे
 स्वदेशभूते । उद्धूतः उल्बणः । बाधुः अभ्रवले अभ्र-

जालमिव । युद्धे बलादभिद्रुतं आमिमुख्येनायान्तं
 नीलं समीक्ष्य रथेन नीलमेवाभिद्रुदुवे इति योजना
 ॥ ३५—३६ ॥ रुषिताः पद्मगा इव स्थिताः समा-
 हिताः ऋजवः नीलं विनिर्भिद्य महीं जग्मुः विविशु-
 रित्यर्थः ॥ ३७ ॥ नील इत्यादि सार्धश्लोकः ॥ ३८—
 ॥ ३९ ॥ अपारयन् अशक्नुवन् ॥ ४० ॥ यथैवेत्या-
 दिसार्धश्लोकः ॥ यथैवेत्यत्र एवकारोत्पन्तायोगव्यव-
 च्छेदार्थकः । शारदमित्यनेन शरपातस्य क्षयित्वं
 व्यनक्ति ॥ ४१—४४ ॥ तावुभावित्यादिश्लोकत्रयमेकं
 वाक्यं । प्रभिन्नौ भूतौ । सिंहशार्दूलसदृशाविति बले
 साम्यं । विक्रान्तविजयौ सर्वत्र प्राप्तविजयौ । काङ्क्ष-
 माणौ अभूतामिति शेषः ॥ ४५—४७ ॥ परमायत्तः

ति० अपारयन् वारयितुमशक्तस्तन् ॥ ४० ॥ ति० शारदं वर्षे गोवृषस्यशरत्काले प्रावत्यं कालसमावात् । वर्षेत्यलन्यथा ।
 सतएव तेननातिक्लेशकरस्तस्यशरवर्षे इति सूचितं ॥ ४१ ॥

[पा०] १ घ. प्राहिणोद्वाणान्. २ ग. ह. च. झ. ट. नर्वन्नाक्षस. ३ क. झ. ट. गणानेवराक्षसस्यदुरात्मनः. ४ क. ख.
 ग. च. छ. घ. महात्मनः. घ. दुरात्मनः. ५ क. झ. ट. शरवर्षान्दुरासदान्. ६ क. झ. ट. ततोरोषपीतात्मायुक्तस्यदुरात्मनः.

ततः शोणितदिग्बाह्वः प्रगृह्य सुमहातरुम् ॥ प्रहस्तस्योरसि क्रुद्धो विससर्ज महाकपिः ॥ ४९ ॥
 तमचिन्त्य प्रहारं स प्रगृह्य मुसलं महत् ॥ अभिदुद्राव बलिनं बलाकीलं पुनरुपमम् ॥ ५० ॥
 तमुग्रवेगं संरन्ध्रमापतन्तं महाकपिः ॥ ततः संप्रेक्ष्य जग्राह महावेगो महाशिलाम् ॥ ५१ ॥
 तस्य युद्धाभिकामस्य मृधे मुसलयोधिनः ॥ प्रहस्तस्य शिलां नीलो मूर्ध्नि तूर्णमपातयत् ॥ ५२ ॥
 सा तेन कपिमुख्येन विमुक्ता महती शिला ॥ बिभेद बहुधा घोरा प्रहस्तस्य शिरस्तदा ॥ ५३ ॥
 स गतासुर्गतश्रीको गतसत्त्वो गतेन्द्रियः ॥ पपात सहसा भूमौ छिन्नमूल इव द्रुमः ॥ ५४ ॥
 प्रभिन्नशिरसस्तस्य बहु सुप्ताव शोणितम् ॥ शरीरादपि सुप्ताव गिरेः प्रस्रवणं यथा ॥ ५५ ॥
 हते प्रहस्ते नीलेन तदकम्प्यं महद्वलम् ॥ रक्षसामग्रहृष्टानां लङ्कामभिजगाम ह ॥ ५६ ॥
 न शोकः समरे स्थातुं निहते बाहिनीपतौ ॥ सेतुबन्धं समासाद्य विकीर्णं सलिलं यथा ॥ ५७ ॥
 हते तस्मिंश्चमुख्ये राक्षसास्ते निरुद्यमाः ॥ रक्षःपतिगृहं गत्वा ध्यानमूकत्वमोक्षिताः ॥
 प्राप्ताः शोकार्णवं तीव्रं निःसंज्ञा इव तेऽभवन् ॥ ५८ ॥

ततस्तु नीलो विजयी महाबलः प्रशस्यमानः स्वकृतेन कर्मणा ॥

समेत्य रामेण सलक्ष्मणेन च ग्रहृष्टरूपस्तु बभूव यूथपः ॥ ५९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकान्ये युद्धकाण्डे अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

प्रक्षिप्तसर्गः ॥ १ ॥

ग्रहस्तवधश्रवणविषण्णोभरावणेनस्त्वसैववराण्यजिर्गोणनिर्धारणम् ॥ १ ॥ तच्छ्रावणेनमन्दोदर्या सभामेत्यरावणप्रतिभीरा
 मप्रभावप्रशंसनपूर्वकं तेनसहसंधिकरणप्रार्थना ॥ २ ॥

[प्रहस्तस्य वधं श्रुत्वा रावणो भ्रान्तमानसः ॥ राक्षसानादिदेशाथ राक्षसेन्द्रो महाबलः ॥ १ ॥
 कार्या शत्रुषु नावज्ञा यैरिन्द्रयलसूदनः ॥ सूदितः सैन्यपालो मे सातुयात्रः सकुञ्जरः ॥ २ ॥
 सोहं रिपुविनाशाय विजयस्थाभिवृद्धये ॥ स्वयमेवाभियास्यामि रणशीर्षमभित्तरम् ॥ ३ ॥
 अद्य तद्वानरानीकं सरामं सहलक्ष्मणम् ॥ प्रधक्ष्याम्येव बाणौघैः शुष्केन्धनमिवानलः ॥ ४ ॥
 अद्य संतर्पयिष्यामि पृथिवीं कपिशोणितैः ॥ रामं च लक्ष्मणं चैव प्रेषयिष्ये यमक्षयम् ॥ ५ ॥

परमोद्युक्तः ॥ ४८-४९ ॥ अचिन्त्य अचिन्तयित्वा
 ॥ ५०-५४ ॥ प्रभिन्नशिरसः प्रभिन्नाच्छिरसः ।
 शरीरादपीति समुच्चयः । प्रस्रवणं निर्झरः ॥ ५५-५६ ॥
 विकीर्णं भग्नं ॥ ५७ ॥ हत इत्यादि सार्वश्लोकः ॥
 ध्यानमूकत्वं ध्यानेन वाग्व्यापारशून्यत्वं । तीव्रं घोरं ।
 शोकार्णवं प्राप्ताः शोकार्णवे मग्ना इत्यर्थः ॥ ५८ ॥

स्वकृतेन कर्मणा रिपुवधेन ग्रहृष्टरूपः अतिशयेन
 ग्रहृष्टः । प्रशंसायां रूपम् । पञ्चम्यां ग्रहस्तवधः ॥ ५९ ॥
 इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
 रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने अष्टपञ्चाशः
 सर्गः ॥ ५८ ॥

ति० ध्यानमूकत्वं ध्यानेनदेवताध्यानेनयेमूकाःमौनितस्तेषांभावस्तत्त्वं । भयदुःखमोहैःकिमपिबहुनाशकुपमित्यर्थः । तदेवाह—
 प्राप्ताइति । स० ध्यानमूकत्वं परावृत्त्यागमनेरावणशिक्षा । तत्रावस्थानेमरणमिति किं कर्तव्यमिति विन्तयामूकत्वं प्राप्ताः ॥ ५८ ॥
 हलष्टपञ्चाशःसर्गः ॥ ५८ ॥

[पा०] १ क. ख. ग. च. बलीनीलं. २ ग. तूर्णनिपातयत्. ३ क.—च. ज. ट. विभिन्नशिरसः. ४ क. ख. ग. घ.—ट.
 मागताः. ५ अत्राधिकत्वेनमुदितसर्गद्वयं ज. पुस्तकएवदृश्यते.

एवमुक्त्वा महातेजा रावणो लोकरावणः ॥ आगच्छत्सहसा क्रुद्धः सर्वसैन्येन संवृतः ॥ ६ ॥
 संग्राममभिकाङ्क्षन्तं रावणं श्रुत्य भामिनी ॥ तदोत्थाय ययौ देवी नाम्ना मन्दोदरीति सा ॥ ७ ॥
 माल्यवन्तं करे धृत्वा यूपाक्षसहिता तु सा ॥ मन्त्रिमिर्मन्त्रतत्त्वज्ञैस्तथान्यैर्मन्त्रिसत्तमैः ॥ ८ ॥
 राक्षसैरावृता सर्वैर्वेत्रजर्जरपाणिभिः ॥ योषिद्भिश्चैव वृद्धाभिस्तथा कन्याभिरावृता ॥ ९ ॥
 आयुधव्यग्रहस्तैश्च राक्षसैश्च समन्ततः ॥ सर्भा तु प्रस्थिता देवी यत्रास्ते राक्षसाधिपः ॥ १० ॥
 छत्रेण ध्रियमाणेन अतिकायपुरस्सरा ॥ चामरैर्वररामाभिर्वीज्यमाना खलङ्कता ॥ ११ ॥
 शतार्धमार्गं विपुलं ध्वजमालोपशोभितम् ॥ उत्सारणं प्रकुर्वद्भिर्वेत्रजर्जरपाणिभिः ॥ १२ ॥
 प्रविवेश सर्भा दिव्यां प्रभया द्योतमानया ॥ द्रष्टुं वै रावणं सा मयस्य दुहिता तु सा ॥ १३ ॥
 प्राप्तां देवीं तदा राजा प्रियां मन्दोदरीं तदा ॥ दृष्ट्वा स संभ्रमात्तूर्णं परिष्वज्य दशाननः ॥ १४ ॥
 मन्त्रिणां तु ततस्तेषामासनान्यादिदेश ह ॥ सौवर्णसुविचित्राणि सोपधानानि सर्वशः ॥ १५ ॥
 तन्वासनोपविष्टेषु सुखासीनेषु मन्त्रिषु ॥ पर्यङ्के चोपविष्टा तु देवी मन्दोदरी सुखम् ॥ १६ ॥
 अतिकायो महाबाहुः पितरं चाभिवाद्य तम् ॥ मातरं चाभिवाद्याथ तदाऽऽसनगतोऽभवत् ॥ १७ ॥
 ग्रहस्तवधसंतप्तो महाकायवधार्दितः ॥ लङ्कायाश्चाभिमर्देन कषायीकृतलोचनः ॥ १८ ॥
 संग्राममभिकाङ्क्षन्स आकुलेनान्तरात्मना ॥ अज्रवीद्वचनं सोऽथ महागंभीरनिस्स्वनम् ॥ १९ ॥
 किमागमनकार्यं ते देवि शीघ्रं तदुच्यताम् ॥ तूर्णं मम समीपं वै किमर्थं त्वमिहाऽऽगता ॥
 मन्त्रिभिः सहिता चैव ब्रूहि सर्वं यथातथम् ॥ २० ॥
 एवमुक्ते तु वचने देवी रावणमब्रवीत् ॥ विज्ञाप्यं शृणु राजेन्द्र याचे यत्त्वां कृताञ्जलिः ॥ २१ ॥
 न हि रोषश्च कर्तव्यो वदन्त्या मम मानद ॥ शृणुष्वैकमना मम वचनं वाक्यकोविद ॥ २२ ॥
 श्रुता मे नगरी रुद्धा श्रुता मे राक्षसा हताः ॥ धूम्राक्षप्रमुखा वीराः ग्रहस्तेन सहैव तु ॥ २३ ॥
 भवन्तं युद्धकार्यं च गमने कृतनिश्चयम् ॥ इति संचिन्त्य राजेन्द्र ममागमनकारणम् ॥ २४ ॥
 न युक्तं प्रमुखे स्थातुं युद्धे तस्य महात्मनः ॥ रामस्य च महेन्द्रेण यस्य भार्या त्वया हता ॥
 लक्ष्मणस्य च राजेन्द्र यस्य नास्ति समो युधि ॥ २५ ॥
 न च मानुषमात्रोऽसौ रामो दशरथात्मजः ॥ एकेन येन वै पूर्वं बहवो राक्षसा हताः ॥
 चतुर्दशसहस्राणि जनस्थाननिवासिनाम् ॥ २६ ॥
 खरश्च निहतः सङ्गो दूषणश्च महाबलः ॥ त्रिशिराश्च महाबाहुर्हतो राक्षसपुङ्गवः ॥ २७ ॥
 कबन्धश्च महातेजा विराघो दण्डके तथा ॥ शरेणैकेन वाली च वानरेन्द्रो निपातितः ॥
 शङ्के चैवं महाराज मारीचस्य वधादहम् ॥ २८ ॥
 पितुश्च वचनाद्रामो दण्डकारण्यमाश्रितः ॥ ब्रह्मचर्यव्रते युक्तः सह भ्रात्रा वनेचरः ॥ २९ ॥
 तस्य भार्या जनस्थानाच्चयाऽऽनीताऽविजानता ॥ अकारणं कृतं तचे दोषाय समुपस्थितम् ॥ ३० ॥
 पतिव्रतावरोधस्तु दोषमावहते सदा ॥ न मम रोचते बुद्ध्या एतेषां मन्त्रिणां तथा ॥ ३१ ॥
 रामभार्या सती सा तु रामाय प्रतिदीयताम् ॥ विभीषणेन चैवोक्तं पूर्वमेव महात्मना ॥ ३२ ॥
 स गतस्तत्र वै राज्ञस्तत्कार्यं करिष्यति ॥ वस्त्राणि चैव रत्नानि प्रेषयाद्य रघूचमे ॥ ३३ ॥
 सीतां चैव महाराज सुवर्णं वाहनानि च ॥ मणिमुक्ताप्रवालं च तथा रजतमेव च ॥ ३४ ॥
 माल्यवान्गृह्य संयातु यूपाक्षश्च तथैवच ॥ अतिकायस्तथा चायं कार्याकार्यविशारदः ॥ ३५ ॥

विभीषणो गतः पूर्वमेभिस्तत्र गतैर्ध्रुवम् ॥ संधिं करिष्यति व्यक्तं राघवं प्रणिपत्य ह ॥
 समान्य मैथिलीं चासौ प्रदास्यति विभीषणः ॥ ३६ ॥
 माल्यवांश्च महामायो राक्षसानां हिते रतः ॥ राघवं याच्य शिरसा संधिं कुर्वन्तु रावण ॥ ३७ ॥
 सान्त्वं भेदं तथा दानं राज्ञामेतन्नयं शुभम् ॥ अशुभं तु स वै युद्धं तस्माद्युद्धं विसर्जयेत् ॥
 त्रिभिर्नयैर्जितं मन्ये सहितं विक्रमेण तु ॥ ३८ ॥
 खजनस्य वधं कृत्वा पुत्रभ्रातृवधं तथा ॥ संशयं चात्मनः कृत्वा किं जयेन करिष्यसि ॥ ३९ ॥
 चञ्चला युद्धसिद्धिस्तु हन्यते तेजसापि वा ॥ तस्माद्युद्धं न रोचेत संधिं कुरु दशानन ॥ ४० ॥
 प्रणिपत्य महानाहो राघवं प्रतिनन्दनम् ॥ दीयतामद्य सा सीता संधिस्ते तेन रोचताम् ॥ ४१ ॥
 सांप्रतं संशयो राजन्पुरस्य सह बान्धवैः ॥ आत्मनो राक्षसश्रेष्ठ वर्तते नात्र संशयः ॥ ४२ ॥
 तस्माद्वाजन्त्रवीम्येवं पुरस्याथ कुलस्य च ॥ रक्षणीयस्तवात्मा च सर्वमात्मन्यधिष्ठितम् ॥ ४३ ॥
 क्षमाशीलस्तथा रामः सत्यवादी च राघवः ॥ धर्मनित्यो महाराजः शरणागतवत्सलः ॥ ४४ ॥
 कुरु तेनादितः सन्धिं रामे दशरथात्मजे ॥ लक्ष्मणश्च महाबाहो नित्यं भ्रातृहिते रतः ॥ ४५ ॥
 ग्रहस्तेन कृतं किं तु युध्यता रक्षसा बले ॥ धूम्राक्षेण च राजेन्द्रे नित्यं समरशृङ्खिना ॥ ४६ ॥
 महाकायेन च तथा महामायेन रक्षसा ॥ अकंपनेन वीरेण युध्यता राक्षसेश्वर ॥ ४७ ॥
 तथान्यैर्युध्यमानैश्च किं कृतं राक्षसे बले ॥ न हतो यूथपः कश्चिद्वलोद्देशोपि रावण ॥ ४८ ॥
 तेषां वीर्याङ्गिभेतीन्द्रः कुबेरवरुणावपि ॥ यमो वैवस्वतो येषां तथाऽन्ये देवदानवाः ॥ ४९ ॥
 येषां नास्ति समो वीर्ये ते हता वानरैर्युधि ॥ न चापि वानराः शक्या हन्तुं पादपयोधिनः ॥ ५० ॥
 रक्ष्यमाणास्तु रामेण सुग्रीवेण च पालिताः ॥ तत्र ते रोचतां सन्धिः सह रामेण रावण ॥ ५१ ॥
 योग्यश्च राघवो मित्रं कार्तवीर्यार्जुनो यथा ॥ मा कृथा मोघमानित्वं मा कृथाः कुलसंक्षयम् ॥ ५२ ॥
 मा कृथाः पुरनाशं तु मा कृथाः पुत्रसंक्षयम् ॥ हितं सर्वं ब्रवीम्येषां कुरुष्व वचनं मम ॥ ५३ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्राभायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे प्रक्षिप्तः सर्गः प्रथमः ॥ १ ॥

प्रक्षिप्तसर्गः ॥ २ ॥

राघवेनमन्दोदरीं प्रति स्वपराक्रमप्रशंसनपूर्वकं राक्षसिदधप्रतिज्ञाभेनसपरिष्वङ्गलंकाशान्तःपुरं प्रति प्रेषणम् ॥ १ ॥ तथा-
 भवान्मनियुद्धायरथाविसम्भीकरणचोदना ॥ २ ॥

तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा प्रियाया राक्षसेश्वरः ॥ उष्णं दीर्घं विनिश्चयस्य निरीक्ष्य च सभासदः ॥
 हस्ते मन्दोदरीं गृह्य वाक्यमेतदुवाच ह ॥ १ ॥
 त्वया न युद्धकाङ्क्षिण्या वचो यद्वह भूषितम् ॥ न तन्मनसि मे देवि प्रविवेशाप्रियं प्रिये ॥ २ ॥
 देवाञ्जित्वा रणे पूर्वं ससुरासुरमानुषान् ॥ प्रणमे मानुषं रामं वानरान्यः समाश्रितः ॥ ३ ॥
 प्रणम्य रामं काकुत्स्थं किं वक्ष्ये सर्वदेवताः ॥ कीदृशं वा भवेन्मह्यं जीवितं हततेजसः ॥ ४ ॥
 इत्वा तस्य पुरा भार्या मानं कृत्वा सुदारुणम् ॥ राक्षसान्मारयित्वा तु लङ्कां संपीक्य सर्वतः ॥
 राघवं प्रणमे कस्माद्वीनवीर्यं इवापरः ॥ ५ ॥
 राघवं प्रणिपत्याहं कथं जीवितुमुत्सहे ॥ एष मे सहजो भावो नित्यं मनसि वर्तते ॥ ६ ॥

अविभज्य तदा देवि न नमेषं तु कस्यचित् ॥ त्रैलोक्ये स पुमान्नास्ति यो मया न जितो रणे ॥७॥
 देवतानां बलं हत्वा देवराजो मया जितः ॥ राघवं प्रणमे कस्मान्मूर्ध्नि स्थित्वा च देहिनाम् ॥८॥
 सा कृथा हृदि संतापं श्रमयिष्ये शुचिसिते ॥ हनिष्ये राघवं चैव लक्ष्मणं वानरांश्च तान् ॥ ९ ॥
 सुग्रीवं च हनिष्यामि हनूमन्तं च वानरम् ॥ न तु संधिं करिष्यामि राघवेण सहैव तु ॥ १० ॥
 वैदेहीं नार्पयिष्यामि राघवस्य भयादहम् ॥ सांप्रतं न च संधिं तु करिष्यति स राघवः ॥ ११ ॥
 सागरं समुद्रद्वधा लङ्कामेत्य सकाननाम् ॥ राक्षसप्रवरान्दत्त्वा संधिं कुर्यात्कथं प्रिये ॥ १२ ॥
 न त्वहं संधिभिच्छामि कदाचिदपि भामिनि ॥ गच्छ त्वं भव विस्त्रब्धा सर्वमेतत्सुखोदयम् ॥ १३ ॥
 सा कृथा हृदि संतापमहं यास्ये रणाजिरम् ॥ अद्य सर्वान्वधिष्यामि शत्रून्समरमूर्धनि ॥ १४ ॥
 पुत्राश्च ते महावीर्या मेघनादपुरस्सराः ॥ न तेषां मुच्यते कश्चिदपि मृत्युर्वरानने ॥ १५ ॥
 अन्तःपुराय गच्छ त्वं सुखिनी भव सस्तुषा ॥ एवमुक्त्वा परिष्वज्य भार्या प्रियमना इव ॥ १६ ॥
 श्रविवेश तदा देवी स्वयं च भवनं श्रुतम् ॥ चिन्तयामास तं धोरं विग्रहं समुपस्थितम् ॥ १७ ॥
 राघवस्तु तदा वाक्यं राक्षसानिदमब्रवीत् ॥ १८ ॥
 कल्प्यतां मे रथः शीघ्रं क्षिप्रमानीयतां धनुः ॥ अद्य क्रोधं विमोक्ष्यामि गूढं सुहृदयेऽहम् ॥ १९ ॥
 देवाहवे यथा पूर्वं रुद्रेण निहतोऽन्धकः ॥ चिरकालेप्सितं ह्येतद्युद्धं मे राघवेण ह ॥ २० ॥
 अद्य तूष्णींश्च या वाणा विमुक्ता इव पक्षगाः ॥ रामं समभिधावन्तु विषाग्निप्रतिमाः शिताः ॥ २१ ॥
 सुतेजसै र्वमपुङ्खैर्जलधौतैर्हिरण्मयैः ॥ शरैरादीपयाम्येनमुल्काभिरिव कुञ्जरम् ॥ २२ ॥
 वानरान्सुबहून्गृह्य राघवात्संप्रचोदितान् ॥ यमं नयामि विक्रान्तान्मम पार्श्वमुपागतान् ॥ २३ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे प्रक्षिप्तः सर्गो द्वितीयः ॥ २ ॥

एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

प्रहसन्निधनब्रधणविहस्तेनराघणेन स्वयमेव महत्वासेनयासह रणायनिर्वाणं ॥ १ ॥ विभीषणेनरासंप्रतिरावणानुयायि
 नांप्रधानरक्षसां तदीयचिह्नप्रदर्शनपूर्वकं तत्तथासमिर्देशः ॥ २ ॥ रावणेन स्वानुयायिनां नगररक्षणनियोजनेन विसर्जनपूर्वकं
 शरानिकरैः सुग्रीवादिविदारणं ॥ ३ ॥ रामेसमरोधो गमिसति लक्ष्मणेन प्रार्थनया तदनुज्ञासंपादनेन रावणाभियानं ॥ ४ ॥
 अत्रान्तरे हनुमता रावणमिरोधनं ॥ ५ ॥ रावणकरतलाभिहतेन हनुमता स्वकरतलेन तदुरसिताडनं ॥ ६ ॥ तेन सञ्चार्य
 सुहृदा हनुमत्ताडनं ॥ ७ ॥ तेन किञ्चिद्विह्वले सति हनुमति रावणेन नीलं प्रत्यभियानं ॥ ८ ॥ नीले रावणक्षिरशरासनादिषु
 छाद्येन च पलतरसंचरमाणे रावणे चालक्ष्य लक्ष्ये हतस्सुकपि पुरुषेन तेनाग्नेयास्त्रेण नीलनिपातनपूर्वकं लक्ष्मणाभिमर्शनं ॥ ९ ॥
 लक्ष्मणेन चापच्छेदनपूर्वकं शरताडितेन रावणेन ब्रह्माक्षयाशक्त्या लक्ष्मणवक्षस्ताडनं ॥ १० ॥ रावणे पतितमूर्छितलक्ष्मणोद्धर-
 णेन च तेनाप्यशक्तुवतिलक्ष्मणशरीराकर्षणरूपेण हनुमत्तारावणोरसिमुद्रिधातनं ॥ ११ ॥ तेन स रुधिरोग्द्वारमूर्छिते रावणे हनुम-
 ता लक्ष्मणस्य रामसमीपप्रापणं ॥ १२ ॥ लब्धसंश्लेषे रावणेऽभ्यागच्छति हनुमत्प्रार्थनया तत्तारुणेन रामेण तदभियानं ॥ १३ ॥
 रामेण शरानिकरैः रावणस्य विरयीकरणपूर्वकं विह्वलताप्रापणेन तत्किरीटकूटच्छेदनं ॥ १४ ॥ रामेण रथादिसामग्रीसाहित्येन पु-
 राणमस्योदनपूर्वकं गृहगमनाया अभ्यनुज्ञातेन रावणेन लज्जया लङ्कागमनं ॥ १५ ॥

तस्मिन्हूते राक्षससैन्यपाले पुवङ्गमानामृषभेण युद्धे ॥

भीमायुधं सागरतुल्यवेगं विदुर्बुधे राक्षसराजसैन्यम् ॥ १ ॥

अथ रावणमुकुटभङ्ग एकोनषष्टितमे—तस्मिन्हूत इत्यादि ॥ १ ॥ पावकसूनुशस्तं पावकसूनुना नीलेन

टि० १ परिष्वज्य विसर्जितिशेषः ॥ १६ ॥ २ तथारामोमयाद्यहन्त्यतइतिशेषः ॥ २० ॥

[पा०] १ ख. ग. च. ज. प्रहृष्टवे.

गत्वाऽथ रक्षोधिपतेः शशंसुः सेनापतिं पावकस्तनुशस्तम् ॥

तच्चापि तेषां वचनं निशम्य रक्षोधिपः क्रोधवशं जगाम ॥ २ ॥

संख्ये ग्रहस्तं निहतं निशम्य शोकादितः क्रोधपरीतचेताः ॥

उवाच तन्नैर्ऋतयोधमुखानिन्द्रो यथा चामरयोधमुखान् ॥ ३ ॥

नावज्ञा रिपवे कार्या यैरिन्द्रबलसूदनः ॥ सूदितः सैन्यपालो मे सानुयात्रः संकुञ्जरः ॥ ४ ॥

सोहं रिपुविनाशाय विजयायाविचारयन् ॥ स्वयमेव गमिष्यामि रणक्षीर्यं तदद्भुतम् ॥ ५ ॥

अथ तद्वातरानीकं रामं च सहलक्ष्मणम् ॥ निर्दहिष्यामि बाणौघैर्वनं दीप्तैरिवाग्निभिः ॥ ६ ॥

[अथ संतर्पयिष्यामि पृथिवीं कपिशोणितैः ॥ रामं च लक्ष्मणं चैव प्रेषयिष्ये यमध्वजम् ॥ ७ ॥]

स एवमुक्त्वा ज्वलनप्रकाशं रथं तुरङ्गोत्तमराजयुक्तम् ॥

प्रकाशमानं वपुषा ज्वलन्तं समाकरोहामरराजशत्रुः ॥ ८ ॥

स शङ्खभेरीपणवप्रणादैरास्फोटितक्ष्वेलितसिंहनादैः ॥

पुण्यैः स्तवैश्चाप्यभिपूज्यमानस्तदा ययौ राक्षसराजमुख्यः ॥ ९ ॥

स शैलजीभूतनिकाशरूपैर्मासादनैः पावकदीप्तिनेत्रैः ॥

बभौ घृतो राक्षसराजमुख्यो भूतैर्घृतो रुद्र ईवासुरेशः ॥ १० ॥

ततो नगर्याः सहसा महौजा निष्कम्य तद्वातरसैन्यमुग्रम् ॥

महार्णवाभ्रस्तनितं ददर्श समुद्यतं पादपशैलहस्तम् ॥ ११ ॥

तद्वाक्षसानीकमतिप्रचण्डमालोक्य रामो भुजगेन्द्रबाहुः ॥

विभीषणं शस्त्रभृतां वरिष्ठमुवाच सेनानुगतः पृथुश्रीः ॥ १२ ॥

शस्तं हतं । तच्चापीत्यनेन रावणेन स्वप्रेपि न तन्नि-
न्तितमिति सूच्यते । यद्वा शत्रोरुपपद्ये समाश्रयः
कार्यइतिनीतिः । तथापि रावणः कालचोदिततया
समाश्रयणं विहाय अस्थाने क्रोधवशं गत इत्यपिश-
ब्देन सूच्यते ॥ २—३ ॥ रिपवे रामाय । नावज्ञा
कार्या उपेक्षा न कर्तव्या । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति
चतुर्थी । यैश्च वानरैर्हेतुभिः । मम सैन्यपालः प्रहस्तः ।
सानुयात्रः सानुचरः । संकुञ्जरश्च सूदितः । वेभ्योपि
नावज्ञाकार्येत्यर्थः । केचित्तु रिपवे रिपुभ्यः । अवज्ञा
एते कपयः किं करिष्यन्तीत्येवंरूपा । न कार्या ।
कृत इत्यत्राह—यैरित्यादीत्याहुः ॥ ४ ॥ अद्भुतं
दुर्बलैः प्रबलविनाशनादाश्चर्यं ॥ ५—७ ॥ तुरङ्गोत्तम-
राजैः तुरङ्गश्रेष्ठतमैः युक्तं । प्रकाशमानं अलङ्कारैर्भा-
समानं । वपुषा ज्वलन्तं स्वरूपत एव प्रकाशमानं

॥ ८ ॥ आस्फोटितक्ष्वेलितसिंहनादैः आस्फोटितं भुजा-
स्फालनं । क्ष्वेलितशब्दः शब्दमात्रपरः । आस्फोटित-
जनितशब्दैः सिंहनादैश्चेत्यर्थः । पुण्यैः चारुभिः ॥ ९ ॥
स इति । काठिन्यसिद्धये शैलौपम्यं । संकोचविका-
सारहत्वसिद्धौ मेघौपम्यं । रूपं शरीरं । रुद्रस्यासुरेश्व-
रत्वं तामसप्रकृतित्वात् । तदुक्तं मैत्रायणीयानामुप-
निषदि—“ यो ह वा अस्य तामसोऽंशः सोऽसौ रुद्रः ”
इति ॥ १० ॥ महार्णवाभ्रस्तनितं महार्णवाभ्रयोरिव
स्तनितं घोषो यस्येति तथा ॥ ११ ॥ अतिप्रचण्डं
अत्यन्तकोपनं । भुजगेन्द्रबाहुः युद्धौत्सुक्येन प्रवर्ष-
मानबाहुरित्यर्थः । पृथुश्रीः युद्धदर्शनेन संजातलक्ष्मी-
कः । सेनानुगतः स्वामिसंरक्षणाय सर्वतः समवेतसे-
नापरिवृतः । शस्त्रभृतां वरिष्ठं वीरभटतारतम्यज्ञमिति

स० अनु यात्रा रणाजिरगमनंयस्यतदनुयात्रं सैन्यं । सेनसहितः सानुयात्रः ॥ ४ ॥ टी० वस्तुतस्तु—सहलक्ष्मणंरामं
मिनेतिशेषः । बाणौघैः वानरानीकंनिर्दहिष्यामीतिसंबन्धः ॥ ६ ॥ शि० रावणोभूतैर्घृतैः अमरेशोरुद्रवपुषौ ॥ १० ॥

[पा०] १ ज. सम्राट्तरनीलहस्तंनिशम्यशोकादितःकोशवशाभिभूतः. २ झ. निर्जययुधमुख्यान्. ३ क. झ. ट. रिन्द्रव-
ल्कादनः. ४ क. सबाहनः. ५ अयंश्लोकः ज. पुस्तकेदृश्यते. ६ झ. ज. ट. इवामरेषाः.

नानापताकाध्वजशस्त्रजुष्टं प्रासासिशलायुधशस्त्रजुष्टम् ॥
 सैन्यं गजेन्द्रोपमनागजुष्टं कस्येदमक्षोभ्यमभीरुजुष्टम् ॥ १३ ॥
 ततस्तु रामस्य निशम्य वाक्यं विभीषणः शक्रसमानवीर्यः ॥
 शशंस रामस्य बलप्रवेकं महात्मनां राक्षसपुङ्गवानाम् ॥ १४ ॥
 योसौ गजस्कन्धगतो महात्मा नवोदितार्कोपमताम्रवक्त्रः ॥
 प्रेक्ष्य यन्नागशिरोभ्युपैति क्षकम्पनं त्वेनमवेहि राजन् ॥ १५ ॥
 योसौ रथस्थो मृगराजकेतुर्धून्वन्धनुः शक्रधनुःप्रकाशम् ॥
 करीव भात्युग्रविवृत्तदंष्ट्रः स इन्द्रजिह्वा वरप्रधानः ॥ १६ ॥
 यथैष विन्ध्यास्तमहेन्द्रकल्पो धन्वी रथस्थोतिरथोतिवीरः ॥
 विस्फारयन्नापमतुल्यमानं नाम्नातिकायोतिविबुद्धकायः ॥ १७ ॥
 योसौ नवार्कोदितताम्रचक्षुरारुह्य घण्टानिनदप्रणादम् ॥
 गर्जं स्वरं गर्जति वै महात्मा महोदरो नाम स एष वीरः ॥ १८ ॥
 योसौ हयं काञ्चनचित्रभाण्डमारुह्य सन्ध्याभ्रगिरिप्रकाशम् ॥
 प्रासं समुद्यम्य मरीचिनद्धं पिशाच एषोशनितुल्यवेगः ॥ १९ ॥
 यथैष शूलं निशितं प्रगृह्य विद्युत्प्रभं किंकरवज्रवेगम् ॥
 वृषेन्द्रमास्थाय गिरिप्रकाशमायाति योसौ त्रिशिरा यशस्वी ॥ २० ॥

भावः ॥ १२ ॥ नानेति । पताकाध्वजयोर्मात्रया
 भेदः । प्रथमं शस्त्रशब्दोत्पत्तः प्रासादिभिन्नपरः ।
 आयुधं धनुः । इन्द्रायुधमित्यादौ तथा प्रयोगात् ।
 प्रासासिशलायुधरूपैः शस्त्रैर्जुष्टमित्यर्थः । वज्रजुष्टमिति
 पाठान्तरं ॥ १३ ॥ शक्रसमानवीर्यं इत्यनेन वक्ष्य-
 मानं न भीषिभूलमिति द्योत्यते । बलप्रवेकं बलप्रवरं ।
 “प्रवेकानुत्तमोत्तमाः” इत्यमरः । महात्मनां महा-
 धैर्याणां ॥ १४ ॥ महात्मा महाकायः । नवोदितार्को-
 पमं ताम्रवक्त्रं यस्य स तथा । बालसूर्यमुखरागतु-
 ल्योऽस्य मुखराग इत्यर्थः । योसौ गजस्कन्धगतो
 दृश्यते स गजस्कन्धगतः स्वशरीरभारान्नागशिरः
 कम्पयन्नुपैति । एनमकम्पनं रावणपुत्रमवेहि ॥ १५ ॥
 मृगराजकेतुः सिंहध्वजः । धनुः धून्वन्धनेन भुज-
 बलाधिक्यमुच्यते । करीवेलनेन कायबलं । करितु-
 ल्यस्त्वे हेतुर्गमविवृत्तदंष्ट्र इति । वरप्रधानः प्रह्लादत्ता-
 न्तर्धानवरप्रधानः । अनेन धरबलमुक्तं ॥ १६ ॥

विन्ध्यादित्रयौपम्येन सन्नतत्परातेजोभिभावकत्वनि-
 श्रलत्वान्युच्यन्ते । अतिरथः सहस्राश्वयुक्तत्वेनातिश-
 यितरथः । अतिवीरः मायाबलाभावेपीन्द्रजितोप्यतिश-
 यितवीर्यः । अतुल्यमानं अतिहयितपरिमाणं । चापं ।
 विस्फारयन् आकर्षयित्यर्थः । अत्रासावित्यध्याहार्यं
 ॥ १७ ॥ नवार्कोदितताम्रचक्षुः नवोदितार्कताम्र-
 चक्षुः । घण्टानिनदप्रणादं घण्टानिनदेन प्रकृष्टो नादः
 स्वनो यस्य तं । स्वरमिति क्रियाविशेषणं
 ॥ १८ ॥ काञ्चनचित्रभाण्डं काञ्चनमयनानाविधा-
 श्वाभरणं । “स्याद्भाण्डमश्वाभरणे” इत्यमरः । अत-
 एव सन्ध्याभ्रगिरिप्रकाशं सन्ध्याभ्रयुक्तगिरिप्रकाशं
 हयमारुह्य । मरीचिनद्धं किरणैर्बद्धं । प्रासमुद्यम्य
 गर्जतीति पूर्वश्लोकादनुषङ्गते । एष पिशाचः पिशा-
 चनामकः ॥ १९ ॥ किङ्करो वज्रवेगो यस्य तत्
 किङ्करवज्रवेगं वज्रवेगादप्यधिकवेगमित्यर्थः । वृषेन्द्रं
 वृषभेन्द्रं । योसौ प्रसिद्धोसावित्यर्थः । आयाति सोसौ

रामानु० नानापताकाध्वजशस्त्रजुष्टमिति पाठः । शस्त्रशब्देन पठितव्यतिरिक्तान्यायुधान्युच्यन्ते ॥ १३ ॥ ति० अयमकम्पनः

[पा०] १ घ. शस्त्रयुतांशुः । २ क. ल. न. अ. रामाय. ३ क. न. अ. ताम्रचक्षुः. ४ क. ल. अ. ट. सकम्पयन्.
 ५ क. ल. ट. गिरिप्रकाशः. ६ क. ल. घ. — ट. शशिप्रकाशः.

असौ च जीमूतनिकाशरूपः कुम्भः पृथुव्यूढसुजातवक्षाः ॥
 समाहितः पन्नगराजकेतुर्विस्फारयन्भाति धनुर्विधुन्वन् ॥ २१ ॥
 यथैष जाम्बूनदवज्रजुष्टं दीप्तं सधूमं परिधं प्रगृह्य ॥
 आयाति रक्षोबलकेतुभूतस्त्वसौ निकुम्भोद्भूतधोरकर्मा ॥ २२ ॥
 यथैष चापासिधरौघजुष्टं पताकिनं पावकदीप्तरूपम् ॥
 रथं समास्थाय विभात्युदग्रो नरान्तकोसौ नगशङ्खयोधी ॥ २३ ॥
 यथैष नानाविधधोरूपैर्व्याघ्रोघ्रनागेन्द्रमृगाश्ववक्रैः ॥
 भूतैर्वृतो भाति विवृत्तनेत्रैः सोसौ मुराणामपि दर्पहन्ता ॥ २४ ॥
 यत्रैतदिन्दुप्रतिमं विभाति च्छत्रं सितं सूक्ष्मशलाकमध्यम् ॥
 अत्रैष रक्षोधिपतिर्महात्मा भूतैर्वृतो रुद्र इवावभाति ॥ २५ ॥
 असौ किरीटी चलकुण्डलासो नगेन्द्रविन्ध्योपमभीमकायः ॥
 महेन्द्रवैवस्वतदर्पहन्ता रक्षोधिपः सूर्य इवावभाति ॥ २६ ॥

प्रत्युवाच ततो रामो विभीषणमरिन्दमम् ॥ अहो दीप्तो महातेजा रावणो राक्षसेश्वरः ॥ २७ ॥
 आदित्य इव दुष्प्रेक्षो रश्मिभिर्भाति रावणः ॥ सुव्यक्तं लक्ष्ये ह्यस्य रूपं तेजःसमाधृतम् ॥ २८ ॥
 देवदानववीराणां वैपुनैर्विधं भवेत् ॥ यादृशं राक्षसेन्द्रस्य वपुरेतत्प्रकाशते ॥ २९ ॥
 सर्वे पर्वतसंकाशाः सर्वे पर्वतयोधिनः ॥ सर्वे दीप्तायुधधरा योधाश्चास्य महौजसः ॥ ३० ॥
 भाति राक्षसराजोसौ प्रदीप्तैर्भीमविक्रमैः ॥ भूतैः परिवृतस्तीक्ष्णैर्देहवज्रिरिवान्तकः ॥ ३१ ॥
 दिष्ट्याऽयमद्य पापात्मा मम दृष्टिपथं गतः ॥ अद्य क्रोधं विमोक्षयामि सीताहरणसंभवम् ॥ ३२ ॥
 एवमुक्त्वा ततो रामो धनुरादाय वीर्यवान् ॥ लक्ष्मणानुचरस्तस्यौ समुद्धृत्य शरोचमम् ॥ ३३ ॥

त्रिशिरा इत्यपि पठन्ति ॥ २० ॥ पृथुव्यूढसुजात-
 वक्षाः पृथु पीनं व्यूढं विशालं सुजातं सुन्दरं च
 वक्षो यस्य स तथोक्तः । समाहितः सन्नद्धः । धनु-
 र्विस्फारयन् ज्यामवलम्ब्य कर्षन् । पुनर्लालया विधू-
 न्वन् असौ कुम्भो भाति । अत्र यच्छब्दाप्रयोगः
 सन्नहितत्वादिति भाव्यं ॥ २१ ॥ जाम्बूनदवज्रा-
 भ्यामन्योन्यमिलिताभ्यां जुष्टं अतएव वीप्तं ज्वाला-
 युक्तं । सधूमं सधूममिव स्थितं । अभेदनिर्देशः ।
 सर्वथा सादृश्यप्रतिपत्तये । रक्षोबलकेतुभूतः रक्षो-
 लप्रधानभूतइत्यर्थः ॥ २२ ॥ उदग्रः उन्नतः । नग-

शृङ्गैः साधनैः युध्यत इति नगशङ्खयोधी । प्रतियो-
 द्रभावात् भुजकण्डूनिवृत्त्यर्थं नगैः सह युध्यत इति
 वार्थः ॥ २३ ॥ अद्य त्रिभिः रावणं दर्शयति—य-
 श्चेति ॥ विवृत्तनेत्रैः घूर्णितनेत्रैः ॥ २४—२५ ॥
 नगेन्द्रः हिमवान् ॥ २६ ॥ वीप्तः कान्तिमान् ।
 महातेजाः महाप्रतापः ॥ २७ ॥ आदित्य इव रश्मिभिः
 दुष्प्रेक्षः प्रेक्षितुमशक्यः । अनयोरर्थयोर्भिन्नवाक्य-
 त्वात् पुनरुक्तिशङ्का ॥ २८ ॥ देवैर्लघ्वयमेकं वाक्यं
 ॥ २९—३० ॥ देहवज्रिः प्रशस्तदेहैः ॥ ३१ ॥ क्रोधं
 विमोक्षयामि क्रोधं कार्यकरं करिष्यामीत्यर्थः । मम

पूर्वहतादन्यदिति बोध्यं ॥ १५ ॥ स० इन्दुप्रतिमं चन्द्रसदृशं । चन्द्रसादृश्ये किञ्चित्कलङ्कितताश्चास्मात् तापरिहृत्य सितमिलयुक्तं
 ॥ २५ ॥ ति० नव्यफलक्षयेद्वयत्रहेतुः तेजस्समाधृतमिति । रूपं सूक्ष्मावयवसंस्थानं ॥ २८ ॥ स० इदमोष्यथाहनीत्यथे-
 तिभवति । एतद्दिनेदृष्टिपथंगतः । अद्यक्रोधंविमोक्षयामि लक्षयामि । दिनेषु “लक्षणे” इत्युक्तेः दृष्टिमात्रेण मनकालतत्त्वरसि-

[पा०] १ क. झ. ट. विस्फारयन्भाति. २ ख. ग. घ. च. छ. ज. केतुभूतसोसौ. क. झ. ट. केतुभूतयोसौ निकुम्भो-
 द्भूतवीरकर्मा. ३ ग. क. झ. ट. विवृत्तनेत्रैर्योसौ. ४ घ. च. छ. झ. ट. नव्यफलक्षये. ५ ख. च. छ. दानवमृगाणां. ६ ख.
 घ. छ. न. वपुर्नैतादृशं. ७ क. ख. ग. घ. छ. ज. झ. ट. लक्ष्मणानुगतः.

तेषां प्रहारान्स चकार मोघान्नक्षोधिपो बाणगणैः शिताग्रैः ॥

तान्वानरेन्द्रानपि बाणजालैर्विभेद जाम्बूनदचित्रपुङ्खैः ॥ ४४ ॥

ते वानरेन्द्रास्त्रिदशारिबाणैर्भिन्ना निपेतुर्भूवि भीमकायाः ॥

ततस्तु तद्वानरसैन्यमुग्रं प्रच्छादयामास स बाणजालैः ॥ ४५ ॥

ते वध्यमानाः पतिताः प्रवीरा नानद्यमाना भयशल्यविद्धाः ॥

शास्त्रामृगा रावणसायकार्ता जग्मुः शरण्यं शरणं स रामम् ॥ ४६ ॥

ततो महात्मा स धनुर्धनुष्मानादाय रामः सहसा जगाम ॥

तं लक्ष्मणः प्राञ्जलिरभ्युपेत्य उवाच वीर्यं परमार्थयुक्तम् ॥ ४७ ॥

काममार्थं सुपर्याप्तो वधायास्य दुरात्मनः ॥ विधमिष्याम्यहं नीचमनुजानीहि मां प्रभो ॥ ४८ ॥

तमब्रवीन्महातेजा रामः सत्यपराक्रमः ॥ ४९ ॥

गच्छ यत्नपरश्चापि भव लक्ष्मण संयुगे ॥ रावणो हि महावीर्यो रणेऽद्भुतपराक्रमः ॥

त्रैलोक्येनापि संक्रुद्धो दुष्प्रसङ्गो न संशयः ॥ ५० ॥

शुद्धः ॥ ४३—४५ ॥ ते प्रसिद्धा वानरेन्द्राः ननु
क्षुद्राः । वध्यमानाः प्रथमं हिंस्यमानाः । ततः पतिताः
रावणवेगेन भूमौ पतिताः । तदानीं रक्षकान्तरादर्श-
नान्नानद्यमानाः अतिशयेन नदन्तः । नदतेर्यकि
“ सन्यङ्गोः ” इत्यभ्यासदीर्घादिः । भयशल्यविद्धाः
तादृशहेतुना भयरूपशल्येन विद्धाः । शास्त्रामृगाः
धनशारिल्वेनैतादृशभयानभिन्नाः । उक्तप्रकारेण साय-
कार्ताः सन्तः शरण्यं सर्वलोकशरणार्हं । रामं शरणं
जग्मुः । एतेनार्तिरेव शरणागतिप्रयोजिका ननुदे-
शकालाधिकारिफलनियमा इत्युक्तं ॥ ४६ ॥ शरणा-
गतकृत्यमुक्त्वा शरण्यकृत्यमाह—तत इति ॥ अत्र
प्रपत्तेरार्तप्रपत्तिरूपतया तस्याः सद्यः फलद्योतनाय
तत इत्युक्तं । प्रपत्त्युत्तरक्षण इत्यर्थः । महात्मा शर-
णागतिवितारतम्यज्ञः । धनुष्मान् प्रशस्तधनुष्कः । धनु-
र्युद्धसमर्थ इत्यर्थः । सहसेत्यनेन लक्ष्मणः स्वयं गमि-
ष्यामीति तत्पूर्वमेवाश्रितत्राणस्वरया सधनुः सन्
जगामेत्युक्तं । तथैव घट्टकुट्यां प्रभातमित्याह—त
मिति । तं आर्तत्राणस्वरया व्रजन्तं । लक्ष्मणः राम-
कैङ्कर्यलक्ष्मीसंपन्नः । अनतिक्रमणाय नाथं निगल-
यति—प्राञ्जलिरिति । अभ्युपेत्य अभितः उपेत्य ।
अनेन लक्ष्मणागमनमजानन्नित्वा नानापार्श्वेषु रामोने-
कधा जगामेत्यवगम्यते । परमार्थयुक्तं न तूपचार-

युक्तं । यद्वा परमार्थयुक्तं परमप्रयोजनयुक्तं । शेषि-
विषये कैङ्कर्यस्य शेषभूतं प्रति परमप्रयोजनत्वात्
॥ ४७ ॥ हे आर्य, अस्य दुरात्मनः परदारापहरणवि-
षयदुर्बुद्धेः । कामं प्रकामं । वधाया सुपर्याप्तः सुश-
क्तोसि । तथापि नीचं भवता योद्धुमनर्हं । अहं वधि-
ष्यामि । महाबलेन भवता नीचोयं न योद्धुमर्हं इति
भावः । यद्वा अस्य वधायाहं पर्याप्तोस्मीत्यर्थः । तर्हि
स्वयमेव गम्यतामित्यत्राह—अनुजानीहीति । प्रभो
शेधिन् । त्वं मां शेषभूतमनुजानीहि । भवदनुज्ञास-
न्तरेण मे कार्यकरणं स्वरूपहानिकरमितिभावः ॥ ४८ ॥
तं विनयेनोक्तवन्तं । महातेजाः तादालिकहर्षप्रक-
र्षावेदकसुषमाविशेषशाली । सति कस्मिंश्चिद्विधेयेसति ।
अपराक्रमः निवृत्तपराक्रमः । अब्रवीत् ॥ ४९ ॥
नीचपदसूचितमनादरं वारयति—यत्नपर इति । युद्धे
यत्नपरश्चापि भव यथा युद्धपरोसि एवं यत्नपरो भव ।
यत्नस्यावश्यकर्तव्यत्वे हेतुमाह—रावण इति । अद्भुत-
पराक्रमः एवमस्त्रमाददान इवापरं संधत्ते तत्संदधान
इवापरं मोक्षयतीत्यर्थः । त्रिलोक्येव त्रैलोक्यं तेन ।
युगपद्युद्धप्रवृत्तेनेत्यर्थः । यत्नपरत्वं दर्शयति—तस्येति ॥
चक्षुषा तस्य रावणस्य । छिद्राणि अनवधानादीनि ।
यत्नान्मार्गस्य अन्वेषयस्व । स्वच्छिद्राणि लक्ष्य
काकान्पश्येतिवत् स्वस्य छिद्राणि यथा ॥ भवन्ति

वी० सधनुस्त्वित् सधतिच्छेदः ॥ ४५ ॥

[पा०] १ क. च. झ. ट. बाणशतैः. २ क. ख. ज. पतिताभ्यवीराः. च. प्रथिताभ्यवीराः. ३ ग. शरशल्यविद्धाः. क.
ख. घ. इत्यनुत्पवेगाः. ४ झ. ट. रामं परमार्थः.

तस्य छिद्राणि मार्गस्य स्वच्छिद्राणि च लक्ष्य ॥ चक्षुषा धेनुषा यन्नाद्रक्षात्मानं समाहितः ॥ ५१ ॥
राघवस्य वचः श्रुत्वा परिष्वज्यामिपूज्य च ॥ अभिवाद्य ततो रामं ययौ सौमित्रिराहवम् ॥ ५२ ॥

स रावणं वारणहस्तबाहुर्ददर्श दीप्तोद्यतभीमचापम् ॥

प्रच्छादयन्तं शरवृष्टिजालैस्तान्वानरान्भिक्षविकीर्णदेहान् ॥ ५३ ॥

तमालोक्य महातेजा हनुमान्मास्तात्मजः ॥ निवार्य शरजालानि प्रदुद्राव स रावणम् ॥ ५४ ॥

रथं तस्य समासाद्य भुजैर्मुद्यम्य दक्षिणम् ॥ त्रासयन्नावणं धीमान्हनुमान्वाक्यमब्रवीत् ॥ ५५ ॥

देवदानवगन्धर्वैर्यक्षैश्च सह राक्षसैः ॥ अवध्यत्वं त्वया प्राप्तं वानरेभ्यस्तु ते भयम् ॥ ५६ ॥

एष मे दक्षिणो बाहुः पञ्चशाखः समुद्यतः ॥ विधमिष्यति ते देहाद्भूतात्मानं चिरोषितम् ॥ ५७ ॥

श्रुत्वा हनुमतो वाक्यं रावणो भीमविक्रमः ॥ संरक्तनयनः क्रोधादिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५८ ॥

क्षिप्रं प्रहर निश्शङ्कं स्थिरां कीर्तिमवाप्नुहि ॥ ततस्त्वां ज्ञातविक्रान्तं नाशयिष्यामि वानर ॥ ५९ ॥

रावणस्य वचः श्रुत्वा बाधुस्तनुर्वचोऽब्रवीत् ॥ प्रहृतं हि मया पूर्वमक्षं सर सुतं तव ॥ ६० ॥

एवमुक्तो महातेजा रावणो राक्षसेश्वरः ॥ आजघानानिलसुतं तलेनोरसि वीर्यवान् ॥ ६१ ॥

स तलाभिहतस्तेन चचाल च मुहुर्मुहुः ॥ स्थित्वा मुहूर्तं तेजस्वी स्वैर्यं कृत्वा महामतिः ॥

आजघानाभिसंकुद्रस्तलेनैवामरद्विषम् ॥ ६२ ॥

ततस्तलेनाभिहतो वानरेण महात्मना ॥ दशग्रीवः समाधूतो यथा भूमिचलेऽचलः ॥ ६३ ॥

संग्रामे तं तथा दृष्ट्वा रावणं तलताडितम् ॥ ऋषयो वानराः सिद्धा नेदुर्देवाः संहसुरैः ॥ ६४ ॥

अथाश्वस्य महातेजा रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ साधु वानर वीर्येण श्लाघनीयोसि मे रिपुः ॥ ६५ ॥

तथा पश्येत्यर्थः । यद्वा लक्ष्यं लक्षित्वा प्रच्छादये-
त्यर्थः । एवं समाहितः सावधानः सन् । धनुषा
आत्मानं रक्ष ॥ ५०—५१ ॥ अमिपूज्यं प्रदक्षिणी-
कृत्येत्यर्थः ॥ ५२—५३ ॥ तमालोक्येति श्रुत्वा मयि
विद्यमाने कथमसौ समासीदतीति अगामेत्यर्थः
॥ ५४—५५ ॥ भयं प्राप्तमिति शेषः ॥ ५६ ॥
पञ्चशाखः पञ्चाङ्गुलिकः । भूतात्मानं विधमिष्यति
निष्क्रामयिष्यति । धातूनामनेकार्थत्वात् ॥ ५७—५८ ॥

स्थिरां कीर्तिमवाप्नुहीति सोपालम्भोक्तिः । हनुमान्
रावणमुपस्तृत्य प्रहृतवानित्येतादृशीं कीर्तिमवाप्स्यसी-
त्यर्थः । ज्ञातविक्रान्तं ज्ञातविक्रमं । भावे कः ॥ ५९ ॥
रावणवचनं ज्ञात्वा तदुचितमुत्तरमाह—प्रहृतं हीति
॥ ६० ॥ एवमुक्तइति । मर्मोद्धाटनेन संजातरोष
इत्यर्थः ॥ ६१ ॥ तलेनेति । रावणेन तलेन प्रहरणात्
स्वयमपि तलेनैवप्राहरदिति भावः ॥ ६२ ॥ समाधूतः
कम्पितः । अभूत् । भूमिचले भूकम्पेसति । अचलः

स्व० छिद्राणि मर्मोणि मार्गस्य परीक्षस्य । स्वच्छिद्राणि गोपय रक्ष । चक्षुषात् लक्ष्य । स्वसमाहितः स्वेनैव समाहितः ।
समसमरेव कानान्योस्तीति भावः । एतावत्युक्तिः कुतश्च्युतोवाह—स्वसमाहितः ह्यु अत्यन्तं असमो विषमः अहितो वैरीयस्य स तथा
लक्ष्येत्यर्थः ॥ ५१ ॥ स्व० वानरेभ्यः कपिभ्यः । तेभ्योऽद्व्युत्साहस्येति भावः । नरेभ्य इत्यपि कपिसाम्याद् व्युत्पन्नं । तथापि स्वसै-
वपुरःस्थितेः स्वजातेर्महणमिलवगन्तव्यं । वानरेभ्य इत्यत्राऽऽवृत्त्या तत्रापि पदच्छेदेन वानरेभ्योवातेभ्य इव नरेभ्योपि भयमित्यन्वय-
करणेन तदुक्तिर्ज्ञेयं । अस्मत्तः कपिभ्य इत्यनुकूला उक्त्वा च वानरेभ्य इति कविष्वेन यावत् ॥ ५६ ॥ स्व० यतो येन । सुत संतोषः ।
सत्तेबाहुः अदक्षिणः ताडनाकुशलः असमर्थ इति यावत् । एषमेवं च बाहो हस्तः ते देहे चिरोषितं भूतात्मानं प्राणं विधमिष्यति बहिर्नि-
स्सारयति । अभूतात्मानं मुख्यप्राणमिति वा ॥ ५७ ॥ रामानु० ज्ञातविक्रान्तमिति वचनं सोऽब्रुवन् । ज्ञात्वा तदुचितमुत्तरमाह—
प्रहृतमिति ॥ ६० ॥ स्व० देवाः राजानः सुरासुरैः सह नेदुः । “देवः सुरेवनेराशि” इति विश्वः ॥ ६४ ॥

[पा०] १ क.—ज, गोपय, २ क, झ, ट, धनुषात् मार्गगोपायस्वसमाहितः, ३ क, ख, घ.—ट, संपरिष्वज्यपूज्यच,

४ क, ग, घ, झ, ट, अभिवाद्यचरामाय, ५ क, झ, ट, राहवे, ६ क, झ, वारणहस्तबाहुं, ७ ग, मुष्टिसुद्यम्य, ८ क,

—घ, च, छ, ज, देवदानवगन्धर्वयक्षाश्च सह राक्षसाः, अवध्यं मृतमत्रावानरेभ्यस्तु तेमयं, ९ घ, क, झ, ट, देहेभूतात्मानं,

१० क, झ, ट, सुरासुरैः, क.—घ, सहासुरैः.

रावणेनैवमुक्तस्तु मारुतिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ धिगस्तु मेम वीर्येण यस्त्वं जीवसि रावण ॥ ६६ ॥
 सकृत्तु प्रहरेदानीं दुर्बुद्धे किं विकृत्यसे ॥ ततस्त्वां मामिका मुष्टिर्नयिष्यति यमक्षयम् ॥ ६७ ॥
 ततो मारुतिवाक्येन क्रोधस्तस्य तदाज्ज्वलत् ॥ संरक्तनयनो यैलान्मुष्टिमुद्यम्य दक्षिणम् ॥
 पातयामास वेगेन वानरोरसि वीर्यवान् ॥ ६८ ॥
 हनुमान्वक्षसि व्यूढे संचचाल हतः पुनः ॥ ६९ ॥
 विह्वलं ॥ तदा दृष्ट्वा हनुमन्तं महाबलम् ॥ रथेनातिरथः शीघ्रं नीलं प्रति समभ्यगात् ॥ ७० ॥
 राक्षसानामधिपतिर्दशग्रीवः प्रतापवान् ॥ पञ्चगप्रतिमैर्मैः परमर्मासिभेदिभिः ॥
 शरैरादीपयामास नीलं हरिचमूपतिम् ॥ ७१ ॥
 स शरौघसमायस्तो नीलः कपिचमूपतिः ॥ करेणैकेन शैलाग्रं रक्षोधिपतयेऽञ्जत् ॥ ७२ ॥
 हनुमानपि तेजस्वी समाश्वस्तो महामनाः ॥ विप्रेक्षमाणो बुद्धेः सरोषमिदमब्रवीत् ॥ ७३ ॥
 नीलेन सह संयुक्तं रावणं राक्षसेश्वरम् ॥ अन्येन युध्यमानस्य न युक्तमभिधावनम् ॥ ७४ ॥
 रावणोपि महातेजास्तच्छृङ्गं समभिः शरैः ॥ आजधान सुतीक्ष्णाग्रैस्तद्विकीर्णं पपात ह ॥ ७५ ॥
 तद्विकीर्णं गिरेः शृङ्गं दृष्ट्वा हरिचमूपतिः ॥ कालाग्निरिव ज्ज्वाल क्रोधेन परवीरहा ॥ ७६ ॥
 सोऽश्वकर्णान्धवान्तालान्धूतांश्चापि सुपुष्पितान् ॥ अन्यांश्च विविधान्दृष्ट्वाभीलश्लेषेण संयुगे ॥ ७७ ॥
 स तान्दृष्ट्वात्समासाद्य प्रतिविच्छेद रावणः ॥ अभ्यवर्षत्सुधोरेण शरवर्षेण पावकिम् ॥ ७८ ॥
 अभिवृष्टः शरौघेण मेघेनेव महाचलः ॥ इत्थं कृत्वा तदा रूपं ध्वजाग्रे निपपात ह ॥ ७९ ॥
 पावकात्मजमालोक्य ध्वजाग्रे समुपस्थितम् ॥ ज्ज्वाल रावणः क्रोधात्ततो नीलो ननाद च ॥ ८० ॥
 ध्वजाग्रे धनुषश्चाग्रे किरीटाग्रे च तं हरिम् ॥ लक्ष्मणोऽथ हनुमांश्च दृष्ट्वा रामश्च विस्मिताः ॥ ८१ ॥
 रावणोपि महातेजाः कपिलाधवविस्मितः ॥ अस्त्रमाहारयामास दीप्तमायेयमजुतम् ॥ ८२ ॥

गिरिर्यथा ॥ ६३—६५ ॥ वीर्येणेति द्वितीयाभाव
 आर्षः । यस्त्वं जीवसि । मया प्रहृतोपीति शेषः
 ॥ ६६ ॥ सकृत्तु प्रहर । शत्रुणा प्रहृते पुनरात्मनः
 प्रहारो विक्रमपरिपाटीमाटीकत इति हनुमतो हृदयं
 इदानीमिति । पूर्वं मदनवधानाज्जीवसीतिभावः ।
 दुर्बुद्धे प्रहारतारतम्यानमिह । किं किमर्थं । विक-
 त्यसे श्लाघसे । “ कथं श्लाघायां ” इति धातुः ।
 यमक्षयं यमनिलयं । “ निलयापचयौक्षयौ ” इत्य-
 मरः ॥ ६७ ॥ ततः तेनेत्यर्थः । अन्यथा तदाशब्दो-
 तिरिच्येत । अज्ज्वलत् चवृष इत्यर्थः । वीर्यवान् बल-

वान् । “ वीर्यं बले च ” इत्यमरः ॥ ६८ ॥ हनुमा-
 नित्यर्थः ॥ व्यूढे विशाले ॥ ६९ ॥ विह्वलं मूर्च्छितं ।
 महाबलं तदानीमपि परैरनभिभवनीयं ॥ ७० ॥
 आदीपयामास आसमन्ताज्ज्वालयामास ॥ ७१ ॥
 समाश्वस्तः आयासवान् । एकेनेत्यनेन इतरेण शरवा-
 रणं गम्यते ॥ ७२ ॥ रावणं अत्रवीदिति संबन्धः ।
 अभिधावनं । अन्येन युध्यमानं प्रत्यभिधावनमि-
 त्यर्थः । अत्रेति करणं द्रष्टव्यं ॥ ७३—७७ ॥ समा-
 साद्य समीपंप्राप्य । पावकिं पावकपुत्रं ॥ ७८—७९ ॥
 अज्ज्वाल चुक्रोधेत्यर्थः ॥ ८०—८१ ॥ आहारयामास

रामानु० ध्वजाग्र इति । हनुमांश्च विस्मितः “ नमास्तेरस्तिगतिप्रमाणं ” इतिप्रसिद्धगतिराजोहनुमानपिसंज्ञातविलयोऽभूति-
 त्यर्थः ॥ ८१ ॥

[पा०] १ क. च. झ. च. ट. ममवीर्यस्य, ख. च. ममवीर्यतयस्त्वं. २ क. च. झ. ख. मामकोमुष्टिः. ३ व. रोषान्मु-
 ष्टिमावृत्तः झ. ट. यमान्मुष्टिमावृत्तः ख. च. छ. ज. क्रोधान्मुष्टिमावृत्तः. ४ घ. तावितोवक्षसि. ५ क.—ट. विह्वलंत. ६ ख.
 घ. समभ्यगात्. ७ क. झ. ट. परमर्माभिभेदतैः. ८ ख. शरीरैःसमाविद्धः. ९ क. झ. ट. तद्विकीर्णं. १० क. झ. ट. कर्ण-
 हुमान्तालान्. ११ क. ख. च. तदास्थानं. क. झ. ट. तत्तोरुपं.

ततस्तो जुहुर्दृष्ट्वा लब्धलक्षाः पुनरुन्मत्ताः ॥ नीललाघवसंभ्रान्तं दृष्ट्वा रावणमाहवे ॥ ८३ ॥
 वानराणां नानादेन संरन्ध्रो रावणस्तदा ॥ संभ्रमाविष्टहृदयो न किञ्चित्प्रत्यपद्यत ॥ ८४ ॥
 आग्नेयेनाथ संयुक्तं गृहीत्वा रावणः शरम् ॥ ध्वजशीर्षस्थितं नीलमुदैक्षत निशाचरः ॥
 ततोऽब्रवीन्महातेजा रावणो राक्षसेश्वरः ॥ ८५ ॥
 कपे लाघवयुक्तोसि मायया परयाऽनया ॥ जीवितं खलु रक्षस्व यदि शक्तोसि वानर ॥ ८६ ॥
 तानितान्यात्मरूपाणि सृजसि त्वमनेकशः ॥ तथापि त्वां मया युक्तः सायकोस्त्रप्रयोजितः ॥
 जीवितं परिरक्षन्तं जीविताञ्छंशयिष्यति ॥ ८७ ॥
 एवमुक्त्वा महाबाहू रावणो राक्षसेश्वरः ॥ संधाय बाणमस्त्रेण चमूपतिमताडयत् ॥ ८८ ॥
 सोऽस्युक्तेन बाणेन नीलो वक्षसि ताडितः ॥ निर्दह्यमानः सहसा निपपात महीतले ॥ ८९ ॥
 पितृमाहात्म्यसंयोगादात्मनश्चापि तेजसा ॥ जानुभ्यामपतद्भूमौ न च प्राणैर्न्ययुज्यत ॥ ९० ॥
 विसंज्ञं दानरं दृष्ट्वा दशग्रीवो रणोत्सुकः ॥ रथेनाम्बुदनादेन सौमित्रिमभिदुहुवे ॥ ९१ ॥
 आसाद्य रणमध्ये तु वारयित्वा स्थितो ज्वलन् ॥ धनुर्विस्फारयामास कम्पयन्निव मेदिनीम् ॥ ९२ ॥
 तमाह सौमित्रिरदीनसत्त्वो विस्फारयन्तं धनुरग्रमेयम् ॥
 अभ्येहि मामेव निशाचरेन्द्र न वानरास्त्वं प्रतियोद्धुमर्हः ॥ ९३ ॥
 स तस्य वाक्यं प्रतिपूर्णघोषं ज्याशब्दमुग्रं च निश्रम्य राजा ॥
 आसाद्य सौमित्रिमवस्थितं तं कोपान्वितो वाक्यमुवाच रक्षः ॥ ९४ ॥
 दिष्ट्यासि मे राघव दृष्टिमार्गं प्राप्नोन्तगामी विपरीतबुद्धिः ॥
 अस्मिन्क्षणे यास्यसि मृत्युदेशं संसाद्यमानो मम बाणजालैः ॥ ९५ ॥

आवदे ॥ ८२ ॥ लब्धलक्षाः लब्धहर्षविषयाः । नीलमेव पश्यन्त इति वार्थः ॥ ८३ ॥ वानराणां चेति चशब्देन नीललाघवं समुच्चीयते । संभ्रमः व्यग्रता । प्रत्यपद्यत अजानात् । आग्नेयेन आग्नेयमस्त्रेण । संयुक्तं अभिमन्त्रितं ॥ ८४-८५ ॥ कपे चञ्चलप्रकृते इत्यर्थः । अतो न वानरपदेन पौनरुक्त्यं ॥ ८६ ॥ तानि तान्यात्मरूपाणि सृजसि त्वमनेकश इति । लाघवातिशयेन सृजसीव दृश्यस इत्यर्थः । ननु तानि तानीत्यनेन रावणो नीलं नानातनुपरिग्रहयुक्तं मन्यत इत्यवगम्यत इति चेन्न । कपे लाघव-

युक्तोसीति पूर्वोक्तिविरोधात् । युक्तः प्रयुक्तः । अस्त्र-प्रयोजितः अस्त्रमस्त्रेणामिसन्धितः । जीवितं परिरक्षन्तं त्वां जीवितात् भ्रंशयिष्यतीत्यन्वयः ॥ ८७-८९ ॥ पितृमाहात्म्येति । पितृमाहात्म्यं अग्नेः पुत्रतया दया-लुत्वैवम्वं ॥ ९०-९१ ॥ सौमित्रिमासाद्य । वारयित्वा सुग्रीवादीन्वारयित्वा । रणमध्ये ज्वलन् स्थितः धनुर्विस्फारयामासेत्यन्वयः ॥ ९२-९३ ॥ रक्षः रक्षोरूपः । राजेत्यन्वयः ॥ ९४ ॥ अन्तगामी विनाशेच्छुः । अतएव विपरीतबुद्धिः त्वं दिष्टया यदृच्छया दृष्टिमार्गं प्राप्नोसि । संसाद्यमानः पीडयमानः

रामायणं तानितान्यात्मरूपाणि सृजसि त्वमनेकश इत्यभिधानात् अजकिरीटादिपुनीलस्यनेगातिशयकृतमवस्थानं युगपदने कशरीर-परिमहकृतमिति रावणो भ्रान्तवानित्यवगम्यते ॥ ८७ ॥ ति० अवेहिपद्य ॥ ९३ ॥ ती० सतस्यवाक्यमित्यारभ्य किमोषविक-ल्पनेनेत्येतदन्तस्य प्रातीतिकार्षः स्पष्टः । वस्तुतस्तु लक्ष्मणस्वरावणेन किमुत्तरं दत्तमत आह—सतस्येत्यादिश्लोकद्वयेन । रक्षः राजा । सतुलक्ष्मणस्य वाक्यं तमं जयाशब्दं च निशम्य कोपान्वितो विपरीतबुद्धिरपि अन्तगाम्यसि । अवस्थितं तं सौमित्रिमासाद्य हेराघव मेपापिष्टस्यापिमम दिष्ट्या मार्गं प्राप्नोसीति वाक्यमुवाचेतिसंबन्धः ॥ ९४ ॥ शि० अन्तगामी परलोकगमनशीलः । अतएव विपरीता अयोद्धयेयोधनविषयाबुद्धिरित्यसः ॥ ९५ ॥

[पाठः] १ क.—घ. ङ. छ. न. परयाऽनया. ड. झ. ट. परयातह. २ क. ख. ग. च.—ट. मुक्तः, ३ झ. मुक्तेन. ४ क. ख. च. छ. न. पतितं दृष्ट्वा. ५ क. ख. ड.—ट. विस्फारयामास राक्षसेन्द्रः प्रतापवान्, ६ ख. ग. च. छ. ज. न. अन्वेहि. क. ड. झ. ट. अवेहि, ७ क. ख. घ. च.—न. योद्धुमर्हसि.

तमाह सौमित्रिरविस्मयानो गर्जन्तमुद्धृतशिताग्रदंष्ट्रम् ॥
 राज्ञ गर्जन्ति महाप्रभावा विकत्थसे पापकृतां वरिष्ठ ॥ ९६ ॥
 जानामि वीर्यं तव राक्षसेन्द्र बलं प्रतापं च पराक्रमं च ॥
 अवस्थितोऽहं शरचापपाणिरागच्छ किं मोघविकत्थनेन ॥ ९७ ॥
 स एवमुक्तः क्रुपितः ससर्ज रक्षोधिपः सप्त शरान्सुपुङ्गवान् ॥
 ताल्लक्ष्मणः काञ्चनचित्रपुङ्खश्चिच्छेद बाणैर्निशिताग्रधारैः ॥ ९८ ॥
 तान्प्रेक्षमाणः सहसा निकृत्ताभिकृत्तभोगानिव पञ्चगेन्द्रान् ॥
 लङ्केश्वरः क्रोधवशं जगाम ससर्ज चान्यान्निशितान्पृषत्कान् ॥ ९९ ॥
 स बाणवर्षं तु वर्षं तीव्रं रामानुजः कार्मुकसंप्रयुक्तम् ॥
 क्षुरार्धचन्द्रोत्तमकर्णभलैः शरांश्च चिच्छेद न चुक्षुभे च ॥ १०० ॥
 स बाणजालान्वथ तानि तानि मोघानि पश्यन्निदशारिराजः ॥
 विसिष्मिमे लक्ष्मणलाघवेन पुनश्च बाणांनिशितान्मुमोच ॥ १०१ ॥
 स लक्ष्मणश्चाथु शरान्निशिताग्रान्महेन्द्रवज्राशनितुल्यवेगान् ॥
 संघाय चापे ज्वलनप्रकाशान्ससर्ज रक्षोधिपतेर्वधाय ॥ १०२ ॥
 स तान्प्रचिच्छेद हि राक्षसेन्द्रश्छित्त्वा च ताल्लक्ष्मणमाजघान ॥
 शरेण कालाशिसमप्रभेण स्वयम्भुदत्तेन ललाटदेशे ॥ १०३ ॥
 स लक्ष्मणो रावणसायकार्तश्चाल चापं शिथिलं प्रगृह्य ॥
 पुनश्च संज्ञां प्रतिलभ्य कृच्छ्राच्चिच्छेद चापं त्रिदशेन्द्रशत्रोः ॥ १०४ ॥
 निकृत्तचापं त्रिभिराजघान बाणैस्तदा दाक्षरथिः शिताग्रैः ॥
 स सायकार्तो विचचाल राजा कृच्छ्राच्च संज्ञां पुनराससाद ॥ १०५ ॥
 स कृत्तचापः शरताडितश्च मेदार्रगात्रो रुधिरावसिक्तः ॥
 जग्राह शक्तिं समुद्रप्रशक्तिः स्वयम्भुदत्तां युधि देवशत्रुः ॥ १०६ ॥

॥ ९५ ॥ अविस्मयानः रुणीकुर्वन्तित्यर्थः । उद्धृतसि-
 ताग्रदंष्ट्रं उन्नतधवलाग्रदंष्ट्रं । न गर्जन्ति नालश्लाघां
 कुर्वन्तीत्यर्थः । पापकृतां वरिष्ठेति हेतुगर्भितविशेषणं ।
 पापकृद्दरिष्ठत्वाद्धिकत्थस इत्यर्थः ॥ ९६ ॥ जाना-
 मीति सोपहासोक्तिः । तव विजने यतिवेषेण सीता-
 मपहृतवतः । प्रतापं शत्रुभीषणत्वं । पराक्रमं शौर्यं ।
 “शौर्योद्योगौ पराक्रमौ” इत्यमरः । मोघविकत्थनेन
 निष्फलश्लाघनेन ॥ ९७ ॥ निशिते अग्रधारे अग्र-
 पार्श्वे येषां तैः ॥ ९८ ॥ पृषत्कान् बाणान् ॥ ९९ ॥

कार्मुकसंप्रयुक्तं चापसंहितं । क्षुरेति । क्षुरैः नापित-
 शस्त्राकारैः । अर्धचन्द्रैः अर्धचन्द्राकारमुखैः । उत्तमैः
 कर्णसिः कर्णशरैः । भलैः उभयपार्श्वधारैः । शरान्
 रावणशरान् । चिच्छेद । तथापि न चुक्षुभे न कलु-
 पितहृदयोभूत् ॥ १०० ॥ स इति ॥ त्रिदशारिराजः
 राक्षसराजः ॥ १०१ ॥ महेन्द्रवज्राशनि-तुल्यवेगान्
 महेन्द्रवज्रस्याशनेश्च तुल्यवेगान् ॥ १०२—१०३ ॥
 शिथिलं यथा भवति तथा प्रगृह्य ॥ १०४—१०५ ॥ मे-
 देत्यकारान्तत्वमार्थः । समुद्रप्रशक्तिः समधिकसामर्थ्यः

सि० मेदार्रगाग्रहृतिर्बाणैः । अथरावणः प्राणान्तापदं प्राप्तः प्रकारान्तरेण जीवन्निर्वाहमसंभाव्यब्रह्मदत्ताममोक्षांशक्तिजग्राहे-
 त्याह—जग्राहेति ॥ १०६ ॥

स तां विधूमानलसन्निकाशां विनासिनीं वानरवाहिनीनाम् ॥

चिक्षेप शक्तिं तरसा ज्वलन्तीं सौमित्रये राक्षसराष्ट्रनाथः ॥ १०७ ॥

तामापतन्तीं भरतानुजोर्ग्रैर्जघान बाणैश्च हुताग्निकल्पैः ॥

तथापि सा तस्य विवेश शक्तिर्बाह्वन्तरं दाशरथेर्विशालम् ॥ १०८ ॥

स शक्तिमाञ्शक्तिसमाहृतः सैन्धुदुः प्रजज्वाल रघुप्रवीरः ॥

तं विह्वलन्तं सहसाऽभ्युपेत्य जग्राह राजा तरसा भुजाभ्याम् ॥ १०९ ॥

हिमवान्मन्दरो मेरुस्तैलोक्यं वा संहारमैः ॥ शक्यं भुजाभ्यामुद्धर्तुं न संख्ये भरतानुजः ॥ ११० ॥

शक्त्या ब्राह्म्याऽपि सौमित्रिस्ताडितस्तु स्तनान्तरे ॥ विष्णोर्ऋचिन्त्यं स्वं भागमात्मानं प्रत्यनुस्मरत् ॥ १११ ॥

॥ १०६ ॥ राक्षसराष्ट्रनाथः राक्षससमूहनाथः ॥ १०७ ॥

बाह्वन्तरं वक्षः ॥ १०८ ॥ विह्वलन्तं मुह्यन्तं ॥ १०९ ॥

लक्ष्मणं भुजाभ्यामुद्धर्तुमुत्तुक्तं रावणमृषिः परिहस-

ति—हिमवानिति ॥ शक्यमित्यव्ययं । हिमवान्

धैर्येण हिमवानिवेति । समस्तधीरोपमानभूतो हिम-

वानपि रावणस्य भुजाभ्यामुद्धर्तुं शक्यं । तदेकदेशस्य

कैलासस्य पुराचालितत्वात् । मन्दरः सकलसागर-

प्रधानगभीरतरक्षीरोदक्षोभणक्षमोपि मन्दरो वा भुजा-

भ्यामुद्धर्तुं शक्यं । स्थितिर्जितैरेव निर्जरैरसृतमथने

जर्जरितत्वात् । मेरुः सकलकुलाचलवल्लललामभू-

तोपि मेरुस्तथा कर्तुं शक्यं । वायुनैव तच्छिखरस्य

लङ्काया अकूपारकुक्षौ निक्षिप्तत्वात् । त्रैलोक्यं पञ्चा-

शत्कोटिविस्तीर्णमुत्तीर्णपरिमाणान्तरं त्रैलोक्यमपि

तथा कर्तुं शक्यं । तदेकदेशघरण्या हिरण्याक्षेण कक्षी-

कृतत्वात् । संहारमैः त्रैलोक्यनिर्वाहकगीर्वाणैः सहित-

मपि तथा कर्तुं शक्यं । तदधिपतेर्निजतनुजनेनैव निगृ-

हीतत्वात् । भरतानुजः रामानुजानुजः । रामचतुर्थ-

भागइत्यर्थः । रामचतुर्थभागोद्धरणेऽप्यशक्तः कथं रामेण

योद्धुं शक्नोतीति भावः । अयोध्याकाण्डे पञ्चपञ्चाशे—

“सीतामादाय गच्छ त्वमप्रतो भरताग्रज” इति

वचनं बहुव्रीहोक्तं । भुजाभ्यामित्यनेन हिमवदादयो

द्वाभ्यामेवोद्धर्तुं शक्यं । अयं तु विंशतिभुजैरपि न

शक्यत इति सूच्यते । रिपूनामप्रकम्प्योपीत्यनुवादात्

सपरिकरेणापि रावणेन न शक्यमित्यपि सिद्धं । कथं

तर्हि हनुमतोद्धृत इत्यत्राह—संख्ये इति । दुर्हृदयैर्नो-

द्धर्तुं शक्य इत्यर्थः । अतएव वक्ष्यति—वायुसूनुः

मुह्यन्तेनेति । अनेन हिमवदादिभ्योपि संख्ये पति-

तस्य लक्ष्मणशरीरस्य गरीयस्तोका ॥ ११० ॥ कुतो-

स्येतादृशी गरीयस्त्यत्राह—शक्त्येति ॥ ब्राह्म्या

ब्रह्मसंबन्धिन्या । शक्त्या । स्तनान्तरे वक्षसि सौमि-

ति० विह्वलन्तं विकलं भवन्तं । राजा रावणः । तरसा बलेन । लक्ष्मणं भुजाभ्यां जग्राह । इन्द्रजिद्वयोरपि पुनस्तनान्दर्शनदिवा-

नीमपि पुनर्बन्धनभयेन गृहीत्वास्तमुद्रेक्षेपणीयः । तत्र गते रामो सहयोगेन हृद्यस्त्रेवेलाशयेनावमारंभः । शि० शक्तिमानपिसमाहृत

इत्यनेन तस्य मर्यादापालकत्वं ध्वनितं ॥ १०९ ॥ स० भुजाभ्यां एकैकपार्श्वे दृष्टिदशकैकलविवक्षया भुजाभ्यामित्युक्तिः । अन्य-

थाद्वाभ्यामुद्धरणाशक्तस्तनुयादेव समग्रैर्भुजैर्बलमिति तेषामप्यभ्युपगमः । तदभ्यापारणे च न तस्याशक्तिच्छेदः स्यात् । यथोक्तमन्यत्र

‘स्वबाहुभिर्नैतुममुंसमैच्छत्’ ‘मलात्स्वदोर्भिः परियुष्मन्वाशिष्ठैः’ इति च ॥ ११० ॥ ति० कृतस्तत्राह—शक्त्येति । अमोघया

ब्रह्मदत्तया स्तनान्तरे आहतः सौमित्रिः विष्णोर्भीमांस्वं निस्संशयविष्णुभागलवन्तं इत्यतया चिन्तयितुमशक्यं वा । विष्णोर्भीमां-

त्मानं प्रत्यनुस्मरत् अन्वस्मरत् । नहि स्त्रीर्यस्त्रं हि न स्त्रीत्याशयेन ब्रह्मशक्तिमूलापन्नार्थभगवत्तेजोऽपवाहमस्मीति ध्यातवान् । नट-

वद्वीकृतमनुष्यत्वस्येतेषां दृढप्रतीत्यर्थः । परं सर्वदा तथा ध्यायानं । एवं च ब्रह्मभावनया लक्ष्मणेन स्वशरीरस्य गरीयस्त्वमापादितमित्यु-

क्तं भवति । ती० ब्राह्म्या ब्रह्मदत्तया । ताडनान्तरे स्वं आत्मानं । विष्णोः सर्वभ्यापकस्य । अचिन्त्यं इत्यतया चिन्तयितुमशक्यं ।

भागलं प्रत्यनुस्मरत् । तद्विपत्यतिहारार्थं भगवन्तं स्वं मूलकारणं विष्णुमस्मरदित्यर्थः । अन्यथा सर्वदा दृढास्मरणे विद्यमाने सति सर्व-

दाऽनुवर्तमानमनुष्यबुद्धिर्वाप्येत । तस्यां च बाधितायां तया साध्यां रावणसंहारादिरूपं कार्यं न शक्येतेत्यभिप्रायः । एतेन स्वकीयांश-

स्मरणेन हेतुना लक्ष्मणेन स्वशरीरस्य गरीयस्त्वमुपासमित्युक्तं भवति । स० विष्णोः श्रीनारायणस्य अमीमांस्यौ साकल्ये-

[पा०] १ ग. घ. वानरराक्षसानां. ख. घ.—छ. झ. ञ. ट. संयतिवानराणां. २ क.—क. छ. झ. म. ट. शक्तिभु-
जान्तरं. ३ च. छ. म. सन्यपातभूमौ सरधु. क. झ. ट. सज्जज्वालभूमौ सरधु. ४ च. ज. सुराड्यैः. ५ झ. नशक्यो. ६ झ.
ट. समीमांस्यभ्यां. क. भीमगमीमांसं.

ततो दानवदर्पणं सौमित्रिं देवकण्ठकः ॥ तं पीडयित्वा बाहुभ्यामप्रमूर्च्छनेऽभवत् ॥

अथैवं वैष्णवं भागं मानुषं देहमास्थितम् ॥ ११२ ॥

अथ वायुसुतः क्रुद्धो रावणं समभिद्रवत् ॥ आजघानोरसि क्रुद्धो वज्रकल्पेन मुष्टिना ॥ ११३ ॥

तेन मुष्टिप्रहारेण रावणो राक्षसेश्वरः ॥ जानुभ्यामपतद्भूमौ चचाल च पपात च ॥

आस्यैः सनेत्रैश्च वणैर्विवाम रुधिरं बहु ॥ ११४ ॥

विघूर्णमानो निश्रेष्ठो रथोपस्थ उपाविशत् ॥ विसंज्ञो मूर्च्छितश्चासीन्न च स्थानं समालभत् ॥ ११५ ॥

विसंज्ञं रावणं दृष्ट्वा समरे भीमविक्रमम् ॥ ऋषयो वैनराः सर्वे नेदुर्देवाः सेवासवाः ॥ ११६ ॥

इनुमानपि तेजस्वी लक्ष्मणं रावणार्दितम् ॥ अनयद्राघवाभ्याश्च बाहुभ्यां परिगृह्य तम् ॥ ११७ ॥

वायुसूनोः सुहृत्त्वेन भक्त्या परमया च सः ॥ शत्रूणामप्रकम्प्योपि लघुत्वमगमत्कपेः ॥ ११८ ॥

प्रिस्तादितः सन् विष्णोर्भागं अंशभूतं अचिन्त्यं ईदृ-
क्त्या इयत्तया च चिन्तयितुमशक्यं । स्वमालानं
स्वस्वरूपं, "स्वासाध्येनं विगर्हते" इति तथा प्रयो-
गात् । स्वासांश इति गुरुव्यवहाराच्च । प्रत्यनुस्मरत्
स्मृतवान् । स्वस्वरूपस्मरणातिरिक्तव्यापाराकरणो-
क्त्या स्वाभाविकमेवास्वेदं गुरुत्वमित्युक्तं । यत्तु स्वकी-
यांशस्मरणेन हेतुना लक्ष्मणेन स्वशरीरस्य गरीयस्त्वं
संपादितमित्यनेनोक्तमिति । तन्न । अपदार्थत्वादवा-
क्यार्थत्वाच्च । स्वरूपस्मरणस्य गरीयस्त्वं प्रति कार-
णताद्भाहकप्रमाणाभावाच्च । यदपि विपत्तिप्रहारार्थं
भगवन्तं स्वमूलकारणं विष्णुमस्मरदित्यर्थ इति तदपि
न । स्वस्यैव विष्णुरूपत्वेन विपत्तिप्रहारान्तराभावान् ।
ननु मनुष्यभावना क्रियमाणा विरुध्येत यदि स्वतो-
गौरवं भजेत, अतो विष्णुस्मरणमिति चेन्न । मानस-
भावनाया अपि लौकिकैरज्ञातत्वेन एवमपि मनुष्य-
भावनाया अनुपायात् । अतः अपर्ययुज्यवस्तुस्व-
भावेनैव भक्ताभक्तेषु गरीयस्तागरीयस्ते । अतएवा-
ऽचिन्त्यमित्युक्तं ॥ १११ ॥ वस्तुस्वरूपस्यैवंविधत्वा-
च्छोलयितुमशक्नोभवदित्युपसंहरति—तत इत्यादिसा-
धर्मलोकएकान्वयः ॥ यतः स्वाभाविकमेव गरीयस्त्वं
ततो हेतोः । लङ्घने उद्धरणे । अप्रभुः असमर्थः । अथ

रणे पतनानन्तरं देवकण्ठकः रावणः । मानुषं देहमा-
स्थितं दानवदर्पणं वैष्णवं भागं सौमित्रिं । भुजाभ्यां
पीडयित्वा । ततः वैष्णवभागरूपत्वाद्धेतोः लङ्घने अप्र-
भुरभवदित्यन्वयः । अत्रापि विशेषणसामर्थ्याद्वस्तुस्व-
रूपकृतमेवाकम्प्यत्वमित्युक्तं । ननु च कथमंशसंभवः
विष्णुस्वरूपस्य निरवयवत्वात् । सत्यं । स्वरूपेण
नांशत्वमुच्यते, किंतु गुणविर्भावद्वारातन्म्यात् । "गुणैः
बद्धिस्त्वैतैः प्रथमतः मूर्तिस्तत्र बभौ ततस्तिष्ठस्तेषां
त्रियुगयुगलैर्ह त्रिमिरभूत् । व्यवस्थायां चैषां ननु
वरद साविष्कृतिवशाद्भवान्सर्वत्रैव त्वगणितमहाम-
ङ्गलगुणः" इत्यसि युक्तैककत्वात् । मानुषरूपत्वं चास्य
मानुषसमानाकृतिकत्वं ॥ ११२-११३ ॥ जानुभ्य-
रयभूमावपतत् । अथ चचाल । ततः पपात अश-
यिष्ट । दशमिरास्यै रुधिरं ववाम । सनेत्रव्रणैरित्य-
नेन नेत्रेभ्यः अवणोभ्यश्च रुधिरं ववामेत्युच्यते
॥ ११४ ॥ किञ्चित्कालं विघूर्णमानः भ्रमन् । पुनर्नि-
श्रेष्ठः सन् रथोपस्थे रथमध्ये । उपाविशत् स्थितः ।
ततो मूर्च्छितः अतएव विसंज्ञः संज्ञाशून्यश्चासीत् ।
पुनः संज्ञां लब्ध्वापि स्थानं स्थितिं । नालभत् नाल-
भत् । चचालेत्यर्थः ॥ ११५ ॥ नेदुः हर्षेणेति शेषः
॥ ११६ ॥ अभ्याशं समीपं ॥ ११७ ॥ ननु पूर्वं

नचिन्तयितुमशक्यं भागौ स्वयापसव्यभागौवस्मिन्सतं । आत्मानंमूलरूपंशेषं । प्रत्यनुस्मरत् अस्मरत् । यथोक्तमन्यत्र
"सस्मारेत्पनिजमेव लक्ष्मणः" इतिस्मरणमात्रस्येत्कार्यपर्याप्तिलादितरव्याख्यानममूलत्वादुपेक्ष्यं ॥ १११ ॥ स्व० ततःक्रुद्धः
लक्ष्मणाकर्षणतोतिक्रुद्धः । क्रुद्धः पूर्वमारम्यकोपी ॥ ११२ ॥ ति० नेदुः संतोषादिति शेषः । सासुराः रावणस्यदेववदसुरेण्यपि
क्लेशकरत्वेनतेषामपि वैरिणात् ॥ ११६ ॥ ति० राघवाभ्यांशमानयदित्युक्तं कथमेवंसुप्रहसंलक्ष्मणस्येवत्राह—वायुसूनोरिति ।
सुहृत्त्वेन सखित्वेन परमभक्त्याचलक्ष्मणःशत्रूणामप्रकम्प्येपि वायुसूनोर्लघुत्वमगमत् । शत्रूणःमित्यनेन लक्ष्मणोद्धरणसमयेरावण-
स्यानुचरैःसाहाय्यंकृतमितिशिगम्यते । इदंभक्तमात्रसुप्रहसंभगवतोभगवद्वताराणंचस्वभावसिद्धमेवेतिनोच्यं । एवंच रामलक्ष्मणयो-
[पा०] १ इदमर्थं श. पुस्तकादिषुनदश्यते. २ श. अ. ट. ततःक्रुद्धोवायुसुतः. ३ ड. श. ट. व्रणैःपतात. ४ ख.
च. न. वानरास्सिद्धाः. ५ श. अ. ट. वसासुराः.

तं समुत्सृज्य सा शक्तिः सौमित्रिं युधि दुर्जयम् ॥ रावणस्य रथे तस्मिन्स्थानं पुनरुपागता ॥ ११९ ॥
 आश्वस्तश्च विशल्यश्च लक्ष्मणः शत्रुसूदनः ॥ विष्णोर्भागममीमांस्यामात्मानं प्रत्यनुसरन् ॥ १२० ॥
 रावणोपि महातेजाः प्राप्य संज्ञां महाहवे ॥ आददे निशितान्चाणाञ्जग्राह च महद्भुजः ॥ १२१ ॥
 निपातितमहावीरां द्रवन्तीं वानरीं चमूम् ॥ राघवस्तु रथे दृष्ट्वा रावणं समभिद्रवत् ॥ १२२ ॥
 अथैनमुपसंगम्य हनुमान्वाक्यमब्रवीत् ॥ मम पृष्ठं समारुह्य रौक्षसं शास्तुमर्हसि ॥ १२३ ॥
 विष्णुर्यथा गैरुत्तमन्तं बलवन्तं समाहितः ॥ तच्छ्रुत्वा राघवो वाक्यं वायुपुत्रेण भाषितम् ॥
 आरूरोह महाशूरो बलवन्तं महाकपिम् ॥ १२४ ॥
 रथस्थं रावणं संख्ये ददर्श मनुजाधिपः ॥ १२५ ॥
 तमालोक्य महातेजाः प्रदुद्राव स राघवः ॥ वैरोचनमिव क्रुद्धो विष्णुरभ्युद्यतायुधः ॥ १२६ ॥
 ज्याशब्दमकरोत्तीव्रं वज्रनिष्पेषनिस्स्वनम् ॥ गिरा गम्भीरया रामो राक्षसेन्द्रमुवाच ह ॥ १२७ ॥
 तिष्ठतिष्ठ मम त्वं हि कृत्वा विप्रियमीदृशम् ॥ क ■ राक्षसशार्दूल गतो मोक्षमवाप्ससि ॥ १२८ ॥
 यदीन्द्रवैवस्वतभास्करान्वा स्वयम्भुवैश्वानरशंकरान्वा ॥
 गमिष्यसि त्वं दश वा दिशोऽथवा तथापि मे नाद्य गतो विमोक्ष्यसे ॥ १२९ ॥

हिमवानित्यादिना लक्ष्मणस्याकम्प्यत्वमुक्तं तादृशस्य कपिना रामसमीपप्रापणं कथमित्याशङ्क्य विरोधं परिहरति—वायुसूनोरिति ॥ सुहृत्त्वेन शोभनद्वयत्वेन । अनुकूलहृदयत्वेनेत्यर्थः । हृदयानुकूल्यमेवालं भक्तिस्त्वधिकेत्याह—मक्त्या परमया चेति । चशब्दो-
 न्वाचये । सः लक्ष्मणः । शत्रूणां रावणस्य तत्परि-
 करणां चेत्यर्थः । अप्रकम्प्योपि कम्पितुमशक्योपि ।
 कपेः कपेरपि । हनुमत एकस्य लघुत्वमगमत् लघुत्व-
 मकरोत् । अनेन लघुत्वस्य बुद्धिपूर्वकत्वमुक्तं । शत्रु-
 मित्रयोर्दुष्प्रापत्वमुप्रापत्वे स्वरूपप्रयुक्ते अस्वेति भावः ।
 भूर्च्छिष्ठस्यापि लक्ष्मणस्य ज्ञानशक्तिप्रतिपादनेन तत्र
 तत्र राघवयोरज्ञानाशक्तिप्रत्यायकानि वचनानि मानु-
 षवेषनिर्वहणपराणीति मन्तव्यानि ॥ ११८ ॥ दुर्ज-
 यमिति हेतुर्गर्भः । तस्य दुर्जयस्वरूपत्वाच्छक्तिसं त्य-
 क्त्वा गतेति भावः । एतच्छ्लोकानन्तरमाश्वस्त इति
 श्लोकः । ततो रावणोपीति श्लोकः पठनीयः ॥ ११९ ॥
 आश्वस्तः लब्धसंज्ञः । विशल्यः प्ररूढग्रणमुखः ।

अभवदिति शेषः । अक्काण्डे शक्तिनिर्गमाध्यासनवि-
 शल्यत्वेपु को हेतुरत आह—विष्णोरिति । विरोधि-
 प्रत्यनीकस्वभावत्वादिति भावः । अमीमांसं अचि-
 न्त्यं । अनुस्मरन्नित्यनेन साधनानुष्ठानं किमपि न
 कृतवानित्युक्तं ॥ १२०—१२१ ॥ द्रवन्तीमिति ।
 रावणस्य बाणसंधानदर्शनादिति भावः ॥ १२२ ॥
 अर्हसीत्यनन्तरमितिकरणं द्रष्टव्यं ॥ १२३ ॥ विष्णु-
 र्यथेति सार्धश्लोक एकान्वयः ॥ वायुपुत्रेण भाषितं
 तद्वाक्यं श्रुत्वा समाहितः सन् विष्णुर्गैरुत्तमन्तं यथा
 तथा महाकपिं हनुमन्तमारूरोहेति योजना ॥ १२४ ॥
 रथस्थमित्यर्थमेकं वाक्यं ॥ १२५ ॥ तमालोक्येत्यनु-
 वादः अव्यवहितपूर्वकालश्रोतनार्थः । अभ्युद्यतायुधः
 क्रुद्धो राघवः विष्णुर्वैरोचनं बलिमिव । प्रदुद्राव ।
 साम्रह्गमनमात्रे दृष्टान्तः ॥ १२६ ॥ वज्रनिष्पेषः
 स्फूर्जथुः । “स्फूर्जथुर्वज्रनिष्पेषः” इत्यमरः ॥ १२७ ॥
 ईदृशं लक्ष्मणप्रहाररूपं सीताहरणरूपं वा । मोक्षं
 मत्त इति शेषः ॥ १२८ ॥ इन्द्रादीन्वा स्वयंभवादी-

रज्ञानाशक्तिमत्त्वतात्पर्यतयाभासमानानि वचनानि मानुषवेषनिर्वहणमात्रपराणीति बोध्यं । तदुक्तमागवते—“मर्त्योन्नतारस्त्रिहम-
 र्त्यशिक्षणं रक्षोवधायैव न केवलं विभोः । कुतो न्यथास्युरमतः स्वभात्मन्सीताकृतानि व्यसनानीश्वरस्य” इति । मर्त्यशिक्षणं तत्फलकमि-
 त्यर्थः । आत्मनीश्वरस्येत्यनेन राघवगौरवप्राप्त्योरविरोधउक्तः । स० वायुसूनोः सुहृत्त्वेन अनिमित्तोपकर्तृत्वेन कपेः हनुमद्विषयि-
 ण्यापरमया भक्त्या च ॥ ११८ ॥ ति० पुनर्विष्णोर्भागमात्मानं सरन् आश्वस्तः प्राप्तश्चासेन्द्रियप्राप्तः । विशल्योनीरुक्त्वैवात्रः ।
 [पा०] १ अ. निर्जित. २ क.—ट. वानराणां महाचमू. ३ ख.—च. झ. रावण. ४ क. ख. ड.—ट. यत्तन्मन्त्रमाख्या-
 मरवैरिणं. ५ क. वायुपुत्रप्रभाषितं. ६ ड. झ. ट. अथाकरोहसहसाहनुमन्तं महाकपिं. ग. घ. ज. आरोहस्तहसाशूरो. ७ ग.
 ड. झ. ट. सरावणं. ८ क. ख. ड.—ट. निष्ठुरं. ९ घ. गतोमसोविमोक्ष्यसे. ड. झ. ट. भवामोक्षं.

यैश्चैव शक्त्याऽभिहतस्त्वयाऽद्य हेच्छन्निषादं सहसाऽभ्युपेतः ॥

सै एव रक्षोगणराज मृत्युः संपुत्रदारस्य तवाद्य युद्धे ॥ १३० ॥

एतेन चाल्यद्भुतदर्शनानि शरैर्जनस्थानकृतालयानि ॥

चतुर्दशान्याचवरायुधानि रक्षस्सहस्राणि निषूदितानि ॥ १३१ ॥

राघवस्य वचः श्रुत्वा राक्षसेन्द्रो मेहाकपिम् ॥ बायुपुत्रं महावीर्यं वहन्तं राघवं रणे ॥

[रोषेण महताऽऽविष्टः पूर्ववैरमनुसरन्] ॥ आजघान शरैस्तीक्ष्णैः कालानलशिखोपमैः ॥ १३२ ॥

राक्षसेनाहवे तस्य ताडितस्यापि सायकैः ॥ स्वभावतेजोयुक्तस्य भूयस्तेजोऽभ्यवर्धत ॥ १३३ ॥

ततो रामो महातेजा रावणेन कृतव्रणम् ॥ दृष्ट्वा ध्रुवगन्धार्दूलं कोपस्य वशमेयिवान् ॥ १३४ ॥

तस्याभिचङ्क्रम्य रथं सचक्रं साश्वध्वजच्छत्रमहापताकम् ॥

ससारथिं साशनिशूलखड्गं रामः प्रचिच्छेद शरैः सुपुङ्खैः ॥ १३५ ॥

अथेन्द्रशत्रुं तरसा जघान बाणेन वज्राशनिसन्निभेन ॥

भुजान्तरे व्यूढसुजातरूपे वज्रेण मेहं भगवानिवेन्द्रः ॥ १३६ ॥

यो वज्रपाताशनिसन्निपातात्तु चुक्षुभे नापि चचाल राजा ॥

स रामबाणाभिहतो भृशार्तश्चचाल चापं च मुमोच वीरः ॥ १३७ ॥

न्या यदि गमिष्यसि यद्यपि गमिष्यसि । तथापि अद्य
मत्समीपं गतस्त्वं । मे मत्तः । न विमोक्ष्यसे । दश वा
दिशो वेत्यत्र एको वाकारश्चार्थः ॥ १२९ ॥ अद्य य
एष त्वया शक्त्याभिहतः स एषः तव विषादमिच्छ-
न्सन् संपुत्रदारस्य तव मृत्युः सन् सहसा अभ्युपेतः
अभ्युपागतप्रायः । अचिरादागमिष्यतीत्यर्थः । यद्वा
अभेदेनोच्यते । यः शक्त्याभिहतः स एनाहमागतवान-
नस्मि । लक्ष्मणं प्राहरमिति सा गा गर्वमिति भावः
॥ १३० ॥ लक्ष्मणेनाप्रहतः कथं त्वया प्रहतः स्यामि-
त्याशङ्क्य स्वपराक्रमविशेषं दर्शयति—एतेनेति ॥ एत-
च्छब्दः सन्निहितपरः एषोस्मीत्यादिप्रयोगात् अयं जन
इति प्रयोगाच्च । मयेत्यर्थः । मृत्युशब्दापेक्षया वा एते-
नेत्युक्तिः । चतुर्दशानि । चतुर्दशशब्दादर्शनाद्यपि
दिलोपे कृते जसि रूपं । यद्वा एतेनेति स्वाभेदेन

लक्ष्मणो निर्दिश्यते ॥ १३१ ॥ राघवस्येत्याद्यर्धत्रय-
मेकं वाक्यं । वहन्तमिति । आत्मानं प्रहृत्य पुनरपि
रामं वहतीति क्रोधादिति भावः ॥ १३२ ॥ स्वभाव-
तेजः स्वाभाविकतेजः ॥ १३३ ॥ एयिवान् प्राप्तः
॥ १३४ ॥ अभिचङ्क्रम्य पौतःपुन्येन समीपं गत्वा
॥ १३५ ॥ वज्राशनिसन्निभेनेति । बाणस्य वज्रसा-
म्यमुच्यते । वज्रेण मेहं भगवानिवेन्द्र इति प्रहर्तुं
रामस्येन्द्रसाम्यमित्युपनरुक्तिः । भगवान् वीर्यवान् ।
“ भगः श्रीकाममाहात्म्यवीर्यवार्ककीर्तिषु ” इत्य-
मरः ॥ १३६ ॥ यः पुरा । वज्रपातयुक्ताशनिसन्नि-
पातादिति मध्यमपदलोपिसमासः । वज्रं इन्द्रायुधं ।
अशनिः औत्पातिकः । न चुक्षुभे नार्तिं प्राप्तः । नापि
चचाल नार्तिनिमित्तं चलनं प्राप्तः । राजा अन्यूनरा-
जभावश्च स्थितः । सः रामबाणाभिहतः । भृशार्त-

आसीदिति शेषः । स० विष्णोर्भागमिति । व्याख्यातमिदं ॥ १२० ॥ ति० एवंपरमक्रोधेहेतुमाह—यदिति । अद्यत्वयायुद्धं गच्छन्-
सौलक्ष्मणः स्वयाशक्त्या निहतः ताडितः सन् सहसा विषादं गतः । अतोऽभ्युपेत्य प्रतिज्ञाय । स एषोर्हतुः स्वशान्तये संपुत्रपौत्रस्य ते संख्ये
मृत्युर्भविष्यामीति शेषः । स० एषलक्ष्मणः । सः सीतापहारः । एषः लक्ष्मणविषादः । हेरक्षोगणराज संपुत्रपौत्रस्य ते संख्ये
मृतिष्यति ॥ १३० ॥ स० पूर्ववैरं अक्षसपणस्तताडनादिजनितं ॥ १३२ ॥ स० स्वभावतेजोयुक्तस्यैव वरायुक्तेर्लोकानु-
सारेणेति सूच्यते ॥ १३३ ॥ शि० कृतवर्णं व्रणायकृतः प्रयत्नोयस्मिन् इव गन्धार्दूलं दृष्ट्वा कोपस्य प्रातीतिकोपस्य वशमेयिवान् ।
वशशब्दवाच्यविवन्तप्रकृतिककर्तृविवन्तः । किंच क्रोधस्य क्रोधवतः वशकान्ति एयिवान् कोपवत्सदृशकान्तिमानभवदित्यर्थः

[पा०] १ झ. अ. ट. यथैष. २ क. घ. ङ. च. झ. ञ. ट. गच्छन्निषादं. ३ स. ग. घ. च. झ. ञ. ट. स एष. ४ ङ.
झ. अ. ट. संपुत्रपौत्रस्य. ५ ङ. झ. ट. महाबलः. ६ इदमर्थं क. ख. ङ.—ट. पाठेषु दृश्यते. ७ क.—घ. च.—झ. ट.
संकम्य. ८ ङ. झ. शितैः शराभिः.

तं विह्वलन्तं प्रसमीक्ष्य रामः समाददे दीप्तमथार्धचन्द्रम् ॥
 तेनार्कवर्णं सहसा किरीटं चिच्छेद रक्षोधिपतेर्महात्मा ॥ १३८ ॥
 तं निर्विषाशीविषसन्निकाशं शान्तार्चिषं सूर्यमिवाप्रकाशम् ॥
 गतश्रियं कृतकिरीटकूटमुवाच रामो युधि राक्षसेन्द्रम् ॥ १३९ ॥
 कृतं त्वया कर्म महत्सुभीमं हतप्रवीरश्च कृतस्त्वयाहम् ॥
 तस्मात्परिश्रान्त इव व्यवस्य न त्वां शरैर्मृत्युवशं नयामि ॥ १४० ॥
 गच्छानुजानामि रणादितस्त्वं प्रविश्य रात्रिचरराज लङ्कां ॥
 आश्वास्य निर्याहि रथी च धन्वी तदा बलं द्रक्ष्यसि मे रथस्थः ॥ १४१ ॥
 स एवमुक्तो हतदर्पहर्षो निकृच्चपापः स हताश्वसूतः ॥
 शरादितः कृतमहाकिरीटो विवेश लङ्कां सहसा स राजा ॥ १४२ ॥
 तस्मिन्प्रविष्टे रजनीचरेन्द्रे महाबले दानवदेवशत्रौ ॥
 हरीन्विशल्यान्सह लक्ष्मणेन चकार रामः परमाहवाग्रे ॥ १४३ ॥

मृशमार्तः सुब्धः । चचाल । वीरोपि पापं मुमोच ।
 स्वस्य स्वरस्यत्वान्वयं त्यक्तवान् रामैकरक्ष्यत्वद्योत-
 नाय ॥ १३७ ॥ विह्वलन्तं मूर्च्छितं । प्रसमीक्ष्य
 तस्यानन्यशरण्यत्वमवलोक्य । अर्धचन्द्रं अर्धचन्द्रा-
 काराग्रं बाणं । आददे । तेन मुकुटं चिच्छेद । मानभ-
 ङ्गमकरोदित्यर्थः । महात्मा महामनाः । दयालुरित्यर्थः ।
 आभ्यांश्लोकाभ्यां भगवद्रक्षणे निमित्तं स्वयत्ननिवृ-
 त्तिरेवेत्युक्तं ॥ १३८ ॥ तं त्यक्तपापं । अतएव निर्वि-
 षाशीविषसन्निकाशं निर्विषसर्पतुल्यं । अप्रकाशं निस्ते-
 जस्कं । अतएव शान्तार्चिषं शान्तकिरणं सूर्यमिव
 स्थितं । कृतकिरीटकूटं छिन्नकिरीटसमूहं । “ माया-
 निश्चल्यक्षेषु कैतवानृतराक्षिषु । अयोधने शैलशृङ्गे
 सीराङ्गे कूटमस्त्रिधा ” इत्यमरः । अतएव गतश्रियं
 निष्प्रभं । उवाच ॥ १३९ ॥ महत् अनितरदुष्करं ।
 सुभीमं कर्म युद्धं कृतं । किं चाहं हतलक्ष्मणादिप्रवीरश्च
 कृतोऽसि । तस्मात् अनेकवीरपतनावधिकरणकरणात् ।

त्वं परिश्रान्तः आयुधधारणेपि श्रान्त इति व्यवस्य
 निश्चित्य । त्वां मृत्युवशं मृत्योरधीनतां । ननयामि ।
 चिररणपरिश्रान्तकृन्तनकृतापवादापनोदायः । संप्रति
 भवतः प्राणापहरणकर्मणो विरमामीत्यर्थः ॥ १४० ॥
 रिपो गुरो विलसति कथं गच्छेयमित्यत्राह—अनुजा-
 नामीति । रणादितः युद्धे श्रान्तः । रात्रिचरराज-
 कूटयोधिन्निति सापहासोक्तिः । आश्वास्य विश्रम्य ।
 रथी धन्वी च सन्निर्याहि । स त्वं तदा तादृशं मे
 बलं रथस्थ इत्युपलक्षणं, धानुष्कश्च सन् द्रक्ष्यसीत्य-
 न्वयः ॥ १४१ ॥ स इति । अत्र क्रियाभेदाच्छब्द-
 त्रयमिति न तद्वैयर्थ्यं । सहसा मुकुटभङ्गकृतलजः
 येति भावः ॥ १४२ ॥ प्रविष्टे लङ्कामिति शेषः ।
 दानवदेवशत्रावित्यनेन रावणनिर्गमो देवदानवहर्षहे-
 तुरिति सूच्यते । सह लक्ष्मणेनेति । लक्ष्मणस्य पूर्व-
 मेव विशल्यात्प्रेष्यादरात्पुनःकरणं । परमाहवाग्रे इत्य-
 नेन विशल्याकरणं विना सुग्रीवादीनां हरीणाभ्यन्त्रा-

॥ १३४ ॥ सू० सुभीमं कर्म समरेलयाकृतं । अहंहतप्रवीरः हताः हतप्रायाः प्रवीराः नीलाद्यायस्यसतथाकृतः । यद्वा त्वयानिमि-
 सभूतेन अहंहताः प्रवीरास्तावकाः येन स तथाकृत इति वा । एतेनैकलापरभेन बहुनां पाशो जात इति सूच्यते । सुभीमकर्मकर्तृत्वात्प्रह-
 स्तादीनां सहायभूतानामभावाच्चपरिश्रान्त इति व्यवस्य निश्चित्य त्वां मृत्युवशं नयामि । किरीटकूटनेन लयापिशिरःकर्तृनसासर्थ्यमभा-
 स्तीति ज्ञातमेवेति भावः ॥ १४० ॥ सू० इतोरणात् रणमण्डलात् । प्रयाहि । जानामि अनुजानामि । उपसर्गाद्यघातुलीनार्थयो-
 तकात्पुनपठ्यते अनुजानामीति । रथी सहायातानेकरथवान् । सधन्वीलप्येवमेव । सत्वं धन्वीति वा । प्रेक्षसि प्रेक्षिष्यसि

[पा०] १ क. झ. ट. प्रयाहि जानामि. २ झ. अ. ट. सधन्वी. ३ क. घ.—ट. प्रेक्षसि. ४ ग. रणादितः.

तस्मिन्प्रभिक्षे त्रिदशेन्द्रशत्रौ सुरासुरा भूतगणा दिशश्च ॥

ससागराः सर्वमहोरगाश्च तथैव भूम्यम्बुचराश्च दृष्टाः ॥ १४४ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥

श्रीरामपराभूतभीसेनरावणेन सभायामग्निमध्ये स्वस्यनानाशप्राप्तिनिषेदनेनशोचनपूर्वकं राक्षसान्प्रति कुम्भकर्णप्रबो-
धमनियोजनम् ॥ १ ॥ राक्षसैर्महताप्रयासेन कुम्भकर्णप्रबोधनम् ॥ २ ॥ राक्षसैर्विनिवेदितनिखिलवृत्ताभ्युत्थेन तेन रावणा-
श्रयातदवलोकनायातिथिपुलनिजशरीरावलोकनमथविद्रुतकपिकुलेनक्षता राजमार्गेनिर्गमनम् ॥ ३ ॥

स प्रविश्य पुरीं लङ्कां रामबाणभयार्दितः ॥ भयदर्पस्तदा राजा बभूव व्यथितेन्द्रियः ॥ १ ॥

मातङ्ग इव सिंहेन गरुडेनेव पन्नगः ॥ अभिभूतोऽभवद्राजा राघवेण महात्मना ॥ २ ॥

ब्रह्मदण्डप्रकाशानां विद्युत्सदृशवर्चसाम् ॥ सरन्नाघवबाणानां विन्ध्ये राक्षसेश्वरः ॥ ३ ॥

स काञ्चनमयं दिव्यमाश्रित्य परमासनम् ॥ विप्रेक्षमाणो रक्षांसि रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ ४ ॥

सर्वं तत्स्वल्प मे मोक्षं यत्तप्तं परमं तपः ॥ यत्समानो महेन्द्रेण मानुषेणासि निर्जितः ॥ ५ ॥

इदं तद्ब्रह्मणो घोरं वाक्यं मामभ्युपस्थितम् ॥ मानुषेभ्यो विजानीहि भयं त्वमिति तत्तथा ॥ ६ ॥

देवदानवगन्धर्वैर्यक्षराक्षसपन्नगैः ॥ अवध्यत्वं मया प्राप्तं मानुषेभ्यो न याचितम् ॥ ७ ॥

विदितं मानुषं मन्ये रामं दशरथात्मजम् ॥ इक्ष्वाकुं कुलनाथेन अनरण्येन यत्पुरा ॥ ८ ॥

नयनासंभवः सूच्यते ॥ १४३ ॥ पूर्वसूचितं देवादि-
र्ष्वं प्रपञ्चयति—तस्मिन्निति ॥ प्रमिन्ने पराजिते ।
दिशः दिक्पालाः । सागराः सागरवासिनः । अम्बु-
चराः सागरमिन्नाम्बुचराः । दृष्टाः बभूवुरिति शेषः ।
षष्ठ्यां रावणमुकुटभङ्गः ॥ १४४ ॥ इति श्रीगोविन्द-
राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने
युद्धकाण्डव्याख्याने एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

अथ कुम्भकर्णप्रबोधनं षष्ठौ—स प्रविश्येत्यादि ॥
रामाबाणभयार्दितः किमिदानीमपि रामबाणाः पते-
युरिति भयपीडितः । व्यथितेन्द्रियः दुःखितमनस्कः
॥ १ ॥ मनोव्यथामुपपादयितुं तद्वेतुं सट्टष्टान्तमनु-
वदति—मातङ्ग इवेति ॥ महात्मना महास्वभावेन ।
बलवतेत्यर्थः ॥ २ ॥ ब्रह्मदण्डेति । ब्रह्मदण्डः ब्रह्म-
शापः । सर्वास्त्रनिगरणक्षमो वसिष्ठदण्डो वा ब्रह्मरक्ष

वा । युगान्तकालसमुत्थितोभिवर्णो धूमकेतुरित्येके ।
तत्प्रकाशानां बाणानामिति “अधीगर्थदयेशां कर्मणि”
इति षष्ठी ॥ ३-४ ॥ मे मया । यत्तपस्तप्तं तत् सर्वं
मोक्षं जातमिति शेषः ॥ ५ ॥ ब्रह्मवाक्यं तु फलित-
मित्याह—इदमिति ॥ त्वं मानुषेभ्यो भयं विजानी-
हीति यत् ब्रह्मणो घोरं वाक्यं तदिदं माममि मां
प्रति । उपस्थितं मयि फलितमित्यर्थः । यतस्तत् ब्रह्म-
वाक्यं । तथा । ननु मोक्षं भविष्यतीत्यर्थः ॥ ६ ॥
प्राप्तं याचित्वा प्राप्तं । मानुषेभ्योऽवध्यत्वं नैव याचि-
तमित्यर्थः ॥ ७ ॥ विदितमित्यादिसार्धश्लोकद्वयमेका-
न्वयं । यस्त्वामित्यत्र तु आभिति छेदः । आमित्य-
ङ्गीकारे । यस्तु पुरुषस्त्वां संग्रामे निहनिष्यति सः
मदंशे उत्पत्स्यते । आं निश्चितं । इत्येवंप्रकारेण
इक्ष्वाकुं कुलनाथेन अनरण्येन यत् यस्मात् । पुरा
विदितं प्रतिज्ञातं । “विदितौ ज्ञातविश्रुतौ” इति

॥ १४१ ॥ ति० अयंरावणपराभवः तन्माधीयशुक्लषष्ठ्यांसायंकाले । स० भूम्यम्बुचराः भूमिचराः अम्बुचराः मनुष्यादयोया-
दयश्च । प्रहृष्टाः । सर्वोपद्रवकर्तृपराभवस्यसर्वोपेक्षिततादितिभावः ॥ १४४ ॥ इत्येकोनषष्टितमःसर्गः ॥ ५९ ॥

स० महेन्द्रेणसम्राट् मानसहितः तेनापिमानितइत्यर्थकरणेऽर्थविशेषोलभ्यते ॥ ५ ॥ स० अनरण्येन तन्नामकेनराज्ञा ।

[पा०] १ घ. क. छ. झ. न. ट. प्रभमे. २ ग. रणार्दितः. ३ घ. क. झ. ट. सर्वमहोरगाश्च. ४ क. झ. ट. ब्रह्मदण्ड-
प्रतीकानांविशुषलितवर्चसा. ५ क. झ. मानुषेणविनिर्जितः. ६ ग. राक्षसकिंनरैः. ७ क.—ट. कुलजातेन.

उत्पत्स्यते हि मर्द्दशे गुरुषो राक्षसाधम ॥ यस्त्वां सपुत्रं सामात्यं सबलं साश्वसारथिम् ॥

निहनिष्यति संग्रामे त्वां कुलाधम दुर्मते ॥ ९ ॥

शशोऽहं वेदवत्या च यदा सा धर्षिता पुरा ॥ सेयं सीता महाभागा जाता जनकनन्दिनी ॥ १० ॥

उमा नन्दीश्वरश्चापि रम्भा वरुणकन्यका ॥ यथोक्तास्तपसा प्राप्तं न मिथ्या ऋषिभाषितम् ॥ ११ ॥

ऐतदेवाभ्युपागम्य यत्नं कर्तुमिहार्ह्य ॥ राक्षसाश्चापि तिष्ठन्तु चर्यागोपुरमूर्धसु ॥ १२ ॥

स चाप्रतिमगम्भीरो देवदानवदर्पहा ॥ ब्रह्मशापाभिभूतस्तु कुम्भकर्णो विबोध्यताम् ॥ १३ ॥

स पराजितमात्मानं प्रहस्तं च निषूदितम् ॥ ज्ञात्वा रक्षोबलं भीममादिदेश महाबलः ॥ १४ ॥

द्वारेषु यत्नः क्रियतां प्राकारश्चाधिरुह्यताम् ॥ निद्रावशसमाविष्टः कुम्भकर्णो विबोध्यताम् ॥ १५ ॥

सुखं स्वपिति निश्चिन्तः कैलोपहतचेतनः ॥ नैव वद् सप्त चाष्टौ च मासान्स्वपिति राक्षसः ॥ १६ ॥

नानार्थरत्नमाला । तस्मात् मानुषं रामं दशरथात्मजं दक्षरयपुत्रत्वेन जातं । मन्ये । राक्षसाधम कुलाधमेति जातितः कुलतश्च नीचत्वमुच्यते । दुःखातिरेकादनरण्योक्तपरुषानुवादः । अन्येतु त्वमिति द्विरुक्तिरनुस्मरणार्थेऽप्युक्तः । अपरे त्वमहातिशयेन द्विरुक्तिरिति । त्वां प्रत्युत्पत्स्यत इति द्वितीयत्वांशन्दान्वय इत्येके ॥ ८—९ ॥ किं चाहं पुरा वेदवत्या शशोऽस्मि । मत्कृते तव विनाशो भविष्यतीति । कदेत्यत्राह—यदेति । सा वेदवती । यदा धर्षिता बलात्कृता । तदा । अथ तथा किं क्रियते सीता ह्येतदुपद्रवमूलमित्यत्राह—सेयमिति । सा वेदवती स्वशानिर्वाहार्थं सीता जाता ॥ १० ॥ उमादयश्चत्वारः तपसा तपःप्रभावेन । यथोक्ताः यथोक्तवन्तः । तथा प्राप्तं सिद्धं । ऋषिभाषितं न मिथ्या भवति हि ।

नन्दीश्वररम्भाशापावुत्तररामायणे प्रोक्तौ । उमावरुणकन्यकाशौ चानेनैव सिद्धौ ॥ ११ ॥ एतत् शापस्वरूपं । अभ्युपागम्य ज्ञात्वा । इह प्रकृते शत्रुविजये कार्ये । यत्नं अवधानं । कर्तुमर्ह्य । चर्याः गोपुरपार्श्वस्थभटसंचारप्रदेशाः ॥ १२ ॥ ब्रह्मशापाभिभूतः ब्रह्मशापकृतनिद्रापरवश इत्यर्थः ॥ १३ ॥ किमर्थं कुम्भकर्णो विबोध्यत इत्याशङ्क्य कविराह—स पराजितमिति ॥ आदिदेश कुम्भकर्णविबोधनार्थमिति शेषः ॥ १४ ॥ द्वारेषु अवान्तरद्वारेषु । यत्नः क्रियतां, प्राकारश्चाधिरुह्यतां । वानरानारोहार्थमिति भावः । निद्रावशसमाविष्टः निद्रावशेन शयानः । सद्यः कर्तव्यत्वाय पुनरुक्तिः ॥ १५ ॥ सुखमिति । दुःखिते चिन्ताकुले अनशाप्तकामे मयि जायते सतीति शेषः । न केवलमिदानीमेव सर्वदाप्येवमेवेत्याह—नवेति ।

यत् यः प्रोक्तइतिशेषः ॥ ८ ॥ स० सबलं शरीरबलसहितं । जां अभ्यासेनां च । “लवइतिद्वाप्यदन्तावन्यपर्यायौ” इति कौमुद्यशुभेः । आक्रोशाद्वा द्विरुक्तिः ॥ ९ ॥ स० यथा यतः सावेदवत्येवमसीता । तस्यासीतात्वेनोत्पत्तेः रामायणएवस्पष्टमुक्तेः ॥ १० ॥ सी० उमाशापस्तु कैलासगिरिचलनवेलायां रावणतेजोनिमित्तवधइत्येवंरूपइतिज्ञेयं । स० रंभानिमित्तोनलकूबरशापः । वरुणकन्यका पुञ्जकस्थली तन्निमित्तोब्रह्मशापः । यथोक्ताः कर्मणोवैवक्षिकादितमभ्युपेत्य “आदिकर्मणि—” इतिफः । भावेकप्रत्ययान्तेनवहुमोर्हिर्वा । तत्तद्वचनालुपुर्णफलंप्राप्तं । ऋषयोऽज्ञानिनः ॥ ११ ॥ स० ब्रह्मशापाभिभूतः ब्रह्मणा इन्द्रवाक्यध्वणानन्तरं कुम्भकर्णयशापोदत्तइतिवेनाभिभूतः । “तस्मात्त्वमयप्रच्युतिमृतकल्पःशयिष्यसे” इत्यत्रैवाप्रेष्यकं । नचतस्यवरादेव स्वापत्तिद्वेःशापोव्यर्थइतिवाच्यं । सरस्वत्यास्त्रानुकूलवाचयित्वाब्रह्मणिगतेसति देवैरहंभूतइतिज्ञात्वा स्वच्छन्दत्वात्सापस्यनाहं तथाकरोमीतिनिश्चिन्त्यापुनश्चकुम्भकर्णेनप्रजाशपेसतिक्थितशापसार्थक्यसंभवात् । अभिभूतः तिरस्कृतः । यथोक्तमुत्तरकाण्डे “वरव्याजेनमोहोऽस्मैदीयताममितप्रभ” इति ॥ १३ ॥ स० रक्षः कुम्भकर्णोऽर्थः ॥ १४ ॥ शि० ननुसुप्तोऽनोजागर्त्येवेतिस्वयं आगारिष्यतीत्यतआह—नवेति । नवचसप्तच षोडशेत्यर्थः । तेषांयेदश तेषामष्टौ निगरणे निस्त्यारणेऽतीत्यर्थः । मासान् अवशिष्टपञ्चमासानित्यर्थः । राक्षसः कुम्भकर्णः । मर्द्दकृत्स्वपिति अक्षपत् । अतःप्रसुप्तोऽयं इतोन्वमेऽहनि जागरितेतिशेषः । तद्दिनएवस्वापावधिपूर्तिर्भविष्येतितात्पर्यम् । अष्टिषादोभक्षणार्थकाशधातुप्रकृतिकक्तिन्नतः । “वर्तमानसामीप्ये” इतिभूतेल्ल । अतएव “क्षयिताशेषपञ्चमासानेकाहंजागरिष्यति” इतिषष्मासमाश्रयनप्रतिपादकवरदानवाक्येननविरोधः । वसुतस्तु नवाधन्य-

[पा०] १ क. झ. ट. यथोक्तास्तमयाप्राप्तं. २ क.—ट. एतदेवसमागम्य. ३ क.—ख. च.—झ. चाप्रतिमगम्भीरो.

४ ग. झ. समरेजितमात्मानं. ५ क. ख. झ. ट. कामोपहतचेतनः. ६ ट. नवसप्तदशाष्टौच.

कदाचिन्नवमासान् कदाचित् षण्मासान् कदाचित्सप्त-
मासान् कदाचिदष्टमासांश्चानियमेन स्वपितीत्यर्थः ।
अतएवोत्तरकाण्डे अविशेषेण वरप्रार्थना कुम्भकर्णेन
क्रियते—“स्वप्तुं वर्षाण्यनेकानि देवदेव भमेरिसितं”
इति । उत्तरत्र रामं प्रति विभीषणवचने—“शयिता
शेष षण्मासानेकाहं जागरिष्यति” इति वचनं तु
पक्षान्तराणामप्युपलक्षकं । अन्यूनभिप्रायं वा । सप्त-
मासादिस्वापासंभवेऽपि षण्मासस्वापः संभवत्येव ।
“यद्वा, नवसप्तदशाष्टौ च मासान्स्वपिति राक्षसः”
इति पाठः । दशाष्टौ दशमासहानौ सत्यां नवसप्तमा-
सान् षण्मासानित्यर्थः । अष्टिरशनं नाश इति यावत् ।
नवसप्तमासाः षोडशमासाः तेषु दशमासलोपे हि
षण्मासा एवावशिष्यन्ते । अथवा षडहैर्मासान्संपा-
द्याहस्तृजन्ति षडहैर्मासान्संपश्यन्त्यर्धमासैर्मा-
सान्संपाद्याहस्तृजन्त्यर्धमासैर्मासान्संपश्यन्त्य-
मावास्याया मासान्संपाद्याहस्तृजन्त्यमावास्याया हि
मासान्संपश्यन्ति पौर्णमास्या मासान्संपाद्याहस्तृ-
जन्ति पौर्णमास्या हि मासान्संपश्यन्तीत्युक्तमासवि-
कल्पेषु षडहानामपि मासत्वश्रवणात्तत्प्रकारेण नवध-
वित्युक्तत्रिंशन्मासा अपि अशीत्युत्तरशतदिनतया
अमावास्याया पौर्णमास्या वा परिगणनेन षण्मासा
एव संपद्यन्ते इति न कश्चिद्विरोधः । तथाहि अस्ति
किंचित् उत्सर्गिणामयनं नाम सत्रं गवामयनस्य
विकृतिः । तत्र प्रकृतौ द्वादशमासेष्वनुष्ठेयानां सोम-
यागविशेषाणां त्रिंशतोनुष्ठेयत्वात् किंचिदहस्तृजं

शक्यते । तद्विकृतावत्र प्रतिमासमेकस्मिन्नहनि सोम-
यागपरित्यागो विधीयते । तत्र कृतममहस्तृज्यतामि-
त्यपेक्षायामुच्यते—अमावास्याया मासान्संपाद्याह-
स्तृजन्त्यमावास्याया हि मासान्संपश्यन्ति पौर्णमास्या
मासान्संपाद्याहस्तृजन्ति पौर्णमास्या हि मासान्संप-
श्यन्तीति । अस्यार्थः अमावास्यायामनुष्ठेयेन यागेन
पूर्वमासं परिसमाप्य उत्तरस्यादिभूतमहस्तृज्यतामिति ।
पौर्णमास्यामनुष्ठेयेन यागेन पूर्वमासं परिसमाप्य उत्त-
रस्यादिभूतमहस्तृज्यतामिति च । अस्मिन्निधाने अर्थ-
वादे प्रसिद्धिवाचिना हिशब्देन अमावास्याया मासा-
न्तत्वं । उत्तरवाक्ये पौर्णमास्या मासान्तत्वं च श्रुतं ।
एवं अर्धमासैर्मासान्संपाद्याहस्तृजन्त्यर्धमासैर्मा-
सान्संपश्यन्ति षडहैर्मासान्संपाद्याहस्तृजन्ति
षडहैर्मासान्संपश्यन्तीत्यत्रापि पक्षाजकः षडहा-
सकोपि मासोस्तीति हिशब्देन दर्शितं । ननु च षड-
हैरिति बहुवचननिर्देशात् पञ्चभिः षडहैरिति व्या-
ख्यानेन त्रिंशदिनालको मास एवात्र कथ्यत इति
चेत् । अर्धमासैरित्यत्रापि तथात्वापत्तेः । तदानीं बहु-
र्धमासानां मासत्वस्वीकारे पक्षत्रयस्यापि मासत्वप्र-
सङ्गः । तत्र पक्षा वै मासा इत्युक्तरीत्या एकैकस्य
पक्षस्य मासत्वस्वीकारे अत्राप्येकैकस्यैव षडहस्य मास-
त्वस्वीकारो युक्तः । पूर्वकल्पेष्वेवात्रापि प्रसिद्धिवाच-
कहिशब्दप्रयोगात् । अन्यथा उत्तरानुवाके षडहैर्मा-
सान्संपाद्य यत्सप्तममहस्तस्मिन्नुत्सृजेयुरिति वाक्य-
विरोधः स्यात् । सप्तमत्वं ह्यत्र विशिष्यते । षडहैर्मा-

तमान्मासान्स्वपितीत्यर्थः । वरदानवाक्येनतुनविरोधः । तस्यषण्मासाभ्यन्तरमात्रेप्रबोधाभावपरत्वात् । तदुत्तरंस्वभावाविकलि-
हायानिवेधाभावाच्च । एवमेकाहंजागरिष्यतीतिवाक्यस्यापिस्वापानन्तरकालिकैकदिनेनिश्चेषक्षापाभावपरत्वात् । तदुत्तरदिनेस्वा-
भाविकजागरणननिषेधः । यदिनादारभ्यस्वपितितद्दिनादारभ्यषण्मासान्जागर्ति । यदिनेजागर्ति तदुत्तरदिनेनस्वपितीतितात्प-
र्यम् । अतएव “स्वप्तुं वर्षाण्यनेकानि देवदेवमेरिसितं” इतिवक्ष्यमाणोत्तरकाण्डोक्तद्वारप्रार्थनस्यनैरर्थक्यं । अतएव “तत्रविद्वांस-
माविष्टःकुम्भकर्णोमहाबलः । बहुन्यन्दसहस्राणिशयनानोनचबुध्यते” इतिरामप्रत्यगस्त्यवचनंसंगच्छते । स्व० तरखापप्रकारमाह—
भवत्यादिना । अत्रेदंवीर्यं । कुम्भकर्णः षट्सप्ताष्टनयमासान्स्वपिति । उपलक्षणमेतत् । अनेकाब्दसहस्राण्यधिकदाचिन्स्वपिती-
तिग्राह्यं । प्रबोधस्तुषण्मासादर्वाकुम्भेभवति । तदूर्ध्वमवन्धननियतः । कदाचित्सप्तमासानन्तरंकदाचिदष्टमासानन्तरमित्येवमा-
दितोबोध्यं । कदाप्रबोधेपिजागरणमेकस्मिन्नेवदिनेद्वितीयदिनेपुनश्चस्वापइति । एतेनैतानिवचनानिसमाहितानि । तथाहि ।
“शयिताशेषषण्मासानेकाहंजागरिष्यति” इत्यत्रैवब्रह्मवाक्यं । “स्वप्तुं वर्षाण्यनेकानि देवदेवमेरिसितं” इतिवरप्रार्थनाववाक्यं ।
तत्रैवोत्तरेऽगस्त्यवचनं “तत्रनिद्वांसमाविष्टःकुम्भकर्णोमहाबलः । बहुन्यन्दसहस्राणिशयनानोनचबुध्यते” इति । मन्त्रं रामेणसह
युद्धकरेणैवालोचनं । इतः रामस्यलङ्कानिरोधदिवसात्पूर्वनवमेऽहनिश्रुतः । कुम्भकर्णस्वापदिनएवविभीषणस्यरामंप्रतिगमनं ।
ततस्त्रिदिनंसमुद्रप्रार्थना । पञ्चदिनंसेतुबन्धः । पञ्चमेसार्धकालेपरपारप्राप्तिः । नवमेऽह्नासमीपगमनमिति विवेकः । यत्तुनागोजि-
भट्टेन एतदुत्तरं “मन्त्रंलङ्काप्रभुसोयमितस्तुनवमेऽहनि” इत्यर्धपठ्यते तत्, यच्च तस्य इतः युद्धप्रारंभदिनात्प्राक्नवमेऽहमीतिव्या-
ख्यानं तदसंगतमेव । “अयंतेसुमहान्कालःशयानसममहाबल” इत्यनेनषण्मासादधिकलस्यसंप्रतिनिद्रायांप्रतीतेः अहस्तृजदोक्षा-
णयामासपरोवा” इतिभाषितं तत्रमन्त्रकालेहदानींसमुत्थितः “कुम्भकर्णःप्रबुकोवचनंचेदमवधीत्” इत्यादिनाकुम्भकर्णस्यजाम्रव-

मञ्चयित्वा प्रसुप्तोऽधमितस्तु नवमेऽहनि ॥ तं तु बोधयत क्षिप्रं कुम्भकर्णं महाबलम् ॥ १७ ॥

सानिखत्र मासशब्दस्य मासैकदेशलक्षणाङ्गीकारे स-
एव दोषः । तस्मात् षडहमासत्वपक्षमनुस्मरन्तः
षण्मासानेव वदन्ति “ नव षट् सप्त चाष्टौ च मासा-
न्स्वपिति राक्षसः ” इति ॥ १६ ॥ ननु सुप्तः कथं
बोधयितुं शक्य इत्याशङ्क्य इदानीमेव स्वापारम्भात्सु-
प्रबोधोयमित्याशयेनाह—मञ्चयित्वेति ॥ अत्र केचित्
एकाहं जागरिष्यतीति कुम्भकर्णस्य स्वापोत्सर्जनान-
न्तरमेकस्मिन्दिने एव प्रबोधनियमस्योक्तत्वान्मन्त्रकर-
णदिनसमनन्तरदिने एव कुम्भकर्णस्य स्वापारम्भः ।
आजगाममुहूर्तेनेत्यनेन विभीषणागमनमपि मञ्चयित्वा-
एव, “ विभीषणेनाशु जगाम संगमं ” इत्यनेन तदा-
गमनानन्तरमेव तस्य स्वीकारः । तद्विवसप्रभृति
दिवसप्रत्यये समुद्रप्रार्थनार्थं रामस्य दर्भशयनं । तद-
नन्तरं पञ्चदिनेषु सेतुबन्धः । सेतुबन्धपूर्तिदिवस
एव सार्यकाले सुवेळारोहणं । तस्यामेव रात्रौ सुग्री-
वरावणयोर्द्वन्द्वयुद्धं । समनन्तरदिने तुमुल्लयुद्धं ।
तत्रैव रात्रौ नागपाशवन्धमोक्षौ । धूम्राक्षवज्रदंष्ट्राक-
म्पनवधश्च । अनन्तरदिने प्रहस्तवधः रावणमुकुटभ-
ङ्गश्च । एवं दिवसगणनोपपत्तिरिति वदन्ति । तच्चि-
न्त्यं । सुवेळारोहणरात्रौ पूर्णचन्द्रोदयवर्णनेन सुवेला-
रोहणदिनं पौर्णमासीति सिद्धं । रावणमरणदिनं
चामावासेति स्फुटं । एवं च त्वदुक्तरीत्या द्वितीया-
यामेव मुकुटभङ्गे रावणस्य दर्शपर्यन्तं विलम्ब्य युद्ध-
करणं चिन्त्यं । वस्तुतस्तु इतः प्रसक्तानुद्धारम्भदि-
नादित्यर्थः । तद्दिनमपहाय तत्पूर्वदिनापेक्षया नवमे-
हनि तत्पूर्वदिनकृतमञ्चः प्रसुप्तः । तथाच पौर्णमास्यां
सुवेळारोहणं प्रथमायां युद्धारम्भः । तत्पूर्वं नवमदिनं
सप्तमी । तस्यां कुम्भकर्णः सुप्तः । रामस्य दर्भशयना-
रम्भश्च । षष्ठ्यां कुम्भकर्णादिभिर्मन्त्रविचारः । तस्या-
मेव विभीषणनिर्गम इति । इत्थं चाहुः । सीताहर-
णात्पूर्वं त्रयोदशसंवत्सरा गताः । चतुर्दशवर्षारम्भे

सीता हृता पम्पातीरे वसन्तवर्णनात् । आषाढे
वालिबधः । तदनन्तरं वर्षार्तुवर्णनात् । आश्वयुजे
सीतान्वेषणसमुत्साहनमिति स्फुटं । स्वयंप्रभाखिले
बहुकालो गतः । फाल्गुनशुद्धत्रयोदश्यां हनुमतो
लङ्काप्रवेशः । “ पुष्पिताम्रान्वसन्तादौ ददर्श विवि-
धान्दुमान् ” इति वसन्तादिभूतफाल्गुनमासवासूच-
कवृक्षाप्रपुष्पितत्वोक्त्या तथाप्रतीतेः । “ स्थितः ककु-
द्धानिव तीक्ष्णशृङ्गः ” इति श्लोके प्रतिपूर्णशृङ्ग इति
पदेन प्रतिपूर्णशृङ्गवच्चन्द्रवर्णनस्य तस्यामेवसंभवात् ।
यस्मिन्दिने रात्रौ लङ्कायां सीतान्वेषणं तदनन्तरदिने
एव प्रातर्लङ्कादाहः । “ अवश्यमेव द्रष्टव्या मया
लङ्का निशाक्षये ” इत्युक्तत्वात् । अनन्तरं तस्मिन्नेव
दिने अविलम्बेन प्रत्यागमनं । “ यदि वा मन्यसे वीर
यसैकाहमरिन्दम ” इति सीतया पृष्टे, “ एवमाश्वास्य
वैदेही हनुमानमारुतालजः । गमनाय मतिं चक्रे ”
इत्युक्तेः । उषसि लङ्कादाहानन्तरं तस्मिन्नेव दिने
मध्याह्नात्पूर्वमेवाङ्गदादिभिर्मधुबनविधसनपूर्वकं राम-
प्राप्तिः । अरिष्टपर्वतारोहणे तद्वर्णनव्याजेन “ बोध्य-
मानमिवप्रीत्यादिवाकरकरैः सुखैः ” इति सूर्योदय-
समयमुक्त्वा अनन्तरमस्तमथानुक्तेः । तस्मिन्नेव
दिवसे चतुर्दशीशेषयुक्तपौर्णमासीयुते मध्याह्ने युद्ध-
शान्ता । “ अस्मिन्मुहूर्तेसुग्रीव प्रयाणमभिरोचये ।
युक्तो मुहूर्तो विजयः प्राप्नो मध्यं दिवाकरः ” इत्यु-
क्तेः । यस्मिन्दिनेमिति प्रस्थानं तत्परेदुरेव समुद्र-
तीरे सेनानिवेशः । “ सा स्म याति दिवारात्रं महती
हरिवाहिनी ” इत्यारभ्य, मुहूर्ते कापि नासतेत्युक्तेः ।
यत्र दिने लङ्कादाहस्तत्रैव दिवसे सभायां मन्त्रिभिः
सह किञ्चिद्विचारमुक्त्वा, “ विसर्जयित्वा तान्सर्वा-
न्प्रविवेश स्वकं गृहं ” इत्यन्तेन लङ्कादाहदिनवृत्तान्तं
परिसमाप्य, “ ततः प्रत्युषसि प्राप्ते ” इत्यादिना
अनन्तरदिने उषःकाले विभीषणोपदेशं द्वितीयमुक्त्वा
ततो मन्त्रविचाराय रावणे कुम्भकर्णविभीषणादिभिः

संप्रतीतेः संप्रतन्निर्वायाः षण्मासादधिकस्ववर्णनं मूलविरुद्धमिव तन्मूलस्यव्याख्यानविरुद्धं ॥ उक्तरीत्यानवदिनीसंभवात् ।
लक्षणयाऽहश्चशब्दोमासपरोवेतिनिरर्थकलक्षणाश्रयणं । नच “ अद्यतेसुमहान्कालः शयानस्य ” इत्यभिप्रायविरोधादित्यमास्वीय-
तइतिवाच्यं । दुःखसमयत्वेनाल्पकालस्यापिबाहुल्योक्तिः प्रथमस्कन्धेभीमंप्रति “ गताः सप्तधुनामासाः ” इति धमेवचनव्याख्याता-
त्पर्येमासशब्देनाहान्युच्यन्ते । “ अहस्तुमासशब्दोक्तयत्रचिन्तयानुतत्रजेत् । एवंसंवत्सराद्यंविपरीतेविपर्ययः ” इतिनाममहोदधा-
नित्युक्तेः । अथवाल्पदिन्याविदनेपुनःस्वापमुपेयाकुम्भकर्णइतिभियांभ्राता महान्कालइत्युदाजहारेतिसंभवात् ॥ १६—१७ ॥

सभां प्रविष्टे विभीषणस्य तृतीयमुपदेशमुक्त्वा, “इत्यु-
क्त्वा परुषं वाक्यं रावणं रावणानुजः । आजगाम
मुहूर्तेन यत्र रामः सलक्ष्मणः ” इत्यविच्छेदेन लङ्का-
दाहदिनानन्तरदिन एव समुद्रतीरे रामसकाशागम-
वर्णनेन च द्वितीयदिने रामेण समुद्रतीरं प्राप्तमित्यव-
गम्यते । समुद्रतीरप्राप्तिदिनं च शिष्टफाल्गुनपौर्ण-
मासी । अतएव, “उत्तराफल्गुनी ह्यग्रे”ति चतुर्थ-
सर्गश्लोके प्रस्थानदिनस्य पौर्णमासीयुक्तत्वचनमप्य-
विरुद्धं । समुद्रतीरप्राप्तिदिनस्य पौर्णमासीयुक्तत्वं च,
“चण्डनकमहं घोरं क्षपादौ दिवसक्षये । चन्द्रोदय-
समुद्भूतं प्रतिचन्द्रसमाकुलं ” इति, संध्यासमय एव
चन्द्रोदयप्रतिपादनात्सिद्धं । सेनानिवेशवृत्तान्तो विभी-
षणागमनवृत्तान्तश्च एकदिनभाव्यपि वाचः क्रमवर्ति-
त्वात्क्रमेणोक्तः । प्रथमायां रामस्य दर्भशयनारम्भः
कुम्भकर्णस्वापारम्भश्च । चतुर्थीपञ्चमीषष्ठीसप्तम्यष्ट-
मीषु सेतुबन्धः । अष्टम्यां रात्रौ सुवेलारोहणं । यत्तु
सुवेले, “पूर्णचन्द्रप्रदीपा च निशा समभिवर्तत ”
इति वचनं तत्पूर्णचन्द्र इव प्रदीपा यस्यां निशायामि-
त्येवमर्थकं व्याख्येयं । सुग्रीवसेनायां भेर्यादीनामिव
प्रदीपादीनामपि संभवात् । सुवेलारोहणानन्तरदिने
दिवा लङ्कानिरोधः । “तां रात्रिमुषितास्तत्र सुवेले
हरिपुङ्गवाः । लङ्कायां ददृशुर्वीरा वनान्युपवनानि च ”
इत्युपक्रम्य युद्धवर्णनात् । तत्रैव प्रथमदिनयुद्धे रात्रौ
नागास्त्रबन्धतद्विमोक्षादि । “युध्यतामेव तेषां तथा
वानररक्षसाम् । रविरस्तं गतो रात्रिः प्रवृत्ता प्राणहा-
रिणी” इत्यारभ्य, “सा बभूव निशा घोरा हरिराक्ष-
सहारिणी । ततस्ते राक्षसास्तत्र तस्मिन्तमसि दाहणे ॥
राममेवाभ्यवर्तन्त ” । “तं भीमवेगा हरयो नाराचैः
क्षतविग्रहाः । अन्धकारे न ददृशुः” इत्यादिभिस्तामेव
रात्रिं प्रत्यभिज्ञाप्य, “निरन्तरशरीरौ सौ आतरौ राम-
लक्ष्मणौ । क्रुद्धेनेन्द्रजिता वीरौ पन्नगैः शरतां गतैः ”
इत्यादिप्रतिपादनात् । तत्रैव निशीथे वानरहर्षनादकु-
पितेन रावणेन प्रेषितयोर्धूम्राक्षवज्रदंष्ट्रयोर्युद्धं तद्व-
धश्च । तयोर्युद्धे दिवा ज्ञापकाभावात् वानरहर्षनान्त-
र्यश्रवणाच्च । रात्रिशेषेण तयोर्वधानन्तरं द्वितीयदिने
अकम्पनयुद्धं । तन्निर्गमनवेलायां—“अभवत्सुदिने
धापि दुर्दिनं रूक्षमारुतं ” इति दिवा ज्ञापकसत्त्वात् ।
अकम्पनवधानान्तरमेव रावणस्य पूर्वाह्न एव पुरीपर्य-
टनं । अकम्पनवधानान्तरं प्रहस्तयुद्धमविलम्बेन तस्मि-

न्नेव दिने मध्याह्ने । ननु, “अन्योन्यमभिसंरब्धा
प्रहाश्च न चकाशिर ” इति ग्रहाणां प्रकाशप्रतिषेधेन
प्रहस्तयुद्धं रात्राविति चेन्न । उत्तरत्र दिवायुद्धेषु दिवा-
दर्शनायोग्यानामप्यर्थानां प्रतिपादनात् । यथा, राव-
णयुद्धे । “प्राजापत्यं च नक्षत्रं रोहिणीं शशिनः
प्रियाम् । समाक्रम्य युधस्तस्यौ प्रजानामशुभावहः ”
इत्यादि । न च सर्वरात्रमवर्ततेति पाठानुरोधाद्वात्रा-
वेव तत्प्रतिपादनमिति वक्तुं शक्यं । तदपपाठत्व-
स्यान्ते वक्ष्यमाणत्वात् । तस्मिन्नेव द्वितीयदिने राव-
णपराजयकुम्भकर्णप्रबोधनकुम्भकर्णयुद्धानि । काल-
विशेषमसंकीर्त्यानन्तरमविच्छेदेन तदुक्तिपूर्वकमभि-
मुख्ये ब्रह्मास्त्रबन्धनतद्विमोक्षरूपे कालविशेषकीर्तनात् ।
दृश्यते हि “सप्तषष्ठिर्हताः कोट्यो वानराणां तरस्वि-
नाम् । अहः पञ्चमशेषेण बलमेन स्वयंभुवः ” इति ॥
अत्र अहः पञ्चमशेषोनाम सायंकाल एव । “प्रातः-
संगममध्याह्नापराह्णाः सायमित्यमी । एकस्याहः पञ्च
भागा विहिताः कालचिन्तकैः ” इति वचनात् ॥
तस्यामेव द्वितीयायां रात्रौ ब्रह्मास्त्रविमोक्षानन्तरं पुन-
र्लङ्कानिरोधतद्वाहकुम्भनिकुम्भयूपाक्षशोणिताक्षप्रजं-
घाकम्पनमकराक्षवधाः । “ततोस्तंगत आदित्ये रात्रौ
तस्मिन्निशामुखे । लङ्कामभिसुखाः सोल्का जग्मुस्ते हव-
गर्भमाः ” इत्युक्तेः ॥ एवं परिपूर्णदिनद्वयेन मूलब-
लेन्द्रजिद्रावणव्यतिरिक्तेषु व्यपदिष्टराक्षसेषु हतेषु
तृतीयदिनमारभ्य दिनत्रयेणेन्द्रजिद्युद्धं । “अहो-
रात्रैस्त्रिभिर्वीरैः कथंचिद्विनिपातितः ” इत्युक्तत्वात् ।
अथ षष्ठदिने मूलबलवधः । तस्मिन्दिने सायंकालमा-
रभ्य दिवारान्नं रावणयुद्धं । सप्तमदिने रावणवधः ।
अथवा सप्तमदिने रावणयुद्धं । अष्टमदिने प्रातःकाले
रावणवधः । “अभ्युत्थानं त्वमद्यैव कृष्णपक्षचतुर्द-
शीम् । कृत्वा निर्याह्यमावास्यां विजयाय बलैर्वृतः ”
इत्यादिसंदर्भस्योभयथापि योजयितुं शक्यत्वात् ।
पुच्छामावस्यायां रावणवध इति कृत्वा अमावास्यायां
रावणवध इति प्रवादः । एवंसति “रामरावणयो-
र्युद्धं सप्तरात्रमवर्तत ” इत्यादिपाठोपि सेनासहितरा-
वणयुद्धापेक्षया संगच्छते । “मञ्जयित्वा प्रसुप्तोयमि-
तस्तु नवमेहनि” इति सकलकोशस्थितवचनं च संग-
च्छते । इतः अस्माद्दिनात् मम मुकुटभञ्जदिनादि-
त्यर्थः । नवमेहनि एतद्दिनमपहाय एतत्पूर्वदिनापे-
क्षया नवमेहनि । मञ्जयित्वा प्रसुप्तः । तत्पूर्वदिने

स तु संख्ये महाबाहुः ककुदः सर्वरक्षसाम् ॥ वानरात्राजपुत्रौ च क्षिप्रमेव वधिष्यति ॥ १८ ॥
 एष केतुः परः संख्ये मुख्यो वै सर्वरक्षसाम् ॥ कुम्भकर्णः सदा शेते मूढो ग्राम्यसुखे रतः ॥ १९ ॥
 रामेण हि निरस्तस्य संग्रामेस्मिन्सुदारणे ॥ भविष्यति न मे शोकः कुम्भकर्णे विबोधिते ॥ २० ॥
 किं करिष्याम्यहं तेन शक्रतुल्यबलेन हि ॥ ईदृशे व्यसने प्राप्ते यो न साहाय्य कल्पते ॥ २१ ॥
 ते तु तद्वचनं श्रुत्वा राक्षसेन्द्रस्य राक्षसाः ॥ जग्मुः परमसंभ्रान्ताः कुम्भकर्णनिवेशनम् ॥ २२ ॥
 ते रावणसमादिष्टा मांसशोणितभोजनाः ॥ गन्धमाल्यास्तथा भक्ष्यानादाय सहसा ययुः ॥ २३ ॥
 तां प्रविश्य महाद्वरां सर्वतो योजनायताम् ॥ कुम्भकर्णगुहां रम्यां सर्वगन्धप्रवाहिनीम् ॥ २४ ॥
 कुम्भकर्णस्य निश्वासादवधूता महाबलाः ॥ प्रतिष्ठमानाः कृच्छ्रेण यत्नात्प्रविबिधुर्गुहाम् ॥ २५ ॥
 तां प्रविश्य गुहां रम्यां शुभां काञ्चनकुट्टिमाम् ॥ ददृशुर्नैकतव्याग्रं शयानं भीमदर्शनम् ॥ २६ ॥
 ते तु तं विकृतं सुप्तं विकीर्णमिव पर्वतम् ॥ कुम्भकर्णं महानिद्रं सहिताः प्रत्यबोधयन् ॥ २७ ॥
 ऊर्ध्वरोमाञ्चिततनुं श्वसन्तमिव पन्नगम् ॥ त्रासयन्तं महाश्वासैः शयानं भीमदर्शनम् ॥ २८ ॥

मञ्चं कृत्वा तस्मिन् दिने प्रसुप्त इत्यर्थः । ननु हनु-
 मतो लङ्काप्रवेशकाले दशममास इत्यवगम्यते ।
 तथाहि सीतांप्रति रावणवचनं “द्वौ मासौ रक्षि-
 तव्यौ मे योऽवधिस्ते मया कृतः” इति । हनुमन्तं
 प्रति सीतावचनं च “द्वौ मासौ तेन मे कालोजीवि-
 तानुग्रहः कृतः । वर्तते दशमो मासो द्वौ तु शेषौ
 पुनर्जम” इत्यादि । अतः कथमुक्तप्रक्रियासंगतिरिति
 चेत् । मैवं “ऊर्ध्व मासाश्च जीवेयं” “मासादूर्ध्वं न
 जीविष्ये त्वया हीना नृपात्मज” इत्यादिवचनविरो-
 धेन तादृशवचनस्य रावणाभिप्रायविषयत्वात् । रावणो
 हि सीतासान्त्वनाय तथोक्तवान् । सीता तु वर्तमान-
 मासमात्रेण चतुर्दशवर्षपूर्तिं जानन्ती, मासादूर्ध्वं न
 जीविष्य इति संदिदेशेति सर्वं सुखम् ॥ १७ ॥ स तु
 अहमिव न शपप्रस्त इत्यर्थः । ककुदः प्रधानं । “प्राधा-
 न्ये राजलिङ्गे च वृषाङ्गे ककुदोस्त्रियां” इत्यमरः ।

॥ १८—२० ॥ अकाले तत्प्रबोधनमनुचितमित्य-
 त्वाह—किं करिष्यामीति ॥ साहाय्य साहाय्याय
 ॥ २१ ॥ परमसंभ्रान्ताः कथमेतमकाले प्रबोधयि-
 ष्याम इति व्याकुलाः ॥ २२ ॥ त इति । प्रबोधश-
 क्तिविवृद्धयर्थं मांसादिकं भुक्त्वा कुम्भकर्णस्य प्रबो-
 धकालिकक्षुत्तापादिशान्तये गन्धमाल्यादिकं गृहीत्वा
 ययुरित्यर्थः ॥ २३ ॥ तामित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥
 सर्वतः चतसृषु दिक्षु । सर्वगन्धप्रवाहिनीं कुम्भक-
 र्णानुलिप्तचन्दनादिगन्धप्रवाहवतीं । कुम्भकर्णगुहां
 प्रविश्य निःश्वासादवधूताः सन्तः कृच्छ्रेण प्रतिष्ठ-
 मानाः अभिमुखं गच्छन्तः यत्नात्तां गुहां विविशु-
 रिति योजना ॥ २४—२५ ॥ काञ्चनकुट्टिमां स्वर्ण-
 मयनिबद्धभूर्मि ॥ २६ ॥ विकृतं निद्राकालिकविका-
 रयुक्तं । विकीर्णं शिथिलं ॥ २७ ॥ ऊर्ध्वेत्यादिश्लोक-
 त्रयमेकान्वयं ॥ ऊर्ध्वरोमाञ्चिततनुं ऊर्ध्वभूतरोम-

ति० नित्यनपुंसकककुदमिति ॥ १८ ॥ स० एवंस्ववचनंश्रुत्वाप्यतदुद्बोधनयत्नान्वातुवानाग्निकश्चित्कुटिलकटाक्षःपारोक्ष्येणाह ।
 तेन रामेण । धीरे इतरापदिहार्थे । व्यसनेप्राप्तेपि यःकोपिमेसाहाय्यं कुम्भकर्णप्रबोधरूपकर्मणे नकल्पते तंकिंकरिष्यामि । समता-
 दृशेननप्रयोजनमितिभावः । निद्रान्तरायस्यनिषिद्धत्वात्त्यजोद्बोधनमित्यतोवाह—किंकरिष्यामीति । यः कोपितदितरः
 साहाय्यनकल्पते अतःकिंकरिष्यामि । कुटुम्बनाशेसंभावितेतद्रक्षणार्थं “अप्यकार्यशतंकुला” इतिमानमनुसृत्यसुप्तमप्युद्बोधयि-
 ष्यामीतिभावः । यः स्वयमेवालोकनकालेसज्जपरिसाहाय्यनकल्पते तेनोत्तरप्रसर्वनाशेकिंकरिष्यामीतिवा ॥ २१ ॥ स० परमसं-
 भ्रान्ताः अत्रावस्थानेरावणोननुकूलान्पातयति । तत्रगमनेचोत्थापनमेवदुर्लभं । कथंचितस्त्रिजातेऽस्मज्जीवनमतिदुर्घटमितिभी-
 तियुताः ॥ २२ ॥ ति० कुम्भकर्णगुहां पातालवद्देवनिर्मितंभूलिमित्यर्थः । स० “योजनानांत्रिलङ्गंहिक्ुम्भकर्णोऽभ्यवर्धत । पूर्वं
 पथात्संनुकोचलङ्कायामुपितुल्यम्” इत्युत्प्रेरत्वेपिस्थलेवरतपोबलेननिवासस्त्रिलक्षयोजनीमितस्यापिक्ुम्भकर्णस्येति सर्वतोयोजना-
 यदामितिनिरुद्धमितिज्ञेयम् ॥ २४ ॥

[पा०] १ श. ककुदः । २ क.—व. ईदृशेसंभ्रमेधोरे. क. च. श. ट. ईदृशेव्यसनेधोरे. ३ च. छ. झ. न. ट. पुष्पगन्ध.
 य. सर्वगन्धाधिवासिता. ४ क. ज. श. ट. रजकावन. ५ क. च. झ. न. ट. भीमविकर्म. ६ च. छ. न. सद्वाकार्यशयानं. क.
 श. ट. विनिधासैः.

भीमनासापुटं तं तु पातालविपुलाननम् ॥ शंखायां न्यस्तसर्वाङ्गं मेदोरुधिरगन्धिनम् ॥ २९ ॥
 काञ्चनाङ्गदन्द्वाङ्गं किरीटिनमरिन्दमम् ॥ ददृशुर्नैऋतव्याघ्रं कुम्भकर्णं महाबलम् ॥ ३० ॥
 ततश्चकुर्महात्मानः कुम्भकर्णाग्रतस्तदा ॥ मांसानां मेरुसंकाशं राशिं परमतर्पणम् ॥ ३१ ॥
 मृगाणां महिषाणां च वराहाणां च संचयान् ॥ चक्रुर्नैऋतशार्दूलं राशिमन्नस्य चाद्भुतम् ॥ ३२ ॥
 ततः शोणितकुम्भांश्च मैद्यानि विविधानि च ॥ पुरस्तात्कुम्भकर्णस्य चक्रुर्दशशत्रवः ॥ ३३ ॥
 लिलिपुश्च परार्धेन चन्दनेन परंतपम् ॥ दिव्यैराच्छादयामासुर्माल्यैर्गन्धैः सुगन्धिभिः ॥ ३४ ॥
 धूपं सुगन्धं समृज्जुस्तुष्टुश्च परन्तपम् ॥ जलदा इव चोन्नेदुर्यातुधानास्ततस्ततः ॥ ३५ ॥
 शङ्खानांपूरयामासुः शशाङ्कसदृशप्रभान् ॥ तुमुलं युगपच्चापि विभेदुश्चाप्यमर्षिताः ॥ ३६ ॥
 नेदुरास्फोटयामासुश्चिक्षिपुस्ते निशाचराः ॥ कुम्भकर्णविवोधार्थं चक्रुस्ते विपुलं स्वनम् ॥ ३७ ॥

सशङ्खभेरीपणवप्रणादमास्फोटितक्ष्वेलितसिंहनादम् ॥

दिशो द्रवन्तस्त्रिदिवं किरन्तः श्रुत्वा विहङ्गाः सहसा निपेतुः ॥ ३८ ॥

यदा भृशतैर्निनदैर्महात्मा न कुम्भकर्णो बुबुधे प्रसुप्तः ॥

ततो मुसुण्ठीर्मुसलानि सर्वे रक्षोगणास्ते जगद्गुर्गदाश्च ॥ ३९ ॥

तं शैलशृङ्गैर्मुसलैर्गर्दाभिर्वृक्षैस्तलैर्मुद्गरमुष्टिभिश्च ॥

सुखप्रसुप्तं भुवि कुम्भकर्णं रक्षांस्युदग्राणि तदा निजघ्नुः ॥ ४० ॥

तस्य निश्वासावातेन कुम्भकर्णस्य रक्षसः ॥ राक्षसा बलवन्तोपि स्यातुं नाशकुवन्पुरः ॥ ४१ ॥

ततः परिहिता गाढं राक्षसा भीमविक्रमाः ॥ ४२ ॥

मृदङ्गपणवान्भेरीः शङ्खकुम्भगणास्तदा ॥ दशराक्षससाहस्रा युगपत्पर्यं वादयन् ॥ ४३ ॥

व्याप्ततनुं । भीमनासापुटं भयंकरनासारम्भं । मेदो-
 रुधिरिति । पीतावशिष्टेति शेषः ॥ २८-३० ॥ अग्र
 तश्चक्रुः पुरतश्चिक्षिपुरित्यर्थः । परमतर्पणं अत्यन्तवृ-
 ष्टिकरं ॥ ३१ ॥ राशिं चक्रुः अमतो राशिं चक्रुरि-
 त्यर्थः ॥ ३२ ॥ मद्यानि मद्यकुम्भानित्यर्थः ॥ ३३ ॥
 लिलिपुः लेपनं चक्रुः । परार्धेन श्लाघ्यगन्धेन ।
 माल्यगन्धैः माल्यचन्दनैः ॥ ३४ ॥ ततस्ततः पुनः-
 पुनरित्यर्थः ॥ ३५ ॥ तुमुलं निरन्तरं यथातथा । युग-
 पद्विनेदुः अमर्षिताः सहसा प्रयत्नेनाप्यनुत्थानाज्जात-
 क्रोधाः सन्तः । नेदुः ॥ ३६ ॥ आस्फोटयामासुः
 ताडयामासुः । चिक्षिपुः शरीरं कम्पयामासुः ।
 कुम्भेति । इत्थं कुम्भकर्णविवोधार्थं विपुलं स्वनं चक्रु-
 रिति संप्रहः ॥ ३७ ॥ आस्फोटितं बाहुताडनजन्य-
 शब्दः । क्ष्वेलितशब्देन गर्जितमात्रमुच्यते । सिंहना-

दमित्येकवद्भावः । तद्विहङ्गाः श्रुत्वा भयेन सर्वा दिशो
 द्रवन्तः गच्छन्तः । तत्रापि भयनिवृत्त्यदर्शनात्
 त्रिदिवं आकाशं । किरन्तः विशन्तः । तत्रापि भय-
 शान्तिमलभमानाः सहसा निपेतुः भूमौ निपतन्ति
 स्म ॥ ३८ ॥ भृशतैः अत्यन्तार्तिपूर्वकैः उन्नावचैरि-
 त्यर्थः । भृशं तैरिति पाठान्तरं । महात्मा महाशरीरः ।
 ततः तदा । मुसुण्ठी मुद्गरविशेषः ॥ ३९ ॥ गृहीत्वा
 प्रजघ्नुश्चेत्याह—तमिति ॥ ४० ॥ रक्षस इति विशे-
 षणं निश्वासातिशयद्योतनाय ॥ ४१ ॥ तत इत्यर्थ-
 मेकं वाक्यं ॥ परिहिताः दृढीकृतपरिधानाः । आसन् ।
 वाक्यमाणकार्ये सावधाना आसन्नित्यर्थः ॥ ४२ ॥
 शङ्खकुम्भगणान् शङ्खकुम्भवाद्यगणान् । दशराक्षस-
 साहस्राः दश राक्षससहस्राणि परिवारभूतानि येषां

स० त्रिदिवशत्रवः स्वर्गद्विषः नरकतमसादिगामिनः पापिन इति यावत् । तत्स्थदेवद्वेषिण इति वा ॥ ३३ ॥

[पा०] १ ख. ड. घ. झ. शयनेन्यस्त. २ ड. झ. ट. किरीटेनार्कवर्चसं. ३ झ. कुम्भकर्णस्यचाग्रतः. ४ झ. ट. भूतानां.
 ५ झ. ट. मांसानि. ६ ठ. त्रिदिवशत्रवः. ७ ग. ससहस्रताः. ८ ख. झ. ट. शङ्खाक्षपूरयामासुः. ९ घ. च. छ. य. ट. श्वेतैः.
 १० झ. ट. गर्दाभिर्वृक्षस्तलेमुद्गर. ११ झ. राक्षसाः कुम्भकर्णस्यस्यातुंशेकुर्मचाग्रतः. १२ य. घ. ततोऽप्युपगतो गाढं.

नीलाञ्जनचयाकारास्ते तु तं प्रत्यबोधयन् ॥ अभिघ्नन्तो नदन्तश्च नैवे संविविदे तु सः ॥ ४४ ॥
 यदा चैनं न शेकुस्ते प्रतिबोधयितुं तदा ॥ ततो गुरुतरं यत्नं दारुणं सद्युपाक्रमन् ॥ ४५ ॥
 अश्वानुष्टान्तराभागाञ्जघ्नुर्दण्डकशाङ्कुशैः ॥ भेरीशङ्खमृदङ्गांश्च सर्वप्राणैरवाद्यन् ॥ ४६ ॥
 निजघ्नुश्चास्य गात्राणि महाकाष्ठकटङ्करैः ॥ मुद्गरैर्मुसलैश्चैव सर्वप्राणसमुद्यतैः ॥ ४७ ॥
 तेन शब्देन महता लङ्का समभिपूरिता ॥ सपर्वतवना सर्वा सोपि नैव प्रबुध्यते ॥ ४८ ॥
 तैतः सहस्रं भेरीणां युगपत्समहन्यत ॥ मृष्टकाञ्चनकोणानामौसक्तानां समन्ततः ॥ ४९ ॥
 एवमप्यतिनिद्रस्तु यदा नैव प्रबुध्यते ॥ शापस्य वशमापन्नस्ततः क्रुद्धा निशाचराः ॥ ५० ॥
 भेहाक्रोधसमाविष्टाः सर्वे भीमपराक्रमाः ॥ तद्रक्षो बोधयिष्यन्तश्चक्रुरन्ये पराक्रमम् ॥ ५१ ॥
 अन्ये भेरीः समाजघ्नुरन्ये चकुर्महास्वनम् ॥ केशानन्ये प्रलुल्लुपुः कर्णावन्ये दशन्ति च ॥ ५२ ॥
 उदकुम्भशतान्यन्ये संमसिञ्चन्त कर्णयोः ॥ न कुम्भकर्णः पस्पन्दे महानिद्रावशं गतः ॥ ५३ ॥
 अन्ये च बलिनस्तस्य कूटमुद्गरपाणयः ॥ मूर्ध्नि वक्षसि गात्रेषु पातयन्कूटमुद्गरान् ॥ ५४ ॥
 रज्जुबन्धनबद्धाभिः शतघ्नीभिश्च सर्वतः ॥ बध्यमानो महाकायो न प्राबुध्यत राक्षसः ॥ ५५ ॥
 वारणानां सहस्रं तु शरीरेऽस्य प्रधावितम् ॥ कुम्भकर्णस्ततो बुद्धः स्पर्शं परमबुध्यत ॥ ५६ ॥

स पाल्यमानैर्गिरिशृङ्गवृक्षैरचिन्तयंस्तान्विपुलान्प्रहारान् ॥

निद्राध्यातुः क्षुद्रयपीडितश्च विजृम्भमाणः सहस्रोत्पपात ॥ ५७ ॥

ते तथोक्ताः ॥ ४३ ॥ ते राक्षसाः । अभिघ्नन्तो नदन्तश्च सन्तः तं प्रत्यबोधयन्नित्यनुवादः । प्रतिबोधनेपि स न संविविदे न जुबुधे । नीलाञ्जनचयाकारा इति परितः संचारित्वशोसनायोक्तं ॥ ४४ ॥ गुरुतरं यत्नमुपाक्रमन् प्रबलं बोधनोपायमारेभिर इत्यर्थः ॥ ४५ ॥ तमेव यत्नं दर्शयति—अश्वानिति ॥ तस्योपरिधावनायेतिभावः । सर्वप्राणैः सर्वबलैः ॥ ४६ ॥ महाकाष्ठकटङ्करैः मृष्टकाष्ठान्तराभिः । काष्ठाप्रस्थकशाभिरित्यर्थः । कटङ्करः स्तम्भभेद इति केचित् । सर्वप्राणसमुद्यतैः सर्वबलेन समुद्यतैः ॥ ४७ ॥ प्रबुध्यते प्राबुध्यत ॥ ४८ ॥ मृष्टकाञ्चनकोणानां मृष्टकाञ्चनं शोभितकाञ्चनं तन्निर्मिताः कोणाः वादनदण्डाः यासां ताः तथोक्ताः । आसक्तानां संहतानां ॥ ४९ ॥ शापस्य व्रणशापस्य । क्रुद्धाः पूर्वमेव क्रुपिताः ॥ ५० ॥ पुनरपि महाक्रोधसमाविष्टाः

अभवन् । पराक्रमं मुष्टिप्रहारादिकं ॥ ५१ ॥ महास्वनं महागर्जितं । प्रलुल्लुपुः लुप्तवन्तः । दशन्ति अदशन् ॥ ५२ ॥ उदकुम्भशतानि आदायेति शेषः ॥ ५३ ॥ कूटमुद्गरपाणयइत्यनेन तत्प्रहारपरिचयोल्लङ्घ्यते । पातयन् अपातयन् ॥ ५४ ॥ बध्यन्ते एमिरिति बन्धनानि चर्मादीनि । रज्जुबन्धनादिना दृढीकृताभिरित्यर्थः । शतघ्नीभिः गदाविशेषैः । बध्यमानः पीड्यमानः ॥ ५५ ॥ स्पर्शं परमबुध्यत वारणप्रधावनं केवलस्पर्शमबुध्यत । कीटादिस्पर्शोयमिति मन्यते स्म । बुद्धः विरतनिद्रः ॥ ५६ ॥ पाल्यमानैः प्रबोधेयुत्थानाय पुनः क्षिप्यमाणैः । क्षुद्रयपीडितः क्षुद्रयाभ्यां पीडितः । भयमन्नाकालबोधनकृतं । क्षुद्रयभयपीडित इति वा । विजृम्भमाणः गात्रमङ्गकुर्वाणः । उत्पपात उदतिष्ठत्

स० प्रत्यबोधयन् प्रतिबोधयितुं यत्नं कृतवन्तः ॥ ४४ ॥ स० जघ्नुः अन्तर्गतपत्यर्थः । एतान्कुम्भकर्णोपरिगमयामासुः । तंचदण्डादिभिर्जघ्नुः ॥ ४६ ॥ ति० महाकाष्ठानां स्थूणादीनां कटङ्करैः समूहैः । कटङ्कटैरिति पाठः । कटङ्कटः स्तम्भभेद इति तीर्थः ॥ ४७ ॥ त्री० आसक्तानां राक्षसगृहीतानां । स० आसक्तानां केनापि पदार्थेनासंयद्धानां । तथाचैव नादविशेषः ॥ ४९ ॥

[पा०] १ क. च. झ. ट. कारंतुते. २ झ. ट. नचसंबुधेतदा. ३ ज. महाकाष्ठकटैः कुरैः. ४ झ. च. छ. झ. ट. ततोभेरीसहस्रं. ५ ठ. मसक्तानां. ६ झ. ट. प्रबुध्यत. ७ झ. च. झ. ट. ततःकोप. ८ ख. सिञ्चन्तस्तस्यकर्णयोः.

स नागभोगाचलशृङ्गकल्पौ विनिष्य बाहू गिरिशृङ्गसारौ ॥

विधृत्य वक्रं बडबामुखामं निशाचरोसौ विकृतं जजृम्भे ॥ ५८ ॥

तस्य जाजृम्भमाणस्य वक्रं पातालसन्निभम् ॥ ददृशे मेरुशृङ्गाग्रे दिवाकर इवोदितः ॥ ५९ ॥

स जृम्भमाणोतिबलः प्रेतिबुद्धो निशाचरः ॥ निश्वासश्चास्य संजज्ञे पर्वतादिव मारुतः ॥ ६० ॥

रूपमुत्तिष्ठतस्तस्य कुम्भकर्णस्य तद्गमौ ॥ तैषान्ते सबलाकस्य मेघस्येव विवर्षतः ॥ ६१ ॥

तस्य दीप्ताग्निसदृशे विधुत्सदृशवर्चसी ॥ ददृशते महानेत्रे दीप्ताविव महाग्रहौ ॥ ६२ ॥

ततस्त्वदर्शयन्सर्वान्भक्ष्यांश्च विविधान्वहून् ॥ वराहान्महिषांश्चैव स बभक्ष महाबलः ॥ ६३ ॥

अर्द्धबुधुक्षितो मांसं शोणितं तृषितः पिबन् ॥ मेदःकुम्भान् मयं च पपौ शक्ररिपुस्तदा ॥ ६४ ॥

ततस्तुम् इति ज्ञात्वा समुत्पेतुर्निशाचराः ॥ शिरोभिश्च प्रणम्यैनं सर्वतः पर्यवारयन् ॥ ६५ ॥

निद्राविशदनेत्रस्तु कलुषीकृतलोचनः ॥ चारयन्सर्वतो दृष्टिं तान्ददर्श निशाचरान् ॥ ६६ ॥

स सर्वान्सान्त्वयामास नैर्ऋतान्नैर्ऋतर्षभः ॥ बोधनाद्विस्मितश्चापि राक्षसानिदमब्रवीत् ॥ ६७ ॥

किमर्थमहमादृत्य भवद्भिः प्रतिबोधितः ॥ कञ्चित्सुकुशलं राज्ञो भयवानेष वा न किम् ॥ ६८ ॥

अथवा ध्रुवमन्येभ्यो भयं परमुपस्थितम् ॥ यदर्थमेवं त्वरितैर्भवद्भिः प्रतिबोधितः ॥ ६९ ॥

अद्य राक्षसराजस्य भयमुत्पाटयाम्यहम् ॥ पातयिष्ये महेन्द्रं वा शातयिष्ये तथाऽनलम् ॥ ७० ॥

॥ ५७ ॥ विजृम्भमाणइत्युक्तं विवृणोति—स इति ॥
द्वैधेयं नागभोगदृष्टान्तः । काठिन्ये अचलशृङ्गदृष्टा-
न्तः । यद्वा पीतले दृष्टान्तः । गिरिशृङ्गसारौ गिरि-
शृङ्गबलौ । “ सारौ बले स्थिरांशे च ” इत्यमरः ।
विधृत्य व्यादाय । बडबा समुद्रमध्यवार्तिन्यश्वली ।
विकृतं भयंकरं यथा भवति तथा ॥ ५८ ॥ जाजृ-
म्भमाणस्य । यद्बलुक्त्यात्मनेपदरुगागमाभावावापौ ।
मेरुशृङ्गाग्रे । मेरुरत्र सावर्णिमेरुः तदग्रस्यैव सूर्यसं-
बन्धसंभवात् । अत्र दिवाकरस्योदितत्वं महामेरोरुत्त-
रभागस्यपुर्यपेक्षया । यद्वा उदितः दृष्ट इत्यर्थः । गत्य-
र्थानां बुद्धयर्थत्वात् ॥ ५९ ॥ प्रतिबुद्धः अभूदिति
शेषः । सम्यक् प्रबोधोत्र विवक्षितः ॥ ६० ॥ तस्य
साभरणस्येत्यर्थः । अतः सबलाकस्येति नाधिकोपमा ।
विवर्षत इति नीलरूपातिशयोक्तिः ॥ ६१ ॥ विधु-
त्सदृशवर्चसीइति निद्राविरामकालिकचाञ्चल्योक्तिः ।
महाग्रहौ शन्यङ्गारकाविति परपीडकलोक्तिः । दीप्ता-
ग्निसदृशे इति क्रौर्यातिशयोक्तिः ॥ ६२ ॥ अदर्शयन्

राक्षसा इति शेषः । सर्वान् सर्वविधान् । तदवान्त-
रभेदतो विविधान् । बहून्विपुलान् । वराहान् वराह-
विकारान् । बभक्ष भक्षयामास । बुभुक्षितो मांसम-
दन् बुभुक्षाशान्त्यर्थं मांसमदन्नित्यर्थः । तृषितः
शोणितं पिबन् तृष्णाशान्त्यर्थं शोणितं पिवन्नित्यर्थः ।
पुनराप्यायनार्थं मेदःकुम्भान् मयं च पपौ । कुम्भभ-
रिमितमेदांसीत्यर्थः ॥ ६३-६४ ॥ समुत्पेतुरितिपूर्वं
कुम्भकर्णभयादन्तर्धायस्थिताः । इदानीं वृत्तत्वेन शा-
न्तक्रोधत्वात् प्रकाशमाजरसुरित्यर्थः ॥ ६५ ॥ निद्रया
अविशदे अप्रसन्ने ईषदुन्मीलिते नेत्रे यस्य स तथो-
क्तः ॥ ६६ ॥ बोधनात् अप्रबोध्यबोधनात् ॥ ६७ ॥ रा-
ज्ञः रावणस्य सुकुशलं कञ्चित् । एष राजा च भयवा-
न् किं भययुक्तो न भवति हि ॥ ६८ ॥ एवं संशय्य
पुनर्निश्चिनोति—अथवेति ॥ तत्र हेतुमाह—यदर्थ-
मिति । यदर्थं यद्भयनिवृत्त्यर्थं ॥ ६९ ॥ शातयिष्ये
शातयिष्यामि छेत्स्यामीत्यर्थः । “ श शातने ”
इति धातोर्णिचि “ शदेरगतौ तः ” इति तादेशः ।

[पा०] १ ख. क. छ. झ. न. म. जितवज्रसारौ. २ क. झ. ट. प्रबुद्धस्तु. ३ क.—ट. दुर्गान्तैःसर्वभूतानिकारुष्येवदिध-
क्षतः. ४ ख. सहस्रकुम्भसंपूर्णशोणितंतृषितःपिबन् । मदकुम्भान्मयंकुम्भान्कुम्भकर्णस्तदाऽपिबत्. ५ क. ख. क. च. छ. झ. न. ट.
भयवानेहकिंचन. ज. भयवानेहविवर्षते. ६ घ. महद्भयमुपस्थितं. ७ क. झ. ट. दारयिष्ये. ८ क. झ. ट. शातयिष्ये. ख.
शेषयिष्येऽथवा.

न ह्यल्पकारणे सुप्तं बोधयिष्यति मां गुरुः ॥ तदारुणातार्थतत्त्वेन मत्प्रबोधनकारणम् ॥ ७१ ॥
 एवं ब्रुवाणं संरब्धं कुम्भकर्णं महाबलम् ॥ यूपाक्षः सचिवो राज्ञः कृताञ्जलिस्त्वाच ह ॥ ७२ ॥
 न नो दैवकृतं किञ्चिद्भयमस्ति कदाचन ॥ मानुषाञ्चो भयं राजंस्तुमुलं संप्रबाधते ॥ ७३ ॥
 न दैत्यदानवेभ्यो वा भयमस्ति हि तादृशम् ॥ यादृशं मानुषं राजन्भयमस्मानुपस्थितम् ॥ ७४ ॥
 वानरैः पर्वताकारैर्लङ्घ्यं परिवारिता ॥ सीताहरणसंतप्ताद्रामान्नस्तुमुलं भयम् ॥ ७५ ॥
 एकेन वानरेणेयं पूर्वं दग्धा महापुरी ॥ कुमारो निहतश्चाक्षः सानुयात्रः सकुञ्जरः ॥ ७६ ॥
 स्वयं रक्षोधिपश्चापि पौलस्त्यो देवकण्टकः ॥ मृतेति संयुगे मुक्तो रामेणादित्यतेजसा ॥ ७७ ॥
 यत्र देवैः कृतो राजा नापि दैत्यैर्न दानवैः ॥ कृतः स इह रामेण विमुक्तः प्राणसंशयात् ॥ ७८ ॥
 स यूपाक्षवचः श्रुत्वा आतुर्धुधि पराजयम् ॥ कुम्भकर्णो विवृत्ताक्षो यूपाक्षमिदमब्रवीत् ॥ ७९ ॥
 सर्वमद्यैव यूपाक्ष हरिसैन्यं सलक्ष्मणम् ॥ राघवं च रणे हृत्वा पश्चाद्रक्ष्यामि रावणम् ॥ ८० ॥
 राक्षसांस्तर्पयिष्यामि हरीणां मांसशोणितैः ॥ रामलक्ष्मणयोश्चापि स्वयं पास्यामि शोणितम् ॥ ८१ ॥

तत्तस्य वाक्यं ब्रुवतो निशम्य सगर्वितं रोषविवृद्धदोषम् ॥

महोदरो नैर्ऋतयोधमुखः कृताञ्जलिर्वाक्यमिदं वभाषे ॥ ८२ ॥

रावणस्य वचः श्रुत्वा गुणदोषौ विमृश्य च ॥ पश्चादपि महाबाहो शत्रून्धुधि विजेष्यसि ॥ ८३ ॥
 महोदरवचः श्रुत्वा राक्षसैः परिवारितः ॥ कुम्भकर्णो महातेजाः संप्रतस्थे महाबलः ॥ ८४ ॥
 तं समुत्थाप्य भीमाक्षं भीमरूपपराक्रमम् ॥ राक्षसास्त्वरिता जग्मुर्दशग्रीवनिवेशनम् ॥ ८५ ॥

॥ ७० ॥ अल्पकारणे अल्पकार्यनिमित्तं । गुरुः
 भगवन् । आख्यात कथयत । अर्धतत्त्वेन तत्त्वार्थेन
 चाध्याप्येनेति यावत् ॥ ७१—७२ ॥ दैवकृतं इन्द्रा-
 दिकृतं । नः अस्मान् । मानुषाज्जातं तुमुलं भयं संप्र-
 बाधत इत्यन्वयः ॥ ७३ ॥ वाशब्दार्थोक्तसमुच्चयार्थः ।
 देवेभ्यश्चेत्यर्थः । मानुषं सनुष्यादागतं ॥ ७४—७५ ॥
 इन्द्रादिभिरपि दुष्पीडमिदं नगरं कथं वानरैः पीड्यत
 इत्यत्राह—एकेनेत्यादि ॥ सानुयात्रः सानुगः । एके-
 नैव महती पीडा कृता । किं पुनरनेकैरिहागतैरिति
 भावः ॥ ७६ ॥ मृतेति । हे मृतेत्युक्त्वा । वस्तुतस्तु
 मृतेत्यविभक्तिकनिर्देशः । मृत इति कृत्वेत्यर्थः । मृत-

प्राय इति मत्वेत्यर्थ इत्यप्याहुः ॥ ७७ ॥ यत् य
 इत्यर्थः । प्राणसंशयादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी । यो
 राजा देवादिभिरपि प्राणसंशयं नीत्वा मुक्तो न कृतः
 स रावणो रामेण प्राणसंशयं नीत्वा अद्य विमुक्तः
 कृत इत्यर्थः । यद्वा राजा देवादिभिरपि यत् न कृतः
 न प्रापितः । तत् रामेण कृतः प्राणसंशयाद्विमुक्तश्चे-
 त्यर्थः ॥ ७८ ॥ पराजयं पराजयबोधकं ॥ ७९
 —८१ ॥ सगर्वितं सगर्वं । रोषविवृद्धदोषं
 क्रोधविवृद्धदुर्नयं । कुम्भकर्णमिति शेषः ॥ ८२
 —८३ ॥ संप्रतस्थे प्रस्थानुमुपचक्रमे । “ शय-
 नादुत्पपात हे ” त्युत्तरत्र वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ८४—

ति० संयुगेमुक्तः जीवन्मृत्युर्कवेतिशेषः ॥ ७७ ॥ ति० यत्रकृतः रामवस्थानप्रापितः सरामेणकृतः तामवस्थानप्रापितः ।
 प्राणसंशयात् तथावस्थयाप्राप्तोविमुक्तश्च ॥ ७८ ॥ ती० सलक्ष्मणराघवंहरिसैन्यंचदत्ता । वस्तुतस्तु सलक्ष्मणराघवंविनेनेतिशेषः ।
 हरिसैन्यंहृत्वा रावणद्रक्ष्यामीतिसंबन्धः ॥ ८० ॥ ती० वस्तुतस्तु रामलक्ष्मणयोरितिसंबन्धार्थेवष्टी । रामलक्ष्मणसंबन्धिहरी-
 णांमांसशोणितैः राक्षसांस्तर्पयिष्यामि स्वयमपिहरीणांशोणितंपास्यामीतिसंबन्धः ॥ ८१ ॥ स्त० रोषविवृद्धदोषं रोषेण रामात्प-
 राजयजन्मकोपेनविवृद्धः दोषः आत्मव्यापनरूपोयस्यतः ॥ ८२ ॥

[पा०] १ घ. क. झ. ट. माहर्ष. क. ग. माहर्ष. छ. ज. घ. माप्रभुः. २ क. ख. ड. ट.—कुम्भकर्णमरिन्दमं. ३ घ.
 क. झ. ट. भयमस्तिननकचित्. ख. ग. भयमस्तिहितकचित्. ४ ग. क.—व्रजेति. ५ ड.—ट. वर्चसा. ६ ड. च. झ. ज.
 ट. जित्वाततोदक्ष्यामि, ७ ड. झ. ट. सुप्तमुत्थाप्य.

ततो गत्वा दशग्रीवमासीनं परमासने ॥ ऊचुर्बद्धाञ्जलिपुटाः सर्व एव निशाचराः ॥ ८६ ॥
 प्रभुद्वः कुम्भकर्णोयं भ्राता ते राक्षससर्वम् ॥ कथं तत्रैव निर्यातु द्रक्ष्यसेनमिहागतम् ॥ ८७ ॥
 रावणस्त्वब्रवीच्छ्रेष्ठो राक्षसांस्तानुपस्थितान् ॥ द्रष्टुमेनमिहेच्छामि यथान्यायं च पूज्यताम् ॥ ८८ ॥
 तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे पुनरागम्य राक्षसाः ॥ कुम्भकर्णमिदं वाक्यमूचू रावणचोदिताः ॥ ८९ ॥
 द्रष्टुं त्वां काङ्क्षते राजा सर्वराक्षसपुङ्गवः ॥ गमने कियतां बुद्धिर्भातरं संग्रहर्षय ॥ ९० ॥
 कुम्भकर्णस्तु दुर्धर्षो भ्रातुराज्ञाय शासनम् ॥ तथेत्युक्त्वा महाबाहुः शयनादुत्पपात ह ॥ ९१ ॥
 प्रक्षाल्य वदनं हृष्टः स्नातः परमभूषितः ॥ पिपासुस्त्वरयामास पानं बलसमीरणम् ॥ ९२ ॥
 तैस्तस्ते त्वेरितास्तस्य राक्षसा रावणाज्ञया ॥ मयंकुम्भांश्च विविधान्क्षिप्रमेवोपहारयन् ॥ ९३ ॥
 पीत्वा घटसहस्रे द्वे गमनायोपचक्रमे ॥ ईषत्समुत्कटो मत्तस्तेजोबलसमन्वितः ॥
 कुम्भकर्णो बभौ हृष्टः कालान्तकयमोपमः ॥ ९४ ॥

आतुः स भवनं गच्छन्नक्षोगणसमन्वितः ॥ कुम्भकर्णः पदन्यासैरकम्पयत मेदिनीम् ॥ ९५ ॥

स राजमार्गं वपुषा प्रकाशयन्सहस्ररश्मिर्धरणीमिवांशुभिः ॥

जगाम तत्राञ्जलिमालया वृतः शतक्रतुर्गेहमिव स्वयंभुवः ॥ ९६ ॥

तं राजमार्गस्थमभिघातिनं वनौकसस्ते सहसा बहिः स्थिताः ॥

दृष्ट्वाप्रमेयं गिरिशङ्ककल्पं वितत्रसुस्ते हरियूथपालाः ॥ ९७ ॥

केचिच्छरणं शरणं स रामं व्रजन्ति केचिद्व्यथिताः पतन्ति ॥

केचिद्दिशः स व्यथिताः प्रयान्ति केचिद्भयार्ता भुवि शेरते स ॥ ९८ ॥

तमद्रिशङ्कप्रतिमं किरीटिनं स्पृशन्तमादित्यमिवात्मतेजसा ॥

वनौकसः प्रेक्ष्य विष्टुदमद्भुतं भयार्दिता दुडुविरे ततस्ततः ॥ ९९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे षष्ठितमः सर्गः ॥ ६० ॥

॥ ८५ ॥ गत्वा रावणनिवेशनं गत्वा । तत ऊचुरित्य-
 न्वयः ॥ ८६ ॥ तत्रैव निर्यातु वा इहागतमेनं द्रक्ष्यसि
 वा । कथं, कथं करोलिति संबन्धः ॥ ८७ ॥
 पूज्यतां एष इति शेषः ॥ ८८—९१ ॥ बलसमीरणं
 बलवर्धनं ॥ ९२ ॥ रावणाज्ञया त्वरितास्ते क्षिप्रं
 उपहारयन् उपहारयन्निति संबन्धः ॥ ९३ ॥ ईष-
 त्समुत्कटः पानेन ईषन्मदोत्कटः । मत्तः स्वभावेनो-
 न्मत्तश्चेत्यर्थः । कालान्तकयमोपमः काले प्रलयकाले
 योन्तकः संहारको यमस्तत्सदृश इत्यर्थः ॥ ९४ ॥

रक्षोबलं राक्षससेना ॥ ९५ ॥ तत्र राजमार्गे । अश्व-
 लिमालया पौरजनकृतयेति शेषः ॥ ९६ ॥ यूथपाळा
 इत्यत्र चकारो द्रष्टव्यः । अन्यथा तच्छब्दोतिरिच्येत
 ॥ ९७—९८ ॥ आलसेजसा शरीरकान्त्या ॥ ९९ ॥
 इति श्रीवीरभद्रराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
 रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने षष्ठितमः
 सर्गः ॥ ६० ॥

ति० आत्मतेजसाऽऽदित्यं स्पृशन्तमिव तत्सदृशमिति यावत् । प्रायोदिवद्वयेनास्यजागरः ॥ ९९ ॥ इति षष्ठितमः सर्गः ॥ ६० ॥

[पा०] १ क. च. छ. झ. म. ट. तेषाभिम्य. २ ग. ड.—ट. द्रक्ष्यसेतमिहागतं. ३ ग. छ. ज. झ. ट. परमहर्षितः.
 ४ घ. तेगत्वा. ५ क. ट. त्वरितास्तत्र. ६ ग.—ड. सर्वमक्षमांश्च. ७ झ. ट. सहयूथपालैः. ८ ड. छ. झ. ट. पतन्ति.

एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

लङ्काराजमार्गेण च कुम्भकर्णमवलोकयतारामेण विभीषणं प्रति तत्स्वरूपप्रज्ञः ॥ १ ॥ विभीषणेन रामं प्रति कुम्भ-
कर्णस्वरूपभिरुपगमः ॥ २ ॥ रामेण नीलं प्रति रणायसेनासज्जीकरणनियोजनम् ॥ ३ ॥

ततो रामो महातेजा धनुरादाय वीर्यवान् ॥ किरीटिनं महाकायं कुम्भकर्णं ददर्श ॥ १ ॥

तं दृष्ट्वा राक्षसश्रेष्ठं पर्वताकारदर्शनम् ॥ क्रममाणमिवाकाशं पुरा नारायणं प्रभुम् ॥

सतोयाम्बुदसंकाशं काञ्चनाद्भूषणम् ॥ २ ॥

दृष्ट्वा पुनः प्रदुद्राव वानराणां महाचमूः ॥ ३ ॥

विद्वृतां वाहिनीं दृष्ट्वा वर्धमानं च राक्षसम् ॥ सविस्मयमिदं रामो विभीषणमुवाच ह ॥ ४ ॥

कोसौ पर्वतसंकाशः किरीटी हरिलोचनः ॥ लङ्कायां दृश्यते वीर सविद्युदिव तोयदः ॥ ५ ॥

पृथिव्याः केतुभूतोसौ महानेकोत्र दृश्यते ॥ यं दृष्ट्वा वानराः सर्वे विद्वन्ति ततस्ततः ॥ ६ ॥

आचक्ष्व मे महान्कोसौ रक्षो वा यदि वाऽसुरः ॥ न भयैवंविधं भूतं दृष्टपूर्वं कदाचन ॥ ७ ॥

स पृथो राजपुत्रेण रामेणाकृष्टिकर्मणा ॥ विभीषणो महाप्राज्ञः काकुत्स्थमिदमब्रवीत् ॥ ८ ॥

येन वैवस्वतो युद्धे ब्राह्मणश्च पराजितः ॥ सैव विश्रवसः पुत्रः कुम्भकर्णः प्रतापवान् ॥

अस्य प्रमाणात्सदृशो राक्षसोऽन्यो न विद्यते ॥ ९ ॥

एतेन देवा युधि दानवाश्च यक्षा भुजङ्गा पिशिताशनाश्च ॥

गन्धर्वविद्याधरकिम्बराश्च सहस्रशो राघव संग्रभभाः ॥ १० ॥

शूलपाणिं विरुपाक्षं कुम्भकर्णं महाबलम् ॥ हन्तुं न शक्नुस्त्रिदशाः कालोऽयमिति मोहिताः ॥ ११ ॥

प्रकृत्या ह्येव तेजस्वी कुम्भकर्णो महाबलः ॥ अन्येषां राक्षसेन्द्राणां वरदानकृतं बलम् ॥ १२ ॥

एतेन जातमात्रेण क्षुधातेन महात्मना ॥ मक्षितानि सहस्राणि सत्त्वानां सुबहून्यपि ॥ १३ ॥

तेषु संमध्यमाणेषु प्रजा भयनिपीडिताः ॥ यान्तिसि शरणं शक्नोत तमप्यर्थं न्यवेदयन् ॥ १४ ॥

अथ रामेण कुम्भकर्णस्वरूपप्रज्ञः विभीषणेन तदु-
त्तरं च कियत् एकषष्टितमे—तत् इत्यादिसार्धश्लोक-
द्वयमेकान्वयं ॥ तं दृष्ट्वा धनुरादाय पुनर्विशेषेण दृ-
शेति योजना । महाकायं उन्नतकायं । पर्वताकारद-
र्शनं । दृश्यत इति दर्शनं शरीरं । पर्वतवत्शूलशरी-
रमित्यर्थः । काञ्चनाद्भूषणं काञ्चनमयाद्भूषणं ।
अतएव सतोयाम्बुदः वर्षुकमेघः तत्सदृशं ॥ १—
॥ २ ॥ दृष्ट्वेत्यर्थः ॥ कुम्भकर्णमिति शेषः ॥ ३ ॥
सविस्मयमिति क्रियाविशेषणं । वर्धमानमिति । काम-

रूपत्वादिति भावः ॥ ४ ॥ हरिलोचनः कपिलेक्षणः ।
“हरिर्ना कपिले त्रिषु” इत्यमरः ॥ ५—८ ॥ सैव
इत्यत्र “सोचि लोपे चेत्पादपूरणं” इति सुलोपः ।
प्रमाणं शैल्यौगले ॥ ९ ॥ संग्रभभाः अभज्यन्त
॥ १० ॥ विरुपाक्षं विकटाक्षं । मोहिताः भ्रान्ताः
॥ ११ ॥ प्रकृत्या तेजस्वी स्वप्रभावेन बलवान् । न
तु वरप्रदानेनेत्यर्थः । अन्येषां रावणादीनां भवतीति
शेषः ॥ १२ ॥ प्रकृत्या तेजस्वित्वमुपपादयति—एते-

टी० रामः पुरा आकाशक्रममाणं नारायणमिव पर्वताकारदर्शनं तं राक्षसश्रेष्ठं दृष्ट्वा धनुरादाय किरीटिनं महाकायं कुम्भकर्णं ददर्श-
तियोजना । अद्वा तदद्वैतश्लोकोभिर्ज्ञातव्यं । आकाशक्रममाणं प्रभुं नारायणमिव पर्वताकारदर्शनं तं राक्षसश्रेष्ठं दृष्ट्वा रामो यतो बभूवेति
शेषः ॥ १—२ ॥ स० हरिलोचनः सूर्यसदृशरक्तलोचनो वा । शि० किं व हरिलोचनः रिपुसांस्थापहारकनेत्रमिश्रितः ॥ ५ ॥
स० शूलपाणिर्विरुपाक्षं विरुपे विकृते अक्षिणीयस्य सत्तायां । विरुपाक्षं शूलपाणिरुद्रमिवेति वा ॥ ११ ॥

[पा०] १ ग. क. झ. ट. नारायणं यथा. २ झ. ट. सविस्मितमिदं. ३ ड. झ. ट. पृथिव्यां. ४ ड. झ. ट. सुमहान्.
५ ड. छ. झ. ट. बालेन.

स कुम्भकर्णं कुपितो महेन्द्रो जघान वज्रेण शितेन वज्री ॥

स शक्रवज्राभिहतो महात्मा चचाल कोपाच्च भृशं ननाद ॥ १५ ॥

तस्य नानद्यमानस्य कुम्भकर्णस्य धीमत्तः ॥ श्रुत्वाऽतिनादं वित्रेस्ता भूयो भूमिर्वितत्रसे ॥ १६ ॥

तत्र कोपान्महेन्द्रस्य कुम्भकर्णो महाबलः ॥ विकृष्यैरावतादन्तं जघानोरसि वासवम् ॥ १७ ॥

कुम्भकर्णप्रहारार्तो विजज्वाल स वासवः ॥ ततो विषेदुः सहसा देवब्रह्मर्षिदानवाः ॥ १८ ॥

प्रजाभिः सह शक्रश्च ययौ स्थानं स्वयंभुवः ॥ कुम्भकर्णस्य दौरात्म्यं शशंसुस्ते प्रजापतेः ॥ १९ ॥

प्रजानां भक्षणं चापि देवानां चापि धर्षणम् ॥ आश्रमध्वंसनं चापि परस्त्रीहरणं शृणुम् ॥ २० ॥

एवं प्रजा यदि त्वेष भक्षयिष्यति नित्यशः ॥ अचिरेणैव कालेन शून्यो लोको भविष्यति ॥ २१ ॥

वासवस्य वचः श्रुत्वा सर्वलोकपितामहः ॥ रक्षांस्यादाहयामास कुम्भकर्णं ददर्श ह ॥ २२ ॥

कुम्भकर्णं समीक्ष्यैव वितत्रास प्रजापतिः ॥ दृष्ट्वा विश्वास्थ चैवेदं स्वयंभूरिदमब्रवीत् ॥ २३ ॥

ध्रुवं लोकविनाशाय पौलस्त्येनासि निर्मितः ॥ तस्मात्त्वमद्यप्रभृति मृतकल्पः शयिष्यसे ॥ २४ ॥

ब्रह्मशापाभिभूतोऽथ निपपाताग्रतः प्रभोः ॥ ततः परमसंभ्रान्तो रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ २५ ॥

विषुद्धः काश्चनो वृक्षः फलकाले निकृत्यते ॥ न नष्टारं स्वकं न्याय्यं शमुमेवं प्रजापते ॥ २६ ॥

न मिथ्यावचनश्च त्वं स्वप्स्यत्येष न संशयः ॥ कालस्तु क्रियतामस्य शयने जागरे तथा ॥ २७ ॥

रावणस्य वचः श्रुत्वा स्वयंभूरिदमब्रवीत् ॥ २८ ॥

शयिता ह्येष षण्मासानेकाहं जागरिष्यति ॥ एकेनाह्ना त्वसौ वीरश्चरन्भूमिं बुभुक्षितः ॥

व्यात्तासो भक्षयेल्लोकान्संकुद्ध इव पावकः ॥ २९ ॥

नेत्यादिना ॥ १३—१५ ॥ नानद्यमानस्य अतिशयेन नदतः । वित्रेस्ता भूमिः भूयो वितत्रसे उत्तरोत्तरं भीताऽभूत् ॥ १६ ॥ तत्र तदानीं । विकृष्य उत्पाट्य ॥ १७ ॥ विजज्वाल चुकोपेति यावत् ॥ १८ ॥ ते शक्रादयः । प्रजापतेः प्रजापतये ॥ १९ ॥ दौरात्म्यं प्रपञ्चयति—प्रजानामित्यादि ॥ २० ॥ एवं इदानींक्रियमाणप्रकारेण । यदि भक्षयिष्यतीत्यन्वयः ॥ २१ ॥ प्राधान्याद्वासवग्रहणं । कुम्भकर्णं तेष्विति शेषः ॥ २२ ॥ इदं रक्षः इदं वक्ष्यमाणमिति इदंशब्दद्वयनिर्वाहः । विश्वास्थ प्रलोभ्य । सान्त्वपूर्वकं समीपमानयित्यर्थः ॥ २३ ॥ पौलस्त्येन विश्रवसा ।

तस्मात्त्वमद्यप्रभृति मृतकल्पः शयिष्यसे इत्यर्थः । “स्वप्नं वर्षाण्यनेकानि देवदेव ममेप्सितम् । एवमस्त्विति तन्नोक्त्वा प्रहृष्टास्ते दिवौकसः” इति तपश्चर्यानन्तरप्रार्थनालब्धबहुवार्षिकनिद्रासमनन्तरकालमावीत्यवगन्तव्यं । अन्यथा मृतकल्पः शयिष्यस इति शप्तस्य तपश्चर्याद्यसंभवात् ॥ २४ ॥ प्रभोः रावणस्य ॥ २५ ॥ काश्चनः काश्चनवत् स्पृहणीयः । चम्पकवृक्षो वा । विषुद्धः वर्धितः । फलकाले पुष्पकाले निकृत्यते छिद्यते । नष्टारं पौत्रं ॥ २६ ॥ कालः कालनियमः ॥ २७—२८ ॥ षण्मासानित्येतद्वर्षाब्दनिषेधपरं । अन्यथा नव षट् सप्त चाष्टौ च मासानिति पूर्वोक्त-

स्व० आदाहयामास आकर्षणमन्त्रेणाजुहाव ॥ २२ ॥ स्व० काश्चनोवृक्षः उदुंबरादिः । फलकाले यद्यपिनीरसं जन्लादिदूषितं च फलं । तथापि वृक्षः वर्धितःन निकृत्यतेयथातत्रिकर्तनमन्याय्यं । तथा स्वकंनष्टारं पौत्रं । एवंशमुमन्याय्यं न्यायादपेतं । “काश्चनः काश्चनारेस्याभपकेनागकेसरे । उदुंबरेचपुष्पागे” इतिविश्वः । “विषुद्धोऽपिस्वयंस्वयंकेतुमसंप्रतं” इत्यादेस्तादृशोपिनच्छेद्यः । अयंनुकाश्चनमशोवृक्षः फलकाले फलद्वाराकाश्चनदानकालदत्तिवा ॥ २६ ॥ ति० आग्रणे जागरणे । गुणाभावात्पार्श्वः । कालः कालनियमः ॥ २७ ॥ स्व० षण्मासान् विशेषणसमासः । तन्मध्ये नजागरणं । निद्रायांदिनाधिक्यंनुनातिष्ठे । विस्तरः प्रागुपपादितोऽनुसंधेयः । षट् मासानितिभिर्नवापदं । ति० जागरणत्वेकाहमेव । सत्यस्याहितेकार्येतिशेषः । अतएवेन्द्रलो-

[पा०] १ ड. च. छ. झ. ञ. ट. रक्षसः. २ ड. झ. ट. वित्रेस्ताःप्रजाभूयोवितत्रसुः. ३ झ. शशंसुस्तेदिवौकसां. ड. ट. धर्षणंचदिवौकसां. ४ ड. झ. ट. तथा. ५ क. ड. च. झ. ट. कुम्भकर्णमथाश्रुताःस्वयंभूः. ६ ग. क. झ. ट. आग्रणे. ७ क. झ. ट. संवृद्धश्च.

सोसौ व्यसनमापन्नः कुम्भकर्णमबोधयत् ॥ त्वत्पराक्रमभीतश्च राजा संप्रति रावणः ॥ ३० ॥
 स एष निर्गतो वीरः शिबिराज्जीमविक्रमः ॥ वानरान्मृगसंकुद्धो भक्षयन्परिधावति ॥ ३१ ॥
 कुम्भकर्णं समीक्ष्यैव हरयोद्य भविष्यताः ॥ कथमेनं रणे कुद्धं वारयिष्यन्ति वानराः ॥ ३२ ॥
 उच्यन्तां वानराः सर्वे यन्त्रमेतत्समुच्छ्रितम् ॥ इति विज्ञाय हरयो भविष्यन्तीह निर्भयाः ॥ ३३ ॥
 विभीषणवचः श्रुत्वा हेतुमत्सुखेरितम् ॥ उवाच रावणो वाक्यं नीलं सेनापतिं तदा ॥ ३४ ॥
 गच्छ सैन्यानि सर्वाणि व्यूहं तिष्ठस्व पावके ॥ द्वाराण्यादाय लङ्कायाश्चर्याश्चाप्यथ संक्रमान् ॥ ३५ ॥
 शैलशृङ्गाणि वृक्षांश्च शिलाश्चोपसंहर ॥ तिष्ठन्तु वानराः सर्वे सायुधाः शैलपाणयः ॥ ३६ ॥
 रावणेन समादिष्टो नीलो हरिचमूपतिः ॥ शशास वानरानीकं यथावत्कपिकुञ्जरः ॥ ३७ ॥
 ततो गवाक्षः धरमो हनुमानश्चदस्तथा ॥ शैलशृङ्गाणि शैलामा गृहीत्वा द्वारमभ्ययुः ॥ ३८ ॥
 रामवाक्यमुपश्रुत्य हरयो जितकाशिनः ॥ पादपैरर्दयन्वीरा वानराः परवाहिनीम् ॥ ३९ ॥

ततो हरीणां तदनीकमुग्रं रराज शैलोद्यतदीप्तहस्तम् ॥

गिरिः समीपानुगतं यथैव महन्महाम्भोधरजालमुग्रम् ॥ ४० ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे एकषष्ठितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

विरोधात् ॥ २९ ॥ सोसौ रावणः ॥ ३० ॥ शिबिरात्
 खनिलयात् । मक्षयन् परिधावति मक्षणहेतोः परि-
 धाविष्यति । “लक्षणहेत्वोः क्रियाधाः” इति शप्प्र-
 त्ययः । वर्तमानसामीप्यादिना भविष्यदर्थे
 लट् ॥ ३१—३२ ॥ यन्त्रं विभीषिका । समुच्छ्रितं
 उन्नतं ॥ ३३ ॥ समुखेरितं समुखं यथा भवति तथा
 ईरितं उक्तं ॥ ३४ ॥ गच्छेत्यादिश्लोकद्वयं ॥ आदाय
 स्वीकृत्य । आवृत्तेति यावत् । उपसंहर राक्षीकुरु । यु-
 द्धसाधनशिलादिक्कामिदानीमेव संपादयेत्यर्थः । तिष्ठन्तु
 वानराः सर्वे सायुधाः शैलपाणय इति पाठः । सायुधाः

खड्गाद्यायुधवन्तः ॥ ३५—३८ ॥ परवाहिनीं नगर-
 रक्षार्थं वहिश्चरन्ती । यद्वा कुम्भकर्णं दृष्ट्वा पलायमा-
 नान्वानरान्प्रत्यनुवृत्तां परवाहिनीमित्यर्थः ॥ ३९ ॥
 शैलोद्यतदीप्तहस्तं शैलोद्यताः उद्यतशैलाः । महन्महा-
 म्भोधरजालं । महत् गुरु महाम्भोधरजालं मेघजाल-
 मित्यर्थः ॥ ४० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते
 श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्ड-
 व्याख्याने एकषष्ठितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

कजयायरावणसङ्कुम्भकर्णेनसद्वधमनेप्रथमदिनेमधुपुरेवासङ्कः । द्वितीयदिनेकैलासे । यत्ररैभ्यांबलाद्रावणस्यप्रवृत्तिः ।
 तदनन्तरं “कुम्भकर्णस्तुदुष्टात्मानानाप्रहरणोद्यतः” इत्यादिनातृतीयदिवसादिषुयुद्धमुक्तं । तेनयुद्धप्रसङ्गेअनेकदिनमपिआग-
 रणंप्रतीयते । स० अनलान्तसमाहितमानसंरावणमेकस्मिन्नेनदिनेनहुकार्यकारीभविष्यतीतिवदन्मुमुक्षीकरोतीत्याह—एकेनेति
 ॥ २९ ॥ ति० पुनारामःपृच्छति—कथमेनमिति ॥ ३२ ॥ ति० विभीषणउत्तरमाह—उच्यन्तामिति । समुच्छ्रितं
 रावणेनमाययाविभीषिकार्थनिमित्तंकिञ्चिच्चमात्रं अतोकिञ्चित्देतदित्येववनराउच्यन्तां यथास्वामिभिश्च । नतुरावणाजुजला-
 दिकमित्यर्थः । एवंचकार्यसिद्धिरित्याह—इतीति । इह एतस्मिन्विषये । शि० ननुवानरस्वास्थ्यार्थैर्कैर्कर्तव्यमित्यतआह—
 उच्यन्तामिति । समुच्छ्रितं अतिप्रवृद्धं । एतत् प्रवृद्धमानंरक्षः यन्त्रं मत्समीपेसंकुचिततेजोभविष्यतीतिशेषः । इति सर्वैवानराउ-
 च्यन्तां । इतिमहदुक्तंहरयोविज्ञायनिर्भयाः भविष्यन्ति ॥ ३३ ॥ ति० यथापूर्वद्वारनिरोधेनियुक्ते—गच्छेति । अनेनरावणप-
 लायनोत्तरमप्येवमहदुक्तःसूचितः ॥ ३५ ॥ ति० शैलशृङ्गादीन्युपसंहरन् उपसंहरन्तः संविन्वन्तः । भवन्तस्तिष्ठन्तितिशेषः
 ॥ ३६ ॥ एकषष्ठितमःसर्गः ॥ ६१ ॥

[पा०] १ क. श. उ. प्रतीत्यैव. २ क. च. छ. छ. ट. प्रवृद्धः. ३ क. स. ग. क. न. ज.—ट. त्सुखोद्यतं. ४ ग.
 क. छ. झ. न. ट. आप्युपसंहरन्. ५ क. छ. ज. झ. ट. शैलोद्यतद्विहस्तं. ख. शैलोद्यतदीप्तहस्तं. ग. दीप्तोद्यतदीप्तहस्तं.

द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

कुम्भकर्णेन रावणगृहेत्येतद्वरणप्रणामपूर्वकं सपरिष्वङ्गतद्वसवरासने समुपवेशनम् ॥ १ ॥ रावणेनतन्मति प्रकृतनिशि-
रुहृत्ताम्रनिवेदनपूर्वकं रामादिभिजयेनसिखरक्षणप्रार्थना ॥ २ ॥

स तु राक्षसशार्दूलो निद्रामदसमाकुलः ॥ राजमार्गं श्रिया जुष्टं ययौ विपुलविक्रमः ॥ १ ॥

राक्षसानां सहस्रैश्च वृतः परमदुर्जयः ॥ गृहेभ्यः पुष्पवर्षेण कीर्यमाणस्तदा ययौ ॥ २ ॥

स हेमजालवित्तं भानुभास्वरदर्शनम् ॥ ददर्श विपुलं रम्यं राक्षसेन्द्रनिवेशनम् ॥ ३ ॥

स तप्तदा सूर्य इवाभ्रजालं प्रविश्य रक्षोऽधिपतेर्निवेशम् ॥

ददर्श दूरेग्रजमासनस्थं स्वयंभुवं शक्र इवासनस्थम् ॥ ४ ॥

आतुः स भवनं गेच्छन्नक्षोणसमन्वितम् ॥ कुम्भकर्णः पदन्यासैरकम्पयत भेदिनीम् ॥ ५ ॥

सोभिगम्य गृहं आतुः कक्ष्यामभिविगाह्य च ॥ ददर्शोद्भिन्नमासीनं विमाने पुष्पके गुरुम् ॥ ६ ॥

अथ दृष्ट्वा दशग्रीवः कुम्भकर्णमुपस्थितम् ॥ तूर्णमुत्थाय संहृष्टः सन्निकर्षमुपानयत् ॥ ७ ॥

अथासीनस्य पर्यङ्के कुम्भकर्णो महाबलः ॥ आतुर्वन्दे चरणौ किं कृत्यमिति चाब्रवीत् ॥ ८ ॥

उत्पत्य चैनं मुदितो रावणः परिष्वजे ॥ स आत्रा संपरिष्वक्तो यथावच्चाभिनन्दितः ॥ ९ ॥

कुम्भकर्णः शुभं दिव्यं प्रतिपेदे वरासनम् ॥ स तदासनमाश्रित्य कुम्भकर्णो महाबलः ॥

संरक्तनयनः कोपाद्भावणं वाक्यमब्रवीत् ॥ १० ॥

किमर्थमहमाहृत्य त्वया राजन्निबोधितः ॥ शंस कस्माद्भयं तेऽस्ति कोऽद्य प्रेतो भविष्यति ॥ ११ ॥

आतारं रावणः कुद्वं कुम्भकर्णमवस्थितम् ॥ ईषेतु परिवृत्ताभ्यां नेत्राभ्यां वाक्यमब्रवीत् ॥ १२ ॥

अथ ते सुमहान्कालः शयानस्य महाबल ॥ सुखितस्त्वं न जानीषे मम रामकृतं भयम् ॥ १३ ॥

अथ कुम्भकर्णं प्रति रावणस्य सान्त्वकचनं द्विष-
ष्टितमे—स त्वित्यादि ॥ निद्रामदसमाकुलः निद्रया
अकालोत्थितत्वेनानुवर्तमानया मदेन मध्यपानकृतेन
च समाकुलः । गृहेभ्यः । निर्गतेनेति शेषः ॥ १—२ ॥
हेमजालवित्तं स्वर्णमयगवाक्षवित्तं । भानुभास्वर-
दर्शनं दृश्यस इति दर्शनं रूपं । भानुवत्प्रकाशमानमि-

त्यर्थः ॥ ३ ॥ दूरे कक्ष्यान्तरप्रदेशे । ददर्श । उन्नतपुष्पक-
वत्त्वादिति भावः ॥ ४—६ ॥ सन्निकर्षं समीपं ॥ ७ ॥
कृत्यं मया कर्तव्यं ॥ ८—१० ॥ आहृत्य स्थितेनेति
शेषः । शंसति । तमिति शेषः । प्रेतो भविष्यति मृतो
भविष्यति ॥ ११ ॥ ईषेतु परिवृत्ताभ्यामितिनेन
ईषत्कोपो लक्ष्यते ॥ १२ ॥ ईषत्त्वमेव विधृणोति—

सू० गृहेभ्यः तत्स्थितस्त्रीकरेभ्यः यद्वा गृहेभ्यःपरमार्थाभ्यः । “गृहिणीगृहमुच्यते” इतिवचनात् । राक्षसानांगृहेभ्य इत्यप्य-
न्वयोवा ॥ २ ॥ सू० अभ्रजालं जलसप्तादशायासिन्दरीलज्जनात् तदभावदशायांवज्रैश्चतभिर्दर्शनतोचितेतिभानुभास्वरेदिभि-
रोधः । अथवा अग्रजं रावणं अग्रजालमिवददर्शेत्सन्वयः ॥ ४ ॥ सू० समुदितोरावणः उत्पत्य आसनादुत्थायेत्यर्थः । संधि-
रावः इतिनागोजिमहः । समुदितवथाभवतितथाउत्पत्य । पुष्पुपेतिसमासोपपञ्चमे । मुदितः । अतः पत्येतिच्छेदः । अतः
आश्रयैवयथाभवतितथा पतित्वाऽत्पत्य । व्याख्यातंचाद्रुतपदन्याख्यावसरे अदित्याश्रयार्थकमव्ययमितिवा ॥ ५ ॥ सू०
रोषेणपरिवृत्ताभ्यां नेत्राभ्यामुपलक्षितं कुद्वंआतारंकुम्भकर्णरावणोऽब्रवीदितिनागोजिमहः । रोषेणपरिवृत्ताभ्यां नेत्राभ्यां पार्श्व-
द्वयवर्तिनेत्रत्वेनद्विषचनपूर्वमुजाभ्यामितिवत् । तदुपलक्षितोवानरोवाक्यमुवाचेत्यन्वयोवा । अस्मिन्पक्षेकुद्वपदंताधिकं ॥ १२ ॥
सू० सुमहान्कालः । प्रागस्माभिर्ग्याहृतात्तरूपः । यत्तुनागोजिमहेन ‘सुमहानित्यनेन ब्रह्मकृतावधिभूतवर्ष्मासादप्यधिकःका-
लोगतइतिसूच्यते । “शयिताहोषणमासानेकाहंजागरिष्यते” इतिवृष्णसादवर्गजागरणमावपरे “मन्त्रं कृत्वाप्रभुतोऽयमि-
तल्लुनवमेऽहनि” इतिपर्यंतुअक्षिप्तंश्रावःपदंमासपरंवेत्युक्तं । अन्यथा वर्ष्मासादवर्गजागरणमावेनतावत्कालस्त-
[पा०] १ ख. ततस्तदा. २ ग. घ. ङ. झ. गलारक्षोण, ३ क. ग.—अ. समन्वितः. ४ क. व. छ. झ. अ. ट.

पुनस्तसमुदितोत्पत्यरावणः. ५ क. व. झ. म. ट. रोषेणपरि. ६ क. झ. ट. अर्पते. ७ क. झ. ट. सुपुस्तत्वं.

एष दाशरथी रामः सुग्रीवसहितो बली ॥ समुद्रं सबलस्तीर्त्वा मूलं नः परिक्रान्तति ॥ १४ ॥
हन्त पश्यस्व लङ्कायां वनान्युपवनानि च ॥ सेतुना सुखमागम्य वानरैर्कार्णवीकृतम् ॥ १५ ॥
ये रक्षसां मुख्यतमा हतास्ते वानरैर्युधि ॥ वानराणां क्षयं युद्धे न पश्यामि कदाचन ॥ १६ ॥
न चापि वानरा युद्धे जितपूर्वाः कदाचन ॥ १७ ॥

तदेतन्नयमुत्पन्नं त्रायस्वेमां महाबल ॥ नाशय त्वमिमानद्य तदर्थं बोधितो भवान् ॥ १८ ॥
सर्वक्षपितकोशं च स त्वर्मभ्यवपद्य माम् ॥ त्रायस्वेमां पुरीं लङ्कां बालवृद्धावशेषिताम् ॥ १९ ॥
आतुरर्थे महाबाहो कुरु कर्म सुदुष्करम् ॥ मयैवं नोक्तपूर्वो हि कञ्चिद्वातः परंतप ॥ २० ॥
त्वय्यस्ति तु मम खेहः परा संभावना च मे ॥ दैवासुरेषु युद्धेषु बहुशो राक्षससर्षभ ॥
त्वया देवाः प्रतिन्यूह्य निर्जिताश्चासुरा युधि ॥ २१ ॥
तदेतत्सर्वमातिष्ठ वीर्यं भीमपराक्रम ॥ न हि ते सर्वभूतेषु दृश्यते सदृशो बली ॥ २२ ॥
कुरुष्व मे प्रियहितमेतदुत्तमं यथाप्रियं प्रियरण बान्धवप्रिय ॥

अद्येत्यादिना ॥ सुमहान्कालः नवदिनपरिमितः । गत इति शेषः ॥ १३ ॥ मूलं मूलबलं । परिक्रान्तति बाधतइत्यर्थः ॥ १४ ॥ मूलकृन्तनमुपपादयति-हन्तेति ॥ लङ्कायां वनान्युपवनानि च सर्वे । सेतुना सुखमागम्य स्वनिर्मितसेतुमात्रेण सुखमागम्य । रामेण । वानरैर्कार्णवीकृतं वानररूपैर्कार्णवीकृतं । पश्यस्व । आत्मनेपदमार्थं । यद्वा खलुलङ्कायामिति च्छेदः । आत्मीयलङ्काद्वीपइत्यर्थः ॥ १५—१७ ॥ तदेतत् एतादृशं । भयमुत्पन्नं । अस्माद्भयादिमां पुरीं त्रायस्व । इमान् वानरान् नाशय । तदर्थं नाशनार्थं ॥ १८ ॥

सर्वक्षपितकोशं क्षपितसर्वैश्वर्यं । “कोशोस्त्री कुड्याले सज्जपिधानेथौवदिव्ययोः” इत्यमरः । अभ्यवपद्य जानीहीत्यर्थः । बालवृद्धावशेषितामित्यतिशयोक्तिः । मूलबलाद्युत्सादनस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ १९ ॥ कश्चिदिति प्रश्ने । कदाचिदपि नोक्तपूर्वोसीत्यर्थः । कश्चिदिति पाठे त्वदन्यः कश्चिदपि नैवमुक्तपूर्वइत्यर्थः ॥ २० ॥ संभावना आदरः । दैवासुरेषु देवासुरसंबन्धिषु । प्रतिन्यूह्य विभज्य । असुराः असुराक्षपीत्यर्थः ॥ २१ ॥ आतिष्ठ अवलम्बस्व ॥ २२ ॥ यथाप्रियं यथाखेहं ।

रक्षापेनियतलाततोऽर्वाक्षासद्व्यादिमध्यैतत्प्रवृत्तौसुमहानित्युत्तरसंगत्यापरोः । अनेनमर्षकृत्वापुस्तस्याष्टनवमासकृपः कालेग-तइतिगम्यते । अनेनापियुद्धस्यषण्मासाधिककालव्यापितासूचिताभवतीतिज्ञायते इति उत्तरत्रयस्यामहत्युक्तमुक्तं तदसंगतं । सुमहान्कालइत्यस्यगतेवेतिनितलात् । मन्त्रकालेविनायासंखतएवजागरणदिनएवकुंभकर्णागमनरामागमनानन्तरंनवमेऽहनिप्रयत्न-उत्थानंचसंभवतः । युद्धस्यषण्मासाधिककालकल्पनंवास्मदुक्तमेपातत्रमूलकं । षण्मासादर्वाक्दोषापिजागरणाभाववाद्स्तु स्वयमेवजागरणाभावपरः । प्रयत्नेतुजागरणस्यषण्मासानन्तरमित्यतआवासस्यासंभावितलरूपसंभवद्युक्तिकलात् । सीतायाः स्वजीवनस्यमासद्वयावधिलकयनरूपस्फुटतरबाधकाच्च । अन्यथारामागमनानन्तरमपियुद्धस्यबहुकालावधिकत्वेनमध्येलदुक्तःसमयो-क्तिकान्तोतोमांसजेतिमध्यैमध्यैकथयामाव्यत्वाच्च । कापियुद्धदिनेयस्याभावनुक्तत्वात्तदुक्तप्रकारएवकिंनस्यादितितुदुराशामार्थं यावन्नपश्यपुराणीयपुष्करखण्डगतांछन्निष्ठाप्यायस्थः “अत्रयुद्धमहदुत्तैश्चैत्रशुक्रत्रयोदशौम् । अष्टचत्वारिंशतिदिनंयासौरावणोहतः” इतिश्लोकोनावलोकितस्त्वानदितिचतुरस्रं ॥ १३ ॥ स० वानराएवएकः अलण्डः अर्णवःसमुद्रोयेनतत् । कृतं कर्मपश्येत्-न्वयः । वनानि महान्ति । उपवनानि अणुनि कृतानि । विटपोतपाटात् । रामेणवानरैर्कार्णवीकृतं । ‘अस्मदीयगुणार्णवं’ इत्य-शुव्याख्यानमुधायांअर्णवइवाचरतीत्यर्णवमिति कृते अर्णवतेःपञ्चायचिकृतेअर्णवशब्दजिलिङ्गः साधुरित्युक्तेः साधु । कृतंवानरै-र्कार्णवंपश्येत्खन्वयेतुनक्लेशः ॥ १५ ॥ स० बालवृद्धावशेषिताः । बालाः स्तनंधयाः । वृद्धाः युद्धानर्हाः । बहुनायूनांसत्सेपी-यमुक्तिः कुंभकर्णस्यकाष्ठ्याच्छीघ्रंसमरघरणीप्रवेष्टार्यं ॥ १९ ॥ इतिद्विवर्धितमःसर्गः ॥ ६२ ॥

[पाठः] १ क. झ. ट. दाशरथिःश्रीमान्सुग्रीव. २ झ. ट. समुद्रंलङ्कयित्वातुक्लृप्तः. ३ क. झ. झ. ट. मागल. ४ क. ख. ग. ड. छ.—ट. रैकार्णवीकृतं. ५ क. ग. ड. झ. ट. कथंचन. ६ ड. झ. ट. त्रायस्वेह. घ. त्रायस्वलं ७ ख. न. छ. न. थर्द्व. ८ ड. झ. ट. मभ्युपपद्य. ९ झ. न. ट. कश्चिद्. १० ड. झ. ट. क्षामराज्युधि. ११ य. छ. विपुलविक्रम.

स्वतेजसा विधम सपत्नवाहिनीं शरद्धनं पवन इवोद्यतो महान् ॥ २३ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

कुम्भकर्णेन रावणप्रति नीतिशास्त्रार्थानुवादपूर्वकंप्रकृतापह्नासेकादनालोचनहेतुकत्वोक्तिः ॥ १ ॥ रावणेनकुम्भकर्णप्रति
सकोपंगतार्थानुशोचनस्यानौचित्योक्तिपूर्वकं विपक्षार्थसमीकरणसमुद्भूतक्षणत्वोक्त्या शत्रुजयापन्नजपराक्रमोपयोजननियो-
जनम् ॥ २ ॥ कुम्भकर्णेन रावणप्रति ससान्वनयुद्धेरामादिष्वप्रतिज्ञानम् ॥ ३ ॥

तस्य राक्षसराजस्य निशम्य परिदेवितम् ॥ कुम्भकर्णो बभाषेदं वचनं प्रजहास च ॥ १ ॥

दृष्टो दोषो हि योस्माभिः पुरा मन्त्रविनिर्णये ॥ हितेष्वनभिरक्तेन सोयमासादितस्त्वया ॥ २ ॥

शीघ्रं खल्वभ्युपेतं त्वां फलं पापस्य कर्मणः ॥ निरयेष्वेव पतनं यथा दुष्कृतकर्मणः ॥ ३ ॥

प्रथमं वै महाराज कृत्यमेतदचिन्तितम् ॥ केवलं वीर्यदर्पेण नानुबन्धो विचारितः ॥ ४ ॥

यः पश्चात्पूर्वकार्याणि कुर्यादैश्वर्यमास्थितः ॥ पूर्वं चापरकार्याणि न स वेद नयानयौ ॥ ५ ॥

देशकालविहीनानि कर्माणि विपरीतवत् ॥ क्रियमाणानि दुष्यन्ति हवींष्यप्रयतेष्विव ॥ ६ ॥

त्रयाणां पञ्चधा योगं कर्मणां यः प्रपश्यति ॥ सचिवैः समयं कृत्वा स सैभ्ये वर्तते पथि ॥ ७ ॥

आवयोः प्रीत्यनुरूपमित्यर्थः ॥ २३ ॥ इति श्रीगोवि-
न्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने
युद्धकाण्डव्याख्याने द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

अथ कुम्भकर्णोद्बुद्धिद्विषष्टितमे-तस्येत्यादि ॥ परि-
देवितं पूर्वोक्तजघनानां परिदेवनतुल्यत्वात् परिदेवि-
तत्वं । कुम्भकर्णो वचनं बभाषे जहास चेत्यत्र व्यत्ययः
कार्यः । उक्त्वा जहासेति वार्थः ॥ १ ॥ पुरा मन्त्रवि-
र्णये क्रियमाणे । अस्माभिः यो दोषो दृष्टः शत्रुभिस्त-
वापद्बुद्धिंयतीति निश्चितः । हितेषु हितपरेषु । अनभि-
रक्तेन असक्तेन । हितपरवचनमशृण्वतेत्यर्थः । त्वया
सोयं दोष आसादितः । पूर्वमेव चिन्तित्वा विपत् प्राप्ते-
त्यर्थः ॥ २ ॥ पापस्य सीताहरणरूपस्य कर्मणः । फलं
त्वां शीघ्रं अभ्युपेतं प्राप्तं । “अत्युत्कटैः पुण्यपापैरिहैव
फलमश्नुते” इति न्यायात् । अत्रोदाहरणमाह-निर-
येष्विति । दुष्कृतकर्मणः महापातकिनः पुरुषान् ।
निरयेष्वेव पतनं यथा प्राप्नोति तद्वत् । एवकारेणाप-
रिहायत्वमुच्यते ॥ ३ ॥ हे महाराज । केवलं वीर्य-

दर्पेण एतत्कृत्यं सीताहरणरूपं कार्यं वै । प्रथमं सीता-
हरणात्पूर्वं । न चिन्तितं साध्वसाधु वेति त्वया न
विचारितं । अनुबन्धातीत्यनुबन्धः दोषोत्पादः । “दोषो-
त्पादेऽनुबन्धः स्यात्” इत्यमरः ॥ ४ ॥ प्रथमं विचार्य
पश्चात् कर्म कर्तव्यमिति प्रेक्षावतां कृत्यं, त्वया तु
तद्विपरीतं कृतमित्याह-य इति ॥ ऐश्वर्यं आस्थितः
प्राप्तः । यः पुमान् पूर्वकार्याणि कार्यारम्भात्पूर्वं कर्त-
व्यानि मन्त्रणादीनि कुर्यात् । अपरकार्याणि उत्तरकाले
विचार्याणि च पूर्वं कुर्यात् । सः नयानयौ नीत्यनीती
न वेद ॥ ५ ॥ एवं देशकालानुरोधेन कर्म कर्तव्यमि-
त्युक्तं, तदनुरोधे दोषमाह-देशेति ॥ देशकालविही-
नानि क्रियमाणानि । अदेशे अकाले च कृतानि कर्माणि
विपरीतवत् देशकालवैकल्याद्विपरीतकर्माणीव । अप्र-
यतेषु मन्त्रानध्ययनादिना अपूतेषु अपात्रेषु हवींषीव
दुष्यन्ति विफलानि भवन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥ देशकाला-
नुरोधस्य फलमाह-त्रयाणामिति ॥ सचिवैः मन्त्रिभिः
सह । समयं निश्चयरूपं सिद्धान्तं कृत्वा । “समयाः
शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः” इत्यमरः । त्रयाणां

‘सु० दं दातारं रावणप्रति बभाषे जहास च । विभीषणमात्यवदाशुर्जनश्रुतमतइयंदशेति दशाननं निरीक्ष्य हास इति भावः । “दं दं
नेष्टे देवदातारि” इति विश्वः । बभाषेऽप्येवमपि कश्चित्पाठः ॥ १ ॥ शि० अनुबन्धः सीतारामयोः परस्परप्रीतिः । न विचारितः ।
तत्फलमेवेदं प्रसूतमिति भावः ॥ ४ ॥ टी० हवींषिचतुरोदाशादीनि । अप्रयतेष्विव असावधानजनेष्विव अशुचिजनेष्वि-
तियावत् ॥ ति० अप्रयतेषु असावधानेषु अदंष्ट्रतेष्वग्निषु च हवींषीव ॥ ६ ॥

[पा०] १ ग. क. झ. ट. व्यत्यय. २ ख. घ.—छ. झ. अ. ट. अनभियुक्तेन. ३ क. ख. घ.—ट. चोत्तरकार्याणि.
४ ख. क. घ. छ. झ. ज. ट. प्रपश्यते. ५ क. क. झ. ट. सम्यग्वर्तते.

यथागमं ॥ यो राजा समयं विचिकीर्षति ॥ बुध्यते सचिवान्बुद्ध्या सुहृदथानुपश्यति ॥ ८ ॥
 धर्ममर्थं च कामं च सर्वान्वा रक्षसां पते ॥ भजेत पुरुषः काले त्रीणि द्वन्द्वानि वा पुनः ॥ ९ ॥
 त्रिषु चैतेषु यच्छ्रेष्ठं श्रुत्वा तन्नावबुध्यते ॥ राजा वा राजमात्रो वा व्यर्थं तस्य बहुश्रुतम् ॥ १० ॥
 उपप्रदानं सान्त्वं वा भेदं काले च विक्रमम् ॥ योगं च रक्षसांश्रेष्ठ तावुभौ च नयानयौ ॥ ११ ॥
 काले धर्मार्थकामान्यः संमथ्य सचिवैः सह ॥ निषेवेतैस्त्वान्लोके न स व्यसनमाप्नुयात् ॥ १२ ॥
 हितानुबन्धमालोच्य कार्याकार्यमिहात्मनः ॥ राजा सैहार्थतत्त्वज्ञैः सचिवैः स हि जीवति ॥ १३ ॥
 अनभिज्ञाय शास्त्रार्थान्पुरुषाः पशुबुद्धयः ॥ प्रागल्भ्याद्वक्तुमिच्छन्ति मन्त्रेष्वभ्यन्तरीकृताः ॥ १४ ॥

उत्तममध्यमाधमकर्मणां । तत्र आत्मोदयपरज्यानि-
 भवसमये क्रियमाणं दण्डोपयोगि यानमुत्तमं कर्म ।
 आत्मपरयोः बलसाम्ये क्रियमाणं संधानं मध्यमं कर्म ।
 परोदयात्मज्यानिसमये क्रियमाणं दानपूर्वसमाश्रयण-
 मधमं कर्म । तेषां पञ्चधा योगः । कर्मणामारम्भो-
 पायः । पुरुषद्वयसंपत् । देशकालविभागः । विनि-
 पातप्रतीकारः । कार्यसिद्धिश्चेत्युक्तैः पञ्चभिर्योगः ।
 यद्वा त्रयाणां उत्तममध्यमाधमभावेन त्रिविधानां
 कर्मणां । पञ्चधा योगं देशकालात्मद्रव्यप्रयोजनसं-
 न्भवशात् पञ्चविधं संबन्धं । यः पश्यति सः सभ्ये
 साधौ । “सभ्यः सामाजिके साधौ” इति रत्नमाला ।
 यथि नीतिमार्गे वर्तते । सम्यक्नीतिफलं प्राप्नोती-
 त्यर्थः ॥ ७ ॥ यथागमं नीतिशास्त्रमनतिक्रम्य । यो
 राजा । समयं कार्यनिर्णयं । चिकीर्षति । सचिवांश्च
 बुध्यते सचिवैः सहलोचयतीति यावत् । सुहृदश्चा-
 नुपश्यति सुहृद्भिः सह विचारयतीति यावत् । स
 सभ्ये पथि वर्तते इति पूर्वणान्वयः ॥ ८ ॥ धर्ममर्थं
 कामं च प्रत्येकं वा । त्रीणि द्वन्द्वानि वा । धर्मार्थौ
 अर्थधर्मौ कामार्थौ वा । सर्वान्वा । कालेषु विहितेषु
 प्रातर्मध्याह्नसायाह्नेषु भजेत । अकाले न सेवेतेति
 भावः । एतदुक्तं भवति । प्रातःकाले धर्मो विहितः,
 तं तदा सेवेत । मध्याह्ने अर्थो विहितः, तं तदा
 सेवेत । सायंकाले कामो विहितः, तं तदा सेवेतेति ।
 यद्वा प्रातःकाले स्वकालविहितं धर्मं मध्याह्ने विहित-
 मर्थं च सेवेत । मध्याह्ने स्वकालविहितमर्थं प्रातर्वि-
 हितं धर्मं च सेवेत । सायंकाले स्वकालविहितं कामं
 मध्याह्नविहितमर्थं च सेवेत । अथवा सायंकाले
 स्वविहितं कामं प्रातर्मध्याह्नयोर्विहितौ धर्मार्थौ च

सेवेतेति । केवलकामं सर्वकालेष्वपि सेवमानः पुरु-
 षाधम एवेत्यसिंधिः ॥ ९ ॥ एवं कर्तव्यमुक्त्वा
 तदकर्तारं निन्दति—त्रिष्विति ॥ एतेषु पूर्वोक्तेषु त्रिषु
 भजनेषु धर्मार्थकामेषु वा । यच्छ्रेष्ठं प्रत्येकभजनं धर्मो
 वा । तच्छ्रुत्वा । यो राजा वा राजमात्रो वा राजसहस्रो
 वा । न बुध्यते आचरितुं न जानाति । तस्य बहुश्रुतं
 शास्त्रश्रवणं व्यर्थं । अनुष्ठानपर्यवसानाभावादिति
 भावः । एवं सामान्यरूपया अप्रस्तुतप्रशंसया त्रिवि-
 र्गेषु श्रेष्ठं धर्मं परित्यज्य जघन्यं काममेवाश्रितस्य ते
 शास्त्रश्रवणं समुद्रधोषमात्रमासीदिति प्रस्तुतोऽर्थोऽ-
 वगम्यते ॥ १० ॥ अकाले काम इवाकाले विक्र-
 मोपि त्याज्य इत्याह—उपप्रदानमित्यादिश्लोकद्वयेन ॥
 काले तत्तदुचितकाले । उपप्रदानं प्रतिपक्षिणः समीपं
 गत्वाद्रविणादिप्रदानं । सान्त्वं समीचीनभाषणं ।
 भेदं मित्रादिवर्गस्य द्वैधीकरणं । विक्रमं दण्डं च ।
 प्रत्येकं तेषां योगं समवायं च । तौ पूर्वोक्तौ नया-
 नयौ । तेषां निर्वाहप्रकारान् धर्मार्थकामांश्च सचिवैः
 संमथ्य । काले पूर्वोक्तकाले । आत्मवान् वशीकृतम-
 नस्कः । यो निषेवेत स लोके व्यसनं नाप्नुयात्
 ॥ ११—१२ ॥ हितेति ॥ अत्र कार्यमित्यध्याहारः ।
 निषेवेतेत्यनुषङ्गः । यो राजा अर्थतत्त्वज्ञैः सचिवैः
 सह । हितानुबन्धं हितोदकं । आत्मनः कार्याकार्यं
 कर्तव्याकर्तव्यं । आलोच्य निश्चित्य । कार्यमेव निषे-
 वेत सः इह लोके जीवतीत्यर्थः । हितत्वेनायमर्थो
 लोकप्रसिद्ध इत्यवगम्यते । हितानुबन्धकार्याकार्यानां
 लोचनात्तवेदं व्यसनमापन्नमिति भावः ॥ १३ ॥ एवं
 सामान्येन राजानमधिक्रिय मन्त्रिणोप्यधिक्रियति—
 अनभिज्ञायेति ॥ शास्त्रार्थान् नीतिशास्त्रार्थान् । अनभि-

अज्ञास्त्रविदुषां तेषां न कार्यमहितं वचः ॥ अर्थशास्त्रानभिज्ञानां विपुलां श्रियमिच्छताम् ॥ १५ ॥
 अहितं च हिताकारं धार्ष्ट्याज्जल्पन्ति ये नराः ॥ अवेक्ष्य मन्त्रवाह्यास्ते कर्तव्याः कृत्यदूषणाः ॥ १६ ॥
 विनाशयन्तो भर्तारं सहिताः शत्रुभिर्बुधैः ॥ विपरीतानि कृत्यानि कारयन्तीह मन्त्रिणः ॥ १७ ॥
 तान्भर्ता मित्रसंकाशानमित्रान्मन्त्रनिर्णये ॥ व्यवहारेण जानीयात्सचिवानुपसंहितान् ॥ १८ ॥
 चपलस्येह कृत्यानि सहसाऽनुप्रधावतः ॥ छिद्रमन्ये प्रपद्यन्ते क्रौञ्चस्य स्वमिव द्विजाः ॥ १९ ॥
 यो हि शत्रुमभिज्ञाय नात्मानमभिरक्षति ॥ अवाप्नोति हि सोनर्थान्स्थानान्च व्यवरोप्यते ॥ २० ॥
 यदुक्तमिह ते पूर्वं क्रियतामनुजेन च ॥ तदेव नो हितं कार्यं यदिच्छसि च तत्कुरु ॥ २१ ॥
 तर्तुं श्रुत्वा दशग्रीवः कुंभकर्णस्य भाषितम् ॥ भुक्कुटिं चैव संचक्रे कुद्धश्चैनमभाषत ॥ २२ ॥

ज्ञाय गुरुमुखादश्रुत्वा । वेषेण पुरुषाः पशुबुद्धयः । आहारनिद्रादिमात्राभिज्ञाः । भ्रान्तेन राह्या । मन्त्रेषु राजकार्यविचारेषु । अभ्यन्तरीकृताः मन्त्रयितृत्वेन वृताः सन्तः । प्रागल्भ्यात् ऊहापोहौ विना केवल-
 धाष्ट्यात् । वक्तुमिच्छन्ति । नतु सम्यक् संगतं निश्चित्य वदन्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥ अज्ञास्त्रेति । शास्त्र-
 नभिज्ञानां तेषां मन्त्रिणां । अहितं वचः अर्थशास्त्रा-
 नभिज्ञानां । अथापि विपुलां श्रियमिच्छतां राज्ञां न
 कार्यं । राजभिस्तदुक्तप्रकारो नानुष्ठेय इत्यर्थः ॥ १५ ॥
 न केवलं तद्वचनाश्रवणं, मन्त्रेषु बहिष्कार्याश्च ॥
 इत्याह—अहितमिति ॥ वस्तुतः अहितं हिताकारं
 हितमिवापातवः प्रतीयमानमर्थं । धार्ष्ट्यात् शास्त्र-
 ज्ञानं विना केवलप्रागल्भ्यात् । ये जरूपन्ति अक्रमेण
 वदन्ति । कृत्यदूषणाः कार्यदूषकास्ते । अवेक्ष्य पूर्व-
 मेव परीक्ष्य । मन्त्रवाह्याः मन्त्रबहिर्भूताः कर्तव्याः
 ॥ १६ ॥ न केवलमहितवचनं, विपरीतं च कुर्वन्ती-
 त्याह—विनाशयन्त इत्यादि ॥ मन्त्रिणः दुर्मन्त्रिणः ।
 बुधैः उपायज्ञैः । शत्रुभिः सहिताः प्रेरिताः । विना-
 शयन्तः विनाशार्थं । इह प्रयोजनविषये । विपरी-
 तानि विपरीतफलकानि कृत्यानि । भर्तारं कारयन्ति
 ॥ १७ ॥ दुर्मन्त्रित्वनिर्णयोपायमाह—तानिति ॥ उपसं-
 हितान् उपजापितान् । उत्कोचप्रदानादिना शत्रुभिर्भेदं

प्रापितान् । मित्रसंकाशान् मित्रवद्भावयतः कार्य-
 तोऽमित्रान्सचिवान् । व्यवहारेण व्याप्तिश्रमभाषणेन ।
 जानीयात् ॥ १८ ॥ स्वयमसमर्था विपरीतबुद्धयो
 मन्त्रिणः किं करिष्यन्तीत्यत्राह—चपलस्येति ॥ इह
 प्रस्तुते कार्ये विषये । कृत्यानि उपसंहितमन्त्रिप्रेरि-
 तानि कार्याणि । सहसा अचिरेण । अनुप्रधावतः
 दुर्मन्त्रिषु मन्त्रित्वमनुसरतः । चपलस्य झटिति कार्ये
 प्रवर्तमानस्य राज्ञः । छिद्रं रन्ध्रं । अन्ये शत्रवः ।
 क्षिप्रं प्रपद्यन्ते स्वीकुर्वन्ति । कथमिव । द्विजाः पक्षिणः ।
 “ दन्तविप्राण्डजा द्विजाः ” इत्यमरः । क्रौञ्चस्य
 स्कन्दशक्तिविदारितस्य क्रौञ्चाख्यपर्वतस्य । स्वमिव
 रन्ध्रमिव पण्डिताः शत्रवः उत्कोचप्रदानादिना वशी-
 कृतैर्मन्त्रिभिः कुत्रचिच्चापलकार्ये राजानं प्रापय्य तदेव
 रन्ध्रमासाद्य अन्तः प्रविशन्तीति भावः ॥ १९ ॥ एवं
 कपटवृत्तेः शत्रोः स्वरूपापरिज्ञाने राजा विषद्यत
 इत्याह—यो हीति ॥ यो हि राजा । शत्रुं वञ्चन-
 परं । अविज्ञाय मन्त्रव्यवहारादिना अविज्ञाय ।
 आत्मानं च नाभिरक्षति दुर्मन्त्रिनिरासादिना नात्मानं
 प्रकृतौ स्थापयति । सोऽर्थानवाप्नोति । स्थानान्
 राजासनात् । व्यवरोप्यते प्रच्याव्यते । इयता
 ग्रन्थेन तव कामव्यसनात् कुमन्त्रिवचनाख्यमापदिति
 दर्शितं ॥ २०—२१ ॥ कुद्धः सन् भुक्कुटिं ऊर्ध्वाकु-

सू० अनुनापिवर्जनीयानेवाह—विनाशयन्त इति । शताहेतौ । भर्तारं स्वस्थामिनं । बुधैः अविज्ञमन्त्रिकत्वज्ञानैः
 शत्रुभिः स्वराजविद्वेभिः । विपरीतानि राजभरणराज्यहरणादिकारणानिकृत्यानि कारयन्ति । तेमन्त्रिणो निन्दितमन्त्रिणः
 मन्त्रवाह्याः कर्तव्या इत्यन्वयः ॥ “ भूमनिन्दाप्रशंसासु ” इत्युक्तेर्निन्दायामयमिति । “ केचित्तुमन्त्रिण ” इत्यादिनागोवि-
 अद्व्याख्यानं बुधमन्त्रिमुखशब्दयोर्जनान्धारिद्वेनेति त्रैयं । तथास्वरक्षणं कुर्वन्तीति शेष इति विशेषोपि तांभ्यलक्षणेन । प्रकर-
 पाननुकूलताचवाकानामपि भासत इत्यनादरणीयं तदिति दिक् ॥ ति० केवलदुर्मन्त्रिणः । भर्तारं स्वस्थानाशयतः । हेतौ शता ।

[पा०] १ क. झ. ट. अवश्यं मन्त्र. २ क. ज.—ट. कृत्यदूषकाः. ३ क. झ. म. ट. क्षिप्रमन्ये. ४ घ. क. झ. ट.
 पूर्वप्रिययागेऽनुजेनच. च. पूर्वप्रिययागानुजेनच. ज. पूर्वक्रियतामेऽनुजेनच. ५ क. घ. झ. म. ट. हितं वाक्यं. क. ख.
 घ. हितं राजन्. ६ ख. एतच्छ्रुत्वा.

मान्यो गुरुरिवाचार्यः किं मां त्वमनुशाससि ॥ किमेवं वाक्छ्रमं कृत्वा काले युक्तं विधीयताम् ॥ २३ ॥

विभ्रमाच्चित्तमोहाद्वा बलवीर्याश्रयेण वा ॥ नाभिपन्नमिदानीं यद्व्यर्थास्तस्य पुनः कथाः ॥ २४ ॥

अस्मिन्काले तु यद्युक्तं तदिदानीं विधीयताम् ॥ गतं तु नानुशोचन्ति गतं तु गतमेव हि ॥ २५ ॥

ममापनयजं दोषं विक्रमेण समीकुरु ॥ यदि खल्वस्ति मे स्नेहो विक्रमं वावगच्छसि ॥

यदि वा कार्यमेतत्ते हृदि कार्यतमं भवतु ॥ २६ ॥

स सुहृदो विपन्नार्थं दीनमभ्यवपद्यते ॥ स बन्धुर्योपनीतेषु साहाय्यायोपकल्पते ॥ २७ ॥

तमर्थेनं ब्रुवाणं तु वचनं धीरदारुणम् ॥ रुष्टोऽयमिति विज्ञाय शूनैः श्लक्ष्णमुवाच ह ॥ २८ ॥

अतीव हि समालक्ष्य आतरं क्षुभितेन्द्रियम् ॥ कुम्भकर्णः शूनैर्वाक्यं वभाषे परिसान्त्वयन् ॥

[शृणु राजन्नवहितो मम वाक्यमरिंदम] ॥ २९ ॥

अलं राक्षसराजेन्द्र संतापमुपपद्य ते ॥ रोषं च संपरित्यज्य स्वस्थो भवितुमर्हसि ॥ ३० ॥

नैतन्मनसि कर्तव्यं मयि जीवति पार्थिव ॥ तमहं नाशयिष्यामि यत्कृते परितप्यसे ॥ ३१ ॥

तन्धुवं चक्रे । एतन्मभाषत चेत्यन्वयः ॥ २२ ॥ हे

कुम्भकर्ण । त्वं मान्यः बहुमानार्हः । आचार्यः आचा-

रप्रवर्तकः गुरुरिव मां मान्यमाचार्यं गुरुं । अनुशा-

ससि शिक्षसे । आर्षः शप् । वैपरीत्यमेवाचरसी-

त्यर्थः । एवं वचनं तवायुक्तमिति भावः । अफलं

चेदं वचनमित्याह—किमेवमिति । एवं उक्तप्रकारेण ।

वाक्छ्रमं कृत्वा । प्रयासैकफलं वाचमुक्त्वेत्यर्थः । किं

फलं । किमपि प्रयोजनं नास्तीत्यर्थः । नीतिकालस्या-

तीतत्वादिति भावः । काले नयमार्गातीतकाले ।

यद्युक्तं पराक्रमरूपं । तत् विधीयतां क्रियतां ॥ २३ ॥

पूर्वमनालोच्य कृतस्य निमित्तमाह—विभ्रमादिति ॥

विभ्रमात् अनीतौ नीतिबुद्ध्या । चित्तमोहात् ज्ञाना-

नुदयात् । बलवीर्याश्रयेण । बलवीर्ययोरश्रयणेन ।

गर्वेणेति थावत् । यत्कार्यं नाभिपन्नं न कृतं । तस्य पुनः

कथाः पुनः पुनः कथनानि इदानीं अतीतकाले । व्यर्थाः

॥ २४ ॥ इदानीं सद्यः । गतं तु गतमेव । न तत्पु-

नरायास्यतीति भावः ॥ २५ ॥ ममेत्यादिसार्धश्लोक

यकान्वयः ॥ दोषं वैषम्यं । शत्रुमिराक्रमणमिति थावत् ।

समीकुरु समतयाकुरु । वैषम्यसमता नाम वैषम्यनाश

एव । खलु वाक्यालङ्कारे । मे मयि यदि स्नेहोऽस्ति स्व-

कीयं विक्रमं यदि वा अवगच्छसि । स्वपराक्रममज्ञात्वैव

तवचाक्षनिमित्तं विपरीतानि कृतानि कारयन्ति । केचित्सुमन्त्रिणः

दुर्मन्त्रफलं तवनाशं पश्यन्तो दुर्वैः सर्वज्ञैस्तयशत्रुभिः सहिताः

स्वरक्षणकुर्वन्तीति शेषः ॥ १७ ॥ ति० प्रियवा मन्दोदर्या । मेऽनुजोविभीषणः । समानार्थेन चतयोर्वाक्येति मन्दोदरीवाक्यं नष्ट्यु-

युक्तं । स्वमतिसदृशमतिलान्मेऽनुजइत्युक्तं ॥ २५ ॥ स० धीरदारुणं । धीरं अधुनापि । दारुणं वचनाकरणेकूरं । एवं वचनं ब्रुवाणं

रावणं । धीरदारुणमिति वचनविशेषणञ्च । धीरेषु दारुणमिति वा । श्लक्ष्णं रावणमनसः श्लक्ष्णत्वेन भविष्यदथा उवाच ॥ २८ ॥

नीत्युपन्यासस्तथा कृत इति भावः । एतत् युद्धरूपं

कार्यं । ते हृदि कार्यतमं अवश्यकर्तव्यं । मतं इष्टं ।

अवश्यकर्तव्यत्वेन मन्यसे चेदित्यर्थः । तदा समीकृति-

त्यन्वयः ॥ २६ ॥ इदानीं साहाय्याकरणे तव बन्धुल-

मेव मज्येतेति सदृष्टान्तमाह—स इति ॥ विपन्नार्थं

विपन्नः शङ्कितापायः अर्थः प्रयोजनं यस्य तं । दीनं

मलिनमनस्कं पुरुषं । यः सुहृत् अभ्यवपद्यते अमितः

प्राप्नोति । सदा सन्निधत्त इत्यर्थः । स एव सुहृत् ।

यो बन्धुः अपनीतेषु विषमितनीतिषु पुरुषेषु । साहा-

य्यायोपकल्पते साहाय्याय प्रभवति । स एव बन्धुः ।

सर्वं वाक्यं सावधारणमिति न्यायात् ॥ २७ ॥ धीर-

दारुणं यदि वा कार्यमित्युक्त्या धीरं सुहृदित्याद्युक्त्या

दारुणं निष्ठुरं । रुष्टोऽयमिति विज्ञाय । मुकुटिजन्म-

नेनानुमायेत्यर्थः ॥ २८ ॥ उक्तमेवार्थं प्रपञ्चयन्नाह—

अतीवेति । अतीव क्षुभितेन्द्रियमित्यनेन रुष्टपदं

व्याख्यातं । परिसान्त्वयन्नित्यनेन श्लक्ष्णपदं ॥ २९ ॥

ते त्वया । संतापं । उपपद्य प्राप्य । अलं । संतापो

न कर्तव्य इत्यर्थः । “अलंस्वल्कोः प्रतिषेधयोः

प्राचां क्त्वा” इति क्त्वाप्रत्ययः । स्वस्थो भव ।

स्वर्गस्थो भवेत्यर्थान्तरं ॥ ३० ॥ नैतन्मनसि कर्तव्यं

विभ्रमाच्चित्तमोहाद्वेत्युक्तं मनसि न कर्तव्यमित्यर्थः ।

[पा०]

१ क. झ. ट. यद्युक्तं विधीयतां. २ क. झ. ट. विचिन्त्यतां. ३ क. झ. ट. दुःखं. ४ ख. ड. घ. ङ.—ट.

मध्युपपद्यते. ५ इदमर्थं क. झ. ट. पाठेषु दृश्यते.

अवश्यं तु हितं वाच्यं सर्वावस्थं मया तव ॥ बन्धुभावादभिहितं आतृक्षेहाह पाथिव ॥ ३२ ॥
 सदृशं यत्तु कालेऽस्मिन्कर्तुं स्निग्धेन बन्धुना ॥ शत्रूणां कदनं पश्य क्रियमाणं मया रणे ॥ ३३ ॥
 अद्य पश्य महाबाहो मया समरमूर्धनि ॥ हते रामे सह भ्रात्रा द्रवन्तीं परवाहिनीम् ॥ ३४ ॥
 अद्य रामस्य तद्दृष्ट्वा मयाऽऽनीतं रणाच्छिरः ॥ सुखी भव महाबाहो सीता भवतु दुःखिता ॥ ३५ ॥
 अद्य रामस्य पश्यन्तु निधनं सुमहत्प्रियम् ॥ लङ्कायां राक्षसाः सर्वे ये ते निहतबान्धवाः ॥ ३६ ॥
 अद्य शोकपरीतानां स्वबन्धुवैधकारणात् ॥ शत्रोर्युधि विनाशेन करोम्यास्तप्रमार्जनम् ॥ ३७ ॥
 अद्य पर्वतसंकाशं ससूर्यमिव तोयदम् ॥ विकीर्णं पश्य समरे सुग्रीवं ध्रुवगोचरम् ॥ ३८ ॥
 कथं त्वं राक्षसैरेभिर्मया च परिरक्षितः ॥ जिघांसुभिर्दाशरथि वैध्यसे त्वमिहानघ ॥ ३९ ॥
 अथ पूर्वं हते तेन मयि त्वां हन्ति राघवः ॥ नाहमात्मनि संतापं गच्छेयं राक्षसाधिप ॥ ४० ॥

यत्कृते यस्य रामस्य कृते । अर्थान्तरं तु मयि जीवति सति एतन्मनसि न कर्तव्यं । यद्यहं जीविष्यामि तदा एवं न कर्तव्यं । अहमेव न जीविष्यामीत्यर्थः । यत्कृते यस्य मम कृते । परितप्यसे अयं सुखेन जीवन् मत्कार्यं न करोतीति परितपोसि । तं मां रामेण नाशयिष्यामीति ॥ ३१ ॥ तर्हि किमर्थमेवमुक्तमित्यत्राह—अवश्यमित्यादि ॥ बन्धुभावात् सामान्यस्नेहात् विशेषतोभ्रातृस्नेहाच्च । सर्वावस्थं रोषहर्षादिसर्वावस्थावस्थितमित्यर्थः । अवश्यं वाच्यं ते हितं मयाऽभिहितं ॥ ३२ ॥ अस्मिन्काले आपत्काले । स्निग्धेन बन्धुना यत्कर्तुं सदृशं युक्तं । तादृशं कदनं मया क्रियमाणं पश्य । अत्र शत्रुकर्तृकं कदनमित्यर्थान्तरं ॥ ३३ ॥ अद्येति । अर्थान्तरं । हे पर ज्येष्ठ, मया सह समरमूर्धनि हते भग्नौ सति रामे रामनिमित्तं । द्रवन्तीं आगच्छन्तीं वाहिनीं पश्येति ॥ ३४ ॥ अद्य रामस्येति । अर्थान्तरं । मया सह रामस्य रणाद्धेतोः । आनीतं दूरे क्षिप्तं । शिरः मच्छिरः । दृष्ट्वा सुखी भव । तदानीं मयि रोषत्यागादिति भावः । सीता दुःखिता भवतु । सर्वलोकमावृत्तादिति भावः ॥ ३५ ॥ अद्य रामस्य पश्यन्त्विति । अर्थान्तरं ।

रामस्येति कर्तरि षष्ठी । रामकर्तृकं मन्निधनं ये निहतबान्धवाः ते राक्षसाः पश्यन्तु । “ न दुःखं पञ्चमिःसह ” इति न्यायादिति भावः । उत्तरश्लोकेष्वेवमेव योजना ॥ ३६-३७ ॥ ससूर्यमिव तोयदमिति । रुधिराक्ततया ससूर्यप्रकाशं मेघमिव स्थितमित्यर्थः ॥ ३८ ॥ ससैन्यं दाशरथि जिघांसुभिः एभिः राक्षसैः मया च परिरक्षितत्वं कथं रामेण वैध्यसे इति योजना । अर्थान्तरं । जिघांसुभिः हननेच्छामाग्नवद्भिः । पराक्रमासमर्थैरित्यर्थः । कथं परिरक्षितः । प्रत्युत वैध्यसे इति । अत्र विभीषणः क गत इति कुम्भकर्णस्य प्रश्नः मया धिक्कृतो गत इति रावणस्योत्तरं च क्वचित् कोशे दृश्यते तत्पूर्वापरविरुद्धं ॥ ३९ ॥ अत्र अथशब्दः प्रक्रमान्तरे । मयि हते सति हि पश्चात्त्वां रामो हन्ति हनिष्यति । अहं च आत्मनि स्वस्मिन् । संतापं शत्रुपरिभवजं । न कदाचिदपि गच्छेयं । न केनचिद्धन्तुं शक्य इत्यर्थः । अतः कुतस्ते भयमिति भावः । अर्थान्तरं । अहमात्मनि विषये संतापं गच्छेयं न गच्छामि । “ व्यत्ययो बहुलं ” इति लकारव्यत्ययः । मन्निधनं नानुशोचामीत्यर्थः । किं मयि हते सति । अथ राघवत्वां हन्ति हनिष्य-

ति० सर्वावस्थां सुखदुःखादिसर्वावस्थागतं प्राप्तं । त्वंप्रतीतिशेषः । “ विष्णोरभक्तिकावस्थासर्वावस्थेतिगीयते ” इत्यन्ये ॥ ३२ ॥
 ती० “ अद्यपश्यमहाबाहोमयासमरमूर्धनि ” इत्यारभ्यश्रीराममुद्दिश्यकुम्भकर्णोक्तपरुषवाक्यानांप्रतीतिकार्यः स्पष्टः । वस्तुतस्तुयद्यपि कुम्भकर्णो रावणप्रीतयेपिवाश्रीरामनिष्ठुरभाषणेप्रीतयेपिवाप्रवृत्तः । तथापि कुम्भकर्णवाणीप्रकारान्तरेणनिरसति । “ अद्यपश्यमहाबाहोमयेत्यादिमा “ शत्रूणांकदनंपश्यक्रियमाणंमया ” इत्युक्तं त्वया तदयुक्तं । किंतुसीतादुःखसंपादकरामहननेनास्मदादीन्विशोकान्कुर्वितिराक्षणाद्यायातव्यमिति व्यङ्ग्योक्त्यापरिहरति—अद्यपश्येति सार्धश्लोकचतुष्टयेन । व्यङ्ग्योक्त्यर्थे एतुश्लोकेषु विद्यमानक्रियापदा-

[पा०] १ घ. छ. घ. ट. सर्वावस्थां सुतेमया. २ झ. सर्वावस्थां गतंमया. ३ क. ग.—च. ज.—ट. हरिवाहिनीं. ४ ग. ह. झ. वधपोचिनां. ५ अ. शोणितोक्षितं. ६ क. झ. परितान्वितः. ७ ख. घ.—ट. व्यत्ययेत्सदाऽनघ. क. व्यत्ययेराक्षसेभर. ८ क. ख. ग. घ. छ. ज. अद्यपूर्वं. घ. अद्यपूर्वगततेन. ह. झ. ज. ट. मांनिहत्य किलत्वां हि निहनिष्यति मिराधवः.

कामं त्विदानीमपि मां व्यादिश त्वं परंतप ॥ न परः प्रेषणीयस्ते युद्धायातुलविक्रम ॥ ४१ ॥
 अहमुत्सादयिष्यामि शत्रूंस्त्व महाबल ॥ ४२ ॥
 यदि शक्रो यदि यमो यदि पावकमारुतौ ॥ तानहं योधयिष्यामि कुबेरवरुणावपि ॥ ४३ ॥
 गिरिमात्रशरीरस्य शितशूलधरस्य मे ॥ नर्दतस्तीक्ष्णदंष्ट्रस्य बिभीयाच्च पुरंदरः ॥ ४४ ॥
 अथ वा त्यक्तशस्त्रस्य मृद्रतस्तरसा रिपून् ॥ न मे प्रतिमुखे स्थातुं कश्चिच्छक्तो जिजीविषुः ॥ ४५ ॥
 नैव शक्त्या न गदया नासिना निंशितैः शरैः ॥ हस्ताभ्यामेव सरैर्वधो हनिष्याम्यपि वज्रिणम् ॥ ४६ ॥
 यदि मे मुष्टिवेगं स राघवोऽद्य सहिष्यते ॥ ततः पास्यान्ति बाणौघा रुधिरं राघवस्य तु ॥ ४७ ॥
 [अचिन्तयित्वा बाणौघान् रुधिरं राघवस्य च ॥ लक्ष्मणस्य च पास्यामि चिरकालं पिपासितः ॥ ४८ ॥
 चिन्तया बौध्यसे राजन्किमर्थं मयि तिष्ठति ॥ सोऽहं शत्रुविनाशाय तव निर्यातुमुद्यतः ॥ ४९ ॥
 मुञ्च रामाद्भयं राजन्हनिष्यामीह संयुगे ॥ राघवं लक्ष्मणं चैव सुग्रीवं च महाबलम् ॥
 हनुमन्तं च रक्षोघ्नं लङ्का येन प्रदीपिता ॥ ५० ॥
 ह्रींश्चापि हनिष्यामि संयुगे समवस्थितान् ॥ असाधारणमिच्छामि तव दातुं महद्यशः ॥ ५१ ॥
 यदि चेन्द्राद्भयं राजन्यदि वाऽपि स्वयंभुवः ॥ ५२ ॥
 अपि देवाः शयिष्यन्ते क्रुद्धे मयि महीतले ॥ यमं च शमयिष्यामि भक्षयिष्यामि पावकम् ॥
 आदित्यं पातयिष्यामि सनक्षत्रं महीतले ॥ ५३ ॥
 शतक्रतुं वधिष्यामि पास्यामि वरुणालयम् ॥ पर्वतांश्चूर्णयिष्यामि दारयिष्यामि मेदिनीम् ॥ ५४ ॥
 दीर्घकालं प्रसुप्तस्य कुंभकर्णस्य विक्रमम् ॥ अद्य पश्यन्तु भूतानि भक्ष्यमाणानि सर्वशः ॥ ५५ ॥
 नन्विदं त्रिदिवं सर्वमाहारस्य न पूर्यते ॥ ५६ ॥

वधेन ते दाशरथेः सुखार्हं सुखं समाहर्तुमहं व्रजामि ॥

सीति संतापं गच्छामीति ॥ ४० ॥ इदानीमपि इदानीमेव । युद्धाय व्यादिश । ते त्वया । परः अन्यः । न प्रेषणीयः ॥ ४१ ॥ अहमित्यर्थमेकं वाक्यं ॥ ४२ ॥
 उक्तं विवृणोति यदीति ॥ ४३—४४ ॥ मृद्रतः प्रहरतः । प्रतिमुखे अग्रे ॥ ४५—४६ ॥ यदीति । रामः प्रथमं मे मुष्टिप्रहारमेव न सहिष्यते । कुतो मां प्रहरिष्यतीति भावः ॥ ४७—४८ ॥ उद्यतः अस्मीति शेषः ॥

॥ ४९ ॥ मुञ्चेत्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ अर्था-
 न्तरं । रामात् भयं अस्तीति शेषः । हनिष्यामीत्येत-
 न्मुञ्चेति । दातुं खण्डितुमित्यर्थान्तरं ॥ ५०—५१ ॥
 यदि चेत्यर्थः ॥ इन्द्रात् स्वयंभुवश्च । भयं यद्यस्ति
 तदपि मोचयिष्यामीत्युपस्कार्य ॥ ५२—५५ ॥
 त्रिदिवं त्रिलोकी । आहारस्य न पूर्यते आहाराय न
 पूर्यते । न पर्याप्तमित्यर्थः ॥ ५६ ॥ सुखार्हं उत्तरो-

नान्विष्याऽनुसंधेया । तद्विषयोजना । रामे हते सति द्वन्वन्ती हरिवाहिनी अद्य पश्य पश्य रणादानीन्तरामत्यशिरोदृष्ट्वा लंघ्युस्त्रीभव
 सुखीभव । सीतादुःखितामवतुभवतु । शत्रुपक्षे हते सति ते शोको न भविष्यति न भविष्यति । लङ्कायां ये हतबान्धवा राक्षसाः ते राम-
 निघ्नं पश्यन्तु । शोकपरीतानामात्मप्रमार्जनं करोमि करोमि । अतो हे अतः रावण एतत्सर्वं न संगतमिति भावः । किंचाद्युद्धा-
 क्षससमागमः लङ्कायां भविष्यतीत्याद्येनाह—कथमिति । कथं कथंचिदित्यर्थः । मयारक्षितोपिलंदाक्षरभिजिघांसुभिः
 राक्षसैर्वध्यस एवेति संबन्धः ॥ कथमिति । दाशरथिजिघांसुभिः राक्षसैः परिरक्षितः कथं पश्यस इति संबन्धः । अद्य पूर्वमिति ।
 अहमात्मविषये संतापं न गच्छामि । किन्तु तेन मयि पूर्वहते सति । अद्यैव राघवत्सां हन्ति हनिष्यतीति संतापं गच्छामीत्यर्थः
 ॥ ३४—४६ ॥ रामानु० राघवो मुष्टिवेगं यदि सहिष्यति ततः राघवस्य बाणौघाः मे रुधिरं पास्यान्ति । राघवो मुष्टिवेगं स-

[पा०] १ क. झ. ट. महाबलान्. २ व. छ. ज. नेषुभिः शितैः. ३ क. झ. ज. संरभ्य. ४ अयं श्लोकः क. ख.
 घ. च. छ. ज. पाठेषु दृश्यते ५ क. च. झ. ज. ट. तप्यसे. ६ क.—ट. घोरं निहनिष्यामि. ७ क.—ट. ह्रींश्च भक्षयिष्यामि.
 ८ क. ख. क. च. अ. झ. ट. नन्विदं त्रिदिवं सर्वमाहारो भनपूर्यते. ९ क.—ट. सुखावहं सुखं. १० ख. यतिष्ये.

निहत्य रामं सह लक्ष्मणेन स्वादामि सर्वान्हरियुथमुख्यान् ॥ ५७ ॥

रमस्व कामं पिब चाभ्यवारुणीं कुरुष्व कृत्यानि विनीयतां ज्वरः ॥

मयाऽद्य रामे गमितेयमश्वयं चिराय सीता वशगा भविष्यति ॥ ५८ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

महोदरेणकुम्भकर्णमिति अभिचारप्रदर्शनेनसुकृतदुष्कृतयोःसुखदुःखहेतुत्वमित्यभिरसनेन मन्त्रिमिःसहालोचनपूर्वक-
त्वोक्त्याचसीताहरणस्य भ्याश्वत्वसमर्थनम् ॥ १ ॥ तथा रामस्यद्वेनदुर्जयत्वसमर्थनेन रावणमिति स्वबुद्धिपरिकल्पित-
कषटोपाधप्रदर्शनपूर्वकं तेनैवसीतावशीकरणस्यसुकरत्वोक्तिः ॥ २ ॥

तदुक्तमतिकायस्य बलिनो बाहुशालिनः ॥ कुम्भकर्णस्य वचनं श्रुत्वोवाच महोदरः ॥ १ ॥

कुम्भकर्ण कुले जातो धृष्टः प्राकृतदर्शनः ॥ अवलिप्तो न शक्नोषि कृत्यं सर्वत्र वेदितुम् ॥ २ ॥

न हि राजा न जानीते कुम्भकर्णं नयानयौ ॥ त्वं तु कैशोरकाद्वृष्टः केवलं वक्तुमिच्छसि ॥ ३ ॥

स्थानं वृद्धिं च हानिं च देशकालविभागवित् ॥ आत्मनश्च परेषां च बुध्यते राक्षसर्षभः ॥ ४ ॥

यच्चशक्यं बलवता कर्तुं प्राकृतबुद्धिना ॥ अनुपासितवृद्धेन कः कुर्यात्तादृशं बुधः ॥ ५ ॥

एतत्सुखावहं । ते वधेन काशरथेः सुखावहमित्यर्थान्तरं ॥ ५७ ॥ मया निमित्तेन रमस्वेत्यादौ काकुः । इयमक्षयमिति च्छेदः । रामे विषये गमिता इयं सीता चिराय वशगा भविष्यतीत्यर्थान्तरं ॥ ५८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

धृष्टः न ■ शास्त्रज्ञ इत्यर्थः । अवलिप्तः गर्वितः । त्वं सर्वत्र कार्ये । कृत्यं मन्त्ररूपं । तद्वेदितुं न शक्नोषि ॥ २ ॥ 'केवलं वीर्यवर्षेण नानुबन्धो विचारितः, न सवेद नयानया' विलादिना रावणोद्देशेनकुम्भकर्णोक्तं दूषयति—न हीत्यादिना ॥ राजा नयानयौ न जानीत इति न । जानीत एवेत्यर्थः । किशोरः बालः तस्य भावः कैशोरकं तस्मात् आख्यात् । केवलं धृष्टः न तु शास्त्रज्ञानेनेति भावः ॥ ३ ॥ देशकालविभागवित् विविक्तादिमन्त्रोचिततद्विग्रयोः देशयोः तथा मन्त्रोचितानुचितयोश्च कालयोर्विभागं वेत्तीति तथोक्तः । राक्षसर्षभः रावणः । आत्मनः शत्रूणां च वृद्धिं हानिं स्थानं समतां च बुध्यते । रावणो देशकालविभागान्-
नमिष्य इति त्वयोक्तं न युक्तमिति भावः ॥ ४ ॥ लोके कापुरुषेणापि यत्कर्तुमनर्हं तादृशं कर्म विवेकी रावणः कथं कुर्यादित्यभिप्रेत्याह—यत्त्विति ॥ बलवता केवल-
शौर्यावलम्बिना । प्राकृतबुद्धिना यत्कर्तुं शक्यं तादृशं

अथ मन्त्रिकृतानयमसहमानो महोदरः कुम्भकर्णं निर्भर्त्सयति—तदुक्तमित्यादिना ॥ उक्तं सूचनं विना कण्ठरवेण दर्शितं । अतिकायस्य महाशरीरस्य । प्रतिवचनानर्हत्वद्योतनाय विशेषणानि ॥ १ ॥ मन्त्रिमिः सहाविचार्यैव रावणेनाकार्यं कृतमिति अहमसहाय एव रामादिभिर्योत्सामीक्षिच यदुक्तं कुम्भकर्णेन तदुभयं दूषयितुमाह—कुम्भकर्णेत्यादिना ॥ कुले जातोपि प्राकृतदर्शनः क्षुद्रबुद्धिः । केवलं

हिष्यताइतिभावः ॥ ५७ ॥ इतित्रिषष्टितमःसर्गः ॥ ६३ ॥

स० बलवता बलवानहमित्यभिमानवता । प्राकृतबुद्धिनापियत्कर्तुमशक्यंअयोभयं । हेअनुपासितवृद्ध कुम्भकर्ण । इनकः इन एवेनकः अस्मत्स्वामी । बुधः ज्ञानी तादृशंप्राकृतबुद्धिभिरननुष्ठीयमानंस्वयोर्यंक्रियात् । शक्यमितिपाठे तादृशेनापिकर्तुंशक्यंबुधः कस्तादृशंकुर्यादित्यर्थः । अनुपासितवृद्धश्चासाविनश्च तत्संबुद्धिः । स्वाभ्यनुज्ज्वलान्मध्यकोपेनखण्डंससाध्वसाह्रा तमभिमुखीकर्तुमेव-

[पा०] १ क. झ. ट. राजन्पिबचारुण्यारुणी. २ क.—ट. कृत्यानिविनीयदुःखं. क. ख. घ. कृत्यान्वपनीयतां. ३ झ. ज. ट. विषयवित्. ४ क. झ. ट. नरः.

यास्तु धर्मार्थकामास्त्वं ब्रवीषि पृथगाश्रयान् ॥ अनुबोद्धुं स्वभावे तास्महि लक्षणमस्ति ते ॥ ६ ॥
 कर्म चैव हि सर्वेषां कारणानां प्रयोजकम् ॥ श्रेयः पापीयसां चात्र फलं भवति कर्मणाम् ॥ ७ ॥
 निःश्रेयसफलावेव धर्मार्थावितरावपि ॥ अधर्मानर्थयोः प्राप्तिः फलं च प्रत्यवायिकम् ॥ ८ ॥
 ऐहलौकिकपारत्रं कर्म पुंभिर्निषेव्यते ॥ कर्माण्यपि तु कल्याणि लभते काममास्थितः ॥ ९ ॥

कर्म युवः कः कुर्यात् न कोपि कुर्यात् । किमुत रावण इति भावः ॥ ५ ॥ धर्माधर्मयोर्हिताहितसाधनत्वं निश्चित्य, “शीघ्रं स्वत्वभ्युपेतं त्वां फलं पापस्य कर्मणः” इत्यादिना सीताहरणरूपात्पापसवायमनर्थः प्राप्त इति यदुक्तं कुम्भकर्णेन तदपि धर्माधर्मयोर्हिताहितफलनियमाभावात् संगच्छत इति प्रतिपादयितुमाह—यांस्त्रित्यादिना ॥ पृथगाश्रयान् पृथक्कारणान् मिश्रफलान् । धर्मार्थकामान् ब्रवीषि । तान् स्वभावे अनुबोद्धुं स्वरूपतो ब्रान्तुं । लक्षणं लक्ष्यतेनेति लक्षणं प्रमाणं । तव नास्तीत्यर्थः । सुखफलदयागादिधर्मानुष्ठानदर्शायां तात्कालिकशरीरायासजनितदुःखदर्शनात् दुःखजनकपरद्रव्यापहरणाद्यधर्माचरणसमयेतात्कालिकसुखदर्शनाच्च । अर्थकामयोरप्येवंदर्शनाच्च कर्मणामनियतफलकत्वाभिव्यक्तफलकत्वे न किञ्चित्प्रमाणमुपलभ्यत इत्यर्थः ॥ ६ ॥ तदेव प्रदर्शयति—कर्म

चेत्यादिना ॥ सर्वेषां कारणानां स्वर्गनरकरूपणां फलानां कर्मैव प्रयोजकं साधकं । जालेकवचनं । किं तु अत्र कर्मजाते पापीयसामपि कर्मणां श्रेयः फलं भवति ॥ ७ ॥ उक्तमेवार्थं विशदयति—निःश्रेयसेति ॥ धर्मार्थौ धर्मार्थसाधनभूते कर्मणी । इतरौ अधर्मानर्थसाधनभूते कर्मणी च । निःश्रेयसफलौ एतानि चतुर्विधानि निःश्रेयसकराण्येव । किंतु कदाचिद्धर्मार्थयोः प्रत्यवायिकं । अश्रेय इति यावत् । प्रत्यवायोस्मिन् कारणतयास्तीति प्रत्यवायिकं । “अत इनिठनौ” इति ठन् । प्राप्यत इति प्राप्तिः फलं । कर्मणि किन्प्रत्ययः । एतेनाधर्मानर्थयोः श्रेयस्तदितरच्चोभयं फलं भवतीत्युक्तं ॥ ८ ॥ एवं धर्माधर्मयोरव्यवस्थितफलत्वमुक्त्वा कामस्यापि तदाह—ऐहलौकिकेति ॥ ऐहलौकिकं इहलोकोपयोगि । पारत्रं परलोकोपयोगि च कर्म पुंभिर्निषेव्यते । तत्फलं चानुभूयते । तथैव

श्रुतिः । अनुपासितवृद्धेन अतएवप्राकृतबुद्धिनेति तीर्थोनामोजिमद्वय ॥ ५ ॥ ति० सर्वेषांकारणानां सुखसाधनानां त्रिवर्गलक्षणानां । कर्मैव प्रयोजनं प्रयोजकमुत्पादकं । नष्टक्रियस्यकश्चनपुरुषार्थोधर्मादिः ॥ ७ ॥ ति० तत्रपुरुषप्रयत्नसाध्येष्वप्येषु धर्मार्थयोःकामात्कश्चिद्द्विशेषोस्तीत्याह—निःश्रेयसेति । धर्मार्थौ निःश्रेयसफलादेवसन्तौ कामनाविशेषेणेतरावपि स्वर्गाभ्युदयसंभावपिभवतः । अत्रधर्मशब्देनार्थनिरपेक्षोजपध्यानादिः । अर्थशब्देनचार्थसाध्योयागदानादिः । “यज्ञोदानंतपश्चैवपावनानिमनीषिणाम्” इतिमगवद्वचनात् । तेषांचित्तुष्टिद्वारामोक्षसाधनमस्ति । कामस्तुनकदापिनिःश्रेयसफलइतिभावः । तयोरपरमपिकामाद्विशेषमाह—अधर्मानर्थयोरिति । जपादिरूपेक्रियाभवेना नित्यधर्मोत्तरेस्तस्यधर्मोनर्थोपप्राप्तौभवतः । तयोक्तसतोः प्रात्ययाधिकंविहिताकरणप्रयुक्तप्रत्यवायजन्यंफलंमुंसःप्राप्तंभवति । ननुकाम्याकरणेप्रत्यवायइतिभावः ॥ सू० अर्थः तद्वयसाध्यमादिः । तौ निष्कामनयानुष्ठितौ निःश्रेयसफलौ मोक्षप्रापकौ । तावेव इतरौ कामनयानुष्ठितौ इतरौ स्वर्गैहिकसंपदादिप्रापकौ भवतः । तथाविस्तृकामनया कर्तव्यलोपादिनाऽधर्मघटनेवघटनानर्थस्यापिभवेत् । तथोरधर्मानर्थयोःसतोः प्रात्यवायिकं प्रत्यवायजन्यं । फलं अनिष्टं प्राप्तंभवति । यथाविहिताकरणेप्रत्यवायस्तथाकाम्याकरणे नप्रत्यवायइतितदपेक्षयातौविशिष्टमिति । भगवत्त्वेवाधिकामनाप्यकामनैवेति सा धर्ममध्यएवगणनीयेति नहठवादीयसीमकामप्रशंसाविरोधइतिबोधः ॥ ८ ॥ ति० कीदृशंतत्फलंतत्राह—ऐहलौकिकेति । इहलोकेपरत्रचरवर्गकर्म कर्मफलं । इहृक्कणदारिद्र्यादिरूपं । परत्रनरकयातनारिरूपं । निषेव्यते अनुभूयते एवंधर्मफलमपि । अथकामस्यधर्मार्थाभ्यांबैलक्षण्यमाह—कर्माणीति । कामं तत्पुरुषार्थसिद्धिसुदिश्यकर्माण्यत्नेनस्थितोऽनुष्ठितपिक्ल्यानिशुभानितुविशिष्टात्रापिसाक्षाद्यभतेनतुधर्माप्यत्कालान्तरे लोकान्तरेवा । एवंचधर्मार्थकामाएकैवैवसेव्याः । धर्मविरुद्धोदिकामस्तदासंस्तपोविकमादिनासमाधेयः । “नहिमिक्षुकाःसन्तीतिस्थात्योनाधिश्रियन्ते” इतिन्यायादितिभावः । सू० पुंभिः पुरुषैः । रावणस्यप्रस्तुतलात्पुंभिरेत्युक्तिः । सर्वैःकोपुंसैरित्यर्थः । ऐहलौकिकं इहलोकेभवं । अनुष्ठितिकादिखादुभयपदवृद्धिः । कर्म तत्फलं अत्रचित्तवैकल्यादिकं । पारत्र्यं परशब्दात् “तद्वितः” इतिपुनर्वचनह्यापितः क्यप् । कित्वाद्द्वौषपावक्यमेतिमवति । यातवादिरूपं निषेव्यते । ऐहलौकिकंपारत्र्यकंचशुभमप्येवं । कामोधर्मार्थाभ्यांवलक्षणफलकइत्यालपति—कर्मा-

[पा०] १ क. झ. ट. अनुबोद्धुं. २ ड.—ट. स्वभावेननहि. ३ ड. झ. ख. ट. भस्तितात्. ४ ग. क.—ट. प्रयोजनं. ५ क. ख. ड. झ. ट. ड. पारत्र्यं.

तत्र कुम्भमिदं राक्षा हृदि कार्यं मतं च नः ॥ शत्रौ हि साहसं यत्स्यात्किमिवात्रापनीयताम् ॥ १० ॥
एकस्यैवाभियाने तु हेतुर्यः प्रकृतस्त्वया ॥ तत्राप्यनुपपन्नं ते वक्ष्यामि यदसाधु च ॥ ११ ॥

काममास्थितः यथेच्छाचारोपि कल्याणि कर्माणि
कल्याणानि कर्मफलानि लभते । अतो विहितमेव
शुभप्रदं, निषिद्धं तु तथा न भवतीति नियमो नास्ती-
त्यर्थः ॥ ९ ॥ धर्मादीनां फलनियमो नास्ति, सर्वं
सर्वस्य फलमित्यस्मिन्पक्षे स्थित्वा रावणेन सीताहरणं
कृतमस्माभिश्चानुमतमित्याह—तत्र कुम्भमिति ॥ तत्र
राक्षा कामसेव्यपि सुखानि लभत इति भते स्थितेन

राक्षा । इदं कार्यं सीताहरणरूपं कार्यं । हृदि कुम्भं
हृदि चिन्तितं । नः अस्माकमपि । मतं संमतं । शत्रौ
शत्रुविषये यत् साहसं स्यात् । अत्र अस्मिन्साहस-
कर्मणि किमिवापनीयते । न किञ्चित्क्रियते इत्यर्थः
॥ १० ॥ एवं रावणस्याविमृश्यकारित्वपक्षं प्रतिक्षिप्य
कुम्भकर्णस्यैकस्यैवाभियानपक्षं निरस्यति—एकस्येत्या-
दिना ॥ एकस्यासहायस्य । अभियाने युद्धाय निर्गमे ।

प्यपीति । कामं पुरुषार्थमुद्दिश्य कर्माणि आस्थितः अनुष्ठितुं कल्याणि फलप्रापणसमर्थानि । तत्फलानीति यावत् । लभते
प्राप्नोति । धर्मादिविस्तृतितिनित्याज्यः कामोपि तु मध्येनुष्ठिततत्पसान्वलेन वा धर्माविच्छेदोक्तुं सुसंपादः । “ न हि मृगाभायान्तीति धी-
भानिनोप्यन्ते ” इति नीतिरेति भावः ॥ ९ ॥ ति० यत्तु तीर्थेनोक्तं धर्माधर्मयोर्हिताहितसाधनत्वं निश्चिपपरदारारणरूपधर्माद्वा श्रो-
तुः खमित्युक्तं तद्वर्माधर्मयोर्हिताहितफलनियमाभावादसंगतमित्याह—यस्तु धर्मार्थेति । पृथगाश्रयान् पृथक्फलजनकान्वदक्षि ।
तान्त्वभावेनावबोद्धुं खरूपतोद्भातुं । लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणकारणं च नास्ति । सुखफलकयागादिधर्मानुष्ठानेपितात्कालिकपरीरावा-
सदर्शनात् दुःखजनकपरदारगमनादावपितात्कालिकसुखदर्शनाच्चेति भावः । तदेव प्रदर्शयति—कर्मचेति । सर्वेषां कारणानां सु-
खानामित्यर्थः । कर्म कर्ममात्रं प्रयोजनं प्रयोजकं । साधकमित्यर्थः । अत्र अस्मिन्पुण्यकर्मणि । फलं भवति अथेवोपीति शेषः ।
पापीयसां कर्मणां श्रेयः सुखं च फलं भवति । एतदेव विशदयति—निष्प्रेयसेति । धर्मार्थौ तत्साधनीभूते कर्मणि । इतरौ अधर्मानर्थौ ।
तत्साधनीभूते कर्मणि इति यावत् । निष्प्रेयसफलादेव । चतुर्दिश कर्माण्यपि श्रेयस्कराण्येवेत्यर्थः । किंतु कदाचिदधर्मानर्थयोः प्राप्त्यदा-
यिकप्रत्यवायकारणकंदुःखं फलं सुखं च । प्राप्यत इति प्राप्तिः । कर्मणि चिन् । प्राप्यं भवतीत्यर्थः । एतेनाधर्मानर्थयोः सुखदुःखोभयफलसं-
भुक्तं । धर्मार्थयोरेव स्थितफलसुखत्वात् कामस्याप्याह—एहलौकिकेति । इह लोकोपरलोकोपयोगिकर्मधर्मार्थरूपनिवेद्यते तत्फलं
चानुभूयते । तथा काममास्थितोपि यथेच्छाचारोपि । कल्याणि शुभानि । कर्माणि कर्मफलानि । लभते । एवं च विहितमेव शुभ-
दं निषिद्धमशुभमिति नियमोनेति भावः । एतत्पञ्चासुरासुराजैर्वसीताहरणं रावणेन कृतमस्माभिश्चानुमतमित्याह—तत्रेति । तथा स-
तीदं कार्यं सीताहरणरूपं राक्षाहृदि निश्चितमस्माभिरनुमतं च । किंच शत्रुविषये रावणेन यत्साहसं कृतं तत्किमिव न किमपीत्यर्थः । अत्र
साहसविषये । अपनीयतां पृथक्स्यप्रदर्शयतां । अत्र पक्षे रावणेनाविचार्य कृतं किमपि दर्शयितुं न शक्यमित्यर्थ इति पक्षोक्त्या ध्यायं
तत्र । धर्माहुः स्वस्याधर्मात्सुखस्य सर्वासंमतत्वात् । यदप्युक्त्यागादौ नान्तरीयकंदुःखमिति तत्र तत्स्य धर्मस्य फलं । किंतु प्राकृतकर्मा-
न्तरस्यैव । एवमधर्मविषयेपि । अनयारीत्यासर्वपलाभप्रायतया दूष्यतां मतिमद्भिरित्यलम् ॥ स० अनभिज्ञा यथाज्ञायां मिथ्यादिना
तुर्मन्त्रिणस्त्वाज्या इति यत्तु कृतं तत्परिहरति—तत्रेति । धर्मार्थकामानामेकानुष्ठेयत्वे तन्मुखध्वनेन निश्चिते राक्षैकेनापिकामार्थायासौ प्रव-
क्तोऽनुष्ठेय इति । इदं कार्यं सीताहरणदिक्कामार्थरूपमिति राक्षाहृदि कुम्भं कर्तव्यत्वेन मनःपूर्वकं कुम्भं निश्चितं । मन्त्रिणामस्माकं वमतं ।
अतोराननीयव्यवराजेष्वपि नाचातुरी । साहसं कृतमित्युक्तं दोषदूरीकरोति—शत्राविति । शत्रौ शत्रुविषये । यत्साहसं हि कर्तव्यत्वे-
न प्रसिद्धं । अत्र एतदवस्थायान् किमिवापनीयते अनर्थीक्रियते । तस्य शत्रुत्वात्तत्र साहसं संभावितानुष्ठेयत्वेनेति न कोप्यनयोनेनानु-
ष्ठित इति भावः । यत् “ नागोजिमहेन यत्तु तीर्थेनोक्तमिति पञ्चोक्तीव्याख्यायामनूय तत्र धर्माहुः स्वस्याधर्मात्सुखस्य सर्वासंमतत्वात् ।
यदप्युक्त्यागादौ नान्तरीयकंदुःखमिति तत्र तत्स्य धर्मस्य फलं । किंतु प्राकृतकर्मान्तरस्यैव । एवमधर्मविषये । अनयारीत्यासर्वपलाभ-
प्रायतया दूष्यतां मतिमद्भिरित्यलमित्यालपितं तत्तत्प्राप्त्यार्थपर्यालोचनयेति श्रेयं । तथाहि । अधर्मात्सुखस्य धर्माहुः स्वस्य सर्वासंमत-
त्वादिवाद्योनानवयः । तेन सुखं वा दुःखं वा पारत्रिकं तत्रापि मुख्यमौक्त्यसदस्युक्तिगोचरं विवक्षितं । किंतु भयमप्येहिं पुनरावृत्तिलोक-
गर्भं । धर्मस्य दुःखहेतुत्वं यथा र्ववचनं धर्म इति जानन्ननिर्लीनत्वात् चोरबोधनेन महानर्थे ऐहिकोन्मूलत इति ज्ञातस्थितिचोरावचनदीपा-
दितैरुपानादिलोकमूषकाद्यनुष्ठिता धर्मस्य पुरुषार्थप्रापकेत्वे दमादिरर्थो बहुपुराणादिदृष्टमित्यव्यतिरिक्तैकमाश्रंसं मतमिदं प्रमेयमिति
कस्यार्थसंमतिः । एवमसामंसेवास्तिककामुकादयोनामशास्त्रकृदुदाहृता अधिकारिणो न सन्तीत्यभ्युपगन्तव्यं स्यात् । यागादौ
नान्तरीयकंदुःखमिति तत्र तत्स्य धर्मस्य फलं किंतु प्राकृतकर्मान्तरस्यैवेत्यादिकं भगवद्भक्तिरहितकृतकदुर्विवक्षया । “ धर्मो भव-
त्यधर्मोपि मोनभक्तैः कृतो हरे । पापं भवति धर्मोपि कृतो भक्तैस्त्वाच्युत ” इत्यादिमानमनुसृत्य तीर्थं कचिवा निति तुच्छीकृतं वेदितव्य-
मिति दिक् ॥ १० ॥ ति० प्राहृतः उक्तः ॥ ११ ॥

[पा०] १ क. हा. ड. यत्तत्किमिव. २ क. हा. ड. प्राहृतस्त्वया.

येन पूर्वं जनस्थाने बहवोर्तिबला इताः ॥ राक्षसा राघवं तं त्वं कथमेको जघिष्यसि ॥ १२ ॥
 ये पुरा निर्जितास्तेन जनस्थाने महौजसः ॥ राक्षसास्तान्पुरे सर्वान्भीतानघापि पश्यसि ॥ १३ ॥
 तं सिंहमिव संकुद्धं रामं दशरथात्मजम् ॥ सर्पं सुप्तमिवाबुध्य प्रबोधयितुमिच्छसि ॥ १४ ॥
 ज्वलन्तं तेजसा नित्यं क्रोधेन च दुरासदम् ॥ कस्तं मृत्युमिवासद्वमासादयितुमर्हति ॥ १५ ॥
 संशयस्थमिदं सर्वं शत्रोः प्रतिसमासने ॥ एकस्य गमनं तत्र न हि मे रोचते भृशम् ॥ १६ ॥
 हीनार्थः सुसमृद्धार्थं को रिपुं प्राकृतं यथा ॥ निश्चित्य जीवितत्यागे वशमानेतुमिच्छति ॥ १७ ॥
 यस्य नास्ति मनुष्येषु सदृशो राक्षसोत्तम ॥ कथमाशंससे योद्धुं तुल्येनेन्द्रविवस्वतोः ॥ १८ ॥
 एवमुक्त्वा तु संरब्धः कुम्भकर्णो महोदरः ॥ उवाच रक्षसां मध्ये राघवं लोकरावणम् ॥ १९ ॥
 लब्ध्वा पुनस्त्वं वैदेहीं किमर्थं संप्रजल्पसि ॥ यदीच्छसि तदा सीता वशगा ते भविष्यति ॥ २० ॥
 दृष्टः कश्चिदुपायो मे सीतोपस्थानकारकः ॥ रुचिरश्चेत्स्वया बुद्ध्या राक्षसेश्वर तं शृणु ॥ २१ ॥
 अहं द्विजिह्वः संह्रादी कुम्भकर्णो वितर्दनः ॥ पञ्च रामवधायैते निर्यान्तीत्यवधोषय ॥ २२ ॥
 ततो गत्वा वयं युद्धं दास्यामस्तस्य यत्नतः ॥ जेष्यामो यदि ते शत्रून्पोषायैः कृत्यमस्ति नः ॥ २३ ॥
 अथ जीवति नः शत्रुर्वयं च कृतसंयुगाः ॥ तंतस्तदभिमत्स्यामो मनसा यत्समीक्षितम् ॥ २४ ॥
 वयं युद्धादिहेष्यामो रुधिरं समुक्षिताः ॥ विदार्य स्वतनुं बाणैः रामनामाङ्कितैः श्रितैः ॥ २५ ॥

यो हेतुः बलपराक्रमरूपः । स्वयाप्रकृतः प्रस्तावितः ।
 तन्नापीत्यपिशब्देन पूर्वं निराकृतः पक्षः समुचीयते ।
 यदनुपपन्नं अयुक्तं । असाधु अहितं च । तद्वद्व्या-
 मि ॥ ११ ॥ अनुपपत्तिमुपपादयति—येनेति ॥ १२ ॥
 असाधुत्वं दर्शयति—ये पुरेति ॥ तान् तज्जातीयानि-
 लर्थः ॥ १३ ॥ संकुद्धं सिंहमिव संकुद्धसिंहसदृशं
 तमबुध्य अबुद्ध्वा । सुप्तं सर्पमिव प्रबोधयितुमिच्छसी-
 ल्यन्वयः ॥ १४ ॥ असह्यं सोढुमशक्यं । अपरिहार्य-
 पराक्रममित्यर्थः । आसादयितुं आसादितुं ॥ १५ ॥
 यत्र शत्रोः प्रतिसमासने प्रथिमुखस्थितौ इदं सर्वं बलं
 संशयस्थं भवति । तत्र एकस्य तव गमनं न रोचते
 ॥ १६ ॥ हीनार्थः हीयमानबलः । कः पुमान् जीवि-
 तत्यागे विषये । निश्चित्य निश्चयं कृत्वा । समृद्धार्थं
 वर्धमानबलं रिपुं प्राकृतं यथा क्षुद्रपुरुषमिव । वश-
 मानेतुमिच्छतीत्यन्वयः । जीवितत्यागे निश्चयोस्ति
 चेत्तंप्रति युद्धाय चाहील्यर्थः ॥ १७ ॥ यस्य मनुष्येषु

सदृशो नास्ति । किंतु देवयोः इन्द्रविवस्वतोः इन्द्र-
 सूर्ययोस्तुल्येन तेन रामेणेति शेषः । योद्धुं कथमाशं-
 ससे । वक्तुमेव न शक्यं किमुत कर्तुमिति शेषः ॥ १८—
 ॥ १९ ॥ लब्ध्वादिहेष्योक्तद्वयमेकान्वयं ॥ संप्रज-
 ल्पसि बहुविधं भाषसे । अद्येति शेषः । यदीच्छसि ।
 वक्ष्यमाणोपायमिति शेषः । तदा तवैव । मे मया ।
 उपस्थानं स्वयमेव समीपागमनं । रुचिरः प्रियः ।
 स्वया बुद्ध्या शृणु । ननु परबुद्धिमनुसरेत्यर्थः
 ॥ २०—२२ ॥ उपायैः सीताहरणोपायैः ।
 कृतं साध्यं । नास्ति । सिद्धे साधनायोगादिति भावः
 ॥ २३ ॥ अथ जीवति यदि जीवतीत्यर्थः । ततः
 तदा । समीक्षितं आलोचितं । यत् तत् अभिमत्स्यामः ।
 करिष्याम इति यावत् ॥ २४ ॥ तत्किमित्यत्राह—
 वयमित्यादि ॥ वयं बाणैः स्वतनुं विदार्य रामेण
 विदारितां कारयित्वा । रुधिरं समुक्षिताः रामना-
 माङ्कितैः शरैः सह युद्धादिहेष्याम इति योजना ।

स० इन्द्रविवस्वतोः एकदेहमाश्रितयोरित्यभूतोपमेयं । अन्यदेन्द्रादीनामेतदादिपराभवस्वबहुवारमनुभवाद्निदर्शनाहतेतिबोध्यं
 ॥ १८ ॥ शि० शरैः विधातकैः ॥ स० वयंयुद्धात्स्वतनुंबाणैः स्वयमेवविदार्य रामनामाङ्कितैःशरैः रुधिरंसमुक्षिताह्व इहै-
 ष्यामः ॥ बाणैःशरैरितिपुनरुक्तिरुत्पलनालोचयतातीर्थेनेवनागोभिर्भेदनापि रामनामाङ्कितशरताडितानांमहोदरादीनांजीवतां

[पा०] १ क. झ. ट. बलात्तदा । राक्षसाराधवंधस्ताः. २ घ. झ. झ. ट. पूर्वं. ३ क. झ. घ. ट. क्षुप्तमहोद्ध्वा.
 ४ ख. क. झ. ट. निश्चितं. ५ क. ख. च छ. त्रिलोकेषु. ६ क. क. झ. ट. संरब्धं. ७ ग. क. छ. झ. घ. ट. पुरस्ताद्वैदेहीं.
 ख. घ. पुनस्तावैदेहीं. ८ क. झ. ट. किमर्थंत्वंविलंबसे. च. छ. घ. किमर्थंपरितप्यसे. ग. घ. किमर्थंत्वंप्रजल्पसि. ९ क. च.
 झ. न. ट. राक्षसेन्द्रततःशृणु. १० क. ग.—ट. ततस्त्वमभि. ११ क. ख. ग. क.—ट. शरैः.

भक्षितो राघवोऽस्मामिर्लक्ष्मणश्चेति वादिनः ॥ तव पादौ ग्रहीष्यामस्त्वं नः कामं प्रपूरय ॥ २६ ॥
 ततोऽवघोषय पुरे गजस्कन्धेन पार्थिव ॥ हतो रामः सह भ्रात्रा ससैन्य इति सर्वतः ॥ २७ ॥
 प्रीतो नाम ततो भूत्वा भृत्यानां त्वमरिन्दम ॥ भोगाश्च परिवारांश्च कामांश्च वसु दापय ॥ २८ ॥
 ततो माल्यानि वासांसि वीराणामनुलेपनम् ॥ 'पेयं च बहु योधेभ्यः स्वयं च मुदितः पिब ॥ २९ ॥
 ततोऽस्मिन्बहुलीभूते कौलीने सर्वतो गते ॥ भक्षितः समुद्रद्रामो राखसैरिति विश्रुते ॥ ३० ॥
 प्रविश्याश्चास्य चापि त्वं सीतां रहसि सान्त्वय ॥ धनधान्यैश्च कामैश्च रत्नैश्चैनां प्रलोभय ॥ ३१ ॥
 अनयोपधया राजन्भयशोकानुबन्धया ॥ अकामा त्वद्वशं सीता नष्टनाथा गमिष्यति ॥ ३२ ॥
 रञ्जनीयं हि भर्तारं विनष्टमवगम्य सा ॥ नैराश्यात्स्त्रीलघुत्वाच्च त्वद्वशं प्रतिपत्सते ॥ ३३ ॥
 सा पुरा सुखसंवृद्धा सुखार्हा दुःखकशिता ॥ त्वय्यधीनं सुखं ज्ञात्वा सर्वथोपगमिष्यति ॥ ३४ ॥

एतत्सुनीतं मम दर्शनेन रामं हि दृष्ट्वैव भवेदनर्थः ॥

इहैव ते सेत्स्यति मोत्सुको भूर्महानयुद्धेन सुखस्य लाभः ॥ ३५ ॥

अदृष्टसैन्यो ह्यनवाप्तसंशयो रिपून्मयुद्धेन जयर्षराधिपः ॥

यश्च पुण्यं च महम्महीपते श्रियं च कीर्तिं च चिरं समश्नुते ॥ ३६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे चतुःषष्ठितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

इदं च रामयुद्धं कृतमिति सीतासमाश्रयाय ॥ २५ ॥
 ततः आगमनान्तरं । रामो लक्ष्मणश्च रिपुः निः-
 शेषं भक्षित इति तव पादौ ग्रहीष्यामः । त्वं संतो-
 षातिशयव्यञ्जनार्थं नः कामं प्रपूरय । अभीष्टं पारि-
 तोषिकं देहीत्यर्थः ॥ २६ ॥ गजस्कन्धेन गजस्कन्ध-
 गतपुरुषेण ॥ २७ ॥ नामेल्यलीके । परिवारान्
 दासदासीः गजान्धादीन्परिच्छदान्वा । “स्राज-
 ङ्गमे परीवारः” इत्यमरः । कामान् काम्यमानान-
 भीष्टान् । वसु सुवर्णं ॥ २८—२९ ॥ तत इत्यादि-
 भ्रूकद्वयं ॥ कौलीने लोकवादे । “स्यात्कौलीनं
 लोकवादे” इत्यमरः । कौलीनमेव विशदयति—भ-
 क्षित इति । प्रविश्य । समीपं गत्वेत्यर्थः । आश्रया
 रामाख्यजं शोकं निवार्य । सान्त्वय मयि प्रीतिं

कुर्वित्येवं सान्त्ववादं कथयेत्यर्थः । धनैः सुवर्णैः
 ॥ ३०—३१ ॥ उपधया कपटोपायेन । भयशोका-
 नुबन्धया संपादितसीताभयशोकेनेत्यर्थः । अकामां
 पूर्वं त्वदनमिलाषिणी ॥ ३२ ॥ स्त्रीलघुत्वात् स्त्रीचा-
 पलात् ॥ ३३ ॥ त्वय्यधीनं त्वयि विषये अधीनं पर-
 तन्त्रं । उपगमिष्यति । त्वामिति शेषः ॥ ३४ ॥
 उक्तमर्थं निगमयति—एतदिति ॥ एतत् मम दर्श-
 नेन बुद्ध्या । सुनीतं निर्णीतं । रामं दृष्ट्वा स्थितस्य
 तव अनर्थो भवेत् । मोत्सुको भूः मा रणोत्सुको भूः ।
 अयुद्धेन युद्धव्यतिरिक्तसमयलेन । प्रसज्यप्रतिषे-
 धेपि समासस्येष्टत्वात्साधुः ॥ ३५ ॥ तदेवायुद्धं
 स्तौति—अदृष्टेति ॥ अदृष्टसैन्यः अदृष्टशत्रुसैन्यः ।
 अतएवानवाप्तसंशयः अप्राप्तप्राणसंदेहः । अयुद्धेन

प्रत्यावृत्तौखसंपादितपुण्यमेवनिमित्तमित्यभिप्रेतं । “रामं हि दृष्ट्वैव भवेदनर्थः” इतिसर्गोपान्त्यल्लोककथनार्थोवधहतिस्वख्याख्यानपूर्वो-
 त्तराविमर्शमूलं चेतिमतिमद्भिः संतोष्य ॥ २५ ॥ ति० बहुदेयं देहीतिशेषः । मुदितःपिब मुदितद्वपिब मेरेयमितिशेषः ॥ २९ ॥
 ती० अनयोपधया अनेनकपटोपायेन । भयशोकानुबन्धया संपादितभयशोकयेत्यर्थः । अनयोपधयेत्यादिभ्रूकद्वयस्यावस्तवार्थे
 महोदरवर्णा प्रकारान्तरेणनिस्सरति—अनयेति । नष्टनाथागमिष्यतीत्यत्र नष्ट न अथ आगमिष्यतीतिच्छेदः । अयेत्यर्थः ।
 हेनष्ट राघव । अकामा विष्णुकामासीता । अनयोपधयापि लक्ष्मणागमिष्यतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ स० अयुद्धेन विनायुद्धं । एवेन
 सीतालाभानन्तरंकृतकार्यैःशरणंजनेतिसूच्यतइतिहेयं ॥ ३५ ॥ इतिचतुःषष्ठितमःसर्गः ॥ ६४ ॥

[पा०] १ क. झ. ज. ट. देयंचबहु. ग. देयंचबहुधातेभ्यः. २ ड. —ट. भूयशोकांनु. ३ च. छ. झ. ट. रमणीयं हि.
 ४ ग. क. च. ज. —ट. अनष्टसैन्यो. ५ ड. च. झ. ट. रिपून्मयुद्धेनजयजनधिप. ६ छ. ज. क. शराधिप. ७ क. ख. च.
 छ. झ. सौख्यंचमहान्महीपतिः. ८ ख. च. छ. भ. श्रियंसमृद्धांच. ८ ग. सुखं.

पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

कुम्भकर्णेन महोदरभस्तेनपूर्वकंतावधं प्रतिरास्यधप्रतिज्ञानेन रणायनिर्योगोक्तिः ॥ १ ॥ रावणेन कुम्भकर्णस्यतानाभरणी-
रुद्धारपूर्वकं रणायप्रेषणम् ॥ २ ॥ कुम्भकर्णेन स्वप्रस्थानसमयमादुर्भूतदुर्निमित्तालक्षीकरेणैव रणायनिर्योगम् ॥ ३ ॥

सं तथोक्तस्तु निर्भर्त्स्य कुम्भकर्णो महोदरम् ॥ अत्रवीद्राक्षसश्रेष्ठं आतरं रावणं ततः ॥ १ ॥
सोहं तव भयं घोरं वधात्तस्य दुरात्मनः ॥ रामस्याद्य प्रमार्जामि निर्वैरो हि सुखी भव ॥ २ ॥
गर्जन्ति न वृथा शूरा निर्जला इव तोयदाः ॥ पश्य संपाद्यमानं तु गर्जितं युधि कर्मणा ॥ ३ ॥
न मर्षयति चात्मानं संभावयति नात्मनः ॥ अदर्शयित्वा शूरास्तु कर्म कुर्वन्ति दुष्करम् ॥ ४ ॥
विक्रवानामबुद्धीनां रौद्रा यण्डितमानिनाम् ॥ शृण्वता सादितमिदं त्वद्विधानां महोदर ॥ ५ ॥
युद्धे कापुरुषैर्नित्यं भवद्भिः प्रियवादिभिः ॥ राजानमनुगच्छद्भिः कृत्यमेतद्वि सादितम् ॥ ६ ॥
राजशेषा कृता लङ्का क्षीणः कोशो बलं हतम् ॥ राजानमिममासाद्य सुहृद्विह्वलमित्रकम् ॥ ७ ॥
एष निर्याम्यहं युद्धमुद्यतः शत्रुनिर्जये ॥ दुर्नयं भवतामद्य समीकर्तुमिहाहवे ॥ ८ ॥

जयन् युद्धव्यतिरिक्तोपायेन जयन्नित्यर्थः । महत्
पुण्यं पुण्यफलं सुखं । अयं श्रीमत्प्रियालाभेन जनितां
संपदं । कीर्तिं प्रसादं । विस्तारं वा । “कीर्तिः प्रसादे
यशसि कर्दमे विस्तृतावपि” इति रत्नमाला । महीपते
इति संबोधनं । सीतानुरागाभावेन नैराश्याद्रामः स्वयं
विनश्यतीति महोदरहृदयम् ॥ ३६ ॥ इति श्रीगो-
विन्दराजविरचिते श्रीमद्वाल्मीक्यभूषणे रत्नकिरीटा-
ख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

व्यत्ययेनैकवचनं । किंतु अदर्शयित्वा अप्रकाश्य ।
आत्मपौरुषमनुक्तेत्यर्थः । दुष्करमपि कर्म कुर्वन्ति
॥ ४ ॥ विक्रवानामिति । अत्र पञ्चम्यर्थे षष्ठी ।
सादितमिति भावे निष्ठा । विक्रवेभ्यः कातरेभ्यः ।
अबुद्धिभ्यः पण्डितमानिभ्यः त्वद्विधेभ्यः । शृण्वता
राज्ञा । इदमीदृशं । सादितं प्राप्तंभवति ॥ ५ ॥ इदं-
शब्दनिर्दिष्टं दर्शयति—युद्ध इति ॥ युद्धे कापुरुषैः
युद्धमीरुभिरित्यर्थः । राजानमनुगच्छद्भिः राजेच्छा-
नुसारिभिरित्यर्थः । एतत् प्रकृतयुद्धपर्यवसायि सीता-
हरणकृत्यं । सादितं संपादितं ॥ ६ ॥ राजशेषेति ।
अत्राप्यनुगच्छद्भिः भवद्भिरित्यनुषजनीयं । सुहृद्विह्वं
सुहृद्व्यपदेश्यं । अमित्रकं भवताममित्रभूतं । इमं
राजानमासाद्य अनुगच्छद्भिः भवद्भिः लङ्का राजशेषा
कृता । अकार्यप्रवृत्ते राजा यैर्न निवार्यते स तेषाम-
मित्र इत्यभिप्रायेण अमित्रकमित्युक्तं ॥ ७ ॥ दुर्नयः
समीकर्तुं शत्रुनिर्जये । तद्विनाश इत्यर्थः । उद्यतः
उद्युक्तः सन् । युद्धं युद्धभूमिं प्रति । एष निर्यामि ।

अथ युद्धाय कुम्भकर्णनिर्याणं पञ्चषष्टितमे—स
तथोक्तस्त्वत्यादि ॥ निर्भर्त्स्य गर्जन्तीत्यादिवक्ष्यमाण-
प्रकारेणेति शेषः ॥ १ ॥ प्रमार्जामि । निर्वर्तयिष्या-
मीत्यर्थः । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवत्प्रयोगः ॥ २ ॥
वृथा कर्मणा विना । मया तु कर्मणा संपाद्यमानं
गर्जितं पश्य । गर्जितानुसारेण कर्म करोमीत्यर्थः
॥ ३ ॥ शूराः परकृतमवमानोक्तिः । न मर्षयति न
मर्षयन्ति न सहन्ते । आत्मना स्वयं । आत्मानं न
संभावयति ॥ संभावयन्ति न बहुमन्यन्ते । उभयत्रापि

ती० सोहमित्यस्यवास्तवार्थस्तु दुरात्मनः दुष्टेष्वप्यात्मायुधिः अमुग्रहृत्पायस्यरामस्याहं रामदासोह्यद्यपि । तथापि तस्यप्रति-
द्वस्य प्रहस्यमुखराक्षससमूहस्येत्यर्थः । वधात्तव घोरंभयमुपस्थितमितिशेषः । तत्प्रमार्जामि अपनयामि । सखं निर्वैरःसन् सुखीभवे-
तिसंबन्धः ॥ २ ॥ ति० आत्मनाआत्मानंसंभावयितुं स्थापयितुंनमर्षयन्ति नसहन्ते । नेच्छन्तीतिभावः ॥ ४ ॥ ति० अशरस्वरू-
पवैष्णवाधिपुणानां लङ्कावः युद्धनिश्चितीपरं रोचते नतुवीराणामित्यर्थः । शृण्वतांसादितमिदंत्वद्विधानामितिपाठे विक्रवानादिपु-
[पा०] १ ख. न. एषमुक्तस्तु. २ ख. न. ज. न. निर्वैरत्वं. ३ ख. य. ट. संभावयितुमात्मना. ४ क. शरस्तुक्रुते
कर्मदुष्करं. ५ क. ख. य.—ट. राज्ञा. ६ ख. क. ज. क्ष. न. ट. रोचतेत्वद्वचोमित्यं कथ्यमानंमहोदर. ७ ड. क. ट. सर्वं
कृत्यंविनाशितं. क.—घ. कृत्यमेतद्विधातितं. च. न. कृत्यमेतद्विनाशितं. ८ क. ख. ज.—ट. कर्तुमिहाहवे.

एवमुक्तवतो वाक्यं कुम्भकर्णस्य धीमतः ॥ प्रत्युवाच ततो वाक्यं ग्रहसन्नाक्षसाधिपः ॥ ९ ॥
 महोदरोयं रामात्तु परित्रस्तो न संशयः ॥ न हि रोचयते तात युद्धं युद्धविशारद ॥ १० ॥
 कश्चिन्मे त्वत्समो नास्ति सौहृदेन बलेन च ॥ गच्छ शत्रुवधाय त्वं कुम्भकर्ण जवाय च ॥ ११ ॥
 तस्मात्तु भयनाशार्थं भवान्संबोधितो मया ॥ अयं हि कालः सुहृदां राक्षसानामरिदम् ॥ १२ ॥
 तैर्गच्छ शूलमादाय पाशहस्त इवान्तकः ॥ वानरान् राजपुत्रौ च भक्षयादित्यतेजसौ ॥ १३ ॥
 समालोक्य तु ते रूपं विद्वद्विष्यन्ति वानराः ॥ रामलक्ष्मणयोश्चापि हृदये प्रस्फुटिष्यतः ॥ १४ ॥
 एवमुक्त्वा महाराजः कुम्भकर्णं महाबलम् ॥ पुनर्जातमिवात्मानं मेने राक्षसपुङ्गवः ॥ १५ ॥
 कुम्भकर्णबलाभिज्ञो जानन्तस्य पराक्रमम् ॥ बभूव मुदितो राजा शशाङ्क इव निर्मलः ॥ १६ ॥
 इत्येवमुक्तः संहृष्टो निर्जगाम महाबलः ॥ १७ ॥

राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा कुम्भकर्णः समुद्यतः ॥ आददे निशितं शूलं वेगाच्छत्रुनिर्बहणम् ॥ १८ ॥
 सर्वकालायसं दीप्तं तप्तकाञ्चनभूषणम् ॥ इन्द्राशनिसमं भीमं वज्रप्रसिमभौरवम् ॥ १९ ॥
 देवदानवगन्धर्वयक्षकिन्नरसूदनम् ॥ रक्तमाल्यं महाधाम स्वतश्चोदृतपावकम् ॥ २० ॥
 आदाय निशितं शूलं शत्रुशोणितरञ्जितम् ॥ कुम्भकर्णो महातेजा रावणं वाक्यमब्रवीत् ॥ २१ ॥
 गमिष्याम्यहमेकाकी तिष्ठत्विह बलं भीम ॥ अद्य तान्क्षुभितान्कुद्धो भक्षयिष्यामि वानरान् ॥
 कुम्भकर्णवचः श्रुत्वा रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ २२ ॥

सैन्यैः परिवृतो गच्छ शूलमुदृतपाणिभिः ॥ वानरा हि महात्मानः शीघ्राः सुव्यवसायिनः ॥ २३ ॥
 एकाकिनं प्रमत्तं वा नयेयुर्दशनैः क्षयम् ॥ तस्मात्परमदुर्धरैः सैन्यैः परिवृतो ब्रज ॥
 रक्षसामहितं सर्वं शत्रुपक्षं निषूदय ॥ २४ ॥

अथासनात्समुत्पत्य स्रजं मणिकृतान्तराम् ॥ आवबन्ध महातेजाः कुम्भकर्णस्य रावणः ॥ २५ ॥
 अङ्गदान्यङ्गुलीवेष्टान्वराण्याभरणानि च ॥ हारं च शशिसंकाशमावबन्ध महात्मनः ॥ २६ ॥
 दिव्यानि च सुगन्धीनि माल्यदामानि रावणः ॥ श्रोत्रे चासंजयामास श्रीमती चास्य कुण्डले ॥ २७ ॥

अथैव निर्यास्यामीत्यर्थः ॥ ८-११ ॥ तस्मात् भवतो निःसमत्वात् । संबोधितः प्रबोधितः । अयं हि कालः । युद्धायेतिशेषः ॥ १२-१४ ॥ पुनर्जातमिव मेने । जेष्यत्ययमिति विश्वासादितिभावः ॥ १५-१६ ॥ इत्येवमित्यर्थः ॥ निर्जगाम निर्गन्तुमुद्युक्तः ॥ १७-॥ १८ ॥ सर्वकालायसं बहुकाष्णायसमयमित्यर्थः ॥ १९ ॥ महाधाम महातेजः । स्वतश्चोदृतपावकं कौर्यात्स्वत एवोत्पन्नाभिकर्णं ॥ २०-२२ ॥ महा-
 सारनः महाबुद्धयः । शीघ्राः वेगवन्तः । सुव्यवसा-
 यिनः दृढनिश्चयाः ॥ २३-२४ ॥ स्रजं काञ्चन-
 मालां । कुम्भकर्णस्य आवबन्ध कुम्भकर्णे आवबन्धे-
 त्यर्थः ॥ २५ ॥ अङ्गुलीवेष्टान् अङ्गुलीयकानि ॥ २६ ॥
 आसञ्जयामास । बध्नेत्यर्थः । अत्र केयूरादीनाम-
 ध्युपलक्षणं । काञ्चनाङ्गदकेयूरेत्यनुवादात् ॥ २७ ॥

णानालिङ्घिधानावचः शृण्वतां इदंसाहितं ईदंशुः खंप्राप्तंभवतीत्यर्थ इतितीर्थः ॥ ५ ॥ टी० समालोक्येत्यस्यवास्तवार्थस्तु तेरुपसं-
 मालोक्य रामलक्ष्मणयोःसंबन्धिनोवानराः विद्वद्विष्यन्ति । प्रस्फुटिष्यतः शवापृथिव्यावितिशेषः । अतोहृदयेयुद्धगमनायमतिङ्क-
 र्वित्यर्थः ॥ १४ ॥ सू० मणयःकृताः अन्तरेयस्याःसा तां । स्रजं मालां ॥ २५ ॥ सू० माल्यदामानि पुष्पमालाः । “माल्यं

[पा०] १ ख. ह.—२. शयानःशत्रुनाशार्थं. २ झ. संगच्छ. क. ख. घ. ङ. च. ट. त्वंगच्छ. ३ क. ख. ङ. च. झ. ट. महातेजाः. ४ ड. झ. ट. श्रुत्वायोद्धुमयक्षणांस्तदा. ५ क. ग.—झ. निबर्हणः. ६ ङ. झ. ट. सर्वकालायसं. ७ ङ. च. छ. झ. ट. इन्द्रनीलसमप्रख्यं. ८ क. च. छ. महत्. ९ क. ङ. च. छ. झ. च. ट. तान्क्षुभितः. १० ङ. झ. ट. शूराः. ११ ख. च. छ. व. रक्षस्वरक्षसापक्षं. १२ ग. ङ. च. झ. ट. श्रोत्रेपुसञ्जयामासश्रोत्रयोश्चास्य. ख. छ. अत्रेष्वासञ्जयामास.

काञ्चनाङ्गदकेयूरनिष्कार्भरणभूषितः ॥ कुम्भकर्णो बृहत्कर्णः सुहुतोऽग्निरिवावभौ ॥ २८ ॥

श्रीणीसूत्रेण महता मेघकेन व्यराजत ॥ अमृतोत्पादने नद्धो भुजङ्गेनैव मन्दरः ॥ २९ ॥

स काञ्चनं भारसहं निवातं विद्युत्प्रभं दीप्तमिवात्मभासा ॥

आवध्यमानः कवचं रराज संध्याभ्रसंवीत इवादिराजः ॥ ३० ॥

सर्वाभरणसर्वाङ्गः शूलपाणिः स राक्षसः ॥ त्रिविक्रमकृतोत्साहो नारायण इवावभौ ॥ ३१ ॥

आतरं संपरिष्वज्य कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम् ॥ प्रणम्य शिरसा तस्मै संप्रतस्थे महाबलः ॥ ३२ ॥

निष्पतन्तं महाकार्यं महानादं महाबलम् ॥ तमाशीर्भिः प्रशस्ताभिः प्रेषयामास रावणः ॥ ३३ ॥

शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैः सैन्यैश्चापि वरायुधैः ॥ तं गजैश्च तुरगैश्च सन्दनैश्चाम्बुदक्षनैः ॥ ३४ ॥

अनुजग्मुर्महात्मानं रथिनो रथिनां वरम् ॥ ३५ ॥

सर्वैरुष्टैः स्वरैरक्षैः सिंहद्विपमृगद्विजैः ॥ अनुजग्मुश्च तं घोरं कुम्भकर्णं महाबलम् ॥ ३६ ॥

स पुष्पवर्षैरवकीर्यमाणो धृतातपत्रः शितशूलपाणिः ॥

मदोत्कटः शोणितगन्धमत्तो विनिर्ययौ दानवदेवशत्रुः ॥ ३७ ॥

यदातयश्च बहवो महानादा महाबलाः ॥ अन्वयू राक्षसा भीमा भीमाक्षाः शस्त्रपाणयः ॥ ३८ ॥

रक्ताक्षाः सुमहाकाया नीलाञ्जनचयोपमाः ॥ शूलानुघम्य खड्गांश्च निशितांश्च परश्वधान् ॥ ३९ ॥

बहुव्यामांश्च परिचान्गदाश्च सुसलानि च ॥ तालस्कन्धांश्च विपुलान्क्षेपणीयान्दुरासदान् ॥ ४० ॥

अथान्यद्गुरादाय दारुणं रोमैर्हर्षणम् ॥ निष्पपात महातेजाः कुम्भकर्णो महाबलः ॥ ४१ ॥

धनुःशतपरीणाहः स षट्छतसमुच्छ्रितः ॥ रौद्रः शकटचक्राक्षो महापर्वतसन्निभः ॥ ४२ ॥

संनिपत्य च रक्षांसि दग्धशैलोपमो महान् ॥ कुम्भकर्णो महावक्रः ग्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ ४३ ॥

अद्य वानरमुख्यानां तानि यूथानि भागशः ॥ निर्दहिष्यामि संकुद्रः शैलभानिव पावकः ॥ ४४ ॥

नापराध्यन्ति मे कामं वानरा वनचारिणः ॥ जातिरस्मद्विधानां सा पुरोद्यानविभूषणम् ॥ ४५ ॥

पुरोदयस्य मूलं तु राघवः सहलक्ष्मणः ॥ हते तस्मिन्हतं सर्वं तं वैधिष्यामि संयुगे ॥ ४६ ॥

एवं तस्य भुवाणस्य कुम्भकर्णस्य राक्षसाः ॥ नादं चक्रुर्महाघोरं कम्पयन्त इवार्णवम् ॥ ४७ ॥

—२८ ॥ अमृतोत्पादने नद्ध इति निमित्तसप्तमी ।

भुजङ्गेन वासुकिना ॥ २९ ॥ भारसहं आयुधादिभिः

ग्रहारेण्यश्विखिलमित्यर्थः । दृढमिति वाऽर्थः । यद्वा

उपनीतायां तुलायां स्थाप्यमानान्वहून्भारान् सहत

इति भारसहः । अनेकभारपरिमाण इत्यर्थः । निवातं

वातप्रवेशनिवारकं । निरन्तरमिति यावत् । आल-

भासा कवचकान्त्या । यद्वा निवातं शस्त्राभेद्यं । “नि-

वातावाश्रयावावौ शस्त्राभेद्यं च वर्म यत्” इत्यमरः ।

आवध्यमानः आवधन् । आर्षविकरणव्यत्ययेन इय-

न्प्रत्ययः ॥ ३० ॥ सर्वाभरणसर्वाङ्गः सर्वाभरणयुक्तस-

र्वाङ्गः । त्रिविक्रमकृतोत्साहः त्रिषु विक्रमेषु पदन्यासेषु

कृतोत्साहः ॥ ३१-३५ ॥ सर्वैरिति । सर्पादीनां महाश-

रीराणां बाहनत्वं संभवतीति बोध्यं । द्विपाः राजाः ।

द्विजाः हंसादयः ॥ ३६ ॥ मदोत्कटः स्वाभाविकमदेन

मत्तः । “मत्ते शौण्डोत्कटक्षीवाः” इत्यमरः ॥ ३७-

३९ ॥ बहुव्यामान् अनेकव्यामप्रमाणान् । “व्यासो

बाहोः सकरयोस्ततयोस्तिर्यगन्तरं” इत्यमरः । ताल-

स्कन्धान् तालकाण्डान् ॥ ४०-४१ ॥ धनुःशतपरीणाहः

धनुःशतविशालः । षट्छतसमुच्छ्रितः षट्छतधनुः-

द्वयः । संनिपत्य स्वातुरागमनायोयुक्तानां राक्षसानां

समीपं गत्येत्यर्थः ॥ ४२-४४ ॥ सा जातिः वानर-

जातिः । अस्मद्विधानां क्रीडापराणां ॥ ४५-४७ ॥

[पाठः] १ क. श. ट. भिन्दिपालांबपरीषान्, २ घ. विपुलान्प्रासान्, ३ क. ख. ग. ड. च. झ. व. ट. घोरदर्शनं.

४ ड. च. छ. ज. महायूथानि, ख. नानायूथानि, ५ क. श. ट. पतङ्गानिव, ६ ख. च. छ. व. वैधिष्याम्यतोयुधि, ७ ग.

महाघोराः, ख. च. ज. महायोधाः.

तस्य निष्पततस्तूर्णं कुम्भकर्णस्य धीमतः ॥ बभूवुर्घोररूपाणि निमित्तानि समन्ततः ॥ ४८ ॥
 उल्काशनियुता मेघा बभूवुर्गर्दभारुणाः ॥ ससागरवना चैव वभुष्वा समकम्पत ॥ ४९ ॥
 घोररूपाः शिवा नेदुः सज्वालकबलैर्मुखैः ॥ मण्डलान्यपसव्यानि बबन्धुश्च विहङ्गमाः ॥ ५० ॥
 निष्पपात च मालेव गृध्रोस्य पथि गच्छतः ॥ आस्फुरन्मयनं चास्य सव्यो बाहुश्च कम्पते ॥ ५१ ॥
 निष्पपात तदा चोल्का ज्वलन्ती भीमनिस्स्रना ॥ आदित्यो निष्प्रभश्चासीच्च प्रवाति सुखोऽनिलः ॥ ५२ ॥
 अचिन्तयन्महोत्पातानुत्थितात्रोमहर्षणान् ॥ निर्ययौ कुम्भकर्णस्तु कृतान्तबलचोदितः ॥ ५३ ॥
 स लङ्घयित्वा प्राकारं पञ्चां पर्वतसन्निभः ॥ दैर्दर्शो भ्रमणप्रख्यं वानरानीकमद्भुतम् ॥ ५४ ॥
 ते दृष्ट्वा राक्षसश्रेष्ठं वानराः पर्वतोपमम् ॥ वायुनुन्ना इव घना ययुः सर्वा दिशस्तदा ॥ ५५ ॥
 तद्धानरानीकमतिप्रचण्डं दिशो द्रवद्भिन्नमिवाभ्रजालम् ॥
 स कुम्भकर्णः समवेक्ष्य हर्षाञ्जनाद् भूयो धनवद्भनाभः ॥ ५६ ॥
 ते तस्य घोरं निनदं निशम्य यथा निनादं दिवि वारिदस्र ॥
 पेतुर्धरण्यां बहवः पुनश्चा निकृत्तमूला इव सालवृक्षाः ॥ ५७ ॥
 विपुलपरिधवान्स कुम्भकर्णो रिपुनिघनाय विनिर्गस्तो महात्मा ॥
 कपिगणभयमाददैत्सुभीमं प्रभुरिव किङ्करदण्डवान्युगान्ते ॥ ५८ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे पञ्चषष्ठितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

षट्षष्ठितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

लङ्काप्राकारोत्खन्नेनरणायाभ्यागच्छतः कुम्भकर्णस्य गिरिसदृशपृथुतरक्षीराबलोकनमात्रेण नीलनलादिभिर्भयात्पलायनम् ॥ १ ॥ अङ्गदेव नानाप्रकारैः परितःस्मितैस्तैः पुनःप्रत्यावर्त्तनेन तरुशिलादिपरिग्रहणेन कुम्भकर्णप्रत्यभिवादनम् ॥ २ ॥

स लङ्घयित्वा प्राकारं गिरिकूटोपमो महान् ॥ निर्ययौ नगरात्तूर्णं कुम्भकर्णो महाबलः ॥ १ ॥

घोररूपाणि अत्यन्तघोराणि ॥ ४८ ॥ गर्दभारुणाः गर्दभवदन्यस्तरागाः । “अव्यस्तरागस्तरुणः” इत्यमरः ॥ ४९—५० ॥ गच्छतोस्य उपरिप्रदेशे गृध्रो मालेव निष्पपातेत्यन्वयः । गृध्र इति जालोक-
 वचनं । सव्यशब्दो लिङ्गव्यत्ययेन नयनशब्देनापि संबध्यते । कम्पते अकम्पत ॥ ५१ ॥ उल्का मेघनि-
 र्गतज्वालाविशेषः ॥ ५२—५३ ॥ अभ्रघनः अभ्र-

संघातः ॥ ५४—५७ ॥ प्रभुः अन्तकः । किङ्करद-
 ण्डवान् किङ्करोमीत्यवस्थायी सचेतनो दण्डः तद्वान् ॥ ५८ ॥ इति श्रीभोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामाय-
 णभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने पञ्च-
 षष्ठितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

अथ कुम्भकर्णयुद्धप्रवृत्तिः—स इत्यादि ॥ १ ॥

मालाप्रसूनयोः “इत्यभिधानात् ॥ २७ ॥ ति० विपुलपरिधवानिति । शूलवदिदमप्यस्यायुधं । किङ्करदण्डवान् किङ्कराः संहारपरिकराः कालदण्डाअस्यसन्ति तथा । युगान्तेप्रभुः कालाभिहृद इव विनिस्सृतः ॥ स० विपुलपरिधवान् विपुलपरिधादपीति विपुलपरिधं शूलं तद्वान् । परिधोरोधः । “रोधेचपरिधोमतः” इति विश्वः । तद्वानिति वा । इदमप्यस्यायुधमिति नागोजिभट्टव्याकरणं तथा प्रभुविशेषणमिति तीर्थव्याख्यानं चानुक्तानुवादलेन दण्डस्यनियतायुधस्यपृथग्रहणादर्थव्यापकमाहुपेक्षे । दण्डोस्यास्तीति दण्डवान् । करोदण्डवान्यस्येति बहुव्रीहिः । प्रभुः संहारसमर्थोयमः । किं इति कपिगणभयंभादददिव सुभीमं द्रष्टुमाभिययाम-
 वतितयानिस्सृत इति संबन्धः । “किङ्कराः संहारपरिकराः कालदण्डाअस्यसन्तीति किङ्करदण्डवान्” । “किङ्करोमीत्युपस्थितदण्डो-
 स्यास्तीति” तिरुमाभागोजिभट्टतीर्थो विन्दुसन्दोहविचारव्याख्यावत्काराविश्रलम् ॥ ५८ ॥ इति पञ्चषष्ठितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

[पा०] १ क. स. च. म. उल्काशनिमुच्यो. २ ज. बभूवुर्गर्दभारुणाः. ग. घ. च. छ. झ. विनेदुर्गर्दभा. ३ ख. च. छ. ज. म. गृध्रोस्यमूलापेपथि. घ. ङ. झ. ट. गृध्रोस्यश्लेवैपथि. ४ क. ग.—ट. बाहुरकंपत. ५ ङ. झ. सददर्शघनप्रख्यं. ६ ख. च. छ. म. तंदृष्टवानरश्रेष्ठाराक्षसं. ७ क. ग. घ. पर्वतोपमाः. ८ क. ख. च. छ. ज. विनिर्गतो. ९ घ. मादिशन्सुभीमः.

स ननाद महानादं समुद्रमभिनादयन् ॥ जैनयन्निव निर्घातान्विधमन्निव पर्वतान् ॥ २ ॥
 तमवर्धं मधवता यमेन वरुणेन वा ॥ श्रेष्ठ्य भीमाक्षमायान्तं वानरा विप्रदुद्बुधः ॥ ३ ॥
 तौस्तु विप्रदुहतान्दृष्ट्वा वॉलिपुत्रोऽक्रुदोऽब्रवीत् ॥ नलं नीलं गवाक्षं च कुमुदं च महाबलम् ॥ ४ ॥
 आत्मानमत्र विस्मृत्य वीर्याप्यभिजनानि च ॥ क गच्छत भयत्रस्ताः प्राकृता हरयो यथा ॥ ५ ॥
 साधु सौम्या निवर्तध्वं किं प्राणान्परिरक्षथ ॥ नालं युद्धाय वै रक्षो महतीयं विभीषिका ॥ ६ ॥
 महतीमुत्थितामेनां राक्षसानां विभीषिकाम् ॥ विक्रमाद्विधमिध्यामो निवर्तध्वं पुत्रकृमाः ॥ ७ ॥
 कृच्छ्रेण तु समाश्वस्य संगम्य च ततस्ततः ॥ वृक्षाद्रिहस्ता हरयः संप्रतस्थू रणाजिरम् ॥ ८ ॥
 ते निष्ठृत्य तु संकुद्धाः कुम्भकर्णं वनौकसः ॥ निजघ्नुः परमकुद्धाः समदा इव कुञ्जराः ॥ ९ ॥
 प्रांशुभिर्गिरिशृङ्गैश्च शिलाभिश्च महाबलः ॥ पादपैः पुष्पिताग्रैश्च हन्यमानो न कम्पते ॥ १० ॥
 तैस्स गात्रेषु पतिता भिद्यन्ते श्वेतशः शिलाः ॥ पादपाः पुष्पिताग्राश्च भग्नाः पेतुर्महीतले ॥ ११ ॥
 सोपि सैन्यानि संकुद्धो वानराणां महौजसाम् ॥ ममन्थ परमाचक्षो वनान्वगिरिवोत्थितः ॥ १२ ॥
 लोहितार्द्रास्तु बहवः शरते वानरर्षभाः ॥ निरस्ताः पतिता भूमौ ताम्रपुष्पा इव दुमाः ॥ १३ ॥
 लङ्घयन्तः प्रधावन्तो वानरा नावलोकयन् ॥ १४ ॥
 केचित्समुद्रे पतिताः ^१केचिद्गहनमाश्रिताः ॥ वध्यमानास्तु ते वीरा राक्षसेन बलीयसा ॥ १५ ॥
 सागरं येन ते तीर्णाः पथा तेन प्रदुद्बुधः ॥ १६ ॥
 ते स्थलानि तथा निम्नं विष्णवदना भयात् ॥ क्रुद्धा वृक्षान्समारूढाः ^२केचित्पर्वतमाश्रिताः ॥ १७ ॥
 ममञ्जुरणवे केचिद्गुहाः केचित्समाश्रिताः ॥ ^३निषेदुः पुत्रगाः केचित्केचिन्नैवावतस्थिरे ॥ १८ ॥
 [केचिद्भूमौ निपतिताः केचित्सुप्ता मृता इव] ॥ तान्समीक्ष्याक्रुदो भग्नान्वानरानिदमब्रवीत् ॥ १९ ॥
 अवतिष्ठत युध्यामो निवर्तध्वं पुत्रकृमाः ॥ भगानां वो न पश्यामि परिगम्य महीमिमाम् ॥
 स्थानं सर्वे निवर्तध्वं किं प्राणान्परिरक्षथ ॥ २० ॥

विधमन् दहन् ॥ २—४ ॥ अभिजनानि प्रशस्तकुलानि
 ॥ ५ ॥ विभीषिका भयजनकः कृत्रिमपुरुषवेषः
 ॥ ६—८ ॥ परमकुद्धा इति कुञ्जरविशेषणं ॥ ९ ॥
 प्रांशुभिः उन्नतैः । महाबलः कुम्भकर्णः ॥ १०—
 ११ ॥ ममन्थ । ददाहेत्यर्थः ॥ १२ ॥ निरस्ताः
 उल्लिखिताः ॥ १३ ॥ लङ्घयन्त इत्यर्थः ॥ नावलोकयन्

नावालोकयन् । पृष्ठदेशमित्यर्थः ॥ १४ ॥ केचित्ते
 वानरा इति योजना ॥ १५ ॥ सागरमित्यर्थः ॥ ते
 वानराः ॥ १६ ॥ स्थलानि अतिधावनयोग्यान्देशान्
 उन्नतप्रदेशान्वा । आश्रिता इत्यन्वयः ॥ १७ ॥
 निषेदुः भूमौ पतिता इव तस्थुः ॥ १८—१९ ॥ परि-
 गम्य प्रदक्षिणीकृत्येत्यर्थः । स्थानं न पश्यामीत्यन्वयः

स० विजयन् विजयमानः । जयतीतिजयन् । विशिष्टास्त्रीजन्यशेतिसतयेतिवा । ति० निर्घातान् अग्निसोषान् ॥ २ ॥
 स० हेसौम्याः क्रौर्यप्रदर्शनकालेवितदप्रकाशकादृतीष्ययासंशोधनं । प्राणान् किंपरिरक्षथ स्वामिकाभिताकरणेनजीवन्तश्चिगिति
 भावः । इदंरक्षः अस्माभिःसहयुद्धंकरुंनलं नसमर्थः । महतीविभीषिका महद्विभीषणं । भावेण्युल्ल ॥ ६ ॥ स० बहवःशिलाः
 “ वीतोयुगवचनात् ” इत्युकारान्तस्त्रीलिङ्गेवहुवद्दः ॥ ११ ॥ स० इनामिहोपरिक्रम्यापिस्थितानां स्थानं निर्भयस्थलं । नप-

[पा०] १ क. श. ट. विजयन्निव. २ क. ग. घ. च. छ. ज. निर्घोषान्. ३ च. छ. न. तान्वीरःप्रदुतान्दृष्ट्वा. क. ग.
 य. ज. तांस्तुविद्वतोदृष्ट्वा. ४ क. ग. घ. क. श. ट. राजपुत्रोऽक्रुदो. ५ क. कुमुदंमन्वमादनं. ६ छ. ड. ख. श. ट. आत्मान-
 स्तानिबिस्मृत्य. ग. आत्मानमथविस्मृत्य. ७ क. श. ट. वृक्षान्दृष्ट्वाहरयः. ८ क.—क. श. ट. संप्रतस्थूरणाजिरे. न. छ.
 युद्धार्थसंप्रतस्थिरे. ९ ख. ग. क.—ट. संरब्धाः. १० च. छ. न. पुष्पते. ११ छ. अस्स. १२ श. बहवः. १३ ग. केचित्सुप्ता
 मृताइव. १४ क. ख. वृक्षानुपांशुः. १५ च. छ. ज. गोमुच्छास्त्राश्रितागुहाः. १६ क. ख. घ. निषेदुःकेचिदवटेकेचित्.
 १७ श.—ट. परिक्रम्य.

निरायुधानां द्रवतामसङ्गतिपौरुषाः ॥ दारा ह्येवहसिष्यन्ति स वै घातस्तु जीविनाम् ॥ २१ ॥
 कुलेषु जाताः सर्वे स विस्तीर्णेषु महत्सु च ॥ क र्गच्छथ भयत्रस्ता हरयः प्राकृता यथा ॥ २२ ॥
 अनार्याः खलु यद्भीतास्त्यक्त्वा वीर्यं प्रधावत ॥ २३ ॥
 विकत्यनानि वो यानि तदा वै जनसंसदि ॥ तानि वः क नु यातानि सोदग्राणि महान्ति च ॥ २४ ॥
 भीरुप्रवादाः श्रूयन्ते यस्तु जीवति धिक्कृतः ॥ मार्गः सत्पुरुषैर्जुष्टः सेव्यतां त्यज्यतां भयम् ॥ २५ ॥
 श्यामहेऽथ निहताः पृथिव्यामल्पजीविताः ॥ दुष्प्रापं ब्रह्मलोकं वा प्राप्नुमो युधि सूदिताः ॥ २६ ॥
 संप्राप्नुयामः कीर्तिं वा निर्हत्वा शत्रुमाहवे ॥ जीवितं वीरलोकस्य मोक्ष्यामो वसु वानराः ॥ २७ ॥
 न कुम्भकर्णः काकुत्स्थं दृष्ट्वा जीवन्ममिष्यति ॥ दीप्यमानमिवासाद्य पतङ्गो ज्वलनं यथा ॥ २८ ॥
 पलायनेन चोद्दिष्टाः प्राणावक्षामहे वयम् ॥ एकेन बहवो भग्ना यशो नाशं गमिष्यति ॥ २९ ॥

॥ २० ॥ असङ्गतिपौरुषाः अप्रतिबद्धपराक्रमा इति वानरसंबोधनं । निरायुधानां द्रवतां निरायुधेषु द्रवत्सु । यद्वा निरायुधानां द्रवतां दारास्तान् अपहसिष्यन्तीति । सः अपहासः घातः मृतिः ॥ २१ ॥ सर्वे । वयमिति शेषः । विस्तीर्णेषु ज्ञातिपरम्परयां विततेषु । महत्सु प्रशस्तेषु ॥ २२ ॥ अनार्या इत्यर्थः । यद्यस्मात् भीताः प्रधावत पलायथ । तस्मादनार्याः खलु ॥ २३ ॥ सोदग्राणि उदग्रतायुक्तानि । महान्ति भूयांसीत्यर्थः ॥ २४ ॥ यस्तु धिक्कृतो जीवति तद्विषये भीरुप्रवादाः । भीरुत्वापवादाः । श्रूयन्ते । सत्पुरुषैः शूरैः । जुष्टः सेवितः ॥ २५ ॥ सत्पुरुषजुष्टो मार्गः

क इत्यपेक्षायामाह—श्यामहे इत्यादि ॥ युद्धमरणं हि सत्पुरुषजुष्टो मार्ग इत्यर्थः । समराजिबृल पलायितानामपि मरणस्यावश्यंभावित्वप्रदर्शनार्थमल्पजीविता इत्युक्तं । समरानिवातिनां वीराणां तु मरणजीवनयो-रुभयोरपि श्रेयस्करत्वं प्रतिपादयति—दुष्प्रापमिति । निहत्वा निहृत्य । जीवितमिति । वीरलोकस्य वीराणां लोको ब्रह्मलोकः तस्य वसु मूल्यभूतं जीवितं मोक्ष्यामः ॥ २६—२७ ॥ दीप्यमानं ज्वलनमिव रामसासाद्य कुम्भकर्णः पतङ्गो यथेति यथेवशब्दयो-र्निर्वाहः ॥ २८ ॥ उद्दिष्टाः व्यपविष्टाः । बहवो वय-मनेन कुम्भकर्णेन भग्नाः पलायनेन प्राणान् रक्षामहे

श्यामि । राक्षसाज्ञातादशीत्यत्रावस्थानेकुम्भकर्णतोमरणं । गतवतां सुग्रीवतइतिनानिर्वर्तनेनिर्दृष्टिर्भवतामितिभावः ॥ २० ॥ स० निरायुधानां रिपुमुक्तायुधानकृतानां । कमतां गृहप्रतिद्रवतां । सुजीवतां सञ्जीवनवतां ॥ २१ ॥ ति० “ हतोवाप्राप्यसिखर्गं खिलावामोक्ष्यसेमहीम् ” इत्याशयवानाह—श्यामहइतिश्लोकद्वयेन । यदिदैवगलानिहताःश्यामहे तदाकुयोधिभिर्दुष्प्रा-पं ब्रह्मलोकंप्राप्नुयामः । वाषाब्देव्यवस्थितविकल्पे । शत्रुमाहवेनिहत्वा निहृत्य । कीर्तिं वाप्राप्नुयामः । उक्तमर्थं दार्ढ्यायपुनराह—निहताइति । निहताथेद्वीरलोकस्य वीरैःसूर्यद्वाराप्राप्यब्रह्मलोकस्यवसु वनं हिरण्यगर्भमृषानन्दं । मोक्ष्यामः अनुभविष्यामः । “जीवितंवीरलोकस्यमोक्ष्याम” इतिपाठोपाङ्कः । नापितत्रार्थसामञ्जस्यं । तत्रद्विब्रह्मलोकस्य वसु मूल्यभूतंजीवितंमोक्ष्यामइत्यर्थतीर्थ-आह । स० ब्रह्मलोकं वीरस्वर्गसंज्ञं । एतेन “हतोवाप्राप्यसिखर्गंजिलावामोक्ष्यसेमहीम्” इतिगीताचैतदुक्तमेवार्थवदतीतिसूचितं । शत्रुमितिजातावेकवचनं । मुख्यदशमुखविषक्षयैकवचनं । आहवइत्युभयान्वयि । तैर्निहताः वीरलोकस्य वीरप्राप्यस्वर्गस्य । वसु तत्रमोर्गंधनादि तेनाधिकमानन्दमोक्ष्यामः । पूर्वमव्यवहितकपिवरान्प्रतिवचनं । इदंतदपेक्षयाहूर्वातिनउपागतान्प्रतिवच-नमित्यधिकारिभेदाभ्युपगमनदोषः । यत्परिहारार्थं दार्ढ्यायैमित्युक्तिरप्यपेक्षितास्यादितिमन्तव्यं ॥ २६—२७ ॥ ति० तनुकय-मपिअप्रत्याशाभावेनस्थितान्प्रयोजनमतआह—नकुम्भकर्णइति । स० नकुम्भकर्णइत्येकदापदयथाकुम्भकर्णनिभस्तत्तदृशःप्रह-स्तादिः तथा पतङ्गोज्वलनमिवकुम्भकर्णःकाकुत्स्थं दृष्ट्वाजीवन्गमिष्यति ॥ २८ ॥ स० उद्दिष्टाः अत्रायंतिष्ठत्यत्रायंतिष्ठतिनामा-क्षितायदिवयंप्राणावक्षामहे रक्षामः । तर्हि एकेनबहवोभग्नाइतिवचः प्राक्संपादिताकीर्तिः नाशंगमिष्यति ॥ ति० उद्दिष्टाः महा-वीरेषुगणिताः । बहवोवयमेकेनभग्नाः पलायनेनयदिप्राणावक्षामहे तदायशोनाशंगमिष्यति । यद्वा उद्दिष्टाः एतेपलायिताइतिज-नैर्निर्दिष्टाह्यर्थः ॥ २९ ॥ इतिषट्षष्टितमःसर्गः ॥ ६६ ॥

[पा०] १ ठ. कमतां. २ ड. क. ट. ह्यपहसिष्यन्ति. क. परिहसिष्यन्ति. ३ झ. ठ. घातस्तुजीवतां. ४ ग. गच्छथ. ५ घ. मोघानियुधतांजनसंसदि. ड. झ. ट. भयत्रिर्जनसंसदि. ६ ड. झ. हतानिच. ७ झ. भीरोःप्रवादाः. ख. च. भीरुप्रवादा-भ्युत्थाचयोजीवतिधिगस्तुतं. ८ ड. झ. ट. प्राप्नुयामाब्रह्मलोकं दुष्प्रापं चकुयोधिभिः. ९ ड.—ट. अनाप्रुयामः. १० घ. तंहत्वा. ११ ग. ड. च. झ. ज. ट. निहतावीरलोकस्यमोक्ष्यामो. १२ च. छ. ज. पतङ्गइवपावकं.

एवं श्रुत्वा तं शूरमङ्गदं कनकाङ्गदम् ॥ द्रवमाणास्ततो वाक्यमूचुः शूरविगर्हितम् ॥ ३० ॥
 कृतं नः कदनं घोरं कुम्भकर्णेन रक्षसा ॥ न स्थानकालो गच्छामो दयितं जीवितं हि नः ॥ ३१ ॥
 एतावदुक्त्वा वचनं सर्वे ते भेजिरे दिशः ॥ भीमं भीमाक्षमायान्तं दृष्ट्वा वानरयूथपाः ॥ ३२ ॥
 द्रवमाणास्तु ते वीरा अङ्गदेन वलीमुखाः ॥ सान्त्वैथैवानुमानैश्च ततः सर्वे निवर्तिताः ॥ ३३ ॥
 ग्रहर्षमुपनीताश्च वालिपुत्रेण धीमता ॥ आज्ञाप्रतीक्षास्तस्थुश्च सर्वे वानरयूथपाः ॥ ३४ ॥

ऋषभशरममैन्दधूम्रनीलाः कुमुदसुषेणगवाक्षरम्भताराः ॥

द्विविदपनसवायुपुत्रमुख्यास्त्वरिततराभिमुखं रणं प्रयाताः ॥ ३५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

कुम्भकर्णे वानरसेनामध्येकेषां चिदङ्गणेन केषां चित्प्राणितकाभिघातेन विशोभपूर्वकं संहरमाणे हनुमता शैलशृङ्गेण तस्माद-
 भम् ॥ १ ॥ तत्प्राहारस्तु भित्तेन कुम्भकर्णेन हनुमतो वक्षसि शूलाभिघातेन विह्वलताप्राणपूर्वकं नीलादिभिरायोधनम् ॥ २ ॥
 तेषु कुम्भकर्णपीडामसहसानेप्वङ्गदेन गिरिशिखरेण कुम्भकर्णशिरस्ताडनम् ॥ ३ ॥ तेन सुष्टिघातेनाङ्गदसमो हप्राणपूर्वकं
 सुग्रीवं प्रत्यभियानम् ॥ ४ ॥ सुग्रीवेण शैलशृङ्गतालितेन कुम्भकर्णेन तद्दधाय शूलसमुत्पृष्टे हनुमता तच्छूलस्य निजजालुस-
 मारोपणेन भञ्जनम् ॥ ५ ॥ कुम्भकर्णेन स्वपातितशैलशृङ्गप्रहारेण पतितमूर्च्छितस्य सुग्रीवस्य ग्रहणेन लङ्काप्रवेशः ॥ ६ ॥
 कङ्काजनैः कुम्भकर्णोपरि हर्षेण पुष्पगन्धोदादिवर्षणे तत्सेकेन प्रमुखाध्यायितेन सुग्रीवेण खरनखरकराग्रैर्दन्तैश्च कुम्भकर्णकर्णता-
 सच्छेदनपूर्वकं विलतिलमुत्पतनेन रामपार्श्वगमनम् ॥ ७ ॥ ततः क्रोधात्परावृत्त्यरणाङ्गणमागतेन कुम्भकर्णेन मध्ये स्नेन सहयो-
 धितवतोलक्ष्मणस्य छाद्येन रामं प्रत्यभियानम् ॥ ८ ॥ रामकुम्भकर्णयोर्वीरधातुपूर्वकं महायुद्धम् ॥ ९ ॥ रामेण वाणचतुष्ट-
 येन कुम्भकर्णस्य काहुपादच्छेदपूर्वकं शरान्तरेण शिरश्छेदनम् ॥ १० ॥ कुम्भकर्णवधानम्पदं देवर्षादिभिस्तद्वानरैः सहर्षं
 श्रीरामपूजनम् ॥ ११ ॥

ते निवृत्ता महाकायाः श्रुत्वाऽङ्गदवचस्तदा ॥ नैष्ठिकीं बुद्धिमासाद्य सर्वे संग्रामकाङ्क्षिणः ॥ १ ॥
 समुदीरितवीर्याश्च समारोपितविक्रमाः ॥ पर्यवस्थापिता वाक्यैरङ्गदेन वलीमुखाः ॥ २ ॥
 प्रयाताश्च गता हर्षं मरणे कृतनिश्चयाः ॥ चक्रुः सुतुष्टुलं युद्धं वानरास्त्यक्तजीविताः ॥ ३ ॥
 अथ वृक्षान्महाकायाः सानूनि सुमहान्ति च ॥ वानरास्तूर्णमुद्यम्य कुम्भकर्णमभिहुताः ॥ ४ ॥

यदि ततो यशो नाशं गमिष्यतीति योजना ॥ २९ ॥
 शूरं पराक्रमवन्तं । कनकाङ्गदं उत्साहातिशयेन प्रका-
 शितस्वर्गाङ्गदं ॥ ३० ॥ कदनं मदनं । दयितमिष्टं
 ॥ ३१—३२ ॥ अनुमानैः सालगिरिभेदनादिदृष्टा-
 न्तपुरस्कृतैर्युक्तिविशेषैः ॥ ३३ ॥ आज्ञाप्रतीक्षाः
 सुग्रीवाद्याज्ञाप्रतीक्षाः ॥ ३४ ॥ स्वरिततराभिमुखं
 स्वरिततरं अभिमुखं चेति क्रियाविशेषणं । अत्र वायु-
 पुत्रस्तु न पलाय्य निवृत्तः । किंतु ऋषभादिभिर्मि-
 लित्वा कुम्भकर्णेन सह युद्धार्थं निवृत्त इति ज्ञेयं

॥ ३५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामाय-
 णभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने षट्-
 षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

ते निवृत्ता इत्यादि, वानरास्त्यक्तजीविता इत्यन्त-
 मेकं वाक्यं ॥ नैष्ठिकीं निष्ठा नाशः तत्संबन्धिनी ।
 मरणव्यवसायिनीमित्यर्थः । समुदीरितवीर्याः कथि-
 तालपराक्रमाः । समारोपितविक्रमाः समवलम्बितप-
 राक्रमाः । मरणनिश्चयहेतुमाह—त्यक्तजीविता इति ।

कतक० अत्रसर्गविच्छेदोऽस्यप्रदायिकः । एकप्रकरणलाघुत्वेदाभावाच्च ॥ १ ॥ स० समारोपितविक्रमाः समारोपितः
 [पा०] १ क. च. झ. अ. ट. सान्त्वनेश्चानुमानैश्च. घ. सान्त्वनेरनुमानैश्च. २ क. ख. ग. ङ.—ट. सास्थाव. ३ क.
 ग.—ट. वीर्यास्तै. ४ क. झ. ट. वलीयसा. ५ ख. ग. घ. ङ.—ट. मभिद्वन्.

स कुम्भकर्णः संकुद्धो गदामुद्यम्य वीर्यवान् ॥ अर्दयन्सुमहाकायः समन्ताव्याक्षिपद्रिपून् ॥ ५ ॥
शतानि सप्त चाष्टौ च सहस्राणि च वानराः ॥ प्रकीर्णाः शेरते भूमौ कुम्भकर्णेन पोथिताः ॥ ६ ॥
षोडशाष्टौ च दश च विंशत्रिंशत्तथैव च ॥ परिक्षिप्य च बाहुभ्यां स्वादन्निपरिधावति ॥
भक्षयन्भृशसंकुद्धो गरुडः पन्नगानिव ॥ ७ ॥

कृच्छ्रेण च समाश्रुताः संगम्य च ततस्ततः ॥ वृक्षाद्रिहस्ता हरयस्तस्थुः संग्राममूर्धनि ॥ ८ ॥
ततः पर्वतमुत्पाद्य द्विविदः प्लवर्गर्षभः ॥ दुद्राव गिरिशृङ्गामं विलम्ब इव तोयदः ॥ ९ ॥
तं समुत्पत्य चिक्षेप कुम्भकर्णस्य वानरः ॥ तमप्राप्तो महाकायं तस्य सैन्येऽपतत्तदा ॥ १० ॥
ममर्दाश्चान्गजाश्चापि रथाश्चैव नमोत्तमः ॥ तानि चान्यानि रक्षांसि पुनश्चान्यद्भिरेः शिरः ॥ ११ ॥
तच्छैलशृङ्गाभिहतं हताशं हतसारथि ॥ रक्षसां रुधिरक्लिन्नं बभूवायोधनं महत् ॥ १२ ॥
रथिनो वानरेन्द्राणां शरैः कालान्तकोपमैः ॥ शिरांसि नदतां जहुः सहसा भीमनिस्वनाः ॥ १३ ॥
वानराश्च महात्मानः समुत्पाद्य महाद्रुमान् ॥ रथानश्चान्गजानुष्टानाश्चसान्भ्यसूदयन् ॥ १४ ॥
हनुमान्शैलशृङ्गाणि वृक्षाश्च विविधान्वहून् ॥ चर्वणं कुम्भकर्णस्य शिरस्त्वम्बरमास्थितः ॥ १५ ॥
तानि पर्वतशृङ्गाणि शूलेन स विभेद ह ॥ बभञ्ज वृक्षवर्षं च कुम्भकर्णो महाबलः ॥ १६ ॥

ततो हरीणां तदनीकमुग्रं दुद्राव शूलं निशितं प्रगृह्य ॥

तस्थौ ततोऽपततः पुरस्तान्महीधराग्रं हनुमान्प्रगृह्य ॥ १७ ॥

स कुम्भकर्णं कुपितो जघान वेगेन शैलोत्तमभीमकायम् ॥

॥ चुक्षुभे तेन तदाऽभिभूतो मेदार्द्रगात्रो रुधिरावसिक्तः ॥ १८ ॥

॥ शूलमाविध्य तडित्प्रकाशं गिरिं यथा प्रज्वलिताग्रशृङ्गम् ॥

बाह्वन्तरे मारुतिमाजघान गुहोचलं क्रौञ्चमिवोग्रशृङ्गम् ॥ १९ ॥

स शूलनिर्भिन्नमहाभुजान्तरः प्रविहलः शोणितमुद्रमन्मुखात् ॥

ननाद भीमं हनुमान्महाहवे युगान्तमेघस्तनितस्वनोपमम् ॥ २० ॥

जीवनाशारहिता इत्यर्थः ॥ १—४ ॥ व्याक्षिपत्
अपातयत् ॥ ५ ॥ प्रकीर्णाः शिथिलावयवाः । पोथिताः
हिसिताः । कुम्भकर्णस्यैकेन व्यापारेण शतादिसंघरू-
पेण पतिता इत्यर्थः ॥ ६ ॥ परिक्षिप्य परिगृह्य ।
स्वादन् भक्षयन् । पन्नगान् भक्षयन्नित्येति गरुडविशे-
षणं ॥ ७ ॥ हरयः बलवन्त इति शेषः । संगम्य संभूय
॥ ८ ॥ विशेषेण लम्बत इति विलम्बः । पचाद्यच् ।
गिरिशृङ्गामं गिरिशृङ्गवदुन्नतं ॥ ९ ॥ तं कुम्भकर्णं ।
समुत्पत्य समीपमागत्य । कुम्भकर्णस्य कुम्भकर्णाय

॥ १० ॥ ममर्वेत्यादि त्रिपदश्लोकः ॥ तानि प्रसि-
द्धानि । रक्षांसि ममर्दन्ति पूर्वेष्वान्वयः । पुनश्चेति
पादश्लोकः । अन्यत् गिरेः शृङ्गं चिक्षेपेति योज्यं ॥ ११ ॥
तच्छैलशृङ्गाभिहतं अनन्तरप्रयुक्तशैलशृङ्गाभिहतसै-
न्यं । आयोधनं युद्धं ॥ १२ ॥ कालान्तकः प्रलय-
कालरुद्रः ॥ १३ ॥ अभ्यसूदयन् अग्नन् ॥ १४—
१६ ॥ दुद्राव द्रावयामास ॥ १७ ॥ मेदार्द्रत्व-
संधिरार्थः ॥ १८ ॥ आविध्य भ्रामयित्वा । गुहः
स्कन्दः ॥ १९ ॥ प्रविहलः प्रमुञ्चन् । युगान्तेति ।

भीत्यागतः पुनरद्भोर्वीवितः विक्रमोयेषांते ॥ २ ॥ स० गदां माययादृष्टां । माययागदात्वेन दर्शनाद्गदापदेन शूलं वाप्राप्यं । पूर्वो-
त्तरवाक्यसंवादात् ॥ ५ ॥ स० आयोधनं युद्धमण्डलं ॥ १२ ॥ स० मेघस्तनितस्वनोपमं । अत्रस्तनितशब्दो ध्वनिमात्रपरः । नवि-

[पा०] १ ड. च. श. ट. धर्षयन्समहा. २ क. झ. ट. ताडिताः. च. छ. पोथिताः. ३ व. शैलेन्द्रमिव. ४ घ.
धमासाय. ग. ड. झ. समुत्पाद्य. क. च. छ. झ. ट. समुत्क्षिप्य. ५ क. ग. व. ड. झ. अ. ट. कुम्भकर्णाय. ६ क. ख. घ.
अ. महाशैलस्तस्य. ७ क. झ. गजोत्तमान्. ८ क. झ. ट. मुद्रमनुषा.

ततो विनेदुः सहसा ग्रहृष्टा रक्षोगणास्तं व्यथितं समीक्ष्य ॥

पुषङ्गमास्तु व्यथिता भयार्ताः प्रदुद्रुवुः संयति कुम्भकर्णात् ॥ २१ ॥

ततस्तु नीलो बलवान्पर्यवस्थापयन्बलम् ॥ अविचिक्षेप शैलाग्रं कुम्भकर्णाय धीमते ॥ २२ ॥

तमापतन्तं संप्रेक्ष्य मुष्टिनाऽभिजघान ह ॥ मुष्टिप्रहारमिहतं तच्छैलाग्रं व्यशीर्यत ॥ २३ ॥

सविस्फुलिङ्गं सज्वालं निपपात महीतले ॥ २४ ॥

ऋषभः शरमो नीलो गवाक्षो गन्धमादनः ॥ पञ्च वानरशार्दूलाः कुम्भकर्णमुपाद्रवन् ॥ २५ ॥

शैलैर्वृक्षैस्तलैः पादैर्मुष्टिभिश्च महाबलाः ॥ कुम्भकर्णं महाकायं सर्वतोऽभिप्रदुद्रुवुः ॥ २६ ॥

स्पर्शानिव प्रहारास्तान्वेदयानो न विव्यथे ॥ ऋषभं तु महावेगं बाहुभ्यां परिषस्वजे ॥ २७ ॥

कुम्भकर्णशुजाभ्यां तु पीडितो वानरर्षभः ॥ निपपातर्षभो भीमः प्रमुखाद्वातशोणितः ॥ २८ ॥

मुष्टिना शरमं हत्वा जानुना नीलमाहवे ॥ आजघान गवाक्षं तु तलेनेन्द्ररिपुस्तदा ॥ २९ ॥

पादेनाभ्यहनत्कुक्ष्यस्तरसा गन्धमादनम् ॥ दत्तप्रहारव्यथिता मुमुद्रुः शोणितोक्षिताः ॥ ३० ॥

निपेतुस्ते तु भेदिन्यां निकृत्ता इव किंशुकाः ॥ तेषु वानरमुख्येषु पतितेषु भहात्मसु ॥

वानराणां सहस्राणि कुम्भकर्णं प्रदुद्रुवुः ॥ ३१ ॥

तं शैलमिव शैलाभाः सर्वे ते पुवर्गर्षभाः ॥ समारुह्य समुत्पत्य ददंशुश्च महाबलाः ॥ ३२ ॥

तं नखैर्दशनैश्चापि मुष्टिभिर्जानुभिस्तथा ॥ कुम्भकर्णं महाकायं ते जघ्नुः पुवर्गर्षभाः ॥ ३३ ॥

स वानरसहस्रैस्तैराचितः पर्वतोपमः ॥ रराज राक्षसव्याघ्रो गिरिरात्मरुहैरिव ॥ ३४ ॥

बाहुभ्यां वानरान्सर्वान्प्रगृह्य सुमहाबलः ॥ भक्षयामास संक्रुद्धो गरुडः पक्षगानिव ॥ ३५ ॥

प्रक्षिप्ताः कुम्भकर्णेन वक्त्रे पातालसन्निभे ॥ नासापुटाभ्यां निर्जग्मुः कर्णाभ्यां चैव वानराः ॥ ३६ ॥

भक्षयन्मृशसंक्रुद्धो हरीन्यर्वतसन्निभः ॥ बभञ्ज वानरान्सर्वान्संक्रुद्धो राक्षसोत्तमः ॥ ३७ ॥

मांसशोणितसंछेदां भूमिं कुर्वन्स राक्षसः ॥ चचार हरिसैन्येषु कालाग्निरिव मूर्च्छितः ॥ ३८ ॥

वज्रहस्तो यथा शक्रः पाशहस्त इवान्तकः ॥ शूलहस्तो बभौ सज्जेव कुम्भकर्णो महाबलः ॥ ३९ ॥

यथा शुष्कान्तरण्यानि ग्रीष्मे दहति पावकः ॥ तथा वानरसैन्यानि कुम्भकर्णो विनिर्दहत् ॥ ४० ॥

युगान्तमेघस्य स्तनितरूपो यः स्वनः तनुत्यमिति क्रियाविशेषणं ॥ २० ॥ कुम्भकर्णात् भयार्ता इत्यन्वयः । संयति युद्धे ॥ २१ ॥ पर्यवस्थापयन्बलमिति । पलायमानान् सन्निवर्तयन्नित्यर्थः ॥ २२ ॥ व्यशीर्यत शीर्णमभूत् ॥ २३—२५ ॥ पादैः प्रहारोद्यतैः । सर्वत्रोपलक्षणे तृतीया ॥ २६ ॥ स्पर्शानिव सुखस्पर्शानिव । सुखमर्दनमिव जानन्नित्यर्थः ॥ २७ ॥ प्रेति छेदः । सुखात् वान्तशोणितः प्रणिपपातेत्यन्वयः ।

“व्यवहिताश्च” इत्युपसर्गस्य व्यवहितप्रयोगः । वान्तशोणितः जट्टीर्णरक्तः ॥ २८—३१ ॥ समारुह्य समुत्पत्य । समुत्पत्य समारुह्येति क्रमः ॥ ३२—३३ ॥ आचितः व्याप्तः । आत्मरुहैः वृक्षैः ॥ ३४—३६ ॥ भक्षयन् बभञ्ज । भक्षणार्थं बभञ्जेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ मांसशोणितसंछेदां मांसशोणितसंस्त्किमित्यर्थः ॥ ३८—३९ ॥ विनिर्दहत् विनिरदहत् ॥ ४० ॥

वतेलपमायस्यतत्रोपमं । मेघस्तनितंस्वनेनोपमंयस्मिन्कर्मणितयथाभवतितथा । मेघध्वन्यपेक्षयाऽधिकंयथाभवतितथाननाद ॥ २० ॥

स० स्पर्शानिव कुलुममालादिस्पर्शानिव । वेदयानः स्वार्थेणिच् । जानन् । तदेवाह—नविव्यथयति ॥ २७ ॥ स० प्रमु-

[पा०] १ क. ग. घ. च. छ. ज. नीलविक्षेप. २ ख. च. छ. अ. मुष्टिभिर्जानुभिस्तदा. ३ क. झ. ट. महाकायं

निजघ्नुस्सर्वतोयुधि. ज. महाकायंसर्वतोऽभिनिजघ्निरे. ४ क. ख. ग. क.—ट. प्रमुखागतशोणितः. ५ क. झ. ट. ददंशुः

पुवर्गर्षभाः. ६ च. छ. झ. अ. ट. महाबाहुः.

ततस्ते बध्यमानास्तु हतयूथा विनायकाः ॥ वानरा भयसंविधा विनेदुर्विस्तरं भृशम् ॥ ४१ ॥
 अनेकशो बध्यमानाः कुम्भकर्णेन वानराः ॥ राघवं शरणं जग्मुर्व्यथिताः खिन्नचेतसः ॥ ४२ ॥
 प्रमथान्वानरान्दृष्ट्वा वैजहस्तसुतात्मजः ॥ अभ्यधावत वेगेन कुम्भकर्णं महाहवे ॥ ४३ ॥
 शैलशृङ्गं महद्दृष्ट्वा विनदंश्च मुहुर्मुहुः ॥ त्रासयन्राक्षसान्सर्वान्कुम्भकर्णपदालुगान् ॥ ४४ ॥
 चिक्षेप शैलशिखरं कुम्भकर्णस्य मूर्धनि ॥ ४५ ॥
 स तेनाभिहतोत्यर्थं गिरिशृङ्गेण मूर्धनि ॥ कुम्भकर्णः प्रजज्वाल कोपेन महता तदा ॥ ४६ ॥
 सोभ्यधावत वेगेन बालिपुत्रमैर्मर्षणः ॥ कुम्भकर्णो महानादस्त्रासयन्सर्ववानरान् ॥
 शूलं ससर्ज वै रोषादङ्गदे स महाबलः ॥ ४७ ॥
 तमापतन्तं बुद्ध्वा तु युद्धमार्गविशारदः ॥ लाघवान्मोचयामास बलवान्वानरर्षभः ॥ ४८ ॥
 उत्पत्य चैनं सहसा तलेनोरस्यताडयत् ॥ स तेनाभिहतः कोपात्प्रमुहोहाचलोपमः ॥ ४९ ॥
 स लम्बसंज्ञो बलवान्मुष्टिमावर्त्य राक्षसः ॥ अपहासेन चिक्षेप विसंज्ञः स पपात ह ॥ ५० ॥
 तस्मिन्नुवगशार्दूले विसंज्ञे पतिते भुवि ॥ तच्छूलं समुपादाय सुग्रीवमभिदुहुवे ॥ ५१ ॥
 तमापतन्तं संप्रेक्ष्य कुम्भकर्णं महाबलम् ॥ उत्पपात तदा वीरः सुग्रीवो वानराधिपः ॥ ५२ ॥
 सर्वताम्रं समुत्क्षिप्य समाविध्य महाकपिः ॥ अभिदुद्राव वेगेन कुम्भकर्णं महाबलम् ॥ ५३ ॥
 तमापतन्तं संप्रेक्ष्य कुम्भकर्णः पुवङ्गमम् ॥ तस्यौ विंकृतसर्वाङ्गो वानरेन्द्रसमुन्मुखः ॥ ५४ ॥
 कपिशोणितदिग्धाङ्गं भक्षयन्तं पुवङ्गमान् ॥ कुम्भकर्णं स्थितं दृष्ट्वा सुग्रीवो वाक्यमब्रवीत् ॥ ५५ ॥
 पातिताश्च त्वया वीराः कृतं कर्म सुदुष्करम् ॥ भक्षितानि च सैन्यानि प्राप्तं ते परमं यशः ॥ ५६ ॥
 त्यज्यं तद्वा नरानीकं प्राकृतैः किं करिष्यसि ॥ सहस्रैकनिपातं मे पर्वतस्यास्य राक्षस ॥ ५७ ॥
 तद्वाक्यं हरिराजस्य सत्त्वधैर्यसमन्वितम् ॥ श्रुत्वा राक्षसशार्दूलः कुम्भकर्णोऽब्रवीद्वचः ॥ ५८ ॥
 प्रजापतेस्तु पौत्रस्त्वं तथैवर्क्षरजःसुतः ॥ श्रुतपौरुषसंपन्नः कस्माद्दर्जसि वानर ॥ ५९ ॥

विनायकाः विगतनायकाः ॥ ४१-५३ ॥ समुन्मुखः
 अमिमुखः ॥ ५४-५८ ॥ प्रजापतेरिति । इदमत्रै-
 तिहमनुसंधेयं । पुरा किल ब्रह्मणो जृम्भमाणस्य
 वदनादक्षरजा नाम वानरो जातः । स कदाचित्प-
 र्यटन् ब्रह्मलोकेप्सरोरूपकारिणि कस्मिंश्चित्सरसि
 तिमज्ज्याप्सरोरूपमभवत् । तां दृष्ट्वा काममोहिता-
 विन्द्रादित्यौ हस्तेन युगपदगृहीतां । तत्रान्तरे तयोः
 क्षुभितं रेतोऽपतत् । तत्र द्वौकुमारावभवतां । बाले

पतनाद्वाली ग्रीवायां पतनात्सुग्रीवः । तं दृष्ट्वा प्रहस्य
 त्रह्णा अप्सरोरूपधारिणभृक्षरजसं यथापूर्वरूपप्राप्तये
 कुमारौ गृहीत्वा अन्यस्मिन्वानररूपकारिणि सरसि
 निमज्जेत्यभ्यधात् । सोपि तथा कृत्वा कुमारभ्यां
 सह वानररूपमभवदक्षरजाः । तत्पुत्रौ बालिसुग्री-
 वाविति । तद्वेन प्रकारेण सुग्रीवः प्रजापतेः पौत्रः
 ऋक्षरजसः पुत्रश्च । काश्यपात्प्रजापतेर्विवस्वान्

स्वान्तशोणितः कुम्भकर्णप्रमुखतएवापतंशोणितंयस्यतः । एतेनाप्रतिष्ठाप्रतिमतासूच्यते ॥ २८ ॥ स० वानराभयसंविमादिति
 पदमेकं । वानराणांसंधोवानरं । तस्ययदभयं भयाभावः क्षेमइतियावत् । तदर्थसंविमाः । कोवाक्यंवारक्षतीतिचिन्ताता-
 न्ताः । नरामयेति वेतिपदं । हेनरामय मनुष्यमन्येऽभय रायेति हतयूथावाविनेदुरितिवा ॥ ४१ ॥ स० वज्रहस्तात्मजा-
 त्मजः इन्द्रपुत्रबालिपुत्रोक्तः ॥ ४३ ॥ ति० तदा पतन्तं । पुंस्त्वमर्थः ॥ स० तमापतन्तंशूलं कुप्यधार्थप्रयुक्तीलवान्छूलसं ॥
 “ शूलोदुष्टवधार्थायकीलवान् ” इतिविश्वः । पुंस्त्वमतःसंभवि । लाघवादापतन्तमात्मानंतत्तत्साच्छूलात्सोचयामासमुक्तमकरो-

[पा०] १ क. झ. म. ट. हतयूथाःलवणमाः. २ क. झ. ट. विनेदुर्विकृतैःखरैः. ३ झ.—ट. वज्रहस्तात्मजात्मजः.
 ४ क. ज. झ. हतोमूर्धिशैलेन्दुरिपुस्तदा. ५ क. ख. घ.—ट. मर्मर्षणं. ६ क. घ.—ट. लम्बसंज्ञोतिबलोमुष्टिसंयुद्ध.
 ७ ख. छ. झ. ट. विद्रुतसर्वाङ्गः. ८ घ. लज्जतांवानरानीकं.

स कुम्भकर्णस्य वचो निशम्य व्याविध्य शैलं सहसा भ्रमोच ॥

तेनाजधानोरसि कुम्भकर्णं शैलेन वज्राशनिसन्निभेन ॥ ६० ॥

तच्छैलशृङ्गं सहसा विशीर्णं भुजान्तरे तस्य तदा विशाले ॥

ततो विषेदुः सहसा पुवङ्गा रक्षोगणाश्चापि मुदा विनेदुः ॥ ६१ ॥

स शैलशृङ्गाभिहतशुकोप ननाद कोपाश्च विवृत्य वक्रम् ॥

व्याविध्य शूलं च तडित्प्रकाशं चिक्षेप हर्षक्षपतेर्वधाय ॥ ६२ ॥

तत्कुम्भकर्णस्य भुजप्रविद्धं शूलं श्रितं काञ्चनधामजुष्टम् ॥

क्षिप्रं समुत्पत्य निगृह्य दोर्भ्यां बभञ्ज वेगेन सुतोऽनिलस्य ॥ ६३ ॥

कृतं भारसहस्रस्य शूलं कालायसं महत् ॥ बभञ्ज जानुन्यारोप्य ग्रहृष्टः पुवर्गर्भः ॥ ६४ ॥

शूलं मग्नं हनुमता दृष्ट्वा वानरवाहिनी ॥ दृष्ट्वा ननाद बहुशः सर्वतश्चापि दुद्रुवे ॥

[वयंवाथ परित्रस्तो राससो विमुखोऽभवत् ॥ ६५ ॥]

सिंहनादं च ते चक्रुः प्रहृष्टा वनगोचराः ॥ मारुतिं पूजायांचक्रुर्दृष्ट्वा शूलं तथागतम् ॥ ६६ ॥

स तच्चदा भयमवेक्ष्य शूलं चुकोप रक्षोधिपतिर्महात्मा ॥

उत्पाद्य लङ्कामलयात्स शृङ्गं जघान सुग्रीवमुपेत्य तेन ॥ ६७ ॥

स शैलशृङ्गाभिहतो विसंज्ञः पपात भूमौ युधि वानरेन्द्रः ॥

तं प्रेक्ष्य भूमौ पतितं विसंज्ञं नेदुः प्रहृष्टास्त्वथ यातुधानाः ॥ ६८ ॥

समभ्युपेत्याद्भुतघोरवीर्यं स कुम्भकर्णो युधि वानरेन्द्रम् ॥

जहार सुग्रीवमभिप्रगृह्य यथाऽनिलो मेघमतिप्रचण्डः ॥ ६९ ॥

स तं महामेघनिकाशरूपमुत्पाद्य गच्छन्युधि कुम्भकर्णः ॥

रराज मेरुप्रतिमानरूपो मेरुर्यथाभ्युच्छिन्नघोरशृङ्गः ॥ ७० ॥

विवस्वतः सुग्रीव इत्यन्ये ॥ ५९ ॥ व्याविध्य तो-

यित्वा ॥ ६०—६३ ॥ भारसहस्रस्य भारसहस्रेण

कृतं जानुन्यारोप्य बभञ्जेत्यन्वयः ॥ ६४ ॥ सर्वतः

सर्वस्मात्प्रदेशात् । दुद्रुवे आजगाम ॥ ६५—६६ ॥

सुग्रीवमुपेत्य तेन शृङ्गेण जघान । त्रिकूटशिखरस्थल-

ङ्काद्वारे स्थित्वा युध्यतः कुम्भकर्णस्य प्रवेशान्तरस्थल-

ङ्कामलयशृङ्गोत्पादनं कथमुपपद्यत इति चेत् तदनु-

गुणप्रमाणशरीरत्वान्न दोषः । लङ्कामलयशब्देन

त्रिकूटं बोधयते ॥ ६७—६९ ॥ अभ्युच्छिन्नं उन्नतं ।

स्वाकारसादृश्याय प्रथमं मेरुरूपादानं । द्वितीयं सु-

दितिवा । बलवान्यः शूलस्तमापतन्तं । बलवानङ्गदः ॥ ४८ ॥ स० जानु मा आरोप्य तत् आहृष्टः इतिच्छेदः । तत् शूलं ।

जानु आरोप्य जानुनिधाय । तत् सुग्रीवोपरिपतनं मा इतिबभञ्ज । पुवर्गर्भोहनुमान् आहृष्टः अतिहृष्टः ॥ बहुपुराणादिभिर्वि-

कथा सुग्रीवग्रहणानन्तरं कक्षमनिक्षिप्तकपिपतिर्यदालङ्कानिलयासत्रीपुसजनैस्तुहिनसलिलमाल्यैःसेचितः तस्मान्मोचितःसुग्रीव-

करोत्कृतशहीतवोणाकर्णैरुत्पपात तदामक्षिकोपमः पाक्षिकनीतिंलौकिकीमनुसृत्यानुसृत्यचतंगतोहनुमास्तदातन्मुक्तंसुग्रीववाक्य-

परिहारंशूलंममजेतिश्रूयते । अत्रव्यत्यस्यकथनंलेखकप्रमादतः । श्लोकाद्यैरेतदनन्तरंपठनीयाइतिवा " कुर्युःकाचिचव्यत्यासं "

इतिकनिकृतपदार्थहनुमत्पराक्रमक्रमवर्णनपरायसचित्ततथाव्यत्यासइतिवाज्ञेयम् । ननुभारतेवतपवैणि " हलाकर्णोष्ठनासिकं "

इत्युक्तेत्रकर्णनासिकोक्तिःकथमितिचेन्न । नासिकोत्कर्तनकालएवौष्ठद्वयस्यतयासहागमनंज्ञातुंमुशकमित्यजानुक्तिः स्पष्टप्रतिपत्त्य-

[पा०] १ स. भुजप्रणमं. २ क. ल. च. छ. झ. म. ट. जानुमारोप्यतदाहृष्टःपुवर्गर्भः. ३ ज. सर्वतश्चमहास्त्रं.

४ इदमर्थं क. झ. ट. पाठेषुदृश्यते. ५ ख. ग. प्रहृष्टवदनाखदा. ६ ख. च. छ. ज. पूजयामासुः. ७ स.—ट. प्रहृष्टयुधि.

८ घ.—छ. झ. म. ट. समभ्युपेत्य. ९ क. च. छ. झ. म. ट. मेघमिव.

ततस्तमुत्पाद्य जगाम वीरः संस्तूयमानो युधि राक्षसेन्द्रैः ॥

शृण्वभिनादं त्रिदशालयानां पुनःपुनराजग्रहविस्तितानाम् ॥ ७१ ॥

ततस्तमादाय तदा ■ मेने हरीन्द्रमिन्द्रोपममिन्द्रवीर्यः ॥

अस्मिन्हृते सर्वमिदं हृतं स्यात्सराश्वं सैन्यमितीन्द्रशत्रुः ॥ ७२ ॥

विहृतां वाहिनीं दृष्ट्वा वानराणां ततस्ततः ॥ कुम्भकर्णेन सुग्रीवं गृहीतं चापि वानरम् ॥ ७३ ॥

हनुमांश्चिन्तयामास भतिमान्मारुतात्मजः ॥ एवं गृहीते सुग्रीवे किं कर्तव्यं मया भवेत् ॥ ७४ ॥

यद्वै न्याय्यं मया कर्तुं तत्करिष्यामि सर्वथा ॥ भूत्वा पर्वतसंकाशो नाशयिष्यामि राक्षसम् ॥ ७५ ॥

मया हते संयति कुम्भकर्णे महाबले मुष्टिविकीर्णदेहे ॥

विमोचिते वानरपार्थिवे च भवन्तु हृष्टाः पुनराः समस्ताः ॥ ७६ ॥

अथवा स्वयमप्येष मोक्षं प्राप्स्यति पार्थिवः ॥ गृहीतोऽयं यदि भवेत्त्रिदशैः सासुरोरगैः ॥ ७७ ॥

मन्ये न तावदात्मानं बुध्यते वानराधिपः ॥ शैलग्रहाराभिहतः कुम्भकर्णेन संयुगे ॥ ७८ ॥

अथ मुहूर्तात्सुग्रीवो लब्धसंज्ञो महाहवे ॥ आत्मनो वानराणां च यत्पथ्यं तत्करिष्यति ॥ ७९ ॥

मया ■ मोक्षितस्यास्य सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ अप्रीतिश्च भवेत्कष्टा कीर्तिनाशश्च शाश्वतः ॥ ८० ॥

तस्मान्मुहूर्तं काङ्क्षिष्ये विक्रमं पार्थिवस्य तु ॥ भियं च वानरानीकं तावदाश्वासयाम्यहम् ॥ ८१ ॥

इत्येवं चिन्तयित्वा तु हनुमान्मारुतात्मजः ॥ भूयः संस्तम्भयामास वानराणां महाचमूम् ॥ ८२ ॥

स कुम्भकर्णोऽथ विवेश लङ्कां स्फुरन्तमादाय महाकर्पिं तम् ॥

विमानचर्यागृह्णोपुरस्यैः पुष्पाग्र्यवर्षैरवकीर्यमाणः ॥ ८३ ॥

लाजगन्धोदवर्षैस्तु सिच्यमानः शनैः शनैः ॥ राजमार्गस्य शीतत्वात्संज्ञामाप महाबलः ॥ ८४ ॥

ततः स संज्ञामुपलभ्य कृच्छ्राद्वलीयसस्तस्य भुजान्तरस्य ॥

अवेक्षमाणः पुरराजमार्गं विचिन्तयामास मुहुर्महात्मा ॥ ८५ ॥

एवं गृहीतेन कथं नु नाम शक्यं मया संप्रतिकर्तुमद्य ॥

तथा करिष्यामि यथा हरीणां भविष्यतीष्टं च हितं च कार्यम् ॥ ८६ ॥

सुग्रीवधारणकालिकसाहचर्याय ॥ ७० ॥ उत्पाद्य
उद्भूत्य । त्रिदशालयानां स्वर्गिणां ॥ ७१ ॥ बलवान्कु-
म्भकर्णो युद्धे पतितं सुग्रीवं किमर्थं हृतवानित्यत्राह—
ततस्तमादायेति ॥ ७२—७६ ॥ सासुरोरगैः सुरैः
गृहीतोऽप्ययं मोक्षं प्राप्तुं शक्नोति । किं पुनरनेन राक्ष-
सापसदेनेति भावः ॥ ७७ ॥ तर्हि मोचयित्वात्मानं
किमिति न निर्वर्तत इत्यत्राह—मन्ये इत्यादिना ॥

तावदित्यवधारणे । आत्मानमेव न बुध्यत इत्यर्थः । पथ्यं
हितं ॥ ७८—७९ ॥ कृच्छ्रगतः स्वामी भूत्वेनावश्यं
मोचनीय एवेत्याशङ्क्याह—मया स्थिति ॥ ८० ॥
तावत् सुग्रीवागमनपर्यन्तं ॥ ८१ ॥ संस्तम्भयामास
गमनान्निवर्तयामास ॥ ८२ ॥ पुष्पाग्र्यवर्षैः श्लाघ्यपु-
ष्पवृष्टिभिः ॥ ८३—८५ ॥ संप्रतिकर्तुं सम्यक् प्रतिकर्तुं ।

यैतत्प्रोक्तिरितिसंभवात् ॥ ६४ ॥ ति० लाजगन्धोदवर्षैः सिच्यमानः दैवगन्धामोहनिवृत्तये । सुग्रीवइतिशेषः ॥ स० लाजगन्धो-
दवर्षैः लाजमन्त्रोशीरं । गन्धसाहचर्यात् । सिच्यमानइतिस्वारस्यात् । “उशीरैलाजमुद्दिष्टं” इतिविश्वः ॥ ८४ ॥ स० पुररा-

[पा०] १ क. झ. ज. ट. ततस्तमादाय. २ ग. घ. ङ. झ. ट. राक्षसेन्द्रः. ३ क. छ. झ. ट. करिष्याम्यसंशयं. ४ क.
झ. ट. वानरः. ५ ज. युधिभवेत्. ६ क. झ. ट. मोक्षितस्तु. क. छ. घ. च. छ. न. पार्थिवस्वनः. ७ स. सलाजपुष्पैः.
८ क. छ. झ. ट. रमिपूज्यमानः.

ततः कराग्रैः सहसा समेत्य राजा हरीणाममरेन्द्रशत्रुम् ॥

खरैश्च कर्णो दशनैश्च नासां ददंश्च पार्श्वेषु च कुम्भकर्णम् ॥ ८७ ॥

स कुम्भकर्णो हतकर्णनासो विदारितस्तेन विमर्दितश्च ॥

रोषाभिभूतः क्षतजार्द्रगात्रः सुग्रीवमाविध्य पिपेष भूमौ ॥ ८८ ॥

स भूतले भीमबलाभिषिष्टः सुरारिभिस्तैरभिहन्यमानः ॥

जगाम खं वेगेवदभ्युपेत्य पुनश्च रामेण समाजगाम ॥ ८९ ॥

कर्णनासाविहीनस्तु कुम्भकर्णो महाबलः ॥ रराज शोणितैः सिक्तो गिरिः प्रस्रवणैरिव ॥ ९० ॥

शोणितार्द्रो महाकायो राक्षसो भीमविक्रमः ॥ युद्धायाभिमुखो भूयो मनश्चक्रे महाबलः ॥ ९१ ॥

अमर्षाच्छोणितोद्गारी शुश्रुभे रावणानुजः ॥ नीलाञ्जनचयप्रख्यः ससंध्य इव तोयदः ॥ ९२ ॥

गते तु तस्मिन्सुरराजशत्रुः क्रोधात्मदुद्राव रणाय भूयः ॥

अनायुधोसीति विचिन्त्य रौद्रो घोरं तदा मुद्गरमाससाद ॥ ९३ ॥

ततः स पुर्याः सहसा भीहौजा निष्क्रम्य तद्गानरसैन्यमुग्रम् ॥

[तेनैवं रूपेण बभञ्ज रुष्टः महारमुष्ट्या च पदेन सद्यः ॥]

बभञ्ज रक्षो युधि कुम्भकर्णः प्रजा युगान्तागिरिव प्रदीप्तः ॥ ९४ ॥

बुभुक्षितः शोणितमांसगृध्रुः प्रविश्य तद्गानरसैन्यमुग्रम् ॥

चखाद रक्षांसि हरीन्विशाचानृक्षांश्च मोहाद्युधि कुम्भकर्णः ॥ ९५ ॥

यथैव मृत्युर्हरते युगान्ते स भक्षयामास हरींश्च मुख्यान् ॥ ९६ ॥

एकं द्वे त्रीन्बहून्कुद्धो वानरान्सह राक्षसैः ॥ समादायैकहस्तेन प्रचिक्षेप त्वरन्मुखे ॥ ९७ ॥

संप्रस्रवन्तदा मेदः शोणितं च महाबलः ॥ बभ्यमानो नगेन्द्राग्रैर्भक्षयामास वानरान् ॥ ९८ ॥

ते भक्ष्यमाणा हरयो रामं जग्मुस्तदा गतिम् ॥ ९९ ॥

कुम्भकर्णो भृशं क्रुद्धः कपीन्खादन्प्रधावति ॥ १०० ॥

शतानि सप्त चाष्टौ च विंशत्रिंशच्चथैव च ॥ संपरिष्वज्य बाहुभ्यां खादन्निपरिधावति ॥ १०१ ॥

अन्यथा अद्येति पुनरुक्तिः स्यात् ॥ ८६ ॥ खरैः तीक्ष्णैः ।

कराग्रैः कर्णो समेत्य संहृत्य दशनैः नासांचददंश्च ।

पार्श्वेषु कपोलयोरंसयोरुदरान्तरयोश्च पादाभ्यां

विददारेति शेषः ॥ ८७ ॥ विमर्दितः संपीडितः

॥ ८८—८९ ॥ प्रस्रवणैः निर्दरैः ॥ ९० ॥ अभि-

मुखः सन् युद्धाय मनश्चक्रे इति संबन्धः ॥ ९१—

॥ ९५ ॥ शोणितमांसगृध्रुः शोणितमांसलोलुपः

॥ ९६—९७ ॥ संप्रस्रवन् तालुभ्यामुद्गमन् । शोणितं

मेदश्च भक्षितवानरसंबन्धि ॥ ९८ ॥ त इत्यर्थः ॥

गतिं शरणं ॥ ९९ ॥ कुम्भकर्ण इत्यर्थः ॥ प्रधावति

जमार्गमवेक्षमाणः अनेनानेनाहमानीतइतिमतिर्जातेतिसूच्यते ॥ ८५ ॥ ति० नीलाञ्जनेत्यनेन निष्यज्जनादिव्यावृत्तिः ॥ ९२ ॥

ति० रक्षभादेरपिखादनेहेतुः—मोहादिति । मयादिनेवरक्तपानजमदवैवद्यादितिभावः ॥ ९५ ॥ स० संप्रस्रवदित्युभया-

न्वयि । तावितवानरदेहात् । भक्षयामास अपिबत् । अन्मक्षोवायुमक्षइतिग्रथा । वानरांश्चखादेल्यर्थः । 'संप्रस्रवत् । अटमा-

वभार्थः । भक्षितवानरसंबन्धिशोणितादि' इतितीर्थनामोजिमथै ॥ ९८ ॥ स० गतिं गम्यस्थानं । शरणमितियावत् ॥ ९९ ॥

[पा०] १ क. झ. ट. एतौः. २ घ. चिच्छेदकर्णौ. ३ क. छ. झ. ट. ददंश्चपादैर्विददारपाशौ. ४ क. च. छ. झ. ट.

रदैर्नखैश्च. ५ ख. क.—ट. कन्दुकवज्रवेन. ६ क. ख. ग. क.—ट. महात्मा. ७ इदमर्थे क. ख. घ. ङ. छ. ज. पातेबुद्धस्यते.

८ झ.—ट. संप्रस्रवत्तदा.

[भेदोवसाशोणितदिग्भगात्रः कर्णवसक्तग्रथितान्त्रमालः ॥

वर्षं शूलानि सुतीक्ष्णदंष्ट्रः कालो युगान्तस्य इव प्रवृद्धः] ॥ १०२ ॥

तस्मिन्काले सुमित्रायाः पुत्रः परबलार्दनः ॥ चकार लक्ष्मणः कुद्धो युद्धं परपुरंजयः ॥ १०३ ॥

स कुम्भकर्णस्य शराञ्शरीरे सप्त वीर्यवान् ॥ निचस्त्रानाददे वीणान्विससर्ज च लक्ष्मणः ॥ १०४ ॥

[पीड्यमानस्तदस्त्रं तु विशेषं तत्स राक्षसः ॥ ततश्चुकोप बलवान्सुमित्रानन्दवर्धनः ॥ १०५ ॥

अथास्य कवचं शुभ्रं जांबूनदमयं शुभम् ॥ प्रच्छादयामास शरैः संध्याभ्रमिव मारुतः ॥ १०६ ॥

नीलाञ्जनचयग्रन्थः शरैः काञ्चनभूषणैः ॥ आपीड्यमानः शुशुभे मेघैस्सूर्य इवांशुमान् ॥ १०७ ॥

ततः स राक्षसो भीमः सुमित्रानन्दवर्धनम् ॥ सावज्ञमेव प्रोवाच वाक्यं मेघौघनिस्खनः ॥ १०८ ॥

अन्तकस्याप्यकष्टेन युधि जेतारमाहवे ॥ युध्यता मामभीतेन ख्यापिता वीरता त्वया ॥ १०९ ॥

प्रगृहीतायुधस्येह मृत्योस्मि महामृधे ॥ तिष्ठन्नप्यग्रतः पूज्यः किमु युद्धप्रदायकः ॥ ११० ॥

ऐरावतं समारूढो वृतः सर्वामरैः प्रभुः ॥ नैव शकोपि समरे स्थितपूर्वः कदाचन ॥ १११ ॥

अथ त्वयाऽहं सौमित्रे बालेनापि पराक्रमैः ॥ तोषितो गन्तुमिच्छामि त्वामनुज्ञाप्य राघवम् ॥ ११२ ॥

यत्तु वीर्यबलोत्साहैस्तोषितोऽहं रणे त्वया ॥ राममेवैकमिच्छामि हन्तुं यस्मिन्हते हतम् ॥ ११३ ॥

रामे मयाऽत्र निहते येऽन्ये स्वास्यन्ति संयुगे ॥ तानहं योधयिष्यामि स्वबलेन व्रमाथिना ॥ ११४ ॥

इत्युक्तवाक्यं तद्रक्षः प्रोवाच स्तुतिसंहितम् ॥ मृधे घोरतरं वाक्यं सौमित्रिः प्रहसन्निव ॥ ११५ ॥

यस्त्वं शक्रादिभिर्देवैरसह्यः प्राप्य पौरुषम् ॥ तत्सत्यं नान्यथा वीर दृष्टस्तेऽद्य पराक्रमः ॥ ११६ ॥

एष दाशरथी रामस्तिष्ठत्यद्रिरिवाचलः ॥ इति श्रुत्वा क्षणादस्य लक्ष्मणं स निशाचरः] ॥ ११७ ॥

अतिक्रम्य च सौमित्रिं कुम्भकर्णो महाबलः ॥ राममेवाभिदुद्राव दारयन्निव भेदिनीम् ॥ ११८ ॥

अथ दाशरथी रामो रौद्रमस्त्रं प्रयोजयन् ॥ कुम्भकर्णस्य हृदये ससर्ज निशिताञ्शरान् ॥ ११९ ॥

तस्य रामेण विद्धस्य सहसाऽभिप्रधावतः ॥ अङ्गारमित्राः कुद्धस्य मुखान्निशेखरचिषः ॥ १२० ॥

रामास्त्रविद्धो घोरं वै नदन्राक्षसपुङ्गवः ॥ अभ्यधावत संकुद्धो हरीन्विद्रावयन्नणे ॥ १२१ ॥

तत्सोरसि निमग्राश्च शरा बर्हिणवाससः ॥ [रेणुर्नीलाद्रिकटके नृत्यन्त इव बर्हिणः] ॥ १२२ ॥

इस्ताच्चापि परिभ्रष्टा पर्पातोर्व्या महागदा ॥ आयुधानि च सर्वाणि विप्राकीर्यन्त भूतले ॥ १२३ ॥

प्राधावत् । उत्तरश्लोकेष्वेवमेव ॥ १००—११९ ॥ बर्हिणं बर्हिपत्रं वासो वासःस्थानं येषां ते तथोक्ताः ।

अर्चिषः ज्वालाः ॥ १२०—१२१ ॥ बर्हिणवांससः ॥ १२२ ॥ आयुधानि स्वज्ञादीनि ॥ १२३ ॥

ति० कर्णवसक्तोऽनेनाधोभागएवकर्णलुञ्छनंमुप्रीवेणकृतमितिगम्यते । कर्णवसक्ताः ग्रथिताः परस्परसंलग्नाः अन्त्रमालाः

यस्यसः ॥ स० अवसक्ताः वानरशरीरान्मोचिताः ग्रथिताः स्वयमेवग्रन्थीभूयस्थिताः अन्त्रमालाः गलेयस्यसः । कर्णः श्रवणालुः

इतरद्वोदीरितश्रवणपट्टः । “कर्णःश्रवणालौ”इतिविश्वः । शूलानि मायासृष्टानि । निरायुधस्तमुद्रायुधत्वमात्रोक्तेः । चलवास्तु-

प्लवः कुण्डलालङ्कृतंशिर इतिवक्ष्यमाणग्रन्थविरोधपरिहारं तस्याख्यावसरैरुच्यते ॥ १०२ ॥ ति० पीड्यमानःसराक्षसः तदस्त्रं

विशेषं अस्त्रान्तरेणविगतशेषचकारैत्यर्थः ॥ १०५ ॥ स० यद्यपि ‘नीलाञ्जनचयग्रन्थः शरैः काञ्चनभूषणैः’ इतिवाग्यन्तिकासु-

सारेण दृष्टान्तेपि मेघःसूर्यैरेवेतिवक्तव्यं । तथापि कवयितुर्मैलनमात्रेतात्पर्यं नसर्वसाम्यइतिहेयं ॥ १०७ ॥ ति० अभ्यधावत ।

तरामंविजृम्भेतिशेषः ॥ १२१ ॥ स० कटके अद्रिनितंवे । बर्हिणोमयूराः नृत्यन्तीवरैरुः ॥ १२२ ॥ स० गदा मायामयीवा

आयुधसामान्यवाचित्वाददापदस्य तेनमुद्रप्रहणंवेति । “आयुधेगदा”इतिविश्वः । आयुधान्यभिभायामयानि ॥ १२३ ॥

[पा०] १ अयंश्लोकः क. ख. ड.—ट. पाठेषुदृश्यते. २ ख. ग. ड. च. छ. झ. ट. चान्यान्विससर्ज. ३ पीड्यमा-

नस्तदस्त्रान्विलादयःलक्ष्मणसनिशाचरइत्यन्ताःश्लोकाः क. घ.—ट. पाठेषुअधिकाद्व्यन्ते. ४ क. ग.—ट. अङ्गारमित्राः-

५ इदमर्थं क. घ. च. छ. पाठेषुदृश्यते. ६ ख. ड. झ. ञ. ट. गदाचोर्व्यापपातह.

स निरायुधमात्मानं यदा मेने महाबलः ॥ मृष्टिभ्यां चरणाभ्यां च चकार कदनं महत् ॥ १२४ ॥
 स बाणैरतिविद्धाङ्गः क्षतजेन समुक्षितः ॥ रुधिरं प्रतिमुस्ताव गिरिः प्रसन्नवर्णं यथा ॥ १२५ ॥
 स तीव्रेण च कोपेन रुधरेण च मूर्च्छितः ॥ वानरान्नाक्षसानृक्षान्खादन्विपरिधावति ॥ १२६ ॥
 अथ शृङ्गं समाविध्य भीमं भीमपराक्रमः ॥ चिक्षेप राममुद्दिश्य बलवानन्तकोपमः ॥ १२७ ॥
 अप्राप्तमन्तरा रामः सप्तभिस्तैरजिह्वैः ॥ शरैः काञ्चनचित्राङ्गैश्चिच्छेद पुरुषर्षभः ॥ १२८ ॥
 तन्मेरुशिखराकारं द्योतमानमिव श्रिया ॥ द्वे शते वानरेन्द्राणां पतमानमपातयत् ॥ १२९ ॥
 तस्मिन्काले स धर्मात्मा लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत् ॥ कुम्भकर्णवधे युक्तो योगान्परिमृशन्बहून् ॥ १३० ॥
 नैवायं वानरान्नाजन्नापि जानाति राक्षसान् ॥ मत्तः शोणितगन्धेन स्वान्पराश्रैव खादति ॥ १३१ ॥
 साध्वेनमधिरोहन्तु सर्वे ते वानरर्षभाः ॥ यूथपाथ यथा मुख्यास्तिष्ठन्त्वस्य समन्ततः ॥ १३२ ॥
 ऐभ्यथं दुर्मतिः काले गुरुभारप्रपीडितः ॥ प्रपतन्नाक्षसो भूमौ नान्यान्हन्त्यात्सुवङ्गमान् ॥ १३३ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजपुत्रस्य धीमतः ॥ ते समारुरुर्हृष्टाः कुम्भकर्णं पुवङ्गमाः ॥ १३४ ॥
 कुम्भकर्णस्तु संकुदः समारुढः पुवङ्गमैः ॥ व्यधूनयत्तान्वेगेन दुष्टहस्तीव हस्तिपान् ॥ १३५ ॥
 तान्दृष्ट्वा निर्धुतान् रामो दुष्टोऽयमिति राक्षसः ॥ समुत्पपात वेगेन धनुस्त्वममाददे ॥ १३६ ॥
 क्रोधताम्रेक्ष्णो वीरो निर्दहन्निव चक्षुषा ॥ राघवो राक्षसं रोषादभिदुद्राव वेगितः ॥
 यूथपान्दुर्षयन्सर्वान्कुम्भकर्णभयादितान् ॥ १३७ ॥

स चापमादाय भुजङ्गकल्पं दृढज्यमुग्रं तपनीयचित्रम् ॥

हरीन्समाश्वास्य समुत्पपात रामो निबद्धोत्तमतूणवाणः ॥ १३८ ॥

स वानरगणैस्तैस्तु वृतः परमर्दुर्जयः ॥ लक्ष्मणानुचरो रामः संप्रतस्ये महाबलः ॥ १३९ ॥
 स ददर्श महात्मानं किरीटिनमरिंदमम् ॥ शोणिताप्लुतसर्वाङ्गं कुम्भकर्णं महाबलम् ॥ १४० ॥
 सर्वान्समभिधावन्तं यथा रुष्टं दिशागजम् ॥ मार्गमाणं हरीन्कुदं राक्षसैः परिवारितम् ॥ १४१ ॥
 विन्ध्यमन्दरसंकाशं काञ्चनाङ्गदभूषणम् ॥ स्रवन्तं रुधिरं वक्त्राद्दुर्षमेधमिवोत्थितम् ॥ १४२ ॥
 जिह्वया परिलिखन्तं शोणितं शोणितेक्षणम् ॥ मृद्रन्तं वानरानीकं कालान्तकयमोपमम् ॥ १४३ ॥
 तं दृष्ट्वा राक्षसश्रेष्ठं प्रदीप्तानलवर्चसम् ॥ विस्फारयामास तदा कार्मुकं पुरुषर्षभः ॥ १४४ ॥

कदनं वानराणामिति शेषः ॥ १२४—१२५ ॥ मूर्च्छितः
 व्याप्तः ॥ १२६—१२८ ॥ द्वे शते उद्दिश्य पतमानं
 गच्छन्तं । अपातयत् । शरैरिति शेषः ॥ १२९ ॥
 योगान् परिमृशन् उपायान् विचारयन् ॥ १३०—
 १३१ ॥ यथा यथायोग्यं ॥ १३२ ॥ भारः वान-
 रारोहणरूपः ॥ १३३—१३५ ॥ निर्धुतानिति ह्रस्व
 आर्षः ॥ १३६ ॥ क्रोधताम्रेत्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यं

॥ १३७ ॥ निबद्धोत्तमतूणवाणः निबद्धोत्तमवाणतूण
 इत्यर्थः ॥ १३८—१३९ ॥ स ददर्शेत्यादिप्लुतः श्लो-
 क्येकान्वया ॥ १४०—१४२ ॥ कालान्तकयमो-
 पमं । रुद्रस्त्रिनेत्रस्त्रिपुरान्तको वेतिवदेकस्यैवावस्था-
 भेदात्कालादिनामभेदः । यद्वा काले युगान्तकाले
 अन्तको नाशको यमः उपमा यस्य स तथोक्तः

स० निरायुधमेने भागवलेच्छयैवमायासृष्टिरिन्द्रजिदादौ । तत्रात्रेच्छामावायेव नैरायुधमिति मन्तव्यं ॥ १२४ ॥ ति० योगान्
 उपायान् । अनेनवधकाले लक्ष्मणसाहित्यं रामस्य गम्यते ॥ १३० ॥ ति० लक्ष्मणानुचरः । बहुव्रीहिः । लक्ष्मणसहितः ॥ १३९ ॥

[प०] १ ग. क.—ठ. कराभ्यां च. २ क. छ. झ. ट. मरतागजः. ३ क.—घ. च.—ट. राममब्रवीत्. ४ ख. च.
 सर्वैर्हरयोऽद्भुतं. ५ क. झ. ट. अयायं. ६ ड. झ. ट. प्रवरवाक्षसो. = झ. समारुढैः. ८ क.—च. झ. ट. नखादितान्.
 ९ क. ड. झ. ट. दुर्जयैः. १० ख.—ट. शोणितावृतरकाशं.

स तस्य चापनिर्घोषात्कुपितो राक्षसर्वभः ॥ अमृष्यमाणस्तं घोषमभिदुद्राव राघवम् ॥ १४५ ॥
 ततस्तु वातोद्धतमेघकल्पं भुजङ्गराजोत्तमभोगबाहुम् ॥
 तमापतन्तं धरणीधराममुवाच रामो युधि कुम्भकर्णम् ॥ १४६ ॥
 आगच्छ रक्षोधिप मा विषादमवस्थितोऽहं प्रगृहीतचापः ॥
 अवेहि मां शैकसपत्न रामं मैषा मुहूर्ताद्भविता विचेताः ॥ १४७ ॥
 रामोऽयमिति विज्ञाय जहास विकृतस्वनम् ॥ अभ्यधावत संकुद्रो हरीन्विद्रावयन्रणे ॥
 पातयन्निव सर्वेषां हृदयानि वनौकसाम् ॥ १४८ ॥
 प्रहस्य विकृतं भीमं स मेघस्तनितोपमम् ॥ कुम्भकर्णो महातेजा राघवं वाक्यमब्रवीत् ॥ १४९ ॥
 नाहं विराधो विज्ञेयो न कबन्धः खरो न च ॥ न वाली न च मारीचः कुम्भकर्णोऽहमागतः ॥ १५० ॥
 पश्य मे मुद्गरं घोरं सर्वकालायसं महत् ॥ अनेन निर्जिता देवा दानवाश्च पुरा मया ॥ १५१ ॥
 विकर्णनास इति मां नावज्ञातुं त्वमर्हसि ॥ खल्पाऽपि हि न मे पीडा कर्णनासाविनाशनात् ॥ १५२ ॥
 दर्शयेद्वाकुशार्दूल वीर्यं गात्रेषु मे लघु ॥ ततस्त्वां भक्षयिष्यामि दृष्टपौरुषविक्रमम् ॥ १५३ ॥
 स कुम्भकर्णस्य वचो निशम्य रामः सुपुङ्खान्विससर्ज बाणान् ॥
 तैराहतो वज्रसमग्रवेगेन चुक्षुभे न व्यथते सुरारिः ॥ १५४ ॥
 यैः सायकैः सालवरा निकृत्ता वाली हतो वानरपुङ्गवश्च ॥
 ते कुम्भकर्णस्य तदा शरीरे वज्रोपमा न व्यथयामा प्रचक्रुः ॥ १५५ ॥
 स बारिधारा इव सायकांस्तान्पिबन्शरीरेण महेन्द्रशत्रुः ॥
 जघान रामस्य शरप्रवेगं व्याविध्य तं मुद्गरमुग्रवेगम् ॥ १५६ ॥
 ततस्तु रक्षः क्षतजानुलिप्तं वित्रासनं देवमहाचमूनाम् ॥
 विव्याध तं मुद्गरमुग्रवेगं विद्रावयामास चमूं हरीणाम् ॥ १५७ ॥
 वायव्यमादाय ततो वरास्त्रं रामः प्रचिक्षेप निशाचराय ॥
 समुद्गरं तेन जघान बाहुं स कृचबाहुस्तमुलं ननाद ॥ १५८ ॥
 स तस्य बाहुर्गिरिशृङ्गकल्पः समुद्गरो राघवबाणकृत्तः ॥
 पपात तस्मिन्हरिराजसैन्ये जघान तां वानरवाहिनीं च ॥ १५९ ॥

॥ १४३—१४६ ॥ मा मां । अविषादं आगच्छेत्-
 न्वयः । यद्वा विषादं मा गच्छ । मरणेन शरीरभर-
 पाक्षेऽथ त्यजेत्यर्थः । आक्षु उपसर्गमात्रं ॥ १४७—१४८ ॥
 विकृतमित्यादिविशेषणत्रयं क्रियाविशेषणं ॥ १४९—
 १५० ॥ पश्य मे मुद्गरमिति । यद्यपि निरायुधत्वं
 पूर्वमुक्तं तथाप्ययं मुद्गरं गृहीतवानिति ज्ञेयं । सर्व-
 कालायसं बहुलायसमयमित्यर्थः ॥ १५१—१५२ ॥ लघु

क्षिप्रं । दृष्टपौरुषविक्रमं दृष्टबलपराक्रमम् ॥ १५३ ॥
 चुक्षुभ इति । क्षोभोऽत्र मानसः ॥ १५४ ॥ यैः
 सायकैरिति । सालभेदकस्य बालिविनाशकस्य च
 बाणस्यैकत्वेऽपि बहुवचनं तद्वर्ग्याणामनेकत्वादुपपद्यते
 ॥ १५५ ॥ शरीरेण पिबन् । शरीरनिमग्नबाण इत्यर्थः ।
 जघान मोधीचकार ॥ १५६ ॥ विव्याध अचालयत्

ति० भुजङ्गराज्यशेषस्तोतमभोगः तद्बाहुर्व्यस्यसः ॥ १४६ ॥ ति० रामोऽयमिति विज्ञाय रामवचसेतिसेषः ॥ १४८ ॥ स्त०
 यद्यपि 'एकेषुणा—मित्राचतान्' इत्यादिभेदकएवसप्ततालपादकोविपाठोक्तः तथापि कुम्भकर्णमहत्त्ववर्णनं राममाहात्म्योपयोगीति
 यैरिष्याद्युक्तिः । तदवयवबाहुल्याद्वा "अदितिःपाशान्" इत्यादिबद्धा बहुवचनं । नव्यथयाप्रचक्रुः । आर्षोऽयमामन्तव्यवहि-

[पा०] १ झ. धारोद्धत. २ छ. छ. झ. ट. राक्षसवंशनाशनंयस्तंमुहूर्तात्. ३ क. व. भवान्मुहूर्ताद्भविता. ४ ग.
 विजिताः. ५ छ. छ. झ. ट. मेऽनघ. ६ ग. क. छ. झ. शरीरं वज्रोपमानं व्यथयामा. ७ क. ग.—ट. व्याविध्यत.

ते वानरा भग्नहावशेषाः पर्यन्तमाश्रित्य तदा विषण्णाः ॥
 प्रवेपिताङ्गं ददृशुः सुघोरं नरेन्द्ररक्षोधिपसन्निपातम् ॥ १६० ॥
 स कुम्भकर्णोऽस्त्रनिकृत्तबाहुर्महाभिकृत्ताग्र इवाचलेन्द्रः ॥
 उत्पाटयामास करेण वृक्षं ततोऽभिदुद्राव रणे नरेन्द्रम् ॥ १६१ ॥
 स तस्य बाहुं सहसालवृक्षं समुद्यतं पद्मगभोगकल्पम् ॥
 ऐन्द्रास्त्रयुक्तेन जघान रामो बाणेन जाम्बूनदचित्रितेन ॥ १६२ ॥
 स कुम्भकर्णस्य भुजो निकृत्तः पपात भूमौ गिरिसन्निकाशः ॥
 विवेष्टमानोऽभिजघान वृक्षाञ्छैलाञ्छिला वानरराक्षसांश्च ॥ १६३ ॥
 तं छिन्नबाहुं समवेक्ष्य रामः समापतन्तं सहसा नदन्तम् ॥
 द्वावर्धचन्द्रौ निशितौ प्रगृह्य चिच्छेद पादौ युधि राक्षसस्य ॥ १६४ ॥
 तौ तस्य पादौ प्रदिशो दिशश्च गिरीन्गुहाश्चैव महार्णवं च ॥
 लङ्कां च सेनां कपिराक्षसानां विनादयन्तौ विनिपेततुथ ॥ १६५ ॥
 निकृत्तबाहुर्विनिकृत्तपादौ विदार्य वक्त्रं बडवागुखाभम् ॥
 दुद्राव रामं सहसाऽभिगर्जेन्नाहुर्यथा चन्द्रमिवान्तरिक्षे ॥ १६६ ॥
 अपूरयस्य मुखं शिताग्रैः रामः शरैर्हेमपिनद्धपुङ्खैः ॥
 स पूर्णवक्त्रो न शशाक वक्त्रं सुकूज कुच्छ्रेण मुमौह चापि ॥ १६७ ॥
 अथाददे सूर्यमरीचिकल्पं स ब्रह्मदण्डान्तककालकल्पम् ॥
 अरिष्टमैन्द्रं निशितं सुपुङ्खं रामः शरं मारुततुल्यवेगम् ॥ १६८ ॥
 तं वज्रजाम्बूनदचारुपुङ्खं प्रदीप्तसूर्यज्वलनप्रकाशम् ॥
 महेन्द्रवज्राशनितुल्यवेगं रामः प्रचिक्षेप निशाचराय ॥ १६९ ॥
 स सायको राघवबाहुचोदितो दिशः स्वभासा दश संप्रकाशयन् ॥
 सैधूमवैश्वानरदीप्तदर्शनो जगाम शक्रास्त्रनिर्वीर्यविक्रमः ॥ १७० ॥
 सै तन्महापर्वतकूटसन्निभं विवृत्तदंष्ट्रं चलचारुकुण्डलम् ॥

॥ १५७—१५९ ॥ सन्निपातं द्वन्द्वयुद्धं ॥ १६०—
 १६१ ॥ ऐन्द्रास्त्रयुक्तेन ऐन्द्रास्त्रमन्त्राभिमानितेन
 ॥ १६२ ॥ विवेष्टमानः विवर्तमानः ॥ १६३ ॥ प्रगृह्य
 युगपत्संघाय ॥ १६४ ॥ विनाशयन्तौ दिगादीन्
 प्रतिध्वनयन्तौ ॥ १६५ ॥ दुद्राव राममिति । ऊरुशे-

षाभ्यामिदं । अन्यथेदं गमनं वक्ष्यमाणं पतनं च न
 संभवतः । राहुर्यथेति । चन्द्रमिव स्थितं रामं राहुर्यथा
 तथा कुम्भकर्ण इत्यर्थः ॥ १६६—१६७ ॥ अरिष्टं
 रिपूनामशुभप्रदं । “अरिष्टे तु शुभाशुभे” इत्यमरः
 ॥ १६८—१६९ ॥ वैश्वानरः अग्निः ॥ १७०—१७१ ॥

तप्रयोगः ॥ १५५ ॥ ति० करेण कृतेतरेण ॥ १६१ ॥ ति० सुकूज अवर्णेनशब्देनेतिशेषः ॥ १६७ ॥ ति० शंकासंन्योरिव
 शक्रास्त्रवेरिणवाभीमोक्षिकमोयस्तं कुम्भकर्णजगाम ॥ १७० ॥ ति० चले गते चारुणी रमणीयेकुण्डलेयस्मात्तल्लचलचरकुण्डलं ॥
 [पा०] १ क. ग. ड. च. छ. झ. ट. तंतस्य. २ ड. च. झ. ट. गिरेर्गुहाश्चैव. ३ ड. झ. सुमूर्च्छचापि. ४ क. ड. ख.
 छ. झ. ग. ट. सिधूमवैश्वानरभीमदर्शनो. ५ ड. झ. ट. भीमविक्रमं. ६ दिव्यमपवतादत्तं ज्वलन्तमिव तेषसा । अक्षरणीयं वि-
 शिखंगिरीणामपिदारणम् ॥ १ ॥ भयङ्करमभिजाणां ज्ञातीनां नन्दिदवर्धनम् । सुपर्वाणं सुपर्वांशं धूनां भयवर्धनम् ॥ २ ॥ तं सायक-
 सुपदायविकृष्य नमहावलः । ससर्जकुम्भकर्णस्य बाधाय शरमुत्तमम् ॥ ३ ॥ सविष्टोऽवलवतारामेण निशितः शरः । कुम्भकर्णस्य हृद-
 यं मित्वा घरणिमाविशत् ॥ ४ ॥ ससायकः इति १७० श्लोकानन्तरमेतेष्वारः श्लोकाः क. ख. पुस्तकयोरेविकाश्यन्ते. ७ ख.
 घ. ड. च. छ. झ. ट. सुवृत्तदंष्ट्रं.

चर्कत रक्षोधिपतेः शिरस्तथा यथैव वृत्रस्य पुरा पुरंदरः ॥ १७१ ॥
 कुम्भकर्णशिरो भाति कुण्डलालङ्कृतं महत् ॥ आदित्येऽभ्युदिते रात्रौ मध्यस्थ इव चन्द्रमाः ॥ १७२ ॥
 तद्रामबाणाभिहतं पपात रक्षःशिरः पर्वतसन्निकाशम् ॥
 बभञ्ज चर्यागृहगोपुराणि प्राकारमुखं तमपातयच्च ॥ १७३ ॥
 न्यपतत्कुम्भकर्णोऽथ स्वकायेन निपातयन् ॥ पुवङ्गमानां कोट्यश्च परितः संप्रधावताम् ॥ १७४ ॥
 तच्चातिकार्यं हिमवत्प्रकाशं रक्षस्ततस्तोयनिधौ पपात ॥
 ग्राहान्वरान्मीनवरान्भुजङ्गान्ममर्द भूमिं च तदा विवेश ॥ १७५ ॥
 तस्मिन्हते ब्राह्मणदेवशत्रौ महाबले संयति कुम्भकर्णे ॥
 चचाल भूर्भूमिधराश्च सर्वे हर्षाच्च देवास्तुमुलं प्रणेदुः ॥ १७६ ॥
 ततस्तु देवर्षिमहर्षिपन्नगाः सुराश्च भूतानि सुपर्णगुहकाः ॥
 सयश्चगन्धर्वगणा नभोगताः प्रहर्षिता रामपराक्रमेण ॥ १७७ ॥

कुम्भकर्णेति । कर्तनवेगोदुद्धतं गगने स्थितं । रात्रौ । लयः ॥ १७२ ॥ चर्याः प्राकारोपान्तकुम्भभटसंचा-
 आदित्ये अदितिदेवताके पुनर्वसुनक्षत्रे तारकाद्वया-
 त्मके । अभ्युदिते तन्मध्यगतश्चन्द्रमा इव बभावि-
 राहप्रवेशः ॥ १७३ ॥ कोट्यः कोटीः ॥ १७४ ॥
 रक्षः कबन्धरूपं । भूमिं तदा विवेश । भूमिमस्तृश-

स० वृत्रस्य लघुपुत्रस्य बलशक्तिकुण्डलशिरः पुरापुरन्दरइव सः रामः रक्षोधिपतेःशिरश्चकर्तैत्यनयः ॥ १७१ ॥ ति० कुण्ड-
 लाभ्यामलङ्कृतं विनाकृतं । “ अलंभूषणपर्याप्तिसिद्धिवारणवाचकं ” इत्यमरः । कुम्भकर्णशिरः अरात्रौ प्रातःकाले । आदित्ये
 उदिते गगनमध्यस्थचन्द्रमाइवनिष्पन्नभातीत्यर्थः ॥ अयंलोकःप्रसिद्धइतिवद्वः ॥ स० भातिकुण्डलालङ्कृतं भयाकान्त्वा कुण्ड-
 लालङ्कृतंयदन्यच्छिरः तदतिक्रम्यवर्ततेतत्तथा । सद्यःपातात्कान्तिर्वर्णयतेतिभावः । “ अतिलङ्घनेऽपिच ” इतिविश्वः । यद्वा
 कुण्डलालं कुण्डइतिकुण्डैआस्यपिठरेलाजयस्यतत् । पातालसंनिभमितिपूर्वमुक्तेः । “ कुण्डपिठरे ” इतिविश्वः । कृतं कालविशे-
 षेण । अतएवाप्रकाशोयुज्यते । कुण्डलाभ्यां विनाकृतमितिद्वावपि । यत् रात्रौमध्यस्थः शोभ्यतयागगनमध्यस्थः । चन्द्रमाइवा-
 भात् । तद्विधानीं आदित्यसूर्येऽभ्युदितेमध्यस्थोऽधमः कान्त्या चन्द्रमाइवभाति । मध्यस्थे न्यायमार्गस्थे । आदित्यइवादित्योरामरु-
 पेवा । तद्वशसंभूतत्वात्तस्मिन्नामेऽभ्युदितेसतिचन्द्रमाइवभातीतिशेषः । कुण्डलवत्सर्ववदलङ्कृतंभाति । यथाऽहिःकुण्डलीकुण्डलं
 चेतिवचनात् । कर्णश्चन्यत्वेनोचिततदौपम्यं । आदित्ये अदितिदेवताकेपुनर्वसुनक्षत्रेरात्रावभ्युदितेसतितन्मध्यस्थश्चन्द्रमाइवभा-
 तीति तथाअरात्रौदिवेतितीर्थनागोजिव्याख्यानेप्रक्रमानुगुण्यात् एवंद्वितीयमपि आदित्योदयानन्तरं अरात्रावहृनीत्यवक्तव्यतादु-
 पेक्षणीये ॥ १७२ ॥ ति० उषःप्राकारं लङ्कायाइतिशेषः । शिरः कर्तनवेगोदित्यतंलङ्कायांपपातः देहस्तुकर्तनवेगविलुप्तस्तमुपे-
 पात । यद्यपि “ तंत्राक्षेणसौमित्रिर्देवारात्रिवरोपमम् । सपपातमहावीरोदिव्याकाशमिहतोऽरणे । तद्वृत्रावृत्रसंकाशंकुम्भकर्णैतरस्मि-
 नम् । गतासुं पतितंभूमौराक्षसाःप्रादवन्मयात् । ” इतिमहाभारतोक्त्यालक्ष्मणतःकुम्भकर्णवधःप्रतीयते । तथापिनविरोधः । राम-
 लक्ष्मणाभ्यामिलिलातद्बधकरणात् । अतएव पूर्वैलक्ष्मणानुचरइत्यलक्ष्मणसहितइतिव्याख्यातं । प्राधान्यात्त्वत्ररामस्यैवतद्वन्तु-
 लोक्तिः । लक्ष्मणसाहित्येनहननात् व्यासोलक्ष्मणस्यदन्तुलमुक्तवान् ॥ स० “ ब्राह्मेणाक्षेणसौमित्रिर्देवारात्रिवरोपमम् ” इति
 भारतेवप्यवर्णिमार्कण्डेयोपाख्यानेलक्ष्मणाकुम्भकर्णवधउक्तोत्ररामादतोविरोधइतिचेत्सत्त्वं । सुमित्रायाअपलंसिदिसौमित्रिः ।
 तस्याश्चलक्ष्मणादपिप्रेमपदंरामइतितदपत्यत्वेनोक्तव्यासेनदाशरथिरितिवा भाषात्रयेणोक्तैर्भारतइवान्यप्राभावाद्ब्रह्मभाषशाराममा-
 बोधयदितिवा पुंस्त्वयासोपि “ शतदुर्गोधनादींस्तेधनजयशरैर्हृतान् । दर्शयिष्यामि ” इतिकृष्णेनकृष्णांप्रस्तुदीरितेवचसिभीमसेन-
 शरैर्हृतानिनिवक्तव्येधनजयेत्युक्तिवद्बोध्यः । “ भयैववध्मौ भवतां त्रिजन्मसु ” इतिभगवतोक्तात् हिरण्याक्षहिरण्यकशिप्योः
 शिशुपालदन्तवक्तव्योऽथ नृसिंहयुद्धीहाभ्यांइतलवर्जनाच्च “ रामलक्ष्मणाभ्यामिलिलातद्बधकरणात् ” इत्यादिनागोबिभृद्विरोध-
 समाधिकथनंकथमितिचिन्त्यम् ॥ १७३ ॥ स० तोयनिधौपपात । लण्डशःलण्डनेनतोयनिधौप्रक्षेपोपि इयंलङ्कासुसाधः । प्रक्षेप्य-
 शोतरकार्यदृष्ट्येतिस्वयमेवपतन्देशो महात्मनामरथोपिस्त्रहायकारिणइतिनीतिसूचितवानितिमन्तव्यम् ॥ १७५ ॥ स० भूधवाळ
 भूमिधराश्चेलुः ॥ १७६ ॥ भूतानि आकाशादीनि । स्वकार्यप्रतिबन्धकत्वात्तद्वेनतेषांतोषः । सोप्यभिमानिनिवक्ष्यामभूमूचरादि-

ततस्तु ते तस्य वधेन भूरिणा मनस्विनो नैर्ऋतराजवान्धवाः ॥
 विनेदुरुच्चैर्व्यथिता रघूत्तमं हरिं समीक्ष्यैव यथा सुरार्दिताः ॥ १७८ ॥
 स देवलोकस्य तमो निहत्य सूर्यो यथा राहुमुखाद्विमुक्तः ॥
 तथा वैशभासीद्भुवि वानरौघे निहत्य रामो युधि कुम्भकर्णम् ॥ १७९ ॥
 प्रहर्षमीयुर्वहवस्तु वानराः प्रबुद्धपद्मप्रतिमैरिवाननैः ॥
 अपूजयन्राघवमिष्टभागिनं हृते रिपौ भीमबले दुरासदे ॥ १८० ॥
 स कुम्भकर्णं सुरसङ्घमर्दनं महत्सु युद्धेषु पराजितश्रमम् ॥
 ननन्द हत्वा भरताग्रजो रणे महासुरं वृत्रमिवामराधिपः ॥ १८१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे सप्तषष्ठितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

अष्टषष्ठितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

कुम्भकर्णश्रवणमात्रेण पतितसुखितेन रावणेन संज्ञाधिगमानन्तरं तंप्रतिशोचनपूर्वकं बहुधाविलापः ॥ १ ॥

कुम्भकर्णं हतं दृष्ट्वा राघवेण महात्मना ॥ राक्षसा राक्षसेन्द्राय रावणाय न्यवेदयन् ॥ १ ॥
 राजन्स कालसंकाशः संयुक्तः कालकर्मणा ॥ विद्राव्य वानरौ सेनां भक्षयित्वा च वानरान् ॥ २ ॥
 प्रतपित्वा मुहूर्तं च प्रशान्तो रामतेजसा ॥ कायेनार्धप्रविष्टेन समुद्रं भीमदर्शनम् ॥ ३ ॥
 निःकृतकण्ठोरुध्वजो विक्षरद्भुधिरं बहु ॥ रुद्धा द्वारं शरीरेण लङ्कायाः पर्वतोपमः ॥ ४ ॥
 कुम्भकर्णस्तव भ्राता काकुत्स्थशरपीडितः ॥ लग्ण्डभूतो विकृतो दावदग्ध इव द्रुमः ॥ ५ ॥

दित्यर्थः ॥ १७५—१७८ ॥ वानरौघे वानरौघमध्ये
 ॥ १७९ ॥ प्रबुद्धपद्मप्रतिमैरिति । प्रतिमाशब्दोत्र
 रूपवचनः ननु सद्यश्वचनः इत्यशब्दप्रयोगात् । इष्ट-
 भागिनं जयरूपेष्टभाजं ॥ १८० ॥ पराजितश्रमं
 त्यक्तश्रमं । अत्र सर्गे अधिकाः केचन श्लोकाः कापि
 कापि दृश्यन्ते ते न व्याख्याताः । अस्मिन्सर्गे सार्ध-
 षट्षष्ट्युत्तरशतश्लोकाः ॥ १८१ ॥ इति श्रीगोविन्द-
 राज विरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने
 युद्धकाण्डव्याख्याने सप्तषष्ठितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

कुम्भकर्णवधश्रवणेन रावणस्य प्रलापः—कुम्भक-
 र्णमित्यादि ॥ अत्र रावणायेत्यत्र यकारो गायत्र्या
 अष्टादशाक्षरं । सप्तदशसहस्रश्लोका गताः ॥ १ ॥
 कालकर्मणा कालस्य मूलोः कर्मणा । मरणरूपक्रिय-
 येति यावत् । यद्वा काले कर्मणा कालकर्मणा । परि-
 पक्ककर्मणेत्यर्थः ॥ २ ॥ प्रतपित्वा पराक्रम्य, एतदा-
 रभ्य श्लोकत्रयमेकान्वयं ॥ अर्धप्रविष्टेन अर्धेन कव-
 न्धमात्रेण प्रविष्टेन । कायेन समुद्रं रुद्धा । शरीरेण
 उत्तमाङ्गेन । द्वारं रुद्धा । लग्ण्डभूतः पिण्डीभूतः ।
 “लग्ण्डोऽजगर” इत्येके । विकृतः विकृतशरीरः ।

षट् ॥ १७७ ॥ स० भूरिणा महता वधेन । वधस्यमहत्वंतु कुम्भकर्णपराक्रमानङ्कुरीकरणेन । भूरिणा अच्युतेन तत्कृतेनेत्या-
 चत् । “भूरिर्जहाच्युतेरौषु” इतिविश्वः । अमनस्विनः खिन्नमानसाः । हरिं सिंहं । यथामतङ्गजाः भजाः समीक्ष्यव्यथितानदन्ति
 तयावेदुः ॥ १७८ ॥ ति० देवलोकस्य आकाशस्य । मध्येइतिशेषः । व्यभासीत् विशेषेणभातिस्व ॥ स० सत् एव लोकस्य
 इतिविभागः । लोकस्य उत्तराधरलोकस्य सत् तमः तत्रत्यमितिभावः । निहत्यैवसूर्योयथा । किंच यथाराहुमुखाद्विमुक्तःसूर्यो
 भाति तथाव्यभासीत् ॥ १७९ ॥ ति० अत्रदिनद्वयेनकुम्भकर्णोत्थानं ततः सप्तमवासरेववहति भाद्रपदपूर्णिमायामेतद्वधइतिपात्र-
 संस्मृतिपूर्वकमग्रे स्फुटीभविव्यति ॥ १८१ ॥ इतिसप्तषष्ठितमःसर्गः ॥ ६७ ॥

ति० अगण्डभूतः “अधिरःपाणिपादस्तुकबन्धोऽगण्डउच्यते” ॥ स० अगण्डभूतः कुम्भकर्णचिह्नरहितीभूतः । “गण्डःप्र-
 [पा०] १ म. मर्तगजाः. ख. पुरासुराः. २ ड.—घ. व्यभासीद्विरसैन्यमध्ये. ३ ड. म. ट. बलेनृपात्मजं. ४ ख.
 ड. स. घ. ट. सुरसैन्यमर्दनं. ५ ड. म. ट. निरुतानासाकर्णेनविक्षरद्भुधिरागच. ६ ड.—घ. अगण्डभूतोविकृतो.

तं श्रुत्वा निहतं सङ्गैः कुम्भकर्णं महाबलम् ॥ रावणः शोकसंतप्तो मुमोह च पपात च ॥ ६ ॥
 पितृव्यं निहतं दृष्ट्वा देवान्तकनरान्तकौ ॥ त्रिशिराश्चातिकरायश्च रुद्रदुः शोकपीडिताः ॥ ७ ॥
 आतुरं निहतं दृष्ट्वा रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ महोदरमहापाश्र्वौ शोकाक्रान्तौ बभूवतुः ॥ ८ ॥
 ततः कृच्छ्रात्समासाद्य संज्ञां राक्षसपुङ्गवः ॥ कुम्भकर्णवधादीनो विललाप स रावणः ॥ ९ ॥
 हा वीर रिपुदर्पण कुम्भकर्णं महाबल ॥ त्वं मां विहाय वै दैवाद्यातोसि यमसादनम् ॥ १० ॥
 मम शल्यमनुद्धृत्य बान्धवानां महाबल ॥ शत्रुसैन्यं प्रताप्यैकस्त्वं मां संत्यज्य गच्छसि ॥ ११ ॥
 इदानीं खल्वहं नास्मि यस्य मे दक्षिणो भुजः ॥ पतितो यं समाश्रित्य न विभेमि सुरासुरात् ॥ १२ ॥
 कथमेवंविधो वीरो देवदानवदर्पहा ॥ कालाग्निरुद्रप्रतिमो रणे रामेण वै हतः ॥ १३ ॥
 यस्य ते वज्रनिष्पेषो न कुर्याच्चसनं सदा ॥ स कथं रामवाणार्तः प्रसृप्तोसि महीतले ॥ १४ ॥
 एते देवगणाः सार्धमृषिभिर्गमने स्थिताः ॥ निहतं त्वां रणे दृष्ट्वा निनदन्ति ग्रहपिताः ॥ १५ ॥
 ध्रुवमद्यैव संहृष्टा लब्धलक्षाः पुनङ्गमाः ॥ आरोह्यन्ति हि दुर्गाणि लङ्काद्वाराणि सर्वशः ॥ १६ ॥
 राज्येन नास्ति मे कार्यं किं करिष्यामि सीतया ॥ कुम्भकर्णविहीनस्त्व जीविते नास्ति भेरिति ॥ १७ ॥
 यद्यहं भ्रातृहन्तारं न हन्मि शुधि राघवम् ॥ ननु मे मरणं श्रेयो न चेदं व्यर्थजीवितम् ॥ १८ ॥
 अद्यैव तं गमिष्यामि देशं यत्रानुजो मम ॥ न हि भ्रातृन्समुत्सृज्य क्षणं जीवितमुत्सहे ॥ १९ ॥
 देवा हि मां हसिष्यन्ति दृष्ट्वा पूर्वापकारिणम् ॥ कथमिन्द्रं जयिष्यामि कुम्भकर्णं हते त्वयि ॥ २० ॥
 तदिदं मामनुप्राप्तं विभीषणवचः शुभम् ॥ यदज्ञानान्मया तस्य न गृहीतं महात्मनः ॥ २१ ॥
 विभीषणवचो यावत्कुम्भकर्णप्रहस्तयोः ॥ विनाशोऽयं समुत्पन्नो मां व्रीडयति दारुणः ॥ २२ ॥
 तस्यायं कर्मणः प्राप्तो विषाको मम शोकदः ॥ यन्मया धार्मिकः श्रीमान्स निरस्तो विभीषणः ॥ २३ ॥

रामतेजसा प्रशान्त इत्यन्वयः ॥ ३—१० ॥ मम
 बान्धवानां च शल्यं शोकमित्यर्थः ॥ ११ ॥ सुरासु-
 रात् सुरासुरेभ्यः ॥ १२—१५ ॥ लब्धलक्षाः लब्धा-
 वसराः ॥ १६—१७ ॥ भ्रातृहन्तारं न हन्मि यदि
 तदा इदं व्यर्थजीवितं श्रेयःनच । नैवेत्यर्थः । किंतु

मरणमेव श्रेयो नन्विति संबन्धः ॥ १८ ॥ भ्रातृ-
 निति बहुवचनं पूजार्थं ॥ १९—२१ ॥ कुम्भकर्ण-
 प्रहस्तयोरयं दारुणो विनाशः यावत् यदा समुत्पन्नः
 ततश्चाभ्य विभीषणवचो मां व्रीडयतिपीडयतीत्यर्थः

वीणेभिरेखात् " इति विश्वः । अतएव विवृतः । विवृतइति पाठे रक्षोभिरपरिवृतइति वा विभिः काकटघ्रादिभिर्वृतइति चार्थः ॥ ५ ॥
 ति० देवान्तकाद्योरावणपुत्राः ॥ ७ ॥ ति० महोदरमहापाश्र्वौ विमातृजौ भ्रातरौ तस्य ॥ ८ ॥ स० मम शल्यं रामकुर्यं ।
 बान्धवानां मध्ये महाबल । " बान्धवानां च शल्यमनुद्धृत्येत्यन्वय इति नागोपनिषद्व्याख्यायामश्रुतचशब्दाध्याहार इव मम शल्यमित्य-
 नेन मुख्यरावणशल्येन सहा स्थानाममुल्यानां पृथग्ग्रहणायोगक्षेति दोषो प्रादुष्यतामिति श्रेयं ॥ ११ ॥ स० अहं नास्मि ।
 गमुंसकप्राय इत्यर्थः । सुरासुरात् सुराश्चासुराश्च सुरासुरं । तस्मात् । " येषां च विरोधः शाश्वतिकः " इत्येकवद्भावः । समाहारो वा ।
 नैत्यावर्तते । न विभेमि । नास्मि मृतप्राय इति वा ॥ १२ ॥ स० दर्पहा दर्पहन्ति हनिष्यति कादर्पहा । " नियमेभूतइत्याश्रयणा-
 द्भूतमानेन भविष्यति वा काले चोपदान्तरेपि भवत्येव पुरुषं हन्ति हनिष्यति वा " इति तल्लोभेति न्युक्तेः । प्रकृतिनियमपक्षे अदेवदानववर्ष-
 भविष्यते देवदानवानां दर्पो येन तत्संयुद्धिः अदेवदानवदर्पहा शोकप्रकाशकः शब्दः ॥ १३ ॥ स० भ्रातृनिति । एकस्य मुख्यस्य भ्रा-
 तृर्गमनेनानेकप्रकारेण स्वदौर्बल्यमायातमिति योतयति बहुवचनेन । खरादीन् शत्रून् सृज्या वा विभीषणकुबेराभ्यां बहिष्कृताभ्यां सहसृत-
 मेकं संसृज्या वा बहुवचनं । उत्सृज्य पदस्य आदिभोत्तरत्र " अनिरस्तो विभीषणः " इति तदनुतापस्यारस्याच्च ॥ १९ ॥ इत्यष्टव-
 छितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

[पा०] १ अ.—च. झ. ज. धृला. २ ड. झ. ड. विललापाकुलेन्द्रियः. ३ घ. ड. झ. ट. मतिः.

इति बहुविधमाकुलान्तरात्मा कृपणमतीव विलप्य कुम्भकर्णम् ॥
न्यपतदथ दशाननो भृशार्तस्तमनुजमिन्द्ररिपुं हतं विदित्वा ॥ २४ ॥

[ततस्तु संदीपितकोपवह्निर्निशाचराणां च महाबलश्च ॥

तदाऽपतद्भ्रातृविनाशनातो मुहुर्मुहुश्चैव विनिश्चसन्बली ॥ २५ ॥]

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे अष्टषष्ठितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥

कुम्भकर्णमिध्याकर्णदेवविषीद्वन्तरावणं प्रति त्रिशिरोनाम्नातस्सुतेन रामादिवधप्रतिज्ञानेन ससाक्षात्समर्पकमतिक्रियादि-
भिर्भ्रातृभिः सह रणायनिर्वाणम् ॥ १ ॥ वानरकृत राक्षसक्षपणरुहेन तुरगाधिष्ठितेन नरान्तकेन वानरवाहिनीविध्वंसने सुग्री-
वनिधोगादह्रदेन सतुरगकरान्तकहननम् ॥ २ ॥

एवं विलपमानस्य रावणस्य दुरात्मनः ॥ श्रुत्वा शोकाभितप्तस्य त्रिशिरा वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥
एवमेव महावीर्यो हतो नस्तातमध्यमः ॥ न तु सत्पुरुषा राजन्विलपन्ति यथा भवान् ॥ २ ॥
नूनं त्रिभुवनस्यापि पर्याप्तस्त्वमसि प्रभो ॥ स कस्मात्पाकृत इव शोचस्यात्मानमीदृशम् ॥ ३ ॥
ब्रह्मदत्ताऽस्ति ते शक्तिः कवचः सायको धनुः ॥ सहस्रस्त्ररसंयुक्तो रथो मेघस्वनो महान् ॥ ४ ॥
त्वयाऽसंकुद्विशस्त्रेण विशस्ता देवदानवाः ॥ स सर्वायुधसंपन्नो राघवं शास्तुमर्हसि ॥ ५ ॥
कामं तिष्ठ महाराज निर्गमिष्याम्यहं रणम् ॥ उद्धरिष्यामि ते शत्रून्गरुडः पद्मगानिव ॥ ६ ॥
शम्भरो देवराजेन नरको विष्णुना यथा ॥ तथाऽद्य शयिता रामो मया युधि निपातितः ॥ ७ ॥
श्रुत्वा त्रिशिरसो वाक्यं रावणो राक्षसाधिपः ॥ पुनर्जातमिवात्मानं मन्यते कालचोदितः ॥ ८ ॥
श्रुत्वा त्रिशिरसो वाक्यं देवान्तकनरान्तकौ ॥ अतिकायश्च तेजस्वी बभूवुर्बुद्धहर्षिताः ॥ ९ ॥
ततोऽहमहमित्येव गर्जन्तो नैर्ऋतर्षभाः ॥ रावणस्य सुता वीराः शक्रतुल्यपराक्रमाः ॥ १० ॥

॥ २२—२५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीम-
द्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने
अष्टषष्ठितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

अथातिकायनिर्गमः—एवमित्यादि ॥ १ ॥ ततमध्यमः
तातेषु मध्यमः मध्यमपितेत्यर्थः । एवमेव महावीर्यः
स्वदुक्तप्रकारेणैव महावीर्यः । हतः । देवादिति शेषः
॥ २ ॥ ईदृशमिति शोकक्रियाविशेषणं । आत्मानं
उद्दिश्येति शेषः ॥ ३ ॥ ब्रह्मदत्तेत्यादिश्लोकद्वयमेका-

न्ययं ॥ विशस्त्रेण निरायुधेन ॥ ४—६ ॥ नरकोत्र
सिंहिकायां विप्रचित्तेर्जातेषु वातापिप्रमुखेष्वन्यतमः ।
“वातापिर्नमुचिश्चैव इत्थलः सुमरस्तथा । अन्यको
नरकश्चैव कालनाभस्तथैव च” इत्युक्तेः ॥ ननु
कृष्णहतो भूसुतो नरकासुरः । तस्य वाल्मीकिप्रबन्ध-
निर्माणकाले असंजातत्वात् ॥ ७—८ ॥ श्रुत्वा त्रिशि-
रस इत्यादि ॥ त्रिशिरसो वचनं शेषामपि तुल्यत्वा-
देवान्तकाद्योपि युद्धोद्युक्ता बभूवुरित्यर्थः ॥ ९—
१० ॥ अन्तरिक्षे गतं गमनं येषां तेऽन्तरिक्षगताः

ति० विलपमानस्य विलपतः । श्रुत्वा विलपमिति शेषः ॥ १ ॥ स० शंभरोयमन्यः कामशत्रोः ॥ ७ ॥ ति० ननु कुम्भकर्णा-
द्याध्वेऽयैकवरावणस्य तस्यान्यप्रत्याशया संतोषस्तत्राह—कालचोदित इति । तत्राद्यप्रवृत्तकालात्मकभगवत्प्रेरणया पुनस्तस्य बुद्धि-

[पा०] १ अयं श्लोकः ज, पाठेऽश्रयते. २ घ. गिरिश्रुताभितप्तस्य, ड. झ. श्रुताशोकाभिभूतस्य. ३ क. ख. ग. घ. छ.
ज. ट. मन्यते रावणस्तदा.

अन्तरिक्षगताः सर्वे सर्वे मायाविशारदाः ॥ सर्वे त्रिदशदर्पणाः सर्वे च रणदुर्जयाः ॥ ११ ॥

सर्वे सुबलसंपन्नाः सर्वे विस्तीर्णकीर्तयः ॥ सर्वे समरमासाद्य न श्रूयन्ते पराजिताः ॥

देवैरपि सगन्धर्वैः सकिन्नरमहोरगैः ॥ १२ ॥

सर्वे च विदुषो वीराः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ सर्वे प्रवरविज्ञानाः सर्वे लब्धवरास्तथा ॥ १३ ॥

स तैस्तदा भास्करतुल्यवर्चसैः सुतैर्वृतः शत्रुबलप्रमर्दनैः ॥

राज राजा मधवान्धथाऽमरैर्वृतो महादानवदर्पनाशनैः ॥ १४ ॥

स पुत्रान्संपरिष्वज्य भूपवित्वा च भूपणैः ॥ आशीर्भिश्च प्रशस्ताभिः प्रेषयामास संयुगे ॥ १५ ॥

युद्धोन्मत्तं च मत्तं च भ्रातरौ चापि रावणः ॥ [महापार्श्वं प्रमत्तं वा भ्रातरं च महोदरम् ॥]

रक्षणार्थं कुमारानां प्रेषयामास संयुगे ॥ १६ ॥

तेऽभिवाद्य महात्मानं रावणं रिपुरावणम् ॥ कृत्वा प्रदक्षिणं चैव महाकायाः प्रतस्त्रिरे ॥ १७ ॥

सर्वौषधीभिर्गन्धैश्च समालभ्य महाबलाः ॥ निर्जग्मुर्नैऋतश्रेष्ठाः पडते युद्धकाङ्क्षिणः ॥ १८ ॥

त्रिशिराश्चातिकायश्च देवान्तकनरान्तकौ ॥ महोदरमहापार्श्वौ निर्जग्मुः कालचोदिताः ॥ १९ ॥

ततः सुदर्शनं नाम नीलजीमूतसन्निभम् ॥ ऐरावतकुले जातमारुरोह महोदरः ॥ २० ॥

सर्वायुधसमायुक्तं तूणीभिश्च सलंकृतम् ॥ राज गजमास्थाय सवितेवास्तमूर्धनि ॥ २१ ॥

हयोत्तमसमायुक्तं सर्वायुधसमाकुलम् ॥ आरुरोह रथश्रेष्ठं त्रिशिरा रावणात्मजः ॥ २२ ॥

त्रिशिरा रथमास्थाय विरराज धनुर्धरः ॥ सविद्युदुल्कः शैलश्रे सेन्द्रचाप इवाम्बुदः ॥ २३ ॥

त्रिभिः किरीटैः शुशुभे त्रिशिराः स रथोत्तमे ॥ हिमवानिव शैलेन्द्रस्त्रिभिः काञ्चनपर्वतैः ॥ २४ ॥

अतिकायोपि तेजस्वी राक्षसेन्द्रसुतस्तदा ॥ [हयोत्तमसमायुक्तं सर्वायुधसमन्वितम् ॥]

आरुरोह रथश्रेष्ठं श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् ॥ २५ ॥

मुचक्राशं सुसंयुक्तं खनुकर्षं सुकूबरम् ॥ तूणीवाणासनैर्दीप्तं प्रासासिपरिधाकुलम् ॥ २६ ॥

स काञ्चनविचित्रेण मुकुटेन विराजता ॥ भूषणैश्च बभौ मेरुः किरणैरिव भासयन् ॥ २७ ॥

॥ ११ ॥ देवादिभिः सह समरमासाद्य पराजिता न

श्रूयन्त इत्यन्वयः ॥ १२ ॥ विदुषः विद्यावन्तः ।

प्रवरविज्ञानाः पटुकृष्णास्त्रज्ञानाः ॥ १३ ॥ तुल्यवर्चसै-

रित्वञ्च समासान्त आर्षः ॥ १४ ॥ आशीर्भिः सहेति

शेषः ॥ १५ ॥ युद्धोन्मत्तं च मत्तं च भ्रातरौ चापि

रावण इति ॥ अत्र युद्धोन्मत्तौ महोदरमहापार्श्वपर्या-

यनामानौ रावणभ्रातरौ । एतौ परत्र प्रकाशयिष्येते

॥ १६ ॥ रिपून् रावयतीति रिपुरावणः ॥ १७ ॥

सर्वौषधीभिः । “कुष्टं मांसी हरिद्रे द्वे मुरा शैलेय-

चन्दने । वचाचम्पकमुस्ताश्च सर्वौषधो दश स्मृताः”

इत्युक्ताभिः आयुधप्रहारनिवर्तिकामिः औषधीभिरि-

त्याहुः । समालभ्य समालिप्य ॥ १८-२० ॥ अस्त-

मूर्धनीत्येतदुत्तरक्षणे विनाशसूचनाय ॥ २१-२३ ॥

त्रिभिः काञ्चनपर्वतैः शिखरभूतैर्हिमवानिवेत्यर्थः

॥ २४ ॥ अतिकाय इत्यादिश्लोकद्वयमेकावच्यं ॥

सुसंयुक्तं सुदृढं । खनुकर्षं । “अनुकर्षो दार्वधस्त्र्यं”

इत्यमरः । सुकूबरं शोभनयुगंधरं । “कूबरस्तु युगं-

धरः” इत्यमरः ॥ २५-२६ ॥ किरणैः भासयन्

अनुपरमः ॥ ८ ॥ ति० शत्रूणां बलस्य श्रीणां चार्दनैरित्यर्थे त्रिभार्दनैरित्यर्थः ॥ १४ ॥ स० युद्धोन्मत्तं च मत्तं च तदपरपर्यायवा-

च्यौ महापार्श्वमहोदरौ । ‘षकेते’ इति वक्ष्यमाणत्वात् । एतौ च प्रसिद्धमहापार्श्वमहोदराभ्यां भिन्नौ द्वेवौ । तद्युद्धस्य पुनर्वक्ष्यमाण-

[पा०] १ ख.—छ. झ. ट. सर्वसमरदुर्मदाः. २ झ. ख. ट. त्रिभार्दनैः. ३ इदमर्थं घ. अ. पाठयोर्दृश्यते. ४ क. ख.

ग. ड.—ट. सुदर्शननामं. ५ ख. ग. ड. झ. अ. ट. समायुक्तस्तूणीभिश्चाप्यलंकृतः. ६ क. ग. ड.—ट. सज्जालस्ते-

न्द्रचापः. ७ इदमर्थं क. ख. पाठयोर्दृश्यते. ८ क. ख. घ.—ट. प्रभाभिरिव भासयन्.

स रराज रथे तस्मिन् राजसूनुर्महाबलः ॥ वृतो नैर्ऋतश्चादौर्बलैर्वज्रपाणिरिवामरैः ॥ २८ ॥
 हयमुच्चैः श्रवः प्ररुधं श्वेतं कनकभूषणम् ॥ मनोजवं महाकायमारुरोह नरान्तकः ॥ २९ ॥
 गृहीत्वा प्रासमुत्कार्भं विरराज नरान्तकः ॥ शक्तिमादाय तेजस्वी गुहः शिखिगतो यथा ॥ ३० ॥
 देवान्तकः समादाय परिधं वज्रभूषणम् ॥ परिगृह्य गिरिं दोर्भ्यां वपुर्विष्णोर्विडम्बयन् ॥ ३१ ॥
 महापार्श्वो महाकायो गदाभादाय वीरवान् ॥ विरराज गदापाणिः कुबेर इव संयुगे ॥ ३२ ॥
 अतस्त्रिरे महात्मानो बलैरप्रतिमैर्वृताः ॥ सुरा इवामरावत्सा बलैरप्रतिमैर्वृताः ॥ ३३ ॥
 तान्गजैश्च तुरङ्गैश्च रथैश्चाम्बुदनिस्वनैः ॥ अनुजगमुर्महात्मानो राक्षसाः प्रवरायुधाः ॥ ३४ ॥
 ते विरेजुर्महात्मानः कुमाराः सूर्यवर्चसः ॥ किरीटिनः श्रिया जुष्टा ग्रहा दीप्ता इवाम्बरे ॥ ३५ ॥
 प्रगृहीता बभौ तेषां शैलानामावलिः सिता ॥ शारदाभ्रप्रतीकाशा हंसावलि रिवाम्बरे ॥ ३६ ॥
 मरणं वापि निश्चितं शत्रूणां वा पराजयम् ॥ ३७ ॥
 इति कृत्वा मतिं वीरा निर्जग्मुः संयुगार्थिनः ॥ ३८ ॥
 जगर्जुश्च प्रणेदुश्च चिक्षिपुश्चापि सायकान् ॥ जगृहुश्चापि ते वीरा निर्यान्तो युद्धदुर्मदाः ॥ ३९ ॥
 ह्वेलितास्फोटनिनदैश्चाल च वसुंधरा ॥ रक्षसां सिंहनादैश्च पुस्फोटैव तदाऽम्बरम् ॥ ४० ॥
 तेऽभिनिष्कम्य मुदिता राक्षसेन्द्रा महाबलाः ॥ ददृशुर्वानरानीकं समुद्यतशैलानगम् ॥ ४१ ॥
 हरयोपि महात्मानो ददृशुर्नैर्ऋतं बलम् ॥ हस्त्यश्वरथसंवाधं किङ्किणीशतनादितम् ॥ ४२ ॥
 नीलजीमूतसंकाशं समुद्यतमहायुधम् ॥ दीप्तानलरविप्ररुधैः सर्वतो नैर्ऋतैर्वृतम् ॥ ४३ ॥
 तद्गृष्ट्वा बलमायातं लब्धलक्षाः पुवङ्गमाः ॥ समुद्यतमहाशैलाः संप्रणेदुर्महाबलाः ॥
 अमृष्यमाणा रक्षांसि प्रतिनर्दन्ति वानराः ॥ ४४ ॥

ततः समुद्गृह्णन्ति निशम्य रक्षोगणा वानरयूथपानाम् ॥

अमृष्यमाणाः परहर्षमुग्रं महाबला भीमतरं विनेदुः ॥ ४५ ॥

ते राक्षसबलं घोरं प्रविश्य हरियूथपाः ॥ विचेरुद्यतैः शैलैर्नगाः शिखरिणो यथा ॥ ४६ ॥
 केचिदाकाशमाविश्य केचिदुर्ध्वा पुवङ्गमाः ॥ रक्षस्सैन्येषु संकुंदाश्चेरुर्दुर्मशिलायुधाः ॥
 द्रुमांश्च विपुलस्कन्धान्गृह्य वानरपुङ्गवाः ॥ ४७ ॥

भासमानः । मेरुरिव बभौ बिलन्वयः ॥ २७—३० ॥ ॥ ३७ ॥ इति कृत्वा इत्यर्थः ॥ इत्यर्थः कर्तव्यमित्येवंरूपां
 देवान्तक इति ॥ अत्रापि विरराजेति संबध्यते । देवा-
 न्तकः परिघमादाय समुद्रमथने गिरिं सन्दरगिरिं ।
 परिगृह्य तिष्ठतो विष्णोर्वपुर्विडम्बयन् विरराज
 ॥ ३१—३६ ॥ मरणं केलर्धे निर्जगमुर्त्युपस्कार्य
 ॥ ३७ ॥ इति कृत्वा इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ जगर्जुः मेघध्वनिं चक्रुः ।
 प्रणेदुः सिंहनादं चक्रुः । चिक्षिपुः श्लेषवचनान्युचुः ।
 सायकान् जगृहुर्नित्यन्वयः ॥ ३९—४३ ॥ लब्धल-
 क्षाः लब्धपराक्रमविषयाः ॥ ४४—४६ ॥ संचारप्र-

साव ॥ १६ ॥ ति० सुसंयुक्तं सुसंयुक्ताश्च ॥ २६ ॥ ति० निश्चितं निश्चयेन मरणं शत्रुपराजयं वा । करिष्यामइति शेषः ॥
 २७ ॥ शत्रूणां पराजयं निश्चितं शत्रूणां मरणं वा भवेदिति मतिं कृत्वा संयुगार्थिनः सन्तः निर्जग्मुः ॥ ३७—३८ ॥ ति० चिक्षिपुः शत्रु-
 विषयाक्षेपवचनान्युचुः ॥ ३९ ॥ ति० ह्वेलितास्फोटितानां च तैरित्यर्थः ॥ ४० ॥ ती० रक्षस्सैन्येषु विषये संकुंदाः केचित्त्व-
 ङ्गमाः दुर्मशिलायुधाः सन्तः आकाशमाविश्य चेतः । केचिद्वा नरपुङ्गवाः विपुलस्कन्धान् द्रुमान् गृह्य गृहीत्वा । उर्ध्वोच्चैरुत्तियोजना
 [पा०] १ क. झ. हेमभूषणं. २ क. ग. घ. क. ट. त्रेप्रतस्युर्महा. ३ घ. क. झ. अत्रुपेतुः. ४ क. घ. च. छ. न. ठ.
 महाकायाराक्षसाः. ५ क. झ. वज्राणामावलिः शिवा. ६ ग. क. झ. ट. जगृहुश्च महात्मानो निर्याताः. ७ क. झ. ह्वेलिता-
 स्फोटितानां च संचाले वेमेदिनी. ८ क. झ. न. ट. स्फोटितमिवांबरं. ९ क. ख. ज. अ. ट. शिलायुधं. १० घ.—छ.
 झ. न. ट. संप्रणेदुर्महाबलः. ११ क.—झ. ट. प्रणेदुः. १२ क. झ. न. ट. संकुंदाः केचिद्रूप.

तद्युद्धमभवद्धोरं रक्षोवानरसंकुलम् ॥ ४८ ॥

ते पादपशिलाशैलैश्चकुर्वष्टिमनूपमाम् ॥ बाणौघैर्वार्यमाणाश्च हरयो भीमविक्रमाः ॥ ४९ ॥

सिंहनादान्विनेदुश्च रणे वानरराक्षसाः ॥ शिलाभिश्चूर्णयामासुर्यातुधानान्धवक्रमाः ॥ ५० ॥

निजघ्नः संयुगे क्रुद्धाः कवचाभरणावृतान् ॥ केचिद्रथगतान्वीरान्नाजवाजिगतानपि ॥ ५१ ॥

निजघ्नः सहस्रापुत्य यातुधानान्धवक्रमाः ॥ शैलैश्चक्राचिताङ्गाश्च मुष्टिभिर्वान्तलोचनाः ॥ ५२ ॥

चेरुः पेतुश्च नेदुश्च तत्र राक्षसपुङ्गवाः ॥ राक्षसाश्च शरैस्तीक्ष्णैर्विभिदुः कपिकुञ्जरान् ॥ ५३ ॥

शूलमुद्गरस्त्रैश्च जघ्नः प्रासैश्च शक्तिभिः ॥ अन्योन्यं पातयामासुः परस्परजयैषिणः ॥ ५४ ॥

रिपुशोणितदिग्धाङ्गास्तत्र वानरराक्षसाः ॥ ततः शैलैश्च खड्गैश्च विष्टैर्हरिराक्षसैः ॥ ५५ ॥

मुहूर्तेनावृता भूमिरभवच्छोणिताप्लुता ॥ विकीर्णपर्वताकारै रक्षोभिररिमर्दनैः ॥

आसीद्वसुमती पूर्णा तदा युद्धमदान्वितैः ॥ ५६ ॥

आक्षिप्ताः क्षिप्यमाणाश्च भैरवशूलाश्च वानरैः ॥ पुनरङ्गैस्तथा चक्रुरासन्ना युद्धमद्भुतम् ॥ ५७ ॥

वानरान्वानरैरेव जघ्नुस्ते रजनीचराः ॥ राक्षसान्नाक्षसैरेव जघ्नुस्ते वानरा अपि ॥ ५८ ॥

आक्षिप्य च शिलास्तेषां निजघ्नू राक्षसा हरीन् ॥ तेषां चाच्छिद्य शस्त्राणि जम्भू रक्षांसि वानराः ॥ ५९ ॥

निजघ्नः शैलैश्चलैर्विभिदुश्च परस्परम् ॥ सिंहनादान्विनेदुश्च रणे वानरराक्षसाः ॥ ६० ॥

छिन्नवर्मतनुत्राणां राक्षसा वानरैर्हताः ॥ रुधिरं प्रस्रुतास्तत्र रससारमिव द्रुमाः ॥ ६१ ॥

रथेन च रथं चापि वारणेनैव वारणम् ॥ ६२ ॥

हयेन च हयं केचिन्निजघ्नूर्वानरा रणे ॥ ग्रहृष्टमनसः सर्वे ग्रैग्रहीतमनःशिलाः ॥ ६३ ॥

हरयो राक्षसाञ्जमुद्गमैश्च बहुशाखिभिः ॥ तद्युद्धमभवद्धोरं रक्षोवानरसंकुलम् ॥ ६४ ॥

क्षुरप्रैरर्धचन्द्रैश्च भल्लैश्च निशितैः शरैः ॥ राक्षसा वानरेन्द्राणां चिच्छिदुः पादपाञ्चिलाः ॥ ६५ ॥

विकीर्णैः पर्वताग्रैश्च द्रुमैश्चिन्नैश्च संयुगे ॥ हतैश्च कपिरक्षोभिर्दुर्गमा वसुधाऽभवत् ॥ ६६ ॥

ते वानरा गर्वितदृष्टचेष्टाः संग्राममासाद्य भयं विमुच्य ॥

युद्धं ॥ सर्वे सह राक्षसैस्तैर्नानायुधाश्चक्रुरदीनसत्त्वाः ॥ ६७ ॥

कारमेवाह—केचिदित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥

द्रुमशिलायुधा इति स्वभावोक्तिः ॥ ४७—४८ ॥ अनु-

पमां अनुपमां ॥ ४९—५६ ॥ आक्षिप्ताः क्षिप्यमाणाश्चे-

ति नियुद्धप्रकारकथनं । अङ्गैः हस्तापादादिभिः ॥ ५७

—६० ॥ छिन्नवर्मतनुत्राणाः छिन्नवर्मरूपतनुत्राणाः ।

रुधिरं प्रस्रुताः सुतवन्तः । सुसुचुरिति यावत् । रस-

सारं निर्यासं ॥ ६१—६४ ॥ शिलाः शिलाश्चेत्यर्थः

॥ ६५—६६ ॥ गर्वितं दृष्टं च यथा भवति तथा

॥ ४७ ॥ टी० शैलशक्राचिताङ्गाः गिरिशिखरैर्व्याप्तदेहाः । मुष्टिभिः मुष्टिप्रहारैः । वान्तलोचनाः बहिर्निर्गतलोचनाः ॥ ५२ ॥

स० छिन्नवर्मतनुत्राणाः छिन्नानि वर्मवर्ततुत्राणांशरणंचेष्टेतानिवेधते । 'त्राणंरक्षितेशरणेपिच' इतिविश्वः ॥ ६१ ॥ ति०

पर्वतास्तैः निरस्तपर्वतैः द्रुमच्छिन्नैः छिन्नद्रुमैः । विकीर्णा व्याप्ता ॥ ६६ ॥

[पा०] १ क. स. मनुत्तमां. २ ग. शैलशक्रनिपातैश्चमुष्टिभिश्चतलेनच. ३ ग. क. ज. ड.—ड. च्छोणितोक्षिता. ४ क. श. ट. अग्रशैलैश्च. च. ट. भग्नशैलाश्चवानराः. घ. भग्नशूलाश्चराक्षसाः. ५ क. झ. शैलशक्रैश्चविभिदुश्च. क. ख. म. शैलशूला-
ल्लैश्चच्छिदुश्च. ६ क. ख. ग. ड. ज. ट. ग्रहृष्टमनसाशिलाः. ७ क. ज. झ. ट. विभिदुः. ८ क. ज. झ. म. विकीर्णाः पर्वतास्तै-
श्चद्रुमच्छिन्नैश्च. ९ ग. युधिराक्षसैस्तैः.

तस्मिन्प्रवृत्ते तुमुले विमर्दे प्रहृष्यमाणेषु वलीमुखेषु ॥
 निपात्यमानेषु च राक्षसेषु महर्षयो देवगणाश्च नेदुः ॥ ६८ ॥
 ततो हयं मारुततुल्यवेगमारुह्य शक्तिं निशितां प्रगृह्य ॥
 नरान्तको वानरराजसैन्यं महार्णवं मीन इवाविवेश ॥ ६९ ॥
 स वानरान्सप्त शतानि वीरः प्राप्तेन दीप्तेन विनिर्विभेदः ॥
 एकक्षणेनेन्द्ररिपुर्महात्मा जघान सैन्यं हरिपुङ्गवानाम् ॥ ७० ॥

ददृशुश्च महात्मानं हयपृष्ठे प्रतिष्ठितम् ॥ चरन्तं हरिसैन्येषु विद्याधरमहर्षयः ॥ ७१ ॥
 स तस्य ददृशे मार्गो मांसशोणितकर्दमः ॥ पतितैः पर्वताकारैर्वानरैरभिसंवृतः ॥ ७२ ॥
 थावद्विक्रमितुं बुद्धिं चक्रुः प्लवगपुङ्गवाः ॥ तावदेतानतिक्रम्य निर्विभेद नरान्तकः ॥ ७३ ॥
 ज्वलन्तं प्रासमुद्यम्य संग्रामाग्रे नरान्तकः ॥ ददाह हरिसैन्यानि वनानीव विभावसुः ॥ ७४ ॥
 यावदुत्पाटयामासुर्वृक्षाञ्चैलान्वनौकसः ॥ तावत्प्रासहताः पेतुर्वज्रकृत्ता इवाचलाः ॥ ७५ ॥
 दिक्षु सर्वासु बलवान्विचचार नरान्तकः ॥ प्रमृद्नन्सर्वतो युद्धे प्रावृट्काले यथाऽनिलः ॥ ७६ ॥
 न शेकुर्ध्रुवितुं वीरा न स्यातुं स्पन्दितुं भयात् ॥ उत्पतन्तं स्थितं यान्तं सर्वान्विव्याध वीरवान् ॥ ७७ ॥
 एकेनान्तककल्पेन प्राप्तेनादित्यतेजसा ॥ भिन्नानि हरिसैन्यानि निपेतुर्धरणीतले ॥ ७८ ॥
 वज्रनिष्पेषसदृशं प्रासस्थाभिनिपातनम् ॥ न शेकुर्वानराः सोढुं ते विनेदुर्महास्वनम् ॥ ७९ ॥
 पततां हरिवीराणां रूपाणि प्रचकाशिरे ॥ वज्रभिन्नाग्रकूटानां शैलानां पततामिव ॥ ८० ॥
 ये तु पूर्वं महात्मानः कुम्भकर्णेन पातिताः ॥ ते स्वस्था वानरश्रेष्ठाः सुग्रीवमुपतस्थिरे ॥ ८१ ॥
 निप्रेक्षमाणः सुग्रीवो ददर्श हरिवाहिनीम् ॥ नरान्तकभयत्रस्तां विद्रवन्तीमितस्ततः ॥ ८२ ॥
 विहृतां वाहिनीं दृष्ट्वा स ददर्श नरान्तकम् ॥ गृहीतप्रासमायान्तं हयपृष्ठे प्रतिष्ठितम् ॥ ८३ ॥
 अथैवाच महातेजाः सुग्रीवो वानराधिपः ॥ कुमारमङ्गदं वीरं शक्रतुल्यपराक्रमम् ॥ ८४ ॥
 गच्छ त्वं राक्षसं वीरो योसौ तुरगमास्थितः ॥ क्षोभयन्तं हरिबलं क्षिप्रं प्राणैर्वियोजय ॥ ८५ ॥
 स भर्तुर्वचनं श्रुत्वा निष्पपाताद्भदस्ततः ॥ अनीकान्मेघसंकाशान्मेघानीकादिवांशुमान् ॥ ८६ ॥
 शैलसंघातसंकाशो हरीणामुत्तमोऽङ्गदः ॥ रराजद्भदसम्भद्रः सघातुरिव पर्वतः ॥ ८७ ॥
 निरायुधो महातेजाः केवलं नखदंष्ट्रवान् ॥ नरान्तकमभिक्रम्य बौलिपुत्रोऽब्रवीद्वचः ॥ ८८ ॥
 तिष्ठ किं प्राकृतैरेभिर्हरिभिस्त्वं करिष्यसि ॥ असिन्वज्रसमस्पर्शं प्रासं क्षिप ममोरसि ॥ ८९ ॥

चेष्टन्त इति गर्वितदृष्टचेष्टाः । नानाबुधाः गृहीतराक्ष-
 साबुधा इत्यर्थः ॥ ६७ ॥ विमर्दे युद्धे ॥ ६८-६९ ॥
 जघानेति । इत्थमिति शेषः ॥ ७०-७३ ॥ ज्वलन्तं
 ज्वलन्तमिव स्थितं । विभावसुः वह्निः ॥ ७४-७५ ॥
 प्रमृद्नन् मर्दयन् ॥ ७६ ॥ न शेकुरिति । यतो हेतो-
 र्दुस्तन्तं स्थितं यान्तं च विव्याध अतः स्पन्दनादौ

न शेकुरित्यर्थः ॥ ७७-८० ॥ कुम्भकर्णेन पातितानां
 नीलादीनामुत्तरत्र पौरुषकथनसांगत्याथैषां लब्धसं-
 झलमाह—ये त्विति ॥ ८१-८५ ॥ मेघसंकाशा-
 दिति निबिडलक्षणसमानधर्मप्रयुक्तैर्युपमा । मेघा-
 नीकादित्यत्र तु निष्क्रमणापादानत्वधर्मप्रयुक्तैर्युपमा-
 इत्यस्य निर्वाहः ॥ ८६ ॥ संघातः निबिडसंवेष्टः ।

ती० तस्यमार्गः तेनयुद्धार्थगतोमार्गइत्यर्थः । पतितैर्वानरैरभिसंवृतः सन् । मांसशोणितकर्दमः सन् ददृशइतिसंबन्धः ॥ ७२ ॥
 ख० नखदंष्ट्रं प्राण्यक्षलादेकवद्भाजः । तद्वान् ॥ ८८ ॥

[पा०] १ क. झ. ट. भविष्यं. ख. च. ज. द्रवितुं. २ क. च. झ. ज. ट. भयानि. ३ क.—ट. दृष्टेवाच. ४ घ. क.
 झ. अ. ट. गच्छेत्. ५ क. ख. घ. बालिपुत्रोऽब्रवीत्. ६ क. झ. च. ज. ट. तिष्ठन्तं. ७ क. ख. च. ज. ट. ईरिभिः किं.

अङ्गदस्य वचः श्रुत्वा प्रचुक्रोध नरान्तकः ॥ संदश्य दशनैरोष्ठं विनिश्चस्य भुजङ्गवत् ॥ ९० ॥

अभिगम्याङ्गदं क्रुद्धो बालिपुत्रं नरान्तकः ॥ ९१ ॥

ग्रासं समाविध्य तदाऽङ्गदाय समुज्ज्वलन्तं सहस्रोत्ससर्ज ॥

स बालिपुत्रोरसि वज्रकल्पे बभूव भग्नो न्यपतच्च भूमौ ॥ ९२ ॥

तं ग्रासमालोक्य तदा विभगं सुपर्णकुचोरगमोर्गकल्पम् ॥

तलं समुद्यम्य स बालिपुत्रस्तुरङ्गमं तस्य जघान मूर्ध्नि ॥ ९३ ॥

निमग्नतालुः स्फुटिताक्षितारो निष्क्रान्तजिह्वोचलसन्निकाशः ॥

स तस्य वाजी निपपात भूमौ तलप्रहारेण विशीर्णमूर्ध्ना ॥ ९४ ॥

नरान्तकः क्रोधवशं जगाम हतं तुरङ्गं पतितं निरीक्ष्य ॥

स मुष्टिसुद्यम्य महाप्रभावो जघान शीर्षे युधि बालिपुत्रम् ॥ ९५ ॥

अथाङ्गदो मुष्टिविभिन्नमूर्ध्ना मुस्ताव तीव्रं रुधिरं भृशोष्णम् ॥

मुहुर्विज्ज्वाल मुमोह चापि संज्ञां समासाद्य विसिन्धिये च ॥ ९६ ॥

अथाङ्गदो वैज्रसमानवेगं संवर्त्य मुष्टिं गिरिमृत्ककल्पम् ॥

निपातयामास तदा महात्मा नरान्तकस्योरसि बालिपुत्रः ॥ ९७ ॥

स मुष्टिनिष्पिष्टविभिन्नवक्त्रा ज्वालावमच्छोणितदिग्धगात्रः ॥

नरान्तको भूमितले पपात यथाऽचले वज्रनिपातमद्यः ॥ ९८ ॥

अथान्तरिक्षे त्रिदशोत्तमानां वनौकसां चैव महाप्रणादः ॥

बभूव तस्मिन्निहतेऽयवीरे नरान्तके बालिसुतेन सङ्क्षे ॥ ९९ ॥

अथाङ्गदो राममनःप्रहर्षणं सुदुष्करं तत्कृतवान्नि विक्रमम् ॥

विसिन्धिये सौप्यतिवीर्यविक्रमः पुनश्च युद्धे स बभूव हर्षितः ॥ १०० ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥

अङ्गदसमग्रः सन्नदाङ्गवः ॥ ८७-९० ॥ अभिग-
म्येति । अयमुत्तरशेषः ॥ ९१-९७ ॥ ज्वालारूपेण
वयता जहृच्छता शोणितेन दिग्धगात्रः ॥ ९८-९९ ॥
तत्कृतवानित्यत्र तदित्यन्वयं पदं । तस्मादित्यर्थः ।
अङ्गदः हि यस्मात् । सुदुष्करं अतएव राममनःप्रह-
र्षणं विक्रमं कृतवान् । तस्मादित्यर्थः । विसिन्धिये ।
सोपीत्यत्र तच्छब्देन राममनःप्रहर्षणमित्यत्र गुणी-

भूतो रामशब्दः परामृश्यते । हर्षितः विस्मितेन
रामेण क्लाघया वोषितः । स च अङ्गदश्च पुनः युद्धे
बभूव । युद्धविषये सन्नद्धो बभूवेत्यर्थः ॥ १०० ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकोनसप्तति-
तमः सर्गः ॥ ६९ ॥

कतक० अत्रसर्गेविच्छेदोऽन्यदुपलक्ष्यतेपुनश्चतस्रस्तद्व्याख्याभिरपिनकृतः । पूर्वोत्तरवाक्ययोरैककर्तृकयुद्धवर्णनात् ॥ १०० ॥ इत्ये-
कोनसप्ततितमःसर्गः ॥ ६९ ॥

[पा०] १ क. झ. वीर्यकल्पं. २ क. झ. ट. मुष्टिविशीर्णमूर्ध्ना. ३ क. झ. ट. मृत्युसमान. ४ क.—झ. निर्मिन्ननि-
मग्नवक्त्रः. ५ क. झ. ग. निहतेऽतिवीर्यं. ६ क. ख. ग. ड. झ. ञ. ट. तत्कृतवान्नि. ७ क. न. झ. ञ. ट. सौप्यव
भीमकर्मा.

सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥

हनुमन्नीलान्ध्यांक्रमेण देवान्तकमुद्धोमत्तयोर्वधः ॥ १ ॥ त्रिशिरसामुद्धमिह तेन हनुमता तदीयं लज्जाक्षेपेण तच्छिरस्य यक-
र्तनम् ॥ २ ॥ ऋषभमाज्ञावानरवरेण मत्तनाम्नोराक्षसस्य वधः ॥ ३ ॥

नरान्तकं हतं दृष्ट्वा चुक्रुशुर्नैर्ऋतर्षभाः ॥ देवान्तकस्त्रिमूर्धा च पौलस्त्यश्च महोदरः ॥ १ ॥
आरूढो मेघसंकाशं वारणेन्द्रं महोदरः ॥ वालिपुत्रं महावीर्यमभिदुद्राव वीर्यवान् ॥ २ ॥
आतृच्यसनसंतप्तस्तथा देवान्तको बली ॥ आदाय परिधं दीप्तमङ्गदं समभिद्रवत् ॥ ३ ॥
रथमादित्यसंकाशं युक्तं परमवाजिभिः ॥ आस्थाय त्रिशिरा वीरो वालिपुत्रमथाभ्ययात् ॥ ४ ॥
स त्रिभिर्देवदर्पमैर्नैर्ऋतेन्द्रैरभिद्रुतः ॥ वृक्षमुत्पाटयामास महाविटपमङ्गदः ॥ ५ ॥
देवान्तकाय तं वीरश्चिक्षेप सहसाऽङ्गदः ॥ महावृक्षं महाशाखं शक्रो दीप्तमिवाशनिम् ॥ ६ ॥
त्रिशिरास्तं प्रचिच्छेद शरैराशीविधोपमैः ॥ स वृक्षं कुत्तमालोक्य उत्पपात तदाऽङ्गदः ॥ ७ ॥
स वर्षं ततो वृक्षाञ्छैलांश्च कपिकुञ्जरः ॥ तान्प्रचिच्छेद संकुदस्त्रिशिरा निशितैः शरैः ॥ ८ ॥
परिधात्रेण तान्वृक्षान्बभञ्ज च सुरान्तकः ॥ त्रिशिराश्चाङ्गदं वीरमभिदुद्राव सायकैः ॥ ९ ॥
गजेन समभिद्रुत्य वालिपुत्रं महोदरः ॥ जघानोरसि संकुदस्तोमरैर्वज्रसन्निभैः ॥ १० ॥
देवान्तकश्च संकुदः परिधेण तदाऽङ्गदम् ॥ उपगम्यामिह त्याग्य व्यपचक्राम वेगवान् ॥ ११ ॥
स त्रिभिर्नैर्ऋतश्रेष्ठैर्युगपत्समभिद्रुतः ॥ न विव्यथे महातेजा वालिपुत्रः प्रतापवान् ॥ १२ ॥
स वेगवान्महावेगं कृत्वा परमदुर्जयः ॥ तलेन भृशमुत्पत्य जघानास्य महागजम् ॥ १३ ॥
तस्य तेन प्रहारेण नागराजस्य संयुगे ॥ पेततुल्लोचने तस्य विननाद स वारणः ॥ १४ ॥
विषाणं चास्य निष्कृष्य वालिपुत्रो महाबलः ॥ देवान्तकमभिप्लुत्य ताडयामास संयुगे ॥ १५ ॥
स विह्वलितसर्वाङ्गो वातोद्धूत इव दुमः ॥ लाक्षारससवर्णं च मुस्ताव रुधिरं मुखात् ॥ १६ ॥
अथाश्वास्य महातेजाः कृच्छ्राद्देवान्तको बली ॥ आविध्य परिधं घोरैर्माजघान तदाऽङ्गदम् ॥ १७ ॥
परिधाभिहतश्चापि वानरेन्द्रात्मजस्तदा ॥ जानुभ्यां पतितो भूमौ पुनरेवोत्पपात ह ॥ १८ ॥
तमुत्पतन्तं त्रिशिरास्त्रिभिर्बाणैरजिह्वगैः ॥ घोरैर्हरिपतेः पुत्रं ललाटेऽभिजघान ह ॥ १९ ॥
ततोऽङ्गदं परिक्षिप्तं त्रिभिर्नैर्ऋतपुङ्गवैः ॥ हनुमानपि विज्ञाय नीलश्चापि प्रतस्थतुः ॥ २० ॥
ततश्चिक्षेप शैलाग्रं नीलस्त्रिशिरसे तदा ॥ तद्वावणमुतो धीमान्बभेद निशितैः शरैः ॥ २१ ॥
तद्वाणशतनिर्भिक्तं विदारितशिलातलम् ॥ सविस्फुलिङ्गं सज्वालं निपपात गिरेः शिरः ॥ २२ ॥
ततो जृम्भितमालोक्य हर्षाद्देवान्तकस्तदा ॥ परिधेणाभिदुद्राव मारुतात्मजमाहवे ॥ २३ ॥

पौलस्त्य इति त्रिमूर्धविशेषणं । न तु महोदरस्य ।
देवान्तकाव्यस्य यश्चुक्रुशुरिति संबन्धः ॥ १—२ ॥
समभिद्रवत् समभ्यद्रवत् ॥ ३—१० ॥ व्यपचक्राम
पञ्चावाजगाम ॥ ११—१२ ॥ अस्य महोदरस्य ॥ १३ ॥
तस्य अङ्गदस्य । तस्य नागराजस्येति द्वितीयतच्छब्दा-

न्वयः ॥ १४ ॥ महाबलः वालिपुत्रः अस्य महोदर-
वाहनस्य गजस्य विषाणं निष्कृष्य अभिप्लुत्य वेगेन
सन्निपत्य । देवान्तकं ताडयामासेति संबन्धः ॥ १५—
२२ ॥ जृम्भितं भग्नमिति यावत् । जृम्भितं तद्व-

तमापतन्तमुत्प्लुत्य हनुमान्मारुतात्मजः ॥ आजघान तदा मूर्ध्नि वज्रकल्पेन मुष्टिना ॥ २४ ॥

शिरसि ग्रहरन्वीरस्तदा वायुसुतो बली ॥ नादेनाकम्पयन् राक्षसान्स महाकपिः ॥ २५ ॥

स मुष्टिनिष्पिष्टविकीर्णमूर्धा निर्वान्तदन्ताक्षिविलम्बिजिह्वः ॥

देवान्तको राक्षसराजसूनुर्गतासुरकुर्या सहसा पपात ॥ २६ ॥

तस्मिन्हते राक्षसयोधमुख्ये महाबले संवति देवशत्रौ ॥

कुद्वस्त्रिमूर्धा निशिताग्रमुग्रं वर्ष नीलोरसि बाणवर्षम् ॥ २७ ॥

महोदरस्तु संकुद्धः कुञ्जरं पर्वतोपमम् ॥ भूयः समधिरुद्धाशु मन्दरं रश्मिवानिव ॥ २८ ॥

ततो बाणमयं वर्षं नीलस्योरस्पातयत् ॥ गिरौ वर्षं तडिच्चक्रापवानिव तोयदः ॥ २९ ॥

ततः शरैर्धैरभिवर्ष्यमाणो विभिन्नगात्रः कपिसैन्धपालः ॥

नीलो बभूवाथ निस्पृष्टगात्रो विष्टम्भितस्तेन महाबलेन ॥ ३० ॥

ततस्तु नीलः प्रतिलभ्य संज्ञां शैलं समुत्पाद्य सवृक्षषण्डम् ॥

ततः समुत्पत्य भृशोऽग्रेणो महोदरं तेन जघान मूर्ध्नि ॥ ३१ ॥

ततः स शैलेन्द्रनिपातमग्नौ महोदरस्तेन महाद्विपेन ॥

विपोथितो भूमितले गतासुः पपात वज्राभिहतो यथाऽद्रिः ॥ ३२ ॥

पितृव्यं निहतं दृष्ट्वा त्रिशिराश्चापमाददे ॥ हनुमन्तं च संकुद्धो विव्याध निशितैः शरैः ॥ ३३ ॥

स वायुसूनुः कुपितश्चक्षेप शिखरं गिरेः ॥ त्रिशिरास्तच्छरैस्तीक्ष्णैर्विभेद बहुधा बली ॥ ३४ ॥

तद्व्यर्थं शिखरं दृष्ट्वा ह्रुमवर्षं महाकपिः ॥ विससर्ज रणे तस्मिन्नावणस्य सुतं प्रति ॥ ३५ ॥

तमापतन्तमाकाशे ह्रुमवर्षं प्रतापवान् ॥ त्रिशिरा निशितैर्वाणैश्चिच्छेद च ननाद च ॥ ३६ ॥

ततो हनूमानुत्प्लुत्य ह्यांस्त्रिशिरसस्तदा ॥ विददार नखैः कुद्धो गजेन्द्रं मृगराडिव ॥ ३७ ॥

अथ शक्तिं समादाय कालरात्रिमिवान्तकः ॥ चिक्षेपानिलपुत्राय त्रिशिरा रावणात्मजः ॥ ३८ ॥

दिवः क्षिप्त्वाभिवोल्कां तां शक्तिं क्षिप्तमसंगताम् ॥ गृहीत्वा हरिशार्दूलो बभञ्ज च ननाद च ॥ ३९ ॥

तां दृष्ट्वा घोरसंकाशां शक्तिं भग्नां हनूमता ॥ ग्रह्ण्वा वानरगणा विनेदुर्जलदा इव ॥ ४० ॥

ततः खड्गं समुद्यम्य त्रिशिरा राक्षसोत्तमः ॥ निजघान तदा व्यूढे वायुपुत्रस्य वक्षसि ॥ ४१ ॥

खड्गप्रहाराभिहतो हनूमान्मारुतात्मजः ॥ आजघान त्रिशिरसं तलेनोरसि वीर्यवान् ॥ ४२ ॥

स तलाभिहतस्तेन सस्तहस्तायुधो भुवि ॥ निपपात महातेजास्त्रिशिरास्त्यक्तचेतनः ॥ ४३ ॥

स तस्य पततः खड्गं समाच्छिद्य महाकपिः ॥ ननाद गिरिसंकाशस्त्रासयन्सर्वनैर्ऋतान् ॥ ४४ ॥

नुद्वेष्ट्यादिवत् ॥ २३—२९ ॥ निस्पृष्टगात्रः क्षिपि- ३९ ॥ घोरसंकाशां भयंकरप्रकाशां ॥ ४० ॥
लगात्रः । विष्टम्भितः स्तब्धीकृतः । एतन्निस्पृष्टले
हेतुः ॥ ३०—३१ ॥ विपोथितः हिंसितः ॥ ३२— व्यूढे विशाले ॥ ४१—४२ ॥ त्यक्तचेतनः मूर्च्छित

ती० निर्वान्तदन्ताक्षिविलम्बिजिह्वः दन्ताक्षीणिचविलम्बिजिह्वाचतया । निर्वान्ताः बहिर्निर्गताः दन्तादयो यस्येतितया ॥ २६ ॥

ति० भूयःसमधिरुद्धेति । युद्धारामनवेलायामारुढगजस्याङ्गदेनहतत्वादितिभावः ॥ २८ ॥ ति० तडिच्चक्रापमिन्द्रधनुष्यस्या-

क्षिसः ॥ स० तटितानिष्ठुतांचक्रंसमूहोयस्मिस्तत् ॥ २९ ॥ ती० असंगतां अनिवारितां ॥ स० असंगतां स्वसमीपमप्राप्तां

[पा०] १ क. म. ड. तडिचक्रंसंगजैश्चित्तोयदः. २ घ.—अ. शैलानिनिपात. ३ क. च. झ. ञ. ट. महाकपिः.

४ क. च. झ. ञ. ट. समासाद्य. ५ घ. क. झ. निचक्षानतदाखड्गवानरेन्द्रस्यवक्षसि. स. च. म. ट. निजघानचक्षेत्रेन. ग.

निजघानतदावेगाद्धानरेन्द्रस्य. ६ क.—ड. ज.—ट. सस्तहस्तांबरो.

अमृध्यमाणस्तं घोषमुत्पपात निशाचरः ॥ उत्पत्य च हनूमन्तं ताडयामास मुष्टिना ॥ ४५ ॥
तेन मुष्टिग्रहारेण संचुकोप महाकपिः ॥ कुपितश्च निजग्राह किरीटे राक्षसर्षभम् ॥
[हनुमानोपताम्राक्षो राक्षसं परवीरहा] ॥ ४६ ॥

स तस्य शीर्षाण्यसिना शितेन किरीटजुष्टानि सकुण्डलानि ॥
क्रुद्धः प्रचिच्छेद सुतोऽनिलस्य त्वष्टुः सुतस्येव शिरांसि शक्रः ॥ ४७ ॥
तान्यायताक्षाण्यगसन्निभानि प्रदीप्तवैश्वानरलोचनानि ॥
पेतुः शिरांसीन्द्ररिपोर्धरण्यां ज्योतीषि मुक्तानि यथाऽर्कमार्गात् ॥ ४८ ॥
तस्मिन्हते देवरिपौ त्रिशिषे हनूमता शक्रपराक्रमेण ॥
नेदुः पुवङ्गाः प्रचचाल भूमी रक्षास्थथो दुद्रुविरे समन्तात् ॥ ४९ ॥
हतं त्रिशिरसं दृष्ट्वा तथैव च महोदरम् ॥ हतौ प्रेक्ष्य दुराधर्षौ देवान्तकनरान्तकौ ॥ ५० ॥
चुकोप परमामर्षी मत्तौ राक्षसपुङ्गवः ॥ जग्राहार्चिष्मतीं घोरां गदां सर्वायसीं शुभाम् ॥ ५१ ॥
हेमपट्टपरिक्षिप्तां मांसशोणितफेनिलाम् ॥ विराजमानां वैपुषा शत्रुशोणितरञ्जिताम् ॥ ५२ ॥
तेजसा संप्रदीप्तां रक्तमाल्यविभूषिताम् ॥ ऐरावतमहापद्मसार्वभौमभयावहाम् ॥ ५३ ॥
गदामादाय संक्रुद्धो मत्तौ राक्षसपुङ्गवः ॥ हरीन्समभिदुद्राव युगान्ताग्निरिव ज्वलन् ॥ ५४ ॥
अथर्वभः समुत्पत्य वानरो रीवणानुजम् ॥ मत्तानीकमुपागम्य तस्यौ तस्माग्रतो बली ॥ ५५ ॥
तं पुरस्तात्स्थितं दृष्ट्वा वानरं पर्वतोपमम् ॥ आजधानोरसि क्रुद्धो गदया वज्रकल्पया ॥ ५६ ॥
स तथाऽभिहतस्तेन गदया वानरर्षभः ॥ मिथवन्धाः समाधूतः सुस्राव रुधिरं बहु ॥ ५७ ॥
स संग्राप्य चिरात्संज्ञामृषभो वानरर्षभः ॥ [क्रुद्धो विस्फुरमाणोऽष्टो महापार्श्वमुदैक्षत ॥ ५८ ॥

॥ वेगवान्वेगवदभ्युपेत्य तं राक्षसं वानरवीरमुख्यः ॥

संवर्त्य मुष्टिं सहसा जघान बाह्वन्तरे शैलनिकाशरूपः ॥ ५९ ॥

स कृत्तमूलः सहसेव वृक्षः क्षितौ पपात क्षतजोक्षिताङ्गः ॥

तां चास्य घोरां यमदण्डकल्पां गदां प्रगृह्णाशु तदा ननाद ॥ ६० ॥

इत्यर्थः ॥ ४३—४६ ॥ त्वष्टुः सुतः विश्वरूपः । “विश्व-
रूपो वै त्वाष्ट्रः पुरोहितः” इत्यादि श्रुतिप्रसिद्धः
॥ ४७ ॥ मुक्तानि अनुभूतपुण्यफलानि । अर्कमार्गात्
आकाशात् ॥ ४८—४९ ॥ हतं त्रिशिरसमित्यादि
चतुश्श्लोक्येकान्वया । मत्तः महापार्श्वः । मत्त

इति महापार्श्वस्य नामान्तरं । मांसशोणितफेनिला-
मिति युद्धकालिकरूपं । शत्रुशोणितरञ्जितामिति
पूर्वकालिकरूपं । महापद्मः पुण्डरीकाङ्गयदिग्गजः
॥ ५०—५४ ॥ मत्तानीकं मत्तानीक इति च महा-
पार्श्वस्य नामान्तरं ॥ ५५—५६ ॥ समाधूतः कम्पितः

॥ ३९ ॥ शि० भूमिचाल हर्षेणचक्रे ॥ ४९ ॥ ति० युद्धोन्मत्तमहोदरं तथैव च हतमितिलेखः । एतद्वधोऽहनूमताकृतद्वय-
बाह्वन्तरे ॥ ५० ॥ इति सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥

[पा०] १ इक्ष्मर्षः क.—ध. च. पाठे पुण्ड्रिवते. २ क. झ. दृष्ट्वा युद्धोन्मत्ततथैव च. क. ग. च. छ. ज. न. ट. दृष्ट्वा महो-
दरमथापि च. घ. महापार्श्वतथैव च. ३ क. ग. च. ज. न. ट. महापार्श्वो निशाचरः. ४ क. च. छ. ज. न. ट. शोणितलेपनां.
घ. शोणितलेपितां. ५ ग. घ. क. ज. झ. ट. विपुलां. ६ क. घ. क. च. झ. ट. शोणिततपितं. ख. शोणितरुधिरां. न.
पक्षमर्षकरां. ७ क. च. ज. न. ट. महापार्श्वो निशाचरः. ८ क. झ. च. न. ट. वरुणात्मजः. ९ क. च. ज. न. महापार्श्व-
मुपा. १० झ. वानरेश्वरः. ११ क्रुद्धो विस्फुरमाणोऽष्टादशः धारं भवाविराज इत्यन्ताः श्लोकाः क. ख. क. घ. झ. न. ट.
पाठेषु अधिकार्यन्ते.

मुहूर्तमासीत्स गतासुकल्पः प्रत्यागतात्मा सहसा सुरारिः ।

उत्पत्य संघ्यात्रसमानवर्णस्तं वारिराजात्मजमाजघान ॥ ६१ ॥

स मूर्च्छितो भूमितले पपात मुहूर्तमुत्पत्य पुनः ससंज्ञः ।

तामेव तस्याद्रिवराद्रिकल्पां गदां समाविध्य जघान संख्ये ॥ ६२ ॥

सा तस्य रौद्रा समुपेत्य देहं रौद्रस्य देवाध्वरविप्रशत्रोः ॥

विभेद वक्षः क्षतजं च भूरि सुस्त्राव घातवम इन्द्रादिराजः ॥ ६३ ॥

अभिदुद्राव वेगेन गदां तस्य महात्मनः ॥ ६४ ॥

गृहीत्वा तां गदां भीमामाविध्य च पुनः पुनः ॥ मत्तानीकं महात्मानं जघान रणमूर्धनि ॥ ६५ ॥

स स्वया गदया भयो विशीर्णदशनेक्षणः ॥ निपपात ततो मत्तो वज्राहत इवाचलः ॥ ६६ ॥

विशीर्णनयने भूमौ गतसत्त्वे गतायुषि ॥ पतिते राक्षसे तस्मिन्विद्रुतं राक्षसं बलम् ॥ ६७ ॥

[उन्मत्तस्तु तदा दृष्ट्वा गतासुं भ्रातरं रणे ॥ चुकोप परमकुद्धः प्रलयाग्निसमद्युतिः ॥ ६८ ॥

ततः समादाय गदां स वीरो वित्रासयन्वानरसैन्यमुग्रम् ॥

दुद्राव वेगेन तु सैन्यमध्ये दहन्यथा वह्निरतिप्रचण्डः ॥ ६९ ॥

आपतन्तं तदा दृष्ट्वा राक्षसं भीमविक्रमम् ॥ शैलमादाय दुद्राव गवाक्षः पर्वतोपमः ॥ ७० ॥

जिघांसू राक्षसं भीमं तं शैलेन महाबलः ॥ आपतन्तं तदा दृष्ट्वा उन्मत्तोपि महागिरिम् ॥ ७१ ॥

चिच्छेद गदया वीरः क्षतघा तत्र संयुगे ॥ चूर्णीकृतं गिरिं दृष्ट्वा रक्षसा कपिकुञ्जरः ॥ ७२ ॥

विस्मितोऽभून्महाबाहुर्जगर्ज च मुहुर्मुहुः ॥ उन्मत्तस्तु सुसंकुद्धो ज्वलन्तीं राक्षसोत्तमः ॥ ७३ ॥

गदामादाय वेगेन कपेर्वक्षस्ताडयत् ॥ स तथा गदया वीरस्ताडितः कपिकुञ्जरः ॥ ७४ ॥

पपात भूमौ निस्संज्ञः सुस्त्राव रुधिरं बहु ॥ पुनः संज्ञामथास्याय वानरः स समुत्थितः ॥ ७५ ॥

तलेन ताडयामास ततस्तस्य शिरः कपिः ॥ तेन प्रताडितो वीरो राक्षसः पर्वतोपमः ॥ ७६ ॥

विस्मत्तदन्तनयनो निपपात महीतले ॥ सुस्त्राव रुधिरं सोष्णं गतासुश्च ततोऽभवत् ॥ ७७ ॥

तस्मिन्हते भ्रातरि रावणस्य तर्जैर्कृतानां बलमर्णवामम् ॥

त्यक्तायुधं केवलजीवितार्थं दुद्राव भिन्नार्णवसन्निकाशम् ॥ ७८ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाण्डे सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥

॥५७—६३॥ गदामभिदुद्राव गदां गृहीतुं दुद्रावेत्यर्थः

॥ ६४—७७ ॥ केवलजीवितार्थं यशोरहितजीव-

नार्थः । भिन्नार्णवसन्निकाशमिति क्रियाविशेषणं ॥७८॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे

रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने सप्ततितमः

सर्गः ॥ ७० ॥

[पा०] १ अ. सोभिदुद्राव. क. अभिजग्राह. २ अ. ज. अ. महापार्श्वमहानादो. क. म. ट. मत्तानीकंमहात्मास. ३ क. क. म. ट. विशीर्णनयनोभूमौगतसत्त्वोत्तायुषः. ४ उन्मत्तस्त्रिस्तदयः गतासुश्चततोऽभवत्, इत्यन्ताःश्लोकाःक.—५. पाठेभुन हन्यन्ते. औत्तराहपाठएवोपलभ्यन्ते. ५ ग. केवलजीवितार्थं.

एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

आतृनिषण्णके अतिकायेतेनामध्यप्रविष्टे तस्मिन्कुम्भकर्णत्वग्रमेण वानरेषुभयाद्द्विज्वमाणेषु रामेण तद्वथायुधादिधर्षण-
पूर्वकंविभीषणंप्रति तत्स्वरूपप्रश्नः ॥ १ ॥ विभीषणेनरासंप्रति विस्तरेणतत्पराक्रमादिनिवेदनम् ॥ २ ॥ अतिकायेनरामंप्रति
गर्वोच्चयायुद्धप्रार्थने लक्ष्मणेन तत्प्रतिरोधनम् ॥ ३ ॥ तत्तत्प्रयोर्वारिवादपुरस्सरसंसारंभः ॥ ४ ॥ लक्ष्मणेनास्त्रप्रत्यस्त्रप्रयोग-
पूर्वकं निक्षिप्ततत्तत्कारणप्रयोगेपि ब्रह्मवरादभेद्यकवचनप्रसक्तिकाये अन्तरिक्षेऽन्तर्हितवायुचचनद्राहाक्षेण तन्निष्ठरश्मे-
कनम् ॥ ५ ॥

स्वबलं व्यथितं दृष्ट्वा तुमुलं रोमहर्षणम् ॥ आर्द्वं निहतान्दृष्ट्वा शक्रतुल्यपराक्रमान् ॥ १ ॥
पितृव्यौ चापि संदृश्य समरे संनिधुदितौ ॥ बुद्धोन्मत्तं च मत्तं च आतरौ राक्षसर्षभौ ॥ २ ॥
शुक्रोप च महातेजा ब्रह्मदत्तवरो युधि ॥ अतिकायोद्विसंकाशो देवदानवदर्पहा ॥ ३ ॥
स भास्करसहस्रस्य संघातमिव भास्वरम् ॥ रथमौस्थाय शक्रारिरभिदुद्राव वानरान् ॥ ४ ॥
स विस्फार्य महत्पापं किरीटी मृष्टकुण्डलः ॥ नाम विश्रावयामास ननाद च महास्वनम् ॥ ५ ॥
तेन सिंहप्रणादेन नामविश्रावणेन च ॥ ज्याशब्देन च भीमेन त्रासयामास वानरान् ॥ ६ ॥
ते दृष्ट्वा देहमाहात्म्यं कुम्भकर्णोऽयमुत्थितः ॥ भयार्ता वानराः सर्वे संश्रयन्ते परस्परम् ॥ ७ ॥
ते तस्य रूपमालोक्य यथा बिभ्र्योस्त्रिविक्रमे ॥ भयाद्धानरयूथास्ते विद्रवन्ति ततस्ततः ॥ ८ ॥
तेऽतिकायं समासाद्य वानरा भूदचेतसः ॥ शरणं शरणं जग्मुर्लक्ष्मणाग्रजमाहवे ॥ ९ ॥
ततोतिकायं काकुत्स्थो रथस्थं पर्वतोपमम् ॥ ददर्श धन्विनं दूराद्दर्शन्तं कालमेववत् ॥ १० ॥
स तं दृष्ट्वा मह्मात्मानं रोषवस्तु विसिध्मिये ॥ वानरान्सान्त्वयित्वाऽथ विभीषणमुवाच ह ॥ ११ ॥
क्रेसौ पर्वतसंकाशो घनुष्मान्हरिलोचनः ॥ युक्ते ह्यसहस्रेण विशाले सन्दने स्थितः ॥ १२ ॥
य एष निश्चितैः शूलैः सुतीक्ष्णैः प्रासतोमरैः ॥ अर्चिष्मद्भिर्दृष्टो भाति भूतैरिव महेश्वरः ॥ १३ ॥
कालजिह्वाप्रकाशाभिर्य एषोतिविराजते ॥ आवृतो रथशक्तीभिर्विद्युद्भिरिव तोयदः ॥ १४ ॥
घनं च चास्य सज्यानि हेमपृष्ठानि सर्वशः ॥ शोभयन्ति रथश्रेष्ठं शक्रचाप इवाम्बरम् ॥ १५ ॥

स्वबलमित्यादि । आतरौ अन्योन्यं आतरौ ॥ १-४ ॥ त्वं । उत्थित इत्यनन्तरमिति करणं द्रष्टव्यं ॥ ७-११ ॥
मृष्टकुण्डलः शुद्धकुण्डलः ॥ ५-६ ॥ माहात्म्यं मह- हरिलोचनः सिंहदृष्टिः ॥ १२-१३ ॥ रथशक्तीभिः

ति० आतरौ अन्योन्यं आतरौ ॥ एतदुक्तिः परस्परसौहार्दातिशयप्रदर्शनाय ॥ २ ॥ ति० परस्परसंश्रयन्ते । रक्षणार्थमिति
शेषः ॥ ७ ॥ टी० तेतस्वरूपमालोक्यतेविद्रवन्तीतितच्छब्दद्वयान्वयः ॥ ति० तेरूपमालोक्य तेन वानरा इव विद्रवन्तीतित-
च्छब्दद्वयनिर्वाहः । इवेतिशेषः ॥ स० तेवानराः विद्रवन्ति व्यद्वन् । वानरयोधास्ते वानरयोधावस्त्यायस्मिस्तस्मिन्नणमण्डले ।
वस्तं भावेकः । वानरयोधानामसनेसतिप्रायकाभावात्तत्तत्ततोव्यद्ववन्तिभावः । येयेतस्वरूपमालोक्यस्थितास्तेतेसर्वेततस्ततोवि-
द्रवन्तीत्यन्वयेन तेद्वयसार्थकमितिवा । नचभिन्नार्थगतयोस्तेचन्दयोःकथमैकस्थित्यसंपादनेनवीप्सावमितिवाच्यं । 'येयजत्रायई-
क्याः' इत्यादिब्रह्मव्यमुखेनैकस्थित्योपपत्तेः । 'ते रूपमालोक्य तद्व वानरा इव विद्रवन्तीतितच्छब्दद्वयनिर्वाहः । इवेतिशेषः'
इतिनागोष्मिभः । तेतस्वरूपमालोक्य ते विद्रवन्तीतितच्छब्दद्वयस्थनिर्वाहइतितीर्थं । द्वयोर्भावोविन्दुविभावनीयः ॥ ८ ॥
स० हरिलोचनः सिंहदृष्टिर्मर्कटदृष्टिर्वा हरिश्चैवलोचनयस्येतिवा ॥ १२ ॥ स० यः कइत्यर्थः । 'यतश्चोदेतिसूर्यः' इत्यादि-

[पा०] १ क. ■. संनिपातितौ. २ क. च. ज. झ. ञ. मारुह. ३ घ. ड. झ. महाकार्य. ४ क. ख. ड. झ. ञ. ड.
राषवस्तुमुक्षितः. घ. राषवस्तस्यमिक्षितः. ५ ख. घ. एषमुविराजते.

क एष रक्षःशार्दूलो रणभूमिं विराजयन् ॥ अभ्येति रथिनां श्रेष्ठो रथेनादित्यतेजासा ॥ १६ ॥
 ध्वजशृङ्गप्रतिष्ठेन राहुणाभिविराजते ॥ सूर्यरश्मिनिर्भैर्बाणैर्दिशो दश विराजयन् ॥ १७ ॥
 त्रिणतं मेघनिर्हादं हेमपृष्ठमलंकृतम् ॥ शतक्रतुधनुःप्रस्थं धनुश्चास्य विराजते ॥ १८ ॥
 सध्वजः सपताकश्च सानुकर्षो महारथः ॥ चतुःसादिसमायुक्तो मेघस्तनितनिस्त्रनः ॥ १९ ॥
 विंशतिर्दश चाष्टौ चतूण्योस्य रथमास्थिताः ॥ कार्मुकानि च भीमानि ज्याश्च काञ्चनपिङ्गलाः ॥ २० ॥
 द्वौ च खड्गौ रथगतौ पार्श्वस्थौ पार्श्वशोभितौ ॥ चतुर्हस्तस्तेरयुतौ व्यक्तहस्तदशायतौ ॥ २१ ॥
 रक्तकण्ठगुणो धीरो महापर्वतसन्निभः ॥ कालः कालमहावक्त्रो मेघस्य इव भास्करः ॥ २२ ॥
 काञ्चनाङ्गदनद्वाभ्यां भुजाभ्यामेष शोभते ॥ शृङ्गाभ्यामिव तुङ्गाभ्यां हिमवान्पर्वतोच्चमः ॥ २३ ॥
 कुण्डलाभ्यां तु यस्मैतज्जाति वक्त्रं शुभेक्षणम् ॥ पुनर्वस्वन्तरगतं पूर्णं बिम्बमिवैन्दवम् ॥ २४ ॥
 आचक्ष्व मे महाबाहो त्वमेनं राक्षसोच्चमम् ॥ यं दृष्ट्वा वानराः सर्वे भयार्ता विद्रुता दिशः ॥ २५ ॥
 स पृष्ठो राजपुत्रेण रामेणामिततेजसा ॥ आचक्ष्वे महातेजा राधवाय विभीषणः ॥ २६ ॥
 दशग्रीवो महातेजा राजा वैश्रवणानुजः ॥ भीमकर्मा महेत्साहो रावणो राक्षसाधिपः ॥ २७ ॥
 तस्यासीद्वीर्यवान्पुत्रो रावणप्रतिमो रणे ॥ वृद्धसेवी श्रुतिधरः सर्वस्त्रविदुषां वरः ॥ २८ ॥
 अश्वपृष्ठे रथे नागे खड्गे धनुषि कर्षणे ॥ भेदे सान्त्वे च दाने च नये मन्त्रे च संमतः ॥ २९ ॥
 यस्य बाहू समाश्रित्य लङ्का वसति निर्भया ॥ तनयं घान्यमालिन्या अतिकायमिमं विदुः ॥ ३० ॥
 एतेनाराधितो ब्रह्मा तपसा भावितात्मना ॥ अस्त्राणि चाप्यवाप्तानि रिपवश्च पराजिताः ॥ ३१ ॥
 सुरासुरैरवध्यत्वं दत्तमस्मै स्वयंभुवा ॥ एतच्च क्वचं दिव्यं रथश्चैषोर्कभास्वरः ॥ ३२ ॥
 एतेन शतशो देवा दानवाश्च पराजिताः ॥ रक्षितानि च रक्षांसि यक्षाश्चापि निवृदिताः ॥ ३३ ॥
 वज्रं विष्टम्भितं येन बाणैरिन्द्रस्य धीर्मतः ॥ पाशः सलिलराजस्य रणे प्रतिहतस्तथा ॥ ३४ ॥
 एषोतिकायो बलवान्राक्षसानामथर्षभः ॥ रावणस्य सुतो धीमान्देवदानवदर्पहा ॥ ३५ ॥
 तदस्मिन्क्रियतां यत्नः क्षिप्रं पुरुषपुरुष ॥ पुरा वानरसैन्यानि क्षयं नयति सायकैः ॥ ३६ ॥

रथस्थितासिः शक्तिभिः ॥ १४-१६ ॥ ध्वजशृङ्गप्रति-
 ष्ठेनेति ॥ अनेन राहुध्वजोयमित्युक्तं ॥ १७ ॥ त्रिणतं
 त्रिषुआद्यन्तयोर्मध्ये च नतं । मेघनिर्हादं मेघतुल्य-
 व्याख्यानं । हेमपृष्ठं हेमलिप्तापार्श्वमित्यर्थः । धनुः रथ-
 स्त्रेभ्यः अन्यत् करवृत्तमिदं ॥ १८ ॥ ध्वजः असा-
 धारणकेतनं । पताका साधारणी । अनुकर्षः रथाव-
 स्थदारु । चतुःसादिसमायुक्तः चतुःसारथियुक्तः
 ॥ १९ ॥ कार्मुकाणि धनुर्भेदा इति न पौनरुक्त्यं
 ॥ २० ॥ पार्श्वशोभितौ पार्श्वभ्यां शोभितौ । चतुर्ह-

स्तस्तरयुतौ चतुर्हस्तप्रमाणत्सरयुक्तौ । “ त्सरः
 खड्गादिषुष्टौ स्थात् ” इत्यमरः । व्यक्तहस्तदशायतौ
 व्यक्तौ च तौ हस्तदशायतौ चेति तथा ॥ २१ ॥
 रक्तकण्ठगुणः रक्तकण्ठमात्यः । कालमहावक्त्रः काल-
 स्त्रेव महावक्त्रं यस्य स तथोक्तः । काल इव महावक्त्र
 इति वा ॥ २२-२७ ॥ तस्येत्यादिश्लोकद्वयं ॥ नये
 युक्तौ । मन्त्रे विचारे ॥ २८-३३ ॥ वज्रमित्यादिश्लो-
 कद्वयं ॥ विष्टम्भितं निश्चलीकृतं । राक्षसानामथर्षभ
 इत्यत्राथशब्दः काल्पन्यं ॥ ३४-३५ ॥ पुरा नयति

यच्छब्दः किमर्थे ॥ १३ ॥ ३० उभाभ्यां कुण्डलाभ्यां एकैकस्मिन्कण्ठे उभाभ्यां । अतो नोभाभ्यामधिकं ॥ २४ ॥ ती० अश्व-
 रथजस्थानां क्रमेण प्रतिनियतायुधान्याह—खड्गे धनुषि कर्षणे इति । कृष्यतेऽनेनेतिकर्षणः पाशादिः । तोमरभेदोक्तः ॥ २९ ॥

[पा०] १ क. च. झ. ट. खड्गौचपार्श्वस्थौप्रदीप्तौपार्श्वशोभितौ. २ क.—च. झ. न. ट. त्सरचितौ. ३ क. झ. कुण्डला-
 भ्यामुभाभ्यांचभातिवक्तुमीषणं. ४ ग. च. झ. न. ट. गतःपरिपूर्णनिशाकरः. क. ख. घ. ङ. गतःप्रतिपूर्णनिशाकरः. ५ क.
 च. झ. न. ट. महात्माहि. ग. महेष्वासो. ६ ग.—ट. बले. ७ झ. न. ट. नागपृष्ठे. ८ क. ट. कर्मणि. ९ क. च. झ. न.
 ट. भवति. १० ग. ङ. झ. न. ट. धीमतां.

ततोतिकायो बलवान्प्रविश्य हरिवाहिनीम् ॥ विस्फारयामास धनुर्ननाद च पुनः पुनः ॥ ३७ ॥
 तं भीमवपुषं दृष्ट्वा रथस्थं रथिनां वरम् ॥ अभिपेतुर्महात्मानो ये प्रधाना वनौकसः ॥ ३८ ॥
 कुमुदो द्विविदो मैन्दो नीलः शरभ एव च ॥ पादपैर्गिरिशङ्खैश्च युगपत्समभिद्रवन् ॥ ३९ ॥
 तेषां वृक्षांश्च शैलांश्च शरैः काञ्चनभूषणैः ॥ अतिकायो महातेजाश्चिच्छेदास्त्रविदां वरः ॥ ४० ॥
 तांश्चैव सर्वान्स हरीञ्शरैः सर्वायसैर्वली ॥ विव्याधाभिमुखः सङ्ख्ये भीमकायो निश्चाचरः ॥ ४१ ॥
 तेऽर्दिता बाणवर्षेण भग्नगात्राः प्रवक्त्रमाः ॥ न शेकुरतिकायस्य प्रतिकर्तुं महारणे ॥ ४२ ॥
 तत्सैन्यं हरिवीराणां त्रासयामास राक्षसः ॥ मृगयूथमिव क्रुद्धो हरियौवनदर्पितः ॥ ४३ ॥

स राक्षसेन्द्रो हरिसैन्यमध्ये नायुध्यमानं निजघान कंचित् ॥

उपेत्य रामं सधनुः कलापी सगर्वितं वाक्यमिदं वभाषे ॥ ४४ ॥

रथे स्थितोऽहं शरचापपाणिर्न प्राकृतं कंचन योधयामि ॥

यैश्चास्ति कश्चिद्व्यवसाययुक्तो ददातु मे क्षिप्रमिहाद्य युद्धम् ॥ ४५ ॥

तत्तस्य वाक्यं ब्रुवतो निश्चम्य तुकोप सौमित्रिरभिब्रून्ता ॥

अमृष्यमाणश्च समुत्पपात जग्राह चापं च ततः स्मयित्वा ॥ ४६ ॥

क्रुद्धः सौमित्रिरुत्पत्य तूणादाक्षिप्य सायकम् ॥ पुरस्तादतिकायस्य विचर्कष महद्बलुः ॥ ४७ ॥

पूरयन्स मैत्रीं शैलानाकाशं सागरं दिशः ॥ ज्याशब्दो लक्ष्मणस्योपग्राहसयन्नजनीचरान् ॥ ४८ ॥

सौमित्रेष्वापनिर्घोषं श्रुत्वा प्रतिभयं तदा ॥ विसिष्मिमे महातेजा राक्षसेन्द्रात्मजो बली ॥ ४९ ॥

अथातिकायः-कुपितो दृष्ट्वा लक्ष्मणमुत्थितम् ॥ आदाय निश्चितं बाणमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५० ॥

बालस्त्वमसि सौमित्रे विक्रमेष्वविवक्षणः ॥ गच्छ किं कालसदृशं मां योधयितुमिच्छसि ॥ ५१ ॥

न हि मद्वाङ्मुष्टानामस्त्राणां हिमवानपि ॥ सोढुं त्वत्सहते वेगमन्तरिक्षमथो मही ॥ ५२ ॥

सुखप्रसुप्तं कालार्तिं निबोधयितुमिच्छसि ॥ न्यस्य चापं निवर्तस्व मा प्राणाञ्जहि मद्गतः ॥ ५३ ॥

अथ वा त्वं प्रतिष्ठन्धो न निवर्तितुमिच्छसि ॥ तिष्ठ प्राणान्परित्यज्य गमिष्यसि यमक्षयम् ॥ ५४ ॥

पश्य मे निशितान्बाणानरिदर्पनिषूदनान् ॥ ईश्वरायुधसंकाशांस्तप्तकाञ्चनभूषणान् ॥ ५५ ॥

एष ते सर्वसंकाशो बाणः पात्यति शोणितम् ॥ मृगराज इव क्रुद्धो नागराजस्य शोणितम् ॥

इत्येवमुक्त्वा संक्रुद्धः शरं धनुषि संदधे ॥ ५६ ॥

नेष्यतीत्यर्थः ॥ ३६-३८ ॥ समभिद्रवन् । आगम-
 शासनस्यानित्यत्वादबभावः ॥ ३९-४० ॥ अभि-
 मुखः स्थित इति शेषः ॥ ४१-४२ ॥ हरिः सिंहः
 ॥ ४३ ॥ कलापी तूणीरवान् । “कलापो भूषणे वर्हे
 तूणीरे संहतावपि” इत्यमरः । सगर्वितं सगर्वं
 ॥ ४४ ॥ व्यवसायः उत्साहः ॥ ४५ ॥ स्मयित्वा

अनाहृत्य । “स्मिद् अनादरे” इति घातुः ॥ ४६-
 ४७ ॥ त्रासयन् अभूदिति शेषः ॥ ४८ ॥ प्रति-
 भयं । “भयंकरं प्रतिभयं” इत्यमरः ॥ ४९-५२ ॥
 निबोधयितुं ज्वलयितुं । मा जहि मा हिंसीः ।
 “हन्तेर्जः” इति जदेशः । मद्गतः मां प्राप्तः ॥ ५३ ॥
 प्रतिष्ठन्धः प्रतिमुखं स्थितः ॥ ५४ ॥ ईश्वरायुधं

स० शौवनदर्पितइतिराक्षसविशेषणं । नमृगयूथमथनेसिंहस्यतात्पर्यमपेक्षितं । स्वप्रेपिवा चित्रितस्ववासिंहस्यदर्शनमात्रेणाजादि-
 मारकस्यक्रियान्मृगवधस्तत्सेतितत्रतस्यासंभवदन्वयत्वात् । “सिंहोर्गर्भविनिस्सृतंतदुपरिकोधात्पतन्तंशिष्टं” इत्यादिकवितापि
 नाशुकूलावागो जिभट्टस्यास्माकमेवेतिदिक् ॥ ४३ ॥ स० अयुध्यमानं कंचननजघान । एतेनश्रुतधरइत्यादिनासूचितं धर्मिष्ठलं
 ध्वनितं ॥ ४४ ॥ ति० यस्यशक्तिरस्ति व्यवसाययुक्तव्ययः सयुद्धेददातु ॥ ४५ ॥

[पा०] १ क. ख. च. ड. ज. झ. ट. मुखान्सङ्ख्ये. २ क. ड.—ट. विहारदः. ३ क. ख. च. क. झ. ज. ट.
 यस्यास्तिशक्तिर्व्यवसाय. ४ क. झ. ख. ट. सर्वसर्वाकाशं.

श्रुत्वाऽतिकायस्य वचः सरोषं सगर्वितं संयति राजपुत्रः ॥

स संजुकोपातिबलो बृहच्छ्रीरुवाच वाक्यं च ततो महार्थम् ॥ ५७ ॥

न वाक्यमात्रेण भवान्प्रधानो न कथ्यनात्सत्पुरुषा भवन्ति ॥

मयि स्थिते धन्विनि बाणपाणौ निदर्शय स्वात्मबलं दुरात्मन् ॥ ५८ ॥

कर्मणा सूचयात्मानं न विकथितुमर्हसि ॥ पौरुषेण तु यो युक्तः स तु शूर इति स्मृतः ॥ ५९ ॥

सर्वायुधसमायुक्तो धन्वी त्वं रथमास्थितः ॥ शरैर्वा यदि वाऽप्यस्त्रैर्दर्शयस्व पराक्रमम् ॥ ६० ॥

ततः शिरस्ते निशितैः पातयिष्याम्यहं शरैः ॥ मारुतः कालसंपकं घृन्तात्तालफलं यथा ॥ ६१ ॥

अद्य ते मामका बाणास्तत्तकाञ्चनभूषणाः ॥ पात्यन्ति रुधिरं गात्राद्बाणशल्यान्तरोत्थितम् ॥ ६२ ॥

बालोऽयमिति विज्ञाय न माऽवज्ञातुमर्हसि ॥ ६३ ॥

बालो वा यदि वा वृद्धो मृत्युं जानीहि संयुगे ॥ बालेन विष्णुना लोकास्त्रयः क्रान्तास्त्रिभिः क्रमैः ॥ ६४ ॥

लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा हेतुमत्परमार्थवत् ॥ अतिकायः प्रजुक्रोध बाणं चोत्तममाददे ॥ ६५ ॥

ततो विधाधरा भूता देवा दैत्या महर्षयः ॥ गुह्यकाश्च महात्मानस्तद्युद्धं द्रष्टुमागमन् ॥ ६६ ॥

ततोतिकायः कुपितश्चापमारोप्य सायकम् ॥ लक्ष्मणाय प्रचिक्षेप संक्षिपन्निव चाम्बरम् ॥ ६७ ॥

समापतन्तं निशितं शरमाशीविषोपमम् ॥ अर्धचन्द्रेण चिच्छेदं लक्ष्मणः परवीरहा ॥ ६८ ॥

तं निकृत्तं शरं दृष्ट्वा कृत्तयोगमिवोरगम् ॥ अतिकायो भृशं क्रुद्धः पञ्च बाणान्समाददे ॥ ६९ ॥

ताञ्छरान्संप्रचिक्षेप लक्ष्मणाय निशाचरः ॥ तानप्राप्ताञ्छरैस्तीक्ष्णैश्चिच्छेद भरताजुजः ॥ ७० ॥

[पञ्चभिः पञ्च चिच्छेद पावकार्कसमप्रमैः ॥]

स ताञ्छिच्छ्वा शरैस्तीक्ष्णैर्लक्ष्मणः परवीरहा ॥ आददे निशितं बाणं ज्वलन्तमिव तेजसा ॥ ७१ ॥

तमादाय धनुःश्रेष्ठे योजयामास लक्ष्मणः ॥ विचकर्ष च वेगेन विससर्ज च वीर्यवान् ॥ ७२ ॥

पूर्णायतविमृष्टेन शरेण नतपर्वणा ॥ ललाटे राक्षसश्रेष्ठमाजघान स वीर्यवान् ॥ ७३ ॥

स ललाटे शरो मग्नस्तस्य भीमस्य रक्षसः ॥ ददृशे शोणितेनाक्तः पद्मेन्द्र इवाचले ॥ ७४ ॥

राक्षसः प्रचकम्पे च लक्ष्मणेपुप्रपीडितः ॥ रुद्रबाणहतं घोरं यथा त्रिपुरगोपुरम् ॥ ७५ ॥

चिन्तयामास चाश्वास विभ्रंश्य च महाबलः ॥ साधु बाणनिपातेन श्लाघनीयोसि मे रिपुः ॥ ७६ ॥

त्रिशूलं ॥ ५५—५७ ॥ कथ्यनात् आत्मश्लाघनात् ।

सत्पुरुषाः शूरपुरुषाः ॥ ५८—६० ॥ घृन्तात् प्रसवब-

न्धनात् । “घृन्तं प्रसवबन्धनं” इत्यमरः ॥ ६१ ॥

बाणशल्यान्तरोत्थितमिति । बाणशल्यान्तराणि बाण-

शल्याकृतान्यन्तराणि ॥ ६२—६३ ॥ मृत्युं जानीहि ।

मामिति शेषः ॥ ६४—६६ ॥ सायकं चापमारोप्य

बाणं धनुषि संधायेत्यर्थः । संक्षिपन्निव बाणवेगेना-

न्तरावस्थितमाकाशं प्रसन्निवेत्यर्थः ॥ ६७—७२ ॥

पूर्णायतेन पूर्णाकृष्टेन । विसृष्टेन क्षिप्तेन । नतपर्वणा

निलीनपर्वणा । ऋजुनेति यावत् ॥ ७३ ॥ अक्तः

लिप्तः ॥ ७४ ॥ त्रिपुरगोपुरं त्रिपुरद्वारं ॥ ७५ ॥

चिन्तयामासेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ विमृश्य कर-

णीयं निर्धार्य । बाणनिपातेन मे साधु श्लाघनीयो

रिपुरसीति । एवं लक्ष्मणं विधाय अभिधाय । आत्स्यं

स० बृहच्छ्रीः महाकान्तिः । मनस्वी प्रशस्तमनाः । द्वाभ्यामप्यभीततांशोतयति ॥ ५७ ॥ स० शूरसुप्तएव ॥ ५९ ॥ स०

रथमास्थितइत्यनेन प्रतियोपप्रेक्षयामहासाहितीसहितसांशोतयति ॥ ६० ॥ स० कालसंयुक्तं पक्तादशापकं । अन्यत्रसूक्त्या-

कृतंयुक्तं ॥ ६१ ॥ सि० बालेनेति । वामनेनेत्यर्थः ॥ ६४ ॥

[पा०] १ क. झ. ट. मनस्वीरुवाच. २ क. झ. ट. बृहच्छ्रीः. क. महात्मा. ३ क.—ट. कालसंयुक्तं. ४ क. ग. क. च.

झ. ज. ट. ददृशुस्तदा. ५ इदमर्थं झ. च. छ. पाठेषुदृश्यते. ६ क. घ. क. झ. झ. ट. विससर्जचसायकं. ७ ग. विभ्रम्यच.

विधायैवं विनम्यासं नियम्य च भुजाभूमौ ॥ स रथोपस्थमास्थाय रथे च प्रचचार ह ॥ ७७ ॥
 एकं त्रीन्यञ्च समेति सायकान्नाक्षसर्षभः ॥ आददे संदधे चापि विचकर्षोत्ससर्ज च ॥ ७८ ॥
 ते बाणाः कालसंकाशा राक्षसेन्द्रधनुःश्रुताः ॥ हेमपुष्पा रविप्रख्याश्चक्रुर्दीप्तमिवाम्बरम् ॥ ७९ ॥
 ततस्तान्नाक्षसोत्सृष्टाञ्शरौघान्नाधवानुजः ॥ असंभ्रान्तः प्रचिच्छेद निशितैर्बहुभिः शरैः ॥ ८० ॥
 ताञ्शरान्युधि संप्रेक्ष्य निकृत्तान्नावणात्मजः ॥ चुकोप त्रिदशेन्द्रारिर्जग्राह निशितं शरम् ॥ ८१ ॥
 स संधाय महातेजास्तं बाणं सहस्रोत्सृजत् ॥ तेतः सौमित्रिमायान्तमाजधान स्तनान्तरे ॥ ८२ ॥
 अतिकायेन सौमित्रिस्ताडितो युधि वक्षसि ॥ सुस्ताव रुधिरं तीव्रं मदं मत्त इव द्विपः ॥ ८३ ॥
 स चकार तदाऽऽत्मानं विशल्यं सहसा विभुः ॥ जग्राह च शरं तीक्ष्णमस्त्रेणापि च संदधे ॥ ८४ ॥
 आग्नेयेन तदाऽऽस्त्रेण योजयामास सायकम् ॥ स जज्वाल तदा बाणो धनुष्यस्य महात्मनः ॥ ८५ ॥
 अतिकायोपि तेजस्वी सौरमस्त्रं समादधे ॥ तेन बाणं भुजङ्गामं हेमपुष्कमयोजयत् ॥ ८६ ॥
 तदस्त्रं ज्वलितं घोरं लक्ष्मणः शरमाहितम् ॥ अतिकायाय चिक्षेप कालदण्डमिवान्तकः ॥ ८७ ॥
 आग्नेयेनाभिसंयुक्तं दृष्ट्वा बाणं निशाचरः ॥ उत्ससर्ज तदा बाणं दीप्तं सूर्यास्त्रयोजितम् ॥ ८८ ॥
 तावुभावम्बरे बाणावन्योन्यमभिजम्नतुः ॥ तेजसा संप्रदीप्ताग्रौ क्रुद्धाविव भुजङ्गमौ ॥ ८९ ॥
 तावन्योन्यं विनिर्दक्ष पेततुः पृथिवीतले ॥ निरर्चिषौ भस्मकृतौ न आजेते शरोत्तमौ ॥
 [तावुभौ दीप्यमानौ स्त्र न आजेते महीतले] ॥ ९० ॥
 ततोतिकायः संकुर्दस्त्वस्त्रमैषीकमुत्सृजत् ॥ तत्प्रचिच्छेद सौमित्रिरस्त्रेणैन्द्रेण वीर्यवान् ॥ ९१ ॥
 ऐषीकं निहतं दृष्ट्वा हँषितो रावणात्मजः ॥ याम्येनास्त्रेण संकुद्धो योजयामास सायकम् ॥ ९२ ॥
 ततस्तदस्त्रं चिक्षेप लक्ष्मणाय निशाचरः ॥ वायव्येन तदस्त्रेण निजघान स लक्ष्मणः ॥ ९३ ॥
 अथैनं शरधाराभिर्धाराभिरिव तोषदः ॥ अभ्यवर्षत्सुसंकुद्धो लक्ष्मणो रावणात्मजम् ॥ ९४ ॥
 तेऽतिकायं समासाद्य कवचे वज्रभूषिते ॥ भग्नाग्रशल्याः सहसा पेतुर्बाणा महीतले ॥ ९५ ॥
 तान्मोघानभिसंप्रेक्ष्य लक्ष्मणः परवीरहा ॥ अभ्यवर्षन्महेष्टूणां सहस्रेण महायशाः ॥ ९६ ॥
 स वृष्यमाणो बाणौघैरतिकायो महाबलः ॥ अवध्यकवचः सङ्ग्रेहे राक्षसो नैव विव्यथे ॥ ९७ ॥
 [शरं चाशीविषाकारं लक्ष्मणाय व्यपासृजत् ॥ स तेन विद्धः सौमित्रिर्मदेस्त्रे शरेण ह ॥
 मुहूर्तमात्रं निस्संज्ञो ह्यमचञ्छनुतापनः ॥ ९८ ॥

विनम्य भुजौ नियम्य वक्षे स्थापयित्वा । रथोपस्थ-
 मास्थाय रथेन प्रचचार हेति संबन्धः ॥ ७६—७७ ॥
 इति वक्तृप्रकारेण ॥ ७८—८३ ॥ अस्त्रेण अस्त्रमस्त्रेण ।
 संदधे योजयामास ॥ ८४ ॥ आग्नेयेनेत्यादि । पूर्वो-
 क्तस्यैव विवरणं ॥ ८५ ॥ समादधे अनुसंदधे ॥ ८६ ॥
 आहितं संहितं ॥ ८७—८९ ॥ भस्मकृतौ भस्मकृतौ

ति० आत्मानं विशल्यं चकारेत्यत्र हेतुः विभुरिति । विष्णुं शक्तानुसंधानवानित्यर्थः ॥ स० विशल्यं तद्वाधारहितं । तत्र हेतु-
 र्विभुरिति ॥ ८४ ॥ ति० दीप्यमानौ तादृशावपि परस्परमभिघातात्प्रजाजेते ॥ स० निरर्चिषौ निष्प्रभौ । भस्मकृतौ
 भस्मकृतातेति तथा । पृथिवीतलेपतितौ न आजेते । महीतलेविद्यमानौ तौ मोक्षकारौ लक्ष्मणातिकायावपि दीप्यमानौ प्राक् हतोऽय-
 मिति परस्परं जयप्रकाशं न प्राजेतेत्यत्र मोघौ भूतबाणावित्यत्राजन्तं युक्तमिति भावः । अतो न पुनरुक्तिः । महाहवेत्यपि कचित्पाठः
 ॥ ९० ॥ ति० लाष्ट्रं त्वष्ट्रदेवताकर्मैषीकाख्यं ॥ ९१ ॥

[पा०] १ क. झ. ट. विद्वार्यासं विनम्य च महाभुजौ. २ ख. —ट. तेन सौमित्रि. ३ क. च. झ. घ. ट. रौद्रमस्त्रं.
 ४ इदमर्थं ग. घ. झ. झ. अ. ट. पाठेषु दृश्यते. ५ क. ख. च. महाहवे. ६ झ. अ. ट. लाष्ट्र. ७ क. ग. घ. झ. झ. ट.
 कुमारो. ८ ग. हेमभूषिते. ९ क. ग. —च. झ. अभ्यवर्षत बाणानां. १० शरं चाशीविषाकारमित्यादयः तत्परकृत्यन्ताः
 श्लोकाः औत्तराष्टपाठवद्व्यन्तेननुप्राचीनकोशेषु.

ततः संज्ञासुपालम्ब्य चतुर्भिः सायकोत्तमैः ॥ निजघान हयान्सङ्क्षेपे सारथिं च महाबलः ॥ ९९ ॥

ध्वजस्योन्मथनं कृत्वा शरवर्षैररिदमः ॥ असंभ्रान्तः स सौमित्रिस्ताञ्छरानभिलक्षितान् ॥

सुमोच लक्ष्मणो बाणान्वधार्थं तस्य रक्षसः] ॥ १०० ॥

न शशाक रुजं कर्तुं युधि तस्य शरोत्तमः ॥ १०१ ॥

अथैनमभ्युपागम्य वायुर्वान्यमुवाच ह ॥ ब्रह्मदत्तवरो ह्येष अवध्यकवचावृतः ॥ १०२ ॥

प्राक्षेणास्त्रेण भिन्ध्येनमेष बध्यो हि नान्यथा ॥ अवध्य एष हान्येषामस्त्राणां कवची बली ॥ १०३ ॥

ततस्तु वायोर्वचनं निशम्य सौमित्रिरिन्द्रप्रतिमानवीर्यः ॥

समाददे बाणममोघवेगं तद्बाह्वमस्त्रं सहसा नियोज्य ॥ १०४ ॥

तस्मिन्महास्त्रे तु निमुज्यमाने सौमित्रिणा बाणवरे शिताग्रे ॥

दिशश्च चन्द्रार्कमहाग्रहाश्च नभश्च तत्रास चैचाल चोर्वी ॥ १०५ ॥

तं ब्रह्मणोस्त्रेण नियोज्य चापे शरं सुपुङ्खं यमदूतकल्पम् ॥

सौमित्रिरिन्द्रारिसुतस्य तस्य ससर्ज बाणं युधि वज्रकल्पम् ॥ १०६ ॥

तं लक्ष्मणोत्सृष्टममोघवेगं समापतन्तं ज्वलनप्रकाशम् ॥

सुवर्णवज्रोत्तमचित्रपुङ्खं तदातिकायः समरे ददर्श ॥ १०७ ॥

तं प्रेक्षमाणः सहसाऽतिकायो जघान बाणैर्निशितैरनेकैः ॥

स सायकस्तस्य सुपर्णवेगस्तैदाऽऽतिकायस्य जगाम पार्श्वम् ॥ १०८ ॥

तमागतं प्रेक्ष्य तदाऽऽतिकायो बाणं प्रदीप्तान्तककालकल्पम् ॥

जघान शक्त्यृष्टिमदाकुठारैः शूलैर्हूलैश्चात्यविपन्नचेताः ॥ १०९ ॥

तान्वायुधान्यद्भुतविग्रहाणि मोषानि कृत्वा स शरोऽपिदीप्तः ॥

प्रगृह्य तस्यैव किरीटजुष्टं ततोतिकायस्य शिरो जहार ॥ ११० ॥

तच्छिरः सशिरस्त्राणं लक्ष्मणेषुप्रपीडितम् ॥ पपात सहसा भूमौ शृङ्गं हिमवतो यथा ॥ १११ ॥

तं तु भूमौ निषतितं दृष्ट्वा विक्षिप्तभूषणम् ॥ बभूवुर्व्यथिताः सर्वे हतशेषा निशाचराः ॥ ११२ ॥

ते विषण्णमुखा दीनाः प्रहारजनितश्रमाः ॥ विनेदुरुच्चैर्बहवः सहसा विस्तरैः स्तरैः ॥ ११३ ॥

ततस्ते त्वरितं याता निरपेक्षा निशाचराः ॥ पुरीमभिमुखा भीता द्रवन्तो नायके हते ॥ ११४ ॥

प्रहर्षयुक्ता बहवस्तु वानराः प्रबुद्धपद्मप्रतिमाननास्तदा ॥

अपूजयँल्लक्ष्मणमिष्टभागिनं हते रिपौ भीमबले दुरासदे ॥ ११५ ॥

कृतौ ॥ ९०—१०३ ॥ ब्राह्ममस्त्रं ब्रह्मस्त्रमस्त्रं ।

नियोज्य जपित्वेति यावत् ॥ १०४ ॥ दिशश्चेत्यादौ

तत्रसुरिति विपरिणम्यानुषज्यते ॥ १०५ ॥ नियोज्य

अपिला । तस्य यमदूतकल्पमित्यन्वयः ॥ १०६—

१०८ ॥ हुलैः द्विफलपत्रामायाधुविशैवैः । " हुलं

द्विफलपत्रामं " इति वैजयन्ती ॥ १०९—११२ ॥

विस्तरैः विस्तररूपैः ॥ ११३ ॥ निरपेक्षाः युद्धान-

पेक्षाः ॥ ११४ ॥ प्रबुद्धेस्त्र प्रसन्नले तात्पर्यं । इष्टस्य

सप्त सशिरस्त्राणं समुद्रं । अयमेवभारतोकुम्भकर्णोभिधोलक्ष्मणहतः । ' बृहत्तनुःकुम्भदेवकर्णोवसेलतोनामचकुम्भकर्णः '

इत्यारभ्य 'तेनातिकायःप्रवरोक्षवित्तु' इत्यन्तेनतात्पर्यमाचार्यवर्याःप्रत्यपीपदन्नितयैवभारतार्योनुसंधेयः । प्रपन्नितश्चायमर्थो-

[पाठ] १ क. ग.—ट. नरोत्तमः. २ क. च. न. सतस्त्रवायोः. ३ क. ख. च. ज.—ट. ररासचोर्वी. ४ क. च. झ.

न. ट. विवृलवेगं. ५ ग. घ. ङ. ज. झ. ट. स्त्रयातिवेगेनजगाम. ६ ज. शूलैश्चितैः. घ. ङ. झ. ट. शूलैःशरैः. ७ क. छ.

झ. न. ट. क्षाप्यविपन्नचेष्टा. ८ घ. ङ. झ. न. ट. ततस्तत्परितोयाताः. ख. प. ततस्तत्परितोयान्ति.

[अतिबलमतिकायमश्रकल्पं युधि विनिपात्य स लक्ष्मणः प्रहृष्टः ॥

त्वरितमथ तदा स रामपार्श्वं कपिनिवहैश्च सुपूजितो जगाम] ॥ ११६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

अतिकायनिधनश्रवणविषण्णेनरावणेन धूम्राक्षप्रभृतिबन्धुजनस्मरणेनतच्छोचनपूर्वकं राक्षसाम्यतिविशेषतो नगरादिरक्षस-
नियोजनपूर्वकं भवन्नमवेताः ॥ १ ॥

अतिकायं हतं श्रुत्वा लक्ष्मणेन महौजसा ॥ उद्वेगमगमद्राजा वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १ ॥

धूम्राक्षः परमामर्षी धेन्वी शस्त्रभृतां वरः ॥ अकम्पनः प्रहृष्टश्च कुम्भकर्णस्तथैव च ॥ २ ॥

एते महाबला वीरा राक्षसा युद्धकाङ्क्षिणः ॥ जेतारः परसैन्यानां परैर्नित्यापराजिताः ॥ ३ ॥

निहतास्ते महावीर्या रामेणाक्रिष्टकर्मणा ॥ राक्षसाः सुमहाकाया नानाशस्त्रविशारदाः ॥

अन्ये च बहवः शूरा महात्मानो निपातिताः ॥ ४ ॥

प्रख्यातबलवीर्येण पुत्रेणेन्द्रजिता मम ॥ यौ हि तौ भ्रातरौ वीरौ बद्धौ दत्तवरैः शरैः ॥ ५ ॥

यश्च शक्यं सुरैः सर्वैरसुरैर्वा महाबलैः ॥ मोक्तुं तद्वन्धनं घोरं यक्षगन्धर्वकिन्नरैः ॥ ६ ॥

तन्न जाने प्रभावैर्वा मायया मोहनेन वा ॥ शरबन्धाद्विमुक्तौ तौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ७ ॥

ये योधा निर्गताः शूरा राक्षसा मम ज्ञासनात् ॥ ते सर्वे निहता युद्धे वानरैः सुमहाबलैः ॥ ८ ॥

तं न पश्याम्यहं युद्धे योऽद्य रामं सलक्ष्मणम् ॥ शोषयेत्सबलं वीरं ससुग्रीवविभीषणम् ॥ ९ ॥

अहो तुं बलवात्रामो महदस्त्रबलं च वै ॥ यस्य विक्रममासाद्य राक्षसा निधनं गताः ॥ १० ॥

तं मन्ये राघवं वीरं नारायणमनामयम् ॥ तज्जयाद्वि पुरी लङ्का पिहितद्वारतोरणा ॥ ११ ॥

अयस्य भागः प्राप्तिः सोऽस्यास्तीतिष्टभागी तं ॥ ११५—
११६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभू-
षणे रत्नकिरीटाख्यानं युद्धकाण्डव्याख्यानं एकसप्तति-
तमः सर्गः ॥ ७१ ॥

अथ रावणचिन्ता—अतिकायमित्यादि ॥ १-४ ॥

प्रख्यातेत्यादिविश्लोकप्रथमेकं वाक्यं ॥ वीरौ यौ भ्रातरौ
स्वरदूषणादिवधेन प्रसिद्धौ तावपि बद्धौ । तदेव

बन्धनं वर्णयति—यदिति ॥ यद्वन्धनं सुरादिभिः
मोक्तुं मोचयितुं । अशक्यं तद्वन्धनं घोरं । भ्रातरौ
तौ शरबन्धाद्विमुक्ताविति यत् तत्प्रभावादिषु केन वा
जातं न जान इत्यन्वयः । प्रभावः सामर्थ्यं । माया
व्यामोहकारिणी विद्या । मोहनं औषधादिकं ॥ ५—
९ ॥ अहो न्वित्यादिविश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ पिहित-
द्वारतोरणा द्वारं अन्तर्द्वारं तोरणं बहिर्द्वारं ॥ १०-११ ॥

स्माभिः प्राकृतोनुसंधेयः ॥ १११ ॥ ति० त्रिशितोत्तिकायदेवान्तकनरान्तकमहोदरमहापार्श्वानां षड्भिर्दिवैर्भाह्यश्विनकृष्णवज्रान्ते-
नवधइत्यप्रेस्पष्टम् ॥ ११६ ॥ इत्येकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

ती० प्रख्यातबलवीर्येणेत्यादिविश्लोकप्रथमेकं वाक्यं । यौस्वरदूषणादिनिरासकौतौ भ्रातरौ इन्द्रजिता दत्तवरैः शरैर्बद्धौ । यद्वन्धनं
सुरासुरादिभिः प्रत्येकमोक्तुं मोचयितुं न शक्यं । तद्वन्धनं घोरैः प्रचण्डैः सर्वैः समुदितैरपिमोक्तुं न शक्यं । तौरामलक्ष्मणौ प्रभावैः ।
सहजसामर्थ्यैः मायया विचित्रशक्त्या मोहनेन बन्धकनामपाशमोहनेन वा । शरबन्धाद्विमुक्तौ तन्नजानइतियोजना ॥ ५-७ ॥
स० अनामयं कार्यवाचकपदेनकारणदोषोद्घाते । निर्दोषं नारायणं ॥ ११ ॥ इतिद्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

[पा०] १ छ. ड. च. झ. ञ. ट. महादमना. २ छ. झ. ज. ट. सर्वशस्त्रभृतां. ३ छ. झ. ट. ससैन्यास्तेहतावीरारामेण.
ग. घ. ससैन्यास्तेमहावीर्यारामेण. ख. ससैन्यास्तेमहाकायारामेण. ४ छ. न. घोरैःसर्वैःसमुदितैरपि. इ. झ. ट. घोरैर्यक्षगन्ध-
र्वेपन्नैः. ५ छ. झ. ट. नाशयेत्सबलं. ६ क. ग. घ. छ. झ. म. ट. सुबलवान्.

अग्रमसैश्च सर्वत्र गुप्तै रक्षया पुरी त्वियम् ॥ १२ ॥

अशोकवनिकायां च यत्र सीताऽभिरक्ष्यते ॥ निष्कामो वा प्रवेशो वा ज्ञातव्यः सर्वथैव नः ॥ १३ ॥

यत्र यत्र भवेद्गुल्मस्तत्र तत्र पुनः पुनः ॥ सर्वतश्चापि तिष्ठन्त्वं स्वैः स्वैः परिवृता बलैः ॥ १४ ॥

द्रष्टव्यं च पदं तेषां वानराणां निशाचराः ॥ प्रदोषे वाऽर्धरात्रे वा प्रत्यूषे वाऽपि सर्वतः ॥ १५ ॥

नावज्ञा तत्र कर्तव्या वानरेषु कदाचन ॥ द्विषतां बलमुद्युक्तमापतर्त्तिकस्थितं सदा ॥ १६ ॥

ततस्ते राक्षसाः सर्वे श्रुत्वा लङ्काधिपस्य तत् ॥ वचनं सर्वमातिष्ठन्यथावत्तु महाबलाः ॥ १७ ॥

स तान्सर्वान्समादिश्य रावणो राक्षसाधिपः ॥ मनु्युश्चर्यं वहन्दीनः प्रविवेश स्वमालयम् ॥ १८ ॥

ततः स संदीपितकोपवह्निर्निशाचराणामधिपो महाबलः ॥

तदेव पुत्रव्यसनं विचिन्तयन्मुहुर्मुहुश्चैव तदा व्यनिश्चसत् ॥ १९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

देवान्तकादिबधप्रयत्नेनविधीदतिवशात्तने तंप्रतीक्ष्यजिता रामादिवधप्रतिज्ञानेनसमाश्रानपूर्वकं रथारोहणेनरणावसि-
र्माणम् ॥ १ ॥ तथा रणाङ्गणेहुतवहेहवनपूर्वकं रथारोहणेनान्तरिक्षेऽऽर्हितेनसता नानाप्रहरणगणैः कपिकुलशकलीकरणपूर्वकं
ब्रह्मास्त्रप्रयोगेण सकलवानरवाहिन्यासिहरामलक्ष्मणयोर्मोहप्रापणम् ॥ २ ॥

ततो हतात्राक्षसपुङ्गवांस्तान्देवान्तकादित्रिशिरोतिकायान् ॥

रक्षोगणास्तत्र हतावशिष्टास्ते रावणाय त्वरितं शशंसुः ॥ १ ॥

ततो हतांस्तान्सहसा निशम्य राजा मुमोहाश्रुपरिप्लुताक्षः ॥

पुत्रक्षयं भ्रातृवधं च घोरं विचिन्त्य राजा विपुलं प्रदध्यौ ॥ २ ॥

ततस्तु राजानमुदीक्ष्य दीनं शोकार्णवे संपरिपुप्लवानम् ॥

रथर्षभो राक्षसराजसूनुस्तमिन्द्रजिह्वाव्यभिदं बभाषे ॥ ३ ॥

एवं रामप्रभाषं सप्रपञ्चमुक्त्वा सैन्यं प्रति पुरीरक्षणं
नियमयति—अग्रमसैरित्यादिना ॥ गुप्तैः स्वयं कृत-
रक्षणेः । गुप्तैरिति वा पाठः ॥ १२ ॥ यत्र सीता
अभिरक्ष्यते तत्र अशोकवनिकायां । निष्कामः निर्गमः
प्रवेशो वा । नः अस्माभिः । ज्ञातव्यः । मदनुज्ञां
विना न कोपि जनो निर्गमयितव्यो नापि प्रवेष्टव्य
इत्यर्थः ॥ १३ ॥ गुल्मः सेनासन्निवेशः ॥ १४ ॥
द्रष्टव्यमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ पदं व्यवसितं ।
दर्शनप्रकारमाह—द्विषतामिति । द्विषतां बलं स्थितं
किं । उद्युक्तं उद्यतं किं । आपतन्तं । लिङ्गादिव्यत्यय

आर्षः । आपतत् किमिति सदा द्रष्टव्यमित्यर्थः ।
आपतत्किमिति पाठः सुशोभनः ॥ १५—१९ ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने द्विसप्ततिसप्तः
सर्गः ॥ ७२ ॥

अथ ब्रह्मास्त्रबन्धस्त्रिसप्ततितमे—ततो हतानित्यादि
॥ १ ॥ पूर्व कुम्भकर्णादिवधः सामान्येन श्रुतः
संप्रत्यार्षैः सविशेषं श्रुत इत्याह—तत इति ॥ पूर्वो-
क्तसर्वानुवादो वा ॥ २ ॥ संपरिपुप्लवानं । लटः

रामानु० अत्रदेवान्तकादित्रिशिरोतिकायान् हतांस्त्वरितंशशंसुः घोरंपुत्रक्षयंभ्रातृवधंविचिन्त्यविपुलंप्रदध्यावितिचाभि-
[पा०] १ क. झ. घ. ट. सैन्यैःपरिवृता. २ ख. च. झ. ट. वहन्दीनंप्रविवेशनिवेशनं. ग. घ. वहन्तीनंप्रविवेश. ३ ख.
मुहुर्मुहुर्निश्चितिसदीर्घ. ४ क. ग. ङ. झ. ट. विनिश्चसत्. ५ ख. ङ. झ. घ. ट. त्वरिताः.

न तात मोहं प्रतिगन्तुमर्हसि यत्रेन्द्रजिजीवति राक्षसेन्द्र ॥
 [तद्वाणनिर्भिन्नविकीर्णदेहाः प्राणैर्विमुक्ताः समरे पतन्ति ॥]
 नेन्द्रारिबाणाभिहतो हि कथित्प्राणान्समर्थः समरेऽभिपातुम् ॥ ४ ॥
 पश्यद्य राभं सह लक्ष्मणेन मद्वाणनिर्भिन्नविकीर्णदेहम् ॥
 गतायुषं भूमितले शयानं शितैः शरैराचितसर्वगात्रम् ॥ ५ ॥
 इमां प्रतिज्ञां शृणु शक्रशत्रोः सुनिश्चितां पौरुषदैवयुक्ताम् ॥
 अद्यैव राभं सह लक्ष्मणेन सन्तर्पयिष्यामि शरैरमोघैः ॥ ६ ॥
 अद्येन्द्रवैवस्वतविष्णुमित्रसाध्याश्विवैश्वानरचन्द्रसूर्याः ॥
 द्रक्ष्यन्तु मे विक्रममप्रमेयं विष्णोरिवोग्रं बलिधञ्जवाटे ॥ ७ ॥
 स एवमुक्त्वा त्रिदशेन्द्रशशुरापृच्छ राजानमदीनसत्त्वः ॥
 समारुहोहानिलतुल्यवेगं रथं खरश्रेष्ठसमाधियुक्तम् ॥ ८ ॥

तैमांस्त्राय महातेजा रथं हरिरथोपमम् ॥ जगाम सहसा तत्र यत्र युद्धमरिन्दमः ॥ ९ ॥
 तं प्रस्थितं महात्मानमनुजग्मुर्महाबलाः ॥ संहर्षमाणा बहवो धनुःप्रवरपाणयः ॥ १० ॥
 गजस्कन्धगताः केचित्केचित्प्रवरवाजिभिः ॥ [व्याघ्रवृश्चिकमार्जारैः खरोष्ट्रैश्च भुजङ्गमैः ॥ ११ ॥
 वराहश्चापदैः सिंहैर्जम्बुकैः पर्वतोपमैः ॥ शशहंसमयूरैश्च राक्षसा भीमविक्रमाः] ॥ १२ ॥
 प्रासमुद्गरनिस्त्रिंशपरश्वधगदाधरः ॥ [शृगुण्डिमुद्गरायष्टिशतग्रीपरिघायुधः] ॥ १३ ॥
 स शङ्खनिनदैः पूर्णैर्भेरीणां चापि निखनैः ॥ जगाम त्रिदशेन्द्रारिः स्तूयमानो निष्ठाचरैः ॥ १४ ॥
 स शङ्खशशिवर्णेन लज्जेन रिपुसूदनः ॥ रराज प्रतिपूर्णेन नभश्चन्द्रमसा यथा ॥ १५ ॥
 अवीक्ष्यत ततो वीरो हैमैर्हेमविभूषितैः ॥ चारुचामरमुख्यैश्च मुख्यैः सर्वधनुष्मताम् ॥ १६ ॥
 [स तु दृष्ट्वा विनिर्यान्तं बलेन महता वृत्तम् ॥ राक्षसाधिपतिः श्रीमान्नावणः पुत्रमब्रवीत्] ॥ १७ ॥
 त्वमप्रतिरथः पुत्र त्वया वै वासवो जितः ॥ किं पुनर्मनुषं धृष्यं निहनिष्यसि राघवम् ॥
 तथोक्तो राक्षसेन्द्रेण प्रत्यगृह्णान्महाशिशुः] ॥ १८ ॥
 ततस्त्विन्द्रजिता लङ्का सूर्यप्रतिमतेजसा ॥ रराजाप्रतिवीरेण द्यौरिवार्केण भास्वता ॥ १९ ॥
 स संप्राप्य महातेजा युद्धभूमिमरिन्दमः ॥ स्थापयामास रक्षांसि रथं प्रति समन्ततः ॥ २० ॥

शानजादेशः ॥ ३ ॥ यत्र यदा । इन्द्रारिः इन्द्रजित् । निलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिभुः । शुकाहिकपिभे-
 ॥ ४-५ ॥ पौरुषदैवयुक्तां पुरुषबलदैवबलयुक्तां । सन्तर्प-
 यिष्यामि पूरयिष्यामि ॥ ६-७ ॥ खरश्रेष्ठसमाधियुक्तं
 खरश्रेष्ठसंयन्त्रयुक्तं । खरश्रेष्ठैः समाधिना समाधानेन
 च युक्तमिति वा ॥ ८ ॥ हरिरथः सूर्यरथः । “यमा-

धानात् पूर्वरावणेनास्तिकायवधएववृत्तइत्यवगम्यते । यद्वा पूर्वोक्तानुवादः ॥ ११ ॥ ति० पौरुषदैवयुक्तां पौरुषेण सहजशौर्यबलेन ।
 दैवबलेन भगवद्बलबलेन च युक्ताक्रियमाणा । आदिकर्मणिष्ठाः ॥ १२ ॥ ति० युद्धभूमिं युद्धजयसंपादकहोमसाधनभूमिं निकुम्भिका-

[पा०] १ इदमर्थं घ. पाठेद्वयते. २ ख. क. म. न. ट. विष्णुरद्र. ३ क.—ट. समास्थाय. ४ ग. न. छ. न. युद्धभू-
 मिमरिन्दमः. ख. यत्रयुद्धप्रवर्तते. ५ क.—ट. परमवाजिभिः. ६ इदमर्थप्रयं. क.—ट. पाठेद्वयते. ७ क.—ट. काकहं-
 समयूरैश्च. ८ इदमर्थं न. घ. पाठोर्द्वयते. ९ ग. घ. क. म. ट. त्रिदशेन्द्रारिराजिवेगेनवीर्यवान्. ख. छ. न. त्रिदशेन्द्रारि-
 र्महाश्वेनवीर्यवान्. १० ख. न. छ. ज. म. निशिपूर्णेन. ११ इदंलोकद्वयं औत्तराहपाठएवद्वयतेनतुदाक्षिणत्यप्राचीनकोशेषु.

ततस्तु हुतभोक्तारं हुतश्रुक्सदृशप्रभः ॥ जुहाव राक्षसश्रेष्ठो मन्त्रवद्विधिवत्तदा ॥ २१ ॥
 स हविलोजसंस्कारैर्माल्यगन्धपुरस्कृतैः ॥ जुहुवे पावकं तत्र राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् ॥ २२ ॥
 शस्त्राणि शरपत्राणि समिधोथ विभीतकाः ॥ लोहितानि च वासांसि सुवं कार्णायसं तथा ॥ २३ ॥
 स तत्रार्थि समास्तीर्य शरपत्रैः सतोमरैः ॥ छागस्य कृष्णवर्णस्य गले जग्राह जीवतः ॥ २४ ॥
 सकृदेव समिद्धस्य विधूमस्य महार्चिषः ॥ बभूवुस्तानि लिङ्गानि विजयं यान्यदर्शयन् ॥ २५ ॥
 प्रदक्षिणावर्तेशिखस्ताप्तकाञ्चनभूषणः ॥ हविस्तत्प्रतिजग्राह पावकः स्वयमास्थितः ॥ २६ ॥
 सोऽहमाहारयामास ब्राह्ममिन्द्ररिपुस्तदा ॥ धनुश्चात्मरथं चैव सर्वं तत्राभ्यमन्त्रयत् ॥ २७ ॥
 तस्मिन्नाहूयमानेऽह्ने हूयमाने च पावके ॥ सार्धं ग्रहेन्दुनक्षत्रैर्वितत्रास नमस्स्थलम् ॥ २८ ॥

स पावकं पावकदीप्ततेजा हुत्वा महेन्द्रप्रतिमप्रभावः ॥

सचापशानासिरथाश्वसूतः खेऽन्तर्दधेत्मानमचिन्त्यरूपः ॥ २९ ॥

ततो हयरथाकीर्णं पताकाध्वजशोभितम् ॥ निर्ययौ राक्षसबलं नर्दमानं युयुत्सया ॥

[अंशोभत बलं घोरं किङ्किणीशतनादितम् ॥ ३० ॥

ते शरैर्बहुभिश्चित्रैस्तीक्ष्णवेगैरलंकृतैः ॥ तोमरैरकुशैश्चापि वानराञ्जग्राहवे ॥ ३१ ॥

रावणिस्तु ततः क्रुद्धस्ताम्रिरीक्ष्य निशाचरान् ॥ दृष्ट्वा भवन्तो युध्यन्तु वानराणां जिघांसया ॥ ३२ ॥

ततस्ते राक्षसाः सर्वे नर्दन्तो जयकाङ्क्षिणः ॥ अभ्यवर्षस्ततो घोरान्वानराञ्चरवृष्टिभिः ॥ ३३ ॥

स तु नालीकनाराचैर्गदाभिर्घुसलैरपि ॥ रक्षोभिः संवृतः सङ्ग्रे वानरान्विचर्कत ह ॥ ३४ ॥

रयसिद्धिसुदिश्य ॥ २० ॥ विधिवत् कमवत् ॥ २१ ॥

हविलोजसंस्कारैः संस्कृतहविलोजैः ॥ २२ ॥ श-

स्त्राणि आयुधानि । शरपत्राणि काक्षपत्रस्यानीयानि ।

तानि परिस्तरणान्यासन्नित्यर्थः । शरमयं बहिस्तृणा-

तीत्यभिचारे काक्षश्चोदितः । अत्र त्वभिचारविशेषे

वत्त्वाने शस्त्राणि कृतानीति बोध्यं । विभीतकाः

कलिद्रुमविकाराः । “वैभीतक इष्मः” इति श्रुतेः ।

वासांसि स्वधार्याणि । यद्वा शस्त्राणि तोमरादीनि

शरपत्राणि च । बहिर्ग्राह्यासन्निति शेषः । शरपत्रैः

सतोमरैरित्यनुवादात् । कार्णायसं सुवं । कुतमिति

शेषः ॥ २३ ॥ तत्र युद्धभूमौ । आस्तीर्य परिस्तीर्य

॥ २४ ॥ सकृत्समिद्धस्य एकदा समिद्धिर्ध्वलितस्य ।

लिङ्गानि अक्तसकृत्समिद्धत्वविधूमत्वमहार्चिष्णानि ।

विजयं यान्यदर्शयन् । पूर्वमिति शेषः ॥ २५ ॥ प्रद-

क्षिणेति । प्रवक्षिण आवर्तो भूमिर्यासां साः शिखा-

यस्येति विग्रहः । स्वयमास्थितः स्वयमास्यावान् ।

स्वयमुत्थित इति पाठे पुरुषरूपेणोत्थित इत्यर्थः

॥ २६ ॥ आहारयामास आनुहाव । अभ्यमन्त्रयत्

अभिमन्त्रितवान् ॥ २७ ॥ वितत्रास चचाल ॥ २८ ॥

आत्मानं अन्तर्दधे अन्तर्धापयामास । अन्तर्भावित-

प्यर्थोऽयं । खेऽन्तर्दधेत्मानमित्यत्र आर्षं पूर्वरूपत्वं ।

अचिन्त्यरूपः अचिन्त्यमन्त्रशक्तिः ॥ २९—३१ ॥

रावणिस्त्विति ॥ उवाचेति शेषः ॥ ३२ ॥ ततः

तस्माद्रावणिवचनात् । द्वितीयस्ततःशब्दः पञ्चाच्छ-

ब्दार्थः ॥ ३३ ॥ नालीकः विशालाग्रशरः । रक्षोभिः

संवृतः रक्षोगणमभ्यत उपरिस्थित इत्यर्थः । अन्यथा

स्वानमित्यर्थः ॥ २० ॥ ति० हुतभोक्तारं अपि । विधिः तत्कल्पोक्तप्रकारः ॥ २१ ॥ ति० तस्मिन्नेवाहूयमाने तदङ्गप्रत्यवे-

वतेत्रिमूर्तिरहस्यलक्षणेक्रियमाणावाहनेतदुद्देशेनतन्मन्त्रेणपावकेहूयमानेचसतिसार्कदिकेनभस्मलतत्रासेतिनाचमयवाचः ॥ २८ ॥

ति० ततहति यागसमाप्त्यनन्तरं । तद्यागभूमेरित्यर्थः ॥ ३० ॥

[पा०] १ क. झ. अ. ड. जुहुवे. २ ड. झ. अ. ड. विधिवन्मन्त्रसत्तमैः. ३ ख. ड.—ड. लजसत्कारैः. ४ ख. च.

छ. अ. व. ड. पावकदीप्तं. ५ ख. ग. घ. व. ज. अ. सर्वकृष्णस्य. ६ क. ग. ड. छ. झ. अ. ड. काञ्चनसंनिभः. ७ क.—ड.

स्वयमुत्थितः. ८ क. ग. ड.—ड. ब्राह्ममन्त्रविचारदः. ९ च. छ. झ. अ. ड. कदम्बवाग्न्यमन्त्रयत्. १० क.—ड. झ. अ. ड.

सार्कमहेन्दुनक्षत्रं. ११ ख. ग. छ. खेऽन्तर्दधेराक्षसराजसुनुः. १२ क. झ. अ. ड. मचिन्त्यवीर्यः. १३ इदमर्थं क. ख. घ.

प्राडेपुस्तके. १४ क. झ. ड. गर्वन्तो. १५ ग. ड. ज. झ. ड. निवचकवैह.

ते बध्यमानाः समरे वानराः पादपायुधाः ॥ अभ्यद्रवन्त सहिता रावणिं रणकर्कशम् ॥ ३५ ॥
 इन्द्रजितु ततः क्रुद्धो महातेजा महाबलः ॥ वानराणां शरीराणि व्यधमद्रावणात्मजः ॥ ३६ ॥
 शरेणैकेन च हरीश्वर पञ्च च सप्त च ॥ चिच्छेद समरे क्रुद्धो राक्षसान्संप्रहर्षयन् ॥ ३७ ॥
 स शरैः सूर्यसंकाशैः शातकुम्भविभूषितैः ॥ वानरान्समरे वीरः प्रममाथ सुदुर्जयः ॥ ३८ ॥
 ते भिन्नगात्राः समरे वानराः शरपीडिताः ॥ पेतुर्मथितसङ्कल्पाः सुरैरिव महासुराः ॥ ३९ ॥
 तं तपन्तमिवादित्यं घोरैर्वाणगभस्तिभिः ॥ अभ्यधावन्त संक्रुद्धाः संयुगे वानरर्षभाः ॥ ४० ॥
 ततस्तु वानराः सर्वे भिन्नदेहा विचेतसः ॥ व्यथिता विद्रवन्ति स्म रुधिरेण समुक्षिताः ॥ ४१ ॥
 रामस्वार्थे पराक्रम्य वानरास्त्यक्तजीविताः ॥ नर्दन्तस्तेऽभिवृत्तास्तु समरे सशिलायुधाः ॥ ४२ ॥
 ते हुमैः पर्वताग्रैश्च शिलाभिश्च पुवङ्गमाः ॥ अभ्यवर्षन्त समरे रावणिं पर्यवस्थिताः ॥ ४३ ॥
 तद्गुमाणां शिलानां च वर्षं ग्राणहरं महत् ॥ व्यपोहत महातेजा रावणिः समितिञ्जयः ॥ ४४ ॥
 ततः पावकसंकाशैः शरैराशीविषोपमैः ॥ वानराणामनीकानि बिभेद समरे प्रभुः ॥ ४५ ॥
 अष्टादशशरैस्तीक्ष्णैः स विद्धा गन्धमादनम् ॥ विव्याध नवभिश्चैव नलं दूरादवस्थितम् ॥ ४६ ॥
 सप्तभिस्तु महावीर्यो मन्दं मर्मविदारणैः ॥ पञ्चभिर्विशिखैश्चैव गजं विव्याध संयुगे ॥ ४७ ॥
 जाम्बवन्तं तु दशभिर्नालं त्रिशङ्गिरेव च ॥ सुग्रीवसृपमं चैव सोऽङ्गदं द्विविदं तथा ॥
 वीरैर्दत्तवरैस्तीक्ष्णैर्निष्पाणानकरोत्तदा ॥ ४८ ॥
 अन्यानपि तदा मुख्यान्वानरान्बहुभिः शरैः ॥ अर्दयामास संक्रुद्धः कालागिरिव मूर्च्छितः ॥ ४९ ॥
 स शरैः सूर्यसंकाशैः समुक्तैः शीघ्रगामिभिः ॥ वानराणामनीकानि निर्ममन्ध महारणे ॥ ५० ॥
 आकुलां वानरीं सेनां शरजालेन मोहिताम् ॥ हृष्टः स परया ग्रीत्या ददर्श क्षतजोक्षिताम् ॥ ५१ ॥
 पुनरेव महातेजा राक्षसेन्द्रात्मजो बली ॥ संसृज्य बाणवर्षं च शस्त्रवर्षं च दारुणम् ॥
 ममर्द वानरानीकमिन्द्रजिच्चरितो बली ॥ ५२ ॥

स्वसैन्यमुत्सृज्य समेत्य तूर्णं महारणे वानरवाहिनीषु ॥

अदृश्यमानः शरजालमुग्रं वर्षं नीलाम्बुधरो यथाऽम्बु ॥ ५३ ॥

ते शक्रजिह्वाणविशीर्णदेहा मायाहता विस्तरमुन्नदन्तः ॥

रणे निपेतुर्हस्योद्विग्लप्ता यथेन्द्रवज्राभिहता नगेन्द्राः ॥ ५४ ॥

खेन्तर्द्ध इति पूर्वोक्तं विरुध्यते । विचकर्त हिसित-
 वान् ॥ ३४ ॥ रावणिं रावणिमुक्तायुधागमनप्रदेशं
 ॥ ३५—३८ ॥ मथितसंकल्पाः नाशितमनोरथाः
 ॥ ३९—४१ ॥ त्यक्तजीविताः त्यक्तजीवितेच्छाः ।
 अभिवृत्ताः अभिमुखं प्रवृत्ताः । तुरवधारणे ॥ ४२—
 ४३ ॥ व्यपोहत वारयामास ॥ ४४—४५ ॥

अष्टादशेत्यादिसार्धश्लोकत्रयमेकान्वयं ॥ वृत्तवरैः वर-
 दत्तैः ॥ ४६—४८ ॥ अन्यानिति ॥ मूर्च्छितः प्रवृद्धः
 ॥ ४९—५० ॥ परया ग्रीत्या हृष्टः उद्धतः ॥ ५१ ॥
 पुनरेवेत्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यं ॥ स्वज्जादीनि
 शस्त्राणि । अत्र द्वितीयबलिशब्दो वरदानबलवत्ता-
 वाचकः । प्रथमो वीर्यवत्तावाचकः ॥ ५२ ॥ स्वसैन्यं

रामानु० रावणिं रावणिमुक्तायुधागमनप्रदेशं । खेन्तर्द्धेइत्यभिधानात् ॥ स० अथवापरीक्षाकृतेयन्त्राणां तदान्तर्धानं ।
 यथायथं खेच्छानुसारेण प्रत्यक्षीभवन्मन्त्रप्रत्यक्षीभवन्मन्त्रसंभवीति रावणिमित्याद्युक्तिः संभवतीति वाक्ये ॥ ३५ ॥ शि० निवृत्ताः
 इहलोकमुत्खेच्छारहिताः ॥ ४३ ॥ ती० रावणिमभ्यवर्षन्त रावणिसंचारप्रदेशमभ्यवर्षन्तेत्यर्थः । तस्यादर्शनात् ॥ ४३ ॥

[पा०] १ क. झ. न. ट. अभ्यवर्षन्तसहसारावणिशैलपादपैः. २ क. झ. झ. न. ट. बिभेद. ३ क. झ. ट. तेषतन्तमिवा.
 न. प्रपतन्तमिवा. ४ ट. खेनिहतास्तु. ५ ख. ग. प्रहरतामहत्. ६ क. झ. झ. ट. पीडिताः.

ते केवलं संदृष्टुः शिताग्रान्बाणाग्रणे वानरवाहिनीषु ॥
 मायानिगूढं तु सुरेन्द्रशत्रुं न चावृतं राक्षसमभ्यपश्यन् ॥ ५५ ॥
 ततः स रक्षोधिपतिर्महात्मा सर्वा दिशो बाणगणैः शिताग्रैः ॥
 प्रच्छादयामास रविप्रकाशैर्विषादयामास च वानरेन्द्रान् ॥ ५६ ॥
 स शूलनिस्त्रिशपरश्वधानि व्याविध्य दीप्तानलसम्भिवानि ॥
 सविस्फुल्लिङ्गोज्ज्वलपावकानि ववर्ष तीव्रं पुवगेन्द्रसैन्ये ॥

[गैदाश्च शक्तीः परिव्रजं शतघ्नीर्ववर्ष तीव्रं पुवगेन्द्रसैन्ये] ॥ ५७ ॥

ततो ज्वलनसंकाशैः शरैर्वानरयूथपाः ॥ ताडिताः शक्रजिह्वाणैः प्रफुल्ला इव किंशुकाः ॥ ५८ ॥
 तेऽन्योन्यमभिसर्पन्तो निनदन्तश्च विस्तरम् ॥ राक्षसेन्द्रास्त्रनिर्भिन्ना निषेतुर्वानरर्षभाः ॥ ५९ ॥
 उदीक्षमाणा गगनं केचिन्नेत्रेषु ताडिताः ॥ शरैर्विविशुरन्योन्यं पेतुश्च जगतीतले ॥ ६० ॥
 हनुमन्तं च सुग्रीवमङ्गदं गन्धमादनम् ॥ जाम्बवन्तं सुषेणं च वेगदर्शिनमेव च ॥ ६१ ॥
 भैन्दं च द्विविदं नीलं गैवाक्षं गजगोमुखौ ॥ केसरिं हरिलोमानं विद्युदंष्ट्रं च वानरम् ॥ ६२ ॥
 सूर्याननं ज्योतिमुखं तथा दधिमुखं हरिम् ॥ पावकाक्षं नलं चैव कुमुदं चैव वानरम् ॥ ६३ ॥
 प्रासैः शूलैः शितैर्बाणैरिन्द्रजिन्मग्नसंहितैः ॥ विज्याध हरिशार्दूलान्सर्वास्तात्राक्षसोत्तमः ॥ ६४ ॥

स वै गदाभिर्हरियूथमुख्याभिर्मिथ्य बाणैस्तपनीयपुङ्खैः ॥
 ववर्ष रामं शरवृष्टिजालैः सलक्ष्मणं भास्कररश्मिकल्पैः ॥ ६५ ॥
 ■ बाणवर्षैरभिवर्ष्यमाणो धारानिपातानिव तानचिन्त्य ॥
 समीक्षमाणः परमाद्भुतश्री रामस्तदा लक्ष्मणमित्युवाच ॥ ६६ ॥
 असौ पुनर्लक्ष्मण राक्षसेन्द्रो ब्रह्मास्त्रमाश्रित्य सुरेन्द्रशत्रुः ॥
 निपातयित्वा ह्यैरिसैन्यमुग्रमस्त्राञ्शरैरर्दयति प्रसक्तः ॥ ६७ ॥
 स्वयम्भुवा दत्तवरो महात्मा खमास्थितोन्तर्हितभीमकायः ॥
 कथं नु शक्यो युधि नष्टदेहो निहन्तुमद्येन्द्रजिदुद्यतास्त्रः ॥ ६८ ॥

स्वसैन्योपरिभागं ॥ ५३—५४ ॥ मायानिगूढं अत-
 एव आवृतं अग्रकाशं ॥ ५५—५७ ॥ ततो ज्वल-
 नेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ शरैः तीक्ष्णैरित्यर्थः
 ॥ ५८—५९ ॥ विविशुरन्योन्यं अन्योन्योपर्यालम्ब-
 नार्थं पेतुरित्यर्थः ॥ ६० ॥ हनुमन्तमित्यादिचतुः-
 श्लोक्येकान्वया ॥ ६१ ॥ केसरमित्यार्थः ॥ ६२—
 ६४ ॥ गदाभिर्हित्येत् पूर्वोक्तप्रासादीनामुपलक्षणं
 ॥ ६५ ॥ बाणवर्षैः बाणनिरन्तरपातैः । अभिवर्ष्यमाणः

अभिहतः पात्यमानः स रामः । तान् बाणवर्षान् ।
 धारानिपातानिव लघूनचिन्त्य । बाणवर्षे लुणीकृत्येव-
 र्थः । अत्र हेतुमाह—परमेति । अत्यन्ताश्चर्यकरवैर्य-
 समृद्धिः सन् लक्ष्मणं समीक्षमाणः स्वस्वभावावलम्ब-
 नेन ब्रह्मास्त्रप्रतिक्रियां कर्तुमुद्युक्तमिज्जितैरभिबीक्षमाणः
 सन्नित्युवाच ॥ ६६ ॥ असौ ब्रह्मास्त्रं ब्रह्मास्त्रमंत्रं ।
 आश्रित्य । प्रहरन्निति शेषः ॥ ६७ ॥ नष्टदेहः अष्ट-
 देहः । तत्र हेतुः—अन्तर्हितभीमकाय इति ॥ ६८ ॥

[पा०] १ ख. घ.—ठ. नचात्रतराक्षस. क. ग. नराक्षसेन्द्रात्मजमभ्यपश्यन्. २ ख. घ. क. छ.—ट. विंदारयामासच.
 ३ इदमर्थं क. पाठेअधिकंदृश्यते. ४ क. ख. ग. च. ज. शितैर्वानर. ५ ग.—छ. झ. थ. ड. शनैर्विविशुः. ६ क. छ.
 झ. ड. गवाक्षं गवर्षयत्था. ७ क. झ. ड. हरिश्चैन्यमस्त्राग्निशतैः शरैरर्दयतिप्रसक्तं.

मन्ये स्वयम्भूर्भगवानचिन्त्यो यस्यैतदस्त्रं प्रभवत्तु योस्य ॥
 बाणावपातास्त्वमिहाद्य धीमन्मया सहाव्यग्रमनाः सहस्र ॥ ६९ ॥
 प्रच्छादयत्येष हि राक्षसेन्द्रः सर्वा दिशः सायकवृष्टिजालैः ॥
 एतच्च सर्वं पतिताभ्यशूरं न आजते वानरराजसैन्यम् ॥ ७० ॥
 आवां ॥ दृष्ट्वा पतितौ विसंजौ निवृत्तयुद्धौ गतरोषहर्षौ ॥
 ध्रुवं प्रवेक्ष्यत्यमरारिवासमसौ समादाय रणाग्रलक्ष्मीम् ॥ ७१ ॥
 ततस्तु ताविन्द्रजिदस्त्रजालैर्बभूवतुस्तत्र तथा विशस्तौ ॥
 स चापि तौ तत्र विदर्शयित्वा ननाद हर्षाद्युधि राक्षसेन्द्रः ॥ ७२ ॥
 स तत्तदा वानरसैन्यमेवं रामं च सङ्गृहे सह लक्ष्मणेन ॥
 विषादयित्वा सहसा विवेश पुरीं दशग्रीवभृजाभिगुप्ताम् ॥ ७३ ॥
 [संस्तूयमानः स तु बातुधानैः पित्रे च सर्वं हृषितोऽभ्युवाच ॥] ७४ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

विभीषणेनेन्द्रजिदस्त्रजालैर्बभूवतुस्तत्र तथा विशस्तौ । सेनामध्येऽन्वेषणेनजावदन्तिकोप-
 सर्षणम् ॥ १ ॥ विभीषणेनकुशलं पृष्टेनजावता तं प्रति मन्दस्वरेण हनुमत्कुशलप्रश्ने हनुमताजावदन्तं प्रति सप्रणामसात्मनो-
 ऽस्मिन्तत्करणेति योजनप्रार्थना ॥ २ ॥ तेष तं प्रति सहायवदहरिसेनासमुज्जीवनाय हिमवद्विरसं निरुद्धमहौषधिपर्वताम्भृतसं-
 जीवन्यादिविन्ध्यौषधिसमानयत्तदोदना ॥ ३ ॥ हनुमताहिमवन्तमेव तत्र गाना पुण्यस्थानावलोकनपूर्वकमौषधिगिरिमेव
 तदौषधिगवेषणम् ॥ ४ ॥ हनुमता स्वरावलोकनेनौषधिभिस्तिरोधाने क्रोधादौषधिगिरेरेव समुत्पादनेन वेगालङ्घनं प्रत्याग-
 मनम् ॥ ५ ॥ पर्वतपाणौ हनुमति संनिरुद्धमात्रेण दिव्यौषधिगन्धाघ्राणनमात्रेण राघवाभ्यां सह विगतनो ह वै विशल्यैश्च वानरगणै-
 रसदौषधिगन्धमास्तसंस्पर्शमात्रेण समुज्जीविता इह तत्पूर्ववानरैः सह हर्षात्समुद्गेषणम् ॥ ६ ॥ हनुमता पुनरोषधिगिरेर्हिमवद्वि-
 रिप्रति प्रापणम् ॥ ७ ॥

तथोक्तदा सादितयो रणाग्रे मुमोह सैन्यं हरिपुङ्गवानाम् ॥

सुग्रीवनीलाङ्गदजाम्भवन्तो न चापि किञ्चित्प्रतिपेदिरे ते ॥ १ ॥

तर्हि तत्र प्रतिक्रिया कर्तव्येत्यत्राह—मन्य इति ॥
 स्वयम्भूः अचिन्त्यः अचिन्त्यप्रभाव इति मन्ये । तत्र
 हेतुमाह—यस्येति । एतदस्त्रं यस्य यदेवताकं । यः
 अस्त्रास्त्रस्य प्रभवः उत्पत्तिकारणं । सोचिन्त्यः । तर्ह्यौ-
 वाभ्यां किं कर्तव्यमित्यत्राह—बाणेति । धीमन्
 आपत्सु न चलितव्यमिति ज्ञानिन् ॥ ६९-७० ॥
 गतरोषहर्षौ भूर्च्छित्तानिति यावत् । अमरारिवासं
 लङ्कां । रणाग्रलक्ष्मीं विजयलक्ष्मीं । अग्रपदेन रणमू-

लक्ष्मीर्न महीतुं शक्येत्युच्यते । एतेन मूलघातः
 कर्तुं न शक्यत इत्युच्यते ॥ ७१ ॥ विशस्तौ पीडितौ ।
 तौ पतितौ विदर्शयित्वा दृष्ट्वा ननाद ॥ ७२-७४ ॥
 इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
 रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने त्रिसप्ततितमः
 सर्गः ॥ ७३ ॥

अथ ब्रह्मास्त्रबन्धविमुक्तिश्चतुःसप्ततौ—तयोरित्यादि

सि० मन्वदृष्टदेहस्यापि संहारसाधनैः शब्दवेध्यादिविद्यासौहार्दनं कार्यमिति चेत् । भगवतो ब्रह्मणोऽज्ञायामाकृतिनेकास्माभिर-
 पिपालनौचित्येनैतत्सहस्रस्यैवैवैचित्र्यादित्याशयेनाह—मन्य इति ॥ स० मया सहस्रहस्र एतेन तत्सहस्रेण मया सामर्थ्यमदनुग्रहात्तत्सह-
 नमिति ध्वन्यते ॥ ६९ ॥ इति त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

[पा०] १ क. झ. ट. समासाय. २ क. ख. ड.—उ. विषादयित्वा. ३ क. झ. ट. निवृत्तयित्वा. ४ इदमर्थं क. झ. ट.
 पाठेषु दृश्यते.

ततो विषण्णं समवेक्ष्य सैन्यं विभीषणो बुद्धिमतां वरिष्ठः ॥

उवाच शास्त्रामृगराजवीरानाश्वासयन्नप्रतिमैर्वधोभिः ॥ २ ॥

भा भैष्ट नास्त्यत्र विषादकालो यदार्थपुत्रौ हवशौ विषण्णौ ॥

स्वयम्भुवो वाक्यमथोद्ब्रून्तौ यत्सादिताविन्द्रजिदस्त्रजालैः ॥ ३ ॥

[विभीषणस्तत्र वराद्रिधातुरसादितोस्त्रेण निरीक्षमाणः ॥

सेनां हरीणां द्रुहिणास्त्रदूनां स्वस्य हनूमन्तमुवाच दृष्ट्वा] ॥ ४ ॥

तस्मै तु दत्तं परमास्त्रमेतत्स्वयम्भुवा ब्राह्मममोघवेगम् ॥

तन्मानयन्तौ युधि राजपुत्रौ निपातितौ कोत्र विषादकालः ॥ ५ ॥

ब्राह्ममस्त्रं ततो धीमान्मानयित्वा ॥ मारुतिः ॥ विभीषणवचः श्रुत्वा हैनुमांस्तमथाब्रवीत् ॥ ६ ॥

एतस्मिन्निहते सैन्ये वानराणां तरस्विनाम् ॥ यो यो धारयते प्राणांस्तं तमाश्वासयावहै ॥ ७ ॥

तावुभौ युगपद्दीरौ हनुमद्राक्षसोचभौ ॥ उल्काहस्तौ तदा रात्रौ रणशीर्षे विचेरतुः ॥ ८ ॥

भिन्नलाङ्गुलहस्तोरुपादाङ्गुलिशिरोधरैः ॥ स्रवद्भिः क्षतजं गात्रैः प्रस्रवद्भिस्ततस्ततः ॥ ९ ॥

पतितैः पर्वताकारैर्वानरैरभिसङ्कुलाम् ॥ शस्त्रैश्च पतितैर्दोष्टैर्ददृशाते वसुन्धराम् ॥ १० ॥

सुग्रीवमङ्गदं नीलं शरभं गन्धमादनम् ॥ गैवाक्षं च सुषेणं च वेगदर्शिनमाहुकम् ॥ ११ ॥

मैन्दं नलं ज्योतिमुखं द्विविदं पनसं तथा ॥ धृताश्रान्यास्ततो वीरौ ददृशाते हताश्रणे ॥ १२ ॥

सप्तषष्टिर्दत्ताः कोट्यो वानराणां तरस्विनाम् ॥ अहः पञ्चमशेषेण बल्लभेन स्वयम्भुवः ॥ १३ ॥

सादितयोः अवसादितयोः । किञ्चिन्न प्रतिपेदिरे ।

मूढा बभूवुरित्यर्थः ॥ १—२ ॥ आर्यपुत्रौ अवशौ

विषण्णाविति यत् । अत्र विषादकालो नास्ति विषा-

दहेतुकालो नास्ति । कुतः । स्वयम्भुवो वाक्यम् उद्ब-

हन्तौ मानयन्तौ इन्द्रजिदस्त्रजालैः सादितौ सादिता-

विव वर्तमानाविति यत् । ततः । सा भैष्टेत्यर्थः

॥ ३—४ ॥ उक्तमेवार्थं विशदयति—तस्मा इति ॥ ५ ॥

मानयित्वा सुहृत्मात्रं ब्रह्मास्त्रपरवशः स्थित्वा ॥ ६

—८ ॥ भिन्नलाङ्गुलेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥

स्रवद्भिः मूत्रयद्भिः ॥ ९—१० ॥ सुग्रीवमित्यादिश्लो-

कद्वयमेकान्वयम् ॥ आहुक इति कश्चिद्वृथपः । गवाक्षं

च सुषेणं च वेगदर्शिनमाहुकमिति पाठः । हतान् ह-

तप्रायान् । प्रहृतानिति वा ॥ ११—१२ ॥ वान-

राणां यूथपवानराणामित्यर्थः । सुग्रीवाङ्गदादिभिः

सह पाठात् ॥ अहः पञ्चमशेषेण पञ्चमभागेन ।

प्रातःसङ्गवमभ्याह्नपराह्णसायाह्नसंज्ञाः षण्णाडिकास्-

काः अहः पञ्च भागाः सन्ति । तेषु पञ्चमेन साया-

हसंज्ञेन नाडीषट्केनेत्यर्थः । स्वयम्भुवो बल्लभेन इन्द्रं

सु० शास्त्रामृगराजतेवीराश्च ताम् । शास्त्रामृगराजेषुवीराश्चेतिवा । 'सप्तमीशौण्डीः' इतियोगविभागस्तस्मात्सः । तैव

नपूर्वापरेतिवीरशब्दस्यपूर्वनिपातः । आद्यपक्षेणुएकवीरइतिबहुलकात्परनिपातः ॥ २ ॥ ति० अत्र अस्यामवस्थायां । विषा-

दकालः विषादावसरोनास्ति । कुतस्तत्राह—यदिति । यद्यस्मात्स्वयंभुवोवाक्यमुद्ब्रून्तौ तदाज्ञापरिपालयन्तौ । अतएवविषयौ

अस्त्रप्रयोगप्रवृत्तिरहितौ । अधानन्तरं तस्मादेवेन्द्रजितासादितावितियत् तस्माद्विषण्णवेव ननुप्राणपीडयन्तौ । अतोमामैष्ट ।

यद्वा एतावदशौ विषण्णावितियत् तत्रविषयेमामैष्ट । एतयोर्विषण्णयोस्मान्कोदारक्षिष्यतीतिशत्रुभ्योभयंमाभूत् । अत्रएतद्वि-

षयेविषादकालोनास्ति । यद्यस्मात्स्वयंभुवोवाक्यं मन्त्ररूपं उद्ब्रून्तौ मानयन्तौ इन्द्रजिदस्त्रजालैःसादितौ सादिताविव यतोब्रह्मसं-

माननार्थंस्वयमेवपतितवितिसामैष्टेत्यर्थः ॥ ३ ॥ ति० तदारात्रावित्यनेन सप्तम्यारात्रावयमस्त्रप्रयोगइतिमूर्च्छितं ॥ ८ ॥ ति०

सप्तषष्टिकोटिवानरहननेसामर्थ्यमाह—बल्लभेनेति । स्वयंभुवःसमग्रब्रह्मलोकेन अपरिमितप्राणिहननसमर्थेन इतमितिसंगतद्वैभव-

[पा०] १ अयंश्लोकः क. ख. पाठयोरधिकोदृश्यते. २ क.—ट. ममोघवीर्य. ३ क. ग.—ट. हनुमानिदमब्रवीत्.

४ क. झ. ट. अस्मिन्नहते. घ. एतस्मिन्नन्तरे. ५ क.—ङ. ज. झ. प्रस्रवद्भिःसमन्ततः. ख. च. छ. ट. प्रस्रवद्भिर्वाचलैः.

६ क. ख. घ.—झ. आश्विनन्तमुषेणं च. ७ क. घ. ङ. झ. ट. द्विविदं चापिवानरं. ८ क. ग.—ट. विभीषणो हनुमाश्च ददृशाते.

सागरौघनिभं भीमं दृष्ट्वा बाणादितं बलम् ॥ मार्गते जाम्बवन्तं स हनुमान्सविभीषणः ॥ १४ ॥
 स्वभावजरया युक्तं वृद्धं शरशतैश्चितम् ॥ ब्रजापतिसुतं वीरं शाम्यन्तमिव पावकम् ॥ १५ ॥
 दृष्ट्वा तमुपसंगम्य पौलस्त्यो वाक्यमब्रवीत् ॥ कच्चिदार्यं श्रैस्तीक्ष्णैः प्राणा न ध्वंसितास्तव ॥ १६ ॥
 विभीषणवचः श्रुत्वा जाम्बवानृक्षपुङ्गवः ॥ कृच्छ्रादभ्युदिरन्वाक्यमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १७ ॥
 नैर्ऋतेन्द्र महावीर्यं स्वरेण त्वाऽभिलक्ष्ये ॥ पीड्यमानः शितैर्बाणैर्न त्वां पश्यामि चक्षुषा ॥ १८ ॥
 अञ्जना सुमङ्गा येन मातरिश्वा च नैर्ऋते ॥ हनुमान्वानरश्रेष्ठः प्राणान्धारयते क्वचित् ॥ १९ ॥
 श्रुत्वा जाम्बवतो वाक्यमुवाचेदं विभीषणः ॥ आर्यपुत्रावतिक्रम्य कस्मात्पृच्छसि मारुतिम् ॥ २० ॥
 नैव राजनि सुग्रीवे नाङ्गदे नापि राघवे ॥ आर्य संदर्शितः स्नेहो यथा वायुसुते परः ॥ २१ ॥
 विभीषणवचः श्रुत्वा जाम्बवान्वाक्यमब्रवीत् ॥ शृणु नैर्ऋतशार्दूल यस्मात्पृच्छामि मारुतिम् ॥ २२ ॥
 तस्मिञ्जीवति वीरे ॥ हतमप्यहतं बलम् ॥ हनुमत्युज्झितप्राणे जीवन्तोपि वैयं हताः ॥ २३ ॥
 धरते मारुतिस्तात मारुतप्रतिमो यदि ॥ वैश्वानरसमो वीर्ये जीविताशा ततो भवेत् ॥ २४ ॥
 ततो वृद्धमुपागम्य नियमेनाभ्यवादयत् ॥ गृह्य जाम्बवतः पादौ हनुमान्मारुतात्मजः ॥
 [अहमस्मि हरिश्रेष्ठः आधि मां यत्किंकीर्षितम्] ॥ २५ ॥
 श्रुत्वा हनुमतो वाक्यं तथापि व्यथितेन्द्रियः ॥ पुनर्जातमिवात्मानं मन्यते स्पर्धेपुङ्गवः ॥ २६ ॥
 ततोऽब्रवीन्महातेजा हनुमन्तं स जाम्बवान् ॥ आगच्छ हरिशार्दूल वानरांस्त्रातुमर्हसि ॥ २७ ॥
 नान्यो विक्रमपर्याप्तस्त्वमेषां परमः सखा ॥ त्वत्पराक्रमकालोयं नान्यं पश्यामि कंचन ॥ २८ ॥
 ऋक्षवानरवीराणामनीकानि प्रहर्षय ॥ विशल्यो कुरु चाप्येतौ सादितौ रामलक्ष्मणौ ॥ २९ ॥
 गत्वा परममध्वानमुपपुपरि सागरम् ॥ हिमवन्तं नगश्रेष्ठं हनुमन्गन्तुमर्हसि ॥ ३० ॥
 ततः काञ्चनमत्युच्चमृषभं पर्वतोत्तमम् ॥ कैलासशिखरं चापि द्रक्ष्यस्वरिनिषूदन ॥ ३१ ॥
 तयोः शिखरयोर्मध्ये प्रदीप्तमतुलप्रभम् ॥ सर्वौषधियुतं वीर द्रक्ष्यस्योषधिपर्वतम् ॥ ३२ ॥
 तस्य वानरशार्दूल चतस्रो मूर्ध्नि संभवाः ॥ द्रक्ष्यस्योषधयो दीप्ता दीपयन्त्यो दिशो दश ॥ ३३ ॥

जिता । ब्रह्मास्त्रेण वा ॥ १३—१६ ॥ वाक्यं वा-
 क्योपयोगि स्वरं ॥ १७—१८ ॥ धारयत इत्यत्र
 काङ्क्षः । किं धारयत इत्यर्थः ॥ १९ ॥ श्रुतेत्यादि-
 श्लोकत्रयमेकं वाक्यं ॥ २०—२४ ॥ मारु-
 तात्मजः हनुमान् वृद्धं जाम्बवन्तं उपागम्य । नियमे-
 न श्रोत्रहस्तसंस्पर्शव्यत्यस्तहस्तत्वादिरूपेण सह ।
 जाम्बवतः पादौ गृह्य गृहीत्वा अभ्यवादयत् । स्वनामो-
 च्छारणपूर्वकं युगपत्पादावगृह्णादित्यर्थः ॥ २५ ॥ वाक्यं
 हनुमानहमस्मीत्यभिवादनवाक्यं । तथा व्यथितेन्द्रि-
 योपि हनुमतो वाक्यं श्रुत्वा ऋक्षपुङ्गवः जाम्बवान्
 आत्मानं पुनर्जातं मन्यते स्मेति संबन्धः ॥ २६—२७ ॥

विक्रमपर्याप्तः पर्याप्तविक्रमः । विक्रमपूर्ण इति यावत्
 अन्यं पराक्रमितारं ॥ २८—२९ ॥ परमं दीर्घं । उप-
 र्युपरिसागरं सागरस्य समीपोपरि प्रवेशे । “उपर्य-
 व्यधसः सामीप्ये” इति सामीप्ये द्विवचनं । “विशुष-
 र्यादिषु त्रिषु द्वितीया” इति द्वितीया ॥ ३० ॥ ऋषभं
 ऋषभाख्यं । पर्वतोत्तमं शिखरमित्यर्थः ॥ ३१—३२ ॥
 तस्येत्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयं ॥ ओषधयः ओषधीः ।
 दीपयन्त्यः दीपयन्तीः । व्यत्ययेन द्वितीयायै
 प्रथमा । मृतं सञ्जीवयतीति मृतसञ्जीवनी । जीव-
 नानन्तरं संचारक्षमतायै विशल्यं करोतीति विशल्य-
 करणी । विशल्ये कृते लघुः सन्धानं करोतीति स-

मेवैतदितिभावः ॥ १३ ॥ ति० मार्गते विशिष्येत्यर्थः । तस्यबहुल्लाहुपायप्रश्नार्थमितिभावः ॥ १४ ॥ स्त० अवश्यंस्नेहेनपा-
 निर्गच्छाद्—नेति । हेआर्यं तथाकिंनदर्शितः । पूर्वैर्लक्षणेनसद्वरामस्यनिर्देशादेकसत्त्वेपिद्वयंनस्तीतिप्रतीत्यारामानतिक्रमणेपि

[पा०] १ क. म. ट. विदगात्रः. २ ड. म. ट. सुमत. ३ क. म. ट. मृतावर्य. ४ इदमर्थं ज. पाठेदस्यते.

मृतसञ्जीवनीं चैव विशल्यकरणीमपि ॥ सावर्ण्यकरणीं चैव सन्धानकरणीं तथा ॥ ३४ ॥
 ताः सर्वा हनुमन्पृष्ट क्षिप्रमागन्तुमर्हसि ॥ आश्वासय हरीन्प्राणैर्योज्य गन्धवहात्मज ॥ ३५ ॥
 श्रुत्वा जाम्बवतो वाक्यं हनुमान्हरिपुङ्गवः ॥ आपूर्यत बलोद्धर्षैस्तोयवेगैरिवाणवः ॥ ३६ ॥
 स पर्वततटाग्रस्थः पीडयन्पर्वतोच्चमम् ॥ हनुमान्दृश्यते वीरो द्वितीय इव पर्वतः ॥ ३७ ॥
 हरिपादविनिर्भसो निषसाद स पर्वतः ॥ न शशाक तदाऽऽत्मानं सोढुं भृशनिपीडितः ॥ ३८ ॥
 तस्य पेतुर्नगा भूमौ हरिवेगाच्च जञ्जलुः ॥ शृङ्गाणि च व्यशीर्यन्त पीडितस्य हनूमता ॥ ३९ ॥
 तस्मिन्संपीड्यमाने तु भग्नद्रुमशिलातले ॥ न शेकुर्वानराः स्यातुं घूर्णमाने नगोत्तमे ॥ ४० ॥
 सा घूर्णितमहाद्वारा प्रभग्नगृहगोपुरा ॥ लङ्का त्रासाकुला रात्रौ प्रनृत्तेवाभवत्तदा ॥ ४१ ॥
 पृथिवीधरसंकाशो निपीड्य धरणीधरम् ॥ पृथिवीं क्षोभयामास सार्णवां मारुतात्मजः ॥ ४२ ॥
 आरुरोह तदा तैसाद्हरिर्मलयपर्वतम् ॥ मेरुमन्दरसंकाशं नानाप्रसवणाकुलम् ॥ ४३ ॥
 नानाद्रुमलताकीर्णं विकासिकमलोत्पलम् ॥ सेवितं देवगन्धर्वैः षष्टियोजनमुच्छ्रितम् ॥ ४४ ॥
 विद्याधरैर्मुनिगणैरप्सरोगिनिर्षेवितम् ॥ नानामृगगणाकीर्णं बहुकुन्दरशोभितम् ॥ ४५ ॥
 सर्वानाकुलयन्तत्र यक्षगन्धर्वकिन्नरान् ॥ हनुमान्मेघसंकाशो बबूधे मारुतात्मजः ॥ ४६ ॥
 यद्वा तु शैलमापीड्य बडबामुखवन्मुखम् ॥ विवृत्योत्रं ननादोच्चैस्त्रासयन्निव राक्षसान् ॥ ४७ ॥
 तस्य नानघमानस्य श्रुत्वा निनदमद्भुतम् ॥ लङ्कास्था राक्षसाः सर्वे न शेकुः स्पन्दितुं भयात् ॥ ४८ ॥
 नमस्कृत्वाऽथ रामाय मारुतिर्भीमविक्रमः ॥ राघवार्थं परं कर्म समीहत परन्तपः ॥ ४९ ॥

स पुच्छमुद्यम्य भुजङ्गकल्पं विनम्य पृष्ठं श्रवणे निकुञ्च्य ॥

विवृत्य वक्रं बडबामुखमभापुषुवे व्योमनि चण्डवेगः ॥ ५० ॥

स वृक्षषण्डांस्तरसाऽऽजहार शैलाञ्जलिः प्राकृतवानरांश्च ॥

बाहूरुवेगोद्धतसंप्रणुन्नास्ते क्षीणवेगाः सलिले निपेतुः ॥ ५१ ॥

न्यानकरणी । ततो व्रणकृतवैवर्ण्यं विहाय प्रवेशान्तर-
 सावर्ण्यं करोतीति सावर्ण्यकरणी ॥ ३३—३५ ॥
 बलोद्धर्षैः बलोत्कर्षैः । आपूर्यत पूर्णोभूत् ॥ ३६ ॥
 पर्वततटाग्रस्थः त्रिकूटशिखरस्थः । पर्वतोत्तमं त्रिकूटं
 ॥ ३७ ॥ हरीति । हरिः हनुमान् ॥ ३८ ॥ तस्य
 त्रिकूटस्य । नगाः वृक्षाः । हरिवेगात् हनुमजो हिम-
 धनुत्तरप्रदेशस्थौषधिपर्वतपर्यन्तगमनोचितशक्त्या-
 स्थानवेगात् । जञ्जलुश्च । वेगोद्धर्षजवह्निनेत्यर्थः
 पीडितस्य पर्वतस्येति शेषः ॥ ३९ ॥ न शेकुरिति । त्रिकू-
 टतटस्य युद्धरङ्गत्वात् । घूर्णमाने कम्पमाने ॥ ४० ॥ प्र-
 नृत्तेवाभवत् त्रिकूटाग्रनिर्मितत्वात्तस्याः ॥ ४१—४२ ॥
 आरुरोहेत्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयं ॥ मलयपर्वतमित्यत्र

लङ्कामलय उच्यते ॥ ४३—४६ ॥ त्रासयन् त्रासनार्थं
 ननाद । “लक्षणहेत्वोः—” इति शत्रुप्रत्ययः ।
 स्वागमनपर्यन्तं राक्षसनिर्गमनं मा भूदिति तेषां
 त्रासनार्थं ननादेति भावः । इवशब्दो वाक्यालंकारे
 ॥ ४७—४८ ॥ नमस्कृत्वाथ रामायेति अयं प्रारीप्सि-
 तकर्मसमाप्तये सम्यगिष्टदेवतानमस्कारः ॥ ४९ ॥
 स पुच्छमिति पुच्छोद्यमनेनोत्साहातिरेक उक्तः ।
 पृष्ठविनमनेनाकाशगमनानुकूलप्राणवायुनिरोध उक्तः ।
 श्रवणनिकुञ्चनेन बलोद्धर्षणं । मुखव्यादानेनाभिनि-
 वेशः ॥ ५० ॥ प्राकृतवानरान् त्रिकूटवननित्यवासिनः ।
 आजहार उज्जहार । अस्त्रैवानुवादो बाह्विति । बाहू-
 रुवेगोद्धतसंप्रणुन्नाः बाहूर्बोर्वेगेन उद्धताः उन्मूलिताः

तदतिक्रमणमिति शङ्कावारयितुं राघवइति प्रयुक्तिः ॥ २१ ॥ त्रि० सुवर्णकरणीं स्वर्णसमानवर्णस्य देहादेः करणी ॥ ३४ ॥

[पा०] १ ग. क. झ. ट. सुवर्णकरणीवैवसंधानीचमहौषधी. क. ख. घ. च. छ. ज. सवर्णकरणीवैवसंधानीचमहौषधी.
 २ ख. ज. प्रतिगन्तुमर्हसि. ३ क. झ. बलोद्धर्षैर्वायुवेगैरिवा. ४ क. श्रीमान्हरिः. ५ क. न्मेघसंकाशो. ६ क. झ. ट. शैलमा-
 सिज्ज. = क. ग. क. झ. ट. राक्षसव्याघ्रानशेकुः.

स तौ प्रसार्योरगभोगकल्पौ भुजौ भुजङ्गारिनिकाशवीर्यः ॥
जगाम मेरुं नगराजमग्र्यं दिशः प्रकर्षन्निव वायुसन्तुः ॥ ५२ ॥
स सागरं घूर्णितवीचिमालं तदा भृशं भ्रामितसर्वसत्त्वम् ॥
समीक्षमाणः सहसा जगाम चक्रं यथा विष्णुकराग्रमुक्तम् ॥ ५३ ॥
स पर्वतान्वृक्षगणान्सरांसि नदीस्तटाकानि पुरोत्तमानि ॥
स्फीताञ्जनान्तानपि संप्रवीक्ष्य जगाम वेगात्पितृतुल्यवेगः ॥ ५४ ॥

आदित्यपथमाश्रित्य जगाम स गतक्लमः ॥ हनुर्मास्त्वरितो वीरः पितृतुल्यपराक्रमः ॥ ५५ ॥
ज्वेन महता युक्तो भारुतिर्मारुतो यथा ॥ जगाम हरिशार्दूलो दिशः शब्देन पूरयन् ॥ ५६ ॥
स्मरञ्जाम्भवतो वाक्यं मारुतिर्वातरंहसा ॥ ददर्श सहसा चापि हिमवन्तं महाकपिः ॥ ५७ ॥
नानाप्रसन्नवर्णोपेतं बहुकन्दरनिर्जरम् ॥ श्वेताभ्रचयसंकाशैः शिखरैश्चारुदर्शनैः ॥
शोभितं विविधैर्वृक्षैरगमत्पर्वतोत्तमम् ॥ ५८ ॥

स तं समासाद्य महानगेन्द्रमतिप्रवृद्धोत्तमयोरैश्वर्यम् ॥
ददर्श पुण्यानि महाश्रमाणि सुरर्षिसङ्घोत्तमसेवितानि ॥ ५९ ॥
स ब्रह्मकोशं रजतालयं च शकालयं रुद्रशरप्रमोक्षम् ॥
हयाननं ब्रह्मशिरश्च दीप्तं ददर्श वैवस्वतकिङ्कराश्च ॥ ६० ॥
वैज्रालयं वैश्रवणालयं च सूर्यप्रभं सूर्यनिबन्धनं च ॥
ब्रह्मासनं शङ्करकामुकं च ददर्श नारिं च वसुन्धरायाः ॥ ६१ ॥
[विष्णेश्वरं तत्र सनन्दिकेशं स्कन्दं धृतं देवगणैर्ददर्श ॥
उमां सुदुर्गामथ कन्यकाभिर्विलासयन्तीं ददृशेऽग्रवीर्यः] ॥ ६२ ॥

संप्रणुन्नाः । दूरं प्रेरिताः । क्षीणवेगाः क्रमेण क्षीण-
वेगाः सन्तः ॥ ५१ ॥ मेरुं कैलासपार्श्ववर्तिनं । अस्ति
छान्यो हिमवदन्तर्वर्ती मेरुः । यद्वा मेरुं मेरुपलक्षि-
तदिशि स्थितं नगराजं हिमवन्तं । यद्वा मेरुमुद्दिश्य
जगाम । उत्तरादिशमुद्दिश्य जगामेत्यर्थः । यद्वा मेरुं
मेरुसदृशं । प्रकर्षन् कल्पयन् ॥ ५२—५३ ॥ ज-
नान्तान् जनपदान् ॥ ५४ ॥ पूर्वमुपर्युपरिसागरमि-
त्युक्त्या आदित्यपथं आकाशं ॥ ५५—५६ ॥ स्म-
रन् जाम्भवत इति जान्मवद्वाक्यस्मरणं औषधिपर्व-
तमतीत्य वेगातिशयेनान्यत्र गमननिवृत्त्यर्थः । वातरं-
हसा । उपलक्षित इति शेषः ॥ ५७—५९ ॥ दृष्टा-
नामाश्रमाणां नामान्यनुकाममिति—स ब्रह्मकोशमित्या-
दिना ॥ ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्य कोशो गृहं । “कोशोऽस्ति”

कुब्जलेख्येण शुद्धदेशेण्यक्षीर्षयोः । गृहे देहे पुस्तकौ-
घपेऽथ्यामसिपिधानके” इति रत्नमाला । रजतालयं
कैलासं । शक्रस्य इन्द्रस्य । स्थानं आश्रमस्थानं । रुद्र-
शराः प्रमोक्षयन्ते लीलार्थं यस्मिन् तद्गुद्रशरप्रमोक्षं
स्थानं । हयाननं हयग्रीवाराधनस्थानं । ब्रह्मशिरः
रुद्रनिकृत्तब्रह्मशिरःप्रक्षेपस्थानं । वैवस्वतकिङ्करात्
विवस्वत्संनिधिं किङ्करान् । ग्रामण्यादीन् मासान्तपरि-
चारकान् विश्रमार्थमत्र स्थितान् ॥ ६० ॥ वैज्रालय-
मिति । इन्द्राय ब्रह्मणा वज्रप्रदानस्थानं । सूर्यप्रभ-
मिति वैश्रवणालयविशेषणं । सूर्यनिबन्धनं छायादे-
वीग्रीतये विश्वकर्माणां शाणारोपणाय सूर्यनिबन्धन-
स्थानं । ब्रह्मासनं देवगणसंदर्शनाय कृतं ब्रह्मणः
सिंहासनं । ब्रह्मणामृषीणामासनं स्थानं वा । शङ्कर-

ति० रजतालयं हिरण्यगर्भापरमूर्तेरजतनाभेःस्थानं । ब्रह्मशिरः ब्रह्माक्षदेवता । तत्स्थानं ॥ ६० ॥ ति० सूर्यनिबन्धनं सूर्योणांबज्र-
स्थानेनिबन्धनं समावेशः तत्स्थानं । अतएव तत्सूर्यप्रभं । ब्रह्मालयं चतुर्मुखब्रह्मस्थानं ॥ ६१ ॥

[पा०] १ क. झ. ट. न्यक्षिगणान्. २ क. झ. मारुतिर्वातरंहसा. ३ क. ख. ग. क.—ट. वाक्यन्. ४ क. झ. न. ट.
मारुतिर्भोगविक्रमः. ५ ख. क. छ. झ. न. ट. हेमशङ्खः. ६ घ. न. ब्रह्मलोकं. ७ क. झ. ट. वैज्रालयं. ८ क. झ. ट. ब्रह्मा-
लयं. ९ अयंकोषः क. ख. च. छ. पाठेषु दृश्यते.

कैलासमध्यं हिमवच्छिलां च तथैवमं काञ्चनशैलमध्यम् ॥

संदीप्तसर्वौषधिसंप्रदीप्तं ददर्श सर्वौषधिपर्वतेन्द्रम् ॥ ६३ ॥

स तं समीक्ष्यानलरश्मिदीप्तं विसिन्धिये वासवदूतसूनुः ॥

आवृत्य तं चौषधिपर्वतेन्द्रं तत्रौषधीनां विचयं चकार ॥ ६४ ॥

स योजनसहस्राणि समतीत्य महाकपिः ॥ दिव्यौषधिधरं शैलं व्यचरन्मारुतात्मजः ॥ ६५ ॥

महौषध्यस्ततः सर्वास्तस्मिन्पर्वतसत्तमे ॥ विज्ञायार्थिनमायान्तं ततो जग्मुरदर्शनम् ॥ ६६ ॥

स ता महात्मा हनुमानपश्यंश्चुकोप कोपाच्च भृशं ननाद ॥

अमृष्यमाणोऽग्निनिकाशचक्षुर्महीधरेन्द्रं तमुवाच वाक्यम् ॥ ६७ ॥

किमेतदेवं सुविनिश्चितं ते यद्राघवे नासि कृतानुकम्पः ॥

पश्याद्य महाह्रुवलाभिभूतो विकीर्णमात्मानमथो नगेन्द्र ॥ ६८ ॥

स तस्य शृङ्गं सनगं सनागं सकाञ्चनं धातुसहस्रजुष्टम् ॥

विकीर्णकूटज्वलिताग्रसातुं प्रगृह्य वेगात्सहसोन्ममाथ ॥ ६९ ॥

स तं समुत्पाद्य स्वमुत्पपात विशास्य लोकान्ससुरासुरेन्द्रान् ॥

संस्तूयमानः स्वचरैरनेकैर्जगाम वेगाद्गरुडोग्रवेगः ॥ ७० ॥

स भास्कराध्वानमनुप्रपन्नस्तं भास्कराभं शिखरं प्रगृह्य ॥

बभौ तदा भास्करसन्निकाशो रवेः समीपे प्रतिभास्कराभः ॥ ७१ ॥

स तेन शैलेन भृशं रराज शैलोपमो गन्धवहात्मजस्तु ॥

सहस्रधारेण सपावकेन चक्रेण स्वे विष्णुरिवापितेन ॥ ७२ ॥

कार्मुकं तत्स्थानमित्यर्थः । नाभिं पातालप्रवेशरन्ध्रं ॥ ६१—६२ ॥ ब्रह्मादिस्थानेषु रजतालयमिति परिगणितमपि जाम्बवतुपदिष्टप्रकारेण दर्शनाय पुनराह—कैलासमिति ॥ हिमवच्छिला नाम कैलासपार्श्वे कश्चिच्छिलाविशेषः । ऋषभं ऋषभाख्यमौषधिपर्वतं । काञ्चनशैलं पूर्वं मेरुमित्युक्तं । संदीप्तसर्वौषधिसंप्रदीप्तं संदीप्ताभिः रात्रौ ज्वलन्तीभिः सर्वाभिः औषधीभिः तृणज्योतिर्भिः संप्रदीप्तं सम्यक्प्रकाशमानं । सर्वौषधिपर्वतेन्द्रं मृतसञ्जीवन्यादिसर्वौषधिशुक्तपर्वतेन्द्रं । ददर्श ॥ ६३ ॥ वासवदूतः वायुः वासवावेशेन मेघप्रेरकत्वात् । अतएवाभिषेकसमये

इन्द्रेण प्रेरितो हारं रामायोपाहरत् । विचयं अन्वेष्टव्यं ॥ ६४ ॥ अतीत्य अतीत्यापीत्यर्थः । अनेन अमरहितत्वमुक्तं ॥ ६५ ॥ ततः तस्य हनुमतः । अदर्शनं ॥ ६६ ॥ ताः औषधीः ॥ ६७ ॥ राघवे कृतानुकम्पो नासीति यत् एतत् एवं सुविनिश्चितं यदि तर्हि आत्मानमथो विकीर्णं पश्येति संबन्धः । एतच्छ्लोकानन्तरमित्युक्तत्वेत्याहार्थः ॥ ६८ ॥ सनागं सगजं । उन्ममाथ उत्पाटयामास ॥ ६९—७० ॥ भास्कराध्वानं अन्तरिक्षं । भास्कराभशिखरप्रहणात् स्वयं भास्करसन्निकाशत्वाच्च सूर्यसमीपस्थः प्रतिसूर्य इव बभावित्यर्थः ॥ ७१ ॥ सहस्रधारेण । अपितेन

ति० हिमवच्छिलां भगवतोद्भूततपस्तमाधिपीठं ॥ ६३ ॥ ति० वासवस्य मेघस्वरूपिणो देवराजस्य इतः प्रेरकः वायुरित्यर्थः ॥ स० वासवोदूतः प्रोक्तकरीयस्य सतस्य । सूनुः ॥ ६४ ॥ ति० योजनसहस्राणि सहस्रशब्दोऽनेकोपलक्षणं ॥ स० योजनसहस्राणि पञ्चाशत्सहस्रयोजनानि ॥ ६५ ॥ ति० रवेः समीपइत्यनेन सूर्योदयोत्तरेतदानयनमितिलभ्यते ॥ स० रवेः समीपे बभौ । अनेन सूर्योदयोत्तरंगमनानयने इतिलभ्यते ॥ ७१ ॥ स० से हस्तात्मकेन्द्रिंशे । अपितेन । से आकाशे यथा तथा बभाविति वा ॥ ७२ ॥

[पा०] १ क. विष्णुरिवोद्धतेन.

वा. रा. २१६

तं वानराः प्रेक्ष्य विनेदुरुच्चैः स तानपि प्रेक्ष्य मुदा ननाद ॥
 तेषां समुद्बुधरवं निशम्य लङ्कालया भीमतरं विनेदुः ॥ ७३ ॥
 ततो महात्मा निपपात तस्मिन्शैलोत्तमे वानरसैन्यमध्ये ॥
 हर्युत्तमेभ्यः शिरसाऽभिवाद्य विभीषणं तत्र स सखजे च ॥ ७४ ॥
 तावत्पुत्रौ मानुषराजपुत्रौ तं गन्धमाघ्राय महौषधीनाम् ॥
 बभूवतुस्तत्र तदा विशल्यावुत्तस्थुरन्ये च हरिप्रवीराः ॥ ७५ ॥
 सर्वे विशल्या विरुजः क्षणेन हरिप्रवीरा निहताश्च ये स्युः ॥
 गन्धेन तासां प्रवरौषधीनां सुप्ता निशान्तेष्विव संप्रबुद्धाः ॥ ७६ ॥

यदाप्रभृति लङ्कायां युध्यन्ते कपिराक्षसाः ॥ तदाप्रभृति मानार्थमाज्ञया रावणस्य च ॥ ७७ ॥
 ये हन्यन्ते रणे तत्र राक्षसाः कपिकुञ्जरैः ॥ हताहतास्तु क्षिप्यन्ते सर्व एव तु सागरे ॥ ७८ ॥
 ततो हरिर्गन्धवहात्मजस्तु तमोषधीशैलमुदग्रवीर्यः ॥

निनाय वेगाद्विमवन्तमेव पुनश्च रामेण समाजगाम ॥ ७९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

हस्तेर्षितेन । सपावकेन अग्निज्वालावता । चक्रेण
 विष्णुरिव रराज ॥ ७२ ॥ तं वानरा इत्यनेन दूरा-
 देव गन्धाम्राणेन सर्वे जीविता इति गम्यते ॥ ७३ ॥
 शैलोत्तमे त्रिकूटशिखरे ॥ ७४—७५ ॥ विशल्यक-
 रण्या विशल्याः । सन्धानकरण्या विरुजः । ये पूर्वं
 निहतास्तेपि सुप्ता निशान्तेष्विव संप्रबुद्धाः । अनेन
 सावर्ण्यसिद्धिरप्युक्ता ॥ ७६ ॥ तर्हि निहता राक्षसाः
 किं न प्रबुद्धा इत्यत्राह—यदाप्रभृतीति ॥ मानार्थ
 हतानां राक्षसानां इत्यत्रापि अपरिज्ञानार्थः । मृदश-
 रीरसंख्याप्रतिपत्त्यर्थवा । पूर्वयोजनायामर्थशब्दो

निवृत्तिपरः । “अर्थोभिधेयैरेवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु”
 इत्यमरः । परैः परिच्छिद्य ज्ञानं मा भूदित्येवमर्थ-
 मिति भावः । हताहताः समूर्षावस्थाः । किं पुनर्मृता
 इति भावः । “केन नव्विशिष्टेनानव्व” इति
 कर्मधारयः । यद्वा यदा यदा ये ये हताः तदा तदा
 ते ते क्षिप्ता इत्यर्थः ॥ ७७—७९ ॥ इति श्रीगोवि-
 न्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने
 युद्धकाण्डव्याख्याने चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

स० विनेदुः । अनेन वातमात्रस्पर्शेनगात्रस्मृतिरोगताचकपीनांजातेइतिध्वन्यते । तेषां सच तेच ते । तेषां हनुमद्भानराणां
 ॥ ७३ ॥ ति० मानार्थं अर्थशब्दोनिवृत्तिवाचो । शशूणैर्हतराक्षसेयत्ताज्ञानाभावायमित्यर्थः । तदपरिज्ञानेत्वंविशेषलस्याल्पीयत्वं
 ज्ञात्वावानरालङ्कारप्रविशेयुः । तेमाप्रवेक्ष्यभिलेतदर्थोऽयंरावणस्येश्वरेच्छयाविचारः ॥ ७७ ॥ स० सागरोपरिगिरिशिखरंपरिपृष्टो-
 छवनेतदन्तस्थानारक्षसामनुजीवनंवनगन्धस्थान्तःप्रवेशासामर्थ्यात् । किंनामयादोभीरक्षसांभक्षितज्ञात् । निलयनमात्रेणहनु-
 मत्कृतपर्वतोत्पादनतःएतदनिष्टकार्यसाधनेऽयमुत्तरत्रकिंकुर्यादितिभीतेर्वा । “भीषास्माद्वातःपवते” इत्याद्यैःरामविरुद्धकार्यकरणभी-
 तेरिवात्मजप्रीतेर्बावयुर्ननिनायनीरनायकमन्त्रेगन्धमितिचेतिज्ञेयम् । ओषधीनामर्थिनंज्ञात्वाऽदर्शनंगताइत्यनेनज्ञानिलोकेरनुसंधा-
 नादिकंसंभवतीतिसुषटोऽयमर्थः ॥ ७८ ॥ ति० ओषधीशैलमितिदीर्घआर्षः ॥ आश्विनकृष्णाष्टम्यामिदं ॥ स० ओषधीशैलः
 तद्वत्पर्वतः । तं । तत्रत्यएववेगात् हिमवन्तंस्वस्थानं । तं उत्कृत्तरौलभार्गं । निनाय प्रापयामास । “संस्थितएवतत्र” इत्यन्य-
 त्रोक्तेः । पुनः प्रक्षेपानन्तरं रामेणसमाजगामसंगतोभूत् । प्रथमेन्द्रजिबुद्धएवाहृतदृष्ट्यै “इदमंभोगृहीत्वातु” इत्यारभ्य
 “चकारनेत्रयोःशौचं” इतिगर्भाकुल “क्षणेनातीन्द्रियाण्येषांचक्षुषि” इत्यनेन वनपर्वतोका “अनेनदष्टोऽहमितिस्मदुष्टः”
 इत्यन्यत्ररीत्यन्तरेणोक्तावक्रमाऽनुक्तिर्नदोषायेति नीतेरविरुद्धेति चसंग्राहेतिज्ञेयं । ओषधीतिदीर्घावैतालेश्वरनिर्वाहः । अत्रैवहनु-
 स्वलेषु ओषध्यइतिपूर्वमुक्तेः । लेखनयदिकर्तव्यंतर्हितत्रैवकर्तव्यं । ईकारान्तात्वेनसमाधानंतत्रेवाप्रापिसममितिस्वरसम्
 ॥ ७९ ॥ इतिचतुःसप्ततितमःसर्गः ॥ ७४ ॥

पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

सुग्रीवनियोगेन वागैराशौलकादहनम् ॥ १ ॥ ततोराक्षसाश्चाकुंभकर्णस्पर्शान्मणिकुंभान्यां यूषाक्षादिभिः सेव-
याचलह वानरान्तरिण्यानियोगम् ॥ २ ॥ वासरराक्षससैन्ययोर्महायुद्धम् ॥ ३ ॥

ततोऽब्रवीन्महातेजाः सुग्रीवो वानराधिपः ॥ अर्धं विज्ञापयंश्चापि हनुमन्तमिदं वचः ॥ १ ॥

यतो हतः कुम्भकर्णः कुमारश्च निषूदिताः ॥ नेदानीमुपनिर्हारं रावणो दातुमर्हति ॥ २ ॥

ये ये महाबलाः सन्ति लघवश्च पुनश्चमाः ॥ लङ्कामभ्युत्पतन्त्वाशु गृक्षोल्काः पुनर्गर्भमाः ॥

[हरयो हरिसंकाशाः प्रदग्धुं रावणालयम् ॥ ३ ॥]

ततोऽस्मिन् गत आदित्ये रौद्रे तस्मिन्निशाग्रिणे ॥ लङ्कामभिमुखाः सौल्का जग्मुस्ते पुनर्गर्भमाः ॥ ४ ॥

उल्काहस्तैर्हरिणैः सर्वतः समभिद्रुताः ॥ आरक्षस्था विरूपाक्षाः सहसा विमदुबुधुः ॥ ५ ॥

गोपुरादप्रतोलीषु चर्यासु विविधासु च ॥

प्रासादेषु च संहृष्टाः ससृजुस्ते हुताशनम् ॥ तेषां गृहसहस्राणि ददाह हुतशुक्तदा ॥ ६ ॥

प्रासादाः पर्वताकाराः पतन्ति धरणीतले ॥ अगुरुदह्यते तत्र वरं च हरिचन्दनम् ॥ ७ ॥

मौक्तिका मणयः स्निग्धा वज्रं चापि प्रवालकम् ॥

क्षौमं च दह्यते तत्र कौशेयं चापि शोभनम् ॥ ८ ॥

एवं हनुमदानीतौषधिपर्वतगन्धमात्रेण समागत-
प्राणेषु सर्वेषु विशलेषु समुत्थितेषु सुग्रीवः स्वाति-
सन्धानजनितकोपातिरेकेण सद्यो निःशेषं लङ्कानिर्द-
हनं हनुमते नियमयति—तत इत्यादि ॥ अर्धं
अर्धादनपेतं । प्रयोजननियतं वाक्यं विज्ञापयन् ।
रामायेति शेषः । ततो हनुमन्तमब्रवीदिति योजना ।
यद्वा अर्धं विज्ञापयन् विशेषेण ज्ञापयन् ॥ १ ॥
इदानींलङ्कादाहोपदेशे निमित्तमाह—यत इति ॥ उप-
निर्हारं उपनिष्क्रमणं । युद्धाय निर्गमनमिति यावत् ।
हतपुत्रादित्वेनानुत्साहाद्वावणो न निर्गमिष्यतीति
भावः । अत्र आग्रहेण प्रेतनिर्यापनरुद्धनिर्हारपदप्र-
योगः । दातुं कर्तुमिति यावत् । धातूनामनेकार्थ-
त्वात् । उपनिर्हारशब्दः उपनिष्क्रम्य युद्धपरो वा
॥ २ ॥ लघवः वेगवन्तः । उत्पतन्तु प्राकारमुत्प्लुत्य
गच्छन्तु ॥ ३ ॥ तत इति । ननु पूर्वमुल्काहस्तौ तदा
रात्रावित्युक्तं । अत्र आदित्यास्तमयसमय इति गम्यते
अतो विरुद्धमिति चेन्नविरोधः । आदित्येस्तं गत इति

प्रकाशाभावोक्तिः । निशामुख इति रात्रेः प्रथमयाम
उच्यते । रौद्र इति विशेषणात् यामान्तत्वेन रात्रा-
न्धकारत्वमुच्यते । हनुमांश्च महाद्रुतवेगशालितया
मुहूर्तमात्रेण प्रस्थायौषधिपर्वतमानीय तं पुनस्तत्र
निक्षिप्यागतवानिति तस्य वेगातिशयश्च प्रतिपादितो
भवति ॥ ४ ॥ आरक्षस्थाः सुप्तस्थाः नगररक्षिणो
वा । आरक्षो दुर्गरक्षिणां स्थानं । तत्रस्था वा ।
“त्रिष्वारक्षस्तु रक्षणे” इति रत्नमाला । विरूपाक्षाः
राक्षसाः ॥ ५ ॥ गोपुरं पुरद्वारं । अट्टन्ति हिंसन्ति
योधा एषु स्थितेत्यट्टाः प्राकारप्रस्थितगृहाणि ।
“स्यादट्टः क्षौमसस्त्रियां” इत्यमरः । प्रतोल्यः
वीथ्यः । चर्याः अवान्तरवीथ्यः । ते वानराः ।
ससृजुः क्षिप्तवन्तः । तेषां वानराणां संबन्धी हुतशु-
मित्यन्वयः ॥ ६ ॥ दहनकार्यं प्रपञ्चयति—प्रासादा
इत्यादि ॥ तत्र प्रासादेषु । दह्यते अदह्यत । व्यत्य-
येन भूतार्थे लट् । वरं सुगन्धं ॥ ७ ॥ मौक्तिका
इत्यादिचतुःश्लोक्येकान्वया ॥ सर्वत्र अदह्यतेत्यस्य

कृतक० तस्मादिदानीं उपनिर्हारं पुररक्षां । दातुं संपादयितुं । नार्हति ॥ ति० उपनिर्हारं युद्धावहारं । अस्माकं दातुं नार्ह-
तीत्यर्थः । अनेनान्यदायुद्धावहारो जात इति ज्ञायते इत्यन्ये ॥ ति० क्वच उपनिर्हारं सृष्टपुत्राद्युद्देशकजलं । दातुं नार्हति अवका-
शोनदातव्य इति तात्पर्यम् ॥ २ ॥ ति० ततोऽस्मिन् । पूर्वदिवसापररात्रिशेषेऽल्काहस्ताभ्यां हनुमद्विभीषणाभ्यां जावदन्वेष्टनं ।
ततस्तत्रियोगत उपसिपर्वताहरणाय गमनं । अथाहरणं । पुनश्च तत्रापणं पुनरागमनमिति त्रिशङ्खटिका मन्त्रे चैव । ततः पुनः प्रदोषे
हनुमदादीनां लङ्कादाहणमनमितिकतकादयः ॥ ४ ॥ स० आरक्षं रक्षणीयं द्वारादि । तत्र तिष्ठन्तीत्यारक्षस्थाः । “आरक्षं रक्षणीयेत्याह”
इति विश्वः ॥ ५ ॥ ति० अट्टः गृहोपरितनं गृहं ॥ ६ ॥

आविकं विविधं चौर्यं काञ्चनं भाण्डमायुधम् ॥ नानाविकृतसंस्थानं वाजिभाण्डपरिच्छदौ ॥ ९ ॥
 गजग्रैवेयकक्ष्याश्च रथभाण्डाश्च संस्कृताः ॥ तनुत्राणि च योधानां हस्त्यश्वानां च वर्म च ॥ १० ॥
 खड्गा धनुषि ज्या बाणास्तोमराङ्कुशशक्तयः ॥ रोमजं वालजं चर्म व्याघ्रजं चाण्डजं बहु ॥ ११ ॥
 श्रुक्तामणिविचित्राश्च प्रासादाश्च समन्ततः ॥ विविधानस्त्रैसंयोगानभिर्दहति तत्र वै ॥ १२ ॥
 नानाविधान्गृहच्छन्दान्ददाह हुतश्रुक्तदा ॥ आवासान्नाक्षसानां च सर्वेषां गृहगार्धिनाम् ॥ १३ ॥
 हेमचित्रतनुत्राणां स्रग्दामाम्बरधारिणाम् ॥ शीधुपानचलाक्षाणां मदविह्वलगामिनाम् ॥ १४ ॥
 कान्तालम्बितवस्त्राणां शशुसंजातमन्युनाम् ॥ गदाशूलासिहस्तानां खादतां पिबतामपि ॥ १५ ॥
 शयनेषु महार्हेषु प्रसुप्तानां प्रियैः सह ॥ त्रस्तानां गच्छतां तूर्णं पुत्रानादाय सर्वतः ॥ १६ ॥
 तेषां शतसहस्राणि तदा लङ्कानिवासिनाम् ॥ अदहत्पावकस्तत्र जज्वाल च पुनः पुनः ॥ १७ ॥

यथायथं विपरिणामेनान्वयः । मणयः उपान्तमौक्तिकादिव्यतिरिक्ताः । श्लौमकौशेययोरुपादानभेदात् भेदः । 'वाल्कं श्लौमादि । कौशेयं कृमिकोशोत्थं' इत्युभयत्राप्यमरः । शोभनं शोभमानं । आविकं अविरोमनिर्मितं कम्बलं । और्णं मेषादिरोमनिर्मितं कम्बलं "ऊर्णं मेषादिलोमि स्यात्" इत्यमरः । भाण्डं उपकरणं । आभरणादि वा । "भाण्डं तु भूषायां नादे पात्राश्चभूषयोः । सार्जने कलशादौ च वणिङ्मूलधनेपि च" इति रत्नमाला । नानाविकृतसंस्थानं नानाविधविकारवद्विचित्रसन्निवेशमिति भूषणादिसर्वविशेषणं । वाजिभाण्डपरिच्छदौ अश्वालंकारपत्त्ययनादिपरिवर्ही । भाण्डशब्देनैवाश्वाभरणसिद्धावपि कर्णावतंसदिवत् साहित्यबोधनार्थं वाजिपदं । गजानां ग्रैवेयकानि कण्ठभूषणानि । कक्ष्याः इभ्रवन्धिन्मयः । "ग्रैवेयकं कण्ठभूषणम्" । "कक्ष्या प्रकोष्ठे हर्म्यादेः काभ्यां मध्येभवन्धने" इत्युभयत्राप्यमरः । संस्कृताः उच्चेजिताः । योधानां तनुत्राणि वर्माणि । हस्त्यश्वानां वर्म अयःकांस्यादिनिर्मितं । रोमजं अविमेषादिरोममिश्ररोमनिर्मितं कम्बलादि । वालजं चामरादि । चर्मसंस्तरणं खेटकं वा । व्याघ्रजं व्याघ्रनखवालादि । अण्डजं कस्तूरिकादिद्रव्यं ॥ ८-११ ॥ प्रासादाः पर्वतकारा इत्यत्र केवलप्रासादाः । अत्र

मुक्तादिखचिताः । अस्त्रसंयोगान् संयुज्यन्त इति संयोगाः सङ्घाताः तान् । तत्र लङ्कार्याः ॥ १२ ॥ गृहच्छन्दान् स्वस्तिकादिगृहविन्यासान् । गृहगार्धिनां गृहस्थानां ॥ १३ ॥ इटोपनतत्वेन खेदातिशयं व्यञ्जयितुं तेषां व्यासङ्गं दर्शयति—हेमेत्यादिना ॥ हेमचित्रतनुत्राणां हेममयाद्भुतवर्मणां । "आलेख्याश्चर्ययोश्चित्रं" इत्यमरः । वर्मग्रहणव्यासक्तानामित्यर्थः । स्रग्दामानि पुष्पमालाः । दामशब्दो द्वारपरः । स्रग्दामशब्देनानेकसरनिर्मितपुष्पमालोच्यत इत्याचार्याः । अत्र सर्वत्रापि व्यासङ्ग एव तात्पर्यं । शीधुपानचलाक्षाणां मद्यपानलोलदृष्टीनां । अतएव मदविह्वलगामिनां मदेन मन्दगामिनां । कान्तालम्बितवस्त्राणां आलम्बितवस्त्रकान्तानां । रतिपराणामिति यावत् । शशुषु संजातमन्युनां संजातक्रोधानां । दीर्घाभाव आर्षः । खादतां मांसादिकं भक्षयतां । पिबतां मद्यपानं कुर्वतां । शीधुपानेत्यत्र मद्यपानकार्यमुक्तं । क्षीरादिकं पिबतामिति वा । महार्हेष्विति विशेषणेन सुप्त्यतिशयहेतुरुक्तः । प्रियैः दारैरिति विशेष्यं । तेषां एवं व्यासक्तानां । शतसहस्राणीति संख्यासंख्येययोरभेदेन निर्देशः । अनेकशतसहस्रराक्षसानित्यर्थः । पुनः पुनरित्यनेन बहुवि-

स० "भाण्डशब्दोलङ्कारमात्रवाची रथभाण्डेत्युक्तेः । अतएववाजिभाण्डेत्यत्र वाजिग्रहणं वरितार्थं । अश्वालङ्कारवाचित्वेतुतद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । तत्रैवपि कर्णावतंसदिवत्साहित्यबोधनार्थतत्रसः । रथभाण्डेत्यत्रतुलाक्षणिक्कक्ष्येत्यर्थः" इतिनायोजिमहोदयव्याख्याया-
 मिन्द्रानुपूर्वीमस्यापिबस्तुतोर्थेनैकतावत्यास्तीर्थव्याख्यायाअपि "भाण्डंभूषणमात्रेपि—नादेपात्रेतुरङ्गाणांभूषणे" इतिविश्व-
 खानवलोकननिमित्तात्स्पष्टमाचष्टइतिननआयासोपेक्षितः ॥ १० ॥ स० प्रियैः प्रियाक्षप्रियाणिचप्रियाणि कान्तापत्यानि तैः ।
 "नपुंसकमनपुंसकेन" इत्येकशेषः । पुत्रानादायगच्छतां निरमिकस्थलंप्रति ॥ १६ ॥ लङ्कानिवासिनांशतसहस्राणिगृहाण्यदहत्
 [पा०] १ क.—उ. भाण्डपरिच्छदं. २ ख. व. ड. झ. ट. नखसंचातान्. ३ छ. झ. ट. गृहांश्चित्रान्.

सारवन्ति महार्हाणि गम्भीरगुणवन्ति च ॥ हेमचन्द्रार्धचन्द्राणि चन्द्रशालोमतानि च ॥ १८ ॥
 रत्नचित्रगवाक्षाणि साधिष्ठानानि सर्वशः ॥ मणिविद्रुमचित्राणि स्पृशन्तीव दिवाकरम् ॥ १९ ॥
 क्रौञ्चबर्हिणवीणानां भूषणानां च निखनैः ॥ नादितान्यचलाभानि वेदमन्यमिर्दंदाह सः ॥ २० ॥
 ज्वलनेन परीतानि तोरणानि चकाशिरे ॥ विद्युद्भिरिव नद्धानि मेघजालानि घर्मगे ॥ २१ ॥
 ज्वलनेन परीतानि निपेतुर्भवनान्यथ ॥ वैज्रिवज्रहतानीव शिखराणि महामिरेः ॥ २२ ॥
 विमानेषु प्रसुप्ताश्च दहमाना वराङ्गनाः ॥ त्यक्ताभरणसर्वाङ्गा हा हेत्युच्चैर्विचुक्रुशुः ॥ २३ ॥
 तानि निर्दहमानानि दूरतः प्रचकाशिरे ॥ हिमवच्छिखराणीव दीप्तौषधिवनानि च ॥ २४ ॥
 हर्म्याग्रैर्दहमानैश्च ज्वालाग्रज्वलितैरपि ॥ रात्रौ सा दृश्यते लङ्का पुष्पितैरिव किंशुकैः ॥ २५ ॥
 हस्त्यध्यक्षैर्गजैर्मुक्तैर्मुक्तैश्च तुरगैरपि ॥ बभूव लङ्का लोकान्ते भ्रान्तग्राह इवार्णवः ॥ २६ ॥
 अर्धं मुक्तं गजो दृष्ट्वा कचिद्भीतोपसर्पति ॥ भीतो भीतं गजं दृष्ट्वा कचिदश्वो निवर्तते ॥ २७ ॥
 लङ्कायां दहमानायां शुशुभे स महार्णवः ॥ छायासंसक्तसलिलो लोहितोद इवार्णवः ॥ २८ ॥
 सा बभूव मुहूर्तेन हरिभिर्दीपिता पुरी ॥ लोकस्यास्य क्षये घोरे प्रदीप्तेव वसुन्धरा ॥ २९ ॥
 नारीजनस्य धूमेन व्याप्तस्योच्चैर्विनेदुषः ॥ खनो ज्वलनतप्तस्य शुश्रुवे दशयोजनम् ॥ ३० ॥
 प्रदग्धकायानपरात्राक्षसाभिर्गतान्वहिः ॥ सहसाऽभ्युत्पतन्ति स हरयोध युयुत्सवः ॥ ३१ ॥
 उद्बुधं वानराणां च राक्षसानां च निस्खनः ॥ दिशो दश समुद्रं च पृथिवीं चान्वनादधत् ॥ ३२ ॥

रवसास्त्रेहेनाधिकज्वालोलोच्यते ॥ १४—१७ ॥ राव-
 णस्य पुनर्धननशं व्यञ्जयितुमुत्तमगृहदहनं दर्शय-
 ति—सारवन्तीत्यादिना ॥ सारवन्ति श्रेष्ठधनवन्ति ।
 “सारो बले स्थिरं श्रेष्ठं पुमाभ्याये वरे त्रिषु” इति
 रत्नमाला । गम्भीराणि महातरुणवन्ति । गुणवन्ति
 सौन्दर्यवन्ति । हेमचन्द्रार्धचन्द्राणि हेमकृतानि
 चन्द्राकाराण्यर्धचन्द्राकाराणि चेत्यर्थः । चन्द्रशा-
 लामिः शिरोगृहैः उन्नतानि । “चन्द्रशाला शिरो-
 गृहं” इत्यमरः । साधिष्ठानानि शय्यासनाविसहि-
 सानि । स्पृशन्तीव दिवाकरं । सूर्यपथपर्यन्तोन्नतानी-
 त्यर्थः । क्रौञ्चादयो लीलार्थं गृहेषु संवर्धिताः
 ॥ १८—२० ॥ घर्मोस्माद्रूच्छतीति घर्मगः वर्षाकाल
 इत्यर्थः । घर्मगे निदाघे गच्छतीति शेष इत्यप्याहुः ।
 घर्मशब्देन घर्मान्तो लक्ष्यते । तं गच्छति प्राप्नोतीति
 घर्मगः वर्षादिरित्यपरे । वस्तुतो घर्मगे ग्रीष्म इत्ये-

वार्थः । लङ्कायां दहमानायां सन्तापे च समन्ततः
 प्रसरति दहमानतोरणादीनि निदाघप्ररूढसविद्युन्मे-
 घतुल्यानीत्यर्थः ॥ २१ ॥ ज्वलनेन परीतानि निपे-
 तुरित्यस्य वज्रिवज्रहतानीवेत्युत्तरार्थः ॥ २२ ॥
 त्यक्ताभरणसर्वाङ्गाः सर्वाङ्गाभरणान्यपि त्यक्तेत्यर्थः
 ॥ २३ ॥ तानि पूर्वश्लोके प्रस्वापाधिकरणतयोपा-
 त्तानि विमानानि । दीप्तौषधिवनानि प्रकाशितवृण-
 ज्योतिर्वनानि ॥ २४ ॥ ज्वालाग्रज्वलितैः ज्वालावि-
 शिष्टैरित्यर्थः ॥ २५ ॥ हस्त्यध्यक्षैः हस्तिपदैः । मुक्तैः
 निगलान्मोचितैः । मुक्तैश्च तुरगैरपीत्यत्राप्यश्वाध्यक्षै-
 रित्यध्याहार्यः । लोकान्ते प्रलये ॥ २६—२७ ॥
 छायासंसक्तसलिलः प्रतिबिम्बसंक्रान्तजलः । लोहि-
 तोदकः । उदादेश आर्षः ॥ २८—२९ ॥ नारी-
 ति । नारीजनस्यातिसाहसिकत्वाद्दशयोजनस्वनश्रवणं
 ॥ ३०—३१ ॥ उद्बुधं बहुषः । भावे कः ॥ ३२ ॥

॥ १७ ॥ स० गम्भीरगुणवन्ति । गम्भीरेतिभावप्रधाननिर्देशः । गम्भीर्यमेवगुणस्तद्वन्ति ॥ १८ ॥ स० दिवाकरंस्पृशन्तीव
 अत्युच्चान्तीत्यात्र । एतेनरात्रावपिदग्धसज्जालोपरिभालोगमस्तिमानिव । तदधःप्रदेशस्तत्परावितिस्पृशन्तीत्युक्तिरितिवा
 ॥ १९ ॥ ति० विमानं सप्तभूमिप्रासादः ॥ २३ ॥ स० लोहितोदः लोहितरक्तवर्णं उदयस्वसः । उदकशब्दपर्यायोऽयमुद-
 शब्दः । तेनासंहात्वात्कथमुदविशद्विषयज्ञानवकाशः ॥ २८ ॥

[पा०] १ ड. छ. झ. न. ट. परीतानिगृह्णामिप्रचकाशिरे. २ क. छ. झ. न. दावामिदीप्तानिवथाशिखराणि. ३ स.
 प्रसक्तकायान्. छ. ज. विदग्धकायान्.

विशल्यौ तु महात्मानौ तावुभौ रामलक्ष्मणौ ॥ असंभ्रान्तौ जगृहतुस्तदोभे धनुषी वरे ॥ ३३ ॥
 ततो विष्कारयानस्य रामस्य धनुरुत्तमम् ॥ बभूव तुमुलः शब्दो राक्षसानां भयावहः ॥ ३४ ॥
 अशोभत तदा रामो धनुर्विष्कारयन्महत् ॥ भगवानिव संकुद्धो भवो वेदमयं धनुः ॥ ३५ ॥
 उकुष्ठं वानराणां च राक्षसानां च निस्स्वनम् ॥ ज्याशब्दस्तावुभौ शब्दावति रामस्य शुश्रुवे ॥ ३६ ॥
 वानरोद्धुष्टघोषश्च राक्षसानां च निस्स्वनः ॥ ज्याशब्दश्चापि रामस्य त्रयं व्याप दिशो दश ॥ ३७ ॥
 तस्य कार्युकमृक्तैश्च शरैस्तत्पुरगोपुरम् ॥ कैलासशृङ्गप्रतिमं विकीर्णमपतद्भुवि ॥ ३८ ॥
 ततो रामशरान्दृष्ट्वा विमानेषु गृहेषु च ॥ सन्नाहो राक्षसेन्द्राणां तुमुलः समपद्यत ॥ ३९ ॥
 तेषां सन्नह्यमानानां सिंहनादं च कुर्वताम् ॥ शर्वरी राक्षसेन्द्राणां रौद्रीव समपद्यत ॥ ४० ॥
 आदिष्टा वानरेन्द्रास्तु सुग्रीवेण महात्मना ॥ आसन्नद्वारमासाद्य युध्यध्वं पुनर्गर्षभाः ॥ ४१ ॥
 यश्च वो वितथं कुर्यात्तत्र तत्र ह्युपस्थितः ॥ स हन्तव्यो हि संपुत्य राजशासनदूषकः ॥ ४२ ॥
 तेषु वानरमुख्येषु दीप्तोल्कोज्ज्वलपाणिषु ॥ स्थितेषु द्वारमासाद्य रावणं मन्थुराविशत् ॥ ४३ ॥
 तस्य जृम्भितविक्षेपाद्यामिश्रा वै दिशो दश ॥ रूपवानिव रुद्रस्य मन्थुर्गात्रेष्वदृश्यत ॥ ४४ ॥
 स निकुम्भं च कुम्भं च कुम्भकर्णात्मजावुभौ ॥ प्रेषयामास संकुद्धो राक्षसैर्बहुभिः सह ॥ ४५ ॥
 यूपाक्षः शोणिताश्वश्च प्रजङ्घः कम्पनस्तथा ॥ निर्ययुः कौम्भकर्णिभ्यां सह रावणशासनात् ॥ ४६ ॥
 क्षासा चैव तान्सर्वात्राक्षसान्सुमहाबलान् ॥ नादयन्गच्छताऽत्रैव जयध्वं शीघ्रमेव च ॥ ४७ ॥
 ततस्तु चोदितस्तेन राक्षसा ज्वलितायुधाः ॥ लङ्काया निर्ययुर्वीराः प्रणदन्तः पुनः पुनः ॥ ४८ ॥
 रक्षसां भूषणस्याभिर्भाभिः स्वाभिश्च सर्वशः ॥ चक्रुस्ते सग्रभं व्योम हरयश्चाग्निभिः सह ॥ ४९ ॥

विशाल्यौ निर्गलितशरीरनिमग्नशरफलकौ । तदोभे
 धनुषी वरे इति पाठः ॥ ३३ ॥ विष्कारयानस्य
 ध्वनयतः । “विष्कारो धनुषः स्वनः” इत्यमरः ।
 “स्फुरतिस्फुल्लोर्निर्निविभ्यः” इति षत्वं । युग-
 माव आर्षः ॥ ३४ ॥ वेदमयं धनुः वेदोक्तलक्षणं
 धनुः । “कृत्तिवासाः पिनाकी” इति ध्रुवा प्रति-
 पादितमहिमेति वाऽर्थः ॥ ३५ ॥ रामस्य ज्याशब्दः
 वानराणामुद्धुष्टं राक्षसानां निस्स्वनं च तावुभावतीत्य
 शुश्रुवे ॥ ३६ ॥ वानरोद्धुष्टघोषः वानरोत्पादितघोषः
 ॥ ३७—३८ ॥ तुमुलः अधिकः ॥ ३९ ॥ सन्नह-
 मानानां कक्ष्याबन्धनादियुद्धसन्नाहं कुर्वतां । रौद्री
 प्रलयरात्रिः ॥ ४० ॥ आदिष्टा इत्यादिश्लोकद्वयमेका-
 न्वयं ॥ अन्ते इतिकरणं बोध्यं । व इति निर्धारणे

षष्ठी । वितथं कुर्यात् । मच्छासनमितिशेषः । आस-
 न्नद्वारं रावणान्तःपुरासन्नमध्यकक्ष्याद्वारं । तत्रतत्र
 युद्धभूमौ उपस्थितः ॥ ४१—४३ ॥ जृम्भितविक्षे-
 पात् गात्रविनामविस्तारात् । व्यामिश्राः व्याकुलाः ।
 अभवन्निति शेषः । दिशः दिक्स्थिताः । रुद्रस्य
 कालामिरुद्रस्य गात्रे योरूपवान् मन्थुः स इव राव-
 णोऽलक्ष्यत ॥ ४४—४६ ॥ अत्रैव अस्मिन्गृहे एवा-
 रभ्य । सिंहनादं नादयन् नादयन्तः कुर्वन्तः ।
 गच्छत । नादयन्नित्यत्र “व्यत्ययो बहुलं” इति
 बहुवचनविषये एकवचनं ॥ ४७ ॥ ज्वलितेति ।
 आयुधानां ज्वलितत्वं युद्धयात्रासु शिक्षाविशेषप्रदर्श-
 नात् । लङ्काया इति पञ्चमी ॥ ४८ ॥ स्वाभिः
 स्वासाधारणीभिः । रक्षसां भूषणस्याभिः भाभिश्च ।

स० वेदमयं वेदात्मकं तत्रविमान्यभिमानिकं । भारतेकर्णपर्वान्तर्गतशल्यपुर्वोधनसंवादे “संवत्सरोधनुस्तद्वै” “तस्यसंव-
 त्सरोधनुः” इत्युक्तिस्त्वैकस्यानेकेऽभिमानिनोभङ्गन्तीतिनविगदि ॥ ३५ ॥ स० वानरोद्धुष्टशब्दः वानरकृतशब्दजशब्दः ।
 राक्षसानांनिस्स्वनः रामस्यज्याशब्दश्चेत्येतद्वितथं दशदिशोव्याप व्यापत् । एतच्छब्दद्वयाधरीकरणंचद्वयोस्तस्यचसमव्यापनाभा-
 वेऽसंभावितं । सतितस्मिन्तत्कक्ष्यामौक्त्येनेतिदितेभवत्इत्यतिक्रमणव्यापनेसेभवत्इतिनपूर्वोत्तरविरोधः ॥ ३७ ॥

[पा०] १ ठ. वानरोद्धुष्टशब्दश्च. २ क. ख. क. ज.—ट. राक्षसागच्छतायैवसिंहनादंचनादयन्.

तत्र ताराधिपस्याभा ताराणां च तथैव च ॥ तयोराभरणस्था च बलयोर्धामभासयन् ॥ ५० ॥
 चन्द्राभा भूषणाभा च गृहाणां ज्वलतां च भा ॥ हरिराक्षससैन्यानि आजयामास सर्वतः ॥ ५१ ॥
 तत्र चोर्ध्वं प्रदीप्तानां गृहाणां सागरः पुनः ॥ भाभिः संसक्तपातालधलोर्मिः शुशुभेऽधिकम् ॥ ५२ ॥
 पताकाध्वजसंसक्तमुत्तमासिपरश्वधम् ॥ भीमाश्वरथमातङ्गं नानापत्तिसमाकुलम् ॥ ५३ ॥
 दीप्तशूलगदाखड्गप्रासतोमरकार्मुकम् ॥ तद्राक्षसबलं घोरं भीमविक्रमपौरुषम् ॥ ५४ ॥
 ददृशे ज्वलितप्रासं किङ्किणीशतनादितम् ॥ हेमजालाचितभुजं व्यामिश्रितपरश्वधम् ॥ ५५ ॥
 व्याधूर्णितमहाशस्त्रं बाणसंसक्तकार्मुकम् ॥ गन्धमाल्यमधूत्सेकसंमोदितमहानिलम् ॥
 घोरं शूरजनाकीर्णं महाम्बुधरनिस्स्वनम् ॥ ५६ ॥
 तद्गृष्ट्वा बलमायान्तं राक्षसानां सुदारुणम् ॥ संचचाल पुवङ्गानां बलमुच्चैर्ननाद च ॥ ५७ ॥
 जवेनापुत्य च पुनस्तद्वलं रक्षसां महत् ॥ अभ्ययात्प्रत्यरिबलं पतङ्गा इव पावकम् ॥ ५८ ॥
 तेषां भुजपरामर्शव्यामृष्टपरिघाशनि ॥ राक्षसानां बलं श्रेष्ठं भूयत्तरमशोभत ॥ ५९ ॥
 तत्रोन्मत्ता इवोत्पेतुर्हरयोथ युयुत्सवः ॥ तरुशैलैरभिघ्नन्तो मुष्टिभिश्च निशाचरान् ॥ ६० ॥
 तथैवापततां तेषां कपीनामसिभिः शितैः ॥ शिरांसि सहसा जहू राक्षसा भीमदर्शनाः ॥ ६१ ॥
 दशनैर्हृतकर्णाश्च मुष्टिनिष्कीर्णमस्तकाः ॥ शिलाप्रहारभमाङ्गा विचेरुस्तत्र राक्षसाः ॥ ६२ ॥
 तथैवाप्यपरे तेषां कपीनामभिलक्षिताः ॥ प्रवीरानभितो जघू राक्षसानां तरस्विनाम् ॥ ६३ ॥
 [अभिपेतुर्महाकायाः प्रतियुक्ता महाबलाः ॥ राक्षसा वानरात्रोषादसिबाणगदाधराः ॥ ६४ ॥

व्योम सेनामध्याकाशं ॥ ४९ ॥ सदानीं चन्द्रोदया-
 त्पुनः प्रकाशातिशयमाह—तत्रेति ॥ तत्र तदानीं ।
 ताराधिपस्याभा ताराणां चाभा तयोर्बलयोराभरणस्था
 भा च द्यां आकाशं । अभासयन् ॥ ५० ॥ दृष्टमा-
 नलङ्कागृहप्रकाशैः पुनरपि स प्रकाशोवर्धतेत्याह—
 चन्द्रेति ॥ ५१ ॥ संसक्तपातालः पातालपर्यन्तं
 संसक्तः ॥ ५२ ॥ पताकेत्यादिसार्धचतुःश्लोक्येका-
 न्वया ॥ ज्वलत्पटा पताका । मत्स्यादिचिह्नितं ध्वजं ।
 उत्तमासिपरश्वधं । परश्वधोसिरूपः कुठाररूपश्चास्ति ।
 तत्रासिरूपपरश्वधोसिपरश्वधः । तेन वक्ष्यमाणयोः
 खड्गपरश्वधयोर्नपौनरुक्त्यं । ज्वलितप्रासमित्यत्र प्रास-
 शब्दः श्रेष्ठव्ये ह्रस्वकुन्ते वर्तते । तेन तस्यापि न पौन-
 रुक्त्यं । पत्तयः पदादयः । तेषां नानात्वं वेषायुधा-
 दिभेदात् । प्रासस्य ज्वलितत्वं युद्धागमनसमये

शिक्षाविशेषप्रदर्शकक्रियासंबन्धात् । किङ्किणीशतना-
 दितं रथगजादिकिङ्किणीशतनादितं । हेमजालाचित-
 भुजं हेमाभरणजालाबद्धभुजं । व्यावेष्टितपरश्वधं मदेन
 चालितपरश्वधं । शस्त्रं उक्तव्यतिरिक्तयुधं । बाणसं-
 सक्तकार्मुकमिति । दीप्तशूलगदाखड्गप्रासतोमरकार्मु-
 कमित्यत्र यत्पूर्वोक्तं कार्मुकं तद्वज्रे पुनरादातुं पृष्ठे
 बद्धमपरमिदं कार्मुकमिति ज्ञेयम् । गन्धेति । गन्धः
 चन्दनादिः गन्धमाल्याभ्यां मधूत्सेकेन वीरपाणरूप-
 मधुसेवनेन च संमोदितमहानिलं वासितमहाबाणं
 ॥ ५३—५६ ॥ आयान्तमिति पुंलिङ्गमार्थं । संच-
 चाल अभिमुखं जगाम ॥ ५७—५८ ॥ तेषामिति ॥
 भुजपरामर्शव्यामृष्टपरिघाशनि सन्ततभुजस्पर्शेन उ-
 त्तेजितपरिघवज्रं ॥ ५९—६२ ॥ कपीनां अभिलक्षिताः
 प्रसिद्धाः । कपिप्रवर इत्यर्थः ॥ ६३—६४ ॥ कपीनां

स० प्रहाणां नवानां । “ उक्तश्लोकसैवव्याख्यानंचन्द्राभेत्यादि ” इति नागोजिभट्टव्याख्यानं पूर्वश्लोकेताराधिपतारातद्गुलद्वय-
 भाकर्तृकाकाशकर्मकभासनोक्तेः अत्रचन्द्रभूषणमहभाकर्तृकहरिराक्षससैन्यकर्मकभासनोक्तेरसंगतम् ॥ ५१ ॥ इति पञ्चमस्तितमः
 सर्गः ॥ ७५ ॥

[पा०] १ झ. न. ट. प्रहाणां. २ घ. तत्रचन्द्रप्रदीप्तानां. अ. त्रिकूटोर्ध्वप्रदीप्तानां. क. झ. न. ट. तत्रचार्धप्रदीप्तानां.
 ३ क. झ. ट. संसक्तसलिलः. ४ क. ख. ड. छ. झ. न. ट. भूयःपरमशोभत. ५ झ. न. ट. भीमविक्रमाः. ६ ख. ड. छ.
 झ. न. ट. मुष्टिभिर्मित्रमस्तकाः. ७ अर्थश्लोकः क. ख. पाठयोर्दृश्यते.

तथैवाप्यपरे तेषां कपीनामसिभिः शितैः ॥ हरिवीरान्निजघ्नुश्च घोररूपा निशाचराः ॥ ६५ ॥
 घ्नन्तमन्यं जघानान्यः पातयन्तमपातयत् ॥ गर्हमाणं जगर्हेऽन्यो दशन्तमपरोऽदशत् ॥ ६६ ॥
 देहीत्यन्यो ददात्यन्यो ददामीत्यपरः पुनः ॥ किं क्लेशयसि तिष्ठेति तत्रान्योन्यं बभाषिरे ॥ ६७ ॥
 विप्रलम्बितवस्त्रं च विमुक्तकवचायुधम् ॥ समुद्यतमहाप्रासं यष्टिशूलासिसंकुलम् ॥
 प्रावर्तत महारौद्रं युद्धं वानररक्षसाम् ॥ ६८ ॥
 वानरान्दश सप्तेति राक्षसा जघुराह्वे ॥ राक्षसान्दश सप्तेति वानराश्चाभ्यपातयन् ॥ ६९ ॥
 विस्त्रस्तेकेशवसनं निध्वस्तकवचध्वजम् ॥ बलं राक्षसमालम्ब्य वानराः पर्यवारयन् ॥ ७० ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाण्डे युद्धकाण्डे पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥

अङ्गदेन कंपनप्रजङ्घयोर्वधः ॥ १ ॥ मैन्दद्विनिदग्ध्यां यूपक्षफोणितक्षयोर्वधः ॥ २ ॥ सुग्रीवेणकुम्भवधः ॥ ३ ॥

प्रवृत्ते संकुले तस्मिन्धोरे वीरजनक्षये ॥ अङ्गदः कम्पनं वीरमाससाद रणोत्सुकः ॥ १ ॥
 आहूय सोऽङ्गदं कोपात्ताडयामास वेगितः ॥ गदया कम्पनः पूर्वं स चचाल भृशहतः ॥ २ ॥
 स संज्ञां ग्राप्य तेजस्वी चिक्षेप शिखरं गिरेः ॥ अर्दितश्च ग्रहारेण कम्पनः पतितो भुवि ॥ ३ ॥
 ततस्तु कम्पनं दृष्ट्वा शोणिताक्षो हतं रणे ॥ रथेनाभ्यपतत्क्षिप्रं तत्राङ्गदमभीतवत् ॥ ४ ॥
 सोऽङ्गदं निशितैर्बाणैस्तदा विन्ध्याध वेगितः ॥ शरीरदारणैस्तीक्ष्णैः कालाग्निसमविग्रहैः ॥ ५ ॥
 क्षुरक्षुरप्रैर्नाराचैर्वत्सदन्तैः शिलीमुखैः ॥ कर्णिशल्यविपाठैश्च बहुभिर्निशितैः शरैः ॥ ६ ॥
 अङ्गदः प्रतिविद्धाङ्गो बालिपुत्रः प्रतापवान् ॥ धैरुरग्र्यं रथं बाणान्ममर्द तरसा बली ॥ ७ ॥

मध्ये हरिवीरान् वीरहरीन् । निजघ्नुः ॥ ६५-६६ ॥
 देहीति । अन्यो वीरः प्रहरणमत्र देहीति बभाषे ।
 अन्यो ददातीति बभाषे । अपरः पुनः ददामीति
 बभाषे । आत्मानं आयासेन किं क्लेशयसि तिष्ठेत्यन्यो
 बभाषे । तत्रैवमन्योन्यं बभाषिरे ॥ ६७ ॥ विप्रल-
 म्बितवस्त्रमित्यादि सर्वं क्रियाविशेषणं ॥ ६८ ॥
 वानरान् दश सप्तेति । राक्षसाः दश सप्तेत्यनेन प्रका-
 रेण वानरान् जघ्नुः । वानराश्च दश सप्तेत्यनेन
 प्रकारेण राक्षसान्भ्यपातयन्निति संबन्धः ॥ ६९ ॥
 आलम्ब्य वेगेन धावमानं प्रतिष्ठय । ततः परितो-
 ऽवारयन् ॥ ७० ॥ इति श्रीगोविन्दरत्नविरचिते
 श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटारूपायने युद्धकाण्डव्या-
 ख्यानं पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

अथ कुम्भवधः षट्सप्ततितमे—प्रवृत्त इत्यादि ॥
 संकुले निरन्तरे ॥ १ ॥ आहूय स्पर्धयित्वा । “हेन्व
 स्पर्धायां शब्दे च” इति धातोर्ल्यप् । वेगितः संजा-
 तवेगः । तारकादित्यादितच् । सः अङ्गदः ॥ २ ॥
 चिक्षेप कम्पनोरसीति शेषः ॥ ३ ॥ कम्पनं हतमि-
 त्यन्वयः । तत्र कम्पनयुद्धस्थाने । अभीतवत् । अभी-
 तमिति क्रियाविशेषणं ॥ ४ ॥ कालाग्निसमविग्रहैः
 कालाग्नितुल्याकरैरित्यर्थः ॥ ५ ॥ क्षुरेत्यादि । क्षुरः
 नापितशस्त्राकारमुखः । क्षुरग्रः अर्धचन्द्राकृतिः ।
 नाराचः शल्यकः । वत्सदन्तैः वत्सदन्ताकारमुखैः ।
 शिलीमुखैः कङ्कपत्राकारमुखैः । उभयपार्श्वकृतकर्णः
 कर्णी । अर्धनाराचः शल्यः । विपाठः करवीरपत्राम-

ति० अभीतवत् अभीताई ॥ ४ ॥

[पा०] १ म. विप्रलम्बितवस्त्रं च. २ क. घ. ट. छ. झ. न. ट. मुष्टिशूलासिकुन्तलं. ३ म. विप्रलम्बितवस्त्रं च. ४ ख.
 ज. युद्धेतिस्मिन्वीर. ५ ख. रथेनाभ्यवहत. ६ क. ग.—अ. धनुर्धरं.

शोणिताक्षस्ततः क्षिप्रमसिचर्म समाददे ॥ उत्पपात दिवं क्रुद्धो वेगवानविचारयन् ॥ ८ ॥
 तं क्षिप्रतरमापुत्य परामृश्याद्भदो बली ॥ करेण तस्य तं खड्गं समाच्छिद्य ननाद च ॥ ९ ॥
 तस्यांसफलके खड्गं निजघान ततोऽङ्गदः ॥ यज्ञोपवीतवचैनं चिच्छेद कपिकुञ्जरः ॥ १० ॥
 तं प्रगृह्य महाखड्गं विनद्य च पुनः पुनः ॥ वालिपुत्रोऽभिदुद्राव रैगशीर्षेऽपरानरीन् ॥ ११ ॥
 आयसीं तु गदां वीरः प्रगृह्य कनकाङ्गदः ॥ शोणिताक्षः समाविध्य तमेवानु पपात ह ॥ १२ ॥
 प्रजङ्घसहितो वीरो यूपाक्षस्तु ततो बली ॥ रथेनाभिययौ क्रुद्धो वालिपुत्रं महाबलम् ॥ १३ ॥
 [प्रेजङ्घस्तु महावीरो यूपाक्षसहितो बली ॥ गदयाऽभिययौ क्रुद्धो वालिपुत्रं महाबलम्] ॥ १४ ॥
 तयोर्मध्ये कपिश्रेष्ठः शोणिताक्षप्रजङ्घयोः ॥ विश्वाखयोर्मध्यगतः पूर्णचन्द्र ईवाभवत् ॥ १५ ॥
 अङ्गदं परिरक्षन्तौ मैन्दो द्विविद एव च ॥ तस्य तस्यतुरभ्याशे परस्परदिदृक्षया ॥ १६ ॥
 अभिपेतुर्महाकायाः प्रतियत्ता महाबलाः ॥ राक्षसा वानरात्रोषादसिचर्मगदाधराः ॥ १७ ॥
 त्रयाणां वानरेन्द्राणां त्रिभी राक्षसपुङ्गवैः ॥ संसक्तानां महद्युद्धमभवद्रोमहर्षणम् ॥ १८ ॥
 ते तु वृक्षान्समादाय संग्रचिक्षिपुराहवे ॥ खड्गेन प्रतिचिच्छेद तान्प्रजङ्घो महाबलः ॥ १९ ॥
 रथानश्चान्द्रुमैः शैलैस्ते प्रचिक्षिपुराहवे ॥ शरीरैः प्रतिचिच्छेद तान्यूपाक्षो निश्चाचरः ॥ २० ॥
 सृष्टान्द्विविदमैन्दाभ्यां द्रुमानुत्पाद्य वीर्यवान् ॥ वमज्ज गदया मध्ये शोणिताक्षः प्रतापवान् ॥ २१ ॥
 उद्यम्य विपुलं खड्गं परमर्मनिकृन्तनम् ॥ प्रजङ्घो वालिपुत्राय अभिदुद्राव वेगितः ॥ २२ ॥
 तमभ्याशगतं दृष्ट्वा वानरेन्द्रो महाबलः ॥ आजधानाश्चकर्णेन द्रुमेणातिबलस्तदा ॥ २३ ॥
 बाहुं चास्य सनिस्त्रिशमाजघान स मुष्टिना ॥ वालिपुत्रस्य घातेन स पपात क्षितावसिः ॥ २४ ॥
 तं दृष्ट्वा पतितं भूमौ खड्गमुत्पलसन्निभम् ॥ मुष्टिं संवर्तयामास वज्रकल्पं महाबलः ॥ २५ ॥
 ललाटे स महावीर्यमङ्गदं वानरर्षभम् ॥ आजघान महातेजाः स मुहूर्तं चचाल ह ॥ २६ ॥
 स संज्ञां प्राप्य तेजस्वी वालिपुत्रः प्रतापवान् ॥ प्रजङ्घस्य शिरः कायात्सङ्गेनापातयत्स्थितौ ॥ २७ ॥
 स यूपाक्षोऽश्रुपूर्णाक्षः पितृव्ये निहते रणे ॥ अवरुह्य रथात्क्षिप्रं क्षीणेषुः खड्गमाददे ॥ २८ ॥

सदृशः ॥ ६—७ ॥ असिश्चर्मं चेत्यसिचर्मं । एकव-
 द्भावः । उत्पपात । रथादिति शेषः ॥ ८ ॥ परामृश्य
 प्रगृह्य ॥ ९ ॥ चिच्छेद । छिन्नस्तु न मृतः ॥ १० ॥
 अपरान् प्रजङ्घादीन् ॥ ११ ॥ तमेव अङ्गदमेव
 ॥ १२—१४ ॥ तयोरिति । यूपाक्षस्य दूरस्थत्वाद्-
 नुक्तिः ॥ १५ ॥ परिरक्षन्तौ । सातुलत्वादिति भावः ।
 परस्परदिदृक्षया । स्नानुरूपप्रतिभटाराक्षसजिज्ञासये-

त्यर्थः ॥ १६ ॥ प्रतियत्ताः प्रतियज्जवन्तः । गुणा-
 धानं प्रतियज्जः । आरोपितवीर्या इत्यर्थः ॥ १७—
 १९ ॥ रथानश्चान् । प्रतीति शेषः ॥ २० ॥
 उत्पाद्य सृष्टानित्यन्वयः ॥ २१ ॥ वालिपुत्राय वालि-
 पुत्रं हन्तुं । “क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः”
 इति चतुर्थी ॥ २२ ॥ वानरेन्द्रः अङ्गदः ॥ २३ ॥
 सनिस्त्रिशं सखड्गं ॥ २४ ॥ उत्पलसन्निभं । नीलो-

[पा०] १ क. झ. ट. तदाक्रुद्धो. क. ग. छ. ज. दिवंक्षिप्रं. घ. ततःक्षिप्रं. २ झ. रणशीर्षं. ३ आयसींतुगदावीरः,
 प्रजङ्घसहितोवीरो, इत्यनयोःश्लोकयोःपीवापर्यं क. ज. छ. झ. ग. ट. पाठेषुदृश्यते. ४ क. घ. क. ज.—ट. समाक्षस्य.
 ५ अमंश्लोकः झ. पाठेदृश्यते. ६ क. ज. झ. ट. इवावभौ. ७ क. ग. परस्परजिगीषया. ख. घ. परस्परजिदृक्षया. ८ क. घ.
 वानरेन्द्रांस्तानसि. ९ ग. क. च. झ. झ. ट. बाणगदाधराः. १० क. झ. ट. रथान्सर्वान्द्रुमांशैलैस्ते. ११ ख.—च. स. ट.
 महाबलः. १२ ख. घ. क. च. झ. ज. ट. मर्मविदारणं. क. ग. ज. मर्मविकर्तनं. १३ क.—ट. खड्गमुत्पलसंनिभं. १४ ख.
 कोपादारयमासवीर्यवान्. च. छ. ज. कायादारयमासवीर्यवान्. ग. घ. कायात्पातयामासवीर्यवान्. क. झ. ट. कायात्पातयामा-
 समुष्टिना. क. कायात्पातयामुष्टिजहारह.

तमापतन्तं संप्रेक्ष्य यूपाक्षं द्विविदस्वरन् ॥ आजघानोरसि क्रुद्धो जग्राह च बलाद्वली ॥ २९ ॥
 शूहीतं भ्रातरं दृष्ट्वा शोणिताक्षो महाबलः ॥ आजघान गदाप्रेण वक्षसि द्विविदं ततः ॥ ३० ॥
 स गदाभिहतस्तेन चचाल च महाबलः ॥ उद्यतां च पुनस्तस्थ जहार द्विविदो गदाम् ॥
 [तेषां च गदया क्षिप्रं तथोरसि ताडयत्] ॥ ३१ ॥
 ऐतस्मिन्नन्तरे वीरो मैन्दो वानरयूथपः ॥ यूपाक्षं ताडयामास तलेनोरसि कीर्यवान् ॥ ३२ ॥
 [ऐतस्मिन्नन्तरे मैन्दो द्विविदाभ्याशमागमत् ॥] तौ शोणिताक्षयूपाक्षौ पुवङ्गाभ्यां तरस्मिनौ ॥
 चक्रतुः समरे तीव्रमाकर्षोत्पाटनं भुशम् ॥ ३३ ॥
 द्विविदः शोणिताक्षं तु विददार नखैर्मुखे ॥ निष्पिपेष च वेगेन सितावाविध्य कीर्यवान् ॥ ३४ ॥
 यूपाक्षमपि संक्रुद्धो मैन्दो वानरयूथपः ॥ पीडयामास बाहुभ्यां स पपात हतः क्षितौ ॥ ३५ ॥
 हतप्रवीरा व्यथिता राक्षसेन्द्रचमूस्तदा ॥ जगामाभिमुखी सा तु कुम्भकर्णसुतो यतः ॥ ३६ ॥
 आपेतन्तीं च वेगेन कुम्भस्तां सान्त्वयश्चमूम् ॥ ३७ ॥
 अथोत्कृष्टं महावीर्यैर्लब्धलक्षैः पुवङ्गमैः ॥ निपातितमहावीरां दृष्ट्वा रक्षश्चमू ततः ॥
 कुम्भः प्रचक्रे तेजस्वी रणे कर्म सुदुष्करम् ॥ ३८ ॥
 स धनुर्धन्विनां श्रेष्ठः प्रगृह्य सुसमाहितः ॥ सुमोचाशीविषप्रख्याञ्चरान्देहविदारणान् ॥ ३९ ॥
 तस्य तच्छुभ्रमे भूयः सशरं धनुरुचमम् ॥ विद्युदैरावतार्चिष्मद्वितीयेन्द्रधनुर्वया ॥ ४० ॥
 आकर्णाकृष्टमुक्तेन जघान द्विविदं तदा ॥ तेन हाटकपुङ्खेन पत्रिणा पत्रवाससा ॥ ४१ ॥
 सहसाऽभिहतस्तेन विप्रमुक्तपदः स्फुरन् ॥ निपपाताद्रिकूटामो विह्वलः पुवगोत्तमः ॥ ४२ ॥
 मैन्दस्तु भ्रातरं दृष्ट्वा भयं तत्र महाहवे ॥ अभिदुद्राव वेगेन प्रगृह्य महतीं शिलाम् ॥ ४३ ॥
 तां शिलां तु प्रविष्टेप राक्षसाय महाबलः ॥ विभेद तां शिलां कुम्भः प्रसन्नैः पञ्चभिः शरैः ॥ ४४ ॥
 सन्धाय चान्यं सुमुखं शरमाशीविषोपमम् ॥ आजघान महातेजा वक्षसि द्विविदाग्रजम् ॥ ४५ ॥
 स ॥ तेन प्रहारेण मैन्दो वानरयूथपः ॥ मर्मण्यभिहतस्तेन पपात भुवि मूर्छितः ॥ ४६ ॥
 अङ्गदो मातुलौ दृष्ट्वा पैतितौ तु महाबलौ ॥ अभिदुद्राव वेगेन कुम्भमुद्यतकार्मुकम् ॥ ४७ ॥

त्वलसमानकान्तिमित्यर्थः । महाबलः प्रजङ्गः ॥ २५—
 ३२ ॥ पुवङ्गाभ्यां मैन्दद्विविदाभ्यां । आकर्षोत्पा-
 टनं आकर्षणताडने । अन्योन्यमिति शेषः ॥ ३३—
 ३६ ॥ आपतन्तीमित्यर्थः ॥ सान्त्वयत् असान्त्व-
 यत् ॥ ३७ ॥ अथेत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥
 लब्धलक्षैः अप्रतिद्वन्द्वभिः ॥ ३८—३९ ॥ विद्युदैरा-
 वताभ्यां आर्चिष्मत् । ज्यास्थानीया विद्युत् । बाण-

स्थानीयमैरावतं । ऐरावतं नाम दीर्घेन्द्रधनुः ।
 “ इन्द्रायुधं शक्रधनुस्तदीर्घसृजुरोहितं । ऐरावतं च ”
 इति वैजयन्ती । एवंभूतं द्वितीयमिन्द्रधनुरिव स्थितं ।
 ऐरावतादिसंयोग उत्पातकाले भवति । अभूतोप-
 मावा ॥ ४० ॥ हाटकं स्वर्णं । पत्रिणा बाणेन । पत्र-
 वाससा वासःस्थानीयकङ्कपत्रेण ॥ ४१ ॥ विप्रमुक्त-
 पदः शिथिलपदविन्यासः । स्फुरन् चञ्चलः । विह्वलः

ती० उत्कृष्टरक्षः कुम्भः । महावीर्यैः तेजस्विभिः । लब्धलक्षैरप्रतिद्वन्द्वैः । पुवङ्गमैर्निपातितमहावीरांचमूदृष्ट्वा रणेदुष्करकर्मचक्रइति
 संबन्धः ॥ ३८ ॥ ति० तस्य कुम्भस्य । तत्सशरं धनुः विद्युदैरावतसंबन्धतोर्चिष्मत् भासमानं द्वितीयेन्द्रधनुर्वया परमिन्द्रधनुरिव
 भूयःशुभ्रमे । विद्युच्छरस्थानीया । ऐरावतोऽभ्रमातङ्गः । तस्येन्द्रधनुषासंबन्धात् ॥ ४० ॥

[पा०] १ ग. अजग्राहबलवान्वली. २ इदमर्थं क. ख. च. छ. पाठेषु दृश्यते. ३ अर्थश्लोकः क. ख. ट. पाठेषु दृश्यते.
 ४ इदमर्थं क. ख. ट. पाठेषु दृश्यते. ५ ख. विह्वलान्नाक्षसान्द्रकुम्भः. ६ ग. क. ख. ट. मथितौ. ख. छ. ज. व्यथितौ.
 सुमहाहवे.

तमापतन्तं विव्याध कुम्भः पञ्चमिरायसैः ॥ त्रिभिश्चान्यैः शितैर्बाणैर्मातङ्गमिव तोमरैः ॥ ४८ ॥
 सोऽङ्गदं विविधैर्बाणैः कुम्भो विव्याध वीर्यवान् ॥ अकुण्ठधारैर्निशितैस्तीक्ष्णैः कनकभूषणैः ॥ ४९ ॥
 अङ्गदः प्रतिविद्धाङ्गो बालिपुत्रो न कम्पते ॥ शिलापादपवर्षाणि तस्य मूर्ध्नि ववर्ष ह ॥ ५० ॥
 स प्रचिच्छेद तान्सर्वान्विभेद च पुनः शिलाः ॥ कुम्भकर्णात्मजः श्रीमान्बालिपुत्रसमीरितान् ॥ ५१ ॥
 आपतन्तं च संप्रेक्ष्य कुम्भो वानरयूथपम् ॥ भुवोर्विव्याध बाणाभ्यामुल्काभ्यामिव कुञ्जरम् ॥
 तस्य सुस्ताव रुधिरं पिहिते चास्य लोचने ॥ ५२ ॥
 अङ्गदः पाणिना नेत्रे पिधाय रुधिरोक्षिते ॥ सालमासन्नमेकेन परिजग्राह पाणिना ॥ ५३ ॥
 संपीड्य चोरसि स्कन्धं करेणाभिनिवेश्य च ॥ किञ्चिदभ्यवनम्यैनमुन्मैमाथ यथा गजः ॥ ५४ ॥
 तमिन्द्रकेतुप्रतिमं वृक्षं मन्दरसन्निभम् ॥ समुत्सृजन्तं वेगेन पश्यतां सर्वैरक्षताम् ॥
 स विभेद शितैर्बाणैः सप्तभिः कायभेदनैः ॥ ५५ ॥
 अङ्गदो विव्यथेऽभीक्ष्णं ससाद च मुमोह च ॥ ५६ ॥
 अङ्गदं व्यथितं दृष्ट्वा सीदन्तमिव सागरे ॥ दुरासदं हरिभ्रेष्ठं रामायान्धे न्यवेदयन् ॥ ५७ ॥
 रामस्तु व्यथितं श्रुत्वा बालिपुत्रं रणाजिरे ॥ व्यादिदेश हरिभ्रेष्ठाञ्जाम्बवत्प्रमुखांस्ततः ॥ ५८ ॥
 ते तु वानरश्चार्दलाः श्रुत्वा रामस्य शासनम् ॥ अभिपेतुः सुसंकुद्धाः कुम्भमुद्यतकार्मुकम् ॥ ५९ ॥
 ततो द्रुमशिलाहस्ताः कोपसंरक्तलोचनाः ॥ रिरक्षिषन्तोऽभ्यपतन्नङ्गदं वानरर्षभाः ॥ ६० ॥
 जाम्बवांश्च सुषेणश्च वेगदर्शी च वानरः ॥ कुम्भकर्णात्मजं वीरं क्रुद्धाः समभिदुद्रुवुः ॥ ६१ ॥
 समीक्ष्यापततस्तास्तु वानरेन्द्रान्महाबलान् ॥ आववार शरौघेण नैगेनेव जलाशयम् ॥ ६२ ॥
 तस्य बाणपथं ग्राप्य न शेकुर्तिवर्तितुम् ॥ वानरेन्द्रा महात्मानो वेलामिव महोदधिः ॥ ६३ ॥
 तास्तु दृष्ट्वा हरिगणाञ्चरवृष्टिभिरर्दितान् ॥ अङ्गदं पृष्ठतः कृत्वा भ्रातृजं पुत्रवेश्वरः ॥ ६४ ॥
 अभिदुद्राव वेगेन सुग्रीवः कुम्भमाहवे ॥ शैलसानुचरं नागं वेगवानिव केसरी ॥ ६५ ॥
 उत्पात्य च महाशैलान्धकर्णान्धवान्बहून् ॥ अन्यांश्च विविधान्वृक्षांश्चिक्षेप च महाबलः ॥ ६६ ॥
 तां छादयन्तीमाकाशं वृक्षवृष्टिं दुरासदाम् ॥ कुम्भकर्णात्मजः शीघ्रं चिच्छेद निशितैः शरैः ॥ ६७ ॥

विवशः सन् ॥ ४२-४७ ॥ तोमरैः अङ्गुशैः ॥ ४८ ॥
 अकुण्ठधारैः अभ्रमाप्रैः । निशितैः उत्कृष्टैः ।
 तीक्ष्णैः अयोमयैः । “ तीक्ष्णं गरे मृचे लोहे ” इति
 रत्नमाला ॥ ४९ ॥ न कम्पते नाकम्पत ॥ ५० ॥
 तान् वृक्षान् प्रचिच्छेद शिलाः विभेदेत्यन्वयः
 ॥ ५१-५३ ॥ संपीड्येति । एकहस्तस्य नेत्रपिधान-
 नव्यापृतत्वादेकहस्तेनोत्पाटनासम्भवानुरसि संपीड्ये-
 त्युक्तं । अभिनिवेश्य । अमिगृह्येत्यर्थः ॥ ५४-५९ ॥

रिरक्षिषन्तः रक्षितुमिच्छन्तः ॥ ६०-६१ ॥ जला-
 शयं जलप्रवाहं । नगेनेव वृक्षेणेव । वृक्षौघपरोयं
 शब्दः ॥ ६२ ॥ अतिवर्तितुं अतिक्रम्यामिसुख्येन
 गन्तुं ॥ ६३ ॥ तांस्त्वित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥
 अङ्गदं पृष्ठतः कृत्वा । अन्यथा हन्यादिति भावः ।
 शैलसानुचरं शैलसानुचरत्वेनातिबलं । “ गिरिचर-
 हव नागः प्राणसारं विभर्ति ” इति कालिदासोक्तेः

ति० भ्रातृजं भ्रातृपुत्रं । पुत्रवेश्वरः सुग्रीवः । एतदन्तमष्टमीरात्रौयुद्धं । अतःपरंनवमीदिनयुद्धं ॥ ६४ ॥

[पा०] १ ख. आकर्णमुकैर्निशितैः, क. च. छ. क. ट. अकुण्ठधारैर्विशिष्टैस्तीक्ष्णैः. २ क. झ. ट. सुन्ममायमहारणे.
 ३ घ. विव्यथेतीक्ष्णपपातस. क. झ. ट. विव्यथेऽभीक्ष्णंसपपात. ४ क. झ. ट. हरिभ्रेष्ठाराधवाय. ५ ग. घ. छ. ज. दृष्ट्वा.
 ६ क. ख. ग. राक्षसेन्द्रोमहाबलान्, च. क. राक्षसेन्द्रोमहाबलः, ७ क. वेलयेवजलाशयं. ८ क. ग. घ. बाणपथं. ९ झ.
 शेकुर्तिवर्तितुं. १० क. झ. अभिदुद्रावसुग्रीवः. कुम्भकर्णात्मजरणे, च. छ. ज. ट. अभिदुद्राववेगेनकुम्भकर्णात्मजरणे. ११ क.
 महावेगःशोश्चकर्णान्.

अभिलक्षेण तीव्रेण कुम्भेन निक्षितैः शरैः ॥ आचितास्ते क्रुमा रेजुर्यथा घोराः शतप्रयः ॥ ६८ ॥
 क्रुमवर्षं तु तच्छिन्नं दृष्ट्वा कुम्भेन वीर्यवान् ॥ वानराधिपतिः श्रीमान्महासत्त्वो न विच्यथे ॥ ६९ ॥
 निर्मिथमानः सहसा सहमानश्च ताञ्छरान् ॥ कुम्भस्य धनुराक्षिप्य बभञ्जेन्द्रधनुष्प्रभम् ॥ ७० ॥
 अवपुत्य ततः शीघ्रं कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ॥ अत्रवीत्कुपितः कुम्भं मग्नशङ्खमिव द्विपम् ॥ ७१ ॥
 निकुम्भाग्रज वीर्यं ते बाणवेगवदद्भुतम् ॥ सन्नतिश्च प्रभावश्च तव वा रावणस्य वा ॥ ७२ ॥
 प्रह्लादबलिपुत्रमकुबेरवरुणोपम ॥ एकस्त्वमनुजातोसि पितरं बलैवृत्ततः ॥ ७३ ॥
 त्वामेवैकं महाबाहुं चापहस्तमरिदमम् ॥ त्रिदशा नातिवर्तन्ते जितेन्द्रियमिवाधयः ॥ ७४ ॥
 विक्रमस्य महाबुद्धे कर्माणि मम पश्यतः ॥ ७५ ॥
 वरदानात्पितृव्यस्ते सहते देवदानवान् ॥ कुम्भकर्णस्तु वीर्येण सहते च सुरासुरान् ॥ ७६ ॥
 धनुषीन्द्रजितस्तुल्यः प्रतापे रावणस्य च ॥ त्वमद्य रक्षसां लोके श्रेष्ठोसि बलवीर्यतः ॥ ७७ ॥
 महाविमर्दं सैमरे मया सह तवाद्भुतम् ॥ अद्य भूतानि पश्यन्तु शक्रशम्बरयोरिव ॥ ७८ ॥
 कृतमप्रतिमं कर्म दर्शितं चास्त्रकौशलम् ॥ पातिता हरिवीराश्च त्वया वै भीमविक्रमाः ॥ ७९ ॥
 उपालम्भमयाच्चापि नासि वीर मया हतः ॥ कृतकर्मा परिश्रान्तो विश्रान्तः पश्य मे बलम् ॥ ८० ॥
 तेन सुग्रीववाक्येन सावमानेन मानितः ॥ अश्रेयाद्भुतस्येव तेजस्तस्याभ्यवर्धत ॥
 ततः कुम्भस्तु सुग्रीवं बाहुभ्यां जगृहे तदा ॥ ८१ ॥
 गज्जाविवाहितमदौ निश्चसन्तौ मुहुर्मुहुः ॥ अन्योन्यगात्रप्रथितौ कर्षन्तावितरेतरम् ॥
 सधूमां मुखतो ज्वालां विसृजन्तौ परिश्रमात् ॥ ८२ ॥
 तयोः पादाभिघाताच्च निमग्ना चामवन्मही ॥ व्याघूर्णिततरङ्गश्च तुक्षुमे वरुणालयः ॥ ८३ ॥

॥ ६४—६७ ॥ अभिलक्षेण अभिगतलक्ष्येण । आचिताः सर्वतो नीरन्ध्रतया व्याप्ताः । शतप्रयः शतप्रयः । शङ्खुक्षिता आयुधविशेषाः ॥ ६८—७१ ॥ निकुम्भाग्रजेति । वीर्यस्य बाणवेगवत्त्वं तस्मैतुत्वात् । सन्नतिः राक्षसेषु विनयः राक्षसप्रावण्यं वा । कम्पनप्र-
 जङ्गन्युपाक्षशोणिताक्षमारकाणामङ्गदमैन्द्विविदावां निराकरणाद्राक्षसप्रावण्योक्तिः । तव वा रावणस्य वा । रावणतुल्यां तव सन्नतिरित्यर्थः ॥ ७२ ॥ पितरम-
 नुजातोसि पित्रा सहशोसीत्यर्थः । बलवृत्ततः बल-
 व्यापारेण ॥ ७३ ॥ नातिवर्तन्ते न धर्वयन्तीत्यर्थः ॥ ७४ ॥ विक्रमस्वेत्यर्थः ॥ कर्माणि युद्धकर्माणि
 प्रति । विक्रमस्य पराक्रमं कुरु । युद्धकर्मसिद्धयर्थं परा-

क्रमं कुर्वित्यर्थः ॥ ७५ ॥ पितृव्यः रावणः । वरदा-
 नात् देवदानवान् सहते । कुम्भकर्णस्तु वीर्येण शरी-
 रबलेन । सुरासुरान् सहते । रोद्धुं शक्नोतीत्यर्थः ।
 त्वं तु ताभ्यामुभाभ्यां तान् सहस इति भावः
 ॥ ७६—७७ ॥ महाविमर्दं महाप्रहारं ॥ ७८—७९ ॥
 उपालम्भमयात् बहुसिः सह युद्धेन श्रान्तो हत इत्य-
 पवादभयात् ॥ ८० ॥ सावमानेन मानितः । बहुमा-
 नेन व्याजेनावमानित इत्यर्थः । तस्य तथावमानि-
 तस्य कुम्भस्य ॥ ८१ ॥ गज्जावित्याविसार्धश्लोक
 एकान्वयः ॥ आहितमदौ आहितमदचेष्टौ । अन्यो-
 न्यगात्रप्रथितौ अन्योन्यसंक्रिष्टगात्रौ । परिश्रमात्
 युद्धजनितश्रमात् । मुखतः सधूमां ज्वालां विसृ-

ति० संनतिः स्वजनप्रावण्यं ॥ ७२ ॥ स० पित्रेक्षयाकीर्तिरधिकेतिबहुं पितामहपौत्रयोःप्रह्लादवक्ष्योर्ग्रहणं । वैरिसंहारेद्वित्र-
 मोपमा । धनिकलाप्रवृत्त्यलयोःकुबेरवरुणोपमतेतिद्वेयम् ॥ ७३ ॥ स० उपालम्भमयात् बहुभिर्युध्वाश्रान्तमेकलभनवीदध्रान्त-
 सपवादमयात् ॥ ८० ॥ स० सावमानेन अन्तरवमानमर्थेण बहिःस्तुतिरूपेणवाक्येनमानितः ॥ ८१ ॥

[पा०] १ क. घ. छ. ज. ट. अर्दितास्ते. २ क. झ. सविध्यमानः. ३ क. च. छ. झ. ज. ट. बलवत्तरं. क. बलवीर्यतः.
 ४ क. झ. ग. क.—ट. शूलहस्तं. ५ क. ग. घ. महाबुद्धे. ६ क. झ. ट. पश्यतः. ७ क. संहृतमया. ८ ख.—न. झ. ज.
 ट. लयैते. ९ क. छ. झ. ज. राण्यद्भुतस्येव. १० झ. धर्वन्तावितरे.

ततः कुम्भं समुत्क्षिप्य सुग्रीवो लवणाम्भसि ॥ पातयामास वेगेन दर्शयन्नुदधेस्तलम् ॥ ८४ ॥
 ततः कुम्भनिपातेन जलराशिः समुत्थितः ॥ विन्ध्यमन्दरसंकाशो विसर्प सप्तततः ॥ ८५ ॥
 ततः कुम्भः समुत्पत्य सुग्रीवमभिपत्य च ॥ आजघानोरसि क्रुद्धो वज्रवेगेन मुष्टिना ॥ ८६ ॥
 तस्य चर्म च पुस्फोट बह्वु सुस्राव शोणितम् ॥ स च मुष्टिर्महावेगः प्रतिजघ्नेऽस्त्रिमण्डले ॥ ८७ ॥
 तदा वेगेन तत्रासीचेजः प्रज्वलितं मुहुः ॥ वज्रनिष्पेषसञ्जाता ज्वाला भेरौ यथा गिरौ ॥
 [मुष्टिना तेन संजज्ञे ज्वाला विद्युदिवोत्थिता ॥ ८८ ॥
 स तत्राभिहतस्तेन सुग्रीवो वानरर्षभः ॥ मुष्टिं संवर्तयामास वज्रकल्पं महाबलं ॥ ८९ ॥
 अर्चिः सहस्रविकचं रविमण्डलसम्रभम् ॥ स मुष्टिं पातयामास कुम्भस्योरसि वीर्यवान् ॥ ९० ॥
 स तु तेन प्रहारेण विह्वलो भृशताडितः ॥ निपपात तदा कुम्भो गतार्चिरिव पावकः ॥ ९१ ॥
 मुष्टिनाऽभिहतस्तेन निपपाताशु राक्षसः ॥ लोहिताङ्ग इवाकाशादीप्तश्चिरम्यदृच्छया ॥ ९२ ॥
 कुम्भस्य पततो रूपं भयस्योरसि मुष्टिना ॥ बभौ रुद्राभिपन्नस्य यथा रूपं गवां पतेः ॥ ९३ ॥
 तस्मिन्हते भीमपराक्रमेण पुवङ्गमानामृषभेण युद्धे ॥
 मही सञ्चैला सवना चचाल भयं च रसांस्यधिकं विवेक्ष ॥ ९४ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥

इज्जमता निकुम्भह्वयम् ॥ १ ॥

निकुम्भो आतरं दृष्ट्वा सुग्रीवेण निपातितम् ॥ प्रदहन्निव कोपेन वानरेन्द्रमवैसत ॥ १ ॥
 ततः स्रग्दामसन्नद्धं दत्तपञ्चाङ्गुलं शुभम् ॥ आददे परिर्व वीरो नगेन्द्रशिखरोपमम् ॥ २ ॥

जन्तौ । बभूवतुरिति शेषः ॥ ८२—८३ ॥ दर्शय-
 न्नुदधेस्तलं । कुम्भो यथा उदधितलं पश्येत्तथा
 वेगेन पातयामासेत्यर्थः ॥ ८४ ॥ विसर्प अन्वय-
 र्थः ॥ ८५—८६ ॥ पुस्फोट विभिन्नं । सः मुष्टिः ।
 सुग्रीवस्यास्त्रिमण्डले । प्रतिजघ्ने प्रतिहतः । मोघो
 बभूवेत्यर्थः । स च मुष्टिर्महावेग इति पाठः ॥ ८७ ॥
 वेगेन कुम्भवेगेन । तत्र सुग्रीववक्षसि । तेजः संज-
 हृत् । प्रज्वलितमासीत् । वज्रनिष्पेषसञ्जाता इन्द्रेण
 पञ्चच्छेदकाले वज्रसंधृज्जन्येत्यर्थः ॥ ८८ ॥ संवर्त-

यामास चकारेत्यर्थः ॥ ८९ ॥ अर्चिःसहस्रविकचं
 अर्चिःसहस्रावृतमित्यर्थः । अतएव रविमण्डलसम्रभं
 ॥ ९०—९२ ॥ गवां पतेः सूर्यस्य ॥ ९३—९४ ॥
 इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
 रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने षट्सप्ततितमः
 सर्गः ॥ ७६ ॥

अथ निकुम्भबधः सप्तसप्ततितमे—निकुम्भ
 इत्यादि ॥ १ ॥ तत इत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥

रामानु० शतयोजनविस्तीर्णत्रिकूटशिखरमध्येयुष्यन्सुग्रीवः कुम्भं लङ्काद्वीपतलेलवणाम्भसिपातयामासेत्यभिधानात्सुग्रीवस्यार्षभे-
 यनलवणावोल्लेखे ॥ ८४ ॥ स० समुत्थितः ऊर्ध्वमुत्थितः । विन्ध्यमन्दरसंकाशः तत्सदृशतरङ्गवान् । समन्ततोविसर्प ॥
 'विन्ध्यमन्दरसंकाशःकुम्भः ततो जलात्समुत्पत्यैलान्वयइतिनागोविन्दव्याख्यात्वार्थाप्रतिपत्त्या ॥ ८५ ॥ स० रुद्राभिपन्नस्य
 खयरतःसूर्यमनुविमानेनगच्छतोसुरस्ययाने तेनासहमानेनपादिवेसतिपतितपतिसंपातयामासेतिपौराणिकयाकथया रुद्राभिपन्नताद्देश
 ॥ ९३ ॥ इतिषट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥

[पा०] १ घ. ज. अ.—ट. संजज्ञेनापिशोणितं. क. ख. ग. च. संजज्ञेनास्य. २ ग.—घ. ह. अ. ट. तस्यवेगेन.
 ३ इदमर्थं क. ख. च. छ. पाठेषुदृश्यते. ४ क. सतयाऽभिहतः. ५ क. छ. ज. झ. ट. मुष्टिपीडितः. ६ घ. तदाश्रुसौ.

हेमपट्टपरिक्षिप्तं वज्रविद्रुमभूषितम् ॥ यमदण्डोपमं भीमं रक्षसां भयनाशनम् ॥ ३ ॥
 तमाविध्य महातेजाः शक्रध्वजसमं तदा ॥ विननाद विवृत्तास्यो निकुम्भो भीमविक्रमः ॥ ४ ॥
 उरोगतेन निष्केण भुजस्यैरङ्गदैरपि ॥ कुण्डलाभ्यां च चित्राभ्यां मालया च विचित्रया ॥ ५ ॥
 निकुम्भो भूषणैर्भाति तेन स परिधेण च ॥ यथेन्द्रधनुषा मेघः सविद्युस्तनयिभुमान् ॥ ६ ॥
 परिघाग्रेण पुस्फोट वातग्रन्थिर्महात्मनः ॥ प्रजज्वाल सघोषश्च विधूम इव पावकः ॥ ७ ॥
 नगर्या विटपावत्या गन्धर्वभवनोत्तमैः ॥ सह चैवामरावत्या सर्वैश्च भवनैः सह ॥ ८ ॥
 सतारग्रहनक्षत्रं सचन्द्रं समहाग्रहम् ॥ निकुम्भपरिघाधूर्णं भ्रमतीव नभःस्थलम् ॥ ९ ॥
 दुरासदश्च संजज्ञे परिघाभरणप्रभः ॥ कैपीनां स निकुम्भाग्रिर्गुगान्ताग्रिरिवोत्थितः ॥ १० ॥
 राक्षसा वानराश्चापि न शेकुः स्पन्दितुं भयात् ॥ हनुमांस्तु विवृत्योरस्तस्यौ प्रमुखतो बली ॥ ११ ॥
 परिघोपमबाहुस्तु परिधं भास्करप्रभम् ॥ बली बलवतस्तस्य पातयामास वक्षसि ॥ १२ ॥
 स्थिरे तस्योरसि व्यूढे परिधः क्षतधा कृतः ॥ विशीर्यमाणः सहसा उल्काक्षतमिवाम्बरे ॥ १३ ॥
 स तु तेन प्रहारेण विचचाल महाकपिः ॥ परिधेण समाधूतो यथा भूमिचलेऽचलः ॥ १४ ॥
 स तदाऽभिहतस्तेन हनुमान्प्रवगोत्तमः ॥ मुष्टिं संवर्तयामास बलेनातिमहाबलः ॥ १५ ॥
 तमुद्यम्य महातेजा निकुम्भोरसि वीर्यवान् ॥ अभिचिक्षेप वेगेन वेगवान्वायुविक्रमः ॥ १६ ॥
 तैतः पुस्फोट चर्मास्य प्रसृज्याव च शोणितम् ॥ मुष्टिना तेन संजज्ञे ज्वाला विद्युदिवोत्थिता ॥ १७ ॥
 स तु तेन प्रहारेण निकुम्भो विचचाल ह ॥ स्वस्यश्चापि निजग्राह हनुमन्तं महाबलम् ॥ १८ ॥
 विचुकुशुस्तदा सैक्ये भीमं लङ्घानिवासिनः ॥ निकुम्भेनोद्यतं दृष्ट्वा हनुमन्तं महाबलम् ॥ १९ ॥
 स तदा द्वियमाणोपि कुम्भकर्णात्मजेन ह ॥ आजघानानिलसुतो वज्रकल्पेन मुष्टिना ॥ २० ॥

स्रग्वाससजडं स्रक्समूहनिबद्धं । दत्तपञ्चाङ्गुलं चन्द-
 नकुङ्कुमादिनार्पितपञ्चाङ्गुलमुद्रासुद्रितं । अथवा क्रिया-
 विशेषणमेतत् । दत्तपञ्चाङ्गुलं यथा तथा आददे ।
 परिक्षिप्तं परिणद्धं ॥ २—४ ॥ उरोगतेनेत्यादिश्लो-
 कद्वयमेकान्वयं ॥ निष्कः पदकं । भूषणैः द्वारादिभिः ।
 भाति स्म । “ लट् स्मे ” इति भूते लट् । स्तनयि-
 भुमान् गर्जितवान् । “ स्तनयिभुस्तु गर्जिते मेघे ”
 इति रत्नमाला । इन्द्रधनुःस्थाने परिधः । विद्युत्स्थाने
 भूषणानि । विननादेति पूर्वश्लोकोक्तो विनादः स्तन-
 यिभुस्थान इति नोपमेयन्यूनता ॥ ५—६ ॥ वात-
 ग्रन्थिः आवहादिसप्तवातस्कन्धः । सघोषः ससिंह-
 नाद इति निकुम्भविशेषणं परिधविशेषणं वा ॥ ७ ॥
 नगर्येत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं । विटपावत्या अलकया ।
 भ्रमतीव सहेति शेषः । भवनैः अमरभवनैः । ताराः

अश्विन्यादयः । महाः बुधादयः । नक्षत्राणि अश्विन्या-
 दिभिर्नानि । महाग्रहाः शुक्रादयः । अत्र रात्रिल्लात्सूर्यो
 तोक्तः । निकुम्भपरिघाधूर्णं । अत्र परिघशब्देन
 तद्वात उपलक्ष्यते । इवशब्दो वाक्यालंकारे ॥ ८—
 ९ ॥ परिधेणाभरणैश्च प्रभातीति परिघाभरणप्रभः ।
 यद्वा परिघाभरणान्येव प्रभा यस्य स तथा । कैपीनां
 दुरासदो जज्ञे इति संबन्धः ॥ १० ॥ राक्षसा इति ।
 प्रवलेषु प्रजङ्गादिषु हतेषु दुर्बलैर्भवद्भिः किमर्थं युद्धाय
 प्रयत्नः कृत इति निकुम्भः कुप्येदिति राक्षसानां भयं
 वेदितव्यं । विवृत्य विस्तार्य । प्रमुखतः अग्रे ॥ ११ ॥
 परिघोपमबाहुः निकुम्भः ॥ १२ ॥ व्यूढे विशाले ।
 उल्काक्षतमिव वभाविति ॥ १३ ॥ भूमिचले भूकम्पे
 ॥ १४ ॥ संवर्तयामास । चकारेत्यर्थः ॥ १५—१८ ॥
 भीमं विचुकुशुः । हनुमद्रहणहर्षादिति भावः । उद्यतं

वी० परिघान्तरणप्रभः परिघान्तकृतरणरक्तप्रभइत्यर्थः ॥ १० ॥

[पा०] १ ख. घ. ड. च. ट. शक्रध्वजसमौजसं. २ ख. छ. परिघान्तरणप्रभः. ३ ग. क. ख. ट. कोपेन्धनोनिकुम्भाभिः.
 ४ ड. झ. म. ट. चचचाल. ५ क. ख. घ. ड. छ. झ. म. ट. तत्रपुस्फोट. ६ ख. ग. ड. च. झ. ट. मेघेविद्युदिवो. ७ ख.
 सर्वेभीमं क. हृष्टभीमं. ८ क. ज. म. निकुम्भेनोद्यतं. घ. निकुम्भेनादितं.

आत्मानं मोचयित्वाऽथ क्षितावभ्यवपद्यत ॥ हनुमानुन्ममाथाशु निकुम्भं मारुतात्मजः ॥ २१ ॥
 निक्षिप्य परमायत्तो निकुम्भं निष्पिपेष ह ॥ उत्पत्य चास्य वेगेन पपातोरसि वीर्यवान् ॥ २२ ॥
 परिगृह्य च बाहुभ्यां परिवृत्य शिरोधराम् ॥ उत्पाटयामास शिरो भैरवं नदतो महत् ॥ २३ ॥
 [अर्थ देवास्सगन्धर्वा विद्याधरमहोरगाः ॥ आकाशचारिणस्सर्वे अप्सरोभिः सहामराः ॥ २४ ॥
 हनुमन्तं महाबाहुं बायुपुत्रमरिदमम् ॥ प्रशंसन्तः परैर्वाक्यैः प्रसूनैरभ्यपूजयन्] ॥ २५ ॥
 अथ विनदति सादिते निकुम्भे पवनसुतेन रणे बभूव युद्धम् ॥
 दशरथसुतराक्षसेन्द्रसूनुवोर्भृशतरमागतरोषयोः सुभीमम् ॥ २६ ॥
 व्यपेते तु जीवे निकुम्भस्य हृष्टा विनेद्रः पुवङ्गा दिशः सस्वनुश्च ॥
 चचालेव चोर्वी पफालेव च दौर्भयं राक्षसानां बलं चादिवेश ॥ २७ ॥
 इत्यर्थे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकान्वे युद्धकाण्डे सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥

अष्टसप्ततितमः सर्गः ॥ ७८ ॥

रावणमेरण्या समरायन्तिस्सरत्तिमकराक्षे राक्षसेषांश्रमयसमुन्नतदुर्निमित्तमिरीक्षणेपि सदक्षीकरणेभरणाय सदनुसर-
 णम् ॥ १ ॥

निकुम्भं च हतं श्रुत्वा कुम्भं च विनिपातितम् ॥ रावणः परमामर्षी प्रज्ज्वालानलो यथा ॥ १ ॥
 नैऋतः क्रोधशोकाभ्यां ह्याभ्यां तु परिमूर्छितः ॥ खरपुत्रं विशालाक्षं मकराक्षमचोदयत् ॥ २ ॥
 गच्छ पुत्र मयाऽऽज्ञप्तो बलेनाभिसमन्वितः ॥ राघवं लक्ष्मणं चैव जहि तौश्च वनौकसः ॥ ३ ॥

शृतीतं ॥ १९—२० ॥ क्षितावभ्यवपद्यत स्थितः ॥ २१ ॥ निक्षिप्य भूमौ पातयित्वा । परमायत्तः
 अतिप्रयासयुक्तः । उत्पत्य ऊर्ध्वमुदृत्य । उरसि वेगेन
 पपात ॥ २२ ॥ बाहुभ्यां शिरोधरां परिगृह्य परिवर्त्य ।
 शिर उत्पाटयामास ॥ २३—२५ ॥ उत्तरसर्गद्व-
 यार्थं संप्रहेण दर्शयति—अथेति ॥ विनदति निकु-
 म्भे पवनसुतेन सादिते सति । दशरथसुतराक्षसेन्द्र-
 सूनुवोः । राममकराक्षयोः । युद्धं बभूव । पुष्पिता-
 मावृत्तं । उत्तरत्र भुजङ्गप्रयातं ॥ २६ ॥ दिशः
 सस्वनुः प्रतिष्वनि चक्रुः । पफालेव पुष्पोदिव । बलं

कर्म । भयं कर्तुं ॥ २७ ॥ इति श्रीभोविन्दराजविर-
 चिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धका-
 ण्डव्याख्याने सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥

अथ मकराक्षनिर्गमोष्टसप्ततितमे, प्रथमपक्षे अयं
 दशम्यां प्रातः, द्वितीयपक्षे तु दशम्यां प्रातरारभ्य
 कम्पनवधप्रहस्तवधरावणमुकुटभङ्गकुम्भकर्णप्रवोषत-
 द्धधाः, अथापराह्णे ब्रह्माक्षबन्धः, रात्रौ तन्मोक्षलङ्घन-
 दहनकुम्भनिर्गमयूपाक्षशोणितारक्षप्रजङ्गकम्पनमक-
 राक्षवधाः—निकुम्भं चेत्यादि ॥ १ ॥ परिमूर्छितः

स० निनदति नानाप्रकारेण कथयति निकुम्भे दशरथसुतराक्षसेन्द्रसूनुवोः दशसुदिधुरयोगमननप्रतिहतं यस्य तस्यवायोः । “ रथ-
 स्थात्स्यन्दनेकायेचरणेच ” इतिविशेषः । सुतोहनुमान् । राक्षसेन्द्रसूनुर्निकुम्भः । तयोःभृशतरमागतरोषयोः यशुद्वंभूव तस्मिन्ने
 पवनसुतेनसादितेसति राक्षसानांबलं भयमाविवेशेत्याकर्षः । “ अनेनवश्यमागकयोपक्षेपः ” इत्युभौ । तत्र “ व्यपेतेतुजीवे ”
 इत्यादिकमसंगतमिवदृश्यते । अस्मत्पक्षेदशरथशब्दएकएवगौणार्थइतिमन्तव्यं । दशरथसुतोसाक्षीविदशरथसुतइतिवा । पवनसुते-
 नरणेनिकुम्भेसाधितेसति युद्धं नम्मात्राध्याहारः । नबभूव । परपक्षेरणकर्तुर्भावादितिवा ॥ २६ ॥ स० सामान्यतोभयमित्युक्तं ।
 तत्रविशेषमाह—व्यपेतइति । जीवेव्यपेते क्षीरादपगते ॥ ति० एतदन्तंनवमीदिनयुद्धं ॥ २७ ॥ इतिसप्तसप्ततितमःसर्गः ॥ ७७ ॥
 [पा०] १ इदंश्लोकद्वयं क. च. छ. पाठेषुदृश्यते. २ ड. झ. न. ट. निनदति, ३ ग. ड. चहन्तदृष्टा. क. ख. घ.
 च. छ. न. निहतंश्रुता. झ. ट. निहतंदृष्टा. ४ क. ग.—उ. तौसमनौकसौ.

रावणस्य वचः श्रुत्वा शूरमानी खरात्मजः ॥ बाढमित्यब्रवीच्चृष्टो मकराक्षो निशाचरः ॥ ४ ॥
 सोभिवाय दशग्रीवं कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ॥ निर्जगाम गृहाच्छुभ्राद्रावणस्याज्ञया बली ॥ ५ ॥
 समीपस्थं बलाध्यक्षं खरपुत्रोऽब्रवीदिदम् ॥ रथंश्चानीयतां शीघ्रं सैन्यं चाहूयतां त्वरात् ॥ ६ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा बलाध्यक्षो निशाचरः ॥ स्यन्दनं च बलं चैव समीपं प्रत्यपादयत् ॥ ७ ॥
 प्रदक्षिणं रथं कृत्वा आरुरोह निशाचरः ॥ सूतं संचोदयामास शीघ्रं मे रथमावह ॥ ८ ॥
 अथ तात्राक्षसान्सर्वान्मकराक्षोऽब्रवीदिदम् ॥ युयं सर्वे प्रयुध्यध्वं पुरस्तान्मम राक्षसाः ॥ ९ ॥
 अहं राक्षसराजेन रावणेन महात्मना ॥ आज्ञप्तः समरे हन्तुं तावुभौ रामलक्ष्मणौ ॥ १० ॥
 अद्य रामं बधिष्यामि लक्ष्मणं च निशाचराः ॥ शास्त्रामृगं च सुग्रीवं वानरांश्च शरोत्तमैः ॥ ११ ॥
 अथ शूलनिपातैश्च वानराणां महाचमूम् ॥ प्रदहिष्यामि संप्राप्तः शुष्केन्धनमिवानलः ॥ १२ ॥
 मकराक्षस्य तच्छ्रुत्वा वचनं ते निशाचराः ॥ सर्वे नानायुधोपेता बलवन्तः समागताः ॥ १३ ॥
 ते कामरूपिणः सर्वे दंष्ट्रिणः पिङ्गलेक्षणाः ॥ मातङ्गा इव नर्दन्तो ध्वस्तकेशा भयानकाः ॥ १४ ॥
 परिवार्य महाकाया महाकायं खरात्मजम् ॥ अभिजगमुस्ततो हृष्टाश्चालयन्तो वसुन्धराम् ॥ १५ ॥
 शङ्खमेरीसहस्राणामाहतानां समन्ततः ॥ श्वेलितास्फोटितानां च तर्तः शब्दो महानभूत् ॥ १६ ॥
 प्रभ्रष्टोद्य कराक्षस्य प्रतोदः सारथेस्तदा ॥ पपात सहेसा चैव ध्वजस्तस्य च रक्षसः ॥ १७ ॥
 तस्य ते रथयुक्ताश्च हया विक्रमवर्जिताः ॥ चरणैराकुलैर्गत्वा दीनाः साक्षमुखा ययुः ॥ १८ ॥
 प्रवाप्ति पवनसंस्निन्सपांसुः खरदारुणः ॥ निर्वाणे तस्य रौद्रस्य मकराक्षस्य दुर्मतेः ॥ १९ ॥
 तानि दृष्ट्वा निमित्तानि राक्षसा वीर्यवचमाः ॥ अचिन्त्य निर्गताः सर्वे यत्र तौ रामलक्ष्मणौ ॥ २० ॥
 धनगजमहिषाङ्गुल्यवर्णाः समरमुखेष्वसकृद्गदासिभिन्नाः ॥
 अहमहमिति युद्धकौशलास्ते रजनिचराः परितः समुन्नदन्तः ॥ २१ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाण्डे युद्धकाण्डे अष्टसप्ततितमः सर्गः ॥ ७८ ॥

व्याप्तः ॥ २—५ ॥ त्वरात्त्वरया ॥ ६ ॥ प्रत्यपावयत्
 प्रापयत् ॥ ७ ॥ आवह चोदय । अत्रेतिकरणं द्रष्टव्यं
 ॥ ८ ॥ अथतानिलादिचतुःश्लोक्येकान्वया ॥ ९—
 ॥ १२ ॥ समागताः समाजगमुः ॥ १३ ॥ ते कामरूपिण
 इत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ १४—१६ ॥ कराक्षस्य
 आक्षतरस्य वशीकृतकरस्य । लघुहस्तस्येति यावत्
 ॥ १७ ॥ विक्रमवर्जिताः विविधपदन्यासविरहिताः ।

प्रथममाकुलैश्चरणैर्गत्वा पश्चाद्ययुरिखर्यः ॥ १८ ॥ सपां-
 सुः अतएव खरदारुणः खरः पक्षः दारुणो भयंकरश्च
 ॥ १९ ॥ तानीत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं । असकृद्गदासि-
 भिन्ना इत्यनेन शौर्यातिशयः सूचितः । युद्धकौशलाः
 युद्धकुशलाः । स्वार्थेण । अहमहमिति वदन्तः । अचिन्त्य
 निर्गता इति पूर्वेण संबन्धः ॥ २०—२१ ॥ इति श्रीगो-

स्तु ० यद्यपिकुम्भवधः प्रागितिकुम्भनिर्कुम्भचेतिवक्तव्यं । तथापिनिर्कुम्भोतिबलवानितिचाऽस्यव्यवहितोनिर्कुम्भवधइतिवानिर्कुम्भग्रहणं
 प्रागितिमन्तव्यं ॥ १ ॥ स्तु ० खरात् खरया । खरयाभततीति खरात् । तस्यचंद्रिदिरितिवा ॥ ६ ॥ स्तु ० खराणांकुराणामपि
 दाहणः ॥ १९ ॥ इत्यष्टसप्ततितमःसर्गः ॥ ७८ ॥

[पा०] १ अ. पुत्रोऽब्रवीच्च. २ ख. क. ज. छ. झ. ञ. ट. रथानीयतांशीघ्रंसैन्यंत्वानीयतां. ३ क. ख. तद्वचनो-
 दयामासस्यन्दनेनसहदुर्त. ४ ख.—ट. शीघ्रं चै. ५ क. ग. झ. संप्राप्तां. ६ क. झ. कुरादंष्ट्रिणः. क. ख. ग. च. छ. ज. ञ. ट.
 खरादंष्ट्रिणः. ७ क. झ. चालयन्तोभस्यलं. ८ अ. क. छ. झ. ञ. ट. तपशब्दो. ९ ख. क. च. छ. झ. ट. सहसामुभौ.
 १० ग. झ. लक्ष्मिण्यांयुभिः. ११ अ. परिवभ्रमुर्मुदन्तो. क. ख. ग. च. ञ. ट. परिवभ्रमुर्नदन्तः. ज. पतितस्सुतमदन्तः.

एकोनाशीतितमः सर्गः ॥ ७९ ॥

राममकराक्षयोर्वैरिबाहुपुरस्सरसमरारोमः ॥ १ ॥ रामेणमकराक्षपणम् ॥ २ ॥

निर्गतं मकराक्षं ते दृष्ट्वा वानरयूथपाः ॥ आपुत्य सहसा सर्वे योद्धुकामा व्यवस्थिताः ॥ १ ॥
ततः प्रवृत्तं सुमहत्तुङ्गं रोमहर्षणम् ॥ निशाचरैः प्लवङ्गानां देवानां दानवैरिव ॥ २ ॥
शुक्लशूलनिपातैश्च शिलापरिघपातनैः ॥ अन्योन्यं मर्दयन्ति स तदा कपिनिशाचराः ॥ ३ ॥
शक्तिखड्गगदाकुन्तैस्तोमरैश्च निशाचराः ॥ पट्टिशैर्भिन्दिपालैश्च बाणपातैः समन्ततः ॥ ४ ॥
पाशमुद्गरदण्डैश्च निखातैश्चापरे तदा ॥ कदनं कैपिवीराणां चक्रुस्ते रजनीचराः ॥ ५ ॥
बाणौघैरदिताश्चापि खरपुत्रेण वानराः ॥ संभ्रान्तमनसः सर्वे दुद्रुवुर्भयपीडिताः ॥ ६ ॥
तान्दृष्ट्वा राक्षसाः सर्वे द्रवमाणान्वलीमुखान् ॥ नेदुस्ते सिंहवद्दृष्ट्वा राक्षसा जितकाशिनः ॥ ७ ॥
विद्रवत्सु तदा तेषु वानरेषु समन्ततः ॥ रामस्तान्वारयामास शरवर्षेण राक्षसान् ॥ ८ ॥
वारितान्नाक्षसान्दृष्ट्वा मकराक्षो निशाचरः ॥ क्रोधानलसमाविष्टो वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ९ ॥
तिष्ठ राम मया सार्धं द्वन्द्वयुद्धं ददामि ते ॥ त्याजयिष्यामि ते प्राणान्धनुर्मुक्तैः श्वितैः शरैः ॥ १० ॥
यत्तदा दण्डकारण्ये पितरं हतवान्मम ॥ मन्दप्रतः स्वकर्मस्य दृष्ट्वा रोषोभिवर्धते ॥ ११ ॥
दहन्ते भृशमङ्गानि दुरात्मन्मम राघव ॥ यन्मयासि न दृष्टत्वं तस्मिन्काले महावने ॥ १२ ॥
दिष्ट्वाऽसि दर्शनं राम मम त्वं प्राप्तवानिह ॥ काङ्क्षितोसि क्षुधार्तस्य सिंहस्येवतरो मृगः ॥ १३ ॥
अद्य मङ्गानवेगेन प्रेतराङ्घ्रिवर्ध गतः ॥ ये त्वया निर्हता वीराः सह तैश्च समेष्यसि ॥ १४ ॥
बहुनाऽत्र किमुक्तेन शृणु राम वचो मम ॥ पश्यन्तु सकला लोकास्त्वा मां चैव रणाजिरे ॥ १५ ॥
अस्त्रैर्वा गदया वाऽपि बाहुभ्यां वा महाहवे ॥ अभ्यस्तं येन वा राम तेनैव युधि वर्तताम् ॥ १६ ॥

विन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीट-
ख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने अष्टसप्ततितमः सर्गः ॥ ७८ ॥

अथ मकराक्षवध एकोनाशीतौ—निर्गतमिति
॥ १—३ ॥ शकीत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ निखातैः
आयुधविशेषैः । निर्घातैरिति पाठे अशनिभिरित्यर्थः ।
कैचिन्निशाचराः शक्तिखड्गादिभिः अपरे रजनीचराः
पाशमुद्गरादिभिश्च कदनं चक्रुरिति योजना ॥ ४—
६ ॥ राक्षसा जितकाशिन इति भिन्नं वाक्यं ।

जितं जयः तेन काशन्त इति तथोक्ता जितकाशिनः ।
बभूवुरिति शेषः । अन्यथा द्वितीयराक्षसपदवैचर्य्य
स्यात् ॥ ७—१० ॥ स्वकर्मस्य वधकर्मस्य । यथा
पिता हतस्तथा वध्यमित्यर्थः । यद्वा क्षान्तधर्मकर्मानु-
तिष्ठन्तमित्यर्थः । स्वकर्मस्यमिति सुतरामकृत्यनिरत-
मिति वार्यः ॥ ११ ॥ तस्मिन्काले महावने यद्य-
स्मान् दृष्टोसि तस्मान्ममाङ्गानि दहन्ते । तदानीमेव
दृष्ट्येत्प्रतीकारेण तापः शाम्येदित्यर्थः ॥ १२—१५ ॥
महाहवे निमित्ते । येन वा अन्येनायुधेनाभ्यस्तं

श्लो० निशाचराः निशायामेवमोजनशीलाः । रजनीचराः राक्षसाः ॥ ४ ॥ श्लो० स्वकर्मस्य स्वकर्मनिरतं । राक्षसवधपरा-
यणमित्यर्थः ॥ सप्त० स्वकर्मस्य राक्षसवधमनिरतं । तु सम्यक् अकर्मस्थं तन्निरतमितिरामविशेषणं वा ॥ श्लो० मन्दप्रतः स्वकर्मस्य
दृष्टेतिपाठे मन्दप्रतस्मिन्प्रतमितिशेषः ॥ ११ ॥

[पा०] १ क. झ. ट. गदापरिघपातनैः. २ क. शक्तिशूलगदाखड्गैः. ३ ब. छ. ज. ट. निर्घातैश्चवरायुधैः. ख. शलैश्चान्यै-
र्वैरायुधैः. ४ झ. कपिसिंहानां. ख. क. कपिसैन्यानां. घ. कपिमुखानां. ५ क. ख. घ.—छ. झ. ज. द्रवमाणान्वनौकसः.
६ झ. द्वन्द्वयुद्धं निष्यति. घ. द्वन्द्वयुद्धं देहिमे. ७ घ. क. झ. तदप्रतः. ख. सामप्रतः. ८ ख. ममचाङ्गानि. ९ ख. महाहवे.
१० ग.—ट. निर्हताः शराः. ११ ब.—ज. रणाजिरे.

मकराक्षवचः श्रुत्वा रामो दशरथात्मजः ॥ अत्रवीत्प्रहसन्वाक्यमुत्तरोत्तरवादिनम् ॥ १७ ॥
 कथसे किं वृथा रक्षो बहून्यसदृशानि तु ॥ न रणे शक्यते जेतुं विना युद्धेन वाञ्छलात् ॥ १८ ॥
 चतुर्दशसहस्राणि रक्षसां त्वत्पिता च यः ॥ त्रिशिरा दूषणश्चैव दण्डके निहता मया ॥ १९ ॥
 स्वाशितास्तव भर्तृणा गृध्रगोमायुवायसाः ॥ भविष्यन्त्यद्य वै पाप तीक्ष्णतुण्डनेखाङ्कुराः ॥ २० ॥
 [त्रिशिरार्द्रमुखा हृष्टा रक्तपक्षाण्डजाश्च ये ॥ स्वे गता वसुधायां च भ्रमिष्यन्ति समन्ततः] ॥ २१ ॥
 राधेवगैवमुक्तस्तु खरपुत्रो निशाचरः ॥ बाणौघान्मुच्यते राघवाय रणाजिरे ॥ २२ ॥
 ताञ्जराञ्जशर्वणेण रामश्चिच्छेद नैकधा ॥ निपेतुर्भुवि ते^० च्छिन्ना रुक्मपुङ्खाः सहस्रशः ॥ २३ ॥
 तद्युद्धमभवत्तत्र समेत्यान्योन्यमोजसा ॥ रक्षसः खरपुत्रस्य सुनोर्दशरथस्य च ॥ २४ ॥
 जीभूतयोरिवाकाशे शब्दो ज्यातलयोस्तदा ॥ धनुर्मुक्तः खनोत्कृष्टः श्रूयते च रणाजिरे ॥ २५ ॥
 देवदानवगन्धर्वाः किन्नराश्च महोरगाः ॥ अन्तरिक्षगताः सर्वे द्रष्टुकामास्तदद्भुतम् ॥ २६ ॥
 विद्धमन्योन्यगात्रेषु द्विगुणं वर्धते परम् ॥ कृतप्रतिकृतान्योन्यं कुरुतां तौ रणाजिरे ॥ २७ ॥
 राममुक्तास्तु बाणौघान्नाशस्तस्वच्छिन्नद्रणे ॥ रक्षोमुक्तास्तु रामो वै नैकधा प्राच्छिन्नच्छरैः ॥ २८ ॥
 बाणौघैर्वितताः सर्वा दिशश्च प्रदिशस्तथा ॥ संछन्ना वसुधा चैव समन्तात्प्रकाशते ॥ २९ ॥
 ततः क्रुद्धो महाबाहुर्धनुश्चिच्छेद रक्षसः ॥ अष्टाभिरथ नाराचैः स्रुतं विव्याध राघवः ॥ ३० ॥
 भित्त्वा शरै रथं रामो रथोऽश्वान्समपातयत् ॥ विरथो वसुधां तिष्ठन्मकराक्षो निशाचरः ॥ ३१ ॥
 तैस्त्रिषुद्रुमुधां रक्षः शूलं जग्राह पाणिना ॥ त्रासनं सर्वभूतानां युमान्ताप्रिसमग्रमम् ॥ ३२ ॥
 [ह्रस्वापि महच्छूलं रुद्रदत्तं भयंकरम् ॥ जाज्वल्यमानमाकाशे संहारास्त्रमिवापरम् ॥
 यं दृष्ट्वा देवताः सर्वा भयार्ता विह्वता दिशः] ॥ ३३ ॥
 विभ्राभ्य तु महच्छूलं प्रज्वलत्तं निशाचरः ॥ स क्रोधात्प्राहिणोत्ससौ राघवाय महाहवे ॥ ३४ ॥
 समापतन्तं ज्वलितं खरपुत्रकराव्युतम् ॥ बाणैस्तु त्रिभिराकाशे शूलं चिच्छेद राघवः ॥ ३५ ॥
 स च्छिन्नो नैकधा शूलो दिव्यहाटकमण्डितः ॥ व्यशीर्यत महोल्केव रामवाणार्दितो भुवि ॥ ३६ ॥
 तच्छूलं निहतं दृष्ट्वा रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ साधु साध्विति भूतानि व्याहरन्ति नभोगता ॥ ३७ ॥

तेनैव युधि वर्ततां । भवानिति शेषः ॥ १६ ॥
 उत्तरोत्तरवादिनं । बहुप्रलापिनमित्यर्थः ॥ १७ ॥
 युद्धेन विना प्रहारेण विना ॥ १८—१९ ॥ स्वाशिताः
 सुष्ठु आशितवन्तः ॥ २०—२४ ॥ ज्यातलयोः शब्दः
 ज्यातलयोः संघर्षजः शब्दः । खनोत्कृष्टः खनेषू-
 त्कृष्टः ॥ २५—२६ ॥ विद्धं वेधनं । वर्धते अवर्धत ।
 कृतप्रतिकृतान्योन्यं कृतस्य प्रतिकृतं ययोस्तौ तादृशा-
 वन्योन्यं यस्मिन्पुद्गलकर्मणि तत्तथोक्तं । कुरुतां
 अकुरुतां । युद्धमिति शेषः ॥ २७—३० ॥ वसुधां
 तिष्ठत् वसुधायामतिष्ठत् ॥ ३१ ॥ वसुधां वसुधायां
 ॥ ३२—३६ ॥ तच्छूलमिति । नभोगता नभोग-
 तानि । “मुपां सुलुक्—” इत्यादिना आकारादेशः

ति० भित्तरथं भट्टवेत्यर्थः । हलाअश्वानित्यसंधिपाठः । वसुधास्थः अमृदितिशेषः ॥ ३१ ॥ ति० शूलोऽर्धबादिः ॥ ३४ ॥

[पा०] १ ख. घ. ज. राक्षसास्त्वत्पिताच. २ क. ख. क.—म. नखाङ्कुराः. ३ अयंश्लोकः क. ख. घ. छ. झ. पाठेषु दृश्यते. ४ क. ग. एवमुक्तस्तुरागेण. ५ ख. घ.—छ. झ. म. मकराक्षो महाबलः. ६ ख. नक्षत्रससै. = क.—छ. झ. म. विच्छिन्नाः, ज. तेषिन्नाः. ८ च. छ. ज. ट. बलं. ९ ग. घ. ज. कुर्वातातौ. १० क.—घ. च. छ. विदिशस्तथा. ११ क. ग. घ. क. झ. संयुगे. १२ झ. भित्तरथं शरैरामो हलाअश्वानपातयत्. १३ घ. क. ज. म. ट. रथादश्वानपातयत्. च. रथानश्वानपातयत्. १४ ग. घ. ट. वसुधास्थस्त्वमकराक्षो. १५ क. उत्तिष्ठत्. १६ इदमध्वन्यं क. क. च. छ. झ. म. ट. पाठेषु दृश्यते. १७ क. ग. घ. क. झ. म. ट. महात्मने. १८ घ.—छ. झ. म. ट. बाणैस्तु त्रिभिराकाशे. १९ क. झ. मित्रो. क. छिन्नस्तु त्रिधा.

तं दृष्ट्वा निहतं शूलं मकराक्षो निशाचरः ॥ मुष्टिमुद्यम्य काकुत्स्थं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ३८ ॥

स तं दृष्ट्वा पतन्तं वै प्रहस्य रघुनन्दनः ॥ पावकास्त्रं ततो रामः सन्दधे तु शरासने ॥ ३९ ॥

तेनास्त्रेण हतं रक्षः काकुत्स्थेन तदा रणे ॥ संछिन्नहृदयं तत्र पपात च ममार च ॥ ४० ॥

दृष्ट्वा ते राक्षसाः सर्वे मकराक्षस्य पातनम् ॥ लङ्कामेवाभ्यधावन्त रामबाणादितास्तदा ॥ ४१ ॥

दशरथनृपपुत्रबाणवेगै रञ्जनिचरं निहतं खरात्मजं तम् ॥

ददृशुरथ सुरा भृशं प्रहृष्टा गिरिमिव वज्रहतं यथा विकीर्णम् ॥ ४२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे एकोनाशीतितमः सर्गः ॥ ७९ ॥

अशीतितमः सर्गः ॥ ८० ॥

मकराक्षक्षयश्रवणविषण्णरावणचोदितेनेन्द्रजिता हुतभुजिह्वनपूर्वकं सायुधरयारोहणेनान्तरिक्षेऽस्तद्वितेनसता रामादि-
पुण्यवर्षणम् ॥ १ ॥ लक्ष्मणेन रामप्रति ब्रह्माक्षप्रयोगेणसकलरक्षःकुलक्षपणप्रतिज्ञानपूर्वकमभ्यनुज्ञानयाचने रामेण
सान्त्वनेनतंप्रतिषेधनपूर्वकं यत्रकुत्रगतस्थापितस्यवधमतिज्ञानपूर्वकसुपायपर्यालोचनम् ॥ २ ॥

मकराक्षं हतं श्रुत्वा रावणः संमितिंजयः ॥ क्रोधेन महताऽऽविष्टो दन्तान्कटकटापयन् ॥ १ ॥

क्रुपितश्च तदा तत्र किं कार्यमिति चिन्तयन् ॥ आदिदेशाथ संकुद्धो रणायेन्द्रजितं सुतम् ॥ २ ॥

जहि वीर महावीर्यौ आतरौ रामलक्ष्मणौ ॥ अदृश्यो दृश्यमानो वा सर्वथा त्वं बलाधिकः ॥ ३ ॥

त्वमप्रतिमकर्माणमिन्द्रं जयसि संयुगे ॥ किं पुनर्मानुषौ दृष्ट्वा न वधिष्यसि संयुगे ॥ ४ ॥

तथोक्तो राक्षसेन्द्रेण प्रतिगृह्य पितुर्वचः ॥ यज्ञभूमौ स विधिंवत्पावकं जुह्वेन्द्रजित् ॥ ५ ॥

जुह्वतश्चापि तत्राग्निं रक्तोष्णीषधराः स्त्रियः ॥ आजग्मुस्तत्र संभ्रान्ता राक्षस्यो यत्र रावणिः ॥ ६ ॥

शस्त्राणि शरपत्राणि समिधोथ विभीतकाः ॥ लोहितानि च वासांसि सुवं कार्णायसं तथः ॥ ७ ॥

सर्वतोऽग्निं समास्तीर्य शरपत्रैः सतोमरैः ॥ लागस्य कृष्णवर्णस्य गलं जग्राह जीवतः ॥ ८ ॥

॥ ३७—४१ ॥ गिरिसिख वज्रहतं यथेति । द्वे
अप्यव्ययपदे संभूयैकार्थमेवाचक्षाते । पक्षद्वयेपि
मकराक्षवधेन दशममहः समाप्तं ॥ ४२ ॥ इति
श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकि-
रीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकोनाशीतितमः
सर्गः ॥ ७९ ॥

अयेन्द्रजिनिर्गमोशीतितमे—मकराक्षमित्यादि ।
आविष्टः अभूदिति शेषः ॥ १—३ ॥ जयसि
अजैषीः । पुनःशब्दस्त्वर्थे । मानुषौ पुनः मानुषौतु ।
संयुगे दृष्ट्वापि न वधिष्यसि किं दर्शनमात्रेण वधि-
ष्यस्वेवेत्यर्थः ॥ ४ ॥ जुह्व जुह्व । वृद्धभाव आर्षः

॥ ५ ॥ जुह्वतइति भावलक्षणे चष्टी । रक्तोष्णीष-
धराः । ऋत्विग्धारणार्थं रक्तोष्णीषाण्यानयन्त्य
इत्यर्थः । “लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ति” इति
श्रुतेः । संभ्रान्ताः त्वरावत्यः । समयातिक्रमो भा-
भूदिति त्वरया उष्णीषाण्यानिन्युरित्यर्थः ॥ ६ ॥
शस्त्राणि अभवन्निति शेषः । शरपत्राणि गुन्द्रपत्राणि ।
गुन्द्रश्च काशजातीयः । “गुन्द्रस्तेजनकः शरः”
इत्यमरः । शस्त्राणि तोमराणि । सतोमरैरित्यनुवादात् ।
शस्त्राणि शरपत्राणि च परिस्तरणान्यभवन् । विभी-
तकाः समिधः इध्मानि अभवन् । वासांसि ऋत्विगु-
ष्णीषवासांसि लोहितान्यभवन् । कार्णायसं सुव-

ति० प्रधावन्त प्राधावन्त ॥ नवम्यापूर्वरात्रेऽस्यवधः ॥ ४१ ॥ इत्येकोनाशीतितमःसर्गः ॥ ७९ ॥

[पा०] १ स. ग. क. च. छ. झ. म. ट. लङ्कामेव प्रधावन्त रामबाणभयादिताः. ज. लङ्कामेवसमिधावन्ते.

संकुदेव समिद्धस्य विधूमस्य महाविषः ॥ बभूवुस्तानि लिङ्गानि विजयं दर्शयन्ति च ॥ ९ ॥
 प्रदक्षिणावर्तश्चिखस्तमहाटकसन्निभः ॥ हविस्तत्प्रतिजग्राह पावकः स्वयमुत्थितः ॥ १० ॥
 हुत्वाऽग्निं तर्पयित्वा च देवदानवराक्षसान् ॥ आरुरोह रथश्रेष्ठमन्तर्धानगतं शुभम् ॥ ११ ॥
 स वाणिभिश्चतुर्भिश्च बाणैश्च निश्चितैर्युतः ॥ आरोपितमहाचापः शुशुभे खन्दनोत्तमः ॥ १२ ॥
 जाज्वल्यमानो वपुषा तपनीयपरिच्छदः ॥ मृगैश्चन्द्रार्धचन्द्रैश्च सरथः समलङ्कृतः ॥ १३ ॥
 जाम्बूनदमहाकम्बुर्दीप्तपावकसन्निभः ॥ बभूवेन्द्रजितः केतुवैद्ध्यसमलङ्कृतः ॥ १४ ॥
 तेन चादित्यकल्पेन ब्रह्मास्त्रेण च पालितः ॥ स बभूव दुराधर्षो रावणिः सुमहाबलः ॥ १५ ॥
 सोमिनिर्याय नगरादिन्द्रजित्समितिजयः ॥ हुत्वाऽग्निं राक्षसैर्मन्त्रैरन्तर्धानगतोऽब्रवीत् ॥ १६ ॥
 अद्य हत्वा रणे यौ तौ मिथ्या प्रव्राजितौ वने ॥ जयं पित्रे प्रदास्यामि रावणाय रैणार्जितम् ॥ १७ ॥
 अद्य निर्वाणरागुर्वी हत्वा रामं सलक्ष्मणम् ॥ करिष्ये परमप्रीतिमित्युक्त्वाऽन्तरधीयत् ॥ १८ ॥
 आपपाताथ संकुद्धो दशग्रीवेण चोदितः ॥ तीक्ष्णकार्मुकनाराचैस्तीक्ष्णस्तिवन्द्ररिपू रणे ॥ १९ ॥
 स ददर्श महावीर्यौ नागौ त्रिशिरसाविव ॥ सृजन्ताविषुजालानि वीरौ वानरमध्यगौ ॥ २० ॥
 इमौ ताविति संविन्त्य सज्यं कृत्वा च कार्मुकम् ॥ सन्ततानेषुधाराभिः पर्जन्य इव वृष्टिमान् ॥ २१ ॥
 स तु वैहायसं प्राप्य सैरथो रामलक्ष्मणौ ॥ अचक्षुर्विषये तिष्ठन्विन्याध निश्चितैः शरैः ॥ २२ ॥
 तौ तस्य शरवेगेन परितौ रामलक्ष्मणौ ॥ धनुषी सशरे कृत्वा दिव्यमस्त्रं प्रचक्रतुः ॥ २३ ॥
 प्रच्छादयन्तौ गगनं शरजालैर्महाबलौ ॥ तमस्त्रैः सूर्यसंकाशैर्नैव पस्पृशतुः शरैः ॥ २४ ॥
 स हि धूमान्धकारं च चक्रे प्रच्छादयन्नभः ॥ दिशश्चान्तर्दधे श्रीमानीहारतमसा वृताः ॥ २५ ॥
 नैव ज्यातलनिर्घोषो न च नेमिसुरस्त्रनः ॥ शुश्रुवे चरतस्तस्य न च रूपं प्रकाशते ॥ २६ ॥

मासीत् ॥ ७—८ ॥ विजयं दर्शयन्ति विजयसूच-
 कानि ॥ ९—१० ॥ अन्तर्धानगतं अन्तर्धानशक्ति-
 युक्तं ॥ ११—१२ ॥ मृगैः मृगाकारप्रतिमाभिः ।
 चन्द्रैः चन्द्राकारैः । अर्धचन्द्रैः रचनाविशेषैः ॥ १३ ॥
 जाम्बूनदमहाकम्बुः सौवर्णमहावलययुक्तः । “कम्बुर्ना-
 वलये शङ्खे ” इत्यमरः ॥ १४—१५ ॥ राक्षसैः
 निर्ऋतिदेवताकैः । अन्तर्धानगतः अन्तर्धानशक्तिं
 प्राप्तः । अतः इत्युक्त्वान्तरधीयतेत्यनेन न विरोधः
 ॥ १६ ॥ अद्य हत्वादिश्लोकद्वयमेकान्वयः । अद्य
 निर्वाणरामिति । पितुरित्यध्याहारः । पितुः परमप्रीतिं

परमप्रीतिं प्रति । पितुः प्रीतिमुद्दिश्येत्यर्थः । अद्य
 सलक्ष्मणं रामं हत्वा उर्वी निर्वाणरां करिष्ये इति
 संबन्धः ॥ १७—१९ ॥ नागौ त्रिशिरसाविवेति
 दृष्टान्तेन रामलक्ष्मणयोर्महापुरुषलक्षणपृथुलोन्नतभु-
 जशिरस्कलं द्योत्यते । सृजन्तौ स्रक्ष्यन्तौ । सकलरा-
 क्षस्रक्षयकारिणावित्यर्थः ॥ २० ॥ सन्ततान ववर्ष
 ॥ २१ ॥ वैहायसं विहायसा गमनं ॥ २२—२४ ॥
 नभः प्रच्छादयन् । हेतौ शतृप्रत्ययः । अन्तर्धापचा-
 मासेत्यर्थः । धूमान्धकारमिति नीहारतमसावृता इति
 च पूर्वमेवोत्पातकलुषत्वमुच्यते । धनान्धकारे धनका-

ति० राक्षसांस्तरपिला । अभिचारयागीयानितिशेषः ॥ ११ ॥ ति० मिथ्या निरर्थयौवनेप्रव्राजितौ आगतौ ॥ स० मिथ्या-
 प्रव्राजितौ कपटविरकाचारौ ॥ १७ ॥ ति० यस्नेवमादिवचसांरामस्तुतिपरतयाश्लेषेणव्याख्यानंतद्वयैव । कवेःकविनायकवक्तुशत-
 पातात्पर्याभावादिति । एतत्सजातीयवालिवाक्यावसरेनिरूपितं ॥ १८ ॥ स० त्रिशिरसौ एकत्रतृणी अपरत्रचापकोटिः मध्ये
 शिरश्चेतित्रिशिरसावित्यर्थः । नागौ सर्पौ । तोयंसृजन्तौनागौ मेवौत्रिशिरसीचेत्ताविवसृजन्तामितिवा । “ नागःकूराचारेषुतो-
 यदे ” इतिविश्वः ॥ २० ॥ ति० वैहायसरथः आकाशगामीरथोयस्यसः । अचक्षुर्विषयेतिष्ठन् । इदंयुद्धंतदात्रावेवमप्यरात्रे
 ॥ २२ ॥ रामानु० धनान्धकारे धनयुक्तान्धकारविविधे ॥ त्रि० धनान्धकारे सान्द्रतिमिरे । शरवर्षमिव उदकवर्षमिव ॥

[पा०] १ क.—च. झ. म. ट. शरहोमसमिद्धस्य. ज. चरहोमसमिद्धस्य. २ क. च. ज. ज. यान्यदर्शयन्. ३ च. ज.
 झ. रणेऽधिकं. ४ क. स. कृत्वा निर्वाणरां. ५ ख. नागौ निश्चितविव. ६ क. झ. म. सशुवैहायसरथोयुधितौ. ७ ख. विरगौ.

घनान्धकारे तिमिरे शरवर्षमिवाद्भुतम् ॥ स वर्ष महाबाहुर्नाराचशरवृष्टिभिः ॥ २७ ॥
 स राम सूर्यसंकाशैः शरैर्दत्तवरो भृशम् ॥ विव्याध समरे क्रुद्धः सर्वगात्रेषु रावणिः ॥ २८ ॥
 तौ हन्यमानौ नाराचैर्धाराभिरिव पर्वतौ ॥ हेमपुङ्खाभरव्याघ्रौ तिग्मान्मुमुचतुः शरान् ॥ २९ ॥
 अन्तरिक्षे समासाद्य रावणिं कङ्कपत्रिणः ॥ निकृत्य पतगा भूमौ पेतुस्ते शोणितोक्षिताः ॥ ३० ॥
 अतिमात्रं शरौषेण पीड्यमानौ नरोत्तमौ ॥ तानिधून्पततो भ्रूलैरनेकैर्निचक्रन्ततुः ॥ ३१ ॥
 यतो हि ददृशाते तौ शराभिपततः शितान् ॥ ततस्तु तौ दाशरथी ससजातेऽस्त्रमुत्तमम् ॥ ३२ ॥
 रावणिस्तु दिशः सर्वा रथेनातिरथः पतन् ॥ विव्याध तौ दाशरथी लघ्वस्त्रो निशितैः शरैः ॥ ३३ ॥
 तेनातिविद्धौ तौ वीरौ रुक्मपुङ्खैः सुसंहितैः ॥ बभूवुर्दाशरथी पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ ३४ ॥
 नास्य वेद गतिं कश्चिन्न रूपं धनुः शरान् ॥ न चान्यद्विदितं किंचित्सूर्यसेवाभ्रसंघुवे ॥ ३५ ॥
 तेन विद्धाश्च हरयो निहताश्च गतासवः ॥ बभूवुः शतशस्तत्र पतिता धरणीतले ॥ ३६ ॥
 लक्ष्मणस्तु सुसंकुद्धो भ्रातरं वाक्यमब्रवीत् ॥ ब्राह्ममर्त्यं प्रयोक्ष्यामि वधार्थं सर्वरक्षसाम् ॥ ३७ ॥
 तमुवाच ततो रामो लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ॥ ३८ ॥
 नैकस्य हेतो रक्षांसि पृथिव्यां हन्तुमर्हसि ॥ अयुध्यमानं प्रच्छन्नं प्राञ्जलिं शरणागतम् ॥
 पलायन्तं प्रमत्तं वा न त्वं हन्तुमिहार्हसि ॥ ३९ ॥
 अस्मैव तु वधे यत्नं करिष्यावो महाबल ॥ आदेक्ष्यावो महावेगानस्त्रानाशीविषोपमान् ॥ ४० ॥
 तमेनं मायिनं शुद्रमन्तर्हितरथं बलात् ॥ राक्षसं निहनिष्यन्ति दृष्ट्वा वानरयूथपाः ॥ ४१ ॥
 यद्येष भूमिं विशते दिवं वा रसातलं वाऽपि नभःस्थलं वा ॥
 एवं निगूढोपि ममास्त्रदग्धः पतिष्यते भूमितले गतासुः ॥ ४२ ॥
 इत्येवमुक्त्वा वचनं महात्मा रघुप्रवीरः पुनर्गर्षमैवृतः ॥
 वधाथ रौद्रस्य नृशंसकर्मणस्तदा महात्मा त्वरितं निरीक्षते ॥ ४३ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे अशीतितमः सर्गः ॥ ८० ॥

लिमवति ॥ २५—२९ ॥ पतगाः पक्षिणो भूत्वा ।
 तथा वेगवन्त इत्यर्थः ॥ ३०—३३ ॥ सुसंहितैः
 सुष्ठु निर्मितैः ॥ ३४ ॥ अभ्रसंघुवे मेघावरणे
 ॥ ३५—३८ ॥ प्रच्छन्नं युद्धमीत्या प्रच्छन्नं । पला-

यन्तं पलायमानं ॥ ३९ ॥ आदेक्ष्यावः प्रयोक्ष्यावः ।
 अस्त्रान् अस्त्राणि । लिङ्गव्यत्यय आर्षः ॥ ४०—४१ ॥
 भूमिं भूविवरं । विशते । आत्मनेपदमार्षं । दिवं
 स्वर्गं ॥ ४२ ॥ पुनर्गर्षमैः घृतः निरीक्षते । उपार्थं

शि० घने निविडे अन्धकारे दृष्टुपधातके । तिमिरे तमसि ॥ २७ ॥ ति० दत्तवरैः वरदत्तैः ॥ २८ ॥ स्त्र० “रक्षतीत्येव
 विश्वासस्तदीयोहमित्स्मृतिः । शरणागतिरेषास्मात्” इत्याधुक्तशरणागतिमान् ॥ ति० अयुध्यमानस्त्रादिष्वदप्रकाराणामपि
 सर्वरक्षजदेशेनब्रह्मास्त्रसंघानेवधोभवति । नतुतलुज्यतइत्यर्थः । अन्ततोविभीषणस्यापिनाशप्रसङ्गइत्याशयः ॥ ३९ ॥ ति०
 माययान्तर्हितमेनमेवहन्तुंधोरानाशीविषोपमानस्त्राण्यवादेक्ष्यावः । अदृष्टवधोस्तदेकसाधकः । दृष्टस्तुवधइषत्करोवानराणामपीत्या-
 ह—राक्षसमिति । यदिदर्शनंस्वात्तदादृष्ट्वा दर्शनमात्रेणहन्तुमदादयः एनंराक्षसंनिहनिष्यन्ति । दृष्ट्वावानरयूथपाइत्यत्र तद्दर्शनोपा-
 योमारतेउक्तः “इदमंभोपृहीलातुराजराजस्यसत्तनात् । गुह्यकोऽभ्यागतःकश्चित्त्वत्तकाशमरिदम् । इदमंभःकुचेरस्त्रेमहाराजः
 प्रयच्छति । अन्तर्हितानांभूतानांदर्शनार्थपरंतप । अनेनमृष्टनयनोभूतान्यन्तर्हितान्युत । भवान्द्रक्षतियसौचप्रदास्यतिनरःसच”
 इतिविभीषणवाक्येन ॥ ४१ ॥ रामानु० भूमिं भूविवरं । विशते । आत्मनेपदमार्षं । दिवं स्वर्गं । एतत् उपरितनलोकानामु-
 पलक्षणं । रसातलं एतदधस्तनलोकानामुपलक्षणं ॥ ४२ ॥ इत्यशीतितमःसर्गः ॥ ८० ॥

पा०] १ क. ख. घ. ङ. ज.—ट. शिलावर्षसिवा. २ ख. ग. ङ. छ. झ. न. ट. दत्तवरैः. ३ क. छ. झ. न. ट. दीप्यमानौ.
 शोणिताहुताः. ४ क. छ. झ. न. ट. दीप्यमानौ.

एकाशीतितमः सर्गः ॥ ८१ ॥

इन्द्रजिताऽन्तर्हितस्यापिस्वस्ववधनिर्धारणरूपरामभक्तविज्ञानेन भयाल्लङ्काप्रवेशः ॥ १ ॥ तथा शत्रुवधाययजननिर्धारणेन तदन्तरायपरिहृतये रामव्यामोहनायस्वनिर्मितमायासीतायाश्चारोपणपूर्वकं पश्चिमद्वाराभिर्गतेन हनुमदग्रे खड्गेनमायाही-
ताच्छेदवन्म् ॥ २ ॥

विज्ञाय तु मनस्तस्य राघवस्य महात्मनः ॥ सन्निवृत्त्याहवात्तस्मात्संविवेश पुरं ततः ॥ १ ॥
सोऽनुस्मृत्य वर्षं तेषां राक्षसानां तरस्विनाम् ॥ क्रोधताम्रेक्षणः शूरो निर्जंगाम महाद्युतिः ॥ २ ॥
स पश्चिमेन द्वारेण निर्ययौ राक्षसैर्वृतः ॥ इन्द्रजितु महावीर्यः पौलस्त्यो देवकण्ठकः ॥ ३ ॥
इन्द्रजितु ततो दृष्ट्वा आतरौ रामलक्ष्मणौ ॥ रणायाम्युधतौ वीरौ मायां प्रादुष्करोत्तदा ॥ ४ ॥
इन्द्रजितु रथे स्थाप्य सीतां मायामयीं ततः ॥ बलेन महताऽऽवृत्य तस्या वधमरोचयत् ॥ ५ ॥
मोहनार्थं तु सर्वेषां बुद्धिं कृत्वा मुदुर्मतिः ॥ इन्तुं सीतां व्यवसितो वानराभिमुखो ययौ ॥ ६ ॥
तं दृष्ट्वा त्वभिनिर्यान्तं नैर्गयाः काननौकसः ॥ उत्पेतुरभिसंकुद्राः शिलाहस्ता युधुत्सवः ॥ ७ ॥
हनुमान्पुरतस्तेषां जगाम कपिकुञ्जरः ॥ प्रगृह्य सुमहच्छृङ्गं पर्वतस्य दुरासदम् ॥ ८ ॥
ददर्श हतानन्दां सीतामिन्द्रजितो रथे ॥ एकवेणीधरां दीनामुपवासकृशाननाम् ॥ ९ ॥
परिक्रिष्टैकवसनाममृजां राघवप्रियाम् ॥ रजोमलाभ्यामालिप्तैः सर्वगात्रैर्वरस्त्रियम् ॥ १० ॥
तां निरीक्ष्य मुहूर्तं तु मैथिलीत्यध्यवस्य तु ॥ बभूवाचिरदृष्ट्वा हि तेन सा जनकात्मजा ॥ ११ ॥
तां दीनां मलदिग्धार्क्षीं रयस्यां दृश्य मैथिलीम् ॥ बाष्पपर्याकुलमुखो हनुमान्व्यथितोऽभवत् ॥ १२ ॥

चिन्तयति स्वेत्यर्थः ॥ ४३ ॥ इति श्रीगोविन्दराज-
विरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्यान-
युद्धकाण्डव्याख्याने अशीतितमः सर्गः ॥ ८० ॥

निर्गत इत्याह—स पश्चिमेनेत्यादिना ॥ ३ ॥ दृष्ट्वा
विचिन्त्य । पश्चिमद्वारनिष्कान्तस्य रामलक्ष्मणदर्श-
नासंभवात् । मायां परव्यामोहकरीं शक्तिं । प्रादु-
ष्करोत् प्रादुर्भावयामास ॥ ४ ॥ आवृत्य स्थितेन
बलेन । युक्त इति शेषः । युक्ते रथे सीतां स्थाप्य
ततस्तस्या वधमरोचयदिति संबन्धः ॥ ५—८ ॥ स
ददर्शेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं । अमृजां अनुद्वर्तनां ।
अनलंकारमिति वा । “मृजु शौचालंकारयोः” इति
धातोर्भिदादित्वाद्ङ् । सर्वगात्रैः उपलक्षितां ॥ ९—
१० ॥ अध्यवस्य निश्चित्य । विषण्ण इति शेषः ।
निश्चये हेतुमाह—बभूवेति ॥ ११ ॥ दृश्य दृष्ट्वा

अथ मायासीतावध एकाशीतितमे—विज्ञाय
खित्वादि । अत्र तृतीयाक्षरभूतो यकारो गायत्र्या
एकोनविंशतितमाक्षरं । अष्टादशसहस्रश्लोकागताः
॥ १ ॥ तेषां कुम्भकर्णादीनां ॥ २ ॥ निकुम्भिलायां
दुर्जयाख्यबललाभाय हेतुकामस्तावत्पर्यन्तं रामलक्ष्म-
णयोर्युद्धोद्योगं मन्दीकर्तुं मायामारिप्समाणो रामल-
क्ष्मणयोः कुपितत्वेन दुरासदत्वात् सीतास्वरूपामिह-
स्यान्यस्याभावाद्धनुमते मायां दर्शयितुं पश्चिमद्वारेण

ति० मायां परव्यामोहकरींशक्तिं । प्रादुष्करोत् प्रादुर्भावयामास । निकुम्भिलांगन्तुकामः पश्चिमेनद्वारेणनिर्गच्छन् स्वयमन-
विधातंकरामलक्ष्मणयोर्युद्धोद्योगं दृष्ट्वातन्निवारणार्थमायांप्रकटितवानित्याशयः ॥ स० लुशब्दोन्तर्गच्छन्निति विशेषार्थः ॥ ४ ॥ ति०
इन्द्रजित्विति । इन्द्रात्रिशेषे परदिनेदशम्यावेति बोध्यं ॥ ५ ॥ स० आपूर्ववाचिरदृष्ट्वा बहुतियमवलोकित्वा । साजनकात्मजा
वामेतिमुहूर्तं निरीक्ष्य आलोच्य तामध्यवस्य सैवेतिनिश्चित्य । अहिते दुःखे बभूव दुःखितोऽभूदितियावत् । अचिरदृष्ट्वा अल्पक-
ल्पवधनेनदृष्टेतिवा ॥ ११ ॥

[पा०] १ क. क. ज. तस्मात्प्रविशेशपुरी. ख. ग. घ. झ. ट. तस्मात्प्रविशेशपुरी. २ घ.—छ. झ. व. ड. निर्जंगा-
माथराक्षिः, ३ क. च. छ. झ. म. ट. सर्वैकाननौकसः.

अब्रवीत्तां तु शोकार्ता निरानन्दां तपस्विनीम् ॥ सीतां रथस्थितां दृष्ट्वा राक्षसेन्द्रमुताश्रिताम् ॥
 किं समर्थितमस्येति चिन्तयन्स महाकपिः ॥ १३ ॥
 सह तैर्वानरश्रेष्ठैरभ्यधावत् रावणिम् ॥ १४ ॥
 तद्वानरबलं दृष्ट्वा रावणिः क्रोधमूर्च्छितः ॥ कृत्वा विक्रोशं निस्त्रिंशं मूर्ध्नि सीतां परामृशत् ॥ १५ ॥
 तां स्त्रियं पश्यतां तेषां ताडयामास रावणिः ॥ क्रोशन्तीं राम रामेति मायया योजितां रथे ॥ १६ ॥
 गृहीतमूर्ध्वजां दृष्ट्वा हनुमान्दैव्यमागतः ॥ शोकजं वारि नेत्राभ्यामसृजन्माहतात्मजः ॥ १७ ॥
 तां दृष्ट्वा चारुसर्वाङ्गीं रामस्य महिषीं प्रियाम् ॥ अब्रवीत्पश्यं चाकथं क्रोधाद्रक्षोधिपात्मजम् ॥ १८ ॥
 दुरात्मन्मात्मनाशाय केशपक्षे परामृशः ॥ ब्रह्मर्षीणां कुले जातो राक्षसीं योनिमाश्रितः ॥ १९ ॥
 धिक्त्वा पापसमाचारं यस्य ते भतिरीदृशी ॥ नृशंसानार्यं दुर्वृत्तं क्षुद्रं पापपराक्रम ॥
 अनार्यस्येदृशं कर्म घृणा ते नास्ति निर्घृण ॥ २० ॥
 घ्युता गृहाच्च राज्याच्च रामहस्ताच्च मैथिली ॥ किं तवैषापराद्धा हि यदेनां हन्तुमिच्छसि ॥ २१ ॥
 सीतां च हत्वा न चिरं जीविष्यसि कथंचन ॥ वधार्हकर्मणाऽनेन मम हस्तगतो ह्यसि ॥ २२ ॥
 ये च स्त्रीधातिनां लोका लोकेष्वप्येषु कुत्सिताः ॥ इह जीवितमुत्सृज्य प्रेत्य तान्प्रतिपत्स्यसे ॥ २३ ॥
 इति बुवाणो हनुमान्सायुधैरिभिर्वृतः ॥ अभ्यधावत् संक्रुद्धो राक्षसेन्द्रमुत्तं प्रति ॥ २४ ॥
 आपतन्तं महावीर्यं तदनीकं वनौकसाम् ॥ रक्षसां भीमवेगानामनीकं तु न्यवारयत् ॥ २५ ॥
 स तां बाणसहस्रेण विश्वोभ्य हरिवाहिनीम् ॥ हरिश्रेष्ठं हनूमन्तमिन्द्रजित्प्रत्युवाच ह ॥ २६ ॥
 सुग्रीवस्त्वं च रामश्च यन्निमित्तमिहागताः ॥ तां हनिष्यामि वैदेहीमयैव तव पश्यतः ॥ २७ ॥

॥ १२ ॥ अब्रवीदित्याद्यर्धत्रयमेकान्वयः । सीतां रथे स्थापितवतोस्य किं समर्थितं को वाभिप्राय इति चिन्तयन्नब्रवीत् । इतिर्वचनचिन्तनयोः साधारणः ॥ १३ ॥ सह तैरित्यर्थः । हनुमानिति शेषः ॥ १४ ॥ मूर्च्छितः व्याप्तः ॥ १५ ॥ पश्यतां तेषां । अनादरे षष्ठी । मायया परमोहनशक्त्या ॥ १६—१८ ॥ केशपक्षे केशसमूहे । “पाशः पक्षश्च हस्तश्च कला-पार्थाः कचात्परे” इत्यमरः । परामृशः अत्यृशः ॥ १९ ॥ धिगित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । ईदृशी । जुगुप्सितेत्यर्थः । नृशंस निर्दय । अनार्य असज्जन । दुर्वृत्त दुराचार । क्षुद्र अल्पबुद्धे । पापः अधर्म्यः पराक्रमो यस्य स पापपराक्रमः । उक्तमनार्यत्वं कार्यतो दर्शयति—अनार्यस्येति । ईदृशं जुगुप्सितं कर्म अनार्यस्यैव भवति । हे निर्घृण निर्दय, ते घृणा जुगुप्सा नास्ति । “जुगुप्सा करुणा घृणा” इत्यमरः

॥ २० ॥ अपराधिषु घृणा न कर्तव्या । अत एव एन हन्मीत्याशङ्क्यापराधलेशोप्यस्यां नास्तीत्याह—व्युतेति । गृहात् स्वसदनत् । चकारात् परिचारकेभ्यश्च । अनेन बन्धुमुखादपराधकरणं नास्तीत्युक्तं । राज्यात् राज्योपकरणाच्च । अनेन सेनामुखेन नापराध इत्युक्तं । रामहस्तात् रक्षकहस्ताच्च । तन्मुखादप्यपराधप्रसक्तिर्नास्तीत्युक्तं । मैथिली आचारप्रधानकुले जाता । अनेनापराधस्वरूपमेव न जानातीत्युक्तं । यत् येनापराधकार्येण । एनां हन्तुमिच्छसि तादृशं किं प्रयोजनमुद्दिश्य । अपराद्धा अपराधं कृतवती । कर्तरि क्तः ॥ २१—२२ ॥ हे लोकवध्य, एषु चतुर्दशलोकेषु । स्त्रीधातिनां ये कुत्सिता लोकाः तान् इह जीवितमुत्सृज्य प्रेत्य यातनाशरीरं प्राप्य । प्रतिपत्स्यसे । प्राप्स्यसीत्यर्थः ॥ २३ ॥ सायुधैः सहननसाधनैः ॥ २४ ॥ अनीकं अनीकं च ॥ २५—

ति० मूर्ध्नि तस्येकेशपाशे । स्पृष्टेतिशेषः ॥ १५ ॥ ति० येलोकत्रयैः चोरादिभिरपि कुत्सिताः अतिदुःस्वितयापरिहृताः ॥ २३ ॥
 ति० आपतन्तमिति लिङ्गव्यत्ययार्थः ॥ सी० रक्षसामनीकं कर्तुं ॥ २५ ॥

[पार०] १ ग. घ. सीताप्रधर्षयत्. क. सीताप्रकर्षयत्. ड. च. छ. झ. ञ. ट. सीतामकर्षयत्. २ झ. लोकवध्यैव.

इमां हत्वा ततो रामं लक्ष्मणं त्वां च वानर ॥

सुग्रीवं च त्रधिष्यामि तं चानार्यं विभीषणम् ॥ २८ ॥

न हन्तव्याः स्त्रियश्चेति यद्वीर्यं पुत्रकर्म ॥ पीडाकरमभिघ्राणां यत्स्यात्कर्तव्यमेव तत् ॥ २९ ॥

[तां टकाया वधं रामः किमर्थं कृतवान्पुरा ॥ तदहं हन्मि रामस्य महिषीं जनकात्मजाम्] ॥ ३० ॥

तमेवमुक्त्वा रुदतीं सीतां मायामयीं तदा ॥ शितधारेण खड्गेन निजघानेन्द्रजित्स्वयम् ॥ ३१ ॥

यज्ञोपवीतमार्गेण भिन्ना तेन तपस्विनी ॥ सा पृथिव्यां पृथुश्रोणी पपात प्रियदर्शना ॥

तामिन्द्रजित्स्वयं हत्वा हनुमन्तमुवाच ह ॥ ३२ ॥

मया रामस्य पश्येमां कोपेन च निषूदिताम् ॥ एषा विशस्ता वैदेही विफलो वः परिश्रमः ॥ ३३ ॥

ततः खड्गेन महता हत्वा तामिन्द्रजित्स्वयम् ॥ हृष्टः स रथमास्थाय विननाद महास्वनम् ॥ ३४ ॥

वानराः शुश्रुवुः शब्दमदूरे प्रत्यवस्थिताः ॥ व्यादितास्यस्य नदतस्तर्दुर्गं संश्रितस्य च ॥ ३५ ॥

तथा ॥ सीतां विनिहत्य दुर्मतिः प्रहृष्टचेताः स बभूव रावणिः ॥

तं हृष्टरूपं समुदीक्ष्य वानरा विषण्णरूपाः संहसा प्रदुःखुः ॥ ३६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे एकाशीतितमः सर्गः ॥ ८१ ॥

द्व्यशीतितमः सर्गः ॥ ८२ ॥

इन्द्रजिता मायासीताच्छेदनानन्तरं हनुमत्तानान्प्रति सीतानिघनाद्युद्धस्ववैफल्योक्त्या प्रतिनिवर्तनपूर्वकं वैत्सह्य रामसमीपगमनम् ॥ १ ॥ अत्रान्तरेखड्गवाचकोपेन्द्रजिताः निकुम्भिलायां होमारम्भः ॥ २ ॥

श्रुत्वा तु भीमनिर्झरं शक्राशनिसमस्वनम् ॥ वीक्ष्यमाणा दिशः सर्वा दुदुवुर्वानरर्षभाः ॥ १ ॥

तानुवाच ततः सर्वान्हनुमान्मारुतात्मजः ॥ विषण्णवदनान्दीनांस्त्रस्तान्विद्रवतः पृथक् ॥ २ ॥

कस्माद्विषण्णवदना विद्रवध्वे पुत्रकर्मभिः ॥ त्यक्तयुद्धसमुत्साहाः शूरत्वं कनु वो गतम् ॥ ३ ॥

पृष्ठतोऽनुव्रजध्वं मामग्रतो यान्तमाहवे ॥ शूरैरभिजनोपेतैरयुक्तं हि निवर्तितुम् ॥ ४ ॥

२८ ॥ न हन्तव्या इति यत् त्रिवीर्यं तत्रोत्तरं
मृण्वति वाक्यशेषः ॥ २९—३१ ॥ यज्ञोपवीत-
मार्गेण भिन्ना । मार्गशब्दः प्रकारवचनः । यज्ञोपवी-
तधारणप्रकारेण भिन्नेत्यर्थः । यज्ञोपवीतमादाय
भिन्नेति पाठान्तरं । पूर्वं मूर्धजेषु गृहीतामादाय ।
यज्ञोपवीतभिन्ना यज्ञोपवीतं यथा भवति तथा भिन्ना ।
यज्ञोपवीतप्रकारेण भिन्नेत्यर्थः ॥ ३२—३४ ॥
व्यादितास्यस्य व्याप्तास्यस्य । तदुर्गं व्यूहीकृतराक्षस-
परिवेष्टनरूपं ॥ ३५ ॥ हृष्टरूपं अत्यन्तहृष्टं । विष-

ण्णरूपाः अत्यन्तं विषण्णाः ॥ ३६ ॥ इति श्रीगो-
विन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटा-
ख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकाशीतितमः
सर्गः ॥ ८१ ॥

अथेन्द्रजितो निकुम्भिलायां होमारम्भः—शुले-
त्यादि ॥ शक्राशनिसमस्वनं शक्राशनिस्रनसममित्यर्थः
॥ १—२ ॥ विद्रवध्वे विद्रवथ । आस्त्रनेपदमार्ध
॥ ३ ॥ अनुव्रजध्वं अनुव्रजत । पदव्यत्ययआर्धः

रामानु० रामस्येमां रामसंबन्धिनीं । राममहिषीमितियावत् ॥ ३३ ॥ ति० तदुर्गं खेचरयरूपदुर्गं ॥ ३५ ॥ इत्येकाशी-
तितमः सर्गः ॥ ८१ ॥

[पा०] १ अर्थश्लोकः क. ख. ग. च. छ. ज. पाठेबुद्धयते. २ क. छ. झ. न. ट. पश्येमां प्रियां शक्रनिषूदितां. ख.
पश्येमां सीतां कोपेन सूदितां. ३ ख. तदुर्गं. ४ ख. छ. ज. ट. समभिप्रदुःखुः.

एवमुक्ताः सुसंहृष्टा वायुपुत्रेण वानराः ॥ शैलशृङ्गाण्यर्गाश्चैव जगृहुर्हृष्टमानसाः ॥ ५ ॥
 अभिपेतुश्च गर्जन्तो राक्षसान्वानरर्षभाः ॥ परिवार्य हनूमन्तमन्वयुश्च महाहवे ॥ ६ ॥
 स तैर्वानरमुख्यैश्च हनुमान्सर्वतो वृतः ॥ हुताशन इवाचिष्मानदहच्छुवाहिनीम् ॥ ७ ॥
 स राक्षसानां कदनं चकार सुमहाकपिः ॥ वृतो वानरसैन्येन कालान्तकयमोपमः ॥ ८ ॥
 स तु कोपेन चाविष्टः शोकेन च महाकपिः ॥ हनुमाच्चावणिरथेऽपातयन्महतीं शिलाम् ॥ ९ ॥
 तामापतन्तीं दृष्ट्वैव रथः सारथिना तदा ॥ विधेयाश्चसमायुक्तः सुपूरमपवाहितः ॥ १० ॥
 तमिन्द्रजितमप्याय रथस्थं सहसारथिम् ॥ विवेश घरणीं भिक्षा सा शिला व्यर्थमुद्यता ॥ ११ ॥
 पातितयां शिलायां तु रक्षसां व्यथिता चमूः ॥ निपतन्त्या च शिलया राक्षसा मथिता भृशम् ॥ १२ ॥
 तमभ्यधावच्छतशो नदन्तः काननौकसः ॥ १३ ॥
 ते द्रुमांश्च महावीर्या गिरिशृङ्गाणि चोद्यताः ॥ क्षिपन्तीन्द्रजितः संख्ये वानरा भीमविक्रमाः ॥ १४ ॥
 वृक्षशैलमहावर्षं विसृजन्तः प्रवज्रभाः ॥ शत्रूणां कदनं चक्रुर्नेदुश्च विविधैः खरैः ॥ १५ ॥
 वानरैस्तैर्महावीर्यैर्धोरूपा निशाचराः ॥ वीर्यादभिहता वृक्षैर्व्यवेष्टन्त रणाजिरे ॥ १६ ॥
 स्वसैन्यमभिवीक्ष्याथ वानरादितमिन्द्रजित् ॥ प्रगृहीतायुधः क्रुद्धः परानभिमुखो ययौ ॥ १७ ॥
 स शरौघानवसृजन्स्वसैन्येनाभिसंवृतः ॥ जघान कपिशार्दूलान्स बहून्द्दृष्टविक्रमः ॥ १८ ॥
 शूलैरशनिभिः खट्वैः पट्टिशैः कूटमुद्गरैः ॥ ते चाप्यनुचरास्तस्य वानराञ्जमुरोजसा ॥ १९ ॥
 सस्कन्धविटपैः सारैः शिलामिश्च महाबलः ॥ हनुमान्कदनं चक्रे रक्षसां भीमकर्मणाम् ॥ २० ॥
 स निवार्य परानीकमब्रवीत्तान्वनौकसः ॥ हनुमान्सन्निवर्तध्वं न नः साध्यमिदं बलम् ॥ २१ ॥
 त्यक्त्वा प्राणान्विवेष्टन्तो रामप्रियचिकीर्षवः ॥ यन्निमित्तं हि युध्यामो हता सा जनकात्मजा ॥ २२ ॥
 इममर्थं हि विज्ञाप्य रामं सुग्रीवमेव च ॥ तौ यत्प्रतिविधास्येते तत्करिष्यामहे वयम् ॥ २३ ॥
 इत्युक्त्वा वानरश्रेष्ठो वारयन्सर्ववानरान् ॥ शनैः शनैरसंव्रस्तः सबलः सङ्गवर्तत ॥ २४ ॥
 ततः प्रेक्ष्य हनूमन्तं व्रजन्तं यत्र रौघवः ॥ स होतुकामो दुष्टात्मा गतश्चैत्यनिकुम्भिलाम् ॥ २५ ॥
 निकुम्भिलामभिष्टाय पावकं जुहुवेन्द्रजित् ॥ २६ ॥
 यज्ञधूम्यां तु विधिवत्पावकस्तेन रक्षसा ॥ हूयमानः प्रजज्वाल मांसशोणितमुक्तदा ॥ २७ ॥
 सोचिःपिनद्धो ददृशे होमशोणिततर्पितः ॥ सन्ध्यागत इवादित्यः सुतीव्रोऽग्निः समुत्थितः ॥ २८ ॥

॥ ४—१० ॥ व्यर्थमुद्यता व्यर्थं प्रयुक्ता ॥ ११—१३ ॥
 इन्द्रजितः इन्द्रजितं प्रति ॥ १४—१८ ॥ शूलैरश-
 निमिरिति अशनेरायुधत्वं शक्तिविशेषात् ॥ १९—२० ॥
 न साध्यं साध्यतुमयोग्यं । प्रयोजनाभावादिति-

भावः । तदेवाह—त्यक्त्वेति ॥ २१—२४ ॥ चैत्य-
 निकुम्भिलां चैत्ये विद्यमानं निकुम्भिलाख्यदेवताय-
 तनमित्यर्थः ॥ २५ ॥ निकुम्भिलामित्यर्थः । जुहव
 जुहाव ॥ २६—२७ ॥ होमशोणितं शोणितहोमः

स० घरणीं भिक्षा इत्यर्थे इन्द्रजिह्वनरूपार्थरहितं यथाभवति तथा । तामेव याविवेश साशिला पुनरुद्यता उपर्यायाता । एवं
 शिलायां पातितयां रक्षसां चमूः सैन्यान्वयिता । अन्तर्गता चोत्थिता पुनः किङ्करोतीति व्यथा प्राप्ता । भृशं निपतन्त्या तया शिलया च
 राक्षसां भृशं मथिता इत्यन्वयः । एकेतु व्यर्थमुद्यता साशिलाऽभूत् घरणीं चाविवेश । हनुमता शिलायां पातितया रक्षसां चमूः व्यथिता ।
 तया च निपतन्त्या शिलया राक्षसामथिता इत्यन्वयमन्वते ॥ ११ ॥ स० नः इदं बलं साध्यं विनियोज्यं । साध्यफलमस्यास्तीति तद्वा
 ॥ २१ ॥ इदमर्थं पदमेकं । अयं चासावर्थश्च इदमर्थस्तं ॥ २३ ॥ ति० दशम्यां पूर्वाह्ने निकुम्भिलागमनं । निकुम्भिलां चैत्यं तदाह्वयदे-
 वाख्यं वददृशत्वा ॥ २५ ॥ ति० होमशोणितमुक्तं होमार्थमाहुतिवेन प्रक्षिप्तशोणितमुक्तं ॥ २७ ॥ इति व्यशीतिमः सर्गः ॥ ८२ ॥
 [पा०] १ ठ. इदमर्थः । २ क. ख. ड. च. छ. झ. ञ. ट. राक्षसैः । ३ ड. झ. ट. ततो गलापावकः । ४ ग. ड. छ. झ.
 ञ. ट. होमशोणित.

अथेन्द्रजिद्राक्षसभूतये तु जुहाव हव्यं विधिना विधानवित् ॥

दृष्ट्वा व्यतिष्ठन्त च राक्षसास्ते महासमूहेषु नयानयज्ञाः ॥ २९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाण्ये युद्धकाण्डे ऋषीतितमः ॥ ८२ ॥

त्र्यशीतितमः सर्गः ॥ ८३ ॥

हनुमन्मुखादिन्द्रजित्कृतमायासीतामारणश्रवणशोकेनपतितमूर्च्छितसुरभिसलिलसेकसमुद्गोधितंरामं प्रति लक्ष्मणेन नास्त्रिकववादाश्रयणेन भर्मादिसिरसनेनपौरुषप्रसंसनपूर्वकं पुनः क्षमापणेनरिपुवधप्रतिज्ञेन समावासानम् ॥ १ ॥

राघवश्चापि विपुलं तं राक्षसवनौकसाम् ॥ श्रुत्वा सङ्ग्रामनिर्घोषं जाम्बवन्तमुवाच ह ॥ १ ॥
सौम्य नूनं हनुमता क्रियते कर्म दुष्करम् ॥ श्रूयते हि यथा भीमः सुमहानायुधस्वनः ॥ २ ॥
तदृच्छ कुरु साहाय्यं स्वबलेनाभिसंभृतः ॥ क्षिप्रमृक्षपते तस्य कपिश्रेष्ठस्य युध्यतः ॥ ३ ॥
शरराजस्तथोक्तस्तु स्नेहानीकेन संभृतः ॥ आगच्छत्पश्चिमं द्वारं हनुमान्यत्र वानरः ॥ ४ ॥
अथायान्तं हनुमन्तं ददर्शक्षपतिः पथि ॥ वानरैः कृतसङ्ग्रामैः श्वसद्भिरभिसंभृतम् ॥ ५ ॥
दृष्ट्वा पथि हनुमांश्च तदृक्षवलमुद्यतम् ॥ नीलमेघनिभं भीमं सैविवार्य न्यवर्तत ॥ ६ ॥
स तेन हरिसैन्येन सन्निकर्षं महायज्ञाः ॥ शीघ्रमागम्य रामाय दुःखितो वाक्यमब्रवीत् ॥ ७ ॥
समरे युध्यमानानामस्माकं प्रेक्षतां पुरः ॥ जघान रुदतीं सीतामिन्द्रजिद्रावणात्मजः ॥ ८ ॥
उञ्जान्तचित्तस्तां दृष्ट्वा विषण्णोऽहमरिन्दम ॥ तदहं भवतो वृत्तं विज्ञापयितुमागतः ॥ ९ ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राघवः शोकमूर्च्छितः ॥ निपपात तदा भूमौ छिन्नमूल इव द्रुमः ॥ १० ॥
तं भूमौ देवसंकाशं यतितं प्रेक्ष्य राघवम् ॥ अभिपेतुः समुत्पत्य सर्वतः कपिसत्तमाः ॥ ११ ॥
असिञ्चन्सलिलैश्चैनं पयोत्पलसुगन्धिभिः ॥ प्रदहन्तमनासाद्यं सहसाऽग्निभिर्वोच्छिखम् ॥ १२ ॥
तं लक्ष्मणोऽथ बाहुभ्यां परिष्वज्य सुदुःखितः ॥ उवाच राममस्वस्थं वाक्यं हेत्वर्थसंयुतम् ॥ १३ ॥
शुभे वर्त्मनि तिष्ठन्तं त्वामार्यं विजितेन्द्रियम् ॥ अनर्थेभ्यो न शक्नोति त्रातुं धर्मो निरर्थकः ॥ १४ ॥

॥ २८ ॥ नवानयज्ञाः शास्त्रीयाशास्त्रीयविदः ॥ २९ ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणमूषणे
रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने ऋषीतितमः
सर्गः ॥ ८२ ॥

अथ मायासीतावधमूर्च्छितरामसान्त्वनं त्र्यशीति-
तमे—राघवश्चापीत्यादि ॥ जाम्बवन्तं यदृच्छया

सन्निहितं ॥ १ ॥ यथा यतः ॥ २—६ ॥ हरिसै-
न्येन सह । सन्निकर्षं । रामस्येति शेषः ॥ ७—११ ॥
उच्छिखं चद्रतज्ज्वालं । “अर्चिर्हेतिः शिखा शिखां”
इत्यमरः ॥ १२ ॥ हेत्वर्थसंयुतं हेतुरुपपत्तिः । अर्थः
प्रयोजनं । हेतुरुपोर्योभिधेयो हेत्वर्थ इति वा ॥ १३ ॥
एवं सीताहननश्रवणजनितमनवधिकमधैर्यमाश्रयन्तं
राममावासायितुं लक्ष्मणोन्वारुह्यावादेन धर्मो धर्मयोः

शि० देवसंकाशं देवानामपिप्रकाशकराशवं ॥ ११ ॥ ति० शुभइति । “तदृक्षविपुलंवीरतुःसमिन्द्रजिताकृतम् । कर्मणा
ध्वपनेष्यामितस्मादुत्तिष्ठराघव ” इतिगुदायपौरुषावलंबनेनप्रोत्साहयिष्यन् केवलधर्मावलंबनमप्रयोजकमितिप्रतिपादयत्यनेनवा-
क्यसमूहेन ॥ सु० शुभेवेदविहितेवर्त्मनिमार्गेतिष्ठन्तं अनर्थेभ्यः दुःखेभ्यः । त्रातुंधर्मोऽयस्मान्नशक्नोति तस्मान्निरर्थकइतियो-
जना ॥ आर्येविजितेन्द्रियमितिपदमेकवा । आर्योर्ध्वपित्रर्ध्वविजितेन्द्रियं राज्यादिनिषयस्तृहारादित्याद्विजितमनस्कं “नाहमर्थपरो-

[पा०] १ घ. राघवेन्द्रोपि. २ क. ग. घ. ङ. झ. ट. कृतकर्मसुदुष्करं. ३ घ. महानीमः. ४ ज. सथाकर्तुं. ख. क.
घ. छ. झ. ञ. ट. सत्येत्युक्त्वा. ५ घ. न्यत्रतिष्ठति. ६ घ. संनिवार्यन्यवर्तत. ७ क. स प्रेक्षतांचसः. ८ ग. घ. मसंकाच.
९ ख. ङ.—ट. मिषोत्पितं.

भूतानां स्थावराणां च जङ्गमानां च दर्शनम् ॥ यथास्ति न तथा धर्मस्तेन नास्तीति मे मतिः ॥ १५ ॥
यथैव स्थावरं व्यक्तं जङ्गमं च तथाविधम् ॥ नायमर्थस्तथा युक्तस्त्वद्विधो न विपद्यते ॥ १६ ॥

स्वरूपं खण्ड्यमीतिशास्त्रानुसारेण बलमेव प्रधानत-
यात्मन्यतामित्याह—शुभइत्यादिना सर्गशेषेण ॥
पितृवक्तृपरिपालनादिरूपे शुभे वर्तन्ति तिष्ठन्तः ।
स्थिरतया तदनुतिष्ठन्तमित्यर्थः । विजितेन्द्रियं हस्त-
प्राप्तराज्यपरित्याजकयोः कैकेयीदशरथयोरुपर्यपि
मनःकालुष्याभावेन विजितेन्द्रियं त्वां । निरर्थकः
अवस्तुभूतः । अप्रामाणिक इति यावत् । शशविवा-
णवत् केवलव्यवहारमात्रावलम्बनो धर्मः अनर्थेभ्यः
व्यसनेभ्यः । त्रातुं व्यसनानि निवारयितुं । न
शक्नोति । “सति धर्मिणि धर्माच्चिन्त्यन्तः” इति
न्यायादिति भावः । निरर्थकमेव त्वया पितृवचनप-
रिपालनमारब्धं । आदावेव मयोक्तमिति भावः ।
धर्म इत्युपलक्षणं । अधर्मोपि निरर्थकः सन् रावण-
मर्थेभ्यो न निवारयितुं शक्नोतीत्यर्थः ॥ १४ ॥ ननु

कथमनयोरप्रामाणिकत्वमित्यपेक्षार्यां तत्र किं प्रत्यक्षं
प्रमाणं उतानुमानं अथ शब्दो वा, नाय इत्याह—
भूतानामिति ॥ स्थावराणां जङ्गमानां च भूतानां
पदार्थानां । यथा दर्शनं प्रत्यक्षत उपलम्बनं अस्ति ।
तथा धर्माधर्मयोः दर्शनं न अस्तीत्यनुपपन्नः । तेन
अदर्शनेन । धर्मोऽधर्मश्च नास्तीति मे मतिः निर्णयः
॥ १५ ॥ उक्तमेवार्थं प्रत्यक्षानुभाहकेण तर्केण
द्रव्ययति—यथेति ॥ यथैव स्थावरं व्यक्तं प्रत्यक्षत
उपलब्धं । जङ्गमं च तथाविधं व्यक्तं भवति । अयं
धर्माधर्मरूपोऽर्थः तथा युक्तो न भवति, तथा प्रत्यक्षो
न भवतीत्यर्थः । यदि कश्चिद्धर्मोऽधर्मो वाऽर्थः प्रत्य-
क्षसिद्धः स्यात् तर्हि स जङ्गमतया वा स्थावरतया
दृश्येत । नच दृश्यते । तस्मात्तसौ प्रत्यक्ष इति
भावः । किंच तद्विधो न विपद्यते । धर्मस्य प्रत्यक्ष-

देविलोकमानुमुत्सहे । विदिसामृविभिस्तुल्यं केवलधर्ममास्थितम् ” इत्युक्तेः केवलधर्मावलम्बनेनां सधर्मः । उर्वरितपूर्ववत् ।
इदानींधर्मएवंविधोपिस्वसमयेरक्षतीतिसकृत्तव्यएवेत्यान्तराजिकमावपक्षेप्यन्वेतुंशक्यतेऽशोकः । तथाहि । अनर्थेभ्यः एवंविधेभ्यः ।
धर्मस्त्वान्त्रातुंशक्यते । यतः स निरर्थकइति ॥ १४ ॥ टी० ननुप्रामाणिकत्वधर्मस्यकथमनुपादेयत्वमित्याह—तत्सद्वावेकिमनुमानं
प्रमाणमुतप्रत्यक्षमितिद्वेधाविकल्प्य धर्मोस्ति फलदर्शनादित्यनुमानपक्षं फलदर्शनात्तास्तीतिपूर्वश्लोकेनिराकृत्येदानींप्रत्यक्षंनिराक-
र्तुमाह—भूतानामिति । भूतत्वं सत्त्वं । भूतानां सत्त्वानामित्यर्थः । स्थावराणांजङ्गमानांचदर्शनंप्रत्यक्षंयथास्ति तथाधर्मस्यदर्श-
नंनास्ति यतः तेनकारणेनधर्मोनास्तीतिमेमतिरितिसंभन्धः ॥ ति० एवंधर्मपदार्थमज्ञीकृत्य तस्यार्थलंभास्तीत्यनुभवाप्रदर्श इद-
ानींधर्मपदार्थएवनास्ति । फलानुमेयताद्वित्युक्ता । फलंचसुखं । प्रकृतेचसुखान्वयव्यतिरेकयोर्धर्मोऽस्मादेवनेतत्तदनुमानमित्या-
ह—भूतानामिति । स्थावराणांजङ्गमानांचपश्चादिरूपाणांभूतानांचदर्शनं सुखापरोक्षदर्शनंयथास्ति तथाधर्मोनास्ति अस्माध्यांनधि-
काराच्च । तस्माद्धर्मःसुखसाधनत्वव्याप्तोनेतिमेमतिः । जन्मान्तरादिकंनस्त्येवेतिनौद्धर्मतेनेत्युक्तिः । नहितंविनाजायमानस्यापि
तत्करणकत्वमितिभावः । यत्तु यथास्थावरादीनांचदर्शनात्तत्सत्तातथाधर्मस्यदर्शनाभावाद्धर्मोनास्तीतिव्याचक्षते । तत्र । योग्यानुपलं-
भस्यैवाभावसाधकत्वात् । धर्मस्यचपिष्वाचादिवदयोग्यत्वात् ॥ स० धर्मोवर्ततइतिप्रवादमात्रतत्संसिद्धवत्कृत्वैवफलमात्रंतसो-
क्त्वावस्तुतस्तु यतःसफलानुमेयस्त्वदेवनास्तीतिसंप्रवृत्त्याह—भूतानामिति । स्थावराणां महीरुहादीनां । जङ्गमानां प्राणिनां ।
एतद्वादीनांभूतानां । यथाप्रत्यक्षतोदर्शनेयथास्तीतिसन्दः । एतेन तथाधर्मःप्रात्यक्षिकइतिसनास्त्येवेतिचावर्कमतंप्रसज्यतोमेम-
तिः । यत्तुस्वयंसुखापरोक्षदर्शनंयथास्तीतिव्याख्याय यत्तु “ यथास्थावरादीनांचदर्शनात्तथाधर्मस्यदर्शनाभावाद्धर्मोनास्तीतिव्याच-
क्षते ” तत्र । योग्यानुपलंभस्यैवाभावसाधकत्वाद्धर्मस्यपिष्वाचादिवदयोग्यत्वादितिनाभोजिमेटेनव्याख्यातंतत्तुचावर्कमततावलम्बने-
नपूर्वपक्षप्रसज्जनमेवतीर्थाभिप्रेतमिति न समञ्जसमिवाश्रुतसुखशब्दाभ्याहारेणाभ्याहृतस्यापिस्थावरपदार्थान्वयायोग्यत्वेनमौलवर्तन-
पदास्वारस्याप्ययुक्तं । न तथादर्शनमित्येतावताधर्मस्तेलद्विषये न नास्तीतिमेमतिः । तेनपिशितलोचनानवगमेनधर्मोनास्तीतिमे-
मतिः । पूर्वपक्षमात्रंप्रसजितं । वस्तुतस्तु कालसहायेव्यक्तोभयतिषधर्मइतिभावः ॥ १५ ॥ टी० उक्तमेवार्थंसतर्कविशदयति—यथै-
वेति । स्थावरंयथैवव्यक्तं प्रत्यक्षतउपलब्धं जङ्गमंचतथाविधंव्यक्तंभवति । अयंधर्मरूपोऽर्थः तथायुक्तो न भवति । प्रत्यक्षो न भ-
वतीत्यर्थः । तेननास्तीतिमेमतिरित्यनुपपन्नः । नन्वप्रत्यक्षत्वमात्रेणधर्मो न निरासो नोपपद्यते । अतीन्द्रियस्यापिबस्तुनःसद्भावादित्याह-
इषवाधकृतं तर्केण निराकरोति—त्वद्विधइति । अतीन्द्रियोपिधर्मोयदित्याह तर्हि तद्विधः न विपद्यते न विपद्येत । नचैवं तस्मात्तास्ति
धर्मइत्यर्थः ॥ ति० यथा यस्मात् स्थावरव्यक्तं धर्मप्रवृत्तिरहितमपिमुक्तीतिव्यक्तं तथाविधं स्थावरवद्वर्मानधिकृतंजङ्गमपश्चादपि
मुक्तीतिव्यक्तं । एतेनव्यतिरेकःखण्डितः । अन्यथमपिखण्डयति । न तथायुक्तः अयमर्थःसुखरूपेण । सर्वोत्तमाधर्मोयुक्तस्त्वद्विधो
धर्मस्यसुखान्वये न विपद्यते न विपद्यतः स्यात् । इत्येवचविपत्तिरित्यन्वयोपिनास्ति । अनेनतद्वद्वेजन्मान्तराधर्मकल्पनापिपरास्ता ।

यद्यधर्मो भवेद्भूतो रावणो नरकं व्रजेत् ॥ सर्वांश्च धर्मयुक्तो वै नैवं व्यसनमाप्नुयात् ॥ १७ ॥
 तस्य च व्यसनाभावाद्यसनं च गते त्वयि ॥ धर्मो भवत्यधर्मश्च परस्परविरोधिनौ ॥ १८ ॥
 धर्मेणोपलभेद्धर्ममधर्मं चाप्यधर्मतः ॥ यद्यधर्मेण युज्येयुर्धर्मधर्मः प्रतिष्ठितः ॥ १९ ॥
 यदि धर्मेण युज्येरन्नाधर्मरुचयो जनाः ॥ धर्मेण चरतां धर्मस्तथा चैषां फलं भवेत् ॥ २० ॥
 यस्मादर्थो विवर्धन्ते येष्वधर्मः प्रतिष्ठितः ॥ क्लिश्यन्तेऽधर्मशीलाश्च तस्मादेतौ निरर्थकौ ॥ २१ ॥
 वध्यन्ते पापकर्माणो यद्यधर्मेण राघव ॥ वधकर्महतो धर्मः स हतः कं वधिष्यति ॥ २२ ॥
 अथवा विहितेनायं हन्यते हन्ति वा परम् ॥ विधिरालिप्यते तेन न स पापेन कर्मणा ॥ २३ ॥

सिद्धतया सद्भावे त्वद्विधः धार्मिकः विपत्तिं नाप्नु-
 यात् । रावणश्चार्थं न प्राप्नुयादित्यपि द्रष्टव्यं ॥ १६ ॥
 नाप्यनुमानं धर्माधर्मयोः प्रमाणमित्याह—यदीति ॥
 यद्यधर्मो भूतो भवेत् तदा अधर्मयुक्तो रावणः नरकं
 व्रजेत् व्यसनं गच्छेत् । यदि धर्मो भूतो भवेत् तदा
 धर्मयुक्तो सर्वांश्च एवं व्यसनं नाप्नुयात् । व्यसना-
 व्यसनरूपकार्याभ्यां हि धर्माधर्मावनुमेयौ । न तथा
 संभवति । धार्मिकतयाऽभिमतं त्वयि व्यसनदर्शनात् ।
 अधार्मिकतयाभिमतं रावणे व्यसनादर्शनाच्च ।
 साध्यवति पक्षे हेतुभावात् स्वरूपासिद्धो हेतुरित्यर्थः
 ॥ १७ ॥ विरुद्धत्वाच्च सुखदुःखयोः कार्ययोर्न
 धर्माधर्मानुमापकत्वमित्याह—तस्य चेति ॥ तस्य
 चाधर्मिष्ठस्य रावणस्य व्यसनाभावात् । व्यसनाभाव-
 शब्देन सुखं लक्ष्यते । सुखसद्भावादित्यर्थः । त्वयि
 च परमधार्मिके व्यसनं दुःखं । गते सति धर्मः
 अधर्मो भवति अधर्मफलप्रदो भवति । चकारादध-
 र्मोऽपि धर्मफलाभ्युदयप्रदो भवतीति लभ्यते । अत-
 एव परस्परविरोधिनौ स्वाभावव्याप्तहेतुकावित्यर्थः
 ॥ १८ ॥ व्यभिचाराद्व्याप्यत्वासिद्धत्वाद्वा न ताभ्यां
 तदनुमानमित्याह—धर्मेणेत्यादिना निरर्थकावित्य-
 न्तेन ॥ उपलभेदित्यत्र काङ्क्षः । धर्मेण धर्मानुष्ठानेन
 धर्मं धर्मफलं सुखं । उपलभेत् । अधर्मतः अधर्मानु-
 स्थानेन । अधर्मफलं दुःखं उपलभेत् । उपलभेतेति
 मन्यसे कित्यर्थः । एवमनूय तत्र दूषणमाह—
 यदीति । येष्वधर्मः प्रतिष्ठितः । ये अधार्मिका इति

यावत् । ते अधर्मेण अधर्मफलेन । यदि युज्येयुः
 युज्येरन् । नाधर्मरुचयो जनाः । धर्मरुचय इति
 यावत् । “द्वौ नचौ प्रकृतमर्थं गमयतः” इति
 न्यायात् । ते धर्मेण धर्मफलेन । यदि युज्येरन्, तदा
 धर्मेण चरतामेषां जनानां । धर्मः धर्मफलं सुखं ।
 भवेत् । चकारात् अधर्मेण चरतां दुःखं भवेदिति
 सिद्धम् । न चैवमित्याह—यस्मादिति । अनेन च
 हिताहितप्राप्तिलक्षणकार्ययोरनियतत्वेन व्यास्यभा-
 वान्न ताभ्यां धर्माधर्मावनुमातुं शक्याविति व्याप्य-
 त्वासिद्धिर्व्यभिचारो वा दर्शितः ॥ १९—
 २१ ॥ शब्दोऽपि न धर्माधर्मयोः प्रमाणमित्याह—
 वध्यन्त इति ॥ हे राघव । पापकर्माणः पापिनः ।
 अधर्मेण कर्मरूपेण । वध्यन्ते यदि बाध्यन्ते चेत् ।
 वधकर्म वधकर्मरूपोऽधर्मः । धर्मस्याप्युपलक्षणं ।
 हतः त्रिक्षणावस्थायित्वेन ध्वस्तो भवति । शब्दबुद्धि-
 कर्मणां त्रिक्षणावस्थायित्वान् । हतः सः कं वधिष्य-
 ति । कं श्रेयसि नियोज्यतीत्यपि द्रष्टव्यं । धर्माधर्मयोः
 क्रियारूपयोः क्षणिकत्वेन कालान्तरभाविफलजनक-
 त्वासंभवात् बाधितविषयो वेदो भावप्लवनविवाक्य-
 वदुपचरितार्थक इति भावः ॥ २२ ॥ कर्मणः क्षण-
 ध्वंसित्वेति तदाराधिता देवसैव फलप्रदेत्यत्राह—अथ
 वेति ॥ विहितेन विधिना । देवतयेत्यर्थः । अयं जनः ।
 हन्यते बाध्यते । परं अन्यं । हन्ति वा बाधते वा ।
 एवं यदि तेन पापेन कर्मणा पापफलभूतदुःखेन ।
 विधिरेव आलिप्यते संबध्यते । सः प्रयोष्यकर्त्ता

साधनत्वसिद्धावेवतत्कल्पनादसरात् । अतोऽयमर्थो धर्मरूपो न शास्त्रे ॥ १६ ॥ ति० इदानीं धर्मादित्युपमेवतुर्निरूपयितुं
 क्रियापाररूपीवातजन्मातिशयरूपीवेति विकल्पे नाद्यस्याह—वध्यन्त इति । पापकर्माणः पुरुषाः यद्यधर्मेण क्रियाशरीरेण वध्यन्ते
 तदा क्रियायाः त्रिक्षणावस्थायित्वाच्चतुर्थक्षणेऽप्येव वधकर्मणा नाशक्रियया हतो नष्टोऽधर्मः स्वयंहतः असन्भूत्वा कंहन्तव्यं वधिष्यति ।
 यद्वा वधकर्मरूपो धर्मः चतुर्थक्षणे हतः नष्टः । स्वयमसन्सन्कं वधिष्यति । वधकर्मस्तु उपलक्षणं ॥ २२ ॥ ति० द्वितीयं दूषयति
 अथवेति । विहितेन विहितेनानुष्ठानातिशयेनान्यदीयेन । अयं पुरुषो हन्यते । स्वीयेन वाऽन्यंहन्ति । एवं सति विधिः

अदृष्टप्रतिकारेण त्वव्यक्तेनासता सता ॥ कथं शक्यं परं प्राप्तुं धर्मेणारिविकर्शेन ॥ २४ ॥
 यदि सत्स्थात्सतां मुख्य नासत्स्थात्तव किंचन ॥ त्वया यदीदृशं प्राप्तं तस्मात्सन्नोपपद्यते ॥ २५ ॥
 अथवा दुर्बलः क्लीबो बलं धर्मोऽनुवर्तते ॥ दुर्बलो हृतमर्यादो न सेव्य इति मे मतिः ॥ २६ ॥
 बलस्य यदि चेद्धर्मो गुणभूतः पराक्रमे ॥ धर्मस्तुष्ट्यर्थं वर्तस्व यथा धर्मे तथा बले ॥ २७ ॥

नालिप्यते । अस्य न्यायस्य पुण्यकर्मण्यपि तुल्यत्वात्
 सुखेनापि प्रयोज्यो न संबध्यते । यदि हि सत्कर्मा-
 राधितः असत्कर्माप्रीतो वा ईश्वरः धर्माधर्मशब्द-
 बाध्यः स्यात्, तर्हि स एव सुखदुःखभागी कारयिता
 स्यात् । न तु प्रयोज्य इति भावः ॥ २३ ॥ ननु
 यथा स्वतन्त्रो राजा लीलार्थं कामपि मर्यादां प्रवर्त्य
 तदनुवर्तिनमनुगृह्णाति तदतिलङ्घिनं निगृह्णाति च ।
 तथेश्वरोपि त्वाज्ञारूपकर्मानुष्ठायिनमनुगृह्णाति तव-
 ननुष्ठायिनं विपरीतानुष्ठायिनं च निगृह्णातीति चेन्न ।
 स हि किं स्वार्थमनुगृह्णाति उत परार्थं ।
 नाद्यः । अधातुसमस्तकामस्यावाप्तव्याभावात् । न
 द्वितीयः । किंचन विरिंचनं किंचनार्किंचनं च वित-
 न्वतस्तस्य पक्षपातनैर्गुण्यापत्तेः । तत्तत्कर्मानुगुणतया
 सूष्ट्रेर्न पक्षपातादिप्रसक्तिरिति चेन्न । सरीचीने
 कर्मण्यप्रवर्तयतस्तस्य सर्वज्ञस्य निर्दयत्वापत्तेः ।
 अनादिकर्मप्रवाहकृतपूर्वपूर्वकर्मानुगुण्येन पुनः पुनः
 सदसतोः कर्मणोः पुरुषं प्रवर्तयतीति चेत्, तर्हि
 कस्यचिन्नियमेन दुःखं कस्यचिन्नियमेन सुखं च
 स्यात् । नच तथा दृश्यते, अनियमदर्शनात् । तर्हि
 कर्मजन्योऽपूर्वरूपोतिशयः फलप्रदो धर्म इत्याशङ्क्या-
 ह—अदृष्टेति ॥ हे अरिविकर्शेन । प्रतिक्रियते परप्र-
 तिपत्तिर्जन्य इति प्रतिकारो लिङ्गः । अदृष्टप्रतिकारेण
 अदृष्टलिङ्गेन अनुमानागम्येनेत्यर्थः । अव्यक्तेन

अप्रत्यक्षेण । असता सता असद्भूतेन अग्नीन्द्रादिवद-
 र्यवाद्वाक्येनागम्येन । धर्मेण अपूर्वाख्येन परं श्रेयः
 कथं प्राप्तुं शक्यं । न शक्यमित्यर्थः ॥ २४ ॥
 उक्तमेवार्थं पुनस्तर्केण दृढीकरोति—यदीति ॥ हे सतां
 मुख्य । यदि सत् स्यात् । धर्माख्यं अस्त्विति शेषः ।
 धार्मिकस्य तव असत् अनिष्टं । किंचन न स्यात् ।
 तर्कस्य विपर्यये पर्यवसानमाह—त्येति । यत् यस्मा-
 त्कारणात्, त्वया ईदृशं दुःखं व्यसनं प्राप्तं । तस्मा-
 त्सन्नोपपद्यते । असदेवभवतीत्यर्थः । कार्यानुपलम्भा-
 दपूर्वाख्यधर्मो न कल्प्यइत्यर्थः ॥ २५ ॥ ननु न
 कार्यानुपलम्भमात्रावर्धस्याभावो निश्चेतुं शक्यः,
 अतीन्द्रियोच्छेदापत्तेः । किंतु सहकारिसंपत्तौ
 सत्यां कार्यानुपलम्भः कारणत्वाभावं साधयति ।
 सहकारि च पौरुषं । अतस्तदभावात्फलानुदय इत्यत
 आह—अथवेति । दुर्बलः बलरहितः निरपेक्षतया
 कार्याक्षमः । अतएव क्लीबः कातरः स्वतःकार्यकर-
 णासमर्थः । धर्मः बलमनुवर्तते । कार्योत्पादनेपौरु-
 षमपेक्षत इत्यर्थः । एवंचेदुर्बलो हृतमर्यादः स्वात-
 न्र्येण फलप्रदत्वमर्यादाहीनो धर्मः प्राधान्येन न सेव्य
 इति मे मतिः ॥ २६ ॥ प्रधानभूतं बलमेवाश्रयणी-
 यमित्याह—बलस्येति ॥ पराक्रमे कार्यसाधनेविषये,
 बलस्य धर्मः गुणभूतो यदि चेत् उपसर्जनभूतो
 यदि स्यात्, तदा यथेदानीं धर्मे वर्तसे तथा

विहितानुष्ठानजातिशयएव तेनप्रापेनकर्मणाहत्याख्येणलिप्यते । नचकर्मानुष्ठानात्पुरुषः । इत्यायास्तदकर्तृकत्वात् । नहिस्त्रोत्यादि-
 तपुत्रकृतहत्यापितरंस्पृशति । एवंतस्यकर्मजातिशयस्यातथधमःशुभेलात्मात्मेपञ्चकः । एतेन कर्मकरणसंतुष्टस्येश्वरस्यफलदत्वमिहा-
 पास्तं । तथैवलेपप्रसङ्गात् । अत्रपक्षेविहितेनेत्यस्यविहितकर्मसंतुष्टेनेश्वरेणेत्यर्थः ॥ २३ ॥ ति० एवमतिशयस्यधातकत्वमज्ञीह-
 स्वात्मात्मेपञ्चकः । इदानींधातकत्वमेवनास्तीत्याह—अदृष्टेति । अदृष्टप्रतिकारेण अचेतनतयाज्ञातस्वकर्तृव्यञ्जगुप्रीतिकारेण ।
 अथस्वाश्रयचेतनद्वारातज्ज्ञानमितिचेत्तत्राह—अव्यक्तेन स्वाश्रयभूतात्मनोप्रत्यक्षतयाप्रत्यक्षरूपव्यक्तेन । अतएव असता असत्क-
 ल्पेनसतावर्तमानेनापिधर्मेणकर्मजन्यातिशयेनकथंपरंव्यस्वरूपंप्राप्तुंशक्यं । अप्राप्यपरंहन्तीतिचेदसंबन्धाविशेषात्सर्वहृन्ननप्रसङ्गः ।
 अर्थहन्तृकृतकर्मजातिशयोव्यनिष्टएवेतिचेदन्यधर्मेणान्यस्यधार्मिकत्वप्रसङ्गः । कर्तृनिष्ठत्वेतूकदोषइतिभावः ॥ ति० नदृष्टः
 अचेतनत्वादज्ञातःप्रतिकारः विधातनयैव । अतएवाव्यक्तैव अप्रकाशमानेन । अतएवासता असत्सदृशेन । सता विद्यमानेनापि
 धर्मेण कर्मजन्यातिशयरूपविशिष्टेनपरंव्यादिसवरूपंप्राप्तुंशक्यमित्यर्थः । कथंशक्यं नशक्यमित्यर्थः ॥ २४ ॥ ति० तुल्यन्यायाच्छु-
 भकर्मजातिशयोप्यसन्नेवेतिअनितमर्थैतर्केणदृढीकरोति—यदीति । हेसतामुख्य सत्पुरुषश्रेष्ठ यदिसत्कर्मजन्यमदृष्टसत्स्यात् तदा तव
 किंचन किंचिदपि । असत् अशुभं दुःखंनस्यात् । उक्तस्यतर्कस्यविपर्ययपर्यवसानमाह । त्वयाचेदृशं दुःखंप्राप्तं । तस्मात्तत्त्वं सदि-

अथ चेत्सत्यवचनं धर्मः किल परंतप ॥ अनृतस्त्वय्यकरणः किं न बद्धस्त्वया पिता ॥ २८ ॥
 यदि धर्मो भवेद्भूतो अधर्मो वा परन्तप ॥ न स इत्वा मुनिं वज्रीं कुर्यादिज्यां शतक्रतुः ॥ २९ ॥
 अधर्मसंश्रितो धर्मो विनाशयति राघव ॥ सर्वमेतद्यथाकामं काकुत्स्थ कुरुते नरः ॥ ३० ॥
 मम चेदं मतं तात धर्मोऽयमिति राघव ॥ धर्ममूलं त्वया छिन्नं राज्यमुत्सृजता तदा ॥ ३१ ॥

धर्ममुत्सृज्य धर्मप्राधान्यमुत्सृज्य । धर्म इव बलेपि वर्तस्व ॥ २७ ॥ एवं सामान्येन धर्मे दूषितेपि सत्यवचनरूपधर्मविशेषस्य रामेण प्राधान्येनानुरोधात्तत्पृथग्दूषयति—अथेति ॥ हे परंतप । सत्यवचनं धर्मः किल अयं चेदेवं चेत्, अनृतः त्वामभिषेक्ष्यामीत्युक्त्वा तद्वक्तृत्वेन सत्यत्वरहितः । अनृतमिति पाठे चतुर्भित्ति शेषः । त्वयि सकलकल्याणगुणाश्रये ज्येष्ठपुत्रे । अकरणः राक्षसाद्वनं प्रति निष्कासनाभिर्दयः । अंतो बन्धयोग्यः पिता त्वया पितृवचनं करिष्यामीति कृतप्रतिज्ञेन त्वया । किं न बद्धः किं न नियमितः । सर्वप्रजासन्निधौ राममभिषेक्ष्यामीत्युक्तं प्राथमिकं पितृवचनं परित्यज्य पाश्चात्तं वनगमनविषयं पितृवचनं करिष्यामीति कृतप्रतिज्ञेन त्वया पालयता सत्यवचनमपि सम्यक् पालितमिति भावः ॥ २८ ॥ धर्माधर्मयोः सद्भावोपि राज्ञा धर्मोऽधर्मो वा नियमेन नानुष्ठातव्यः । किंतु तत्कालप्रयोजनानुरूप्येनोभावपि कर्तव्यावित्यत्र शिष्टाचारं प्रमाणयति—यदीति ॥ भूतो अधर्मो वेत्यत्र वृत्तानुरोधाय सन्ध्यभावः । यदि धर्मो भवेद्भूतः । यदि केवलं

धर्म एवानुष्ठेयत्वेन प्राप्तो भवेत् । तदा वज्री शतक्रतुः मुनिं विस्मरूपं इत्वा इज्यां न कुर्यात्, किन्त्वज्यामेव कुर्यात् । अधर्मो वा । केवलमधर्मो वा । यद्यनुष्ठेयः स्यात्, तदा शतक्रतुः वज्री मुनिं इत्वा इज्यां न कुर्यात्, किंतु हननमेव कुर्यात् । अत्र धर्मनिष्ठेनेन्द्रेण धर्माधर्मयोरनुष्ठितत्वाद्वा यथाकालमुभयमपि कर्तव्यमिति भावः । यान्येतानि देवक्षत्राणीन्द्रो वरुणः पर्जन्यो यम ईशान इतीन्द्रस्य क्षत्रियत्वं श्रूयते ॥ २९ ॥ इदानीमभ्युपगमवादेनैकान्ततो धर्माधर्मयोरैकस्याश्रयणमनर्थपर्यवसायीत्याह—अधर्मेति ॥ अधर्मसंश्रितो धर्मः अधर्मसंहितो धर्मः । धर्मश्चाधर्मश्चैतर्थाः । विनाशयति कर्तारमिति शेषः । नियमेन पृथक् पृथगनुष्ठीयमानौ धर्माधर्मौ कर्तारं विनाशयतः । अत एवैतत्सर्वं धर्माधर्मात्मकं सर्वं कर्मजातं यथाकामं तत्कालोचितं । अनियमेन नरः कुरुते । कुर्यादित्यर्थः ॥ ३० ॥ अस्मिन्नर्थे न मे संदेह इत्याह—ममेति ॥ हे तात अनुकम्प्य । " तातोनुकम्प्ये पितरि " इति रत्नमाला । इदं यथाकाम्येनाचरणं यदस्ति । अयं धर्म इति मम

तिनोपपद्यते ॥ ३१ ॥ ति० किंच सत्यस्यापि धर्मत्वादभेदपक्षपातिना भवता सत्यधर्मैवावदौ किमिति सम्यक्नुष्ठितः । येनैव मनसो न हतः स्यादित्याह—अथ चेदिति । अथ पक्षान्तरे । हे परंतप त्वया सत्यवचनं पितृवचनाङ्गीकाररूपसत्यपरिपालनधर्मोऽनुष्ठीयत इति चेत्तदा त्वयि ज्येष्ठे च त्वया मिषेकवचनस्याकरणेयद्वृत्तराक्षः प्राप्तं तेनानृतेन राजा त्वया विनाभूतः । श्रुतइति शेषः । अतस्तेन राज्ञोऽभिषेककरणरूपसत्येन लब्धः किं न भवेदिति शेषः । प्रथमोक्तं राज्ञोऽभिषेकवचनरूपसत्यं परिपालितं । तत्परिपालने त्वया विनाभूतत्वात् सम्यगेन पितृमरणं स्यात् । एवमाद्यनर्थजनवृत्तः स्यादिति भावः । " अनृतं त्वय्यकरणे किं न बद्धस्त्वया पिता " इति सर्वत्र पाङ्क्तः पाठइति कृतकः । तीर्थस्तु " अनृतं त्वय्यकरणः किं न बद्धस्त्वया पिता " इति पठित्वा सत्यधर्मत्वे त्वय्यभिषेकविषयमनृतवद्वत्त्वात् प्राप्तिः । सनादकरणः पिता त्वया किं न बद्ध इति व्याचष्टे । तदयुक्तं । पितृवचनस्य सत्यवचनपरिपालनरूपत्वाभावात् ॥ २९ ॥ अथ लल्लुचेदिति निपातसमुदायो यथैव । हे परंतप सत्यवचनं यदि धर्मस्तर्हि अनृतः न विद्यते कृतं सत्यवचनं यत्सत्यतया । सभायां त्वामभिषेक्ष्यामीति वचनं दत्वा वनं प्रति प्रेषितवानित्यसत्यवचनः । सुकुमारशरीरः सीताया सह कथं प्रवेक्ष्यतीति त्वत्पुत्रेण अकरणः पिता दशरथः सत्यवचनत्वेन कर्तुं किं न बद्धः । तदप्रतिज्ञाया एव प्रथमत्वात् । यत्तु नागोजिमतेन " अनृतं त्वय्यकरणे किं न बद्धस्त्वया पिता " इति पाठान्तरं धरतापीर्यस्तु " अनृतं त्वय्यकरणः किं न बद्धः पिता त्वया " इति पठित्वेत्यादिना सर्वमनृतं तदयुक्तं पितृवचनस्य सत्यवचनपरिपालनरूपत्वाभावादिति दूषणं तदसंगतं । तस्य पितृवचन एव तात्पर्यमाभावात् । किं न बद्धः किमर्थं न नियमित इति तेनोक्तत्वेनासदनुवादस्य ॥ २८ ॥ ति० यदिदमुक्तं यथोचितकालदेशमुभयमनुष्ठेयमिति मम मतं । नन्वेवं धर्मोऽस्य त्वयापि संमतत्वे किमिति चेद्—समता आह—धर्ममूलमिति । अयं मूलं राज्यमुत्सृजता त्वया धर्मस्य मूलं अयं रूपं छिन्नं । अतस्त्वं श्रुतवानिति भावः । यत्तु तीर्थेन ' अधर्मः संश्रितो धर्मः कर्तारं विनाशयति । तस्माद्यथाकामं तत्कालोचितेनोभयमप्यनुष्ठेयमिदमेव । यथाकाम्येनोभयाचरणमेव धर्म इति मम मतं ।

[पा०] १ क. झ. ट. अनृतं त्वय्यकरणे. २ च. घ. ट. तदा छिन्नं. घ. त्वया हतं. ख. तदा छिन्नं.

अर्थेभ्यो हि विवृद्धेभ्यः संवृत्तेभ्यस्तत्तत्ततः ॥ क्रियाः सर्वाः प्रवर्तन्ते पर्वतेभ्य इवापगाः ॥ ३२ ॥
अर्थेन हि विवृक्तस्य पुरुषस्याल्पतेजसः ॥ व्युच्छिद्यन्ते क्रियाः सर्वा ग्रीष्मे कुसरितो यथा ॥ ३३ ॥
सोयमर्थं परित्यज्य सुखकामः सुखैधितः ॥ पापमारभते कर्तुं ततो दोषः प्रवर्तते ॥ ३४ ॥

यस्यार्थास्तस्य मित्राणि यस्यार्थास्तस्य बान्धवाः ॥

यस्यार्थाः स पुमाँल्लोके यस्यार्थाः स च पण्डितः ॥ ३५ ॥

यस्यार्थाः स च विक्रान्तो यस्यार्थाः स च बुद्धिमान् ॥

यस्यार्थाः स महाभागो यस्यार्थाः स महागुणः ॥ ३६ ॥

अर्थस्यैते परित्यागे दोषाः प्रव्याहृता मया ॥ राज्यमुत्सृजता वीर येन बुद्धिस्त्वया कृता ॥ ३७ ॥
यस्यार्था धर्मकामार्थास्तस्य सर्वे ग्रैदक्षिणम् ॥ अधनेनार्थकामेन नार्थः शक्यो विचिन्वता ॥ ३८ ॥
हर्षः कामश्च दर्पश्च धर्मः क्रोधः शमो दमः ॥ अर्थादेतानि सर्वाणि प्रवर्तन्ते नराधिप ॥ ३९ ॥
येषां नश्यत्यर्थं लोकधरतां धर्मचारिणाम् ॥ तेऽर्थास्त्वयि न दृश्यन्ते दुर्दिनेषु यथा ग्रहाः ॥ ४० ॥

मर्तं सिद्धान्त इत्यर्थः । एवं प्रथमं धर्म एवाप्रामा-
णिक इत्युक्तं । पश्चात्कथंचित्प्रामाणिकत्वसंभवेपि
न तस्य प्राधान्यमित्युक्तं । इदानीमप्राधान्येनापि
धर्मस्तत्र न संभवति, मूलाभावादित्याह—धर्ममूल-
मित्यादिना । धर्मस्य मूलं कारणं अर्थरूपं, तदा प्राप्त-
काले, राज्यमुत्सृजता त्वया छिन्नं । मूलच्छेदात्तत्र
कथं धर्म इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ तदेव धर्ममूलत्वमर्थस्य
प्रतिपादयति—अर्थेभ्य इति ॥ ततस्ततः प्रजापाल-
नाय प्रदेयषड्भागकरप्रदानादिकारणात् । संवृत्तेभ्यः
प्राप्तेभ्यः । क्रमाद्विवृद्धेभ्योऽर्थेभ्यः सर्वाः क्रियाः
यज्ञदानादिक्रियाः । प्रवर्तन्ते । पर्वतेभ्य इत्युपमानेन
मूलधनव्ययमकृत्यैवार्थमूलतया दानादिक्रियाः कार्या
इत्युक्तं ॥ ३२ ॥ व्यतिरेकमुखेनापि तदेव प्रतिपाद-
यति—अर्थेनेत्यादिना ॥ कुसरितः अल्पसरितः
॥ ३३ ॥ न केवलमर्थपरित्यागेन धर्मासंभवः किंतु
दोषप्राप्तिरपीत्याह—सोयमिति ॥ सुखैधितः पूर्वं
सुखेन संवर्धितः । सोयं अर्थपरित्यागी अर्थं प्राप्तं
परित्यज्य सुखकामः सन्, पापं अन्यायेनार्थाज्जनं
सुखसाधनभूतधनसंपादनार्थं स्तेयादिपापं आरभते ।
ततः तेन कर्मणा । दोषः प्रवर्तत इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

यस्यार्थास्तस्य मित्राणीत्यादिक्लोकद्वयं कचित्पश्यते ॥
पुमान् पुंस्त्ववान् । अन्यः स्त्रीप्रायइत्यर्थः । महाभागः
महाभाग्यः । महागुणः शीलविशुणवान् ॥ ३५—
३६ ॥ अर्थस्य परित्यागे एते पूर्वोक्तगुणप्रतिथो-
गिनो निर्मितत्वादयो दोषाः, प्रव्याहृताः स्पष्टमुक्ताः ।
राज्यमुत्सृजता त्वया येनगुणेन बुद्धिः अर्थपरित्याग-
विषया कृता तं गुणं जान इत्यर्थः । यद्वा राज्यमुत्सृ-
जता त्वया । येन कारणेनार्थपरित्यागे बुद्धिः कृता
तेन कारणेन एते दोषाः मया प्रव्याहृता इत्यर्थः
॥ ३७ ॥ धर्मकामार्थाः धर्मकामप्रयोजनानि । प्रद-
क्षिणं अनुकूलं । प्रतिष्ठितमिति वा पाठः । व्यतिरे-
कमुखेनाप्याह—अधनेनेति । अधनेन धनं विना
अर्थकामेनापि । विचिन्वता अर्थाज्जनन्यापारं कुर्वता
पुरुषेण । अर्थः श्रेयः । न शक्यं न साधयितुं शक्यं ।
अव्ययमेतत् । “शक्यमरविन्दसुरभिः” इति प्रयो-
गात् ॥ ३८ ॥ न केवलमर्थकामावेव धनमूलौ,
अन्येपि तथेत्याह—हर्ष इति ॥ प्रवर्तन्ते प्रकृष्टा
निवर्तन्ते । शोभन्तइत्यर्थः । असतो निर्धनस्य शम-
दमौ हि धनलाभे निवर्तते ॥ ३९ ॥ न केवलमासु-
प्तिभयः साधनभूतार्थः, किंतु ऐहिकश्रेयःसाधनं

इतिव्याख्यातं । तत्पुण्ड्रसनीयमेवव्युत्पन्नैरित्यलम् ॥ ३१ ॥ ति० अथार्थस्वधर्ममूलत्वमेवप्रतिपादयति । अर्थेभ्यइति । ततस्त-
तःसंवृत्तेभ्यः नानादेशादाहृतेभ्यः । अतएवप्रवृत्तेभ्योर्धर्मःसर्वाःक्रियाः योगप्रधानाः भोगप्रधानाश्चप्रवर्तन्ते । निष्कामतयाकृतायो-
गप्रधानमवन्ति । सकामतयाकृताभोगप्रधानाइत्यर्थः ॥ ३२ ॥ सू० चरतां “चर गतिभक्षणयोः” । गत्यर्थानांज्ञानार्थत्वाज्ज्ञा-
निनां । धर्मचारिणामपितेषामृष्याविजनानांयेषामर्थानामसावादयंलोकः ऐहिकसुखं । नश्यति । तेऽर्थास्त्वय्यपिनदृश्यन्ते ।
चरतां भक्षयतराक्षसानां । अयंलोकोजनः धर्मचारिणांतेषांयेभ्योनश्यति तेऽर्थास्त्वयिनदृश्यन्तइतिवा । दुर्दिनं मेघच्छन्नदिनं

[पा०] १ क. च. द. उ. विमुक्तस्य. २ ख. सगुणान्वितः. क. च. छ. झ. ञ. ट. सगुणाधिकः. ३ क. ख. प्रतिष्ठितं.

त्वयि प्रप्राजिते वीर गुरोश्च वचने स्थिते ॥ रक्षसाऽपहृता भार्या प्राणैः प्रियतरा तव ॥ ४१ ॥

तद्वयं विपुलं वीर दुःखमिन्द्रजिता कृतम् ॥ कर्मणा व्यपनेष्यामि तस्मादुत्तिष्ठ राघव ॥ ४२ ॥

उत्तिष्ठ नरशार्दूल दीर्घबाहो दृढव्रत ॥ किमात्मानं महात्मानमार्त्तमानं नावबुध्यसे ॥ ४३ ॥

अयमनघ तवोदितः प्रियार्थं जनकसुतानिधनं निरीक्ष्य रुष्टः ॥

सह्यगजरथां सराससेन्द्रां भृशमिषुभिर्विनिपातयामि लङ्काम् ॥ ४४ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे त्र्यशीतितमः सर्गः ॥ ८३ ॥

चतुरशीतितमः सर्गः ॥ ८४ ॥

रामसमीपमुपागतवता लक्ष्मणमुखाद्गामशोककारणमवगतवताचविभीषणेन रामप्रति हन्त्रजिघ्रिहतसीतायामादास्य-
त्वोक्त्या समाश्वासनम् ॥ १ ॥ तथेन्द्रजितानिङ्गमिलयाहोमारम्भस्य होमसमाप्तौतस्यहुर्जयस्वस्वच निवेदनेन तद्व्याघ्र
लक्ष्मणत्रेकणप्रार्थना ॥ २ ॥

राममैश्वासयाने तु लक्ष्मणे भ्रातृवत्सले ॥ निक्षिप्य शुल्मान्स्वस्थाने तत्रागच्छद्विभीषणः ॥ १ ॥

चेति व्यतिरेकमुखेन प्रतिपादयन् तादृशोर्ध्वस्त्वयि
नास्तीत्याह—येषामिति ॥ येषां चरतामित्यनादरे
षष्ठी । येषां चरतां यांश्चरतो विद्यमानानर्थाननादृत्य
धर्मचारिणां केवलं धर्ममाचरतां । अयं लोको
नश्यति । ऐहिकमुखं नास्तीत्यर्थः । ते तादृशाः
सुखसाधनभूताः अर्थाः दुर्दिनेषु मेघच्छन्नदिनेषु ।

“मेघच्छन्नेऽङ्गि दुर्दिने” इत्यमरः । सूर्योदयो ग्राहः
यथा न दृश्यन्ते, तथा त्वयि न दृश्यन्ते । सकल-
श्रेयःसाधनभूता अर्थास्त्वया नादृताइत्यर्थः ॥ ४० ॥

अर्थहेतुभूतराज्यपरित्यागेन पितृवचनपरिपालनरूप-

केवलधर्मावलम्बनेन च प्राप्तं दोषमाह—त्वयीति ॥

प्राणैः प्राणेभ्यः । प्राणैस्तुल्यं प्रियतरेति वाऽर्थः

॥ ४१ ॥ एवं गते किं करणीयमित्यत्राह—तद्व्येति ॥

भवत्कर्मणाप्राप्तदुःखं मत्कर्मणा व्यपनेष्यामीत्यर्थः ।

कृतप्रतिक्रियया तदुःखं निवारयिष्यामीति भावः

॥ ४२ ॥ एवं मक्तिवादानुक्त्वा क्षमापणं विदधा-

ति—धत्तिष्येति ॥ आत्मानं स्वं । महात्मानं महा-

बुद्धिं । आत्मानं परमात्मानं । किं नावबुध्यसे ।

तस्मात् भवतः शोककारणं नास्तीति हृदयम् ॥ ४३ ॥

अयं अहं तव विधेयत्वेन सन्निहितः, तव प्रियार्थं

उदितः उद्युक्तः उत्पन्नो वा । अनेन दुःखं व्यपने-

ष्यामीत्येतद्विवृतं ॥ ४४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविर-

चिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धका-

ण्डव्याख्याने त्र्यशीतितमः सर्गः ॥ ८३ ॥

अथेन्द्रजिह्वोपायदर्शनं—राममाश्वासयान इत्या-

दि ॥ आश्वासयाने आश्वासयमाने । आगमशसनस्या-

नित्यान्तानुगभावः । अनेन पूर्वोक्तवादा भ्रातृवात्स-

ल्यात्तदाश्वासनार्था ननु परमार्था इत्युक्तं । पूर्वोक्त-

युक्तिपरिहारस्तु, “हेतुकान्बकवृत्तीश्च वाङ्मात्रेणामि

॥ ४० ॥ स० राज्यलाभाचातुर्यमूलमेतदित्याह—त्वयीति ॥ ४१ ॥ सि० अतः परमेतावदेवकर्तव्यं किमतीतार्थानुशोचने-

त्याह—तद्व्येति । कर्मणापौरुषेणअहमेवव्यपनेष्यामि । तस्मान्मत्त्वोत्साहनार्थमुत्तिष्ठ ॥ ४२ ॥ शि० हेमहात्मन् महात्मानं

सर्वप्रवर्तकं । आत्मानं स्वस्वरूपं । कुतोनावबुध्यसे । एतेनतवैवेच्छयासर्वजातमितिसूचितं ॥ ४३ ॥ टी० सीतानिधनप्रवण-

अनितदुःखादितोहसितः परं किमपि कर्तुं न शक्नोमीत्याशङ्क्यतर्ह्यहमेव करिष्यामि मां निबोधयेत्याशयेनाह—अयमिति । अयमहंतव

प्रियार्थमुद्यतः त्वयि योजितसेवां कर्तुमेवाहमुत्पन्नइत्यर्थः । अतः जनकसुतानिधनं निरीक्ष्य रुष्टः सन् लङ्कां विनिपातयामीत्यर्थः । यद्वा

सकलशास्त्रार्थतत्त्वज्ञसर्वकिमर्थमेतन्धर्माधर्मैस्त्वच्छनं करोषि । शक्त्येच्छैर्यप्रदर्शयेत्यत आह—अयमिति । जनकसुतानिधनं निरीक्ष्य

रुष्टः सन् अयमहन्धर्मधर्मैस्त्वच्छनं करोषि उदितः उत्पन्नसि । इतः परंतव प्रियार्थं तव प्रियं वा सीता तदर्थं सीतानिधनप्रतिका-

रायै लङ्कां विनिपातयामीत्यर्थः ॥ ४४ ॥ इति त्र्यशीतितमः सर्गः ॥ ८३ ॥

[पा०] १ द.

१ द. महात्मानं महात्मप्रभवबुध्यसे. २ क. स्व. ग. द. अहमनघ. च. अयमहमनघ. ३ क. च. स्व. ग. द.

माश्वासयानेन.

नानाग्रहरणैर्वीरैर्बहुभिः सचिवैर्दृतः ॥ नीलाञ्जनचयाकारैर्मार्तकैरिव यूथपः ॥ २ ॥

सौमिगम्य महात्मानं राघवं शोकलालसम् ॥ वानरांश्चैव ददृशे बाष्पपर्माकुलेक्षणान् ॥ ३ ॥

राघवं च महात्मानमिक्ष्वाकुकुलनन्दनम् ॥ ददर्श मोहमायवं लक्ष्मणस्याङ्गमासितम् ॥ ४ ॥

प्रीडितं शोकसंतप्तं दृष्ट्वा रामं विभीषणः ॥ अन्तर्दुःखेन दीनोत्सा किमेतदिति सोमवीत् ॥ ५ ॥

विभीषणमुखं दृष्ट्वा मुग्धं तांश्च वानरान् ॥ लक्ष्मणोवाच मन्दार्थमिदं बाष्पपरिप्लुतः ॥ ६ ॥

हतामिन्द्रजिता सीतामिह श्रुत्वैव राघवः ॥ हनुमद्वचनात्सौम्य ततो मोहमुपागतः ॥ ७ ॥

कथयन्तं तु सौमित्रिं सन्निवार्य विभीषणः ॥ पुष्कलार्थमिदं वाक्यं विसंज्ञं राममब्रवीत् ॥ ८ ॥

मनुजेन्द्रार्तरूपेण यदुक्तं च हनूमता ॥ तदयुक्तमहं मन्ये सागरस्येव शोषणम् ॥ ९ ॥

अभिप्रायं तु जानामि रावणस्य दुरात्मनः ॥ सीतां प्रति महाबाहो न च घातं करिष्यति ॥ १० ॥

याच्यमानस्तु बहुशो मया हितचिकीर्षुणा ॥ नैदेहीमुत्सृजस्वेति न च तत्कृतवान्वचः ॥ ११ ॥

नैव साम्रा न दानेन न भेदेन कुतो युधा ॥ सा द्रष्टुमपि शक्येत नैव चान्येन केनचित् ॥ १२ ॥

[सौम्यामयीं महाबाहो तं विद्धि जनकात्मजाम् ॥] वानरान्मोहयित्वा तु प्रतिघातः स राक्षसः ॥

चैत्यं निकुम्भिलां नाम यत्र होमं करिष्यति ॥ १३ ॥

नार्चयेत् ॥ इति मन्त्रक्रीला प्रेक्षणीयः । गुल्मान् सेनासन्निवेशान् । स्वस्थाने स्वकार्यकरणार्थं ॥ १—

२ ॥ सौमिगम्येति । अत्र राघवपदं लक्ष्मणपरं ।

उत्तरश्लोके रामदर्शनस्य वक्ष्यमाणत्वात् । ददृशे

ददर्श ॥ ३—४ ॥ सः विभीषणः रामं दृष्ट्वा दीनात्मा

दीनमनस्कः सन् । अन्तर्दुःखेन अबहिः प्रकटितदुः-

स्वविकारेण उपलक्षितः सन् अभ्रवीत् ॥ ५ ॥ लक्ष्म-

णोवाचेत्यत्र छान्दसः सुलोपः । मन्दार्थं अरूपार्थं ।

संगृहीतार्थमित्यर्थः ॥ ६—७ ॥ कथयन्तमित्यर्थं ॥

मध्ये निवारणोक्तिः सर्वस्य वृत्तान्तस्य स्वेनावगत-

त्वात् । विभीषणः उवाचेति शेषः ॥ ८—९ ॥

करिष्यति । रावण इति शेषः ॥ १० ॥ तत्र हेतुमा-

ह—याच्यमान इत्यादिना ॥ ११ ॥ सा साम्रा द्रष्टु-

मपि नैव शक्येत । दानेनापि द्रष्टुं न शक्येत ।

भेदेनापि द्रष्टुं न शक्येत । युधा दण्डेन कुतो द्रष्टुमपि

शक्येत । अन्येन मायोपायेन केनचिद्रष्टुमपि नैव

शक्येत ॥ १२ ॥ कथं तर्हीन्द्रजिता हतेत्याशङ्क्य मायेय-

मित्याह—वानरानित्यादिना ॥ मोहयित्वा । लङ्कायां

स्वस्थतिरिक्तस्य योजुरभावात् स्वस्मिन्कर्मव्याकुले

वानराः प्रहरेयुः यज्ञश्च विच्छिद्येत । विच्छिन्ने च

तस्मिन् ब्रह्मवरानुसारेण स्वस्य विनाशो भविष्यतीति

स० आर्तरूपेण दीनसदृशेन । सागरस्यशोषणं अगस्त्यादिसमावेशमावदशायां यथाशुक्तं तथेदमयुक्तं मन्ये ॥ शि० सागर-
रस्यशोषणमिति । एतेन तत्कालेऽगस्त्यकर्तृकसागरशोषणवप्रतिद्विमिति ध्वनितं ॥ ९ ॥ ति० कथमयुक्तं तत्राह—अभिप्रायं
व्रिति । सीतां प्रति सीतामुद्दिश्य वर्तमानं तदभिप्रायं सर्वनाशेपिसीतानत्याज्येयं रूपं जानामि च । अतो घातं न करिष्यति । सीता-
या इति शेषः ॥ स० हतासीतेत्यभिहितं भूतवशतो दुःखं कथय कथमयुक्तमित्यतो वक्ति—अभिप्रायमिति । सीतां प्रति तामुद्दिश्य दुरा-
त्मनोपिरावणस्याभिप्रायं जानामि । कोसावभिप्राय इत्यत आह—न चेति । सीताया इति शेषः । सीतां प्रति सीताया घातं न च करिष्य-
तीति दुरात्मनो रावणस्याभिप्रायं जानामि । अथवा श्रोत्राऽङ्गमपि हतः स्थानं त्यजेयं जानकीं पाक्षिकाया दुराकाया पिदुराकायोननाशयतीति-
तदभिप्रायं जानामीति भावः ॥ १० ॥ स० हेतुः सखीय भ्रातरित्यावत् । सीतामुत्सृजेति याच्यमानः न च तत् मया चित प्रमेय-
कंचनः कृतवान् ॥ ११ ॥ स० सा तु स्वमिस्मिन्महोपनयनं चरन्तीति भावः । रावणकरप्रदं प्राप्ता कुपिता चेत्सद्यो नाशयेदिति वक्तुं तद्वृ-
णानाह—नैवेति । युधा युद्धेन । किंवन्तः । अन्येन केनापि वक्षनायुपायेन । किंच सीताऽन्येन केनापि केनाप्युपायेन द्रष्टुमेवाशक्या
कुतस्तस्याहरणपूर्वकं वक्ष्यत्याहेति पदमवतारयता नानागोचिर्मन्त्रेन समग्रं रामाणं द्वादशवारं धृतवतः सीतायारामस्य च को नुबन्ध इति प्र-
[पा०] १ क.—ट. यदुर्भिरभिसंभृतः. २ क. झ. ट. यूथपैः. ३ क. झ. सौमिवाच. ४ ज. प्रीडितः शोकसंतप्तो.
५ ख. घर्मात्मा. ६ क. च. झ. म. ट. मुपाश्रितः. ७ इदमर्थं क. ख. घ.—ट. पाठे दुदृश्यते. ८ क.—ट. यदुक्तं स्तं.
९ इदमर्थं क. झ. ट. पाठे दुदृश्यते. १० क. झ. ट. निकुम्भिलामयप्राप्य.
वा. रा. ३३०

हुतधानुपयातो हि देवैरपि सवासवैः ॥ दुराधर्षो भवत्येव सङ्ग्रामे रावणात्मजः ॥ १४ ॥
 तेन मोहयता नूनमेषा माया प्रयोजिता ॥ विघ्नमन्विच्छता तत्र वानराणां पराक्रमे ॥ १५ ॥
 ससैन्यास्तत्र गच्छामो यावत्तत्र समाप्यते ॥ त्यजेमं नरशार्दूल मिथ्या सन्तापभागतम् ॥
 सीदते हि बलं सर्वं दृष्ट्वा त्वां शोककर्षितम् ॥ १६ ॥
 इह त्वं स्वस्थहृदयस्तिष्ठ सत्त्वसमुच्छ्रितः ॥ लक्ष्मणं प्रेषयास्याभिः सह सैन्यानुकर्षिभिः ॥ १७ ॥
 एष तं नरशार्दूलो रावणिं निश्चितैः शरैः ॥ त्याजयिष्यति तत्कर्म ततो बध्यो भविष्यति ॥ १८ ॥
 ससैते निशितास्तीक्ष्णाः पञ्चिपत्राङ्गवाजिनः ॥ पतत्रिण इवासौम्याः शराः पात्यन्ति शोणितम् ॥ १९ ॥
 तं सन्दिश महाबाहो लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ॥ राक्षसस्य विनाशाय वज्रं वज्रधरो यथा ॥ २० ॥
 मनुजवर न कालविप्रकर्षो रिपुनिधनं प्रति यत्समोऽद्य कर्तुम् ॥
 त्वमतिस्तुज रिपोर्वधोय वाणीमसरिपोर्मथने यथा महेन्द्रः ॥ २१ ॥
 समाप्तकर्मा हि स राक्षसाधिपो भवत्यदृश्यः समरे सुरासुरैः ॥
 युयुत्सता तेन समाप्तकर्मणा भवेत्सुराणामपि संशयो महान् ॥ २२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे चतुरशीतितमः सर्गः ॥ ८४ ॥

पञ्चाशीतितमः सर्गः ॥ ८५ ॥

सीतामोकाकुलतया विभीषणमाश्रितमनवधारितयतोरामस्य चोदनया पुनर्विभीषणेन तं प्रति इन्द्रजितं प्रति निकुम्भिलया
 होमसमाप्तौ सर्वदुर्जयस्वरूपमज्ञावरदानप्रकारस्य ब्रह्मणैवोक्तस्य होमपरिसमाप्तेस्तद्वधहेतुत्वस्य च निवेदनेन तद्वधाद्यनुजलि-
 योजनप्रार्थना ॥ १ ॥ रामचोदनया लक्ष्मणेनेन्द्रजिह्वाधाय विभीषणादिभिः सह निकुम्भिलामप्रतिस्थानम् ॥ २ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राघवः शोककर्षितः ॥ नोपधारयते व्यर्क्तं यदुक्तं तेन रक्षसा ॥ १ ॥

मत्वा वञ्चनमिति भावः ॥ १३—१४ ॥ अन्विच्छता
 चिन्तयता ॥ १५ ॥ तत् होमरूपं कर्म ॥ १६ ॥
 सैन्यानुकर्षिभिः सैन्यपालैः ॥ १७ ॥ तत्कर्म होम-
 कर्म ॥ गिजन्तत्वाहिकर्मकत्वं ॥ १८ ॥ एते लक्ष-
 णीयाः । पञ्चिपत्राणि पक्षिपक्षाः, तेषामङ्गानि वर्हाणि,
 सैः वाजिनः वेगवन्तः ॥ १९—२० ॥ यद्यस्मात्का-
 रणात् रिपुनिधनं प्रति कालविप्रकर्षः कालविलम्बः ।

अद्य कर्तुं न क्षमः । तत्तस्मात् । त्वं रिपुवधाय वाणी-
 मतिस्तुज । आज्ञापयेत्यर्थः । यथा महेन्द्र इत्यापन्मा-
 ज्ञेष्टान्तः ॥ २१—२२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविर-
 चिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धका-
 ण्डव्याख्याने चतुरशीतितमः सर्गः ॥ ८४ ॥

अथेन्द्रजिह्वाधाय लक्ष्मणनिर्गमनं—तस्य तद्वचन-

नीतिरुपार्जितेति संतोष्य ॥ १२ ॥ शि० एष लक्ष्मणः रावणिं तत् मायाजनकहवनरूपकर्म । त्याजयिष्यति । ततः तस्मा-
 द्हेतोः । बध्यो भविष्यति ॥ इन्द्रजिह्वेति शेषः । रावणेः कर्मत्वं तु कृतपूर्वकं तस्मिन्नेव पूर्वकटरूपकर्माश्रित्य यऽकर्मकत्वेनाविभक्तिक-
 र्माणोपि यथाऽकर्मकत्वेन गृह्यते तथाऽकर्मकत्वेन शब्देन्दुशेखरादौ निरूपितं ॥ १८ ॥ ति० तस्मात्परिपोर्वधाय लक्ष्मणमतिस्तुज
 प्रेषय । यथादिविज रिपुमथने अमरेन्द्रो वज्रमतिस्तुज तितयेत्यर्थः ॥ २१ ॥ स्त० प्रेष्यप्रेषणावश्यं भाविता । सूत्रनायपुनरुक्तीकरोति—
 समाप्तकर्मिति । सुराणामपि संशयः प्राणसंशयः । पूर्वसुरासुरैरिति प्रकृतत्वात् सुरासुराणां संशय इति वाच्यं । तथापि केचिद्वेदवप-
 क्षिणो सुरा एतरेभ्यः । इतरेत्वे तत्कृद्वधिता एवेति सुराणामित्येवोक्तमिति मन्तव्यं ॥ २२ ॥ इति चतुरशीतितमः सर्गः ॥ ८४ ॥

[पा०] १ ख. क. ज. श. ट. भवत्येव. २ क. स. ट. त्यजेमं. ३ च. ज. कष्टपत्राङ्ग. ४ क. घ. क. ज.—ट.
 तसंदिश. ५ क. स. वैधायवज्रं दिविजरिपोर्मथने. क. ज. वैधायवाणीमसुरपुरोन्मथने. अ. वैधायवज्रमसर.

ततो धैर्यमवष्टभ्य रामः परपुरञ्जयः ॥ विभीषणमुपासीनमुवाच कपिसन्निधौ ॥ २ ॥
 नैर्ऋताधिपते वाक्यं यदुक्तं ते विभीषण ॥ भूयस्तच्छ्रोतुमिच्छामि ब्रूहि यत्ते विवक्षितम् ॥ ३ ॥
 राघवस्य वचः श्रुत्वा वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ यत्तत्पुनरिदं वाक्यं बभाषे स विभीषणः ॥ ४ ॥
 यथाज्ञप्तं महाबाहो त्वया गुल्मनिवेशनम् ॥ तत्तथाऽनुष्ठितं वीर त्वद्वाक्यसमनन्तरम् ॥ ५ ॥
 तान्यनीकानि सर्वाणि विभक्तानि समन्ततः ॥ विन्यस्ता यूथपाश्चैव यथान्यायं विभागशः ॥ ६ ॥
 भूयस्तु मम विज्ञाप्यं तच्छृणुष्व महायशः ॥ ७ ॥
 त्वय्यकारणसन्तप्ते सन्तप्तहृदया वयम् ॥ त्यज राजभिर्मं शोकं मिथ्यां सन्तापमागतम् ॥ ८ ॥
 तदिदं त्वज्यतां चिन्ता शत्रुहर्षविचर्षनी ॥ उद्यमः क्रियतां वीर हर्षः समुपसेव्यताम् ॥ ९ ॥
 प्राप्तव्या यदि ते सीता हन्तव्याश्च निशाचराः ॥ रघुनन्दन वक्ष्यामि श्रूयतां मे हितं वचः ॥ १० ॥
 साध्वयं यातु सौमित्रिर्वलेन महता वृतः ॥ निकुम्भिलायां संप्राप्य हन्तुं रावणिमाहवे ॥ ११ ॥
 धनुर्मण्डलनिर्मुक्तैराशीविषविषोपमैः ॥ शूरेर्हन्तुं महेष्वासो रावणिं समितिजयः ॥ १२ ॥
 तेन वीर्येण तपसा वरदानात्स्वयंभुवः ॥ अस्त्रं ब्रह्मशिरः प्राप्तं कामगाश्च तुरङ्गमाः ॥ १३ ॥
 स एष सह सैन्येन प्राप्तः किल निकुम्भिलाम् ॥ यद्युचिष्टेत्कृतं कर्म हतान्सर्वाश्च विद्धि नः ॥ १४ ॥
 निकुम्भिलामसंप्राप्तमहुताग्निं च यो रिपुः ॥ त्वामाततायिनं हन्यादिन्द्रशत्रोः स ते वधः ॥
 वरो दत्तो महाबाहो सर्वलोकेश्वरेण वै ॥ १५ ॥
 इत्येवं विहितो राजन्वधस्तस्यैव धीमतः ॥ वधायेन्द्रजितो राम संदिग्धस्य महाबल ॥
 हते तस्मिन्हतं विद्धि रावणं समुहज्जनम् ॥ १६ ॥

मित्यादि ॥ व्यक्तं नोपधारयते । इति सन्त्यङ्गिधातुं
 नाशकदित्यर्थः ॥ १—२ ॥ ते त्वया ॥ ३ ॥ यत्त-
 त्युनरिति । यद्वाक्यं पूर्वमुक्तवान् तदिदं पुनर्वभाष
 इत्यन्वयः ॥ ४ ॥ यथाज्ञप्तमित्याद्युक्तिः रामस्य
 व्याकुलत्वनिवारणाय ॥ ५—७ ॥ सन्तापं सन्तापं च ।
 मिथ्येति शोकसन्तापयोर्विशेषणं । सन्तापः शोकका-
 र्यमिति तयोर्भिदा ॥ ८ ॥ वद्यमः वत्साहः ॥ ९—१२ ॥
 ब्रह्मशिरः ब्रह्मशिरःसंज्ञकमस्त्रं । तुरङ्गमशब्दो रथस्या-
 प्युपलक्षणं । प्राप्तं । होमद्वारेति शेषः ॥ १३ ॥ यदीति ।
 यदि च निकुम्भिलाया उचिष्टेत्, यदि कर्म कृतं
 स्यात् । तदा हतान् विद्धीत्यन्वयः ॥ १४ ॥ तर्हि
 कथं स वध्य इत्यत्राह—निकुम्भिलामित्यादिसार्ध-

श्लोक एकान्वयः । यो रिपुः । अहुताग्निं असम-
 त्रहोमं । निकुम्भिलामसंप्राप्तं निकुम्भिलाख्यन्यग्रोधमु-
 लस्थानमसंप्राप्तं च । तमप्रविष्टन्यग्रोधमित्युत्तरसर्गे
 वक्ष्यति । आततायिनं शत्रुपाणिं रिपुवधोयतं च
 त्वां यो हन्यात् हिंस्यात्, सः इन्द्रशत्रोस्ते वधो
 मारक इति सर्वलोकेश्वरेण ब्रह्मणा वरो दत्त इति
 योजना । "वध हतौ" इति धातोः पचाद्यचि
 वध इति रूपं । यद्यप्येतच्छापवचनमिव प्रतिभाति ।
 तथापि निकुम्भिलाप्राप्तिहोमयोर्विज्ञानाभावे अवध्य इति
 पर्यवसानाद्वररूपत्वं द्रष्टव्यं ॥ १५ ॥ इत्येवमित्यादि-
 सार्धश्लोक एकान्वयः ॥ इत्येवंप्रकारेण । एषः होम-
 विघ्नकारी तस्य इन्द्रजितः वधः मारकः । विहितः

स० उपासीनं समीपस्थकपिसन्निधौ सीतावार्ताकथकहृदयमत्संनिहितकपिसंनिधाने । वचुमकदर्शनं पुनः पुनः खेदोद्बोधकमिति
 सूच्यतेऽनेन ॥ २ ॥ स० शोकपरायस्तथा श्रुतमश्रुतप्रायमिति विवक्षितं ब्रूहीत्यवादीति भावः ॥ ३ ॥ स० अकारणसंतप्तो
 मिथ्यावार्तास्थितेत्यकारणसंतप्तोऽस्ति । वयंसंतप्तहृदयाः । 'असदोद्बोध' इति वयमिति बहुवचनं । असदादय इत्याशयः ।
 मिथ्येति भ्रमपदं । संतापं सं । असन्तं तापयति पार्थस्यानस्यानिति सतथातं । मिथ्या मिथ्याभूतसीतावधभ्रमजन्तवान्मिथ्याभूतं ।
 भागतं शोकं लज्ज ॥ ८ ॥ स० यद्यस्मात् शत्रुहर्षविचर्षिनी तस्मादिदं चिन्ता त्वज्यतामित्यन्वयः ॥ ९ ॥ स० यदि सीताप्राप्तव्या ।
 निशाचराश्च यदि हन्तव्यास्तर्हि हे वीर उद्यमः क्रियतां । त्वया हर्षः समुपसेव्यताम् ॥ १० ॥ स० यदि कृतं कर्म निमित्तीकृतोऽस्ति श्रेष्ठ
 [पा०] १ क. अ. ट. यदियं. २ ग. क. च. झ. ट. संप्राप्तं. ३ क. ख. घ. ज. निर्मुक्तैः शूरा राशीविषोपमैः. ४ घ.
 हतं हन्तुं. ५ क. झ. ट. मनुतामिव. ६ घ. संदिग्धस्य. ७ क. अ.—ट. महाबलं. ८ ख. क. झ. अ. ट. समुहज्जनं.

विभीषणवचः श्रुत्वा राघवो वाक्यमब्रवीत् ॥ १७ ॥

जानामि तस्य रौद्रस्य मायां सत्यपराक्रम ॥ स हि ब्रह्मास्त्रवित्प्राज्ञो महामायो महाबलः ॥

करोत्यसंज्ञान्सङ्ग्रामे देवान्सवरुणानपि ॥ १८ ॥

तस्यान्तरिक्षे चरतो रथस्थस्य महायशः ॥ न गतिर्ज्ञायते तस्य सूर्यसेवाभ्रसंघ्रवे ॥ १९ ॥

राघवस्तु रिपोर्ज्ञात्वा मायावीर्यं दुरात्मनः ॥ लक्ष्मणं कीर्तिसंपन्नमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २० ॥

यद्भानरेन्द्रस्य बलं तेन सर्वेण संवृतः ॥ हनुमत्प्रमुखैश्चैव यूथपैः सह लक्ष्मण ॥ २१ ॥

जाम्बवेनर्क्षपतिना सहसैन्येन संवृतः ॥ जहि तं राक्षससुतं मायाबलविशारदम् ॥ २२ ॥

अयं त्वां सचिवैः सार्धं महात्मा रजनीचरः ॥ अभिज्ञस्तस्य देशस्य पृष्ठतोऽनुगमिष्यति ॥ २३ ॥

राघवस्य वचः श्रुत्वा लक्ष्मणः सविभीषणः ॥ जग्राह कार्मुकश्रेष्ठमैत्यद्भुतपराक्रमः ॥ २४ ॥

समद्वः कवची खड्गी सशरो हेमचापधृत् ॥ रामपादाबुपस्पृश्य हृष्टः सौमित्रिरब्रवीत् ॥ २५ ॥

अथ मत्कार्मुकोन्मुक्ताः शरा निर्भिद्य रावणिम् ॥ लङ्कामभिपतियन्ति हंसाः पुष्करिणीमिव ॥ २६ ॥

अथैव तस्य रौद्रस्य शरीरं मामकाः शराः ॥ विधमिष्यन्ति भिस्त्वा तं महाचापगुणच्युताः ॥ २७ ॥

स एवमुक्त्वा द्युतिमान्वचनं आतुरग्रतः ॥ स रावणिवधाकाङ्क्षी लक्ष्मणस्त्वरितो ययौ ॥ २८ ॥

सोभिवाद्य गुरोः पादौ कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ॥ निकुम्भिलामभिययौ चैत्यं रावणिपालितम् ॥ २९ ॥

विभीषणेन सहितो राजपुत्रः प्रतापवान् ॥ कृतस्त्रस्त्ययनो आत्रा लक्ष्मणस्त्वरितो ययौ ॥ ३० ॥

वानराणां सहसैस्तु हनुमान्वहुमिहृतः ॥ विभीषणश्च सामात्यस्तदा लक्ष्मणमन्वगात् ॥ ३१ ॥

महता हरिसैन्येन सवेगमभिसंवृतः ॥ ऋक्षराजबलं चैव ददर्श पथि विष्टितम् ॥ ३२ ॥

स गत्वा दूरमध्वानं सौमित्रिर्मित्रनन्दनः ॥ राक्षसेन्द्रबलं दूरादपश्यद्ब्रह्मास्थितम् ॥ ३३ ॥

स तं प्राप्य घनुष्पाणिर्मायायोगमरिन्दमः ॥ तस्यै ब्रह्मविधानेन विजेतुं रघुनन्दनः ॥ ३४ ॥

ब्रह्मणा कृतः । तस्मात् तस्य इन्द्रजितो यथाय संदि-
शस्व । अस्मासु कंचिदिति शेषः ॥ १६—१८ ॥
तस्य प्रसिद्धस्येति सूर्यविशेषणं द्वितीयं तस्येति पदं ।
अभ्रसंघ्रवे मेघावरणे ॥ १९—२० ॥ यद्भानरेन्द्रस्ये-
त्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयं ॥ जाम्बवेन जाम्बवता ।
सहसैन्येन सैन्यसहितेन । “वोपसर्जनस्य” इति
विकल्पेन सभावाभावः । संवृतः । त्वमिति शेषः
॥ २१—२७ ॥ असत्यपि कर्तृभेदे क्रियाभेदमाश्रित्य
स इति द्विरुक्तिः । स एवमुक्त्वा स यथाविति निर्वाहः ।

यस्तुतस्तु स लक्ष्मणः । सः तादृशवीरवेषविशिष्ट
एवेत्यर्थः । यद्वा सरावणिवधाकाङ्क्षीत्येकं पदं । राव-
णिना सहधर्तन्त इति सरावणयः निकुम्भिलास्था
राक्षसाः । तेषां यथाकाङ्क्षीत्यर्थः ॥ २८—३३ ॥ स
तं प्राप्येत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ ब्रह्मविधानेन निकु-
म्भिलामसंभ्राप्तमित्यादिनोक्तब्रह्मवरदानप्रकारेण । मा-
यायोगं मायारूपोपायं । तं इन्द्रजितं विजेतुं प्राप्य
तस्यै । मायायागमिति पाठे मायायागं जेतुं नाश-

तदा नःसर्वान्दृष्टान्विद्धि ॥ १४ ॥ ति० मायानामभिज्ञातस्य तद्विषयज्ञानवतः । अनिष्टस्येतिपाठेप्ययमेवार्थः ॥ शि० अभि-
ज्ञेतिपाठे तृतीयान्तस्तात्सहितइत्याभ्याहार्यं ॥ २३ ॥ ति० वामचापधृत् वामहस्तेनचापधृत् ॥ २५ ॥ ति० ब्रह्मविधानेन
“निकुम्भिलामसंभ्राप्तः” इत्याशुक्तब्रह्मवरदानप्रकारेणतंविजेतुंतस्यै ॥ कृतक० ब्रह्मविधानेनेतिपाठान्तरं । ब्रह्मविधानेन ब्रह्म-
योगवत्तत्त्वेजोऽहमस्मीतिविशिष्यजायमानेनप्यनेनवाञ्छुंजेतुंतस्यै । संकटकालेतादृशध्यानसतस्यनिसर्गसिद्धतात् ॥ ३४ ॥
इतिपञ्चाशीतितमःसर्गः ॥ ८५ ॥

[पा०] १ ख. क. च. झ. न. ट. ज्ञायतेवीर. २ क. झ. अभिज्ञातस्यमायानां. ट. अनिष्टस्यमायानां. ३ क. घ.
क. ज. —ट. मन्वद्भीमपराक्रमः, ख. मन्वद्भोरपराक्रमः, ४ झ. न. ट. वामचापधृत्, ५ क. च. झ. न. ट. सामास्योलक्ष्मण-
सरिसंययौ, ६ क. —क. ज. —ट. ससंप्राप्य.

विभीषणेन सहितो राजपुत्रः प्रतापवान् ॥ अङ्गदेन च वीरेण तथाऽनिलसुतेन च ॥ ३५ ॥

विविधममलशस्त्रभास्वरं तद्धजगहनं विपुलं महारथैश्च ॥

प्रतिभयतममप्रमेयवेगं तिमिरमिव द्विषतां बलं विवेश ॥ ३६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे पञ्चाशीतितमः सर्गः ॥ ८५ ॥

षडशीतितमः सर्गः ॥ ८६ ॥

निकुम्भिलासमीपगमनावसरे लक्ष्मणप्रतिविभीषणेन समीपस्थराक्षससैन्यप्रदर्शनपूर्वकं वानरैस्सहस्रद्विद्विषोभे यागापरिसमाप्तावेवेन्द्रजिघर्षामनोक्तिः ॥ १ ॥ लक्ष्मणेन वानरैस्सह राक्षससेनाविशोभारंभे कपित्तेनेन्द्रजिता यागापरिसमाप्तावेवेन्द्रजिघर्षामनोक्तिर्गमनेन वानरैस्सहयुद्धारंभः ॥ २ ॥ हनुमता विशेषवैराक्षससेनाविध्वंसने क्रोधादिभ्रजितायुद्धमिदं वणम् ॥ ३ ॥

अथ तस्यामवस्थायां लक्ष्मणं रावणानुजः ॥ परेषामहितं वाक्यमर्थसाधकमब्रवीत् ॥ १ ॥

यदेतद्राक्षसानीकं मेघश्यामं विलोक्यते ॥ एतदायोध्यतां शीघ्रं कपिभिः पादपायुधैः ॥ २ ॥

अस्यानीकस्य महतो भेदने यत लक्ष्मण ॥ राक्षसेन्द्रसुतोप्यत्र भिक्षे दृश्यो भविष्यति ॥ ३ ॥

स त्वमिन्द्राशनिप्रख्यैः शरैर्वैवकिरन्परान् ॥ अभिद्रवाशु यावद्वै नैतत्कर्म समाप्यते ॥ ४ ॥

जहि वीर दुरात्मानं मायापरमधार्मिकम् ॥ रावणिं क्रूरकर्माणं सर्वलोकमयाबहम् ॥ ५ ॥

विभीषणवचः श्रुत्वा लक्ष्मणः शुभलक्षणः ॥ वर्षे धैरवर्षाणि राक्षसेन्द्रसुतं प्रति ॥ ६ ॥

ऋक्षाः शास्त्रामृगाश्चापि दुमाद्रिन्स्त्रयोधिनः ॥ अभ्यधावन्त सहितास्तदनीकमवस्थितम् ॥ ७ ॥

राक्षसाश्च शितैर्बाणैरसिभिः शक्तितोमरैः ॥ उद्यतैः समवर्तन्त कपिसैन्यजिघांसवः ॥ ८ ॥

स संप्रहारस्तुमुलः संजज्ञे कपिरक्षसाम् ॥ शब्देन महता लङ्कां नादयन्वै समन्ततः ॥ ९ ॥

शस्त्रैश्च बहुधाकारैः शितैर्बाणैश्च पादपैः ॥ उद्यतैर्गिरिशृङ्गैश्च घोरैराकाशमावृतम् ॥ १० ॥

ते राक्षसा वानरेषु विकृताननबाहवः ॥ निवेशयन्तः शस्त्राणि चक्रुस्ते सुमहद्भयम् ॥ ११ ॥

तथैव सकलैर्वृक्षैर्गिरिशृङ्गैश्च वानराः ॥ अभिजघ्नुर्निजघ्नुश्च समरे राक्षसर्वभान् ॥ १२ ॥

ऋक्षवानरगुण्यैश्च महाकायैर्महाबलैः ॥ रक्षसां वैध्यमानानां महद्भयमजायत ॥ १३ ॥

यितुं । तं देशं प्राप्य तस्यावित्यन्वयः ॥ ३४-३५ ॥

प्रतिभयतमं अतिशयेन भयंकरं ॥ ३६ ॥ इति श्रीगो-

विन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटा-

ख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने पञ्चाशीतितमः सर्गः ८५ ॥

अथेन्द्रजिघर्षारम्भः—अथ तस्यामित्यादि ॥

तस्यामवस्थायां निकुम्भिलासमीपगमनावसरे । अर्थ-

साधकं । स्वानामिति शेषः ॥ १ ॥ आयोध्यतां हन्यतां ।

शीघ्रमिति । विलम्बे यागः समाप्येतेति भावः ॥ २ ॥

यत यतस्व । अत्र राक्षसानीके ॥ ३-५ ॥ शुभलक्षणः

सुहृद्वचनसारग्राहिल्लक्षणयुक्तः ॥ ६-७ ॥ कपि-

सैन्यजिघांसवः कपिसैन्यं हन्तुमिच्छवः ॥ ८ ॥

संप्रहारः युद्धं ॥ ९-१० ॥ शस्त्रनिवेशनविकृतानन-

बाहुत्वरूपक्रियाभेदात् तच्छब्दद्वयनिर्वाहः ॥ ११-१२ ॥

सी० मायापरमधार्मिकं परमधार्मिकवत्प्रतीयमानं ॥ स० मायापरमधार्मिकं मायाशपरमधार्मिकवत्प्रतीयमानं । मायापरं अधार्मिक-मिति ॥ ५ ॥

[पा०] १ क. झ. ट. गहनमहारथैश्च. २ क. झ. न. ट. कपिमिशिक्षायुधैः. ३ क. झ. ट. तस्यानीकस्य. ४ क. रवकिरस्व. ५ क. ख. च. मायापरं. ६ क. झ. न. शरवर्षण. ७ झ. न. ट. अभ्यवर्तन्तसमरेकपिसैन्य. ८ क. च. झ. न. ट. सर्वराक्षसान्. ९ क. च. झ. ट. युध्यमानानां.

स्वमनीकं विषण्णं तु श्रुत्वा शत्रुभिरर्दितम् ॥ उदतिष्ठत दुर्धर्षस्तत्कर्मण्यननुष्ठिते ॥ १४ ॥
 वृक्षान्धकाराभिर्गत्य जातक्रोधः स रावणिः ॥ आरूरोह रथं सज्जं पूर्वयुक्तं सै राक्षसः ॥ १५ ॥
 स भीमकौर्मुकधरः कालमेघसमप्रभः ॥ रक्तास्यनयनः क्रुद्धो बभौ मृत्युरिवान्तकः ॥ १६ ॥
 दृष्ट्वैव तु रथस्थं तं पर्यवर्तत तद्वलम् ॥ रक्षसां भीमवेगानां लक्ष्मणेन युयुत्सताम् ॥ १७ ॥
 तस्मिन्काले तु हनुमानुघम्य सुदुरासदम् ॥ धरणीधरसंकाशो महावृक्षमरिन्दमः ॥ १८ ॥
 स राक्षसानां तत्सैन्यं कालायिरिव निर्दहन् ॥ चकार बहुभिर्वृक्षैर्निस्संज्ञं युधि वानरः ॥ १९ ॥
 विध्वंसयन्तं तरसा दृष्ट्वैव पवनात्मजम् ॥ राक्षसानां सहस्राणि हनुमन्तमवाकिरन् ॥ २० ॥
 शितशूलधराः शूलैरसिभिश्चासिपाणयः ॥ शक्तिभिः शक्तिहस्ताश्च पट्टिचैः पट्टिशायुधाः ॥ २१ ॥
 परिधैश्च गदाभिश्च चक्रैश्च शुभदर्शनैः ॥ शतशश्च शतघ्नीभिरायसैरपि मुद्गरैः ॥ २२ ॥
 घोरैः परश्वचैश्चैव भिन्दिपालैश्च राक्षसाः ॥ मुष्टिभिर्वज्रैकल्पैश्च तलैरशनिसभिभैः ॥
 अभिजघ्नुः समासाद्य समन्तात्पर्वतोपमम् ॥ २३ ॥
 तेषामपि च संकुद्वथकार कदनं महत् ॥ २४ ॥
 स ददर्श कपिश्रेष्ठमचलोपममिन्द्रजित् ॥ स्रुदपन्तममित्रघ्नमभिप्राणपवनात्मजम् ॥ २५ ॥
 स सारथिमुवाचेदं याहि यत्रैव वानरः ॥ क्षयमेघ हि नः कुर्याद्राक्षसानामुपेक्षितः ॥ २६ ॥
 इत्युक्तः सारथिस्तेन ययौ यत्र ॥ मारुतिः ॥ वहन्परमदुर्धर्षं स्थितमिन्द्रजितं रथे ॥ २७ ॥
 सोभ्युपेत्य शरान्खड्गान्येष्टिशाश्च परश्वधान् ॥ अभ्यवर्षत दुर्धर्षः कपिमूर्ध्नि स राक्षसः ॥ २८ ॥
 तानि शस्त्राणि घोरानि प्रतिगृह्य स मारुतिः ॥ रोपेण महताऽऽविष्टो वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ २९ ॥
 युध्यस्व यदि शूरोसि रावणात्मज दुर्मते ॥ वायुपुत्रं समासाद्य जीवन् प्रतिधास्यसि ॥ ३० ॥
 बाहुभ्यां प्रतियुध्यस्व यदि मे द्वन्द्वमाहवे ॥ वेगं सहस्व दुर्बुद्धे ततस्त्वं रक्षसां वरः ॥ ३१ ॥
 हनुमन्तं जिघांसन्तं समुद्यतशरासनम् ॥ रावणात्मजमाचष्टे लक्ष्मणाय विभीषणः ॥ ३२ ॥

१३ ॥ तत्कर्मणि तस्मिन्होमकर्मणि ॥ १४ ॥
 वृक्षान्धकारात् नीरन्ध्रवृक्षषण्डादित्यर्थः । सज्जं आयु-
 धादिभिः । पूर्वयुक्तं पूर्वमेव युक्ताश्वं । साराक्षसः
 राक्षससहितः ॥ १५ ॥ अन्तकः अन्तकरः ॥ १६ ॥
 पर्यवर्तत परितोतिष्ठत् ॥ १७ ॥ तस्मिन्नित्यादि ॥
 आदावेकं वृक्षमुद्यम्य निर्दहन्सन् पश्चात् बहुभिर्वृक्षै-
 स्तद्वक्षोबलं निःसंज्ञं चकारेत्यन्वयः ॥ १८—२० ॥
 अवाकिरन्नित्युक्तं प्रपञ्चयति—शितेत्यादि ॥ शित-
 शूलधरा इत्यादिविशेषणेन येषां येष्वस्त्रेष्वत्यन्तपाट-
 वमस्ति तैस्ते अवाकिरन्निति गम्यते । परिधैरित्यादौ
 परिधपाणयइत्याद्युक्तं । शुभदर्शनैरित्यनेन तैक्ष्ण्यमुप-

लक्ष्यते । पर्वतोपमं हनुमन्तमिति शेषः ॥ २१—२३ ॥
 तेषामित्यर्थः ॥ संकुद्वथः । हनुमानिति शेषः ॥ २४—२५ ॥
 हि यस्मात्कारणात् । उपेक्षितः एषः नः अस्माकं
 संबन्धितां राक्षसानां क्षयं कुर्यात् । अतः एष वानरो
 यत्र । वर्तत इति शेषः । तत्र याहीतीदं वचः सार-
 थिमुवाचेत्यन्वयः ॥ २६ ॥ वहन् प्रापयन् ॥ २७ ॥
 सोभ्युपेत्य । अत्रापि क्रियाभेदात् तच्छब्दस्य द्विः-
 प्रयोगः ॥ २८—३० ॥ द्वन्द्वं द्वन्द्वयुद्धं । ददासीति
 शेषः । यदि ददासि तर्हि शस्त्राणि त्यक्त्वा बाहुभ्यां
 प्रतियुध्यस्वेत्यन्वयः । ततः तदानीं द्वन्द्वयुद्धकाले

ति ० वृक्षान्धकारात् निकुंमिलाक्षेत्रीयात् । इदं निस्तरणं दक्षन्यासायाहे ॥ १५ ॥ इति पञ्चमीति तमः सतीः ॥ ८६ ॥

[पा०] १ क. झ. ट. स्वकर्मण्यननु. २ क. झ. ट. सुसंयतं. ३ क. ख. घ. ङ. च. ज.—ट. कौर्मुकधरः. ४ क. ख. ग.
 क. च. ज. झ. ट. वृक्षान्धकारावोपमः. ५ ज. युयुत्सया. ६ क. च. झ. कुन्तैश्च. ७ ग. घ. च. ज. न. ट. वैज्रवेगैश्च. ८ क.
 ख. सुदुराणमसंज्ञं. ९ च. ज. ट. सुदुराणमभिघ्नं. १ क.—च. झ. न. पट्टिशासिपरश्वधान्. १० घ. रावणितुष्टमाचष्टे.

यः स वासवनिर्जेता रावणस्यात्मसंभवः ॥ स एष रथमास्थाय हनुमन्तं जिघांसति ॥ ३३ ॥

तमप्रतिमसंस्थानैः शरैः शत्रुविदारणैः ॥ जीवितान्तकरैर्घोरैः सौमित्रे रावणिं जहि ॥ ३४ ॥

इत्येवमुक्तस्तु तदा महात्मा विभीषणेनारिविभीषणेन ॥

ददर्श तं पर्वतसन्निकाशं रणे स्थितं भीमबलं नदन्तम् ॥ ३५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे षडशीतितमः सर्गः ॥ ८६ ॥

सप्ताशीतितमः सर्गः ॥ ८७ ॥

विभीषणेनलक्ष्मणं प्रति सिद्धं सिद्धायान्धप्रोधतलप्रवर्धनपूर्वकतत्रहोमसमासाविन्द्रजितोदुर्जयत्वोक्त्यान्धप्रोधतलप्रवेशा-
ध्यागोवतद्वधोदना ॥ १ ॥ लक्ष्मणेनरणाभसमाहूतेनेन्द्रजितातस्यार्वस्यं विभीषणं प्रति भ्रातृपक्षपरिहारागेनपरपक्षसमाश्रयणा-
दिदोषोत्कीर्तनपूर्वकं गर्हणम् ॥ २ ॥ विभीषणेनतं प्रति रावणदोषोद्घाटनपूर्वकं तस्यागस्त्यान्धत्वोक्त्यातद्वर्हणम् ॥ ३ ॥

एवमुक्त्वा तु सौमित्रिं ज्ञातहर्षो विभीषणः ॥ धनुष्पाणिनमादाय त्वरमाणो जंगम ह ॥ १ ॥

अविदूरं ततो गत्वा प्रविश्य च महद्गनम् ॥ दर्शयामास तत्कर्म लक्ष्मणाय विभीषणः ॥ २ ॥

नीलजीमूतसंकाशं न्यग्रोधं भीमदर्शनम् ॥ तेजसी रावणभ्राता लक्ष्मणाय न्यवेदयत् ॥ ३ ॥

इहोपहारं भूतानां बलवान्रावणात्मजः ॥ उपहृत्य ततः पश्चात्सङ्ग्राममभिवर्तते ॥ ४ ॥

अदृश्यः सर्वभूतानां ततो भवति राक्षसः ॥ निहन्ति समरे शत्रून्वभ्राति च शरोचमैः ॥ ५ ॥

तमप्रविष्टन्यग्रोधं बलिनं रावणात्मजम् ॥ विध्वंसय शरैस्तीक्ष्णैः सरथं साक्षसारथिम् ॥ ६ ॥

तथेत्युक्त्वा महातेजाः सौमित्रिर्मित्रनन्दनः ॥ बभूवावस्थितस्तत्र चित्रं विस्फारयन्धनुः ॥ ७ ॥

स रथेनाग्निवर्णेन बलवान्रावणात्मजः ॥ इन्द्रजित्कवची धैन्वी सध्वजः प्रत्यदृश्यत ॥ ८ ॥

तमुवाच महातेजाः पौलस्त्यमपराजितम् ॥ समाह्वये त्वां समरे सम्यग्युद्धं प्रयच्छ मे ॥ ९ ॥

एवमुक्तो महातेजा मनस्वी रावणात्मजः ॥ अग्रवीत्परुषं वाक्यं तत्र दृष्ट्वा विभीषणम् ॥ १० ॥

इह त्वं जातसंवृद्धः साक्षाद्भ्राता पितुर्मम ॥ कथं ह्यसि पुत्रस्य पितृभ्यो मम राक्षस ॥ ११ ॥

॥ ३१—३२ ॥ यः सः । प्रसिद्धो य इत्यर्थः ॥ ३३ ॥
अप्रतिमसंस्थानैः अनुपमसन्निवेशैः करवीरपत्राद्याका-
रैरित्यर्थः ॥ ३४ ॥ अरिविभीषणेन शत्रुभयंकरेण
॥ ३५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामाय-
णभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डख्याख्याने षड-
शीतितमः सर्गः ॥ ८६ ॥

उपहारं बलिं । उपहृत्य कृत्वा । ओदनपाकं पचती-
तिवत् । ततः तस्माद्देशात् ॥ ४—५ ॥ अप्रविष्टन्य-
ग्रोधं रावणात्मजं विध्वंसय । पुनः प्रवेशात्पूर्वमेव
विध्वंसयेत्यर्थः ॥ ६—८ ॥ महातेजा इति लक्ष्मणो
विशेष्यः । सम्यग्युद्धं अमायायुद्धं ॥ ९ ॥ मनस्वी
दृढमनस्कः ॥ १० ॥ इह लङ्कायां । जातसंवृद्धः ।
“पूर्वकाळ—” इत्यादिना पूर्वकालार्थवाचिनो जात-
शब्दस्य उत्तरकालार्थवाचिना संवृद्धशब्देन सह
समासः । पुत्रस्य पुत्राय । “क्रुधद्गद्गद्—” इत्यादिना
चतुर्थीनियमात् । राक्षसेत्यनेन साजात्यमपि न दृष्ट-

अथेन्द्रजिविभीषणसंवादः—एवमुक्त्वेत्यादि ॥
धनुष्पाणिनमिति नकारान्तत्वमार्थम् ॥ १ ॥ अवि-
दूरमिति ॥ तत्कर्म होमकर्मस्थानम् ॥ २—३ ॥

[पा०] १ ख. ग. घ. ज. अ. रथस्थितं. क. च. झ. ट. रथस्थितं. २ घ. जातरोषो. ३ क.—च. ज. झ. ट. जगामसः.
४ क. च. झ. ट. अदर्शयत. ५ क. झ. शरैर्वीरैः. ६ क. झ. खत्री.

न ज्ञातित्वं न सौहार्दं न जातिस्त्व दुर्मते ॥ प्रमाणं न च सौदर्यं न धर्मो धर्मदूषण ॥ १२ ॥
 शोच्यस्त्वमसि दुर्बुद्धे निन्दनीयश्च साधुभिः ॥ यस्त्वं स्वजनमुत्सृज्य परभृत्यत्वमागतः ॥ १३ ॥
 नैतच्छिथिलया बुद्ध्या त्वं वेत्सि महदन्तरम् ॥ क च स्वजनसंवासः क च नीचपराश्रयः ॥ १४ ॥
 गुणवान्वा परजनः स्वजनो निर्गुणोपि वा ॥ निर्गुणः स्वजनः श्रेयान्यः परः पर एव सः ॥ १५ ॥
 यः स्वपक्षं परित्यज्य परपक्षं निषेवते ॥ स स्वपक्षे क्षयं प्राप्ते पक्षाच्चैरेव हन्यते ॥ १६ ॥

[तस्माच्छृणुष्व दुर्बुद्धे राक्षसानां कुलाधम ॥ त्वां गृह्य बन्धुरूपेण रामो बुद्धिमतांवरः ॥
 ज्ञात्वोपायं त्वया पूर्वं जेतुमस्मान्स राघवः ॥ १७ ॥]

जित्वाऽस्मान्युधि शक्तश्चेत्पञ्चाश्वं च वधिष्यति ॥ शत्रुस्त्वमसि रामस्य रावणस्यानुजोसि यत् ॥ १८ ॥
 निरनुक्रोशता चेयं यादृशी ते निशाचर ॥ स्वजनेन त्वया शक्यं परुषं रावणानुज ॥ १९ ॥
 ह्युक्तो आह्वयेण प्रत्युवाच विभीषणः ॥ २० ॥

अजानन्निव मच्छीलं किं राक्षस विकल्पसे ॥ राक्षसेन्द्रसुतासाधो पारुष्यं त्यज गौरवात् ॥ २१ ॥
 कुले यद्यप्यहं जातो रक्षसां क्रूरकर्मणाम् ॥ गुणोयं प्रथमो नृणां तन्मे शीलमराक्षसम् ॥ २२ ॥
 न रमे दारुणेनाहं न चाधर्मेण वै रमे ॥ आत्रा विषमशीलेन कथं आता निरस्यते ॥ २३ ॥
 धर्मात्प्रच्युतशीलं हि पुरुषं पापनिश्चयम् ॥ त्यक्त्वा सुखमवाप्नोति हस्तादाशीविषं यथा ॥ २४ ॥
 हिंसापरस्वहरणे परदारभिमर्शनम् ॥ त्याज्यमाहुर्दुराचारं वेदम ब्रज्वलितं यथा ॥ २५ ॥

वानसीति व्यज्यते ॥ ११ ॥ प्रमाणं मर्यावानिधाय-
 मकं ॥ १२ ॥ शोच्यत्वादौ हेतुमाह—यस्त्वमिति
 ॥ १३ ॥ शिथिलया कोमलया, तुच्छया वा ।
 अन्तरं तारतम्यं ॥ १४ ॥ ननु परस्य नीचत्वाभा-
 वात्त भवदुक्तदोष इत्यत्राह—गुणवानिति ॥ १५ ॥
 सदेव वैषम्यं स्वरूपतो दर्शयति—य इति ॥ १६—
 १८ ॥ इयं होमविघातपूर्वकं लक्ष्मणस्य न्यमोघप्रवे-
 शकरणरूपा । निरनुक्रोशता निर्दयता, यादृशी यथा
 चोरा तादृशं परुषं निर्दयत्वं । स्वजनेन बन्धुभूतेन
 त्वयैव कर्तुं शक्यं नान्येनेत्यर्थः । यद्वा स्वजने विषये
 त्वया न शक्यं न कर्तव्यं । अनुचितं कृतमिति
 भावः ॥ १९—२० ॥ गौरवात् । गुरोर्भावो गौरवं ।

पितृव्यत्वावित्यर्थः ॥ २१ ॥ रक्षसां कुले यद्यप्यहं
 जातः । तत् तथापि । मे शीलं अराक्षसं अक्रूरं ।
 अयं मे शीलारूपो गुणः नृणां सत्पुरुषाणां । प्रथमः
 मुख्यः ॥ २२ ॥ तन्मे शीलमराक्षसमित्युक्तमेव
 दर्शयति—न रम इति ॥ दारुणेन कर्मणा न रमे ।
 अधर्मेण परपीडाकरेण च कर्मणा न रमे । न केवलं
 मध्येव दोषः रावणेपीत्याह—आत्रेति । निरस्यते ।
 ‘त्वां तु धिक्कुलपांसनं’ इति वचनेनेत्यर्थः ॥ २३ ॥
 इन्द्रजिदुक्तस्वदोषपरिहाराय परित्यागहेतुन् रावण-
 दोषानाह—धर्मोदित्यादिना ॥ २४ ॥ हिंसा च पर-
 स्वहरणं च ते हिंसापरस्वहरणे । हिंसादिरूपं दुराचार-
 रूपं कर्म त्याज्यमाहुः । तद्युक्तस्याज्य इत्यर्थः ॥ २५ ॥

सू० एकैकएवप्रयोजकः प्रीतावेतन्मध्येऽन्यत्र । तेसर्वेपिलय्यन्मथाजाताइत्याह—नहासिलमित्यादिना । जातिः राक्षसजातिः ।
 प्रमाणं ज्येष्ठविरोधेनविरोध्याश्रयोनसंपाद्यइतिप्रवेदयत्प्रमाणं । सौदर्यं सौदर्यं । अत्रापामपिकैकसीपुत्रत्वात् । नचपञ्चपुराणे—
 “निकषा पुत्रमाह्वय” “निकषाचात्रवीदाम” इत्युक्तेः भागवतोत्तरकाण्डादौकैकसीपुत्रत्वं कथितं तदसंगतमिति वाच्यं । तस्या-
 एवनामान्तरं तदित्यविरोधः ॥ १२ ॥ शि० निर्गुणोपिस्वजनः श्रेयान्भवति । प्रयोः सगुणोपि सपरएव । स्वकुलेन सङ्गविरोधेभिन्न
 एवभवतीत्यर्थः ॥ १५ ॥ ली० नृणां सबभानां । यः प्रथमः मुख्यः । गुणः सात्त्विकत्वं । तत् मे अराक्षसे अक्रूरशीलं ममगुण-
 इत्यर्थः ॥ २२ ॥ ली० नरमइति । दारुणेन कर्मणानरमे । अधर्मेण च नरमे अन्यथा विषमशीलेन रावणाद्विद्वक्षणशीलेन आत्रामया
 कथमयं आत्रा रावणः निरस्यते ॥ २३ ॥

[पा०] १ क. च. झ. ट. याते. २ तस्माच्छृणुष्वेत्यादयः अनुजोसियदित्यन्ताः श्लोकाः क. ख. घ. छ. ज. पाठेषु
 ह्यन्त्ये, ३ ग. क. ख.—२, गुणोयः. ४ घ. छ.—२, परस्वहरणेत्युक्ते परदारभिमर्शनं कं त्याज्यमाहुर्दुराचारान्.

परस्त्रानां च हरणं परदाराभिमर्शनम् ॥ सुहृदामतिशङ्का न त्रयो दोषाः क्षयावहाः ॥ २६ ॥
 महर्षीणां वधो धोरः सर्वदेवैश्च विग्रहः ॥ अभिमानश्च कोपश्च वैरित्वं प्रतिकूलता ॥ २७ ॥
 एते दोषा मम भ्रातुर्जीवितैश्चर्यनाशनाः ॥ गुणान्प्रच्छादयामासुः पर्वतानिव तोयदाः ॥ २८ ॥
 दोषैरेतैः परित्यक्तो मया भ्राता पिता तव ॥ नेयमस्ति पुरी लङ्का न च त्वं न च ते पिता ॥ २९ ॥
 अतिमानी च बालश्च दुर्विनीतश्च राक्षस ॥ बद्धस्त्वं कालपाशेन ब्रूहि मां यद्यदिच्छसि ॥ ३० ॥
 अद्य ते व्यसनं प्राप्तं किं मां त्वमिह वक्ष्यसि ॥ प्रवेष्टुं न त्वया शक्यो न्यग्रोधो राक्षसाधम ॥ ३१ ॥
 धर्षयित्वा च काकुत्स्थौ न शक्यं जीवितुं त्वया ॥ युध्यस्व नरदेवेन लक्ष्मणेन रणे सह ॥
 हतस्त्वं देवताकार्यं करिष्यसि धैर्यक्षये ॥ ३२ ॥

निदर्शय स्वात्मबलं समुद्यतं कुरुष्व सर्वायुधसायकव्ययम् ॥

न लक्ष्मणस्यैव हि बाणगोचरं त्वमद्य जीवन्समलो गमिष्यसि ॥ ३३ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे सप्ताशीतितमः सर्गः ॥ ८७ ॥

अष्टाशीतितमः सर्गः ॥ ८८ ॥

लक्ष्मणेन्द्रजितोर्वीरिवादपुरस्सरंसमरप्रवर्तनम् ॥ १ ॥

विभीषणवचः श्रुत्वा रावणिः क्रोधमूर्च्छितः ॥ अन्नवीत्यरुणं वाक्यं वेगेनाभ्युत्पपात ह ॥ १ ॥
 उद्यतायुधनिर्लिशो रथे सुसमलंकृते ॥ कालाश्वयुक्ते महति स्थितः कालान्तकोपमः ॥ २ ॥
 महाप्रमाणमुद्यम्य विपुलं वेगवद्दृढम् ॥ धनुर्भीमं परामृश्य शरांश्चाभिप्रशातनान् ॥ ३ ॥
 तं ददर्श महेश्वासो रथे सुसमलंकृतः ॥ अलङ्कृतमभिप्रक्षेपं राघवस्यालुजं बली ॥
 हनुमत्पृष्ठमासीनमुदयस्थरविप्रभम् ॥ ४ ॥

सुहृदामतिशङ्का सुहृत्स्वविश्वासः ॥ २६ ॥ दोषव-
 च्या यदि लाज्यत्वं, तर्ह्यभिजनविद्यादिगुणवत्तया
 किमिति न ग्राह्यत्वमित्यत आह—महर्षीणामिति
 सार्धश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ अभिमानः गर्वः । वैरित्वं
 बद्धवैरत्वं । प्रतिकूलता परश्रेयोद्वेषित्वं । तथा चाभि-
 जनविद्यादिगुणवत्त्वेऽपि परस्त्रीहरणादिदोषदूषिततया
 विषसंपृक्तमधुवन्न ग्राह्योयमिति भावः ॥ २७—२८ ॥
 नेयमस्तीत्यादि ॥ उत्तरक्षणे अवश्यं न शिष्यतीत्यर्थः
 ॥ २९—३१ ॥ देवताकार्यं यमदूतरूपदेवताकार्यं ।
 सरकयातनासुभवं वा ॥ ३२—३३ ॥ इति श्रीगोवि-

न्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने
 युद्धकाण्डव्याख्याने सप्ताशीतितमः सर्गः ॥ ८७ ॥

अथेन्द्रजित्त्वर्जुनयुद्धं—विभीषणवच इत्यादि ॥
 अभ्युत्पपात अभिमुखमुज्जगाम ॥ १ ॥ कीदृग्भूतो-
 भ्युज्जगामेत्यत्राह—उद्यतेत्यादिश्लोकद्वयेन ॥ सुसम-
 लंकृते सुष्ठु समन्तात् अलंकृते । महाप्रमाणं महादीर्घं,
 धनुर्बलमयं शरान् परामृश्य गृहीत्वा । अभ्युज्जगाम
 अन्नवीचेत्यन्वयः । अभिप्रक्षेपं शत्रून् शातयन्ति
 खण्डयन्तीत्यभिप्रशातनान् ॥ २—३ ॥ रथे स्थित

ति० प्रतिकूलता हितवृत्तप्रतिकूलवृत्तिता ॥ २७ ॥ ति० अन्नहतः यमक्षयं यमगृहगतः सन् देवताकार्यं सर्वदेवानां संतोषरूपं ।
 कमेत्यसि ॥ ३२ ॥ इतिसप्ताशीतितमः सर्गः ॥ ८७ ॥

ति० उद्यतायुधनिर्लिशः उद्यतायुधोनिर्लिशोनिर्घृण्यश्वेत्यर्थ इति कतकः । उद्यतान्यायुधानि निर्लिशश्च येन सः । गोबलीवर्द्धय-
 शोगह्यल्ये ॥ स० उद्यतानि च तान्यायुधानि च । तैर्निर्लिशो निर्दयः । “ निर्लिशो निर्दये सक्ते ” इति विश्वः । गोबलीवर्द्धन्याय-

[पा०] १ ड. झ. ट. यमक्षयं. २ ड. झ. ट. क्रोधेन. ३ ड. झ. धनुर्भीमबलोभीमंशरांश्चाभिप्रशातनान्. ४ व.—छ.
 झ. न. ट. रथस्थः समलंकृतः. ५ ख.—ड. झ. न. मभिप्रक्षेपं शरावणस्यात्मजोबली.

उवाचैनं समारब्धः सौमित्रिं सविभीषणम् ॥ तांश्च वानरशार्दूलान्पश्यध्वं मे पराक्रमम् ॥ ५ ॥
 अद्य मत्कार्मुकोत्सृष्टं शरवर्षं दुरासदम् ॥ मुक्तं वर्षमिवाकाशे वारयिष्यथ संयुगे ॥ ६ ॥
 अद्य वो मामका बाणा महाकार्मुकनिस्सृताः ॥ विधमिष्यन्ति गात्राणि तूलाशिमिवानलः ॥ ७ ॥
 तीक्ष्णसायकनिर्मिच्छांशूलशक्त्यष्टितोभरैः ॥ अद्य वो गमयिष्यामि सर्वानेव यमक्षयम् ॥ ८ ॥
 क्षिपतः शरवर्षाणि क्षिप्रहस्तस्य मे युधि ॥ जीमूतस्येव नदतः कः स्थास्यति ममाग्रतः ॥ ९ ॥
 रात्रियुद्धे मया पूर्वं वज्राशनिसमैः शरैः ॥ शायितौ स्थो मया भूमौ विसंज्ञौ सपुरस्सरौ ॥ १० ॥
 स्मृतिर्न तेऽस्ति वा मन्ये व्यक्तं वा यमसादनम् ॥ आशीर्विषैभिव कुट्टं यन्मां योद्धुं व्यवस्थितः ॥ ११ ॥
 तच्छ्रुत्वा राक्षसेन्द्रस्य गर्जितं लक्ष्मणस्तदा ॥ अभीतवदनः क्रुद्धो रावणिं वाक्यमब्रवीत् ॥ १२ ॥
 उक्तश्च दुर्गमः पारः कार्याणां राक्षस त्वया ॥ कार्याणां कर्मणा पारं यो गच्छति स बुद्धिमान् ॥ १३ ॥
 स त्वमर्थस्य हीनार्थो दुरवापस्य केनचित् ॥ वचो व्याहृत्य जानीषे कृतार्थोऽस्मीति दुर्मते ॥ १४ ॥
 अन्तर्धानगतेनाजौ यस्त्वयाऽऽचरितस्तदा ॥ तस्कराचरितो मार्गो नैव वीरनिषेवितः ॥ १५ ॥
 यैथा बाणपथं प्राप्य स्थितोऽहं तव राक्षस ॥ दर्शयस्वाद्य तत्तेजो वाचा त्वं किं विकृत्यसे ॥ १६ ॥
 एवमुक्तो धनुर्धर्मं परामृश्य महाबलः ॥ ससर्ज निशितान्बाणानिन्द्रजित्समितिजयः ॥ १७ ॥
 ते निस्पृष्टा महावेगाः शराः सर्पविषोपमाः ॥ संप्राप्य लक्ष्मणं पेतुः श्वसन्त इव पन्नगाः ॥ १८ ॥

इति शेषः । अलंकृतं स्वतेजसा भूषितं । हनुमत्पृष्ठ-
 मालीनमित्यनुवादेन हनुमान् पूर्वं राक्षसैर्युद्धा इन्द्र-
 जित्यागते लक्ष्मणं स्वपृष्ठभागमारोप्य स्थितवानिति
 गम्यते । उदयस्थरविप्रभमित्यनेन हनुमतः काश्चना-
 कृतित्वं लक्ष्मणस्य रविवर्णत्वं चोक्तं ॥ ४ ॥ उवाचै-
 नमिति त्रिपादश्लोक एकान्वयः ॥ एतत् 'अब्रवी-
 त्परुषं' इति पूर्वोक्तस्य विवरणं नमवति । तद्विभी-
 षणमात्रं प्रति । इदं तु सर्वान् प्रति । तच्च परुषं । इदं
 तु पराक्रमविषयं । समारब्धः संरब्धः ॥ ५ ॥ मुक्तं
 मेघमुक्तं । वारयिष्यथेत्येतत् सापहासोक्तिः ॥ ६ ॥
 वः युष्माकं । विधमिष्यन्ति धक्ष्यन्ति ॥ ७ ॥
 तीक्ष्णसायकेति लुप्तविभक्तिकं पदं । तीक्ष्णसायकैरि-
 त्यर्थः । शूलशक्त्यष्टितोभरैरित्यत्र शक्त्यष्टितोभरैरि-
 त्यर्थः । सन्धिरार्षः । तीक्ष्णसायकैः शूलशक्त्यष्टितो-
 भरैश्च निर्भिन्नान् वः युष्मान् । यमक्षयं यमनिलयं ।
 गमयिष्यामीत्यन्वयः ॥ ८ ॥ जीमूतस्येति नादमात्रे
 दृष्टान्तः ॥ ९ ॥ आग्रहातिशयेन मयेति द्विरुक्तिः

॥ १० ॥ यन्मां योद्धुं व्यवस्थितः अतः स्मृतिर्ना-
 स्तीति वा मन्ये । अथवा यमसादनं यमप्रापणं ।
 व्यक्तं प्रत्यक्षं प्रत्यासन्नमिति यावत् । यद्वा सादनं
 सदनं । स्वार्थेण प्रत्ययः ॥ ११ ॥ अभीतवदनः
 भयविकृतिशून्यवदनः ॥ १२ ॥ दुर्गमः दुर्लभः ।
 कार्याणां यमप्रापणादीनां । पारः निर्वाहः । उक्तश्च
 उक्त एव, न कृतः । असौ दुर्बुद्धिरसीत्यर्थः । कस्तर्हि
 बुद्धिमानित्यत आह—कार्याणामिति । कार्याणां
 कर्मणां, आचरणेनेत्यर्थः ॥ १३ ॥ अर्थस्येति ताद-
 र्थ्यसंबन्धे षष्ठी । अर्थस्य वचः प्रयोजनार्थं वचः
 ॥ १४ ॥ दृष्टेयस्यत्पराक्रमे कथमित्यं कथ्यत इत्या-
 शङ्क्य मायामयत्वात् स वीरसंमत इत्याह—अन्त-
 र्धानेति ॥ आजौ युद्धे ॥ १५ ॥ प्रत्यक्षेणापि योद्धुं
 शक्तोऽस्मीत्यत आह—यथेति ॥ यथा स्थितोऽसि
 तथैव, तत्तेजः पूर्वकृतं तेजः । दर्शयस्वेत्यन्वयः
 ॥ १६—१७ ॥ सर्पविषोपमाः सर्पविषवत् घोराः ।

श्वान्तिकागतिः ॥ १ ॥ ति० एवमपि यन्मां योद्धुमुपस्थितोऽसि तत्प्रायः पूर्वस्य ते स्मृतिर्नास्ति । वा अथवा । व्यक्तं यातो यमक्षयं ।
 आक्षिप्तमिषिः । यमक्षयं यमपृष्टं प्रयातुमुपकान्तोऽसि ॥ ११ ॥ ति० अभीतवदनः निर्भयप्रवृत्ताभिवदनव्यवहारः ॥ स्म०
 अभीतवदनः भीतं भीतिस्तद्वाङ्मनःप्राणोद्यमस्यः । सनमवतीत्यभीतवदनः । भीतस्त्वद्वदनं भीतवदनं । नविद्यतेभीतवदनं यस्य
 सत्वा ॥ १२ ॥ टी० हे कुर्मते हीनार्थः । शत्रुविजयरूपप्रयोजनहीनः सत्वं केनचित् केनापि दुरवापस्य अर्थस्य विजयरूपप्रयोजन-
 [पा०] १ झ. शक्त्युष्टि. २ क. झ. ट. व्यक्तं यातो यमक्षयं. ३ क. झ. व. क. च. झ. च. विषयसं. ४ ख. क.—ट.
 योद्धुमुपस्थितः. ५ क. झ. ट. राक्षसस्वदा. ६ क. झ. म. ट. वाचा व्याहृत्य. ७ ख. तथा. ८ क. झ. ज. ट. स्थितोऽसि.

शरैरतिमहावेगैर्वेगवात्रावणात्मजः ॥ सौमित्रिमिन्द्रजिद्युद्धे विव्याध शुभलक्षणम् ॥ १९ ॥
 स शरैरतिविद्राक्षो रुधिरण समुक्षितः ॥ शुशुभे लक्ष्मणः श्रीमान्विधूम इव पावकः ॥ २० ॥
 इन्द्रजित्वात्मनः कर्म प्रसमीक्ष्याधिगम्य च ॥ विनद्य सुमहानादमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २१ ॥
 पत्रिणः शितधारास्ते शरा मत्कार्मुकच्युताः ॥ आदास्यन्तेऽद्य सौमित्रे जीवितं जीवितान्तगाः ॥ २२ ॥
 अद्य गोमायुसङ्घाश्च श्येनसङ्घाश्च लक्ष्मण ॥ गृध्राश्च निपतन्तु त्वां गतासुं निहतं मया ॥ २३ ॥
 [अद्य यास्यति सौमित्रे कर्णगोचरतां तव ॥ तर्जनं यमदूतानां सर्वभूतभयावहम्] ॥ २४ ॥
 क्षत्रबन्धुं सदाऽनार्यं रामः परमदुर्मतिः ॥ भक्तं आतरमद्यैव त्वां द्रक्ष्यति मया हतम् ॥ २५ ॥
 विशस्तकवचं भूमौ व्यपविद्धनरासनम् ॥ हतोत्तमाङ्गं सौमित्रे त्वामद्य निहतं मया ॥ २६ ॥
 इति मुवाणं संरब्धं परुषं रावणात्मजम् ॥ हेतुमद्वाक्यमैत्यर्थं लक्ष्मणः प्रत्युवाच ह ॥ २७ ॥
 वाग्बलं त्यज दुर्बुद्धे क्रूरकर्मासि राक्षस ॥ अथ कस्माद्दस्येतत्संपादय सुकर्मणा ॥ २८ ॥
 अकृत्वा कथसे कर्म किमर्थमिह राक्षस ॥ कुरु तत्कर्म येनाहं श्रेद्ध्यां तव कथनम् ॥ २९ ॥
 अनुत्वा परुषं वाक्यं किञ्चिदप्यनवक्षिपन् ॥ अविकथन्वधिष्यामि त्वां पश्य पुरुषाधम ॥ ३० ॥
 इत्युक्त्वा पञ्च नाराचानाकर्णापूरिताञ्छितान् ॥ निजधान महावेगाँल्लक्ष्मणो राक्षसोरसि ॥ ३१ ॥
 सुपत्रवाजिता बाणा ज्वलिता इव र्षभागाः ॥ नैर्ऋतोरस्त्रभासन्त सवितू रश्मयो यथा ॥ ३२ ॥
 स शरैराहतस्तेन सरोषो रावणात्मजः ॥ सुप्रयुक्तैस्त्रिभिर्बाणैः प्रतिविव्याध लक्ष्मणम् ॥ ३३ ॥
 स बभूव तदा भीमो नरराक्षससिंहयोः ॥ विमर्दस्तुल्लो युद्धे परस्परजयैषिणोः ॥ ३४ ॥
 उभौ हि बलसंपन्नाभौ विक्रमशालिनौ ॥ उभावपि सुविक्रान्तौ सर्वशस्त्रास्त्रकोविदौ ॥
 उभौ परमदुर्जेषावतुल्यबलतेजसौ ॥ ३५ ॥
 युयुधाते तदा वीरौ प्रहाविब नभोगतौ ॥ ३६ ॥
 बलघ्नत्राविवाभीतौ युधि तौ दुष्प्रधर्षणौ ॥ युयुधाते महात्मानौ तदा केसरिणाविब ॥ ३७ ॥
 बहूनवसृजन्तौ हि मार्गणौघानवस्थितौ ॥ नरराक्षससिंहौ तौ प्रहृष्टावभ्ययुध्यताम् ॥ ३८ ॥

पेतुः । भूमाविति शेषः ॥ १८ ॥ शरैरिति । अति-
 विव्याधेत्यन्वयः । " व्यवहिताश्च " इति व्यवहित-
 प्रयोगः ॥ १९—२० ॥ अधिगम्य फलवन्त्वेन दृष्ट्वा
 ॥ २१—२५ ॥ विशस्तेति । विशस्तं मित्रं कवचं
 यस्य तं त्वां रामो द्रक्ष्यतीत्यनुषङ्गेन योजना

॥ २६—२७ ॥ अथ इदानीं ॥ २८—३१ ॥ सुप-
 त्रवाजिताः सुपत्रैः संजातवेगाः ॥ ३२—३३ ॥
 विमर्दः संघर्षः ॥ ३४ ॥ उभौ हीत्यादिसार्धश्लोक
 एकान्वयः ॥ सुविक्रान्तौ सुधुरपराक्रमौ ॥ ३५ ॥
 युयुधाते इत्याद्यर्थः ॥ ३६ ॥ बलशब्दो बलशक्तिवन्द्-

स्वसंबन्धिवचोव्याहृत्य कृतार्थोऽसि कृतकलोलोस्त्रीतिजानीषदित्योजना ॥ १४ ॥ स्ती० पत्रिणःशितधाराइत्यादिश्लोकचतुष्टयस्य
 धृतार्थःस्पष्टः । वास्तवार्थस्तुहेसौमित्रे मत्कार्मुकच्युताःशराः अप्रयोजकशराइत्यर्थः । तेतवशितधाराः जीवितान्तकाःपत्रिणः ।
 मत्तःजीवितमादास्यन्तइतिसंबन्धः ॥ अद्येति । हेलक्ष्मण लाभुद्दिश्य मया लक्ष्म्या लङ्कैर्धर्मेणसहगतासुं भामितिशेषः । गोमा-
 य्वाद्यःनिपतन्निवसिबन्धः ॥ क्षत्रबन्धुमिति । सदानार्यमित्यत्रसदा च आर्यमितिच्छेदः । हेसदान दानसहित दानशीलेत्यर्थः ।
 क्षत्रबन्धुं क्षत्रसाराधवस्यबन्धुं । अतःआतरं अतएवार्थमयाअहतंलां परमदुर्मतिः परमदुष्टेष्पमितिःअनुप्रहृष्टपायससःरामः
 अद्यद्रक्ष्यतीतिसंबन्धः ॥ विशस्तेति । हेसौमित्रे त्वां विनेतिशेषः । विशस्तकवचं हतोत्तमाङ्गं मयानिहतसैन्यत्वितिशेषः । रामोद-
 क्ष्यतीतिपूर्वसंबन्धः ॥ २२—२६ ॥

[पा०] १ अर्थश्लोकः ज. पाठेदृश्यते. २ घ. मन्त्रयं. क. च. छ. झ. ञ. ट. मयंल्लक्ष्मणः. ३ इ. च. छ. झ. क्रूरकर्म-
 नि. ४ इ.—ट. अद्येयं. ५ ख. क्षामयपुष्टान्तक. ग. इ. झ. लापश्चपुरुषादन. घ. ज. ञ. ट. लापश्चपुरुषादक. ६ क. ख.
 पावकाः. ७ क.—घ. परस्परजयैषिणोः. ८ क. झ. ट. निजान्तौबलसंपन्नाभौ. ९ झ. नरराक्षसमुख्यौतौ.

सुसंप्रहृष्टौ नरराक्षसोत्तमौ जयैषिणौ मार्गजचापधारिणौ ॥
 परस्परं तौ प्रवर्षतुर्मृशं शरौघवर्षेण बलाइकाविव ॥ ३९ ॥
 अभिप्रवृद्धौ युधि युद्धकोविदौ शरासिचण्डौ शितशस्त्रधारिणौ ॥
 अभीक्ष्णमाविष्मधुर्महाबलौ महाहवे शम्बरवासवाविव ॥ ४० ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे अष्टाशीतितमः सर्गः ॥ ८८ ॥

एकोनवतितमः सर्गः ॥ ८९ ॥

लक्ष्मणेन्द्रजितोर्महायुद्धम् ॥ १ ॥

ततः शैरं दाशरथिः संधायामित्रकर्शनः ॥ ससर्ज राक्षसेन्द्राय क्रुद्धः सर्ष इव श्वसन् ॥ १ ॥
 तस्य ज्यातलनिर्घोषं सं श्रुत्वा रावणात्मजः ॥ विवर्णवदनो भूत्वा लक्ष्मणं समुदैक्षत ॥ २ ॥
 तं विवर्णमुखं दृष्ट्वा राक्षसं रावणात्मजम् ॥ सौमित्रिं युद्धसंयुक्तं प्रत्युवाच विभीषणः ॥ ३ ॥
 निमित्तान्यनुपश्यामि यान्यस्मिन्नावणात्मजे ॥ त्वर तेन महाबाहो भग्न एव न संशयः ॥ ४ ॥
 ततः संधाय सौमित्रिर्वैणानग्रिशिखोपमान् ॥ मुमोच निशितास्तस्मिन्सर्पानिव मेहाविषान् ॥ ५ ॥
 शक्राशनिसमस्पर्शैर्लक्ष्मणेनाहतः शरैः ॥ मुहूर्तमभवन्मूढः सर्वसंक्षुभितेन्द्रियः ॥ ६ ॥
 उपलभ्य मुहूर्तेन संज्ञां प्रत्यागतेन्द्रियः ॥ ददर्शवस्थितं वीरं वीरो दशरथात्मजम् ॥ ७ ॥
 सोमिचक्राम सौमित्रिं रोषात्संरक्तलोचनः ॥ अब्रवीच्चैनमासाद्य पुनः स परुषं वचः ॥ ८ ॥
 किं न स्मरसि तद्युद्धे प्रथमे मत्पराक्रमम् ॥ निबद्धस्त्वं सह भ्रात्रा यदा श्वेवि विवेष्टसे ॥ ९ ॥
 युवां खलु महायुद्धे शक्राशनिसमैः शरैः ॥ शायितौ प्रथमं भूमौ विसंज्ञौ सपुरस्सरौ ॥ १० ॥
 स्मृतिर्वा नास्ति ते मन्ये व्यक्तं वा यमसादनम् ॥ गन्तुमिच्छसि यस्मात्त्वं मां धर्षयितुमिच्छसि ॥ ११ ॥

परः । तामैकदेशे नामग्रहणात् ॥ ३७—३८ ॥ शरौघः
 मेघपक्षे जलौघः । शरशब्दो हि जलवाची । शरधि-
 रिति समुद्रपर्यायात् ॥ ३९—४० ॥ इति श्रीगोविन्द-
 राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने
 युद्धकाण्डव्याख्याने अष्टाशीतितमः सर्गः ॥ ८८ ॥

अथ लक्ष्मणेन्द्रजितोः सुमहान्संप्रहारः—ततः
 शरमित्यादि ॥ १—२ ॥ सौमित्रिं प्रति उद्दिश्य

॥ ३ ॥ अस्मिन् यानि मुखवैवर्ण्यसाधत्वादीनि
 निमित्तानि अनुपश्यामि, तैरयं भग्न इति जाने ।
 तेन कारणेन त्वर त्वरस्व ॥ ४—५ ॥ सर्वसंक्षुभिते-
 न्द्रियः संक्षुभितसर्वेन्द्रियः ॥ ६—८ ॥ त्वं भ्रात्रा
 सह निबद्ध इति यत् प्रथमे तद्युद्धे तस्मिन्मुद्धे । मत्प-
 राक्रमं त्वन्निबन्धनरूपं । न स्मरसि किं । यदा यत्र
 युद्धकाले । विवेष्टसे विवेष्टितवानसि ॥ ९ ॥ तमेव
 पराक्रमं विशिनष्टि—युवामिति ॥ १० ॥ व्यक्तं

ति० “नरराक्षसमुद्ध्यौतौ” इत्युत्तरं श्लोकद्वयं भिन्नद्वयसंप्रक्षिप्तं । तदुत्तरं सर्गविच्छेदश्चासंप्रदायः । तद्योर्मुद्धस्यैवाग्रेसत्त्वेन प्रक-
 रणान्तराभावादितिकतकः ॥ २० सुसंप्रहृष्टावित्यादिश्लोकद्वयं सर्वव्यवच्छेदकत्वेन प्रक्षिप्तमितिसंप्रदायः ॥ ४० ॥ इसाशी-
 तितमः सर्गः ॥ ८८ ॥

स० यानि पराजयकाले तत्सूचकत्वेन गृहीतव्याप्तिकानि तानि निमित्तानि वदनवैवर्ण्यादीनि अस्मिन्नुपश्यामि । स्वर त्वरस्व
 ॥ ४ ॥ स० विषवैद्यः विषोत्पन्नान् सर्पान्नेक्यायथामुक्षति तथाऽऽशीविषोपमान् शरान् । मुमोच । सर्पान् अनयति चेष्टयती-
 तिसर्पान् विषवैद्यः । विषोत्पन्नान् सर्पानिवेतिषा । अस्मिन्पक्षेनाध्याहारः ॥ ५ ॥

[पा०] १ सुसंप्रहृष्टाविति, अभिप्रवृद्धाविति च श्लोकद्वयं झ. पाठेन दृश्यते. अत्र सर्गविच्छेदश्च नोपलभ्यते. २ क. झ. न. ट.
 शरान् दाशरथिः. ३ झ. न. ट. शरानाशीविषोपमान्. ४ झ. न. झ. ट. विषोत्पन्नान्. ५ क. झ. न. छ. झ. ट. युधिविवेष्टसे.

यदि ते प्रथमे युद्धे न दृष्टो मत्पराक्रमः ॥ अद्य ते दर्शयिष्यामि तिष्ठेदानीं व्यवस्थितः ॥ १२ ॥
 इत्युक्त्वा सप्तभिर्बाणैरभिविव्याध लक्ष्मणम् ॥ दशभिस्तु हनूमन्तं तीक्ष्णधारैः शरोचमैः ॥ १३ ॥
 ततः शरशतेनैव सुप्रयुक्तेन वीर्यवान् ॥ क्रोधाद्विगुणसंरब्धो निर्विभेद विभीषणम् ॥ १४ ॥
 तद्दृष्ट्वेन्द्रजिता कर्म कृतं रामानुजस्तदा ॥ अचिन्तयित्वा प्रहसन्तैतत्किंचिदिति ब्रुवन् ॥
 सुमोच स शरान्घोरान्संगृह्य नरपुङ्गवः ॥ १५ ॥
 अभीतवदनः क्रुद्धो रावणिं लक्ष्मणो युधि ॥ नैवं रणगताः शूराः प्रहरन्ते निशाचर ॥ १६ ॥
 लघवश्चाल्पवीर्याश्च सुखा हीमे शरास्तव ॥ नैवं शरास्तु युध्यन्ते समरे जयकाङ्क्षिणः ॥
 इत्येवं तं ब्रुवाणस्तु शरवर्षैरवाकिरत् ॥ १७ ॥
 तस्य बाणैः सुविध्वस्तं कवचं हेमभूषितम् ॥ व्यशीर्यत रथोपस्थे ताराजालमिवाम्बरात् ॥ १८ ॥
 विधूतवर्मा नाराचैर्बभूव स कृतघ्नः ॥ इन्द्रजित्समरे वीरैः प्ररूढ इव सानुमान् ॥ १९ ॥
 ततः शरसहस्रेण संक्रुद्धो रावणात्मजः ॥ विभेद समरे वीरं लक्ष्मणं भीमविक्रमः ॥ २० ॥
 व्यशीर्यत महादिव्यं कवचं लक्ष्मणस्य च ॥ कृतप्रतिकृतान्योन्यं बभूवतुर्भिद्रुतौ ॥ २१ ॥
 अभीक्ष्णं निःश्वसन्तौ तौ युध्येतां तुमुलं युधि ॥ शरसंकुतसर्वाङ्गौ सर्वतो रुधिरोक्षितौ ॥ २२ ॥
 सुदीर्घकालं तौ वीरावन्योन्यं निशितैः शरैः ॥ ततस्तुर्महात्मानौ रणकर्ममिशारदौ ॥ २३ ॥
 बभूवतुश्चात्मजये यत्तौ भीमपराक्रमौ ॥ तौ शरैश्चैस्तदा कीर्णौ निवृत्तकवचध्वजौ ॥
 स्रवन्तौ रुधिरं चोष्णं जलं प्रस्रवणाविव ॥ २४ ॥
 शरवर्षं ततो घोरं मुञ्चतोर्भीमनिस्स्वनम् ॥ सासारयोर्विकाशे नीलयोः कालमेघयोः ॥ २५ ॥
 तथोरथ महान्कालो व्यत्ययाद्युध्यमानयोः ॥ न च तौ युद्धवैमृक्ष्यं श्रमं वाऽप्युपजग्मतुः ॥ २६ ॥
 अस्त्राण्यस्त्रविदां श्रेष्ठौ दर्शयन्तौ पुनः पुनः ॥ शरानुचावचाकारानन्तरिक्षे बबन्धतुः ॥ २७ ॥
 व्यपेतदोषमस्त्रन्तौ लघु चित्रं च सुधु च ॥ उभौ तौ तुमुलं घोरं चक्रतुर्नरराक्षसौ ॥ २८ ॥
 तयोः पृथक्पृथक्भीमः शुश्रुवे तैलनिस्वनः ॥ प्रकम्पयञ्जनं घोरो निर्घात इव दारुणः ॥ २९ ॥
 स तयोर्भ्राजते शब्दस्तदा समरसक्तयोः ॥ सुघोरयोर्निर्धनतोर्गगने मेघयोर्वथा ॥ ३० ॥

नूनमित्यर्थः ॥ ११—१३ ॥ क्रोधाद्विगुणसंरब्ध इति ।
 लक्ष्मणादिविषयरोषापेक्षया विभीषणविषये द्विगुणं
 कुपित इत्यर्थः ॥ १४ ॥ तद्दृष्ट्वेत्यादिसार्धश्लोक एक-
 न्वयः ॥ नैतत्किंचिदिति ब्रुवन् एतदकिंचित्करमिति
 ब्रुवन्नित्यर्थः ॥ १५ ॥ अभीतवदन इत्यादिसार्धश्लो-
 कद्वयमेकान्वयः ॥ अकिंचित्करत्वमेवाह—नैवमिति
 ॥ १६—१८ ॥ प्ररूढः प्ररूढवृक्षः ॥ १९—२० ॥

कृते प्रतिकृतं अन्योन्यं यस्मिन् कर्मणि तत्तथोक्तं
 ॥ २१ ॥ युध्येतां अयुध्येतां ॥ २२ ॥ ततस्तुः
 अन्योन्यं बभूवतुः ॥ २३ ॥ यत्तौ यत्नवन्तौ
 ॥ २४ ॥ शरवर्षमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयः ॥
 सासारयोः सधारपातयोः । “धारसंपात आसारः”
 इत्यमरः ॥ २५—२७ ॥ व्यपेतदोषं व्यपरांतमोह-
 त्वदोषं । अस्त्रन्तौ बाणान्निक्षपन्तौ ॥ २८—३० ॥

स० व्यवस्थितः युद्धार्थनिश्चितः सन् । तिष्ठ । व्यवस्थितः अवस्थितस्संस्त्यादर्शयिष्यामीति वा । अनेनपूर्ववदन्तर्धानास्ती-
 तिसूच्यते ॥ १२ ॥ ति० प्रत्युषेभानुमानिवक्षतचरकवर्णत्वादिति भावः ॥ १९ ॥ स० उच्चावचाकारान् अनेकप्रभेदवि-
 शिष्टाकारान् ॥ २७ ॥

[पा०] १ क. ख. घ.—छ. झ. ज. ट. अद्यतां । २ ज. रावणिवाक्यमत्रवीत्. क. ख. रावणिलक्ष्मणोववीत्. च.
 रावणिलक्ष्मणोवदत्. ३ क. झ. व. ट. युद्धकाङ्क्षिणः. ४ क. च. झ. व. ट. ब्रुवन्धन्वीशरैरेभिववर्षह ख. वदन्वीरःशरैरेभिववर्षह.
 ५ क. झ. ट. वीरः प्रत्युषेभानुमानिव. ६ ख. च. ट. ररिदमौ. ७ ग. झ.—ट. व्यतीयात्. ८ झ. व. ट. तुमुलस्वनः.
 ९ क. झ. ट. सकंपजजगामासनिर्घातइव. १० क. झ. म. ट. निस्स्वनंतोः.

सुवर्णपुङ्खैर्नारचैर्बलवन्तौ कृतव्रणौ ॥ प्रसुप्तुवाते रुधिरं कीर्तिमन्तौ जये धृतौ ॥ ३१ ॥
 ते गात्रयोर्निपतिता रुक्मपुङ्खाः शरा युधि ॥ असङ्कुद्धा विनिष्पत्य विविशुर्धरणीतलम् ॥ ३२ ॥
 अन्ये सुनिशितैः शस्त्रैराकाशे संजघट्टिरे ॥ बभञ्जुश्चिच्छिदुश्चान्ये तयोर्बाणाः सहस्रशः ॥ ३३ ॥
 स बभूव रणो घोरस्तयोर्बाणमयश्चयः ॥ अग्निभ्यामिव दीप्ताभ्यां सत्रे कुशमयश्चयः ॥ ३४ ॥
 तयोः कृतव्रणौ देहौ शुशुभाते महात्मनोः ॥ सपुष्पाविव निष्पन्नौ वने शाल्मलिकिंशुकौ ॥ ३५ ॥
 चक्रतुस्तुमुलं घोरं सन्निपातं युद्धमुद्धुः ॥ इन्द्रजित्लक्ष्मणश्चैव परस्परवधैषिणौ ॥ ३६ ॥
 लक्ष्मणो रावणिं युद्धे रावणिश्चापि लक्ष्मणम् ॥ अन्योन्यं तावभिघ्नन्तौ न श्रमं प्रत्यपद्यताम् ॥ ३७ ॥
 बाणजालैः शरीरस्यैवगाढैस्तरस्त्रिनौ ॥ शुशुभाते महावीर्यौ प्ररुद्धाविव पर्वतौ ॥ ३८ ॥
 तयो रुधिरसिक्तानि संहृतानि शरैर्भृशम् ॥ बभ्राजुः सर्वगात्राणि ज्वलन्तं हव पावकाः ॥ ३९ ॥
 तयोरेव महान्कालो वैयत्ययाधुध्यमानयोः ॥ न च तौ युद्धवैद्युर्यं श्रमं वाऽप्युपजग्मतुः ॥ ४० ॥

अथ समरपरिश्रमं निहन्तुं समरमुखेन्रजितस्य लक्ष्मणस्य ॥

प्रियहितमुपपादयन्महौजाः समरमुखेन्र विभीषणोऽवतस्थे ॥ ४१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे एकोननवतितमः सर्गः ॥ ८९ ॥

नवतितमः सर्गः ॥ ९० ॥

विभीषणेन्द्रजितोर्युद्धम् ॥ १ ॥ इत्युमदादीनारक्षसैस्तद्वद्वयुद्धम् ॥ २ ॥ पुनर्लक्ष्मणेन्द्रजितोर्युद्धम् ॥ ३ ॥ लक्ष्मणे-
 नेन्द्रजितसारविषयः ॥ ४ ॥ प्रमाथिप्रमुखवानैरेहैयहननपूर्वकमिन्द्रजितप्रविमयनम् ॥ ५ ॥

युध्यमानौ तु तौ दृष्ट्वा प्रसक्तौ नरराक्षसौ ॥ अभिजाविव मातङ्गौ परस्परवधैषिणौ ॥ १ ॥
 तौ द्रष्टुकामः संग्रामे परस्परगतौ बली ॥ शूरः स रावणभ्राता तस्यौ संग्राममूर्धनि ॥ २ ॥
 ततो विस्फारयामास महद्भनुरवस्थितः ॥ उत्ससर्ज च तीक्ष्णाग्राज्राक्षसेषु महाशरान् ॥ ३ ॥

धृतौ अवहितौ ॥ ३१—३२ ॥ तयोः अन्ये केचन
 बाणाः आकाशे सुनिशितैः शस्त्रैः संजघट्टिरे
 संहट्टिताः । अन्ये बाणाः बाणान् सहस्रशः बभञ्जुः ।
 चिच्छिदुश्चेति संबन्धः ॥ ३३ ॥ रणः घोरः बभूव ।
 यस्मिन् तयोर्बाणमयश्चयः सत्रे दीप्ताभ्यामग्निभ्यां
 सहितः कुशमयश्चय इवासीत् । अग्नी गार्हपत्याहव-
 नीयौ ॥ ३४—३५ ॥ सन्निपातं युद्धं ॥ ३६ ॥
 प्रत्यपद्यतां प्रत्यपद्यतां ॥ ३७—३८ ॥ बभ्राजुः ।
 आर्षं परस्परपदं ॥ ३९—४१ ॥ इति श्रीगोविन्दरा-
 जविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने

युद्धकाण्डव्याख्याने एकोननवतितमः सर्गः ॥ ८९ ॥

अथेन्द्रजितो रथभङ्गः—युध्यमानौ त्वित्याविरक्तौ-
 कद्वयमेकान्वयं ॥ प्रमिन्नौ मत्तमातङ्गाविव परस्पर-
 गतौ परस्परं युद्धार्थं सङ्गतौ । तौ लक्ष्मणेन्द्रजितौ
 प्रथमं द्रष्टुकामः स विभीषणस्तौ दृष्ट्वा संग्राममूर्धनि
 योद्धुं तस्यावित्यन्वयः । स्वयं प्रथमं युद्धं कर्तुमुद्यु-
 क्तौपि तयोर्बलाधिक्यं द्रष्टुं तूष्णीं स्थितः । तयोर्बल-
 तौल्ये दृष्टे स्वस्थ रामविषयकिञ्चित्कारार्थमिदानीं
 युद्धाय तस्यावित्यर्थः ॥ १—२ ॥ धनुः तादात्विकं

तौ० समरपरिश्रमं समरेपरिश्रमोयस्यतं । इन्द्रजितमितिशेषः ॥ ४१ ॥ इत्येकोननवतितमःसर्गः ॥ ८९ ॥

[पा०] १ क.—उ. अद्युग्दिग्वाविनिष्पेक्षुर्विबिद्धः, २ क. ख. ग. ड.—उ. परस्परजयैषिणौ. ३ क. ग. ड. च. झ. न.
 स्वीयात्, ४ ख. घ. छ. झ. न. ड. न्महात्मा.

ते शूराः शिखिसंकाशा निपतन्तः समाहिताः ॥ राक्षसान्दारयामासुर्वज्राणीव महागिरीन् ॥ ४ ॥
 विभीषणस्यानुचरास्तेऽपि शूलासिपट्टिशैः ॥ चिच्छिदुः समरे वीरात्राक्षसात्राक्षसोत्तमाः ॥ ५ ॥
 राक्षसैस्तैः परिवृतः स तदा तु विभीषणः ॥ बभौ मध्ये प्रहृष्टानां कलभानामिव द्विपः ॥ ६ ॥
 ततः संचोदयानो वै हरीत्रक्षोरैर्णप्रियान् ॥ उवाच वचनं काले कालज्ञो रक्षसां वरः ॥ ७ ॥
 एकोऽयं राक्षसेन्द्रस्य परायणमिव स्थितः ॥ एतच्छेषं बलं तस्य किं तिष्ठत हरीश्वराः ॥ ८ ॥
 अस्मिन्निहिते पापे राक्षसे रणमूर्धनि ॥ रावणं वर्जयित्वा ॥ शेषमस्य हतं बलम् ॥ ९ ॥
 ग्रहस्तो निहतो वीरो निकुम्भश्च महाबलः ॥ कुम्भकर्णश्च कुम्भश्च धूम्राक्षश्च निर्शाचरः ॥ १० ॥
 जम्बुमाली महामाली तीक्ष्णवेगोऽग्निप्रभः ॥ सुप्तस्यो यज्ञकोपश्च वज्रदंष्ट्रश्च राक्षसः ॥ ११ ॥
 संहारी विकटो निम्नस्तपनो दैम एव च ॥ मघासः प्रधसश्चैव प्रजङ्गो जङ्घ एव च ॥ १२ ॥
 अभिकेतुश्च दुर्धरो रश्मिकेतुश्च वीर्यवान् ॥ विद्युज्जिह्वो द्विजिह्वश्च सूर्यशत्रुश्च राक्षसः ॥ १३ ॥
 अकम्पनः सुपार्श्वश्च चक्रमाली च राक्षसः ॥ कम्पनः सत्त्ववन्तौ तौ देवान्तकनरान्तकौ ॥ १४ ॥
 एतामिहत्यातिबलान्बहुत्राक्षससत्तमान् ॥ बाहुभ्यां सागरं तीर्त्वा लङ्घयतां गोष्पदं लघु ॥ १५ ॥
 एतावदेव शेषं वो जेतव्यमिह वानराः ॥ हताः सर्वे समागम्य राक्षसा बलदर्पिताः ॥ १६ ॥
 अयुक्तं निधनं कर्तुं पुत्रस्य जनिर्तुर्मम ॥ घृणामपास्य रामार्थं निहन्त्यां भ्रातुरात्मजम् ॥ १७ ॥
 हन्तुकामस्य मे वार्ष्णे चक्षुश्चैव निरुध्यति ॥ तमेवैव महानाहुर्लक्ष्मणः शमयिष्यति ॥
 वानरा म्रत संभूय भृत्यानस्य समीपमान् ॥ १८ ॥
 इति तेनातिशयसा राक्षसेनाभिचोदिताः ॥ वानरेन्द्रा जहृषिरे लाङ्गूलानि च विव्यधुः ॥ १९ ॥
 सतस्ते कपिशार्दूलाः श्वेलन्तश्च मुहुर्मुहुः ॥ मुमुचुर्विविधास्त्रादान्मेघान्दृष्ट्वेव बर्हिणः ॥ २० ॥
 जाम्भवानपि तैः सर्वैः स्वयूथैरपि संवृतः ॥ अहमभिस्ताडयामास नखैर्दन्तैश्च राक्षसान् ॥ २१ ॥
 निम्नन्तमृक्षाधिपतिं राक्षसास्ते महाबलाः ॥ परिववृर्भयं त्यक्त्वा तमनेकविधाशुधाः ॥ २२ ॥
 शरैः परशुभिस्तीक्ष्णैः पट्टिशैर्यष्टितोमरैः ॥ जाम्भवन्तं मूढे जम्बुनिम्नन्तं राक्षसीं चमूम् ॥ २३ ॥
 स संप्रहारस्तुमुलः संजज्ञे कपिरक्षसाम् ॥ देवासुराणां क्रुद्धानां यथा भीमो महास्वनः ॥ २४ ॥

किञ्चित् । विभीषणस्य केवलगदापाणित्वात् ॥ ३ ॥
 वज्राणि अश्विनयः ॥ ४—७ ॥ परायणं गतिः
 ॥ ८—९ ॥ उक्ताननुक्ताश्च राक्षसान् युद्धे हतान्का-
 श्विपरिगणयत्युत्साहनाय—ग्रहस्त इत्यादिना श्लोक-
 पञ्चकेन ॥ अकम्पनः कम्पनश्च राक्षसौ सर्वत्र
 निहत इत्यनेनान्वयः । देवान्तकनरान्तकावित्यत्र
 निहताविति विपरिणामः कार्यः ॥ १०—१४ ॥
 एताम् राक्षससत्तमान् निहत्य स्थितानां भयतां
 इन्द्रजितो हननं, बाहुभ्यां सागरं तीर्त्वा स्थितस्य

पुंसो गोष्पदतरणमिव सुकरमिति निर्वर्णना ।
 बाहुभ्यां सागरं तीर्त्वेव एतामतिबलान् बहून् राक्षस-
 सत्तमान् निहत्य स्थितैः भवद्भिः गोष्पदमिव लघु
 इन्द्रजिह्वननरूपं स्वल्पं कार्यं लङ्घयतामित्यन्वयः
 ॥ १५ ॥ एतावदेव इन्द्रजिन्मात्रमेव ॥ १६ ॥ जनितुः
 जनयितुः । पितृव्यस्येत्यर्थः ॥ १७ ॥ वार्ष्णे कर्तुं ।
 चक्षुः निरुध्यति निरुणद्धि ॥ १८—२३ ॥ यथा
 भीम इति । महास्वनो देवानां संप्रहारो यथा तमे-

ति० निहन्त्यां हननोपायप्रवर्तनेनेतिमात्रः ॥ १७ ॥ द्वि० मज्जतर्हित्वैवनिहन्त्यतो किलक्ष्मणयुद्धेनेत्यतश्चाह—इच्छति ॥ १८ ॥

[पा०] १ ग. ड.—ट. वज्राश्च. २ ख. च. छ. न. प्रहृष्टानां. ग. ड. झ. ट. प्रहृष्टानां. ३ ड. झ. ट. संचोदयानोवै.
 च. संचोदयामास. ४ ख. ड.—ट. वधप्रियाम्. ५ ड. झ. तासिखनिहते. ६ ख. ग. च. छ. न. महाबलः. ७ ड. च. झ.
 अ. ट. मन्दएवच. ८ ड. झ. परिमर्त्यभयं.

हनुमानपि संकुद्धः सालमुत्पाद्य वीर्यवान् ॥ [स लक्ष्मणं स्वयं पृष्ठादवरोप्य महामनाः ॥]
 रक्षसां कदनं चक्रे सैमासाद्य सहस्रशः ॥ २५ ॥
 स दत्त्वा तुमुलं युद्धं पितृव्यस्वेन्द्रं जिह्नुषि ॥ लक्ष्मणं परवीरघ्नं पुनरेवाभ्यधावत् ॥ २६ ॥
 तौ प्रयुद्धौ तदा वीरौ मृधे लक्ष्मणराक्षसौ ॥ शरौघानभिवर्षन्तौ जघ्नतुस्तौ परस्परम् ॥ २७ ॥
 अभीक्ष्णमन्तर्दधतुः शरजालैर्महाबलौ ॥ चन्द्रादित्याविवोष्णान्ते यथा मेघैस्तरस्त्रिनौ ॥ २८ ॥
 न ह्यादानं न संधानं धनुषो वा परिग्रहः ॥ न विप्रमोक्षो बाणानां न विकर्षो न विग्रहः ॥ २९ ॥
 न मुष्टिप्रतिसंधानं न लक्ष्यप्रतिपादनम् ॥ अदृश्यत तयोस्तत्र युध्यतोः पाणिनाघवात् ॥ ३० ॥
 चापवेगविनिर्मुक्तबाणजालैः समन्ततः ॥ अन्तरिक्षे हि संछभे न रूपाणि चकाशिरै ॥ ३१ ॥
 लक्ष्मणो रावणिं प्राप्य रावणिश्चापि लक्ष्मणम् ॥ अव्यवस्था भवत्युग्रा ताभ्यामन्योन्यविग्रहे ॥ ३२ ॥
 ताभ्यामुभाभ्यां तरसा विसृष्टैर्विशिखैः शितैः ॥ निरन्तरमिवाकाशं बभूव तमसाऽऽवृतम् ॥ ३३ ॥
 तैः पतद्भिश्च बहुभिस्तयोः शरशतैः शितैः ॥ दिशश्च प्रदिशश्चैव बभूवुः शरसंकुलाः ॥ ३४ ॥
 तमसा संवृतं सर्वमासीद्भीमतरं महत् ॥ अस्तं गते सहस्रांशौ संवृतं तमसेव हि ॥ ३५ ॥
 रुधिरौघमहानघः प्रावर्तन्त सहस्रशः ॥ क्रव्यादा दारुणा बाग्भिश्चिक्षिपुर्भूमिनिस्स्वनम् ॥ ३६ ॥

त्यर्थः ॥ २४ ॥ हनुमानिति । अत्र हनुमतो युद्धक-
 थनात् किञ्चिद्विश्रमार्थं तस्य पृष्ठादवरुढो लक्ष्मण
 इत्यवगम्यते । सहस्रशः कदनमित्यन्वयः ॥ २५—२८ ॥
 न ह्यादानमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयः ॥ आदानं
 बाणस्य तूणादुद्धरणं । संधानं उद्धृतस्य बाणस्य धनु-
 ष्यवस्थापनं । धनुषो वा परिग्रहः सव्यापसव्यत्वेन
 कर्मुकग्रहणं । बाणानां विप्रमोक्षः विसर्जनं । विकर्षः
 आकर्षणग्रहणं । विग्रहः आलीढाद्यवस्थानविशेषः,
 सावष्टम्भावस्थानं वा, धनुर्व्यादीनां प्रविभागो वा ।
 “विग्रहेः समरे काये विरोधप्रविभागयोः” इति
 विश्वः । मुष्टिप्रतिसंधानं व्याकामुक्तयोर्मुष्टिबन्धनं ।
 लक्ष्यप्रतिपादनं लक्ष्यप्रापणं । लक्ष्यवेध इति यावत्
 ॥ २९—३० ॥ रूप्यन्त इति रूपाणि वस्तूनि ।

बाणव्यतिरेकेण न किञ्चित्तदानीं दृश्यत इति भावः
 ॥ ३१ ॥ लक्ष्मण इति ॥ लोकव्यवहारानुसारेणात्र
 क्रियाकारकसंबन्धः । लक्ष्मणो रावणिं रावणिश्चापि
 लक्ष्मणं प्राप्य ताभ्यामन्योन्यविग्रहे अन्योन्यामि-
 मवे । उग्रा अव्यवस्था भवति । अन्योन्यप्राप्तावयमेनं
 निगृह्णाति अयं वा एनमिति निश्चयो नाभवदित्यर्थः ।
 यद्वा रावणिं लक्ष्मणो रावणिश्चापि लक्ष्मणं प्राप्य
 अयुध्येतामिति शेषः । ताभ्यां तथा युद्धं कुर्वन्त्यां ।
 अन्योन्यविग्रहे परस्परप्रहारे क्रियमाणे । उग्रा
 अव्यवस्था भवति । क्षणे क्षणे जयपराजयनियमो
 नाभूदित्यर्थः ॥ ३२—३३ ॥ तैः पतद्भिर्त्यादिश्लो-
 कद्वयमेकान्वयः ॥ शरशतैः निमिषभूतैः । महत्
 अत्यन्तं ॥ ३४—३५ ॥ चिक्षिपुः चक्रुः ॥ ३६ ॥

ति० लक्ष्मणं पृष्ठादवरोप्य विश्रमार्थं सारुदलक्ष्मणं भूमाववस्थाप्य विभीषणसहायार्थं हनुमान्कदनं चक्रे ॥ २५ ॥ ती० उष्णान्ते
 वर्षादौ चन्द्रादित्याविवस्थितौ तरस्त्रिनौ वेगवन्तौ । महाबलौ लक्ष्मणेन्द्रजितौ मेघैर्वथा मेघैरिव । शरजालैर्मभीक्ष्णं अन्तर्दधतुः
 अदृश्यौ बभूवुः ॥ २८ ॥ ति० उग्राऽव्यवस्था तत्तद्बाणैरुभयद्वारनराक्षसवधरूपा भवति अभवदित्यर्थः । यत्तु “अयमेनं
 निगृह्णाति स एनं वेत्यनिश्चयरूपाव्यवस्था” इति व्याख्यानं तच्चिन्त्यं । तस्याव्यवस्थाया उग्रत्वं निरूपयितुमशक्यत्वादुपेति
 विशेषणवैयर्थ्यात् ॥ स० लक्ष्मणो रावणिं प्राप्य रावणिरपि लक्ष्मणं प्राप्येत्वेव स्थिताभ्यां ताभ्यां अन्योन्यविग्रहे युद्धे उग्रा दुःख-
 कारणत्वात् । अव्यवस्था इममिदानीं ज्येष्ठा मीति संकल्पसिद्धिरुपाभवति अभूत् । एवं चोक्तरीत्याऽव्यवस्थाया उग्रत्वे संभवतिस-
 ति । “उग्रत्वं स्वरूपयितुमशक्यत्वात्” इति याज्ञगोत्रिमतेनोक्तं तदसंगतं । उग्रत्वं स्वरूपयितुमशक्यत्वादित्यनेनैव वैयर्थ्य-
 लाभे उपेति विशेषणवैयर्थ्याच्चैतिदृष्टान्तरतया कथनं संगततरमिति श्रेयं ॥ ३२ ॥ स० शरसंकुलाः जलसंकुलाः वर्षाकालेदि-
 शः प्रदिशश्च यथा तथा शरशतैः संकुला इति बुद्ध्या विवेकेनान्वयः ॥ ३४ ॥

[पा०] १ घ. — ट. सालमुत्पाद्यपर्वतात्. २ इदमर्थं क. — ट. पाठे पुहृदयते. ३ क. घ. झ. ञ. ट. दुरासादाः. घ.
 दुरावाराः. ख. शतशोघः. ४ क. च. झ. ञ. ट. सेन्द्रजिह्नुषी. ५ क. झ. ञ. परवीरघ्नः. ६ क. ख. ग. च. छ. भीमनिस्स्वनाः.
 क. झ. ट. भीमनिस्स्वनान्.

न तदानीं ववौ वायुर्न च जज्वाल पावकः ॥ स्वस्त्यस्तु लोकेभ्य इति जजलपुत्र महर्षयः ॥
संपेतुश्चात्र संप्राप्ता गन्धर्वाः सह चारणैः ॥ ३७ ॥

अथ राक्षससिंहस्य कृष्णान्कनकभूषणान् ॥ शरैश्चतुर्भिः सौमित्रिविन्ध्याध चतुरो हयान् ॥ ३८ ॥
ततोऽपरेण भल्लेन शितेन निशितेन च ॥ संपूर्णायतमुक्तेन सुपत्रेण सुवर्चसा ॥ ३९ ॥
महेन्द्राशनिकल्पेन सूतस्य विचरिष्यतः ॥ स तेन बाणाशनिना तलशब्दानुनादिना ॥
लाघवाद्वाघवः श्रीमाञ्जिरः कायादपाहरत् ॥ ४० ॥

■ यन्तरि महातेजा हते मन्दोदरीसुतः ॥ स्वयं सारथ्यमकरोत्पुनश्च धनुरस्पृशत् ॥
तदद्भुतमभूच्चत्र सामर्थ्यं पश्यतां युधि ॥ ४१ ॥

हयेषु व्यग्रहस्तं तं विच्छाद्य निशितैः शरैः ॥ घनुष्यथ पुनर्व्यग्रे हयेषु मुमुचे शरान् ॥ ४२ ॥
छिद्रेषु तेषु बाणेषु सौमित्रिः शीघ्रविक्रमः ॥ अर्दयामास बाणौघैर्विचरन्तमभीतवत् ॥ ४३ ॥

निहतं सारथिं दृष्ट्वा समरे रावणात्मजः ॥ प्रजहौ समरोद्धर्षं विषण्णः स बभूव ह ॥ ४४ ॥
विषण्णवदनं दृष्ट्वा राक्षसं हरियूथपाः ॥ ततः परमसंहृष्टा लक्ष्मणं चाभ्यपूजयन् ॥ ४५ ॥

ततः प्रमाथी शरभो रैभसो गन्धमादनः ॥ अमृष्यमाणाश्चत्वारश्चकुर्वेण हरीश्वराः ॥ ४६ ॥
ते चास्य हयमुख्येषु तूर्णमुत्प्लुत्य वानराः ॥ चतुर्षु समहावीर्या निपेतुर्भीमविक्रमाः ॥ ४७ ॥

तेषामधिष्ठितानां तैर्नारैः पर्वतोपमैः ॥ मुखेभ्यो रुधिरं रक्तं हयानां समवर्तत ॥
ते हथा मथिता मग्ना व्यसवो धरणीं गताः ॥ ४८ ॥

ते निहत्य हयास्तस्य प्रमथ्य च महारथम् ॥ पुनरुत्पत्य वेगेन तत्पुल्लक्ष्मणपार्श्वतः ॥ ४९ ॥
स इताश्चादवपुत्य रथान्मैथितसारथेः ॥ शरवर्षेण सौमित्रिमभ्यधावत रावणिः ॥ ५० ॥

ततो महेन्द्रप्रतिमः ॥ लक्ष्मणः पदातिनं तं निशितैः शरोत्तमैः ॥

सृजन्तमाजौ निशिताञ्जशरोत्तमान्मृशं तदा बाणगणैर्न्यदारयत् ॥ ५१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे नवतितमः सर्गः ॥ ९० ॥

अत्र युद्धस्थले । पूर्व संप्राप्ताः गन्धर्वाः चारणैः सह
संपेतुः । अन्यत्र गता इत्यर्थः । अतिघोरयुद्धवर्षन-
भयादिति भावः ॥ ३७—३८ ॥ ततोऽपरेणेत्यादि-
सार्वभौमकद्वयमेकान्वयं ॥ संपूर्णायतमुक्तेन संपूर्ण-
कृष्टमुक्तेन ॥ ३९—४२ ॥ छिद्रेषु रन्ध्रेषु । बाणेषु
बाणप्रयोगेषु । शीघ्रविक्रम इत्यन्वयः ॥ ४३ ॥ समरो-
द्धर्षं युद्धवर्षं ॥ ४४—४६ ॥ समहावीर्याः महावी-

र्यसहिताः ॥ ४७ ॥ रक्तं शोणितं ॥ ४८—५० ॥
पदातिनं पदाभ्यामापतन्तं गच्छन्तं । “अत सात-
त्यगमने” इत्यस्माच्छिणिनिः ॥ ५१ ॥ इति श्रीगोविन्द-
राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने
युद्धकाण्डव्याख्याने नवतितमः सर्गः ॥ ९० ॥

ति० संपूर्णायतमुक्तेन संपूर्णआकर्षपर्यन्तं आयतेन आकृष्टेन ततोमुक्तेन ॥ ३९ ॥ ति० तलशब्दानुनादिना तलं व्याघात-
धारणं तस्यज्याघहनजोयश्चब्दः तस्यानुनादोयस्यास्तितेन ॥ ४० ॥ स० निहतैर्हयोत्तमैः तन्निमित्तपदातिनं ॥ ५१ ॥ इति
नवतितमःसर्गः ॥ ९० ॥

[पा०] १ ड. स. ज. संतप्ताः. २ क. ग.—ट. पीतेन. ३ घ. सुपर्वेण. ४ क. ख. घ.—ट. छिन्नेषुतेषुबाणौघैः. भ.
निष्पेतुतेषुबाणौघैः. ५ ड.—ट. शीघ्रकृतमः. ६ ड. झ. ज. ट. समरेविचरन्तं. क. संकुदोविचरन्तं. ७ घ. गवयोगन्ध.
८ ख. ग. ड. च. झ. ज. ट. मुत्पत्य. ९ ख. ग. ड. ज.—ट. व्यक्तं. १० घ. लक्ष्मणद्वयपथि. ११ झ. मथितसारथिः.
१२ घ. क. च. ख. ज. ट. निहतैर्हयोत्तमैः. १३ ख. ड.—ट. बाणगणैर्व्यदारयत्. क. वज्रसमैर्व्यदारयत्.

एकनवतिसप्तः सर्गः ॥ ११ ॥

लक्ष्मणेनेन्द्रजित्पदः ॥ १ ॥

स हताशो महातेजा भूमौ तिष्ठन्निशाचरः ॥ इन्द्रजित्परमक्रुद्धः संप्रजज्वाल तेजसा ॥ १ ॥
 तौ धन्विनौ जिघांसन्तावन्योन्यमिषुभिर्भृशम् ॥ विजयेनाभिनिष्क्रान्तौ वने गजवृषाविव ॥ २ ॥
 निर्वह्यन्तश्चान्योन्यं ते राक्षसवनौकसः ॥ भर्तारं न जहुर्युद्धे संपतन्तस्ततस्ततः ॥ ३ ॥
 ततस्ताज्राक्षसान्सर्वान्हर्षयन्नावणात्मजः ॥ स्तुवानो हर्षमाणश्च इदं वचनमब्रवीत् ॥ ४ ॥
 तमसा बहुलेनेमाः संसक्ताः सर्वतो दिशः ॥ नेह विज्ञायते स्वी वा परो वा राक्षसोत्तमाः ॥ ५ ॥
 श्रेष्ठं भवन्तो युध्यन्तु हरीणां मोहनाय वै ॥ अहं तु रथमास्थाय आगमिष्यामि संयुगम् ॥ ६ ॥
 तथा भवन्तः कुर्वन्तु यथेमे काननौकसः ॥ न युध्येयुर्दुरात्मानः प्रविष्टे नगरं मयि ॥ ७ ॥
 इत्युक्त्वा रावणसुतो वञ्चयित्वा वनौकसः ॥ प्रविशेश पुरीं लङ्कां रथहेतोरभिब्रूहा ॥ ८ ॥
 स रथं भूषयित्वा तु रुचिरं हेमभूषितम् ॥ प्रासासिंशतसंपूर्णं युक्तं परमवाजिभिः ॥ ९ ॥
 अधिष्ठितं हयज्ञेन सूतेनाप्तोपदेशिना ॥ आरुरोह महातेजा रावणिः समितिजयः ॥ १० ॥
 स राक्षसगणैर्मुखैर्वृतो मन्दोदरीसुतः ॥ निर्ययौ नगरात्तूर्णं कृतान्तबलचोदितः ॥ ११ ॥
 सोमिनिष्क्रम्य नगरादिन्द्रजित्परवीरहा ॥ अभ्ययाञ्जनैरश्वैर्लक्ष्मणं सविभीषणम् ॥ १२ ॥
 ततो रथस्थमालोक्य सौमित्री रावणात्मजम् ॥ वानराश्च महावीर्या राक्षसश्च विभीषणः ॥
 विसर्गं परमं जम्बूलाघवाचस्य धीमतः ॥ १३ ॥
 रावणिश्चापि संक्रुद्धो रणे वानरयूथपान् ॥ पातयामास बाणौघैः शतशोथ सहस्रशः ॥ १४ ॥
 स गण्डलीकृतधनुं रावणिः समितिजयः ॥ हरीनभ्यहनत्क्रुद्धः परं लाघवमास्थितः ॥ १५ ॥
 ते वध्यमाना हरयो नाराचैर्भीमविक्रमाः ॥ सौमित्रिं शरणं प्राप्ताः प्रजापतिमिव प्रजाः ॥ १६ ॥
 ततः समरकोपेन ज्वलितो रघुनन्दनः ॥ चिच्छेद कार्मुकं तस्य दर्शयन्पाणिलाघवम् ॥ १७ ॥
 सौन्यत्कार्मुकमादाय सज्जं चक्रे त्वरशिव ॥ तदप्यस्य त्रिभिर्बाणैर्लक्ष्मणो निरकृन्तत ॥ १८ ॥
 अथैनं छिन्नधन्वानमाशीविषविषोपमैः ॥ विव्याधोरसि सौमित्री रावणिं पञ्चभिः शरैः ॥ १९ ॥
 ते तस्य कायं निर्भिद्य महाकार्मुकनिष्ठताः ॥ निपेतुर्धरणीं बाणा रक्ता इव महोरगाः ॥ २० ॥

अथेन्द्रजितद्वयः—स हताश इत्यादि ॥ १ ॥ ॥ ४—५ ॥ मोहनाय मन्त्रिर्मनापरिज्ञानाय
 विजयेनेति प्रयोजने रतीया । विजयायेत्यर्थः । ॥ ६—८ ॥ स रथमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं भूष-
 अभिनिष्क्रान्तौ बभूवुरिति शेषः । गजवृषाविव
 गजश्रेष्ठाविव । यद्वा किञ्चिद्धीनबलत्वादिन्द्रजितो
 वृषभतुल्यत्वं ॥ २ ॥ संपतन्तः परितः संचरन्त
 इत्यर्थः ॥ ३ ॥ स्तुवानः स्तुवन् । आर्षः शानच्
 त्वरन्निवेति । इवशब्दो वाक्यालंकारे । निरकृन्तव

ती० विजयेन विजयहेतुना । अभिनिष्क्रान्तौ अभिमुक्तावधावतां ॥ २ ॥ शि० वनौकसीवञ्चयित्वा तज्ज्ञानविषयत्व-
 प्राप्येत्यर्थः । रथहेतोर्लङ्काविवेश ॥ ८ ॥ ति० हयज्ञेन अश्वहृदयज्ञेन ॥ स० आसत्तासौ उपदेशोऽस्यास्तीत्याप्तोपदेशी । साम-
 [पा०] १ क. च. छ. झ. ट. स्तुवानो. क. झ. स्वयंप्रहर्षमाणश्च. २ घ. हृष्टाभवन्तो. ३ क. झ. म. ट. संयुगे. ४ क.
 ज. नवयुगे. ५ ग. क. झ. ट. भिक्षात्मानः. ६ क. चापसि. ७ क. च. झ. शरसंयुक्तं. ८ क. झ. ट. त्वरमौकसा. ९ च.
 म. ट. शितैर्बाणैः.

स भिन्नवर्मा रुधिरं वमन्वक्त्रेण रावणिः ॥ जग्राह काशुकश्रेष्ठं दृढज्यं बलवत्तरम् ॥ २१ ॥
 स लक्ष्मणं समुद्दिश्य परं लाघवमास्थितः ॥ ववर्ष शरवर्षाणि वर्षाणीव पुरन्दरः ॥ २२ ॥
 मुक्तमिन्द्रजिता तत्तु शरवर्षमरिन्दमः ॥ अवारयदसंभ्रान्तो लक्ष्मणः सुदुरासदम् ॥ २३ ॥
 दर्शयामास च तदा रावणिं रघुनन्दनः ॥ असंभ्रान्तो महातेजास्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २४ ॥
 ततस्ताज्राक्षसान्सर्वास्त्रिभिरेकैकमाहवे ॥ अविध्यत्परमकुद्धः शीघ्रास्त्रं संप्रदर्शयन् ॥
 राक्षसेन्द्रसुतं चापि बाणौघैः समताडयत् ॥ २५ ॥
 सोतिविद्धो बलवता शत्रुणा शत्रुघातिना ॥ असक्तं प्रेषयामास लक्ष्मणाय बहूञ्शरान् ॥ २६ ॥
 तानप्राप्ताञ्छितैर्बाणैश्चिच्छेद रघुनन्दनः ॥ सारथेरस्य च रणे रथिनो रथसत्तमः ॥
 शिरो जहार धर्मात्मा भलेनानतपर्वणा ॥ २७ ॥
 असूतास्ते हयास्तत्र रथमूहुरविक्रवाः ॥ मण्डलान्यभिधावन्तस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २८ ॥
 अमर्षवशमापन्नः सौमित्रिर्दृढविक्रमः ॥ प्रत्यविध्यद्धयास्तस्य शरैर्वित्रासयत्रणे ॥ २९ ॥
 अमृष्यमाणस्तत्कर्म रावणस्य सुतो बली ॥ विव्याध दशभिर्बाणैः सौमित्रिं तममर्षणम् ॥ ३० ॥
 ते तस्य वज्रप्रतिमाः शराः सर्पविषोपमाः ॥ विलयं जम्बुराहत्य कवचं काञ्चनप्रभम् ॥ ३१ ॥
 अभेद्यकवचं मत्वा लक्ष्मणं रावणात्मजः ॥ ललाटे लक्ष्मणं बाणैः सुपुङ्खैस्त्रिभिर्मिन्द्रजित् ॥
 अविध्यत्परमकुद्धः शीघ्रास्त्रं च प्रदर्शयन् ॥ ३२ ॥
 तैः पृष्ठकैर्ललाटस्यैः शुशुमे रघुनन्दनः ॥ रणाग्रे समरश्लाघी त्रिशूङ्ग इव पर्वतः ॥ ३३ ॥
 स तथैवाहर्दितो बाणै राक्षसेन महामृधे ॥ तमाशु प्रतिविव्याध लक्ष्मणः पञ्चभिः शरैः ॥
 विकृष्येन्द्रजितो युद्धे वदने शुभकुण्डले ॥ ३४ ॥
 लक्ष्मणेन्द्रजितौ वीरौ महाबलशरासनौ ॥ अन्योन्यं जघ्नतुर्बाणैर्विशिशैर्भीमैर्विक्रमौ ॥ ३५ ॥
 ततः शोणितदिग्भाङ्गौ लक्ष्मणेन्द्रजितावुभौ ॥ रणे तौ रेजतुर्वीरौ पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ ३६ ॥

अच्छिन्नत् ॥ १८-२३ ॥ दर्शयामास पराक्रममिति शेषः ॥ २४ ॥ ततस्तानित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ शीघ्रास्त्रं शीघ्रमस्त्रं ॥ २५ ॥ असक्तं अव्यासक्तं अधिलम्बितं वा ॥ २६ ॥ तानप्राप्तानित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ रथिनोस्य रावणेः सारथेरित्यन्वयः ॥ २७ ॥ अविह्वलाः अनाकुलाः । शिक्षापाटवातिशयादिति मन्त्वयं ॥ २८-३० ॥ विलयं नाशं ॥ ३१ ॥ अभेद्येत्यादिसार्धश्लोकः ॥ अभेद्य-

कवचमित्यनेन पूर्वकवचस्य भग्नत्वात् कवचान्तरं धृतमिति गम्यते । शीघ्रास्त्रं च प्रदर्शयन् । आसनः शीघ्रास्त्रत्वं प्रदर्शयन्नित्यर्थः ॥ ३२ ॥ समरं श्लाघत इति समरश्लाघी । समरप्रिय इत्यर्थः । पृष्ठकैः बाणैः ॥ ३३ ॥ स तथेत्यादिसार्धश्लोकएकान्वयः ॥ विकृष्य धनुराकृष्य ॥ ३४ ॥ लक्ष्मणेन्द्रजिताविति । विशिशैः विविधशिशैः । करवीरपद्माद्याकारामैरि-

धर्मादातिमुल्लस्यपदेशस्तन्मते । तेन ॥ १० ॥ रामानु० मिश्रवर्मेति । अनेनपुनश्चकवचान्तरमपिस्त्रीकृतवानित्यवगम्यते ॥ २१ ॥ रामानु० दर्शयामासेति । हस्तलाघवमिति शेषः ॥ रावणिहस्तलाघवंदर्शयामासेतिसंयन्धः ॥ २४ ॥ ति० ननुकर्षं सर्वराक्षसाः इन्द्रजितुष्यतिश्रिभिस्त्रिभिर्बाणैर्वेदुंशक्यास्तप्राह—शीघ्रास्त्रमिति । प्रयोगमात्रेणसर्ववैधकमञ्जशीघ्रास्त्रं । यद्वा भावप्रधानो निर्देशः । अत्रविषयकशीघ्रप्रयोगसामर्थ्यरूपशीघ्रास्त्रत्वंसंप्रदर्शयन्नित्यर्थः ॥ २५ ॥ ति० रथसत्तमोलक्ष्मणः ॥ २७ ॥

[पा०] १ क. झ. छिन्नवन्वा. २ क. ग. घ. शत्रुघातिना. ३ क. झ. ट. परवीरहा. ४ ख. ग. ट. रघुसत्तमः. ५ क. ख. क. घ. झ. ग. ट. धावन्ति. ६ घ. विव्यययत्रणे. ७ क. क. झ. अमर्षमाणः. ८ क. झ. सुतोरेणे. ९ क. झ. श. रोमहर्षणं. १० च. सपृष्ठकैः. ११ घ. विकृटइव. १२ ख. घ. क. च. झ. ग. ट. तथाप्यर्दितो. १३ ख. महाहवे. १४ क. झ. जघ्नतुर्वीरविशिशैः. १५ क. ख. ज. ट. भीमविक्रमैः.

तौ परस्परमभ्येत्य सर्वगात्रेषु धन्विनौ ॥ घोरैर्विव्यधतुर्बाणैः कृतभावाबुभौ जये ॥ ३७ ॥
 ततः समरकोपेन संयुक्तो रावणात्मजः ॥ विभीषणं त्रिभिर्बाणैर्विव्याध वदने शुभे ॥ ३८ ॥
 अयोमुखैस्त्रिभिर्विद्धा राक्षसेन्द्रं विभीषणम् ॥ एकैकेनाभिविव्याध तान्सर्वान्हरियूथयान् ॥ ३९ ॥
 तस्मै दृढतरं क्रुद्धो जघान भद्रया हयान् ॥ विभीषणो महातेजा रावणेः स दुरात्मनः ॥ ४० ॥
 स हताश्वादवप्लुत्य रथान्निहतसारथेः ॥ रथैश्चक्तिं महातेजाः पितृव्याथ मुमोच ह ॥ ४१ ॥
 तामापतन्तीं संप्रेक्ष्य मुमित्रानन्दवर्धनः ॥ चिच्छेद निशितैर्बाणैर्दशधा साऽपतद्भुवि ॥ ४२ ॥
 तस्मै दृढधनुः क्रुद्धो हताश्वाय विभीषणः ॥ वज्रस्पर्शसमान्यश्च ससर्जोरसि मार्गणान् ॥ ४३ ॥
 ते तस्य कार्यं निर्भिद्यै रुक्मपुङ्खा निमित्तगाः ॥ बभूवुर्लोहितादिग्धा रक्ता इव महोरगाः ॥ ४४ ॥
 स पितृव्याय संक्रुद्ध इन्द्रजिच्छरमाददे ॥ उत्तमं रक्षसां मध्ये यमदत्तं महाबलः ॥ ४५ ॥
 तं समीक्ष्य महातेजा महेषु तेन संहितम् ॥ लक्ष्मणोऽप्याददे बाणमन्यं भीमपराक्रमः ॥ ४६ ॥
 कुबेरेण स्वयं स्वमे स्वस्मै दत्तं महात्मना ॥ दुर्जयं दुर्विषहं च सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ॥ ४७ ॥
 तयोस्ते धनुषी श्रेष्ठे बाहुभिः परिघोपमैः ॥ विकृष्यमाणे बलवत्क्रौञ्चाविव चुञ्चजतुः ॥ ४८ ॥
 ताभ्यां तौ धनुषी श्रेष्ठे संहितौ सायकोत्तमौ ॥
 विकृष्यमाणौ वीराभ्यां भृशं जज्वलतुः श्रिया ॥ ४९ ॥

तौ भासयन्तावाकाशं धनुर्भ्यां विशिखौ च्युतौ ॥ मुखेन मुखमाहत्य संनिपेतुं तुरो जसा ॥ ५० ॥
 सन्निपातस्तयोरासीच्छरयोर्घोररूपयोः ॥ सधूमविस्फुल्लिङ्गश्च तज्जोऽग्निर्दारुणोऽभवत् ॥ ५१ ॥
 तौ महाग्रहसंकाशावन्योन्यं सन्निपत्य च ॥ संग्रामे शतधा यान्तौ मेदिन्यां विनिपेततुः ॥ ५२ ॥
 शरौ प्रतिहतौ दृष्ट्वा ताबुभौ रणमूर्धनि ॥ व्रीडितौ जातरोषौ च लक्ष्मणेन्द्रजितौ तदा ॥ ५३ ॥
 सुसंरब्धस्तु सौमित्रिस्त्वं वारुणमाददे ॥ ५४ ॥
 रौद्रं महेन्द्रजिद्युद्धे व्यसृजद्युधि निष्ठितः ॥ तेन तद्विहतं त्वत्त्वं वारुणं परमाद्भुतम् ॥ ५५ ॥
 ततः क्रुद्धो महातेजा इन्द्रजित्समितिजयः ॥ आग्नेयं संदधे दीप्तं स लोकं संक्षिपन्निव ॥ ५६ ॥
 सौरेणास्त्रेण तद्वीरो लक्ष्मणः प्रत्यवारयत् ॥ ५७ ॥
 अस्त्रं निवारितं दृष्ट्वा रावणिः क्रोधमूर्च्छितः ॥ आसुरं शत्रुनाशाय घोरमस्त्रं समाददे ॥ ५८ ॥

त्यर्थः ॥ ३५—३६ ॥ जये कृतभावावित्यन्वयः ॥ ४५ ॥ तं समीक्ष्येत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥
 ॥ ३७—४० ॥ रथशक्तिं रथेऽवस्थितां शक्तिं महात्मना अप्रमेयबुद्धिना । भाविपृच्छान्तस्तेनेति
 ॥ ४१—४२ ॥ दृढधनुः दृढधन्वा । समासान्त- यावत् ॥ ४६—४९ ॥ सन्निपेततुः संघर्षं प्राप्नो
 विधेरनित्यत्वात्साधुः ॥ ४३ ॥ निमित्तगाः लक्ष्यगाः ॥ ५० ॥ तज्जः सन्निपातजः ॥ ५१—५५ ॥ संक्षि-
 “विध्यं लक्ष्यं शरव्यं च निमित्तं च समं विदुः” इति पन् संहरन् ॥ ५६ ॥ सौरेण सूर्यदेवताकेन ।
 निघण्टुः ॥ ४४ ॥ रक्षसां मध्ये आदद् इत्यन्वयः “सूर्यतिष्यागस्त्य” इत्यादिना यलोपः ॥ ५७—५८ ॥

ति० अग्निताम्रना अपरिच्छिन्नमाहात्म्येन ॥ ४७ ॥ ति० महाग्रहः अक्षरकश्यादिः ॥ ५२ ॥ ति० व्रीडितौ स्वस्वप्रयुक्त-
 धारस्वमोघत्वदर्शनेन संजातलजौ । यद्यपिरावणेरेव व्रीडाद्युक्ता । लक्ष्मणस्यनुतद्वागनिवारणायप्रयोजुः सार्धकमसत्त्वेन व्रीडाभावः ।
 तथापितभिराकरणपूर्वकरिषुवधपर्यन्तव्यापारेणोपादानात्तदभावेन तस्यापिलज्जेति बोध्यं । छत्रिन्यायेन द्विवचनप्रयोगाद्वक्तव्यः ।

[पा०] १ ख. संक्रुद्धो. २ ख. क. च. झ. ज. ट. रथान्मथितसारथिः. क. ग. घ. रथान्निहतसारथिः. ३ क. ख. ड. च. ज.—ट. अथशक्ति. ४ क. ख. घ. ज. नन्दिवर्धनः. ५ ख. घ. च. झ. बाणैःशतधा. ६ ख. ड. च. झ. ट. भिस्वातत्. ७ क. ख. ड. झ. पितृव्यस्य. ८ ड. झ. ग. ड. महाबलं. ९ क. ख. ब. ड. च. झ. ग. ट. यद्वत्समितात्मना. १० क. रक्षसा. ११ ख. च. तत्राग्निः. ग. ततोभिः.

तस्मात्पादादिनिष्पेतुर्भास्वराः कूटमुद्गराः ॥ शूलानि च भुशुण्ड्यश्च गदाः स्वज्ञाः परश्वधाः ॥ ५९ ॥
 तद्दृष्ट्वा लक्ष्मणः सङ्क्षेपे घोरमस्त्रमथासुरम् ॥ अवार्य सर्वभूतानां सर्वशत्रुविनाशनम् ॥
 माहेश्वरेण श्रुतिर्मास्तदस्त्रं प्रत्यवारयत् ॥ ६० ॥
 तयोः सुतुमुलं युद्धं संवभूवाद्भुतोपमम् ॥ गगनस्थानि भूतानि लक्ष्मणं पर्यवारयन् ॥ ६१ ॥
 भैरवाभिर्हते भीमे युद्धे वानररक्षसाम् ॥ भूतैर्बहुभिराकाशं विस्मितैरावृतं बभौ ॥ ६२ ॥
 ऋषयः पितरो देवा गन्धर्वा गरुडोरगाः ॥ शतक्रतुं पुरस्कृत्य ररक्षुर्लक्ष्मणं रणे ॥ ६३ ॥
 अथान्यं मार्गणश्रेष्ठं संदधे राघवानुजः ॥ हुताशनसमस्पर्शं रावणात्मजदारणम् ॥ ६४ ॥
 सुपन्नमनुवृत्ताङ्गं सुपर्वाणं सुसंस्थितम् ॥ सुवर्णविष्कृतं वीरः शरीरान्तकरं शरम् ॥ ६५ ॥
 दुरावारं दुर्विवेकं राक्षसानां भयावहम् ॥ आशीविषविषप्रख्यं देवसङ्घैः समर्चितम् ॥ ६६ ॥
 येन शक्रो महातेजा दानवानजयत्प्रभुः ॥ पुरा दैवासुरे युद्धे वीर्यवान्हरिवाहनः ॥ ६७ ॥
 तैन्द्रमस्त्रं सौमित्रिः संयुगेष्वपराजितम् ॥ शरश्रेष्ठं धनुःश्रेष्ठे नरश्रेष्ठोऽभिसंदधे ॥ ७८ ॥
 संघाथामित्रदलनं विचर्षे शरासनम् ॥ सज्यमाधम्य दुर्धर्यं कालो लोकक्षये यथा ॥ ६९ ॥
 संघाथ धनुषि श्रेष्ठे विकर्षे निदमन्नवीत् ॥ लक्ष्मीर्वाल्लक्ष्मणो वाक्यमर्थसाधकमात्मनः ॥ ७० ॥
 धर्मात्मा सत्यसंधश्च रामो दाशरथिर्यदि ॥ पौरुषे चाप्रतिद्वन्द्वः शरैर्न जहि रावणिम् ॥ ७१ ॥
 इत्युक्त्वा बाणमाकर्णं विकृष्य तमजिह्वगम् ॥ लक्ष्मणः समरे वीरः ससर्जेन्द्रजितं प्रति ॥
 ऐन्द्रास्त्रेण समायोज्य लक्ष्मणः परवीरहा ॥ ७२ ॥
 स शिरः सशिरस्त्राणं श्रीमज्ज्वलितकुण्डलम् ॥ प्रमथ्येन्द्रजितः कायात्पातयामास भूतले ॥ ७३ ॥
 तद्राक्षसतनूजस्य छिन्नस्कन्धं शिरो महत् ॥ तपनीयनिभं भूमौ ददृशे रुधिरशितम् ॥ ७४ ॥
 हतस्तु निपपाताशु घरण्यां रावणात्मजः ॥ कवची सशिरस्त्राणो विध्वंस्तः सशरासनः ॥ ७५ ॥
 चुक्रुशुस्ते ततः सर्वे वानराः सविभीषणाः ॥ हृष्यन्तो निहतं तस्मिन्देवा वृत्रवधे यथा ॥ ७६ ॥

तस्मादिति । असुरास्त्रप्रयोगाद्धेतोः । चापात् इन्द्र-
 जिह्वनुषोपादानात् । कूटमुद्गरादयो विनिष्पेतुरित्य-
 न्वयः । भुशुण्ड्यः मुसलविशेषः ॥ ५९ ॥ तद्दृष्टे-
 त्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ क्रियाद्वयार्थं तदस्त्र-
 मिति द्विरुक्तिः ॥ ६०—६१ ॥ भैरवाभिर्हते सयं-
 करशब्दे ररक्षुः । जय जयेत्याद्युक्तिमिरित्यर्थः ॥ ६२-
 ६४ ॥ सुपन्नमित्यादित्तुःश्लोक्येकान्वया ॥ अनुवृ-
 त्ताङ्गं धर्तुलस्वरूपं । सुसंस्थितं सुसंस्थानं । सुवर्ण-

विकृतं सुवर्णविचित्रितं । हरिवाहनः हरितवर्णान्वः ।
 ऐन्द्रमस्त्रं ऐन्द्रास्त्रमस्त्रयोजितं ॥ ६५—६८ ॥ अमि-
 त्रदलनं शत्रुनाशनं । कालः यमः ॥ ६९—७१ ॥
 इत्युक्त्वेत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ बाणमैन्द्रास्त्र-
 मस्त्रेण समायोज्य ससर्जेत्यन्वयः । एको लक्ष्मण-
 शब्दो लक्ष्मीयुक्तवचनः । “लक्ष्मीर्वाल्लक्ष्मणः श्रीलः
 श्रीमान्” इत्यमरः ॥ ७२ ॥ सः बाणः ॥ ७३—
 ७४ ॥ कवचीति । कवचादिभिः सह विध्वस्तः हतः

आतरोषी रामाविशेषेविभीषणेबाणः प्रयुक्तइतिलक्ष्मणस्त्ररोषः । लक्ष्मणसंपरिहृतवानितिरावणेरोषः ॥ ५३ ॥ ति० सनिहितैत-
 दक्षेणैवायं वध्य इति निश्चित्यैन्द्रास्त्रं संदधेत्याह—अथेति । अत्र प्रसन्नं रावणे मेघाशापवशात् प्रयुज्यारुद्धं । वस्तुतोऽस्य स्त्रं तस्मै वेति
 कवकः ॥ ६४ ॥ स० ऐन्द्रमस्त्रं । अनेनेन्द्रजितो हनन्तत्पराजितेन्द्रदेवता केनास्त्रेण कुर्वेत् लक्ष्मणः स्वपक्षस्थेन्द्राप्रयावारयामासेति
 ध्वन्यते ॥ ६८ ॥ ति० अर्थसाधकमात्मनः कार्यसिद्धिहेतुभूतं इदं वक्ष्यमाणवचनं अस्त्राविष्टाश्रयित्वा प्रसन्नवीत् ॥ ७० ॥ स०
 पौरुषे पराक्रमे । अप्रतिद्वन्द्वः असदृशो यदि तर्हि तेन सत्येन तमेनं जहि । अनेन रामगुणशपथपुरस्सरमस्त्रमोचनादस्त्रास्त्राप्रति-

[पा०] १ ख. क. च. झ. न. ट. घोरमस्त्रमुद्गारणं. २ ख. च. शत्रुविदारणं. ३ क. ख. च. ट. हतैर्भूमि. ४ घ.
 विकृतंघोरं. ५ क. ख. ग. क. झ. न. ट. दुर्विवेकं. ६ ख. दानवानर्दयन्मुहुः. ७ क. ख. झ. अथेन्द्रं. ८ क. ख. क. च. झ.
 य. तच्छिरः. ९ क. झ. हतस्तनिपपाताय. १० क. झ. विप्रविद्धशरासनः. ११ क. क. झ. हृष्यन्ते.

अथान्तरिक्षे देवानामृषीणां च महात्मनाम् ॥ अभिजज्ञे च सन्नादो गन्धर्वाप्सरसामपि ॥ ७७ ॥
 पतितं तमभिज्ञाय राक्षसी सा महाचमूः ॥ बध्यमाना दिशो भेजे हरिभिर्जितकाशिभिः ॥ ७८ ॥
 वानरैर्वध्यमानास्ते शस्त्राण्युत्सृज्य राक्षसाः ॥ लङ्कामभिमुखाः सन्तुर्नष्टसंज्ञाः प्रधाविताः ॥ ७९ ॥
 दुद्रुवुर्वहुधा भीता राक्षसाः शतशो दिशः ॥ त्यक्त्वा प्रहरणान्सर्वे षट्शिशासिपरश्वघान् ॥ ८० ॥
 केचिल्लङ्कां परिप्रस्ताः प्रविष्टा वानरादिताः ॥ समुद्रे पतिताः केचित्केचित्पर्वतमाश्रिताः ॥ ८१ ॥
 हतमिन्द्रजितं दृष्ट्वा शयानं समरक्षितौ ॥ राक्षसानां सहस्रेषु न कश्चित्प्रत्यदृश्यत ॥ ८२ ॥
 यथास्तंगत आदित्ये नावतिष्ठन्ति रश्मयः ॥ तथा तस्मिन्निपतिते राक्षसास्ते गता दिशः ॥ ८३ ॥
 शान्तरश्मिरादित्यो निर्वाण इव पावकः ॥ सै बभूव महातेजा व्यपास्तगतजीवितः ॥ ८४ ॥
 प्रशान्तपीडाबहुलो नैष्टारिष्ठः प्रतापवान् ॥ बभूव लोकः पतिते राक्षसेन्द्रसुते तदा ॥ ८५ ॥
 हर्षं च शक्रो भगवान्सह सर्वैः सुरर्षभैः ॥ जगाम निहते तस्मिन्नाक्षसे पापकर्मणि ॥ ८६ ॥
 आकाशे चापि देवानां शुश्रुवे दुन्दुभिस्वनः ॥ नृत्यद्भिरप्सरोभिश्च गन्धर्वैश्च महात्मभिः ॥ ८७ ॥
 ववृषुः पुष्पवर्षाणि तदद्भुतमभूत्तदा ॥ प्रशंसं सुहृते तस्मिन्नाक्षसे क्रूरकर्मणि ॥
 शुद्धा आपो दिशश्चैव जहृषुर्देवदानवाः ॥ ८८ ॥
 आजगमुः पतिते तस्मिन्सर्वलोकभयावहे ॥ ऊचुश्च संहिताः सर्वे देवगन्धर्वदानवाः ॥
 विज्वराः शान्तकलुषा ब्राह्मणा विचरन्त्विति ॥ ८९ ॥
 सतोऽभ्यनन्दन् संहृष्टाः समरे हरियूथपाः ॥ तमप्रतिबलं दृष्ट्वा हतं नैर्ऋतपुङ्गवम् ॥ ९० ॥
 विभीषणो हनूमाश्च जाम्बवाश्चर्षयूथपः ॥ विजयेनाभिनन्दन्तस्तुष्टुवापि लक्ष्मणम् ॥ ९१ ॥
 क्ष्वेलन्तश्च नदन्तश्च गर्जन्तश्च पुवङ्गमाः ॥ लब्धलक्षा रघुसुतं परिवार्योपतस्थिरे ॥ ९२ ॥
 लाङ्गूलानि प्रविध्यन्तः स्फोटयन्तश्च वानराः ॥ लक्ष्मणो जयतीत्येवं वाक्यं विश्रावयन्तदा ॥ ९३ ॥
 अन्योन्यं च समाश्लिष्य कपयो हृष्टमानसाः ॥ चक्रुरुच्चावचगुणा राघवाश्रयजाः कथाः ॥ ९४ ॥

धरण्यां निपतित्यन्वयः ॥ ७५—८३ ॥ व्यपास्त-
 गतजीवितः व्यपास्तो निष्प्रियाङ्को गतजीवितश्च, सः
 शान्तरश्मिरादित्य इव । निर्वाणः शान्तः । पावक
 इव च बभूव । निस्त्रोजस्कोऽभूदित्यर्थः ॥ ८४ ॥
 प्रशान्तेति । इदमारभ्य लोकविशेषणं । प्रशान्तपी-
 डाबहुलः प्रशान्तबहुलपीडः । प्रतापवान् सूर्यप्रकाश-
 वान् । पूर्वं भयेन मन्दसूर्यत्वात् ॥ ८५—८६ ॥

अप्सरोभिर्गन्धर्वैश्च कृतनर्तनगानजन्यस्वनः शुश्रुव
 इत्यर्थः । नृत्यद्भिरित्यत्र डीवभावः आर्षः ॥ ८७ ॥
 ववृषुरिति । अत्रापि देवाः कर्तारः । ववृषुः प्रशंसं-
 सुश्च ॥ ८८ ॥ आजगमुर्दित्यादिसार्धं स्फोटक एका-
 न्वयः ॥ देवगन्धर्वदानवाः आजगमुः विचरन्त्वित्यू-
 चुञ्चेति संबन्धः ॥ ८९—९२ ॥ विश्रावयन् व्यश्रा-

हताज्ञेया ॥ ७१ ॥ रामानु० गतजीवितः सः शान्तरश्मिरादित्य इव बभूव । निर्वाणः पावक इव व्यपास्त अतिष्ठदिति संबन्धः ॥
 ति० व्यपास्तो विशेषधर्मैः । अतएव गतजीवितः ॥ शि० व्यपास्तेन धर्मत्यागेन गतजीवितः ॥ स० व्यपास्तेन स्वेनपूर्वमल-
 क्ष्यतयानिरस्तेन लक्ष्मणेन गतजीवितं यस्य स तथा ॥ ८४ ॥ ति० देवदानवाः दानवानामपितच्छत्रुलातेषामपि हर्षः ॥ ८८ ॥
 ति० लब्धलक्षाः प्राप्तहर्षावसराः । रत्नयोरभेदात्प्राप्तरक्षणा इत्यपि । रघुसुतं रघुवंशजं ॥ ९२ ॥ इत्येकनवतितमः
 सर्गः ॥ ९१ ॥

[पा०] १ क. ग. घ. ङ. झ. भूतानां. २ ख. च. अ. ट. मृषीणां भावितात्मनां. ग. मृषीणां च महास्वनः. ३ क. झ.
 ज्ञेयस्य सन्नादो. ४ ज. अतिष्ठत्समहातेजाः. ५ क. ग—घ. ज.—ट. विनष्टारिः. ६ क. ख. ङ. च. झ. अ. ट. प्रशंसामहते.
 ७ झ. देवदानवाः. ८ ख. ङ. च. अ.—ट. संहितास्तुष्टदेव. ९ क. झ. ट. राघवाश्रयसत्कथाः.

तदसुकरमथाभिबीक्ष्य हृष्टाः प्रियसुहृदो युधि लक्ष्मणस्य कर्म ॥

परममुपलभन्मनःप्रहर्षं विनिहतमिन्द्ररिपुं निशम्य देवाः ॥ ९५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे एकनवतितमः सर्गः ॥ ९१ ॥

दिनवतितमः सर्गः ॥ ९१ ॥

इन्द्रजिह्विजयहृष्टेनलक्ष्मणेन विभीषणादिभिः सह रामसमीपमेव तत्परणयोः प्रणामः ॥ १ ॥ विभीषणमुखाल्लक्ष्मणकृते-
भ्रजिह्वध्रवणहृष्टेनरामेण लक्ष्मणस्य निजाङ्कारोपणेनपरिष्वङ्गपूर्वकं प्रशंसनम् ॥ २ ॥ रामधरेणयसुषेणेनेन्द्रजिह्वाणविसा-
कलीकृतानाल्लक्ष्मणादीनां समुचितचिह्नितयाविशस्यीकरणम् ॥ ३ ॥

रुधिरक्लिन्नगात्रस्तु लक्ष्मणः शुभलक्षणः ॥ बभूव हृष्टस्तं हत्वा शक्रजेतारमाहवे ॥ १ ॥
ततः स जाम्बवन्तं च हनुमन्तं च वीर्यवान् ॥ सन्निहत्य महातेजास्तांश्च सर्वान्वनौकसः ॥ २ ॥
आजगाम ततस्तीव्रं यत्र सुग्रीवराघवौ ॥ विभीषणमवष्टभ्य हनुमन्तं च लक्ष्मणः ॥ ३ ॥
ततो राममभिक्रम्य सौमित्रिरभिवाद्य च ॥ तस्यौ आतृर्समीपस्य इन्द्रस्येव बृहस्पतिः ॥ ४ ॥
निष्टनशिव चागम्य राघवाय महात्मने ॥ आचक्षे तदौ वीरो घोरमिन्द्रजितो वधम् ॥ ५ ॥
रावणेस्तु शिरश्छिन्नं लक्ष्मणेन महात्मना ॥ न्यवेदयत् रामाय तदा हृष्टो विभीषणः ॥ ६ ॥
श्रुत्वैतत्तु महावीर्यो लक्ष्मणेनेन्द्रजिह्वम् ॥ प्रहर्षमतुलं लेभे रामो वाक्यमुवाच ह ॥ ७ ॥
साधु लक्ष्मण तुष्टोसि कर्मणा सुकृतं कृतम् ॥ रावणेहिं विनाशेन जितमित्युपधारय ॥ ८ ॥
स तं शिरस्युपाधाय लक्ष्मणं लक्ष्मिवर्धनम् ॥ लज्जमानं बलात्स्नेहादङ्गमारोप्य वीर्यवान् ॥ ९ ॥

वयन् ॥ ९३—९४ ॥ असुकरं दुष्करं । सर्वेषां
प्राणप्रतिष्ठापकमिति वा । प्रियसुहृदः सर्वप्रियसुहृदः ।
उपलभन्मित्यत्र अह्लासनेपदाभावावर्षौ । देवाः इन्द्र-
रिपुं विनिहतं निशम्य परमं मनःप्रहर्षं उपलभन्
उपलभन्त । अथ असुकरं तत् इन्द्रजिह्वननं । प्रिय-
सुहृदः लक्ष्मणस्य । कर्म कृतिविषयभूतं । अभिवीक्ष्य
हृष्टाः विस्मिताः । आसन्निति शेषः । “विस्मितप्रति-
ष्ठातयोश्चेति वक्तव्यं” इति ह्रस्वेः पाक्षिक इवभावः ।
देवाश्चाराणादिमुखेन प्रथममिन्द्रजिह्वननं श्रुत्वा
संतुष्टाः सन्तः पश्चात्तस्यात्यन्ताश्चक्ष्यत्वादतथ्यं
मन्वाना युद्धभूमिमागत्य तत्प्रत्यक्षीकृत्य विस्मिता
आसन्निति भावः ॥ ९५ ॥ इति श्रीगोविन्दराज-
विरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्ध-
काण्डव्याख्याने एकनवतितमः सर्गः ॥ ९१ ॥

अथ लक्ष्मणश्लाघनं—रुधिरक्लिन्नगात्रेत्यादि ॥ १ ॥
तत इत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ सन्निहत्य संधी-
भूय । अवष्टभ्य युद्धपारवश्यादवलम्ब्य ॥ २—३ ॥
इन्द्रस्येव बृहस्पतिरिति पारतन्त्र्यमात्रे सामर्थ्यं ॥ ४ ॥
निष्टनन् अन्यक्ताक्षरंवदन्नित्यर्थः । इवशब्दो वाक्या-
लंकारे । आयासस्याभिनयनमात्रेणालीकत्वद्योतनाय
वा ॥ ५ ॥ रामसन्निवौ संकोचवता लक्ष्मणेनावि-
शेषेणेन्द्रजिह्वध्रवणहृष्टेनविभीषणः स्पष्टतयाह—रावणे-
रिति ॥ यद्वा लक्ष्मणेन सूचनयोक्तावपि हर्षप्रकर्षेण
विभीषणः पुनराह—रावणेरिति ॥ ६ ॥ महावीर्यो
राम इत्यन्वयः ॥ ७ ॥ सुकृतं कृतं सुकर्तव्यं कृतं ।
कर्मणा युद्धकर्मणा ॥ ८ ॥ स तमिह्यादिश्लोकद्वयमे-
कान्वयं ॥ आरोप्य आरोपणाद्याकृत्य । अवपीडितं
शल्यपीडितं । गाढं यथा भवति तथेति वा । क्रिया-

ति० संनिपत्य संगृह्य ॥ १ ॥ ति० अभिक्रम्य प्रदक्षिणीकृत्य शक्रसेनानुजोयथा यथोपेन्द्रसमीपेतिष्ठति तद्वत् ॥ ४ ॥

[पा०] १ क. ख. घ.—ट. संनिपत्य. २ क. ज. झ. ट. समीपस्थःशक्रसेनानुजोयथा. ३ च. निश्चसन्नित्युपायस्य,
क. झ. ज. ट. निष्टनशिवचागम्य, ४ क. ख. घ. ट. महावीरो, ५ क. झ. वाक्यंचेदमुवाचह.

उपवेश्य तमुत्सङ्गे परिष्वज्यावपीडितम् ॥ आतरं लक्ष्मणं स्निग्धं पुनःपुनरुदैक्षत ॥ १० ॥
 शल्यसंपीडितं शस्तं निःश्वसन्तं तु लक्ष्मणम् ॥ रामस्तु दुःखसंतप्तस्तदा निःश्वसितो बृशम् ॥ ११ ॥
 मूर्ध्नि चैनमुपाग्राय भूयः संस्पृश्य च त्वरन् ॥ उवाच लक्ष्मणं वाक्यमाश्वास्य पुरुषर्षभः ॥ १२ ॥
 कृतं परमकल्याणं कर्म दुष्करकर्मणा ॥ अद्य मन्ये हते पुत्रे रावणं निहतं युधि ॥
 अद्याहं विजयी शत्रौ हते तस्मिन् दुरात्मनि ॥ १३ ॥
 रावणस्य नृशंसस्य दिष्ट्या वीर त्वया रणे ॥ छिन्नो हि दक्षिणो बाहुः स हि तस्य व्यपाश्रयः ॥ १४ ॥
 विभीषणहनूमद्भ्यां कृतं कर्म महद्रणे ॥ अहोरात्रैस्त्रिभिर्वीरैः कथंचिद्विनिपातितः ॥ १५ ॥
 निरभिन्नः कृतोऽस्म्यद्य निर्यास्यति हि रावणः ॥ बलव्यूहेन महता श्रुत्वा पुत्रं निपातितम् ॥ १६ ॥
 तं पुत्रवधसंतप्तं निर्यान्तं राक्षसाधिपम् ॥ बलेनादृत्य महता निहनिष्यामि दुर्जयम् ॥ १७ ॥
 त्वया लक्ष्मण नाथेन सीता च पृथिवी च मे ॥ न दुष्प्रापा ईते त्वद्य शक्रजेतरि चाहवे ॥ १८ ॥
 स तं आतरमाश्वास्य परिष्वज्य च राघवः ॥ रामः सुषेणं मुदितः समाभाष्येदमब्रवीत् ॥ १९ ॥
 संशल्योऽयं महाप्राज्ञ सौमित्रिर्मित्रवत्सलः ॥ यथा भवति सुखस्यस्तथा त्वं समुपाचर ॥ २० ॥
 विशल्यः क्रियतां क्षिप्रं सौमित्रिः सविभीषणः ॥ ऋक्षवानरसैन्यानां शूराणां द्रुमयोधिनाम् ॥ २१ ॥
 ये चाप्यन्येऽत्र युध्यन्ति सशल्या वणिनस्तथा ॥ तेऽपि सर्वे प्रयत्नेन क्रियन्तां सुखिनस्त्वया ॥ २२ ॥
 एवमुक्तस्तु रामेण महात्मा हरियुथपः ॥ लक्ष्मणाय ददौ नस्तः सुषेणः परमौषधिम् ॥ २३ ॥
 स तस्या गन्धमाघ्राय विशल्यः समपद्यत ॥ तैश्च निर्वेदनश्चैव संरुद्धव्रण एव च ॥ २४ ॥
 विभीषणमुखानां च सुहृदां राघवाज्ञया ॥ सर्ववानरमुख्यानां चिकित्सां स तदाऽकरोत् ॥ २५ ॥
 ततः प्रकृतिमापन्नो हृतशल्यो गतव्यथः ॥ सौमित्रिर्मुदितस्तत्र क्षणेन विगतज्वरः ॥ २६ ॥
 तथैव रामः पुत्रभाषिपस्तदा विभीषणश्चर्क्षपतिश्च जाम्बवान् ॥
 अवेक्ष्य सौमित्रिमरोगमुत्थितं मुदा ससैन्याः सुचिरं जहर्षिरे ॥ २७ ॥

मेदात्तमिति द्विरुक्तिः ॥ ९—१० ॥ शल्यसंपीडित-
 मित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ शस्तं प्रहृतं । निःश्व-
 सितः स्वयंकृतनिश्वासः । त्वरन् संस्पृश्य । त्वरा च
 ग्रहणव्यथापनयनायेति भावः ॥ ११—१२ ॥ कृत-
 मित्यादिसार्धश्लोकः ॥ दुष्करकर्मणा त्वयेति शेषः
 ॥ १३ ॥ व्यपाश्रयः आलम्बनं ॥ १४ ॥ अहोरात्रै-
 स्त्रिभिरिति । एकादशीद्वादशीत्रयोदशीभिरित्यर्थः
 ॥ १५ ॥ निरभिन्न इत्यादि श्लोकद्वयमेकान्वयं
 ॥ १६—१७ ॥ नाथेन यावमानेन । “नाथु-
 याच्चरायां” इत्यस्मात्पचाद्यच् ॥ १८ ॥ समाभाष्य
 आमक्य ॥ १९ ॥ समुपाचर चिकित्सां कुरु ॥ २० ॥
 विशल्य इति श्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ ऋक्षवानरसैन्या-
 नामिति निर्धारणे षष्ठी ॥ २१—२२ ॥ नस्तः नासि-
 कायां ॥ २३ ॥ निर्वेदनः वेदनारहितः ॥ २४—
 २६ ॥ मुदा शुक्तमिति शेषः । मुदा युक्तं सौमित्रि-
 मवेक्ष्य इति जहर्षिर इति संबन्धः । जहर्षिर इत्यत्र

ति० हेलक्ष्मण नाथेन । उपलालनार्थेनाथशब्दप्रयोगः ॥ १८ ॥ ति० विशल्यइति । ओषधिपर्वतानयनोत्तरमोषण्यःसुषेणेनसं-
 यत्नस्थापिताइत्यनेनज्ञायते ॥ २४ ॥ इतिद्विनवतितमःसर्गः ॥ ९२ ॥

[पा०] १ ग. घ. क्षयोरणे, २ क. च. ज.—ट. हतेतस्मिन्शक, ३ ख. सुषेणमुदितयत्तमाह्वयेदं, ४ क. ख. विशल्योऽयं
 महाप्राज्ञः, ५ ख. क. ख.—ट. समुपाचर, ६ क. ख. सौमित्रिर्मित्रवत्सलः, ७ ज. अ. ट. ततो, ८ घ. क. ख. य. ट.
 वीर्यवान्, ९ च. ज. ट. परमं,

अपूजयत्कर्म स लक्ष्मणस्य सुदुष्करं दाशरथिर्महात्मा ॥

हृष्टा बभूवुर्बुधे यूथपेन्द्रा निपातितं शक्रजितं निशम्य ॥ २८ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे द्विनवतितमः सर्गः ॥ १२ ॥

त्रिनवतितमः सर्गः ॥ १३ ॥

लक्ष्मणकृतेन्द्रजिद्धघञ्जपणमुग्धेनरावणेनेन्द्रजितं प्रति शोषनपूर्वकं बहुधाविलापः ॥ १ ॥ तथामन्त्रियः प्रति स्वप्रसा-
पमशंसनेन रामादिवधप्रतिज्ञानम् ॥ २ ॥ तथा सीतावधप्रतिज्ञानेन शोकवर्जिकां प्रतिजवादिभिधावनम् ॥ ३ ॥ तदवलोक-
नभीतयासीतया बहुधाविलापः ॥ ४ ॥ अत्रान्तरे सुपाशेनाज्ञासचिवेन युक्त्युपन्यासेन सान्त्वनपूर्वकं सीतावधोद्यमव्यति-
मिषर्तनेन गुह्यप्रतियापनम् ॥ ५ ॥

ततः पौलस्त्यसचिवाः श्रुत्वा चेन्द्रजितं हतम् ॥ आचचक्षुरेभिज्ञाय दशग्रीवाय सैव्यथाः ॥ १ ॥

युद्धे हतो महाराज लक्ष्मणेन तवात्मजः ॥ विभीषणसहायेन मिषतां नो महाद्युतिः ॥ २ ॥

शूरः शूरेण संगम्य संयुगेष्वपराजितः ॥ लक्ष्मणेन हतः शूरः पुत्रस्तु विबुधेन्द्रजित् ॥

गतः स परमौल्लोकाञ्छरैः संतोष्य लक्ष्मणम् ॥ ३ ॥

स तं प्रतिभयं श्रुत्वा वधं पुत्रस्य दारुणम् ॥ घोरमिन्द्रजितः सङ्को कश्मलं चाविशन्महत् ॥ ४ ॥

उपलभ्य चिरात्संज्ञां राजा राक्षसपुङ्गवः ॥ पुत्रशोकादितो दीनो विललापाकुलेन्द्रियः ॥ ५ ॥

हा राक्षसचमूमुख्य मम वत्स महारथ ॥ जित्वेन्द्रं कथमद्य त्वं लक्ष्मणस्य वशं गतः ॥ ६ ॥

गुण आर्षः ॥ २७—२८ ॥ इति श्रीगोविन्दराज-
विरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्ध-
काण्डव्याख्याने द्विनवतितमः सर्गः ॥ १२ ॥

अथ सीतावधोद्योगपर्यन्तो रावणस्य पुत्रशोका-
तिशय उच्यते—ततः पौलस्त्यसचिवा इत्यादि ॥
पौलस्त्यसचिवाः रावणागारवर्तिनः सहायभूताः ।
इन्द्रजितंहतं श्रुत्वा स्वयमभिज्ञाय साभिज्ञानं दृष्ट्वा ।
सव्यथाः सन्तो रावणाय आचचक्षुः आचचक्षिरे ।

अथवा अभिज्ञायेति चतुर्थी । पूर्वमेव यज्ञविज्ञेन
निश्चिततद्वधायेत्यर्थः । अवज्ञायेति पाठेपि चतुर्थीपक्षे
अयमेवार्थः । पश्चान्तरे साक्षात्कारपर्यन्तदर्शनं प्राप्ये-
त्यर्थः ॥ १ ॥ मिषतां नः अस्मासु पश्यत्सु सत्स्वि-
त्यर्थः । अनन्तरयोजनायामस्मासु जीवत्स्वित्यर्थः ।
अनादरे षष्ठी ॥ २ ॥ शूर इत्यादिसार्धं क्लोक एका-
न्वयः ॥ क्रियाभेदाच्छूरपदद्वयं । विबुधेन्द्रजित्
देवेन्द्रजित् ॥ ३ ॥ दारुणं करुणं । घोरं तीक्ष्णं ।
कश्मलं मूर्च्छा । “मूर्च्छा तु कश्मलं मोहः” इत्यमरः

ति० सचिवाः अवशिष्टसुपाशार्द्धमन्त्रिणः । अवज्ञाय अवशिष्टा ज्ञा ज्ञानं यस्य तस्यै । पुत्रवधवृत्तान्तज्ञानरहितायेत्यर्थः । तीर्थस्तु
अवज्ञाय अभिज्ञाय दृष्ट्वा पूर्वश्रुतापश्चाद्युद्धभूमिगताप्रत्यक्षीकृत्याचचक्षुदित्यर्थमाह । स० जानाति यः स हः सनभयतीत्यवज्ञः
एतद्वार्तां निश्चलौ । लक्ष्मणेनावहाय हतइत्युत्तरत्रान्वयोवा । एतावतापिनस्तीताप्रदानप्रज्ञातवेतितमवज्ञाय तिरस्कृतेतिवा ।
ति० अवज्ञाय सर्वसत्पुरुषानादरकरुदं दशग्रीवाय ॥ १ ॥ ति० मिषतां न इति । योद्धुराक्षसैर्दर्शनाच्छत्रिन्यायेन बोध्यं । स०
अस्यासौ दृष्ट्वा तैस्सहाग्रहृभिरपि मिषतां न इत्युक्तिः संभवति ॥ २ ॥ स० हेविबुध इत्युत्तरकर्तव्यज्ञान । इन्द्रजित् विबुधैः सहित
इन्द्रसंजयतीति सतथावा । विबुधात्तदेकान् । इन्द्रं संजयतीति नागो जिभद्व्याख्यानं तु सर्वथापीन्द्रशब्दस्य पूर्वनिपातस्यावर्जनीयत्वा-
दुपेक्ष्य । देवदेवेन्द्रोभयप्राधान्यास्सारसाच । असत्यपक्षे “सहयुगेऽप्रधाने” इति देवाप्राधान्येन्द्रपारम्यलाभसारसात् ॥ ३ ॥

[पा०] १ क. च. झ. अ. ट. चेन्द्रजितोवधं. २ क.—ट. रवज्ञाय. ३ घ. राक्षसाः. क. झ. सत्तराः. ४ क.—घ. अ.
झ ट. पुत्रलो. ५ ख. ग. क. झ. संतर्प्य. ६ ख. क. झ. ट. प्राविशन्महत्.

ननु त्वमिषुभिः क्रुद्धो भिन्धाः कालान्तकावपि ॥ मन्दरस्यापि शृङ्गाणि किं पुनर्लक्ष्मणं युधि ॥ ७ ॥
 अथ वैवस्वतो राजा भूयो बहुमतो मम ॥ येनाद्य त्वं महाबाहो संयुक्तः कालधर्मणा ॥ ८ ॥
 एष पन्थाः सुयोधानां सर्वाभरणेष्वपि ॥ यः कृते हन्यते मर्तुः स पुमान्स्वर्गमृच्छति ॥ ९ ॥
 अथ देवगणाः सर्वे लोकपालास्तर्षयः ॥ हतमिन्द्रजितं श्रुत्वा सुखं स्वप्स्यन्ति निर्भयाः ॥ १० ॥
 अथ लोकास्त्रयः कृत्स्ना पृथिवी च सकानना ॥ एकेनेन्द्रजिता हीना शून्येव प्रतिभाति मे ॥ ११ ॥
 अथ नैर्ऋतकन्यानां श्रोण्याम्यन्तःपुरे खम् ॥ करेणुसङ्कुस्य यथा निनादं गिरिगङ्गरे ॥ १२ ॥
 यौवराज्यं च लङ्कां च रक्षांसि च परंतप ॥ मातरं मां च भार्यां च क्व गतोसि विहाय नः ॥ १३ ॥
 मम नाम त्वया वीर गतस्य यमसादनम् ॥ प्रेतकार्याणि कौर्याणि विपरीते हि वर्तसे ॥ १४ ॥
 स त्वं जीवति सुग्रीवे लक्ष्मणे च सराधवे ॥ मम शल्यमनुद्धृत्य क्व गतोसि विहाय नः ॥ १५ ॥
 एवमादिविलापार्ते रावणं राक्षसाधिपम् ॥ आविवेश महान्कोपः पुत्रव्यसनसंभवः ॥ १६ ॥
 प्रकृत्या कोपनं घेनं पुत्रस्य पुनराधयः ॥ दीप्तं संदीपयामासुर्धर्मेऽर्कमिव रश्मयः ॥ १७ ॥
 ललाटे भ्रुकुटीभिश्च संगताभिर्व्यरोचत ॥ युगान्ते सह नैस्तु महोर्मिभिरिवोदधिः ॥ १८ ॥
 कोपाद्विजृम्भमाणस्य वक्त्राभ्यक्तमभिज्वलन् ॥ उत्पपात स भूयोभिर्वृत्रस्य वदनादिव ॥ १९ ॥
 स पुत्रवधसंतप्तः शूरः क्रोधवशं गतः ॥ समीक्ष्य रावणो बुद्ध्या वैदेह्या रोचयद्वधम् ॥ २० ॥
 तस्य प्रकृत्या रक्ते च रक्ते क्रोधाग्निनाऽपि च ॥ रावणस्य महाघोरे दीप्ते नेत्रे बभूवतुः ॥ २१ ॥
 मोतं प्रकृत्या रूपं तत्तस्य क्रोधाग्निमूर्च्छितम् ॥ बभूव रूपं क्रुद्धस्य रुद्रस्येव दुरीसदम् ॥ २२ ॥
 तस्य क्रुद्धस्य नेत्राभ्यां प्रापतन्नसविन्दवः ॥ दीप्ताभ्यामिव दीपाभ्यां सार्चिषः स्नेहविन्दवः ॥ २३ ॥
 दन्तान्विदशतस्तस्य श्रूयते दशनखनः ॥ यन्नखैर्विष्टयमानस्य महतो दानवैरिव ॥ २४ ॥
 कालाग्निरिव संक्रुद्धो यां यां दिशमवैक्षत ॥ तस्यां तस्यां मयत्रस्ता राक्षसाः संविलिल्यिरे ॥ २५ ॥

॥ ४—६ ॥ नन्वित्यामश्रणे । कालान्तकौ यमस्य
 मूर्तिभेदौ ॥ ७ ॥ भूयः अतिशयेन । कालधर्मणा
 मरणेन । आपोनिचू समासान्तः । संयुक्तः संयो-
 जितः ॥ ८ ॥ युद्धमरणस्य सर्वाकाङ्क्षितस्वाद्युद्धहतं
 त्वां न शोचामीत्याह—एष इति ॥ एषः युद्धमरण-
 रूपः पन्थाः ॥ एवं यश्चत्वाद्दशोच्यत्वमुक्त्वा
 स्वर्ग्यत्वादशोच्यत्वमाह—य इति ॥ ९—११ ॥
 लोकास्त्रय इत्युक्तावपि पृथिव्याः पृथगुपादानं प्राधा-
 न्यात् । यथा ब्राह्मणा आगता वसिष्ठोऽप्यागत इत्यादौ ॥ १२ ॥ नः सर्वानिति योजनीयं ॥ १३—१६ ॥
 प्रकृत्या कोपनमित्यस्य विवरणं दीप्तमिति । पुत्रस्य
 पुत्रसंबन्धिन्यः । पुत्रविषया इत्यर्थः । आधयः
 शोकाः । पुनः भूयः । संदीपयामासुः कोपयामासुः ।
 अर्कपक्षे क्रूरयामासुरित्यर्थः ॥ १७ ॥ भ्रुकुटीमिरिति
 बहुवचनं दशशिरस्कत्वात् ॥ १८—२३ ॥ आवेष्ट-
 मानस्य भ्राम्यमाणस्य । यन्नस्य तिलपीडनयन्नस्य ।
 दानवैर्बलवद्भिरित्यर्थः ॥ २४ ॥ संविलिल्यिरे ।

ती० कालान्तकावपि कालः सर्वसंहारकः । अन्तकः कालमिमानीपुरुषः ॥ ७ ॥ सू० वैवस्वतो राजा प्रेतराजः । बहुमतः ।
 एतादृशमपि तानिनायेति श्लाघनीयइति भावः । कालधर्मणा कालो मारणधर्मो यस्य सौ कालधर्मा । तेन यमेन त्वमद्य संयुक्तः
 मृतइति यावत् । शि० बहुभूयः अत्यधिको मम मतः ज्ञातः ॥ ८ ॥ ति० रावणं च समाधिगमिति पाठे सम्यगाधिः समाधिः
 मनोव्यथा तां चच्छतीत्यर्थइति तीर्थः ॥ ९ ॥ ती० सपुत्रवधे त्वस्य प्राप्तीति कार्यः स्पष्टः । वस्तुतस्तु—रावणः वैदेह्या हेतुभूतया
 वधं स्ववधं बुद्ध्या समीक्ष्य इतः परं रामो मम वधं वधिष्यतीति निश्चितोऽस्य । अरोचयत् स्ववधमित्यनुवधः ॥ २० ॥ ति० यन्नस्य

[पा] १ ख. ग. क. च. ज.—ट. दृष्टासुखं. २ घ. मृतेनेन्द्रजिता. ३ क. झ. भार्याध. ४ ख. सर्वाणि. ५ क. ख. ग.
 च. सधूमोभिः. ६ झ. ट. सधूमाभिः. ७ घ. विधूमोभिः. ८ क.—ट. व्यवस्थितं. ९ क. झ. ट. स्याकृष्यमाणस्य. ८ क. ख.
 ग. संविलिल्यिरे.

तमन्तकमिव कुट्टं चराचरचिह्नादिषुम् ॥ व्रीक्षमाणं दिशः सर्वा राक्षसा नोपचक्रुः ॥ २६ ॥
 ततः परमसंकुद्धो रावणो राक्षसाधिपः ॥ अत्रवीद्रक्षसां मध्ये संस्तम्भयिषुराहवे ॥ २७ ॥
 मया वर्षसहस्राणि चरित्वा दुश्चरं तपः ॥ तेषु तेष्ववकाशेषु स्वयंभूः परितोषितः ॥ २८ ॥
 तस्यैव तपसो व्युष्ट्या प्रसादाच्च स्वयंभुवः ॥ नासुरेभ्यो न देवेभ्यो मयं मम कदाचन ॥ २९ ॥
 कवचं ब्रह्मदत्तं मे यदादित्यसमप्रभम् ॥ देवासुरविमर्देषु न भिन्नं वज्रशक्तिभिः ॥ ३० ॥
 तेन मामद्य संयुक्तं रथस्थमिह संयुगे ॥ प्रतीयात्कोऽद्य मामाजौ साक्षादपि पुरन्दरः ॥ ३१ ॥
 यत्तदाऽभिप्रसजेन सशरं कार्मुकं महत् ॥ देवासुरविमर्देषु ममै दत्तं स्वयंभुवा ॥ ३२ ॥
 अद्य तूर्यशतैर्भिमं धनुस्तथाप्यतां मम ॥ रामलक्ष्मणयोरेव वधाय परमाहवे ॥ ३३ ॥
 स पुत्रवधसंतप्तः शूरः क्रोधवशं गतः ॥ समीक्ष्य रावणो बुद्ध्या सीतां हन्तुं व्यवसत ॥ ३४ ॥
 प्रत्यवेक्ष्य तु ताम्राक्षः सुधोरो घोरदर्शनः ॥ दीनो दीनस्वरान्सर्वास्तानुवाच निशाचरान् ॥ ३५ ॥
 मायया मम वत्सेन वञ्चनार्थं वनौकसाम् ॥ किञ्चिदेव हतं तत्र सीतेयमिति दर्शितम् ॥ ३६ ॥
 तदिदं तप्यमेवाहं करिष्ये प्रियमात्मनः ॥ वैदेहीं नाशयिष्यामि क्षत्रबन्धुमनुव्रताम् ॥ ३७ ॥
 इत्येवमुक्त्वा सचिवान्ब्रह्माशु परामृशत् ॥ ३८ ॥
 उद्धृत्य गुणसंपन्नं विमलाम्बरवर्चसम् ॥ निष्पपात स वेगेन सभार्यः सचिवैर्वृतः ॥ ३९ ॥
 रावणः पुत्रशोकेन भृशमाकुलचेतनः ॥ संकुद्धः खड्गमादाय सहसा यत्र मैथिली ॥ ४० ॥
 व्रजन्तं राक्षसं प्रेक्ष्य सिंहनादं प्रचुक्रुशुः ॥ ऊजुश्चान्योन्यमौश्लिष्य संकुद्धं प्रेक्ष्य राक्षसाः ॥ ४१ ॥

स्तम्भादिव्यवहिता बभूवुरित्यर्थः ॥ २५ ॥ चिह्नादिषु संवर्तुमिच्छुमित्यर्थः । नोपचक्रुः नोपसेदुः ॥ २६ ॥ संस्तम्भयिषुराहवे युद्धभीतानाक्षसान् युद्धे स्थापयितुकामः । सनि द्विर्वचनाभाव आर्षः ॥ २७ ॥ अवकाशेषु तपःसमाप्तिषु ॥ २८ ॥ व्युष्ट्या समृद्ध्या । “व्युष्टिः फले समृद्धौ च” इत्यमरः । मयाभावे हेतुमाह—कवचमिति ॥ यत् यस्मात् । कवचमस्ति तस्मादिति पूर्वोक्तान्वयः ॥ २९—३० ॥ तेन कवचेन । संयुक्तं रथस्थं मां इह संयुगे कः प्रतीयात् आभिमुख्येनागच्छेत् । अद्य मामाजौ साक्षात्पुरन्दरोपि न प्रतीयादिति च योग्यं । अर्थसिद्धौ नञ् । क्रियापदमस्त्येव । अनेवंव्याख्याने अद्य मामाजाविति पुन-

रुक्तं स्यात् ॥ ३१ ॥ यत्तदेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ देवासुरविमर्देषु विमर्दकाल इत्यर्थः । अद्य तूर्यशतरित्यनेन इतः पूर्वमिदं धनुर्न नीतमिति गान्यते ॥ ३२—३४ ॥ सुधोरः सुधोरप्रकृतिः ॥ ३५ ॥ माययेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ सीतेयमिति दर्शितं किञ्चित् अलीकमेवेत्यर्थः ॥ ३६—३७ ॥ इत्येवमित्यर्थः ॥ परामृशत् आददे ॥ ३८ ॥ उद्धृत्येत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यं ॥ गुणसंपन्नं मात्स्यालंकृतं । विमलाम्बरवर्चसं विमलाकाशसदृशं । खड्गमादाय कोशादुद्धृत्य । यत्र मैथिली तं देशं प्रति निष्पपातेत्यन्वयः ॥ ३९—४० ॥ व्रजन्तमित्यादिसार्धश्लोकत्रयमेकान्वयं ॥ रत्नानि श्रेष्ठवस्तूनि । “रत्नं स्वजाति-

मन्दररूपमथनयश्चरः । वासुकिना करणेन । दानवैः कृष्यमाणस्य मन्मतः क्षीरान्धिमथनं कुर्वतो मन्दरस्तेव ॥ १२४ ॥ स० तेन कवचेन । संयुक्तं संयुगे संयुगार्थः । रथस्थं इत्याद्यं मां आजौ रणभूमी कः प्रतीयात् नकोपि । देवाधिपक्षेदागच्छेदित्यत आह—साक्षादिति । साक्षात्पुरन्दरखेदप्ययनप्रतीयादिति शेषः । तेनपुनरुक्तिः ॥ ३१ ॥ ती० वस्तुतस्तु सीतां हन्तुं गन्तुं सीतादर्शनायैव गन्तुं व्यवसतेत्यर्थः । “हन्तिहासगलोः” इति घातुः ॥ ३४ ॥ ति० क्षत्रबन्धुं वस्तुतोऽक्षत्रियं । ती० माययेत्यादिश्लोकद्वयस्य वास्तवार्थस्तु—ममवत्सेन आलेनापिसता इन्द्रजिता वनौकसां वञ्चनार्थं ह्यंसीतेति किञ्चिदेवालीकमेव हतं दर्शितं । अहं क्षत्रबन्धुं क्षत्राणां बन्धुं परमांसं राममनुव्रतां वैदेहीं तप्यंयथाभवतितथानाशयिष्यामि यदितद्विदमात्मानं प्रत्यप्रियमेव स्यात् । अतः करिष्ये इतरराक्षससंतो-

[पा०] १ अ. तेषुचकालेषु. २ क. ह. वज्रमुष्टिभिः. ३ ख. च. मयाप्राप्तं स्वयंभुवा. ४ ख. वैदेक्षारोचयद्रथं. ५ ख. च. सुधोराधोरदर्शनात्. क. ज. व. ट. सुधोरोधोरदर्शनान्. ६ क. श. ट. उद्धृत्य. ख. च. उद्धृष्ट. ७ क. ख. ग. क. च. ह. य. ड. मालिङ्ग. व. मालोक्य. ८ क. च. ह. ज. ट. राक्षसं.

अथैनं तावुमौ दृष्ट्वा आतरौ प्रव्यधिष्यतः ॥ लोकपाला हि चत्वारः क्रुद्धेनानेन निर्जिताः ॥ ४२ ॥
 बहवः शत्रवश्चापि संयुगेषु निपातिताः ॥ त्रिषु लोकेषु रत्नानि भुङ्क्ते चाहृत्य रावणः ॥
 विक्रमे च बले चैव नास्त्यस्य सदृशो भुवि ॥ ४३ ॥
 तेषां संजल्पमानानामशोकवनिकां गताम् ॥ अभिदुद्राव वैदेहीं रावणः क्रोधमूर्च्छितः ॥ ४४ ॥
 वार्यमाणः सुसंकुद्धः सुहृद्भिर्हितबुद्धिभिः ॥ अभ्यधावत संक्रुद्धः खे ग्रहो रोहिणीमिव ॥ ४५ ॥
 मैथिली रक्ष्यमाणा तु राक्षसीभिरनिन्दिता ॥ ददर्श राक्षसं क्रुद्धं निस्त्रिशवरधारिणम् ॥ ४६ ॥
 'तं निशाम्य सनिस्त्रिशं व्यथिता जनकात्मजा ॥ निवार्यमाणं बहुशः सुहृद्भिर्नुवर्तिनम् ॥
 सीता दुःखसमाविष्टा विलपन्तीदमब्रवीत् ॥ ४७ ॥
 यथाज्यं मामभिकुद्धः समभिद्रवति स्वयम् ॥ वधिष्यति सनाथां मामनाथामिव दुर्मतिः ॥ ४८ ॥
 बहुशश्चोदयामास भर्तारं मामनुव्रताम् ॥ भार्या भव रमस्वेति प्रत्याख्यातो ध्रुवं मया ॥ ४९ ॥
 सोऽयं ममानुपस्थाने व्यक्तं नैराश्यमागतः ॥ क्रोधमोहसमाविष्टो निहन्तुं मां समुद्यतः ॥ ५० ॥
 अथवा तौ नरन्यात्रौ आतरौ रामलक्ष्मणौ ॥ मन्निमित्तमनार्येण समरेज्य निपातितौ ॥ ५१ ॥
 [भैरवो हि महात्मादो राक्षसानां श्रुतो मया ॥ बहूनामिह दृष्टानां तथा विक्रान्ततां प्रियम् ॥]
 अहो धिक्मन्निमित्तोऽयं विनाशो राजपुत्रयोः ॥ ५२ ॥
 अथवा पुत्रशोकेन अहत्वां रामलक्ष्मणौ ॥ विधमिष्यति मां रौद्रो राक्षसः पापनिश्चयः ॥ ५३ ॥
 हनूमतोपि यद्वाक्यं न कृतं क्षुद्रया मया ॥ ५४ ॥
 यद्यहं तस्य पृष्टेन तदा यायामनिन्दिता ॥ नाद्यैवमनुशोच्येयं भर्तुरङ्कगता सती ॥ ५५ ॥
 मन्ये तु हृदयं तस्याः कौसल्यायाः फलिष्यति ॥ एकपुत्रा यदा पुत्रं विनष्टं श्रोष्यते युधि ॥ ५६ ॥
 सा हि जन्म च बाल्यं च यौवनं च महात्मनः ॥ धर्मकार्यानु रूपं च रुदन्ती संस्मरिष्यति ॥ ५७ ॥
 निराशा निहते पुत्रे दग्धा आद्रमचेतना ॥ अग्रिमरोक्ष्यते नूनमपो वाऽपि प्रवेक्ष्यति ॥ ५८ ॥
 विगस्तु कुञ्जामसतीं मन्थरां पापनिश्चयाम् ॥ यन्निमित्तमिदं दुःखं कौसल्या प्रतिपत्स्यते ॥ ५९ ॥
 इत्येवं मैथिलीं दृष्ट्वा विलपन्तीं तपस्विनीम् ॥ रोहिणीमिव चन्द्रेण विना ग्रहवशं गताम् ॥ ६० ॥
 एतस्मिन्नन्तरे तस्य अमात्यो बुद्धिमाञ्जुचिः ॥ सुपाश्र्वो नाम मेधावी राक्षसो राक्षसेश्वरम् ॥
 निवार्यमाणं सचिवैरिदं वचनमब्रवीत् ॥ ६१ ॥

श्रेष्ठेपि" इत्यमरः ॥ ४१—४४ ॥ ग्रहः अङ्गारकः ॥ ४५—४७ ॥ यथा यस्मादित्यर्थः ॥ ४८—४९ ॥
 अनुपस्थाने अनुपस्थानात् ॥ ५० ॥ तौ निहृत्य सेन
 निस्त्रिशेन सह प्रवेशनमपि संभवतीत्यभिप्रायेणाह—
 अथवेत्यादि ॥ ५१—५२ ॥ अत्र निमित्तान्तरमा-
 हङ्कृते—अथवा पुत्रशोकेनेति ॥ अहत्वा हन्तुमशक्नो-

भूत्वा ॥ ५३ ॥ हनूमत इत्यर्थः ॥ क्षुद्रया विचार-
 मूढया ॥ ५४ ॥ यायामनुशोच्येयमिति "हेतुहेतु-
 मतोर्लिङ्" इति लिङ् ॥ ५५ ॥ प्रथमपक्षानुसारेण
 शोचति—मन्य इति ॥ ५६ ॥ धर्मकार्यानु रूपं धर्म-
 कार्यानु रूपत्वं ॥ ५७ ॥ अचेतना मूर्च्छिता ॥ ५८—
 ५९ ॥ मैथिलीं दृष्ट्वा रावणमब्रवीदित्यन्वयः ॥ ६०—

धार्थतस्याः किञ्चित् दुःखमिति शेषः ॥ ३६—३७ ॥ ति० निवार्यमाणमप्यनिवर्तिनं । अनुवर्तिनमिति पाठे अभिमुखमागच्छन्तं
 ॥ ४७ ॥ ति० यदाश्रोष्यते तदा फलिष्यति स्फुटिष्यति । यद्विरामोपि हन्यत इति शेषः ॥ ५६ ॥ ति० सुपाश्वो नामागालः
 शुचिः शुद्धमतः । तदितरसचिवैरेवं बहुमयोग्यमिति निवार्यमाणोपि रावणं प्रतीदमब्रवीत् । असौ वा विन्ध्य इति नामान्तरं । अतः
 एवमारते "अशोकवनिकास्थां तारामदर्शनलालसाम् । कञ्जमादाय दुष्टाजयेनापि पातह । तदुद्धातस्य दुर्बुद्धिरविन्ध्यः पापनिश्च-

[पा०] १ ख. सानिश्चयः २ झ. रनिवर्तिनं ३ क. ख. ग. ड. च. झ. अ. ट. ममभवत्वेति ४ अयं श्लोकः क. ख. ग.
 च. झ. अ. ट. पाठेषु न दृश्यते ५ क. घ. हस्तासौ ६ क. ख. ग. ड. च. झ. अ. ट. रावणं राक्षसेश्वरं ७ झ. निवार्यमाणः

कथं नाम दशग्रीव साक्षाद्वैश्रवणानुज ॥ हन्तुमिच्छसि वैदेहीं क्रोधाद्भ्रमपास्य हि ॥ ६२ ॥
 वेदविद्याप्रतप्तातः स्वकर्मनिरतः सदा ॥ स्त्रियाः कस्माद्वधं वीर मन्यसे राक्षसेश्वर ॥ ६३ ॥
 मैथिलीं रूपसंपन्नां प्रत्यवेक्षस्व पार्थिव ॥ त्वमेव तु सहासामी राघवे क्रोधमुत्सृज ॥ ६४ ॥
 अभ्युत्थानं त्वमद्यैव कृष्णपक्षचतुर्दशीम् ॥ कृत्वा निर्याह्यमावास्यां विजयाय बलैर्द्वितः ॥ ६५ ॥
 शूरो घीमात्रधी स्वर्गी रथप्रवरमास्थितः ॥ हत्वा दाशरथिं रामं भवान्प्राप्स्यति मैथिलीम् ॥ ६६ ॥
 स तदुरात्मा सुहृदा निवेदितं वचः सुधर्म्यं प्रतिगृह्य रावणः ॥
 गृहं जगामाथ ततश्च वीर्यवान्पुनः सर्मा च प्रययौ सुहृदुतः ॥ ६७ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे त्रिनवतितमः सर्गः ॥ ९३ ॥

चतुर्नवतितमः सर्गः ॥ ९४ ॥

रामेण रावणमुलबलवधः ॥ १ ॥

स प्रविश्य सर्मा राजा दीनः परमदुःखितः ॥ निषसादासने मुख्ये सिंहः क्रुद्ध इव श्वसन् ॥ १ ॥
 अत्रवीच स तान्सर्वान्बलमुख्यान्महाबलः ॥ रावणः प्राञ्जलिर्वाक्यं पुत्रव्यसनकर्षितः ॥ २ ॥
 सर्वे भवन्तः सर्वेण हस्त्यन्धेन समावृताः ॥ निर्यान्तु रथसङ्घैश्च पादातैश्चोपशोभिताः ॥ ३ ॥
 एकं रामं परिक्षिप्य समरे हन्तुमर्हथ ॥ वर्षेन्तः शरवर्षेण प्रावृट्काल इवाम्बुदाः ॥ ४ ॥

६४ ॥ अभ्युत्थानं युद्धनिर्याणप्रारम्भं । चतुर्दशीं चतुर्दश्यां । अमावास्यां अमावास्यायां । अनेन त्रयो-
 दशयुद्धदिनान्यतीतानीत्यवगम्यते । तथाहि “ततो-
 स्तभगमत्सूर्यः संध्यया प्रतिरञ्जितः । पूर्णचन्द्रप्रदीपा
 च क्षपा समभिवर्तत” इति वचनात् । पौर्णमास्यां
 सुवेलाप्रवेशः । ततः कृष्णपक्षप्रथमायां युद्धप्रारम्भः ।
 तस्यामेव रात्रौ नागपाशबन्धतद्विमोक्षौ । द्वितीयायां
 धूम्राक्षस्य वधः । तृतीयायां वज्रदंष्ट्रस्य । चतुर्थ्याम-
 कम्पनस्य । प्रहस्तास्य पञ्चम्यां । षष्ठ्यां रावणमुकुट-
 भङ्गः । सप्तम्यां कुम्भकर्णस्य वधः । अष्टम्यामसि-
 कायादीनां । नवम्यां पुनरिन्द्रजिगृहं । तस्यामेव
 रात्रौ कुम्भनिकुम्भादीनां वधः । दशम्यां मकरा-

क्षस्य । एकादश्यां द्वादश्यां त्रयोदश्यां चेन्द्रजिह्वधः ।
 वस्तुतस्तु नवम्यां युद्धारम्भस्तत्तद्विरच्य दिनद्वयेन
 रावणेन्द्रजिन्मूलबलव्यतिरिक्तराक्षसनिर्बहणात् एका-
 दशीद्वादशीत्रयोदशीभिरिन्द्रजिह्व इति चतुर्दश्याम-
 भ्युत्थानवचनं युज्यत एव ॥ ६५—६७ ॥ इति
 श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकि-
 रीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने त्रिनवतितमः सर्गः
 ॥ ९३ ॥

अथ मूलबलयुद्धं—स प्रविश्येत्यादि ॥ १ ॥
 रावणः प्राञ्जलिरिति । अनुनयार्थमञ्जलिकरणं
 ॥ २—३ ॥ परिक्षिप्य आचार्य । शरवर्षेण वृष्ट्या

यम् । शमयामाससंकुद्धभूयतायेनहेतुना” इत्युक्तं ॥ ६१ ॥ स० वैश्रवणानुज ऋषिवंशसंभवस्यावर्मप्रश्रितिरनुचितेनान्वन्यते
 ॥ ६२ ॥ ति० वेदविद्याप्रतप्तातः स्वकर्मनिरतः सदा गृहीत्वाज्ञातोयुक्कुलात्समावृतः तदनन्तरं दारप्रद्वेषपूर्वकं नित्याग्निहो-
 प्रादिल्लकर्मनिरतः ॥ ६३ ॥ ती० प्रत्यवेक्षस्व कालान्तरमैथिलीवशगामविष्यतीतिप्रत्यवेक्षलेख्यः । ति० प्रत्यवेक्षस्व रामव-
 धपर्यन्तमितिशेषः । त्वं तस्मिन्नेव राघवएवक्रोधमुत्सृज ॥ ६३ ॥ रामानु० रथी महारथइत्यर्थः ॥ ६६ ॥ इतित्रिनवतितमः
 सर्गः ॥ ९३ ॥

स० आहवेसर्वान्दत्तान्कुलाऽनुत्साहान्युदायप्रोत्साहयितुं प्राजलिर्भूत्वाऽब्रवीदित्यर्थः ॥ २ ॥ स० शरवर्षाणि जलवर्षाणि

[पा०] १ ग. क. च. झ. न. ट. तस्मिन्नेवसहास्यभिराहवे. २ च. क. झ. न. चतुर्दशी. ३ स. सप्तद्वःकवचीस्वर्गी.

४ क. झ. श्रीमन्मान्. ५ क.—घ. न. प्रहृष्टाः. क. च. झ. ट. प्रहृष्टाःशरवर्षाणि.

अथ वाऽहं शरैस्तीक्ष्णैर्मिन्नगात्रं महारणे ॥ भवद्भिः श्वो निहन्तासि रामं लोकस्य पश्यतः ॥ ५ ॥

इत्येतद्राक्षसेन्द्रस्य वाक्यमादाय राक्षसाः ॥ निर्ययुस्ते रथैः क्षीघ्रैर्नौनानीकैः सुसंवृताः ॥ ६ ॥

परिधान्यष्टिशिखैव शरस्त्रपरश्वधान् ॥ शरीरान्तकरान्सर्वे चिक्षिधुर्वानरान्प्रति ॥ ७ ॥

वानराश्च द्रुमाश्चैलात्राक्षसान्प्रति चिक्षिपुः ॥ ८ ॥

स संग्रामो महान्भीमः सूर्यस्योदयनं प्रति ॥ रक्षसां वानराणां च तुमुलः समपद्यत ॥ ९ ॥

ते गदाभिर्विचित्राभिः प्रासैः खड्गैः परश्वधैः ॥ अन्योन्यं समरे जघ्नुस्तदा वानरराक्षसाः ॥ १० ॥

एवं प्रवृत्ते संग्रामे ह्युद्धतं सुमहद्वज्रः ॥ रक्षसां वानराणां च शान्तं शोणितविस्रवैः ॥ ११ ॥

मातङ्गरथकुलाश्च वाजिमत्स्या ध्वजद्रुमाः ॥ शरीरसंघाटवहाः प्रसक्तुः शोणितापगाः ॥ १२ ॥

ततस्ते वानराः सर्वे शोणितौघपरिप्लुताः ॥ ध्वजवर्मरथानश्वाश्वानाग्रहरणानि च ॥

आप्लुत्याप्लुत्य समरे राक्षसानां बभक्षिरे ॥ १३ ॥

केशान्कर्णललाटांश्च नासिकाश्च ध्रुवङ्गमाः ॥ रक्षसां दशनैस्तीक्ष्णैर्नखैश्चापि न्यकर्तयन् ॥ १४ ॥

एकैकं राक्षसं सङ्क्षेपे शतं वानरपुङ्गवाः ॥ अभ्यधावन्त फलिनं वृक्षं शकुनयो यथा ॥ १५ ॥

तथा गदाभिर्गुर्वीभिः प्रासैः खड्गैः परश्वधैः ॥ निजघ्नुर्वानरान्धोरात्राक्षसाः पर्वतोपमाः ॥ १६ ॥

राक्षसैर्युध्यमानानां वानराणां महाचमूः ॥ शरण्यं शरणं याता रामं दशरथस्यजम् ॥ १७ ॥

ततो रामो महातेजा धनुरादाय वीर्यवान् ॥ प्रविश्य राक्षसं सैन्यं शरवर्षं वर्षं ह ॥ १८ ॥

प्रविष्टं तु तदां रामं मेघाः सूर्यमिवाम्बरे ॥ नोभिजग्मुर्महाघोरं निर्देहन्तं शराग्निना ॥ १९ ॥

कृतान्येव सुघोराणि रामेण रजनीचराः ॥ रणे रामस्य ददृशुः कर्माण्यसुकराणि च ॥ २० ॥

चालयन्तं महानीकं विधेमन्तं महारथान् ॥ ददृशुस्ते न वै रामं वातं वनगतं यथा ॥ २१ ॥

हन्तुमर्हथेत्यन्वयः ॥ ४ ॥ ■ रामो यदि हन्तुं न शक्येत तथापि भवतां शरैः भिन्नगात्रः स्यात् तेन तस्य वधः सुकरो मे भवेदित्यभिप्रायेणाह—अथ वेति ॥ इदानीं सूर्यं तं हन्तुं न शक्ताश्चेदिदानीं तीक्ष्णैः शरैर्भवद्भिर्मिन्नगात्रं श्वो निहन्तासि ॥ ५—८ ॥ सूर्यस्योदयनं प्रति सूर्योदयमारभ्य अन्योन्यं जघ्नुस्तेषां शिलावृक्षाणामप्युपलक्षणं । राक्षसेभ्योपहृतानि गदाखड्गादीनि राक्षसानामिव वानराणामपि संभवन्तीति वा तयोक्तमिति ज्ञेयं ॥ ९—११ ॥ शरीराण्येव संघाटाः प्लुताः तान्

वहन्तीति शरीरसंघाटवहाः ॥ १२ ॥ ततस्ते वानराः सर्वे शोणितौघपरिप्लुता इत्यारभ्य राक्षसानां बभक्षिरे इत्यन्तं सार्धश्लोक एकान्वयः ॥ १३ ॥ रक्षसां केशानिति क्रमेणान्वयः । न्यकर्तयन् चिच्छिदुः ॥ १४—१६ ॥ राक्षसैरिति ॥ वानरसेनाशरणागतिरियं । राक्षसैर्व्युध्यमानानामित्यादिचन्वानन्यगतिकत्वोक्तिः । शरण्यमिति दयायुक्तिः । राममिति परत्वोक्तिः । दशरथात्मज इति सौलभ्योक्तिः ॥ १७—१९ ॥ कृतान्येव ददृशुः नतु क्रियमाणान् नीत्यर्थः ॥ २० ॥ न केवलं हस्तलाघवादिशयेन

बाणवर्षाणीति नीरदसेनोभयपक्षेपिक्रमादयोर्बोध्यः । ति० शरवर्षाणि वर्षयतेति शेषः ॥ ४ ॥ ति० सूर्यस्योदयनं प्रति चतुर्दशी-सूर्योदयमारभ्येत्यर्थः । त्रयोदशीरात्रिशेवेरावणस्यसीतासमीपगमनमिति बोध्यं ॥ ५ ॥ सू० गदाभिरन्योन्यमित्यादितुनिहत-राक्षसानामाच्छिद्यस्यापितैरिदानीमानीतैरिति वा नरैरिदानीमाच्छिन्नैर्गदादिभिरिति वा ज्ञेयं । अथवा वानराश्च द्रुमाश्चैलानिति पूर्वकादमिलितविभक्त्यन्ततथानुकर्षः । ततश्च द्रुमादिभिर्गदादिभिश्चान्योन्यं जघ्नुस्तेषां वधमिति वाच्यमर्थः समसमरसमारभ-समयलादिति मन्तव्यम् ॥ १० ॥ सू० शरीराण्येव संघाटाः काष्ठनिचयाः । वहन्तीति वहास्तोषमहाः । तान्वहन्तीति नागो-जिभद्विग्रहप्रदं नमदर्शवहापयतिकर्मण्यसूत्रस्य ॥ १२ ॥ सू० वानराणामहचमूः तदभिप्रासेना ॥ १७ ॥

[पा०] १ क. झ. अ. ड. नौनानीकैः संयुताः. २ ख. च. छ. ड. व्यदारयन्. घ. क. ङ. झ. व्यकर्तयन्. ३ क.—ड. राक्षसैर्व्युध्यमानानां. ४ ख. क.—ड. नाभिजग्मुः. ५ घ. व्यधयन्तं. ६ घ. महाबलान्.

छिन्नं भिन्नं शरैर्दग्धं प्रभयं शस्त्रपीडितम् ॥ बलं रामेण ददृशुर्न रामं शीघ्रकारिणम् ॥ २२ ॥
 प्रहरन्तं शरीरेषु न ते पश्यन्ति रावणम् ॥ इन्द्रियार्थेषु तिष्ठन्तं भूतात्मानमिव प्रजाः ॥ २३ ॥
 एष हन्ति गजानीकमेष हन्ति महारथान् ॥ एष हन्ति शरैस्तीक्ष्णैः पदातीन्वाजिभिः सह ॥ २४ ॥
 इति ते राक्षसाः सर्वे रामस्य सदृशात्रणे ॥ अन्योन्यं कुपिता जघ्नुः सादृश्याद्रावणस्य ते ॥ २५ ॥
 न ते ददृशेरे रामं ददन्तमरिवाहिनीम् ॥ मोहिताः परमास्त्रेण गान्धर्वेण महात्मनः ॥ २६ ॥
 ते तु रामसहस्राणि रणे पश्यन्ति राक्षसाः ॥ पुनः पश्यन्ति काकुत्स्थमेकमेव महादवे ॥ २७ ॥
 भ्रमन्तीं काञ्चनीं कोटिं कार्मुकस्य महात्मनः ॥ अलातचक्रप्रतिमां ददृशुस्ते न रावणम् ॥ २८ ॥
 शरीरनाभि सच्चार्षिः शरारं नेमिकार्मुकम् ॥ ज्याघोषतलनिर्घोषं तेजोबुद्धि गुणप्रभम् ॥ २९ ॥

कर्मणामदर्शनं रणसंचारलाघवातिशयेन कर्तारमपि न ददृशुरित्याह—चालयन्तमिति ॥ यथा चालन-
 विधमनादिकार्यलिङ्गात् वायुरनुमितो भवति तद्वद्वा-
 मोप्यनुमितः । नतु प्रत्यक्षित इत्यर्थः ॥ २१ ॥
 उक्तमर्थे विशदयति—छिन्नमिति ॥ छिन्नं स्थण्डितं ।
 भिन्नं विदारितं । प्रभयं शकलीकृतं । शस्त्रपीडितं
 हृदयार्पितशूल्यं ॥ २२ ॥ इन्द्रियार्थेषु तिष्ठन्तं इन्द्रिया-
 र्थाननुतिष्ठन्तं अनुभवन्तं । तेनानुभवेनानुमीयमान-
 मपि भूतात्मानं भूतस्य पञ्चभूतात्मकशरीरस्य
 आत्मानं जीवात्मानं । प्रजाः यथा न पश्यन्ति तथैव
 शरीरेषु प्रहरन्तं तेन प्रहारेणानुमीयमानमपि रावणं
 पुरतश्चक्षुषा नाद्राक्षुरित्यर्थः । यद्वा इन्द्रियार्थेषु
 प्रत्यक्षतोनुभूयमानेषु गन्धादिगुणेषु निराश्रयगुणाव-
 स्थानासंभवात् सौक्ष्म्येणानुवृत्तं भूतात्मानमिव पुष्पा-
 दवयवभूतपृथिव्यादिस्वरूपमिवेत्यर्थः ॥ २३ ॥ एष

हन्तीत्यादिक्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ सदृशान् सादृश्येन
 प्रतीयमानान् । अन्योन्यं सादृश्यादेव हेतुर्जन्तुश्चेत्य-
 न्वयः ॥ २४—२५ ॥ राक्षसानां रामादर्शनकार-
 णमाह—न ॥ इति ॥ इदमुपलक्षणं । सादृश्यदर्श-
 नमपि मोहनास्त्रेणेति द्रष्टव्यं । महात्मना महास्वमा-
 नेन ॥ २६ ॥ अदर्शनवत्सदृशदर्शनवच्चानेकत्वदर्शनं
 नास्त्रकृतं किंतु भीतिकृतमित्याह—ते त्विति ॥
 तुशब्दः पूर्वस्माद्विशेषपरः । मारीचेनाप्युक्तं—“अपि
 रामसहस्राणि भीतः पश्यामि रावण” इति ॥ २७ ॥
 भ्रमन्तीं रामस्य मण्डलाकारगतिविशेषेभ्य इति
 केचित् । निरन्तरज्याकर्षणादिति वयं । अलातचक्र-
 प्रतिमां निर्ज्वालं काष्ठं निरन्तरभ्रमणेनान्तरालाप्रवृ-
 णाशकत्वेन प्रतीयमानामिवेत्यर्थः ॥ २८ ॥ अथ तत्र
 समरसमये मण्डलीकृतकार्मुकं रामं सकलरिपुनिचा-
 तिसुदर्शनत्वेन रूपयति—शरीरेत्यादिना ॥ “ज्वाला-

ति० इति एषहन्तीत्यादिप्रकारेण कुपिताः सर्वेतेराक्षसाः रामस्यसदृशान् सदृशत्वेनप्रतीयमानान् । राक्षसान् रामसादृश्यादन्यो-
 न्यजघ्नुः । “सदृशरावणस्यैतेरणैराक्षससत्तमाः” इतिपूर्वार्धपाठेरावणेनदेवाधुरयुद्धादौसाक्षात्साक्षार्थमूलकतयातेषांदृष्टप्रत्ययानां
 त्वयूचितवचनानामेवसंगृहीतत्वात्तेषांरावणसादृश्यं । स० इति इत्याकारकज्ञानेन । तेसर्वेराक्षसाः एकसैन्यस्थाः रणेरावणास्त्रेणमोहि-
 ताःसन्तः रामस्यसदृशावभूवुः । तत्तत्परावयवस्यसादृश्यात्कुपिताःसन्तः अन्योन्यं अयंरामइतिसरामइतिपरस्परं जघ्नुः ॥ २५ ॥
 स० एतदेवविशदयति—नतइति । सैन्यैकदेशस्थाः रामं अरिवाहिनींगान्धर्वजिह्वदहन्तं स्वस्थानेस्थितंतेनास्त्रेणमहात्मना
 कर्त्रामोहिताःसन्तः नददृशेरे इतिबोधना ॥ २६ ॥ स० तत्रैवसैन्यान्तरेइतरामचरितमाह—तइति । ते रावणप्रेरिताराक्षसाः ।
 रामसहस्राणि विश्वरूपलाहामस्यतद्वृहीतीत्यन्यन्तरामरूपानीत्यर्थः । रणेपश्यन्ति । उक्तंनमगवत्पादैः “सएवसर्वैश्चन्द्रयमानो
 विदिक्षुस्त्रिभुवप्रधानसर्वेशः” इति । पुनःक्षणान्तरे एकमेवपश्यन्ति । उक्तंनमसंहरामाशये—“अपाङ्गमात्रेणजगत्त्रिगुणान्वेक-
 रूपोऽपिरिपूभिर्दृश्यात् । सौख्यैर्वेधंचनिदर्शयन्निहसविश्वरूपोऽकृतविश्वरूपम्” इत्याद्यारभ्य “एकीचकाराश्वस्रमद्वेष्टोदीपमिमानीहि-
 यथाग्निदेवः” इत्यन्तेन । यतुभारते “मायावीचाहजन्मायांरावणोराक्षसाधिपः” “अथभूयोपिमायांसव्यदवाद्राक्षसाधिपः”
 इत्यादिना। रावणमायायाऽनेकराक्षसराजमलक्ष्मणरूपनिर्माणकयनं तदविरुद्धमित्यत्रापिप्राप्तं ॥ २७ ॥ ति० लाघवातिशयान्मण्ड-
 लीकृतकार्मुकंराक्षसाधिपन्तरामंकालचक्रेणोपसिनोति—शरीरेति । शरीरंमध्यदेहएववाभिधकस्येवमर्थयस्यतत् । सर्वं
 बलमेवार्थिज्वालयस्यतत् । शराएवाराः मध्यकाष्ठानियस्यतत् । नेमिर्बलयाकारोऽवयवनिर्घोषःतद्रूपंकार्मुकंरूपस्यतत् । तलंज्याघात-
 धारणं सेतलज्योषोपोलस्यते । ज्याघोषतलज्योषावेवनिर्घोषोऽवनिर्घस्यतत् । तेजः प्रतापः बुद्धिर्ज्ञानं तद्रूपीगुणावेवप्रभय-
 स्यतत् ॥ २९ ॥

[पा०] १ व. चारणीन्वाजिभिः.

दिव्यास्त्रगुणपर्यन्तं निघ्नन्तं युधि राक्षसान् ॥ ददृशु रामचक्रं तत्कालचक्रमिव प्रजाः ॥ ३० ॥
अनीकं दक्षसाहसं रथानां वातरहसाम् ॥ अष्टादश सहस्राणि कुञ्जराणां तरखिनाम् ॥ ३१ ॥

नेन्यरनाभ्यक्षपुरुषाङ्गं सुदर्शनं” इत्युक्तरीत्या चक्रं षडङ्गं भवति । तत्र कोदण्डचक्रमध्यस्थत्वादृढत्वाच्च शरीरं नामित्वेन दर्शयति—शरीरेति । नामिः चक्रमध्योन्नतप्रदेशः । शरीरमेव नामिर्यस्य तत्तथोक्तं । सत्त्वं बलमेवार्चिः ज्वाला यस्य तत् सत्त्वाचिः । “वहेद्देवोर्जालकीलावर्चिर्हेतिः शिखा क्षिया” इत्यमरः । सत्त्वस्य परसन्तापहेतुत्वादर्चिष्ट्वेन निरूपणं । शरा एवाराणि चक्रमध्यशलाकाः यस्य तच्छरारं । सुदर्शनस्य सहस्रारत्वाच्छराणामरत्वरूपणेन युगपत्सहस्रशरसंधानं व्यज्यते । नेमिः आधारश्चक्रप्रान्तः । नेमिभूतं मण्डलीकृतकार्मुकं यस्य तत्कार्मुकनेमीत्यर्थः । एतेन मण्डलीकृतदशायामपि नामिभूतरामशरीरपरिवेषेण धनुषो महोन्नतत्वमुच्यते । सुदर्शनस्य ज्वालामालया निरन्तरघोषवत्त्वाज्जातलघोषं तद्घोषत्वेन रूपयति—ज्वाघोषतलनिर्घोषमिति । तलं ज्वाघातवारणं तेन तद्घोषो लक्ष्यते । ज्वाघोषतलघोषादेव निर्घोषो यस्य तत्तथोक्तं । तेजः पराक्रम एव बुद्धिः अक्षं यस्य तत्तेजोबुद्धिः । यथा “प्लवगसैन्यमुल्लूकजिता जितं” इत्यत्र उल्लूकशब्दो लक्षणया कौशिकशब्दं लक्षयित्वा इन्द्रजितमाह, तथा बुद्धिशब्दो बुद्धिजनकाक्षलक्षणया अक्षप्रदेशमाह । गुणः शरीरकान्तिः स एव प्रभा यस्य तत्तथोक्तं । दिव्यास्त्राणां गुणः शक्तिः माहात्म्यं वा तदेव पर्यन्तो धारा यस्य तदिव्यास्त्रगुणपर्यन्तं । निघ्नन्तं निघ्नत् । लिङ्गव्यत्यय आर्षः । किञ्च कालचक्रं ज्योतिश्चक्रमिव स्थितं । विष्णुपुराणे ‘यत्र कालचक्रं प्रतिष्ठितं’ इति प्रयोगात् । रामचक्रं उक्तरीत्या चक्रमिव स्थितं रामं ददृशुः । ननु यदि रामो मोहनास्त्रेण राक्षसान्संहरेत्तदेन्द्रजितोस्य को विशेषः । उच्यते । नात्र गान्धर्वास्त्रेण मोहनं कृतं । अपि तु गान्धर्वप्रयोगे सति वेगातिशयेनास्त्रावस्त्रपरविभेदतया मोहिताः परस्परं जघ्नुः । यत्र रामो दृष्टः तत्क्षणे तत्र तस्यादर्शनाद्राममुद्दिश्य क्षिप्ताः शराः स्वकीयानेव घ्नन्ति । वेगातिशयादेव

नानादिक्षु चक्षुःप्रसरे नानात्वेन दर्शनं । अतएव ‘न रामं शीघ्रकारिण’मित्युक्तिः । कार्मुककोटेरलातचक्रप्रतिमत्वं रामस्य चक्रत्वरूपणं च प्रयोगशैल्यादेव संगच्छते । अतएव सुमीवादयो मायाबलत्वं शङ्केरन्निति परिहरिष्यति—एतदक्षबलमिति । न ते ददृशिर इत्यस्य श्लोकस्यैवं योजना । गान्धर्वास्त्रेण दहन्तं रामं मोहिताः सन्तो न ददृशिर । मोहोत्र वेगादग्रहणं । गान्धर्वास्त्रं दाहमात्रे हेतुरिति बोध्यं ॥ २९-३० ॥ अनीकमित्यादि ॥ “एकैकैकरया त्र्यम्बा पत्तिः पञ्चपदातिका । पत्त्यङ्गैस्त्रिगुणैः सर्वैः क्रमादाख्या यथोत्तरं ॥ सेनामुखं गुल्मगणौ बाहिनी पृतना चमूः” इत्युक्तरीत्या दशसंख्यासंख्यातापत्तिः । पत्तिवस्त्रिगुणं सेनामुखं । सेनामुखवस्त्रिगुणो गुल्मः । गुल्मवस्त्रिगुणो गणः । गणवस्त्रिगुणा बाहिनी । वस्त्रिगुणा पृतना । पृतनावस्त्रिगुणा चमूः । एवं च दशोन्नत्रिंशताधिकसप्तसहस्रसंख्यालक्षणा चमूरनीकशब्देनोच्यते । सहस्राण्येव साहस्राणि दश साहस्राण्यस्मिन्सन्तीति दशसाहस्रं । रथानां दशसहस्राण्यनीकानीत्यर्थः । एकोनत्रिंशद्विंशताधिकसप्तकोटिसंख्यासंख्याता रथा इत्युक्तं भवति । रथाङ्गं ७ कोटि २९ लक्षं । अष्टादश सहस्राणीत्यनेन अनीकमित्येतद्विभक्तिविपरिणामेनानुषज्यते । अष्टादश सहस्राण्यनीकानीत्यर्थः । विंशतिसहस्राधिकद्वादशलक्षोत्तरत्रयोदशकोटिसंख्यासंख्यातास्तरखिनः कुञ्जरा इत्यर्थः । गजाङ्गं १३ कोटि १२ लक्ष २०००० सहस्रं । चतुर्दश सहस्राणीत्यत्रापि अनीकमित्येतद्विपरिणाम्यानुषङ्गनीयम् । चतुर्दश सहस्राण्यनीकानीत्यर्थः । षष्टिसहस्राधिकविंशतिलक्षोत्तरदशकोटिसंख्यासंख्याताः सारोहा वाजिन इत्यर्थः । तुरङ्ग १० कोटि २० लक्ष सहस्रं ६०००० । पूर्णे शतसहस्रे द्वे अनीकानीत्यर्थः । अशीतिलक्षोत्तरपञ्चचत्वारिंशत्कोट्यधिकशतकोटिसंख्यासंख्याताः पदातयो राक्षसा इत्यर्थः । पदाति १४५ कोटि ८० लक्षम् । वातरहसामित्यादिविशेषण-

३० तत्तैन्मसंख्यामाह—अनीकमिति । अत्र एकोनजोरथसैकहस्राचारभ्यामीकगणनायां चावतीसंख्याभवति तावत्संख्याकानारथानांपुनश्चदशसहस्रं । अनीकमित्येतद्विपरिणतसत्त्ववैत्रान्वेति । एवं चास्य सर्वस्यापिसैन्यस्य संख्या निर्णयम् “त्रिंशत्सहस्राणिमहौषकानामकौक्षिणीनामघदसहस्रं” इत्याचार्योक्तरीत्यानुसंधेयः ॥ ३१ ॥

चतुर्दश सहस्राणि सारोहाणां च वाजिनाम् ॥ पूर्णे शतसहस्रे द्वे राक्षसानां पदातिनाम् ॥ ३२ ॥
 दिवंसस्याष्टमे भागे शरैरग्निशिखोपमैः ॥ हतान्वेकेन रागेण रक्षसां कामरूपिणाम् ॥ ३३ ॥
 ते हताश्च हतरथाः शान्ता विमथितध्वजाः ॥ अभिपेतुः पुरीं लङ्कां हतशेषा निशाचराः ॥ ३४ ॥
 हतैर्गजपदात्यन्तैस्तद्भूय रणाजिरम् ॥ आक्रीडमिव रुद्रस्य क्रुद्धस्य सुमहात्मनः ॥ ३५ ॥
 ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ साधु साध्विति रामस्य तत्कर्म समपूजयन् ॥ ३६ ॥
 अन्नवीचं तदा रामः सुग्रीवं प्रत्यनन्तरम् ॥ विभीषणं च धर्मात्मा हनूमन्तं च वानरम् ॥ ३७ ॥
 जाम्बवन्तं हरिश्रेष्ठं मैन्दं द्विविदमेव च ॥ एतदस्त्रवैलं दिव्यं मम वा त्र्यम्बकस्य वा ॥ ३८ ॥

निहत्य तां राक्षसवाहिनीं ॥ रामस्तदा शक्रसमो महात्मा ॥

अस्त्रेषु शस्त्रेषु जितकमश्च संस्तूयते देवगणैः प्रहृष्टैः ॥ ३९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे चतुर्नवतितमः सर्गः ॥ ९४ ॥

पञ्चनवतितमः सर्गः ॥ ९५ ॥

तत्रतत्रराक्षसीभिस्तस्मिन् भूय बन्धुनिधनशोकेन रावणगर्हणपूर्वकं विलापः ॥ १ ॥

तानि तानि सहस्राणि सारोहाणां च वाजिनाम् ॥ रथानां त्वग्निवर्णानां सध्वजानां सहस्रशः ॥ १ ॥
 राक्षसानां सहस्राणि गदापरिधयोधिनाम् ॥ काञ्चनध्वजचित्राणां शूराणां कामरूपिणाम् ॥ २ ॥
 निहतानि शरैस्तीक्ष्णैस्तप्तकाञ्चनभूषणैः ॥ रावणेन प्रयुक्तानि रामेणाकृष्टकर्मणा ॥ ३ ॥

महिम्ना तद्विम्भा रथगजतुरगपदाद्योसंख्येया इति भावः । अत एवैवमनुसंदधते—“नागानामयुतं तुरङ्गनियुतं सार्धं रथानां शतं पादात् शतकोटिं कर्तन-विधावेकः कबन्धो रणे । एवं कोटिकबन्धकर्तनविधौ किञ्चिद्वृत्तिः किञ्चिणी यामार्धं परमालनो रघुपतेः कोदण्डघण्टारवः” इति ॥ कामरूपिणां रक्षसां संबन्धीनि । रथादिचतुरङ्गवलानि एकेन रागेण दिवंसस्याष्टमेभागे पादोनघटिकाचतुष्टये निहतानीत्यन्वयः ॥ ३१—३४ ॥ हतैरिति । हतगजाद्युपलक्षितं सुमहात्मनो रामस्य तद्रणाजिरं रुद्रस्य आक्रीडं क्रीडास्थानं श्मशानमिव बभूव । आर्षं नपुंसकत्वं । “अचिरेण पुरी लङ्का श्मशानसदृशी भवेत्” इति पूर्वोक्तेः ॥ ३५—३६ ॥ अन्नवीचेत्यादिरूपकद्वयमे-

कान्वयं ॥ प्रत्यनन्तरं समीपस्थं । क्षणेनानेन रक्षः-प्रतिक्षेपजनितां मायावित्त्वशङ्कां वारयति—एतदस्त्रवैलमिति । अत्रान्ते इतिकरणं द्रष्टव्यं । अस्त्रवैलं अस्त्रप्रयोगशक्तिः । न त्वस्त्रमपि, ‘गान्धर्वेण च गान्धर्व’ इति रावणादेरपि तत्संभवकथनात् । त्र्यम्बकस्य वा संहारकाले अस्तीति शेषः ॥ ३७—३८ ॥ संस्तूयत इति वर्तमाननिर्देशेन स्तुतेरद्याप्यविच्छिन्नत्वमुच्यते ॥ ३९ ॥ इति श्रीगोविन्दराज-विरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटारूपायने युद्ध-काण्डव्याख्याने चतुर्नवतितमः सर्गः ॥ ९४ ॥

अथ राक्षसीनां प्रलापः—तानितानीत्यादिष्वतुः-श्लोकी ॥ वाजिनामित्येतद्राजानामप्युपलक्षणं । सह-

ति० दिवसस्याष्टभागेन चतुर्दशीसंख्यन्त्यमुद्धतद्वयेन ॥ ३३ ॥ ति० ममवार्त्त्यवकसावा । अनेनस्त्रविष्णुत्तंसूचितं ॥ ३८ ॥ इतिचतुर्नवतितमःसर्गः ॥ ९४ ॥

[पा०] १ क. ग. ड.—८. दिवसस्याष्टभागेन. २ ग. घ. आक्रीडभूमीस्त्रसकुदस्त्रेवमहात्मनः. क. ख. ड. च. छ. झ. ज. ट. आक्रीडभूमिःकुदस्त्रसदृश्येवमहात्मनः. ज. आक्रीडभूमीस्त्रसकुदस्त्रेवपिनाकिनः. ३ ग. घ. ड. झ. ज. ट. बलंभीयं. क. ख. बलंसर्वं. ४ ख. ड. घ. छ. झ. ज. राक्षसराजवाहिनीरामः. घ. राक्षससंघवाहिनी. ५ क. ग. ड. प्रहृष्टः. ६ क. ख. ड. च. छ. झ. ज. ट. तानिनागसहस्राणि. ७ घ. परिषशोभिना.

दृष्ट्वा श्रुत्वा च संभ्रान्ता हतशेषा निशाचराः ॥ राक्षसीश्च समागम्य दीनश्रिन्तापरिभुताः ॥ ४ ॥
विधवा हतपुत्राश्च क्रोशन्त्यो हतबान्धवाः ॥ राक्षस्यः सह संगम्य दुःस्वार्ताः पर्यदेवयन् ॥ ५ ॥
कथं शूर्पणखा वृद्धा कराला निर्णतोदरी ॥ आससाद वने रामं केन्दर्पमिव रूपिणम् ॥
सुकुमारं महासत्त्वं सर्वभूतहिते रतम् ॥ ६ ॥
तं दृष्ट्वा लोकैर्निन्धा सा हीनरूपा प्रकामिता ॥ कथं सर्वगुणैर्हीना गुणवन्तं महौजसम् ॥
सुमुखं दुर्मुखी रामं कामयामास राक्षसी ॥ ७ ॥
जनस्त्रासाल्पभाग्यत्वाद्बलिनी श्वेतमूर्धजा ॥ अकार्यमपहास्यं च सर्वलोकविगर्हितम् ॥ ८ ॥
राक्षसानां विनाशाय दूषणस्य खरस्य च ॥ चकाराप्रतिरूपा सा राघवस्य प्रधर्षणम् ॥
तन्निमित्तमिदं वैरं रावणेन कृतं महत् ॥ ९ ॥
वधाय सीतां सानीता दशग्रीवेण रक्षसा ॥ न च सीतां दशग्रीवः प्राप्नोति जनकात्मजाम् ॥
षट् बलवता वैरमक्षयं राघवेण च ॥ १० ॥
वैदेहीं प्रार्थयानं तं विराधं प्रेक्ष्य राक्षसम् ॥ हतमेकेन रामेण पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ ११ ॥
चतुर्दशसहस्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम् ॥ निहतानि जनस्थाने शरैरग्निशिखोपमैः ॥ १२ ॥
खरश्च निहतः सङ्कोपे दूषणस्त्रिशिरास्तथा ॥ शरैरादित्यसंकाशैः पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ १३ ॥
हतो योजनबाहुश्च कबन्धो रुधिराक्षनः ॥ क्रोधाभादं नदन्तोथ पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ १४ ॥
जघान बलिनं रामः सहस्रनयनात्मजम् ॥ बालिनं मेरुसंकाशं पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ १५ ॥
क्रम्यमूके वसेञ्जौले दीनो भयमनोरथः ॥ सुग्रीवः स्थापितो राज्ये पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ १६ ॥
[एकौ बाधुमुतः प्राप्य लङ्कां हत्वा च राक्षसान् ॥ दग्ध्वा तां च पुनर्यातः पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ १७ ॥
निगृह्य सागरं तस्मिन्सेतुं बद्धा पुनर्गमैः ॥ वृत्तौऽन्तरत्तं यद्रामः पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ १८ ॥]
धर्मार्थसहितं वाक्यं सर्वेषां रक्षसां हितम् ॥ धुक्कं विभीषणेनोक्तं मोहात्तस्य न रोचते ॥ १९ ॥
विभीषणवचः कुर्याद्यदि स धनदानुजः ॥ इमं शानभूता दुःस्वार्ता नेयं लाङ्का पुंरी भवेत् ॥ २० ॥

सहस्रः सहस्राणि । राक्षसीः राक्षसस्त्रियः । समागम्य श्रिन्तापरिभुताः । आसन्निति शेषः ॥ १—४ ॥ संगम्य संघीभूय । परस्परमालिङ्गिता इत्यर्थः ॥ ५ ॥ कथमित्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यं ॥ कराला विकटा ॥ ६ ॥ तं दृष्ट्वेत्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यं ॥ प्रकामिता सा कथं कामयामास ॥ ७ ॥ जनस्त्रेत्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकं वाक्यं ॥ बलयोस्याः सन्तीति बलिनी । पामादित्वाभः । आधौ क्रीप् । अप्रतिरूपा

अन्तरूपा । तन्निमित्तं प्रधर्षणनिमित्तात् । शूर्पणखायाऽन्यथोक्तावपि तत्कामनादिकमकम्पनादिमुखात्सर्वैर्ज्ञातमिति ज्ञेयं ॥ ८—१० ॥ विराधं प्रेक्ष्य ज्ञात्वा स्थितानामस्माकं तत् विराधहननं । विरोधि-निरसनाय पर्याप्तं पूर्णं निदर्शनं ॥ ११ ॥ चतुर्दशे-तिश्लोके पर्याप्तं तन्निदर्शनमित्यनुषज्यते ॥ उत्तरश्लो-केनैकवाक्यत्वे शरपद्मद्वयवैयर्थ्यं ॥ १२—१३ ॥ अथ खरवधानन्तरं । नादं शब्दं । नदन् कुर्वन् । सः

ति० बलिनी जरावशाज्जातबलिः । जीष्वादिज्जादिनिः ॥ ८ ॥ ति० अक्षयंवैरबलवताराघवेण । बद्धरावणेनेतिशेषः । एतेनरावणस्यापिबिधातोऽवश्यंभविष्यतीतिसूचितं ॥ १० ॥

[पा०] १ क. ग.—ट. राक्षस्यश्च. २ ख. ड. च. छ. झ. ट. केन्दर्पसमरूपिणं. ३ ग. ड.—ट. लोकवध्या. ४ क.—ड. छ. झ. ट. मेघसंकाशं. ५ क. झ. वसेञ्जैवदीनो. ६ क. झ. ड. प्रापितो. = एतच्छ्लोकद्वयं क. पाठेदृश्यते. ८ घ. इत्थं. ९ क. झ. भविष्यति.

कुम्भकर्णं हतं श्रुत्वा रावणेन महाबलम् ॥ अतिकार्यं च दुर्धर्षं लक्ष्मणेन हतं पुनः ॥

प्रियं चेन्द्रजितं पुत्रं रावणो नावबुध्यते ॥ २१ ॥

[पुरा हनुमता लङ्कां दग्धां लाङ्गूलवह्निना ॥ हतमथकुमारं च दृष्ट्वाऽसौ नावबुध्यते ॥ २२ ॥]

मम पुत्रो मम आता मम भर्ता रणे हतः ॥ इत्येवं श्रूयते शब्दो राक्षसानां कुले कुले ॥ २३ ॥

स्थाश्चाश्वाश्च नागाश्च हताः शतसहस्रशः ॥ रणे रामेण यूरेण राक्षसाश्च पदातयः ॥ २४ ॥

रुद्रो वा यदि वा विष्णुर्महेन्द्रो वा शतक्रतुः ॥ हन्ति नो रामरूपेण यदि वा स्वयमन्तकः ॥ २५ ॥

हतप्रवीरा रामेण निराशा जीविते वयम् ॥ अपश्यन्तो भयस्यान्तमनाथा बिलपामहे ॥ २६ ॥

रामहस्तादशग्रीवः शूरो दत्तमहावरः ॥ इदं भयं महाघोरमुत्पन्नं नावबुध्यते ॥ २७ ॥

न देवा न च गन्धर्वा न पिशाचा न राक्षसाः ॥ उपसृष्टं परित्रातुं शक्ता रामेण संयुगे ॥ २८ ॥

उत्पाताश्चापि दृश्यन्ते रावणस्य रणे रणे ॥ कथयिष्यन्ति रामेण रावणस्य निबर्हणम् ॥ २९ ॥

पितामहेन प्रीतेन देवदानवराक्षसैः ॥ रावणस्याभयं दत्तं मानुषेभ्यो न याचितम् ॥ ३० ॥

सदिदं मानुषं मन्ये प्राप्तं निस्संशयं भयम् ॥ जीवितान्तकरं धीरं रक्षसां रावणस्य च ॥ ३१ ॥

पीड्यमानास्तु बलिना वरदानेन रक्षसा ॥ दीप्तैस्तपोभिर्विबुधाः पितामहमपूजयन् ॥ ३२ ॥

देवतानां हितार्थाय महात्मा वै पितामहः ॥ उवाच देवताः सर्वा इदं तुष्टो महद्भवः ॥ ३३ ॥

अद्यप्रभृति लोकांस्त्रीन्सर्वे दानवराक्षसाः ॥ भयेन प्रावृता नित्यं विचरिष्यन्ति शाश्वतम् ॥ ३४ ॥

दैवतैस्तु समागम्य सर्वैश्चेन्द्रपुरोगमैः ॥ वृषध्वजस्त्रिपुरहा महादेवः प्रसादितः ॥ ३५ ॥

प्रसन्नस्तु महादेवो देवानेतद्वचोऽब्रवीत् ॥ उत्पत्स्यति हितार्थं वो नारी रक्षःक्षयावहा ॥ ३६ ॥

एषा देवैः प्रयुक्ता तु क्षुद्यथा दानवान्पुरा ॥ मक्षयिष्यति नः सीता राक्षसग्री सरावणान् ॥ ३७ ॥

रावणस्यापनीतेन दुर्विनीतस्य दुर्मतेः ॥ अयं निष्ठानको धीरः शोकेन समभिप्लुतः ॥ ३८ ॥

तं न पश्यामहे लोके यो नः शरणदो भवेत् ॥ रावणेणोपसृष्टानां कालेनेव युगक्षये ॥ ३९ ॥

नास्ति नः शरणं कैश्चिद्भये महति तिष्ठताम् ॥ दवाग्निवेष्टितानां हि करेणूनां यथा वने ॥ ४० ॥

प्रसिद्धः कबन्धः ॥ १४—२० ॥ नावबुध्यते राम-

प्रभावमिति शेषः ॥ २१—२२ ॥ कुले कुले गृहे

गृहे । इदमपि राक्षसीवाक्यमेव ॥ २३—२५ ॥ वय-

मित्येतदपेक्षया अपश्यन्त इति पुल्लिङ्गं । बिलपामहे

इत्यात्मनेपदमार्थं ॥ २६—२७ ॥ उपसृष्टं उपद्रुतं

॥ २८ ॥ कथयिष्यन्ति इतः परमपि कानिचिभि-

मिष्ठानि प्रादुर्भूय कथयिष्यन्तीत्यर्थः । वर्तमाने

तात्पर्यमित्यप्याहुः ॥ २९ ॥ देवदानवराक्षसैः देव-

दानवराक्षसेभ्यः ॥ ३० ॥ मानुषं मानुषादागतं ।

मन्ये मन्यामहे ॥ ३१ ॥ रक्षसा रावणेन । वरदा-

नेन करणेन ॥ ३२—३३ ॥ दानवराक्षसा इत्युक्ते-

र्मन्वोदरीसंबन्धेन दानवाश्च केचिद्राक्षसैः सह

तिष्ठन्तीति शेषम् ॥ ३४—३६ ॥ क्षुद्यथा दानवा-

न्पुरेति । देवेभ्योऽसूतप्रदानानन्तरमिति बोध्यं ।

अस्मच्छब्दापेक्षया सरावणानित्युक्तिः ॥ ३७ ॥

निष्ठानकः नाश इत्याहुः ॥ ३८ ॥ पश्यामह इत्या-

ति० दानवराक्षसाश्चभयेनप्रवृत्ताः देवेभ्योभयंविभ्राणाएवविचरिष्यन्ति । देवाःस्वतःपरतोवाअस्मान्पीडयिष्यन्तीतिभययुक्ता

एवमविष्यन्तीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ति० एवंअक्षयःप्रसादात्समयलमात्रंप्राप्तं । संहाराधिकृतस्वप्रसादेनतुनाशएवास्माकमित्याहुः—

दैवतैरिति ॥ ३५ ॥ रामानु० अपनीतेन अपनयेन । निष्ठानको विनाशः ॥ ३८ ॥

[पाठ०] १ अ. निपातितं. २ घ. नावबुध्यते. ३ अर्धच्छेदः च. छ. पाठयोर्दृश्यते. ४ क. ख. ग. ङ.—ट. इत्येव.

५ ख. ङ. घ. ज. ट. राक्षसीनां. ६ ङ. झ. हताश्चापिपदातयः. ७ ङ. रावणस्यनिवेशने. ८ झ. ख. ट. भयेनप्रवृत्ताः. ख.

तेभ्यैःप्रावृताः. ९ ङ. झ. प्रतोषिताः. १० ङ. झ. नस्सर्वात्राक्षसग्री. ११ ङ. झ. किञ्चिद्भये.

प्राप्तकालं कृतं तेन पौलस्त्येन महात्मना ॥ यत एव भयं दृष्टं तमेव शरणं गतः ॥ ४१ ॥

हतीव सर्वा रजनीचरस्त्रियः परस्परं संपरिरभ्य बाहुभिः ॥

विषेदुरार्ता भयभारपीडिता विनेदुरुच्चैश्च तदा सुदारुणम् ॥ ४२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे पञ्चनवतितमः सर्गः ॥ ९५ ॥

षण्णवतितमः सर्गः ॥ ९६ ॥

राक्षसीराणविलापप्रवणरुष्टेनरावणेन राक्षसान्प्रतिसंनान्नचोदनपूर्वकं स्वप्रतापप्रशंसनेन रामादिवधप्रतिज्ञानम् ॥ १ ॥
तथा महापार्श्वोदिभिः सह रथाधिरोहणेनरणभरण्येनतेनतेन बाणयणैर्वानरराणविदारणम् ॥ २ ॥

आर्तानां राक्षसीनां तु लङ्कायां वै कुले कुले ॥ रावणः कर्णं शब्दं शुश्राव परिदेवितम् ॥ १ ॥

स तु दीर्घं विनिश्चय्य मुहूर्तं ध्यानमास्थितः ॥ बभूव परमक्रुद्धो रावणो भीमदर्शनः ॥ २ ॥

संदश्य दशनैरोष्ठं क्रोधसेरक्तलोचनः ॥ राक्षसैरपि दुर्दर्शः कालाग्निरिव मूर्च्छितः ॥ ३ ॥

उवाच च समीपस्थान्नाक्षसान्नाक्षसेश्वरः ॥ भयाव्यक्तकथस्तत्र निर्दहन्निव चक्षुषा ॥ ४ ॥

महोदरमहापार्श्वौ विरूपाक्षं च राक्षसम् ॥ शीघ्रं वदत सैन्यानि निर्यातेति ममाज्ञया ॥ ५ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राक्षसास्ते भयादिताः ॥ चोदयामासुरव्यग्रान्नाक्षसांस्तानृपाज्ञया ॥ ६ ॥

सै तु सर्वे तथेत्युक्त्वा राक्षसा धोरदर्शनाः ॥ कृतस्वस्त्ययनाः सर्वे रणाधाभिमुखः ययुः ॥ ७ ॥

प्रतिपूज्य यथान्यायं रावणं ते निशाचराः ॥ तस्थुः प्राञ्जलयः सर्वे भर्तुर्विजयकाङ्क्षिणः ॥ ८ ॥

अथोवाच प्रहस्यैतान्नावणः क्रोधमूर्च्छितः ॥ महोदरमहापार्श्वौ विरूपाक्षं च राक्षसम् ॥ ९ ॥

स्नानेपदमार्ष ॥ ३९—४० ॥ प्राप्तकालं उचितं ।

पौलस्त्येनविभीषणेन । इतः परं तस्यैव पौलस्त्यकुल-

प्रतिष्ठापकत्वात्तच्छब्दप्रयोगः । अत्र पितामहादिवर-

प्रदानवृत्तान्तो राक्षसीभिर्मन्दोदरीसकाशाच्छ्रुत इति

ज्ञेयं । सा च ज्ञानवृद्धेति वक्ष्यते ॥ ४१—४२ ॥ इति

श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरी-

टाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने पञ्चनवतितमः सर्गः ९५

सि० प्राप्तकालं कालोचितं । यतएव यस्याद्रामादेव । भयं दृष्टं तमेव शरणं गतः । ॥ ४१ ॥ इति पञ्चनवतितमः सर्गः ॥ ९५ ॥

स० कर्णं कर्णयतीति कर्णस्तं । परिदेवितं प्रलापात्मकं ॥ रामानु० भयाव्यक्तकथः स्नानिष्टस्यैवास्पर्शराक्षसकथ

इत्यर्थः । भयाव्यक्तकथानितिचपाठः । स० भयाव्यक्तकथः भयेनरामभीत्या अव्यक्तामन्दा कथा कथनंयस्यसः । भयाव्यक्तकथ

इतिपाठे व्यक्ता अगहिःप्रकाशार्थस्यापिप्रकाशिकाकथायस्य । आच्छाद्यानाच्छादनहेतुर्भातिरितिभावः ॥ ४ ॥ शि० ममाज्ञ-

यासैन्यानि यूर्यनिर्यातं निर्माणयत निस्सारयत इतिमहोदरादीन् शीघ्रंवदत । यदितुसैन्यशब्देन रिपुसेनागृह्येत तदानन्तर्भा-

वितणिचकल्पना ॥ ५ ॥ स० भयादिताः गमनेरामतोभीतिः भीतिश्चागमनेरावणादितिभयादिताः । अव्यग्रान् सहगामिभाभिनी-

षभिर्णीतमरणत्वेनाव्यग्रान् । यत्तुनागोजिभटेनरावणप्रोत्साहनेनत्यक्तभयानितिब्याख्यातं तत्तु सुपार्श्वोदीनानेतृणांयदाभयादिता-

तोक्तापूर्वं तन्निग्रह्यानांराक्षसानांरावणप्रोत्साहनेनाव्यग्रत्वोक्त्यर्थमवाहुपेक्ष्यं ॥ ६ ॥ स० सर्वे हिंसकेरामे तद्विषयेरणाभिमुखाः

सर्वे कृतस्वस्त्ययनाययुः ॥ ७ ॥ ति० क्रोधजोत्रप्रहासः । स० प्रहस्य रोदनापरपर्यायोऽयंहासः ॥ ९ ॥

[पा०] १ क. ख. छ. न. विलेपुरार्ताः. २. म. ट. विषेदुरार्तातिभयाभिपीडिताः. २ समुच्छ्रय. ३ ड. झ. काल-

ग्निरिवमूर्तिमान्. ४ ड. झ. ट. क्रोधव्यक्तकथः. ख. भियाऽव्यक्तकथः. ५ क. ड.—ट. महोदरमहापार्श्व. ६ क.—ट.

महाराथाः.

अथ रावणिनिर्याणं—आर्तानामित्यादि ॥ परिदे-

वितं परिदेवितरूपं शब्दं ॥ १—२ ॥ संदश्येत्यादि-

श्लोकत्रयमेकान्वयं ॥ मूर्च्छितः अमिष्टुष्टः, कालाग्नि-

रिव स्थितः । भयाव्यक्तकथः भयादव्यक्तवचनः ।

ममाज्ञया वदतेत्युवाचेत्यन्वयः । इमौ महोदरमहा-

पार्श्वौ सचिवौ । पूर्ववदतौ तु मत्प्रमत्तापरपर्यायौ

रावणभ्रातरौ ॥ ३—८ ॥ प्रहस्येति । शत्रुषु वृणी-

ति० प्राप्तकालं कालोचितं । यतएव यस्याद्रामादेव । भयं दृष्टं तमेव शरणं गतः । ॥ ४१ ॥ इति पञ्चनवतितमः सर्गः ॥ ९५ ॥

स० कर्णं कर्णयतीति कर्णस्तं । परिदेवितं प्रलापात्मकं ॥ रामानु० भयाव्यक्तकथः स्नानिष्टस्यैवास्पर्शराक्षसकथ

इत्यर्थः । भयाव्यक्तकथानितिचपाठः । स० भयाव्यक्तकथः भयेनरामभीत्या अव्यक्तामन्दा कथा कथनंयस्यसः । भयाव्यक्तकथ

इतिपाठे व्यक्ता अगहिःप्रकाशार्थस्यापिप्रकाशिकाकथायस्य । आच्छाद्यानाच्छादनहेतुर्भातिरितिभावः ॥ ४ ॥ शि० ममाज्ञ-

यासैन्यानि यूर्यनिर्यातं निर्माणयत निस्सारयत इतिमहोदरादीन् शीघ्रंवदत । यदितुसैन्यशब्देन रिपुसेनागृह्येत तदानन्तर्भा-

वितणिचकल्पना ॥ ५ ॥ स० भयादिताः गमनेरामतोभीतिः भीतिश्चागमनेरावणादितिभयादिताः । अव्यग्रान् सहगामिभाभिनी-

षभिर्णीतमरणत्वेनाव्यग्रान् । यत्तुनागोजिभटेनरावणप्रोत्साहनेनत्यक्तभयानितिब्याख्यातं तत्तु सुपार्श्वोदीनानेतृणांयदाभयादिता-

तोक्तापूर्वं तन्निग्रह्यानांराक्षसानांरावणप्रोत्साहनेनाव्यग्रत्वोक्त्यर्थमवाहुपेक्ष्यं ॥ ६ ॥ स० सर्वे हिंसकेरामे तद्विषयेरणाभिमुखाः

सर्वे कृतस्वस्त्ययनाययुः ॥ ७ ॥ ति० क्रोधजोत्रप्रहासः । स० प्रहस्य रोदनापरपर्यायोऽयंहासः ॥ ९ ॥

[पा०] १ क. ख. छ. न. विलेपुरार्ताः. २. म. ट. विषेदुरार्तातिभयाभिपीडिताः. २ समुच्छ्रय. ३ ड. झ. काल-

ग्निरिवमूर्तिमान्. ४ ड. झ. ट. क्रोधव्यक्तकथः. ख. भियाऽव्यक्तकथः. ५ क. ड.—ट. महोदरमहापार्श्व. ६ क.—ट.

महाराथाः.

अद्य बाणैर्धनुर्मुक्तैर्युगान्तादित्यसन्निभैः ॥ राघवं लक्ष्मणं चैव नेष्यामि यमसादनम् ॥ १० ॥
 खरस्य कुम्भकर्णस्य प्रहस्तेन्द्रजितोस्तथा ॥ करिष्यामि प्रतीकारमद्य शत्रुवधादहम् ॥ ११ ॥
 नैवान्तरिक्षं न दिशो न नद्यो नापि सागराः ॥ प्रकाशत्वं गमिष्यन्ति मद्भाणजलदावृताः ॥ १२ ॥
 अद्य वानरमुखानां तानि यूथानि भागशः ॥ धनुषा शरजालेन विधमिष्यामि पञ्चिणा ॥ १३ ॥
 अद्य वानरसैन्यानि रथेन पवनौजसा ॥ धनुःसमुद्रादुद्धृतैर्मधिष्यामि शरोर्मिभिः ॥ १४ ॥
 आकोशपद्मवक्त्राणि पद्मकेसरवर्चसाम् ॥ अद्य यूथतटाकानि गजवत्प्रमथाम्यहम् ॥ १५ ॥
 सञ्चरैरद्य वदनैः सङ्घे वानरयूथपाः ॥ मण्डयिष्यन्ति वसुधां सनालैरिव पङ्कजैः ॥ १६ ॥
 अद्य युद्धप्रचण्डानां हरीणां द्रुमयोधिनाम् ॥ मुक्तेनैकेषुणा युद्धे भेत्स्यामि च शतं शतम् ॥ १७ ॥
 हतो भर्ता हतो आता थासां च तनया हताः ॥ बधेनाद्य रिपोस्तासां करोम्यस्त्रप्रमार्जनम् ॥ १८ ॥
 अद्य मद्भाणानिभिर्भैः प्रकीर्णैर्गतचेतनैः ॥ करोमि वानरैर्युद्धे यत्नावेक्ष्यतलां महीम् ॥ १९ ॥
 अद्य गोमायवो गृध्रा ये च मांसाशिनोऽपरे ॥ सर्वास्तांस्तर्पयिष्यामि शत्रुमांसैः शरापितैः ॥ २० ॥
 कल्प्यतां मे रथः शीघ्रं क्षिप्रमानीयतां धनुः ॥ अनुप्रयान्तु मां सर्वे येऽर्वन्निष्ठा निशाचराः ॥ २१ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा महापार्श्वोऽब्रवीद्वचः ॥ बलाध्यक्षान्स्थितांस्तत्र बलं संत्वर्यतामिति ॥ २२ ॥
 [बलाध्यक्षस्य तच्छ्रुत्वा महापार्श्वस्य भाषितम् ॥] बलाध्यक्षास्तु संरब्धा राक्षसांस्तान्गृहाद्गृहात् ॥
 चोदयन्तः परियुर्लङ्कायां तु महाबलाः ॥ २३ ॥
 ततो गृह्णतां निष्पेतू राक्षसा भीमदर्शनाः ॥ नर्दन्तो भीमवदना नानाप्रहरणैर्भुजैः ॥ २४ ॥
 असिभिः पट्टिशैः शूलैर्भेदाभिर्मुसलैर्हुलैः ॥ शक्तिभिस्तीक्ष्णधाराभिर्महद्भिः कूटमुद्गरैः ॥ २५ ॥
 यष्टिभिर्विमलैश्चक्रैर्निश्चितैश्च परश्वधैः ॥ भिण्डपालैः शतघ्नीभिरन्यैश्चापि वरायुधैः ॥ २६ ॥
 अथानयद्बलाध्यक्षः सत्त्वरो रावणाज्ञया ॥ [रथानां नियुतं साग्रं नागानां नियुतत्रयम् ॥ २७ ॥

कारात् ॥ ९—१० ॥ खरस्येत्यादिषु वक्ष्येति शेषः ॥ ११—१४ ॥ आकोशपद्मवक्त्राणि ईषद्विकसित-
 पद्मभूतवक्त्राणि । पद्मकेसरवर्चसां वानरानामिति
 शेषः । प्रमथामि प्रमथामि । आभाव आर्षः
 ॥ १५—१८ ॥ गतचेतनैः गतप्राणैः । यत्नावेक्ष्य-
 तलामिति । नैरन्ध्येण भूमौ वानरान्पातयिष्या-
 मीत्यर्थः ॥ १९—२० ॥ कल्प्यतां आकल्प्यतां ।

अलंक्रियतामित्यर्थः ॥ २१—२२ ॥ संरब्धा इति ।
 पुनःपुनराह्वानेप्यनागसनात्कुपिता इत्यर्थः । परिययुः
 प्रतिरध्यं व्युरित्यर्थः ॥ २३ ॥ तत इत्यादिश्लोक-
 त्रयमेकान्वयं ॥ हुलैः द्विफलपत्राग्रयुधविशेषैः ।
 “हुलं द्विफलपत्राग्रं” इति वैजयन्ती । भुजैरित्याद्युप-
 लक्षणे तृतीया ॥ २४—२६ ॥ अथानयद्बलाध्यक्षः
 सर्वतो रावणाज्ञया । द्रुतं सूतसमायुक्तं युक्ताष्टनुरगं

सू० यंरामं असादनं असादनं असादनं असादनं असादनं । यमसादनं यमलोकं । “वस्तुतस्तु रामं लक्ष्मणं च विनाऽन्यामिति शेषः”
 इति तीर्थस्य एकस्यापि कथेनाशादत्रैव पूर्वोक्तोत्तरमत्रैव अस्ति कीदृशस्तु तस्तु भ्रान्तिरिति मनसस्तद्वलोकनाया सेनलेदनीयं विदा । यथा
 वानराणां नैरोग्यस्य भाविलेपितद्वजनोक्तिस्तथारामपक्षेपि संभवात्तथाः ॥ १० ॥

[पा० १ ख. धनुस्समुद्रनिर्मुक्तैः, २ क. ख. ग. ड. ज.—ठ. आकोश. ३ घ. यूथप्रचण्डानां, ४ ड. झ. ट. हतोप्राता
 चयेषां वैयेषां चतनयोदतः, ५ ड. झ. ट. स्तेषां करोम्ययुः, ६ ड. झ. ट. अद्यकाकाशपद्मवत्, ७ झ. शरापितैः, ग. घ. ज.
 शरापितैः क. मुशोषितैः, ८ ख. अद्यप्रयान्तु, ९ क. घ. ड. झ. मायुद्धे, १० ड. झ. ज. येत्रशिष्टाः, ११ इवमर्थ क.
 च. छ. पाठेषु ह्ययते, १२ ड. च. ज.—ट. संयुक्ता राक्षसांस्तान्गृहेषु, १३ क. घ. ड. ज.—ठ. लङ्कालुपराकमाः,
 १४ ड. झ. व. ट. मुसलैर्हुलैः, ग. घ. मुसलैर्शूरैः, १५ क. ग.—ट. अथानयन्बलाध्यक्षावतारो, १६ रथानां नियुतमि-
 त्यादयः अवलन्तमिव पावकमित्यन्ताः श्लोकाः ग. ड. च. छ. झ. पाठेषु ह्ययते.

अश्वानां पष्टिकोव्यस्तु खरोघ्राणां तथैव च ॥ पदातयस्त्वसंख्याता जग्मुस्ते राजक्षासनात् ॥
 बलाध्यक्षाश्च संस्थाप्य राज्ञः सेनां पुरस्थिताम् ॥ २८ ॥
 एतस्मिन्नन्तरे सृतः स्थापयामास तं रथम् ॥ दिव्यास्त्रवरसंपन्नं नानालङ्कारभूषितम् ॥ २९ ॥
 नानायुधसमाकीर्णं किङ्किणीजालसंयुतम् ॥ नानारत्नपरिक्षिप्तं रत्नस्तंभैर्विराजितम् ॥ ३० ॥
 जांबूनदमयैश्चैव सहस्रकलशैर्वृतम् ॥ तं दृष्ट्वा राक्षसास्सर्वे विस्मयं परमं गताः ॥ ३१ ॥
 तं दृष्ट्वा सहस्रोत्थाय रावणो राक्षसेश्वरः ॥ कोटिसूर्यप्रतीकाशं ज्वलन्तमिव पावकम् ॥
 द्रुतं सृतसमायुक्तं युक्ताष्टतुरगं रथम् ॥ ३२ ॥
 आरुरोह रथं भीमो दीप्यमानं स्वतेजसा ॥ ३३ ॥
 ततः प्रयातः सहसा राक्षसैर्बहुभिर्वृतः ॥ रावणः सत्त्वगाम्भीर्यादारयन्निव मेदिनीम् ॥ ३४ ॥
 [ततश्चासीन्महानादस्तूर्याणां च ततस्ततः ॥ मृदङ्गैः पटहैः शङ्खैः कलहैः सह रक्षसाम् ॥ ३५ ॥
 आगतो रक्षसां राजा छत्रचामरसंयुतः ॥ सीतापहारी दुर्बुधो ब्रह्मघ्नो देवकण्ठकः ॥
 धोढुं रघुवरेणेति शुश्रुवे कलहध्वनिः ॥ ३६ ॥
 तेन नादेन महता पृथिवी समकंपत ॥ तं शब्दं सहसा श्रुत्वा वानरा दुडुबुर्भयात् ॥ ३७ ॥
 रावणस्तु महाबाहुः सचिवैः परिवारितः ॥ आजगाम महतेजा जयाय विजयं प्रति ॥ ३८ ॥
 रावणेनाभ्यनुज्ञातो महापार्श्वमहोदरौ ॥ विरूपाक्षश्च दुर्धर्षो रथानारुरुदुस्तदा ॥ ३९ ॥
 ते तु हैष्टा विनर्दन्तो भिन्दन्त इव मेदिनीम् ॥ नादं घोरं विभ्रुञ्चन्तो निर्ययुर्जयकाङ्क्षिणः ॥ ४० ॥
 सतो युद्धाय तेजस्वी रक्षोगणबलैर्वृतः ॥ निर्ययाबुधतधनुः कालान्तकयमोपमः ॥ ४१ ॥
 ततः प्रैजवनाश्वेन रथेन स महारथः ॥ द्वारेण निर्ययौ तेन यत्र तौ रामलक्ष्मणौ ॥ ४२ ॥
 ततो नष्टप्रभः सूर्यो दिशश्च तिमिरावृताः ॥ द्विजाश्च नेदुर्घोराश्च संचचालेव मेदिनी ॥ ४३ ॥
 ववर्ष रुधिरं देवस्यैस्त्वलुस्तुरगाः पथि ॥ ध्वजाग्रे न्यपतद्बुधो विनेदुर्ध्वाशिवं शिवाः ॥ ४४ ॥
 नयनं चास्फुरद्वापं सैन्यो बाहुरकम्पत ॥ विवर्णं वदनं चासीत्किंचिदभ्रश्यत स्वरः ॥ ४५ ॥
 ततो निष्पततो युद्धे दशग्रीवस्य रक्षसः ॥ रणे निधनशंसीनि रूपाण्येतानि जज्ञिरे ॥ ४६ ॥
 अन्तरिक्षात्पपातोत्का निर्घातसमनिस्सवना ॥ विनेदुरशिवा गृध्रा बायसैरनुनादिताः ॥ ४७ ॥
 एतानचिन्तयन्घोरानुत्पातान्समुपस्थितान् ॥ निर्ययौ रावणो मोहाद्वैधार्थी कालघोदितः ॥ ४८ ॥
 तेषां तु रथघोषेण राक्षसानां महात्मनाम् ॥ वानराणामपि चमूर्युद्धायैवाभ्यवर्तत ॥ ४९ ॥
 तेषां तु तुमुलं युद्धं बभूव कपिरक्षसाम् ॥ अन्योन्यमाहयानानां क्रुद्धानां जयमिच्छताम् ॥ ५० ॥

रथमिति पाठः ॥ २७-३२ ॥ आरुरोहेत्यर्धमेकं वाक्यम् ।
 भीमः रावणः ॥ ३३ ॥ सत्त्वगाम्भीर्यात् बलातिश-
 यात् ॥ ३४-४१ ॥ द्वारेणेति । उत्तरद्वारेणेत्यर्थः
 ॥ ४२ ॥ ततो नष्टप्रभ इत्यादिलोकचतुष्टयमेका-

न्ययं ॥ ४३-४५ ॥ रूपाणि दुर्निमित्तरूपाणि । ततः
 अनन्तरं । ततः उत्तरद्वारात् । निष्पततः निष्क्रमतः ।
 सूर्यनष्टप्रभत्वादीनि रूपाणि जज्ञिर इतिसंबन्धः
 ॥ ४६-४९ ॥ आह्वयानानां आह्वयमानानां स्पर्धया

ति० अमायांसुर्योदयहृदयारोहणं ॥ ३३ ॥ स० बायसैरभिभिन्नागृध्राः पूर्वैकेवलानां गृध्राणामत्रतुवायससंमिश्रितानभि-
 त्तिपुनरुक्तिः ॥ ४७ ॥

[पा०] १ ग. च. छ. ज. ट. दीप्यमानः. २ ततश्चासीदित्यादयःविजयं प्रतीत्यन्ताः श्लोकाः झ. पाठेद्वयन्ते. ३ क. झ.
 ट. दृष्टमिनर्दन्तो. ४ क. क. झ. ट. प्रजवित्वाश्वेन. ५ क. च. झ. ज. ट. चस्त्रलुधतुरजनाः. ६ क. झ. ट. आशिवाः,
 ७ ग.—छ. झ. ज. ट. वामोबाहुः. ८ क. च. झ. ज. ट. बायसैरभिभिन्नाः. ९ क. झ. वधार्थं.

ततः क्रुद्धो दशग्रीवः शरैः काञ्चनभूषणैः ॥ वानराणामनीकेषु चकार कदनं महत् ॥ ५१ ॥
 निरुत्तशिरसः केचिद्रावणेन बलीभूषाः ॥ केचिद्विच्छिन्नहृदयाः केचिच्छ्रोत्रविवर्जिताः ॥ ५२ ॥
 निरुच्छ्वासा हताः केचित्केचित्पार्श्वेषु दारिताः ॥ केचिद्विभिन्नशिरसः केचिर्बहुर्विवर्जिताः ॥ ५३ ॥
 दशाननः क्रोधविवृत्तनेत्रो यतो यतोऽभ्येति रथेन संरूपे ॥
 ततस्ततस्तस्य शरप्रवेगं सोढुं न शक्नुहिरिपुङ्गवास्ते ॥ ५४ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे षण्णवतितमः सर्गः ॥ ९६ ॥

सप्तनवतिसप्तः सर्गः ॥ ९७ ॥

सुग्रीवेण विरूपाक्षवधः ॥ १ ॥

तथा तैः कृत्तगात्रैस्तु दशग्रीवेण मार्गणैः ॥ बभूव वसुधा तत्र प्रकीर्णा हरिभिस्तदा ॥ १ ॥
 रावणस्याप्रसन्नं तं शरैः सपातमेकतः ॥ न श्रेकुः सहितुं दीप्तं पतङ्गं ज्वलनं यथा ॥ २ ॥
 तेऽर्दिता निशितैर्बाणैः क्रोशन्तो विप्रदुःखुः ॥ पावकार्चिःसमाविष्टा दक्षमाना यथा गजाः ॥ ३ ॥
 शुवङ्गानामनीकानि महाभ्राणीव मारुतः ॥ स ययौ समरे तसिन्विधमत्रावणः शरैः ॥ ४ ॥
 कदनं तरसा कृत्वा राक्षसेन्द्रो वनौकसाम् ॥ आससाद ततो युद्धे राघवं त्वरितस्तदा ॥ ५ ॥
 सुग्रीवस्तान्कपीन्दृष्ट्वा भग्नान्विद्रवन्तो रणे ॥ गुल्मे सुषेणं निक्षिप्य चक्रे युद्धेऽद्भुतं मनः ॥ ६ ॥
 आत्मनः सदृशं वीरः स तं निक्षिप्य वानरम् ॥ सुग्रीवोऽभिमुखः शत्रुं प्रतप्ते पादपायुधः ॥ ७ ॥
 पार्श्वतः पृष्ठतश्चास्य सर्वे युधाधिपाः स्वयम् ॥ अनुजहुर्पहासैलान्विविधाश्च महादुमान् ॥ ८ ॥
 स नर्दन्युधि सुग्रीवः स्वरेण महता महान् ॥ पातयन्विविधांश्चान्यौज्रगामोत्तमराक्षसान् ॥ ९ ॥
 मर्मैन्ध च महाकायो राक्षसान्वानरेश्वरः ॥ युगान्तसमये बाधुः प्रवृद्धानगमानिव ॥ १० ॥
 राक्षसानामनीकेषु शैलवर्षे वर्षे ह ॥ अश्ववर्षे यथा मेघः पक्षिसङ्घेषु कानने ॥ ११ ॥
 कपिराजविमुक्तैस्तैः शैलवर्षैस्तु राक्षसाः ॥ विकीर्णशिरसः पेतुर्निकृत्ता इव पर्वताः ॥ १२ ॥
 अथ संक्षीयमाणेषु राक्षसेषु समन्ततः ॥ सुग्रीवेण प्रभग्रेषु पतत्सु निनदत्सु च ॥ १३ ॥

आह्वयतां । आगमशासनस्थानित्यत्त्वान्मुगागमाभावः ॥ ५०—५१ ॥ निरुत्तशिरस इत्यादिश्लोकद्वयं ॥ ५२—५४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने षण्णवतितमः सर्गः ॥ ९६ ॥

क्रियाविशेषणं ॥ ६—७ ॥ महादुमान् उत्पाद्येति शेषः । उत्पाद्य अस्य पार्श्वतः पृष्ठतश्चानुजहुरिति संबन्धः । यथा महाराजे युद्धाय गच्छति । तदाऽऽयुधानि भृत्या आहरन्ति ॥ तथा वानरराजे युद्धाय निष्कामति तवायुधभूदानं शैलवृक्षादीन् समये दातुं वानरा आजहुरिति भावः ॥ ८—९ ॥ अगमान वृक्षान् । “पलाशी हृक्षसागमाः” इत्यमरः ॥ १०—१२ ॥ संक्षीयमाणेषु हिंसमानेषु । “क्षि हिंसायां”

अथ विरूपाक्षवधः—तथा तैरित्यादि ॥ १ ॥ एकतः एकस्य अद्वितीयस्य ॥ २—५ ॥ अद्भुतमिति

सं० तेहरियूयपाः प्राक्ये समरसमर्थत्वेनप्रसितास्ते ॥ ५३ ॥ इतिषण्णवतितमःसर्गः ॥ ९६ ॥

[पा०] १ क. च. झ. अ. ट. चक्षुर्विनाकृताः. २ अ. नशकायुधिवानरेन्द्राः. झ.—ठ. नशेकुहैरियूयपास्ते. ३ क. हरिभिर्हितैः. ४ अ. शरसंघातं. ५ ग. ज. पतङ्गादवपावकं. ६ क. तेहतानिशितैः. ७ ख. क. च. छ. झ. अ. ट. निवद्राविताव्रणे. ८ घ. क. छ.—ड. युद्धेऽद्भुतमनः. ९ क. झ. ट. सर्वेवानरयूयपाः. १० क. झ. अ. ट. ननर्दयुधि. ११ च. झ. अ. ट. पोय-यप्रयि. १२ क. च. छ. झ. अ. ट. धान्यान्ममन्थोत्तम. १३ क. झ. अ. ट. ममर्दच. १४ क. छ. झ. अ. ट. पेतुर्विकीर्णैश्च.

विरूपाक्षः स्वकं नाम धन्वी विश्रान्ध राक्षसः ॥ रथादापुत्य दुर्धर्षो गजस्कन्धमुपारुहत् ॥ १४ ॥
 स तं द्विरदमारुह्य विरूपाक्षो महारथः ॥ विन्दन्मीमनिर्हादं वानरानभ्यधावत् ॥ १५ ॥
 सुग्रीवे स शरान्वोराग्निससर्ज चमूमुखे ॥ स्थापयामास चोद्विग्रात्राक्षसान्संप्रहर्षयन् ॥ १६ ॥
 स तु विद्रुः शितैर्बाणैः कपीन्द्रस्तेन रक्षसा ॥ चुक्रोध स महाक्रोधो वधे चास्य मनो दधे ॥ १७ ॥
 ततः पादपमुद्धृत्य शूरः संप्रधनो हरिः ॥ अभिपत्य जघानास्य प्रमुखे तु महागजम् ॥ १८ ॥
 स तु प्रहाराभिहतः सुग्रीवेण महागजः ॥ अपासर्पद्भनुर्मात्रं निषसाद ननाद च ॥ १९ ॥
 गजात्तु मथितासूर्णमपक्रम्य स वीर्यवान् ॥ राक्षसोऽभिमुखः शत्रुं प्रत्युद्गम्य ततः कपिम् ॥ २० ॥
 आर्षभं चर्म खड्गं च प्रगृह्य लघुविक्रमः ॥ भर्त्सयन्निव सुग्रीवमाससाद व्यवस्थितम् ॥ २१ ॥
 स हि तैस्याभिस्तंकुद्धः प्रगृह्य विपुलां शिलाम् ॥ विरूपाक्षाय चिक्षेप सुग्रीवो जलदोपमाम् ॥ २२ ॥
 स तां शिलामापतर्त्ती दृष्ट्वा राक्षसपुङ्गवः ॥ अपक्रम्य सुविक्रान्तः खड्गेन प्राहरत्तदा ॥ २३ ॥
 तेन खड्गप्रहारेण रक्षसा बलिना हतः ॥ सुहूर्तमेभवद्दीरो विसंज्ञ इव वानरः ॥ २४ ॥
 स तदा सहस्रोत्पत्य राक्षसस्य महाहवे ॥ मुष्टिं संवर्त्य वेगेन पातयामास वक्षसि ॥ २५ ॥
 मुष्टिप्रहाराभिहतो विरूपाक्षो निशाचरः ॥ तेन खड्गेन संकुद्धः सुग्रीवस्य चमूमुखे ॥
 कवचं पातयामास पद्भ्यामभिहतोपतत् ॥ २६ ॥
 स समुत्थाय पतितः कपिस्तस्य व्यसर्जयत् ॥ तलप्रहारमशनेः समानं भीमनिस्खनम् ॥ २७ ॥
 तलप्रहारं तद्रक्षः सुग्रीवेण समुद्यतम् ॥ नैपुण्यान्मोचयित्वैनं मुष्टिनोरखताडयत् ॥ २८ ॥
 ततस्तु संकुद्धतरः सुग्रीवो वानरेश्वरः ॥ मोक्षितं चात्मनो दृष्ट्वा प्रहारं तेन रक्षसा ॥
 स ददर्शान्तरं तस्य विरूपाक्षस्य वानरः ॥ २९ ॥
 ततो न्यपातयत्क्रोधाच्छङ्खदेशे महचलम् ॥ ३० ॥
 महेन्द्राशनिकल्पेन तलेनाभिहतः शितौ ॥ पपात रुधिरक्लिन्नः शोणितं च समुद्रमन् ॥
 स्रोतोभ्यस्तु विरूपाक्षो जलं प्रस्रवणादिव ॥ ३१ ॥

इति धातुः ॥ १३—१७ ॥ संप्रधनः । बहुलमहणात्
 कर्तरि ल्युट् । प्रहर्तव्यार्थः । प्रमुखे मुखे ॥ १८ ॥
 धनुर्मात्रं धनुःप्रमाणं । “प्रमाणे द्वयसच्छब्दप्रमा-
 त्रचः” इत्यादिना मात्रचूप्रत्ययः ॥ १९ ॥ गजात्त्विति
 श्लोकद्वयमेकं वाक्यं ॥ व्यवस्थितं निश्चलतया स्थितं
 ॥ २०—२२ ॥ अपक्रम्य शिलापातपरिहारार्थमन्य-
 तोपसूत्र्य प्राहरत् । सुग्रीवमिति शेषः ॥ २३—२५ ॥

मुष्टिप्रहारेत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ कवचमिति ।
 अनेन सुग्रीवस्यापि कवचधारणमस्तीति गम्यते ।
 पद्भ्यामिति । अभिहतः सन् पद्भ्यामपतदित्यन्वयः
 ॥ २६—२७ ॥ नैपुण्यात् शिक्षापाटवात् ॥ २८ ॥
 ततस्त्विति सार्धश्लोकमेकं वाक्यं ॥ अन्तरं अवकाशं
 ॥ २९ ॥ तत इत्यर्थः ॥ शङ्खदेशे ललाटास्थिप्रदेशे ।
 “शङ्खो निधौ ललाटास्थि” इत्यमरः ॥ ३० ॥ महे-

ति० आर्षभं कृष्णमङ्गुलिपरिवीतचर्मफलकं ॥ २१ ॥ ति० तस्यापि तेनापि । दत्तप्रहारं संगृह्य गृहीत्वा ॥ २२ ॥
 रामानु० सखहानिहतोपतत् । सखत्रासावभिहतश्चसखहानिहतः । विरूपाक्षप्रेरितसखसहितोपतदित्यर्थः । उत्तरत्रविरूपाक्ष-
 स्यमुष्टिचैवमुदाभिधानात् । ति० अभिहतःसुग्रीवः पद्भ्यामपतत् । आकुञ्चितजानुरभवदित्यर्थः ॥ २६ ॥ इतिसप्तचतितमः
 सर्गः ॥ ९७ ॥

[पा०] १ क. समस्तद्विपमाक्षः । २ क. छ. झ. झ. ड. नन्दभीमः । ३ क. झ. तस्यापि संशुद्धः । ४ ख. ड. झ. ट.
 विरूपाक्षस्य । ५ क. झ. मभवद्भीमः । ख. च. छ. झ. ड. मभवद्भीमः । ६ क. च. छ. झ. सखहानिहतोपतत् ।
 ट. पद्भ्यामभिहतोपतत् ।

विभृत्तनयनं क्रोधात्सफेनं रुधिरासृतम् ॥ ददृशुस्ते विरूपाक्षं विरूपाक्षतरं कृतम् ॥ ३२ ॥
 स्फुरन्तं परिवर्तन्तं पार्श्वेन रुधिराक्षितम् ॥ करुणं च विनर्दन्तं ददृशुः कपयो रिपुम् ॥ ३३ ॥
 तथा तु तौ संयति संप्रयुक्तौ तरस्त्रिनौ वानरराक्षसानाम् ॥
 बलार्णवौ सस्वनतुः सुभीमं महार्णवौ द्वाविभ भिन्नवेलौ ॥ ३४ ॥
 विनाशितं प्रेक्ष्य विरूपनेत्रं महाबलं तं हरिपार्थिवेन ॥
 बलं समस्तं कपिराक्षसानाम्बन्धनमङ्गाप्रतिमं बभूव ॥ ३५ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे सप्तमवतितमः सर्गः ॥ ९७ ॥

अष्टमवतितमः सर्गः ॥ ९८ ॥

सुग्रीवेण महोदरवधः ॥ १ ॥

हन्यमाने बले तूर्णमन्योन्यं ते महामृधे ॥ सरसीव महामर्मे सोपक्षीणे बभूवतुः ॥ १ ॥
 स्वबलस्य विधातेन विरूपाक्षवधेन च ॥ बभूव द्विगुणं क्रुद्धो रावणो राक्षसाधिपः ॥ २ ॥
 प्रक्षीणं तु बलं दृष्ट्वा वध्यमानं वलीयुसैः ॥ बभूवास्य व्यथा युद्धे प्रेक्ष्य दैवविपर्ययम् ॥
 उवाच च समीपस्थं महोदरमरिदमम् ॥ ३ ॥
 अस्मिन्काले महाबाहो जयाद्या त्वयि मे स्थिता ॥ जहि शत्रुचमूं वीर दर्शयाद्य पराक्रमम् ॥
 भर्तृपिण्डस्य कालोऽयं निर्देष्टुं साधु युध्यताम् ॥ ४ ॥
 एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा राक्षसेन्द्रो महोदरः ॥ प्रविवेशारिसेनां तां पतङ्ग इव पावकम् ॥ ५ ॥
 ततः स कदनं चक्रे वानराणां महाबलः ॥ भर्तृवाक्येन तेजस्वी स्वेन वीर्येण चोदितः ॥ ६ ॥
 वानराश्च महासत्त्वाः प्रगृह्य विपुलाः शिलाः ॥ प्रविश्यारिबलं भीमं जघ्नुस्ते रजनीचरान् ॥ ७ ॥
 महोदरस्तु संक्रुद्धः शरैः काञ्चनभूषणैः ॥ चिच्छेद पाणिपादोरुन्वानराणां महाहवे ॥ ८ ॥
 ततस्ते वानराः सर्वे रौक्षसैरदिता भृशम् ॥ दिशो दश द्रुताः केचित्केचित्सुग्रीवमाभिताः ॥ ९ ॥
 प्रभग्नां समरे दृष्ट्वा वानराणां महाचमूम् ॥ अभिदुद्राव सुग्रीवो महोदरमनन्तरम् ॥ १० ॥
 प्रगृह्य विपुलां घोरां महीधरसमां शिलाम् ॥ चिक्षेप च महातेजास्तद्वधाय हरीश्वरः ॥ ११ ॥
 सामापतन्तीं सहसा शिलां दृष्ट्वा महोदरः ॥ असंभ्रान्तस्ततो बाणैर्निर्भिभेदं दुरासदाम् ॥ १२ ॥

न्द्राशनीत्यादि सार्धश्लोकमेकं वाक्यं ॥ स्रोतोभ्यः
 नासादिनवद्वारेभ्यः ॥ ३१ ॥ विरूपाक्षतरं नेत्रोद्गम-
 नेनात्यन्तविकटाक्षं ॥ ३२ ॥ स्फुरन्तं ऊर्ध्वमुत्प-
 सन्तं । परिवर्तन्तं परिवर्तमानं ॥ ३३ ॥ भिन्नवेलौ
 विदीर्णवेलौ ॥ ३४ ॥ बन्धनमङ्गा उल्लेखमङ्गा ॥ ३५ ॥
 इति श्रीभोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
 रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने सप्तमवतितमः
 सर्गः ॥ ९७ ॥

अथ महोदरवधः—हन्यमान इत्यादि ॥ सरसी
 इवेति वक्तव्ये सरसीवेति संधिरार्थः ॥ १—३ ॥
 अस्मिन्काल इत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ भर्तृपि-
 ण्डस्येति संबन्धमात्रे पक्षी । भर्तृपिण्डस्य निर्देष्टुं
 स्वामिदत्तवेतनमपाकर्तुमित्यर्थः ॥ ४—५ ॥ भर्तृवा-
 क्येन चोदितः सन् स्वेन वीर्येण कदनं चक्र इत्यन्वयः
 ॥ ६—७ ॥ पाणिपादोरुनिति । एकवद्वावाभाव आर्थः
 ॥ ८—९ ॥ अनन्तरं समीपस्थं ॥ १०—१२ ॥

ती० सोपक्षीणे उपक्षीणं उपक्षयः तत्तद्विषये ॥ स० सुपक्षीणे अत्यन्तक्षीणे । सरसी वेतिपदं ॥ १ ॥

[पा०] १ ख. झ. सुग्रीवो, २ ख.—च. झ. ट. सुपक्षीणे, ३ क. ङ. झ. सेनांसपतङ्गः, ४ क. झ. ट. सर्वराक्षसान्,
 ५ झ. ञ. ट. उ. पाणिपादोरु, ६ क. झ. ट. राक्षसानांमहामृधे, ७ क. झ. ट. निर्भिभेदततःशिलां,

रक्षसा तेन बाणैर्निहृता सा सहस्रधा ॥ निपपात शिला भूमौ गृध्रचक्रमिवाकुलम् ॥ १३ ॥
तां तु भिक्षां शिलां दृष्ट्वा सुग्रीवः क्रोधमूर्च्छितः ॥ सालमुत्पाद्य चिक्षेप राक्षसे रणमूर्धनि ॥ १४ ॥
शरैश्च विददारैनं शूरः परपुरंजयः ॥ १५ ॥

स दर्शय ततः क्रुद्धः परिधं पतितं युधि ॥ आविध्य तु स तं दीप्तं परिधं तस्य दर्शयन् ॥
परिधाग्रेण वेगेन जघानास्य हयोत्तमान् ॥ १६ ॥

तस्माद्धतहयाद्रीः सोवपुत्य महारथात् ॥ गदां जग्राह संक्रुद्धो राक्षसोऽथ महोदरः ॥ १७ ॥
गदापरिघहस्तौ तौ युधि वीरौ समीयतुः ॥ नर्दन्तौ गोवृषप्रख्यौ घनावित्र सविद्युतौ ॥ १८ ॥
ततः क्रुद्धो गदां तस्मै चिक्षेप रजनीचरः ॥ ज्वलन्तीं भास्कराभासां सुग्रीवाय महोदरः ॥ १९ ॥
गदां तां सुमहाघोरामापतन्तीं महाबलः ॥ सुग्रीवो रोषताम्राक्षः समुद्यम्य महाहवे ॥
आजघान गदां तस्य परिधेण हरीश्वरः ॥ २० ॥

पपात स गदोद्भिन्नः परिघस्तस्य भूतले ॥ २१ ॥

ततो जग्राह तेजस्वी सुग्रीवो वसुधातलात् ॥ आयसं मुसलं घोरं सर्वतो हेमभूषितम् ॥ २२ ॥
स तमुद्यम्य चिक्षेप सोप्यन्यां व्याक्षिपद्गदाम् ॥ भिक्षावन्योन्यमासाद्य पेततुर्धरणीतले ॥ २३ ॥

ततो भग्नप्रहरणौ मुष्टिभ्यां तौ समीयतुः ॥ तेजोबलसमाविष्टौ दीप्तावित्र हुताशनौ ॥ २४ ॥

जघ्नतुस्तौ तदाऽन्योन्यं नेदंतुश्च पुनः पुनः ॥ तलैश्चान्योन्यमौहत्य पेततुर्धरणीतले ॥ २५ ॥

उत्पेततुस्ततस्तूर्णं जघ्नतुश्च परस्परम् ॥ सुजैश्चिक्षिपतुर्वीरावन्योन्यमपराजितौ ॥

जग्नतुस्तौ श्रमं वीरौ बाहुयुद्धे परंतपौ ॥ २६ ॥

अजहार ततः खड्गमदूरपरिवर्तिनम् ॥ राक्षसश्चर्मणा सार्धं महावेगो महोदरः ॥ २७ ॥

तथैव च महाखड्गं चर्मणा पतितं सह ॥ जग्राह वानरश्रेष्ठः सुग्रीवो वेगवत्तरः ॥ २८ ॥

तौ तु रोषपरीताश्रौ नर्दन्तावभ्यधावताम् ॥ उद्यतासी रणे हृष्टौ युधि क्षत्रविशारदौ ॥ २९ ॥

दक्षिणं मण्डलं चोभौ सुतूर्णं संपरीयतुः ॥ अन्योन्यमभिसंक्रुद्धौ जये प्रणिहिताबुधौ ॥ ३० ॥

स तु शूरो महावेगो वीर्यश्लाघी महोदरः ॥ महाचर्मणि तं खड्गं पातयामास दुर्मतिः ॥ ३१ ॥

गृध्रचक्रं गृध्रसमूहः ॥ १३-१४ ॥ शरैरित्यर्थः ॥ शूरः ॥ १९ ॥ गदां दृष्ट्वेति शेषः । समुद्यम्य । परिधमिति महोदरः एतं च सालं च शरैः विददारेत्यन्वयः । सिद्धं ॥ २० ॥ पपात स गदोद्भिन्न इत्यर्थः ॥ १५ ॥ सः सुग्रीवः । आविध्येति । आदायेति शेषः । उभावपि परस्परमिहतौ विशीर्णौ पेततुरिति भावः । तस्य महोदरस्य दर्शयन् । पाणिनाघवमिति शेषः ॥ २१-२९ ॥ दक्षिणं प्रदक्षिणं चकारात् सख्यं ॥ १६-१८ ॥ भास्कराभासां भास्करवद्भासमानां च । सुतूर्णं संपरीयतुः अकुर्वतां ॥ ३० ॥ वीर्येण

स० गृध्रचक्रं शिलायाः शकलीभावात् ॥ १३ ॥ स० गोवृषप्रख्यौ वृषभश्रेष्ठसमौ ॥ १८ ॥ टी० गदापपात । सपरिघश्च-
द्विभइत्यर्थः ॥ २१ ॥ स० उद्यतासीरणद्विपदमेकं । उद्यतास्योः ईरणं परस्परं कपनंतस्मिन्प्रदृष्टौ । युद्धेविशारदौ । अतो न
रणपुनरीरणं ॥ २९ ॥ शि० ओः रुद्रस्वेवभाययोस्तौ उभौ सुग्रीवमहोदरौ ॥ ३० ॥ स० दुर्मतिः ॥ असिरन्तर्गच्छेदितिज्ञान-
हीनः ॥ ३१ ॥

[पा०] १ क. झ. ट. चिक्षेपतंसविच्छेदनेकधा. २ ड. च. ज. ट. परबलार्धनं झ. परबलार्धनः. ३ क. झ. पपाततर-
साभिधः. ४ क. च. छ. झ. ट. नर्दन्तौच. ५ क. च. छ. झ. ट. मासाद्य. ६ क.—ड. जहारचतदाखड्गं. ७ छ. य.
चर्मसहविशारदौ. क. झ. युद्धे शस्त्रविशारदौ.

लभमुत्कर्षतः स्वर्गं स्वर्गेन कपिकुञ्जरः ॥ जहार सशिरस्त्राणं कुण्डलोपहितं शिरः ॥ ३२ ॥
 निकृत्तशिरसस्तस्य पतितस्य महीतले ॥ तद्वलं राक्षसेन्द्रस्य दृष्ट्वा तत्र न तिष्ठते ॥ ३३ ॥
 हत्वा तं वानरैः सार्धं ननाद मुदितो हरिः ॥ चुक्रोध च दशग्रीवो बभौ हृष्टश्च राघवः ॥ ३४ ॥
 विषण्णवदनाः सर्वे राक्षसा दीनचेतसः ॥ विद्रवन्ति ततः सर्वे भयवित्रस्तचेतसः ॥ ३५ ॥
 महोदरं तं विनिपात्य भूमौ महागिरेः कीर्णमिवैकदेशम् ॥
 सूर्यात्मजस्तत्र रराज लक्ष्म्या सूर्यः स्वतेजोभिरिवाप्रचृष्यः ॥ ३६ ॥
 अथ विजयमवाप्य वानरेन्द्रः समरमुखे सुरयक्षसिद्धसङ्घैः ॥
 अननितलगतैश्च भूतसङ्घैर्हर्यसर्माकुलितैः स्तुतो महात्मा ॥ ३७ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे अष्टनवतितमः सर्गः ॥ ९८ ॥

एकोनशततमः सर्गः ॥ ९९ ॥

अङ्गदेमहापार्श्वचक्रः ॥ १ ॥

महोदरे तु निहते महापार्श्वो महाबलः ॥ सुग्रीवेण समीक्ष्यार्थं क्रोधात्संरक्तलोचनः ॥
 अङ्गदस्य चर्मं भीमां क्षोभयामास सायकैः ॥ १ ॥
 स वानराणां मुख्यानामुत्तमाङ्गानि सर्वैश्च ॥ पातयामास कायेभ्यः फलं वृन्तादिवानिलः ॥ २ ॥
 केषांचिदिषुभिर्बौद्धैस्त्वन्यांश्चिच्छेद राक्षसः ॥ वानराणां सुसंकुदः पार्श्वं केषां व्यदारयत् ॥ ३ ॥
 तेऽर्दिता बाणवर्षेण महापार्श्वेन वानराः ॥ विषादविमृष्टाः सर्वे बभूवुर्गतचेतसः ॥ ४ ॥
 निरीक्ष्य बलमुद्विग्नमङ्गदो राक्षसादितम् ॥ चेर्मं चक्रे महाबाहुः समुद्र इव पर्वणि ॥ ५ ॥
 आगसं परिधं गृह्य सूर्यरश्मिसमप्रभम् ॥ समरे वानरश्रेष्ठो महापार्श्वं न्यपातयत् ॥ ६ ॥
 स तु तेन प्रहारेण महापार्श्वो विचेतनः ॥ सद्यतः स्रन्दनात्तस्माद्विसंज्ञः प्रापतद्भुवि ॥ ७ ॥
 सक्षरराजस्तु तेजस्वी नीलाञ्जनचयोपमः ॥ निष्पत्य सुमहावीर्यः स्वाह्महान्मेघसंनिभात् ॥ ८ ॥
 प्रगृह्य गिरिशृङ्गाभां कुदः सुविपुलां शिलाम् ॥ अश्वाञ्जघान तरसा स्रन्दनं च बभञ्ज तम् ॥ ९ ॥

ऋषय इति वीर्यश्लाघा ॥ ३१ ॥ लभं चर्मलभं ।
 उत्कर्षतः महोदरस्येति शेषः ॥ ३२ ॥ तत् शिरः ।
 न तिष्ठते नातिष्ठत ॥ ३३-३४ ॥ विषण्णवदनाः
 अभवन्निति शेषः । अतः सर्वशब्दापौनरुक्त्यं ॥ ३५ ॥
 लक्ष्म्या जयलक्ष्म्या ॥ ३६-३७ ॥ इति श्रीभोविन्द-

राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने
 युद्धकाण्डव्याख्याने अष्टनवतितमः सर्गः ॥ ९८ ॥

अथ महापार्श्ववधः—महोदरेखिलादि ॥ महोदरे
 सुग्रीवेण निहत इत्यन्वयः ॥ १-७ ॥ सक्षरराज-

स० सर्वसम्पन्नं । हिंसायांसला । भयं तत्साधनं ॥ ३५ ॥ ति० हर्षपदस्थाने हर्षेतिपाठश्छन्दोदुरोधात् ॥ ३७ ॥ इत्यष्टनवतितमःसर्गः ॥ ९८ ॥

ति० सुग्रीवेणमहोदरेनिहतेसतितद्वधकर्तारंसुग्रीवंमहापार्श्वः समीक्ष्य ॥ स० सुग्रीवेण समीक्ष्य " लभमुत्कर्षतः स्वर्गं "

इत्युक्तावसरं समीक्ष्य । महोदरेनिहतेसति क्रोधात्संरक्तलोचनोमहापार्श्वः बभूवुर्क्षोभयामासेत्यन्वयः ॥ १ ॥
 [पा०] १ क. छ. झ. न. ट. समाकुलितैर्निरीक्ष्यमाणः, २ च. न. ट. राक्षसः, ३ क. झ. बौद्धैश्चिच्छेदाद्यसराक्षसः,
 ४ न. ट. सुसंरक्तः, ५ क. छ. झ. ट. केषांचिदाक्षिपत्, ६ क.—ट. निगम्य.

मुहूर्ताल्लब्धसंज्ञस्तु महापार्श्वो महाबलः ॥ अङ्गदं बहुभिर्बाणैर्भूयस्तं प्रत्यविध्यत् ॥ १० ॥
 जाम्बवन्तं त्रिभिर्बाणैराजघ्नान् स्तनान्तरे ॥ क्रक्षराजं गवाक्षं च जघान बहुभिः शरैः ॥ ११ ॥
 जाम्बवन्तं गवाक्षं च स दृष्ट्वा शरपीडितौ ॥ जग्राह परिघं घोरमङ्गदः क्रोधमूर्च्छितः ॥ १२ ॥
 तस्याङ्गदः प्रकुपितो राक्षसस्य तमायसम् ॥ दूरस्थितस्य परिघं रविरग्निमसमग्रभम् ॥ १३ ॥
 द्वाभ्यां श्रुजाभ्यां संगृह्य भ्रामयित्वा च वेगवान् ॥ महापार्श्वस्य चिक्षेप वधार्थं बालिनः सुतः ॥ १४ ॥
 स तु क्षिप्तो बलवता परिघस्तस्य राक्षसः ॥ धनुश्च सशरं हस्ताच्छिरस्त्रं चाप्यपातयत् ॥ १५ ॥
 तं समासाद्य वेगेन बालिपुत्रः प्रतापवान् ॥ तलेनाम्बहनत्कुङ्गः कर्णमूले सकुण्डले ॥ १६ ॥
 स तु क्रुद्धो महावेगो महापार्श्वो महाद्युतिः ॥ करेणैकेन जग्राह सुमहान्तं परश्वधम् ॥ १७ ॥
 तं तैलधौतं विमलं शैलसारमयं दृढम् ॥ राक्षसः परमक्रुद्धो बालिपुत्रे न्यपातयत् ॥ १८ ॥
 तेन वामासफलके भृशं प्रत्यवपादितम् ॥ अङ्गदो मोक्षयामास सरोषः स परश्वधम् ॥ १९ ॥
 ॥ वीरो वज्रसंकाशमङ्गदो मुष्टिमात्मनः ॥ संवर्तयत्सुसंक्रुद्धः पितुस्तुल्यपराक्रमः ॥ २० ॥
 राक्षसस्य स्तनाभ्यांशे मर्मज्ञो हृदयंगति ॥ इन्द्राशनिसंमस्पर्शं स मुष्टिं विन्यपातयत् ॥ २१ ॥
 तेन तस्य निपातेन राक्षसस्य महासूचे ॥ पफाल हृदयं चाशु स पपात हतो भुवि ॥ २२ ॥
 तस्मिन्निपतिते भूमौ तत्सैन्यं संप्रतुक्षुमे ॥ अभवच्च महान्क्रोधः समरे रावणस्य तु ॥ २३ ॥
 वानराणां च दृष्ट्वा नां सिंहनादश्च पुष्कलः ॥ स्फोटयन्निव शब्देन लङ्कां साट्टालगोपुराम् ॥
 महेन्द्रेणैव देवानां नादः समभवन्महान् ॥ २४ ॥

अयेन्द्रशत्रुस्त्रिदिवालयानां वनौकसां चैव महाग्रणादम् ॥

श्रुत्वा सरोषं युधि राक्षसेन्द्रः पुनश्च युद्धाभिमुखोऽवतत्ये ॥ २५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे एकोनशततमः सर्गः ॥ ९९ ॥

स्त्रित्वादिश्लोकद्वयमेकान्वयः ॥ क्रक्षराजः जाम्बवान्
 तेन सहितः सक्षराजः गवाक्षः । जाम्बवन्तं गवाक्षं
 चेत्युत्तरत्र वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ८—१० ॥ क्रक्षराजं
 जाम्बवन्तं त्रिभिर्बाणैराजघ्नान् । गवाक्षं च बहुभिः
 शरैर्जघानेत्यन्वयः ॥ ११—१२ ॥ तस्याङ्गद इत्या-
 दिश्लोकद्वयमेकान्वयः ॥ दूरस्थितस्य तस्य वधार्थमि-
 त्यन्वयः ॥ १३—१७ ॥ तैलधौतं प्रतिदिनं तैलसे-
 वनाभिष्कल्मषं । शैलसारमयं तद्वत्कठिनमित्यर्थः ।
 दृढं अशिथिलं ॥ १८—१९ ॥ आसन इत्यस्य

पितुस्तुल्यपराक्रम इत्यनेन संबन्धः । संवर्तयत्
 समवर्तयत् । भ्रामयामासेत्यर्थः ॥ २०—२३ ॥
 स्फोटयन् दलयन् । वानराणां च सिंहनादः समभ-
 वत् । महेन्द्रेण सह देवानां नाद इव वानराणां च
 देवानां च नादः समभवदित्यर्थः । एतन्वानन्तरश्लोके
 स्फुटीभविष्यति ॥ २४—२५ ॥ इति श्रीगोविन्द-
 राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने
 युद्धकाण्डव्याख्याने एकोनशततमः सर्गः ॥ ९९ ॥

ति० तस्मिन्क्षणे इत्यात् सशरं धनुः चात् एकं हस्तं शिरःप्राणं च पातयत् ॥ अतएवाग्रेष्वक्षयति—एकेन करेणेति ॥ १५ ॥ ति०
 मोक्षयामास मोचीनकार ॥ १९ ॥ ती० संवर्तयत् समवर्तयत् बन्धनेत्यर्थः ॥ स० संवर्तयत्सुसंक्रुद्ध इति पदमेकं । संवर्तय-
 त्वाशौचसंक्रुद्धश्चः । विन्यपातयत् ॥ २०—२१ ॥ ति० वानराणां सिंहनादः लङ्कास्फोटयन्निव उदभूदिति शेषः । इन्द्रेण सह
 देवानामिव अङ्गदेन सह वानराणां सिंहनादः समभवत् ॥ २४ ॥ इत्येकोनशततमः सर्गः ॥ ९९ ॥

[पा०] १ क. घ. ड. च. झ. ट. महापार्श्वः. २ ग. निपात. ३ ख. ग. क. झ. ञ. ट. प्रहृष्टानां. ४ क. झ.
 नादः सुपुष्कलः.

शततमः सर्गः ॥ १०० ॥

महोदरादिनिषनकुक्षेनरावणेन सूतंप्रति रामवधप्रतिशानेनरथतुरगचोदमचोदनापूर्वकं लक्ष्मणातिक्रमणेनरामंमलमिषा
मम् ॥ १ ॥ रामरावणभ्यां विविधाकानिकरप्रयोगेन समरप्रवर्तनम् ॥ २ ॥

महोदरमहापाशौ हतौ दृष्टौ तु राक्षसौ ॥ तस्मिंश्च निहते वीरे विरूपाक्षे महाबले ॥

आविवेश महान्क्रोधो रावणं तं महामृषे ॥ १ ॥

सूतं संचोदयामास वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ २ ॥

निहतानाममात्यानां रुद्रस्य नगरस्य च ॥ दुःखमेवोपनेष्यामि हत्वा तौ रामलक्ष्मणौ ॥ ३ ॥

रामवृक्षं रणे हन्मि सीतापुष्पफलप्रदम् ॥ प्रशाखा यस्य सुग्रीवो जाम्बवान्कुक्षुदो नलः ॥ ४ ॥

मैन्दश्च द्विविदश्चैव ह्यङ्गदो गन्धमादनः ॥ हन्मांश्च सुषेणश्च सर्वे च हरियूथपाः ॥ ५ ॥

सौ दिशो दश घोषेण रथस्यातिरथो महान् ॥ नादयन्प्रययौ तूर्णं राघवं चाभ्यवर्तत ॥ ६ ॥

पूरिता तेन शब्देन सनदीगिरिकानना ॥ संचंचाल मही सर्वा सँवराहमृगहिपा ॥ ७ ॥

तामसं स महाघोरं चकारास्त्रं सुदारुणम् ॥ निर्ददाह कपीन्सर्वास्ते प्रपेतुः समन्ततः ॥ ८ ॥

उत्पपात रजो घोरं तैर्मयैः संप्रधावितैः ॥ न हि तत्सहितं श्रेकुर्वन्नया निर्मितं स्वयम् ॥ ९ ॥

तान्यनीकान्यनेकानि रावणस्य शरोत्तमैः ॥ दृष्ट्वा भग्नानि शतशो राघवः पर्यवसितः ॥ १० ॥

ततो राक्षसशार्दूलो विद्राव्य हरिवाहिनीम् ॥ स ददर्श ततो रामं तिष्ठन्तमपराजितम् ॥ ११ ॥

लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा विष्णुना वासवं यथा ॥ आलिखन्तमिवाकाशमवष्टभ्य महद्भुजुः ॥

पञ्चपञ्चविंशलाक्षं दीर्घबाहुमरिदमम् ॥ १२ ॥

ततो रामो महातेजाः सौमित्रिसहितो बली ॥ वानराश्च रणे भग्नानापतन्तं च रावणम् ॥

समीक्ष्य राघवो दृष्टो मध्ये जग्राह कार्मुकम् ॥ १३ ॥

विस्फारयितुमारेभे ततः स धनुरुत्तमम् ॥ महावेगं महानादं निर्भिन्दन्निव 'मेदिनीम् ॥ १४ ॥

रावणस्य च बाणौघैः रामविस्फारितेन च ॥ शब्देन राक्षसास्ते च पेतुश्च शतशस्तदा ॥ १५ ॥

अथ रामरावणयुद्धारम्भः शततमे—महोदरे-
त्यादि ॥ तस्मिन् विरूपाक्षे निहते सति पञ्चान्महो-
दरमहापाशौ हतौ दृष्ट्वा स्थितमिति शेषः ॥ १—८ ॥
सहितं सोढुं । आर्ष इडागमः ॥ ९—१० ॥ तत्
इत्यादिसार्धश्लोकद्वयेन रामस्यापराजितत्वं निरवधि-
कसौन्दर्यनिधित्वेन वैरं विहाय निरन्तरानुभाव्यत्वं
रावणस्य दुर्बुद्धित्वं अमृतप्रवाहमावर्तनेन महता

धनुर्वरेणावर्तितं श्रीरामदेहलाघव्यावृत्तपूरमनवगाह-
मानस्य तस्य दौर्भाग्यं चोच्यते ॥ ११—१२ ॥
ततो राम इत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ दृष्टः
चिराद्वैरी समागत इति संतुष्टः । कार्मुकं जग्राह
॥ १३ ॥ विस्फारयितुमारेभ इत्यादि विलम्बोक्त्य-
किमिदानीमपिषा नतोभविष्यति रावण इति रामस्य
दयालुतोच्यते ॥ १४ ॥ रावणस्य बाणौघैः रामवि-

ति० हतौदृष्टासरावणः कुक्षोजातहितिशेषः ॥ १ ॥ ति० मूलोच्छेदंकरिष्यामीत्याद्येनरामंसर्वाश्रयमहावृक्षत्वेननिरूपयति—
रामवृक्षमिति । सीता पुष्पंयस्यसः । सचासौतेनैवपुष्पेण सर्वेषांवातराणांतत्तत्कर्मजफलप्रदत्तं । सुग्रीवादयः प्रशाखायस्यतं ।
प्रशाखासहितंहन्मीति शेषः ॥ रामानु० सीतापुष्पफलप्रदं सीता पुष्पंयस्यसः । सीतापुष्पकासौफलप्रदवर्तं ॥ ४ ॥ ति०
तामसं राहुदेवताकमलं ॥ ८ ॥ रामानु० तेव वानराश्च ॥ १५ ॥

[पा०] १ क. झ. ट. दृष्टासरावणः. २ ख. च. छ. ज. ट. तस्मिन्निहते. ३ क.—झ. ट. दुःखमेवोप. ४ ख. च.
च. छ. म. ट. जाम्बवान्नसो. ५ ज. एवमुक्त्वायघोषेणरथस्यातिदिशोदश. ६ क. झ. ट. चाभ्यवापत. ७ क. झ. प्रश-
विहमृगहिजा. ८ क. झ. रजोभूमी. ९ ख. ग. च छ. ज. निर्दहनिव. १० क. रोदसी.

अथ मञ्जानभिजपत्रौद्रमस्रमुदीरयन् ॥ शरान्भूयः समादाय रामः क्रोधसमन्वितः ॥

मुमोच च महातेजाश्चापमायम्य वीर्यवान् ॥ ३५ ॥

[तांछरात्राक्षसेन्द्राय चिक्षेपाच्छिन्नसायकः] ॥ ते महामेघसंकाशे कवचे पतिताः शराः ॥

अवध्ये राक्षसेन्द्रस्य न व्यथां जनयंस्तदा ॥ ३६ ॥

पुनरेवाद्य तं रामो रथस्थं राक्षसाधिपम् ॥ ललाटे परमास्त्रेण सर्वास्त्रकुशलो रणे ॥ ३७ ॥

ते भित्त्वा बाणरूपाणि पञ्चशीर्षा इवोरगाः ॥ श्वसन्तो विविशुर्भूमिं रावणप्रतिकूलिताः ॥ ३८ ॥

निहत्य राघवस्यास्त्रं रावणः क्रोधमूर्च्छितः ॥ आसुरं सुमहाघोरमस्त्रं प्रादुशकार ह ॥ ३९ ॥

सिंहव्याघ्रमुखान्शान्यान्कङ्ककौकमुखानपि ॥ गृध्रश्चेनमुखान्शान्याऽपि सृगालवदनास्तथा ॥ ४० ॥

ईहामृगमुखान्शान्यान्त्यादितास्यान्मयानकान् ॥ पञ्चास्रांल्लेलिहानांश्च ससर्ज निशिताञ्शरान् ॥ ४१ ॥

शरान्श्वरमुखान्शान्यान्वराहमुखसंस्थितान् ॥ श्वानकुक्कुटवक्रांश्च मकराशीविषाननान् ॥ ४२ ॥

एतानन्यांश्च मायावी ससर्ज निशिताञ्शरान् ॥ रामं प्रति महातेजाः क्रुद्धः सर्प इव श्वसन् ॥ ४३ ॥

आसुरेण समाविष्टः सोस्त्रेण रघुनन्दनः ॥ ससर्जास्त्रं महोत्साहः पावकं पावकोपमः ॥ ४४ ॥

अग्निदीप्तमुखान्वाणांस्तथा सूर्यमुखानपि ॥ चन्द्रार्धचन्द्रवक्रांश्च धूमकेतुमुखानपि ॥ ४५ ॥

ग्रहनक्षत्रवक्रांश्च महोल्कामुखसंस्थितान् ॥ विद्युज्जिह्वोपमान्शान्यान्ससर्ज निशिताञ्शरान् ॥ ४६ ॥

ते रावणशरा घोरा राघवास्त्रसमाहताः ॥ त्रिलयं जगद्वराकाशे जगद्वैव सहस्रशः ॥ ४७ ॥

तदस्त्रं निहतं दृष्ट्वा रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ हृष्टा नेदुस्ततः सर्वे कपयः कामरूपिणः ॥

सुग्रीवप्रमुखा वीराः परिवार्य तु राघवम् ॥ ४८ ॥

शरान् रौद्रास्त्रप्रपञ्चरूपान्वाणान् मुमोचेत्यन्वयः ।

मुमोच च महातेजाश्चापमायम्य वीर्यवानिति पाठः ।

तदनन्तरं । ते महामेघसंकाश इति श्लोकः । तद-

नन्तरं पुनरेवेति श्लोकः । तदनन्तरं ते भित्त्वेति

श्लोकात्पूर्वं ग्रन्थपतनमस्ति तदन्वेष्टव्यं ॥ ३५ ॥

अवध्ये अभेद्ये । व्यथां न जनयन् नाजनयन्

॥ ३६ ॥ ललाटे विषये ललाटमुद्दिश्येत्यर्थः । यद्वा

परमास्त्राणि विव्याधेति शेषः ॥ ३७ ॥ ते अस्त्रवि-

कृतिरूपाः शराः बाणरूपाणि रावणास्त्राणि । भित्त्वा

रावणप्रतिकूलिताः रावणेन निवारिताः सन्तः भूमिं

विविशुः ॥ ३८—३९ ॥ आसुरास्त्रं प्रपञ्चयति—

सिंहव्यादि श्लोकधत्तुष्टयेन ॥ लेलिहानान् सर्पान् ।

तदाकारानिति यावत् । श्वानशब्दोप्यस्ति । मकरा-

शीविषाननानित्यत्र आशीविषशब्दः पञ्चास्रसर्पेतर-

सर्पपरः ॥ ४०—४३ ॥ पावकं पावकसंबन्धि ॥ ४४ ॥

पावकास्त्रं प्रपञ्चयति—अग्नीत्यादिश्लोकद्वयेन ॥ महो-

ल्कामुखसंस्थितान् महोल्कामुखेन वर्तमानान् । विद्यु-

ज्जिह्वोपमान् विद्युद्वर्षिःसहस्रान् ॥ “कणा जिह्वास्त्र-

स० अच्छिन्नसायकः अपारमिच्छेदशरः ॥ अवध्ये तद्रेदनद्वाराव्यथानाजनयन् ॥ ३६ ॥ रामानु० परमास्त्रेण भेदाक्रमश्रेण ।

श्रेजितान्वाणान्मुमोचेत्यथाहतीव्यं । समनन्तरश्लोकेबाणबहुत्वाभिधानात् ॥ ३७ ॥ रामानु० श्वसन्तः पञ्चशीर्षाः उरगा इव

स्थितास्तेबाणाः रावणप्रतिकूलिताः रावणेन प्रत्यक्षेण खण्डिताः । अतएव बाणरूपाणि भित्त्वा भूमिविविशुरितियोजना ॥ स० तेषां

बाणरूपाणि बाणं कार्यरूपयन्ति सुन्दरीकुर्वन्तीति तानिकराशक्तानि भित्त्वा पञ्चशीर्षा उरगा इव श्वसन्तः रावणप्रतिकूलिताः व्यसिताः

भूमिविविशुः ॥ ३८ ॥ स० यदासुरमस्त्रं चकार प्रादुशकार तदेतान्ससर्ज ॥ ३९ ॥ पञ्चास्रान् सिंहमुखान् । पञ्चमुखान् शरा-

निति वा ॥ ४१ ॥ इति शततमः सर्गः ॥ १०० ॥

[पा०] १ इदमर्थं स. य. ट. ठ. पाठेषुपलब्धे. २ स. य. ट. ठ. मन्मदस्त्रं चकार सः. ३ स. कोकमुखानपि. ४ क. ह. सुग्रीवाभिमुखा वीराः संपरिक्षिप्यराघवं.

ततस्तदस्त्रं विनिहत्य राघवः प्रसन्न तद्वावणबाहुनिस्तृतम् ॥

मुदान्वितो दाशरथिर्महाहवे विनेदुरुच्चैर्मुदिताः कपीश्वराः ॥ ४९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे अततमः सर्गः ॥ १०० ॥

एकोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०१ ॥

राक्षसरावणयोर्बुधवासरे मध्येलक्ष्मणः वकाशेन लक्ष्मणेन रावणं प्रति यो धनम् ॥ १ ॥ तत्र लक्ष्मणेन रावणस्य ध्वजसारथिष्वनु-
पाठेदनम् ॥ २ ॥ विभीषणेन गदया रावणरथहयहननम् ॥ ३ ॥ लक्ष्मणेन रावणेन विभीषणनिघांसया क्षितायाः शक्तेः
शरैः शकलीकरणम् ॥ ४ ॥ ततो रावणक्षिसयामहत्याशक्त्या वक्षसिगाढाभिहतेन लक्ष्मणेन मूर्च्छया भूमौ पतनम् ॥ ५ ॥
ततः कोपाद्रामेण शरगणवर्षणे पुरस्थातुमशक्तनुवतारावणेन पलायनम् ॥ ६ ॥

तैस्मिन्प्रतिहतेऽस्त्रे तु रावणो राक्षसाधिपः ॥ क्रोधं च द्विगुणं चक्रे क्रोधाक्काशमनन्तरम् ॥ १ ॥
मयेन विहितं रौद्रमन्यदस्त्रं महाद्युतिः ॥ उत्सृष्टुं रावणो धोरं राघवाय प्रचक्रमे ॥ २ ॥
ततः शूलानि निश्चेरुर्गदाश्च सुसलानि च ॥ कार्मुकादीप्यमानानि वज्रसाराणि सर्वशः ॥ ३ ॥
मुद्रराः कूटपाशाश्च दीप्ताश्चाशनयस्तथा ॥ निष्पेतुर्विविधास्तीक्ष्णा वाता इव युगक्षये ॥ ४ ॥
तदस्त्रं राघवः श्रीमानुत्तमास्त्रविदां वरः ॥ जघान परमास्त्रेण गान्धर्वेण महाद्युतिः ॥ ५ ॥
तस्मिन्प्रतिहतेऽस्त्रे तु राघवेण महात्मना ॥ रावणः क्रोधताम्राक्षः सौरमस्त्रमुदैरयत् ॥ ६ ॥
ततश्चक्राणि निष्पेतुर्भास्त्राणि महान्ति च ॥ कार्मुकाज्जीमवेगस्य दशग्रीवस्य धीमतः ॥ ७ ॥
तैरासीद्गगनं दीप्तं संपतद्भिरितस्ततः ॥ पतद्भिश्च दिशो दीप्ताश्चन्द्रसूर्यग्रहैरिव ॥ ८ ॥
तानि चिच्छेद बाणैर्धैश्चक्राणि स तु राघवः ॥ आयुधानि च चित्राणि रावणस्य चमूमुखे ॥ ९ ॥
तदस्त्रं तु हतं दृष्ट्वा रावणो राक्षसाधिपः ॥ विव्याध दशभिर्बाणै रारं खर्वेषु मर्मसु ॥ १० ॥
स विद्वो दशभिर्बाणैर्महाकार्मुकानिस्तृतैः ॥ रावणेन महातेजा न प्राकम्पत राघवः ॥ ११ ॥
ततो विव्याध गात्रेषु सर्वेषु समितिजयः ॥ राघवस्तु सुसंकुद्धो रावणं बहुभिः शरैः ॥ १२ ॥
एतस्मिन्नन्तरे कुद्धो राघवस्यानुजो बली ॥ लक्ष्मणः सायकान्सप्त जग्राह परवीरहा ॥ १३ ॥
तैः सायकैर्महावेगै रावणस्य महाद्युतिः ॥ ध्वजं मनुष्यशीर्षं तु तस्य चिच्छेद नैकधा ॥ १४ ॥

आधिपः" इति हलायुधः ॥ ४५—४८ ॥ तत् प्रसिद्धं ।
मुदान्वितः बभूवेति शेषः ॥ ४९ ॥ इति श्रीगोविन्द-
राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने
युद्धकाण्डव्याख्याने शततमः सर्गः ॥ १०० ॥

अथ लक्ष्मणस्य शक्त्या पतनं—तस्मिन्नित्यादि ॥
क्रोधाक्काशमनन्तरमित्यत्रापि चक्र इत्यनुषज्यते ॥ १॥
किं तदस्त्रमित्यपेक्षायामाह—मयेनेति ॥ रौद्रं रुद्रदेव-
तात्वं ॥ २ ॥ ततः शूलानित्यादिस्लोकद्वयमेकान्वयं ॥

कूटपाशाः कपटपाशाः ॥ ३—७ ॥ चन्द्रसूर्यग्रहैरि-
वेति । तत्समानाकारैरित्यर्थः ॥ ८—१२ ॥ एत-
स्मिन्नन्तर इति । एवं रावणं प्रहृत्य क्षणं रामे विश्रान्-
त्यति सतीत्यर्थः । लक्ष्मणः पूर्वं युद्धे प्रवृत्तो मध्ये
रामेण युद्धकरणद्वयसरप्रतीक्ष इत्यर्थः । एवमव्या-
ख्याने कथमन्येन युध्यमानमन्यो युध्येतेति महान्दोषः
स्यात् ॥ १३ ॥ गृहीतानां सप्तबाणानां विनियोग-
प्रकारमाह—तैः सायकैरित्यादिस्लोकत्रयेण ॥ तैः
सायकैरिति षष्ठ्यर्थेऽवृत्तीया । तेषां सायकानां मध्ये

सि० मनुष्यः शीर्षेयस्तम् । मनुष्यशीर्षेयुक्तमित्यर्थ इत्यन्ये ॥ १४ ॥

[पा०] १ क.—ट. महात्मा, २ च. छ. म. तदस्त्रं निहतं दृष्ट्वा रावणो, ३ क्रोधं तद्विगुणं, ४ घ. निहतं धोरं, ५ ङ. घ.
छ. म. म. ट. भीमं.

सारथेश्चापि बाणेन शिखिं चालितकुण्डलम् ॥ जहार लक्ष्मणः श्रीमार्जुनैर्कृतस्य महाबलः ॥ १५ ॥
 तस्य बाणैश्च चिच्छेद धनुर्गजकरोपमम् ॥ लक्ष्मणो राक्षसेन्द्रस्य पञ्चभिर्निशितैः शरैः ॥ १६ ॥
 नीलमेघनिभांश्चास्य सदधान्पर्वतोपमान् ॥ जघानापुत्य गदया रावणस्य विभीषणः ॥ १७ ॥
 हताश्चाद्वेगवान्वेगादवपुत्य महारथात् ॥ क्रोधमाहारयत्तीव्रं भ्रातरं प्रति रावणः ॥ १८ ॥
 ततः शक्तिं महार्शक्तिर्दीप्ता दीप्ताशनीमिव ॥ विभीषणाय चिक्षेप राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् ॥ १९ ॥
 अप्राप्तामेव तां बाणैस्त्रिभिश्चिच्छेद लक्ष्मणः ॥ अथोदतिष्ठत्सन्नादो वानराणां तदा रणे ॥ २० ॥
 सा पपात त्रिधा च्छिन्ना शक्तिः काञ्चनमालिनी ॥ सविस्फुल्लिङ्गा ज्वलिता महोल्केव दिवश्च्युता ॥ २१ ॥
 ततः संभाविततरां कालेनापि दुरासदाम् ॥ जग्राह विपुलां शक्तिं दीप्यमानां स्वतेजसा ॥ २२ ॥
 सा वेगिता बलवता रावणेन दुरासदा ॥ जज्वाल सुमहाधोरा शक्राशनिसमप्रभा ॥ २३ ॥
 एतस्मिन्नन्तरे वीरो लक्ष्मणस्तं विभीषणम् ॥ प्राणसंशयमापन्नं तूर्णमभ्यवपद्यत ॥ २४ ॥
 तं विमोक्षयितुं वीरश्चापमायम्य लक्ष्मणः ॥ रावणं शक्तिहस्तं वै शरवर्षैरवाकिरत् ॥ २५ ॥
 कीर्यमाणः शरौघेण विसृष्टेन महात्मना ॥ स ग्रहर्तुं मनश्चक्रे विमुखीकृतविक्रमः ॥ २६ ॥
 मोक्षितं भ्रातरं दृष्ट्वा लक्ष्मणेन स रावणः ॥ लक्ष्मणाभिमुखस्तिष्ठन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ २७ ॥
 मोक्षितस्ते बलश्लाघिन्यसादेवं विभीषणः ॥ विमुच्य राक्षसं शक्तिस्त्वधीयं विनिपात्यते ॥ २८ ॥
 एषा ते हृदयं भित्त्वा शक्तिर्लोहितलक्षणा ॥ मद्बाहुपरिधोत्सृष्टा प्राणानादाय यास्यति ॥ २९ ॥
 इत्येवमुक्त्वा तां शक्तिमष्टघण्टां महास्वनाम् ॥ मयेन मायाविहिताममोघां शत्रुपातिनीम् ॥ ३० ॥
 लक्ष्मणाय समुद्दिश्य ज्वलन्तीमिव तेजसा ॥ रावणः परमकुट्टश्चिक्षेप च ननाद च ॥ ३१ ॥
 सा क्षिप्ता भीमवेगेन शक्राशनिसमस्वना ॥ शक्तिरभ्यपतद्देमालक्ष्मणं रणमूर्धनि ॥ ३२ ॥
 तामनुव्याहरच्छक्तिमापतन्तीं स राघवः ॥ स्वस्त्यस्तु लक्ष्मणायेति मोघा भव हतोद्यमा ॥ ३३ ॥
 रावणेन रणे शक्तिः क्रुद्धेनाशीविषोपमा ॥ मुक्ताऽऽश्रुस्यभीतस्य लक्ष्मणस्य ममज्ज सा ॥ ३४ ॥
 न्यपतत्सा महावेगा लक्ष्मणस्य महोरसि ॥ जिह्वेवोरगराजस्य दीप्यमाना महाद्युतिः ॥ ३५ ॥

एकेन बाणेन ध्वजं, एकेन बाणेन सारथिशिरः,
 पञ्चमिर्धनुश्च चिच्छेदेत्यर्थः । निशितैः शरैरित्यत्र
 शरशब्दः काशदण्डविशेषमयत्वपरो बाणविशेषणं
 ॥ १४—१६ ॥ एवं धनुषि छिन्ने क्षणं तूर्णी तिष्ठति
 रावणे विभीषणेन किञ्चित्कारमाह—नीलेति ॥ १७
 —२१ ॥ संभाविततरां चन्दनादिमिरचित्तां ॥ २२
 —२३ ॥ अभ्यवपद्यत तमाच्छाद्य स्वयमतिष्ठदित्यर्थः
 ॥ २४—२५ ॥ विमुखीकृतविक्रमः विमुखीकृतवि-

भीषणविषयपराक्रमः ॥ २६—२७ ॥ ते त्वया ॥ २८ ॥
 लोहितलक्षणा रुधिरचिह्ना । अनेन पूर्वमपि बहवो
 रिपवोऽनया हता इति व्यज्यते । लोहितलक्षणा सती
 यास्यतीति वा ॥ २९—३२ ॥ राघवः लक्ष्मणाय
 स्वस्त्यस्तु । त्वं हतोद्यमानष्टहननोद्योगा मोघा भवेति
 तामनुव्याहरदित्यन्वयः ॥ ३३ ॥ क्षणाद्गस्मीकरणक्षमा
 शक्तिः रामेण मोघीकृता सती केवलमपतदित्याह—
 रावणेनेति ॥ मुक्तेति । आशु उरसि अभीतस्येति

ति० लोहितलक्षणा शत्रुरुधिरप्रहणस्वभावा ॥ २९ ॥ ति० आपतन्तीतांश्वर्क शक्त्यधिष्ठातृदेवतामुद्दिश्यानुव्याहरत् । तवेवा-
 ह—लक्ष्मणायस्वस्त्यस्तु । लंहतोद्यमा हतप्राणनाशोद्योगा । अतएवमोघा प्राणापहराशेमोघाभव । तच्छक्तिस्तुपीडामात्रेचरि-
 तार्थास्तिवतिभावः । स्पर्शमात्रेणप्राणापहरणसामर्थ्ययुक्तायाः शक्तेरनेनस्ववाक्येनमोघीकरणस्तत्त्वसंज्ञकत्वत्पत्तुचितं ॥ ३३ ॥
 ति० अभीतस्यमगवत्तानुसंधानेननिर्भयस्य ॥ ३४ ॥ ति० मुक्ता आशु उरसीतिच्छेदसंगूढत्वात्सदृशमेवाहकविः—न्यपत-
 विति ॥ ३५ ॥

[पा०] १ क. ड.—४. हताश्चापुतदावेगादवपुत्य. २ ख. ड. च. झ. ङ. शक्तिःप्रदीप्तामशनीमिव. ३ क. च. झ.
 ट. महारणे. ४ ख. सापहीता. ५ क. ख. घ. ज. महात्मना. ६ झ. दुरात्मना. ६ ड. स. अ. ट. वज्राशनि,
 वा. रा. २२६

ततो रावणवेगेन सुदूरमवगाढया ॥ शक्त्या निर्भिन्नहृदयः पपात शुवि लक्ष्मणः ॥ ३६ ॥
 तदवस्थं समीपस्थो लक्ष्मणं प्रेक्ष्य राघवः ॥ आतुल्येहान्महातेजा विषण्णहृदयोऽभवत् ॥ ३७ ॥
 स मुहूर्तमनुध्याय बोध्न्याकुललोचनः ॥ बभूव संरन्ध्रतरो युगान्त इव पावकः ॥ ३८ ॥
 न विषादस्य कालोऽयमिति संचिन्त्य राघवः ॥ चक्रे सुतुमुलं युद्धं रावणस्य वधे धृतः ॥
 सर्वयत्नेन महता लक्ष्मणं सैन्यरीक्ष्य च ॥ ३९ ॥
 स ददर्श ततो रामः शक्त्या भिन्नं महाहवे ॥ लक्ष्मणं रुधिरादिग्धं सपन्नगमिवाचलम् ॥ ४० ॥
 तामपि प्रहितां शक्तिं रावणेन बलीयसा ॥ यत्नतस्ते हरिश्रेष्ठा न शेकुरवमर्दितुम् ॥
 अर्दिताश्चैव बाणौघैः क्षिप्रहस्तेन रक्षसा ॥ ४१ ॥
 सौमित्रिं सा विनिर्भिद्य अविष्टा धरणीतलम् ॥ ४२ ॥
 तां कराभ्यां परामृश्य रामः शक्तिं भयावहाम् ॥ बभञ्ज समरे क्रुद्धो बलवान्विचकर्ष च ॥ ४३ ॥
 तस्य निष्कर्षतः शक्तिं रावणेन बलीयसा ॥ शराः सर्वेषु गात्रेषु पातिता मर्मभेदिनः ॥ ४४ ॥
 अचिन्तयित्वा तान्बाणान्समाक्षिप्य च लक्ष्मणम् ॥ अत्रवीच हनूमन्तं सुग्रीवं चैव राघवः ॥
 लक्ष्मणं परिवार्येह तिष्ठन् वानरोत्तमाः ॥ ४५ ॥
 पराक्रमस्य कालोऽयं संप्राप्तो मे चिरेप्सितः ॥ पापात्माऽयं दशग्रीवो बध्यतां पापनिधयः ॥
 काङ्क्षतः स्तोककस्येव घर्मान्ते मेघदर्शनम् ॥ ४६ ॥
 अस्मिन्मुहूर्ते नचिरात्सत्यं प्रतिशृणोमि वः ॥ अरावणमरामं वा जगद्भक्ष्यथ वानराः ॥ ४७ ॥
 राज्यनाशं वने वासं दण्डके परिधावनम् ॥ वैदेह्याथ परामर्शं रक्षोभिश्च समागमम् ॥ ४८ ॥
 प्राप्तं दुःखं महद्दोरं क्लेशं च निरयोपमम् ॥ अथ सर्वमहं त्यक्ष्ये निहत्वा रावणं रणे ॥ ४९ ॥
 यदर्थं वानरं सैन्यं समानीतमिदं मया ॥ सुग्रीवश्च कृतो राज्ये निहत्वा वालिनं रणे ॥ ५० ॥

पदानि । लक्ष्मणस्योरसि ममज्जेति संबन्धः ॥ ३४—
 ३७ ॥ अनुध्याय तत्कालकर्तव्यं चिन्तयित्वा ॥ ३८ ॥
 न विषादस्येति सार्धश्लोकमेकं वाक्यं । लक्ष्मणं सन्नि-
 रीक्ष्य महता सर्वयत्नेन रावणस्य वधे धृतः अवहितः
 सुतुमुलं युद्धं चक्र इत्यन्वयः । न केवलं सीताहर-
 णात् किंतु लक्ष्मणदर्शनावपीति चशब्दार्थः ॥ ३९ ॥
 कथं लक्ष्मणदर्शनं रावणवधकारणं भवतीत्यत्राह—स
 ददर्शेति ॥ तदानीं लक्ष्मणस्य तादृशशोच्यस्वदर्शनं
 रावणवधनिश्चयकारणं भवतीत्याशयः ॥ ४० ॥ ताम-
 पीति ॥ अपिशब्दस्य यत्नतोपीत्युत्तरान्वयः । बाणा-
 र्वितलेन सुतरां न शेकुरित्याह—अर्दिताश्चेति ॥ ४१ ॥

कारणान्तरमाह—सौमित्रिमिति ॥ ४२—४५ ॥
 पराक्रमस्येत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ बध्यतामिति
 प्राप्तकाले लोद् । स्तोककस्य चातकस्य । “स्तोकक-
 आतकः समाः” इत्यमरः ॥ ४६ ॥ अस्मिन्मुहूर्ते
 तत्रापि न चिराद्भक्ष्यथेत्यन्वयः ॥ ४७ ॥ राज्यना-
 शमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ प्राप्तं पपोपवनादौ ।
 क्लेशं लक्ष्मणप्रहरणजन्यं ॥ ४८—४९ ॥ यदर्थमि-
 त्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयं ॥ दृष्टिं दृष्टिविषयं । दृष्टौ
 विषं यस्यासौ दृष्टिविषः तस्य । केचिद्धि सर्पाः
 दर्शनमात्रेण मनुष्यान्मारयन्तीति प्रसिद्धिः ॥ ५०—

स० तदवस्थं सावस्थायस्यतं ॥ ३७ ॥ स० इवेनकविः स्वतः सर्वविदोऽप्याने लोकात्कृतितइति सूचयति ॥ ३८ ॥
 ति० समाक्षिप्येति । समाक्षेपोऽयंसकलपीडनानिर्वृत्तिफलकः स्वतादात्म्यावभासरूपः ॥ ३९ ॥ ति० राज्यनाशं राज्यनाशज-
 नितदुःखं । वनेवासं वनवासजनितदुःखं । एवमुत्तरत्रापि दुःखविशेषणानि । क्लेशंचनिरयोपमंअतिसुगुप्सितदुःखं लक्ष्मणप्रहारज-
 नितमित्यर्थः ॥ ४८ ॥

[पा०] १ क. च. छ. झ. म. ट. मुहूर्तमिध्यात्वा. २ घ. ड. झ. बाधपपर्याकुलेक्षणः. ३ क. झ. परिवीक्ष्यच. ४ क. म. ट. सुग्रीवंमहाकर्षि. ५ क. झ. म. ट. काङ्क्षितंचातकस्येव. क. ख. च. छ. ज. काङ्क्षतचातकस्येव.

यदर्थं सागरः क्रान्तः सेतुर्वद्वश्च सागरे ॥ सोयमद्य रणे पापश्चक्षुर्विषयमागतः ॥ ५१ ॥
 चक्षुर्विषयमागम्य नायं जीवितुमर्हति ॥ दृष्टिं दृष्टिविषयेव सर्पस्य मम रावणः ॥ ५२ ॥
 स्वस्थाः पश्यत दुर्धर्षा युद्धं वानरपुङ्गवाः ॥ आसीनाः पर्वताग्रेषु ममेदं रावणस्य च ॥ ५३ ॥
 अद्य रामस्य रामत्वं पश्यन्तु मम संयुगे ॥ त्रयो लोकाः सगन्धर्वाः सदेवाः सर्षिचारणाः ॥ ५४ ॥
 अद्य कर्म करिष्यामि बह्लोकाः सचराचराः ॥ सदेवाः कथयिष्यन्ति यावद्भूमिर्धरिष्यति ॥
 समागम्य सदा लोके यथा युद्धं प्रवर्तितम् ॥ ५५ ॥
 एवमुक्त्वा श्रितैर्वाणैस्त्वत्प्राणध्वनभूषणैः ॥ आजघान दक्षग्रीवं रणे रामः समाहितः ॥ ५६ ॥
 अर्थं प्रदीप्तैर्नाराचैर्मुसलैश्चापि रावणः ॥ अभ्यवर्षत्तदा रामं धाराभिरिव तोयदः ॥ ५७ ॥
 रामरावणमुक्तानामन्योन्यमभिनिघ्नताम् ॥ शराणां च शराणां च बभूव तुमुलः स्वनः ॥ ५८ ॥
 ते भिन्नाश्च विक्कीर्णाश्च रामरावणयोः शराः ॥ अन्तरिक्षात्प्रदीप्ताग्रा निपेतुर्धरणीतले ॥ ५९ ॥
 तयोर्ज्वातलनिर्घोषो रामरावणयोर्महान् ॥ त्रासनः सर्वभूतानां संवभूवाद्भुतोपमः ॥ ६० ॥
 सैः कीर्यमाणः शरजालवृष्टिभिर्महात्मना दीप्तधनुष्मताऽर्दितः ॥
 भयात्मदुद्राव समेत्य रावणो यथाऽनिलेनाभिहतो बलाहकः ॥ ६१ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे एकोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०१ ॥

द्व्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०२ ॥

रामेणसुषेणंप्रति रावणशक्तिघातपतितलक्ष्मणप्रदर्शनपूर्वकं तत्स्थितिजनसङ्ख्या विधादेनबहुधाविलापः ॥ १ ॥ सुषेणेनरा-
 मंप्रति हेतूपन्यासेनलक्ष्मणप्राणधारणनिर्धारणोक्त्यासमाश्रितपूर्वकं हनुमन्तंप्रति विशाल्यकरणघोषधिसमानयनस्यो-
 दना ॥ २ ॥ ओषधिगिरिगतेनहनुमता ओषधीनामश्वत्थानिकोपादुश्यादनेनतश्चिखरस्यैव समालयनम् ॥ ३ ॥ सुषेणेनना-
 सान्यस्त्वमहौषधिक्षेदसमाधाननमात्राद्विशन्त्येनलक्ष्मणेन स्वापादिव समुत्थानम् ॥ ४ ॥ सहर्षवाणरामपरित्वकेनलक्ष्मणेन
 तंप्रति सरवरं रावणवचप्रार्थना ॥ ५ ॥

शक्त्या विनिहृतं दृष्ट्वा रावणेन बलीयसा ॥ लक्ष्मणं समरे शूरं रुधिरौषपरिप्लुतम् ॥ १ ॥

५३ ॥ रामत्वं जगदेकवीरत्वं । आचार्यास्तु रामा-
 वतारप्रयोजनमित्याहुः ॥ ५४ ॥ अथेत्यादिसार्धश्लोक
 एकान्वयः ॥ सदेवाः सचराचराः लोकाः जनाः ।
 समागम्य संघीभूय । यथेदानीं युद्धं प्रवर्तितं तथा
 यावद्भूमिर्धरिष्यति तावत्कालं सदा नित्यशः । लोके
 यत्कर्म कथयिष्यन्ति तत्कर्माद्य करिष्यामीत्यन्वयः

॥ ५५—६१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रा-
 मायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने
 एकोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०१ ॥

अथ लक्ष्मणसंजीवनं द्विशततमे—शक्त्या विनि-
 हृतमित्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यं ॥ विसृज्यजेवेत्यादि-

ति० रामसरामलं रमयतीतिरामद्विभ्युत्पत्त्यापराक्रमेणापिरमयितुलमुच्यते ॥ ती० रामसरामलं श्रीश्लोकान्तर्विदेवान्वर्मे-
 णसत्येनशौर्येणचरमयतीत्यन्वयैरामलं । तदुचितंकर्माद्यकरिष्यामीतिभावः ॥ स्त० रामस्यममरामलंपश्यन्तु । धन्यशानामेदं
 लक्ष्यामीतिभावः ॥ ५४ ॥ ति० यावद्भूमिर्धरिष्यति प्राणिनः ॥ ५५ ॥ शराणां शराणां श्रेष्ठानांशराणां । चान्सुसलानां
 ॥ ५८ ॥ ति० भयात् आतृषोडाजनिताकोपेनसर्वभूतानांहनिष्यत्येवेतिभयावित्यर्थः ॥ इदंपलायनममासायंकाळे ॥ ६१ ॥
 इत्येकोत्तरशततमःसर्गः ॥ १०१ ॥

[पा०] १ क. ख. ड. झ. ज. सुखंपदशत. २ ड. च. छ. झ. ज. ड. तथाप्रसिद्धैर्नाराचैः. ३ ज. अभ्यवर्षततंशैलं
 धाराभिरिव. ४ झ. ड. वराणांचशराणांच. ५ ड. च. छ. झ. ज. विच्छिन्नाविक्कीर्णाश्च. ६ ड.—ड.
 विकीर्यमाणः.

स दत्त्वा तुमुलं युद्धं रावणस्य दुरात्मनः ॥ विष्टजन्नेव बाणौघान्सुषेणं वाक्यमब्रवीत् ॥ २ ॥
 एष रावणवीर्येण लक्ष्मणः पतितः क्षितौ ॥ सर्ववद्रेष्टे वीरो मम शोकमुदीरयन् ॥ ३ ॥
 शोणितार्द्रमिमं वीरं प्राणैरिष्टतमं मम ॥ पश्यतो मम का शक्तिर्योद्धुं पर्याकुलात्मनः ॥ ४ ॥
 अयं स समरश्लाघी आता मे शुभलक्षणः ॥ यदि पञ्चत्वमापन्नः प्राणैर्मे किं सुखेन च ॥ ५ ॥
 लज्जतीव हि मे वीर्यं श्रव्यतीव कराद्धनुः ॥ सायका व्यवसीदन्ति दृष्टिर्बाष्पवशं गता ॥
 अवसीदन्ति गात्राणि स्वप्नयाने नृणामिव ॥ ६ ॥
 चिन्ता मे वर्धते तीव्रा मुमूर्षा चोपजायते ॥ आतरं निहतं दृष्ट्वा रावणेन दुरात्मना ॥ ७ ॥
 विनिष्टनन्तं दुःखार्तं मर्मण्यभिहतं भृशम् ॥ राघवो आतरं दृष्ट्वा त्रिधं प्राणं बहिश्चरम् ॥
 दुःखेन महताऽऽविष्टो ध्यानशोकपरायणः ॥ ८ ॥
 परं विषादमापन्नो विललापाकुलेन्द्रियः ॥ ९ ॥
 न हि युद्धेन मे कार्यं नैव प्राणैर्न सीतया ॥ आतरं निहतं दृष्ट्वा लक्ष्मणं रणपांसुषु ॥ १० ॥
 किं मे राज्येन किं प्राणैर्युद्धे कार्यं न विद्यते ॥ यत्रायं निहतः शेते रणमूर्धनि लक्ष्मणः ॥ ११ ॥
 देशे देशे कलत्राणि देशेदेशे च बान्धवाः ॥ तं तु देशं न पश्यामि यत्र आता सदोहरः ॥ १२ ॥
 [किन्तु राज्येन दुर्धर्षं लक्ष्मणेन विना मम ॥ कथं वक्ष्याम्यहं त्वंवां सुमित्रां पुत्रवत्सलाम् ॥
 उपालंभं न शक्यामि सोढुं दत्तं सुमित्रया ॥ १३ ॥
 किन्तु वक्ष्यामि कौसल्यां मातरं किन्तु कैकयीम् ॥ भरतं किन्तु वक्ष्यामि शत्रुघ्नं च महाबलम् ॥
 सह तेन वनं यातो विना तेनागतः कथम् ॥ १४ ॥
 इहैव मरणं श्रेयो न तु बन्धुविगर्हणम् ॥ १५ ॥
 किं मया दुष्कृतं कर्म कृतमन्यत्र जन्मनि ॥ येन मे धार्मिको आता निहतश्चाग्रतः स्थितः ॥ १६ ॥
 हा आतर्मनुजश्रेष्ठ शूराणां प्रवर प्रभो ॥ एकाकी किन्तु मां त्यक्त्वा परलोकाय गच्छसि ॥ १७ ॥
 विलपन्तं च मां आतः किमर्थं नावभाषसे ॥ उत्तिष्ठ पश्य किं शेषे दीनं मां पश्य चक्षुषा ॥ १८ ॥
 शोकार्तस्य प्रमत्तस्य पर्वतेषु वनेषु च ॥ विषण्णस्य महाबाहो समाश्वासयिता मम ॥ १९ ॥]
 इत्येवं विलपन्तं तं शोकविह्वलितेन्द्रियम् ॥ विवेष्टमानं करुणमुच्छ्वसन्तं पुनः पुनः ॥
 राममाश्वासयन्वीरः सुषेणो वाक्यमब्रवीत् ॥ २० ॥

वर्तमाननिर्देशेन रावणपलायनानन्तरं लक्ष्मणयोगक्षे-
 मानुसंधाने अविलम्बः सूचितः ॥ १—२ ॥ उदीरयन्
 जनयन् ॥ ३ ॥ प्राणैः प्राणैर्भ्यः ॥ ४—५ ॥ लज्जती-
 वेत्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ लज्जतीव । अर्थः
 परस्मैपदं । स्वप्नयाने स्वप्नगमने । स्वप्ने हि गच्छतां
 पुरुषाणां पादाः पश्चादाकृष्टा भवन्ति । आतरं निहतं

दृष्ट्वेति पूर्वशेषः ॥ ६—७ ॥ विनिष्टनन्तमित्यादि-
 सार्धश्लोकमेकं वाक्यं ॥ विनिष्टनन्तं निश्चसन्तं ।
 ध्यानशोकपरायणः अभूदिति शेषः ॥ ८ ॥ परं
 विषादमित्यर्थः ॥ राघव इत्यनुषङ्गनीयं ॥ ९ ॥ दृष्ट्वा
 स्थितस्येति शेषः ॥ १० ॥ यत्र यतः ॥ ११—२० ॥

स० सहोदरः तत्तुल्यः । पायसस्यकौसल्याविभागादुद्धृतस्य सुमित्रायै प्रदानाभिनिताद्वालक्ष्मणस्यसाहोदर्यं । सहोदरस्यमेलनं
 भवेत् असहोदरः सन्नेतादशोभ्रातायत्रमितेतदंशं न पश्यामीत्यर्थात् । मित्रोदरेऽप्येतादृशसौहार्दबुल्लभमिति भावः ॥ १२ ॥

[पा०] १ क. प्राणैः प्रियतरं. २ किन्तुराज्येनेत्यादयः समाश्वासयिताममेत्यन्ताः श्लोकाः क. झ. न. ट. पाठेषु दृश्यन्ते.
 ३ इत्येवमित्यादीनां ससगाश्रयभूतलज्जान्तानां श्लोकानां स्थाने ड. झ. झ. ट. पाठेषु “राममेवंनुवाणं शोकव्याकुलितेन्द्रियम् ।
 आश्वासयन्नुवाचेदसुषेणः परमं वचः । त्वजेमानं रादौलक्ष्मिदिवैक्यकारिणीम् । शोकसंजननीं चिन्तां तुल्यावाणैश्च मुसुखे ।

न मृतोऽयं महाबाहो लक्ष्मणो लक्ष्मिवर्धनः ॥ न चास्य विकृतं वक्त्रं नापि श्यावं न निष्प्रभम् ॥ २१ ॥
 सुप्रभं च प्रसन्नं च मुखमस्याभिलक्ष्यते ॥ पश्यरक्ततलौ हस्तौ सुप्रसन्ने च लोचने ॥ २२ ॥
 एवं न विद्यते रूपं गतासूनां विशांपते ॥ दीर्घायुषस्तु ये मर्त्यास्तेषां तु मुखमीदृशम् ॥ २३ ॥
 नायं प्रेतत्वमापन्नो लक्ष्मणो लक्ष्मिवर्धनः ॥ मा विषादं कृथा वीर सप्राणोऽयमरिन्दमः ॥ २४ ॥
 आख्यास्यते प्रसुप्तस्य स्रस्तगात्रस्य भूतले ॥ सोच्छ्वासं हृदयं वीर कम्पमानं मुहुर्मुहुः ॥ २५ ॥
 एवमुक्त्वा तु वाक्यज्ञः सुषेणो राघवं वचः ॥ हनुमन्तमुवाचेदं हनुमन्तमभित्वरन् ॥ २६ ॥
 सौम्य शीघ्रमितो गत्वा शैलमोषधिपर्वतम् ॥ पूर्वं ते कथितो योसौ वीर जाम्बवता शुभः ॥ २७ ॥
 दक्षिणे शिखरे तस्य जातामोषधिमनय ॥ विशल्यकरणीं नाम विशल्यकरणीं शुभाम् ॥ २८ ॥
 सवर्णकरणीं चापि तथा संजीवनीमपि ॥ संधानकरणीं चापि गत्वा शीघ्रमिहानय ॥
 संजीवनार्थं वीरस्य लक्ष्मणस्य महात्मनः ॥ २९ ॥
 इत्येवमुक्तो हनुमान्गत्वा चौषधिपर्वतम् ॥ चिन्तामभ्यगमच्छ्रीमानजानंस्तं महौषधिम् ॥ ३० ॥
 तस्य बुद्धिः समुत्पन्ना मारुतेरमितौजसः ॥ इदमेव गमिष्यामि गृहीत्वा शिखरं गिरेः ॥ ३१ ॥
 अस्मिन्नि शिखरे जातामोषधीं तां सुखावहाम् ॥ प्रतर्केणावगच्छामि सुषेणोप्येवमब्रवीत् ॥ ३२ ॥
 अगृह्य यदि गच्छामि विशल्यकरणीमहम् ॥ कालात्ययेन दोषः स्याद्वैकल्यं च महद्भवेत् ॥ ३३ ॥

श्यावं कपिशं । विवर्णमिति यावत् । “श्यावः
 स्वात्कपिशः” इत्यमरः ॥ २१—२४ ॥ मुहुर्मुहुः
 कम्पमानं हृदयमेतं सोच्छ्वासं सप्राणं । आख्यास्यते
 आचष्टे । लक्ष्ये लक्ष् ॥ २५—२६ ॥ सौम्य शीघ्र-
 मित्यादि सार्धं श्लोकत्रयमेकान्वयं ॥ ओषधिपर्वतं
 ओषधिपर्वताख्यं । द्वितीयो विशल्यकरणीशब्दो
 गुणवचनः । विशल्याः क्रियन्तेनयेति विशल्यकरणी

तां ॥ २७—३० ॥ तस्य बुद्धिरित्यादिश्लोकत्रयमेका-
 न्वयं । प्रतर्केण अन्तःकरणप्रसादादिना लिङ्गेन । सुषे-
 णोप्येवमब्रवीदिति । “दक्षिणे शिखरे तस्य जातामोष-
 धिमनय” इति सुषेणवचनं । अगृह्य यदि गच्छामि ।
 पुनः सुषेणं प्रष्टुमिति भावः । दोषः लक्ष्मणहानिरूपः ।
 वैकल्यं निष्पौरुषत्वं । अन्ते इतिकरणेन पूर्वमन्वयः

ति० अत्र द्वितीयो हनुशब्दः प्रशस्तहनुवचनः ॥ यद्वा हनुशब्दो ज्ञानवाची । “ज्ञानवान्हनुमानस्ततः” इति शब्दार्णवे ॥ २६ ॥
 स० अजानन् दृष्टपूर्वाणामप्योषधीनां पूर्वदक्षिणीनानाज्ञानार्थं मार्गेण सम्योऽयं मयातीतो भवेद्भवेयं राघवाश्चाध्यव्यस्य जानमि-
 ति वदन्सूचयति कविरिति श्रेयः । वसुनागो जिभेन “पूर्वदृष्टानामप्यपरिचये पुराणान्तरोक्तकालनेमियुद्धकृतवित्तवाञ्छत्यं हेतुरिति
 बोध्यमित्युक्तं तत्पुनः कालनेमिदृष्टागतवतश्चित्तप्राप्तस्तस्यैव संभवदुष्किलतादुपेक्ष्य । यद्योक्तमप्यात्सराभायणे “रामेण प्रेषितो वी-
 र हनुमान् क्षीरसागरम् । गतो नेतुं लक्ष्मणस्य जीवनाथं महोदधिम् । कृत्वा तत्रारवचनं राजा चिन्तापरोऽभवत् । जगाम रात्रावेकाकी
 कालनेमिदृक्षणात्” इत्यारभ्य—“तत आगत्य मकरी महाकाया महाकपिम् । तत्प्रसादादहं पाशान्मुक्तो ह्यस्मिकपीश्वर । आश्रमेय-
 स्तुते दृष्टः कालनेमिर्महासुरः । रावणप्रहितो मार्गे विप्रं कर्तुं तवानय । मुनिवेषधरो नासौ मुनिर्धिप्रविर्हितकः । जह्नुर्दृष्टं च छवीं प्र-
 द्रोणाचलमुत्तमम् । गच्छाम्यहं ब्रह्मलोकं तत्परां दूतकर्मणा” इति गर्भीकृत्य—“गृहाण मत्तो मन्त्रं संदेहि मे युद्धदक्षिणाम् । इत्युक्तो
 हनुमान्मुष्टिद्वयं द्वाहराक्षसम् । गृहाण दक्षिणामेतामित्युक्त्वानि जघानतम् । जघानमुष्टिना कीर्णमग्नमूर्ध्नां समारस्तः” इत्यन्तेन ।
 “अब्रवीच्चौषधीस्तत्रागिरिसुत्याव्यसर्वतः” इति च । विष्णुहतादयमन्यः कालनेमिरिति श्रेयम् ॥ ३० ॥ स० विशल्यकरणीं विशल्यः
 लक्ष्मणप्राणसंशयात्तत्रात्ययद्वितीरामः कियते अनया चतुर्विधयौषधेति सा सुषेणभाषितसर्वौषधिः । तामगृह्य अगृहीत्वा ।

[पा०] नैव पश्यत्वमापन्नो लक्ष्मणो लक्ष्मिवर्धनः । न ह्यस्य विकृतं वक्त्रं न च श्यामत्वमागतम् । सुप्रभं च प्रसन्नं च मुखमस्य निरी-
 क्ष्यताम् । पश्यरक्ततलौ हस्तौ सुप्रसन्ने च लोचने । नेदं दृश्यते रूपं गतासूनां विशांपते । विषादं माकृथा वीर सप्राणोऽयमरिन्दम ।
 आख्याति तु प्रसुप्तस्य स्रस्तगात्रस्य भूतले” इत्येते श्लोकाः पाठभेदवत्तया दृश्यन्ते.

१ क. झ. अ. ट. मुक्त्वामहाप्राहः. २ झ. अ.—उ. समीपस्थमुवाचेदं हनुमन्तं महाकपिम्. ३ घ. याद्विशैलं. न. ड.
 गत्वा पर्वतं हिमहोदयं.

इति संचिन्त्य हनुमान्गत्वा क्षिप्रं महाबलः ॥ आसाद्य पर्वतश्रेष्ठं त्रिः प्रक्रम्य गिरेः शिरः ॥ ३४ ॥
 फुल्लनानातरुणं समुत्पाद्य महाबलः ॥ गृहीत्वा हरिशार्दूलो हस्ताभ्यां समतोलयत् ॥ ३५ ॥
 स नीलमिव जीमूतं तोयपूर्णं नभःखलात् ॥ औपपात गृहीत्वा तु हनुमाञ्छिखरं गिरेः ॥ ३६ ॥
 समागम्य महावेगः संन्यस्य शिखरं गिरेः ॥ विश्रम्य किञ्चिदनुमान्मुषेणमिदमब्रवीत् ॥ ३७ ॥
 औषधीं नावगच्छामि तामहं हरिपुङ्गव ॥ तदिदं शिखरं कृत्स्नं गिरेस्तस्यावृतं मया ॥ ३८ ॥
 एवं कथयमानं तं प्रशस्य यवनात्मजम् ॥ मुषेणो वानरश्रेष्ठो जग्राहोत्पाद्य चौषधीम् ॥ ३९ ॥
 विस्मितास्तु बभूवुस्ते रणे वानरराक्षसाः ॥ दृष्ट्वा हनुमतः कर्म सुरैरपि सुदुष्करम् ॥ ४० ॥
 ततः संक्षोदयित्वा तामौषधीं वानरोत्तमः ॥ लक्ष्मणस्य ददौ नस्तः मुषेणः सुमहाद्युतेः ॥ ४१ ॥
 सशल्यस्तां समाग्राय लक्ष्मणः परवीरहा ॥ विशल्यो विरुजः शीघ्रमुदतिष्ठन्महीतलात् ॥ ४२ ॥
 तमुत्थितं ते हरयो भूतलात्प्रेक्ष्य लक्ष्मणम् ॥ साधुसाध्विति सुप्रीताः मुषेणं प्रत्यपूजयन् ॥ ४३ ॥
 एषोहीत्यब्रवीद्रामो लक्ष्मणं परवीरहा ॥ सस्त्रजे खेहगार्हं च बाष्पपर्याकुलेक्षणः ॥ ४४ ॥
 अब्रवीच्च परिष्वज्य सौमित्रिं राघवस्तदा ॥ दिष्ट्या त्वां वीर पश्यामि मरणात्पुनरागतम् ॥ ४५ ॥
 न हि मे जीवितेनार्थः सीतया चापि लक्ष्मण ॥ को हि मे विजयेनार्थस्त्वयि पञ्चत्वमागते ॥ ४६ ॥
 इत्येवं वदतस्तस्य राघवस्य महात्मनः ॥ खिन्नः शिथिलया वाचा लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत् ॥ ४७ ॥
 तां प्रतिज्ञां प्रतिज्ञाय पुरा सत्यपराक्रम ॥ लघुः कश्चिदिवासत्त्वो नैवं वक्तुमिहार्हसि ॥ ४८ ॥
 न हि प्रतिज्ञां कुर्वन्ति चितथां साधवोऽनघ ॥ लक्षणं हि महत्त्वस्य प्रतिज्ञापरिपालनम् ॥ ४९ ॥
 नैराश्यमुपगन्तुं ते तदलं मत्कृतेऽनघ ॥ वधेन रावणस्याद्य प्रतिज्ञामनुपालय ॥ ५० ॥

कार्यः ॥ ३१—३३ ॥ इति संचिन्त्येत्यादिश्लोकद्वय- त्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ ४५—४७ ॥ तां प्रतिज्ञां
 मेकान्वयं ॥ समतोलयत् उदक्षिपत् ॥ ३४—३६ ॥ रावणं हत्वा विभीषणमभिषेक्ष्यामीत्येवंरूपां ॥ ४८—
 संन्यस्य सेनामग्रे निक्षिप्य ॥ ३७—४४ ॥ अब्रवीदि- ४९ ॥ नैराश्यं सीतायां विजये चोपेक्षां ॥ ५० ॥

यदिगच्छामि तदादोषः स्यात् लक्ष्मणप्राणप्रणाशेनप्रत्यवेयो । वैकुण्ठं अन्तर्द्वयप्रयोऽकचित्कोलता । यत्तुनागोजिमहेन 'विश-
 ल्य करणीपदं तन्मात्रपरं कृत्वा व्याख्याय, लक्ष्मणस्य प्राणलादयश्चमपेक्षितार्थयद्यहीलाऽन्यावातदामासागृहीत्यागच्छामित्वा मह-
 द्वैकान्यं अचतुराहलादिदोषः स्यात् । विचारकारणेन कालाख्येनलक्ष्मणस्यप्राणनाशोदोषः स्यात्' इतिव्याख्यातंतत्तु पूर्वमुषेणेन
 चतस्रणामौषधीनामानयनविषयेस्पष्टमुक्तेरेकमात्रानधिकारिकलाद्वहनां वानराणांमेतत्तुष्टययोरयावस्थावचोऽजीवनादिवैचित्र्यदर्श-
 नाच्च 'औषधीर्नावगच्छामि' इत्युत्तरत्रोक्तेश्चार्थमावितम् ॥ ३३ ॥ ति० त्रिः प्रक्रम्य खेतपुरास्थापितस्यापि पुनस्तदा नार्थः
 कंपनं । पूर्वसंगृहीतौषधीनांमुच्छितयूषपेयुव्ययात्पुनरस्यप्रेषणमिति बोध्यं ॥ स० हनुमद्वलेन प्राप्नोपि दक्षितवदतिष्ठेत्तात्रिः कंपनमि-
 तिमन्तव्यं ॥ ३४ ॥ स० नभस्तलादिति बहुषु पुस्तकेषु पाठः । यत्तुनागोजिमहः स्थलाग्रमउदपपातेति व्याख्यातवान् तत्तु पञ्चम्येव
 साक्षादिति भ्रान्त्येव योजनाऽसामर्थ्येन चेति श्रेष्ठं ॥ नभस्तलादितित्यल्लेपनिमित्तापञ्चमी । नभस्तलप्राप्त्येत्यप्रातेत्यन्वयः । स्थल-
 शब्दोपि पदान्तरसापेक्षार्थ इति भाष्ये पदाभावाद्भक्षणया स्थलविशेषस्य कल्पत्वाच्च ॥ ३६ ॥ रामानु० "लक्ष्मणावददौ नस्यमुषेणः
 परमौषधं" इत्येतत्प्रकारेणैन्द्रजिबुद्वैद्याल्यपीकितानां लक्ष्मणादीनां चिकित्सां कृतवता संगृहीतौषधेन मुषेणेन "सौम्यशीघ्रमितो गत्वा
 शैलमौषधिपर्वतम्" इति हनुमत्प्रेषणमनुपपन्नमिव प्रतीयते । अत्र लक्ष्मणविभीषणादिविक्रितसाधामौषधिजातं सर्वं विनियुक्तमिति परि-
 हारस्य बहुशक्यत्वेपि भविस्सरणशीलस्य हनुमतः स्तेनैवाविरस्थापितपर्वतविषयकं प्रतर्कणावगच्छामीत्यभिधानं त्रिः प्रक्रम्योत्पादनं
 च विदुर्मिव प्रतीयते । अत्र परिहारो विद्वद्भिन्तनीयः ॥ ४१ ॥ स० यंपूर्वमालिङ्ग्य बाष्पपर्याकुलेक्षणोऽभूत् तं गार्हं सस्त्रजे ॥ ४४ ॥
 ति० शिथिलया वाचा खिन्नः 'को हि मे जीवितेनार्थः' इत्येवंरूपया रावणवधविभीषणराज्यदानप्रतिज्ञाशैथिल्यकरमावाचा खिन्न इत्यर्थः
 ॥ ४७ ॥ स० प्रतिज्ञां प्रतिज्ञायत इति प्रतिज्ञा रावणवधादिः ॥ ४८ ॥

[पा०] १ ख. ग. श्रेष्ठमप्रक्रम्यो गिरेस्तटं. २ ग. घ. झ. ञ. गिरेस्तटं. ३ क. झ. ञ. ट. उत्पपात. ४ झ.—ट.
 औषधीर्नावगच्छामितामहं. ५ क. झ. ञ. ट. सर्ववानरपुङ्गवाः. घ. ऋक्षवानरपुङ्गवाः. ६ च. छ. ग. ट. सस्त्रजेनाहमालिङ्ग्य.

न जीवन्त्यास्यते शत्रुस्तव बाणपथं गतः ॥ नर्दतस्तीक्ष्णदंष्ट्रस्य सिंहस्येव महामजः ॥ ५१ ॥
 अहं तु वधमिच्छामि शीघ्रमस्य दुरात्मनः ॥ यावदस्ते न यात्येष कृतकर्मा दिवाकरः ॥ ५२ ॥
 यदि वधमिच्छसि रावणस्य संख्ये यदि च कृतां त्वमिदं च्छसि प्रतिज्ञाम् ॥
 यदि तव राजवरात्मजाभिलाषः कुरु च वचो मम शीघ्रमद्य वीर ॥ ५३ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे द्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०२ ॥

द्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०३ ॥

स्थान्तरारोहणेन पुनस्समरायसमागच्छति रावणे इत्येव रामाय मातलिसनाथमिजस्थप्रेषणम् ॥ १ ॥ रथस्थान्तरां रामेरा-
 घणाभ्यामनुत्तयुद्धप्रवर्तनम् ॥ २ ॥ तदा लोकभयावहमहोत्पातप्रादुर्भावः ॥ ३ ॥

लक्ष्मणेन तु तद्वाक्यमुक्तं श्रुत्वा ॥ राघवः ॥ संदधे परवीरघ्नो धनुरादाय वीर्यवान् ॥
 रावणाय शरान्घोराग्निससर्ज चमूमुखे ॥ १ ॥
 अधान्धं रथमारुह्य रावणो राक्षसाधिपः ॥ अभ्यद्रवत काकुत्स्थं स्वर्भालुरिव भास्करम् ॥ २ ॥
 दशग्रीवो रथस्थस्तु रामं वज्रोपमैः शरैः ॥ आजघ्नान महाधोरैर्धाराभिरिव तोयदः ॥ ३ ॥
 दीप्तपावकसंक्राशैः शरैः काञ्चनभूषणैः ॥ निर्विभेद रणे रामो दशग्रीवं समाहितम् ॥ ४ ॥
 भूमौ स्थितस्य रामस्य रथस्थस्य च रक्षसः ॥ न समं युद्धमित्याहुर्देवगन्धर्वदानवाः ॥ ५ ॥
 [ततो देववरः श्रीमाञ्श्रुत्वा तेषां वचोऽमृतम् ॥ आहूय मातलिं शक्रो वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ६ ॥
 रथेन मम भूयिष्ठं शीघ्रं याहि रघूत्तमम् ॥ आहूय भूतलं यातः कुरु देवहितं महत् ॥ ७ ॥
 इत्युक्तो देवराजेन मातलिर्देवसारथिः ॥ प्रणम्य शिरसा देवं ततो वचनमब्रवीत् ॥ ८ ॥
 शीघ्रं यास्यामि देवेन्द्र सारथ्यं च करोम्यहम् ॥ ततो हयैश्च संयोज्य हरितैः स्यन्दनोत्तमम् ॥ ९ ॥
 ततः काञ्चनचित्राङ्गः किङ्किणीशतभूषितः ॥ तरुणादित्यसंक्राशो वैदूर्यमयकूबरः ॥ १० ॥

यास्यते यास्यति ॥ ५१ ॥ कृतकर्मा कृतसंचारः ॥ ५२ ॥
 कृतां निर्व्यूढां ॥ ५३ ॥ इति श्रीभोविन्दराजविर-
 चिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धका-
 ण्डव्याख्याने द्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०२ ॥

अथेन्द्ररथमारुह्य संप्रामक्षिशततमे—लक्ष्मणेने-

त्यादि ॥ १—९ ॥ तत इत्यादिसार्धश्लोकत्रयमेका-
 न्वयं ॥ कूबरः युगाधारदारु । “कूबरस्तु युगंधरः”
 इत्यमरः । काञ्चनापीठैः काञ्चनालंकारैः । श्वेतप्र-
 कीर्णकैः श्वेतचामरैः । “चामरं तु प्रकीर्णकं”
 इत्यमरः । हरिभिः हरितवर्णैः । रुक्मवेणुध्वजः
 कनकदण्डध्वजः । देवराजरथ इति । य इति शेषः ।

ति० कृतकर्मा अद्यतनकर्तव्यांशेकृतलोकांशुप्रहः । यावदस्तेनयातीत्यनेनाश्विनशुक्लप्रतिपद्येषावर्तसिगम्यते । स० कृतकर्मा-
 लोककृतकर्मसाक्षी ॥ ५२ ॥ इति द्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०२ ॥

स० धनुरादायबाणान्संदधे । चमूमुखे रावणाय तस्य ॥ १ ॥ स्वर्भातुः राहुः अत्रापि नागो जिभट्रेन “अधान्धं रथमास्थाय”
 ख्येनेन रावणेन धुकाज्ञयाजयमिति तं निकुंभिलायामारब्धहोमकर्मणो वानरद्वारा हिंसनं पुराणान्तरोक्तमत्रातुसंधेयमिति सूचितमिति षड-
 ता “शीघ्रं शुकान्तिकं ययौ” इत्यारभ्य—“प्रविद्यान्तःपुरे वेदमन्यक्तदोवे गवत्तरः । समानयत्केसपाशेष्वामन्दोदरीशुभाम् ।” इत्यादिं
 गभीकृत्य—“इदं स्यन्दनमास्थाय” इत्यन्तमध्यात्मरामायणं संग्रहीतमिति ज्ञायते । तत्प्रामाण्ये चंदिह तेमहान्त इति न तु कुंहापके ।
 [पा०] १ क. च. म. म. ड. बाणवशंगतः. २ क.—क. म. ज. ड. राजसुताभिलाषाचार्यकुरुच. ३ ख. ग. क. म.
 मास्थाय. ४ क. च. छ. म. ड. महाशैलंधाराभिरिव. ५ ततो देववर इत्यादयः स्यन्दनोत्तममिच्छन्ताः श्लोकाः क. च. छ. म.
 म. ड. पाठेषु हृदयन्ते.

सदस्यैः काञ्चनापीडैर्धुक्तः श्वेतप्रकीर्णकैः ॥ हरिभिः सूर्यसंकाशैर्हमजालविभूषितैः ॥

रुक्मवेणुध्वजः श्रीमान्देवराजरथो वरः ॥ ११ ॥

देवराजेन संदिष्टो रथमारुह्य मातलिः ॥ अभ्यवर्तत काकुत्स्थमवतीर्थं त्रिविष्टपात् ॥ १२ ॥

अग्रवीच तदा रामं सप्रतोदो रथे स्थितः ॥ प्राञ्जलिर्मातलिर्वाक्यं सहस्राक्षस्य सारथिः ॥ १३ ॥

सहस्राक्षेण काकुत्स्थ रथोर्यं विजयाय ते ॥ दत्तस्तव महासत्त्व श्रीमञ्जुनिवर्हण ॥ १४ ॥

इदमैन्द्रं महत्पापं कवचं चाग्निसन्निभम् ॥ शराश्चादित्यसंकाशाः शक्तिश्च विमला शिता ॥ १५ ॥

आरुह्यैर्म रथं वीर राक्षसं जहि रावणम् ॥ मया सारथिना राजन्महेन्द्र इव दानवान् ॥ १६ ॥

इत्युक्तः संपरिक्रम्य रथं समभिवाद्य च ॥ आरुरोह तदा रामो लोकाँल्लक्ष्म्या विराजयन् ॥ १७ ॥

तद्भूवाञ्जुतं युद्धं तुमुलं रोमहर्षणम् ॥ रामस्य च महाबाहो रावणस्य च रक्षसः ॥ १८ ॥

स गान्धर्वेण गान्धर्वं दैवं दैवेन राघवः ॥ अस्त्रं राक्षसराजस्य जघान परमास्त्रवित् ॥ १९ ॥

अस्त्रं तु परमं घोरं राक्षसं राक्षसाधिपः ॥ ससर्ज परमक्रुद्धः पुनरेव निशाचरः ॥ २० ॥

ते रावणधनुर्मुक्ताः शराः काञ्चनभूषणाः ॥ अभ्यवर्तन्त काकुत्स्थं सर्पा भूत्वा महाविषाः ॥ २१ ॥

ते दीप्तवदना दीप्तं वमन्तो ज्वलन् मुखैः ॥ राममेवाभ्यवर्तन्त व्यादितास्या भयानकाः ॥ २२ ॥

तैर्वासुक्तिसमस्पर्शैर्दीप्तभोगैर्महाविषैः ॥ दिशश्च संतताः सर्वाः प्रदिशश्च समावृताः ॥ २३ ॥

तान्दृष्ट्वा पञ्चगात्रामः समापतत आहवे ॥ अस्त्रं गारुत्मतं घोरं प्रादुश्चक्रे भयावहम् ॥ २४ ॥

ते राघवशरा मुक्ता रुक्मपुङ्खाः शिखिप्रभाः ॥ सुपर्णाः काञ्चना भूत्वा विचेरुः सर्पश्चत्रवः ॥ २५ ॥

ते तान्सर्वाञ्शराञ्जुहुः सर्परूपान्महोजवान् ॥ सुपर्णरूपा रामस्य विशिखाः कामरूपिणः ॥ २६ ॥

अस्त्रे प्रतिहते क्रुद्धो रावणो राक्षसाधिपः ॥ अभ्यवर्षत्तदा रामं घोराभिः शरवृष्टिभिः ॥ २७ ॥

सतः शरसहस्रेण राममक्लिष्टकारिणम् ॥ अर्दयित्वा शरौघेण मातलिं प्रत्यविध्यत ॥ २८ ॥

चिच्छेद केतुमुद्दिश्य शरेणैकेन रावणः ॥ पातयित्वा रथोपस्थे रथात्केतुं च काञ्चनम् ॥

ऐन्द्रानपि जघानाश्चाञ्शरजालेन रावणः ॥ २९ ॥

स हृष्टा सुमहत्कर्म रावणस्य दुरात्मनः ॥ विषेदुर्देवगन्धर्वा दानवाश्चारणैः सह ॥ ३० ॥

योस्ति तमारुह्येत्युत्तरजान्वयः । संदिष्टः चोदितः ।

त्रिविष्टपात् स्वर्गात् ॥ १०—१२ ॥ प्रतोदः अश्व-

प्रेरणकाष्ठं ॥ १३ ॥ सहस्राक्षेणेत्यादिलोकद्वय-

मेकान्वयः ॥ इदमिति ॥ अत्र चापादिषु यथायोग्यं

दत्त इत्येतल्लिङ्गवचनविपरिणामेन योजनीयं ॥ १४—

१६ ॥ संपरिक्रम्य प्रदक्षिणीकृत्य । लोकान् लक्ष्म्या

विराजयन् चन्द्रप्रभयेव स्वकान्त्या सर्वलोकान्

प्रकाशयन्नित्यर्थः ॥ १७—२१ ॥ व्यादितास्याः

व्याप्ताननाः । भयानकाः भयंकराः ॥ २२ ॥

वीप्तभोगैः वीप्तफणैः । “भोगः मुखे कृयादिभूतावदेश

फणकाययोः” इत्यमरः । प्रदिशः दिक्कोणाः ॥ २३ ॥

प्रादुश्चक्रे प्रययुजे ॥ २४ ॥ शिखिप्रभाः अग्निप्रभाः ।

सुपर्णाः गरुडाः ॥ २५—२८ ॥ चिच्छेदेत्यादि-

ध्वंशकमेकं वाक्यं ॥ केतुं ध्वजपटं । उद्दिश्य लक्ष्मी-

भयान्यमित्यस्य पूर्वयुद्धकाले रथजघादीनां शैथिल्यादन्यमित्युक्तिर्भवनेनोपायस्यासूचकत्वात् । ति० पूर्वैरणात्पलायनोत्थाराव-

णोद्देश्यकशरविस्फुरणभूमावसंभवादाश्विनप्रतिपन्मध्याह्ने एतद्युद्धप्रवृत्तिः ॥ २ ॥ ति० देवराजेन संदिष्टः श्रीप्रेमचन्द्रेत्याह्वयो

मातलिं रित्यन्वयः । पूर्वोक्त्यावस्तुसम्बन्धीकरणं । पुनराह्वयामनुभूयलोकप्रतिबलनमिति बोध्यम् ॥ १२ ॥ ति० द्वैरथं द्वैरथौ ययोस्त्रौ

द्विरथौ । तयोर्विद्वैरथं ॥ १८ ॥

[पा०] १ ख. य. छ. झ. ठ. द्वैरथं रोम. २ ज. महाविषान्. ३ च. ज. य. केतुमिन्द्रस्य,

राममार्तं तदा दृष्ट्वा सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ व्यथिता वानरेन्द्राश्च बभूवुः सविभीषणाः ॥ ३१ ॥
 रामचन्द्रमसं दृष्ट्वा अस्तं रावणराहुणा ॥ प्राजापत्यं च नक्षत्रं रोहिणीं शशिनः प्रियाम् ॥
 समाक्रम्य बुधस्तस्यौ प्रजानामशुभावहः ॥ ३२ ॥
 सधूमपरिवृचोर्मिः प्रज्वलन्निव सागरः ॥ उत्पपात तदा क्रुद्धः स्पृशन्निव दिवाकरम् ॥ ३३ ॥
 अश्ववर्णः सुपर्णो मन्दरश्मिर्दिवाकरः ॥ अदृश्यत कवन्धाङ्गः संसक्तो धूमकेतुना ॥ ३४ ॥
 कोसलानां च नक्षत्रं व्यक्तमिन्द्राग्निदैवतम् ॥ आक्रम्याङ्गारकस्तस्यौ विशाखामपि चाम्बरे ॥ ३५ ॥
 दशास्यो विंशतिभुजः प्रगृहीतशरासनः ॥ अदृश्यत दशग्रीवो मैनाक इव पर्वतः ॥ ३६ ॥
 निरस्यमानो रामस्तु दशग्रीवेण रक्षसा ॥ नाशक्रोदभिसंधातुं सायकात्रणमूर्धनि ॥ ३७ ॥
 स कृत्वा ध्रुवकुटिं क्रुद्धः किञ्चित्संरक्तलोचनः ॥ जगाम सुमहाक्रोधं निर्दहन्निव चक्षुषा ॥ ३८ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे त्र्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०३ ॥

चतुरुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०४ ॥

रामेण मातङ्गितमानीतेन्द्रशचया रावणविसृष्टशूलविभेदनपूर्वकं रावणललाटोरस्तिषाणैः महारणम् ॥ १ ॥

तस्य क्रुद्धस्य वदनं दृष्ट्वा रामस्य धीमतः ॥ सर्वभूतानि वित्रेसुः प्राकम्पत च मेदिनी ॥ १ ॥
 सिंहशार्दूलवाञ्छैलः संचचाल चलद्रुमः ॥ बभूव चातिक्षुभितः समुद्रः सरितांपतिः ॥ २ ॥
 खगाश्च खरनिर्घोषा गगने परुषा घनाः ॥ औत्पातिकानि नर्दन्तः समन्तात्परिचक्रुः ॥ ३ ॥
 राघं दृष्ट्वा सुसंकुद्धमुत्पातांश्च सुदारुणान् ॥ वित्रेसुः सर्वभूतानि रावणस्याभवद्भयम् ॥ ४ ॥
 विमानस्थास्तदा देवा गन्धर्वाश्च महोरगाः ॥ ऋषिदानवदैत्याश्च गरुत्मन्तश्च खेचराः ॥ ५ ॥
 ददृशुस्ते महायुद्धं लोकसंवर्तसंस्थितम् ॥ नानाप्रहरणैर्भीमैः शूरयोः संग्रयुध्यतोः ॥ ६ ॥
 ऊचुः सुरासुराः सर्वे तदा विग्रहमागताः ॥ प्रेक्षमाणा महद्युद्धं वाक्यं भक्त्या प्रहृष्टवत् ॥ ७ ॥

कृत्य । रथात् । रथावयवदण्डात् ॥ २९—३१ ॥
 रामस्य तादृशदशादर्शनेन संजातानि दिव्यानि
 भौमानि च वैकृतान्याह—रामचन्द्रमसमित्यादिना ॥
 प्राजापत्यं नक्षत्रं प्रजापतिदेवताकनक्षत्रभूतां रोहिणीं ।
 बुधे रोहिणीं प्राप्ते जगत्पीडा भवतीति भावः ॥ ३२—
 ३३ ॥ शश्वर्णः असिस्थानः ॥ ३४ ॥ कोसलानां
 इक्ष्वाकूणां । विशाखायास्तत्रक्षत्रत्वमेतत्काण्डचतुर्थ-
 सर्गे दार्क्षितं ॥ ३५—३६ ॥ अभिसंधातुं धनुष्यारो-
 पयितुं ॥ ३७ ॥ अथैतद्दर्शनेन रामकोपं दर्शयति—स
 क्रुत्सेति ॥ ३८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते

श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटारूपाने युद्धकाण्डव्या-
 ख्याने त्र्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०३ ॥

अथ रावणस्य शूलोद्धरणं चतुःशततमे—तस्येत्यादि
 ॥ १—२ ॥ औत्पातिकानि उत्पातसूचकानि । नर्दन्तः
 गर्जन्तः ॥ ३—४ ॥ विमानस्था इत्यादिश्लोकद्वयमे-
 कान्वयं । लोकसंवर्तस्य प्रलयस्येव संस्थितं संस्थानं यस्य
 तत्तथोक्तं ॥ ५—६ ॥ विग्रहमागताः विग्रहं युद्धं
 लक्ष्मिज्वागताः । युद्धं द्रष्टुमागता इत्यर्थः । यत्रा
 विग्रहमागताः रामरावणपक्षपातात् परस्परं कलहाय-

ति० एतेउत्पातारामस्यतथामनुष्यधर्मनटनसूचकाइतिबोध्यं ॥ ३७ ॥ ती० क्रुद्धः सरामः सुमहाक्रोधंजगाम । सुमहाक्रोधप्राप्तौ
 खञ्जनार्तिभूतवैपरीत्यांरावणपराक्रमखनिर्मितं ॥ ३८ ॥ इतित्र्युत्तरशततमःसर्गः ॥ १०३ ॥

सू० उत्तरग्रन्थेनसहैकःखण्डःएकोनसप्तविंशोकात्सर्गइतिकेचिदाहुः । सर्गान्तिमश्लोकदृष्टादिभेदस्यप्रायिकत्वात् 'तस्यक्रु-
 द्दस्य'इतिसर्गप्रारम्भपद्यमिति केचित् ॥ १ ॥

[पा०] १ ख. ग. ड.—उ. तदायुद्धं.

वा. रा. ३२७

दशग्रीवं जयेत्याहुरसुराः समवस्थिताः ॥ देवा राममथोजुस्ते त्वं जयेति पुनः पुनः ॥ ८ ॥
 एतस्मिन्नन्तरे क्रोधाद्राघवस्य स रावणः ॥ प्रहर्तुकामो दुष्टात्मा स्पृशन्प्रहरणं महत् ॥ ९ ॥
 वज्रसारं महानादं सर्वशत्रुनिर्वहणम् ॥ शूलशङ्खनिभैः कूटैश्चितं दृष्टिमयावहम् ॥ १० ॥
 सधूममिव तीक्ष्णाग्रं युगान्ताग्निचयोपमम् ॥ अतिरौद्रमनासाद्यं कालेनापि दुरासदम् ॥ ११ ॥
 त्रासनं सर्वभूतानां दारणं भेदनं तदा ॥ प्रदीप्तमिव रोषेण शूलं जग्राह रावणः ॥ १२ ॥
 तच्छूलं परमक्रुद्धो मध्ये जग्राह वीर्यवान् ॥ अनेकैः समरे शूरैः राक्षसैः परिवारितः ॥ १३ ॥
 समुद्यम्य महाकायो ननाद युधि भैरवम् ॥ संरक्तनयनो रोषात्स्वसैन्यमभिर्हर्षयन् ॥ १४ ॥
 पृथिवीं चान्तरिक्षं च दिशश्च प्रदिशस्तथा ॥ प्राक्कम्पयत्तदा शब्दो राक्षसेन्द्रस्य दारुणः ॥ १५ ॥
 अतिनादस्य नादेन तेन तस्य दुरात्मनः ॥ सर्वभूतानि वित्रेसुः सागरश्च प्रजुक्षुमे ॥ १६ ॥
 स गृहीत्वा महावीर्यः शूलं तद्रावणो महत् ॥ विनद्य सुमहानादं रामं परुषमब्रवीत् ॥ १७ ॥
 शूलोज्यं वज्रसारस्ते राम रोषान्मयोद्यतः ॥ तव भ्रातृसहायस्य सद्यः प्राणान्हरिष्यति ॥ १८ ॥
 रक्षसामद्य शूराणां निहतानां चमूमुखे ॥ त्वां निहत्य रणश्लाघिन्करोमि तरसा समम् ॥
 तिष्ठेदानीं निहन्मि त्वामेष शूलेन राघव ॥ १९ ॥
 एवमुक्त्वा स चिक्षेप तच्छूलं राक्षसाधिपः ॥ २० ॥
 तद्रावणकरान्मुक्तं विद्युज्ज्वालासमाकुलम् ॥ अष्टघण्टं महानादं वियद्गतमशोभत ॥ २१ ॥
 तच्छूलं राघवो दृष्ट्वा ज्वलन्तं घोरदर्शनम् ॥ ससर्ज विशिखान्नामश्वापमायम्य वीर्यवान् ॥ २२ ॥
 आपतन्तं शरौषेण वारयासास राघवः ॥ उत्पतन्तं युगान्ताग्निं जलौघैरिव वासवः ॥ २३ ॥
 निर्ददाह स तान्वाणान्नामकाशुकनिस्तृतान् ॥ रावणस्य महाशूलः पतङ्गानिव पावकः ॥ २४ ॥
 दृष्ट्वातान्मससाद्भुताञ्छूलसंस्पर्शचूर्णितान् ॥ सावकानन्तरिक्षस्याप्राघवः क्रोधमाहरत् ॥ २५ ॥
 स तां मातलिनाऽऽनीतां शक्तिं वासवनिर्मिताम् ॥ जग्राह परमक्रुद्धो राघवो रघुनन्दनः ॥ २६ ॥

माना इत्यर्थः । भक्त्या प्रेक्षमाणाः सन्तः प्रहृष्टवद्वा-
 क्यमूचुरिति संबन्धः ॥ ७ ॥ तद्वाक्यं विविच्य
 वृशयति—दशग्रीवमिति ॥ यद्यप्यसुराणामपि रावणो
 बाधकः तथापि देवानामतिशयो मा भूदित्यसूयया
 रावणं वर्धयन्तीति बोध्यम् ॥ ८ ॥ एतस्मिन्नन्तर
 इत्यादिश्लोकचतुष्टयमेकान्वयं ॥ राघवस्य क्रोधात्
 राघवविषयक्रोधात् । प्रहरणं आयुधं । स्पृशन् परामृ-
 शन् । किं वेदानीं गृहीतुमुचितमिति क्षणं चिन्तय-
 मित्यर्थः । कूटैः शिखराकारैरयःशङ्खभिः चितं युक्त-
 मित्यर्थः । अतिरौद्रं रौद्रं शूलमतिवर्तमानं । अनासाद्यं

शत्रुभिरप्रभृष्यं । कालेन यमेन दारणं क्रकचवत्कु-
 न्तनं । भेदनं द्विधाकरणं । दुष्टात्मा रावणः राघवस्य
 क्रोधात् प्रहर्तुकामः महत्प्रहरणं स्पृशन्सन् वज्रसार-
 त्वादिविशिष्टं शूलं रोषेण प्रदीप्त इव स्थितो रावणो
 जग्राहेति संबन्धः ॥ ९—१६ ॥ विनद्येति । पूर्व
 शूलोद्यमनजनितोत्साहकृतो नाद उक्तः । इह प्रक्षेप-
 जनितोत्साहकृतो नाद इति विवेकः ॥ १७—१८ ॥
 रक्षसामित्यादिसार्धश्लोकमेकान्वयं ॥ त्वां विनिहत्य
 रक्षोभिः समं करिष्यामीत्यर्थः । “तुभ्यार्थैः” इत्या-
 दिना षष्ठी ॥ १९—२० ॥ विद्युज्ज्वालय विद्युत्सद-

स० ययपि पूर्वसुरासुरावृत्तिरसमीरणाद्देवाराधनमथोजुस्तेतिपूर्वदेवाः पूर्वदेवास्तुतदन्तरमुदाहर्तव्याः । तथापि तेषां बाहुल्यात्-
 शाध्यायानैकल्यानिदेशमात्रेण माननीयताभिप्रेतनाद्वाप्रथमतो निर्देशः । तत्रापि साधवोसुरारामपक्षपातिनः सन्तीति विशेषयतो नाय-
 म्युक्तमनिर्देशोतिशारामपराजयरूपोऽन्युक्तमोन । अपितु निर्देशमात्र इति ह्यपनायवाऽयं निर्देश इति बोध्यम् ॥ ८ ॥ स० भ्रातृसहायस्य
 लक्ष्मणमात्रसहायस्य मन्त्राविभीषणसहायस्य वा ॥ १८ ॥

[पा०] १ क. ख. झ. न. ट. कूटैश्चितदृष्टि. २ च. छ. भयावहैः, ३ क. ख. क. च. छ. झ. न. ट. जग्राहयुधि.
 ४ क. झ. क्रोधमूर्च्छितः.

सा तोलिता बलवता शक्तिर्घण्टाकृतस्वना ॥ नभः प्रज्वालयामास युगान्तोत्केव सप्रभा ॥ २७ ॥

सा क्षिप्ता राक्षसेन्द्रस्य तस्मिंश्शूले पपात ह ॥ मित्रः शक्त्या महाशूलो निपपात हंत्युतिः ॥

[सोधुसाध्वसि भूतानि प्रशशंसू रघूत्तमम् ॥ २८ ॥]

निर्विभेद ततो बाणैर्हयानस्य महाजवान् ॥ रामस्तीक्ष्णैर्मेहावेगैर्वज्रकल्पैः शितैः शरैः ॥ २९ ॥

निर्विभेदोरसि ततो रावणं निशितैः शरैः ॥ राघवः परमायत्तो ललाटे पत्रिभिस्त्रिभिः ॥ ३० ॥

स शरैर्भिक्षसर्वाङ्गो गात्रमस्रुतशोणितः ॥ राक्षसेन्द्रः समूहस्यः फुल्लाशोक इवावभौ ॥ ३१ ॥

स रामबाणैरभिविद्धगात्रो निशाचरेन्द्रः क्षतजार्द्रगात्रः ॥

जगाम खेदं च समाजमध्ये क्रोधं च चक्रे मुंभृशं तदानीम् ॥ ३२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे चतुर्त्तरशततमः सर्गः ॥ १०४ ॥

पञ्चोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०५ ॥

रामेणरावणंप्रति सीताहरणरूपकुकर्माद्युन्याहरणेनगर्हणपूर्वकं बाणगणाभिषर्षणम् ॥ १ ॥ रामबाणगणाभिवातनिर्विण्ण-
तया कर्तव्यमूदेरतिरावणे तत्सारथिना रणाङ्गणान्धतोरथापवाहनम् ॥ २ ॥

स तेन तु तथा क्रोधात्काकुत्स्थेनार्दितो रणे ॥ रावणः समरश्लाघी महाक्रोधमुपागमत् ॥ १ ॥

स दीर्घनयनो रोषाच्चापमायम्य वीर्यवान् ॥ अभ्यर्दयत्सुकुद्धो राघवं परमाहवे ॥ २ ॥

बाणधारासहस्रैस्तैः सतोयद इवाम्बरात् ॥ राघवं रावणो बाणैस्तटाकमिव पूरयत् ॥ ३ ॥

पूरितः शरजालेन धनुर्मुक्तेन संयुगे ॥ महागिरिरिवाकम्प्यः काकुत्स्थो न प्रकम्पते ॥ ४ ॥

स शरैः शरजालानि वारयन्समरे स्थितः ॥ गभस्तीनिव सूर्यस्य प्रतिजग्राह वीर्यवान् ॥ ५ ॥

ततः शरसहस्राणि क्षिप्रहस्तो निशाचरः ॥ निजधानोरसि कुद्धो राघवस्य महात्मनः ॥ ६ ॥

स शोणितसमादिग्धः समरे लक्ष्मणाग्रजः ॥ दृष्टः फुल्ल इवारण्ये सुमहार्त्तिकशुकुद्धुमः ॥ ७ ॥

शराभिघातसंरन्धः सोपि जग्राह सायकान् ॥ काकुत्स्थः सुमहातेजा युगान्तादित्यतेजसः ॥

ततोऽन्योन्यं सुसंरन्धावुभौ तौ रामरावणौ ॥ शरान्धकारे समरे नोपालक्षयतां तदा ॥ ९ ॥

ततः क्रोधसमाविष्टो रामो दशरथात्मजः ॥ उवाच रावणं वीरः प्रहस्य परुषं वचः ॥ १० ॥

शब्दाला ॥ २१—२८ ॥ बाणैः शब्दायमानैः । “अण-
बाण शब्दे” इत्यस्मात् पचाद्यच् । बाणशब्दः शरभेद-
संज्ञेत्यप्याहुः ॥ २९ ॥ पत्रिभिस्त्रिभिरिति प्रयोगभेदान्न-
पुनरुक्तिः । पत्रिभिः पत्रवद्विरित्येके ॥ ३० ॥ समूहस्यः
युद्धस्यः ॥ ३१ ॥ समाजे युद्धे ॥ ३२ ॥ इति श्रीगोवि-
न्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने

युद्धकाण्डन्याख्याने चतुर्त्तरशततमः सर्गः ॥ १०४ ॥

अथ श्रान्तस्य रावणस्य सूतेन रथापवाहनं पञ्च-
शततमे—स तु तेनेत्यादि ॥ १—२ ॥ बाणधारास-
हस्रैः हेतुभिः तोयद इव रावणः तैः धाराभूतैः बाणैः
तटाकमिव रामं पूरयत् अपूरयत् ॥ ३—८ ॥ अन्योन्यं

स्व० बाणवद्भिः “बाणशब्दे बाणैरेके” इत्युक्तेः शब्दायमानैः । बाणवद्भिः केचुक्षिप्रधानेपुसाक्षाज्ज्याविष्टेष्विवुषु तेभ्योपिराम-
माहात्म्येननिस्सरन्तिबाणाइतिबाणानांबाणवत्त्वंसंभवतीतिवातयोक्तिः ॥ २९ ॥ ति० समूहस्यः समूहतयास्थितः । बहुशिरः-
पाणिस्तथास्रं ॥ ३१ ॥ इतिचतुर्धिकशततमःसर्गः ॥ १०४ ॥

[पा०] १ क. ड.—द. गत्युतिः, ख. ग. महाद्युतिः, २ इदमर्थं क. ख. छ. पाठेषुदृश्यते, ३ झ. ठ. रामः
क्षितिर्महादेगैर्बाणवद्भिरजिह्वैः, ४ च. छ. ज. ड. युद्धसंघर्षास्यः, ५ क.—द. दृष्टं, ६ ख. ड.—द. दीप्तनयनोमर्षाचापमुद्यम्य.

मम सार्धा जनस्थानादज्ञानाद्राक्षसाधम ॥ हृता ते विवशा यस्यात्तस्माच्च नासि वीर्यवान् ॥ ११ ॥
मया विरहिता दीना वरतमाना महावने ॥ वैदेहीं प्रसभं हृत्वा शूरोऽहमिति मन्यसे ॥ १२ ॥
स्त्रीषु शूर विनाथासु परदाराभिर्मर्षक ॥ कृत्वा कापुरुषं कर्म शूरोऽहमिति मन्यसे ॥ १३ ॥
भिन्नमर्यादं निर्लज्जं चारित्र्येष्वनवस्थित ॥ दर्पान्मृत्युमुत्पादाय शूरोऽहमिति मन्यसे ॥ १४ ॥
शूरेण धनदभ्रात्रा बलैः समुदितेन च ॥ श्लाघनीयं यशस्यं च कृतं कर्म महत्त्वया ॥ १५ ॥
उत्सेकेनाभिपन्नस्य गर्हितस्याहितस्य च ॥ कर्मणः प्राप्नुहीदानीं तस्याद्य सुमहत्फलम् ॥ १६ ॥
शूरोऽहमिति चात्मानमवगच्छसि दुर्मते ॥ नैव लज्जाऽस्ति ते सीतां चोरवद्व्यपकर्षतः ॥ १७ ॥
यदि मत्सन्निधौ सीता धर्षिता स्यात्त्वया बलात् ॥ भ्रातरं तु खरं पश्येत्तदा मत्सायकैर्हतः ॥ १८ ॥
दिष्ट्याऽसि मम दुष्टात्मंश्चक्षुर्विषयमागतः ॥ अद्य त्वां सायकैस्तीक्ष्णैर्नयामि यमसादनम् ॥ १९ ॥
अद्य ते मञ्जरैश्छिन्नं शिरो ज्वलितकुण्डलम् ॥ क्रव्यादा व्यपकर्षन्तु विकीर्णं रणपांसुषु ॥ २० ॥
निपत्योरसि गृध्रास्ते क्षितौ क्षिप्तस्य रावण ॥ पिबन्तु रुधिरं तर्षाच्छरशल्यान्तरोत्थितम् ॥ २१ ॥
अद्य मद्भाणभिन्नस्य गतासोः पतितस्य ते ॥ कर्षन्त्वभ्राणि पतगा भरुमन्त इवोरगान् ॥ २२ ॥
[द्रुष्टोसि महतः कालादिष्ट्या दृष्टिपथं गतः ॥ अद्य क्रोधं विमोक्ष्यामि सीताहरणसंभवम्] ॥ २३ ॥
इत्येवं संवदन्वीरो रामः शत्रुनिबर्हणः ॥ राक्षसेन्द्रं समीपस्थं शरवर्षैस्त्वाकिरत् ॥ २४ ॥
चभूमं द्विगुणं वीर्यं बलं हर्षश्च संयुगे ॥ रामस्यास्त्रबलं चैव शत्रोर्निधनकाङ्क्षिणः ॥ २५ ॥
प्रादुर्बभूवुरस्त्राणि सर्वाणि विदितात्मनः ॥ प्रहर्षाच्च महातेजाः शीघ्रहस्ततरोऽभवत् ॥ २६ ॥
शुभान्येतानि चिह्नानि विज्ञायात्मगतानि सः ॥ भूय एवार्दयद्रामो रावणं राक्षसान्तकृत् ॥ २७ ॥
हरीणां चाश्मनिकरैः शरवर्षैश्च राघवात् ॥ हन्यमानो दशग्रीवो विषूर्णहृदयोऽभवत् ॥ २८ ॥
यदा च शस्त्रं नारेभे न व्यकर्षच्छरासनम् ॥ नास्य प्रत्यकरोद्भीर्यं विह्वलेनान्तरात्मना ॥ २९ ॥
क्षिप्ताभ्यापि शरास्तेन शस्त्राणि विविधानि च ॥ न रणार्थाय वर्तन्ते मृत्युकालेऽभिवर्ततः ॥ ३० ॥

नोपाक्षयतामित्यन्वयः ॥ ९—१० ॥ मम अज्ञानात्
ममादर्शनात् त्वदविवेकादिति वा । ते त्वया ॥ ११—
१२ ॥ कापुरुषं कापुरुषसंबन्धि ॥ १३—१४ ॥
शूरेणेत्यादि सोपहासोक्तिः ॥ १५ ॥ उत्सेकेन
गर्वेण ॥ १६—१९ ॥ शिरो ज्वलितकुण्डलमित्यनेन
तदानीमन्तकाले रावण एकशिरस्कः स्थित इति
गम्यते ॥ २० ॥ तर्षः पिपासा । शरशल्यान्तरो-
त्थितं शरशल्याक्षतविचरादुत्थितमित्यर्थः ॥ २१—२७ ॥
राघवात् राघवस्य । विभक्तिव्यत्यय आर्षः । विषूर्ण-
हृदयः भ्रान्तहृदयः ॥ २८ ॥ यदा चेत्यादिश्लोकत्र-

यमेकान्वयः । यदा शस्त्रं नारेभे शस्त्रं न प्रयुक्तवान् ।
शरासनं च न व्यकर्षत् । यदा च विह्वलेन विवशेन ।
अन्तरात्मना मनसा हेतुना । अस्य रामस्य वीर्यं स्ववी-
र्यं च न प्रत्यकरोत् न प्रतिजघान । तेन रावणेन क्षिप्ताः
शरा अपि विविधानि शस्त्राणि च न रणार्थाय
वर्तन्ते । छेदनभेदनादिरणप्रयोजनं कर्तुं यदा नाश-
कुवन् । तदा मृत्युकाले अभिवर्ततः अभिवर्तमानस्य
अस्य रावणस्य । रथनेता सूतः असंभ्रान्तः सत्
तदवस्थं पूर्वोक्तवस्थं रावणं समीक्ष्य तस्य रथं युद्धान्
शुद्धस्थलात् शनैः । अपवाहयत् अपवाहयत् । अन्य-

ति० अज्ञानात् अविवेकात् मत्स्वरूपाज्ञानाच्च ॥ ११ ॥ शस्त्रं नारेभे सोकुंनारन्धवान् । शरासनं यदानवकर्षं । विह्वलेन
चक्षुर्नान्तरात्मना उपलक्षितोयमिति मतीराभोनास्यरावणस्यविषये वीर्यं प्रत्यकरोत् तत्संहारायनप्रदर्शितवानिति भावः । अनेन
प्रतिपक्षिण्यग्लानिमिति मतिमता तदमतेन नतप्रशस्त्राप्रयोगः कर्तव्यइति नीतिमादर्शितवानामइति सूचितमवधि ॥ २९ ॥ स०
रावणार्थायेति पाठेऽर्थो निवृत्तिरित्यर्थः ॥ ३० ॥

[पा०] १ क. स. चौरवत्. २ ख. रु. च. छ. ब. ट. क्षिप्तससायकैः. ३ अयं श्लोकः क. ख. च. छ. पाठेषु दृश्यते.
४ क.—क. स. ज. ट. मरणार्थाय. ५ ख. रु. ब. छ. न. कालोऽभिवर्तत.

सूतस्तु रथनेताऽस्य तदवस्यं समीक्ष्य तम् ॥ शनैर्युद्धादसंभ्रान्तो रथं तस्यापवाहयत् ॥ ३१ ॥
 [रामबाणविभिन्नाङ्गो रावणो राक्षसेश्वरः ॥ निरस्तविक्रमस्सङ्ख्ये रणे भ्रान्तः पपात सः ॥ ३२ ॥
 सूतस्तु व्यथितं बाणैः स्यन्दनस्थं निरीक्ष्य तम् ॥ तस्माद्रणादयोवाह रावणं हतपौरुषम् ॥ ३३ ॥
 रथं च तस्याथ जवेन सारथिनिवार्य भीमं जलदस्वनं तदा ॥
 जगाम भीत्या समरान्महीपतिं निरस्तवीर्यं पतितं समीक्ष्य ॥ ३४ ॥]
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे पञ्चोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०५ ॥

षडुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०६ ॥

अपवाहितरथसारथिप्रति कूडेनरत्वेणेनभर्त्सनम् ॥ १ ॥ सारथिना तंप्रति रथापवाहनस्यहेतुक्त्वोक्त्यासनाश्वासनपू-
 र्वकं तदाज्ञया पुनारामामतोरथानयनम् ॥ २ ॥

स तु मोहात्सुसंकुद्धः कृतान्तबलचोदितः ॥ क्रोधसंरक्तनयनो रावणः सूतमब्रवीत् ॥ १ ॥
 हीनवीर्यमिवाशक्तं पौरुषेण विवर्जितम् ॥ भीहं लघुमिवासत्त्वं विहीनमिव तेजसा ॥ २ ॥
 विमुक्तमिव मायाभिरस्त्रैरिव बहिष्कृतम् ॥ मामवज्ञाय दुर्बुद्धे स्वया मुद्ध्या विचेष्टसे ॥ ३ ॥
 किमर्थं मामवज्ञाय मच्छन्दमनवेक्ष्य च ॥ त्वया शत्रोः समर्थं मे रथोऽयमपवाहितः ॥ ४ ॥
 त्वयाऽद्य हि ममानार्य चिरकालसमाजितम् ॥ यशो वीर्यं च तेजश्च प्रत्ययश्च विनाशितः ॥ ५ ॥
 शत्रोः प्रख्यातवीर्यस्य रञ्जनीयस्य विक्रमैः ॥ पश्यतो युद्धलुब्धोऽहं कृतः कापुरुषस्त्वया ॥ ६ ॥
 यस्त्वं रथमिमं मोहान्न चोद्वहसि दुर्मते ॥ सत्योऽयं प्रतितर्को मे परेण त्वष्टूपस्कृतः ॥ ७ ॥
 न हि तद्विद्यते कर्म सुहृदो हितकाङ्क्षिणः ॥ रिपूणां सदृशं चैतन्न त्वयैतत्स्वनुष्ठितम् ॥ ८ ॥
 निवर्तय रथं शीघ्रं यावन्नोपैति मे रिपुः ॥ यदि वाऽध्युषितो वाऽसि सूर्यन्ते यदि वा गुणाः ॥ ९ ॥
 एवं परुषमुक्तस्तु हितबुद्धिरबुद्धिना ॥ अब्रवीद्रावणं सूतो हितं सानुनयं वचः ॥ १० ॥

प्राणयदिति योजना ॥ २९—३४ ॥ इति श्रीगोविन्द-
 राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने
 युद्धकाण्डव्याख्याने पञ्चोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०५ ॥

अथ रावणरथप्रत्यानयनं षट्शततमे—स तु मोहा-
 दित्यादि ॥ मोहान् अविवेकात् ॥ १ ॥ हीनवीर्यमि-
 नेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं । यत्र यत्र इवशब्दो नास्ति
 तत्र तत्रानुषङ्गीयः । हीनवीर्यमिव हीनबलमिव ।
 अशक्तमिव निरुत्साहमिव । असत्त्वमिव अधीर-
 मिव । तेजसा परिभवासहनेन ॥ २—३ ॥ मच्छन्दं

मदमिप्रायं । “वशाभिप्राययोश्छन्दः” इत्यमरः ॥ ४ ॥
 प्रत्ययः रावणस्य युधि पलायनं नास्तीति सर्वेषां वि-
 श्वासः । विनाशित इत्यस्य यद्यदिपु लिङ्गविपरि-
 णामः ॥ ५ ॥ शत्रोः पश्यतः शत्रौ पश्यति ॥ ६ ॥ यः
 नोद्वहसि अभिमुखं न प्रापयसि किं त्वपवाहयसि ।
 स त्वं उपस्कृतः परेणोत्कोचादिना वशीकृत इत्यर्थं
 प्रतितर्कः सत्यः प्रतिभाति ॥ ७ ॥ न त्वयैतत् स्वनु-
 स्थितमिति । त्वयानुष्ठितमेतत् नतु स्वनुष्ठितं तत्
 ॥ ८ ॥ अध्युषितः सहवासी । सुहृदिति यावत् ।
 उपवयोपसर्पितो वा । गुणाः सत्काराः ॥ ९—१० ॥

स० सूतः “सारथीरथिकंरक्षेत्येवंप्राप्तेप्राणसंकटे” इत्याशुक्तिज्ञमर्यादावेदितृस्वान्तरात्मप्रेरितः । रथनेता सारथिः । ‘सूतःप्रसूतेप्रे-
 रितेपिच’ इतिविश्वः ॥ ३१ ॥ इतिपञ्चोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०५ ॥

रामानु० अध्युषितः चिरकालमरतमीपद्वितीशेषः । सूर्यन्ते यदिवागुणाः भूमिष्ठावपकर्तृत्वादिगुणाःसूर्यन्ते यदि ॥ ९ ॥
 [पा०] १ क. ख. ग. ट. निरीक्षयत्. २ रामबाणविभिन्नाङ्गइत्यादयः, पतितंसमीक्ष्येत्यन्ताःश्लोकाः क. ख. छ. झ.
 म. ट. पाठेभूद्वयन्ते.

न भीतोऽसि न मृदोऽसि नोपजप्तोऽसि शत्रुभिः ॥ न प्रमत्तो न निस्लेहो विस्मृता न च सत्क्रिया ॥ ११ ॥
 मया तु हितकामेन यथाश्च परिरक्षता ॥ खेदप्रस्कम्भनसा प्रियमित्यप्रियं कृतम् ॥ १२ ॥
 नास्मिन्नर्थे महाराज त्वं मां प्रियहिते रतम् ॥ कथिलघुरिवानार्यो दोषतो गन्तुमर्हसि ॥ १३ ॥
 श्रूयतां त्वभिधास्यामि यन्निमित्तं मया रथः ॥ नदीवेग इवाभोगे संयुगे विनिवर्तितः ॥ १४ ॥
 श्रमं तवानगच्छामि सहता रणकर्मणा ॥ न हि ते वीर सौमुख्यं प्रहर्षं वोपधारये ॥ १५ ॥
 रथोद्धनस्त्रिणाश्च त इमे रथवाजिनः ॥ दीना घर्मेपरिश्रान्ता गावो वर्षहता इव ॥ १६ ॥
 निमित्तानि च भूयिष्ठं यानि प्रादुर्भवन्ति नः ॥ तेषु तेष्वभिपक्षेषु लक्षयाम्यप्रदक्षिणम् ॥ १७ ॥
 देशकालौ च विज्ञेयौ लक्षणानीकृतानि च ॥ दैन्यं खेदश्च हर्षश्च रथिनश्च बलाबलम् ॥ १८ ॥
 स्थलनिम्नानि भूमेश्च समानि विषमाणि च ॥ युद्धकालश्च विज्ञेयः परस्यान्तरदर्शनम् ॥ १९ ॥
 उपयानापयाने च स्थानं प्रत्यपसरणम् ॥ सर्वमेतद्रथस्थेन ज्ञेयं रथकुटुम्बिना ॥ २० ॥
 तव विश्रमहेतोश्च तथैषां रथवाजिनाम् ॥ रौद्रं वर्जयता खेदं क्षमं कृतमिदं मया ॥
 न मया स्वेच्छया वीर रथोऽयमपवाहितः ॥ २१ ॥

भर्वस्नेहपरीतेन मयेदं यत्कृतं विभो ॥ २२ ॥

आज्ञापय यथातत्त्वं बक्ष्यस्वरिनिषुदन ॥ तत्करिष्याम्यहं वीर गतानृप्येन चेतसा ॥ २३ ॥
 संतुष्टस्तेन वाक्येन रावणस्तस्य सारथेः ॥ प्रशस्येनं बहुविधं युद्धलब्धोऽब्रवीदिदम् ॥ २४ ॥
 रथं वीर्यमिमं सूत राघवाभिमुखं कुरु ॥ नाहत्वा समरे शत्रुभिवर्तिष्यति रावणः ॥ २५ ॥

नोपजप्तः उपजापं भेदं न गमितः । “भेदोपजापौ” इत्यमरः ॥ ११—१२ ॥ अस्मिन्नर्थे रथापवाहनरूपेण कश्चित् कुत्रापि कुले जातः । लघुः अल्पबुद्धिः । अनार्यः दुष्टहृदय इव । मां दोषतः गन्तुं ज्ञातुं । नार्हसि । गत्यार्या ज्ञानार्याः ॥ १३ ॥ यन्निमित्तं यत्कारणात् । “निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम्” इति प्रथमा । आभोगे उन्नतप्रदेशे । आभोगान्नदीवेग इव रथः संयुगाद्विनिवर्तित इत्यर्थः । आभोगे संयुग इत्यत्र विभक्तिव्यत्ययः ॥ १४ ॥ सौमुख्यं सुमुखत्वं तन्मूलं प्रहर्ष ॥ १५ ॥ रथेति अत्र आसन्निति शेषः ॥ १६ ॥ अभिपक्षेषु आविर्भूतेषु सत्सु । अप्रदक्षिणं प्रतिकूलं ॥ १७ ॥ निमित्तानि किमर्थं त्वया विचारणीयानीत्यत आह—देशेत्यादिना ॥ श्लोकत्रयमेकान्वयं । लक्षणानि शुभाशुभनिमित्तानि । इङ्गितानि सुखप्रसादवैशुण्यादीनि । दैन्यं अनुत्साहः । स्थलानि उन्नतप्रदेशाः । निम्नानि अधस्तप्रदेशाः ।

समानि सर्वत्र समप्रदेशाः । विषमाणि निम्नोन्नतप्रदेशाः । युद्धकाल इति पूर्वोक्तानुवादः । अन्तरदर्शनं दृश्यत इति दर्शनं द्रष्टव्यं । द्रष्टव्यं रन्ध्रमित्यर्थः । अन्तरदर्शनं रन्ध्रदर्शनं कर्तव्यमित्यप्याहारो वा । उपयानं समीपगमनं । अपयानं पार्श्वतो गमनं । स्थानं स्थैर्येणावस्थानं । प्रत्यपसरणं अभिमुखस्यत्या पृष्ठतोपसरणं । रथकुटुम्बिना सारथिना ॥ १८—२० ॥ तवेत्यादिसार्धलोक एकान्वयः । तथा वाजिनां विश्रमहेतोश्चेत्यन्वयः । रौद्रं दुःसहं । वर्जयता अपनयता । हेतौ शत्रुप्रत्ययः । क्षमं युक्तं । स्वेच्छया अपनयनं निमित्तं विना ॥ २१ ॥ भर्वस्नेहेत्यर्थः । मया यत्कृतं तदिदं भर्वस्नेहपरीतेनैव कृतमित्यर्थः ॥ २२ ॥ यथातत्त्वं यत् कार्यस्वरूपं बक्ष्यसि तत्तथा गतानृप्येन आनृप्यं गतेन आनृप्यं कर्तव्यमिति कृतसंकल्पेन चेतसा मनसा । करिष्यामि ॥ २३—२४ ॥ निवर्तिष्यति

श्री० यन्निमित्तं यस्यात्कारणात् । नदीवेगइवाभोगिः चन्द्रोदयादिनाप्रवृत्तसमुद्राभोगिः नदीवेगइव संयुगाग्रयोनिनिवर्तितः तच्छ्रूयतामिति संबन्धः । नदीवेगइवाभोगइति पाठे आभोगे उन्नतप्रदेशे पर्वतायुन्नतप्रदेशे नदीवेगइवेत्यर्थः ॥ १४ ॥ इति षष्ठ्यशततमः सर्गः ॥ १०६ ॥

एवमुक्त्वा ततस्तुष्टो रावणो राक्षसेश्वरः ॥ ददौ तस्यै शुभं ह्येकं हस्ताभरणमुत्तमम् ॥ २६ ॥
श्रुत्वा रावणवाक्यं तु सारथिः संन्यवर्तत ॥ २७ ॥

ततो द्रुतं रावणवाक्यचोदितः प्रचोदयामास हयान्स सारथिः ॥

स राक्षसेन्द्रस्य ततो महारथः क्षणेन रामस्य रणाग्रतोऽभवत् ॥ २८ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे षडुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०६ ॥

सप्तोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०७ ॥

अगस्त्यर्षिणा श्रीरामाथरावणवधसौकर्यायादित्यह्वयस्तोत्रोपदेशः ॥ १ ॥ श्रीरामकृतादित्यह्वयजपतुष्टेनसूयेन तं प्रति
रावणवधपररणम् ॥ २ ॥

आदित्यह्वयप्रारम्भः ॥

ततो युद्धपरिश्रान्तं समरे चिन्तया स्थितम् ॥ रावणं चाग्रतो दृष्ट्वा युद्धाय समुपस्थितम् ॥ १ ॥

दैवतैश्च समागम्य द्रष्टुमभ्यागतो रणम् ॥ उपागम्याब्रवीद्राममगस्त्यो भगवानृषिः ॥ २ ॥

रामराम महाबाहो शृणु गुह्यं सनातनम् ॥ येन सर्वानरीन्वत्स समरे विजयिष्यसि ॥ ३ ॥

निर्वातिष्यते ॥ २५—२७ ॥ महाश्वसौ रथश्च महारथ
इति विग्रहः ॥ २८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते
श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्या-
ख्याने षडुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०६ ॥

अथादित्यह्वयोपदेशः ॥ ततो युद्धपरिश्रान्तमि-
त्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ रणं द्रष्टुं दैवतैः समागम्य
आगतः दैवतैः सहागतः अगस्त्यः युद्धपरिश्रान्तं
उपस्थितं रावणं दृष्ट्वा कथमेतं परत्वप्रकटनं विना
जेष्यामीति चिन्तया स्थितं चिन्तयन्तं च रामं दृष्ट्वा
उपागम्याब्रवीत् ॥ १—२ ॥ राम रामेत्यादिश्लोक-

त्रयमेकान्वयं ॥ रामस्य चिन्ताविष्टत्वात् स्वावराति-
शयात्कार्यत्वरथा च द्विरुक्तिः । महाबाहो इत्यनेन
पूर्वकृतपराक्रमप्रकटनं । सनातनं वेदवभिशं । गुह्यं
रहस्यं । शृणु । तदेव रहस्यमाह—आदित्यह्वयमि-
त्यादि ॥ आदित्यस्य हृदयं आदित्यमनःप्रसादकमित्य-
र्थः । पुण्यं पठतां पुण्यवर्धकं । सर्वशत्रुविनाशेऽपि
तुल्यायन्ययन्यायेन कस्यचिन्न जयः स्यात् न तथा
भवतीदमित्याह—जयावहमिति । अक्षय्यं अक्षय्य-
फलकं । परमं शिवं परमपावनं । सर्वमङ्गलमाङ्ग-
ल्यं सर्वमङ्गलानामपि मङ्गलं । मङ्गलानां च
मङ्गलमिति वत् । स्वार्थे यत्प्रत्ययः । सर्वश्रेयः-

ती० ततोयुद्धपरिश्रान्तमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं । रणं द्रष्टुं दैवतैः सह समागम्यागतोऽगस्त्यः ततः सर्वाङ्गयुद्धपरिश्रान्तस्य
रावणस्वरूपेसूतेनरणादपनीतेसति तदन्तरं प्रोक्षतिचभास्करोयुद्धपरिश्रान्तसमरेचिन्तयास्थितं रावणवधोपायचिन्तयोपलक्षितंरामं
अग्रतः समनन्तरकाले । युद्धाय युद्धं कर्तुं समुपस्थितंरावणंचदृष्ट्वा तदा रावणमयैवजेष्यामि माचिन्तापरोभुः । किंतुस्ववीर्योपबृंहणा-
यादित्यह्वयस्त्वनेस्तोत्रेण एतंसूत्रमुपतिष्ठत्येतिस्तोत्रमुपदेश्यन्तरीक्षाद्वनिमुपगम्यराममब्रवीदित्यर्थः ॥ १—२ ॥ ति० अथरा-
वणदैवमवदृष्ट्वात्रस्तमिषमगमन्तरामंभगवद्ब्रह्मादत्तरावणवैभवनिवर्तनस्यभगवद्ब्रह्मानुमर्हकस्यत्वात्तदनुग्रहसिद्धयेनिषामण्डलक्षरि-
गस्त्योब्रह्मरूपादित्येवताकलादादित्यह्वयस्त्वनेस्तोत्रमुपदिशतिस्त्रोलाह—ततोयुद्धेत्यादि । अस्त्यस्तोत्रस्यागस्त्यकृषिः अनुष्टु-
पूछन्दः आदित्यह्वयभूतोभगवान्ब्रह्मादेवता । निरस्ताशेषविघ्नतयाब्रह्मविद्यासिद्धौसर्वत्रजयसिद्धौचविनियोगः । अस्त्यवडङ्गप्रणवेन
'रश्मिमतेनमः' इत्यनेनवा । गायत्र्याषडङ्गमित्यन्ये । ततोयुद्धेत्यादि लरस्येत्यन्तस्तोत्रं । एवंभयनाटनं तन्मूलक्रमगस्त्यादुपदेश-
ग्रहणलोकानुग्रहाय । लोकस्यजयसाधनवस्तुप्रकाशनार्थमिति तत् । युद्धपरिश्रान्तं अनेकाहोरात्रयुद्धपरिश्रान्तं तमिवस्थितं
समरे समरविषये चिन्तया प्रबलजयमरिः कथंजेतव्यइतिचिन्तयायुक्तं । सारथिनापवादितं । रावणं प्रातर्मुद्रायअग्रतःरामसंमुखे
समुपस्थितं दृष्ट्वास्थितं घञुरध्वस्थितंरामं ॥ १ ॥ ति० सनातनं प्रवाहानादिभूतं अनेनस्वकल्पितलनिरासः ॥ ३ ॥

[पा०] १ क.—ट. तस्य. २ ख. इ.—ट. भगवांस्तदा.

आदित्यहृदयं पुण्यं सर्वशत्रुविनाशनम् ॥ जयावहं जपेन्नित्यमक्षय्यं परमं शिवम् ॥ ४ ॥

सर्वमङ्गलमैङ्गल्यं सर्वपापप्रणाशनम् ॥ चिन्ताशोकप्रशमनमायुर्वर्धनमुत्तमम् ॥ ५ ॥

रश्मिमन्तं समुद्यन्तं देवासुरनमस्कृतम् ॥ पूजयस्व विवस्वन्तं भास्करं भुवनेश्वरम् ॥ ६ ॥

सर्वदेवात्मको ह्येष तेजस्वी रश्मिभावनः ॥ एष देवासुरगणलोकान्पाति गभस्तिभिः ॥ ७ ॥

साधनमित्यर्थः । सर्वपापप्रणाशनं सर्वपूर्वाघविनाशनं । चिन्ताशोकप्रशमनं आधिभ्याधिनिवर्तकं । आयुर्वर्धनं विहितायुषोप्यधिकायुःप्रदं । उत्तमं जन्मेषु श्रेष्ठं । आदित्यहृदयाख्यं स्तोत्रं जपेत् । आदित्यहृदयस्तोत्रजपे पुण्यादिवृद्धिर्भवति अतोवश्यं तत्कामस्तजपेदिति भावः ॥ ३—५ ॥ स्तोत्रव्यदेवतास्वरूपमाह—रश्मिमन्तमिति ॥ रश्मिमन्तं स्वर्णवर्णतया प्रशस्तकिरणं । समुद्यन्तं अर्घोदयादिकं विना सम्यगुदयं प्राप्नुवन्तं । इदं च ध्येयाभिप्रायेणोक्तं । न तु तदानीं सूर्योदयकालः । अगस्त्यागमनकालस्यापराहत्वात् । अतएव लक्ष्मणवचनं—“अहं तु वधमिच्छामि शीघ्रमस्य दुरासनः । यावदस्तं न यात्येष कृतकर्म दिवाकरः” इति ॥ विवस्वे अगच्छा-

दयति तेजोन्तरमिति विवस्वान् तं । स्वभासा सर्वदेवजसामाच्छादकमित्यर्थः । भास्करं भाः करोतीति भास्करः । “दिवविभानिशाप्रभाभास्कारा—” इत्यादिना टः सकारश्च । भुवनेश्वरं वर्षातपाभ्यां समस्तभुवननियन्तारं । पूजयस्व आदित्यहृदयेन तोषयस्वेत्यर्थः ॥ ६ ॥ ननु सत्सु देवतान्तरेषु कथमस्यैव पूज्यत्वं तत्राह—सर्वदेवात्मक इति ॥ सर्वदेवात्मकः सर्वदेवानामात्मा । स्वार्थे कः । “सूर्य आत्मा जगत्स्तत्पुत्रश्च” इति श्रुतेः । रश्मिभिर्लोकाननुभावयतीति रश्मिभावनः । रश्मिभिः रक्षतीत्यर्थः । एतदेवाह—एष इति । देवासुरगणान् लोकान् देवासुरगणरूपाञ्जनानित्यर्थः । पाति रक्षति । “याभिरादित्यस्तपति रश्मिभिस्ताभिः पर्जन्यो वर्षति” इति श्रुतेः ॥ ७ ॥

तन्नि० आदित्यशब्देन तन्मण्डलमुच्यते । “यएवोन्तरादित्येद्विरण्मयःपुरुषोदश्यते” इत्यादिशब्दवत् । तस्यहृदयं अन्तःतन्मण्डलमध्यवर्तीपुरुषः । यद्वा आदित्यः सूर्यः । तस्यहृदयं हृदयं । “अयपयगतौ” इति धातुः । “यआदित्येतिष्ठन् यआदित्यमन्तरोयमयति” इत्यादिश्रुतेः । तत्पतिपादनंस्तोत्रमित्यर्थः । ति० पुण्यं पुण्यजनकं । अनेनपारित्रिककलमुक्तं । सर्वशत्रुविनाशनं जयावहमित्येहिकफलं । जपं जप्यतइतिजपं स्तोत्रं । स्व० निखं अर्घतः । अक्षयं नविद्यतेक्षयोयस्मात् । परमं स्तोत्ररत्नं । शिवं मङ्गलरूपं ॥ ४ ॥ सर्वमङ्गलमाङ्गल्यं सर्वमङ्गलवस्तुतामपिमाङ्गल्यंयस्मादितितथा ॥ ५ ॥ रश्मिवन्तं रश्मयः ज्ञानरूपाःप्रकाशरूपाश्चतद्वन्तं । गवाक्षिरयं । जपसमयैप्रणवादिलक्षणमोन्तलंचसंपाद्यं । “जपे न्यासेनमोन्तस्तुखाहान्तोहोमकर्मणि” इत्यादेः । तथाच ॐ रश्मिमतेनमः इतिमन्त्रनिष्पत्तिः । एवमुत्तरत्रापिहेयं । समुद्यन्तं सृष्टिपालनादायुषोगवन्तं । वदयपर्वतेसमुद्यन्तंवा । देवासुरनमस्कृतं सत्प्रधानादेवाः । तमःप्रधानाभ्यसुराः । उपलक्षणयारजःप्रधानामनुष्याभ्यपिप्रायाः । तैरैकस्कृतं । भास्करं करोतीतिकरः भासांकरः भास्करः “तस्यभासासर्वमिदंविभाति” इत्यादेः । तन्नि० रश्मिमन्तं रश्मिशब्दोन्तित्यसूरिपरः । तद्वन्तं । तन्मन्त्रेभासमानं । रश्मिश्चरश्मीनामभ्येतपन्तं” इतिस्ववर्णसूक्तोक्तेः । समुद्यन्तं निखोदितदवावन्तं । यद्वा “यःपूर्वायवेपथे नवीयसे” इत्याद्युक्तीत्यानवनवमुदितमिवस्थितं । ति० रश्मिमन्तं पञ्चेन्द्रियद्वाराऽनेकज्ञानरश्मिमन्तं । रश्मिमतेनमः । समुद्यन्तंलोकान्क्रियासुप्रवर्तयन्तं । समुद्यतेनमः । एवमोन्ताएतेऽन्यनमस्काराचैनमन्त्रादित्युच्यन्ते । भुवनानां मूलादिब्रह्मरन्धान्तयोगाधारभूमीनां ईश्वरं अधिष्ठातारं । भूराद्यशेषभुवनानांप्रकाशकतयैश्वरं । भुवनेश्वरायनमः । शि० विवस्वन्तं विवस्वना विशेषमणिनाभ्यन्त्यतेसंबध्यतेतं । निखंविशेषमणिधारिमित्यर्थः । “वसु तोयेपथेनमौ” इति कोशः ॥ ६ ॥ तन्नि० अत्रदेवासुरशब्दौ तत्तत्प्रकृतिपरौ । “दैवीसंपद्धिमोक्षायनिबन्धायासुरीमता” इतिगीतोक्तेः । गभस्तिभिः तेजोलेशैः तेजोशंसंभवमित्युक्तेतेजोलेशैः । ती० अस्यस्तोत्रस्यकथमेतावन्माहात्म्यमित्याशंक्यतत्पतिपायस्यसर्वदेवतामयलात्संभवतीति तस्यसर्वदेवतामयत्वंप्रतिपादयति—सर्वदेवात्मकइत्यादिना । सर्वदेवात्मकः सर्वदेवशरीरः । “यःसर्वदेवेषुतिष्ठन्” इत्यादिश्रुतेः । तेजस्वी पराभिवनसामर्थ्यवान् । रश्मिभावनः रश्मीन् निखमुक्त्वाभावयति तत्सत्तांनिर्वहतीति तयोक्तः । तेषांभगवन्नित्येच्छाधीनसत्ताकलात् । “निखंप्रियास्तवतुकेचनेतेहि निखाः” इत्युक्तात्वात् । “एषदेवासुरगणलोकान्यातिगभस्तिभिः” इति “अग्नौप्रास्ताहुतिःसम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्याधवेष्टुश्चैष्टेरंततःप्रजाः” इत्युक्तीत्यावृष्ट्यत्रदानेन “देवान्भावयतानेतदेवाभावयन्तुवः” इतिपुरोडाशादिदानेनचसर्वांपातीत्यर्थः । “याभिरादित्यस्तपतिरश्मिभिस्ताभिः पर्जन्यो वर्षति” इत्यादिश्रुत्युक्तीत्यागभस्तिभिःपातीत्युक्तं । ति० रश्मिमदादिशब्दप्रतिपाद्यसम्राजल्लसुदयप्राह—सर्वेति । हि यस्मात्सर्वदेवोपादानकारणत्वादेवसर्वदेवात्मकः । इदंसर्वात्मकत्वोपलक्षणं ।

[पा०] १ स. अ. २. अपंनिखं. २ क. घ. ङ. छ.—ट. माङ्गल्यं.

एष ब्रह्मा च विष्णुश्च शिवः स्कन्दः प्रजापतिः ॥ महेन्द्रो धनदः कालो यमः सोमो धर्मा-पतिः ॥८॥
पितरो वसवः साध्या अश्विनौ मरुतो मनुः ॥ वायुर्वह्निः प्रजाप्राण ऋतुकर्ता प्रभाकरः ॥ ९ ॥

सर्वदेवात्मकत्वमाह—एष ब्रह्मेत्यादिना ॥ अथमेव ब्रह्मादिसमस्तदेवताशरीरे वर्तत इत्यर्थः । प्रजापति-
रिति जालोकवचनं । नव प्रजापतय उच्यन्ते ।

कालशब्देन मृत्युरुच्यते । यमस्तु ततोऽन्यः । मरुतः
आवहादिवायवः । वायुर्भूलोकसंचारी । प्राणः
शरीरान्तःस्थो वायुः । ऋतुकर्तेति प्रभाकरविशेषणं ।

सर्वदेवारमकायनमः । तेजस्वी सर्वमासनसमर्थतेजोयुक्तः । तेजस्विनेनमः । रश्मिभिः ज्ञानरश्मिभिः सर्ववस्तुजातं भावयति
सत्तात्कृतिमत्संपादयति सः । रश्मिभिर्योगिनोभावायति ब्रह्मलोकंप्रापयतीत्यर्थः इत्यन्ये । अत्र एषपातीत्युक्त्या सूर्यस्य पुरतः स्थित-
त्वे निर्देशेन सूर्योदयकाले एतत्सोमदानमितिलभ्यते । स० सर्वसत्ताप्रदत्वाभासातुपास्य इत्याह—सर्वेति । एषः सूर्यनाचारयणः ।
सर्वदेवारमकः सर्वदेवसत्तानां भगवदधीनत्वासदात्मकत्वोक्तिः । सर्वदेवानामपि आत्मकं स्वरूपानन्दो यस्यादिति वा । शि०
रश्मिमानां सूर्यकिरणदीप्तीनां भवनोरक्षकः । एषसूर्यान्तर्वर्तीरामः ॥ ७ ॥ तनि० स्कन्दः संसारदुःखं स्कन्धकरोतीति स्कन्दः ।
महेन्द्रो वरुण इति पाठे वरुणो वरुणपदाभिधेयः । “वरुणो वाद्यो यक्षः” इति सहस्रनामोक्तेः । टी० “यद्येवोन्तरादिलोहिरण्यमयः
पुरुषो दृश्यते” इत्युक्तयोगिजनसाक्षात्कारेण एष इति पुनः पुनर्निर्देशः । ब्रह्मा चतुर्मुखशरीरः । “तथान्तरात्तामसमचये चान्ये देहि सं-
क्षिताः” इति शिवं प्रति चतुर्मुखवचनात् । विष्णुः उपेन्द्रावतारः शिवः । शिवशरीरकः । “स ब्रह्मा स शिवः स हरिः सेन्द्रः” इत्युभयत्रापि
श्रुतेः । स्कन्दः “स्कन्दिदृशिशेषणयोः” इति धातोः शम्भून्शोषयतीति स्कन्दः । शम्भुखशरीरकोषा । प्रजापतिः “प्रजापतिश्चर-
ति गर्भे अन्तः” इत्युक्तप्रजापतिशब्दवाच्यः । महेन्द्रः स्वरूपतएवैतत्तन्निर्वाहकः । “इन्द्रं निचिक्षुः परमेज्यो मन् इन्द्रो मायाभिः
पुरुषरूप ईयते” इति श्रुतेः । धनदः “अन्नादो वसुदान” इति श्रुतिप्रसिद्धः सकलफलप्रदः । कालः जगत्संहारकः । “कालाय महाप्रासाय वै-
नमः । अन्ताचराचरग्रहणात्” इति श्रुतिमूत्राभ्यां “अनादिर्भगवान्कालः” इति पराशरस्मरणाच्च । यमः यमयति क्षिप्तयतीति यमः ।
“यमो वैवस्वतो राजायस्तवैव हृदि स्थितः” इति मनुस्मरणात् । सुते अमृतमितिसोमः । “सु प्रसवैश्वर्ययोः” इति धातुः । “सोमः पवते जनिता
मतीनां” इति धातुः । “इत्याद्युक्तसकलकारणसोमशब्दवाच्यः । अपांपतिः “आपो नारादिति प्रोक्ता आपो वै नरसूनुवः । अथ नंतस्तताः
पूर्वतैन नारायणः स्मृतः” इत्युक्तेः । “अप एव स सर्वा दौ” इत्युक्तेषां लब्धवाच्यानां त्वामी ॥ ति० एषः “एवोन्तरादिलोहिरण्यमयः
पुरुषः” इति श्रुतेर्योगजनितसाक्षात्कारविषयः पुरोदश्यमानश्च । ब्रह्मा निस्तुलैश्वर्यविद्यासमृद्धलक्षिकः । ब्रह्मणेनमः । विष्णुः स्वसृष्ट-
परिपालनप्रयोजकतया परिगृहीतविष्णुमूर्तिर्नारायणः । विष्णवेनमः । शिवः अपरिमितकल्याणपुण्यस्वभावः । सुगुणपरश्चादिचि-
होमगवान्महादेवश्च । शिवायनमः । जीवज्योतिर्द्वारा सर्वो जीन्निद्राणि स्कन्दतीति स्कन्दः । भगवान्मथुराह्वनश्च । स्कन्दायनमः ।
प्रजानां जन्यवस्तुनां त्वामी । स्वशक्तिद्वारा सर्वोपादानत्वात् । दृश्यज्ञाद्युपचिह्नो भगवान्यक्षेश्वरश्च । प्रजापतयेनमः । महेन्द्रः
“इति परमैश्वर्ये” “छन्तवंधातुभ्यः” परमैश्वर्यकाष्ठांप्राप्तः । नजहस्तत्वादि विहो देवराजश्च । महेन्द्रायनमः । धनं चैतन्म सर्वानुभ-
हयसर्वस्यान्तर्दादिति स्थापयतीति धनदः । “अन्नादो वसुदान” इत्युक्तसकलफलदः । कुबेरश्च । धनदायनमः । कालः बुद्धिवृत्ति-
जातमपरोक्षतया कलयतीति कालः । मण्डलस्पन्दानुमेयक्रियापरिच्छेदकश्च कालः । कालायनमः । यमयतीति यमः सर्वान्तर्हारी ।
“यमो वैवस्वतो राजायस्तवैव हृदि स्थितः” तेन चेदविवादस्ते मागज्जांमाकुङ्कमः ।” अविवादोऽभेदाभाव इति मनुः । पितृपतिश्च ।
यमायनमः । सोमः उमा उः केवलनिपातः । मा प्रभा उ सर्वदा प्रभया सहितः सोमो भगवदध्वनारीश्वरश्च । “सोमः पवते जनिता
मतीनां” इति श्रुतेः सर्वकारणसोमशब्दवाच्यं । उमयावाक्याप्रकृत्या लयया सहित इत्यर्थमन्ये । सोमायनमः । आपः सत्त्वंचिता-
त्मकं तस्यान्तःकरणोपाधिवशातोऽनन्तस्वपतिः वरुणश्च । अपांपतयेनमः ॥ स० एषः प्रत्यक्षमण्डलान्तर्वर्ती । ब्रह्मा बृंहयति
वर्धयति भक्तानिति तथा । “सर्ववैधितृत्वाच्च विधिष्ठलतस्तथा । विष्णुर्विलभिधामक्षां ननु क्वादिबौक्तसाम्” इत्येतरेभ्यो भाष्यदि-
शाप्यर्थो बोध्यः । शिवं मङ्गलमस्मास्तीति शिवः । अशौचाय च् । शिवयतीति शिवतथा । “तत्करोती” ति पुन्यन्तात्पचाय च् । “शः स्वाग्र-
सक्रेषां क्रेश्वरीन्द्रशरासने । तूष्णीं गते सुखे” इति नानार्थरत्नमालोक्तेः । शंखसमेधामस्तीति शिरोभुक्ताः सान्त्वयतीति वा । स्कन्द-
त्वात् जलशोषणात् स्कन्दः । स्कन्दान्तर्गतत्वेन च्युतत्वात् स्कन्दः । “स्कन्तत्वात् स्कन्दांप्राप्तः” इति भारतरत्नानुसंगोक्तः ॥ प्रजापा-
लकत्वात् प्रजापतिः । प्रकषेण जनयतीति प्रजः । नविद्यते पतिर्भस्यसोपतिः । प्रजश्चावापतिश्चेति तथेति वा ॥ ८ ॥ स० मनुः
सर्वज्ञः । “मनु अवबोधने” इति धातुः । टी० पितरः अग्निष्वात्पादयः । सदावसन्तीति वसवः । ते चाष्टौ । सिद्धिरेषां मस्तीति साध्याः ।
अशौचाय च् । ते च द्वादश । अश्विनौ षड्भास्वपिण्यां आदित्यमहिष्यां संहयाऽश्वरूपयुक्तस्यादित्यस्य तस्यां जाता वश्विनौ । त्रियन्तेन
कदाचिदिति मरुतः । ते च वायुपुराणोक्ताः शुक्रज्योतिःप्रभृतय एकोनपञ्चाशत् । मननान्मनुः । “नान्यो तोस्तिमन्ता” इति श्रुतेः ।
धाति छुरभीकरोतीति धातुः । “वा गतिगन्धनयोः” इति धातुः । “सर्वगन्धः सर्वरसः” इति श्रुतेः । वहति हव्यमिति वहिः “वह प्रा-
पणे” । प्रजाप्राणः प्रजानां प्राणनहेतुः । इत्यतीति ऋतुः । “ऋतातौ” । “ऋतुः सुदर्शनः कालः” इति सहस्रनामपाठात् । कर्ता तेन

आदित्यः सविता सूर्यः खगः पूषा गभस्तिमान् ॥ सुवर्णसदृशो भानुर्हिरण्यरेता दिवाकरः ॥१०॥

कृतानां वसन्तादीनां कर्ता एष प्रभाकरः प्रह्ला चेत्या-
दिरीत्याऽन्वयः ॥ ८—९ ॥ एवमादित्यस्वरूपमुप-
दिश्य तद्विषयमादित्यहृदयस्तोत्रमुपदिशति—आदित्यः
सवितेत्यादिना लोकसाक्षिण इत्यन्तेन ॥ तत्र आदि-
त्यादिप्रथमान्तपदेषु स्वपदमध्याहार्यं । अदितेरपत्यत्वे-
नानन्तीर्ण आदित्यः । “दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदा-
ण्यः” इति ण्यप्रत्ययः । अदितेः अखण्डिताया
भूमेरयं पतिरित्यादित्यः । सूते जगदिति सविता ।
सुवसि प्रेरयति जनान् कर्मणीति सूर्यः । “पू प्रेरण”
इति धातोः “राजसूर्यसूर्य—” इति निपातनात् ।

क्यप्प्रत्ययो रुडागमश्च ॥ खे गच्छतीति खगः ।
लोकोपकारार्थमाकाशे संचरन्नित्यर्थः । वर्षेण पुष्पाति
जगदिति पूषा । शत्रुक्षत्रियादौ निपातितः । गभ-
स्तयः किरणाः अस्य सन्तीति गभस्तिमान् । सुवर्ण-
सदृशः सुवर्णवर्णः । “हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश आप्र-
गखात्सर्व एव सुवर्ण” इति श्रुतेः । भातीति भानुः ।
“दाभाभ्यां नुः” इति सुप्रत्ययः । हिरण्यं रेतो यस्य
स हिरण्यरेताः हिरण्यमयब्रह्माण्डकर्तेत्यर्थः । अक्षरा-
धिक्यमार्धत्वात् । दिवा करोतीति दिवाकरः, दिवा
अहि प्राणिनः चेष्टां करोतीति वा दिवाकरः ॥ १० ॥

विनातृणाग्रमपि न च लतीति कृत्वा सर्वभूतान्तःप्रवेशेन सकलकर्मकर्ता । प्रभाकरः प्रकृष्टज्ञानसाधनं ॥ ति० पितरोऽभीजप्रदाः तद्भूयो-
यंसर्वेषां भीजप्रदाः । “तासां ब्रह्ममहेशो निरहं भीजप्रदः पिता” इत्युक्तेः । बहुत्वं पूजार्थं । कन्यवाहनादयः पितृदेवताश्च । वसुरहमर्थः
अष्टौ वसवश्च । साध्याः प्राधान्येन योगिनः । प्रसाधनीयत्वात्साध्याः । देवगणविशेषाश्च । अभिनां अभ्योतेर्वन्प्रत्ययान्तोऽभ-
शब्दः । सर्वव्याप्तौ देवभिवर्जौ च । मरुत् “मृहप्राणस्यागे” । अस्माधातोऽस्ति प्रत्ययान्तं रूपं । अनर्थमारकः । एकोनपञ्चाशत्संख्य-
मरुद्गणश्च । मनुत इति मनुः सर्वज्ञः । आदिराजश्च । बातीति वायुः “वागतिगन्धर्वाभ्योः” गतिर्हानिंज्ञापनं च । ज्ञाताज्ञापकश्च ।
प्राणवृत्तिः प्राणश्च । वह्निर्निः वह्निः । स्वेमहिन्निस्यं प्रतिष्ठितो भूलास्त्रिभिर्निर्यस्यैर्निर्यस्यैर्वहतीति वह्निः अभिश्च । प्रजायन्ते जीवास्त्यने-
ति प्रजाः । प्रकृष्टजनिमन्तो विमूल्याप्यथोक्ताः । देवाश्च । प्राणयतीति प्राणः । “न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन । इतरेण तु
जीवन्ति यस्मिन्नेता तु पाश्रितौ” इति श्रुतेः । प्राणयात्राप्रवर्तकः प्राणः । ऋतुसाक्षात्तानां कर्ताऽपदानं वसन्ताद्युत्कर्ताऽन्वत्तरात्मा
कालश्च । प्रभाकरो भास्करवत् । शब्दस्याप्यर्थतादात्म्येन देवतास्वरूपलाभात्स्वरूपप्रभाकरयोः शब्दयोः शब्दभेदेन मूल्यन्तरसंज्ञेयं ॥ ९ ॥
तनि० सूर्यः स्थावरजगमात्मकजगदन्तर्गामी सूर्यशब्दवाच्यः । “सूर्य आत्मा जगत्सत्सुषुप्तश्च” इति श्रुतेः ॥ ती० अधुना सोऽस्य स्वरूपं दर्शयति—
आदित्य इत्यादिना । अत्र प्रथमान्ते पुनश्च देवेषु खंशब्दमध्याहृत्य लमादित्यस्त्वं सवितेत्येवं योजनीयं । “यस्मात्सर्व-
मादत्ते तस्मादादित्यः” इत्यौपनिषद्व्युत्पत्त्या अशेषविषयभोक्ता आदित्य इत्यर्थः । सविता सर्वस्य जगतः प्रसविता । सूते जगदि-
ति वा सविता । सुवसि प्रेरयति जगदिति वा सविता । सुवसि प्रेरयति कर्मणीति सूर्यः । सुहृदयमिति प्रेरयतीति वा सूर्यः परमात्म्यं । प्रेरण-
सौष्टवं च निरुपाधिकत्वं । तच्च गमक एव । ‘अन्तःप्रविष्टः शास्त्राजनानां’ इत्यादि श्रुतेः । खं परमाकाशं गच्छति अथवा स्त इति खगः ।
‘यो अस्याध्वसः परमेव्यो मन्’ इति श्रुतेः । पुष्पातीति पूषा स्थितिकर्तेत्यर्थः । ‘पुष्पपुष्टावि’ ति धातुः । गभस्तिमान् गां दिशं व्याप्य मास्य-
ति प्रकाशयतीति गभस्तिः । ‘भाससीता’ विधिधातुः । पृषोदरादित्यात्साधुः । तथा च गभस्तिः सर्वव्यापिनी रुद्धमीरुद्धान् । रुद्धमीनि-
स्यमुक्त इत्यर्थः । निलयोगे मनुष्यं । रुद्धम्याः सर्वव्यापिणं “यथा सर्वगतो विष्णुस्तथैवेयं द्विजोत्तम” इति पराशरस्मरणादित्यर्थः । शोभ-
ने पणैः पक्षीयस्य सख्युपणैः परमात्मा । “द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया” इति श्रुतेः । तपसीति तपनः । ‘तपसन्तापे’ । ‘सुखदुःखः परंतपः’
इति स्मर्यते । सुवर्णसदृश इति पाठे सुवर्णवर्ण इत्यर्थः । “हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश आप्रगखात्सर्व एव सुवर्णः” इति श्रुतेः । भातीति भानुः ।
‘तमेव भान्तं’ इति श्रुतेः । हिरण्यरेताः । हिरण्यं हिरण्यं रेतः अण्वेतादकद्रव्यं यस्य सः । ‘अप एव ससर्जो दैता सुवीर्यमवाप्नुजत् ।
तद्वज्रमवक्रेमसहस्रांशुसमप्रभम् ।’ इति मनुस्मरणात् । अज्ञाननिवर्तनद्वारा दिवा श्रुतिज्ञानं करोति व्युत्पादयतीति दिवाकरः ।
हरिदश्च हरति मन इति हरिः मनोहरः अश्वः वाहनं गच्छो यस्य सः । पृषदश्च इति वत् । सहस्रां विः अष्टैस्त इत्यर्थः । अर्निदशब्देन
पूज्यमङ्गलगुणा उच्यन्ते । अनन्तकल्याणगुण इत्यर्थः । सप्तसप्तिः सप्ताख्यः सप्तिः अश्वो यस्य सः । ‘एकोऽश्वो वहति सप्तनामा’
इति श्रुतेः । अनेन कल्कयवतारः सूचितः । मरीचिमान् मिथ्यन्ते स्रजवोऽनेनेति मरीचिश्चक्रं । तद्धान् । उपलक्षणमेतत् । शङ्खचक्र-
गदाधर इत्यर्थः । तिमिरोन्मथनः ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकदोषनिवर्तकः । “इत्यन्तःस्थो ह्यभद्राणि विधुनोति सुहृत्सता” इति स्मरणात् ।
शंशुस्वमसाद्रवतीति शंभुः । ‘विश्वांश्च विश्वंशं भुव’ इति स्मरणात् ॥ लक्षणेति त्रिस्त्रयसंख्यः सप्तत्रिंशं भूमिमितिवद्वा । ‘तद्वा लक्ष्मण-
करणे’ इति धातुः । अनेन परशुरामावतारः सूचितः । मृतं अचेतनं ब्रह्माण्डं जीवयतीति मार्तण्डः । ‘जीवा जीवमजीवयत्’ इति भाग-
वतोक्तेः । मंशुमान् अन्तर्बहिर्व्याप्तिमान् । ‘अथ व्याप्तौ’ इति धातुः । ‘अन्तर्बहिर्व्याप्तत्वं व्याप्य नारायणः स्थितः’ इति श्रुतेः । हिरण्यं
सकलजगदुत्पादकसमष्टिजीवातं गभैर्यस्य सः हिरण्यगर्भः । “हिरण्यगर्भः समवर्ततामे” इति श्रवणात् । तापप्रयतज्ञानां विभ्रमस्था-
मलान्छिश्चिरः । तपनः ‘तपसन्तापे’ स्वाश्रितविरोधिनां तापकारीत्यर्थः । सर्ववस्तुसाक्षात्कारहेतुभूता लोककर्ता । क्यतेस्त्यतेऽर्थः

हरिदश्वः सहस्रार्चिः सप्तसप्तिर्मरीचिमान् ॥ तिमिरोन्मथनः शंसुस्त्वष्टा भार्ताण्ड अंशुमान् ॥ ११ ॥
हिरण्यगर्भः शिशिरस्तपनो भास्करो रविः ॥ अग्निगर्भोदितेः पुत्रः शङ्खः शिशिरनाशनः ॥ १२ ॥

हरिः श्यामा अश्वः अश्वः सन्तीति हरिदश्वः । सहस्रार्चिः सहस्रकिरणः । सप्तनामा सप्तिरश्वो यस्यासौ सप्तसप्तिः । “एको अश्वो वहति सप्तनामा” इति श्रुतेः । मरीचयोऽस्य सन्तीति मरीचिमान् । प्रकाशवानित्यर्थः । तिमिराण्युन्मथतीति तिमिरोन्मथनः । शंसुखं भवत्यस्यादिति शंसुः । “हुप्रकरणे मितद्व-दिभ्य उपसंख्यानम्” इति छुः । सर्वाणि रूपाणि त्वष्टा । सर्वसंहारक इत्यर्थः । श्रुतेण्डे आतो भार्ताण्डः । सर्वसंहारे तत्सृष्टये पुनः प्रादुर्भूत इत्यर्थः । अंशवोऽस्य सन्तीत्यंशुमान् । प्रकाशमान इत्यर्थः ॥ ११ ॥ हिरण्यं

हिरण्यमाण्डं । “तदण्डमभवत्तैमं सहस्रांशुसमप्रभम्” इति श्रुतेः । तस्य गर्भो हिरण्यगर्भः । ब्रह्माण्डोद-वर्तीत्यर्थः । यद्वा हिरण्यं हितरमणीयं गर्भमन्तःकरणं यस्यासौ हिरण्यगर्भः । तापत्रयतप्तानां विश्रमस्थान-त्वाच्छिशिरः । तपतीति तपनः । भासः करोतीति भास्करः । रूप्यते स्तूयते सर्वैरिति रविः । “अच इः” इतीप्रत्ययः । दिवा अग्निगर्भे यस्यासावग्निगर्भः । “उद्यन्तं वावादित्यमभिरनुसमारोहति” इति श्रुतेः । अदितेः पुत्रः अदितेः पुत्रत्वेनावतीर्णः । शाम्यति स्वयमेव सायंकाल इति शङ्खः । “शिशिरं हिमं

सितिरविः । रौतितपदिशतिवेदानितिवारविः । ‘शोबैवेदांश्चप्रहिणोतितस्मै’ इति श्रुतेः । अग्निः कालामिन्द्रोर्गर्भेयस्यसोमिगर्भः । ‘नारायणाद्भोजायते’ इति श्रुतेः । अदितेः पुमपत्यं पुरन्दरं प्रायत इत्यदितेः पुत्रः । शंसुखं स्वे आकाशे हृदयाकाशेयस्यसः शङ्खः । निरवधिकानन्दवानित्यर्थः । शिशिरनाशनः सूर्यरूपेण शिशिरं हिमं नाशयतीति तथा ॥ ति० आदित्यः अशेषविषयभोक्ता मण्डला-भिमानोऽदितिपुत्रश्च । सविता अन्तःकरणोपाधिनापरिमितचिदात्मवर्गस्य । रविमभिः पर्यन्त्यादिप्रकृत्या तत्तदभादिहृष्टा । सतैः सूर्यः सर्वेशः । ‘सूर्ये एकाकीचरति’ इति श्रुतेः । कर्मप्रेरको वा । गमस्तिमान् रविदिवत्समानार्थः । शब्दभेदान्मूर्तिभेदः । सुवर्ण-सदृशः ‘आत्मलाभात्परिविधते’ इति श्रुतेः । सुवर्णसदृशनिधिलाभतुल्यकामः । यद्वा हिरण्यं तत्साधनपारदएवरेतोयस्येत्यर्थः । अक्षराधिक्यमार्थः । दिवेल्यव्ययंप्रकाशवाचकं । प्रकाशं करोतीति दिवाकरः । हरितोदिशोऽश्रुतिव्याप्नोतीति हरिदश्वः । इयामवर्णा-श्वश्च । सहस्राण्यनन्तानि अर्चिर्विज्ञानानित्यस्यसः । यद्वा सहस्रसंख्याकान्यर्चिर्विरमयोर्यस्यसः । सप्तसप्तिः सप्तसप्तिष्व्याः प्राणा इन्द्रियाणि द्वेचक्षुषी द्वे श्रोत्रे द्वे नासिके वाचैकेति “सप्तप्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्” इति श्रुतेः । सप्तप्राणानां सप्तिः प्रवृत्तिर्यतः सः । सप्तसंख्या-श्वश्च । मरीचिमच्छब्दोऽन्तःकरणमन्तःकरणव्याख्यातम् । अज्ञानलक्षणं तिमिरमुन्मथतीति तिमिरोन्मथनः अन्धकारनाशनश्च ॥ हिरण्य-गर्भः सकलजगदुत्पत्तिस्थितिलयकर्ता । ब्रह्मविष्णुः इदं रूपो हिरण्यगर्भः । “भगवते हिरण्यगर्भाय नमः” इति द्वादशाक्षरी आदित्यहृदय-रहस्यमितिकतकः । शिशिरः शीतः सुखस्वभावः । तपनः ‘तपश्चैव’ स्वभावतएव सर्वेश्वर इत्यर्थः । दितिर्नाशो न विद्यते यस्यास्काऽ-दितिर्ब्रह्मविद्या । तस्याः पुत्रः तत्तन्मयात् । आदित्यश्च । शंसुखं च शंसुः । परमानन्दगगनात्मेत्यर्थः । शिशिरं जाप्यं मन्दबुद्धिर्लं भाषयतीति शिशिरनाशनः । हिमनाशकश्च ॥ स्त० आदित्यः आदौ अनादिकालमारभ्य वर्तमाने स्वे आनन्दज्ञानेयस्यसः । तस्य यंच स्वे । ‘आनन्दं तीतिवैवदेत् । येतिज्ञानंसमुद्दिष्टं’ इति सत्यशब्दव्याख्यापरभागवततात्पर्यात् । ‘अदमक्षण’ इत्यत आदिनोरा-क्षसाः । तास्य जतीति वा । लज्जविषर्ग इत्यतोऽऽकर्तारि । “आदिनोराक्षसाः प्रोक्ताः” इति भागवततात्पर्यं । अदितेरपत्यमिति वा । वामनरूपेणादित्यपत्यत्वाच्छ्रीपतेरादित्यता । आदितएवस्योऽप्यसः । तनोतेऽर्थः । आदौ विद्यमान इति वा । सुवति सतः सत्कर्मणि असतोऽसत्कर्मणि च प्रेरयतीति वा । ‘सूरेण’ इति तौ दादिकात्स्वपोरुद् । सूरिगम्यत्वात् ज्ञानिप्राप्यत्वाच्चेति वा । निर्वचनलोपेऽपेक्षार-लोपः । “सूर्यः ससूरिगम्यत्वात्” इतीशावास्यभाष्योक्तेः । शंसुखं भाषयतीति शंसुः । यत्तुतीर्थनागोजिभट्टाभ्यां शंसवस्यसा-दिति व्युत्पत्तिप्रदर्शनं कृतं तत्पुत्रमुकुटस्वामिव्याख्यानवरकटैरुक्तोन्निधानेनापादानेदुप्रत्ययाभावादयुक्तं । भार्ताण्डः श्रुतेः अश्वस्या-भावेन तत्प्राये परीक्षितेष्वप्येव भवतीति स तथा । कृष्णरूपी । शङ्खध्वादिरयं । भार्ताण्ड इति वा । ‘पुनर्भार्ताण्डसामरत्’ इति मन्त्रात् । ‘अथ भार्ताण्डभार्ताण्डौ’ इति नामनिधानाच्छब्दार्णवाच्च । भार्ताण्डो वराहरूपीति वा । ‘भार्ताण्डस्तपनकोऽह’ इति विश्वः । सूर्यान्तर्गत-त्वाद्वा । स एव भार्ताण्डकः ॥ अग्निगर्भः अग्निगर्भेयस्यसः । ‘उद्यन्तं वावादित्यमभिः समारोहति’ इत्यादिमैश्वरणात् । अग्नेर्गर्भः । ‘अग्नौ क्रियावतां विष्णुः’ इत्यादिः । शंसुः शंसुखं स्वे आकाशमिव व्याप्त्यस्य । शंसुखरूपाणि खानि इन्द्रियाण्यस्येति वा ॥ शि० इति-दश्वः हरेः सुग्रीवस्य देवराज्यप्रदानेन श्वयतिवर्धते ॥ मरीचयः उपलक्षणतया मरीचिप्रभृतयो मुनयोऽस्य सन्ति तेव कत्वेनेति मरीचि-मान् ॥ तक्षति महान्तमपि स्त्रीयानामपराधं तनूकरोति न गणयतीत्यर्थः । त्वष्टा ॥ हिरण्यो हिरण्यगर्भोऽयं शंसुः कदम्बयस्यसः । शिशिरः सर्वैतापरहितत्वात् त्रिलोक्ये लक्षणशैल्यभिषिष्टः ॥ अहोदिवसस्य तदुपलक्षितकालमात्रस्य करः प्रवर्तकः । न रविः प्रकाशकोय-

व्योमनाथस्तमोभेदी ऋग्यजुःसामपारगः ॥ घनवृष्टिरपां-मिश्रो विन्ध्यवीथी पुवङ्गमः ॥ १३ ॥
आतपी मण्डली मृत्युः पिङ्गलः सर्वतापनः ॥ कविर्विश्वो महातेजा रक्तः सर्वभवोद्भवः ॥ १४ ॥

नाशयतीति शिशिरनाशनः ॥ १२ ॥ व्योम्नो नाथो
व्योमनाथः । तमः राहुं भेजुं शीलमस्यास्तीति तमो-
भेदी । ऋग्यजुःसामां पारं गच्छतीति ऋग्यजुः-
सामपारगः । “ऋग्भिः पूर्वाह्ने दिवि देव ईयते ।
यजुर्वेदे तिष्ठति मध्ये अह्नः । सामवेदेनास्तभये
महीयते । वेदैरशून्यस्त्रिभिरेति सूर्यः” इति ध्रुतेः ।
घना वृष्टिर्ह्यसादसौ घनवृष्टिः । “अग्नौ प्रास्ताहुतिः
सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरञ्जं
ततः प्रजाः” इति स्मृतेः । अत एवापां मित्रः ।

पुलिङ्गत्वमार्थः । दक्षिणायने विन्ध्यो वीथी संचारभू-
मिर्यस्यासौ विन्ध्यवीथिः । पुवं यथा तथा गच्छतीति
पुवङ्गमः । विन्ध्यवीथीपुवङ्गम इत्येकपदत्वेन पाठे
विन्ध्यवीथी गगनमार्गः ॥ १३ ॥ आतपोस्यास्ती-
त्यातपी । मण्डलं वृत्ताकारो विम्बोस्यास्तीति मण्डली ।
मृत्युः विरोधिनिवर्तकः । उदयसमये पिङ्गलवर्णत्वात्
पिङ्गलः । सर्वानपि मध्याह्ने तापयतीति सर्वतापनः ।
कविः पण्डितः । व्याकरणादिसर्वशास्त्रप्रवर्तक इत्यर्थः ।
विश्वः विश्वनिर्वाहकः । महान्ति तेजांसि यस्य स

स्वारविः स्वयंप्रकाशइत्यर्थः ॥ १०—१२ ॥ ती० व्योमनाथः तामसाह्वाररूपेणाकाशरूपेणैव । “आर्यमन्त्राकाशः
संभूतः” इति ध्रुतेः । तमः भक्षानां तमोर्गुणभिनत्तीति तमोभेदी । ऋग्यजुःसामपारगः सकलवेदगर्भसामभूमिः । “वेदैश्च सर्वैर-
मेव देवाः” इति ध्रुतेः । घनवृष्टिः घना वृष्टिः सकलकर्मफलरूपाय स्यात्सः । “अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च” — “फलमतलप-
पते” इत्यादिप्रमाणात् । अपां मित्रः महार्णवशाथी । “यमन्तः समुद्रे कवयोऽन्यन्ति” इत्यादि ध्रुतेः । विन्ध्यवदुर्गमायां वीथ्यां सुषु-
प्ता मार्गैर्हृदशी प्रगमयतीति विन्ध्यवीथीपुवङ्गमः । सुक्कप्रापकइत्यर्थः । “स एनान्द्रागमयति — हार्दानुगृहीतशताधिकया” इत्यादि-
प्रवणात् । आतपी आसमन्तावतपः जगन्निर्माणसंकल्पो स्यास्तीत्यातपी । “तपश्चालोचने” इति ध्रुतेः । “यस्य ज्ञानमयं तपः” इति ध्रुतेः ।
मण्डवतेऽनेनेति मण्डलं कौस्तुभादिः अस्यास्तीति मण्डली । ‘महिभूषायां’ इति ध्रुतेः । मृत्युः । अत्र मृत्युशब्दः प्रकृतवाची । मृत्यु-
शरीरकइत्यर्थः । ‘यस्य मृत्युः शरीरे’ इति ध्रुतेः । पिङ्गलमिलतीति पिङ्गलः । ‘पिङ्गमेलेन’ इति ध्रुतेः । मेलेन सुशीलसैन्यसंभवति ।
अतः पिङ्गलः । सौशील्यं नाम मम हात्मनो मूढैः सह नीरन्ध्रेण संश्लोषः । सर्वतापः श्रुगपत्सकलाण्डसंहारकः । कविः विदिताशिलवेद्यः ।
‘यः सर्वज्ञः सर्ववित्’ इति ध्रुतेः । विश्वः विश्वशरीरकः । “विश्वमेवेदं पुरुषः” इति ध्रुतेः । महातेजाः महत् निरवधिकं तेजः पराभिभ-
वनसामर्थ्यस्य सः । रक्तः सर्वैरजकः । सर्वभवोद्भवः भवतीति भवः कार्यवर्गः । सर्वोपतिहेतुरित्यर्थः । यद्वा सर्वेषां भवः संसारो
यस्यादुद्भवतिसतया । नक्षत्रप्रह्वाराणामधिपः नक्षत्रप्रह्वाराणामन्तर्यामीत्यर्थः । “यश्चन्द्रतारकमन्तरोयमयती” इत्यादि ध्रुतेः ।
विश्वभावनः विश्वस्थितिहेतुः । “यैः सचन्द्रार्कनक्षत्रं खं दिशो भूर्भुवो दधिः । वासुदेवस्य वीर्येण निवृत्ता निमहारमनः” इति प्रवणात् ।
तेजसामपितेजस्वी प्रशस्ततेजस्कइत्यर्थः । ‘तेन सूर्यस्तपति तेजसेदः’ इति ध्रुतेः । ‘सूर्यस्यापि भवेत्सूर्यः’ इत्युक्तत्वाच्च । द्वादशात्मन्
द्वादशमण्डलान्तर्वर्तिन् । ते तु भ्येनमोस्तु ॥ ति० अपां सखिकानां मित्रः चैतन्यदानेनोपकर्ता । अलानामुत्पादकश्च । विन्ध्य-
वीथी सूर्यमार्गः तेनशी प्रगन्ताच्च विन्ध्यवीथीपुवङ्गमः । मृत्युः सर्वमृत्युसंपादकः । ‘अमुमाहुः परं मृत्युं’ इति ध्रुतेः । पिङ्गलः
पिङ्गलनाडीप्रवर्तनेन कर्ममार्गप्रवर्तकइत्यर्थः । पीतवर्णश्च । द्वादशात्मन् द्वादशमासस्वरूपः । प्रागनुक्रान्तसर्वभूतिरूपाय तु भ्येनम
इत्यर्थः । द्वादशात्मनेनमः ॥ शि० ॥ विः इच्छामात्रेण गणपद्यादिनिर्माता ॥ स्त० विन्ध्यवीथीपुवङ्गमः विन्ध्यस्य सावीथी अग-
स्त्यमुखतो दक्षिणभागे संपादिता तस्यां हृतगन्तेति वा । यथोक्तं भारते वनपर्वण्यागस्थे — ‘सूर्याचन्द्रमसोर्मार्गेन क्षत्राणां गतितया ।
मार्गमिच्छाम्यहं दत्तं भवता पर्वतोत्तमः । दक्षिणामभिगन्तास्मि दिशं कार्येण केनचित् । यावदागमनं महांतावत्सर्वप्रतिपालय । निवृत्तेः
यिहीलेन्द्रततो चर्षस्व कामतः’ इत्यादिना ॥ विश्वः जगत्प्रविष्टः । ‘विश्वप्रवेशने’ इत्यस्मात् । ‘अशुभुषिलटिकणिखटिविशिभ्यः कषि’ति
क्लृप्त्ययेतस्य किराहणाभावे च रूपं ॥ ‘तत्तद्वा सदेवानुप्रविशत्’ इति ध्रुतेः । सर्वत्र प्रविष्टत्वात् स्नानरूपत्वाद्विश्वः । ‘विश्वप्रवेशन’ इति
धातोः क्प्रत्ययः । ‘वागतिगन्धनयो’ रिति धातोर्दप्रत्ययः । विश्वत्र द्वे चेति विश्वहः । ‘विश्वभूता निचराचराणि — विज्ञानमानन्दं
ब्रह्म’ इति ध्रुतेः । विः पक्षीमरुजस्तेन श्वयति गच्छतीति वा । विशेषेण श्वयति व्याप्नोतीति वा । विशेषेण वर्धत इति वा । ‘दुष्प्राश्नितिह-
व्यो’ रिति धातुव्याख्यानात् । विश्वं वायुं अन्तर्यामितया वर्तयतीति वा । विश्वश्च दोषपदात् ‘वृत्तवर्तने’ इत्यतोः । ‘लोपः समाने’
इति वलोपः । ‘गुहाशयानिहिताः सप्तसप्त’ इति वत् । विश्वं जगद्भूतं वर्तयतीति वा । विश्वस्वकारणत्वाद्वा । ‘कार्यकारणयोरेकशब्दव्याय-
हतिर्भवेत्’ इति शब्दनिर्णये । जीवनि यामकत्वाद्वा । ‘शरीरेषु प्रविष्टत्वाद्द्विश्वो जीवजदीर्यते । जीवस्य तदधीनत्वाद्द्विष्णुर्विश्व इति स्मृतः’
इत्युक्तेः । प्रत्यहं सुतो मोक्षे प्रत्यये भूतान्यत्र प्रविशन्तीति वा । ‘यत्प्रयन्त्यभि संविशन्ति’ इति ध्रुतेः । विशिष्टसुखज्ञानरूपत्वाद्विशिष्ट-
सुखबलरूपत्वाद्वा । ‘विश्वसुखरूपत्वात्’ इत्युक्तेः । अत्र प्रमाणेषु ब्रह्मचर्यसुखवाची । ‘स्वित्त्वानन्दः समुद्दिष्टः’ इत्युक्तेः । सर्वभवोद्भवः

नक्षत्रग्रहताराणामधियो विश्वभावनः ॥ तेजसामपि तेजस्वी द्वादशात्मनमोस्तु ते ॥ १५ ॥
 नमः पूर्वाय गिरये पश्चिमे गिरये नमः ॥ ज्योतिर्गणानां पतये दिनाधिपतये नमः ॥ १६ ॥
 जयाय जयभद्राय हर्षश्चाय नमोनमः ॥ नमोनमः सहस्रांशो आदित्याय नमोनमः ॥ १७ ॥
 नम उग्राय वीराय सारङ्गाय नमोनमः ॥ नमः पद्मप्रबोधाय भार्ताण्डाय नमोनमः ॥ १८ ॥

महातेजः । रक्तः सर्वेष्वनुरक्तः । सर्वेषां भवः
 संसारः उद्भवत्यस्यादिति सर्वभवोद्भवः ॥ १४ ॥
 नक्षत्राणां ग्रहाणां ताराणां चाधिपः । विश्वं
 भावयति स्थापयतीति विश्वभावनः । तेजसामभ्या-
 दीनां तेजसामपि तेजस्वी प्रशस्ततेजाः । द्वादश
 आत्मानो भूतयो यस्य स द्वादशात्मा । ते च
 दर्शिताः स्मृतौ—“इन्द्रो धाता भगः पूषा मित्रो य
 वरुणोर्यमा । अर्चिर्विवस्वांस्त्वष्टा च सविता
 विष्णुरेव च” इति ॥ एवंभूतस्त्वमसि । अतस्तुभ्यं
 नम इति योजना ॥ १५ ॥ नमः पूर्वोक्त्यादिश्लोक-
 षट्कमेकान्वयं ॥ पूर्वाय गिरये पूर्वभागस्थगिरिपुल-
 क्षिताय । पश्चिमे गिरये पश्चिमभागस्थपर्वतोपल-
 क्षिताय । जयाय उपासकानां जयकराय । जयसीति
 जयः जयी तस्मा इति वा । जयभद्राय जयभद्रयोः
 प्रदाने । हर्षश्चाय श्यामाश्चाय । अत्र स्तुतिस्वाभ्युप-
 रक्तिश्चिन्त्या । आदरातिशयेन नमःशब्दस्य द्विरुक्तिः ।
 उग्राय अनुपासकानामुग्राय । विविधमीरयति प्रेरयति
 प्राणिनश्चेष्टयतीति वीरः तस्मै । सारं शीघ्रं गच्छतीति

सारङ्गः तस्मै । एकेन निमिषार्धेन द्विसहस्रयोजनं
 गच्छतीति पुराणप्रसिद्धिः । ब्रह्मेशानाच्युतेशाय
 ब्रह्मेशानाच्युतानां सृष्टिसंहारस्थितिकर्तृणामीशाय ।
 परब्रह्मरूपत्वेन स्तूयते “असावादिलो ब्रह्म” इति
 श्रुतिः । अथवा ब्रह्मेशानयोः ब्रह्मरुद्रयोः अच्युतेशः
 अच्युतनियन्ता । सर्वापत्स्थपि पालक इत्यर्थः ।
 ‘वेदापहारगुरुपातकदैवपीडायापक्षिभोचनमहिष्क-
 लप्रदाता’ इत्यर्थः । ब्रह्मेशायाच्युतेशायेत्यपि पाठः ।
 तस्मै । आदित्यरूपं वर्धनं दीप्तिर्यस्य तस्मै आदित्यव-
 र्चसे । भा अस्यास्तीति आत्मानं तस्मै । सर्वभक्षाय
 सर्वसंहर्त्रे । अतएव तस्मिन्समये रौद्राय वपुषे ।
 तमः अन्धकारं हन्तीति तमोघ्नः । आश्रितशत्रून्
 हन्तीति शत्रुघ्नः । अमितः अपरिच्छिन्नः आत्मा
 स्वरूपं यस्यासौ अमितात्मा । कृतघ्नं हन्तीति कृतघ्नघ्नः ।
 देवाय दीप्यमानाय । तप्तचामीकराभाय हिरण्यव-
 पुषे । ब्रह्मये अग्निरूपेण हन्यवाहनाय । विश्वं जगत्
 कर्म कर्तव्यं यस्य तस्मै विश्वकर्मणे । सर्वजगत्कर्त्रे
 इत्यर्थः । लोकसाक्षिणे लोकानां जनानां अन्तर्यामि-

अग्रापित्वात्सर्वः । ‘सर्वसमाप्नोषिततोसि सर्वः’ इति गीतोक्तेः । भवोद्भवेति श्रुतिस्थपदानुवादः । मङ्गलरूपत्वाद्भवः । उद्भवः
 उद्भूतसंघतिः । उद्भवमन्वात्रालन्ताभावोविवक्षितः । सत्तासौ सच । विश्वभावनः विश्वभावो विश्वत्वं जगदभेदइत्याद्यत् ।
 न यस्यस्य विश्वभावनइति वा ॥ १३—१५ ॥ टी० पूर्वाय गिरये विष्णुपुराणोक्तरीत्या तत्तद्विद्यन्तर्यामिणे इत्यर्थः । ज्योतिर्ग-
 णानां पतये ज्योतिर्गणानां मुक्तानां पतये स्वामिने । सूर्यपर्यायनामानि सर्वाण्यपि तदन्तर्यामिपर्यवसितानीति हृदि निधायाह—दिनाधि-
 पतयइत्यादि । जयाय जयतीति जयः अप्रतिहतपराक्रमस्तस्मै । जयन्त्यनेन भक्ताः संसारमिति वा जयः । जयभद्राय उपासका-
 नारोगपापादिजयभद्रकल्याणचक्रप्रयच्छतीति जयभद्रः । हर्षश्चाय हरिः हनुमान् अश्वः वाहनयस्यसः । अनेन रामावतारः सूचितः ।
 आदरातिशयेन नमःशब्दस्य द्विरुक्तिः । सहस्राण्यंशो जीवाय ससहस्रांशुः । ‘ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः’ इति स्मरणात् ॥ टी०
 जयाय ब्रह्मलोकान्तसकलजयप्रदाय जयाय ब्रह्मलोकदिजयप्राप्ययद्भद्रं भूमानन्दस्तदात्मकाय ।
 जयभद्राख्यद्वितीयद्वारपालमूर्तये च । इमावेव शपथशतोऽवतीर्णैरावणकुम्भकर्णौ । हर्षश्चो हरिदशपर्यायः । आदित्येति तान्नः प्राधा-
 न्यबोधनाय तस्य द्विरुक्तिः ॥ १७ ॥ ज्योतिर्गणानां अग्रादिप्रकाशकवस्तुनां पतये । अलक्ष्म्यप्राप्ताः । तेन पि संक्षोपपत्तिः । आकोशश्च
 सर्वसुपर्ववर्षस्य ज्योतिर्गणमात्रपतित्वोक्त्या विविधैः । दिनाधिपतये दिनाधिपस्य सूर्यस्य पतिः आनन्दोयस्यादिति सवा ॥ १६—१७ ॥
 टी० उग्राय अनुपासकानामुग्ररूपाय । विविधमीरयति प्रेरयति प्राणिनश्चेष्टयतीति वीरस्तस्मै । सारं शीघ्रं गच्छतीति सारङ्गः । यद्वा
 सारग्राहिणे । यद्वा हंसावताराय । यद्वा सारं प्रणवः तेन प्रतिपाद्यत इति सारङ्गः ब्रह्मेशानाच्युतेशाय ब्रह्मेशानाच्युतानां सृष्टिसंहार-
 स्थितिकर्तृणां ईशः स्वाामी । परब्रह्मणस्तदात्मत्वात् । ‘सृष्टिस्थित्यन्तकरीणां ब्रह्मविष्णुशिवात्मिका । सर्वज्ञायातिभगवानेकएव ज-
 नार्दनः ।’ इति स्मरणात् । सर्वभक्षाय सर्ववैद्यभोक्ते । सर्वसंहर्त्रे वा । ‘यस्य ब्रह्मचक्षुर्बोधो भवतश्चोद्भूतः’ इति श्रुतेः । शत्रुसंहारा-

[पा०] १ घ. रक्षिभावनः, २ ख. ह. झ. अ. ट. पश्चिमायाः प्रयेनमः, ३ घ. पश्चिमायनमोनमः, ४ ह. झ. अ. ट. प्रवणायनमोस्तुते.

ब्रह्मेशानाच्युतेशाय सूर्यायादित्यवर्चसे ॥ भास्वते सर्वभक्षाय रौद्राय वपुषे नमः ॥ १९ ॥
 तमोन्नाय हिमन्नाय अशुन्नायामितात्मने ॥ कृतघ्नघ्नाय देवाय ज्योतिषां पतये नमः ॥ २० ॥
 तप्तचामीकराभाय वैष्णवे विश्वकर्माणे ॥ नमस्तमोभिनिघ्नाय रुचये लोकसाक्षिणे ॥ २१ ॥
 नाशयत्येष वै भूतं तदेव सृजति प्रभुः ॥ पायत्येष तपत्येष वर्षत्येष गमस्तिभिः ॥ २२ ॥
 एष सुप्तेषु जागर्ति भूतेषु परिनिष्ठितः ॥ एष एवाग्निहोत्रं च फलं चैवाग्निहोत्रिणाम् ॥ २३ ॥
 वेदोश्च क्रतवश्चैव क्रतूनां फलमेव च ॥ यानि कृत्यानि लोकेषु सर्व एष रविः प्रभुः ॥ २४ ॥

तथा सुकृतदुष्कृतकर्मसाक्षिणे ॥ १६—२१ ॥ एव-
 मादित्यहृदयमुपविश्य पुनरपितत्प्रतिपाद्यदेवतांस्तौति
 —नाशयतीत्यादिना श्लोकत्रयेण ॥ भवतीति भूतं
 जगत् नाशयति । महाप्रलये पुनस्तदेव सृजति ।
 अत्यथकालनिवृत्तौ । प्रभुः पालकः । पालकत्वमेव
 प्रपञ्चयति—पायतीति । पायति शोषयति । “वै
 शोषणे” इति धातुः । सुप्तेषु भूतेषु प्राणिषु परिनिष्ठितः

अन्तर्यामिलेन स्थितः जागर्ति । सकलयज्ञकर्तृत्व-
 लप्रवृत्तान्याह—एष इति ॥ वेदवेद्यत्वमाह—वेदा
 इति ॥ सर्वकर्मसमाराध्यत्वमाह—क्रतव इति ।
 क्रतुफलप्रदत्वमाह—क्रतूनामिति । लौकिककर्मफल-
 प्रदत्वमाह—यानीति । तेषामिति शेषः । सर्वः
 सर्वात्मको रविरेव प्रसूनियन्ता ॥ २२—२४ ॥

यैतमायवपुषे । अनेनगृह्णित्वावतारः सूचितः । अशुन्नाय शत्रुसंहर्त्रे । जितहृषीकायैत्यर्थः । अमितात्मने अपरिमितमहिम्ने । कृत-
 भ्रान्तीति कृतघ्नाय । देवाय स्वयंप्रकाशाय । तप्तचामीकराभाय हिरण्यपुरुषाय । नक्षत्रे वसूनां पावक इति स्मरणात् । हरय
 इति पाठे हरयस्त्वेषमङ्गान्तत्कार्यचेति द्वयः । विश्वकर्माणे विश्वकर्मकार्ययस्यसः । “सर्वकर्मसर्वकामः” इति स्मृतेः । तमोभिनिघ्नाय
 सृष्टाङ्गाननाशकाय । रुचये रोजतइति रुचिस्तस्यै । घृणये लोकसाक्षिणे इति पाठे—“घृणयणदीप्तोः” इति धातोः स्वयंप्रकाशैकतानत्वात्
 धृषिः । लोकसाक्षिणे सर्वसाक्षिणे । ‘सर्वदेवात्मको ह्येष’ इत्यारभ्य घृणये लोकसाक्षिणे इत्येतदन्ताः अष्टोत्तरशतसंख्यायादित्यहृदयतो-
 ज्ञानममन्त्रावेदितव्याः ॥ सू० वीराय विक्रान्ताय । विगुरुर्गम्यस्थानं प्रतीरयतीति वा विगताः ईरः प्रेरको यस्येति वा विविधमीरय-
 तीति वा वीरस्तस्यै । अरैः सह वर्तत इति सारं कालचक्रं । तद्गमयतीति सारंगः । द्वितीयाया अञ्जुः । लोकसारं स्वारमानं जनानां प्रतिगम-
 यति हिापयतीति वा सारंगः । पद्मप्रबोधाय कमलविकासकाय । पद्मो गजेन्द्रस्तस्य प्रबोधो गजत्वे पि न्मानन्तरात्तु स्मृतिर्यस्यात् । ‘हृय-
 चैनानुभावेन यज्रजत्वेऽप्युत्सृष्टिः’ इति भागवतोक्तेः । ब्रह्मेशानाच्युतेशाय ब्रह्मेशानयोः अच्युतश्चासानीशश्च नित्याच्युतस्वामीत्यर्थः ।
 ब्रह्मचर्चैश्च अमोवायुष्य नच्यवतइत्यच्युता श्रीश्च ब्रह्मेशानाच्युताः । तदीश इति वा । सर्वभक्षाय सर्वभराचरं भक्षयतीति स तथा ।
 ‘असाचराचरप्रहणात्’ इति सूत्रात् । ‘सर्वे वा असी’ ति श्रुतेश्च । सर्वाः हिंसकाः तद्ग्राहयेति वा । रुद्राय तदन्तर्गताय । रोगघ्नाय कायवा ।
 ‘रुज्ज्वाय तेषां रुद्रस्तस्याज्जनादेव’ इत्युक्तेः । निर्वचनत्वाद्गकारलोपः । वपुषे वंज्ञानं सद्गतिं वा असाधारण्येन न्यायेन तत्पुष्पा-
 सीति वपुः । तस्यै । विश्वकर्मणो व्याप्त्या पाराय । विनागुरुनेन शुबतिगच्छतीति विशुः । विपूर्वात्सौत्राच्छ्रुवते रीणादिकोऽङ्गुः ।
 नमिष्यते कर्मबन्धकं यस्येति वा नमिष्यते क्लिष्टकर्मैति वा अकर्माः । विशुश्चासाय कर्माचेति वा विश्वकर्मयस्येति वा । ‘हरिरक्लिष्टकारित्वा-
 दकर्मा’ इति वचनात् । ‘नक्तृत्वे तत्किं यत्किंच नारै’ इति श्रुतेः । ति० रुद्रः खंतन्मूलौ रागद्वेषौ तन्मूलानां च विद्रावयतीति रुद्रस्तस्येदं रौद्रं
 अज्ञानसंहारसमर्थज्ञानाकारायेत्यर्थः । शत्रुर्देहाहंभावः । निजतत्त्वभगवदनुसंधानजसौख्येन तत्संज्ञातमात्तस्य हन्ता । तिपुष्कण-
 यादिहन्ता च । कृतघ्नघ्नाय कृतं चेतनस्वरक्षणं भगवत्कृतमुपकारं प्रति विस्मरन्ति ये ते कृतघ्नाः । भगवद्विमुखा अज्ञाः संसारिणः ।
 तानुसंधारानर्थप्रापणेन हन्ति तादृशा ॥ १८—२१ ॥ ति० एष इत्युक्तार्थः । भूतं प्रपञ्चं प्रति सृष्टिं नाशयति भूतप्राणि-
 जातं तत्तदायुरन्तेनाशयति । स्वदिनान्ते च नाशयति । तेन । तमेवोक्तमेवोक्तभूतं जागरादादृशदाचैव सृजति । प्रभुः प्रकर्व-
 णक्षणाक्षि वैभवेन सकलप्रपञ्चात्मना भवतीति प्रभुः । सकलप्रपञ्चस्य आक्षदविज्ञाता च । पायति शोषयति गमस्तिभिः । पायते-
 नमः । तपति नाशयति । तपते नमः । वर्षति सृजति । वर्षते नमः ॥ २२ ॥ एष करणेषु सुप्तेषु उपरतेषु स्वयमनु परतः शक्तिर्नित्य-
 चिद्रूपो जागर्ति । निजमण्डलादर्शनतः प्राणिषु सुप्तेषु । तद्गोचरदेशस्थैस्त्वमण्डले जागर्ति च । सुप्तेषु जाग्रते नमः । भूतेषु परिनि-
 स्थितः अन्तर्यामितया स्थितः । अग्रयः पक्षेन्द्रियलक्षणाः पक्षाग्रयः तेषु होत्रं होमः तत्तद्विषयानुभवरूपः । अग्निहोत्रिणां बाह्याभ्य-
 न्तराग्निहोत्रानुष्ठानां प्राप्यं त्यक्त्यर्गोपवर्गरूपं फलं तत्प्रदश्च ॥ २३ ॥ ति० देवाः क्रतुदेवाः ‘अष्टौ सवः एकादश रुद्रा’ इत्यादिक्रमे-
 णोपदिष्टा जयन्ति शिवाः । क्रतवः सोमाद्यश्च मेघान्ताः । क्रतुफलं धृत्युजं स्वर्गादि । किंच सर्वेषु लोकेषु प्राणिषु यानि कृत्यानि क्रियास्त-

[पा०] १ क. झ. ज. ड. सूराय. २ क. झ. ज. हरये विश्व. ३ च. छ. घृणये. क. ग. घ. रवये लोक. ४ क. घ. ज.

सृजते पुनः. ५ ख. क. च. छ. झ. ज. ड. देवाय.

एनमापत्सु कृच्छ्रेषु कान्तारेषु भयेषु च ॥ कीर्तयन्पुरुषः कश्चिन्नावसीदति राघव ॥ २५ ॥
 पूजयस्त्वेनमेकाग्रो देवदेवं जगत्पतिम् ॥ एतन्निगुणितं जप्त्वा युद्धेषु विजयिष्यसि ॥ २६ ॥
 अस्मिन्क्षणे महाबाहो रावणं त्वं वधिष्यसि ॥ एवमुक्त्वा तदाऽगस्त्यो जगाम च यथागतम् ॥ २७ ॥
 एतच्छ्रुत्वा महातेजा नष्टशोकोऽभवत्तदा ॥ धारयामास सुप्रीतो राघवः प्रयत्नात्मवान् ॥ २८ ॥
 आदित्यं प्रेक्ष्य जप्त्वा तु परं हर्षमवाप्तवान् ॥ त्रिराचम्य शुचिर्भूत्वा घनुरादाय वीर्यवान् ॥ २९ ॥
 रावणं प्रेक्ष्य हृष्टात्मा युद्धाय समुपागतम् ॥ सर्वयत्नेन सहता वधे तस्य धृतोऽभवत् ॥ ३० ॥

अथ रविरवदन्निरीक्ष्य रामं मुदितमनाः परमं प्रहृष्यमाणः ॥

निशिचरपतिसंक्षयं विदित्वा सुरगणमध्यगतो वचस्त्वरेति ॥ ३१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे सप्तोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०७ ॥

इदानीं स्तोत्रस्य फलमाह—एनमिति ॥ कृच्छ्रेषु
 कष्टेषु । कान्तारेषु भयेषु दुर्गममार्गेषु । भयहेतुषु सत्सु ।
 कश्चिदित्यधिकारितियमाभावो दर्शितः ॥ २५—२७ ॥
 एतच्छ्रुत्वादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ त्रिराचम्येत्यन्त्या-
 चमनमाद्याचमनस्याप्युपलक्षणं । धारयामास । जले
 स्नान आदित्यहृदयमिति शेषः ॥ २८—२९ ॥ युद्धाय
 युद्धं कर्तुं । “तुमर्थाच्च भाववचनात्” इति चतुर्थी ।
 सर्वयत्नेन सर्वप्रकारेण यत्नेन ॥ ३० ॥ प्रहृष्यमाणः
 प्रहृष्यन् । पुलकित इति यावत् । निशिचरपतिरिति ।
 “तत्पुरुषे कृति बहुलं” इति सप्तम्या अलुक् । रविः
 आसितं स्तुवन्तं रामं निरीक्ष्य मुदितमनाः स्तोत्रेण
 संतुष्टमनाः प्रहृष्यमाणः सन् निशिचरपतेः संक्षयं
 विदित्वा अनुगृह्य सुरगणमध्यगतः सन् त्वर रावण-
 वधं प्रति त्वरत्वेति वचोवदत् । अत्र सुरगणमध्यगत
 इत्यनेन युद्धदर्शनार्थं स्वमण्डलादवतीर्य रामसमीपे
 गगने स्थित्वा स्तोत्रफलमनुगृहीतवानित्युच्यते । ननु-
 त्तरत्र ब्रह्मरुद्रादयः सर्वे एकदाक्षसया भवाभारायणो
 देव इत्यादिना विष्णोरेव सर्वस्वत्परत्वं महता प्रत्येन

प्रतिपादितवन्तः । अत्र सूर्यस्यैव सर्वोत्तरत्वमुच्यते
 कथमिदं संगच्छते । उच्यते । यथा मधुविद्यायामा-
 दित्यस्य परतया प्रतिपादनेषु तदन्तर्यामिण्येव
 परमात्मनि मधुविद्यायास्तात्पर्यमिति बादरायणो
 ब्रह्ममीमांसायामुक्तवान् । तथास्य मन्त्रस्यादित्यान्तर्या-
 मिविषयतया सर्वमिदं संगच्छते । नारायणपरत्वं
 ह्युपक्रमप्रभृत्योपसंहारमविवादमिति पूर्वमेव बहुलं
 प्रतिपादितम् । ब्रह्मेशानाख्युपदेशायेत्येतदपि मूर्तित्रयस्य
 परमात्मजन्यत्वादुपपद्यते । अयं च सर्गः केषुचित्को-
 शेषु न दृश्यते । उद्धारिणा न व्याख्यातश्च । आर-
 म्मात्रमृति प्रबन्धप्रतिपादितनारायणपरत्वविरुद्धं
 चात्र प्रतिभाति सूर्यपरत्वं । अस्मिन्नकाण्डे त्रिंशदुत्त-
 रशतसर्गा उद्धारिणा गणिताः एतदन्तर्भावे एकत्रिं-
 शदुत्तरशतसर्गास्तेन गणिता भवेयुः ॥ ३१ ॥ इति
 श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकि-
 रीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने सप्तोत्तरशततमः
 सर्गः ॥ १०७ ॥

स्वाधनानिचक्रितयजमानसमिदाज्यपञ्चादीनि । तैर्निजभक्तद्विजानां संघटने परमप्रभुः परमसमर्थः । परमसमर्थमिदमवतारमहा-
 नेनमः ॥ स० एवं पर्वविशालसुरशतसंख्याभगवत्पूजारहस्यनाममन्त्रादितिकतकः । “सर्वदेवात्मकोद्योषइत्यारभ्य—लोकसाक्षिणे”
 इत्यन्ताष्टोत्तरशतसंख्याएवादित्यहृदयस्तोत्रनाममन्त्रादिति तीर्थः । कविना तु स्पष्टमिदं मुद्रणं कृतमिति न्युत्पत्तिवितसायथार्थना-
 मानिद्वेयानि । निरुक्तिवैशिष्ट्याच्च फलाधिक्यसंभवादिमन्तव्यं ॥ २४ ॥ ति० एवं कथितस्य स्तोत्रस्य फलमाह—एनमिति
 आदित्यहृदयस्तोत्रं कीर्तयन्नापदादिषु कश्चिदपि द्विजो नावसीदति नहुः स निमग्नो भवति । यद्वा एवं आदित्यहृदयार्थभूतं सूर्यं । आप-
 दादिनिमित्तेषु जौनार्ममन्त्रैः विशिष्य कीर्तयन् स्तुवन् नावसीदति । अत्र आपत् अकालमृत्युः । कृच्छ्रं उचरादिदुःखं । अयं
 चोरादिनिमित्तं ॥ २५ ॥ ति० इदं श्रीप्रसिद्धिकरं स्तोत्रं जप्त्वा हृष्टात्मा प्रातर्भुजायागतं रावणं प्रेक्ष्य जयार्थं मनसा भगवन्तं भगवत्
 ध्यातवान् ॥ २९—३० ॥ इति सप्तोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०७ ॥

[पा०] १ च. छ. ज. जप्त्वात्रिः. झ. अ. ट. जप्त्वेदं. २ झ. अ. ट. अयार्थं.

अष्टोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०८ ॥

स्वामिमुखसमागच्छद्वायुसुरधावलोकितदाशरथिना चोदितेनमातलिना वक्षमुखमुखाभिमुखतया निजरथचोदना ॥ १ ॥
ततो निजसमरसमालोकनकुतूहलेन गगनाङ्गणमलंकुर्वीणेश्वरमुखसुजनगणे निजविजयपरंपराजयसूचकनिमित्तोदयदर्शिना
दाशरथिना हर्षेणसमरोद्यमनम् ॥ २ ॥

स रथं सारथिर्हृष्टः परसैन्यप्रघर्षणम् ॥ गन्धर्वनगराकारं समुच्छ्रितपताकिनम् ॥ १ ॥

युक्तं परमसंपन्नैर्वाजिमिहैममालिभिः ॥ युद्धोपकरणैः पूर्णं पताकाध्वजमालिनम् ॥ २ ॥

प्रसन्तमिव चाकाशं नादयन्तं वसुन्धराम् ॥ प्रणाशं परसैन्यानां स्वसैन्यानां प्रहर्षणम् ॥

रावणस्य रथं क्षिप्रं चोदयामास सारथिः ॥ ३ ॥

तमापतन्तं सहसा स्वनवन्तं महास्वनम् ॥ रथं राक्षसराजस्य नरराजो ददर्श ह ॥ ४ ॥

कृष्णवाजिसमायुक्तं युक्तं रौद्रेण वर्चसा ॥ [दीप्यमानमिवाकाशे विमानं सूर्यवर्चसम् ॥]

तद्धितपताकागहनं दर्शितेन्द्रायुधायुधम् ॥ शरधारा विमुञ्चन्तं धारासारमिनाम्बुदम् ॥ ५ ॥

तं दृष्ट्वा मेघसंकाशमापतन्तं रथं रिपोः ॥ गिरेर्वज्राभिमृष्टस्य दीर्यतः सदृशस्वनम् ॥ ६ ॥

विस्फारयन्वै वेगेन बालचन्द्रनतं धनुः ॥ उवाच मातलिं रामः सहस्राक्षस्य सारथिम् ॥ ७ ॥

मातले पश्य संरब्धमापतन्तं रथं रिपोः ॥ ८ ॥

यथापसव्यं पतता वेगेन महता पुनः ॥ समरे हन्तुमात्मानं तथा तेन कृता मतिः ॥ ९ ॥

तदप्रमादमातिष्ठन्प्रत्युद्गच्छ रथं रिपोः ॥ विध्वंसयितुमिच्छामि वायुर्भेषमिवोत्थितम् ॥ १० ॥

अथ रावणदुर्निमित्तानि-स रथमित्यादिसार्धश्लोकत्रयमेकान्वयं ॥ अत्र द्वितीयसारथिशब्दः अनेकविशेषणव्यवधानात् पूर्वोक्ताविस्मरणाय । गन्धर्वनगराकारं गन्धर्वनगरसदृशं । तल्लक्षणमुक्तं मिहिरेण-“चित्रवर्णं चित्ररूपप्राकारगृहगोपुरम् । अलंकृतमनेकाभैर्विस्तानध्वजतोरणैः ॥ गन्धर्वनगरं दन्तिनृवाजिश्रययुद्धकृत् । दृश्यते चेन्महद्युद्धमन्योन्यं धरणीभुजां” इति ॥ युद्धोपकरणैः धनुः कवचादिभिः । पताकायुक्ताः ध्वजाः तैर्मालन्त इति पताकाध्वजमाली तं । “मल मल धारणे” इत्यस्माणिनिः । प्रसन्तमिव । स्वविस्तारेणेति भावः । प्रणाशयतीति प्रणाशं ॥ १-३ ॥ स्वनवन्तं शब्दवन्तं । महास्वनं । प्रतिध्वनियुक्तमित्यर्थः ॥ ४ ॥ कृष्णवाजिसमायुक्तमित्यादिसार्धश्लोकत्रयमेकान्वयं ॥ रौद्रेण उद्रेण । तद्धितपताकागहनं तद्विद्युत्पताकावनं । दर्शितेन्द्रायुधायुधं दर्शितानी-

न्द्रायुधसदृशानि आयुधानि येन तं । यद्वा दर्शितेन्द्रायुधानि स्वप्रभावविशेषविरचितेन्द्रचापान्यायुधानि यस्मिन् दृश्यन्ते तादृशं । यद्वा आयुधं धनुः दर्शितेन्द्रधनुस्तुल्यधनुष्कं । धारासारं धारासमूहमित्यर्थः । वज्राभिमृष्टस्य वज्राहतस्य । अतएव दीर्यतः मिथ्यमानस्य । बालचन्द्रनतं आरोपितमौर्वीकलेन बालचन्द्रवन्नतं ॥ ५-७ ॥ मातले इत्यर्थमेकं वाक्यं ॥ संरब्धं वेगवन्तं ॥ ८ ॥ यथापसव्यमिति । यथा आपसव्यमिति छेदः । अपसव्यं अप्रदक्षिणं यथा स्यात्तथा महता वेगेन पुनः आपतता आगच्छता तेन रावणेन समरे आत्मानं हन्तुं मतिः कृता । अपसव्यतया गमनं विनाशद्योतकमित्यर्थः ॥ ९ ॥ तत् अपसव्यगमनस्य विनाशहेतुत्वात्, अप्रमादमातिष्ठन् सावधानतामवलम्बमानः । अपसव्यतां परिहरन्नित्यर्थः । रिपोः रथं प्रत्युद्गच्छ ॥ १० ॥

ति० परमसंपन्नैः परमैः रथवहनोचितशस्त्रगणैर्ब्रह्मादिभिः संपन्नैः । स० परमेतिभावप्रधानं परमत्वेनसंपन्नैः उत्तमैः ॥ २ ॥
रामानु० पताकायुक्तश्चासौध्वजश्चपताकाध्वजः । पताकाध्वजश्चमालाध्वजश्चपताकाध्वजमालः । तदस्यास्तीतिपताकाध्वजमालीतेन ।
द्वितीयरथसारथिशब्दादनेकविशेषणव्यवधानात्पूर्वोक्ताविस्मरणार्थं तदनुवादकावेव । स० सारथिर्मातलिः यंरथंचोदयामासतत्रप्रति
रावणस्यसारथिः रथं प्रचोदयामासेत्यन्वयेनानयोः सारथिशब्दयोः पुनरुक्तताभीत्याऽनुवादतांगीकरणप्रयाससम्भयोरफलः ॥ ३ ॥

[पा०] १ ग. परमसंपन्नैः. २ इदमर्थ. क. ख. ऊ. च. झ. ट. पाठेदृश्यते.

अविक्रमसंभ्रान्तमव्यग्रहृदयेक्षणम् ॥ रश्मिसंचारनियतं प्रचोदय रथं द्रुतम् ॥ ११ ॥
 कामं न त्वं समाधेयः पुरन्दररथोचितः ॥ युयुत्सुरहमेकाग्रः स्मारये त्वां न शिक्षये ॥ १२ ॥
 परितुष्टः स रामस्य तेन वाक्येन मातलिः ॥ प्रचोदयामास रथं सुरसारथिसत्तमः ॥ १३ ॥
 अपसव्यं ततः कुर्वन्नावणस्य महारथम् ॥ चक्रोत्क्षिप्तेन रजसा रावणं व्यवधानयत् ॥ १४ ॥
 ततः क्रुद्धो दशग्रीवस्ताग्रविस्फारितेक्षणः ॥ रथप्रतिमुखं रामं सायकैरवधूनयत् ॥ १५ ॥
 धर्षणामर्षितो रामो धैर्यं रोषेण लम्बयन् ॥ जग्राह सुमहावेगमैन्द्रं युधि शरासनम् ॥
 शरांश्च सुमहातेजाः सूर्यरश्मिसमप्रभान् ॥ १६ ॥
 तदोपोढं महद्युद्धमन्योन्यवधकाङ्क्षिणोः ॥ परस्परभिमुखयोर्दृप्तयोरिव सिंहयोः ॥ १७ ॥
 ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ समेयुर्द्वैरथं द्रष्टुं रावणक्षयकाङ्क्षिणः ॥ १८ ॥
 समुत्पेतुरथोत्पाता दारुणा रोमहर्षणाः ॥ रावणस्य विनाशाय राघवस्य जयाय च ॥ १९ ॥
 ववर्ष रुधिरं देवो रावणस्य रथोपरि ॥ वाता मण्डलिनस्तीक्ष्णा ह्यपसव्यं प्रचक्रमुः ॥ २० ॥
 महद्भ्रुकुलं चास्य भ्रममाणं नभःस्थले ॥ येनयेन रथो याति तेनतेन प्रधावति ॥ २१ ॥
 संध्यया चावृता लङ्का जपापुष्पनिकाशया ॥ दृश्यते संप्रदीप्तेव दिवसेऽपि वसुंधरा ॥ २२ ॥
 सनिर्घाता महोल्काश्च संप्रचेरुर्महास्त्रनाः ॥ विषादयंस्ते रक्षांसि रावणस्य तदाहिताः ॥ २३ ॥
 रावणश्च यतस्तत्र संचाल वसुंधरा ॥ रक्षसां च प्रहरतां गृहीता इव बाहवः ॥ २४ ॥
 ताम्राः पीताः सिताऽश्वेताः पतिताः सूर्यरश्मयः ॥ दृश्यन्ते रावणस्याङ्गे पर्वतस्यैव धातवः ॥ २५ ॥

अविक्रमं अदीनं । असंभ्रान्तं अप्रमादं । अव्यग्रहृदये-
 क्षणं अव्याकुलमनोनयनं । रश्मिसंचारनियतं निय-
 तरश्मिसंचारं । एतानि क्रियाविशेषणानि ॥ ११ ॥
 न समाधेयः नोपदेष्टव्यः । अत्र हेतुः—पुरन्दररथोचित
 इति । अभ्यस्तपुरन्दररथ इत्यर्थः ॥ १२—१३ ॥
 रावणस्य महारथमपसव्यं कुर्वन् स्वरथस्यापसव्यतां
 परिहरन्मित्यर्थः । चक्रोत्क्षिप्तेन रथचक्रोत्थापितेन
 रजसा रावणं व्यवधानयत् व्यवहितमकरोत् ॥ १४ ॥
 रथप्रतिमुखं सर्वथामिमुखं । अवधूनयत् प्राहरत्
 ॥ १५ ॥ धर्षणेलाविसार्धश्लोकमेकं वाक्यं ॥ धैर्यं
 रोषेण लम्बयन् रोषेण निवृत्तधैर्यं इत्यर्थः । ऐन्द्रं
 मातलिनानीतं शरासनं शरांश्च जग्राहेति योजना
 ॥ १६ ॥ उपोढं प्रवृत्तं ॥ १७ ॥ द्वैरथं द्वाभ्यां
 रथाभ्यां प्रवर्तितं युद्धं ॥ १८ ॥ समुत्पेतुरिति ।
 अत्रोत्पातानां राघवजयसूचकत्वं रावणवधद्वारा
 ॥ १९ ॥ इवेः पर्जन्यः । मण्डलिनो वाताः वाय्वाः ।

अपसव्यं अप्रदक्षिणं । प्रचक्रमुः चक्रः ॥ २० ॥ अस्य
 रावणस्य रथो येन मार्गेण याति स तेन मार्गेण
 महत् गृध्रकुलं नभःस्थले भ्रममाणं सत् प्रधावति
 स्म । अनेन रावणस्यासन्नमरणत्वं सूचितम् ।
 तदुक्तं शकुनार्णवे—“आसन्नमृत्योर्निकटे चरन्ति
 गृधादयो मूर्ध्नि गृहोर्ध्वभागे” इति ॥ २१ ॥ जपापुष्प-
 निकाशया संध्यया लङ्का आवृता । अतएव वसुंधरा
 लङ्कार्पयन्तभूमिः रात्रावग्निना संप्रदीप्तेव दिवसेऽपि
 संप्रदीप्ता दृश्यत इत्यर्थः ॥ २२ ॥ सनिर्घाता महोल्काः
 संप्रचेरुः । ते उल्काः लिङ्गव्यत्ययः । रावणस्याहिताः
 प्रतिकूलाः सन्तः रक्षांसि विषादयन् व्यषादयन्
 ॥ २३ ॥ यतः यत्र रावणो गतः तत्र वसुंधरा संच-
 चाल । रावणसमीप एव भूकन्यो जात इत्यर्थः ।
 गृहीता इव बाहवः । कैश्चिद्गृहीता बाहवो यथा प्रहर्तुं
 न क्षमन्ते तथाभूवन्मित्यर्थः ॥ २४ ॥ सिता अश्वे-
 ताश्च सिताश्वेताः । पर्वतस्यैवेति । पर्वतस्याङ्गे धातव

ति० अविक्रमत्वादिचतुर्गुणयुक्त्यया तथाहृतरथं प्रचोदय । अविक्रमत्वमभीष्टत्वं । असंभ्रान्तलंकरणशोभावधुभितचित्तत्वं ।
 अव्यग्रमश्वीयहृदयेक्षणं यत्र । रश्मिसंचारनियतं रश्मिसंचारेनैषुष्यं तत्तत्कालानुगुणेन संयमतमनोनयनव्यवस्थावत्त्वं । स० प्रचोद-
 नक्रियान्वयद्वारा विक्रमत्वादीनांचतुर्गुणसारधौतकर्तृसंगततामन्तव्या ॥ ११ ॥ टी० ऐन्द्रं शरासनं ‘इतिपरमैश्वर्ये’ इति धातोर्निद्रः
 परमात्मा । तदीयं निजायुधं जग्राहेत्यर्थः ॥ १६ ॥

[पा०] १ क. झ. रावणस्यामे. क. ग. ज. रावणस्याहे.

अ. रा. २९९

शृङ्घैरनुगताश्चास्य वमन्त्यो ज्वलनं मुखैः ॥ प्रणेदुर्मुखमीक्षन्त्यः संरन्ध्रमशिवं शिवाः ॥ २६ ॥
 प्रतिकूलं ववौ वायु रणे पांसून्समाकिरन् ॥ तस्य राक्षसराजस्य कुर्वन्दृष्टिविलोपनम् ॥ २७ ॥
 निपेतुरिन्द्राशनयः सैन्ये चास्य समन्ततः ॥ दुर्विषहस्यना घोरा विना जलधरस्वनम् ॥ २८ ॥
 दिशश्च अदिशः सर्वा बभूवुस्तिमिरावृताः ॥ पांसुवर्षेण महता दुर्दर्शं च नभोऽभवत् ॥ २९ ॥
 कुर्वन्त्यः कलहं घोरं शारिकास्तद्रथं प्रति ॥ निपेतुः शतशस्तत्र दारुणं दारुणारुताः ॥ ३० ॥
 जघनेभ्यः स्फुलिङ्गाश्च नेत्रेभ्योऽश्रूणि संततम् ॥ सुमुचुस्तस्य तुरगास्तुल्यमार्गं च वारि च ॥ ३१ ॥
 एवंप्रकारा बहवः समुत्पाता भयावहाः ॥ रावणस्य विनाशाय दारुणाः संप्रजज्ञिरे ॥ ३२ ॥
 रामस्यापि निमित्तानि सौम्यानि च शुभानि च ॥ बभूवुर्जयशंसीनि प्रादुर्भूतानि सर्वशः ॥ ३३ ॥
 निमित्तानि च सौम्यानि राघवः स्वजयाय च ॥ दृष्ट्वा परमसंहृष्टो हतं मेने च रावणम् ॥ ३४ ॥
 ततो निरीक्ष्यात्मगतानि राघवो रणे निमित्तानि निमित्तकोविदः ॥
 जगाम हर्षं च परां च निर्वृतिं चकार युद्धे ह्यधिकं च विक्रमम् ॥ ३५ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे अष्टोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०८ ॥

नवोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०९ ॥

रामरावणयोः समसमरः ॥ १ ॥

ततः प्रवृत्तं सुकूरं रामरावणयोस्तदा ॥ सुमहद्वैरथं युद्धं सर्वलोकमगावहम् ॥ १ ॥
 ततो राक्षससैन्यं च हरीणां च महद्बलम् ॥ प्रगृहीतमहरणं निश्चेष्टं समतिष्ठत् ॥ २ ॥

इवेति योजना ॥ २५ ॥ शृङ्घैरनुगताः शृङ्घसहिता इत्यर्थः । शिवाः गोमायवः मुखैर्ज्वलनं वमन्त्यः सत्यः अस्य रावणस्य मुखमीक्षन्त्यः । रावणामिमुखा इत्यर्थः । संरन्ध्रं कुपितं अशिवं अमङ्गलं च यथा भवति तथा प्रणेदुः । शृङ्घाणां साहित्यमात्रं नतु ज्वलनवमनादिकं ॥ २६ ॥ वायुः रणे पांसून् समाकिरन् तेन तस्य रावणस्य दृष्टिविलोपनं दृष्टिप्रतिघातं कुर्वन् प्रतिकूलं अभिमुखं ववौ ॥ २७ ॥ इन्द्राशनयः उल्काशनयः । उल्काशनयोः स्वरूपमुक्तं मिहिरेण—“उल्का शिरसि विशाला निपतन्ती वर्धते च तनुपुच्छा । अशनिः स्वनेन महता युक्ता नृगजाश्वतरुपशुमुखेषु ॥ निपतति विदारयन्ती धरातलं चक्रसंस्थाना” इति ॥ २८—२९ ॥ तद्रथं प्रति तद्वयोपरि ॥ ३० ॥ तुरगाः जघनेभ्यः स्फुलिङ्गान् नेत्रेभ्यः अश्रूणि च सुमुचुः । एवमार्गं च वारि च तुल्यं यथा भवति

तथा सुमुचुः ॥ ३१—३२ ॥ एवं रावणपराजयसूचकदुर्निमित्तान्युक्तानि । इदानीं रामजयसूचकनिमित्तान्याह—रामस्यापीति ॥ सौम्यानि मनोहानि । शुभानि शुभोदकाणि । अत एव जयशंसीनि निमित्तानि प्रादुर्बभूवुः सत्तां लेभिरे । रामविषये किंचित्कारो हि सत्तालाभहेतुः ॥ ३३ ॥ जयाय निमित्तानि जयसूचकनिमित्तानीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ रणे आसगतानि आलार्यं प्रादुर्भूतानि । हर्षं पुलकं निर्वृतिं सुखं च जगाम ॥ ३५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्यानं युद्धकाण्डव्याख्यानं अष्टोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०८ ॥

वैरथं द्वाभ्यां रथाभ्यां प्रवृत्तं युद्धं प्रवृत्तमिति योजना ॥ १ ॥ निश्चेष्टं समतिष्ठत् । युद्धाद्भूतदर्शन-

ति० परमसंहृष्टः लक्ष्मणोमातलिर्वेतिशेषः ॥ ३४ ॥ इत्यष्टोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०८ ॥

[पा०] १ क. ख. क.—ट. नसुतिकरन्. २ क.—ट. राघवस्वजयायवे. ३ च. छ. ज. सकूरं. च. तत्कूरं. ४ क. झ. ट. समवर्तत.

संप्रयुद्धौ ततो दृष्ट्वा बलवन्नराक्षसौ ॥ व्याक्षिप्तहृदयाः सर्वे परं विस्मयमागताः ॥ ३ ॥
 नानाग्रहरणैर्व्यग्रैर्भुजैर्विस्मितबुद्धयः ॥ सर्पन्तं प्रेक्ष्य संग्रामं नाभिजग्मुः परस्परम् ॥ ४ ॥
 रक्षसां रावणं चापि वानराणां च राघवम् ॥ पश्यतां विस्मिताक्षाणां सैन्यं चित्रमिवावभौ ॥ ५ ॥
 तौ तु तत्र निमित्तानि दृष्ट्वा रावणराघवौ ॥ कृतबुद्धी स्त्रिरामपौ युयुधाते ह्यभीतवत् ॥ ६ ॥
 जेतव्यमिति काकुत्स्थो मर्तव्यमिति रावणः ॥ धृतौ स्ववीर्यसर्वस्वं युद्धेऽदर्शयतां तदा ॥ ७ ॥
 ततः क्रोधाद्दशग्रीवः शरान्संधाय वीर्यवान् ॥ मुमोच ध्वजमुद्दिश्य राघवस्य रथे स्थितम् ॥ ८ ॥
 ते शरास्तमनासाद्य पुरन्दररथध्वजम् ॥ रथशक्तिं परामृश्य निपेतुर्धरणीतले ॥ ९ ॥
 ततो रामोऽभिसंकुद्धश्चापमोयम्य वीर्यवान् ॥ कृतप्रतिकृतं कर्तुं मनसा संप्रचक्रमे ॥ १० ॥
 रावणध्वजमुद्दिश्य मुमोच निशितं शरम् ॥ महासर्पमिवासह्यं ज्वलन्तं खेन तेजसा ॥ ११ ॥
 [रामश्चिक्षेप तेजस्वी केतुमुद्दिश्य सायकम् ॥] जगाम स महीं छित्त्वा दशग्रीवध्वजं शरः ॥
 स निकृत्तोपतद्भूमौ रावणस्य रथध्वजः ॥ १२ ॥
 ध्वजस्रोन्मथनं दृष्ट्वा रावणः मुमहाबलः ॥ [क्रोधैजेनाग्निना सङ्को प्रदीप्त इव पावकः ॥]
 संप्रदीप्तोऽभनत्क्रोधादमर्षात्प्रदहन्निव ॥ १३ ॥
 स रोषवशमापन्नः शरवर्षं महद्वमन् ॥ रामस्य तुरगान्दीप्तैः शरैर्विव्याध रावणः ॥ १४ ॥
 ते विद्धा हरयस्तत्र नास्तलत्रापि बभ्रुः ॥ बभ्रुवुः सस्यहृदयाः पयनालैरिवाहताः ॥ १५ ॥
 तेषामसंभ्रमं दृष्ट्वा वाजिनां रावणस्तदा ॥ भूय एव सुसंकुद्धः शरवर्षं मुमोच ह ॥ १६ ॥
 गदाश्च परिधात्रैव चक्राणि मुसलानि च ॥ गिरिशृङ्गाणि वृक्षांश्च तथा शूलपरश्वधान् ॥ १७ ॥
 मायाविहितमेतत्तु शस्त्रवर्षमपातयत् ॥ तुमुलं त्रासजननं भीमं भीमप्रतिखनम् ॥ १८ ॥

कुतुह्लादिति भावः ॥ २ ॥ एतदेव विवृणोति
 द्वाभ्यां—संप्रयुद्धावित्यादि ॥ संप्रयुद्धौ सम्यग्योद्धु-
 मुपक्रान्तौ । कर्मणि कः । बलवत् अत्यन्तं व्याक्षि-
 तहृदयाः युद्धदर्शनसकचित्ताः ॥ ३ ॥ भुजैरित्युप-
 लक्षणे तृतीया ॥ ४ ॥ रावणं पश्यतां विस्मिताक्षाणां
 विकसितनेत्राणां रक्षसां सैन्यं राघवं पश्यतां विस्मि-
 ताक्षाणां वानराणां सैन्यं च चित्रमिवावभौ ॥ ५ ॥
 निमित्तानि दुर्निमित्तानि शुभनिमित्तानिचेत्यर्थः ।
 कृतबुद्धी निश्चितबुद्धी ॥ ६ ॥ निश्चयमेवाह—जेत-
 व्यमिति ॥ जयोवश्यंभाषीति । मर्तव्यमिति ।
 मरणमवश्यंभाषीति । अवश्यकत्वार्थे तव्यः । धृतौ
 धैर्यवन्तौ ॥ ७—८ ॥ रथशक्तिं रथबलं । परामृश्य

प्राप्य । रथशक्तिप्रघातेन ध्वजमनासाद्य निपेतुरित्यर्थः
 ॥ ९ ॥ संप्रचक्रमे उच्युक्तवान् । संकल्पितवानित्यर्थः
 ॥ १० ॥ असह्यं दुर्दर्शमित्यर्थः ॥ ११ ॥ सः शरः ध्वजं
 छित्त्वा जगाम न तु केषलं जगाम ॥ १२ ॥ क्रोधादभ-
 र्षां प्रदहन्निव प्रदहन्निव संप्रदीप्तः ज्वलितः
 अभवत् ॥ १३ ॥ शरवर्षं वमन् वमन्निवेत्यर्थः
 ॥ १४ ॥ हरयः हरितवर्णाः । इन्द्राश्वत्वादिति भावः
 ॥ १५—१६ ॥ गदाश्चेति । मुमोचेत्यनुषज्यते
 ॥ १७ ॥ धनुषा कथं गदादिमोचनमित्यत्राह—मा-
 येति ॥ शस्त्रवर्षं गदादिवर्षं । मायाविहितं आश्चर्य-
 करशक्तिकृतं । तुमुलं नानाविधमित्यर्थः ॥ १८ ॥

ति० विस्मिताक्षाणां विस्मयपरवशेन्द्रियाणां ॥ ५ ॥ ति० निश्चयमाह—जेतव्यमिति मर्तव्यमिति । मृत्युरूपशत्रौ प्रहर्तव्य-
 मित्यर्थ इति कृतकः । स० स्ववीर्यसर्वस्वमित्यत्र रावणसंहारकारणं वावसावदप्रसवस्वपदेन रामपक्षे प्राप्य । अन्यत्रानुपचरितोर्थः ॥ ७ ॥

[पा०] १ स. तस्थुःप्रेक्ष्यचसर्वेतेनाभिजग्मुः. ड. च. छ. ट. तस्थुः प्रेक्ष्यचतसर्वेनाभि. ग. घ. तस्थुःप्रेक्ष्यचसर्वेताभि.
 ख. ज. तस्थुःप्रेक्ष्यचसंग्रामेनाभि. २ ख. ड. च. छ. झ. ञ. ट. माकृष्य. ३ इदमर्थं ड. च. छ. झ. ञ. ट. पाठेषु दृश्यते.
 ४ च. छ. झ. ञ. ट. भिक्षा. ५ ख. ड. च. छ. झ. ञ. ट. पाठेषु दमर्षदृश्यते. ६ ख. ड. च. छ. झ. ञ. ट. शरवर्षं
 वर्षवर्ष. ७ ड. झ. ञ. ट. तेदिव्याहरयः.

तद्वर्षमभवद्युद्धे नैकशस्त्रमयं महत् ॥ विमुच्य राघवरथं समन्ताद्गानरे बले ॥ १९ ॥
 सायकैरन्तरिक्षं च चकाराशु निरन्तरम् ॥ सहस्रशस्ततो बाणानश्रान्तहृदयोद्यमः ॥
 मुमोच च दशग्रीवो निःसङ्गेनान्तरात्मना ॥ २० ॥
 व्यायच्छमानं तं दृष्ट्वा तत्परं राघवं रणे ॥ ग्रहसन्निव काकुत्स्थः संदधे सायकाञ्छितान् ॥ २१ ॥
 स मुमोच ततो बाणाग्रणे शतसहस्रशः ॥ तान्दृष्ट्वा रावणश्चक्रे स्वशरैः खं निरन्तरम् ॥ २२ ॥
 ततस्ताभ्यां प्रमुक्तेन शरवर्षेण भास्वता ॥ शरबद्धमिवाभाति द्वितीयं भास्वदम्बरम् ॥
 [चैक्राते तौ शरौघाभ्यां निरुच्छ्वासमिवांबरम्] ॥ २३ ॥
 नानिमित्तोऽभवद्बाणो नातिभेत्ता न निष्फलः ॥ २४ ॥
 अन्योन्यमभिसंहत्य निपेतुर्धरणीतले ॥ तथा विस्मृतोर्बाणात्रामरावणयोर्मृधे ॥ २५ ॥
 प्रायुध्यतामविच्छिन्नमस्यन्तौ सव्यदक्षिणम् ॥ चक्रतुश्च शरौघैस्तौ निरुच्छ्वासमिवाम्बरम् ॥ २६ ॥
 [नान्तैरं ददृशे किञ्चित्पश्यद्भिरनिमेषणम् ॥ भूमिष्ठैः कपिरक्षोभिः स्वसैर्वा देवदानवैः] ॥ २७ ॥
 रावणस्य हयाग्रामो हयाग्रामस्य रावणः ॥ जघ्नतुस्तौ तथाऽन्योन्यं कृतानुकृतकारिणौ ॥ २८ ॥
 एवं तौ तु सुसंकुद्भौ चक्रतुर्बुद्धमद्भुतम् ॥ मुहूर्तमभवर्द्धुदं तुमुलं रोमहर्षणम् ॥ २९ ॥
 प्रयुध्यमानौ समरे महाबलौ शितैः शरै रावणलक्ष्मणाग्रजौ ॥
 ध्वजावपातेन स राक्षसाधिपो भृशं प्रचुक्रोध तदा रघूत्तमे ॥ ३० ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे नवोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०९ ॥

नैकशस्त्रमयं अनेकशस्त्रप्रचुरं तद्वर्षं क्रोधातिशयेन प्रयुक्तै रामशरैर्निवारणाच्छ्रयभूतं राघवरथं विमुच्य बानरबले अभवत् । तत्रापतदित्यर्थः ॥ १९ ॥ साय-
 कैरित्यादि सार्वश्लोक एकान्वयः ॥ ततः दशग्रीवः
 अश्रान्तहृदयोद्यमः अविच्छिन्नोत्साहः सन् निःसङ्गेन
 अव्यासक्तेन अन्तरात्मना मनसा उपलक्षितः सहस्र-
 शो बाणान् मुमोच । सायकैरन्तरिक्षं च निरन्तरं
 चकार ॥ २० ॥ व्यायच्छमानं व्यायच्छन्तं । यत्नं
 कुर्वन्तं रणे तत्परं सक्तं । ग्रहसन्निव संदधे अनाया-
 सेन संदधे ॥ २१—२२ ॥ शरवर्षेण भास्वत् अम्बरं
 शरबद्धं द्वितीयमम्बरमिवाभाति स्म ॥ २३ ॥
 नानिमित्त इत्यर्थः ॥ अनिमित्तः लक्ष्यविशेषोद्देशर-
 हितः । अतिभेत्ता अपेक्षितप्रमाणादधिकभेत्ता ।

निष्फलः लक्ष्ये पतितोपि प्रयोजनाकारी ॥ २४ ॥
 तथा विस्मृतोः उक्तप्रकारेण विस्मृतोः । अत्र बाणा
 इत्यध्याहार्यः ॥ २५ ॥ अस्यन्तौ शरान् क्षिपन्तौ ।
 इवशब्दो वाक्यालंकारे । निरुच्छ्वासं उच्छ्वासावका-
 शरहितं ॥ २६—२७ ॥ रावणसेति । अत्र जघा-
 नेति वचनविपरिणामेनानुषज्यते । तौ अन्योन्यं कृ-
 तानुकृतकारिणौ कृतप्रतिक्रियाकारिणौ सन्तौ । तथा
 जघ्नतुः । इह इवान्यत्रापि सारध्यादौ जघ्नतुरित्यर्थः
 ॥ २८—२९ ॥ प्रयुध्यमानाविति । यदा बभूवु-
 रित्युपस्कार्यः ॥ ३० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते
 श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्ड-
 व्याख्याने नवोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०९ ॥

ति० रथशक्तिं दिव्यरथवैभवं रथावयवविशेषवापरामृश्यप्राप्यतन्महिम्ना केवलं धरणीतले पेतुः ॥ १ ॥ ति० निस्सङ्गेन प्राणा-
 शासनरहितेन ॥ २० ॥ ति० तुमुलं रोमहर्षणं । एतदनन्तरं 'प्रयुध्यमानौ समरे महाबलौ शितैः शरै रावणलक्ष्मणाग्रजौ । ध्वजाव-
 पातेन सराक्षसाधिपो भृशं प्रचुक्रोध तदा रघूत्तमे ।' इत्येकं श्लोकं प्रक्षिप्यात्र सर्गावच्छेदं कुर्वन्ति । तद्युक्तं पश्चादपितुमुल्युदस्यैवसत्त्वा-
 देकप्रकरणत्वात् । अनवच्छेदस्यैव बहुषु पुस्तकेषु दर्शनाच्चेति कतकः ॥ २९ ॥ इति नवोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०९ ॥

[पा०] १ च. छ. ग. बाणाञ्छतशोधसहस्रशः, २ छ. च. ग. विशिष्टैः, ३ छ. ड. च. छ. ग. ड. प्रयुक्तेन. श.
 निपुक्तेन. ४ च. छ. ग. द्वितीयमिवान्तरं. ५ इदमर्थं क. ख. च. पाठेषु दृश्यते. ६ ड. अ. झ. ट. प्रायुज्येतां. ७ अर्थश्लोकः
 क. ख. च. छ. पाठेषु दृश्यते. ८ ड.—ट. युद्धमुत्तमं.

दशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११० ॥

रामेण रावणस्यैकैकशिरश्छेदे पुनः पुनः शिरोभ्रमप्ररोहे एकोत्तरशतवारं तावच्छिरसांछेदनम् ॥ १ ॥

तौ तदा युध्यमानौ तु समरे रामरावणौ ॥ ददृशुः सर्वभूतानि विस्मितेनान्तरात्मना ॥ १ ॥

अर्दयन्तौ तु समरे तयोस्तौ स्यन्दनोत्तमौ ॥ परस्परमभिक्षुदौ परस्परमभिद्रुतौ ॥

परस्परवधे युक्तौ घोररूपौ बभूवतुः ॥ २ ॥

मण्डलानि च वीथीश्च गतप्रत्यागतानि च ॥ दर्शयन्तौ बहुविधां सूतसारथ्यजां गतिम् ॥ ३ ॥

अर्दयन्नावणं रामो राघवं चापि रावणः ॥ गतिवेगं समापन्नौ प्रवर्तननिवर्तने ॥ ४ ॥

क्षिप्तोः शरजालानि तयोस्तौ स्यन्दनोत्तमौ ॥ चेरतुः संयुगमहीं सासारौ जलदौ यथा ॥ ५ ॥

दर्शयित्वा तथा तौ तु गतिं बहुविधां रणे ॥ परस्परस्याभिमुखौ पुनरेवावतस्थतुः ॥ ६ ॥

धुरं धुरेण रथयोर्वक्त्रं वक्त्रेण वाजिनाम् ॥ पताकाश्च पताकाभिः समेयुः स्थितयोस्तदा ॥ ७ ॥

रावणस्य ततो रामो धनुर्मुक्तैः शिवैः शरैः ॥ चतुर्भिश्चतुरो दीप्तैर्हयान्प्रत्यपसर्पयत् ॥ ८ ॥

स क्रोधवशमापन्नो हयानामपसर्पणे ॥ श्रुमोच निशितान्वाणान्राघवाय निशाचरः ॥ ९ ॥

सोतिविद्रो बलवता दशग्रीवेण राघवः ॥ जगाम न विकारं च न चापि व्यथितोऽभवत् ॥ १० ॥

विक्षेप च पुनर्वाणान्त्रिजपातसमस्तनान् ॥ सारथिं वज्रहस्तस्य समुद्दिश्य निशाचरः ॥ ११ ॥

मातलेस्तु महावेगाः शरीरे पतिताः शराः ॥ न सूक्ष्ममपि संमोहं व्यथं वा प्रददुर्युधि ॥ १२ ॥

तथा धर्षणया क्रुद्धो मातलेर्न तथाऽऽत्मनः ॥ चकार शरजालेन राघवो विमुखं रिपुम् ॥ १३ ॥

विंशतं त्रिंशतं षष्टिं शतशोथ सहस्रशः ॥ श्रुमोच राघवो वीरः सायकान्स्यन्दने रिपोः ॥ १४ ॥

अथ रावणशिरश्छेदः—तौ तवेत्यादि ॥ समरे युद्धभू-
मौ । तदा उत्पातकाले । अन्तरात्मना अन्तःकरणेन
उपलक्षितानि ॥ १ ॥ अर्दयन्तावित्यादिसार्धश्लोकद्वय-
मेकान्वयः ॥ अर्दयन्तौ परस्परं पीडयन्तौ । रथयोः
क्रोधादिकं रथिकद्वारा । मण्डलानि मण्डलमतीः ।
गतप्रत्यागतानि शत्रुरथं प्रति गमनं गतं पुनः स्थानं
प्रत्यागमनं प्रत्यागतं तयोरावृत्त्या बहुवचनं । एवंप्र-
कारेण बहुविधां सूतसारथ्यजां सूतस्य यत् सारथ्यं
सारथिकर्म तज्जां । गतिं संचारं दर्शयन्तौ तयोः
रथौ घोररूपौ बभूवतुः ॥ २—३ ॥ रावणमर्दयन्
रामो राघवमर्दयन् रावणश्रोभौ प्रवर्तननिवर्तने तद्वत्

गतिवेगं समापन्नौ । बभूवतुरिति शेषः ॥ ४ ॥
सासारौ सजलधारौ ॥ ५ ॥ तथा गतिं पूर्वोक्तगति-
भेदं ॥ ६ ॥ धुरं युगं । धुरेण । अकारान्तत्वमार्थः ।
स्थितयोः युद्धे गतिं विना स्थितयोः । तयोरिति शेषः
॥ ७ ॥ प्रत्यपसर्पयत् न्यवर्तयत् ॥ ८ ॥ अपसर्पणे
विषये ॥ ९ ॥ विकारं वेदनासूचकमुखविकारं ॥ १० ॥
वज्रपातोशनपातः ॥ ११ ॥ सूक्ष्मं अल्पं ॥ १२ ॥
यथा मातलेः स्या धर्षणया क्रुद्धः तथा आत्मनो
धर्षणया न क्रुद्धः । एवं क्रुद्धो रिपुं विमुखं चकार
॥ १३ ॥ विंशतमिति ॥ इकारलोपश्लान्दसः ॥ १४ ॥

स० योपरस्परमभिक्षुदौ परस्परवधेयुक्तौ समरे अर्दयन्तौरामरावणौ । तयोःस्यन्दनोत्तमाविलम्बयः । मन्त्राःक्रोशन्तीतिव-
द्भौणोवाप्रयोगः । सारथ्यंरथमम् । सूतं सम्यक्संबद्धं विराभ्यस्तमितियावत् ॥ २—३ ॥ ति० प्रत्यपसर्पयत् प्रत्यपसर्पणंनामा-
त्यकाभिमुख्यानामेवपश्चार्धेनापसर्पणं ॥ ८ ॥ स० व्यथानप्रदुः श्रीरामसांनिध्यात् । यत्पुनागोजिमद्रेन देवलेनदिव्यशक्ति-
मत्त्वात् अपसर्पणकालेरावणेनप्रक्षिप्तानामतिवेधासामर्थ्यादितिव्याख्यातं । तत् यदा इन्द्रादीनां दशाननवता विता तदाकियानयं
यन्तेति वृत्तेस्तिसप्तप्ररामायणंश्रुलापितीता रामस्यकिंभाविनीत्याभाणकमुक्तरोति ॥ ११ ॥

[पा०] १ ग. क. च. छ. झ. ट. सूतैसारथ्यजां. २ ख.—छ. व. ट. क्षिपन्तौशर. ३ क.—ट. जलदाविध. ४ क.
ख. घ.—ट. दीप्तान्द्वान्. ५ ड. ख. झ. व. ट. दशाननः. ६ ड. झ. ट. न्वज्रसारसम्. ७ ड. व. झ. व. ट. दशाननः.

रावणोपि ततः क्रुद्धो रथस्थो राक्षसेश्वरः ॥ गदामुसलवर्षेण रामं प्रत्यर्दयद्रणे ॥ १५ ॥

तैत्प्रवृत्तं महद्युद्धं तुमुलं रोमहर्षणम् ॥ १६ ॥

गदानां मुसलानां च परिधानां च निस्स्वनैः ॥ शराणां पुङ्खपातैश्च क्षुभिताः सप्त सागराः ॥ १७ ॥

क्षुब्धानां सागराणां च पातालतलवासिनः ॥ व्यथिताः पन्नगाः सर्वे दानवाश्च सहस्रशः ॥ १८ ॥

चकम्पे मेदिनीं कृत्स्नां सशैलवनकानना ॥ भास्करो निष्प्रभश्चासीन्न ववौ चापि मारुतः ॥ १९ ॥

ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ चिन्तामोपेदिरे सर्वे सकिन्नरमहोरगाः ॥ २० ॥

स्वस्ति भोव्राह्मणेभ्यस्तु लोकास्तिष्ठन्तु शाश्वताः ॥ जयतां राघवः सङ्ख्ये रावणं राक्षसेश्वरम् ॥ २१ ॥

एवं जपन्तोपश्यन्ते देवाः सर्षिगणास्तदा ॥ रामरावणयोर्युद्धं सुधोरं रोमहर्षणम् ॥ २२ ॥

गन्धर्वाप्सरसां सङ्घा दृष्ट्वा युद्धमनूपमम् ॥ २३ ॥

गगनं गगनाकारं सागरः सागरोपमः ॥ रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव ॥

एवं ब्रुवन्तो ददृशुस्तु युद्धं रामरावणम् ॥ २४ ॥

ततः क्रुद्धो महाबाहू रघूणां कीर्तिवर्धनः ॥ संघाय धनुषा रामः क्षुरमाशीविषोपमम् ॥ २५ ॥

रावणस्य शिरोच्छिन्दच्छ्रीमज्ज्वलितकुण्डलम् ॥ तच्छिरः पतितं भूमौ दृष्टं लोकैस्त्रिभिस्तदा ॥ २६ ॥

रथस्थः रथे निश्चलतया स्थित इत्यर्थः ॥ १५ ॥

तत्प्रवृत्तमित्यर्धमेकं वाक्यं ॥ १६ ॥ निस्स्वनैः वेगजै-

रिवि शेषः ॥ १७ ॥ क्षुब्धानामिति ॥ क्षुब्धेषु सागरे-

ष्वित्यर्थः ॥ १८-२२ ॥ गन्धर्वेति ॥ गन्धर्वाप्सरसा-

मित्यर्थानन्तरं गगनं गगनाकारमिति श्लोकः । तद-

नन्तरं एवं ब्रुवन्त इत्यर्थः । गन्धर्वाप्सरसां संघाः

अनूपमं अनुपमं युद्धं दृष्ट्वा गगनं गगनाकारमित्येवं

ब्रुवन्तः सन्तः पुनर्ददृशुरित्यन्वयः । अनुपमत्वमे-

वाह—गगनमिति ॥ यथा गगनसागरयोः सदृशव-

स्त्वन्तराभावः तथा रामरावणयुद्धस्य सदृशं युद्धं

किञ्चिन्नास्तीत्यर्थः । सदृशान्तरनिवृत्तिफलकोनन्वया-

लंकारः । रामरावणं रामरावणसंबन्धि ॥ २३-२४ ॥

ततः क्रुद्ध इत्यादिसार्धश्लोकपञ्चकमेकं वाक्यं ॥ क्षुरं

क्षुराप्रमाणं । शिरः अच्छिन्दत् अच्छिनत् । एकव-

चनात्तदानीं रावण एकशिरा एव युद्धमकरोदिति

गम्यते । अतएव वक्ष्यति—विक्षिप्य दीर्घौ निश्रेष्ठौ

सुजावज्जदभूषिताविलादिना । छिन्नमात्रं तु तच्छ्री-

र्षमिति । तच्छ्रीर्षे छिन्ने तदानीमेवेत्यर्थः । एकशतं

छिन्नं एकोत्तरशतवारं छिन्नमित्यर्थः । पुनः पुनः

शिरश्छेदनं चिरवृत्तशरवृष्णानिवृत्त्यर्थः । जीवित-

क्षये विषये, अन्तः अवधिः निश्चयो वा, न दृश्यते

श्री० श्लोकद्वयमेकवाक्यं । यथागगनसागरयोः सदृशवस्त्वन्तरारामावाह्रगनंगगनैर्नैवोपमीयते सागरः सागरेणैवोपमीयते तथैव राम-

रावणयुद्धं रामरावणयोर्युद्धमिवाभनदित्येवं ब्रुवन्तो गन्धर्वादयः रामरावणं रामरावणयोस्संबन्धितयुद्धं ददृशुरित्यन्वयार्थः । सागरं सा-

गरोपममिति पाठे आर्षो लिङ्गव्यत्ययः । अनन्वयश्चात्रालङ्कारः । तदुक्तं काव्यप्रकाशिकायां 'एकस्यैवोपमानोपमेयत्वेऽनन्वयोमतः'

इति । राहोः शिर इति वदभेदे पिभेदव्यवहारः । ति० वचनप्रकारमाह—गन्धर्वाप्सरसामिति । अनुपममिति दीर्घार्थः । दृष्ट्वा यु-

द्धमनूपममित्युत्तरं सागरं चांबरप्रख्यमंबरं सागरोपमम्' इति पाठे सागरं नैत्यवैपुल्यादिना । अंबरप्रख्यं आकाशतुल्यं इति वक्तुं शक्यं ।

एवमंबरमपि सागरोपममिति शक्यं । रामरावणयोर्युद्धं तु तदतिरिक्तादृशयुद्धासंभवात्स्वतुल्यमित्येव वक्तुं शक्यं । तेनानुपमत्वं

फलतीत्यनन्वयोत्रालङ्कारः । पूर्वार्थेतु उपमेयोपमेतितकतः । सागरं शब्दे लिङ्गव्यत्ययार्थः । अर्धार्थो दीर्घार्थः । गगनं गगनाकारं सागरः

सागरोपमः' इति पाठेऽर्धद्वयेऽप्यनन्वयएवेति बोध्यं । एवं ब्रुवन्तो गन्धर्वादिसंघास्तयुद्धं ददृशुः । रामरावणं तत्कर्तृकमित्यर्थः । स०

अनूपमं दीर्घार्थः । उ उक्तञ्चा उपमा सर्वसाम्भ्यं । न विद्यते उपमायस्येति श । सागरं तत्समूहः ॥ २३-२४ ॥ ति० शिरो-

च्छिन्दत् एकैकश इति शेषः । सकृदृश शिरसां छेदे तु पुनः प्रोदृश इति कतकः । तस्यैव सदृशं यद्धूमोपतितं तस्यैव सदृशमित्यर्थः । स०

शिरः एकवचनं आतावेकवचनमत्रोत्तरत्र च 'दशास्यो विंशतिभुजः प्रवृद्धीतशरासनः । अदृश्यतदशम्रीवोमैनाकहवपर्वतः ।' इतीव

'तस्योत्तमाज्जदशकं युगपन्मकुन्तत् । कृत्तानितानि पुनरेव समुत्थितानि' इत्याचार्यैरप्युक्तेः । पद्मपुराणे च 'दशभ्रीवस्य विच्छेदशिरासि

[पा०]

१ क. स. ज. झ. प्रत्यर्थयत्. २ क. झ. ज. ट. तत्प्रयुक्तं पुनर्युद्धं. ३ क. झ. ट. सागरं चांबरप्रख्यमंबरं सागरो-

पमम्. ४ क. स. झ. रोमहर्षणं. ५ क. च. छ. झ. ज. ट. क्रोधान्महाबाहूः. ६ च. छ. झ. ज. ट. शरं.

तस्यैव सदृशं चान्यद्वावणस्योत्थितं शिरः ॥ तत्क्षिप्रं क्षिप्रहस्तेन रामेण क्षिप्रकारिणा ॥ २७ ॥
 द्वितीयं रावणशिरश्छिन्नं संयति सायकैः ॥ छिन्नमात्रं तु तच्छीर्षं पुनरन्वत्स दृश्यते ॥ २८ ॥
 तदप्यशनिसंकाशैश्छिन्नं रामेण सायकैः ॥ एवमेकशतं छिन्नं शिरसां तुल्यवर्चसाम् ॥ २९ ॥
 न चैव रावणस्यान्तो दृश्यते जीवितक्षये ॥ ३० ॥
 ततः सर्वास्त्रविद्वीरः कौसल्यानन्दवर्धनः ॥ मार्गणैर्बहुभिर्युक्तश्चिन्तयामास राघवः ॥ ३१ ॥
 मारीचो निहतो यैस्तु खरो यैस्तु सदूषणः ॥ कौञ्चावने विराधस्तु कबन्धो दण्डकावने ॥ ३२ ॥
 [“यैः साला गिरयो भग्ना वाली च क्षुधितोऽम्बुधिः ॥] त इमे सायकाः सर्वे युद्धे प्रात्ययिका मम ॥
 किंलु तत्कारणं येन रावणे मन्दतेजसः ॥ ३३ ॥
 इति चिन्तापरश्चासीदप्रमत्तश्च संयुगे ॥ ववर्ष शरवर्षाणि राघवो रावणोरसि ॥ ३४ ॥
 रावणोपि ततः क्रुद्धो रथस्थो राक्षसेश्वरः ॥ भद्रामुसलवर्षेण रामं प्रत्यर्दयद्रणे ॥ ३५ ॥
 तत्प्रवृत्तं महद्युद्धं तुष्टलं रोमहर्षणम् ॥ अन्तरिक्षे च भूमौ च पुनश्च गिरिमूर्धनि ॥ ३६ ॥
 देवदानवयक्षाणां पिशाचोरगरक्षसाम् ॥ पश्यतां तन्महद्युद्धं सर्वरात्रमवर्तत ॥ ३७ ॥
 नैव रात्रं न दिवसं न मूर्हूर्तं न च क्षणम् ॥ रामरावणयोर्युद्धं विराममुपगच्छति ॥ ३८ ॥

माहृश्यत ॥ २५—३१ ॥ मारीच इत्यादिसार्धश्लो-
 कद्वयमेकान्वयं ॥ कौञ्चावने कबन्धः । दण्डकावने
 विराध इत्यन्वयः । प्रात्ययिकाः विश्वस्ताः । त इमे
 रावणे विषये मन्दतेजसः अल्पशक्तिकाः । अभवन् ।
 तत्कारणं किं लु न जानामीति शेषः ॥ ३२—
 ३५ ॥ त्रिकूटशिखरे युध्यतोस्तयोराप्रहृतगतिवशेन
 अन्तरिक्षे भूमौ च पुनश्च गिरिमूर्धनि त्रिकूटशिखरे
 च तन्महद्युद्धं प्रवृत्तमित्यर्थः ॥ ३६ ॥ देवदानवेति ॥
 “यस्य च भावेन” इति भावलक्षणे षष्ठी । सर्व-

रात्रं अहोरात्रमित्यर्थः । सप्तरात्रमित्यपपाठः । वक्ष्य-
 माणदिनसंख्याविरोधात् । यद्वा सर्वरात्रमित्यपपाठः ।
 सप्तरात्रमित्येव सम्यक्पाठः । फाल्गुनचतुर्विंश्यां हनु-
 मता लङ्कादाहः । पौर्णमास्यां रामस्य समुद्रतीरप्राप्तिः ।
 प्रथमाद्वितीयातृतीयासु दर्शयनं । अष्टम्यां सुवेला-
 रोहणं । नवम्यां युद्धारम्भ इति सप्तरात्रं रामरावण-
 युद्धमिति । इदं च इतस्तु नवमेहनीत्यत्र विस्तृतं
 ॥ ३७ ॥ नैवरात्रमिति ॥ “कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे”

रघुनन्दनः । समुत्थितानि बहुशो वदानागमामिके इति ॥ २६ ॥ ति० एवमेव शतं छिन्नमिति पाठः । तुल्यवर्चसां तुल्याकारणां ।
 शिरसां शतं रामेण छिन्नं । एवं च भगवतः सर्वतोभद्रचक्रपदशतं रामेण रावणीयशिरशतकमलैः पूजितमिति फलकः ॥ २९ ॥ ति०
 क्रोधावटे क्रौञ्चवनसंभन्धिनिभवटे श्वरे । स० यैरिति जातौ बहुवचनं । येन । एकैषु गेति प्रतिज्ञाकालउक्तेः । वाली न भगवत्य-
 न्वयः ॥ ३२ ॥ ति० प्रात्ययिकाः अमोवत्त्वेन लिखिताः ॥ ३२ ॥ ति० अन्तरिक्षे चेत्यादि । रथयोः कामगलासप्ततप्रक्रियत्का-
 लं स्थितेरिति भावः ॥ ३६ ॥ ती० देवादीनां पश्यतां सतां सप्तरात्रं महद्युद्धमवर्तते तिसंबन्धः । अगस्त्यागमनात् प्रागेव सिद्धस्य युद्धस्या-
 यमनुवादः । अस्मिन्पाठे सप्तरात्रकृतरामरावणयुद्धस्यासिन्नामायणे अभूयमाणत्वेनानुपपत्त्यात् । सर्वरात्रमवर्ततेति पाठः सम्यक्
 सर्वरात्रं अहोरात्रमित्यर्थः ॥ ति० सर्वरात्रं जातावेकवचनं । तेनानेकाहोरात्रानित्यर्थः । वस्तुतः शबर्गे सकारस्तृतीयः । तेन त्रयज-
 ष्यन्ते । यवर्गे च वकारश्चतुर्थः । तेन चत्वारो ज्यन्ते । मिलित्वा सप्तरात्रमित्यर्थः । सप्तरात्रमेव वक्ष्यते योर्द्वैतं युद्धमिति वक्ष्यमाणपादाका-
 लिकापुराणयोः स्पष्टमिति दिक् ॥ ३७ ॥

[पा०] १ ज. छिन्नमात्रेण तच्छीर्षं. २ ड. च. छ. झ. ञ. ट. पुनरेव प्रदृश्यते. ३ ड.—ट. रामस्य. ४ ड. झ. कौञ्चावने.
 घ. च. छ. ज. ट. कौञ्चारण्ये. ५ ड. ड. च. छ. झ. ञ. ट. पाठे विषमार्थं दृश्यते. ६ घ. ञ. ट. सप्तरात्रमवर्तत. ७ ज.
 मधिगच्छति.

दशरथसुतराक्षसेन्द्रयोजयमनवेक्ष्य रणे स राघवस्य ॥

सुरवररथसारथिर्महाघ्नगतमेनमुवाच वाक्यमाशु ॥ ३९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे दशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११० ॥

एकादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ १११ ॥

रावणस्य पूर्वपूर्वस्मिन्निरस्तिष्ठितेति पुनः पुनः निरोन्तरप्ररोहेति मातलिसमुद्रोधिसेन रामेण ब्रह्माक्षेण रावण-
हृत्पथविभेदनम् ॥ १ ॥ रावणेहृते हृत्पादिन्द्रादिनी रामरथोपरिपुष्पवर्षणम् ॥ २ ॥ सुग्रीवविभीषणादिभिर्हृत्पाच्छीरामाभि-
पूजनम् ॥ ३ ॥

अथ संस्मारयामास राघवं मातलिस्तदा ॥ अजानन्निव किं वीर त्वमेनमनुवर्तसे ॥ १ ॥
विसृज्यासौ वधाय त्वमस्त्रं पैतामहं प्रभो ॥ विनाशकालः कथितो यः सुरैः सोद्य वर्तते ॥ २ ॥
ततः संस्मारितो रामस्तेन वाक्येन मातलेः ॥ जग्राह सशरं दीप्तं निश्चसन्तमिवोरगम् ॥ ३ ॥
यमैसै प्रथमं प्रादादगस्त्यो भगवानृषिः ॥ ब्रह्मदत्तं महाबाणमर्ममोघं युधि वीर्यवान् ॥ ४ ॥
ब्रह्मणा निर्मितं पूर्वमिन्द्रार्थममितीजसा ॥ दत्तं सुरपतेः पूर्वं त्रिलोकजयकाङ्क्षिणः ॥ ५ ॥
यस्य वाजेषु पवनः फले पावकभास्करो ॥ शरीरमाकाशमयं गौरवे मेरुमन्दरो ॥ ६ ॥
जाज्वल्यमानं वपुषा सुपुङ्खं हेमभूषितम् ॥ तेजसा सर्वभूतानां कृतं भास्करवर्चसम् ॥ ७ ॥
सधूममिव कालार्द्रं दीप्तमौशीविषं यथा ॥ परनागाश्ववृन्दानां भेदनं क्षिप्रकारिणम् ॥ ८ ॥
द्वाराणां परिधाणां च गिरीणामपि भेदनम् ॥ नानारुधिरसैक्ताङ्गं मेदोदिग्धं सुदारुणम् ॥ ९ ॥

इति द्वितीया ॥ ३८ ॥ दशरथेति । निर्धारणे षष्ठी ।
दशरथसुतराक्षसेन्द्रयोः रामरावणयोर्मध्ये । राघवस्य
जयमनवेक्ष्य महान् महाबुद्धिरित्यर्थः । सुरवररथ-
सारथिः एनं रामं उवाच ॥ ३९ ॥ इति श्रीगोविन्दरा-
जविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने
युद्धकाण्डव्याख्याने दशोत्तरशततमःसर्गः ॥ ११० ॥

अथ रावणवधः—अथ संस्मारयामासेत्यादिश्लोक-
द्वयमेकान्वयं ॥ अजानन्निव ब्रह्मास्त्रमजानन्निव एनं

रावणं अनुवर्तसे अस्त्रस्य प्रत्यक्षप्रयोगमात्रं करोषि ।
विनाशकालः सानुषेण वध इत्युक्तः कालः ॥ १—
२ ॥ ततः संस्मारित इत्याद्येकादश श्लोका एका-
न्वयाः ॥ ३—४ ॥ प्रथमं पूर्वं दण्डकारण्ये । ब्रह्म-
दत्तमित्येतद्विवृणोति—ब्रह्मणेत्यादिना ॥ ५ ॥ यस्य
वाजेष्विति । पवनादीनामधिदेवतात्वेनावस्थानं । फले
शल्ये । तेजसा सारांशेन कृतं ॥ ६—८ ॥ द्वाराणां
रिपुगोपुराणां । नानारुधिरैति बध्यासुरभेदान् ।

ति० तयोर्मध्ये राघवस्यजयमनवेक्ष्याऽऽह्वयसुरवरस्यसारथिरिति । रणेतोरणरतः । रणरतश्चासौरामश्च ॥ ३९ ॥ इतिदशोत्तर-
शततमःसर्गः ॥ ११० ॥

स० संस्मारयामास रावणस्यब्रह्मास्त्रवध्यतामितिशेषः । अजानन्निवैत्यनेन रामस्यसर्वज्ञसूचयति ॥ १ ॥ ति० अस्त्रबाणस्य
ब्रह्मानुग्रहवैशिष्ट्यमाह—यस्येति । वाजेषु वैगसाधनपक्षेषु । तत्रतत्रपवनादीनामधिदेवतात्वेनावस्थानं बोध्यं । शरीरं मध्यभागः ।
आकाशमयं आसमन्तत्काशतेप्रकाशतेइत्याकाशोब्रह्माभगवान् भूताकाशोवा । तेनव्याप्तिसामर्थ्यं । पवनवर्चनगतिसामर्थ्यं ।
पावकायमत्त्वेनदुस्सहत्वं । तर्हिह्युःस्यात्तत्राह—गौरवे इति ॥ ६ ॥ रामानु० द्वाराणां पुरद्वाराणां गोपुराणामित्येवाह ॥

[पा०] १ क. ख. च.—न. राक्षसेन्द्रयोस्तयोर्जयं. २ ज. रणेपराजयं. ३ क.—ट. महाभारणरतराममुवाच.
४ ख. च. छ. अ. विनाशःकथितोरामसुरैःसोद्यप्रवर्तते. ५ क. झ. ट. यंतसौ. ६ ज. मादाय. ७ क. ख. क. च. झ. अ. ट.
माद्योविषोपमं. ८ झ. नरनागाश्च. ख. क. छ. झ. ट. रथनागाश्च. ९ ग. क. च. छ. झ. अ. ट. दिग्वाहं.

वज्रसारं महानादं नानासमितिदारणम् ॥ सर्ववित्रासनं भीमं श्वसन्तमिव पन्नगम् ॥ १० ॥
 कङ्कगृध्रबलानां च गोमायुगणरक्षसाम् ॥ नित्यं भक्ष्यप्रदं युद्धे भैरवरूपं भयावहम् ॥ ११ ॥
 नन्दनं वानरेन्द्राणां रक्षसामवसादनम् ॥ वाजितं विविधैर्वाजैश्चारुचित्रैर्गुरुमतः ॥ १२ ॥
 तमुत्तमेषु लोकानामिक्ष्वाकुभयनाशनम् ॥ द्विषतां कीर्तिहरणं प्रहर्षकरमात्मनः ॥ १३ ॥
 अभिमक्ष्य ततो रामस्तं गृध्रेषु महाबलः ॥ वेदप्रोक्तेन विधिना संदधे कार्मुके बली ॥ १४ ॥
 तस्मिन्संघीयमाने तु राघवेण श्रोतमे ॥ सर्वभूतानि वित्रेक्षुश्चाल च वसुंधरा ॥ १५ ॥
 स रावणाय संक्रुद्धो भृशमायम्य कार्मुकम् ॥ चिक्षेप परमायत्तस्तं शरं मर्मघातिनम् ॥ १६ ॥
 स वज्र इव दुर्धर्षो वज्रिबाहुविसर्जितः ॥ कृतान्त इव चावार्यो न्यपतद्रावणोरसि ॥ १७ ॥
 स विस्मृष्टो महावेगः शरीरान्तकरः शरः ॥ विभेद हृदयं तस्य रावणस्य दुरात्मनः ॥ १८ ॥
 रुधिराक्तः स वेगेन जीवितान्तकरः शरः ॥ रावणस्य हरन्प्राणान्विवेश धरणीतलम् ॥ १९ ॥
 ॥ शरो रावणं हत्वा रुधिरार्द्राकृतच्छविः ॥ कृतकर्मा निभृतवत्स्वतूर्णो पुनरागमत् ॥ २० ॥
 तस्य हस्ताद्धतस्याशु कार्मुकं तैत्तसायकम् ॥ निपपात सह प्राणैर्भक्ष्यमानस्य जीवितात् ॥ २१ ॥
 गतासुभीमवेगस्तु नैर्ऋतेन्द्रो महाद्युतिः ॥ पपात स्रन्दनाङ्गमौ धृत्रो वज्रहतो यथा ॥ २२ ॥
 तं दृष्ट्वा पतितं भूमौ हतशेषा निशाचराः ॥ इतनाथा भयत्रस्ताः सर्वतः संप्रदुद्रुवुः ॥ २३ ॥
 नर्दन्तश्चाभिपेतुस्तान्वानरा क्रुमयोधिनः ॥ [दंशग्रीववधं दृष्ट्वा सर्वलोकप्रियं प्रियम् ॥ २४ ॥]
 दशग्रीववधं दृष्ट्वा विजयं राघवस्य च ॥ अदिता वानरैर्हृष्टैर्लङ्कामभ्यपतन्भयात् ॥
 भीताश्रयत्वात्करुणैर्बाष्पप्रस्रवणैर्मुखैः ॥ २५ ॥
 ततो विनेदुः संहृष्टा वानरा जितकाशिनः ॥ वदन्तो राघवजयं रावणस्य च तद्वधम् ॥ २६ ॥
 अथान्तरिक्षे व्यनदत्सौम्यस्त्रिदशदुन्दुभिः ॥ दिव्यगन्धवहस्तत्र मारुतः संसुखो बवौ ॥ २७ ॥
 निपपातान्तरिक्षाच्च पुष्पवृष्टिस्तदा भुवि ॥ किरन्ती राघवरथं दुरवापा मनोरमा ॥ २८ ॥
 राघवस्तवसंयुक्ता गगनेऽपि च शुश्रुवे ॥ साधुसाध्विति वागम्या दैवतानां महात्मनाम् ॥ २९ ॥

भेदः मांसविशेषः ॥ ९ ॥ वज्रसारं वज्रतुल्यदारुणं ।
 नानासमितिदारणं कपटयुद्धस्यापि निवर्तकं । सर्व-
 वित्रासनत्वे हेतुः—भीममिति । दीप्तं श्वसन्तमिति
 भेदादुपमानभेदः ॥ १०—११ ॥ बलाः गृध्रविशेषाः ।
 रक्षसां पिशाचसहचारिणां । यमरूपं यमतुल्यं
 यथा भवति तथा भयावहमिति वित्रासनाद्भेदः ।
 गरुडतः वाजैः पन्नैः । वाजितं संजातपन्नं ।
 गरुडपन्नकृतपन्नमित्यर्थः ॥ १२ ॥ लोकानां मध्ये
 उत्तमेषु प्रहर्षकरमात्मन इत्यन्तस्य जगद्देव्यनेन संव-

न्धः ॥ १३ ॥ ततः ग्रहणानन्तरं तं द्रष्टुं संवधे
 ॥ १४—१५ ॥ रावणाय चिक्षेपेत्यन्वयः ॥ १६ ॥
 वज्रिबाहुविसर्जितो वज्र इवेत्यन्वयः ॥ १७—१९ ॥
 निभृतवत् विनीतवत् ॥ २० ॥ प्राणैः सह जीवितात्
 प्राणधारणयत्नात् भक्ष्यमानस्य तस्य हस्तात् ससायकं
 कार्मुकं पपात ॥ २१—२३ ॥ नर्दन्तश्चेत्यर्थमेकं
 वाक्यं ॥ २४ ॥ दशग्रीवेत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥
 मुखैः उपलक्षिताः । राक्षसा इति शेषः ॥ २५ ॥
 तद्वधं तं वधं ॥ २६—२८ ॥ राघवस्तवसंयुक्ता वा-

परिधानमिच्छेतत्सर्वायुधानामप्युपलक्षणं ॥ ९ ॥ ति० नानासमितिदारणमित्यन्वयर्थात् अथवत्कृतंरामबाणस्य ॥ १० ॥ ति०
 इक्ष्वाकुरासः । तत्पक्षाणांभयनाशनं । तमुत्तमेषुभिर्भक्ष्येत्यनेनान्वयः ॥ १३ ॥

[पा०] १ क. व. छ. झ. ञ. ट. गृध्रबलानां च. २ घ. यस्यरूपं. ३ क. झ. ट. संज्ञेयुखचाल. ४ ज. महाघोरः. ५ क.
 छ. व. छ. झ. घ. ट. पुनरागमत्. ६ क. झ. चापिसायकं. ट. तस्यसायकं. ७ इदमर्थं घ. पाठेदृश्यते. ८ क. छ. घ. छ.
 झ. ञ. ट. हताश्रयत्वात्. ख. गताश्रयारात्रिचरावाण्य. ९ छ. च. छ. झ. व्यनदद्वोषवान्देवदुन्दुभिः. १० ख. घ. क. झ. ञ.
 ट. सुसुखोबवौ. ज. सुसुखं बवौ. ११ ग. क. च. छ. झ. ञ. ट. मनोहरा.

आविवेश महाहर्षो देवानां चारणैः सह ॥ रावणे निहते रौद्रे सर्वलोकेभ्यंकरे ॥ ३० ॥

ततः सकामं सुग्रीवमङ्गदं च महाबलम् ॥ चकार राघवः ग्रीतो हत्वा राक्षसपुङ्गवम् ॥ ३१ ॥

ततः प्रजग्मुः प्रशमं मरुद्गणा दिशः प्रसेदुर्विमलं नभोऽभवत् ॥

मही चकम्पे न हि मारुतो ववौ स्थिरप्रभश्चाप्यभवद्विनाकरः ॥ ३२ ॥

ततस्तु सुग्रीवविभीषणादयः सुहृद्विशेषाः सहलक्ष्मणास्तदा ॥

समेत्य हृष्टा विजयेन राघवं रणेऽभिरामं विधिना ह्यपूजयन् ॥ ३३ ॥

स तु निहतरिपुः स्थिरप्रतिज्ञः सज्जनबलाभिवृतो रणे रराज ॥

रघुकुलनृपनन्दनो महौजास्त्रिदशगणैरभिसंवृतो रथेन्द्रः ॥ ३४ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे एकादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ १११ ॥

गित्यन्वयः ॥ २९ ॥ चारणैः सह चारणैः सहितान् देवानित्यर्थः ॥ ३० ॥ तत इति । सुग्रीववसुवराजत्वेन प्रत्युपकारायाङ्गदेनापि रावणवधस्य काङ्क्षितत्वात्सकामत्वं ॥ ३१ ॥ प्रशमं प्रसादं । मरुद्गणाः देवगणाः । मही न चकम्पे महीकम्पाभावस्य शुभसूचकत्वादित्याहुः । रावणवधपर्यन्तं सकम्पा स्थिता मही तद्वधानन्तरं निष्कम्पाऽभवदिति चाहुः । ववौ सुखमिति शेषः ॥ ३२ ॥ सुहृद्विशेषाः जाम्बवन्दा-

यः । हिशब्दः पादपूरणे । विजयेन हृष्टा इत्यन्वयः । विधिना क्रमेण ॥ ३३—३४ ॥ फाल्गुनामावास्यायां रावणवधः । यद्वा चैत्रशुद्धप्रतिपदि शिष्टाभावास्यायां प्रातःकाले रावणवधः । पूर्वं सर्वरात्रमवर्ततेत्युक्तेः ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ १११ ॥

ति० महीनचकम्पे मारुतोववौ कूरक्षितिशेषः । 'महीनचकम्पेनहि' इतिपाठे मारुतोववौ सुखइतिशेषः । स्थिरप्रभश्चेति । अनेनाश्विनशुक्लनवम्यामावाशेषदिनइतिबोधितं ॥ ३२ ॥ ति० अत्रयुद्धदिवसगणनायांकतकतीयौ । पूर्वसुवेकारोदणदिने 'ततोस्तमगमत्सूर्यः सन्ध्ययाप्रतिरजितः । पूर्णचन्द्रप्रदीप्ताचक्षमासनतिवर्तते' इत्युक्तेस्सदिनंचतुर्दशीपूर्णमान्यतरदितिस्पष्टं । ततः कृष्णप्रतिपदिशुद्धारंभः । तस्यामेवरात्रौनागपाशबन्धतद्विमोक्षौ । द्वितीयायांधूमाक्षवधः । तृतीयायांब्रजदंष्ट्रस्य । चतुर्थ्यामर्कपनस्य । पञ्चम्याप्रहस्तस्य । षष्ठ्यारावणभञ्जः । सप्तम्याकुम्भकर्णवधः । अष्टम्यामतिकायादेः । नवम्यामिन्द्रजितोवद्वाक्षप्रयोगः । दशम्यादिवानिकुम्भवधः । तद्वात्रौमकराक्षवधः । एकादस्याद्वित्रयोदश्यन्तदिनत्रयेणेन्द्रजिद्वधः । चतुर्दस्यामूलबलवधः । अमायां रावणयुद्धारंभतद्वधानितिपञ्चदशदिनानिसर्वसुद्धमिति । अत्रेदं वक्तव्यं—कथं कृष्णप्रतिपन्माचकृष्णस्यवाचैत्रकृष्णस्यवा । नायः । चैत्रेऽप्यध्वनक्षत्रेऽथोप्यातोवन्प्रतिरात्रमस्यप्रस्थानमितिस्पष्टमयोप्याकाण्डे । चैत्रेऽप्यध्वजशुक्लपक्षएव । तत्रापिनवम्यादिदिनत्रयएवेतिस्पष्टमेवज्योतिषादौ । तत्रनवमी रिफालादभिषेकायोग्या । दशम्येवतुपूर्णात्वायोग्या । एवंच चैत्रशुद्धदशम्यांप्रस्थानं । तत्रमाचकृष्णामावांयुद्धसमाप्नोतदुत्तरपक्षम्यां भरद्वाजाश्रमगमनं । 'पूर्णेचतुर्दशेवर्षेपक्षम्यांलक्षणाग्रजः । भरद्वाजाश्रमं प्राप्यवन्देनियतोमुनिम्' इतिवक्ष्यमाणत्वात् । तत्रचनवसुर्दशवर्षसमाप्तिरितिभगवतःप्रतिज्ञाहानिः । 'पूर्णेचतुर्दशेवर्षे' इत्युक्तेरसंगतिश्च । शुद्धोत्तरंतावत्कालंलक्ष्यामवस्थानस्यालामाह । चैत्रशुक्लपक्षम्यांतत्रागमनेपिपञ्चदिनन्यूनतैवेतितद्धानिस्तदवस्थैव । तदुत्तरद्वितीयदिन एवायोप्याप्रवेशस्यलामाह अमान्तमानेन चैत्रकृष्णोत्तरपक्षम्यांतदाश्रमगततावपि चतुर्दशवर्षतोबहुदिनाधिक्येन चतुर्दशवर्षसमाप्तिदिनेअथोप्यानागमेमयाप्राणादेयाइतिभरतप्रतिज्ञाहानिः । साचप्रतिज्ञाचित्रकूटेरामसंनिधाविलयोप्याकाण्डान्तेस्पष्टम् । एतेन चैत्रकृष्णप्रतिपदिशुद्धारंभः । तच्चुक्लप्रतिपदिरावणसंस्कारइतितीर्थोक्तचैत्रकृष्णस्येत्थन्त्योपिपरास्तः । पूर्णिमान्तमानेनक्षिपिबद्धदशमासैर्वर्षगणनेपञ्चदिनानान्यूनत्वात् । अमान्तमानेनचैत्रकृष्णग्रहणेबहुदिनाधिक्यं । सावनमानेनपञ्चुत्तरत्रिंशतदिनैर्वर्षगणनेतुतिथिबद्धवर्षांतत्रपञ्चदिनाधिक्येनचतुर्दशवर्षाणां चतुरशीत्यहोरात्रद्व्यांबहुदिनन्यूनतैव । किंचमहाभारतेयुधिष्ठिरवनवासत्रयोदशवर्षेतिेकिञ्चित्काळाद्वर्षाणोवर्षेणां प्राक्कालेनतदसमाप्तावेर्षांप्राक्कालेनपुनस्तावत्पर्यन्तमेतैर्वनवासः कर्तव्योभविष्य-

[पा०] १ क.—ट. महान्दर्वो. २ ख. क. च. छ. झ. ञ. ट. भयावहे. ३ क. ख. क. झ. ट. मङ्गदं च विभीषणं. ४ य. श्रीमान्दत्ता. ५ झ. नच. ६ क. च. छ. झ. ञ. ट. सुग्रीवविभीषणाकृताः. ७ ख.—ट. विधिनाभ्यपूजयन्. ८ ख. च. छ. य. कृतप्रतिज्ञा. ९ क. झ. ट. रणेभूमि. १० झ. महेन्द्रः.

तीति श्रीर्षप्रत्युक्तेभीष्मवाक्यविशदपर्वणि — ‘एषमेपक्षमेवर्षेद्वौमासातुपजायतः । एषामप्यधिकमासाः पञ्चद्व्यदशक्षापाः । त्रयोव-
 शानावर्षाणामितिमेधीयतेमतिः । सर्वैयथावचरितंयद्यदेभिःप्रतिश्रुतम् । एवमेतद्बुवंशालाततोभीमस्तुरागतः । सर्वैचैवमहात्मानः
 सर्वैचर्मार्थकोविदाः । येषांशुभिष्टितोराजाकस्माद्धर्मोऽपराधुयुः ।’ इति । एवंचेदशव्यवहारेतिषिषद्व्यादादशमासैरेववर्षगणनाधिकमा-
 सगणनाचोचितैव । एवंचाधिकमासगणनायाधर्माहानौन्याय्यदेवस्थितेकस्माद्रामस्यानुपेक्षेत भरतोवातामगणयेत् । एवं-
 चामान्तमानेन चतुर्दशी । याऽऽश्विनकृष्णेपूर्णिमान्तमानेनकार्तिककृष्णैश्चातत्समाप्तिरित्यायाति । अन्यथाचैत्रशुक्लदशम्या-
 भारब्धस्यवनवासस्यषष्ठांचतुर्दशवर्षसमाप्तिर्नकथमप्युपपद्यते । तद्गणनेत्वेकादशदिनन्यूनषण्मासानांचतुर्दशवर्षेषुषुद्धातुपपद्यते एव-
 सा । तस्याद्वादशमास्युत्तरत्रयोदशेकिष्किष्करीतेअरण्याण्डोक्तास्मदीत्याफाल्गुनाष्टम्यारावणकृतसीतापहारः । ततश्चतुर्दशेकिष्कि-
 ष्करीतेरामस्यलङ्कासमीपगमनं । ‘वर्ततेदशमोमासोद्वौतुशेषौहवज्जम्’ इतिसीतोक्तिःसावनमानेनस्वरुणदिनतःकालगणनया । तत्र
 ‘पूर्णचन्द्रप्रदीप्ताचे’तिरामोक्तयापौषुल्लचतुर्दशपूर्णिमायांवाजिकूटशिखरप्राप्तीरामस्य । किंचहनुमतोलङ्काप्रवेशोत्तरसीतादर्शनकाले
 ‘हिमव्यपायेनचशीतरश्मिरभ्युत्थितोनेकसहस्ररश्मिः’ इतिवाक्येन ‘द्वौमासौरक्षितव्योमेवोऽवधिक्षेपयाकृतः’ इतिरावणवाक्येन
 मार्गशुक्लदशम्युत्तरहनुमतोलङ्काप्रवेशोदिनद्वयान्तरेलभ्यतइतिनिरूपितंतुन्दरकाण्डे । ततोमार्गकृष्णेऽष्टम्यारावणप्रस्थानस्यान्यत्रो-
 क्तत्वेनपौषपूर्णिमालमेवोचितंतत्प्राप्तिदिनस्य । ततोदशपञ्चदिनानिसेनानिनेशदूतप्रेषणादिनागतानि । ततोसुद्धारंभः तत्रतदारभ्य
 भाद्रश्रावणेभयामान्तंलङ्कापुराद्वहिःसेनयोःसंकुलंयुद्धं । ततोषुद्धारासस्ययेणभीताराक्षसालङ्काप्रविष्टा इतिदिनेऽवहारः । तदुत्तरप्र-
 तिपदिरात्रिचन्द्रचित्कृतशरबन्धइत्यादि । अतएवशरवद्धारावदधीनकालेसीतावाक्यं—‘तीर्त्तासागरमक्षोभ्यंभ्रातरीगोष्पदेहती’ इति ।
 अनेनबहुदिनयुद्धेनबहुपुराक्षेपेषुक्षयितेषुकृतिपययूषपरुषेऽल्यल्पावशिष्टेसैन्येयोःशरबन्धइतिलभ्यते । तथा ‘अयंतेषुमहान्काला-
 शयानस्यमहाबल’ इतिकुंभकर्णप्रतिरावणोक्तयासांप्रतंतन्निद्रायाःषण्मासाधिककृतप्रतीतेरप्येवमेवोचितम् । निरूपितंचैतत्प्राक्सेतुब-
 न्वादिद्वितान्तंलंजनीषइतिकुंभकर्णप्रतिरावणोक्तयापूर्वमन्त्रकरणोत्तरंमप्येजगरणाभावस्यप्रतीतेः । किंचशरबन्धदिनेनकृष्णप्रति-
 पत् । तस्याःपूर्णिमोत्तरत्वेवसंपूर्णरात्रौचन्द्रसत्तया ‘तस्मिन्मविदारुणे’ इत्याद्युक्तेरसंगत्यापत्तेः । अतःसाशुक्लप्रतिपदाख्या । एवं-
 चामान्तपक्षमात्रंयुद्धमित्यस्याख्यन्तमसङ्गत्यापत्तिः । यत्तु—अभायमेवरावणवधइति तत्तुनयुक्तं । इन्द्रजिदूधोत्तरं ‘अभ्युत्थानंस्व-
 मयैवकृष्णपक्षचतुर्दशीम् । कलारिद्यौहमावास्यांविजयाश्चलैर्हृतः’ इतिरावणप्रतिपुषार्थस्योक्त्याचतुर्दशारावणप्रेषितलवधोत्तर-
 ममायांनिर्गतारावणेनरामलक्ष्मणयोर्द्वेरात्रौलक्ष्मणस्यक्षिप्तातोत्तरंरावणलङ्काप्रवेशस्योक्तयाततोलक्ष्मणनिकित्तोत्तरंपुनारामरा-
 वणयुद्धस्यालक्ष्मीकिनैवस्पष्टमुक्तयातदसंभवात् । किंचादिल्लहदयस्य ‘आदित्यंप्रेक्ष्यजह्वेदंपरहर्षमवाप्तवान्’ इत्यनेनसूर्यदर्शनो-
 त्तरंजपस्योक्तयारावणमरणोत्तरं ‘स्थिरप्रभान्यभवद्दिवाकरः’ इत्युक्त्यादिवातद्वयप्रतीत्याचचिरकालयुद्धोत्तरंलक्ष्मणेक्षिप्तातस्य
 तदर्थमोषधिपर्वतानयनस्योक्तत्वेनामारात्रौक्षिप्तातप्रतीत्यारावणापगमस्यप्रतीत्याचतद्विरोधात् । तथाप्ये—‘ततोबलेम-
 हायुद्धंसंकुलंकपरिक्षसाम् । मध्याह्नेप्रथमंयुद्धंप्रारब्धंप्रतिपद्यभूत् । प्रतिपदि शुक्लप्रतिपदीत्यर्थः । उक्तयुक्तेः ‘ततोनिशिसमागम्य-
 मायावीशकजिद्वली । बबन्धनागपाशैस्तौराचवीचह्रिमजान्’ । ततः निरकालासंकुलयुद्धोत्तरं । अन्यथातस्मान्निशीत्येववधेत् ।
 अमेद्वितीयेऽह्निषष्ठ्यामितिचोक्तयादागतेतमसीतिरामायणोक्त्याचभाद्रश्रावणोभयोत्तरप्रतिपद्येतदितिबोध्यं । ‘वैनतेयस्तदाभ्येख्य-
 ता निवात्राप्यमोचयत् । द्वितीयेऽहनिधूमाक्षहनुमताग्निजधानवै । तृतीयेऽहनिप्रदंभूलंवाचिच्छेदवाज्रदः । जघानहनुमान्भूषधनु-
 र्धेऽहन्यकंपनम् । प्रहृत्संपक्षमीतिध्यानीलशिच्छेदमूर्धनि । रावणःपरिभूतोऽभूत्षष्ठांरामेणधन्विना । अथलङ्केभरःक्षिप्तःकुंभकर्णं
 सहोदरम् । शैलमुद्रवाताश्चधवनवैरबोधयत् । जघानतंकुंभकर्णैरामःसप्तमवासरे’ । इदंबोधनेदिनद्वयेन । तंबोधितंकुंभकर्णं
 सप्तमवासरे बोधनोत्तरंसप्तमवासरेइत्यर्थः । यत्तुबोधनंषष्ठ्यारात्रौ सप्तम्यांचैतद्वधइति । तत्र । तदुत्तरापनेनउक्त्यातिप्रयासस्यरा-
 त्रिमात्रेणासंभवात् । रावणमन्दिरगमनकालेसूर्यप्रभयारावणमन्दिरस्थातिमाखरलवर्णनेनमन्त्रादिनासप्तम्यांयुद्धासंभवात् इन्द्रजितो
 दिनत्रयेणवधोक्त्यामवधुनेत्यस्यासंगतत्वाच्च । एवंचभाद्रपूर्णिमायामेतद्वधः । ‘जघानलक्ष्मणोन्येयुरतिक्रान्त्यादशस्यजम् । बबन्धा-
 न्येयुरिन्द्रारिर्वाज्रेणनृपकपीन् । हनूमतासमानीतोमहौषधमहीधरः । तस्यानिलस्यवीशवास्तवेतेसमुत्थिताः । अन्येषुःकपि-
 राहकुंभनिकुंभंवायुजोऽवधीत् । तस्मान्निशिरघुर्भेद्योघानमकरेक्षणम् । मायासीतावधं चक्रेष्वक्षिज्जहमूर्धनि । तेनक्षित्रोऽभवद्राम
 आश्वस्तो लक्ष्मणेनसः । त्रयोदशाहोमीमिश्रिदिनंयोधयन्बली । जघानशक्रजेतारंरामप्यानेनद्वेतुना’ अन्येषुः अन्येषुविधसेषु ।
 अत्रातिशयप्रहृष्टिनिशिरोदेवान्तकनरान्तकमहोदरमहापाशैर्पलक्षणं । लक्ष्मणप्रहणमज्ञदहनूमतोत्तरपुलक्षणम् । एवंबभ्रुभिर्दिनैः
 षण्णावधः पूर्वक्रमेणैतद्वधोक्तेः । अन्येषुः सप्तम्यां । पर्वतानयनप्रहृष्ट्यां । अन्येषुर्नवम्यां तस्यांनिशिनवगीरात्रौ । तदन्तेमायासी-
 तावधः । ततोदशमीचतुर्थयामारभ्यत्रयोदशीचतुर्थयामपर्यन्तमिन्द्रजिद्वधः । ‘ततोऽवधीन्मूलवल्चतुर्दशारघूद्वहः । दर्शयन्ति-
 र्ययौराजायोद्धुरामेणसंयुगे । चतुरङ्गवलैःसार्धमग्निभिर्दशकन्धरः । छत्रनामरसंयुक्तःसर्वभरणभूषितः । महारथगतोद्वारादुत्तरा-
 भिर्ययौबहिः । अतपतोरक्षसाराज्राह्मणोदेवकण्टकः । योद्धुरघुवरेणेतिशुभ्रुनेकलहृष्यनिः । तत्रयुद्धंसमभवद्धानराणांचरक्षसाम् ।
 रामरावणयोश्चैवतथासीन्निशिनासह । शक्तिंक्षिपेपसंकुदःसोज्ज्वलप्रतिरावणः । वक्षसाधारयामाससौमित्रिनांविग्रहताम् । तयास
 बाध्यमानःसन्पदातधरणीतले । हनूमताजीवितोऽभूदोषध्यानयनात्पुनः । ततःकुदोमहातेजारावचोराक्षसान्तकः । जघनराक्षसा-

न्त्वाञ्छरैः कालान्तकोपमैः । भयात्प्रदुदावरणेलङ्गाप्रतिनिष्ठाचरः । जगद्भ्रामस्यपश्यन्निर्देहात्स्वगृहंविशत् । निकुम्भिलोततः प्राप्य
होमंचकेचिगीषया । ध्वंसितं वानरेन्द्रैस्तदभिचारामकंरिपोः । पुनरुत्थायर्षीलस्योरामेणसहयोधितुं । दिव्यं स्यन्दनमाक्षराक्षसै-
र्निर्ययौबहिः । इदं निर्गमनमाश्विनशुक्लप्रतिपदि । “ततः शतमखो दिव्यं रथं हयैश्च संयुतम् । राघवाय स्वसूतेन प्रेषयामास भक्तिमान् ।
तंतुमातलिना नीतमाश्चर्यसत्तमम् । स्वसमानः सुरगणैर्युयुधेतेन रक्षसा । ततो युद्धमभूद्वोरामरावणयोर्महत् । सप्ताहिकमहोरात्रं
घञ्जाञ्जैरतिभीषणैः ।” इति । ततः मातलिरथागमनदिनोत्तरं । एवं च नवम्यांतद्वयः । तदुक्तं कालिकापुराणे—“रामस्यानुग्रहार्थं
वैरावणस्य वधायाच । रात्रावेव महादेवी ब्रह्मणा बोधितापुरा । ततस्तुल्यकनिद्रा सान्द्रा यामाश्विने सति । जगाम नगरीलङ्कां यत्रासीद्वा-
घवः पुरा” आगत इति शेषः । इदं चागमनं रात्र्यन्ते । तदैव मातलिरथागमनं । “तत्र गत्वा महादेवी तदातीरामलक्ष्मणौ । युद्धेन योज-
यामास स्वयमन्तर्हिताविका । राक्षसानां वानराणां जग्ध्वास्त्राणां संशोषितम् । रामरावणयोर्युद्धं सप्ताहं सान्ध्यं योजयत् । व्यतीतसप्तमे
रात्रे नवम्यां रावणं ततः । रामेण घातयामास महाभयं जगन्मयी । यावत्तयोः स्वयं देवी युद्धं केलिमुदैक्षत् । तावत्तु अष्टात्राणिसर्वे देवैः
सुपूजिता । निहते रावणे वीरे नवम्यां सकलैः सुरैः । विशेषपूजां दुर्गायाश्च केलोकपितामहः ।” सकलैः सुरैरित्यस्य सप्तदेशेति शेषः । रामरा-
वणबाणैस्तु युद्धं चावेक्ष्य भीतिदम् । तृतीयायां तु लङ्कायाः पूर्वोत्तरदिशि स्थितम् । स्वातिनक्षत्रं च कार्यामीतं सुरवलं महत् । शान्त्यर्थं
वारयामास देवेन्द्रो वचनाद्धरेः । शान्त्यर्थं भयशान्त्यर्थं । “ततस्तु रावणेनाधदशम्यां चण्डिकां शुभाम् । विस्मयचक्रे शान्त्यर्थं बलनी-
राजं नृदिः ।” रिपुजितभयशान्त्यर्थमित्यर्थः । “नीराजितबलः शक्रस्तत्रारामं संलक्ष्मणम् । संभाव्य प्रययौ स्वर्गं सह देवैः शचीपतिः ।
इति वृत्तपुराकल्पे मनोः ध्यायं भुवेऽन्तरे । पुराकल्पे यथा वृत्तं प्रति कल्पंतं वैवतु । प्रवर्तते स्वयं देवी दैत्यानां नाशनाय वै ।” ध्यायं भुवमन्व-
न्तरूपे पुराकल्पे इत्यर्थः । प्रतिकल्पं प्रतिमन्वन्तरमित्यर्थः । जलध्वजसामान्येन तत्रापि कल्पव्यवहारात् । “प्रतिकल्पं भवेद्रामो रावण-
श्चापिराक्षसः । तथैव जायते युद्धं तथैव त्रिदशगमः । एवं रामसहस्राणि रावणानां तथैव च । भवितव्यानि भूतानि तेषु देवी प्रवर्तते ।
तां पूजन्ति सुराः सर्वे बलनीराजयन्ति च । तथैव च नराः सर्वे कुर्युः पूजां तथाविधि । बलनीराजं नराज्जुर्ध्वं कुरु विवृद्धये ।” इति ।
इयं च ब्रह्मबोधिता महादेव्यमौ प्रविष्टा सीतैव भगवच्छक्तिरूपेति प्रतिभाति । अतएव ब्रह्मवैवर्तप्रथमं सविभागे प्रति कल्पं विष्णोश्चरि-
तं कीदृशमिति नारदप्रश्ने ब्रह्मनाक्यं— “स एव भगवान्मूर्तं प्रतिमन्वन्तरं मुने । वधाय दुष्टैस्तानां भूमिभारकृतां भुवि । कलिद्वारयोः
संधौ भविष्यति न संशयः । प्रतिकल्पं त्वेव मे व भविष्यति न संशयः ।” इति । “सहस्रकलोरामोऽपि भविता ब्रह्मणो दिने” इति ब्र-
ह्मवैवर्तप्रथमविभागस्थे रात्रां प्रति कृष्णनाक्ये । दिन इति जातावेकवचनं । दिने भित्यर्थः । पूर्वं प्रतिमन्वन्तरमित्युक्तेः । प्रति-
भक्त्युत्तरं रामावतार इति तु न युक्तं । चतुर्विंशतितमचतुर्थ्यं रामावतारस्याष्टविंशतितमचतुर्थ्यमाकृष्णावतारस्य हरिवंशपुराणान्तरे
च प्रसिद्धत्वादिति दिक् । आग्निदेव रामायणमिति प्रसिद्धमन्वेतु—“रामः पञ्चदशे वर्षे षड्वर्षमपि मैथिलीम् । उपये मे लभो ध्याया
द्वादशान्दानुवाससः । सप्तविंशतिमेव वर्षे वनवासमकल्पयत् । अष्टादशतुर्षाणि सीतायास्तदाऽभवन् । त्रिरात्रमुदकाहारश्चतु-
र्धेऽह्निकलक्षणः । पञ्चमे चित्रकूटे तुरामो नासमकारयत् । अष्टमयोदशे वर्षे पञ्चवर्षाणां महामनाः । रामो विरूपयामास घोरो रक्ष-
णश्चानवे । ततो माघे सिताष्टम्यां सुहृत्तं वृन्दं संलक्ष्मे । राघवाभ्यां विनासीतां जह्वा दशकन्धरः । माघे शुक्लचतुर्दश्यामिति पाठा-
न्तरं । मार्गशुक्लदशम्यां तु वसन्ती रावणालये । संपातिदेशमेमासे आचख्यौ वानरेषुताम् । एकादश्यां महेंद्राप्रत्युद्भवैश्चतयो-
जनम् । तत्राग्निशेषो सीताया दर्शनं हि हनूमतः । द्वादश्यां शिशुपावृक्षे हनूमान्पर्यवस्थितः । तस्यां विद्यायां सीताया विश्वासालाप-
सत्कथाः । अक्षादिभिर्जयोदश्यां ततो युद्धमवर्तत । वधोऽष्टशुक्रमारस्य घनविषं सनंतया । ब्रह्माक्षेण चतुर्दश्यां बद्धः शक्रजिता
कपिः । बह्निना पुच्छयुगेन लङ्काया दहनं तथा । पौर्णमास्यां महेंद्राद्रौ पुनरागमनं कपेः । मार्गासितप्रतिपदः पञ्चमिः पथिवास-
रैः । पुनरागम्य वष्टेऽह्निके संमधुवनं चतैः । सप्तम्यां प्रसभ्मानदानं शुद्धिनिवेदनं । अष्टम्युत्तरफल्गुन्यां सुहृत्तं विजयाभिधे । मर्ष्यं
प्राप्ते सहस्रांशौ प्रस्थानं राघवस्य तु । वासरे सप्तमे मोघैस्सन्धावारनिवेशनम् । पौषशुक्लप्रतिपदस्तृतीयायावदं दुषेः । उपस्थानं सत्सैन्य-
स्य राघवस्य बभूव ह । विभीषणश्चतुर्थ्यां वैरामेण सह संगतः । समुद्रतरणार्थावप्रवृत्तो मन्त्रजडमः । प्रायोपवेशनं च केरोमो दिनचतुष्टयम् ।
समुद्रवलाभश्चेत्तु पायप्रकीर्तनम् । सेतोर्दशम्यामारं भस्मोदश्यां समापनम् । चतुर्दश्यां सुवेलाग्रे रामः सैन्यं न्यवेशयत् । पौर्णमा-
स्याद्वितीयान्तं त्रिदिनैः सैन्यतारणम् । तृतीयायादशम्यन्तं मन्त्रोऽग्लमनिवेशने । शुक्रसारणयोः सैन्यप्राप्तिरैकादशीदिने । माघे सिता-
या द्वादश्यां सैन्यं संख्याकृतां तु वै । सारणेन कपीनां तु सारासारोपवर्णनम् । त्रयोदश्यां मायावहङ्गायां दिवसैस्त्रिभिः । रात्रिः सैन्यसं-
ख्यानेरणायोत्साहं तथा । ययावथा द्वादश्यां माघशुक्लादिवासरे । माघशुक्लद्वितीयादिदिनैः सप्तभिरेव तु । रक्षसां वानराणां च युद्धमासी-
त्सु दारणम् । माघशुक्लतृतीयां तुरात्रा विन्द्रजितारणे रामलक्ष्मणयोर्नागपार्श्वैर्बन्धो बभूव ह । नागपार्श्वविमोक्षार्थं दशम्यां गन्धोभ्यगात् ।
अत्रावहारः कथितो दशम्यादिदिनद्वयम् । द्वादश्यामात्रे न येन धूपाक्षस्य वधः कृतः । त्रयोदश्यां तु नैव निहतो कंभनोरणे । माघशुक्लचतु-
र्दश्यां वाक्कृष्णादिवासरम् । त्रिदिने च प्रहस्तस्य नीलेन विहितो वधः । माघासितद्वितीयायाश्चतुर्थ्यन्तं त्रिभिर्दिनैः । रामेण तु मुलेषु वै
रावणोऽवतिरोरणात् । पञ्चम्यां स्त्वष्टरीयावद्रावणेन प्रबोधितः । कुंभकर्णेः समुत्तस्याव त्रयुद्धं चतुर्दिनम् । कुंभकर्णो दिनैः बद्धिर्नवम्या-
स्तु चतुर्दशीम् । रामेण निहतो युद्धे बह्वानरभक्षकः । अमावास्यादिने शोकाद वहारो बभूव ह । फाल्गुनादिप्रतिपदश्चतुर्थ्यन्तं द्विनेस्ततः ।
नरान्तकप्रभृतयो निहताः पञ्चराक्षसाः । पञ्चम्याः सप्तमीयावदति कायवधक्यहात् । अष्टम्या द्वादशीयावद्विहती दिनपञ्चकात् ।

द्वादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११२ ॥

दुःखाप्रापणं प्रतिशोचनपूर्वकं विलपन्तं विभीषणं प्रति रामेण समाश्रयनपूर्वकं रावणस्यैवैहिककरणाभ्यनुज्ञानम् ॥ १ ॥

आतरं निहतं दृष्ट्वा शयानं रामनिर्जितम् ॥ शोकवेगपरीतात्मा विललाप विभीषणः ॥ १ ॥

वीर विक्रान्तविरुयात विनीत नयकोविद् ॥ महार्हशयनोपेत किं शेषेऽद्य हतो भुवि ॥ २ ॥

विक्षिप्य दीर्घौ निश्चेष्टौ भुजावद्भूषितौ ॥ मुकुटेनापवृत्तेन भास्कराकारवर्चसा ॥ ३ ॥

तदिदं वीर संप्राप्तं मया पूर्वं समीरितम् ॥ काममोहपरीतस्य येन न रुचितं वचः ॥ ४ ॥

यश्च दर्पात्प्रहस्तो वा नेन्द्रजिन्नापरे जनाः ॥ न कुम्भकर्णोतिरथो नातिकायो नरान्तकः ॥

न स्वयं त्वममन्येथास्तस्योदकोऽयमागतः ॥ ५ ॥

गतः सेतुः सुनीतानां गतो धर्मस्य विग्रहः ॥ गतः सत्त्वस्य संक्षेपः प्रस्तावानां गतिर्गता ॥ ६ ॥

अथ भ्रातृवधदर्शनेन हठात्प्रवृत्तं प्रकृतिसंबन्धकृतं शोकं सोढुमशक्नुवन्विभीषणो विलपति—भ्रातरमित्यादि ॥ शयानं शयानमिव स्थितं । शोकवेगपरीतात्मा शोकवेगेन परीतमनस्कः । वेगशब्देन हठकृतः शोक इति द्योत्यते ॥ १ ॥ विनीत विद्यासुशिक्षित । विक्षिप्येत्यस्य श्लोकस्य पूर्वश्लोकेनान्वयः । भुजाविल्लनेनान्त्ययुद्धे द्विभुजस्थितिर्गम्यते । मुकुटेन उपलक्षित इति शेषः । अपवृत्तेन पतनवेगादीष्वलितेन ॥ २—३ ॥ मया पूर्वं समीरितं यद्वचः काममोहपरीतस्य ते न रुचितं नेष्टमासीत् । तदिदं वचः संप्राप्तं त्वयानुभूतमित्यर्थः ॥ ४ ॥ यदित्यादिसार्ध-

श्लोक एकान्वयः ॥ यत्पापकर्म प्रहस्तो दर्पात् तामन्यतेति विपरिणामेनानुषज्यते । एवं सर्वत्र योजनीयं । अतिरथ इत्यतिकायविशेषणं । अमन्येथाः अमन्यथाः । एत्वमर्थः । तृणीकृतवानसीत्यर्थः । तस्य सीताहरणरूपस्य उदकः फलमागतं ॥ ५ ॥ सुनीतानां नयानां । सेतुः मर्यादा । धर्मस्य विग्रहः विरोधः । यद्वा अधर्मस्येति छेदः । विग्रहः वेदः । यद्वा धर्मस्य विग्रहः देहः । एषोमिहोत्री च महातपाश्चेत्यादिना रावणस्य धार्मिकत्वकथनात् । सत्त्वस्य बलस्य संक्षेपः संग्रहः । प्रस्तावानां प्रकृष्टस्तुतीनां ।

निकुम्भकर्णभ्रातृवधमकराक्षधनुर्दिनैः । फाल्गुनस्य द्वितीयायां कृष्णे शक्रजिताजितम् । तृतीयायास्तु सप्तम्याद्वरयः पञ्चवासरात् । ओषध्यानयनेन्यथासाक्षादसीद्वहारकः । तत्र त्रयोदश्यायावदिनैः षड्विंशत्युत्तराश्विनाम् । लक्ष्मणेन हतो युद्धे विप्रितोऽभिचरन्कमात् । चतुर्दश्यादश्विनाम् वीरयोद्धा यदशकंधरः । चैत्रशुक्लप्रतिपदः पञ्चमीदिनपञ्चकैः । रावणस्य प्रधानानां युध्यतामभवत्स्वयः । चैत्रषष्ठ्याष्टम्यावन्महापार्श्वदिमारणम् । चैत्रशुक्लनवम्यां तु सौमित्रैः शक्तिभेदनम् । शोणादिराजनेयेन लक्ष्मणायैमुपाहृतः । दशम्यामवहारो भूद्वात्रौ युद्धं वृत्तसोः । एकादश्यां तुरामाभिरथो मातलिसारथिः । अष्टादशदिनैराभौ द्वैरथैरावणं वधीत् । द्वादश्याः शुक्लपक्षस्यावत्कृष्णचतुर्दशीम् । माघशुक्लद्वितीयायाश्चैत्रकृष्णचतुर्दशीम् । अष्टाशोतिदिनं युद्धं मध्ये पञ्चदशाहकम् । शुद्धावहारसंप्रामादिसप्ततिदिनान्यभूत् । सैन्धारो रावणादीनाममावास्यादिनेऽभवत् । वैशाखादिति द्यौरामः सुबेलं पुनरागमत् । अभिविक्तो द्वितीयायां लङ्काराज्ये विभीषणः । सीताशुद्धिस्तृतीयायां देवेभ्यो वरसंभनम् । वैशाखस्य चतुर्थ्यां तुरामः पुण्यकमास्थितः । पूर्णे चतुर्दशे वर्षे पञ्चम्यामाघवस्य तु । सरद्वाञ्जमं रामः ससीतः पुनरागमत् । नन्दिग्रामे तुषष्ठावैभरतेन समागतः । सप्तम्यामभिविक्तो सावयोध्यायोरघूत्तमः । जानकीरामसंहितारावणस्य निवेशने । मनुमासान्स्थितापक्षदशवासरसंयुते” इति । तत्सर्वशोभनिष्ठितप्रामाण्यं । कालिकापुराणादिविरोधात् । इदं कल्पान्तरविषयमिति युक्तं । तद्विरोधादेव । तस्मात्क्रियाविरोधे पुराणे धूपसंहारएव न्याय्यः । शास्त्रान्तरोक्तोपसंहारवत् । यथा कुम्भकर्णवधोत्ररामेणोक्तः भारते लक्ष्मणेन । तादृशे विषये ननु कल्पभेदेन व्यवस्था । जन्मविषय एव तद्विरोधोक्तो विबोध्यम् ॥ ३४ ॥ इत्येकादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ १११ ॥

ति० सुहस्तानां वीराणां ॥ ६ ॥

[पा०] १ क. व. छ. झ. भ. ट. यन्मया पूर्वमीरितं. २ क. झ. भ. ट. यत्तत्र चित्तं तव. ३ क. झ. ज. ट. चतुमन्येयाः. च. छ. किंतुमन्येयाः, ग. तपुमन्येयाः. ४ क. झ. ट. सुहस्तानां.

आदित्यः पतितो भूमौ मग्नस्तमसि चन्द्रमाः ॥ चित्रभानुः प्रशान्तार्चिर्व्यवसायो निरुद्यमः ॥

अस्मिन्निपतिते भूमौ वीरे शस्त्रभृतावरे ॥ ७ ॥

किं शेषमिव लोकस्य हैतवीरस्य सांप्रतम् ॥ रणे राक्षसशार्दूले प्रसुप्त इव पांसुषु ॥ ८ ॥

धृतिप्रवालः प्रसहाम्यपुष्पस्तपोबलः शौर्यनिबद्धमूलः ॥

रणे महात्राक्षसराजवृक्षः संमर्दितो राघवमारुतेन ॥ ९ ॥

तेजोविषाणः कुलवंशवंशः कोपप्रसादापरगात्रहस्तः ॥

इक्ष्वाकुसिंहावगृहीतदेहः सुप्तः क्षितौ रावणगन्धहस्ती ॥ १० ॥

पराक्रमोत्साहविजृम्भितार्चिर्निश्वासाधूमः स्वबलप्रतापः ॥

प्रतापवान्संयति राक्षसाग्निर्निर्वापितो रामपयोधरेण ॥ ११ ॥

सिंहर्क्षलाङ्गूलककुट्टिषाणः पराभिजिद्गन्धनगन्धहस्ती ॥

रथोद्युषश्चापलकर्णचक्षुः क्षितीश्वरव्याघ्रहतोऽवसन्नः ॥ १२ ॥

गतिः विषयः ॥ ६ ॥ आदित्य इत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ अस्मिन्निपतिते आदित्यः पतित इत्याद्यभेदातिशयोक्तिः । चित्रभानुः बह्विः । “सूर्यवह्नी चित्रभानू” इत्यमरः । व्यवसायो निरुद्यमः । रावणसदृशाश्रयाभावाद्भवसायः उत्साहशक्तिः । निर्व्यापारोभूदित्यर्थः ॥ ७ ॥ राक्षसशार्दूले रावणे पांसुषु प्रसुप्त इव स्थिते । मृत इति यावत् । सांप्रतं हैतवीरस्य लोकस्य किमिव शेषं । सर्वं शून्यमभूदित्यर्थः ॥ ८ ॥ धृतिरेव प्रवाले यस्य स तथा । वैर्यं हि वृक्षस्य पल्लववत् प्रथमफलं । प्रसहन् इति प्रसहः । पचाद्यच् । भावप्रधानो निर्देशः । स एव अत्र्यपुष्पं श्रेष्ठपुष्पं यस्य स तथा । प्रसहन् हि पुष्पवत्कार्यफलस्य अव्यवहितहेतुः । तप एव बलं स्वैर्याशो यस्य स तथा । शौर्यमेव निबद्धमूलं निश्चलमूलं यस्य स तथा । शौर्यमूलत्वात्तपःप्रभृतीनां सर्वेषां ॥ ९ ॥ तेजः पराक्रम एव विषाणो यस्य स तथा । तेजो हि विषाणवत् परमर्मभेदि । कुलवंशवंशः कुलं पितृपितामहादयः तेषां वंशः सर्गः स एव वंशः पृष्ठावयवविशेषो यस्य स तथा । “वंशो वेणौ कुले वर्गे पृष्ठस्यावयवेपि च” इत्युभयत्रापि विश्वः । कुलेन

हि वंशेनेव स्वाश्रितधारणं । कोप एवापरगात्रं क्षिरो-
न्यतिरिक्तशरीरं यस्य स तथा । प्रसाद एव हस्तो यस्य स तथा । कोपस्य बहुत्वादपरगात्रत्वेन रूपणं ।
इक्ष्वाकुः रामः स एव सिंहः तेन अवगृहीतदेहः
रावणगन्धहस्ती रावण एव मत्तगजः क्षितौ सुप्तः ।
मृत इत्यर्थः ॥ १० ॥ पराक्रमोत्साहावेव विजृम्भितार्चिः विस्तृतज्वालः । निश्वास एव धूमो यस्य स तथा । स्वबलप्रतापः स्वबलोष्णः । प्रतापवान् तेजस्वी । राक्षसाग्निः रामपयोधरेण निर्वापितः ॥ ११ ॥ सिंहर्क्षो राक्षसाः ते एव लाङ्गूलककुट्टिषाणानि यस्य स तथा । “सिंहर्क्षो राक्षसाः प्रोक्ता यक्षा उष्णीषिणो मताः” इति निघण्टुः । यद्वा सिंहर्क्षं मूलानक्षत्रं तथैव राक्षसनक्षत्रं । यथाह ज्योतिषे काश्यपः—
“अग्निर्मघा विशाखा च आश्लेषा शततारका ।
धनिष्ठा चित्रया युक्ता ज्येष्ठा मूला च राक्षसाः”
इति ॥ तत्संबन्धाद्वाक्षसा अपि तच्छब्देनोच्यन्ते ।
राक्षससमृद्धेर्गर्वहेतुत्वेन लाङ्गूलादित्वेन रूपणं । परानभिजयतीति पराभिजित् । गन्धने परोत्सादने गन्धहस्ती मुख्यः । “गन्धनं सूचनोत्साहर्हिसनेषु प्रकाशने” इति विश्वः । चापलं विषयलौल्यं तदेव

ती० प्रसहाम्यपुष्पः प्रसहन् इति प्रसहः । पचाद्यच् । भावप्रधानो निर्देशः । प्रसहः प्रसहलं तदेवात्र्यपुष्पं यस्य स । प्रसहाम्यपुष्प इति पाठे प्रसवः सन्तानं ॥ ९ ॥ स० पराभिजिद्गन्धनगन्धहस्ती परानभिजयन्तीति पराभिजितः । तद्गन्धने हिंसायां गन्धहस्ती मत्तगजतुल्यः । चापलकर्णचक्षुः चापलं चक्षुर्लकर्णचक्षुर्यस्य सः । कर्णयोश्चापलं अध्राव्यशृण्वन्नादिप्रलपितप्रवणेन तत्रचित्ताग्निषानं । चक्षुषोऽनवलोकनीयपरदारसौन्दर्यदर्शनं ॥ १२ ॥

[पा०] १ क. झ. गतसलस्य. ग. भ. ट. हैतवीर्यस्य. २ क. क. ज. झ. प्रसहाम्य. ३ घ. इक्ष्वाकुसिंहेनगृहीतदेहः.
४ क. झ. गन्धवाहः.

वदन्तं हेतुमद्वाक्यं परिमृष्टार्थनिश्चयम् ॥ रामः शोकसमाविष्टमित्युवाच विभीषणम् ॥ १३ ॥
 नायं विनष्टो निश्चेष्टः समरे चण्डविक्रमः ॥ अत्युन्नतमहोत्साहः पतितोऽयमशङ्कितः ॥ १४ ॥
 नैवं विनष्टाः शोच्यन्ते क्षत्रधर्ममवस्थिताः ॥ वृद्धिमाशंसमाना ये निपतन्ति रणाजिरे ॥ १५ ॥
 येन सेन्द्राक्षयो लोकास्त्रासिता युधि धीमताः ॥ तस्मिन्कालसमायुक्ते न कालः परिशोचितुम् ॥ १६ ॥
 नैकान्तविजयो युद्धे भूतपूर्वः कदाचन ॥ परैर्वा हन्यते वीरः परान्वा हन्ति संयुगे ॥ १७ ॥
 इयं हि पूर्वं संदिष्टा गतिः क्षत्रियसंमता ॥ क्षत्रियो निहतः संख्ये न शोच्य इति निश्चयः ॥ १८ ॥
 तदेवं निश्चयं दृष्ट्वा तत्त्वमास्थाय विज्वरः ॥ यदिहानन्तरं कार्यं कल्प्यं तदनुचिन्तय ॥ १९ ॥
 तमुक्तवाक्यं विक्रान्तं राजपुत्रं विभीषणः ॥ उवाच शोकसंतप्तो भ्रातुर्हितमनन्तरम् ॥ २० ॥

योऽयं विमर्देषु न भयपूर्वः सुरैः संमैतैः सह वासवेन ॥

भवन्तमासाद्य रणे विमशो वेलाभिवासाद्य यथा समुद्रः ॥ २१ ॥

अनेन दत्तानि सुपूजितानि भुक्ताश्च भोगा निभृताश्च भृत्वाः ॥

घनानि मित्रेषु समर्पितानि वैराण्यमित्रेषु च यार्पितानि ॥ २२ ॥

एषोहिताग्निश्च महातपाश्च वेदान्तगः कर्मसु चाभ्यवीर्यः ॥

एतस्य यत्प्रेतगतस्य कृत्यं तत्कर्तुमिच्छामि तव प्रसादात् ॥ २३ ॥

कर्णवधुषी यस्य स तथा । रक्षोवृषः रावणवृषमः
 क्षितीश्वरव्याघ्रेण रामशार्दूलेन हतः अवसन्नः मृतः
 ॥ १२ ॥ परिमृष्टार्थनिश्चयं कृतार्थनिश्चयं ॥ १३ ॥
 अयं निश्चेष्टः निर्विक्रमः न विनष्टः अपि त्वयं समरे
 चण्डविक्रमः अत्युन्नतमहोत्साहः । अशङ्कितः पतितः
 विनष्टः ॥ १४ ॥ यदि समरे विक्रम्य नष्टः ततः
 किमित्यत्राह—नैवमित्यादि ॥ ये वृद्धिं परलोकवृद्धिं
 आशंसमानाः आकाङ्क्षमाणाः सन्तः रणाजिरे निप-
 तन्ति । क्षत्रधर्ममवस्थिताः क्षूद्रधर्मव्यवस्थिताः । एवं
 विनष्टाः ते न शोच्यन्ते ॥ १५ ॥ न केवलं समर-
 मरणादेव न शोच्यत्वं किंतु यशःप्रत्यासक्त्यापीत्याह
 येनेति ॥ येन बित्रासिताः तस्मिन् रावणे कालस-
 मायुक्ते शोचितुं न कालः नावसरः । तद्विषये शोको
 न युक्तः । वीरस्वर्गगमनादिति भावः ॥ १६ ॥
 तथापि मरणे सति कथं न शोचितव्यमित्याशङ्क्य
 जयवत्पराजयोपि न शोकस्थानमित्याह—नैकान्ते-
 ति ॥ एकान्तविजयः न भूतपूर्वः इतः पूर्वं न भूतः ।

अनैकान्त्यमुपपादयति—परैवेति ॥ १७ ॥ क्षत्रधर्म-
 पर्यालोचनेनापि न शोच्य इत्याह—इयं हीति ॥
 क्षत्रियः शूरः ॥ १८ ॥ दृष्ट्वा ज्ञात्वा । तत्त्वमास्थाय
 परमार्थबुद्धिमचलम्व्य । जनिमतामवश्यं मृत्युं ज्ञात्वे-
 त्यर्थः । विज्वरः निःशोकः । यत् कार्यं कर्म । कल्प्यं
 अनुष्ठेयं । तदनुचिन्तय । कल्पमिति पाठे यत् कार्यं
 कृत्यं । योग्यमित्यर्थः । “कल्यो योग्यश्च ते समाः”
 इति विधण्टुः ॥ १९—२० ॥ विमर्देषु समरेषु ।
 अनेन महावीरतया सम्यक् संस्कारमर्हतीत्युक्तं ॥ २१ ॥
 धर्मशीलत्वाच्च तदर्हतीत्याह—अनेनेति ॥ दत्तानि
 दानानि कृतानि । सुपूजितानि गुरुदैवतानीति शेषः ।
 निभृताः नितरां भृताः । यार्पितानि सफलकृतानी-
 त्यर्थः ॥ २२ ॥ आहिताग्निश्च महातपाश्च तदर्हतीत्याह—
 एषोहिताग्निरिति ॥ हिताग्निः आहिताग्निः । संधि-
 रार्षः । वेदान्तं गच्छति जानातीति वेदान्तगः ।
 कर्मसु चाभ्यवीर्यः कर्मशूर इत्यर्थः । प्रेतगतस्य
 प्रेतत्वं गतस्य । इच्छामि । पुत्राणां विनष्टत्वेन भ्रातु-

स० यमः कश्चितोभीतोयस्मादिति वा ॥ १४ ॥ ति० अयं समरे निश्चेष्टः अशक्तो भूत्वा न विनष्टः । अपि चण्डविक्रमलादिगुणैक-
 एव अयमशङ्कितो मृत्युशङ्कारहित एवैवात्पतितः ॥ १५ ॥ ति० कालसमायुक्ते कालधर्मसंबन्धे । एवं दुर्गुणयुक्तस्य मरणमेव सम्य-
 गिति भावः ॥ १६ ॥ ति० वनीपकेषु याचकेषु । अनेन दत्तानि ॥ २२ ॥

[पा०] १ क.—ट. परिमृष्टार्थ. २ क.—क. ज.—ट. क्षत्रधर्मव्यव. ३ क.—ध. च. छ. ज. ट. अस्मिन्काल. ४ ड.
 झ. ट. सयसो. ५ झ. दत्तानि वनीपकेषु. ६ क. क. झ. निपतितानि.

स तस्य वाक्यैः करुणैर्महात्मा संवोधितः साधु विभीषणेन ॥

आज्ञापयामास नरेन्द्रसूनुः स्वर्गीयमाधानमदीनसत्त्वः ॥ २४ ॥

मरणान्तानि वैराणि निर्वृत्तं नः प्रयोजनम् ॥ क्रियतामस्य संस्कारो ममाप्येष यथा तव ॥ २५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे द्वादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११२ ॥

त्रयोदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११३ ॥

शवणान्तःपुराङ्गनाभीरेणाङ्गणमेत्य तदङ्गपरिष्वङ्गेण बहुधा विलापः ॥ १ ॥

रावणं निहतं श्रुत्वा राघवेण महात्मना ॥ अन्तःपुराद्विनिष्येत् राक्षस्यः शोककशिताः ॥ १ ॥

वार्यमाणाः सुबहुशो वेष्टन्त्यः क्षितिपांसुषु ॥ विमुक्तकेदयो दुःखार्ता गावो वत्सहता इव ॥ २ ॥

उत्तरेण विनिष्क्रम्य द्वारेण सह राक्षसैः ॥ अविश्यायोधनं घोरं विचिन्वन्त्यो हतं पतिम् ॥ ३ ॥

राजपुत्रेतिवादिन्यो हा नाथेति च सर्वशः ॥ परिपेतुः कचन्वाङ्गां महीं शोणितकर्दमाम् ॥ ४ ॥

ता बाष्पपरिपूर्णाक्ष्यो मर्तृशोकपराजिताः ॥ करेण्व इव नर्दन्त्यो विनेदुर्हतयूथपाः ॥ ५ ॥

रेषाधिकारित्वादिति भावः ॥ २३ ॥ करुणैरित्यनेन दुःखातिशयादिदानीमेवमुक्तमिति द्योत्यते । वक्ष्यति हि नाहमस्य संस्कारं करिष्यामीति । स्वर्गीयं स्वर्गाय हितं । आधानं अन्त्येष्टिसंज्ञिकं कर्म ॥ २४ ॥ वैरा-
तिरेकात् संस्कारे मम द्वेष इति न शङ्कनीयमित्याह-
मरणेति ॥ मरणानन्तरमपि वैरकरणं निष्प्रयोजन-
मित्याह-निर्वृत्तमिति । प्रयोजनं सीतालाभरूपं । अस्य संस्कारः थायजूकोचितसंस्कारः । क्रियतां । ममाप्येष यथा तव । तव यथा भ्राता तथा ममापि भ्राता । मद्भातृभूतस्य तव भ्रातृत्वात् । त्वमस्य दोषं दृष्ट्वा न करोषि चेदहमेव करिष्यामि । भ्रातृषु येनकेनापि कर्तव्यमिति भावः । अत्र श्लोके न इति गायत्र्यक्षरं । अत्राचार्या व्याचक्ष्युः । मर-
णान्तानि वैराणि ऋषिजनस्थानभ्रंशमैथिलीहरणम-
प्राणभूतजटायुर्विध्वंसनप्रभृतिमहोपाचरणमितः परं कर्तुं न शक्नोति हीति भावः । निर्वृत्तं नः प्रयोजनं । यदि वा रावणः स्वयमिति वदता मयास्य विषये किञ्चिच्छुभं कर्तव्यमिति मनसि कृतं । तदनेन 'द्विधा मज्जेयमप्येवं न नमेयं तु कस्यचित्' इति

वदता प्रतिहतं । तत्करणस्येदानीमवसरः संजात इति भावः । क्रियतामस्य संस्कारः । मत्कृतहितप्र-
तिषेधानर्हावस्था इदानीमस्य संजाता अतोयं न त्याज्यः । अतः परं यत्कर्तव्यं तत्कार्यमेव । ममाप्येष यथा तव । अयं मञ्चित्तानुकूलो जातः अतो मन्मि-
त्रभूतो भवानपि तमनुवर्तितुमर्हति । अथवा एषः तव यथा तथा ममापि । अस्य संस्कारस्तव यथा प्राप्तः तथा ममापीत्यर्थः । भवानस्य संस्कारं न करोति चेदहमेव करोमि । बन्धुषु येन केनापि कर्तव्यं खल्विदं तदहरे तिष्ठ अहमेव करिष्यामीत्यर्थ इति ॥ २५ ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने द्वादशोत्तरश-
ततमः सर्गः ॥ ११२ ॥

अथ रावणान्तःपुरस्त्रीविलापः—रावणमित्यादि-
श्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ वत्सहताः हतवत्साः ॥ १—२ ॥
उत्तरेणेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ शोणितैः कर्दमो
यस्यास्तां शोणितकर्दमां ॥ ३—४ ॥ हतयूथपा इति
करेणुविशेषणं । अतएव नर्दन्त्यः करेण्व इव विने-

टी० तवयथा ममापितया । ममापिमेहविषयइत्यर्थः ॥ अतःसंस्क्रियतां शङ्कामाकुर्वेतिभावः ॥ स० निर्वृत्तं निष्पन्ने । तद-
धस्यैवप्रयोजनरूपत्वात् ॥ तथामम । तवममचसौआत्रादितिभावः ॥ २५ ॥ इतिद्वादशोत्तरशततमःसर्गः ॥ ११२ ॥

ति० गावइति । अयमत्याप्तवियोगजशोकमात्रेदृशान्तः ॥ २ ॥

[पा०] १ च. दुष्टचितः. २ घ. ज. झ. दृष्टा. ३ ड. ज. झ. ट. वेष्टन्त्योरणपांसुषु. ४ क.—४. आर्यपुत्रेति. ५ व. ट. मरेजुर्हतः.

ददृशुस्तं महावीर्यं महाकार्यं महाश्रुतिम् ॥ रावणं निहतं भूमौ नीलाञ्जनचयोपमम् ॥ ६ ॥
 ताः पतिं सहसा दृष्ट्वा शयानं रणपांसुषु ॥ निपेतुस्तस्य गात्रेषु क्लिप्त्वा वनलता इव ॥ ७ ॥
 बहुमानात्परिष्वज्य काचिदेनं रुरोद ह ॥ चरणौ काचिदालिङ्ग्य काचित्कण्ठेऽवलम्ब्य च ॥ ८ ॥
 उद्धृत्य च श्रुजौ काचिद्भूमौ स परिवर्तते ॥ हतस्य वदनं दृष्ट्वा काचिन्मोहमुपागमत् ॥ ९ ॥
 काचिदङ्गे शिरः कृत्वा रुरोद मुखमीक्षती ॥ स्नापयन्ती मुखं वाष्पैस्तुषारैरिव पङ्कजम् ॥ १० ॥
 एवमार्ताः पतिं दृष्ट्वा रावणं निहतं श्रुवि ॥ चुक्रुशुर्वहुधा शोकाद्भ्यस्ताः पर्यदेवयन् ॥ ११ ॥
 येन विप्रासितः शक्रो येन विप्रासितो यमः ॥ येन वैश्रवणो राजा पुष्पकेन वियोजितः ॥ १२ ॥
 गन्धर्वाणामृषीणां च सुराणां च महात्मनाम् ॥ भयं येन महद्दत्तं सोऽयं शेते रणे हतः ॥ १३ ॥
 असुरेभ्यः सुरेभ्यो वा पद्मगेभ्योपि वा तथा ॥ न भयं यो विजानाति तस्येदं मानुषाद्भ्यम् ॥ १४ ॥
 अवध्यो देवतानां यस्तथा दानवरक्षसाम् ॥ हतः सोऽयं रणे शेते मानुषेण पदातिना ॥ १५ ॥
 यो न शक्यः सुरैर्हन्तुं न यक्षैर्नासुरैस्तथा ॥ सोऽयं कश्चिदिवासश्चो मृत्युं मर्त्येन लम्बितः ॥ १६ ॥
 एवं वदन्त्यो बहुधा रुदुस्तस्य ताः स्त्रियः ॥ भूय एव च दुःखार्ता विलेपुष्व पुनः पुनः ॥ १७ ॥
 अशृण्वता च सुहृदां सततं हितवादिनाम् ॥ मरणायाहता सीता घातिताश्च निष्ठाचराः ॥ १८ ॥
 एताः सममिदानीं ते वयमात्मा च पातिताः ॥ श्रुवाणोपि हितं वाक्यमिष्टो आता विभीषणः ॥
 धृष्टं परुषितो मोहात्स्वयाऽऽत्मवधकाङ्क्षिणा ॥ १९ ॥
 यदि निर्यातिता ते स्वात्सीता रामाय मैथिली ॥ न नः स्वाद्यसनं घोरमिदं मूलहरं महत् ॥ २० ॥
 वृत्तकामो भवेज्जाता रामो मित्रकुलं भवेत् ॥ वयं चाविधवाः सर्वाः सकामा न च शत्रवः ॥ २१ ॥
 त्वया पुनर्नृक्षसेन सीतां संरन्धता बलात् ॥ राक्षसा वयमात्मा च त्रयं तुल्यं निपातितम् ॥ २२ ॥
 न कामकारः कामं वा तव राक्षसपुङ्गव ॥ दैवं चेष्टयते सर्वं हतं दैवेन हन्यते ॥ २३ ॥
 वानराणां विनाशोऽयं रक्षसां च महाहवे ॥ तव चैव महाबाहो दैवयोगादुपागतः ॥ २४ ॥
 नैवार्येन न कामेन विक्रमेण न चाज्ञया ॥ शक्या दैवगतिर्लोके निवर्तयितुमुद्यता ॥ २५ ॥

दुरित्यन्वयः ॥ ५—७ ॥ बहुमानादित्यादिक्लोकात्रय-
 मेकान्वयः ॥ परिवर्तते चेष्टते । ईक्षती ईक्षमाणा
 ॥ ८—१० ॥ चुक्रुशुरिति । क्रोशः निरक्षरध्वनिः ।
 परिदेवनं साक्षरशब्दः ॥ ११—१३ ॥ मानुषाद्भ्यम् ।
 आतमिति शेषः ॥ १४—१५ ॥ कश्चिदि वयः
 कश्चित्पुरुष इव लम्बितः प्रापितः ॥ १६—१७ ॥
 सुहृदां सुहृद्व्यः । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । वचनमिति वाशे-
 षः । अशृण्वता त्वया ॥ १८ ॥ एताः वयं ते राक्ष-
 साः आत्मा च समं युगापत् इदानीं पातिताः । सारि-
 तादित्यर्थः । धृष्टः प्रीतिमान् ॥ १९ ॥ यदीत्यादिक्लो-
 कात्रयमेकान्वयः ॥ ते जया । निर्यातिता प्रत्यर्पिता ।

मूलहरं मूलमूलत्वपर्यन्तहरं । यदि सीता निर्यातिता
 स्वात्तदा भ्राता विभीषणो वृत्तकामः निष्पन्नमनोरथः
 भवेत् । स्ववाक्यकरणादिति भावः । तथा रामः
 मित्रकुलं कुलमित्रं । शत्रवः देवादयः ॥ २०—२१ ॥
 तुल्यमिति । युगापदित्यर्थः ॥ २२ ॥ एवं रावणस्वे-
 च्छाचरणस्य राक्षसनाशहेतुतामभिधाय संप्रति तन्नि-
 रासपूर्वकं दैवकारितत्वं दर्शयति—न कामकार इति ॥
 कामकारः स्वच्छन्दकरणं कामं प्रकामं । नास्ति ।
 कुतः दैवं चेष्टयते सर्वं हतं दैवेन हन्यते । दैवेन
 हतमन्येन हन्यते ॥ २३—२४ ॥ उद्यता कार्यान्मु-
 खी दैवगतिः अर्थाविना न निवर्तयितुं शक्या ।

सू० असलः अल्पबलइत्यर्थः । अनुदराकन्येयत्वेन । मर्त्येन स्वकर्तृकमरणयोग्येनरामेण । लम्बितः प्रापितः मृत्युं यमप्रतीतिवा
 ॥ १६ ॥ सू० दैवं अदृष्टप्रेरकोद्धारिव । सर्वं व्रतचरं चेष्टयते चेष्टयति । अतोऽन्येषां तत्स्वातन्त्र्यप्रमदित्यर्थः । दैवेनहतमेव
 केवचिन्मिमेतेनहन्ते नखन्यथा ॥ २३ ॥ इति त्रयोदशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११३ ॥

[पा०] १ ख. च. छ. व. निहतदृष्ट्वा. २ च. अशृण्वतात्. ३ क. झ. राक्षसावनिपातिताः.

विलेपुरेवं दीनास्ता राक्षसाधिपयोषितः ॥ कुर्ये इव दुःखार्ता बाष्पपर्याकुलेक्षणाः ॥ २६ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे त्रयोदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११३ ॥

चतुर्दशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११४ ॥

मण्डोदर्यो रणाङ्गणेशवणानुशोचनपूर्वकं शोकेन बहुधात्रिकापः ॥ १ ॥ विभीषणेन रामाज्ञया यथानिधिरावणसंस्क-
रणम् ॥ २ ॥

तासां विलपमानानां तथा राक्षसयोषिताम् ॥ ज्येष्ठो पत्नी प्रिया दीना भर्तारं समुदैक्षत ॥ १ ॥
दशग्रीवं हतं दृष्ट्वा रामेणाचिन्त्यकर्मणा ॥ यतिं मण्डोदरी तत्र कृपणा पर्यदेवयत् ॥ २ ॥
ननु नाम महाभाग तव वैश्रवणानुज ॥ कुट्टस्य प्रमुखे स्थातुं त्रसत्यपि पुरन्दरः ॥
ऋषयश्च मेहीदेवा गन्धर्वाश्च यशस्विनः ॥ ३ ॥
ननु नाम तवोद्वेगाच्चारणाश्च दिक्षो गताः ॥ स त्वं मानुषमात्रेण रामेण युधि निर्जितः ॥
न व्यपत्रपसे राजन्किमिदं राक्षसर्षभ ॥ ४ ॥
कथं त्रैलोक्यमाक्रम्य श्रिया वीर्येण चान्वितम् ॥ अविषह्यं जघान त्वां मानुषो वनगोचरः ॥ ५ ॥
[जैहि वीर महावीर्यो विस्मितौ रामलक्ष्मणौ ॥ ६ ॥]
मानुषाणामविषये चरतः कामरूपिणः ॥ विनाशस्तव रामेण संयुगे नोपपद्यते ॥ ७ ॥
न चैतत्कर्म रामस्य श्रद्धाभि चमूमुखे ॥ सर्वतः समुपेतस्य तव तेनाभिर्मर्शनम् ॥ ८ ॥
यदैव च जनस्थाने राक्षसैर्बहुभिर्वृतः ॥ खरस्तव हतो भ्राता तदेवासौ न मानुषः ॥ ९ ॥

कामेन स्नेच्छया ॥ २५ ॥ कुर्येः कौश्ल्यः ॥ २६ ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने त्रयोदशोत्तर-
शततमः सर्गः ॥ ११३ ॥

नुषात्प्राप्तमिदं लज्जावहमिति शोचति—ननु नाम
तवेत्यादिना सार्धश्लोकेन ॥ नाम प्रसिद्धौ । मेहीदेवाः
माझणाश्च । त्रसन्तीत्यनुषङ्गः । स कथं मानुषेण
जित इति शेषः ॥ ३ ॥ ननु नामेत्यादिसार्धश्लोक
एकान्वयः ॥ चारणाश्च आकाशचारिणश्च । न व्य-
पत्रपसे । मानुषविजयेनेति शेषः । किमिदं किमेव-
मवस्थानकारणमित्यर्थः ॥ ४ ॥ वीर्येण त्रैलोक्यमा-
क्रम्य श्रियाचान्वितं त्वां मानुषस्तत्रापि वनगोचरः कथं
जघान । अद्भुतमित्यर्थः ॥ ५—६ ॥ तदेवासंभावि-
तत्वं निरूपयति—मानुषाणामिति ॥ अविषये अग-
न्यदेशे ॥ ७ ॥ सर्वतः समुपेतस्य सर्वयुद्धोपकरणैः
पूर्णस्य । तव तेन रामेण अभिमर्शनं आक्रमणमिति
यत् एतद्रामस्य न श्रद्धाभि रामसंबन्धिकर्मैति
न श्रद्धाभि ॥ ८ ॥ रावणवधस्य मानुषे-

अथ मण्डोदरीप्रलापादि—तासामित्यादि ॥ विल-
पमानानां विलपन्तीनां । तथा विलपमानानामित्य-
न्वयः । दीना सती समुदैक्षत ॥ १ ॥ मण्डोदरी
मण्डनभूतोदरी । कुशोदरीति यावत् । "मखि
भूषायां" इति धातोर्भावे कप् प्रत्ययः । मण्डं सारं
सुन्दरमिति यावत् । तादृशोदरीत्येके । मण्डा पृथु-
पिपीलिका तस्या इव उदरं यस्याः सा मण्डोदरीत्य-
प्याहुः ॥ २ ॥ यद्यपि समरमरणं शूराणां श्लाघ्यमि-
ति न वीरपत्नी तच्छोचिनुमर्हा, तथाप्यसमानान्मा-

सू० त्रसतिस् ॥ ३ ॥ सू० उद्वेगात् तंप्राप्य । शोकातिशयाद्विवेकाभावादनुदाहार्यस्यापि श्रद्धादेरद्वेषिणोपुद्वेगोक्तिरिति
[पा०] १ ख. च. छ. न. ट. रावणयोषितां. २ ख. ऊ. झ. न. ज्येष्ठपत्नी. ३ ज. कृपणं. ४ क.—ट. महाबाहो.
५ ख. च. छ. न. महात्मानो. ६ झ. ट. महान्तोपि. ७ व. नभोगताः. ८ इदमर्थं व. पाठेदस्यते. ८ ऊ. ज. मनुष्याणां.
९ झ. तेनाभिर्मर्षणं. १० यदैवचजनस्थानइत्यादिश्लोकद्वयं ग. ऊ. झ. न. ट. पाठेय इन्वियाभिपुराजित्वेतिश्लोकानन्तरं दृश्यते.

यदैव नगरीं लङ्कां दुष्प्रवेशां सुरैरपि ॥ प्रविष्टो हनुमान्दीर्यात्तदैव व्यथिता वयम् ॥ १० ॥

यदैव वानरैर्वैरैर्बद्धः सेतुर्महार्णवे ॥ तदैव हृदयेनाहं शङ्के रामममानुषम् ॥ ११ ॥

अथवा रामरूपेण कृतान्तः स्वयमागतः ॥ मायां तव विनाशाय विधायाप्रतितर्किताम् ॥ १२ ॥

अथवा वासवेन त्वं धर्षितोसि महाबल ॥ वासवस्य कुतः शक्तिस्त्वां द्रष्टुमपि संयुगे ॥

[महाबलं महावीर्यं देवशत्रुं महौजसम् ॥ १३ ॥]

व्यक्तमेष महायोगी परमात्मा सनातनः ॥ अनादिमध्यनिधनो महतः परमो महान् ॥ १४ ॥

पाकृतत्वे केन कृतः स्यादित्याशङ्क्य पद्मान्तर-
मुपक्षिपति—यदैवेत्यादिना ॥ ९—११ ॥ एवं
सामान्यतो रामस्यामानुषत्वं प्रतिपाद्य उत्तरोत्तरोक्त-
द्वयमेन्द्रादिदेवताविशेषत्वं प्रतिपादयति—अथवे-
त्यादिना ॥ मायां सीतारूपां । अप्रसिद्धार्कितं अपरि-
मेयरूपलावण्यां ॥ १२—१३ ॥ यदैवेत्यादिना
सामान्यतदपन्यस्तममानुषत्वमेकत्र व्यवस्थापयितु-
माह—व्यक्तमित्यादिना ॥ महायोगित्वादिगुणवि-
शिष्टो यो विष्णुः स एवैव राम इति स्वीचनमुखे-
नैव विष्णोः सर्वदेवतापारम्यं भगवान्वाल्मीकिर्व्य-
वस्थापयति । महान् योगः लोकरक्षणोपायचिन्ता
सोऽस्मास्तीति महायोगी । परमश्चासावासा च पर-
मात्मा । सर्वजीवात्मन्य वत्कृष्ट इत्यर्थः । परमस्त्वमस्य
कथमित्याशङ्क्य बहुवचनविकाररहितत्वादित्याह—स-

नातन इति । सदास्तिस्त्वयुक्त इत्यर्थः । अनादिमध्यनिधनः
जन्मवृद्धिविनाशशून्यः । शाश्वतः अपक्षयरहितः । ध्रुवः
परिणामरहितः । एतैर्विशेषणैर्जीवगतबद्धावविकार-
शून्यत्वमुक्तं । तथोक्तं विष्णुपुराणे—“अपक्षयविना-
शाभ्यां परिणामद्विजन्मभिः । वर्जितः शक्यते वक्तुं यः
सदास्तीति केवलः” इति । परमास्यशब्दार्थं विवृणोति-
महतः परमो महानिति । महान् इन्द्रादिः । तस्मा-
न्महान् ब्रह्मादिः । तस्मादपि महानित्यर्थः । स्थान-
विशेषेणापि परमत्वमाह—तमस इति ॥ तमसः
प्राकृतमण्डलस्य परमः परस्तादप्राकृते वैकुण्ठे विद्य-
मानः । “आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्” “आदि-
त्यवर्णं तमसस्तु पारे” इति श्रुतेः । सर्वत्र व्याप्तस्य
कथं तत्रावस्थानमित्याशङ्क्य विप्रह्वारेत्याह—शङ्के-
त्यादिना । सदा शङ्कचक्रधारणप्रयोजनमाह—धाते-

श्रेयं ॥ ४ ॥ सन्निश्चोकी व्यक्तमेषः परितोषतः प्रमाणेन निश्चितोद्देशादप्रीतवन्तारामः महायोगी महासम्पन्नः आश्रितप्रारणसंन-
हवान् । महायोगी विविधविचित्रजगन्निर्माणोपायचतुरः । महायोगी ‘बहुस्यांप्रजायेयेति’ इत्यायुक्तबहुभवनसंकल्पवान् ।
‘सोमिभ्याय शरीरात्स्वात्सिद्धिर्विनिधाः प्रजाः’ इति मनुस्मृत्यात् । महायोगी जगन्निर्माणोपयुक्तप्रकृतिपुरुषकारकर्मसंघर्ष-
वान् । महायोगी शरणागतरक्षणादिष्वसंवात्ययुक्तिमान् । ‘योगः सन्नहोपायध्यानसंगतियुक्तिषु’ इत्यमरः । परमात्मा चेत-
नाचेतनशरीरः । सकलशरीरलक्षणप्रसक्तदोषासंस्पर्शमाह—सनातन इति । अनादिमध्यनिधनः आदिमध्यान्तशून्यः । “महतः
परमो महान्—अणोरणीयान्महतोमहीयान्” इत्यायुक्तपरममहत्त्ववान् । तमसः परमः ‘अक्षरात्परतः परः’ “यस्मात्परमसीतो-
ऽहमक्षरादपि चोत्तमः” इति श्रुतिस्मृतिभ्यां । तमसः परमः “आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्” इत्यायुक्तपरमपदवाची । धाता भूतम-
विध्यद्वर्तमानकालावच्छिन्नसकलजगन्निर्माता । “सूर्याचन्द्रमसौ धातायथा पूर्वमकल्पयत्” इति श्रुतेः । धाता स्थितिकर्ता ।
सात्स्थितिरनेकरूपाजगद्विविधकरणेन । “हुधाब् धारणपोषणयोः” इति वाचोः धारणं प्रशासनाधीनलोकलं । “एतस्य वाध-
क्षरस्य प्रशासने” इत्यादि श्रुतेः । एवकारणस्वरूपमुपास्य तदुपयुक्तागुणाधोक्तः । अथ दिव्यमङ्गलविग्रहयोगमाह—शङ्कचक्रधार-
र इति । अनेनोपास्यत्वाद्गुणधारणात्तद्विरोधितिरसनजगत्कलमुक्तं । श्रीवत्सवक्षाः श्रीवत्सकौस्तुभादीनां नित्यलाभद्वारादिवैक-
ल्यमुक्तं । नित्यश्रीरिति । नित्या अनपायिनी श्रीर्यस्यसः । अत्र विग्रहनित्यत्वमेवोक्तं स्वरूपनित्यत्वस्य धारणप्राप्तत्वात् ।
नित्यैवैवाजगन्मातेति यावत् । श्रीसंभवाद्दुसेजितपराभिभवनसामर्थ्यमाह—अजेय इति । “अप्रमेयं हित्तो जयस्य साजगत्कामजा”
इति श्रुतेः । अजेयः उपायव्यतिरिक्तैर्जैतुमशक्यः । “अप्रघृष्यश्च संप्राप्ते नैरपि सुहृदैः” इत्यायुक्तरीत्या जेतुमशक्यः । शाश्वतः
त्रिविधपट्टिच्छेदरहितः विकारशून्यश्च । ध्रुवः अप्रकल्प्यः । अत्र धातेति शङ्काविशेषणनिर्देशः । “अनादिनिधनो धाता” इति स-
हस्रनामपाठात् । नित्यश्रीरिति च ॥ टी० महायोगी स्वाभाविकज्ञानवाक्ययुक्तः “परास्वशक्तिर्विधेयश्च भूयसे स्वाभाविनी ज्ञानवत्-
क्रिया च” इति श्रुतेः । टी० सनातनः संचरणाणामातनोतीतिसनातनः । सत्यपरानाक्रमते अतिसत्यवकैल्यर्थः ॥ स० सना-
दनः दलकारस्य विविचनत्वात् । नादेन वेदवादादिना सहितः सनादः । स एव सनादनः । स एव सनातनः । यथोक्तगीतातात्पर्येना-

रामसः परमो धाता शङ्खचक्रगदाधरः ॥ श्रीवत्सवक्षा नित्यश्रीरजय्यः शाश्वतो ध्रुवः ॥ १५ ॥
 मानुषं वपुःपुरास्थाय विष्णुः सत्यपराक्रमः ॥ सर्वैः परिहृतो देवैर्वा नरत्वमुपागतैः ॥ १६ ॥
 सर्वलोकेश्वरः सोऽक्षाल्लोकानां हितकाम्यया ॥ सरासस्परीवारं हतवांस्त्वां महाद्युतिः ॥ १७ ॥
 इन्द्रियाणि पुरा जित्वा जितं त्रिशुवनं त्वया ॥ सरज्जिरिव तद्वैरमिन्द्रियैरेव निर्जितः ॥ १८ ॥
 कियतामविरोधश्च राघवेणेति यन्मया ॥ उच्यमानो न गृह्णासि तस्येयं व्युष्टिरागता ॥ १९ ॥
 अकस्माद्भामिकामोसि सीतां राक्षसपुङ्गव ॥ ऐश्वर्यस्य विनाशाय देहस्य खजनस्य च ॥ २० ॥
 अरुन्धत्या विशिष्टां तां रोहिण्याश्चापि दुर्मते ॥ सीतां धर्षयता मान्यां त्वया ह्यसदृशं कृतम् ॥ २१ ॥
 वसुधायाश्च वसुधां श्रियः श्रीं भर्तृवत्सलाम् ॥ सीतां सर्वानवद्याङ्गीमरण्ये विजने शुभाम् ॥ २२ ॥
 आनयित्वा तु तां दीनां लज्जनाऽऽत्मस्वदूषण ॥ अप्राप्य चैव तं कामं मैथिलीसंगमे कृतम् ॥
 पतिव्रतायास्तपसा नूनं दग्धोसि मे प्रभो ॥ २३ ॥
 तदैव यक्ष दग्धस्त्वं धर्षयस्तनुमध्यमाम् ॥ देवा बिभ्यति ते सर्वे सेन्द्राः साभिपुरोगमाः ॥ २४ ॥

ति । धाता पोषकः । “डुधाब् धारणपोषणयोः” इत्यस्मात्तृच् । सर्वदा रक्षणार्थमायुधधारणमित्यर्थः । तथोक्तमनियुक्तैः—“पातु प्रणतरक्षायां विलम्बम-
 सहभिव । सदा पञ्चायुधीं बिभ्रस्त नः श्रीरङ्गनाय-
 कः” इति ॥ तस्य सर्वेश्वरत्वद्योतकं लक्षणमाह—
 श्रीवत्सवक्षा इति । श्रीकरो वत्सः श्रीवत्सः स च
 रक्षवर्णो मत्स्यविशेषः सः वक्षसि दक्षिणे यस्य स
 श्रीवत्सवक्षाः । जगद्रक्षणोपयोगिपुरुषकारसंबन्ध-
 माह—नित्यश्रीरिति । नित्या अनपायिनी श्रीर्यस्यासौ
 नित्यश्रीः । “विष्णोः श्रीरनपायिनी” इत्यन्यत्रो-
 क्तेः । अत एवाजय्यः जेतुमशक्यः । “क्षय्यजय्यौ
 शक्यार्थे” इति निपातनात् । एष रामः एवंभूतः
 परमात्मा व्यक्तं निश्चितमिति संबन्धः ॥ १४—१५ ॥
 एवंभूतस्य परमात्मनः किमर्थमेवं व्यापार इत्यत्राह
 द्वाभ्यां—मानुषमित्यादि ॥ सर्वलोकेश्वरः सर्वलोकानां
 नियन्ता अनिष्टनिवृत्तीष्टप्रापणयोः कर्ता । विष्णुः
 विष्णुसकाशादविनाशित्ववरं परिहृतुं मानुषं वपुः
 आस्थाय परिगृह्य साक्षात् अव्यवधानेन लोकानां
 हितकाम्यया लोकहितेच्छया सर्वलोकविरोधिनं त्वां
 हतवान् । व्यक्तमित्यत्रानुषज्यते ॥ १६—१७ ॥
 त्वदोषकृत एवार्थं वध इत्याह—इन्द्रियाणीति ॥ १८ ॥

एवं सर्वज्ञा त्वं पूर्वं किमिति नोक्तवतीत्यत्राह—कि-
 यतामिति ॥ न गृह्णासि नागृह्णाः । व्युष्टिः फलं ।
 “व्युष्टिः फले समृद्धौ च” इत्यमरः ॥ १९ ॥
 अकस्माद्भिर्हेतुकं सीतामुद्दिश्य अभिकामोसि अभि-
 क्षायसि तां प्रति त्वदमिलाषोऽयुक्त इत्यर्थः ॥ २० ॥
 अयुक्ततामेवाह—अरुन्धत्या इति ॥ विशिष्टां उत्कृ-
 ष्टां । मान्यामित्यनेन न केवलमरुन्धत्यादिवत्पातित्र-
 त्यमात्रं किंतु मातृत्वं चेत्युच्यते । असदृशं अनुचितं
 ॥ २१ ॥ सा पतिव्रता चेत् किमर्थं न दग्धवतीत्य-
 त्राह—वसुधाया इत्यादिसार्धश्लोकद्वयेन ॥ वसुधा-
 याश्च वसुधां अत्यन्तक्षमावतीमित्यर्थः । श्रीमित्यत्र
 इयक्भाव आर्षः । सर्वसंपदधिष्ठात्रीमित्यर्थः । भर्तृ-
 वत्सलां पतिव्रतां । सर्वानवद्याङ्गीं अनवद्यसर्वाङ्गीं ।
 अरण्ये विजने स्थितामिति शेषः । दीनां त्वदनमि-
 लाषिणीमित्यर्थः । लज्जना मारीचमुखेन आनयित्वा ।
 तं पूर्वसुक्तं । पतिव्रतायास्तपसा दग्धोसि । मे
 प्रभो इत्यनेन अस्य सर्वस्य महौर्भाग्यमेव निमित्तमि-
 ति द्योत्यते । आत्मस्वदूषणेत्यनेन निजस्वभूताया मम
 त्यागे त्वदूषणमेवहेतुः न त्वमत्सौन्दर्यहानिरित्युच्यते
 ॥ २२—२३ ॥ तनुमध्यमां धर्षयन्सन् त्वं तदैव न
 दग्ध इति यत् तेन माहात्म्येन त्वत्तो देवा बिभ्यती-

देनसहवर्ततइतिसनादनः । सएवसनातनः । ‘विषेधविधिपात्रत्वात्सनातनइतिस्मृतः’ इति ॥ १४—१५ ॥ ति० सरास-
 परीवारं राक्षसरूपपरीवारसहितं । हतवानितिशेषः ॥ १७ ॥ ती० लोकान्तर्गतस्वरक्षणस्यहननेसर्वलोकेश्वरस्यरामस्यवैषम्यनैर्घ-
 ष्येनस्यइत्याशयेनाह—इन्द्रियाणीति ॥ ति० देवशत्रुंभयावहमित्यनेनभगवतोवैषम्यनैर्घृण्येपरिहृते । अवतारप्रयोजनंरावणवधप्रयो-
 जनंचदेवभयनिवृत्तिरूपं दर्शितं । पुरा भगवदुद्देशेनतपोनुष्ठानकाले ॥ १८ ॥ ति० मान्यां उपास्यदेवतां ॥ २१ ॥ शि० विजने

अवश्यमेव लभते फलं पापस्य कर्मणः ॥ धीरं पर्यागते काले कर्ता नास्त्यत्र संशयः ॥ २५ ॥
 शुभकच्छुभमाप्नोति पापकृत्पापमभ्रुते ॥ विभीषणः सुखं प्राप्तस्त्वं प्राप्तः पापमीदृशम् ॥ २६ ॥
 सन्त्यन्याः प्रमदास्तुभ्यं रूपेणाभ्यधिकास्ततः ॥ अनङ्गवशमायन्नस्त्वं तु मोहान्न बुध्यसे ॥ २७ ॥
 न कुलेन न रूपेण न दाक्षिण्येन मैथिली ॥ मयाऽधिका वा तुल्या वा त्वं तु मोहान्न बुध्यसे ॥ २८ ॥
 सर्वथा सर्वभूतानां नास्ति मृत्युरलक्षणः ॥ तव तावदयं मृत्युर्मैथिलीकृतलक्षणः ॥ २९ ॥
 सीतानिमित्तजो मृत्युस्त्वया दूरादुपाहृतः ॥ ३० ॥
 मैथिली सह रामेण विशोका विहरिष्यति ॥ अल्पपुण्या त्वहं घोरे पतिता श्लोकसामरे ॥ ३१ ॥
 कैलासे मन्दरे मेरौ तथा चैत्रस्थे वने ॥ देवोद्यानेषु सर्वेषु विहृत्य सहिता त्वया ॥ ३२ ॥
 विमानेनानुरूपेण यायाम्यतुल्या श्रिया ॥ पश्यन्ती विविधान्देशांस्तान्तांश्चित्रस्रगम्बरा ॥
 अंशिता कामभोगेभ्यः साऽसि वीर वधात्तव ॥ ३३ ॥
 सैवान्येनासि संवृत्ता धियाज्ञां चञ्चलाः श्रियः ॥ ३४ ॥
 हा राजन्सुकुमारं ते सुष्ठु सुत्वक्समुग्रसम् ॥ कान्तिश्रीद्युतिभिस्तुल्यमिन्दुपद्मदिवाकरैः ॥ ३५ ॥
 किरीटकूटोज्ज्वलितं ताम्राख्यं दीप्तकुण्डलम् ॥ मदव्याकुललोलाक्षं भूत्वा यत्पानभूमिषु ॥ ३६ ॥
 विविधस्रग्धरं चारु वल्गुसितकथं शुभम् ॥ तदेवाद्य तवेदं हि वक्त्रं न भ्राजते प्रभो ॥ ३७ ॥
 रामसायकनिर्भिन्नं सितं रुधिरविस्रवैः ॥ विशीर्णमेदोमस्तिष्कं रुक्षं स्यन्दनरेणुभिः ॥ ३८ ॥

ति संबन्धः । भीता देवाः कथं ते धर्षणफलं दाहं
 द्युरिति भावः ॥ २४ ॥ कर्ता धीरं पापस्य फलं
 काले पर्यागते प्राप्ते अवश्यं लभते नात्र संशयः
 ॥ २५ ॥ पापं दुःखं ॥ २६ ॥ तुभ्यं तव । ततः
 तस्याः सीतायाः । न बुध्यसे । अभ्यधिकत्वमिति
 शेषः ॥ २७ ॥ मैथिली मया कुलेन तुल्या अधिका
 वा न इत्येवं बोध्यं । दाक्षिण्येन विद्यासामर्थ्येन
 ॥ २८ ॥ अलक्षणः निर्निमित्तः । मैथिल्याः कृतं
 मैथिलीकृतं मैथिल्यानयनमित्यर्थः । तदेव लक्षणं
 निमित्तं यस्य स तथा ॥ २९—३१ ॥ कैलास इत्यादि-
 सार्धश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ याहं कैलासादिषु विहृत्य
 विमानेन विविधान्देशान्पश्यन्ती यामि अथ सा

अंशिताऽस्तीत्येवं संबन्धः ॥ ३२—३३ ॥ सैवेत्यर्थः ॥
 सैव एवमुक्तभोगैव । अन्येव अस्पृष्टभोगेव ॥ ३४ ॥
 एवं रावणस्य मतिं राज्यश्रियं च निन्दित्वा भर्तृसौ-
 न्दर्यवैपरीत्यं शोचति—हा राजभित्ताविश्लोकधनुष्य-
 मेकान्वयं ॥ सुत्वक् स्निग्धत्वम् । समुग्रसं समुग्रत-
 नासिकं । कान्तिः प्रभा । श्रीः सौन्दर्यं । द्युतिः
 तेजः । किरीटकूटोज्ज्वलितं शिखरतुल्यकिरीटविदा-
 जितं । ताम्राख्यं रक्ताधरमित्यर्थः । चारु सुन्दरं तव
 यद्वक्त्रं मदव्याकुललोलाक्षं भूत्वा अभ्राजत तवेवेवं
 वक्त्रमद्य न भ्राजते । अप्रकाशनिमित्तमाह—रामे-
 ति ॥ विस्रवैः प्रवाहैः । मेघः वसा । मस्तिष्कं मांस-

विप्लवजनसहिते ॥ २२ ॥ श्लो० मैथिली कुलादिनामयालक्ष्म्या अभिर्क्ष्य नतुतुल्या । तद्विस्तिमोहात् मोहं प्राप्य विबभ्राणेतिर्ध्वं
 नबुध्यसे काकाबुध्यसे एवेत्यर्थः । एतेन पूजाशुभैवतस्याः स्त्रीकारस्त्याकृतइतिसूचितं ॥ २८ ॥ ति० सैवाहंसौभाग्यलक्षणवत्येव
 तववचादन्येव विधिवेवसंभूतेत्यर्थः । अत्रान्येदेतीवकारेण देवस्थित्या । वस्तुतोऽवैधर्म्यं सूचितं ॥ ३४ ॥ ति० कान्तिस्तद्वादकारी-
 प्रभा । तथाचन्द्रतुल्यं । श्रीशब्दलता । तथापद्मवत् । द्युतिः पराभिभवनसामर्थ्यतेजः । तेनरनितुल्यं ॥ ३५ ॥ स्त० ननुश्रीम-
 न्महाभारतेष्वनपर्वणि 'शरीरघातवोहस्यमांसंरुधिरमेवच । नेष्टुर्गङ्गास्निर्दग्धंनचभस्माप्यदस्यत' इतिरावणशरीरभस्मनोप्यद-
 र्शनोक्तैः कथमेवंतच्छिरोवर्णनमिति चेन्न । गङ्गास्निर्दग्धंनचभस्मरुधिरमेवतेजोऽस्यशरीरंवातनोनेष्टुः अदर्शनंगताः । गङ्गास्निर्दग्ध-
 स्यमस्मदस्येत कथंशरीरस्यदर्शनमित्यत आह—नचेति । भस्मापि भस्मत् नवस्थते विवित्रोऽयंदाहइतिभारतस्यैतदर्थकताज्ञीका-
 रेणाविरोधोपपत्तेः । तथाचोक्तमाचार्यैः 'माणेनवज्जसद्वेशनसमिद्धकोरकंमम्यपतदाज्ञुमहाविसानात्' इति । तथैववपाद्योत-

हा पश्चिमा मे संप्राप्ता दशा वैधव्यकारिणी ॥ या मयाऽऽसीन्न संबुद्धा कदाचिदपि मन्दया ॥ ३९ ॥
 पिता दानवराजो मे भर्ता मे राक्षसेश्वरः ॥ पुत्रो मे शक्रनिर्जेता ईत्येवं गर्विता भृशम् ॥ ४० ॥
 हृत्पारिमर्दनाः शूराः श्रूयान्तबलपौरुषाः ॥ अकुतश्चिद्भया नाथा ममेत्यासीन्मतिर्दृढा ॥ ४१ ॥
 तेषामेवंप्रभावानां युष्माकं राक्षसस्यम् ॥ कथं भयमसंबुद्धं मानुषादिदमागतम् ॥ ४२ ॥
 स्निग्धेन्द्रनीलनीलं तु प्रांशुशैलोपमं महत् ॥ केयूराद्देवैर्हूर्यमुक्तादामस्रगुज्ज्वलम् ॥ ४३ ॥
 कान्तं विहारेष्वधिकं दीप्तं संग्रामभूमिषु ॥ [विनीतं गुरुपूजासु शान्तं सङ्करपूजने ॥]
 भ्रात्याभरणभाभिर्यद्विद्युज्जिरिव तोयदः ॥ ४४ ॥
 तदेवाद्य शरीरं ते तीक्ष्णैर्नैकैः शरैश्चितम् ॥ पुनर्दुर्लभसंस्पर्शं परिष्वक्तुं न शक्यते ॥ ४५ ॥
 श्वाविधः शैललैर्यद्वह्मणैर्लघैर्निरन्तरम् ॥ स्वर्पितैर्मर्मसु भृशं संछिन्नस्नायुबन्धनम् ॥
 क्षितौ निपतितं राजज्ज्वावं रुधिरसच्छवि ॥ ४६ ॥
 वज्रप्रहारमिहतो विकीर्ण इव पर्वतः ॥ ४७ ॥
 हा सन्नः सत्यमेवेदं त्वं रामेण कथं हतः ॥ त्वं मृत्योरपि मृत्युः स्वाः कथं मृत्युवशं गतः ॥ ४८ ॥
 त्रैलोक्यवसुभोक्तारं त्रैलोक्योद्वेगदं महत् ॥ जेतारं लोकपालानां क्षेत्रारं शंकरस्य च ॥ ४९ ॥
 दृप्तानां निगृहीतारमाविष्कृतपराक्रमम् ॥ लोकक्षोभयितारं च नौदैर्भूतविराविणम् ॥ ५० ॥

विशेषः ॥ ३५—३८ ॥ मे वैधव्यकारिणी ते पश्चि-
 मावस्था मृतिः संप्राप्ता ॥ ३९ ॥ अस्थिरस्य देहस्य
 विनाशः कुतो न संबुद्ध इत्यत्राह—पितेति ॥ दान-
 वराजः भयः ॥ ४०—४१ ॥ तेषामिति ॥ तेषु
 युष्मास्त्वेषंप्रभावेष्त्वित्यर्थः । मयस्य मरणाभावेपि
 इदानीमकार्यकरत्वादेवमुक्तं । असंबुद्धं पूर्वसचिन्तितं
 ॥ ४२ ॥ स्निग्धेत्यादि सार्धश्लोकचतुष्टयमेकान्वयं ॥
 प्रांशुशैलः वज्रतशैलः । अङ्गदवैहूर्यं वैहूर्यमयाङ्गद-
 मिति केयूराद्देवः । यच्छरीरं भाति आलिङ्गनयोग्य-
 मभूत् । तदेव शरीरं दुर्लभसंस्पर्शं सत् पुनः परिष्व-
 क्तुं न शक्यते । दुर्लभसंस्पर्शत्वमुपपादयति—श्वा-
 विधः इत्यादिना ॥ श्वाविधं शल्यमृगस्य शललैः
 तल्लोमभिः यद्वात् यथा । कण्टकाकारश्चाविलोममुत्प्ल्यै-
 रिति शरविशेषणं । मर्मसु स्वर्पितैः क्षिप्तैः । तत्रैव
 मर्मसु निरन्तरं लघैरिति योजना । इयावं कपिशव-
 र्णः । श्वावित्तु शल्यस्तल्लोमि शलली शललं शलम् ।
 ‘इयावः स्नात्कपिशः’ इत्युभयत्राप्यमरः । स्नायवः
 घमन्यः । रुधिरसच्छवि रुधिरतुल्यकान्ति । स्वका-

न्ति विहाय रुधिरकृतकान्त्यन्तरमित्यर्थः ॥ ४३—४६ ॥
 वजेत्यर्थः ॥ असीति शेषः ॥ ४७ ॥ इदं ते मरणं
 स्वप्नः स्वप्नानुभवविषयः । सत्यमेव नात्र संशयः ।
 तत्र हेतुमाह—त्वमिति । तत्रापि हेतुमाह—त्वं
 मृत्योरिति ॥ ४८ ॥ त्रैलोक्येत्यादि हतप्रियेत्यन्तं
 श्लोकाष्टकमेकं वाक्यं ॥ एवंमूतं भर्तारं दृष्ट्वा या इमं
 देहं धारयामि साहं स्थिरास्मि वज्रसारमग्न्यसि ।
 कथमन्यथा न शीर्येदिति भावः । महदिति त्रैलोक्य-
 वसुविशेषणं । यद्वा त्रैलोक्योद्वेगदं महद्वसु महत्
 यथा भवति तथा त्रैलोक्योद्वेगदमिति वा । उद्वेगो
 भयसंभ्रमः । शंकरस्य क्षेत्रारं कैलासचलनद्वारा ।
 स्वयूथाः स्वबन्धवः निघातकवचा नाम केचनानुराः ।
 तेषां संप्रहीतारं तैः सत्यकृतमित्यर्थः । स्वजनस्य
 स्वाभिसजनस्य धर्मव्यवस्था आचारव्यवस्था । यज्ञ-
 कर्मभेत्तृत्वकथनेनातीव स्वतन्त्रत्वमुक्तं । कन्यानामि-
 ति । स्त्रीमात्रमुच्यते । स्वजनस्य नेतारमिति । पूर्व-
 त्रानिष्टनिघर्तकत्वमुक्तं । अत्रेष्टप्रापकत्वं । भीमकर्मणां

रकाण्डे “सगताधुर्महादैलःपपादचममारच” इत्यादि ॥ ३८ ॥ स० मुक्ताहारसमुज्ज्वलं मुक्तानां हाराः । स्रजः इतरामणि-
 मण्यः । तामिस्रज्ज्वलं । यद्वा मुक्तानां हारः परस्परसंधर्षजं युद्धमिव । ॥ वासांताः स्रजोमुक्तामालाः । तदुज्ज्वलं । ‘हारोमुक्ताव-

[पा०] १ क. च. छ. झ. न. वैधव्यदायिनी. २ क.—ट. इत्यहं. ३ छ. च. छ. न. नीलसदृशं. ज. ट. नीलसंकाशं.
 ४ इदमर्थं क. ख. च. छ. न. पादेषु दृश्यते. ५ क. च. छ. झ. न. शललैर्दुर्लभैर्लघैर्वापैः. ६ ख. इयामंशरीरं रुधिरच्छवि. ७ क.
 झ. साधुभूतविराजं.

ओजसा दृष्टवाक्यानां वक्तारं रिपुसन्धिधौ ॥ स्वयुथमृत्यवर्गणां गोप्तारं भीमकर्मणाम् ॥ ५१ ॥
 हन्तारं दानवेन्द्राणां यक्षाणां च सहस्रशः ॥ निवातकवचानां च संग्रहीतारमीश्वरम् ॥ ५२ ॥
 नैक्यद्विलोप्तारं त्रातारं खजनस्य च ॥ धर्मव्यवस्थाभेत्तारं मायास्रष्टारमाहवे ॥ ५३ ॥
 देवासुरनृकन्यानामाहर्तारं ततस्ततः ॥ शत्रुस्त्रीशोकदातारं नेतारं खजनस्य च ॥ ५४ ॥
 लङ्काद्वीपस्य गोप्तारं कैर्तारं भीमकर्मणाम् ॥ अस्माकं कामभोगानां दातारं रथिनांवरम् ॥ ५५ ॥
 एवंप्रभावं भर्तारं दृष्ट्वा रामेण पातितम् ॥ स्थिराऽस्मि या देहमिमं धारयामि हतप्रिया ॥ ५६ ॥
 शयनेषु महर्हेषु शयित्वा राक्षसेश्वर ॥ इह कस्मात्प्रसुप्तोसि धरण्यां रेणुपाटलः ॥ ५७ ॥
 यदा मे तनयः शस्तो लक्ष्मणेनेन्द्रजिघृषि ॥ तदास्म्यभिहता तीव्रमद्य त्वस्मिभिपातिता ॥ ५८ ॥
 नैह बन्धुजनैर्हीना हीना नाथेन तु त्वया ॥ विहीना कामभोगैश्च शोचिष्ये श्लाघ्यतीः समाः ॥ ५९ ॥
 भ्रमभो दीर्घमध्वानं राजभद्रासि दुर्गमम् ॥ नय मामपि दुःस्वार्ता न जीविष्ये त्वया विना ॥ ६० ॥
 कस्मात्त्वं मां विहायेह कृपणां गन्तुमिच्छसि ॥ दीनां विलपितैर्मन्दां किंवा मां नाभिभाषसे ॥ ६१ ॥
 दृष्ट्वा न खल्वसि कुट्टो मामिहानवकुण्ठिताम् ॥ निर्गतां नगरद्वारात्पद्माभेवागतां प्रभो ॥ ६२ ॥
 पश्येष्टदार दारांस्ते भ्रष्टलज्जावकुण्ठितान् ॥ बहिर्निष्पतितान्सर्वान्कथं दृष्ट्वा न कुप्यसि ॥ ६३ ॥
 अयं क्रीडासहायस्तेऽनाथो लालप्यते जनः ॥ न चैनमाश्वासयसे किं वा न बहुमन्यसे ॥ ६४ ॥
 यास्त्वया विधवा राजन्कृता नैकाः कुलस्त्रियः ॥ पतिव्रता धर्मपरा गुरुशुश्रूषणे रताः ॥
 तामिः शोकाभितप्तामिः शप्तः परवशं गतः ॥ ६५ ॥
 त्वया विप्रकृतामिष्येत्तदा शप्तं तदागतम् ॥ ६६ ॥
 प्रवादः सत्य एवायं त्वां प्रति प्रायशो नृप ॥ पतिव्रतानां नाकसात्पतन्त्यश्रूणि भूतले ॥ ६७ ॥
 कथं च नाम ते राज्ञेऽलोकानाक्रम्य तेजसा ॥ नारीचौर्यमिदं श्रुत्वां कृतं शौण्डीर्यमानिना ॥ ६८ ॥

स्वशिरोह्वनादीनां ॥ ४९—५७ ॥ शस्तः हतः । तदा अभिहता प्रहता । अद्य अस्मिन् त्वन्नने सति तीव्रं निपातिता । मारितेत्यर्थः ॥ ५८ ॥ बन्धुजनैः हीनाहं न शोचिष्ये यदि त्वं स्थितः स्याः । किंतु त्वया हीना अत एव कामभोगैर्हीना शोचिष्ये इति योजना ॥ ५९ ॥ दीर्घमध्वानं वीरस्वर्गं ॥ ६० ॥ विलपितैः प्रलापैः । दीनां मन्दां अभाग्यां ॥ ६१ ॥ अनवकुण्ठितां अनावरणां । इहागतामित्यन्वयः ॥ ६२ ॥ इष्टदारेति संबुद्धिः । भ्रष्टलज्जावकुण्ठितान् हीनलज्जावकुण्ठितान् ॥ ६३ ॥ नाथो लालप्यते इति पाठे अनाथ

इति छेदः ॥ ६४ ॥ यास्त्वयेत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ परवशं परवशत्वं । शत्रुवशत्वमिति यावत् ॥ ६५ ॥ त्वयेत्यर्थः ॥ त्वया विप्रकृतामिः परिभूतामिः । तदा भर्तृवचकाले यच्छप्तं तत् आगतं फलदमासीदित्यर्थः ॥ ६६ ॥ पतिव्रतानामश्रूणि अकस्माभिर्हेतुकतया भूतले न पतन्ति । पतन्ति चेत् किञ्चित्कुर्वन्त्येव । इत्येवं प्रायशः प्रवादः जनवार्ता । त्वां प्रत्येव सत्यः यथार्थो जातः । पतिव्रतानामाक्षपादकरणमनर्थार्थमिहमित्येवं जनवादः तथा कुर्वति स्वयि दृष्टफल आसीदित्यर्थः ॥ ६७ ॥ शौण्डीर्यमानिना

औयुधे' इति विश्वः ॥ ४३ ॥ स्व० शस्तः विहस्तः । अभिहता अभिघातमात्रं प्राप्ता । अथगु निपातितास्मि । क्षतिलयमपि आयेततनयइत्याद्यासंवाक्यमिह तत्रात्र मारणेन्द्रजितः । इदानींतवनाशमाऽऽशाऽवकाशमासाद्यतीति निपातितेति संबन्धतीति भावः ॥ ५८ ॥ स्व० दाराः समाः गणदायुः ॥ ५९ ॥ स्व० नयमां नविद्यतेयमोयस्याः वा तामपिमां । नय त्वयाद्यद्वेतिसेवः । इतितामिष्येत्यर्थः ॥ ६० ॥

[पा०] १ घ. शकस्यशोक. २ ख. घ. छ. नेतारं निजवैलिकान्. ३ च. छ. हर्तारं बद्धवैलिणां. ४ ख. च. छ. य. स्थिता-
 स्म्यहर्हेहं. ५ क. झ. म. रेणुपठितः. ६ क.—ट. साहं. ७ ख. घ.—म. नभर्तिष्ये. ८ क. झ. अन्वमिकुट्टो. ९ क. झ.
 गुणनान्.

अपनीयाश्चमाद्राभं यन्मृगच्छन्ना त्वया ॥ आनीता रामपत्नी सा तत्ते कार्तर्यलक्षणम् ॥ ६९ ॥
 कार्तर्यं च न ते युद्धे कदाचित्संस्मराम्यहम् ॥ तसु भाग्यविपर्ययासाभूतं ते पक्वलक्षणम् ॥ ७० ॥
 अतीतानागतार्थज्ञो वर्तमानविचक्षणः ॥ मैथिलीमाहूतां दृष्ट्वा ध्यात्वा निम्बस्य चायतम् ॥ ७१ ॥
 सत्यवाक्यस महोभागो देवरो मे यदब्रवीत् ॥ सोऽयं राक्षसमुख्यानां विनाशः पर्युपस्थितः ॥
 कामक्रोधसमुत्थेन व्यसनेन प्रसङ्गिना ॥ ७२ ॥
 निर्वृचस्त्वत्कृतेऽनर्थः सोऽयं मूलहरो महान् ॥ त्वया कृतमिदं सर्वमनाथं रक्षसां कुलम् ॥ ७३ ॥
 न हि त्वं शोचितव्यो मे प्रख्यातबलपौरुषः ॥ स्त्रीस्वभावात्तु मे बुद्धिः कारुण्ये परिवर्तते ॥ ७४ ॥
 मुकुतं दुष्कृतं च त्वं गृहीत्वा स्वां गतिं गतः ॥ आत्मानमनुशोचामि त्वेद्वियोगेन दुःखिता ॥ ७५ ॥
 मुहूर्तां हितकामानां न श्रुतं वचनं त्वया ॥ आतृणां चापि कात्स्न्येन हितमुक्तं त्वयाऽनघ ॥ ७६ ॥
 हेत्वर्थयुक्तं विधिवच्छ्रेयस्करमदारुणम् ॥ विभीषणेनाभिहितं न कृतं हेतुमत्त्वया ॥ ७७ ॥
 मारीचकुम्भकर्णाभ्यां वाक्यं मम पितुस्तदा ॥ नै श्रुतं वीर्यमत्तेन तस्मेदं फलमीदृशम् ॥ ७८ ॥
 नीलजीभूतसंकाश पीताम्बर शुभाग्रद ॥ स्वगात्राणि विनिक्षिप्य किं शेषे रुधिराप्नुतः ॥
 प्रसुप्त इव शोकार्ता किं मां न प्रतिभाषसे ॥ ७९ ॥
 महावीर्यस्य दक्षस्य संयुगेष्वपलायिनः ॥ यातुधानस्य दौहित्र किं च मां नाभ्युदीक्षसे ॥ ८० ॥
 उत्तिष्ठोत्तिष्ठ किं शेषे प्राप्ते परिभवे नवे ॥ अद्य वै निर्मया लज्जां प्रविष्टाः सूर्यरश्मयः ॥ ८१ ॥
 येन सूदयसे शत्रून्समरे सूर्यवर्चसा ॥ वज्रो वज्रधरस्येव सोऽयं ते सतताचितः ॥ ८२ ॥
 रणे शत्रुग्रहरणो हेमजालपरिष्कृतः ॥ परिधौ व्यवकीर्णस्ते बाणैश्छिन्नः सहस्रधा ॥ ८३ ॥
 प्रियामिवोपगुह्य त्वं शेषे समरमेदिनीम् ॥ अप्रियामिव कस्माच्च मां नेच्छस्यभिभाषितुम् ॥ ८४ ॥
 विषस्तु हृदयं यस्या ममेदं न सहस्रधा ॥ त्वयि पञ्चत्वमापन्ने फलते शोकपीडितम् ॥ ८५ ॥

शुभाग्रानिना ॥ ६८ ॥ त्वया कर्त्रा मृगच्छन्ना मृग-
 रूपकपटोपायेन । कार्तर्यलक्षणं कार्तर्यसूचनं ॥ ६९ ॥
 ते युद्धे कार्तर्यं कदाचिदपि न स्मरामि न जानामी-
 त्वर्थः । प्रथमकारतरप्रकृतेस्तव भाग्यविपर्ययात् य-
 त्कार्तर्यं वीर्यरूपमस्ति तत् पक्वलक्षणं पक्वलक्षणं
 विनाशप्रपञ्चमिति यावत् । महारो हीनकुलं हानि-
 करमिति लोकप्रवादमिति भावः ॥ ७० ॥ अतीते-
 र्वादिसार्धश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ देवरो यदब्रवीत्
 अयं तद्वाक्यार्थभूतो विनाशः प्रसङ्गिना प्रसक्तेन
 व्यसनेन हेतुना पर्युपस्थितः ॥ ७१—७२ ॥ त्वत्कृ-
 ते त्वमिहितं । निर्वृचः प्रवृत्तः ॥ ७३ ॥ कारुण्ये
 दैन्ये ॥ ७४—७५ ॥ कात्स्न्येनोक्तं हितं त्वया न
 श्रुतमित्यनुषङ्ग्यते ॥ ७६ ॥ हेत्वर्थयुक्तं युक्तिप्रयोज-
 नाभ्यां युक्तं । विधिवत् शास्त्रोक्तप्रकारवत् । श्रेयस्करं
 हितभूतं । अदारुणं सान्त्वपूर्वकं । विभीषणेनाभिहि-

तं वचनं त्वया हेतुमयुक्तिमयया भवति तथा न
 गृहीतं । ज्ञासित्वेन मत्प्रसन्नं काङ्क्षसे इत्यादिना
 हेतुपपादनपूर्वकं न गृहीतमित्यर्थः ॥ ७७ ॥ मारीच-
 कुम्भकर्णाभ्यां सह मम पितुर्मयस्य वाक्यं न श्रुतं ।
 तस्य अश्रवणस्य ईदृशं फलं । आगतमिति शेषः ।
 अप्राप्तुवादान्मयोप्यस्तीत्यवगन्तव्यं ॥ ७८ ॥ नीळे-
 त्यादि सार्धश्लोक एकान्वयः ॥ विनिक्षिप्य भूमौ
 प्रसार्य प्रसुप्त इव शेषे, शोकार्ता मां च किमिति च
 प्रतिभाषत इत्यन्वयः ॥ ७९ ॥ यातुधानस्य मारुत-
 वतः । सुमालिनो वा । तत्संश्रव्यकीर्तनमप्रतिहतकु-
 लप्रभावप्रकटनार्थं ॥ ८०—८१ ॥ येनेत्यादिश्लोक-
 द्वयमेकान्वयं ॥ ते त्वया । सतताचितः बाणैः
 रामबाणैश्छिन्नः वज्रधरस्य वज्र इव स्थितः ते
 परिधः अद्य विशीर्णः ॥ ८२—८४ ॥ यस्या मम
 हृदयं न फलते न स्फुटति । तादृशीं मां विगित्यन्वयः

इत्येवं विलपन्त्येव बाष्पव्याकुललोचना ॥ स्नेहावस्कन्नहृदया देवी मोहमुपागमत् ॥ ८६ ॥
 कश्मलाभिहता सन्ना बभौ सा रावणोरसि ॥ संध्यानुरक्ते जलदे दीप्ता विद्युदिवासिते ॥ ८७ ॥
 तथागतां समुत्पत्य सपत्न्यस्ता भृशतुराः ॥ पर्यवस्थापयामास रुदन्त्यो रुदतीं भृशम् ॥ ८८ ॥
 न ते सुविदिता देवि लोकानां स्थितिरधुवा ॥ दशाविभागपर्याये राज्ञां चञ्चलया श्रिया ॥ ८९ ॥
 इत्येवमुच्यमाना सा सशब्दं प्ररुद ह ॥ स्त्रोपयन्ती त्वभिमुखौ स्तनावसाम्बुविस्त्रवैः ॥ ९० ॥
 एतस्मिन्नन्तरे रामो विभीषणमुवाच ह ॥ संस्कारः क्रियतां भ्रातुः स्त्रियश्चैता निवर्तय ॥ ९१ ॥
 तं प्रश्रितस्ततो रामं श्रुतवाक्यो विभीषणः ॥ विमृश्य बुद्ध्या धर्मज्ञो धर्मार्थसहितं वचः ॥
 रामस्यैवानुवृत्त्यर्थमुत्तरं प्रत्यभाषत ॥ ९२ ॥

त्यक्तधर्मव्रतं क्रूरं नृशंसमनृतं तथा ॥ नार्हमर्होऽसि संस्कर्तुं परदारामिमर्शिनम् ॥ ९३ ॥
 भ्रातृरूपो हि मे शत्रुरेष सर्वाहिते रतः ॥ रावणो नार्हते पूजां पूज्योपि गुरुगौरवात् ॥ ९४ ॥
 नृशंस इति मां कामं वक्ष्यन्ति मनुजा भुवि ॥ श्रुत्वा तस्यागुणान्सर्वे वक्ष्यन्ति सुकृतं पुनः ॥ ९५ ॥
 तच्छ्रुत्वा परमप्रीतो रामो धर्मभृतां वरः ॥ विभीषणमुवाचेदं वाक्यज्ञो वाक्यकोविदम् ॥ ९६ ॥
 तवापि मे प्रियं कार्यं त्वत्प्रभावाच्च मे जितम् ॥ अवश्यं तु क्षमं वाच्यो मया त्वं राक्षसेश्वरः ॥ ९७ ॥
 अधर्मानृतसंयुक्तः कामं त्वेष निशाचरः ॥ तेजसी बलवान्शूरः संयुग्मेषु च नित्यशः ॥ ९८ ॥

॥ ८५ ॥ अवस्कन्नहृदया विलीनहृदया ॥ ८६ ॥
 कश्मलेन अमिहता भूर्च्छिदा । सन्ना कुशा ॥ ८७—
 ८८ ॥ नेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ दशाविभागप-
 र्याये दशानां बाल्यकौमारयौवनवार्धकाद्यवस्थानां
 विभागस्य भेदस्य पर्याये प्राप्तौ विषये लोकानामधुवा
 स्थितिः राज्ञां चञ्चलया श्रिया सह ते लया । सुवि-
 दिता नेति काकुः । सुविदितैवेत्यर्थः । लोकानां
 स्थितिरधुवेति राज्ञां श्रीश्चञ्चलेति च लया सुविदि-
 तैवेत्यर्थः । उच्यमाना बन्धुबुद्धादिमिरिति शेषः ।
 अमिमुखौ उन्नतौ ॥ ८९—९१ ॥ प्रश्रितः
 विनयान्वितः । विमृश्य 'एतस्य यत्प्रेतगतस्य कृतं
 तत्कर्तुमिच्छामि तव प्रसादात्' इत्युक्तमङ्गीकृतं
 विचिन्त्येत्यर्थः । रामस्यैवानुवृत्त्यर्थं रामेणानुज्ञातोऽसि
 चेत्तदा करिष्यामि नान्यथेत्येवमनुवृत्त्यर्थः ॥ ९२ ॥
 त्यक्तेति । त्यक्तो धर्मो व्रतं च येन तं । अनृतं अनृ-
 तवादिनं ॥ ९३ ॥ गुरुगौरवात् गुरुरिति गौरवात् ।
 पूज्योपि उक्तदोषान्मत्तः पूजां नार्हति ॥ ९४ ॥
 भ्रातुः संस्काराकरणे त्वां नृशंसं लोका वक्ष्यन्तीत्या-

शङ्क्य वदन्तु नाम त एव पुनस्तद्वृणं विचारयन्तो
 मां युक्तकारिणं वक्ष्यन्तीत्याह—नृशंस इति ॥
 संस्काराकरणे नृशंस इति मां कामं मनुष्या वक्ष्य-
 न्ति । तस्य रावणस्य । अगुणान् दोषान् । श्रुत्वा
 असंस्कृता विभीषणेन सुकृतं शोभनं कृतमिति
 वक्ष्यन्तीत्यर्थः ॥ ९५ ॥ परमप्रीतः सत्यवचनकथ-
 नादिति भावः । अप्रीत इति वा छेदः ॥ ९६ ॥
 दोषसद्भावेपि गुणबाहुल्यादयं संस्कारयोग्य इत्याह—
 तवापीत्यादिना ॥ तव लया । मे प्रियमपि प्रियमेव ।
 कार्यं । चो हेतौ । यस्मात्कारणात् त्वत्प्रभावात् मे
 मया जितं तस्मान्मया त्वं क्षमं हितमेव वाच्यः ।
 मत्प्रियत्वात् त्वद्धितत्वाच्च रावणसंस्कारः क्रियतामि-
 त्यर्थः । यद्वा तवापि मे प्रियं कार्यं मद्भैरिणो रावण-
 स्यासंस्करणं नाम मम पितृ तवापि कर्तव्यमेव ।
 त्वत्प्रभावाच्च मे जितं पूर्वं च तस्य जयसाहाय्यरूपं
 प्रियं लया कृतं । तथाप्यवश्यं तु क्षमं वाच्यः ।
 यदर्हं तत्र नियोजनीयोऽसीत्यर्थः ॥ ९७ ॥ दोषिणः
 कथमर्हत्वमित्याशङ्क्य गुणाधिक्यादित्याह—अधर्मे-

ति० सुग्रीवसेवतवापिप्रियं राज्याभिषेकलक्षणं । मयाकार्यं कर्तव्यं । हि यतःस्वत्प्रभावान्मयाजितं । तस्मादवश्यंक्षमं अभिवे-
 कसंपादनयोग्यंयत्क्षमं प्रेतनिर्हारलक्षणं तन्मयात्वंवाच्यः ॥ ९७ ॥

[पा०] १ ड. झ. अ. ट. विद्युदिवोज्ज्वला. २ ड. झ. ज्ञापयन्तीतदाऽलेगस्तनौवर्कपुनिर्मलं, ३ ड. च. छ. झ. अ. ट.
 नाहमर्होमि. ४ ड.—च. च. छ. अ. ट. माराम. ५ ग. ड. झ. वाक्यकोविदः.

घतक्रतुमुखैर्देवैः श्रूयते न पराजितः ॥ महात्मा बलसंपन्नो रावणो लोकरावणः ॥ ९९ ॥
 मरणान्तानि वैराणि निर्वृत्तं नः प्रयोजनम् ॥ क्रियतामस्य संस्कारो ममाग्येष यथा तव ॥ १०० ॥
 त्वत्सकाशादशग्रीवः संस्कारं विधिपूर्वकम् ॥ प्राप्तुर्मेहेति धर्मज्ञ त्वं यशोभाग्यविष्यसि ॥ १०१ ॥
 राघवस्य वचः श्रुत्वा त्वरमाणो विभीषणः ॥ संस्कारेणानुरूपेण योजयामास रात्रणम् ॥ १०२ ॥
 [सँ प्रविश्य पुरीं लङ्कां राक्षसेन्द्रो विभीषणः ॥ रावणस्याग्निहोत्रं तु निर्यापयति सत्वरम् ॥ १०३ ॥
 शुकटान्दारुरुपाणि अग्निं नै याजकांस्तथा ॥ तथा चन्दनकाष्ठानि काष्ठानि विविधानि च ॥ १०४ ॥
 अगुरुणि सुगन्धीनि गन्धाश्च सुरभीस्तथा ॥ मणिमुक्ताग्रवालानि निर्यापयति राक्षसः ॥ १०५ ॥
 आजगाम मुहूर्तेन राक्षसैः परिवारितः ॥ ततो माल्यवता सार्धं क्रियामेव चकार सः ॥ १०६ ॥
 सौवर्णीं शिबिकां दिव्यामारोप्य सौमवाससम् ॥ रावणं राक्षसाधीशमश्रुपूर्णमुखा द्विजाः ॥
 तूर्यघोषैश्च विविधैः स्तुवद्भिश्चाभिनन्दितम् ॥ १०७ ॥
 पताकाभिश्च चित्राभिः सुमनोभिश्च चित्रिताम् ॥ उत्क्षिप्य शिबिकां तां तु विभीषणपुरोगमाः ॥
 दक्षिणाभिमुखाः सर्वे शृङ्ग काष्ठानि भेजिरे ॥ १०८ ॥
 अग्रयो दीप्यमानास्ते तदाऽध्वर्युसमीरिताः ॥ शरणाभिगताः सर्वे पुरस्तात्तस्य ते ययुः ॥ १०९ ॥
 अन्तःपुराणि सर्वाणि रुदमानानि सत्वरम् ॥ पृष्ठतोऽनुययुस्तानि प्लवमानानि सर्वतः ॥ ११० ॥
 रावणं प्रयते देशे स्थाप्य ते भृशदुःखिताः ॥] चितां चैन्दनकाष्ठानां पञ्चकोशीरसंवृताम् ॥
 ब्राह्मणा संवेशयांचक्रु राक्षसास्तरणावृताम् ॥ १११ ॥
 वर्तते वेदविहितो राज्ञो वै पश्चिमः क्रतुः ॥ प्रचक्रु राक्षसेन्द्रस्य पितृमेधमनुक्रमम् ॥ ११२ ॥
 वेदिं च दक्षिणप्राच्यां यथास्थानं च पावकम् ॥ पृषदाज्येन संपूर्णं सुवं सर्वे प्रचिक्षिपुः ॥ ११३ ॥

त्यादिना ॥ ९८ ॥ संयुगेष्वपराजितस्त्वमुदाहरति—
 घतक्रत्विति ॥ ९९ ॥ गुणबाहुल्येपि त्वद्वैरी कथं
 संस्कार्य इत्यत्राह—मरणेति ॥ यथायं तव बन्धुस्तथा
 ममापि त्वद्वत् बन्धुरेवायमित्यर्थः ॥ १०० ॥ यशो-
 भागिति । पापकारिणमपि संस्कृतवानिति यशस्तव
 भविष्यतीत्यर्थः ॥ १०१ ॥ अनुकूपेण यायजूकानु-
 गुणेन । अत्र संस्कारारम्भात् स्त्रीनिवर्तनमर्थसिद्धं
 ॥ १०२—११० ॥ चन्दनकाष्ठानां संबन्धिनीं ।

पञ्चकमुशीरं च गन्धद्रव्यं प्रसिद्धं । ब्राह्मणा वेदोक्त-
 प्रक्रियया । रक्षुः मृगविशेषः तत्संबन्धि चर्मं राक्षवं
 तदेवास्तरणं तेनावृतां चितां संवेशयाश्चक्रुः योजया-
 ष्चक्रुः । रावणं ऋत्विज इति च शेषः ॥ १११ ॥
 पश्चिमः क्रतुः अन्त्येष्टिः । वर्तते अवर्तत । पितृनि-
 र्माणानन्तरमन्तिमेष्टिं चक्रुरित्यर्थः । राक्षसेन्द्रस्य
 पितृमेधं पितृमेधसंस्कारं च अनुक्रमं यथाक्रमं प्रचक्रुः
 ॥ ११२ ॥ संप्रहेणोक्तं संस्कारं प्रपञ्चयति—वेदि-

ति० लच्छत्रुत्वादसंस्कार्यइतिचेत्तत्राह मरणान्तानीति । नः साक्षिकानामस्माकं । प्रयोजनं वैरनिर्घातनरूपं । निर्वृत्तं
 संपन्नं । अतः परं न वैरप्रयोजनमस्ति ॥ यदेवं अतः अस्य संस्कारः क्रियतामिति । एषयथातवभ्रातासंस्कारादिनातवानुप्रासः तथा
 ममाग्यनुप्रासएव । चतुर्विधमुक्तिष्वेकापिनास्य । तदुक्तंविष्णुपुराणे । “ हिरण्यकशिपोर्विष्णुरयमिदं वचनमनस्यभूत् । दशानन-
 लेप्यनङ्गपराधीनतयाजानकीसमासकचेतसोदाशरथिरूपदर्शनमेवासीत् । नायमश्च्युतइत्यासक्तिः । निपद्यतोन्तः करणस्यमानुषशु-
 क्षिरेवकैवलमभूत् ” इति । अतएव रावणकुंभकर्णयोः शिशुपालदन्तवक्ररूपेणजन्मभूयते । नहिभगवत्सालोक्यंशस्योरपिजन्म
 भवति । किंतु ब्रह्मणासहस्रमुक्तिरेवेतिसिद्धान्तः ॥ १०० ॥ ति० यशोभागिति । रामरावणेनलक्ष्मणवैरोप्रातरसंस्कृतवानितिल्या-
 सिरेवभविष्यतीत्यर्थः ॥ १०१ ॥ ति० द्विजाः राक्षसद्विजाः ॥ १०७ ॥ ति० वेदिं चेत्यादि । दक्षिणाप्राचीं चितायादक्षिणाप्राग्वे-

[पा०] १ क. ख. घ.—४. त्वकाशान्महाबाहोसंस्कारं. २ क.—घ. च. छ. झ. ञ. क्षिप्रमेहेति. ३ झ. संस्कारयितु-
 मारेमेभ्रातरंरावणंहतं. ४ संप्रविश्यपुरींलङ्कामित्यादयः स्थाप्यतेभृशदुःखिताइत्यन्ताःश्लोकाः झ. पाठेदृश्यन्ते. ५ छ. झ. ञ. ट.
 चन्दनकाष्ठैश्चपञ्चकोशीरचन्दनैः. ६ छ. झ. ट. संवर्तयामासू. ७ इदमर्थं झ. पाठेनदृश्यते. ८ क.—ट. मनुजतमं. ९ छ. च.
 झ. ञ. ट. दक्षिणप्राचीं. १० अ. पूर्वेनसुवंस्कन्धेप्रचि. क.—घ. च. छ. पूर्वेनसुवंस्कन्धेप्रचि. छ. झ. ञ. ट. संपूर्णेनसुवंस्कन्धेप्रचि.

पादयोः शकटं प्रादुरन्तरुर्वोत्खलम् ॥ दारुपात्राणि सर्वाणि अरणिं चोत्तरारणिम् ॥ ११४ ॥
 दत्त्वा तु सुसलं चान्यधथास्थानं विचक्षणः ॥ शास्त्रदृष्टेन विधिना महर्षिविहितेन च ॥ ११५ ॥
 तत्र मेघ्यं पशुं हत्वा राक्षसेन्द्रस्य राक्षसाः ॥ परिस्तरणिकां राज्ञो घृताक्तां समवेशयन् ॥ ११६ ॥
 गन्धैर्माल्यैरलंकृत्य रावणं दीनमानसाः ॥ विभीषणसहायास्ते वक्ष्ये विविधैरपि ॥
 लाजैश्चावकिरन्ति स बाष्पपूर्णमुखास्तदा ॥ ११७ ॥
 ददौ च पावकं तस्य विधियुक्तं विभीषणः ॥ ११८ ॥
 स्नात्वा चैवार्द्रवस्त्रेण तिलान्दूर्वाभिमिश्रितान् ॥ उदकेन च संमिश्रान्प्रदाय विधिपूर्वकम् ॥ ११९ ॥
 प्रदाय चोदकं तस्मै मूर्ध्ना चैनं नमस्य च ॥ ताः स्त्रियोऽनुनयामास सान्त्वयित्वा पुनःपुनः ॥
 गम्यतामिति ताः सर्वा विविशुर्नगरं तदा ॥ १२० ॥
 अविष्टासु च सर्वासु राक्षसीषु विभीषणः ॥ रामपार्श्वमुपागम्य तैदाऽतिष्ठद्विनीतवत् ॥ १२१ ॥

मित्यादिना ॥ दक्षिणप्राच्यां चिताया आप्रेयभागे वेदिं तत्र यथास्थानं पावकं च त्रेताग्निं च प्रचकुरित्यनुषज्यते । त्रेधां पश्चिमे गार्हपत्यं प्राच्यामाहवनीयं दक्षिणतो दक्षिणाग्निं च स्थापयामासुरित्यर्थः । पृषदाज्येन दधिभिश्चपृतेन । “पृषदाज्यं सदध्याज्यं” इत्यमरः । संपूर्णं सुवं होमपात्रं प्रचिक्षिपुः प्रतिपश्यर्थं चितायामिति शेषः ॥ ११३ ॥ यज्ञपात्रान्तराणामपि प्रतिपत्तिं दर्शयति—पादयोरित्यादिना श्लोकप्रयेण ॥ शकटं सोमराजानयनशकटम् । उत्खलं यज्ञीयग्रीह्यवहननसाधनं । अन्यत् त्याल्यादिकं वारुपात्रादिकं । यथास्थानं दत्त्वा । शास्त्रदृष्टेन वेदविहितेन महर्षिविहितेन स्मृत्युक्तेन विधिना क्रमेण तत्र चितासमीपे मेघ्यं पवित्रं पशुं छागं हत्वा । इननं होमपर्वन्तस्याप्युपलक्षणं । परिस्तरणिकां परिस्तरणा-

नि । आत्येकवचनं । समवेशयन् चिक्षिपुरित्यर्थः ॥ ११४—११६ ॥ अथ शवालंकारमाह—गन्धैरित्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यं ॥ अवकिरन्ति चितामिति शेषः ॥ ११७ ॥ अथ संस्कारमाह—ददाविति ॥ तस्य तस्मै रावणाय । विधियुक्तं मन्त्रयुक्तं ॥ ११८ ॥ स्नात्वादि गम्यतामितीतिपर्यन्तं किञ्चिदधिकं श्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ पूर्वोदकमिश्रितान् तिलान् प्रेतावाहनार्थं भूमौ प्रदाय तत्र तस्मै रावणाय चदकं दत्त्वा ताः स्त्रियः गम्यतामिति पुनः पुनः सान्त्वयित्वा अनुनयामास पुरीं प्रापयामास ॥ ११९—१२० ॥ ताः सर्वा इत्युत्तरवाक्यादि ॥ रामपार्श्वमुपागम्येति । रणशिरसि हतत्वेन रावणस्याशौचाभावावागतः अतएवोत्तरदिने रात्र्यामिषेकोऽयोध्यागमनं चानुष्ठितं । प्रथमायां रावणसंस्कारः ॥

शेइत्यर्थः । यथास्थानं पावकं प्रचक्रुः “दक्षिणपूर्वदेशे लाहवनीयं निदधाति । उत्तरपश्चिमे गार्हपत्यं । दक्षिणपश्चिमे दक्षिणाग्निं” इति सूत्रोक्तस्थानमनतिक्रम्येत्यर्थः ॥ पृषदाज्येन संपूर्णेनोपलक्षितं सुवंस्कन्धे स्कन्धदेशे प्रचिक्षिपुः । यद्यपि “नासिके सुवौ” इत्यापस्तंबेनोक्तं । तथापि सूत्रान्तरात्स्कन्धेपि निक्षेपः सुवस्य बोध्यः । तथा “पादयोः शकटं मूर्ध्ना वत्खलं” इति च सूत्रान्तरादेव बोध्यं । स० सुवं स्कन्धे खस्कन्धे घृताविचिक्षिपुः । नासिकयो रिति शेषः । “नासिके सुवौ” इत्यापस्तंबोक्तेः । ऋग्यन्तरसूत्रान्तरं वास्कन्धे इत्यत्रोत्तरत्रचोद्नीयंवा ॥ ११३ ॥ ति० दारुपात्राविसर्वसूत्रोक्ततत्तस्यानेदत्त्वाऽन्ये सुसलं चादुर्वासु सुसलं यथास्थानं दत्त्वा च विचक्रुः पितृमेघं चक्रुः ॥ ११५ ॥ ती० अनुस्तरणिकां घृताक्तां समवेशयन् । अनुस्तरणिकां राजगवीं । राजगवीमालभ्य तत्परीणाय जमानमास्तुतवन्त इत्यर्थः । “यथाश्रुतायानुस्तरणीं प्रन्ति” इति श्रुतेः ॥ ति० परितोर्वेते मुखमनेति परिस्तरणिका वपा । ताराक्षसेन्द्रस्य सुखे समवेशयन् । ‘वपास्य मुखं प्राणैर्वि’ इति सूत्रात् ॥ ११६ ॥ ति० विधिपूर्वकं प्रदाय स्थित इति शेषः । ननु “निहतं रावणं हृद्गारमेणाह्लिष्टकर्मणा । तल्लुप्तं महाभागं पञ्चभूतानि रावणम् । शरीरघातबोहस्यमांसं क्षिरमेव च । नेत्रमृक्षान्निर्दग्धान् च भस्माप्यदृश्यत” इति महाभारतउत्पलेन कथमस्य वास्मीकिना सस्रानानयनपूर्वकं दहउक्तं इति चेन्न । तस्मै रामाणतेजोवर्णनविषयेऽयुक्त्यलङ्कारपरलादिति वदन्ति ॥ ११९ ॥ ति० गम्यतामित्युवाचेत्यर्थः । रावणपत्नीरिति शेषः ॥ अयंसंस्कारो भगवन्मात्रेव सार्यकाले ॥ १२० ॥

[पा०] १ च. छ. अनुस्तरणिकां. २ च. छ. झ. ज. ट. तिलान्दूर्वाभिमिश्रितान्. ३ ग. ऊ. झ. ज. ट. सान्त्वयित्वा. ४ क. झ. ट. प्रविशसुपुत्रीकीपुराक्षसेन्दो विभीषणः. ५ क. तदातिष्ठद्विनीतवत्.

रामोपि सह सैन्येन समुग्रीवः सलक्ष्मणः ॥ हर्षं लेभे रिपुं हत्वा यथा वृत्रं शतक्रतुः ॥ १२२ ॥

[ततो विमुक्त्वा सशरं शरासनं महेन्द्रदत्तं कथञ्च च तन्महत् ॥

विमुच्य रोषं रिपुनिग्रहात्ततो रामः स सौम्यत्वमुपागतोऽरिहा] ॥ १२३ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे चतुर्दशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११४ ॥

पञ्चदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११५ ॥

लक्ष्मणेन रामाज्ञया विभीषणस्यकृत्काराज्येऽभिषेचनम् ॥ १ ॥ रामेण मैथिलीप्रति मित्रविजयकुशलनिवेदनाय हनुम-
श्लेषणम् ॥ २ ॥

ते रावणवैधं दृष्ट्वा देवगन्धर्वदानवाः ॥ जग्मुः स्वैस्त्रैर्विमानैस्तो कथयन्तः शुभाः कथाः ॥ १ ॥

रावणस्य वधं घोरं राघवस्य पराक्रमम् ॥ सुयुद्धं वानराणां च सुग्रीवस्य च मन्त्रितम् ॥ २ ॥

अनुरागं च वीर्यं च सौमित्रैर्लक्ष्मणस्य च ॥ [पतिव्रतात्वं सीताया हनूमति पराक्रमम् ॥]

कथयन्तो महाभागा जग्मुर्दृष्ट्वा यथागतम् ॥ ३ ॥

राघवस्तु रथं दिव्यमिन्द्रदत्तं शिखिप्रभम् ॥ अनुज्ञाय महाभागो मातलिं प्रत्यपूजयत् ॥ ४ ॥

राघवेणाभ्यनुज्ञातो मातलिः शक्रसारथिः ॥ दिव्यं तं रथमास्थाय दिवमेवासरोह सः ॥ ५ ॥

तस्मिन् दिवमारुढे सुरसारथिसत्तमे ॥ राघवः परमप्रीतः सुग्रीवं परिष्वजे ॥ ६ ॥

परिष्वज्य च सुग्रीवं लक्ष्मणेन प्रचोदितः ॥ पूज्यमानो हरिश्रेष्ठैराजगाम बलालयम् ॥ ७ ॥

॥ १२१—१२३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते
श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्या-
ख्याने चतुर्दशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११४ ॥

कथयन्त इत्यस्यैव विवरणं—रावणस्य वधमित्यादि ॥
मन्त्रितं मन्त्रं । सौमित्रैरिति तन्मातुः श्लाघनव्यञ्ज-
नाय अस्य जननी हि भान्यवतीति ॥ २—३ ॥

अथ विभीषणमिषेकः—ते रावणवधमित्यादि ॥
अत्र क्रियाभेदात्तच्छब्दद्वयं ॥ १ ॥ शुभाः कथाः

इन्द्रदत्तं इन्द्रप्रेरितं । शिखिप्रभं अग्निप्रभं । प्रत्यपूज-
यत् उपचचार ॥ ४—६ ॥ प्रचोदितः विज्ञप्तः ।

सू० सौम्यत्वमुपागतः । एतेनक्रोधमुपादातुंहातुंचशक्तोराम इतिस्वातन्त्र्यंयोज्यते ॥ १२३ ॥ इतिचतुर्दशोत्तरशततमःसर्गः ॥ ११४ ॥

ति० सुग्रीवस्यमन्त्रितं सेनासंमेलनसीतान्वेषणादिसर्वकार्यसाधकमन्त्रसामर्थ्यं ॥ २ ॥ ति० अनुज्ञाप्य रथंनयेत्याज्ञांदात्वा ।
यद्यपिभारतेसीतायाआगमनोत्तरंराघवत्तरणंभगवत्तत्त्वं । तथापितत्पौर्वापर्यक्रमेतात्पर्याभावात्प्रकृतिः । सू० शिखिप्रभं अग्नि-
प्रभं । ननुवनपर्वणि “ दृष्ट्वा रामं तु जानक्या संगतं शक्रसारथिः । उवाच परमप्रीतः सुहृन्मध्यहृदवचः । देवगन्धर्वैश्चक्षणां मानुषासुरभो-
गिनाम् । अपनीतं खया दुःखमिदं सत्यपराक्रमम् । स देवासुरगन्धर्वायक्षराक्षसपन्नगाः । कथयिष्यन्ति लोकास्त्वां यानद्रूपमिदं परिष्वयति ।
इत्येवमुक्त्वा नुज्ञाय रामं शक्रवृतावरम् । संपूज्यापाकमसेन रथेनादित्यवर्त्तता ” इति सीतासंगमनानन्तरं रथस्य समातलेऽप्रेषणोक्तेरत्र
पूर्वमेवतदुक्तेर्विरोध इति चेत्सत्यं । भारतस्योत्तराखण्डसदसुरासुराणकथोद्गापत्तरत्राश्रकार्यः । मातलिना दृष्टसीतारामसंगमेन गमने सर्व-
वार्ताया इन्द्रप्रतिप्रतिवक्तुं सुशकलगुणकाभासः । अथवा संकीर्चनकथां कथयितुं वा दराचणस्य न निर्भरः पौर्वापर्यं विषय इत्येवमुक्तिः । राव-
णहननानन्तरं सीतासंगवन्तराघस्यान्तराभावान्मातलिनाखनार्थप्रतिप्रतिषेधयितुं शक्यत्वाच्चेति वा समाधिरवधेयः ॥ ४ ॥ ति० अथ
त्रिमूर्तिर्देवैर्दशरथैकादशाद्वादशाहकर्मव्यक्रियासमाप्तौ । चतुर्थेऽहनीत्यर्थः ॥ नात्र दशाहमाशौचमिति त्रिमित्यर्थः । “ उद्यतैराहवे
शकैः क्षत्रधर्मैश्च तस्य तु । सद्यः संतिष्ठते यत्कृत्वा शौचमिति स्थितिः ” इति मन्त्रकैः ॥ ७ ॥

[पा०] १ ड. झ. वृत्रवज्रधरो यथा. २ अर्थश्लोकः ड. झ. अ. ट. पाठेषु दृश्यते. ३ च. छ. वधं दृष्ट्वा. ४ क. च. मन्त्रितां.
५ ख. ड. च. झ. ग. ट. माहतेर्लक्ष्मणस्य च. ६ इदमर्थं ड. झ. ट. पाठेषु दृश्यते. ७ ख. ग. च. शशिप्रभं. ८ झ.
अनुज्ञाप्य. ९ ड. झ. दिवमेवोत्पत्ताह. १० ड. झ. सरयेरयितावरः. ११ च. छ. लक्ष्मणेनाभिचोदितः. क. ख. ड. झ. ट.
लक्ष्मणेनाभिवादितः.

अब्रवीच्च तदा रामः सैमीपपरिवर्तिनम् ॥ सौमित्रि सैत्यसंपन्नं लक्ष्मणं दीप्ततेजसम् ॥ ८ ॥
 विभीषणमिमं सौम्य लङ्कायामभिषेचय ॥ अनुरक्तं च भक्तं च मम चैवोपकारिणम् ॥ ९ ॥
 एष मे परमः कामो यदीमं रावणानुजम् ॥ लङ्कायां सौम्य पश्येयमभिषिक्तं विभीषणम् ॥ १० ॥
 एवमुक्तस्तु सौमित्रि राघवेण महात्मना ॥ तथेत्थुक्त्वा तु संहृष्टः सौवर्णं घटमाददे ॥ ११ ॥
 तं घटं वानरेन्द्राणां हस्ते दत्त्वा मनोजवान् ॥ आदिदेश महासत्त्वान्समुद्रसलिलानये ॥ १२ ॥
 इति शीघ्रं ततो गत्वा वानरास्ते महाबलाः ॥ आगतास्तज्जलं गृह्य समुद्राद्वा नरोत्तमाः ॥ १३ ॥
 ततस्त्वेकं घटं गृह्य संस्थाप्य परमासने ॥ घटेन तेन सौमित्रिरभ्यषिञ्चद्विभीषणम् ॥ १४ ॥
 लङ्कायां रक्षसां मध्ये राजानं रामशासनात् ॥ विधिना मन्त्रदृष्टेन सुहृद्वणसमावृतम् ॥
 अभ्यषिञ्चत्स धर्मात्मा शुद्धात्मानं विभीषणम् ॥ १५ ॥
 [अभ्यषिञ्चत्सदा सर्वे राक्षसा वानरास्तदा ॥ प्रहर्षमतुलं गत्वा तुष्टुवू राममेव हि] ॥ १६ ॥
 तस्यामात्या जहृषिरे भक्ता ये चास्य राक्षसाः ॥ दृष्ट्वाऽभिषिक्तं लङ्कायां राक्षसेन्द्रं विभीषणम् ॥
 [राघर्वः परमां प्रीतिमाजगाम सलक्ष्मणः] ॥ १७ ॥
 स तद्राज्यं महत्प्राप्य रामदत्तं विभीषणः ॥ प्रकृतीः सान्त्वयित्वा च ततो राममुपागमत् ॥ १८ ॥
 अक्षतान्मोदकाँल्लाजान्दिव्याः सुमनसस्तदा ॥ आजहुरथ संहृष्टाः पौरास्तसौ निशाचराः ॥ १९ ॥
 स तान्मृहीत्वा दुर्धर्षो राघवाय न्यवेदयत् ॥ भङ्गल्यं मङ्गलं सर्वं लक्ष्मणाय च वीर्यवान् ॥ २० ॥

बलालयं शिबिरं ॥ ७ ॥ सत्यसंपन्नत्वादिविशेषणं
 यथोक्तकारित्वद्योतनाय ॥ ८ ॥ विभीषणमित्यादि-
 श्लोकद्वयमेकान्वयं । लङ्कायामभिषेचय लङ्कायां
 गत्वाऽभिषेचय । समुद्रतीरेष्व लङ्काराज्याभिषेके
 कृतेऽपि पुनर्विधानं रावणसिंहासनेऽभिषेकार्थं । अनुर-
 क्तमित्यनेन मित्रकृत्यमुक्तं । भक्तमित्यनेन दास्यकृत्यं ।
 उपकारिणमित्यनेनानुरागभक्त्योः कार्यपर्यवसानमु-
 क्तं । परमः काम इत्यनेन शरणागतविभीषणाभिमतप-
 रिपूर्णमेव विजयस्य प्रधानप्रयोजनमित्यवगम्यते
 ॥ ९—१० ॥ घटमिति जालोकवचनं ॥ ११ ॥
 आनये आनयने । हस्त इत्यत्रापि जालोकवचनं । वान-
 रेन्द्राणामिति बहुवचनप्रयोगात् ॥ १२ ॥ इतीति ।
 आदेशाद्वेतोरित्यर्थः । “इति हेतुप्रकरणप्रकारादिसमा-
 सिषु” इत्यमरः । वानरा वानरोत्तमा इति वचनं वान-

रोत्तमत्वेऽपि मानुषत्वव्यावर्तनाय । समुद्रात् समुद्रेभ्यः
 ॥ १३—१४ ॥ लङ्कायामित्यादिसार्धश्लोकएकान्वयः ।
 अनेन रामनिदेशानन्तरमेव लक्ष्मणो विभीषणाविभिः
 सह लङ्कां प्रविष्टवानित्यवगम्यते । मन्त्रदृष्टेन
 मन्त्रेषु वेदेषु दृष्टेन स्पष्टमवगम्यमानेन विधिना प्रका-
 रेण । शुद्धात्मानमित्यनेन रामाह्वया अभिषेकमङ्गी-
 कृतवान् । परमार्थस्तु रामकैङ्कर्य एवासक्तोभूदित्यव-
 गम्यते । आङ्गाकैङ्कर्यं हि कर्तव्यं ॥ १५—१७ ॥
 प्रकृतीः अमात्यप्रभृतीन् । सान्त्वयित्वा पुत्रमित्रा-
 दिविनाशजशोकापनोदनं कृत्वा । राममुपागमत् ।
 लक्ष्मणेन सह इति शेषः ॥ १८—१९ ॥ मङ्गलमर्ह-
 तीति मङ्गल्यं । मङ्गलप्रयोजनमित्यर्थः । मङ्गलं हरि-
 द्राविमङ्गलद्रव्यं । सर्वं उक्ताक्षतादिभिर्ना । रामाय

स० लङ्कायां तस्मिन्सिंहासने इति शेषः । एतेन पूर्वविभीषणाभिषेकेऽपि सिंहासने एवेदानीं करणान्नदोष इति हेतुः ॥ ९ ॥ स०
 हस्ते जातावेकवचनं । समुद्रसलिलं पूर्वादिचतुस्समुद्रसलिलं प्रतिचतुर्दिगत्तमप्युदकं स्वल्पं स्वल्पमस्मिन्प्रस्थाप्यानयतेति व्यादिदेशः ।
 उत्तरत्रैकघटमित्युक्तेः पक्षीभूयातिद्वितमानयनार्थं बहूनामाज्ञापनं ॥ १२ ॥ स० समुद्रात् चतुस्समुद्राः । तत्पराज्याभिषेकोऽप्युक्त-
 त्वस्य रामाय अभिषेकस्य लेकयनात् । अन्यथा दक्षिणसमुद्रस्यातिसमीपगतत्वेन तदानीं तूष्णीं बहुलं कथनस्य मनोजवानिति विशेषणस्यैव-
 यर्थस्येति ॥ १३ ॥ इति पञ्चदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११५ ॥

[पा०] १ क. झ. अथोवाच सकाकुस्थः. २ घ. समीपे समुपस्थितं. ३ घ. ट. सौम्यसंपन्नं. क. ग. च. छ. झ. सत्यसंपन्नं.
 क. झ. मित्रसंपन्नं. ४ क. झ. ट. लक्ष्मणं शुभलक्षणं. ५ क. ख. च.—घ. अतिशीघ्रं. ६ क. झ. मनोजवाः. ७ अयं श्लोकः
 क.—झ. पाठेषु दृश्यते. ८ इदमर्थं क. झ. झ. न. ट. पाठेषु दृश्यते. ९ घ. क. झ. माह्व्यं.

कृतकार्यं समृद्धार्थं दृष्ट्वा रामो विभीषणम् ॥ प्रतिजग्राह तत्सर्वं तस्यैव प्रियकाम्यया ॥

[तत्प्रगृह्य परां प्रीतिं जगाम सहलक्ष्मणः] ॥ २१ ॥

ततः शैलोपमं वीरं प्राञ्जलिं पार्श्वतः स्थितम् ॥ अग्रवीद्राघवो वाक्यं हनुमन्तं पुक्लमम् ॥ २२ ॥

अनुमान्य महाराजमिमं सौम्य विभीषणम् ॥ [प्रविश्य नगरीं लङ्कां कौशलं ब्रूहि मैथिलीम्] ॥ २३ ॥

गच्छ सौम्य पुरीं लङ्कामनुज्ञाप्य यथाविधि ॥ प्रविश्य रावणगृहं विजयेनाभिनन्द्य च ॥ २४ ॥

वैदेह्यै मां कुशलिनं ससुग्रीवं सलक्ष्मणम् ॥ आचक्ष्व जयतांश्रेष्ठ रावणं च मया हतम् ॥ २५ ॥

प्रियमेतदुदाहृत्य मैथिल्यास्त्वं हरीश्वर ॥ प्रतिगृह्य च संदेशमुपावर्तितुमर्हसि ॥ २६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे पञ्चदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११५ ॥

षोडशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११६ ॥

हनुमताऽशोकधनमेत्यसीतां प्रति रामसंदेशनिवेदनपूर्वकं कृतागसाराक्षसीनां हिसनाभ्यनुज्ञानप्रार्थना ॥ १ ॥ सीतया तदागतां परमयोष्यस्वामिधानेन अक्षप्रोक्तश्लोकानुवादेन चक्षमाप्रशंसनपूर्वकं तन्निवेदनम् ॥ २ ॥ सीतया स्वस्वरामावलोकनाभिलाषं निवेदितेन हनुमता तत्समाधासनपूर्वकं पुनरारामसमीपगमनम् ॥ ३ ॥

इति प्रतिसमादिष्टो हनुमान्मारुतात्मजः ॥ प्रविवेश पुरीं लङ्कां पूज्यमानो निशाचरैः ॥ १ ॥

[प्रविश्य च पुरीं लङ्कामनुज्ञाप्य विभीषणम् ॥ ततस्तेनाभ्यनुज्ञातो हनुमान्बुधवारिकाम् ॥

संप्रविश्य यथान्यायं सीताया विदितो हरिः] ॥ २ ॥

प्रविश्य च महातेजा रावणस्य निवेशनम् ॥ ददर्श भृजया हीनां सातङ्कामिव रोहिणीम् ॥

बुधमूले निरानन्दां राक्षसीभिः समावृताम् ॥ ३ ॥

निभृतः प्रणतः प्रहः सोभिगम्याभिवाद्य च ॥ ४ ॥

दृष्ट्वा तमागतं देवीं हनुमन्तं महाबलम् ॥ तूष्णीमास्त तदा दृष्ट्वा स्मृत्वा प्रमुदिताऽभवत् ॥ ५ ॥

लक्ष्मणाय च न्यवेदयत् ॥ २० ॥ तस्यैव प्रियकाम्यया न तु स्वभोगेच्छया ॥ २१—२२ ॥ अनुमान्येत्यादिसार्धश्लोकत्रयमेकान्वयं । विभीषणमनुमान्य लङ्कां गच्छ । विभीषणमनुज्ञाप्य रावणगृहं प्रविश्य । विजयेन विजयकथनेन । अभिनन्द्य सीतां तोषयित्वा । वैदेह्यै मां कुशलिनमाचक्ष्वेति संबन्धः । संदेशं सीतावाचिकं ॥ २३—२६ ॥ इति श्रीगोविन्दराज-विरचिते श्रीमद्रामायणमूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डन्याख्याने पञ्चदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११५ ॥

इत्यादि । मारुतात्मज इत्यनेन वेगातिशय इच्यते । पूज्यमान इति । मार्गप्रदर्शनादिभिः पूज्यमानत्वं ॥ १—२ ॥ प्रविश्येत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । भृजया शरीरसंस्कारेण । सातङ्कां सग्रहपीडां ॥ ३ ॥ निभृत इत्यर्थः । अभिगम्य समीपं प्राप्य । अभिवाद्य स्वन्तम संकीर्त्य । प्रणतः कृतप्रणामः सन् । निभृतः निश्चलः । प्रहः प्रकर्षेण संकुचितगात्रः । स्थित इति शेषः । आचार्यास्तु करणत्रयेणापि निश्चलो बभूवैत्यर्थ इति प्राहुः ॥ ४ ॥ तं दृष्ट्वा विस्मृत्य प्रथमं तूष्णीमा-स्त । पुनर्दृष्ट्वा स्मृत्वा प्रमुदिताऽभवत् । यद्वा सामान्यतो दृष्ट्वा तूष्णीमास्त । ततो विशेषतो दृष्ट्वा स्मृत्वा

अथ हनुमत्सीतासंवादः—इति प्रतिसमादिष्ट

स ० दृष्ट्वा रामविजयादिकंदष्टैवसमागतं ननुभुत्वा एतादृशहनुमन्तंदृष्ट्वातवातूष्णीमास्त किंवदिष्यतिवेति । स्मृत्वा रामानय-नादिकंययाप्रतिहतेनकृतस्मृत्वाहृष्टचामवत् । एवमयांगीकारादेवदष्टैवनेनपौनस्त्यं ॥ ५ ॥

[पा०] १ इदमर्थं ग. झ. पाठयोर्द्वयते. २ ग. क. झ. प्रणतस्थितं. च. व. ट. पुरतःस्थितं. ३ इदमर्थं क. झ. पाठयोर्द्वयते. ४ क. झ. व. वदतांश्रेष्ठ. ५ अर्थश्लोकः क. झ. ट. पाठेषुद्वयते. ६ क. ख. च. छ. ज. शशिनाहीनां. ७ क. झ. रसत्वाहृष्टाऽभवत्तदा.

सौम्यं दृष्ट्वा मुखं तस्या हनुमान्पुत्रगोत्तमः ॥ रामस्य वचनं सर्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ ६ ॥

वैदेहि कुशली रामः सहसुग्रीवलक्ष्मणः ॥ विभीषणसहायश्च हरीणां सहितो बलैः ॥ ७ ॥

कुशलं चाह सिद्धार्थो हतशत्रुररिंदमः ॥ ८ ॥

विभीषणसहायेन रामेण हरिभिः सह ॥ निहतो रावणो देवि लक्ष्मणस्य नयेन च ॥ ९ ॥

पृष्ट्वा तु कुशलं रामो वीरस्त्वां रघुनन्दनः ॥ अब्रवीत्परमप्रीतः कृतार्थेनान्तरात्मना ॥ १० ॥

प्रियमाख्यामि ते देवि त्वां तु भूयः सभाजये ॥ दिष्ट्या जीवसि धर्मज्ञे जयेन मम संयुगे ॥ ११ ॥

[तवै प्रभावाद्धर्मज्ञे महात्रामेण संयुगे ॥] लब्धो नो विजयः सीते स्वस्था भव गतव्यथा ॥

रावणश्च हतः शत्रुर्लङ्का चेयं नशे स्थिता ॥ १२ ॥

मया ह्यलब्धनिद्रेण दृढेन तव निर्जये ॥ प्रतिज्ञैषा विनिस्तीर्णा बद्धा सेतुं महोदधौ ॥ १३ ॥

संभ्रमश्च नै गन्तव्यो वर्तन्त्या रावणालये ॥ विभीषणविधेयं हि लङ्केश्वर्यमिदं कृतम् ॥ १४ ॥

तदाश्वसिहि विश्वस्ता स्वगृहे परिवर्तसे ॥ अयं चाभ्येति संहृष्टस्त्वदर्शनसमुत्सुकः ॥ १५ ॥

एवमुक्त्वा समुत्पत्य सीता शशिनिमानना ॥ प्रहर्षेणावरुद्धा सा व्याजहार न किंचन ॥ १६ ॥

अब्रवीच्च हरिश्रेष्ठः सीतामप्रतिजल्पतीम् ॥ किंनु चिन्तयसे देवि किंनु मां नामिभाषसे ॥ १७ ॥

एवमुक्त्वा हनुमता सीता धर्मं व्यवस्थिता ॥ अब्रवीत्परमप्रीता हर्षगद्गदया गिरा ॥ १८ ॥

प्रियमेतदुपश्रुत्य भर्तुर्विजयसंश्रितम् ॥ प्रहर्षवशमापसा निर्वाक्याऽसि क्षणान्तरम् ॥ १९ ॥

न हि पश्यामि सदृशं चिन्तयन्ती पुत्रङ्गम ॥ भैंस्रियाख्यानकस्येह तव प्रत्यभिनन्दनम् ॥ २० ॥

हनुमानिति ज्ञात्वा प्रमुविताऽभवत् । अथवा तं दृष्ट्वा स्तृत्वा प्रत्यभिज्ञाय । प्रमुविताऽभवत् । प्रमोदातिरेकेण स्तब्धा सती तूष्णीमास्त्यर्थः ॥ ५ ॥ सौम्यं निजदर्शनेन विकसितं ॥ ६—१० ॥ रामसंदेशवाक्यमाह—प्रियमाख्यामीत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं । हे देवि, ते प्रियमाख्यामि । त्वां तु भूयः भूयिष्ठं । सभाजये प्रीणये । धर्मज्ञे पातिव्रत्यधर्मज्ञे । त्वं दिष्ट्या जीवसि । अन्यथा मम जयो व्यर्थ एव स्यादिति भावः । मम जयेन मत्पराक्रमेण । नः संयुगे जयो लब्धः । गतव्यथा सती स्वस्था भवेति योजना ॥ ११—१२ ॥ हे सीते तव निर्जये शत्रुहस्तात्तव

विमोक्षने । दृढेन एकाग्रचित्तेन । अतएव अलब्धनिद्रेण मया महोदधौ सेतुं बद्धा एषा प्रतिज्ञा रावणं हनिष्यामीति प्रतिज्ञा । विनिस्तीर्णा प्रतिपालितेत्यर्थः ॥ १३ ॥ संभ्रमः व्यग्रता । वर्तन्त्या वर्तमानया ॥ १४ ॥ यस्मात् स्वगृहे परिवर्तसे तस्माद्विश्रान्ता सती आश्वसिहि विश्रान्ता भव । निवृत्तस्वेदा भवेत्यर्थः । अयं विभीषणः ॥ १५ ॥ समुत्पत्य हर्षेण समुत्थाय । अवरुद्धा अवरुद्धव्यापारा ॥ १६—१८ ॥ क्षणान्तरं क्षणमात्रं । निर्वाक्यासि । हर्षावरुद्धव्यापारत्वादिति भावः ॥ १९ ॥ निर्वाक्यासीत्यत्र हेत्वन्तरमाह—न हीत्यादि । सदृशं प्रत्यभिनन्दनं प्रति-

सू० तवप्रभावात् सत्पातिप्रत्यमाहात्म्यात् । तत्स्तुतिकालत्वादेवमुक्तिः । तव सारसंबन्धिनारामेण । प्रभावात् स्वसामर्थ्यात् । अयंविजयो लब्ध इति वा ॥ १२ ॥ सू० अत्रेदानीमभावेपिकालान्तरेदीयतामिलतवाह—नचेति । पृथिव्यांतास्त्री-स्थनेन मममातुर्गृहेऽभावेपिभर्तुर्गृहेसहभोगरूपमस्तीति सूचयति ॥ २० ॥

[पा०] १ इदमर्थं क. स. पाठयोर्नदृश्यते. २ घ. धर्मज्ञेयज्ञेयहृदिसंयति. क. च. छ. धर्मज्ञेययोरेप्रतिगृह्यतां. ३ इदमर्थं क. स. पाठयोर्नदृश्यते. ४ क. स. लब्धोयंविजयः. ५ ख. च. न. रावणोनिहतःपापःसहामालमुतोमृष्टे. ६ ख. च. छ. प्रतिज्ञापालितादेवि. ७ क. ख. क. च. छ. स. घ. ट. नकर्तव्यो. ८ क. स. विस्रब्धः. ९ क. स. ट. व्याहृतंनशशकं. १० क. स. ट. ततोऽब्रवीद्धरिवरः. ११ क. च. छ. स. ट. किंलंचिन्तयसे. १२ क. स. धर्मपथेस्थिता. १३ क. स. व्याजगद्गदया. १४ क. स. आख्यानकस्यभवतोदात्तं.

न हि पश्यामि तत्सौम्य पृथिव्यामपि वानर ॥ सदृशं मत्प्रियाख्याने तव दातुं भवेत्समम् ॥२१॥
 हिरण्यं वा सुवर्णं वा रत्नानि विविधानि च ॥ राज्यं वा त्रिषु लोकेषु नैतदहति भाषितुम् ॥२२॥
 एवमुक्तस्तु वैदेह्या प्रत्युवाच पुत्रजम् ॥ गृहीतप्राञ्जलिर्वाक्यं सीतायाः प्रमुखे स्थितः ॥ २३ ॥
 मर्तुः प्रियहिते युक्ते भर्तुर्विजयकाङ्क्षिणि ॥ स्निग्धमेवंविधं वाक्यं त्वमेवाहसि भाषितुम् ॥ २४ ॥
 तवैतद्वचनं सौम्ये सारवत्स्निग्धमेव च ॥ रत्नौघाद्विविधाश्चापि देवराज्याद्विशिष्यते ॥ २५ ॥
 अर्थतश्च मया प्राप्ता देवराज्यादयो गुणाः ॥ हतशत्रुं विजयिनं रामं पश्यामि सुस्थितम् ॥ २६ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मैथिली जनकात्मजा ॥ ततः शुभतरं वाक्यमुवाच पवनात्मजम् ॥ २७ ॥
 अतिलक्षणसंपन्नं माधुर्यगुणभूषितम् ॥ बुद्ध्या ह्यष्टाङ्गया युक्तं त्वमेवाहसि भाषितुम् ॥ २८ ॥
 श्लाघनीयोऽनिलस्य त्वं पुत्रः परमधार्मिकः ॥ बलं शौर्यं श्रुतं सत्त्वं विक्रमो दाक्ष्यमुत्तमम् ॥२९॥
 तेजः क्षमा धृतिर्धैर्यं विनीतत्वं न संशयः ॥ एते चान्ये च बहवो गुणास्तव्येव शोभनाः ॥३०॥
 अथोवाच पुनः सीतामसंभ्रान्तो विनीतवत् ॥ प्रगृहीताञ्जलिर्हर्षात्सीतायाः प्रमुखे स्थितः ॥३१॥

प्रियवचनं ॥ २० ॥ सदृशंप्रदेयवत्स्वपि नपश्यामीत्याह—न हीत्यादिना । अत्र अपिशब्देन अन्तरिक्ष-स्वर्गौ समुच्चीयेते । त्रिष्वपि लोकेषु न पश्यामि । यत् मत्प्रियाख्याने विषये तव दातुं समं अत्यन्तसदृशं भवेत् ॥ २१ ॥ इत्थंविबुधोति—हिरण्यमिति । हिरण्यं रजतं । “रजतश्चहिरण्यं” इति श्रुतेः । त्रिषु लोकेषु राज्यं त्रिलोकविषयराजत्वं । नैतदहति भाषितुं । हिरण्याद्येतत्सर्वमपि प्रियाख्यानसमत्वेन भाषितुं नार्हतीत्यर्थः ॥ २२ ॥ प्रमुखे अग्रे ॥ २३ ॥ प्रतिप्रियवचनं न पश्यामीत्यस्योत्तरमाह—भर्तुरिति । एवंविधं स्निग्धं वाक्यं भाषितुं त्वमेवाहसि नान्या । अनेन सर्वोत्तरं प्रीतिप्रियवचनं मया दत्तमित्युक्तं भवति ॥ २४ ॥ प्रियाख्यानसदृशं प्रवेयं वस्तु नास्तीत्यस्योत्तरमाह—तवेति । एतत् प्रत्यभिनन्दनं न पश्यामीत्येतत् । सारवत् प्रत्यभिनन्दनवचनराहित्यकथनेन महचनस्य निरवधिकप्रीतिजनकलकथनान्महातात्पर्यवत् । स्निग्धं मयि प्रीतिपुरःसरं । एतद्वचनप्रवणेनैव मया सर्वोत्तरं वस्तु समुपलब्धमिति भावः ॥ २५ ॥ पूर्वमेव लब्धदेवराज्यादिकस्य तत्प्रदानं निरर्थकमित्याशयेनाह—अर्थत इति । रामं विजयिनं पश्यामीति यत् अस्मात् अर्थतः प्रयोजनात् । देवराज्यादयो गुणाः इत्कर्षाः प्राप्ताः । रामविजयदर्शनमेव राज्यादिकमित्यर्थः ॥ २६—२७ ॥

नानृग्वेदेत्यादिना राम इव स्वयमपि तद्वाक्यसौष्ठवं प्रशंसति—अतीति । अतिलक्षणसंपन्नं आकाङ्क्षायोरन्यतासन्निविमत्पदवरूपवाक्यलक्षणसंपन्नं । “बहुव्याहरताऽनेन न किंचिदपशब्दितं” इत्युक्तशब्दसाधुत्वसंपन्नं । माधुर्यगुणभूषितं “संश्रवे मधुरं वाक्यम्” इत्युक्तरीत्या अवगमात्रेणानन्दजनकत्वरूपमाधुर्यगुणभूषितं । अष्टाङ्गया “ग्रहणं धारणं चैव स्मरणं प्रतिपादनम् । ऊहापोहोर्ध्वविज्ञानं तत्त्वज्ञानं च वीगुणाः” इत्युक्ताष्टाङ्गयुक्त्या बुद्ध्या युक्तं । तादृशबुद्धिपूर्वकमित्यर्थः ॥ २८ ॥ न केवलं वाक्यतः गुणतोपि श्लाघ्योसीत्याह—श्लाघनीय इत्यादिना श्लोकद्वयेन । अनिलस्य श्लाघनीयः पुत्रः । अनिलद्वि संजीवनकर इत्यर्थः । संजीवनं चानृशंस्यधर्मादित्याह—परमधार्मिक इति । बलं प्रयाससहिष्णुत्वं । शौर्यं युद्धोत्साहः । श्रुतं शास्त्रज्ञानं । “श्रुतं शास्त्रावधृतयोः” इत्यमरः । सत्त्वं शारीरः सारः । विक्रमः पराक्रमः । दाक्ष्यं सामर्थ्यं । उत्तममिति सर्वविशेषणं । तेजः पराभिभवनसामर्थ्यं । क्षमा अपराधसहिष्णुत्वं । धृतिः प्रभावः । धैर्यं क्षोभके सत्यक्षोभ्यत्वं । विनीतत्वं विनयवत्त्वं । विशिष्टनीतिमत्त्वं वा । एते चान्ये च दयादयो बहवो गुणाः तव्येव शोभनाः त्वामाश्रयमधिगम्य शोभमाना भवन्ति । न संशयः नाहमसतो गुणानारोप्य स्तौमीत्यर्थः ॥ २९—३१ ॥

शि० तत्रबलं शरीरसामर्थ्यं । सलमिन्द्रियसामर्थ्यं । विक्रमः पादविक्षेपविशेषहस्तिनपीनरुक्चयं । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ २८ ॥

ति० असंभ्रान्तः स्तुत्याऽनिकृतचित्तः । विनीतवत् विनीतार्हः ॥ ३१ ॥ इतिषोडशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११६ ॥

[पा०] १ क. म. ट. दत्ताभवेत्सुखं. २ ग. क. झ. ज. ट. एतवाहति. ३ ड. झ. ट. त्वमेवाहसतिन्दिते.

इमास्तु खलु राक्षस्यो यदि त्वमनुमन्यसे ॥ हन्तुमिच्छाम्यहं सर्वा यामिस्त्वं तर्जिता पुरा ॥ ३२ ॥
 क्लिश्यन्तीं पतिदेवां त्वामशोकवनितां यताम् ॥ घोररूपसमाचाराः क्रूराः क्रूरतरेक्षणाः ॥
 राक्षस्यो दारुणकथा वरमेतत्प्रयच्छ मे ॥ ३३ ॥
 मुष्टिभिः पाणिभिः सर्वाश्रयैश्चैव शोभने ॥ इच्छामि विविधैर्घातैर्हन्तुमेताः सुदारुणाः ॥ ३४ ॥
 घातैर्जात्रुप्रहारैश्च दशनानां च पातनैः ॥ भक्षणैः कर्णनासानां केशानां लुञ्चनैस्तथा ॥ ३५ ॥
 नखैः शुष्कमुखीभिश्च दारुणैर्लङ्घनैर्हतैः ॥ [विभिन्नशङ्खग्रीवांसपार्श्वकैश्च कलेवरैः ॥]
 निपात्य हन्तुमिच्छामि तव विप्रियकारिणीः ॥ ३६ ॥
 एवंप्रकारैर्बहुभिर्विप्रकारैर्यशस्विनि ॥ हन्तुमिच्छाम्यहं देवि तवेमाः कृतकिल्बिषाः ॥ ३७ ॥
 एवमुक्ता हनुमता वैदेही जनकात्मजा ॥ उवाच धर्मसहितं हनुमन्तं यशस्विनी ॥ ३८ ॥
 राजसंश्रयवश्यानां कुर्वन्तीनां पराजया ॥ विधेयानां च दासीनां कः कुप्येद्वानरोचम ॥ ३९ ॥
 भाग्यवैषम्ययोगेन पुरादुश्चरितेन च ॥ मयैतत्प्राप्यते सर्वं स्वकृतं ह्युपभुज्यते ॥ ४० ॥
 प्राप्तव्यं तु दशायोगान्मयैतदिति निश्चितम् ॥ दासीनां रावणस्याहं मर्षयामीह दुर्बला ॥ ४१ ॥
 आज्ञप्ता रावणेनैता राक्षस्यो मामतर्जयन् ॥ हते तस्मिन् कुर्युर्हि तर्जनं वानरोचम ॥ ४२ ॥
 अयं व्याघ्रसमीपे तु पुराणो धर्मसंस्थितः ॥ ऋक्षेण भीतः श्लोको मे तस्मिन्बोधः पुनश्च ॥ ४३ ॥

इदं तु मे प्रियाख्यानपारितोषिकलेन देयमित्यर्थयते—
 इमा इत्यादिना । सार्धश्लोकद्वयमेकान्वयः । क्लिश्यन्तीं
 पतिदेवतां त्वां प्रति या राक्षस्यो दारुणकथा अनुवन् ।
 पुरा यामिस्त्वं तर्जिता इमा राक्षस्यः राक्षसीः ।
 यद्यनुमन्यसे हन्तुमिच्छामि । एतद्वरं मे प्रयच्छेति
 संबन्धः ॥ ३२—३३ ॥ हननप्रकारं स्वश्रोघानुरूपं
 दर्शयति—मुष्टिभिरित्यादिना । श्लोकत्रयमेकान्वयः ।
 घातैः प्रहारैः । भक्षणैः खादनैः । लुञ्चनैः उन्मूलनैः ।
 शुष्कमुखीभिः नखैः । दारुणैः पीडनैः । कपोलताड-
 नैर्वा । लङ्घनैः उत्प्लुत्योपरिपातनैः । हतैः हतैस्ताड-
 नैः । निपात्य भूमौ पातयित्वा । मुष्ट्यादिभिर्हन्तुमि-
 च्छामीत्यन्वयः ॥ ३४—३६ ॥ उक्तमर्थमावश्यक-
 त्वज्ञापनाय पुनरपि संग्रहेण याचते—एवमिति
 ॥ ३७ ॥ धर्मसहितमिति क्रियाविशेषणं ॥ ३८ ॥
 राजसंश्रयवश्यानां राजसेवापरवशानां । अतएव
 पराजया कुर्वन्तीनां राजशोदितकार्यं कुर्वन्तीनां ।
 विधेयानां चोदिताकरणे दण्डार्हाणां । रावणस्य
 दासीनां दासीभ्यः । कः कुप्येत् ॥ ३९ ॥
 भाग्यवैषम्ययोगेन भाग्यविपर्यययोगेन । भाग्य-

स्थापरिपकतयेल्यर्थः । पुरादुश्चरितेन च पूर्व-
 कृतदुष्कृतेन च एतत्तर्जनमर्त्सनादिकं प्राप्यते । तत्र
 हेतुमाह—स्वकृतमिति । हि यस्मात् । स्वकृतमुपभु-
 ज्यते स्वकृतकर्मफलं प्राप्यते लोकैः । अतो मयापि
 भुज्यत इत्यर्थः ॥ ४० ॥ रावणस्य दासीनां एतत्तर्ज-
 नादिकं । दशायोगात् अवस्थायोगात् । अनुभवयोग्य-
 कालसंबन्धादिति यावत् । प्राप्तव्यमिति मया निश्चि-
 तं । दुर्बला पूर्वमेतादृशापन्निवारककर्मकरणाशक्ता ।
 अतोहमिह राक्षसीविषये मर्षयामीति संबन्धः ।
 दुर्बला कृपापरवशा वा । हते रावणे दौर्बल्यान्तरा-
 भावात् । परदुःखसहिष्णुत्वमेव हि तदानीं दौर्बल्यं
 ॥ ४१ ॥ राक्षसीनामपराधस्य राजाज्ञामूलकत्वमन्व-
 यन्यतिरेकाभ्यां दर्शयति—आज्ञप्ता इति ॥ ४२ ॥
 अथास्मां स्वातन्त्र्येणापकारकरणमभ्युपेत्य तथापि क्ष-
 न्तव्यमित्यत्र इतिहासं दर्शयति—अयमिति । पुरा
 किल कश्चिद्वाघो व्याघ्रेणानुसृतो वृक्षमारूढः । वृक्ष-
 मूलगतो व्याघ्रो वृक्षोपरि स्थितमृक्षं वन्यधृगाणाम-
 स्माकं जाला शत्रुरेषः । तस्मादेवं वृक्षात्पातयेत्यम-
 नीत् । एवमुक्तो मङ्गुकः स्ववासस्थानगतमेवं न पात-

[पा०] १ ख. घ. छ. ज. ट. कृतनैः. २ इदमर्थं क. ख. च. छ. घ. पाठेषु दृश्यते. ३ क. ख. न. विप्रियकारिका.
 ४ एवंप्रकारैर्मित्यादिश्लोकद्वयस्य स्थाने एवंप्रकारैर्बहुभिः संप्रहारैर्यशस्विनि । घातयेतीति रूपमभिर्यामिस्त्वं तर्जितापुरा । इत्युक्ता
 साहज्यमताकृपणादीनवत्सला । हनुमन्तमुवाचेदं विन्तयित्वा विपुश्च । इति श्लोकद्वयं क. झ. पाठयोर्दृश्यते. ५ क. झ. वैषम्य-
 दोषेण पुरस्तादुक्तमेव. ६ क. झ. ट. राक्षसेनेह राक्षसस्तर्जयन्तीनां. ७ ख. छ. च. झ. न. नकुर्वन्ति.

न परः पापमादत्ते परेषां पापकर्मणाम् ॥ समयो रक्षितव्यस्तु सन्तश्चारित्रभूषणाः ॥ ४४ ॥
 पापानां वा शुभानां वा वधार्हानां पुनश्चम ॥ कार्यं करुणमार्येण न कश्चिन्नापराध्यति ॥ ४५ ॥
 लोकहिंसाविहाराणां रक्षसां कामरूपिणाम् ॥ कुर्वतामपि पापानि नैव कार्यमशोभनम् ॥ ४६ ॥
 एवमुक्तस्तु हनुमान्सीतया वाक्यकोविदः ॥ प्रत्युवाच ततः सीतां रामपत्नीं यशस्विनीम् ॥ ४७ ॥
 युक्ता रामस्य भवती धर्मपत्नी यैशस्विनी ॥ प्रतिसंदिश मां देवि गमिष्ये यत्र राघवः ॥ ४८ ॥
 एवमुक्ता हनुमता वैदेही जनकात्मजा ॥ अन्नवीद्भुमिच्छामि भर्तारं वानरोत्तम ॥ ४९ ॥
 तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा हनुमान्मारुतात्मजः ॥ हर्षयन्मैथिलीं वाक्यमुवाचेदं महाद्युतिः ॥ ५० ॥
 पूर्णचन्द्राननं रामं द्रक्ष्यस्यार्ये सलक्ष्मणम् ॥ स्थिरमित्रं हतामित्रं शैचीव त्रिदशेश्वरम् ॥ ५१ ॥
 तामेवमुक्त्वा राजन्तीं सीतां साक्षादिव श्रियम् ॥ आजगाम महावेगो हनुमान्यत्र राघवः ॥ ५२ ॥

[संपदि हरिवरस्ततो हनुमान्प्रतिवचनं जनकेश्वरात्मजायाः ॥

कथितमकथयद्यथाक्रमेण त्रिदशवरप्रतिमाय राघवाय] ॥ ५३ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे षोडशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११६ ॥

यिष्यामि । तथात्वे धर्महानिः स्यादित्युक्त्वा सुज्वाप ।
 तदनन्तरं त्वां रक्षिष्यामि सुप्तमुक्षं पातयेति व्याघ्रेण
 चोदितः सन् व्याघस्तमृक्षमपातयत् । स त्वभ्यासव-
 शेन शास्त्रान्तरमवलम्ब्य नापतत् । तदनु कृतापरा-
 धमेन पातयेति पुनः पुनर्व्याघ्रेणोच्यमानोपि भङ्गो
 बहुशः कृतापराधमप्येनं तुभ्यं न दास्यामीत्यभिधाय
 ररक्षेति पौराणिकी गाथा ॥ ४३ ॥ तत्रत्यं श्लोकं
 पठति—न पर इति । सुग्रीवं प्रति रामः कपोतोपा-
 ख्यानमिव हनुमन्तमुद्दिश्य देव्यपि स्वामिप्रेतेर्धे
 ऋक्षगीतं प्रमाणयत्स्मिन् । परेषां पापकर्मणां परानु-
 दिश्य पापं कुर्वतां । परः प्राज्ञः पुरुषः पापं प्रत्यप-
 काररूपं नादत्ते नाङ्गीकरोति । न करोतीत्यर्थः ।
 समयः आचारः अपकर्तृष्वपि प्रत्यपकारवर्जनरूपः ।
 रक्षितव्यस्तु रक्षितव्य एव । तथाहि सन्तश्चारित्र-
 भूषणाः । सद्भिश्चारित्रभूषणैरिति वा पाठः ॥ ४४ ॥
 अथ देव्या अभयप्रदानश्लोकः—पापानामिति ।
 पापानां वा शुभानां वा त्वद्विप्रायेण पापानां वा
 अस्मद्विप्रायेण शुभानां वा । तदेव ममोद्देश्यं 'दोषो
 यद्यपितस्यस्यात्' इतिवत् । मलिनस्थ हि स्नानमपेक्षितं ।
 वासां पापत्वादेवास्मदपेक्षा । किं शुभानामस्माभिः ।
 तस्युण्यानामेव सद्रक्षकत्वात् । तस्मात्तत्पापमेवास्मा-

कमुद्देश्यं । ननु तर्हि दण्ड्या दण्डनीयाः नादण्ड्या
 इति धर्मशास्त्रं भवतीमासाद्य भज्येतेत्याशङ्क्य दुष्टोपि
 शरणागतो रक्षणीय इति विशेषशास्त्रं भवन्तमासाद्य
 किं भञ्जनीयमित्याह—वधार्हानामिति । वधार्हाना-
 मपीत्यर्थः । सप्तम्यर्थे षष्ठी । पूर्वज्ञम अनमिलषित-
 मेवामिलषितवान् खलु भवान् । तेषु । आर्येण
 महता पुरुषेण । करुणं दयाकार्यं । तिष्ठतु । पुण्यं पापं
 च इदानीमेतद्दयनीयदृशां पश्य । यद्वा शुभानामिति
 दृष्टान्तार्थः । शुभेषु वधार्हेषु यथा करुणं कार्यं तथा
 पापेषु वधार्हेष्वपि कार्यमित्यर्थः । सापराधादण्डने-
 तिप्रसङ्गः स्यादित्याशङ्क्याह—न कश्चिन्नापराध्यतीति ।
 सर्वोप्यपराध्यतीत्यर्थः ॥ ४५ ॥ रक्षसां स्वजातिप्र-
 युक्तहिंसादेरदोषावहत्वाच्छास्त्रोक्तदण्डविषयत्वं ना-
 स्तीत्याह—लोकेति । अशोभनं दण्डनं ॥ ४६—४७ ॥
 रामस्य युक्ता । किं पुनर्मद्विधो जन इति स्वस्वोत्तमशर-
 णत्वं प्रतिपादितवतो रामस्य शरण्यत्वादिगुणवत्तया
 सदृशीत्यर्थः । अनेन सर्गेण सीताया दयालुत्वं अपराध-
 सहिष्णुत्वं घटकत्वं चोक्तमिति ध्येयम् ॥ ४८—५३ ॥
 इच्छामीत्यत्र इतिकरणं द्रष्टव्यं ॥ इति श्रीगोविन्द-
 राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने
 युद्धकाण्डव्याख्याने षोडशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११६ ॥

[पा०] १ क. च. ज. न. उ. कारुण्यमार्येण. २ झ. रामपत्नीमनिन्दितां.

३ क. झ. गुणान्विता. ४ क. झ. द्रक्ष्यस्यः

५ क. ग.—उ. स्थितमित्रं. ख. हितमित्रं.

६ क. झ. शचीवेन्द्रपुरेश्वरं.

७ क. च. छ. झ. न. उ. महातेजाहनुमान्.

८ धर्मश्लोकः क.—उ. पाठेपुद्गल्यते.

सप्तदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११७ ॥

हनुमन्मुखास्तीतायाः स्वमुखावलोकनामिच्छां निवेदितेन रामेण विभीषणं प्रति कृतार्थकृतायाः सीतायाः स्वसमीपनयन-
भयोदना ॥ १ ॥ विभीषणेन सीतायाः शिबिकारोपणेन रामसमीपप्रापणायसरे सरणिगतवानरगणदूरापसारणे संप्रतिरा-
मेण सरोषोपाकम्भं पादचारेण सीतानयनभयोदना ॥ २ ॥ तथासमागतया सीतया सुहृद्गणमध्यगतश्रीरामचन्द्रमुखावलोकनेन
हर्षाधिगमः ॥ ३ ॥

स उवाच महाप्राज्ञमभिगम्य पुनरुक्तः ॥ रामं वचनमर्थज्ञो वरं सर्वधनुष्मताम् ॥ १ ॥
यन्निमित्तोऽयमारम्भः कर्मणां च फलोदयः ॥ तां देवीं शोकसंतप्तां मैथिलीं द्रष्टुमर्हसि ॥ २ ॥
सा हि शोकसमाधिष्टा बाष्पपर्याकुलेक्षणा ॥ मैथिली विजयं श्रुत्वा तव हर्षमुपागमत् ॥ ३ ॥
पूर्वकात्प्रत्ययाच्चाहमुक्तो विश्वस्तया तया ॥ भर्तारं द्रष्टुमिच्छामि कृतार्थं सहलक्ष्मणम् ॥ ४ ॥
एवमुक्तो हनुमता रामो धर्मभृतां वरः ॥ अगच्छत्सहसा ध्यानभीषद्बाष्पपरिमुक्तः ॥ ५ ॥
दीर्घमुष्णं विनिश्चस्य मेदिनीमवलोकयन् ॥ उवाच मेघसंकाशं विभीषणमुपस्थितम् ॥ ६ ॥
दिव्याङ्गराणां वैदेहीं दिव्याभरणभूषिताम् ॥ इह सीतां शिरस्त्रातामुपस्थापय मा चिरम् ॥ ७ ॥
एवमुक्तस्तु रामेण त्वरमाणो विभीषणः ॥ प्रविश्यान्तःपुरं सीतां स्वाभिः स्त्रीभिर्चोदयद् ॥ ८ ॥
[ततः सीतां महाभागां दृष्ट्वा वाच विभीषणः ॥ भूमिं बद्धाञ्जलिः श्रीमान्विनीतो राक्षसेश्वरः ॥ ९ ॥]
दिव्याङ्गराणां वैदेहि दिव्याभरणभूषिता ॥ यानमारोह भद्रं ते भर्ता त्वां द्रष्टुमिच्छति ॥ १० ॥
एवमुक्ता तु वैदेही प्रत्युवाच विभीषणम् ॥ अस्त्राता द्रष्टुमिच्छामि भर्तारं राक्षसाधिप ॥ ११ ॥
तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा प्रत्युवाच विभीषणः ॥ यदाह राजा भर्ता ते तत्तथा कर्तुमर्हसि ॥ १२ ॥

अथ सीतानयनं—स उवाचेत्यादि ॥ १ ॥ आरम्भः
उद्योगः । कर्मणां सेतुबन्धादिव्यापाराणां । फलोदयः
रावणविजयश्च यन्निमित्तः यस्याः सीताया लोभार्थः ।
तां द्रष्टुमर्हसि ॥ २—३ ॥ पूर्वकात् पूर्वोत्पन्नात् ।
प्रत्ययात् विश्वासात् ॥ ४ ॥ रामः ईषद्बाष्पपरिमुक्तः
सन् सहसा ध्यानमागच्छत् । रावणभवनोपितसी-
तापरिमृष्टे महान् लोकापवादो भवेत् निर्दोषायास्तस्याः
परित्यागे महान् दोषः स्यादित्येवं कार्यदौस्थ्यत् किं
कर्तव्यमिति चिन्तयामासेत्यर्थः ॥ ५ ॥ निःश्वासदै-
र्घ्येण चिन्तादैर्घ्यं गृह्यते । औष्ण्येन कथं छिद्रां तां
पुनः क्लेशयिष्यामीत्यन्तस्तापो व्यज्यते । भूमिं सम-

वलोकयन्निति चिन्तापारवश्याभिनयः । मेघसंकाश-
मित्यनेन सीतानयने कृतस्वरत्नमुच्यते ॥ ६ ॥
दिव्याङ्गराणामिति । अलंकृतानयनादेशः उत्तरका-
लिकपरुषभाषणार्हताप्रतिपादनाय । नहि तादृशद-
शापन्नां वीनां परुषं भाषितुं युज्यते । तच्च तस्या न
परित्यागार्थं किंतु चतुर्मुखादिदेवतामुखेन तस्याः
पातिव्रत्यं व्यापयितुं । मा चिरं विलम्बो न कार्यं
इत्यर्थः ॥ ७ ॥ एवमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ।
स्वामिः स्त्रीभिर्चोदयत् निजस्त्रीमुखेनाचोदयत्
॥ ८—११ ॥ प्रत्युवाच स्त्रीमुखेनेति शेषः । यथा-
नियोगं कर्तव्यत्वे हेतुद्वयम्—राजा भर्तेति ॥ १२ ॥

ति० ध्यानमागच्छत् । वस्तुतोमुख्यसीतालाभोऽर्थः स्यादिति चिन्ता ॥ ५ ॥ ति० विद्याङ्गराणामिति । तैस्तस्याङ्गपरिष्कार-
मिव्याकावीदृश्यैः श्रमेऽयमिति धनौज्झापयितुमेवंवाद् ॥ ॥ ॥ स० स्वामिः स्त्रीभिः समरात्रिजवादिभिः । सीतामवाचयत् ।
राजस्त्रीलात्वाङ्गादृशभाषणमिति हेतुः ॥ ८ ॥ टी० भर्तास्त्रादुमिच्छतीति । स्वामिः स्त्रीभिर्चोदयदिति पूर्वेण संबन्धः ॥ १० ॥
ति० तस्यास्तद्वचनं स्नानायनशीकारवचनं । यथारामबाहू तथाकर्तुमर्हसि । “ तादृष्ट्वा वादसर्वाङ्गीयानस्थानशोककर्मसीताम् ।
मलोपवितसर्वाङ्गीजटिलाङ्गुष्ठावाचसम् । उवाच रामो वैदेहीं परामर्शविधाहितः । ” इति । भारतेषु मलोपवितेष्वर्धपूर्वमिति शेषः ॥

[पा०] १ ख. प्राज्ञमभिवाच. क. झ. ट. प्राज्ञः सोभिवाच. २ क. झ. ट. रामं कमलपद्मार्थं. ३ ख. च. छ. ज. सीतां
तांशोक. ४ क. झ. श्रुत्वा द्रष्टुं त्वामभिकाङ्क्षति. ५ ज. विश्वसितस्तदा. ६ क. झ. द्रष्टुमिच्छामि भर्तारमित्यपर्याकुलेक्षणा. ७ क.
घ. ज. रवाचयत्. ८ घ. क. च. छ. झ. ज. ट. पाठेऽप्यंशोकोदयत्.

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मैथिली भर्तृदेवता ॥ भर्तृभक्तिव्रता साध्वी तथेति प्रत्यभाषत ॥ १३ ॥
 ततः सीतां शिरःप्रातां युवतीभिरलंकृताम् ॥ महार्हाभरणोपेतां महार्हाम्बरधारिणीम् ॥ १४ ॥
 आरोप्य शिविकां दीप्तां परार्ध्याम्बरसंवृताम् ॥ रक्षोभिर्बहुभिर्गुप्तामाजहार विभीषणः ॥ १५ ॥
 सोभिगम्य महात्मानं ब्रूत्वाऽपि ध्यानमास्थितम् ॥ प्रणतश्च प्रहृष्टश्च प्राप्तो सीतां न्यवेदयत् ॥ १६ ॥
 तामागतामुपश्रुत्य रक्षोगृहचिरोविताम् ॥ हर्षो दैन्यं च रोषश्च त्रयं राघवमाविशत् ॥ १७ ॥
 ततः पार्श्वगतं दृष्ट्वा सविमर्शं विचारयन् ॥ विभीषणमिदं वाक्यमब्रूष्टं राघवोऽब्रवीत् ॥ १८ ॥
 राक्षसाधिपते सौम्यं नित्यं मद्विजये रत ॥ वैदेही सन्निकर्षं मे शीघ्रं समुपगच्छतु ॥ १९ ॥
 सै तद्वचनमाज्ञाय राघवस्य विभीषणः ॥ तूर्णमुत्सारणे यत्नं कारयामास सर्वतः ॥ २० ॥
 कञ्चुकोष्णीषिणस्तत्र वेत्रजर्जरपाणयः ॥ उत्सारयन्तः पुरुषाः समन्तात्परिचक्रमुः ॥ २१ ॥
 क्रक्षाणां वानराणां च राक्षसानां च सर्वशः ॥ वृन्दान्युत्सार्यमाणानि दूरमुत्सृज्युस्तदा ॥ २२ ॥
 तेषामुत्सार्यमाणानां सर्वेषां ध्वनिरुत्थितः ॥ वायुनोद्धर्तमानस्य सागरस्यैव निस्स्रवनः ॥ २३ ॥
 उत्सार्यमाणान्स्तान्दृष्ट्वा समन्ताज्जातसंभ्रमान् ॥ दाक्षिण्यात्तदमर्षाच्च वारयामास राघवः ॥ २४ ॥
 संरब्धश्चाब्रवीद्रामश्चक्षुषा प्रदहन्निव ॥ विभीषणं महाप्राज्ञं सोपालम्भमिदं वचः ॥ २५ ॥
 किमर्थं मामनादृत्य छिद्यतेऽयं त्वया जनः ॥ निवर्तयेन्मद्योगं जनोऽयं स्वजनो मम ॥ २६ ॥
 न गृहाणि न वस्त्राणि न प्राकारास्तिरस्त्रिकाः ॥ नेदृशा राजसत्कारा वृत्तमावरणं स्त्रियाः ॥ २७ ॥
 व्यसनेषु न कृच्छ्रेषु न युद्धेषु स्वयंवरे ॥ न क्रतौ न विवाहे च दर्शनं दुष्यति स्त्रियाः ॥ २८ ॥

अङ्गीकारेहेतुद्वयं भर्तृदेवता भर्तृभक्तिव्रतेति ॥ १३—
 १५ ॥ ब्रूत्वापि विभीषणागमनं विदित्वापि । अनेन
 चिन्तानुवृत्तिरुक्ता ॥ १६ ॥ तामिति । राघववधपू-
 र्वकसीतागमेन हर्षः । राघवभवनोषितत्वेन दैन्यं
 रोषश्च । अत्र रोषो भाविशपथोपयोगितादारोपित
 इति द्रष्टव्यं ॥ १७ ॥ सविमर्शं विचारयन् सवितर्कं
 चिन्तयन् । अहृष्टमिति क्रियाविशेषणं विभीषणवि-
 शेषणं वा ॥ १८—१९ ॥ उत्सारणे जननिवारणे
 ॥ २० ॥ कञ्चुकेति । कञ्चुकं वारबाणं । उष्णीषं
 शिरोवेष्टनं । वेत्रेण जर्जराः सदाबलम्बनजनितपाक-

व्याः पाणयो येषां ते ॥ २१ ॥ उत्सृजुः अपचक्रमुः
 ॥ २२ ॥ उद्धर्तमानस्य उज्जृम्भमाणस्य ॥ २३ ॥
 दाक्षिण्यात् वानरेषुदाक्षिण्यात् । अमर्षात् उत्सारणा-
 सहनात् ॥ २४ ॥ चक्षुषा प्रदहन्निवेति । लोचनाभ्यां
 पिबन्निवेत्युक्तादरपात्रभूतस्य विभीषणस्यैवंविधदर्शन-
 विषयताकरणं स्वजननिग्रहासहिष्णुत्वात् । सीतावि-
 षयसमारोपितरोषविशेषाद्वा ॥ २५—२६ ॥ तिर-
 स्क्रियाः तिरस्करिण्यः । राजसत्काराः उत्सारणादि-
 कः । वृत्तं आचारः ॥ २७ ॥ व्यसनेषु इष्टजनवियो-
 गेषु । कृच्छ्रेषु राज्यक्षोभादिषु । युद्धे युद्धभूमौ

स० ननुभारते “ तद्वद्वाचास्सर्वाङ्गीयान्स्थानशोककार्शिताम् । मलोपचितसर्वाङ्गीजटिलांकृष्णवाससम् ” इत्युक्तेः कथमत्रैवंकथ-
 नमितिचेदुच्यते । स्वच्छन्देनाङ्गशोभनायभावेनभारतेमलोपचितेष्टाद्युक्तिः । अत्रतु रामाङ्गयातस्यजातत्वेनप्रतिकर्मणासंयुक्तासि-
 स्ताद्युक्तिः । अथवा भारतवधनोत्तरार्धे हनुमद्वचनेनमलोपचितसर्वाङ्गीसंस्मरतोरामस्यतथैवदर्शनमितिपूर्वमेतादृशीमितिवाचीङ्गी-
 कारेणवाऽविरोधोपपत्तौ ॥ ११२ ॥ स० बह्नोचितैः राजाकरोद्ययानवह्नोचितैः । राक्षसैः वृद्धैरविन्ध्यादिभिः । उष्णंभारते—
 “ ततःसीतापुरस्कृत्येत्यारभ्य—अविन्ध्योनाममुप्राज्ञोवृद्धामास्योविनिर्वयौ ” इति ॥ १५ ॥ ति० रोषं सर्वानर्थमूलयाऽनयाकि-
 लसमुद्रकावृत्तेर्देवदुःखमनुभूतमितिरोषः ॥ १७ ॥

[पा०] १ ख. क. झ. स्नातांसंयुक्ताप्रतिकर्मणा. २ क. झ. ट. सीताराक्षसैर्वहनोचितैः । ३ राक्षसैर्बहुभिर्गुप्ता. ४ क. झ.
 रोषहर्षचैदन्यंराघवःप्रापचाब्रूह. ५ ज. राघवमागतं. ५ क. झ. ट. ततोयानगतासीता. ६ क. घ. क. ज—ट. वाक्यमब्रूष्टो.
 ख. वाक्यप्रहृष्टो. ७ ख. क. च. छ. झ. अ. ट. तस्यतद्वचनंश्रुत्वा. ८ क. झ. तूर्णमुत्सारणतत्र. ९ क. झ. उत्सारयन्तस्तान्यो-
 धान्. १० क. झ. ज. ट. वरमुत्सृज्यन्ततः. ११ क. झ. ट. निस्स्रवनस्तुमहानभूत्. १२ झ. वायुनोद्धर्तमानस्य. १३ क. झ.
 मागान्दृष्ट्वाभजयन्ताजात. १४ क. झ. युद्धे.

सैषा युद्धगता चैव कृच्छ्रे च महति स्थिता ॥ दर्शनेऽस्या न दोषः स्यान्मत्समीपे विशेषतः ॥ २९ ॥
 [विभ्रज्य शिविकां तस्मात्पद्मामेवापसर्पतु ॥ समीपे मम वैदेहीं पश्यन्त्वेते वनौकसः] ॥ ३० ॥
 तदानय समीपं मे शीघ्रमेनां विभीषण ॥ सीता पश्यतु मामेषा सुहृद्वणवृतं स्थितम् ॥ ३१ ॥
 एवमुक्तस्तु रामेण सविमर्शो विभीषणः ॥ रामस्योपानयत्सीतां सन्निकर्षं विनीतवत् ॥ ३२ ॥
 ततो लक्ष्मणसुग्रीवौ हनुमाश्च पुनरुत्तमः ॥ निशम्य वाक्यं रामस्य बभूवुर्व्यथिता भृशम् ॥ ३३ ॥
 कलत्रनिरपेक्षैश्च इक्षितैरस्य दारुणैः ॥ अप्रीतमिव सीतायां तर्कयन्ति सा राघवम् ॥ ३४ ॥
 लज्जया त्ववलीयन्ती स्त्रेषु गात्रेषु मैथिली ॥ विभीषणेनानुगता भर्तारं साऽभ्यवर्तत ॥ ३५ ॥
 सा वस्त्रसंरुद्धमुखी लज्जया जनसंसदि ॥ रुरोदासाद्य भर्तारमार्यपुत्रेति भाषिणी ॥ ३६ ॥
 विस्मयाच्च प्रहर्षाच्च स्नेहाच्च पतिदेवता ॥ उदैक्षत मुखं भर्तुः सौम्यं सौम्यतरानना ॥ ३७ ॥

अथ समपनुदन्मनःकृतं सा सुचिरमदृष्टमुदीक्ष्य वै प्रियस्य ॥

वदनमुदितपूर्णचन्द्रकान्तं विमलशशाङ्कनिभानना तैदानीम् ॥ ३८ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे सप्तदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११७ ॥

अष्टादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११८ ॥

रामेणसीताप्रति रावणवधाधिमयासस्य निष्ठापयशःप्रसाधनप्रयोजकत्वोक्तिपूर्वकं सञ्चारिप्रशुद्धिसंवेदरूपहेतुपत्त्या
 तात्पर्यप्रदानमिरोचनवचनम् ॥ १ ॥

तां तु पार्श्वस्थितां प्रह्लां रामः संप्रेक्ष्य मैथिलीम् ॥ हृदयान्तर्गतक्रोधो व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ १ ॥
 एषाऽसि निर्जिता भद्रे शत्रुं जित्वा मया रणे ॥ पौरुषाद्यदनुष्ठेयं तदेतदुपपादितम् ॥ २ ॥
 गतोऽस्म्यन्तममर्षस्य धर्षणा संप्रमार्जिता ॥ अवसानश्च शत्रुश्च मया युगपदुद्धृतौ ॥ ३ ॥
 अद्य मे पौरुषं दृष्टमद्य मे सफलः श्रमः ॥ अद्य तीर्णप्रतिज्ञत्वात्प्रभवामीह चात्मनः ॥ ४ ॥

॥ २८ ॥ कृच्छ्रे वक्ष्यमाणाप्रिवेशे ॥ २९—३१ ॥
 सविमर्शः कृच्छ्रशब्दप्रयोगात्साराङ्कः ॥ ३२—३३ ॥
 व्यवथायां हेतुमाह—कलत्रेति ॥ ३४ ॥ अवलीयन्ती
 संकुचन्ती ॥ ३५—३६ ॥ विस्मयात् अघटितराम-
 पुनर्दर्शनाद्विस्मयः । प्रियस्य दर्शनेन प्रहर्षः । स्नेहः
 स्वाभाविकः । उदीक्षणकालिकमुखप्रसादमाह—
 सौम्येति ॥ ३७ ॥ उदितपूर्णचन्द्रेत्यनेन कोपरकल्प-
 भुक्तं । विमलशशाङ्केत्यनेन उत्तरकालिकक्षयः सूच्यते
 ॥ ३८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणमू-

षणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने सप्तदशो-
 त्तरशततमः सर्गः ॥ ११७ ॥

अथ रामपक्षोक्तिः—तां तु पार्श्वस्थितामित्यादि ।
 प्रह्लां लज्जया नम्रां ॥ १ ॥ एषेति प्रत्यक्षेण दर्शयति ।
 भद्रे इत्यसंग्रन्धनिवेदकसंशोधनं । पौरुषाद्यदनुष्ठेयं
 तदेव कृतं । ननु त्वल्लामाय यत्नः कृत इति भावः
 ॥ २ ॥ अन्तं फलं । उद्धृतौ निर्मूलितौ ॥ ३ ॥
 आत्मनः प्रभवामि स्वतन्त्रो भवामि ॥ ४ ॥

सू० मनःकृतं समपनुदत्तं यद्दत्तं तदुदीक्ष्यशशाङ्कनिभाननासीदित्यन्वयः ॥ एतेन समपनुददित्यस्य समपानुददित्याख्याततया व्या-
 ख्यानं नागो जिहमस्यान्वयाप्रतिपाद्यमूलं ॥ ३८ ॥ इति सप्तदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११७ ॥

[पा०] १ क. झ. ट. सैषा विपद्गता चैव कृच्छ्रेण च समन्विता. २ अयं श्लोकः क. झ. ट. पाठेऽनुपपद्यते. ३ क. क. च.
 छ. झ. ट. तदासीत्. ४ ख. च. छ. ट. न तदेवो.

या त्वं विरहिता नीता चलचित्तेन रक्षसा ॥ दैवसंपादितो दोषो मानुषेण मया जितः ॥ ५ ॥
 संप्राप्तमवमानं यस्तेजसा न प्रमार्जति ॥ कर्त्तव्यं पुरुषार्थोऽस्ति पुरुषस्याल्पतेजसः ॥ ६ ॥
 लङ्घनं च समुद्रस्य लङ्कायाश्चावमर्दनम् ॥ सफलं तस्य तैच्छाध्वं महत्कर्म हनूमतः ॥ ७ ॥
 युद्धे विक्रमतश्चैव हितं मन्त्रयतश्च मे ॥ सुग्रीवस्य ससैन्यस्य सफलोऽयं परिश्रमः ॥ ८ ॥
 निर्गुणं आतुरं त्यक्त्वा यो मां स्वयमुपस्थितः ॥ विभीषणस्य भक्तस्य सफलोऽयं परिश्रमः ॥ ९ ॥
 इत्येवं ब्रुवतस्तस्य सीता रामस्य तद्वचः ॥ सुग्रीवोत्फुल्लनयना वभूवाश्रुपरिप्लुता ॥ १० ॥
 पश्यतस्तां तु रामस्य भूयः क्रोधो व्यवर्धत ॥ प्रभूताज्वावसिक्तस्य पावकस्यैव दीप्यतः ॥ ११ ॥
 स बद्धा भुङ्कुटीं वक्त्रे तिर्यक्प्रेक्षितलोचनः ॥ अत्रवीत्परुषं सीतां मध्ये वानररक्षसाम् ॥ १२ ॥
 यत्कर्त्तव्यं मनुष्येण धर्षणां परिमार्जता ॥ तैत्कृतं सकलं सीते शत्रुहस्तादमर्षणात् ॥ १३ ॥
 निर्जिता जीवलोकस्य तपसा भावितात्मना ॥ अगस्त्येन दुराधर्षा ह्युनिना दक्षिणेव दिक् ॥ १४ ॥
 विदितश्चास्तु ते भद्रे योऽयं रणपरिश्रमः ॥ स तीर्णः सुहृदां वीर्यान् त्वदर्थं मया कृतः ॥ १५ ॥
 रक्षता तु मया वृत्तमपवादं च सर्वशः ॥ प्रख्यातस्यात्मवंशस्य न्यङ्गं च परिरक्षता ॥ १६ ॥
 प्राप्तचारित्रसंदेहा मम प्रतिमुखे स्थिता ॥ दीपो नेत्रातुरस्येव प्रतिकूलासि मे दृढम् ॥ १७ ॥

मया विरहिता या त्वं चलचित्तेन रक्षसा नीता । तया
 स्वया हेतुभूतया दैवसंपादितः दोषः अवमानः ।
 मानुषेण प्रमार्जितः । दैवकृतं पुरुषयत्नेन निवारित-
 मिति भावः ॥ ५ ॥ धर्षणाया अमार्जने दोषमाह-
 संप्राप्तमिति । प्रमार्जति प्रमार्ष्टि ॥ ६ ॥ इदानीं
 हनुमदादिपौरुषस्यापि धर्षणावमार्जनहेतुत्वमाह-ल-
 ङ्घनं चेत्यादिना । समुद्रस्य लङ्घनं लङ्काया अवमर्दनं
 इत्येवंरूपं हनुमतः श्लाघ्यं कर्मचाद्य सफलं । धर्षणा-
 परिमार्जनेन सफलमित्यर्थः ॥ ७ ॥ मन्त्रयतः चिन्त-
 यतः ॥ ८ ॥ निर्गुणमिति ॥ तस्येत्यध्याहार्य ॥ ९ ॥
 तद्वचः नैराश्रयेनोक्तं वचः । तस्य ब्रुवतः । तस्मिन्
 ब्रुवति सति ॥ १० ॥ पावकस्येति । पावकस्य
 क्रोधोत्तीव्रं ज्वलनं ॥ ११ ॥ तिर्यक्प्रेक्षितलोचनः
 तिर्यक्प्रेक्षणं पुरतः सीतादर्शनासहिष्णुत्वकृतं ॥ १२ ॥
 यत्कर्त्तव्यमित्यादित्रिपादश्लोक एकान्वयः ॥ हे सीते

धर्षणां परिमार्जता । “मृजेरजादौ विभाषा वृद्धिः”
 इति वृद्धिः । मनुष्येण यत्कर्त्तव्यं तत् सकलं कृतं ।
 शत्रुहस्तादमर्षणादित्युत्तरशेषः ॥ १३ ॥ भावितात्मना
 ध्यातात्मस्वरूपेण । अगस्त्येन । इत्यलङ्कारान्तत्वाज्जीव-
 लोकस्य दुराधर्षा दुःसंचारा दक्षिणा दिगिव । अमर्ष-
 णात् अमर्षाद्धेतोः । शत्रुहस्तात्मनया त्वं निर्जितेति
 संबन्धः ॥ १४ ॥ योऽयं रणपरिश्रमः सुहृदां वीर्या-
 तीर्णः निर्व्यूढः सः त्वदर्थं मया न कृत इति विदि-
 तोस्तु ॥ १५ ॥ तर्हि किमर्थमेष परिश्रम इत्यत आह-
 रक्षतेति ॥ अत्र मया रणपरिश्रमः कृत इत्यनुषज्यते ।
 वृत्तं रक्षता अपवादं न्यङ्गं अयशस्यं च परिरक्षता परि-
 हरता निवारयता । मया रणपरिश्रमः कृतः ॥ १६ ॥
 परगृह्वासेन प्राप्तचारित्रसंदेहा त्वं नेत्रातुरस्य दीप
 इव प्रतिकूलासि । अनेनोपमानेन वस्तुतः सीताया
 दोषो नास्ति । स्वसंदेहेनाहं प्रतिकूलीकरोमीति व्यन्य-

स० हृदयप्रियां मनोहरां । श्रीवत्साश्रितरमारूपलाभा । एतादृशदैवदर्शनेस्वीकारहेतुः । जनवादः अनापवादः । द्वित्रा
 ग्राह्यावास्याज्यतेति ॥ ति० तद्रूपदर्शनादज्ञीकारबुद्धिः । जनवादभयाशयागबुद्धिः । भावसंशिरसः ॥ इदं व्याख्यानद्वयं पाठान्तर-
 स्वश्लोकद्वयस्य ॥ ११ ॥ इत्यध्वदशोत्तरशततमस्वर्गः ॥ ११८ ॥

[पा०] १ ग. दशमीवैश्वरक्षा. २ क. झ. कस्तस्यपौरुषेणार्थोमहताभ्यल्पचेतसः. ३ क. ख. घ. ङ. ज.—ट. तच्छ्र-
 व्यमयकर्म. ४ पश्यतस्तांलित्यादिश्लोकद्वयस्यस्याने पश्यतस्तांतुरामस्यसमीपेहृदयप्रियां । जनवादभयाश्रितभूतहृदयप्रिया ।
 सीतामुत्पलपत्राशीनीलकुक्षितमूर्धजां । अवदद्वैवराटोहामध्येवानररक्षसां । इतिश्लोकद्वयं क. झ. पाठबोद्धव्यते. ५ ख. च. छ.
 ज. ट. मयापितकृतंसीते. क. झ. तत्कृतंरावणंइत्यमचेदमानकाहिणा. ६ ख. सीतेतवतुमहंसेयोगो. ७ क. झ. ट. परिमार्जता-

तद्वच्छ ह्यभ्यनुज्ञाता यथेष्टं जनकात्मजे ॥ एता दश दिशो भद्रे कार्यमस्ति न मे त्वया ॥ १८ ॥
 कः पुमान्हि कुले जातः स्त्रियं परगृहोषिताम् ॥ तेजस्वी पुनरादद्यात्सुहृद्वेष्ट्येन चेतसा ॥ १९ ॥
 रावणाङ्गपरिभ्रष्टां दृष्ट्वा दुष्टेन चक्षुषा ॥ कथं त्वां पुनरादद्यां कुलं व्यपदिशन्महत् ॥ २० ॥
 तदर्थं निजिता मे त्वं यशः प्रत्याहृतं मया ॥ नास्ति मे त्वव्यभिष्वक्तो यथेष्टं गम्यतामितः ॥ २१ ॥
 इति प्रव्याहृतं भद्रे मयैतत्कृतबुद्धिना ॥ लक्ष्मणे भरते वा त्वं कुरु बुद्धिं यथासुखम् ॥ २२ ॥
 सुग्रीवे वानरेन्द्रे वा राक्षसेन्द्रे विभीषणे ॥ निवेशय मनः सीते यथा वा सुखमात्मनः ॥ २३ ॥
 न हि त्वां रावणो दृष्ट्वा दिव्यरूपां मनोरमाम् ॥ मर्षयेत् चिरं सीते स्वगृहे परिवर्तिनीम् ॥ २४ ॥
 ततः प्रियाईश्रवणा तदप्रियं प्रियादुपश्रुत्य चिरस्य मैथिली ॥
 सुमोच बाष्पं सुमृशं प्रवेपिता गजेन्द्रहस्ताभिहतेव सल्लकी ॥ २५ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे अष्टादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११८ ॥

एकोनविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ ११९ ॥

सीतयारामं प्रति स्वचारित्र्यशुद्धिप्रतिज्ञापूर्वकं लक्ष्मणप्रत्यक्षप्रवेशनिर्धारणोत्थाऽसिक्कुण्डलिमार्जचोदना ॥ १ ॥ सत्तोर-
 मेज्जिताभिः शकृन्मनमिर्मिताभिरुण्डे सशपथं प्रवेशः ॥ २ ॥

एवमुक्ता तु वैदेही परुषं रोमहर्षणम् ॥ राघवेण सरोषेण भृशं प्रव्यथिताऽभवत् ॥ १ ॥
 सा तदश्रुतपूर्वं हि जने महति मैथिली ॥ श्रुत्वा भर्तृवचो रूक्षं लज्जया व्रीडिताऽभवत् ॥ २ ॥
 प्रविशन्तीव गात्राणि स्वान्येव जनकात्मजा ॥ वाक्छल्यैस्तैः सशल्येव भृशमश्रून्वर्तयत् ॥ ३ ॥
 ततो बाष्पपरिक्लिष्टं प्रमार्जन्ती स्वमाननम् ॥ शनैर्गद्गदया वाचा भर्तारमिदमब्रवीत् ॥ ४ ॥
 किं मामसदृशं वाक्यमीदृशं श्रोत्रदारुणम् ॥ रूक्षं श्रावयसे वीर प्राकृतः प्राकृतामिव ॥ ५ ॥
 न तथाऽसि महाबाहो यथा त्वमवगच्छसि ॥ प्रत्ययं गच्छ मे येन चारित्र्येणैव ते शपे ॥ ६ ॥

ते ॥ १७—१८ ॥ सुहृद्वेष्ट्येन सुहृद्वेष्ट्या रणरणकं
 सुहृद्वेष्ट्यामर्हतीति सुहृद्वेष्ट्यं तेन । रणरणकातिशय-
 युक्तेनेत्यर्थः ॥ १९ ॥ व्यपदिशन् कीर्तयन् ॥ २० ॥
 तदर्थं कुलार्थं । अमिष्वङ्गः आसक्तिः । अनुरागो वा
 ॥ २१ ॥ इति प्रव्याहृतमित्यादिरुक्तद्वयमेकान्वयं ॥
 अत्र लक्ष्मणादौ मनःकरणं नाम अनायाया रक्षक-
 स्तेन तत्तद्गृहे वर्तनं । भर्ता परित्यक्तायाः स्त्रियो
 बन्धुगृहे वासविधानाम् । “न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति”
 इति स्मृतः । न त्वन्नान्यथा प्रहीतुं युक्तं । महापुरु-
 षेण तादृशोत्तययोगात् ॥ २२—२४ ॥ सल्लकी गज-
 भक्ष्यलताविशेषः ॥ २५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजवि-

रचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धका-
 ण्डव्याख्याने अष्टादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११८ ॥

अथ सीताप्रवेशः—एवमुक्त्वा लिति ॥ १ ॥
 जने महति महाजनमध्ये लज्जया व्रीडिता । अतिन-
 म्रमुखी बभूवेत्यर्थः ॥ २ ॥ गात्राणि प्रविशन्ती
 संकुचन्तीत्यर्थः ॥ ३—४ ॥ असदृशं त्वया वक्तुं
 मया श्रोतुं चायोग्यं । रूक्षं परुषं । अतएव श्रोत्र-
 दारुणं श्रवणकटु ॥ ५ ॥ चारित्र्येण ममेति शेषः ।
 ते तुभ्यं । “श्लाघन्तुं स्थापनां—” इति संप्रदानत्वं ।
 सुकृतेन शपमाना त्वां शपं ह्यापयामीत्यर्थः ॥ ६ ॥

[पा०] १ ग. ड. झ. ट. सुहृद्वेष्ट्येन. २ क. झ. शत्रुप्रेताय सुग्रीवेराक्षसेवाविभीषणे. ३ क. झ. ट. पर्यवस्थिता. ४ क.
 झ. ट. मानिनी. ५ ख. सुवेपिता. ६ ख.—ड. नल्लकी. ७ ख. च. छ. ट. दृशंप्रव्यापिताऽभवत्. ८ क. ख. ड. च. छ.
 झ. ट. मेष्ट्येन.

पृथक्स्त्रीणां प्रचारेण जातिं तां परिशङ्कसे ॥ परित्यजेमां शङ्कां तु यदि तेऽहं परीक्षिता ॥ ७ ॥
यद्यहं गात्रसंस्पर्शं गताऽसि विवशा प्रभो ॥ कामकारो न मे तत्र दैवं तत्रापराध्यति ॥ ८ ॥
मदधीनं तु यत्तन्मे हृदयं त्वयि वर्तते ॥ पराधीनेषु गात्रेषु किं करिष्याम्यनीश्वरा ॥ ९ ॥
सह संवृद्धभावाच्च संसर्गेण च भानद ॥ यद्यहं ते न विज्ञाता हता तेनासि शान्वतम् ॥ १० ॥
प्रेषितस्ते यदा वीरो हनुमानवलोककः ॥ लङ्कास्थाऽहं त्वया वीर किं तदा न विसर्जिता ॥ ११ ॥
प्रत्यक्षं वानरेन्द्रस्य त्वद्वाक्यसमनन्तरम् ॥ त्वया संत्यक्तया वीर त्यक्तं स्याज्जीवितं मया ॥ १२ ॥
न वृथा ते श्रमोऽयं स्यात्संशये न्यस्य जीवितम् ॥ सुहृज्जनपरिक्षेशो न चायं निष्फलस्तव ॥ १३ ॥
स्वया तु नरशार्दूल क्रोधमेवालुवर्तता ॥ लघुनेव मनुष्येण स्त्रीत्वमेव पुरस्कृतम् ॥ १४ ॥
अपदेशेन जनकाद्योत्पत्तिर्विषुधातलात् ॥ मम वृत्तं च वृत्तज्ञ बहु तेन पुरस्कृतम् ॥ १५ ॥
न प्रमाणीकृतः पाणिर्बाल्ये बालेन पीडितः ॥ मम भक्तिश्च शीलं च सर्वं ते प्रमुतः कृतम् ॥ १६ ॥
एवं ब्रुवाणा रुदती बाष्पगद्गदभाषिणी ॥ अत्रवीलुक्ष्मणं सीता दीनं ध्यानपरं स्थितम् ॥ १७ ॥
चितां मे कुरु सौमित्रे व्यसनस्यास्य भेषजम् ॥ मिथ्योपघातोपहता नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ १८ ॥
अप्रीतस्य गुणैर्भर्तुस्त्यक्ताया जनसंसदि ॥ या क्षमा मे गतिर्गन्तुं प्रवेक्ष्ये हव्यवाहनम् ॥ १९ ॥

श्रीमात्रसाधारण्येन नाहं द्रष्टव्येत्याह—पृथक्स्त्रीणा-
मिति ॥ पृथक्स्त्रीणां प्राकृतस्त्रीणां । प्रचारेण आचारेण
हेतुना । सर्वामपि स्त्रीजातिं तथात्वेन शङ्कसे । अहं
ते त्वया । यदि परीक्षिता ज्ञातस्वभावा तर्हीमां शङ्कां
त्यज ॥ ७ ॥ त्वयि ज्ञातस्वभावायामपि रावणाङ्गस्पर्-
शीलक्षणे दोषस्यागहेतुरित्याशङ्क्याह—यद्यहमित्यादि ।
यद्यपि अहं विवशा सती गात्रसंस्पर्शं गतासि तथापि
तत्र मे कामकारः स्नेच्छाचरणं । नास्ति । तर्हि कस्या-
त्रापराध इत्यत्राह—दैवं तत्रेति ॥ ८ ॥ मदधीनं परै-
र्महीतुमशक्यं । यद्दृश्यं तत्तु तस्मिन्काले त्वयि वर्तते
अवर्तते । पराधीनेषु परैर्महीतुं शक्येषु गात्रेषु विषये ।
अनीश्वरा अस्वतन्त्रा । अहं किं करिष्यामि किं कुर्या
॥ ९ ॥ स्वभावपरिज्ञानहेतुभूतसहसंबर्धनसंसर्गावपि
प्रत्ययं यदि नोत्पादयतः तर्हि न किमपि ते प्रत्ययमु-
त्पादयितुं शक्यावित्याशयेनाह—सह संवृद्धेति ॥ सह

संवृद्धभावात् स्वभावपरिज्ञानहेतुना सह संवर्धनेन
संसर्गेण संश्लेषेण च यद्यहं ते न विज्ञाता । ततः
मत्स्वभावाज्ञानेन शान्वतं अत्यर्थं । हतासि ॥ १० ॥
अवलोककः अवलोकितुं । अन्वेष्टुमिति यावत् ।
“तुमुन्पुलौ क्रियायां क्रियार्थायां” इति ण्वुल्प्र-
त्ययः ॥ ११ ॥ तदाले को विशेष इत्यत आह—
प्रत्यक्षमिति ॥ १२ ॥ एवं कृते न केवलं ममैव
व्यथाभावः तव तत्सुहृदां च जयार्थप्रयासोपि न
स्यादित्याह—न वृथेति ॥ जीवितं संशये न्यस्य
कृतोयं श्रम इत्यर्थः ॥ १३—१४ ॥ अपदेशेन जन-
कात् जनकमपविश्येत्यर्थः ॥ १५—१७ ॥ मिथ्यो-
पघातः मिथ्यापवादः ॥ १८ ॥ गुणैरप्रीतस्य विद्यमानैः
पातिव्रत्यादिगुणैरपि अप्रीतस्य भर्तुस्त्यक्ताया मे या
गन्तुं क्षमा गतिः प्रत्ययजननार्थं या योग्या गतिः ।
तं हव्यवाहनं प्रवेक्ष्य इति योजना ॥ १९ ॥

सू० पृथक्स्त्रीणां मूर्खस्त्रीणां । पृथग्जनशब्दस्य मूर्खेप्रयोगवदर्थप्रयोगः । यद्वा स्त्रीणां पृथक्त्वं नाम पतिबुद्धिविरुद्धबुद्धिसम्भ-
विमिश्रयोरपिमलैक्येनैक्यव्यवहारदर्शनात् । तयाच स्त्रीणिनामिति फलितोर्थः । प्रचारेण आचारेण । जातिं सर्वस्त्रीसमूहं ।
यदि ते त्वयाऽहं परीक्षितास्यां तदेमांशङ्काएकस्यावत्रापि दुष्टत्वे सर्वोऽपि तादृश्यहेतिविपरीतसंभावनां त्यज त्यज्यसि ॥ ७ ॥ ति०
स्वतोदोषजनकं कर्मतुमेनास्तीत्याह—मदधीनमिति । परैर्महीतुमशक्यमित्यर्थः । पराधीनेषु परैर्महीतुं शक्येषु दैवाधीनेषु च ।
यस्याऽशङ्कासि तदधीनानि गात्राणि । तयैव तदर्थमेवैषां निर्माणात् । हृदयं तु तदीयमेवात्रापि तीभावः ॥ ९ ॥ ति० तदा किं न-
याविसर्जिता पुनरस्त्रीकाराभावं किमिति न भविता ॥ ११ ॥ ति० तदोक्तौ कोविदोपसत्राह—प्रत्यक्षमिति । एवं तदवैकीकृत्या-
नेतावत्पर्यन्तं महतीलद्वियोगव्यवधानस्यादिति भावः ॥ १२ ॥ ति० जीवितं संशये न्यस्य युद्धे जयसंसदिग्धत्वात् ॥ १३ ॥

[पर०] १ क. ख. घ.—ट. जातिलं. २ क. झ. परित्यजेमां. ३ क. झ. ट. संवृद्धभावेन. ४ क. झ. घ. ट. अपदेशेन.
५ क. झ. ट. उवाचलक्ष्मणं. ६ क. च. छ. झ. ज. ट. मिथ्यापवादोपहता. ७ क. झ. ट. अप्रीतेन गुणैर्भर्ता.

एवमुक्तस्तु वैदेखा लक्ष्मणः परवीरहा ॥ अमर्षवशमापन्नो राघवाननमैक्षत ॥ २० ॥
 स विज्ञाय तर्तप्लन्दं रामस्याकारसूचितम् ॥ चितां चकार सौमित्रिर्मते रामस्य वीर्यवान् ॥ २१ ॥
 [ने हि रामं तदा कथित्कालान्तकयमोपमम् ॥ अनुनेतुमथो वक्तुं द्रष्टुं वाऽप्यशकस्तुहृत् ॥ २२ ॥]
 अधोमुखं तदा रामं जनैः कृत्वा प्रदक्षिणम् ॥ उपासर्पत वैदेही दीप्यमानं हुताशनम् ॥ २३ ॥
 प्रणम्य देवताभ्यश्च ब्राह्मणेभ्यश्च मैथिली ॥ बद्धाञ्जलिपुटा चेदमुवाचाभिसमीपतः ॥ २४ ॥
 यथा मे हृदयं नित्यं नापसर्पति राघवात् ॥ तथा लोकस्य साक्षी मां सर्वतः पातु पावकः ॥ २५ ॥
 यथा मां शुद्धचारित्रां दुष्टां जानाति राघवः ॥ तथा लोकस्य साक्षी मां सर्वतः पातु पावकः ॥ २६ ॥
 कर्मणा मनसा वाचा यथा नातिचराम्यहम् ॥ राघवं सर्वधर्मज्ञं तथा मां पातु पावकः ॥ २७ ॥
 आदित्यो भगवान्वायुर्दिशश्चन्द्रस्तथैव च ॥ अहश्चापि तथा संध्ये रात्रिश्च पृथिवी तथा ॥
 यथाऽन्येपि विजानन्ति तथा चारित्रसंयुताम् ॥ २८ ॥
 एवमुक्त्वा तु वैदेही परिक्रम्य हुताशनम् ॥ विवेश ज्वलनं दीप्तं निस्सङ्गेनान्तरात्मना ॥ २९ ॥
 जनः स सुमहांसस्तो बालवृद्धसमाकुलः ॥ ददर्श मैथिलीं तत्र प्रविशन्तीं हुताशनम् ॥ ३० ॥
 सा तप्तनवहेमाभा तप्तकाञ्चनभूषणा ॥ पपात ज्वलनं दीप्तं सर्वलोकस्य सन्निधौ ॥ ३१ ॥
 ददृशुस्तां महाभागां प्रविशन्तीं हुताशनम् ॥ सीतां कृत्वास्त्रयो लोकाः पुण्यामाज्याहुतीमिव ॥ ३२ ॥
 प्रजुहुशुः स्त्रियः सर्वास्तां दृष्ट्वा हव्यवाहने ॥ पतन्तीं संस्कृतां मन्त्रैर्वसोर्धाराभिवाध्वरे ॥ ३३ ॥
 ददृशुस्तां त्रयो लोका देवगन्धर्वदानवाः ॥ शप्तां पतन्तीं निरये त्रिदिवादेवतामिव ॥ ३४ ॥
 तस्यामग्निं विशन्त्यां ॥ हाहेति विपुलः स्वनः ॥ रक्षसां वानराणां च सेवभूवाद्भुतोपमः ॥ ३५ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे एकोनविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ ११९ ॥

अमर्षवशं दैन्यवशं ॥ २० ॥ आकारः भ्रूसंज्ञादिः ।
 मते सिद्धान्ते । स्थित इति शेषः ॥ २१—२२ ॥ अधो-
 मुखमिति ॥ पतिव्रतायाः कथं निर्व्याजं प्रत्ययं
 पश्यामीति लज्जया मुखदर्शने दाक्षिण्यं भविष्यतीति
 बुद्ध्या आवनतमुखं । जनैः रामानुभवेन मन्दं यथा
 तथा ॥ २३—२५ ॥ यथा शुद्धचारित्रामेव माम-
 न्यायेन दुष्टां जानाति । तथा चेत् अदुष्टां दुष्टेति
 जानाति चेत् । पावकः पातु । रामस्य मयि दोषज्ञानं
 यथार्थं चेत्पात्वित्यर्थः ॥ २६—२७ ॥ आदित्य
 इत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ आदित्यादयोऽन्ये च
 यथा मां चारित्रसंयुतां विजानन्ति तथा मां पातु

पावक इति संश्रवः ॥ २८ ॥ परिक्रम्य प्रदक्षिणी-
 कृत्य । निःसङ्गेन शरीरे निरमिलाषेण । अन्तरात्मना
 मनसा । उपलक्षणे तृतीया ॥ २९—३१ ॥ आज्या-
 हुतीमिवेत्यादिदृष्टान्तेन देव्याः परमपावनत्वं शोभते
 ॥ ३२ ॥ वसोर्धारां संततां घृतधारां । अनेनाद्यु-
 ज्जूमभणं गम्यते ॥ ३३ ॥ देवाः स्वर्गवासिनः । गन्ध-
 र्वा भूलोकवासिनः । दानवाः पातालवासिनः ।
 सकलभोगार्हैरूपवत्याः सीतायाः अनलप्रवेशस्यानर्ह-
 लान्निरयपतनानर्हस्वर्गायदेवतादृष्टान्तः ॥ ३४ ॥
 अद्भुतोपमः अद्भुततुल्यः । रावणागसनमारभ्य एता-
 वत्पर्यन्तं सीतायाः परमभागवतभूतलक्ष्मणापचार-

ति० राघवः शुद्धचारित्रां अदुष्टानेवमायदिदुष्टां जानाति अर्हताचेत् अदुष्टाचेत् पावकोमांसर्वतः पातु केषांवादिक्मपिमावाक्षी-
 दित्यर्थः ॥ २६ ॥ ति० सातसेत्यादि । एतदर्थमेवसातायाअलङ्कारयुतायाआनयवकारितं ॥ ३१ ॥ ति० सर्वाणिरूपाणि सर्वाणि
 भूतानि । “सर्वाणिरूपाणिविविधधीरः” इत्यादौद्रोघकृतयाप्रसिद्धोरूपशब्दः ॥ ३२ ॥ इत्येकोनविंशत्युत्तरशततमःसर्गः ॥ ११९ ॥
 [पा०] १ क. झ. ट. मनश्चन्द. २ अयंश्लोकः क. झ. अ. ट. पाठेषुदृश्यते. ३ क. झ. म. ट. मैथिलीदीप्ता. ४ क.
 म. छ. अ. ददृशुस्तांविशालाक्षीपतन्तींहव्यवाहर्न. ५ सीतांसर्वाणिरूपाणिरूपमवेदितिमातदा. ६ क. झ. ट. ऋषयोदेवगन्धर्वा
 यशेपूर्णहृतीमिव.

विंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२० ॥

सीतायामग्निप्रविष्टायां विमानगणैर्व्याज्जगमलकुर्वाणैर्बह्वरुदादिसुरगणैः श्रीराममति सीतायास्तत्त्वकमेणसहमीनारा-
धणस्वरूपस्वनिवेदनेभगनेकप्रकारैः सावनपूर्वकं सीतात्यागस्थायुक्तवचनम् ॥ १ ॥

ततो हि दुर्मना रामः श्रुत्वैवं वदतां गिरः ॥ दध्यौ मुहूर्तं धर्मात्मा बाष्पव्याकुललोचनः ॥ १ ॥

ततो वैश्रवणो राजा यमश्चामित्रकर्शनः ॥ सहस्राक्षो महेन्द्रश्च वैरुणश्च परंतपः ॥ २ ॥

वृद्धर्धनयनः श्रीमान्महादेवो वृषध्वजः ॥ कर्ता सर्वस्य लोकस्य ब्रह्मा ब्रह्मविदां वरः ॥ ३ ॥

एते सर्वे समामग्न्य विमानैः सूर्यसन्निभैः ॥ आगम्य नगरीं लङ्कामभिजग्मुश्च राघवम् ॥ ४ ॥

ततः सहस्राभरणान्मृग्य विपुलान्भुजान् ॥ अनुबन्धिदशश्रेष्ठाः प्राञ्जलिं राघवं स्थितम् ॥ ५ ॥

कर्ता सर्वस्य लोकस्य श्रेष्ठो ज्ञानवतां वरः ॥ उपेक्षसे कथं सीतां पतन्तीं हव्यवाहने ॥

कथं देवगणश्रेष्ठमात्मानं नावबुध्यसे ॥ ६ ॥

ऋतधामा वसुः पूर्वं वसूनां त्वं प्रजापतिः ॥ त्रयाणां त्वं हि लोकानामादिकर्ता स्वयंप्रभुः ॥ ७ ॥

रुद्राणामष्टमो रुद्रः साध्यानामसि पञ्चमः ॥ अश्विनौ चापि ते कर्णौ चन्द्रसूर्यौ च चक्षुषी ॥ ८ ॥

फलमुपपादितं । वस्तुतः सीताया रावणागमनकाले
अग्नौ प्रविष्टत्वात्तस्याः पुनर्गमनार्थं मायासीताया
रावणमुद्दिताया अग्नौ प्रवेश इत्यप्याहुः ॥ ३५ ॥
इति श्रीभगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्भारतमायणभूषणे
रत्नकिरीटाख्याने बुद्धकाण्डख्याख्याने एकोनविंशत्यु-
त्तरशततमः सर्गः ॥ ११९ ॥

अथ रामस्तवः—ततो हीत्यादि ॥ दुर्मनाः दुः-
स्वितमनाः । दध्यौ मनसा ध्यानं कृतवान् ॥ १॥ तत
इत्यादिश्लोकत्रयमेकं वाक्यं ॥ २—४ ॥ प्रगृह्य उद्धृत्य
॥ ५ ॥ कर्तृत्यादि ॥ पूर्वं ब्रह्मणः अद्वारकं कर्तृत्वं ।

अत्र सद्धारकं कर्तृत्वमिति न विरोधः । सर्वज्ञस्त्वं
कथमज्ञ इवोपेक्षस इति भावः । देवगणश्रेष्ठं ब्रह्मादि-
देवगणश्रेष्ठं ॥ ६ ॥ आसत्स्वरूपमेवाह—ऋतधामे-
त्यादिश्लोकत्रयमेकं वाक्यं ॥ ऋतधामाख्यो वसुरि-
त्यर्थः । प्रजापतिः प्रजास्वामीति वसुविशेषणं ।
आदिकर्ता । अण्वाधिपतिपर्यन्ताद्वारकसृष्टिकर्तृत्वार्थः ।
स्वयं प्रभवतीति स्वयंप्रभुः । अनियाम्य इत्यर्थः ।

रुद्राणां मध्ये अष्टमो रुद्रः तथा साध्यानामित्यत्रापि ।
अन्ते प्रलये, आदौ सृष्टेः प्राक् दृश्यसे । अनेनो-
त्पत्तिविनाशराहित्यमुक्तं । एवं सर्वज्ञः सर्वशक्तिः
सर्वेश्वरोपि सन् अज्ञ इव विदेहकुले प्रादुर्भूतां सीतां

ति० एवंवदतां हाहेतिवदतां । प्राकृतस्त्रीवत्सीताएतदनर्हतिद्वियोगतोबाष्पव्याकुललोचनोभूत्वा मुहूर्तं दध्यौ किमुक्तं किंकृतं
किंचातः परं कर्तव्यमिति चिन्तापरोबभूव ॥ १ ॥ ति० अत्रावसरेदिकपालसहितोरुद्रोहिरण्यगर्भश्चरामानुग्रहायसमागतावित्याह—
तत इति ॥ २ ॥ ति० वृद्धर्धनयनः त्रिनेत्रइत्यर्थः ॥ सर्वलोकस्य ब्रह्मलोकपर्यन्तं सर्वलोकवर्तिपदार्थानां लष्टा । ब्रह्मविदां चतुर्मु-
क्षप्रजापतिविष्णुदेवराजादिविष्णुलक्षसिद्धावृषितत्सन्तानजब्राह्मणाब्रह्मविदः । तेषां वरोज्येष्ठो हिरण्यगर्भः । 'यो वै ब्रह्माणं विदधाति
पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै' इति श्रुतेः । 'हिरण्यगर्भः समवर्ततामे' इति श्रुतेः ॥ ३ ॥ ति० प्रगृह्य उद्धृत्य । भारते तु—
अग्निप्रवेशं सीतायां अमुक्त्वा रामस्य नात्रिसंवेदेसीतादुःखं दृष्ट्वा व्यामिश्रवणाद्युक्तयैव सीतां गीकारुक्तः । तत्रानुक्तोऽप्यग्निप्रवेशो मध्ये
वृद्धव्यइत्याहुः । एतेषु—“ स तेन गर्हिता साध्वी विवेकाज्जलनं सदा । ” इत्युक्तं ॥ ५ ॥ ति० कर्ता सर्वस्येति । मनुष्यदेहेराघवं
सर्वलोककर्तृत्वाद्युक्तिर्मूलस्वरूपाभिप्रायेण । ज्ञानविदानौ पतिपदज्ञानवतां । देवगणा इन्द्रादयः तेषां श्रेष्ठः । 'विष्णुमुखा वै देवाः'
इति श्रुतेः ॥ स० मूलरूपावताररूपेण देवस्य 'एकमेव नेह नानास्ति किंचन—पूर्णमदः' इत्यादिभूतिनिधिभूलेन सर्वयानिर्विशेषल-
भेवमन्तव्यमित्याह—कर्तृति । अन्यथा दाशरथौ 'कर्ता सर्वस्य लोकस्य' इत्याद्युक्तं स्यात् ॥ ६ ॥ स० इदानीं रामस्य भूति-
रूपाणि वक्तुं द्विभूतीनां " नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परंतप " इत्याद्युक्तं सीत्याऽनन्तत्वेन सागरत्वेन वक्तुं शक्यत्वात् प्राधान्येनाह—ऋतधामेति । वसूनां मध्ये पूर्वैवं ऋतधामानामवसुः । विभूतिरूपेण तत्र संनिहित इत्यर्थः । एवमुत्तरत्र प्रजापतीनां मध्ये इ-
ति पूर्णार्थः ॥ अष्टमः महादेवाख्यः कैलासवासी शंकरोऽत्र विवक्षितः । पञ्चमो वीर्यवाधाम् ॥ ७ ॥ ति० विराट् रूपवर्णयति ।

अश्विनौ चेत्यादि ॥ स० इदानीं संकुच्य विश्वरूपमाह—अश्विनाविति । कर्णयोर्देवतानामिवाश्विनोऽप्यभिमानादियमुक्तिः

[पा०] १ क. झ. ट. यस्य पितृभिस्सह. २ क. झ. ट. वरुणश्च जलेश्वरः. ३ क. ग. झ. झ. ज्ञानविदां विभुः.

अन्ते चादौ च लोकानां दृश्यसे त्वं परंतप ॥ उपेक्षसे च वैदेहीं मानुषः प्राकृतो यथा ॥ ९ ॥
 इत्युक्तो लोकपालैस्तैः स्वामी लोकस्य राघवः ॥ अब्रवीच्चिदशश्रेष्ठात्रामो धर्मभृतां वरः ॥ १० ॥
 आत्मानं मानुषं मन्ये रामं दशरथात्मजम् ॥ योहं यस्य यतश्चाहं भगवांस्तद्वीतु मे ॥ ११ ॥
 इति भुवन्तं काकुत्स्थं ब्रह्मा ब्रह्मविदां वरः ॥ अब्रवीच्चक्रेण मे राम सत्यं सत्यपराक्रम ॥ १२ ॥
 भवान्नारायणो देवः श्रीमांश्चायुधो विभुः ॥ एकशङ्को वराहस्त्वं भूतभण्डसपन्नजित् ॥ १३ ॥
 अक्षरं ब्रह्म सत्यं च मध्ये चान्ते च राघव ॥ लोकानां त्वं परो धर्मो विश्वक्सेनश्चतुर्भुजः ॥ १४ ॥

किमर्थमुपेक्षस इत्यर्थः ॥ ७—९ ॥ लोकपालैः लोक-
 रक्षकैः ॥ १० ॥ ब्रह्मादिभिः सामान्यतः स्तूयमानो-
 पि सर्वदेवपूजनीयाश्चतुर्मुखात् स्वप्रभावं लोके प्रख्या-
 पयितुं स्वसौशील्यं दर्शयति—आत्मानमिति ॥ आ-
 त्मानं मानुषं मन्ये । परत्वापेक्षया मानुषत्वाभिनय
 एव ममानभिमत इत्यर्थः । अत्रापि विशेषमाह—राम-
 मिति । रामं रामनामकं । ततोप्यतिशयमाह—दश-
 रथात्मजमिति । अवतारपेक्षया चक्रवर्तिपुत्रत्वमेव
 प्रियतममिति भावः । स्वस्य विष्णवतारत्वं सुमीवा-
 दिभिरनवगतमिति तत्प्रतिपत्त्यर्थं स्वरूपं पृच्छति-
 योहमिति । योहमिति स्वरूपप्रश्नः । यस्येति संबन्धि-
 प्रश्नः । यतश्चि प्रयोजनप्रश्नः । भगवांस्तद्वीति-
 ति । चक्रवर्तिपुत्रत्वमेव ममानभिमतमपि परत्वं प्रकटयत्वित्यर्थः ।
 आकारगोपनविवरणस्यानभिमतत्वेपि स्वयमनुमति-
 दानं रावणनिरसनेन निष्प्रश्नकार्यतया ॥ ११—१२ ॥
 स्वरूपप्रश्नोत्तरमाह—भवानिति ॥ नाराः अयनं
 यस्यासौ नारायणः । “ आपो नारा इति प्रोक्ता
 आपो वै नरसूनवः । वा यदस्यायनं पूर्वं तेन नारा-
 यणः स्मृतः ” इति मनुस्मरणात् । तेन जगत्कारण-

त्वमुक्तं । “ एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा
 नेशान्तो नेमे द्यावापृथिवी ” इति श्रुतेः । अवाप्तसम-
 स्ताकामस्य जगद्व्यापारानुपपत्तिं परिहरति—देव इति ।
 दीच्यतीति देवः क्रीडाप्रवृत्तः । लीलायाः प्रयोजन-
 त्वात्परिपूर्णस्यापि व्यापारः संभवतीति भावः । एवं
 परत्वासाधारणं नामधेयमुक्त्वा पत्नीवैशिष्ट्यमाह—
 श्रीमानिति । नित्यं श्रीरसास्तीति श्रीमान् । नित्ययोगे
 मतुप् । असाधारणमानुषमाह—चक्रायुध इति ।
 स्वरूपवैलक्षण्यमाह—विभुरिति । व्यापक इत्यर्थः ।
 फलितं रक्षकत्वमाह—एकशङ्को वराह इति । प्रह-
 योदधिसंप्रवे वराहरूपं कृत्वा भूमेरुद्धारक इत्यर्थः ।
 “ उद्धृतासि वराहेण ” इति श्रुतेः । अनिष्टनिवर्तक-
 त्वमाह—भूतभण्डसपन्नजिविति । भूताः सपन्नाः
 मधुकैटभादयः भण्डाः सपन्नाः शिशुपालादयः तान्
 जयतीति तथोक्तः ॥ १३ ॥ अथ सर्वविद्योपसंहारा-
 र्थमाह—अक्षरमित्यादि ॥ न क्षरतीत्यक्षरं अक्षोति
 व्याप्नोतीति वा अक्षरं । “ एतद्वै तदक्षरं गार्गी
 ब्राह्मणा अभिवदन्ति ” इति श्रुतेः । भवानित्यनुषङ्ग्यते ।
 अक्षरं भवान् । एवमुत्तरत्राप्यनुषङ्गनीयं । ब्रूहि
 ब्रूह्यतीति च ब्रह्म । “ ब्रूहि ब्रूह्यति तस्मादुच्यते

॥ ८ ॥ ॥ १० ॥ विष्णुपालैः स्तूयमानोपितैः पूजनीयाश्चतुर्मुखादात्मस्वरूपगुणविभूतिः स्वजनेषु प्रख्यापयितुं स्वसौशील्यवर्णयति—आत्मा-
 नमिति । यः ब्रह्मरूपः । यस्य यदीयः । यतः प्रयोजनादेतोः उत्पन्नः ॥ तन्नि० अत्रसंप्रदायोदाहरणं । शङ्खचक्रगदापाणे
 इत्युक्त्यापरस्वयभक्ततया तत्रानादरेणाधःकृतमुत्तलं द्वारकानिलवेल्लवतारोहेस्त्वेन किंचिदुत्तानमुत्तलं गोविन्दपुण्डरीकाक्षेतिगोपा-
 लपुत्रस्वश्रवणेन परत्वापेक्षयावधुदेवपुत्रत्वमेवाभिमतमिति विकसिताक्षत्वं व्यज्यत इति ॥ ११ ॥ तन्नि० श्रीमानिति नित्ययो-
 गेमतुप् । भवान् श्रीमानिति “ सीतालक्ष्मीर्भवान्विष्णुः ” इत्युक्तश्रियःपतित्वं नित्यानपाधित्वंच दर्शितं । एकशङ्को वराहः सवराहो
 रुक्मरवेतिष्ठत्युक्तो वराहस्त्वं ॥ १२ ॥ नारायणः नराणां समूहो नारः । तस्यायनं प्राप्य भूतः । देवः स्वप्रकाशः । एकशङ्को वराहः
 आदिवराहः । तस्यैकशङ्कात्स्कान्देर्दर्शिता “ दंष्ट्रया पर्वतेन्द्राणां चलनं कृतवान्महत् । ततस्तं ब्रुवन् देवा एकशङ्कत्वसिद्धये । एकशङ्क
 वराहो भूतदाप्रभृतिमाधवः ” इति ॥ ति० भूतभण्डसपन्नजित् भूतभण्डकालरूपोयः सपन्नः जनिश्रुतिहेतुत्वात् । संजयतिसः ।
 नित्यइतियावत् ॥ स० भूतभण्डसपन्नजित् भूताः क्षिण्यक्षक्षिण्यकक्षिणादयः । भण्डाः शिशुपालवन्तवक्रकंसादयः । नर्तन-
 नरावणक्षरदूषणादिशत्रुजयसंप्रत्यक्षसिद्धत्वादनुक्तिः । यद्वा भूतभण्डशब्देन जन्ममरणहेतुकालावुच्येते । तदूपसपन्नजित् ।
 आर्थान्तश्चन्यइत्यर्थः । भण्डकालजयसपूर्वोत्तरकालजयेनैव सिद्धेरनुक्तिः ॥ १३ ॥ ति० लोकानां धर्माधिकृतप्राणिनां त्वमेव पर-

शार्ङ्गधन्वा हृषीकेशः पुरुषः पुरुषोत्तमः ॥ अजितः खड्गधृष्टिष्णुः कृष्णश्चैव बृहद्बलः ॥ १५ ॥
 सेनानीर्ग्रामणीश्च त्वं बुद्धिः सत्त्वं क्षमा दमः ॥ प्रभवश्चाप्ययश्च त्वमुपेन्द्रो मधुसूदनः ॥ १६ ॥
 इन्द्रकर्मा महेन्द्रस्त्वं पद्मनाभो रणान्तकृत् ॥ शरणं शरणं च त्वामाहुर्दिव्या महर्षयः ॥ १७ ॥

परं ब्रह्म " इति श्रुतिनिर्वचनात् । सत्त्वं अविवर्धयत् ।
 षड्भावविकारशून्यमित्यर्थः । अस्ति जायते परिणमते
 विवर्धते अपक्षीयते विनश्यतीति षड्भावविकाराः ।
 मध्ये चान्ते चेति । चकारादादौ चेत्यर्थः । वर्तमान-
 मिति शेषः । नित्यत्वमुक्तमनेन । लोकानां परो धर्मः
 सिद्धरूपो धर्मः । सर्वलोकश्रेयःसाधनीभूत इत्यर्थः ।
 विष्वद्रीची सर्वगता सेना यस्य सः विष्वक्सेनः ।
 सर्वस्वामीत्यर्थः । चतुर्भुजः युगपच्चतुर्विधपुरुषार्थप्रद
 इत्यर्थः ॥ १४ ॥ षड्भावविकारः शार्ङ्ग धनुषस्य स
 शार्ङ्गधन्वा । " धनुषश्च " इत्यनङादेशः । अनेन
 रक्षणोपकरणवत्त्वमुक्तं । हृषीकाणां इन्द्रियाणां ईशः
 नियन्ता । सर्वेन्द्रियाकर्षकदिव्यविग्रह इत्यर्थः । पुरु-
 सनोतीति पुरुषः । " षणु दाने " इत्यस्माद्भातोर्ह-
 प्रत्ययः । बहुप्रद इत्यर्थः । यद्वा पुरि हृदयगुहायां
 शेत् इति पुरुषः । " पुरि शयं पुरुषमीक्षते " इति
 निर्वचनश्रुतेः । यद्वा येन जगत्पूर्णं स पुरुषः ।
 " तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वं " इति श्रुतेः । यद्वा पुरात-
 नत्वात् पुरुषः । " पूर्वमेवाहमिहासमिति तत्पुरुषस्य
 पुरुषत्वं " इति श्रुतेः । पुरुषेभ्यः क्षराक्षरेभ्यः
 उत्तमः पुरुषोत्तमः । " यस्मात्क्षरमतीतोहमक्षरादपि
 चोत्तमः । अतोस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः " इति
 द्वि गीयते । यद्वा पुरुषेषु उत्तमः पुरुषोत्तमः ।
 सप्तमीति योगविभागात्तत्त्वोत्तमादिवत्समासः । कै-
 श्विदपि न जित इत्यजितः । आश्रितसंरक्षणे कदा-
 चिदपि भङ्गं न प्राप्नोतीत्यर्थः । खड्गं नन्दकास्त्रं

धरतीति खड्गधृत् । विष्णुः व्यापनशीलः । यो
 दयापदं प्राप्नोति तं तदा तत्रैव स्थितो रक्षतीत्यर्थः ।
 कृष्णः भूनिर्वृतिहेतुः । " कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च
 निर्वृतिवाचकः " इति निर्वचनात् । बृहत् बलं
 धारणसामर्थ्यं यस्य सः बृहद्बलः ॥ १५ ॥ सेनां
 नयतीति सेनानीः । देवसेनानिर्वाहक इत्यर्थः ।
 ग्रामं नयतीति ग्रामणीः । दिव्यजनपदादिपालक
 इत्यर्थः । बुद्धिः सत्त्वं क्षमा दम इति बुद्ध्यादिप्रव-
 र्तक इत्यर्थः । " न देवा यष्टिमावाय रक्षन्ति पशुपा-
 लवत् । यं हि रक्षितुमिच्छन्ति बुद्ध्या संयोजयन्ति
 तं " इति वचनात् । " महान्प्रभुर्वै पुरुषः सत्त्वस्यैव
 प्रवर्तकः " इति श्रुतेश्च । प्रभवत्यस्माज्जगदिति प्रभवः
 उत्पत्तिस्थानं । सर्वोपादानमित्यर्थः । अप्ययः सर्वज-
 गल्लयस्थानं । " कृष्ण एव हि भूतानामुत्पत्तिरपि
 चाप्ययः " इति श्रुतेः । उपेन्द्रः इन्द्रागुजत्वेन प्रथम-
 सबतीर्णः । मधुसूदनः वेदापहारकदैत्यसंहारी ॥ १६ ॥
 इन्द्रस्य कर्मेव कर्म यस्य स इन्द्रकर्मा । " तं विष्णु-
 रन्वतिष्ठत " इति श्रुतेः । महेन्द्रः निरतिशयैश्वर्यसंपन्नः ।
 पद्मं नाभौ यस्य स पद्मनाभः । भमापि जनक इत्यर्थः ।
 वद्वचति हि— " पश्य दिव्यैर्कसंकाशे नाभ्यामुत्पाद्य
 मामपि । प्राजापत्यं त्वया कर्म सर्वं मयि निवेशितं " इति ।
 रणे अन्तं शत्रुनाशं करोतीति रणान्तकृत् ।
 शरण्यं शरणार्हं । तदुचितज्ञानशक्तिदयादिसंपन्नमि-
 त्यर्थः । शरणं रक्षणोपायं " उपाये गृह्णन्तोः शब्दः
 शरणमित्यर्थः " इति वचनात् । " सर्वस्य शरणं सुदृढम् "

मोधर्मः ॥ " बह्वैविष्णुः " इत्यादिश्रुतेरश्वमेधान्तधर्मस्त्वमेव ॥ १४ ॥ ती० शार्ङ्गधन्वा कालरूपशार्ङ्गं धनुषस्यसः ।
 पुरुषिफलाभिसनोतीति तथा । ' षणु दाने ' । पुरि हृदयगुहायां शेत् इति पुरुषः । पूर्णत्वाद्वा पुरुषः । ' तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वं ' इति श्रुतेः ।
 अजितः शूरीशैश्वर्येण च केनाप्यजितः । विशाभयं नन्दकास्त्रं खड्गं धारयतीति खड्गधृत् ॥ बृहद्बलः बृहन्तिवानरबलानियसेतितथा
 ॥ १५ ॥ तनि० क्षमा क्षमातिर्वाहकः । ' कीर्त्याः कीर्तिः क्षमाक्षमा ' इत्युक्तत्वात् । दमः इन्द्रियजेता । प्रभावः उत्पत्तिमत्कार्यवर्ग-
 शरीरः । स्थूलचिदचिद्विशिष्टस्य कार्यत्वात् । ' बहुसा ' इत्यादिभ्रुतेः ॥ स० इनेनपत्यासहिताः सेनाः हिरण्यगर्भमारभ्ययवसाव-
 सानाजीवास्तान् आसमन्ताभ्यतीति वा सेनानीः । सर्वं सर्वान्तर्गामी ॥ क्षमा भजकापराधसहनं । दमः इन्द्रियविग्रहः ।
 धर्माणां धर्मिणाऽभेदादियमुक्तिः ॥ प्रभवश्चाप्ययौ सृष्टिविनिष्टौ । कार्यकारणभावापन्नत्वादयवैलोकोमहानाम्रीत्यादिवच्छब्दसंकर्य
 ॥ १६ ॥ तनि० इन्द्रस्यैव कर्म यस्य स इन्द्रकर्मा । वृत्रादिवधस्तेनान्तर्गामीकर्तृकत्वात् । महर्षयः अलौकिकतत्त्वसाक्षात्कारसमर्थाः ।
 तत्राविदिव्याः अवताररहस्यादिविशेषज्ञानवन्तोवाल्मीकिप्रस्तवः । यद्वा नित्यसूरयः । ' तद्विप्रासो विपन्यवोजागृवोसः ' इति
 श्रुतेः ॥ ति० ' प्रजापतिरिन्द्रमसृजत ' इति श्रुतेः इन्द्रः कर्म सृष्टियस्य सः इन्द्रकर्मा ॥ स० रणान्तकृत् रणेभ्यः निर्णयः

सहस्रशृङ्गो वेदात्मा शतजिह्वो महर्षभः ॥ त्वं त्रयाणां हि लोकानामादिकर्ता स्वयंप्रभुः ॥

सिद्धानामपि साध्यानामाश्रयश्चासि पूर्वजः ॥ १८ ॥

त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कारस्त्वमोङ्कारः परेन्तपः ॥ प्रभवं निधनं वा ते न विदुः को भवानिति ॥ १९ ॥

दृश्यसे सर्वभूतेषु ब्राह्मणेषु च गोषु च ॥ दिक्षु सर्वासु भगने पर्वतेषु वनेषु च ॥ २० ॥

सहस्रचरणः श्रीमाशतशीर्षः सहस्रदृक् ॥ त्वं धारयसि भूतानि वसुधां च सपर्वताम् ॥ २१ ॥

अन्ते पृथिव्याः सलिले दृश्यसे त्वं महोरगः ॥ त्रीँलोकान्धारयन्नाम देवगन्धर्वदानवान् ॥ २२ ॥

इति श्रुतेः महर्षयः अलौकिकतत्त्वसाक्षात्कारसमर्थाः । दिव्या महर्षयः सनकादयः । “यत्रर्षयः प्रथमजा ये पुराणा” इत्युक्ता नित्यसूरयो वा । नित्यनिर्दोषा वेदावा ॥ १७ ॥ सहस्रशृङ्ग इत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ सहस्रशृङ्गः सहस्रशास्त्ररूपशृङ्गः । शतजिह्वः अनेकविधचोदनारूपजिह्वः । ऋषभः कर्मणामालोचयिता । “ऋष आलोचने” इति धातुः । महाश्यासावृषभश्च महर्षभः । एवंभूतो वेदा-
सा त्वमित्यर्थः । आदिकर्ता समष्टिकर्ता । अनेन व्यष्टिकर्तुः स्वस्यव्यावृत्तिः । स्वयंप्रभुः अनन्यप्रेर्यः । “न तस्येशे कश्चन” इति श्रुतेः । सिद्धानां मुक्तानां साध्यानां “यत्र पूर्वं साध्याः सन्ति देवा” इत्युक्तानां नित्यानामाश्रयः साम्यमोगप्रदः । पूर्वजः आश्रिता-
प्रेक्षायाः पूर्वं तद्रक्षणाय जनितः ॥ १८ ॥ सर्वकर्म-
समाराध्यत्वमाह—त्वं यज्ञ इति ॥ त्वं यज्ञः । “यज्ञो वै विष्णुः” इति श्रुतेः । यज्ञनिर्वाहकपशुहवि-
राज्यस्रुक्सुवादिशरीरको यज्ञाराध्येन्द्रादिशरीरकश्चे-
त्यर्थः । “ब्रह्मार्पणं ब्रह्मदिविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतं”
इति हि गीयते । वषट्कार इत्युपलक्षणं । आश्राक्येति
चतुरक्षरमस्तुश्रौषडिति चतुरक्षरम् यजेति द्व्यक्षरम्

ये यजामह इति पञ्चाक्षरमित्युक्तानां सप्तदशाक्ष-
राणां । तैराराध्य इत्यर्थः । तद्योक्तं—“चतुर्भिश्च
चतुर्भिश्च द्वाभ्यां पञ्चभिरेव च । ह्रियते च पुनर्द्वाभ्यां
स नो विष्णुः प्रसीवतु” इति । ओङ्कारः प्रणववा-
च्यः । “ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म” इति श्रुतेः । परन्तपः
उत्कृष्टतप इत्यर्थः । उत्कृष्टतपः समाराध्य इति यावत् ।
ते प्रभवं निधनं वा न विदुः, वेदा वैदिकाश्च को
भवानिति च न विदुः । अपरिच्छिन्नमहिम्नत्वात् ।
“क इत्या वेद यत्र सः” इति श्रुतेः ॥ १९ ॥ सर्वान्-
र्यामित्यमाह—दृश्यसे इति ॥ योगिभिरिति शेषः ।
अनेन संबन्धप्रश्नस्योत्तरमुक्तं ॥ २० ॥ पुरुषसूक्ता-
र्थमाह—सहस्रेति ॥ अत्र शतशब्दः सहस्रवाचकः ।
“सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्” इति
श्रुतेः । श्रीमानिति भूपतित्वस्याप्युपलक्षणं । “ह्रींश्च
ते लक्ष्मीश्च पद्मयौ” इत्युत्तरनारायणोक्तेः । अथ
सर्वाधारत्वमाह—त्वमिति । भूतानीति भूव्यतिरि-
क्तमहाभूतपरं । अनेनाधाराधेयभावसंबन्ध उक्तः
॥ २१ ॥ दैनंदिनप्रलयवृत्तान्तमाह—अन्त इति ॥
पृथिव्या अन्ते विनाशे । महानुरगः शेषो यस्य सः
शेषशायी सन् । धारयन् कुक्षौ धारयन् दृश्यसे ।

अवश्यंयुद्धेसंनद्धाः स्यामिति येषां तेरगन्ताः । तान्कर्तयति छिनत्तीति कृतं ॥ १७ ॥ तनि० वेदात्मा वेदपुरुषान्तर्धीमी । पूर्वजः
‘पूर्वमेवाहमिहासं’ इति श्रुतेः । हिर्द्वेती । आदिकर्तृत्वे पूर्वजत्वं हेतुरित्यर्थः । सिद्धायाश्रयत्वे चाग्रे बहेतुः ॥ ती० सहस्रशृङ्गो वेदात्मा
सहस्रशास्त्रसामवेदस्वरूपः । ‘सहस्रं सामवर्त्म’ इति प्रसिद्धेः । ‘वेदानां सामवेदोऽस्मि’ इति स्मृतेः । शतजिह्वः नित्यनैमित्तिककाम्यरूप-
सामान्यविशेषचोदनारूपशतजिह्वः । शतशीर्ष इति वा पाठः । आदिकर्ता ब्रह्मादीनामधिकर्ता । स्वयंप्रभुः अनन्यप्रेर्यः । साध्यान्ते
आराध्यन्त इति साध्याः । तेषां सिद्धानां मुक्तानामपि आश्रयः प्राप्यः । पूर्वजः सृष्टेः पूर्वं भविष्यति । कृतक० महर्षभः श्रेष्ठतमः
शिष्टश्रुतप्रज्ञापरिरूप इत्यर्थः ॥ ति० सिद्धानां आरूढानां । साध्यानां आरूढक्षणां । आश्रयः प्राप्यः । पूर्वजश्चास्ति । ‘अहम्-
स्मि प्रथमजानृतस्य’ इत्यादिभुतेः ॥ १८ ॥ ती० न विदुः को भवानिति इदं तयानविदुरित्यर्थः ॥ १९ ॥ तनि० सर्वान्तर्या-
मित्यमाह—दृश्यसहृदि पण्डितैरिति शेषः । ‘भूतानि विष्णुर्मुनानि विष्णुर्वेदानि विष्णुर्गिरयो दिशश्च । नयः समुद्राश्च स एव सर्वे यद-
स्ति यत्रास्ति त्वमिह प्रवर्ष’ इति हि सत्यं ॥ ती० सर्वात्मतया स्तौति—दृश्यस इति । सर्वभूतेषु गोषु च अन्तर्यामितया दृश्यसे ।
गोब्राह्मणयोर्विश्वान्तर्वैतित्वेऽपि पृथगभिधानं विशिष्टाभिर्भावस्थानतया । एवं सर्वैजह्मान्तर्यामित्यामभिधाय स्वावराज्यं तस्यां मित्यामाह—
दिक्ष्विति ॥ २० ॥ ती० इदानीं संकर्षणात्मना स्तौति—अन्त इति । महोरगः संकर्षण इत्यर्थः ॥ २२ ॥

[पा०] १ क. झ. अ. ट. शतशीर्षो, २ क. च. छ. झ. अ. ट. परात्परः, ३ क. झ. ट. नोविदुः, ४ क. झ. नदीधुवः,
५ ज. महोरगे.

अहं ते हृदयं राम जिह्वा देवी सरस्वती ॥ देवा गात्रेषु रोमाणि निर्मिता ब्रह्मणः प्रभो ॥ २३ ॥
 निमेषस्ते भवेद्रात्रिहन्मेषस्ते भवेद्दिवा ॥ संस्कारास्तेऽभवन्वेदा नै तदस्ति त्वया विना ॥ २४ ॥
 जगत्सर्वं शरीरं ते स्वैर्यं ते वसुधातलम् ॥ अग्निः कोपः प्रसादस्ते सोमः श्रीवत्सलक्षणः ॥ २५ ॥
 त्वया लोकास्त्रयः क्रान्ताः पुराणे विक्रमैस्त्रिभिः ॥ महेन्द्रश्च कृतो राजा बलिं बद्ध्वा महासुरम् ॥ २६ ॥
 सीता लक्ष्मीर्मवान्निष्पुर्देवः कृष्णः प्रजापतिः ॥ वधार्थं रावणस्येह प्रविष्टो मानुषीं तनुम् ॥ २७ ॥
 तदिदं नः कृतं कार्यं त्वया घर्मभृता वर ॥ निहतो रावणो राम ग्रहष्टो दिवमाक्रम ॥ २८ ॥
 अमोघं बलवीर्यं ते अमोघस्ते पराक्रमः ॥ अमोघं दर्शनं राम न च मोघः स्वस्तव ॥ २९ ॥

मार्कण्डेयादिमिरिति शेषः ॥ २२ ॥ अथ 'अङ्गान्य-
 म्या देवताः' इत्युक्तसर्वदेवाद्यात्मकत्वं दर्शयति—अहं
 त इत्यादिना ॥ हृदयं ब्रह्मः । ब्रह्मणः परब्रह्मणः ।
 ते देवा गात्रेषु स्थिताः रोमाणीव स्थिताः तद्वदवि-
 नाभूताः ॥ २३ ॥ दिवा अहः । वेदाः संस्काराः नि-
 श्चसितभूता इत्यर्थः । "तस्य ह वा एतस्य महतो भूतस्य
 निःश्वसितमेतद्यहमेव" इत्यादि श्रुतेः । किं बहुना
 संप्रहेणोच्यत इत्याह—न तदस्ति विना त्वयेति ।
 वत्सव्या विनाभूतं त्वंदनन्तर्यामिकं । तन्नास्तीत्यर्थः
 ॥ २४ ॥ एवं निषेधश्रुत्यर्थमुक्त्वा "सर्वं सत्त्विदं ब्रह्म,
 तत्त्वमसि" इत्यादिसामानाधिकरण्यश्रुत्यर्थमाह—ज-

गदिति ॥ सर्वं जगत् ते शरीरं तव नियमेन आधेयं
 विधेयं शेषभूतं चेत्यर्थः । इदमेव हि शरीरलक्षणं ।
 एवं जगतस्त्वच्छरीरत्वाच्छरीरगतविशेषणानित्व-
 द्विशेषणानीत्याह—स्वैर्यमिति । वसुधातलं वसुधा-
 तलस्वैर्यं । "काठिन्यवान्यो विभर्ति तस्यै भूम्यासने
 नमः" इति विष्णुपुराणोक्तेः । अग्निः अमितापः । ते
 कोपः । सोमः सोमगतप्रसादः । ते प्रसादः त्वत्प्र-
 साद इत्यर्थः ॥ २५ ॥ त्वया त्रिविक्रमेण । पुराणे
 पूर्वकाले । लोकाक्रमणफलमाह—महेन्द्र इति ।
 राजा कृतः । त्रैलोक्यस्येति शेषः ॥ २६ ॥ प्रयोजन-
 प्रभस्योत्तरमाह—वधार्थमिति ॥ २७—२९ ॥

ति० हेराम त्रीलोकान्धारयस्त्वं विराट् । नारायणोसीत्यर्थः । एतेन वतश्चाहुस्त्वमिति प्रभस्योत्तरं दत्तं । एवं देहत्वमुपदिश्य दे-
 हित्वमुपदिशति—अहं ते हृदयमिति । हेराम ते रामोऽग्रहस्य तव हृदयं सर्वोच्चारभूतं आन्तरं त्वदात्मतत्त्वमहमेवज्ञानस्वरूपः ।
 महेन्द्राक्षद्वयपादाकाशस्य । तव जिह्वा निर्मिता । वाग्देवी सरस्वती । स० ते हृदयं प्रीतिपात्रं । हृदयमाश्रित इति । सरस्वती
 जिह्वा तदाश्रिता । देवी श्रोतमाना । देवाः रोमाणि तत्रस्थाऽधोऽध्यायमिमानिनः । एवं गात्रेषु अवयवेषु देवाः वाग्वाद्यः ।
 ब्रह्मण मया ॥ २३ ॥ स० निमेषोन्मेषौ रात्रिर्दिनौ च । स्पृतेति पुराणप्रसिद्धिमाह । वेदास्त्वयं संस्काराः संसिक्तयन्ते लोका एभि-
 रितिसंस्काराः कर्तव्या कर्तव्या पारम्यवस्थापकाः ॥ २४ ॥ तनि० त्वया लोकास्त्रयः क्रान्ता इति बलेः प्रतिप्रहीतेत्यर्थः । एतेन
 वामनावतारोऽप्यभिहितः । विक्रमैः पादविन्यासैस्त्रिभिः क्रान्ता इति त्रिविक्रमावताराः कथितः । 'इदं विष्णुर्विक्रमे त्रेधा निदधे पदं'
 इति श्रुतेः । पुराणे पूर्वकाले । महेन्द्रो राजा कृतः । बलिनापदाभिर्यासित इन्द्रः पुनस्त्वया राजा कृत इत्यर्थः ॥ २६ ॥ तनि० भग-
 वदवतारेषु लक्ष्म्याऽभ्युद्यमिमाह—सीतेति । कृष्णः भविष्यत्कृष्णावतारश्च त्वमेवेत्यर्थः । प्रजापतिः प्रजापतिश्चन्द्रचाप्यस्त्वमेव ।
 अवतारप्रयोजनमाह—वधार्थमिति । मानुषीं मनुष्यसंस्थानरूपां । तनुं अप्राकृतशरीरं । स० प्रजापतिः सर्वप्रजापालकः ।
 कृष्णः प्रलये सर्वजगत्स्य स्मिन्कर्षतीति तन्नामको विष्णुर्देवो भगवान् । "कृष्णो मुक्तैरिज्यते" इति मूलरूपे विकृष्णशब्दप्रयोगात् ।
 मानुषीं तनुं कौसल्यादेहं । भगवद्देहस्य चिदानन्दमात्ररूपस्थितत्वात् ॥ २७ ॥ ति० अथ ह्येतानुष्ठानानुवादपूर्वकं वीर्यं त्वया कर्त-
 व्यमाह—निहत इति । रावणो निहतः । एवं वापतारकार्यं निहतं । अतः परमहाराज्येन किंचित्कालं ग्रहष्टः सन्दिग्धं परनाकाशक्यं ब्रह्म-
 लोकमाक्रम आगृहि । एवं सिद्धकार्यत्वात्ते वीर्यबलं अमोघं । तन्मूलाः पराक्रमाश्च नमोघाः न निष्फलाः । अपि तु सफला एवेत्यर्थः ॥
 स० दिवं वैकुण्ठं ॥ २८ ॥ ति० अथ रामस्य सर्वोपास्यत्वं सर्वोपासिद्धिप्रदत्वं चाह—अमोघमिति । हेराम सेदर्शनं एवमूर्ते-
 स्तेदर्शनं बुद्धिवादीनाममोघं । एवं कालान्तरे श्रुत्वा चित्स्त्वग्रहृणामप्यमोघं ऐहिकादुष्मिकसकलफलसाधनं । तव संस्त्वः राम-
 नारायणैस्त्वेवंरूपः अमोघः सकलेष्टदः । येन त्वयि भक्तिमन्तः सोऽहमेवेति गौणवृत्त्या त्वदुपासकाः तवाहमिति चोपासकाः तेऽप्यमोघं
 संसारमार्गमतिक्रान्ताः सत्संकल्पत्वादिमन्तः सन्तो मलोकप्राप्तिरूपा मोघफलमविध्यन्ति । किंपुनर्यत्सर्वात्मना त्वदभेदध्यानवन्त
 इत्यर्थः ॥ २९ ॥

[पा०] १ ठ, ब्रह्मणा, २ क, ह, ठ, रुन्मेषोदिवसस्तथा, ३ क, म, नैतदस्ति, ४ ख, घ, क, म, ट, पुरास्वैर्यकर्मैः

अमोघास्ते भविष्यन्ति भक्तिमन्तश्च ये नराः ॥ ३० ॥

ये त्वां देवं ध्रुवं भक्ताः पुराणं पुरुषोत्तमम् ॥ प्राप्नुवन्ति सदा कामानिह लोके परत्र च ॥ ३१ ॥

इममर्थं स्तवं नित्यमितिहासं पुरातनम् ॥ ये नराः कीर्तयिष्यन्ति नास्ति तेषां पराभवः ॥ ३२ ॥

इत्यर्थे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे विंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२० ॥

एकविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२१ ॥

मूर्तीभूय सीतायाः स्वाङ्कारोपणपूर्वकं कुण्डादुद्गतेनाग्निना रामप्रति सीतायामिदोषस्थोद्घोषणेन तत्स्वीकारचौदना ॥ १ ॥
रामेणापि सीतायाभदोषत्वोत्कीर्तनपूर्वकमग्निप्रवेशोपेक्षणस्य लोकापवादपरिजिहीर्षामूलकरवोक्त्या तत्स्वीकारः ॥ २ ॥

एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं पितामहसमीरितम् ॥ अङ्गेनादाय वैदेहीमुत्पपात विभावसुः ॥ १ ॥

सं विधूय चितां तां तु वैदेहीं हव्यवाहनः ॥ उत्तस्थौ मूर्तिमानाशु गृहीत्वा जनकात्मजाम् ॥ २ ॥

तरुणादित्यसंकाशां तप्तकाञ्चनभूषणाम् ॥ रैक्ताम्बरधरां बालां नीलकुञ्चितमूर्धजाम् ॥ ३ ॥

अक्लिष्टमाल्याभरणां तथारूपां मनस्विनीम् ॥ ददौ रामाय वैदेहीमङ्गे कृत्वा विभावसुः ॥ ४ ॥

अब्रवीच्च तदा रामं साक्षी लोकस्य पावकः ॥ ५ ॥

अमोघा इत्यर्थः ॥ अमोघाः अप्रतिबद्धफलाः ये त्वयि भक्तिमन्तः ते अविलम्बेन फलमभिमतं लभन्त इति इदं चावतारस्यैकं प्रयोजनं ॥ ३० ॥ इदमेव विवृणोति—य इति ॥ त्वामुद्दिश्येति शेषः । अनेन सर्वस्मादपि तपःप्रभृतेः रामभक्तिरेव परो धर्म इत्युक्तं । काम्यन्त इति कामाः भोगोपकरणानि । इह लोके परत्र च प्राप्नुवन्ति । सदेत्यनेन यावच्छरीरपावमत्र भोगान् भुक्त्वा शरीरावसाने परलोके सर्वान्कामान्प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ये रामभक्तिं कर्तुमद्वास्तेषामिदं स्तोत्रमेव तादृशफलप्रदमित्याह—

इममिति ॥ ऋषिः वेदः तत्सर्वव्याप्य । अतएव पुरातनं । पराभवः पुनरावृत्तिः ॥ ३२ ॥ इति श्रीभोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने विंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२० ॥

विभावसुः अग्निः ॥ १ ॥ विधूय चितां शिथिलीकृत्य । मूर्तिमान् मनुष्यविग्रहवान् ॥ २ ॥ तरुणादित्येत्यादिश्लोकद्वयेकात्म्यं ॥ तथारूपां प्रवेष्टुं कालिकरूपवतीं । मनस्विनीं प्रसन्नमनस्कामित्यर्थः ।

ति० इदानीं तत्परैतत्स्तोत्रपाठफलमुपदिशति—इममिति । ऋषिवेदः । तदुक्तसगुणनिर्गुणब्रह्मविद्याप्रतिपादकत्वात् । एवंभूतं ब्रह्मविद्यास्तवं येकीर्तयिष्यन्ति तेषांपराभवः परैः इहामुत्रलोकशत्रुभिः पुत्रदारादिभिः पापैश्चाभिभूतः आक्रमणं नास्ति नभविष्यति च ॥ स० ऋषिः वेदब्रह्म । तदुद्गत्वादायवेदः । तत्तुल्यं स्तवं स्तोत्रं । इतिहासे अनादिसिद्धकथानिषयत्वात् । पराभवः बाह्याभ्यन्तरशत्रुतिरस्करणं नास्ति ॥ ३२ ॥ इति विंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२० ॥

ति० पितामहसमीरितं शुभं परमशोभनं । निजब्रह्मत्वप्रतिपादकं वाक्यं । श्रुत्वा व्यात्वाऽप्रसन्नतयाऽवस्थानकालेदिति शेषः । अङ्गेनादाय 'रथिचपुत्रांश्चादादग्निमेवा' इति श्रुत्यर्थमपरोक्षमेव संपादयमित्यर्थः ॥ स० शुभं स्वाभिहितसीतारपुत्रसंयोगसाधनत्वात् । अङ्गेन आरोपितफलकेन पतितां सीतां आदाय स्वयं स्वीकृत्य । अङ्गेन खदद्विणोत्सन्नेन आदाय । तस्य पुत्री मागलात् । यद्येकं 'भागोद्दिदक्षोद्दिदुःखपायाः' इति । अग्निपातानन्तरं जीवनेऽग्निपातलप्राप्त्या तस्य पुत्री लोकोचितत्वात् । अन्यथा अङ्गेन तिष्ठत्यर्थः । विभावसुरग्निः ॥ १ ॥ स० मूर्तिमान् 'चलादिभ्यश्चात्र यो अस्यादाः' इत्याद्युक्तकृष्णशरीरवान् ॥ २ ॥ स० रक्षांबरधरां पूर्वं विद्यमानपीतवस्त्रं विसर्जयित्वा विभीषणेन दत्तरक्तवस्त्रधरां ॥ ३ ॥ स० देवतां यापूर्वपुत्रवर्णहरणकाले मयि प्रविश्य कैलासं गता सैषा तेलदीयानिषयती । अस्यापार्श्वच्छक्तिर्न विद्यते । अत्र यद्वाक्यं तत्सर्वमरणकाण्डव्याख्यायां कूर्मपुराणाद्युदाहरणेनोक्तपुरस्तात् ॥ ति० तदा दानसमये । लोकस्य मनोवाकायैर्लोककृतपुण्यपापकर्मणः । साक्षी साक्षाद्ब्रह्म । सर्वदेहान्तर्बैश्वानरात्मनानित्यप्रतिष्ठितत्वादिति भावः । एषा या मयिरावणहरणकाले प्रविष्टा सैव । एवं हि कूर्मपुराणानुसारेण व्याख्यातं । तच्च प्राङ्गि-

[पा०] १ क. स. घ.—२. विधूयाक. २ क. शुक्रांबर. ३ क. स. ड. तथा रूपमग्निनिदिता.

एषा ते राम वैदेही पापमस्तां न विद्यते ॥ ६ ॥

नैव वाचा न मनसा नानुध्यानाञ्च चक्षुषा ॥ सुवृत्ता वृत्तशौण्डीर न त्वामतिचचार ह ॥ ७ ॥

रावणेनापनीतैषा वीर्योत्सिक्तेन रक्षसा ॥ त्वया विरहिता दीना विवशा निर्जनाद्वनात् ॥ ८ ॥

रुद्धा चान्तःपुरे शुभा त्वच्चित्ता त्वत्परायणा ॥ रक्षिता रक्षसीसंघैर्विकृतैर्घोरदर्शनैः ॥ ९ ॥

प्रलोभ्यमाना विविधं भर्त्स्यमाना च मैथिली ॥ नाचिन्तयत तद्रक्षस्त्वद्गतेनान्तरात्मना ॥ १० ॥

विशुद्धभावां निष्पापां प्रतिगृहीध्व राघव ॥ न किञ्चिदभिधातव्यमहमाज्ञापयामि ते ॥ ११ ॥

ततः प्रीतमना रामः श्रुत्वैतद्दत्तां वरः ॥ दध्यौ मुहूर्तं धर्मात्मा बाष्पव्याकुललोचनः ॥ १२ ॥

एवमुक्तो महतेजा ह्युतिमान्ददिविक्रमः ॥ अब्रवीन्निदशश्रेष्ठं रामो धर्मभृतां वरः ॥ १३ ॥

अवश्यं त्रिषु लोकेषु न सीता पापमर्हति ॥ दीर्घकालोषिता ह्ययं रावणान्तःपुरे शुभा ॥ १४ ॥

बालिशः खलु कामात्मा रामो दशरथात्मजः ॥ इति वक्ष्यन्ति मां सन्तो जानकीमविश्रोध्य हि ॥ १५ ॥

अनन्यहृदयां मैत्र्यां मच्चित्तपरिवर्तिनीम् ॥ अहमप्यवगच्छामि मैथिलीं जनकात्मजाम् ॥ १६ ॥

प्रत्ययार्थं तु लोकानां त्रयाणां सत्यसंश्रयः ॥ उपेक्षे चापि वैदेहीं प्रविशन्तीं हुताशनम् ॥ १७ ॥

इमामपि विशालार्थीं रक्षितां स्नेन तेजसा ॥ रावणो नातिवर्तेत वेलाभिव महोदधिः ॥ १८ ॥

न हि शक्तः स दृष्टात्मा मनसाऽपि हि मैथिलीम् ॥ प्रधर्षयितुमप्राप्तां दीप्तामग्निशिखामिव ॥ १९ ॥

अङ्के कृत्वा अङ्केनादायेत्यर्थः ॥ ३-५ ॥ एषा या
पूर्वं मयि प्रविष्टा सैषेत्यर्थः । एतेन मायासीतामि
प्रविष्टा साक्षात्सीतामिना दत्तेति प्रत्युक्तं । ते त्वदीये-
त्यर्थः । एनां परिगृहाणेति शेषः ॥ ६ ॥ पापाभावमेवो-
पपादयति—नैवेत्यादिना ॥ अनुध्यानात् संकल्पात् ।
अत्यन्ताभिमतां देवीं निर्दोषां जानन्नपि स्ववृत्तावध-
स्वपरिहारार्थं बहिर्ग्रावेशयदिति संतोषादिशयाद्भूत-
शौण्डीरेति संबोधनं ॥ ७ ॥ एतत्संमतिं विना कथं
रावणः समानीतवानित्यत्राह—रावणेनेत्यादि ॥ ८ ॥
विवशा नीतेत्यत्र लिङ्गं दर्शयति—रुद्धेति ॥ त्वयि
चित्तं यस्याः सा त्वच्चिता । त्वमेव परायणमुत्तमग-
तिर्यस्याः सा त्वत्परायणा ॥ ९-१० ॥ विशुद्धभावां
विशुद्धहृदयां । अभिधातव्यं मद्भजनस्योत्तरमिति
शेषः ॥ ११ ॥ दध्यौ न वृथैव सीता त्यक्तव्यचिन्त-

यत् ॥ १२-१३ ॥ वस्तुतो निर्दोषत्वेऽपि अपवादो-
स्तीत्याह—अवश्यमिति ॥ १४ ॥ अपवादपरिहारा-
र्थमयं मम प्रयत्न इत्याह—बालिश इति ॥ अविश्रो-
ध्येति । परिग्रह इति शेषः ॥ १५ ॥ अनन्यहृदयां
मध्येव सक्तहृदयां । मच्चित्तपरिवर्तिनीं मच्चित्तालुष-
तिनीं । त्यक्तव्यापारमित्यर्थः । जनकात्मजामिति
हेतुगर्भविशेषणं । अनकपुत्र्याः किमाचारसंपत्तिर्व-
क्तव्येति भावः ॥ १६ ॥ तर्हि किमर्थमुपेक्षितवान-
सीत्यत्राह—प्रत्ययार्थमिति ॥ प्रत्ययार्थं विश्वासजन-
नार्थमित्यर्थः । सत्यसंश्रयः सत्यैकाग्रयः । यथावद्वृत्त-
प्रवर्तनाकाङ्क्षीत्यर्थः ॥ १७ ॥ एतादृशसुन्दरीं रावणः
कथं नेक्षेतेत्यत्राह—इमामपीति ॥ १८ ॥ दृष्टान्तान्त-
रमाह—न हीति ॥ अप्राप्तां प्रधर्षणासर्हा ॥ १९ ॥

रूपितं । पापं रावणस्पर्शरूपमपि ॥ ५-६ ॥ ति० तद्रक्षोनाचिन्तयत वागणयत । तत्रहेतुरन्तरात्मनस्त्वद्गतत्वं । एवंचय-
त्प्रतिषेधस्याप्येवंव्यवस्था तद्विषयशुद्धत्वं किञ्चक्यमिति ध्वनिः ॥ १० ॥ ति० नाकिञ्चिदिति । मयियोगानन्तरं प्रतिप्राप्तवानवेति ।
सन्देहोत्पत्त्यामीतिनिषेधध्वनिकर्तव्यइत्यर्थः । कुतएवंतत्राह—आज्ञापयामितइति । एवमुक्तिस्तुरागेणस्वस्वरूपाङ्गाननन्दनात्तद-
नुसारेणरुद्धमूर्तेर्भगवतोमेरुपीतिभन्तव्यं ॥ ११ ॥ ति० मच्चित्तपरिरक्षिणीं मद्गतचित्तत्वेनात्मनोदोषपरिरक्षिणी । स्व० मचि-
त्तपरिरक्षिणीं भन्मनोनुकूला ॥ १६ ॥

[पा०] १ क. झ. म. ट. नैवबुद्ध्यान्चक्षुषा, २ क. झ. म. ट. वृत्तशौटीर्बन्तत्वामत्यचरच्छुभा, ३ ग. य. छ. व. निर्जनेवने,
क. झ. निर्जनेसति, ४ क. झ. ट. राक्षसीमिश्रघोराभिर्घोरबुद्धिभिः, ५ क. झ. गृहीध्वमैथिली, ६ क. ख. क. च. छ. झ.
ट. सीतापावनमर्हति, ७ ख. ट. सीतामच्चित्तपरिरक्षिणी, ८ अ. कर्मणा,

नेयमर्हति चैश्वर्यं रावणान्तःपुरे शुभा ॥ अनन्या हि मया सीता भोक्त्रेण प्रभा यथा ॥ २० ॥
विशुद्धा त्रिषु लोकेषु मैथिली जनकात्मजा ॥ नै हि हातुमियं शक्या कीर्तिरात्मवता यथा ॥ २१ ॥
अवश्यं तु मया कार्यं सर्वेषां वो वैचः शुभम् ॥ स्निग्धानां लोकैमान्यानामेवं च युवतां हितम् ॥ २२ ॥

ईतीदमुक्त्वा विदितं महाबलैः प्रशस्यमानः स्वकृतेन कर्मणा ॥

समेत्य रामः प्रियया महाबलः सुखं सुखार्होऽनुबभूव राघवः ॥ २३ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे एकविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२१ ॥

द्वाविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२२ ॥

महेश्वरेण रामप्रशंसनपूर्वकं तं प्रति विमानस्थदशरथप्रशंसनेन सप्तमनचोदना ॥ १ ॥ दशरथेन स्वप्रणामिनो रामस्याङ्कुरो-
पणेन सप्तशंसनपरिष्कृताशीर्वचनम् ॥ २ ॥ तथा रामप्रायेणया कैकेयीयापापवदनपूर्वकं सीतालक्ष्मणौपति सप्तशंसनं
रामसेवानुशासनेन स्वर्गगमनम् ॥ ३ ॥

एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं राघवेण सुभाषितम् ॥ ईदं शुभतरं वाक्यं व्याजहार महेश्वरः ॥ १ ॥

पुष्कराक्ष महाबाहो महाबलः परन्तप ॥ दिष्ट्या कृतमिदं कर्म त्वया शस्त्रभृतांवर ॥ २ ॥

दिष्ट्या सर्वस्य लोकस्य प्रवृद्धं दारुणं तमः ॥ अपावृत्तं त्वया संख्ये राम रावणजं भयम् ॥ ३ ॥

आश्वास्य भरतं दीनं कौसल्यां च यशस्विनीम् ॥ कैकेयीं च सुमित्रां च दृष्ट्वा लक्ष्मणमातरम् ॥ ४ ॥

तथाप्येषा तादृशमैश्वर्यं कथं जज्ञात्तत्राह—नेयमिति ।

रावणैश्वर्यं नेयमर्हति किंतु ममैश्वर्यमर्हतीत्यर्थः ।

तत्र हेतुमाह—अनन्येति । मया अनन्या अभिज्ञा ।

अविनाभूतेति यावत् ॥ २० ॥ अहमपि तथा अनन्य

इत्याह—विशुद्धेति ॥ २१ ॥ सीतापरिग्रहे भवद्वचनं

तु प्रधानहेतुरित्याह—अवश्यमिति ॥ वचनकरणे स्नेहः

सर्वपूज्यत्वं हितोपदेष्टृत्वं च हेतुरित्यर्थः ॥ २२ ॥

विदितं स्वेन विदितं । इदं उक्तं वचनं । उक्त्वा स्वकृ-

तेन कर्मणा करणेन महाबलैः कर्तृभिः प्रशस्यमानः

प्रियया समेत्य सीतां स्वसमीपमानीयेत्यर्थः ॥ २३ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे

रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकविंशत्यु-

त्तरशततमः सर्गः ॥ १२१ ॥

देवकार्यस्य कृतत्वात्रिदिवमाक्रमेति ब्रह्मणोक्तत्वा-

लोके धर्मसंस्थापनपरं रामद्वयं जानन् रुद्रस्तदनुम-

न्यते—एतच्छ्रुत्वादि ॥ १ ॥ पुष्कराक्ष पुण्डरी-

काक्ष । अनेन तस्य “यथा कथ्यासं पुण्डरीकमेवम

क्षिणी, पुरुषः पुण्डरीकाक्ष” इति श्रुतिस्मृतिभ्यामु-

दीरितस्य परब्रह्मासाधारणचिह्नस्य रामेरुद्रेण प्रति-

पादनाद्रामत्वेनावतीर्णो विष्णुरेव वेदान्तवेद्यं परब्र-

ह्मेत्युक्तं । श्रीनिवासत्वेन महाबलस्त्वं । विष्ट्या

भाग्येन । अस्माकमिति शेषः ॥ २ ॥ उक्तमेव विष्टु-

णोति—दिष्टयेति ॥ सर्वस्य लोकस्य रावणजं भयमेव

प्रवृद्धं तमः अपावृत्तं निरस्तं ॥ ३ ॥ आश्वासेत्या-

दिश्लोकत्रयमेकान्वयं ॥ यशस्विनीमिति कैकेयीवि-

शेषणं । तन्मूलत्वाद्वावणवधस्य तस्या यशस्वित्वं ।

लक्ष्मणमातरमित्यनेन सा लक्ष्मणस्नेहाद्विशेषतो बन्धो-

ति० वैकुण्ठं कातर्यपीडां । अनन्याहीति । “अर्धोवाएषथात्मनोयत्पत्नी” इति श्रुतेः ॥ शक्तिशक्तिसरतोरभेदाच्च । अनेनाभि-
दृष्टाया रावणस्पर्शावभावः स्पष्टमेवोक्तः ॥ २० ॥ इत्येकविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२१ ॥

ति० एतद्वाक्यं शुभला शुभदाहयासीताम्रीकरोम्येवेत्युक्तं वाक्यं शुभला । ततः सीताग्रहणनियोगानुष्ठानानन्तरं ॥ २० अनु-
भाषितं स्ववचनमनुसृत्य भाषितं । ततः तदनन्तरं । शुभतरं रामवाक्यस्य शुभलोके तद्व्युत्पादकवाक्येन प्रकृतोपयोगिनाऽति-
शुभेन भाषितव्यमिति शुभतरमित्युक्तमिति भावः ॥ १ ॥ स्त० दीनं पितृनाशेन तददर्शनेन च । कैकेयीयाश्वास्य अनेन रामप्रा-

[पा०] १ क. श. वैकुण्ठ. २ क. श. ट. भास्करस्य. ३ क. श. ट. नविहातुं मया वाक्या. ४ ख. घ. क. श. ज. ड.
ब. चोदितं. ५ ग. घ. लोकपालानामेवं. ६ क. श. ट. इत्येवमुक्त्वा विजयीमहाबलः. ख. इत्येवमुक्त्वा वचनं महाबलं. ७ क. च.
छ. श. ट. राघवेणानुभाषितं. ८ क. च. छ. श. ट. ततः शुभतरं. ९ ख. क. च. छ. श. ट. धर्महृतांवर.

प्राप्य राज्यमयोध्यायां नन्दयित्वा सुहृज्जनम् ॥ इक्ष्वाकूणां कुले वंशं स्थापयित्वा महाबल ॥ ५ ॥
 इष्ट्वा तुरगमेधेन प्राप्य चानुत्तमं यशः ॥ ब्राह्मणेभ्यो धनं दत्त्वा त्रिदिवं गन्तुमर्हसि ॥ ६ ॥
 एष राजा विमानस्थः पिता दशरथस्तव ॥ काकुत्स्थ मानुषे लोके गुरुस्तव महायशः ॥ ७ ॥
 इन्द्रलोकं गतः श्रीमांस्त्वया पुत्रेण तारितः ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा त्वमेनमभिवादय ॥ ८ ॥
 महादेववचः श्रुत्वा काकुत्स्थः सहलक्ष्मणः ॥ विमानशिखरस्थस्य प्रणाममकरोत्पितुः ॥ ९ ॥
 दीप्यमानं स्वया लक्ष्म्या विरजोम्बरधारिणम् ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा ददर्श पितरं विभुः ॥ १० ॥
 हर्षेण महताऽऽविष्टो विमानस्थो महीपतिः ॥ प्राणैः त्रियतरं दृष्ट्वा पुत्रं दशरथस्तदा ॥ ११ ॥
 औरोप्याङ्गं महाबाहुर्वरासनगतः प्रभुः ॥ बाहुभ्यां संपरिष्वज्य ततो वाक्यं समाददे ॥ १२ ॥
 ॥ मे स्वर्गो बहुमतः संमानश्च सुरैर्षभिः ॥ त्वया राम विहीनस्य सत्यं प्रतिशृणोमि ते ॥ १३ ॥
 अद्य त्वां निहतामित्रं दृष्ट्वा संपूर्णमानसम् ॥ निस्तीर्णवनवासं च प्रीतिरासीत्परा मम ॥ १४ ॥
 कैकेय्या यानि चोक्तानि वाक्यानि वदतां वर ॥ तव प्रवाजनाथानि स्थितानि हृदये मम ॥ १५ ॥
 त्वां तु दृष्ट्वा कुशलिनं परिष्वज्य सलक्ष्मणम् ॥ अद्य दुःखादिमुक्तोऽसि नीहारादिव भास्करः ॥ १६ ॥
 तारितोऽहं त्वया पुत्र सुपुत्रेण महात्मना ॥ अष्टावक्रेण धर्मात्मा तैरितो ब्राह्मणो यथा ॥ १७ ॥

त्युक्तं । अयोध्यायां सुहृज्जनं नन्दयित्वेत्यन्वयः ।
 वंशं पुत्रपौत्रादिपरम्परां । इक्ष्वाकूणां कुले इक्ष्वाकु-
 कुलनिमित्तं । स्थापयित्वा । प्राप्य चानुत्तमं यश इति
 तुरगमेधफलोक्तिः । आश्वास्येत्यादिना “ दशवर्षस-
 दृक्षाणि दशवर्षशतानि च । वत्स्यामि मानुषे लोके ”
 इत्यवतारात्पूर्वं तत्कृतां प्रतिज्ञामनुसृत्यरुद्रेणोक्तं ॥ ४
 —६ ॥ एष इत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ देवदेवप-
 रिग्रहेणापरिज्ञायमानत्वात् पुरस्थितोऽप्येष इत्यङ्गुल्या
 निर्विड्यते । मानुषेलोके गुरुस्त्वनेन, “ पिता

पुत्रेण पितृमान् योनियोनौ ” इति श्रुतिरुपबृंहिता ॥ ७
 —१० ॥ हर्षेणेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ पुत्रं रामं
 ॥ ११—१२ ॥ सुरर्षिभिः संमानः देवर्षिभिः संमा-
 नोपि ॥ १३—१४ ॥ हृदये स्थितानि । न विस्मरा-
 मीत्यर्थः । तेन दुःखितोभूवमिति सूचितं ॥ १५ ॥
 सलक्ष्मणमित्यनेन द्वितीयपरिष्वङ्गे लक्ष्मणोपि विष-
 यीकृत इत्युच्यते ॥ १६ ॥ तारितोऽहं स्थितिः ॥ कहो-
 लो नाम ऋषिरष्टावक्रेण तारित इतीयं कथा भार-

वण्यस्येवतद्मात्सर्वस्वचनिस्तीमत्यास्त्राभुतत्वेनैतदाश्वासनाशंसनंमुष्माभाषवस्तुयादितियेत्यति ॥ ४ ॥ ति० तुरगमे-
 धेनेष्ट्वा भगवन्तंप्रजापतिमितिशेषः । अनुत्तमंयशः ‘महद्यशः’ इत्यादिकंप्रजापतिनाम । ‘तस्यनाममहद्यशः’ इतिश्रुतेः ।
 अश्वमेधफलंचतप्राप्तिरेव । ‘प्रजापतिंवा एषईप्सतीत्याहुः’, योश्वमेधेनयजते’ इतिश्रुतेरितिकतकः । त्रिदिवं भूखःपदापेक्षया
 तृतीयंविष्वज्जालोकं ॥ स्त० तुरगमेधेन अश्वमेधेन । इष्ट्वा संपूज्य । स्वात्मानमितिशेषः । अनुत्तमं महत् । यशः कीर्तिविशेषः ।
 ‘दिक्षुयानाद्यशःश्लोकं’ इतिच्छान्दोग्यभाष्योक्तेः । प्राप्य त्रिदिवं श्वेतद्वीपानन्तासनवैकुण्ठाख्यप्रकाशमानलोकप्रयं । अनुत्तमं
 यशः तन्नामकंप्रजापतिं स्वमेवेष्ट्वा हेप्राप्य सर्वैःसर्वकर्मैभिःप्राप्यराम । शिष्टमविशिष्टं । ‘तस्यनाममहद्यशः’—‘प्रजापतिंवा-
 एषईप्सतियोश्वमेधेनयजते’ इतिश्रुतिभ्यां ॥ ६ ॥ स्त० मानुषेलोके लीलागृहीतमानुषदेहविषये । तवपिता । मानुषेलोके मनु-
 ष्यलोकइतिवा । किंचिदालस्यस्वाकारतया एषइत्यङ्गुल्यानिर्देशइतिशेषः । गुरुस्त्वनेतिरामसंबोधनं । गुरुस्तव ब्रह्मादिमहाजनस्तुत्य ।
 एतेननुशुर्विति तवेतिचाधिकमितिमिन्तव्यं । गुरुस्त्वममहायश इति दशरथविशेषणंवा । गुरुस्त्वमेव बहुभिःस्तुतेषुमहायशः तदपे-
 क्षयाऽतियशस्वीतिवा । ‘जनिताचोपनेताचयशश्चविद्याप्रयच्छति । अत्रदाताभ्रभ्रातापञ्चैतेपितरःस्मृताः’ इतिगुणलस्यपितृप-
 दार्थतानतिरेकात् ॥ ७ ॥ स्त० सुरर्षभैःसमानः बहुमानसहितोपियोऽहं तस्यमेस्वर्गोनबहुमतः ॥ १३ ॥ स्त० अष्टावक्रेण
 तन्नामकपुत्रेण । जनकसभायांस्वपितृपराजयकारिणंबन्दिनंजिलाकहोलोब्राह्मणः तन्नामकोष्ठावकपितायथातारितस्तथा । तदुक्तं
 भारतेवनपर्वणि—‘कहोलउवाच । इत्यर्थमिच्छन्तिस्तुताजना जनक कर्मणा । यदहंनारायणकर्तुंतत्पुनःकृतवानमम ।’ इति ॥ १७ ॥

[पा०] १ ख. ग. ह. छ. झ. ट. मयोध्यां च. २ क. च. छ. झ. ट. औरोप्याङ्गे. ३ घ. महाबाहुर्वरा. ४ ख. ग. ह. छ. झ. न. ट. समानं बहुमतैः. ५ क. च. छ. झ. न. ट. कहोलोब्राह्मणो यथा.

इदानीं तु विजानामि यथा सौम्य सुरेश्वरैः ॥ वधार्थं रावणस्येदं विहितं पुरुषोत्तम ॥ १८ ॥
 सिद्धार्था खलु कौसल्या या त्वां राम गृहं गतम् ॥ वनाभिषुचं संहृष्टा द्रक्ष्यत्यरिनिषूदन ॥ १९ ॥
 सिद्धार्थाः खलु ते राम नरा ये त्वां पुरीं गतम् ॥ जलैर्द्रुमभिषिक्तं च द्रक्ष्यन्ति वसुधाधिपम् ॥ २० ॥
 अनुरक्तेन बलिना शुचिना धर्मचारिणा ॥ इच्छामि त्वामहं द्रष्टुं भरतेन समागतम् ॥ २१ ॥
 चतुर्दश समाः सौम्य वने निर्यापितास्त्वया ॥ वसता सीतया सार्धं लक्ष्मणेन च धीमता ॥ २२ ॥
 निवृत्तवनवासोसि प्रतिज्ञा सफला कृता ॥ रावणं च रणे हत्वा देवास्ते परिवोषिताः ॥ २३ ॥
 कृतं कर्म यशः श्लाघ्यं प्राप्तं ते शत्रुसूदन ॥ आत्मीः सह राज्यस्यो दीर्घमायुरवाप्नुहि ॥
 इति ब्रुवाणं राजानं रामः प्राञ्जलिरब्रवीत् ॥ २४ ॥
 कुरु प्रसादं धर्मज्ञ कैकेय्या भरतस्य च ॥ सपुत्रां त्वां त्यजामीति यदुक्ता केकयी त्वया ॥ २५ ॥
 स शापः केकयीं घोरः सपुत्रां न स्पृशेत्प्रभो ॥ २६ ॥
 स तथेति महाराजो राममुक्त्वा कृताञ्जलिम् ॥ लक्ष्मणं च परिष्वज्य पुनर्वान्वयमुवाच ह ॥ २७ ॥
 रामं शुश्रूषता भक्त्या वैदेह्या सह सीतया ॥ कृता मम महाप्रीतिः प्राप्तं धर्मफलं च ते ॥ २८ ॥
 धर्मं प्राप्स्यसि धर्मज्ञ यशश्च विपुलं भुवि ॥ रामे प्रसन्ने स्वर्गं च महिमानं तथैव च ॥ २९ ॥
 रामं शुश्रूष भद्रं ते सुमित्रानन्दवर्धन ॥ रामः सर्वस्य लोकस्य शुभेष्वभिरतः सदा ॥ ३० ॥
 एते सेन्द्रास्त्रयो लोकाः सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ अभिगम्य महींत्मानमर्चन्ति पुरुषोत्तमम् ॥ ३१ ॥
 एतत्तदुक्तमन्यक्तमक्षरं ब्रह्म निर्मितम् ॥ देवानां हृदयं सौम्यं गुह्यं रामः परन्तपः ॥ ३२ ॥

तोक्ता ॥ १७ ॥ रावणस्य वधार्थं सुरेश्वरैरिदमभिषेक-
 विधेयं कर्म यथा विहितं तथा इदानीमेव जानामि ।
 पुरुषोत्तमेत्यनेन भवान्विष्णुरेव रावणवधार्थं मनुष्य-
 त्वंगत इत्युच्यते ॥ १८ ॥ सिद्धार्था कृतार्था । मम स्वर्ग-
 सुखादपि तस्याः सुखमधिकमिति भावः ॥ १९—२० ॥
 अनुरक्तेनेति ॥ अवश्यं राम भरतं प्राप्नुहीति
 भावः ॥ २१—२४ ॥ कैकेय्या भरतस्य च कैकेय्यां
 भरते चेत्यर्थः । संबन्धसामान्ये षष्ठी । यस्मादुक्ता
 तस्मात् प्रसादं कुर्वसि संबन्धः ॥ २५ ॥ स शाप
 इत्यर्धमेकं वाक्यं ॥ शापः संबन्धविच्छेदरूपः
 ॥ २६—२७ ॥ सीतया सह रामं शुश्रूषतेत्यन्वयः

॥ २८ ॥ स्वर्गं सुखं । लक्ष्मणस्यापि विष्ण्ववतारत्वं
 न जानाति दशरथः । महिमानं महत्त्वं ॥ २९—३० ॥
 रामस्य सर्वोत्तमत्वं शिष्टाचारेण दर्शयति—एत इति ।
 अर्चन्तीतिगिजभाव आर्षः । एत इति हस्तनिर्देशेन
 रुद्रोप्यन्तर्गतः ॥ ३१ ॥ देवानां हृदयं सर्वदेवान्त-
 र्यामी । वेदानामिति पाठे वेदतात्पर्यभूतं । उभयथा-
 प्यग्रीन्द्रादिरूपेण सर्वकर्मसमाराध्यमित्यर्थः । गुह्यं
 साक्षादुपनिषद्वेद्यं । अन्यक्तं भक्तिशून्यैर्दुर्ज्ञेयं । अक्षरं
 ब्रह्माविकाररहितं । तदेतत् ब्रह्म रामः रामरूपेण
 निर्मितं । रामरूपेणावतीर्णं । इति उक्तं । ब्रह्माविमि-

ति० विहितं पुरुषोत्तमं आच्छादितं । मनुष्यत्वेनेतिशेषः ॥ १८ ॥ स्त्र० रामेप्रसन्ने 'किमलभ्यंभगवतिप्रसन्नैशीनिकेतने'
 इत्यादेः ॥ १९ ॥ ति० एतत् रामरूपं वस्तु । तज्जानीहीतिशेषः । यदेवानांहृदयमुक्तं 'देवानांहृदयं ब्रह्मविन्दत्' इतिश्रु-
 त्वादेवहृदयत्वेनोपदिष्टं । तथादेवानांगुह्यं । 'एतद्वैमहोपनिषद्वेदानांगुह्यं' इतिश्रुत्यादेवगुह्यत्वेनोपदिष्टं । ब्रह्मसंमितं ब्रह्मणा
 'अन्तरस्त्रिभिर्लोकाः' इत्यादिश्रुत्याप्रतिपादितं । अक्षरं अक्षेपजगत्कारणतयानित्यं ब्रह्मास्तिब्रह्मशब्दतन्त्रे ॥ ३१ ॥ ति०

[पा०] १ क. छ. झ. न. ट. रावणस्येदं विहितं पुरुषोत्तमं. ख. रावणस्येदं विहितं पुरुषोत्तमं. २ क.—घ. द्रक्ष्यते शत्रु-
 सूदन. ट. द्रक्ष्यते शत्रुसूदनं. ३ क. ट. राज्येनैवाभिषिक्तं च. झ. राज्येनैवाभिषिक्तं च द्रक्ष्यन्ते. ४ क. ब्रह्मचारिणा. ५ क.
 झ. ट. मत्प्रीत्यालक्ष्मणेन च. ६ घ. निवृत्तवनवासश्च. ७ ग. वाक्यमभाषत. ८ क. ख. ट. तथोत्तमं. झ. तथोत्तरं. ९ क.
 झ. ट. हितेष्वभिरतः. छ. न. सुखेष्वभिरतः. १० क. झ. न. अभिवाच. ११ घ. महात्मानंस्तुवन्ति. १२ ख. ग. घ. छ.
 न. मन्वर्थं. १३ क. झ. घ. ट. ब्रह्मसंमितं.

अवाप्तं धर्मचरणं यशश्च विपुलं त्वया ॥ रामं शुश्रूषता भक्त्या वैदेह्या सह सीतया ॥ ३३ ॥
 स तथोक्त्वा महाबाहुर्लक्ष्मणं प्राञ्जलिं स्थितम् ॥ उवाच राजा धर्मात्मा वैदेहीं वचनं शुभम् ॥ ३४ ॥
 कर्तव्यो न तु वैदेहि मनुस्स्यागमिमं प्रति ॥ रामेण त्वद्विशुद्ध्यर्थं कृतमेतद्वितैषिणा ॥ ३५ ॥
 [सुदुष्करमिदं पुत्रि तव चारित्रलक्षणम् । कृतं यत्तेऽन्यतारीणां यशो ह्यभिभविष्यति] ॥ ३६ ॥
 न त्वं सुधु समाधेया पतिशुश्रूषणं प्रति ॥ अवश्यं तु मया वाच्यमेव ते दैवतं परम् ॥ ३७ ॥
 इति प्रतिसमादिश्य पुत्रौ सीतां तथा सुषाम् ॥ इन्द्रलोकं विमानेन ययौ दैशरथो ज्वलन् ॥ ३८ ॥
 [विमानमास्थाय महानुभावः श्रिया च संहृष्टतनुर्नृपोत्तमः ॥

आमन्त्र्य पुत्रौ सह सीतया च जगाम देवप्रवरस्य लोकम् ॥ ३९ ॥]

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकान्वे युद्धकाण्डे द्वाविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२२ ॥

त्रयोविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२३ ॥

इम्रेण रामप्रार्थनयातंप्रति स्रुतविकलाङ्गवानराणामांपुनर्जीवनावैकल्यस्वाकलयति सरितरुसार्वकालिकसलिलफलसह-
 क्षिप्तचक्रवर्णचरदानपूर्वकं सुरगणैः सहस्रगंगमनम् ॥ १ ॥ रामेण सुरपतिसमुज्जीवितामिकलवानरसिंहैः सह हर्षा-
 विगमः ॥ २ ॥

अतिघाते तु काकुत्स्थे महेन्द्रः पाकशासनः ॥ अजवीत्परमप्रीतो राघवं प्राञ्जलिं स्थितम् ॥ १ ॥
 अमोघं दर्शनं राम तवास्माकं परन्तप ॥ प्रीतियुक्ताः सा तेन त्वं ब्रूहि यन्मेनसेच्छसि ॥ २ ॥

रिति शेषः ॥ ३२—३६ ॥ न समाधेया नोपदे-
 ष्यया ॥ ३७—३९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते
 श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्या-
 ख्याने द्वाविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२२ ॥

अयेन्द्रानुशासनं—प्रतिप्रयात इत्यादि ॥ काकु-
 त्स्थे दशरथे । महेन्द्रः लब्धमहेन्द्रभावः ॥ १ ॥
 तवास्माकं दर्शनं । अस्मत्कर्तृकं दर्शनं दशरथपुत्रका-
 मेष्टिकालिकं । अमोघं रावणवधपर्यन्तं जातमित्यर्थः ।
 तेन प्रीतियुक्त्वेन यत् प्रत्युपकाररूपं कार्यमिच्छसि

एवंभूतो रामो वद्वादिभिस्तत्समक्षमेषोक्तः । अतएवंशुश्रूषतालयासर्वधर्माचरणंप्राप्तं । ब्रह्महर्षमेतसर्वधर्मान्तर्भावस्यसंज्ञाविद्या-
 यास्तुक्त्वादिति भावः ॥ ३३ ॥ इति द्वाविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२२ ॥

ति० काकुत्स्थे दशरथे । महेन्द्रः तत्सहितो ब्रह्मोत्तरः । सत्यसंकल्पसत्यतस्मिन्नेव प्रसिद्धे । वानराणां संकल्पमात्रेणोत्थानस्य
 वक्ष्यमाणत्वात् । भारतेषु “ तत्स्तेष्वङ्गनामोक्तेषु तिवचनेतदा । समुत्पद्यमानं ह्यराजवानरालम्बचेतसः ” इत्युक्तं पाशेपि
 ‘ पितामहवराचूर्णजीवयामासतामृप ’ प्राञ्जलिं स्थितं राघवं प्रतीतिशेषः ॥ स० महेन्द्रः पाकशासन इत्यत्र महेन्द्रशब्देन सर्वस्वामि-
 त्वेन ब्रह्माश्रयः । अत्रोत्तरश्लोकेषु विद्यमानाः पाकशासनादयः शब्दाः अर्थोभाषयन्ताः । तथाच पाकशासनसहितो ब्रह्मोवाचेति
 लभ्यते । अतो न भारतादिविषयादः । यथोक्तं भारते—“ तमुवाच ततो ब्रह्मा देवैः शक्रपुरोगमैः । कौसल्यामातृष्टिं स्तेवराज्यददा-
 मिकान् । जवेरामः स्थितिधर्मे शङ्खमिथापराजयम् । राक्षसैर्निहतानो च वानराणां समुत्थितिम् । तत्स्तेष्वङ्गनामोक्तेषु तिवचनेतदा ।
 समुत्पद्यमानं ह्यराजवानरालम्बचेतसः ” इति । पाशेच—“ पितामहवराचूर्णजीवयामासतामृप ” इति । ननु ब्रह्मिन्ममात्रेण चराचर-
 जगत्स्रष्ट्यादिकर्तृत्वात्सकथं ब्रह्मवरादानरोजीवनादिकमिति चेदुच्यते । प्रादुर्भावेषु ब्रह्माननार्थब्रह्मणे दत्तस्य वरस्य रक्षणार्थं च तथा-
 नेदमस्यावक्ष्यकत्वात्नेदमतुपपन्नं । यथोक्तं शान्तीमोक्षधर्मेषु “ मया सृष्टः पुरा ब्रह्मा ” इत्यारभ्य ‘ अनुशास्यत्सत्त्वात् ब्रह्मत्रियोज्यश्च सु-
 तो यथा । एतां ध्यान्यांश्च रचिराङ्गणेऽमिते जने । अहं दत्त्वा वरान्नीतो निवृत्तिपरमोऽभव ’ इति भगवद्ब्रह्मचरं । एतेन प्राञ्जलिं स्थितं

[पा०] १ अ. एवञ्शुश्रूषताम्यग्रं. अ. ट. रामञ्शुश्रूषताम्यग्रं. २ अयं श्लोकः क. झ. ट. पाठेषु दृश्यते. ३ क. झ. ट.
 मलंकारं. ४ क. झ. ट. सीतां चराचरः. ५ क. झ. ट. दशरथोत्पः. ६ अयं श्लोकः क. झ. ट. पाठेषु दृश्यते. ७ क.—ट.
 प्रतिप्रयाते. ८ क. झ. ट. नरधर्म. ९ क. झ. ट. न्यनसेषितं.

एवमुक्तस्तु काकुत्स्थः प्रत्युवाच कृताञ्जलिः ॥ लक्ष्मणेन सह आत्रा सीतया सह मार्यया ॥ ३ ॥
 यदि प्रीतिः समुत्पन्ना मयि सर्वसुरेश्वर ॥ वक्ष्यामि कुरु ते सत्त्वं वचनं वदतां वर ॥ ४ ॥
 मम हेतोः पराकान्ता ये गता यमसादनम् ॥ ते सर्वे जीवितं प्राप्य समुत्तिष्ठन्तु वानराः ॥ ५ ॥
 मर्कते विप्रयुक्ता ये पुत्रैर्दारैश्च वानराः ॥ मत्प्रियेष्वभियुक्ताश्च न मृत्युं गणयन्ति च ॥
 त्वत्प्रसादात्समेयुस्ते वरमेतदहं वृणे ॥ ६ ॥
 नीरुजो निर्व्रणाश्चैव संपन्नबलपौरुषान् ॥ गोलाङ्गुलीस्तथैवर्क्षान्द्रष्टुमिच्छामि मानद ॥ ७ ॥
 अकाले चापि ध्रुव्यानि मूलानि च फलानि च ॥ नद्यश्च विमलास्तत्र तिष्ठेयुर्वत्र वानराः ॥ ८ ॥
 श्रुत्वा तु वचनं तस्य राघवस्य महात्मनः ॥ महेन्द्रः प्रत्युवाचेदं वचनं प्रीतिलक्षणम् ॥ ९ ॥
 महानयं वरस्तात त्वयोक्तो रघुनन्दन ॥ द्विर्यथा नोक्तपूर्वं हि तस्मादेतद्भविष्यति ॥ १० ॥
 समुत्थास्यन्ति हरयो ये हता युधि राक्षसैः ॥ ऋक्षाश्च सहगोपुच्छा निकृत्ताननवाहवः ॥ ११ ॥
 नीरुजो निर्व्रणाश्चैव संपन्नबलपौरुषाः ॥ समुत्थास्यन्ति हरयः सुप्ता निद्राक्षये यथा ॥ १२ ॥
 मुहूर्त्तान्धैश्चैव ज्ञातिभिः स्वजनैरपि ॥ सर्वे एव समेष्यन्ति संयुक्ताः परया मुदा ॥ १३ ॥
 अकाले पुष्पशबलाः फलवन्तश्च पादपाः ॥ भविष्यन्ति महेष्वास नद्यश्च सलिलायुताः ॥ १४ ॥
 सत्रणैः प्रथमं गात्रैः संवृत्तैर्निर्व्रणैः पुनः ॥ १५ ॥
 ततः समुत्थिताः सर्वे सुप्तेषु हरिपुङ्गवाः ॥ बभूवुर्वानराः सर्वे किमेतदिति विस्मिताः ॥ १६ ॥
 ते सर्वे वानरास्तस्यै राघवावाभ्यवादयन् ॥ १७ ॥
 काकुत्स्थं परिपूर्णार्थं दृष्ट्वा सर्वे सुरोत्तमाः ॥ ऊचुस्ते प्रथमं स्तुत्वा स्तवार्हं सहलक्ष्मणम् ॥ १८ ॥
 गच्छायोध्यामितो वीर विसर्जय च वानरान् ॥ मैथिलीं सान्त्वयस्वैनमनुरक्तां तपस्विनीम् ॥ १९ ॥

तद्ब्रूहि । केचित्तुलत्कर्तृकमस्मद्विषयं दर्शनमित्यर्थः
 इत्याहुः ॥ २—५ ॥ मर्कत इत्यादिसार्धश्लोकमेकं
 वाक्यं ॥ मत्प्रियेषु अभियुक्ता निरताः । समेयुरि-
 त्यत्र पुत्रैर्दारैश्चेत्यावर्तनीयं ॥ ६ ॥ नीरुजः निष्पी-
 दान् ॥ ७ ॥ विमलाः विमलोदकाः ॥ ८ ॥ प्रीति-
 लक्ष्यतेनेनेति प्रीतिलक्षणं प्रीतिव्यञ्जकं ॥ ९ ॥
 महानयं वर इति वरस्य महत्त्वं इतस्ततो विप्रकीर्ण-
 करचरणपुच्छादिस्वस्वसंस्थानसंधानलोकान्तरगतान-
 यनादिरूपाघटितार्थघटितत्वं । द्विर्यथानोक्तपूर्वमिति ।

उक्तवचनस्य विपरीतं वचनान्तरं नोक्तपूर्वमित्यर्थः
 ॥ १०—१३ ॥ पुष्पशबलाः पुष्पैर्नानावर्णाः । सलि-
 लायुताः सलिलैर्व्याप्ताः ॥ १४ ॥ ये निहताः सत्र-
 णास्तेषां निर्व्रणत्वमनुगृह्णाति-सत्रणैरिति ॥ प्रथमं
 वरदानात्पूर्वं सत्रणैः अथ निर्व्रणैः संवृत्तैः निर्व्रणी-
 भूतैः गात्रैरुपलक्षिताः । वानरा भविष्यन्तीत्यनुकृत्य
 योजना ॥ १५ ॥ तत इति । अत्र क्रियाभेदात्सर्व-
 शब्दद्वयं । किमेतदिति । युद्धे मृतस्य कथमेवं जीव-
 नमित्यर्थः ॥ १६—१८ ॥ गच्छायोध्यामित्यादिसा-

इत्यादिसमाहितं ॥ १ ॥ रामानु० राघवावाभ्यवादयन् राघवमभ्यवादयमित्यर्थः । व्यस्येनद्वितीयार्थेचतुर्थः । द्वितीयां-
 याविभीषणाभिषेकसीताप्राप्तिदेवताप्रस्थापनानि ॥ १७ ॥

[पा०] १ एवमुक्तस्तुकाकुत्स्थ इति श्लोकस्थाने एवमुक्तो महेन्द्रेण प्रसन्नेन महात्मना । सुप्रसन्नमना हृद्यो वचनं प्राहराघवा-
 इति श्लोको क. झ. ट. पाठेषु दृश्यते. २ क. झ. ट. विपुलेश्वर. ३ ख. घ. ट. कुरुमे. ४ मर्कते विप्रयुक्ता इत्यधोपरि-तान्प्री-
 तमनसस्सर्वान्द्रष्टुमिच्छामि मानद । विकान्ताश्चापि श्वराश्च न मृत्युं गणयन्ति च । कृतयमाधिपताश्च जीवयैतान्पुरन्दर । इत्यर्थत्रयं
 क. ख. घ. च. छ. झ. न. ट. पाठेष्वधिकं दृश्यते. ५ ख. घ. ट. ध्वभिरकाश्च. ६ छ. झ. ज. गणयन्ति च. क. क. ट.
 गणयन्ति च. ७ क. क. छ. झ. न. ट. पुष्पाणि. ८ क. च. छ. झ. न. ट. समुत्तिष्ठन्तु ते सर्वे इत्याद्ये बुधि. ९ क. झ. ट.
 गात्रैरिदानीं निर्व्रणैः समैः. १० ख. क. छ. झ. य. किमेतदिति. ११ क. झ. न. ट. अनुवन्परमप्रीताः स्तुलारामं सलक्ष्मणं.
 ख. छ. ऊचुस्ते प्राजलिं रामं सहसीतं सलक्ष्मणं.

अनुम्रं च महात्मानं मातुः सर्वाः परन्तप ॥ १९ ॥

आतरं पश्य भरतं त्वच्छोकाद्गतधारिणम् ॥ अभिषेचय चात्मानं पौरान्गत्वा ग्रहर्षय ॥ २० ॥

एवंमुक्त्वा तमामभ्य रामं सौमित्रिणा सह ॥ विमानैः सूर्यसंकाशैर्हृष्टा जग्मुः सुरा दिवम् ॥ २१ ॥

अभिवाद्य च काकुत्स्थः सर्वास्तांस्त्रिदशोत्तमान् ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा वासमाज्ञापयत्तदा ॥ २२ ॥

ततस्तु सा लक्ष्मणरामपालिता महाचमूर्हृष्टजना यशस्विनी ॥

श्रिया ज्वलन्ती विरराज सर्वतो निशाप्रणीतेव हि शीतरश्मिना ॥ २३ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बुद्धकाण्डे त्रयोविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२३ ॥

चतुर्विंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२४ ॥

विभीषणेन रात्रौमुखसुखोत्थितरामं प्रति प्रभातेस्त्रीयवस्त्राभ्यङ्गरागाद्युपचाराङ्गीकरणप्रार्थना ॥ १ ॥ रामेणतं प्रति सुग्रीवादीनां तु उपचारकृष्णचोदनपूर्वकं भरतेन विना भोगाननुभवनरूपस्त्रीयमृतस्निवेदनेन सहायोभ्यां प्रति गमनत्वरान्विषेद-
नम् ॥ २ ॥ विभीषणेन तं प्रति पुष्पकविमानेन सत्त्वरमयोऽप्यप्रापणप्रतिष्ठानपूर्वकं कङ्कायां द्वित्रिदिशो वस्थानप्रार्थनेन सह तत्समीपं प्रति पुष्पकान्वयनम् ॥ ३ ॥

तां रात्रिमुषितं रामं सुखोत्थितमरिन्दमम् ॥ अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यं जयं पृष्ट्वा विभीषणः ॥ १ ॥

स्नानानि चाङ्गरागाणि वस्त्राभ्यामरणानि च ॥ चन्दनानि च दिव्यानि माल्यानि विविधानि च ॥ २ ॥

अलङ्कारविद्वेषमा नार्यः पद्मनिभेक्षणाः ॥ उपस्थितास्त्वां विधिवत्सोपयिष्यन्ति राघव ॥

प्रतिगृहीष्व तत्सर्वं मदनुग्रहकाम्यया ॥ ३ ॥

एवमुक्तस्तु काकुत्स्थः प्रत्युवाच विभीषणम् ॥ हरीन्सुग्रीवमुख्यांस्त्वं स्नानेनाभिनिमन्त्रय ॥ ४ ॥

स तु ताभ्यति धर्मात्मा मम हेतोः सुखोचितः ॥ सुकुमारो महाबाहुः कुमारः सत्यश्रवः ॥ ५ ॥

धर्मलोकद्वयमेकान्वयं ॥ त्वच्छोकात् त्वद्वियोगशो-
कात् ॥ १९—२१ ॥ वासमाज्ञापयत् वानराणा-
मिति शेषः ॥ २२ ॥ प्रणीता प्रकाशिता ॥ २३ ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
रत्नकिरीटारव्याने बुद्धकाण्डव्याख्याने त्रयोविंशत्यु-
त्तरशततमः सर्गः ॥ १२३ ॥

मित्यर्थः ॥ १ ॥ स्नानानीत्याविसार्धलोकद्वयमेका-
न्वयं ॥ स्नानानि स्नानीयजलानि । अत्र सर्वत्रेमा-
नीत्यनुषज्यते । अङ्गरागाणि कुकुमादीनि । माल्यानि
स्त्रजः । विधिवत् सोपचारमित्यर्थः ॥ २—३ ॥
सुग्रीवमुख्यान् सुग्रीवप्रमुखानेव हरीन् । स्नानेन
स्नानेन हेतुना । अभिनिमन्त्रय ॥ ४ ॥ त्वां विना-
तेषामभ्यङ्गे किं कारणमित्यत आह—सत्त्विति ॥ सः

सर्वदा मनसि परिवर्तमानः । धर्मात्मा ताम्यति ।
धर्माचरणेनैव ताम्यतीति भावः । मम हेतोः मला-

अथ रामस्य विभीषणसत्कारः—तां रात्रिमित्यादि ।
तां रात्रिं । यस्मिन्दिने ब्रह्मादयो निर्जग्मुः तां रात्रि-

ति० येन्यस्ततृष्टयाङ्ग्रेण सर्वसमुत्थानं कृतमिति वदन्ति तत्पक्षेऽपि रावणसंस्कारदिने सर्वरक्षसां दाहादि संस्कारपूर्वकं भस्मनः समुद्रे प्रक्षे-
पाद्यतदुत्थानशङ्का । पूर्वबुद्धकालेव भूतानां समुद्रे प्रक्षेप इति मूल एव पूर्वमुक्तत्वाच्च । अन्येतु सङ्कोकस्तत्राधुनिकप्रक्षिप्तः । नद्योष-
धिगन्धमात्रेण सर्वेषां विशाल्यता । किंतु चूर्णाकृत्य तस्य दानेनेति प्रागेवोक्तं । तथा च तदभावात् तेषां विशाल्यता । सूतानां गन्धाघ्राणा-
भावाच्च । रावणस्य तथाऽऽज्ञाया अप्रवणान् चेत्याहुः ॥ २३ ॥ इति त्रयोविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२३ ॥

शि० सुखोदितं सुखकथनविशिष्टं यथाभवति तथा उपतिरामजयं पृष्ट्वाऽब्रवीत् ॥ स० सुखोदितं सुखमुदितं उदयः स्वप्रबोधः

[पा०] १ क. झ. ट. एवमुक्त्वा सहस्राशोरामसौ मित्रिणा सह । विमानैः सूर्यसंकाशैर्यौ हृष्टः सुरैस्सह. २ ख. सुखमुत्तम-
रिदनं. क. झ. च. ट. सुखोदितं. घ. च. सुखोदितं. ३ क. च. छ. झ. न. ट. निदधैताः. ४ घ. नृग्रीवमित्रास्त्वं. ५ झ.
झ. ट. महाबाहुर्वरतः.

तं विना केकयीपुत्रं भरतं धर्मचारिणम् ॥ न मे स्नानं बहुमतं वैष्णव्याभरणानि च ॥ ६ ॥
 ईत एव पथा क्षिप्रं प्रतिगच्छामि तां पुरीम् ॥ अयोध्यामागतो ह्येष पन्थाः परमदुर्गमः ॥ ७ ॥
 एवमुक्तस्तु काकुत्स्थं प्रत्युवाच विभीषणः ॥ अह्ना त्वां प्रापयिष्यामि तां पुरीं पार्थिवात्मज ॥ ८ ॥
 पुष्पकं नाम भद्रं ते विमानं सूर्यसन्निभम् ॥ मम भ्रातुः कुबेरस्य रावणेनाहृतं बलात् ॥ ९ ॥
 हृतं निर्जित्य संग्रामे कामग्रं दिव्यमुत्तमम् ॥ त्वदर्थे पालितं चैतत्पिष्टृतुलविक्रम ॥ १० ॥
 तदिदं मेघसंकाशं विमानमिह तिष्ठति ॥ तेन यास्यसि यानेन त्वमयोध्यां गतंज्वरः ॥ ११ ॥
 अहं ते यद्यनुग्राहो यदि स्मरसि मे गुणान् ॥ वस तावदिह प्राप्त्य यद्यस्ति मयि सौहृदम् ॥ १२ ॥
 लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा वैदेह्या चापि भार्यया ॥ अर्चितः सर्वकामैस्त्वं ततो राम गमिष्यसि ॥ १३ ॥
 प्रीतियुक्तस्य मे राम ससैन्यः ससुहृद्व्रणः ॥ सत्क्रियां विहितां तावद्गृहाण त्वं मयोद्यताम् ॥ १४ ॥
 प्रणयाद्बहुमानाश्च सौहृदेन च राघव ॥ प्रसादयामि प्रेष्योऽहं न खल्वज्ञापयामि ते ॥ १५ ॥
 एवमुक्तस्ततो रामः प्रत्युवाच विभीषणम् ॥ रक्षसां वानराणां च सर्वेषां चोपशृण्वताम् ॥ १६ ॥
 पूजितोऽहं त्वया सौम्य साचिव्येन परन्तप ॥ सर्वात्मना च चेष्टाभिः सौहृदेनोत्तमेन च ॥ १७ ॥
 न खल्वेतन्न कुर्यां ते वचनं राक्षसेश्वर ॥ तं तु मे आतरं द्रष्टुं भरतं त्वरते मनः ॥ १८ ॥

भार्यमित्यर्थः । सत्यसंश्रयः । “चतुर्दशे हि संपूर्णे वर्षेहनि रघूत्तम । न द्रक्ष्यामि यदि त्वां हि प्रवेक्ष्यामि हुताशनं” इति कृतप्रतिज्ञः ॥ ५ ॥ तं विना स्नानोपकरणं विना । स्नानं कथं कार्यं । केकयीपुत्रं मय्यमात्वा तस्मिन् यदुःस्वमकरोत् तत्किं मयापि कर्तव्यं । भरतं राक्षसमया च विरहितं राक्ष्यं सम्यक्कृतवन्तं । धर्मचारिणं मद्द्वियोगेन बहुव्रतपरे तस्मिन् कथं मया व्रतत्यागः कर्तुं युक्त इति भावः । न मे स्नानं बहुमतं । प्रथमं मे स्नानमेव नेष्टं कथं तदनन्तरभावीनि वस्त्रादीनि ॥ ६ ॥ इत एवेति । अनेन पथा येनाहमागतस्तेनेत्यर्थः । एष इति हस्तनिर्देशपूर्वकमुच्यते । अयोध्यां आगतः प्राप्तः अयमयोध्यामार्गः । तेन क्षिप्रं तां प्रति गच्छामीत्यर्थः । परमदुर्गमः अतिदूरत्वादिति भावः ॥ ७ ॥ मार्गस्य परमदुर्गमत्वमात्रं परिहर्तुमाह—एवमुक्तस्त्विति । अह्नात्वमित्यादिसार्धश्लोकत्रयमेकान्वयः ॥ किं राघवेन चौर्ये-

णापहृतमित्यत्राह—आहृतं निर्जितेति । तर्हि कुबेरस्य समागताय तत्किमर्थं न दत्तमित्यत्राह—त्वदर्थ इति ॥ त्वदर्थे त्वद्गमनार्थे । पालितमिति । न दत्तमित्यर्थः । यद्वा त्वदर्थे त्वत्पूजार्थमेव । मेघसंकाशमिति त्रेगेदृष्टान्तः ॥ ८—११ ॥ स्नानाकरणे द्वित्रिदिनमात्रस्थितिं याचते—अहं त इत्यादिनाचतुःश्लोक्येकान्वया । गुणान् भक्त्यादिगुणान् । सर्वकामैः भूषणादिभिः । विहितां मया कृतां । उद्यतां । इतः परं नोद्योगः कार्यः येन विलम्बः स्यात् । किंतु पूर्वमेव समुद्युक्तमित्यर्थः । निर्वन्धदोषं परिहरति—प्रणयादिति । प्रणयात् मद्वाक्यमवश्यं श्रोष्यतीति विश्वम्भात् । बहुमानात् खलुतलालनात् । सौहृदेन भक्त्या । प्रसादयामि प्रार्थयामि ॥ १२—१५ ॥ उपशृण्वताम् उपशृण्वत्सु । भावलक्षणे षष्ठी ॥ १६ ॥ साचिव्येन साहाय्येन । चेष्टाभिः पौरुषैः । सर्वासनां पूजित इत्यन्वयः ॥ १७ ॥ न खल्वेतदित्यातिश्लोकत्रयमेका-

सुर्योदयोवायस्यतं । सुखप्रबुद्धमित्यर्थः । जयं पृष्ट्वा जयेतिसन्दमुक्ता ॥ १ ॥ ति० उद्धायावर्तमानस्यापि पुष्पकस्यात्युन्नतत्वेन बहिःस्थितैरपि दृश्यमानत्वादिति प्रत्यक्षवन्निर्देशः ॥ ११ ॥ स्० हे राम प्रीतियुक्तस्य पुरुषस्य चाक्षविहितां मया उद्यतां कार्यतया उद्युक्तां सत्क्रियां । मे अव्ययं । भक्तः । गृहाण । मे ममेति वा । न च रामे लस्यामन्वितत्वेनापि विधानात् न च पदत्वेन पदात्परत्वाभावात् कथं इत्यादेश इति वाच्यं । सत्क्रियामिति पदवाच्यत्वेनादेशसंभवाद ॥ शि० प्रीतियुक्तस्य मे प्रार्थनयेति शेषः । मया उद्यतां प्रकृतां । विहितां उचितां सत्क्रियां गृहाण ॥ १४ ॥

[पा०] १ अ. नवज्ञाभरणानि च. २ क. झ. ट. एतत्पश्यथाक्षिप्रं. ३ क. झ. ट. अयोध्यागच्छतोद्योष. ४ क. झ. ट. रावणेन बलीयसा. ५ क. झ. येन. ६ अ. गतव्ययः. ७ क. छ. झ. ज. ट. प्रीतियुक्तस्य विहितां ससैन्यस्तसुहृद्व्रणः । सत्क्रियां राममेतावत्. ८ क.—क. झ. ट. सर्वेषामेव शृण्वतां. ९ ख. ग. क.—ट. लयावीर. १० झ. ट. सौहृदेन परेण च.

मां निवर्तयितुं योसौ चित्रकूटमुपागतः ॥ शिरसा याचतो यस्य वचनं न कृतं मया ॥ १९ ॥
 कौसल्यां च सुमित्रां च कैकेयीं च यशस्विनीम् ॥ गुरुंश्च सुहृदश्चैव पौरांश्च तनयैः सह ॥ २० ॥
 उपस्थापय मे क्षिप्रं विमानं राक्षसेश्वर ॥ कृतकार्यस्य मे वासः कथं सिद्धिर्ह संमतः ॥ २१ ॥
 अनुजानीहि मां सौम्य पूजितोऽस्मि विभीषण ॥ मन्युर्न खलु कर्तव्यस्त्वरितं त्वाऽनुमानये ॥ २२ ॥
 राघवस्य वचः श्रुत्वा राक्षसेन्द्रो विभीषणः ॥ तं विमानं समादाय तूर्णं प्रतिनिवर्तत ॥ २३ ॥
 ततः काञ्चनचित्राङ्गं वैदूर्यमयवेदिकम् ॥ कूटागारैः परिक्षिप्तं सर्वतो रजतप्रभम् ॥ २४ ॥
 पाण्डुराभिः पताकाभिर्ध्वजैश्च समलंकृतम् ॥ शोभितं काञ्चनैर्हर्म्यैर्हेमपद्मविभूषितम् ॥ २५ ॥
 प्रकीर्णं किङ्किणीजालैर्मुक्तामणिगवाक्षितम् ॥ घण्टाजालैः परिक्षिप्तं सर्वतो मधुरस्वनम् ॥ २६ ॥
 यन्मेरुशिखराकारं निर्मितं विश्वकर्माणा ॥ बह्वभिर्भूषितं हर्म्यैर्मुक्तारिजतसन्निभैः ॥ २७ ॥
 तलैः स्फाटिकचित्राङ्गैर्वैदूर्यैश्च वरासनैः ॥ महाहार्हास्तरणोपेतैरुपपन्नं महाधनैः ॥ २८ ॥
 उपस्थितमनाधृष्यं तद्विमानं मनोजवम् ॥ निवेदयित्वा रामाय तस्यौ तत्र विभीषणः ॥ २९ ॥

[तत्पुष्पकं कामगमं विमानमुपस्थितं भूधरसंनिकाशम् ॥

दृष्ट्वा तदा विस्मयमाजगाम रामस्ससौमित्रिचदारसत्त्वः ॥ ३० ॥]

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे चतुर्विंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२४ ॥

न्ययं ॥ विभीषणवचनाकरणे हेतुमाह—तं त्विति ॥ १८ ॥ त्वरायां हेतुमाह—शिरसेति ॥ १९ ॥
 कौसल्यामिति । अत्रापि द्रष्टुं त्वरते मे मन इति संबध्यते । पौरांश्च तनयैः सहैत्यत्र पौरैरेव तनय-
 शब्दोन्वेति ॥ २० ॥ द्वित्रदिनान्यत्र स्थातव्यमित्यस्यो-
 चारमाह—कृतेति । निर्वर्तितचतुर्विंशवर्षप्रप्राज्जनस्य
 कृतकार्यस्य मे इह लङ्कायां । वासः संमतः कथं
 खित् । न संमत इत्यर्थः । अन्यथा मरतस्या-
 मिप्रवेशालिति भावः ॥ २१ ॥ पूजितोऽस्मि विमान-
 प्रदानेनेति शेषः । प्रदत्तत्वेन स्वत्वादुत्तरत्र कुबेराय
 प्रेषयिष्यति । मन्युः दैन्यं कोपो वा । “मन्युर्दैन्ये
 क्रतौ कुपि” इत्यमरः । त्वरितं उक्तप्रकारेण त्वरावन्तं
 मामिति संबन्धः । यद्वा त्वरितं यथा भवति तथा
 अनुमानये । अनुमतिं कारये ॥ २२ ॥ राघवस्य
 वचः श्रुत्वेत्यादिश्लोकचतुष्टयमेकं ब्राह्म्यं ॥ प्रतिनिवर्त-

त प्रतिन्यवर्तत । काञ्चनचित्राङ्गं काञ्चनमयचित्रा-
 वचनं । कूटागारैः मण्डपैः । परिक्षिप्तं व्याप्तं । रजत-
 प्रभं । रजतशब्देनात्र विशदस्त्वमुच्यते । पताकाभिः
 केवलध्वजैः । ध्वजैः सचिह्नैः । हर्म्यैः अवान्तरराजगृहैः ।
 हेमपद्मानि लम्बमानानि तैर्विभूषितं । प्रकीर्णं व्याप्तं ।
 मुक्तामणिगवाक्षितं मुक्तामणिनिर्मितगवाक्षयुक्तं । घ-
 ण्टाजालैः परिक्षिप्तं चतुर्षु पार्श्वेषु किङ्किणीजालयुक्तं ।
 कोणेषु घण्टाजालयुक्तं । अथएव मधुरस्वनं ॥ २३—
 २६ ॥ यन्मेरुशिरसादिश्लोकत्रयमेकान्वयं ॥ मुक्तारिज-
 तसन्निभैः तद्वन्निर्मलैरित्यर्थः । स्फाटिकचित्राङ्गैः
 स्फाटिकमयचित्रावयवैः । महाधनैः महामूल्यैः
 ॥ २७—३० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रा-
 मायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने
 चतुर्विंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२४ ॥

स० आनुवाक्यं मनोजवमिति मत्स्यातल्य ॥ २३ ॥ इतिचतुर्विंशत्युत्तरशततमःसर्गः ॥ १२४ ॥

[पा०] १ क. झ. ट. गुरुंश्च सुहृदश्चैव पौरांश्च तनयैः सह. २ ड. झ. ट. कर्तव्यः सखेलांश्चानुमानये. ख. घ. छ. ज.
 कर्तव्यस्त्वरितयानमानय. ३ क. झ. ट. एवमुक्तस्तुरागेण राक्षसेन्द्रो विभीषणः । विमानं सूर्यसंकाशमाधुहावलरान्वितः. ४ ख.
 ड. च. झ. व. ट. हेमपद्मविभूषितैः. ५ घण्टाजालैरित्यर्थस्य स्थाने घ. पाठे घण्टाजालैः परिक्षिप्तं सर्वतः सन्दनोत्तमं । शिखर-
 भीरनिर्घोषैस्तैर्मधुरस्वनं इत्येकः श्लोकोऽप्येते. ६ ख. ग. ड.—ट. तमेरु. ७ क. झ. ट. बृहद्भिर्भूषितं. ८ क. झ. ट.
 रजतशोभितैः. ९ अर्थश्लोकः क. झ. ट. पाठेषु दृश्यते.

पञ्चविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२५ ॥

विभीषणेनरामप्रति स्वसमासीतपुष्पकप्रदर्शनपूर्वकं स्वकर्तव्यनिवेदनप्रार्थना ॥ १ ॥ रामेणतंप्रति वानरकुलोपकारस्मरणपूर्वकं वस्त्रालंकारादिभिस्तत्संमाननचोदना ॥ २ ॥ तथा विभीषणेनपूजितेषुसत्सुतेषु सीतालक्ष्मणाभ्यांसह पुष्पकारोदणेन सुग्रीवविभीषणादीनां स्वस्वावासेषुसुखावस्थानचोदनपूर्वकं स्वस्वायोध्यागमनाभ्यनुज्ञानवाचनम् ॥ ३ ॥ तथा सुग्रीवविभीषणादिभिः स्नेषाम्रयोध्याऽऽगमनेन स्वाभिषेकावलोकनकृतहृल्लसिवेदने स्वाश्रयापुष्पकारुढैस्तेजसाभ्योभ्यामिति प्रस्थानम् ॥ ४ ॥

उपस्थितं तु तं दृष्ट्वा पुष्पकं पुष्पभूषितम् ॥ अविदूरस्थितो रामं प्रत्युवाच विभीषणः ॥ १ ॥
स तु वदद्वाञ्जलिः प्रहो विनीतो राक्षसेश्वरः ॥ अब्रवीच्चरयोपेतः किं करोमीति राघवम् ॥ २ ॥
तमब्रवीन्महातेजा लक्ष्मणस्योपशृण्वतः ॥ विमृश्य राघवो वाक्यमिदं स्नेहपुरस्कृतम् ॥ ३ ॥
कृतप्रयत्नकर्मणो विभीषण वनौकसः ॥ रत्नैर्यैश्च विविधैर्भूषणैश्चापि पूजय ॥ ४ ॥
सैर्हभिरजिता लङ्का निर्जिता राक्षसेश्वर ॥ हृष्टैः प्राणभयं त्यक्त्वा संग्रामेष्वनिवर्तिभिः ॥ ५ ॥
त इमे कृतकर्माणः पूज्यन्तां सर्ववानराः ॥ धनरत्नप्रदानेन कर्मैषां सफलं कुरु ॥ ६ ॥
एवं संमानिताश्चैते मानार्हा मानद त्वया ॥ भविष्यन्ति कृतज्ञेन निर्वृता हरियुथपाः ॥ ७ ॥
त्यागिनं संग्रहीतारं सानुक्रोशं शेषस्त्रिनम् ॥ सर्वे त्वामवगच्छन्ति ततः संबोधयाम्यहम् ॥ ८ ॥
हीनं रतिगुणैः सर्वैरभिहन्तारमाहवे ॥ त्यजन्ति नृपतिं सैन्याः संविप्रास्तं नरेश्वरम् ॥ ९ ॥
एवमुक्तस्तु रामेण वानरांस्तान्विभीषणः ॥ रत्नैर्यैः संविभागेन सर्वानेवाभ्यपूजयत् ॥ १० ॥
ततस्तान्पूजितान्दृष्ट्वा रत्नैर्यैश्च पूजयान् ॥ आरुह्य ततो रामस्तद्विमानमनुत्तमम् ॥ ११ ॥

अथ वानरसेनासंमाननं—उपस्थितमित्यादि ॥ तं दृष्ट्वा दर्शयित्वा । तत्कृत्वेति वा पाठः । प्रत्युवाच विमानमागतमितितीति शेषः । स त्विति द्वितीयश्लोकसंप्रहो वाच्यं श्लोकः ॥ १ ॥ त्वरयोपेतः आदरोपेत इत्यर्थः । किं करोमीति । इतःपरं किं करवाणीत्यर्थः ॥ २ ॥ लक्ष्मणस्योपशृण्वतः लक्ष्मणसंसमतिपूर्वकमित्यर्थः ॥ ३ ॥ प्रयत्नकर्म प्रयत्नसाध्यं कर्मैत्यर्थः । अर्थैः प्रयोजनैः वस्त्रादिभिरित्यर्थः ॥ ४ ॥ अजिता पूर्वं सुरादिभिरप्यजिता । तव लङ्काराख्यप्राप्तिरेव संदधीनेत्यर्थः । हृष्टैः मयि प्रीतिमद्विरित्यर्थः ॥ ५ ॥ त इमे इत्यर्थोक्तं भङ्ग्यन्तरेणाह—धनरत्नेति ॥ ६ ॥ निर्वृताः सुखिताः । निर्वृता इति पाठे निष्पन्नाः । परिपूर्णा इति यावत् ॥ ७ ॥ अर्थव्ययेन स्वेदो मा

भूदित्याह—त्यागिनमिति ॥ संग्रहीतारं धनप्रदानेन मित्रसंग्रहकारिणमित्यर्थः । संग्रहार्थं त्यागित्वमुक्त्वा दयया त्यागित्वमाह—सानुक्रोशमिति । यशस्त्रिनं त्यागकृतयशोवन्तं । संबोधयामि ॥ तु चोदयामीत्यर्थः ॥ ८ ॥ सैनिकसंमानाकरणे दोषमाह—हीनमिति ॥ नृपतिं स्वामिनमपि । रतिगुणैः प्रीतिकरैरौदार्यादिगुणैः हीनं । अभिहन्तारं हिंसनशीलं । प्रसादं विना क्रोधैकनिरतमिति यावत् । तं नरेश्वरं सैन्याः संविप्राः आहवे त्यजन्तीति योजना ॥ ९ ॥ संविभागेन यथार्हमंशकल्पनया । समतया प्रदाने अधिकानां कोपप्रसङ्गादिति भावः ॥ १० ॥ तत इत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ ततः पूजानन्तरं ततः पूजादर्शनादेव हेतोरिति ततःशब्दद्वययोजना ।

ति० सर्ववानरपूजार्थेदिनद्वयंवासः । भारतेपि “ततस्तीरेसमुद्रस्यत्रशिश्येसपार्थिवः । तत्रैवोवासाधर्मात्मासहितस्तत्रवानरैः । अथैतान्वानरान्दृष्ट्वासंमान्याभिपूज्यच । विसर्जयामासतदारुणैः संतोष्यसर्वथा ।” इत्युक्तं ॥ १० ॥

[पा०] १ क. झ. ट. तत्कृत्वा. २ ग. क. झ. ट. अविदूरेस्थितो. ३ क. झ. वदद्वाञ्जलिपुटोविनीतो. ४ ड. झ. ट. कर्मणःसर्वैरेववनौकसः. ५ क. झ. ट. विविधैःसंपूज्यन्तांविभीषण. ६ ड. झ. ट. सङ्ग्रामीभिरजितालङ्का. ७ ड. झ. कर्मणःसर्वलौकसः. ख. च. न. ट. कर्मणःपूज्यन्तांसाधुवानराः. ८ क. च. झ. न. ट. नन्यमानावथात्वया. ९ क. झ. जितेन्निर्व. १० क. घ. यतस्त्वा. ११ क. झ. ट. सेनात्यजतिसंविप्राःनृपतिंतनरेधर.

अङ्गेनादाय वैदेहीं लज्जमानां यशस्विनीम् ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा विक्रान्तेन धनुष्मता ॥ १२ ॥
 अन्नवीच विमानस्यः पूजयन्सर्ववानरान् ॥ सुग्रीवं च महावीर्यं काकुत्स्थः सविभीषणम् ॥ १३ ॥
 मित्रकार्यं कृतमिदं भवद्भिर्वानरोत्तमाः ॥ अनुज्ञाता मया सर्वे यथेष्टं प्रतिगच्छत ॥ १४ ॥
 यत्तु कार्यं वयसेन सुहृदा वा परन्तप ॥ कृतं सुग्रीव तत्सर्वं भवताऽधर्मभीरुणा ॥
 किष्किन्धां प्रतियासाशु स्वसैन्येनाभिसंवृतः ॥ १५ ॥
 स्वराज्ये वस लङ्कायां मया दत्ते विभीषण ॥ न त्वां धर्षयितुं शक्ताः सेन्द्रा अपि दिवौकसः ॥ १६ ॥
 अयोध्यां प्रतियास्यामि राजधानीं पितुर्मम ॥ अश्वयुक्तामुमिच्छामि सर्वांश्चामत्रयामि वः ॥ १७ ॥
 एवमुक्तास्तु रामेण वानरास्ते महाबलाः ॥ ऊजुः प्राञ्जलयो रामं राक्षसश्च विभीषणः ॥ १८ ॥
 अयोध्यां गन्तुमिच्छामः सर्वांश्चतु नो भवान् ॥ उद्युक्ता विचरिष्यामो वनानि नगराणि च ॥ १९ ॥
 दृष्ट्वा त्वामभिषेकार्द्रं कौसल्यामभिवाद्य च ॥ अचिरेणागमिष्यामः स्वान्गृहानृपतेः सुत ॥ २० ॥
 एवमुक्तस्तु धर्मात्मा वानरैः सविभीषणैः ॥ अन्नवीद्राधवः श्रीमान्सुग्रीवविभीषणान् ॥ २१ ॥
 प्रियात्प्रियतरं लब्धं यदहं ससुहृज्जनः ॥ सर्वैर्भवद्भिः सहितः प्रीतिं लप्से पुरीं गतः ॥ २२ ॥
 क्षिप्रमारोह सुग्रीव विमानं वानरैः सह ॥ त्वमध्वारोह सामात्यो राक्षसेन्द्र विभीषण ॥ २३ ॥
 तैस्तस्तपुष्पकं दिव्यं सुग्रीवः सह सेनया ॥ अंध्यारोहत्वरञ्शीघ्रं सामात्यश्च विभीषणः ॥ २४ ॥
 तेष्वारूढेषु सर्वेषु कौचेरं परमासनम् ॥ राधवेणाभ्यनुज्ञातमुत्पपात विहायसम् ॥ २५ ॥
 यैथी तेन विमानेन हंसयुक्तेन सास्वता ॥ प्रहृष्टश्च प्रतीतश्च बभौ रामः कुबेरवत् ॥ २६ ॥
 ते सर्वे वीनरा दृष्ट्वा राक्षसाश्च महाबलाः ॥ यथामुखमसंवाधं दिव्ये तस्मिन्नुपाविशन् ॥ २७ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे पञ्चविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२५ ॥

लज्जमानां सदस्यद्वारोहणाय लज्जन्तीं । रामेणाङ्का-
 रोपणं च स्त्रीसहायरहितत्वात् । धनुष्मता रामधनु-
 र्धारिणा ॥ ११—१३ ॥ अन्नवीचेत्यत्र संग्रहेणोक्तं
 विष्णुणेति-मित्रेत्यादिना ॥ वानरान्प्रत्याह-मित्रेति
 ॥ १४ ॥ सुग्रीवं प्रत्याह-यत्त्वित्यादिना ॥ सुहृदा
 शोभनहृदयेन । वाशब्द एवकारार्थः । अधर्मभीरु-
 णेति च्छेदः ॥ १५ ॥ विभीषणं प्रत्याह-स्वेति ॥
 स्वराज्ये वस । न तु परकीयं रावणवदाक्रमितव्यं ।
 अतो अनस्थानरक्षिणः समानेतव्या इति भावः ।

॥ १६—१८ ॥ उद्युक्ताः सावधानाः । जनपदपी-
 डाभकुर्वन्त इत्यर्थः ॥ १९—२१ ॥ प्रियात्प्रियतर-
 मिति ॥ सीतालाभः प्रियं । भरतदर्शनं प्रियात्प्रियं ।
 भवद्भिः सह पुरप्रवेशः प्रियात्प्रियतरमित्यर्थः
 ॥ २२—२३ ॥ शीघ्रं शीघ्रगमिति विमानविशेषणं ।
 त्वरन्निति सुग्रीवविशेषणात् ॥ २४ ॥ आसनं वाहनं
 ॥ २५ ॥ हंसयुक्तेन प्रतिमारूपहंसयुक्तेन । प्रतीतः
 श्लाघितः ॥ २६ ॥ यथामुखमसंवाधमिति पदद्वयेन
 दिव्यस्य पुष्पकस्य अपेक्षितावकाशप्रदत्वं गम्यते

स्व० अधर्मभीरुणा कृतप्रतिकरणाभावप्रलम्भायस्वर्गभीरुणा ॥ १५ ॥ ति० मुमुक्ताः हर्षयुक्ताः ॥ १९ ॥ स्व० स्वराज्येन
 आकाशगतेन । हंसयुक्तेन वाहकत्वेननिर्मितहंसप्रतिमायुक्तेन । सुन्दरकाण्डेराक्षसपिशाचादीनां तद्वाहकलोकिस्तुलीकराव-
 णमियुक्तराक्षसादीनपेक्ष्य । वस्तुतस्तु तद्विमानदेवस्यैव तद्दृशश्चिमत्त्वेनस्वेच्छयैवान्वनिरपेक्षेणगतिरितिज्ञेयं ॥ प्रतीतः प्रसिद्धः
 ॥ २६ ॥ इतिपञ्चविंशत्युत्तरशततमःसर्गः ॥ १२५ ॥

[पा०] १ क. झ. अ. ट. मनस्विनी. २ क. झ. ट. निगद्येनचहितेनच. ३ ख. सेन्द्रास्त्वैवमरुहणाः. ४ क. झ. ट.
 प्राञ्जलयस्त्वै. ख. च. ग. प्राञ्जलयोभूत्वा. ५ क. ड. छ. झ. य. ट. मुमुक्ताः. ६ क. झ. अ. ट. अचिरादागमिष्यामः.
 ७ ड. झ. ट. अन्नवीद्रानराज्यस्तसुग्रीव. ८ क. झ. ट. ततस्तपुष्पकं. ९ क. झ. ट. सहवानरैः. १० क. झ. ट. आरुणे-
 हसुदायुक्तः. ख. च. छ. न. आरुणेहसुदायुक्तः. ११ क. झ. ट. स्वराज्येनविमानेन. १२ ख. क. घ. छ. झ. य. ट. वानरस्यैव.

षड्विंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२६ ॥

पुष्पकस्थेनरामेण सीतामिति लंकाकिष्किन्धयोर्मध्येविद्यमानयुद्धभूमिसेतुप्रभृतीनां प्रदर्शनम् ॥ १ ॥ किष्किन्धोऽष्टव-
ह्यासीतया ताराप्रभृतिवानरनारीणांसहानयनप्रार्थितेनरामेण सुग्रीवेणतासामानयनम् ॥ २ ॥ तथा पुनःसीतामिति किष्कि-
न्धायोध्ययोर्मध्यस्थपंपादिप्रदर्शनपूर्वकमयोध्याप्रदर्शनम् ॥ ३ ॥ सीतयासुग्रीवादिभिश्च सहर्षकौतुकमयोध्यादर्शनम् ॥ ४ ॥

अनुज्ञातं ॥ रामेण तद्विमानमनुत्तमम् ॥ उत्पपात महामेषः श्वसनेनोद्धतो यथा ॥ १ ॥
पातयित्वा ततश्चक्षुः सर्वतो रघुनन्दनः ॥ अन्नवीन्मैथिलीं सीतां रामः शशिनिभाननाम् ॥ २ ॥
कैलासशिखराकारे त्रिकूटशिखरे स्थिताम् ॥ लङ्कामीक्ष्व वैदेहि निर्मितां विश्वकर्मणा ॥ ३ ॥
एतदायोधनं पश्य मांसशोणितकर्मम् ॥ हरीणां राक्षसानां च सीते विशसनं महत् ॥ ४ ॥
अत्र दत्तवरः शेते प्रमाथी राक्षसेश्वरः ॥ तव हेतोर्विशालाक्षि रावणो निहतो मया ॥ ५ ॥
कुम्भकर्णोत्र निहतः प्रहस्तश्च निशाचरः ॥ धूम्राक्षश्चात्र निहतो वानरेण हनूमता ॥ ६ ॥
विद्युन्माली हतश्चात्र सुषेणेन महात्मना ॥ ७ ॥
लक्ष्मणेनेन्द्रजिह्वात्र रावणिनिहतो रणे ॥ अङ्गदेनात्र निहतो विकटो नाम राक्षसः ॥ ८ ॥
विरूपाक्षश्च दुर्धर्षो महापार्श्वमहोदरौ ॥ अकम्पनश्च निहतो बलिनोऽन्ये च राक्षसाः ॥ ९ ॥
[त्रिशिराश्चातिकायश्च देवान्तकनरान्तकौ ॥ युद्धोन्मत्तश्च मत्तश्च राक्षसप्रचराबुभौ ॥ १० ॥
निकुम्भश्चैव कुम्भश्च कुम्भकर्णात्मजौ बली ॥ वज्रदंष्ट्रश्च दंष्ट्रश्च बहवो राक्षसा हताः ॥ ११ ॥
मकराक्षश्च दुर्धर्षो मया युधि निपातितः ॥ अकम्पनश्च निहतः शोणिताक्षश्च वीर्यवान् ॥ १२ ॥
यूपाक्षश्च प्रजंघश्च निहतौ तु महाहवे ॥ विद्युज्जिह्वोत्र निहतो राक्षसो भीमदर्शनः ॥ १३ ॥
यज्ञशत्रुश्च निहतः सुप्तश्च महाबलः ॥ सूर्यशत्रुश्च निहतो ब्रह्मशत्रुस्तथाऽपरः ॥ १४ ॥]
अत्र मण्डोदरी नाम भार्या तं पर्यदेवयत् ॥ सपत्नीनां सहस्रेण सौस्रेण परिवारिता ॥ १५ ॥
एतत्तु दृश्यते तीर्थं समुद्रस्य वरानने ॥ यत्र सागरमुत्तीर्य तां रात्रिमुषिता वयम् ॥ १६ ॥
एष सेतुर्मया बद्धः सागरे सैलिलार्णवे ॥ तव हेतोर्विशालाक्षि नलसेतुः सुदुष्करः ॥ १७ ॥

॥ २७ ॥ इति श्रीभोविन्दराजविरचिते श्रीमद्भामाय-
णभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने पञ्च-
विंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२५ ॥

अथ विलासेन सीतायै तत्तद्देशप्रदर्शनं—अनुज्ञातं
खित्वादि ॥ १ ॥ मैथिलीं राजपुत्रीत्वेन लालनीय-
त्वोक्तिः ॥ २—३ ॥ आयोधनं युद्धभूमिं । विशाल-
न्तेस्मिन्नितिविशसनं । अधिकरणे ल्युट् ॥ ४ ॥
दत्तवरः ब्रह्मणा दत्तवरः । प्रमाथी हिंसकः शेते ।

ममस्वरूपेणेत्यर्थः ॥ ५ ॥ प्रहस्तश्चेत्यत्र नीलेनेत्यध्याहार्य
॥ ६ ॥ विद्युन्मालीति । पूर्वमनुत्तमप्यत्रानुवादाद्वा-
ह्यं । एवं विकट इत्यत्रापि ॥ ७—१५ ॥ तीर्थं
उत्तरणस्थानं । यत्र तीर्थे तां रात्रिं सागरस्तरणरात्रिं
॥ १६ ॥ सागरे सगरस्नानिते । सलिलेति क्षीरोदादि-
व्यावृत्तिः । एष सेतुः नलसेतुः नलबद्धः । “ पिञ्
बन्धने ” इति धातुः । एतेन नलसेतुः सेतुरित्युक्त्या
पूर्वकल्पकृतसेतुन्तरं व्यावर्त्यते इति प्रत्युक्तं । पूर्वमेव

ति० एषहतिताहभूमिप्रदर्शनं । अयेपिसर्वत्रतत्तद्युद्धभूमिप्रदर्शनमेव । अल्युक्त्याल्लङ्काद्विमानस्यसर्वयुद्धभूमिप्रत्यक्षंयुगपत् ॥
स० एषहति प्रत्यक्षसिद्धलङ्कापतित्वेनप्रस्तुतः । अत्रशेते अशयत ॥ ५ ॥ रामानु० “ अङ्गदेनात्रनिहतोविकटोनामराक्षसः ”
[पा०] १ ख. क.—ट. हंसयुक्तेमहानादसुत्तपातविहायसी. २ क. ग.—ट. एषदत्तवरः. ३ ख.—ट. दुष्प्रेक्षी.
४ त्रिशिराश्चातिकायश्चेत्यादयः. ब्रह्मशत्रुस्तथापरह्यन्ताःश्लोकाः क. ख. ड.—ट. पाठेबुद्ध्यन्ते. ५ ख. क. अ.—ट.
सामेण. ६ ख. क.—ट. लवणार्णवे.

पश्य सागरमक्षोभ्यं वैदेहि वरुणालयम् ॥ अपारमभिगर्जन्तं शङ्खशुक्तिनिषेवितम् ॥ १८ ॥
 हिरण्यनाभं शैलेन्द्रं काञ्चनं पश्य मैथिलि ॥ विश्रमार्थं हनुमतो भित्त्वा सागरमुत्थितम् ॥ १९ ॥
 एतत्कुक्षौ समुद्रस्य स्कन्धावारनिवेशनम् ॥ २० ॥
 एतत्तु दृश्यते तीर्थं सागरस्य महात्मनः ॥ सेतुबन्ध इति ख्यातं त्रैलोक्येनाभिपूजितम् ॥
 एतत्पवित्रं परमं महापातकनाशनम् ॥ २१ ॥
 अत्र पूर्वं महादेवः प्रसादमकरोत्प्रभुः ॥ २२ ॥

सेतुसत्त्वे पुनः सेतुकरणवैयर्थ्यात् ॥ १७ ॥ अपारं
 मध्ये द्वीपभूतपाररहितं ॥ १८ ॥ हिरण्यनाभं मैनाकं
 ॥ १९ ॥ एतदित्यर्थः ॥ कुक्षौ मध्ये । सेतूपरीति
 शेषः । स्कन्धावारनिवेशनं स्कन्धावारनिवेशनरूप-
 स्थानं । स्कन्धावारः शिबिरं ॥ २० ॥ एतत्त्रिव्यादि-
 सार्धश्लोकमेकं वाक्यं ॥ पूजितं पूजितुमर्ह । पूर्वं
 सेतोर्दक्षिणकोटिरुक्ता । अत्रोत्तरकोटिरिति श्रेयं ।
 अनुगृह्णाति—एतदिति । पवित्रं पावनं । महापातक-
 नाशनं च । भविष्यतीति शेषः ॥ २१ ॥ एवं लङ्का-
 भारण्य सेतुबन्धपर्यन्तमुक्त्वा तत् उत्तरे दर्शयन्-
 स्थानं निर्दिशति—अत्र पूर्वमिति ॥ महादेव इति
 समुद्रराज उच्यते औचित्यात् । प्रभुः समुद्रजलाधि-
 ष्ठाता । प्रसादमकरोत् सागरं शोषयिष्यामीति कुपि-
 तस्य मे प्रसादं प्रसन्नत्वं । अकरोत् । “प्रसादस्तु
 प्रसन्नता” इत्यमरः । न तत्र रुद्रो महादेवः । तेन
 पूर्वं प्रसादकरणानुक्तेः । पूर्वोक्तानामेव ह्यत्रानुवादः
 कृतः । न चाङ्गदेन विकटनिरसनस्य पूर्वमुक्तत्वेपि

यथानुवादात्तत्सिद्धिः तथात्रापि भविष्यतीति वाच्यं
 तद्वदत्राविरोधाभावात् । उपलभ्यते हि विरोधः ।
 तथाहि । तत्र प्रसादः किं सेतुनिर्माणकाले वा पुन-
 रागमनकाले वा । नाद्यः । प्रसादकरणहेतुरावणव-
 धादेरभावात् पूर्वसिद्धसमुद्रप्रसादेनैवोपपत्तेश्च महा-
 देवसमाख्यायाः समुद्रप्रसादश्चला बाधितुं युक्तत्वाच्च ।
 न द्वितीयः । पूर्वशब्दविरोधात् । नच पूर्वमित्यस्य
 पूर्वकल्प इत्यर्थः इति वाच्यं । “आत्मानं मानुषं
 मन्ये” इति वदता सुग्रीवादिसन्निधौ स्वस्य विष्णव-
 वतारत्वद्योतकपूर्ववृत्तोद्घाटनानौचित्यात् । पूर्वकल्प-
 कृतसेतुसद्भावे पुनस्तन्निर्माणवैयर्थ्यात् । किंच अत्रे-
 तिपदस्य पूर्वश्लोकोक्तनलकारितसेतुपरामर्शित्वमेवो-
 चितं । ननु पूर्वकल्पकृतसेतुपरामर्शित्वं । तस्य
 सद्भावेऽप्यन्तरितत्वसंभवात् । ननु पुराणान्तरानुसा-
 रात्तदर्थपरत्वं युक्तं । तथाहि कूर्मपुराणे—“सेतु-
 मध्ये महादेवमीशानं कृत्तिवाससम् । स्थापयामास
 वै लिङ्गं पूजयामास राघवः ॥ तस्य देवो महादेवः

इत्यनुक्तस्य विकटस्यात्र निहतत्वानुवादादन्येष्वेतादृशावहवो निहता इत्यवगम्यते ॥ ८ ॥ स० मैनाकशैवहिरण्यनाभइतिनामान्त-
 रमितिप्राग्व्याख्यातं । काञ्चनं तद्वर्णं तत्प्रभुरेवा । पूर्वसागरं भित्त्वा हनुमतो विश्रमार्थमुत्थितं इदानीमस्मदृशीनार्थमुत्थितमित्यर्थः ।
 तेन हनुमदर्थनान्तरपुनः सागरप्रवेशोक्तिरुपपत्ता । हिरण्यनाभोत्थितस्य लक्षणप्रदर्शनं वा ॥ १९ ॥ स० अत्र तीरे । पूर्वं सेतुब-
 न्धप्रारंभसमये । महादेवः पूजितः सन् प्रसादं निर्वर्त्तसेतुसमाप्तिशुभवाद्युपयोग्यमुग्रहं अकरोत् । तत्स्थलं सीतायै प्रदर्श्य वि-
 भानादवतीर्य तत्र लिङ्गस्थापनं रामश्चकार । क्षेत्रस्य त्रैनेत्रत्वात् प्राक्तप्राथम्यायुक्ता । अतः पूर्वमित्युक्तिरुपग्राह्या विषयिणी । ननु त्र-
 स्तिष्ठापनपरेति मन्तव्यं ॥ यद्योक्तमात्रेण पुराणे एकोत्तराशीत्यध्याये—“बन्धोस्मि कृतकृत्स्नोस्मि पूज्योस्मि पुरुषोत्तमः । यदशङ्कं
 शुद्धं सर्वं त्वं यो गिपुः कवेः । त्वदाकृष्यामया पूर्वैल्लङ्गं किमु बह्वरे । वैष्णवं शुभं तल्लङ्गमस्य च्छात्रं प्रवर्तितम् । तदिदानीं महापापं दिव्य-
 रूपं दर्शनात् । सर्वविघ्नमेवोत्तवरा मप्रसादतः । तरेयमेव त्वन्मायां लब्धं त्वामस्मरणादहम् । तथा अनुगृह्णान्त्वं यथा स्यात् संततं
 स्मृतिः । रामः । रावणोऽयं महापापी गोत्राद्वाणवधेरतः । नित्यं वै परदारार्थं विदिकाचारदूषकः । एतद्भासात्सकृत्पाश्वेयद्वन्द्वप्रति-
 पद्यते । तद्वन्द्ववर्तीर्येषु लज्जानेनापिन नश्यति । अत्र ह्यप्यस्य लब्धस्य पूर्वैस्वाशास्त्रवेदिनः । भूमिराकम्पयेत्तेन सोपि स्यात्तादृशः क्षा-
 णात् । त्यजेद्देशं कृतयुगे त्रेतायां यद्दमेव च । द्वापरैरुल्लमेकं बुकर्तारं तु कलौ युगे । एतद्देशविशुद्ध्यर्थमत्र संनिहितः सदा । मया त्रस्थापि-
 ते लिङ्गे सुफिफिप्रदो भव । श्रीकृष्णः । इति रामस्य तद्वक्तृत्वं श्रुत्वा तत्त्वायै संयुतं । कृताञ्जलिर्दाशार्थं प्रहसन्परमेश्वरः । श्रीमहादेवः ।
 सर्वैस्तैर्वैभूतस्यः सर्वात्मा सर्ववत्सलः । त्वमेव राम विश्वात्मनिर्वचयसि कलया । त्वद्वाक्यमेव धर्मैर्मते तथाप्यायै महाविभो । यदुक्तं
 तत्तथैवास्तु तत्रास्मात्स्थापयेह माम् । इत्युक्त्वा तत्परिक्रम्य प्रणम्या धययौ हर । सखे पश्यन्ति ये लिङ्गं रामनाथ इति धृतम् । ततः संसारि-
 णो न स्युः सर्वसर्ववदम्यहम् । सेतुबन्धस्थितं लिङ्गं ये सेवन्ते सकृत्कलौ । महापातकलक्षाद्वा मुच्येता न संशयः । कुरुक्षेत्रे यजेथ-

[पा०] १ ख. क. छ. झ. ञ. ट. शुक्तिमहाकुलं. २ क. घ. यद्यर्थो हनुमतो हित्वा सागरमुत्थितः.

अत्र राक्षसराजोऽयमाजगाम विभीषणः ॥ २३ ॥

पार्वत्या सह शङ्करः । प्रत्यक्षमेव भगवान्दत्तवान्वर-
मुत्तमम् ॥ ये त्वया स्थापितं लिङ्गं द्रक्ष्यन्तीह द्विजा-
तयः । महापातकसंयुक्तास्तेषां पापं विनश्यति ॥
अन्यानि चैव पापानि तीरे तत्र महोदधेः । दर्शना-
देव लिङ्गस्य नाशं यान्ति न संशयः ॥ यावत्स्थास्य-
न्ति तत्रो यावदेव च मेदिनी । यावत्सेतुश्च तावच्च
स्थास्यान्यत्र तिरोहितः ॥ ज्ञानं दानं जपः श्राद्धं
भविष्यत्यक्षयं ततः । स्मरणादेव लिङ्गस्य दिनपापं
प्रणश्यति ॥ इत्युक्त्वा भगवान्वाचं परिष्वज्य च
राधवम् । सनन्दी सगणो रुद्रस्तत्रैवान्तरधीयत ॥
इति ॥ पार्श्वे पुराणेषु—रामः पुष्पकावचरुह्य महादेवं
प्रतिष्ठापितवान् सोऽसौ प्रसन्नोभूदित्युच्यते । एतादृ-
शपुराणवचनानुसारेणायं श्लोकोलिङ्गप्रतिष्ठां बोधय-
तीति । मैवं । चक्रदोषानिस्तारात्, इतिहासो हि

परिग्रहातिशयात्, ग्रन्थसौष्टवाच्च, इतिहासपुराणं
पञ्चममित्यादावधिकाक्षरत्वेऽपि पूर्वप्रयोगेणाभ्यार्हित-
त्वाच्च पुराणेष्वो गरीयानिति 'वेदः प्राचेतसादासी-
त्' इति वेदमयलोक्त्या चतुर्मुखवरप्रदानमूलतया
च प्रबलतरः । तद्विरोधे तामसपुराणवचनानि न
प्रमाणानि । किंच पुराणं सर्गप्रतिसर्गादिष्वन्यपर-
मिति नेतिहासवत्पुराणवृत्तकथने तात्पर्यवत् । अथवा,
अस्मिन्सर्गे श्लोकाः प्रायशो व्यत्यस्ता दृश्यन्ते इत्यु-
द्धारिप्रभृतिमिरुक्तं । तथा चेदसर्थं अत्र सण्डोदरीति
श्लोकानन्तरं पठितव्यं । तत्र च महादेवप्रसादः
स्वपितृदर्शनमेव । अतएव भरतं प्रति हनुमत्प्रेषणा-
वसरे वक्ष्यति—'महादेवप्रसादाच्च पित्रा मम समा-
गमम्' इति । पुराणान्तरं तु माहात्म्यप्रतिपादनपरं
बोध्यमिति संक्षेपः ॥ २२ ॥ अत्र राक्षसराज इति ॥

ज्ञानश्रमेधादिकाञ्छतम् । यत्कलमतेसद्यःसेतुलिङ्गस्यदर्शनात् । अभयस्यास्यसमिद्धीर्णोयोनभिरमस्रोऽगृही । घोषनीचरिरेतुः
स्थावतियोमैक्षभुम्भवेत् । एतेसर्वेषांपापिदाधस्तात्स्थानमकूषकाः । दृष्टारामेश्वरंलिङ्गं सद्यःपूताभवन्तिहि । कावेर्यादुतुलाक्षानंयःकुर्वा-
द्भक्तसनिधौ । भवेत्सत्यकृतार्थस्वराभेश्वरनिरीक्षणम् ।" इत्यादि । कूर्मपुराणेचैकोनविंशोऽध्याये—'सेतुमध्येमहादेवमीशानंकृति-
वाससम् । स्थापयामासलिङ्गंपूजयामासराधवः । तस्यदेवोमहादेवःपार्वत्यासहसङ्करः । प्रत्यक्षमेवभगवान्दत्तवान्वरमुत्तमम् ।
येत्वयास्थापितंलिङ्गंद्रक्ष्यन्तीहद्विजातयः । महापातकसंयुक्तास्तेषांपापंविनश्यतु । अन्यानिचैवपापानिस्तातस्यात्रमहोदधौ ।
दर्शनादेवलिङ्गस्यनाशंयान्तिनसंशयः । यावत्स्थास्यन्तिगिरयोयावदेवचमेदिनी । यावत्सेतुश्चतावच्चस्थास्यान्यप्यतिरोहितः ।
ज्ञानंदानंजपःश्राद्धंभविष्यत्यक्षयंमहत् । स्मरणादेवलिङ्गस्यदिनपापंप्रणश्यति । इत्युक्त्वानगवान्ताक्षारपरिष्वज्यचराधवम् । सनन्दी
सगणोरुद्रस्तत्रैवान्तरधीयत ।" इति । स्कान्देसेतुमाहात्म्येत्रिचत्वारिंशोऽध्याये—'रावणस्यसदाविप्रायत्पापंभयिविद्यते । तस्यमे-
निकृतिर्भूतारवणस्यवधस्यच । यत्कृत्वातेनपापेनमुच्येयंमुनिपुङ्गवाः । मुनयलज्जुः । सत्यव्रतजगन्नाथजगद्गदाधुरंधरः । सर्वलोको-
पकारार्थंकुरुरामशिवार्चनम् । गन्धमादनश्चेत्सिमहापुण्येविमुक्तिदे । शिवलिङ्गंप्रतिष्ठाप्यलोकसंप्रदक्षाम्यया । कुरुरामदशमीव-
धदोषापनुत्तये । लिङ्गस्यापनजंपुण्यंचतुर्वक्त्रोपिभाषितुं । नशक्नोतिसतैर्वैकुण्ठिपुनर्मनुजेश्वराः । इत्यारभ्य सध्येहनुमत्प्रेषणादिप्रकार-
मुक्त्वा सुसुहृर्तेकिंचिदवकाशमासादयतिहनुमतिचिरायतिच 'रामराममहाबाहोकालोयातिहिसांप्रतम् । जानकयायत्कृतंलिङ्गंसेकतं
लीलायाविभो । तलिङ्गंस्थापयस्वायमहालिङ्गमनुत्तमम् । इत्येवंसहितोरामःसीतयासहसखरम् । मुनिभिःसद्वितःप्रीत्याकृतकौतुक-
मङ्गलः । ज्येष्ठमासेसितेपक्षेसप्तम्यांशुषहस्रयोः । होरान्तेचव्यतीपातेकन्यावन्देदृषेवौ । दक्षयोगेमहापुण्येगन्धमादनपर्वते ।
सेतुमध्येमहादेवंलिङ्गरूपधरंहरम् । ईशानंकृतिवसनंगङ्गाचन्द्रकलाधरम् । रामोवैस्थापयामासशिवलिङ्गमनुत्तमम् । लिङ्गंपूज-
यामासरावणस्तर्कसईश्वरम् । लिङ्गस्यःसमहादेवःपार्वत्यासहसङ्करः । प्रत्यक्षमेवभगवान्दत्तवान्वरमुत्तमम् । सर्वलोकेश्वरण्यायराव-
नाथमहात्मने । तयात्रस्थापितंलिङ्गंयेषदृश्यन्तिरधूद्रह । महापातकयुक्ताश्चतेषांपापंप्रणश्यति । सर्वाप्यपिहिपापानिधनुष्कोटौनिमज्ज-
नात् । दर्शनादामलिङ्गस्वपातकानिमहान्क्षयि । विजयंयान्तिराजेन्द्ररामचन्द्रनसंशयः । प्रादादेवंहिरामयनरंपूर्णायशङ्करः ।"
इत्यादि । नागोजिह्वस्तु पूर्वभागमनसमयएवाभूतपतिप्रतिष्ठापनं । 'अत्र सेतुमूले । पूर्वं सेतुबन्धनात्पूर्वविभुर्देवदेवःमम राम-
स्यप्रसादमकरोत् । भत्स्थापितस्तेनात्रस्थितोभूत् । सेतोर्निर्विघ्नतासिद्धौसमुद्रप्रसादानन्तरंशिवस्थापनं रामेणकृतमितिगम्यते ।
अत्रस्थलेमहात्मनःसागरस्थतीर्थसेतुनिर्माणमूलप्रदेशस्तात्सेतुबन्धइतिह्यातं भविष्यतीतिशेषः ।" इति । इदंतुपुरुराणानवलोकाव-
मूलमित्युपेक्ष्यं । तीर्थस्तु—'मइदितिजलं । तद्वीर्यदेवोमहादेवःसमुद्रः । तदाहवैजयन्ती 'गंभीरं गह्वरंरंगह्वरंशरणवपुः । स्नेहः
शेखरमहच्छुद्धंवरुणसर्वतोमुखम् । पातालंखादुद्विज्यं चतानिपश्चादशान्मुच' इति । यद्वामहादेवमूर्तिष्वन्यतमत्वात्समुद्रस्य महादेवश-
ब्देनात्रसमुद्रएवोच्यते । पूर्वं सेतुबन्धात्पूर्वं । प्रसादमकरोत् जलोपरिसेतुधारणरूपमकरोत् । यद्वा प्रसादं स्वसंनिधानरूपं ।
'दर्शयामासचात्मानंसमुद्रःसतितापतिः ।' इत्युक्त्वात् महादेवःसमुद्रएवेतिव्याचक्ष्यौ । सोपितहनुमाननीयः । केचिन्नुभयपूर-

एषा सा दृश्यते सीते किष्किन्धा चित्रकानना ॥ सुग्रीवस्य पुरी रम्या यत्र वाली मया हतः ॥२४॥
 अथ दृष्ट्वा पुरीं सीता किष्किन्धां बालिपालिताम् ॥ अब्रवीत्प्रभितं वाक्यं रामं प्रणयसाध्वसा ॥२५॥
 सुग्रीवप्रियभार्याभिस्ताराप्रमुखतो नृप ॥ अन्येषां वानरेन्द्राणां स्त्रीभिः परिवृता ह्यहम् ॥
 गन्तुमिच्छे सहयोध्यां राजधानीं त्वयाऽनघ ॥ २६ ॥
 एवमुक्तोऽथ वैदेहा राघवः मत्पुत्रावच ताम् ॥ एवमस्त्विति किष्किन्धां प्राप्य संस्थाप्य राघवः ॥
 विमानं प्रेक्ष्य सुग्रीवं वाक्यमेतदुवाच ह ॥ २७ ॥
 ब्रूहि वानरशार्दूल सर्वान्वानरपुङ्गवान् ॥ स्वदारसहिताः सर्वे ह्ययोध्यां गन्तुं सीतया ॥ २८ ॥
 तथा त्वमपि सर्वाभिः स्त्रीभिः सह महाबल ॥ अभित्वरस्व सुग्रीव गच्छामः पुत्रगेश्वर ॥ २९ ॥
 एवमुक्तस्तु सुग्रीवो रामेणामिततेजसा ॥ वानराधिपतिः श्रीमांस्तैश्च सर्वैः समावृतः ॥ ३० ॥
 प्रविशान्तःपुरं शीघ्रं ताराशुद्धीक्ष्य भाषत ॥ ३१ ॥

अत्र संसुद्रराजप्रसादप्रदेशादुत्तरतः ॥ २३ ॥ पम्पा-
 वनमधुवनाद्यपेक्षया चित्रकाननेत्युक्तिः ॥ २४ ॥
 प्रणयसाध्वसा प्रणययुक्तसाध्वसवती । प्रणतसाध्वसेति
 पाठे उपनतसाध्वसा । सुग्रीवादिसभिधानात्प्रणयसा-
 ध्वसेति प्रथमभाषणरूपत्वाद्वा ॥ २५ ॥ सुग्रीवेत्या-
 दिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ अहं ताराप्रमुखतः तारा-
 प्रमुखताभिः सुग्रीवप्रियभार्याभिः सह अन्येषां वानरे-
 न्द्राणां स्त्रीभिश्च परिवृता सती त्वया सह अयोध्यां
 गन्तुं इच्छे इच्छामीति संबन्धः । आक्रमणेपदमार्गम्

॥ २६ ॥ एवमित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ एव-
 भरित्विति सीतां प्रत्युवाच । अथ किष्किन्धां प्राप्य
 विमानं संस्थाप्य सुग्रीवं प्रेक्ष्योवाचेति संबन्धः ॥ २७ ॥
 यान्त्वित्यत्र इतिकरणं द्रष्टव्यं । सीतया निमित्तभूत-
 या । सीताप्रियार्थमित्यर्थः ॥ २८ ॥ तथा त्वमपीति
 अत्र याहीति विपरिणामेन संबन्धः । अभित्वरस्व ।
 किष्किन्धायां विजम्बो न कार्य इत्यर्थः ॥ २९ ॥
 सर्वैः समावृतो वानराधिपतिरुक्त इत्यन्वयः ॥ ३० ॥
 प्रविश्येति ॥ अर्धमेकं वाक्यं । प्रवेशः सुग्रीवस्यैव

त्रपुनिर्भन्नपुत्ररक्तपुष्पवर्णं । तद्वर्णैरुल्लसत्सातपातत्संभुदिः हे सीते । अस्मद्वादेवोवरुणइतिव्याचक्षणागानोवाहृतवैजयन्त्यवलीका
 इवाम्महादेवइत्येकपदोपरिपरिदर्शितसाहसोदाहृतबहुपुराणश्रवणविकलादुराग्रहग्रहीतास्ततोऽप्यवमवरुणकरुणपात्रतांसोढुपिरा-
 भस्यसदाश्रितप्रसादंस्वरसतःपद्यपद्यायातमवधुयविधुशेखरमवमन्यन्त इत्युपेक्षया । 'यच्छौनसिस्सुतसिरिप्रवरोदकेनतीर्थेनमूधूर्य-
 धिद्वेतेनशिवःशिवोभूत् । सेशंपुनाज्जगदिदंयदृणोभःसद्यःपुतातिसहचन्द्रलकामलोकान्'इत्यादिभागवतादुदाहृतपुराणेषुच 'लोकसे-
 म्रहकाम्यया'इत्याद्युक्तोऽलीलेयराघवसोतिस्वर्गचतुरर्धः । शि० अत्र अस्मिन्नेतुमूलभूतदेशे । महादेवः महाशंभुः । प्रसादं अतिप्रीतिं
 अकरोत् । एतेन नीलादिबन्धमहादेवोपिसेतुबन्धनसाहाय्यंक्रुतवानितिसूचितं । तेनशिवस्वरामेऽतिप्रीतिःसूचिता । अतएवस्वसाहा-
 य्यसूचनार्थमिदानीमपितत्रसत्यस्थितिःप्रतिष्ठा । यद्वा अत्र अस्मिन्देशे । महादेवः प्रसादं प्रकर्षणसादंप्राप्तिं स्वनिःस्थितिमिच्छ-
 यः । अकरोत् सेतुरक्षणार्थममाज्ञयात्रैवस्थितइत्यर्थः । नचप्रसन्नतादौरुद्वस्वप्रसादशब्दस्यकथमुक्तोऽर्थइतिवाच्यं । योगवृत्तिस्त्रीका-
 रेणधकाभावात् । अतएव यौगिकार्थमादायपङ्कजशब्दादीनांशुक्तिकादौप्रवृत्तिःप्रदर्शितानैयायिकादिभिः । रामकर्तृकशिवस्थापनं
 पुराणेषुविस्तरतोऽनिरूपितं । अतएव 'शंभोःप्रीत्यैशोमयाकारिधर्मःस्त्रेस्त्रेकाक्रेमाननीयोभवद्भिः । नानावर्णान्माविनोभूमिपालान्भूयो-
 भूयोऽशचतेरामचन्द्रः' इतिरामकृतस्तोत्रपत्रलिखितः स्वतोविदीर्णदेवालयैकदेशाभिस्रुतः इदानीन्तनसार्वभौमेनवाराणसीप्रेषितः
 श्लोकोपसंगच्छते । ननुपूर्वमनुकेरिदंनयुक्तमितितुनभ्रमित्यर्थः । पूर्वमनुकलेप्यनयैवोक्त्यापूर्वकृतस्यानुमानेनपूर्वोक्त्यभावस्याकि-
 षित्करत्वेनयुक्तत्वेवाधकाभावात् । अतएवजयन्तवारीचवृत्तादीनांपूर्वमनुकलेप्युत्तरत्रोक्तार्थयुक्तम् । यद्वा अत्रस्थितःसन्महादेवः
 प्रसादं संशयास्पदीभूतरावणसाहाय्यमननिरोधमकरोत् । तथाचमेदिनी " मूलेप्रत्यन्तद्वैलेचप्रसादस्त्वरोधने " इति । एतेन
 पूर्वोक्तप्रसादादुक्त्याऽयमर्थोऽनयुक्तइत्याद्युक्त्याभावात्तोरमणीयाइतिदिक् ॥२२॥ टी० प्रणतसाध्वसेतिपाठे प्रणेतुं उपनेतुं प्राप्तं
 साध्वसंययासा । शि० प्रणयस्यसाधुनाशोभनतया असतिप्रकाशतेसा प्रणयसाध्वसा । स० प्रणयसाध्वसा । प्रणयःऋहः । साध्वसं
 यथेच्छकथनेकिंवदिष्यतिवारागइतिचिरंप्रियविद्योगेनतत्त्वसावपतिज्ञानशून्यायाइवस्थितायाभयंच । प्रणयपूर्वसाध्वसंययासा
 ॥ २५ ॥ ति० गन्तुमिच्छे इच्छामि । अत्रैतदर्थमेकदिनवासः । अतएवभारतेऽज्ञदस्ययौवराज्याभिषेकोपेतदिनउक्तः ॥ २६ ॥
 वानराणांनारीणांसह ताभिःसहेत्यर्थः । षष्ठायां ॥ २७ ॥

[पा०] १ क.—उ. त्वयासह. २ क. ड.—ज्ञ. द. सुग्रीवसोऽप्यधीत.

प्रिये त्वं सह नारीभिर्वानराणां महात्मनाम् ॥ राघवेणाभ्यनुज्ञाता मैथिलीप्रियकाम्यया ॥ ३२ ॥
 स्वर त्वमभिगच्छामो गृह्य वानरयोषितः ॥ अयोध्यां दर्शयिष्यामः सर्वा दशरथस्त्रियः ॥ ३३ ॥
 सुग्रीवस्य वचः श्रुत्वा तारा सर्वाङ्गशोभना ॥ आहूय चाब्रवीत्सर्वा वानराणां तु योषितः ॥ ३४ ॥
 सुग्रीवेणाभ्यनुज्ञाता गन्तुं सर्वैश्च वानरैः ॥ मम चापि प्रियं कार्यमयोध्यादर्शनेन च ॥ ३५ ॥
 प्रवेशं चापि रामस्य पौरजानपदैः सह ॥ विभूतिं चैव सर्वासां स्त्रीणां दशरथस्य च ॥ ३६ ॥
 तारया चाभ्यनुज्ञाता सर्वा वानरयोषितः ॥ नेपथ्यं विधिपूर्वेण कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ॥
 अध्यारोहन्विमानं तत्सीतादर्शनकाङ्क्षया ॥ ३७ ॥
 ताभिः सहोत्थितं शीघ्रं विमानं प्रेक्ष्य राघवः ॥ ऋश्यमूकसमीपे तु वैदेहीं पुनरब्रवीत् ॥ ३८ ॥
 दृश्यतेऽसौ महान्सीते सविद्युदिव तोयदः ॥ ऋश्यमूको गिरिश्रेष्ठः काञ्चनैर्धातुभिर्वृतः ॥ ३९ ॥
 अत्राहं वानरेन्द्रेण सुग्रीवेण समागतः ॥ समयश्च कृतः सीते वधार्थं बालिनो मया ॥ ४० ॥
 एषा सा दृश्यते पम्पा नलिनी चित्रकानना ॥ त्वया विहीनो यत्राहं विललाप सुदुःखितः ॥ ४१ ॥
 अस्यास्तीरे मया दृष्टा शबरी धर्मचारिणी ॥ अत्र योजनबाहुश्च कबन्धो निहतो मया ॥ ४२ ॥
 दृश्यते च जनस्थाने सीते श्रीमान्वनस्पतिः ॥ यत्र युद्धं महद्दुष्कृतं तव हेतोर्विलासिनि ॥
 रावणस्य नृशंसस्य जटायोश्च महात्मनः ॥ ४३ ॥
 खरश्च निहतो यत्र दूषणश्च निपातितः ॥ विशिराश्च महावीर्यो मया बाणैरजिह्वनैः ॥

ननु वानराणां । भाषत अभाषत ॥ ३१ ॥ नारीभिः स्त्रीभिः सह अनुज्ञाता । अयोध्यागमनं प्रतीति शेषः । त्वं च वानरस्त्रियश्चानुज्ञाता इत्यर्थः । नारीणामिति पाठे तृतीयार्थे पठ्यते ॥ ३२ ॥ गृह्य गृहीत्वा । आनीयेति वाच्यम् । दर्शयिष्यामः द्रक्ष्यामः । दशरथस्त्रियः दशरथस्त्रियश्च ॥ ३३ ॥ सर्वाङ्गशोभनेत्यनेन पूर्वस्वयमलंकृतवतीति गम्यते ॥ ३४ ॥ सुग्रीवेणेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ सुग्रीवेण सर्वैर्वानरैः स्वस्वभर्तृभिर्वानरैः सह अयोध्यां गन्तुमभ्यनुज्ञाताः । यूयमिति शेषः । न केवलं सुग्रीवानुज्ञातामत्रं मत्प्रियार्थं च भवतीमिरागन्तव्यमित्याह—मम चापीति । अयोध्यादर्शनेन मम यत्प्रियं तद्भवतीमिः सहगता कार्यमित्यर्थः । रामस्य प्रवेशं च दशरथस्य स्त्रीणां

विभूतिं पेश्ये च । द्रक्ष्याम इति शेषः ॥ ३५—३६ ॥ तारयेत्याद्यर्थत्रयमेकान्वयं ॥ नेपथ्यं अलंकारं । विधिपूर्वेण मङ्गलालम्भनादिविधिपूर्वकमित्यर्थः । अत्रालंकाराणां हानादिना दिनमेकं गतमित्याहुः । प्रदक्षिणं कृत्वा । विमानस्येति शेषः । प्रादक्षिण्येन गमनमात्रमत्र विवक्षितं । अतिविपुलस्य तस्य सद्यः प्रदक्षिणासंभवात् ॥ ३७ ॥ उत्थितमित्यनेन तारागमनपर्यन्तं भूमौ विमानं स्थितमिति ज्ञायते ॥ ३८—३९ ॥ समयः संकेतः ॥ ४० ॥ विललाप । लिङ्गुत्तमैकवचनं ॥ ४१—४२ ॥ दृश्यते चेत्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यं ॥ श्रीमान् वनस्पतिः जटायुनिवासभूतो वटः । तस्य श्रीमत्त्वं महात्मना जटायुवाधिश्रितत्वात् ॥ ४३ ॥ खरश्चेत्यादिसार्धश्लोक

रामानु० सुग्रीवेणाभ्यनुज्ञाताः वयमिति शेषः । वानरैश्चाभ्यनुज्ञाताः यूयमिति शेषः । ममचापिप्रियंकार्यमित्यत्रभवतीभिरिति शेषः । स० अयोध्यादर्शनेनमनवतीभिर्ममप्रियंकार्यं ॥ ३५ ॥ स० अध्यारोहन् । ननुपूर्वैरामस्यनागपाशबन्धसमयैरामदर्शनार्थं विमानेनानीतासीतांप्रति तदपतिश्चेन्नजीवतिताईनेदंविमानंलांकहेदितिसरमावाक्येनपुष्पकस्याविधवावाहकत्वमित्युक्त्याकथमत्रतारायाविमानारोहणमितिचेदुच्यते । सरमावाक्यंनसीतायाविधवात्वपुरस्कारेणविपक्षेमानारोहनिषेधपरं । किंतु दृश्यमानरामस्यमरणेनवाञ्छित्वेनवेदंरामावहेदितिलेखपरं । यद्वा उक्तनियमाङ्गीकारेपिनसृतिः । तारायारामवाक्यात्सुग्रीवपतिकृत्वेनवाविमानारोहसंभवात् । “पुत्रिण्यविधवा” इतिस्मृतेःपुत्रेणवातस्याअविधवात्वबोध्यं ॥ ३७ ॥ ती० ताभिःसहोत्थितमित्यनेनचतुर्थीकिञ्चिदायासुचित्वापञ्चम्याततःप्रस्थानमित्यवगम्यते । उपरिपञ्चम्यां भरद्वाजाश्रमप्रवेशसंस्थमागत्वात् ॥ ३८ ॥ इतिषष्ठितारुत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

[पा०] १ क. छ. झ. ज. ट. नारीणां वानराणां. २ ख. प्रवेशं चापि पश्यामः पौर. ३ क. च. छ. झ. न. ट. दृश्यतेऽसौ.

एतत्तदाश्रमपदमस्माकं वरवर्णिनि ॥ ४४ ॥

पर्णशाला तथा चित्रा दृश्यते शुभदर्शना ॥ यत्र त्वं राक्षसेन्द्रेण रावणेन हता बलात् ॥ ४५ ॥

एषा गोदावरी रम्या प्रसन्नसलिला शिवा ॥ अगस्त्यस्याश्रमो ह्येष दृश्यते पश्य मैथिलि ॥ ४६ ॥

दीप्तशैवाश्रमो ह्येष सुतीक्ष्णस्य महात्मनः ॥ ४७ ॥

वैदेहि दृश्यते चात्र शरभङ्गाश्रमो महान् ॥ उपयातः सहस्राक्षो यत्र शक्रः पुरन्दरः ॥ ४८ ॥

अस्मिन्देशे महाकायो विराधो निहतो मया ॥ ४९ ॥

एते हि तापसावासा दृश्यन्ते तनुमध्यमे ॥ अत्रिः कुलपतिर्यत्र सूर्यवैश्वानरप्रभः ॥

अत्र सीते त्वया दृष्टा तापसी धर्मचारिणी ॥ ५० ॥

असौ सुतनु शैलेन्द्रश्चित्रकूटः प्रकाशते ॥ यत्र मां केकयीपुत्रः प्रसादयितुमागतः ॥ ५१ ॥

एषा सा यमुना दूराद्दृश्यते चित्रकानना ॥ ५२ ॥

भरद्वाजाश्रमो यत्र श्रीमानेष प्रकाशते ॥ ५३ ॥

एषा त्रिपथगा गङ्गा दृश्यते वरवर्णिनि ॥ नानाद्विजगणाकीर्णा संप्रपुष्पितकानना ॥ ५४ ॥

शृङ्गिबेरपुरं चैतदुहो यत्र समागतः ॥ ५५ ॥

एषा सा दृश्यते सीते सरयूर्यूपमालिनी ॥ नानातरुशताकीर्णा संप्रपुष्पितकानना ॥ ५६ ॥

एषा सा दृश्यतेऽयोध्या राजधानी पितुर्मम ॥ अयोध्यां कुरु वैदेहि प्रणामं पुनरागता ॥ ५७ ॥

ततस्ते वानराः सर्वे रौक्षसश्च विभीषणः ॥ उत्पत्योत्पत्य ददृशुस्तां पुरीं शुभदर्शनाम् ॥ ५८ ॥

ततस्तु तां पाण्डुरहर्म्यमालिनीं विशालकक्ष्यां गजवाजिसंकुलाम् ॥

पुरीमयोध्यां ददृशुः प्लवङ्गमाः पुरीं महेन्द्रस्य यथाऽमरावतीम् ॥ ५९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे षड्विंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२६ ॥

एकान्वयः ॥ सत् पञ्चवटीति प्रसिद्धं ॥ ४४—४५ ॥

एषा गोदावरीति । अथमेव पाठः सम्यक् । एषा

मन्दाकिनीति पाठे अगस्त्याश्रमसमीपे मन्दाकिनीति

काचिन्नयसीति ज्ञेयं । एतच्छ्लोकात्पूर्वं पर्णशालेति

श्लोकः पठनीयः ॥ ४६ ॥ दीप्तशैल्यर्थः ॥ ४७ ॥

पुराणि शत्रुशरीराणि शत्रुपुराणि वा दारयतीति

पुरन्दरः ॥ ४८ ॥ अस्मिन्देश इत्यर्थः ॥ ४९ ॥

एते हीत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ तापसावासाः ।

अस्माभिर्दृश वर्षाणि यत्रोषितमिति भावः । तापसी

अनसूया ॥ ५०—५१ ॥ एषा सेत्यर्थः ॥ ५२ ॥

भरद्वाज्यर्थः ॥ यत्र भरद्वाजाश्रमः । पूर्वं दृष्ट इति

शेषः । श्रीमान् स एष प्रवेशः प्रकाशते । अदूरवर्ति-

तया सम्यग्दृश्यते ॥ ५३ ॥ वरवर्णिनीति सीतासं-

शोधनं ॥ ५४ ॥ शृङ्गिबेरपुरमित्यर्थः ॥ यत्र शुहः

समागतः तच्छृङ्गिबेरपुरं एतदित्यन्वयः ॥ ५५ ॥

यूपमालिनी इक्ष्वाकुभिस्तीरे यागानन्तरं कीर्त्यै

शिलाभिः कृतयूपवतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥ अयोध्यामिति ।

उद्दिश्येति शेषः । विमानस्याकाशगतत्वेन दूरस्था

अपि गङ्गाशृङ्गिबेरपुरसरव्ययोध्या दृष्टा इति बोध्य-

म् । भरद्वाजाश्रमे हि तद्वा स्थितिः ॥ ५७—५८ ॥

पाण्डुरेत्यादिस्वभावोक्तिः ॥ ५९ ॥ इति श्रीगोविन्द-

राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणेरत्नकिरीटारूपायने

युद्धकाण्डन्याख्याने षड्विंशत्युत्तरशततमः सर्गः १२६

सप्तविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२७ ॥

रामेण भरद्वाजाश्रममेव संप्रत्यभिवादनपूर्वकं भरतादिकुलसम्पन्नः ॥ १ ॥ तेन संप्रति सकलजनकुशलनिवेदनपूर्वकं स्वस्यतपसैव तत्सपुरास्वाश्रमसिर्गमप्रभृतियुगसंगमनावधिकालमध्यवृत्तवृत्तान्तपरिज्ञाननिवेदनेन सह स्वीयातिथ्यस्वीकारेण परेश्वरयोध्यागमनचोदना ॥ २ ॥ तथा रामप्रार्थनया वानरनिर्गमयोगायाध्याध्वगस्तत्कुलेषु स्वतपोमहिम्नाऽमृतकल्पफलकुलनिष्पादनम् ॥ ३ ॥

पूर्णे चतुर्दशे वर्षे पञ्चम्यां लक्ष्मणाग्रजः ॥ भरद्वाजाश्रमं प्राप्य ववन्दे नियतो मुनिम् ॥ १ ॥

अथ भरद्वाजाश्रमवासः—पूर्णे इति ॥ पूर्णे चैत्रशुद्धपञ्चम्यामयोध्यातो निर्गमनं । तदारभ्य चतुर्दशवर्षे पूर्णे सति पञ्चम्यां चैत्रशुद्धपञ्चम्यां । तथा हि चैत्रशुद्धपञ्चम्यां निर्गमः । तद्वाच्यां तमसातीरे निवासः । षष्ठ्यां शृङ्गिबेरपुरे । सप्तम्यां वनस्पतिमूले । अष्टम्यां भरद्वाजाश्रमे । नवम्यां यमुनातीरे । दशम्यां रामश्चित्रकूटं गमिष्यतीति शुद्धारमुत्वेन विदितवृत्तान्तस्य सुमन्त्रस्य सायणे अयोध्याप्रवेशः । तद्वात्रावेव दशरथस्य निर्वाणं । एकादश्यां राक्षसैलद्रोण्यां निक्षेपः । द्वादश्यां भरतं प्रति दूतप्रेषणं । ते च दूता मार्गे त्रयोदशीं चतुर्दशीं चापनीय पौर्णमास्यां रात्रौ केकयनगरं प्रविशिशुः । प्रतिपदि भरतस्यायोध्यां प्रत्यागमनं । तत्र च मार्गे सप्त रात्रीरुषिला अष्टमे दिने त्वरातिशयेनाहोरात्रमागम्य नवम्यां सूर्योदये भरतस्यायोध्याप्रवेशः । सप्तमेव दशरथसंस्कारः । तद्दशरथस्य त्रयोदशदिने वैशाखशुद्धपञ्चम्यां तत्पूर्वदिने च भरतेन राक्षः श्राद्धकर्मकरणं । षष्ठ्यां तद्देशीयाचारसिद्धं दहनदेशशोधनं । सप्तम्यां मार्गशोधनाय कर्मान्तकप्रेषणं । कर्मान्तकैश्च दशमीपर्यन्तं चतुर्दिनं मार्गशोधनं । एकादश्यां भरतस्य रामसकाशं प्रति गमनं । तत्रात्रौ गङ्गातीरे निवासः । द्वादश्यां भरद्वाजाश्रमे । त्रयोदश्यां रामसमागमः । चतुर्दशीपौर्णमासीप्रतिपत्यु चित्रकूटे भरतस्य निवासः । वैशाखबहुलद्वितीयायां

भरतस्यायोध्यां प्रति प्रयाणम् । चतुर्थ्यामयोध्याप्रवेशः । इत्येवं सार्धमासे गते वैशाखबहुलपञ्चम्यां रामस्य चित्रकूटाश्रमः अज्याश्रमप्रवेशश्च । एवमाश्रमपञ्चलवासेन सह सार्धमासेषु दशसंवत्सरेषु गतेषु अवशिष्टकाले पञ्चवटीवासे तत्र त्रयोदशवर्षेषु गतेषु ततश्चतुर्दशे वर्षे चैत्रमासे सीताहरणम् । वैशाखे सुमीवदर्शनम् । आषाढे बालिवधः । आश्वयुजे सैन्योद्योगः । फाल्गुने प्रायोपवेशः । फाल्गुनशुद्धचतुर्दश्यां लङ्कादाहः । फाल्गुनामावास्यायां रावणवधः । चैत्रशुद्धप्रतिपदि रावणसंस्कारादि । द्वितीयायां विभीषणाभिषेकः, सीताप्राप्तिर्देवताप्रस्थानानि च । तृतीयायां लङ्कातो निर्गमः । चतुर्थ्यां किष्किन्धायां वासः । पञ्चम्यां भरद्वाजाश्रमे वासः । अत्र वक्तव्योपपत्तयस्तत्र तत्र प्रदर्शिताः । अस्मिन् प्रकारे हनुमत्सन्निधाने, 'द्वौ मासौ रक्षितव्यौ मे' इति रावणवचनं सीतासाल्लनपरम् । 'मासादूर्ध्वं न जीविष्ये' इति सीतावचनं तु सम्यक् संगच्छते । मासशब्दस्य वर्तमानमासपरत्वं चासकृदुक्तम् । रावणेन दश मासा गताः अविशिष्टौ द्वौ मासावित्युक्तिर्मधुपानमत्ततयाऽविवेककृता । सीताया मासादूर्ध्वमिति वचनं तु वर्तमानमासपरमिति विवेकः । भरद्वाजाश्रमं प्राप्येत्यनेन महतां स्थानमपि प्राप्यमित्यु-

टी० । पूर्णे चतुर्दशे वर्षे पञ्चम्यां लक्ष्मणाग्रजः । भरद्वाजाश्रमं प्राप्य इत्यनेनेदं प्रतिपाद्यते । फाल्गुनपूर्णिमायां सुवेळारोहणं । अत्र प्रमाणं 'ततोऽस्त्वमगमत्सूर्यः सः स्थयाप्रतिरजितः । पूर्णे चन्द्रप्रदीपावक्षपासमभिवर्तत' इति वचनं । ततोऽपरेषुः कृष्णपक्षप्रथमायां शुद्धश्रावर्धः । तस्यामेव रात्रौ नागपाशवन्धनोक्षौ । द्वितीयायां वज्रदंष्ट्रस्य वधः । चतुर्थ्यां मकराक्षस्य वधः । वस्तुतस्तु दशम्यामेव कुंभनिर्कुंभमकराक्षणावधः । एकादशीमारभ्य पुनरिन्द्रजित्किरात्र्युद्धं । लक्ष्मणेन त्रयोदश्यामिन्द्रजिद्वधः । अत्र च प्रमाणं—'अहो रात्रौ क्षिभिर्वारः कथंचिद्विनिपातितः ।' इत्येतद्वचनं । चैत्रशुद्धप्रथमायां रावणस्य संस्कारः । द्वितीयायां विभीषणस्याभिषेकः । तृतीयायां विभीषणसमागमः । 'तारात्रिमुषितं रामं' इत्युक्त्या चतुर्थ्यां प्रतिप्रयाणं किष्किन्धाप्राप्तिश्च । पञ्चम्यां भरद्वाजाश्रमप्राप्तिरिति । अस्यापञ्चम्यां चतुर्दशवर्षस्य पूर्णः । 'चतुर्दशे हि संपूर्णवर्षेऽहनि रधूतम् । नद्रक्ष्यामियदिल्लुप्रवेक्ष्यामिहुताशनम् । तथेति च प्रतिज्ञाव संपरिष्वज्यसाहरम्' इत्येतद्वचनं । षष्ठ्यां नन्दिग्रामं प्राप्य जटासिधोषनं कृत्वाऽयोध्याप्राप्तिः । सप्तम्यां पुष्पकक्षेत्रे श्रीरामचन्द्रस्य पद्मभिषेकहोत्रं कर्मो वेदितव्यः ॥ १ ॥

सोऽपृच्छदभिवाद्यैनं भरद्वाजं तपोधनम् ॥ शृणोषि कश्चिद्भगवन्सुभिक्षानामयं पुरे ॥
 कश्चिच्च युक्तो भरतो जीवन्त्यपि च मातरः ॥ २ ॥
 एवमुक्तस्तु रामेण भरद्वाजो महाधुनिः ॥ प्रत्युवाच रघुश्रेष्ठं स्मितपूर्वं प्रहृष्टवत् ॥ ३ ॥
 पैङ्गुदिग्धस्तु भरतो जटिलस्त्वां प्रतीक्षते ॥ पादुके ते पुरस्कृत्य सर्वे च कुशलं गृहे ॥ ४ ॥
 त्वां पुरा चीरवसनं प्रविशन्तं महाबलम् ॥ स्त्रीतृतीयं च्युतं राज्याद्धर्मकामं च केवलम् ॥ ५ ॥
 पदार्तिं त्यक्तसर्वस्वं पितृवचनकारिणम् ॥ सर्वभोगैः परित्यक्तं स्वर्गच्युतमिवाभरम् ॥ ६ ॥
 दृष्ट्वा तु करुणा पूर्वं समासीत्समितिजय ॥ कैकेयीवचने युक्तं वन्यमूलफलाशिनम् ॥ ७ ॥
 सांप्रतं सुसमृद्ध्यर्थं समित्रगणबान्धवम् ॥ समीक्ष्य विजितारिं त्वां मम प्रीतिरनुत्तमा ॥ ८ ॥
 सर्वे च सुखदुःखं ते विदितं मम राघव ॥ ९ ॥
 यच्चया विपुलं प्राप्तं जैनस्थानवधादिकम् ॥ ब्राह्मणार्थं नियुक्तस्य रक्षितुः सर्वतापसान् ॥ १० ॥
 रावणेन हृता भार्या बभूवेयमनिन्दिता ॥ मारीचदर्शनं चैव सीतोन्मथनमेव च ॥ ११ ॥
 कबन्धदर्शनं चैव यम्पाभिगमनं तथा ॥ सुग्रीवेण च ते सख्यं यच्च वाली हतस्त्वया ॥ १२ ॥
 मार्गणं चैव वैदेह्याः कर्म वातात्मजस्य च ॥ विदितायां च वैदेह्यां नलसेतुर्यथा कृतः ॥ १३ ॥
 यथा वा दीपिता लङ्का प्रहृष्टैर्हरिपूथपैः ॥ सपुत्रबान्धवामात्यः सबलः सहबाहनः ॥ १४ ॥
 यथा विनिहतः संख्ये रावणो देवकण्ठकः ॥ [यथा च निहते तस्मिन्नावणे देवकण्ठके] ॥
 सभागमथ शिदशैर्यथा दत्तञ्च ते वरः ॥ १५ ॥

कम् । नियतः नियतकरणत्रयः ॥ १ ॥ स इत्यादि-
 सार्धश्लोक एकान्वयः ॥ सुभिक्षानामयं । भिक्षयन्त
 इति भिक्षाः अन्नानि भिक्षाणां समृद्धिः सुभिक्षं ।
 समृद्धावव्ययीभावः । आभयस्याभावोनामयं । प्रसज्य-
 प्रतिषेधेपि समासस्येष्टत्वात्साधुः । सुभिक्षं चानामयं
 चेति विग्रहः । अनामयं आरोग्यं । “अनामयं
 स्यादा रोग्यं” इत्यमरः । युक्तः प्रजापालने समाहितः
 ॥ २ ॥ प्रहृष्टवत् प्रहृष्टं । क्रियाविशेषणं । स्मितपूर्वं ।
 सर्वश्लोप्यजानान इव पृच्छतीति स्मितं । यद्वा किं
 भरतः प्रजापालनसंतुष्टो वर्तत इति प्रभ्रसारं मत्वा
 परतन्त्रे तस्मिन् कथमित्थं संभवतीति स्मितकरणं
 ॥ ३ ॥ अतएव तदनुरूपमुत्तरयति—पङ्केति ॥
 स्नानाभावात्पङ्कदिग्धत्वं । स्नानाभावेपि निलानुष्ठानं
 दीक्षितवद्गौणस्नानेन । स्नानाभावे निमित्तमाह—
 जटिल इति । जटिलः जटावान् । पिच्छादित्यादिल-
 च् । जटिलानां बाहुणस्नानं निषिद्धमिति भावः ।
 “कथंन्वपररात्रेषु सरयूमवगाहते” इत्याद्युक्तिस्तु

कादाचित्कस्नानपरत्वेप्युपपद्यते । यद्वा सदाऽनास्तु-
 तभूमिशयनादिना वा तादृशत्वं । एवं व्रतनिष्ठो भर-
 तस्ते पादुके राज्याय पुरस्कृत्य त्वां प्रतीक्षते । त्वदा-
 गमनाकाङ्क्षया वर्तत इत्यर्थः । कश्चिच्च युक्तो भरत
 इत्यस्योत्तरमुक्त्वा जीवन्त्यपि च मातर इत्यस्योत्तर-
 माह—सर्वे चेति । तव गृहे यद्यदस्ति तत्सर्वं कुशलं
 क्षेमयुक्तं । जीवन्त्यपि चेति समुच्चाय्य पृष्ट्वाः सर्वे
 मातृपरिचारकद्वयो जीवन्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥ त्वां पुरे-
 त्यादिश्लोकत्रयमेकं वाक्यं ॥ पुराचीरवसनं पुरातन-
 चीरवसनं अतो न पूर्वपदेन पौनरुक्त्यं । करुणा दुःखां
 परदुःखदुःखित्वं हि करुणा ॥ ५—७ ॥ सांप्रतं
 इदानीं तु त्वां समीक्ष्य । स्थितस्येति शेषः । प्रीतिः ।
 जातेति शेषः । अनुत्तमेत्यनेन देवकार्यकरणहेतुत्वा-
 त्पूर्वमपि काचित्प्रीतिरासीदिति द्योत्यते ॥ ८ ॥ सर्व-
 मित्यर्थः ॥ सुखं पञ्चवटीवासादिकृतं । दुःखं सीता-
 हरणजं ॥ ९ ॥ यच्चयेत्यादिसार्धश्लोकषट्त्रयमेकान्वयं ।
 ब्राह्मणार्थं भ्रजिजनरक्षणार्थं । नियुक्तस्य तैर्याचितस्य ।

[पा०] १ क. छ. झ. न. ट. आश्रयशत्वेभरतो. २ ख. ड.—ट. पितृनिर्देशकारिणं. ३ क. झ. ट. जनस्थाननिवासीना.
 ४ न. छ. न. तस्योन्मथनमेवच. ५ झ. ट. रावणोबलदर्पितः. छ. न. छ. म. रावणोवरदर्पितः. घ. रावणोलोककण्ठकः.
 ६ इदमर्थं ख. ग. ड.—ट. पाठेपुद्गल्यते.

सर्वं ममैतद्विदितं तपसा धर्मवत्सल ॥ [संपतन्ति च मे शिष्याः प्रवृत्त्याख्याः पुरीमितः ॥ १६ ॥]
 अहमप्यत्र ते दधि वरं शस्त्रभृतां वर ॥ अर्घ्यमद्य गृहाणेदमयोध्यां श्रो गमिष्यसि ॥ १७ ॥
 तस्य तच्छिरसा वाक्यं प्रतिगृह्य नृपात्मजः ॥ बाढमित्येव संहेष्टो धीमान्वरमयाचत ॥ १८ ॥
 अकाले फलिनो वृक्षाः सर्वे चापि मधुसूताः ॥ फलान्वमृतकल्पानि बहूनि विविधानि च ॥
 भवन्तु मार्गे भगवन्नयोध्यां प्रति गच्छतः ॥ १९ ॥
 तथेति च प्रतिज्ञाते वचनात्समनन्तरम् ॥ अभवन्पादपास्तत्र स्वर्गपादपसन्निभाः ॥ २० ॥
 निष्फलाः फलिनश्चासन्विपुष्पाः पुष्पशालिनः ॥ शुष्काः समग्रपत्रास्ते नगाश्चैव मधुसूताः ॥
 सर्वतो योजैना त्रीणि गच्छतामभवन्स्तदा ॥ २१ ॥

ततः प्रहृष्टाः पुवगर्षभास्ते बहूनि दिव्यानि फलानि चैव ॥

कामादुपाश्रन्ति सहस्रशस्ते मुदान्विताः स्वर्गजितो यथैव ॥ २२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे सप्तविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२७ ॥

अष्टाविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२८ ॥

भरद्वाजाश्रमस्थेनरामेण हनुमन्तंप्रति गुहेस्वागमननिवेदनबोधनपासह नन्दिग्रामगंभरतंप्रति स्वागमननिवेदनादिषो-
 दना ॥ १ ॥ हनुमता गुहभरतयोः श्रीरामसंदेशनिवेदनम् ॥ २ ॥

अयोध्यां तु समालोक्य चिन्तयामास राघवः ॥ चिन्तयित्वा हनुमन्तमुवाच पुवगोचरम् ॥ १ ॥

अतएव रक्षितुः खरादिवधमुखेन पालयितुः । तव
 भार्या हता अभूवेति यत् तच्चेति योजना । हता हर्तु-
 मीप्सिता । आशंसायां क्तः । अतो न सीतोन्मथन-
 मित्यनेन पौनरुक्त्यं । वरः मृतवानरजीवनादिः
 ॥ १०—१६ ॥ वरं वृष्टिं दशमि । अत्र आश्रमे ।
 अद्य अर्घ्यं पूजां । गृहाणेति संबन्धः ॥ १७ ॥ तस्ये-
 त्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ बाढमिति प्रतिगृह्य
 तस्मिन् दिने तत्र पूजामङ्गीकृत्येत्यर्थः । धीमान्
 अद्यात्र स्थित्वा भरतं प्रति दूतप्रेषणमुचितमिति
 ज्ञानवानित्यर्थः । मधूनि स्रवन्तीति मधुसूताः ।
 गच्छतः ममेति शेषः । मयि गच्छति सतीत्यर्थः ।
 भवन्तु । अत्रेति करणं बोध्यं । इति वरमयाचतेति

संबन्धः ॥ १८—१९ ॥ तथेति चेत्यादिसार्धश्लोक-
 द्वयमेकान्वयं ॥ योजना योजनानि । “सुपां सुलुक्”
 इत्यादिना पूर्वसवर्णोदेशः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ।
 गच्छतां वानराणां फलिनश्चासन्निति क्रमेणान्वयः ।
 इदं चोत्तरविनकार्यं सौकर्याय ऋषिणा दर्शितं ॥ २०
 —२१ ॥ ते प्रस्थिताः । स्वर्गजितो यथा स्वर्गिण इव
 ॥ २२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामा-
 यणभूषणे रत्नकिरीटाख्याते युद्धकाण्डव्याख्याने
 सप्तविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२७ ॥

अथ भरतं प्रति हनुमत्प्रेषणमष्टाविंशत्युत्तरशतत-
 मे—अयोध्यां लिति ॥ अर्थमेकं वाक्यं । समालोक्य

ति० इतः मदाश्रमात् । मेशिष्याः प्रवृत्त्याख्याः तवप्रवृत्तिमुदन्तं आचक्षते प्रवृत्त्याख्याः । तथाभूताः सन्तः तवपुरीं अयोध्यां ।
 संपतन्ति । अतस्त्वस्युरीवृत्तान्तोपिहायतइतिशेषः ॥ १६ ॥ इति सप्तविंशत्युत्तरशततमसर्गः ॥ १२७ ॥

ति० पञ्चम्यांचतुर्दशवर्षस्यपूर्णजातदिनेभरद्वाजाश्रमेविलंबसंप्राप्तत्वाच्चतुर्दशसमाप्तौ यदित्थानपक्ष्यामितदाहुताशनप्रवेक्ष्यामीति
 भरतोकेभरतस्वागमननिवेदनायहनुमत्प्रेषणंकृतवानित्याह—अयोध्यांलिति । समालोक्य भरद्वाजाश्रमेविमानादभतरणसमय-

[पा०] १ क. ख. ड.—ड. पाठेऽपिदमर्धेइत्यते. २ ख. ड. च. छ. झ. ट. संहृष्टःश्रीमान्वर. ३ ग. ड.—ड. योजना-
 स्त्रिलो. ४ ख. ड. च. छ. झ. ट. मुवेव. ५ अस्यश्लोकस्थाने. क. ख. ड.—ड. पाठेषु अयोध्यांतुसमालोक्यचिन्तयामास
 राघवः । प्रियकामःप्रियंरामस्ततस्त्वरितविक्रमः । चिन्तयित्वाततोद्यद्विधानरेषुन्यपातयत् । उवाचधीमांस्तेजस्वीहनुमन्तंउपगमम् ।
 अयोध्यांस्वरितोगत्वाशीघ्रंलवगसत्तम । इत्यर्थपञ्चकंदइत्यते.

जानीहि कश्चित्कुशली जनो नृपतिमन्दिरे ॥ २ ॥
 शक्तिवेरपुरं प्राप्य गुहं गहनगोचरम् ॥ निषादाधिपतिं ब्रूहि कुशलं वचनान्मम ॥ ३ ॥
 श्रुत्वा तु मां कुशलिनमरोगं विगतज्वरम् ॥ भविष्यति गुहः प्रीतः स ममात्मसमः सखा ॥ ४ ॥
 अयोध्यायाश्च ते मार्गं प्रवृत्तिं भरतस्य च ॥ निवेदयिष्यति प्रीतो निषादाधिपतिर्गुहः ॥ ५ ॥
 भरतस्तु त्वया वाच्यः कुशलं वचनान्मम ॥ सिद्धार्थं शंस मां तस्मै सभार्यं सहलक्ष्मणम् ॥ ६ ॥
 हरणं चापि वैदेह्या रावणेन बलीयसा ॥ सुग्रीवेण च संसर्गं वालिनश्च वधं रणे ॥ ७ ॥
 मैथिल्यन्वेषणं चैव यथा चाधिगता त्वया ॥ लङ्घयित्वा महातोयमापगापतिमव्ययम् ॥ ८ ॥
 उपायानं समुद्रस्य सागरस्य च दर्शनम् ॥ यथा च कारितः सेतू रावणश्च यथा हतः ॥ ९ ॥
 वरदानं महेन्द्रेण ब्रह्मणा वरुणेन च ॥ महादेवप्रसादाच्च पित्रा मम समागमम् ॥ १० ॥
 उपयातं च मां सौम्य भरतस्य निवेदय ॥ सह राक्षसराजेन ह्रीरीणां प्रवरेण च ॥ ११ ॥
 एतच्छ्रुत्वा यमाकारं भजते भरतस्तदा ॥ स च ते वेदितव्यः स्यात्सर्वं यच्चापि मां प्रति ॥ १२ ॥
 जित्वा शत्रुगणान्नामः प्राप्य चानुत्तमं यशः ॥ उपयाति समुद्रार्थः सह मित्रैर्महाबलैः ॥ १३ ॥
 ज्ञेयाश्च सर्वे वृत्तान्ता भरतस्येकितानि च ॥ तत्त्वेन मुखवर्णेन दृष्ट्या ज्ञेयाभाषणेन च ॥ १४ ॥

समालोच्येत्यर्थः । आश्रमस्थस्य तदवलोकनार्थमवात् ।
 चिन्तयामास । कर्तव्यमिति शेषः ॥ १ ॥ जानीही-
 त्यर्थः ॥ नृपतिमन्दिरे जनः मात्रादिः ॥ २ ॥ गहन-
 गोचरं वनचारिणं ॥ ३ ॥ गुहाय निवेदनस्य प्रयो-
 जनमाह—श्रुत्वा त्विति ॥ विगतज्वरं मदिरुषचि-
 न्ताज्वररहितं यथा तथा भविष्यतीति क्रियाविशे-
 षणं । आत्मसमः हीनजातिमनवेक्ष्य प्रेमातिशयेन
 गुहमिच्छाकुशलीनमन्यत ॥ ४ ॥ प्रवृत्तिं वृत्तान्तं
 ॥ ५ ॥ सिद्धार्थं निर्व्यूढपितृवचनपरिपालनरूपप्रयो-
 जनं ॥ ६ ॥ हरणमित्यादिश्लोकपञ्चकमेकान्वयं ॥
 रणे सुग्रीववालिनोर्युद्धे । वालिनो वध इत्यर्थः ॥ ७ ॥
 यथा चेति । महातोयं अध्ययं । आपगापतिं लङ्घयित्वा
 त्वया सीता यथा अधिगता तथा शंसेत्यन्वयः
 ॥ ८ ॥ समुद्रस्योपायानं समुद्रं प्रति गमनमित्यर्थः ।
 संबन्धसामान्ये षष्ठी । समीपयानं वा । सागरस्य
 समुद्रराजस्य ॥ ९ ॥ ब्रह्मणा वरुणेन चेति सहार्थे
 तृतीया । अनेन महेन्द्रेण वानरसमुत्थापनरूपवरप्र-

दाने ब्रह्माद्यनुमतिरस्तीति धोतितं । पित्रा मम समा-
 गममित्येतदन्तस्य शंसेति पूर्वण संबन्धः ॥ १० ॥
 उपयातमिति । अन्यथा चतुर्थ्यामेव चतुर्दशवर्षाति-
 क्रमात् सोऽपि प्रविशेदिति भावः । सौम्येत्यनेन मन्दं
 मन्दं कथय । अन्यथा हठान्मदागमनश्रवणे हर्षोऽस्य
 उन्मत्तको भवेदिति भावः ॥ ११ ॥ तमेव राज्यं
 पालयेति मयोक्ते भरतस्तदङ्गीकरोति न वेति तदा-
 कारस्त्वया ज्ञातव्य इत्याह—एतच्छ्रुत्वेति ॥ एतत्
 उपयानं । आकारं मुखप्रसादादिकं । मां प्रति यत्
 इङ्कितचेष्टादिकं ॥ १२ ॥ जित्वा शत्रुगणानित्यादि-
 श्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ एतच्छ्लोकान्ते इत्युक्तत्वेत्यध्याह-
 र्तव्यं । ज्ञेया इति श्लोकेन पूर्वोक्तमेव विशेष्यते ।
 तत्त्वेनेत्यस्य ज्ञेया इत्यनेन संबन्धः । अप्रापि पूर्वव-
 द्राज्यं पालयेति मदुक्तिं भरतः किमङ्गीकरोतीति
 परीक्षस्वेतिभावः । अन्यथा भरतप्रकृतेः रामप्रकृतेश्च
 विरुद्धं स्यात् । यावेवमूचतुः । “न सर्वे आतरस्तात
 भवन्ति भरतोपमाः” इति “यावन्न चरणौ भ्रातुः

तिभावः । सुग्रीवादीनांसम्बन्धिषष्ठ्याचारकरण्यासुहृदरूपतदाकारज्ञानायचपूर्वहतुमत्प्रेषणं । अतएवपादौ पञ्चम्यामेवविसृष्टहुम-
 त्प्रवेशसमयेभरतवर्णनमेवंकृतं । ‘अभिप्रवेशे शोयोगकाळेभ्रातरुनागमात् । न्यवेदयत्तदातस्मैश्रीरामागमनोत्तवम्’ इति । किंच
 प्रियकामइति । सुग्रीवादीनांप्रियकामः अयोध्यायांसर्वतृप्तिप्रथपूरणकामः । तेषांप्रियंवथाभवतितथाचिन्तयामास कर्तव्यजातमि-
 तिशेषः ॥ १ ॥

[पा०] १ क. श्रुत्वासमां. २ क. घ. ङ. च. ज.—ट. संवादं. ३ क. तमक्षोभ्यमापगापतिं. ४ ख. उपासनं. ५ क.
 च—ट. भरताय. ६ क. ङ. झ. ञ. ट. हरीणीश्वरेणच. ७ ङ. च. छ. झ. अ. ट. व्याभाषितेनच.

सर्वकामसमृद्धं हि हस्त्यश्वरथसंकुलम् ॥ पितृपैतामहं राज्यं कस्य नावर्तयेन्मनः ॥ १५ ॥
 संगत्या भरतः श्रीमन्नाज्यार्थी चेत्स्वयं भवेत् ॥ प्रशास्तु वसुधां कृत्स्नामखिलां रघुनन्दनः ॥ १६ ॥
 तस्य बुद्धिं च विज्ञाय व्यवसायं च वानर ॥ यावन्न दूरं याताः सः क्षिप्रमागन्तुमर्हसि ॥ १७ ॥
 इति प्रतिसमादिष्टो हनुमान्मारुतात्मजः ॥ मानुषं धारयन्नूपमयोध्यां त्वरितो ययौ ॥ १८ ॥
 अथोत्पपात वेगेन हनुमान्मारुतात्मजः ॥ गरुत्मानिव वेगेन जिघृक्षन्भुजगोत्तमम् ॥ १९ ॥
 लङ्घयित्वा पितृपथं भुजगेन्द्रालयं शुभम् ॥ गङ्गार्यमुनयोर्मध्यं सन्निपातमतीत्य च ॥ २० ॥
 शङ्गिबेरपुरं प्राप्य गुह्यमासाद्य वीर्यवान् ॥ स बाचा शुभया दृष्टो हनुमानिदमब्रवीत् ॥ २१ ॥
 सखा तु तव काकुत्स्थो रामः सत्यपराक्रमः ॥ सहसीतः ससौमित्रिः सत्वां कुशलमब्रवीत् ॥ २२ ॥
 पञ्चमीमद्य रजनीमुपित्वा वचनान्मुनेः ॥ भरद्वाजाभ्यनुज्ञातं द्रक्ष्यस्वद्यैव राघवम् ॥ २३ ॥
 एवमुक्त्वा महातेजाः संप्रहृष्टतनूरुहः ॥ उत्पपात महावेगो वेगवानविचारयन् ॥ २४ ॥
 सोपश्यद्रामतीर्थं च नदीं बालुकिनीं तथा ॥ भोमेतीं तां च सोपश्यद्भीमं सालवनं तथा ॥

पार्थिवव्यञ्जनान्वितौ ॥ शिरसा धारयिष्यामि न मे शान्तिर्भविष्यति ॥ इति च ॥ १३—१४ ॥ ननु किं परीक्षणीयं सर्वस्यापि राज्याधिपत्यकाङ्क्षित्वादि-
 त्याशङ्क्याह—सर्वेति ॥ पितृपितामहशब्दौ कुलपर-
 म्परोपलक्षकौ । पितृपितामहेभ्य आगतं । उत्तरपद-
 वृद्धिरार्थी । नावर्तयेत् नाकर्षेत् । कस्य भरतादन्य-
 स्यैवेत्यर्थः ॥ १५ ॥ एवं भरतेज्जिते ज्ञाते तव किं
 कर्तव्यमित्यत्राह—संगत्येति । संगत्या अस्मात्संगत्या ।
 यद्यपि पूर्वं सर्वासना न राज्यपालनमङ्गीकरोमीत्युक्तं ।
 तथापि चतुर्दशवर्षपर्यन्तं मद्विरहातुरतया मदर्शनज-
 हर्षप्रकर्षातिरेकेण त्वमभिषिक्तो भवेति मदुक्तिमङ्गी-
 करिष्यति किमिति भावः । भरतः मत्पीत्यर्थे पूर्वं
 राज्यभारमङ्गीकृतवान् खलु । स्वयं श्रीमान् स्वाभा-
 विकपारतन्त्र्यश्रीमान् । भवेदित्याशंसायां लिङ् ।
 प्रशास्तु वसुधां कृत्स्नां । तातो मदभिषेकसंभ्रमं न
 लब्धवान् । अहं तु भरताभिषेकमहोत्सवमनुभवेयं ।
 अतएव ह्ययोध्याकाण्डेपि शनैर्जगाम सापेक्ष इत्यु-
 क्तं । भरताभिषेकदर्शनसापेक्ष इत्यर्थः । अखिलां
 खिलरहितां । समृद्धजनामित्यर्थः । कथमसौ मरण-
 क्षम इत्यत्राह—रघुनन्दन इति । त्रैलोक्यभरण-
 क्षमकुलोद्भूत इत्यर्थः ॥ १६ ॥ बुद्धिं मत्सन्निधाने
 कथंचिद्राज्यमङ्गीकरिष्यतीति बुद्धिं व्यवसायं सर्वा-
 लना नाङ्गीकरिष्यतीति व्यवसायं च ज्ञात्वा अङ्गी-

करिष्यति चेदस्मादेशाद्यावद्दूरं न याताः स तावदा-
 गन्तुमर्हसि । अन्यथा नागच्छेति भावः । अत एव
 हनुमानपि तस्य व्यवसायं ज्ञात्वा नागतवानिति
 ज्ञेयं । केचित्तु भरतभावज्ञोपि रामः सर्वासना सुर-
 त्तोपि राज्ञा परीक्षणीय इति लोके राजनीतिप्रवर्त-
 नायैवमतिशङ्कावचनमुक्तवान् । वस्तुतः स्वस्य शक्ति-
 ति गमने भरतस्य हर्ष उन्मस्तको भवेदिति । तस्मा-
 त्सत्त्वाद्य हनुमन्तं प्रेषितवान् । तदाशङ्को हनुमा-
 नपि रामागमसंशुक्त्वा भरतेन सहैवागतवानित्याहुः
 ॥ १७ ॥ प्रतिसमादिष्टः प्रतिश्रुतं समादिष्टः ।
 अहदयं समादिष्ट इत्यर्थः । ययौ यातुमुशुकः ॥ १८ ॥
 अथ उद्योगानन्तरं । वेगेन जिघृक्षन्निवेत्यन्वयः ॥ १९ ॥
 लङ्घयित्वादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ पितृपथं स्वपितृ-
 पथं । वायुमार्गमित्यर्थः । भुजगेन्द्रालयमिति गङ्गा-
 वमुनासंगमविशेषणं ॥ २०—२२ ॥ पञ्चमी पञ्च-
 मीसंयन्विनी । अथ रजनी एतां रजनीं । उषित्वा ।
 निर्गतमिति शेषः । भरद्वाजाभ्यनुज्ञातं । प्रालरिति
 शेषः । अद्यैव अचिरेणैव ॥ २३ ॥ संप्रहृष्टतनूरुहः ।
 सकललोकांनन्दकारिरामप्रत्यागमनं मया आश्चर्यितव्यं
 लब्धमित्यस्माद्धेतोरिति भावः । महावेगः महावेग-
 स्वभावः । वेगवान् तादात्विकवेगवान् । अविचारय-
 न् मार्गस्ववनगिरिनदीसौन्दर्यादिकमगणयन्निति भा-
 वः ॥ २४ ॥ सोपश्यदित्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यं ॥

स० संगत्या निरकालपरिचयेन कैकेयीसंगत्यावा । यदि कैकेयीवत्स्वयमपिराज्येनार्थीभवेत्तर्हि स एव वसुधांशास्तु कथं यत्रका-
 पितृपसाकालेनैवामइतिशेषः ॥ १६ ॥ इत्यष्टादिशत्युत्तरावततमसर्गः ॥ १२८ ॥

[पा०] १ क.—ठ. राज्येनार्थीस्वयं. २ ड. व. श. अ. ट. यमुनयोर्भीमसमतीत्यसमागमं. क. ख. घ. ज. यमुनयो-
 र्भीमसन्निपातं. ३ ग.—छ. झ. अ. ट. महावेगाद्वेगवान्. ज. महावेगोहनुमान्. ४ क. घ. ज. तानदीवालुकीतदा. ग. तानदी-
 बालुकांतदा. ५ क. ख. उ. छ. झ. न. ट. वरुचिनीमतीचैवभीमं.

प्रजाश्च बहुसाहस्राः स्फीताञ्जनपदानपि ॥ २५ ॥
 स गत्वा दूरमध्वानं त्वरितः कपिकुञ्जरः ॥ आससाद हुमान्कुलान्दिग्रामसमीपगान् ॥ २६ ॥
 स्त्रीभिः संपुत्रैर्षुदैश्च रममाणैरलंकृतान् ॥ सुराधिपस्योपवने यथा चैत्ररथे हुमान् ॥ २७ ॥
 क्रोशमात्रे त्वयोध्यायाश्चीरकुष्णाजिनान्धरम् ॥ ददर्श भरतं दीनं कुशमाश्रमवासिनम् ॥ २८ ॥
 जटिलं मलदिग्धान् भ्रातृव्यसनकाशितम् ॥ फलमूलाशिनं दान्तं तापसं धर्मचारिणम् ॥ २९ ॥
 समुन्नतजटाभारं बल्कलाजिनवाससम् ॥ नियतं भावितात्मानं ब्रह्मर्षिसमतेजसम् ॥ ३० ॥
 पादुके ते पुरस्कृत्य श्वासन्तं वै वसुन्धराम् ॥ चातुर्वर्ण्यस्य लोकस्य त्रातारं सर्वतो भयात् ॥ ३१ ॥
 उपस्थितममात्यैश्च शुचिभिश्च पुरोहितैः ॥ बलमुल्लेखैश्च युक्तैश्च काषायान्धरधारिभिः ॥ ३२ ॥
 न हि ते राजपुत्रं तं चीरकुष्णाजिनान्धरम् ॥ परि भोक्तुं व्यवस्यन्ति पौरा वै धर्मवत्सलम् ॥ ३३ ॥
 तं धर्ममिव धर्मज्ञं देहवन्तमिवापरम् ॥ उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यं हनुमान्मारुतात्मजः ॥ ३४ ॥
 वसन्तं दण्डकारण्ये यं त्वं चीरजटाधरम् ॥ अनुशोचसि काकुत्स्थं स त्वां कुशलमब्रवीत् ॥ ३५ ॥
 प्रियमाख्यामि ते देवं शोकं त्यक्ष्यसि दारुणम् ॥ अस्मिन्मुहूर्ते भ्रात्रा त्वं रामेण सह सङ्गतः ॥ ३६ ॥
 निहत्य रावणं रामः प्रतिलभ्य च मैथिलीम् ॥ उपयाति समृद्धार्थः सह मित्रैर्महाबलैः ॥ ३७ ॥

रामतीर्थ परशुरामतीर्थ । तां प्रसिद्धां । प्रजाः कोसल-
 जनपदस्थाः ॥ २५ ॥ स गत्वेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥
 कुलान् फुङ्गुपुष्पान् । स्त्रीभिः सपुत्रैर्षुदैश्च । स्त्रीबालवृद्धा-
 विशेषेण सर्वेषामानन्दकरत्वादिति भावः । सुराधिपस्य
 उपवने नन्दनवने चैत्ररथे च स्थितान् हुमान् यथा
 तत्सदृशानित्यर्थः ॥ २६—२७ ॥ क्रोशमात्रे त्वित्या-
 दिश्लोकपञ्चकमेकान्वयं ॥ क्रोशमात्रे घटिकाद्वयमात्रे
 घटिकाद्वयगन्तव्यभूमौ । क्रोशलक्षणमुक्तं व्यौतिष-
 दर्पणे—“यवोदरैरङ्गुलमष्टसंख्यैर्हस्तोङ्गुलैः षड्गुणितै-
 श्चतुर्भिः । हस्तैश्चतुर्भिर्मवतीह दण्डः क्रोशः सहस्र-
 दितयेन तेषां ” इति । दीनं रामादर्शनेन ॥ २८ ॥
 दान्तं बहिरिन्द्रियनिग्रहशालिनं ॥ २९ ॥ समुन्नत-
 जटाभारमिति ॥ पूर्वं जटावस्त्वोक्तिः अत्र तद्भारस्य
 समुन्नतलोकिरिति वैषम्यं । बल्कलाजिनवाससमि-
 त्युत्तरीयोक्तिः । अतश्चीरकुष्णाजिनान्धरमित्यनेन न
 पुनरुक्तिः । नियतं नियतवाचं । भावितात्मानं ध्याता-
 त्मानमिति मनोनियमोक्तिः ॥ ३० ॥ ते पूर्वं रामेण दत्ते ।
 चातुर्वर्ण्यस्य चातुर्वर्ण्यरूपस्य । स्वार्थे व्यञ्ज् । लोकस्य
 जनस्य ॥ ३१ ॥ युक्तैः सन्नद्धैः । “योगः सन्नहनो-
 पायध्यानसङ्कतिभुक्तिषु ” इत्यमरः ॥ ३२ ॥ भ्रातृवि-
 योगाद्भरतस्य बल्कलादिधारणमस्तु अमात्यादीनां तत्
 किंनिमित्तमित्याशङ्क्य तत्र कारणमाह—न हीति ॥

राजपुत्रं भरतं परिवर्जयित्वा भोक्तुं समीचीनवस्त्रा-
 भरणादीन्यनुभवितुं न व्यवस्यन्ति व्यवसायं न
 कुर्वन्ति । “अपपरी वर्जने ” इति परेः कर्मप्रवच-
 नीयसंज्ञा । आचार्याः प्राहुः परि परितो वर्तमाना
 अपि पौराः । भरतं भोक्तुं अनुभवितुं । द्रष्टुमिति
 यावत् । न व्यवस्यन्ति व्यवसायं न कुर्वन्ति । तद-
 र्शने निराशा भवन्तीत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—राजपु-
 त्रमिति । रामविरहानन्तरक्षणे मृतस्य पुत्रः खल्वयं ।
 अद्य रामानागमने किमयमस्माभिर्लभ्यत इति भावः ।
 हेत्वन्तरमाह—धर्मवत्सलं धर्मार्थतया स्वात्मत्यागे
 पितृसदृशमित्यर्थः । चतुर्दशे वर्षे पूर्णेपि रामागमना-
 दर्शनात् प्राणत्यागे व्यवसितं भरतमालोकयतां
 पौराणां खेदातिशयोनेन श्लोकेन सूच्यते ॥ ३३ ॥
 देहवन्तमपरं धर्ममिव स्थितं । द्वितीय इवशब्दो
 वाक्यालंकारः ॥ ३४—३५ ॥ संगतः भविष्यसीति
 शेषः । अत्रापिचित्वाद्भरतं हनुमान्भवन्दत । यद्वा
 प्राञ्जलिरिति पदं वन्दनपूर्वकाञ्जलिपरं । अथवा
 भरतदशादर्शनेन प्रियाख्याने क्षणविलम्बेपि प्राणह्रा-
 निसङ्ख्या सति कुड्य इति न्यायेन वन्दनोद्देश्यवस्तु-
 नि शीर्यमाणे किं वन्दनेनेति तदुज्जीवकं प्रियाख्या-
 नमेवाकरोत् । यद्वा तदशादर्शनेन स्वरूपं विसंस्मर
 ॥ ३६ ॥ समृद्धार्थः संपूर्णमनोरथः ॥ ३७ ॥

लक्ष्मणश्च महातेजा वैदेही च यशस्विनी ॥ सीता समग्रा रामेण महेन्द्रेण यथा शची ॥ ३८ ॥
 एवमुक्तो हनुमता भरतो भ्रातृवत्सलः ॥ पपात सहसा हृष्टो हर्षान्मोहं जगाम ह ॥ ३९ ॥
 ततो मूढतादुत्थाय प्रत्याश्वस्य च राघवः ॥ हनुमन्तमुवाचेदं भरतः प्रियवादिनम् ॥ ४० ॥
 अशोकजैः प्रीतिमयैः कपिमालिङ्ग्य संभ्रमात् ॥ सिषेच भरतः श्रीमान्विपुलैरास्रविन्दुभिः ॥ ४१ ॥
 देवो वा मानुषो वा त्वमनुक्रोशादिहागतः ॥ प्रियाख्यानस्य ते सौम्यं ददामि भुवतः प्रियम् ॥ ४२ ॥
 गवां शतसहस्रं च ग्रामाणां च शतं परम् ॥ सुकुण्डलाः शुभाचारा भार्याः कन्याश्च षोडश ॥ ४३ ॥
 हेमवर्णाः सुनासोरुः शशिसौम्यानन्दाः स्त्रियः ॥ सर्वाभरणसंपन्नाः संपन्नाः कुलजातिभिः ॥ ४४ ॥
 निशम्य रामागमनं नृपात्मजः कपिप्रवीरस्य तैदद्भुतोपमम् ॥
 प्रहर्षितो रामदिदृक्षयाऽभवत्पुनश्च हर्षादिदमव्रवीद्वचः ॥ ४५ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे अष्टाविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२८ ॥

एकोनत्रिंशदुत्तरशततमः सर्गः ॥ १२९ ॥

हनुमता भरतप्रसेनतंप्रति रामस्यनगरतिर्गमप्रवृत्तिपुनर्भरद्वाजाश्रमायमनावधिकास्मभ्यवृत्ततद्दीपसर्ववृत्तान्ततिषेद-
 नम् ॥ १ ॥

बहूनि नाम वर्षाणि गतस्य सुमहद्गमम् ॥ शृणोम्यहं प्रीतिकरं मम नाथस्य कीर्तनम् ॥ १ ॥
 कल्याणी बत गाथेयं लौकिकी प्रतिभाति मे ॥ एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि ॥ २ ॥
 राघवस्य हरीणां च कथमासीत्समागमः ॥ कस्मिन्देहे किमाश्रित्य तत्त्वमाख्याहि पृच्छतः ॥ ३ ॥
 स पृष्टो राजपुत्रेण वृक्षां समुपवेशितः ॥ आचक्षे ततः सर्वं रामस्य चरितं वने ॥ ४ ॥
 यथा प्रवाजितो रामो मातुर्दत्तो वरस्तव ॥ यथा च पुत्रशोकेन राजा दशरथो मृतः ॥ ५ ॥

समग्रा संपूर्णमनोरथा । उपयात इति शेषः ॥ ३८ ॥
 हृष्टः पपात हर्षान्मोहं जगामहेत्यनेन वार्ताश्रवणमा-
 त्रेणैतद्दृष्टावस्ये भरते इति रामागमने कावस्या
 भवेदिति ऋषिर्विस्मयते ॥ ३९-४० ॥ भरतः कपिमा-
 लिङ्ग्य । अशोकजैः शोकजभिजैः । प्रीतिमयैः आन-
 न्दजैरित्यर्थः । विपुलैः गुरुभिः ॥ ४१ ॥ देवो वेत्या-
 दिश्लोकत्रयमेकान्वयं ॥ परिगृहीतमनुष्यदेहेषि हनु-
 मति तेजोविशेषात्संशयः । अनुक्रोशात् दयया प्रियं
 भुवतस्ते प्रियाख्यानस्य प्रियवचनस्य पारितोषिकत्वेन
 गवादिकं ददामि । भार्याः भरणार्हाः । कन्याः अनु-
 ङाः स्त्रियः ॥ ४२-४४ ॥ रामदिदृक्षया उपलक्षितो
 भरतः । अद्भुता उपमा यस्य तत् अद्भुतोपमं । निरु-
 पममित्यर्थः । तद्रामागमनं । कपिप्रवीरस्य कपिप्रवरात्
 निशम्य । नटस्य शृणोतीतिवत्पृष्टी । प्रहर्षितोभवत्

॥ ४५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामाय-
 नभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने अष्टा-
 विंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२८ ॥

बहूनीत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ बहूनि वर्षाणि
 वनं गतस्येति संबन्धः । वर्षशतादपीत्यत्रेति करणं
 द्रष्टव्यं । वर्षशतात्परमिति शेषः ॥ १-२ ॥ राघ-
 वस्येति । अत्र दानरसमागमप्रश्नेन पूर्वं भरतः सामा-
 न्यतो दानरसेनासन्नाहं क्षुतवानिति गम्यते । किमा-
 श्रित्य किं प्रयोजनमवलम्ब्य ॥ ३ ॥ वृक्षां तपस्विस्त-
 युचितासने । “व्रतिनाभासनं वृक्षी” इत्यमरः
 ॥ ४ ॥ वक्ष्यमाणवृत्तान्ते प्रामाण्यसिद्धये तत्पूर्ववृत्तं
 संप्रहेणानुवदति—यथेत्यादिना ॥ अत्र यथेत्यस्य येन
 प्रकारेणेत्यर्थः । मातुः मात्रे राज्येन निमग्नित इत्यन्व-

यथा हृतैस्त्वमानीतस्तूर्णं राजगृहात्प्रभो ॥ त्वयाऽधोऽध्यां प्रविष्टेन यथा राज्यं न चेप्सितम् ॥ ६ ॥
 चित्रकूटं गिरिं गत्वा राज्येनामित्रकर्शेन ॥ निमग्नितस्त्वया आता धर्ममाचरता सताम् ॥ ७ ॥
 स्थितेन राज्ञो वचने यथा राज्यं विसर्जितम् ॥ आर्यस्य पादुके मृद्व्य यथाऽसि पुनरागतः ॥ ८ ॥
 सर्वमेतन्महाबाहो यथावद्विदितं तव ॥ त्वयि प्रतिप्रयाते तु यद्वृत्तं तन्निबोध मे ॥ ९ ॥
 अपयाते त्वयि तदा समुद्भ्रान्तमृगद्विजम् ॥ परिधूनमिवात्यर्थं तद्वनं समपद्यत ॥ १० ॥
 तद्वस्तिमृदितं घोरं सिंहव्याघ्रमृगाद्युतम् ॥ प्रविवेशाथ विजनं सुमहदृष्टकावनम् ॥ ११ ॥
 तेषां पुरस्ताद्वलवान्गच्छतां गहने वने ॥ निनदन्सुमहानादं विराधः प्रत्यदृश्यत ॥ १२ ॥
 तमुत्क्षिप्य महानादमूर्ध्वबाहुमधोमुखम् ॥ निखाते प्रक्षिपन्ति स नदन्तमिव कुञ्जरम् ॥ १३ ॥
 तत्कृत्वा दुष्करं कर्म आतरो रामलक्ष्मणौ ॥ सायाहे शरभङ्गस्य रम्यमाश्रममीयतुः ॥ १४ ॥
 शरभङ्गे दिवं प्राप्ते रामः सत्यपराक्रमः ॥ अभिवाद्य मुनीन्सर्वाञ्जनस्थानमुपागमत् ॥ १५ ॥
 ततः पश्चाच्छूर्पणखा रामपार्श्वमुपागता ॥ १६ ॥
 ततो रामेण संदिष्टो लक्ष्मणः सहस्रोत्थितः ॥ प्रमृष्ट्य खड्गं चिच्छेद कर्णनासं महाबलः ॥ १७ ॥
 चतुर्दश सहस्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम् ॥ हतानि वसता तत्र राघवेण महात्मना ॥ १८ ॥
 एकेन सह संगम्य रणे रामेण सङ्गताः ॥ अहश्चतुर्थभागेन निःशेषा राक्षसाः कृताः ॥ १९ ॥
 महाबला महावीर्यास्तपसो विघ्नकारिणः ॥ निहता राघवेणाजौ दण्डकारण्यवासिनः ॥ २० ॥
 राक्षसांश्च विनिष्पिष्टाः खरश्च निहतो रणे ॥ २१ ॥
 [दूषणं चाग्रतो हत्वा त्रिशिरास्तदनन्तरम् ॥] ततस्तेनादिता बाला रावणं समुपागता ॥ २२ ॥
 रावणानुचरो घोरो मारीचो नाम राक्षसः ॥ लोभयामास वैदेहीं भूत्वा रत्नमयो मृगः ॥ २३ ॥
 अथैनमब्रवीद्रामं वैदेही गृह्यतामिति ॥ अहो मनोहरः कान्त आश्रमो नो भविष्यति ॥ २४ ॥
 ततो रामो धेनुष्पाणिर्धावन्तमनुधावति ॥ स तं जघान धावन्तं शरेणानतपर्वणा ॥ २५ ॥
 अथ सौम्य दशग्रीवो मृगं याते तु राघवे ॥ लक्ष्मणे चापि निष्क्रान्ते प्रविवेशाश्रमं तदा ॥ २६ ॥

यः । अमित्रकर्शनेत्यनेन राज्यकरणसामर्थ्ये स्वस्य स-
 त्यपि ज्येष्ठानुवृत्त्यर्थं निमग्नित इति गम्यते ॥ ५—९ ॥
 समुद्भ्रान्तेति । अपूर्वपुरुषदर्शनेनेति भावः । परिधूनं
 परितप्तं ॥ १० ॥ तत् प्रसिद्धं । हस्तिभिः वनगजैः
 मृदितं ॥ ११—१२ ॥ निखाते अवटे । प्रक्षिपन्ति स्मेति
 बहुवचनेन सीतयाऽपि तत्र किंचित्साहाय्यं कृतमिति
 गम्यते ॥ १३—१५ ॥ ततः पश्चादित्यर्थः ॥ १६ ॥ कर्ण-
 नासमित्यत्र प्राण्यङ्गलादेकवद्भावः ॥ १७—१८ ॥
 संगताः पार्थक्येन विना सर्वे राक्षसाः परस्परं मिलि-
 ताः सन्तः । एकेन रामेण सह संगम्यः निःशेषाः

कृता इत्यन्वयः । अहश्चतुर्थभागेनेत्यत्र अहश्चतुर्थो
 यामः । तस्य भागः त्रिपादघटिकान्यूनार्धशः
 तेन । अन्यथा अर्धधिकमुहूर्तेनेति पूर्वोक्तविरोधः
 प्रसज्येत ॥ १९ ॥ महाबला इति श्लोके तपसो
 विघ्नकारिण इत्युक्त्या राक्षसहननं तपोविघ्नशान्त्य-
 र्थमिति दर्शितं ॥ २० ॥ राक्षसा इत्यर्थः ॥ २१ ॥
 तत इत्यर्थः ॥ बाला भूर्त्वा । “मूर्खेऽर्भकेषु बालः
 स्थात्” इत्यमरः ॥ २२—२३ ॥ एनं रामं । गृह्यतां
 मृग इति शेषः ॥ २४—२५ ॥ निष्क्रान्त इति ।
 कूरत्वाभिष्क्रान्तिकारणानुक्तिः । अतएवाह काम-

सं० कर्णधनासाचकर्णनासे । पुनःकर्णधनासाचकर्णनासे । कर्णनासंचकर्णनासंचकर्णनासे । अतःप्राप्यज्ञताप्रयुक्तैकवद्भावमाशङ्क-
 कथमिति शङ्कानवकाशः ॥ १७ ॥ शि० अयंमृगः नः आश्रमः खेलनाश्रयोभविष्यति ॥ २४ ॥

[पा०] १ क. च. छ. झ. ट. मृगाकुलं. २ इदमर्थं क. ख. ड.—ट. पाठेषु दृश्यते. ख. दूषणसहतोमूर्खत्रिशिराः.
 ३ क. ख. प. च. छ. ज. ट. साराममम्रवीद्वृषवैदेही. ड. झ. न. साराममम्रवीद्वृषवैदेही. ४ क. झ. ट. अयंमनोहरः
 ५ क.—ड. धनुष्पाणिर्धगंतमनु.

जग्राह तरसा सीतां ग्रहः खे रोहिणीमिव ॥ त्रातुकामं ततो युद्धे हत्वा गृध्रं जटाशुषम् ॥ २७ ॥
 प्रगृह्य सीतां सहसा जगामाशु स रावणः ॥ २८ ॥
 ततस्त्वद्भुतसंकाशाः स्थिताः पर्वतमूर्धनि ॥ सीतां गृहीत्वा गच्छन्तं वानराः पर्वतोपमाः ॥
 ददृशुर्विस्मितास्तत्र रावणं राक्षसाधिपम् ॥ २९ ॥
 [ततः शीघ्रतरं गत्वा तद्विमानं मनोजवम् ॥ आरुह्य सह वैदेह्या पुष्पकं स महाबलः ॥]
 प्रविवेश ततो लङ्कां रावणो लोकैरावणः ॥ ३० ॥
 तां सुवर्णपरिक्रान्ते शुभे महति वेश्मनि ॥ प्रवेश्य मैथिलीं वाक्यैः सान्त्वयामास रावणः ॥ ३१ ॥
 कृणवद्भाषितं तस्य तं च नैर्ऋतपुङ्गवम् ॥ अचिन्तयन्ती वैदेही अशोकवनिकां गता ॥ ३२ ॥
 न्यवर्तत ततो रामो मृगं हत्वा महाबले ॥ निवर्तमानः काकुत्स्थोऽदृष्ट्वा गृध्रं प्रविबध्यथे ॥ ३३ ॥
 गृध्रं हतं ततो दग्ध्वा रामः प्रियसखं पितुः ॥ मार्गमाणस्तु वैदेहीं राघवः सहलक्ष्मणः ॥
 गोदावरीमन्वचरन्नोद्देशांश्च पुष्पितान् ॥ ३४ ॥
 आसेदतुर्महारण्ये कबन्धं नाम राक्षसम् ॥ ३५ ॥
 ततः कबन्धवचनाद्रामः सत्यपराक्रमः ॥ क्रश्यमूकं गिरिं गत्वा सुग्रीवेण समागतः ॥ ३६ ॥
 तयोः समागमः पूर्वं ग्रीत्या हार्दो व्यजायत ॥ आत्रा निरस्तः कुद्धेन सुग्रीवो वालिना पुरा ॥ ३७ ॥
 इतरेतरसंवादात्प्रगाढः प्रणयस्तयोः ॥ ३८ ॥
 रामस्य बाहुवीर्येण स्वराज्यं प्रत्यपादयत् ॥ वालिनं समरे हत्वा महाकायं महाबलम् ॥ ३९ ॥
 सुग्रीवः स्थापितो राज्ये सहितः सर्ववानरैः ॥ रामाय प्रतिजानीते राजपुत्र्याश्च मार्गणम् ॥ ४० ॥
 आदिष्टा वानरेन्द्रेण सुग्रीवेण महात्मना ॥ दश कोट्यः पुत्रज्ञानां सर्वाः प्रस्थापिता दिशः ॥ ४१ ॥

नृकः—“ प्रियं पथ्यं च तथ्यं च वदेद्वर्णार्थमेव
 च । अग्राव्यमयशस्यं च परोक्षे कटुं चोत्सृजेत् ”
 इति ॥ २६ ॥ तरसा बलात्कारेण । ग्रहः अङ्गारक
 इति यावत् ॥ २७—२८ ॥ ततस्त्वित्यादिसार्धश्लोक
 एकान्वयः ॥ अद्भुतसंकाशाः अद्भुताकाराः ॥ २९—
 ३० ॥ सुवर्णपरिक्रान्ते सुवर्णानुलिप्ते ॥ ३१ ॥ तस्य
 रावणस्य । भाषितं कृणवत् । मत्वेति शेषः । तं च
 नैर्ऋतपुङ्गवं अचिन्तयन्ती वैदेही अशोकवनिकां
 गता । तत्रैव स्थितेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ अदृष्ट्वेति च्छेदः ।
 सीतामिति शेषः । सीतां गृध्रं चादृष्ट्वा प्रविबध्यथ
 इत्यन्वयः ॥ ३३ ॥ गृध्रमित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥
 ततो वैदेहीं मार्गमाणो राघवः पितुः प्रियसखं हतं
 गृध्रं दग्ध्वा गोदावरीं तन्नोद्देशांश्चान्वचरत् । पुष्पि-
 तानित्यनेन पुष्पलोभेन किं सीताऽत्र गतेति मतिर्व्य-

न्यते ॥ ३४ ॥ आसेदतुरित्यर्थमेकं वाक्यं ॥ राघ-
 वविति शेषः ॥ ३५—३६ ॥ तयोः रामसुग्रीवयोः ।
 पूर्वं दर्शनात्प्रागेव । हार्दः समागमः मानसः संबन्धः ।
 व्यजायत । मनसा परस्परं सख्यमाश्रयकाङ्क्षते इत्यर्थः ।
 सुग्रीवस्य कुतः सख्यपेक्षेत्यत्र आह—आत्रेति
 ॥ ३७ ॥ इतरेतरसंवादात् अन्योन्यप्रयोजनकथनात्
 प्रणयः । प्रगाढः अतिशयितः । अभूत् ॥ ३८ ॥
 रामस्येति । अत्र सुग्रीव इति शेषः । सुग्रीवः रामस्य
 बाहुवीर्येण वालिनं हत्वा स्वराज्यं प्रत्यपादयत् सम-
 पादयदिति संबन्धः ॥ ३९ ॥ राज्ये स्थापितः सुग्रीवः
 सर्ववानरैः सहितोभूत् । रामायेति । सुग्रीव इति
 शेषः । प्रतिजानीते प्रतिज्ञासत्त्वान् ॥ ४० ॥ आदिष्टाः
 मार्गणयादिष्टाः दिशः प्रस्थापिताश्च ॥ ४१ ॥

ति० सुवर्णपरिष्कारे सुवर्णप्राकारे ॥ ३१ ॥ स० रामः स्वराज्यं स्वेनद्वयेणसहितं चतस्राज्यं चेति तत् । राक्षसैः समरे स्वस्वा-
 मिकमिति स्वराज्यं वा । प्रत्यपादयत् दत्तवान् ॥ ३९ ॥

[पा०] १ ख. क. च. छ. झ. न. ट. पठेष्वादिपर्यवश्यते. २ क. च. झ. ट. राक्षसेभ्यः. ३ झ. परिष्कारे. ४ क. झ.
 न. ट. सविबध्यथे. ५ क. च. झ. न. ट. तदादृष्ट्वा रामः प्रियतरं. ६ क. च. छ. झ. ट. रामः स्वबाहु.

तेषां नो विप्रकृष्टानां विन्ये पर्वतसत्तमे ॥ भृशं शोकभित्तानां महान्कालोत्पवर्तत ॥ ४२ ॥
 आता तु गृधराजस्य संपातिर्नाम वीर्यवान् ॥ समाख्याति स वसतिं सीताया रावणालये ॥ ४३ ॥
 सोहं शोकपरीतानां दुःखं तज्ज्ञातिनां नुदन् ॥ आत्मवीर्यं समास्थाय योजनानां शतं पुनः ॥ ४४ ॥
 तत्राहमेकामद्राक्षमशोकवनिकां गताम् ॥ कौशेयवस्त्रां मलिनां निरानन्दां दृढव्रताम् ॥ ४५ ॥
 तथा समेत्य विधिवत्पृष्ट्वा सर्वमनिन्दिताम् ॥ अभिज्ञानं च मे दत्तमर्चिष्मान्स महामणिः ॥ ४६ ॥
 [भौं दृष्ट्वा मैथिली दृष्ट्वा प्रशशंसे च जीवितम् ॥ ४७ ॥
 रावणस्य मनःकान्तामशोकवनिकां तदा ॥ विध्वंसयित्वा समरे हत्वा राक्षसपुङ्गवान् ॥ ४८ ॥
 लङ्कां च भस्मसात्कृत्वा ग्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ अभिज्ञानं मणिं लब्ध्वा चरितार्थोऽहमागतः ॥ ४९ ॥
 मया च पुनरागम्य रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ अभिज्ञानं मया दत्तमर्चिष्मान्स महामणिः ॥ ५० ॥
 श्रुत्वा तु मैथिलीं दृष्ट्वा तत्प्रशशंसे च जीवितम् ॥ जीवितान्तमनुप्राप्तः पीत्वाऽमृतमिवातुरः ॥ ५१ ॥
 उद्योजयिष्यन् उद्योगं दध्रे कौमं वधे मनः ॥ जिघांसुरिव लोकान्ते सर्वलोकान्विभावसुः ॥ ५२ ॥
 ततः समुद्रमासाद्य नलं सेतुमकारयत् ॥ अतरत्कपिवीराणां बाहिनी तेन सेतुना ॥ ५३ ॥
 ब्रह्मत्वमवधीक्षीलः कुम्भकर्णी तु राघवः ॥ लक्ष्मणो रावणमुतं स्वयं रामस्तु रावणम् ॥ ५४ ॥
 स शक्रेण समागम्य यमेन वरुणेन च ॥ महेश्वरस्वयंभूभ्यां तथा दशरथेन च ॥ ५५ ॥
 तैश्च दत्तवरः श्रीमानृषिभिश्च समागतः ॥ सुरर्षिभिश्च काकुत्स्थो वराल्लिभे परन्तपः ॥ ५६ ॥
 स तु दत्तवरः प्रीत्या वर्नरैश्च समागतः ॥ पुष्पकेण विमानेन किष्किन्धामभ्युपागमत् ॥ ५७ ॥
 तं गङ्गां पुनरासाद्य वसन्तं मुनिसन्निधौ ॥ अविघ्नं पुण्ययोगेन श्वो रामं द्रष्टुमर्हसि ॥ ५८ ॥

तेषां स्थापितानां विप्रकृष्टानां बहुकालविलम्बितानां ।
 यद्वा स्वयंप्रभाभिरे प्रविष्टतया दूरं गतानां ॥ ४२-४३ ॥
 ज्ञातिनामिति नकारान्तस्वमार्थः । पुनः समुद्र इति शेषः ।
 ॥ ४४ ॥ तत्र रावणालये ॥ ४५ ॥ अनिन्दितां सीतां ।
 सर्वं वृत्तान्तं पृष्ट्वा । प्रच्छिद्धिकर्मकः । पृष्ट्वा स्थिताय
 मे मह्यं । सः प्रसिद्धः । महामणिः अभिज्ञानं । दत्तं
 ॥ ४६-४९ ॥ क्रियाभेदान्मयाशब्दद्वयं प्रयुक्तं ॥ ५० ॥
 जीवितमाशशंसे ततः पूर्वं जीविते निराशः स्थित

इति व्यक्तं । जीवितान्तं प्राप्तः, आतुरः अमृतं पीत्वा
 यथा जीवितमाश्रितो तथेत्यर्थः ॥ ५१ ॥ उद्योगमु-
 द्योजयिष्यन् उद्योगं कुर्वन् । ओदनपाकं पचतीति-
 वत् । विभावसुः अग्निः ॥ ५२ ॥ नलं सेतुमकार-
 यत् नलेन सेतुमकारयत् ॥ ५३-५७ ॥ पुनर्गङ्गा-
 मासाद्य मुनिसन्निधौ भरद्वाजसमीपे अध्यवसन्तं तं
 अविघ्नं यथा भवति तथा श्वः पुण्ययोगेन द्रष्टुमर्हसि ।
 पुण्ययोगलाभार्थं अथ गङ्गातीरे रामः स्थित इति

स० यद्वा ज्ञातं भावेकः ज्ञानं संपातिमुक्तएषामकृतिज्ञातिनस्तेषां । श्रि० तज्ज्ञातिनां संपातिवचनेन सीतास्थितिज्ञानवतां ।
 दुःखं अस्तिदुर्गसल्लहायां सीतायाः स्थितत्वेन सीतादर्शनाशकयताज्ञानजनितखेदं नुदन् । एतेन ज्ञातिनामित्यत्र दीर्घाभावभाषेदिति-
 भट्टाद्युक्तिश्चिन्त्या ॥ ४४ ॥ रामानु० मेमया समहामणिः रामदत्ताभिज्ञानस्याङ्गुलीयकरूपत्वेपितयुक्तमणिप्राधान्यान्मणि-
 शब्दप्रयोगः ॥ ४६ ॥ स० आतुरोरोमी । जीवितान्तं आसन्नप्राणविनाशयजुप्राप्तः अमृतं मृतिहरमौषधं पीत्वा यथाजीवन्
 लब्धमिति शंसति तथेत्यर्थः ॥ ५१ ॥ श्रि० उद्योजयतेज्योऽनेनेत्युद्योगं नलं । तत् उद्योजयिष्यन् प्रोत्साहयिष्यन् । स०
 लङ्कावधे तत्संहारे । लङ्कामवतीतितदशोरावणः तस्य धं बन्धनंतस्मिन्वा । 'धं बन्धने' इति विहः ॥ ५२ ॥ श्रि० मुनिसं-
 निधावद्यवसन्तं श्वो द्रष्टुमर्हसि । आश्विनशुक्लचतुर्दश्यामश्विनीतद्वर्षे इति षष्ठापुण्यस्य संभवः । पूर्णिमायामश्विन्यामप्येकैकश्रेयणा
 ॥ ५८ ॥ इत्येकोनविंशद्वतरशततमः सर्गः ॥ १२९ ॥

[पा०] १ क.—ट. वसतीं सीतां रावणमन्दिरे. २ क. ड.—ट. अभिज्ञानं मया दत्तं रामनामाङ्गुलीयकं. ३ मां दृष्ट्वा दयः
 ग्रहृष्टेनान्तरात्मनेत्यन्ताः श्लोकाः क. च. अ. पाठे युद्ध्यन्ते. ४ ग.—छ. झ. घ. ट. तामैथिलीं. ५ ख. पीत्वाऽमृतमिवा. ६ क.
 ख. घ. क.—ग. लङ्कावधेयनः. ७ क. च. छ. झ. ट. समागतैः. ८ क. घ. अ. मुनिभिश्च. ९ क. ग. ड.—ग. तोपज्ञां.

तैस्तु सत्यं हनुमद्वचो महामिश्रम्य हृष्टो भरतः कृताञ्जलिः ॥

उवाच वार्णी मनसः प्रहर्षिणीं चिरस्य पूर्णः खलु मे मनोरथः ॥ ५९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकान्ये युद्धकाण्डे एकोनत्रिंशदुत्तरशततमः सर्गः ॥ १२९ ॥

त्रिंशदुत्तरशततमः सर्गः ॥ १३० ॥

हनुमतोरामागमनं श्रुतवता भरतेन शत्रुघ्नप्रत्ययोध्यामार्गोद्यननगरालंकरणगणिकागणद्वयसेवादि संहितामार्गिकजस्र-
एतद्वचनादिचोदनचोदना ॥ १ ॥ कौसल्यादिभिः सकलनागरिकैश्च सह सवाद्यगोषं प्रत्युद्गतवता भरतेन रामागमनानुपलंभसे-
वेन हनुमन्तं प्रति तत्र हेतुप्रसङ्गे तेन तं प्रति तदागममधिष्ठा निवेदनसमयसमागतविमानप्रदर्शनम् ॥ २ ॥ पुष्पकावलोकनहर्ष-
णसमुद्भूतपुष्पपौरिकरेषु भरते चतुरादभिवन्दमाने रामेण स्वाश्रयाधरणि तलभवतीर्णेषुष्पके भरतस्य समारोपणम् ॥ ३ ॥
तथा पुनर्मिञ्जचरणप्रणामिनो भरतस्य सहर्षपरिष्वङ्गः ॥ ४ ॥ भरतेन कश्मणसमागमपूर्वकं सीताचरणप्रणामः ॥ ५ ॥ शत्रु-
घ्नेन सीतारामकश्मणचरणप्रणामः ॥ ६ ॥ रामेण कौसल्यादिमातृप्रभृतिपादाभिवादनम् ॥ ७ ॥ रामेण पुनर्विमानेन भरता-
श्रममेव कुबेरं प्रति पुष्पकमेवणम् ॥ ८ ॥

श्रुत्वा तु परमानन्दं भरतः सत्यविक्रमः ॥ हृष्टमाज्ञापयामास शत्रुघ्नं परवीरहा ॥ १ ॥

दैवतानि च सर्वाणि चैत्यानि नगरस्य च ॥ सुगन्धमाल्यैर्वादित्रैरर्चन्तु शुचयो नराः ॥ २ ॥

सूताः स्तुतिपुराणज्ञाः सर्वे वैतालिकास्तथा ॥ सर्वे वादिप्रकुशला गणिकाश्चापि संवशः ॥

अभिनिर्यान्तु रामस्य द्रष्टुं शैशिनिभं मुखम् ॥ ३ ॥

भरतस्य वचः श्रुत्वा शत्रुघ्नः परवीरहा ॥ विष्टीरनेकसाहस्राब्जोदयामास वीर्यवान् ॥ ४ ॥

समीकुरुत निम्नानि विषमाणि समानि च ॥ स्थलानि च निरखन्तां नन्दिग्रामादितः परम् ॥ ५ ॥

सिञ्चन्तु पृथिवीं कृत्स्नां हिमशीतेन वारिणा ॥ ततोऽभ्यवकिरन्त्वन्ये लाजैः पुष्पैश्च सर्वथा ॥ ६ ॥

समुच्छ्रितपताकास्तु रथ्याः पुरवरोत्तमे ॥ शोभयन्तु च वेश्मानि सूर्यस्योदयनं प्रति ॥ ७ ॥

सर्वदामभिर्मुक्तपुष्पैः सुगन्धैः पञ्चवर्णकैः ॥ राजमार्गमसंबाधं किरन्तु शतशो नराः ॥ ८ ॥

भावः ॥ ५८ ॥ सत्यं अविरुद्धभङ्गा सत्यत्वेन
ज्ञातं । मनोरथ इत्यनन्तरमितिकरणं द्रष्टव्यं ॥ ५९ ॥
इति श्रीभोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकोनत्रिंशदु-
त्तरशततमः सर्गः ॥ १२९ ॥

परमानन्दं परमानन्दकरं । वच इति शेषः ॥ १ ॥

चैत्यानि चतुष्पथमण्डपान् । अर्चन्तु अर्चयन्तु ॥ २ ॥

सूता इत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ सूताः स्तुति-

शीलाः । वैतालिकाः खन्दिनः ॥ ३ ॥ भरतस्येत्या-

दिश्लोकपञ्चकमेकान्वयः ॥ विष्टीः भृतिं विना कर्मक-

रान् । नन्दिग्रामादितः परं । अयोध्यापर्यन्तमित्यर्थः ।
अन्ये पुरुषाः हिमवच्छीतेन वारिणा सिञ्चन्तु ।
ततः सेचनानन्तरं लाजादिभिः किरन्तु । रथ्याः
समुच्छ्रितपताकाः कुर्वन्तिवति शेषः । सूर्यस्योदयनं
प्रति सूर्यस्योदयमारभ्य । यावत्सूर्योदयमिति वा ।
स्रजः मालिकाः तासां दामभिः पङ्क्तिभिः । मुक्तपु-
ष्पैः असूत्रवद्धपद्मकुवल्यादिमिश्र वेश्मानि शोभय-
न्तु । सुगन्धैः पञ्चवर्णकैः पञ्चविधवर्णद्रव्यचूर्णैः ।
राजमार्गं किरन्तु । राजमार्गं वर्णद्रव्यचूर्णैः नाना-
विधलतापद्मादिभिर्त्रेखाः कुर्वन्तित्यर्थः ॥ ४—८ ॥

स० परमानन्दं परमानन्दोऽन्यत्वेनयस्यतत्त्वच इति शेषः ॥ १ ॥ ति० विरलपुष्पवन्धाः स्रजः । निविडपुष्पवन्धे दाम ।
[पा०] १ अ. क. च. छ. झ. ञ. ट. ततस्सवाक्यैर्मधुरैर्हनुमतो निश्चयः । २ अ. देवाख्याश्च सर्वाणि चैत्यानि नगराणि च ।
३ अ. शशिनिमाननं । ४ घ. च. छ. स्रग्दाममुक्तपुष्पैश्च सुवर्णरजतैरपि । अ. क. झ. ट. स्रग्दाममुक्तपुष्पैश्च सुवर्णैः । ज.
स्रग्दाममुक्तपुष्पैश्च सुवर्णैः ।

राजदारास्तथाऽमात्याः सैन्याः सेनागणाङ्गनाः ॥ ब्राह्मणाश्च सराजन्याः श्रेणीमुख्यास्तथा गणाः ॥ ९ ॥
 धृष्टिर्जयन्तो विजयः सिद्धार्थो ह्यर्थसाधकः ॥ अशोको मन्त्रपालश्च सुमन्त्रश्चापि निर्ययुः ॥
 मच्चैर्नागसहस्रैश्च शतैर्कुम्भविभूषितैः ॥ १० ॥
 अपरे हेमकक्ष्याभिः सगजभिः करेणुभिः ॥ निर्ययुस्तुरगाक्रान्तै रथैश्च सुमहारथाः ॥ ११ ॥
 शक्त्युष्टिप्रासहस्तानां सध्वजानां पताकिनाम् ॥ तुरगाणां सहस्रैश्च मुख्यैर्मुख्यनरान्वितैः ॥
 पदातीनां सहस्रैश्च वीराः परिवृता ययुः ॥ १२ ॥
 ततो यानान्युपारूढाः सर्वा दशरथस्त्रियः ॥ कौसल्यां प्रमुखे कृत्वा सुमित्रां चापि निर्ययुः ॥ १३ ॥
 कैकेय्या सहिताः सर्वा नन्दिग्राममुपागमन् ॥ १४ ॥
 कृत्स्नं च नगरं ततु नन्दिग्राममुपागमन् ॥ १५ ॥
 अध्वानां सुरशब्देन रथनेमिस्त्रिनेन च ॥ शङ्खदुन्दुभिनादेन संचचालेव मेदिनी ॥ १६ ॥
 द्विजातिमुख्यैर्धर्मात्मा श्रेणीमुख्यैः सनैगमैः ॥ माल्यमोदकहस्तैश्च मन्त्रिभिर्भरतो वृतः ॥ १७ ॥
 शङ्खमेरीनिनादैश्च बन्दिमिथाभिवन्दितः ॥ आर्यपादौ गृहीत्वा तु शिरसा धर्मकोविदः ॥ १८ ॥
 पाण्डुरं छत्रमादाय शुक्रमाल्योपशोभितम् ॥ शुक्ले च बालव्यजने राजाहो हेमभूषिते ॥ १९ ॥
 उपवासकुशो दीनक्षीरकृष्णाजिनाम्बरः ॥ भ्रातुरागमनं श्रुत्वा तत्पूर्वं हर्षमागतः ॥
 प्रत्युद्ययौ ततो रामं महात्मा सचिवैः सह ॥ २० ॥
 समीक्ष्य भरतो वाक्यमुवाच पवनात्मजम् ॥ २१ ॥
 कश्चिन्न खलु कापेयी सेव्यते चलचित्तता ॥ न हि पश्यामि काकुत्स्थं राममार्यं परन्तपम् ॥

अथ परेष्टुः प्रातः रामभक्त्यतिशयेन सर्वेषां निर्ग-
 मनं दर्शयति—राजदारा इत्यादिना ॥ श्रेणीमुख्याः
 श्रेणीमुखाः । तथा गणाः । श्रेणी श्रेण्य इति यावत् ।
 अत्र श्लोके निर्ययुरिति वक्ष्यमाणमनुष्यते ॥ ९ ॥
 अमात्यान्विशिष्य दर्शयति—धृष्टिरित्यादिना ॥ सार्ध-
 श्लोक एकान्वयः । अत्र धृष्ट्यादयो गजारूढा ययु-
 रित्यर्थः ॥ १० ॥ अपरे राजान्तरङ्गाः पुरुषाः करे-
 णुमिनिर्ययुः ॥ ११ ॥ शक्तीत्यादिसार्धश्लोक एका-
 न्वयः ॥ उक्तविशेषणानां तुरगाणां सहस्रैः पदा-
 तीनां सहस्रैश्च परिवृता वीरा ययुः ॥ १२ ॥
 प्रमुखे अग्रे ॥ १३ ॥ कैकेयेति । अत्र भरतेनोपेक्षया-
 नावृत्तत्वात् पञ्चाभिर्गल्य कैकेय्या नन्दिग्रामप्राप्ति-
 काले साहित्यमुच्यते ॥ १४ ॥ कृत्स्नमित्यर्थः । अत्र

नगरशब्देन तत्रत्यजना लक्ष्यन्ते ॥ १५ ॥
 संचचाल कम्पितेव ॥ १६ ॥ अथोक्तपरिवारैः
 सह भरतस्य नन्दिग्रामाभिर्गमं दर्शयति—
 द्विजातिमुख्यैरित्यादिभिः सार्धं श्रुतुमिः श्लोकैः ॥
 ततो महात्मा भरतः सर्वैर्दृतः प्रत्युद्ययविति
 वाक्यार्थः । सनैगमैः सवणिग्भिः । “वैदेहकः
 सार्धवाहो नैगमो वाणिजो वणिक्” इत्यमरः ।
 मन्त्रिभिः वसिष्ठादिभिः । सचिवैः सुमन्त्रादिभिः ।
 आर्यपादौ रामपादुके । हेमभूषिते हेमदण्डभूषिते ।
 तत्पूर्वं श्रवणादिहर्षमागतः । श्रवणात्पूर्वं तु नास्ति
 हर्षोभूदित्यर्थः ॥ १७—२० ॥ समीक्ष्येत्यर्थः ॥
 समीक्ष्य समन्ताद्भ्रातृगमनं निरीक्ष्य ॥ २१ ॥ कश्चि-
 दित्यादि सार्धश्लोक एकान्वयः ॥ कश्चिदिति प्रश्ने ।

मुकुपुष्पाणि बन्धनरहितानि पुष्पाणि ॥ ८ ॥ स० सेनाङ्गनाङ्गनाः सपतिकयोषिजनाः सुवासिन्वदितियावत् । सेनोपयुक्तान-
 पत्याङ्गनासंधादित्वा । ‘वंध्याभार्याबहुप्रक्षेराद्या’ इत्यादेः । सेनागणाः अङ्गनागणा इतिवा ॥ ९ ॥ स० रामपादौ तत्सिद्धित-
 त्वात्तत्वेनव्यपदेशः पादुके ॥ १० ॥ स० प्रत्युद्ययौ अनेनेदृशीदशमापन्नस्यापि भरतस्य तस्यागमनवार्तवन्मन्त्राभिकेतियोल्यते
 ॥ २० ॥ स० ‘यानमदूरवातोऽसिद्धिप्रमाणं नुमर्हसि’ इत्यत्र भारतेचवनपर्वणि ‘लक्षयित्वेकितसर्वप्रियंवतस्यैभिदेवच । वायुपुत्रेपुनः

[पा०] १ अर्थश्लोकः क.—ड. पाठेषु अभिनिर्यान्तुरामसेत्यर्थात्पूर्वदृश्यते. २ क.—ड. सेनाङ्गनाङ्गनाः. ३ क. च.
 म. म. ड. सचिवैःश्रुतिभूषितैः. ४ क. क. च. छ. म. मुख्यतरान्वितैः. ५ ड. रामपादौ.

कच्चिन्न खलु दृश्यन्ते वानराः कामरूपिणः ॥ २२ ॥

अथैवमुक्ते वचने हनुमानिदमब्रवीत् ॥ अर्थं विज्ञापयन्नेव भरतं सत्यविक्रमम् ॥ २३ ॥

सदाफलान्कुसुमितान्बृक्षान्प्राप्य मधुस्रवान् ॥ भरद्वाजप्रसादेन मत्तभ्रमरनादितान् ॥ २४ ॥

तस्य चैष वरो दत्तो वासवेन परन्तप ॥ ससैन्यस्य तथाऽऽतिथ्यं कृतं सर्वगुणान्वितम् ॥ २५ ॥

निस्स्वनः श्रूयते भीमः प्रहृष्टानां वनौकसाम् ॥ मन्ये वानरसेना सा नदीं तरति गोमतीम् ॥ २६ ॥

रजोवर्षं समुद्भूतं पश्य बालुकिनीं प्रति ॥ मन्ये सालवनं रम्यं लोलयन्ति पुष्पमाः ॥ २७ ॥

तदेतद्दृश्यते दूराद्विमलं चन्द्रसन्निभम् ॥ विमानं पुष्पकं दिव्यं मनसा ब्रह्मनिर्मितम् ॥

रावणं बान्धवैः सार्धं हत्वा लब्धं महात्मना ॥ २८ ॥

तरुणादित्यसंकाशं विमानं रामवाहनम् ॥ धनदस्य प्रसादेन दिव्यमेतन्मनोजवम् ॥ २९ ॥

एतस्मिन्प्रातरौ वीरौ वैदेह्या सह राघवौ ॥ सुग्रीवश्च महातेजा राक्षसश्च विभीषणः ॥ ३० ॥

ततो हर्षसमुद्भूतो निस्स्वनो दिवमस्पृशत् ॥ स्त्रीबालयुववृद्धानां रामोऽयमिति कीर्तिते ॥ ३१ ॥

रथकुञ्जरवाजिभ्यस्तोऽवतीर्य महीं गताः ॥ ददृशुस्तं विमानस्थं नराः सोममिवाम्बरे ॥ ३२ ॥

प्राञ्जलिर्भरतो भूत्वा प्रहृष्टो राघवोन्मुखः ॥ स्वागतेन यथार्थेन ततो राममपूजयत् ॥ ३३ ॥

मनसा ब्रह्मणा सृष्टे विमाने भरताग्रजः ॥ रराज पृथुदीर्घाक्षो वज्रपाणिरिवापरः ॥ ३४ ॥

ततो विमानाग्रगतं भरतो भ्रातरं तदा ॥ ववन्दे त्रयतो रामं मेरुस्थमिव भास्करम् ॥ ३५ ॥

ततो रामाभ्यनुज्ञातं तद्विमानमनुत्तमम् ॥ हंसयुक्तं महावेगं निर्वर्षपात महीतले ॥ ३६ ॥

सेन्यते । खयेति शेषः । तत्र हेतुमाह—न हीति । रामस्य दूरागमनेपि नासीरधारिणः कपयो दृश्येरन् तेषां कामरूपित्वेन स्वरूपेणादर्शनेपि रूपान्तरेण वा दृश्येरन् । तदपि नास्तीत्यर्थः ॥ २२ ॥ अर्थं विलम्बहेतुं । “अर्थः स्याद्विषये मोक्षे शब्दवाच्ये प्रयोजने । व्यवहारे धने शास्त्रे वस्तुहेतुनिवृत्तिषु” इति वैजयन्ती ॥ २३ ॥ भरद्वाजप्रसादेन सदाफलानिति संबन्धः । प्राप्य वानराः हृष्यन्तीति च शेषः ॥ २४ ॥ ससैन्यस्य रामस्य वासवेन एष वरो दत्तः अकालफलित्ववरो दत्तः । तथा सर्वगुणान्वितं आतिथ्यं मधुस्रवत्वरूपं भरद्वाजेन कृतं । अतोऽकालफलित्वं मधुस्रवत्वं च वनस्य युक्तमित्यर्थः ॥ २५ ॥ एवं विलम्बहेतुमुक्त्वा समीपागमनचिह्नं दर्शयति—निस्स्वन इति ॥ इदानीं वानरसेना गोमतीं नदीं तरतीति

मन्ये । यस्मात् भीमो निस्स्वन इति भावः ॥ २६ ॥ ततोपि सन्निकर्षमाह—रज इति ॥ समुद्भूतं रजोवर्षं पश्य । तस्माद्बालुकिनीं नदीं प्रति यातीति मन्ये ॥ क्षिप्रं वानरसेनाया अनागमने हेतुमाह—मन्य इति ॥ तस्मात्तस्याः विलम्बः ॥ २७ ॥ विमानं तु दृश्यत इत्याह—तदेतदिति ॥ पुष्पकं विमानं पुष्पकाख्यं विमानम् ॥ २८ ॥ दिव्यं मनोजवं तरुणादित्यसंकाशं रामवाहनमेतद्विमानं । प्रसादेन धनदस्य ब्रह्मप्रसादेन धनदस्य लब्धमित्यर्थः । “परेण तपसा लेभे यत्कुबेरः पितामहात्” इति सुन्दरकाण्डोक्तः ॥ २९ ॥ एतस्मिन्निति ॥ आसत इति शेषः ॥ ३०—३२ ॥ यथार्थेन स्वागतेन चतुर्दशे वर्षे पूर्णे अवश्यमागमिष्यामीति प्रतिज्ञानुसारिणा स्वागमनेनेत्यर्थः । अपूजयत् अश्लाघयत् ॥ ३३—३६ ॥

प्राप्तेनन्दिग्राममुपागमत् । इत्युक्तेः पाद्येपि “पुनरागत्यकाकुत्स्थं हनुमान्सर्वमब्रवीत्” इत्युक्तेष्वम्येपुनारामं गत्वा च भरतरीति पुनर्हेतुमान् भरतमुपागत इति कथा “कच्चिन्नखलुकापेयी” इत्यतः पूर्वमनुसंधेयाः । कापेयी कपिसंबन्धिनीचलचित्ता । नसेव्यतेकचित् । कुतस्तवशङ्केत्यत आह—नहीति । पञ्चादायातुनश्चार्थः किंकपयोपिनोपयाताः पुरत इति पृच्छति—कच्चिदिति ॥ २२ ॥ टी० मनसा ब्रह्मनिर्मितं विश्वकर्मणामनसा ब्रह्मार्थे निर्मितं । ति० ब्रह्मनिर्मितं ब्रह्मणा सृष्टत्वासांम्याद्विश्वकर्मणा ॥ २८ ॥

[पा०] १ क. झ. न. ट. अर्थ्यः. २ ख. ग. क. च. छ. झ. अ. विषामरः. ३ ख. घ. क. च. अ.—ट. प्रगतो. ४ क. ख. ग. च.—ट. तिपात.

आरोपितो विमानं तद्भरतः सत्यविक्रमः ॥ राममासाद्य मुदितः पुनरेवाभ्यवादयत् ॥ ३७ ॥
 तं समुत्थाप्य काकुत्स्थश्चिरस्याश्विपथं गतम् ॥ अङ्गे भरतमारोप्य मुदितः परिषस्वजे ॥ ३८ ॥
 ततो लक्ष्मणमासाद्य वैदेहीं^१ चाभ्यवादयत् ॥ अभिवाद्य ततः प्रीतो भरतो नाम चाब्रवीत् ॥ ३९ ॥
 सुग्रीवं केकयीपुत्रो जाम्बवन्तं तथाऽङ्गदम् ॥ मैन्दं च द्विविदं नीलमृषभं परिषस्वजे ॥ ४० ॥
 सुषेणं च नलं चैव गवाक्षं गन्धमादनम् ॥ शरभं पनसं चैव भरतः परिषस्वजे ॥ ४१ ॥
 ते कृत्वा मानुषं रूपं वानराः कामरूपिणः ॥ कुशलं पर्यपृच्छन्ते प्रहृष्टा भरतं तदा ॥ ४२ ॥
 अथाब्रवीद्राजपुत्रः सुग्रीवं वानरर्षभम् ॥ परिष्वज्य महातेजा भरतो धर्मिणां वरः ॥ ४३ ॥
 त्वमस्माकं चतुर्णां तु भ्राता सुग्रीव पञ्चमः ॥ सौहृदाज्जायते मित्रमपकारोरिलक्षणम् ॥ ४४ ॥
 विभीषणं च भरतः सौन्त्ववाक्यमथाब्रवीत् ॥ दिष्ट्वा त्वया सहायेन कृतं कर्म सुदुष्करम् ॥ ४५ ॥
 चाब्रुवन् तदा राममभिवाद्य सलक्ष्मणम् ॥ सीतायाश्चरणौ पश्चाद्विनयादभ्यवादयत् ॥ ४६ ॥

आरोपित इति । अत्र भरतस्य विमानारोपणं सर्वेषां प्रदर्शनार्थमिति बोध्यं ॥ ३७—३८ ॥ लक्ष्मणमासाद्य कृतमस्कारं लक्ष्मणमालिङ्गनेन संभाव्य । इदं च लक्ष्मणस्य कनिष्ठत्वात् । लक्ष्मणेन चिकीर्षितो नमस्कारो रामसन्निधौ भरतेन प्रतिषेधित इति आहुः । वैदेहीं आभ्यवादयत् । चकारो रामनमस्कारं समुच्चिनोति । “न संख्ये भरतानुजः” इत्युक्तेः । “सीतामादाय गच्छ त्वमग्रतो भरताग्रज” इत्यत्र

बहुप्रीदिरित्युक्तं । न च वैपरीत्यं शङ्क्यम् । ‘पुण्ये जातस्तु भरतः, सार्पे जातौ तु सौमित्री’ इति जन्म-क्रमोक्तेः । पायसप्रदाने विवाहे च प्राथम्यं तत्र परिहृतं । लक्ष्मणासादनानन्तरं सीतानमस्काराभिधानात् सीता वारादिभिः सह रामसमीप एव किञ्चिदन्यत्र स्थितेऽवगम्यते ॥ ३९—४१ ॥ मानुषं रूपं कृत्वा स्थिता इति शेषः ॥ ४२—४६ ॥

ति० लक्ष्मणमासाद्य बन्धमानं लक्ष्मणं परिष्वज्यादिना संभाव्य । ‘अन्येषुः पाञ्चजन्यात्मा कैकेय्या भरतोऽभवत् । तदन्येषुः सुमित्रायामनन्तात्मा सलक्ष्मणः । सुदर्शनात्मा शत्रुघ्नोऽप्युगपत्प्रिये’ इति पाशेषिनोक्तेः । वैदेहीं अभ्यवादयत् अभ्यवन्दत् । श्वेतु—अश्वपिलक्ष्मणो भरतात्कनिष्ठो वयसा । स्पृष्ट्वैन्दं जन्मप्रकरणे । तथापि ज्येष्ठानुवर्तनेन स्वापेक्षयाऽधिकगुणत्वेन स्वव्यवहारेण ज्येष्ठानुवर्तित्वेनैवं केचित् भरतं प्रत्युपदेशदानेन चतुर्दशमुखात् सनतिरुचितैव । किं च कौसल्यायै प्रथमं दत्तपायसां राजला लक्ष्मणस्य ज्येष्ठत्वं ततो हि कैकेयैः पायसप्रदानं तद्देशजश्चाब्रुवन् इति स एव भरतात्कनिष्ठः । अत एव वैदेहीं चेति चकारः स्वरसतः संगच्छते । अत एव शत्रुघ्नकृतो लक्ष्मणनमस्कारोऽप्ययते । तयोर्गुणपदुत्पन्नत्वादित्याहुः । स्त० ततः रामनमनानन्तरं लक्ष्मणं आसाद्य प्राप्य । सीता-चासाद्यनाम च भरतोऽहो अभिवाद्यामीति सनामाब्रवीत् । अथाभ्यवादयत् ननाम । अत्र संप्रदायद्वयं । तथा हि । भरतो ज्येष्ठः कनिष्ठो लक्ष्मण इति वैपरीत्येन चेति । लक्ष्मण आसाद्य स्वपतेन सह कृतस्वमालिङ्ग्य अथ वैदेहीमभ्यवादयत् । ‘अन्येषुः पाञ्चजन्यात्मा कैकेय्या भरतोऽभवत् । तदन्येषुः सुमित्रायामनन्तात्मा सलक्ष्मणः । सुदर्शनात्मा शत्रुघ्नोऽप्युगपत्प्रिये’ इति पाशेषिवचनात् । ‘ततो दाशरथिर्वीरो धर्महो लोकविश्रुतः । भरतो लक्ष्मणश्चैव शत्रुघ्नश्च महाबलः’ इति कूर्मपुराणे लक्ष्मणात्मा भरतप्रहृष्टात्मा प्रापितत्रतः । अत्र भरतज्येष्ठस्य स्पष्टप्रतिमानाच्च भरतज्येष्ठं केचिन्मन्वते । अन्येतु लक्ष्मणं वैदेहीं चासायाभ्यवादयदित्यन्ये विनामूलपीठो लक्ष्मणज्येष्ठत्वात् । हेतुपुराणादिस्तदन्येषु रित्यस्य एतदन्यत्वं तस्यैव तदन्यत्वेन तस्यैव तत्त्वं दिनस्यापितत्पर्युक्तान्वाच्यता संभवात् । एतावदावचकीर्तिहेतुत्वात् कैकेयास्तत्पुत्रत्वेन प्रथमत उक्तिसंभवाच्च । पायससं विभागेनापि लक्ष्मणज्येष्ठस्यैव संभवशुक्तिरवात् । भरतस्यादितोऽप्रहृष्टत्वाच्च किमिति बहुलस्य लक्ष्मणप्रागुक्तिपर्यावर्तनचतुरैर्भरतज्येष्ठत्वादिभिरनायासेन समाधानं शक्यं न ब्रूयताम-हेतुनेति पायसस्योदरप्रवेशविषयायुगपदित्युक्त्युपपत्तेरिति च मन्यन्ते । अत्र वक्तव्यं । प्रकरणानुरोधेनास्माभिः पूर्वव्याख्यातमनुसन्धेयम् । शि० भरतो लक्ष्मणमासाद्य अभ्यवादयत् लक्ष्मणेन प्रणाममकारयत् । हेतुमतिणिच् । अथ वैदेहीमासाद्य अभ्यवादयत् । अत्र स्वागतिणिच् । उभयार्थलाभस्तु शब्दादित्याहुः ॥ ३९ ॥ ति० पञ्चमोऽब्राता मातृविषयकपञ्चसंख्य-पूरणः । सौहृदात् तत्पूर्वकोपकारात् ॥ ४४ ॥

[पा०] १ क.—इ. छ. झ. ट. वैदेहींनपरंतपः. २ क.—ट. अथाभ्यवादयत्प्रीतो. ३ अ. सान्त्वयन्वाक्यमब्रवीत्, ४ क. व. ज. पञ्चाङ्गवन्देतिनयान्वितः, क. च. छ. झ. न. ट. वीरो विनयादभ्यवादयत्.

रामो मातरमासाद्य विषण्णां शोककशिताम् ॥ जग्राह प्रणतः पादौ मनो मातुः प्रसोदयन् ॥ ४७ ॥
 अभिवाद्य सुमित्रां च कैकेयीं च यशस्विनीम् ॥ स मातृश्च ततः सर्वाः पुरोहितमुपागतम् ॥ ४८ ॥
 स्वागतं ते महाबाहो कौसल्यानन्दवर्धन ॥ इति प्राञ्जलयः सर्वे नागरा राममब्रुवन् ॥ ४९ ॥
 तान्यञ्जलिसहस्राणि प्रगृहीतानि नागरैः ॥ व्याकोशानीव पद्मानि ददर्श भरताग्रजः ॥ ५० ॥
 पादुके ते तु रामस्य गृहीत्वा भरतः स्वयम् ॥ चरणाभ्यां नरेन्द्रस्य योजयामास धर्मवित् ॥
 अब्रवीच्च तदा रामं भरतः स कृताञ्जलिः ॥ ५१ ॥
 एतैचे रक्षितं राजन्नाज्यं निर्यातितं मया ॥ अद्य जन्म कृतार्थं मे संवृचश्च मनोरथः ॥ ५२ ॥
 यस्त्वां यश्यामि राजानमयोध्यां पुनरागतम् ॥ अवेसतां भवान्कोशं कोष्ठागारं पुरं बलम् ॥
 भवतस्तेजसा सर्वं कृतं दशगुणं मया ॥ ५३ ॥
 तथा जुवाणं भरतं दृष्ट्वा तं आदवत्सलम् ॥ सुमुचुरिन्नरा बाष्पं राक्षसश्च विभीषणः ॥ ५४ ॥
 ततः प्रहर्षाद्भरतमङ्गमारोप्य राघवः ॥ ययौ तेन विमानेन ससैन्यो भरताश्रमम् ॥ ५५ ॥
 भरताश्रममासाद्य ससैन्यो राघवस्तदा ॥ अवतीर्य विमानाग्रादवतस्ये महीतले ॥ ५६ ॥
 अब्रवीच्च तदा रामस्तद्विमानमनुत्तमम् ॥ बह वैश्रवणं देवमनुजानामि गम्यताम् ॥ ५७ ॥
 ततो रामाभ्यनुज्ञातं तद्विमानमनुत्तमम् ॥ उत्तरां दिशमागम्य जगाम धनदालयम् ॥ ५८ ॥
 [विमानं पुष्पकं दिव्यं संगृहीतं तु रक्षसा ॥ अगमद्वन्दं वेगाद्रामवाक्यप्रचोदितम्] ॥ ५९ ॥
 पुरोहितसैन्धवसमस्य राघवो घृहस्पतेः शक्र इवामराधिपः ॥
 निपीड्य पादौ पृथगासने शुभे सहैव तेनोपविवेश राघवः ॥ ६० ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे त्रिंशदुत्तरशततमः सर्गः ॥ १३० ॥

मनो मातुः प्रसोदयन्निति पूर्व लब्धकथं नाश्रौषमिति
 त्वया मनस्तापो न कार्य इत्येवं प्रसन्नमकरोदित्यर्थः
 ॥ ४७ ॥ यशस्विनी । रावणजयस्य तन्मूलत्वात् ।
 सर्वैः प्रशस्वमानामित्यर्थः । पुरोहितं वसिष्ठं ।
 अभिवाद्येत्यनुषङ्गयते । अभिवाद्योपागमदित्यन्वयः
 ॥ ४८—५१ ॥ एतच्च इत्यादिसार्धश्लोकद्वयमेका-
 न्वयं ॥ हे राजन् मया रक्षितं न्यासत्वेन पालितं
 एतद्राज्यं ते निर्यातितं सुभ्यं निवेदितं । कोष्ठागारं

धान्यशालां । दशगुणत्वं रामनिर्गमनकालिककोशा-
 पेक्षया ॥ ५२—५३ ॥ सुमुचुरिति । स्वकुलीनेष्वे-
 तादृशभ्रातृवृत्त्यदर्शनादिति भावः ॥ ५४ ॥ भरता-
 श्रमं नन्दिश्रमं ॥ ५५—५६ ॥ गम्यतामित्यन-
 न्तरमितिकरणं बोध्यं ॥ ५७ ॥ दिशमागम्य दिश-
 मुद्दिश्य ॥ ५८—५९ ॥ आत्मसमस्य स्थानुरूपस्य ।
 पृथगासने तेन सहैवोपविवेश । पृथगासने शुभपदे-

रामानु० कैकेय्यायशस्विनीमिति विशेषणं देवकार्यहेतुभूतलादधिःप्रायुङ् । ति० यशस्विनीं अस्मान्नोदाब्धेनराजानरकात्तारितः ।
 वैश्राज्यार्थयवपरमं सुखं प्राप्ताः । रामस्य च यशोजातं । अतएवायशस्विन्येव । सु० यशस्विनीं भरतरूपसत्पुत्रप्रसवित्रीतिक्रीर्ति-
 मतीं । 'सुल्लातु भरतं नैवागच्छेत्तनिरयाविति ।' इत्यादिः । स्वयशस्साधनीभूतेति यशस्विनीतिवा ॥ ४८ ॥ ति० पुरोहितस्येति ।
 वसिष्ठपुत्रस्य सुयज्ञस्येत्यर्थः । आत्मसमस्येति पाठान्तरं । ब्रह्महत्यादिति भावः । वसिष्ठस्येत्यर्थ इति तीर्थः ॥ ६० ॥ इति त्रिंशदुत्तर-
 शततमः सर्गः ॥ १३० ॥

[पा०] १ क. झ. ग. ट. विवर्णा, २ क. ग. ङ. च. झ. ग. ट. प्रहर्षयन्, ३ क. तदा सर्वाः पुरोहितमुपागतम्, ४ क.
 च. छ. एतत्तैसकलं राज्यं न्यासे निर्यातितं, ५ क. च. छ. झ. ग. ट. दिशमुद्दिश्य, ६ ख. ग. क. च. छ. झ. ग. ट. पाठेष्वयं
 श्लोकोद्भवते, ७ क. झ. ट. स्यात्समसस्य, ८ क. ग. ङ. च. छ. झ. ग. ट. वीर्यवान्.

एकत्रिंशदधिकशततमः सर्गः ॥ १३१ ॥

भरतेमरामं प्रति हेतुकिपूर्वकराज्यस्वीकारप्रार्थना ॥ १ ॥ तत्प्राथम्यं नैककलीकृतवतारामेण भरतकक्षमयाभ्यासह जटाशो-
धनमाङ्गलिकाम्यङ्गलालंकरणदिकरणपूर्वकं भरतप्रेर्यमाणरथारोहणेन पौरवारीनरनिकरैर्मानुषवेषधारिभिर्वानरतटवारीनि-
कौरव्यनुगम्यमानेन राजोपचाररूपधर्मभागेन च सताऽप्योप्याप्रवेशेन राजवीथीपरिक्रमणेन दशरथगृहप्रवेशः ॥ २ ॥ वामदे-
वादिमहर्षिभिर्ब्रह्महितेन वसिष्ठेन श्रीसीतया सह श्रीरामभद्रस्य मद्रतरङ्गपीठोपवेशनपूर्वकं नानामणिगणललितसुवर्णघटपूर्णह-
नुमदादिसमावीतनदीसमुद्रशुनसलिलैः पट्टाभिषेकः ॥ ३ ॥ रामेण निजराज्यासिधेकोरसवे ब्राह्मणादिभ्यो नानामणिगणादि-
भितरणम् ॥ ४ ॥ सुग्रीवादीनां यथाहंसमानम् ॥ ५ ॥ सीतया हनुमते रामानुमत्यास्वकण्डस्थहारप्रदानम् ॥ ६ ॥ श्रीरा-
मैव विभीषणसुग्रीवादीनां यथाहंसमाननेमस्तत्त्वात्सामेयणपूर्वकं भरतस्वयौवराज्याभिषेकः ॥ ७ ॥ श्रीरामेणाश्वमेधादिपञ-
चपूर्वकं सुखेन प्रजापरिपालनम् ॥ ८ ॥

शिरस्यञ्जलिमाधाय कैकेय्यानन्दवर्धनः ॥ वभाषे भरतो ज्येष्ठं रामं सत्यपराक्रमम् ॥ १ ॥
पूजिता मामिका माता दत्तं राज्यमिदं मम ॥ तद्दामि पुनस्तुभ्यं यथा त्वमददा मम ॥ २ ॥
धुरमेकाकिना न्यस्तामृषभेण बलीयसा ॥ किशोरवद्वरं भारं न वोढुमहमुत्सहे ॥ ३ ॥
वारिवेगेन महता भिन्नः सेतुरिव क्षरन् ॥ दुर्बन्धनमिदं मन्ये राज्यच्छिद्रमसंवृतम् ॥ ४ ॥
मतिं खर इवाश्वस्य हंसस्येव च वायसः ॥ नान्वेतुमुत्सहे राम तव मार्गमरिन्दम ॥ ५ ॥

क्षोपविविशतुरित्यर्थः ॥ ६० ॥ इति श्रीगोविन्दराज-
विरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने
युद्धकाण्डव्याख्याने त्रिंशदुत्तरशततमः सर्गः ॥ १३० ॥

एवं पुष्पकं धनवायु प्रेषयित्वा वसिष्ठेन च समा-
गम्य भरतानुज्ञां विना नायोध्या प्रवेष्टव्येति तात्प-
र्येण नन्दिमम एवासनोपविष्टे रामे निविष्टेषु च
पौरवर्गेषु सन्निहितासु च मातृषु तादात्मिकसूक्ष्मे-
क्षितदर्शननिपुणो भरतः स्वहृदयमग्रजाय निवेदयति-
शिरस्यञ्जलिमित्यादिना ॥ शिरस्यञ्जलिमाधायेत्य-
नेन पूर्वकृता प्रपत्तिः स्मर्यते । अनन्यगतिकत्वसु-
षिका मुद्रा ह्यञ्जलिः । कैकेय्यानन्दवर्धन इत्यनेन
भरतवचने कैकेयीसन्तोषो मुखप्रसादादिनाऽवगम्यत
इति द्योत्यते ॥ १ ॥ रामस्य राज्यपरिमहे अपरिहार्य
हेतुं दर्शयति—पूजितेति ॥ मामिका मत्संबन्धिनी
माता पूजिता । राज्यपरित्यागपूर्वकवनवासाङ्गीका-
रेण त्वया लोपिता । अनन्तरमिदं राज्यं मम मयि
चित्रकूटे दत्तं । तद्राज्यं त्वं यथा येन प्रकारेण ।

ममाददाः तेन प्रकारेण तुभ्यं ददामि । न्यासरूपेण
मयि स्थापितं राज्यं न्यासरूपत्वाप्रहाणेनैव पुनर्ददा-
मीत्यर्थः ॥ २ ॥ अयोध्यायां राज्यभोगान् यथाकामं
भोक्ष्ये राज्यं त्वमेव परिपालयेत्याकाङ्क्षायां माह—धुर-
मिति ॥ यद्वा पुनरर्थनपर्यन्तं न्यासधारणे तदोष
इत्याशङ्क्याह—धुरमिति ॥ एकाकिना असहायेन ।
बलीयसा ऋषभेण न्यस्तां धुरं किशोरवत् बालवत्स
इव । गुरुं भारं वोढुं नोत्सहे ॥ ३ ॥ तर्हि कथमे-
तावत्पर्यन्तं सोढमित्यत आह—वारीति ॥ महता
वारिवेगेन भिन्नः अतएव क्षरन् बहिर्निःसरन्
जलसेतुरिव इदं राज्यच्छिद्रं छिद्रवद्राज्यं असंवृतं
संवरणरहितं सन् दुर्बन्धनं मन्ये । यथा महता
वारिवेगेन भिन्नः क्षरन् सेतुर्वातिवेगाहतिनिरोधकवृ-
णपुलशास्त्रापुत्रादिसंवरणं विना न बद्धुं शक्यते ।
एवं बहुविधच्छिद्रं राज्यमपि मन्त्रगोपनादिराजगुणा-
वरणं विना पालितुं न शक्यमिति भावः ॥ ४ ॥
अहमिव भवानपि लोकान् गुणैर्वशीकरोलित्यत्राह—

यथा चारोपितो वृक्षो जातश्चान्तर्निवेशने ॥ महांश्च सुदुरारोहो महास्कन्धप्रशाखवान् ॥ ६ ॥
 शीर्येत पुष्पितो भूत्वा न फलानि प्रदर्शयन् ॥ तस्य नानुभवेदर्थं यस्य हेतोः स रोप्यते ॥ ७ ॥
 एषोपमा महाबाहो त्वेदर्थं वेत्तुमर्हसि ॥ यद्यस्यान्मनुजेन्द्र त्वं भक्तान्भृत्यान् श्लाघि हि ॥ ८ ॥
 अगदघाभिषिक्तं त्वामनुपश्यतु सर्वतः ॥ प्रतपन्तमित्रादित्यं मध्याह्ने दीप्ततेजसम् ॥ ९ ॥
 त्वयसङ्घातनिर्घोषैः काञ्चीनूपुरनिखनैः ॥ मधुरैर्गीतशब्दैश्च प्रतीबुध्यस्व राघव ॥ १० ॥
 यावदावर्तते चक्रं यावती च धसुन्धरा ॥ तावत्त्वमिह सर्वस्य स्वामित्वमनुवर्तय ॥ ११ ॥
 भरतस्य वचः श्रुत्वा रामः परपुरञ्जयः ॥ तथेति मतिजग्राह निषसांदासने शुभे ॥ १२ ॥
 ततः शत्रुभ्रवचनाभिपुणाः श्मश्रुवर्धकाः ॥ सुखहस्ताः सुशीघ्राश्च राघवं पर्युपासत ॥ १३ ॥
 पूर्वं तु भरते स्नाते लक्ष्मणे च महाबले ॥ सुग्रीवे नानरेन्द्रे च राक्षसेन्द्रे विभीषणे ॥ १४ ॥

गतिमिति ॥ ५ ॥ तर्हि मयैवोपोद्वेलेन भवानेव
 राज्यं परिपालयस्वित्याशङ्क्य तर्हि तातेन भवत्पोषणं
 विफलं स्यादित्याह—यथा चेत्यादिर्लोकत्रयेण ॥
 अन्तर्निवेशने आरोपितः वृक्षः महान् जातः
 सुदुरारोहो महास्कन्धप्रशाखवान् पुष्पितोपि भूत्वा
 फलानि न प्रदर्शयन् यथा शीर्येत अफलो भवति ।
 यथा च यस्य फलस्य हेतोर्न रोप्यते सः रोपयिता
 तस्य वृक्षस्य अर्थं तत्फलं । नानुभवेत् । मनुजेन्द्र
 भक्तान् भृत्यान् अस्माकं श्लाघि यदि । महाबाहो
 एषोपमा त्वदर्थमुक्तेति वेत्तुमर्हसीति योजना । अत्र
 वृक्षरामयोरारोपयितृद्वयस्योश्च उपमानोपमेय-
 भावः । बीजावापस्य पुत्रेष्टयादेश्च महास्कन्धस्य
 सभ्रातृकत्वस्य च प्रशाखवत्त्वस्य सुग्रीवादिमित्रग-
 णस्य च पुष्पाणां कल्याणगुणाणां च राक्ष्याकरणस्य
 फलाभावस्य च साम्यं द्योत्यते ॥ ६—८ ॥ भवतस्तु
 राज्यपरिपालने महती शक्तिरित्याह—अगदिति ॥ ९ ॥

सर्वभोगार्हस्त्वमेव भोगान् भुङ्क्ष्वेत्याह—तूर्येति ।
 काञ्चीनूपुरनिखनैरित्यनेन प्रबोधकललितनृत्यं गम्यते
 ॥ १० ॥ मध्ये स्वस्य राज्याज्ञानुद्धमं द्योत्यन्नाह—
 यावदिति ॥ चक्रं ज्योतिश्चक्रमिति यावत् । यावती
 यावत्कालस्थितिः । तावत् तावत्कालम् । सर्वस्य राज्यस्य
 स्वामित्वमनुवर्तय । स्वामित्वानुवर्तनं हि पालनमेव
 ॥ ११ ॥ निषस्तादेति । भरत इति शेषः ॥ १२ ॥ श्मश्रुव-
 र्धकाः श्मश्रुकर्तकाः । “वर्धनछेदनेथ द्वे आनन्द-
 नसभाजने” इत्यमरः । सुशीघ्राः अभिषेकसुदृती-
 तिलङ्घनं विना शीघ्रं कर्तुं समर्थाः । उपासत इमं श्रु-
 ण्यवर्धन्त । भरतलक्ष्मणापेक्षया इमं श्रुवर्धकानां बहु-
 वचनं । राघवमिति भरतलक्ष्मणयोः प्रदर्शनायै
 ॥ १३ ॥ पूर्वमित्यादिर्लोकद्वयमेकान्वयः ॥ “न मे
 ज्ञानं बहुमतं तं विना केकयीसुतं” इत्युक्त्या प्रथमं
 ज्ञानं भरतस्य सुग्रीवस्यापि किष्किन्धानिर्गमनप्रभृ-
 त्ज्ञानाभावाच्च ज्ञानं । तथा विभीषणस्यापि

सी० एतदुक्तंभवति—केनचित्कुटुम्बिनाकुटुम्बार्थंमारोपितोवृक्षःपुष्पितोभूत्वायदिनफलेत् तदातस्यकुटुम्बस्यतद्वात्रप्रयोजनंभ-
 वेत् । एवंपित्राजितःसर्वगुणसंपन्नोयद्विल्लोकंनरक्षेःतदालोकस्यत्वयानप्रयोजनमिति । स्० यथाचारोपितः बीजावापाद्विद्वारा ।
 अन्तर्निवेशनेमूलस्य भूम्यन्तर्निवेशने जाते मूलप्रवेशने जाते । वृक्षोमहाजातः । भाविषंद्वागृहीत्वेयमुक्तिः । महास्कन्धः प्रशा-
 खवान् । ‘शास्त्रावेदविभागेचपादाद्वेन्तिकेपिच’ इतिविधात्प्रशाखावातितियद्यपिबल्यं । तथापि ‘अपिभाषमधकुर्वात्तद्व्यो-
 मङ्गनकारयेत्’ इत्युक्तेर्हेत्वः । यद्वा महास्कन्धः प्रकृष्टाःशाखायस्यप्रशाखःमहास्कन्धः । तद्वान्जातः । पुष्पितः । तारकादिरयं ।
 यस्यहेतोःयेनकारणेनआरोपितः ॥ ६ ॥

[पा०] १ क. व. छ. झ. म. ट. महानपिदुरारोहो. २ ख. च. छ. झ. न. सरोपितः. ३ ख. ड.—न. त्वमर्थं,
 ४ ग. ड. झ. म. ट. भर्ताभृत्याश्लाघिहि. ५ ख. ड. व. छ. झ. न. ट. राघव. ज. सर्वेशः. ६ क. ख. ग. ड.—ट.
 बुध्यस्वशेषव. = ख.—न. झ. म. ट. लोकस्य. ८ क. ज. मभिवर्तय. ९ क. दासनेचतः. १० ख. ड. ज.—ट. वर्धनाः,
 क. कर्तकाः. ११ क. क. च. झ. म. ट. पर्यवारयन्,
 वा. रा. २३९

विशोषितजटः स्नातश्चित्रमाल्यानुलेपनः ॥ महाहर्वसनो रामस्तस्यौ तत्र श्रिया ज्वलन् ॥ १५ ॥
 प्रतिकर्म च रामस्य कारयामास वीर्यवान् ॥ लक्ष्मणस्य च लक्ष्मीवानिक्ष्वाकुकुलवर्धनः ॥ १६ ॥
 प्रतिकर्म च सीतायाः सर्वा दशरथस्त्रियः ॥ आत्मनैव तदा चक्रुर्मनस्विन्यो मनोहरम् ॥ १७ ॥
 सतो वानरपत्नीनां सर्वासामेव शोभनम् ॥ चकार यज्ञात्कौसल्या ग्रहृष्टा पुत्रलालसा ॥ १८ ॥
 ततः शत्रुघ्नवचनात्सुमन्त्रो नाम सारथिः ॥ योजयित्वाऽभिचक्राम रथं सर्वाङ्गशोभनम् ॥ १९ ॥
 अर्कमण्डलसंकाशं दिव्यं दृष्ट्वा रथोत्तमम् ॥ आसूरोह महाबाहू रामः सत्यपराक्रमः ॥ २० ॥
 सुग्रीवो हनुमांश्चैव महेन्द्रसदृशद्युती ॥ स्नातौ दिव्यनिर्भैरवैर्जन्मतुः शुभकुण्डलौ ॥ २१ ॥
 वरौभरणसंपन्ना यशुस्ताः शुभकुण्डलाः ॥ सुग्रीवपत्न्यः सीता च द्रष्टुं नगरमुत्तमुकाः ॥ २२ ॥
 अयोध्यायां तु सचिवा राज्ञो दशरथस्य ये ॥ पुरोहितं पुरस्कृत्य मन्त्रयामासुररथवत् ॥ २३ ॥
 अशोको विजयश्चैव सुमन्त्रश्चैव सङ्गताः ॥ मन्त्रयन्त्रामृष्टार्थमृष्टार्थं नगरस्य च ॥ २४ ॥
 सर्वमेवाभिषेकार्थं जयार्हस्य महात्मनः ॥ कर्तुमर्हथ रामस्य यद्यन्मङ्गलपूर्वकम् ॥ २५ ॥
 इति ते मन्त्रिणः सर्वे संदिश्य तु पुरोहितम् ॥ नगरान्निर्धयुस्तूर्णं रामदर्शनबुद्धयः ॥ २६ ॥
 हरियुक्तं सहस्राक्षो रथमिन्द्र इवानघः ॥ त्रययौ रथमास्थाय रामो नगरमुत्तमम् ॥ २७ ॥
 जग्राह भरतो रश्मीञ्छत्रुघ्नञ्छत्रमाददे ॥ लक्ष्मणो व्यजनं तस्य मूर्ध्नि संपर्यवीजयत् ॥ २८ ॥
 श्वेतं च बालव्यजनं जग्राह पुरतः स्थितः ॥ अपरं चन्द्रसंकाशं राक्षसेन्द्रो विभीषणः ॥ २९ ॥
 ऋषिसङ्घैस्तदाऽऽकाशे देवैश्च समरुद्रणैः ॥ स्तूयमानस्य रामस्य शुश्रुवे मधुरध्वनिः ॥ ३० ॥

लङ्कानिर्गमनप्रभृतिस्नानाभावात् । शत्रुघ्नस्य स्नाना-
 श्रवणमधिकर्तुत्वेन तदानीमवसराभावात् । पूर्वं व्रत-
 ग्रहणानुष्ठेयम् । “ नन्दिग्रामे जटां हित्वा भ्रातृभिः
 सहितो नघः ” इति संक्षेपोक्तेरत्रापि शत्रुघ्नस्नानमर्थ-
 सिद्धमित्याहुः । जटाशोधनं शुद्धकेशीकरणं । स्नात
 इति कर्तरिक्तः । नानावर्णपुष्पयुक्तत्वेन चित्रमा-
 ल्यत्वं । कुङ्कुमकर्पूरकस्तूर्यादिवस्तुमेवेन चित्रानुले-
 पनत्वं । महाहर्वसनं पीतान्भरं । श्रिया इति अलं-
 कारश्रिया । तत्र सिंहासने ज्वलन् प्रकाशमानः
 तस्यौ ॥ १४—१५ ॥ प्रतिकर्म हारयलंकरणं ।
 इक्ष्वाकुकुलवर्धनः शत्रुघ्नः ॥ १६ ॥ आत्मनैव स्वय-
 मेव ॥ १७ ॥ शोभनं प्रतिकर्मैत्यर्थः ॥ १८—२० ॥
 दिव्यनिर्भैः दिव्यवस्त्रसदृशैः बलैरुपलक्षिताविति

शेषः ॥ २१—२२ ॥ अयोध्यायामिति । गत्वेति
 शेषः । मन्त्रयामासुः अभिषेकोपयोगिमङ्गलद्रव्यसं-
 पादनार्थं एवं कर्तव्यमिति मन्त्रयामासुः ॥ २३ ॥
 उत्तमर्थं विवृणोति—अशोक इति ॥ मन्त्रयन् अमन्त्र-
 यन् ॥ २४ ॥ सर्वमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥
 अर्हयेति पूजायां बहुवचनं ॥ २५—२६ ॥ हरियुक्तं
 हरितवर्णयुक्तान्वयुक्तं ॥ २७ ॥ जग्राहेत्यादिश्लोकद्व-
 यमेकान्वयं ॥ रश्मीन् जग्राह सारथ्यमकरोत् ।
 लक्ष्मण इति । पुरतः स्थितो लक्ष्मणः व्यजनं ताल-
 वृन्तकं । मूर्ध्नि संपर्यवीजयत् । श्वेतं बालव्यजनं
 च जग्राह । अहं सर्वं करिष्यामीति त्वरया उभय-
 ग्रहणं । अपरं चन्द्रसंकाशमित्यत्र जग्राहेत्यनुषज्यते
 ॥ २८—२९ ॥ समरुद्रणैः सवायुगणैः । रामस्य मधुर-

[पा०] १ ख. क. च. छ. झ. ञ. ट. वसनोपेतस्तस्यौ. २ ख. क.—ट. पुत्रवत्सला. ३ ख. क. च. छ. झ. ञ. ट. अग्र्यकौमलसंकाशं. ४ क. ख. क. च. छ. झ. ञ. ट. रथस्थितं. ५ ख. क. च. छ. झ. ञ. ट. रामः परपुरजयः. ६ क. ज. दिव्यावरणैर्जन्मतुः. ७ ख. घ.—छ. झ. ञ. ट. सर्वाभरणशुद्धावययुः. ८ ख. क. च. छ. झ. ञ. ट. सिद्धार्थसमाहिताः. ९ क. च. छ. झ. ञ. ट. दृष्टार्थैश्चैत्यनगरस्यच. १० क. घ. व्यजने. ११ च. छ. झ. संवीजयत्तदा. क. झ. ट. संवीजयत्तदा. १२ क. ग. क. च. छ. झ. ञ. ट. जग्राहेपरितःस्थितः. ख. जग्राहोपरिसंस्थितं.

ततः शत्रुञ्जयं नाम कुञ्जरं पर्वतोपमम् ॥ आरुरोह महातेजाः सुग्रीवाः पुवर्गर्षभः ॥ ३१ ॥
 नवनागसहस्राणि ययुराख्याय वानराः ॥ मानुषं विग्रहं कृत्वा सर्वाभरणभूषिताः ॥ ३२ ॥
 शङ्खशब्दप्रणादैश्च दुन्दुभीनां च निस्स्रवैः ॥ प्रययौ पुरुषव्याघ्रस्तां पुरीं हर्म्यमालिनीम् ॥ ३३ ॥
 ददृशुस्ते समायान्तं राघवं सधुरस्सरम् ॥ विरोजमानं वपुषा रथेनातिरथं तदा ॥ ३४ ॥
 ते वर्धयित्वा काकुत्स्थं रामेण प्रतिनन्दिताः ॥ अनुजग्मुर्महात्मानं आवृभिः परिवारितम् ॥ ३५ ॥
 अमात्यैर्बाह्णैश्चैव तथा प्रकृतिभिर्वृतः ॥ श्रिया विरुच्ये रामो नखत्रैरिव चन्द्रमाः ॥ ३६ ॥
 स पुरोगामिभिस्तूर्णैस्तालखस्तिकपाणिभिः ॥ प्रव्याहरद्भिर्मुदितैर्मङ्गलानि ययौ वृतः ॥ ३७ ॥
 अक्षतं जातरूपं च गावः कन्यास्तथा द्विजाः ॥ नरा मोदकहस्ताश्च रामस्य पुरतो ययुः ॥ ३८ ॥
 सख्यं च रामः सुग्रीवे प्रभावं चानिलात्मजे ॥ वानराणां च तत्कर्म राक्षसानां च तद्वलम् ॥
 विभीषणस्य संयोगमाचक्षे च मन्त्रिणाम् ॥ ३९ ॥
 श्रुत्वा तु विस्मयं जग्मुस्सोऽध्यापुरवासिनः ॥ ४० ॥
 ह्युतिमानेतदाख्याय रामो वानरसंघृतः ॥ हृष्टपुष्टजनाकीर्णमयोध्यां प्रविवेश ॥ ४१ ॥
 ततो ह्यभ्युच्छ्रयन्पौराः पताकास्ते गृहे गृहे ॥ ४२ ॥
 ऐश्वर्याकाङ्क्षुषितं रम्यमाससाद पितुर्गृहम् ॥ ४३ ॥
 अथाब्रवीद्राजसुतो भरतं धर्मिणां वरम् ॥ अर्थोपहितया वाचा मधुरं रघुनन्दनः ॥ ४४ ॥
 पितुर्भवनमासाद्य प्रैविश्य च महारमनः ॥ कौसल्यां च सुमित्रां च कैकेयीर्मभिवाद्य च ॥ ४५ ॥
 यच्च मद्भवनं श्रेष्ठं साशोकवनिर्कं महत् ॥ मुक्तावैडूर्यसंकीर्णं सुग्रीवाय निवेदय ॥ ४६ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा भरतः सत्यविक्रमः ॥ पाणौ गृहीत्वा सुग्रीवं प्रविवेश तमालयम् ॥ ४७ ॥

ध्वनिः रावणनिरसनापदानकथनध्वनिः ॥ ३०-३२ ॥
 शङ्खशब्दप्रणादैः शङ्खशब्दैः । जनहर्षप्रणादैश्चेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ये नगरं प्रविश्य वसिष्ठं पुरस्कृत्य रामा-
 मिषेकममन्त्रयन् ते सुमन्त्रादयः ॥ ३४-३५ ॥
 प्रकृतिभिः पौरजनैः ॥ ३६ ॥ तूर्णैः तुर्यवादकैः ।
 स्वस्तिको वाद्यविशेषः । मङ्गलानि प्रव्याहरद्भिः
 मङ्गलपाठकैः ॥ ३७ ॥ अक्षतं जातरूपमिति ॥
 हरिद्रया जातरूपमक्षतं । वहद्विरिति शेषः ॥ ३८ ॥
 सख्यं चेत्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यं ॥ सख्यं जात-

मिति शेषः । मन्त्रिणां मन्त्रिभ्यः ॥ ३९ ॥ श्रुत्वेत्यर्थः ।
 श्रुत्वा सुग्रीवसख्यादिकमिति शेषः ॥ ४०-४१ ॥
 अभ्युच्छ्रयन् अभ्युदधाययन् । उल्लस्य स्थापितवन्तः
 ॥ ४२ ॥ ऐश्वर्याकेत्यर्थः । राम इति शेषः ॥ ४३ ॥
 अथाब्रवीदित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयः । अथ रघुनन्दनः
 महात्मनः पितुर्भवनमासाद्य प्रविश्य च कौसल्याप्र-
 भृतीरभिवाद्य च भरतमब्रवीदिति योजना ॥ ४४-४५ ॥
 साशोकवनिर्कं अन्तःपुरोद्यानसहितं ॥ ४६-४७ ॥

ति० शङ्खशब्दप्रणादैः शङ्खशब्दैर्जनानां हर्षप्रणादैश्चेत्यर्थः । तदुक्तपाद्ये—‘आगतोरावणद्वेषीकृन्मकर्णस्तरान्तकः । अतिक्रावेन्द्र-
 जिच्छेत्सामहर्षिजनरक्षकः । समाप्तदेवताकार्यःसीतेशोलक्ष्मणानुजः । सत्यैकनिरतःशास्त्रापरदारसहोदरः । सुग्रीवराज्यदो
 धन्वीरावणानुजराज्यदः । शरणागतसंज्ञाताधर्मस्थापनतत्परः । रामोदाशरथिःश्रीमान्मगवान्भरताम्रजः । शरण्योरामइत्येवं
 शुश्रुवेकाहलक्ष्यतिः’ इति ॥ ३३ ॥ ति० पितुर्भवनमासाद्यतत्रमहारमनःसुग्रीवादीन्मुख्यान्प्रवेश्य कौसल्याया अभिवाद्य ।
 मानैरिति शेषः । इति भरतयज्ञवीरिति संबन्धः । तत्रपूर्वसुग्रीवादिप्रवेशबीजमुक्तपाद्ये—‘स्वश्रीमद्भवनंरामोभक्तपादावजरेणुभिः ।
 शुद्धीकर्तुमनाराजाहन्मन्तमकल्मषम् । विभीषणंचसुग्रीवंगृहंप्रावेशयतदा’ इति । आपाततस्तु कौसल्यादिप्रणामकरणं कलमि-
 ति भाति । आन्तरमुख्यं तु पाण्योक्तं बोध्यं । पूर्वद्वारामेणैकान्त एव तद्वन्दर्वकृतं ननु सर्वसममिति गम्यते ॥ ४५ ॥

[पा०] १ घ. शङ्खशब्दप्रणादैश्च. ख. शङ्खशब्दप्रणादैश्च. २ च. विभ्राजमानं. ३ झ. प्रवेश्यच. ४ झ. मभिवाद्य.

ततस्तैलप्रदीपांश्च पर्यङ्कास्तरणानि च ॥ गृहीत्वा विविशुः क्षिप्रं शत्रुमेन प्रचोदिताः ॥ ४८ ॥
 उवाच च महातेजाः सुग्रीवं राघवानुजः ॥ अभिवेकाय रामस्य दूतानाञ्चापय प्रभो ॥ ४९ ॥
 सौवर्णान्वानरेन्द्राणां चतुर्णां चतुरो घटान् ॥ ददौ क्षिप्रं स सुग्रीवः सर्वरत्नविभूषितान् ॥ ५० ॥
 यथा प्रत्यूषसमये चतुर्णां सागराम्भसाम् ॥ पूर्णैर्घटैः प्रतीक्ष्यन् तथा कुरुत वानराः ॥ ५१ ॥
 एवमुक्ता महात्मानो वानरा वारणोपमाः ॥ उत्पेतुर्गगनं शीघ्रं गरुडा इव शीघ्रगाः ॥ ५२ ॥
 जाम्बवांश्च हनूमांश्च वेगदर्शी च वानरः ॥ ऋषभश्चैव कलशाञ्जलपूर्णानथानयन् ॥ ५३ ॥
 नदीशतानां पञ्चानां जलं कुम्भेषु चाहरन् ॥ ५४ ॥
 पूर्वात्समुद्रात्कलशं जलपूर्णमथानयत् ॥ सुषेणः सत्त्वसंपन्नः सर्वरत्नविभूषितम् ॥ ५५ ॥
 ऋषभो दक्षिणापूर्णं समुद्राज्जलमाहरत् ॥ रक्तचन्दनशाखाभिः संवृतं काञ्चनं घटम् ॥ ५६ ॥
 गवयः पश्चिमात्तोयमाजहार महार्णवात् ॥ रत्नकुम्भेन महता शीतं मारुतविक्रमः ॥ ५७ ॥
 उत्तराच्च जलं शीघ्रं गरुडानिलविक्रमः ॥ आजहार स धैर्मात्मानलः सर्वगुणान्वितः ॥ ५८ ॥
 ततस्तैर्वानरश्रेष्ठैरानीतं प्रेक्ष्य तज्जलम् ॥ अभिवेकाय रामस्य शत्रुघ्नः सधिवैः सह ॥
 पुरोहिताय श्रेष्ठाय सुहृद्व्यञ्च न्यवेदयत् ॥ ५९ ॥

विविशुः । परिचारिका इति शेषः ॥ ४८—५० ॥
 हे वानराः चतुर्णां सागराम्भसां चतुर्भिः सागराम्भो-
 मिः पूर्णैर्घटैः उपलक्षिताः प्रत्यूषसमये यथा
 प्रतीक्ष्यन् यथास्मान् प्रतीक्ष्यन् तथा कुरुतेति
 योजना । सागरजलानयननियोगो नदीजलानयन-
 नियोगस्याप्युपलक्षकः ॥ ५१—५३ ॥ जलपूर्णा-

नथानयनित्युक्तमेवार्थं विवृणोति—नदीशतानामिति
 ॥ ५४ ॥ एवं जाम्बवदनुमद्वेगदर्शयुषभैर्नदीजलान-
 यनमुक्त्वा सुषेणर्षभगवयानलैः सागरजलानयनं
 दर्शयति—पूर्वादिति ॥ ५५ ॥ ऋषभो दक्षिणादिति ।
 अयं चर्षभः पूर्वसाधून्यः ॥ ५६—५८ ॥ तत इत्यादि-
 सार्धश्लोक एकान्वयः । तत् प्रसिद्धं । तज्जलं तेषां

ति० जाववांश्चेति । अत्रचकारैः सुषेणगवयादिपञ्चशतवानरपरिग्रहः । तद्वक्ष्यति—‘नदीशतानांपञ्चाना’मिति । अतएवसुषेणगवय-
 योःसमुद्रजलाहर्तृत्वेनवक्ष्यमाणेननविरोधः ॥ ५३ ॥ स० सुषेणश्चतुर्णामाज्ञानन्तरमाह्वयितः । एवंगवयोपि । अतोऽनपूर्वांक्तिविरोधः
 ॥ ५५ ॥ ति० अनिलः हनुमान् । स० उत्तरसमुद्रस्यबहुदूरगतत्वेनशीघ्रतयाजलमागिनायेतिगरुडानिलविक्रमइतितत्पुतिः ।
 अनिलः अनिलसुतः ॥ ५८ ॥

[पा०] १ क. ड. च. छ. झ. न. ड. जलकुम्भेषुचाहरन्, २ क. ड. च. छ. झ. न. ड. चन्दनकर्पूरैः, ३ क. झ. न. ड. धर्मात्मानिलः.

श्रीरामस्य पट्टाभिषेकघट्टः ।

ततः स प्रयतो बृद्धो वसिष्ठो ब्राह्मणैः सह ॥ रामं रत्नमये पीठे संहसितं न्यवेशयत् ॥ ६० ॥
 वैसिष्ठो वामदेवश्च जाबालिरथ काश्यपः ॥ कौत्सायनः सुयज्ञश्च गौतमो विजयस्तथा ॥ ६१ ॥
 अभ्यषिञ्चन्नरव्याघ्रं प्रसन्नेन सुगन्धिना ॥ सलिलेन सहस्राक्षं वसवो वासवं यथा ॥ ६२ ॥
 ऋत्विग्भिर्ब्राह्मणैः पूर्वं कन्याभिर्भस्त्रिभिस्तथा ॥ योषैश्चैवाभ्यषिञ्चन्ते संग्रहृष्टाः सनैगमैः ॥ ६३ ॥

नदीसागराणां जलं ॥ ५९-६२ ॥ ते वसिष्ठादयः । ऋत्विगादिभिः सह अभ्यषिञ्चन्ति योजना ॥ ६३ ॥

[पा०] १ च. छ. झ. ञ. ट. ससीतंसन्यवेशयत्. २. ससीतंसमवेशयत्. ३ क. ख. छ. च. छ. झ. ञ. ट. वसिष्ठो विजयश्चैव. ४ क. घ. छ. झ. ञ. ट. कात्सायनो गौतमश्च वामदेवस्तथैव च. ५ क. च. छ. झ. ञ. ट. संग्रहृष्टैः. ६. संग्रहृष्टाः सनैगमाः.

सर्वोषधिरसैर्दिव्यैर्देवतैर्नभसि स्थितैः ॥ चतुर्भिलोकपालैश्च सर्वैर्देवैश्च संगतैः ॥ ६४ ॥
 [ब्रह्मणा निर्मितं पूर्वं किरीटं रत्नशोभितम् ॥ अभिविक्तः पुरा येन मनुस्तं दीप्ततेजसम् ॥ ६५ ॥
 तस्यान्ववाये राजानः क्रमाद्येनाभिषेचिताः ॥ सभायां हेमरुमायां शोभितायां महाजनैः ॥
 रत्नैर्नानाविधैश्चैव चित्रितायां सुशोभनैः ॥ ६६ ॥
 नानारत्नमये पीठे कल्पयित्वा यथाविधि ॥ किरीटेन ततः पश्चाद्वसिष्ठेन महात्मना ॥
 श्रौत्विग्भिर्भूषणैश्चैव सैमयोक्ष्यत राघवः ॥ ६७ ॥]
 छत्रं तु तस्य जग्राह अनुमन्तः पाण्डुरं शुभम् ॥ श्वेतं च बालव्यजनं सुग्रीवो वानरेश्वरः ॥
 अपरं चन्द्रसंकाशं राक्षसेन्द्रो विभीषणः ॥ ६८ ॥
 मालां ज्वलन्तीं वपुषा काञ्चनीं शतपुष्कराम् ॥ राघवाय ददौ वायुर्वासवेन प्रचोदितः ॥ ६९ ॥
 सर्वरत्नसमायुक्तं मणिप्रविविधभूषितम् ॥ मुक्ताहारं नरेन्द्राय ददौ अक्रप्रचोदितः ॥ ७० ॥
 प्रजगुर्देवगन्धर्वा ननृतुश्चाप्सरोगणाः ॥ अभिषेके तदर्हस्य तदा रामस्य धीमतः ॥ ७१ ॥
 भूमिः सख्यवती चैव फलवन्तश्च पादपाः ॥ गन्धवन्ति च पुष्पाणि बभूवु राघवोत्सवे ॥ ७२ ॥
 सहस्रशतमभ्यानां धेनूनां च गवां तथा ॥ ददौ शतं वृषान्पूर्वं द्विजेभ्यो मनुजर्षभः ॥ ७३ ॥
 त्रिशत्कोटीर्हिरण्यस्य ब्राह्मणेभ्यो ददौ पुनः ॥ नानाभरणवस्त्राणि महार्हाणि च राघवः ॥ ७४ ॥
 अर्करश्मिप्रतीकाशां काञ्चनीं मणिविग्रहाम् ॥ सुग्रीवाय स्रजं दिव्यां प्रायच्छन्मनुजर्षभः ॥ ७५ ॥
 वैदूर्यमणिचित्रे च वैज्ररत्नविभूषिते ॥ वालिपुत्राय धृतिमानङ्गदायाङ्गदे ददौ ॥ ७६ ॥
 मणिप्रवरजुष्टं च मुक्ताहारमनुत्तमम् ॥ सीतायै प्रददौ रामश्चन्द्ररश्मिसमप्रभम् ॥ ७७ ॥
 अरजे वाससी दिव्ये शुभान्याभरणानि च ॥ अवेक्षमाणा वैदेही प्रददौ वायुसूनुवे ॥ ७८ ॥
 अवमुच्यात्मनः कण्ठाद्वारं जनकनन्दिनी ॥ अवैक्षत हरीन्सर्वान्भर्तारं च मुहुर्मुहुः ॥ ७९ ॥

सर्वोषधिरसैरित्यत्रापि अभ्यविश्वस्त इत्यनुषज्यते ॥ ६४—६८ ॥ शतपुष्करां शतपक्षां ॥ ६९ ॥ सर्वरत्नैः नवरत्नैः समायुक्तं । मणिप्रविवेन मणिश्रेष्ठेन नायकेन मध्ये विराजन्तं । मुक्ताहारं मुक्ताप्रचुरहारं ददौ । वायुरित्यनुषज्यते ॥ ७०—७१ ॥ पूर्वं रामविक्षेपे 'अपि वृक्षाः परिम्लाना' इत्युक्तावस्थं वस्तुज्ज्ञातं राम-संक्षेपे तादृगवस्थां विहाय प्रहृष्टतममभूदित्याह—भूमिरिति ॥ ७२ ॥ धेनूनां नवप्रसूतिकानां "धेनुः स्यान्नवसूतिका" इत्यमरः । पूर्वं हिरण्यदानादेः पूर्वं

सुग्रीवादिभ्यः पूर्वं वा ॥ ७३—७४ ॥ मणिविग्रहां मणिप्रचुरां ॥ ७५ ॥ धृतिमान् प्रीतिमान् ॥ ७६ ॥ सीतायै प्रददौ हनुमते दातव्यमित्याशयेन ददौ ॥ ७७ ॥ अरजे निर्मले । अकारान्तत्वमार्षे । अवेक्षमाणा भर्तारमिति शेषः । स्त्रियाः स्वातन्त्र्याभावात् भर्तृनुक्तां काङ्क्षितवतीति भावः ॥ ७८ ॥ हारं रामदत्तं । सप्तसि मङ्गं हारप्रदानं कस्मैचित् पारितोषिकतया दापयितुमिति निश्चित्य अयं हारः येषु कस्मै देय इत्याशयेनावैक्षतेत्यर्थः

स० वपुषा रामशरीरेण ज्वलन्तीं शतपुष्करांकाञ्चनींशुवर्णैरुपिणींमालां । अनेनकायकान्तिरधिकेति सूचितंभवति । यद्योक्तं संग्रहे—'परस्परार्थक्रियतेति मिथ्यासंभूषणं सर्वविभूषणानाम्' इति ॥ ६९ ॥

[पा०] १ क. छ. झ. सर्वदेवैश्च. २ ब्रह्मणानिर्मितमित्यादयः समयोक्ष्यतराघवइत्यन्ताःश्लोकाः क. ख. ड.—ग. पाठेषुदृश्यन्ते. ३ क. ख. ड. च. ज. झ. ग. महाधनैः. ४ क. च. छ. ज. कृत्स्निभिर्भूषणैश्चैव. ५ क. ज. सहितेनाभिषेचितः. ६ क. मणिविभूषणभूषितं. ७ क. ख. छ. झ. ग. ड. चन्द्ररश्मिभिर्भूषिते.

तामिजित्तः संग्रेक्ष्य वभाषे जनकात्मजाम् ॥ प्रदेहि सुमने हारं यस्य तुष्टासि भामिनि ॥
 पौरुषं विक्रमो बुद्धिर्यस्मिन्नेतानि सर्वशः ॥ ८० ॥
 ददौ सा वायुपुत्राय तं हारमसितेक्षणा ॥ हनुमास्तेन हारेण शुशुभे वानरर्षभः ॥
 चन्द्रांशुचयगौरेण श्वेताश्रेण यथाऽचलः ॥ ८१ ॥
 ततो द्विविदमैन्दाभ्यां नीलाय च परन्तपः ॥ सर्वान्कामगुणान्वीक्ष्य प्रददौ वसुधाधिपः ॥ ८२ ॥
 सर्ववानरवृद्धाश्च ये चान्ये वानरेश्वराः ॥ वासोभिर्भूषणैश्चैव यथाहं प्रतिपूजिताः ॥ ८३ ॥
 विभीषणोऽपि सुग्रीवो हनुमाञ्जाम्बवांस्तथा ॥ सर्ववानरमुख्याश्च रामेणाह्निष्टकर्मणा ॥ ८४ ॥
 यथाहं पूजिताः सर्वैः कामै रसैश्च पुष्कलैः ॥ प्रहृष्टमनसः सर्वे जग्मुरेव यथागतम् ॥ ८५ ॥
 नैत्वा सर्वे महात्मानं ततस्ते पुनर्गर्षभाः ॥ विसृष्टाः पार्थिवेन्द्रेण किष्किन्धामभ्युपागमन् ॥ ८६ ॥
 सुग्रीवो वानरश्रेष्ठो दृष्ट्वा रामाभिषेचनम् ॥ [पूजितश्चैव रामेण किष्किन्धां प्राविशत्पुरीम्] ॥ ८७ ॥
 [रामेण सर्वकामैश्च यथाहं प्रतिपूजितः] ॥ लब्ध्वा कुलधनं राजा लङ्कां प्रायाद्विभीषणः ॥ ८८ ॥

॥ ७९ ॥ तामिजित्तः इत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । यस्य यस्मिन् । पौरुषं बलं समुद्रलङ्घनेन । विक्रमो लङ्कादहनेन । बुद्धिः अशोकवनिकाप्रवेशेन । सर्वशः सर्वाणि यस्मिन् सन्तीति यस्य संतुष्टासि तस्यै वेद्मीति योजना । अन्यथा अन्येषां निन्दोक्तिरेव स्यात् ॥ ८०—८१ ॥ कामगुणान् काम्यन्त इति कामाः प्रार्थ-

नीयाः गुणाः येषां ते तान् आभरणादिवस्तुविशेषान् ॥ ८२—८३ ॥ विभीषणोऽप्येति । अत्र संभावितपरिगणने प्रथमं कीर्तनाल्लब्ध्वा कुलधनमित्यनुवादाच्च आदावेव विभीषणः संभावित इति बोध्यम् ॥ ८४—८६ ॥ सुग्रीव इत्यर्थः ॥ अत्रापि वचनव्यत्ययेन किष्किन्धामभ्युपागम-वित्यनुषज्यते ॥ ८७ ॥ लब्ध्वेत्यर्थः । कुलधनं इक्ष्वाकुकुल-

रामानु० कुलधनं इक्ष्वाकुकुलधनं श्रीरत्नसंज्ञकविमानमिति सन्तोषदन्ति । विभीषणकुलकमागतं लङ्काराज्यमिति केचित् । टी० अत्र कुलधनशब्देन पूर्वमेव रामाभ्यनुवादात्ताराक्षसकुलधनं लङ्काराज्यं लब्ध्वेति कृष्णिगानुवादः कियते । केचित्तु कुलधनमित्यत्र कुलधनशब्दस्यार्थं इक्ष्वाकुकुलदैवतरङ्गविमानमिति वर्णयन्ति । तन्नोपपद्यते । कुतः कुलधनमित्यत्रैव इक्ष्वाकुकुलधनस्याभ्युपागमात् । अवतारसमाप्तिसमये विभीषणाय इक्ष्वाकुकुलदैवतरङ्गविमानदानस्योत्तरश्रीरामायणे वक्ष्यमाणत्वाच्च । तथा हि विभीषणप्रतिश्रीरामवचनं—‘किञ्चान्यद्भक्तुमिच्छामिराक्षसे नृमहाबल । आराधय जगन्नाथमिदं इक्ष्वाकुकुलदैवतम्’ इति । पाद्यपुराणे चावतारसमाप्तिसमये समागतविभीषणं प्रति श्रीरामवचनं ‘यावच्चन्द्रसूर्यश्च यावत्तिष्ठति मेदिनी । तावद्रमस्तराज्यस्थः काले मम पदेव ज । इत्युक्त्वा प्रददौ तस्मै लक्ष्मिः सा हिष्णवे । श्रीरंगशायिनं स्वार्च्यमिदं इक्ष्वाकुकुलदैवतम् । रत्नविमानमादाय लङ्कां प्रायाद्विभीषणः’ इत्यवतारसमाप्तिकाले रत्नविमानदानप्रवणत्वात् । कुलधनशब्देन राक्षसकुलधनं लङ्काराज्यमेवोक्तमिति वेदितव्यमिति । स० कुलधनं कुलस्य इक्ष्वाकुकुलस्य धनरूपं श्रीरामं लब्ध्वा सखित्वेनेति शेषः । यत्तु कुलधनं इक्ष्वाकुकुलधनरूपं श्रीरत्नविमानमित्यत्राख्यानं तत्तु पाद्यवचनविचर्य । तथा हि पाद्यपुराणे उत्तरलक्ष्मिकालाख्य महाभूतसंवादलक्ष्मणपत्न्यायादिकमुक्त्वा ‘अभिप्रायं तुरामस्य कृत्वा चारमुखात्तदा । आजगमुर्वानराः कृष्णराजानो राक्षसाद्विजाः । विभीषणोऽगुहो नीलः’ इत्यादिना विभीषणादीनां पुनरागमनं बोक्त्वा परलोकागमनप्रस्तावे ‘अयोध्यावचनमहातेजराक्षसेन्द्रं विभीषणम् । राज्यं प्रसाधियर्भेगमद्वाक्यं माध्याह्निकाः । यावच्चन्द्रसूर्यश्च यावत्तिष्ठति मेदिनी । तावद्रमस्तराज्यस्थः काले मम पदेव ज । इत्युक्त्वा प्रददौ तस्मै लक्ष्मिः सा हिष्णवे । श्रीरंगशायिनं स्वार्च्यमिदं इक्ष्वाकुकुलदैवतम् । रत्नविमानमादाय लङ्कां प्रायाद्विभीषणः’ इत्यवतारसमाप्तिकाले रत्नविमानदानप्रवणत्वात् । कुलधनशब्देन राक्षसकुलधनं लङ्काराज्यमेवोक्तमिति वेदितव्यमिति । स० कुलधनं कुलस्य इक्ष्वाकुकुलस्य धनरूपं श्रीरामं लब्ध्वा सखित्वेनेति शेषः । यत्तु कुलधनं इक्ष्वाकुकुलधनरूपं श्रीरत्नविमानमित्यत्राख्यानं तत्तु पाद्यवचनविचर्य ।

[पा०] १ पौरुषं विक्रमो बुद्धिः ददौ सा वायुपुत्राय इत्यर्थद्वयस्थाने क. च. छ. झ. ज. ट. पाठेषु अयसा वायुपुत्राय तं हारमसितेक्षणा । तेजोवृत्तिर्यशोदाक्ष्यसामर्थ्यविनयोनयः । पौरुषं विक्रमो बुद्धिर्यस्मिन्नेतानि सर्वशः । इत्यर्थत्रयं पौर्वापर्यभेदेन अधिकैकार्थवत्तया च दृश्यते. २ क. वानरयोधाश्च. ३ क. ख. घ. ङ. च. ज. झ. ट. दृष्ट्वा सर्वे. ४ क. झ. न. ट. किष्किन्धां समुपागमन्. ५ इदमर्थं क. झ. पाठयोर्दृश्यते. ६ क. प्राविशद्गुह्यं. ७ इदमर्थं. औत्तराहपाठ एव दृश्यते. ८ लब्ध्वा कुलधनमित्यर्थोत्पूर्व. क. ख. घ. च.—ट. पाठेषु विभीषणोऽपि धर्मात्मा सहते नैकतर्पणैः इत्यर्थमधिकं दृश्यते. ९ क. ख. घ. च.—ट. प्रायान्महाययाः.

स राज्यमखिलं चासन्निहतारिर्महायशाः ॥ राघवः परमोदारः संज्ञास परया हृदा ॥ ८९ ॥

उवाच लक्ष्मणं रामो धर्मज्ञं धर्मवत्सलः ॥ ९० ॥

आतिष्ठ धर्मज्ञं मया सहेमां गां पूर्वराजाध्युषितां बलेन ॥

तुल्यं मया त्वं पितृभिर्घृता या तां यौवराज्ये धुरमुद्वहस्य ॥ ९१ ॥

सर्वात्मना पर्यनुनीयमानो यदा न सौमित्रिरूपैति योगम् ॥

नियुज्यमानोपि च यौवराज्ये ततोऽभ्यविश्वरतं महात्मा ॥ ९२ ॥

पौण्डरीकाश्वमेधाभ्यां वाजपेयेन चासकृत् ॥ अन्यैश्च विविधैर्यज्ञैर्यजत्पार्थिवर्षभः ॥ ९३ ॥

राज्यं दत्तं सहस्राणि प्राप्य वर्षाणि राघवः ॥ अताश्चमेधानाजहे सदश्वान्भूरिदक्षिणान् ॥ ९४ ॥

आजानुलम्बबाहुः स महास्कन्धः प्रतापवान् ॥ लक्ष्मणानुचरो रामः पृथिवीमन्वपालयत् ॥ ९५ ॥

वनं श्रीरङ्गविमानमिति संप्रदायः ॥ ८८ ॥ शासनं
मुष्टनिग्रहं कुर्वन् शशास बुभुज इत्यर्थः । धातूनाम्भने-
कार्यत्वात् ॥ ८९—९० ॥ 'लक्ष्मणेनां मया सार्धं
प्रज्ञाधि त्वं वसुन्धरा' इति पूर्वाभिषेकारम्भे भरतास-
न्निधाने प्रतिज्ञानात् 'रामो द्विर्नामिभाषत' इति निय-
मादलक्ष्मणमेव यौवराज्ये नियुक्ते—आतिष्ठेति । पूर्व-
रक्षैः सन्वादिभिः अभ्युषितां । आतिष्ठ पालय । पितृ-
भिः पितृपितामहप्रपितामहैः या धृता तां धुरं मया
तुल्यं यथा भवति तथा यौवराज्ये स्थित्वा उद्वहस्य

॥ ९१ ॥ यौवराज्ये नियुज्यमानः यौवराज्यमङ्गीकृत-
त्वेति नियम्यमानः । पर्यनुनीयमानः पुनःपुनरनुनयेन
पृच्छ्यमानः सन्नपि च सर्वात्मना सर्वप्रकारेणापि
यदा योगं संमतिं नोपैति । स्वशेषत्वविरुद्धत्वज्ञाना-
ज्येष्ठे भरते विद्यमाने स्वस्य तदनुचितत्वज्ञानाच्चेति
भावः । तदा भरतं अत्यन्तपरतन्त्रं यौवराज्ये अभ्य-
विश्वत् ॥ ९२ ॥ पौण्डरीकेति । अत्रोत्तरक्रत्वारम्भो-
क्तिर्वनवासात्परमप्रयाधानपूर्वकं पूर्वकृतवोपि रामेण

राज्यस्वःकाष्ठेममपद्वज । इत्युक्त्वाप्रवदौतस्मैस्वविष्टेषासहिष्णवे । श्रीरङ्गवायिनंस्वाचर्यमिष्ट्वाकुलकुलदैवतम् । रङ्गविमानवा-
दायलङ्काप्रायाद्विभीषणः' इतिवचनात् । नचस्कान्दपुराणेउभारहितयाद्वादशाध्यायेऽभिषेकोत्सवप्रस्तावे 'उदित्वावत्सरं सर्वैराक्ष-
सानानराक्षसा । अजुहोतोरपवेणलङ्काप्रायाद्विभीषणः । मध्याह्नेविष्णुपूजार्थंकार्त्तवैर्यामध्यतोहरिम् । निधायविधिवत्क्षानंनित्यं सर्वं
समाप्य च । मन्त्रपूजामध्यगंविष्णुपूजयामाससक्तितः । तस्मिन्क्षणेपरिणतंविभानंप्रणवाकृति' इत्यादिनाऽभिषेकानन्तरमेवश्रीरङ्ग-
नाथविमानदानस्योक्तत्वात्तदीत्यात्रापितदेवप्राश्नमितिवाच्यं । स्कान्दवचनानां संकुचितकथाप्रबन्धरूपत्वेनागामिर्ना कथापुरस्तादे-
वाक्यमितिस्वीकारेबाधकाभावात् । अन्यथापूर्वमेवतद्धाने श्रीरामस्यसुकुलदैवधीरङ्गनाथानर्चनेनैवैकादशसहस्राब्दावस्थानापत्तेः ।
नचेष्टापत्तिरेवेतिवाच्यं । पाशेसर्वप्रनित्याहिकप्रस्तावे श्रीरङ्गनाथार्चनस्यवर्णितत्वात् । यथोक्तपाशे नित्याहिके—'गृहं गत्वाऽनलेषु-
त्थानलाग्रीरङ्गवायिनम् ।' इति । तथान्यत्र 'उत्थायकृतमध्याह्नानोरजैर्दसमर्पितम् । भुक्त्वाऽर्घं' इत्यादिपूर्वोदाहृतपाद्यवचन-
निरवकाशालस्यस्फुटत्वाच्च । अतउक्तएवार्थइत्यलम् ॥ ८८ ॥ टी० आत्मनासहवनवाससुःखानुभवद्राज्येसहस्रखानुभवार्थं
लक्ष्मणंप्रतियौवराज्यप्राप्तयेनेतिभावः ॥ ९१ ॥ ख० सर्वात्मनासर्वप्रकारेण पर्यनुनीयमानः मयासहचरिवनवासप्रयासानुभवार्थो-
वराज्यसौख्यमनुभूतेतिपुनःपुनःप्रार्थितोपि सौमित्रिः योगं यौवराज्याधिपत्यं । यदानोपैति ज्येष्ठेभरतेसतिनाहंतदईदित्स्वीकरोति-
ज्येष्ठत्वात्त्वमेवयौवराज्यं कुर्वितिबहुशःनियुज्यमानोपिउक्तोपि भरतोबहुक्लेशभागितिसएवतकरोलितिवा योगं यदानोपैति ततो
नन्तरंमुनियौवराज्ये भरतमभ्यविशत् ॥ ९२ ॥ लि० पौण्डरीकाश्वमेधेसाधुत्तरक्रान्तावर्षसंज्ञेयः । पौण्डरीकाश्वमेधाभ्यामिति
सामान्यतदवत्वात्तत्रैवविशेषमाह—वाजिमेधेनवासकृदिति ॥ ९३ ॥

[पा०] १ ख. च. न. राज. १ क. ख. ड. तुल्यं यथा त्वं पितृभिः पुरस्तात्तैर्यौवराज्ये. ३ क. ख. व.—ज. ड.
नियुज्यमानोपि. ४ क. च. ख. न. ड. वासिमेधेन. ५ घ. यज्ञैरिष्टवानासदक्षिणैः. क. ख. क. च. झ. न. ड. यज्ञैरयजत्या-
र्थिवात्मजः. ६ क. क.—ड. आजानुलम्बबाहुः.

राघवश्चापि धर्मात्मा प्राप्य राज्यमनुत्तमम् ॥ ईजे बहुविधैर्यज्ञैः संसृष्टञ्चातिबान्धवः ॥ ९६ ॥
 न पर्यदेवन्विधवा न च व्यालकृतं भयम् ॥ न व्याधिजं भयं नाऽपि रामे राज्यं प्रशासति ॥ ९७ ॥
 निर्देस्युरभवल्लोको नानर्थः कंचिदस्पृशत् ॥ न च स वृद्धा बालानां प्रेतकार्याणि कुर्वते ॥ ९८ ॥
 सर्वे मुदितमेवासीत्सर्वो धर्मपरोऽभवत् ॥ राममेवानुपश्यन्तो नाभ्यर्हिसन्परस्परम् ॥ ९९ ॥
 आसन्वर्षसहस्राणि तथा पुत्रसहस्रिणः ॥ निरामया विशोकाश्च रामे राज्यं प्रशासति ॥ १०० ॥
 रामो रामो राम इति प्रजानामभवन्कथाः ॥ रामभूतं जगद्भूद्रामे राज्यं प्रशासति ॥ १०१ ॥
 नित्यपुष्पा नित्यफलास्तरवः स्कन्धविस्तृताः ॥ कौले वर्षा च पर्जन्यः सुखस्पर्शश्च मारुतः ॥ १०२ ॥
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा लोभविवर्जिताः ॥ स्वकर्मसु प्रवर्तन्ते तुष्टाः स्वैरेव कर्मभिः ॥ १०३ ॥
 आसन्प्रजा धर्मरता रामे शासति नानृताः ॥ सर्वे लक्षणसंपन्नाः सर्वे धर्मपरायणाः ॥ १०४ ॥
 दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च ॥ आतृभिः सहितः श्रीमान्रामो राज्यमकारयत् ॥ १०५ ॥
 धैर्यं यशस्यमायुष्यं राज्ञां च विजयावहम् ॥ आदिकाव्यमिदं त्वार्षं पुरा वाल्मीकिना कृतम् ॥
 यैः पठेच्छृणुयाल्लोके नरः पापाद्भिमुच्यते ॥ १०६ ॥
 पुत्रकामस्तु पुत्रान्वै धनकामो धनानि च ॥ लभते मनुजो लोके श्रुत्वा रामाभिषेचनम् ॥ १०७ ॥

कृता इत्यस्योपलक्षणं ॥ ९३—९५ ॥ चापीति निपा-
 तसमुदाचोवधारणार्थोऽभिन्नक्रमः । संसृष्टञ्चातिबा-
 न्धव एवेत्यर्थः ॥ ९६ ॥ न पर्यदेवमिति । न पर्यदे-
 वयमित्यर्थः ॥ ९७—९८ ॥ राममेवेति । अन्यो-
 न्यनिर्मूलनवैरे सत्यपि राममुखं म्लानं भविष्यतीति
 मत्वा परस्परं नाभ्यर्हिसन् । परमधार्मिकं राममेवा-
 नुचिन्तयन्तोऽन्योन्यवैरं प्रजहुरित्यर्थः ॥ ९९—१०५ ॥
 अथ रामायणपठने फलं दर्शयति—धन्यमित्यादिसार्ध-
 श्लोकमेकं वाक्यं ॥ ऋषिः वेदः तत्संक्लिप्तः । वेदोपबृंह-
 णमिति यावत् । पुरा अवसारात्पूर्वं । रामोत्तरताप-
 नीयमूलत्वेन पुरातनमिति वार्थः । यद्वा पुरा सर्वक-
 विभ्यः पूर्वं । न त्ववसारात्पूर्वमित्यर्थः । “प्राप्तराज्यस्य

रामस्य वाल्मीकिर्भगवानृषिः । चकार चरितं कृतं वि-
 चित्रपदमालवान्” इति रामे प्राप्ताराज्ये सति चकारेत्यु-
 पक्रमात् “रामः सीतामनुप्राप्य राज्यं पुनरवाप्तवान्”
 इति राज्यप्राप्तिपर्यन्तं भूततया निर्दिश्य ततः परं ब्रह्म-
 लोकं प्रयास्यतीत्येतद्वन्तं भविष्यत्तयानिर्वेशात् ‘कोन्व-
 स्मिन्सांप्रतं लोके’ इत्यादौ सांप्रतशब्दप्रयोगात्
 “रामभूतं जगद्भूद्रामे राज्यं प्रशासति” इति सकललो-
 कविदितरामविषयप्रभानुपपत्तेः सर्वथा परिहृतत्वात् ।
 ‘इतिहासं पुरातनम्’ इत्यस्य आदिकाव्यत्वात्सङ्गतेरन्ये-
 शामपि विरोधाभासानां सुपरिहार्यत्वाच्चायमेवार्थः
 ॥ १०६ ॥ पुत्रकामस्त्वित्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकं वाक्यं ॥
 रामाभिषेचनं रामाभिषेकावधिकं । अधितिष्ठति

स० धर्मात्मापि साक्षात्पुण्यनारायणारामाणि । यदर्थकत्वादिकरणं तदात्मासन्नपीति यावत् । लोकशिक्षाया इति भावः । राजवः
 बहुविधैर्यज्ञैरीजे “स्वात्मानं यत्पुरुषं यज्ञेनायजतामसः ।” इत्यादेः ॥ ९६ ॥ स० दशवर्षशतानि चेत्यनेनैकादशसहस्रसंख्यालभ्यते
 अस्याएवमानभेदात् ‘एवंत्रयोदशसहस्र—’ इत्याद्युक्तिरितिनविरोधः ॥ १०५ ॥ ति० रामाभिषेचनं तदवधिकमित्यर्थः

[पा०] १ क. झ. ट. सङ्कृतप्रातृबान्धवः. क. ख. घ. च. ज. झ. संसृष्टप्रातृबान्धवः. २ क. ड.—ट. मयं चासीद्वापि.
 ३ ड.—ट. नानर्थकश्चित्. ४ ड. झ. ट. कामवर्षाच. ५ ड. छ. झ. म. ट. धर्म्य. ६ क. ख. च.—ट. यः शृणोति स दालो-
 केनरः पापात्प्रमुच्यते.

महीं विजयते राजा रिपूंश्चाप्यधितिष्ठति ॥ राघवेण यथा माता सुमित्रा लक्ष्मणेन च ॥ १०८ ॥
 मरतेनेव कैकेयी जीवपुत्रास्तथा स्त्रियः ॥ [भविष्यन्ति सदानन्दाः पुत्रपौत्रसमन्विताः] ॥ १०९ ॥
 श्रुत्वा रामायणमिदं दीर्घमायुश्च विन्दति ॥ रामस्य विजयं चैव सर्वमक्रिष्टकर्मणः ॥ ११० ॥
 शृणोति य इदं काव्यमार्षे वाल्मीकिना कृतम् ॥ श्रद्धानो जितक्रोधो दुर्गाण्यतितरत्यसौ ॥ १११ ॥
 सभौगमं प्रवासान्ते लभते चापि धान्धवैः ॥ प्रार्थिताश्च वरान्सर्वान्प्राप्नुयादिह राघवात् ॥ ११२ ॥
 श्रवणेन सुराः सर्वे प्रीयन्ते संप्रशृण्वताम् ॥ विनायकाश्च शाम्यन्ति गृहे तिष्ठन्ति यस्य वै ॥ ११३ ॥
 विजयेत महीं राजा प्रवासी स्वस्तिमान्वजेत् ॥ स्त्रियोरजस्वलाः श्रुत्वा पुत्रान्सुपुत्रनुत्तमान् ॥ ११४ ॥
 पूजयंश्च पठंश्चेममितिहासं पुरातनम् ॥ सर्वपापात्प्रमुच्येत दीर्घमायुरवाप्नुयात् ॥ ११५ ॥
 प्रणम्य शिरसा नित्यं श्रोतव्यं क्षत्रियैर्दिजात् ॥ ऐश्वर्यं पुत्रलामश्च भविष्यति न संशयः ॥ ११६ ॥
 रामायणमिदं कृत्स्नं शृण्वतः पठतः सदा ॥ प्रीयते सततं रामः स हि विष्णुः सनातनः ॥ ११७ ॥
 आदिदेवो महाबाहुर्हरिर्नारायणः प्रभुः ॥ [साक्षाद्रामो रघुश्रेष्ठः शेषो लक्ष्मण उच्यते] ॥ ११८ ॥

कुटुम्बवृद्धिं धनधान्यवृद्धिं स्त्रियश्च सुख्याः सुखमुत्तमं च ॥

श्रुत्वा शुभं काव्यमिदं महार्थं प्राप्नोति सर्वा शुचि चार्थसिद्धिम् ॥ ११९ ॥

आयुष्यमारोग्यकरं यशस्यं सौभ्रातृकं बुद्धिकरं सुखं च ॥

श्रोतव्यमेतन्मित्रमेव सन्निराख्यानमोजस्करमृद्धिकामैः ॥ १२० ॥

[वंस्त्रेण दिव्येन धनेन चैव धान्येन भूम्याभरणेन वेष्मना ॥

संतर्पयेद्वाचकमर्थजालैर्न चेत्फलं विन्दति वित्तशास्त्रकृत् ॥ १२१ ॥]

एवमेतत्पुरावृत्तमाख्यानं भद्रमस्तु वः ॥ प्रव्याहरत वित्तव्धं बलं विष्णोः प्रवर्धताम् ॥ १२२ ॥

देवाश्च सर्वे तुष्यन्ति ग्रहणाच्छ्रवणाच्चथा ॥ रामायणस्य श्रवणात्तुष्यन्ति पितरस्तथा ॥ १२३ ॥

आक्रम्य तिष्ठतीत्यर्थः । माता कौसल्या । जीवपुत्राः ॥ ११३—११५ ॥ ब्राह्मणवत् क्षत्रियस्यापि पाठ-
 भवन्तीति शेषः ॥ १०७—११० ॥ शृणोति य इत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ दुर्गाणि दारिद्र्यादीनि-
 ॥ १११—११२ ॥ विनायकाः विघ्नकरा महाः ॥ ११३—११५ ॥ ब्राह्मणवत् क्षत्रियस्यापि पाठ-
 प्राप्नौ नियममाह—प्रणम्येति । वैश्यादीनां कैमुति-
 कसिद्धं ब्राह्मणात् प्रणमनपूर्वकं श्रवणं ॥ ११६—११९ ॥
 सौभ्रातृकं सौभ्रातृकरं सुखं सुखकरं ॥ १२०—१२३ ॥

॥ १०७ ॥ सी० संप्रशृण्वन् संप्रशृण्वतां । ति० विनायकाः विघ्नकरिणोदेवगणविशेषाः । स० विनायकाः विघ्नाः ।
 'विनायकस्तु देवैर्लोकैस्तार्क्ष्यजिनेश्वरैः' इति विश्वः ॥ ११३ ॥ ति० स्त्रियोरजस्वलाः बुद्धिज्ञानानन्तरं बोद्धव्यदिनावधि ॥ ११४ ॥

[पा०] १ इषमर्षे औत्तराहपाठे दृश्यते, २ क. च. छ. झ. न. ट. काव्यपुरा, ३ क.—ट. समागम्यप्रवासान्तेरम-
 न्तेष्वहवान्धवैः, ४. क. घ.—ट. तैप्रार्थितान् वरान्सर्वान्प्राप्नुवन्तीह, ५ क. परिशृण्वतां, ६ क. च. छ. झ. न. ट.-
 स्वस्तिमान्धवेत्, ७ इदमर्षे औत्तराहपाठे दृश्यते, ८ ख. घ.—ट. शुभं च, ९ अयंश्लोकः क. पाठे दृश्यते.

भक्त्या रामस्य ये चेमां संहितामृषिणा कृतम् ॥ लेखयन्तीह च नरास्तेषां वासस्त्रिविष्टपे ॥ १२४॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसहस्रिकायां संहितायां युद्धकाण्डे
श्रीरामपट्टाभिषेको नाम एकत्रिंशदुत्तरशततमः सर्गः ॥ १३१ ॥

इति युद्धकाण्डः समाप्तः ॥ ६ ॥

संहितातुल्यत्वात् संहितेति व्यपदेशः ॥ १२४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकत्रिंशदुत्तरशततमः सर्गः ॥ १३१ ॥

इत्थं श्रीमच्छठारेश्वरणसरसिजद्वन्द्वसेवातिरेका-

दुःसूतोद्दामबोधः कुशिकसुतकुलापाम्पतेरोषधीशः । श्रीमान्गोविन्दराजो वरदगुरुसुतो भावनाचार्यव-
र्यप्रेम्णैव प्रेर्यमाणो व्यतनुत विपुलां युद्धकाण्डस्य-
टीकाम् ॥ १ ॥

टी० रामस्यसंहितांरामायणमित्यर्थः । संहितालक्षणसप्तकाण्डवत्सादृश्यादस्यसंहितेतिव्यपदेशः । लेखयन्ति चकारातिखन्ति च ।
ति० अत्रफलभ्रतिष्ठोकाःकृतकव्याख्यानेनोपलभ्यन्ते ॥ १२४ ॥ इत्येकत्रिंशदधिकशततमःसर्गः ॥ १३१ ॥

इदं युद्धकाण्डं कुंभघोणस्थेन टी. आर. कृष्णाचार्येण मुंबय्यां निर्णयसागरमुद्रायत्रे
मुद्रापितम् । शकाब्दाः १८३५ सन १९१३.

CeC
N 24/2/76

SV I

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY

GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI.

Please help us to keep the book
clean and moving.